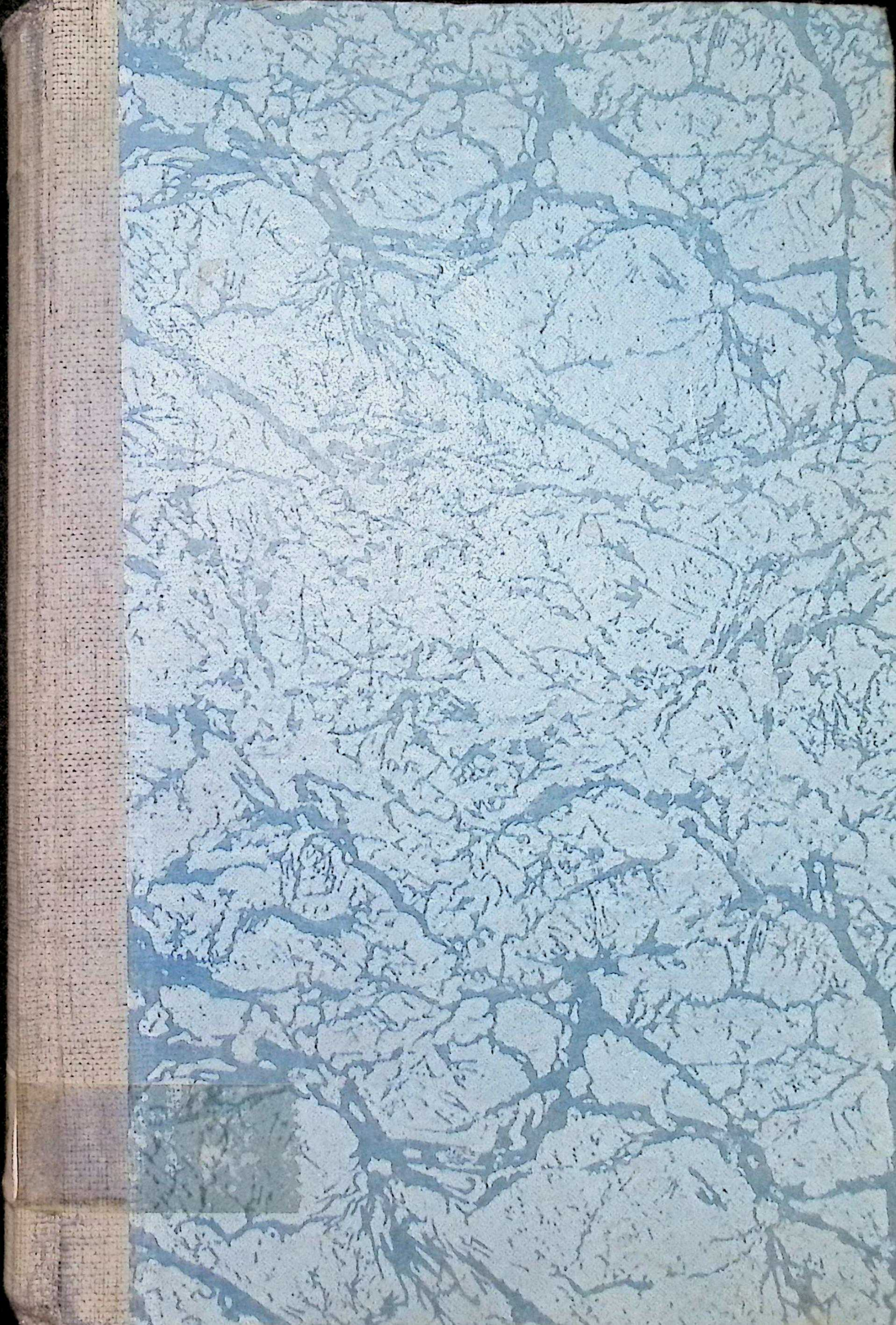

Shrīman
MAHĀBHĀRATAM
श्रीमन्महाभारतम्।

शान्तिपर्वात्मकः पंचमो भागः।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेत

पण्डित रामचंद्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतः ।

स च

पुण्याख्यपत्तने
१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुद्य प्रकाशितः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५४]   प्रथमं संस्करणम् ।   [ख्रिस्ताब्दाः १९३२

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशयित्रा स्वायत्तीकृताः]

स
294.5923
नि 59 श्री

5345

॥ भारती विजयते ॥

प्रास्ताविकम् ।

अयि ! प्रियपाठकमहाभागाः ! भगवतः करुणावरुणालयस्य परमेश्वरस्य कृपापाङ्गादिमं महाभारतस्य पंचमं भागं भावत्ककरकमलयोर्विन्यासितुं प्रमोदामहे । अत्र द्वादशतमं शान्तिपर्व संपूर्णं समागतम् । अस्य संशोधनं द्वितीयभागप्रदर्शिताऽऽदर्शपुस्तकानां साहाय्येन, विशेषतः पुण्यपत्तनस्थ-'ओरिएंटल बुक एजन्सी' इत्यभिधप्राचीनविविधग्रंथप्रकाशनैकतत्परायाः संस्थायाः प्रधानाध्यक्षैः 'डॉ. नरहर गोपाल सरदेसाई' इत्याभिधेयमहाभागैर्महताऽऽयासेन संपाद्य संशोधनकर्मणेऽस्मभ्यं वितीर्णस्य प्रायो दुष्प्राप्यस्यार्जुनमिश्रटीकासंवलितशान्तिपर्वणः साहाय्येन च व्यधायि । अस्मिन्पर्वणि युधिष्ठिरभीष्मसंवादव्याजेन राजधर्मापद्धर्ममोक्षधर्माणां व्याख्यानं साकल्येन भगवता पाराशर्येण कृतम् । प्रौढमतीनां पाठकमिश्राणामस्य विषयस्य परिशीलनेन सुमहान् परितोषः स्यादिति नः सुतरां विश्वासः ।

अग्रिमे भागेऽवशिष्टानि महाभारतस्य पर्वाणि समागच्छेयुरचिरादेव च स भवच्चक्षुर्गोचरः स्यादित्यावेद्य विरमति—

विद्वद्विधेयः

किञ्जवडेकरोपाह्वो रामचन्द्रशास्त्री

पुण्यपत्तनस्थभुवनभारतीनिवासी ।

कार्तिक शु. ११

शाकः १८५४

ॐ

चित्राणां सूचीपत्रम् ।

शान्तिपर्व ।

[१] तत उत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम् ।
अभ्यषिंचत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥१५॥—शान्तिपर्व अ. ४० पृ. ७०

[२] एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विनीतवदुपागम्य तस्थौ संदर्शनेऽग्रतः ॥ २० ॥
तमुवाचाथ गाङ्गेयो वृषभः सर्वधन्विनाम् ।
मां पृच्छ तात विश्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम ॥ २२ ॥—शान्तिपर्व अ. ५५ पृ. ९१

[३] सोऽहमन्त्यावसायानां हराम्येनां प्रतिग्रहात् ।
न स्तैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ४१ ॥—शान्तिपर्व अ. १४१ पृ. २४३

[४] ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।
तमग्निं त्रिःपरिक्रम्य प्रविवेश महामतिः ॥ २३ ॥
अग्निमध्ये प्रविष्टं तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् ।
चिन्तयामास मनसा किमिदं वै मया कृतम् ॥ २४ ॥—शान्तिपर्व अ. १४६ पृ. २५३

[५] रुद्रतुल्यगणा रौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः ।
ते निपेतुस्ततस्तूर्णं दक्षयज्ञाविहिंसया ॥
भीमरूपा महाकायाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३६ ॥—शान्तिपर्व अ. २८४ पृ. ५५२

[६] ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च वरासनम् ।
पूजितां पादशौचेन वरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥ —शान्तिपर्व अ. ३२० पृ. ६५४

[७] शुको ददर्श धर्मात्मा … … … …
तस्यां क्रीडन्त्यभिरतास्ते चैवाप्सरसां गणाः ॥

× × × × × ×

आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः ।
जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ॥२९॥—शान्तिपर्व अ. ३३३ पृ. ६९०

[८] एतस्मिन्नन्तरे राजन्! देवो हयशिरोधरः ।
जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतान् हरिः ॥ —शान्तिपर्व अ. ३४७ पृ. ७३१

॥ श्रीभारती जयतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

शान्तिपर्व

-१२-

विषयानुक्रमणिका ।

(१) राजधर्मानुशासनपर्व १-२२०

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
१	४४	कृतोदकेषु पाण्डवेषु गंगातीरे निवसत्सु तान्प्रत्यागतेषु व्यासनारदादिषु नारदो "भवता बाहुवीर्येण" इत्याद्युवाच युधिष्ठिरं प्रति। असंतुष्टो युधिष्ठिरो नारदं प्रति कुन्तीकृतमन्त्रसंवरणवृत्तान्तं पूर्वोक्तं कुन्तीकर्णसंवादं च कथयित्वा कर्णाज्ञानेनानुतप्तः सन् कर्णाभिशापवृत्तान्तं शुश्रूषया प्रपच्छ।	३
२	२९	उत्तरं वदन्नारदो द्रोणसमीपे कर्णकृतं ब्रह्मास्त्रयाचनं द्रोणकृतं तत्प्रत्याख्यानं च कथयति स्म। द्रोणेन प्रत्याख्यातः कर्णः परशुरामं प्रति गत्वा ब्राह्मणोऽहमित्युक्त्वा तत्र वसंस्तस्मादस्त्रशिक्षामवाप। कदाचित्कर्णः समुद्रतीरे विचरन्नज्ञानाद्ब्राह्मणधेनुं हत्वा तं ब्राह्मणमनुनयन्नपि क्रुद्धात्तस्मान्मरणकाले चक्रमज्जनादिरूपं शापमवाप।	४
३	३३	कर्णस्य वीर्यादिकं दृष्ट्वा तुष्टो रामस्तस्मै ब्रह्मास्त्रं ददौ। कदाचित्कर्णोत्संगे शिरो निधाय सुप्तो रामः केनचित्कीटेन भग्नात्कर्णोरोर्निर्गतेन रुधिरेण स्पृष्टः प्रबुद्धः सन् कर्णोरुभेदकं कीटं ददर्श। कीटको रामस्य दृष्टिपातेन तत्कीटकरूपं त्यक्त्वा राक्षसरूपः सन् स्वस्य कीटत्वप्राप्तिकारणवृत्तान्तमाचख्यौ। "नैतादृशं ब्राह्मणस्य धैर्यं तस्मात्तथ्यं कथय" इति परशुरामेण सक्रोधमुक्तः कर्णः स्वस्य यथार्थं वृत्तान्तं कथयामास। तच्छ्रुत्वा क्रुद्धेन रामेण "यस्मान्मिथ्योपचरितः" इत्यादिना मरणकाले ब्रह्मास्त्रास्फुरणरूपं शापं दत्वा विसर्जितः कर्णः पादवंदनादिपूर्वकं स्वदेशं जगाम	६
४	२१	दुर्योधनेन सह कर्णस्य सख्ये जाते कदाचित्स्वयंवरदर्शनार्थं कलिंगदेशं प्रत्युभौ जग्मतुः। तत्र दुर्योधनेन कलिंगराजकन्यायां हृतायां राजभिः सह कर्णदुर्योधनयोर्युद्धम्	७
५	१५	मागधेन युद्धार्थमाहूतः कर्णस्तं पराजिग्ये, पराजितश्च स कर्णाय मालिनीनगरं ददौ। देव-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		मायाविमोहितः कर्ण इन्द्राय सहजं कवचं कुण्डले च ददौ	७
६	१३	इत्युक्त्वा विरते नारदे शोचन् युधिष्ठिरो “ यातितः स मया पूर्वं ” इत्यादिना कर्णेन सह जातं स्वसंवादं कथयन्तीं कुन्तीं प्रति “ तव मन्त्रसंवरणेनाहं पीडितः ” इत्याद्युक्त्वा “ न गुह्यं धारयिष्यन्ति ” इति सर्वाः स्त्रियः शशाप	८
७	४४	कर्ण स्मृत्वा संतप्तो युधिष्ठिरो हतान् ज्ञातीननुस्मृत्य दुर्योधनं विनिंदन् पापभीतोऽर्जुनं प्रत्यात्मनो वनवासाभिप्रायं कथयति स्म	१०
८	३७	युधिष्ठिरं प्रत्युत्तरं वदन्नर्जुनोऽर्थं प्रशंसन्नर्थहीनान्विनिंदन् भूमित्यागरूपं कुपथं मा स्म गम इत्याह ।	१२
९	३७	युधिष्ठिरो वनवासप्रशंसापूर्वकं तद्धर्मान् यतिधर्मांश्चाख्याय संसारालम्बने दुःखं तत्यागे सुखं च वर्णयति स्म	१४
१०	२८	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य “ श्रोत्रियस्येव ते राजन् ” इत्याद्युपदेशवाक्यम्	१६
११	२८	अर्जुनो युधिष्ठिरं प्रति गार्हस्थ्यालम्बनस्य श्रेयस्त्वं प्रतिपादयंस्तापसेन्द्रसंवादरूपमितिहासं कथयामास	१८
१२	३८	युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनोक्त्युपबृंहकं “ विशाखयूपे देवानां ” इत्यादिकं नकुलस्योपदेशवाक्यम्	२०
१३	१३	सहदेवो युधिष्ठिरं प्रति “ न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य ” इत्याद्युवाच	२१
१४	३९	भ्रातृभिर्बोधितमपि तूष्णींभूतं युधिष्ठिरं प्रति सर्वैः प्रकारै राज्योपभोगसमर्थनरूपा द्रौपद्युक्तिः	२३
१५	५८	द्रौपदीवाक्यं श्रुत्वा पुनरर्जुनो दण्डं प्रशस्य तस्यार्थाधीनत्वं प्रतिपादयन्नन्तरात्मनोऽवध्यत्वं कथयन् भ्रूणहत्यादिदोषाभावं वर्णयति स्म	२५
१६	२९	अर्जुनवाक्यं श्रुत्वा भीमो युधिष्ठिरमाक्षिपन् शारीरादीन् व्याधीनभिधाय द्रौपदीसभानयनाद्यनूद्य राज्यं शाधीत्याह	२७
१७	२४	युधिष्ठिरो राज्यं विनिंदन् वनवासिनः प्रशस्य जनकोक्तां गाथां जगाद	२८
१८	४०	तूष्णींभूते युधिष्ठिरे पुनरर्जुनो राज्यत्यागिनो जनकस्य तत्पत्न्या सह संवादं कथयित्वा तद्दृष्टांतेन “त्वं मोहं मास्म गमः” इत्याह	३१
१९	२६	पुनर्युधिष्ठिरो राज्यत्यागमभिप्रेत्य वनवासिनः प्रशशंस	३२
२०	१४	युधिष्ठिरं प्रत्युपदिशन् देवस्थानऋषिर्यज्ञं प्रशशंस	३३
२१	२०	पुनर्देवस्थान इंद्रबृहस्पतिसंवादरूपमितिहासमुक्त्वा भूतानां नानाविधानि मतान्युपन्यस्य राज्यं पालयितुमुपादिदेश	३४
२२	१५	पुनरर्जुनो युधिष्ठिरं प्रति “क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य राज्यं सुदुर्लभं ” इत्याद्युवाच	३५
२३	४७	अर्जुनोक्तिं श्रुत्वा तूष्णींभूतं युधिष्ठिरं प्रति व्यासो गृहस्थाश्रमं प्रशस्य ब्राह्मणक्षत्रियधर्मानुपदिश्य तदुद्देशेन बृहस्पतिगीतां “राजानं चाविरोद्धारं” इत्यादिरूपां गाथामाह स्म । सुद्युम्नः केन कर्मणा सिद्धिमवापोति युधिष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरं कथयन् व्यासः शंखलिखितवृत्तान्तं कथयति स्म । कदाचिल्लिखितः शंखाश्रमं गत्वा फलान्यभुङ्क्त तं चाह शंखो मदनुज्ञां विना फलानि भक्षितवता त्वयास्तेयं कृतमिति सुद्युम्नं राजानं	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		प्रति गच्छेति । शंखानुज्ञया सुद्युम्नं प्रति गत्वा “स्तेनं मां मत्वा दण्डं धारय” इत्युक्तवंतं लिखितं प्रति स राजा “प्रमाणं चेन्मतो राजा” इत्याद्युवाच । पुनर्दंडमेव कुर्विति प्रार्थितेन सुद्युम्नेन हस्तद्वयच्छेदनरूपे दंडे विहिते धृतदंडो लिखितः शंखवाक्याद्बाहुदानद्यां स्नात्वा हस्ताववाप तेन स राजापि सिद्धिं प्राप...	३७
२४	३४	व्यासः पुनर्युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मानुपदिदेश... ...	३९
२५	३६	प्रत्युत्तरं वदन्युधिष्ठिरो यदा “न पार्थिवमिदं राज्यं” इत्याद्युवाच तदा व्यासः “कालप्रभावात्सर्वं भवति” इत्युक्त्वा तदुपष्टंभकत्वेन सेनाजित्कथिता गाथा अभिधाय पुना राजधर्मानभ्यधात्...	४१
२६	३१	पुनर्युधिष्ठिरोऽर्जुनं प्रति वनवासप्रशंसारूपं वाक्यमुक्त्वा ययातिगीता गाथाः कथयित्वा धनं विनिंदन्नुवाच...	४२
२७	३४	अभिमन्युवधादिकं भीष्मपराक्रमं द्रोणवाक्यं चानूद्य विलपन्तं बंधुशोकविह्वलं युधिष्ठिरं प्रति व्यासः “संयोगा विप्रयोगांताः” इत्याद्युपादिदेश... ...	४४
२८	५९	पुनर्युधिष्ठिरस्य शोकमपनुदन् व्यासोऽश्मर्षिजनकसंवादरूपमितिहासं कथयति स्म । “आगमे यदि वापाये ज्ञातीनां द्राविणस्य च” इत्यादिके जनकप्रश्ने उत्तरं वदन्नश्मर्षिः सर्वेषां कालाधीनत्वं भूतसमागमस्यानित्यत्वं च कथयन्नुपदिदेश । अश्मोपदेशेन विशोकस्य जनकस्य स्वगृहगमनमाख्याय “जनकवत् त्वमपि शोकं मुञ्च” इत्याद्याह व्यासः...	४६
२९	१४९	युधिष्ठिरशोकापनोदार्थमर्जुनेन प्रेरितः श्रीकृष्णस्तदथ सृञ्जयनारदसंवादरूपमितिहासं कथयति स्म । पुत्रशोकसंतप्तं सृञ्जयं प्रति नारदो मरुत्त-सुहोत्र-बृहद्रथ-शिबि-भरत-राम-भगीरथ-दिलीप-मान्धातृ-ययाति-अम्बरीषप्रभृतीनां षोडशानां मरणकथनेन तस्य शोकमपनुद्य राज्ञः पुत्रयाचनमंगीकृत्य पुनस्तं दातुं प्रतिजज्ञे... ...	५२
३०	४४	सृञ्जयस्य स्वर्णष्ठीवी पुत्रः कथं जात इति धृतराष्ट्रप्रश्ने श्रीकृष्णस्तदुत्तरं वदन्नारदपर्वतवृत्तान्तं कथयति स्म । नारदपर्वतयोः प्रार्थनापूर्वकं सृञ्जयगृहे निवसतोः सृञ्जयेनोभयोः सेवार्थं नियुक्तायाः कन्यायाः परिचर्यया मदनाक्रान्तं नारदं दृष्ट्वा पर्वतस्तस्मै वानराकृतिप्राप्तिरूपं शापं विततार, नारदश्च पर्वताय स्वर्गगतिरोधरूपम् । परस्परशापदानानन्तरं गते पर्वते नारदो राजकन्यां लब्ध्वा निवसन् कस्मिंश्चित्काले पर्वतं जगाम । तत्र नारदं दृष्ट्वा शापमोचनार्थं पर्वतेन प्रार्थनायां कृतायामुभावपि परस्परं शापमोचनं चक्रतुः । शापमोचनेन रूपान्तरवन्तं नारदं दृष्ट्वा परपुरुषशङ्कया विद्रवन्ती राजकन्या पर्वतोपदेशेन प्रकृतिमापेदे । इत उत्तरं वृत्तान्तमेष नारदो वक्ष्यतीत्युवाच श्रीकृष्णो युधिष्ठिरम्	५४
३१	४७	युधिष्ठिरेण पृष्टो नारदोऽवशिष्टं वृत्तान्तं कथयितुं प्रतिजज्ञे, राजगृहे बहुदिनवासेन तुष्टयोर्नारदपर्वतयोरुक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरं पर्वतेन वरयाचनार्थमुक्तः सृञ्जयो देवराजसमद्युतिं पुत्रं ययाचे, तच्छ्रुत्वा पर्वतो “यतस्त्वयेन्द्रस्पर्धया पुत्रः प्रार्थितोऽतस्तव स्वर्ण-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		ष्ठीवी पुत्रो भविष्यति परं त्वल्पायुर्भविष्यति " इत्युवाच राजानम् । पुनर्दीर्घायुषं पुत्रं प्रार्थितवति राजनि नारदो "भवत्वल्पायुर्मा स्मर ते पुत्रं दर्शयिष्यामि " इत्यवादीत् । पर्वतप्रसादात्पुत्रे स्वर्णष्ठीविनि जाते सति तन्नाशार्थमिन्द्रेण प्रेषितं स्वकीयं वज्रं व्याघ्ररूपेण राजपुत्रं जघान । तदा स्मृतो नारद आगत्य तं पुत्रं जीवयामास राजा च तुष्टः सन् राज्यं पालयामास । एवं कथयित्वा नारदो युधिष्ठिरं प्रति शोकं परित्यज्य राज्यं पालयेत्युवाच	५५
३२	२५	तूष्णीं भूतं युधिष्ठिरं "प्रजानां पालनं धर्मः" इत्यादिकं व्यासवाक्यं श्रुत्वा "न तेऽभिशङ्के वचनं " इत्यादिना अवध्यानां हननं मां दहति इत्यादिना वदन्तं प्रति व्यासः "ईश्वरप्रयुक्तेन पुरुषेण साध्वसाधु क्रियते " इत्याद्युवाच	५७
३३	४८	पुनर्विलपन्तं युधिष्ठिरमाश्वासयितुं उपदिशन् व्यासो देवासुरसंग्रामवृत्तान्तमाख्याय प्रायश्चित्तार्थमश्वमेधकरणमुपादिदेश	५९
३४	३२	" कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः" इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने उत्तरं कथयन् व्यासो विहिताकरणादिना प्रायश्चित्तार्हत्वमभिधाय प्रायश्चित्तार्हाणां स्वरूपं निरूप्य येषु क्रियमाणेष्वपि दोषाभावस्तान्यप्यभिदधाति स्म	६०
३५	५२	ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगपरदाराभिमर्शिपरिवेत्तृप्रभृतीनां प्रायश्चित्तान्यभिदधाति स्म व्यासः । ब्राह्मणादीनां प्रायश्चित्ते गौरवलाघवे निरूप्यागम्यागमनप्रायश्चित्तं भक्ष्याभक्ष्येष्वज्ञानिनः स्वल्पप्रायश्चित्तादिकं चाचष्ट ...	६३
३६	५०	भक्ष्याभक्ष्यादिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्ने तन्निरूपणार्थं सिद्धमनुसंवादरूपमितिहासं वर्णयति स्म व्यासः । सिद्धैः कार्याकार्यविषये पृष्टो मनुः "अनादेशे जपो होमः" इत्याद्युक्त्वा ब्राह्मणानामभक्ष्याणि कथयित्वा प्रेतान्नादिभक्षणे दोषं चाभिधाय गृहस्थानां देवादिःपूजनपूर्वकं भोजनादिनियमं दाननियमं चाख्यातवान् । ...	६५
३७	४९	राजधर्मादीन् श्रोतुं प्रार्थयंतं युधिष्ठिरं प्रति व्यासो "भीष्मं गच्छ स ते सर्वं कथयिष्यति" इत्युक्त्वा भीष्मं प्रशशंस । भीष्मं प्रति गंतुं लज्जमानो युधिष्ठिरः श्रीकृष्णेन बोधितः सन् षोडशगवं रथमारुह्य तत्कालोचितपरिकरसमेतः पुरं प्रविवेश ।	६७
३८	३७	पुरप्रवेशसमये दिदृक्षूणां जनानामागमने स्त्रीषु द्रौपदीं स्तुतवतीषु प्रकृतिषु च राजानं प्रशंसत्सु प्रविष्टो युधिष्ठिरो ब्राह्मणपूजादिकमाचचार, पुरे पुण्याहघोषादिके प्रवृत्ते दुर्योधनसखश्चार्वाको नाम राक्षसो भिक्षुरूपेणागत्य युधिष्ठिरं निनिंद । तदवसरेण युधिष्ठिरेण प्रार्थिता ब्राह्मणास्तत्प्रत्यभिज्ञां दत्वा हुंकारैः पापराक्षसं चार्वाकं जघ्नुः ...	६८
३९	१२	श्रीकृष्णो युधिष्ठिरं प्रति चार्वाकराक्षसस्य ब्रह्मणो वरदानं देवप्रार्थनया ब्रह्मादिष्टं तद्वधोपायं चाकथयत् ।	६९
४०	२४	वैशंपायनो युधिष्ठिरादीनामासनोपवेशनमाभिषेचनिकसामग्रीं युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकं ब्राह्मणानां स्तुतिपूर्वकाशीर्वादांश्चाभिदधाति स्म ।	७०
४१	१९	युधिष्ठिरोऽमात्यादीन्प्रति धृ-	

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्

तराष्ट्राज्ञानुवर्तनाद्यभिधाय भीमं यौवराज्येऽभिषिच्य मंत्रणादिषु धृतराष्ट्रसंमानने च विदुरादीन् विनियुयोज। ७१

४२ १२ युधिष्ठिरादिभिः कृतानि मृतानां श्राद्धान्यकथयद्वैशंपायनः ७१

४३ १७ अभिषेकोत्तरं युधिष्ठिरकृतः श्रीकृष्णस्तवः। ७३

४४ १६ विसर्जितेष्वमात्यादिषु स्वस्वगृहगतेषु युधिष्ठिरो भीमादीन्सांत्वयित्वा भीमार्जुननकुलसहदेवान् प्रति दुर्योधनदुःशासनदुर्मर्षणदुर्मुखगृहेषु निवासितुं यथाक्रममनुजज्ञे... ... ... ७३

४५ २० "प्राप्य राज्यं युधिष्ठिरो यदकरोत्तत्कथय" इति जनमेजयस्य प्रश्ने वैशंपायनस्योत्तरम्। युधिष्ठिरश्चातुर्वर्ण्यं यथायोग्यं स्वे स्वे स्थाने निवेश्य धौम्यादिभ्यो धनं दत्वा श्रीकृष्णसमीपं गत्वा "सुखेन ते निशा कच्चित्" इत्याद्युवाच ७४

४६ ३५ उत्तरमददानं ध्यायंतं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा विस्मितो युधिष्ठिरः "किमिदं परमाश्चर्यं" इत्याद्युवाच तं प्रति। "भीष्मो मां ध्यायति तद्गतं मम मनः" इत्युक्त्वा तं प्रशस्य राजधर्मादीन् श्रोतुं तं प्रति गच्छेति श्रीकृष्णेनोक्तो युधिष्ठिरस्त्वां पुरस्कृत्य गमिष्यामीत्युवाच। तच्छ्रुत्वा श्रीकृष्णेन रथयोजनार्थं सात्यकिद्वाराऽऽज्ञप्तो दारुको रथं सज्जीकृत्याजगाम... ... ...७६

४७ १०८ भीष्मः कथं देहमुत्सृष्टवानिति जनमेजयप्रश्ने वैशंपायनस्योत्तरम्। शरतल्पगतो भीष्मो व्यासनारदादिषु समीपस्थितेषु श्रीकृष्णस्य स्तवराजं कृतवान्। स्तवेन तुष्टः श्रीकृष्णो रूपांतरेण भीष्माय दिव्यं ज्ञानं दत्वा शयनस्थाने स्वं देहमागतो युधिष्ठिरेण प्रबोधितो रथमारुह्य युधिष्ठिरादिभिः सह कुरुक्षेत्रदर्शनार्थं निर्जगाम... ८०

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्

४८ १६ श्रीकृष्णादिषु कुरुक्षेत्रमवतीर्य तद्दर्शनं कुर्वत्सु श्रीकृष्णो युधिष्ठिरं प्रति संक्षेपेण जामदग्न्यस्य रामस्य पराक्रममकथयत्... ८१

४९ ९० रामपराक्रमज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्ने श्रीकृष्णः सविस्तरं तं कथयन् रामस्य जन्मवृत्तांतं कथयति स्म। ऋचीको गाधिकन्यां सत्यवतीं परिणीय प्रसन्नः संस्तस्या गाधेश्च पुत्रोत्पत्त्यर्थं चरुद्वयं निर्माय "त्वच्चरुर्ब्राह्मणं पुत्रं त्वन्मातृचरुः क्षत्रियं पुत्रं जनयिष्यतीति यथायोग्यमनयोरुपयोगः कर्तव्यः" इत्युक्त्वा वनं जगाम - एतस्मिन्नवसरे तीर्थयात्रां कुर्वन् गाधिराश्रममाजगाम, तेन सहागताया मातुरुपदेशेन विनिमयपूर्वकं चरोरुपयोगं सत्यवतीतन्मातरौ चक्रतुः। चरुव्यत्ययेन गर्भव्यत्ययं दृष्ट्वा ऋचीकः सत्यवतीं प्राह "तव पुत्रः क्रूरकर्मा क्षत्रियो भविष्यति त्वन्मातुश्च तपोरतो ब्राह्मणः पुत्रः" इति। "मम पौत्रस्तथा भवतु पुत्रश्च शमात ो ब्राह्मणो भवतु" इति सत्यवत्य. ार्थित ऋचीकस्तथांगीचकार, ततः सत्यवती जमदग्निं तन्माता च विश्वामित्रं जनयामास। जमदग्नेरुत्पन्नो रामो महादेवादस्त्राणि परशुं चावाप। दत्तात्रेयप्रसादाल्लब्धबाहुसहस्रो हैहयाधिपतिरर्जुनोऽग्निना भिक्षितस्तस्मै पुरराष्ट्रादीनि ददौ स च तानि ददाह। दग्धवताग्निनाऽऽपवस्याश्रमे दग्धे क्रुद्धः सोर्जुनं प्रति तव बाहुसहस्रं रामश्छेत्स्याति" इति शशाप। कदाचिदर्जुनपुत्रैर्जमदग्निहोमधेनोर्वत्से हृते तन्निमित्तकेऽर्जुनरामयोर्युद्धे प्रसक्ते रामोर्जुनस्य बाहुसहस्रमच्छिनत्।

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		आश्रमं रामरहितं दृष्ट्वा तत्रागत्यार्जुनपुत्रैर्जमदग्नौ हते क्रुद्धो रामः पृथिवीं निःक्षत्रियां कर्तुं प्रतिज्ञाय तथा कृत्वा वनं जगाम। पुनः परावसोराक्षेपवाक्यात्क्रुद्धो राम एकविंशतिवारं क्षत्रियान् हत्वा निःक्षत्रियां पृथिवीं कश्यपाय दत्वा समुद्रतीरे वासमकरोत्। अराजके प्रजानां दुःखं पृथिव्या उर्वीतिनाम्नो वृत्तांतं निगूढतया स्थितैः क्षत्रियैरात्मरक्षार्थं कश्यपं प्रति पृथ्वीप्रार्थनं तद्वाक्यात्कश्यपकृतं क्षत्रियाणां राज्याभिषेकं चाभिधाय युधिष्ठिरादीनां कुरुक्षेत्रदर्शनं चाभिदधाति स्म वैशम्पायनः... ...	८४
५०	३८	विस्मितेन युधिष्ठिरेण रामपराक्रमेऽभिनंदिते तदादयः सर्वे भीष्मसमीपमाजग्मुः। आगतेषु सर्वेषु श्रीकृष्णो भीष्मं प्रति " कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि " इत्याद्युक्त्वा तं प्रशस्य युधिष्ठिरस्य शोकमपनुद इत्याह। श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा तं स्तुत्वा उत्तमां गतिं प्रार्थयन्तं भीष्मं प्रति इत्याह ...	८५
५१	१८	श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा तं स्तुत्वा उत्तमां गतिं प्रार्थयंतं भीष्मं प्रति श्रीकृष्णः " उदगयने त्वमिष्टां गतिं प्राप्स्यसीत्युक्त्वा सर्वधर्मोपदेशपूर्वकं युधिष्ठिरस्य शोकमपाकुरु " इत्याह... ...	८६
५२	३४	" शरवेदनाक्रांतोऽनवस्थितमनाः कथं वक्ष्यामि " इत्युक्तवन्तं भीष्मं प्रति श्रीकृष्णो ग्लानिमूर्च्छादिनिवृत्तये वरं ददौ। तदा व्यासादिषु । श्रीकृष्णसंमाननं कृत्वा भीष्ममामंत्र्य " श्वः समेष्यामः " इत्युक्त्वा गतेषु युधिष्ठिरादयोऽपि स्वस्वगृहाणि जग्मुः	८८
५३	२७	रात्रौ सुप्तः श्रीकृष्णोऽर्धयामशेषायां रात्रावुत्थाय प्रातःकृत्यं कृत्वा युधिष्ठिरं प्रति सात्यकिं प्रेषयामास स च " कृष्णः सज्जो भूत्वा त्वां प्रतीक्षते इत उत्तरं यत्कर्तव्यं तत्कुरु " इत्युवाच युधिष्ठिरम्। सात्यकिवाक्यं श्रुत्वा युधिष्ठिराज्ञयार्जुनेनानीतं रथमारुह्य सर्वे कृष्णं प्रति गत्वा तेन सह भीष्मसमीपं जग्मुः...	८९
५४	३९	" शरतल्पगते भीष्मे काः कथाः समवर्तत " इति जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायन आह। ऋषिप्रभृतिषु सर्वेष्वागतेषु भीष्मात्सकाशाद्धर्मश्रवणार्थं नारदेन प्रेरितेषु पांडवेषु प्रश्नकरणार्थं श्रीकृष्णं प्रत्याह युधिष्ठिरः। श्रीकृष्णेन कुशलप्रश्ने कृते भीष्मस्तं प्रति " त्वत्प्रसादान्मे ग्लान्यादिकं नास्ति, श्रेयो वक्तुमहं समर्थोऽस्मि, परंतु त्वमेव कुतो न कथयसि मां किमिति प्रेरयसि " इत्याद्याह स्म। भीष्मवाक्यं श्रुत्वा श्रीकृष्णस्तं प्रशस्य " मया धर्मेषु कथितेषु नाश्चर्यं परंतु तव यशः प्रख्यापयितुं त्वां प्रेरयामि " इत्याद्युक्त्वा प्रथमं राजधर्मान्ब्रूहीत्याह...	९०
५५	२२	" युधिष्ठिरो मां पृच्छतु " इत्युक्तवंतं भीष्मं प्रति श्रीकृष्णो " युद्धे गुरुवधादिप्रयुक्तलज्जया व्रीडितो युधिष्ठिरस्त्वां न पृच्छति " इत्युवाच। " युद्धे गुर्वादिहननं राज्ञां धर्मः " इत्यादि भीष्मवाक्यं श्रुत्वा पादयोः पतन्तं युधिष्ठिरं प्रति " मां पृच्छ तात विस्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम " इत्युवाच भीष्मः...	९१
५६	६१	राजनीतिं श्रोतुं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मस्तां कथयन् प्रथमं देवब्राह्मणार्चनमभिधाय सर्वथा क्षमा-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		शीलस्य भृत्यैः सह सोपहासभाषणशीलस्य च दोषानाचष्ट	९४
५७	४५	राज्ञा नित्यमुद्योगवता भवितव्यमित्याद्युक्त्वा "द्वाविमौ ग्रसते भूमिः" इत्यादिकमुशनोगीतमभिधाय मरुत्ताद्याचारनिदर्शनपूर्वकं राजधर्मानाख्यातवान् भीष्मः...	९७
५८	३०	बृहस्पत्याद्युक्तप्रजारक्षणरूपं राजधर्मं चारादिसाधनं चाख्याय राजधर्मविषयिणीं बृहस्पतिगाथामाह स्म भीष्मः। व्यासादिषु भीष्मं प्रशंसत्सु श्वः प्रष्टास्मीत्युक्तवति युधिष्ठिरे ब्राह्मणादीनभिवाद्य कृष्णादयो गृहं जग्मुः	९८

राजनीतिप्रारंभः।

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
५९	१४५	पुनर्युधिष्ठिरादिषु भीष्मसमीपमागतेषु युधिष्ठिरो "य एष राजन् राजेति" इत्यादिना राजशब्दोत्पत्त्यादिकं प्रपच्छ। राज्यस्य कारणमभिदधानो भीष्मः कृतयुगे प्रजानां धर्मेणैव परस्पररक्षणमभिधाय कालांतरे तासु मोहाद्युत्पत्तिक्रमेण वेदनाशमभ्यधात्। वेदे नष्टे देवैः प्रार्थितो ब्रह्मा "श्रेयोऽहं चिंतयिष्यामि" इत्याद्युक्त्वा लक्षाध्यायात्मकं नीतिशास्त्रं कृत्वा देवान् प्रति "उपकाराय लोकस्य" इत्याद्युवाच। तदेव नीतिशास्त्रं प्रजानामायुर्ह्रासाद्यालोच्य शिवादय उत्तरोत्तरं संचिक्षिपुः। विष्णुं प्रति गत्वा सर्वे मनुष्येभ्यः श्रेष्ठं दिशेत्युक्तवत्सु देवेषु स मानसं पुत्रं विरजसनामानं जनयामास। विरजसः कीर्तिमांस्ततः कर्दमस्ततोंगापरनामानंगस्ततोतिबलस्ततो मृत्युकन्यायां संभूतो वेनो यदा प्रजासु विधर्मेण वर्तनं चकार तदा तमृषयो जघ्नुः। मृतस्य वेनस्य दक्षिक्षिणमूरुमृषयो ममन्थुस्ततो निषादेषूत्पन्नेषु पुनस्तस्य दक्षिणबाहोस्तैरेव मथितात्पृथुरुत्पद्य तान् प्रति "सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना" इत्याद्युवाच। पृथुं प्रति देवादयो "नियतो यत्र धर्मो वै" इत्याद्युक्त्वा "पालयिष्याम्यहं भौमं" इत्यादिकं प्रतिजानीहीत्यूचुः। भीष्मो वैन्यस्य पुरोधःप्रभृतीनां नामानि निरूप्य तस्य राज्याभिषेकादिकं तत्कृतपृथ्वीदोहनादिकं राजादिशब्दानां निर्वचनं राजदेहे विष्णोराविर्भावादिकं चाब्रवीत्...	१०५
६०	५४	युधिष्ठिरेण चातुर्वर्ण्यधर्मान् पृष्टो भीष्मो धर्मादीन् प्रणम्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां धर्मानाख्याय शूद्रवृत्तिं निरूप्य श्रद्धां प्रशंसंस्तद्विषये यज्ञगाथा आचख्यौ	१०८
६१	२१	आश्रमधर्मान् कथयन् भीष्मो वानप्रस्थधर्मान् यतिधर्मान् गृहस्थधर्मांस्तद्विषयिणीं नारायणगीतां ब्रह्मचारिधर्मांश्च निजगाद	१०९
६२	११	"शिवान् सुखान् महोदर्कान्" इत्यादिविशेषणविशिष्टान् धर्मान्ब्रूहीति युधिष्ठिरप्रश्ने उक्तविशेषेण विशिष्टधर्माधिकारित्वं ब्राह्मणस्यैवेत्यभिप्रायेण ब्राह्मणानामेव चतुराश्रमाधिकारमुक्त्वा तेषां क्षत्रियादिवृत्तिकरणे दोषं स्वकर्मकरणे प्रशंसां चाह स्म भीष्मः	११०
६३	३०	ब्राह्मणानामविहितं कर्माख्याय विहितं च प्रतिपाद्य क्षत्रधर्माश्रयिकं सर्वधर्मस्थितिमाचष्ट	११२
६४	३०	सर्वधर्माणां क्षत्रधर्माधीनत्वमभिधाय दण्डनीतिं प्रशस्य धर्मनिश्चयार्थं मान्धातृचरितमाह भीष्मः। विष्णुदर्शना-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		आश्रमं रामरहितं दृष्ट्वा तत्रागत्यार्जुनपुत्रैर्जमदग्नौ हते क्रुद्धो रामः पृथिवीं निःक्षत्रियां कर्तुं प्रतिज्ञाय तथा कृत्वा वनं जगाम। पुनः परावसोराक्षेपवाक्यात्क्रुद्धो राम एकविंशतिवारं क्षत्रियान् हत्वा निःक्षत्रियां पृथिवीं कश्यपाय दत्वा समुद्रतीरे वासमकरोत्। अराजके प्रजानां दुःखं पृथिव्या उर्वीतिनाम्नो वृत्तांतं निगूढतया स्थितैः क्षत्रियैरात्मरक्षार्थं कश्यपं प्रति पृथ्वीप्रार्थनं तद्वाक्यात्कश्यपकृतं क्षत्रियाणां राज्याभिषेकं चाभिधाय युधिष्ठिरादीनां कुरुक्षेत्रदर्शनं चाभिदधाति स्म वैशम्पायनः... ...	८४
५०	३८	विस्मितेन युधिष्ठिरेण रामपराक्रमेऽभिनंदिते तदादयः सर्वे भीष्मसमीपमाजग्मुः। आगतेषु सर्वेषु श्रीकृष्णो भीष्मं प्रति “काच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि” इत्याद्युक्त्वा तं प्रशस्य युधिष्ठिरस्य शोकमपनुद इत्याह। श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा तं स्तुत्वा उत्तमां गतिं प्रार्थयन्तं भीष्मं प्रति इत्याह ...	८५
५१	१८	श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा तं स्तुत्वा उत्तमां गतिं प्रार्थयंतं भीष्मं प्रति श्रीकृष्णः “उदगयने त्वमिष्टां गतिं प्राप्स्यसीत्युक्त्वा सर्वधर्मोपदेशपूर्वकं युधिष्ठिरस्य शोकमपाकुरु” इत्याह... ...	८६
५२	३४	“शरवेदनाक्रांतोऽनवस्थितमनाः कथं वक्ष्यामि” इत्युक्तवन्तं भीष्मं प्रति श्रीकृष्णो ग्लानिमूर्च्छादिनिवृत्तये वरं ददौ। तदा व्यासादिषु श्रीकृष्णसंमाननं कृत्वा भीष्ममामंत्र्य “श्वः समेष्यामः” इत्युक्त्वा गतेषु युधिष्ठिरादयोऽपि स्वस्वगृहाणि जग्मुः	८८
५३	२७	रात्रौ सुप्तः श्रीकृष्णोऽर्धयामशेषायां रात्रावुत्थाय प्रातःकृत्यं कृत्वा युधिष्ठिरं प्रति सात्यकिं प्रेषयामास स च “कृष्णः सज्जो भूत्वा त्वां प्रतीक्षते इत उत्तरं यत्कर्तव्यं तत्कुरु” इत्युवाच युधिष्ठिरम्। सात्यकिवाक्यं श्रुत्वा युधिष्ठिराज्ञयार्जुनेनानीतं रथमारुह्य सर्वे कृष्णं प्रति गत्वा तेन सह भीष्मसमीपं जग्मुः...	८९
५४	३९	“शरतल्पगते भीष्मे काः कथाः समवर्तंत” इति जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायन आह। ऋषिप्रभृतिषु सर्वेष्वागतेषु भीष्मात्सकाशाद्धर्मश्रवणार्थं नारदेन प्रेरितेषु पांडवेषु प्रश्नकरणार्थं श्रीकृष्णं प्रत्याह युधिष्ठिरः। श्रीकृष्णेन कुशलप्रश्ने कृते भीष्मस्तं प्रति “त्वत्प्रसादान्मे ग्लान्यादिकं नास्ति, श्रेयो वक्तुमहं समर्थोस्मि, परंतु त्वमेव कुतो न कथयसि मां किमिति प्रेरयसि” इत्याद्याह स्म। भीष्मवाक्यं श्रुत्वा श्रीकृष्णस्तं प्रशस्य “मया धर्मेषु कथितेषु नाश्चर्यं परंतु तव यशः प्रख्यापयितुं त्वां प्रेरयामि” इत्याद्युक्त्वा प्रथमं राजधर्मान्ब्रूहीत्याह...	९०
५५	२२	“युधिष्ठिरो मां पृच्छतु” इत्युक्तवंतं भीष्मं प्रति श्रीकृष्णो “युद्धे गुरुवधादिप्रयुक्तलज्जया व्रीडितो युधिष्ठिरस्त्वां न पृच्छति” इत्युवाच। “युद्धे गुर्वादिहननं राज्ञां धर्मः” इत्यादि भीष्मवाक्यं श्रुत्वा पादयोः पतन्तं युधिष्ठिरं प्रति “मां पृच्छ तात विस्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम” इत्युवाच भीष्मः...	९१
५६	६१	राजनीतिं श्रोतुं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मस्तां कथयन् प्रथमं देवब्राह्मणार्चनमभिधाय सर्वथा क्षमा-	

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्

शीलस्य भृत्यैः सह सोपहासभाषणशीलस्य च दोषानाचष्ट ९४

५७ ४५ राज्ञा नित्यमुद्योगवता भवितव्यमित्याद्युक्त्वा "द्वाविमौ ग्रसते भूमिः" इत्यादिकमुशनोगीतमभिधाय मरुत्ताद्याचारनिदर्शनपूर्वकं राजधर्मानाख्यातवान् भीष्मः... ... ... ९७

५८ ३० बृहस्पत्याद्युक्तप्रजारक्षणरूपं राजधर्मं चारादिसाधनं चाख्याय राजधर्मविषयिणीं बृहस्पतिगाथामाह स्म भीष्मः। व्यासादिषु भीष्मं प्रशंसत्सु श्वः प्रष्टास्मीत्युक्तवति युधिष्ठिरे ब्राह्मणादीनभिवाद्य कृष्णादयो गृहं जग्मुः ९८

राजनीतिप्रारंभः।

५९ १४५ पुनर्युधिष्ठिरादिषु भीष्मसमीपमागतेषु युधिष्ठिरो "य एष राजन् राजेति" इत्यादिना राजशब्दोत्पत्त्यादिकं प्रपच्छ। राज्यस्य कारणमभिदधानो भीष्मः कृतयुगे प्रजानां धर्मेणैव परस्पररक्षणमभिधाय कालांतरे तासु मोहाद्युत्पत्तिक्रमेण वेदनाशमभ्यधात्। वेदे नष्टे देवैः प्रार्थितो ब्रह्मा "श्रेयोऽहं चिंतयिष्यामि" इत्याद्युक्त्वा लक्षाध्यायात्मकं नीतिशास्त्रं कृत्वा देवान् प्रति "उपकाराय लोकस्य" इत्याद्युवाच। तदेव नीतिशास्त्रं प्रजानामायुर्ह्रासाद्यालोच्य शिवादय उत्तरोत्तरं संचिक्षिपुः। विष्णुं प्रति गत्वा सर्वे मनुष्येभ्यः श्रेष्ठं दिशेत्युक्तवत्सु देवेषु स मानसं पुत्रं विरजसनामानं जनयामास। विरजसः कीर्तिमांस्ततः कर्दमस्ततोंगापरनामानंगस्ततोतिबलस्ततो मृत्युकन्यायां संभूतो वेनो यदा प्रजासु विधर्मेण वर्तनं चकार तदा तमृषयो जघ्नुः। मृतस्य वेनस्य दक्षिणमूरुमृषयो ममन्थुस्ततो निषादेषूत्पन्नेषु पुनस्तस्य दाक्षिणबाहोस्तैरेव मथितात्पृथुरुत्पद्य तान् प्रति "सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना" इत्याद्युवाच। पृथुं प्रति देवादयो "नियतो यत्र धर्मो वै" इत्याद्युक्त्वा "पालयिष्याम्यहं भौमं" इत्यादिकं प्रतिजानीहीत्यूचुः। भीष्मो वैन्यस्य पुरोधःप्रभृतीनां नामानि निरूप्य तस्य राज्याभिषेकादिकं तत्कृतपृथ्वीदोहनादिकं राजादिशब्दानां निर्वचनं राजदेहे विष्णोराविर्भावादिकं चाब्रवीत्... ... ... १०५

६० ५४ युधिष्ठिरेण चातुर्वर्ण्यधर्मान् पृष्टो भीष्मो धर्मादीन् प्रणम्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां धर्मानाख्याय शूद्रवृत्तिं निरूप्य श्रद्धां प्रशंसंस्तद्विषये यज्ञगाथा आचख्यौ १०८

६१ २१ आश्रमधर्मान् कथयन् भीष्मो वानप्रस्थधर्मान् यतिधर्मान् गृहस्थधर्मांस्तद्विषयिणीं नारायणगीतां ब्रह्मचारिधर्मांश्च निजगाद १०९

६२ ११ "शिवान् सुखान् महोदर्कान्" इत्यादिविशेषणविशिष्टान् धर्मान्ब्रूहीति युधिष्ठिरप्रश्ने उक्तविशेषेण विशिष्टधर्माधिकारित्वं ब्राह्मणस्यैवेत्यभिप्रायेण ब्राह्मणानामेव चतुराश्रमाधिकारमुक्त्वा तेषां क्षत्रियादिवृत्तिकरणे दोषं स्वकर्मकरणे प्रशंसां चाह स्म भीष्मः ११०

६३ ३० ब्राह्मणानामविहितं कर्माख्याय विहितं च प्रतिपाद्य क्षत्रधर्माश्रयिकं सर्वधर्मस्थितिमाचष्ट ११२

६४ ३० सर्वधर्माणां क्षत्रधर्माधीनत्वमभिधाय दण्डनीतिं प्रशस्य धर्मनिश्चयार्थं मान्धातृचरितमाह भीष्मः। विष्णुदर्शनार्थं

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		मान्धात्रारब्धे यज्ञे इन्द्ररूपेणाविर्भूतस्य विष्णोस्तेन सह संवाद इन्द्रकृता क्षत्रधर्मप्रशंसा च	११४
६५	३५	पुनः क्षत्रधर्मं प्रशस्य स्वस्वकर्मपरित्यागिनां दोषमभिधाय विकर्मस्थान् ब्राह्मणान्निनिन्देन्द्रः। यवनादिधर्मान् श्रोतुं मान्धात्रा पृष्ट इन्द्रस्तानभिदधाति स्म । पुनर्मान्धात्रा "दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः" इति प्रश्ने कृते तदुत्तरमभिधाय तमुपदिश्येन्द्ररूपो विष्णुर्जगाम	११५
६६	४३	त्वंत्कथिता मनुष्यमात्रस्य श्रमधर्मा मया श्रुताः परं तेषामेव स्पष्टीकरणं सविस्तरमाचक्ष्वेति युधिष्ठिरप्रश्नः । अस्योत्तरं कथयन् भीष्मः "चातुराश्रम्यकारिणां यानि लिङ्गानि तानि राज्ञां धर्मे एव वर्तन्ते" इत्यभिधाय "अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डभीत्या युधिष्ठिर । समदर्शिनश्च भूतेषु भैक्ष्याश्रमपदं भवेत्" इत्यादिनाऽऽश्रमान्तरे आश्रमान्तरस्यासाधारणं धर्ममप्याचरंस्तदाश्रमफलं प्राप्नोतीति विवरणपूर्वकमाह। एतत्सर्वमभिधाय भीष्मो युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मं प्रजापालनमुपददेश	११७
६७	३९	"राष्ट्रवासिनो जनस्य यत्कृत्यतमं तद्ब्रूहि" इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मस्तत्कथयन् 'प्रजानां राज्ञोभिषचनं कृत्यतमं' इत्यभिधाय तदकरणे दोषं चाख्याय पूर्वमराजके दुःखितानां प्रजानां ब्रह्माणं प्रति शरणगमनमाचष्ट । प्रजापालने ब्रह्मकृतमादेशमनङ्गीकुर्वन्तं मनुं प्रति सर्वाः प्रजाः "कर्तृनेनो गमिष्यति" इत्याद्यभिधाय "पशूनामधिपञ्चाशत" इत्यादिना तद्वृत्तिं कल्पयामासुः ...	११९
६८	६१	राजानं किं दैवतमाहुरित्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो बृहस्पतिवसुमनसोः संवादरूपमितिहासमाह स्म । "केन भूतानि वर्धन्ते" इत्यादि पृष्टवन्तं वसुमनसं राजानं प्रति बृहस्पतिर्धर्मो राजमूल इत्याद्यभिधाय राज्ञोऽभावे प्रजानां दोषं, प्रजारक्षणे राज्ञो गुणं, प्रशंसापूर्वकं राज्ञोऽग्न्यादिरूपतां, तद्योगेन प्रजानां हितादिकं चादिदेश	१२१
६९	१०५	पार्थिवेन किं कार्यं, जनपदः कथं रक्षणीयः,शत्रवश्च कथं जेयाः इत्यादिके युधिष्ठिरेण पृष्टे भीष्मो राज्ञां कर्तव्यकर्माण्याह । मनःसहितेन्द्रियजयकरणं दुर्गादिषु गुल्मन्यासममात्यादिषु गूढचारनियोजनमापणादिषु परप्रेषितचारान्वेषणमात्मनो हीनतादशायां सन्धिकरणादिकं चाह । प्रजाभ्यो बलिग्रहणादिकमाकरादिष्वमात्यादिन्यासं चाभिधाय सम्यग्दण्डधरत्वादीन् राजगुणान् बलवता पीडितस्य दुर्गाश्रयणादिकं दुर्गादिरक्षणोपायादींश्चाह। भिक्षुकादीनां बहिष्करणादिकमर्थानां तैलवसादिद्रव्याणां च संग्रहं रक्षणीयमात्मादिसप्तकं षाड्गुण्यादिकं त्रिवर्गमनयोर्लक्षणं प्रजापालने बृहस्पतिगीतश्लोकद्वयं चाह । दण्डनीतिं ज्ञातुं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मस्तां कथयंस्तद्गुणानाह । दण्डनीत्यां सम्यग्वर्तमाने राज्ञि कृतयुगप्रवृत्तिमंशत्रयेण वर्तमाने त्रेतायुगप्रवृत्तिमर्द्धांशेनानुवर्तमाने द्वापरयुगप्रवृत्तिं तां परित्यज्य वर्तमाने कलियुगप्रवृत्तिं चाभिधाय राज्ञश्चतुर्युगप्रवृत्ति-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		कारणत्वं सत्यादियुगप्रवर्तनेन गुणदोषौ चाभ्यधात् ...	१२५
७०	१४	केन वृत्तेन राज्ञा सुखामित्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो राज्ञः षट्त्रिंशद्गुणानाचष्ट ...	१२६
७१	३३	"कथं राजा प्रजा रक्षन्" इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः संक्षेपेण राजधर्मानाख्याय लोभत्यागं कर्तुमुपदिश्य प्रजारक्षणे राज्ञः फलं कथयाति स्म ...	१२८
७२	२५	"य एव तु सतो रक्षेदसतश्च नियर्तयेत्। स एव राज्ञा कर्तव्यो राजन् राजपुरोहितः" इत्यभिधाय तद्विषये पुरूरवसो मातरिश्वनश्च संवादरूपमितिहासमाह। कुतःस्विद्ब्राह्मणो जात इत्यादिके पुरूरवसः प्रश्ने मातरिश्वा ब्राह्मणादीनां जन्मवृत्तान्तमाचख्यौ। "द्विजक्षत्रिययोर्मध्ये कस्येयं पृथिवी" इति पुरूरवसः प्रश्ने "विप्रस्य सर्वमेवैतत्" इत्यादिना ज्येष्ठत्वाद्ब्राह्मणस्यैव सर्वमित्यभिधाय राजा तदनुशिष्टं यं धर्ममाचरति तस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहित इत्याद्याह स्म मातरिश्वा	१२९
७३	३२	भीष्मः पुरोहितलक्षणान्युक्त्वा "ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते" इत्यभिधायैतद्विषये ऐलकश्यपसंवादरूपमितिहासमाह स्म। "यदा हि ब्रह्म प्रजहाति क्षत्रं" इत्यादिके ऐलस्य प्रश्ने कश्यपो ब्रह्मक्षत्रिययोः परस्पररक्षणं कथयाति स्म। ऐलकश्यपयोः संवादः	१३१
७४	८२	भीष्मो राजपुरोहितयोः समानयोगक्षेमत्वं निरूप्य तद्विषये मुचुकुंदवैश्रवणयोः संवादं जगाद मुकुचुन्दः पृथिवीं जित्वा स्वबलपरीक्षार्थं धनदं प्रति जगाम, तेन च स्वाज्ञप्तै राक्षसैः पराभूतो राजा पुरोहितं वसिष्ठं गर्हयामास। गर्हितेन पुरोहितेन तपस्तप्त्वा राक्षसेषु हतेषु मुचुकुंदं धनद आचिक्षेप, ततः क्रुद्धस्य मुचुकुंदस्य धनदस्य चोक्तिप्रत्युक्ती अभिधाय क्षत्रधर्मास्थितमुचुकुंददर्शनेन धनदस्य विस्मयादिकमभ्यधासीद्भीष्मः... ...	१३२
७५	३७	"कृतपुरोहितो राजा कथं प्रजावृद्ध्या परलोकं जयेत्'-इति युधिष्ठिरप्रश्ने "दानशीलो भवेद्राजा" इत्यादिना भीष्मस्योत्तरम्। राज्यकरणमनिच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति तद्विषये भीष्मस्योपदेशः। "किं तात परमं स्वर्ग्यं" इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने "यस्मिन्भयार्दितः सम्यक् क्षेमं विंदत्यपि क्षणम्। स स्वर्गजित्तमः" इत्यादिकं भीष्मस्योत्तरम्...	१३४
७६	१४	स्वकर्मरतानां विकर्मरतानां च विशेषमभिधत्स्वेति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः स्वकर्माचरतां ब्राह्मणानां प्रशंसां विकर्मकृतां निंदां चाकरोत्...	१३५
७७	३४	राजा केषां वित्तस्य प्रभुः कया च वृत्त्या वर्तेतेति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः "अब्राह्मणादीनां धनाधिकारी राजा" इत्याद्युक्त्वा राज्ये स्तेनसत्ता राजदोष इति चाभिधाय तद्विषये केकयराजस्येतिहासमुपन्यास्यत्। कदाचिदरण्ये केकयं निगृह्णन् राक्षसो "न मे स्तेनो जनपदे" इत्यादिकं केकयवाक्यं श्रुत्वा तमुन्मुच्य "स्वस्ति प्राप्नुहि गृहं गच्छ" इत्युक्त्वा स्वयं जगाम। इममितिहासमुक्त्वा भीष्मो ब्राह्मणादिरक्षणरूपं धर्ममाचष्ट ...	१३६
७८	४४	ब्राह्मणस्यापादि क्षत्रियवृ-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		त्याश्रयणवद्वैश्यवृत्त्याश्रयणमस्ति न वेति युधिष्ठिरप्रश्ने वैश्यवृत्त्यापि जीवनविषये भीष्मस्याभ्यनुज्ञा। ब्राह्मणानामापदि विक्रेयद्रव्यजिज्ञासया युधिष्ठिरप्रश्ने उत्तरं वदन्भीष्मो ब्राह्मणस्याविक्रेयाणि सुरालवणादिद्रव्याण्याह । “यदा तु सर्वे शस्त्रधारिणः स्वघर्मं व्युत्क्रामंति तदा क्षीणबलो राजा कथं प्रजारक्षकः स्यात्’ इति युधिष्ठिरप्रश्ने दानादिना ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरित्युक्त्वा ब्राह्मणेन वर्धितबलो राजा प्रजा रक्षेदित्याद्याह स्म ब्राह्मणान् दूषयतः क्षत्रियस्य कथं। ब्राह्मणस्त्रातेति प्रश्ने भीष्मः “ तप आद्युपायेन ब्राह्मणेनैव क्षत्रं नियंतव्यम् ” इत्याद्युक्त्वा ब्राह्मणरक्षणां गतिमाचष्ट । यदि ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रो वा दस्यूत्थाने शस्त्रं गृहीत्वा प्रजा रक्षेत्तर्हि तेन राजकार्यं कर्तव्यं न वा स च स्वामी भवेन्न वेति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो य एवं कुर्यात्स माननीय एवेत्युक्त्वा प्रजारक्षणासमर्थं राजानं निनिंद भीष्मः... ...	१३८
७९	२१	ऋत्विजां लक्षणानि ज्ञातुं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मस्तानि कथयामास । पुनर्युधिष्ठिरेण ऋत्विग्देयदक्षिणाविषये कृतप्रश्नो भीष्मो “ न वेदानां परिभवात् ” इत्यादिना तदुत्तरमकथयत्	१४०
८०	४१	सचिवस्य लक्षणं ज्ञातुं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मश्चतुर्विधमित्राणां विशेषमाख्यायामित्रस्योत्तममित्रस्यामात्यानां च लक्षणानि निरूप्य राज्ञो ज्ञातिभिः सह व्यवहाररीतिमाह... ...	१४२
८१	३१	ज्ञातिप्रभृतिषु राज्ञा कीदृशो भावः कर्तव्य इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मस्तद्विषये वासुदेवनारदसंवादेतिहासमाह स्म। ज्ञातिवाक्शल्यपीडितस्य वासुदेवस्य “नासुहृत्परमं मंत्रं” इत्यादिना सर्वेषां चित्तवशीकारः कथं कर्तव्य इत्यभिप्रायके प्रश्ने नारदस्य “आपदो द्विविधाः कृष्ण” इत्याद्युत्तरम्। अनायासेन शस्त्रेण जिह्वामुद्धर इति कथयन्नारदः ‘अनायासं मुने शस्त्रं’ इत्यादि पृष्टवन्तं श्रीकृष्णं प्रति तत्स्वरूपमाह स्म ...	१४३
८२	६८	“ कोशवृद्धिकरोऽमात्यादिभ्योपि विशेषेण संमाननीयः’ इत्युक्त्वा तद्विषये कालकवृक्षीयमुनेः कौसल्यस्य च संवादमाह भीष्मः। सर्वज्ञः कालकवृक्षीयो मुनिः पंजरनिहितं काकं गृहीत्वा कौसल्यराजसमीपमागत्य तवामात्यादयः सर्वेऽपि कोशं हरंतीति सत्यवाद्ययं काकः कथयति तद्विचारयेत्याह स्म। एतच्छुतवद्भिरमात्यादिभिरीर्ष्यया निशि काके बाणेन विद्धे मुनिः कौसल्यं प्रत्यभयं ययाचे। राज्ञाऽभये दत्ते तं प्रत्यमात्यानां दोषान् कथयित्वा दुष्टानां तेषां भयादन्यत्र गच्छामीत्यभिधायोपदेशं चकार कालकवृक्षीयः । राज्ञा रक्षणप्रतिज्ञापूर्वकं स्वगृहे निवासितो मुनिर्दुष्टामात्यगणनाशपूर्वकं राज्यरक्षणमादिश्यात्मनः प्रत्यभिज्ञानं दत्वा “व्यापन्ने भवतो राज्ये ” इत्याद्युक्तवान्...	१४६
८३	५७	“ कीदृशाः सभासदादयः ” इति युधिष्ठिरप्रश्ने तेषां लक्षणं कथयन् भीष्मो राज्ञः श्रेयोलक्षणममात्यानां गुणदोषान् मन्त्रिलक्षणं मन्त्रश्रवणे योग्यायोग्ययोर्लक्षणादिकमभ्यधात्	१४९
८४	११	मन्त्रमूलभूतप्रजासंग्रहणविषये बृहस्पतिशक्रसंवादरूपमितिहासमवोचद्भीष्मः । “ किमाचरन्सर्व-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		भूतप्रियो भवति" इति शक्रस्य प्रश्ने "सांत्वमेकपदं शक्र" इत्यादि बृहस्पतेः प्रत्युत्तरम्	१५०
८५	३४	"प्रजाः पालयन् राजा कथं कीर्तिमाप्नोति" इति युधिष्ठिरप्रश्ने "व्यवहारेण शुद्धेन" इत्याद्याह भीष्मः। "कीदृशैर्व्यवहारैस्तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः" इत्यादिके पुनर्युधिष्ठिरप्रश्ने राज्ञाऽमात्यादिकरणरीतिं दण्डविधानरीतिं दूतादीनां लक्षणं च जगाद भीष्मः	१५२
८६	३३	"कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति" इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः षड्विधदुर्गनिर्माणादिकं पुरे स्थापनीयद्रव्यसञ्चयं चाभिधाय तत्र स्थितस्य राज्ञः कर्तव्यं व्याजहार ...	१५३
८७	४०	राष्ट्रगुप्तिराष्ट्रसंग्रहयोर्जिज्ञासया युधिष्ठिरप्रश्ने राष्ट्रगुप्तिप्रकारं करादानरीत्युपन्यासेन राष्ट्रसंग्रहप्रकारं चावभाषे ...	१५५
८८	३३	कोशार्थी राजा प्रजासु कथं वर्तेतेति पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मः प्रजानुशासनरीतिं पानागारादीनां नियमनं कोशसंग्रहोपायांश्चाभाषत ...	१५६
८९	२६	"वनस्पतीन्भक्ष्यफलान्" इत्यादिना राष्ट्रपालनरीतिमुपदिशन् भीष्मः "तुल्यबाहुबलानां च" इत्यादिना कथमितर इतरं भुञ्जीतेति पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति "यच्चरा ह्यचरानद्युः" इत्यादिना बलवानेव दुर्बलं भुञ्जीत, तुल्यस्त्वात्मानं रक्षेदित्यभिप्रायकमुत्तरमाह ...	१५८
९०	४०	प्रकीर्णकान् धर्मान् वक्तुमुतथ्यगीतमाह भीष्मः मान्धातरं प्रति। राजधर्ममुपदिशन्नुतथ्यः "उच्छिद्यते धर्मवृत्तं" इत्यादिना पापनिवारणार्थं राज्ञा यत्नः करणीय इत्याद्युपदिश्य धर्मस्य श्रैष्ठ्यमुक्त्वा तत्स्वरूपाद्याह स्म पुनरुतथ्यो बलिदृष्टान्तेनासूयादित्यागमुपदिश्य प्रमत्ते राज्ञि सर्वत्राधर्मोत्थानादिकमाह ...	१५९
९१	६०	"अकालवर्षी पर्जन्यः" इत्यादिना राज्ञोऽप्रमादे प्रजानां सुखमभिधाय प्रमाद्यति तस्मिन् सर्वेषां प्रमादं "दुर्बलार्थं बलं सृष्टं" इत्यादिना दुर्बलावमानने दोषं चाहोतथ्यः। "राज्ञो यदा जनपदे" इत्यादिनाऽन्यायवर्तिनां राजपुरुषाणामदण्डने दोषं "यदा राजा शास्ति" इत्यादिनाऽशिष्टानां दण्डने राज्यवृद्धिं चाभिधाय राज्ञोऽवश्यकर्तव्यमुपदिश्यैतद्राजवृत्तमप्रमादेन त्वमप्याचरेति, मान्धातरमुपदिदेशोतथ्यः, मान्धातृदृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्य वाक्यम्	१६१
९२	१९	धर्मे स्थातुमिच्छन् राजा कथं वर्तेतेति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो वामदेवगीतां व्याजहार। वसुमनसा पृष्टो वामदेवो "धर्ममेवानुवर्तस्व" इत्याद्युक्त्वा राज्ञो विनाशकारणान्याख्याय सुखकारणमप्याह स्म ...	१६२
९३	३९	पुनरपि "यत्राधर्मं प्रणयते" इत्यादिना किञ्चिन्नाशकारणमभिधाय राज्ञोऽवश्यकरणीयमादिदेश	१६४
९४	१३	पुनर्वामदेवेन "अयुद्धेनैव विजयं" इत्यादिनोपदिष्टं राजधर्ममाख्याय भीष्मो वसुमनसं दृष्टान्तीकृत्य युधिष्ठिरं प्रति त्वमप्येतत्कुर्वित्याह स्म ...	१६४
९५	२२	विजिगीषुविजयधर्मजिज्ञासो-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		युधिष्ठिरस्य प्रश्ने भीष्मस्तं कथयति स्म। क्षत्रियेण क्षत्रियः कथं योद्धव्य इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो युद्धरीतिं व्याजहार ...	१६५
९६	२४	अधर्मेण युद्धे दोषमाख्याय राज्ञो वर्तनप्रकारमाह स्म भीष्मः	१६७
९७	३२	क्षत्रियधर्मजिज्ञासया पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्तं कथयित्वाऽयुद्धेन मरणे क्षत्रियस्य निंदामाह ...	१६८
९८	५०	युद्धे मृतानां के लोका भवंतीति युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मोऽबरीषशक्रसंवादेतिहासमाह । अम्बरीषः स्वर्गं गत्वाऽऽत्मनोऽमात्यं सुदेवमिन्द्रसमीपस्थं दृष्ट्वा विस्मितः सन्निन्द्रं प्रति "ममायममात्यो मदपेक्षया कुतोधिकः" इत्याद्याह स्म । अमात्यस्याधिक्यकारणभूतं युद्धयज्ञं कथयन्तमिन्द्रं प्रति तत्प्रकारं पृच्छति स्माम्बरीषः । इन्द्रो युद्धयज्ञे ऋत्विगादीन्निरूप्य युद्धे मृतादीनां लोकप्राप्तिं चाख्याय युद्धमृतानामशोच्यत्वादिकमाह ...	१७०
९९	१७	भीष्मः शूरप्रोत्साहनविषये प्रतर्दन-मैथिल-संग्रामेतिहासमाख्याय शूरं प्रशशंस ...	१७१
१००	५०	जयार्थिनो योधान् यथानयन्ति तत्कथयेति युधिष्ठिरप्रश्ने सेनानीतिमवादीद्भीष्मः । अश्वादीनां युद्धार्थं भूम्यादीन्निरूप्य सैन्याधिपतिसंख्यादिकमाख्याय युद्धसमये योधान् प्रति यद्वक्तव्यं तदाह भीष्मः ...	१७३
१०१	२०	"किंशीलाः किंसमाचाराः" इत्यादिना कीदृशा योद्धारः संग्रामे क्षमा इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मोऽस्त्रविशेषयुद्धकुशलान्गान्धारादीन्निरूप्य "सिंहशार्दूलवाङ्नेत्राः" इत्यादिना योधानां लक्षणान्यभिदधाति स्म	१७४
१०२	४१	"जयित्र्याः कानि रूपाणि" इत्यादिना जयित्र्याः सेनाया लक्षणेषु युधिष्ठिरेण पृष्टेषु भीष्मस्तान्यभिधाय युद्धसराणिमुपदिदेश	१७६
१०३	५३	मृदौ तीक्ष्णे च शत्रौ राज्ञा आदौ कथं वर्तितव्यमिति पृच्छंतं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मो बृहस्पतीन्द्रसंवादेतिहासं बभाषे "अहितेषु कथं ब्रह्मन् वर्तेयं" इतीन्द्रेण पृष्टो बृहस्पतिः शत्रौ वर्तनरीतिं प्रदर्शयति स्म । "कानि लिङ्गानि दुष्टस्य" इतीन्द्रेण पृष्टो बृहस्पतिस्तान्यभ्यधात्	१७८
१०४	५४	"कोशदण्डाभ्यां च्युतोऽमात्यैः प्रबाधितो धार्मिको राजा सुखमिच्छन् कथं चरेत्" इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः क्षेमदर्शीयेतिहासमभाषत । वैदेहेन राज्याद् भ्रंशितः क्षेमदर्शी कालकवृक्षीयं मुनिं प्रति "अर्थेषु भागी पुरुषः" इत्यादिना यत्नवतोप्यलब्धराज्यस्य कर्तव्यं किं, विषयविरक्तस्य च सुखं किमित्यादिकं पप्रच्छ । मुनिरपि निवृत्तिरतं तं दृष्ट्वा "पुरस्तादेव ते बुद्धिः" इत्यादिना दुर्बलस्य हीनसंपदः परैर्निर्जितस्य निवृत्तिधर्म एव श्रेयानित्युपदिदेश	१८१
१०५	२५	हीनसंपदः परैर्जितस्य प्रबलस्य तु "अथ चेत्पौरुषं किञ्चित्" इत्यादिना निकृतिप्रधानां राजनीतिमुपदिदेश कालकवृक्षीयः	१८२
१०६	२८	"न निकृत्या न दंभेन" इत्या-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		दिना निकृतिं कर्तुमनिच्छतः क्षेमदर्शिनो विदेहस्य च परस्परं संधिकरणेनैतादृशस्य धार्मिष्ठस्य सामाख्यं जयोपायमुपदिशति स्म कालकवृक्षीयः	१८३
१०७	३२	कथितं ब्राह्मणादिधर्माणां वृत्तमनूद्य गणानां वृत्तं पृच्छंतं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्तदाख्यातवान्	१८४
१०८	३३	अनेकविधानां धर्माणां मध्ये किमनुष्ठेयतरमिति युधिष्ठिरप्रश्ने मात्रादिपूजनरूपधर्मस्य बहुमतत्वमभिधायाचार्यादीनामुत्तरोत्तरगुरुत्वं पित्रादिभक्तस्य फलमाचार्यादिद्रोहिणामनिष्कृतिं चोवाच भीष्मः...	१८६
१०९	३०	धर्मे स्थातुमिच्छन्नरः कथं वर्तेतेत्यादिषु युधिष्ठिरप्रश्नेषु भीष्मः सत्यासत्ययोर्व्यवस्थां धर्माधर्मव्यवस्थां प्राणात्ययादावसत्ये दोषाभावं स्वधर्मविरोधेनोपजीवितुर्दंडं चाचख्यौ... ...	१८८
११०	३०	येन दुर्गाण्यतितरेत्तत्कथयेति युधिष्ठिरप्रश्ने "आश्रमेषु यथोक्तेषु" इत्यादिना दुर्गातितरणमुपदिदेश भीष्मः... ...	१८९
१११	९०	"असौम्याः सौम्यरूपेण सौम्याश्चासौम्यदर्शनाः॥ ईदृशान् पुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वयं" इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो व्याघ्रगोमायुसंवादेतिहासमाह स्म। पौरिकाख्यो नृपः प्राक्कर्मदोषेण गोमायुत्वं प्राप्य श्मशाने वसन्नपि शुद्धाचारेण वर्तमानः सजातीयैः स्वसदृशाचारार्थमुपदिष्टोपि तान् शुद्धाचारेण वर्तयितुमुपदिदेश। कदाचिच्छुद्धाचारो गोमायुः शार्दूलेनामात्यत्वेन वृत्वा "सौम्य विज्ञातरूपस्त्वं गच्छ यात्रां मया सह" इत्युक्तः संस्तं प्रति "सदृशं मृगराजैतत्" इत्याद्युवाच। शार्दूलस्य पूर्वामात्यैः स्पर्धया गोमायौ मांसचौर्यारोपं कृत्वा तद्विषये विज्ञापितः शार्दूलो गोमायुं हंतुमुद्यतः स्वमात्रा बोधितस्तं मुमोच। गोमायोः प्रायोपवेशनाभिप्रायं ज्ञात्वा सांत्वयंतं व्याघ्रं प्रति गोमायुः "पूजितोऽहं त्वया पूर्वं" इत्यादिना प्रसादयित्वा वनं प्रविश्य प्रायोपवेशेन स्वं देहं तत्याज ...	१९२
११२	२१	"राज्ञा किं कर्तव्यं किं कृत्वा सुखी भवेत्" इत्यादिके युधिष्ठिरेण पृष्टे भीष्मो राज्ञः कर्तव्यमुपदिशन्नुष्ट्रवृत्तांतं व्याजहार। कश्चिदुष्ट्रो ब्रह्मणो वरप्रदानाद्योजनशतदीर्घां ग्रीवामुपलभ्यालस्येनैकत्र स्थित्वेतस्ततो ग्रीवां चालयन् कदाचिद्वातवर्षाभ्यां पीडितस्तां गुहायां प्रवेश्य स्थितो जम्बुकेन भक्षितग्रीवो ममार। इत्युक्त्वा राज्ञ आलस्यवर्जनमुपदिश्य बुद्धिमूलत्वं विजयस्यावोचद्भीष्मः	१९३
११३	१४	अमित्रेण सहासाधनेन राज्ञा कथं वर्तितव्यमिति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः सागरगंगयोरितिहासमाख्याय तं प्रति "यो हि शत्रोर्विवृद्धस्य" इत्याद्युवाच	१९४
११४	२१	मूर्खेण सह विदुषा कथं वर्तितव्यमिति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मस्तदुत्तरमाचख्यौ... ...	१९५
११५	२३	"यद्धितं राज्यतंत्रस्य" इत्यादिषु युधिष्ठिरप्रश्नेषु भीष्मो राजधर्मानुपदिदेश... ...	१९६
११६	२३	उत्तमस्थाने नीचो न योज्य इत्युपदेशार्थं श्वदृष्टांतरूपमितिहासमाह स्म भीष्मः। कस्मिंश्चिदाश्रमे तपस्यंतं शांतं मुनिं प्रति व्याघ्रादयः सत्त्वाः प्रतिदिनमागत्य सुखप्रश्नादिकं कृत्वा जग्मु-	

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्

रित्येवं प्रचलिते क्रमे तन्निकटे कश्चिच्छ्वा अवात्सीत् । स श्वा कदाचित्क्षुद्रव्याघ्रं दृष्ट्वा भीतो मुनिवाक्यत्तद्रूपोऽभूत् पुनर्महाव्याघ्रं दृष्ट्वा भीतो मुनिवाक्यादेव तद्रूपोऽभूत्... ... ... १९७

११७ २३ पुनः स मुनिर्हस्तिनं दृष्ट्वा भीतं श्वानं हस्तिनं सिंहं दृष्टवन्तं सिंहं शरभं दृष्टवन्तं शरभं च चक्रे स श्वा शरभो भूत्वा यदा मुनिं हन्तुं प्रवृत्तस्तदा मुनिवाक्यात्पुनः श्वैवाभवत्... ... ... १९८

११८ २८ मुनिना तपोवनाद्बहिष्कृतः श्वाऽतिदैन्यमवापेत्युक्त्वा भीष्म एतद्दृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रति यथायोग्यं भृत्यानियोजनं साचिवलक्षणं राजगुणान्योधगुणांश्चाचष्ट... ... ... १९९

११९ २० भीष्मः पुनः श्वदृष्टांतेन यथाधिकारं नीचादीनां तत्तत्स्थाने नियोजनं कोशरक्षणादिकं चाभ्यधात्... ... ... २००

१२० ५६ एतावत्पर्यंतं विस्तरेण कथितं राजधर्मं पुनः संक्षिप्तं कथयेत्यनुयुञ्जानं युधिष्ठिरं प्रति प्रजारक्षणादिकं राजधर्मं राजनीतिं धनवृद्धिकारणं निंदापूर्वकं लुब्धस्यासंग्रहं चाब्रवीत्... ... २०४

१२१ ६० "को दंडः कीदृशो दंडः" इत्यादिना दंडविषये एकादश प्रश्नान्कुर्वन्तं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मः सर्वप्रश्नोत्तराणि वदन् दंडस्य सामान्यनामानि बहुरूपतां प्रयोजनवत्तां विशेषनामाष्टकं चाख्यायाष्टांगबलं मात्रादीनामपि दंडार्हत्वं च व्याहरति स्म... ... २०७

१२२ ५६ दंडोत्पत्तिविषयेऽगराजस्य वसुहोमस्येतिहासं जगाद भीष्मः। मुंजपृष्ठं गतं वसुहोमं प्रति यदृच्छागतो मांधाता दंडोत्पत्तिप्रकारं पप्रच्छ । दंडोत्पत्तिप्रकारं कथयन् वसुहोमो ब्रह्मणा प्रारब्धे यज्ञे प्रजानियमनरूपस्य दंडस्यान्तर्धानं जगाद। ततो निर्मर्यादासु प्रजासु ब्रह्मणा केशवं संपूज्य प्रार्थितो महादेवो दंडं निर्मायेन्द्रादीन् देवाद्याधिपत्ये नियोज्य धर्मगोप्तारं दंडं विष्णवे ददौ। "विष्णुरंगिरसे प्रादात्"इत्यादिना दंडप्राप्तिपरंपरामाख्याय सर्वेषां जागरेण दंडस्यादिकारणत्वं चाभिधाय वसुहोमेतिहासश्रवणफलमाचष्ट युधिष्ठिरं प्रति भीष्मः २०९

१२३ २५ "तात धर्मार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयम्" इत्यादिना धर्मादयः किमुद्दिश्य क्रियंते, किमेषामुत्पत्तिस्थानं, कथं तेषां साहित्यं, कथं च पृथक्त्वं, इति चतुरः प्रश्नांश्चकार युधिष्ठिरः। तत्र "यदा ते" इत्यादिनाऽऽद्यानां त्रयाणां व्युत्क्रमेणोत्तरमभिधाय चतुर्थस्योत्तरमभिधाय चतुर्थस्योत्तरमभिदधानो भीष्म आंगरिष्ठकामंदकयोरितिहासं निजगाद । मर्यादाभंगं कृत्वा "यः पापं कुरुते राजा" इत्यादिके आंगारिष्ठप्रश्ने "यो धर्मार्थौ परित्यज्य" इत्यादिकं कामन्दकस्योत्तरम्... ... ... २१०

१२४ ७१ "धर्मस्य मूलकारणं शीलं वदंति जनास्तत्कथं प्राप्यते तल्लक्षणं च किं" इति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मस्तदुत्तरं वक्तुं दुर्योधनधृतराष्ट्रसंवादरूपमितिहासमाह स्म। किमर्थं तप्यसे पुत्रेत्यादिके धृतराष्ट्रप्रश्ने तापकारणभूतां युधिष्ठिरसंपत्तिमभिदधानं दुर्योधनं प्रति स "युधिष्ठिरसदृशसंपत्प्राप्तिकारणं शीलं संपादय" इत्याह।

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		"तच्छीलं कथं प्राप्यते" इति दुर्योधनेन पृष्टो धृतराष्ट्रः शीलेन प्रह्लादस्य राज्यप्राप्तिरूपामितिहासमाचष्ट। इंद्रो बृहस्पतेः सकाशाच्छ्रेयः श्रुत्वा तदनुज्ञया भार्गवं गतस्तस्मादपि तच्छ्रुत्वा तस्याप्यनुज्ञया शिष्यत्वं पुरस्कृत्य ब्राह्मणरूपेण प्रल्हादं गत्वा "त्रैलोक्यराज्यं त्वया कथं प्राप्तं" इति पप्रच्छ। "नासूयामि द्विजान् विप्र" इत्यादिना स्वेनाचीर्णं श्रेयोभिधाय प्रल्हादो ब्राह्मणरूपमिंद्रं प्रति वरं याचस्वेत्युवाच। वरं दत्वा चिंतयन् प्रह्लादः स्वशरीरान्निर्गतं शीलं प्रति को भवानिति पप्रच्छ। तच्च "शीलमहमस्मि त्वया त्यक्तं ब्राह्मणशरीरं गच्छामि" इत्युवाच। एवमेव तमनु धर्मसत्यवृत्तबलेषु गतेषु स्वशरीरान्निर्गता श्रीः प्रल्हादेन का त्वमिति पृष्टा सती "श्रीरहं यत्र शीलादीनि तत्र गच्छामि" इत्याद्युक्त्वा ब्राह्मणस्येंद्रत्वेन प्रत्याभिज्ञां दत्वा शीलं प्रशस्य शीलादिसहिता श्रीरिंद्रं प्रति जगाम। शीलप्राप्त्युपायं कथयेति दुर्योधनेन पृष्टो धृतराष्ट्रस्तत्प्राप्त्युपायमभिदधाति स्म... ...	२१३
१२५	१९	आशायाः स्वरूपं ज्ञातुं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्म ऋषभसुमित्रयोः संवादरूपमितिहासं कथयन्सुमित्रस्य मृगयां संवर्ण्य तद्बाणविद्धस्य मृगस्य महारण्यप्रवेशमाख्यातवान्... ...	२१४
१२६	१९	मृगमन्वेषितुमरण्यगतो मुनिभिः "कस्त्वं कुत आयातः" इति पृष्टः सुमित्रः स्ववृत्तं कथयित्वा तान् प्रत्याशाविवरणज्ञानार्थं पप्रच्छ...	२१५
१२७	२६	मुनीनां मध्ये श्रेष्ठ ऋषभः कृशस्य मुनेरितिहासं कथयन् वीरद्युम्नस्यागमनादिकमाचख्यौ	२१६
१२८	२७	मुनीन् प्रति स्वप्रत्यभिज्ञादानपूर्वकं स्वपुत्रनाशादिकं कथयतो वीरद्युम्नस्य वाक्यं श्रुत्वाप्युत्तरमददानं कृशनामानं मुनिं प्रति आशावृत्तान्तं ज्ञातुं स राजा पुनः पप्रच्छ। ततः कृशवीरद्युम्नयोरुक्तिप्रत्युक्ती अभिधाय भीष्मो युधिष्ठिरं प्रति "एवं त्वमपि कौंतेय" इत्याद्युवाच... ...	२१७
१२९	११	पुनर्धर्मान् श्रोतुं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो गौतमयमसंवादेतिहासं वर्णयंस्तयोरुक्तिप्रत्युक्ती अभ्यधात्...	२१८
१३०	५०	"मित्रैर्हीनस्य बह्वमित्रस्य राज्ञः का गतिः" इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने तमुपदिशन् भीष्म आपदि कोशसंचयरूपं प्रशस्तमुपायमाख्याय धर्मादीनां तन्मूलकत्वमाचख्यौ...	२२०

(२) आपद्धर्मपर्व (२२०-२९०)

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
१३१	१४	क्षीणत्वदीर्घसूत्रत्वादिविशिष्टस्य किं कार्यमवशिष्यते इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्म आपद्धर्मानकथयत्। अभ्यन्तरप्रकुपितादेः किं कार्यमिति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मस्योत्तरकथनम्... ...	२२२
१३२	२२	'हीने परमके धर्मे सर्वलोकाभिसंहिते। सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने। केन स्विद्ब्राह्मणो जीवेत्' इत्यादिना आपद्बहुले काले ब्राह्मणः कथं जीवेदिति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो ब्राह्मणजीवनप्रकारमभिदधाति स्म	२२३
१३३	२०	आपन्नस्य कोशादिसंग्रहकरणमुपदिश्य तद्विषयकमुपायं कथ-	

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्

यन्दस्यूनामाश्रयणं तत्कर्मकरणं चानुजज्ञे भीष्मः... ... २२४

१३४ १७ पुनर्भीष्मस्य पुराविद्वाक्यकथनेन युधिष्ठिरं प्रत्युपदेशः। बलप्रशंसा। पापकारिणां तत्परिहारोपायकथनम्... ... २२५

१३५ २६ दस्यूनामपि सिद्धिविषये कायव्यदस्युसंवादेतिहासं प्रोवाच भीष्मः। त्वमस्माकं ग्रामणीर्भवेति दस्युभिः प्रार्थितः कायव्यस्तान् प्रति 'मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुम्' इत्यादीन् धर्मानुपदिदेश, तैश्च तस्मिन्नङ्गीकृते उभयेऽपि सिद्धिमापुः २२६

१३६ ११ राज्ञां कोशसंग्रहमार्गं कथयितुं ब्रह्मगीता गाथाः प्रोवाच गाङ्गेयः २२७

१३७ २४ अनागतविधातुः प्रत्युत्पन्नमतेश्च सुखं दीर्घसूत्रस्य तु तन्नास्तीत्येतद्विषये अनागतविधातृप्रत्युत्पन्नमतिदीर्घसूत्राणां मत्स्यानामितिहासमाचष्ट भीष्मः... २२८

१३८ २२१ 'यथा राजां न मुह्येत शत्रुभिः परिवारितः' इत्यादिषु युधिष्ठिरप्रश्नेषु भीष्म आपद्धर्मानुपदिशन्नापादि शत्रुणाऽपि संधिकरणविषये दृष्टान्ततया मार्जारमूषिककथा। एकस्मिन्वने महान्तं वटमाश्रित्य पलिताख्यमूषिकलोमशाख्यमार्जारयोर्वसतोः कदाचित्प्रमत्ते मार्जारे व्याधप्रसारितेन जालेन निबद्धे सति निःशंको मूषिकस्तत्स्थं मांसं भक्षयति स्म। एतदन्तरे वटस्याधो बिलस्थितं नकुलमुपरिस्थितमुलूकं च दृष्ट्वा भीतो मूषिक आपदि शत्रुरपि संधेय इति मनसि निधाय मार्जारं प्रति 'सौहृदेनाभिभाषे त्वाम्' इत्यादि प्रोवाच। उभयोः संवादानन्तरमाश्वस्तो मूषिको मार्जारक्रोडे निःशंकं स्थितो मार्जारेण जालतन्तुच्छेदने त्वरां कुर्वित्युक्तो 'मा भैस्त्वरां मा कुरु' इत्याद्युवाच मूषिकस्तं प्रति। यमदूताभं चाण्डालं दृष्ट्वा भीतेन मार्जारेण 'किमिदानीं करिष्यसि?' इत्युक्तेन मूषिकेण चाण्डालभयादुलूकनकुलौ पलायितौ दृष्ट्वा जालतन्तौ छिन्ने मार्जारो वटोपरि जगाम मूषिकश्च स्वबिलं जगाम। ततो वटोपरिस्थितस्य मार्जारस्य बिलस्थितस्य मूषिकस्य च पुनः संवादे प्रवृत्ते मूषिको मार्जारं प्रति सौहार्दकारणमाख्यायात्मरक्षार्थं यत्नः करणीय इत्याद्युपादिदेश। 'सत्यं शपे त्वयाऽहं वै मित्रद्रोहो विगर्हितः' इत्यादिकं मार्जारोक्तं प्रत्याख्यायोशनसा कृते 'शत्रुसाधारणे कृत्ये' इत्यादिके द्वे गाथे अभिधाय 'त्वत्तो मयात्मा संरक्ष्यस्त्वमपि चाण्डालादात्मानं रक्ष' इति मूषिकेणोक्तो मार्जारो वटं हित्वाऽन्यत्र जगाम, मूषिकोऽपि तत् बिलं हित्वा बिलान्तरमगात्... २३५

१३९ ११३ विश्वासं विना राज्ञा कथं वर्तितव्यमिति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मः पूजनीब्रह्मदत्तसंवादकथनपूर्वकं प्रत्युत्तरमब्रवीत् राजपुत्रेण हतं स्वपुत्रं दृष्ट्वा क्षत्रियनिन्दां विधाय चरणाभ्यां राजपुत्रस्य नेत्रे भित्त्वाऽऽकाशे स्थिता सती ब्रह्मदत्तं प्रति 'इच्छयेह कृतं पापं सद्यस्तं चोपसर्पति' इत्यादि बहुप्रश्नोत्तरमिषेण जगाद पूजनी। उभयोः संवादानन्तरं पूजनी ब्रह्मदत्तं प्रति 'यस्येह व्रणिनौ पादौ' इत्यादिदृष्टान्तमुखेन कृतापराधाहं त्वयि न वत्स्यामीति स्वाभिप्रायं प्रकटय्य दिगन्तरं ययौ २३९

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
१४०	७१	'युगक्षयात्परिक्षीणे' इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो भारद्वाजशत्रुंजयसंवादेतिहासोपन्याससपूर्वकमुत्तरमाह स्म । 'अलब्धस्य कथं लिप्सा' इत्यादिके शत्रुंजयप्रश्ने भारद्वाजो 'नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्' इत्यादिनाऽध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं राजनीतिमुपदिदेश	२४२
१४१	१०२	'हीने परमके धर्मे' इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने योगक्षेमादीनां राजमूलत्वमभिधाय विश्वामित्रचाण्डालसंवादरूपमितिहासमब्रवीद्भीष्मः । कदाचिद्द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां नष्टप्रायासु प्रजासु क्षुधा पीडितो विश्वामित्रः कुत्राप्यन्नादिकमलभमानः कस्यचिच्छ्वपचस्य गृहं प्रविवेश । तत्र प्रविष्टो विश्वामित्रः श्वमांसयुतां दण्डिकां दृष्ट्वा 'आपदि ब्राह्मणेन स्तेयमपि कर्तव्यम्' इत्यादि विचार्य श्वजंघां चोरयितुमुद्युक्तः श्वपचेनाधिक्षिप्तः । श्वपचविश्वामित्रयोः संवादानन्तरं श्वजंघां गृहीत्वा निर्गते विश्वामित्रे विधिना भागान् परिकल्प्येन्द्रादीनाह्वयति सति शक्रः सर्वत्र वृष्टिं चकार । वृष्ट्या सर्वत्र सुभिक्षे विश्वामित्रः श्वमांसं परित्यज्य तपसा सिद्धिमवाप	२४७
१४२	३८	'यदि घोरं समुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम् । अस्तिस्विद्दस्युमर्यादा यामहं परिवर्जये' इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्म आपत्कालिकं राजधर्मं कथयंस्तद्विषये बृहस्पतेर्भार्गवस्य चानुमतिमाह स्म । यामन्यो नाभिलंघयेत् ईदृशी मर्यादा अस्ति चेत्तां ब्रूहीति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मस्योत्तरम्	१४९
१४३	३३	'शरणागतरक्षकस्य यो धर्मस्तं ब्रूहि' इत्यनुयुञ्जानं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मस्तं कथयंस्तद्विषये कपोताख्यानमकथयत् । विस्तरेण कपोतवृत्तं श्रोतुं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो मुचुकुन्दभार्गवसंवादमुखेन सविस्तरं तदाख्यातुमुपचक्रमे । कश्चिच्छकुनिलुब्धकः शकुनान्हन्तुं निर्गतो वातवर्षादिना क्रान्तः स्थातुं गन्तुमशक्नुवन्नप्यकस्माद्वृक्षात्पतितां कपोतीं स्वपञ्जरके क्षिप्त्वा वातवर्षनिवृत्तावपि गन्तुमसमर्थो महान्तमेकं वृक्षं दृष्ट्वा तत्प्रार्थनापूर्वकं नक्तं तदधः सुष्वाप	२५०
१४४	१७	तस्य वृक्षस्य शाखायां ससुहृज्जनो दीर्घकालं निवसन्कपोतः प्रातर्गतायां भार्यायां रात्रावनागतायां तामुद्दिश्य बहु विललाप	२५१
१४५	१३	लुब्धपञ्जरके स्थित्वा कपोती कपोतस्य विलापवाक्यं श्रुत्वा हृष्टा सती तं प्रति 'शरणागतत्राता भव' इत्युक्त्वा शरणागतरक्षणमाहात्म्यमाख्याय लुब्धकसत्कारकरणमुपदिदेश ...	२५२
१४६	२६	कपोतिवाक्यं श्रुत्वा कपोतो लुब्धकमागत्य स्वागतप्रश्नपूर्वकमतिथिपूजनं प्रशस्य 'किमहं ते करोमि' इत्यादि पप्रच्छ । शरीरतापनार्थं शीतार्तस्य व्याधस्य प्रार्थनां श्रुत्वा तदर्थमग्निमादीप्य 'शरीरं तापयित्वा सुखी भव,' इति कपोतोक्तिः । तापितशरीरेण स्वस्थेन लुब्धकेनाहारे याचिते कपोतः स्वनिकटे तत्पर्याप्तसामग्र्यभावादात्मप्रदानेन तस्याहारं दित्सुः पूर्वप्रज्वालितमग्निं प्रविवेश, तं दृष्ट्वा विषण्णो लुब्धक आत्मानं जगर्हे ...	२५३
१४७	११	क्रूरकर्मापि लुब्धकः किमी	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		दृशं नृशंसेन इत्याद्युक्त्वा स्वकीयं मृगयापरिकरं कपोतीं च विसृज्य महाप्रस्थानगमनं चकार	२५३
१४८	१२	भर्तारं स्मृत्वा विलपन्ती कपोती तच्छोकेनाग्निं प्रविवेश, तत आगतं विमानं कपोतः कपोत्या सहारुह्य स्वर्गं गतो रेमे	२५४
१४९	१९	विमानस्थौ तौ दृष्ट्वा चिन्तयँलुब्धको महारण्यं प्रविश्य दावदग्धः सन्स्वर्गमगच्छत् ...	२५५
१५०	१९	'अबुद्धिपूर्वकं पापं कुर्वन्कथं मुच्यते' इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो जनमेजयशौनकसंवादोपन्यासेनोत्तरं कथयाति स्म। अबुद्धिपूर्वकं ब्रह्महत्यां प्राप्तो जनमेजयो वनं जगाम तं च शौनको भर्त्सयांचक्रे ..	२५६
१५१	२३	'गर्ह्यं भवान्गर्हयते' इत्यादि ब्रुवतो जनमेजयस्य शौनकेन सह संवादः ...	२५७
१५२	३९	'यज्ञो, दानं, दया, वेदाः सत्यं च पृथिवीपते। पञ्चैतानि पवित्राणि षष्ठं सुचरितं तपः' इत्यादिना यज्ञादीनि पापनिवृत्तिसाधनान्युपदिश्याबुद्धिपूर्वकपापनाशविषये बृहस्पतिवाक्यं चोदाहृत्य जनमेजयमश्वमेधेन याजयामास च निष्कल्मषः स्वं राज्यं विवेश ...	२५९
१५३	१२२	'कच्चित्पितामहेनासीच्छ्रुतं वा दृष्टमेव च। कच्चिन्मर्त्यो मृतो राजन् पुनरुज्जीवितोऽभवत्' इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो गृध्रजम्बुकसंवादेतिहासमुदाहृत्योत्तरयामास। कस्यचिद्ब्राह्मणस्य बालग्रहेण मृतं पुत्रमादाय श्मशानमागतान्शोकेन तं परित्यज्य गन्तुमसमर्थान् ब्राह्मणान्प्रति श्मशानवासी कश्चिद् गृध्रो 'यद्येनं परित्यज्य दिवैव गृहं गमिष्यन्ति तदा मम कार्यं भविष्यति' इत्यभिप्रायेण 'मृतं बालमिह त्यक्त्वा गृहं गच्छत' इति उपदिदेश। गृध्रवाक्येन गन्तुमुद्यतान् प्रति श्मशानवासी कश्चिज्जम्बुको 'यद्येते सायंकालपर्यन्तमत्र स्थित्वा गमिष्यन्ति तदा मम कार्यसिद्धिर्भविष्यति' इत्यभिप्रायेण 'निर्घृणाः खलु मानुषाः' इत्यादिना तेषां गमनं न्यषेधीत्। एवं स्वस्वाभिप्रायेण बोधयतोर्गृध्रजम्बुकयोर्वाक्याद्गन्तुं स्थातुं चानिश्चितबुद्धींस्तान्व्याकुलान्दृष्ट्वा करुणाविष्टः शंकरः प्रादुरभूत। शंकरेण वरदोऽस्मीत्युक्ते मृतपुत्रजीवनरूपं वरं प्रार्थयन्तो ब्राह्मणास्ते संजीवितं पुत्रमादाय हृष्टाः सन्तो जग्मुः	२६३
१५४	२१	'बलिनः प्रत्यमित्रस्य नित्यमासन्नवर्तिनः। उपकारापकाराभ्यां समर्थस्योद्यतस्य च' इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो 'यद्यापन्नो राजा दैवेन नानुगृह्यते तर्हि शत्रुमेव शरणी कुर्यात, यदि तु वाक्शूरत्वात्तेन सह वैरं करोति तदा कृत्स्नं स्वपरिग्रहं स्वयमेव त्यक्त्वा स्वात्ममात्रं रक्षेत्' इत्यर्थबोधिकां पवनशाल्मलिसंवादाख्यायिकामुदघाटयत्। हिमालयस्थं महान्तं शाल्मलिवृक्षं दृष्ट्वा तन्निकट आगत्य नारदस्तं प्रति 'अहो नु रमणीयस्त्वम्' इत्याद्युवाच	२६४
१५५	१८	'बन्धुत्वादथवा सख्यात्त्वां पवनो रक्षति' इत्यादिकां नारदोक्तिमाकर्ण्य 'न मे वायुः सखा	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		ब्रह्मन्' इत्याद्युक्तवन्तं शाल्मलिं प्रति नारदः 'शाल्मले विपरीतं ते' इत्याद्युवाच	२६४
१५६	१९	ततः नारदो वायुसमीपमागत्य तं प्रति शाल्मलेरहंकारं नाशयितुं हिमवत्पृष्ठजः कश्चित् इत्याद्युवाच। एतन्नारदवाक्यं श्रुत्वा क्रुद्धः समीरणः शाल्मलिवृक्षसमीपमागत्य 'यतो नारदसमीपे मां निन्दितवानस्यतस्तथा प्रभावं दर्शयामि यथा त्वं पुनर्नावमन्यथाः' इत्याद्युवाच। वायुवाक्यं श्रुत्वा 'पवन त्वं च मे क्रुद्धः' इत्याद्युक्तवन्तं शाल्मलिं प्रति 'श्वो दर्शयिष्यामि ते तेजः' इत्याद्यभिदधे पवनः	२६५
१५७	१६	प्रातरागतो वायुः शाखापर्णस्कन्धादिरहितं शाल्मलिं दृष्ट्वा तं प्रति 'अहमप्येवमेव त्वाम्' इत्याद्युवाच। शाल्मलिं दृष्टान्ती कृत्य भीष्मः 'एवं हि राजशार्दूल' इत्याद्युपदिदेश युधिष्ठिरं प्रति	२६६
१५८	३५	'पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ' इति युधिष्ठिरस्य प्रश्ने भीष्मः 'एको लोभो महाग्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते' इत्यादि प्रोवाच	२६८
१५९	१४	'अज्ञानं श्रोतुमिच्छामि' इति युधिष्ठिरवाक्ये भीष्मस्तदाचष्ट। अज्ञानप्रवृत्त्यादिविषये युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मस्तदब्रवीत्	२६८
१६०	३८	'स्वाध्याये कृतयत्नस्य नरस्य च पितामह। धर्मकामस्य धर्मात्मन् किं नु श्रेय इहोच्यते' इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो दमस्य श्रेयस्त्वमभ्यधात्	२७०
१६१	१३	'भीष्मः सर्वमेतत्तपोमूलम्' इत्यादिना तपः प्रशशंस	२७१
१६२	२६	सत्यस्य स्वरूपादिके युधिष्ठिरेण पृष्टे भीष्मः सत्यस्य लक्षणादिकथनपूर्वकं तत्प्रशशंस	२७२
१६३	२२	'यतः क्रोधादीनां संभवस्तत्कथय' इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः क्रोधादीनां दुर्जयत्वमाख्याय तेषामुत्पत्तिप्रकारं व्याजहार	२७३
१६४	१३	'आनृशंस्यं विजानामि दर्शनेन सतां सदा। नृशंसान्न विजानामि तेषां कर्म च भारत' इत्यादिना नृशंसधर्मान् पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मस्तान् कथयामास	२७४
१६५	७८	भीष्मः प्रथमं दानयोग्यत्वप्रतिपादनपुरःसरं ब्राह्मणान् प्रशस्य सर्वापन्मूलभूतपापनिवृत्तये प्रायश्चित्तान्यभ्यधात्	२७७
१६६	८९	'धनुःखड्गयोर्मध्ये युद्धे किं श्रेष्ठतरम्' इत्यापृच्छ्य नकुलः स्वाभिमतस्य खड्गस्योत्पत्त्यादिकं प्रपच्छ। एतदुत्तरं वदन् भीष्मः सृष्टिप्रकारमभिधाय ब्रह्मणो यज्ञप्रस्तावे खड्गोत्पत्तिप्रकारं रुद्रादारभ्य नकुलपर्यन्तं तत्प्राप्तिपरंपरां चाख्याय 'असिर्विशसनः' इत्यादितन्नामानि चोक्त्वा धनुष्योत्पत्तिमाचष्ट	२८०
१६७	५१	इत्युक्त्वा तूष्णींभूते भीष्मे युधिष्ठिरो गृहं गत्वा विदुरसहितान् भ्रातॄन् प्रति कामादीनां मध्ये को गरीयान् कश्च मध्यमः कश्च कनीयानिति पप्रच्छ। युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा विदुरो बाहुश्रुत्यं तमस्त्यागः इत्यादिना धर्मस्य प्राधान्यमर्थस्य मध्यमत्वं कामस्य कनीयस्त्वं जगाद। एवमेवार्जुनोऽर्थस्य ज्यायस्त्वमवोचत्। नकुलसहदेवौ धर्मार्थयोर्गरीयस्त्वमवोचतां भीमश्च कामस्य प्राधान्य-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		मभ्यधात्। सर्वेषां वचनानि श्रुत्वा युधिष्ठिरो 'यो वै न पापे निरतो न पुण्ये' इत्यादिना मोक्षाख्यपुरुषार्थस्यैवाभ्यर्हितत्वं व्याजहार, तच्छ्रुत्वा सर्वे जहृषुः	२८२
१६८	५२	'कीदृशा मानवाः सौम्याः' इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः सन्धेयानसंधेयांश्च पुरुषाँल्लक्षणतः कथयति स्म। मित्रद्रोहिणः कृतघ्नस्य वृत्तं जिज्ञासोर्युधिष्ठिरस्य प्रश्नं श्रुत्वा भीष्मो दुर्जनसंबन्धे दोषानभिधातुं गौतमस्येतिहासमाह स्म। दस्युगृहे भिक्षार्थमागतो गौतमनामा ब्राह्मणो दस्युना द्रव्यदानेन स्त्रीसमर्पणेन च सत्कृतस्तद्गृहे निवसंस्तत्समतामवाप। कदाचिद्गौतमस्य गृहमागतस्य सब्रह्मचारी कश्चिद्ब्राह्मणस्तस्याचारवैपरीत्यं दृष्ट्वा 'किमिदं कुरुषे मोहात्' इत्याद्युवाच। तच्छ्रुत्वा सोऽपि स्ववृत्तभ्रंशप्रकारादिकं कथयामास	२८४
१६९	२४	ब्राह्मणोपदेशेन दस्युगृहान्निर्गतो गौतमः समुद्रं गच्छता सार्थेन सह जगाम। मार्गमध्ये मत्तेन द्विरदेन सार्थे निहते गौतम एकाकी भ्रमन् कस्मिंश्चिद्वने न्यग्रोधवृक्षं दृष्ट्वा तन्मूले सुखं सुष्वाप। तस्मिन्वृक्षे निवसन्कश्यपस्य पुत्रो ब्राह्मणः सखा नाडीजंघाख्यो राजधर्मापरनामा बकः सूर्यास्तानन्तरं तत्रागत्य ब्राह्मणं दृष्ट्वा तं सभाजयामास	२८५
१७०	२६	ततो राजधर्मा गौतमायात्मवृत्तान्तकथनपूर्वकं सत्कारोपयोग्यासनादिकं ददाति स्म। तत उभयोरुक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरमर्थार्थी गौतमो राजधर्मवाक्याद्विरूपाक्षराक्षसनगरसमीपं गतस्तत्प्रेषितैः प्रेष्यैः सह तद्भवनं प्रविवेश	२८६
१७१	३४	सत्कारपूर्वकमासने उपवेशितेन गौतमेन सहोक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरं जन्ममात्रेणायं ब्राह्मण इति जानन् विरूपाक्षो राक्षसो 'मम सख्या प्रेषितायास्मै किं देयम्' इत्यादि चिन्तयामास। कार्तिकीमहोत्सवे मिलितेषु ब्राह्मणेषु विरूपाक्षेणानुज्ञातं द्रव्यं स्वस्वशक्त्यनुरोधेन गृहीत्वा गतेषु गौतमोऽपि स्वभर्तारं गृहीत्वा निर्गतो राजधर्मसमीपं जगाम। तत्रागत्य विश्रान्तो गौतमो "महान्तमेनं स्वर्णभारं गृहीत्वा गन्तव्यं मार्गश्च दूरतरो मार्गमध्ये भक्ष्यं किमपि नास्ति तस्मादेनं महान्तं मांसराशिभूतं राजधर्माणं हत्वैतन्मांसेन प्राणधारणं कार्यम्" इत्यादि चिन्तयामास...	२८८
१७२	२६	ततो विश्वस्तं राजधर्माणं हत्वा तन्मांसं गृहीत्वा गते गौतमे प्रतिदिनमागच्छन्तं स्वसखायं राजधर्माणमदृष्ट्वा साशंको विरूपाक्षस्तच्छोधनार्थं स्वपुत्रं प्रेषयामास। राजाज्ञया निर्गतस्तत्पुत्रो न्यग्रोधमागत्य हतस्य बकस्य कंकालं दृष्ट्वा रुदन् गौतमं गृहीत्वा बककंकालं चादाय विरूपाक्षसमीपमाजगाम। गौतमं हन्तुमाज्ञप्तो राजपुत्रः खण्डशाच्छित्त्वा तन्मांसं मांसादेभ्यो ददौ। ते च कृतघ्नमांसमेतदिति बुद्ध्या तन्न जजक्षुः...	२८९
१७३	२६	विरूपाक्षे राजधर्मणो दाहादिसंस्कारं कुर्वति चितायां सुरभिमुखाच्च्युतः फेनो राजधर्माणमुदजीवयत्। सुरभ्योज्जीवितो राजधर्मा यावद्विरूपाक्षमागच्छति तावदिन्द्रोऽप्यागत्य	

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्
तस्य ब्रह्मशापादिवृत्तान्तमाचष्ट। गौतमस्योज्जीवनार्थं राजधर्मणा प्रार्थित इन्द्रस्तं जीवयामास । ततो राजधर्मा तमालिङ्ग्य ब्रह्मणः सदनं ययौ गौतमश्च स्वगृहं, देवाश्चैनं शेपुः। भीष्मो नारदेनैतदाख्यानं मह्यं कथितमित्यभिधाय 'कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः' इत्याद्युक्त्वा 'कृतज्ञेन सर्वदा भाव्यं मित्रद्रोहश्च न कर्तव्यः' इत्याद्याह स्म। तच्छ्रुत्वा युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव २९०

* * *

(३) मोक्षधर्मपर्व २९१–७५४

२७४ ६३ मोक्षधर्मं ज्ञातुं युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मस्तमुपदिदेश। धनादौ नष्टे पुरुषो यया बुद्ध्या शोकमपनुदेत्तद्ब्रूहीति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मः सेनाजिद्विप्रसंवादरूपमितिहासमाचष्टे स्म । 'का बुद्धिः किं तपो विप्र' इत्यादि पृच्छन्तं सेनजितं प्रत्युपदिशन् विप्र आशाया दुर्जयत्वमाख्याय तद्विषये पिङ्गलागीता गाथा अकथयत्... ... ... २९८
२७५ ३९ 'अतिक्रामति कालेऽस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे किं श्रेयः' इति युधिष्ठिरप्रश्ने तद्विषये पितापुत्रसंवादेतिहासं व्याजहार भीष्मः। पितापुत्रयोः संवादमाख्याय पुत्रोपदेशेन पित्रा यत्कृतं तत् त्वमप्याचरेत्याह युधिष्ठिरं प्रति भीष्मः ३००
२७६ २३ 'धनिनश्चाधना ये च वर्तयन्ते स्वतन्त्रिणः । सुखदुःखागमस्तेषां कः कथं वा पितामह' इति युधिष्ठिरप्रश्ने शंपाकगीतामाह स्म भीष्मः... ... ३०१
२७७ ५४ धनतृष्णाभिभूतः किं कुर्वन् सुखी भवेत् इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः सुखिनं निरूप्य मंकिगीतां कथयति स्म... ... ३०४
अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्
१७८ १३ मंकिगीतोपष्टम्भकत्वेन जनकगीतमाख्याय. बोध्यनाहुषसंवादेतिहासं कथयन् बोध्योक्तानां पिङ्गलादीनां षण्णां गुरूणां वृत्तमकथयत् भीष्मः... ३०५
१७९ ३६ वीतशोकः केन वृत्तेन महीं चरेत् इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः प्रन्हादाजगरसंवादेतिहासमाचख्यौ । स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तः इत्यादिके प्रन्दादप्रश्ने आजगरो मुनिः स्वाभाविकप्रवृत्त्यादिकमाख्यायाजगरव्रतस्वरूपं कथयति स्म । इदमाजगरच्चरितं योऽनुचरेत्स सुखी भवेदित्याह भीष्मः ३०८
१८० ५४ आजगरव्रतरूपां स्वास्थ्यलक्षणां निष्ठां बांधवोपलक्षिता जातिरेव समर्पयति किंवा माणिमन्त्रौषधिसाधनादि कर्म किंवा वित्तसाध्यं यज्ञादि उत प्रज्ञैवेति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः 'प्रज्ञैव समर्पयति' इत्युक्त्वा तद्विषये इन्द्रकाश्यपसंवादरूपमितिहासं व्याजहार । मत्तेन वैश्येन पातितः काश्यपो धनहीनत्वान्मर्तुं यदा प्रववृत्ते तदा शृगालरूपेणेन्द्र आगत्य 'मनुष्ययोनिमिच्छंति' इत्यादिना ब्राह्मणत्वलाभेऽप्यसंतोषमभिधाय "न तृप्तिः प्रियलाभेऽस्ति' इत्यादिना जीवानां दुःखहेतुमाशाप्रशमनाभावाद्याह! एतच्छ्रुत्वा विगतशोको ब्राह्मणः प्रत्यक्षमिन्द्रं दृष्ट्वा तं संपूज्य स्वमालयं जगाम... ३११
१८१ २० 'यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा' इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्म 'आत्मनानर्थयुक्तेन' इत्यादिनोपादिदेश ३१२

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
१८२	३८	'कुतः सृष्टमिदं विश्वम्' इत्यादिप्रश्ने तद्विषये भृगुभरद्वाजसंवादरूपमितिहासं व्याहृतवान्। सृष्टिविषये प्रश्नं कुर्वन्तं भरद्वाजं प्रति भृगुर्मानसस्याव्यक्तस्य महत्तत्त्वादिसृष्टिकर्तृत्वमाख्यातवान्। गगनादिपरिमाणजिज्ञासुं भरद्वाजं प्रति भृगुर्गगनादीनामपरिमेयत्वमाह। 'यदि ब्रह्मा पुष्करात्संभूतस्तर्हि पुष्करं ज्येष्ठं भवेत्, भवांस्तु ब्रह्माणं पूर्वजमाह, कथमेतत्' इति पृच्छन्तं भरद्वाजं प्रति भृगुर्ब्रह्मण एव ज्येष्ठत्वमभिधाय तस्य पुष्करे प्रादुर्भूतत्वात्तत्संभूतत्वमित्याह स्म...	३१५
१८३	१७	सृष्टिविषये भृगुभरद्वाजयोः संवादः...	३१७
१८४	४४	'ब्रह्मणा सहस्रशो भूतानां सर्जनात्कथं पंचानामेव भूतत्वम्' इति भरद्वाजप्रश्ने भृगुः सर्वभूतव्यापनादेतेषामेव महाभूतत्वमित्याद्याह। 'स्थावरजङ्गमा यदि पञ्चभूतयुक्तास्तर्हि स्थावराणां कथं पाञ्चभौतिकत्वम्' इत्यनुयुंजानं भरद्वाजं प्रत्युत्तरं वदन् भृगुः स्थावरेषु तत्सत्तां प्रकाश्य दृष्टान्तत्वेन जङ्गमेष्वपि तत्सत्तामाख्याय पृथिव्यादीनां गुणाविभागादिकमपि स्फुटयति स्म...	३२०
१८५	१७	शारीरयोरग्निवाय्वोर्गतिं ज्ञातुं भरद्वाजेन पृष्टो भृगुः 'वायोर्गतिमहं ब्रह्मन्' इत्यादिना तां कथयति स्म...	३२१
१८६	१५	यदि प्राणयते वायुस्तदा जीवो निरर्थकः' इत्यारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तं भरद्वाजप्रश्नः...	३२३
१८७	३१	'न प्रणाशोऽस्ति जीवस्य' इत्यादिना तदुत्तरं वदन्भृगुः 'यद्यग्निमारुतौ भूमिः' इत्यादिना जीवस्वरूपजिज्ञासया भरद्वाजेन पृष्टस्तत्कथयति स्म...	३२५
१८८	२०	ब्राह्मणादिवर्णभेदेन सृष्ट्यादिकमभिधाय ब्राह्मणादीनां सितादीन्वर्णानभिदधद्भृगुः। 'चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभिद्यते' इत्यादिना भरद्वाजेनाक्षिप्तस्तद्विभागे कारणादिकमभ्यधात्...	३२६
१८९	१८	'ब्राह्मणः केन भवति' इत्यादिके भरद्वाजप्रश्ने भृगुर्ब्राह्मणस्य लक्षणाद्याचष्टे... ...	३२८
१९०	१६	भृगुः सत्यस्य ब्रह्मादिरूपत्वमनृतस्य तमोरूपत्वं प्रतिपाद्योभयोर्धर्माधर्मरूपत्वं सुखदुःखरूपत्वं चाभिधायैतदेव 'यदेतद्भवताभिहितम्' इत्यादि भरद्वाजप्रश्नद्वारा दृढीचकार...	३२९
१९१	१८	'दानस्य किं फलं प्राहुः' इत्यादौ भरद्वाजप्रश्ने भृगुर्व्युत्क्रमेण होमादीनां फलं प्रत्यपादयत्। भृगुभरद्वाजयोराश्रमविषये प्रश्नोत्तरे...	३३१
१९२	२७	वानप्रस्थवृत्तान्तं परिव्राजकाचारं चाख्याय परलोकजिज्ञासोर्भरद्वाजस्य प्रश्नमुत्तरयन्भृगुस्तेन तदक्रियत... ...	३३४
१९३	३२	आचारविधिजिज्ञासयानुयुंजानं युधिष्ठिरं प्रति भीष्म आचारं प्रतिपादयति स्म...	३३६
१९४	६३	'अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते। यदध्यात्मं यथा चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह' इत्यादिनाध्यात्मविषयके युधिष्ठिरानुयोगे भीष्मस्तान्निरूप्य सत्त्वादीनां गुणानां लक्षणानि व्याकरोत्	३४२
१९५	२२	भीष्मेण चतुर्विधध्यानयोगकथनम्...	३४५
१९६	२६	'जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत' इत्यादिना	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		जापकानां फलावाप्तिविषयके युधिष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरं कथयन्भीष्मो यमब्राह्मणसंवादेतिहासं व्याजहार...	३४८
१९७	१३	जापकानां ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिरूपगत्यपेक्षयाऽन्या गतिरास्ति न वेति युधिष्ठिरानुयुक्तो भीष्मस्तेषां गतिविशेषमाचष्टे स्म...	३४८
१९८	११	जापकः कीदृशं निरयं यातीति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो जापकस्य निरयान्निरूपयति स्म...	३४९
१९९	१२८	कालमृत्युयमानामिक्ष्वाकोर्ब्राह्मणस्य च यद्वृत्तं तत्कथयेति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मस्तेषां संवादरूपमितिहासं जगाद । पैप्पलादिः कौशिकनामा जापकः संतुष्टां सावित्रीं प्रति 'जप्ये मे रमतां मनः' इत्यूचे । सावित्री तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणं प्रति सर्वं तत्ते भविष्यति इत्युक्त्वा कालमृत्युयमानां त्वया संवादो भविष्यति इति चाभिधाय जगाम । ततो जापके दिव्यं वर्षशतं जपति तत्रागतस्य प्रसन्नस्य धर्मस्य संवादे प्रचलति सत्यागतानां कालमृत्युयमानां जापकस्य चोक्तिप्रत्युक्ती । तस्मिन्स्थाने आगतमिक्ष्वाकुं प्रति सत्कारपूर्वकं 'किं करोमि' इत्युवाच ब्राह्मणः । इक्ष्वाकुराजब्राह्मणयोर्विवदतोः सतोस्तौ प्रति 'युवयोरविवादोऽस्तु' इत्याद्युवाच धर्मः । साक्षादागतः स्वर्ग उभौ प्रत्यविषादोऽस्तु युवयोरुभौ तुल्यफलौ युवाम् इत्युवाच । स्वर्गं प्रत्याख्याय 'यदीच्छा तर्हि ब्राह्मणो मे फलं गृह्णातु' इत्युक्तवत इक्ष्वाकोर्ब्राह्मणस्य चोक्तिप्रत्युक्ती । एतदन्तरे विवदमानौ विकृतविरूपाख्यौ द्वौ पुरुषावागत्य राजानं प्रति स्वस्ववृत्तं निवेदयामासतुः । विरूप किं धारयसे इत्यादिना राज्ञा पृष्टेन विरूपेण विवादवृत्तान्ते कथिते इक्ष्वाकुविकृतविरूपाणां परस्परमुक्तिप्रत्युक्तयः तद्विवादं श्रुतवतो ब्राह्मणस्येक्ष्वाकोश्चोक्तिप्रत्युक्ती । विरूपः कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वम् इत्याद्युक्त्वा 'गच्छ, लोकान् जितान् स्वेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि' इत्युवाच राजानं प्रति । भीष्मो जापकानां गत्यादिकमाख्यायोपसंजहार	३५५
२००	३४	'इक्ष्वाकुराजब्राह्मणौ किं चक्रतुः' इति युधिष्ठिरप्रश्ने उत्तरमकथयद्भीष्मः । राजब्राह्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तिद्वारा सहैवोभयोर्गमनं निश्चिन्वतोस्तत्रागतेषु ब्रह्मादिषु तत्समक्षं योगधारणया प्राणांस्त्यजतोस्तयोः शरीरान्निर्गते तेजसि ब्रह्माणं प्रति प्रविष्टे सर्वे देवा ब्रह्मणो ,वाक्यं श्रुत्वा स्वं स्वं स्थानं जग्मुः...	३५७
२०१	२७	'किं फलं ज्ञानयोगस्य' इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने तदुत्तरं कथयन्भीष्मो मनुबृहस्पतिसंवादरूपमितिहासमाह स्म । 'यत्कारणं यत्र विधिः प्रवृत्तः' इत्यादिकेषु बृहस्पतिप्रश्नेषु मनुः कर्मविध्यादिप्रवृत्तिकारणान्याख्यायान्तेऽक्षरस्वरूपमभ्यधात्...	३६०
२०२	२३	अक्षरात्खमित्यादिना सृष्टिक्रमं, एतैः शरीरैरित्यादिना संहारक्रमं, नोष्णमित्यादिनाऽक्षरस्वरूपकथनं न चक्षुषेत्यादिना तस्यासत्त्वं च प्रतिपाद्य यथा समीप इत्यादिना धीतादात्म्यभ्रान्त्या संसारप्रतीत्यादिकमाह स्म मनुः...	३६३
२०३	२३	यदिन्द्रियैरित्यादिना बुद्धिप्रकाशकत्वेन चेतनस्य तस्य तद	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		न्यत्वं न चक्षुषेत्यादिनेन्द्रियागोचरत्वं च प्रतिपाद्यादृष्टस्यापि तस्यानुमानेन ज्ञेयत्वं दृष्टान्तपुरःसरमाह स्म मनुः... ...	३६७
२०४	२०	यथा व्यक्तमित्यादिना देहसंवंधनिवृत्त्युपायं वदन्निन्द्रियमन आदीनां लयमभिधातुमिन्द्रियेभ्य इत्यादिना तेषां कार्यकारणभावमाख्याय विषया विनिवर्तन्ते इत्यादिना प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मावभ्यधान्मनुः... ...	३६९
२०५	२६	शारीरे मानसे च दुःखे प्राप्ते तन्निवृत्त्युपायतया तदनुचिन्तनाभावरूपं वैराग्यं साधनत्वेनाभिधाय ज्ञानं ज्ञेयमित्यादिना सुखप्राप्त्युपायभूतं ब्रह्मात्मज्ञानमाह	३७१
२०६	३२	शब्दादिविषयैः सहितानि पञ्चेन्द्रियाणि मनसा सह यदा निगृहीतानि भवन्ति तदा सर्वत्र ब्रह्मव्याप्तिं पश्यतीत्याद्यभिधायाध्यायान्तेऽनागतमित्यनेन प्रकरणार्थमुपसञ्जहार मनुः	३७६
२०७	४९	'पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम् । कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् ।' इत्यादिना नारायणं तत्त्वेन श्रोतुमिच्छामि इति युधिष्ठिरप्रश्ने तत्कथनं प्रतिजज्ञे भीष्मः । उदके शयानस्य विष्णोर्नाभिपद्मे ब्रह्मण उत्पत्त्यनन्तरमुत्पन्नस्य मधोर्महासुरस्य नाशनाद्भगवान् मधुसूदन इत्यभिहितो देवादिभिः । ब्रह्मणः सकाशान्मरीच्यादीनां सप्तानां जन्मप्रकारमदित्यां देवादीनां 'जन्म, श्रीकृष्णस्य मुखादितो ब्राह्मणादीनां सृष्ट्यादि च समवर्णयद्भीष्मः ।	३७८
२०८	३६	'के प्रजानां पतयः पूर्वमासन्' इति युधिष्ठिरप्रश्ने ब्रह्मणो मरीच्यादीन्पुत्रान् दक्षादीनां तथा देवानां नामानि च निरूप्य देवेषु ब्राह्मणादींश्चतुरो वर्णान्प्रदर्श्य प्राच्यादिचतुर्दिक्षु पृथक् पृथक् अवस्थितान् सप्तर्षींश्च नामतो व्याचख्यौ भीष्मः	३८०
२०९	३६	पुनः कात्स्न्येन 'कृष्णं श्रोतुमिच्छामि' इति युधिष्ठिरप्रश्ने कश्यपकथितां श्रीकृष्णकथां व्याजहार भीष्मः । पुरा दानवपीडितेषु देवेषु ब्रह्माणं प्रति गतेषु 'वराहरूपेण भगवानन्तर्भूमिगतान्दानवान्हनिष्यति' इति ब्रह्मवाक्यं श्रुतवत्सु तत्कालाविर्भूतो वराहरूपधारी भगवानन्तर्भूमिगतो दैत्यदानवान् क्षोभयन् महान्तं नादं चकार' वराहनादं श्रुत्वा मुग्धैर्देवैः 'कोऽसौ हि कस्य वा नादः । इति पृष्टो ब्रह्मा 'दानवपतीन्निहत्य भगवता वराहेण मुक्तोऽयं नादः इति न कार्या भीर्भवद्भिः' इत्याद्युवाच पितामहः ...	३८१
२१०	४६	मोक्षयोगशुश्रूषोर्युधिष्ठिरस्यानुयोगे भीष्मो गुरुशिष्यसंवादरूपेतिहासकथनद्वारा तमुपदिदेश । गुरुं प्रति शिष्यस्य 'कुतश्चाहं कुतश्च त्वम्' इत्यादिकेऽनुयोगे गुरुर्ब्रह्मवार्ष्णेयाख्येतिहासकथनमुखेनोपदिदेश । 'युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्' इत्यादिना अन्तर्हितानां वेदानां लाभादिकं, विज्ञेयं व्यापकं चित्तमित्यादिकं, अग्निर्दारुगतो यद्वदित्यादिकं, कर्मणा वाध्यते रूपं इत्यादिकं चोपदिदेश गुरुः	३८५
२११	१७	'चतुर्विधानि भूतानि' इत्यादिना जीवस्य प्राग्वासनावशात्कर्मणि प्रवृत्तिमभिधाय 'येनै-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		तद्वर्तते चक्रम्' इत्यादिना वासनावशात्कर्म, कर्मवशाच्च वासना इत्यादिकं चक्रं प्रतिपाद्य तादात्म्याभ्यासात् शुद्धस्वरूपं न जानीयात् इत्याद्याह स्म भीष्मः	३८७
२१२	३३	पुनर्भीष्मो निवृत्तिरूपं मोक्षमार्गं बुद्धिमन्त इच्छन्तीति 'प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः' इत्यादिनाऽभिधाय 'नाशुद्धमाचरेत्' इत्यादिना चित्तशुद्ध्यर्थं निष्कामकर्माचरणं चोक्त्वा 'पञ्चभूतात्मके देहे' इत्यादिना देहस्य मृद्विकारत्वं चाख्यायाहङ्कारत्यागमुपदिश्य गुणत्रयमूलकान्दोषांश्चिन्तयेदित्याह स्म। 'के दोषा मनसा त्यक्ताः' इत्यादिना संशयं निरसितुं युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मस्तदुत्तरं वदन् 'दोषैर्मूलादवच्छिन्नैः' इत्यादिना दोषाणां समूलं नाशनमाख्याय 'रजसाऽधर्मयुक्तानि' इत्यादिना श्लोकत्रयेण त्याज्यत्वेन राजसतामसकर्माण्युक्त्वा ग्राह्यत्वेन सात्त्विकान्याह स्म कर्माणि	३९०
२१३	२१	पूर्वाध्यायान्तिमश्लोकत्रयं विवृण्वन् भीष्मः क्रोधादिपरित्यागाच्छुचित्वं तत्फलं चाभिधाय मायामोहितानां क्रोधाद्युद्भवप्रणालिकया गर्भवासादि दुःखं निरूप्य तन्निरासार्थमिन्द्रियनिग्रहाद्याह स्म	३९१
२१४	२९	इन्द्रियनिग्रहविषये उपायं कथयन् भीष्मः 'सर्वेषामेव भूतानाम्' इत्यादिना ज्ञानहीनापेक्षया ज्ञानिनोऽधिकत्वमभिधाय 'तांस्तानुपासते धर्मान्' इत्यादिना धर्मज्ञानां शुभगुणज्ञापकत्वमभ्यधात्। ब्रह्मचर्यस्य दुष्करत्वमाख्याय 'संप्रदीप्तमुदीर्णं च निगृह्णीयाद्द्विजो रजः' इत्याद्युपदिश्य 'त्रिबीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते' इतीन्द्रियलक्षणं निरूप्य 'भविता मनसो ज्ञानं' इत्याद्युपदिदेश ...	३९३
२१५	२७	वशीकृतेन्द्रियाणां परपदप्राप्त्याद्यभिधाय पापनाशकं शुभं कर्म कुर्यादित्याह स्म भीष्मः। 'अहिंसा सत्यवचनं' इत्यादिनाऽहिंसादिविशिष्टस्य सुखित्वं 'सत्यां वाचम्' इत्यादिना सत्यादिगुणविशिष्टां वाचं वदेदिति चाभिधाय 'रजोभूतैर्हि करणैः' इत्यादिना राजसतामसकर्मवर्जनमुपदिश्य 'निःसंदिग्धमनीहो वै' इत्यादिना ब्रह्मप्राप्त्युपायमाह स्म	३९५
२१६	२०	ब्रह्मचर्ये चरतो निद्रावर्जनं, निद्रायां दोषांश्चाख्यायैतत्प्रसङ्गेन जाग्रदाद्यवस्थात्रयं चाभिधाय सर्वेषां मनोगतत्वमुपदिश्य देवासुरेभ्यः प्रजापतिना गोपितं ब्रह्मेन्द्रियनिग्रहेण वेदितुं शक्यमित्याद्याह स्म भीष्मः ...	३९७
२१७	३८	पुनर्भीष्मः प्रधानपुरुषजीवेश्वररूपं चतुष्टयं न वेद स परं ब्रह्म न वेदेत्युक्त्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणौ धर्मौ चाख्याय 'अनाद्यन्तावुभावेतौ' इत्यादिना पुंप्रकृत्योर्जीवेश्वरयोश्च साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य 'श्रियं दिव्याम्' इत्यादिना शारीरमानसे तपसी कर्तव्यत्वेनाह। 'अन्तकाले' इत्यादिना साधनान्तराण्यभिधाय तैः परपदप्राप्तिं चाख्याय 'तृष्णाबद्धम्' इत्यादिना तृष्णात्यागं चाभिदधाति स्म ...	४०१
२१८	४९	'केन वृत्तेन वृत्तज्ञ' इत्या-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		दिना जनकः कथं मोक्षमवाप्नोति युधिष्ठिरानुयुक्तो भीष्मो जनकस्येतिहासमाह स्म । भीष्मो मिथिलायां पञ्चशिखस्य मुनेरागमनं तस्य पञ्चशिख इति कापिलेय इति च संज्ञाद्वयप्राप्तिकारणं चाभिधाय 'एतन्मे भगवानाह' (श्लो० १६) इत्याद्युवाच । पञ्चशिखं दृष्ट्वा गुरुशतं विहायानुसरन्तं जनकं प्रति स 'जातिनिर्वेदम्' (श्लो० २१) इत्यादिना जन्मादिनिर्वेदमाख्याय कर्मादिप्रवृत्तिकारणं मोहं विवरीतुं 'दृश्यमाने विनाशे च' (श्लो० २३) इत्यादिना लोकायतमतमुपन्यासपूर्वकं निरस्य तथैव सौगतमतं तार्किकमतं च निरस्यार्थलिप्सूनां दुःखं तदनिच्छूनां सुखं चाचख्यौ	४०५
२१९	५२	'भगवन्यदि न प्रेत्य' (श्लो० २) इत्यादिना प्रेत्य संज्ञाभावे सति ज्ञानाज्ञानकृतो न कश्चिद्विशेषः इत्याद्याक्षेपान् कुर्वन्तं जनकं प्रत्युपादिशन् पञ्चशिखो 'धातवः पञ्चभूतेषु' (श्लो० ७) इत्यादिना शरीरादीनामनात्मत्वं बोधयितुं तत्प्रकृतीराह स्म । एतेषामात्मन्यारोपमुक्त्वा 'अनात्मेति च यद् दृष्टम्' (श्लो० १५) इत्यादिनाऽपवादं चाभिधाय 'अत्र सम्यग्वधो नाम' (श्लो० १६) इत्यादिना त्यागप्रधानं सांख्यशास्त्रमुपदिश्य जनककृतानाक्षेपान्निरस्य 'इमां च यो वेद' (श्लो० ४४) इत्यादिना विद्याफलं प्रतिपादयति स्म ...	४१०
२२०	२०	'किं कुर्वन्सुखमाप्नोति' (श्लो० १) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो दमं प्रशस्य 'तेषां लिंगानि वक्ष्यामि' (श्लो० ९) इत्यादिना दमवतां लक्षणान्यभिधाय फलतो दमं कुर्वन्सुखी भवत्यकुर्वंश्च दुःखीत्याह स्म... ...	४११
२२१	१७	'द्विजातयो व्रतोपेताः' (१) इत्यादिना वैदिकं तांत्रिकं च विधिमाश्रित्य त्रैवर्णिका हविर्भुञ्जते तद्युक्तमयुक्तं वेति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः 'अवेदोक्तव्रतोपेता' (२) इत्याद्युत्तरमाह । 'यदिदं तपः'(३) इत्यादिना उपवासात्मकमेव तप उतान्यदपीति पुनर्युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मो मासपक्षोपवासेनेत्याद्युत्तरमाह । 'कथं सदोपवासी स्यात्' (९) इत्यादिषु चतुर्षु युधिष्ठिरप्रश्नेषु 'अन्तरा प्रातराशं च' (१०) इत्यादिना क्रमेणोत्तराण्याह भीष्मः...	४१२
२२२	३७	'यदिदं कर्म लोकेऽस्मिन्' (१) इत्यादिना शुभाशुभकर्मणां पुरुषः कर्तास्ति न वेति पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रत्येतद्विषये इन्द्रप्रह्लादसंवादरूपमितिहासं व्याजहार भीष्मः । 'यैः कश्चित्संमतो लोके' (९) इत्यादिके इन्द्रप्रश्ने प्रह्लादः 'प्रवृत्तिं निवृत्तिं च' (१४) इत्यादिना स्वस्य कर्तृत्वं सोपपत्तिकं निरस्य शुभाशुभकर्मणां स्वभावादेव प्राप्तिमुक्त्वा सर्वस्यानित्यतां जानन्नहं न शोचामीत्याह । 'येनैषा लभ्यते प्रज्ञा' (३३) इत्यादिनैतादृशप्रज्ञालाभोपायं पृच्छन्तमिन्द्रं प्रति प्रह्लादः 'आर्जवेनाप्रमादेन' (३४) इत्यादिना तं कथयति स्म	४१५
२२३	३०	'यया बुद्ध्या महीपालः' (१) इत्यादिना भ्रष्टश्रीर्नृपः पृथ्व्यां कथं चरेदित्यनुयुञ्जानं युधिष्ठिरं प्रति भीष्म एतद्विषये इन्द्रबलिसंवादरूपमितिहासमब्रवीत् । स-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		र्वान्सुराञ्जित्वेन्द्रो बलिमपश्यन् ब्रह्माणं प्रति गत्वा 'बलिं नाधिगच्छामि तं कथय' इति पप्रच्छ, तच्छ्रुत्वा ब्रह्मा 'उष्ट्रेषु यदि वा गोषु' (९) इत्यादिना तेजास्विपशुरूपेण शून्यागारे तिष्ठतीत्याह। शून्यागार उपलब्धं तमहं हन्यां न वेति पृच्छन्निन्द्रो 'मा स्म शक्र बलिं हिंसीः ......न्यायस्तु शक्रप्रष्टव्यः' (११) इति ब्रह्मवाक्यं श्रुत्वा तं गवेषयन् शून्यागारे खररूपेण स्थितं ददर्श। 'खरयोनिमनुप्राप्तः' (१४) इत्यादीन् प्रश्नान्कुर्वन्तमिन्द्रं प्रति बलिः 'न त्वं पश्यसि भृंगारम्' (२६) इत्याद्युवाच... ...	४१६
२२४	६०	पुनर्हासपूर्वकमिन्द्रस्य 'यत्तद्यानसहस्रेण' (२) इत्याद्युक्तिं श्रुत्वा बलिः 'अनित्यमुपलक्ष्येह' (५) इत्यादिना सर्वस्यांतवत्त्वादनित्यत्वं बुद्ध्वा न शोचामीत्युक्त्वा 'सर्व कालः समादत्ते' (१९) इत्यादिना सर्वस्य कालकृतत्वं 'मासमासार्धवेश्मानम्' (४६) इत्यादिना कालस्वरूपं चाख्याय तस्यानिवर्त्यत्वकथनपूर्वकं श्रियश्चांचल्यमभ्यधात्... ...	४१९
२२५	३८	बलिदेहनिर्गतां श्रियं दृष्ट्वा बलिवाक्यात्तां प्रति का त्वमिति पृच्छन्तमिन्द्रं प्रति श्रीः स्वनामाद्याख्यानपूर्वकं स्वस्य दुर्ज्ञेयत्वमाचख्यौ। उभायोरुक्तिप्रत्युक्त्यनन्तरं 'तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वम्' (१८) इत्यादि प्रार्थयन्निन्द्रः 'स्थास्यामि नित्यं देवेन्द्र' (१९) इत्यादि श्रीवाक्यं श्रुत्वेन्द्रः स्वकथितेषु पृथ्वीजलाग्निसाधुषु चतुर्षु निहितपदां श्रियं रक्षितुं प्रतिजज्ञे। ततो बलिना 'यावत्पुरस्तात्प्रतपेत' (३०) इत्यादिना स्वपराक्रमकाले कथिते इन्द्रेण ब्रह्माज्ञया त्वयि वज्रं न मुञ्चामीत्युक्तो बलिर्दक्षिणां दिशं जगाम। इन्द्रश्चोदीचीं गतः खमारुरोह...	४२२
२२६	२३	भीष्मोऽनहंकारत्वविषये इन्द्रनमुचिसंवादाख्यमितिहासं कथयामास...	४२३
२२७	११९	'मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे' (१) इत्यादि पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति भीष्म उत्तरं वदन् 'धृतिः श्रेयस्करी नृप' (३) इत्याद्युक्त्वैतद्विषये पुनर्बलिवासवसंवादेतिहासमाह स्म। विजयीन्द्र ऐरावतारूढः सञ्चरन् समुद्रान्ते गिरिगह्वरे बलिमविकारं निर्भयं च दृष्ट्वा तं प्रति 'दैत्य न व्यथसे शौर्याद्' (१४) इत्यादि पप्रच्छ। बलिरुत्तरं वदन् 'नैतदस्मत्कृतं शक्र' (२६) इत्याद्यक्त्वा 'कालः काले नयति माम्' (२९) इत्यादिना सर्वस्य कालकृतत्वमभिधाय 'न च कालेन कालज्ञः' (८६) इत्यादिनाऽऽत्मनः शोकाभावं प्रतिपादयामास	४२७
२२८	९६	'पूर्वरूपाणि मे राजन् पुरुषस्य भविष्यतः। पराभविष्यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह' (१) इति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मो मन एव मनुष्यस्य (२) इत्याद्यभिधाय श्रीशक्रसंवादरूपमितिहासमाचख्यौ। कदाचिदिन्द्रनारदयोर्गङ्गातीरे वार्ताः कुर्वतोः सूर्यमुपतिष्ठमानयोः सतोरग्रत उपस्थितां श्रियं दृष्ट्वेन्द्रस्तां प्रति का त्वमित्यादि पप्रच्छ। श्रिया "पुण्येषु त्रिषु लोकेषु" (२०) इत्यादिना स्ववृत्तान्तमाख्याय "त्वयि वासमरोचयम्" (२७) इत्युक्तः शक्रस्तां प्रति "कथं वृत्तेषु दैत्येषु" (२८) इत्यादि पप्रच्छ। एवमिन्द्रेण पृष्टा श्रीः "स्वधर्ममनुति-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		ष्ठत्सु" (२९) इत्यादिना स्वनिवासयोग्यान् गुणान् "ततःकालविपर्यासे" (५०) इत्यादिना स्वनिवासयोग्यान् दोषांश्चाभिधाय "नाहं देवेन्द्र वत्स्यामि" (८१) इत्याद्याचष्टे स्म	४३०
२२९	२५	"किंशीलः किंसमाचारः" (१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो जैगीषव्यासितदेवलसंवादकथनमुखेनोत्तरमाहस्म	४३१
२३०	२४	"प्रियः सर्वस्य लोकस्य" (१) इत्यादिना सर्वस्य प्रियः, सर्वलोकाभिनंदिता, सर्वगुणैरुपेतो भुवि, कोऽस्तीति पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रत्युत्तरं वदन् भीष्मो नारदोद्देशेनोग्रसेनवासुदेवसंवादरूपमितिहासं व्याचख्यौ	४३२
२३१	३२	"आद्यन्तं सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव" (१) इति पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मो व्यासशुकसंवादेतिहासं न्यरूपयत्। "भूतग्रामस्य कर्तारं" (९) इत्यादिके शुकप्रश्ने व्यासः "अनाद्यन्तमजं दिव्यं" (११) इत्यादिना प्रश्नद्वयोत्तरमभ्यधात्।	४२४
२३२	४३	पुनः शुकं प्रत्युपादिशन् व्यासो "ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं" (१) इत्यादिना ब्रह्मतो मनो मनस्त आकाश इत्यादिक्रमेण वेदपर्यंतां सृष्टिमभिधाय "ऋषयस्तपसा वेदान्" (२५) इत्यादिना ऋषीणां वेदप्राप्त्यादिकमभ्यधात्।	४३८
२३३	१९	व्यासः "प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि" (१) इत्यादिनाध्यायसमाप्तिपर्यन्तेन ग्रंथेन क्रमप्राप्तं प्रलयं न्यरूपयत्।	४४१
२३४	३८	"ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु" (१) इत्युक्त्वा व्यासो ब्राह्मणस्य कृत्यान्यभिधाय "देवर्षिपितृगुर्वर्थं" (१३) इत्यादिना दानस्यावश्यकत्वं निरूप्य रन्तिदेवादिदृष्टान्तविवरणेन तदेव द्रढयति स्म	४४२
२३५	३२	"त्रयीं विद्यामवेक्षेत" (१) इत्यादिना ब्राह्मणस्यावश्यकर्तव्यमुपदिश्य ज्ञानपूर्वकमुत्तमकर्माणि कुर्वतः सिद्धिं चाभिधाय "पञ्चेन्द्रियजलां घोरां" (११) इत्यादिना रूपकेण संसारनदीं प्रदर्श्य तत्तरणाय प्रज्ञाप्लवमभिधाय तत्सम्पादनाय साधनान्यभ्यधाद्व्यासः।	४४३
२३६	४१	"अथ चेद्रोचयेदतत" (१) इत्यादिना मोक्षकामो ज्ञानवान् भवेदित्यभिधाय देशकर्मादिद्वादशनियमनपूर्वकं "यच्छेद्वाङ्मनसी" (४) इत्यादिना मनोवाङ्नियमनं चोक्त्वा "धर्मोपस्थो ह्रीनिषेवः" (९) इत्यादिना रथरूपकेण योगमुपायमुपदिशन् बाह्यानि तदङ्गान्याचख्यौ। ततः पृथिव्यादीनां जयमभिधाय "पञ्चविंशतितत्वानि" (२९) इत्यादिना तद्विषये योगसांख्ययोर्विशेषं व्याचख्यौ।	४४५
२३७	२५	"अथ ज्ञानप्लवं धीरः" (१) इत्यादि वदन्तं व्यासं प्रति शुकः "किं तज्ज्ञानमथो विद्या" (२) इत्यादि पप्रच्छ। संशयकारणभूतानि शून्यवादिप्रभृतीनां मतान्युपन्यासपूर्वकं यस्त्वित्यादिना निरस्य "स्थावरेभ्यो विशिष्टानि" (१२) इत्यादिना विदुषो ब्रह्मनिष्ठस्य श्रैष्ठ्यमाह व्यासः	४५०

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
२३८	२१	"एषा पूर्वतरा वृत्तिः" (१) इत्यादिना ब्राह्मणस्य नित्यां वृत्तिमभिधाय "पौरुषं कारणं केचित्" (४) इत्यादिना मतान्तराण्युपन्यासपूर्वकं निरस्य ज्ञानस्वरूपं निर्णीतवान् व्यासः	४५१
२३९	३४	एवं व्यासोक्तं प्रशस्य शुकः "प्रज्ञावान् श्रोत्रियो यज्वा" (२) इत्यादिना ब्रह्मप्राप्तिः कथं भवति, केन प्रकारेण भवति, सांख्ये वा योगे वा, इति पप्रच्छ । अत्रोत्तरं वदन् व्यासो "नान्यत्र विद्यातपसोः" (५) इत्यद्याभिधाय "क्रान्ते विष्णुर्बले" (८) इत्यादिनाध्यायसमाप्तिपर्यन्तेन ग्रन्थेन सांख्यस्यैव सिद्धान्तत्त्वं प्रतिपादयति स्म	४५४
२४०	३६	योगकृत्यं कथयितुं प्रतिजानन् व्यासो योगकारिणां कामादित्यागं, सत्त्वगुणाश्रयेण निद्रोच्छेदनं दोषजयादिकं, मनसि पञ्चेन्द्रियाणां स्थापनं, मनसः स्थिरीकरणं चाह स्म ...	४५७
२४१	२०	"यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । कां दिशं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा" (१) इति शुकेन पृष्टो व्यास "कर्मणा बध्यते जन्तुः" (७) इत्यादिना कर्मणा बन्धं विद्यया तन्मोचनं चाभिधायोभयप्राप्ये गती अभिदधाति स्म ...	४५८
२४२	३०	पुनरुक्तानुवादपूर्वकं "वेदे वचनमुक्तं तु" (३) इत्यनेन कर्मकरणतत्त्यागयोर्व्यवस्थां पृच्छति शुके व्यासो "यथा वै विहिता वृत्तिः" (५) इत्यादिना तामाह स्म । "कुरु कर्म त्यजेति विरुद्धयोर्वाक्ययोः शास्त्रता कथम्" इत्यादिनाऽशास्त्रत्वात्प्रामाण्याभावे प्रसक्ते प्रामाण्यमुभयोः कथमिति पृच्छन्तं शुकं प्रति व्यासः कर्मणां चित्तशुद्ध्यर्थत्वं मनसि निधाय चातुराश्रम्यधर्मान्वदन्प्रथमं ब्रह्मचारिधर्मानाह	४६०
२४३	२९	"द्वितीयमायुषो भागम्" (१) इत्यादिना क्रमप्राप्तान् गृहस्थधर्मानाख्यायान्ते "अतः परं" (२९) इत्यादिना वानप्रस्थाश्रमो विधेय इति व्याजहार व्यासः	४६१
२४४	३१	भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रत्युक्तिः । "गृहस्थस्तु यदा पश्येत्" (४) इत्यादिना व्यासो वानप्रस्थधर्मानभिधाय "चतुर्थे चायुषः शेषे" (२२) इत्यादिना संन्यासं कुर्यादित्याह	४६३
२४५	३६	"वर्तमानस्तथैवात्र" (१) इति शुकप्रश्ने व्यासः "प्राप्य संस्कारमेताभ्याम्" (२) इत्यादिनाऽध्यायसमाप्तिपर्यन्तेन ग्रन्थेन यतिधर्मानाह ...	४६६
२४६	२३	"प्रकृत्यास्तु विकारा ये" (१) इत्यादिना चक्षुरादय आत्मानं न पश्यन्ति तांस्त्वयं पश्यतीत्याख्याय "इंद्रियेभ्यः परे ह्यर्थाः" (३) इत्यादिना आत्मनो भूतेषु गूढत्वं "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" (५) इत्यादिनाऽऽत्मनः सत्त्वे मानं च प्रदर्श्य ध्यानेनोपरतस्यामृतत्वमिंद्रियवश्यस्य मृत्युं चाभिधाय "आहत्य सर्वसंकल्पान्" (९) इत्यादिना सत्त्वे निवेशितस्य चेतसः प्रसादमुक्त्वा "अतो गुह्यतरार्थं" (२१) इत्यादिनाऽध्यात्मकथनं प्रतिजज्ञे व्यासः...	४६८
२४७	२५	"अध्यात्मं विस्तरेणेह" (१) इत्यादि पृच्छन्तं शुकं प्रति व्यासः सविस्तरमध्यात्ममाचचक्षे	४६९
२४८	२४	"मनो विसृजते भावम्" (१)	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		इत्यादिना मनोबुद्ध्यहंकाराणां स्वरूपादिकमभिधाय जगतो बुद्धिमात्रकल्पितत्वं जानतः “एवं स्वभावमेवेदं” (१३) इत्यादिना शोकाभावं फलमभिधाय मनसेंद्रियनियमने आत्मा प्रकाशते इत्याद्याह स्म व्यासः... ...	४७१
२४९	१४	“सृजते तु गुणान् सत्त्वं” (१) इत्यादिना बुद्धेर्गुणस्रष्टृत्वं क्षेत्रज्ञस्याधिष्ठातृत्वादुदासीनत्वं संवर्ण्य “अनादिनिधनो ह्यात्मा” (५) इत्यादिनाऽऽत्मानं बुद्ध्वा विचरतः शमप्राप्त्यादिकमाह स्म व्यासः...	४७३
२५०	२५	“यस्माद्धर्मात्परो धर्मः” (१) इत्यादिना विद्याप्रापकं धर्मं पृच्छति शुके व्यासो “धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि” (२) इत्यादिना तान्धर्मानाख्यास्यन् “दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं” (१०) इत्यादिनाऽऽत्मानं ज्ञात्वा “सर्वतः स्रोतसं” (१२) इत्यादिना निरूपितां संसारनदीं तीर्त्वा ब्रह्मैव भविष्यसीत्याद्याह स्म... ...	४७४
२५१	२४	“गंधान् रसान्” (१) इत्यादिना ब्रह्मप्राप्तिसाधनान्याख्याय जीवन्मुक्तस्य लक्षणान्यप्यवादीद्व्यासः...	४७६
२५२	१२	एतावत्पर्यन्तं विस्तरेण निरूपितमध्यात्मं “द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुः” (१) इत्याद्यध्यायेन सुखसंग्रहार्थं संक्षेपेणाख्यातवान् व्यासः...	४७७
२५३	१५	“शरीराद्विप्रमुक्तं हि” (१) इत्यादिना स्थूलशरीरांतर्गतं लिंगशरीरं तद्विषये विदुषां योगिनामनुभवं प्रदर्श्य ‘तमेतमतितेजोंशं’ (१२) इत्यादिना रजस्तमोभ्यामाविष्टानामात्मदर्शनाभावं “योगशास्त्रपरा भूत्वा” (१३) इत्यादिना योगेन तद्दर्शनं चाभ्यधाद्व्यासः... ...	४७९
२५४	१४	“हृदि कामद्रुमश्चित्रः” (१) इत्यादिना हृदयक्षेत्रस्थं कामद्रुमं रूपकेण निरूप्य तन्निवृत्तस्य दुःखाभावं “शरीरं पुरमित्याहुः” (९) इत्यादिना संसारं कुराज्यरूपकेण चाभिधाय तत्सक्तस्यानर्थमभिदधाति स्म व्यासः...	४८०
२५५	१३	“भूतानां परिसंख्यानं” (१) इत्यादिना व्यासोक्तमुपायं वक्तुं प्रतिजानानो भीष्मो युधिष्ठिरं प्रत्युपादिशन् “भूमेः स्थैर्यं” (३) इत्यादिना प्रत्येकस्य दश दशेत्येवं क्रमेण पंचभूतानां मिलितान् पंचाशद्गुणानभिधाय मनसो बुद्धेश्च गुणानाख्याति स्म। “कथं पंचगुणा बुद्धिः” (११) इति पृच्छंतं युधिष्ठिरं प्रति “आहुः षष्टिं बुद्धिगुणान्” (१२) इत्यादिनोत्तरमाह भीष्मः... ...	४८२
२५६	२१	“य इमे पृथिवीपालाः” (१) इत्यारभ्य “कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः” (६) इत्यन्तेन मृत्युविषयकं प्रश्नं कुर्वाणं युधिष्ठिरं प्रत्यकम्पनराजचरितकथनद्वारोत्तरमाह स्म भीष्मः। पुत्रशोकार्तमकम्पनं प्रति नारदस्योक्तिः। स्वसृष्टाभिः प्रजाभिर्वर्द्धमानाभिस्त्रिलोक्यां निरुच्छ्वासायां तत्संजिहीर्षया प्रजापतिर्यदा क्रुद्धस्तदा तदिन्द्रियेभ्यो निर्गतेऽग्नौ प्रजा दहति सति स्थाणुः पितामहं प्रति शरणं जगाम	४८२
२५७	२२	स्थाणुप्रजापत्योः संवादानन्तरं स्थाणुवाक्यात्तेजः संहरतो ब्रह्मणः खेभ्यः प्रजासंहारकारिणी नार्युदपद्यत । उत्पद्य दक्षिणां दिशं गच्छन्ती नारी “मृत्यो” इत्याहूय ब्रह्मणा “प्रजा संहर” (२०) इत्युक्ता सती चिन्तयाऽश्रूण्यमुञ्चत्तानि च प्रजापति-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		लोकानां हितायांजलावधारयत	४८३
२५८	४२	“त्वया सृष्टा कथं नारी” (२) इत्यादिना संहारमनिच्छंतीं नारीं प्रति “मृत्यो संकल्पितो मे स्त्वं” (७) इत्यादिना ब्रह्मा पुनः प्रेरयामास। एवं पुनः पुनर्नियुज्य प्रजापतौ गतरोषे सति सा नारी धेनुकामाश्रमादौ गत्वा तपश्चचार। तपसा तुष्टेन ब्रह्मणा पुनः संहारे नियुज्यमाना तदनिच्छन्त्यपि “अधर्मो नास्ति मे मृत्यो” (२८) इत्याद्युक्त्वा “ये तवाश्रुबिंदवो मयाञ्जलौ धृतास्ते प्राणिनो मारयिष्यन्ति” (३४) इत्यभिहिता सती शापभयात्तन्नियोगमङ्गीचकार। इत्यभिधाय “अथो प्राणान् प्राणिनामन्तकाले” (३७) इत्यादिना राजानं सांत्वयन्नारदः “तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह” (४१) इत्याह स्म	४८५
२५९	२७	“कोऽयं धर्मः कुतो धर्मः” (१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो धर्मस्वरूपं निरूप्य “तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न ते कार्या” (२७) इत्याद्याह स्म। ...	४८७
२६०	२०	“सूक्ष्मं साधु समुद्दिष्टम्” (१) इत्यारभ्याध्यायसमाप्तिपर्यन्तेन ग्रन्थेन धर्मतत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वमाचाराणामनैकाग्र्यं व्यभिचारित्वं च प्रतिपाद्य स्वभावेनैव सुखदुःखादिव्यवस्था न श्रुत्यादिप्रमाणकेन धर्मेणेत्याचिक्षेप युधिष्ठिरः	४८९
२६१	५१	युधिष्ठिरेणैवमुक्तो भीष्मो धर्मे प्रमाणभूतं तुलाधारजाजलिसंवादरूपमितिहासं व्याजहार। वनचरो जाजलिनामा कश्चिद्ब्राह्मणः समुद्रतीरे जले तपः कुर्वन् जल एव सर्वां महीं पश्यन् दूरदर्शित्वसिद्धिप्राप्त्या गर्वितः सन् “नेमया सदृशोऽस्तीह” (६) इत्याद्युवाच। तदा पिशाचैः “नैवं त्वं वक्तुमर्हसि” (७) इत्यादिना उक्तस्तैरेव बहिर्निष्कास्य दर्शितमार्गो वाराणस्यां तुलाधारं प्रति जगाम। “केन कर्मणा जाजलिः सिद्धिं प्राप” (१२) इति युधिष्ठिरप्रश्ने सिद्धिकारणं तपश्चर्यादिकमाख्याय गर्वितस्य जाजलेराकाशवाणीश्रवणेन वाराणस्यां तुलाधारं प्रति गमनं तं प्रति तुलाधारवाक्यं चाचष्ट भीष्मः ...	४९०
२६२	५५	“विक्रीणीतः सर्वरसान्”(२) इत्यादिना जाजलिनाऽऽक्षिप्तस्तुलाधारो “वेदाहं जाजले धर्मम्”(५) इत्यादिना हिंसाप्रधानयज्ञकृष्यादिवर्जितान् निवृत्तिधर्मानेवाचख्यौ ...	४९४
२६३	४२	“अयं प्रवर्तितो धर्मः”(१)इत्यादिना जाजलिना पुनराक्षिप्तस्तुलाधारो हिंसाप्रधानान्धर्मान्निरस्याहिंसाप्रधानान्धर्मानेवोपदिदेश। “न वै मुनीनां शृणुमः” (३६) इत्यादिके जाजलिप्रश्ने तुलाधारस्य “उत यज्ञा उतायज्ञाः” (३८) इत्यादि तदुत्तरकथनम्	४९८
२६४	२३	स्वोक्ते अहिंसाधर्मे प्रत्ययोत्पादनार्थं तुलाधारेणादिष्टेन जाजलिनाऽऽहूताः पक्षिणोऽप्यहिंसाहिंसात्मकधर्मयोरिह परत्र च प्रत्यक्षं फलमित्यभिधाय हिंसायाः श्रद्धाविघातकत्वं चाख्याय श्रद्धामेव प्रशशंसुः। भीष्मस्तुलाधारस्य जाजलेश्च स्वर्गगमनमभिधायोपसंजहार ...	५००
२६५	१४	एतावत्पर्यंतमुपपादितमहिंसाधर्ममेव प्रशंसितुं विचख्नुनगीतां	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		कथयन् भीष्मो हिंसाधर्मं निनिंद। “शरीरमापदश्चापि” (१३) इत्यादिना हिंसाशून्यस्य कथं शरीरनिर्वाह इति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मः शरीराविरोधेन धर्माचरणं कर्तव्यमुपदिदेश... ...	५०१
२६६	७८	“कथं कार्यं परीक्षेत” (१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः किमपि कार्यं चिरेण विचार्य कर्तव्यमित्येतत्तात्पर्यकं चिरकार्युपाख्यानं व्याजहार।: अहल्यायाः कस्मिंश्चित्काले व्यभिचाररूपमपचारं दृष्ट्वा चिरकारिणं पुत्रं प्रति “इमां जननीं जहि” इत्युक्त्वा गौतमे वनं गते सति विचारयन् पित्राज्ञानुलंघने हेतुभूतपितृगौरवमुपपाद्य तथैव मातृगौरवमुद्भाव्य स्त्रीणां निरपराधत्वं पुरुषाणां सापराधत्वं च व्यचिंतयत्। एवं विचारयति चिरकारिणि बहुकालातिक्रमानंतरमाश्रममागतो गौतमः पश्चात्तापं कुर्वंश्चिरकारिणं पुत्रं स्वस्त्रियमहल्यां च दृष्ट्वा “चिरकारिक भद्रं ते” (६७) इत्यादिना चिरकारिणं प्रशंसति स्म	५०५
२६७	३६	“कथं राजा प्रजा रक्षेत्” (१) इत्यनुयुंजानं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मो द्युमत्सेनसत्यवत्संवादरूपमितिहासमब्रवीत	५०७
२६८	४०	“अविरोधेन भूतानां” (१) इत्यादिना गार्हस्थ्ययोगधर्मयोः किं श्रेय इति पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्म उभयोरपि धर्मयोर्महाफलत्वं सदाचरितत्वं चाभिधाय कपिलगोसंवादरूपमितिहासमभ्यधात्। गृहमागताय त्वष्ट्रे मधुपर्के नहुषे लब्धुं नियुक्तां गां दृष्ट्वा वेदा ३ इत्युक्तवन्तं कपिलं प्रति योगबलेन गवि प्रविष्टः स्यूमरश्मिः “हंहो वेदा३ यदि मताः” (९) इत्याद्युवाच। स्यूमरश्मिवाक्यं श्रुत्वा कपिलो नाहं वेदान् विनिंदामि इत्यादिना चतुर्णामाश्रमाणां फलेषु ज्यायस्त्वकनीयस्त्वे उपपाद्यानारंभेऽदोषमारंभे दोषं चाभ्यधात्। कपिवाक्यं श्रुत्वा स्यूमरश्मिः “स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः” (१८) इत्यादिना यागीयहिंसाया हिंसात्वाभावं प्रतिपाद्य हिंसारंभयोरदोषत्वादिकमाह स्म	५१०
२६९	६८	कपिलः “एतावदनुपश्यन्ति यतयः” (१) इत्यादिना निर्द्वन्द्वादिविशेषेण विशिष्टानां सनातनलोकप्राप्तिमाख्याय “गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनं” (४) इत्याह। स्यूमरश्मिर्जनकादीनां गार्हस्थ्ये एव विद्वत्त्वदर्शनात्कर्मसमुच्चितैव विद्या फलदेत्यभिप्रेत्य “यद्येषा परमा काष्ठा” (५) इत्यादिना गार्हस्थ्यस्य सर्वाश्रमाधारत्वं विश्वोत्पत्त्यादिहेतुत्वादिकं प्रतिपाद्य मोक्षो गार्हस्थ्ये एव, सिद्ध्यतीत्याह। कपिलो “दर्शं च पौर्णमासं च” (२०) इत्यादिना चित्तशुद्ध्यर्थं चातुर्मास्यान्तानां कर्मणां कर्तव्यत्वमभिधाय “नाक्षैर्दीव्येत” (२४) इत्यादिना पाणिवागुदरोपस्थगुप्तिमाख्याय यज्ञादीनामन्तवत्फलत्वं जानन्, ज्ञाननिष्ठामेवाश्रयस्वेत्याह। “यथा च वेदप्रामाण्यं” (३९) इत्यादि पृच्छन्तं स्यूमरश्मिं प्रति “प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति” (४०) इत्यादिनोत्तरमाह कपिलः। “स्यूमरश्मिरहं ब्रह्मन्” (४१) इत्यादिना स्वप्रत्यभिज्ञां दत्वा “इमं च संशयं” (४२) इत्यारभ्य “निर्णये किं निरामयम्” (४८) इत्यन्तेन ग्रंथेन पुनः पृच्छन्तं स्यूमरश्मिं प्रति “यद्यदाचरते शास्त्रं” (४९) इत्या-	

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्

दिनोत्तरमाह कपिलः। “सर्वमेतन्मया ब्रह्मन्” (५७) इत्यारभ्य “यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छास्यनुशिक्षितुं”(६९) इत्यंतेन पुनः प्रश्नं कृतवान् स्यूमरश्मिः ५१७

२७० ४७ “वेदाः प्रमाणं लोकानां” (१) इत्यादिना कपिलः कर्मकाण्डस्य ज्ञानाङ्गत्वं प्रतिपादयन् सदाचारं प्रशस्य “निरापद्धर्म आचारः” (२१) इति तल्लक्षणमाख्याय तस्यैकस्यैव चतुर्धा विभागं प्रदर्श्य प्रश्नप्रत्युत्तरभावेनात्मविद्यामुपदिदेश ५२१

२७१ ५६ “धर्ममर्थं च कामं च” (१) इत्यादित्रिवर्गमध्ये कस्य लाभः श्रेयान् इति पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मः कुण्डधारोपाख्यानं प्रतिपादयन्नुत्तरमाह स्म। धनार्थी कश्चिद्ब्राह्मणो बह्वीर्देवता आराध्य धनं प्राप्नुवन् देवानुचरं कुण्डधाराख्यं मेघमन्यैर्मानुषैरनावृतं दृष्ट्वा तमाराधयति स्म। ब्राह्मणतपसा तुष्टे कुण्डधारे उपकारप्रकारप्रवर्तिकां वाचमुदीरयति तत्तेजःप्रभावाद्ब्राह्मणः स्वप्ने सर्वभूतानि पश्यन् देवाज्ञया याचकेभ्यः फलानि समर्पयन्तं माणिभद्रमपश्यत्। कुण्डधारं भूमिपतनपूर्वकं “यदि प्रसन्ना देवा मे” (२०) इत्याद्युक्तवन्तं प्रति माणिभद्रो धनार्थिनेऽस्मै ब्राह्मणाय धनं दीयतामित्युवाच। एतच्छ्रुत्वा ब्राह्मणस्य धर्मे प्रवृत्त्यर्थं पुनः पुनः प्रार्थयति कुण्डधारे माणिभद्रः “प्रीतास्ते देवताः सर्वाः” (२९) इत्यादिना तदनुजज्ञे। देवताप्रसादान्निर्विण्णे ब्राह्मणे वनं गत्वा तपश्चरति सति तत्प्रभावाल्लब्धदिव्यचक्षुषि च सति पुनः कुण्डधारस्तमागत्य निरयस्थान् राज्ञः स्वरूपेण स्थितान्

अ० श्लो० विषयः पृष्ठम्

क्रोधादींश्च दर्शयित्वा “एतैर्लोकाः सुसंवृद्धाः” (४८) इत्याद्याह स्म। प्रणामादिपूर्वकं सत्कृते कुण्डधारेऽन्तर्हिते ब्राह्मणस्तत्प्रसादात्सिद्धिं प्राप्य विचचार यथेच्छम् ५२३

२७२ २० “बहूनां यज्ञतपसाम्” (१) इत्यादिना हिंसायज्ञस्वरूपं पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मो नारदकथितमुञ्छवृत्त्युपाख्यानं कथयन्, हिंसात्मकं यज्ञं निनिंद ... ५२४

२७३ २४ “कथं भवति पापात्मा” (१) इत्यादिना युधिष्ठिरेण कृतानां चतुर्णां प्रश्नानामुत्तराणि क्रमेणाह भीष्मः ५२५

२७४ १९ मोक्षोपायजिज्ञासया युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मो मोक्षोपायानादिदेश ५२७

२७५ ३८ ब्रह्मपदप्राप्तिविषये नारदासितदेवलसंवादं कथयति स्म भीष्मः। “कुतः सृष्टमिदं विश्वं” (३) इत्यादिके नारदप्रश्ने सितः सृष्टिवृत्तान्तं सविस्तरमाचचक्षे ५३१

२७६ १४ “भ्रातरः पितरः पौत्राः” (१) इत्यादिना तृष्णानिवृत्तिप्रकारं पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मस्तद्विषये जनकगीतं कथयति स्म। ५३२

२७७ ३९ “अतिक्रामति काले किं श्रेयः’, (१) इति पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मः पूर्वोक्तं पितापुत्रसंवादमाह स्म। “धीरः किं स्वित्तात कुर्यात” (५) इत्यादिके पुत्रप्रश्ने पिता ब्रह्मचर्याद्याश्रमधर्मान् कथयति स्म। “एवमभ्याहते लोके” (७) इत्यादि ब्रुवन्तं पुत्रं प्रति “कथमभ्याहतो लोकः” (८) इत्यादि पितृप्रश्नः। “मृत्युनाभ्याहतो लोकः”(९) इत्यादेः पुत्रस्योपदेशात् पितुर्ज्ञानमुदेति स्म...५३३

२७८ २२ “किंशीलः किंसमाचारः’ (१) इत्यादिना मोक्षसाधनानि

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मो "मोक्षधर्मेषु निरतः" (२) इत्यादिना हारितकथितानि तान्याचष्ट	५३५
२७९	३४	"धन्या धन्या इति जनाः" (१) इत्यादिके राज्यविरक्तस्य युधिष्ठिरस्य प्रश्ने भीष्मो दुःखानामन्तवत्त्वमभिधाय भ्रष्टराज्यवृत्रगीतं कथयन्नुपदिदेश। भ्रष्टैश्वर्यो वृत्रासुर उशनसा "काचित् पराजितस्याद्य न व्यथा तेऽस्ति दानव" (१५) इति पृष्टः सन् "सत्येन तपसा चैव" (१६) इत्यादिना संसारमोक्षौ विदित्वा नाहं शोचामीत्याह । तच्छ्रुत्वा तद्बुद्धिपरीक्षार्थं "धीमन् दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात्प्रभाषसे" (२३) इति पृच्छन् तमुशनसं प्रति वृत्रः "प्रत्यक्षमेतद्भवतः" (२४)इत्यादिना स्वकर्मानुरोधेनैश्वर्यप्राप्तिभ्रंशो युद्धकाले विष्णुदर्शनं चाख्याय "ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्म" (३१) इत्यादिकं पप्रच्छ ...	५३७
२८०	७०	वृत्रप्रश्नं श्रुत्वा तं प्रति विष्णुमाहात्म्यं कथयितुं प्रतिज्ञातवत्युशनसि तत्कालागतः सनत्कुमारस्तत्प्रेरितः सन् "शृणु सर्वमिदं दैत्य" (७) इत्यादिना तत्कथयति स्म। वृत्रः सनत्कुमारोक्तं विष्णुमाहात्म्यं श्रुत्वा "एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चित्" (५७) इत्याद्युक्त्वा प्राणानुत्सृज्य परमं स्थानमवाप । "अयं स भगवान्देवः" (६०) इत्यादिना पुरोवर्तिनं श्रीकृष्णं निर्दिशति युधिष्ठिरे तत्त्वमुपदिदेश भीष्मः। "वृत्रेण परमार्थज्ञ" (६५) इत्यादिना वृत्रासुरगतिमनूद्य स्वगतिविषये सन्देहमुद्भाव्य भीतं युधिष्ठिरं "शुद्धाभिजनसंपन्नाः" (६९) इत्यादिनाऽऽश्वासयति स्म भीष्मः	५४५
२८१	४४	"अहो ! धर्मिष्ठता तात" (१) इत्यादिना वृत्रप्रशंसापूर्वकं तद्वधप्रकारं ज्ञातुं पृच्छति युधिष्ठिरे तं कथयन्भीष्म इन्द्रवृत्रयोर्युद्धं वर्णयति स्म। युद्धे मोहित इन्द्रो वसिष्ठप्रोत्साहितो विवृद्धतेजाः सन् वृत्रप्रणीतां मायां व्यपाकर्षत् । बृहस्पत्यादिभिः प्रार्थितस्य महेश्वरस्य तेजो ज्वररूपेण वृत्रशरीरमविशत् विष्णुश्चेन्द्रवज्रम् । महेश्वरेण "एष वृत्रो महान्। शक्र" (३४) इत्याद्याभिधाय "एतत्त्वां मामकं तेजः" (३८) इत्यादि व्याजहार। ततो देवा जहृषुः	५४७
२८२	६५	माहेश्वरज्वराविष्टो गात्रकंपादियुक्तो वृत्रासुर इन्द्रप्रेषितेन वज्रेण हतः पपात । वृत्रशरीरान्निर्गतया ब्रह्महत्यया गृहीत इन्द्रो ब्रह्माणं शरणं जगाम। तेन चेन्द्रं मोचयितुमाज्ञप्ता सा स्वनिवासस्थानमयाचत। ब्रह्मणा ब्रह्महत्यायाश्चतुर्धा विभागं कृत्वा प्रथमभागग्रहणार्थमाज्ञप्तोऽग्निस्तत्कथितं तन्निवृत्त्युपायं श्रुत्वैकं भागं जग्राह। एवमेव ब्रह्माज्ञया वृक्षौषधिभिरप्सरोभिरद्भिश्च भागत्रितये गृहीते मुक्त इन्द्रो ब्रह्माज्ञयाऽश्वमेधं कृत्वा श्रिया युक्तः प्रहर्षं लेभे	५४९
२८३	६३	ज्वरोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामीति युधिष्ठिरेणानुपृष्टो भीष्मो ज्वरोत्पत्तिकथनं प्रतिजज्ञे। पुरा देवादिभिरुपास्यमाने महादेवे कैलासे स्थिते सति कदाचिद्दक्षयज्ञं गच्छतो देवान् दृष्ट्वा पार्वत्या पृष्टेन शङ्करेण 'दक्षयज्ञं प्रति गच्छन्ति'	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		इत्युक्ते पुनस्तया त्वं कस्मान्न गच्छसीति पृष्टेन स्वभागाभावान्न गच्छामीत्युक्ता सा तूष्णीं बभूव। पार्वत्या अभिप्रायं ज्ञात्वाऽनुचरैः सह दक्षयज्ञं ध्वंसितुं प्रवृत्ते महादेवे तद्भयान्मृगरूपं धृत्वा पलायमानं यज्ञमनुसरति तस्मिंस्तल्ललाटान्निर्गतस्वेदबिन्दोरुत्पन्नः क्रूरः पुरुषो यज्ञमदहत् । देवादयश्च तद्भयादपलायन्त । ब्रह्मणा "भवतोऽपि सुराः सर्वे" (४५) इत्यादिना यज्ञे भागदानं प्रकल्प्य त्वया सृष्टोऽयं पुरुषो ज्वरनामा लोके प्रचरिष्यति इत्युक्त्वैतस्य भागं कुर्वित्युक्ते महादेवस्तुष्टः सन् शीर्षाभितापादिभेदेन ज्वरस्य विभागं चकार। भीष्मः "एतन्माहेश्वरं तेजः" (५७) इत्यादिनोपसंहारं कृत्वा ज्वरोत्पत्तिश्रवणपठनफलमभ्यधात्।	५५१
२८४	२०८	दक्षस्याश्वमेधः कथं नष्टः इति जनमेजयेन पृष्टो वैशम्पायनस्तद्वृत्तान्तं व्याजहार। यज्ञे शिवमदृष्ट्वा क्रुद्धस्य दधीचेर्दक्षस्य चोक्तिप्रत्युक्ती। पार्वत्योत्तेजितः शिवो वीरभद्रमुत्पाद्य तं पार्वतीमन्यूद्भवया भद्रकाल्या सह दक्षयज्ञं विहन्तुं प्रेषयामास । यज्ञनाशं कुर्वन्वीरभद्रो ब्रह्मादिभिः प्रार्थितः स्वस्योत्पत्तिं तत्प्रयोजनं चाख्याय शिवं शरणं गच्छेत्युवाच दक्षं प्रति। वीरभद्रवाक्याच्छिवं स्तुतवति दक्षेऽग्निकुण्डात्समुद्भूतः शिवस्तत्प्रार्थनया यज्ञसमाप्तिं तथाऽस्त्वित्यनुजज्ञे दक्षश्च तमष्टोत्तरसहस्रनामभिस्तुष्टाव । सहस्रनामशुश्रूषया युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मो नाम्नां सहस्रं, तेन तुष्टस्य शंकरस्य वरदानं चाख्याय तत्पाठफलमाचष्ट ...	५६३
२८५	४६	"अध्यात्मं नाम यदिदम्" (१) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मस्तत्कथयन् पृथिव्यादिभूतानि तेषां गुणांश्चाख्याय "इन्द्रियाणि नरे पञ्च" (१५) इत्यादिना बुद्धेः सप्तमीत्वमभिधाय "प्रहर्षः प्रीतिरारम्भः"(२५) इत्यादिना सत्त्वादीनां गुणादिकं व्याख्याय "सत्त्वक्षेत्रज्ञयोः"(३३)इत्यादिना तद्भेदं प्रदर्श्य वस्तुतत्त्वमुपदिदेश	५६६
२८६	२१	"सुदुःखाच्च सुमृत्योश्च" (१) इत्यादिना सुखं वा दुःखं वा यथाऽस्माकं न स्यात्तथा कथयेति युधिष्ठिरप्रश्ने नारदसमंगसंवादरूपमितिहासमाचख्यौ भीष्मः "उरसैव प्रणमसे" (३) इत्यादिना सर्वदा विशोकत्वे हृष्टत्वे च कारणं पृच्छति नारदे समंगस्तत्कथयति स्म	५६८
२८७	५९	शास्त्रतत्त्वानभिज्ञस्य संशयात्मनोऽकृतव्यवसायस्य च श्रेयो ब्रूहि इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो गुरुपूजादिना तस्य श्रेयोभिधाय तद्विषये गालवनारदसंवादरूपमितिहासमब्रवीत् । "यैः कश्चित्संमतो लोके" (५) इत्यादिनात्मश्रेयसि सन्दिहानेन गालवेन पृष्टो नारदः "आश्रमास्तात चत्वारः" (१२) इत्यादिना श्रेयःसाधनानि कथयित्वा "यत्रागमयमानानाम्" (४१) इत्यादिना गुरुशिष्यधर्माद्याख्यातवान्	५७१
२८८	४७	"कथं न युक्तः पुरुषः"(१)इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः सगरारिष्टनेमिसंवादरूपमितिहासं व्याचचक्षे। "किं श्रेयः परमं ब्रह्मन्" (३) इत्यादिके सगरप्रश्ने अरिष्टनेमिः "सुखं मोक्षसुखं लोके" (५) इत्यादिना तदुत्तरमाचचक्षे	५७४

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
२८९	३८	उशना देवर्षिरसुराणां प्रियकरः सुराणां चाप्रियकरः कथमभूत् इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो देवानामप्रियकरत्वे कारणमभ्यधात्। "किमर्थमुशना महादेवजठरे व्यचरत्" (२१) इति युधिष्ठिरानुयोगे तदुत्तरं वदन् भीष्मो महादेवजठरे तस्य स्थितिकारणमभ्यधात्। स्वजीवितं प्रार्थयन्नुशना महादेववाक्याच्छिश्नद्वारानिर्गतः शुक्रेति नाम प्राप्य देव्या वचनाच्छिवेन मुक्तस्तं प्रणम्य जगाम	५७५
२९०	२६	"किं कर्म पुरुषः कृत्वा श्रेयः प्राप्नोति" (२) इति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो जनकपराशरसंवादरूपेतिहासकथनेन तदुत्तरमाह। "किं श्रेयः सर्वभूतानां" (४) इत्यादिके जनकप्रश्ने "धर्म एव कृतः श्रेयान्" (६) इत्यादिना तदुत्तरं वदति स्म पराशरः	५७८
२९१	२३	"मनोरथरथं प्राप्य" (१) इत्यादिना देहं प्राप्यायुषो दौर्लभ्यं च बुध्वा ब्रह्मभावेन संपश्यन्मुच्यते इत्याद्यभिधाय "स्वयं कृत्वा तु" (११) इत्यादिना बुद्धिपूर्वकृतानां पापानां नाशाभावं प्रदर्श्य राज्ञा जेतव्याः शत्रवः इत्यादिना राज्ञां विशेषधर्मानाचष्ट...	५७९
२९२	२३	"कः कस्य चोपकुरुते" (१) इत्यादिना सर्वः प्राणी यत्कर्म कुरुते तदात्मार्थमेव कुरुते न परार्थमित्याख्याय विशिष्टस्येत्यादिना निर्धनस्य विशिष्टात्परिग्रहो दानेन तुल्यः सधनस्य तु दानं पुण्यतरमित्याद्यात्महितमनुशासन् रंतिदेवादीनुदाहरणत्वेन प्रदर्श्याग्न्यादीनां सेवादिकमभ्यधात्पराशरः... ...	५८१
२९३	२१	"वृत्तिः सकाशाद्वर्णेभ्य" (१) इत्यादिना वृद्धसेवां प्रशस्य ब्राह्मणादीनां धर्मान्व्याख्याय "प्राणसंतापनिर्दिष्टाः" (१६) इत्यादिना दानमेव प्रशशंस	५८२
२९४	३१	"प्रतिग्रहागता विप्रे" (१) इत्यादिना दानार्थमर्थार्जनं नियम्य प्रासंगिकानि वृत्त्यन्तराण्यभिधाय "श्रूयन्ते हि पुराणेषु" (८) इत्यादिना कामक्रोधादिद्वारेण प्रजानां बंधनं प्रदर्श्य "एतस्मिन्नेव काले तु" (१५) इत्यादिना तन्निवृत्त्युपायं व्याजहार पराशरः	५८४
२९५	३९	"एष धर्मविधिः" (१) इत्यादिना तपोविधिकथनं प्रतिज्ञाय "प्रायेण च गृहस्थस्य" (२) इत्यादिना गृहस्थधर्मं विनिन्द्य तपसः प्रशंसामकरोत् पराशरः	५८६
२९६	३९	"वर्णो विशेषवर्णानां" (१) इत्यादिनोत्तरोत्तरमुत्कर्षः कथमिति पृच्छन्तं जनकं प्रति पराशरः "एवमेतन्महाराज" (३) इत्यादिना ईश्वरस्य वक्त्रादितश्चतुर्णां वर्णानां तेभ्यश्च संकरजातीयानामुत्पत्तिं चाभ्यधात्। "ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथं" (१०) इत्याद्यनुयुंजानं जनकं प्रति पराशरो "राजन् नैतत् भवेद्ग्राह्यं" (१२) इत्यादिना तेषां दुर्ज्ञेयत्वं व्याकुर्वन् मूलगोत्राणि चत्वारि कर्मतोऽन्यानि "गोत्राणि इत्याद्याह स्म। "वर्णानां विशेषधर्मान्सामान्यधर्मांश्चाभिधेहि" (१९) इति जनकेन पृष्टः पराशरस्तान् व्याजहार। "किं कर्म दूषयत्येनम्" (३१) इत्यादिके जनकप्रश्ने कर्म जातिश्चेत्युभयं दोषकारकमित्याह पराशरः। "कानि धर्म्याणि कर्माणि" (३५) इति जनकप्रश्ने तानि न्यरूपयत्पराशरः...	५८८

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
२९७	४१	“पिता सखायो गुरवः” (१) इत्यादिना धर्मकार्याण्युपादिक्षत्पराशरः।...	५९१
२९८	४७	“किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन्” (२) इत्यादिके जनकप्रश्ने पराशरः “असंगः श्रेयसो मूलं” (३) इत्याद्युपादिदेश। एवं पराशरेणाभिहितं सर्वं श्रुतवतो जनकस्य हर्षप्राप्तिमाचष्ट भीष्मः...	५९४
२९९	४५	“सत्यं दमं क्षमां प्रज्ञां” (१) इत्यादिना पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मोऽन्नाद्यर्थं यत्नमकुर्वतो यत्कर्तव्यं तन्निरूपयितुं साध्यहंससंवादरूपां हंसगीतामाचचक्षे “शकुने वयं स्म देवा वै” (४) इत्यादिना मोक्षधर्मं पृच्छत्सु साध्येषु हंसरूपेणाविर्भूतः प्रजापतिः “इदं कार्यममृताशाः शृणोमि” (७) इत्यादिना तमुपादिदेश। “केनायमावृतो लोकः” (३९) इति साध्यैः पृष्टो हंसः “अज्ञानेनावृतो लोकः” (४०) इत्यादिनोत्तरं जगाद। भीष्मः साध्यानां हंसस्य चोक्तिप्रत्युक्ती अभिधाय “संवाद इत्ययं श्रेष्ठः” (४५) इत्यादिनोपसंजहार	५९७
३००	६२	सांख्ययोगयोर्विशेषजिज्ञासया युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः “सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति” (२) इत्यादिना तयोर्विशेषमभ्यधात् “यदि तुल्यं व्रतं शौचं” (१०) इत्याद्यनुयुंजानं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मो “रागं मोहं तथा स्नेहं” (११) इत्याद्युपादिदेश। “आहारान्कीदृशान् कृत्वा” (४२) इत्यादिना कीदृशमाहारं कृत्वा योगी बलमाप्नोतीति युधिष्ठिरेणापृष्टो भीष्मः “कणानां भक्षणे युक्तः” (४३) इत्यादिना बलाधायकानि भक्ष्याणि निगद्य कामक्रोधादिजयादिकमभ्यधात्... ...	६०२
३०१	११६	“सम्यक्त्वयाऽयं नृपते” (१) इत्यादिना सांख्यविधिं जिज्ञासुना युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मः “शृणु मे त्वमिदं सूक्ष्मम्” (३) इत्यारभ्य “तथा विज्ञाय चाशुभान्” (५२) इत्यन्तेन ग्रन्थेन तमाख्यातवान्। “कान् स्वगात्रोद्भवान् दोषान्पश्यसि” (५३) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मो देहस्य कामादीन्दोषांस्तच्छेदनोपायांश्चाभिधाय “ततो दुःखोदकं घोरं” (६४) इत्यादिना संसारसमुद्रतरणादिकमाख्याय मोक्षप्राप्तिं चाचख्यौ। “स्थानमुत्तममासाद्य” (८०) इत्यादिना मोक्षे विशेषविज्ञानमस्ति न वेत्येतत्तात्पर्यकं युधिष्ठिरप्रश्नमाकर्ण्य भीष्मस्तदभिनंदनपुरःसरं “यथान्यायं त्वया तात” (८४) इत्यादिना तदुत्तरमभिधाय “ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु” (१०८) इत्यादिना सांख्यज्ञानं प्रशशंस...	६०९
३०२	४९	अक्षरक्षरयोर्विवेकं ज्ञातुं युष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मो वसिष्ठकरालजनकसंवादरूपामितिहासकथनमुखेनोत्तरमाह। “भगवन् श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनं” (११) इत्यादिना क्षराक्षरविषयकं प्रश्नं कुर्वति जनके क्षराक्षरयोर्विवेकं कथयन् वासिष्ठश्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं क्षरमुपदिश्य पंचविंशमक्षरत्वेनोपदिदेश...	६१२
३०३	५४	प्रकृतिसंयोगात् पुरुषस्तामेवानुवर्तत इति, पूर्वाध्यायोक्तमेवाभिनयपूर्वकं विस्तरेण व्याचख्यौ वसिष्ठः...	६१४
३०४	११	पूर्वोक्तं व्याख्यानं समाप्यान्ते “तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते” (७) इत्यनेन प्रकृतिक्षयान्मोक्ष इत्याह...	६१५

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
३०५	३९	प्रकृतिक्षयान्मोक्ष इति श्रुत्वा प्रकृतिपुरुषयोस्तुल्यत्वेन निवृत्यसंभवं मन्वानस्य जनकस्य "अक्षरक्षरयोरेषः" (१) इत्याद्याक्षेपे वसिष्ठो "यदेतदुक्तं भवता" (११) इत्यादिना आक्षेपं निरस्यान्ते "एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते" (३६) इत्याद्याह	६१९
३०६	५०	नानात्वैकत्वविषये संदेहपूर्वकं "तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि" (४) इत्यादिना जनकेन कृतानां प्रश्नानामुत्तराणि वदन् वसिष्ठो "हन्त ते संप्रवक्ष्यामि" (६) इत्यारभ्य "योगदर्शनमेतावत्"(२६) इत्यन्तेन योगदर्शनमुक्त्वा सांख्यज्ञानमित्यादिना सांख्यदर्शनं व्याचष्टे स्म	६२४
३०७	४८	"विद्याविद्ये त्विदानीं मे" (१) इत्यारभ्य "विद्याविद्यार्थत्वेन" (१०) इत्यन्तेन विद्याविद्ये अभिधाय "अक्षरं च क्षरं चैव" (१०) इत्यारभ्य अक्षरक्षरयोरेतत् (४२) इत्यन्तेन क्षराक्षरे निरूप्य "यदेव शास्त्रं" (४४) इत्यादिना सांख्ययोगयोरैक्यं बोधयति स्म वसिष्ठः	६२८
३०८	५१	"अथ बुद्धमथाबुद्धम्" (१) इत्यारभ्य "प्रोक्तौ बुद्धश्च तत्त्वेन" (२२) इत्यन्तेन बुद्धाबुद्धबुद्ध्यमानान् प्रदर्श्य "नानात्वैकत्वं" (२२) इत्यादिनैकत्वनानात्वे निरूप्य "एतावदेतत्कथितं" (३१) इत्यादिनोपसंजहार वसिष्ठः। भीष्म इमं वसिष्ठकरालजनकसंवादमुपादिश्य "एतदुक्तं परं ब्रह्म" (४२) इत्यादिनैतत्प्राप्तिपरंपरामाख्याय "मा शुचः" (४६) इत्यादिकमुपदिदेश	६३१
३०९	२५	अक्षराधिगमेऽधिकारहेतून्कांश्चिद्धर्मान्वक्तुं भीष्मो "मृगयां विचरन् कश्चित्" (१) इत्यादिना भार्गववसुमत्संवादेतिहासं व्याजहार... ...	६३२
३१०	२६	"धर्माधर्मविमुक्तं यत्" इत्यादिके युधिष्ठिरेण पृष्टे भीष्मो जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेतिहासकथनद्वारोत्तरमवदत्। "कतीन्द्रियाणि विप्रर्षे" (५) इत्यादिना जनकेन कृतानां प्रश्नानामुत्तराणि वदन् याज्ञवल्क्यः "श्रूयतामवनीपाल" (८) इत्यादिना जनकं प्रशस्याष्टौ प्रकृतीः षोडश विकारान् महदादीन् नव सर्गांश्चाभ्यधात्... ...	६३४
३११	२१	"अव्यक्तस्य नरश्रेष्ठ" (१) इत्यादिना कालसंख्यां वर्णयति स्म याज्ञवल्क्यः... ...	६३५
३१२	१७	तत्त्वसंख्यानकालसंख्यानकथनमनूद्य "यथा संहरते" (२) इत्यादिना संहारं व्याजहार याज्ञवल्क्यः	६३६
३१३	२८	पूर्वाध्यायान्ते "अध्यात्ममधिभूतं च" (१७) इत्यादिना कथनीयत्वेन प्रतिज्ञातान्यध्यात्माधिभूताधिदैवानि "पादावध्यात्ममित्याहुः" (१) इत्यादिना निर्दिश्य प्रकृतिः स्वच्छन्देन गुणान् विकुरुते इत्याह याज्ञवल्क्यः	६३७
३१४	१८	"एते प्रधानस्य गुणाः" (१) इत्यादिना सात्त्विकादिना प्राप्याणि स्थानान्याख्यायाचेतनायाः प्रकृतेश्चेतनपुरुषाधिष्ठितायाः सर्गादिकर्तृत्वमाह याज्ञवल्क्यः। "अनादिनिधनावेतौ" (१३) इत्यादिना प्रकृतेरचेतनत्वमाक्षिप्य "अस्तित्वं केवलत्वं च" (१६) इत्यादीन् प्रश्नांश्चकार जनकः।	६३९
३१५	२०	तेषां प्रश्नानामुत्तराणि व्युत्क्र	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		मेण वदन् याज्ञवल्क्यो "न शक्यो निर्गुणस्तात" (१) इत्यादिना सांख्यं प्रावोचत्	६४०
३१६	२७	योगं कथयन् याज्ञवल्क्यः सांख्ययोगयोरैकत्वमुपपाद्य मनोधारणादिकं चाख्याय, युक्तयुञ्जानयोर्योगिनोर्लक्षणे अभिदधाति स्म, ...	६४२
३१७	२१	"तथैवोत्क्रममाणं तु" (१) इत्यादिनोत्क्रममाणस्य स्थानान्यभिधाय "अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि" (९) इत्यादिनाऽरिष्टानि चोक्त्वा सांख्ययोगयोर्मुख्यं फलमाख्यातवान् याज्ञवल्क्यः	६४४
३१८	११२	"अव्यक्तस्थं परं यत्तत्" (१) इत्यादिनोत्तरकथनं प्रतिज्ञाय सूर्यात् सकाशात् स्वस्य वेदप्राप्त्यादिकमभिधाय विश्वावसुगन्धर्वकृतानां "विश्वाविश्वं तथाश्वाश्वं" (२८) इत्यादिना चतुर्विंशतिप्रश्नानां स्वेन दत्तानि तावन्त्युत्तराणि चाख्याय "पञ्चविंशं" (५८) इत्यादिना पुनर्विश्वावसुकृते प्रश्ने तदुत्तरं चाभिधाय "एवमप्रतिबुद्धश्च" (८१) इत्यादिनोपसञ्जहार याज्ञवल्क्यः। एवमुपदिश्य याज्ञवल्क्ये गते जनकेन कृतं, गोकोटिदानादिकमभिधाय युधिष्ठिरमुपदिदेश भीष्मः	६५२
३१९	१५	ऐश्वर्यादिकमवाप्य "कथं मृत्युमतिक्रमेत्" (१) इति युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मः पञ्चशिखजनकसंवादमाचख्यौ स्वधर्ममाचरन् निवृत्तिमार्गनिष्ठो जरांतकावतिक्रामति इत्यध्यायतात्पर्यम् ...	६५३
३२०	१९०	"अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं" (१) इत्यादिना गार्हस्थ्यमपरित्यजतो मोक्षः कथमिति पृष्टो भीष्मस्तद्विषये सुलभाजनकसंवादरूपमितिहासमुदीरयति स्म। कदाचित् जगत्यटंती सुलभा संन्यासिनां मुखाज्जनकस्य मोक्षशास्त्रनिष्णातत्वं श्रुत्वा सन्दिहाना तत्परीक्षार्थं रूपान्तरेण मिथिलामागता राज्ञा सत्कृता सती योगवलेन तच्छरीरं प्रविश्य तस्य चित्तं ववन्ध। सुलभयैवं निवद्धचित्तो जनकस्तां प्रति "भगवत्या क्व चर्येयं कृता क्व च गमिष्यसि" (२०) इत्यादिप्रश्नान् कुर्वन् जीवन्मुक्तत्वमाख्यातुं स्वस्य पञ्चशिखशिष्यत्वं तत्कृतमुपदेशं चोदीर्य स्वस्यासङ्गत्वं प्रकाश्य "सौकुमार्यं तथा रूपं" (५४) इत्यादिना तस्याः संन्यासविरुद्धाचारप्रदर्शनाय परशरीरप्रवेशेनाश्रमसङ्करादिकरत्वमुद्भाव्य "सा त्वं जातिं श्रुतं वृत्तं" (७५) इत्याद्यब्रवीत्। जनकवाक्यं श्रुत्वा वक्तुं प्रवृत्ता सुलभा प्रथमं "नवभिर्नवभिश्चैव" (७८) इत्यादिना वाक्यलक्षणं वाक्यस्य गुणदोषांश्चाख्याय "यथा जतु च काष्ठं च" (९५) इत्यादिना जतुकाष्ठादियोगसंयोगवच्चिदचित्संघातात्मके शरीरे तदन्तर्वर्तिनि चिदंशे च भेदाभावादिकं प्रतिपालयितुं "विंशतिर्दश चैवं हि" (१११) इत्यादिना शरीरस्वरूपं "विन्दुन्यासादयोऽवस्थाः" (११५) इत्यादिना तदवस्था अभिधाय "यद्यात्मनि" (१२६) इत्यादिना काऽसि कस्यासीति प्रश्नासम्भवमुद्भाव्य "रिपौ मित्रे च" (१२८) इत्यादिना मुक्तामुक्तलक्षणानि चाख्याय "तानि तानि" (१३२) इत्यादिना राज्ञोऽस्वतन्त्रत्वं राज्ये दुःखानि चोक्त्वा "ननु नाम त्वया" (१६२) इत्यादिना राजानमधिक्षिप्य तदुद्भावितान्याश्रम-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		सङ्करादीनि निरस्य “प्रधानो नाम राजर्षिः” (१८१) इत्यादिना स्वस्य वृत्तान्तमुदीर्य तत्त्वजिज्ञासार्थमहमागतेत्युक्त्वा तव शरीरे अद्य स्थित्वा श्वो गमिष्यामीत्युवाच । सुलभावाक्यं श्रुत्वा जनकस्तूष्णीमासीदित्याह भीष्मः तूष्णींभावे तात्पर्यं तु, गार्हस्थ्ये मुक्तिदौर्लभ्यात्संन्यास एव श्रेयानिति सुलभामतमेव सिद्धान्त इति … …	६६६
३२१	९४	“कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैय्यासिकिः पुरा” (१) इति युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मः पूर्वाख्याने श्रेष्ठत्वेनाभिहितस्य संन्यासस्य धर्मानुपदेष्टुं व्यासेन कृतं शुकानुशासनं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह । व्यासः शुकं पुत्रमध्याप्य “धर्मं पुत्र निषेवस्व” (४) इत्यादिना “धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते” (९३) इत्यन्तेन मोक्षसाधनत्वेन संन्यासधर्मानुपादिक्षत् शुकोऽप्येतच्छ्रुत्वा व्यासं परित्यज्य जगाम … …	६७०
३२२	२०	“यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा” (१) इत्याद्यनुयुञ्जानं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मः “आत्मनाऽनर्थयुक्तेन” (२) इत्यादिना पुरा कृतस्य कर्मणो जन्मजन्मन्यनुवर्तनमाचख्यौ	६७१
३२३	२९	“कथं व्यासस्य धर्मात्मा” (१) इत्यादिना शुकोत्पत्त्यादिविषये युधिष्ठिरेणानुयुक्तो भीष्मः तत्कथयन् मेरुशृङ्गे पुत्रप्राप्त्यर्थं कर्णिकारवने विहरन्तं महादेवं तोषयितुं तत्र शतं वर्षाणि तपो विधाय तुष्टान्महादेवात्पुत्रप्राप्तिरूपं वरमलभत व्यासः	६७२
३२४	२७	कदाचिद् घृताचीदर्शनेन क्षुभितमनसो व्यासस्यारण्यां स्खलिताद्रेतसः समुत्पन्नः शुको महादेवेनोपनीत इन्द्रेण कमण्डल्वादिना संभावितो बृहस्पतेः सकाशाद्वेदानधीत्य गुरवे दक्षिणां दत्वा समावृत्तस्तपश्चचार … … …	६७३
३२५	४५	मोक्षार्थिनः शुकस्य प्रश्ने व्यासस्तस्मै कापिलं योगं चोपदिश्य मोक्षधर्मज्ञानार्थं जनकं गच्छेत्युवाच । व्यासवाक्यान्निर्गतः शुको मिथिलां गत्वा जनकस्य प्रमदावने तां रात्रिमुवास …	६७५
३२६	५१	द्वितीयेऽह्नि जनकेन संमानपुरःसरं कुशलप्रश्नादिना संभावितः शुकः पित्राज्ञया मोक्षधर्मान् प्रष्टुं समागतोऽस्मीत्युक्त्वा “किं कार्यं ब्राह्मणेनेह” (१३) इत्यादीन् प्रश्नांश्चकार । एवं कृतप्रश्नो जनको “यत्कार्यं ब्राह्मणेनेह” (१४) इत्यादिनोत्तरमाह । “उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने” (२०) त्रिष्वाश्रमेष्ववश्यं वस्तव्यं, न वा इति शुकेनानुयुक्तो जनको ज्ञानविज्ञानप्राप्त्यर्थं ब्रह्मचर्यस्यावश्यकत्वमभिधाय ततः प्रागेव वा तदुत्पत्तौ लोकसंग्रहार्थं तदावश्यकत्वं चाख्याय, चित्तशुद्ध्यर्थमाश्रमधर्माचरणं तच्छुद्धौ तेषां वैयर्थ्यं चोदीर्य शुकस्याधिकारं निरूप्यान्ते किमन्यत् श्रोतुमर्हसीत्युवाच … …	६७७
३२७	५२	भीष्मो, जनकवाक्यश्रवणानन्तरं शुकस्य हिमालयं प्रति गमनं तद्वर्णनपुरःसरं कार्तिकेयस्य शक्तिप्रक्षेपादिवृत्तांतमुत्तरस्यां दिशि व्यासस्याश्रमं तत्र गतस्य शुकस्य व्यासवन्दनपुरःसरं जनकसमागमवृत्तान्तनिवेदनं चाचष्ट, “षष्ठः शिष्यो न ते ख्याति” (४०) इत्यादि प्रार्थयन्तो व्यासशिष्या व्यासेन कथितं वेदोपदेशादिविधिं श्रुत्वा जहृषुः	६७९

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
३२८	५७	हृष्टा व्यासशिष्याः शाखाविभागादिना वेदाननेकधा कर्तुं व्यासानुज्ञां गृहीत्वा पृथ्वीमवतीर्य चातुर्होत्रमचीक्लृपन्। शिष्येषु गतेष्वनधीयानो व्यासो "भो भो ब्रह्मर्षिवासिष्ठ" (१२) इत्यादिना नारदेन पृष्टोऽनध्ययनकारणं शिष्यगमनमभिदधानः पुनर्नारदेनानभ्यासस्य, वेदमलत्वे कथिते तदुपदेशाच्छुकेन सह वेदाध्ययनं प्रारभत। अधीयानयोर्द्वयोरकस्मान्महति वाते प्रवृत्तेऽनध्यायं कुर्वन्व्यासः शुकेन वायूत्पत्त्यादिविषयेऽनुयुक्तः स तत्सर्वमकथयत	६८२
३२९	५९	व्यासाश्रमे पुनरागतो नारदः शुकेन सत्कृतः "केन त्वां श्रेयसा वत्स" (३) इत्याद्युवाच तं प्रति। "अस्मिन्लोके हितं यत्स्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि" (२) इति शुकेन प्रार्थितो नारदस्तं प्रति "तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम्॥ सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत्" (५) इत्यारभ्य एकत्रिंशदधिकत्रिशततमाध्यायस्थैतत्ते परमं गुह्यम् (४५) मित्यादि पंच चत्वारिंशत्तमश्लोकपर्यंतेन हितमुपदिदेश	६८४
३३०	३०	" " "	६८५
३३१	६५	"नारदस्य वचः श्रुत्वा" इत्यादिषट्चत्वारिंशत्तमश्लोकपर्यंतेन ग्रन्थेन नारदवाक्यश्रवणानन्तरं दीप्ततेजसमादित्यं गत्वा सुखं वत्स्यामीति निश्चित्य, तत्रत्यानगादीनापृच्छ्य नारदानुज्ञामादाय पितरं नमस्कृत्य तत्त्यागपूर्वकं कैलासपृष्ठं जगाम शुकः इत्याह स्म भीष्मः...	६८८
३३२	३१	"गिरिशृंगं समारुह्य" (१) समे विविक्ते देशे उपविश्य योगधारणयाऽऽत्मानं सर्वसंगविनिर्मुक्तं दृष्ट्वा हासं कुर्वाणो नारदेनाभ्यनुज्ञातो विहायसा गच्छन् सर्वैर्भूतैर्विस्मयपूर्वकमालोकितो मलयपर्वते उर्वश्यादिभिः स्तुतो दिगादीनालोक्य तान्प्रति "मत्पृष्ठतः शुकेत्याह्वानपूर्वकमागच्छन्तं मत्पितरं प्रति प्रत्युत्तरं देयं सर्वैः" इत्युवाच ते च तद्वचनमंगीचक्रुः.... ...	६८९
३३३	४२	भीष्मः शुकस्य सिद्धिप्राप्तिं तत्समये उल्कापातादिकं पर्वतभेदनपूर्वकं तस्य गमनं तत्समये देवादीनां कोलाहलादिकं तस्य मंदाकिनीदर्शनं तत्रत्यानामप्सरसां तद्दर्शने लज्जाभावं तस्य ब्रह्मप्राप्तिं चाभ्यधात्। पुत्रस्य पृष्ठतः आह्वानपूर्वकं गच्छन् व्यासः पर्वतादिभिर्दत्तप्रतिवचनः स्वदर्शनेन लज्जिता अप्सरसो दृष्ट्वा पुत्रप्रभावं निश्चित्य प्रीतो व्रीडितश्च तत्कालागतेन महादेवेन छायाशुकदर्शनरूपे वरे दत्ते तत्प्रभावाच्छुकच्छायां सर्वत्र पश्यन्मुमोद... ...	६९१
३३४	४५	"गृहस्थो ब्रह्मचारी वा" (१) इत्यादिना सिद्धिप्रासीच्छुः कां देवतां यजेतेत्यादीन्प्रश्नान्कुर्वति युधिष्ठिरे भीष्मो "गूढं मां प्रश्नवित्प्रश्नं" (५) इत्युक्त्वा नारायणनारदसंवादरूपमितिहासं वर्णयन् उत्तरमाह स्म। नारायणस्य जन्मादिवृत्तान्तमाख्याय बदर्याश्रमे नारदागमनमाचष्ट भीष्मः। "वेदेषु सपुराणेषु" (२५) इत्यादिना "जगद्गुरुस्त्वं कं त्वद्य यजसे देवम्" इत्यादि पृच्छन्तं नारदं प्रति "अवाच्यमेतद्वक्तव्यं" (२८) इत्यादिनोत्तरमुदैरयन्नारायणः	६९३

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
३३५	५५	“यदर्थमात्मप्रभवेण जन्म” (२) इत्यादिना श्वेतद्वीपस्थामाद्यां मूर्तिं द्रष्टुं प्रार्थयन्नारदो नारायणानुज्ञया श्वेतद्वीपं जगाम भीष्मश्च तत्रत्यान्लोकान् वर्णयति स्म। “अनिंद्रिया निराहाराः” (१३) इत्यादिना तत्रस्थाः पुरुषाः निरिंद्रियत्वादिविशिष्टाः कथं जाताः इत्यादि पृच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति तदुत्तरं कथयन् भीष्म उपरिचरराजवृत्तान्तं व्याजहार। उपरिचरराजस्य राज्यस्थितिं संवर्ण्य मरीच्यादयः स्वायंभुवसहिताः स्वनिर्मितं शास्त्रमशरीरस्य भगवतो वाक्यात् बृहस्पतौ स्थापयित्वा यथेप्सितं देश जग्मुरित्याह भीष्मः... ...	६९६
३३६	६५	पुनर्भीष्मः “ततोऽतीते महाकल्पे” (१) इत्यादिना बृहस्पतेरुत्पत्त्या देवानां सुखं तन्नामनिर्वचनं चाख्यायोपरिचरवसोरश्वमेधयज्ञवृत्तान्तमुदीरयन् यज्ञेऽदृश्येन भगवता भागे गृहीते क्रुद्धस्य बृहस्पतेः स्रुचा आकाशताडनाद्यभिदधाति स्म। “किमर्थमिह न प्राप्तो दर्शनं स हरिः” (१६) इत्यादिके युधिष्ठिरप्रश्ने भीष्मस्योत्तरम्। क्रुद्धस्य बृहस्पतेः सान्त्वनं कुर्वन्त एकतद्वितत्रितादय ऋषयो भगवद्दर्शनार्थं स्वतपश्चरणं भगवदाज्ञया श्वेतद्वीपगमनं, “पुनस्तत्र एतेषां दर्शनेन भगवद्दर्शनम्” इत्याद्यदृश्यपुरुषवाक्यश्रवणं चाचख्यौ। बृहस्पतिना समापितयज्ञ उपरिचरो वसुर्ब्रह्मशापादन्तर्भूमिगतो भगवत्प्रसादादुपर्यागत्य ब्रह्मलोकं जगामेत्याह भीष्मः	६९८
३३७	४१	भागवतो राजा कथं स्वर्गाद् भ्रष्ट इति, युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मो देवानामृषीणां च संवादरूपमितिहासमाचष्ट। अजेन यष्टव्यमिति प्रतिपादयत्सु देवेषु बीजैर्यष्टव्यं, न पशुनेति, प्रतिपादयत्स्वृषिषु उभयोर्विवादनिर्णयार्थमुभाभ्यां पृष्टे उपरिचरे देवपक्षपातेन पशुना यष्टव्यमित्युक्तवति तमृषयो “दिवः पत” इत्यादि शेपुः। शापमोचनार्थं देवैरुपदिष्टो वसुर्भूमिविवरगतोऽपि भगवन्तमर्चयंस्तुष्टेन भगवता गरुडेनोर्पयानाथितो ब्रह्मलोकं जगाम। भीष्मस्तु नारदस्य श्वेतद्वीपगमनमाख्यातुं प्रतिजज्ञे	७००
३३८	३	नारदः श्वेतद्वीपं गत्वा “नमस्ते देवदेवेश” इत्यादिभिः शतनामभिर्भगवन्तं तुष्टाव ...	७०२
३३९	१४१	स्तवेन तुष्टे नारायणे प्रादुर्भूय वरं याचस्वेत्युक्तवति नारदो भगवतः साक्षाद्दर्शनमभूदेतावानेव वरो नान्यो याचनीय इत्याह। नारायणो नारदं प्रति स्वमाहात्म्यप्रदर्शनपूर्वकमात्मतत्त्वमुपदिशन् आत्मनः सकाशाद्ब्रह्मादिसृष्टिं, ब्रह्मणे स्वदत्तान् वरान्, अनिरुद्धादिचतुर्व्यूहकार्याणि, स्वकर्तव्यकर्माणि चाख्यायान्तर्धानमयासीत्। ब्रह्मा नारायणमाहात्म्यं कथं नाज्ञासीदित्याश्चर्यपूर्वकं पृच्छति युधिष्ठिरे भीष्मस्तदुत्तरमभिधाय नारायणीयोपाख्यानप्राप्तिपरंपरामगादीत्। वैशम्पायनस्य भीष्मस्य सौतेश्च जनमेजययुधिष्ठिरर्षीन् प्रत्युक्तयः	७०७
३४०	११९	“कथं स भगवान्देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः” (१) इत्यादिषु शौनकप्रश्नेषु सौतेस्तदुत्तरकथनप्रतिज्ञा। “इमे सब्रह्मका लोकाः” (७) इत्यादि पृच्छन्तं जनमेजयं प्रति वैशम्पायनो व्यासोक्तिकथनेनोत्तरं वक्तुं प्रतिजज्ञे। व्यासः	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		सुमन्तुप्रभृतीन् शिष्यान्प्रति त्रैकालिकज्ञानं कथयितुं प्रतिज्ञाय पृथिव्यादिसृष्टिप्रकारमुद्दैरय रुद्रादिभिर्देवैः "किमस्माकं हितं" इति पृष्टो ब्रह्मा तेषां हितोपायमुपदिश्य तैः सह क्षीरसमुद्रं गत्वा तपश्चचार । तपसा तुष्टेन भगवता यज्ञकरणार्थमाज्ञप्ता देवा वैष्णवयज्ञानुष्ठानमारभ्य स्वं स्वं भागं परिकल्पयाञ्चक्रुः । कल्पितदेवयज्ञभागान् देवान्प्रति "येन यः कल्पितो भागः" (५९) इत्याद्युक्त्वा सत्यादियुगधर्मानाचष्ट भगवान् । "कलियुगे किं कर्तव्यमस्माभिः" इति देवैः पृष्टेन भगवता "यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च" (८८) इत्यादिना सेव्यदेशे कथिते ते सर्वे स्वस्वस्थानान्यभ्ययुः । एतेषु देवेषु गतेष्वेकाकी स्थितो ब्रह्मा हयग्रीवं भगवन्तं दृष्ट्वा प्रणनाम भगवांश्च तमालिंग्योपदिश्य चान्तरधात् । वैशम्पायनो व्यासकृतं भगवत्स्तवं तच्छ्रवणादिफलं चोदीर्योपसंजहार	...७१२
३४१	५९	भगवन्नामनिरुक्तीः श्रोतुं जनमेजयेन पृष्टो वैशम्पायनः श्रीकृष्णार्जुनयोः प्रश्नोत्तरकथनेन ता व्याख्याय हृषीकेशनामनिर्वचनप्रसङ्गेनाग्नीषोमयोरेकयोनित्वमाचख्यौ	७१५
३४२	१४२	"अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकयोनी प्रवर्तितौ" (१) इत्यर्जुनेन पृष्टः श्रीकृष्णस्तदुत्तरं कथयन् "संप्रक्षालनकाले" (३) इत्यादिना प्रलयान्ते तमसः प्रादुर्भूतस्य हरेः प्रजाः सिसृक्षमाणस्य नेत्राभ्यामग्नीषोमोत्पत्तिमभिधाय "यः सोमस्तद्ब्रह्म" (९) इत्यादिना ब्राह्मणश्रैष्ठ्यमाचष्ट । ब्राह्मणश्रैष्ठ्ये एवोदाहरणान्यभिधास्यन् "अहल्याधर्षणनिमित्तं हि" (२३) इत्यादिना अहल्याधर्षणादीन्याख्यायैतत्प्रसङ्गादेव "विश्वरूपो हि वै त्वाष्ट्रः" (२८) इत्यादिना त्वाष्ट्रवधादिकमिन्द्रवृत्तान्तादिकमुक्त्वा, एवंविधं माहात्म्यं ब्राह्मणानां इति व्याहृत्य हृषीकेशपदनिर्वचनं निगमय्य हर्यादिपदानां निर्वचनान्यभिदधदन्ते खण्डपरशुनामनिर्वचनप्रसङ्गेनार्जुनप्रश्नमुखेन रुद्रनारायणयोर्युद्धवृत्तान्तमभिधाय रुद्रमाहात्म्यमुपदिशति स्मार्जुनं कृष्णः ...	७२३
२४३	६६	शौनकस्य सौतेश्च प्रश्नोत्तरानंतरं "भगवद्वाक्यं ध्यायता नारदेन किमाचरितं" इत्यादिषु जनमेजयप्रश्नेषूत्तरं वदन् वैशम्पायनो भगवत्तत्त्वमाचष्ट । नारदस्य बदर्याश्रमगमनादिविषये पृच्छन्तं जनमेजयं प्रति वैशम्पायन उत्तरं वदन् नारदस्य बदर्याश्रमागमनं कथयित्वा नरनारायणयो रूपं वर्णयति स्म । "अपीदानीं स भगवान्" (४६) इत्यादिना श्वेतद्वीपे आवयोः प्रकृतिर्दृष्टा किमिति नरनारायणाभ्यां पृष्टो नारदः श्वेतद्वीपस्थवृत्तान्तमभिदधाति स्म... ...	७२५
३४४	२७	नारदः स्वप्रशंसासहितं नरनारायणवाक्यं श्रुत्वा जपादिकं कुर्वन्, बदर्याश्रम एवावसत्	७२६
३४५	२८	नारदो दैवं पित्र्यं च कर्म कुर्वन् "क इज्यते द्विजश्रेष्ठ" (२) इति पृच्छन्तं नारायणं प्रति "त्वयैतत्कथितं" (४) इत्यादिनोत्तरमभिधाय "त्रीन् पिंडान्न्यस्य वै पृथ्व्याम्" (११) इत्यादि पप्रच्छ । एवं पृच्छन्तं नारदं प्रति नरनारायणौ "इमां हि धरणीं पूर्वं" (१२) इत्यादिनोत्तरमभिदधानो पृथि-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		व्युद्धरणानन्तरं दंष्ट्रालग्नांस्त्रीन् पिण्डान्भूमौ निधाय लोकमर्यादास्थापनार्थं "अहं हि पितरः स्रष्टुं" (१८) इत्यादिकां तदुक्तिमभ्यधात्... ...	...७२७
३४६	२२	नरनारायणोपदेशलब्धभक्तिर्नारदस्तयोराश्रमे सहस्रं वर्षाणि निरुष्य हिमालयस्थं स्वमाश्रमं जगाम । सौतिर्नारायणीयोपाख्यानमुपसंहृत्य नरनारायणमाहात्म्यकथनपूर्वकमाशिषमाह स्म	७२९
३४७	९६	हयग्रीवावतारशुश्रूषया शौनकेन पृष्टः सौतिस्तत्कथनं प्रतिजज्ञे, हयग्रीवावतारविषये जनमेजयप्रश्ने तदुत्तरं कथयन्, वैशंपायनो "यत्किंचिदिह लोके वै" (१२) इत्यादिना सर्वेषां पंचभूतात्मकत्वं प्रलयं चाभिधाय तदवसाने अनिरुद्धात्पद्मे ब्रह्मणः प्रादुर्भावं मधुकैटभयोरुत्पत्तिं चाकथयत् । मधुकैटभयोर्वेदानाहृत्य रसातलं गतयोर्ब्रह्मणो विलापपूर्विकया स्तुत्या तुष्टो भगवान् हयग्रीवरूपेणाविर्भूय विगाह्य रसातलं ततो वेदानाहृत्य ब्रह्मणे समर्प्य स्वप्रकृतिस्थो बभूव । मधुकैटभौ वेदस्थानं शून्यं दृष्ट्वा तान् शोधयंतौ शेषतल्पशायिनं भगवंतं दृष्ट्वा अयमेव वेदहर्तेति निश्चित्य तं प्रबोधयामासतुः।स च ताभ्यां युद्धं कुर्वंस्तौ हत्वा ब्राह्मणे लोकसर्जनमार्तिं दत्वाऽन्तर्दधे। हयग्रीवावतारवृत्तांतश्रवणफलं निर्दिश्य नारायणमाहात्म्यं जगाद वैशम्पायनः... ...	७३२
३४८	८८	"अहो ! ह्येकान्तिनः सर्वान्" (१) इत्यादिना ऐकान्तधर्मिणः प्रशस्य "केनैष धर्मः कथितः" (६) इत्यादिना तद्विषयकान् प्रश्नान्कुर्वति जनमेजये वैशंपायनः "समुपोढेष्वनीकेषु" (८) इत्यादिना कृष्णभीष्म-समीपे पार्थं प्रति नारदोक्तस्य कथनं प्रतिजज्ञे। "यदासीन्मानसं जन्म" (१३) इत्यारभ्य "यत्र चैकांतिनो यांति नारायणपरायणाः" (६६) इत्यंतेन मानस-चाक्षुष-वाचिक-श्रावण-नासत्यांडज-पाद्माख्यानि ब्रह्मणः सप्त जन्मानि प्रतिजन्मानि नारायणादेतद्धर्मप्राप्तितत्परंपरादिकं च विवृत्य प्रशंसापूर्वकं तद्धर्मप्राप्यां गतिमाचष्ट । "एवं बहुविधं धर्मं" (६६) इत्यादिना जनमेजयवैशम्पायनयोरुत्तरप्रत्युत्तरे... ...	...७३६
३४९	७४	"सांख्यं योगः पांचरात्रं" (१) इत्यादिना सांख्ययोगपांचरात्रोपनिषदामेकनिष्ठत्वं पृथङ्निष्ठत्वं वेति संदेहपूर्वके जनमेजयप्रश्ने वैशम्पायनस्तदुत्तरं वदन्, प्रथमं नारायणो व्यासं ससर्जेत्यवोचत् । "त्वयैव कथितं पूर्वं" (६) इत्यादिना नारायणो व्यासं ससर्जेत्युक्तिमाक्षिप्य पृच्छति जनमेजये वैशम्पायनस्तत्समाधानं वदन्नुत्तरमाह मत्सहितैः सुमंतुप्रभृतिभिः पंचभिः शिष्यैः सह हिमवत्पादे साङ्गान्वेदान् भारतार्थांश्चावर्तयन् स्थितो व्यासो नारायणाद्यज्जन्म, तद्विषये शिष्यैरनुयुक्तः सन्भगवतः प्रथमं ब्रह्मणो निर्माणं तस्य प्रजासर्गविषये तत्प्रवर्तनं चाख्याय वाचः सकाशादपान्तरतमनाम्नः पुत्रस्य निर्माणं तत्कृतं वेदविभागं च प्रतिपाद्य कलियुगे पराशरात्ते जन्म भविष्यति तदा पुनर्वेदान् विभजेति भगवदाज्ञां चाभिधाय स्वजन्मवृत्तांतमुपसंजहारेत्याह वै-	

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
		शम्पायनः। एतदाख्याय सांख्ययोगपांचरात्रादीनां तत्तद्वक्तृप्रशंसापूर्वकं प्रामाण्यं प्रतिपाद्य सर्वेषामवांतरतात्पर्यभेदेपि परमतात्पर्यं त्वेकमेवेत्यभिप्रायेण तेषां नारायणनिष्ठत्वमवादीद्वैशम्पायनः... ...	७३९
३५०	२७	“ वहवः पुरुषा ब्रह्मन् ” (१) इत्यादिके जनमेजयप्रश्ने तदुत्तरं व्याहरन् वैशम्पायनो “ वहवः पुरुषा लोके ” (२) इत्यादिना सांख्ययोगमते पुरुषवहुत्वं स्वमतेन पुरुषैकत्वं च प्रतिपाद्यैतद्विषये ब्रह्मरुद्रसंवादरूपमितिहासमाचचक्षे। वैजयन्तपर्वतमधिष्ठितो ब्रह्मा स्वसमीपागतं रुद्रं स्वागतप्रश्नादिना सदाकार्षीत्, ततो रुद्रेण “ को ह्यसौ चिन्त्यते ब्रह्मन् त्वयैकः पुरुषोत्तमः ” (२४) इत्यनुयुक्तो ब्रह्मा एकं पुरुषं प्रत्यपादयत्...	७४१
३५१	२३	ब्रह्मा पुनः पुनः पुरुषस्य वस्तुत एकत्वमुपाधिभेदात् वहुरूपत्वं चाख्याय तदनुसंदधानो “मंतामंतव्यम् प्राशिताप्राशितव्यम् ” (१७) इत्यादिना भेदं रूपयामास...	७४४
३५२	११	“ धर्माः पितामहेनोक्ताः ” (१) इत्यादिना आश्रमिणां श्रेष्ठधर्मं वक्तुमर्हसीति युधिष्ठिरेण पृष्टो भीष्मः “ सर्वत्र विहितो धर्मः ” (२) इत्यादिना गृहस्थधर्मस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादयितुमिन्द्रं प्रति नारदकथितमुञ्छवृत्त्युपाख्यानमाह स्म	७४४
३५३	९	गंगादक्षिणतीरे महापद्मनगरे अत्रिगोत्रसमुत्पन्नः कश्चिद्ब्राह्मण आसीत्स च धर्मविषये निश्चयमलभमानो यावत् चिंतयति तावदागतमतिथिं सत्कृत्य तमपृच्छत्...	७४५
३५४	१६	“समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि” (१) इत्यादिकं ब्राह्मणवाक्यमाकर्ण्यातिथिः “अहमप्यत्र मुह्यामि” (९) इत्यादिना मोक्षधर्मादिप्राशस्त्यबोधकानि मतान्तराण्युपन्यस्य स्वस्याप्यनिश्चयमुद्भावयति स्म...	७४६
३५५	११	पुनरतिथिः “ उपदेशं तु ते ” (१) इत्यादिना गोमतीतीरस्थनैमिषारण्यगतनागाह्वये पुरे स्थितं पद्मनाभाख्यं नागं गच्छ स ते परमं धर्मं प्रवक्ष्यति इत्याह ब्राह्मणं प्रति... ...	७४७
३५६	११	ब्राह्मणोऽतिथिनोक्तं श्रुत्वाऽभिनन्द्याद्य रात्रावत्र निरुष्य प्रभाते गमिष्यसीति प्रार्थितोऽतिथिस्तथाऽकरोत् ब्राह्मणश्च प्रभातेऽतिथिं पूजयित्वा तत्कथितस्य भुजगेन्द्रस्य गृहं जगाम...	७४७
३५७	१३	नागगृहं गतो ब्राह्मणो नागपत्न्या सत्कारपूर्वकं सूर्यरथं वोढुं नागो गतः सप्ताष्टभिर्दिवसै रागमिष्यति, इत्युक्ते “ अहं तदागमनावधि स्थास्यामि, ममागमनं तस्मै निवेदय ” इति तामादिश्य गोमतीपुलिने न्यवात्सीत्...	७४८
३५८	१३	गोमतीतीरे निराहारतया स्थितो ब्राह्मणो नागबन्धुभिराहारार्थं प्रेरितो “नागदर्शनार्थं ममैतद्वृत्तमास्ति तदागमनोत्तरमाहारं ग्रहीष्यामि ” इत्युवाच तान् प्रति ते च तच्छ्रुत्वा स्वस्वगृहाणि जग्मुः	७४८
३५९	१६	गृहमागत नागं प्रति तद्भार्या “ भवद्दर्शनार्थी कश्चिद्ब्राह्मण आगत्य सप्ताष्टदिनानि गोमतीतीरे निराहारस्तिष्ठति तं प्रति गत्वा स्वात्मानं दर्शय” इत्युवाच	७४९
३६०	२०	नागनागभार्ययोरुक्तिप्रत्युक्ती	७५०

अ०	श्लो०	विषयः	पृष्ठम्
३६१	१६	भार्यावाक्यात्तत्रागतस्य नागस्य ब्राह्मणस्य च प्रश्नोत्तरयोः प्रचलतोर्ब्राह्मणो नागं प्रति "मत्प्रश्नस्योत्तरं वद तदनन्तरमागमनकारणं कथयिष्यामि" इत्युवाच	७५१
३६२	१८	"सूर्यरथं वोढुं गतेन भवता तत्र किमाश्चर्यं दृष्टं तत्कथय" इति ब्राह्मणेन पृष्टो नागो नानाविधान्याश्चर्याण्यभिधायान्ते, मध्याह्ने कश्चित् स्वतेजसा सर्वान् लोकानवभासयन् सूर्येण दत्तहस्तो राश्मिमण्डलप्रविष्टः सूर्येणैकीभावमवाप। तद्दृष्टवन्तो वयं कोयमिति सूर्यमपृच्छाम। इत्युवाच।	७५२
३६३	६	अस्माभिः पृष्ट सूर्यः "उञ्छवृत्तिवते सिद्धो मुनिरेष दिवं गतः" (१) इत्याद्यवाच एतदाश्चर्यं दृष्टमिति कथयति स्म नागः	७५२
३६४	१०	"एतदाश्चर्यं कथयता भवता ममाभीष्टः पन्था दर्शितः" इत्युक्त्वा गन्तुमुद्यतो ब्राह्मणो "भवता प्रतिज्ञातं स्वागमनकारणमनुक्त्वा कथं गच्छसि" इति नागेनाक्षिप्तः सन् "पुण्यसंशयमापद्य त्वत्समीपागतोऽहं त्वत्कथितेन वृत्तेनोञ्छवृत्तिं पुण्यसाधनभूतां चरिष्यामि" इत्युक्त्वा तममन्त्रयति स्म ...	७५३
३६५	९	"नागमापृच्छ्य निर्गतो ब्राह्मणश्च्यवनभार्गवाद्दीक्षामवाप्योञ्छवृत्त्याश्रयणेन धर्मं चचार" इत्यभिधाय एतत्कथाप्राप्तिपरंपरामुद्भाव्योञ्छवृत्त्युपाख्यानमुपसञ्जहार भीष्मः ...	७५४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

॥ शुभं भवतु ॥

॥ महाभारतम् ॥

शान्ति-पर्व ।

—१२—

राजधर्मानुशासनपर्व १

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच ।

कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ १

तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन्पाण्डुनन्दनाः ।
शौचं निवर्तयिष्यन्तो मासमात्रं बहिः पुराव

नीलकण्ठी टीका—

श्रीमद्गोपालमानम्य श्रीलक्ष्मणपदानुगः ।
नीलकण्ठो भावदीपं कुरुते शान्तिपर्वणि १

यत्साधनेषु रुच्यर्थमितिहासोऽयमीरितः ।
धर्मार्थकाममोक्षास्ते सम्यगत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

धर्मादित्रयमर्थकामकरणप्रीत्यर्थमित्यल्पका
धीशुद्धिक्रतुजीवनार्थकतया मुक्त्यर्थमित्युत्तमाः ॥
एतत्पाण्डवधार्तराष्ट्रचरितव्याख्याभिषाद्दार्शितं
येनासौ निजवाक्यजातहृदयं मह्यं ददात्वादरात्॥ ३॥

तत्र तावच्छान्तौ राजधर्मापद्धर्ममोक्षधर्माख्याः काण्डात्रयः क्रमेण विश्वस्यापन्नस्य विरक्तस्य चोपकारकास्तेष्वभ्यर्हितत्वात्प्राथम्यं राजधर्माणां।राजशब्दार्थश्चात्र प्रकरणात् 'राजा रञ्जनकाम्यया' इति वक्ष्यमाणनिर्वचनानुसारेण समानप्रकरणे सर्वा रञ्जयाति प्रजा इति मनूक्तेः, 'अथातो नृपतेर्धर्मं वक्ष्यामि हितकाम्यया' इति वृद्धपराशरेणापि सर्ववर्णसाधारणनृपतिशब्दप्रयोगाच्च यः प्रजारञ्जनं करोति स एव बोध्यः । स च क्षत्रियोऽक्षत्रियो वा 'उत्थानेन सदा पुत्र'इत्यादिना वक्ष्यमाणानुत्थानादीन् धर्माननुतिष्ठेत् । तत्रापि यः कामलोभादिहीनोऽत्यन्तानिर्विण्णः केवलं प्रजापालनजं धर्ममात्रं कामयते स एव राज्यार्ह इति युधिष्ठिरोदाहरणेन प्रथमं निरूपयति—कृतोदकास्ते सुहृदामित्यादिना नमो धर्माय महते इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । कृतोदकाः कृतप्रेततर्पणाः । सुहृदामित्यनेनैव दुर्योधनादीनामपि ग्रहणं **'मरणान्तानि वैराणि'** इति न्यायेन तेषामपि इदानीं सुहृत्त्वात् ॥१॥ तत्र गङ्गातीरे पुराद्बहिर्मासमात्रवासस्य प्रयोजनं तु यत् कश्चिच्छद्मयुद्धं कृतं तज्जन्यदोषानिर्हरणेन शुद्धिसम्पादनं तदेतदुक्तं शौचं निर्वर्तयिष्यन्त इति । न त्वत्र शावाशौचशुद्धिर्मासमात्रेणेति विवक्षितम् ।

'दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो द्वादशाहेन भूपतिः
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति'

इति मनुवाक्यविरोधात् । न चैते शूद्रा येन मासमाशौचं कुर्युः । किं च

'उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।
सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः'

इति संग्रामहतानां सपिण्डाः सद्य एव शुद्ध्यन्ति इत्युक्तं मनुना । तेन द्वादशाहमपि नैषामाशौचं मासस्तु

कृतोदकं तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अभिजग्मुर्महात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥
द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महानृषिः ।
देवस्थानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः
अन्ये च वेदविद्वांसः कृतप्रज्ञा द्विजातयः ।
गृहस्थाः स्नातकाः सन्तो ददृशुः कुरुसत्तमम्
तेऽभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि
आसनेषु महार्हेषु विविशुस्ते महर्षयः ॥ ६
प्रतिगृह्य ततः पूजां तत्कालसदृशीं तदा ।
पर्युपासन्यथान्यायं परिवार्य युधिष्ठिरम् ७
पुण्ये भागीरथीतीरे शोकव्याकुलचेतसम् ।
आश्वासयन्तो राजानं विप्राः शतसहस्रशः
नारदस्त्वब्रवीत्काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
संभाष्य मुनिभिः सार्धं कृष्णद्वैपायनादिभिः
भवता बाहुवीर्येण प्रसादान्माधवस्य च ।
जितेयमवनिः कृत्स्ना धर्मेण च युधिष्ठिर ॥
दिष्ट्या मुक्तस्तु संग्रामादस्माल्लोकभयंकरात्
क्षत्रधर्मरतश्चापि कच्चिन्मोदसि पाण्डव ११
कच्चिच्च निहतामित्रः प्रीणासि सुहृदो नृप ।
कच्चिच्छ्रियमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रबाधते

युधिष्ठिर उवाच ।

विजितेयं मही कृत्स्ना कृष्णबाहुबलाश्रयात्
ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च १३
इदं मम महद् दुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ।
कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितम्
सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा सुतान् प्रियान्
जयोऽयमजयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे १५
किं नु वक्ष्यति वार्ष्णेयी वधूर्मे मधुसूदनम् ।
द्वारकावासिनी कृष्णमितः प्रतिगतं हरिम्
द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतबान्धवा ।
अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयतीव माम्
इदमन्यत्तु भगवन् यत्त्वां वक्ष्यामि नारद ।
मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः
यः स नागायुतबलो लोकेऽप्रतिरथो रणे ।
सिंहखेलगतिर्धीमान् घृणी दाता यतव्रतः ॥
आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः
अमर्षी नित्यसंरंभी क्षेप्ताऽस्माकं रणे रणे २०
शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधी च
कृती चाद्भुतविक्रमः ।
गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या
भ्राताऽस्माकमसौ किल ॥ २१
तोयकर्मणि तं कुन्ती कथयामास सूर्यजम्
पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा ॥ २२
मञ्जूषायां समाधाय गङ्गास्रोतस्यमज्जयत्
यं सूतपुत्रं लोकोऽयं राधेयं चाभ्यमन्यत २३

दूरतो निरस्त इति प्रतीयते । यद्वा सौप्तिके पशुवद्धतानां सुहृदां द्वादशाहमाशौचमस्ति तेन युद्धदिनेषु अष्टादशाहपर्यन्तं प्रत्यहमाशौचप्राप्तिः सद्यः शुद्धिश्च अन्त्यदिने प्राप्तस्याशौचस्य द्वादशाहेन निवृत्तिरिति मासं शौचसम्पादनोक्तिर्युज्यते ॥ २ ॥ वेदविद्वांसो वेदार्थविदः कृतप्रज्ञाः। वेदोक्ताचारनिष्ठाः। स्नातका ब्रह्मचारिणः सन्तः अभयदक्षिणाप्रदाः संन्यासिनः ॥ ५ ॥ ते राज्ञाऽभिगम्य प्रत्युपगम्य नमस्कारादिना पूर्वं पूजिताः सन्तः आसनेषु विविशुरिति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ पूजामर्घादिकां परिवार्य पर्युपासन् परित उपविष्टवन्तः तङ्भाव आर्षः ॥ ७ ॥ आश्वासयन्तः हेतौ शतृप्रत्ययः । आश्वासनार्थं पर्युपासन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥ कालेऽवसरे संभाष्य ऐकमत्यं कृत्वाऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ भवत इति षष्ठयन्तपाठे पूर्वमधर्मेणाक्रान्ता सतीयमवनिरिदानीं त्वद्बलेन माधवबलसहायेन धर्मेण कर्त्रा जिता युवाभ्यां खलनाशे कृते सति धर्मः प्रादुरभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ दिष्ट्या भाग्येन कच्चिदिति कामप्रवेदने। अनेन कर्मणा तव मोदं सुहृत्प्रीणनं विशोकत्वं च कामयमानस्त्वां पृच्छामीत्यर्थः ॥११॥ किं नु वक्ष्यतीति । वधूः कनिष्ठभ्रातृभार्यात्वात् स्नुषाभूता वार्ष्णेयी सुभद्रा । मे मां प्रति किं नु वक्ष्यति राज्यलोभेन त्वया मत्पुत्रो घातित इति वक्ष्यत्येवेति भावः । तथा मधुसूदनं हरिं इतः द्वारकां प्रति गतं सन्तं प्रति वासिनी अस्मज्जयश्रवणोत्सुका द्वारका द्वारकावासिजनसमूहः किं नु वक्ष्यतीति सम्बन्धः । खलहन्त्रा स्वजनपीडापहंत्रा ईश्वरेण त्वया साधुः स्वीयः सौभद्रः कथं घातित इति वक्ष्यत्येवेति भावः । एतच्च कृष्णस्य मधुसूदनं हरिमिति विशेषणद्वयसामर्थ्यादेव लभ्यते ॥ १६ ॥ यतो हतपुत्रा हतबान्धवाऽतः कृपणा दीनातिदुःखिता इत्यर्थः । प्रियं सुखकरं हितं पथ्यं प्रियं च ताद्धितं च तस्मिन्नर्थे युक्ता सन्नद्धा ॥ १७ ॥ मंत्रसंवरणेन गूढोत्पन्नस्यास्मद्भ्रातुः कर्णस्याप्रकाशेन ॥ १८ ॥ तदेवाह त्रिभिः—**यः स इति** । सिंहस्येव खेलो युद्धक्रीडा गतिर्गमनं च यस्य स तथा घृणी दयालुः ॥ १९ ॥ अमर्षी परोत्कर्षासहिष्णुः नित्यसंरम्भी सदा क्रोधवान् ॥ २० ॥ पुत्रं स्वस्येति शेषः । अवकीर्णं त्यक्तम् ॥२२॥

स ज्येष्ठपुत्रः कुन्त्या वै भ्राताऽस्माकं च मातृजः
अजानता मया भ्रात्रा राज्यलुब्धेन घातितः
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः।
न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ॥
नाहं न भीमो न यमौ स त्वस्मान्वेद सुव्रतः
गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतम्
अस्माकं शम्कामा वै त्वं च पुत्रो ममेत्यथ ।
पृथाया न कृतः कामस्तेन चापि महात्मना॥
अपि पश्चादिद मातर्यवोचदिति नः श्रुतम् ।
न हि शक्ष्याम्यहं त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे ॥
अनार्यत्वं नृशंसत्वं कृतघ्नत्वं च मे भवेत् ।
युधिष्ठिरेण सन्धिं हि यदि कुर्यां मते तव ॥
भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंस्यते जनः।
सोऽहं निर्जित्य समरे विजयं सहकेशवम्
सन्धास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत्
तमुवाच किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसम् ३१
चतुर्णामभयं देहि कामं युध्यस्व फाल्गुनम्।
सोऽब्रवीन्मातरं धीमान् वेपमानां कृताञ्जलिः
प्राप्तान् विषह्यांश्चतुरो
न हनिष्यामि ते सुतान् ।
पञ्चैव हि सुता देवि
भविष्यन्ति तव ध्रुवाः ॥ ३३
सार्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्जुने ।
तं पुत्रगृद्धिनी भूयो माता पुत्रमथाब्रवीत् ३४
भ्रातृणां स्वस्ति कुर्वीथा
येषां स्वस्ति चिकीर्षसि ।
एवमुक्त्वा किल पृथा
विसृज्योपययौ गृहान् ॥ ३५
सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्रात्रा भ्राता सहोदरः
न चैव विवृतो मन्त्रः पृथाया तस्य वा विभो
अथ शूरो महेष्वासः पार्थेनाजौ निपातितः
अहं त्वज्ञासिषं पश्चात्स्वसोदर्यं द्विजोत्तम ॥
पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रभो ।
तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघातिनः ॥ ३८
कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ।
सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः
सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति।
यदा ह्यस्य गिरो रूक्षाः शृणोमि कटुकादयाः
सभायां गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिणः ।
तदा नश्यति मे रोषः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह
कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम
सादृश्यहेतुमन्विच्छन् पृथायास्तस्य चैव ह ॥
कारणं नाधिगच्छामि कथञ्चिदपि चिन्तयन्
कथं नु तस्य संग्रामे पृथिवी चक्रमग्रसत् ४३
कथं नु शप्तो भ्राता मे तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वं यथातथम्
भवान्हि सर्वविद्विद्वान् लोके वेद कृताकृतम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णाभिज्ञाने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥

24-2-36

२

वैशम्पायन उवाच ।

स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतां वरः । | कथयामास तत्सर्वं यथा शप्तः स सूतजः ॥

मातृजः मातृसम्बन्धेन ॥ २४ ॥ श्वेतवाहनोऽर्जुनः ॥ २५ ॥ पाण्डववत् त्वं च पुत्रो ममेत्यब्रवीदिति शेष. कामोऽभिलषितम् ॥ २७ ॥ मातरि मातरं प्रति अवोचत्कर्ण इति शेषः । नः अस्माभिः श्रुतम् ॥२८॥ **नृशंसत्वं** सङ्कटे मित्रत्यागान्निर्दयत्वं **कृतघ्नत्व**-सुपकर्तृष्वपकारित्वं च प्रसिद्धमित्यतोऽनार्यत्वमेव स्पष्टीकरोति-**भीत इति** । विजयमर्जुनम् ॥३०॥ पृथुलवक्षसं कपाटवक्षसम् ॥ ३१ ॥ वेपमानां अर्जुननाशभीत्या ॥ ३२ ॥ विषह्यान्वशगान् ॥ ३३ ॥ **पुत्रगृद्धिनी** पुत्रलोभवती ॥ ३४ ॥ विसृज्य कर्णमिति शेषः ॥ ३५ ॥ दूयते उपतप्यते ॥ ३८ ॥ कारणं सादृश्यहेतोस्तज्जन्यत्वस्य ज्ञापकं कथं नु इत्यद्भुतप्रश्ने चक्रं रथचक्रम् ॥ ४३ ॥ सर्ववित्त्वे हेतुः विद्वानिति आत्मज्ञ इत्यर्थः । अत एव कृतं कार्यं अकृतं कारणं च वेद जानाति ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

स एवमिति । उक्तः पृष्टः ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
न कर्णार्जुनयोः किंचिदविषह्यं भवेद्रणे ॥ २
गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि तेऽनघ ।
तन्निबोध महाबाहो यथा वृत्तमिदं पुरा ॥ ३
क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो ।
संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विनिर्मितः ॥
स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः ।
चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठाद्धनुर्वेदं गुरोस्तदा ॥ ५
स बलं भीमसेनस्य फाल्गुनस्य च लाघवम् ।
बुद्धिं च तव राजेन्द्र यमयोर्विनयं तदा ॥ ६
सख्यं च वासुदेवेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः ।
प्रजानामनुरागं च चिन्तयानो व्यदह्यत ॥ ७
स सख्यमकरोद्बाल्ये राज्ञा दुर्योधनेन च ।
युष्माभिर्नित्यसंद्विष्टो दैवाच्चापि स्वभावतः ।
वीर्याधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनञ्जयम् ।
द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ९
ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनम् ।
अर्जुनेन समं चाहं युध्येयमिति मे मतिः ॥
समः शिष्येषु वः स्नेहः पुत्रे चैव तथा ध्रुवम्
त्वत्प्रसादान्न मां ब्रूयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः ॥
द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फाल्गुनं प्रति
दौरात्म्यं चैव कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह
ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो विद्याद्यथावच्चरितव्रतः ।
क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथञ्चन
इत्युक्तोऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च ।
जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतं प्रति ॥ १४
स तु राममुपागम्य शिरसाऽभिप्रणम्य च ।
ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत
रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः ।
उष्यतां स्वागतं चेति प्रीतिमांश्चाभवद्भृशम्
तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रे स्वर्गसन्निभे ।
गन्धर्वै राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समागमः ॥ १७
स तत्रेष्वस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि ।
प्रियश्चाभवदत्यर्थं देव-दानव-रक्षसाम् ॥१८
स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्नाश्रमान्तिके
एकः खड्गधनुष्पाणिः परिचक्राम सूर्यजः ॥
सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ।
जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया ॥२०
तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।
कर्णः प्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
अबुद्धिपूर्वं भगवन् धेनुरेषा हता तव ।
मया तत्र प्रसादं च कुरुष्वेति पुनः पुनः ॥२२
तं स विप्रोऽब्रवीत्क्रुद्धो वाचा निर्भर्त्सयन्निव
दुराचारवधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्मत ॥ २३
येन विस्पर्धसे नित्यं यदर्थं घटसेऽनिशम् ।
युध्यतस्तेन ते पाप भूमिश्चक्रं ग्रसिष्यति॥२४
ततश्चक्रे महीग्रस्ते मूर्धानं ते विचेतसः ।
पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम॥२५
यथेयं गौर्हता मूढ प्रमत्तेन त्वया मम ।
प्रमत्तस्य तथाऽरातिः शिरस्ते पातयिष्यति
शप्तः प्रसादयामास कर्णस्तं द्विजसत्तमम् ।
गोभिर्धनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ॥ २७
न हि मेऽव्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोऽपि केवलं
गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्यं ते तत्समाचर
इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ।
राममभ्यगमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णशापो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवमित्युक्तमनुमोदते- **एवमेतदिति**॥२॥ तर्हि किमर्थं देवैरनयोर्वैरमुत्पादित- मित्याशङ्क्याह-**गुह्यमिति**॥३॥**क्षत्रमिति** । सङ्घर्षजननो वैराग्न्युद्दीपकः कन्यागर्भो देवैः क्षत्रस्य स्वर्गमनाय निर्मित इत्यर्थः ॥ ४ ॥ चकार अधीतवान् । अङ्गिरसां श्रेष्ठात् द्रोणात् ॥ ५ ॥ **दैवाच्चापि स्वभावत इति**। दैवाद्देवानां संकल्पात् पूर्वोक्तात् स्वभावतः 'वीर्याधिको नीचकुलो दुःसंगेन समेधितः । महाजनैः स्पर्धमानो हन्ति राष्ट्रं सराजकम्' इति श्लोकोक्तात्॥८॥ **ब्रह्मास्त्रमिति**। **रहस्यं** तत्प्रसादनविधिर्निवर्तनमुपसंहारः ताभ्यां-सहितं सरहस्यनिवर्तनम् ॥ १० ॥ **ब्रह्मास्त्रमिति**। त्वं तु ब्रह्मक्षत्रेतरत्वान्न विद्यार्ह इत्यर्थः ॥१३॥ गुरुरेव पितेत्यभिसन्धायाहं ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति ॥ १५ ॥ समुद्रान्ते दक्षिसमुद्रसमीपे ॥ १९ ॥ होमधेनुं कर्णपर्वोक्तादिशा वत्सवध एवात्र धेनुवधो ज्ञेयः ॥ २० ॥ मे व्याहृतमिति शेषः। अव्याहृतमनुक्तं तद्वदन्यथेत्यर्थः । नेदमव्याहृतामिति पाठः सुगमः। केवलं तूष्णीं यथा स्यात्तथा यत्ते कार्यं तद्वा समाचरेत्यन्वयः ॥२८॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

नारद उवाच ।

कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रणयेन दमेन च ।
तुतोष भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूषया तथा ॥ १
तस्मै स विधिवत्कृत्स्नं ब्रह्मास्त्रं सनिवर्तनम्
प्रोवाचाखिलमव्यग्रं तपस्वी तत्तपस्विने ॥ २
विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोऽऽश्रमे भृगोः
चकार वै धनुर्वेदे यत्नमद्भुतविक्रमः ॥ ३
ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्तिकात्
कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्शितः ॥ ४
सुष्वाप जामदग्न्यस्तु विश्रंभोत्पन्नसौहृदः
कर्णस्योत्सङ्ग आधाय शिरः क्लान्तमना गुरुः
अथ कृमिः श्लेष्म-मेदो-मांस-शोणितभोजनः।
दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागतः ॥
स तस्योरुमथासाद्य बिभेद रुधिराशनः ।
न चैनमशकत्क्षेप्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ॥७
संदश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन भारत ।
गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैक्षत सूर्यजः ॥ ८
कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसह्यां विनिगृह्य ताम् ।
अकम्पयन्नव्यथयन् धारयामास भार्गवम् ॥९
यदाऽस्य रुधिरेणाङ्गं परिस्पृष्टं भृगूद्वहः ।
तदाऽबुद्ध्यत तेजस्वी संत्रस्तश्चेदमब्रवीत् ॥
अहोस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया
कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ॥
तस्य कर्णस्तदाऽऽचष्ट कृमिणा परिभक्षणम्।
ददर्श रामस्तं चापि कृमिं सूकरसन्निभम् ॥
अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतम् ॥
रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः ॥
स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत् ।
तस्मिन्नेवासृजि क्लिन्नस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥
ततोऽन्तरिक्षे ददृशे विश्वरूपः करालवान् ।
राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः
स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः ।
स्वस्ति ते भृगुशार्दूल गमिष्येऽहं यथागतम् ॥
मोक्षितो नरकादस्माद्भवता मुनिसत्तम ।
भद्रं तवास्तु वंदे त्वां प्रियं मे भवता कृतम्
तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत्
सोऽब्रवीदहमासं प्राक् दंशो नाम महासुरः ।
पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ॥ १९
सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं बलात्
महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि ॥ २०
अब्रवीद्धि स मां क्रुद्धस्तव पूर्वपितामहः ।
मूत्रश्लेष्माशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे ॥
शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवम् ।
भविता भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगुः ॥
सोऽहमेनां गतिं प्राप्तो यथा नकुशलं तथा ।
त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः
एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः ।
रामः कर्णं च सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् ॥
अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् ।
क्षत्रियस्यैव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥
तमुवाच ततः कर्णः शापाद्भीतः प्रसादयन् ।
ब्रह्मक्षत्रान्तरे जातं सूतं मां विद्धि भार्गव ॥
राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्य भार्गव ॥ २७
पिता गुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः ।
अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्तिके ॥
तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोषः प्रदहन्निव ।
भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिम् ॥
यस्मान्मिथ्योपचरितो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया
तस्मादेतन्न ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥३०

३

कर्णस्येति । प्रश्रयेणेति पाठेऽनुरागेण दमेन इन्द्रियजयेन ॥ १ ॥ कृत्स्नं सरहस्यं न तु मन्त्रमात्रम् अखिलं अङ्गप्रत्यङ्गदेवताराधनसहितं अव्यग्रं यथा स्यात्तथा तपस्वी एकाग्रचित्तः ॥ २ ॥ अश्रमे श्रमवर्जिते आश्रमे इत्यर्थः ॥ ३ ॥ विश्रंभो विश्वासः ॥ ५ ॥ क्षेप्तुं दूरीकर्तुं भयात् निद्राभङ्गभयात् ॥ ७ ॥ सूचीभिरिव तीक्ष्णै रोमभिः संवृतं सन्निरुद्धाङ्गं त्रासेन संकुचिताङ्गं नाम प्रसिद्धं नामतो नाम्ना ॥ १३ ॥ असृजि शोणिते ॥ १४ ॥ विश्वरूपः कामरूपी करालवान् भीषणरूपवान् मेघवाहनो मेघोपरिस्थः ॥ १५ ॥ देवयुगे सत्ययुगे ॥ १९ ॥ नकुशलं अभद्रम् ॥ २३ ॥ कामया स्वरसेन ॥ २५ ॥ ब्रह्मक्षत्रयोरन्तरे अन्यत्र जातं तदेवाह-**सूतं मां विद्धीति** ॥ २६ ॥ कथं तर्हि ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति मिथ्यावचनं त्वयोक्तमित्यत आह-**पिता गुरुरिति** ॥ २८ ॥ **तस्मादिति**। हे मूढ ! ते तव वधकालादन्यत्र ब्रह्मास्त्रं न प्रतिभास्यतीति न किं तु वधकाल एव न प्रतिभास्यति कालान्तरे तु प्रतिभास्यत्येवेत्यर्थः इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ३० ॥

अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन समीयुषः ।
अब्राह्मणेन हि ब्रह्म ध्रुवं तिष्ठेत्कदाचन ॥ ३१
गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते ।
न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि
एवमुक्तः स रामेण न्यायेनोपजगाम ह ।
दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णास्त्रप्राप्तिर्नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

नारद उवाच ।
कर्णस्तु समवाप्यैवमस्त्रं भार्गवनन्दनात् ।
दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥ १
ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ।
कलिङ्गविषये राजन् राज्ञश्चित्राङ्गदस्य च ॥
श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत ।
राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ।
श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान् सर्वपार्थिवान्
रथेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ४
ततः स्वयंवरे तस्मिन्संप्रवृत्ते महोत्सव ।
समाजग्मुर्नृपतयः कन्यार्थ नृपसत्तम ॥ ५
शिशुपालो जरासन्धो भीष्मको वक्र एव च
कपोतरोमा नीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥
सृगालश्च महाराजः स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ।
अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः
एते चान्ये च बहवो
दक्षिणां दिशमाश्रिताः
म्लेच्छाचार्याश्च राजानः
प्राच्योदीच्यास्तथैव च ॥ ८
काञ्चनाङ्गदिनः सर्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभाः ।
सर्वे भास्वरदेहाश्च व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ॥
ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ।
विवेश रंगं सा कन्या धात्री वर्षवरान्विता
ततः संश्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत ।
अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥
दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत लङ्घनम् ।
प्रत्यषेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ।
स वीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणावुपाश्रितः ।
रथमारोप्य तां कन्यामाजहार नराधिपः ॥
तमन्वगाद्रथी खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४
ततो विमर्दः सुमहान् राज्ञामासीद्युयुत्सताम्
सन्नह्यतां तनुत्राणि रथान्योजयतामपि ॥ १५
तेऽभ्यधावन्त संक्रुद्धाः कर्णदुर्योधनावुभौ ।
शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेघाः पर्वतयोरिव ॥ १६
कर्णस्तेषामापततामेकैकेन शरेण ह ।
धनूंषि च शरव्रातान्पातयामास भूतले ॥ १७
तता विधनुषः कांश्चित्
कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् ।
कांश्चिच्चोद्वहतो बाणान्
रथ-शक्ति-गदास्तथा ॥ १८
लाघवाद्व्याकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः ।
हतसूतांश्च भूयिष्ठानवजिग्ये नराधिपान् ॥
त स्वयं वाहयन्तोऽश्वान्
पाहि पाहीति वादिनः ।
व्यपेयुस्ते रणं हित्वा
राजानो भग्नमानसाः ॥ २०

सदृशोऽर्जुनादौ शूरे ते पुरतःस्थिते समीयुषः युध्यमानस्य ‘सामित्याजिसमिद्युधः’इति संपूर्वस्य इणो युद्धार्थत्वदर्शनात् । ध्रुवं मरणावधि न तिष्ठेद्ब्रह्म ब्रह्मास्त्रम् ॥३१॥ न्यायेनाभिवन्दनादिपूर्वकं उपजगाम इष्टं देशमिति शेषः ॥३३॥इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

कर्णस्तु समवाप्यैवमित्यध्यायः स्पष्टार्थः ॥१॥ विषये देशे ॥ २ ॥ वर्षवरः षण्ढः ॥ १० ॥ व्यपेयुर्व्यपगताः ॥२०॥

दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा । हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयम् ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनप० दुर्योधनस्य स्वयंवरे कन्याहरणं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

* * *

५

नारद उवाच ।

आविष्कृतबलं कर्णं श्रुत्वा राजा स मागधः
आह्वयद्द्वैरथेनाजौ जरासन्धो महीपतिः ॥ १
तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः ।
युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतोः ॥ २
क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीं गतौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ॥
बाहुकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः ।
बिभेद सन्धिं देहस्य जरया श्लेषितस्य हि ॥
स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ।
प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य दूरतः
प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अंगेषु नरशार्दूल स राजाऽऽसीत्सपत्नजित्
पालयामास चम्पां च कर्णः परबलार्दनः ।
दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ७
एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवत्क्षितौ ।
त्वद्धितार्थं सुरेन्द्रेण भिक्षितो वर्मकुण्डले ॥
स दिव्ये सहजे प्रादात्कुण्डले परमार्जिते ।
सहजं कवचं चापि मोहितो देवमायया ॥९
विमुक्तः कुण्डलाभ्यां च सहजेन च वर्मणा
निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः ॥
ब्राह्मणस्याभिशापेन रामस्य च महात्मनः ।
कुन्त्याश्च वरदानेन मायया च शतक्रतोः ॥
भीष्मावमानात्संख्यायां
रथस्यार्धानुकीर्तनात् ।
शल्यात्तेजोवधाच्चापि
वासुदेवनयेन च ॥ १२
रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ।
कुबेरद्रोणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः ॥ १३
अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युधि गांडीवधन्वना
हतो वैकर्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ॥ १४
एवं शप्तस्तव भ्राता बहुभिश्चापि वञ्चितः ।
न शोच्यः पुरुषव्याघ्र युद्धेन निधनं गतः॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णवीर्यकथनं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

* * *

६

वैशम्पायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः । युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दध्यौ शोकपरिप्लुतः ॥ १

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

आविष्कृतेति ॥ १ ॥ बाहुकंटकयुद्धेन बाहुकंटकं केतकपत्रं तद्वद्यत्र बलिना दुर्बलस्य शरीरं पाट्यते **तद्बाहुकण्टकं** नाम युद्धम् । यथोक्तम्–

'एकां जंघां पदाऽऽक्रम्य परामुद्यम्य पाटयते ।
केतकीपत्रवच्छत्रुर्युद्धं **तद्बाहुकण्टकम्**' इति ॥

जरासन्धस्य संबन्धी यो देहस्तस्य सन्धिं बिभेद ॥ ४ ॥ विकारं पाटनरूपम् ॥ ५॥ रथस्यार्धानुकीर्तनात् शल्याच्च तेजोवधादिति संबन्धः ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

एतावदुक्त्वेति । दध्यौ भ्रातृवधजं दोषं चिन्तितवान् ॥ १ ॥

तं दीनमनसं वीरं शोकोपहतमातुरम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं पर्यश्रुनयनं तथा ॥ २
कुन्ती शोकपरीताङ्गी दुःखोपहतचेतना ।
अब्रवीन्मधुराभाषा काले वचनमर्थवत् ॥ ३
युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ।
जहि शोकं महाप्राज्ञ शृणु चेदं वचो मम ॥ ४
यातितः स मया पूर्वं भ्रात्र्यं ज्ञापयितुं तव ।
भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतां वरः ॥ ५
यद्वाच्यं हितकामेन सुहृदा हितमिच्छता ।
तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चाग्रतः ॥
न चैनमशकद्धातुमहं वा स्नेहकारणैः ।
पुरा प्रत्यनुनेतुं वा नेतुं वाऽप्येकतां त्वया ॥
ततः कालपरीतः स वैरस्योद्धरणे रतः ।
प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया
इत्युक्तो धर्मराजस्तु मात्रा बाष्पाकुलेक्षणः
उवाच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुलितेंद्रियः
भवत्या गूढमन्त्रत्वात्पीडितोस्मीत्युवाच तां
शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु योषितः ।
न गुह्यं धारयिष्यन्तीत्येवं दुःखसमन्वितः ॥
स राजा पुत्रपौत्राणां संबंधिसुहृदां तदा ।
स्मरन्नुद्विग्नहृदयो बभूवोद्विग्नचेतनः ॥ १२
ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः ।
निर्वेदमगमद्धीमान् राजा सन्तापपीडितः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि स्त्रीशापे
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

* * *

७

वैशम्पायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः
शुशोच दुःखसंतप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथम्
आविष्टो दुःखशोकाभ्यां निःश्वसंश्च पुनः पुनः
दृष्ट्वाऽर्जुनमुवाचेदं वचनं शोककर्शितः ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।
यद्भैक्ष्यमाचरिष्याम वृष्ण्यन्धकपुरे वयम् ।
ज्ञातीन्निष्पुरुषान्कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिं
अमित्रा नः समृद्धार्था वृत्तार्थाः कुरवः किल
आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ॥
धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलपौरुषम् ।
धिगस्त्वमर्षं येनेमामापदं गमिता वयम् ॥ ५
साधु क्षमा दमः शौचं वैराग्यं चाप्यमत्सरः
अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणाम्
वयं तु लोभान्मोहाच्च दंभं मानं च संश्रिताः
इमामवस्थां संप्राप्ता राज्यलाभबुभुत्सया ॥

पर्यश्रुनयनं परितोऽश्रुव्याप्तनयनम् ॥ २ ॥ मधुरा आभाषा भाषणं यस्याः सा तथा ॥ ३ ॥ एनं कर्णम् ॥ ४ ॥ यातितः प्रवर्तितः तव तुभ्यं भ्रात्र्यं भ्रातुः कर्म कनिष्ठानां परिपालनं ज्ञापयितुं त्वया सौभ्रात्रं युधिष्ठिरादिभ्यः प्रदर्शनीयमित्यभ्यर्थित इति ॥ ५॥ प्रत्यनुनेतुं शमयितुम् ॥ ७ ॥ कालपरीतः मृत्युग्रस्तः उद्धरणे शत्रूणां निःशेषनाशेनोन्मूलने ॥८॥ **सराजेति**। कर्मणि षष्ठ्यौ उद्विग्नहृदयः उद्विग्नचेतनो बभूव । ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेर्बुद्धौ ध्यायन्त्यां चेतनोऽपि ध्यायतीवेत्यादिरर्थः ॥ १२ ॥ निर्वेदं राज्यादौ वैराग्यम् ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

युधिष्ठिर इति ॥१॥ दुखं देहेन्द्रियादीनां तापः **शोक**स्तत्कृतं वैकल्यं ताभ्यामाविष्टो व्याप्तः कर्शितः कृशीकृतः ॥ २ ॥ यत् यदि भैक्ष्यमाचरणं स्यात्तर्हि ज्ञातिवधाज्जाता दुर्गतिर्न प्राप्ता स्यादित्यर्थः । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ ३ ॥ यतो वयं वृत्तार्थाः संक्षिप्तपुरुषार्थाः ज्ञातिवधेन हतभाग्याः स्म ततो हेतोर्नः अस्माकममित्राः समृद्धार्था इत्यर्थः । ज्ञातिवधोऽप्यस्माकं धर्मवध एवेत्याशंक्याह-**आत्मानमिति** । धर्मफलं यशःस्वर्गौ किं आप्नुमः उभयमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ सत्यपि शास्त्रदृष्टे फले बीभत्सत्वान्निंद्य एवायं धर्म इत्याह-**धिगिति** । **बलं** सहायादि **पौरुषं** पराक्रमः **अमर्षः** क्रोधः । येन आचारादिना आपदं शोकम् ॥ ५ ॥ तर्हि को धर्मः श्रेष्ठ इत्यत आह-**साध्विति**। क्षमादिकमेव श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्रैलोक्यस्यापि राज्येन
नास्मान्कश्चित्प्रहर्षयेत् ।
बान्धवान्निहतान्दृष्ट्वा
पृथिव्यां विजयैषिणः ॥ ८
ते वयं पृथिवीहेतोरवध्यान् पृथिवीश्वरान् ।
संपरित्यज्य जीवामो हीनार्था हतबान्धवाः
आमिषे गृध्यमानानामशुभं वै शुनामिव ।
आमिषं चैव नो हीष्टमामिषस्य विवर्जनम्
न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः
न गवाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥
काममन्युपरीतास्ते क्रोधहर्षसमन्विताः ।
मृत्युयानं समारुह्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १२
बहुकल्याणसंयुक्तानिच्छन्ति पितरः सुतान् ।
तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च तितिक्षया ॥ १३
उपवासैस्तथेज्याभिर्व्रतकौतुकमङ्गलैः ।
लभन्ते मातरो गर्भान् मासान्दश च बिभ्रति
यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि
संभाविता जातबलास्ते दद्युर्यदि नः सुखम्
इह चामुत्र चैवेति कृपणाः फलहेतवः ।
तासामयं समुद्योगो निर्वृत्तः केवलोऽफलः
यदासां निहता पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः
अभुक्त्वा पार्थिवान् भोगानृणान्यनपहाय च
पितृभ्यो देवताभ्यश्च गता वैवस्वतक्षयम् ॥
यदैषामम्ब पितरौ जातकामावुभावपि ।
सञ्जातधनरत्नेषु तदैव निहता नृपाः ॥ १९
संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधहर्षासमञ्जसाः ।
न ते जयफलं किञ्चिद्भोक्तारो जातु कर्हिचित्
पञ्चालानां कुरूणां च हता एव हि ये हताः
न चेत्सर्वानयं लोकः पश्येत् स्वेनैव कर्मणा
वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेषु तत्सर्वं प्रतिपत्स्यति ॥ २२
सदैव निकृतिप्रज्ञो द्वेष्टा मायोपजीवनः ।
मिथ्याविनीतः सततमस्मास्वनपकारिषु ॥
न सकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितं
न तैर्भुक्तेयमवनिर्न नार्यो गीतवादितम् ॥
नामात्यसुहृदां वाक्यं न च श्रुतवतां श्रुतम् ।
न रत्नानि परार्ध्यानि न भूर्न द्रविणागमः ॥
अस्मद्द्वेषेण सन्तप्तः सुखं न स्मेह विन्दति -
ऋद्धिमस्मासु तां दृष्ट्वा विवर्णो हरिणः कृशः
धृतराष्ट्रश्च नृपतिः सौबलेन निवेदितः ।
तं पिता पुत्रगृद्धित्वादनुमेने नये स्थितः ॥२७

ननु युद्धे जयश्चेद्राज्यलाभो मृत्युश्चेत्स्वर्गलाभ इत्युभयलोकहितं युद्धमित्याशंक्याद्यं निरस्यति-**त्रैलोक्यस्येति** ॥ ८ ॥ हीनार्थत्वमेवाह-**आमिषमिति** । आमिषे राज्यनिमित्ते अशुभं ज्ञातिद्रोहाख्यम् । शुनामिव इतरेषां भवति नो हि अस्माकं तु आमिषं च आमिषस्य विवर्जनं चेति द्वयमपीष्टम् ॥ १० ॥ एतदेव विभजते-**न पृथिव्येति** । पृथिव्यादेरामिषस्य वर्जनं इष्टं बन्धुरूपं त्वामिषमिष्टमेव बन्धूनामर्थे सर्वं त्याज्यमित्यर्थः ॥११॥ **कामेति** । मृत्युयानं मृत्युमार्गं युद्धे मृतानां स्वर्गोऽपि नास्ति किं तु कामाद्याक्रान्तत्वान्नरक एवास्तीत्यर्थः १२ ॥ एवं हि नृणां पापहतानां नरकं चोपपाद्य तत्सम्बन्धिनां शोकं च व्युत्पादयति-**बहुकल्याणेत्यादिना** १३॥ **व्रतानि** गौरीव्रतादीनि **कौतुकानि** दुर्गोत्सवादीनि **मङ्गलानि** लक्ष्मीनारायणशिलादीनि तैः ॥ १४ ॥ अनपहाय अपरिहृत्य अनवदायेति पाठे अपरिशोध्य पितृभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १८ ॥ **यदैषामिति**। अर्जुनेन सह वदन्नपि सन्निहितां मातरमुक्तार्थसंवादाय संबोधयति-**हे अम्बेति**। पितरौ मातापितरौ गान्धारीधृतराष्ट्रौ यदैव जातकामौ तदैव ते नृपा दुर्योधनप्रभृतयो हताः ॥ १९ ॥ **संयुक्ता इति** । **कामो**ऽर्थस्याभिलाषः । **मन्युस्त**दलाभे दैन्यम् । **क्रोधः** कामप्रतिबंधे सत्यत्युत्तप्तता। **हर्षो** लाभे सति अत्युत्फुल्लता तैः असमञ्जसाः। ह्रस्वपाठेऽसमंजस् इति सकारान्तः शब्दः। विषमा ये पुरुषास्ते जयफलं भूमेः स्वर्गस्य वा जयेन यत्फलं तन्न भोक्तारो न भोक्ष्यन्ति । जातु कदाचित् जीवने मरणे वा कर्हिचित् क्वचिद्देशे इह परत्र वा ॥ २० ॥ ननु ये हतास्ते स्वर्गं भोक्ष्यंत्येवेत्याशंक्याह-**पञ्चालानामिति** । ये हतास्ते हता एव न तु स्वर्गं गताः कामाद्युपेतत्वादित्युक्तहेतोः।एवं न चेदपहन्ता स्वेनैव कर्मणा निमित्तेन स्वर्गतांस्तान्पश्येन्न च पश्यतीति लोकायतमतमाश्रित्योक्तम् ॥ २१ ॥ तत्सर्वं विनाशकारणत्वं प्रतिपत्स्यति पर्यवस्यति वयं राज्यलोभाद्विनाशे अवान्तरकारणं मुख्यं कारणं तु अस्मद्राज्यापहाराद्धार्तराष्ट्रा एवेति भावः ॥ २२ ॥ तदेवाह-**सदैवेत्यादिना** । **निकृति**र्वंचनं तन्निष्ठैव प्रज्ञा यस्येति निकृतिप्रज्ञः । मायया कपटद्यूतादिनोपजीवनं यस्य स तथा मिथ्याविनीतश्च धृतराष्ट्र एवात्र ग्राह्यः। सर्वमूलत्वात् ॥ २३ ॥ युद्धयतां लोकद्वयनाशमुपपाद्योपसंहरत्यर्धेन **न सकामा इति** ॥ २४ ॥ श्रुतवतां पण्डितानां रत्नानीत्यादौ भुक्तानीत्यादिर्यथालिङ्गं शेषः ॥ २५ ॥ तत्र हेतु**रस्मादिति**। हरिणः पांडुरः ॥२६॥

अनपेक्ष्यैव पितरं गाङ्गेयं विदुरं तथा ।
असंशयं क्षयं राजा यथैवाहं तथा गतः ॥२८
अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगम् ।
यशसः पतितो दीप्ताद्घातयित्वा सहोदरान्
इमौ हि वृद्धौ शोकाग्नौ प्रक्षिप्य स सुयोधनः
अस्मत्प्रद्वेषसंयुक्तः पापबुद्धिः सदैव ह ॥ ३०
को हि बन्धुः कुलीनः संस्तथा ब्रूयात्सुहृज्जने
यथाऽसाववदद्वाक्यं युयुत्सुः कृष्णसन्निधौ
आत्मनो हि वयं दोषा-
द्विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
प्रदहन्तो दिशः सर्वा
भास्वरा इव तेजसा ॥ ३२
सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्मतिः प्रग्रहं गतः ।
दुर्योधनकृते ह्येतत्कुलं नो विनिपातितम् ॥
अवध्यानां वधं कृत्वा
लोके प्राप्ताः स्म वाच्यताम् ।
कुलस्यास्यान्तकरणं
दुर्मतिं पापपूरुषम् ॥ ३४
राजा राष्ट्रेश्वरं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोचति
हताः शूराः कृतं पापं विषयः स्वो विनाशितः
हत्वा नो विगतो मन्युः शोको मां रुंधयत्ययं
धनञ्जयकृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ॥ ३६
ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसाऽपि वा ।
निवृत्त्या तीर्थगमनाच्छ्रुति-स्मृति-जपेन वा
त्यागवांश्च पुनः पापं नालंकर्तुमिति श्रुतिः ।
त्यागवाञ्जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा
प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म संपद्यते तदा ।
स धनञ्जय निर्द्वंद्वो मुनिर्ज्ञानसमान्वितः ॥ ३९
वनमामन्त्र्य वः सर्वान् गमिष्यामि परंतप ।
न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः
परिग्रहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन ।
मया निसृष्टं पापं हि परिग्रहमभीप्सता ॥
जन्मक्षयनिमित्तं च प्राप्तुं शक्यमिति श्रुतिः
सपरिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं सुखानि च ॥
गमिष्यामि विनिर्मुक्तो
विशोको निर्ममः क्वचित् ।
प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं
क्षेमां निहतकण्टकाम् ॥ ४३
न ममार्थोऽस्ति राज्येन भोगैर्वा कुरुनन्दन ।
एतावदुक्त्वा वचनं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
उपारमत्ततः पार्थः कनीयानभ्यभाषत ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरपरिदेवनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

तथागतः बुद्धमुनिः क्षणिकबुद्धिरिति यावत् । यथाहमनवस्थितबुद्धिस्तथा धृतराष्ट्रोऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एतत्फलमाह–**अनियम्येति** ॥ २९ ॥ प्रक्षिप्य गत इति शेषः ३० युयुत्सुर्योद्धुकामः । वाक्यमस्मद्द्वेषेण पांडवा नष्टा इत्येवंरूपम् ॥३१॥ तदेवार्थत आह–**आत्मन इति**।दुर्योधनेऽप्युपचारादात्मपदप्रयोगः आत्मनो दुर्योधनस्य ॥ ३२ ॥ प्रग्रहं दृढबंधनं गतः प्राप्तः । नोऽस्माभिः ॥ ३३ ॥ अवध्यानामवध्यकल्पानां भीष्मादीनां गुरुत्वाद्वा वधानर्हाणाम् ॥ ३४ ॥ विषयः आमिषम् ॥ ३५ ॥ नोऽस्माकं सर्वेषां मन्युः क्रोधस्तान्हत्वा विगतः मां त्वेकं शोको रुन्धयति रुणद्धि रोधयति इति वक्तव्ये रुन्धयतीति प्रयोगा वक्तुर्वैक्लव्यं सूचयति कल्याणेनोपकारेण ॥ ३६ ॥ निवृत्त्या त्यागेन ॥ ३७ ॥ एतेषु त्यागमेव प्रशंसति–**त्यागवानिति** । श्रुतिः‘त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ’ इति यदा यदाह ॥३८॥ तस्मात्प्राप्तवर्त्मा लब्धयोगमार्गः कृतमतिः श्रवणमननादिना अहं ब्रह्मास्मीति निश्चितबुद्धिः ब्रह्म अखंडानन्दं संपद्यते ऐक्येन प्राप्नोति। **स इति**।एवं त्यागफलं जानन्नहं निर्द्वन्द्वः परिग्रहशून्यः मुनिर्ध्याननिष्ठा ज्ञानेन ब्रह्मात्मैक्यविषयेण समन्वितो भवितुमिच्छुः ३९॥ समन्वितः सन् वा वनं गमिष्यामि कृत्स्नो धर्मः योगेनात्मदर्शनं यदाह याज्ञवल्क्यः—

‘इज्याऽऽचारदमोऽहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ’इ.ति॥

कृत्स्नतमो धर्मस्तु पार्यन्तिकं जीवन्मुक्तिसुखम् ४०॥परिग्रहवता गृहस्थेन नहि प्राप्तुं शक्यं एतेन याज्ञवल्क्यादिवत्स्वस्यापि विद्वत्संन्यासेऽधिकारो दर्शितः । परिग्रहसत्त्वे दोषमाह–**मयेति** । परिग्रहात्पापकरणं, ततश्च जन्मादिहेतोर्मोहस्य पुनः प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र श्रुतिः–‘तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य’ तदेव ब्रह्म भयहेतुर्विदुषोऽप्यमन्वानस्य ध्यानशून्यस्येति श्रुत्यर्थः । फलितमाह–**स इति** ॥४१॥ गमिष्यामि निर्विक्षेपेण ध्यानसिद्ध्यर्थम् । **क्वचिदिति** । अज्ञातदेशत्वं दर्शितम् ॥४३॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशम्पायन उवाच ।

अथार्जुन उवाचेदमधिक्षिप्त इवाक्षमी ।
अभिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः ॥ १
दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
स्मयमानो महातेजाः सृक्किणी परिसंलिहन्

अजुन उवाच ।

अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैक्लव्यमुत्तमम् ।
यत्कृत्वाऽमानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम्
शत्रून्हत्वा महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादितां
एवंविधं कथं सर्वं त्यजेथा बुद्धिलाघवात् ॥
क्लीबस्य हि कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः
किमर्थं च महीपालानवधीः क्रोधमूर्छितः ॥
यो ह्याजिजीविषेद्भैक्ष्यं कर्मणा नैव कस्यचित्
समारंभान्बुभूषेत हतस्वस्तिरकिञ्चनः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुसंहितः ॥
कापालीं नृप पापिष्ठां वृत्तिमासाद्य जीवतः
संत्यज्य राज्यमृद्धं ते लोकोऽयं किं वदिष्यति
सर्वारम्भान् समुत्सृज्य हतस्वस्तिरकिञ्चनः ।
कस्मादाशंससे भैक्ष्यं कर्तुं प्राकृतवत्प्रभो ८

अस्मिन् राजकुले जातो
जित्वा कृत्स्नां वसुन्धराम् ।
धर्मार्थावखिलौ हित्वा
वनं मौढ्यात्प्रतिष्ठसे ॥ ९
यदीमानि हवींषीह विमथिष्यन्त्यसाधवः ।
भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषम्
आकिञ्चन्यं मुनीनां च इति वै नहुषोऽब्रवीत्
कृत्वा नृशंसं ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह ११
अश्वस्तनमृषीणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।
यं त्विमं धर्ममित्याहुर्धनादेष प्रवर्तते ॥ १२
धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य सः ।
ह्रियमाणे धने राजन् वयं कस्य क्षमेमहि ॥
अभिशस्तं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ।
दरिद्रं पातकं लोके न तच्छंसितुमर्हति ॥
पतितः शोच्यते राजन्निर्धनश्चापि शोच्यते ।
विशेषं नाधिगच्छामि पतितस्याधनस्य च
अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥
अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।
प्राणयात्रापि लोकस्य विना ह्यर्थं न सिद्ध्यति

८

अथार्जुनः दृढौ युक्तिशक्त्युपेतौ वादपराक्रमौ उक्तिविक्रमौ यस्य स तथा ॥ १ ॥ अमानुषमिति च्छेदः ॥३॥ दुःखं स्वजनवधात् कृच्छ्रं परवीरजयात् वैक्लव्यं मौढ्यं धर्मलब्धस्य त्यागादित्याह- **शत्रूनिति**। शत्रून् शातयितॄन् परान् हत्वा प्रविनाश्य शत्रून् शातयितव्यान् स्वीयान्हत्वा घातयित्वेति च द्वयोरेकेन वाक्येन संग्रहः ॥ ४ ॥ क्लीबस्य स्वीयवधे कातरस्य दीर्घसूत्रस्य परवधे अलसस्य। एवं चेन्महापालान् उभयपक्षीयान् किमर्थमवधीः अतोऽपि क्लीबोऽसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ एतदेव स्पष्टयति—**यो ह्याति** सार्धश्लोको वाक्यम्। हि प्रसिद्धं यः पुमान् हतस्वास्तिर्नष्टकल्याणः अकिंचनो दरिद्रः अत एव क्रमात्सर्वलोकेषु न विख्यातः। पुत्रपशुसंहितः पुत्रादिभिराश्लिष्टश्च न भवति स भैक्ष्यमाजिजीविषेत् उपजीवितुमिच्छेत् स कर्मणा पौरुषेण कस्यचिदपि परस्य समारभ्यन्त इति समारंभा अर्थास्तान्नैव बुभूषेत नैव प्राप्तुमिच्छेत् त्वं तु प्राप्तकल्याणः संपन्नः ख्यातः पुत्राद्याश्लिष्टश्च पौरुषेणार्थाँल्लब्ध्वा भैक्ष्येण जीवितुमिच्छसीति विपर्यस्तबुद्धिरसीति भावः ॥ ६ ॥ कापालीं भिक्षापात्रवर्तामिमां वृत्तिं जीविकामासाद्य राज्यं संत्यज्य जीवतस्ते इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ सर्वारंभान् सर्वार्थान् धर्मादीन् प्राकृतवत् मूढवत् ॥८॥ धर्महानिं व्युत्पादयति —**यदीति**। अस्माकं राज्ये अनधिकारात् अधिकारिणस्तवैव धर्मलोपजं किल्बिषं भवतीत्यर्थः ॥१०॥ अर्थस्तु धर्मादीनां चतुर्णामपि मूलमिति सर्वथा स न त्याज्य इत्याह **आकिञ्चन्यमित्यादिना**। 'आकिंचन्य मुनीनां च राज्यादप्यधिकं मतम्' इति यद्वाक्यं तदुद्दिश्य नहुषो राजा अधनतामिह धिगस्त्विति अब्रवीत्। अधने धनाभावे निमित्ते सति अगस्त्यशापात्सर्पभावदशायां नृशंसं निर्दयं भीमसेनादिमनुष्यग्रासरूपं कर्म कृत्वा दारिद्र्यं पापहेतुत्वान्निन्दितवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ एतदपि ऋषीणामेवोचितं न राज्ञामित्याह—**अश्वस्तनमिति**। 'वयमेवास्य लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः–' इति यदुक्तं तत्राह-**यं त्विममित्यादि** ॥१२॥ वयं क्षत्रियाः कस्य भ्रातुः पितुर्वा अपराधं क्षमेमहि न कस्यापीत्यर्थः ॥१३॥ क्षमायां दोषमाह—**अभिशस्तमिति**। अभिशस्तवदित्यर्थः शंसितुं प्रशंसितुम् ॥ १४ ॥ **प्राणेति**। मुमुक्षूणां प्राणयात्राप्यर्थाधीनेति मोक्षोऽप्यर्थादेव भवतीत्याशयः १७

अर्थेन हि विहीनस्य
पुरुषस्याल्पमेधसः ।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा
ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ १८
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि
यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके
यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ १९
अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विधित्सितुम्
अर्थैरर्थानि बध्यन्ते गजैरिव महागजाः २०
धर्मः कामश्च स्वर्गश्च हर्षः क्रोधः श्रुतं दमः ।
अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप । २१
धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्धते ।
नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम २२
नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति ।
धनाद्धि धर्मः स्रवति शैलादभि नदी यथा ॥
यः कृशार्थः कृशगवः कृशभृत्यः कृशातिथिः
स वै राजन् कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः
अवेक्षस्व यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ।
राजन् किमन्यज्ज्ञातीनां वधादृध्यन्ति देवताः
न चेद्धर्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् ।
एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥
अध्येतव्या त्रयी नित्यं भवितव्यं विपश्चिता
सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यं चापि यत्नतः २७
द्रोहाद्देवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः ।
द्रोहात्किमन्यज्ज्ञातीनां गृध्यन्ते येन देवताः
इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः
अधीयन्तेऽध्यापयन्ते यजन्ते याजयन्ति च
कृत्स्नं तदेव तच्छ्रेयो
यदप्याददतेऽन्यतः ।
न पश्यामोऽनपकृतं
धनं किञ्चित्क्वचिद्वयम् ॥ ३०
एवमेव हि राजानो यजन्ति पृथिवीमिमाम्
जित्वा ममेयं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्धनम् ३१
राजर्षयोऽपि ते स्वर्ग्या धर्मो ह्येषां निरुच्यते
यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश ॥
एवं राजकुलाद्वित्तं पृथिवीं प्रति तिष्ठति ।
आसीदियं दिलीपस्य नृगस्य नहुषस्य च ३३
अम्बरीषस्य मान्धातुः
पृथिवी सा त्वयि स्थिता ।
स त्वां द्रव्यमयो यज्ञः
संप्राप्तः सर्वदाक्षिणः ॥ ३४
तं चेन्न यजसे राजन्प्राप्तस्त्वं राज्यकिल्बिषम्
येषां राजाऽश्वमेधेन यजते दक्षिणावता ३५
उपेत्य तस्यावभृथे पूताः सर्वे भवन्ति ते ।
विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे ।
जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ३६
शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्त्यन्तमनुशुश्रुम ।
महान् दाशरथः पन्था मा राजन्कुपथं गमः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कृशार्थः क्षीणार्थः ॥ २४ ॥ यत्तूक्तं ज्ञातीनां परस्परं युद्धे हतानां हंतॄणां च श्रेयो नास्तीति तच्छिष्टाचारदर्शनेन दूषयति—**अवेक्षस्वेत्यादिना** ॥ २५ ॥ अन्यस्य परस्य धनं चेन्न हर्तव्यं तर्हि राजा कथं धर्ममाचरेत् तस्य वृत्त्यन्तराभावान्न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ २६ ॥ आहार्यं स्वधर्मेणार्जनीयं तस्य च प्रयोजनं यष्टव्यमित्युक्तम् ॥ २७ ॥ ननु परद्रव्यापहारे दोषोऽस्तीत्याशंक्याह—**कृत्स्नमिति** । यदेव धनं राजानोऽन्यतः परस्मादाददते तदेव तेषां श्रेयः श्रेयस्करम्। अन्यथा अनपकृतं अपकारवर्जितं धनं राज्ञां नास्त्येवेत्यर्थः। यज्ञार्थं पशुबीजादिवधादिव परद्रव्यापहारादपि राज्ञां न दोषोऽस्तीति भावः ॥३०॥ निरुच्यते उत्कृष्टत्वेन कीर्त्यते स्यन्दन्ति प्रस्रवन्ति ॥ ३२ ॥ किंच परवित्तापहारोऽस्य परोद्धरणार्थ एवेत्याह—**येषामिति**। येषां माण्डलिकानां प्रजादीनां च। द्रव्यापहर्ता राजा यजते ते सर्वे तदवभृथे पूता भवन्तीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ **विश्वरूप इति** । ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत इत्यादिशास्त्रात् ब्राह्मणादीनां भूतानां च स्वदेहस्य च होमः यज्ञार्थं क्रियते । तत्र कियान् द्रव्यापहार इति भावः ॥ ३६ ॥ एवमनादिरनन्तश्चायं यज्ञियः पन्था इत्याह—**शाश्वत इति** । **दाशरथः**-एकः पशुः, द्वौ पत्नीयजमानौ, त्रयो वेदाः, चत्वार ऋत्विजः इति दश रथाश्च प्रचरन्ति यस्मिन्स दशरथः स एव दाशरथः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

युधिष्ठिर उवाच ।
मुहूर्तं तावदेकाग्रो मनःश्रोत्रेऽन्तरात्मनि ।
धारयन्नपि तच्छ्रुत्वा रोचेत वचनं मम ॥ १
साधुगम्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः ।
गच्छेयं तद्गमिष्यामि हित्वा ग्राम्यसुखान्युत
क्षेम्यश्चैकाकिना गम्यः
पन्था कोऽस्तीति पृच्छ माम् ।
अथवा नेच्छसि प्रष्टु-
मपृच्छन्नपि मे शृणु ॥ ३
हित्वा ग्राम्यसुखाचारं तप्यमानो महत्तपः ।
अरण्ये फलमूलाशी चरिष्यामि मृगैः सह ४
जुह्वानोऽग्निं यथाकालमुभौ कालावुपस्पृशन्
कृशः परिमिताहारश्चर्मचीरजटाधरः ॥ ५
शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमक्षमः ।
तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ॥ ६
मनःकर्णसुखा नित्यं शृण्वन्नुच्चावचा गिरः ।
मुदितानामरण्येषु वसतां मृगपक्षिणाम् ॥ ७
आजिघ्रन्पेशलान् गंधान्फुल्लानां वृक्षवीरुधाम्
नानारूपान्वने पश्यन् रमणीयान्वनौकसः ८
वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् ।
नाप्रियाण्याचरिष्यामि किंपुनर्ग्रामवासिनाम्
एकान्तशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
पितृन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्पयन् ॥
एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम्
अथवैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ।
चरन् भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डः क्षपयिष्ये कलेवरम्
पांसुभिः समभिच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥
न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ॥
आत्मारामः प्रसन्नात्मा जडान्धबधिराकृतिः
अकुर्वाणः परैः काञ्चित्संविदं जातु कैरपि
जङ्गमाजङ्गमान्सर्वानविहिंसंश्चतुर्विधान् ।
प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणभृतः प्रति
न चाप्यवहसन्कञ्चिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीः क्वचित् ।
प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥ १७
अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गं प्रव्रजन्नेव केनचित् ।
न देशं न दिशं काञ्चिद्गन्तुमिच्छन् विशेषतः
गमन निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् ।
ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्जकः १९
स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवन्त्यशनान्यपि ।
द्वंद्वानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन्
अल्पं वा स्वादु वा भोज्यं
पूर्वालाभे न जातु चित् ।
अन्येष्वपि चरँल्लाभ-
मलाभे सप्त पूरयन् ॥ २१

९

मुहूर्तमिति। त्वमपि मदुक्तं निवृत्तिमार्गमपि श्रुत्वा मुहूर्तमन्तरात्मानि हृदयपुण्डरीके मनःश्रोत्रे बाह्याभ्यन्तरकरणे धारयन् स्थिरीकुर्वंस्तावदादौ एकाग्रो भवेति शेषः। पश्चान्मम वचनं तुभ्यं रोचेत त्वद्रुचये भवेत् अन्तर्मुखस्यैव निवृत्तिमार्ग इष्टो न बहिर्मुखस्येति भावः। श्रोत्रेऽन्तारिति सन्धिरार्षः ॥१॥ **साध्विति**। उत अपि ग्राम्यसुखानि हित्वा साधुगम्यं मार्गं गच्छेयं न पुनस्त्वत्कृते जातु तत् राज्यं गामिष्यामि स्वीकरिष्यामि ॥ २ ॥ राज्यमेव साधुगम्यो मार्ग इति चेत्तत्राह—**क्षेम्य इति** ॥ ३ ॥ तत्र तावद्वनस्थधर्माननुष्ठास्यामीत्याह —**हित्वेत्यादिना** ॥ ४ ॥ पेशलान् रम्यान् ॥ ७ ॥ यतेर्धर्मानुष्ठानं प्रतिजानीतेऽ**थवेति** ॥ १२ ॥ आत्मारामः योगेनात्मन्येव रममाणः प्रसन्नात्मा शुद्धसत्त्वः केनचिन्निमित्तेन संविदं संवादमकुर्वाणः कृत्याभावात् ॥ १५ ॥ चतुर्विधान् जंगमस्य जरायुजाण्डजस्वेदजभेदेन त्रैविध्यात् स्वधर्मस्थाः प्राणभृत इन्द्रियपोषकाश्च प्रजाः प्रति सम इत्यन्वयः ॥१६ केनचिन्मार्गेण ॥१८॥ एवं यत्याश्रमधर्मानुक्त्वाऽत्याश्रमधर्ममाह--**ऋजुरिति**। कामक्रोधादिशून्यः प्रणिहितोन्तर्मुखः। त्रस्यतीति त्रसं भयादिधर्मकं लिंगशरीरं मरणकालेऽत्रैव तिष्ठतीति स्थावरं स्थूलशरीरं तयोर्वर्जकः स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानशून्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ एवंरूपस्य कथं देहयात्रानिर्वाह इत्याशंक्याह--**स्वभाव इति**। स्वभावो देहादीनां पूर्वसंस्कारः कटवेष्टनवत् प्रारब्धकर्मोपस्थापितदेहनिर्वाहार्थमग्रे व्रजति पुरस्कृतो भवति। नन्वेवं सुषुप्तावपि यात्रा स्यादित्याशंक्याह--**प्रभवन्त्यशनान्यपीति**। यथा प्रसुप्तः शिशुस्तनं पिबति संस्कारदार्ढ्यात् एवं देहद्वयाभिमानहीनोऽहमपि भोजनादिकं करिष्यामीत्यर्थः। द्वन्द्वादिषु यानि विरुद्धान्यपमानाल्पभोज्यादीनि तान्यचिन्तयन् ॥२०॥ पूर्वालाभेन पूर्वस्मिन् गृहेऽलाभेन हेतुना जातु कदाचित्। अन्येष्वपि गृहेषु लाभं लब्धमन्नं चरन् भक्षयन् ॥ २१ ॥

विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे काले विगतभिक्षुके ॥ २२
एककालं चरन्भैक्ष्यं त्रीनथ द्वे च पञ्च वा ।
स्नेहपाशं विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमाम्
अलाभे सति वा लाभे समदर्शी महातपाः
न जिजीविषुवत्किञ्चिन्न मुमूर्षुवदाचरन् २४
जीवितं मरणं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ।
वास्यैकं तक्षतो बाहुं चन्दनेनैकमुक्षतः ॥
नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः
याः काश्चिज्जीवता शक्याः
कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
सर्वास्ताः समभित्यज्य
निमेषादिव्यवस्थितः ॥ २६
तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियंक्रियः ।
अपरित्यक्तसंकल्पः सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥
विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्वनः २८
वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
तृष्णया हि महत्पापमज्ञानादस्मि कारितः
कुशलाकुशलान्येके कृत्वा कर्माणि मानवाः
कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम बिभ्रति ३०
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्राणं कलेवरम् ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् व्याविद्धे रथचक्रवत्
समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् ॥
जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम्
अपारमिव चास्वस्थं संसारं त्यजतः सुखम्
दिवः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ।
को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित्
कृत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विविधलक्षणम् ।
पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणैरेव बध्यते ३५
तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्मां प्रत्युपस्थितम्
तत्प्राप्य प्रार्थये स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ॥
एतया सन्ततं धृत्या चरन्नेवंप्रकारया ।
जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम् ।
देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

* * *

भैक्ष्यकालमाह—**विधूमे इति** । गृहे इति शेषः ॥२२॥ त्रीन् गृहान्॥२३॥ जिजीविषुवद्धनादिसंग्रहं ममूर्षुवदन्नादित्यागम् ॥२४॥ **वासी** तक्षायुधं तया ॥२५॥ **या इति** । निमेषोन्मेषाशनपानादिशारीरनिर्वाहमात्रकर्मस्ववस्थित इत्यर्थः॥२६॥ तेष्वपि कर्मसु असक्तः अपरित्यक्तः **नित्यं** वशीकृतः संकल्पो मनःक्रिया येन दृढमना इत्यर्थः। नास्ति परित्यक्तः संकल्पो यस्माद्न्य इति वा सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः सम्यक् दूरीकृतधीमलः. ॥ २७ ॥ वागुराः स्नेहपाशान् ॥२८॥ चिकीर्षितमाह—**वीतराग इति** ॥ २९ ॥ एके मूढाः कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वसुखेन निमित्तभूतेन संलग्नं स्त्र्यादिकं बिभ्रति आत्मोपकारकत्वेन पुष्णन्ति तथा च श्रुतिः 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति'इति॥३०॥ अनात्मीयेष्वात्मीयबुद्ध्या तत्पोषणार्थं कृतं कर्म तु मरणान्तेऽपि न मुञ्चतीत्याह—**आयुष इति** ॥ ३१ ॥ व्याविद्धे भ्राम्यमाणे समेति संयोगमेति ॥ ३२ ॥ अस्वस्थमात्मनि अध्यासं विना रज्ज्वां भुजङ्गवदविद्यमानम् ॥ ३३ ॥ ऐहिकार्थानां त्यागे सुखमुक्त्वाऽऽमुष्मिकाणामपि त्यागे तदस्तीत्याह-**दिव इति** । भवेन स्वर्गैश्वर्येण कारणमविद्या तस्यास्तत्त्वं तद्दुःखमयत्वं तद्वित्३४ **कृत्वा हीति** । विविधं सामाद्युपायवत् विविधलक्षणं नानाविधकपटादिरूपं कर्म कृत्वा स्वल्पैः पार्थिवैः क्षुद्रराजभिर्नृपतिर्महाराजो वध्यते कारणैः स्वापमानादिभिर्हेतुभिः बहवो मिलित्वा एकं महान्तं घ्नन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यस्माद्दुःखमयं क्षयिष्णु च ऐश्वर्यं तस्मात् स्थानं मोक्षं अव्ययमपक्षयशून्यं शाश्वतं अनादि ध्रुवं सदैकरूपम् ॥३६॥ संस्थापयिष्यामि समापयिष्यामि ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

भीम उवाच ।

श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १
आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः।
विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥२
क्षमानुकम्पा कारुण्यमानृशंस्यं न विद्यते ।
क्षात्रमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वदन्तरे ॥३
यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।
शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न वधिष्याम कञ्चन ॥
भैक्ष्यमेवाचरिष्याम शरीरस्याविमोक्षणात् ।
न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षिताम् ॥
प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ।
स्थावरं जंगमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः ।
हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदो विदुः
ते सदोषा हतास्माभी राज्यस्य परिपन्थिनः
तान् हत्वा भुंक्ष्व धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमाम्
यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकम्
पङ्कदिग्धो निवर्तेत कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥ ९
यथाऽऽरुह्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु ।
अप्राश्य निधनं गच्छेत्कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥
यथा महान्तमध्वानमाशया पुरुषः पतन् ।
स निराशो निवर्तेत कर्मैतन्नस्तथोपमम् ॥११
यथा शत्रून् घातयित्वा पुरुषः कुरुनन्दन ।
आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मेदं नस्तथोपमम् ॥
यथान्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीयाद्यदृच्छया
कामीव कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नस्तथोपमम्
वयमेवात्र गर्ह्या हि यद्वयं मन्दचेतसम् ।
त्वां राजन्ननुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत
वयं हि बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
क्लीबस्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा ।
अगतीकगतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ।
कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यत यादृशम् ॥
आपत्काले हि संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते
जरयाऽभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यंसितेन वा ॥१७
तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्यागं न परिचक्षते ।
धर्मव्यतिक्रमं चैव मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥
कथं तस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपाश्रयाः ।
तदेव निन्दां भाषेयुर्धाता तत्र न गर्ह्यते ॥ १९
श्रिया विहीनैरधनैर्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।
वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् ॥

१०

श्रोत्रियस्य वेदपाठकस्य मन्दत्वादेवाविपश्चितः अर्थज्ञानशून्यस्य अनुवाकेन नित्यपाठेन हता नष्टा ॥ १ ॥ आलस्य एव न तु परमार्थे कृतचित्तस्य तव ॥ २ ॥ त्वदन्तरे त्वत्तोऽन्यत्र ॥ ३ ॥ प्राणस्य प्राणवतो बलिष्ठस्य इदं सर्वं अन्नमिवान्नं भोग्यम्–'**वीरभोग्या वसुंधरा**' इति स्मृतेः । अत एव तस्यैव भोजनं भुज्यते पाल्यते इति व्युत्पत्त्या पालनीयमिदं यद्यप्येतत्प्राणोपासनाप्रकरणे श्रुतं तथापि सर्वस्यात्मार्थत्वमित्यंशेन साम्यादुदाहृतम् ॥ ६ ॥ हताऽस्माभिरिति सन्धिरार्षः । तान् धर्मेण हत्वा निघ्नन् त्वं राज्यं भुंक्ष्व हन्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्वनिप् अनुनासिकलोपः ह्रस्वस्येति तुक् ॥ ८ ॥ तथा तेन प्रकारेण उपमीयत इति तथोपमम् ॥ ९ ॥ पतन् गच्छन् ॥११॥ अशक्तयः शक्तिहीनाः ॥१५॥ अगतीकगतीननाथरक्षकान्। दैर्घ्यमार्षम् । ईदृशानपि नष्टार्थान् दृष्ट्वा जना इतरेऽपि अर्थसिद्धये कथं नानुपश्येयुरपि तु आलोचयेयुरेव । एतत् यादृशं मम वचनं तादृशं पश्यत युक्तमयुक्तं वेति परीक्षयेत्यर्थः । समर्थैः स्वार्थसिद्ध्यर्थं यतितव्यमेवेति भावः ॥१६॥ ननु संन्यास एव नः श्रेयानित्युक्तं तत आह–**आपदिति**। व्यंसितेन दुर्गतिं प्रापितेन ॥ १७ ॥ इह क्षत्रयोनौ त्यागं चरन् भैक्ष्यं मुनिर्मुंड इत्युक्तविधं संन्यासं न परिचक्षते न प्रशंसन्ति । तत्र हेतुः–**धर्मेति** ।

'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् ।
बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते'

इति स्मृतेः क्षत्रियस्य मौंडयादिकं निषिद्धं तस्याचरणे धर्मव्यतिक्रमोऽस्त्येवेति भावः ॥१८॥ ननु हिंस्रोऽयं क्षात्रधर्मो निंद्य एवेत्याशंक्याह–**कथमिति** । हिंसार्थमुत्पन्नाः हिंस्रयोनौ जाताः हिंसैकजीवनास्तदेव तस्यैव हिंस्रधर्मस्य निन्दां कथं भाषेयुः । कथं वा तत्र धाता तस्य धर्मस्य स्रष्टा न गर्ह्यते न निंद्यते । धातृविहितत्वात्सहजत्वाच्च नासौ धर्मो निन्द्य इत्यर्थः । यदाह भगवान्–'सदोषमपि कौन्तेय सहजं कर्म न त्यजेत्' इति ॥ १९ ॥ कथं तर्हि जाबालोपनिषदि–' अथ परिव्राड् मुण्डो विवर्णवासा इत्युपक्रम्य भरतरैवतकप्रभृतयोऽनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्ते' इति भरतादीनां क्षत्रियाणां मौञ्ज्यमुन्मत्तचर्या च श्रूयते इत्या-

शक्यं तु मौनमास्थाय बिभ्रताऽऽत्मानमात्मना
धर्मच्छद्म समास्थाय च्यवितुं न तु जीवितुम्
शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकेन जीवितुम् ।
अबिभ्रता पुत्रपौत्रान्देवर्षीनतिथीन्पितॄन् ॥२२
नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः
अथान्येन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न तं जनाः ॥ २३
यदि संन्यासतः सिद्धिं
राजा कश्चिदवाप्नुयात् ।
पर्वताश्च द्रुमाश्चैव
क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २४
एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।
अपरिग्रहवन्तश्च सततं ब्रह्मचारिणः ॥ २५
अथ चेदात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते ।
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥
औदकाः सृष्टयश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः ।
तेषामात्मैव भर्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥
अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापृतं जगत्
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमवाक्ये
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

अर्जुन उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तापसैः सह संवादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥ १
केचिद् गृहान्परित्यज्य वनमभ्यागमन् द्विजाः
अजातश्मश्रवो मन्दाः कुले जाताः प्रवव्रजुः
धर्मोऽयमिति मन्वानाः समृद्धा ब्रह्मचारिणः
त्यक्त्वा भ्रातॄन् पितॄंश्चैव तानिन्द्रोऽन्वकृपायत
तानाबभाषे भगवान् पक्षी भूत्वा हिरण्मयः
सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाशिभिः ॥

शंक्याह-**श्रियेति**। ' ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सताम् ' इति श्रुतेः। श्रिया त्रय्या विद्यया विहीनैः अधनैर्लक्ष्म्या च हीनैः इदमनृतं संप्रवर्तितं वेदयतीति वेदो विधिस्तस्य वादोऽर्थवादस्तत्सबन्धि विज्ञानं संन्यासविधिस्तुत्यर्थं भरतादिकीर्तनं प्रजापतिवपोत्खननवदर्थवादो न तु तावता मौण्ड्ये क्षत्रियस्याधिकारः सिध्यतीति भावः ॥ २० ॥ यत्तु ऋजुः प्रणिहितो गच्छन्नित्यत्यांश्रम उक्तस्तं दूषयति-**शक्यं त्विति**। आत्मानं देहमात्मना स्वेनैव बिभ्रता निश्चलं स्थापयता धर्मच्छद्म कपटयोगं आस्थाय च्यवितुं मर्तुमेव शक्यं न जीवितुं केवलं प्रणिधानेन शरीरनाशो भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ यत्तु स्वभावस्तु व्रजत्यग्रे इति सुप्तबालकस्तनपानवद्देहयात्रासिद्धिरुक्ता तां दूषयति द्वाभ्यां-**शक्यं पुनरिति**। पुत्राद्यभरणेन पशुसाम्येन च तत्रापि दोषोऽस्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अथेत्यतः शब्दार्थे तमेकचरमेन्येन प्रकारेण एकचर्यां विना न पुण्यं श्रेयांसमाहुः, सा च मृगेऽप्यस्तीति न तयोर्विशेष इति भावः ॥ २३ ॥ संन्यासयुक्तमेकाकित्वमपि निरस्यति द्वाभ्यां-**यदीति** ॥ २४ ॥ ननु पश्वादयः कर्मयोनयो न भवन्ति, किं तु पूर्वकृतमेव ते भुञ्जते; अहं तु कर्माधिकृतः स्वप्रयत्नेन ध्रुवं पदं प्राप्स्यामीति चेत्तत्राह-**अथ चेदिति**। आत्मभाग्येषु स्वसंपत्सु अन्येषां सिद्धिं परकर्मार्जितं फलं नाप्नुते किं तु स्वकर्मार्जितमेवाप्नुते तर्हि कर्मैव कुर्वित्यर्थः। सिद्धिर्मोक्षः ॥२६॥ ननु मुमुक्षूणां देहभरणव्यतिरिक्तं कर्म नापेक्षितमित्यत आह-**औदका इति**। उदके भवाः मीनादयः सृष्टयः स्थावरास्तेषामपि आत्मैव देह एव भर्तव्यो नान्य इति तेऽपि मुच्येरन् ॥ २७ ॥ लोकदृष्ट्यापि कर्मैव कर्तव्यमित्याह-**अवेक्षस्वेति** ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

एवं संन्यासः श्रेयानिति धर्मस्य पक्षो गार्हस्थ्यं श्रेय इति भीमस्य पक्षस्तत्र आद्यस्य श्रैष्ठ्यं मत्वाऽनधिकारिकृतसंन्यासापेक्षया गार्हस्थ्यमेव श्रेय इत्याख्यायिकामुखेन समर्थयन्नर्जुन उवाच --**अत्रैवेत्यादिना** ॥ १ ॥ प्रवव्रजुः पुनर्गृहं प्रति न गन्तव्यमिति प्रकर्षेण गता इत्यर्थः ॥ २ ॥ विघसाशिभिः महायज्ञावशिष्टभोजिभिः ॥४॥

पुण्यं भवति कर्मेदं प्रशस्तं चैव जीवितम् ।
सिद्धार्थास्ते गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः

ऋषय ऊचुः ।

अहो बतायं शकुनिर्विघसाशान्प्रशंसति ।
अस्मान्नूनमयं शास्ति वयं च विघसाशिनः ॥

शकुनिरुवाच ।

नाहं युष्मान् प्रशंसामि
पङ्कदिग्धान् रजस्वलान् ।
उच्छिष्टभोजिनो मन्दा-
नन्ये वै विघसाशिनः ॥ ७

ऋषय ऊचुः ।

इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे ।
शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं ते श्रद्दधामहे ॥ ८

शकुनिरुवाच ।

यदि मां नाभिशंकध्वं विभज्यात्मानमात्मना
ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः

ऋषय ऊचुः ।

शृणुमस्ते वचस्तात पन्थानो विदितास्तव
नियोगे चैव धर्मात्मन्स्थातुमिच्छाम शाधि नः

शकुनिरुवाच ।

चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं वरम्
शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः
मन्त्रोऽयं जातकर्मादिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
जीवतोऽपि यथाकालं श्मशाननिधनादिभिः
कर्माणि वैदिकान्यस्य
स्वर्ग्यः पन्थास्त्वनुत्तमः ।
कथं मे सर्वकर्माणि
मन्त्रसिद्धानि चक्रिरे ॥ १३
आत्मानं दृढवादीति+ तथा सिद्धिरिहेष्यते
मासार्धमासा ऋतव आदित्यशशितारकम्
ईहन्ते सर्वभूतानि तदिदं कर्मसंज्ञितम् ।
सिद्धिक्षेत्रमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ।
अथ ये कर्म निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः
मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते ॥ १६
देववंशान्पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान्
सन्त्यज्य मूढा वर्तन्ते ततो यान्त्यश्रुतीपथम्

शास्ति ज्ञापयति विगतो घसोऽन्नं यस्य तदन्नं विघसं शीर्णतृणपर्णफलादिकं तददनशीलास्तु वयमेवातो विघसाशिनः श्रेयांसः स्म इति मेनिरे इत्यर्थः ॥ ६ ॥ पङ्कदिग्धान् रजस्वलानित्यागन्तुकस्वाभाविकदोषयुक्तत्वमुक्तं क्रमेण **उच्छिष्टभोजिन इति**।प्रायेण शीर्णतृणपर्णफलानि मृगकीटपक्ष्युच्छिष्टानि भवन्ति तद्भोजिनो मन्दान् मूढान्॥७॥ ते तव वच इति शेषः ॥ ८ ॥ श्रद्दधानोऽन्यो वक्ताऽऽत्मा शंकितान्यो मन्ताऽऽत्मेतीत्यात्मन्येवायं विभागो विषमभागद्वयं यदि धूर्ता न भविष्यथेत्यर्थः॥९॥ पन्थानः श्रेयोमार्गाः ॥ १० ॥ मंत्रो मंत्रोक्तसंस्कारः श्मशानेति पदं यतिनिधनव्यावृत्त्यर्थम् ॥१२॥ कर्माणि स्वर्ग्यः पन्था इति नं चेत्तर्हि कथं मे मत्समक्षं मदर्थं वा कर्माणि चक्रिरे प्राञ्चः स्वर्गार्थिन इति शेषः।अतस्तानि स्वर्ग्याण्येवेति भावः। मन्त्रसिद्धानि मन्त्रैः प्रकाशितानि ॥१३॥ **आत्मानमिति**। दृढवादी दृढनिश्चयः पुमान्यथाऽऽत्मानं **इति–एति** गुणाभाव आर्षः । यद्देवतारूपं जानीते अयमहमस्मि सांबशिव इति,तथैवेह लोके शास्त्रे वा सिद्धिस्तत्तद्देवतातादात्म्यरूपा इष्यते, ‘ तं यथा यथोपासते तथैतः प्रेत्य भवन्ति’इति श्रुतेः। अथागमो ‘यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवति’ इति स्मृतेश्च । तत्र कतिप्रकारा सिद्धिरित्यत आह-**मासेति**। माघादिभिर्मासैः शुक्लैरर्धमासैः शिशिरादिभिर्ऋतुभिश्च आदित्यमार्गप्राप्तिरूपा एका सिद्धिः क्रममुक्तिस्थानभूतब्रह्मलोकावाप्तिफला । तथा श्रावणादिभिर्मासैः कृष्णैरर्धमासैः वर्षादिभिर्ऋतुभिः शशिमार्गप्राप्तिरूपा द्वितीया सिद्धिः पुनरावृत्तिस्थानभूतस्वर्गलोकावाप्तिफला । तथा मार्गद्वयानपेक्षा आध्यात्मिकमाधिभौतिकं वा विमुक्तमुपासीनानां देहान्ते तारकब्रह्मावाप्तिरूपा तृतीया सद्योमुक्तिफला । तथा च श्रुतयः —‘स एतान्ब्रह्म गमयति न स पुनरावर्तते ’ इति । तथा ‘ एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते’ इति । ‘तथाऽत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रमसाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति ’ इति च क्रमेण ज्ञेयाः ॥ १४ ॥ **ईहन्त इति** । तदिदं आदित्यशशितारकात्मकं सिद्धित्रयं कर्मसंज्ञितं कर्मफलत्वेनाभिहितं ईहन्ते कामयन्ते सर्वभूतानि।तस्मात् कर्माधिकारस्थानं गार्हस्थ्यमेव सिद्धिक्षेत्रं पुण्यश्चायमाश्रमो महांश्च ॥१५॥ अन्यथा दोषमाह––**अथेति** । निन्दन्तो निन्दां कृत्वा कापथं त्वदुक्तं त्यागमार्गं ये गतास्तेषां एनः पापं विद्यते ॥ १६ ॥ आदित्यशशितारकाख्यासिद्धित्रयानादरे दुर्गतिमाह—**देवेति** । वंश इव वंशोर्चिरादिपर्वोपेतत्वान्मार्गः देववंशो देवयानमार्गः । तथा पितृवंशः पितृयानमार्गः ब्रह्मवंशो ब्रह्मावाप्तिमार्गः। तत्प्राप्त्युपायबहुत्वात्प्रत्येकं बहुवचनं एषां त्यागेन अश्रुतीपथं क्षुद्रदंदशूकादियोनिं यान्ति। श्रुतीति दैर्घ्यमार्षम् ॥ १७ ॥ + आम्नायदृढवादीनीत्यपि पाठः ।

एतद्वोऽस्तु तपोयुक्तं ददामीत्यृषिचोदितम् ।
तस्मात्त*त्तद्व्यवस्थानं तपस्वितप उच्यते १८
देववंशान्ब्रह्मवंशान्पितृवंशांश्च शाश्वतान् ।
संविभज्य गुरोश्चर्यां तद्वै दुष्करमुच्यते ॥ १९
देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः
तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्वोढुं दुष्करं प्रब्रवीमि वः ॥
तपः श्रेष्ठं प्रजानां हि मूलमेतन्न संशयः ।
कुटुम्बविधिनाऽनेन यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम्
एतद्विदुस्तपो विप्रा द्वंद्वातीता विमत्सराः ।
+तस्माद्व्रतं मध्यमं तु लोकेषु तप उच्यते २२
दुराधर्षं पदं चैव गच्छन्ति विघसाशिनः ।
सायंप्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥
दत्वाऽतिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनाय च
अवशिष्टानि येऽश्नन्ति तानाहुर्विघसाशिनः
तस्मात्स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः
लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः
त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः
वसन्ति शाश्वतान्वर्षाञ्जना दुष्करकारिणः

अर्जुन उवाच ।

ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा
धर्मार्थसहितं हितम् ।
उत्सृज्य ÷नास्तीति गता
गार्हस्थ्यं समुपाश्रिताः ॥ २७

तस्मात्त्वमपि सर्वज्ञ धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हतामित्रां नरोत्तमे

इति श्रीमहा० शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये ऋषिशकुनिसंवादकथने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

* * *

एतत्कर्म वो युष्माकमस्तु तच्च तपोयुक्तं उपासनायुक्तम् उपासना चात्र द्विविधा अध्यात्मं अधियज्ञं च । तत्र यज्ञाङ्गेऽश्वादौ विराट्दृष्टिरूपा वा अश्वस्य मेधस्य शिर इत्यादिना विहितात्या। आद्या त्वविमुक्तोपासनो सोऽविमुक्त उपास्य इत्युपक्रम्य कतमच्चास्य स्थानं भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिरित्यादिना विहिता । एतेन द्विविधाप्युपासना कर्मसमुच्चितैव कर्तव्येति दर्शितं।किंभूतं एतत्कर्म ददामीति ऋषिणा मन्त्रेण चोदितं तथा चेन्द्रवाक्यं कर्मकाण्डे-'देहि मे ददामि ते'इति।देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपं दानं कुरु तुभ्यं चाहं पुत्रपशुवर्गादिकं फलं दास्यामीति मन्त्रार्थः । यस्मादेवं तस्मात्तत्र तत्र मार्गे व्यवस्थानं निष्ठापूर्विका स्थितिस्तदेव तपस्विनां तप उच्यते नान्यत्कायशोषणादि ॥ १८ ॥ **देवेति** । अङ्गोपास्तियुक्तं वा केवलं वा विमुक्तोपास्तियुक्तं वा देववंशादिशब्दोपलक्षितं कर्म गुरोश्चर्यां परिचर्यां संविभज्य परस्पराविरोधेन दिननाडीत्रिभागेन नित्यं क्रियमाणं दुष्करं दुःसाध्यमुच्यते विद्वद्भिः । इत्थमेव कर्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥ एतदेव परकृत्या द्रढयति—**देवा इति** ॥ २० ॥ तपः कर्मैव प्रजानां मूलमतः श्रेष्ठं यतः अनेन च्छान्दोग्यदृष्टेन कुटुम्बविधिना कुटुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इत्यादिना यस्मिन्गृहस्थकर्मणि सर्वं प्रतिष्ठितं तथा च सूत्रं--'कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः' इति । सर्वेषामाश्रमाणां धर्मा गृहे एव सन्ति न त्वन्यत्रेति हेतोश्छांदोग्ये कुटुम्ब इत्यादिश्रुत्या गृहिणैव विद्योपसंहारः कृत इति सूत्रार्थः ॥ २१ ॥ व्रतं ब्रह्मचर्याद्युपेतमध्ययनं मध्यमं च तद्राहितं यज्ञादि च तपःशब्देनोच्यते ॥ २२ ॥ तयोर्द्वितीयं स्तौति—**दुराधर्षेति** ॥ २३ ॥ विघसाशिपदं व्याचष्टे—**सायमिति** सार्धेन ॥ २४ ॥ अनुपस्कृताः निःसंशयाः ॥ २५ ॥ **तत इति** । ते तरुणाः संन्यासचिकीर्षवः उत्सृज्य नास्तीति गताः आश्रमान्तरे सिद्धिर्नास्तीति तदुत्सृज्य गता इति योज्यम् ॥ २७ ॥ फलितमाह—**तस्मादिति** ॥२८॥ इति श्रीम० शान्ति० राजध० नै० भा० एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

* तदध्यावसतः इति पाठः । + एतस्माद्वनमध्ये इति पाठः । ÷ नास्तिकमातिमिति पाठः ।

१२

वैशम्पायन उवाच ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत्
राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १
अनुरुध्य महाप्राज्ञो भ्रातुश्चित्तमरिंदम ।
व्यूढोरस्को महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता

नकुल उवाच ।

विशाखयूपे* देवानां सर्वेषामग्नयश्चिताः
तस्माद्विद्धि महाराज देवाः कर्मफले स्थिताः
अनास्तिकानां भूतानां प्राणदाः पितरश्च ये।
तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं संप्रेक्ष्य पार्थिव
वेदवादापविद्धांस्तु
तान्विद्धि भृशनास्तिकान् ।
न हि वेदोक्तमुत्सृज्य
विप्रः सर्वेषु कर्मसु ॥ ५
देवयानेन नाकस्य पृष्ठमाप्नोति भारत ।
अत्याश्रमानयं सर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ॥ ६
ब्राह्मणाः श्रुतिसंपन्नास्तान्निबोध नराधिप ।
वित्तानि धर्मलब्धानि क्रतुमुख्येष्ववासृजन्
कृतात्मा स महाराज स वै त्यागी स्मृतो नरः
अनवेक्ष्य सुखादानं
तथैवोर्ध्वं प्रतिष्ठितः ।
आत्मत्यागी महाराज
स त्यागी तामसो मतः ॥ ९
अनिकेतः परिपतन् वृक्षमूलाश्रयो मुनिः ।
अपाचकः सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः
क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यं च विशेषतः ।
विप्रो वेदानधीते यः स त्यागी पार्थ उच्यते ।
आश्रमांस्तुलया सर्वान् धृतानाहुर्मनीषिणः ।
एकतश्च त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः ॥१२
समीक्ष्य तुलया पार्थ कामं स्वर्गं च भारत ।
अयं पन्था महर्षीणामियं लोकविदां गतिः ॥
इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ ।
न यः परित्यज्य गृहान्वनमेति विमूढवत् ॥
यदा कामान् समीक्षेत धर्मवैतंसिको नरः ।
अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराट् ॥

१२

एवमर्जुनवाक्यात् कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वे सिद्धे संगं कर्तृत्वाभिमानं फलाशां च त्यक्त्वा तानि कर्तव्यानीति नकुलवाक्येन प्रतिपादयिष्यन्नारभते-**अर्जुनस्येत्यादि** ॥ १ ॥ ताम्रास्यो दुःखेन विवर्णमुखः ॥२॥ विशाखयूपे क्षेत्रविशेषे । देवानां देवैः अग्नयोऽग्निस्थापनार्थानि स्थंडिलानि। चिता इष्टकाभी रचिता। अद्यापि दृश्यन्ते तेन देवत्वमपि कर्मफलमेवेत्यर्थः । ' कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः ' इति श्रुतेश्चयनाश्रितविद्याबलात् ब्रह्मलोकं गता ये तेऽत्र देवाः । तथाऽग्नेः केवलकर्मणा स्वर्लोकं गता ये तेऽत्र पितर इति बोध्यम् ॥ ३ ॥ अनास्तिकानामास्तिक्यशून्यानामपि । पाठान्तरे स्पष्टोर्थः । प्राणदा वृष्टिद्वारा अन्नप्रदाः ' अन्नं ह प्राणः ' इति श्रुतेः । विधिमग्निं वा अकामयेतत्याद्यग्न्यादिभावस्य कर्मसाध्यत्वज्ञापकम् ॥ ४ ॥ वेदवादः अपविद्धस्त्यक्तो यैस्तान् ॥ ५ ॥ देवयानेन मार्गेण पृष्ठमुपरिभागं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अयं गृहाश्रमः सर्वानाश्रमान् अति अतिक्रान्तः तेभ्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः॥६॥ तान्ब्राह्मणान् गत्वा निबोध बुध्यस्व अवासृजन् समार्पयन् ॥ ७ ॥ कृतात्मा जितचित्तः अहंममाभिमानशून्य इत्यर्थः । स त्यागी सात्त्विक इति शेषः ॥ ८ ॥ सुखादानं गार्हस्थ्यसुखभोगम् । ऊर्ध्वं वनादौ प्रतिष्ठितो निष्ठावान् सन् यः आत्मत्यागी देहत्यागी स तामसो मतः ।

'अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य सुतानपि ।
अनिष्ट्वा शक्तितो यज्ञैर्मोक्षमिच्छन् पतत्यधः' इति

मनूक्त्यनभिज्ञत्वात्तामसोऽयं त्यागीति भावः ॥ ९॥ परिपतन् भिक्षार्थं पर्यटन् यतोऽपाचकः योगी निरुद्धसर्ववृत्तिः। **भिक्षुक इति**। याच्ञाधर्मा ब्राह्मणः स्मृतः। सोऽयं ब्राह्मणकल्पो धर्मः शुभोऽपि प्रजापरिपालनक्लेशार्हेण क्षत्रियेण आश्रित इति राजसत्त्वाद्दोषमूलः। तथा च श्रुतिः-'यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति ब्राह्मणकल्पोऽस्य प्रजायामाजायते' इति माभूवं याचको भिक्षुकः ॥ १० ॥

' संन्यसेत्सर्वकर्माणि वेदं तु न परित्यजेत् ।
नियतो वेदमभ्यस्यन्पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत् '॥

इति मनूक्तं वेदन्यासमकृत्वा भ्रातृराज्ये निवत्स्यामीत्याशंक्याह-**क्रोधेति** । विप्र इत्यनेनायमपि धर्मो ब्राह्मणस्यैव विहितोऽधिकारादिति दर्शितम् । तेनायं त्यागो राजस एव पूर्ववदिति सिद्धम् ॥ ११ ॥ **समीक्ष्येति** । आश्रमान्तरे स्वर्ग एवास्ति न कामः गार्हस्थ्ये तूभयमस्तीति अयमेव मार्गो गतिश्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ **इतीति** । आवश्यकमेवेदं ममेतिभावं कृत्वा यः संगफलेप्सारहितः करोति स त्यागी नान्य इत्यर्थः ॥१४॥ वनेऽपि कामस्मरणं चेत्पतत्येवेत्याह-**यदेति** । धर्मवैतंसिको धर्मध्वजी ॥ १५ ॥ * विशालयूपे इति पाठः।

अभिमानकृतं कर्म नैतत्फलवदुच्यते।
त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलम् ॥
शमो दमस्तथा धैर्यं सत्यं शौचमथार्जवम्।
यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्षो विधिः स्मृतः
पितृदेवातिथिकृते समारंभोऽत्र शस्यते।
अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलम् ॥
एतस्मिन्वर्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते।
त्यागिनः प्रसृतस्येह नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित्
असृजद्धि प्रजा राजन्प्रजापतिरकल्मषः।
मां यक्ष्यन्तीति धर्मात्मा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः
वीरुधश्चैव वृक्षांश्च यज्ञार्थं वै तथौषधीः।
पशूंश्चैव तथा मेध्यान् यज्ञार्थानि हवींषि च
गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म विरोधकम्।
तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा ॥२२
तत्संप्राप्य गृहस्था ये पशु-धान्य-धनान्विताः
न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषम्
स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथा परे।
अथापरे महायज्ञान् मनस्येव वितन्वते ॥ २४
एवं मनःसमाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप।
द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवौकसः ॥
स रत्नानि विचित्राणि संहृतानि ततस्ततः।
मखेष्वनभिसंत्यज्य नास्तिक्यमभिजल्पसि
कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप।
राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ॥ २७
ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः।
तैर्यजस्व महीपाल शक्रो देवपतिर्यथा ॥ २८
राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यताम्।
अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते
अश्वान् गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च स्वलंकृताः
ग्रामाञ्जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च
अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः।
वयं ते राजकलयो भविष्याम विशांपते ॥
अदातारो शरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः।
दोषाणामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन
अनिष्ट्वा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम्।
तीर्थेष्वनभिसंप्लुत्य प्रव्राजिष्यसि चेत्प्रभो ॥
छिन्नाभ्रमिव गन्तासि विलयं मारुतेरितम्।
लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थितः ॥
अन्तर्बहिश्च यत्किंचिन्मनोव्यासङ्गकारकम्।
परित्यज्य भवेत्त्यागी न हित्वा प्रतितिष्ठति
एतस्मिन् वर्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते।
ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित्
निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धान्
शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये।
कः पार्थ शोचेन्निरतः स्वधर्मे
पूर्वैः स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥ ३७
क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण
जित्वा महीं मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय।
नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता
न शोचितव्यं भवताऽद्य पार्थ ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नकुलवाक्ये
÷द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

* * *

अभिमानः कर्ताहमित्येवंरूपस्तेन कृतं कर्म फलवन्न गतिप्रदं न त्यागयुक्तं अभिमानत्यागोपेतम् ॥ १६ ॥ आर्षः ऋषीणां हितः ॥ १७ ॥ अत्र गार्हस्थ्ये ॥ १८ ॥ इह विधौ प्रसृतस्य निष्ठावतः ॥ १९ ॥ तच्च कर्म गृहस्थाश्रमिणो विरोधकं निगडवद्विशेषेण रोधकम् ॥ २२ ॥ एतत्त्यागे दोषमाह-**तदिति** ॥ २३ ॥ अपरे योगिनः महायज्ञानिति बहुवचनं वितर्कविचाराद्यवान्तरयोगभेदापेक्षम् ॥ २४ ॥ त्रिष्वपि यज्ञेष्वाद्योऽतीतकालः उपस्थितं मध्यममुक्त्वान्त्यस्य वार्तां कुर्वतस्तेनास्तिक्यं स्पष्टमित्याह-**स इति** ॥ २६ ॥ पूर्वं वेदसंन्यासेऽपि तवाधिकारो नास्तीत्युक्तम्। इदानीं वेदसंन्यास एव न संभवतीत्यर्थेनाह-**कुटुंबमिति**। कुत्र तर्हि त्यागं पश्यसीत्यत आह-**राजसूयेति** ॥ २७ ॥ फलितमाह-**ये चेति** ॥ २८ ॥ प्रमादो राज्याकरणं परिमुष्यतां लुप्यमानानाम् ॥ २९ ॥ मात्सर्यं बन्धुद्रोहः दानाभावेन कलिस्वरूपा एव वयं जाता इत्यर्थः ॥ ३१॥ अन्तराले पिशाचयोनौ ॥ ३४ ॥ अन्तर्व्यासङ्गः अहं ज्ञाता दाता कर्ता हर्ता इत्यादिरात्मपूजा, बहिर्व्यासंगः पुत्रपश्वादिपूजा, तयोः कारकं मूलं अहंकारममकारौ त्यक्त्वैव त्यागी भवेन्न तु यो गृहं हित्वा प्रतितिष्ठति स इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वादशोऽध्यायः १२

÷ अस्मिन्नध्याये एकोनविंशतिश्लोका अधिकाः खपुस्तके।

१३

सहदेव उवाच ।

न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत।
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा
बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य
शारीरेष्वनुगृध्यतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्
द्विषतां तत्तथाऽस्तु नः ॥ २
शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः ।
यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुहृदां तत्तथाऽस्तु नः
द्व्यक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम्॥४
ब्रह्ममृत्यू ततो राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ ।
अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंशयम् ॥ ५
अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत
हत्वा शरीरं भूतानां न हिंसा प्रतिपत्स्यते ६
अथापि च सहोत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा ।
नष्टे शरीरे नष्टः स्याद्वृथा च स्यात् क्रियापथः
तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वैः पूर्वतरैश्च यः ।
पन्था निषेवितः सद्भिः स निषेव्यो विजानता
लब्ध्वाऽपि पृथिवीं कृत्स्नां
सहस्थावरजङ्गमाम् ।
न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यङ्
निष्फलं तस्य जीवितम् ॥ ९
अथवा वसतो राजन् वने वन्येन जीवतः ।
द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरास्ये स वर्तते १०
बाह्यान्तरं च भूतानां स्वभावं पश्य भारत ।
ये तु पश्यन्ति तद्भूतं मुच्यन्ते ते महाभयात्
भवान् पिता भवान्माता
भवान्भ्राता भवान् गुरुः ।
दुःखप्रलापानार्तस्य
तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १२
तथ्यं वा यदि वाऽतथ्यं यन्मयैतत्प्रभाषितम्
तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम॥१३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सहदेववाक्ये
*त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१३

न बाह्यमिति । अहंकारममकारौ त्यक्तव्यावित्युक्तम्।तत्राद्यत्यागे सर्वव्यवहारोच्छेदः स्यादिति ममकार एव त्याज्य इत्येतदर्थमध्याय आरभ्यते । तत्र द्रव्यं ममकारास्पदं द्विविधं बाह्यं व्यावहारिकं शारीरं शरीरे भवं मनःकल्पितं च यथोक्तं 'घटौ मृन्मयधीमयौ' इति। तथा च श्रुतिर्विदुषो विदेहकैवल्यकाले वाह्यद्रव्यस्य स्वकारणे लयं दर्शयति—**गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा इति** । कलाः प्राणमनःप्रभृतयः प्रतिष्ठाः उपादानकारणानि प्रति गताः तथा इमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्तीति मनःकल्पितानां कलानां पुरुषे लयं दर्शयति अतः शारीरमेव द्रव्यं बन्धनमूलं न वाह्यमिति वाह्यत्यागो व्यर्थः। शारीरद्रव्यत्यागेऽपि मनश्चाञ्चल्यात्पुनरुपादाने सिद्धिर्न भवतीति न वेत्यनेन उक्तम् । तेन दृढत्याग एव सिद्धिकृदित्युक्तम् । अक्षरयोजना स्पष्टा ॥१॥ ममेति स्वीकारः न ममेति परित्यागश्च एतौ मृत्युशाश्वतौ संसारमोक्षयोर्मूले इत्यर्थः ॥ ४ ॥ आत्मनि बुद्धौ भूतानि शास्त्रकर्तॄन् तथा च केचित् कर्ताऽऽत्मा नित्य इति केचिदानित्य इति ॥ ५ ॥ तत्राद्ये दोषाभावमाह—**अविनाश इति** ॥ ६ ॥ सत्त्वस्य कर्तृत्वधर्मवत्या बुद्धेः ॥ ७ ॥ द्वितीये कृतहानादिदोष इत्याह—**तस्मादिति** । तस्मात् कर्तुरनाशे मोक्षाभावो नाशे देहात्मवादप्रसङ्गस्तस्मादेकान्तं अन्यतरं निश्चयं त्यक्त्वा प्राचां पन्थास्तन्मिथ्यात्वपक्ष एवादर्तव्यः। तेन कल्पितस्य शारीरद्रव्यस्य स्वाप्नस्येव त्यागो युज्यत इत्याशयवानह-**तस्मादिति** ॥ ८ ॥ निष्फलं वाह्यद्रव्यत्यागं कृत्वाऽऽन्तरद्रव्यत्यागमकुर्वन् मूढ एवेत्याह द्वाभ्यां—**लब्ध्वाऽपीति** ॥ ९ ॥ तर्ह्युभयद्रव्यत्यागः श्रेयानित्याशङ्क्याह-**बाह्येति** । भूतानां वाह्यमाभ्यन्तरं च यद्द्रव्यं तत्सर्वं स्वभावं स्वस्य प्रत्यगात्मनः भावं सत्तां पश्य जानीहि तदात्मव्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'आत्मैवेदं सर्वम्' इति । ये तु पुमांसस्तदात्मरूपं भूतं नित्यसिद्धं पश्यन्ति । वृत्तमिति पाठेऽपि स एवार्थः । ते महतो भयात् उभयद्रव्यसञ्जात् संसारान्मुच्यन्ते कल्पितस्य मरीचिकोदकस्येव त्यागः कर्तव्यो न स्वरूपतस्तस्य नित्यनिवृत्तत्वादिति भावः ॥ ११ ॥ भक्त्यैव भाषितं न तु ज्ञानगर्वेण ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ * अस्मिन्नध्याये श्लोकद्वयमधिकं खपुस्तके ।

१४

वैशम्पायन उवाच ।
अव्याहरति कौन्तेये
धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
भ्रातॄणां ब्रुवतां तांस्तान्
विविधान् वेदनिश्चयान् ॥ १
महाभिजनसंपन्ना श्रीमत्यायतलोचना ।
अभ्यभाषत राजेन्द्र द्रौपदी योषितां वरा ॥२
आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितम् ।
सिंह-शार्दूलसदृशैर्वारणैरिव यूथपम् ॥ ३
अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे ।
लालिता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥४
आमन्त्र्य विपुलश्रोणी साम्ना परमवल्गुना ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५
द्रौपद्युवाच ।
इमे ते भ्रातरः पार्थ शुष्यन्ते स्तोकका इव
वावाश्यमानास्तिष्ठन्ति न चैनानभिनन्दसे६
नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महाद्विपान् ।
उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ॥ ७
कथं द्वैतवने राजन्
पूर्वमुक्त्वा तथा वचः ।
भ्रातॄनेतान् स्म सहितान्
शीतवातातपार्दितान् ॥ ८
वयं दुर्योधनं हत्वा मृधे भोक्ष्याम मेदिनीम्
संपूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ॥ ९
विरथांश्च रथान् कृत्वा निहत्य च महागजान्
संस्तीर्य च रथैर्भूमिं ससादिभिररिंदमाः १०
यजतां विविधैर्यज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय वः॥११
इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर ।
कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांसि नः ॥१२
न क्लीबो वसुधां भुंक्ते न क्लीबो धनमश्नुते ।
न क्लीबस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पङ्क इवासते ॥
नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूमिमश्नुते
नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखं विन्दन्ति भारत
मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः ।
ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्यान्न राज्ञो राजसत्तम१५
असतां प्रतिषेधश्च सतां च परिपालनम् ।
एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम्॥१६
यस्मिन् क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयाभये
निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते॥१७
न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न चेज्यया ।
त्वयेयं पृथिवी लब्धा न संकोचेन चाच्युत१८
यत्तद्बलममित्राणां तथा वीर्यसमुद्यतम् ।
हस्त्यश्वरथसंपन्नं त्रिभिरङ्गैरनुत्तमम् ॥ १९
रक्षितं द्रोणकर्णाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च ।
तत्त्वया निहतं वीर तस्माद्भुंक्ष्व वसुंधराम्
जंबूद्वीपो महाराज नानाजनपदैर्युतः ।
त्वया पुरुषशार्दूल दण्डेन मृदितः प्रभो ॥२१
जंबूद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप ।
*अधरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया॥ २२
क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप ।
पूर्वेण तु महामेरोर्दण्डेन मृदितास्त्वया ॥२३
उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन संमितः ।
भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया॥२४
द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदाश्रयाः ।
विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया
एतान्यप्रतिमेयानि कृत्वा कर्माणि भारत ।
न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः
स त्वं भ्रातॄनिमान् दृष्ट्वा प्रतिनंदस्व भारत
ऋषभानिव संमत्तान् गजेन्द्रानूर्जितानिव ॥
अमरप्रतिमाः सर्वे शत्रुसाहाः परंतपाः ।
एकोऽपि हि सुखायैषां मम स्यादिति मे मतिः
किं पुनः पुरुषव्याघ्र पतयो मे नरर्षभाः ।
समस्तानींद्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने॥२९
अनृतं नाब्रवीच्छ्वश्रूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी ।
युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे

१४

अव्याहरति । वक्तव्याभावान्न तु क्रोधान्मौर्ख्याद्वा ॥ १ ॥ साम्ना-सान्त्ववादेन। वल्गुना-रमणीयेन ॥ ५ ॥ स्तोककाश्चातकाः । वावाश्यमानाः-पुनः पुनः क्रन्दन्तः ॥ ६ ॥ उपपन्नेन युक्तियुक्तेन ॥ ७ ॥ सर्वकामानां सर्वैरर्थैः ॥ ९ ॥ क्लीवः-अधीरः ॥ १३ ॥ प्रतिषेधो-दण्डः राज्यान्निर्वासनं वा ॥ १६ ॥ दानं आदानं च ते ॥१७॥ सङ्कोचेन-याच्ञया ॥ १८ ॥ त्रिभिरङ्गैः तिसृभिः शक्तिभिः ताश्च-प्रभुशक्तिर्मंत्रशक्तिरुत्साहशक्तिस्ताभिरनुत्तमं श्रेष्ठम् ॥ १९ ॥ अधरेण पश्चिमतः ॥२२॥ क्रौञ्चद्वीपादिवशीकरणं सिद्धद्वारा राजसूये ॥ २३ ॥

* अपरेणेति पाठः ।

हत्वा राजसहस्राणि बहून्याशुपराक्रमः।
तद्यर्थं संप्रपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ॥३१
येषामुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्वे तेऽप्यनुसारिणः।
तवोन्मादान्महाराज सोन्मादाः सर्वपांडवाः
यदि हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरस्ते नराधिप।
बद्ध्वा त्वां नास्तिकैः सार्धं प्रशासेयुर्वसुंधरां
कुरुते मूढ एवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति।
धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्मभिरेव च ॥ ३४
भेषजैः स चिकित्स्यः स्या-
द्य उन्मार्गेण गच्छति।
साहं सर्वाधमा लोके
स्त्रीणां भरतसत्तम ॥ ६५
तथा विनिकृता पुत्रैर्याहमिच्छामि जीवितुम्
एतेषां यतमानानां न मेऽद्य वचनं मृषा ॥ ३६
त्वं तु सर्वां महीं त्यक्त्वा कुरुषे स्वयमापदम्
यथाऽऽस्तां संमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तम
मांधाता चाम्बरीषश्च तथा राजन् विराजसे
प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन्
सपर्वतवनद्वीपां
मा राजन् विमना भव।
यजस्व विविधैर्यज्ञै-
र्युध्यस्वारीन्प्रयच्छ च।
धनानि भोगान् वासांसि
द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये
+चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशम्पायन उवाच।
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत्
अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतम् ॥ १
अर्जुन उवाच।
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥
दण्डः संरक्षते धर्मं तथैवार्थं जनाधिप।
कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥३
दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते।
एवं विद्वन्नुपाधत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकम्
राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते।
यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ॥ ५
परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वते।
एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दण्डे प्रतिष्ठितम्
दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम्।
अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥
यस्माददान्तान् दमयत्यशिष्टान् दण्डयत्यपि
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥
वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणं
दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते
'असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च।
मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशांपते

नस्यकर्म नासाद्वारा भेषजग्रहणम् नष्टेति पाठे नष्टाः प्रेता तद्बाधानिवृत्त्यर्थैः रक्षाबन्धनादिभिः कर्मभिः॥३४॥एतेषां एताननादृत्य ॥३६॥ इति श्रीमहा० शान्ति० राजधर्मा० द्रौपदीवाक्ये नैल० भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥

+ अस्मिन्नध्याये एकचत्वारिंशच्छ्लोका अधिकाः खपुस्तके।

१५

याज्ञसेन्या वच इति ॥ १ ॥ नादण्डः क्षत्रियो भातीति द्रौपद्युक्तिमुपबृंहयति-**दण्ड इति** ॥२॥ उपाधत्स्व दण्डमिति शेषः। लौकिकं भावं लोकव्यवहारं पश्यस्व पश्य। यद्वा शोभनश्चासावलौकिकश्च तं भावं शास्त्रैकगम्यमानन्दात्मानमन्तर्दृष्ट्या पश्य बहिश्च दण्डमुपाधत्स्व। तेन सहदेवोक्तोऽर्थः प्रदर्शितो भवति ॥४॥ सांसिद्धिके पशुवत् दण्डार्हस्वभावे ॥ ६ ॥ दण्डशब्दार्थमाह—**यस्मादिति**। दमयति ताडनादिना दण्डयति वित्तमपहरति ॥ ८ ॥ भुज्यत इति भुजं भक्तं तन्मात्रार्पणं वेतनप्रदानमित्यर्थः। दानं राज्ञे द्रव्यार्पणम्। निर्दण्डः दास्यमेव कारयेन त्वस्य दण्डोऽस्ति। शूद्रं तु कारयेद्दास्यमिति **मनूक्तेः**। एतच्चाल्पापराधे ज्ञेयम् ॥९॥

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूद्यतः
प्रजास्तत्र न मुह्यन्ते नेता चेत्साधु पश्यति ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।
दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः
नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति
नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ॥
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दुष्करम्
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियं
नाघ्नतः कीर्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः
इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ॥ १५
य एव देवा हन्तारस्ताँल्लोकोऽर्चयते भृशम् ।
हन्ता रुद्रस्तथा स्कंदः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः
हन्ता कालस्तथा वायुर्मृत्युर्वैश्रवणो रविः ।
वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥
एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।
न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथञ्चन ॥ १८
मध्यस्थान्सर्वभूतेषु दान्ताञ्शमपरायणान् ।
जयन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु
न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया
सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः
नकुलो मूषिकानत्ति बिडालो नकुलं तथा ।
बिडालमत्ति श्वा राजन् श्वानं व्यालमृगस्तथा
तानत्ति पुरुषः सर्वान्पश्य कालो यथागतः ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरं च यत् ॥
विधानं दैवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति ।
यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि
विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः ।
विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम्
उदके बहवः प्राणाः
पृथिव्यां च फलेषु च ।
न च कश्चिन्न तान् हन्ति
किमन्यत्प्राणयापनात् ॥ २५

सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित
पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्ययः
ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः ।
वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥
भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्त्वा
वृक्षादीनण्डजान् पशून् ।
मनुष्यास्तन्वते यज्ञां-
स्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ॥ २८
दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः
कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ॥
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन् दुर्बलान्बलवत्तराः
सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं
दण्डः प्रजा रक्षति साधु नीतः ।
पश्याग्नयश्च प्रतिशाम्य भीताः
संतर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति ॥ ३१
अन्धं तम इवेदं स्यान्न प्राज्ञायत किञ्चन ।
दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥
येऽपि संभिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिंदकाः
तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीडिताः
सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्जनः
दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायैव प्रवर्तते ॥
चातुर्वर्ण्यप्रमोदाय
सुनीतिनयनाय च ।
दण्डो विधात्रा विहितो
धर्मार्थौ भुवि रक्षितुम् ॥ ३५
यदि दण्डान्न बिभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च
अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥
न ब्रह्मचार्यधीयीत कल्याणीं न दुहेत गाम् ।
न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥
विष्वग्लोपः प्रवर्तेत भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥

श्यामः दृढाभिघातेन दण्ड्यस्यांध्यजनकत्वात् । लोहिताक्षो दण्डयितुः क्रोधातिशयात् सूद्यतः सुतरामुद्यतः साधु यथापराधम् ॥ ११ ॥ महतीं इन्द्रलोकादिं मत्स्यघातीवेत्यनपकारिणामपि वधः कार्य इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ १४ ॥ व्यालमृगश्चित्रव्याघ्रः ॥२१॥ यथासृष्टः शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यमित्याद्युक्तस्वभावः क्षत्रियः सृष्टोऽसि धात्रा ॥२३॥ विनीतौ अपनीतौ क्रोधहर्षौ यैस्ते मन्दाः क्षत्रियाः ॥२४॥ स्कन्धपर्ययः देहस्य विपर्ययः ॥२६॥

ततो दण्डयुक्ता नीतिर्दण्डनीतिस्तस्यां प्रणीतायां प्रवर्तितायाम् ॥ २९ ॥ अभक्ष्यन् भक्षयेयुः ॥३०॥ सन्तर्जिताः फूत्कारेण ॥ ३१ ॥ भोगाय पालनाय मर्यादाया इति शेषः ॥ ३३ ॥ सुनीतिनयनाय विनयप्रापणाय ॥ ३५ ॥ कल्याणीमपत्यवतीं न दुहेत लोकः । उद्वहनं न गच्छेत् किं तु व्यभिचरेदेव ॥ ३७ ॥ विष्वग्लोपः सर्वोच्छेदः सेतवो मर्यादाः ममत्वं परिच्छिन्नं न जानीयुः सर्वः सर्वत्र ममत्वं कुर्यादित्यर्थः ॥३८॥

न संवत्सरसत्त्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत्
चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः ।
न विद्यां प्राप्नुयात्कश्चिद्यदि दण्डो न पालयेत्
न चोष्ट्रा न बलीवर्दा नाश्वाश्वतरगर्दभाः ।
युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डो न पालयेत्
न प्रेष्या वचनं कुर्युर्न बाला जातु कर्हिचित्
न तिष्ठेद्युवती धर्मे यदि दण्डो न पालयेत् ॥
दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा भयं दण्डे विदुर्बुधाः
दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयं सुप्रतिष्ठितः
न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते ।
यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ४४
हविः श्वा प्रलिहेद्दृष्ट्वा दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत्
हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत्
  यदीदं धर्मतो राज्यं
    विहितं यद्यधर्मतः ।
  कार्यस्तत्र न शोको वै
    भुङ्क्ष्व भोगान् यजस्व च ॥ ४६
सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवाससः ।
*संवर्षन्तः फलैर्दानैर्भुञ्जानाश्चान्नमुत्तमम् ४७
अर्थे सर्वे समारंभाः समायत्ता न संशयः ।
स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवम्
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ।
अहिंसाऽसाधुर्हिंसेति श्रेयान् धर्मपरिग्रहः ॥
नात्यन्तं गुणवत्किञ्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणम्
उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु वा ॥५०
पशूनां वृषणं छित्त्वा ततो भिन्दन्ति मस्तकम्
वहन्ति बहवो भारान्बध्नन्ति दमयन्ति च ॥
एवं पर्याकुले लोके वितथैर्जर्जरीकृते ।
तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर ॥ ५२
यज, देहि, प्रजा रक्ष, धर्मं समनुपालय ।
अमित्राञ्जहि कौन्तेय, मित्राणि परिपालय ॥
मा च ते निघ्नतः शत्रून् मन्युर्भवतु पार्थिव ।
न तत्र किल्बिषं किंचित्कर्तुर्भवति भारत ॥
आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमार्छति ॥
अवध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः ।
अवध्ये चात्मनि कथं वध्यो भवति कस्यचित्
यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेन्नवाम् ॥
एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ॥
देहान्पुराणानुत्सृज्य नवान्संप्रतिपद्यते ।
एवं मृत्युमुखं प्राहुर्जना ये तत्त्वदर्शिनः ॥५८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशम्पायन उवाच ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः । धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥

तिष्ठेयुरनुतिष्ठेयुः ॥ ३९ ॥ आश्रिता आश्रमिणः ॥४०॥ गोष्ठप्रविष्टव्याघ्रादेरहिंसा गवामेव हिंसा भवति । अत एतयोर्मध्ये धर्मस्य परिग्रह आर्तत्राणं श्रेयान् ॥४९॥ मस्तकं भिन्दन्ति शृङ्गवृद्धिर्माभूदिति । **नस्तकानिति** पाठे नासिकाः ॥५१॥ जर्जरीकृते दण्डेन तदभावे भारवहनादि कार्यं न स्यादतः पुराणमेव धर्ममाचर । न त्वत्र प्रवाहायातं हिंसादिदोषमवेक्षस्वेति भावः ॥५२॥ मन्युः दैन्यं ॥ ५४ ॥ आततायी शस्त्रपाणिः मन्युः क्रोधः मन्युं क्रोधमार्छति आ सर्वतः ऋच्छति प्राप्नोति 'मन्युः कर्ता नाहं कर्ता' इति श्रुतेस्तत्र न भ्रूणहा भवतीत्यर्थः ॥५५॥ वस्तुतस्त्ववध्य एव आत्मा देहस्तु शालावदनात्मा तेन देहेन देहे निहते नात्मा हन्ता वा वध्यो वेत्याह—**अवध्य इत्यादिना** ॥५६॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ * संवसन्त इति पाठः।

१६

अर्जुनस्येति । ननु देहश्चेच्छालातुल्यस्तर्हि तत्पीडया कः पीड्यते इत्याशंक्य मन एव पीड्यते नात्मेति वक्तुमयमध्यायः ॥ १ ॥

राजन् विदितधर्मोऽसि
न तेऽस्त्यविदितं क्वचित्।
उपशिक्षाम ते वृत्तं
सदैव न च शक्नुमः ॥ २
न वक्ष्यामि न वक्ष्यामी-
त्येवं मे मनसि स्थितम्।
अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि
तन्निबोध जनाधिप ॥ ३
भवतः संप्रमोहेन सर्वं संशयितं कृतम्।
विक्लवत्वं च नः प्राप्तमबलत्वं तथैव च ॥ ४
कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः
मोहमापद्यसे दैन्याद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ ५
अगतिश्च गतिश्चैव
लोकस्य विदिता तव।
आयत्यां च तदात्वे च
न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ॥ ६
एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप।
हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तमिहैकमनाः श‍ृणु ॥ ७
द्विविधो जायते व्याधिः
शारीरो मानसस्तथा
परस्परं तयोर्जन्म
निर्द्वंद्वं नोपलभ्यते ॥ ८
शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः
मानसाज्जायते वापि शारीर इति निश्चयः
शारीरं मानसं दुःखं योऽतीतमनुशोचति।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ च विन्दति ॥
शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः
तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम्
तेषामन्यतमोद्रेके विधानमुपदिश्यते।
उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ॥
सत्त्वं रजस्तम इति मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः
तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥
तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते।
हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ॥
कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति
कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥
स त्वं न दुःखी दुःखस्य
न सुखी च सुखस्य वा।
न दुःखी सुखजातस्य
न सुखी दुःखजस्य वा ॥ १६
स्मर्तुमिच्छसि कौरव्य
दिष्टं हि बलवत्तरम्।
अथवा ते स्वभावोऽयं
येन पार्थिव क्लिश्यसे ॥ १७ ॥
दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम्
मिषतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥
प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च विवासनम्।
महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥१९
जटासुरात्परिक्लेशं चित्रसेनेन चाहवम्।
सैन्धवाच्च परिक्लेशं कथं विस्मृतवानसि ॥
पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधम्।
द्रौपद्या राजपुत्र्याश्च कथं विस्मृतवानसि ॥
यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम।
मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥२२
यत्र नास्ति शरैः कार्यं न मित्रैर्न च बन्धुभिः
आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥

न च शक्नुमः कर्तुमिति शेषः ॥ २ ॥ आयत्यामुत्तरकाले तदात्वे वर्तमानकाले अगतिर्दुर्मार्गः गतिः सन्मार्गः ॥६॥ राज्यं प्रति हेतुं राज्यं कर्तुं युक्तिम् ॥७॥ देहमनसी दुःखाश्रये न त्वात्मेति ज्ञात्वा सुखेन राज्यं कर्तव्यमिति तात्पर्यम्। निर्द्वन्द्वं शरीरं विना व्याधिर्नास्ति मनो विना आधिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ शीतोष्णे कफपित्ते वायुर्वातः ॥ ११ ॥ विधानं चिकित्सा उष्णेन द्रव्येण ॥ १२ ॥ **कश्चिदिति**। कश्चिन्मूढो दिव्यस्त्र्यादिसुखकाले नष्टं पुत्रादि स्मरन् शोकेन हर्षं बाधते। कश्चिद्दुःखकालेऽतीतं सुखं स्मरन् हर्षेण शोकं बाधते। इदमुभयं देहाद्यभिमानविषयम् ॥१५॥ त्वं तु शारीरमानसाभ्यामन्यः कालत्रयेऽपि न दुःखी न वा सुखी। अतस्तदुभयस्मरणानर्हत्वात्सुखकाले दुःखं दुःखकाले सुखं वा स्मर्तुं नार्हसि। अथापि चेत्स्मरसि तर्हि दैवमेव बलीय इत्याह सार्धेन—**स इति** ॥१६॥ अथ ते तव देहादिसङ्घात्माभिमानिनः स्वभाव एवेति चेत्किं द्रौपदीक्लेशादिकं दुःखं न स्मर्तुमर्हसि अपि तु अर्हस्येवेत्याह-**अथवेत्यादिना** ॥१७॥ यच्च यथा च ते द्रोणभीष्माभ्याम्। आत्मतुल्याभ्यां सह युद्धमासीत्ततथा ते तव चात्मसमेन मनसा एकेन योद्धव्यमुपस्थितमिति योजना। द्रोणादिवन्मनोऽपि त्वत्तोऽन्यदित्याशयः। एकेन निर्विकल्पावस्थेन आत्ममनोनाशो भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि विमोक्ष्यसे
अन्यं देहं समास्थाय ततस्तैरपि योत्स्यसे*॥
तस्मादद्यैव गन्तव्यं युद्ध्यस्व भरतर्षभ ।
परमव्यक्तरूपस्य व्यक्तं त्यक्त्वा स्वकर्मभिः
तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां गमिष्यसि।
एतज्जित्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि
एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम्
पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितम्
दिष्ट्या दुर्योधनः पापो
निहतः सानुगो युधि ।
द्रौपद्याः केशपाशस्य
दिष्ट्या त्वं पदवीं गतः ॥ २८
यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ।
वयं ते किंकराः पार्थ वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्मवाक्ये
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

युधिष्ठिर उवाच
असंतोषः प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशान्तता।
बलं मोहोऽभिमानश्चाप्युद्वेगश्चैव सर्वशः॥ १
एभिः पाप्मभिराविष्टो
राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसे ।
निरामिषो विनिर्मुक्तः
प्रशान्तः सुसुखी भव ॥ २
य इमामखिलां भूमिं शिष्यादेको महीपतिः।
तस्याप्युदरमेकं वै किमिदं त्वं प्रशंससि ॥ ३
नाह्ना पूरयितुं शक्यां न मासैर्भरतर्षभ ।
अपूर्यां पूरयन्निच्छामायुषापि न शक्नुयात् ॥
यथेद्धः प्रज्वलत्यग्निरसमिद्धः प्रशाम्यति ।
अल्पाहारतया त्वग्निं शमयौदर्यमुत्थितम् ॥
आत्मोदरकृते प्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
जयोदरं पृथिव्या ते श्रेयो निर्जितया जितम्
मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यं च प्रशंससि ।
अभोगिनोऽबलाश्चैव यान्ति स्थानमनुत्तमम्॥
योगः क्षेमश्च राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ
मुच्यस्व महतो भारात्त्यागमेवाभिसंश्रय ॥
एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विघसं बहु ।
तमन्येऽप्युपजीवन्ति मन्दा लोभवशा मृगाः९

तस्मिन्मनसि वासनातन्तुसन्तानरूपे अनिर्जिते सति देहान्तरेऽपि पूर्वसंस्कारात्तव युध्यतस्तस्य युद्धप्राप्तिरनिवार्येत्याह—**तस्मिन्निति** ॥२४॥ **तस्मादिति** । यस्मादेवं तस्मादद्यैव स्वकर्मभिर्यमाद्यष्टाङ्गैर्व्यक्तं स्थूलशरीरं त्यक्त्वा अव्यक्तरूपस्य मनसः परं शत्रुभूतं ऐकात्म्यं गन्तव्यं प्राप्तव्यम् । अतो युध्यस्व मनोजयार्थं सन्नद्धो भवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ तस्मिन्मनसि कामवस्थामवाच्यामित्यर्थः । एतन्मनः ॥२६॥ एतां मनोदेहाभ्यामन्यश्चात्मेत्येवंरूपाम् । भूतानामागतिं गतिं च मनसा तादात्म्येन कृतामवेक्ष्य तदपहाय हर्षशोकविमुक्तः सन् राज्यं कुर्वित्यर्थः ॥२७॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

*यो ह्यनाढ्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं तदल्पकम्
बह्वपथ्यं बलवतो न किञ्चिच्चायते बलम् ।
इत्याधिक पाठः ।

१७

असंतोष इति । मनस्तादात्म्यं त्यक्त्वा हर्षविषादशून्यो राज्यं यज्ञांश्च कुर्वित्युक्तम् । तत्र त्यागो वाङ्मात्रेण न भवति किं तु मनोनिरोधेन स च सन्तोषैकाग्र्यविनयवैराग्यशान्तिधैर्यविवेकाहङ्कारत्यागानुद्वेगादिना साध्यः । राज्यं त्वसन्तोषादिमता कर्तव्यमतो राज्याकांक्षी वृथापाण्डित्यं मा कुरु किं तु राज्यं त्यक्त्वा सन्तोषादिनिष्ठ एव भवेति श्लोकद्वयार्थः ॥१॥ इद्धः प्रदीप्तः ॥५॥ श्रेयसा परलोकजयेनैव पृथिवी जिता भवतीति ते तव जितं जय एवास्तीति भावः ॥ ६ ॥ अबलास्तपःकृशाः ॥ ७ ॥ अलब्धलाभो **योगः**, लब्धसंरक्षणं **क्षेम**स्तद्द्वयं धर्माधर्मात्मकसंसाररूपत्वान्महद्भयं तस्मान्मुच्यस्व मुक्तो भव ॥८॥ **एकेति** । व्याघ्र इव स्वार्थपर एव राजाऽतो बध्यते पारार्थ्यं त्वस्यानुषाङ्गिकं न मोचयितुं क्षममिति भावः ॥९॥

विषयान्प्रतिसंगृह्य संन्यासं कुर्वते यदि* ।
न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्ध्यन्तरं यथा
पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दन्तोलूखलिकैस्तथा ।
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ॥ ११
यस्त्विमां वसुधां कृत्स्नां प्रशासेदखिलां नृपः
तुल्याश्मकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः
संकल्पेषु निरारंभो निराशो निर्ममो भव ।
अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाव्ययम्
निरामिषा न शोचन्ति
शोचसि त्वं किमामिषम् ।
परित्यज्यामिषं सर्वं
मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे ॥ १४
पन्थानौ पितृयानश्च देवयानश्च विश्रुतौ ।
ईजानाः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन महर्षयः ।
विमुच्य देहांस्ते यान्ति मृत्योरविषयं गताः
आमिषं बन्धनं लोके
कर्मेहोक्तं तथामिषम् ।
ताभ्यां विमुक्तः पापाभ्यां
पदमाप्नोति तत्परम् ॥ १७
अपि गाथां पुरा गीतां जनकेन वदन्त्युत ॥
निर्द्वन्द्वेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ॥ १८
अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चन
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य
अशोच्यां शोचतो जनान्
जगतीस्थानिवाद्रिस्थो
मन्दबुद्धिर्न चेक्षते ॥ २०
दृश्यं पश्यति यः पश्यन्
स चक्षुष्मान्स बुद्धिमान् ।
आज्ञातानां च विज्ञानात्
संबोधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ २१
यस्तु वाचं विजानाति बहुमानमियात्स वै ।
ब्रह्मभावप्रपन्नानां वैद्यानां भावितात्मनाम् ॥
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २३
ते जनास्तां गतिं यान्ति
नाविद्वांसोऽल्पतेजसः
नाबुद्धयो नातपसः
सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

विषयानिति । बहिरर्थांस्त्यक्त्वा शान्तः संन्यासी सन्न बध्यत इत्युक्तम् । तत् बुद्ध्यन्तरं बुद्धेर्विपर्ययो यथा तथा पश्य जानीहि ॥ १० ॥ एवं चेत्पत्राहारादिकं मुनयो न कुर्युरिति द्वयोः श्लोकयोर्भावः ॥११॥ मनसैव त्यागः कार्य इत्येतन्निरस्यति—**निरामिषा इति** । अत आत्मानं त्यागीति वदन् मृषावादी भवसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ईजानाः वर्णाश्रमाद्यभिमानिनः गता इति शेषः । मोक्षिणः निःसङ्गाः ॥ १५ ॥ बन्धनं राज्यसङ्गः ताभ्यामामिषाभ्याम् ॥ १७ ॥ यत्तु पितृपैतामहं राज्यमित्युक्तं तत्रापि स्वस्यासङ्गं दर्शयति–**अपि गाथामिति** ॥ १८ ॥ यत्तूक्तं दिष्ट्या दुर्योधनो हत इति तत्राह—**प्रज्ञेति** । मन्दत्वादेव प्रज्ञाप्रासादमारोढुमशक्तः । अशोच्यान् स्वर्गतान् दुर्योधनादीन् शोचतस्तद्दारादीन्न पश्यसि । परदुःखेन सुखी भवन्मूर्खोऽसीति भावः ॥२०॥ कस्तर्हि बुद्धिमान् इत्यत आह—**दृश्यमिति** । दृश्यं द्रष्टुं योग्यं कर्तव्यमकर्तव्यं च । अज्ञातं ज्ञापयति तस्य कर्तव्यत्वमकर्तव्यत्वं वा सम्बोधयति सम्यक् निश्चाययति सा बुद्धिस्तद्वान्बुद्धिमान् ॥ २१ ॥ यत्तु एतां बुद्धिं विनिश्चित्येत्युक्तं तत्राह–**य इति** । यस्तु वैद्यानां विद्यावतां वाचं विजानाति न तु तदर्थं स त्वादृशो बहुमानं इयात् । गुरूनप्युपदेष्टुं योग्यमात्मानं मन्यते न तु तत्त्वं विन्दति ॥ २२ ॥ कस्तर्हि तत्त्वं विन्दतीत्यत आह—**यदेति** । यदा यस्मिन्काले भूतानां वियदादीनां पृथग्भावं नानात्वं एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि पर्यवसन्नं विलीनमिति यावत् । घटशरावादीनामिव मृन्मात्रमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशमनु ध्यानेन साक्षात्करोति तथा तत् एकस्मादेव विस्तारं उत्पत्तिं च पश्यति तदा ब्रह्म सम्पद्यते तत्त्वं विन्दति ॥ २३ ॥ ते बुद्धिमन्तस्तां गतिं ब्रह्मसम्पत्तिं यान्ति न त्वादृशा विद्वांसः शास्त्रमात्राभिज्ञाः यतोऽल्पचेतसः मन्दबुद्धयो बहिर्मुखा इत्यर्थः । कथं तर्हि बुद्धिमन्तो भवन्तीत्यत आह—**नाबुद्धयो नातपस इति** । ये अतपसो न ते अबुद्धयो न तपसैव बुद्धिः प्राप्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

* **संन्यासे कुरुते मतिम्** इति पाठः ।

१८

वैशम्पायन उवाच ।
तूष्णींभूतं तु राजानं
पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
संतप्तः शोकदुःखाभ्यां
राजवाक्शल्यपीडितः ॥ १
अर्जुन उवाच
कथयन्ति पुरावृत्तमितिहासमिमं जनाः ।
विदेहराज्ञः संवादं भार्यया सह भारत ॥ २
उत्सृज्य राज्यं भिक्षार्थं
कृतबुद्धिं नरेश्वरम्
विदेहराजमहिषी
दुःखिता यदभाषत* ॥ ३
धनान्यपत्यं दाराश्च रत्नानि विविधानि च
पन्थानं पावकं हित्वा जनको मौढ्यमास्थितः
तं ददर्श प्रिया भार्या भैक्ष्यवृत्तिमकिंचनम्
धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरम् ॥
तमुवाच समागत्य भर्तारमकुतोभयम् ।
क्रुद्धा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमद्वचः ॥
कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमन्वितम्
कापालीं वृत्तिमास्थाय धानामुष्टिर्न ते वरः
प्रतिज्ञा तेऽन्यथा राजन्
विचेष्टा चान्यथा तव
यद्राज्यं महदुत्सृज्य
स्वल्पे तुष्यसि पार्थिव ॥ ८
नैतेनातिथयो राजन्देवर्षिपितरस्तथा ।
अद्य शक्यास्त्वया भर्तुं मोघस्तेऽयं परिश्रमः
देवतातिथिभिश्चैव पितृभिश्चैव पार्थिव ।
सर्वैरेतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रियः ॥
यस्त्वं त्रैविद्यवृद्धानां
ब्राह्मणानां सहस्रशः ।
भर्ता भूत्वा च लोकस्य
सोऽद्य तैर्भृतिमिच्छसि
श्रियं हित्वा प्रदीप्तां त्वं
श्ववत्संप्रति वीक्ष्यसे ।
अपुत्रा जननी तेऽद्य
कौसल्या चापतिस्त्वया ॥ १२
अमी च धर्मकामास्त्वां क्षत्रियाः पर्युपासते
त्वदाशामभिकाङ्क्षन्तः कृपणाः फलहेतुकाः ॥
तांश्च त्वं विफलान्कुर्वन्
कं नु लोकं गमिष्यसि
राजन्संशयिते मोक्षे
परतन्त्रेषु देहिषु ॥ १४
नैव तेऽस्ति परो लोको
नापरः पापकर्मणः ।
धर्म्यान्दारान्परित्यज्य
यस्त्वमिच्छसि जीवितुम् ॥ १५
स्रजो गन्धानलङ्कारान्
वासांसि विविधानि च
किमर्थमभिसंत्यज्य
परिव्रजसि निष्क्रयः ॥ १६
निपानं सर्वभूतानां
भूत्वा त्वं पावनं महत् ।
आढ्यो वनस्पतिर्भूत्वा
सोऽन्यांस्त्वं पर्युपाससे ॥ १७
खादन्ति हस्तिनं न्यासैः क्रव्यादा बहवोऽप्युत
बहवः कृमयश्चैव किं पुनस्त्वामनर्थकम् ॥ १८

१८

तूष्णींभूतमिति ॥ १ ॥ बुद्ध्यर्थं तपोऽनुष्ठातुं वनमेव श्रेय इत्युक्तं तत्र 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इति उक्ते गृहेऽपि चित्तशुद्धिकरं यज्ञादिकं तपोऽस्तीत्याख्यायिकामुखेन प्रतिपादयिष्यन्नर्जुन उवाच —**कथयन्तीति** ॥२॥ पावकं यज्ञादिद्वारा शोधकम् ॥४॥ धाना भृष्टयवाः निरीहं वितृष्णम् ॥५॥ हेतुमत् युक्तियुक्तम् ॥६॥ न ते वरः न ते त्वया वरणीयः ॥७॥ प्रतिज्ञा सर्वसङ्गं त्यक्ष्यामीत्येवंरूपा स्वल्पेनापि कुण्डकादिसंग्रहेण नष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥ एतेन धानामुष्टिना ॥९॥ यतो निष्क्रियः अतो देवतादिभिः परित्यक्तः सन्नेव परिव्रजासि ॥ १० ॥ भृतिं स्वोदरभरणम् ॥ ११ ॥ फलहेतुकाः फलार्थिनः ॥ १३ ॥ परतन्त्रेषु अदृष्टाधीनेषु ॥ १४ ॥ निपीयतेऽस्मिन्स्वेच्छया गोभिर्जलमिति निपानं आहावः कूपोपान्तस्थक्षुद्रजलाशय इति यावत् तद्वद्भूत्वा तथा आढ्यः फलवान् पक्षिणामाश्रयश्च भूत्वा अन्यान् उदरार्थं कथं पर्युपाससे ॥ १७ ॥ हस्तिनमपि न्यासैः सर्वकर्मत्यागैरुपेतं क्रव्यादा मांसादाः खादन्ति अनर्थकं सर्वपुरुषार्थहीनम् १८

* 'प्रत्यभाषत' इति पाठः

य इमां कुण्डिकां भिन्द्या-
त्रिविष्टब्धं च यो हरेत्
वासश्चापि हरेत्तस्मिन्
कथं ते मानसं भवेत॥ १९
यस्त्वयं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टेरनुग्रहः।
यदाऽनेन समं सर्वं किमिदं ह्यवसीयसे॥
धानामुष्टेरिहार्थश्चेत्प्रतिज्ञा ते विनश्यति।
का वाऽहं तव को मे त्वं कश्च ते मय्यनुग्रहः
प्रशाधि पृथिवीं राजन् यदि तेऽनुग्रहो भवेत्
प्रासादं शयनं यानं वासांस्याभरणानि च॥
+श्रिया विहीनैरधनै-
स्त्यक्तमित्रैरकिञ्चनैः।
सौखिकैः संभृतानर्थान्
यः संत्यजाति किं नु तत्॥ २३
योऽत्यन्तं प्रतिगृह्णीयाद्यश्च दद्यात्सदैव हि।
तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते
सदैव याचमानेषु तथा दम्भान्वितेषु च।
एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्हुतम्॥
जातवेदा यथा राजन्नादग्ध्वैवोपशाम्यति।
सदैव याचमानो हि तथा शाम्यति वै द्विजः
सतां वै ददतोऽन्नं च लोकेऽस्मिन्प्रकृतिर्ध्रुवा
न चेद्राजा भवेद्दाता कुतः स्युर्मोक्षकांक्षिणः
अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिक्षवस्तत एव च
अन्नात्प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणदो भवेत्
गृहस्थेभ्योऽपि निर्मुक्ता गृहस्थानेव संश्रिताः
प्रभवं च प्रतिष्ठां च दान्ता विन्दन्त आसते

त्यागान्न भिक्षुकं विन्द्या-
न्न मौढ्यान्न च याचनात्।
ऋजुस्तु योऽर्थं त्यजाति
नसुखं विद्धि भिक्षुकम्॥ ३०
असक्तः सक्तवद्गच्छन्निःसङ्गो मुक्तबन्धनः।
समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते
परिव्रजन्ति दानार्थं
मुण्डाः काषायवाससः।
सिता बहुविधैः पाशैः
सञ्चिन्वन्तो वृथामिषम्॥ ३२
त्रयीं च नाम वार्तां च
त्यक्त्वा पुत्रान्व्रजन्ति ये।
त्रिविष्टब्धं च वासश्च
प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धय॥ ३३
अनिष्कषाये काषायमीहार्थमिति विद्धि तम्
धर्मध्वजानां मुण्डानां वृत्त्यर्थमिति मे मितिः
काषायैरजिनैश्चीरैर्नग्नान्मुण्डाञ्जटाधरान्
बिभ्रत्साधून्महाराज जय लोकाञ्जितेन्द्रियः।
अग्न्याधेयानि गुर्वर्थं क्रतूनपि सुदक्षिणान्॥
ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मरतस्ततः॥ ३६

अर्जुन उवाच।

तत्त्वज्ञो जनको राजा
लोकेऽस्मिन्निति गीयते।
सोऽप्यासीन्मोहसंपन्नो
मा मोहवशमन्वगाः॥ ३७
एवं धर्ममनुक्रान्ताः सदा दानतपःपराः।
आनृशंस्यगुणोपेताः काम-क्रोधविवर्जिताः॥

य इमामिति। त्रिविष्टब्धं त्रिदण्डम् ॥१९॥ अवसीयसे अध्यवस्यासि अनेन धानामुष्टिना सर्वं राज्यादिकं समं संगित्वाविशेषात्॥२०॥इहार्थ इति जीवनार्थे बाह्यमप्यर्थं त्यक्तुमशक्तः कथमान्तरान्देहेन्द्रियादींस्त्यक्ष्यसि। तथा च सर्वसंगत्यत्गप्रतिज्ञा व्यर्थैव किं तर्हि सर्वसंगत्यागरूपमत आह–**का वेति**।देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयाणां त्यागे शुद्धचिन्मात्रस्य तवाहं च तादृशी का मम त्वं च कः। न ह्यसंगचिन्मात्रयोर्द्वयोः परस्परसम्बन्धोऽस्ति भेदकोपाधेरभावात् एवं सति मयि कश्च तेऽनुग्रहो न कश्चिदित्यर्थः॥ २१॥ एवमसंगस्य तव राज्यं कुर्वतो यथा कथंचित्प्रारब्धकर्मावसानपर्यंतं देहं धारयतः कुण्डिकाद्यपेक्षया राज्यमेव मङ्गलमनुग्राहकमित्याह **प्रशाधीत्यादिना**॥२२॥ सौखिकैः परमसुखार्थिभिः संन्यासिभिः संभृतानर्थान् कुंडिकादीन् वक्ष्य यः स्वयमपि तथा करोति स किं नु तद्राज्यादिकं त्यजाति अपि तु नैव त्यजाति किं तु उचितं परिग्रहं त्यक्त्वा दैवोपहतत्वादनुचितं परिग्रहान्तरमेव करोतीत्यसंगत्वमस्य दुर्लभमित्यर्थः॥ २३॥ एतदेवाह–**य इति** ॥ २४॥ सदैव याचमानः परिव्राट्॥ २५॥ स च क्लेशान्दग्ध्वैवोपशाम्यति अग्निवदित्याह–**जातेति** ॥२६॥ एतच्च गृहस्थाधीनमित्याह–**सतामिति**। सतां संन्यासिनां प्रकृतिर्जीवनम्॥ २७॥ ऋजुत्वमेवाह–**असक्त इति** ॥ ३१॥ दानार्थं दानं प्राप्तुं सिता बद्धाः पाशैः मठो मे भूयाच्छिष्यो मे भूयान्मानो मे भूयादित्यादिभिः। आमिषं धनं मठपुस्तकाद्यर्थम्॥३२॥ अनिष्कषाये रागादिदोषवर्जनाभावे॥ ३४॥ साधूनिष्कषायान्॥ ३५॥ + श्रियां निराशैरिति पाठः।

प्रजानां पालने युक्ता दानमुत्तममास्थिताः
इष्टाँल्लोकानवाप्स्यामो गुरुवृद्धोपचायिनः ॥
देवतातिथिभूतानां निर्वपन्तो यथाविधि ।
स्थानमिष्टमवाप्स्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

युधिष्ठिर उवाच ।
वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च
उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥ १
आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चिततानि च
निश्चयश्चैव यो मन्त्रे वेदाहं तं यथाविधि २
त्वं तु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतसमन्वितः ।
शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुं न समर्थः कथञ्चन ३
शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविदः ।
तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि ॥
भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया ।
न्याय्यं युक्तं च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन
युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रियाणां नैपुणेषु च ।
न त्वया सदृशः कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ६
धर्मे सूक्ष्मतरं वाच्यं तत्र दुष्प्रतरं त्वया ।
धनञ्जय न मे बुद्धिमभिशङ्कितुमर्हसि ॥ ७
युद्धशास्त्रविदेव त्वं न वृद्धाः सेवितास्त्वया
संक्षिप्तविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयम्
तपस्त्यागो विधिरिति
निश्चयस्त्वेष धीमताम् ।
परस्परं ज्याय एषां
येषां नैश्रेयसी मतिः ॥
यस्त्वेतन्मन्यसे पार्थ
न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
तत्र ते वर्तयिष्यामि
यथा नैतत्प्रधानतः ॥ १०
तपःस्वाध्यायशीला हि
दृश्यन्ते धार्मिका जनाः ।
ऋषयस्तपसा युक्ता
येषां लोकाः सनातनाः ॥ ११
अजातशत्रवो धीरास्तथाऽन्ये वनवासिनः ।
अरण्ये बहवश्चैव स्वाध्यायेन दिवं गताः १२
उत्तरेण तु पन्थानमार्या विषयनिग्रहात् ।
अबुद्धिजं तमस्त्यक्त्वा लोकांस्त्यागवतां गताः
दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्वन्तं प्रचक्षते ।
एते क्रियावतां लोका ये श्मशानानि भेजिरे
अनिर्देश्या गतिः सा तु
यां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः ।
तस्माद्योगः प्रधानेष्टः
स तु दुःखं प्रवेदितुम् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

अन्तःसंगं त्यक्त्वा वहिः कर्म कुर्वित्युक्तं दूषयन् युधिष्ठिर उवाच–**वेदेति**। अपराणि धर्मशास्त्राणि पराणि ब्रह्मशास्त्राणि 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति त्यजतैव हि 'तज्ज्ञेयम्' इति 'कुरु कर्म त्यज' इति च शास्त्रद्वयं वेद जाने ॥ १ ॥ तयोर्निश्चयमप्यहं वेद। विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेरात्मवेदनेच्छापर्यन्तं कर्मविधयः ॥ २ ॥ 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति'. इति इच्छोत्तरं प्रव्रज्येति कर्मतत्त्यागश्रुत्योर्व्यवस्थामजानंस्त्वं मूर्खोऽसीत्याह-**त्वं त्वित्यादिना** ॥३॥ धर्मे धर्मप्रतिपादकं तत्र विषये दुष्प्रतरं दुरवगाहम् ॥७॥ कस्तर्हि निश्चय इत्यत आह-तप इति। अविधिरनिर्देश्यं ब्रह्म ॥ ९ ॥ एतेषु तपो विभजते-**तप इति** ॥ ११ ॥ **अरण्य इति** । अतिजघन्यं तपोऽपि धनाज्ज्यायः किमुत त्यागविधिरिति भावः ॥ १२ ॥ त्यागमाह—**उत्तरेणेति** ॥ १३ ॥ **श्मशानानीति** । क्रियावतां जन्ममरणसंबंधो दुर्वार इति त्याग एव कर्तव्य इति दर्शितम् ॥ १४ ॥ अविधिमाह–**अनिर्देश्येति** । गतिर्मोक्षः प्रत्यगानन्दरूपः तस्माद्धेतोस्तल्लाभायेत्यर्थः। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सः प्रधानं च तदिष्टश्च प्रधानेष्टः योगेनव ब्रह्म प्राप्यते नान्यथेत्यर्थः । यदाह दक्षः–

'स्वसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीसुखं यथा।
अयोगी नैव जानाति जात्यन्धो वै यथा घटम्' इति ।

स तु दुःखं प्रवेदितुं तुभ्यं ज्ञापयितुं अशक्यस्तव तत्रानधिकारादित्यर्थः ॥ १५ ॥

अनुस्मृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः
अपीह स्यादपीह स्यात्सारासारदिदृक्षया॥
वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च
विपाट्य कदलीस्तंभं सारं ददृशिरे न ते १७
अथैकान्तव्युदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके।
इच्छा-द्वेषसमासक्तमात्मानं प्राहुरिङ्गितैः १८
अग्राह्यं चक्षुषा सूक्ष्ममनिर्देश्यं च तद्गिरा।
कर्महेतुपुरस्कारं भूतेषु परिवर्तते ॥ १९
कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्तृष्णां निगृह्य च
कर्मसन्ततिमुत्सृज्य स्यान्निरालम्बनः सुखी
अस्मिन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गे सद्भिर्निषेविते।
कथमर्थमनर्थाढ्यमर्जुन त्वं प्रशंससि ॥ २१
पूर्वशास्त्रविदोऽप्येवं जनाः पश्यन्ति भारत
क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्मणि
भवन्ति सुदुरावर्ता हेतुमन्तोऽपि पण्डिताः
दृढपूर्वे स्मृता मूढा नैतदस्तीतिवादिनः २३
अनृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।
चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः॥
पार्थ यन्न विजानीमः कस्ताञ्ज्ञातुमिहार्हति.
एवं प्राज्ञाः श्रुताश्चापि महान्तः शास्त्रवित्तमाः
तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै विन्दते महत्।
त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय तत्त्ववित्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

* * *

२०

वैशम्पायन उवाच ।
अस्मिन्वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपाः
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरम् १
देवस्थान उवाच ।
यद्वचः फाल्गुनेनोक्तं न ज्यायोस्ति धनादिति
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदेकान्तमनाः शृणु॥ २
अजातशत्रो धर्मेण कृत्स्ना ते वसुधा जिता।
तां जित्वा च वृथा राजन्न परित्यक्तुमर्हसि ३
चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठिता।
तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ ४
तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बहुदक्षिणैः ।
स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे॥५

अपिर्वार्थे इह वा सारोस्तीह वेति एवमिह वाऽसार इह वेति शास्त्राणि आलोक्य कवयः सारमुपादायासारं परित्यज्य समवस्थिताः सम्यक् निश्चयवन्तो जाता इत्यर्थः ॥ १६ ॥ आरण्यकानि वेदान्तान् ॥१७॥ एकान्तं जनवर्जितं तद्व्युदासेन तत्त्यागेन केचिच्छरीरे स्थितमात्मानं इच्छादिमन्तं प्राहुः। ममेदं भूयादित्यादिभिरिङ्गितैर्लिङ्गैः ॥ १८ ॥ एवं परमतमुपन्यस्य सिद्धान्तमाह—**अग्राह्यमिति** । चक्षुषा समनस्कैश्चक्षुरादिभिरग्राह्यं यतः सूक्ष्मं गिरा वाऽनिर्देश्यम् । कर्महेतुरविद्या तयैव पुरस्कारो ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोहमिति चक्षुर्वागगोचरत्वं यस्य तत्सूक्ष्ममेव विपरिवर्तते जीवरूपेणास्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ कल्याणगोचरं आत्मोन्मुखं निरालम्बनः निरहङ्कारः ॥२०॥ सूक्ष्मगम्ये सूक्ष्मया बुद्ध्या गम्ये सद्भिश्च निषेवितेऽन्तरहङ्कारत्यागरूपे सति कथं बाह्यतमान् अर्थान् उपादेयत्वेन प्रशंससि ॥ २१ ॥ पूर्वशास्त्रविदः कर्मकाण्डविदोऽपि एवमर्थमनर्थत्वेन पश्यन्ति किमुत ज्ञानिनः२२॥ दुरावर्ताः दुःखेनापि सिद्धान्तं ग्राहयितुमशक्याः दृढः पूर्वः प्रागभावीयः संस्कारो येषां ते दृढपूर्वे ।बहुव्रीहावप्यार्षी सर्वनामता ॥ २३ ॥ हे पार्थ यत् यान् लौकिकानप्यर्थान् वयं विजानीमस्तान् इतरः को ज्ञातुमर्हति न कोऽपि यथा एवं प्राज्ञा अपि अस्माकमन्येषां च दुर्ज्ञेया इत्यर्थः ॥ २५ ॥ महद्वैराग्यं महत्परं ब्रह्म तत्त्ववित् तप आदीनामेव ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

अस्मिन्निति।अस्मिन् वाक्यान्तरे वक्तेत्यादिना 'दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुंडनमित्यंतेन ग्रन्थेनात्मविविदिषोत्पत्तेः पूर्वं कर्माणि कर्तव्यानि पश्चात्त्याज्यानीति युधिष्ठिरमतं ब्राह्मणविषयं न तु क्षत्रियविषयमिति प्रतिपाद्यते। वाक्यान्तरे वाक्यावसरे अभिनीततरं युक्तिमत्तरम् ॥ १ ॥ चतुष्पदी चतुराश्रमी ॥ ४ ॥ तामेवाह—**स्वाध्यायेति**। क्रमाद्ब्रह्मचारियतिगृहस्थवानप्रस्थान् बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मनिष्ठांश्च बुद्ध्येथास्तपोनिष्ठांश्च पार्थिव ।
वैखानसानां कौन्तेय वचनं श्रूयते यथा ॥ ६
ईहेत धनहेतोर्यस्तस्यानीहा गरीयसी ।
भूयान्दोषो हि वर्धेत यस्तं धर्ममुपाश्रयेत् ७
कृत्स्नं च धनसंहारं कुर्वन्ति विधिकारणात्।
आत्मानं दूषितो बुद्ध्या भ्रूणहत्यां न बुद्ध्यते
अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।
अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोऽपि दुष्करः ९
यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा
यज्ञोद्दिष्टः पुरुषो रक्षिता च
तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं
धनं ततोऽनन्तर एव कामः ॥ १०
यज्ञैरिन्द्रो विविधै रत्नवद्भि-
र्देवान्सर्वानभ्ययाद्भूरितेजाः ।
तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ
तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ ११
महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा
हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव ।
विश्वाँल्लोकान् व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या
विराजते द्युतिमान्कृत्तिवासाः ॥ १२
आविक्षितः पार्थिवोऽसौ मरुत्तो
वृद्ध्या शक्रं योऽजयद्देवराजम् ।
यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं सन्निविष्टा
यस्मिन्भाण्डं काञ्चनं सर्वमासीत्
हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते
यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यभाग्वीतशोकः ।
ऋद्ध्या शक्रं योऽजयन्मानुषः सं-
स्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये
विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

देवस्थान उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः ॥ १
संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः परमं सुखम् ।
तुष्टेर्न किञ्चित्परतः सा सम्यक्प्रतितिष्ठति २
यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदात्मज्योतिरचिरात्स्वात्मन्येव प्रसीदति॥
न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति
कामद्वेषौ च जयति तदात्मानं च पश्यति ४

वैखानसानां हैरण्यगर्भाणाम् ॥६॥ धनं हेतुः कारणं यस्य तस्य यज्ञादेः यज्ञाद्यर्थं ईहेत धनं तस्यानीहैव गरीयसी 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायात्तामिमं परधर्मं यः क्षत्रिय उपाश्रयेत स दूष्येतेत्याह–**भूयानिति** ॥ ७ ॥ चो हेतौ । यस्माद्विधिकारणात् यज्ञार्थं धनसंहारं धनसंचयम् । **आत्मानमिति**। बुद्ध्या दूषित आत्मानं देहं तद्वात्प्रियं धनं वा अनर्हते अयोग्याय कर्मणे समर्पयति योग्याय च न सः आत्मद्रोहजां भ्रूणहत्यां न बुध्यते सार्धः ॥ ८॥ दानधर्मः शुद्धिधर्मः दैप् शोधने इत्यस्य रूपं पक्षे स्पष्टोऽर्थः॥९॥यज्ञोद्दिष्टो यज्ञार्थमेव आज्ञप्तो वेदेन। यज्ञसृष्ट इति पाठे यज्ञार्थमेव सृष्टः अनन्तरः सन्निहितः यज्ञादेव सर्वकामावाप्तिर्भवतीति भावः ॥ १० ॥ भाण्डमुपकरणं पात्रादि ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

अत्रैवेति । अत्रैव क्षत्रियस्य वैखानसधर्माश्रयणं दोषः पालनयागदानादिकं गुण इत्यस्मिन्नर्थे **एव** ॥१॥ असंतुष्टो हि राजा प्रजाः पीडयत्यतः संतोषमेव स्तौति-**संतोष इति** । सा तुष्टिः ॥ २ ॥ सम्यक्प्रतितिष्ठति येन तदाह-**यदेति** । यदा प्रसीदति तदा तुष्टिः प्रतितिष्ठतीति सम्बन्धः। कदा प्रसीदति यदा कामान् जाग्रदादिविषयान्संहरते–आत्मनि प्रविलापयति तदाऽऽत्मज्योतिः स्वयंज्योतिरात्मा स्वात्मन्येव स्वस्वरूपे एव प्रसीदति द्रष्टृदर्शनेन दृश्यादिभेददर्शनरूपं मलं त्यजति ॥३॥ न बिभेति द्वितीयाभावात् अस्मान्न बिभ्यति अस्य निष्क्रियत्वात् समाधौ व्युत्थाने तु कामक्रोधौ जयति ॥ ४ ॥

यदाऽसौ सर्वभूतानां न द्रुह्यति न कांक्षति।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ५
एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा।
तदात्मना प्रपश्यन्ति तस्माद् बुद्ध्यस्व भारत
अन्ये साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः।
नैकं न चापरे केचिदुभयं च तथापरे॥ ७
यज्ञमेव प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः।
दानमेके प्रशंसन्ति केचिच्चैव प्रतिग्रहम् ॥८॥
केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते
राज्यमेके प्रशंसन्ति प्रजानां परिपालनम् ॥
हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च
केचिदेकान्तशीलिनः
एतत्सर्वं समालोक्य
बुधानामेष निश्चयः ॥
अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः ॥
अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो दया दमः ॥
प्रजनं स्वेषु दारेषु मार्दवं ह्रीरचापलम्।
एवं धर्मं प्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्।
तस्मादेतत्प्रयत्नेन कौन्तेय प्रतिपालय।
यो हि राज्ये स्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः
क्षत्रियो यज्ञशिष्टाशी
राजा शास्त्रार्थतत्त्ववित्।
असाधुनिग्रहरतः
साधूनां प्रग्रहे रतः ॥ १४ ॥
धर्मवर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्तेत धर्मतः।
पुत्रसंक्रामितश्रीश्च वने वन्येन वर्तयन् ॥ १५
विधिना श्रावणेनैव कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः।
य एवं वर्तते राजन्स राजा धर्मनिश्चितः १६
तस्यायं च परश्चैव लोकः स्यात्सफलोदयः।
निर्वाणं हि सुदुष्प्राप्यं बहुविघ्नं च मे मतम् ॥
एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्य-दान-तपःपराः।
आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः॥
प्रजानां पालने युक्ता धर्ममुत्तममास्थिताः।
गोब्राह्मणार्थे युध्यन्तः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम्
एवं रुद्राः सवसवस्तथाऽऽदित्याः परंतप।
साध्या राजर्षिसंघाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः।
अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये
एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशम्पायन उवाच
अस्मिन्नेवान्तरे वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत
निर्विण्णमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमच्युतम् ॥१
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य राज्यं सुदुर्लभम्।
जित्वा चारीन्नरश्रेष्ठ तप्यते किं भृशं भवान्

यदा काले ॥५॥ **एवमिति**। भूतानि अधिकारिजीवाः यथा यथा येन येन प्रकारेण यद्यत्कर्म यज्ञादिकं वा सगुणोपासनं निर्गुणोपासनं वा साङ्गं व्यङ्गं वा करोति तत्तत्कर्म तथा तथा तेन तेन प्रकारेण फलात्मना आविर्भूतं आत्मना स्वानुभवेन पश्यन्ति। एतेन 'तं यथायथोपासते तथैतः प्रेत्य भवति' इति श्रुतेरर्थो दर्शितः तस्मात्सर्वेभ्यो भूतेभ्यो भयं ददद्भयं विन्दत्यभयं दददभयं विन्दतीति बुध्यस्व। सम्यक्प्रजापालनेन त्वमप्यभयं प्राप्नुहीति भावः ॥६॥**अन्य इति**। साम प्रीतिम्। व्यायामं यत्नम्। अपरे एकं ध्यानं न प्रशंसन्ति इति न,अपि तु प्रशंसन्त्येव उभयं सामव्यायामौ एकस्यैव अवस्थाभेदेन प्रशंसन्ति,अपरे तथैव प्रशंसन्ति प्रागुपात्तमेकं ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ पश्चाप्येतान्पक्षान्विवृणोति-**यज्ञेति** त्रिभिः। यज्ञसंन्यासदानैर्देवसर्वभूतविप्राणां प्रीतिर्भवति। प्रतिग्रहं प्रजाभ्यो यजमानेभ्यो वा द्रव्यादानं व्यायामरूपं मन्दाः प्रशंसन्ति ॥ ८ ॥ सर्वपरित्यागेन त्वेकं केचित्। राज्यमेके इत्यादिपादत्रयेण सामव्यायामौ एकस्यैवाह ॥९॥ अन्त्यं पक्षमाह—**केचिदेकान्तशीलिनेति**॥१०॥सिद्धान्तमाह-**अद्रोहेणेति** ॥ ११ ॥ प्रजनं पुत्रोत्पादनं, प्रधानं चासौ इष्टश्चेति समासस्तम् ॥ १२ ॥ प्रग्रहे संग्रहे ॥ १४ श्रावणेन शास्त्रश्रवणाद्विहितेन ॥१६॥ इति श्रीमहा० शान्तिप० रा० नै० भारतभा० एकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१ ॥

२२

अस्मिन्निति। अच्युतं धर्मात् ॥ १ ॥

क्षत्रियाणां महाराज संग्रामे निधनं मतम् ।
विशिष्टं बहुभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ ३ ॥
ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्य धर्मविधिः स्मृतः
क्षत्रियाणां च निधनं संग्रामे विहितं प्रभो
क्षात्रधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः ।
वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ॥५ ॥
ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् क्षत्रधर्मेण वर्ततः ।
प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम्॥६
न त्यागो न पुनर्यज्ञो न तपो मनुजेश्वर ।
क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनम् ॥
स भवान् सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ ।
राजा मनीषी निपुणो लोक दृष्टपरावरः ॥८
त्यक्त्वा सन्तापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि
क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसन्निभम् ॥९॥
जित्वाऽरीन् क्षत्रधर्मेण
प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।
विजितात्मा मनुष्येन्द्र
यज्ञदानपरो भव ॥ १०
इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः क्षत्रियः कर्मणाऽभवत् ।
ज्ञातीनां पापवृत्तीनां जघान नवतीर्नव ॥११
तच्चास्य कर्म पूज्यं च प्रशस्यं च विशांपते
तेनेन्द्रत्वं समापेदे देवानामिति नः श्रुतम्१२
स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः ॥
यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र चिराय विगतज्वरः॥१३
मा त्वमेवं गते किंचिच्छोचेथाः क्षत्रियर्षभ॥
गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिम् १४
भवितव्यं तथा तच्च यद्वृत्तं भरतर्षभ ।
दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्तितुम्१५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेयो
गुडाकेशेन पाण्डवः ।
नोवाच किंचित्कौरव्य-
स्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
व्यास उवाच ।
बीभत्सोर्वचनं सौम्य सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्थितो गार्हस्थ्यमाश्रितः
स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि ।
न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते॥
गृहस्थं हि सदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा ।
भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान् भरस्व महीपते ॥
वयांसि पशवश्चैव भूतानि च जनाधिप ।
गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥५
सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः ।
तं चराद्य विधिं पार्थ दुश्चरं दुर्बलेन्द्रियैः ॥६
वेदज्ञानं च ते कृत्स्नं
तपश्चाचरितं महत् ।
पितृपैतामहं राज्यं
धुर्यवद्वोढुमर्हसि ॥ ७
तपो यज्ञस्तथा विद्या भैक्ष्यमिन्द्रियसंयमः ।
ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्ज्ञानं च शक्तितः॥
ब्राह्मणानां महाराज चेष्टा संसिद्धिकारिका
क्षत्रियाणां तु वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः
यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति ।
दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥१०

त्यागः संन्यासः॥४॥ यज्ञ आत्मयज्ञः समाधिरिति यावत् ॥ ७ ॥ दंशितः सन्नद्धः विजयं धर्मसंहितमिति पाठे प्रशंसन्ति इत्यध्याहारः ॥ ९ ॥ ब्रह्मणः कश्यपस्य नवतीर्नव दशाधिकं शताष्टकम् ॥ ११ ॥ इंद्रत्वमैश्वर्यम् ॥१२॥ इति श्रीम० शां० रा० नै० भारतभा० द्वाविंशोऽध्यायः॥२२॥

२३

एवमुक्त इति ॥ १ ॥ गार्हस्थ्यं गृहस्थस्यायं गार्हस्थ्यस्तम् ॥ २ ॥ तव क्षत्रियत्वात् अरण्यं संन्यासः ॥३॥ दुर्बलानि जितानि च तानि इन्द्रियाणि तैः ॥६॥ **विद्या** आत्मनोऽसंगत्वज्ञानम्, **ज्ञानं** शास्त्रविषयम् ॥८॥

वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं
तपः सुचरितं तथा ॥
द्रविणोपार्जनं भूरि
पात्रे च प्रतिपादनम् ॥ ॥ ११
एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विशांपते ।
इमं लोकममुं चैव साधयन्तीति नः श्रुतम् ।
एषां ज्यायस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते ।
बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः
एता विद्याः क्षत्रियाणां
राजन् संसिद्धिकारिकाः ।
अपि गाथामिमां चापि
बृहस्पतिरगायत ॥ १४
भूमिरेतौ निगिरति सर्पौ बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम्
सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् ।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः ।
संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपम्

व्यास उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संशितव्रतौ ॥
तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥ १९
ततः कदाचिल्लिखितः
शङ्खस्याश्रममागतः ।
यदृच्छयाऽथ शङ्खोऽपि
निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥ २०
सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा
फलानि पातयामास सम्यक्परिणतान्युत ॥
तान्युपादाय विस्रब्धो भक्षयामास स द्विजः
तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागतः २२
भक्षयन्तं तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमब्रवीत् ।
कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥
सोऽब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमुपस्पृत्याभिवाद्य च ।
इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥ २५
तमब्रवीत्तथा शङ्खस्तीव्ररोषसमन्वितः ।
स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम्
गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व वै ।
अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम ॥ ३६
स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालय ।
शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥
इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्नं स नराधिपम् ।
अभ्यगच्छन्महाबाहो लिखितः संशितव्रतः ॥
सुद्युम्नस्त्वन्तपालेभ्यः
श्रुत्वा लिखितमागतम् ।
अभ्यगच्छत्सहामात्यः
पद्भ्यामेव जनेश्वरः ॥ २९
तमब्रवीत्समागम्य स राजा धर्मवित्तमम् ।
किमागमनमाचक्ष्व भगवन्कृतमेव तत् ॥ ३०
एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत् ।
प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ३१
अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि मनुजर्षभ ।
भक्षितानि महाराज तत्र मां शाधि मा चिरम्

सुद्युम्न उवाच ।

प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ३३
स भवानभ्यनुज्ञातः
शुचिकर्मा महाव्रतः ।
ब्रूहि कामानतोऽन्यांस्त्वं
करिष्यामि हि ते वचः ॥ २४

व्यास उवाच ।

संच्छाद्यमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना
नान्यं स वरयामास तस्माद्दण्डादृते वरम् ॥
ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः
करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥
स गत्वा भ्रातरं शङ्खमार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।
धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवांस्तत् क्षन्तुमर्हति ३७

विलशयान्मूषिकान् अप्रवासिनं गृहादिसंगिनम् ॥१५॥ वाहुदां नदीमनु तत्समीपे ॥ १९ ॥ विस्रब्धो ममैवैतानीति निश्चयवान् ॥२२॥ इदं भक्षणं कृतम् ॥२५॥ हे पार्थिवसत्तम मया अदत्तादानं कृतमिति अस्मै राज्ञे कथयस्वेति संबंधः ॥ २६ ॥ अन्तपालेभ्यः द्वारपालेभ्यः ॥ २९ ॥ करिष्येति सन्धिरार्षः ॥ ३१ ॥ अनिसृष्टान्यदत्तानि गुरुणा ज्येष्ठभ्रात्रा ॥३२॥ यथा दण्डधारणे राजा प्रमाणं तथाऽनुज्ञायां हेतुः प्रमाणम् ॥३३॥ शुचिकर्मा मदनुज्ञयैव शोधितदोषः। श्रुतकर्मेति पाठे श्रावितकर्मा। कीर्तनेनापि दोषो नश्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

शङ्ख उवाच ।

न कुप्ये तव धर्मज्ञ न त्वं दूषयसे मम ।
धर्मस्तु तेऽव्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता
त्वं गत्वा बाहुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवान्नृषीन्पितॄंश्चैवं मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्थं प्रचक्रमे ॥ ४०
प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ
ततस्तमब्रवीच्छङ्खस्तपसेदं कृतं मया ।
मा च तेऽत्र विशङ्काऽभूद्दैवमत्र विधीयते ॥

लिखित उवाच ।

किं तु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते ।
यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥ ४३

शङ्ख उवाच ।

एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ।
स च पूतो नरपतिस्त्वं चापि पितृभिः सह

व्यास उवाच ।

स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेयान्वै तेन कर्मणा।
प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा
एष धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम् ।
उत्पथोऽन्यो महाराज मा स्म शोके मनः कृथाः
भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञ सत्तम ।
दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुंडनम्*

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशम्पायन उवाच ।

पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
अरण्ये वसतां तात भ्रातॄणां ते मनस्विनाम् ।
मनोरथा महाराज ये तत्रासन् युधिष्ठिर ॥२
तानि मे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथाः ।
प्रशाधि पृथिवीं पार्थ ययातिरिव नाहुषः ३
अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्विभिः ।
दुःखस्यान्ते नरव्याघ्र सुखान्यनुभवन्तु वै ४
धर्ममर्थं च कामं च भ्रातृभिः सह भारत ।
अनुभूय ततः पश्चात्प्रस्थाताऽसि विशांपते ५
अर्थिनां च पितॄणां च देवतानां च भारत ।
आनृण्यं गच्छ कौन्तेय तत्सर्वं च करिष्यति
सर्वमेधाश्वमेधाभ्यां यजस्व कुरुनन्दन ।
ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिम्
भ्रातॄंश्च सर्वान् क्रतुभिः संयोज्य बहुदक्षिणैः
संप्राप्तः कीर्तिमतुलां पाण्डवेय भविष्यसि ८
विद्मस्ते पुरुषव्याघ्र वचनं कुरुसत्तम ।
शृणुष्वैवं यथा कुर्वन्न धर्माच्च्यवसे नृप ॥ ९
आददानस्य विजयं विग्रहं च युधिष्ठिर ।
समानधर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वर॥१०॥
देशकालप्रतीक्षी यो दस्यून्मर्षयते नृपः ।
शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः
आदाय बलिषड्भागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति
प्रतिगृह्णाति तत् पापं चतुर्थांशेन भूमिपः॥१२

मम मां मया वा न दूषयसे ते त्वया निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् ॥ ३८ ॥ उदकस्यार्थं प्रयोजनं आचमनादि कर्तुमिति शेषः ॥ ४० ॥ आख्यायिकातात्पर्यमाह— **दण्ड इति** ॥४७॥ इति श्रीम० शान्ति० राजधर्मानु० नैल०भा०त्रयोविंशोऽध्यायः॥२३॥*श्लोकषट्कमधिकं ख.

२४

पुनरेवेति ॥ १ ॥ स्वधर्म इति राज्यं कर्तव्यमित्युक्तं भ्रात्रादीनामानृण्यार्थमपि तत्कर्तव्यमित्याह-**अरण्य इत्यादिना** ॥ २ ॥ वचनं हिंसाप्रधानः क्षत्रधर्मो मेमाऽस्त्वित्येवंरूपम् । हे कुरुसत्तम॥९॥ आददानस्य परस्वापहर्तुः समानधर्मः अविषमो धर्मस्तत्र कुशलाः स्थापयन्ति अवश्यकर्तव्यतया व्यवस्थापयन्ति । हे नरेश्वर नरेश्वरमिति पाठान्तरे विजयादिकं कर्तुमिति शेषः ॥ १० ॥ मर्षयते दस्यूनपि न हन्ति एनसा तज्जेन पापेन ॥ ११ ॥

निबोध च यथा तिष्ठन् धर्मान्न च्यवते नृपः।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुद्ध्यन्नपेतभीः ॥१३॥
काम-क्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः।
शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः
दैवेनाभ्याहतो राजा कर्मकाले महाद्युते।
न साधयति यत्कर्म न तत्राहुरतिक्रमम् ॥१५
तरसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः।
पापैः सह न संदध्याद्राज्यं पुण्यं च कारयेत्
शूराश्चार्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर
गोमिनो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥
व्यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्याश्च बहुश्रुताः।
गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन् विश्वसेत विचक्षणः॥

अरक्षिता दुर्विनीतो
मानी स्तब्धोऽभ्यसूयकः।
एनसा युज्यते राजा
दुर्दान्त इति चोच्यते ॥१९ ॥
ये रक्ष्यमाणा हीयन्ते दैवेनाभ्याहता नृप।
तस्करैश्चापि हीयन्ते सर्वं तद्राजकिल्बिषम्
सुमन्त्रिते सुनीते च सर्वतश्चोपपादिते।
पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥
विच्छिद्यन्ते समारब्धाः
'सिद्ध्यन्ते चापि दैवतः।
कृते पुरुषकारं तु
नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥ २२

अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम्
यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पाण्डव ॥ २३
शत्रून्हत्वा हतस्याजौ शूरस्याक्लिष्टकर्मणः।
असहायस्य संग्रामे निर्जितस्य युधिष्ठिर॥२४
यत्कर्म वै निग्रहे शात्रवाणां
योगश्चाग्र्यः पालने मानवानाम्।
कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं स युद्धा-
द्वाजिग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥२५॥
संयुक्तात्मा समरेष्वाततायी
शस्त्रैश्छिन्नो दस्युभिर्वध्यमानः।
अश्वग्रीवः कर्मशीलो महात्मा
संसिद्धार्थो मोदते स्वर्गलोके ॥ २६
धनुर्यूपो रशना ज्या शरः स्रुक्
स्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यम्।
रथो वेदी कामजो युद्धमग्नि-
श्चातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्याः ॥२७
हुत्वा तस्मिन्यज्ञवह्नावथारीन्।
पापान्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी।
प्राणान् हुत्वा चावभृथे रणे स
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २८

राष्ट्रं रक्षन्बुद्धिपूर्वं नयेन
संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा।
सर्वांल्लोकान् व्याप्य कीर्त्या मनस्वी
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ २९
दैवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं
योगन्यासैः पालयित्वा महीं च।
तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ३०
विद्वांस्त्यागी श्रद्दधानः कृतज्ञ-
स्त्यक्त्वा लोकं मानुषं कर्म कृत्वा।
मेधाविनां विदुषां संमतानां
तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ ३१
सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्राज्यं पालयित्वा महात्मा
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ॥ ३२
जित्वा संग्रामान्पालयित्वा प्रजाश्च
सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान्
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणे मोदते देवलोके ॥ ३३

आतिष्ठन्निति छेदः। धर्मशास्त्राणां निग्रहादतिलङ्घनाज्जातादधर्माद्धेतोश्च्यवते। तानि अनुरुध्यन्नपेतभीश्च भवति ॥ १३ ॥ गां वाचं मिमते विचारयन्ति ते गोमिनो ब्रह्मकर्मकाण्डार्थविदो ब्राह्मणाः गोमन्तो वा धनिनो वैश्याः ॥ १७ ॥ स्तब्धो मान्यानमानयन् अभ्यसूयको गुणेषु दोषदृष्टिः ॥ १९ ॥ ये जनाः दैवेन अवर्षणादिना ॥ २० ॥ मंत्रनीतिसहायाद्युपेते पुरुषकारे कृतेऽपि यदि जना हीयन्ते म्रियन्ते वा तर्हि राज्ञोऽधर्मो नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ शत्रून्हत्वा प्राप्य ततः शत्रोः सकाशादाजौ हतस्य वधं प्राप्तस्य तत्र हेतुरसहायस्येति ॥ २४ ॥ यत्कर्म कर्तव्यं तत्कर्म कृत्वेति संबन्धः ॥ २५ ॥ कामजः क्रोधः युद्धमूलभूतोऽग्निः चातुर्होत्रं ब्रह्माद्याः ऋत्विजश्चतुरश्चत्वारः ॥ २७ ॥ संत्यक्तात्मा त्यक्ताहंकारः ॥ २९ ॥ योगः क्रियायामुत्साहो न्यासा अभिमानत्यागास्तैर्युक्तां दैवीं सिद्धिं यज्ञादिक्रियामन्यदीयां मानुषीं च सिद्धिं दंडनीतिं महीं च पालयित्वेति योजना। स्वयं च यज्ञशीलः ॥ ३० ॥ मानुषं लोकमिति संबन्धः तनुत्यजां प्रयागादौ ॥ ३१ ॥

वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः
सन्तो विद्वांसोऽर्हयन्त्यर्हणीयम्।
स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य
सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा॥३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये
*चतुर्विंशतितमोऽध्यायः॥ २४ ॥

२५

वैशम्पायन उवाच।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनञ्जये।
व्यासमामंत्र्य कौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः
युधिष्ठिर उवाच।
न पार्थिवमिदं राज्यं
न भोगाश्च पृथग्विधाः।
प्रीणयन्ति मनो मेऽद्य
शोको मां रुन्धयत्ययम्॥ २॥
श्रुत्वा वीरविहीनानामपुत्राणां च योषिताम्
परिदेवयमानानां शान्ति नोपलभे मुने॥ ३
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदां वरः।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो वेदपारगः॥ ४
व्यास उवाच।
न कर्मणा लभ्यते चेज्यया वा
नाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित्।
पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा
कालेन सर्वं लभते मनुष्यः॥ ५
न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं
प्राप्तुं विशेषं मनुजैरकाले।
मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान्
कालो हि कार्यं प्रति निर्विशेषः॥६
नाभूतिकालेषु फलं ददन्ति
शिल्पानि मन्त्राश्च तथौषधानि।
तान्येव कालेन समाहितानि
सिद्ध्यन्ति वर्धन्ति च भूतिकाले ७
कालेन शीघ्राः प्रवहन्ति वाताः
कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति।
कालेन पद्मोत्पलवज्जलं च
कालेन पुष्यन्ति वनेषु वृक्षाः॥ ८
कालेन कृष्णाश्च सिताश्च रात्र्यः
कालेन चन्द्रः परिपूर्णबिम्बः।
नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां
नाकालवेगाः सरितो वहन्ति॥ ९
नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च
मृगद्विपाः शैलमृगाश्च लोके।
नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा
नायान्त्यकाले शिशिरोष्णवर्षाः १०
नाकालतो म्रियते जायते वा
नाकालतो व्याहरते च बालः।
नाकालतो यौवनमभ्युपैति
नाकालतो रोहति बीजमुप्तम्॥ ११
नाकालतो भानुरुपैति योगं
नाकालतोऽस्ताङ्गिरिमभ्युपैति।
नाकालतो वर्धते हीयते च
चन्द्रः समुद्रोऽपि महोर्मिमाली १२
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
गीतं राज्ञा सेनजिता दुःखार्तेन युधिष्ठिर॥
सर्वानेवैष पर्यायो मर्त्यान् स्पृशति दुःसहः।
कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्वपार्थिवाः॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः २४॥

* अष्टौ श्लोका अधिकाः ख पुस्तके।

२५

द्वैपायनेति। कुपिते राज्यकारणात्॥ १॥ रुन्धयति शोकोपहतो गुरूणां बन्धूनां वा वाक्यं न शृणोतीति भावः॥ २॥ वीरविहीनानां पतिहीनानाम्॥ ३॥ न लभ्यते वीरो हतवीराभिर्वीरपत्नीभिरित्यर्थः। नापि ताभ्यः कश्चित्पतिं दातुं समर्थोऽस्तीत्यर्थः। कालेन लभते न त्वकालेऽतस्तासां पतिलाभकालोऽतीत इति न ताः शोच्याः॥ ५॥ विशेषं विगतं शेषं अस्यास्ति तत् विशेषं पुत्रादिकम्॥ ६॥ ददन्ति ददते॥ ७॥ अस्तंगिरिं भानुरभ्युपैति॥ १२॥ सेनजिता पुत्रशोककृतदुःखार्तेन॥ १३॥ पर्यायः कालगतिः॥ १४॥

घ्नन्ति चान्यान्नरान् राजं-
स्तानप्यन्ये तथा नराः ।
संज्ञैषा लौकिकी राज-
न्न हिनस्ति न हन्यते ॥ १५
हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः ।
स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायन्दुःखस्यापचितिं चरेत्
स किं शोचसि मूढः सन्
शोच्यान् किमनुशोचसि ।
यस्य दुःखेषु दुःखानि
भयेषु च भयान्यपि ॥ १८
आत्मापि चायं न मम सर्वापि पृथिवी मम ।
यथा मम तथाऽन्येषामिति पश्यन्न मुह्यति ॥
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥
एवमेतानि कालेन प्रियद्वेष्याणि भागशः ।
जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥
दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते ॥
तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम्
सुखमेव हि दुःखान्तं कदाचिद्दुःखतः सुखम् ।
तस्मादेतद्द्वयं जह्याद्य इच्छेच्छाश्वतं सुखम् ॥
सुखान्तप्रभवं दुःखं दुःखान्तप्रभवं सुखम् ।
यन्निमित्तो भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमूर्छितः
आयासो वाऽपि यन्मूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत्
सुखं वा यदि वा दुःखं
प्रियं वा यदि वाऽप्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत
हृदयेनापराजितः ॥ २६
ईषदप्यङ्ग दाराणां पुत्राणामाचरन्प्रियम् ।
ततो ज्ञास्यसि कः कस्य केन वा कथमेव च
ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
त एव सुखमेधन्ते मध्यमः क्लिश्यते जनः २८
इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् ।
परावरज्ञो लोकस्य धर्मवित्सुखदुःखवित् ॥
‡येन दुःखेन यो दुःखी
न स जातु सुखी भवेत् ।
दुःखानां हि क्षयो नास्ति
जायते ह्यपरात्परम् ॥ ३०
सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
पर्यायतः सर्वमवाप्नुवन्ति
तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ३१

न हिनस्ति न हन्यते हननस्य कर्ता कर्म वा न भवति तेन कर्त्रात्मवादो देहात्मवादश्च तार्किकलोकायतिकमतौ क्रमेण निरस्तौ ॥ १५ ॥ कश्चित्तार्किकः अपरः सांख्यः स्वभावतः चित्सत्तातः भूतानां देहाद्याकाराणां प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिनाशौ नियतौ आत्मा न कर्ता नाप्यकर्ता किं तु स्वसत्तामात्रेण महाह्रदतरङ्गाणां मरीचय इव भूतानामुत्पत्तिविनाशयोर्हेतुरिति भावः ॥ १६ ॥ मौढ्यात् ध्यायन्नेवापचितिं प्रतीकारं चरेन्न त्वध्यायन् ॥ १७ ॥ शोच्यान् शोकाक्रान्तान्बालविधवया दुहित्रा तुल्यान् दुःखेषु शोकजेषु मनस्तापेषु दुःखानि शिरस्ताडनादीनि दुःखादेर्द्विगुणीकरणं मूढकार्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ मोहनिवृत्तेरवधिमाह-**आत्मेति** । अयं व्यावहारिक आत्मा अहंप्रत्ययविषयः सोऽपि मम स्वरूपं न मत्तः पृथग्भूतत्वात् सर्वा पृथिवीति सर्वप्रपञ्चोपलक्षणं सर्वं वा ममैव स्वरूपम् । यथाहं सर्वस्मादन्यः सर्वात्मा च तथाऽन्येऽपीत्याह-**यथेति** । एवमद्वैतात्मतत्त्वं पश्यन्न मुह्यतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ‘तरति शोकमात्मवित्’ इति ॥ १९ ॥ यानि प्रियाणि तान्येव काले दुःखानि भवन्ति । यानि द्वेष्याणि तान्येव सुखानि तस्माद्वातजडस्य ताडनमिव सर्वदुःखमेव मोहात्सुखवद्विभातीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तृष्णाया याऽऽर्तिरनवस्थितचित्तता तज्जं दुःखं दुःखस्यार्तिविनाशस्तज्जं सुखम् ॥२२॥ सन्ततेयं सुखदुःखधारा इत्यतस्त्याज्यैवेत्याह-**सुखस्येत्यादिना** ॥ २३ ॥ दुःखमूर्छितः दुःखेन वर्धितः । एकाङ्गमपि सर्पदष्टाङ्गुष्ठवत् त्यजेत् किमुत बाह्यं राज्यादीति भावः ॥ २५ ॥ हृदयेन शोकमूलेन ॥ २६ ॥ प्रियं आचरन्कुर्वन्केन हेतुना कथं केन प्रकारेण कस्य संबन्धीति ज्ञास्यसि ॥ २७ ॥ मूढतमाः प्रसुप्तनरवज्जडाः बुद्धेः परं ब्रह्म गताः प्राप्ताः अतस्त्वमधमस्तु न भवसि मध्यमोऽपि मा भूरित्यर्थः ॥२८॥ येन तृष्णादिनिमित्तेन ॥ ३० ॥ भवाभवौ ऐश्वर्यानैश्वर्ये ॥ ३१ ॥ ‡ **परदुःखेन** इति पाठः ।

दीक्षां राज्ञः संयुगे युद्धमाहु-
र्योगं राज्ये दण्डनीत्यां च सम्यक् ।
वित्तत्यागो दक्षिणानां च यज्ञे
सम्यग्दानं पावनानीति विद्यात् ३२
रक्षन् राज्यं बुद्धिपूर्वं नयेन
संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
सर्वाँल्लोकान् धर्मदृष्ट्या चरंश्चा-
प्यूर्ध्वं देहान्मोदते देवलोके ॥ ३३
जित्वा संग्रामान्पालयित्वा च राष्ट्रं
सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाश्च ।
युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणो मोदते देवलोक ॥ ३४
सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
सम्यग्राज्यं पालयित्वा च राजा ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे
पूतात्मा वै मोदते देवलोके ॥ ३५
यस्य वृत्तं नमस्यन्ति
स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।
पौरजानपदामात्याः
स राजा राजसत्तमः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनजिदुपाख्याने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

स.
258.2923
नि 25 भी

२६

वैशम्पायन उवाच ।
अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदारधीः ।
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः १
यदेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति
न स्वर्गो न सुखं नार्थो निर्धनस्येति तन्मृषा
स्वाध्याययज्ञसंसिद्धा दृश्यन्ते बहवो जनाः
तपोरताश्च मुनयो येषां लोकाः सनातनाः ॥
ऋषीणां समयं शश्वद्ये रक्षन्ति धनञ्जय ।
आश्रिताः सर्वधर्मज्ञा देवास्तान्ब्राह्मणान्विदुः
स्वाध्यायनिष्ठान् हि ऋषीन्
ज्ञाननिष्ठांस्तथाऽपरान् ।
बुद्ध्येथाः सन्ततं चापि
धर्मनिष्ठान् धनञ्जय ॥ ५ ॥
ज्ञाननिष्ठेषु कार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पाण्डव
वैखानसानां वचनं यथा नो विदितं प्रभो
'अजाश्च पृश्नयश्चैव सिकताश्चैव भारत ।
अरुणाः केतवश्चैव स्वाध्यायेन दिवं गताः'॥
अवाप्यैतानि कर्माणि वेदोक्तानि धनञ्जय ।
दानमध्ययनं यज्ञो निग्रहश्चैव दुर्ग्रहः ॥८॥
दक्षिणेन च पन्थानमर्यम्णो ये दिवं गताः ।
एतान् क्रियावतां लोकानुक्तवान्पूर्वमप्यहम्।
उत्तरेण तु पन्थानं नियमाद्यं प्रपश्यसि ।
एते यागवतां लोका भान्ति पार्थ सनातनाः
तत्रोत्तरां गतिं पार्थ प्रशंसन्ति पुराविदः ।
संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः परमं सुखम् ॥
तुष्टेर्न किञ्चित्परमं सा सम्यक् प्रतितिष्ठति
विनीतक्रोधहर्षस्य सततं सिद्धिरुत्तमा ॥ १२

दीक्षामिति। राज्ञो यागयोगसंन्यासस्थानीयाः युद्धं, पालनं, क्रतौ वित्तत्यागश्चेति तान्येवास्य पावनानीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ संत्यक्तात्मा निरहङ्कारः ॥ ३३ ॥
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

अस्मिन्नेवेति ॥ १ ॥ समयमध्ययनसंप्रदायस्याविच्छेदम् आश्रिता आश्रमिणः ब्रह्मचारिण इत्यर्थः ॥४॥ कार्याणि राजकार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि तद्वशसाऽनुष्ठानीत्यर्थः । तथाहि । धर्माधर्मसंनिर्णयार्थं सर्वपर्षदमुपक्रम्य एको वाऽध्यात्मवित्तम इति स्मरन्ति । पर्षत्त्वेन वरणीय इति शेषः। **कव्यानीति** पाठे पित्र्याणि हवींषि ज्ञाननिष्ठेभ्य एव देयानीत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिपाद्यानि इत्येव वैखानसानां वानप्रस्थानां वचनम् ॥ ६ ॥ अजादयो वालखिल्यवदृषीणां गणविशेषाः ॥ ७ ॥ एतान् द्युरूपान् क्रियावतां कर्मिणाम् ॥ ९ ॥ उत्तरेण उत्तरतः स्थितम् ॥१०॥ गतिद्वयादप्यधिकमाह-**संतोष इति**। संतोषः परं वैराग्यम्। परमं सुखं कैवल्यम्॥११॥ सा तुष्टिः परमवैराग्याभिधा उत्तमा सिद्धिः विनीतक्रोधहर्षस्य क्रोधादिजयिनः सम्यक् प्रतितिष्ठति इतरस्य तु नेत्यर्थः ॥१२ ॥

5345
पुस्तकालय

अत्राप्युदाहरन्तीमां गाथां गीतां ययातिना
‘योऽभिप्रेत्याहरेत्कामान्कूर्मोङ्गानीव सर्वशः
यदा चायं न बिभेति
यदा चास्मान्न बिभ्यति।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि
ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १४ ॥

यदा न भावं कुरुते सर्वभूतेषु पापकम्।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥१५
विनीतमानमोहश्च बहुसङ्गविवर्जितः।
तदाऽऽत्मज्योतिषः साधोर्निर्वाणमुपपद्यते’
इदं तु शृणु मे पार्थ ब्रुवतः संयतेन्द्रियः।
धर्ममन्ये वृत्तमन्ये धनमीहन्ति चापरे ॥१७॥
धनहेतोर्य ईहेत तस्यानीहा गरीयसी।
भूयान्दोषो हि वित्तस्य यश्च धर्मस्तदाश्रयः।

प्रत्यक्षमनुपश्यामि त्वमपि द्रष्टुमर्हसि।
वर्जनं वर्जनीयानामीहमानेन दुष्करम्।
ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्त्वं तेषु दुर्लभम्।
द्रुह्यतः प्रैति तत्प्राहुः प्रातिकूलं यथातथम् ॥
यस्तु संभिन्नवृत्तः स्याद्वीतशोकभयो नरः।
अल्पेन तृषितो द्रुह्यन् भ्रूणहत्यां न बुध्यते ॥
दुष्यन्त्याददतो भृत्या नित्यं दस्युभयादिव
दुर्लभं च धनं प्राप्य भृशं दत्वाऽनुतप्यते ॥
अधनः कस्य किं वाच्यो
विमुक्तः सर्वशः सुखी।
देवस्वमुपगृह्यैव
धनेन न सुखी भवेत् ॥ २३
तत्र गाथां यज्ञगीतां कीर्तयन्ति पुराविदः।
त्रयीमुपाश्रितां लोके यज्ञसंस्तरकारिकाम् ॥
‘यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा
यज्ञाय सृष्टः पुरुषो रक्षिता च।
तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं
धनं न कामाय हितं प्रशस्तम्’॥२५
एतत्स्वार्थं च कौन्तेय धनं धनवतां वर।
धाता ददाति मर्त्येभ्यो यज्ञार्थमिति विद्धि तत
तस्माद्बुद्ध्यन्ति पुरुषा
न हि तत्कस्यचिद्ध्रुवम्।

श्रद्दधानस्ततो लोको
दद्याच्चैव यजेत च ॥ २७ ॥
लब्धस्य त्यागमित्याहुर्न भोगं न च संक्षयम
तस्य किं सञ्चयेनार्थः कार्ये ज्यायसि तिष्ठति
ये स्वधर्मादपेतेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः।
शतं वर्षाणि ते प्रेत्य पुरीषं भुञ्जते जनाः॥२९
अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते।
अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोऽपि दुष्करः॥३०
लब्धानामपि वित्तानां
बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ॥
अपात्रे प्रतिपत्तिश्च
पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनप० युधिष्ठिरवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः२६*

आत्मज्योतिषः आत्मज्ञस्य निर्वाणं मोक्षः ॥ १६ ॥ वृत्तं शीलं ईहन्ति ईहन्ते ॥ १७ ॥ धनहेतोः धर्माय वित्तस्यार्जने इति शेषः। तदाश्रयो धर्मो यज्ञादिस्तस्मिन्नपि भूयान्दोषोऽस्ति ॥ १८ ॥ ईहमानेन धनार्थिना १९॥सम्यक्त्वं साधुकर्म द्रुह्यतः द्रोहयुक्तानेव तद्धनं प्रैति न त्वद्रोहानिति प्राहुः हिंसां विना धनप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः। प्राप्तमपि यथायथं सर्वथा प्रातिकूलं नानाभयहेतुत्वात् ॥ २० ॥ संभिन्नवृत्तः संकीर्णस्वभावः वीतं गतं भाविशोकजं भयं यस्मात्स वीतशोकभयः। अल्पेन धनेन हेतुना तृषितः तृष्णावान् सन् द्रुह्यन् तन्न द्रोहेण जायमानां ब्रह्महत्यां न बुध्यते। लोभी अल्पार्थेऽपि ब्रह्महत्यां अर्जयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ दुर्लभं धनं प्राप्यानुकूलेभ्योऽपि भृत्येभ्यो दत्वा दस्युभयादिव भृशमनुतप्यत इति संबन्धः। वित्तव्यय महद्दुःखं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ देवस्वं तथा ‘त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्द्विजः। प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत्’ इति स्मृतेरल्पमपि संचितं धनं देवस्वमेव। तदापि उपसंगृह्य देवेभ्योऽदत्त्वैव न तेन तावतापि सुखी भवेत्किं तु ‘लाभाल्लोभः प्रवर्तते’ इति न्यायेन तृष्णाधिक्याद्दुःखमेवानुभवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ गाथां वैदिकजने यज्ञप्रतिष्ठाकरीम् ॥ २४ ॥ तामाह-**यज्ञायेति** ॥ २५ ॥ एतद्धनं स्वार्थे चायज्ञार्थेऽपि ॥ २६ ॥ **तस्मादिति**। धनस्वाम्यं तस्यापि नास्तीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः‘मा गृधः कस्यस्विद्धनम्’इति। फलितमाह-**श्रद्धान इति** ॥ २७ ॥ इत्याहुः प्रशस्तमाहुरित्यर्थः। कार्ये त्यागरूपे ॥ २८ ॥ अपात्रे धनं न देयमित्याह-**य इति** ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

* अयमध्यायः खपुस्तके नास्ति।

२७

युधिष्ठिर उवाच ।
अभिमन्यौ हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च ।
धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ ॥ १
वृषसेने च धर्मज्ञे धृष्टकेतौ तु पार्थिवे ।
तथाऽन्येषु नरेन्द्रेषु नानादेश्येषु संयुगे ॥ २
न च मुञ्चति मां शोको
ज्ञातिघातिनमातुरम् ।
राज्यकामुकमत्युग्रं
स्ववंशोच्छेदकारिणम् ॥ ३
यस्याङ्के क्रीडमानेन मया वै परिवार्तितम् ।
स मया राज्यलुब्धेन गाङ्गेयो युधि पातितः
यदा ह्येनं विघूर्णन्तमपश्यं पार्थसायकैः।
कम्पमानं यथा वज्रैः प्रेक्ष्यमाणं शिखण्डिना
जीर्णसिंहमिव प्रांशुं नरसिंहं पितामहम् ।
कीर्यमाणं शरैर्दृष्ट्वा भृशं मे व्यथितं मनः ॥ ६
प्राङ्मुख सीदमानं च रथे पररथारुजम् ।
घूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कश्मलोऽभवत्॥
यः स बाणधनुष्पाणिर्योधयामास भार्गवम्।
बहून्यहानि कौरव्यः कुरुक्षेत्रे महामृधे ॥ ८
समेतं पार्थिवं क्षत्रं वाराणस्यां नदीसुतः।
कन्यार्थमाह्वयद्वीरो रथेनैकेन संयुगे ॥ ९
येन चोग्रायुधो राजा चक्रवर्ती दुरासदः।
दग्धश्चास्त्रप्रतापेन स मया युधि घातितः ॥
स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाञ्चाल्यं यः शिखंडिनं
न बाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः
यदैनं पतितं भूमावपश्यं रुधिरोक्षितम् ।
तदैवाविशदत्युग्रो ज्वरो मां मुनिसत्तम ॥
येन संवर्धिता बाला येन स्म परिरक्षिताः ।
स मया राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।
अल्पकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन घातितः
आचार्यश्च महेष्वासः सर्वपार्थिवपूजितः
अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं प्रति ॥
तन्मे दहति गात्राणि यन्मां गुरुरभाषत ।
सत्यमाख्याहि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः
सत्यमामर्षयन् विप्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ।
कुञ्जरं चान्तरं कृत्वा मिथ्योपचरितं मया ॥
सुभृशं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।
सत्यकञ्चुकमुन्मुच्य मया स गुरुराहवे ॥१७
अश्वत्थामा हत इति निरुक्तः कुञ्जरे हते ।
काँल्लोकांस्तु गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करं
अघातयं च यत्कर्णं समरेष्वपलायिनम् ॥१९
ज्येष्ठभ्रातरमत्युग्रं को मत्तः पापकृत्तमः ।
अभिमन्युं च यद्बालं जातं सिंहमिवाद्रिषु॥
प्रावेशयमहं लुब्धो वाहिनीं द्रोणपालिताम्
तदाप्रभृति बीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुम्
कृष्णं च पुण्डरीकाक्षं किल्बिषी भ्रूणहा यथा
द्रौपदीं चापि दुःखार्तां पञ्चपुत्रैर्विनाकृताम्
शोचामि पृथिवीं हीनां पञ्चभिः पर्वतैरिव ।
सोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः
आसीन एवमेवेदं शोषयिष्ये कलेवरम् ।
प्रायोपविष्टं जानीध्वमथ मां गुरुघातिनम् ॥
जातिष्वन्यास्वपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत्
न भोक्ष्ये न च पानीयमुपभोक्ष्ये कथञ्चन ॥
शोषयिष्ये प्रियान्प्राणानिहस्थोऽहं तपोधनाः
यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः ॥
सर्वे मामनुजानीत त्यक्ष्यामीदं कलेवरम् ।
वैशम्पायन उवाच ।
तमेवंवादिनं पार्थं बन्धुशोकेन विह्वलम् ॥
मैवमित्यब्रवीद्व्यासो निगृह्य मुनिसत्तमः ॥
व्यास उवाच ।
अतिवेलं महाराज न शोकं कर्तुमर्हसि ।
पुनरुक्तं तु वक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ॥
संयोगा विप्रयोगान्ता जातानां प्राणिनां ध्रुवं
बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ॥३०
सर्वे क्षयान्ता निचयाः
पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता
मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ३१
सुखं दुःखान्तमालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयं
भूतिः श्रीर्ह्रीर्धृतिः कीर्तिर्दक्षे वसति नालसे

२७

अभिमन्याविति ॥ १ ॥ वृषसेने कर्णे । पाठान्तरे वसुषेणोऽपि स एव ॥ २ ॥ पररथारुजं परस्थानां पीडकम् ॥ ७ ॥ आमर्शयन् निश्चिन्वन् ॥ १६ ॥ अतिवेलमत्यर्थम् ॥ २९ ॥ आलस्यं तत्काले सुखमपि दुःखान्तं, दाक्ष्यं तत्काले दुःखमपि सुखोदयम् । भूतिः अणिमादिः ॥३२॥

नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
न च प्रज्ञालमर्थेभ्यो न सुखेभ्योऽप्यलं धनम्
यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु
अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वं कर्मणां नृप ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये
सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

* * *

२८

वैशम्पायन उवाच ।
ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिसृक्षतः
ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत
व्यास उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अश्मगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
अश्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको नृपः ।
संशयं परिपप्रच्छ दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३
जनक उवाच ।
आगमे यदि वाऽपाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च
नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता ॥ ४
अश्मोवाच ।
उत्पन्नमिममात्मानं नरस्यानन्तरं ततः ।
तानि तान्यनुवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च
तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपपद्यते *
तदस्य चेतनामाशु हरत्यभ्रमिवानिलः ॥ ६
अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि
नास्मि केवलमानुषः ।
इत्येभिर्हेतुभिस्तस्य
त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यते ॥ ७
संप्रसक्तमना भोगान्
विसृज्य पितृसंचितान् ।
परिक्षीणः परस्वाना-
मादानं साधु मन्यते ॥ ८
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् ।
प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥
ये च विंशतिवर्षा वा त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
परेण ते वर्षशतान्न भविष्यन्ति पार्थिव ॥१०
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।
सर्वप्राणभृतां वृत्तं प्रेक्षमाणस्ततस्ततः ॥ ११
मानसानां पुनर्योनिर्दुःखानां चित्तविभ्रमः ।
अनिष्टोपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ॥ १२
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम्
विविधान्युपवर्तन्ते तथा संस्पर्शजान्यपि ॥
जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि१४
न कश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरामृत्यू हि मानवः
अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वसुन्धराम् ।
सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितम्
प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहारो न विद्यते १६

अत एव कर्मभ्य एव कर्मणां त्यागे त्वं नेशो न प्रभुः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ * **यद्यदेवोपसेवते** इति पाठः ।

२८

ज्ञातीति । अभ्युत्सिसृक्षतः त्यक्तुमिच्छतः ॥ १ ॥ कल्याणमिच्छता सुखादिकं कथं प्रतिपत्तव्यं केन प्रकारेण इष्टत्वेन अनिष्टत्वेन उदासीनत्वेन वा ज्ञातव्यम् ॥ ४ ॥ आत्मानं देहं उत्पन्नमनु अनन्तरं अव्यवधानेनैव देहस्वभावप्राप्ते सुखादौ हर्षविषादौ न कुर्वीत, किं तु उदासीनेनैवेति भावः ॥ ५ ॥ प्रसिच्यते क्लिन्नं श्लथं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ भोगान् भोग्यार्थान् धनादीन् विसृज्य भोगेन नटनर्तकादिद्वारा व्ययीकृत्य, आदानं चौर्यं साधु हितम् ॥ ८ ॥ असांप्रतमयुक्तं यथा स्यात्तथा इषुभिः प्रतिषेधन्ति निघ्नन्तीत्यर्थः । लुब्धा व्याधाः ॥९॥ ये चोरास्ते परेण विंशत्यादिवर्षादूर्ध्वं वर्षशतात् शतवर्षपर्यन्तं न भविष्यन्ति न जीविष्यन्ति। चौर्यप्रसक्ताः सद्य एव मार्यन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥ तेषां दारिद्र्योत्थानां भैषज्यं प्रतीकारं तमेवाह—**सर्वेति** । 'दुःखे दुःखाधिकान्पश्येत्सुखे पश्येत्सुखाधिकान् । आत्मानं हर्षशोकाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेत्' इति भावः ॥११॥ विभ्रमो विपर्यासः अनिष्टेऽपीष्टबुद्धिरिष्टे चानिष्टबुद्धिरिति आनिष्टं पुत्रशोकादि तत्प्राप्तिर्वा ॥ १२ ॥ संस्पर्शजानि विषयसङ्गजानि ॥ १३ ॥ प्राप्तव्यं भोक्तव्यम् ॥ १६ ॥

पूर्वे वयसि मध्ये वाऽप्युत्तरे वा नराधिप ।
अवर्जनीयास्तेऽर्था वै कांक्षिता ये ततोऽन्यथा
अप्रियैः सह संयोगो विप्रयोगश्च सुप्रियैः ।
अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्तते ॥ १८
प्रादुर्भावश्च भूतानां देहत्यागस्तथैव च ।
प्राप्तिर्व्यायामयोगश्च सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् १९
गन्ध-वर्ण-रस-स्पर्शा निवर्तन्ते स्वभावतः ।
तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्तते ॥ २०
आसनं शयनं यानमुत्थानं पान-भोजनम् ।
नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवत्युत ॥ २१
वैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तश्च दुर्बलाः ।
श्रीमन्तश्चापरे षण्ढा विचित्रः कालपर्ययः २२
कुले जन्म, तथा वीर्यमारोग्यं रूपमेव च ।
सौभाग्यमुपभोगश्च भवितव्येन लभ्यते २३
सन्ति पुत्राः सुबहवो
दरिद्राणामनिच्छताम् ।
नास्ति पुत्रः समृद्धानां
विचित्रं विधिचेष्टितम् ॥ २४
व्याधिरग्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षाश्वापदो विषम् ।
ज्वरश्च मरणं जन्तोरुच्चाच्च पतनं तथा ॥ २५
निर्माणे यस्य यद्दिष्टं तेन गच्छाति सेतुना ।
दृश्यते नाप्यतिक्रामन्न निष्क्रान्तोऽथवा पुनः
दृश्यते चाप्यतिक्रामन्न निग्राह्योऽथवा पुनः
दृश्यते हि युवैवेह विनश्यन्वसुमान्नरः ।
दरिद्रश्च परिक्लिष्टः शतवर्षो जरान्वितः २७
अकिञ्चनाश्च दृश्यन्ते पुरुषाश्चिरजीविनः ।
समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतङ्गवत्
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ते दरिद्राणां च सर्वशः
अहमेतत्करोमीति मन्यते कालनोदितः ।
यद्यदिष्टमसन्तोषाद्दुरात्मा पापमाचरेत् ॥३०
मृगयाऽक्षाः स्त्रियः पानं
प्रसङ्गा निन्दिता बुधैः ।
दृश्यन्ते पुरुषाश्चात्र
संप्रयुक्ता बहुश्रुताः ॥ ३१
इति कालेन सर्वार्थानीप्सितानीप्सितानिह
स्पृशन्ति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते३२
वायुमाकाशमग्निं च
चन्द्रादित्यावहःक्षपे ।
ज्योतींषि सरितः शैलान्
कः करोति बिभर्ति च ॥ ३३
शीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परिवर्तते ।
एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरर्षभ ॥ ३४
नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः ।
त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवम् ॥
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ३६
ये चैव पुरुषाः स्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः ।
ये चानाथाः परान्नादाः कालस्तेषु समक्रियः
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम्
नैवास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित्
पथि सङ्गतमेवेदं दारबन्धुसुहृज्जनैः ॥ ३९
क्वासे क्व च गमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः
कस्मात्किमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेन्मनः ४०
अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ।
पथि सङ्गतमेवैतद्भ्राता माता पिता सखा४१
न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः ।
आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुभूषता ४२

तेऽर्था जरादयः पदार्थाः ततोऽन्यथाऽजरत्वादिरूपेण ये मनुष्यस्य कांक्षिता इष्टाः ॥१७॥ विधानमदृष्टम् ॥१८॥ **प्राप्तिर्लाभो व्यायामः** श्रमः अलाभ इति यावत्, तयोर्योगः प्रतिष्ठितं विधानमित्यनुषज्यते ॥ १९ ॥ **गन्धेति**। फलस्था गन्धादयो निवर्तन्ते पूर्वे पूर्वे उत्तरे उत्तरे उपयान्ति तथैव सुखादीनि अप्रत्याख्येयानि अनुसृत्य नर्तते विद्वान् ॥ २० ॥ बुभुक्षाः क्षुत्प्रभृतयः ॥२५॥ निर्माणेऽदृष्टे सेतुना कर्ममर्यादया अतिक्रामन्नतिपापी अनिष्क्रान्तो न दृश्यते किं तु पापेन सद्यो बध्यत एव कश्चित्तु निग्राह्यो न भवतीत्यपि दृश्यते ॥२६॥ प्रसङ्गात् युद्धविवादादयः। अत्र मृगयादौ ॥ ३१ ॥ इह निमित्तं नोपलभामहे किंतु अदृष्टनिमित्तमेव तदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ यथा वाय्वादिरीशकृतत्वादविनाश्य एवं दुःखमपीत्याह–**वायुमित्यादिना** ॥ ३३ ॥ उपस्थिताः सेविताः कालो मृत्युः ॥३७ ॥ पथि मार्गे अन्यैरिवेह दारादिभिः सङ्गतं ज्ञेयम् ॥३९॥ स्थापयेद्विचारे इति शेषः ॥४०॥ एवमिष्टवियोगे शोको न कार्य इत्युक्त्वाऽमुत्र नरकपातभयादपि शोको न कार्य इत्याह–**न दृष्टपूर्वमित्यादिना**। आगमैकगम्यः परलोकः आगमे च युद्धे शत्रुघातिनां स नश्यतीति न दृष्टमतो वृथैव ते शोक इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कुर्वीत पितृदैवत्यं धर्म्याणि च समाचरेत् ।
यजेच्च विद्वान्विधिवत्त्रिवर्गं चाप्युपाचरेत्
सन्निमज्जेज्जगदिदं गम्भीरे कालसागरे ।
जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते ॥ ४४

आयुर्वेदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहाः ।
दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिप्लुताः
ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च
न मृत्युमतिवर्तन्ते वेलामिव महोदधिः ४६
रसायनविदश्चैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नागा नागैरिवोत्तमैः ॥

तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ।
दातारो यज्ञशीलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः समाः
जातानां सर्वभूतानां न पक्षा न पुनः क्षपाः
सोऽयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ।
नरोऽवशः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितम् ५०
देहो वा जीवतोऽभ्येति
जीवो वाऽभ्येति देहतः ।
पथि सङ्गममभ्येति
दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ॥ ५१
नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते जातु केनचित्
अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित्५२

क्व नु तेऽद्य पिता राजन्
क्व नु तेऽद्य पितामहाः ।
न त्वं पश्यसि तानद्य
न त्वां पश्यन्ति तेऽनघ ॥ ५३
न चैव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य च ।
आगमस्तु सतां चक्षुर्नृपते तमिहाचर ॥ ५४
चरितब्रह्मचर्यो हि प्रजायेत यजेत च ।
पितृ-देव-मनुष्याणामानृण्यादनसूयकः ॥५५
स यज्ञशीलः प्रजने निविष्टः
प्राग्ब्रह्मचारी प्रविविक्तचक्षुः ।
आराधयेत्स्वर्गमिमं च लोकं
परं च मुक्त्वा हृदयव्यलीकम् ॥ ५६
समं हि धर्मं चरतो नृपस्य
द्रव्याणि चाभ्याहरतो यथावत् ।
प्रवृत्तधर्मस्य यशोऽभिवर्धते
सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥ ५७
*इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो
वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतु ।
अश्मानमामंत्र्य विशुद्धबुद्धि-
र्ययौ गृहं स्वं प्रति शान्तशोकः ॥ ५८
तथा त्वमप्यच्युत मुञ्च शोक-
मुत्तिष्ठ शक्रोपम हर्षमेहि ।
क्षात्रेण धर्मेण मही जिता ते
तां भुंक्ष्व कुन्तीसुत मावमंस्थाः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशम्पायन उवाच ।
अव्याहरति राजेन्द्रे धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।
गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ॥ १

अर्जुन उवाच ।
ज्ञातिशोकाभिसंतप्तो धर्मपुत्रः परंतपः ।
एष शोकार्णवे मग्नस्तमाश्वासय माधव ॥ २

धर्म्याणि धर्मावहानि ॥ ४३ ॥ नागाः गजाः उत्तमैर्बलिष्ठैः ॥ ४७ ॥ अध्वानं संसारमार्गम्। अवश इति च्छेदः ॥ ५० ॥ अभ्येति-आविर्भवति नित्यात्मपक्षे जीवाद्देहोत्पत्तिरनित्यात्मपक्षे देहाज्जीवोत्पत्तिर्वा भवतु सर्वथा दारादिसङ्गमः पान्थसङ्गमतुल्य एवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ संवासः सहावस्थानम् ॥ ५२ ॥ प्रजायेत पुत्रादीनुत्पादयेत् आनृण्याद्धेतोः ॥ ५५ ॥ प्रजने प्रजोत्पादने हृदयव्यलीकं हृत्स्थं अप्रियं शोकमनृतं वा ममत्वाद्यध्यासं मुक्त्वा स्वर्गं इमं च लोकं परं परमात्मानं वा आराधयेत् ॥ ५६ ॥ समं रागद्वेषवर्जं यथा स्यात्तथा धर्मं चरतः ॥ ५७ ॥ हे अच्युतेति । स्वधर्मान्न च्युतोऽसीत्यर्थः ते त्वया ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ * इत्येवमाकर्ण्य इति पा०

२९

अव्याहरतीति । अव्याहरति हेत्वभावेऽपि शोको बाधते इति विस्मयात् मौनमास्थिते ॥ १ ॥

सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनार्दन।
अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ॥३
वैशम्पायन उवाच।
एवमुक्तस्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना।
पर्यवर्तत राजानं पुण्डरीकेक्षणोऽच्युतः ॥ ४
अनतिक्रमणीयो हि
धर्मराजस्य केशवः।
बाल्यात्प्रभृति गोविन्दः
प्रीत्या चाभ्यधिकोऽर्जुनात् ॥ ५
संप्रगृह्य महाबाहुर्भुजं चन्दनभूषितम्।
शैलस्तंभोपमं शौरिरुवाचाभिविनोदयन् ॥६
शुशुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचनम्।
व्याकोशमिव विस्पष्टं पद्मं सूर्य इवोदिते ॥७
वासुदेव उवाच।
मा कृथाः पुरुषव्याघ्र
शोकं त्वं गात्रशोषणम्।
न हि ते सुलभा भूयो
ये हताऽस्मिन् रणाजिरे ॥ ८
स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने
एवं ते क्षत्रिया राजन् ये व्यतीता महारणे
सर्वेऽप्यभिमुखाः शूरा विजिता रणशोभिनः
नैषां कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन्वापि पातितः
सर्वे त्यक्त्वाऽऽत्मनः प्राणा-
न्युद्ध्वा वीरा महामृधे।
शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता
न ताञ्छोचितुमर्हसि ॥ ११
क्षत्रधर्मरताः शूरा वेदवेदाङ्गपारगाः।
प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां तान्न शोचितुमर्हसि ॥
मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव पृथिवीपतीन्

* * *

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥१३
सृञ्जयं पुत्रशोकार्तं यथाऽयं नारदोऽब्रवीत्।
'सुखदुःखैरहं त्वं च प्रजाः सर्वाश्च सृञ्जय ॥
अविमुक्ता मरिष्यामस्तत्र का परिदेवना।
महाभाग्यं पुरा राज्ञां कीर्त्यमानं मया शृणु
गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि।
मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव पृथिवीपतीन्
शममानय संतापं शृणु विस्तरशश्च मे।
क्रूरग्रहाभिशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ १७
अग्रिमाणां क्षितिभुजामुपादानं मनोहरम्।

* * *

(१)

आविक्षितं मरुत्तं च मृतं सृञ्जय शुश्रुम१८
यस्य सेन्द्राः सवरुणा बृहस्पतिपुरोगमाः।
देवा विश्वसृजो राज्ञो यज्ञमीयुर्महात्मनः ॥
यः स्पर्धयाऽजयच्छक्रं देवराजं पुरंदरम्।
शक्रप्रियैषी यं विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः ॥
संवर्तो याजयामास यवीयान्स बृहस्पतेः।
यस्मिन्प्रशासति महीं नृपतौ राजसत्तम।
अकृष्टपच्या पृथिवी विबभौ चैत्यमालिनी ॥
आविक्षितस्य वै सत्रे विश्वेदेवाः सभासदः
मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः ॥
मरुद्गणा मरुत्तस्य यत्सोममपिबंस्तुतः।
देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ २४

* * *

(२)

सुहोत्रं चैवातिथिनं मृतं सृञ्जय शुश्रुम।
यस्मिन्हिरण्यं ववृषे मघवा परिवत्सरम् ॥
सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासीज्जनाधिपम्
हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ २६

ते वयम् ॥ ३ ॥ पर्यवर्तत अभिमुखोऽभूत् ॥ ४ ॥ भुजं राज्ञः संप्रगृह्य हस्ते धृत्वा ॥ ६ ॥ व्याकोशं विकसितम् ॥ ७ ॥ हताः अस्मिन्सन्धिरार्षः ॥८॥ लाभाः अर्थाः ॥९॥ मृतान्महानुभावान् श्रुत्वा तान्बन्धून् शोचितुं नार्हसीति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ सृञ्जयस्य पुत्रः सहदेवस्तस्य शोकेनार्तं सहदेवाय सार्जयायेति ब्राह्मणात् ॥ १४ ॥ **अविमुक्ता इति**। मरणेऽपि सुखादेर्वियोगो नास्तीति प्रायोपवेशनं व्यर्थमिति भावः। महाभाग्यं माहात्म्यम् ॥१५॥ उपादानं उपादातुं श्रोतुं योग्यम् ॥ १८ ॥ ईयुः प्रत्यक्षमागतवन्तः ॥ १९ ॥ यागं मा कुर्विति प्रत्याचष्ट प्रत्याख्यातवान् ॥ २० ॥

'मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे।
आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासदः'।

इति श्रुतेरर्थं दर्शयति—**आविक्षितस्येति** ॥ २२ ॥ अत्यरिच्यन्त एभ्यो याः दाक्षिणा दत्तास्तास्तैर्वोढुमशक्या जाता इत्यर्थः ॥ २३ ॥ चतुर्भद्रतरः चत्वारि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यानि भद्राणि यस्मिन्स चतुर्भद्रः। त्वया अवधिभूतेन त्वत्तोऽतिशयेन चतुर्भद्र इत्यर्थः ॥ २४ ॥

कूर्मान्कर्कटकान्नक्रान्मकराङ्छिशुकानपि ।
नदीष्ववपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः ॥२७
हिरण्यान्पातितान्दृष्ट्वा
मत्स्यान्मकरकच्छपान् ।
सहस्रशोऽथ शतश-
स्ततोऽस्मयदथोऽतिथिः ॥ २८
तद्धिरण्यमपर्यन्तमावृतं कुरुजाङ्गले ।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समार्पयत् ॥
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३०
अदक्षिणमयज्वानं चेत्य संशाम्य मा शुचः ।

(३)

अङ्गं बृहद्रथं चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम ॥ ३१
यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानश्वानवासृजत् ।
सहस्रं च सहस्राणां कन्या हेमपरिष्कृताः ॥
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।
यः सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्मिनाम् ॥
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।
शतं शतसहस्राणि वृषाणां हेममालिनाम् ३४
गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ।
अङ्गस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ ३५
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वै पुरा ॥ ३६
देवान्मनुष्यान् गन्धर्वा-
नत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ।
न जातो जनिता नान्यः
पुमान्यः संप्रदास्यति ॥ ३७
यदङ्गः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थासु सप्तसु ।
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ३८
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।

(४)

शिबिमौशीनरं चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम ॥ ३९
य इमां पृथिवीं सर्वां चर्मवत्समवेष्टयत् ।
महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् ॥ ४०
एकच्छत्रां महीं चक्रे जैत्रेणैकरथेन यः ।
यावदस्य गवाश्वं स्यादारण्यैः पशुभिः सह
तावतीः प्रददौ गाः स शिबिरौशीनरोऽध्वरे
न वोढारं धुरं तस्य कश्चिन्मेने प्रजापतिः ४२
न भूतं न भविष्यं च
सर्वराजसु सृञ्जय ।
अन्यत्रौशीनराच्छैब्या-
द्राजर्षेरिन्द्रविक्रमात् ॥ ४३
अदक्षिणमयज्वानं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ४४

(५)

भरतं चैव दौष्यन्तिं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
शाकुन्तलं महात्मानं भूरिद्रविणसञ्चयम् ॥
यो बध्वा त्रिशतं चाश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु
सरस्वतीं विंशतिं च गङ्गामनु चतुर्दश ॥ ४६
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
इष्टवान्स महातेजा दौष्यन्तिर्भरतः पुरा ॥
भरतस्य महत्कर्म सर्वराजसु पार्थिवाः ।
खं मर्त्या इव बाहुभ्यां नानुगन्तुमशक्नुवन् ॥
परं सहस्राद्यो बद्धान् हयान्वेदीर्वितत्य च ।
सहस्रं यत्र पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ५०

(६)

रामं दाशरथिं चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
योऽन्वकंपत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवौरसान्
विधवा यस्य विषये नानाथाः काश्च नाभवन्
सदैवासीत्पितृसमो रामो राज्यं यदन्वशात्
कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि समपादयत् ।
नित्यं सुभिक्षमेवासीद्रामे राज्यं प्रशासति

चेत्यचेतनावान्भव जानीहीत्यर्थः । संशाम्य ज्ञात्वा शान्तो भवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अवासृजत् यज्ञार्थमुत्सृष्टवान् ॥ ३२ ॥ अत्यकालयत् दत्तवान् ॥ ३३ ॥ सप्तसु–अग्निष्टोमेऽत्यग्निष्टोमो उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थास्तासु ॥ ३८ ॥

‘भरतस्य महाकर्म न पूर्वे नापरे जनाः ।
दिवं मर्त्य इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्च मानवाः’
इति श्रुतेरर्थं संगृह्णाति-भरतस्येति ॥ ४८ ॥ बद्धान् हयानिति पाठः। बद्वं संख्याविशेषः अर्बुदपर्यायः ‘यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बद्वशो गा विभेजिरे’ इति श्रुतेः॥ ४९ ॥

प्राणिनो नाप्सु मज्जन्ति
नान्यथा पावकोऽदहत्।
रुजा भयं न तत्रासी-
द्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५४
आसन्वर्षसहस्रिण्यस्तथा वर्षसहस्रकाः।
अरोगाः सर्वसिद्धार्था रामे राज्यं प्रशासति
नान्योऽन्येन विवादोऽभूत
स्त्रीणामपि कुतो नृणाम्।
धर्मनित्याः प्रजाश्चासन्
रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५६
संतुष्टाः सर्वसिद्धार्था निर्भयाः स्वैरचारिणः।
नराः सत्यव्रताश्चासन् रामे राज्यं प्रशासति
नित्यपुष्पफलाश्चैव पादपा निरुपद्रवाः।
सर्वा द्रोणदुघा गावो रामे राज्यं प्रशासति
स चतुर्दशवर्षाणि वने प्रोष्य महातपाः।
दशाश्वमेधान् जारूथ्यानाजहार निरर्गलान्
युवा श्यामो लोहिताक्षो मातङ्ग इव यूथपः।
आजानुबाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाभुजः
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च।
अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ६२

* * *

(७)

भगीरथं च राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम।
यस्येन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदोत्कटः
असुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः।
अजयद्बाहुवीर्येण भगवान्पाकशासनः ॥ ६४
यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः।
ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥
सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः।
शतं शतं रथे नागाः पद्मिनो हेममालिनः ॥
सहस्रमश्वा एकैकं हस्तिनं पृष्ठतोऽन्वयुः।
गवां सहस्रमश्वेऽश्वे सहस्रं गव्यजाविकम् ॥
उपह्वरे निवसतो यस्याङ्के निषसाद ह।
गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्वशी चाभवत्पुरा ॥
भूरिदक्षिणमिक्ष्वाकुं यजमानं भगीरथम्।
त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ६९
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ७०

* * *

(८)

दिलीपं च महात्मानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम।
यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः
य इमां वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः।
ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥
यस्येह यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः।
सहस्रं वारणान्हैमान्दक्षिणामत्यकालयत ॥
यस्य यज्ञे महानासीद्यूपः श्रीमान्हिरण्मयः।
तं देवाः कर्म कुर्वाणाः शक्रज्येष्ठा उपाश्रयन् ॥
चषाले यस्य सौवर्णे तस्मिन् यूपे हिरण्मये
ननृतुर्देवगन्धर्वाः षट् सहस्राणि सप्तधा ॥ ७५
अवादयत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम्।
सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीति्ययम् ॥ ७६
एतद्राज्ञो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे।
यस्येभा हेमसंछन्नाः पथि मत्ताः स्म शेरते ॥
राजानं शतधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम् :
येऽपश्यन्सुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः
त्रयः शब्दान जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ॥
स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो दीयतामिति वै त्रयः
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ८०

* * *

(९)

मान्धातारं यौवनाश्वं मृतं सृञ्जय शुश्रुम।
यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वादपाहरन् ॥

वर्षसहस्रिण्यः स्त्रियः वर्षसहस्रकाः पुरुषाः ॥५५॥ द्रोणदुघाः द्रोणपरिमितं क्षीरं दुहन्ति ताः। द्रोणः कलश इत्येके ॥५८॥ जारूथ्यान् स्तुत्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यन्ये निरर्गलान् अवारितद्वारान् ॥५९॥ चतुर्युजः चतुरश्वाः ॥६६॥ उपह्वरे समीपे अङ्के ऊरौ निषसाद आसांचक्रे, तस्माद्योगात्सा उर्वशी ऊरौ वासो यस्याः सा इति योगात्। ऊर्वसीत्यपेक्षिते ह्रस्वत्वं वर्णविपर्ययश्च पृषोदरादित्वात् ज्ञेयः ॥ ६८ ॥ सप्तधा सप्तस्वरानुसारेणावादयदिति सम्बन्धः ॥ ७५ मम पुरत इति शेषः। मां लक्षीकृत्येत्यर्थः ॥७६॥ शतधन्वानं-शतं अनन्तान् सहते धनुर्यस्य तं शतधन्वानं मध्यमपदलोपी समासः ॥ ७८ ॥ पृषदाज्यं

समृद्धो युवनाश्वस्य जठरे यो महात्मनः।
पृषदाज्योद्भवः श्रीमांस्त्रिलोकविजयी नृपः
यं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयानं देवरूपिणम्।
अन्योन्यमब्रुवन्देवाः कमयं धास्यतीति वै
मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रोऽथाभ्युपपद्यत।
मान्धातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः॥
ततस्तु पयसो धारां
पुष्टिहेतोर्महात्मनः।
तस्यास्ये यौवनाश्वस्य
पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत्॥ ८५
तं पिबन्पाणिमिन्द्रस्य शतमह्ना व्यवर्धत।
स आसीद्द्वादशसमो द्वादशाहेन पार्थिवः॥
तमिमं पृथिवी सर्वा एकाह्ना समपद्यत।
धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिंद्रसमं युधि॥
यश्चाङ्गारं तु नृपतिं मरुत्तमसितं गयम्।
अङ्गं बृहद्रथं चैव मांधाता समरेऽजयत्॥ ८८
यौवनाश्वो यदाङ्गारं समरे प्रत्ययुध्यत।
विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदीति मेनिरे॥
यत्र सूर्य उदेति स्म यत्र च प्रतितिष्ठति।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते
अश्वमेधशतेनेष्ट्वा राजसूयशतेन च।
अददद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्यो विशांपते॥
हैरण्यान् योजनोत्सेधा-
नायतान्दशयोजनम्।
अतिरिक्तान्द्विजातिभ्यो
व्यभजंस्त्वितरे जनाः॥ ९२
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः॥ ९३

(१०)

ययातिं नाहुषं चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम।
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां विजित्य सहसागरां
शम्यापातेनाभ्यतीया-
द्वेदीभिश्चित्रयन्महीम्।
ईजानः क्रतुभिर्मुख्यैः
पर्यगच्छद्वसुंधराम्॥ ९५
इष्ट्वा क्रतुसहस्रेण वाजपेयशतेन च।
तर्पयामास विप्रेन्द्रांस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः॥
व्यूढेनासुरयुद्धेन हत्वा दैतेयदानवान्।
व्यभजत्पृथिवीं कृत्स्नां ययातिर्नहुषात्मजः॥
अन्त्येषु पुत्रान्निक्षिप्य यदुद्रुह्युपुरोगमान्।
पूरुं राज्येऽभिषिच्याथ सदारः प्राविशद्वनम्
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः॥ ९९

(११)

अम्बरीषं च नाभागं मृतं सृञ्जय शुश्रुम।
यं प्रजा वव्रिरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तमम्॥
यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुतयाजिनाम्।
ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः सुसंहितः॥
नैतत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे।
इत्यम्बरीषं नाभागिमन्वमोदन्त दक्षिणाः॥
शतं राजसहस्राणि शतं राजशतानि च।
सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽन्वयुर्दक्षिणायनम्॥
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः॥ १०४

(१२)

शशबिन्दुं चैत्ररथं मृतं शुश्रुम सृञ्जय।
यस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः

दधिमिश्रमाज्यं कस्यचिदर्थे पुत्रोत्पादनाय निर्मितं तद्युवनाश्वेन पीतं तत् रेतोरुधिरयोगं विनाऽपि तदुदरे गर्भोऽभवत्। स पितुः पार्श्वं भित्त्वा निःसारितो देवैरित्याख्यायिकार्थोऽत्र सूचितः ॥ ८२ ॥ अह्ना एकेन शतं पलानि व्यवर्धत। द्वादशसमो द्वादशवर्षतुल्यः। द्वादशशतपलतुलितो वाऽभवत्, एतावानेव प्रायेण पक्वस्य पुरुषस्य भारो भवति ॥ ८६ ॥ अभेदि भिन्ना ॥८९॥ मत्स्यान् हैरण्यानिति सम्बन्धः ॥ ९१ ॥ शम्या स्थूलबुध्नः काष्ठदण्डः स बलवता क्षिप्तो यावद्दूरं पतेत्तावान्देशः शम्यापातः। तावतान्तरेण पुरः पुरो यज्ञवेदीं कुर्वाणो वसुन्धरां पर्यगच्छत्, परित्यज्य समुद्रतीरं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ९५ ॥ व्यभजत्पुत्रेभ्यो दत्तवान् ॥ ९७ ॥ यदुर्द्रुह्युस्तुर्वसुश्च तान् यदुद्रुह्युपुरोगमान् ॥ ९८ ॥ याजिनां यज्वनां राज्ञां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणानामातिथ्यार्थं अयुत योजितवान्, नृपान् दास्ये योजितवानित्यर्थः ॥ १०१ ॥ दक्षिणाः दास्ययुक्ताः ॥ १०२ ॥ सर्वे राजानोऽम्बरीषयज्ञेषु विप्रदास्यं कुर्वाणा अश्वमेधफलभागित्वात्तद्याजिनः सन्तः अम्बरीषमाहात्म्याद्दक्षिणायनं अनु पश्चात् अनुगताः। उत्तरायणमार्गेण हिरण्यगर्भलोकं प्राप्ताः इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

सहस्रं तु सहस्राणां यस्यासन् शाशबिन्दवाः
हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥
शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृथगन्वयुः ।
कन्यां कन्यां शतं नागा नागं नागं शतं रथाः
रथे रथे शतं चाश्वा देशजा हेममालिनः ।
अश्वे अश्वे शतं गावो गवां तद्वदजाविकम्
एतद्धनमपर्यन्तमश्वमेधे महामखे ।
शशबिन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यः समार्पयत् ॥
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११०

(१३)

गयं चामूर्तरयसं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यः स वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥
यस्मै वह्निर्वरं प्रादात्ततो वव्रे वरान्गयः ।
ददतो योऽक्षयं वित्तं धर्मे श्रद्धा च वर्धताम्
मनो मे रमतां सत्ये त्वत्प्रसादाद्धुताशन ।
लेभे च कामांस्तान्सर्वान्पावकादिति नः श्रुतं
दर्शे च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः ।
अयजद्धयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ११४
शतं गवां सहस्राणि शतमश्वतराणि च ।
उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान्
तर्पयामास सोमेन देवान्वित्तैर्द्विजानपि ।
पितृन्स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स पुरुषर्षभ ॥
सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विरायतां
दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधे महाक्रतौ ॥
यावत्यः सिकता राजन्गङ्गायां पुरुषर्षभ ।
तावतीरेव गाः प्रादादामूर्तरयसो गयः ॥ १८
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १९

(१४)

रन्तिदेवं च सांकृत्यं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
सम्यगाराध्य यः शक्राद्वरं लेभे महातपाः
अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमन्मा च याचिष्म कञ्चन
उपातिष्ठन्त पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम्
महानदी चर्मराशेरुत्क्लेदात्ससृजे यतः ।
ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान्सदसि प्रतते नृपः ।
तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशंति वै द्विजाः
सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान्संप्रपद्यते ।
अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् ॥
घटाः पात्र्यः कटाहानि स्थाल्यश्च पिठराणि च
नासीत्किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः
सांकृते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसन् गृहे ।
आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः
तत्र स्म सूदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः
सूपं भूयिष्ठमश्नीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ॥
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२९

(१५)

सगरं च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमम् ॥ ३०
षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजग्मिरे ।
नक्षत्रराजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ॥
एकच्छत्रा मही यस्य प्रतापादभवत्पुरा ।
योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः ॥ ३२
यः प्रादात्कनकस्तंभं प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥
द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः
कामांश्च विविधान्बहून् ।
यस्यादेशेन तद्वित्तं
व्यभजन्त द्विजातयः ॥ १३४

शाशबिन्दवाः शशबिन्दोः पुत्राः ॥ १०६ ॥ ददतो दानं कुर्वतः अयः सुवर्णं तदेव वित्तं अक्षयं सत् वर्धतां मे क्षयमिति पाठस्त्वनार्षः ॥ ११२ ॥ व्यामं व्यायतहस्तप्रमाणं पञ्चहस्तोन्मितं दशव्यामां पञ्चाशद्धस्तविस्तारां द्विरायतां शतहस्तदीर्घाम् ॥ ११७ ॥ उपातिष्ठन्त पितृकार्ये मां नियोजय मां नियोजयेति ॥ १२२ ॥ तेषां मारितानां पशूनां चर्मराशेः उत्क्लेदात् सारद्रवात् ॥ १२३ ॥ तुभ्यमिति । निष्कं निष्कशतं 'शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति स्मैव प्रताम्यति' इति मन्त्रवर्णात् । तुभ्यं निष्कशतं ददामीति क्रोशन्त्येव द्विजाः न तु कश्चिद् गृह्णाति ॥ १२४ ॥ सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा तु ब्राह्मणान्प्रतिग्रहीतॄन्प्रपद्यते प्राप्नोति ॥ १२५ ॥ पिठराणि विततमुखानि दारुपात्राणि ॥ १२६ ॥ नाद्य मांसं पशुमात्रोपयोगस्य प्रागुक्तत्वात् ॥ १२८ ॥ ऐक्ष्वाकमिक्ष्वाकुवंशजम् ॥ १३० ॥ आदेशेन आज्ञया तद्वित्तं स्वर्णप्रासादरूपम् ॥ १३४ ॥ वैन्यं

खानयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्कितां
यस्य नाम्ना समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ॥
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३६

(१६)

राजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यमभ्यषिञ्चन्संभूय महारण्ये महर्षयः ॥ १३७
प्रथयिष्यति वै लोकान्पृथुरित्येव शब्दितः ।
क्षताद्यो वै त्रायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्मृतः
पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् ।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥
अकृष्टपच्या पृथिवी पुटके पुटके मधु ।
सर्वा द्रोणदुघा गावो वैन्यस्यासन्प्रशासतः
अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या अकुतोभयाः ।
यथाभिकाममवसन् क्षेत्रेषु च गृहेषु च ॥ ४१
आपस्तस्तंभिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।
सरितश्चानुदीर्यन्त ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥४२
हैरण्यांस्त्रिनलोत्सेधान्पर्वतानेकविंशतिम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामखे
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ४४

किं वा तूष्णीं ध्यायसे सृञ्जय त्वं
न मे राजन्वाचमिमां शृणोषि ।
न चेन्मोघं विप्रलप्तं ममेदं
पथ्यं मुमूर्षोरिव सुप्रयुक्तम् ॥ ४५

सृञ्जय उवाच ।

शृणोमि ते नारद वाचमेनां
विचित्रार्थां स्रजमिव पुण्यगन्धाम् ॥
राजर्षीणां पुण्यकृतां महात्मनां
कीर्त्या युक्तानां शोकनिर्नाशनार्थाम्
न ते मोघं विप्रलप्तं महर्षे
दृष्ट्वैवाहं नारद त्वां विशोकः ।
शुश्रूषे ते वचनं ब्रह्मवादिन्
न ते तृप्याम्यमृतस्येव पानात् ॥ ४७
अमोघदर्शिन्मम चेत्प्रसादं
सन्तापदग्धस्य विभो प्रकुर्याः ।
सुतस्य सञ्जीवनमद्य मे स्या-
त्तव प्रसादात्सुतसङ्गमश्च ॥ ४८

नारद उवाच ।

यस्ते पुत्रो गमितोऽयं विजातः
स्वर्णष्ठीवी यमदात्पर्वतस्ते ।
पुनस्तु ते पुत्रमहं ददामि
हिरण्यनाभं वर्षसहस्रिणं च ॥ १४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासपर्वणि षोडशराजोपाख्याने*
एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ २९ ॥

३०

युधिष्ठिर उवाच ।

स कथं काञ्चनष्ठीवी सृञ्जयस्य सुतोऽभवत्
पर्वतेन किमर्थं वा दत्तस्तेन ममार च ॥ १
यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः ।
कथमप्राप्तकौमारः सृञ्जयस्य सुतो मृतः ॥ २
उताहो नाममात्रं वै सुवर्णष्ठीविनोऽभवत् ।
कथं वा काञ्चनष्ठीवीत्येतदिच्छामि वेदितुम्

श्रीकृष्ण उवाच ।

अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं जनेश्वर ।
नारदः पर्वतश्चैव द्वावृषी लोकसत्तमौ ॥ ४

वेनपुत्रम् महारण्ये दण्डकारण्ये ॥ १३७ ॥ पुटके पुटके पत्रे पत्रे इति प्राञ्चः ॥ १४० ॥ त्रिनलोत्सेधान् नल्वः किष्कुचतुःशतमिति पाठं प्रकल्प्य व्याख्यायते प्राचीनैः। वस्तुतस्तु नल इत्यत्र च्छान्दसो वर्णलोपः ॥ १४३ ॥ विप्रलप्तं विप्रलपितम् ॥ १४५ ॥ विशोको जात इति शेषः ॥ १४७ ॥ गमितः मृतः त्रिजातः गुणवान् ॥ १४९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नै० भा० एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥२९॥

* इदं षोडशराजोपाख्यानं द्रोणपर्वणि पञ्चाधिकपञ्चाशदध्यायादारभ्यैकसप्तत्यध्यायपर्यन्तमागतम् । अत्र पुनस्तदेव संक्षेपाद्विवृतम् । किं तु पूर्वतनं परशुरामचरितं तावन्नात्र संगृहीतम् । तथा च पूर्वतनपौरवराजचरितस्थाने बृहद्रथचरितमुपवर्णितम् । कथाक्रमविषयेऽपि व्यत्यासो दृश्यते ।

३०

स इति ॥ १ ॥

मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ ।
विहर्तुकामौ संप्रीत्या मानुषेषु पुरा विभो ॥
हविः पवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि ।
नारदो मातुलश्चैव भागिनेयश्च पर्वतः ॥ ६
तावुभौ तपसोपेताववनीतलचारिणौ ।
भुञ्जानौ मानुषान्भोगान् यथावत्पर्यधावताम्
प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयं चैव चक्रतुः ।
यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः
अन्योन्यस्य च आख्येयो
मृषा शापोऽन्यथा भवेत् ।
तौ तथेति प्रतिज्ञाय
महर्षी लोकपूजितौ ॥ ९
सृञ्जयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः ।
आवां भवति वत्स्यावः कञ्चित्कालं हिताय ते
यथावत्पृथिवीपाल आवयोः प्रगुणी भव ।
तथेति कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह
ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ
अब्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी ॥ १२
एकैव मम कन्यैषा युवां परिचरिष्यति ।
दर्शनीयाऽनवद्याङ्गी शीलवृत्तसमाहिता ॥
सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कसुप्रभा ।
परमं सौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा शशास तां
कन्ये विप्रावुपचर देववत्पितृवच्च ह ।
सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी
यथानिदेशं राज्ञस्तौ सत्कृत्योपचचार ह ।
तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च ॥ १६
नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवाभ्यपद्यत ।
ववृधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ॥
यथा शुक्लस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शनैः ।
न च तं भागिनेयाय पर्वताय महात्मने ॥ १८
शशंस हृच्छयं तीव्रं व्रीडमानः स धर्मवित् ।
तपसा चेङ्गितैश्चैव पर्वतोऽथ बुबोध तम् ॥
कामार्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनं ततो भृशम् ।
कृत्वा समयमव्यग्रो भवान्वै सहितो मया ॥
यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः
अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतं
भवता वचनं ब्रह्मंस्तस्मादेष शपाम्यहम् ।
न हि कामं प्रवर्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा ॥
सुकुमार्यां कुमार्यां ते तस्मादेष शपाम्यहम् ।
ब्रह्मचारी गुरुर्यस्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ॥
अकार्षीः समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः
शप्स्ये तस्मात्सुसंक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे
सुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः
वानरं चैव ते रूपं विवाहात्प्रभृति प्रभो ॥
संद्रक्ष्यन्ति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाशनम् ।
स तद्वाक्यं तु विज्ञाय नारदः पर्वतं तथा ॥
अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः ।
तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ॥ २७
युक्तोऽपि नित्यधर्मश्च न वै स्वर्गमवाप्स्यसि
तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ ॥
प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ ।
पर्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामतिः ॥
पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ।
अथ तामलभत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम्
धर्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम् ।
सा तु कन्या यथाशापं नारदं तं ददर्श ह ॥
पाणिग्रहणमन्त्राणां नियोगादेव नारदम् ।
सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननम् ॥ ३२
नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ।
उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाप्यगात् ॥
देवं मुनिं वा यक्षं वा पतित्वे पतिवत्सला ।
ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुचचार ह ॥
वनं विरहितं किंचित्तत्रापश्यत्स नारदम् ।
ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ॥
भवान्प्रसादं कुरुतात्स्वर्गादेशाय मे प्रभो ।
तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तथा ॥ ३६
कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् ।
त्वयाऽहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि ॥
इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात् ।
अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह ॥
तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् ।
निवर्तयेतां तौ शापावन्योन्येन तदा मुनी ॥
श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम् ।
सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यभिशंकया ॥ ४०
तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम् ।
अब्रवीत्तव भर्तैष नात्र कार्या विचारणा ॥

हविः पवित्रभोज्येन शाल्यन्नेन देवभोज्येन घृतेन ताभ्यां विहर्तुकामाविति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ प्रगुणी भव अनुकूलो भव ॥ ११ ॥ सुकुमारी नाम्ना सौम्यं उत्तमम् ॥ १४ ॥ प्रवर्तन्तं प्रवर्तमानम् ॥ २२ ॥ ते त्वाम् ॥ २३ ॥

ऋषिः परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः ।
तवैवाभेद्यहृदयो मा तेऽभूदत्र संशयः ॥ ४२
साऽनुनीता बहुविधं पर्वतेन महात्मना ।
शापदोषं च तं भर्तुः श्रुत्वा प्रकृतिमागता ।
पर्वतोऽथ ययौ स्वर्गं नारदोऽभ्यगमद्गृहान्

वासुदेव उवाच ।

प्रत्यक्षकर्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषिः ।
एष वक्ष्यति ते पृष्टो यथावृत्तं नरोत्तम ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नारदपर्वतोपाख्याने*
त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

* * *

३१

वैशम्पायन उवाच ।

ततो राजा पांडुसुतो नारदं प्रत्यभाषत ।
भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि सुवर्णष्ठीविसंभवम् ॥
एवमुक्तस्तु स मुनिर्धर्मराजेन नारदः ।
आचचक्षे यथावृत्तं सुवर्णष्ठीविनं प्रति ॥ २

नारद उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथाऽयं केशवोऽब्रवीत्
कार्यस्यास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छतः
अहं च पर्वतश्चैव स्वस्रीयो मे महामुनिः ।
वस्तुकामावभिगतौ सृञ्जयं जयतां वरम् ॥४
तत्रावां पूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा ।
सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वेश्मनि
व्यतिक्रान्तासु वर्षासु समये गमनस्य च ।
पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्थवत् ॥ ६
आवामस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ ।
उषितौ समये ब्रह्मंस्तद्विचिन्तय सांप्रतम् ॥७
ततोऽहमब्रुवं राजन्पर्वतं शुभदर्शनम् ।
सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनेयोपपद्यते ॥ ८
वरेण च्छन्द्यतां राजा लभतां यद्यदिच्छति
आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे
तत आहूय राजानं सृञ्जयं जयतां वरम् ।
पर्वतोऽनुमतो वाक्यमुवाच कुरुपुङ्गव ॥ १०
प्रीतौ स्वो नृप सत्कारैर्भवदार्जवसंभृतैः ।
आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ॥
देवानामविहिंसायां न भवेन्मानुषक्षयम् ।
तद्गृहाण महाराज पूजार्हो नौ मतो भवान्

सृञ्जय उवाच ।

प्रीतौ भवन्तौ यदि मे कृतमेतावता मम ।
एष एव परो लाभो निर्वृत्तो मे महाफलः ॥
तमेवंवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत ।
वृणीष्व राजन्संकल्पं यत्ते हृदि चिरं स्थितं

सृञ्जय उवाच ।

अभीप्सामि सुतं वीरं वीर्यवन्तं दृढव्रतम् ।
आयुष्मन्तं महाभागं देवराजसमद्युतिम् ॥

पर्वत उवाच ।

भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान्भविष्यति
देवराजाभिभूत्यर्थं संकल्पो ह्येष ते हृदि ॥
ख्यातः सुवर्णष्ठीवीति पुत्रस्तव भविष्यति ।
रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ॥ १७
तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः
प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति ॥ १८
आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने ।
न च तं पर्वतः किंचिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ॥
तमहं नृपतिं दीनमब्रुवं पुनरेव च ।
स्मर्तव्योऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतं
अहं ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशं गतम् ।
पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥
एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्वो यथेप्सितं
सृञ्जयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमंदिरम् ॥ २२
सृञ्जयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये
जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

* द्रोणपर्वणि पञ्चपञ्चाशत्तमाध्याय इयं कथाऽन्यथा दृश्यते ।

३१

तत इति ॥ १ ॥ सांप्रतं कल्याणम् ॥ ७ ॥ देवानामिति । येन देवपीडा मनुष्यक्षयश्च न भवति तत्तादृशं वरं गृहाणेति भावः ॥ १२ ॥

ववृधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलम् ।
बभूव काञ्चनष्ठीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ॥
तदद्भुततमं लोके पप्रथे कुरुसत्तम ।
बुबुधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महर्षितः ॥ २५
ततः स्वाभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः ।
कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव बलवृत्रहा ॥ २६
चोदयामास वज्रं तद्दिव्यास्त्रं मूर्तिमत्स्थितम्
व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो
प्रवृद्धः किल वीर्येण मामेषोऽभिभविष्यति ।
सृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतोऽब्रवीत् ॥२८
एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरञ्जयः ।
कुमारमन्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत ॥ २९
सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिम् ।
हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्यो बभूव ह
ततो भागीरथीतीरे कदाचिन्निर्जने वने ।
धात्रीद्वितीयो बालः स क्रीडार्थं पर्यधावत
पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः ।
सहसोत्पतितं व्याघ्रमाससाद महाबलम् ॥
स बालस्तेन निष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः
व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचुक्रुशे
हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत ।
शार्दूलो देवराजस्य माययाऽन्तर्हितस्तदा ॥
धात्र्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदत्याः परमार्तवत्
अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ॥ ३५
स ददर्श शयानं तं गतासुं पीतशोणितम्
कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव च्युतम् ॥
स तमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितमानसः ।
पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पर्यदेवयदातुरः ॥ ३७
ततस्ता मातरस्तस्य रुदत्यः शोककर्शिताः ।
अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स सृञ्जयः ॥
ततः स राजा सस्मार मामेव गतमानसः ।
तदाहं चिन्तनं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनम्
मयैतानि च वाक्यानि
श्रावितः शोकलालसः ।
यानि ते यदुवीरेण
कथितानि महीपते ॥ ४०
संजीवितश्चापि पुनर्वासवानुमते तदा ।
भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा
तत ऊर्ध्वं कुमारस्तु स्वर्णष्ठीवी महायशाः
चित्तं प्रसादयामास पितुर्मातुश्च वीर्यवान् ॥
कारयामास राज्यं च पितरि स्वर्गते नृप ।
वर्षाणां शतमेकं च सहस्रं भीमविक्रमः ॥ ४३
तत ईजे महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
तर्पयामास देवांश्च पितॄंश्चैव महाद्युतिः ॥ ४४
उत्पाद्य च बहून्पुत्रान्कुलसन्तानकारिणः ।
कालेन महता राजन्कालधर्ममुपेयिवान् ॥
स त्वं राजेन्द्र सञ्जातं शोकमेनं निवर्तय ।
यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः
पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुरमुद्वह ।
इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टं लोकमवाप्स्यसि ॥४७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि स्वर्णष्ठीविसंभवोपाख्याने+ एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

* * *

३२

वैशम्पायन उवाच ।
तूष्णींभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम्
तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥
व्यास उवाच ।
प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन
धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तिनः ॥
अनुतिष्ठस्व तद्राजन्पितृपैतामहं पदम् ।
ब्राह्मणेषु तपो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ॥
तत्प्रमाणं ब्राह्मणानां शाश्वतं भरतर्षभ ।
तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भा० एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ +पर्वतनारदकथावदियमपि कथा द्रोणपर्वणि भिन्ना वर्तते ।

३२

तूष्णींभूतमिति ॥ १ ॥ तत्तस्माद्धर्मं अनुतिष्ठस्व पदं पालयेति च सम्बन्धः ॥ ३ ॥

यः स्वयं प्रतिहन्ति स्म शासनं विषये रतः।
स बाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः
प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशं गतः।
भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वाऽथ कश्चन ॥
पापान्सर्वैरुपायैस्तान्
नियच्छेच्छातयीत वा।
अतोऽन्यथा वर्तमानो
राजा प्राप्नोति किल्बिषम् ॥ ७
धर्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षेत्स धर्महा।
ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ॥
स्वधर्मे वर्तमानस्त्वं किं नु शोचसि पांडव।
राजा हि हन्याद्दद्याच्च प्रज्ञा रक्षेच्च धर्मतः॥

युधिष्ठिर उवाच।

न तेऽभिशंके वचनं यद्ब्रवीषि तपोधन।
अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मविदां वर॥
मया त्ववध्या बहवो घातिता राज्यकारणात्
तानि कर्माणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च पचन्ति च

व्यास उवाच।

ईश्वरो वा भवेत्कर्ता पुरुषो वाऽपि भारत
हठो वा वर्तते लोके कर्मजं वा फलं स्मृतम्
ईश्वरेण नियुक्तो हि साध्वसाधु च भारत।
कुरुते पुरुषः कर्म फलमीश्वरगामि तत् ॥ १३
यथा हि पुरुषश्छिद्याद्वृक्षं परशुना वने।
छेत्तुरेव भवेत्पापं परशोर्न कथञ्चन ॥ १४
अथवा तदुपादानात्प्राप्नुयात्कर्मणः फलम्।
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते॥ १५
न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन कृतं फलम्।
प्राप्नुयादिति यस्माच्च ईश्वरे तन्निवेशय ॥१६
अथापि पुरुषः कर्ता कर्मणोः शुभपापयोः।
न परो विद्यते तस्मादेवमेतच्छुभं कृतम्॥
न हि कश्चित्क्वचिद्राजन्दिष्टं प्रतिनिवर्तते।
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १८
यदि वा मन्यसे राजन् हतमेकं प्रतिष्ठितम्।
एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ॥ १९
अथाभिपत्तिर्लोकस्य कर्तव्या पुण्यपापयोः।
अभिपन्नमिदं लोके राज्ञामुद्यतदण्डनम् ॥
तथापि लोके कर्माणि समावर्तन्ति भारत।
शुभाशुभफलं चैते प्राप्नुवन्तीति मे मतिः॥२१
एवमप्यशुभं कर्म कर्मणस्तत्फलात्मकम्।
त्यज त्वं राजशार्दूल मैवं शोके मनः कृथा

शातयीत मारयेत् ॥ ७ ॥ मे मां दहन्ति हृदयं पचन्ति शरीरं शोषयन्ति॥११॥मया बहवो घातिता इत्युक्तं तत्किं हननक्रियायां तव प्रयोज्यकर्तृत्वं प्रयोजककर्तृत्वं वा वध्यस्य च कर्मत्वं वा प्राक्तनकर्मफलभोक्तृत्वं वेति विकल्पानाह-**ईश्वर इति** ॥ १२ ॥ नाद्य इत्याह-**ईश्वरेणेति** परशोरिव परप्रयोज्यस्य तव हन्तृत्वं नास्तीत्यर्थः ॥१३॥ परप्रयोज्योऽप्यहं परशोः प्रयोक्ताऽस्मि। न तु परशुवदचेतनोऽस्मीति। मम पापसम्बन्धोऽस्त्येवेत्याह-**अथवेति**। प्राप्नुयात् परशोरुपादाता। एवं तर्हि येन परशोर्दण्डः शस्त्रं परशुश्च कृतः तमेव पापं कर्तृ नाप्नुयात्। तस्य प्रथमप्रयोज्यत्वात्, पुरुषे उपादातरि तन्न विद्यते तस्य जघन्यत्वात् ॥ १५ ॥ **न चेति**। यदि च एतन्नेष्टं एतत्किं यत् अन्येन प्रहर्त्रा कृतं पापं तस्य फलं शस्त्रकर्ता आप्नुयादिति। तर्हि जघन्यप्रयोज्ये त्वय्यपि पापाभावादीश्वरे एव तन्निवेशय ॥ १६ ॥ **अथापीति**। यदा पुरुष एव कर्ता पर ईश्वरो नास्ति तस्मादपि हेतोस्त्वया एतच्छुभमेव कृतम् ॥ १७ ॥ यतः कश्चिदपि दिष्टं प्रति अदृष्टस्य प्रतिकूलो भूत्वाऽवश्यं भाविनः कर्मणः सकाशान्न निवर्तते दैवस्य दुर्लंघ्यत्वादिति भावः। ननु दिष्टमपि जन्मान्तरीयः स्वस्यैवापराध इत्याशंक्याह—**दण्डेति**। पूर्वपूर्वापराधस्य उत्तरोत्तरहेतुत्वमित्यनादित्वादिदानींतनस्य कर्तुर्नापराधोऽस्तीत्यतः प्राचीनकर्ता दण्डशस्त्रकृदिव न पर्यनुयोज्य इति भावः ॥ १८ ॥ तृतीयं पक्षं दूषयति—**यदीति**। प्रतिष्ठितं निश्चितं यथा स्यात्तथा। यदि पुरुषं हतं हननक्रियायाः कर्मीभूतमेव मन्यसे तर्हि स्वभाववादिनस्ते भूतभाव्यशुभाभावाद्वृथैव शोक इत्यर्थः ॥ १९ ॥ चतुर्थपक्षमाह—**अथेति**। पुण्यपापयोः सुखदुःखयोः अभिपत्तिरुपपत्तिः कर्तव्या सा च धर्माधर्मावन्तरेण न घटते तौ च शास्त्रैकगम्याविति चेद्राज्ञामुद्यतदण्डनं उद्धतदमनं लोके शास्त्रे चोपपन्नतरमित्यर्थः ॥ २० ॥ अत्र शङ्कते—**तथापीति**। यद्यप्येवं तथापि लोके शास्यमाने कर्माणि शुभान्यशुभानि च समापतन्ति-अवश्यं आयान्ति फलं च प्रयच्छन्ति, अतो मम प्रायोपवेशनमेव वरमिति भावः ॥ २१ ॥ समाधत्ते-**एवमिति**। यस्मात्कर्मणः पापादशुभफलात्मकं पापप्रवृत्तिरूपं कर्म भवति तत्पापमूलं कर्म त्यज ॥ २२ ॥

स्वधर्मे वर्तमानस्य सापवादेऽपि भारत।
एवमात्मपरित्यागस्तत्र राजन्न शोभनः ॥ २३
विहितानि हि कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मणां
शरीरवांस्तानि कुर्यादशरीरः पराभवेत्।
तद्राजन् जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तविधौ
द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

* * *

*३३

युधिष्ठिर उवाच।
हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा।
श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाश्च पितामहाः ॥ १
क्षत्रियाश्च महात्मानः सम्बन्धिसुहृदस्तथा।
वयस्या भागिनेयाश्च ज्ञातयश्च पितामह ॥ २
बहवश्च मनुष्येन्द्रा नानादेशसमागताः।
घातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ॥३
तांस्तादृशानहं हत्वा धर्मनित्यान्महीक्षितः।
असकृत्सोमपान्वीरान्किं प्राप्स्यामि तपोधन
दह्याम्यनिशमद्यापि चिन्तयानः पुनः पुनः।
हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमां
दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च शतशः परान्।
कोटिशश्च नरानन्यान्परितप्ये पितामह ॥६
का तु तासां वरस्त्रीणामवस्थाऽद्य भविष्यति
विहीनानां तु तनयैः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥७
अस्मानन्तकरान्घोरान्
पाण्डवान्वृष्णिसंहतान्।
आक्रोशन्त्यः कृशा दीनाः
प्रपतिष्यन्ति भूतले ॥ ८
अपश्यन्त्यः पितॄन् भ्रातॄन्
पतीन्पुत्रांश्च योषितः।
त्यक्त्वा प्राणान् प्रियः सर्वा
गमिष्यन्ति यमक्षयम् ॥ ९
वत्सलत्वाद्द्विजश्रेष्ठ
तत्र मे नास्ति संशयः।
व्यक्तं सौक्ष्म्याच्च धर्मस्य
प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वयम् ॥ १०
यद्वयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकम्।
नरके निपतिष्यामो ह्यधःशिरस एव ह ॥
शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोग्रेण सत्तम।
आश्रमाणां विशेषं त्वमथाचक्ष्व पितामह ॥
वैशम्पायन उवाच।
युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा।
निरीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पांडवं
व्यास उवाच।
मा विषादं कृथा राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन्।
स्वधर्मेण हता ह्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ १४
कांक्षमाणाः श्रियं कृत्स्नां पृथिव्यां च महद्यशः
कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः
न त्वं हन्ता न भीमोऽयं नार्जुनो न यमावपि
कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त देहिनाम् ॥
न तस्य मातापितरौ नानुग्राह्यो हि कश्चन।
कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहृताः ॥

सापवादे निन्द्येऽपि स्वधर्मे स्थितस्य त आत्मत्यागो नोचित इत्यर्थः ॥२३॥ ननु तथापि निन्द्यात्कर्मणः पापं भवतीत्याशंक्याह—**विहितानीति** ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

* 'हताः पुत्राः' इत्यारभ्य 'पितामह' इत्यन्ता द्वादश श्लोकाः खपुस्तके पूर्वाध्याये एव निवेशिताः।

३३

हताः पुत्राश्चेति ॥ १ ॥ अनन्तकं प्रायश्चित्तैरप्यविनाश्यम् ॥११॥ **शरीराणीति**। मम तु तप एव प्रशस्तमिति निश्चयोऽस्ति। तथापि आश्रमाणां मध्ये विशेषं श्रेष्ठं उक्तदोषनिवर्तनक्षमं आचक्ष्वेत्यर्थः ॥१२॥ कृतान्तविधिः परप्राणहरणं तेन संयुक्ताः स्वापराधेनैव हता इत्यर्थः ॥ १५ ॥ वस्तुतस्तु तेषामपि स्वातन्त्र्यं नास्तीत्याह—**न त्वमिति**। पर्यायधर्मेण मरणविधिना आदत्त गृहीतवान् ॥ १६ ॥

हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतर्षभ।
यद्धन्ति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमैश्वरम् ॥
कर्मसूत्रात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः।
सुखदुःखगुणोदर्कं कालं कालफलप्रदम् ॥ १९
तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय।
विनाशहेतुकानि त्वं यैस्ते कालवशं गताः॥
आत्मनश्च विजानीहि नियतव्रतशासनम्।
यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाऽऽक्रम्य कारितः
त्वष्ट्रेव विहितं यन्त्रं यथा चेष्टयितुर्वशे।
कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं चेष्टते जगत् ॥ २२
पुरुषस्य हि दृष्ट्वेमामुत्पत्तिमनिमित्ततः।
यदृच्छया विनाशं च शोकहर्षावनर्थकौ २३
व्यलीकमपि यत्त्वत्र चित्तवैतंसिकं तव।
तदर्थमिष्यते राजन्प्रायश्चित्तं तदाचर॥ २४
इदं तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा।
असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः
तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः।
युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशदभवत्किल॥ २६
एकार्णवां महीं कृत्वा रुधिरेण परिप्लुताम्
जघ्नुर्दैत्यांस्तथा देवास्त्रिदिवं चाभिलेभिरे २७
तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः।
संश्रिता दानवानां वै साह्यार्थं दर्पमोहिताः
शालावृका इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत
अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः
धर्मव्युच्छित्तिमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः
हन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्दैत्या इवोल्बणाः
एकं हत्वा यदि कुले शिष्टानां स्यादनामयम्
कुलं हत्वा च राष्ट्रं च न तद्वृत्तोपघातकम्३१
अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप।
धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता३२
तस्मात्संस्तम्भयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव
देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत॥ ३३
न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ।
भ्रातॄनाश्वासयैतांस्त्वं सुहृदश्च परन्तप॥ ३४
यो हि पापसमारम्भे कार्ये तद्भावभावितः।
कुर्वन्नपि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रपः ३५
तस्मिंस्तत्कलुषं सर्वं
समाप्तमिति शब्दितम्।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति
ह्रासो वा पापकर्मणः॥ ३६
त्वं तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः।
अनिच्छमानः कर्मेदं कृत्वा च परितप्यसे३७
अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतम्।
तमाहर महाराज विपाप्मैवं भविष्यसि ३८
मरुद्भिः सह जित्वाऽरीन्भगवान्पाकशासनः
एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः॥ ३९
धूतपाप्मा जितस्वर्गो
लोकान्प्राप्य सुखोदयान्।
मरुद्गणैर्वृतः शक्रः
शुशुभे भासयन्दिशः॥ ४०
स्वर्गे लोके महीयन्तमप्सरोभिः शचीपतिम्
ऋषयः पर्युपासन्ते देवाश्च विबुधेश्वरम् ४१
सेयं त्वामनुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा।
निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयाऽनघ
तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्वृतः।
भ्रातॄन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय

हेतुमात्रं निमित्तमात्रं इदं युद्धं तस्य तेन अस्मै अस्य ऐश्वरं नियन्तृत्वम् ॥१८॥ कर्मैव सूत्रं बन्धनं तदात्मकं तत्प्रधानं ईश्वरोऽपि कर्मानुसारेण फलं ददन्न वैषम्यनैर्घृण्यदोषौ भजतीत्यर्थः। कालं कर्मापि काल एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ **आत्मन इति।** शान्तस्यापि तव हिंस्रे कर्मणि प्रवृत्तिरिति कालस्यैवैतन्माहात्म्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ **पुरुषस्येति।** उत्पत्तिवद्विनाशोऽपि यादृच्छिक एवेति भावः ॥ २३ ॥ व्यलीकं अनृतं चित्तवैतंसिकं चित्तबन्धनं तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थं मृषाभूतमपि हन्तृत्वादिकं यदि सत्यमिति मन्यसे तर्हि प्रायश्चित्तं कुर्वित्यर्थः ॥२४॥ यवीयसः यवीयांसः ॥२५॥ समुच्छ्रयो विरोधः ॥ २६ ॥ संश्रिताः सन्नद्धाः साह्यार्थं साहाय्यार्थम् ॥ २८ ॥ अधर्मस्येति च्छेदः ॥ ३० ॥ राष्ट्रेऽनामयं स्यात्तर्हि तदेकस्य कुलस्य वा हननं वृत्तोपघातकं धर्मनाशकं न भवति ॥ ३१ ॥ अधर्मरूपो धर्मवद्भाति धर्मः यथा-शालावृकाख्यब्राह्मणवधः। धर्मश्चाधर्मः यथा-कर्णपर्वोक्तसत्यवादिनः चोरेभ्यः कार्पटिकमार्गं प्रदिशतः ॥३२॥ तद्भावभावितः पापभावनां गतः कुर्वन्पापमिति वर्तते ॥३५॥ **तस्मिन्निति।** तस्य अपश्चात्तापिनो निर्लज्जस्य प्रायश्चित्तं वा तेन पापह्रासो वा नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ परदोषेण दुर्योधनदोषेण ॥ ३७ ॥ महीयन्तं महीयमानम् ॥ ४१ ॥ हतनाथानां स्त्रीणां शोकेन मम दोषोऽनन्त इत्युक्तं तत्राह—**तेषामिति** ॥४३॥

बालानपि च गर्भस्थान्सान्त्वेन समुदाचरन्
रञ्जयन्प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुन्धराम् ४४
कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तत्राभिषेचय
कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यसि
एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ।
यजस्व वाजिमेधेन यथेन्द्रो विजयी पुरा४६
अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ
स्वकर्मभिर्गता नाशं कृतान्तबलमोहिताः ४७
अवाप्तः क्षत्रधर्मस्ते राज्यं प्राप्तमकण्टकम् ।
रक्षस्व धर्मं कौन्तेय श्रेयान्यः प्रेत्य भारत४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीयोपाख्याने
त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ ३३ ॥

३४

युधिष्ठिर उवाच ।

कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः
किं कृत्वा मुच्यते तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह १

व्यास उवाच ।

अकुर्वन्विहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचरन्
प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्यानुवर्तयन् २
सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत ।
तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्नपि ३
परिवित्तिः परिवेत्ता ब्रह्मघ्नो यश्च कुत्सकः ।
दिधिषूपपतिर्यः स्यादग्रेदिधिषुरेव च ॥ ४
अवकीर्णी भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा ।
अतीर्थे ब्राह्मणस्त्यागी तीर्थे चाप्रतिपादकः५
ग्रामघाती च कौन्तेय मांसस्य परिविक्रयी
यश्चाग्नीनपविध्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ॥ ६
गुरुस्त्रीवधको यश्च पूर्वः पूर्वस्तु गर्हितः ।
वृथापशुसमालम्भी गृहदाहस्य कारकः ७
अनृतेनोपवर्ती च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ।+
एतान्येनांसि सर्वाणि व्युत्क्रान्तसमयश्च यः
अकार्याणि तु वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे
लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु
स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया ।
अयाज्ययाजनं चैव तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम्
शरणागतसंत्यागो भृत्यस्याभरणं तथा ।
रसानां विक्रयश्चापि तिर्यग्योनिवधस्तथा ॥
आधानादीनि कर्माणि शक्तिमान्न करोति यः
अप्रयच्छंश्च सर्वाणि नित्यदेयानि भारत ॥
दक्षिणानामदानं च ब्राह्मणस्वाभिमर्शनम् ।
सर्वाण्येतान्यकार्याणि प्राहुर्धर्मविदो जनाः
पित्रा विवदते पुत्रो यश्च स्याद्गुरुतल्पगः ।
अप्रजायन्नरव्याघ्र भवत्यधार्मिको नरः ॥ १४
उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणेतरेण च ।
यानि कुर्वन्नकुर्वंश्च प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ १५

कामाः आशेरतेऽस्मिन्कामाशयः पूर्णकाम इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भा० त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः३३

३४

कानि कृत्वेति । प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते ॥ १ ॥ मिथ्यानुवर्तयन्कापथ्यं चरन् ॥ २ ॥ सूर्येणाभ्युदितः यस्मिन् शयाने सति सूर्योऽभ्युदेतीत्यर्थः । अभिनिर्मुक्तः यस्मिन् शयान सति सूर्योऽस्तं गच्छतीत्यर्थः । अव्याधितं चेत्स्वपन्तमादित्योऽभ्युदियादित्यादित्यादि स्मृत्युक्तप्रायश्चित्तं स कुर्यादित्यर्थः । कुनखी श्यावदन्नीति च 'स्वर्णहारी तु कुनखी सुरापः श्यावदन्तकः' इति कर्मविपाके जन्मान्तरीयदोषवतापि सूर्यारुणसंवादादावुपदिष्टं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्युक्तम्॥३॥ अनूढे ज्येष्ठे ऊढवान् कनिष्ठः।**परिवेत्ता परिवित्तिः** पूर्वजः । ज्येष्ठायामनूढायां कनिष्ठामूढवानग्रे**दिधिषुः** । **दिधिपूपपतिस्तु** कनिष्ठाविवाहोत्तरं ज्येष्ठामूढवान् ॥ ४ ॥ **अवकीर्णी** नष्टव्रतः । अतीर्थे अपात्रे त्यागी दाता ॥ ५ ॥ ग्रामघाती समूहहन्ता । याजीति पाठान्तरम् । मांसस्येति नृपश्वादेः अपविध्येत त्यजेत् । ब्रह्मविक्रयी भृतकाध्यापकः । राजविक्रयीति पाठे सोमविक्रयी राजानमाप्यायतीत्यादौ सोमे राजशब्दश्रवणात् ॥ ६ ॥ अभक्ष्यस्य लशुनादेः ॥ १० ॥ रसानां लवणगुडादीनाम् ॥११॥ नित्यदेयानि गोग्रासादीनि ॥१२॥ दक्षिणानां प्रतिश्रुतानाम् ॥१३॥ विवदते धनाद्यर्थं पित्रा सह कलहं करोति । अप्रजायन् धर्मपत्न्यां काले मैथुनमकुर्वन् ॥ १४ ॥ इतरेण संक्षेपेण ॥१५॥

एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवाः
येषु येषु निमित्तेषु न लिप्यन्तेऽथ तान् शृणु
प्रगृह्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्
इति चाप्यत्र कौन्तेय मन्त्रो वेदेषु पठ्यते ।
वेदप्रमाणविहितं धर्मं च प्रब्रवीमि ते ॥ १८
अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति॥
प्राणात्यये तथाऽज्ञानादाचरन्मदिरामपि ।
आदेशितो धर्मपरैः पुनः संस्कारमर्हति ॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं कौन्तेयाभक्ष्यभक्षणम्
प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शुद्ध्यति ॥ २१
गुरुतल्पं हि गुर्वर्थे न दूषयति मानवम् ।
उद्दालकः श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ॥
स्तेयं कुर्वंश्च गुर्वर्थमापत्सु न निषिध्यते ।
बहुशः कामकारेण न चेद्यः संप्रवर्तते ॥ २३
अन्यत्र ब्राह्मणस्वेभ्य आददानो न दुष्यति ।
स्वयमप्राशिता यश्च न स पापेन लिप्यते ॥
प्राणत्राणेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य च
गुर्वर्थे स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ॥ २५
नावर्तते व्रतं स्वप्ने शुक्रमोक्षे कथंचन ।
आज्यहोमः समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते
पारिवित्त्यं तु पतिते नास्ति प्रव्राजिते तथा
भिक्षितेः पारदार्यं च तद्धर्मस्य न दूषकम् ॥
वृथा पशुसमालंभं नैव कुर्वान्न कारयेत् ।
अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिनोदितः
अनर्हे ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तन्न दूषकम् ।
सत्काराणां तथा तीर्थे नित्यं वा प्रतिपादनं
स्त्रियास्तथाऽपचारिण्या
निष्कृतिः स्याददूषिका ।
अपि सा पूयते तेन
न तु भर्ता प्रदुष्यति ॥ ३०
तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य
विक्रयः स्याददोषवान् ।
असमर्थस्य भृत्यस्य
विसर्गः स्याददोषवान् ।
वनदाहो गवामर्थे
क्रियमाणो न दूषकः ॥ ३१
उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति
प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये
चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः* ॥ ३४ ॥

* * *

एतानि स्वधर्मस्य परित्याग इत्यादीनि कर्माणि क्रियमाणानि ये मानवाः उपजीवन्त इति शेषः ॥१६॥ जिघांसी हन्तुमिच्छावान् इयात् गच्छेत् ॥ १७ ॥ मन्त्रो मन्युरकार्षीन्नमो नम इत्यादिर्मन्यवे स्वाहेत्यन्तः ॥१८॥ मन्युः क्रोधः तन्मन्युं शत्रोः क्रोधं प्रति ऋच्छति गच्छति क्रोध एव तं प्रतीपीभूय परशरीरद्वारा हन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ असाध्यरोगादिना प्राणात्यये उपस्थिते जीवनार्थं मदिरामपि आचरन्पिबन्धर्मपरैः चिकित्सकैः आदेशित उपदिष्टः ॥ २० ॥ गुर्वर्थे गुर्वाज्ञया ॥ २२॥ व्रतं नावर्तते पुनरुपनयनं न कर्तव्यमित्यर्थः॥ आज्यहोमः पुनर्मा मैत्विन्द्रियमिति मन्त्रेण ॥ २६ ॥ पतिते ज्येष्ठभ्रातरि भिक्षिते धर्मार्थमपि रेतः सिञ्चेति स्त्रिया प्रार्थिते सति ॥ २७ ॥ वृथा श्राद्धादिनिमित्तं विना । संस्कारः पावित्र्यम् ।

'यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि शतं समाः ।
मांसानि च न खादेत द्वयमेतत्समं स्मृतम्' ॥

इति स्मृतेः ॥ २८ ॥ तीर्थे सत्काराणामज्ञानादप्रतिपादनमपि न दूषकम् ॥ २९ ॥ अपचारिण्याः व्यभिचारिण्याः निष्कृतिः धिक्करणं दासीवत् अन्नाच्छादनमात्रेण दूरस्थापनं तया सह रतिभोजनादिवर्जनं चेत्यर्थः ॥ ३० ॥ सोमस्य तत्त्वं अनेन तृप्ता देवा मनुष्यान्कामैरभिवर्षन्तीति लोकद्वयोपकारणकोऽयं सोम इति ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ ३४ ॥

---

* अस्मिन्नध्यायेऽष्टमश्लोकपूर्वार्धानन्तरमिदं श्लोकद्वयमधिकं खपुस्तके--

स्वदत्तस्यापहर्ता च परदत्तनिरोधकः ।
वाग्दत्तं च मनोदत्तं धारादत्तं च यो हरेत् ।
पाकभेदेन भोक्ता च भुञ्जानस्याप्यनादरः ।
स्वजनैः कलहं चैवं आश्रितानामरक्षणम् ।

३५

व्यास उवाच।

तपसा कर्मणा चैव प्रदानेन च भारत।
पुनाति पापं पुरुषः पुनश्चेन्न प्रवर्तते ॥ १
एककालं तु भुञ्जीत चरन्भैक्ष्यं स्वकर्मकृत्।
कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी सदोत्थितः
अनसूयुरधःशायी कर्म लोके प्रकाशयन्।
पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥ ३
लक्ष्यः शस्त्रभृतां वा स्या-
द्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा
समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ ४
जपन्वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत्।
सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ५
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥
षड्भिर्वर्षैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः।
मासे मासे समश्नंस्तु त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥७
संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः।
तथैवोपवसन् राजन् स्वल्पेनापि प्रपूयते ॥ ८
क्रतुना चाश्वमेधेन पूयते नात्र संशयः।
ये चाप्यवभृथस्नाताः केचिदेवंविधा नराः ॥
ते सर्वे धूतपाप्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः
ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १०
गवां शतसहस्रं तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत्।
ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ॥ ११
कपिलानां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशतिम्
दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते
गोसहस्रं सवत्सानां
दोग्ध्रीणां प्राणसंशये।
साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो
दत्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥ १३
शतं वै यस्तु काम्बोजान्ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति
नियतेभ्यो महीपाल स च पापात्प्रमुच्यते ॥
मनोरथं तु यो दद्यादेकस्मा अपि भारत।
न कीर्तयेत दत्वा यः स च पापात्प्रमुच्यते॥
सुरापानं सकृत्कृत्वा योऽग्निवर्णां सुरां पिबेत्
स पावयत्यथात्मानमिह लोके परत्र च ॥१६
मरुप्रपातं प्रपतन् ज्वलनं वा समाविशन्।
महाप्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः।
समितिं ब्राह्मणो गच्छेदिति वै ब्रह्मणः श्रुतिः
भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पीत्वा विमत्सरः।
पुनर्न च पिबेद्राजन्संस्कृतः स च शुध्यति ॥
गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीमभिसंविशेत्।
अवकृत्यात्मनः शेफं प्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः ॥ २०
शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात्
कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते यत्ताः संवत्सरं स्त्रियः
महाव्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु।
गुर्वर्थे वा हतो युद्धे स मुच्येत्कर्मणोऽशुभात्

३५

साधारणानि प्रायश्चित्तानि तावदाह—**तपसेति**। तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना। कर्मणा यज्ञादिना प्रदानेन गवादीनां पुनाति शोधयति ॥ १ ॥ स्वकर्मकृद्दासादिरहितः ॥ २ ॥ कर्म ब्रह्महत्याम् ॥ ३ ॥ **लक्ष्य इति**। कामकारविषये विदुषां प्रायश्चित्तोपदेष्टॄणां आत्मनो वा इच्छया वैदुष्ये सति अकामतस्त्वाह-**त्रिरित्यादिना** ॥ ४ ॥ अवाक्शिराः यं कञ्चिद्वेदं जपन् योजनानां शतं त्रिर्व्रजेत् शतत्रययोजनं पादचारेण तीर्थयात्रायां वेदं जपन्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ कृच्छ्रभोजी कृच्छ्ररीत्या सातत्येन भुञ्जानः ‘ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परं च नाश्नीयात्। ’ इति विधिना एकैकः कृच्छ्रो द्वादशदिनात्मको ज्ञेयः। मासे मासे इति तस्यैवातिदेशः। सप्ताहं प्रातः-सप्ताहं सायंसप्ताहमयाचितं सप्ताहमनशनं विषमेषु मासेषु स एवाष्टाहक्रमेण समेषु मासेषु प्रकार एवं वर्षत्रयमिति द्वितीयः ॥ ७ ॥ **मासाशीति**। मासं सायं मासं प्रातर्मासमयाचितं मासमुपवास इति क्रमेण वर्षं वा नयेत्। मासादधिकेन स्वल्पेनापि कालेन उपवसन् जलमात्रेण वर्तयन् मुच्यते ॥ ८ ॥ ‘ सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते ’ इति **श्रुतिः** ॥ ९ ॥ काम्बोजान् जात्यश्वान् कम्बुदेशजान् ॥ १४ ॥ मनोरथं वांछितं गृहक्षेत्रादि ॥ १५ ॥ मरुप्रपातं निर्जलदेशे पर्वताग्रात्पतनं महाप्रस्थानं केदारे हिमवदारोहणम् ॥१७॥समितिं गच्छेदित्यस्य निष्पापः सन् ब्रह्मणः सभामारोढुं योग्यो भवतीत्यर्थः ॥१८॥ शेफं शिश्नम् ॥२०॥ यत्ताः त्यक्ताहारविहाराः युक्तेष्वेव पापेषु सत्सु मुच्यन्ते ॥ २१ ॥ महाव्रतं मासमात्रं जलस्यापि त्यागः ॥ २२ ॥

अनृतेनापवर्ती चेत्प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ।
उपाहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥
अवकीर्णिनिमित्तं तु
ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
गोचर्मवासाः षण्मासां-
स्तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २४
परदारापहारी तु परस्यापहरन्वसु ।
संवत्सरं व्रती भूत्वा तथा मुच्येत किल्बिषात्
धनं तु यस्यापहरेत्तस्मै दद्यात्समं वसु ॥ २२
विविधेनाभ्युपायेन तदा मुच्येत किल्बिषात्
कृच्छ्राद्द्वादशरात्रेण संयतात्मा व्रते स्थितः ।
परिवेत्ता भवेत्पूतः परिवित्तिस्तथैव च ॥२७
निवेश्यं तु पुनस्तेन सदा तारयता पितॄन् ।
न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते
भोजनं ह्यन्तराशुद्धं चातुर्मास्ये विधीयते ।
स्त्रियस्तेन प्रशुध्यन्ति इति धर्मविदो विदुः ॥
स्त्रियस्त्वाशंकिताः पापा
नोपगम्या विजानता ।
रजसा ता विशुध्यन्ते
भस्मना भाजनं यथा ॥ ३०
पादजोच्छिष्टकांस्यं यद्गवा घ्रातमथापि वा
गंडूषोच्छिष्टमपि वा विशुध्येद्दशभिस्तु तत्
चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ॥
तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते
विद्यादेवंविधेनैषां गुरुलाघवनिश्चयम् ॥ ३३
तिर्यग्योनिवधं कृत्वा द्रुमांश्छित्वेतरान्बहून्
त्रिरात्रं वायुभक्षः स्यात्कर्म च प्रथयन्नरः ॥
अगम्यागमने राजन्प्रायश्चित्तं विधीयते ।
आर्द्रवस्त्रेण षण्मासान्विहार्यं भस्मशायिना
एष एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् ।
ब्रह्मणोक्तेन विधिना दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥३६
सावित्रीमप्यधीयीत शुचौ देशे मिताशनः ।
अहिंसो मन्दकोऽजल्पो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः
अहःसु सततं तिष्ठेदभ्याकाशं निशां स्वपन्
त्रिरह्नि त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशेत्
स्त्रीशूद्रं पतितं चापि नाभिभाषेद्व्रतान्वितः ।
पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवंव्रतो द्विजः ॥
शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकम् ।
अतिरिच्येत यो यत्र तत्कर्ता लभते फलम्
तस्माद्दानेन तपसा कर्मणा च फलं शुभम्
वर्धयेदशुभं कृत्वा यथा स्यादतिरेकवान् ॥
कुर्याच्छुभानि कर्माणि
निवर्तेत्पापकर्मणः ।
दद्यान्नित्यं च वित्तानि
तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ ४२
अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
महापातकवर्जं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४३

कृच्छ्रादिति । एतच्च ज्येष्ठस्यापि दाराग्निहोत्रकरणानन्तरं द्रष्टव्यम् ॥२७॥ तेन कनिष्ठेन निवेश्यं विवाहान्तरं कर्तव्यम् । अन्यथा शुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ अन्तरा भोजनं धारणापारणव्रतेन मासचतुष्टयकृतेन शुध्यन्ति महापापयोगे ॥ २९ ॥ अन्यत्र तु सकृद्व्यभिचारमात्रे मानसिके वा आह—**स्त्रिय इति** ॥ ३० ॥ प्रसङ्गाद्भाजनशुद्धिमाह—**पादजेति** । शूद्रस्य उच्छिष्टं कांस्यं पात्रं तथा तदेव गवाघ्रातं तथा गण्डूषपात्रं ब्राह्मणस्यापि पूतानि दशभिः शोधनैः शुद्धयन्ति । तानि पञ्चगव्येन मृत्तोयैर्भस्मनाऽऽम्लेन वह्निनेति ॥ ३१ ॥ विधीयते पादः पादोपकृष्टः इत्यर्थः । वैश्यस्य द्विपादः शूद्रस्य पादमात्रः । धर्मः शौचादिः । प्रायश्चित्तादेरधिकस्य विधानात् ॥ ३३ ॥ **एष इति** । भस्मसाहचर्याच्छतरुद्रीयजपोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । यदाह वृद्धशातातपः—

‘मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा
स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा ।
भस्मच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैः’ ॥

इति । पापानां गौरवलाघवानुसारेण दीक्षा संवत्सरं षण्मासं त्रिमासं मासं द्वादशाहमिति यथायोग्य ज्ञेया । तत्र यथा कूष्माण्डहोमे यो योनौ रेतः सिञ्चतीति पारदार्यं प्रकृत्य वर्ष-मास-चतुर्विंशतिरात्र-द्वादशरात्र-षड्रात्र-त्रिरात्रपक्षा उक्ताः यावदेनो दीक्षामुपैतीति च पापानुसारित्वं दीक्षायामुक्तं तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र बोध्यम् । दृष्टान्तभूतो य आगमस्तत्रोक्तैर्हेतुभिर्यावदेन इत्याद्यैः ॥ ३६ ॥ मन्द इव मन्दकः रागद्वेषमानापमानशून्यः अजल्प इति च्छेदः ॥ ३७ ॥ तिष्ठेदित्युपवेशनादेर्व्यावृत्तिः अभ्याकाशं निरावरणे स्थण्डिलादौ अहःसु इति बहुवचनादिनापि पापानुसारेण त्र्यवराणामह्नां गणना कल्पनीया ॥ ३८ ॥ यत्र पुण्ये पापे वाऽतिरिच्यत योऽधिको भवति स इतरेणेतरदभिभूयातिरिक्तस्य फलं भुंक्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ व्रतादिरूपं प्रायश्चित्तं महापातकवर्जं ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

भक्ष्याभक्ष्येषु चान्येषु वाच्यावाच्ये तथैव च
अज्ञानज्ञानयो राजन् विहितान्यनुजानतः ॥
जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ।
अज्ञानात्स्वल्पको दोषः प्रायश्चित्तं विधीयते
शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितुम्
आस्तिके श्रद्दधाने च विधिरेष विधीयते४६
नास्तिकाश्रद्दधानेषु पुरुषेषु कदाचन ।
दम्भद्वेषप्रधानेषु विधिरेष न दृश्यते ॥ ४७
शिष्टाचारश्च शिष्टश्च धर्मो धर्मभृतां वर ।
सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्येह च सुखेप्सुना ४८
स राजन्मोक्ष्यसे पापात्तेन पूर्वेण हेतुना ।
प्राणार्थं वा धनेनैषामथवा नृपकर्मणा ॥ ४९
अथवा ते घृणा काचित्प्रायश्चित्तं चरिष्यसि
मा त्वेवानार्यजुष्टेन मन्युना निधनं गमः ५०

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तेन प्रत्युवाच तपोधनम् ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये
पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

युधिष्ठिर उवाच ।

किं भक्ष्यं चाप्यभक्ष्यं च
किं च देयं प्रशस्यते ।
किं च पात्रमपात्रं वा
तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

व्यास उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
सिद्धानां चैव संवादं मनोश्चैव प्रजापतेः २
ऋषयस्तु व्रतपराः समागम्य पुरा विभुम् ।
धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकाले प्रजापतिम् ३
कथमन्नं कथं पात्रं दानमध्ययनं तपः ।
कार्याकार्यं च यत्सर्वं शंस वै त्वं प्रजापते ४
तैरेवमुक्तो भगवान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
शुश्रूषध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ५
अनादेशे जपो होम उपवासस्तथैव च ।
आत्मज्ञानं पुण्यनद्यो यत्र प्रायश्च तत्पराः ६
अनादिष्टं तथैतानि पुण्यानि धरणीभृतः ।
सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च ॥ ७
देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च ।
एतानि मेध्यं पुरुषं कुर्वन्त्याशु न संशयः ॥ ८
न गर्वेण भवेत्प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः ।
दीर्घमायुरथेच्छन्हि त्रिरात्रं चोष्णपो भवेत्९
अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः ।
अहिंसा सत्यमक्रोध इज्या धर्मस्य लक्षणम्
स एव धर्मः सोऽधर्मो देशकाले प्रतिष्ठितः ।
आदानमनृतं हिंसा धर्मो ह्यावस्थिकः स्मृतः
द्विविधौ चाप्युभावेतौ
धर्माधर्मौ विजानताम् ।
अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च
द्वैविध्यं लोकवेदयोः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३५॥

३६

किं भक्ष्यमिति ॥ १ ॥ प्रजापतिं मनुम् ॥ ३ ॥ कथं केन प्रकारेण अन्नमदनीयं किंद्रव्यकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ व्यासो विस्तरः ॥ ५ ॥ अनादेशे विशेषतोऽनुक्ते दोषे यत्र देशे तत्पराः जपादिपराः प्रायः बहुशः सन्ति सोऽपि गङ्गादिवत्पावन इत्यर्थः । यत्रोपाया इति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥ तथा जपादिवत् पुण्यानि एतानि वक्ष्यमाणानि धरणीभृतः पर्वता ब्रह्मगिरिप्रभृतयः आदिपदात्सुवर्णस्नानादि अनादिष्टं प्रायश्चितं सामान्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ गर्वेण युक्तो न भवेत् पूजां नावगणयेत् । अवगणने तु त्रिरात्रमुष्णपो भवेदिति तप्तकृच्छ्रं धर्मशास्त्रोक्तं कुर्यादित्यर्थः । भवेदित्यत्र पिबेदिति पाठं प्रकल्प्य सुरामित्यध्याहृत्य सुरां न पिबेत् । पाने तु उष्णपो भवेत्सुरामेवोष्णां कृत्वा पिबेदिति केचित् ॥ ९ ॥ तप उपवासादि ॥ १० ॥ आदानं स्तेयं आवस्थिकः अवस्थाविशेषे भवः प्राणात्ययादौ अधर्मस्यापि स्तेयादेर्धर्मत्वं धर्मस्याप्यस्तेयादेरधर्मत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ वैदिक्यौ प्रवृत्त्यप्रवृत्ती मर्त्यत्वामृतत्वप्रदे लौकिक्यौ तु ते शुभे चेत् शुभफले अशुभे चेदशुभफले इत्याह द्वाभ्याम्-द्विविधाविति ॥१२॥

अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलम् ।
अशुभस्याशुभं विद्याच्छुभस्य शुभमेव च ।
एतयोश्चोभयोः स्यातां शुभाशुभतया तथा१३
दैवं च दैवसंयुक्तं प्राणश्च प्राणदश्च ह ।
अपेक्षापूर्वकरणादशुभानां शुभं फलम् १४
ऊर्ध्वं भवति संदेहादिह दृष्टार्थमेव च ।
अपेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १५
क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
शरीराणामुपक्लेशो मनसश्च प्रियाप्रिये ।
तदौषधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शाम्यति १६
उपवासमेकरात्रं दण्डोत्सर्गे नराधिपः ।
विशुद्ध्येदात्मशुद्ध्यर्थं त्रिरात्रं तु पुरोहितः १७
क्षयं शोकं प्रकुर्वाणो न म्रियेत यदा नरः ।
शस्त्रादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रं तत्र निर्दिशेत ॥
जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्मांश्च सर्वतः ।
वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते १९
दश वा वेदशास्त्रज्ञास्त्रयो वा धर्मपाठकाः ।
यद्ब्रूयुः कार्य उत्पन्ने स धर्मो धर्मसंशये २०
अनड्वान्मृत्तिका चैव तथा क्षुद्रापिपीलिकाः
श्लेष्मातकस्तथा विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च २१

अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः
शुल्कैर्ये वै विवर्जिताः ।
चतुष्पात्कच्छपादन्यो
मण्डूका जलजाश्च ये ॥ २२

भासा हंसाः सुपर्णाश्च
चक्रवाकाः प्लवा बकाः ।
काको मद्गुश्च गृध्रश्च
श्लेनोलूकस्तथैव च ॥ २३

क्रव्यादा दंष्ट्रिणः सर्वे चतुष्पात्पक्षिणश्च ये।
येषां चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः २४
एडकाश्वखरोष्ट्रीणां सूतिकानां गवामपि।
मानुषीणां मृगीणां च न पिबेद्ब्राह्मणः पयः
प्रेतान्नं सूतिकान्नं च यच्च किञ्चिदनिर्दशम्।
अभोज्यं चाप्यपेयं च धेनोर्दुग्धमनिर्दशम्२६
राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम्।
आयुः सुवर्णकारान्नमवीरायाश्च योषितः २७
विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं गणिकान्नमथेन्द्रियम्
मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितान्नं च सर्वशः
दीक्षितस्य कदर्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च ।
तक्षणश्चर्मावकर्तुश्च पुंश्चल्या रजकस्य च ॥२९
चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोज्यं रक्षिणस्तथा
गणग्रामाभिशस्तानां रङ्गस्त्रीजीविनां तथा
परिवित्तीनां पुंसां च वन्दिद्यूतविदां तथा।
वामहस्ताहृतं चान्नं भक्तं पर्युषितं च यत॥
सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यं शेषितं च यत।
पिष्टस्य चेक्षुशाकानां विकाराः पयसस्तथा
सक्तुधानाकरंभाणां नोपभोग्याश्चिरस्थिताः।
पायसं कृसरं मांसमपूपाश्च वृथाकृताः ॥ ३३

एतयोर्लौकिक्योः फले अपि कारणानुरूपे इत्यर्थः ॥ १३ ॥ दैवयुक्तं शास्त्रीयं कर्म प्राणः जीवनं एतेषां चतुर्णामपेक्षापूर्वं यत्किञ्चित्क्रियते तर्हि अशुभानां नीचानामपि पुंसां तस्य फलं शुभं भवति ॥ १४ ॥ **ऊर्ध्वमिति ।** सत्यपि सन्देहे यल्लोकविगानपरिहारार्थं कृतं नित्यादि यच्च केवलं दृष्टार्थं कृतं श्येनादि तत्रोभयत्रापि ॥ १५ ॥ क्रोधादिना यन्मनसः प्रियमप्रियं कृतं तत्र दृष्टान्तागमहेतुभिः पूर्वोक्तैर्यावदेन इत्याद्यैः प्रमाणैर्देहस्य शोषणं उपवासादिकं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । औषधैर्हविष्याशनैः मन्त्रैश्च पवित्रजपैः चादन्यदपि तीर्थाटनश्रमादिभिः तत्पापं शाम्यतीति सार्धम् ॥ १६ ॥ क्षयं पुत्रादिमरणनिमित्तं आत्मवधार्थं प्रवृत्तो न म्रियेत चेत् त्रिरात्रमुपवासं चरेत् ॥१८॥ जातिर्ब्राह्मणत्वादिः । श्रेणी गृहस्थादीनां पंक्तिः । आधिवासः जन्मभूमिः जात्यादिधर्मांश्च ये वर्जयन्ति तेषां धर्मः प्रायश्चित्तादिस्वरूपो न विद्यते ॥ १९ ॥ पाठकाः शोधकाः विचारका इति यावत् । कार्ये प्रायश्चितनिमित्ते दोषे ॥ २० ॥ अभक्ष्यानाह चतुर्भिः— **अनड्वानिति** ॥ २१ ॥ एडका मेषी । सूतिकानामनिर्दशानाम् ॥२५॥ अभोज्यं पायसाद्यन्तर्गतम् ॥२६॥ अवीरायाः पतिपुत्रहीनायाः ॥ २७ ॥ इंद्रियं शुक्रं गणिकादित्रयाणामन्नम् ॥ २८ ॥ दीक्षितस्य अग्नीषोमीयवपाहोमात्प्राक् न भोक्तव्यं, कदर्यः धनव्ययभयाद्भोगत्यागहीनः ॥ २९ ॥ रक्षिणः ग्रामपालकस्य सामादिः रक्षिणो वा ॥ ३० ॥ शेषितं कुटुम्बाय अदत्वाऽऽत्मार्थ रक्षितम् ॥ ३२ ॥ धानाः भृष्टयवाः, करंभाः दधिसक्तवः सक्त्वादीनां विकाराः नष्टाः क्वसत्वादयः,कृसरं तिलमिश्र ओदनः । वृथाकृताः देवताद्युद्देशं विना कृताः ॥ ३३ ॥

अपेयाश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः।
देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः॥
पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थो भोक्तुमर्हति।
यथा प्रव्रजितो भिक्षुस्तथैव स्वे गृहे वसेत्॥
एवंवृत्तः प्रियैर्दारैः संवसन् धर्ममाप्नुयात्।
न दद्याद्यशसे दानं न भयान्नोपकारिणे॥
न नृत्यगीतशीलेषु हासकेषु च धार्मिकः।
न मत्ते चैव नोन्मत्ते न स्तेने न च कुत्सके॥
न वाग्घीने विवर्णे वा नाङ्गहीने न वामने।
न दुर्जने दौष्कुले वा व्रतैर्यो वा न संस्कृतः
न श्रोत्रियमृते दानं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते।
असम्यक् चैव यद्दत्तमसम्यक् च प्रतिग्रहः।
उभयं स्यादनर्थाय दातुरादातुरेव च॥ ३९
यथा खदिरमालंब्य शिलां वाऽप्यर्णवं तरन्
मज्जेत मज्जतस्तद्वद्दाता यश्च प्रतिग्रही॥ ४०
काष्ठैरार्द्रैर्यथा वह्निरुपस्तीर्णो न दीप्यते।
तपःस्वाध्यायचारित्रैरेवं हीनः प्रतिग्रही॥
कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ च यथा पयः।
आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम्॥
निर्मन्त्रो निर्वृतो यः स्यादशास्त्रज्ञोऽनसूयकः
अनुक्रोशात्प्रदातव्यं हीनेष्वव्रतिकेषु च॥४३
न वै देयमनुक्रोशाद्दीनार्तातुरकेष्वपि।
आप्ताचरित इत्येव धर्म इत्येव वा पुनः॥ ४४
निष्कारणं स्मृतं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते।
भवेदपात्रदोषेण न चात्रास्ति विचारणा॥
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः।
ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति॥
यथा षंढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला
शकुनिर्वाप्यपक्षः स्यान्निर्मन्त्रो ब्राह्मणस्तथा
ग्रामधान्यं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः।
यथा हुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतौ॥४८
देवतानां पितॄणां च हव्यकव्यविनाशकः।
शत्रुरर्थहरो मूर्खो न लोकान्प्राप्तुमर्हति॥४९
एतत्ते कथितं सर्वं यथावृत्तं युधिष्ठिर।
समासेन महद्ध्येतच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये
षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ ३६॥

३७

युधिष्ठिर उवाच।

श्रोतुमिच्छामि भगवन्
विस्तरेण महामुने।
राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ
चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान्॥ १
आपत्सु च यथा नीतिः प्रणेतव्या द्विजोत्तम
धर्म्यमालक्ष्य पन्थानं विजयेयं कथं महीम्॥
प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता।
कौतूहलानुप्रवणा हर्षं जनयतीव मे॥ ३
धर्मचर्या च राज्यं च नित्यमेव विरुध्यते।
एवं मुह्यति मे चेतश्चिन्तयानस्य नित्यशः॥

वैशम्पायन उवाच।

तमुवाच महाराज व्यासो वेदविदां वरः।
नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानां पुरातनम्॥५
श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मं निखिलेन नराधिप।
प्रैहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहम्॥
स ते धर्मरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान्।
छेत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित्॥ ७

चात् पेयाः पीयूषादयः॥३४॥हासकेषु परिहासपरेषु भण्डेषु ॥३७॥वाग्घीने मूके मूर्खे वा॥३८॥ श्वदृतौ शुनकचर्ममये कोशे ॥ ४२ ॥ अनसूयकः गुणेषु दोषारोपं अकुर्वन् अनुक्रोशात् दयया ॥ ४३ ॥ आप्तचरितः इष्टकारीति बुद्ध्या धर्मबुद्ध्या वा निर्मन्त्रे न देयमित्याह-**न वा इति**॥४४॥ अत्रैव हेतुमाह-**निष्कारणमिति**। निष्कारणं निष्फलं दोषेण युक्त इति शेषः ॥४५॥ निराकृतौ मूर्खे ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३६॥

३७

श्रोतुमिति ॥ १ ॥ भक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता उपवासात्मिका कौतूहलेन प्रसङ्गेन अनुप्रवणा अभिमुखा ॥३॥ प्रैहि प्रयाहि ॥ ६ ॥

जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपथगा नदी ।
साक्षाद्ददर्श यो देवान्सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥
बृहस्पतिपुरोगांस्तु देवर्षीनसकृत्प्रभुः ।
तोषयित्वोपचारेण राजनीतिमधीतवान् ॥९
उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च देवगुरुर्द्विजः ।
यच्च धर्मं सवैयाख्यं प्राप्तवान्कुरुसत्तमः ॥ १०
भार्गवाच्च्यवनाच्चापि वेदानङ्गोपबृंहितान् ।
प्रतिपेदे महाबाहुर्वसिष्ठाच्चरितव्रतः ॥ ११
पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसम् ।
अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षत यः पुरा ॥१२
मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् ।
रामादस्त्राणि शक्राच्च प्राप्तवान्पुरुषर्षभः ॥१३
मृत्युरात्मेच्छया यस्य जातस्य मनुजेष्वपि ।
तथाऽनपत्यस्य सतः पुण्यश्लोकादिविश्रुताः
यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन्सभासदः ।
यस्य नाविदितं किञ्चिज्ज्ञानयज्ञेषु विद्यते ॥
स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् ।
तमभ्येहि पुरा प्राणान्स विमुञ्चति धर्मवित्
एवमुक्तस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महामतिः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

वैशसं सुमहत्कृत्वा ज्ञातीनां रोमहर्षणम् ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पृथिवीनाशकारकः ॥
घातयित्वा तमेवाजौ छलेनाजिह्मयोधिनम्
उपसंप्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ॥ १९

वैशम्पायन उवाच ।

ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेप्सया ।
पुनराह महाबाहुर्यदुश्रेष्ठो महामतिः ॥ २०

वासुदेव उवाच ।

नेदानीमतिनिर्बन्धं शोके त्वं कर्तुमर्हसि ।
यदाह भगवान्व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥
ब्राह्मणास्त्वां महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः
पर्जन्यमिव घर्मान्ते नाथमाना उपासते ॥२२
हतशिष्टाश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतम् ।
चातुर्वर्ण्यं महाराज राष्ट्रं ते कुरुजाङ्गलम् ॥
प्रियार्थमपि चैतेषां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
नियोगादस्य च गुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ॥
सुहृदामस्मदादीनां द्रौपद्याश्च परंतप ।
कुरु प्रियममित्रघ्न लोकस्य च हितं कुरु ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तः स कृष्णेन राजा राजीवलोचनः
हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्थौ महामनाः ॥
सोऽनुनीतो नरव्याघ्र विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
द्वैपायनेन च तथा देवस्थानेन जिष्णुना ॥२७
एतैश्चान्यैश्च बहुभिरनुनीतो युधिष्ठिरः ।
व्यजहान्मानसं दुःखं सन्तापं च महायशाः
श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रव्यविशारदः ।
व्यवस्य मनसः शान्तिमगच्छत्पाण्डुनन्दनः
स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ ३०
प्रविविक्षुः स धर्मज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥३१
ततो नवं रथं शुभ्रं कम्बलाजिनसंवृतम् ।
युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शुभलक्षणैः ३२

सवैयाख्यं व्याख्यासहितम् ॥ १० ॥ विमुञ्चति विमोक्ष्यति ततः पुरा ॥ १६ ॥ वैशसं विनाशम् ॥ १८ ॥ उपसंप्रष्टुं उपागत्य सम्यक्प्रष्टुम् ॥ १९ ॥ नाथमानाः याचमानाः उपासत इत्युत्तरत्रापि योज्यम् ॥ २२ ॥ विष्टरश्रवसा विष्णुना ॥ २७ ॥ संतापं शारीरं तापम् ॥ २८ ॥ वाक्यानि वेदावयवाः । निधिस्तदर्थविचारग्रंथो मीमांसा । अन्यदपि यत् श्रुतं श्रव्यं नीतिशास्त्रादि तत्र **विशारदः** ऊहापोहकुशलः । व्यवस्य कर्तव्यमर्थं निश्चित्य ॥ २९ ॥ **तत इति** । गोभिर्बलीवर्दैः । एतस्माल्लिंगाद्गम्यते यत्पुरप्रवेशे प्रथमं गोरथेन प्रवेष्टव्यमिति । मन्त्रलिङ्गादप्येतद्गम्यते-

'सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो
भग इवेदर्यमणं निनाय ।
जने मित्रो न दम्पती अनक्ति
बृहस्पते वाजयाशूँरिवाजौ ॥'

अस्यार्थः—हे बृहस्पते बृहस्पतितुल्य हे पुरोहित **आंगिरसो** बृहस्पतिः **गोभि**र्वृषैः रथमित्यर्थात् । **संनक्षमाणो** रथस्य संनहनं करिष्यन् । यकारलोप आर्षः **अर्यमणं देवं भग इव** षड्विधमैश्वर्यमिव निनाय प्रापितवान् । तत्र दृष्टान्तः-**जने इति** । नकार उपमार्थे । यथा जने लोके मित्रः सखा दम्पती अनक्ति अन्योन्यसंबद्धे स करोति एवं नगरगतामैश्वर्यलक्ष्मीं परिणेष्यन् गोरथेन नगरं प्रवेशयेद्राजानं पुरोहितः । एवं जयलक्ष्मीं परिणेष्यन्नश्वरथेन आजिं प्रविशेदित्याह-**वाजयेति** । आजौ संग्रामे अशूनश्वान् रथे युञ्जन् **वाजय** गम यजमानं जयलक्ष्मीं परिणेतुमित्यर्थादनुषञ्जनीयम् ॥३२॥

मन्त्रैरभ्यार्चितं पुण्यैः स्तूयमानश्च बन्दिभिः ।
आरुरोह यथा देवः सोमोऽमृतमयं रथम् ॥
जग्राह रश्मीन्कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः
अर्जुनः पाण्डुरं छत्रं धारयामास भानुमत् ॥
ध्रियमाणं च तच्छत्रं पाण्डुरं रथमूर्धनि ।
शुशुभे तारकाकीर्णं सितमभ्रमिवाम्बरे ॥३५
चामरव्यजने त्वस्य वीरौ जगृहतुस्तदा ।
चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलंकृते ॥ ३६
ते पञ्चरथमास्थाय भ्रातरः समलंकृताः ।
भूतानीव समस्तानि राजन्ददृशिरे तदा ॥
आस्थाय तु रथं शुभ्रं युक्तमश्वैर्मनोजवैः ।
अन्वयात्पृष्ठतो राजन्युयुत्सुः पाण्डवाग्रजम्
रथं हेममयं शुभ्रं
शैब्यसुग्रीवयोजितम् ।
सह सात्यकिना कृष्णः
समास्थायान्वयात्कुरून् ॥ ३९
नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ।
अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ ॥
कुरुस्त्रियश्च ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा तथैव च
यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेण पुरस्कृताः ॥ ४१
ततो रथाश्च बहुला नागाश्वसमलंकृताः ।
पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् ॥ ४२
ततो वैतालिकैः सूतैर्मागधैश्च सुभाषितैः ।
स्तूयमानो ययौ राजा नगरं नागसाह्वयम् ॥
तत्प्रयाणं महाबाहोर्बभूवाप्रतिमं भुवि ।
आकुलाकुलमुत्क्रुष्टं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ॥ ४४
अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः ।
नगरं राजमार्गाश्च यथावत्समलङ्कृताः ॥
पाण्डुरेण च माल्येन पताकाभिश्च मेदिनी ।
संस्कृतो राजमार्गोऽभूद्धूपनैश्च प्रधूपितः ॥४६
अथ चूर्णैश्च गन्धानां नानापुष्पप्रियङ्गुभिः ।
माल्यदामभिरासक्तै राजवेश्माभिसंवृतम् ॥
कुंभाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा नवा दृढाः ।
सिताः सुमनसो गौराः स्थापितास्तत्र तत्र ह
यथा स्वलङ्कृतं द्वारं नगरं पाण्डुनन्दनः ।
स्तूयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

* * *

३८

वैशम्पायन उवाच ।
प्रवेशने तु पार्थानां जनानां पुरवासिनाम् ।
दिदृक्षूणां सहस्राणि समाजग्मुः सहस्रशः ॥
स राजमार्गः शुशुभे समलङ्कृतचत्वरः ।
यथा चन्द्रोदये राजन्वर्धमानो महोदधिः ॥२
गृहाणि राजमार्गेषु रत्नवन्ति महान्ति च ।
प्राकम्पन्तीव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत
ताः शनैरिव सव्रीडं प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
धन्या त्वमसि पांचालि या त्वं पुरुषसत्तमान्
उपतिष्ठसि कल्याणि महर्षीनिव गौतमी ॥५
तव कर्माण्यमोघानि व्रतचर्या च भाविनि ।
इति कृष्णां महाराज प्रशशंसुस्तदा स्त्रियः ॥
प्रशंसावचनैस्तासां मिथःशब्दैश्च भारत ।
प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलम् ॥
तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः ।
अलङ्कृतं शोभमानमुपायाद्राजवेश्म ह ॥ ८

अमृतमयं देवतामयम् ॥ ३३ ॥ तारकास्ताराः तत्तुल्याश्छत्रप्रान्तस्थमौक्तिकगुच्छाश्च ॥ ३५ ॥ यथा देहरथो भूतपञ्चकमयः एवं सोऽपि रथो भ्रातृपञ्चकयुक्तः ॥ ३७ ॥ युयुत्सुर्धृतराष्ट्रपुत्रः ॥ ३८ ॥ नरयानं 'तखतरावा' इति म्लेच्छभाषायां प्रासिद्धं न तु शिबिका ॥ ४० ॥ आकुलाकुलमतिसंकुलं संमर्दवशात् ॥४४॥ माल्येन पुष्पसमूहेन मेदिनी समलंकृतेत्यनुषज्यते । धूपनैः अगरुप्रभृतिभिर्धूपद्रव्यैः ॥ ४६ ॥ सिताः चूर्णादिना शुक्लीकृताः सुमनसः पुष्पाणि गौराः शुक्लाः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

प्रवेशने इति ॥१॥ स्त्रीणां स्त्रीभिः ॥ ३ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वाः पौरा जानपदास्तदा ।
ऊचुः कर्णसुखा वाचः समुपेत्य ततस्ततः ॥९
दिष्ट्या जयसि राजेन्द्र शत्रूञ्छत्रुनिषूदन ।
दिष्ट्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मेण च बलेन च
भवनस्त्वं महाराज राजेह शरदां शतम् ।
प्रजाः पालय धर्मेण यथेन्द्रस्त्रिदिवं तथा ॥
एवं राजकुलद्वारि मङ्गलैरभिपूजितः ।
आशीर्वादान् द्विजैरुक्तान्प्रतिगृह्य समन्ततः
प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमम् ।
श्रद्धाविजयसंयुक्तं रथात्पश्चादवातरत ॥ १३
प्रविश्याभ्यन्तरं श्रीमान्दैवतान्यभिगम्य च
पूजयामास रत्नैश्च गन्धमाल्यैश्च सर्वशः ॥
निश्चक्राम ततः श्रीमान्पुनरेव महायशाः ।
ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानवास्थितान् ॥
स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
शुशुभे विमलश्चन्द्रस्तारागणवृतो यथा ॥ १६
तांस्तु वै पूजयामास
कौन्तेयो विधिवद्द्विजान् ।
धौम्यं गुरुं पुरस्कृत्य
ज्येष्ठं पितरमेव च ॥ १७
सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा ।
गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः
ततः पुण्याहघोषोऽभूद्दिवं स्तब्ध्वेव भारत ।
सुहृदां प्रीतिजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ॥
हंसवद्विदुषां राजा द्विजानां तत्र भारतीम् ।
शुश्रुवे वेदविदुषां पुष्कलार्थपदाक्षराम् ॥ २०
ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शंखानां च मनोरमः ।
जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्नृप ॥ २१
निःशब्दे च स्थिते तत्र
ततो विप्रजने पुनः ।
राजानं ब्राह्मणच्छद्मा
चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत ॥ २२
तत्र दुर्योधनसखा
भिक्षुरूपेण संवृतः ।
साक्षः शिखी त्रिदण्डी च
धृष्टो विगतसाध्वसः ॥ २३
वृतः सर्वैस्तथा विप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः ।
परं सहस्रै राजेन्द्र तपोनियमसंवृतैः ॥ २४
स दुष्टः पापमाशंसुः पाण्डवानां महात्मनाम्
अनामन्त्र्यैव तान् विप्रांस्तमुवाच महीपतिम्

चार्वाक उवाच ।

इमे प्राहुर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि
धिक् भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै
किं तेन स्याद्धि कौन्तेय कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयं
घातयित्वा गुरूंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितम्
इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः
विव्यथुश्चुक्रुशुश्चैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः ॥
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिर
व्रीडिताः परमोद्विग्नास्तूष्णीमासन् विशांपते

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः ।
प्रत्यासन्नव्यसनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हथ ॥ ३०

वैशम्पायन उवाच ।

ततो राजन् ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशांपते
ऊचुर्नैतद्वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ॥
जज्ञुश्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा ।
ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः ॥

ब्राह्मणा ऊचुः ।

एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः
परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥३३
न वयं ब्रूम धर्मात्मन् व्येतु ते भयमीदृशम् ।
उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हुंकारैः क्रोधमूर्छिताः
निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम्
स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनाम् ।
महेन्द्राशनिनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥
पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तम् ।
राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजध० चार्वाकवधे अष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

अभिरूपान्मङ्गलद्रव्यपाणीन् ॥१५॥ किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छद्भिर्भृत्यैर्विविधैर्गोवस्त्रादिद्रव्यैर्निमन्त्रयाद्भिरित्यर्थः॥१८॥ स्तब्ध्वा व्याप्य ॥१९॥ प्रत्यासन्नाः समीपस्थाः व्यसनिनश्चिरदुःखिनो भ्रात्रादयो यस्य तं भ्रात्रादिदुःखपरिहारार्थं ममेदं राज्यकरणं न तु स्वसुखार्थमित्यर्थः ॥ ३० ॥ जज्ञुः ज्ञातवन्तः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

[वैशम्पायन उवाच ।
ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिः सह ।
उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥ १ ॥ *]
वासुदेव उवाच ।
ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्नर्चनीयाः सदा मम
एते भूमिचरा देवा वाग्विषाः सुप्रसादकाः
पुरा कृतयुगे राजंश्चार्वाको नाम राक्षसः ।
तपस्तेपे महाबाहो बदर्यां बहुवार्षिकम् ॥ २
वरेण च्छन्द्यमानश्च ब्रह्मणा च पुनः पुनः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥ ३
द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ॥
स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।
राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥ ५
ततो देवाः समेताश्च ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
वधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ॥ ६
तानुवाच ततो देवो विहितस्तत्र वै मया ।
यथाऽस्य भविता मृत्युरचिरेणेति भारत ॥
राजा दुर्योधनो नाम सखाऽस्य भविता नृषु
तस्य स्नेहावबद्धोऽसौ ब्राह्मणानवमंस्यते ॥ ८
तत्रैनं रुषिता विप्रा विप्रकारप्रधर्षिताः ।
धक्ष्यन्ति वाग्बलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति
स एष निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।
चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ १०
हतास्ते क्षत्रधर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव ।
स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः क्षत्रियपुङ्गवाः ॥
स त्वमातिष्ठ कार्याणि
मा तेऽभूद् ग्लानिरच्युत ।
शत्रून् जहि प्रजा रक्ष
द्विजांश्च परिपूजय ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकवरदानादिकथने
एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशम्पायन उवाच ।
ततः कुन्तीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः ।
काञ्चने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यषीदत्परमासने ॥
तमेवाभिमुखौ पीठे प्रदीप्ते काञ्चने शुभे ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च निषीदतुररिंदमौ ॥ २
मध्ये कृत्वा तु राजानं भीमसेनार्जुनावुभौ ।
निषीदतुर्महात्मानौ श्लक्ष्णयोर्मणिपीठयोः ३
दान्ते सिंहासने शुभ्रे जाम्बूनदविभूषिते ।
पृथाऽपि सहदेवेन सहास्ते नकुलेन च ॥ ४
सुधर्मा विदुरो धौम्यो धृतराष्ट्रश्च कौरवः ।
निषेदुर्ज्वलनाकारेष्वासनेषु पृथक् पृथक् ॥ ५
युयुत्सुः सञ्जयश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ।
धृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्वे समाविशन् ६
तत्रोपविष्टो धर्मात्मा
श्वेताः सुमनसोऽस्पृशत् ।
स्वस्तिकानक्षतान्भूमिं
सुवर्णं रजतं मणिम् ॥ ७
ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहुमङ्गलम् ॥ ८
पृथिवीं च सुवर्णं च रत्नानि विविधानि च ।
आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसंभारसंभृतम् ॥ ९

३९

ब्राह्मणा इति ॥ १ ॥ विहितः मया आज्ञप्तः ॥ ७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ * क्षिप्तः श्लोक उवाचसहितः ।

४०

ततः कुन्तीसुत इति । गतमन्युर्वीतदैन्यः गतज्वरो वीतशोकः ॥ १ ॥ निषीदतुरिति निषेदतुरित्यर्थे आर्षम् ॥ २ ॥ दान्ते गजदन्तमये ॥ ४ ॥ सुधर्मा दुर्योधनपुरोहितः ॥ ५ ॥ स्वस्तिकान्सर्वतोभद्राद्यङ्कितानि देवतापीठानि ॥ ७ ॥ भाण्डमुपकरणम् ॥ ९ ॥

काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः ।
पूर्णकुंभाः सुमनसो लाजा बर्हींषि गोरसम्॥
शमीपिप्पलपालाशसमिधो मधुसर्पिषी ।
स्रुव औदुम्बरः शङ्खस्तथा हेमविभूषितः॥११
दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्यः पुरोहितः ।
प्रागुदक्प्रवणे वेदीं लक्षणेनोपलिख्य च॥ १२
व्याघ्रचर्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्र आसने ।
दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि ॥ १३
उपवेश्य महात्मानं कृष्णां च द्रुपदात्मजाम्
जुहाव पावकं धीमान्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् १४
तत उत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम्।
अभ्यषिञ्चत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्
धृतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ।
अनुज्ञातोऽथ कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः
पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजाऽमृतमुखोऽभवत्
ततोऽनुवादयामासुः पणवानकदुन्दुभीन् १७
धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः ।
पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः१८
ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयन्
वेदाध्ययनसंपन्नान्धृतिशीलसमन्वितान् १९
ते प्रीता ब्राह्मणा राजन्स्वस्त्यूचुर्जयमेव च
हंसा इव च नर्दन्तः प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ॥२०
युधिष्ठिर महाबाहो दिष्ट्या जयसि पाण्डव
दिष्ट्या स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते॥
दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः
त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पांडवौ
मुक्ता वीरक्षयात्तस्मात्संग्रामाद्विजितद्विषः ।
क्षिप्रमुत्तरकार्याणि कुरु सर्वाणि भारत॥२३
ततः प्रत्यर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराभिषेके
चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

वैशम्पायन उवाच ।
प्रकृतीनां च तद्वाक्यं देशकालोपबृंहितम् ।
श्रुत्वा युधिष्ठिरो +राजा सोन्तरं प्रत्यभाषत
धन्याः पाण्डुसुता नूनं
येषां ब्राह्मणपुङ्गवाः ।
तथ्यान्वाऽप्यथवाऽतथ्यान्
गुणानाहुः समागताः ॥ २
अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः ।
यदेवं गुणसंपन्नानस्मान्ब्रूथ विमत्सराः ॥ ३
धृतराष्ट्रो महाराजः पिता मे दैवतं परम्
शासनेऽस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकाङ्क्षिभिः
एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् ।
अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ५
यदि चाहमनुग्राह्यो भवतां सुहृदां तथा ।
धृतराष्ट्रे यथापूर्वं वृत्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ ६
एष नाथो हि जगतो भवतां च मया सह ।
अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्व एव च
एतन्मनासि कर्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम ।
अनुज्ञाप्याथ तान् राजा यथेष्टं गम्यतामिति॥
पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्य कुरुनन्दनः ।
यौवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोजयत ॥ ९
मन्त्रे च निश्चये चैव षाड्गुण्यस्य च चिन्तने।
विदुरं बुद्धिसंपन्नं प्रीतिमान्स समादिशत् १०
कृताकृतपरिज्ञाने तथाऽऽयव्ययचिन्तने ।
सञ्जयं योजयामास वृद्धं सर्वगुणैर्युतम् ॥ ११
बलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा ।
नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मणां चान्ववेक्षणे१२
परचक्रोपरोधे च दुष्टानां चावमर्दने ।
युधिष्ठिरो महाराज फाल्गुनं व्यादिदेश ह१३

औदुम्बरास्ताम्रमयाः॥१०॥ उदुम्बरकाष्ठमयः स्रुवः॥११॥ अमृतमुखः अत्यन्तं दर्शनीयः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

प्रकृतीनामिति । तद्वाक्यं दिष्ट्या जयसीत्यादि अन्तरं पश्चात् ॥ १ ॥ + राजाऽथोत्तरम् इति पाठः ।

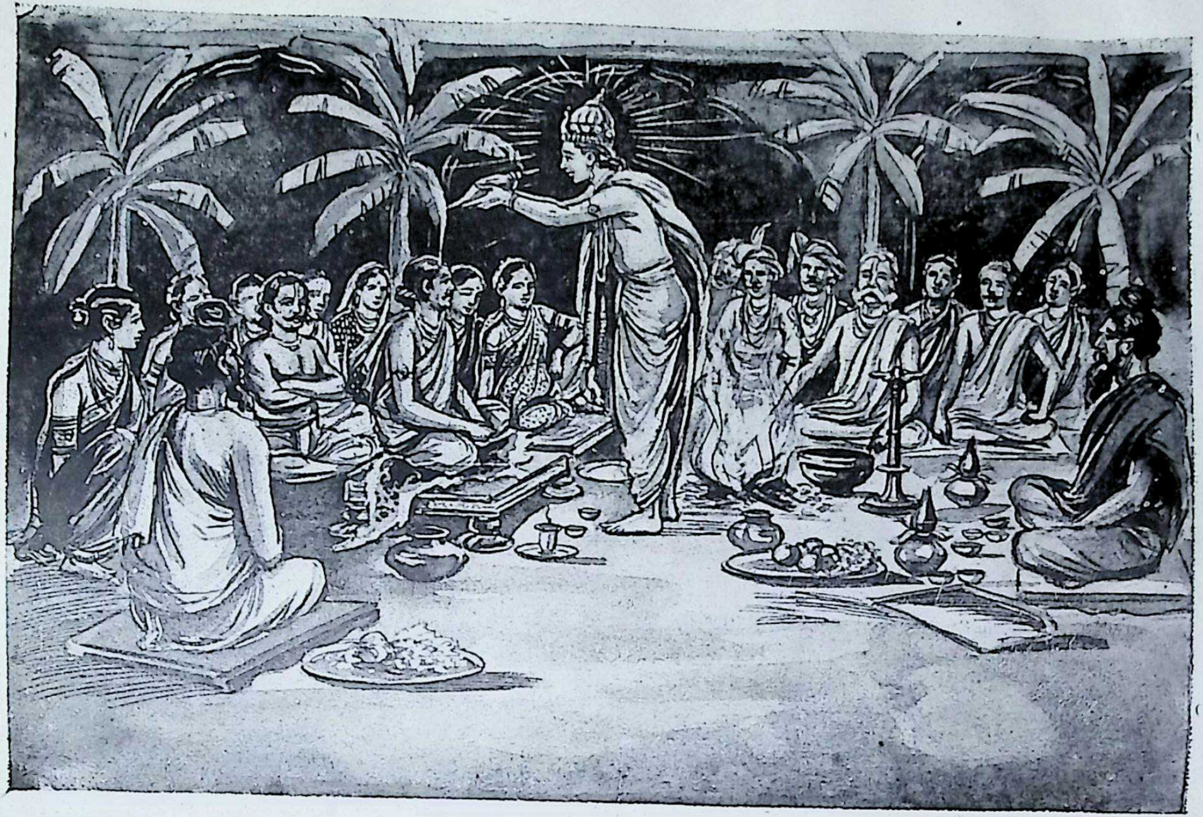

तत उत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम् ।
अभ्यषिंचत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥१॥ —शान्तिपर्व अ० ४० पृ० ७०

द्विजानां देवकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव ह ।
धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं नित्यमेव समादिशत् ॥
सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशांपते
यान्यानमन्यद्योग्यांश्च येषु येष्विह कर्मसु ।
तांस्तांस्तेष्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः १६
विदुरं सञ्जयं चैव युयुत्सुं च महामतिम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥१७
उत्थायोत्थाय तत्कार्यमस्य राज्ञः पितुर्मम ।
सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथम् ॥ १८
पौरजानपदानां च यानि कार्याणि सर्वशः ।
राजानं समनुज्ञाप्य तानि कर्माणि भागशः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमादिकर्मनियोगे
एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

* * *

४२

वैशम्पायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि
श्राद्धानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ॥ १
धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ।
सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाश्च धनानि च ॥ २
रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशाः
युधिष्ठिरस्तु द्रोणस्य कर्णस्य च महात्मनः ३
धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां हैडिम्बस्य च रक्षसः ।
विराटप्रभृतीनां च सुहृदामुपकारिणाम् ॥ ४
द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ ।
ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् ॥ ५
धनै रत्नैश्च गोभिश्च वस्त्रैश्च समतर्पयत् ।
ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः
उद्दिश्योद्दिश्य तेषां च चक्रे राजौर्ध्वदेहिकं
सभाः प्रपाश्च विविधास्तटाकानि च पाण्डव
सुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्ध्वदेहिकम्
स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यतां
कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ।
धृतराष्ट्रं यथापूर्वं गान्धारीं विदुरं तथा ॥ ९
सर्वांश्च कौरवान्मान्यान्भृत्यांश्च समपूजयत्
याश्च तत्र स्त्रियः काश्चिद्धतवीरा हतात्मजाः
सर्वास्ताः कौरवो राजा संपूज्यापालयद्घृणी
दीनान्धकृपणानां च गृहाच्छादनभोजनैः ॥
आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः ।
स विजित्य महीं कृत्स्नामानृण्यं प्राप्य वैरिषु
निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्राद्धक्रियायां
द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

* * *

यत् अस्य कार्यं तच्च भवद्भिः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ राजानं धृतराष्ट्रं अनुज्ञाप्य तानि कार्याणि कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

ततो युधिष्ठिर इति ॥ १ ॥ उद्दिश्येति । सभाः धर्मशालाः तत्तन्नामाङ्कितानि सभादीनि चक्रे इयममुकस्य सभा इयममुकस्य सभेति । एतेन सभादिकरणात्सन्तानफलं लभ्यते इति गम्यते ॥ ७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

वैशम्पायन उवाच ।
अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः
दाशार्हं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः

तव कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च ।
बुद्ध्या च यदुशार्दूल तथा विक्रमणेन च ॥२

पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिन्दम ॥ ३

त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः सात्वतां पतिं
नामभिस्त्वां बहुविधैःस्तुवन्ति प्रयता द्विजाः

विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम

अदित्याः सप्तधा त्वं तु पुराणो गर्भतां गतः
पृश्निगर्भस्त्वमेवैकास्त्रियुगं त्वां वदन्त्यपि ॥६

शुचिश्रवा हृषीकेशो घृतार्चिर्हंस उच्यते ।
त्रिचक्षुः शंभुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च ॥

वराहोऽग्निर्बृहद्भानुर्वृषभस्तार्क्ष्यलक्षणः ।
अनीकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः ॥ ८

वरिष्ठ उग्रसेनानीः
सत्यो वाजसनिर्गुहः ।
अच्युतश्च्यावनोऽरीणां
संस्कृतो विकृतिर्वृषः ॥ ९

कृष्णधर्मस्त्वमेवादिर्वृषदर्भो वृषाकपिः ।
सिन्धुर्विधर्मस्त्रिककुप् त्रिधामा त्रिदिवाच्युतः

सम्राड् विराट् स्वराट् चैव
सुरराजो भवोद्भवः ।

विभुर्भूरतिभूः कृष्णः
कृष्णवर्त्मा त्वमेव च ॥ ११

स्विष्टकृद्भिषजावर्तः कपिलस्त्वं च वामनः।
यज्ञो ध्रुवः पतङ्गश्च यज्ञसेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२

शिखण्डी नहुषो बभ्रुर्दिवस्पृक् त्वं पुनर्वसुः।
सुबभ्रू रूक्मयज्ञश्च सुषेणो दुन्दुभिस्तथा ॥१३

गभस्तिनेमिः श्रीपद्मः पुष्करः पुष्पधारणः
ऋभुर्विभुः सर्वसूक्ष्मश्चारित्रं चैव पठ्यसे* ॥

अंभोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं
पवित्रं धाम धामवित् ।

हिरण्यगर्भं त्वामाहुः
स्वधा स्वाहा च केशव ॥ १५

योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण
त्वमेवेदं सृजासि विश्वमग्रे ।
विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने
नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६

४३

अभिषिक्त इति॥१॥ पुरुषं सर्वशरीरशायिनं सात्वतां उपासकानां पतिं पालकम् ॥ ४ ॥ विश्वस्य सम्भवो योनिः ॥ ५ ॥ सप्तधा विष्ण्वाख्य आदित्यो वामनश्चेति द्वेधा अदित्यामेव जन्म । ततोऽदिते रूपान्तरेषु प्राश्निप्रभृतिषु क्रमात्पृश्निगर्भः परशुरामः दाशरथी रामः यादवौ रामकृष्णौ चेति सर्वेषु गर्भेषु एक एव त्वं न तु प्रतिगर्भं भिन्नः। त्रिषु वर्तमानाद्युगात् पूर्वेषु भवं त्रियुगम्। अन्ये तु धर्मज्ञाने वैराग्यैश्वर्ये श्रीयशसी चेति त्रीणि युग्मानि तद्वन्तमित्याहुः ॥ ६ ॥ शुचिश्रवाः पुण्यकीर्तिः। घृतार्चिर्यज्ञेश्वरः हंसो ब्रह्मणोऽपि गुरुः त्रीणि चक्षूंषि दर्शनसाधनानि श्रुत्यनुमानप्रत्यक्षाणि यस्मिन् ॥ ७ ॥ बृहद्भानुः सूर्यः। वृषभो धर्मः। तार्क्ष्यलक्षणो गरुडध्वजः। अनीकसाहः शत्रुसेनावमर्दी । शिपिविष्टः सर्वशरीरान्तःप्रविष्टः पुरुषो जीवः ॥ ८ ॥ वरिष्ठः उत्तमः । वाजसनिः अन्नप्रदः । गुहः देवसेनानीः । संस्कृतो विप्रादिरूपः । विकृतिः अनुलोमजाविलोमजादिरूपः । वृषः श्रेष्ठः परिव्राडादिरूपः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मः यज्ञादिरूपः । वृषा इन्द्रस्तं दृभ्नाति स्तभ्नातीति वृषदर्भ इन्द्रदर्पहन्ता । वृषाकपिर्हरिहररूपी सिन्धुः समुद्रः विधर्मो निर्गुणः त्रिककुप् कर्मयोग्यप्रागुदगैशानादिदिग्रूपः त्रिधामा सूर्यचन्द्राग्निप्रभः । त्रिदिवात् च्युतोऽवतीर्णः ॥१०॥ भूः सत्तारूपः । अतिभूः अशरीरः ॥ ११ ॥ भिषजावर्तः भिषजौ अश्विनौ आवर्तत इत्यावर्तस्तयोः पिता सूर्यः पतङ्गो गरुडः॥१२॥ बभ्रुर्महेश्वरः पुनर्वसुर्नक्षत्रभेदः। सुबभ्रुः सुतरां पिङ्गलवर्णः॥१३॥ गभस्तिरर्को नेमिः परिधिर्यस्य स कालचक्ररूपः ॥१४॥ * त्वं धरित्री च पठ्यसे इति पा०

एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः
सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः ।
तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभि-
र्वाग्भिर्ज्येष्ठं पाण्डवं यादवाग्र्यः×१७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवस्तुतौ
त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥४३॥

* * *

४४

वैशम्पायन उवाच ।
ततो विसर्जयामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः।
विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथास्वानि गृहाणि ते॥
ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
सान्त्वयन्नब्रवीच्छ्रीमानर्जुनं यमजौ तथा ॥
शत्रुभिर्विविधैः शस्त्रैः
क्षतदेहा महारणे ।
श्रान्ता भवन्तः सुभृशं
तापिताः शोकमन्युभिः ॥ ३
अरण्ये दुःखवसतीर्मत्कृते भरतर्षभाः ।
भवद्भिरनुभूता हि यथा कुपुरुषैस्तथा ॥ ४
यथासुखं यथाजोषं
जयोऽयमनुभूयताम् ।
विश्रान्ताँल्लब्धविज्ञानान्
श्वः समेताऽस्मि वः पुनः ॥ ५
ततो दुर्योधनगृहं प्रासादैरुपशोभितम् ।
बहुरत्नसमाकीर्णं दासीदाससमाकुलम् ॥
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं वृकोदरः ।
प्रतिपेदे महाबाहुर्मन्दिरं मघवानिव ॥
यथा दुर्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य तु ।
प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितम् ॥ ८
दासीदाससुसंपूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् ।
प्रतिपेदे महाबाहुरर्जुनो राजशासनात् ॥ ९
दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहाद्वरम् ।
कुबेरभवनप्रख्यं मणिहेमविभूषितम् ॥ १०
नकुलाय वरार्हाय कर्शिताय महावने ।
ददौ प्रीता महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
दुर्मुखस्य च वेश्माग्र्यं श्रीमत्कनकभूषणम् ।
पूर्णपद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलम् ॥१२
प्रददौ सहदेवाय संततं प्रियकारिणे ।
मुमुदे तच्च लब्ध्वाऽसौ कैलासं धनदो यथा
युयुत्सुर्विदुरश्चैव सञ्जयश्च विशांपते ।
सुधमा चैव धौम्यश्च यथास्वान् जग्मुरालयान्
सह सात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनम् ।
विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ॥
तत्र भक्ष्यान्नपानैस्ते मुदिताः सुसुखोषिताः ।
सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गृहविभागे
चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

* * *

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४३

× एतन्नामशतं विष्णोर्धर्मराजेन कीर्तितम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते॥
इत्यधिक : श्लोक : क्वचित् ।

४४

तत इति । विस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ १
भगवान्वा हृषीकेशस्त्रैलोक्यस्य परो गुरुः ।
ऋषे यदकरोद्वीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ २

वैशम्पायन उवाच ।

शृणु तत्त्वेन राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयाऽनघ।
वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पाण्डवाः ॥ ३
प्राप्य राज्यं महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
चातुर्वर्ण्यं यथायोग्यं स्वे स्वे स्थाने न्यवेशयत्
ब्राह्मणानां सहस्रं च स्नातकानां महात्मनाम्
सहस्रं निष्कमेकैकं दापयामास पाण्डवः ॥५
तथाऽनुजीविनो भृत्यान्संश्रितानतिथीनपि
कामैः संतर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि ॥ ६
पुरोहिताय धौम्याय प्रादादयुतशः स गाः ।
धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधान्यपि ॥
कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्तत ।
विदुराय च राजाऽसौ पूजां चक्रे यतव्रतः ॥
भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनासनैः ।
सर्वान्संतोषयामास संश्रितान्ददतां वरः ॥
लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम ।
युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्य पूजां चक्रे महायशाः ॥
धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यै विदुराय च।
निवेद्य सुस्थवद्राजा सुखमास्ते युधिष्ठिरः॥
तथा सर्वं स नगरं प्रसाद्य भरतर्षभ।
वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलिः ॥
ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते।
ददर्श कृष्णमासीनं नीलमेघसमद्युतिम् ।
जाज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम्।
पीतकौशेयवसनं हेम्नेवोपगतं मणिम् ॥ १४
कौस्तुभेनोरसिस्थेन मणिनाऽभिविराजितम्।
उद्यतेवोदयं शैलं सूर्येणाभिविराजितम् ॥
नौपम्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहम्
उवाच मधुरं राजा स्मितपूर्वमिदं तदा।
सुखेन ते निशा कच्चिद्व्युष्टा बुद्धिमतां वर॥
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत
तथैवोपश्रिता देवी बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ॥ १८
वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता।
तव प्रसादाद्भगवंस्त्रिलोकगतिविक्रम ॥ १९
जयं प्राप्ता यशश्चाग्र्यं न च धर्मच्युता वयम्
तं तथा भाषमाणं तु धर्मराजमरिंदमम् ।
नोवाच भगवान्किंचिद्ध्यानमेवान्वपद्यत॥२०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

* * *

४६

युधिष्ठिर उवाच ।

किमिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ।
कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥
चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालम्ब्य पुरुषर्षभ ।
अपक्रान्तो यतो देवस्तेन मे विस्मितं मनः।
निगृहीतो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा शरीरगः।
इन्द्रियाणि प्रसन्नानि मनसि स्थापितानि

४५

प्राप्येति ॥ १ ॥ तर्ककान् प्राश्निकान् ॥ ६ ॥ लब्धप्रशमनं लब्धस्य धनादेः यथोचितमंशतः पात्रेसमर्पणेन शान्तिकम् ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

किमिदमिति ॥ १ ॥ चतुर्थं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति परं आलम्ब्य अपक्रान्तः देहत्रयात् ॥ २ ॥ प्राणनादिकारी ॥ ३ ॥

चाक्ष सत्त्वं च गोविंद बुद्धौ संवेशितानि ते
सर्वे चैव गुणा देवाः क्षेत्रज्ञे ते निवेशिताः ॥
नेङ्गन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथा मनः
काष्ठकुड्यशिलाभूतो निरीहश्चासि माधव ॥
यथा दीपो निवातस्थो निरिङ्गो ज्वलते पुनः
तथाऽसि भगवन्देव पाषाण इव निश्चलः ॥६
यदि श्रोतुमिहार्हामि न रहस्यं च ते यदि ।
छिन्धि मे संशयं देव प्रपन्नायाभियाचते ॥७
त्वं हि कर्ता विकर्ता च क्षरं चैवाक्षरं च हि
अनादिनिधनश्चाद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ ८
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च ।
ध्यानस्यास्य यथा तत्त्वं ब्रूहि धर्मभृतां वर॥
ततः स्वे गोचरे न्यस्य मनोबुद्धीन्द्रियाणि सः
स्मितपूर्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः ॥ १०

वासुदेव उवाच ।

शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः
मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥
यस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न सेहे देवराजोऽपि तमस्मि मनसा गतः ॥
येनाभिजित्य तरसा समस्तं राजमण्डलम् ।
ऊढास्तिस्रस्तु ताः कन्यास्तमस्मि मनसा गतः
त्रयोविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवम् ।
न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसा गतः
एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया ।
शरणं मामुपागच्छत्ततो मे तद्गतं मनः ॥ १५
यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास पार्थिव ।
वसिष्ठशिक्षितं तात तमस्मि मनसा गतः ॥
दिव्यास्त्राणि महातेजा
यो धारयति बुद्धिमान् ।
साङ्गांश्च चतुरो वेदां-
स्तमस्मि मनसा गतः ॥ १७
रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव ।
आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गतः१८
स हि भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ।
वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठं तमस्मि मनसा गतः १९
तस्मिन्हि पुरुषव्याघ्रे कर्मभिः स्वैर्दिवं गते ।
भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्वरी॥ २०
तद्युधिष्ठिर गाङ्गेयं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतम्॥२१
चातुर्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।
राजधर्मांश्च निखिलान् पृच्छैनं पृथिवीपते ॥
तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे
कौरवाणां धुरंधरे ।
ज्ञानान्यस्तं गमिष्यन्ति
तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम् ॥ २३
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
साश्रुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह॥२४
यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव ।
तथा तन्नात्र संदेहो विद्यते मम माधव ॥ २५
महाभाग्यं च भीष्मस्य प्रभावश्च महाद्युते ।
श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥
भवांश्च कर्ता लोकानां यद्ब्रवीत्यरिसूदन ।
तथा तदनभिध्येयं वाक्यं यादवनन्दन ॥२७
यदि त्वनुग्रहवती बुद्धिस्ते मयि माधव ।
त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं यास्यामहे वयम्
आवृत्ते भगवत्यर्के स हि लोकान् गमिष्यति
त्वद्दर्शनं महाबाहो तस्मादर्हति कौरवः २९
तव चाद्यस्य देवस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च ।
दर्शनं त्वस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वैवं धर्मराजस्य वचनं मधुसूदनः ।
पार्श्वस्थं सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति
सात्यकिस्त्वाशु निष्क्रम्य
केशवस्य समीपतः ।
दारुकं प्राह कृष्णस्य
युज्यतां रथ इत्युत ॥ ३२
स सात्यकेराशु वचो निशम्य
रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गम् ।
मसारगल्वर्कमयैर्विभङ्गै-
र्विभूषितं हेमनिबद्धचक्रम् ॥ ३३

सत्त्वं मनः वागुपलक्षितानीन्द्रियाणि च बुद्धौ महत्तत्त्वे गुणाः शब्दादिगुणभाजो देवाः श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि ॥४॥ नेङ्गन्ति न कम्पन्ते निरीहो निश्चेष्टः ॥ ५ ॥ निरिङ्गः अचलः ॥ ६ ॥ गोचरे स्वे स्वे स्थाने ॥१०॥ ध्याति–ध्यायाति ॥ ११ ॥ चतस्रो विद्याः धर्मार्थकाममोक्षविद्याः सर्ववर्णसाधारणाः चातुर्होत्रं त्रैवर्णिकानां विशेषधर्मो यज्ञादिः ॥ २२ ॥ अनभिध्येयं अविचारणीयम् ॥ २७ ॥ स इति । मसारगल्वर्कमयैर्विभङ्गैः मसारो मरकतमणिः गलुश्चन्द्रकान्तः अर्कः सूर्यकान्तः तन्मयैः विभङ्गैः विस्तरैः । विटङ्कैरिति पाठे पक्ष्युपवेशनस्थानैः ३३

दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं
विचित्रनानामणिभूषितान्तरम् ।
नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं
विचित्रताक्ष्यर्ध्वजिनं पताकिनम् ३४

सुग्रीवशैब्यप्रमुखैर्वराश्वै-
र्मनोजवैः काञ्चनभूषिताङ्गैः ।
संयुक्तमावेदयदच्युताय
कृताञ्जलिर्दारुको राजसिंह ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि महापुरुषस्तवे षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।

शरतल्पे शयानस्तु भरतानां पितामहः ।
कथमुत्सृष्टवान्देहं कं च योगमधारयत् ॥ १

वैशम्पायन उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः
भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः ॥ २
निवृत्तमात्रे त्वयन उत्तरे वै दिवाकरे ।
समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः ॥ ३
विकीर्णांशुरिवादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः ।
शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ॥ ४
व्यासेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा ।
देवस्थानेन वात्स्येन तथाऽश्मकसुमन्तुना ॥ ५
तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना ।
शाण्डिल्यदेवलाभ्यां च मैत्रेयेण च धीमता
असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना ।
हारीतलोमशाभ्यां च तथाऽऽत्रेयेण धीमता ७
बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः ।
सनत्कुमारः कपिलो वाल्मीकिस्तुंबुरुः कुरुः ॥
मौद्गल्यो भार्गवो रामस्तृणबिन्दुर्महामुनिः ।
पिप्पलादोऽथ वायुश्च संवर्तः पुलहः कचः ९
काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः ।
मरीचिराङ्गिराः काश्यो गौतमो गालवो मुनिः
धौम्यो विभाण्डो माण्डव्यो
धौम्रः कृष्णानुभौतिकः ।
उलूकः परमो विप्रो
मार्कण्डेयो महामुनिः ॥ ११
भास्करिः पूरणः कृष्णः सूतः परमधार्मिकः ।
एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ॥ १२
श्रद्धा-दम-शमोपेतैर्वृतश्चन्द्र इव ग्रहैः ।
भीष्मस्तु पुरुषव्याघ्रः कर्मणा मनसा गिरा ॥
शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्राञ्जलिः शुचिः ।
स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ १४
योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम्
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुः ।
भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥

भीष्म उवाच ।

आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगदिषामि याम्
तया व्याससमासिन्या प्रीयतां पुरुषोत्तमः
शुचिं शुचिपदं हंसं तत्पदं परमेष्ठिनम् ।
युक्त्वा सर्वात्मनाऽऽत्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम्
अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकोऽयं वेद भगवान् धाता नारायणो हरिः
नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः ।
देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययम् ॥ १९
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
यं न जानन्ति को ह्येष कुतो वा भगवानिति
यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठंति च विशंति च
गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि राजधर्मानुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

शरतल्पे इति ॥ १ ॥ आरिराधयिषुः वस्तुतस्तत्त्वावधारणपूर्वकं ध्यानमाराधनं तत्कर्तुमिच्छुः । जिगदिषामि । वक्तुमिच्छामि व्याससमासिन्या विस्त संक्षेपवत्या ॥ १६ ॥ तत्र संक्षेपमाह—**शुचिमिति** । शुचिं स्वतः परतो वा दोषहीनं शुचिपदं तादृशमेव प प्राप्तिमार्गो योगो यस्य तम्। हंसं सर्वातिगम्। तत्पदं तत्त्व मसीतिवाक्ये तत्पदस्यार्थभूतं ईश्वरं परमेष्ठिनं हिरण्यग आत्मानं देहत्रयम् ॥ १७ ॥

यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति ।
सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्मणि ॥
हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।
सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ॥ २३
प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ।
अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम्
गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥२५
यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ।
गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥
चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वस्थं सात्वतां पतिम्
यं दिव्यैर्देवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः ॥ २७
यस्मिन्नित्यं तपस्तप्तं यदङ्गेष्वनुतिष्ठति ।
सर्वात्मा सर्ववित्सर्वः सर्वज्ञः सर्वभावनः ॥
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः ॥
यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतकल्मषम् ।
दृष्ट्वानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि
अतिवाय्विन्द्रकर्माणमतिसूर्यातितेजसम् ।
अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम्
पुराणे पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु ।
क्षये सङ्कर्षणं प्रोक्तं तमुपास्यमुपास्महे ॥ ३२
यमेकं बहुधाऽऽत्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।
नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम्
यमाहुर्जगतः कोशं यस्मिन्सन्निहिताः प्रजाः
यस्मिँल्लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतोः परम् ।
अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः ।
यं सुरासुरगन्धर्वाः सिद्धा ऋषिमहोरगाः ॥
प्रयता नित्यमर्चन्ति परमं दुःखभेषजम् ।
अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ॥
अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
यं वै विश्वस्य कर्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम् ।
वदन्ति जगतोऽध्यक्षमक्षरं परमं पदम् ॥ ३७

अथ भीष्मस्तवराजः ।

हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितेर्दैत्यनाशनम् ।
एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥
शुक्ले देवान्पितॄन्कृष्णे तर्पयत्यमृतेन यः ॥
यश्च राजा द्विजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः
महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसम् ।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः
यं बृहन्तं बृहत्युक्थे यमग्नौ यं महाध्वरे ।
यं विप्रसंघा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः ॥
ऋग्यजुःसामधामानं दशार्धहविरात्मकम्
यं सप्ततन्तुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः ॥

सदसत्कार्यं कारणं च ताभ्यां सूत्रान्तर्यामिभ्यां ग्रथितम् । विश्वं अङ्गेऽधिष्ठानभूते यस्य तस्मिन् । विश्वं कर्म यस्मात् । को ह्येवान्यादिति श्रुतिः ॥२२॥ वाकेषु मन्त्रेषु सामान्यतः कर्मप्रकाशकेषु अनुवाकेषु मन्त्रार्थविवरणभूतेषु ब्राह्मणवाक्येषु। निषत्सु कर्माङ्गाद्यवबद्धदेवतादिज्ञानवाक्येषु उपनिषत्सु केवलात्मज्ञापकवाक्येषु । गृणन्ति ध्यायन्ति सत्यं अबाधितं सत्येषु अबाधितार्थेषु सामसु ज्येष्ठसामादिषु ॥२६॥ चतुर्भिर्नामभिः वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपैः क्रमाच्चतुरात्मानंब्रह्म जीवमनोहङ्काररूपम्। सत्त्वस्थं बुद्धौ अभिव्यक्तम् । सात्वतां भक्तानां पतिम् ॥ २७ ॥ नित्यं तपः स्वधर्मः तत् यस्मिन् । यत्प्रीत्यर्थं तप्तं सत् यत् यस्मादङ्गेषु चित्तेषु अनुतिष्ठति उपतिष्ठति । यश्च सर्वात्मा तं प्रपद्ये इति सर्वेषां यच्छब्दसम्बद्धानां प्रथमेनान्वयः । ईश्वरार्थमनुष्ठितो धर्मः स्वचित्तशुद्धिद्वारा स्वार्थ एव भवतीत्याश्चर्यमिति भावः ॥ २८ ॥ **भौमं ब्रह्म** वेदा ब्राह्मणा यज्ञाश्च ॥ २९ ॥ अनन्यः त्यक्तभेदः आत्मानं प्रत्यक्षमेव आत्मानं सर्वेश्वरं आत्मनि हार्दाकाशे दृष्ट्वा सूक्ष्मबुद्धया । इष्ट्वेति पाठे योगेन पश्यति आनन्त्याय मोक्षाय ॥ ३० ॥ पुराणे अतीतकल्पादिविषये पुरुषं पूर्णं सर्वमस्मिन्नतीतमस्त्येवेति योगात्पुरुष इति नाम । युगादिषु युगारम्भेषु बृंहकत्वात्स्रष्टेरेनं ब्रह्मेत्याहुः । क्षये सर्वस्य सम्यक्कर्षणादयं सङ्कर्षण इत्युक्तः ॥ ३२ ॥ बहुधा इन्द्रादिदेवतारूपेण नान्यभक्ताः अनन्यभक्ताः ॥ ३३ ॥ शकुनयो हंसकारण्डवाद्याः ॥ ३४ ॥ जज्ञे जनयामास ॥ ३८ ॥ अतितेजसं स्वयंज्योतिषं ज्ञेयात्मने न तूपास्यात्मने ॥ ४० ॥ उक्थे बह्वृचाः अग्नौ चयनेऽध्वर्यवः ॥४१॥ ऋग्यजुःसामान्येव धामानि यस्य तम् । दशार्धानि पञ्चधानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयश्चेति पञ्चहवींषि तदात्मकम् । सप्ततन्तव इव योजनीयाः गायत्र्यादयो यस्मिन् तं सप्ततन्तुम् ॥ ४२ ॥ **चतुर्भिरिति** । आश्रावयेति चतुरक्षरम् । **अस्तु श्रौषडिति** चतुरक्षरम् । **यजेति** द्व्यक्षरम् । **ये यजामहे** इति पञ्चाक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कार इति सप्तदशभिरक्षरैर्यो हूयते तस्मै होमात्मने नमः ॥ ४३ ॥

यः सुपर्णो यजुर्नाम च्छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिराः
रथन्तरं बृहत्साम तस्मै स्तोत्रात्मने नमः ॥
यः सहस्रसमे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः ।
हिरण्यपक्षः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः ॥
पादाङ्गं सन्धिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनभूषणम् ।
यमाहुरक्षरं दिव्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥
यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुज्जहार ह
लोकत्रयहितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥
यः शेते योगमास्थाय पर्यङ्के नागभूषिते ।
फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः ॥
यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना ।
धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः ॥
यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः ।
पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥
यतः सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्माङ्गदेहिनः ।
उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः
यं च व्यक्तस्थमव्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः
क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥
यं त्रिधात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः।
प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः
यं विनिद्रा जितश्वासाः
सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः ।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जाना-
स्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ५४
अपुण्यपुण्योपरमे
यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
शान्ताः संन्यासिनो यान्ति
तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥ ५५
योऽसौ युगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः
संभक्षयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ॥
संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत
बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः॥
तद्यस्य नाभ्यां संभूतं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितं
पुष्करे पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः॥५८
सहस्रशिरसे चैव पुरुषायामितात्मने।
चतुःसमुद्रपर्याययोगनिद्रात्मने नमः ॥ ५९
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः॥
यस्मात्सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः
यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नमः ६१
यो निषण्णो भवेद्रात्रौ दिवा भवति विष्ठितः
इष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्ट्रात्मने नमः ६२
अकुण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतम्।
वैकुण्ठस्य च तद्रूपं तस्मै कार्यात्मने नमः ६३
त्रिःसप्तकृत्वो यः क्षत्रं धर्मव्युत्क्रान्तगौरवम्
क्रुद्धो निजघ्ने समरे तस्मै क्रौर्यात्मने नमः ६४
विभज्य पञ्चधाऽऽत्मानं वायुर्भूत्वा शरीरगः
यश्चेष्टयति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः ॥
युगेष्वावर्तते योगैर्मासर्त्वयनहायनैः ।
सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ६६

सुपर्णः वेदपुरुषः यजुरिति यस्य नाम छन्दांसि गायत्र्यादीनि यस्य गात्राणि हस्तादीनि। त्रिवृत् त्रिभिर्ऋग्यजुःसामभिर्वर्तत इति योगाद्यज्ञः स एव शिरो यस्य यस्य रथन्तरं बृहच्च वैकल्पिकं साम प्रीतिवाक्यम् ॥ ४४ ॥ सहस्रसमे सहस्रसंवत्सरे सत्रे जज्ञे आविर्बभूव ॥ ४५ ॥ पादाश्चरणाः पदसमूहा वाक्यानि वा अङ्गानि हस्तादीनि यस्य तं पादाङ्गम्। सन्धयः शाब्दिकप्रसिद्धाः। पर्वाणि अङ्गुल्यादीनि काण्डानि। स्वराः अचः। व्यञ्जनानि हलः ॥४६॥ सेतुं तरणोपायं योगधर्मम्। ऋतेन वेदोक्तेन उपायेन अमृतयोनिना मोक्षहेतुना धर्मार्थ एव न त्वर्थकामार्थो व्यवहारो वागादिपरिस्पन्दस्तदर्थानि अङ्गानि तैः जितैरिन्द्रियैरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ धर्मैः पाशुपतपञ्चरात्रादितन्त्रोक्तैः ॥ ५० ॥ अनङ्गात्मानि काममयानि अङ्गानि यस्य सः अनङ्गात्माङ्गः स चासौ देही च तस्य अनङ्गात्माङ्गदेहिनः ॥ ५१ ॥ व्यक्तस्थं देहान्तस्थं क्षेत्रे बुद्धौ ॥५२॥ आत्मानं चेतनम्। आत्मस्थं नित्यं स्वरूपस्थितमपि षोडशभिर्गुणैर्गुणकार्यैरेकादशभिरिन्द्रियैः पञ्चभिर्भूतैश्च त्रिधा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभिरुदारतनुप्रसुप्तरूपैर्वृतम् ॥ ५३ ॥ तत्पुष्करम् यस्य नाभ्यां सम्भूतं। यस्मिन्पुष्क विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५८ ॥ चतुर्णां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो दाराणां समुद्राणां कामानां पर्यायः सर्वात्मना निर्गमं यस्याः सा योगनिद्रा तदात्मने 'कामं समुद्रमाविश इति मन्त्रवर्णात्समुद्रः **कामः** ॥ ५९ ॥ रात्रौ सुषु निषण्ण एव न तु सुप्तः साक्षीत्यर्थः। दिवा जाग्र त्स्वप्नयोः विष्ठितः कर्तृरूपेण तद्विपरीतेन स्थितः। वस्तु तस्तु द्रष्टा न तु कर्ता ॥ ६२ ॥ अकुण्ठं अनिरुद्ध ॥ ६३ ॥ पञ्चधा प्राणादिरूपेण ॥ ६५ ॥ युगेषु कृतादि आवर्तते मत्स्यादिरूपेण किं कर्मवशोऽयं नेत्याह-योगै रिति। योगमायाबलेन नटवदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूरूदरं विशः ।
पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥
परः कालात्परो यज्ञात्परात्परतरश्च यः ।
अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः
विषये वर्त्तमानानां यं तं वैशेषिकर्गुणैः ।
प्राहुर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः ॥
अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्धनः ।
यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः
प्राणानां धारणार्थाय योऽन्नं भुंक्ते चतुर्विधम्
अन्तर्भूतः पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने नमः ॥
पिङ्गेक्षणसटं यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधम् ।
दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृप्तात्मने नमः ॥
यं न देवा न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवाः
तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः
रसातलगतः श्रीमाननन्तो भगवान्विभुः।
जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥
यो मोहयति भूतानि स्नेहपाशानुबन्धनैः।
सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥
आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्ववस्थितम्
यं ज्ञानेनाभिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः
अप्रमेयशरीराय सर्वतो बुद्धिचक्षुषे ।
अनन्तपारमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः ॥
जटिने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥
शूलिने त्रिदशेशाय त्र्यम्बकाय महात्मने ।
भस्मदिग्धोर्ध्वलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः
चन्द्रार्धकृतशाषाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उग्रात्मने नमः ॥८१
सर्वभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च ।
अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ॥
यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः।
यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव
अपवर्गस्थभूतानां पञ्चानां परतः स्थित ॥ ८४
नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु।
नमस्ते दिक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वमयो निधिः
नमस्ते भगवन्विष्णो लोकानां प्रभवाप्यय
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः
न हि पश्यामि ते भावं दिव्यं हि त्रिषु वर्त्मसु
त्वां तु पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम्
दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुन्धरा
विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः
दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्ये शुक्रः प्रतिष्ठितः ।
सप्तमार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥८९
अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम्

एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ ९१

कृष्णव्रताः कृष्णमनुस्मरन्तो
रात्रौ च कृष्णं पुनरुत्थिता ये ।
ते कृष्णदेहाः प्रविशन्ति कृष्ण-
माज्यं यथा मन्त्रहुतं हुताशे ॥ ९२

नमो नरकसंत्रासरक्षामण्डलकारिणे ।
संसारनिम्नगावर्ततरिकाष्ठाय विष्णवे ॥ ९३

परात् हिरण्यगर्भात् परो मायावी परतरस्तु शुद्धः ॥६९॥ विषये श्रोत्रादिगोचरे वर्तमानानाम् । अनादरे षष्ठी । तान् अनादृत्य वैशेषिकैर्गुणैः विशेषजै रागद्वेषैः यं विषयगोप्तारं प्राहुः। यत्र रागस्तमेवार्थं वासनारूपेण मनसि रक्षन् संसरति न तु सर्वामित्यर्थः ॥ ७० ॥ अन्तर्भूतः अन्तः प्रविष्टः ॥७२॥ दृप्तात्मने नृसिंहाय ॥७३॥ आत्मेति । शब्दादिविषयको यो बोधः स विषयमनन्तर्भाव्य आत्मस्वरूपभूतमेव ज्ञानम् । यथोक्तम्—

'परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ।
संवित्सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः' इति ॥

ईदृशमेव यं ज्ञानेन ज्ञानसाधनवाक्येन ॥ ७७ ॥ अप्रमेयमगोचरं शरीरं स्वरूपं यस्य अनन्तमपारं परिमेयं विषयजातं यत्र तस्मै ॥ ७८ ॥ कमण्डलुनिषङ्गाय तज्जलैरेव बाणभूतैरसुरान्नाशयते इत्यर्थः ॥ ७९ ॥ भूतादेरहङ्कारस्य निधनं मरणं तस्मै ॥ ८२ ॥ अपवर्गस्थ नित्यमुक्त यतः भूतानां भूतेभ्यः परतः स्थित ॥ ८४ ॥ त्रिषु लोकेषु तेभ्यः परतश्च विद्यमानाय ते त्रिषु कालेषु नमः ॥ ८५ ॥ वर्त्मसु वर्तमानादिषु ॥८७॥ दिवं द्यौः ॥ ८८ ॥ सप्त उपरितनानि च्छिद्राणि प्रवाहादयो वा सर्वं त्वयैव व्याप्तमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः
प्राणकान्तारपाथेयं संसारोच्छेदभेषजम् ।
दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ ९५
यथा विष्णुमयं सत्यं तथा विष्णुमयं जगत्
यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नश्यतां तथा
त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥
इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः।
वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥
नारायणः परं ब्रह्म नारायणपरं तपः ।
नारायणः परो देवः सर्वं नारायणः सदा ॥

वैशम्पायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः ।
नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥१००
अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः।
त्रैलोक्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दत्वा ययौ हरिः
तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः ।
भीष्मं वाग्भिर्बाष्पकण्ठास्तमानर्चुर्महामतिम्
ते स्तुवन्तश्च विप्राग्र्याः केशवं पुरुषोत्तमम्
भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥
विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः।
सहसोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥
केशवः सात्यकिश्चापि रथेनैकेन जग्मतुः ।
अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनञ्जयौ ॥ १०५
भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समाश्रिताः।
कृपो युयुत्सुः सूतश्च संजयश्च परंतपः ॥ १०६
ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः ।
नेमिघोषेण महता कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥
ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्विता
द्विजेरिताः पथि सुमनाः स शुश्रुवे।
कृताञ्जलिं प्रणतमथापरं जनं
स केशिहा मुदितमनाऽभ्यनन्दत॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्मस्तवराजे
सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः* ॥ ४७ ॥

४८

वैशम्पायन उवाच ।

ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः
कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ते॥ १
रथैस्तैर्नगरप्रख्यैः पताका-ध्वजशोभितैः ।
ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः॥
तेऽवतीर्य कुरुक्षेत्रं केशमज्जास्थिसंकुलम् ।
देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्तैर्महात्मभिः ॥
गजाश्वदेहास्थिचयैः पर्वतैरिव संचितम् ।
नरशीर्षकपालैश्च शङ्खैरिव च सर्वशः ॥ ४
चितासहस्रप्रचितं वर्मशस्त्रसमाकुलम् ।
आपानभूमिं कालस्य तथा भुक्तोज्झितामिव
भूतसंघानुचरितं रक्षोगणनिषेवितम् ।
पश्यन्तस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशु महारथाः ॥ ६
गच्छन्नेव महाबाहुः स वै यादवनन्दनः ।
युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमम्
अमी रामह्रदाः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः
तेषु संतर्पयामास पितॄन् क्षत्रियशोणितैः ॥८
त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः
इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा
रामेणेति तथाऽऽत्थ त्वमत्र मे संशयो महान्

भीष्माय ज्ञानं दत्त्वा पुनः स्वदेहं प्रति शयनस्थाने ययौ आगतवान्। तदा युधिष्ठिरेण च प्रबोधितः सन्नुत्थित इत्यर्थः ॥१०१॥ विदित्वा योगबलेन ज्ञात्वा ॥ १०४ ॥ अभ्यनन्दतेति सन्धिरार्षः ॥१०८॥ इति श्रीम० शान्ति० राज० नै० भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥४७

* पुस्तकान्तरेऽस्मिन्नध्याये ३७ श्लोका अधिकाः ।

४८

ततः स चेति ॥ १ ॥ सन्तर्पयामास राम इत्यर्थात्। एतेन शत्रुकुलवधजा ग्लानिस्ते माभूदिति दर्शितम् ॥ ८ ॥

क्षत्रबीजं यथा दग्धं रामेण यदुपुङ्गव ।
कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्यामितविक्रम ॥
महात्मना भगवता रामेण यदुपुङ्गव ।
कथमुत्सादितं क्षत्रं कथं वृद्धिमुपागतम् ॥१२
महता रथयुद्धेन कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
तथाऽभूच्च मही कीर्णा क्षत्रियैर्वदतां वर ॥
किमर्थं भार्गवेणेदं क्षत्रमुत्सादितं पुरा ।
रामेण यदुशार्दूल कुरुक्षेत्रे महात्मना ॥ १४
एतन्मे छिन्धि वार्ष्णेय संशयं तार्क्ष्यकेतन ।
आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो नो वासवानुज

वैशम्पायन उवाच ।

ततो यथावत्स गदाग्रजः प्रभुः
शशंस तस्मै निखिलेन तत्त्वतः ।
युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसे तदा
यथाऽभवत् क्षत्रियसंकुला मही ॥१६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्याने
अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

वासुदेव उवाच ।

शृणु कौन्तेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः
महर्षीणां कथयतां विक्रमं तस्य जन्म च ॥१
यथा च जामदग्न्येन कोटिशः क्षत्रिया हताः
उद्भूता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः ॥ २
जन्होरजस्तु तनयो बलाकाश्वस्तु तत्सुतः
कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपते ॥ ३
अग्र्यं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसमो भुवि ।
पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोकेश्वरमित्युत ॥ ४
तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ।
समर्थं पुत्रजनने स्वयमेवान्वपद्यत ॥ ५
पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः ।
गाधिर्नामाऽभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः
तस्य कन्याऽभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो ।
तां गाधिर्भृगुपुत्राय सर्चीकाय ददौ प्रभुः ॥
तस्याः प्रीतः स शौचेन भार्गवः कुरुनन्दनः ।
पुत्रार्थं श्रपयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥ ८
आहूयोवाच तां भार्यां सर्चीको भार्गवस्तदा
उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्राऽप्ययं तव ॥ ९
तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ।
अजय्यः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः ॥१०
तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं शमात्मकम्
तपोन्वितं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति ॥
इत्येवमुक्त्वा तां भार्यां सर्चीको भृगुनन्दनः
तपस्यभिरतः श्रीमाञ्जगामारण्यमेव हि ॥१२
एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः ।
गाधिः सदारः संप्राप्तः सर्चीकस्याश्रमं प्रति
चरुद्वयं गृहीत्वा च राजन्सत्यवती तदा ।
भर्तुर्वाक्यं तदा व्यग्रा मात्रे हृष्टा न्यवेदयत् ॥
माता तु तस्याः कौन्तेय दुहित्रे स्वं चरुं ददौ
तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह ॥
अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा ।
धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ १६
तामृचीकस्तदा दृष्ट्वा तस्या गर्भगतं द्विजम् ।
अब्रवीद्भृगुशार्दूलः स्वां भार्यां देवरूपिणीम् ॥
मात्राऽसि व्यंसिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
भविष्यति हि ते पुत्रः क्रूरकर्माऽत्यमर्षणः ॥

आगमो वेदः । त्वत्तः त्वद्वचनान्नो परः नाधिकः ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

शृण्विति ॥ १ ॥ भारते भारतसंग्रामे ॥२॥ गाधेः पुत्रार्थं तस्याश्च पुत्रार्थं चरुं चरुद्वयम् ॥ ८ ॥ उपयोज्यो भोज्यो भोक्तव्यः ॥ ९ ॥ व्यग्रा हर्षेणैव ॥ १४ ॥ व्यंसिता वञ्चिता ॥ १८ ॥

उत्पत्स्यति च ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोरतः।
विश्वं हि ब्रह्म सुमहच्चरौ तव समाहितम्॥
क्षत्रवीर्यं च सकलं तव मात्रे समर्पितम्।
विपर्ययेण ते भद्रे नैतदेवं भविष्यति॥ २०
मातुस्ते ब्राह्मणो भूयात्तव च क्षत्रियः सुतः।
सैवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा॥
पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चाब्रवीदिदम्।
नार्होऽसि भगवन्नद्य वक्तुमेवंविधं वचः।
ब्राह्मणापसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति हि मां प्रभो॥

ऋचीक उवाच।

नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि
उग्रकर्मा समुत्पन्नश्चरुव्यत्यासहेतुना॥ २३

सत्यव्रत्युवाच।

इच्छन् लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतं
शमात्मकमृजुं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो॥ २४

ऋचीक उवाच।

नोक्तपूर्वानृतं भद्रे स्वैरेष्वपि कदाचन।
किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवच्चरुसाधने॥२५
दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञातं च तपसा मया।
ब्रह्मभूतं हि सकलं पितुस्तव कुलं भवेत्॥२६

सत्यवत्युवाच।

काममेवं भवेत्पौत्रो ममेह तव च प्रभो।
शमात्मकमहं पुत्रं लभेयं जयतां वर॥ २७

ऋचीक उवाच।

पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि।
यथा त्वयोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति॥

वासुदेव उवाच।

ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम्।
तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं यतव्रतम्॥२९
विश्वामित्रं च दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः
यः प्राप ब्रह्मसमितं विश्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम्॥ ३०
ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिम्
सोऽपि पुत्रं ह्यजनयज्जमदग्निः सुदारुणम्॥३१
सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम्।
रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम्॥३२
तोषयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने।
अस्त्राणि वरयामास परशुं चातितेजसम्॥
स तेनाकुण्ठधारेण ज्वलितानलवर्चसा।
कुठारेणाप्रमेयेण लोकेष्वप्रतिमोऽभवत्॥३४

एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो ब
अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः।
दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान्।
चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्वमेधिके।
ददौ स पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपर्वताम्।
स्वबाह्वस्त्रबलेनाजौ जित्वा परमधर्मवित्।
तृषितेन च कौन्तेय भिक्षितश्चित्रभानुना।
सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्भिक्षामथाग्नये॥
ग्रामान्पुराणि राष्ट्राणि घोषांश्चैव तु वीर्यवा
जज्वाल तस्य बाणाग्राच्चित्रभानुर्दिधक्षया।
स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेण महौजसः।
ददाह कार्तवीर्यस्य शैलानथ वनस्पतीन्।
स शून्यमाश्रमं रम्यमापवस्य महात्मनः।
ददाह पवनेनेद्धश्चित्रभानुः सहैहयः॥ ४
आपवस्तु ततो रोषाच्छशापार्जुनमच्युत।
दग्धे श्रमे महाबाहो कार्तवीर्येण वीर्यवान्
त्वया न वर्जितं यस्मान्ममेदं हि महद्वनम्
दग्धं तस्माद्रणे रामो बाहूंस्ते च्छेत्स्यतेऽर्जु
अर्जुनस्तु महातेजा बली नित्यं शमात्मकः
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शूरश्च भारत॥४
नाचिन्तयत्तदा शापं तेन दत्तं महात्मना।
तस्य पुत्रास्तु बलिनः शापेनासन्पितुर्वधे।
निमित्तादवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव सर्वदा।
जमदग्निधेन्वास्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ।
अज्ञातं कार्तवीर्येण हैहयेन्द्रेण धीमता।
तन्निमित्तमभूद्युद्धं जामदग्नेर्महात्मनः॥ ४

ततोऽर्जुनस्य बाहूंस्तां-
श्छित्त्वा रामो रुषान्वितः।
तं भ्रमन्तं ततो वत्सं
जामदग्न्यः स्वमाश्रमम्॥ ४

प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः।
अर्जुनस्य सुतास्ते तु संभूयाबुद्धयस्तदा॥
गत्वाऽऽश्रममसंबुद्धा जमदग्नेर्महात्मनः।
अपातयन्त भल्लाग्रैः शिरः कायान्नराधिप
समित्कुशार्थं रामस्य निर्यातस्य यशस्वि
ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्युमान्॥
निःक्षत्रियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्णत।
ततः स भृगुशार्दूलः कार्तवीर्यस्य वीर्यव

चित्रभानुना अग्निना ॥ ३८ ॥ बाणाग्रात् उद्भूत इति शेषः ॥ ३९ ॥ आपवस्य वसिष्ठस्य ॥ ४१ ॥ दग्धे
आश्रमे ॥ ४२ ॥ पितुर्वधे वधनिमित्तं आसन् ॥ ४५ ॥ निमित्तात् शापादेव हेतोः ॥ ४६ ॥

विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान्पौत्रांश्च सर्वशः ।
सहैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ॥ ५३
चकार भार्गवो राजन्
महीं शोणितकर्दमाम् ।
स तथाऽऽशु महातेजाः
कृत्वा निःक्षत्रियां महीम् ॥ ५४
कृपया परयाऽऽविष्टो वनमेव जगाम ह ।
ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित् ॥ ५५
क्षेपं संप्राप्तवांस्तत्र प्रकृत्या कोपनः प्रभुः ।
विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपाः ॥
परावसुर्महाराज क्षिप्त्वाऽऽह जनसंसदि ।
ये ते ययातिपतने यज्ञे सन्तः समागताः ॥
प्रतर्दनप्रभृतयो राम किं क्षत्रिया न ते ॥ ५८
मिथ्याप्रतिज्ञो राम त्वं कत्थसे जनसंसदि ।
भयात्क्षत्रियवीराणां पर्वतं समुपाश्रितः ॥
सा पुनः क्षत्रियशतैः पृथिवी सर्वतः स्तृता ।
परावसोर्वचः श्रुत्वा शस्त्रं जग्राह भार्गवः ॥
ततो ये क्षत्रिया राजन् शतशस्तेन वर्जिताः
ते विवृद्धा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन्
स पुनस्ताञ्जघानाशु बालानपि नराधिप ।
गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा ॥ ६२
जातं जातं स गर्भं तु पुनरेव जघान ह ।
अरक्षंश्च सुतान् कांश्चित्तदा क्षत्रिययोषितः ॥
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं
कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
दक्षिणामश्वमेधान्ते
कश्यपायाददत्ततः ॥ ६४
स क्षत्रियाणां शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
स्रुक्प्रग्रहवता राजंस्ततो वाक्यमथाब्रवीत् ॥
गच्छ तीरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने ।
न ते मद्विषये राम वस्तव्यमिह कर्हिचित् ॥
ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ।
सहसा जामदग्न्यस्य सोऽपरान्तमहीतलम्
कश्यपस्तां महाराज प्रतिगृह्य वसुंधराम् ।
कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविष्टः सुमहद्वनम् ॥
ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथा स्वैरप्रचारिणः ।
अवर्तन्त द्विजाग्र्याणां दारेषु भरतर्षभ ॥ ६९
अराजके जीवलोके दुर्बला बलवत्तरैः ।
पीड्यन्ते न हि विप्रेषु प्रभुत्वं कस्यचित्तदा ॥
ततः कालेन पृथिवी पीड्यमाना दुरात्मभिः
विपर्ययेण तेनाशु प्रविवेश रसातलम् ॥ ७१
अरक्ष्यमाणा विधिवत्क्षत्रियैर्धर्मरक्षिभिः ।
तां दृष्ट्वा द्रवतीं तत्र संत्रासात्स महामनाः ॥
ऊरुणा धारयामास कश्यपः पृथिवीं ततः ।
धृता तेनोरुणा येन तेनोर्वीति मही स्मृता ॥
रक्षणार्थं समुद्दिश्य ययाचे पृथिवी तदा ।
प्रसाद्य कश्यपं देवी वरयामास भूमिपम् ॥

पृथिव्युवाच ।

सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ताः स्त्रीषु क्षत्रियपुङ्गवाः ।
हैहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने ॥
अस्ति पौरवदायादो विदूरथसुतः प्रभो ।
ऋक्षैः संवर्धितो विप्र ऋक्षवत्यथ पर्वते ॥ ७६
तथाऽनुकम्पमानेन यज्वनाऽथामितौजसा ।
पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ॥
सर्वकर्माणि कुरुते शूद्रवत्तस्य स द्विजः ।
सर्वकर्मेत्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिवः ॥
शिबिपुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः ।
वने संवर्धितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने
प्रतर्दनस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महाबलः ।
वत्सैः संवर्धितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः
दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य च ।
गुप्तः स गौतमेनासीद्गङ्गाकूलेऽभिरक्षितः ॥
बृहद्रथो महातेजा भूरिभूतिपरिष्कृतः ।
गोलाङ्गूलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ॥
मरुत्तस्यान्ववाये च रक्षिताः क्षत्रियात्मजाः
मरुत्पतिसमा वीर्ये समुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ८३
एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः ।
द्योकारहेमकारादिजातिं नित्यं समाश्रिताः
यदि मामभिरक्षन्ति ततः स्थास्यामि निश्चला
एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ॥ ८५
मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
तेषामपचितिश्चैव मया कार्या महामुने ॥ ८६

क्षेपं निन्दां 'अशक्तो रामः' इति ॥ ५६ ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः सर्वेषां क्षत्रियाणां वधाकरणात् ॥ ५९ ॥ स्तृता व्याप्ता शस्त्रं जग्राह तत्कार्यं क्षत्रियाणामन्तं कृतवान् ॥ ६० ॥ वर्जिताः अहताः ॥ ६१ ॥ स्रुक्प्रग्रहवता करेणेति कश्यपोऽध्वर्युः सन् कर्मान्तर एव माध्यन्दिनसवने दाक्षिणाकाले इदं अब्रवीदिति सूच्यते ॥ ६५ ॥ द्विजः क्षत्रियोऽपि ॥ ७८ ॥ द्योतुल्यान्विचित्रप्रासादादीन्कुर्वन्ति ते द्योकाराः शिल्पिनः ज्याकारेति पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः ॥ ८४ ॥ अपचितिः आनृण्यार्थं पूजा ॥ ८६ ॥

न ह्यहं कामये नित्यमतिक्रान्तेन रक्षणम् ।
वर्तमानेन वर्तेयं तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ॥
वासुदेव उवाच ।
ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान्समानीय कश्यपः
अभ्यषिञ्चन्महीपालान्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः
एवमेतत्पुरावृत्तं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥८९
वैशम्पायन उवाच ।
एवं ब्रुवंस्तं च यदुप्रवीरो
युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
रथेन तेनाशु ययौ महात्मा
दिशः प्रकाशन्भगवानिवार्कः ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि रामोपाख्याने
एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः× ॥ ४९ ॥

५०

वैशम्पायन उवाच ।
ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः
विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥
अहो रामस्य वार्ष्णेय शक्रस्येव महात्मनः ।
विक्रमो वसुधा येन क्रोधान्निःक्षत्रिया कृता
गोभिः समुद्रेण तथा गोलांगूलर्क्षवानरैः ।
गुप्ता रामभयोद्विग्नाः क्षत्रियाणां कुलोद्वहाः ॥
अहो धन्यो नृलोकोऽयं सभाग्याश्च नरा भुवि
यत्र कर्मेदृशं धर्म्यं द्विजेन कृतमित्युत ॥ ४
तथावृत्तौ कथां तात तावच्युतयुधिष्ठिरौ ।
जग्मतुर्यत्र गाङ्गेयः शरतल्पगतः प्रभुः ॥ ५
ततस्ते ददृशुर्भीष्मं शरप्रस्तरशायिनम् ।
स्वरश्मिजालसंवीतं सायंसूर्यसमप्रभम् ॥ ६
उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
देशे परमधर्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ॥ ७
दूरादेव तमालोक्य कृष्णो राजा च धर्मजः
चत्वारः पाण्डवाश्चैव ते च शारद्वतादयः ॥८
अवस्कन्द्याथ वाहेभ्यः संयम्य प्रचलं मनः ।
एकीकृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ ९
अभिवाद्य तु गोविन्दः
सात्यकिस्ते च पार्थिवाः ।
व्यासादीनृषिमुख्यांश्च
गाङ्गेयमुपतस्थिरे ॥ १०
ततो वृद्धं तथा दृष्ट्वा गाङ्गेयं यदुकौरवाः ।
परिवार्य ततः सर्वे निषेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ११
ततो निशाम्य गाङ्गेयं शाम्यमानमिवानल
किंचिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशव
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि यथा पुरा
कच्चिन्न व्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदतां वर
शराभिघातदुःखात्ते कच्चिद्गात्रं न दूयते ।
मानसादपि दुःखाद्धि शारीरं बलवत्तरम्
वरदानात्पितुः कामं छन्दमृत्युरसि प्रभो ।
शान्तनोर्धर्मनित्यस्य न त्वेतन्मम कारण
सुसूक्ष्मोऽपि तु देहे वै शल्यो जनयते रुजम्
किं पुनः शरसंघातैश्चित्तस्य तव पार्थिव ॥
कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्ययौ
उपदेष्टुं भवान् शक्तो देवानामपि भारत ॥
यच्च भूतं भविष्यं च भवच्च पुरुषर्षभ ।
सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव भीष्म प्रतिष्ठितम्
संहारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः ।
विदितस्ते महाप्राज्ञ त्वं हि धर्ममयो नि

नित्यमतिक्रान्तेन धर्मातिक्रमिणा ॥ ८७ ॥ प्रकाशन् प्रकाशयन् ॥ ९० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नै० भा० एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥४९॥ × अस्मिन्नध्याये श्लोकषट्कमधिकं खपुस्तके

५०

तत इति ॥ १ ॥ तथावृत्तौ तादृक् गोष्ठीपरौ ॥ ५ ॥ अवस्कन्द्यावरुह्य वाहेभ्यः ॥ ९ ॥ निशाम्य आलो ॥ १२ ॥ छन्दमृत्युः इच्छामरणः एत छन्दमृत्युता कारणं पितृतोषणं ममापि न किमुतान्येषामि ॥ १५ ॥ कामं एतन्न युक्तमिति शेषः । सर्वज्ञस्य तवोपदेशो न युक्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रतिष्ठितं बुद्धाविति शेषः ॥ १८ ॥

त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते
समग्राङ्गमरोगिणम् ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृतं
पश्यामीवोर्ध्वरेतसम् ॥ २०
ऋते शान्तनवाद्भीष्मात्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ।
सत्यधर्मान्महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ॥
मृत्युमावार्य तपसा शरसंस्तरशायिनः ।
निसर्गप्रभवं किंचिन्न च तातानुशुश्रुम ॥ २२
सत्ये, तपसि, दाने च, यज्ञाधिकरणे, तथा ।
धनुर्वेदे, च वेदे, च नीत्यां, चैवानुरक्षणे॥ २३
अनृशंसं शुचिं दान्तं सर्वभूतहिते रतम् ।
महारथं त्वत्सदृशं न कश्चिदनुशुश्रुम ॥ २२
त्वं हि देवान्सगन्धर्वानसुरान् यक्षराक्षसान्
शक्तस्त्वेकरथेनैव विजेतुं नात्र संशयः ॥ २५
स त्वं भीष्म महाबाहो वसूनां वासवोपमः
नित्यं विप्रैः समाख्यातो नवमोऽनवमो गुणैः
अहं च त्वाऽभिजानामि यस्त्वं पुरुषसत्तम ।
त्रिदशेष्वपि विख्यातस्त्वं शक्त्या पुरुषोत्तमः
मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः ॥
भवतो वा गुणैर्युक्तः पृथिव्यां पुरुषः क्वचित्
त्वं हि सर्वगुणै राजन्देवानप्यतिरिच्यसे ।
तपसा हि भवाञ्शक्तः स्रष्टुं लोकांश्चराचरान्
किं पुनश्चात्मनो लोकानुत्तमानुत्तमैर्गुणैः ।
तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षयेन वै ॥
ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपानुद ।
ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत
चातुराश्रम्यसंयुक्ताः सर्वे ते विदितास्तव ।
चातुर्विद्ये च ये प्रोक्ताश्चातुर्होत्रे च भारत ॥
योगे सांख्ये च नियता
ये च धर्माः सनातनाः ।
चातुर्वर्ण्यस्य यश्चोक्तो
धर्मो न स्म विरुध्यते ॥ ३३
सेव्यमानः सवैयाख्यो गांगेय विदितस्तव
प्रतिलोमप्रसूतानां वर्णानां चैव यः स्मृतः ॥
देशजातिकुलानां च जानीषे धर्मलक्षणम् ।
वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्तः सदैव विदितस्तव *
इतिहासपुराणार्थाः कार्त्स्न्येन विदितास्तव
धर्मशास्त्रं च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितम्
ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः
तेषां छेत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥
स पाण्डवेयस्य मनःसमुत्थितं
नरेन्द्र शोकं व्यपकर्ष मेधया ।
भवद्विधा ह्युत्तमबुद्धिविस्तरा
विमुह्यमानस्य नरस्य शान्तये ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

वैशम्पायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः
किंचिदुन्नाम्य वदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
भीष्म उवाच ।
नमस्ते भगवन्कृष्ण लोकानां प्रभवाप्यय ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
अपवर्गस्थ भूतानां पञ्चानां परतः स्थित ॥ ३
नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
योगेश्वर नमस्तेऽस्तु त्वं हि सर्वपरायणः ॥
मत्संश्रितं यदाऽऽत्थ त्वं
वचः पुरुषसत्तम ।
तेन पश्यामि ते दिव्यान्
भावान् हि त्रिषु वर्त्मसु ॥ ५

पश्यामीवेतीव शब्दात्प्रतिज्ञातः पूर्वं ऊर्ध्वरेतस्त्वं नासीदिति भावः ॥ २० ॥ भीष्मादृते मृत्युमावार्य स्थितं किमपि निसर्गप्रभवं जानिमत्सत्त्वं न शुश्रुमेति द्वयोः सम्बन्धः ॥ २१ ॥ वसूनामष्टानामंशैर्घटितो नवमो गुणैरनवमश्च ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि राजधर्मानुशासनपर्वाणि नै० भा० पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५०

* 'प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च स चापि विदितस्तव' इत्यधिकम् ।

५१

श्रुत्वेति ॥ १ ॥ नमस्त इत्यादयोऽष्टौ श्लोकाः स्तवराजे व्याख्याताः ॥ २ ॥

तच्च पश्यामि गोविन्द यत्ते रूपं सनातनम् ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥६
दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्ये शुक्रः प्रतिष्ठितः ॥
अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
वपुर्ह्यनुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः ॥ ८
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्ध्यायस्व सुरोत्तम ॥

वासुदेव उवाच ।

यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ ।
ततो मया वपुर्दिव्यं त्वयि राजन् प्रदर्शितम्
न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च ।
दर्शयाम्यहमात्मानं न चाशान्ताय भारत ॥
भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्जवमास्थितः ।
दमे तपसि सत्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥
अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्थिव ।
तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तते पुनः ॥
पञ्चाशतं षट् च कुरुप्रवीर
शेषं दिनानां तव जीवितस्य ।
ततः शुभैः कर्मफलोदयैस्त्वं
समेष्यसे भीष्म विमुच्य देहम् ॥ १४
एते हि देवा वसवो विमाना-
न्यास्थाय सर्वे ज्वलिताग्निकल्पाः ।
अन्तर्हितास्त्वां प्रतिपालयन्ति
काष्ठां प्रपद्यन्तमुदक्पतङ्गम्× ॥ १५
व्यावर्तमाने भगवत्युदीचीं
सूर्ये जगत्कालवशं प्रपन्ने ।
गन्तासि लोकान् पुरुषप्रवीर
नावर्तते यानुपलभ्य विद्वान् ॥ १६
अमुं च लोकं त्वयि भीष्म याते
ज्ञानानि नंक्ष्यन्त्यखिलेन वीर+ ।
अतस्तु सर्वे त्वयि सन्निकर्षं
समागता धर्मविवेचनाय ॥ १७
तज्ज्ञातिशोकोपहतश्रुताय
सत्याभिसन्धाय युधिष्ठिराय ।
प्रब्रूहि धर्मार्थसमाधियुक्तं
सत्यं वचोऽस्यापनुदाशु शोकम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णवाक्य
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

वैशम्पायन उवाच ।

ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम्
श्रुत्वा शान्तनवो भीष्मःप्रत्युवाच कृताञ्जलिः
लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत ।
तव वाक्यमुपश्रुत्य हर्षेणास्मि परिप्लुतः २

पञ्चाशतं षट् चेति तव जीवितसम्बन्धिनां दिनानां शेषं पंञ्च षट् च पञ्चवारमावर्तिताः षडिति रीत्या त्रिंशदिति ज्ञेयं तावदेव आशतं शतावधि यद्दिनानां शतेन कर्तुं शक्यं तत्त्रिंशतापि कर्तुं शक्यमित्यर्थः । ‘अष्टपञ्चाशतं रात्र्यः शयानस्याद्य मे गताः’ इति भीष्मो वक्ष्यति । तत्र त्रिंशदतः परं शिष्टाः अष्टाविंशतिरितः पूर्वं व्यतीताः। तथाहि। भीष्मस्य शरतल्पशयनानन्तरं **अष्टौ दिनानि** युद्धं ततो दुर्योधनाशौचं युयुत्सोः **षोडशदिनानि** तेन सह पुरं प्रविशतां पाण्डवानामपि तावन्ति दिनानि गतानि **पञ्चविंशे** सर्वेषां श्राद्धदानं **षड्विंशे** पुरप्रवेशः **सप्तविंशे** राज्याभिषेकः, **अष्टाविंश** प्रकृतिसान्त्वनं आभ्युदायिकं दानं च **ऊनत्रिंशे** भीष्मं प्रत्यागमनम् । तद्दि मारभ्य त्रिंशद्दिनानि शिष्टानीति ज्ञेयम् ॥१४॥ प्रतिपाल यन्ति प्रतीक्षन्ते पतङ्गं सूर्यम् ॥ १५ ॥ कालवशं च जग प्रपन्ने प्राप्ते क्षेमुामिति शेषः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभार शान्तिपवीण राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारत भावदीपे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ × पतङ्गामि पाठः । + ज्ञानानि सर्वाणि पराभविष्यन् इति पाठः ।

५२

तत इति ॥ १ ॥

किं चाहमभिधास्यामि
वाक्यं ते तव सन्निधौ ।
यदा वाचोगतं सर्वं
तव वाचि समाहितम् ॥ ३
यच्च किञ्चित्क्वचिल्लोके कर्तव्यं क्रियते च यत्
त्वत्तस्तन्निःसृतं देव लोके बुद्धिमतो हि ते
कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः ।
धर्मकामार्थमोक्षाणां सोऽर्थं ब्रूयात्तवाग्रतः ५
शराभितापाद्व्यथितं मनो मे मधुसूदन ।
गात्राणि चावसीदन्ति न च बुद्धिः प्रसीदति
न च मे प्रतिभा काचि-
दस्ति किञ्चित्प्रभाषितुम् ।
पीड्यमानस्य गोविन्द
विषानलसमैः शरैः ॥ ७
बलं मे प्रजहातीव प्राणाः संत्वरयन्ति च ।
मर्माणि परितप्यन्ति भ्रान्तचित्तस्तथा ह्यहम्
दौर्बल्यात्सज्जते वाङ्मे स कथं वक्तुमुत्सहे ।
साधु मे त्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलवर्धन ॥ ९
तत्क्षमस्व महाबाहो न ब्रूयां किञ्चिदच्युत ।
त्वत्सन्निधौ च सीदेद्धि वाचस्पतिरपि ब्रुवन्
न दिशः संप्रजानामि नाकाशं न च मेदिनीम्
केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि मधुसूदन ॥ ११
स्वयमेव भवांस्तस्माद्धर्मराजस्य यद्धितम् ।
तद्ब्रवीत्वाशु सर्वेषामागमानां त्वमागमः ॥
कथं त्वयि स्थिते कृष्णे शाश्वते लोककर्तरि ।
प्रब्रूयान्मद्विधः कश्चिद्गुरौ शिष्य इव स्थिते ॥

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरन्धरे ।
महावीर्ये महासत्त्वे स्थिरे सर्वार्थदर्शिनि १४
यच्च मामात्थ गाङ्गेय बाणघातरुजं प्रति ।
गृहाणात्र वरं भीष्म मत्प्रसादकृतं प्रभो १५
न ते ग्लानिर्न ते मूर्छा न दाहो न च ते रुजा
प्रभविष्यन्ति गाङ्गेय क्षुत्पिपासे न चाप्युत १६
ज्ञानानि च समग्राणि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ
न च ते क्वचिदासत्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भविष्यति ॥
सत्त्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति
रजस्तमोभ्यां रहितं घनैर्मुक्त इवोडुराट् १८
यद्यच्च धर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमथापि च ।
चिन्तयिष्यसि तत्राग्र्या बुद्धिस्तव भविष्यति
इमं च राजशार्दूल भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
चक्षुर्दिव्यं समाश्रित्य द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ॥
=संसरन्तं प्रजाजालं संयुक्तो ज्ञानचक्षुषा ।
भीष्म द्रक्ष्यसि तत्त्वेन जले मीन इवामले ॥

वैशम्पायन उवाच ।

ततस्ते व्याससहिताः सर्व एव महर्षयः ।
ऋग्यजुःसामसहितैर्वचोभिः कृष्णमार्चयन्
ततः सर्वार्तवं दिव्यं पुष्पवर्षं नभस्तलात् ।
पपात यत्र वार्ष्णेयः सगाङ्गेयः सपाण्डवः ॥
वादित्राणि च सर्वाणि जगुश्चाप्सरसां गणाः
न चाहितमनिष्टं च किञ्चित्तत्र प्रदृश्यते २४
ववौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः
शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्रावदन्मृगपक्षिणः
ततो मुहूर्ताद्भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
दहन्वनमिवैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत २६
ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनम् ।
भीष्ममामन्त्रयाञ्चक्रू राजानं च युधिष्ठिरम्
ततः प्रणाममकरोत्केशवः सहपाण्डवः ।
सात्यकिः सञ्जयश्चैव स च शारद्वतः कृपः ॥
ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक् तैरभिपूजिताः ।
श्वः समेष्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः
तथैवामन्त्र्य गाङ्गेयं केशवः पाण्डवास्तथा ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य रथानारुरुहुः शुभान् ॥ ३०
ततो रथैः काञ्चनचित्रकूबरै-
र्महीधराभैः समदैश्च दन्तिभिः ।
हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभि-
पदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः ३१
ययौ रथानां पुरतो हि सा चमू-
स्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी ।
पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी
तमृक्षवन्तं गिरिमेत्य नर्मदा ॥ ३२
ततः पुरस्ताद्भगवान्निशाकरः
समुत्थितस्तामभिहर्षयंश्चमूम् ।
दिवाकरापीतरसा महौषधीः
पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ॥ ३३

ते तवैव वाक्यं तव सन्निधौ वाचोगतं वाचां विषयः सर्वोऽपि तव वाचि वेदे ॥ ३ ॥ यच्चेति । हिते प्रिये लोके देवलोके इह परत्र च तत्सर्वं त्रैकालिकं त्वत्तो निःसृतामिति उक्तेऽर्थे हेतुरुक्तः ॥ ४ ॥ आसक्तिः अवसन्नता ॥१७॥ संसरन्तं संसरत् ॥२१॥ = चतुर्विधमिति पा.

ततः पुरं सुरपुरसंमितद्युति
प्रविश्य ते यदुवृषपाण्डवास्तदा ।
यथोचितान्भवनवरान्समाविशन्
श्रमान्विता मृगपतयो गुहा इव ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराद्यागमने द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

◆

५३

वैशम्पायन उवाच ।
ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः ।
याममात्रार्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुद्ध्यत १
स ध्यानपथमाविश्य सर्वज्ञानानि माधवः ।
अवलोक्य ततः पश्चाद्दध्यौ ब्रह्म सनातनम् २
ततः स्तुतिपुराणज्ञा रक्तकण्ठाः सुशिक्षिताः
अस्तुवन्विश्वकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ ३
पठन्ति पाणिस्वनिका-
स्तथा गायन्ति गायनाः ।
शङ्खानथ मृदङ्गांश्च
प्रवाद्यन्ति सहस्रशः ॥ ४
वीणापणववेणूनां स्वनश्चातिमनोरमः ।
सहास इव विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः ५
ततो युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः ।
उच्चेरुर्मधुरा वाचो गीतवादित्रनिःस्वनाः ६
तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्राञ्जलिरच्युतः
जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान्
ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा ।
गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ॥ ८
मङ्गलालम्भनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च ।
आदर्शे विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमब्रवीत्
गच्छ शैनेय जानीहि गत्वा राजनिवेशनम्
अपि सज्जो महातेजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः
ततः कृष्णस्य वचनात्सात्यकिस्त्वरितो ययौ
उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११
युक्तो रथवरो राजन्वासुदेवस्य धीमतः ।
समीपमापगेयस्य प्रयास्यति जनार्दनः ॥ १२
भवत्प्रतीक्षः कृष्णोऽसौ धर्मराज महाद्युते ।
यदत्रानन्तरं कृत्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १३
एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
युज्यतां मे रथवरः फाल्गुनाप्रतिमद्युते॥१४
न सैनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि।
न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृतां वरः
अतः पुरःसराश्चापि निवर्तन्तु धनञ्जय ।
अद्यप्रभृति गाङ्गेयः परं गुह्यं प्रवक्ष्यति ॥
अतो नेच्छामि कौन्तेय पृथग्जनसमागमम्
वैशम्पायन उवाच ।
स तद्वाक्यमथाज्ञाय कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः॥
युक्तं रथवरं तस्मा आचचक्षे नरर्षभः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा यमौ भीमार्जुनावपि
भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ।
आगच्छत्स्वथ कृष्णोऽपि पांडवेषु महात्मसु
शैनेयसहितो धीमान् रथमेवान्वपद्यत ।
रथस्थाः संविदं कृत्वा सुखां पृष्ट्वा च शर्वरीम्
मेघघोषै रथवरैः प्रययुस्ते नरर्षभाः ।
बलाहकं मेघपुष्पं शैब्यं सुग्रीवमेव च ।
दारुकश्चोदयामास वासुदेवस्य वाजिनः॥२१
ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः।
गां खुराग्रैस्तथा राजन् लिखन्तः प्रययुस्तदा
ते ग्रसन्त इवाकाशं वेगवन्तो महाबलाः।
क्षेत्रं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ २३
ततो ययुर्यत्र भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः ।
आस्ते महर्षिभिः सार्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा २४
ततोऽवतीर्य गोविन्दो रथात्स च युधिष्ठिरः
भीमो गाण्डीवधन्वा च यमौ सात्यकिरेव च
ऋषीनभ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५२॥

—

५३

तत इति ॥ १ ॥ मङ्गलानां गवादीनामालम्भनं स्पर्शम् ॥ ९ ॥

स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
अभ्याजगाम गाङ्गेयं ब्रह्माणमिव वासवः ॥
शरतल्पे शयानं तमादित्यं पतितं यथा ।
स ददर्श महाबाहुं भयाच्चागतसाध्वसः ॥२७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्माभिगमने त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

जनमेजय उवाच ।
धर्मात्मनि महावीर्ये सत्यसन्धे जितात्मनि
देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते ॥ १
शयाने वीरशयने भीष्मे शान्तनुनन्दने ।
गाङ्गेये पुरुषव्याघ्रे पाण्डवैः पर्युपासिते ॥ २
काः कथाः समवर्तन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।
हतेषु सर्वसैन्येषु तन्मे शंस महामुने ॥ ३
वैशम्पायन उवाच ।
शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
आजग्मुर्ऋषयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ॥ ४
हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ॥ ५
तेऽभिगम्य महात्मानो भरतानां पितामहं
अन्वशोचन्त गाङ्गेयमादित्यं पतितं यथा ॥६
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा
नारदो देवदर्शनः ।
उवाच पाण्डवान्सर्वान्
हतशिष्टांश्च पार्थिवान् ॥ ७
प्राप्तकालं समाचक्षे भीष्मोऽयमनुयुज्यताम् ।
अस्तमेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ॥
अयं प्राणानुत्सिसृक्षु-
स्तं सर्वेऽभ्यनुपृच्छत ।
कृत्स्नान् हि विविधान्धर्मां-
श्चातुर्वर्ण्यस्य वेत्त्ययम् ॥ ९
एष वृद्धः परान्लोकान्संप्राप्नोति तनुं त्यजन्
तं शीघ्रमनुयुञ्जीध्वं संशयान्मनसि स्थितान् ॥
वैशम्पायन उवाच ।
एवमुक्ते नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः ।
प्रष्टुं चाशक्नुवन्तस्ते वीक्षां चक्रुः परस्परम् ॥
*अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नान्यस्तु देवकीपुत्राच्छक्तः प्रष्टुं पितामहम् ॥
प्रत्याहर यदुश्रेष्ठ त्वमग्रे मधुसूदन ।
त्वं हि नस्तात सर्वेषां सर्वधर्मविदुत्तमः ॥
एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान्केशवस्तदा ।
अभिगम्य दुराधर्षं प्रत्याहारयदच्युतः ॥ १४
वासुदेव उवाच ।
कच्चित्सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम ।
विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कच्चिच्चोपस्थिता तव
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभांति च तेऽनघ
न ग्लायते च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः ॥
भीष्म उवाच ।
दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथा रुजा
तव प्रसादाद्वार्ष्णेय सद्यः प्रतिगतानि मे ॥
यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते ।
तत्सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवार्पितम् ॥
वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्ताधिगताश्च ये ।
तान्सर्वान्संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥
शिष्टैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्तते ।
देशजातिकुलानां च धर्मज्ञोऽस्मि जनार्दन ॥
चतुर्ष्वाश्रमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः ।
राजधर्मांश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥२१
यच्च यत्र च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनार्दन ।
तव प्रसादाद्धि शुभा मनो मे बुद्धिराविशत्
युवेवास्मि समावृत्तस्त्वदनुध्यानबृंहितः ।
वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५३॥

५४

धर्मात्मनीति ॥ १ ॥ समाचक्षे ब्रवीमि अनुयुज्यतां पृच्छताम् ॥८॥ ततः उवाचेति छेदः ॥ १२ ॥ प्रत्याहारयत् अवाचयत् ॥ १४ ॥ वेदोक्ताः अग्निहोत्रादयः वेदान्ताधिगताः शमदमसंन्यासादयः ॥ १९ ॥ मे मम मनः कर्म बुद्धिराविशत् ॥२२॥ * ततोवाच-पा०

स्वयं किमर्थं तु भवान् श्रेयो न प्राह पाण्डवं
किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥

वासुदेव उवाच ।

यशसः श्रेयसश्चैव
मूलं मां विद्धि कौरव ।
मत्तः सर्वेऽभिनिर्वृत्ता
भावाः सदसदात्मकाः ॥ २५
शीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते लोके को विस्मयिष्यति
तथैव यशसा पूर्णे मयि को विस्मयिष्यति ॥
आधेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ।
ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समर्पिता
यावद्धि पृथिवीपाल पृथ्वीयं स्थास्यति ध्रुवा
तावत्तवाक्षया कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥
यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पांडवायानुपृच्छते ।
वेदप्रवाद इव ते स्थास्यते वसुधातले ॥ २९
यश्चैतेन प्रमाणेन योक्ष्यत्यात्मानमात्मना ।
स फलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ॥
एतस्मात् कारणाद्भीष्म
मतिर्दिव्या मया हि ते ।
दत्ता यशो विप्रथयेत्
कथं भूयस्तवेति ह ॥ ३१
यावद्धि प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि ।
तावत्तस्याक्षया कीर्तिर्भवतीति विनिश्चिता
राजानो हतशिष्टास्त्वां राजन्नभित आसते
धर्माननुयुयुक्षन्तस्तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ॥ ३३
भवान् हि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः ।
कुशलो राजधर्माणां सर्वेषामपराश्च ये ॥ ३४
जन्मप्रभृति ते कश्चिद् वृजिनं न ददर्श ह ॥
ज्ञातारं सर्वधर्माणां त्वां विदुः सर्वपार्थिवाः
तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन्ब्रूहि परं नयम् ।
ऋषयश्चैव देवाश्च त्वया नित्यमुपासिताः ॥
तस्माद्वक्तव्यमेवेदं त्वयाऽवश्यमशेषतः ।
धर्मं शुश्रूषमाणेभ्यः पृष्टेन च सता पुनः ॥ ३७
वक्तव्यं विदुषा चेति धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
अप्रतिब्रुवतः कष्टो दोषो हि भविता प्रभो ॥
तस्मात्पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान्पृष्टान्सनातनान् ।
विद्वान् जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये
चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

* * *

५५

वैशम्पायन उवाच ।

अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवनन्दनः ।
हन्त धर्मान्प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम १
तव प्रसादाद्गोविन्द भूतात्मा ह्यसि शाश्वतः
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा मां धर्माननुपृच्छतु
एवं प्रीतो भविष्यामि
धर्मान्वक्ष्यामि चाखिलान् ॥ २
यस्मिन् राजर्षभे जाते धर्मात्मनि महात्मनि
अहृष्यन् ऋषयः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः
सर्वेषां दीप्तयशसां
कुरूणां धमचारिणाम् ।
यस्य नास्ति समः कश्चित्
स मां पृच्छतु पाण्डवः ४
धृतिर्दमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा ।
यस्मिन्नोजश्च तेजश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः
सम्बन्धीनतिथीन्भृत्यान्
संश्रितांश्चैव यो भृशम् ।
संमानयति सत्कृत्य
स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ६

मे मया ॥२७॥ **यशः** परचित्तचमत्कृतिजनको गुणौघः **कीर्तिः** साधुतयाऽन्यैः कथनम् ॥ ३२ ॥ अनुयुयुक्षन्तः प्रष्टुमिच्छन्तः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

अथेति ॥१॥ भूतात्मा प्राणिनामन्तरात्माऽसि तेन ममाभिप्रायं वेत्सीति भावः ॥ २ ॥ प्रसङ्गाद्धर्मश्रवणाधिकारिणं निरूपयति युधिष्ठिरस्तुतिव्याजेन—**यस्मिन्नित्यादिना** ॥ ३ ॥ सम्बन्धीन्सम्बन्धिनः ॥ ६ ॥

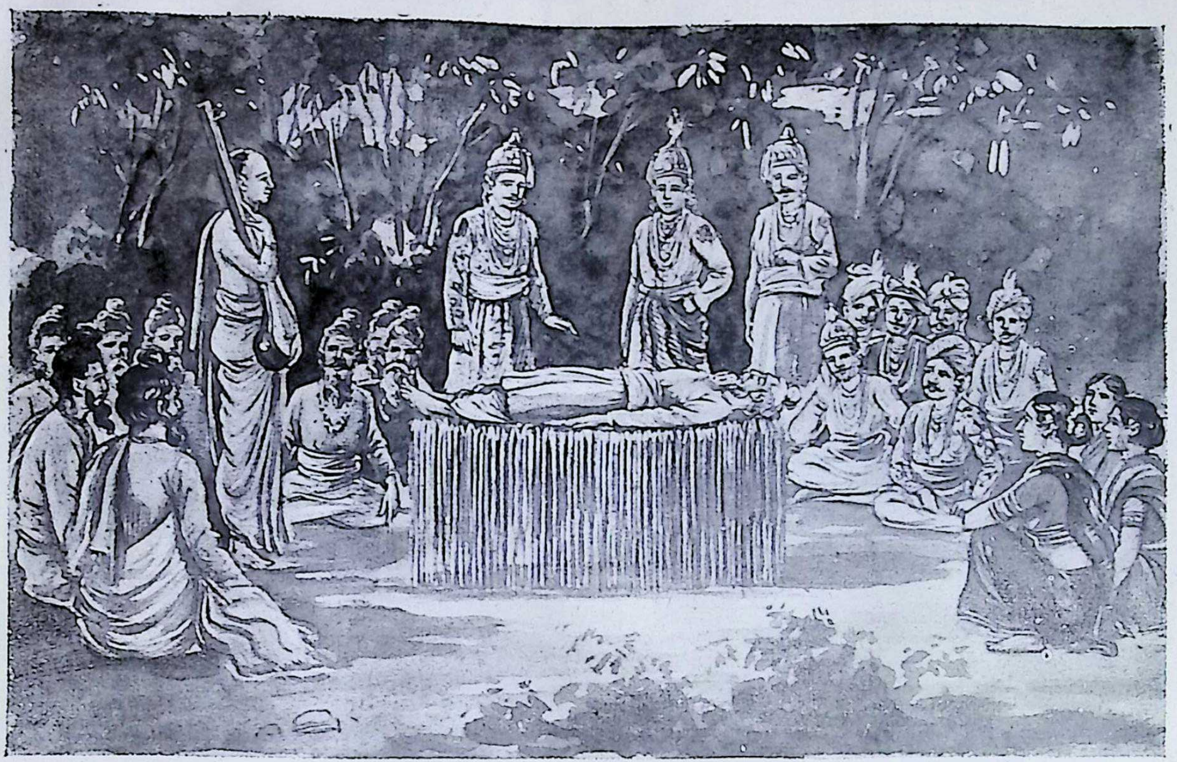

एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विनीतवदुपागम्य तस्थौ संदर्शनेऽग्रतः ॥ २० ॥
तमुवाचाथ गाङ्गेयो वृषभः सर्वधन्विनाम् ।
मां पृच्छ तात विश्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम ॥२२॥—शान्तिपर्व अ० ५५ पृ० ९१

सत्यं दानं तपः शौर्यं शान्तिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः
 यो न कामान्न संरम्भा-
  न्न भयान्नार्थकारणात् ।
 कुर्यादधर्मं धर्मात्मा
  स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ८
 सत्यनित्यः क्षमानित्यो
  ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ।
 यो ददाति सतां नित्यं
  स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ९
इज्याध्ययननित्यश्च धर्मे च निरतः सदा ।
क्षान्तः श्रुतरहस्यश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः

वासुदेव उवाच ।

लज्जया परयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ११
लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशांपते
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति १२
 पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च
  गुरून्सम्बन्धिबान्धवान् ।
 अर्घार्हानिषुभिर्भित्त्वा
  भवन्तं नोपसर्पति ॥ १३

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ।
क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनम् १४
 पितॄन्पितामहान्भ्रातॄन्
  गुरून्सम्बन्धिबान्धवान् ।
 मिथ्याप्रवृत्तान् यः संख्ये
  निहन्याद्धर्म एव सः ॥ १५
समयत्यागिनो लुब्धान्गुरूनपि च केशव ।
निहन्ति समरे पापान्क्षत्रियो यः स धर्मवित्
यो लोभान्न समीक्षेत धर्मसेतुं सनातनम् ।
निहन्ति यस्तं समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित्
लोहितोदां केशतृणां गजशैलां ध्वजद्रुमाम्
महीं करोति युद्धेषु क्षत्रियो यः स धर्मवित्
आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं क्षत्रबन्धुना ।
धर्म्यं स्वर्ग्यं च लोक्यं च युद्धं हि मनुरब्रवीत्

वैशम्पायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विनीतवदुपागम्य तस्थौ संदर्शनेऽग्रतः २०
अथास्य पादौ जग्राह भीष्मश्चापि ननन्द तम्
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ २१
तमुवाचाथ गाङ्गेयो वृषभः सर्वधन्विनाम् ।
मां पृच्छ तात विश्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराश्वासने
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

* * *

५६

वैशम्पायन उवाच ।

प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।
अनुमान्य गुरून्सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

राज्ञां वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः ।
महान्तमेतं भारं च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव २
राजधर्मान्विशेषेण कथयस्व पितामह ।
सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्मः परायणम् ३
त्रिवर्गो हि समासक्तो राजधर्मेषु कौरव ।
मोक्षधर्मश्च विस्पष्टः सकलोऽत्र समाहितः ४
यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्यांकुशो यथा
नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतम् ५

अभिशापो लोकगर्ह्यता ॥ ११ ॥ गोत्रवधजां ग्लानिं धर्मराजस्यापनेष्यन् भीष्म उवाच—**ब्राह्मणानामिति** ॥ १४ ॥ तं लोभिनम् ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

प्रणिपत्येति । गुरून्कृपव्यासादीन् पर्यपृच्छत् धर्मानिति शेषः ॥ १ ॥ **धर्मः** प्रजापालनात्मकः परमः सर्वधर्मश्रेष्ठः एतं धर्मं भारं दुर्वहं मन्ये ॥ २ ॥ परायणं आश्रय ॥ ३ ॥ **त्रिवर्गः** धर्मार्थकामात्मकः राजधर्मेषु दण्डनीतौ समासक्तः समाश्रितः ॥ ४ ॥ प्रग्रहणं नियन्त्रणम् ॥ ५ ॥

तत्र चेत्संप्रमुह्येत धर्मे राजर्षिसेविते ।
लोकस्य संस्था न भवेत्सर्वं च व्याकुलीभवेत्
उदयन् हि यथा सूर्यो
नाशयत्यशुभं तमः ।
राजधर्मास्तथाऽलोक्यां
निक्षिपन्त्यशुभां गतिम् ॥ ७
तदग्रे राजधर्मान् हि मदर्थं त्वं पितामह ।
प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि धर्मभृतां वरः ॥ ८
आगमश्च परस्त्वत्तः सर्वेषां नः परंतप ।
भवन्तं हि परं बुद्धौ वासुदेवोऽभिमन्यते ॥९

भीष्म उवाच ।

नमो धर्माय महते
नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य
धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ १०
शृणु कार्त्स्न्येन मत्तस्त्वं राजधर्मान्युधिष्ठिर
निरुच्यमानान्नियतो यच्चान्यदपि वांछसि ॥
आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञा रंजनकाम्यया ।
देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि
दैवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरूद्वह ।
आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च समर्च्यते
उत्थानेन सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ।
न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ॥१४
साधारणं द्वयं ह्येतद्दैवमुत्थानमेव च ।
पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्यमुच्यते ॥
विपन्ने च समारंभे संतापं मा स्म वै कृथाः ।
घटस्वैव सदाऽऽत्मानं राज्ञामेष परो नयः ॥
न हि सत्यादृते किञ्चिद्राज्ञां वै सिद्धिकारकं
सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह च नन्दति
ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम् ।
तथा राज्ञां परं सत्यान्नान्यद्विश्वासकारणम्
गुणवाञ्शीलवान्दान्तो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः
सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः
आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरुनन्दन ।
पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥ २०
मृदुर्हि राजा सततं लंघ्यो भवति सर्वशः ।
तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाश्रय
अदण्ड्याश्चैव ते पुत्र विप्राश्च ददतां वर ।
भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणो नाम पाण्डव ॥
मनुना चैव राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना
धर्मेषु स्वेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ॥२३
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥
अयो हन्ति यदाऽश्मानमग्निना वारि हन्यते
ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः

संस्था मर्यादा व्यवस्था ॥ ६ ॥ अलोक्यामप्रकाशात्मिकामशुभां गतिं नरकं निक्षिपन्ति दूरीकुर्वन्ति । तथा च **स्मृतिः**--

‘राजभिः कृतदण्डास्तु शुध्यन्ति मलिना जनाः ।
कृतार्थाश्च ततो यान्ति स्वर्गं सुकृतिनो यथा’ इति॥७॥

अग्रे इतरेभ्यो धर्मेभ्यः पूर्वम् ॥ ८ ॥ परः आगमः परं रहस्यं नः अस्माकं त्वत्त एव विहितमस्तु ॥९॥ शाश्वतान्वेदपरंपरागतान् ॥ १० ॥ **रञ्जनकाम्ययेति**। यः कश्चिदक्षत्रियोऽपि प्रजापालनाधिकृतस्तस्य राज्ञोऽयं धर्मः यत् देवद्विजादिषु यथाविधि अनुग्रहबुद्धया वर्तितव्यमिति ॥१२॥ यद्धर्मलोपाद्राज्ञो ऋणं भवति तद्देवताद्यर्चनेन नश्यतीत्याह—**दैवतानीति**। लोके च तत एव पूज्यो भवतीति संयोगान्तरम् ॥ १३ ॥ उत्थानेन पुरुषकारेण प्रयतेथाः जयाद्यर्थे यतस्व दैवं प्रागभवीयं कर्म देवताराधनादिकं वा । केवलं उत्थानं विना न राज्ञां इष्टमर्थं साधयेत् ॥ १४ ॥ साधारणं रथचक्रवत्समानं तत्रापि पौरुषं परं श्रेष्ठं दृष्टद्वारत्वात्, दैवं तु फलद्वारा निश्चित्य मुच्यते । अकरणदोषात्फलासिद्धौ फलसिद्धौ तु दुःखान्मुच्यते ॥ १५ ॥ **विपन्ने इति**। घटस्व घटयस्व कर्षकवत्सकृद्यत्नवैफल्येऽपि यतस्वैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ **न हीति**। सत्यात्सामन्ता अपि वशे भवन्त्यन्यथा विश्वासाभावात्स्वीया अप्युद्विजन्ते । क्षीणा अपि परे प्राणपणेनापि जिगीषन्त एवेति श्लोकद्वयार्थः ॥ १७ ॥ **गुणाः** शौर्यौदार्यगाम्भीर्यादयस्तद्वान् । **शीलं** सदाचारस्तद्वान् । **दान्तः** अचपलः। **मृदुः** दयावान्। **धर्म्यो** धर्मादनपेतः । **जितेन्द्रियः** जितचित्तः । **सुदर्शः** प्रसन्नवक्त्रः । **स्थूललक्ष्यः** बहुप्रदः ॥१९॥ **आर्जवम्**- अवक्रतां **नयो** नीतिः **स्वरन्ध्रगोपनं** पररन्ध्रान्वेषणस्य स्वेन क्रियमाणस्य परेभ्यो गोपनं मन्त्रगोपनं चेत्यादि तद्युक्तेन विचारेण ऊहापोहेन साधकबाधकोपन्यासेन क्रियमाणेन । त्रयीसंवरणे उक्तविधनीतिरूपे **आर्जवं** यथार्थभाषित्वं च न श्रयेथाः ॥ २० ॥ उभयं मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च समुचितं आश्रय ॥ २१ ॥ तत्रापि तैक्ष्ण्यापवादमाह—**अदण्ड्या इति** ॥ २२ ॥

एवं कृत्वा महाराज नमस्या एव त द्विजाः
भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति समर्चिताः ॥
एवं चैव नरव्याघ्र लोकत्रयविघातकाः।
निग्राह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्युरीदृशाः
श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा
तौ निबोध महाराज त्वमेकाग्रमना नृप ॥
उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे।
निगृह्णीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नराधिपः ॥
विनश्यमानं धर्मं हि योऽभिरक्षेत्स धर्मवित्
न तेन धर्महा स स्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति
एवं चैव नरश्रेष्ठ रक्ष्या एव द्विजातयः।
सापराधानपि हि तान्विषयान्ते समुत्सृजेत्
अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशांपते।
ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तथैव च ॥ ३२
राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते विसर्जनम्।
विधीयते न शारीरं दण्डमेषां कदाचन॥३३
दयिताश्च नरास्तेस्युर्भक्तिमन्तो द्विजेषु ये।
न कोशः परमोऽन्योऽस्ति राज्ञां पुरुषसंचयात्
दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः
सर्वदुर्गेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरम् ॥ ३५
तस्मान्नित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता
धर्मात्मा सत्यवाक् चैव राजा रञ्जयति प्रजाः
न च क्षान्तेन ते नित्यं भाव्यं पुत्र समंततः।
अधर्मो हि मृदू राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ॥
बार्हस्पत्ये च शास्त्रे च श्लोको निगदितः पुरा
अस्मिन्नर्थे महाराज तन्मे निगदतः शृणु ॥
क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः।
हस्तियन्ता गजस्यैव शिर एवारुरुक्षति ॥
तस्मान्नैव मृदुर्नित्यं तीक्ष्णो नैव भवेन्नृपः।
वासंतार्क इव श्रीमान्न शीतो न च घर्मदः
प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्यागमैरपि।
परीक्ष्यास्ते महाराज स्वे परे चैव नित्यशः ॥
व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेथा भूरिदक्षिण।
न चैव न प्रयुञ्जीत संकीर्णं परिवर्जयेत् ४२
लोकस्य व्यसनी नित्यं परिभूतो भवत्युत।
उद्वेजयति लोकं च योऽतिद्वेषी महीपतिः ॥
भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा।
कारणं च महाराज शृणु येनेदमिष्यते ४४
यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम्
गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयम् ॥
वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मानुवर्तिना।
स्वं प्रियं तु परित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥
न सन्त्याज्यं च ते धैर्यं कदाचिदपि पाण्डव
धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न भयं विद्यते क्वचित्

भौमं ब्रह्म वेदान् यज्ञांश्च ॥ २६ ॥ मार्दवापवादमाह— **एवमिति** ॥२७॥ स्वधर्मेण शस्त्रोद्यमनेन निगृह्णीयादेव न तु हन्यात् ॥ २९ ॥ विनश्यमानं आततायिदोषात् तेन आततायिनिग्रहेण । अनिग्रहे तु धर्महा स्यादेव जीवतोऽस्य निग्रहो दुःशकश्चेत्तत्राह-**मन्युस्तन्मन्युमृच्छति** यथा सूर्यांशुतप्तः स्फटिकस्तूलपिण्डमुद्दीप्य तदूष्मणा स्वयं नश्यति, एवं आततायिक्रोधोऽन्यमुद्दीप्य तद्द्वाराऽऽततायिनमेवाश्रयदाहेन दहति नात्र हन्तुर्दोष इत्यर्थः ॥ ३० ॥ **एवं चेति**। यद्यप्येवं तथापि द्विजातयो ब्राह्मणा रक्ष्या एव ॥ ३१ ॥ अभिशस्तं सताऽसता वा दोषेण युक्तं तथा ख्यापितम् ॥ ३२ ॥ शारीरं कशाघातादिदण्डम्। क्लिवित्वमार्षम् ॥ ३३ ॥ पुरुषसञ्चयात् ब्राह्मणभक्तादिति पूर्वार्धार्थः ॥ ३४ ॥ षट्सु मरु–जल-पृथिवी-वन-पर्वत–नरमयेषु ॥३५॥ पुनर्दयापवादमाह– **न चेति**। समन्ततः सर्वजातीयेषु अधर्मो धर्मविरोधी ॥३७॥ गजस्य क्षममाणस्य ॥ ३९ ॥ प्रत्यक्षेण उपकारापकारादिना। अनुमानेन नेत्रवक्त्रविकारादिना। यथोक्तम् –

‘नेत्रवक्त्रविकारेण ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः’ इति।

औपम्यं उपमानं अन्यत्र कार्यदर्शनेन। **आगमैः**— शब्दादिना सामुद्रिकलक्षणेन ते पुरुषाः परीक्ष्याः ॥४१॥ व्यसनानि अष्टादश। यथाऽऽह **मनुः**—

‘मृगयाऽक्षा दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः।
तौर्यत्रिकं वृथापानं कामजो दशको गणः।’

तौर्यत्रिकं वाद्यगीतनृत्यानि।

‘पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः’ इति।

तत्र च सप्त कष्टतमानि। यथाऽऽह—

‘पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे।
दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा’इति।

न प्रयुञ्जीतेति न आपि तु सर्वदा शूरान् जयाय प्रयोजयेदेव संकीर्णं प्रयुक्त्यप्रयुक्त्योः सङ्करं साम्ना उपगते प्रयोगो नास्ति। अन्यत्र कुर्यादेवेन्यर्थः ॥४२॥ **व्यसनी** मृगयाक्षाः स्त्रियः पानं च तद्वान्। **अतिद्वेषी** प्रजाद्रोहपरः ॥ ४३ ॥ प्रियं इष्टम् ॥ ४६ ॥ ते त्वया स्पष्टः प्रख्यातो दण्डः अश्वरथहस्तिपुरुषादिसमूहो यस्य तस्य स्पष्टदण्डस्य ॥ ४७ ॥

परिहासश्च भृत्यैस्ते नात्यर्थं वदतां वर ।
कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ४८
अवमन्यन्ति भर्तारं संघर्षादुपजीविनः ।
स्वे स्थाने न च तिष्ठन्ति लंघयन्ति च तद्वचः
प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते ।
अयाच्यं चैव याचन्ते भोज्यान्याहारयन्ति च
क्रुश्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिपायाधितिष्ठते ।
उत्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च
जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः ॥
स्त्रीरक्षिभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेषा भवन्ति च
वान्तं निष्ठीवनं चैव कुर्वते चास्य सन्निधौ ।
निर्लज्जा राजशार्दूल व्याहरन्ति च तद्वचः
हयं वा दन्तिनं वाऽपि रथं वा नृपसत्तम ।
अभिरोहन्त्यनादृत्य हर्षुले पार्थिवे मृदौ ॥ ५४
इदं ते दुष्करं राजन्निदं ते दुष्टचेष्टितम् ।
इत्येवं सुहृदो वाचं वदन्ते परिषद्गताः ॥ ५५
क्रुद्धे चास्मिन्हसंत्येव न च हृष्यन्ति पूजिताः
संहर्षशीलाश्च तदा भवन्त्यन्योन्यकारणात्
विस्रंसयन्ति मन्त्रं च
विवृण्वन्ति च दुष्कृतम् ।
लीलया चैव कुर्वन्ति
सावज्ञास्तस्य शासनम् ॥ ५७
अलंकारे च भोज्ये च तथा स्नानानुलेपने ।
हेलनानि नरव्याघ्र स्वस्थास्तस्योपशृण्वतः ॥
निन्दन्ते स्वानधीकारान्
सन्त्यजन्ते च भारत ।
न वृत्त्या परितुष्यन्ति
राजदेयं हरन्ति च ॥ ५९
क्रीडितुं ते न चेच्छन्ति ससूत्रेणेव पक्षिणा ।
अस्मत्प्रणेयो राजेति लोकांश्चैव वदन्त्युत ॥
एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत ।
नृपतौ मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

* * *

५७

भीष्म उवाच ।

नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर
प्रशस्यते न राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः १
भगवानुशना चाह श्लोकमत्र विशाम्पते ।
तदिहैकमना राजन् गदतस्तं निबोध मे २
द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम्
तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्तुमर्हसि ।
सन्धेयानभिसंधत्स्व विरोध्यांश्च विरोधय

सङ्घर्षात् आतिसंश्लेषात् ॥ ४९ ॥ विकल्पन्ते कार्ये संशयं दर्शयन्ति गुह्यं गोप्यमपि छिद्रं अनुयुञ्जते प्रकटयन्ति भोज्यानि राज्ञः आहारयन्ति भक्षयन्ति ॥ ५० ॥ उत्कोचैर्लञ्चाभिः **वञ्चना** अलीकगुणदोषादिप्रदर्शनम् । अनुविहन्ति विनिघ्नन्ति ॥ ५१ ॥ प्रातिरूपकैः कृत्रिमैः शासनपत्रैः विषयं देशं जर्जरं निःसारं स्त्रीरक्षिभिः सजन्ते प्रीतिं कुर्वन्ति । अन्तःपुरे प्रवेशमिच्छन्तः ॥ ५२ ॥ वान्तं जृम्भादिना निष्ठीवनं थूत्कारं तद्वचः राजवाक्यं गुह्यमपि लोके व्याहरन्ति ॥ ५३ ॥ हर्षुले परिहासशीले ॥५४॥ विस्रंसयन्ति भेदयन्ति ॥ ५७ ॥ हेलनानि कुर्वन्तीति शेषः । उपशृण्वतः शृण्वन्तमनादृत्य स्वस्थाः निर्भयाः ॥ ५८ ॥ राजदेयं राजभागम् ॥५९॥ क्रीडितुं राज्ञा सह मृगयादिक्रीडां कर्तुं ससूत्रेण बद्धेन पक्षिणा श्येनेन राज्ञो निरोधका इत्यर्थः । प्रणेयः शास्यः ॥ ६० ॥ अपरे दारापहारादयः ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

अस्यैवाध्यायस्य सूत्रभूतस्योत्तरो ग्रन्थो वृत्तिरूपः । तत्र उत्थानेन यतेथा इत्युक्तं तद्विवृणोति-**नित्येति** ॥ १ ॥ यत् श्लोकमाह तत् तस्मात्तं श्लोकं निबोध ॥ २ ॥ अप्रवासिनं वेदाध्ययनार्थं ब्राह्मणं यतिं वा ॥ ३ ॥ विरोधय पर्वतादौ तेषां विशेषेण रोधं कुरु ॥ ४ ॥

सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विपरीतं य आचरेत्
गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ५
मरुत्तेन हि राज्ञा वै गीतः श्लोकः पुरातनः।
राजाधिकारे राजेन्द्र बृहस्पतिमते पुरा ॥ ६
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः।
उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शाश्वतः ७
बाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेण च धीमता।
असमञ्जाः सुतो ज्येष्ठस्त्यक्तः पौरहितैषिणा
असमंजाः सरय्वां स पौराणां बालकान्नृप।
न्यमज्जयदतः पित्रा निर्भर्त्स्य स विवासितः
ऋषिणोद्दालकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः।
मिथ्या विप्रानुपचरन्संत्यक्तो दयितः सुतः
लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः।
सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवम् ॥
न हिंस्यात्परवित्तानि देयं काले च दापयेत्
विक्रान्तः सत्यवाक्क्षान्तो नृपो न चलते पथः
आत्मवांश्च जितक्रोधः शास्त्रार्थकृतनिश्चयः।
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥
त्रय्यां संवृतमन्त्रश्च राजा भवितुमर्हति।
वृजिनं च नरेन्द्राणां नान्यच्चारक्षणात्परम् ॥
चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता।
धर्मसंकररक्षा च राज्ञां धर्मः सनातनः ॥
न विश्वसेच्च नृपतिर्न चात्यर्थं च विश्वसेत्।
षाड्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्याऽवलोकयेत्
द्विट्छिद्रदर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते।
त्रिवर्गे विदितार्थश्च युक्तचारोपधिश्च यः ॥
कोशस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः।
वेत्ता च दशवर्गस्य स्थानवृद्धिक्षयात्मनः ॥
अभृतानां भवेद्भर्ता भृतानामन्ववेक्षकः।
नृपतिः सुमुखश्च स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता॥
उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रिरलोलुपः।
सतां वृत्ते स्थितमतिः सन्तोष्यश्चारुदर्शनः ॥
न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात्कदाचन।
असद्भ्यश्च समादद्यात्सद्भ्यस्तु प्रतिपादयेत् ॥

सप्त स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि अङ्गानि यस्य तस्य सप्ताङ्गस्य। विपरीतं यस्य कस्यचिदप्यङ्गस्य प्रतिकूलम् ॥ ५ ॥ शाश्वतः अप्रतिसमाधेयः पर्वतारोहणादिर्गुरोः अन्यस्य तु वध एव ॥ ७ ॥ न हिंस्यात् करार्थं क्षेत्रेषु धान्यानि रुद्ध्वा वृष्ट्यादिना न नाशयेत्। देयं भृत्यानां वेतनं, विक्रान्तः पराक्रमी, क्षान्तः क्षमावान् पथः शुभमार्गात् ॥ १२ ॥ आत्मवान् जितचित्तः शास्त्रार्थे कृतनिश्चयः निःसन्देहः सततं नित्यं पूर्वाह्णे धर्मं मध्याह्नेऽर्थमपराह्णे काममपररात्रे योगं चेति नित्यं सर्वानपि सेवेत ॥ १३ ॥ वृजिनं सङ्कटम्। अरक्षणात् मन्त्रस्यागोपनादन्यन्नास्ति ॥ १४ ॥ धर्माणां सङ्करो व्यत्ययस्तस्मात्प्रजानां रक्षा धर्मसङ्कररक्षा ॥१५॥ न विश्वसेत् चात् विश्वसेदप्याप्तेषु तेष्वपि अत्यर्थं न विश्वसेत् षण्णां गुणानां भावः षाड्गुण्यं ते च बलवति स्थायिनि यानिनः सन्धिः, समबले विग्रहो युद्धादिः, दुर्बले यानं तदीयदुर्गाद्याक्रमणं एवं स्थायिनो बलवति यायिन्यासनं दुर्गादावेव स्वरक्षणं, मध्यमे द्वैधीभावः अर्धेन दण्डेन दुर्गाश्रयणं अर्धेन परेषां धान्यादिनिरोधनं, दुर्बले समाश्रयः मित्रान्तरमाश्रित्य तेन सह युद्धं कर्तव्यम्। एतेषु कर्तव्येषु गुणान् जयावहान् दोषान् पराजयावहांश्चार्थान्कोशदण्डादिपौष्कल्यादीन् बुद्ध्या स्वयमेव निश्चिनुयात् ॥ १६ ॥ द्विषः शत्रोः सप्तसु राज्याङ्गेषु स्वप्रवेशद्वारशैथिल्यं तत् द्विट्छिद्रम्। एवं स्वस्य सप्तसु राज्याङ्गेषु यत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यं तत्परच्छिद्रं **द्विट्छिद्रदर्शी** स्यात्। एतच्च स्वच्छिद्रगोपनस्याप्युपलक्षणम्। त्रिवर्गे धर्मादौ विदितार्थो ज्ञाततत्त्वः युक्तः चारः प्रच्छन्नः स्पशः उपधिः परकीयानाममात्यादीनामुत्कोचदानादिना भेदनं च येन स **युक्तचारोपधिः** तत्र चारानियोजनस्थानान्युक्तानि **नीतिशास्त्रे**—

> 'मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चमूपतिः।
> पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा।
> कारागाराधिकारी च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा।
> कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः।
> प्रदेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्तथा।
> धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः।
> षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः।
> अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु।
> चारान्विचारयेत्तीर्थे स्वात्मनश्च परस्य च।
> पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि।
> मन्त्रिणं युवराजं च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्' इति।

॥ १७ ॥ दशवर्गः 'अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः' इति प्रकृतिपञ्चकं स्वपक्षे परपक्षे चेति दशको वर्गः स च उभयोः साम्यं चेत् स्थानं स्थितिस्तत्कर्ता स्वस्याधिकश्चेद्वृद्धिकर्ता परस्याधिकश्चेत्क्षयकर्ता ॥ १८ ॥

स्वयं प्रहर्ता दाता च वश्यात्मा रम्यसाधनः
काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च
शूरान्भक्तानसंहार्यान्कुले जातानरोगिणः।
शिष्टान्शिष्टाभिसंबन्धान्मानिनोऽनवमानिनः
विद्याविदो लोकविदः परलोकान्ववेक्षकान्
धर्मे च निरतान्साधूनचलानचलानिव ॥ २४
सहायान्सततं कुर्याद्राजा भूतिपरिष्कृतः।
तैश्च तुल्यो भवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्ञयाऽधिकः॥
प्रत्यक्षा च परोक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत्समा
एवं कुर्वन्नरेन्द्रोऽपि न खेदमिह विन्दति ॥
सर्वाभिशंकी नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत्।
स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः स्वजनेनैव वध्यते ॥ २७
शुचिस्तु पृथिवीपालो लोकचित्तग्रहे रतः।
न पतत्यरिभिर्ग्रस्तः पतितश्चावतिष्ठते ॥ २८
अक्रोधनो ह्यव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः
राजा भवति भूतानां विश्वास्यो हिमवानिव
प्राज्ञस्त्यागगुणोपेतः पररन्ध्रेषु तत्परः।
सुदर्शः सर्ववर्णानां नयापनयवित्तथा ॥ ३०
क्षिप्रकारी जितक्रोधः सुप्रसादो महामनाः।
अरोषप्रकृतिर्युक्तः क्रियावानविकत्थनः ॥ ३१
आरब्धान्येव कार्याणि सुपर्यवसितानि च।
यस्य राज्ञः प्रदृश्यन्ति स राजा राजसत्तमः
पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः।
निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः
अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिनः।
नयापनयवेत्तारः स राजा राजसत्तमः ॥ ३४
स्वकर्मनिरता यस्य जना विषयवासिनः।
असंघातरता दान्ताः पाल्यमाना यथाविधि
वश्या नेया विधेयाश्च न च संघर्षशीलिनः।
विषये दानरुचयो नरा यस्य स पार्थिवः ॥
न यस्य कूटं कपटं न माया न च मत्सरः।
विषये भूमिपालस्य तस्य धर्मः सनातनः ॥
यः सत्करोति ज्ञानानि ज्ञेये परहिते रतः*।
सतां वर्त्मानुगस्त्यागी स राजा राज्यमर्हति
यस्य चाराश्च मन्त्राश्च नित्यं चैव कृताकृताः
न ज्ञायन्ते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति
श्लोकश्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना।
आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत ॥
राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनम।
राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम्
तद्राज्ये राज्यकामानां नान्यो धर्मः सनातनः
ऋते रक्षां तु विस्पष्टां रक्षा लोकस्य धारिणी
प्राचेतसेन मनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ।
राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु ॥४३
षडेतान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे।
=अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम्॥४४
अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम्
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम्

शूरान् सहायान् कुर्यादिति तृतीयेनान्वयः। असंहार्यान्परैरप्रतार्यान् शिष्टाभिसम्बन्धान् शिष्टपरिवारान् अनवमानिनः अवमानं परस्याकुर्वतः ॥२३॥ अचलान् स्थिरान् अचलानिव पर्वतानिव ॥ २४ ॥ छत्रमात्रेण सहिता या आज्ञा 'इदमित्थं कुरु' 'इदं न'इति तयाऽधिकः अन्यत्सर्वं शूरैः समानं भुञ्जीत ॥ २५ ॥ इयं च शूरेषु राज्ञो वृत्तिः प्रत्यक्षा परोक्षा च समा भवेत्। सन्निहितेष्वसन्निहितेषु वा तुल्या स्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्वाभिशङ्की सर्वत्राकृतविश्वासः सर्वहरः सर्वस्वापहारी। अनृजुः अनृतापराधारोपकृत् यतो लुब्धः ॥ २७ ॥ असङ्घातरताः सङ्घाते शरीरे प्रीतिमन्तो न भवन्ति किं तु तत्साध्ये धर्मे एवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नेयाः विनेतुं योग्याः सङ्घर्षः पराभिभवस्तच्छीलिनो न ॥ ३६ ॥ कूटं दम्भः कपटं अनृतं मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् ॥ ३७॥ ज्ञानानि ज्ञानयुक्तान्पण्डितान् ज्ञेये शास्त्रार्थे परस्य हितावहे रतः न तु हिंसामये। **त्यागी** दाता ॥ ३८ ॥ कृता अप्यकृता इवेति कृताकृताः॥३९॥ प्रथमं श्रेष्ठं असति अशुभे ॥४१॥ रक्षैव राज्ञः कर्म तामकुर्वन् राजा त्याज्य इत्याह **प्राचेतस इति** ॥ ४३ ॥ * ज्ञेयः पौरहिते रतः इति पाठः।

=**अयं भावः**-आचार्यस्य गुरोरध्यापनं कर्म वक्तृतां विना नैव घटते अतो वाक्पटुरेवाचार्यपदत्वमर्हति। आर्त्विज्यस्य कर्मणो वैदिकत्वात्तत्कारी ऋत्विगऽपि साङ्गवेदविदपेक्षते अध्ययनाभावे तन्न स्यात्। सर्वतस्त्राणेन प्रजारञ्जनं राज्ञः कर्म, तदसमर्थो राजाऽपार्थक एव। गवां सम्यक्संरक्षणं सुस्वादुवन्यघासेन यथेष्टं संचारेण च भवितुमर्हति। एतच्च वनमात्रसाध्यं प्रायः। गोपालः सर्वदा ग्रामवासप्रियश्चेद्गवां रक्षणं न स्यात्। नापितकर्मणो ग्रामाधीनत्वात्सर्वथा वनकामो नापितस्तत्कर्मण्यनर्ह एव।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

भीष्म उवाच ।

एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ।
बृहस्पतिर्हि भगवान्न्याय्यं धर्मं प्रशंसति ॥
विशालाक्षश्च भगवान्काव्यश्चैव महातपाः ।
सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः ॥२
भरद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः ।
राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ॥ ३
रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृतां वर ।
राज्ञां राजीवताम्राक्ष साधनं चात्र मे शृणु
चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरात् ।
युक्त्या दानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥
सतां संग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम्
अनार्जवैरार्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनम् ॥ ६
केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम्
द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः
साधूनामपरित्यागः कुलीनानां च धारणम्
निचयश्च निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ॥ ८
बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणम् ।
कार्येष्वखेदः कोशस्य तथैव च विवर्धनम् ॥
पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसंघातभेदनम् ।
अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणम् ॥
उपजापश्च भृत्यानामात्मनः पुरदर्शनम् ।
अविश्वासः स्वयं चैव परस्याश्वासनं तथा ॥
नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।
रिपूणामनवज्ञानं नित्यं चानार्यवर्जनम् ॥
उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ।
राजधर्मस्य तन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे
उत्थानेनामृतं लब्धमुत्थानेनासुरा हताः ।
उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥
उत्थानवीरः पुरुषो वाग्वीरानधितिष्ठति ।
उत्थानवीरान्वाग्वीरा रमयन्त उपासते ॥
उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः
प्रधर्षणीयः शत्रूणां भुजंग इव निर्विषः ॥ १६
न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च
एकाङ्गेनापि संभूतः शत्रुर्दुर्गमुपाश्रितः ।
सर्वं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनः ॥१८
राज्ञो रहस्यं तद्वाक्यं यथार्थं लोकसंग्रहः ।
हृदि यच्चास्य जिह्मं स्यात्कारणेन च यद्भवेत्
यच्चास्य कार्यं वृजिनमार्जवेनेह निर्जयेत् ।
दंभनार्थं च लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत्क्रियाम्॥
राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं धार्यते नाकृतात्मभिः ।
न शक्यं मृदुना वोढुमायासस्थानमुत्तमम् ॥
राज्यं सर्वामिषं नित्यमार्जवेनेह धार्यते ।
तस्मान्मिश्रेण सततं वर्तितव्यं युधिष्ठिर ॥
यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य वै प्रजाः
सोऽप्यस्य विपुलो धर्म एवंवृत्ता हि भूमिपाः
एष ते राजधर्माणां लेशः समनुवर्णितः ।
भूयस्ते यत्र संदेहस्तद्ब्रूहि कुरुसत्तम ॥ २४

वैशम्पायन उवाच ।

ततो व्यासश्च भगवान्देवस्थानोऽश्म एव च
वासुदेवः कृपश्चैव सात्यकिः सञ्जयस्तथा ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥५७॥

५८

एतदिति। एतत् रक्षणं नवनीतं नवनीतवत्सर्वधर्मसारं न्याय्यं न्यायादनपेतम् ॥ १ ॥ अत्र रक्षणे साधनं युक्तिम् ॥ ४॥ **चारो** गुप्तस्पशः, प्रणिधिः प्रकटस्पशः, दानं भक्तवेतनयोः युक्तेः आदानं अयोगेन अनुपायेन आदानं करग्रहणं न च ॥ ५ ॥ केतनानां गृहादीनां द्विविधस्य शारीरदण्डोऽर्थदण्डश्चेति भेदात् ॥७॥ निचेयानां संग्राह्याणां धान्यादीनां निचयः संग्रहः ॥ ८ ॥ अविश्वासो यामिकादीनामपि पौराणां सङ्घातस्य परैर्वाणिज्यादिच्छलेन वशीकृतस्य भेदनं विघटनम् ॥ १० ॥ **उपजापः** परैः स्वभृत्यानां भेदनं अविश्वासः भृत्यानामेव ॥ ११ ॥ उत्थानं उद्योगः अनार्यं हीनकर्म कदर्यत्वादि तद्वर्जनम् ॥१२॥ वाग्वीरान् पण्डितान् उत्थानमेव महत्पाण्डित्यमित्यर्थः ॥१५॥ एकाङ्गेन हस्त्यश्वरथपादातानामन्यतमेनापि सम्भूतः सम्पन्नः समृद्धिनः समृद्धिमतः ॥ १८ ॥ स्वीयेन आर्जवेन राज्ञो यद्रहस्यं वाक्यं यो वा जयार्थं लोकसंग्रहो यच्चास्य कारणेन शत्रुजयादिहेतुना जिह्मं कपटं यच्च वृजिनं हीनं कार्यं तत्सर्वं समीकुर्यादित्याह द्वाभ्यां—राज्ञ इति॥१९॥ दम्भनार्थं सद्वातार्थम् ॥२०॥ अकृतात्मभिः क्रूरैः ॥ २१ ॥ मिश्रेण क्रौर्यमार्दवाभ्याम् ॥ २२ ॥ इति

साधु साध्विति संहृष्टाः पुष्यमाणैरिवाननैः
अस्तुवंश्च नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मभृतां वरम् ॥
ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन्
श्व इदानीं स्वसंदेहं प्रक्ष्यामि त्वां पितामह ।
उपैति सविता ह्यस्तं रसमापीय पार्थिवम् ॥
ततो द्विजातीनभिवाद्य केशवः
कृपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः ।
प्रदक्षिणीकृत्य महानदीसुतं
ततो रथानारुरुहुर्मुदान्विताः ॥ २९

दृषद्वतीं चाप्यवगाह्य सुव्रताः
कृतोदकार्थाः कृतजप्यमङ्गलाः ।
उपास्य संध्यां विधिवत्परंतपा-
स्ततः पुरं ते विविशुर्गजाह्वयम् ॥३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरादिस्वस्थानगमने अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

24-2-34

* * *

श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

महाभारतम् ।

(राजधर्मानुशासनपर्व १)

५९

वैशम्पायन उवाच ।

ततः कल्यं समुत्थाय कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः
ययुस्ते नगराकारै रथैः पाण्डवयादवाः ॥ १
प्रतिपद्य कुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघ ।
सुखां च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिनां वरम् ॥
व्यासादीनभिवाद्यर्षीन्सर्वैस्तैश्चाभिनंदिताः ।
निषेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ ३
ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्य यथाविधि ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

य एष राजन् राजेति शब्दश्चरति भारत ।
कथमेष समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि परंतप ॥ ५
तुल्यपाणिभुजग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः ।
तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठमुखोदरः ॥ ६
तुल्यशुक्रास्थिमज्जा च तुल्यमांसासृगेव च ।
निःश्वासोच्छ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान्
समानजन्ममरणः समः सर्वैर्गुणैर्नृणाम् ।
विशिष्टबुद्धीन् शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति
कथमेको महीं कृत्स्नां शूरवीरार्यसंकुलाम् ।
रक्षत्यपि च लोकस्य प्रसादमभिवांछति ॥९
एकस्य तु प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ।
व्याकुले चाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
कृत्स्नं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदतां वर ॥ ११
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशांपते ।
यदेकस्मिन् जगत्सर्वं देववद्याति सन्नतिम् ॥

भीष्म उवाच ।

नियतस्त्वं नरव्याघ्र शृणु सर्वमशेषतः ।
यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् १३
न वै राज्यं न राजाऽऽसी-
न्न च दण्डो न दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा
रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥ १४
पाल्यमानास्तथान्योऽन्यं
नरा धर्मेण भारत ।
खेदं परमुपाजग्मु-
स्ततस्तान्मोह आविशत् । १५
ते मोहवशमापन्ना मनुजा मनुजर्षभ ।
प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ।
नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तदा ।
लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भरतसत्तम ॥ १७

५९

ततः कल्यमित्यध्यायो दण्डनीतिशास्त्रस्य राज्ञश्च उत्पत्तिं वक्तुं प्रवर्तते । कल्यं प्रातः ॥ १ ॥ मानुषत्वे समानेऽपि किं निमित्तेयं एकस्मिन्निग्रहानुग्रहशक्तिरिति पृच्छति—**य इत्यादिना** ॥ ५ ॥ दण्डः दमनं दाण्डिको दण्डप्रणेता ॥ १४ ॥ धर्मेणैव न तु मातृवत्स्नेहे न भृत्यवद्वेतनेन वा खेदं श्रमं मोहो वैचित्यम् ॥ १५ ॥ प्रतिपत्तिविमोहात् ज्ञानलोपात् ॥ १६ ॥ प्रथमं ज्ञानलोपस्ततो मोहस्ततो लोभो लोभाद्विषयाभिलाषोऽभिलषितसंयोगादिन्द्रियप्रीत्याख्यः कामस्ततस्तद्विषये रागो रागात्कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपत्तिशून्यत्वं ततः पुनर्मोह इत्यादि चक्रमाह—**नष्टायामिति** त्रिभिः ॥ १७ ॥

अप्राप्तस्याभिमर्शी तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः।
कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो ॥ १८
तांस्तु कामवशं प्राप्तान्
रागो नामाभिसंस्पृशत्।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त
कार्याकार्यं युधिष्ठिर ॥ १९
अगम्यागमनं चैव वाच्यावाच्यं तथैव च।
भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन्
विप्लुते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश ह।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन्धर्मो नाशमथागमत्
नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवांस्त्रासः समाविशत्।
ते त्रस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २२
प्रसाद्य भगवन्तं ते देवं लोकपितामहम्।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखवेगसमाहताः २३
भगवन्नरलोकस्थं ग्रस्तं ब्रह्म सनातनम्।
लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत्
ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीश्वर।
ततः स्म समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥
अधो हि वर्षमस्माकं नरास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः।
क्रियाव्युपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयम्
अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्ध्यायस्व पितामह।
त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ स्वभावो नो विनश्यति
तानुवाच सुरान्सर्वान्
स्वयंभूर्भगवांस्ततः।
श्रेयोऽहं चिन्तयिष्यामि
व्येतु वो भीः सुरर्षभाः ॥ २८
ततोऽध्यायसहस्राणां
शतं चक्रे स्वबुद्धिजम्।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः
कामश्चैवाभिवर्णितः ॥ २९
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंभुवा।
चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥ ३०
मोक्षस्यास्ति त्रिवर्गोऽन्यः
प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः।
स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव
त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥ ३१
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च
सहायाः कारणं चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः
अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम्।
चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः पृथग्विधः॥
सामभेदः प्रदानं च ततो दण्डश्च पार्थिव।
उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येन समुदाहृता॥
मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्न-
स्तथा भेदार्थ एव च।
विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य
सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत्फलम् ॥ ३६
सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यो
हीनो मध्यस्तथोत्तमः।
भयसत्कारवित्ताख्यं
कार्त्स्न्येन परिवर्णितम् ॥ ३७

नात्यजन्दुष्टमदुष्टं च सर्वं स्वीचक्रुरित्यर्थः॥२०॥ ब्रह्म वेदः धर्मो यज्ञः ॥२१॥ मर्त्यैः समतां याताः स्म स्वाहाद्यभावेन क्षीणाः स्म इत्यर्थः ॥२५॥ नराः यजमानाः हविर्धाराभिरूर्ध्वप्रवर्षिणः ततश्चान्नाभावान्नश्याम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ नोऽस्माकं स्वभावः ऐश्वर्यसत्यसङ्कल्पत्वादिकम् ॥२७॥ पृथगर्थः त्रिवर्गफलापेक्षया विपरीतफलः पृथग्गुणः त्रिवर्गसाधनापेक्षया विपरीतसाधनः ॥ ३० ॥ मोक्षस्य त्रिवर्गो धर्मादिरन्यो निष्कामः। धर्मादेर्भेदश्च सत्त्वादिगुणप्राधान्यनिमित्त इत्यर्थः। दण्डात्स्थानं साम्यं वणिजां वृद्धिस्तपस्विनां क्षयश्चोराणां च भवतीत्याहार्धेन—**स्थानमिति** ॥ ३१ ॥ नीतिजान्षड्गुणानाह—**आत्मेति**। आत्मा चित्तं नीतिबलात्। प्रजानां चित्तं दुःस्थितमपि सुस्थितं भवति। कुदेशोऽपि सुदेशो भवति कलिरपि कृतं भवति। उपायाः साधनानि कृत्यं कृतिनिर्वर्त्यं प्रयोजनम्। सहायाः सुहृदादयः। एते सर्वे विकला अपि सकला भवन्ति तत्र कारणं नीतिजः षड्गो नीतिप्रोत्तम्भितश्चित्तादिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ त्रयी कर्मकाण्डः। आन्वीक्षिकी ज्ञानकाण्डः। वार्ता कृषिवाणिज्यादि जीविकाकाण्डः। दण्डनीतिः पालनविद्या। एते धर्मादयस्तत्र ब्रह्मकृतशतसहस्राध्याये दर्शिताः ॥ ३३ ॥ भेदशङ्कया अमात्यानामपि रक्षा कर्तव्या तदर्थं प्रणिधिर्गुप्तश्चारः स च चारो विविधोपायः ब्रह्मचार्यादिवेषधारी प्रणिधेयः पृथग्विधः एकैकस्मिन्स्थाने पृथक्पृथग्वेषास्त्रयस्त्रय इति ॥ ३४ ॥ सामादिचतुष्टयं उपेक्षा च पञ्चमीत्युपायाः ॥ ३५ ॥ विभ्रमो भेदार्थे ॥३६॥ भयेन सन्धिर्हीनः। सत्कारेण मध्यमः। वित्तग्रहणेन उत्तमः। तत् त्रयं सन्धिकारणं वर्णितम् ॥३७॥

यात्रा कालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥ ३८
आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितः।
लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितम् ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः।
प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च बहुविस्तरः ४०
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव।
विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम्
अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य तु
जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः ४२
स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः
अरिर्मित्र उदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ४३
कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव
तथा भूमिगुणाश्च ह।
आत्मरक्षणमाश्वासः
सर्गाणां चान्ववेक्षणम् ॥ ४४
कल्पना विविधाश्चापि
नृ-नाग-रथ-वाजिनाम्।
व्यूहाश्च विविधाभिख्या
विचित्रं युद्धकौशलम् ॥ ४५
उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायितम्।
शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ॥ ४६
बलव्यसनयुक्तं च तथैव बलहर्षणम्।
पीडा चापदकालश्च पत्तिज्ञानं च पाण्डव ॥
तथाख्यातविधानं च योगः संचार एव च।
चोरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ४८
अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपककारकैः।
श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च ॥ ४९
दूषणेन च नागानामातङ्कजननेन च।
आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च ॥ ५०
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धिसमञ्जसम्।
दूतसामर्थ्यसंयोगात्सराष्ट्रस्य विवर्धनम् ५१
अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम्
अवमर्दः प्रतीघातस्तथैव च बलीयसाम् ५२
व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम्।
श्रमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः
अभृतानां च भरणं भृतानां चान्ववेक्षणम्।
अर्थस्य काले दानं च व्यसने चाप्रसङ्गिता
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह।
कारणं च त्रिवर्गस्य गुणदोषास्तथैव च ॥
दुश्चेष्टितं च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्तिनाम्।
शङ्कितत्वं च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनम् ॥
अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्धनम्।
प्रदानं च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्ततः ॥
विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थे कामहेतुकमुच्यते।
चतुर्थे व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्णितम् ॥ ५८

चत्वारः मित्रवृद्धिः कोशसञ्चयश्च स्वस्य मित्रनाशः कोशहानिश्च परस्येति ॥ ३८ ॥ आसुरो विजयः सौप्तिके गतः। पञ्चवर्गः अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि बलं कोशश्च पञ्चमः। त्रिविधं उत्तममध्यमाधमभेदेन ॥ ३९ ॥ दण्डः सेना। 'दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान्' इत्युपक्रम्य 'सैन्ये काले मानभेदे' इति **मेदिनी** ॥ ४० ॥ विष्टिर्विष्टिगृहीता भारवाहाः चराश्चाराः देशिकाः उपदेष्टारो गुरवः ॥४१॥ जङ्गमा महावृश्चिकादिजाः अजङ्गमाः रक्तशृङ्गिकादयः ॥४२॥ स्पर्शे वस्त्रादौ अभ्यवहार्येऽन्नादौ उपांशुरभिचारादिरिति विविधो विषयोगरूपो दण्डः ॥ ४३ ॥ मार्गगुणाः ग्रहनक्षत्रादिमार्गगुणाः। भूमिगुणाश्चतुरशीति भूबलानि यामलोक्तानि आत्मरक्षणं मन्त्रयन्त्रादिना। सर्गाणां रथादिनिर्माणानाम् ॥४४॥ कल्पनाः बलपुष्टिकराः योगाः विविधाभिख्याश्चक्रव्यूहक्रौञ्चव्यूहादिनानानामानः ॥४५॥ उत्पाताः ग्रहयुद्धादयो धूमकेत्वादयश्च। निपाताः उल्कापातभूमिकम्पादयः। शस्त्राणां पालनं तीक्ष्णीकरणम् ॥४६॥ पीडा च आपदां समूहो आपदं तस्य काल आपदकालः ॥ ४७ ॥ आख्यातं अभिमन्त्रितदुन्दुभिध्वनिना प्रयाणादिकथनं योगः पताकादिमन्त्रणादि तयोः सञ्चारः श्रवणदर्शनाभ्यां परमोहनम्। एतत्सर्वं तत्र उक्तमिति सर्वत्र योज्यम् ॥ ४८ ॥ गरदैः विषदैः प्रातिरूपकं प्रातिमा तत्कारकैस्तद्द्वारा कार्मणकारिभिः कौलिकैः श्रेणिमुख्याः बलाध्यक्षादयस्तेषामुपजापो भेदनं तेन वीरुधश्छेदनेन धान्याद्युच्छेदेन॥४९॥ नागानां दूषणं मन्त्रतन्त्रौषधादिना तेन प्रत्ययोपार्जनेन विश्वासोत्पादनेन च परराष्ट्रस्य पीडनं उक्तमिति प्रपूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५० ॥ समञ्जसं समत्वम् ॥ ५१॥ कण्टकशोधनं खलानामुन्मूलनं श्रमो मल्लक्रीडा व्यायामयोगः आयुधप्रयोगाभ्यासः त्यागो दानम् ॥ ५३ ॥ अप्रसाङ्गिता असम्बन्धः ॥५४॥ राजगुणाः उत्थानादयः सेनापतिगुणाः मौलतादयः ॥ ५५ ॥ पात्रेभ्यः प्रदानं प्रथमम् ॥ ५७ ॥ **विसर्ग इति**। विसर्गो दानं धर्मार्थे यज्ञार्थं द्वितीयं काम्यं तृतीयं व्यसनाघाते चतुर्थम् ॥ ५८ ॥

क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च
दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव ह ५९
मृगयाऽक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ।
कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयंभुवा
वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ।
आत्मनो निग्रहस्त्यागो ह्यर्थदूषणमेव च ६१
यन्त्राणि विविधान्येव
क्रियास्तेषां च वर्णिताः ।
अवमर्दः प्रतीघातः
केतनानां च भञ्जनम् ॥ ६२
चैत्यद्रुमावमर्दश्च रोधः कर्मानुशासनम् ।
अपस्करोऽथ वसनं तथोपायाश्च वर्णिताः ॥
पणवानकशङ्खानां भेरीणां च युधिष्ठिर ।
उपार्जनं च द्रव्याणां परिमर्दश्च तानि षट् ॥
लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैवाभिपूजनम् ।
विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ॥ ६५
मङ्गलालम्भनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
आहारयोजनं चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥
एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ।
उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा
प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधिकरणेष्वथ ।
वृत्तेर्भरतशार्दूल नित्यं चैवान्ववेक्षणम् ॥ ६८
अदण्ड्यत्वं च विप्राणां
युक्त्या दण्डनिपातनम् ।
अनुजीवी स्वजातिभ्यो
गुणेभ्यश्च समुद्भवः ॥ ६९
रक्षणं चैव पौराणां
राष्ट्रस्य च विवर्धनम् ।
मण्डलस्था च या चिन्ता
राजन्द्वादशराजिका ॥ ७०
द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
देशजातिकुलानां च धर्माः समनुवर्णिताः ॥
धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णिताः ।
उपायाश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण
मूलकर्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्णितः ।
दूषणं स्रोतसां चैव वर्णितं चास्थिरांभसां*
यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्यवर्त्मनः ।
तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽभिवर्णितम्
एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान्प्रभुः
देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्छक्रपुरोगमान् ७५
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ७६
दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥ ७७
दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः ।
दण्डनीतिरिति ख्याता त्रीँल्लोकानभिवर्तते
षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु ।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः
ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शंकरः ।
बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः
प्रजानामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवाञ्छिवः ।
सञ्चिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् ॥
वैशालाक्षमिति प्रोक्त तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत ।
दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥
भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चिक्षेप पुरंदरः ।
सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तकम् ८३

परिशेषात् वाक्पारुष्यादीनि षट्क्रोधजानि आत्मनो देहस्य ॥ ६१ ॥ अवमर्दः परचक्रेण देशादेः पीडनम् ॥ ६२ ॥ कर्मान्तः कृष्यादिफलं तत्रानुशासनं रोधः अपस्कर उपकरणानि वसनं कवचादिकं उपायास्तन्निर्माणे युक्तयः ॥ ६३ ॥ तानि द्रव्याणि षट्—'**मणयः पशवः पृथिवी वासो दास्यादि काञ्चनम्**'इति ॥६४॥ मङ्गलं स्वर्णादिकं तस्यालम्भनं स्पर्शः प्रतिक्रिया अलंकरणम् ॥ ६६ ॥ एकस्याप्युत्थानप्रकारः केतनजाः गृहजाः क्रियाः ध्वजारोहणाद्याः ॥ ६७ ॥ अधिकरणेषु जनोपवेशनस्थानेषु चत्वरादिषु ॥ ६८ ॥ जातितो गुणतश्च समुद्भवो भान्यत्वम् ॥ ६९ ॥ द्वादशानां राज्ञां समूहो द्वादशराजिका मध्यस्थस्य विजिगीषोश्चतुर्दिक्षु चत्वारोऽरयस्तेभ्योऽपरे चत्वारो मित्राणि तेभ्यः परे चत्वार उदासीना इति ॥ ७० ॥ द्वासप्ततिविधा वैद्यशास्त्रप्रसिद्धा प्रतिक्रिया संस्कारः शौच्याभ्यङ्गादिः ॥ ७१ ॥ हे भूरिदक्षिण ॥ ७२ ॥ मूलकर्माणि कोशवृद्धिकराणि कृष्यादीनि तेषां क्रिया करणप्रकारः॥७३॥ नीयते पुरुषार्थफलार्थं इदं जगत् दण्डं नयति प्रणयति अनया चेति ॥७८॥ वा सञ्चिक्षेप संक्षिप्तं कृतवान्॥८१॥ **वैशालाक्षं बाहुदन्तकं बार्हस्पत्य**मित्युत्तरोत्तरसंक्षिप्तदण्डनीतिग्रन्थनामानि ॥८२ ॥ * च स्थिराम्भसाम् इति-पाठः ।

अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ।
सञ्चिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं तदुच्यते ८४
अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत् ।
तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महायशाः
एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्रासमेव च ॥
अथ देवाः समागम्य
विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।
एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः
श्रैष्ठ्यं वै तं समादिश ॥ ८७
ततः सञ्चिन्त्य भगवान्देवो नारायणः प्रभुः
तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥
विरजास्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत ।
न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव
कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत्
सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् ।
कर्दमस्तस्य तु सुतः
सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥ ९०
प्रजापतेः कर्दमस्य त्वनङ्गो नाम वै सुतः ।
प्रजा रक्षयिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ॥
अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानभिगम्य वै ।
प्रतिपेदे महाराज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ९२
मृत्योस्तु दुहिता राजन्सुनीथा नाम मानसी
प्रख्याता त्रिषु लोकेषु याऽसौ वेनमजीजनत्
तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।
मन्त्रभूतैः कुशैर्जघ्नुर्ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ९४
ममन्थुर्दक्षिणं चोरुमृषयस्तस्य मन्त्रतः ।
ततोऽस्य विकृतो जज्ञे ह्रस्वाङ्गः पुरुषो भुवि
दग्धस्थूणाप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ।
निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ९६
तस्मान्निषादाः संभूताः
क्रूराः शैलवनाश्रयाः ।
ये चान्ये विन्ध्यनिलया
म्लेच्छाः शतसहस्रशः ॥ ९७
भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्थुस्ते महर्षयः ।
ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ ९८
कवची बद्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः ।
वेदवेदाङ्गविच्चैव धनुर्वेदे च पारगः ९९
तं दण्डनीतिः सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम्
ततस्तु प्राञ्जलिर्वैन्यो महर्षींस्तानुवाच ह ॥
सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ।
अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ॥
यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम्
तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा
तमूचुस्तत्र देवास्ते ते चैव परमर्षयः ।
नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥
प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
कामं क्रोधं च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः
यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः ।
निग्राह्यस्ते स्वबाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षता ॥
प्रतिज्ञां चाधिरोहस्व मनसा, कर्मणा, गिरा
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥
यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥
अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीहि हे विभो
लोकं च सङ्करात्कृत्स्नं त्राताऽस्मीति परंतप
वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् ।
ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्याः पुरुषर्षभाः ॥
एवमस्त्विति वैन्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः ।
पुरोधाश्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ॥
मन्त्रिणो वालखिल्याश्च
सारस्वत्यो गणस्तथा ।
महर्षिर्भगवान्गर्ग-
स्तस्य सांवत्सरोऽभवत् ॥ १११
आत्मनाऽष्टम इत्येव श्रुतिरेषा परा नृषु ।
उत्पन्नौ बन्दिनौ चास्य तत्पूर्वौ सूतमागधौ
तयोः प्रीतो ददौ राजा पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्
अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ॥ ११३
समतां वसुधायाश्च स सम्यगुदपादयत् ।
वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम् ॥

एवं शास्त्रोत्पत्तिमुक्त्वा नृपोत्पत्तिमाह—**अथेत्यादिना** ॥ ८७ ॥ पञ्चातिगः विषयातिगः मुक्तः ॥ ९० ॥ अनङ्ग इत्यङ्गस्यैव नामान्तरम् ॥ ९१ ॥ स्ववशः स्वानीन्द्रियाणि तद्वशः न कदाचन भविष्यामीति शेषः । स्वेति स्वच्छ पाठः ॥ १०७ ॥ सांवत्सरो ज्यौतिषिकः ॥१११॥ आत्मना स्वशरीरेण सहाष्टमः पृथुर्विष्णोः सकाशादित्यर्थः । तथा हि—**विष्णुः** प्रथमः । **विरजा** द्वितीयः । **कीर्तिमां**स्तृतीयः । **कर्दम**श्चतुर्थः । **अनङ्गः** पञ्चमः । **अतिबलः** षष्ठः । **वेनः** सप्तमः । **पृथु**रष्टम इति ॥ ११२ ॥

मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते मही ।
उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान्समन्ततः
धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्धिताः
स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ॥
ऋषिभिश्च प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः ।
तं साक्षात्पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव
सागरः सरितां भर्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः ।
शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्मै युधिष्ठिर ११८
रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ।
यक्षराक्षसभर्ता च भगवान्नरवाहनः ११९
धर्मे, चार्थे, च कामे, च समर्थं प्रददौ धनम् ।
हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ॥
प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव ।
न जरा न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा
    सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यो
        न चान्योन्यात्कदाचन ।
    भयमुत्पद्यते तत्र
        तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ॥ १२२
आपस्तस्तंभिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ।
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् १२३
तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ।
यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितं यस्य यस्य यत् ॥
तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना ।
रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते ॥
ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते ॥
प्रथिता धर्मतश्चेयं पृथिवी बहुभिः× स्मृता ॥
स्थापनं चाकरोद्विष्णुः स्वयमेव सनातनः ।
नातिवर्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति भारत
तपसा भगवान्विष्णुराविवेश च भूमिपम् ।
देववन्नरदेवानां नमते यं जगन्नृपम् ॥ १२८
दण्डनीत्या च सततं रक्षितव्यं नरेश्वर ।
नाधर्षयेत्तथा कश्चिच्चारनिष्पन्ददर्शनात् ॥
शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते ।
आत्मना कारणैश्चैव समस्येह महीक्षितः ॥
को हेतुर्यद्वशे तिष्ठेल्लोको दैवादृते गुणात् ।
विष्णोर्ललाटात्कमलं सौवर्णमभवत्तदा १३१
श्रीः संभूता यतो देवी पत्नी धर्मस्य धीमतः
श्रियः सकाशादर्थश्च जातो धर्मेण पाण्डव
अथ धर्मस्तथैवार्थः श्रीश्च राज्ये प्रतिष्ठिता ।
सुकृतस्य क्षयाच्चैव स्वर्लोकादेत्य मेदिनीम् ॥
पार्थिवो जायते तात दण्डनीतिविशारदः ।
महत्त्वेन च संयुक्तो वैष्णवेन नरो भुवि ॥
    बुद्ध्या भवति संयुक्तो
        माहात्म्यं चाधिगच्छति ।
स्थापितं च ततो देवैर्न कश्चिदतिवर्तते ।
तिष्ठत्येकस्य च वशे तं चेदं न विधीयते ॥
शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्पते ।
तुल्यस्यैकस्य यस्यायं लोको वचसि तिष्ठते
    योऽस्य वै मुखमद्राक्षीत्
        सौम्यं सोऽस्य वशानुगः ।
    सुभगं चार्थवन्तं च
        रूपवन्तं च पश्यति ॥ १३७
महत्त्वात्तस्य दण्डस्य नीतिर्विस्पष्टलक्षणा ।
नयचारश्च विपुलो येन सर्वमिदं ततम् १३८
आगमश्च पुराणानां महर्षीणां च सम्भवः ।
तीर्थवंशश्च वंशश्च नक्षत्राणां युधिष्ठिर १३९
सकलं चातुराश्रम्यं चातुर्होत्रं तथैव च ।
चातुर्वर्ण्यं तथैवात्र चातुर्विद्यं च कीर्तितम् ॥
इतिहासाश्च वेदाश्च न्यायः कृत्स्नश्च वर्णितः
तपो ज्ञानमहिंसा च सत्यासत्येन यः परः ॥
वृद्धोपसेवा दानं च शौचमुत्थानमेव च ।
सर्वभूतानुकम्पा च सर्वमत्रोपवर्णितम् १४२
भुवि चाधोगतं यच्च तच्च सर्वं समर्पितम् ।
तस्मिन्पैतामहे शास्त्रे पाण्डवैतन्न संशयः ॥

प्रथितावनता चेति विग्रहे वर्णलोपाविकाराभ्यां पृथिवी ॥ १२६ ॥ स्थापनं मर्यादाम् ॥ १२७ ॥ **दण्डेति ।** रक्षितव्यं राज्यं तच्चान्यो न आधर्षयेत् तत्र हेतुः चाराणां निष्पन्दः सञ्चारस्तद्द्वारा यद्दर्शनं लोकवृत्तान्तस्य दृष्ट्वा च पालनं तत इत्यर्थः । आत्मना चित्तेन कारणैः क्रियाभिश्च समस्य महीक्षितः कर्मेति सम्बन्धः ॥ १२९॥ विष्णुर्भूमिपमाविवेशेत्युक्तं तत्रोपपत्तिः क इत्यर्धेन ॥१३१॥ पत्नी पालयित्री ॥१३२॥ स्थापितमभिषिक्तं एकस्य राज्ञो वशे इदं तिष्ठति तं चेदं लक्षीकृत्य न विधीयते इदं जगद्विधानसामर्थ्यं न भवति ॥१३५॥ तुल्यस्य हस्ताद्यवयवैः समस्य ॥१३६॥ अस्य राज्ञः सौम्यं मुखं अद्राक्षीत् सुभगादिरूपं चैनं पश्यति अस्य द्रष्टुः स राजा वशानुगः आज्ञाकारीति ज्ञेयम् ॥ १३७ ॥ **महत्त्वादिति ।** दण्डसामर्थ्यादेव लोके नीत्यादिकं दृश्यत इत्यर्थः ॥ १३८ ॥ आगमादिकं चात्र ग्रन्थे कीर्तितम् ॥१३९॥ × साधुभिः इति-पा॰

ततो जगति राजेन्द्र सततं शब्दितं बुधैः ।
देवाश्च नरदेवाश्च तुल्या इति विशांपते १४४
एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्त्वं प्रति राजसु ।
कात्स्न्येंन भरतश्रेष्ठ किमन्यदिह वर्तते ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सूत्राध्याये×
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

वैशम्पायन उवाच ।
ततः पुनः स गाङ्गेयमभिवाद्य पितामहम् ।
प्राञ्जलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः १
के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक्
चातुर्वर्ण्याश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः ।
केन वै वर्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्धते ।
केन पौराश्च भृत्याश्च वर्धन्ते भरतर्षभ ॥ २
कोशं दण्डं च दुर्गं च सहायान्मन्त्रिणस्तथा
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः ३
केषु विश्वसितव्यं स्यात्
राज्ञा कस्यांश्चिदापदि ।
कुतो वाऽऽत्मा दृढं रक्ष्य-
स्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५
भीष्म उवाच ।
नमो धर्माय महते
नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य
धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ६
अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।
प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥ ७
आर्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्ववर्णिकाः ।
ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम्
दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव तत्र कर्म समाप्यते ९
तं चेद्विजमुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि ।
अकुर्वाणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥
कुर्वीतापत्यसन्तानमथो दद्याद्यजेत च ।
संविभज्य च भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीर्यते ॥
परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते १२
क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत
दद्याद्राजन्न याचेत यजेत न च याजयेत् १३
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात्पराक्रमम् ॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च भूमिपाः ।
य एवाहवजेतारस्त एषां लोकजित्तमाः १५
अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्तते ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः
एवं हि क्षत्रबंधूनां मार्गमाहुः प्रधानतः ।
नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यद्दस्युनिबर्हणात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमो विधीयते ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता
स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः ।
धर्मेण सर्वकृत्यानि शमनिष्ठानि कारयेत् १९
परिनिष्ठितकार्यस्तु नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते ॥
वैश्यस्यापि हि यो धर्म-
स्तं ते वक्ष्यामि शाश्वतम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः
शौचेन धनसञ्चयः ॥ २१
पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वान्पशूनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यत्स समाचरेत् ॥ २२
रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥५९॥

× अस्मिन्नध्याये खपुस्तके नव श्लोका अधिकाः ।

६०

ततः पुनरिति ॥ १ ॥ सर्ववर्णानां अनुलोमविलोमजादीनां चातुर्वर्ण्यस्य ये आश्रमाः ब्राह्मणस्य चत्वार आश्रमाः क्षत्रियस्य त्रयो वैश्यस्य द्वौ शूद्रस्यैक इति तेषाम् ॥ २ ॥ सर्ववर्णधर्मानाह—**अक्रोध इति** सार्धेन ॥ ७ ॥ तत्राध्ययने तावतैव नैष्ठिकः कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्वयमुपागते वित्ते दारक्रियापूर्वकं अपत्यसन्तानमिच्छेत्स इत्याह द्वाभ्याम्—**तं चेदिति** ॥ १० ॥

ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्

षण्णामेकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ।
लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कला खुरे ॥

सस्यानां सर्वबीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ॥

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन
शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत
प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ।
तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ॥
तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत्सुखमवाप्नुयात् ।
शूद्र एतान्परिचरेत्त्रीन्वर्णाननुपूर्वशः ॥ २९
संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन ।
पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः

राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्

अवश्यं भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ।
छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च ॥ ३२
यातयामानि देयानि
शूद्राय परिचारिणे ।
अधार्याणि विशीर्णानि
वसनानि द्विजातिभिः ॥ ३३
शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ।
यं च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत्
कल्प्यां तेन तु ते प्राहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः
देयः पिण्डोऽनपत्याय भर्तव्यौ वृद्धदुर्बलौ ॥
शूद्रेण तु न हातव्यो भर्ता कस्याञ्चिदापदि
अतिरेकेण भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिक्षये ॥ ३६
न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो हि सः ।
उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च भारत ।
स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ॥
तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान्स्वयम् ।
पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ३८
शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ।
ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम्
यतो हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत ।
अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ४०
दैवतं हि महच्छ्रद्धा पवित्रं यजतां च यत् ।
दैवतं हि परं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् ४१
अयजन्निह सत्रैस्ते तैस्तैः कामैः समाहिताः ।
संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ॥ ४२

षण्णां धेनूनां रक्षको वैश्य एकस्याः क्षीरं स्ववेतनं हरेत् शतस्य रक्षको वर्षे एकं गोवृषभमिथुनं वेतनं हरेत् । वाणिज्ये तु लब्धात्सप्तमं भागं धनिकाद्धरेत् । गवयादिशृङ्गवाणिज्ये लाभात्सप्तममेव । खुरे पशुविशेषखुरे महामूल्ये । कला षोडशो भागः ॥२५॥ एवं सस्यानामपि सप्तममेवांशं हरेत् ॥ २६ ॥ कुर्वीत सञ्चयानित्यपकृष्यते धार्मिकः कर्मप्रधानः न तु भोगलोभप्रधानः ॥ ३१ ॥ औशीरं वेष्टनं वीरणमूलकृताच्छदिः ॥ ३२ ॥ यातयामानि भुक्तभोगानि । जीर्णानीति यावत् ॥ ३३ ॥ द्विजातीनां मध्ये यं कश्चित्प्रति ॥ ३४ ॥ तेन द्विजातिना ॥३५॥ अतिरेकेण स्वकुटुम्बपोषणादाधिक्येन भर्ता पोष्टा ॥३६॥ अन्यत्र भृत्यार्जितमपि धनं शूद्रस्य स्वामिनैव हार्यं यथोक्तम्—

'त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम्'इति ।

तस्माद्युक्तमुक्तं भर्तृहार्यधनो हि स इति । तस्य शूद्रस्य चामन्त्रको यज्ञोऽस्तीत्यर्थः॥३७॥ **तस्मादिति** । पाकयज्ञैः क्षुद्रयज्ञैर्ग्रहशान्तिवैश्वदेवादिभिर्यजेत अव्रतवान् श्रौतव्रतोपायहीनः ।

'अष्टमुष्टि भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलम् ।
पुष्कलानि तु चत्वारि **पूर्णपात्रं** प्रचक्षते ।'

इत्युक्तलक्षणपूर्णपात्रमयी यज्ञे गवामिव पूर्णपात्राणामेव गणना यज्ञानुसारेण । मंत्रास्तेषां पौराणिका नाममन्त्रा वा प्रणववर्जिता इति सर्वं **शूद्रपद्धत्युक्तं** द्रष्टव्यम् ॥३८॥ सहस्राणां शतं लक्षं पूर्णपात्राणि ऐन्द्राग्नस्य विधिर्यथा श्रौते चरोः पशोर्वा विधिस्तथैवामन्त्रकमस्य विधानं तेन ॥ ३९ ॥ ननु 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इति श्रुतेः । कथमस्यामन्त्रोऽपि यज्ञ इत्याशंक्याह--**यत इति** । सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां यो यज्ञः स तस्यैव शूद्रस्यैव भवति तस्य तत्सेवकत्वात् यथा हि श्रद्धया गुर्वग्नीन्परिचरत उपकोसलस्याग्नयो ब्रह्मविद्यां दत्तवन्तः एवं श्रद्धया ब्राह्मणादीनाराधयतः शूद्रस्यापि ब्राह्मणकृतयज्ञफलभागित्वमस्त्येवेत्यर्थः। सार्धः श्लोकः ॥ ४० ॥ सृष्टयः सन्तानानि तेन सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणजत्वादस्त्येव शूद्रस्यापि यज्ञेऽधिकार इत्यर्थः ॥४२ ॥

देवानामपि ये देवा यद्ब्रूयुस्ते परं हितम्।
तस्माद्वर्णैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया
ऋग्यजुःसामवित्पूज्यो
नित्यं स्याद्देववद्द्विजः।
अनृग्यजुरसामा च
प्राजापत्य उपद्रवः।
यज्ञो मनीषया तात
सर्ववर्णेषु भारत॥ ४४
नास्य यज्ञकृतो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः।
ततः सर्वेषु वर्णेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते॥ ४५
स्वं दैवतं ब्राह्मणः स्वेन नित्यं
परान्वर्णानयजन्नेवमासीत्।
अधरो वितानः संसृष्टो वैश्यो
ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु यज्ञसृष्टः॥ ४६

तस्माद्वर्णा ऋजवो ज्ञातिवर्णाः
संसृज्यन्ते तस्य विकार एव।

एकं साम यजुरेकमृगेका
विप्रश्चैको निश्चये तेषु सृष्टः॥ ४७
अत्र गाथा यज्ञगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः।
वैखानसानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छताम्
'उदितेऽनुदिते वापि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः।
वह्निं जुहोति धर्मेण श्रद्धा वै कारणं महत्॥

यत्स्कन्नमस्य तत्पूर्वं यदस्कन्नं तदुत्तरम्।
बहूनि यज्ञरूपाणि नानाकर्मफलानि च ५०

तानि यः संप्रजानाति ज्ञाननिश्चयनिश्चितः।
द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुरुषोऽर्हति॥

यद्ब्रूयुस्ते तत्ते तव परं हितं वर्णैः सशूद्रैः सर्वयज्ञाः श्रौताः स्मार्ताश्च न काम्यया स्वभावारसंसृज्यन्त इति पूर्वस्योपसंहारः॥ ४३॥ अत्र हेतुमाह--**ऋगिति**। द्विजस्त्रैवर्णिकः पूज्यः शूद्रेण उपद्रवतीति तत्समीपगामित्वादुपद्रवो दासः शूद्रः स वेदहीनोऽपि प्राजापत्यः प्रजापतिदेवताकः यथाऽऽग्नेयो ब्राह्मण ऐन्द्रः क्षत्रियस्तद्वत्। तथा च मानसे देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मके यज्ञे सर्वे वर्णा आधिक्रियन्त इत्यर्थः सार्धः श्लोकः॥ ४४॥ अस्य मानसयज्ञकर्तुः देवाः इतरेजनाश्च न ईहन्ते इति न अपि तु श्रद्धापूतत्वात्सर्वेऽप्यस्य यज्ञे भागं कामयन्त इत्यर्थः। नास्य यज्ञस्य त इति पाठे एनं यज्ञं देवा अपि कर्तुं न ईहन्ते न समर्था भवन्तीति योज्यम्॥ ४५॥ नन्वग्निहीनस्य शूद्रस्य कथं पाकयज्ञेष्वधिकार इत्याशंक्याह--स्वं दैवतं ब्राह्मणः स्वेन नित्यं परान्वर्णानयजन्नैवमासीत्। अधरो वितानः संसृष्टो वैश्यो ब्राह्मणत्रिषु वर्णेषु यज्ञसृष्ट इति। ब्राह्मणत्रयाणामपि वर्णानां स्वं असाधारणं दैवतं अतः कारणात् ते स्वे आत्मीयाः ब्राह्मणाः परान्वर्णानुद्दिश्य न अयजन्निति नैव आसीत्। अपि तु 'अमुककामेनामुकशर्मणाऽहं वृतोऽमुकयज्ञेन यक्ष्ये' इत्युद्देशं कृत्वाऽयजन्नेव यागं कृतवन्त एवेत्येवमेवासीदेवं पुराकल्पप्रदर्शनमुखेनायं विधिर्ज्ञेयः। आयजन्निति परस्मैपदप्रयोगस्तु परगामित्वात्क्रियाफलस्य युक्तः। अधरो नीचः वैवाहिकात् श्रौताच्चान्यत्वात् वितानोऽग्नीनां विस्तरः। तस्य अग्नयो लौकिका एव **पञ्चकुण्डीविधानादौ** ज्ञेयाः। एककुण्डपक्षे त्वेक एव लौकिकः। स वाऽथ खलु यत्र क्व च होष्यन्स्यादित्युपक्रम्याग्निं प्रतिष्ठाप्येति गृह्यकारैर्दर्शितः। संसृष्ट इति। तत्रापि मंत्रसंसर्ग उच्यते। वैश्यः वैश्यगृहादानीतः श्रौतेऽपि विट्कुलाद्वित्तवतो वेति वैश्यग्रहाद्दक्षिणाग्न्यर्थमग्न्यानयनं दृश्यते। यस्मादेवं तस्माद्ब्राह्मणत्रिष्वपि वर्णेषु यज्ञः सृष्टो येन स यज्ञस्रष्टा भवतीत्यर्थः। पाठान्तरे वैश्यपदे विभक्तिलोप आर्षः॥४६॥ यस्मात् त्रिषु वर्णेषु ब्राह्मणो यज्ञस्रष्टा तस्मात्सर्वेऽपि वर्णाः ऋजवः साधव एव यज्ञसंयोगात्। एवं धर्मसाम्येऽपि ज्ञातिसाम्यं नास्तीत्याशंक्याह—**ज्ञातिवर्णाः** अपि क्षत्रियवैश्यशूद्रास्तस्य ब्राह्मणस्यैव विकारे क्षत्रियादिकन्यासूत्पन्ने मूर्धाभिषिक्तादौ संसृज्यन्त एव। तेन धर्मतो जन्मतश्च सर्वे वर्णा ब्राह्मणसंसृष्टा इति स्थितम्। तत्र हेतुमाह--**एक इति**। तेषु तत्त्वनिश्चये क्रियमाणे एको विप्रो ब्रह्मैव प्रथमो ब्राह्मणः सृष्टो जातः। ब्राह्मणसन्ततित्वात्सर्वेऽप्येते ब्राह्मणा एवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः-**एकं सामेति**। अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवतीति श्रुतेरेकं अकाररूपमेव अक्षरं यथा सामादिरूपं तथा ब्रह्मैव ब्राह्मणादिरूपमित्यर्थः॥ ४७॥ वैखानसानां वानप्रस्थानां गाथाः यज्ञस्तुतिश्लोकाः यज्ञगीताः विष्णुगीताः॥ ४८॥ **यत्स्कन्नमिति**। रौद्रं गवि सद्रायव्यमुपावसृष्टामित्यादिबह्वृचब्राह्मणे षोडशकमग्निहोत्रमुक्तम्। तत्र मारुतं विष्यन्दमानामिति स्कन्नमपि मरुद्दैवत्यं भवतीति तत्पूर्वं आद्यं आग्निहोत्रं यत् अस्कन्नं यथाविधि हुतं उत्तरं सर्वोत्कृष्टं बहूनीति रौद्रादीनि॥ ५०॥ तानि षोडश अग्निहोत्ररूपाणि॥ ५१॥

स्तेनो वा यदि वा पापो
यदि वा पापकृत्तमः ।
यष्टुमिच्छति यज्ञं यः
साधुमेव वदन्ति तम् ॥ ५२
ऋषयस्तं प्रशंसन्ति साधु चैतदसंशयम् ।
सर्वथा सर्वदा वर्णैर्यष्टव्यमिति निर्णयः ।
न हि यज्ञसमं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानसूयता ।
श्रद्धा पवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति यथेच्छया ५४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने=
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

* * *

६१

भीष्म उवाच ।
आश्रमाणां महाबाहो शृणु सत्यपराक्रम ।
चतुर्णामपि नामानि कर्माणि च युधिष्ठिर ॥
वानप्रस्थं भैक्ष्यचर्यं गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् ।
ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ २
जटाधरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च ।
आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च
सदारो वाऽप्यदारो वा
आत्मवान्संयतेन्द्रियः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत
कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥ ४
तत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् ।
ऊर्ध्वरेताः प्रव्रजित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम्
एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ॥
चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विशांपते ।
भैक्षचर्यास्वधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ७
यत्रास्तमितशायी स्या-
न्निराशीरनिकेतनः ।
यथोपलब्धजीवी स्या-
न्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ८
निराशीः स्यात्सर्वसमो
निर्भोगो निर्विकारवान् ।
विप्रः क्षेमाश्रमं प्राप्तो
गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ९
अधीत्य वेदान्कृतसर्वकृत्यः
संतानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा ।
समाहितः प्रचरेद्दुश्चरं यो
गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मजुष्टम् ॥ १०
स्वदारतुष्टस्त्वृतुकालगामी
नियोगसेवी न शठो न जिह्मः ।
मिताशनो देवरतः कृतज्ञः
सत्यो मृदुश्चानृशंसः क्षमावान् ११

यज्ञं विष्णुं यष्टुं यज्ञदानादिना आराधितुम् ॥ ५२ ॥ ऋषय इति सार्धः ॥ ५३ ॥ श्रद्धा पवित्रं यथा स्यात्तथा यष्टव्यमिति सम्बन्धः आश्रित्य शास्त्रमिति शेषः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मा० नै०भा०षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ = अस्मिन्नध्याये श्लोकत्रयमधिकम्

६१

आश्रमाणामिति ॥ १ ॥ **वानप्रस्थामिति** । पाठक्रमो न विवक्षितः । चतुर्थं संन्यासं तं च जटाधारणसंस्कारं अवाप्य चेति चो भिन्नक्रमः। चात् मुण्डिनं च वदन्ति ॥ २ ॥ द्विजातित्वमवाप्य वेदमधीत्य आधानादीनि कर्माणि प्राप्य वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ आरण्यकानां वानप्रस्थानां शास्त्राणि शासनानि समधीत्य सम्यगनुष्ठानेन प्राप्य अक्षरसात्मतां कैवल्यम् ॥ ५ ॥ एतानि द्विजत्वावाप्त्यादीनि एवशब्दः प्रकारान्तरं मोक्षप्राप्तौ वारयति ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदितिश्रुतेर्मध्यममाश्रमद्वयमानित्यमित्याह-**चरितेति** ॥ ७ ॥ विकाराः कामसङ्कल्पादयस्तद्वाच्चित्तं तद्रहितो निर्विकारवान् अकमनस्क इत्यर्थः ॥ ९ ॥ गृहिणो मुक्तिमाह—**अधीत्येति** । समाहितः योगयुक्तः सन्गार्हस्थ्यधर्मं यः प्रचरेत्सोऽपि अक्षरसात्मतां गच्छतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १० ॥ असमाहितं प्रत्याह-**स्वदारेति** । शठो धूर्तः जिह्मः कुटिलः ॥ ११ ॥

दान्तो विधेयो हव्यकव्येऽप्रमत्तो
ह्यन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः ।
अमत्सरी सर्वलिङ्गप्रदाता
वैतानानित्यश्च गृहाश्रमी स्यात् ॥ १२
अथात्र नारायणगीतमाहु-
र्महर्षयस्तात महानुभावाः ।
महार्थमत्यन्ततपःप्रयुक्तं
तदुच्यमानं हि मया निबोध ॥ १३
सत्यार्जवं चातिथिपूजनं च
धर्मस्तथाऽर्थश्च रतिः स्वदारैः ।
निषेवितव्यानि सुखानि लोके
ह्यस्मिन्परे चैव मतं ममैतत् ॥ १४
भरणं पुत्रदाराणां वेदानां धारणं तथा ।
वसतामाश्रमं श्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ॥ १५
एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो
गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् ।
गृहस्थवृत्तिं प्रविशोध्य सम्यक्
स्वर्गे विशुद्धं फलमाप्नुते सः ॥ १६
तस्य देहपरित्यागा-
दिष्टाः कामाऽक्षया मताः ।
आनन्त्यायोपतिष्ठन्ति
सर्वतोऽक्षिशिरोमुखाः ॥ १७
स्मरन्नेको जपन्नेकः सर्वानेको युधिष्ठिर ।
एकस्मिन्नेव चाचार्ये शुश्रूषुर्मलपङ्कवान् ॥ १८
ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी
परिचार्य तथा वेदं कृत्यं कुर्वन्वसेत्सदा १९
शुश्रूषां सततं कुर्वन्गुरोः संप्रणमेत च ।
षट्कर्मसु निवृत्तश्च न प्रवृत्तश्च सर्वशः ॥ २०
न चरत्यधिकारेण सेवेत द्विषतो न च ।
एषोऽऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चतुराश्रमधर्मकथने एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

युधिष्ठिर उवाच ।
शिवान्सुखान्महोदर्कानहिंस्रान्लोकसंमतान्
ब्रूहि धर्मान्सुखोपायान्मद्विधानां सुखावहान्
भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणस्य तु चत्वारस्त्वाश्रमा विहिताः प्रभो
वर्णास्तान्नानुवर्तन्ते त्रयो भारतसत्तम ॥ २
उक्तानि कर्माणि बहूनि राजन्
स्वर्ग्याणि राजन्यपरायणानि ।
नेमानि दृष्टान्तविधौ स्मृतानि
क्षात्रे हि सर्वं विहितं यथावत् ॥ ३

विधेयः गुरुशास्त्राज्ञापालकः । अप्रमत्तः अवहितः सर्वेभ्यो लिङ्गयुक्तेभ्य आश्रमेभ्यः प्रदाताऽन्नादेः लिङ्गप्रदातेति मध्यमपदलोपी समासः । वैतानं श्रौतकर्म तत्र नित्यः ॥ १२ ॥ वृत्तिं जीविकां प्रविशोध्य शुद्धां कृत्वा न्यायागतेन धनेन जीवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ **तस्येति** । तस्य गृहस्थस्य देहपरित्यागात्समाहितश्चेदिहैव देहाभिमानत्यागात् असमाहितस्य मरणानन्तरम् । इष्टाः कामाः विषयाः हार्दाकाशे स्वर्गे वा उपतिष्ठन्ति कामाः अक्षया इति च्छेदः सन्धिरार्षः । सर्वतोक्षिशिरोमुखा इत्यनेन कामानां किंकर णामिव वश्यत्वमुक्तम् । यत्र यत्र देशे काले वा योग्यमयोग्यं वा सङ्कल्पयति तत्सर्वं सद्य उपतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारिणोऽपि कैवल्यमाह—**स्मरन्निति** । सर्वान्देवान्मन्त्रांश्च ॥ १८ ॥ दीक्षा नियमविशेषस्वीकारः वेदं वेदान्तान् कृत्यं कर्तुमर्हं ध्यानयोगम् ॥ १९ ॥ तदविरोधेन शुश्रूषां च कुर्वन्निवृत्तः निवृत्तिमान् ॥ २० ॥ अधिकारेण निग्रहानुग्रहेण ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

शिवानिति ॥ १ ॥ उक्तविशेषणविशिष्टा ब्राह्मणस्यैव धर्मा इत्याशयेनाह—**ब्राह्मणस्येति** । एतेन गृहस्थस्यापि ब्राह्मणस्य हिंस्रो धर्मः कामकार एव न विधिचोदित इति दर्शितम् । वक्ष्यति च मोक्षधर्मेषु 'पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति' इति । त्रयो हिंसापरा वर्णास्तान्नानुवर्तन्ते ॥ २ ॥ नानुवर्तन्ते इत्येतत्प्रपञ्चयति उक्तानीत्यादिना । राजन्यानां परायणानि युद्धजयादीनि दृष्टान्तविधौ त्वया पृष्टस्य प्रतिवचनेन योग्यानि । यतः क्षात्रे विहितं विधिप्रधानं प्रवृत्तिशास्त्रमिति यावत् । तत्कथं निवृत्तिप्रधानैर्ब्राह्मणधर्मैः समत्वमेतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

क्षात्राणि वैश्यानि च सेव्यमानः
शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन्।
अस्मिँल्लोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ४
या संज्ञा विहिता लोके
दासे शुनि वृके पशौ ।
विकर्मणि स्थिते विप्रे
सैव संज्ञा च पाण्डव ॥ ५
षट्कर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ।
सर्वधर्मोपपन्नस्य संवृतस्य कृतात्मनः ॥ ६
ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ।
निराशिषो वदान्यस्य लोका ह्यक्षरसंमिताः
यो यस्मिन्कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च ।
तादृशं तादृशेनैव सगुणं प्रतिपद्यते ॥ ८
वृद्ध्या कृषिवणिक्त्वेन जीवसञ्जीवनेन च ।
वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणितं महत् ॥
कालसञ्चोदितो लोकः कालपर्यायनिश्चितः ।
उत्तमाधममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥१०
अन्तवन्ति प्रधानानि पुरा श्रेयस्कराणि च ।
स्वकर्मनिरतो लोके ह्यक्षरः सर्वतोमुखः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशानपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने
द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

भीष्म उवाच ।
ज्याकर्षणं शत्रुनिबर्हणं च
कृषिर्वणिज्या पशुपालनं च ।
शुश्रूषणं चापि तथाऽर्थहेतो-
रकार्यमेतत्परमं द्विजस्य ॥ १
सेव्यं तु ब्रह्म षट्कर्म गृहस्थेन मनीषिणा ।
कृतकृत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते
राजप्रेष्यं कृषिधनं जीवनं च वणिक्पथा ।
कौटिल्यं कौलटेयं च कुसीदं च विवर्जयेत्
शूद्रो राजन्भवति ब्रह्मबन्धु-
र्दुश्चारित्रो यश्च धर्मादपेतः ।
वृषलीपतिः पिशुनो नर्तनश्च
राजप्रेष्यो यश्च भवेद्विकर्मा ॥ ४
जपन्वेदानजपंश्चापि राजन्
समः शूद्रैर्दासवच्चापि भोज्यः ।
एते सर्वे शूद्रसमा भवन्ति
राजन्नेतान्वर्जयेद्देवकृत्ये ॥ ५

षट्कर्माणि-प्राणायामः, प्रत्याहारो, ध्यानं, धारणा, तर्कः, समाधिरिति । इज्यादीनामाश्रमान्तरेष्वयोगात्सर्वाश्रमयोग्यान्येतान्येव षट्कर्माणि सर्वधर्मोऽहिंसा संवृतस्याचपलस्य कृतात्मनो जितचित्तस्य ॥ ६ ॥ तपसि विचारे अक्षरसम्मिताः अक्षयाः ॥ ७ ॥ नन्वेवं ब्राह्मणः स्वधर्मं त्यक्त्वा किमिति हीनधर्मे रमत इत्याशंक्याह—**य इति** । यः पुमान्यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्र देशे काले वा येन फलेन निमित्तेन यत्कर्म करोति साधु असाधु वा तत्सकलं लोभाच्चिराभ्यासाच्च सगुणमेवेति प्रतिपद्यते । न त्विदं निंद्यमिति ततो विरज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तान्येवाह—**वृद्ध्येति** । जीवैः संजीवनं मृगया जीवित्वं तेन महदपि स्वाध्यायगणितं वेदाभ्यसनं वृद्ध्यादिभिः समानमिति वेत्तुमर्हसि उक्तहेतोरित्यर्थः ॥ ९ ॥ अभ्यासात्कर्माणि रोचन्ते चेदुत्तमान्येव तानि कुतो नाभ्यस्यन्त इत्याशंक्याह—**कालेति** । कालेन पर्येति आविर्भवतीति कालपर्यायः प्राग्भवीयो वासनासमूहस्तेन निश्चितः तेन कालेन प्रेरितस्तदनुगुणं कर्म करोति यतः अवशः कालाद्यधीनः ॥ १० ॥ एवं चेत्कृतं विधिनिषेधाभ्यामित्यत आह—**अन्तवन्तीति** । पुरा श्रेयस्कराणि प्राचीनानि पुण्यापुण्यानि यानि प्रधानानि देहारम्भकाणि तानि । अन्तवन्ति देहस्यैव अन्तवत्त्वात् देहसम्बन्धि यत्सुखदुःखाद्यागमनं तदपरिहार्यं अन्यत्र तु शुभाशुभप्रवृत्त्यादौ लोकः स्वकर्मनिरतः स्वस्य अभीष्टं यत्कर्म रागादिविषयभूतं तत्रैव निरतः तत्रायत्तः सर्वतोमुखः प्रवृत्तौ वा स्वतन्त्रः अक्षरो जीवः तत्र तत्र कामकारेण प्रवर्ततेऽतो विधिनिषेधशास्त्रस्यास्त्येवार्थत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

ज्याकर्षणमिति ॥ १ ॥ कौटिल्यमनार्जवं कौलटेयं कुलटाप्रधानं जारकर्म पारदार्यं वा । अन्ये तु कौटिलीयामिति पाठं प्रकल्प्य मात्सर्यमिति व्याचक्षते कुसीदं वृद्धिजीविकाम् ॥३॥ राजप्रेष्यादिः वेदान् जपन् अजपन्वा शूद्र इव पङ्क्तेर्बहिर्भोजनीय एवेति भावः ॥ ५ ॥

निर्मर्यादे चाशुचौ क्रूरवृत्तौ
हिंसात्मके त्यक्तधर्मस्ववृत्ते ॥
हव्यं कव्यं यानि चान्यानि राजन्
देयान्यदेयानि भवन्ति चास्मै ॥ ६
तस्माद्धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य
दमः शौचमार्जवं चापि राजन् ।
तथा विप्रस्याश्रमाः सर्व एव
पुरा राजन्ब्रह्मणा वै निसृष्टाः ॥ ७
यः स्याद्दान्तः सोमपश्चार्यशीलः
सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ।
ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावान्
स वै विप्रो नेतरः पापकर्मा ॥ ८
शूद्रं वैश्यं राजपुत्रं च राजन्
लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ।
तस्माद्वर्णाञ्शान्तिधर्मेष्वसक्तान्
मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ ९
लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्यात्
चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।
सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च
सद्यः सर्वे चाश्रमस्था न वै स्युः १०
यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।
चातुराश्रम्यदृष्टांश्च धर्मांस्तान्शृणु पाण्डव ॥
शुश्रूषोः कृतकार्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।
अभ्यनुज्ञातराजस्य शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२
अल्पान्तरगतस्यापि दशधर्मगतस्य वा ।
आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषम्
भैक्ष्यचर्यां ततः प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ।
तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥
कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः ।
वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रमसंश्रयम् १५
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ।
संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च
पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदतां वर ।
राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यांस्तथैव च १७
आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
सङ्ग्रामे विजयं प्राप्य तथाऽल्पं यदि वा बहु ।
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ १९
अर्चयित्वा पितृन्सम्यक् पितृयज्ञैर्यथाविधि ।
देवान् यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चयित्वा तु यत्नतः २०
अन्तकाले च संप्राप्ते
य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
सोऽनुपूर्व्याश्रमान् राजन्
गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१
राजर्षित्वेन राजेन्द्र भैक्ष्यचर्या न सेवया ।
अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म त्रयाणां भूरिदाक्षिण ।
चतुर्णां राजशार्दूल प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥
बाह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।
सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि २४

धर्मेष्वसक्तान्विष्णुर्नेच्छति चेत्का हानिरत आह-**लोक इति**। लोके स्वर्गे इदं सुखादि आश्रमस्थाश्च स्वधर्मे न तिष्ठेयुः स्वर्गादिकं सर्वं विष्णुप्रसादादेव तदभावे सर्वं कृतं कर्म व्यर्थमिति भावः ॥ १० ॥ यो राजा त्रयाणां ब्राह्मण-वैश्य-शूद्राणां स्वराज्ये आश्रमधर्मसेवनं यथोक्तं इच्छेत् तेनावश्यज्ञातव्यान्धर्मान्शृणु ॥ ११ ॥ शुश्रूषोः वेदान्तेष्वनधिकारात्पुराणद्वारा आत्मानं श्रोतुमिच्छोः कृतकार्यस्य यावच्छरीरसामर्थ्यं सेवितत्रैवर्ण्यस्य कृतसन्तानकर्मणः जातपुत्रस्य अभ्यनुज्ञातो राज्ञा इत्यभ्यनुज्ञातराजस्तस्य ॥ १२ ॥ अल्पान्तरगतस्य आचारनिष्ठया त्रैवर्णिकसमस्य दशधर्मगतस्येति मत्तप्रमत्तादीन्प्रकृत्य दशधर्मं न जानन्तीत्युक्तेरत्र योगधर्मानभिज्ञस्य ग्रहणं तस्यापि आश्रमाः सर्वे विहिताः। शूद्रोऽपि नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थं वा सकलविक्षेपककर्मत्यागरूपं संन्यासं वाऽनुतिष्ठेदेव निराशिषं शान्तिदान्त्यादिकल्याणगुणरहितम् ॥१३॥ भैक्ष्यचर्यां पारिव्राज्यं तस्य शूद्रस्य तद्धर्मचारिणः तान्पूर्वोक्तान् स्वधर्मान् चरतीति तथाभूतस्य तथा वैश्यस्य राजपुत्रस्य च भैक्ष्यचर्यां प्राहुरित्यन्वयः ॥१४॥ राजा ऋषित्वेन मन्त्रार्थद्रष्टृत्वेन वेदान्तश्रवणकर्तृत्वेन हेतुना भैक्ष्यचर्यामिच्छेदिति पूर्वेण सम्बन्धः न तु सेवया श्रवणमकुर्वन्नान्नमात्रार्थमित्यर्थः। तत्कुर्वंस्तु जीवितकांक्षया भैक्ष्यचर्यां चरेदेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एतद्भैक्ष्यं नैष्ठिकं नित्यं त्रयाणां राजादीनां तेषामाश्रमसंन्यासो नित्यो नास्ति अपि तु विक्षेपककर्मत्यागरूपः काम्य एवास्तीत्यर्थः। स च चतुर्णामप्याश्रमाणामस्तीति प्राहुः ॥ २३ ॥ राजधर्मं प्रशंसति—**बाह्वायत्तमित्यादिना** ॥ २४ ॥

यथा राजन्हस्तिपदे पदानि
संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि ।
एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान्
सर्वावस्थं संप्रलीनान्निबोध ॥ २५
अल्पाश्रयानल्पफलान्वदन्ति
धर्मानन्यान्धर्मविदो मनुष्याः ॥
महाश्रयं बहुकल्याणरूपं
क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः ॥ २६
सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः
सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति ।
सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राजं-
स्त्यागं धर्मं चाहुरग्र्यं पुराणम् २७
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विबुद्धाः ।
सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥ २८
सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः
सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ।
सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः
सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः ॥ २९
यथा जीवाः प्राकृतैर्वध्यमाना
धर्मश्रुतानामुपपीडनाय ।
एवं धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः
सञ्चिन्वन्तो नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने+
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

* * *

६४

भीष्म उवाच ।
चातुराश्रम्यधर्माश्च यतिधर्माश्च पाण्डव ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्रधर्मे समाहिताः ॥ १
सर्वाण्येतानि कर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।
निराशिषो जीवलोकाः क्षत्रधर्मे व्यवस्थिते
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्ममाश्रमवासिनाम् ।
प्रकोपयन्ति तद्भावमागमैरेव शाश्वतम् ॥ ३
अपरे वचनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयम् ।
अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे हताः ॥ ४
प्रत्यक्षं सुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलम् ।
सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ५
धर्माश्रमेऽध्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ।
यथा त्रयाणां वर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुरा
राजधर्मेष्वनुमता लोकाः सुचरितैः सह ।
उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महौजसम् ॥
सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नारायणं पुरा ।
जग्मुः सुबहुशः शूरा राजानो दण्डनीतये ॥
एकैकमात्मनः कर्म तुलयित्वाऽऽश्रमं पुरा ।
राजानः पर्युपासन्त दृष्टान्तवचने स्थिताः ९

सर्वेषां त्यागिनां षड्भागहारी राजाऽपि सर्वत्यागी भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ **यथेति** । जीवाः मृगादयः प्राकृतैर्नीचैर्वध्यमानाः हन्तॄणां धर्मस्य श्रुतदृष्टादीनां च नाशाय भवन्ति एवं राजधर्मैर्नीत्यादिभिर्वियुक्ता धर्मा अग्निहोत्रादयश्चोरैर्नाश्यमानाः कर्तॄणां धर्मं चित्तं च खेदयन्ति कर्तारश्च सञ्चिन्वन्तः स्वास्थ्यमन्वेषयन्तो व्याकुलतया स्वधर्मं नाद्रियन्ते तस्माद्राजधर्म एव मुख्यो धर्म इत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैल० भा० त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ + अस्मिन्नध्याये श्लोकद्वयमधिकं खपुस्तके ।

६४

चातुराश्रम्येति ॥ १ ॥ धर्मं बहुद्वारं विद्धि अन्ये तु तद्भावं धर्मस्य स्वरूपं कोपयन्ति विरुद्धागमैः ॥३॥ अदृष्टान्तेन दृष्टोऽन्तो यस्य तस्मिन्परे धर्मे हताः नष्टधियः निश्चयं प्रकोपयन्ति ॥ ४ ॥ **धर्माश्रमे इति** । गार्हस्थ्ये त्रयाणां वर्णानां धर्माणां उपश्रुतिरन्तर्भावः । संख्याता प्रकटा तथाऽध्यवासिनां नैष्ठिकवानप्रस्थयतीनां ब्राह्मणानां च धर्माणां उपश्रुतिः संख्याता तथा राजधर्मेषु धर्मैः सह लोका अन्तर्भूता इति सार्धः श्लोकः ॥६॥ अत्र पूर्वोक्तां कथां स्मारयति—**उदाहृतमिति** सार्धः ॥ ७ ॥ आश्रमं आश्रमविहितं कर्मधर्मं तुलयित्वा किं दण्डनीतिजो धर्मो महान् उत आश्रमधर्म इति संदिह्य दृष्टान्तवचने सिद्धान्तं श्रोतुं प्रभुं उपासन्तेति योजना ॥ ९ ॥

साध्या देवा वसवश्चाश्विनौ च
रुद्राश्च विश्वे मरुतां गणाश्च ।
सृष्टाः पुरा ह्यादिदेवेन देवाः
क्षात्रे धर्मे वर्तयन्ते च सिद्धाः ॥ १०
अत्र ते वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयम् ।
निर्मर्यादे वर्तमाने दानवैकार्णवे पुरा ॥ ११
बभूव राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्यवान्
पुरा वसुमतीपालो यज्ञं चक्रे दिदृक्षया ॥ १२
अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुम् ।
स राजा राजशार्दूल मान्धाता परमेश्वरम्
जगाम शिरसा पादौ यज्ञे विष्णोर्महात्मनः
दर्शयामास तं विष्णू रूपमास्थाय वासवम्
स पार्थिवैर्वृतः सद्भिरर्चयामास तं प्रभुम् ।
तस्य पार्थिवसिंहस्य तस्य चैव महात्मनः ।
संवादोऽयं महानासीद्विष्णुं प्रति महाद्युतिम्

इन्द्र उवाच ।

किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठ
यद्द्रष्टुकामोऽसि तमप्रमेयम् ।
अनन्तमायामितमन्त्रवीर्यं
नारायणं ह्यादिदेवं पुराणम् ॥ १६
नासौ देवो विश्वरूपो मयापि
शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वाऽपि साक्षात्।
येऽन्ये कामास्तव राजन् हृदिस्था
दास्ये चैतांस्त्वं हि मर्त्येषु राजा १७
सत्ये स्थितो धर्मपरो जितेन्द्रियः
शूरो दृढप्रीतिरतः सुराणाम् ।
बुद्ध्या भक्त्या चोत्तमः श्रद्धया च
ततस्तेऽहं दद्मि वरान्यथेष्टम् ॥ १८

मान्धातोवाच ।

असंशयं भगवन्नादिदेवं
द्रक्ष्यामि त्वाऽहं शिरसा संप्रसाद्य।
त्यक्त्वा कामान्धर्मकामो ह्यरण्य-
मिच्छे गन्तुं सत्पथं लोकदृष्टम् ॥ १९
क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेया-
ल्लोकाः प्राप्ताः स्थापितं स्वं यशश्च ।
धर्मो योऽसावादिदेवात्प्रवृत्तो
लोकश्रेष्ठं तं न जानामि कर्तुम् ॥ २०

इन्द्र उवाच ।

असैनिका धर्मपराश्च धर्मे
परां गतिं न नयन्ते ह्ययुक्तम् ।
क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः
पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः २१
शेषाः सृष्टा ह्यन्तवन्तो ह्यनन्ताः
सप्रस्थानाः क्षात्रधर्मा विशिष्टाः ।
अस्मिन्धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टा-
स्तस्माद्धर्मं श्रेष्ठमिमं वदन्ति ॥ २२
कर्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः ।
त्राताः सर्वे प्रसह्यारीन्क्षत्रधर्मेण विष्णुना ॥
यदि ह्यसौ भगवन्नाहनिष्य-
द्रिपून्सर्वानसुरानप्रमेयः ।
न ब्राह्मणा न च लोकादिकर्ता
नायं धर्मो नादिधर्मोऽभविष्यत् २४
इमामुर्वीं नाजयद्विक्रमेण
देवश्रेष्ठः सासुरामादिदेवः ।
चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यधर्माः
सर्वे न स्युर्ब्राह्मणानां विनाशात् २५
नष्टा धर्माः शतधा शाश्वतास्ते
क्षात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृद्धाः ।
युगे युगे ह्यादिधर्माः प्रवृत्ता
लोकज्येष्ठं क्षात्रधर्मं वदन्ति ॥ २६
आत्मत्यागः सर्वभूतानुकम्पा
लोकज्ञानं पालनं मोक्षणं च ।
विषण्णानां मोक्षणं पीडितानां
क्षात्रे धर्मे विद्यते पार्थिवानाम् २७
निर्मर्यादाः काममन्युप्रवृत्ता
भीता राज्ञो नाधिगच्छन्ति पापम्
शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मोपपन्नाः
साध्वाचाराः साधु धर्मं वदन्ति २८

अर्थस्य निश्चयो यत्र तम् ॥ ११ ॥ वासवं ऐन्द्रं रूपम् ॥ १४ ॥ त्वाऽहं त्वामहम् ॥ १९ ॥ तं क्षात्रधर्मात् श्रेष्टं कर्तुं न जानामि ॥ २० ॥ न सन्ति सैनिका येषां ते असैनिकाः अराजानः धर्मे विषये परां गतिं काष्टां न नयन्ते न प्रापयन्ति अन्यं स्वयं च न भजन्ति । राजानस्तु प्रयुक्तैर्धर्मैर्द्वयमपि कुर्वन्ति । ह्ययुक्तामिति पाठे हि प्रसिद्धं अयुक्तं अभिनिवेशशून्यं यथा स्यात्तथा । हेलयैव न नयन्ते इत्यर्थः । शेषभूताः अङ्गभूताः ॥ २१ ॥ सप्रस्थानाः पारिव्राज्यसहिताः शेषधर्मा अन्तवत्फलाः अनन्ता असंख्याताः ॥२२॥कर्मणा क्रियया ॥ २३ ॥ अयं क्षात्रः आदिर्ब्राह्मः ॥ २४ ॥ आत्मत्यागो युद्धे मरणम् ॥ २७ ॥

पुत्रवत्पाल्यमानानि राजधर्मेण पार्थिवैः ।
लोके भूतानि सर्वाणि चरन्ते नात्र संशयः ॥
सर्वधर्मपरं क्षात्रं लोकश्रेष्ठं सनातनम् ।
शश्वदक्षरपर्यन्तमक्षरं सर्वतोमुखम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथने चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

* * *

६५

इन्द्र उवाच ।

एवंवीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः
क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ।
पाल्यो युष्माभिर्लोकहितैरुदारै-
र्विपर्यये स्याद्भवः प्रजानाम् ॥ १
भूसंस्कारं राजसंस्कारयोग-
मभैक्ष्यचर्या पालनं च प्रजानाम् ।
विद्याद्राजा सर्वभूतानुकम्पी
देहत्यागं चाहवे धर्ममग्र्यम् ॥ २
त्यागं श्रेष्ठं मुनयो वै वदन्ति
सर्वश्रेष्ठं यच्छरीरं त्यजन्तः ।
नित्यं युक्ता राजधर्मेषु सर्वे
प्रत्यक्षं ते भूमिपाला यथैव ॥ ३
बहुश्रुत्या गुरुशुश्रूषया च
परस्पराः संहननाद्वदन्ति ।
नित्यं धर्मे क्षत्रियो ब्रह्मचारी
चरेदेको ह्याश्रमं धर्मकामः ॥ ४
सामान्यार्थे व्यवहारप्रवृत्ते
प्रियाप्रिये वर्जयन्नेव यत्नात् ।
चातुर्वर्ण्यं स्थापनात्पालनाच्च
तैस्तैर्योगैर्नियमैरौरसैश्च ॥ ५
सर्वोद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः
क्षात्रं श्रेष्ठं सर्वधर्मोपपन्नम् ।
स्वं स्वं धर्मं ये न चरन्ति वर्णा-
स्तांस्तान्धर्मानन्यथार्थान्वदन्ति ॥ ६
निर्मर्यादान्नित्यमर्थे निविष्टा-
नाहुस्तांस्तान्वै पशुभूतान्मनुष्यान् ।
यथा नीतिं गमयत्यर्थयोगा-
च्छ्रेयस्तस्मादाश्रमात्क्षत्रधर्मः ॥ ७
त्रैविद्यानां या गतिर्ब्राह्मणानां
ये चैवोक्ताश्चाश्रमा ब्राह्मणानाम् ।
एतत्कर्म ब्राह्मणस्याहुरग्र्य-
मन्यत्कुर्वञ्शूद्रवच्छस्त्रवध्यः ॥ ८
चातुराश्रम्यधर्मांश्च वेदधर्मांश्च पार्थिव ।
ब्राह्मणेनानुगन्तव्या नान्यो विद्यात्कदाचन
अन्यथा वर्तमानस्य नासौ वृत्तिः प्रकल्प्यते
कर्मणा वर्धते धर्मो यथा धर्मस्तथैव सः १०
यो विकर्मास्थितो विप्रो न स सन्मानमर्हति।
कर्म स्वं नोपयुञ्जानमविश्वास्यं हि तं विदुः॥
एते धर्माः सर्ववर्णेषु लीना
उत्कृष्टव्याः क्षत्रियैरेष धर्मः ।
तस्माज्ज्येष्ठा राजधर्मा न चान्ये
वीरज्येष्ठा वीरधर्मा मता मे ॥ १२

मान्धातोवाच ।

यवनाः किराता गान्धारा-
श्चीनाः शबरबर्बराः ।
शकास्तुषाराः कङ्काश्च
पल्हवाश्चान्ध्रमद्रकाः ॥ १३

अक्षरपर्यन्तं मोक्षावसानम् ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैल० भा०भा० दी० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

एवमिति ॥ १ ॥ भूसंस्कारं भुवः सम्पन्नसस्यत्वं राजसंस्कारो राजसूयाश्वमेधावभृथस्नानं अभैक्ष्यचर्या संन्यासाभावम् । एतेन संन्यासो राज्ञामधर्म इत्युक्तम्॥२॥ यथैव शरीराणि त्यक्तवन्तः ॥ ३ ॥ औरसैः पौरुषैः ॥ ५ ॥ येन क्षात्रधर्मेण अन्यथाऽर्थांस्तांस्तान् धर्मान्वदन्ति ॥६॥ या गतिर्यज्ञादिः आश्रमधर्मश्च एतद्द्वयम् ॥८॥ नोपयुञ्जानं नाचरन्तम् ॥११॥ उत्कृष्टव्याः उत्कर्षं प्रापणीयाः एष धर्मः क्षत्रियस्य ॥ १२ ॥

पौण्ड्राः पुलिन्दा रमठाः
काम्बोजाश्चैव सर्वशः ।
ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च
वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ॥ १४
कथं धर्मांश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः ।
मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ।
त्वं बन्धुभूतो ह्यस्माकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर ॥
इन्द्र उवाच ।
मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः
आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् १७
भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ १८
पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च ।
दानानि च यथाकालं द्विजभ्यो विसृजेत्सदा
अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् ।
भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ॥ २०
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता
पाकयज्ञा महार्हाश्च दातव्याः सर्वदस्युभिः
एतान्येवप्रकाराणि विहितानि पुराऽनघ ।
सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव ॥
मान्धातोवाच ।
दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः ।
लिङ्गान्तरे वर्तमाना आश्रमेषु चतुर्ष्वपि २३
इन्द्र उवाच ।
विनष्टायां दण्डनीत्यां राजधर्मे निराकृते ।
संप्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्म्यतोऽनघ ॥
असंख्याता भविष्यन्ति
भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा ।
आश्रमाणां विकल्पाश्च
निवृत्तेऽस्मिन्कृते युगे ॥ २५
अशृण्वानाः पुराणानां धर्माणां परमा गतीः
उत्पथं प्रतिपत्स्यन्ते काममन्युसमीरिताः ॥
यदा निवर्त्यते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः
तदा धर्मो न चलते सद्भूतः शाश्वतः परः ॥
सर्वलोकगुरुं चैव राजानं योऽवमन्यते ।
न तस्य दत्तं न हुतं न श्राद्धं फलते क्वचित्
मानुषाणामधिपतिं देवभूतं सनातनम् ।
देवाऽपि नावमन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरम् ॥
प्रजापतिर्हि भगवान्सर्वं चैवासृजज्जगत् ।
स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां क्षत्रमिच्छति ॥
प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य
बुद्ध्या यः स्मरते गतिम् ।
स मे मान्यश्च पूज्यश्च
तत्र क्षत्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ३१
भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा स भगवान्मरुद्गणवृतः प्रभुः ।
जगाम भवनं विष्णोरक्षरं शाश्वतं पदम् ॥
एवं प्रवर्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ ।
कः क्षत्रमवमन्येत चेतनावान्बहुश्रुतः ॥ ३३
अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च ।
अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः
आदौ प्रवर्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे ।
वर्तस्व पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रमान्धातृसंवादे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

* * *

दस्युजीविनः दस्युवृत्तिजीविनः ॥ १५ ॥ **एतदिति ।** सङ्करजानां चोराणां च कथं धर्मे स्थापनं कर्तव्यमिति प्रश्नार्थः ॥ १६ ॥ तेषामपि मात्रादिशुश्रूषारूपे धर्मे स्थापनं कर्तव्यमित्याह-**मातेति**॥१७॥ **महार्हा इति ।** पाकयज्ञमुद्दिश्य ब्राह्मणाय धनं देयं एवं श्राद्धमपि आमेन हिरण्येन चेति ज्ञेयम्॥२१॥ पापः पापादिति शेषः॥२७॥ गतिं फलं आस्तिकत्वात्स मे मान्यः॥३१॥ अन्यायेन क्षत्रधर्मावज्ञया ॥३४॥ चक्रे धातुगज्ञायां आदिपरायणे पूर्वेषां शरणभूते वर्तस्व ते त्वां संविजानामि सम्यक्समर्थोऽसीति जानामि ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच ।
श्रुता मे कथिताः पूर्वे
चत्वारो मानवाश्रमाः ।
व्याख्यानयित्वा व्याख्यान-
मेषामाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १
भीष्म उवाच ।
विदिताः सर्व एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर ।
यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसंमताः
यत्तु लिङ्गान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ तन्निबोध नराधिप ॥ ३
सर्वाण्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ ।
साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकारिणाम्
अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर ।
समदर्शिनश्च भूतेषु भैक्ष्याश्रमपदं भवेत् ॥ ५
वेत्ति ज्ञानविसर्गं च निग्रहानुग्रहं तथा ।
यथोक्तवृत्तेर्धीरस्य क्षेमाश्रमपदं भवेत् ॥ ६
अर्हान्पूजयतो नित्यं संविभागेन पाण्डव ।
सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैक्ष्याश्रमपदं भवेत् ७
ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर
समभ्युद्धरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ८
लोकमुख्येषु सत्कारं लिङ्गिमुख्येषु चासकृत्
कुर्वतस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ९
आन्हिकं पितृयज्ञांश्च भूतयज्ञान्समानुषान् ।
कुर्वतः पार्थ विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् १०
संविभागेन भूतानामतिथीनां तथार्चनात् ।
देवयज्ञैश्च राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
मर्दनं परराष्ट्राणां शिष्टार्थं सत्याविक्रम ।
कुर्वतः पुरुषव्याघ्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ १२
पालनात्सर्वभूतानां स्वराष्ट्रपरिपालनात् ।
दीक्षा बहुविधा राजन्सत्याश्रमपदं भवेत् १३
वेदाध्ययननित्यत्वं क्षमाऽथाचार्यपूजनम् ।
अथोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ १४
आन्हिकं जपमानस्य देवान्पूजयतः सदा ।
धर्मेण पुरुषव्याघ्र धर्माश्रमपदं भवेत् ॥ १५
मृत्युर्वा रक्षणं वेति यस्य राज्ञो विनिश्चयः ।
प्राणद्यूते ततस्तस्य ब्रह्माश्रमपदं भवेत् १६
अजिह्ममशठं मार्गं वर्तमानस्य भारत ।
सर्वदा सर्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ १७
वानप्रस्थेषु विप्रेषु त्रैविद्येषु च भारत ।
प्रयच्छतोऽर्थान्विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥
सर्वभूतेष्वनुक्रोशं कुर्वतस्तस्य भारत ।
आनृशंस्यप्रवृत्तस्य सर्वावस्थं पदं भवेत् १९
बालवृद्धेषु कौन्तेय सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
अनुक्रोशक्रिया पार्थ सर्वावस्थं पदं भवेत् २०
बलात्कृतेषु भूतेषु परित्राणं कुरूद्वह ।
शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत्
चराचराणां भूतानां रक्षणं चापि सर्वशः ।
यथार्हपूजां च तथा कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥
ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नीनां भ्रातृणां पुत्रनप्तृणाम् ।
निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तपः ॥
साधूनामर्चनीयानां पूजासु विदितात्मनाम्
पालनं पुरुषव्याघ्र गृहाश्रमपदं भवेत् ॥ २४
आश्रमस्थानि भूतानि यस्तु वेश्मनि भारत
आददीतेह भोज्येन तद्गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर २५

६६

श्रुता इति । मानवस्य मनुष्यमात्रस्य आश्रमाश्चत्वार इति श्रुतं तत्कथं दस्यूनामप्युत्तमाश्रमयोगः । एषां आश्रमाणां व्याख्यानं स्पष्टीकरणं व्याख्यानयित्वा विस्तरं नीत्वा आचक्ष्व । व्याख्यानयित्वेति नामधातुपदम् ॥ १ ॥ यथा मम विदितास्तथा तव विदिता इत्यन्वयः ॥२॥ लिङ्गस्य सूक्ष्मस्याप्यन्तरं कारणं हार्दाकाशं तद्गतं सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ ३ ॥ एतानि चातुराश्रम्यकारिणां लिङ्गानि सतां राज्ञां राजधर्मेष्वेव वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्र यो यस्याश्रमस्यासाधारणो धर्मः स यत्र कुत्रचिदाश्रमे यस्यां कस्यांचिज्जातौ दृष्टश्चेत्स तदाश्रमधर्मप्राप्यं स्थानमाप्नोति न तूत्तमपदप्राप्तौ जातिराश्रमो वा कारणमित्यध्यायार्थस्तमाह— **अकामेत्यादिना ।** कामद्वेषराहित्यं समदर्शित्वं च यतेरसाधारणो धर्मस्तद्वान् राजा यदि दण्डनीत्या भूतेषु वर्तेत तर्हि तस्य यद्भैक्ष्याश्रमस्य संन्यासिनो यत्पदं ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तद्भवेत् एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ क्षेमाश्रमो गार्हस्थ्यम् ॥ ६ ॥ भैक्ष्याश्रमो ब्रह्मचर्यम् ॥७॥ दीक्षाश्रमो वैखानसः ॥ ८ ॥ परराष्ट्राणां वनौषधीनामिव शिष्टार्थं शिष्टसंरक्षणार्थं कुर्वन्वनितुल्यः ॥ १२ ॥ **दीक्षा बहुविधेति ।** यावतां पालनं तावन्तो यज्ञाः कृता इत्यर्थः । सत्याश्रमो ब्रह्मलोकप्रद आश्रमः संन्यासः ॥१३॥ अनुक्रोशं दयां आनृशंस्यमनिष्ठुरत्वम् ॥१९॥

यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत्
आश्रमाणां हि सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनामयम्
यस्मिन्न नश्यन्ति गुणाः कौन्तेय पुरुषे सदा
आश्रमस्थं तमप्याहुर्नरश्रेष्ठं युधिष्ठिर ॥ २७
स्थानमानं कुले मानं वयोमानं तथैव च ।
कुर्वन्वसति सर्वेषु ह्याश्रमेषु युधिष्ठिर ॥ २८
देशधर्मांश्च कौन्तेय कुलधर्मांस्तथैव च ।
पालयन्पुरुषव्याघ्र राजा सर्वाश्रमी भवेत् २९
काले विभूतिं भूतानामुपहारांस्तथैव च ।
अर्हयन्पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत् ॥ ३०
दशधर्मगतश्चापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते ।
सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा भवति सोऽश्रमी
ये धर्मकुशला लोके धर्मं कुर्वन्ति भारत
पालिता यस्य विषये धर्मांशस्तस्य भूपतेः ॥
धर्मारामान्धर्मपरान्ये न रक्षन्ति मानवान् ।
पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ॥
ये चाप्यत्र सहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर
ते चैवांशहराः सर्वे धर्मे परकृतेऽनघ ॥ ३४
सर्वाश्रमपदेऽप्याहुर्गार्हस्थ्यं दीप्तनिर्णयम् ।
पावनं पुरुषव्याघ्र यं धर्मं पर्युपास्महे ॥ ३५
आत्मोपमस्तु भूतेषु यो वै भवति मानवः ।
न्यस्तदण्डो जितक्रोधः प्रेत्येह लभते सुखम्
धर्मे स्थिता सत्त्ववीर्या धर्मसेतुवटारका ।
त्यागवाताध्वगा शीघ्रा नौस्त्वं संतारयिष्यति
यदा निवृत्तः सर्वस्मात्
कामो योऽस्य हृदि स्थितः ।
तदा भवति सत्त्वस्थ-
स्ततो ब्रह्म समश्नुते ॥ ८३
सुप्रसन्नस्तु भावेन योगेन च नराधिप ।
धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यते पालने रतः ॥ ३९
वेदाध्ययनशीलानां विप्राणां साधुकर्मणाम्
पालने यत्नमातिष्ठ सर्वलोकस्य चैव ह ॥४०
वने चरन्ति ये धर्ममाश्रमेषु च भारत ।
रक्षणात्तच्छतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ॥
एष ते विविधो धर्मः पाण्डवश्रेष्ठ कीर्तितः ।
अनुतिष्ठ त्वमेनं वै पूर्वदृष्टं सनातनम् ॥ ४२
चातुराश्रम्यमैकाग्र्यं चातुर्वर्ण्यं च पाण्डव ।
धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चातुराश्रम्यविधौ
षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

युधिष्ठिर उवाच ।
चातुराश्रम्यमुक्तं ते चातुर्वर्ण्यं तथैव च ।
राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं ततो ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनम् ।
अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्त्युत ॥ २
अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते ।
परस्परं च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥
इन्द्रमेव प्रवृणुते यद्राजानामिति श्रुतिः ।
यथैवेन्द्रस्तथा राजा संपूज्यो भूतिमिच्छता
नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति रोचये ।
नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्युत ॥ ५

दशधर्मगतो भीतत्वादिना अत्यन्तं व्याकुलतया धर्माधर्मप्रतिपत्तिशून्योऽपि सोऽश्रमी सः आश्रमी सर्वाश्रमफलभागित्यर्थः ॥ ३१ ॥ **धर्मे इति** । राजधर्मात्मिका नौः धर्मेऽब्धाविव स्थिता सत्त्वमेव वीर्यं कर्णधारबलं यत्र धर्मसेतुः शास्त्रं सैव वटारका बन्धनरज्जुर्यत्र त्यागवातेनेव शीघ्रगा ॥ ३७ ॥ सत्त्वस्थः धीसत्त्वमात्रनिष्ठः ॥ ३८ ॥ भावेन चेतसा योगेन चित्तनिरोधेन ॥ ३९ ॥ पूर्वमनादिम् । सनातनं पारंपर्यागतम् ॥ ४२ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति—**चातुराश्रम्यमिति** ॥ ४३ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

चातुराश्रम्यमिति ॥ १ ॥ राष्ट्रस्य तात्स्थ्यात् राष्ट्रवासिनो जनस्य कृत्यतमं मुख्यं कार्यं अनिन्द्रं अराजकं अत एवाबलम् ॥ २ ॥ न व्यवतिष्ठते अन्योन्यं लोकाः धर्मव्यवस्थापनं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ चेदभिवर्तेत राज्यार्थी बलवत्तरः ।
अराजकाणि राष्ट्राणि हतवीर्याणि वा पुनः
प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेतदत्र सुमंत्रितम् ।
न हि पापात्परतरमस्ति किञ्चिदराजकात्
स चेत्समनुपश्येत समग्रं कुशलं भवेत् ।
बलवान्हि प्रकुपितः कुर्यान्निःशेषतामपि ॥
भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदन्त्यपि ॥
यदतप्तं प्रणमते नैतत्संतापमर्हति ।
यत्स्वयं नमते दारु न तत्संनामयन्त्यपि ॥
एतयोपमया वीर सन्नमेत बलीयसे ।
इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ११
तस्माद्राजैव कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता ।
न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम् ॥
प्रीयते हि हरन्पापः परवित्तमराजके ।
यदास्य उद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति
पापा ह्यपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन ।
एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥
अदासः क्रियते दासो
ह्रियन्ते च बलात्स्त्रियः ।
एतस्मात्कारणाद्देवाः
प्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ १५
राजा चेन्न भवेल्लोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।
जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्बलं बलवत्तराः ॥
अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम्
परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥
समेत्य तास्ततश्चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ।
वाक्शूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात्पारजायिकः
यः परस्वमथादद्यात्त्याज्या नस्तादृशा इति ।
विश्वासार्थं च सर्वेषां वर्णानामविशेषतः ।
तास्तथा समयं कृत्वा समयेनावतस्थिरे ॥
सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्ताः पितामहम्
अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥
यं पूजयेम संभूय यश्च नः प्रतिपालयेत् ।
ततो मनुं व्यादिदेश मनुर्नाभिननन्द ताः ॥

मनुरुवाच ।

बिभेमि कर्मणः पापाद्राज्यं हि भृशदुस्तरम्
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तेषु नित्यदा ॥

भीष्म उवाच ।

तमब्रुवन्प्रजा मा भैः कर्तृनेनो गमिष्यति ।
पशूनामधिपं चाशद्धिरण्यस्य तथैव च ॥ २३
धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम्
कन्यां शुल्के चारुरूपां विवाहेषूद्यतासु च
मुखेन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
भवन्त तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः ॥
स त्वं जातबलो राजा दुष्प्रधर्षः प्रतापवान्
सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुबेर इव नैर्ऋतान्
यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं वै भविष्यति ॥
तेन धर्मेण महता सुखं लब्धेन भावितः ।
पाह्यस्मान्सर्वतो राजन्देवानिव शतक्रतुः ॥
विजयाय हि निर्याहि प्रतपन् रश्मिवानिव ।
मानं विधम शत्रूणां जयोऽस्तु तव सर्वदा ॥
स निययौ महातेजा बलेन महता वृतः ।
महाभिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३०
तस्य दृष्ट्वा महत्त्वं ते महेन्द्रस्येव देवताः ।
अपतत्रसिरे सर्वे स्वधर्मे च दधुर्मनः ॥ ३१
ततो महीं परिययौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥
एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवाः क्वचित
कुर्यू राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३३

अथेति। राज्यार्थी अन्योऽपि कश्चिदायाति तदा सम्पूज्यः राष्ट्रस्थैरित्युभयोः सम्बन्धः ॥६॥ अपूजने दोषमाह—**न हीति** ॥ ७ ॥ **स चेदिति।** तत्प्रसादप्रकोपायत्ते कुशलाकुशले राष्ट्रस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ धनादेरर्थ उपभोगः ॥ १२ ॥ वाक्शूरो निष्ठुरभाषी, दण्डपरुषः उग्रदण्डः पारजायिकः परस्त्रीगामी ॥ १८ ॥ असुखार्ताः दुःखपीडिताः । असुखार्था इति पाठे सुखैरर्थैश्च हीनाः । दिश देहि ॥ २० ॥ ताः प्रजाः नाभिननन्द नाङ्गीचकार ॥ २१॥ अधिपञ्चाशत् पञ्चाशतमधिकृत्य पञ्चाशत्पशुलाभे एकं भागं तुभ्यं दास्याम इत्यर्थः । तथैव हिरण्यस्यापि ॥ २३ ॥ विवाहेषूद्यतासु कन्यासु शुल्के मौल्यप्रसङ्गे सति सुरूपां कन्यां तुभ्यं दास्याम इति पूर्वेणान्वयः । विवादेषु ततासु चेति प्राचां पाठः । इयं मया क्रेया इयं मया क्रेयेति विवादविषयास्विति तदर्थः । विवादे द्यूततासु चेति पाठे द्यूतता द्यूते पणीकृतत्वम् ॥२४॥ मुखेन मुखतः प्रथममित्यर्थः। शस्त्रपत्रेण शस्त्रेण वाहनेन च प्रधानतः श्रेष्ठाः प्रथमार्थे तसिः ॥२५॥ मानं दर्पं विधम नाशय ॥ २९ ॥ अपतत्रसिरे त्रासं प्राप्ताः ॥ ३१ ॥

नमस्येरंश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरुं सदा
देवा इव च देवेन्द्रं तत्र राजानमन्तिके ॥
सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहु मन्यते ।
स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥ ३५
राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषां स सुखावहः ।
तस्माच्छत्रं च पत्रं च वासांस्याभरणानि च
भोजनान्यथ पानानि राज्ञे दद्युर्गृहाणि च ।
आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च
गोप्ता तस्माद्दुराधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता ।
आभाषितश्च मधुरं प्रत्याभाषेत मानवान् ॥
कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेंद्रियः
ईक्षितः प्रतिवीक्षेत मृदु वल्गु च सुष्ठु च॥३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि राष्ट्रे राजकरणावश्यकत्वकथने सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

युधिष्ठिर उवाच ।

किमाहुर्दैवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ ।
मनुष्याणामधिपतिं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतिं वसुमना यथा पप्रच्छ भारत ॥ २
राजा वसुमना नाम कौसल्यो धीमतां वरः
महर्षिं किल पप्रच्छ कृतप्रज्ञं बृहस्पतिम ॥ ३
सर्वं वैनयिकं कृत्वा विनयज्ञो बृहस्पतिम् ।
दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम्
विधिं पप्रच्छ राज्यस्य सर्वलोकहिते रतः ।
प्रजानां सुखमन्विच्छन्धर्मशीलं बृहस्पतिम्

वसुमना उवाच ।

केन भूतानि वर्धन्ते क्षयं गच्छन्ति केन वा
कमर्चन्तो महाप्राज्ञ सुखमत्ययमाप्नुयुः ॥ ६
एवं पृष्टो महाप्राज्ञः कौसल्येनामितौजसा ।
राजसत्कारमव्यग्रं शशंसास्मै बृहस्पतिः ॥

बृहस्पतिरुवाच ।

राजमूलो महाप्राज्ञ धर्मो लोकस्य लक्ष्यते
प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥८
राजा ह्येवाखिलं लोकं समुदीर्णं समुत्सुकम्
प्रसादयति धर्मेण प्रसाद्य च विराजते ॥ ९
यथा ह्यनुदये राजन्भूतानि शशिसूर्ययोः ।
अन्धे तमसि मज्जेयुरपश्यन्तः परस्परम् ।
यथा ह्यनुदके मत्स्या निराक्रन्दे विहङ्गमाः ।
विहरेयुर्यथाकामं विहिंसन्तः पुनः पुनः ॥ ११
विमथ्यातिक्रमेरंश्च विषह्यापि परस्परम् ।
अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशयः ॥ १२
एवमेव विना राज्ञा विनश्ययुरिमाः प्रजाः ।
अन्धे तमसि मज्जेयुरगोपाः पशवो यथा ॥
हरेयुर्बलवन्तोऽपि दुर्बलानां परिग्रहान् ।
हन्युर्व्यायच्छमानांश्च यदि राजा न पालयेत
ममेदमिति लोकेऽस्मिन्न भवेत्संपरिग्रहः ।
न दारा न च पुत्रः स्यान्न धनं न परिग्रहः ।
विष्वग्लोपः प्रवर्तेत यदि राजा न पालयेत
यानं वस्त्रमलंकारान् रत्नानि विविधानि च
हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत
पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ।
अधर्मः प्रगृहीतः स्याद्यदि राजा न पालयेत
मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
क्लिश्नीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत

पत्रं वाहनम् ॥ ३६ ॥ संविभागी विभज्य भोक्ता वल्गु शोभनम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

किमाहुरिति ॥ १ ॥ वैनयिकं अभ्युत्थानाभिवादनादिकं दाक्षिणा दक्षिणातोऽनन्तरः समीपे भूत्वा प्रदाक्षिणक्रित्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ समुदीर्णं त्यक्तमर्यादं समुत्सुकं परदाराद्यासक्तं प्रसादयति दण्डेन शुद्धं करोति ॥ ९ ॥ अनुदके ह्यल्पोदके निराक्रन्दे हिंस्रभयरहिते ॥ ११ ॥ परिग्रहान्गृहादीन् व्यायच्छमानान्स्वं स्वमर्थं आग्रहेण रक्षमाणान् ॥ १४ ॥ ममेदमिति न स्यात् अपि तु बलवत इदमित्येव स्यात् विष्वक्सर्वतः लोपः अर्थानां लुम्पनम् ॥ १५ ॥

वधबन्धपरिक्लेशो नित्यमर्थवतां भवेत् ।
ममत्वं च न विन्देयुर्यदि राजा न पालयेत्
अन्ताश्चाकाल एव स्युर्लोकोऽयं दस्युसाद्भवेत्
पतेयुर्नरकं घोरं यदि राजा न पालयेत् ॥२०
न योनिदोषो वर्तेत न कृषिर्न वणिक्पथः ।
मज्जेद्धर्मस्त्रयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत्
न यज्ञाः संप्रवर्तेयु-
र्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणाः ।
न विवाहाः समाजो वा
यदि राजा न पालयेत् ॥ २२
न वृषाः संप्रवर्तेरन्न मथ्येरंश्च गर्गराः ।
घोषाः प्रणाशं गच्छेयुर्यदि राजा न पालयेत्
त्रस्तमुद्विग्नहृदयं हाहाभूतमचेतनम् ।
क्षणेन विनशेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥
न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि राजा न पालयेत्
ब्राह्मणाश्चतुरो वेदान्नाधीयीरंस्तपस्विनः ।
विद्यास्नाता व्रतस्नाता यदि राजा न पालयेत्
न लभेद्धर्मसंश्लेषं *हतविप्रहतो जनः ।
हर्ता स्वस्थेन्द्रियो गच्छेद्यदि राजा न पालयेत्
हस्ताद्धस्तं परिमुषेद्भिद्येरन्सर्वसेतवः ।
भयार्तं निद्रवेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥
अनयाः संप्रवर्तेरन्भवेद्वै वर्णसंकरः ।
दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत्
विवृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।
मनुष्या रक्षिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः
नाक्रुष्टं सहते कश्चित्कुतो वा हस्तलाघवम् ।
यदि राजा न सम्यग्गां रक्षयत्यपि धार्मिकः
स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।
निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदि रक्षति भूमिपः ॥
धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः
यजन्ते च महायज्ञैस्त्रयो वर्णाः पृथग्विधैः ।
युक्ताश्चाधीयते विद्यां यदा रक्षति भूमिपः ॥
वार्तामूलो ह्ययं लोकस्त्रय्या वै धार्यते सदा
तत्सर्वं वर्तते सम्यग्यदा रक्षति भूमिपः ॥३५
यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति ॥
यस्याभावेन भूतानामभावः स्यात्समन्ततः
भावे च भावो नित्यं स्यात्कस्तं न प्रतिपूजयेत्
तस्य यो वहते भारं सर्वलोकभयावहम् ।
तिष्ठन्प्रियहिते राज्ञ उभौ लोकाविमौ जयेत्
यस्तस्य पुरुषः पापं मनसाऽप्यनुचिन्तयेत् ।
असंशयमिह क्लिष्टः प्रेत्यापि नरकं व्रजेत् ॥
न हि जात्ववमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ४०
कुरुते पञ्चरूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
भवत्यग्निस्तथाऽऽदित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः
यदा ह्यासीदतः पापान्दहत्युग्रेण तेजसा ।
मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः
यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।
क्षेमं च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः
अशुचींश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान्
सपुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः
यदा त्वधार्मिकान्सर्वांस्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति
धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥
यदा तु धनधाराभि-
स्तर्पयत्युपकारिणः ।
आच्छिनत्ति च रत्नानि
विविधान्यपकारिणाम् ॥ ४६
श्रियं ददाति कस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ।
तदा वैश्रवणो राजा लोके भवति भूमिपः ॥
नास्यापवादे स्थातव्यं दक्षेणाक्लिष्टकर्मणा ।
धर्म्यमाकांक्षता लोकमीश्वरस्यानसूयता ॥
न हि राज्ञः प्रतीपानि कुर्वन्सुखमवाप्नुयात् ।
पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यद्यप्यात्मसमो भवेत्
कुर्यात्कृष्णगतिः शेषं ज्वलितोऽनिलसारथिः
न तु राजाऽभिपन्नस्य शेषं क्वचन विद्यते

अन्ताः मृत्यवः । दस्युसात् चोराधीनः ।। २० ।। योनिदोषः व्यभिचारे विगानम् ॥२१॥ न सम्प्रवर्तेरन् न रेतः सिञ्चेरन् गर्गरा मन्थन्यः 'गर्गरो मीनभेदेऽस्त्री मन्थन्याम्' इति मेदिनी ॥२३॥ हस्ताद्धस्तं हस्तस्थमपि चोरा हरेयुः ॥२८॥ अनयाः अनीतयः। अनायासमिति पाठे अक्लेशं यथा यात्तथा प्रवर्तेरन्परदारादिषु ॥ २९ ॥ विवृत्य उद्घाट्य ॥ ३० ॥ हस्तलाघवं तत्साध्यं ताडनं आक्रुष्टं गालनं वा कुतो न सहते अपि तु अनायकत्वात्सहत एव । गां पृथ्वीम् ॥ ३१ ॥ अपुरुषाः अरक्षिता अपि ॥ ३२ ॥ वार्ता जीविका तन्मूलः त्रय्या च वृष्ट्यादिहेतुतया त्रायते रक्षते सर्वं त्रयी वार्तादिः ॥ ३५ ॥ आसीदतः समीपस्थान् मिथ्योपचरितो वञ्चितः ॥ ४२ ॥ कृष्णगतिः अग्निः अभिपन्नस्य तिरस्कृतस्य ॥५०॥ * मोहवि०-पा०

तस्य सर्वाणि रक्ष्याणि दूरतः परिवर्जयेत् ।
मृत्योरिव जुगुप्सेत राजस्वहरणान्नरः ॥ ५१
नश्येदभिमृशन्सद्यो मृगः कूटमिव स्पृशन् ।
आत्मस्वमिव रक्षेत राजस्वमिह बुद्धिमान् ॥
महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्ठमचेतनम् ।
पतन्ति चिररात्राय राजवित्तापहारिणः ॥
राजा भोजो विराट् सम्राट्
क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एभिः स्तूयते शब्दैः
कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ ५४
तस्माद्बुभूषुर्नियतो जितात्मा नियतेन्द्रियः ।
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः संश्रयेत महीपतिम्
कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
धर्मनित्यं स्थितं नीत्यं मन्त्रिणं पूजयेन्नृपः ॥
दृढभक्तिं कृतप्रज्ञं धर्मज्ञं संयतेन्द्रियम् ।
शूरमक्षुद्रकर्माणं निषिद्धजनमाश्रयेत् ॥ ५७
प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं
राजा कृशं वै कुरुते मनुष्यम् ।
राजाभिपन्नस्य कुतः सुखानि
राजाभ्युपेतं सुखिनं करोति× ॥ ५८
राजा प्रजानां हृदयं गरीयो
गतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमं च ।
समाश्रिता लोकमिमं परं च
जयन्ति सम्यक् पुरुषा नरेन्द्र ॥ ५९
नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनीं
दमेन सत्येन च सौहृदेन ।
महद्भिरिष्ट्वा क्रतुभिर्महायशा-
स्त्रिविष्टपे स्थानमुपैति शाश्वतम् ६०
स एवमुक्तोऽङ्गिरसा कौसल्यो राजसत्तमः
प्रयत्नात्कृतवान्वीरः प्रजानां परिपालनम् ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि आङ्गिरसवाक्ये
अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

युधिष्ठिर उवाच ।

पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं रक्ष्यो जनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः । १
कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान्विश्वासयेत्कथम् ।
कथं भृत्यान्कथं दारान्कथं पुत्रांश्च भारत २

भीष्म उवाच ।

राजवृत्तं महाराज शृणुष्वावहितोऽखिलम्
यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ ३
आत्मा जेयः सदा राज्ञा
ततो जेयाश्च शत्रवः । ०
अजितात्मा नरपति-
र्विजयेत कथं रिपून् ॥
एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः ।
जितेन्द्रियो नरपतिर्बाधितुं शक्नुयादरीन् ॥
न्यसेत गुल्मान्दुर्गेषु सन्धौ च कुरुनन्दन ।
नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ ६
संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च ।
मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ॥ ७

सर्वाणि द्रव्याणि रक्ष्याण्येव न तु हर्तव्यानि। यद्वा रक्षणीयानि द्रव्याण्येव रक्ष्याणि ॥ ५१ ॥ कूटं मारणयन्त्रं 'कूटोऽस्त्री सीरावयवयन्त्रयोः' इति **मेदिनी** ॥ ५२ ॥ राजा रञ्जकः भोजः सुखानां भोजयिता विविधं राजत इति विराट् श्रीमान्सम्राडिति राज्ञामपि राजेत्यकुण्ठितैश्वर्यः ॥५४॥ बुभूषुर्भवितुमिच्छुः ॥ ५५ ॥ निषिद्धजनं अहमेक एवेदं कार्यं करिष्यामि किमेतैरिति वादिनं एकाङ्गवीरम् ॥५७॥ समाश्रिता राजानमिति शेषः ॥५९॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राज० नैल० भा० अष्टषष्टितमोऽध्यायः ६८

× राजा प्रजानां प्रथमं शरीरं
प्रजाश्च राज्ञोऽप्रतिमं शरीरम् ॥
राज्ञा विहीना न भवन्ति देशा
देशैर्विहीना न नृपा भवन्ति॥इत्यधिकम्

६९

एवं राज्ञां माहात्म्यं श्रुत्वा तत्कर्तव्यं पृच्छति- **पार्थिवेनेति** ॥ १ ॥ भृत्यादीनपि कथं प्रयुञ्जीत विश्वासयेच्चेति योज्यम् ॥ २ ॥ पार्थिवेन पृथुवंश्येन राज्ञा पार्थिवप्रकृतेन वा विजातीयेनापि तत्कार्यकारिणा प्रहितेनेति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥ आत्मा चित्तम् ॥४॥ पञ्चवर्गः श्रोत्रादिः ॥ ५ ॥ गुल्मान् रक्षिणः पतीन् सन्धौ सीमान्ते ॥ ६ ॥ संस्थानेषु कोष्ठपालाद्युपवेशनस्थानेषु मध्ये अन्तःपुरे ॥ ७ ॥

प्रणिधींश्च ततः कुर्या-
जडान्धबधिराकृतीन् ।
पुंसः परीक्षितान्प्राज्ञान्
क्षुत्पिपासाश्रमक्षमान् ॥ ८
अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु विविधेषु च
पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात्समाहितः ९
पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु ।
यथा न विद्युरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते॥
चारांश्च विद्यात्प्रहितान्परेण भरतर्षभ ।
आपणेषु विहारेषु समाजेषु च भिक्षुषु ॥ ११
आरामेषु तथोद्याने पण्डितानां समागमे ।
देशेषु चत्वरे चैव सभास्वावसथेषु च ॥ १२
एवं विचिनुयाद्राजा परचारं विचक्षणः ।
चारे हि विदिते पूर्वं हितं भवति पाण्डव ॥
यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ।
अमात्यैः सह संमन्त्र्य कुर्यात्सन्धिं बलीयसा
अज्ञायमाने हीनत्वे सन्धिं कुर्यात्परेण वै ।
लिप्सुर्वा कंचिदेवार्थं त्वरमाणो विचक्षणः
गुणवन्तो महोत्साहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये ।
संदधीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ॥ १६
उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः
पूर्वापकारिणो हन्याल्लोकद्विष्टांश्च सर्वशः ॥
यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महीपतिः ।
न शक्यरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् १८
यात्रायां यदि विज्ञातमनाक्रन्दमनन्तरम् ।
व्यासक्तं च प्रमत्तं च दुर्बलं च विचक्षणः ॥
यात्रामाज्ञापयेद्वीरः कल्यः पुष्टबलः सुखी ।
पूर्वं कृत्वा विधानं च यात्रायां नगरे तथा ॥
न च वश्यो भवेदस्य नृपो यश्चातिवीर्यवान्
हीनश्च बलवीर्याभ्यां कर्षयंस्तत्परो वसेत् ॥
राष्ट्रं च पीडयेत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्छनैः ।
अमात्यवल्लभानां च विवादांस्तस्य कारयेत्
वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता ।
उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याह बृहस्पतिः २३
सान्त्वेन तु प्रदानेन भेदेन च नराधिप ।
यदर्थं शक्नुयात्प्राप्तुं तेन तुष्येत पण्डितः ॥ २४
आददीत बलिं चापि प्रजाभ्यः कुरुनन्दन ।
स षड्भागमपि प्राज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये २५
दशधर्मगतेभ्यो यद्वसु बह्वल्पमेव च ।
तदाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै २६
यथा पुत्रास्तथा पौत्रा द्रष्टव्यास्ते न संशयः।
भक्तिश्चैषां न कर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते २७
श्रोतुं चैव न्यसेद्राजा प्राज्ञान्सर्वार्थदर्शिनः
व्यवहारेषु सततं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् २८
आकरे लवणे शुल्के तरे नागबले तथा ।
न्यसेदमात्यान्नृपतिः स्वाप्तान्वा पुरुषान्हितान्

प्रणिधीन् चारान् ॥ ८ ॥ प्रणिदध्याद्गूढचारान्नियुञ्ज्यात् ॥ ९ ॥ आपणेषु, वणिजां हट्टेषु विहारेषु यूनां मल्लक्रीडास्थानेषु, समाजेषु महाजनसमुदायेषु ॥ ११ ॥ आरामेषु पुरवाटिकासु,उद्याने बहिर्वाटिकायां, देशेषु आकरस्थानेषु, चत्वरे अधिकारिणां उपवेशनस्थाने,सभासु राजसंसत्सु, आवसथेषु तत्र तत्र महतां गृहेषु ॥ १२ ॥ विचिनुयात् अन्विष्यात् ॥ १३ ॥ तैर्द्वारभूतैः तान्द्वारीकृत्य संदध्यात् बलवद्भिर्नृपैः सह सन्धिं कुर्यात् ॥ १६ ॥ पूर्वापकारिणः पूर्वं दुष्टा इति अपकृताः पश्चाद्दययाऽनुगृहीतास्ते पूर्वापकारवन्तस्तान् ॥ १७ ॥ तत्रापि विशेषमाह-य इति ॥ १८ ॥ यात्रायां यदि इच्छा स्यात्तर्हि दुर्बलत्वादिना विज्ञातं शत्रुं प्रत्येव यात्रामाज्ञापयेदित्युत्तरेण सम्बन्धः। यात्रां यायादविज्ञातामिति पाठे दुर्बलं शत्रुमुद्दिश्य तेन अविज्ञानं यथा स्यात्तथा यात्रां यायादिति योजना। अनाक्रन्दं मित्रहीनम् । अनन्तरं बन्धुजनहीनम् । व्यासक्तं अन्येन युद्धं कुर्वाणं प्रमत्तं अनवहितम् ॥१९॥ विधानं रक्षणं रक्षणादिसामग्रीसम्पादनम् ॥ २० ॥ कर्षयन् वीर्यवन्तं तत्परः कर्षणपरः ॥२१ ॥ कर्षणमेवाह—राष्ट्रं चेति। कारयेत् भृत्यादिद्वारा ॥ २२ ॥ बलिनो राष्ट्रं कर्षन्दुर्बलस्ततः सान्त्वेनार्थं यत् यावत् प्राप्तुं शक्नुयात्तेन तुष्येत भवद्भिर्मत्तो वार्षिकः करो न ग्राह्यो मया च भवतां राष्ट्रं नोपहन्तव्यामिति **सान्त्वम्**। मह्यं ग्रामद्वयं देयं तेनाहं शमिष्ये इत्युक्त्या—**अर्थप्रदानम्** । **भेदेन** राजामात्यान्भेदयित्वा राज्ञः स्वोपरि प्रयाणस्य विघ्नादिकं वा कर्तव्यमित्यादिना । **क्षीणः** प्रबलेन सह वैरं चेत्संग्रामं विना एवमुपायत्रयेण स्वार्थं साधयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रजाभ्यः स्वाभ्यः ॥२५॥ दशधर्मगताः मत्तोन्मत्तादयस्तेभ्यो दण्ड्येभ्यो यद्वसु ग्राह्यं तत्पौराणां रक्षणाय भवति । अदण्डितास्ते पुरं बाधेरन्निति भावः ॥२६॥ भक्तिः स्वीयत्वेन स्नेहः एषामुपरि ॥२७॥ व्यवहारेषु अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यविचारेषु विषयेषु राजा प्राज्ञान्पण्डितान्न्यसेत् ॥२८॥ **आकरे** स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने । **लवणे** तदुत्पत्तिस्थाने । **शुल्के** धान्यादिविक्रयस्थाने । **तरे** नदीसन्तरणे । **नागबले** हस्तियूथे । एतेषु स्थानेषु आयव्ययविचारार्थं अमात्यान् न्यसेत् ॥२९॥

सम्यग्दण्डधरो नित्यं राजा धर्ममवाप्नुयात्
नृपस्य सततं दण्डः सम्यग्धर्मः प्रशस्यते ३०
वेदवेदाङ्गवित्प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् ।
दानशीलश्च सततं यज्ञशीलश्च भारत ॥ ३१
एते गुणाः समस्ताः स्युर्नृपस्य सततं स्थिराः
व्यवहारलोपे नृपतेः कुतः स्वर्गः कुतो यशः
यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा
तदाभिसंश्रयेद्दुर्गं बुद्धिमान्पृथिवीपतिः ॥ ३३
विधानाऽक्रम्य मित्राणि विधानमुपकल्पयेत्
सामभेदान्विरोधार्थं विधानमुपकल्पयेत् ३४
घोषान्न्यसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ।
प्रवेशयेच्च तान्सर्वान् शाखानगरकेष्वपि ३५
ये गुप्ताश्चैव दुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् ।
धनिनो बलमुख्यांश्च सान्त्वयित्वा पुनः पुनः
तस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः ।
असंभवे प्रवेशस्य दहेद्दावाग्निना भृशम् ३७
क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शत्रोरुपजपेन्नरान् ।
विनाशयेद्वा तत्सर्वं बलेनाथ स्वकेन वा ३८
नदीमार्गेषु च तथा संक्रमानवसादयेत् ।
जलं विस्रावयेत्सर्वमविस्राव्यं च दूषयेत् ३९
तदात्वेनायतीभिश्च निवसेद्भूम्यनन्तरम् ।
प्रतीघातं परस्याजौ मित्रकार्येऽप्युपस्थिते ४०
दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकारयेत्
सर्वेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्यवृक्षान्विवर्जयेत् ४१
प्रवृद्धानां च वृक्षाणां शाखां प्रच्छेदयेत्तथा ।
चैत्यानां सर्वथा त्याज्यमपि पत्रस्य पातनम्
प्रगण्डीः कारयेत्सम्यगाकाशजननीस्तदा ।
आपूरयेच्च परिखां स्थाणु-नक्र-झषाकुलाम् ॥
संकटद्वारकाणि स्युरुच्छ्वासार्थं पुरस्य च ।
तेषां च द्वारवद्गुप्तिः कार्या सर्वात्मना भवेत्
द्वारेषु च गुरूण्येव यन्त्राणि स्थापयेत्सदा ।
आरोपयेच्छतघ्नीश्च स्वाधीनानि च कारयेत्

काष्ठानि चाभिहार्याणि
तथा कूपांश्च खानयेत् ।
संशोधयेत्तथा कूपान्
कृतपूर्वान् पयोर्थिभिः ॥ ४६

तृणच्छन्नानि वेश्मानि पङ्केनाथ प्रलेपयेत् ।
निर्हरेच्च तृणं मासि चैत्रे वह्निभयात्तथा ॥४७
नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत नराधिपः ।
न दिवा ज्वालयेदग्निं वर्जयित्वाऽग्निहोत्रिकम्
कर्मारारिष्टशालासु ज्वलेदग्निः सुरक्षितः ।
गृहाणि च प्रवेश्यान्तर्विधेयः स्याद्धुताशनः॥
महादण्डश्च तस्य स्याद्यस्याग्निर्वै दिवा भवेत्
प्रघोषयेदथैवं च रक्षणार्थं पुरस्य च ॥ ५०

घोषान् वनस्थान्मार्गेषु राजपथेषु न्यसेत् । शाखानगराणि महानगरस्योपनगराणि ॥ ३५ ॥ **ये इति ।** धनिकादीन् दुर्गेषु प्रवेशयेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ अभिहारं समीपमानयनम् दहेत् परेषां तन्माभूदिति ॥ ३७ ॥ उपजपेत् भेदयित्वा तद्द्वारा दाहयेत् ॥ ३८ ॥ **संक्रमान्।** अवतरणार्थान्सेतून् । जलं तटाकादिस्थं विस्रावयेत् तदयोग्यं वापीकूपादिस्थं दूषयेत् विषादिना नाशयेत् ॥ ३९ ॥ तदात्वेन वर्तमानकाले आयतोभिः उत्तरकालेषु च अपवर्गे तृतीया । सर्वदा मित्रकार्य उपस्थितेऽपि तद्विहायेत्यर्थात् । आजौ परस्य शत्रोः प्रतीघातं हन्तारं भूम्यनन्तरं निकटदेशवासिनं तच्छत्रुमाश्रित्य निवसेत् । अयमर्थः-स्वराष्ट्रे यन्मुख्यं स्थानं तदाक्रम्य वसन् शत्रोः शत्रुभिः सर्वदा स्नेहं कृत्वा तद्बलेन शत्रून्स्वराष्ट्राद्दूरांकुर्यादिति ॥ ४० ॥ दुर्गाणां क्षुद्रदुर्गाणां परेषामाश्रयो माभूदिति मूलच्छेदं कुर्यात् ॥ ४१ ॥

'प्रगण्डीः कारयेत्सम्यक् षाड्गुण्यं सत्रिवर्गकं ।
यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुङ्क्ते पृथिवीमिमाम्'
इति प्राचां पाठः। तद्व्याख्यानं च तदीयमेव ।

'सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते
प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता ।
प्रणिधिस्तत्र यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता
स एवाकाशरक्षीति ह्युच्यते शास्त्रकोविदैः' ॥

इति । तांश्चतुर्दिक्षु कारयेदित्यर्थः । षाड्गुण्यं सन्धिविग्रहादि । त्रिवर्गः(१) स्थानवृद्धिक्षयरूपो वा । (२)अरिमित्रोदासीनरूपो वा । (३) मन्त्रोत्साहप्रभुशक्तिरूपो वा । (४) भूमिमित्रहिरण्यादिरूपो वा । (५) धर्मार्थकामरूपो वा । उत्तरार्धार्थः स्पष्टः। प्रगण्डीः दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणां उपवेशनस्थानानि । आकाशजननीः तत्रैव एकपक्षायां भित्तौ तत्रत्यानां रक्षणभूतायां बाह्यार्थदर्शनार्थानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वारा आग्नेयास्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते । स्थाणवः सशूलाः येषु पतान्विदीर्यते नक्रैर्वा भक्ष्यते ॥ ४३ ॥ सङ्कटद्वारकाणि सूक्ष्मद्वाराणि तेषां च द्वारवत् गुप्तिः कार्या । तेषां चाचारवद्गुप्तिरिति पाठे आचारवद्भिः शिष्टैर्गुप्तिः कार्या ॥ ४४ ॥ **कर्मारः** लोहकारादिस्तच्छाला । अरिष्टं सूतिकागृहं तद्रूपासु शालासु । अन्तर्विधेयः आच्छादितः कर्तव्यः ॥ ४९ ॥ महादण्डो वधः ॥ ५० ॥

भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव
क्लीबोन्मत्तान्कुशीलवान् ।
बाह्यान् कुर्यान्नरश्रेष्ठ
दोषाय स्युर्हि तेऽन्यथा ॥ ५१
चत्वरेष्वथ तीर्थेषु सभास्वावसथेषु च ।
यथार्थवर्णं प्रणिधिं कुर्यात्सर्वस्य पार्थिवः ॥
विशालान् राजमार्गांश्च कारयीत नराधिपः
प्रपाश्च विपणांश्चैव यथोद्देशं समाविशेत् ५३
भाण्डागारायुधागारान्योधागारांश्च सर्वशः
अश्वागारान्गजागारान्बलाधिकरणानि च
परिखाश्चैव कौरव्य प्रतोलीर्निष्कुटानि च
न जात्वन्यः प्रपश्येत गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५५
अर्थसंनिचयं कुर्याद्राजा परबलार्दितः ।
तैलं वसा मधु घृतमौषधानि च सर्वशः ५६
अङ्गारकुशमुञ्जानां पलाशशरवर्णिनाम् ।
यवसेन्धनदिग्धानां कारयीत च सञ्चयान्
आयुधानां च सर्वेषां शक्त्यृष्टिप्रासवर्मणाम्
संचयानेवमादीनां कारयीत नराधिपः ॥५८
औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च
चतुर्विधांश्च वैद्यान्वै संगृह्णीयाद्विशेषतः ॥५९
नटांश्च नर्तकांश्चैव मल्लान्मायाविनस्तथा ।
शोभयेयुः पुरवरं मोदयेयुश्च सर्वशः ॥ ६०
यतः शंका भवेच्चापि भृत्यतोऽथापि मन्त्रितः
पौरेभ्यो नृपतेर्वापि स्वाधीनान्कारयीत तान्
कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्धनसञ्चयैः ।
दानेन च यथार्हेण सान्त्वेन विविधेन च ॥
निर्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुरुनन्दन ।
ततोऽनृणो भवेद्राजा यथा शास्त्रे निदर्शितं
राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि
तानि चैव निबोध मे ।
आत्माऽमात्याश्च कोशाश्च
दण्डो मित्राणि चैव हि ॥ ६४
तथा जनपदाश्चैव पुरं च कुरुनन्दन ।
एतत्सप्तात्मकं राज्यं परिपाल्यं प्रयत्नतः ॥
षाड्गुण्यं च त्रिवर्गं च त्रिवर्गपरमं तथा ।
यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुंक्ते पृथिवीमिमाम्
षाड्गुण्यमिति यत्प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
संधानासनमित्येव यात्रासन्धानमेव च ॥६७
विगृह्यासनमित्येव यात्रां संपरिगृह्य च ।
द्वैधीभावस्तथाऽन्येषां संश्रयोऽथ परस्य च
त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥
धर्मश्चार्थश्च कामश्च सेवितव्योऽथ कालतः ।
धर्मेण च महीपालश्चिरं पालयते महीम् ॥
अस्मिन्नर्थे च श्लोकौ द्वौ गीतावंगिरसा स्वयं
यादवीपुत्र भद्रं ते तावपि श्रोतुमर्हसि ॥ ७१
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि
सम्यक्संपाल्य मेदिनीम् ।
पालयित्वा तथा पौरान्
परत्र सुखमेधते ॥ ७२
किं तस्य तपसा राज्ञः किं च तस्याध्वरैरपि
सुपालितप्रजो यः स्यात्सर्वधर्मविदेव सः *

युधिष्ठिर उवाच ।

दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ।
कस्य किं कुर्वतः सिध्येत्तन्मे ब्रूहि पितामह

भीष्म उवाच ।

महाभाग्यं दण्डनीत्याः सिद्धैः शब्दैः सहेतुकैः
शृणु मे शंसतो राजन् यथावदिह भारत ॥

चाक्रिकान् शाकटिकान् कुशीलवान् फाललेखान् कीनाशीनिति यावत् ॥ ५१ ॥ तीर्थेषु मन्त्र्यादिषु अष्टादशसु प्राग्व्याख्यातेषु॥५२॥ प्रतोली रथ्या निष्कुटानि गृहारामाः ॥५५॥वर्णिनां लेखकानां । 'वर्णी स्याल्लेखके चित्रकारेऽपि ब्रह्मचारिणि' इति **मेदिनी**। यवसं घासः दिग्धानां विषाक्तबाणानां 'दिग्धो विषाक्तबाणे स्यात्' इति **मेदिनी** ॥ ५७ ॥ चतुर्विधान् विषशल्यरोगकृत्याहरान् ॥ ५९ ॥ अस्थाने कोपेन परस्य निर्वेदस्ताडनं वा कृतं चेत्तं दानमानादिना पुनस्तत्समीकर्तव्यमित्याह—**निर्वेदयित्वेति** ॥६३॥ सन्धानासनं सन्धिं कृत्वाऽवस्थितिः यात्रासन्धानं यानम् ॥ ६७ ॥ विगृह्य वैरं कृत्वाऽवस्थानं विग्रहः। यात्रां सम्परिगृह्य आसनं शत्रोर्भयप्रदर्शनार्थं यानं प्रदर्श्य स्वस्थानेऽवस्थानम्। द्वैधीभावः उभयत्र सन्धिकरणं परस्य अन्यस्याश्रयो दुर्गादेर्महाराजस्य वा ॥६८॥ अत्राध्यायं केचित्समापयन्ति-**दण्डेति**। इदं द्वयं समस्तं च व्यस्तं च तत्र केन कस्य किं क्रियत इति प्रश्नत्रयम् ॥७४॥ दण्डनीत्याः सकाशात् राज्ञां प्रजानां च यत् महाभाग्यं तत् शृणु॥७५॥ * केचनात्राध्यायं समापयन्ति

दण्डनीतिः स्वधर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यो नियच्छति
चातुर्वर्ण्ये स्वकर्मस्थे मर्यादानामसंकरे ।
दण्डनीतिकृते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ ७७
स्वाम्ये प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि
तस्मादेव मनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितम्
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणं
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम्

दण्डनीत्यां यदा राजा
सम्यक्कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम
कालसृष्टं प्रवर्तते ॥ ८०

ततः कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित्।
सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मे रमते मनः ॥ ८१
योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ।
वैदिकानि च सर्वाणि भवन्त्यपि गुणान्युत
ऋतवश्च सुखाः सर्वे भवन्त्युत निरामयाः ।
प्रसीदन्ति नराणां च स्वरवर्णमनांसि च ॥
व्याधयो न भवन्त्यत्र नाल्पायुर्दृश्यते नरः ।
विधवा न भवन्त्यत्र कृपणो न तु जायते ॥
अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ।
त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ॥
नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलम् ।
इति कार्तयुगानेतान्धर्मान्विद्धि युधिष्ठिर ॥
दण्डनीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते।
चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ ८७
अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ।
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ॥ ८८
अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्धमनुवर्तते ।
ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥
अशुभस्य यदा त्वर्धं द्वावंशावनुवर्तते ।
कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यर्धफला तथा ॥ ९०
दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कार्त्स्न्येन भूमिपः
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रवर्तेत तदा कलिः ॥
कलावधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति न क्वचित् ।
सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्माच्च्यवते मनः ९२
शूद्रा भैक्षेण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया ।
योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसङ्करः ॥ ९३
वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत
ऋतवो न सुखाः सर्वे भवन्त्यामयिनस्तथा
ह्रसन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत ।
व्याधयश्च भवन्त्यत्र म्रियन्ते च गतायुषः ॥
विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा ।
क्वचिद्वर्षति पर्जन्यः क्वचित्सस्यं प्ररोहति ॥
रसाः सर्वे क्षयं यान्ति यदा नेच्छति भूमिपः
प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दण्डनीतिसमाहितः ॥
राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥
कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥
प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ १००
ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
प्रजानां कल्मषे मग्नोऽकीर्तिं पापं च विन्दति
दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विजानन्क्षत्रियः सदा ।
अनवाप्तं च लिप्सेत लब्धं च परिपालयेत् ॥
लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभाविनी
सम्यङ्नीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता
यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि मनुजर्षभ ।
एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ॥
तस्मात्कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान्
एवं वृत्तः प्रजा रक्षन्स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि×
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

* * *

तत्र दण्डनीत्या राजा स्वर्गादिकं प्राप्नोति राज्ञां च दण्डनीतिः कृतादीन् जनयति तावुभौ च प्रजानां क्षेमं जनयत इत्युत्तरमाह—**दण्डनीतिरित्यादिना**। स्वधर्मेभ्यः स्वधर्मार्थं अधर्मेभ्य इति पञ्चमी ॥ ७६ ॥ असङ्करे तद्रूपे क्षेमे ॥ ७७ ॥ स्वाम्ये स्वास्थ्ये तन्निमित्तं तस्मात्क्षेमाख्यादसङ्करात् ॥ ७८ ॥ अशुभस्य अधर्मस्य ॥८८॥ अयोगेन अनुपायेन ॥ ९१ ॥ चतुर्थस्य कलेः॥९८॥सीमन्तकरी व्यवस्थापिका॥१०३॥इति श्रीम० शान्तिपर्वणि राज० नै० भा० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ६९ × पञ्चदश श्लोका अधिकाः खपुस्तके ।

७०

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः ।
सुखेनार्तोन्सुखोदर्कानिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ।

भीष्म उवाच ।

अयं गुणानां षट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्गुणसंयुतः
यान्गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन्गुणमवाप्नुयात् २
चरेद्धर्मानकटुको मुञ्चेत्स्नेहं न चास्तिकः ।
अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥ ३
प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ।
दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः
संदधीत न चानार्यैर्विगृह्णीयान्न बन्धुभिः ।
नाभक्तं चारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥ ५
अर्थं ब्रूयान्न चासत्सु गुणान् ब्रूयान्न चात्मनः
आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥
नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।
विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ७
अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृणी नृपः ।
स्त्रियः सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ८
अस्तब्धः पूजयन्मान्यान्गुरून्सेवेदमायया ।
अर्चेद्देवानदम्भेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ९
सेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्यान्न त्वकालवित्
सांत्वयेन्न च मोक्षाय अनुगृह्णन्न चाक्षिपेत् १०
प्रहरेन्न त्वविज्ञाय हत्वा शत्रून्न शोचयेत् ।
क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु
एवं चरस्व राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छसि ।
अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् ॥ १२

इति सर्वान्गुणानेतान्
यथोक्तान् योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि
प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ १३

वैशम्पायन उवाच ।

इदं वचः शान्तनवस्य शुश्रुवान्
युधिष्ठिरः पाण्डवमुख्यसंवृतः ।
तदा ववन्दे च पितामहं नृपो
यथोक्तमेतच्च चकार बुद्धिमान् १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

* * *

७०

केनेति। दण्डनीतिं सम्यक्प्रयोज्य केन वृत्तेन वर्तेतेति प्रश्नः ॥ १ ॥ षट्त्रिंशत् एतत्संख्याको धर्मचर्यादिगुणगणः स च प्रत्येकं एकैकगुणयोगात्षट्त्रिंशद्गुणैरकटुकतादिभिः संयुतः। अत एव गुणोपेतः यान्गुणान्धर्मादीन्कुर्वन्गुणं कल्याणं अवाप्नुयात् सोयं षट्त्रिंशत्को गणस्त्वया श्रोतव्य इत्यर्थः ॥२॥ अकटुको रागद्वेषहीनः धर्मान्सर्वांश्चरेत् १ आस्तिकः परलोककामुकः सन् स्नेहं कुर्यान्न तु लोभादिना २ अनृशंसः आनिष्ठुरः सन्नर्थमर्जयेत् ३ अनुद्धतः धर्मार्थावनाशयन्कामं इन्द्रियप्रीतिं चरेत् ४ ॥ ३ ॥ अकृपणः अदीनः ५ अविकत्थनः श्लाघाहीनः ६।७ अनिष्ठुरः सदयः ८ ॥ ४ ॥ आर्यत्वं जानन्सन्धिं कुर्यात् ९ बन्धुत्वं जानन्विग्रहं न कुर्यात् १० इति सर्वत्र गुणोपेतो गुणो द्रष्टव्यः अभक्तं अल्पान्नं पुष्कलान्नदश्चारान्कुर्यात् ११ अपीडयन्भक्तं दद्यात् १२ ॥५॥ साधुत्वेन परीक्ष्या प्रयोजनं ब्रूयात् १३ श्रोतार उपहासिष्यन्तीति ज्ञात आत्मनो गुणान्न ब्रूयात् १४।१६॥६॥२०॥७॥२१ःचोक्ष शुद्धः २२ ।२४॥८॥२८॥९॥ प्रणयं नम्रतां हित्वा धारयित्वा हित्वेति धात्रो रूपम् २९।३०न च मोक्षाय फलं दित्सन्नेव सान्त्वयेदित्यर्थः ३१।३२ ॥१०॥ अविज्ञाय शत्रु दोषं चेति शेषः ३३न शोचयेत् शत्रुबन्धूनां शोकं अपनुदेत् ३४ अकस्मात्कारणं विना ३५।३६ ॥११॥ अनुत्तमं महत्तरम् ॥१२॥ पाण्डवमुख्यैः पाण्डुपुत्रैर्भीमादिभिर्वृत संवृतो गुप्तः ॥१४॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदी सप्ततितमोऽध्यायः ॥७०॥

७१

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिबन्धेन युज्यते ।
धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह १

भीष्म उवाच ।

समासेनैव ते राजन्धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्
विस्तरेणैव धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् ॥
धर्मनिष्ठान् श्रुतवतो देवव्रतसमाहितान् ।
अर्चयित्वा यजेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान्
प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च ।
अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः
धर्मकार्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च ।
ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ५
आर्जवेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ।
यथार्थं प्रतिगृह्णीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ६
कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽर्थे राजाऽनुतिष्ठति
न स धर्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति बालिशः ७
मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थे च प्रयूयुजः
अलुब्धान्बुद्धिसम्पन्नान्सर्वकर्मसु योजयेत् ८
मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः ।
प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामक्रोधसमन्वितः ९
बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम् ।
शास्त्रानीतेन लिप्सेथा वेतनेन धनागमम् १०
दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि
*तथैतं कल्पयेद्राजा योगक्षेममतन्द्रितः ॥११
गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् ।
अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ॥ १२

मा स्म लोभेनाधर्मेण
लिप्सेथास्त्वं धनागमम् ।
धर्मार्थावध्रुवौ तस्य
यो न शास्त्रपरो भवेत् ॥ १३
अर्थशास्त्रपरो राजा धर्मार्थान्नाधिगच्छति ।
अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति ॥
अर्थमूलोऽपि हिंसां च कुरुते स्वयमात्मनः ।
करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात्संपीडयन् प्रजाः॥१५
ऊधश्छिन्द्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत्पयः
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते ॥ १६
यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च
स नित्यं विन्दते पयः ।
एवं राष्ट्रमुपायेन
भुञ्जानो लभते फलम् ॥ १७
अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् ।
जनयत्यतुलां नित्यं कोशवृद्धिं युधिष्ठिर॥१८
दोग्ध्री धान्यं हिरण्यं च
मही राज्ञा सुरक्षिता ।
नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च
तृप्ता माता यथा पयः ॥ १९
मालाकारोपमो राजन्भव माऽऽङ्गारिकोपमः
तथायुक्तश्चिरं राज्यं भोक्तुं शक्ष्यसि पालयन्
परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्धनक्षयः ।
अथ साम्नैव लिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु यत् ॥
मा स्म ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः ।
अन्त्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत

७१

कथमिति । बह्वीनां प्रजानां परिपालनं कथं स्यादिति चिन्ता आधिः स एव बन्धस्तेन न युज्यते नापराध्नोति नान्यथा करोति धर्मे व्यवहारनिर्णयादौ एतद्द्वयं कथं स्यादिति प्रश्नः ॥१॥ उत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते—**समासेनैवेति** ॥२॥ रागद्वेषहीनो ब्राह्मणान्पुरस्कृत्य व्यवहारनिर्णयं कुर्वन्धर्मेऽपि नापराध्नोतीति द्वितीयस्योत्तरमाह—**धर्मनिष्ठानिति चतुर्भिः** ॥३॥ विपक्षे दोषमाह—**कामेति** ॥७॥ आद्यस्योत्तरमाह—**मास्मेत्यादिना** । साधून्सर्वत्र कार्येषु नियोज्य स्वयं नाधिबन्धेन युज्यत इत्यर्थः ॥८॥ अयोगेन **योग** इष्टप्राप्तिस्तदभावेन ॥ ९ ॥ **बलिः** राजदेयं तदेव सस्यादेः षष्ठांशस्तेन बलिषष्ठेन **शुल्केन** शुद्धेन गणनादनाधिकेनेत्यर्थः । 'शुक्लं पूताम्लनिष्ठुरे' इति **मेदिनी** । **वेतनेन** पथि रक्षितैर्वणिग्भिर्यद्दत्तं तद्राज्ञो वेतनं सेवाधनं तेन च धनागमं लिप्सेत राजा ॥ १० ॥ धान्यादेः षष्ठांशे हृते शेषेण प्रजानां यदि वार्षिको ग्रासो न भवेत्तदा राजैव तासां योगक्षेमं कल्पयेदित्याह—**दापयित्वेति** ॥११॥ धर्मसहितान् अर्थान् धर्मार्थान् ॥ १४ ॥ अर्थमूलोऽर्थार्थी प्रजाः पीडयन् आत्मानमेव हिनस्तीत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह—**ऊध इति** ॥ १६ ॥ दोग्ध्री पूरयित्री ॥ १९ ॥ आङ्गारिकः इङ्गालकर्ता ॥२०॥ * तथैनामिति-पा०

धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथार्हतः
सान्त्वयन्परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम्
एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालय।
स्वन्तं पुण्यं यशो नित्यं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन
धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव।
युधिष्ठिर यथा युक्तो नाधिबन्धेन योक्ष्यसे॥
एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजाः।
भूतानां हि यदा धर्मो रक्षणं परमा दया॥
तस्मादेवं परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः।
यो राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम्॥
यदन्हा कुरुते पापमरक्षन्भयतः प्रजाः।
राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति॥
यदह्ना कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन्।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि॥
स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा
लोकाञ्जयति यावतः।
क्षणेन तानवाप्नोति
प्रजा धर्मेण पालयन्॥ ३०
एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय।
ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योक्ष्यसे
स्वर्गलोके सुमहतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव
असंभवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु॥ ३२
तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो धर्मफलमाप्नुयात्
स राज्यं धृतिमान्प्राप्य धर्मेण परिपालय।
इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान्॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
एकसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७१॥

७२

भीष्म उवाच।
य एव तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्तयेत्।
स एव राज्ञा कर्तव्यो राजन् राजपुरोहितः
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
पुरूरवस ऐलस्य संवादं मातरिश्वनः॥ २
पुरूरवा उवाच।
कुतः स्विद्ब्राह्मणो जातो वर्णाश्चापि कुतस्त्रयः
कस्माच्च भवति श्रेष्ठस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि
मातरिश्वोवाच।
ब्राह्मणो मुखतः सृष्टो ब्रह्मणो राजसत्तम।
बाहुभ्यां क्षत्रियः सृष्ट ऊरुभ्यां वैश्य एव च
वर्णानां परिचर्यार्थं त्रयाणां भरतर्षभ।
वर्णश्चतुर्थः संभूतः पद्भ्यां शूद्रो विनिर्मितः *५
ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामनुजायते।
ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये॥ ६
अतः पृथिव्या यन्तारं क्षत्रियं दण्डधारणे।
द्वितीयं दण्डमकरोत्प्रजानामनुगुप्तये॥ ७
वैश्यस्तु धनधान्येन त्रीन्वर्णान्विधृयादिमान्
शूद्रो ह्येतान्परिचरेदिति ब्रह्मानुशासनम्॥ ८
ऐल उवाच।
द्विजस्य क्षत्रबन्धोर्वा कस्येयं पृथिवी भवेत्।
धर्मतः सह वित्तेन सम्यग्वायो प्रचक्ष्व मे॥ ९
वायुरुवाच।
विप्रस्य सर्वमेवैतद्यत्किञ्चिज्जगतीगतम्।
ज्येष्ठेनाभिजनेनेह तद्धर्मकुशला विदुः॥ १०
स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः॥
पत्यभावे यथैव स्त्री देवरं कुरुते पतिम्।
एष ते प्रथमः कल्प आपद्यन्यो भवेदतः॥

यथा युक्तः उक्तेन प्रकारेण अवहितः॥ २५॥ यो दयां कुरुते तं धर्मं मन्यन्ते इति योजना॥ २७॥ अन्तं यातनाभोगनिष्कृतिम्॥ २८॥ स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा इति क्रमेण गृहस्थब्रह्मचारिवानप्रस्थधर्मान्सम्यगनुतिष्ठन्॥ ३०॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७१॥

७२

य इति। निवर्तयेत् राज्याद्दूरीकारयेत्॥ १॥

---

* ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥ इति श्रुतेः।

यदि स्वर्गं परं स्थानं स्वधर्मं परिमार्गसि ।
यत्किञ्चिज्जयसे भूमिं ब्राह्मणाय निवेदय ॥१३
श्रुतवृत्तोपपन्नाय धर्मज्ञाय तपस्विने ।
स्वधर्मपरितृप्ताय यो न वित्तपरो भवेत् ॥१४
यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया ।
ब्राह्मणो हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवान्
श्रेयो नयति राजानं ब्रुवंश्चित्रां सरस्वतीम् ।
राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम्।१६
शुश्रूषुरनहंवादी क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ।
तावता सत्कृतः प्राज्ञश्चिरं यशसि तिष्ठति१७
तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः ।
एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिसंश्रिताः॥१८
सम्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः
राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राज्ञा साध्वभिरक्षिताः
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं तु विन्दति ।
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः ॥
यज्ञमेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके ।
ततो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा॥२१
राजन्येवास्य धर्मस्य योगक्षेमः प्रतिष्ठितः ।
छायायामप्सु वायौ च सुखमुष्णेऽधिगच्छति
अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति
शब्दे, स्पर्शे, रसे, रूपे, गन्धे च रमते मनः२१
तेषु भोगेषु सर्वेषु न भीतो लभते सुखम् ।
अभयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमहत्फलम् ॥
न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च
राजा बिभर्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतम्॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि *
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

भीष्म उवाच ।

राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान्बहुश्रुतः।
उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् ॥ १
धर्मात्मा मन्त्रविद्येषां राज्ञां राजन्पुरोहितः ।
राजा चैवंगुणो येषां कुशलं तेषु सर्वशः ॥ २
उभौ प्रजा वर्धयतो देवान्सर्वान्सुतान्पितॄन्
भवेयातां स्थितौ धर्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ ॥
परस्परस्य सुहृदौ विहितौ समचेतसौ ।
ब्रह्मक्षत्रस्य संमानात्प्रजा सुखमवाप्नुयात् ॥ ४
विमाननात्तयोरेव प्रजा नश्येयुरेव हि ।
ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऐलकश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ६

ऐल उवाच ।

यदा हि ब्रह्म प्रजहाति क्षत्रं
क्षत्रं यदा वा प्रजहाति ब्रह्म ।
अन्वग्बलं कतमेऽस्मिन्भजन्ते
तथा वर्णाः कतमेऽस्मिन्ध्रियन्ते ॥ ७

कश्यप उवाच ।

वृद्धं राष्ट्रं क्षत्रियस्य भवति
ब्रह्मक्षत्रं यत्र विरुध्यतीह ।
अन्वग्बलं दस्यवस्तद्भजन्ते
तथा वर्णं तत्र विन्दन्ति सन्तः ॥ ८

छायायामिति । उष्णजं शीतजं च भयं छायादिनाऽग्न्यादिना च नश्यति शब्दादिना च रमते अराजकभयक्रान्तस्तु कुत्रापि सुखं न लभते इति श्लोकद्वयतात्पर्यम् ॥ २२ ॥ यत एवं अतः अभयदानमेव मुख्यं दानं तद्दातेन्द्रादिरूप एवेत्याह द्वाभ्यां—अभयस्येति ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नै०भा०भा० द्विसप्ततितमोऽध्यायः७२ *श्लोकत्रयमाधिकं-ख

७३

राज्ञेति । अप्रमेयौ गहनौ अनन्तरं शीघ्रमेव पुरोहितः कार्यो भवेत् ॥ १ ॥ धर्मात्मेति । धर्मसाधकः ॥२॥ ब्रह्म कर्म, क्षत्रं कर्तृ, अनु पश्चात्प्रकाशमानं बलमन्वग्बलं यथा स्यात्तथाऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रान्यतरस्मिन् कतमे भजन्ते किं क्षत्रेण ब्रह्म बलवद्भवत्युत ब्रह्मणा क्षत्रमित्यर्थः ॥७॥ वृद्धं छिन्नं क्षत्रं कर्तृ तत्र क्षत्रे सन्तः वर्णं विन्दन्ति ब्राह्मणानामवमन्ता म्लेच्छजातीयोऽयं राजेत्यनुमानाज्जानन्ति यथोक्तं-
'भोगेन ज्ञायते कर्म कर्मणा ज्ञायते जातिः'इति

नैषां ब्रह्म च वर्धते नोत पुत्रा
न गर्गरो मथ्यते नो जयन्ते।
नैषां पुत्रा वेदमधीयते च
यदा ब्रह्म क्षत्रियाः सन्त्यजन्ति ॥ ९
नैषामर्थो वर्धते जातु गेहे
नाधीयते सुप्रजा नो यजन्ते।
अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति
ये ब्राह्मणान्क्षत्रियाः सन्त्यजन्ति ॥
एतौ हि नित्यं संयुक्तावितरेतरधारणे।
क्षत्रं वै ब्रह्मणो योनिर्योनिः क्षत्रस्य वै द्विजाः
उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ
संप्रापतुर्महतीं संप्रतिष्ठाम्।
तयोः सन्धिर्भिद्यते चेत्पुराण-
स्ततः सर्वं भवति हि संप्रमूढम् ॥ १२
नात्र पारं लभते पारगामी
महागाधे नौरिव संप्रपन्ना।
चातुर्वर्ण्यं भवति हि संप्रमूढं
प्रजास्ततः क्षयसंस्था भवन्ति ॥ १३
ब्रह्मवृक्षो रक्ष्यमाणो मधु हेम च वर्षति।
अरक्ष्यमाणः सततमश्रु पापं च वर्षति ॥ १४
न ब्रह्मचारी चरणादपेतो
यदा ब्रह्म ब्रह्मणि त्राणमिच्छेत्।
आश्चर्यतो वर्षति तत्र देव-
स्तत्राभीक्ष्णं दुःसहाश्चाविशन्ति ॥ १५
स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं वाऽपि पापः
सभायां यत्र लभतेऽनुवादम्।
राज्ञः सकाशे न बिभेति चापि
ततो भयं विद्यते क्षत्रियस्य ॥ १६
पापैः पापे क्रियमाणे हि चैल
ततो रुद्रो जायते देव एषः।
पापैः पापाः सञ्जनयन्ति रुद्रं
ततः सर्वान्साध्वसाधून्हिनस्ति ॥ १७
ऐल उवाच।
कुतो रुद्रः कीदृशो वाऽपि रुद्रः
सत्त्वैः सत्त्वं दृश्यते वध्यमानम्।
एतत्सर्वं कश्यप मे प्रचक्ष्व
कुतो रुद्रो जायते देव एषः ॥ १८
कश्यप उवाच।
आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां
स्वं स्वं देहं परदेहं च हन्ति।
वातोत्पातैः सदृशं रुद्रमाहु-
र्दैवैर्जीमूतैः सदृशं रूपमस्य ॥ १९
ऐल उवाच।
न वै वातः परिवृणोति कश्चि-
न्न जीमूतो वर्षति नापि देवः।
तथायुक्तो दृश्यते मानुषेषु
कामद्वेषाद्बध्यते मुह्यते च ॥ २०
कश्यप उवाच।
यथैकगेहे जातवेदाः प्रदीप्तः
कृत्स्नं ग्रामं दहते चत्वरं वा।
विमोहनं कुरुते देव एष
ततः सर्वं स्पृशते पुण्यपापैः ॥ २१

अपध्वस्ताः सङ्करजा इव कंसादिवत् सार्धश्लोकः ॥ ९ ॥ अभिप्रपन्नौ अन्योन्यशरणौ क्षत्रशरणं ब्रह्म तपस्यति ब्रह्मशरणं क्षत्रं जयतीति भावः ॥ १२ ॥ अत्र ब्रह्मक्षत्रयोर्वियोगे संप्रपन्ना विपन्ना ॥ १३ ॥ मधु सुखं अश्रु दुःखं पापं नरकम् ॥ १४ ॥ न क्षत्रियं ब्रह्म ब्राह्मणजातिर्ब्रह्मचारी चरणात् अधीतशाखातः अपेतः दस्युभिर्वारितः सन्ब्रह्मणि वेदेऽध्येतव्ये त्राणं रक्षणं इच्छेत्। रक्षितुरभावात्तदा देवस्तत्र आश्चर्यतो वर्षति तत्र वर्षं अत्यन्तं दुर्लभमित्यर्थः। दुःसहाः मारी–दुर्भिक्षादयः। अब्रह्मचारी नाश्चर्यत इति च पाठे ब्रह्मचरणादपेतत्वादब्रह्मचारी वेदाध्ययनशून्यः सन् त्राणमिच्छेत्तर्हि तत्राश्चर्यतोऽपि न वर्षतीति योज्यम् ॥ १५ ॥ स्त्रियं ब्राह्मणं वापि हत्वाऽनुवादं प्रशसाम् ॥ १६ ॥ रुद्रः हिंस्रः देवो राजा रुद्रं कलिम् ॥ १७ ॥ कुतो राज्ञो रुद्रत्वमिति पृष्टे आह—आत्मेति। मानवानां हृदये य आत्मा जीवोऽस्ति स एव रुद्रः संहर्ता भवति। यथा च ग्रहाविष्टस्य शरीरं देहस्वामिनः स्वं न भवति किं तु तदानीं तद्ग्रहस्यैव स्वं एवं रुद्रावेशकाले नृपस्य शरी रौद्रमेव भवतीत्यर्थः। ननु कुतः शान्तस्यात्मनो रुद्रत्वमत आह—**वातेति**। यथा उत्पातवातः आकाशोत्थ आकाशोत्थां मेघदेवतां इतस्ततो नयाति गर्जयाति विद्यु-दशनिवारीणि च तत आविर्भावयत्येवं आत्मोत्थितं जीवमात्मोत्थिताः कामक्रोधादयः सर्वं हिंस्रं कारयन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ इदमाक्षिपति—**न वा इति**। यथा आकाशेन युक्तास्ततः पृथग्भुताः वातो मेघाश्च मेघप्रवर्तकदेवता च प्रत्यक्षेण शास्त्रज्ञानेन च दृश्यन्ते नैवं जीवो वा तदभिभावकः कामादिर्वा पृथक् दृश्यते किं तु आत्मन्येव वह्न्यौष्ण्यवत्कामद्वेषौ वर्तेते तौ चैतस्य सम्बन्धकौ मोहकौ च भवत इत्यथः ॥ २० ॥ अत्रोत्तरमाह—**यथेति**। यथाऽल्पोऽपि वह्निरधिकमधिकं काष्ठभारमुपारुह्य कृत्स्नं ग्रामं दहति तत्र न केवलं काष्ठानां दाहकत्वं नापि काष्ठान्यनुपारूढस्याग्नेः किं तु तदुभयसङ्घातस्यैव। तत्रापि

ऐल उवाच।

यदि दण्डः स्पृशतेऽपुण्यपापं
पापं पापे क्रियमाणे विशेषात्।
कस्य हेतोः सुकृतं नाम कुर्या-
द्दुष्कृतं वा कस्य हेतोर्न कुर्यात् ॥ २२

कश्यप उवाच।

असंयोगात्पापकृतामपापां-
स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात्।
शुष्केणार्द्रं दह्यते मिश्रभावा-
न्न मिश्रः स्यात्पापकृद्भिः कथंचित् ॥

ऐल उवाच।

साध्वसाधून्धारयतीह भूमिः
साध्वसाधूंस्तापयतीह सूर्यः।
साध्वसाधूंश्चापि वातीह वायु-
रापस्तथा साध्वसाधून्पुनन्ति ॥ २४

कश्यप उवाच।

एवमस्मिन्वर्तते लोक एष
नामुत्र वर्तते राजपुत्र।
प्रेत्यैतयोरन्तरावान्विशेषो
यो वै पुण्यं चरते यश्च पापम् ॥ २५
पुण्यस्य लोको मधुमान्घृतार्चि-
र्हिरण्यज्योतिरमृतस्य नाभिः।
तत्र प्रेत्य मोदते ब्रह्मचारी
न तत्र मृत्युर्न जरा नोत दुःखम् २६
पापस्य लोको निरयोऽप्रकाशो
नित्यं दुःखं शोकभूयिष्ठमेव।
तत्रात्मानं शोचति पापकर्मा
बह्वीः समाः प्रतपन्नप्रतिष्ठः ॥ २७
मिथो भेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
प्रजा दुःखं दुःसहं चाविशन्ति।
एवं ज्ञात्वा कार्य एवेह नित्यं
पुरोहितो नैकविद्यो नृपेण ॥ २८
तं चैवान्वभिषिञ्चेत तथा धर्मो विधीयते।
अग्रं हि ब्राह्मणः प्रोक्तं सर्वस्यैवेह धर्मतः २९
पूर्वं हि ब्राह्मणः सृष्टिरिति ब्रह्मविदो विदुः।
ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्राप्तं पूर्वं यदुत्तरम् ३०
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च
ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक्।
सर्वं श्रेष्ठं विशिष्टं च
निवेद्यं तस्य धर्मतः ॥ ३१
अवश्यमेव कर्तव्यं राज्ञा बलवताऽपि हि।
ब्रह्म वर्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म वर्धते।
एवं राज्ञा विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऐलकश्यपसंवादे×
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

* * *

विवेके क्रियमाणे वह्नेरेव उपाध्याविशादाहकत्वम्। एवं आत्मानमारुह्याहङ्कारवह्निः कामक्रोधादिवातैरुद्दीपितो रुद्रत्वं प्रतिपद्यते। ततश्च अयो दहति एधांसि पचन्तीतिवत् अहङ्कारेण कृतं आत्मन्युपचर्यते मोहात्तेन च सर्वं जगदसङ्गमपि जलचन्द्रन्यायेन पुण्यैः पापैश्च स्पृश्यते तत्त्वालोचने त्वसङ्ग एवात्मेत्यर्थः ॥ २१ ॥ अत्र शङ्कते—**यदीति**। अपुण्यपापमपि आत्मानं यदि विशेषात् क्रियमाणे पापे निमित्तभूते सति दण्डः पापं दण्डात्मकं पापं गालनताडनादिदुःखं कर्तृ. स्पृशते मोहादिति ब्रवीषि तर्हि पुण्यकरणं पापवर्जनं च शास्त्रचोदितं वृथैव स्यात्। आत्मनि वास्तवदुःखाभावस्य सिद्धत्वात्तदर्थं साधनोपादानं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २२ ॥ आत्माहङ्कारयोर्मिश्रीभावादहङ्कारगतं दुःखमात्मनि प्रतीयते अतोऽहङ्कारत्यागान्न किञ्चिदात्मनो दुःखमस्तीत्युत्तरयति—**असंयोगादिति** ॥२३॥ अहंकर्त्रादीन् अधिष्ठानभूत आत्मा भूमिसूर्यादिवदसङ्ग एव सन्धारयतु प्रकाशयतु। वाय्वंबुवच्चालयतु स्वसत्तया आप्याययतु वा कस्तत्रात्मनः सम्बन्धोऽहङ्कारधर्मेण रुद्रत्वेनात आत्मा रुद्र इत्युक्तमयुक्तमित्याक्षेपः ॥ २४ ॥ तत्त्वदृष्ट्या यद्यप्येवमेव तथापि ऐहिकामुष्मिकव्यवहारदृष्ट्याऽस्त्येवात्मनो रुद्रत्वमित्युत्तरयति-**एवमस्मिन्नित्यादिना**। एष एवंरूपोऽर्थः। अस्मिन्प्रत्यगात्मनि लोके लोक्यत इति लोको दर्शनं तत्र विषये वर्तते सिद्धान्तोऽस्ति न तु अमुत्र परलोकविषये एवं दर्शनं वर्तते किं तर्हि अमुत्र वर्तते यः पापं चरते यश्च पुण्यं, एतयोः प्रेत्य मरणानन्तरं विशेषोऽस्ति स चान्तरावान्तिरोहितः शास्त्रैकगम्ये धर्माधर्मफले इत्यर्थः ॥ २५ ॥ शास्त्रमेवाह द्वाभ्याम्—**पुण्यस्येति** ॥ २६ ॥ प्रकृतमनुसरति-**मिथ इति**। नैकविद्यो बहुविद्यः ॥२८॥ तं पुरोहितं वृत्वा अनु पश्चादात्मानं राज्येऽभिषिञ्चेत् ॥२९॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥७३॥× अस्मिन्नध्यायेऽष्टात्रिंशच्छ्लोका अधिकाः।

७४

भीष्म उवाच ।

योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते
योगक्षेमो हि राज्ञो हि समायत्तः पुरोहिते १
यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत ।
दृष्टं च राजा बाहुभ्यां यद्राज्यं सुखमेधते २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मुचुकुन्दस्य संवादं राज्ञो वैश्रवणस्य च ३
मुचुकुन्दो विजित्येमां पृथिवीं पृथिवीपतिः ।
जिज्ञासमानः स्वबलमुपेयादलकाधिपम् ॥ ४
ततो वैश्रवणो राजा राक्षसानसृजत्तदा ।
ते बलान्यवमृद्नन्त मुचुकुन्दस्य नैर्ऋताः ५
स हन्यमाने सैन्ये स्वे मुचुकुन्दो नराधिपः ।
गर्हयामास विद्वांसं पुरोहितमरिन्दमः ॥ ६
तत उग्रं तपस्तप्त्वा वसिष्ठो धर्मवित्तमः ।
रक्षांस्युपावधीत्तस्य पन्थानं चाप्यविंदत ७
ततो वैश्रवणो राजा मुचुकुन्दमदर्शयत् ।
वध्यमानेषु सैन्येषु वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ८

धनद उवाच ।

बलवन्तस्त्वया पूर्वं राजानः सपुरोहिताः
न चैवं समवर्तन्त यथा त्वमिह वर्तसे ॥ ९
ते खल्वपि कृतास्त्राश्च बलवन्तश्च भूमिपाः ।
आगम्य पर्युपासन्ते मामीशं सुखदुःखयोः ॥
यद्यस्ति बाहुवीर्यं ते तद्दर्शयितुमर्हसि ।
किं ब्राह्मणबलेन त्वमतिमात्रं प्रवर्तसे ॥ ११
मुचुकुन्दस्ततः क्रुद्धः प्रत्युवाच धनेश्वरम् ।
न्यायपूर्वमसंरब्धमसंभ्रान्तमिदं वचः ॥ १२
ब्रह्मक्षत्रमिदं सृष्टमेकयोनि स्वयंभुवा ।
पृथग्बलविधानं तन्न लोकं परिपालयेत् १३
तपो मन्त्रबलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितम् ।
अस्त्रबाहुबलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् १४
ताभ्यां संभूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनम् ।
तथा च मां प्रवर्तन्तं किं गर्हस्यलकाधिप १५
ततोऽब्रवीद्वैश्रवणो राजानं सपुरोहितम् ।
नाहं राज्यमनिर्दिष्टं कस्मैचिद्विदधाम्युत १६
नाच्छिन्दे चाप्यनिर्दिष्ट-
मिति जानीहि पार्थिव ।
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां
मद्दत्तामखिलामिमाम् ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच
मुचुकुन्दो महीपतिः ॥ १७

मुचुकुन्द उवाच ।

नाहं राज्यं भवद्दत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव ।
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये १८

भीष्म उवाच

ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ ।
क्षत्रधर्मे स्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमसंभ्रमम् ॥ १९
ततो राजा मुचुकुन्दः सोऽन्वशासद्वसुन्धराम्
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ २०
एवं यो धर्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्तते ।
जयत्यविजितामुर्वीं यशश्च महदश्नुते ॥ २१
नित्योदकी ब्राह्मणः स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः
तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मुचुकुन्दोपाख्याने×
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

* * *

७४

योगेति ॥ १ ॥ अदृष्टं अनावृष्ट्यादिजं ब्रह्म ब्राह्मणः दृष्टं परचक्रादिजम् ॥ २ ॥ असृजत् अतिसृष्टवान् आज्ञापितवानिति यावत् ॥ ५ ॥ तस्य मुचुकुन्दस्य पन्थानं गतिं मार्गं अविन्दत ज्ञातवान् ॥ ७ ॥ अनिर्दिष्टं ईश्वरेणाननुज्ञातं विदधामि ददामि ॥ १६ ॥ नाच्छिन्दे न हरामि च अखिलां खिलरहिताम् ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

× अस्मिन्नध्याये श्लोकत्रयमाधिक्रम् ।

७५

युधिष्ठिर उवाच ।

यथा वृत्त्या महीपालो
विवर्धयति मानवान् ।
पुण्यांश्च लोकान् जयति
तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत ।
उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः २
सर्वांश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयन् ।
उत्थानेन प्रदानेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ३
राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां स्म रोचते ४
नित्यमुद्यतदण्डश्च भवेन्मृत्युरिवारिषु ।
निहन्यात्सर्वतो दस्यून्न कामात्कस्यचित्क्षमेत्
यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विन्दति ६
यदधीते यद्ददाति यज्जुहोति यदर्चति ॥
राजा चतुर्थभाक्तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ७
यद्राष्ट्रेऽकुशलं किञ्चिद्राज्ञो रक्षयतः प्रजाः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ८
अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ।
कर्मणः पृथिवीपाल नृशंसोऽनृतवागपि ॥ ९
तादृशात्किल्बिषाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते ।
प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चोरैर्हृतं यदि ।
तत्स्वकोशात्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवतः ॥
सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणा यथा ।
न स्थेयं विषये तेन योऽपकुर्याद् द्विजातिषु
ब्रह्मस्वे रक्ष्यमाणे तु सर्वं भवति रक्षितम् ।
तस्मात्तेषां प्रसादेन कृतकृत्यो भवेन्नृपः ॥ १२
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ।
नरास्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकम् १३
न हि कामात्मना राज्ञा सततं कामबुद्धिना ।
नृशंसेनातिलुब्धेन शक्यं पालयितुं प्रजाः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

नाहं राज्यसुखान्वेषी
राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम् ।
धर्मार्थं रोचये राज्यं
धर्मश्चात्र न विद्यते ॥ १५
तदलं मम राज्येन यत्र धर्मो न विद्यते ।
वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया १६
तत्र मेध्येष्वरण्येषु न्यस्तदण्डो जितेन्द्रियः ।
धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलफलाशनः १७

भीष्म उवाच ।

वेदाहं तव या बुद्धिरानृशंस्याऽगुणैव सा ।
न च शुद्धा नृशंसेन शक्यं राज्यमुपासितुम्
अपि तु त्वां मृदुप्रज्ञमत्यार्यमतिधार्मिकम् ।
क्लीबं धर्मघृणायुक्तं न लोको बहु मन्यते ॥ १९
वृत्तं तु स्वमपेक्षस्व पितृपैतामहोचितम् ।
नैव राज्ञां तथावृत्तं यथा त्वं स्थातुमिच्छसि
न हि वैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थितः ।
प्रजापालनसंभूतमाप्ता धर्मफलं ह्यसि ॥ २१
न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न च कुन्ती त्वयाचत ।
*तथैतत्प्रज्ञया तात यथाऽऽचरसि मेधया २२
शौर्यं बलं च सत्यं च पिता तव सदाऽब्रवीत्
माहात्म्यं च महौदार्यं भवतः कुन्त्ययाचत ॥
नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं चोभे मानुषदेवते
पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च २४
दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम् ।
धर्ममेतदधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ॥ २५

७५

एवं कृतपुरोहितो राजा कथं प्रजावृद्ध्या परलोकं जयेदिति पृच्छति—**यथेति** ॥ १ ॥ तत्र प्रजावृद्धिप्रकारमाह-**दानेति** ॥ २ ॥ उत्थानेन नित्योद्योगेन ॥ ३ ॥ परलोकजयप्रकारमाह **यं हीति** ॥६॥ यदधीते ब्राह्मणादिः ॥ ७ ॥ विपक्षे दोषमाह—**यद्राष्ट्र इति** । अकुशलमिति च्छेदः ॥ ८ ॥ नृशंसोऽनृतवाक् च यत्कर्म करोति तस्य कर्मणः सर्वं यत्ततो भूयो वा पापमाप्नोतीत्यन्ये आहुनिश्चयस्त्वर्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अशक्तेन राज्ञा उपजीवितः धनोपजीविनो वाणिजादेः सार्धः ॥१०॥ **नाहमिति**-अत्र राज्ये पुण्यस्य चतुर्थांशः पापस्य त्वर्धं कृत्स्नं वा लभ्यत इति पापाधिक्याद्धर्मो नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ आनृशंस्या परदुःखापहा सा चात्र राजधर्मेषु दस्युवधप्रधानेषु अगुणैव ॥ १८ ॥ घृणा कृपा ॥ १९ ॥ आप्तासि प्राप्स्यासि ॥ २१ ॥ एतद्दानादिकं धर्मं अधर्मं वा धर्म्यमधर्म्यं वाऽस्तु तथापि तत्वतु जन्मनैव त्वं जातोऽसि तथा च 'श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः' इति न्यायेन तव तं विना गतिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ *तवैतां प्राज्ञताम्–पा०

काले धुरि च युक्तानां वहतां भारमाहितम्
सीदतामपि कौन्तेय न कीर्तिरवसीदति २६
समन्ततो विनियतो वहत्यस्खलितो हयः।
निर्दोषः कर्मवचनात्सिद्धिः कर्मण एव सा॥
नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन।
धर्मी गृही वा राजा वा ब्रह्मचारी यथा पुनः
अल्पं हि सारभूयिष्ठं यत्कर्मोदारमेव तत्।
कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पापीयोऽस्त्यकर्मणः॥
यदा कुलीनो धर्मज्ञः प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमम्।
योगक्षेमस्तदा राज्ञः कुशलायैव कल्पते ३०
दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूनृतया गिरा।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः॥
यं हि वैद्याः कुले जाता ह्यवृत्तिभयपीडिताः
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठंति धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः

युधिष्ठिर उवाच।
किं तात परमं स्वर्ग्यं का ततः प्रीतिरुत्तमा
किं ततः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि पश्यसि ३३
भीष्म उवाच।
यस्मिन्भयार्दितः सम्यक्
क्षेमं विन्दत्यपि क्षणम्।
स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं
सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ ३४
त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणां कुरुसत्तम।
भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षासतो जहि
अनु त्वां तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह।
पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिव द्विजाः॥
धृष्टं शूरं प्रहर्तारमनृशंसं जितेन्द्रियम्।
वत्सलं संविभक्तारमुपजीवन्ति तं नराः ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि *
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

युधिष्ठिर उवाच।
स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि।
तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह १
भीष्म उवाच।
विद्यालक्षणसंपन्नाः सर्वत्र समदर्शिनः।
एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः
ऋग्यजुःसामसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः॥
एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ३
जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबन्धवः।
एते शूद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ४
अश्रोत्रियाः सर्व एव
सर्वे चानाहिताग्नयः।
तान् सर्वान् धार्मिको राजा
बलिं विष्टिं च कारयेत्॥ ५
आह्वायका देवलका नाक्षत्रा ग्रामयाजकाः
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ६

समन्तत इति। शिक्षितोऽश्वोऽपि सम्यग्वहति किमुत त्वं मानुष इत्यर्थः ॥२७॥ धर्मी धर्मवानेकान्तविनिपातेन अत्यन्ताभिनिवेशेन धर्मं कश्चिदपि न विचचार सूक्ष्मस्याधर्मस्यापरिहार्यत्वादिति भावः ॥ २८ ॥ अल्पं दुष्टं हिंसामयत्वात्तुच्छमपि बहुजनसुखहेतुत्वात्सारभूयिष्ठं ॥२९॥ ऐश्वर्यं सान्निध्याद्यधिकारम् ॥३०॥ प्रतिगृह्णीयात् वशीकुर्यात् ॥ ३१ ॥ दरिद्रैश्यतर्पणात् भयार्दितत्राणं महान्धर्म इत्याह-**यस्मिन्निति** ॥३४॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

*एकः श्लोकः अधिकः।

७६

स्वकर्मणीति॥१॥ लक्षणानि शमो दमस्तपःशौचमित्यादीनि ॥२॥ जन्मकर्म जन्मोचितकर्म तेन विहीनाः ॥ ४ ॥ बलिं करदानं विष्टिं विना वेतनं राजसेवाम् ॥ ५ ॥ आह्वायकाः धर्माधिकारिणः देवलकाः वेतनेन देवपूजाकर्तारः महापथिकः समुद्रे नौयानेन गच्छन् यद्वा महापथि शुल्कग्राहकः ॥ ६ ॥

ऋत्विक् पुरोहितो मन्त्री दूतो वार्तानुकर्षकः
एते क्षत्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ७
अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातयः ।
एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ८
एतेभ्यो बलिमादद्याद्धीनकोशो महीपतिः ।
ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ ९
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम्
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥
विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथंचन ।
नियम्याः संविभज्याश्च धर्मानुग्रहकारणात्
यस्य स्म विषये राजन्स्तेनो भवति वै द्विजः
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः१२
अवृत्त्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्स्नातकस्तथा
राजन्स राज्ञा भर्तव्य इति वेदविदो विदुः१३
स चेन्नोपरिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप ।
ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात्सबांधवः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि*
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

* * *

७७

युधिष्ठिर उवाच ।
केषां प्रभवते राजा वित्तस्य भरतर्षभ ।
कया च वृत्त्या वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
भीष्म उवाच ।
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकं
ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥
विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथञ्चन
इति राज्ञां पुरावृत्तमभिजल्पन्ति साधवः ॥
यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते किल्बिषं नृप ॥
अभिशस्तमिवात्मानं मन्यन्ते येन कर्मणा ।
तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपालयन् ॥ ५
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं कैकेयराजेन ह्रियमाणेन रक्षसा ॥ ६
कैकयानामधिपतिं रक्षो जग्राह दारुणम् ।
स्वाध्यायेनान्वितं राजन्नरण्ये संशितव्रतम् ॥
राजोवाच ।
न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।
नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः
न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रती नाप्यसोमपः ।
नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः
नानाप्रदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विषये मम।
नाधीते नाव्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः॥
अधीयन्तेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च
ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्सु कर्मस्ववस्थिताः॥ ११
पूजिताः संविभक्ताश्च मृदवः सत्यवादिनः ।
ब्राह्मणा मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः ॥

न याचन्ति प्रयच्छन्ति सत्यधर्मविशारदाः ।
नाध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति न ॥
ब्राह्मणान्परिरक्षन्ति संग्रामेष्वपलायिनः ।
क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः॥

कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यमुपजीवन्त्यमायया ।
अप्रमत्ताः क्रियावन्तः सुव्रताः सत्यवादिनः
संविभागं दमं शौचं सौहृदं च व्यपाश्रिताः
मम वैश्याः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः
त्रीन्वर्णानुपजीवन्ति यथावदनसूयकाः ।
मम शूद्राः स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः॥

कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
संविभक्ताऽस्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ *त्रयोदश श्लोका अधिकाः ।

७७

केषामिति ॥ १ ॥ येन ब्राह्मणानामपालनेन ॥५॥ मामकान्तरमाविशः मदीयाभ्यन्तरं त्वमाविष्टवान् कुत इति शेषः ॥ ८ ॥ अविद्वानिति च्छेदः ॥ ९ ॥ न याचन्तीति प्रतिग्रहादिर्जीविकोपायान्निवृत्ताः ॥१३॥

कुलदेशादिधर्माणां प्रथितानां यथाविधि ।
अव्युच्छेत्ताऽस्मि सर्वेषां मामकान्तरमाविशः
तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः
संविभक्ताश्च सत्कृत्य मामकान्तरमाविशः ॥
नासंविभज्य भोक्तास्मि नाविशामि परस्त्रियं
स्वतन्त्रो जातु न क्रीडे मामकान्तरमाविशः
नाब्रह्मचारी भिक्षावान्भिक्षुर्वाऽब्रह्मचर्यवान्
अनृत्विजा हुतं नास्ति मामकान्तरमाविशः॥
नावजानाम्यहं वैद्यान्न वृद्धान्न तपस्विनः ।
राष्ट्रे स्वपति जागर्मि मामकान्तरमाविशः ॥
आत्मविज्ञानसंपन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित् ।
स्वामी सर्वस्य राष्ट्रस्य धीमान्मम पुरोहितः
दानेन विद्यामभिवाञ्छयामि
सत्येनार्थं ब्राह्मणानां च गुप्त्या ।
शुश्रूषया चापि गुरूनुपैमि
न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २५
न मे राष्ट्रे विधवा ब्रह्मबन्धु-
र्न ब्राह्मणः कितवो नोत चोरः ।
अयाज्ययाजी न च पापकर्मा
न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥ २६
न मे शस्त्रैरनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
धर्मार्थं युध्यमानस्य मामकान्तरमाविशः ॥
गोब्राह्मणेभ्यो यज्ञेभ्यो नित्यं स्वस्त्ययनं मम
आशासते जना राष्ट्रे मामकान्तरमाविशः॥*

राक्षस उवाच ।

यस्मात्सर्वास्ववस्थासु धर्ममेवान्ववेक्षसे ।
तस्मात्प्राप्नुहि कैकेय गृहं स्वस्ति व्रजाम्यहम्
येषां गोब्राह्मणं रक्ष्यं प्रजा रक्ष्याश्च कैकय ।
न रक्षोभ्यो भयं तेषां कुत एव तु पावकात्
येषां पुरोगमा विप्रा
येषां ब्रह्मपरं बलम् ।
अतिथिप्रियास्तथा पौरा-
स्ते वै स्वर्गजितो नृपाः ॥ ३१

भीष्म उवाच ।

तस्माद्द्विजातीन् रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः
आशीरेषां भवेद्राजन् राज्ञां सम्यक्प्रवर्तताम्
तस्माद्राज्ञा विशेषेण विकर्मस्था द्विजातयः ।
नियम्याः संविभज्याश्च तदनुग्रहकारणात् ॥
एवं यो वर्तते राजा पौरजानपदेष्विह ।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कैकेयोपाख्याने *
सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

युधिष्ठिर उवाच ।

व्याख्याता राजधर्मेण वृत्तिरापत्सु भारत
कथं स्विद्वैश्यधर्मेण संजीवेद्ब्राह्मणो न वा ॥१

भीष्म उवाच ।

अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्तयेत् ।
कृषिगोरक्ष्यमास्थाय व्यसने वृत्तिसंक्षये ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

कानि पण्यानि विक्रीय स्वर्गलोकान्न हीयते
ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण वर्तयन्भरतर्षभ ॥ ३

भीष्म उवाच ।

सुरा लवणमित्येव तिलान्केसारिणः पशून्
वृषभान्मधुमांसं च कृतान्नं च युधिष्ठिर ॥ ४

स्वपति स्वापं कुर्वति सति ॥ २३ ॥ वांछयामि वाञ्छामि ॥२५॥ अध्यायतात्पर्यं संगृह्णाति-येषामिति ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

* मा ममान्तरमाविशः-पा० * अष्टौ श्लोका आधिकाः ।

७८

व्याख्याता ब्राह्मणस्येति शेषः । राजधर्मेणेति । शस्त्रधारणादिना वृत्तिर्जीविका । आपदि विकर्मस्थोऽपि ब्राह्मणादिर्न राज्ञः पापाय भवतीति भावः ॥ १ ॥ वर्तयेद्ब्राह्मणः ॥ २ ॥ केसारिणः अश्वान् पशून्गोजाविमहिषादीन् । कृतान्नं पक्वमन्नम् ॥ ४ ॥

सर्वास्ववस्थास्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ।
एतेषां विक्रयात्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥५
अजोऽग्निर्वरुणो मेषःसूर्योऽश्वः पृथिवी विराट्
धेनुर्यज्ञश्च सोमश्च न विक्रेयाः कथञ्चन ॥ ६
पक्केनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
निमयेत्पक्कमामेन भोजनार्थाय भारत ॥ ७
वयं सिद्धमशिष्यामो भवान्साधयतामिदम् ।
एवं संवीक्ष्य निमयन्नाधर्मोऽस्ति कथञ्चन ॥८
अत्र ते वर्तयिष्यामि पुराधर्मः सनातनः ।
व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ९
भवतेऽहं ददानीदं भवानेतत्प्रयच्छतु ।
रुचितो वर्तते धर्मो न बलात्संप्रवर्तते ॥ १०
इत्येवं संप्रवर्तन्ते व्यवहाराः पुरातनाः ।
ऋषीणामितरेषां च साधु चैतदसंशयम् ॥११

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः ।
व्युत्क्रामंति स्वधर्मेभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलम्
राजा त्राता तु लोकस्य कथं च स्यात्परायणं
एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण नराधिप ॥ १३

भीष्म उवाच ।

दानेन तपसा यज्ञैरद्रोहेण दमेन च ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरात्मनः ॥
तेषां ये वेदबलिनस्तेऽभ्युत्थाय समन्ततः ।
राज्ञो बलं वर्धयेयुर्महेन्द्रस्येव देवताः ॥ १०
राज्ञोऽपि क्षीयमाणस्य ब्रह्मैवाहुः परायणम् ।
तस्माद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता ॥ १६
यदा भुवि जयी राजा क्षेमं राष्ट्रेऽभिसंदधेत्
तदा वर्णा यथाधर्मं निविशेयुः कथञ्चन ॥
उन्मर्यादे प्रवृत्ते तु दस्युभिः संकरे कृते ।
सर्वे वर्णा न दुष्येयुः शस्त्रवन्तो युधिष्ठिर ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ चेत्सर्वतः क्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणं प्रति ।
कस्तस्य ब्राह्मणस्त्राता को धर्मः किं परायणम्

भीष्म उवाच ।

तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च ।
अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत्
क्षत्रियस्यातिवृत्तस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः ।
ब्रह्मैव संनियंतृ स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम्
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥
यदा छिनत्त्ययोश्मानमग्निश्चापोभिगच्छति ।
क्षत्रं च ब्राह्मणं द्वेष्टि तदा नश्यन्ति ते त्रयः॥ ३
तस्माद्ब्रह्माणि शाम्यन्ति क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।
समुदीर्णान्यजेयानि तेजांसि च बलानि च ॥
ब्रह्मवीर्ये मृदुभूते क्षत्रवीर्ये च दुर्बले ।
दुष्टेषु सर्ववर्णेषु ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ॥ २५
ये तत्र युद्धं कुर्वंति त्यक्त्वा जीवितमात्मनः
ब्राह्मणान्परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ॥ २६
मनस्विनो मन्युमन्तः पुण्यश्लोका भवन्ति ते ।
ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ २७
अतिस्विष्टमधीतानां लोकानतितपस्विनाम् ।
अनाशनाग्न्योर्विशतां शूरा यांति परां गतिं
ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु शस्त्रं गृह्णन्न दुष्यति ।
एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यं धर्मं विदुर्जनाः ॥
तेभ्यो नमश्च भद्रं च ये शरीराणि जुह्वते ।
ब्रह्मद्विषो नियच्छंतस्तेषां नोऽस्तु सलोकता
ब्रह्मलोकाजितः स्वर्ग्यान्वीरांस्तान्मनुरब्रवीत
यथाश्वमेधावभृथे स्नाताः पूता भवन्त्युत ।
दुष्कृतस्य प्रणाशेन ततः शस्त्रहता रणे ॥ ३१

अजादीनां विक्रयेऽग्न्यादयो देवता एव विक्रीतास्ततश्चायज्ञियो भवतीत्यर्थः । **विराट्**—अन्नमिति प्राञ्चः । अन्नविक्रयात्पृथिवीविक्रयपापं भवतीति तेषामाशयः । पृथिवीविक्रयात्सर्वदेवतासमष्टिरूपो विराडेव विक्रीतस्तेन तदसंबन्धाद्वेदादिरहितो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ पक्केनामस्य विनिमये पक्कदो दुष्यति न त्वामद इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इदमप्यपवदति-**वयमिति** ॥ ८ ॥ **भवतेऽहमिति** । रुचितः सर्वेऽपि विनिमया युक्ताः न तु लाभलोभ इत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रजाः वैश्यशूद्रान्त्यजाः ॥ १२ ॥ क्षीणबलो राजा कथमन्यांस्त्रायेतेत्याह द्वाभ्यां-**दानेनेति** ॥ १४ ॥ यदि ताः स्पर्धेरन् तर्हि राजा ब्राह्मणानेवाश्रित्य प्रजा वशीकुर्यादित्याह द्वाभ्यां-**राज्ञोऽपीति** ॥ १६ ॥ कालविशेषे सर्वेषामपि शस्त्रधारणं युक्तमित्याह-**उन्मर्यादे इति** ॥ १८ ॥ ब्राह्मणान् द्विषतः क्षत्रियस्य ब्रह्मैव परायणमिति प्रश्नपूर्वकमाह—**अथेत्यादिना** ॥ १९ ॥ नियन्तव्यं क्षत्रं ब्राह्मणेनेति शेषः ॥ २० ॥ सर्वैर्वर्णैर्ब्रह्मक्षत्रयोरभिभवे ब्राह्मणार्थं क्षत्रेण मर्तव्यमेवेत्याह-**ब्रह्मेत्यादिना** ॥२५॥ **अतीति**। यज्ञाध्ययनतपोयुक्तानां अनशनाग्निप्रवेशकारिणामप्यपेक्षया ब्राह्मणार्थं म्रियमाण उत्कृष्टान् लोकानाप्नोतीत्यर्थ. ॥ २८ ॥ एवं युद्धधर्मेण ॥२९॥ नोऽस्माकमस्तु ॥३०॥**यथेति** ततस्तथा ॥३१॥ **भवतीति** । धर्माधर्मौ

भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्मावुभावपि।
कारणाद्देशकालस्य देशकालः स तादृशः॥
मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमम्।
धर्म्याः पापानि कुर्वाणा गच्छंति परमां गतिं
ब्राह्मणास्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन्न दुष्यति।
आत्मत्राणे वर्णदोषे दुर्दम्यनियमेषु च॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच।

अभ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थे वर्णसंकरे।
संप्रमूढेषु क्षत्रेषु यद्यन्योभिभवेद्बली॥ ३५
ब्राह्मणे यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम
दस्युभ्योऽथ प्रजा रक्षेद्दण्डं धर्मेण धारयन्॥
कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात्स वार्यो वा भवेन्न वा
तस्माच्छस्त्रं ग्रहीतव्यमन्यत्र क्षत्रबन्धुतः॥३७

भीष्म उवाच।

अपारे यो भवेत्पारमप्लवे यः प्लवो भवेत्।
शूद्रो वा यदि वाऽप्यन्यः सर्वथा मानमर्हति
यमाश्रित्य नरा राजन्वर्तयेयुर्यथासुखम्।
अनाथाः परिकाल्यंतो दस्युभिः परिपीडिताः
तमेव पूजयेयुस्ते प्रीत्या स्वामिव बान्धवम्।
अभीरभीक्ष्णं कौरव्य कर्ता सन्मानमर्हति॥
किं तैयऽनडुहो नोह्याः
किं धेन्वा वाऽप्यदुग्धया।
वन्ध्यया भार्यया कोऽर्थः
कोऽर्थो राज्ञाऽप्यरक्षता॥ ४१
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः।
यथा ह्यनर्थः षण्ढो वा पार्थ क्षेत्रं यथोषरम्
एवं विप्रोऽनधीयानो राजा यश्च न रक्षिता
मेघो न वर्षते यश्च सर्वथा ते निरर्थकाः ४३
नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्तयेत्।
स एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ४४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७८॥

७९

युधिष्ठिर उवाच।

कसमुत्थाः कथंशीला
ऋत्विजः स्युः पितामह।
कथंविधाश्च राजेन्द्र
तद्ब्रूहि वदतां वरः॥ १

भीष्म उवाच।

प्रतिकर्म पराचार ऋत्विजां स्म विधीयते।
छन्दः सामादि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च
ये त्वेकमतयो नित्यं वीराणां प्रतिवादिनः।
परस्परस्य सुहृदः समन्तात्समदर्शिनः॥ ३

क्रमादधर्मो धर्मश्च भवतः कारणविशेषात्॥ ३२॥ मैत्राः उत्तंकपराशरादयः क्रूराणि सर्पराक्षससत्रादीनि। धर्म्याः धर्मादनपेताः क्षत्रियाः **पापानि** परराष्ट्रावमर्दादीनि। अधर्मस्य धर्मत्वे उदाहरणद्वयमुक्तम् इदमेव अहिंसाख्यधर्माश्रये धर्मरूपमपि भवतीति ज्ञेयम्॥ ३३॥ वर्णदोषे क्षत्रियादिवृत्त्यवगाहिषु सत्सु॥ ३४॥ दस्यूदये सति क्षत्रार्थे प्रजापालननिमित्तं लोकेषु मूढेषु वर्णसंकरेऽन्योन्यं दारहरणादौ प्रवृत्ते सति यदि अन्योऽक्षत्रियो बली दस्यून् अभिभवेत् प्रजाश्च दस्युभ्यो रक्षेत्तर्हि स राजा कार्यं कुर्यान्न वा आर्यः स्वामी च भवेन्न वा आद्ये अक्षत्रियाऽपि मान्यः स्यात् अन्त्ये सर्वनाश इत्याह त्रिभिः-**अभ्युत्थित इति** ३५ आद्यमेव पक्षमुपादत्ते-**अपार इत्यादिना**॥३८॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः॥७८॥

७९

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानां सप्तानां राज्यप्रकृतीनां मध्ये स्वामिरूपा प्रकृतिः ऋत्विक्पुरोहितनृपभेदेन त्रिविधा। तत्राभ्यर्हितत्वात् प्रथमं पुरोहितस्ततः शेषित्वाद्राजा च निरूपित इदानीं ऋत्विजो निरूपयति-**केत्यादिना**। कसमुत्थाः कस्मिन्निमित्त उदिताः किमेषां कर्तव्यं कर्मेत्यर्थः॥ १॥ **प्रतीति**। यथा योगशास्त्रे मैत्र्यादिभिश्चित्तप्रसादनाख्यं प्रतिकर्म विधीयते एवं राज्ञां शान्तिकपौष्टिकादिकर्म प्रयोगशुद्ध्याख्यं प्रतिकर्म ऋत्विग्भिः कर्तव्यम्। तत्र पराचारः अत्यन्ताभियोगेनाचरणं ऋत्विजां विधीयते कीदृशानां छन्दो ऋचः साम आदिपदार्थो यजुः श्रुतं मीमांसा तानि विज्ञाय स्थितानामिति शेषः॥२॥ एवं कसमुत्था इत्यस्योत्तरमुक्त्वा **किंशीला** इत्यस्योत्तरमाह-**ये त्विति**॥३

अनृशंसाः सत्यवाक्या अकुसीदा अथर्जवः ।
अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः
धीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामविहिंसकः ।
अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः ५
अहिंसको ज्ञानतृप्तः स ब्रह्मासनमर्हति ।
एते महर्त्विजस्तात सर्वे मान्या यथार्हतः ६

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते ।
इदं देयमिदं देयं न क्वचिद्व्यवतिष्ठते ॥ ७
नेदं प्रतिधनं शास्त्रमापद्धर्मानुशास्त्रतः ।
आज्ञा शास्त्रस्य घोरेयं न शक्तिं समवेक्षते ८
श्रद्धावता च यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किमु श्रद्धा करिष्यति

भीष्म उवाच ।

न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया ।
कश्चिन्महदवाप्नोति मा तेऽभूद्बुद्धिरीदृशी ॥
यज्ञाङ्गं दक्षिणा तात वेदानां परिबृंहणम् ।
न यज्ञा दक्षिणाहीनास्तारयन्ति कथञ्चन ११
शक्तिस्तु पूर्णपात्रेण संमिता न समाऽभवत् ।
अवश्यं तात यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथाविधि १२
सोमो राजा ब्राह्मणाना-
मित्येषा वैदिकी स्थितिः ।
तं च विक्रेतुमिच्छन्ति
न वृथा वृत्तिरिष्यते ॥ १३
तेन क्रीतेन यज्ञेन ततो यज्ञः प्रतायते ।
इत्येवं धर्मतो ध्यातमृषिभिर्धर्मचारिभिः ॥
पुमान्यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यदा भवेत् ।
अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्य न चात्मनः ॥
शरीरवृत्तमास्थाय
इत्येषा श्रूयते श्रुतिः ।
नातिसम्यक् प्रणीतानि
ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १६
तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः ।
तत्ते तपः प्रवक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे शृणु १७
अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा ।
एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् १८
अप्रामाण्यं च वेदानां
शास्त्राणां चाभिलङ्घनम् ।
अव्यवस्था च सर्वत्र
तद्वै नाशनमात्मनः ॥ १९
निबोध दशहोतॄणां
विधानं पार्थ यादृशम् ।
चित्तिः स्रुक्* चित्तमाज्यं च
पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥ २०

कथंविधा इत्यस्याह त्रिभिः-**अनृशंसा इति** ॥ ४ ॥ त्रिभिः श्रुतवृत्तवंशैः शुक्लैः निर्दोषैः ॥ ५ ॥ महर्त्विजो ब्रह्मादयः उपर्त्विजो ब्राह्मणाच्छंस्यादयस्ते यथार्हतः यथायोग्यं मान्याः धनादिना आराधनीयाः ॥ ६ ॥ ऋत्विक्प्रसंगात्तद्दानार्थं दक्षिणां विचारयति-**यदिदमिति**। न क्वचित् व्यवतिष्ठते व्यवस्थां प्राप्नोति अल्पेऽप्यपच्छेदनिमित्त सर्वस्वदक्षिणाविधानादुत्तरक्रतुकलापलोपप्राप्तेः ॥ ७ ॥ ततश्च नेदं शास्त्रं प्रति धनं धनविभागाभिप्रायं अपि तु आपत्कल्पाभिप्रायं द्वादशशतदक्षिणादानासमर्थस्य सर्वस्वदानं विधेयम्। अन्यथा दरिद्रस्य याग एव न घटेतेत्यर्थः ॥८॥ ननु यावतीर्गास्तावन्ति वासांसि चरून्वा दद्यादिति दरिद्रं प्रत्यनुकल्पोऽप्यस्तीति चेन्नेत्याह- **मिथ्येति**। गोः स्थाने चरुमात्रदानं मिथ्याचारस्तदुपेतो यज्ञः श्रद्धयाऽपि न संपूर्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ सर्वस्वदानशास्त्रं दरिद्रपरं कुर्वतो वेदावज्ञा शाठ्यं च भवतीति नेदं शास्त्रतात्पर्यमित्याह-**नेति**। महत्पदम् ॥ १० ॥ **पूर्णपात्रेणेति**। यथा सक्तुप्रस्थस्य दानं अश्वमेधादप्यधिकं तद्वद्दरिद्रस्य पूर्णपात्रं द्वादशशतसममित्यर्थः ॥ १२ ॥ सोमविक्रयादिनाऽप्यर्थं प्रसाध्य यष्टव्यमित्याह द्वाभ्यां--**सोम इति**। वृथा यज्ञादिनिमित्तं विना वृत्तिर्वर्तनं न इष्यते ॥ १३ ॥ तेन सोमविक्रयलब्धेन धनेन क्रीतो यो यज्ञः सोमस्तेन यज्ञः प्रतायते ॥ १४ ॥ न्यायवृत्तः शाठ्यादिरहितः ॥ १५ ॥ **शरीरेति**। देहधारणमात्रं आस्थाय प्रवृत्तानां ब्राह्मणानां प्रणीतानि प्रणीताग्निसाध्यानि यज्ञादीनि नातिसम्यक् हिंसामयत्वान्न शुभं तत् ॥१६॥ किं तर्हि शुभमत आह—**तप इति** ॥१७॥ **अहिंसेति**। तपः अध्ययनं तदर्थानुसन्धानं च। घृणा दया त्रपा वा ॥ १८ ॥ कर्माण्यपि ज्ञानपराण्येवेत्याह-**निबोधेति**। दश होतॄणां चित्तिः स्रुक्चित्तमाज्यम् इत्यादीनां मन्त्राणां चित्तिः साधनं जीवब्रह्मणोरेकीकरणसाधनं योगस्तत्स्थानेऽत्र स्रुक्। होतव्यं द्रव्यं परात्मनि प्रविलापनीयं चित्तं तत्स्थानेऽत्र **आज्यमिति**। यज्ज्ञानं तदेवात्यन्तं पवित्रं न केवलो यज्ञ इत्यर्थः ॥ २० ॥

*(१) चित्तिः स्रुक् (२) चित्तमाज्यम् (३) वाग्वेदिः (४) आधीतं बर्हिः (५) केतो अग्निः (६) विज्ञातमग्निः (७) वाक्पतिर्होता (८) मन उपवक्ता, (९) प्राणो हविः (१०) सामाध्वर्युः । इति दश होतारः । तै० आर०

सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्। एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥२१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

* * *

८०

युधिष्ठिर उवाच।

यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम्।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्ञा पितामह ॥ १
किंशीलः किंसमाचारो
राज्ञोऽथ सचिवो भवेत्।
कीदृशे विश्वसेद्राजा
कीदृशे न च विश्वसेत् ॥ २

भीष्म उवाच।

चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन्भवन्त्युत
सहार्थो भजमानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा ॥ ३
धर्मात्मा पञ्चमश्चापि
मित्रं नैकस्य न द्वयोः।
यतो धर्मस्ततो वा स्या-
द्धर्मस्थो वा ततो भवेत ॥ ४
यस्तस्यार्थो न रोचेत न तं तस्य प्रकाशयेत्।
धर्माधर्मेण राजानश्चरन्ति विजिगीषवः ५
चतुर्णां मध्यमौ श्रेष्ठौ नित्यं शंक्यौ तथाऽपरौ
सर्वे नित्यं शङ्कितव्याः प्रत्यक्षं कार्यमात्मनः
न हि राज्ञा प्रमादो वै कर्तव्यो मित्ररक्षणे।
प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत
असाधुः साधुतामेति साधुर्भवति दारुणः।
अरिश्च मित्रं भवति मित्रं चापि प्रदुष्यति ८
अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन्को जातु विश्वसेत्
तस्मात्प्रधानं यत्कार्यं प्रत्यक्षं तत्समाचरेत् ९
एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः
अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना च विशिष्यते ॥
अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन् हि विपद्यते
यस्मिन्करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति
तस्माद्विश्वसितव्यं च शङ्कितव्यं च केषुचित्
एषा नीतिगतिस्तात लक्ष्या चैव सनातनी ॥
यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमं स्पृशेत्।
नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममित्रं तद्विदुर्बुधाः १३

जिह्मं शाठ्यम् आर्जवं अवक्रत्वम् ॥ २१ ॥ इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

एवं स्वामिसंपदं विविच्यामात्यसंपदं विविनक्ति—**यदपीत्यादिना** ॥ १ ॥ यज्ञवत् राज्यमपि एकाकिना कर्तुमशक्यमतः ऋत्विजामिव सचिवानामपि परीक्षाऽवश्यं कर्तव्येत्यर्थः ॥२॥ उत्तरमाह—**चतुर्विधानीति**। सहार्थः अयं शत्रुरुभाभ्यामुन्मूलनीय। अस्य राज्यं उभाभ्यां विभज्य ग्राह्यमिति पणपूर्व कृतः। भजमानः पितृपैतामहक्रमागतः। सहजः मातृपक्षीयादिः। कृत्रिमो धनादिना आवर्जितः ॥३॥ **नैकस्येति** पक्षपातशून्यः। न द्वयोरित्युभयवेतनत्वेन कपटकारी। यः प्रार्थितोऽपि धर्मपक्षपाती भवति तस्य उदासीनत्वे तु यो धर्मस्थः स तं आश्रयेदित्यर्थः ॥ ४॥ अर्थो धर्मापेतत्वात्स्वयमपि सोऽर्थस्त्याज्य इत्याशंक्याह-**धर्मेति**। केवलेन धर्मेण जिगीषवो न सिद्ध्यन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ मध्यमौ भजमानसहजौ। अपरौ सहार्थकृत्रिमौ। आद्यः फलप्राप्तिकाले बलवांश्चेत्सर्वमपाजिहीर्षतीति शंक्य एव। कृत्रिमो विशेषधनलाभात्परकीयो भविष्यतीति सोऽपि शंक्य एव। सर्वे पञ्चापि प्रत्यक्षं कार्यमुद्दिश्य मंत्रितमपि दुष्टामात्यनिग्रहादिकं कार्यं पञ्चानामपि समक्षं न कुर्यादित्यर्थः ॥६॥ **नहीति**। कुमित्रं सर्वथा हन्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यस्मात् नृणां चलचित्तत्वाद्विपर्यासो मित्रादीनां दृश्यते तस्मात्क्वचिदपि विश्वासमकृत्वा कोशदुर्गादिसंख्यारक्षणं स्वप्रत्यक्षमेव कुर्याद्राजेत्याह द्वाभ्यां--**असाधुरिति** ॥ ८ ॥ अत्यन्तं विश्वासाविश्वासावपि विरुद्धावित्याह त्रिभिः-**एकान्तेनेति** ॥१०॥ अविश्वासस्थानान्याह-**यमिति**। मयि मृतेऽयं राजा भविष्यतीति य मन्यते प्रतिवंशी भ्राता वा पुत्रो वाऽस्तु तस्माच्छंकितव्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ।
न तत्रानिच्छतस्तस्य भिद्येरन्सर्वसेतवः १४
तथैवात्युदकाद्भीतस्तस्य भेदनमिच्छति ।
यमेवं लक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् १५
यस्तु वृद्ध्या न तृप्येत क्षये दीनतरो भवेत् ।
एतदुत्तमामित्रस्य निमित्तमिति चक्षते ॥ १६
यन्मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति ।
तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा
तं शक्त्या वर्धमानश्च सर्वतः परिबृंहयेत् ।
नित्यं क्षताद्वारयति यो धर्मेष्वपि कर्मसु १८
क्षताद्भीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम् ।
ये तस्य क्षतमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः
व्यसनान्नित्यभीतो यः
समृद्ध्या यो न दुष्यति ।
यत्स्यादेवंविधं मित्रं
तदात्मसममुच्यते ॥ २०
रूप-वर्ण-स्वरोपेतस्तितिक्षुरनसूयकः ।
कुलीनः कुलसंपन्नः स तस्मात्प्रत्यनन्तरः २१
मेधावी स्मृतिमान्दक्षः
प्रकृत्या चानृशंस्यवान् ।
यो मानितोऽमानितो वा
न च दुष्येत्कदाचन ॥ २२
ऋत्विग्वा यदि वाऽऽचार्यः
सखा वाऽत्यन्तसंस्तुतः ।
गृहे वसेदमात्यस्ते
स स्यात्परमपूजितः ॥ २३
स ते विद्यात्परं मन्त्रं प्रकृतिं चार्थधर्मयोः ।
विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा २४
नैव द्वौ न त्रयः कार्या न मृष्येरन् परस्परम्
एकार्थे ह्येव भूतानां भेदो भवति सर्वदा २५
कीर्तिप्रधानो यस्तु स्या-
द्यश्च स्यात्समये स्थितः ।
समर्थान् यश्च न द्वेष्टि
नानर्थान्कुरुते च यः ॥ २६
यो न कामाद्भयाल्लोभात्
क्रोधाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ।
दक्षः पर्याप्तवचनः
स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २७
कुलीनः शीलसंपन्नस्तितिक्षुरविकत्थनः ।
शूरश्चार्यश्च विद्वांश्च प्रतिपत्तिविशारदः २८
एते ह्यमात्याः कर्तव्याः सर्वकर्मस्ववस्थिताः
पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः स्वनुष्ठिताः
कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेषु कर्मसु ।
युक्ता महत्सु कार्येषु श्रेयांस्युत्थापयन्त्युत ॥
एते कर्माणि कुर्वन्ति स्पर्धमाना मिथः सदा
अनुतिष्ठन्ति चैवार्थमाचक्षाणाः परस्परम् ॥

अमित्रस्य लक्षणान्तरमाह—**यस्येति** द्वाभ्याम् । यथा महातटाकसेतुसमीपे यस्य क्षेत्रं स चेत्सेतुं रक्षति तर्हि ततोऽर्वाचीनानि क्षेत्राणि समोदकानि सम्यक्फलन्ति । स चेत्सेतुं भिनत्ति तदातिजलप्रवाहात्क्षेत्राणामुपघातो भवति । एवं महति शत्रौ सीमान्तपालः सम्यक्सीमां पालयति तदा परराष्ट्रादुत्तमपण्यागमेन स्वराष्ट्रं सुखभाक् भवति । स चेत्सीमां भिनत्ति तदा स्वं राज्यं विपक्षप्रवेशान्नश्यति । तत्र यस्मात्सीमान्तपालाद्भयं संभावितं स शत्रुरिति ज्ञेयम् । यदर्धानौ शत्रुप्रकोपौ सोऽन्तपालोऽप्यविश्वसनीय इत्यर्थः । अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ १४ ॥ मित्रलक्षणमाह–**यस्त्विति** । वृद्धया न तृप्येत एतदुक्तमिति च पाठान्तरे इदमेवामित्रलक्षणम् । अदीनेति च च्छेदः ॥ १६ ॥ यत् मित्रं वर्तृ ॥ १७ ॥ **स इति** । तत्रार्थप्रकृतिर्धर्मप्रकृतिरर्थधर्मप्रकृतिश्चेति त्रेधा प्रकृतिस्ताम् । तत्राद्या–

‘कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुंजरबन्धनम् ।
खन्याकरकरादानं शून्यानां च निवेशनम् ।
अष्टौ सन्धानकर्माणि प्रयुक्तानि मनीषिभिः’

इति । **संधानं** अर्थप्राप्तिः तथा–

‘दुर्गाध्यक्षो बलाध्यक्षो धर्माध्यक्षश्चमूपतिः ।
पुरोधा वैद्यदैवज्ञौ **सप्त** प्रकृतयस्त्विमाः’

इति । तत्र धर्माध्यक्षो धर्मप्रकृतिः । अन्ये अर्थधर्मप्रकृतय इति विवेकः ॥ २४ ॥ एकार्थे एकस्मिन्प्रयोजने एक एवाध्यक्षः कार्यश्चारैस्तु तद्गुणदोषान्संकलयेन्न तु एकार्थे द्वावध्यक्षौ कार्यावित्याह—**एकार्थे इति** ॥ २५ ॥ समये नीतिमर्यादायाम् ॥ २६ ॥ प्रत्यनन्तरः प्रतिनिधिः प्रधान इति यावत् ॥ २७ ॥ प्रतिपत्तिविशारद. कार्याकार्यविवेककुशलः ॥ २८ ॥ स्वनुष्ठिताः सुष्ठु अनुष्ठितं वर्तव्यं येषां ते ॥ २९ ॥ कृत्स्नं अप्रतिकञ्चुकं यथा स्यात्तथा विनिक्षिप्ता अधिकृताः प्रतिरूपेषु अनुरूपेषु कर्मसु आयव्ययसंकलनादिषु कार्येषु पराभिभवादिषु ॥ ३० ॥

ज्ञातिभ्यश्चैव बुद्ध्येथा मृत्योरिव भयं सदा।
उपराजेव राजर्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ३२
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः
नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनन्दति ॥
अज्ञातिनोऽपि न सुखा नावज्ञेयास्ततः परम्
अज्ञातिमन्तं पुरुषं परे चाभिभवन्त्युत ॥ ३४
निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम्।
नान्यो निकारं सहते ज्ञातिर्ज्ञातेः कथञ्चन ॥
आत्मानमेव जानाति निकृतं बान्धवैरपि।
तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं चैव लक्ष्यते ३६
नाज्ञातिरनुगृह्णाति न चाज्ञातिर्नमस्यति।
उभयं ज्ञातिवर्गेषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥३७
संमानयेत्पूजयेच्च वाचा नित्यं च कर्मणा।
कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत्॥
विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा।
न हि दोषो गुणो वेति निरूप्यस्तेषु दृश्यते
अस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः।
अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि
य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबन्धिमण्डले।
मित्रेष्वमित्रे मध्यस्थे चिरं यशसि तिष्ठति॥४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

युधिष्ठिर उवाच।

एवमग्राह्यके तस्मिन् ज्ञातिसम्बन्धिमण्डले
मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते

भीष्म उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
संवादं वासुदेवस्य सुरर्षेर्नारदस्य च ॥ २

वासुदेव उवाच।

नासुहृत्परमं मन्त्रं
नारदार्हति वेदितुम्।
अपण्डितो वाऽपि सुहृत-
पण्डितो वाऽप्यनात्मवान् ॥ ३
स ते सौहृदमास्थाय किञ्चिद्वक्ष्यामि नारद
कृत्स्नां बुद्धिबलं प्रेक्ष्य संपृच्छे त्रिदिवंगम ॥ ४
दास्यमैश्वर्यवादेन
ज्ञातीनां न करोम्यहम्।
अर्धं भोक्ताऽस्मि भोगानां
वाग्दुरुक्तानि च क्षमे ॥ ५
अरणीमग्निकामो वा मथ्नाति हृदयं मम।
वाचा दुरुक्तं देवर्षे तन्मे दहति नित्यदा ॥ ६
बलं संकर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे।
रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद
अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुरुत्सहाः।
नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्धकवृष्णयः ॥८
यस्य न स्युर्न वै स स्या-
द्यस्य स्युः कृत्स्नमेव तत्।
द्वाभ्यां निवारितो नित्यं
वृणोम्येकतरं न च ॥ ९

उपराजा समीपवर्ती सामन्तः ॥ ३२ ॥ निकृतस्य लंघितस्य नान्यः परायणं कथं च कथमपि न सहते इत्यन्वयः ३५॥ बान्धवैः सम्बन्धिभिर्निकृते कस्मिंश्चित्पुरुषे तज्ज्ञातिः कृत्स्ना आत्मानमेव निकृतं जानाति तेषु ज्ञातिषु यथोक्तम् ' परस्परविरोधे हि वयं पञ्च च ते शतम् ॥ अन्यैः सह विरोधे तु वयं पञ्चोत्तरं शतम्' इति ॥३६॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनप० नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः॥८०॥

८१

एवमिति। अग्राह्यके वशीकर्तुमशक्ये द्वयोरन्योन्यं स्पर्धमानयोरेकस्यादरे इतरस्य कोपोत्पत्तेरवश्यं मित्रमप्यमित्रतां याति अतः सर्वेषां भावश्चित्तं कथं विभाव्यते वशीक्रियते इति प्रश्नः ॥१॥ दास्यमेवाह-अर्धमिति। अर्जितस्यार्धं ज्ञातिभ्यो देयं तद्दुरुक्तानि च क्षन्तव्यानीत्येवं ज्ञातिदास्यम् ॥ ५ ॥ वाशब्द इवार्थः। वाचा दुरुक्तं आहुकस्नेहात्कृष्णो मां द्वेष्टीति अक्रूरदुरुक्तम् अक्रूरस्नेहात्कृष्णो मां द्वेष्टीत्याहुकदुरुक्तम् ॥ ६ ॥ असहायः आहुकाक्रूरयोः सांत्वने इति शेषः ॥ ७ ॥ ते यस्य पक्षे न स्युः स न स्यात् नश्येदेव। यस्य पक्षे ते स्युस्तत्कुलं कृत्स्नमेव पुरुषार्थं लभते ईदृशा अपि मम साहाय्यं न कुर्वन्तीति भावः। द्वाभ्यां आहुकाक्रूराभ्यां निवारितः निरस्तः सन् एकतरं न वृणोमि इतरस्य कोपो माभूदिति ॥ ९ ॥

स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किं नु दुःखतरं ततः
यस्य चापि न तौ स्यातां किं नु दुःखतरं ततः
सोऽहं कितव मातेव द्वयोरपि महामते ।
एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्यापराजयम् ॥
ममैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा ।
वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्तथा ॥

नारद उवाच ।

आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यंतराश्च ह
प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वकृता यदि वाऽन्यतः॥
सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत्कृच्छ्रा स्वकर्मजा ।
अक्रूरभोजप्रभवा सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ १४
अर्थहेतोर्हि कामाद्वा वाचा बीभत्सयाऽपि वा
आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥
कृतमूलमिदानीं तज्ज्ञातिशब्दं सहायवान् ।
न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ॥१६
बभ्रूग्रसेनयो राज्यं नातुं शक्यं कथञ्चन ।
ज्ञातिभेदभयात्कृष्ण त्वया चापि विशेषतः
तच्च सिध्येत्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
महाक्षयं व्ययो वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत्
अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ।
जिह्वामुद्धर सर्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च ॥

वासुदेव उवाच ।

अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथम् ।
येनैषामुद्धरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च॥ २०

नारद उवाच ।

शक्त्याऽन्नदानं सततं तितिक्षार्जवमार्दवम्॥
यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥ २१
ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि लघूनि च
गिरा त्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ॥
नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् ।
महतीं धुरमाधत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥ २३
सर्व एव गुरुं भारमनड्वान्वहते समे ।
दुर्गे प्रतीकः सुगवां भारं वहति दुर्वहम् ॥
भेदाद्विनाशः संघानां संघमुख्योऽसि केशव ।
यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु
नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां
नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात्
नान्यत्र धनसंत्यागा-
द्गणः प्राज्ञेऽवतिष्ठते ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं सदा ।
ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु
आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो
षाड्गुण्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा
यादवाः कुकुरा भोजाः सर्वे चान्धकवृष्णयः
त्वय्यासक्ता महाबाहो लोका लोकेश्वराश्च ये
उपासन्ते हि त्वद्बुद्धिमृषयश्चापि माधव ।
त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीये त्वं गतागतम् ।
त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठ मेधन्ते यादवाः सुखं ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वासुदेवनारदसंवादो नामैकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्वयोर्महिषयोरिव युध्यतोर्वारणे मध्यस्थस्य मम महद्दुःखं तथा द्वयोः सुहृदोस्त्यागेऽपीत्याह-**स्यातामिति**॥१०॥ द्वयोः कितवयोर्द्यूतकारिणोरेका मातेव ॥ ११ ॥ अन्यतः बाह्याः आपदः स्वकृताः ज्ञातिकृताः अभ्यन्तरा आपदः ॥१३॥ एते संकर्षणादयः तदन्वया अक्रूरान्वयाः ॥१४॥ तत्र **हेतुरर्थेति**। तत्स्नेहप्रभवा इयं तवापदिति सार्धः स्वकर्मजेत्युक्तं तद्विवृणोति-**आत्मनेति** सार्धेन । अन्यत्र आहुके ॥१५॥तत् ऐश्वर्यं कृतमूलं यतो ज्ञातिशब्दं ज्ञातित्वादनुच्छेदनीयं हे सहायवन् अत एव पुनरादातुं न शक्यमित्याह-**नेति** ॥ १६ ॥ तत्र हेतुः-**ज्ञातीति**। **त्वयेति** महतां दत्तापहारो नाचितः 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्' इति न्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥ तच्च राज्यस्य पुनरादानं च ॥ १८ ॥ जिह्वामुद्धर तेषां मूकीभावं सम्पादय येन कलहोदयो न स्यात् ॥१९॥ परिमार्जनं दोषापनयनं तितिक्षार्जवमार्दवैः कार्यम् । अनुमार्जनं प्रीतिगुणाधानम् यथार्हपूजनादित्यर्थः ॥ २१ ॥ हृदयं क्रूरनिश्चयम् मनांसि कुसंकल्पजालानि ॥ २२ ॥ अनात्मा अजितचित्तः उरसा अंगीकृत्य क्षमया वहस्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

भीष्म उवाच ।

एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत ।
यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः सदा नरः ॥
ह्रियमाणममात्येन भृत्यो वा यदि वा भृतः
यो राजकोशं नश्यन्तमाचक्षीत युधिष्ठिर ॥
श्रोतव्यमस्य च रहो रक्ष्यश्चामात्यतो भवेत्
अमात्या ह्यपहर्तारो भूयिष्ठं घ्नन्ति भारत ।
राजकोशस्य गोप्तारं राजकोशविलोपकाः ।
समेत्य सर्वे वाधन्ते स विनश्यत्यरक्षितः ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मुनिः कालकवृक्षीयः कौसल्यं यदुवाच ह ॥
कोसलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम् ।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥
स काकं पञ्जरे बद्ध्वा विषयं क्षेमदर्शिनः ।
सर्वं पर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थी पुनः पुनः ॥ ७
अधीध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः
अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ॥ ८
इति राष्ट्रे परिपतन्बहुभिः पुरुषैः सह ।
सर्वेषां राजयुक्तानां दुष्करं परिदृष्टवान् ॥ ९
स बुद्ध्वा तस्य राष्ट्रस्य व्यवसायं हि सर्वशः
राजयुक्तापहारांश्च सर्वान्बुद्ध्वा ततस्ततः ॥
ततः स काकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् ।
सर्वज्ञोऽस्मीति चवनं ब्रुवाणः संशितव्रतः ।
स स्म कौसल्यमागम्य राजामात्यमलंकृतम्
प्राह काकस्य वचनादमुत्रेदं त्वया कृतम् ॥
असौ चासौ च जानीते
राजकोशस्त्वयाहृतः ।
एवमाख्याति काकोऽयं
तच्छीघ्रमनुगम्यताम् ॥ १३
तथाऽन्यानपि स प्राह राजकोशहरांस्तदा ।
न चास्य वचनं किंचिदनृतं श्रूयते क्वचित् ॥
तेन विप्रकृताः सर्वे राजयुक्ताः कुरूद्वह ।
तमस्याभिप्रसुप्तस्य निशि काकमवेधयन् ॥
वायसं तु विनिर्भिन्नं दृष्ट्वा वाणेन पञ्जरे ।
पूर्वाह्णे ब्राह्मणो वाक्यं क्षेमदर्शिनमब्रवीत् ॥ १७
राजंस्त्वामभयं याचे प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
अनुज्ञातस्त्वया ब्रूयां वचनं भवतो हितम् ।
मित्रार्थमभिसंतप्तो भक्त्या सर्वात्मनाऽऽगतः
अयं तवार्थो ह्रियते यो ब्रूयादक्षमान्वितः ।
संबुबोधयिषुर्मित्रं सदश्वमिव सारथिः ॥ १८
अतिमन्युप्रसक्तो हि प्रसह्य हितकारणात् ।
तथाविधस्य सुहृदा क्षन्तव्यं स्वं विजानता ।
ऐश्वर्यमिच्छता नित्यं पुरुषेण बुभूषता ॥ १९
तं राजा प्रत्युवाचेदं यत्किंचिन्मां भवान्वदेत्
कस्मादहं न क्षमेयमाकांक्षन्नात्मनो हितम् ॥
ब्राह्मण प्रतिजाने ते प्रब्रूहि यदिहेच्छसि ।
करिष्यामि हि ते वाक्यं यदस्मान्विप्रवक्ष्यसि

मुनिरुवाच ।

ज्ञात्वा पापानपापांश्च भृत्यतस्ते भयानि च ।
भक्त्या वृत्तिं समाख्यातुं भवतान्तिकमागमम्
प्रागेवोक्तस्तु दोषोऽयमाचार्यैर्नृपसेविनाम् ।
अगतीकगतिर्ह्येषा पापा राजोपसेविनाम् ॥
आशीविषैश्च तस्याहुः संगतं यस्य राजभिः ।
वहुमित्राश्च राजानो बह्वमित्रास्तथैव च ॥ २४
तेभ्यः सर्वेभ्य एवाहुर्भयं राजोपजीविनाम् ।
तथैषां राजतो राजन्मुहूर्तादेव भीर्भवेत् ॥
नैकान्तेनाप्रमादो हि शक्यः कर्तुं महीपतौ ।
न तु प्रमादः कर्तव्यः कथंचिद्भूतिमिच्छता ॥

८२

एवममात्यान्मृष्टान्नदानातितिक्षार्जवमार्दवपूजाभिर्मानयेदित्युक्तं कोशवृद्धिकरं तु ततोऽप्यधिकतरं मानयेद्रक्षेच्चेत्याह—**एषेति** ॥ १ ॥ प्रवृत्त्यर्थी अमात्यदोषदर्शने राजानं प्रवर्तयितुकामः ॥ ७ ॥ परिपतन्पारतो भ्रमन् राजयुक्तानां राज्ञा तेषु तेषु कार्येषु नियुक्तानां दुष्करं स्वामिद्रव्यापहाररूपं पापम् ॥ ९ ॥ राजयुक्तैर्धनस्यापहारान् ॥ १० ॥ राजानमागम्य तत्समक्षमेवामात्यं प्राह अमुत्र स्थाने त्वया इदं धनचौर्यं कृतमिति ॥ १२ ॥ अनुगम्यतां आलोच्यताम् ॥ १३ ॥ अस्य मुनेः तमनादृत्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ आगतोऽहं त्वयाऽनुज्ञातः सन् तव हितं ब्रूयामिति मार्धः ॥ १७ ॥ **अर्थो ह्रियत इति** यो ब्रूयात्तस्य मित्रस्य तथाभूतं तद्वचनं त्वया क्षन्तव्यमिति द्वयोः सम्बन्धः न पुनः काकवत्तादृशं मित्रमनवहिततया परैर्घातनीयमिति भावः । सार्धश्लोकद्वयम् ॥ १८ पापान् अपापांश्च भृत्यान् ज्ञात्वा भृत्यतः भृत्यात्ते तव भयानि च ज्ञात्वा ॥ २२ ॥ अगतीकगतिः श्ववृत्तित्वात् श्ववृत्तिः नीचसेवनम् ॥ २३ ॥ तेभ्यः राजकीयमित्रेभ्योऽमित्रेभ्यो राजतश्च भयमस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रमादाद्धि स्खलेद्राजा
स्खलिते नास्ति जीवितम् ।
अग्निं दीप्तमिवासीदे-
द्राजानमुपशिक्षितः ॥ २७
आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ।
यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति मानवः ॥ २८
दुर्व्याहृताच्छंकमानो दुःस्थितादुरधिष्ठितात्
दुरासिताद्दुर्व्रजितादिङ्गितादङ्गचेष्टितात् ॥२९
देवतेव हि सर्वार्थान्कुर्याद्राजा प्रसादितः ।
वैश्वानर इव क्रुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ॥ ३०
इति राजन्यमः प्राह वर्तते च तथैव तत् ।
अथ भूयांसमेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ॥
ददात्यस्मद्विधोऽमात्यो बुद्धिसाहाय्यमापदि
वायसस्त्वेष मे राजन्ननु कार्याभिसंहितः ॥
न च मेऽत्र भवान्गर्ह्यो न च येषां भवान् प्रियः
हिताहितांस्तु बुद्ध्येथा मा परोक्षमतिर्भवेः ॥
ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे ।
अभूतिकामा भूतानां तादृशैर्मेऽभिसंहितम् ॥
यो वा भवद्विनाशेन राज्यमिच्छत्यनन्तरम् ।
आन्तरैरभिसंधाय राजन्सिद्ध्यति नान्यथा
तेषामहं भयाद्राजन् गमिष्याम्यन्यमाश्रमम् ।
तैर्हि मे सन्धितो बाणः काके निपातितः प्रभो
छद्मकामैरकामस्य गमितो यमसादनम् ।
दृष्टं ह्येतन्मया राजंस्तपोदीर्घेन चक्षुषा ॥३७
बहुनक्रझषग्राहां तिमिङ्गिलगणैर्युताम् ।
काकेन बालिशेनेमां यामतार्षमहं नदीम् ॥
स्थाण्वश्मकण्टकवतीं
सिंहव्याघ्रसमाकुलाम् ।
दुरासदां दुष्प्रसहां
गुहां हैमवतीमिव ॥ ३९
अग्निना तामसं दुर्गं नौभिराप्यं च गम्यते ।
राजदुर्गावतरणे नोपायं पण्डिता विदुः ॥४०
गहनं भवतो राज्यमन्धकारं तमोन्वितम् ।
नेह विश्वसितुं शक्यं भवताऽपि कुतो मया
अतो नायं शुभो वासस्तुल्ये सदसती इह ।
वधो ह्येवात्र सुकृते दुष्कृते न च संशयः ॥४२
न्यायतो दुष्कृते घातः सुकृते न कथञ्चन ।
नेह युक्तं स्थिरं स्थातुं जवेनैवाव्रजेद्बुधः ॥ ४३
सीता नाम नदी राजन्प्लवो यस्यां निमज्जति
तथोपमामिमां मन्ये वागुरां सर्वघातिनीम् ॥
मधुप्रपातो हि भवान् भोजनं विषसंयुतम् ।
असतामिव ते भावो वर्तते न सतामिव ॥
आशीविषैः परिवृतः कूपस्त्वमसि पार्थिव ।
दुर्गतीर्था बृहत्कूला कारीरा वेत्रसंयुता ॥४६
नदी मधुरपानीया यथा राजंस्तथा भवान् ।
श्व-गृध्र-गोमायुयुतो राजहंससमो ह्यसि ४७
यथाऽऽश्रित्य महावृक्षं कक्षः संवर्धते महान्
ततस्तं संवृणोत्येव तमतीत्य च वर्धते ॥ ४८
तेनैवोग्रेन्धनेनैनं दावो दहति दारुणः ।
तथोपमा ह्यमात्यास्ते राजंस्तान्परिशोधय ॥
त्वया चैव कृता राजन्भवता परिपालिताः
भवन्तमभिसंधाय जिघांसन्ति भवत्प्रियम् ॥

प्रमादात् भृत्यकृतात्स्खलेत्पूर्वोपकारं विस्मृत्य द्विषेत् ॥२७ नाहमस्मीति मत्वा जीवनाशां त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अहामिति पाठे भूयांसं बह्वैश्वर्यवन्तं करिष्यामि ॥३१॥ तत्र द्वारमाह-**ददातीति**। बुद्धिदानेऽप्यनिष्टमाह-**वायसस्त्वेति**। ननु इति वितर्के । तुशब्दो यथार्थे यथा मे वायसः कार्याभिसंहितः कार्यकारी तथाऽहमप्यस्मीति शेषः । तद्वदेव च मां त्वदमात्या मारयिष्यन्तीति वितर्कये इति भावः ॥ ३२ ॥ आदानपराः कोशलोप्तारः भूतानां प्रजानां मे मयि तादृशैः अभिसंहितं अभिसंधिवैरं कृतं मदीयकाकहननादिति भावः ॥ ३४ ॥ आन्तरैः सूदादिभिः अभिसन्धाय अन्नादौ विषं प्रक्षेप्तव्यामिति स्नेहं कृत्वा तेषामभीप्सितो भवद्विनाशः सिध्यति च अन्यथा न सिध्यति च आयुःशेषे सतीति भावः ॥ ३५ ॥ तेषां त्वद्वैरिणां काकमिव मामपि मारयिष्यन्तीति ध्वनिः ३६ इमां राजनीतिनदीं सजातीयविजातीयदुर्बलग्रासिभिः नक्रादितुल्यैरधिकारिपुरुषैर्व्याप्तां काकेन बालिशेन स्वमृत्युं संपादयता सहायेनाहमतार्षं तीर्णवानस्मि विरुद्धलक्षणया तन्मरणान्मृतोऽस्मीति भावः ॥ ३८ ॥ स्थाण्विति पूर्वनद्या एवोपमानम् ॥ ३९ ॥ अग्निना दीप्तेन ॥ ४० गहनं कपटं अन्धकारमिव तमोन्वितं धर्माधर्मदर्शनशून्यम्४१॥ यथा बह्वावर्तायां सीतायां प्लवस्तारणोपायः निमज्जति तथा तव राजनीतौ प्लवो मादृशोऽपि निमज्जति ॥४४॥ मधुप्रतिसार्धः ॥ ४५ ॥ तीर्थं जलावतरणमार्गः करीरो निष्पत्रकण्टीक्षुपः ॥ ४६ ॥ **यथेति**। तेन कक्षेण सहैव दावो दावाग्निर्दहति वृक्षं, एवं त्वदाश्रयाद्वृद्धिं प्राप्तास्त्वामतिक्रान्ता अमात्यास्तैः सह त्वं नाशं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥४८॥

उषितं शङ्कमानेन प्रमादं परिरक्षता।
अन्तः सर्प इवागारे वीरपत्न्या इवालये।
शीलं जिज्ञासमानेन राज्ञश्च सहजीविनः॥
कच्चिज्जितेन्द्रियो राजा
कच्चिदस्यान्तरा जिताः।
कच्चिदेषां प्रियो राजा
कच्चिद्राज्ञः प्रियाः प्रजाः॥ ५२
विजिज्ञासुरिह प्राप्तस्तवाहं राजसत्तम।
तस्य मे रोचते राजन्क्षुधितस्येव भोजनम्॥
अमात्या मे न रोचन्ते वितृष्णस्य यथोदकं
भवतोऽर्थकृदित्येवं मयि दोषो हि तैः कृतः।
विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संशयः॥
न हि तेषामहं द्रुग्धस्तत्तेषां दोषदर्शनम्।
अरेर्हि दुर्हृदाद्भेयं भग्नपृष्ठादिवोरगात्॥ ५५
राजोवाच।
भूयसा परिहारेण सत्कारेण च भूयसा।
पूजितो ब्राह्मणश्रेष्ठ भूयो वस गृहे मम॥ ५६
ये त्वां ब्राह्मण नेच्छन्ति ते न वत्स्यंति मे गृहे
भवतैव हि तज्ज्ञेयं यत्तदेषामनन्तरम्॥ ५७
यथा स्यात्सुधृतो दण्डो यथा च सुकृतं कृतम्
तथा समीक्ष्य भगवन् श्रेयसे विनियुंक्ष्व माम्

मुनिरुवाच।
अदर्शयन्निमं दोषमेकैकं दुर्बलीकुरु।
ततः कारणमाज्ञाय पुरुषं पुरुषं जहि॥ ५९
एकदोषा हि बहवो मृद्नीयुरपि कण्टकान्।
मन्त्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादेतद्ब्रवीमि ते॥ ६०
वयं तु ब्राह्मणा नाम मृदुदण्डाः कृपालवः।
स्वस्ति चेच्छाम भवतः परेषां च यथाऽऽत्मनः
राजन्नात्मानमाचक्षे सम्बन्धी भवतो ह्यहम्
मुनिः कालकवृक्षीय इत्येवमभिसंज्ञितः॥६२
पितुः सखा च भवतः संमतः सत्यसङ्गरः।
व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन्पितरि संस्थिते
सर्वकामान्परित्यज्य तपस्तप्तं तदा मया।
स्नेहात्त्वां तु ब्रवीम्येतन्मा भूयो विभ्रमेदिति
उभे दृष्ट्वा दुःखसुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया।
राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन्प्रमाद्यसि॥
ततो राजकुले नान्दी सञ्ज्ञे भूयसा पुनः।
पुरोहितकुले चैव संप्राप्ते ब्राह्मणर्षभे॥ ६६
एकच्छत्रां महीं कृत्वा कौसल्याय यशस्विने
मुनिः कालकवृक्षीय ईजे क्रतुभिरुत्तमैः॥६७
हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौसल्योऽप्यजयन्मही
तथा च कृतवान् राजा यथोक्तं तेन भारत।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अमात्यपरीक्षायां कालक-
वृक्षीयोपाख्याने द्व्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८२ ॥*

* * *

उषितं मयेति शेषः। वीरपत्न्याः आलये जारेणेवेति शेषः। मृत्युस्थाने त्वच्छीलजिज्ञासया स्थितमिति सार्धाभिप्रायः ॥५१॥ जिज्ञासामेवाह-**कच्चिदिति**। आन्तराः कामादयः षट्। एषां अमात्यादीनाम् ॥५२॥ रोचते भवानिति शेषः ॥ ५३ ॥ अमात्येष्वरुचौ हेतुमाह-**भवत इति**। दोषो मित्रध्वंसः ॥५४॥ न द्रुग्धः न द्रोहकर्ता एवं सत्यपि तत् अयमस्मद्द्रोहीति तेषां मयि दोषदर्शनमस्ति अतो मयाऽत्र न स्थेयमित्यर्थः। दुर्हृदात् दुष्टचित्तात् भेयं भेतव्यं भग्नपृष्ठात् पृष्ठभङ्गेन कोपितात्॥ ५५ ॥ इमं हि तस्य कालकस्य वधे दोषमदर्शयन् एकमेकममात्यं क्रमेण दुर्बलीकुरु ऐश्वर्यात् च्यावय दुर्बलीकृतस्य कारणं वधहेतुं दोषमाज्ञाय साकल्येन ज्ञात्वा एकैकमेव जहि ॥ ५९ ॥ ते
मकस्मात् युगपच्च वधे दोषमाह-**एकेति**। संह
कंटकानपि मृद्नीयुः किमुत मादृशान्मृदूनित्यर्थः॥ ६०
पितरि त्वदीये संस्थिते मृते ॥ ६३ ॥ विभ्रं
अनाप्तेष्वाप्तबुद्धिं भवान्माकार्षीदिति ॥ ६४ ॥ केव
अमात्यसंस्थो मा भूरित्याशयेनाह-**उभे इति** ॥ ६५
नान्दी मङ्गलपाठः ततस्तस्मिन्मन्त्रिणि वृत्ते सति नन्दी
पाठे हर्षः। मन्त्रीतिपाठे भूयसा यत्नेन सञ्ज्ञे जातः
कौसल्याय कौसल्यार्थे ॥ ६७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्ति
पर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव
द्व्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८२ ॥

* अस्मिन्नध्याये श्लोकपंचकमाधिकम्।

८३

युधिष्ठिर उवाच ।
सभासदः सहायाश्च
सुहृदश्च विशांपते ।
परिच्छदास्तथाऽमात्याः
कीदृशाः स्युः पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
ह्रीनिषेवास्तथा दान्ताः
सत्यार्जवसमान्विताः ।
शक्ताः कथयितुं सम्य-
क्ते तव स्युः सभासदः ॥ २
अमात्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च परिश्रुतान् ।
सुसंतुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्मसु ॥३
एतान्सहायाँल्लिप्सेथाः सर्वास्वापत्सु भारत
कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तिं निगूहति
प्रसन्नमप्रसन्नं वा पीडितं हतमेव वा ।
आवर्तयति भूयिष्ठं तदेव ह्यनुपालितम् ॥ ५
कुलीना देशजाः प्राज्ञा रूपवन्तो बहुश्रुताः ।
प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छदाः
दौष्कुलेयाश्च लुब्धाश्च नृशंसा निरपत्रपाः ।
ते त्वां तात निषेवेयुर्यावदार्द्रकपाणयः ॥ ७
कुलीनान् शीलसंपन्ना-
निङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् ।
देशकालविधानज्ञान्
भर्तृकार्यहितैषिणः ॥ ८
नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजा कुर्वीत मन्त्रिणः ।
अर्थमानार्घसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियैः ।
यानर्थभाजो मन्येथास्ते ते स्युः सुखमानिनः
अभिन्नवृत्ता विद्वांसः
सद्वृत्ताश्चरितव्रताः ।
न त्वां नित्यार्थिनो जह्यु-
रक्षुद्राः सत्यवादिनः ॥ १०
अनार्या ये न जानन्ति समयं मन्दचेतसः ।
तेभ्यः परिजुगुप्सेथा ये चापि समयच्युताः ॥
नैकमिच्छेद्गणं हित्वा स्याच्चेदन्यतरग्रहः ।
यस्त्वेको बहुभिः श्रेयान्कामं तेन गणं त्यजेत्
श्रेयसो लक्षणं चैतद्विक्रमो यस्य दृश्यते ।
कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्समये यश्च तिष्ठति
समर्थान्पूजयेद्यश्च नास्पर्ध्यैः स्पर्धते च यः ।
न च कामाद्भयात्क्रोधाल्लोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत्
अमानी सत्यवान्क्षान्तो
जितात्मा मानसंयुतः ।
स ते मन्त्रसहायः स्यात्
सर्वावस्थापरीक्षितः ॥ १५
कुलीनः कुलसंपन्नस्तितिक्षुर्दक्ष आत्मवान् ।
शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणम् १६
तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्य विजानतः ।
अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥
अत ऊर्ध्वममात्यानां परीक्षेत गुणागुणम् ।
संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूतिकामश्च भूमिपः १८
संबन्धिपुरुषैराप्तैरभिजातैः स्वदेशजैः ।
अहार्यैरव्यभीचारैः सर्वशः सुपरीक्षितैः १९

८३

सभासदः व्यवहारनिर्णायकाः । सहायाः युद्धादावुपयोगिनः । सुहृदो हितकर्तारः । परिच्छदाः सेनान्यादयः । अमात्याः मन्त्रिणः ॥ १ ॥ क्रमेणैषां लक्षणान्याह—ह्रीति । कथयितुं न्यायान्यायौ वक्तुम् ॥ २ ॥ अमात्यान् नित्यं सन्निहितान् शूराः पुरोहितादयश्च सहाया इत्यर्थः ॥ ३ ॥ सुहृदमाह सार्धेन-**कुलीन इति** ॥४॥ यावदार्द्रकपाणयः शुष्कहस्तास्तु सद्यो विक्रियन्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इङ्गितज्ञान्नेत्रवक्त्रादिचेष्टितज्ञान् ॥ ८ ॥ अर्थो धनं मानः उच्चस्थाने निवेशादिः अर्घो दिव्यवस्त्रताम्बूलादिदानम् । सत्कार आदरः यान्प्रियान्मन्येथास्तेऽर्थभाजः सुखभागिनश्च स्युः ॥ ९ ॥ त एवापदि अभिन्नवृत्ताः स्वामिना सह अनर्थभाजो दुःखभाजश्च स्युः । नित्यं आपद्यनापदि चार्थयन्त इति नित्यार्थिनः ॥१०॥ समयं धर्माधर्ममर्यादां जुगुप्सेथाः रक्षस्व ॥ ११ ॥ अन्यतरग्रहो गणैकयोरेकतरस्य ग्रहणप्रसङ्गः एकश्चेद्गुणी तदा गणं त्यक्त्वा स एव ग्राह्यः अन्यथा गण एव ग्राह्य इति ॥१२॥ श्रेयसः साधोः ॥१३॥ सत्यः सत्यवान् ॥१६॥ भूमिपः परीक्षेतेति योजना ॥ १८ ॥ अभिजातैः कुलीनैः अहार्यैः लञ्चादिना वशीकर्तुमशक्यैः सम्बन्धिपुरुषैर्येषां सम्बन्धोऽस्ति तादृशैः ॥१९॥

यौनाः श्रौतास्तथा मौलास्तथैवाप्यनहंकृताः
कर्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण बुभूषता ॥ २०
एषां वैनायिकी बुद्धिः प्रकृतिश्चैव शोभना।
तेजो, धैर्य, क्षमा, शौचमनुरागः स्थितिर्धृतिः
परीक्ष्य च गुणान्नित्यं प्रौढभावान्धुरंधरान्।
पञ्चोपधाव्यतीतांश्च कुर्याद्राजाऽर्थकारिणः
पर्याप्तवचनान्वीरान्प्रतिपत्तिविशारदान्।
कुलीनान्सत्त्वसम्पन्नानिङ्गितज्ञाननिष्ठुरान् ॥
देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः।
नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजन्कुर्वीत मन्त्रिणः २४
हीनतेजोभिसंसृष्टो नैव जातु व्यवस्यति।
अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयम् ॥ २५
एवमल्पश्रुतो मन्त्री कल्याणाभिजनोऽप्युत।
धर्मार्थकामसंयुक्तो नालं मन्त्रं परीक्षितुम् २६
तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः।
अनायक इवाचक्षुर्मुह्यत्यणुषु कर्मसु ॥ २७
यो वाऽप्यस्थिरसंकल्पो बुद्धिमानागतागमः
उपायज्ञोऽपि नालं स कर्म प्रापयितुं चिरम्
केवलात्पुनरादानात्कर्मणो नोपपद्यते।
परामर्शो विशेषाणामश्रुतस्येह दुर्मतेः ॥ २९
मन्त्रिण्यननुरक्ते तु विश्वासो नोपपद्यते।
तस्मादननुरक्ताय नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् ॥ ३०
व्यथयेद्धि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनृजुः
मारुतोपहितच्छिद्रैः प्रविश्याग्निरिव द्रुमम्
संक्रुद्धश्चैकदा स्वामी स्थानाच्चैवापकर्षति।
वाचा क्षिपति संरब्धः पुनः पश्चात्प्रसीदति
तानि तान्यनुरक्तेन
शक्यानि हि तितिक्षितुम्।
मन्त्रिणां च भवेत्क्रोधो
विस्फूर्जितमिवाशनेः॥
यस्तु संहरते तानि भर्तुः प्रियचिकीर्षया।
समानसुखदुःखं तं पृच्छेदर्थेषु मानवम् ॥
अनृजुस्त्वनुरक्तोऽपि संपन्नश्चेतरैर्गुणैः।
राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति।
योऽमित्रैः सह संबद्धो न पौरान्बहुमन्यते।
असुहृत्तादृशो ज्ञेयो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥
अविद्वानशुचिः स्तब्धः शत्रुसेवी विकत्थन
असुहृत्क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति।
आगन्तुश्चानुरक्तोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः।
सत्कृतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति।
विधर्मतो विप्रकृतः पिता यस्याभवत्पुरा।
सत्कृतः स्थापितः सोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति
यः स्वल्पेनापि कार्येण सुहृदाक्षारितो भवे
पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥
कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः।
सर्वकर्मसु यः शुद्धः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति
ज्ञानविज्ञानसंपन्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः।
सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति
सत्यवाक् शीलसंपन्नो गम्भीरः सत्रपो मृदु
पितृपैतामहो यः स्यात्स मन्त्रं श्रोतुमर्हति।
संतुष्टः संमतः सत्यः शौटीरो द्वेष्यपापकः।
मन्त्रवित्कालविच्छूरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति।
सर्वलोकमिमं शक्तः सान्त्वेन कुरुते वशे।
तस्मै मन्त्रः प्रयोक्तव्यो दण्डमाधित्सता नृ
पौरजानपदा यस्मिन्विश्वासं धर्मतो गताः
योद्धा नयविपश्चिच्च स मन्त्रं श्रोतुमर्हति

यौना उत्तमयोनयः श्रौता वेदपथगाः मौलाः परम्परागताः अनहंकृता अगर्वाः कर्तव्या मन्त्रिण इति शेषः ॥२०॥ **प्रकृतिः** पूर्वकर्मजः संस्कारः। शोभना मत्यार्जवादिमती **तेजः** पराभिभवसामर्थ्यं। **धैर्यं** महत्यामप्यापदि चित्तस्यानवसादः। **क्षमा** महत्यप्यपकारे सहिष्णुत्वम्। **शौचं** बाह्यमान्तरं च निष्कापट्यं। **अनुरागः** स्वामिनि प्रीतिः। **स्थितिः** अव्यभिचारिता। **धृतिः** धारणसामर्थ्यम् ॥२१॥ पञ्च मन्त्रिण इति तृतीयेनान्वयः। उपधा च्छलं तत् व्यतीतान् ॥२२॥ पर्याप्तं कृत्स्नस्य विवित्सितस्यार्थस्य निर्वाहकं वचनं येषां तान् ॥२३॥ वर्ज्यानाह-**हीनेत्यादिना**। हीनतेजसा मित्रेणाभिसंसृष्टः सम्बद्धः न व्यवस्यति न कर्तव्याकर्तव्ये निश्चिनोति ॥ २५ ॥ बहुगुणयुक्तोऽपि किञ्चिद्दोषयुक्तस्त्याज्य इत्याह--**एवमिति** ॥ २६ ॥ अणुषु सूक्ष्मषु ॥ २७ ॥ प्रापयितुं समापयितुम्

॥२८॥ **केवलादिति**। आरम्भशूरोऽपि मूर्खः कर्म फलविशेषान् ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ अनुर लक्षणमाह त्रिभिः-- **संक्रुद्ध इति**। संक्रुद्धः स्वा कदाचिदाश्वासितमपि अधिकारच्युतं करोति कदा त्परुषमुक्त्वाऽप्यनुगृह्णाति तच्चानुरक्तेनापि मन्त्रिणा सो मशक्यं मन्त्रिकोपश्च वज्रपाततुल्योऽतो नित्यं राजहिता यस्तानि सोढुं शक्नुयात्स एवानुरक्तस्तमेव राजा पृच्छे त्यर्थः ॥३२॥ आगन्तुर्नूतनः सोऽप्यविश्वास्य इत्यर्थः ॥३८ विधर्मतः अन्यायेन ॥ ३९ ॥ आक्षारितो धनग्रह रिक्तः कृतः ॥४०॥ उपादेयानाह-**सर्वेति**। जानप स्वदेशजः ४१ परस्य शत्रोः आत्मनः च प्रकृतीः स्वाम मात्यादिकाः जानातीति प्रकृतिज्ञः ॥४२॥ गम्भीरो मन्त्र गोपनसमर्थः ॥ ४३ ॥ शौटीरः प्रगल्भः द्वेष्यवत् हेयं पा यस्य स द्वेष्यपापकः ४४ आधित्सता आधातुमिच्छता

तस्मात्सर्वैर्गुणैरेतैरुपपन्नाः सुपूजिताः ।
मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः स्युस्त्र्यवरा महदीप्सवः
स्वासु प्रकृतिषु च्छिद्रं लक्षयेरन्परस्य च ।
मन्त्रिणां मन्त्रमूलं हि राज्ञो राष्ट्रं विवर्धते ॥
नास्य च्छिद्रं परः पश्ये-
च्छिद्रेषु परमन्वियात् ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि
रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ४९
मन्त्रगूढा हि राज्यस्य मन्त्रिणो ये मनीषिणः
मन्त्रसंहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरे जनाः ५०
राज्यं प्रणिधिमूलं हि मन्त्रसारं प्रचक्षते ।
स्वामिनस्त्वनुवर्तन्ते वृत्त्यर्थमिह मन्त्रिणः ५१
संविनीय मदक्रोधौ मानमीर्ष्यां च निर्वृताः
नित्यं पञ्चोपधातीतैर्मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥
तेषां त्रयाणां विविधं विमर्शं
विबुद्ध्य चित्तं विनिवेश्य तत्र ।
स्वनिश्चयं तत्प्रतिनिश्चयज्ञं
निवेदयेदुत्तरमन्त्रकाले ॥ ५३

धर्मार्थकामज्ञमुपेत्य पृच्छे-
द्युक्तो गुरुं ब्राह्मणमुत्तरार्थम् ।
निष्ठा कृता तेन यदा सहः स्या-
त्तं मन्त्रमार्गं प्रणयेदसक्तः ॥ ५४

एवं सदा मन्त्रयितव्यमाहु-
र्ये मन्त्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः ।
तस्मात्तमेवं प्रणयेत्सदैव
मन्त्रं प्रजासंग्रहणे समर्थम् ॥ ५५

न वामनाः कुब्जकृशा न खञ्जा
नान्धो जडः स्त्री च नपुंसकं च ।
न चात्र तिर्यक्च पुरो न पश्चा-
न्नोर्ध्वं न चाधः प्रचरेत्कथंचित् ५६

आरुह्य वा वेश्म तथैव शून्यं
स्थलं प्रकाशं कुशकाशहीनम् ।
वागङ्गदोषान्परिहृत्य सर्वान्
संमन्त्रयेत्कार्यमहीनकालम् ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सभ्यादिलक्षणकथने [illegible]
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । बृहस्पतेश्च संवादं शक्रस्य च युधिष्ठिर ॥ १

पञ्चानामभावे त्र्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न कार्याः ॥४७॥ प्रकृतिषु स्वाम्यमात्यादिषु मन्त्रिणां छिद्रं अयथोक्तकारित्वाभावेन परस्यावसरदानम् ॥४८॥ रक्षेत् गोपयेत् पिदध्यात् विवरं छिद्रम् ॥ ४९ ॥ मन्त्रो गूढो येषां ते मन्त्रसंहननो मन्त्रकवचः इतरे शूरजनादयः ॥ ५० ॥ स्वामिनो मन्त्रिणश्च मदादिरहिताः सन्तो यद्यन्योन्यमनुवर्तन्ते तर्हि निर्वृताः सुखिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ निन्यामित्यर्धः । उपधाः छलानि तानि पञ्च तेषु केवलं वाचिकी द्रोणवधे हतोऽश्वत्थामा कुञ्जर इत्युक्तिर्युधिष्ठिरस्य मनसि च्छलाभावात्। भीमस्य तु तत्रैव कायिकी वाचिकी च। केवलं मानसिकी पाण्डवेषु धृतराष्ट्रस्य वाचिक्या अभावात्। तत्रैव धार्तराष्ट्राणां कायवाङ्मनोभवा जतुगृहे । सौप्तिकेऽश्वत्थाम्नः कायिकीति पञ्चविधा उपधा तामतीतैः ॥५२॥ **तेषामिति** । त्रयाणाम् त्रीणि मतानि स्वनिश्चयं चावधार्य निश्चयज्ञं गुरुं प्रति तन्मतचतुष्टयं निवेदयेदिति द्वयोः सम्बन्धः ॥ ५३ ॥ तेन गुरुणापि चतुर्भिः सह ऊहापोहपूर्वकं यदा निष्ठा सिद्धान्तः कृतो भवेत् सोऽपि यदा सहः स्यात्सर्वेषामैकमत्येन स्यात्तदा तं मन्त्रं प्रणयेत् कार्ये नियोजयेत् ॥ ५४ ॥ अत्र मन्त्रस्थाने ॥५६॥ वाग्दोष उच्चैर्भाषणादिः अङ्गदोषो नेत्रवक्त्रविकारादिः तेनान्यं नाधिक्षिपेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

अत्र मन्त्रमूलभूते प्रजासंग्रहणे विषये ॥ १ ॥

शक्र उवाच।
किं स्विदेकपदं ब्रह्मन्पुरुषः सम्यगाचरन्।
प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्महत्॥ २
बृहस्पतिरुवाच।
सान्त्वमेकपदं शक्र पुरुषः सम्यगाचरन्।
प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्महत्॥ ३
एतदेकपदं शक्र सर्वलोकसुखावहम्।
आचरन्सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा॥ ४
यो हि नाभाषते किंचित्सर्वदा भ्रुकुटीमुखः
द्वेष्यो भवति भूतानां स सान्त्वमिह नाचरन्
यस्तु सर्वमभिप्रेक्ष्य पूर्वमेवाभिभाषते।
स्मितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोकः प्रसीदति
दानमेव हि सर्वत्र सान्त्वेनानभिजल्पितम्।
न प्रीणयति भूतानि निर्व्यञ्जनमिवाशनम् ७
आदानादपि भूतानां मधुरामीरयन् गिरम्।
सर्वलोकमिमं शक्र सान्त्वेन कुरुते वशे
तस्मात्सान्त्वं प्रयोक्तव्यं
दण्डमाधित्सतोऽपि हि।
फलं च जनयत्येवं
न चास्योद्विजते जनः॥
सुकृतस्य हि सान्त्वस्य
श्लक्ष्णस्य मधुरस्य च।
सम्यगासेव्यमानस्य
तुल्यं जातु न विद्यते॥
भीष्म उवाच।
इत्युक्तः कृतवान्सर्वं यथा शक्रः पुरोधस
तथा त्वमपि कौन्तेय सम्यगेतत्समाचर॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रबृहस्पतिसंवादे
चतुरशीतितमोऽध्यायः॥ ८४॥

* * *

८५

युधिष्ठिर उवाच।
कथं स्विदिह राजेन्द्र पालयन्पार्थिवः प्रजाः
प्रीतिं धर्मविशेषेण कीर्तिमाप्नोति शाश्वतीम्
भीष्म उवाच।
व्यवहारेण शुद्धेन
प्रजापालनतत्परः।
प्राप्य धर्मं च कीर्तिं च
लोकानाप्नोत्युभौ शुचिः॥ २
युधिष्ठिर उवाच।
कीदृशैर्व्यवहारैस्तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः।
एतत्पृष्टो महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हसि॥ ३
ये चैव पूर्वं कथिता गुणास्ते पुरुषं प्रति।
नैकस्मिन्पुरुषे ह्येते विद्यन्त इति मे मतिः ४
भीष्म उवाच।
एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमन्।
दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्युक्तो गुणैः शुभैः॥
किं तु संक्षेपतः शीलं
प्रयत्नेनेह दुर्लभम्।
वक्ष्यामि तु यथाऽमात्यान्
यादृशांश्च करिष्यसि॥
चतुरो ब्राह्मणान् वैद्यान्
प्रगल्भान् स्नातकाञ्शुचीन्।
क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ
बलिनः शस्त्रपाणिनः॥
वैश्यान्वित्तेन संपन्नानेकविंशतिसंख्यया।
त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन्कर्मणि पूर्वके।

एकपदं यत्र सर्वे गुणाः अन्तर्भवन्ति तदेव कर्तव्यं वस्तु प्रमाणं सम्मतम् ॥ २ ॥ सान्त्वं निष्कपटं प्रियवचनम् ॥३॥ नाभाषते तूष्णीमास्ते नाचरन् अनाचरन् ॥५॥ यो राजा पूर्वं स्वदुःखनिवेदनात्प्रागेव किमर्थमागतोऽसीत्यादि भाषते ॥६॥ दानमेव दानमपि सान्त्वहीनं न प्रीणयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सर्वस्वं गृहीत्वाऽपि सान्त्वं प्रयुञ्जतो वशे लोको भवतीत्याह—आदानादपीति ॥ ८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैल० भारतभावदीपे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

कथमिति । प्रीतिं स्वर्गम् ॥ १ ॥ व्यवहारेण
स्मिन्गृहक्षेत्रादौ विषये ममेदमिति द्वयोर्विवदतोर्मध्ये
सत्योऽयमनृत इति विवेको व्यवहारः । तेन शुद्धेन
पातहीनेन ॥ २ ॥ कीदृशैः किंस्वरूपैः कैर्व्यवहारनि
यकैः व्यवहरेत् निर्णयं कुर्यात् ॥३॥ पूर्वके नित्ये ॥

अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा।
पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकम् ॥ ९
श्रुति-स्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शिनम्।
कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् १०
वर्जितं चैव व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्भृशम्।
अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत्
ततः संप्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रीयाय च दर्शयेत्।
अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा १२
न चापि गूढं द्रव्यं ते ग्राह्यं कार्योपघातकम्
कार्ये खलु विपन्ने त्वां सोऽधर्मस्तांश्च पीडयेत्
विद्रवेच्चैव राष्ट्रं ते श्येनात्पक्षिगणा इव।
परिस्रवेच्च सततं नौर्विशीर्णेव सागरे ॥ १४
प्रजाः पालयतो सम्यगधर्मेणेह भूपतेः।
हार्दं भयं सम्भवति स्वर्गश्चास्य विरुद्ध्यते ॥
अथ यो धर्मतः पाति
राजामात्योऽथ वाऽऽत्मजः।
धर्मासने सन्नियुक्तो
धर्ममूले नरर्षभ ॥ १६
कार्येष्वधिकृताः सम्यगकुर्वन्तो नृपानुगाः
आत्मानं पुरतः कृत्वा यान्त्यधः सहपार्थिवाः

बलात्कृतानां बलिभिः कृपणं बहु जल्पताम्
नाथो वै भूमिपो नित्यमनाथानां नृणां भवेत्
ततः साक्षिबलं साधु द्वैधवादकृतं भवेत्।
असाक्षिकमनाथं वा परीक्ष्यं तद्विशेषतः ३९
अपराधानुरूपं च दण्डं पापेषु धारयेत्।
वियोजयेद्धनैर्ऋद्धानधनानथ बन्धनैः ॥ २०
विनयेच्चापि दुर्वृत्तान्प्रहारैरपि पार्थिवः।
सान्त्वेनोपप्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत् २१
राज्ञो वधं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो वधो भवेत्
आदीपकस्य स्तेनस्य वर्णसंकरिकस्य च २२
सम्यक् प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विशांपते।
युक्तस्य वा नास्त्यधर्मो धर्म एव हि शाश्वतः
कामकारेण दण्डं तु यः कुर्यादविचक्षणः।
स इहाकीर्तिसंयुक्तो मृतो नरकमृच्छति २४
न परस्य प्रवादेन परेषां दण्डमर्पयेत्।
आगमानुगमं कृत्वा बध्नीयान्मोक्षयीत वा ॥
न तु हन्यान्नृपो जातु दूतं कस्यांचिदापदि।
दूतस्य हंता निरयमाविशेत्साचिवैः सह २६
यथोक्तवादिनं दूतं क्षत्रधर्मरतो नृपः।
यो हन्यात्पितरस्तस्य भ्रूणहत्यामवाप्नुयुः २७

अष्टाभिर्गुणैः। शुश्रूषा श्रवणं ग्रहणं धारणमूहनमपोहनं विज्ञानं तत्त्वज्ञानं चेति तैः। पञ्चाशद्वर्षवयसमित्येकैकस्य विशेषणम् ॥ ९ ॥ सप्तभिः मृगयाक्षाः स्त्रियः पानामिति चतुर्भिः कामजैः दण्डपातनं वाक्पारुष्यं अर्थदूषणमिति त्रिभिः क्रोधजैरिति सप्तभिः अष्टानां ब्राह्मणचतुष्टयं शूद्रत्रयं सूतश्चेति तेषाम् ॥ ११ ॥ ते त्वया द्रष्टव्याः ॥१२॥ गूढं न्यासापहारादिकं तं त्वया न ग्राह्यम्। अन्योन्यं विवदमानौ द्रव्ये परस्परसम्बन्धं दूषयतस्तथा च उभयोरसम्बन्धाद्राजकीयमिदमिति बुद्धिं न कारयेदित्यर्थः सार्धः ॥ १३ ॥ परिस्रवेत् मन्दं मन्दमन्यत्र गच्छेत् ॥ १४ ॥ अधर्मत इति च्छेदः। धर्ममूले राज्ये ॥ १६ ॥ ततः **साक्षीति**। यतोऽपरीक्षायां सामात्यस्य राज्ञोऽधोगतिस्ताते हेतोस्तत् व्यवहारजातं परीक्ष्यम्। तथाहि। अर्थिना ममायं शतं सुवर्णान्धारयतीति पक्षे उपन्यस्ते यदि प्रत्यर्थी धारयामीति वदेत्तदा न साक्ष्यादिप्रयोजनमस्ति यदि त्वसौ न धारयामीति वदति तदा द्वैधवादकृतं अन्योन्यं विरुद्धो य उभयोर्वादस्तत्र कृतं साक्षिबलं साधु भवेत् निर्णायकमिति शेषः। तत्र अर्थिना प्रत्यर्थिनि स्वार्थसाधनाय साक्षिपत्रं शपथो वा आस्थेयः। क्षेत्रादिविषये विवादश्चेद्भोगोऽपि प्रदर्शनीयः। यदा तु प्रत्यर्थी वदति सत्यमस्य मया गृहीतं परन्तु प्रत्यर्पितमिति वा अस्मिन्नर्थे पूर्वमेवायं मया पराजितोऽस्ति पुनर्निर्लज्जत्वादुपागत इति वा वदति तदा प्रत्यर्पणकालीना अर्थिपराजयकालीना वा साक्ष्यादयः प्रदर्शनीयाः। यद्यर्थिनः प्रत्यर्थिनो वा साक्ष्यादिकं नास्ति शपथं वा परो नानुमन्यते तदा तद्विवादास्पदं द्रव्यमसाक्षिकत्वादनाथं निःस्वामिकं भवति अर्थी च तन्न मुञ्चति तदा विशेषतस्तप्तपरशुग्रहणादिना तत्परीक्ष्यमिति ॥ १९ ॥ परीक्षोत्तरमपि किं कार्यमत आह—**अपराधेति** ॥ २० ॥ चित्रोऽनेकधा आदीपकस्य गृहादिदाहकस्य चित्र इति सर्वत्रानुकृष्यते ॥२२॥ युक्तस्य यथाशास्त्रमवहितस्य चित्रवधं कुर्वतोऽपि राज्ञो दोषो नास्ति प्रत्युत धर्म एवास्तीत्यर्थः ॥२३॥ **नेति**। पितुरपराधे पुत्रो न दण्ड्यः अपि तु आगमानुगमः कार्यः त्वं स्वपितरं पत्रादिद्वारा आनीयोपस्थापयेति तदुपरि पित्रागमनस्य पर्यनुयोगः कार्यः तावत्पर्यन्तं पुत्रं बध्नीयात् यदि तु स बद्धेऽपि पुत्रे नायाति तदा पुत्रमपि मोक्षयेत्। पितुः राष्ट्रान्निर्वासनरूपस्य दण्डस्य तेन स्वत एव सम्पादितत्वादिति भावः ॥ २५ ॥

कुलीनः कुलसंपन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः।
यथोक्तवादी स्मृतिमान्दूतः स्यात्सप्तभिर्गुणैः
एतैरेव गुणैर्युक्तः प्रतीहारोऽस्य रक्षिता।
शिरोरक्षश्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः २९
धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः संधिविग्रहिको भवेत्।
मतिमान्धृतिमान्ह्रीमान्रहस्यविनिगूहिता
कुलीनः सत्त्वसंपन्नः शुक्लोऽमात्यः प्रशस्यते।
एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ॥ ३१
व्यूहयन्त्रायुधानां च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः
वर्षशीतोष्णवातानां सहिष्णुः पररंध्रवित् ॥
विश्वासयेत्परांश्चैव विश्वसेच्च न कस्यचित्।
पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते
एतच्छास्त्रार्थतत्त्वं तु मयाऽऽख्यातं तवानघ
अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अमात्यविभागे
पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

युधिष्ठिर उवाच ।
कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ।
कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह
भीष्म उवाच।
वस्तव्यं यत्र कौन्तेय सपुत्रज्ञातिबन्धुना।
न्याय्यं तत्र परिप्रष्टुं वृत्तिं गुप्तिं च भारत २
तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः।
श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयं च यत्नतः ३
षड्विधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत्।
सर्वसंपत्प्रधानं यद्बाहुल्यं चापि संभवेत् ॥ ४
धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च।
मनुष्यदुर्गं मृद्दुर्गं वनदुर्गं च तानि षट् ॥ ५
यत्पुरं दुर्गसंपन्नं धान्यायुधसमान्वितम् ।
दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् ॥ ६
विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुसञ्चिताः
धार्मिकश्च जनो यत्र दाक्ष्य उत्तममास्थितः ७
ऊर्जस्विनरनागाश्वं चत्वरापणशोभितम्।
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ॥ ८
सुप्रभं सानुनादं च सुप्रशस्तनिवेशनम्।
शूराढ्यजनसंपन्नं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥ ९
समाजोत्सवसंपन्नं सदा पूजितदैवतम्।
वश्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत्
तत्र कोशं बलं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत्।
पुरे जनपदे चैव सर्वदोषान्निवर्तयेत् ॥ ११
भाण्डागारायुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्धयेत्।
निचयान्वर्धयेत्सर्वांस्तथा यन्त्रायुधालयान् ॥
काष्ठ-लोह-तुषाङ्गार-दारु-शृङ्गास्थि-वैणवान्।
मज्जा-स्नेह-वसा क्षौद्रमौषधग्राममेव च ॥ १३
शणं सर्जरसं धान्यमायुधानि शरांस्तथा।
चर्म स्नायुं तथा वेत्रं मुञ्जबल्वजदन्ध्वनान् ॥
आशयाश्चोदपानाश्च प्रभूतसलिलाकराः।
निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः
सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्यर्त्विक्पुरोहिताः
महेष्वासाः स्थपतयः सांवत्सरचिकित्सकाः
प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा बहुश्रुताः
कुलीनाः सत्त्वसंपन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु १७

प्रतीहारो द्वारपालः शिरोरक्षः शिरांसीव शिरांसि दुर्गनगरादीनि प्रधानस्थानानि तद्रक्षणकर्ता ॥२९॥ एतैः धर्मेत्यादिभिरमात्यगुणैः ॥ ३१ ॥ सेनापतेर्विशेषगुणानाह व्यूहेति । व्यूहः सेनायाः निवेशनप्रकारविशेषः । यन्त्राणि धनुरादीनि आयुधानि खड्गादीनि ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

कथंविधमिति ॥१॥ अथ दुर्गाणामाश्रयेण पुराणि महानगराणि निवेशयेत् ॥४॥ धन्वा निर्जलदेशः तदेव परितश्च दुर्गं धन्वदुर्गं महीदुर्गं कोटः ॥५॥ दुर्गेण महीदुर्गेण सम्पन्नं अत एव दृढप्राकारपरिखम् ॥ ६ ॥ सानुनादं गीतवादित्रध्वानिमत् ॥ ९ ॥ निचयान् धान्यादिसंग्रहान् ॥ १० ॥ दन्ध्वनान् ध्वानिमतो निःसाणादीन् बन्धनानिति पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः ॥१४॥ आशया निपानानि उदपानाः कूपाः निरोद्धव्या रक्षणीयाः ॥ १५॥ प्रज्ञा-ग्रन्थार्थग्रहणसामर्थ्यं मेधा ऊहापोहकौशलम् ॥१७॥

पूजयेद्धार्मिकान् राजा
निगृह्णीयादधार्मिकान् ।
नियुञ्ज्याच्च प्रयत्नेन
सर्ववणान् स्वकमसु ॥ १८
बाह्यमाभ्यन्तरं चैव पौरजानपदं तथा ।
चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कंम प्रयोजयेत्
चरान्मन्त्रं च कोशं च दण्डं चैव विशेषतः ।
अनुतिष्ठेत्स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् २०
उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितम् ।
पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा ॥ २१
ततस्तेषां विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः ।
भक्तान्पूजयता नित्यं द्विषतश्च निगृह्णता २२
यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ।
प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं धमबाधकम् ॥
कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।
योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत् २३
आश्रमेषु यथाकालं चैलभाजनभोजनम् ।
सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्य च
आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राष्ट्रमेव च ।
निवेदयेत्प्रयत्नेन तिष्ठेत्प्रह्वश्च सर्वदा ॥ २६
सर्वार्थत्यागिनं राजा कुले जातं बहुश्रुतम् ।
पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनाशनभोजनैः ॥ २७
तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं
राजा कस्याञ्चिदापदि ।
तापसेषु हि विश्वास-
मपि कुर्वन्ति दस्यवः ॥ २८
तस्मिन्निधीनादधीत प्रज्ञां पर्याददीत च ।
न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत्
अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः
अटवीषु परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ३०
तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत्
परराष्ट्राटवीस्थेषु यथा स्वविषये तथा ॥ ३१
ते कस्याञ्चिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने ।
राज्ञे दद्युर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ३२
एष ते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्तितः ।
यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गपरीक्षायां *
षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

युधिष्ठिर उवाच ।
राष्ट्रगुप्तिं च मे राजन् राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् ।
सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १
भीष्म उवाच ।
राष्ट्रगुप्तिं च त सम्यग्राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् ।
हन्त सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु २
ग्रामस्याधिपतिः कार्यो
दशग्राम्यास्तथा परः ।
द्विगुणायाः शतस्यैवं
सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ३
ग्रामे यान् ग्रामदोषांश्च
ग्रामिकः प्रतिभावयेत् ।
तान् ब्रूयाद्दशपायासौ
स तु विंशतिपाय वै ॥ ४
सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने ।
ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ५

अनुतिष्ठेत् आलोचयेत् ॥ २० ॥ विधातव्यं प्रतिकर्तव्यम् ॥ २२ ॥ तापसे तपस्विजने ॥ २६ ॥ निर्धान् धनभाण्डानि अभीक्ष्णं न सेवेत दस्यूनां तत्सूचने तपस्विनाशापत्तेः न प्रतिपूजयेच्च ॥ २९ ॥ अन्यस्तापसः कार्यः सखित्वेन सम्पादनीयः ॥ ३० ॥ तेषु तत्तत्स्थानस्थेषु त.पसेषु ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ * एकः श्लोक अधिकः ख.

८७

राष्ट्रस्य गुप्तिः परिपालनं कथं कर्तव्यमिति पृच्छति नगरगुप्तिश्रवणानंतरं तस्या बुद्धिस्थाया उपस्थानात् राष्ट्रेति १ दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी तस्याः दशग्राम्याः । द्विगुणायाः विंशतिग्राम्याः शतस्य सहस्रस्य चाधिपतिं कारयेत् ॥ ३ ॥

यानि ग्राम्याणि भोज्यानि
ग्रामिकस्तान्युपाश्रियात् ।
दशपस्तेन भर्तव्य-
स्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ६
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ।
महान्तं भरतश्रेष्ठ सुस्फीतं जनसंकुलम् ७
तत्र ह्यनेकपायत्तं राज्ञो भवति भारत ।
शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमः ॥ ८
धान्यहैरण्यभोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः ।
तेषां संग्रामकृत्यं स्याद्ग्रामकृत्यं च तेषु यत् ९
धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्तत्तत्पश्येदतन्द्रितः ।
नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वार्थचिन्तकः ॥
उच्चैः स्थाने घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः ।
भवेत्स तान्परिक्रामेत्सर्वानेव सभासदः ११
तेषां वृत्तिं परिणयेत्कश्चिद्राष्ट्रेषु तच्चरः ।
जिघांसवः पापकामाः परस्वादायिनः शठाः
रक्षाभ्यधिकृता नाम
तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ।
विक्रयं क्रयमध्वानं
भक्तं च सपरिच्छदम् ॥ १३
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजां कारयेत्करान् ।
उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत्
शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रति कारयेत्
उच्चावचकरा दाप्या महाराज्ञा युधिष्ठिर ॥
यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्यान्महीपतिः ।
फलं कम च संप्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ॥
फलं कर्म च निर्हेतु
न कश्चित्संप्रवर्तते ।
यथा राजा च कर्ता च
स्यातां कर्मणि भागिनौ ॥ १७
संवेक्ष्य तु तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः ।
नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चापि तृष्णया
ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा संप्रीतदर्शनः ।
प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखादिनम्
प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलम्
वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ॥
भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ।
न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ॥
राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ।
यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन्स्वयं नृपः ॥ २२
संजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलम् ।
आपदर्थं च निर्यातं धनं त्विह विवर्धयेत् ॥
राष्ट्रं च कोशभूतं स्यात्कोशो वेश्मगतस्तथा
पौरजानपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितांस्तथा ।
यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्वान्स्वल्पधनानपि ॥
बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखं
एवं नास्य प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः
प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः ।
सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् ॥ २६
इयमापत्समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् ।
अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागमा
अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह ।
इदमात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् ॥
अस्यामापदि घोरायां संप्राप्ते दारुणे भये ।
परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये धनानि वः ॥
प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं चाहं भयक्षये ।
नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्धरेयुर्बलादितः ॥
कलत्रमादितः कृत्वा सर्वं वो विनशेदिति
अपि चेत्पुत्रदारार्थमर्थसंचय इष्यते ॥ ३१
नन्दामि वः प्रभावेण पुत्राणामिव चोदये ।
यथाशक्त्युपगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः

तत्र राष्ट्रे शताधिपतिभोग्यं ग्रामं अनेकपायत्तं भवति क्लीबत्वमार्षं सार्धः । अन्यथा तस्य तदायत्तत्वे धनलोभात्स कृत्स्नं ग्रामं पीडयेदिति भावः । सहस्रपतिः शाखानगरं तत्रत्यधान्यहैरण्यसंबन्धी यो भोगो धनं तेन स्वस्य वेतनेन भोक्तुं पालयितुमर्हः तत्र क्षत्रियाणामभावाद्वैश्येभ्यो यः कर आयाति तदेव तस्य वेतनमित्यर्थः ॥ ८ ॥ कारयेत् दापयेत् ॥ १४ ॥ फलं धान्यधनवृद्ध्यनुरूपः करः कल्प्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥ आत्मनो मूलं राष्ट्रं परेषां मूलं कृष्यादि ॥ १८ ॥ ईहा लोभः अतिखादिनं बहुभक्षम् ॥ १९ ॥ निर्यातं दत्तं इह राष्ट्रे ॥ २३ ॥ संश्रिताः साक्षादाश्रिताः उपाश्रिताः व्यवहिताः ॥ २४ ॥ **बाह्यमिति** । आटविको दस्युसंघो बाह्यजनस्तं यूयमुपातिष्ठध्वमिति भेदयित्वा मध्यमो ग्रामीणजनो भोक्तव्यस्ततो बहुलं धनमादद्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्र प्रकारमाह—**प्रागिति** । चोरनिग्रहार्थं कटकबन्धः कर्तव्यस्तदर्थं धनमपेक्षितमिति पूर्वमेव आभाष्य सूचनां कृत्वा ततः सन्निपत्य तेषु तेषु ग्रामेषु गत्वा भयं दर्शयेत् ॥ २६ ॥ आत्मवधायेति प्रजासु स्वसामर्थ्यं द्योत्यते ॥ २८ ॥

आपत्स्वेव च वोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव ।
न च प्रियतरं कार्यं धनं कस्याश्चिदापदि ॥
इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया ।
स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाधाय कालवित् ॥
प्राकारं भृत्यभरणं व्ययं संग्रामतोभयम् ।
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत्करम्
उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः
तस्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्वं समाचरेत् ॥ ३६
सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः ।
गोमिनां पार्थ कर्तव्यः संविभागः प्रियाणि च
अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत ।
प्रभावयन्ति राष्ट्रं च व्यवहारं कृषिं तथा ॥
तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः ।
दयावानप्रमत्तश्च करान्संप्रणयन्मृदून् ॥ ३९
सर्वत्र क्षेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु ।
न ह्यतः सदृशं किंचिद्वरमस्ति युधिष्ठिर ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि राष्ट्रगुप्त्यादिकथने
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

युधिष्ठिर उवाच ।
यदा राजा समर्थोऽपि कोशार्थी स्यान्महामते
कथं प्रवर्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धि यथाबलम् ।
अनुशिष्यात्प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः
यथा तासां च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ।
तथा कर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्तयेत
मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपम् ।
वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ॥
जलौकावत्पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।
व्याघ्रीव च हरेत्पुत्रान्संदशेन्न च पीडयेत् ॥
यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा ।
अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् ॥
अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।
ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् ॥
दमयन्निव दम्यानि शश्वद्भारं विवर्धयेत् ।
मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ॥ ८
सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः
उचितेनैव भोक्तव्यास्ते भविष्यन्ति यत्नतः ॥
तस्मात्सर्वसमारंभो
दुर्लभः पुरुषं प्रति ।
यथा मुख्यान्सान्त्वयित्वा
भोक्तव्य इतरो जनः ॥ १०
ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवक्षितान्
भुञ्जीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः ॥ ११
न चास्थाने न चाकाले करांस्तेभ्यो निपातयेत्
आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि

पुङ्गवैर्बलीवर्दैः न च प्रियमित्यादिसार्धः । एवं चालेख्येन सुशिक्षितान्मुक्तांश्च स्वरश्मीन्स्वस्य रश्मिभूतान् पदातीन् अधिकारिणः प्रजासु धनमुद्ग्रहीतुं अभ्यवसृजेत्प्रेरयेत् योगं धनग्रहणोपायं आधाय प्रजासु प्रयोज्य धनं गृह्णीयादिति शेषः ॥३३॥ गोमिनः वैश्यान् भाषायां 'चारणा' इति प्रसिद्धान् प्राकारादीन्कर्तव्यान्प्रेक्ष्य संदर्शयित्वा । इदं कार्यमुपस्थितमत्यावश्यकमित्युक्त्वा करं कारयेत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीय भारतभावदीपे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

यदेति ॥ १ ॥ शल्यकवान् तीक्ष्णतुंड आखुविशेषः स हि निद्रितस्य मनुष्यस्य पादतलस्थं मांसं अतीक्ष्णेनैवोपायेन भक्षयति । शयानस्तु ईषद्वेदनया पदं किंचिद्धूनयते कंपयते न तु तीव्रवेदनया प्रबुद्धयन् आखुं निवारयति तद्वद्राष्ट्रं समापिबेत् ॥ ६ ॥ प्रत्यब्दं शततमेनाधिकेन वांशेन वर्धमानं करं प्रदापयन् ग्रामद्रव्यस्य वृद्धिं कुर्यादित्याह—**अल्पेनेति** ॥ ७ ॥ दम्यानि वत्सतरकुलानि यथाक्रमेण दमयेत्तद्वत्प्रजा अपीत्याह—**दमयन्निवेति**। अभ्यवहारयेत् ग्राहयेत् ॥ ८ ॥ सकृत्सद्यः पाशावकीर्णाः सन्तो न भविष्यन्ति मरिष्यन्ति यतो दुर्दमाः अत उचितेन क्रमेण ते भोक्तव्याः दम्याः प्रजाश्च ॥ ९ ॥ पुरुषं प्रतीत्यस्य प्रतिपुरुषमित्यर्थः ॥ १० ॥ ततो मुख्यद्वारा तान् इतरान् विवक्षितान्वोढुमिष्टान् ॥ ११ ॥

उपायान्प्रब्रवीम्येतान्न मे माया विवाक्षिता ।
अनुपायेन दमयन्प्रकोपयति वाजिनः ॥ १३
पानागारनिवेशाश्च वेश्याः प्रापणिकास्तथा
कुशीलवाः सकितवा य चान्ये केचिदीदृशाः
नियम्याः सर्व एवैते ये राष्ट्रस्योपघातकाः ।
एते राष्ट्रेऽभितिष्ठन्तो बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः
न केनचिद्याचितव्यः कश्चित्किञ्चिदनापदि
इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तान्मनुना कृता ॥
सर्वे तथाऽनुजीवेयुर्न कुर्युः कर्म चेदिह ।
सर्व एव इमे लोका न भवेयुरसंशयम् ॥ १७
प्रभुर्नियमने राजा य एतान्न नियच्छति ।
भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भागमिति श्रुतिः ॥
भोक्ता तस्य तु पापस्य सुकृतस्य यथा तथा ।
नियन्तव्याः सदा राज्ञा पापा ये स्युर्नराधिप
कृतपापस्त्वसौ राजा य एतान्न नियच्छति
तथा कृतस्य धर्मस्य चतुर्भागमुपाश्नुते ॥ २०
स्थानान्येतानि संयम्य प्रसंगो भूतिनाशनः
कामे प्रसक्तः पुरुषः किमकार्यं विवर्जयेत् ॥
मद्यमांसपरस्वानि तथा दारा धनानि च ।
आहरेद्रागवशगस्तथा शास्त्रं प्रदर्शयेत् ॥ २२
आपद्येव तु याचन्ते येषां नास्ति परिग्रहः ।
दातव्यं धर्मतस्तेभ्यस्त्वनुक्रोशाद्भयान्न तु ॥
मा ते राष्ट्रे याचनकाऽभूवन्मा चापि दस्यवः
एषां दातार एवैते नैते भूतस्य भावकाः ॥
ये भूतान्यनुगृह्णन्ति वर्धयन्ति च ये प्रजाः ।
ते ते राष्ट्रेषु वर्तन्तां मा भूतानामभावकाः ॥
दण्ड्यास्ते च महाराज धनादानप्रयोजकाः
प्रयोगं कारयेयुस्तान् यथाबलिकरांस्तथा ॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यच्चान्यत्किंचिदीदृशं
पुरुषैः कारयेत्कर्म बहुभिः कर्मभेदतः ॥ २७
नरश्चेत्कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं चाप्यनुष्ठितः ।
संशयं लभते किञ्चित्तेन राजा विगर्ह्यते ॥
धनिनः पूजयेन्नित्यं पानाच्छादनभोजनैः ।
वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वं प्रजाः सह मयेति वै ॥
अङ्गमेतन्महद्राज्ये धनिनो नाम भारत ।
ककुदं सवभूतानां धनस्थो नात्र संशयः ॥
प्राज्ञः शूरो धनस्थश्च स्वामी धार्मिक एव च
तपस्वी सत्यवादी च बुद्धिमांश्चापि रक्षति
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु प्रीतिमान्भव पार्थिव ।
सत्यमार्जवमक्रोधमानृशंस्यं च पालय ॥ ३२
एवं दण्डं च कोशं च मित्रं भूमिं च लप्स्यसि
सत्यार्जवपरो राजन्मित्रकोशबलान्वितः॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि कोशसञ्चयप्रकारकथने
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

८९

भीष्म उवाच ।

वनस्पतीन्भक्ष्यफलान्न च्छिन्द्युर्विषये तव ।
ब्राह्मणानां मूलफलं धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ १
ब्राह्मणेभ्योऽतिरिक्तं च भुञ्जीरन्नितरे जनाः ।
न ब्राह्मणापराधेन हरेदन्यः कथंचन ॥ २

मद्यशालाः संदेशहराः कुट्टन्यः कुत्सितेन शीलेन वान्ति गच्छन्ति धमं हिंसन्ति वा कुशीलवा विटाः कितवा द्यूतकाराश्च निग्राह्या इत्याह-**पानेति** ॥ १४ ॥ भद्रिकाः कल्याण्यः ॥ १५ ॥ याचितव्यः दत्तमृणं करं वेति शेषः ॥ १६ ॥ अनुजीवेयुरनुसरेयुः अन्यथा दोषमाह-**नेति** । ॥ १७ ॥ तथा नियच्छन्निति शेषः ॥ २० ॥ स्थानानि मद्यादीनां वक्ष्यमाणानां किमकार्यं विवर्जयेत् अपि तु सर्वमकार्यं कुर्यादेव ॥ २१ ॥ अकार्यमेवाह--**मद्येति** । शास्त्रं आज्ञां प्रदर्शयेत्प्रवर्तयेत् ॥ २२ ॥ आपद्येव न तु शाठ्यादिनाऽनापद्यपि ॥ २३ ॥ दातार आच्छेत्तारः ॥ २४ ॥ धनेत्यधिकधनग्रहणं प्रयोजयन्तोऽधिकारिणो दंड्याः अन्ये च अधिकारिणस्तान् यथावद्बलिकरानुद्दिश्य प्रयोगं कारयेयुः ॥ २६ ॥ बहुभिः कारयेदन्यथा कर्मभेदतः कर्मणो भेदो नाशः स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥ संशयं चोरेभ्यो राजकीयेभ्यो वा भयात् ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ ८९ ॥

वनस्पतीनिति । मूलफलं ब्राह्मणानां स्वमिति धर्ममाहुरतोऽप्येतन्न च्छिन्द्युः ॥ १ ॥ ब्राह्मणापराधेन तैरपालनेन ॥ २ ॥

विप्रश्चेत्त्यागमातिष्ठे-
दात्मार्थे वृत्तिकर्शितः ।
परिकल्प्याऽस्य वृत्तिः स्या-
त्सदारस्य नराधिप ॥ ३
स चेन्नोपनिवर्तेत वाच्यो ब्राह्मणसंसदि ।
कस्मिन्निदानीं मर्यादामयं लोकः करिष्यति
असंशयं निवर्तेत न चेद्वक्ष्यत्यतः परम् ।
पूर्वं परोक्षं कर्तव्यमेतत्कौन्तेय शाश्वतम् ॥५
आहुरेतज्जना ब्रह्मन्न चैतच्छ्रद्दधाम्यहम् ।
निमन्त्र्यश्च भवेद्भोगैरवृत्त्या च तदाचरेत् ॥६
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं लोकानामिह जीवनम्
ऊर्ध्वं चैव त्रयी विद्या सा भूतान्भावयत्युत
तस्यां प्रपतमानायां ये स्युस्तत्परिपन्थिनः ।
दस्यवस्तद्वधायेह ब्रह्मा क्षत्रमथासृजत् ॥ ८
शत्रून् जय प्रजा रक्ष यजस्व क्रतुभिर्नृप ।
युध्यस्व समरे वीरो भूत्वा कौरवनंदन ॥ ९
संरक्ष्यान्पालयेद्राजा स राजा राजसत्तमः ।
ये केचित्तान्न रक्षन्ति तैरर्थो नास्ति कश्चन
सदैव राज्ञा योद्धव्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर ।
तस्माद्धेतोर्हि भुञ्जीत मनुष्यानेव मानवः ॥
आन्तरेभ्यः परान् रक्षन्
परेभ्यः पुनरान्तरान् ।
परान्परेभ्यः स्वान्स्वेभ्यः
सर्वान्पालय नित्यदा ॥ १२
आत्मानं सर्वतो रक्षन्
राजन् रक्षस्व मेदिनीम् ।
आत्ममूलमिदं सर्व-
माहुर्वै विदुषो जनाः ॥ १३
किं छिद्रं को नु संगो मे
किं वाऽस्त्यविनिपातितम् ।
कुतो मामाश्रयेद्दोष
इति नित्यं विचिन्तयत् ॥ १४
अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
गुप्तैश्चारैरनुमतैः पृथिवीमनुसारयेत् ॥ १५
जानीयुर्यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
कच्चिद्रोचेज्जनपदे कच्चिद्राष्ट्रे च मे यशः ॥
धर्मज्ञानां धृतिमतां संग्रामेष्वपलायिनाम् ।
राष्ट्रे तु येऽनुजीवन्ति ये तु राज्ञोऽनुजीविनः ॥
अमात्यानां च सर्वेषां
मध्यस्थानां च सर्वशः ।
ये च त्वाऽभिप्रशंसेयु-
र्निन्देयुरथवा पुनः ॥ १८
सर्वान् सुपरिणीतांस्तान्
कारयेथा युधिष्ठिर ।
एकान्तेन हि सर्वेषां
न शक्यं तात रोचितुम् ।
मित्रामित्रमथो मध्यं
सर्वभूतेषु भारत ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

तुल्यबाहुबलानां च तुल्यानां च गुणैरपि ।
कथं स्यादधिकः कश्चित्स च भुञ्जीत मानवान्

भीष्म उवाच ।

यच्चरा ह्यचरानद्युर्दंष्ट्रान्दंष्ट्रिणस्तथा ।
आशीविषा इव क्रुद्धा भुजंगान्भुजगा इव ॥
एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात्सदा शत्रोर्युधिष्ठिर ।
भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमादतः ॥
कच्चित्ते वणिजो राष्ट्रे नोद्विजन्ति करार्दिताः
क्रीणन्तो बहुनाऽल्पेन कान्तारकृतविश्रमाः
कच्चित्कृषिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः ।
ये वहन्ति धुरं राज्ञां ते भरन्तीतरानपि ॥*

त्यागं राष्ट्रस्य ॥ ३ ॥ अवृत्त्या राष्ट्रं त्यजतो राज्ञा वृत्तिः कल्प्येति मर्यादा न तु राजरथाद्यलाभात् । त्यजतस्तदपि देयमित्यस्तीति कस्मिन्निति काका सूचयति ॥ ४ ॥ अतः परं त्वं वृत्तिं कल्पयसि न तु पूर्वमिति उपालंभे पूर्वं परोक्षं विस्मर्तव्यं कर्तव्यं क्षन्तव्यमिति तं प्रार्थयेदित्यर्थः ॥५॥ वृत्तिमात्रं कल्पयेदिति परमतं भोगार्थी च चेद्राष्ट्रं त्यजति तदा भोगैरपि निमन्त्र्यः अवृत्त्या चेत्तदावृत्त्यापि निमन्त्र्य इत्याहाहुरिति ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वं स्वर्गम् ॥ ७ ॥ लोकात् लोकहितार्थं योद्धव्यं बोद्धव्यमिति पाठे स्वपरचरित्रमिति शेषः । उत्तरार्धे तु भुञ्जेतेत्यत्र युञ्जीतेति पाठः । मनुष्यांश्चरानिति चार्थः ॥ ११ ॥ स्वीयाः आन्तरा बाह्याश्च परस्माद्रक्ष्याः स्वीयाः बाह्यास्तु शत्रुभ्यो रक्ष्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥ विदुषो विद्वांसः ॥ १३ ॥ संगो व्यसनस्येति शेषः ॥१४॥ सुपरिणीतान् सत्कृतान् ॥ १९ ॥ तुल्येषु कथमितर इतरं भुञ्जीतेति प्रश्नः बलवानेव दुर्बलं भुञ्जीत तुल्यात् आत्मानं रक्षेच्छलेन च तं भुञ्जीतेत्युत्तरमाह तुल्यो ते त्रिभिः ॥२०॥ भारुण्डः गृध्रः ॥ २२ ॥ * अत्र श्लोकद्वयमधिकम्–ख.

इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा ।
मानुषोरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ २५
एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राज्ञां गुप्तिश्च भारत ।
एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि राष्ट्रगुप्तौ
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

९०

भीष्म उवाच ।
यानङ्गिराः क्षत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।
मान्धात्रे यौवनाश्वाय प्रीतिमानभ्यभाषत ॥
स यथाऽनुशशासैनमुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ॥२
उतथ्य उवाच ।
धर्माय राजा भवति
न कामकरणाय तु ।
मान्धातरिति जानीहि
राजा लोकस्य रक्षिता ॥ ३
राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ ४
धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि
धर्मो राजनि तिष्ठति ।
तं राजा साधु यः शास्ति
स राजा पृथिवीपतिः ॥ ५
राजा परमधर्मात्मा
लक्ष्मीवान्धर्म उच्यते ।
देवाश्च गर्हां गच्छन्ति
धर्मो नास्तीति चोच्यते ॥ ६
स्वधर्मे वर्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते ।
तदेव मङ्गलं लोकः सर्वः समनुवर्तते ॥ ७
उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान् ।
भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते ॥८
ममेदमिति नैवैतत्साधूनां तात धर्मतः ।
न वै व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते ॥
नैव भार्या न पशवो न क्षेत्रं न निवेशनम् ।
संदृश्येत मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत् ।
देवाः पूजां न जानन्ति न स्वधां पितरस्तदा
न पूज्यन्ते ह्यतिथयो यदा पापो न वार्यते ।
न वेदानधिगच्छन्ति व्रतवन्तो द्विजातयः ॥
न यज्ञांस्तन्वते विप्रा यदा पापो न वार्यते ।
वृद्धानामिव सत्त्वानां मनो भवति विह्वलम्
मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ।
उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयम्
असृजन्सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ।
यस्मिन्धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते ॥
यस्मिन्विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ।
वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं विवर्धयेत् ॥
धर्मे वर्धति वर्धन्ति
सर्वभूतानि सर्वदा ।
तस्मिन् ह्रसति हीयन्ते
तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १६
धनात्स्रवति धर्मो हि धारणाद्वेति निश्चयः ।
अकार्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोननवतितमोऽध्यायः॥८९

९०

एवं स्वाम्यादिप्रकृतिषट्कं निरूप्य प्रकीर्णकान् धर्मान्वक्तुं उतथ्यमान्धातृसंवादं वामदेवगीतां चारभते **यानंगिरा इत्यादिना** अध्यायपञ्चकेन। अंगिराः आंगिरसः **देवा इति**। यदा पापो न वार्यते तदा दैवतनिन्दादयो दोषाः प्रवर्तन्त इति सार्धत्रयम् ॥ ६ ॥ वृद्धानां शस्त्रेण छिन्नदेहानाम् ॥ १२ ॥ धर्मो धर्मपालः ॥ १४ ॥ अलं वारणं छेदनमिति यावत् । तेन वृषं लुनाति छिनत्तीति वृषल इति योगो दर्शितः ॥ १५ ॥ धर्मपदस्य द्वेधा व्युत्पत्तिमाह—**धनादिति**। धनवाची नान्तो धनशब्दः अर्तेर्गत्यर्थान्मक्प्रत्यये ततो नलोपगुणौ धनादि स्रवतीति धर्म इत्यर्थः। धनादिति पञ्चमी तु धनं प्रापयितुं स्रवति द्रवति कृपायत इति ल्यब्लोपे ज्ञेया धारणाद्वा धर्मः। धृञो मन्प्रत्ययः सीमान्तकरः यावत्पापं तावद्यातनाकर इत्यर्थः॥१७

प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयंभुवा।
तस्मात्प्रवर्तयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् ॥ १८
तस्माद्धि राजशार्दूल धर्मः श्रेष्ठतरः स्मृतः।
स राजा यः प्रजाः शास्ति साधुकृत्पुरुषर्षभ
कामक्रोधावनादृत्य धर्ममेवानुपालय।
धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम ॥ २०
धर्मस्य ब्राह्मणा योनिस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा
ब्राह्मणानां च मांधातः कुर्यात्कामानमत्सरी
तेषां ह्यकामकरणाद्राज्ञः संजायते भयम्।
मित्राणि न च वर्धन्ते तथाऽमित्रीभवन्त्यपि

ब्राह्मणानां सदाऽसूया-
द्वाल्याद्वैरोचनो बलिः।
अथास्माच्छ्रीरपाक्राम-
द्याऽस्मिन्नासीत्प्रतापिनी ॥ २३

ततस्तस्मादपाक्रम्य साऽगच्छत्पाकशासनम्
अथ सोऽन्वतपत्पश्चाच्छ्रियं दृष्ट्वा पुरंदरे ॥२४
एतत्फलमसूयाया अभिमानस्य वा विभो।
तस्माद्बुध्यस्व मांधातर्मा त्वां जह्यात्प्रतापिनी
दर्पो नाम श्रियः पुत्रो जज्ञेऽधर्मादिति श्रुतिः
तेन देवासुरा राजन्नीताः सुबहवो व्ययम् ॥
राजर्षयश्च बहवस्तथा बुध्यस्व पार्थिव।
राजा भवति तं जित्वा दासस्तेन पराजितः
स यथा दर्पसहितमधर्मं नानुसेवते।
तथा वर्तस्व मांधातश्चिरं चेत्स्थातुमिच्छसि
मत्तात्प्रमत्तात्पौगण्डादुन्मत्ताच्च विशेषतः।
तदभ्यासादुपावर्तं संहितानां च सेवनात् ॥
निगृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः।
पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोऽश्वात्सरीसृपात् ॥
एतेभ्यो नित्ययुक्तः स्यान्नक्तंचर्यां च वर्जयेत्
अत्यागं चाभिमानं च दंभं क्रोधं च वर्जयेत्।
अविज्ञातासु च स्त्रीषु क्लीबासु स्वैरिणीषु च।
परभार्यासु कन्यासु नाचरेन्मैथुनं नृपः ॥ ३२
कुलेषु पापरक्षांसि जायन्ते वर्णसंकरात्।
अपुमांसोऽङ्गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतसः॥
एते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति
तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्तितव्यं प्रजाहिते ॥
क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः संजायते महान्।
अधर्माः संप्रवर्धन्ते प्रजासंकरकारकाः ॥३५
अशीते विद्यते शीतं शीते शीतं न विद्यते।
अवृष्टिरतिवृष्टिश्च व्याधिश्चाप्याविशेत्प्रजाः
नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथागते।
उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः
अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति
प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ततः सोऽनुविनश्यति
द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोः सुबहवोऽपरे।
कुमार्यः संप्रलुप्यन्ते तदाहुर्नृपदूषणम् ॥ ३९
ममेदमिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठति।
त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ४०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
उतथ्यगीतासु नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

उतथ्य उवाच।
कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः
संपद्यदेषा भवति सा बिभर्ति सुखं प्रजाः॥
यो न जानाति हर्तुं वा वस्त्राणां रजको मलं
रक्तानां वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः

अमित्रीभवन्ति वर्धन्ते ॥ २२ ॥ असूयात् असूयातः लिंगव्यत्यय आर्षः असूयया अतति सततं वर्तत इति वा असूयात् ॥ २३ ॥ अधर्मादिति च्छेदः ॥ २६ ॥ तं दर्पम् ॥ २७ ॥ पौगंडात् बालकात् अज्ञा दित्यर्थः पाषंडादिति मुख्यः पाठः । मत्तादिभ्य उपावर्तं परावृत्तिं भज तदभ्यासात्तैः सह परिचयात् संहितानां मिलितानां च तेषां सेवनाच्च सुतरामुपावर्तेत्यर्थः ॥२९ ॥ अत्यागं वद्धमुष्टिताम् ॥ ३१ ॥ अपुमांसः क्लीबाः स्थूलजिह्वा मूकाः ॥ ३३ ॥ नक्षत्राणि धूमकेत्वादयः ॥ ३७ ॥ एकस्य धनं द्वौ आददाते आच्छिद्य गृह्णीतः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

कालेति ॥ १ ॥ वस्त्राणां शुक्लानां शोधयितुं रंगमविचाल्य मलमात्रं दूरीकर्तुम् ॥ २ ॥

एवमेतद्द्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशां तथा ।
शूद्रश्चतुर्थो वर्णानां नानाकर्मस्ववस्थितः ॥ ३
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु
तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोधनम्
शीलदोषान्विनिर्हर्तुं स पिता स प्रजापतिः
कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ।
सर्वं प्रमुह्यते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ७
अग्नित्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्व एव प्रमाद्यन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥
राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः
राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा
समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति
हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्वतरगर्दभाः ।
अधर्मभूते नृपतौ सर्वे सीदन्ति जन्तवः ॥११
दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते ।
अबलं तु महद्भूतं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
यच्च भूतं संभजते ये च भूतास्तदन्वयाः ।
अधर्मस्थे हि नृपतौ सर्वे शोचन्ति पार्थिव ॥
दुर्बलस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
अविषह्यतमं मन्ये मा स्म दुर्बलमासदः ॥ १४
दुर्बलांस्तात बुध्येथा नित्यमेवाविमानितान्
मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि प्रदहेयुः सबान्धवम् ॥
न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किञ्चित्प्ररोहते ।
आमूलं निर्दहन्त्येव मा स्म दुर्बलमासदः ॥
अबलं वै बलाच्छ्रेयो यच्चातिबलवद्बलम् ।
बलस्याबलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ॥
विमानितो हतः क्रुष्टस्त्रातारं चेन्न विन्दति ।
अमानुषकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥
मा स्म तात रणे स्थित्वा भुञ्जीथा दुर्बलं जनं
मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि दहन्त्वग्निरिवाशयम्

यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदतां
तानि पुत्रान्पशून्घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसनात्
यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पौत्रेषु नप्तृषु ।
न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव
यत्राबलो वध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति ।
महान्दैवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारुणः ॥ २२
युक्ता यदा जानपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव ।
अभीक्ष्णं भिक्षुरूपेण राजानं घ्नन्ति तादृशाः
राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ।
अनयेनोपवर्तन्ते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ॥
यदा युक्त्या नयेदर्थान्कामादर्थवशेन वा ।
कृपणं याचमानानां तद्राज्ञो वैशसं महत् ॥

महान्वृक्षो जायते वर्धते च
तं चैव भूतानि समाश्रयन्ति ।
यदा वृक्षश्छिद्यते दह्यते च
तदाश्रया अनिकेता भवन्ति ॥ २६
यदा राष्ट्रे धर्ममग्र्यं चरन्ति
संस्कारं वा राजगुणं ब्रुवाणाः ।
तैरेवाधर्मश्चरितो धर्ममोहा-
त्तूर्णं जह्यात्सुकृतं दुष्कृतं च ॥ २७
यत्र पापा ज्ञायमानाश्चरन्ति
सतां कलिर्विन्दते तत्र राज्ञः ।
यदा राजा शास्ति नरानशिष्टां-
स्तदा राज्यं वर्धते भूमिपस्य ॥ २८
यश्चामात्यान्मानयित्वा यथार्थं
मंत्रे च युद्धे च नृपो नियुंज्यात् ।
विवर्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य
भुंक्ते महीं चाप्यखिलां चिराय ॥२९
यच्चापि सुकृतं कर्म वाचं चैव सुभाषिताम् ।
समीक्ष्य पूजयन् राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुत्तमम्
संविभज्य यदा भुंक्ते नामात्यानवमन्यते ।
निहन्ति बलिनं दृप्तं स राज्ञो धर्म उच्यते ॥
त्रायते हि यदा सर्वं वाचा कायेन कर्मणा ।
पुत्रस्यापि न मृष्येच्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥

द्विजानां मध्ये यः कश्चिच्छूद्रो वा नानाकर्मस्ववस्थितः
स्वकर्मच्युतो मूढः रजकतुल्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अग्नित्रेता
गार्हपत्यदाक्षिणाग्न्याहवनीयाख्यं वह्नित्रयं, त्रयी ऋग्यजुः
सामवेदाः ॥ ८ ॥ अबलं तु अबलस्य पालनान्महत्पु-
ण्यमपालनाच्च महत्पापमित्यर्थः ॥ १२ ॥ भूतं दुर्बलं
संभजतेऽन्नादिना सेवते तदन्वयाः दातृसंबन्धिनः ॥१३॥
अबलं तु महद्भूतमित्येतद्विवृणोति-दुर्बलस्येत्यादिना
॥ १४ ॥ रणे स्थित्वा प्रतिपक्षीभूय भुञ्जीथाः करादानेन
॥ १९ ॥ यदि आत्मनि फलं पापं न फलति तर्हि
पुत्रादिषु फलति न तु सद्यः फलतीत्यर्थः ॥ २१ ॥
नयेत् अपहरेत् ॥ २५ ॥ महानिति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टा-
न्तिकमाह-यदेति । यदा धर्मं चरति तदा राजा वर्धते
इति भावः दुष्कृतं चापयातीत्यर्थः ॥२७॥ राज्ञः नृपान्२८

संविभज्य यदा भुंक्ते नृपतिर्दुर्बलान्नरान् ।
तदा भवन्ति बलिनः स राज्ञो धर्म उच्यते ॥
यदा रक्षति राष्ट्राणि यदा दस्यूनपोहति ।
यदा जयति संग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ३४
पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा ।
प्रियस्यापि न मृष्येत स राज्ञो धर्म उच्यते ॥
यदा सारणिकान् राजा पुत्रवत्परिरक्षति ।
भिनत्ति च न मर्यादां स राज्ञो धर्म उच्यते
यदाऽऽप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते श्रद्धयाऽन्वितः ।
कामद्वेषावनादृत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ३७
कृपणानाथवृद्धानां यदाश्रु परिमार्जति ।
हर्षं सञ्जनयन्नृणां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३८
विवर्धयति मित्राणि तथारींश्चापि कर्षति ।
संपूजयति साधूंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते३९
सत्यं पालयति प्रीत्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति
पूजयेदतिथीन्भृत्यान् स राज्ञो धर्म उच्यते
निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्यातां प्रतिष्ठितौ ।
अस्मिन्लोके परे चैव राजा स प्राप्नुते फलम्
यमो राजा धार्मिकाणां मान्धातः परमेश्वरः
संयच्छन्भवति प्राणानसंयच्छंस्तु पातुकः४२
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृत्यानवमन्य च
यदा सम्यक्प्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते
यमो यच्छति भूतानि सर्वाण्येवाविशेषतः
तथा राज्ञानुकर्तव्यं यन्तव्या विधिवत्प्रजाः
सहस्राक्षेण राजा हि सर्वथैवोपमीयते ।
स पश्यति च यं धर्मं स धर्मः पुरुषर्षभ ॥ ४५
अप्रमादेन शिक्षेथाः क्षमां बुद्धिं धृतिं मतिम्
भूतानां चैव जिज्ञासा साध्वसाधु च सर्वदा
संग्रहः सर्वभूतानां दानं च मधुरं वचः ।
पौरजानपदाश्चैव गोप्तव्यास्ते यथासुखम् ४७
न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुम्
भारो हि सुमहांस्तात राज्यं नाम सुदुष्करम्
तद्दण्डविन्नृपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रक्षितुम् ।
न हि शक्यमदण्डेन क्लीबेनाबुद्धिनाऽपि वा
आभिरूपैः कुले जातैर्दक्षैर्भक्तैर्बहुश्रुतैः ।
सर्वा बुद्धीः परीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि५०
अतस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परम्
स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनंक्ष्यति ५१
तस्मादर्थाच्च कामाच्च धर्म एवोत्तरो भवेत् ।
अस्मिन्लोके परे चैव धर्मात्मा सुखमेधते ५२
त्यजन्ति दारान्पुत्रांश्च मनुष्याः परिपूजिताः
संग्रहश्चैव भूतानां दानं च मधुरा च वाक् ॥
अप्रमादश्च शौचं च राज्ञो भूतिकरं महत् ।
एतेभ्यश्चैव मान्धातः सततं मा प्रमादिथाः ॥
अप्रमत्तो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः ।
नास्य च्छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात्
एतद्वृत्तं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च ।
राजर्षीणां च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ॥ ५६
तत्कुरुष्व महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितम् ।
आतिष्ठ दिव्यं पन्थानमह्नाय भरतर्षभ ॥ ५७
धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत ।
देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्तयन्ति महौजसः ५८

भीष्म उवाच ।

स एवमुक्तो मान्धाता तेनोतथ्येन भारत
कृतवानविशंकश्च एकः प्राप च मेदिनीम् ५९
भवानपि तथा सम्यङ्मान्धातेव महीपते ।
धर्मं कृत्वा महीं रक्ष स्वर्गे स्थानमवाप्स्यसि६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उतथ्यगीतासु
एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

* * *

सारणिकान् प्रसारिणीप्रधानान्वाणिजः शारणिकानिति पाठे शरणागतान् ॥३६ ॥ धार्मिकाणां परमेश्वरोऽनुग्राहकोऽस्ति अतः प्राणान् इन्द्रियाणि नियच्छन् भवति ऐश्वर्यं प्राप्नोति आनियच्छंस्तु पातुकः पतयालुर्भवति पावक इति पाठे स्वाश्रयदाही भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अभिरूपैरमात्यैः सहेति शेषः ॥ ५० ॥ धर्मोऽर्थादुत्पद्यत इति तत्फलभूतत्वात्तत उत्तरः एवं कामादपि धर्म एवोत्तरस्तन्मूलत्वात् ॥ ५२ ॥ प्रमादिथाः प्रमाद्येथाः ॥५४॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥९१॥

९२

युधिष्ठिर उवाच।

कथं धर्मे स्थातुमिच्छन् राजा वर्तेत धार्मिकः
पृच्छामि त्वां कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह १

भीष्म उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
गीतं दृष्टार्थतत्त्वेन वामदेवेन धीमता ॥ २
राजा वसुमना नाम ज्ञानवान्धृतिमाञ्शुचिः
महर्षिं परिपप्रच्छ वामदेवं तपस्विनम् ॥ ३
धर्मार्थसहितैर्वाक्यैर्भगवन्ननुशाधि माम्।
येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न हीयेयं स्वधर्मतः ॥ ४
तमब्रवीद्वामदेवस्तेजस्वी तपतां वरः।
हेमवर्णं सुखासीनं ययातिमिव नाहुषम् ॥ ५

वामदेव उवाच।

धर्ममेवानुवर्तस्व
न धर्माद्विद्यते परम्।
धर्मे स्थिता हि राजानो
जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ६
अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महीपतिः।
वृद्ध्यां च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विराजते ७
अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते।
क्षिप्रमेवापयातोऽस्मादुभौ प्रथममध्यमौ ॥ ८
असत्पापिष्ठसचिवो वध्यो लोकस्य धर्महा।
सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति ॥ ९
अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकत्थनः।
अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति
अथाददानः कल्याणमनसूयुर्जितेन्द्रियः।
वर्धते मतिमान् राजा स्रोतोभिरिव सागरः
न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोऽर्थतः
बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिप ॥ १२
एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता।
एतानि शृण्वँल्लभते यशः कीर्तिं श्रियं प्रजाः
एवं यो धर्मसंरम्भी धर्मार्थपरिचिन्तकः।
अर्थान्समीक्ष्य भजते स ध्रुवं महदश्नुते ॥ १४
अदाता ह्यनतिस्नेहो दण्डेनावर्तयन्प्रजाः।
साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति १५
अथ पापकृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान्।
अकीर्त्याऽभिसंयुक्तो भूयो नरकमश्नुते।
अथ मानयितुर्दाम्नः श्लक्ष्णस्य वशवर्तिनः।
व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसन्ति मानवाः
यस्य नास्ति गुरुर्धर्मे न चान्यानपि पृच्छति
सुखतन्त्रोऽर्थलाभेषु न चिरं सुखमश्नुते ॥ १८
गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थानवेक्षिता।
धर्मप्रधानो लाभेषु स चिरं सुखमश्नुते ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु
द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

वामदेव उवाच।

यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवत्तरः।
तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदन्वयाः ॥
राजानमनुवर्तन्ते तं पापाभिप्रवर्तकम्।
अविनीतमनुष्यं तत्क्षिप्रं राष्ट्रं विनश्यति ॥ २

९२

धर्मस्योत्कर्षं श्रुत्वा धर्मे स्थितिप्रकारं पृच्छति—**कथमिति** ॥ १ ॥ तपतां तपः कुर्वताम् ॥ ५ ॥ अर्थापेक्षया धर्मं श्रेष्ठं मत्वा धर्मवृद्धौ बुद्धिं कुर्यादित्याहार्थेति ॥ ७ ॥ उभौ धर्मार्थौ ॥ ८ ॥ असन्तः दुष्टाः पापिष्ठाश्च सचिवा यस्य सः ॥ ९ ॥ एतेषु धर्मादिषु ॥ १३ ॥ पापकृतं पापकारिणम् ॥१६॥ दाम्नो दातुः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

यत्रेति। यत्र राष्ट्रे प्रणयते आरोपयति बलवत्तरो राजा ॥ १ ॥ तं राजानं अनुवर्तन्तेऽन्ये ॥ २ ॥

यद्वृत्तमुपजीवन्ति प्रकृतिस्थस्य मानवाः ।
तदेव विषमस्थस्य स्वजनोऽपि न मृष्यते ॥ ३
साहसप्रकृतिर्यत्र किञ्चिदुल्बणमाचरेत् ।
अशास्त्रलक्षणो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
योऽत्यन्ताचरितां वृत्तिं क्षत्रियो नानुवर्तते
जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥
द्विषन्तं कृतकल्याणं गृहीत्वा नृपतिं रणे ।
यो न मानयते द्वेषात्क्षत्रधर्मादपैति सः ॥६
शक्तः स्यात्सुसुखो राजा कुर्यात्करणमापदि
प्रियो भवति भूतानां न च विभ्रश्यते श्रियः
अप्रियं यस्य कुर्वीत भूयस्तस्य प्रियं चरेत् ।
नचिरेण प्रियः स स्याद्योऽप्रियः प्रियमाचरेत्
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न कामान्न च संरंभान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥९
नापत्रपेत प्रश्नेषु नाविभाव्यां गिरं सृजेत् ।
न त्वरेत न चासूयेत्तथा संगृह्यते परः ॥ १०
प्रियेनातिभृशं हृष्येदप्रियेन च संज्वरेत् ।
न तप्येदर्थकृच्छ्रेषु प्रजाहितमनुस्मरन् ॥ ११
यः प्रियं कुरुते नित्यं
गुणतो वसुधाधिपः ।
तस्य कर्माणि सिद्ध्यन्ति
न च संत्यज्यते श्रिया ॥ १२
निवृत्तं प्रतिकूलेषु वर्तमानमनुप्रिये ।
भक्तं भजेत नृपतिः सदैव सुसमाहितः ॥ १३
अप्रकीर्णेन्द्रियग्राममत्यन्तानुगतं शुचिम् ।
शक्तं चैवानुरक्तं च युंज्यान्महति कर्मणि ॥
एवमेतैर्गुणैर्युक्तो योऽनुरज्यति भूमिपम् ।
भर्तुरर्थेष्वप्रमत्तं नियुंज्यादर्थकर्माणि ॥ १५
मूढमैन्द्रियकं लुब्धमनार्यचरितं शठम् ।
अनतीतोपधं हिंस्रं दुर्बुद्धिमबहुश्रुतम् ॥ १६
त्यक्तोदात्तं मद्यरतं द्यूत-स्त्री-मृगयापरम् ।
कार्ये महति युञ्जानो हीयते नृपतिः श्रिया ॥
रक्षितात्मा च यो राजा रक्ष्यान्यश्चानुरक्षति
प्रजाश्च तस्य वर्धन्ते ध्रुवं च महदश्नुते ॥ १८
ये केचिद्भूमिपतयः सर्वांस्तानन्ववेक्षयेत् ।
सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजाऽतिरिच्यते ॥
अपकृत्य बलस्थस्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
श्येनाभिपतनैरेते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥
दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः
अबलानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तराः ॥ २१
विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ॥ २२
मरणान्तमिदं सर्वं नेह किञ्चिदनामयम् ।
तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत्
रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् ।
मन्त्रचिन्तासुखं काले पञ्चभिर्वर्धते मही ॥
एतानि यस्य गुप्तानि स राजा राजसत्तम ।
सततं वर्तमानोऽत्र राजा धत्ते महीमिमाम्
नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनान्ववीक्षितुम्
तेषु सर्वं प्रतिष्ठाप्य राजा भुंक्ते चिरं महीम् ॥
दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिम् ।
असन्त्यक्तमनुष्यं च तं जनाः कुर्वते नृपम् ॥
यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा ज्ञानं तत्प्रतिपद्यते ।
आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते
योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि सर्वदा विमना इव ॥
अग्राम्यचरितां वृत्तिं यो न सेवेत नित्यदा ।
जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥
निगृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ।
पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोऽश्वात्सरीसृपात् ।
एतेभ्यो नित्ययुक्तः सन् रक्षेदात्मानमेव तु

प्रकृतिः स्वधर्मः विषमः कुमार्गः ॥ ३ ॥ जितानां आपन्नानां अजितानां स्वस्थानाम् ॥ ५ ॥ कृतकल्याणं प्रागुपकारं कृतवन्तम् ॥ ६ ॥ शक्तौ सुखमनुभवेत् । आपदि तु करणं आपन्निवारणं कर्म कुर्यात् । 'करणं हेतुकर्मणोः' इति **मेदिनी** ॥ ७ ॥ **अप्रियमिति** । उपकृतः शत्रुरग्रेऽप्युपकरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ नापत्रपेत न्यायनिष्ठुरं उत्तरं दद्यात् आविभाव्यां अगम्भीरां अभीतिपाठे दूषणार्हाम् ॥ १० ॥ प्रियं भृत्यादीनाम् ॥१२॥ एतैर्निवृत्तमिति श्लोकद्वयोक्तैः योऽनुरज्यति अनुरञ्जयति तं नियुञ्ज्यात् भूमिपः ॥ १५ ॥ त्यक्तोदात्तं उदारकर्मत्यागिनम् ॥ १७ ॥ महत्पदम् ॥ १८ ॥ सुहृद्भिश्चारैः अनभिख्यातैः स्वेषां परेषां चाविदितैः ॥ १९ ॥ मरणान्तमपि इदं पालनं अनामयं कुशलमेव स्वर्गहेतुत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥ रक्षाधिकरणं दुर्गादि सुखं सुखप्रदानम् ॥ २४ ॥ गुप्तानि सुरक्षितानि ॥ २५ ॥ एकेन राज्ञा तेषु दुर्गाद्यधिष्ठातृषु पञ्चसु ॥ २६ ॥ ज्ञानं इदं मम निःश्रेयसमिति यज्ज्ञानं तत् ॥ २८ ॥ अर्थकामस्य सख्युः प्रातिकूल्याद्द्वेषात् शृणोति तच्छत्रुभ्यः सकाशात् ॥२९॥ अग्राम्यैर्बुद्धिमद्भिः वृत्तिं लाभोपायम् ॥३०॥

मुख्यानमात्यान्यो हित्वा
निहीनान्कुरुते प्रियान्।
स वै व्यसनमासाद्य
*गाधमार्तो न विन्दति ॥ ३२
यः कल्याणगुणान् ज्ञातीन्प्रद्वेषान्नो बुभूषति।
अदृढात्मा दृढक्रोधः स मृत्योर्वसतेऽन्तिके
अथ यो गुणसंपन्नान्हृदयस्य प्रियानपि।
प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति॥
नाकाले प्रणयेदर्थान्नाप्रिये जातु संज्वरेत्।
प्रियेनातिभृशं तुष्येद्युञ्जीतारोग्यकर्मणि॥
के वाऽनुरक्ता राजानः के भयात्समुपाश्रिताः
मध्यस्थदोषाः के चैषामिति नित्यं विचिंतये
न जातु बलवान्भूत्वा दुर्बले विश्वसेत्कचि
भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः।
अपि सर्वगुणैर्युक्तं भर्तारं प्रियवादिनम्।
अभिद्रुह्यति पापात्मा न तस्माद्विश्वसेज्जनात्
एवं राजोपनिषदं ययातिः स्माह नाहुषः।
मनुष्यविषये युक्तो हन्ति शत्रूननुत्तमान्॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु×
त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

* * *

९४

वामदेव उवाच।
अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः।
जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिप॥ १
न चाप्यलब्धं लिप्सेत मूलेनातिदृढे सति।
न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते॥
यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नप्रियराजकः।
संतुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः॥ ३
यस्य योधाः सुसंतुष्टाः
सांत्विताः सूपधास्थिताः।
अल्पेनापि स दण्डेन
महीं जयति पार्थिवः॥ ४
पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः।
सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः॥ ५
प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत चात्मनः।
तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिधनान्युत॥ ६
भोगेषूदयमानस्य भूतेषु च दयावतः।
वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः
तक्षेदात्मानमेवं स वनं परशुना यथा।
यः सम्यग्वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते॥ ८
नैव द्विषन्तो हीयन्ते राज्ञो नित्यमनिघ्नतः।
क्रोधं निहन्तुं यो वेद तस्य द्वेष्टा न विद्यते
यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेद्बुधः।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजये
नैव मन्येऽवजानन्ति नात्मना परितप्यते।
कृत्यशेषेण यो राजा सुखान्यनुबुभूषति॥
इदं वृत्तं मनुष्येषु वर्तते यो महीपतिः।
उभौ लोकौ विनिर्जित्य विजये संप्रतिष्ठे
भीष्म उवाच।
इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत्कृतवान्नृपः।
तथा कुर्वंस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशय

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु=
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

* * *

मुख्यानिति। गाधं कार्यस्यान्तम् ॥ ३२ ॥ राजोपनिषदं राज्ञां रहस्यविद्याम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिप० राजधर्मानुशासनप० नैल० भारत० त्रिनवतितमोऽध्यायः॥ ९३॥ *साधुमार्गे इति पा० ×श्लोकद्वयमधिकं-ख

९४

अयुद्धेनेति ॥ १ ॥ नातिदृढे अनतिदृढे ॥ २॥ दृढमूलत्वस्य लक्षणमाह—**यस्येति** ॥ ३ ॥ सूपधाः परवञ्चनास्तत्र स्थिता निष्ठावन्तः दण्डेन सैन्येन ॥ ४॥ लिप्सेत विजिगीषेत ॥ ६ ॥ कृत्यशेषेण परकृत्यं कार्त्स्न्येन न समापयेत्। समापिते तु परोऽवमन्यते स्वस्य च ताप भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ नृपो वसुमनाः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहा० शान्ति० राजधर्मानुशासन० नैल० भारत० चतुर्नवतितमोऽध्या० ॥ ९४॥ = त्रयोदशश्लोका अधिकाः

९५

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं युधि।
कस्तस्य विजये धर्मो ह्येतं पृष्टो ब्रवीहि मे ॥

भीष्म उवाच ।

ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमागम्य भूमिपः
ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा
मम धर्म्यं बलिं दत्त किं वा मां प्रतिपत्स्यथ ।
ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ॥ ३
ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुध्येरन्कथंचन ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्या विकर्मस्था नराधिप ॥
अशस्त्रं क्षत्रियं मत्वा शस्त्रं गृह्णात्यथापरः ।
त्राणायाप्यसमर्थं तं मन्यमानमतीव च ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपाव्रजेत्।
कथं संप्रति योद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६

भीष्म उवाच ।

नैवासन्नद्धकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे ।
एक एकेन वाच्यश्च विसृजेति क्षिपामि च
स चेत्सन्नद्ध आगच्छेत्सन्नद्धव्यं ततो भवेत्
स चेत्ससैन्य आगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत्॥
स चेन्निकृत्या युद्ध्येत निकृत्या प्रतियोधयेत्।
अथ चेद्धर्मतो युद्ध्येद्धर्मेणैव निवारयेत् ॥ ९
नाश्वेन रथिनं यायादुदियाद्रथिनं रथी ।
व्यसने न प्रवर्तव्यं न भीताय जिताय च॥१०
इषुर्लिप्तो न कर्णी स्यादसतामेतदायुधम् ।
यथार्थमेव योद्धव्यं न क्रुद्ध्येत जिघांसतः ॥
साधूनां तु यदा भेदात्साधुश्चेद्व्यसनी भवेत् ।
निष्प्राणो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथंचन
भग्नशस्त्रो विपन्नश्च
कृत्तज्यो हतवाहनः ।
चिकित्स्यः स्यात्स्वविषये
प्राप्यो वा स्वगृहे भवेत् ॥ १३
निर्व्रणश्च स मोक्तव्य एष धर्मः सनातनः ।
तस्माद्धर्मेण योद्धव्यमिति स्वायंभुवोऽब्रवीत्
सत्सु नित्यः सतां धर्मस्तमास्थाय न नाशयेत्
यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो धर्मसंगरः ॥ १५
आत्मानमात्मना हन्ति पापो निकृतिजीवनः
कर्म चैतदसाधूनामसाधून् साधुना जयेत् ॥
धर्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्मणा ।
नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ॥
मूलानि च प्रशाखाश्च दहन्समधिगच्छति ।
पापेन कर्मणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रहृष्यति
स वर्धमानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्जति ।
न धर्मोऽस्तीति मन्वानः शुचीनवहसन्निव
अश्रद्दधानश्च भवेद्विनाशमुपगच्छति ।
संबद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्य इव मन्यते ॥ २०
महादृतिरिवाध्मातः सुकृते नैव वर्तते ।
ततः समूलो ह्रियते नदीकूलादिव द्रुमः ॥
अथैनमभिनिन्दन्ति भिन्नं कुंभमिवाश्मनि ।
तस्माद्धर्मेण विजयं कोशं लिप्सेत भूमिपः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते*
पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

* * *

९५

वामदेवगीता समाप्ता। यस्य स्वाम्याद्याः सप्तप्रकृतयो दृढाः स परमर्हां लिप्सेतेत्युक्तं तत्र यो जिगीषते जेतुमिच्छति तस्य विजये विषये विजयानिमित्तं कोऽनुष्ठेयो धर्म इति पृच्छति-**अथेति** ॥१॥ जिगीषुर्द्विविधः अनुपास्थितपरिपन्थी उपास्थितपारिपन्थी च। तत्राद्यस्य धर्ममाह-**स सहाय इति**। योऽकस्माद्राष्ट्रं परकीयं आगत्य अहं वः रक्षिष्यामीत्यादि ब्रूयात् स आद्यो विजिगीषमाण इत्यर्थः ॥ २ ॥ **अशस्त्रमिति**। त्राणायाप्यसमर्थं परं चातीव मन्यमानं क्षत्रियं अशस्त्रं ज्ञात्वा अपरो हीनोऽपि शस्त्रं गृह्णाति। अतः शस्त्रबलेनैव जितान्ग्रामादीनुल्लंघ्य तत्तदाधिपतिमुखे स्थातव्यं जितं राष्ट्रं सामादिना वशीकर्तव्यमिति शेषः ॥५॥ लिप्तो विषदिग्धः इषुर्महान्बाणः कर्णी ऋजुः प्रतीपकण्टको बाणः ॥ ११ ॥ एतत् निकृत्या जयरूपम्। असाधूनपि ॥१६॥ महादृतिः महान् चर्मकोशः आध्मातो वायुना पूरित इवातिपुष्टः सुकृते सत्कर्माणि ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ *श्लोकचतुष्टयमधिकं--ख

९६

भीष्म उवाच।

नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः।
अधर्मविजयं लब्ध्वा को नु मन्येत भूमिपः॥
अधर्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च।
सादयत्येष राजानं महीं च भरतर्षभ ॥ २
विशीर्णकवचं चैव तवास्मीति च वादिनम्
कृताञ्जलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न हि हिंसयेत
बलेन विजितो यश्च न तं युध्येत भूमिपः।
संवत्सरं विप्रणयेत्तस्माज्जातः पुनर्भवेत ॥ ४
नार्वाक्संवत्सरात्कन्या प्रष्टव्या विक्रमाहृता
एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत्सहसाऽऽहृतम् ५
न तु वध्यधनं तिष्ठेत्पिबेयुर्ब्राह्मणाः पयः।
युञ्जीरन्नप्यनडुहः क्षन्तव्यं वा तदा भवेत ६
राज्ञा राजैव योद्धव्यस्तथा धर्मो विधीयते।
नान्यो राजानमभ्यस्येदराजन्यः कथञ्चन ७
अनीकयोः संहतयोर्यदीयाद्ब्राह्मणोऽन्तरा।
शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत
मर्यादां शाश्वतीं भिन्द्या-
द्ब्राह्मणं योऽभिलंघयेत्।
अथ चेल्लंघयेदेव
मर्यादां क्षत्रियब्रुवः॥ ९
असंख्येयस्तदूर्ध्वं स्यादनादेयश्च संसदि।
यस्तु धर्मविलोपेन मर्यादाभेदनेन च॥ १०
तां वृत्तिं नानुवर्तेत
विजिगीषुर्महीपतिः।
धर्मलब्धाद्धि विजया-
ल्लाभः कोऽभ्यधिको भवेत॥ ११
सहसानार्यभूतानि क्षिप्रमेव प्रसादयेत्।
सान्त्वेन भोगदानेन स राज्ञां परमो नयः।
भुज्यमाना ह्ययोगेन स्वराष्ट्रादभितापिताः।
अमित्रास्तमुपासीरन्व्यसनौघप्रतीक्षिणः १३
अमित्रोपग्रहं चास्य
ते कुर्युः क्षिप्रमापदि।
सन्तुष्टाः सर्वतो राजन्
राजव्यसनकांक्षिणः॥ १४
नामित्रो विनिकर्तव्यो नातिच्छेद्यः कथञ्च
जीवितं ह्यप्यतिच्छिन्नः संत्यजेच्च कदाच
अल्पेनापि च संयुक्तस्तुष्यत्येव नराधिपः।
शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बहु मन्यते १६
यस्य स्फीतो जनपदः सम्पन्नः प्रियराजक
सन्तुष्टभृत्यसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः १७
ऋत्विक्पुरोहिताचाया
ये चान्ये श्रुतसत्तमाः।
पूजार्हाः पूजिता यस्य
स वै लोकविदुच्यते ॥
एतेनैव च वृत्तेन महीं प्राप सुरोत्तमः।
अनेन चेन्द्रविषयं विजिगीषन्ति पार्थिवाः।
भूमिवर्जं धनं राजा जित्वा राजन्महाहवे।
अपि चान्नौषधीः शश्वदाजहार प्रतदनः २०
अग्निहोत्राग्निशेषं च हविर्भोजनमेव च।
आजहार दिवोदासस्ततो विप्रकृतोऽभवत
सराजकानि राष्ट्राणि नाभागो दक्षिणां दद
अन्यत्र श्रोत्रियस्वाच्च तापसार्थाच्च भारत २१

९६

नाधर्मेणेति ॥१॥ विप्रणयेत् दासोऽस्मीति वदेति तं शिक्षयेत् ततः संवत्सरादूर्ध्वं स एव अब्रुवन्नपि ततो जातः जेतुः पुत्र एव भवेत् ततश्च मोक्तव्य इत्यर्थः ॥४॥ विक्रमाहृता कन्या त्वमस्मान्वृणीषे उतान्यं चेति प्रष्टव्या-ऽन्यार्थिनी न स्थाप्येति भावः। सहसा निकृत्या आहृतं दासदास्यादिकं वत्सरान्ते प्रत्यर्पणीयं तदा स्वीयमेव तस्मै दत्तं भवति ॥५॥ वध्याश्चोरादयः तद्धनं न तिष्ठेदपि तु व्ययितव्यमेव वध्योऽप्यचोरश्चेत्तदा क्षन्तव्यं पूर्ववत्तद्धनं प्रतिदेयमित्यर्थः ॥६॥ अभ्यस्येत् अभिमुखं शस्त्रं क्षिपेत् ॥७॥ क्षत्रियब्रुवः क्षत्रियाधमः ॥९॥ असंख्येयः क्षत्रियै न गणनीयः जातिबाह्यः कर्तव्य इत्यर्थः ॥१०॥ अनार्य भूतानि जयादीनि कृत्वा प्रसादयेत् ॥१२॥ अयोगेन अस त्वेन॥१३॥ अमित्रोपग्रहं तद्वैरिणामानुकूल्यं ते बलाद्भुज्य मानाः ॥१४॥ विनिकर्तव्यः निकृत्या वञ्चयितव्यः ॥१५॥ **भूमीति**। धान्यान्यपि शत्रोर्हर्तव्यानीति किंतु स्वर्ण दिकमिति भावः ॥ २० ॥ अग्निशेषं यज्ञाङ्गभूतं हवि र्भोजनं सिद्धान्नं एतन्न हर्तव्यमित्यर्थः विप्रकृतो वञ्चितः ॥ २१ ॥

उच्चावचानि वित्तानि धर्मज्ञानां युधिष्ठिर।
आसन् राज्ञां पुराणानां सर्वं तन्मम रोचते
सर्वविद्यातिरेकेण जयमिच्छेन्महीपतिः।
न मायया न दम्भेन य इच्छेद्भूतिमात्मनः२४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते
षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

* * *

९७

युधिष्ठिर उवाच।
क्षत्रधर्मान्न हि पापीयान्न धर्मोऽस्ति नराधिप
अपयानेन युद्धेन राजा हन्ति महाजनम् १
अथ स्म कर्मणा केन लोकान् जयति पार्थिवः
विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २
भीष्म उवाच।
निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च।
यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः३
उपरुन्धन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः
त एव विजयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः ४
अपविध्यन्ति पापानि दान-यज्ञ-तपोबलैः।
अनुग्रहाय भूतानां पुण्यमेषां विवर्धते ॥ ५
यथैव क्षेत्रनिर्याता
निर्यातं क्षेत्रमेव च।
हिनस्ति धान्यं कक्षं च
न च धान्यं विनश्यति ॥ ६
एवं शस्त्राणि मुञ्चन्तो घ्नन्ति वध्याननेकधा
तस्यैषा निष्कृतिः कृत्स्ना भूतानां भावनं पुनः
यो भूतानि धनाक्रान्त्या वधात्क्लेशाच्च रक्षति
दस्युभ्यः प्राणदानात्स धनदः सुखदो विराट्
स सर्वयज्ञैरीजानो राजाऽथाभयदक्षिणैः।
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ९
ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने योऽरिभिः सृत्य युध्यति
आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः
अभीतो विकिरन् शत्रून्
प्रतिगृह्य शरांस्तथा।
न तस्मात्त्रिदशाः श्रेयो
भुवि पश्यन्ति किञ्चन ॥ ११
तस्य शस्त्राणि यावन्ति
त्वचं भिन्दन्ति संयुगे।
तावतः सोऽश्नुते लोकान्
सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ १२
यदस्य रुधिरं गात्रादाहवे संप्रवर्तते।
सह तेनैव पापेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३
यानि दुःखानि सहते क्षत्रियो युधि तापितः
तेन तेन तपो भूय इति धर्मविदो विदुः १४
पृष्ठतो भीरवः संख्ये वर्तन्ते धर्मपूरुषाः।
शूराच्छरणमिच्छन्तः पर्जन्यादिव जीवनम्
यदि शूरस्तथा क्षेमं प्रतिरक्षेद्यथाऽभय।
प्रतिरूपं जनं कुर्यान्न चेत्तद्वर्तते तथा ॥ १६
यदि ते कृतमाज्ञाय नमस्कुर्युः सदैवतम्।
युक्तं न्याय्यं च कुर्युस्ते न च तद्वर्तते तथा १७
पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदन्तरम्।
संग्रामेऽनीकवेलायामुत्कृष्टेऽभिपतन्त्युत १८

उच्चेति। राज्ञा सर्वं हर्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि राजधर्मानुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षण्णवतितमोऽध्यायः ॥९६॥

९७

क्षत्रेति। महाजनं कटकाश्रितं वैश्यादिजनम् ॥ १ ॥ केन तद्वधप्रायश्चित्तं कृत्वा पुण्यफलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ उत्तरमाह-निग्रहेणेति ॥ ३ ॥ उपरुन्धन्ति पीडयन्ति ॥ ४ ॥ अपविध्यन्ति दूरीकुर्वन्ति ॥ ५ ॥ निर्याता तृणाद्यपनयेन शोधकः। निर्दातेति पाठे दैप् शोधने इत्यस्य रूपं कक्षं तृणम् ॥ ६ ॥ भावनं वर्धनम् ॥ ७ ॥ आत्मानं देहयूपं यज्ञस्तंभं उत्सृज्य उच्छ्रित्य यज्ञो युद्धयज्ञः ॥१०॥ पापेन दुःखेन ॥ १३ ॥ यदीति। रक्षित्वा प्रतिरूपं युद्धाभिमुखं जनं चेन्न कुर्यात् किं तर्हि स्वयं पुरतो भूत्वा तांश्चेत् पृष्ठतः कुर्यात्तर्हि तत्तथा पूर्ववत्पुण्यं वर्तते वान्यथेत्यर्थः ॥ १६ ॥ यदि ते रक्षितारः सन्तस्तं नमस्कुर्युः अथ च न्याय्यं युद्धं च परावृत्य कुर्युस्तदपि तथा न ॥१७ अनीकवेलायां अनीकानां संघट्टकाले अभिपतन्त्येक उत अपि च नेत्यन्य इत्यर्थात् ॥ १८ ॥

पतत्यभिमुखः शूरः परान्भीरुः पलायते ।
आस्थाय स्वर्ग्यमध्वानं सहायान्विषमे त्यजेत्
मा स्म तांस्तादृशांस्तात
जनिष्ठाः पुरुषाधमान् ।
ये सहायान् रणे हित्वा
स्वस्तिमन्तो गृहान्ययुः ॥ २०
अस्वस्ति तेभ्यः कुर्वन्ति
देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
त्यागेन यः सहायानां
स्वान्प्राणांस्त्रातुमिच्छति ॥ २१
तं हन्युः काष्ठलोष्ठैर्वा दहेयुर्वा कटाग्निना ।
पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये स्युरीदृशाः २२
अधर्मः क्षत्रियस्यैष यच्छय्यामरणं भवेत् ।
विसृजन् श्लेष्ममूत्राणि कृपणं परिदेवयन् २३
अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः
न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
शौटीराणामशौटीर्यमधर्मं कृपणं च तत् २५
इदं दुःखं महत्कष्टं पापीय इति निष्टनन् ।
प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्याननुशोचयन् २६
अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्मृत्युमपीच्छति ।
वीरो दृप्तोऽभिमानी च नेदृशं मृत्युमर्हति २७
रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः ।
तीक्ष्णैः शस्त्रैरभिक्लिष्टः क्षत्रियो मृत्युमर्हति
शूरो हि काममन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशम्
हन्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥ २९
स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितम्
स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकताम्
सर्वोपायै रणमुखमातिष्ठंस्त्यक्तजीवितः ।
प्राप्नोतीन्द्रस्य सालोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन्॥
यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः ।
अक्षयान्लभते लोकान्यदि दैन्यं न सेवते ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

* * *

९८

युधिष्ठिर उवाच ।

के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम्
भवन्ति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अम्बरीषस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर २
अम्बरीषो हि नाभागिः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभम्
ददर्श सुरलोकस्थं शक्रेण सचिवं सह ॥ ३
सर्वतेजोमयं दिव्यं विमानवरमास्थितम् ।
उपर्युपरि गच्छन्तं स्वं वै सेनापतिं प्रभुम् ४
स दृष्ट्वोपरिगच्छन्तं सेनापतिमुदारधीः ।
ऋद्धिं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवम्

अम्बरीष उवाच ।

सागरान्तां महीं कृत्स्नामनुशास्य यथाविधि
चातुर्वर्ण्यं यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया ६
ब्रह्मचर्येण घोरेण गुर्वाचारेण सेवया ।
वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रं च केवलम् ७
अतिथीनन्नपानेन पितॄंश्च स्वधया तथा ।
ऋषीन्स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्यज्ञैरनुत्तमैः ८

तदेवाह-**पततीति** । विषमे प्राणसंकटे त्यजेत् देहमिति शेषः ॥ १९ ॥ तेभ्यः तस्मै ॥ २१ ॥ तस्य दण्डमाह-**तं हन्युरिति** । तृणमये कटे बध्वा दहनं कटाग्निना दाहः ॥ २२ ॥ शौटीराणां शूरत्वाभिमानवताम् ॥ २५ ॥ निष्टनन्शब्दं कुर्वन् पूतिः दुर्गन्धिः अमात्यान् पुत्रान् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

९८

अक्षयाँल्लभते लोकानित्युक्तं तत्प्रश्नपूर्वकं विवृणोति-**के इति** ॥ १ ॥ नाभागिर्नाभागपुत्रः शक्रेण सह स्थितं सचिवम् ॥ ३ ॥

क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि
उदीक्षमाणः पृतनां जयामि युधि वासव ९
देवराज सुदेवोऽयं
मम सेनापतिः पुरा।
आसीद्योधः प्रशान्तात्मा
सोऽयं कस्मादतीव माम्॥ १०
अनेन क्रतुभिर्मुख्यै-
र्नेष्टं नापि द्विजातयः।
तर्पिता विधिवच्छक्र
सोऽयं कस्मादतीव माम्॥ ११

इन्द्र उवाच।

एतस्य विततस्तात सुदेवस्य बभूव ह।
संग्रामयज्ञः सुमहान्यश्चान्यो युद्ध्यते नरः १२
सन्नद्धो दीक्षितः सर्वो
योधः प्राप्य चमूमुखम्।
युद्धयज्ञाधिकारस्थो
भवतीति विनिश्चयः॥ १३

अम्बरीष उवाच।

कानि यज्ञे हवींष्यस्मिन्
किमाज्यं का च दक्षिणा।
ऋत्विजश्चात्र के प्रोक्ता-
स्तन्मे ब्रूहि शतक्रतो॥ १४

इन्द्र उवाच।

ऋत्विजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्तथा
हवींषि परमांसानि रुधिरं त्वाज्यमुच्यते १५
शृगाल-गृध्र-काकोलाः सदस्यास्तत्र पत्रिणः
आज्यशेषं पिबन्त्येते हविः प्राश्नन्ति चाध्वरे
प्रास-तोमरसंघाताः
खड्ग-शक्ति-परश्वधाः।
ज्वलन्तो निशिताः पीताः
स्रुचस्तस्याथ सत्रिणः॥ १७
चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावभेदनः।
ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकश्च स्रुवो महान्
द्वीपिचर्मावनद्धश्च नागदन्तकृतत्सरुः।
हस्तिहस्तधरः खड्गः स्फिग्भवेत्तस्य संयुगे१९
ज्वलितैर्निशितैः प्रासशक्त्यृष्टिसपरश्वधैः।
शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातो भवेद्वसु २०
संख्यासमयविस्तीर्णमभिजातोद्भवं बहु।
आवेगाद्यच्च रुधिरं संग्रामे स्रवते भुवि २१
साऽस्य पूर्णाहुतिर्होमे
समृद्धा सर्वकामधुक्।
छिन्धि भिन्धीति यः शब्दः
श्रूयते वाहिनीमुखे॥ २२
सामानि सामगास्तस्य गायन्ति यमसादने।
हविर्धानं तु तस्याहुः परेषां वाहिनीमुखम्॥
कुञ्जराणां हयानां च वर्मिणां च समुच्चयः।
अग्निः श्येनचितो नाम स च यज्ञे विधीयते
उत्तिष्ठते कबन्धोऽत्र सहस्रे निहते तु यः।
स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टास्त्रिरुच्यते
इडोपहूताः क्रोशन्ति कुञ्जरास्त्वंकुशेरिताः
व्याघुष्टतलनादेन वषट्कारेण पार्थिव॥ २६
उद्गाता तत्र संग्रामे त्रिसामा दुंदुभिर्नृप।
ब्रह्मस्वे ह्रियमाणे तु त्यक्त्वा युद्धे प्रियां तनुं
आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः
भर्तुरर्थे च यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे॥ २८
न भयाद्विनिवर्तेत तस्य लोका यथा मम।
नीलचर्मावृतैः खड्गैर्बाहुभिः परिघोपमैः॥२९
यस्य वेदिरुपस्तीर्णा तस्य लोका यथा मम
यस्तु नापेक्षते कंचित्सहायं विजये स्थितः॥
विगाह्य वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथा मम
यस्य शोणितसंघाता भेरी मण्डूककच्छपा
वीरास्थिशर्करा दुर्गा मांसशोणितकर्दमा।
असिचर्मप्लवा घोरा केशशैवलशाद्वला॥३२
अश्व-नाग-रथैश्चैव संछिन्नैः कृतसंक्रमा।
पताकाध्वजवानीरा हतवारणवाहिनी॥३३
शोणितोदा सुसंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः।
हतनागमहानक्रा परलोकवहाशिवा॥ ३४
ऋष्टि-खड्गमहानौका गृध्र-कङ्कवलप्लवा।
पुरुषादानुचरिता भीरूणां कश्मलावहा॥
नदी योधस्य संग्रामे तदस्यावभृथं स्मृतम्।
वेदिर्यस्य त्वमित्राणां शिरोभ्यश्च प्रकीर्यते॥

यश्चान्यो क्षत्रियोऽपि युध्यते नरस्तस्याप्ययं च यज्ञोऽस्ति यश्चान्यो विद्यते नव इति पाठे यः यस्मात् अन्यो यज्ञो वः युष्माकं क्षत्रियाणां न विद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ निशिताः शाणघृष्टाः पीताः क्षारपानीयेन संभाविताः ॥ १७ ॥ शैक्यायसमयैः सर्वलोहमयैः वसु यत्किंचियज्ञियं द्रव्यम् ॥ २० ॥ हविर्धानं हविषः स्थापनस्थलम् ॥ २३ ॥ शोणितसंघाता शोणितौघमयी ॥ ३१ ॥

अश्वस्कन्धैर्गजस्कन्धैस्तस्य लोका यथा मम
पर्णशाला कृता यस्य परेषां वाहिनीमुखम्
हविर्धानं स्ववाहिन्यास्तदस्याहुर्मनीषिणः।
सदस्या दक्षिणा योधा आग्नीध्रश्चोत्तरां दिशं
शत्रुसेनाकलत्रस्य सर्वलोकानदूरतः।
यदा तूभयतो व्यूहे भवत्याकाशमग्रतः ॥ ३९
साऽस्य वेदिस्तदा यज्ञैर्नित्यं वेदास्त्रयोऽग्नयः
यस्तु योधः परावृत्तः संत्रस्तो हन्यते परैः ॥
अप्रतिष्ठः स नरकं याति नास्त्यत्र संशयः।
यस्य शोणितवेगेन वेदिः स्यात्संपरिप्लुता ॥
केशमांसास्थिसंपूर्णा स गच्छेत्परमां गतिम्।
यस्तु सेनापतिं हत्वा तद्यानमधिरोहति ॥
स विष्णुविक्रमक्रामी बृहस्पतिसमः प्रभुः।
नायकं तत्कुमारं वा यो वा स्यात्तत्र पूजितः
जीवग्राहं प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मम।
आहवे तु हतं शूरं न शोचेत कथञ्चन ॥ ४४
अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते।
न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम्
हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकाञ्शृणुष्व मे
वराप्सरःसहस्राणि शूरमायोधने हतम्॥
त्वरमाणाऽभिधावन्ति मम भर्ता भवेदिति।
एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः ॥ ४७
चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धमनुपालयेत्।
वृद्धबालौ न हन्तव्यौ न च स्त्री नैव पृष्ठतः॥
तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत्।
जंभं वृत्रं बलं पाकं शतमायं विरोचनम्॥
दुर्वार्यं चैव नमुचिं नैकमायं च शम्बरम्।
विप्रचित्तिं च दैतेयं दनोः पुत्रांश्च सर्वशः॥
प्रह्लादं च निहत्याजौ ततो देवाधिपोऽभवम्

भीष्म उवाच।

इत्येतच्छक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च।
योधानामात्मनः सिद्धिमम्बरीषोभिपन्नवान्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि इन्द्राम्बरीषसंवादे
अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

भीष्म उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
प्रतर्दनो मैथिलश्च संग्रामं यत्र चक्रतुः ॥ १
यज्ञोपवीती संग्रामे जनको मैथिलो यथा।
योधानुद्धर्षयामास तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित्
योधान्स्वान्दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥ ३
अभीरूणामिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत
पूर्णा गन्धर्वकन्याभिः सर्वकामदुहोऽक्षयाः
इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः।
अकीर्तिः शाश्वती चैव यतितव्यमनन्तरम् ॥
तान्दृष्ट्वाऽरीन्विजयत भूत्वा संत्यागबुद्धयः।
नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्तिनः ॥ ६
त्यागमूलं हि शूराणां स्वर्गद्वारमनुत्तमम्।
इत्युक्तास्ते नृपतिना योधाः परपुरञ्जय ॥ ७
अजयन्त रणे शत्रून्हर्षयन्तो नरेश्वरम्।
तस्मादात्मवता नित्यं स्थातव्यं रणमूर्धनि॥
गजानां रथिनो मध्ये रथानामनु सादिनः।
सादिनामन्तरे स्थाप्यं पादातमपि दंशितम्
य एवं व्यूहते राजा स नित्यं जयात द्विषः
तस्मादेवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर।
सर्वे स्वर्गतिमिच्छन्ति सुयुद्धेनातिमन्यवः।
क्षोभयेयुरनीकानि सागरं मकरा यथा ॥ ११
हर्षयेयुर्विषण्णांश्च व्यवस्थाप्य परस्परम्।
जितां च भूमिं रक्षेत भग्नान्नात्यनुसारयेत्॥

इति श्रीम० शान्ति० राज० नै० भा० अष्टनवतितमोऽध्यायः ९८ *अस्मिन्नध्याये सप्तविंशतिश्लोका अधिकाः-ख

९९

अत्रेति। अत्र शूरप्रोत्साहने विषये मैथिलः जनकः॥१॥ यज्ञोपवीतीत्यनेन संग्रामस्य यज्ञत्वात्तत्र प्रायत्येन भाव्यमिति दर्शितम् ॥ २ ॥ दर्शयामास योगबलेन ॥ ३ ॥ गजानां मध्ये रथिनः रथिनां मध्ये सादिनः सादिनां मध्ये पादातम् ९ नात्यनुसारयेन्नातिद्रावयेत् परावृत्तिभयात् १२

पुनरावर्तमानानां निराशानां च जीविते।
वेगः सुदुःसहो राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥
न हि प्रहर्तुमिच्छन्ति शूराः प्रद्रवतो भृशम्।
तस्मात्पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणम्
चराणामचरा ह्यन्नमदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि।
आपः पिपासतामन्नमन्नं शूरस्य कातराः ॥
समानपृष्ठोदरपाणिपादाः
पराभवं भीरवो वै व्रजन्ति।
अतो भयार्ताः प्रणिपत्य भूयः
कृत्वाऽञ्जलीनुपतिष्ठन्ति शूरान् १६
शूरबाहुषु लोकोऽयं लम्बते पुत्रवत्सदा।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु शूरः संमानमर्हति ॥
न हि शौर्यात्परं किञ्चि-
त्त्रिषु लोकेषु विद्यते।
शूरः सर्वं पालयति
सर्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते
नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥*

१००

युधिष्ठिर उवाच।
यथा जयार्थिनः सेनां नयन्ति भरतर्षभ।
ईषद्धर्मं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच।
सत्येन हि स्थितो धर्म उपपत्त्या तथा परे।
साध्वाचारतया केचित्तथैवौपयिकादपि ॥ २
उपायधर्मान्वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्मयोः।
निर्मर्यादा दस्यवस्तु भवन्ति परिपन्थिनः ॥
तेषां प्रतिविघातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम्।
कार्याणां सर्वसिद्ध्यर्थं तानुपायान्निबोध मे ॥
उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋज्वी वक्रा च भारत।
जानन्वक्रां न सेवेत प्रतिबाधेत चागताम् ॥
अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरन्त्युत।
तां राजा निकृतिं जानन्यथाऽमित्रान्प्रबाधते
गजानां पार्थ वर्माणि गोवृषाजगराणि च।
शल्यकण्टकलोहानि तनुत्रचमराणि च ॥ ७
सितपीतानि शस्त्राणि
सन्नाहाः पीतलोहिताः।
नानारञ्जनरक्ताः स्युः
पताकाः केतवश्च ह ॥ ८
ऋष्टयस्तोमराः खड्गा निशिताश्च परश्वधाः।
फलकान्यथ चर्माणि प्रतिकल्प्यान्यनेकशः
अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्चयाः
चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते
पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा।
नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत
तस्मात्तदा योजयेत परेषां व्यसनेऽथवा।
एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने
जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते
चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ॥
न ह्यरण्येन शक्येत गन्तुं मृगगणैरिव।
तस्मात्सेनासु तानेव योजयन्ति जयार्थिनः
अग्रतः पुरुषानीकं शक्तं चापि कुलोद्भवम्।
आवासस्तोयवान्दुर्गः पर्याकाशः प्रशस्यते॥
परेषामुपसर्पाणां प्रतिषेधस्तथा भवेत।
आकाशात्तु वनाभ्यासं मन्यन्त गुणवत्तरम्

तदेवाह—**पुनरिति** ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नै० भारत०नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ *एकः श्लोक अधिकः-ख

१००

यथेति। नयन्ति भीतानपि राजभयप्रदर्शनेन पुरस्कुर्वन्ति ॥ १ ॥ सत्यं क्षत्रधर्मः उपपत्तिर्मरणनिश्चयः साध्वाचारः शिष्टाचारः औपयिक उक्तभयप्रदर्शनजा प्रवृत्तिः एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिर्धर्मः स्थितः स्थिरो भवति ॥२॥ सिद्धार्थान्सद्यःफलान् तेषां च येऽर्थधर्मयोर्निर्मर्यादास्ते परिपन्थिनो नाशका भवन्ति ॥ ३ ॥ तेषां दस्यूनां नैगमं वेदोक्तमुपायम् ॥ ४ ॥ **प्रतीति** । वक्रां वक्रयैव नाशयेत् ॥ ५ ॥ अमित्रानिव तां निकृतिं प्रबाधते बाधेत् ॥ ६ ॥ गजानां वर्माणि बाणघातत्राणानि गवादीनां शल्यादीनि ॥ ७ ॥

बहुभिर्गुणजातैश्च ये युद्धकुशला जनाः ।
उपन्यासो भवेत्तत्र बलानां नातिदूरतः ॥१७
उपन्यासावतरणं पदातीनां च गूहनम् ।
अथ शत्रुप्रतीघातमापदर्थं परायणम् ॥ १८
सप्तर्षीन्पृष्ठतः कृत्वा युध्येयुरचला इव ।
अनेन विधिना शत्रून् जिगीषेतापि दुर्जयान्
यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः ।
पूर्वं पूर्वं ज्याय एषां सन्निपाते युधिष्ठिर ॥
अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥
अपङ्का गर्तरहिता रथभूमिः प्रशस्यते ।
नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनां
बहुदुर्गा महाकक्षा वेणुवेत्रसमाकुला ।
पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥
पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
रथाश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥ २४
पदातिनागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
गुणानेतान्प्रसंख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ।
एवं सञ्चिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रपूजितः
विजयं लभते नित्यं
सेनां सम्यक्प्रयोजयन् ।
प्रसुप्तांस्तृषितान् श्रान्तान्
प्रकीर्णान्नाभिघातयेत् ॥ २६
मोक्षे प्रयाणे चलने पानभोजनकालयोः ।
अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तान् निहतान्प्रतनूकृतान्
अविश्रब्धान्कृतारंभानुपन्यासात्प्रतापितान् ।
बहिश्चरानुपन्यासान्कृतवेश्मानुसारिणः॥२८
पारंपर्यागते द्वारे ये केचिदनुवर्तिनः ।
परिचर्यावतो द्वारे ये च केचन वर्गिणः ॥ २९
अनीकं ये विभिन्दन्ति भिन्नं संस्थापयन्ति च
समानाशनपानास्ते कार्या द्विगुणवेतनाः ॥
दशाधिपतयः कार्याः शताधिपतयस्तथा ।
ततः सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतन्द्रितम् ॥
यथा मुख्यान्सन्निपात्य वक्तव्याः संशयामहे
विजयार्थं हि संग्रामे न त्यक्ष्यामः परस्परम्
इहैव ते निवर्तन्तां ये च केचन भीरवः ।
ये घातयेयुः प्रवरं कुर्वाणास्तुमुलं प्रति ॥ ३३
न सन्निपाते प्रदरं वधं वा कुर्युरीदृशाः ।
आत्मानं च स्वपक्षं च पालयन्हन्ति संयुगे ॥
अर्थनाशो वधोऽकीर्तिरयशश्च पलायने ।
अमनोज्ञाऽसुखा वाचः पुरुषस्य पलायने ॥३५
प्रतिध्वस्तोष्ठदन्तस्य न्यस्तसर्वायुधस्य च ।
अमित्रैरवरुद्धस्य द्विषतामस्तु नः सदा ॥ ३६
मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराङ्मुखाः ।
राशिवर्धनमात्रास्ते नैव ते प्रेत्य नो इह ॥३७
अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनम् ।
जयिनस्तु नरास्तात चन्दनैर्मण्डनेन च ॥३८
यस्य स्म संग्रामगता यशो वै घ्नन्ति शत्रवः
तदसह्यतरं दुःखमहं मन्ये वधादपि ॥ ३९
जयं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च ।
या भीरूणां परा ग्लानिः शूरस्तामधिगच्छति
ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संग्रामे त्यक्तजीविताः
जयन्तो वध्यमाना वा प्राप्नुयाम च सद्गतिम्
एवं संशप्तशपथाः समभित्यक्तजीविताः ।
अमित्रवाहिनीं वीराः प्रतिगाहन्त्यभीरवः ॥
अग्रतः पुरुषानीकमसिचर्मवतां भवेत् ।
पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ॥ ४३

उपन्यासं न्यासस्य धननिक्षेपस्य समीपे अवतरणं पदातीनां गूहनं च न्यासस्यैव कार्यम् । उपास्याः सवितरणमिति पाठे सदानं यथा स्यात्तथा जना उपास्या इति पूर्वान्वयि । पदातीनां गूहनं परवञ्चनार्थम् । अथ निलीय आगतशत्रुप्रातिघातं कुर्यात् ॥ १८ ॥ अमर्यादां सेतुप्राकारादिहीनाम् ॥ २१ ॥ सुदिनेषु वृष्टिवर्जितदिनेषु ॥ २४ ॥ प्रसंख्याय सम्यग्विचार्य तिथौ नक्षत्रे च पूजितः आशीर्भिर्योजितः ॥ २५ ॥ उपन्यासात्सुरुंगादिगुप्तोपायात् बहिस्तृणाद्यर्थं चरतो बहिश्चरान् अल्पान् उपन्यासान् तृणाद्याहर्तॄन् ॥ २८ ॥ राजद्वारेऽमात्यद्वारे वा ये वर्गिणः समुदायाधिपतयस्तान्नाभिघातयेदिति प्रपूर्वेण सम्बन्धः॥ २९ ॥ अनीकं परकीयं भिन्नं स्वीयम् ॥३०॥ सन्निपात्य एकीकृत्य ॥ ३२ ॥ प्रदरं भंगम् 'प्रदरः शरभंगयोः' इति विश्वः । प्रदरं पलायनमित्येके वधं वा स्वीयानाम् ॥ ३४ ॥ नः अस्मत्संबन्धिनां द्विषतां पुरुषस्य द्रव्यनाशादिकमस्त्विति पूर्वेण सह द्वयोः सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ राशियोंधसंख्या शरीरं वा तस्य वर्धनाः वृथाजन्मान इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ पलायिनं जयिनः प्रत्युद्यान्ति यत् तदसह्यतरामित्यपकृष्यते ॥ ३८ ॥ परा ग्लानिः मृत्युः प्रहारो वा ॥ ४० ॥ चर्मवतां पुरुषाणामनीकं विभक्तिलोप आर्षः ॥ ४३ ॥

परेषां प्रतिघातार्थं पदातीनां च बृंहणम् ।
अपि तस्मिन्पुरे वृद्धा भवेयुर्यं पुरोगमाः ४४
ये पुरस्तादभिमताः सत्त्ववन्तो मनस्विनः ।
ते पूर्वमभिवर्तेरंश्चैतानेवेतरे जनाः ॥ ४५
अपि चोद्धर्षणं कार्यं भीरूणामपि यत्नतः ।
स्कन्धदर्शनमात्रात्तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ४६
संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ॥
संप्रयुक्ते निकृष्टे वा सत्यं वा यदि वाऽनृतम्
प्रगृह्य बाहून् क्रोशेत भग्ना भग्नाः परे इति ४८
आगतं मे मित्रबलं
प्रहरध्वमभीतवत् ।
सत्त्ववन्तोऽभिवाधेयुः
कुर्वन्तो भैरवान् रवान् ॥ ४९
क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः
क्रकचा गोविषाणिकाः ।
भेरी-मृदङ्ग-पणवा-
न्नादयेयुः* पुरश्चरान् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनानीति कथने =
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

युधिष्ठिर उवाच ।
किंशीलाः किंसमाचाराः
कथंरूपाश्च भारत ।
किंसन्नाहाः कथंशस्त्रा
जनाः स्युः सङ्गरे क्षमाः ॥ १
भीष्म उवाच ।
यथाऽऽचरितमेवात्र शस्त्रं पत्रं विधीयते ।
आचाराद्वीरपुरुषस्तथा कर्मसु वर्तते ॥ २
गान्धाराः सिन्धुसौवीरा नखरप्रासयोधिनः
अभीरवः सुबलिनस्तद्बलं सर्वपारगम् ॥ ३
सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्त्ववन्तो ह्युशीनराः ।
प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः कूटयोधिनः ४
तथा यवनकाम्बोजा मथुरामभितश्च ये ।
एते नियुद्धकुशला दाक्षिणात्याऽसिपाणयः
सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः ।
प्राय एव समुद्दिष्टा लक्षणानि तु मे शृणु ६
सिंह-शार्दूलवाङ्नेत्राः सिंहशार्दूलगामिनः
पारावतकुलिङ्गाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ७
मृगस्वरा द्वीपिनेत्रा ऋषभाक्षास्तरस्विनः ।
प्रमादिनश्च मन्दाश्च क्रोधनाः किङ्किणीस्वनाः
मेघस्वनाः क्रोधमुखाः केचित्करभसन्निभाः ।
जिह्मनासाग्रजिह्वाश्च दूरगा दूरपातिनः ॥ ९
बिडालकुब्जतनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः ।
शीघ्राश्चपलवृत्ताश्च ते भवन्ति दुरासदाः १०
गोधानिमीलिताः केचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा ।
तुरङ्गगतिनिर्घोषास्ते नराः पारयिष्णवः ११
सुसंहताः सुतनवो व्यूढोरस्काः सुसंस्थिताः
प्रवादितेषु कुप्यन्ति हृष्यन्ति कलहेषु च १२
गम्भीराक्षा निःसृताक्षाः
पिङ्गाक्षा भ्रुकुटीमुखाः ।
नकुलाक्षास्तथा चैव
सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १३

ये पुरोगमा भवेयुस्ते पदातीनां बृंहणं कुर्युः ॥ ४४ ॥ 'स्कन्धः स्यान्नृपतावंसे संपरायसमूहयोः' इति **मेदिनी**। समूहमात्रार्थं वा· तिष्ठेयुः ॥ ४६ ॥ संहतान् अन्योन्यं श्लिष्टान् स्वान्परैः सह योधयेत्सेनापतिः तदेवाह-**सूचीति** ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे शततमोऽध्यायः॥१००॥ *श्च जर्झराम्-पा० =एकः श्लोक अधिकः

१०१

किंशीला इति ॥ १ ॥ आचरितं कुलदेशाचारागतं पत्रं वाहनम् ॥ २ ॥ नियुद्धं बाहुयुद्धं दाक्षिणात्या असिपाणय इति च्छेदः । संधिरार्षः ॥ ५ ॥ सर्वत्र सर्वदेशे समुद्दिष्टाः प्रख्याताः ॥६॥ पारावतकुलिंगाक्षाः 'कुलिंगो भूमिकूश्मांडे मतंगजभुजंगयोः' इति **मेदिनी** । सर्पाक्षत्वं शूरलक्षणं कुलिंदाक्षा इति पाठेऽपि कुलिंदः पक्षिविशेषः॥७ करभ उष्ट्रः ॥ ९ ॥

जिह्माक्षाः प्रललाटाश्च निर्मांसहनवोऽपि च
वज्रबाह्वंगुलीचक्राः कृशा धमनिसन्तताः१४
प्रविशन्ति च वेगेन सांपराये ह्युपस्थिते।
वारणा इव संमत्तास्ते भवन्ति दुरासदाः
दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपार्श्वहनूमुखाः।
उन्नतांसाः पृथुग्रीवा विकटाः स्थूलपिंडिकाः
उद्धता इव सुग्रीवा विनता विहगा इव।
पिण्डशीर्षातिवक्त्राश्च वृषदंशमुखास्तथा १७
उग्रस्वरा मन्युमन्तो युद्धेष्वारावसारिणः।
अधर्मज्ञावलिप्ताश्च घोरा रौद्रप्रदर्शनाः॥ १८
त्यक्तात्मानः सर्वे एते अन्त्यजा=ह्यनिवर्तिनः
पुरस्कार्याः सदा सैन्ये हन्यन्ते घ्नन्ति चापि ये
अधार्मिका भिन्नवृत्ताः सान्त्वेनैषां पराभवः
एवमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोऽप्येते ह्यभीक्षणशः॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते*
एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

युधिष्ठिर उवाच।

जयिन्याः कानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ
पृतनायाः प्रशस्तानि तानि चेच्छामि वेदितुम्

भीष्म उवाच।

जयिन्या यानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ।
पृतनायाः प्रशस्तानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः
दैवे पूर्वं प्रकुपिते मानुषे कालचोदिते।
तद्विद्वांसोऽनुपश्यन्ति ज्ञानदिव्येन चक्षुषा ३
प्रायश्चित्तविधिं चात्र जपहोमांश्च तद्विदः।
मङ्गलानि च कुर्वन्ति शमयन्त्यहितानि च ४
उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत।
यस्यां भवन्ति सेनायां ध्रुवं तस्यां परो जयः
अन्वेतान्वायवो यान्ति तथैवेन्द्रधनूंषि च।
अनुप्लवन्तो मेघाश्च तथाऽऽदित्यस्य रश्मयः
गोमायवश्चानुकूला बलगृध्राश्च सर्वशः।
अर्हयेयुर्यदा सेनां तदा सिद्धिरनुत्तमा ॥ ७
प्रसन्नभाः पावकश्चोर्ध्वरश्मिः
प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः।
पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां भवन्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ८
गम्भीरशब्दाश्च महास्वनाश्च
शङ्खाश्च भेर्यश्च नदन्ति यत्र।
युयुत्सवश्चाप्रतीपा भवन्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ९
इष्टा मृगाः पृष्ठतो वामतश्च
संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च।
जिघांसतां दक्षिणाः सिद्धिमाहु-
र्ये त्वग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति ॥ १०
माङ्गल्यशब्दाञ्शकुना वदन्ति
हंसाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च चाषाः।
हृष्टा योधाः सत्त्ववन्तो भवन्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ ११
शस्त्रैर्यन्त्रैः कवचैः केतुभिश्च
सुभानुभिर्मुखवर्णैश्च यूनाम्।
भ्राजिष्मती दुष्प्रतिवीक्षणीया
येषां चमूस्तेऽभिभवन्ति शत्रून्॥ १२

जिह्माक्षाः कुटिलदृशः प्रललाटाः उन्नतकपालाः ॥१४॥ दीप्तः पिङ्गलः स्थूला दीर्घाः पिण्डिकाः जानुनोरधः पश्चाद्भागाः येषाम् ॥ १६ ॥ सुग्रीवा वासुदेवाश्वा इव उद्धताः विनता विहगाः गरुडास्तद्वत् उद्धताः उत्पतन्तः पिंडशीर्षाः वृत्ताशिरसः अतिवक्त्राः विस्तीर्णमुखाः सन्धिरार्षः समासो वा। वृषदंशो मार्जारः ॥ १७ ॥ अन्त्यजाः प्रान्तदेशोद्भवाः कैवर्तभिल्लादयः ॥१९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाधिकशततमोऽध्यायः॥१०१॥

=उदग्रा-पा० *एकः श्लोक अधिकः।

१०२

जयिन्या इति ॥ १ ॥ दैवज्ञसंपत्तिः पुरोहितसंपत्तिश्च जयलक्षणमित्याह द्वाभ्यां—**दैवे इति** ॥ ३ ॥ अनुयान्तीति सम्बन्धः ॥६॥ अप्रतीपाः अनुकूलाः ॥९॥

शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्च
परस्परं सौहृदमास्थिताश्च।
येषां योधाः शौचमनुष्ठिताश्च
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः॥ १३
शब्दाः स्पर्शास्तथा गन्धा
विचरन्ति मनःप्रियाः।
धैर्यं चाविशते योधान्
विजयस्य मुखं च तत्॥ १४
इष्टो वामः प्रविष्टस्य दक्षिणः प्रविविक्षतः।
पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्ताच्च निषेधति ॥१५
संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर।
साम्नैव वर्तयेः पूर्वं प्रयतेथास्ततो युधि ॥ १६
जघन्य एष विजयो यद्युद्धं नाम भारत।
यादृच्छिको युधि जयो दैवो वेति विचारणं
अपामिव महावेगस्त्रस्ता इव महामृगाः।
दुर्निवार्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ॥१८
भग्ना इत्येव भज्यन्ते विद्वांसोऽपि न कारणं
उदारसारा महती रुरुसंघोपमा चमूः ॥ १९
परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तप्राणाः सुनिश्चिताः
अपि पञ्चाशतं शूरा निघ्नन्ति परवाहिनीम् ॥
अपि वा पञ्चषट्सप्त
संहताः कृतनिश्चयाः।
कुलीनाः पूजिताः सम्य-
ग्विजयन्तीह शात्रवान्॥ २१
सन्निपातो न मन्तव्यः शक्ये सति कथञ्चन।
सान्त्वभेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते॥ २२
संदर्शनैव सेनाया भयं भीरून्प्रबाधते।
वज्रादिव प्रज्वलितादियं क्व नु पतिष्यति॥
अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतियान्त्यथ
तेषां स्यन्दन्ति गात्राणि योधानां विजयस्य च
विषयो व्यथते राजन्सर्वः सस्थाणुजङ्गमः।
अस्त्रप्रतापतप्तानां मज्जा सीदति देहिनाम्
तेषां सान्त्वं क्रूरमिश्रं प्रणेतव्यं पुनः पुनः।
संपीड्यमाना हि परैर्योगमायान्ति सर्वतः।
आन्तराणां च भेदार्थं चरानभ्यवचारयेत्॥
यश्च तस्मात्परो राजा तेन संधिः प्रशस्यते
न हि तस्यान्यथा पीडा
शक्या कर्तुं तथाविधा।
यथा सार्धममित्रेण
सर्वतः प्रतिबाधनम्॥ २८
क्षमा वै साधुमायाति न ह्यसाधून्क्षमा सदा
क्षमायाश्चाक्षमायाश्च पार्थ विद्धि प्रयोजनम्
विजित्य क्षममाणस्य यशो राज्ञो विवर्धते।
महापराधे ह्यप्यस्मिन् विश्वसन्त्यपि शत्रवः
मन्यते कर्षयित्वा तु क्षमा साध्वीति शम्बरः
असंतप्तं तु यद्दारु प्रत्येति प्रकृतिं पुनः॥ ३१
नैतत्प्रशंसन्त्याचार्या न च साधुनिदर्शनम्।
अक्रोधेनाविनाशेन नियन्तव्याः स्वपुत्रवत्॥
द्वेष्यो भवति भूतानामुग्रो राजा युधिष्ठिर।
मृदुमप्यवमन्यन्ते तस्मादुभयमाचरेत्॥ ३३
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहरन्नपि भारत।
प्रहृत्य च कृपायीत शोचन्निव रुदन्निव*॥३४
न मे प्रियं यन्निहताः संग्रामे मामकैर्नरैः।
न च कुर्वन्ति मे वाक्यमुच्यमानाः पुनः पुनः
अहो जीवितमाकांक्षेन्नेदृशो वधमर्हति।
सुदुर्लभाः सुपुरुषाः संग्रामेष्वपलायिनः ॥३६
कृतं ममाप्रियं तेन येनायं निहतो मृधे।
इति वाचा वदन्हंतॄन्पूजयेत रहोगतः॥ ३७
हंतॄणामाहतानां च यत्कुर्युरपराधिनः।
क्रोशेद्बाहुं प्रगृह्यापि चिकीर्षन् जनसंग्रहम्॥
एवं सर्वास्ववस्थासु सांत्वपूर्वं समाचरेत्।
प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः॥
विश्वासं चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत
विश्वस्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः॥

इष्टः काक इति शेषः ॥ १५ ॥ पञ्चाशतं पञ्चाशत् ॥ २० ॥ सन्निपातो युद्धम् ॥ २२ ॥ प्रबाधते भीरून् ॥ २३ ॥ समितिं संग्रामं स्यन्दन्ति स्विद्यन्ति विजयस्य विजिगीषमाणस्य च गात्राणि स्विद्यन्ति ॥ २४ ॥ विषयो देशः ॥ २५ ॥ योगं सन्धिम् ॥ २६ ॥ आन्तराणां शत्रोः सखीनां तस्माच्छत्रोः परः श्रेष्ठस्तेन सन्धिं च कुर्यात् भयेन सन्धिना शत्रूत्तेजनेन च युगपत्प्रयुक्तेन त्रयेण परं जयेदिति समुदायार्थः ॥ २७ ॥ नन्वेवं परं क्षमापयेदेव किं कष्टेनेत्याशंक्याह-**क्षमेति** ॥ २९ ॥ अस्मिन्क्षमावति ॥ ३० ॥ असन्ताप्य ऋजूकृतं वंशादि पुनर्वक्रीभवत्यतः शत्रुं सन्ताप्य क्षमां कुर्यादिति **शम्बरस्य दैत्यस्य** मतम्॥३१॥ स्वमतमाह-**नैतदिति**॥३२ स्वीयान्बंधून्हतानिव लोकप्रीत्यर्थं शोचेदित्याह-**हंतॄणामिति** ॥ ३८ ॥ विश्वस्तो जनः ॥ ४० ॥ *आदिपर्वणि (१४२) अध्याये कणिकनीत्यामयमेव श्लोकः आगतः।

तस्माद्विश्वासयेद्राजा सर्वभूतान्यमायया । सर्वतः परिरक्षञ्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ॥

इति श्रीमहाभारत शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनानीतिकथने
द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं मृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव ।
आदौ वर्तेत नृपतिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २
बृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
उपसंगम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ॥ ३
इंद्र उवाच ।
अहितेषु कथं ब्रह्मन्प्रवर्तेयमतन्द्रितः ।
असमुच्छिद्य चैवैतान्नियच्छेयमुपायतः ॥ ४
सेनयोर्व्यतिषङ्गेण
जयः साधारणो भवेत् ।
किंकुर्वाणं न मां जह्या-
ज्ज्वलिता श्रीः प्रतापिनी ॥ ५
ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् ।
राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरंदरम् ॥ ६
बृहस्पतिरुवाच ।
न जातु कलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः ।
बालैरासेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ॥ ७
न शत्रुर्विवृतः कार्यो वधमस्याभिकांक्षता ।
क्रोधं भयं च हर्षं च नियम्य स्वयमात्मनि ॥
अमित्रमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन् ।
प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किंचिदाचरेत् ॥
विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठायासांश्च वर्जयेत् ।
यथा वैतंसिको युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः ॥
तान् द्विजान्कुरुते वश्यां-
स्तथा युक्तो महीपतिः ।
वशं चोपनयेच्छत्रू-
न्निहन्याच्च पुरन्दर ॥ ११
न नित्यं परिभूयारीन्सुखं स्वपिति वासव ।
जागर्त्येव हि दुष्टात्मा सङ्करेऽग्निरिवोत्थितः
न सन्निपातः कर्तव्यः सामान्ये विजये सति
विश्वास्यैवोपसन्नार्थो वशे कृत्वा रिपुः प्रभो
संप्रधार्य सहामात्यैर्मन्त्रविद्भिर्महात्मभिः ।
उपेक्ष्यमाणोऽवज्ञातो हृदयेनापराजितः १४
अथास्य प्रहरेत्काले किञ्चिद्विचलिते पदे ।
दण्डं च दूषयेदस्य पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १५
आदिमध्यावसानज्ञः प्रच्छन्नं च विधारयेत्
बलानि दूषयेदस्य जानन्नेव प्रमाणतः ॥ १६
भेदेनोपप्रदानेन संसृजेदौषधैस्तथा ।
न त्वेवं खलु संसर्गं रोचयेदरिभिः सह १७
दीर्घकालमपीक्षेत निहन्यादेव शात्रवान् ।
कालाकांक्षी हि क्षपयेद्यथा विश्रम्भमाप्नुयुः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकशततमोऽध्यायः १०२

१०३

कथमिति ॥ १ ॥ व्यतिषङ्गेण मिश्रणेन युद्धेनेत्यर्थः साधारणो नियतः ॥ ५ ॥ प्रत्युवाच गुरुः ॥ ६ ॥ विवृतः सावधानः सार्धःश्लोकः ॥ ८ ॥ कंठायासान्मुखरत्वं वितंसः पक्षिबन्धनोपायस्तदुपजीवी वैतंसिकः ॥ १० ॥ स्वपिति महीपतिरित्यनुकर्षः । 'संकरोऽग्निचटत्कारः' इति **मेदिनी** ॥ १२ ॥ सामान्ये अनिश्चिते रिपुर्वशे कृत्वा उपसन्नार्थो लंभितार्थः कृतश्चेत्स एनं काले प्रहरेदिति सार्धयोर्द्वयोः संबंधः ॥ १३ ॥ किंचास्य दण्डं सेनां च भेदेन दूषयेत् सः ॥ १५ ॥ प्रच्छन्नं यथा स्यात्तथा विधारयेत् मनसि विषमं धारयेत् ॥ १६ ॥ औषधैर्विषादिभिः फलितमाह-**न त्विति** ॥ १७ ॥ यथा विश्रंभं विश्वासमाप्नुयुस्तथा कुर्यात् ॥ १८ ॥

न सद्योऽरीन्विहन्याच्च द्रष्टव्यो विजयो ध्रुवः
न शल्यं वा घटयति न वाचा कुरुते व्रणम्
प्राप्ते च प्रहरेत्काले न च संवर्तते पुनः ।
हन्तुकामस्य देवेन्द्र पुरुषस्य रिपून्प्रति ॥ २०
यो हि कालो व्यतिक्रामेत्
पुरुषं कालकांक्षिणम् ।
दुर्लभः स पुनस्तेन
कालः कर्मचिकीर्षुणा ॥ २१
ओजश्च विनयेदेव संगृह्णन्साधुसंमतम् ।
अकाले साधयेन्मित्रं न च प्राप्ते प्रपीडयेत् ॥
विहाय कामं क्रोधं च तथाऽहंकारमेव च।
युक्तो विवरमन्विच्छेदहितानां पुनः पुनः ॥
मार्दवं दण्ड आलस्यं प्रमादश्च सुरोत्तम ।
मायाः सुविहिताः शक्र सादयन्त्यविचक्षणं
निहत्यैतानि चत्वारि मायां प्रति विहाय च
ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहर्तुमविचारयन् ॥२५
यदैवैकेन शक्येत गुह्यं कर्तुं तदाचरेत् ।
यच्छन्ति सचिवा गुह्यं मिथो विश्रावयन्त्यपि
अशक्यमिति कृत्वा वा
ततोऽन्यैः संविदं चरेत् ।
ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु
दृष्टेषु चतुरङ्गिणीम् ॥ २७
भेदं च प्रथमं युंज्यात्तूष्णीमपि तथैव च ।
काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा
प्रणिपातं च गच्छेत काले शत्रोर्बलीयसः
युक्तोऽस्य वधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमाद्यतः ॥
प्रणिपातेन, दानेन, वाचा मधुरया ब्रुवन् ।
अमित्रमपि सेवेत न च जातु विशंकयेत् ॥
स्थानानि शंकितानां च नित्यमेव विवर्जयेत्
न च तेष्वाश्वसेद्राजा जाग्रतीह निराकृताः
न ह्यतो दुष्करं कर्म किंचिदस्ति सुरोत्तम ।
यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ॥ ३२
तथा विविधवृत्तानामपि संभव उच्यते ।
यतते योगमास्थाय मित्रामित्रं विचारयेत् ॥
मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव
यथा वप्रे वेगवति सर्वतः संप्लुतोदके ।
नित्यं विवरणाद्बाधस्तथा राज्यं प्रमाद्यतः ॥
न बहूनभियुञ्जीत यौगपद्येन शात्रवान् ।
साम्ना, दानेन, भेदेन, दण्डेन च पुरंदर ॥ ३६
एकैकमेषां निष्पिष्य शिष्टेषु निपुणं चरेत् ।
न तु शक्तोऽपि मेधावी सर्वानेवारभेन्नृप ॥
यदा स्यान्महती सेना हय-नाग-रथाकुला ।
पदातियन्त्रबहुला अनुरक्ता षडङ्गिनी ॥ ३८
यदा बहुविधां वृद्धिं मन्येत प्रतिलोमतः ।
तदा विवृत्य प्रहरेद्दस्यूनामविचारयन् ॥ ३९
न सामदण्डोपनिषत्प्रशस्यते
न मार्दवं शत्रुषु यात्रिकं सदा ।
न सस्यघातो न च संकरक्रिया
न चापि भूयः प्रकृतेर्विचारणा ॥४०

द्रष्टव्यः प्रदर्शनीयः नेति सार्धः ॥ १९ ॥ रिपून्प्रतिहन्तुकामस्य पुनः कालो न संवर्तते नोपसंपद्यतेऽतःप्राप्ते काले प्रहरेदेव न तु कालान्तरं प्रतीक्षेतेत्यर्थः॥२०॥ओजः सामर्थ्यं शत्रौ अकाले प्राप्ते सति स्वकार्यं न साधयेत् नापि तं प्रपीडयेत् काले च नातिक्रामेतेत्यर्थः ॥२२॥ चत्वारि मार्दवादीनि॥२५॥ मंत्रविप्लवभयाद्यदेकेनैव कर्तुं शक्यं तत्तं प्रति वक्तव्यं न बहून्प्रतीत्याह-**यदिति**। यच्छन्ति निगृहन्ति कर्तुं न प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥२६॥ अन्यैः सह संविदं संमतिं चरेद्यादि पूर्वौ मन्त्रं विघ्नयेदित्यर्थः । ततश्चादृष्टेषु दूरस्थेषु ब्रह्मदण्डं पुरोहितद्वारमभिचारं प्रयुञ्ज्यात्। दृष्टे प्रत्यक्षशत्रौ चतुरङ्गिणीमपि प्रयुञ्ज्यादित्याह-**ब्रह्मेति** ॥ ॥ २७ ॥ न विशंकयेत् शंकायत्तं न कुर्यात् ॥ ३० ॥ तदेवाह-**स्थानानीति** । निराकृताः स्वशत्रुभिः सह प्रीतिं कुर्वाणानन्यान् शत्रुत्वेन पश्यन्ति तदीयमित्रत्वे च न विश्वसन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ विविधवृत्तानां अस्थिराणां स्थिराचित्त एव भवेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ वेगवति पूरे सति वप्रे तटे विवरणाद्विदारणाद्बाध इति योजना ॥ ३५ ॥ निपुणं कुशलं आरभेत् प्रेष्टुमिति शेषः ॥ ३७ ॥ षडंगिनी रथ-तुरग-मातंग-पदाति-कोश-वणिक्पथवती ॥३८॥ प्रतिलोमतः शत्रोरपेक्षया विवृत्य प्रकटीभूय दस्यूनां दस्यून् ॥ ३९ ॥ उक्तमेवार्थं संगृह्णाति-**न सामेति** । बलवति शत्रौ साम न प्रशस्यते किं तर्हि दण्डोपानिषत् रहस्यदण्डः न शत्रुर्विवृतः कार्य इत्यादिना प्रागुक्तरीत्या छलेनैव स नाशनीय इत्यर्थः। अत एव शत्रुषु मार्दवं पार्यन्तिकं न कार्यम्। नापि यात्रिकं सदा कार्यं जयस्यानियतत्वात् यात्रायां हि सस्यानां घातः संकरक्रिया विषादिना जलादीनां नाशनं भूयः पुनः पुनः प्रकृतेः सप्तविधायाः विचारणा । कथं दंडः कथं कोशः कथममात्य इत्यादिसंदेहश्चापतति। तत् त्रयमपि न कार्यं हिंसामूलत्वात् चिंतावृद्धिकरत्वाच्च तस्मात्कपटपूर्वको दण्ड एव श्रेयानित्यर्थः ॥४०॥

मायाविभेदानुपसर्जनानि
तथैव पापं न यशःप्रयोगात् ।
आप्तैर्मनुष्यैरुपचारयेत
पुरेषु राष्ट्रेषु च संप्रयुक्तान् ॥ ४१
पुरापि चैषामनुसृत्य भूमिपाः
पुरेषु भोगानखिलान् जयन्ति ।
पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि
प्रयोजयन्तो बलवृत्रसूदन ॥ ४२
प्रदाय गूढानि वसूनि राजन्
प्रच्छिद्य भोगानवधाय च स्वान् ।
दुष्टान्स्वदोषैरिति कीर्तयित्वा
पुरेषु राष्ट्रेषु च योजयन्ति ॥ × ४३
तथैव चान्यैरपि शास्त्रवेदिभिः
स्वलंकृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः ।
सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैः
परेषु कृत्यामुपधारयेच्च ॥ ४४

इन्द्र उवाच ।

कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भवन्ति द्विजसत्तम ।
कथं दुष्टं विजानीयामेतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥

बृहस्पतिरुवाच ।

परोक्षमगुणानाह सद्गुणानभ्यसूयते ।
परैर्वा कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः
तूष्णींभावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणम्
विश्वासं चोष्ठसंदंशं शिरसश्च प्रकम्पनम् ॥
करोत्यभीक्ष्णं संसृष्टमसंसृष्टश्च भाषते ।
अदृष्टितो न कुरुते दृष्टो नैवाभिभाषते ॥ ४८
पृथगेत्य समश्नाति नेदमद्य यथाविधि ।
आसने, शयने, याने भावा लक्ष्या विशेषतः॥
आर्तिरार्ते प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणम् ।
विपरीतं तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ५०
एतान्येव यथोक्तानि बुध्येथास्त्रिदशाधिप ।
पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ॥ ५१
इति दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम ।
निशम्य शास्त्रतत्त्वार्थं यथावदमरेश्वर ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

स तद्वचः शत्रुनिबर्हणे रत-
स्तथा चकाराvितथं बृहस्पतेः ।
चचार काले विजयाय चारिहा
वशं च शत्रूननयत्पुरंदरः ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि इन्द्रबृहस्पतिसंवादे
त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

युधिष्ठिर उवाच ।

धार्मिकोऽर्थानसंप्राप्य
राजामात्यैः प्रबाधितः ।
च्युतः कोशाच्च दण्डाच्च
सुखमिच्छन्कथं चरेत् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्रायं क्षेमदर्शीय इतिहासोऽनुगीयते ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
क्षेमदर्शी नृपसुतो यत्र क्षीणबलः पुरा ।
मुनिं कालकवृक्षीयमाजगामेति नः श्रुतम् ।
तं पप्रच्छानुसंगृह्य कृच्छ्रामापदमास्थितः ॥ ३

एतदेव विवृणोति-**मायेति** मायाविभेदान्नानाविधाःमायाः प्रयुञ्जति तत उपसर्जनानि परस्परमितरेषां शत्रूणामुत्थापनादीनि तत्तथैव शत्रुषु पापं कपटं च प्रयुञ्ज्यात् कथं यशसः प्रयोगात् । प्रयोगे हि यशो न नाशनीयं प्राक्फलोदयादयमनेनास्मासु अपकाराश्चिन्तित आसीदित्यकीर्तिं गूढमन्त्रतया न कुर्यात् किं तर्हि कुर्यादत आह-**आप्तैरिति** ॥ ४१ ॥ एषां एतान् शत्रून्पुरेषु तत्तस्थानेषु अनुसृत्य भोगांस्तदीयान् जयन्ति नीतिं पुरेषु स्वीयेषु ॥ ४२ ॥ अनुसरणमेवाह-**प्रदायेति** । एतेन ममामात्याः दुष्टाः मां त्यक्त्वा राजान्तरं प्रति गता इति लोकमुखात्कीर्तयित्वा परेषां पुरेषु राष्ट्रेषु च तान्योजयन्ति ॥ ४३ ॥ कृत्यामिव कृत्यां मृत्युकारिणीं देवताम् ॥ ४४ ॥ संसृष्टं संसर्गे असंसृष्टश्च पर इव भाषते अदृष्टितः परोक्षे प्रतिश्रुतमपि कार्यं न कुरुते ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १०३ ॥

१०४

अधार्मिकस्य च्छलादिकं विधेयमित्युक्तं धार्मिकस्य हीनसंपदो विजिगीषमाणस्य कर्तव्यं पृच्छति-**धार्मिक** इति ॥१॥

× मुद्राराक्षसेऽयं प्रयोगो दृश्यते।

राजोवाच ।

अर्थेषु भागी पुरुष ईहमानः पुनः पुनः ।
अलब्ध्वा मद्विधो राज्यं ब्रह्मन्किं कर्तुमर्हति
अन्यत्र मरणाद्दैन्यादन्यत्र परसंश्रयात् ।
क्षुद्रादन्यत्र चाचारात्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ॥५
व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसेनेतरेण वा ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च त्वद्विधः शरणं भवेत् ॥ ६
निर्विद्यति नरः कामा-
न्निर्विद्य सुखमेधते ।
त्यक्त्वा प्रीतिं च शोकं च
लब्ध्वा बुद्धिमयं वसु ॥ ७
सुखमर्थाश्रयं येषामनुशोचामि तानहम् ।
मम ह्यर्थाः सुबहवो नष्टाः स्वप्न इवागताः ॥८
दुष्करं बत कुर्वन्ति महतोऽर्थांस्त्यजन्ति ये
वयं त्वेतान्परित्यक्तुमसतोऽपि न शक्नुमः ॥९
इमामवस्थां संप्राप्तं दीनमार्तं श्रिया च्युतम् ।
यदन्यत्सुखमस्तीह तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥१०
कौसल्येनैवमुक्तस्तु राजपुत्रेण धीमता ।
मुनिः कालकवृक्षीयः प्रत्युवाच महाद्युतिः

मुनिरुवाच ।

पुरस्तादेव ते बुद्धिरियं कार्या विजानता।
अनित्यं सर्वमेवैतदहं च मम चास्ति यत् १२
यत्किंचिन्मन्यसेऽस्तीति
सर्वं नास्तीति विद्धि तत् ।
एवं न व्यथते प्राज्ञः
कृच्छ्रामप्यापदं गतः ॥ १३
यद्धि भूतं भविष्यं च सर्वं तन्न भविष्यति ।
एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यः प्रमोक्ष्यसे १४
यच्च पूर्वं समाहारे
यच्च पूर्वं परे परे ।
सर्वं तन्नास्ति ते चैव
तज्ज्ञात्वा कोऽनुसंज्वरेत् ॥ १५
भूत्वा च न भवत्येतदभूत्वा च भविष्यति ।
शोके न ह्यस्ति सामर्थ्यं शोकं कुर्यात्कथञ्चन
क्व नु तेऽद्य पिता राजन्
क्व नु तेऽद्य पितामहः ।
न त्वं पश्यसि तानद्य
न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ॥ १७
आत्मनोऽध्रुवतां पश्यं-
स्तांस्त्वं किमनुशोचसि ।
बुद्ध्या चैवानुबुद्ध्यस्व
ध्रुवं हि न भविष्यसि ॥ १८
अहं च त्वं च नृपते सुहृदः शत्रवश्च ते ।
अवश्यं न भविष्यामः सर्वं च न भविष्यति
ये तु विंशतिवर्षा वै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
अर्वागेव हि ते सर्वे मरिष्यन्ति शरच्छतात्
अपि चेन्महतो वित्तान्न प्रमुच्येत पूरुषः ।
नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्वीत प्रियमात्मनः २१
अनागतं यन्न ममेति विद्या-
दतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात् ।
दिष्टं बलीय इति मन्यमाना-
स्ते पण्डितास्तत्सतां स्थानमाहुः २२
अनाढ्याश्चापि जीवंति राज्यं चाप्यनुशासति
बुद्धिपौरुषसंपन्नास्त्वया तुल्याऽधिका जनाः
न च त्वामिव शोचन्ति तस्मात्त्वमपि मा शुचः
किं न त्वं तैर्नरैः श्रेयांस्तुल्यो वा बुद्धिपौरुषैः

राजोवाच ।

यादृच्छिकं सर्वमासीत्तद्राज्यमिति चिन्तये
न्हियते सर्वमेवेदं कालेन महता द्विज ॥ २५
तस्यैव न्हियमाणस्य स्रोतसेव तपोधन ।
फलमेतत्प्रपश्यामि यथालब्धेन वर्तयन् ॥२६

भागी भागार्हः ईहमानो यतमानः ॥ ४ ॥ इतरेण शारीरेण ॥ ६ ॥ निर्विद्यति विरज्यते कामाद्विषयभोगात् बुद्धिमयं वसु ज्ञानरूपं धनम् ॥ ७ ॥ इयं निर्विद्यतीति श्लोकेन त्वया प्रोक्ता अहं च यच्च मम अस्ति एतत्सर्वं अनित्यमिति जानता ॥ १२ ॥ नास्ति तुच्छत्वात् ॥ १३ ॥ सर्वं तन्नाभून्न भविष्यति दृष्टिसमसमयैव सृष्टिरिति भावः ॥१४॥ यच्च पूर्वं प्राचीनं समाहारे राज्ञां समुदाये धान्यादिकं यच्च पूर्वं परे परे पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन् राज्ञि तत्सर्वं ते तव नास्त्येवेति तज्ज्ञात्वा सर्वत्र ममतां त्यक्त्वेति भावः ॥ १५ ॥ सामर्थ्यं धनार्जनवीर्यं कथं च कथमपि न कुर्यात् शोकम् ॥ १६ ॥ आत्मनः देहस्य अध्रुवतामिति च्छेदः। न भविष्यसि मरिष्यसि ॥ १८ ॥ न प्रमुच्येत प्रत्यक्षेण त्यागो न संभवति चेन्ममत्वं बान्धवादौ त्याज्यमित्याह–अपीति ॥२१॥ विद्यात् विद्युः तत् निर्ममत्वम् ॥ २२ ॥ यादृच्छिकं अयत्नादागतम् ॥ २५ ॥ एतत् शोकाख्यं फलं यथालब्धेन वर्तयन् जीवन्नपि पश्यामि यादृच्छिकस्य नाशेन जीवनालोपेऽपि शोको न नश्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

मुनिरुवाच ।

अनागतमतीतं च याथातथ्यविनिश्चयात्।
नानुशोचेत कौसल्य सर्वार्थेषु तथा भव २७
अवाप्यान्कामयन्नर्थान्नानवाप्यान्कदाचन ।
प्रत्युत्पन्नाननुभवन्मा शुचस्त्वमनागतान् २८
यथा लब्धोपपन्नार्थैस्तथा कौसल्य रंस्यसे ।
कच्चिच्छुद्धस्वभावेन श्रिया हीनो न शोचसि
पुरस्ताद्भूतपूर्वत्वाद्धीनभाग्यो हि दुर्मतिः ।
धातारं गर्हते नित्यं लब्धार्थश्च न मृष्यते ३०
अनर्हानपि चैवान्यान्मन्यते श्रीमतो जनान्
एतस्मात्कारणादेतद्दुःखं भूयोऽनुवर्तते ॥ ३१
ईर्ष्याभिमानसंपन्ना राजन्पुरुषमानिनः ।
कच्चित्त्वं न तथा राजन्मत्सरी कोसलाधिप
सहस्व श्रियमन्येषां यद्यपि त्वयि नास्ति सा
अन्यत्रापि सतीं लक्ष्मीं कुशला भुञ्जते सदा
अभिनिस्यन्दते श्रीर्हि सत्यपि द्विषतो जनम्
श्रियं च पुत्रपौत्रं च मनुष्या धर्मचारिणः ।
योगधर्मविदो धीराः स्वयमेव त्यजन्त्युत ३४
बहुसंकुसुकं दृष्ट्वा विधित्सासाधनेन च ।
तथाऽन्ये संत्यजन्त्येव मत्वा परमदुर्लभम्
त्वं पुनः प्राज्ञरूपः सन्
कृपणं परितप्यसे ।
अकाम्यान्कामयानोऽर्थान्
पराधीनानुपद्रवान् ॥ ३६
तां बुद्धिमुपजिज्ञासुस्त्वमेवैतान्परित्यज ।
अनर्थांश्चार्थरूपेण ह्यर्थांश्चानर्थरूपिणः ॥ ३७
अर्थायैव हि केषांचिद्धननाशो भवत्युत ।
आनन्त्यं तत्सुखं मत्वा श्रियमन्यः परीप्सति
रममाणः श्रिया कश्चिन्नान्यच्छ्रेयोऽभिमन्यते
तथा तस्येहमानस्य समारंभो विनश्यति ३९
कृच्छ्राल्लब्धमभिप्रेतं यदि कौसल्य नश्यति।
तदा निर्विद्यते सोऽर्थात्परिभग्नक्रमो नरः
धर्ममेकेऽभिपद्यन्ते कल्याणाभिजना नराः।
परत्र सुखमिच्छन्तो निर्विद्येयुश्च लौकिकात्
जीवितं सन्त्यजन्त्येके धनलोभपरा जनाः।
न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि धनादृते ४२
पश्य तेषां कृपणतां पश्य तेषामबुद्धिताम्।
अध्रुव जीविते मोहादर्थदृष्टिमुपाश्रिताः ॥४३
संचये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते।
संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः
धनं वा पुरुषो राजन्पुरुषं वा पुनर्धनम्।
अवश्यं प्रजहात्येव तद्विद्वान्कोऽनुसंज्वरेत्
अन्येषामपि नश्यन्ति सुहृदश्च धनानि च।
पश्य बुद्ध्या मनुष्याणां राजन्नापदमात्मनः।
नियच्छ यच्छ संयच्छ इन्द्रियाणि मनो गिरं
प्रतिषेद्धा न चाप्येषु दुर्बलेष्वहितेष्वपि।
प्राप्तिसृष्टेषु भावेषु व्यपकृष्टेष्वसंभवे ॥ ४७
प्रज्ञानतृप्तो विक्रान्तस्त्वद्विधो नानुशोचति।
अल्पमिच्छन्नचपलो मृदुर्दान्तः सुनिश्चितः
ब्रह्मचर्योपपन्नश्च त्वद्विधो नैव शोचति ॥ ४९
न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेषितुमर्हसि।
नृशंसवृत्तिं पापिष्ठां दुष्टां कापुरुषोचिताम्
अपि मूलफलाजीवो रमस्वैको महावने।
वाग्यत संगृहीतात्मा सर्वभूतदयान्वितः ५१

न मृष्यते तैर्न सन्तुष्यति ॥३०॥ अनर्हान् म्लेच्छादीन्नीचान् ॥ ३१ ॥ सहस्वेतिसार्धं अन्यत्र शत्रौ कुशलाः निर्मत्सराः जनं द्विषतः सकाशात् अभिनिस्यन्दते प्रस्रवति ॥ ३३ ॥ विधित्सा क्रियाणामनुपरमस्तेन साधनेन संकुसुकं अस्थिरं नित्यं नवं नवमारंभं कुर्वाणं दृष्ट्वा अन्ये प्राकृतास्तत् संत्यजन्त्येव ॥ ३५ ॥ उपद्रवान् अस्थिरान् ॥ ३६ ॥ अर्थरूपेण भासमानाः ॥ ३७ ॥ आद्यस्योदाहरणं-**अर्थायेति** ॥ ३८ ॥ द्वितीयस्योदाहरणं **रममाण इति** ॥ ३९ ॥परिभग्नक्रमो नष्टारंभः ॥४०॥

विप्रणयेत् दद्यात् ।। ४४ ।। अन्येषामपीति सार्धः । बुद्धया कल्पितामापदं पश्य कथमत आह-**नियच्छेति** । यथाक्रमेणान्वयः इन्द्रियादीनां निरोधे हि जगत्तत्वं सम्यक् स्फुरति तेनापदां कल्पितत्वं स्फुटीभवतीति भावः ॥४६॥ **प्रतीति** । भावेषु अर्थेषु प्राप्तिसृष्टेषु दर्शनमात्रोत्पन्नेषु प्रतिषेद्धा न विद्यते अप्रत्याख्येयदर्शनाः सर्वे वर्तमानाः पदार्था इत्यर्थपव्यकृष्टेषु देशतः कालतश्च व्यवहितेष्वतीतानागतदूरस्थेषु दर्शनस्यासंभवे च ज्ञाते सति त्वद्विधो नानुशोचति इष्टानिष्टसंयोगवियोगयोरिति सार्धार्थः ॥४७

सदृशं पण्डितस्यैतदीषादन्तेन दान्तिना ।
यदेको रमतेऽरण्येष्वारण्येनैव तुष्यति ॥ ५२
महान्हृदः संक्षुभित आत्मनैव प्रसीदति ।
एतदेवं गतस्याहं सुखं पश्यामि जीवितुम् ॥
असंभवे श्रियो राजन्हीनस्य सचिवादिभिः
दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवृक्षीये *
चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

मुनिरुवाच ।
अथ चेत्पौरुषं किंचित्क्षत्रियात्मनि पश्यसि
ब्रवीमि तां तु ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये
तां चेच्छक्नोषि निर्मातुं कर्म चैव करिष्यसि
शृणु सर्वमशेषेण यत्त्वां वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥२
आचरिष्यसि चेत्कर्म महतोऽर्थानवाप्स्यसि
राज्यं राज्यस्य मन्त्रं वा महतीं वा पुनः श्रियं
अथैतद्रोचते राजन्पुनर्ब्रूहि ब्रवीमि ते ।

राजोवाच ।
ब्रवीतु भगवान्नीतिमुपपन्नोस्म्यहं प्रभो ॥४
अमोघोऽयं भवत्वद्य त्वया सह समागमः ।

मुनिरुवाच ।
हित्वा दंभं च कामं च क्रोधं हर्षं भयं तथा
अप्यमित्राणि सेवस्व प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
तमुत्तमेन शौचेन कर्मणा चाभिधारय ॥ ६
दातुमर्हति ते वित्तं वैदेहः सत्यसंगरः ।
प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रग्रहं च भविष्यसि ॥ ७
ततः सहायान्सोत्साहाँ-
ल्लप्स्यसेऽव्यसनान् शुचीन् ।
वर्तमानः स्वशास्त्रेण
संयतात्मा जितेन्द्रियः ॥ ८
अभ्युद्धरति चात्मानं प्रसादयति च प्रजाः ।
तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चाभिसत्कृतः ९
प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा च ग्रहणं महत् ।
ततः सुहृद्बलं लब्ध्वा मन्त्रयित्वा सुमंत्रिभिः
आन्तरैर्भेदयित्वाऽरीन्बिल्वं बिल्वेन भेदय
परैर्वा संविदं कृत्वा बलमप्यस्य घातय ॥११
अलभ्या ये शुभा भावास्त्रियश्चाच्छादनानि च
शय्यासनानि यानानि महार्हाणि गृहाणि च
पक्षिणो मृगजातानि रसगंधाः फलानि च
तेष्वेव सज्जयेथास्त्वं यथा नश्यत्वयं परः १३
यद्येवं प्रतिषेद्धव्यो यद्युपेक्षणमर्हति ।
न जातु विवृतः कार्यः शत्रुः सुनयमिच्छता ॥
रमस्व परमामित्रे विषये प्राज्ञसंमतः ।
भजस्व श्वेतकाकीयैर्मित्रधर्ममनर्थकैः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥१०४॥ * अस्मिन्नध्याये श्लोकचतुष्टयमधिकं-ख.

१०५

एवं दुर्बलस्य हीनसंपदः परैर्निर्जितस्य निवृत्तिधर्म एव श्रेयानित्युक्तम् । प्रबलस्य तु तादृशस्य निकृत्याख्यं जयोपायं वक्तुमध्याय आरभ्यते–**अथ चेदिति** ॥ १ ॥ उपपन्नोऽस्मि पौरुषेणेति शेषः ॥ ४ ॥ वित्तं वेतनरूपं प्रमाणं विश्वासं प्रग्रहमिव प्रग्रहं भुजत्वं तस्य बाहुस्थानीयो भाविष्यसीत्यर्थः । 'प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्द्यां नियमने भुजे' इति **मेदिनी** ॥ ७ ॥ स्वशास्त्रेण नीतिशास्त्रेण ॥ ८ ॥ ग्रहणं आदरं ' ग्रहणं स्वीकारादरकरोपरागोपलब्धिबन्दिषु ' इति **मेदिनी** ॥ १० ॥ **बिल्वं बिल्वेनेति** । अन्यपराजयोपीष्ट इति मत्वा जनकेनान्यं विपरीतं वा घातय अस्य वैदेहस्य ॥ ११ ॥ प्रतिषेधस्थाने तदकरणेऽयं मां न प्रतिषिद्धवानिति मम शत्रुरिति विवृतत्वं भवति तद्रक्ष्यामित्यर्थः ॥ १४ ॥ हे परम । अमित्रे शत्रुसमीपे श्वेतकाकीयैः श्वा च एतश्च काकश्च तेषामिमे धर्माः क्रमेण नित्यं जागरूकत्वभयचकितत्वपरेङ्गितज्ञत्वानि तैः उपायैः मित्रधर्मं भजस्व श्वेत इत्यत्रौमाङोश्चेति पररूपम् एतो मृगः ॥ १५ ॥

आरंभांश्चास्य महतो दुश्चरांश्च प्रयोजय।
नदीवञ्च विरोधांश्च बलवद्भिर्विरुध्यताम् १६
उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च।
प्रतिभोगसुखेनैव कोशमस्य विरेचय ॥ १७
यज्ञदाने प्रशाध्यस्मै ब्राह्मणाननुवर्ण्य तान्।
ते त्वां प्रतिकरिष्यन्ति तं भोक्ष्यन्ति वृका इव
असंशयं पुण्यशीलः प्राप्नोति परमां गतिम्।
त्रिविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्राप्नोति मानवः १९
कोशक्षये त्वमित्राणां वशं कौसल्य गच्छति
उभयत्र प्रयुक्तस्य धर्मेणाधर्म एव च ॥ २०
फलार्थमूलं व्युच्छिद्येत्तेन नन्दन्ति शत्रवः।
न चास्मै मानुषं कर्म दैवमस्योपवर्णय ॥ २१
असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति।
याजयैनं विश्वजिता सर्वस्वेन वियुज्य त
ततो गच्छसि सिद्धार्थः पीड्यमानं महाजन
योगधर्मविदं पुण्यं कंचिदस्योपवर्णयेत् ॥ २
अपि त्यागं बुभूषेत कच्चिद्दुच्छेदनामयम्।
सिद्धेनौषधियोगेन सर्वशत्रुविनाशिना।
नागानश्वान्मनुष्यांश्च कृतकैरुपघातयेत् ॥२
एते चान्य च बहवो दंभयोगाः सुचिन्तिताः
शक्या विषहता कर्तुं पुरुषेण कृतात्मना ॥२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवृक्षीये
पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

⁂

१०६

राजोवाच।

न निकृत्या न दंभेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुम्
नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान्सुमहतोऽप्यहम् ॥ १
पुरस्तादेव भगवन्मयैतदपवार्जितम्।
येन मां नाभिशंकेत येन कृत्स्नं हितं भवेत् २
आनृशंस्येन धर्मेण लोके ह्यस्मिन् जिजीविषुः
नाहमेतदलं कर्तुं नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ ३

मुनिरुवाच।

उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रिय भाषसे।
प्रकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या वा बहुदर्शनः ४
उभयोरेव वामर्थे यतिष्ये तव तस्य च।
संश्लेषं वा करिष्यामि शाश्वतं ह्यनपायिन
त्वादृशं हि कुले जातमनृशंसं बहुश्रुतम्।
अमात्यं को न कुर्वीत राज्यप्रणयकोविद
यस्त्वं प्रच्यावितो राज्याद्व्यसनं चोत्तमं गत
आनृशंस्यन वृत्तेन क्षत्रियेच्छसि जीवितु
आगन्ता मद्गृहं तात वैदेहः सत्यसंगरः।
अथाहं तं नियोक्ष्यामि तत्करिष्यत्यसंशय
तत आहूय वैदेहं मुनिर्वचनमब्रवीत्।
अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम

आरंभान्विरोधांश्च महानदीवद्दुस्तरान् ॥ १६ ॥ प्रतिकरिष्यन्ति प्रत्युपकारेण स्वस्त्ययनादिना उपकरिष्यन्ति ॥ १८ ॥ धर्माधर्माभ्यां कोशक्षये सति ॥ २० ॥ फलस्य स्वर्गादेः अर्थस्य जयादेः मूलकारणं कोशः व्युच्छिद्येत् विशेषत उच्छेदं गच्छेत् दैवं जयादिकम् ॥ २१ ॥ गच्छसि अवगच्छसि सिद्धार्थः कृतयज्ञादिप्रयोजनः महाजनपीडां तस्मै निवेदयेत् तत्परिहारार्थं आचार्यं च वर्णयेत् ॥ २३ ॥तद्द्वारा राज्यं त्याजयेदित्याह- अपीति। यद्वा औषधाद्यैरस्य नागादीन्घातयेदिति सार्धः॥२४॥इति श्रीम०.शान्ति० राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः॥१०

१०६

निकृतिं कपटं च कर्तुमनिच्छोर्धर्मिष्ठस्य क्षी सामाख्यं जयोपायमाह-न निकृत्येत्यादिना ॥ वां युवयोः तस्य विदेहस्य ॥ ५ ॥ त्वादृशं राज लब्ध्वा अमात्यकर्मको न कुर्वीत अपि तु सर्वोऽपि माद कुर्वीतैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उत्तमं महत् ॥ ७॥

आदर्श इव शुद्धात्मा शारदश्चन्द्रमा यथा ।
नास्मिन्पश्यामि वृजिनं सर्वतो मे परीक्षितः
तेन ते सन्धिरेवास्तु विश्वसास्मिन्यथा मयि
न राज्यमनमात्येन शक्यं शास्तुमपि त्र्यहम्
अमात्यः शूर एव स्याद्बुद्धिसंपन्न एव वा ।
ताभ्यां चैवोभयं राजन्पश्य राज्यप्रयोजनं
धर्मात्मनां क्वचिल्लोके नान्यास्ति गतिरीदृशी
महात्मा राजपुत्रोऽयं सतां मार्गमनुष्ठितः १३
सुसंगृहीतस्त्वेवैष त्वया धर्मपुरोगमः ।
संसेव्यमानः शत्रूंस्ते गृह्णीयान्महतो गणान्
यद्यहं प्रतियुद्ध्येत्वां स्वकर्म क्षत्रियस्य तत् ।
जिगीषमाणस्त्वां युद्धे पितृपैतामहे पदे १५
त्वं चापि प्रतियुद्ध्येथा विजिगीषुव्रते स्थितः
अयुध्वैव नियोगान्मे वशे कुरुहिते स्थितः ॥
स त्वं धर्ममवेक्षस्व हित्वा लोभमसांप्रतम् ।
न च कामान्न च द्रोहात्स्वधर्मं हातुमर्हसि
नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः ।
तस्माद्भोजयितव्यश्च भोक्तव्यश्च परो जनः ॥
आत्मन्यपि च संदृश्यावुभौ जयपराजयौ ।
निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाद्भयम् ॥
इत्युक्तः प्रत्युवाचद् वचनं ब्राह्मणर्षभम् ।
प्रतिपूज्याभिसत्कृत्य पूजार्हमनुमान्य च २०
यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महाश्रुतः ॥
श्रेयस्कामो यथा ब्रूयादुयभोरेव तत्क्षमम् २१
यद्यद्वचनमुक्तोऽस्मि करिष्यामि च तत्तथा !
एतद्धि परमं श्रेयो न मेऽत्रास्ति विचारणा
ततः कौसल्यमाहूय मैथिलो वाक्यमब्रवीत्
धर्मतो नीतितश्चैव लोकश्च विजितो मया ॥
अहं त्वया चात्मगुणैर्जितः पार्थिवसत्तम ।
आत्मानमनवज्ञाय जितवद्वर्ततां भवान् ॥ २४
नावमंन्यामि ते बुद्धिं नावमन्ये च पौरुषम् ।
नावमन्ये जयामीति जितवद्वर्ततां भवान् २५
यथावत्पूजितो राजन्गृहं गन्तासि मे भृशम्
ततः संपूज्य तौ विप्रं विश्वस्तौ जग्मतुर्गृहान्
वैदेहस्त्वथ कौसल्यं प्रवेश्य गृहमञ्जसा ।
पाद्यार्घ्यमधुपर्कैस्तं पूजार्हं प्रत्यपूजयत् ॥ २७
ददौ दुहितरं चास्मै रत्नानि विविधानि च
एष राज्ञां परो धर्मो नित्यौ जयपराजयौ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवृक्षीये
षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
धर्मवृत्तं च वित्तं च वृत्त्युपायाः फलानि च
राज्ञां वित्तं च कोशं च कोशसंचयनं जयः॥
अमात्यगुणवृत्तिश्च प्रकृतीनां च वर्धनम् ॥ २
षाड्गुण्यगुणकल्पश्च सेनावृत्तिस्तथैव च ।
परिज्ञानं च दुष्टस्य लक्षणं च सतामपि ॥ ३
समहीनाधिकानां च यथावल्लक्षणं च यत् ।
मध्यमस्य च तुष्ट्यर्थं यथा स्थेयं विवर्धता ॥४
क्षीणग्रहणवृत्तिश्च यथाधर्मं प्रकीर्तितम् ।
लघुना देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ॥ ५
विजिगीषोस्तथा वृत्तमुक्तं चैव तथैव ते ।
गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमतां वर
यथा गणाः प्रवर्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत
अरींश्च विजिगीषन्ते सुहृदः प्राप्नुवन्ति च ७
भेदमूलो विनाशो हि गणानामुपलक्षये ।
मंत्रसंवरणं दुःखं बहूनामिति मे मतिः ॥ ८

ताभ्यां शौर्यबुद्धिभ्यां उभयं लोकद्वयम् ॥ १२ ॥ गणान्शत्रुसंघान् ॥ १४ ॥ असांप्रतं अनुचितम् ॥ १७ ॥ परो जनः शत्रुजनः भोजनादिना सन्धेयः दंडापेक्षया सामैव श्रेय इत्यर्थः ॥ १८ ॥ **अहमिति** । जितवत्पराजय इव ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

गणवृत्तं बुभुत्सुः पूर्वोक्तमनुवदति-**ब्राह्मणेति** ॥ १॥ क्षीणस्य ग्रहणं वृत्तिर्जीविका च लघुना सुगमेन आदेशरूपेण उपदेशात्मकेन ॥ ५ ॥ गणानां शूरजनस्तोमानाम्

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निखिलेन परंतप ।
यथा च ते न भिद्येरंस्तच्च मे वद पार्थिव ॥ ९

भीष्म उवाच ।

गणानां च कुलानां च राज्ञां भरतसत्तम ।
वैरसंदीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप ॥ १०
लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यं च विनाशिनौ
चारमन्त्रबलादानैः सामदानविभेदनैः ।
क्षयव्ययभयोपायैः प्रकर्षन्तीतरेतरम् ॥ १२
तत्रादानेन भिद्यन्ते गणाः संघातवृत्तयः ।
भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिवशं भयात्
भेदे गणा विनश्युर्हि भिन्नास्तु सुजयाः परैः
तस्मात्संघातयोगेन प्रयतेरन् गणाःसदा॥१४
अर्थाश्चैवाधिगम्यन्ते संघातबलपौरुषैः ।
बाह्याश्च मैत्रीं कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु १५
ज्ञानवृद्धाः प्रशंसन्ति शुश्रूषन्तः परस्परम् ।
विनिवृत्ताभिसन्धानाः सुखमेधन्ति सर्वशः
धर्मिष्ठान्व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः ।
यथावत्प्रतिपश्यन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः
पुत्रान्भ्रातॄन्निगृह्णन्तो विनयन्तश्च तान्सदा ।
विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥
चारमन्त्रविधानेषु कोशसंनिचयेषु च ।
नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणाः ॥
प्राज्ञान्शूरान्महोत्साहान्कर्मसु स्थिरपौरुषान्
मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धन्ते गणा नृप ॥
द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः।
कृच्छ्रास्वापत्सु संमूढान् गणाः सन्तारयन्ति ते
क्रोधो भेदो भयं दण्डः कर्षणं निग्रहो वधः।
नयत्यरिवशं सद्यो गणान्भरतसत्तम ॥ २२
तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुख्याः प्रधानतः
लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव२३
मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारश्चामित्रकर्षण ।
न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत
गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मिथः ।
पृथग्गणस्य भिन्नस्य विततस्य ततोऽन्यथा
अर्थाः प्रत्यवसीदन्ति तथाऽनर्था भवन्ति च
तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम्।
निग्रहः पण्डितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः।
कुलेषु कलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः॥२७
गोत्रस्य नाशं कुर्वन्ति गणभेदस्य कारकम्।
आभ्यन्तरं भयं रक्ष्यमसारं बाह्यतो भयम्।

आभ्यन्तरं भयं राजन्
सद्यो मूलानि कृन्तति ।
अकस्मात्क्रोधमोहाभ्यां
लोभाद्वापि स्वभावजात ॥ २८

अन्योन्यं नाभिभाषन्ते तत्पराभवलक्षणम्।
जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा
न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः।
भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यन्त रिपुभिर्गणाः ३१
तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गणवृत्ते
सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

* * *

एको राजा लोभं वृणुते गणस्तदाऽस्मभ्यं न ददातीत्यमर्षं वृणुते ॥ ११ ॥ इतरेतरं गणा राजानश्च प्रकर्षन्ति ॥ १२ ॥ संघातयोगेन ऐकमत्यप्रयोगेण॥१४॥ विनिवृत्ताभिसंधानाः विघटितसंघाः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥१०७॥

१०८

युधिष्ठिर उवाच ।

महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ।
किंस्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ १
किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतम् ।
यथाहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयाम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

मातापित्रोर्गुरूणां च पूजा बहुमता मम ।
इह युक्तो नरो लोकान्यशश्च महदश्नुते ॥ ३
यच्च तेऽभ्यनुजानीयुः कर्म तात सुपूजिताः ।
धर्माधर्मविरुद्धं वा तत्कर्तव्यं युधिष्ठिर ॥ ४
न च तैरभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ।
यं च तेऽभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः
एत एव त्रयो लोका एत एवाश्रमास्त्रयः ।
एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः ॥ ६
पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताऽग्निर्दक्षिणः स्मृतः
गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥ ७
त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीँल्लोकांश्च विजेष्यसि ।
पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथा परम्
ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नियमेन तरिष्यसि ।
सम्यगेतेषु वर्तस्व त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ९
यशः प्राप्स्यसि भद्रं ते धर्मं च सुमहत्फलम्
नैताननतिशयेज्जातु नात्यश्नीयान्न दूषयेत् ॥१०
नित्यं परिचरेच्चैव तद्वै सुकृतमुत्तमम् ।
कीर्तिं पुण्यं यशो लोकान्प्राप्स्यसे राजसत्तम
सर्वे तस्यादृता लोका यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः
न चायं न परो लोकस्तस्य चैव परंतप ।
अमानिता नित्यमेव यस्यैते गुरवस्त्रयः ॥ १३
न चास्मिन्नपरे लोके यशस्तस्य प्रकाशते ।
न चान्यदपि कल्याणं परत्र समुदाहृतम् १४
तेभ्य एव हि यत्सर्वं कृत्वा च विसृजाम्यहं
तदाऽऽसीन्मे शतगुणं सहस्रगुणमेव च ॥ १५
तस्मान्मे संप्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर
दशैव तु सदाऽऽचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते
दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश
पितॄन्दश तु मातैका सर्वां वा पृथिवीमपि १७
गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ।
गुरुर्गरीयान्पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः १८
उभौ हि मातापितरौ जन्मन्येवोपयुज्यतः ।
शरीरमेव सृजतः पिता माता च भारत १९
आचार्यशिष्टा या जातिः
सा दिव्या साऽजरामरा ।
अवध्या हि सदा माता
पिता चाप्यपकारिणौ ॥ २०
न संदुष्यति तत्कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम्
धर्माय यतमानानां विदुर्देवा महर्षिभिः ॥२१
यश्चावृणोत्यवितथेन कर्मणा
ऋतं ब्रुवन्ननृतं संप्रयच्छन् ।
तं वै मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ २२
विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते
प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा ।
तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
नान्यस्तेभ्यः पापकृदस्ति लोके ।
यथैव ते गुरुभिर्भावनीया-
स्तथा तेषां गुरवोऽभ्यर्चनीयाः ॥ २३
तस्मात्पूजयितव्याश्च संविभज्याश्च यत्नतः ।
गुरवोऽर्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता २४
येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता २५

१०८

नीतिप्रधानान् राजधर्मान् श्रुत्वा तदनुग्राहकान् शुद्धधर्मानाह–**महानित्यादिना** ॥१॥ वृत्त्या पूजया ॥८॥ न अतिशयेत् भोगेषु क्रियासु वा स्वस्याधिक्यं न दर्शयेत् ॥ १० ॥ जातिर्जन्म अवध्येत्यादि सार्धः चाद्गुरुः ॥२०॥ तत् वध्यानामपि तेषां अवधं कृत्वा ते अपराधिनोऽपि पितृमातृगुरवः अवधेन राजानमिव नैनं दूषयन्ति । राजा हि वध्यानामवधे दुष्यति तद्वन्नेत्यर्थः । धर्माय दुष्टानामपि पित्रादीनां पालनाय यतमानानां यतमानान्देवा अप्यनुग्राह्यत्वेन विदुः ॥ २१ ॥ आवृणोति अनुगृह्णाति कर्मणा प्रवचनेन ऋतं वेदम् ॥ २२ ॥ नाद्रियन्ते ये ते प्रत्यासन्नाः विपर्ययेण विशीर्णा नष्टा भवन्ति ॥ २३ ॥

येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम्।
मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः २६
ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह।
पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥ २७
केनचिन्न च वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत्।
न च माता न च पिता मन्यते यादृशो गुरुः
न तेऽवमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत्कृतम्।
गुरूणामेव सत्कारं विदुर्देवा महर्षिभिः २९
उपाध्यायं पितरं मातरं च
येऽभिद्रुह्यन्ते मनसा कर्मणा वा।
तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके॥ ३०
भृतो वृद्धो यो न बिभर्ति पुत्रः
स्वयोनिजः पितरं मातरं च।
तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके॥ ३१
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः।
चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुम॥ ३२
एतत्सर्वमनिर्देशेनैवमुक्तं
यत्कर्तव्यं पुरुषेणेह लोके।
एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं
सर्वान् धर्माननुसृत्यैतदुक्तम्॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मातृ-पितृ-गुरुमाहात्म्ये
अष्टाधिकशततमोऽध्यायः॥ १०८॥

१०९

युधिष्ठिर उवाच।
कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्नरो वर्तेत भारत।
विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ॥ १
सत्यं चैवानृतं चोभे लोकानावृत्य तिष्ठतः।
तयोः किमाचरेद्राजन्पुरुषो धर्मनिश्चितः॥ २
किंस्वित्सत्यं किमनृतं
किंस्विद्धर्म्यं सनातनम्।
कस्मिन्काले वदेत्सत्यं
कस्मिन्कालेऽनृतं वदेत्॥ ३
भीष्म उवाच।
सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम्।
यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञानं तत्प्रवक्ष्यामि भारत॥ ४
भवेत्सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत्।
यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं वाऽप्यनृतं भवेत् ५
तादृशो बध्यते बालो* यत्र सत्यमनिष्ठितम्।
सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित्
अप्यनार्यो कृतप्रज्ञः पुरुषोऽप्यतिदारुणः।
सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ७
किमाश्चर्यं च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित्
सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं गंगायामिव कौशिकः॥८
तादृशोऽयमनुप्रश्नो यत्र धर्मः सुदुर्लभः।
दुष्करः प्रतिसंख्यातुं तत्केनात्र व्यवस्यति ९
प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्।
यः स्यात्प्रभवसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥

अनिर्देशेन विस्तरेण न तु निर्देशमात्ररूपेण संक्षेपेण अनुसृत्य एकीकृत्य एतत्सारभूतम् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैल० भा० अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

कथमिति । सत्यानृतयोर्धर्माधर्मरूपत्वे हिंसाहिंसायुक्तयोस्तयोर्वैपरीत्यदर्शनात्संशय इत्यर्थः ॥ १ ॥ उभयोस्त्यागस्त्वतिदुष्कर इत्याह-**सत्यमिति**। लोकान्संसारिणः ॥ २ ॥ तादृशः सत्यानृतयोस्तत्त्वमजानन्बालत्वाद्बध्यते यत्र विषये अहिंसोपकारादौ सत्यं अनिष्ठितं न निष्ठायुक्तं ते सत्यानृते बहूपकारप्रधाने निश्चिन्वन्धर्मवित् भवति ॥ ६ ॥ अन्धस्य घ्राणचक्षुषः सर्वप्राणिवधायोद्यतस्य वधात् बलाकः व्याधः हिंस्रस्वभावोऽपि स्वर्गं जगामेति कर्णपर्वकथाऽनुसन्धेया ॥७॥ मूढः कर्णपर्वोक्तः सत्यवादी चोरेभ्यः सत्यवचनाभिमानित्वान्मार्गमुपदिश्य कार्पटिकान्घातितवान् असौ धर्मविन्नेत्यर्थः ॥ **कौशिक** उलूकः गंगातीरे सहस्रशः सर्पिण्या स्थापितान्यण्डानि भित्त्वा महत्पुण्यं प्राप तदभेदने तु तीक्ष्णविषाणां सर्पाणां वृद्ध्या सद्यो लोकनाशः संभवेत् ॥ ८ ॥ सुदुर्लभो दुर्विवेकः अत्र धर्मलक्षणे व्यवस्यति निश्चिनोति ॥ ९ ॥ प्रभवोऽभ्युदयः अहिंसा अपीडनं धारणं संरक्षणं एतत् त्रयं येन सत्येनानृतेन वा मृदुना तीक्ष्णेन वा यतो भवति स धर्म इत्याह त्रिभिः-**प्रभवेति** ॥ १० ॥

* वर्धते पापो-पा०

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः
अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
यः स्यादहिंसासंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः
श्रुतिधर्म इति ह्येके नेत्याहुरपरे जनाः ।
न च तत्प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते १३
येऽन्यायेन जिहीर्षन्तो
धनमिच्छन्ति कस्यचित् ।
तेभ्यस्तु न तदाख्येयं
स धर्म इति निश्चयः ॥ १४
अकूजनेन चेन्मोक्षो नावकूजेत्कथञ्चन ।
अवश्यं कूजितव्ये वा शङ्केरन्वाऽप्यकूजनात्
श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितम् ।
यः पापैः सह संबंधान्मुच्यते शपथादपि १६
न तेभ्योऽपि धनं देयं शक्ये सति कथञ्चन ।
पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत्१७
स्वशरीरोपरोधेन धनमादातुमिच्छतः ।
सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं यद्ब्रूयुः साक्षिणः क्वचित्१८
अनुक्त्वा तत्र तद्वाच्यं सर्वे तेऽनृतवादिनः ।
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् १९
अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषां धर्मकारणात् ।
परेषां सिद्धिमाकांक्षन्नीचः स्याद्धर्मभिक्षुकः
प्रतिश्रुत्य प्रदातव्यः स्वकार्यस्तु बलात्कृतः ।
यः कश्चिद्धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मसाधनः २१
दण्डेनैव स हन्तव्यस्तं पन्थानं समाश्रितः ।
च्युतः सदैव धर्मेभ्योऽमानवं धर्ममास्थितः ॥
शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुम् ।
सर्वोपायैर्निहन्तव्यः पापो निकृतिजीवनः ॥
धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः ।
अविषह्या ह्यसंभोज्या निकृत्या पतनं गताः
च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव त ।
निर्यज्ञास्तपसा हीना मा स्म तैः सह सङ्गमः
धननाशाद्दुःखतरं जीविताद्विप्रयोजनम् ।
अयं ते रोचतां धर्म इति वाच्यः प्रयत्नतः २६
न कश्चिदस्ति पापानां धर्म इत्येष निश्चयः ।
तथागतं च यो हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते
स्वकर्मणा हतं हन्ति हत एव स हन्यते ।
तेषु यः समयं कश्चित्कुर्वीत हतबुद्धिषु ॥ २८
यथा काकाश्च गृध्राश्च तथैवोपाधिजीविनः ।
ऊर्ध्वं देहविमोक्षान्ते भवन्त्येतासु योनिषु ॥

श्रुतीति। श्रुत्युक्तोऽर्थः सर्वो धम इत्यपि न श्येनादेर्धर्मत्वाभावात् । ‘ फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते ॥ केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ’ इति वचनात् श्येनादिफलस्य शत्रुवधादेरनर्थत्वादुक्तलक्षण एव धर्म इत्यर्थः । सर्वं श्येनाद्यपि विधीयते धर्मत्वेन चोद्यते ॥ १३ ॥ **य इति**। अन्यायेनेति च्छेदः बुभुक्षितेभ्यश्चोरेभ्यो धनिकं न ज्ञापयेत् भिक्षुभ्यस्तु ज्ञापयेदेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ **अकूजनेनेति** । चोरेषु धनिकं पृच्छत्सु न वदेत् अवदतो मोक्षाभावे न वेद्मीति शपथपूर्वकमपि वदेत्तादृशस्थलेऽनृते दोषो नास्तीति श्लोकद्वयार्थः ॥ १५ ॥ **नेति**। तेभ्यः स्तेनेभ्यः अपिर्हेत्वर्थे ॥ १७ ॥ स्वेति सार्धः। यदा धनं त्वदीयं श्रमो मदीयः लाभस्तूभाभ्यां विभज्य ग्राह्य इति नियमपूर्वकं प्रवृत्तेऽधर्मेण चोरादिना धननाशः स्यात्तदा उत्तमर्णः अधमर्णस्य शरीरोपरोधेन दासीकरणेन धनमादातुमिच्छति चेत्तस्य वाक्ये सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं संवादार्थमाहूताः साक्षिणो वाच्यं वक्तुं योग्यं वचोऽनुक्त्वा शतं रूप्याणि धारयत्येवेति निश्चयवादित्वादनृतवादिन इति भावः ॥ १८ ॥ यदा त्वधमर्णो धनवानुत्तमर्णस्तु क्षीणस्तदा तदप्यनृतं न दोषायेत्याह— **प्राणेति** ॥ १९ ॥ ईदृशस्थले वेषान्तरेणापि परकीयमर्थं रक्षेदित्याह—**अर्थस्येति** ॥ २० ॥ यदि तु उक्तविषये एव लाभालाभौ समौ उभाभ्यां विभज्य ग्राह्यमिति प्रतिश्रुतं तदा नाशितोर्थोऽधमर्णेन यथाभागं प्रदातव्यः। अथवा स्वकारा धनार्जनकारी अधमर्णो बलात्कृत उक्तरीत्या दासीकृतोऽप्यस्तु स चेत्कपटं करोत्यनष्टमपि नष्टमिति वदति चेत्तत्राह—**य इत्यादिना** ॥ ॥२१॥ अमानव आसुरम् ॥ २२ ॥ शठः वञ्चकः तं अमानवम् ॥ २३ ॥ धनमेव श्रेयो न धर्म इत्यर्थः ॥ २४ ॥ मा संगमः संगं मा कार्षीः ॥ २५ ॥ तत्र हेतुः **धनेति** । विप्रयोजनं वियोगः एतदपि पापाः कुर्वन्तीत्यर्थः । **अयमिति**। पापानां पापिनां मध्ये वाचा उपदेशार्हः कश्चिदपि नास्ति किं तु सर्वं धर्म इत्येव तेषां निश्चय इत्यन्वयः। अधर्मकोटिस्फुरणाभावादित्याशयः ॥ २६ ॥ समयं एतान् हनिष्यामीति व्रतं यश्चिकीर्षेत् स कुर्वीत तादृशानां वधे पुण्यमस्तीति भावः ॥ २८ ॥

यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया बाधितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सत्यानृतकाविभागे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

युधिष्ठिर उवाच ।
क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भावैस्ततस्ततः ।
दुर्गाण्यतितरेद्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः ।
वर्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते २
ये दम्भान्नाचरन्ति स्म येषां वृत्तिश्च संयता ।
विषयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ३
प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः
प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते
वासयन्त्यतिथीन्नित्यं नित्यं ये चानसूयकाः
नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते
मातापित्रोश्च ये वृत्तिं वर्तन्ते धर्मकोविदाः ।
वर्जयन्ति दिवा स्वप्नं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ६
ये वा पापं न कुर्वन्ति कर्मणा, मनसा, गिरा
निक्षिप्तदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ७
ये न लोभान्नयन्त्यर्थान्
राजानो रजसाऽन्विताः ।
विषयान् परिरक्षन्ति
दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ८
स्वेषु दारेषु वर्तन्ते न्यायवृत्तिमृतावृतौ ।
अग्निहोत्रपराः सन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ९
आहवेषु च ये शूरास्त्यक्त्वा मरणजं भयम्
धर्मेण जयमिच्छन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते१०
ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते।
प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ११
कर्माण्यकुहकार्थानि येषां वाचश्च सूनृताः।
येषामर्थाश्च संबद्धा दुर्गाण्यतितरन्ति ते १२
अनध्यायेषु ये विप्राः स्वाध्यायं नेह कुर्वते।
तपोनिष्ठाः सुतपसो दुर्गाण्यतितरन्ति ते १३
ये तपश्च तपस्यन्ति कौमारब्रह्मचारिणः।
विद्यावेदव्रतस्नाता दुर्गाण्यतितरन्ति ते १४
ये च संशान्तरजसः संशान्ततमसश्च ये।
सत्त्वे स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते
येषां न कश्चित्त्रसति न त्रसन्ति हि कस्यचित्
येषामात्मसमो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते
परश्रिया न तप्यन्ति ये सन्तः पुरुषर्षभाः।
ग्राम्यादर्थान्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति सर्वधर्मांश्च शृण्वते।
ये श्रद्दधानाः शान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते
ये न मानित्वमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परान्
मान्यमानान्नमस्यन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते
ये च श्राद्धानि कुर्वन्ति
तिथ्यां तिथ्यां प्रजार्थिनः ।
सुविशुद्धेन मनसा
दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २०
ये क्रोधं संनियच्छन्ति क्रुद्धान्संशमयन्ति च।
न च कुप्यन्ति भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

क्लिश्यमानेष्विति। भूतेषु प्राणिषु दुर्गाणि दुस्तराणि ॥ १ ॥ विषयान्विषयार्थानि इन्द्रियाणि ॥३॥ उच्यमानाः निन्द्यमानाः ॥ ४ ॥ रजसाऽन्विताः सन्तोऽर्थान्न नयन्ति न हरन्ति ॥ ८ ॥ अकुहकार्थानि अदंभार्थानि ॥ १२ ॥

मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः।
जन्मप्रभृति मद्यं च दुर्गाण्यतितरन्ति ते २२
यात्रार्थं भोजनं येषां
सन्तानार्थं च मैथुनम्।
वाक् सत्यवचनार्थाय
दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २३
ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाप्ययम्।
भक्ता नारायणं देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते २४
य एष पद्मरक्ताक्षः पीतवासा महाभुजः।
सुहृद्भ्राता च मित्रं च संबंधी च तथाऽच्युतः
य इमान्सकलाँल्लोकांश्चर्मवत्परिवेष्टयेत्।
इच्छन्प्रभुरचिन्त्यात्मा गोविंदः पुरुषोत्तमः॥
स्थितः प्रियहिते जिष्णोः स एष पुरुषोत्तमः
राजंस्तव च दुर्धर्षो वैकुण्ठः पुरुषर्षभ ॥ २७
य एनं संश्रयन्तीह भक्ता नारायणं हरिम्।
ते तरन्तीह दुर्गाणि न चात्रास्ति विचारणा
दुर्गातितरणं ये च पठन्ति श्रावयन्ति च।
कथयन्ति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरान्ति ते
इति कृत्यसमुद्देशः कीर्तितस्ते मयाऽनघ।
तरन्ते येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गातितरणं नाम
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

युधिष्ठिर उवाच।
असौम्याः सौम्यरूपेण
सौम्याश्चासौम्यदर्शनाः।
ईदृशान्पुरुषांस्तात
कथं विद्यामहे वयम् ॥ १
भीष्म उवाच।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
व्याघ्र-गोमायुसंवादं तं निबोध युधिष्ठिर २
पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिको नृपः
परहिंसारतिः क्रूरो बभूव पुरुषाधमः ॥ ३
स त्वायुषि परिक्षीणे जगामानीप्सितां गतिं
गोमायुत्वं च संप्राप्तो दूषितः पूर्वकर्मणा ॥ ४
संस्मृत्य पूर्वभूतिं च निर्वेदं परमं गतः।
न भक्षयति मांसानि परैरुपहृतान्यपि ॥ ५
अहिंस्रः सर्वभूतेषु सत्यवाक् सुदृढव्रतः।
स चकार यथाकालमाहारं पतितैः फलैः ६
श्मशाने तस्य चावासो
* गोमायोः संमतोऽभवत्।
जन्मभूम्यनुरोधाच्च
नान्यवासमरोचयत् ॥ ७
तस्य शौचमसृष्यन्तस्ते सर्वे सहजातयः।
चालयन्ति स्म तां बुद्धिं वचनैः प्रश्रयोत्तरैः
वसन्पितृवने रौद्रे शौचे वर्तितुमिच्छसि।
इयं विप्रतिपत्तिस्ते यदा त्वं पिशिताशनः ९
तत्समानो भवास्माभिर्भोज्यं दास्यामहे वयं
भुंक्ष्व शौचं परित्यज्य यद्धि भुक्तं सदास्तु ते
इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः।
मधुरैः प्रसृतैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः ॥ ११
अप्रमाणा प्रसूतिर्मे शीलतः क्रियते कुलम्।
प्रार्थयामि च तत्कर्म येन विस्तार्यते यशः॥
श्मशाने यदि मे वासः समाधिर्मे निशाम्यतां
आत्मा फलति कर्माणि नाश्रमो धर्मकारणं
आश्रमे यो द्विजं हन्याद्गां वा दद्यादनाश्रमे।
किं तु तत्पातकं न स्यात्तद्वा दत्तं वृथा भवेत्
भवन्तः स्वार्थलोभेन केवलं भक्षणे रताः।
अनुबन्धे त्रयो दोषास्तान्न पश्यन्ति मोहिताः

यात्रार्थं जीवनार्थम् ॥ २३ ॥ तव च हिते स्थितः ॥ २७ ॥ कृत्यसमुद्देशः कर्तव्यलेशः ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशाधिकशततमोऽध्यायः११०

१११

असौम्या इति ॥ १ ॥ विप्रतिपत्तिर्विपरीता बुद्धिः ॥ ९ ॥ प्रसृतैः विस्तृतैः ॥ ११ ॥ अनुबन्धे परिणामे १५ *गोमायुः शृगालः, 'कोल्हा' इति भाषायाम्।

अप्रत्ययकृतां गर्ह्यामर्थापनयदूषिताम् ।
इह चामुत्र चानिष्टां तस्माद्वृत्तिं न रोचये १६
तं शुचिं पण्डितं मत्वा शार्दूलः ख्यातविक्रमः
कृत्वात्मसदृशीं पूजां साचिव्येऽवरयत्स्वयम्

शार्दूल उवाच ।

सौम्य विज्ञातरूपस्त्वं
गच्छ यात्रां मया सह ।
व्रियन्तामीप्सिता भोगाः
परिहार्याश्च पुष्कलाः ॥ १८
तीक्ष्णा इति वयं ख्याता भवन्तं ज्ञापयामहे ।
मृदुपूर्वं हितं चैव श्रेयश्चाधिगमिष्यसि ॥ १९
अथ संपूज्य तद्वाक्यं मृगेन्द्रस्य महात्मनः ।
गोमायुः संश्रितं वाक्यं बभाषे किञ्चिदानतः

गोमायुरुवाच ।

सदृशं मृगराजैतत्तव वाक्यं मदन्तरे ।
यत्सहायान्मृगयसे धर्मार्थकुशलाञ्छुचीन् ॥
न शक्यं ह्यनमात्येन महत्त्वमनुशासितुम् ।
दुष्टामात्येन वा वीर शरीरपरिपन्थिना २२
सहायाननुरक्तांश्च नयज्ञानुपसंहितान् ।
परस्परमसंसृष्टान्विजिगीषूनलोलुपान् ॥ २३
अनतीतोपदान्प्राज्ञान् हिते युक्तान्मनस्विनः ।
पूजयेथा महाभाग यथाऽऽचार्यान्यथा पितॄन्
न त्वेव मम सन्तोषाद्रोचतेऽन्यन्मृगाधिप ।
न कामये सुखान्भोगानैश्वर्यं च तदाश्रयम् २५
न योक्ष्यति हि मे शीलं तव भृत्यैः पुरातनैः
ते त्वां विभेदयिष्यन्ति दुःशीलाश्च मदन्तरे
न संश्रयः श्लाघनीयोऽहमेषामपि भास्वताम् ।
कृतात्मा सुमहाभागः पापकेष्वप्यदारुणः २७
दीर्घदर्शी महोत्साहः स्थूललक्ष्यो महाबलः ।
कृती चामोघकर्तास्मि भोग्यैश्च समलंकृतः
न स्वल्पेनास्मि संतुष्टो दुःखवृत्तिरनुष्ठिता ।
सेवायां चापि नाभिज्ञः स्वच्छन्देन वनेचरः
राजोपक्रोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासिनाम् ।
व्रतचर्या तु निःसंगा निर्भया वनवासिनाम् ॥
नृपेणाहूयमानस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि ।
न तत्तिष्ठति तुष्टानां वने मूलफलाशिनाम् ॥
पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वाऽभयोत्तरम्
विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः
अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः शिष्टा नराधिपैः
उपघातैर्यथा भृत्या दूषिता निधनं गताः ३३
यदि त्वेतन्मया कार्यं मृगेन्द्र यदि मन्यसे ।
समयं कृतमिच्छामि वर्तितव्यं यथा मयि ३४
मदीया माननीयास्ते
श्रोतव्यं च हितं वचः ।
कल्पिता या च मे वृत्तिः
सा भवेत्त्वयि सुस्थिरा ॥ ३५
न मन्त्रयेयमन्यैस्ते सचिवैः सह कर्हिचित् ।
नीतिमन्तः परीप्सन्तो वृथा ब्रूयुः परे मयि
एक एकेन संगम्य रहो ब्रूयां हितं वचः ।
न च ते ज्ञातिकार्येषु प्रष्टव्योऽहं हिताहिते ॥
मया संमन्त्र्य पश्चाच्च
न हिंस्याः सचिवास्त्वया ।
मदीयानां च कुपितो
मा त्वं दण्डं निपातयेः ॥ ३८
एवमस्त्विति तेनासौ मृगेन्द्रेणाभिपूजितः ।
प्राप्तवान्मतिसाचिव्यं गोमायुर्व्याघ्रयोनितः
तं तथा सुकृतं दृष्ट्वा पूज्यमानं स्वकर्मसु ।
प्राद्विषन्कृतसंघाता पूर्वभृत्या मुहुर्मुहुः ॥ ४०
मित्रबुद्ध्या च गोमायुं सान्त्वयित्वा प्रसाद्य च
दोषैस्तु समतां नेतुमैच्छन्नशुभबुद्धयः ॥ ४१
अन्यथा ह्युषिताः पूर्वं परद्रव्याभिहारिणः ।
अशक्ताः किञ्चिदादातुं द्रव्यं गोमायुयन्त्रिताः
व्युत्थानं च विकांक्षद्भिः
कथाभिः प्रतिलोभ्यते ।
धनेन महता चैव
बुद्धिरस्य विलोभ्यते ॥ ४३

अप्रत्ययः असंतोषस्तेन कृतां अर्थापनयो धर्महानिः ॥ १६ ॥ यात्रां राजकार्यं गच्छ प्राप्नुहि परिहार्याश्चानीप्सिताः । परिहार्याः परिच्छेद्या इत्यन्ये १८ ज्ञापयामहे सूचयामहे ॥ १९ ॥ मदन्तरे मन्निमित्तम् ॥ २१ ॥ न शक्यं राज्ञेति शेषः ॥ ॥ २२ ॥ योक्ष्यति योगं प्राप्स्यति मदन्तरे मन्निमित्तं दुःशीलाश्च भविष्यन्ति ॥ २६ ॥ अत्र हेतुमाह—नेति । एषामहं श्लाघनीयो नास्तीति द्वयोः संबंधः ॥ २७ ॥ स्थूललक्ष्यो बहुप्रदः ॥ २८ ॥ दुःखवृत्तिः सेवावृत्तिश्च नानुष्ठिता ॥ २९ ॥ राजसमीपे उपक्रोशो निन्दा तज्जाः दोषाःराजोपक्रोशदोषाः सन्ति॥३०॥ यत्र निर्वृतिः सुखं तत्खलु सुखं स्वर्गं पश्यामि निर्वृतिः सुस्थितिरिति वा सुखं शर्मणि नाके च 'निर्वृतिः सुस्थितौ' इति च **मेदिनी** ॥ ३२ ॥ शिष्टाः कृतदण्डाः ॥ ३३ ॥ व्याघ्रयोनितः व्याघ्रयोनेः व्याघ्रस्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

न चापि स महाप्राज्ञस्तस्माद्धैर्याच्चचाल ह।
अथास्य समयं कृत्वा विनाशाय तथाऽपरे ॥
ईप्सितं तु मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतम् ।
अपनीय स्वयं तद्धि तैर्न्यस्तं तस्य वेश्मनि ॥
यदर्थं चाप्यपहृतं येन तच्चैव मन्त्रितम् ।
तस्य तद्विदितं सर्वं कारणार्थं च मर्षितम् ४६
समयोऽयं कृतस्तेन साचिव्यमुपगच्छता ।
नोपघातस्त्वया कार्यो राजन्मैत्रीमिहेच्छता

भीष्म उवाच ।

क्षुधितस्य मृगेन्द्रस्य भोक्तुमभ्युत्थितस्य च
भोजनायोपहर्तव्यं तन्मांसं नोपदृश्यते ॥ ४८
मृगराजेन चाज्ञप्तं दृश्यतां चोर इत्युत ।
कृतकैश्चापि तन्मांसं मृगेन्द्रायोपवर्णितम् ॥
सचिवेनापनीतं ते विदुषा प्राज्ञमानिना ।
सरोषस्त्वथ शार्दूलः श्रुत्वा गोमायुचापलम्
बभूवामर्षितो राजा वधं चास्य व्यरोचयत् ।
छिद्रं तु तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमन्त्रिणः ५१
सर्वेषामेव सोऽस्माकं वृत्तिभङ्गे प्रवर्तते ।
निश्चित्यैव पुनस्तस्य ते कर्माण्यपि वर्णयन्
इदं तस्येदृशं कर्म किं तेन न कृतं भवेत् ।
श्रुतश्च स्वामिना पूर्वं यादृशो नैव तादृशः ॥
वाङ्मात्रेणैव धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः ।
धर्मच्छद्मा ह्ययं पापो वृथाचारपरिग्रहः ॥५४
कार्यार्थं भोजनार्थेषु व्रतेषु कृतवान् श्रमम् ।
यदि विप्रत्ययो ह्येष तदिदं दर्शयाम ते ॥ ५५
तन्मांसं चैव गोमायोस्तैः क्षणादाशु ढौकितं
मांसापनयनं ज्ञात्वा व्याघ्रः श्रुत्वा च तद्वचः
आज्ञापयामास तदा गोमायुर्वध्यतामिति ।
शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा शार्दूलजननी ततः ॥
मृगराजं हितैर्वाक्यैः सम्बोधयितुमागमत् ।
पुत्र नैतत्त्वया ग्राह्यं कपटारंभसंयुतम् ५८
कर्मसंघर्षजैर्दोषैर्दुष्यत्यशुचिभिः शुचिः ।
नोच्छ्रितं सहते कश्चित्प्रक्रिया वैरकारिका
शुचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ।
मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ६०
उत्पाद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ।
लुब्धानां शुचयो द्वेष्याः कातराणां तरस्विनः
मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या दरिद्राणां महाधनाः
अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुरूपिणः
बहवः पण्डिता मूर्खा लुब्धा मायोपजीविनः
कुर्युर्दोषमदोषस्य बृहस्पतिमतेरपि ॥ ६३
शून्यात्तच्च गृहान्मांसं यद्यप्यपहृतं तव ।
नेच्छते दीयमानं च साधु तावद्विमृश्यताम्
असभ्याः सभ्यसंकाशाः
सभ्याश्चासभ्यदर्शनाः ।
दृश्यन्ते विविधा भावा-
स्तेषु युक्तं परीक्षणम् ॥ ६५
तलवद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
न चैवास्ति तलं व्योम्नि खद्योते न हुताशनः
तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो ह्यर्थः परीक्षितुम्
परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न पश्चात्परितप्यते ॥ ६७
न दुष्करमिदं पुत्र यत्प्रभुर्घातयेत्परम् ।
श्लाघनीया यशस्या च लोके प्रभवतां क्षमा
स्थापितोऽयं त्वया पुत्र सामन्तेष्वपि विश्रुतः
दुःखेनासाद्यते पात्रं धार्यतामेष ते सुहृत् ।
दूषितं परदोषैर्हि गृह्णीते योऽन्यथा शुचिम् ।
स्वयं संदूषितामात्यः क्षिप्रमेव विनश्यति ७०
तस्मादप्यरिसंघाताद्गोमायोः कश्चिदागतः
धर्मात्मा तेन चाख्यातं यथैतत्कपटं कृतम् ॥
ततो विज्ञातचरितः सत्कृत्य स विमोक्षितः
परिष्वक्तश्च सस्नेहं मृगेन्द्रेण पुनः पुनः ॥ ७२
अनुज्ञाप्य मृगेन्द्रं तु गोमायुर्नीतिशास्त्रवित् ॥
तेनामर्षेण संतप्तः प्रायमासितुमैच्छत ॥ ७३
शार्दूलस्तं तु गोमायुं स्नेहात्प्रोत्फुल्ललोचनः ॥
अवारयत्स धर्मिष्ठं पूजया प्रतिपूजयन् ॥ ७४
तं स गोमायुरालोक्य स्नेहादागतसंभ्रमम् ।
उवाच प्रणतो वाक्यं बाष्पगद्गदया गिरा ॥
पूजितोऽहं त्वया पूर्वं पश्चाच्चैव विमानितः
परेषामास्पदं नीतो वस्तुं नार्हाम्यहं त्वयि ॥

तस्य गोमायोर्वेश्मानि ॥ ४५ ॥ तस्य गोमायोस्तद्विदितं तेन च तन्मर्षितं कारणार्थं स्वस्य बन्धविच्छेदो भवत्विति हेतोरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ वर्णयन् अवर्णयन् ॥ ५२ ॥ विप्रत्ययः अविश्वासः ॥ ५५ ॥ गोमायोर्गृहे ढौकितं प्रवेशितं मांसं प्रदर्शयामासुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ कर्म न ग्राह्यमित्युत्तरश्लोकेन, सम्बन्धः ॥ ५८ ॥ सङ्घर्षजैः स्पर्धोत्थैः प्रक्रिया प्रकृष्टं कर्म ॥ ५९ ॥ तलवत् अवाङ्मुखकटाहगर्भवत् ॥ ६६ ॥ प्रभवतां प्रभूणाम् ॥ ६८ ॥ गोमायोश्चारः ॥ ७१ ॥ प्रायं मरणार्थमुपवेशनं आसितुं आचरितुम् ॥ ७३ ॥

असंतुष्टाश्च्युताः स्थानान्मानात्प्रत्यवरोपिताः
स्वयं चापहृता भृत्या ये चाप्युपहिताः परैः ॥
परिक्षीणाश्च लुब्धाश्च
क्रुद्धा भीताः प्रतारिताः ।
हृतस्वा मानिनो ये च
त्यक्तादाना महेप्सवः ॥ ७८
सन्तापिताश्च ये केचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ।
अन्तर्हिताः सोपहितास्ते सर्वेऽपरसाधनाः
अवमानेन युक्तस्य स्थानभ्रष्टस्य वा पुनः ।
कथं यास्यसि विश्वासमहं तिष्ठामि वा कथं
समर्थ इति संगृह्य स्थापयित्वा परीक्षितः ।
कृतं च समयं भित्त्वा त्वयाऽहमवमानितः ॥
प्रथमं यः समाख्यातः शीलवानिति संसदि
न वाच्यं तस्य वैगुण्यं प्रतिज्ञां परिरक्षता ॥
एवं चावमतस्येह विश्वासं मे न यास्यसि ।
त्वयि चापेतविश्वासे ममोद्वेगो भविष्यति
शंकितस्त्वमहं भीतः परच्छिद्रानुदर्शिनः ।
अस्निग्धाश्चैव दुस्तोषाः कर्म चैतद्बहुच्छलम् ॥
दुःखेन श्लिष्यते भिन्नं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते
भिन्ना श्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्तते
कश्चिदेव हिते भर्तुर्दृश्यते न परात्मनोः ।
कार्यापेक्षा हि वर्तन्ते भावास्निग्धाः सुदुर्लभाः
सुदुःखं पुरुषज्ञानं चित्तं ह्येषां चलाचलम् ।
समर्थो वाप्यशंको वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते
अकस्मात्प्रक्रिया नृणामकस्माच्चापकर्षणम् ।
शुभाशुभे महत्त्वं च प्रकर्तुं बुद्धिलाघवम् ८८
एवंविधं सान्त्वमुक्त्वा धर्मकामार्थहेतुमत्
प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ॥
अगृह्यानुनयं तस्य मृगेन्द्रस्य च बुद्धिमान् ।
गोमायुः प्रायमास्थाय त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्याघ्रगोमायुसंवादे
एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

युधिष्ठिर उवाच ।
किं पार्थिवेन कर्तव्यं
किं च कृत्वा सुखी भवेत् ।
एतदाचक्ष्व तत्त्वेन
सर्वधर्मभृतां वर ॥ १
भीष्म उवाच ।
हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यैकनिश्चयम्
यथा राज्ञेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत्
न चैवं वर्तितव्यं स्म यथेदमनुशुश्रुम ।
उष्ट्रस्य तु महद्वृत्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३
जातिस्मरो महानुष्ट्रः प्राजापत्ये युगेऽभवत् ।
तपः सुमहदातिष्ठदरण्ये संशितव्रतः ।
तपसस्तस्य चान्तेऽथ प्रीतिमानभवद्विभुः ।
वरेण च्छन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ॥ ५
उष्ट्र उवाच ।
भगवंस्त्वत्प्रसादान्मे दीर्घा ग्रीवा भवेदियम्
योजनानां शतं साग्रं गच्छामि चरितुं विभो
एवमस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना
प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं ययावुष्ट्रः स्वकं वनम् ॥
स चकार तदाऽऽलस्यं वरदानात्सुदुर्मतिः ।
न चैच्छच्चरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ।
स कदाचित्प्रसार्यैव तां ग्रीवां शतयोजनाम्
चचार श्रान्तहृदयो वातश्चागात्ततो महा

उपहिताः वञ्चिताः ॥ ७७ ॥ प्रतारिताः क्षारिताः ॥ ७८ ॥ अपरसाश्च अधनाश्चेतिः अपरसाधनाः प्रीतिशून्या निर्धनाश्चेत्यर्थः ॥ ७९ ॥ कश्चिदेव कश्चिदपि भर्तुर्हिते न दृश्यते किं तु वाणिज्यवदुभयार्थः स्नेहो न केवलं भर्तुः कार्यार्थ इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ पुरुषज्ञानं सुदुःखं दुर्लभं यत एषां नृपाणां चित्तं चलाचलमास्थिरं गम्यते ज्ञायते सुपुरुषज्ञानं दुर्घटमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ प्राक्रियामहीकरणम् । अकस्मात्वतुं बुद्धेर्लाघवं तुच्छत्वमेव हेतुः ॥ ८८ ॥ प्रसादयित्वा प्रसाद्य ॥ ८९ ॥ अगृह्य अगृहीत ॥ ९० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मा शासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशाधि शततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

किमिति । किं पार्थिवेनेत्यध्यायो नीचो महा प्राप्यापि मौर्ख्यादालस्याच्च नश्यतीति दर्शयति ॥

स गुहायां शिरो ग्रीवां निधाय पशुरात्मनः
आस्ते तु वर्षमभ्यागात्सुमहत्प्लावयञ्जगत् १०
अथ शीतपरीताङ्गो जंबुकः क्षुच्छ्रमान्वितः।
सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलार्दितः ११
स दृष्ट्वा मांसजीवी तु सुभृशं क्षुच्छ्रमान्वितः।
अभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्ट्रस्य भरतर्षभ ॥ १२
यदा त्वबुध्यतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः।
तदा संकोचने यत्नमकरोद्भृशदुःखितः ॥ १३
यावदूर्ध्वमधश्चैव ग्रीवां संक्षिपते पशुः।
तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भक्षितः ॥१४
स हत्वा भक्षयित्वा च तमुष्ट्रं जम्बुकस्तदा।
विगते वातवर्षे तु निश्चक्राम गुहामुखात् १५
एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुष्ट्रेण निधनं तदा।
आलस्यस्य क्रमात्पश्य महान्तं दोषमागतम्
त्वमप्येवंविधं हित्वा योगेन नियतेन्द्रियः।
वर्तस्व बुद्धिमूलं तु विजयं मनुरब्रवीत् ॥ १७
बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत।
तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च १८
राज्यं तिष्ठति दक्षस्य संगृहीतेन्द्रियस्य च।
आर्तस्य बुद्धिमूलं हि विजयं मनुरब्रवीत्।
गुह्यं मंत्रं श्रुतवतः सुसहायस्य चानघ ॥ १९
परीक्ष्यकारिणो ह्यर्थास्तिष्ठन्तीह युधिष्ठिर।
सहाययुक्तेन मही कृत्स्ना शक्या प्रशासितुम्
इदं हि सद्भिः कथितं विधिज्ञैः
पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभाव।
मयापि चोक्तं तव शास्त्रदृष्ट्या
यथैव बुध्वा प्रचरस्व राजन् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उष्ट्रग्रीवोपाख्याने
द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

* * *

११३

युधिष्ठिर उवाच।
राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ।
अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधनः ॥ १
भीष्म उवाच।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
सरितां चैव संवादं सागरस्य च भारत ॥ २
सुरारिनिलयः शश्वत्सागरः सरितां पतिः।
पप्रच्छ सरितः सर्वाः संशयं जातमात्मनः ३
सागर उवाच।
समूलशाखान्पश्यामि
निहतान्कायिनो द्रुमान्।
युष्माभिरिह पूर्णाभि-
र्नद्यस्तत्र न वेतसम् ॥ ४
अकायश्चाल्पसारश्च वेतसः कूलजश्च वः।
अवज्ञया वा नानीतः किं च वा तेन वः कृतं
तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वासामेव वो मतम्
यथा चेमानि कूलानि हित्वा नायाति वेतसः
तत्र प्राह नदी गंगा वाक्यमुत्तममर्थवत्।
हेतुमद्ग्राहकं चैव सागरं सरितां पतिम् ॥. ७
गंगोवाच।
तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा ह्येकनिकेतनाः।
ते त्यजन्ति ततः स्थानं प्रातिलोम्यान्न वेतसः

योगेन उपायेन एवंविधं आलस्यम् ॥ १७ ॥ बाह्विति बाहूपलक्षितं शौर्यं, जंघोपलक्षितं पादविहरणं भारो भारवहनम् ॥ १८ ॥ आर्तस्य अतिलिप्सावतः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

राजा राज्यमित्यध्यायो बलवति रिपौ विनय एव श्रेयानित्यर्थकः ॥१॥ निहतान् उन्मूलितान् कायिनः महाशरीरान् अन्यान्वृक्षान् आनीतानिति शेषः ॥ ४ ॥ अकायः अल्पकायः ॥५॥ एकनिकेतनाः स्तब्धा इत्यर्थः प्रातिलोम्यात् अस्माकं प्रातिकूल्यात् ॥ ८ ॥

वेतसो वेगमायातं दृष्ट्वा नमति नापरे ।
सरिद्वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति
कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वश्यश्च नोद्धतः ।
अनुलोमस्तथा लब्धस्तेन नाभ्येति वेतसः ॥
मारुतोदकवेगेन ये नमन्त्युन्नमन्ति च ।
ओषध्यः पादपा गुल्मा न ते यान्ति पराभवं

भीष्म उवाच ।
यो हि शत्रोर्विवृद्धस्य प्रभोर्वन्धविनाशने ।
पूर्वं न सहते वेगं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १२
सारासारं बलं वीर्यमात्मनो द्विषतश्च यः ।
जानन्विचरति प्राज्ञो न स याति पराभवम्
एवमेव यदा विद्वान्मन्यतेऽतिबलं रिपुम् ।
संश्रयेद्वैतसीं वृत्तिमेतत्प्रज्ञानलक्षणम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सरित्सागरसंवादे
त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

युधिष्ठिर उवाच ।
विद्वान्मूर्खप्रगल्भेन मृदु तीक्ष्णेन भारत ।
आक्रुश्यमानः सदसि कथं कुर्यादरिंदम १
भीष्म उवाच ।
श्रूयतां पृथिवीपाल यथैषोऽर्थोऽनुगीयते ।
सदा सुचेताः सहते नरस्येहाल्पमेधसः ॥ २
अरुष्यन् क्रुश्यमानस्य सुकृतं नाम विन्दति ।
दुष्कृतं चात्मनोऽमर्षी रुष्यत्येवापमार्ष्टि वै
टिट्टिभं तमुपेक्षेत वाशमानमिवातुरम् ।
लोकविद्वेषमापन्नो निष्फलं प्रतिपद्यते ॥ ४
इति संश्लाघते नित्यं तेन पापेन कर्मणा ।
इदमुक्तो मया कश्चित्संमतो जनसंसदि ॥ ५
स तत्र व्रीडितः शुष्को मृतकल्पोऽवतिष्ठते ।
श्लाघन्नश्लाघनीयेन कर्मणा निरपत्रपः ॥ ६
उपेक्षितव्यो यत्नेन तादृशः पुरुषाधमः ।
यद्यत्स्यादल्पमतिस्तत्तदस्य सहेद्बुधः ॥ ७
प्राकृतो हि प्रशंसन्वा निन्दन्वा किं करिष्यति
वने काक इवाबुद्धिर्वाशमानो निरर्थकम् ॥ ८
यदि वाग्भिः प्रयोगः स्यात्प्रयोगे पापकर्मण
वागेवार्थो भवेत्तस्य न ह्येवार्थो जिघांसतः ९
निषेकं विपरीतं स आचष्टे वृत्तचेष्टया ।
मयूर इव कौपीनं नृत्यं संदर्शयन्निव ॥ १०
यस्यावाच्यं न लोकेऽस्ति
नाकार्यं चापि किञ्चन ।
वाचं तेन न संदध्या-
च्छुचिः संश्लिष्टकर्मणा । ११
प्रत्यक्षं गुणवादी यः परोक्षे चापि निन्दकः ।
स मानवः श्ववल्लोके नष्टलोकपरावरः ॥ १२

वैतसीं वृत्तिं अस्तब्धत्वम् ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

विद्वानिति । मूर्खश्चासौ प्रगल्भश्च तेन ॥ १ ॥ सहते दुरुक्तम् ॥२॥ क्रुश्यमानस्य क्रोशतः मर्षी तितिक्षुः रुष्यति क्रोधवति ॥ ३ ॥ टिट्टिभमिव टिट्टिभवत् दुःश्रवं वाशमानं रटन्तम् ॥ ४ ॥ **यदीति ।** पापकर्मणः प्रयोगे अनेनेदं कुकर्म कृतमिति शब्दोच्चारणे कृते सति वाग्भिर्वाङ्मात्रेण प्रयोगः परत्र दोषसिद्धिः स्यात्तर्हि वागेवार्थः प्रयोजनं स्यात्तव पुत्रो म्रियतामिति शब्देनैव पुत्रमृत्युः स्याज्जिघांसतस्तु अर्थो व्यापारो न हि स्यात्।
वाचा हतो न हन्यते एवं वाचा दूषितो न दुष्यती
॥९॥ **निषेकमिति ।** स एवं वदन्वृत्तेन क्रियया चे
वागादिव्यापारेण च लिङ्गेन निषेकं स्वमातरि रेतः
विपरीतं पितुरन्येन कृतमिति आचष्टे व्यक्तं कथयति
कौपीनं गुह्यप्रदेशं सन्दर्शयन्निव नृत्यं कुर्वन्मयूरो
श्लाघते सम्यङ्नृत्यामीति मन्यते न तु मम गुह्यं लो
पश्यन्तीति त्रपते एवं खलोऽपि मया स महान
सभायां दुरुक्तमुक्त इति श्लाघते न तु अनेन मम मातु
स्पष्टीक्रियते मयैवेति न त्रपते इत्यर्थः ॥१०॥ नष्टो लो
परं ज्ञानं अवरो धर्मश्च यस्य सः नष्टलोकपरावरः ॥१

तादृग्जनशतस्यापि यद्ददाति जुहोति च ।
परोक्षेणापवादी यस्तं नाशयति तत्क्षणात् ॥
तस्मात्प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसम् ।
वर्जयेत्साधुभिर्वर्ज्यं सारमेयामिषं यथा ॥१४
परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने ।
प्रकाशयति दोषांस्तु सर्वः फणमिवोच्छ्रितम्
तं स्वकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं य इच्छति ।
भस्मकूट इवाबुद्धिः खरो रजसि सज्जति १६
मनुष्यशालावृकमप्रशान्तं
जनापवादे सततं निविष्टम् ।
मातङ्गमुन्मत्तमिवोन्नदन्तं
त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रम् ॥ १७
अधीरजुष्टे पथि वर्तमानं
दमादपेतं विनयाच्च पापम् ।
अरिव्रतं नित्यमभूतिकामं
धिगस्तु तं पापमतिं मनुष्यम् ॥ १८
प्रत्युच्यमानस्त्वभिभूय एभि-
र्निशाम्य मा भूस्त्वमथार्तरूपः ।
उच्चस्य नीचेन हि संप्रयोगं
विगर्हयन्ति स्थिरबुद्धयो ये ॥ १९
क्रुद्धो दशार्धेन हि ताडयेद्वा
स पांसुभिर्वा विकिरेत्तुषैर्वा ।
विवृत्य दन्तांश्च विभीषयेद्वा
सिद्धं हि मूढे कुपिते नृशंसे ॥ २०
विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां
सहेत यः संसदि दुर्जनान्नरः ।
पठेदिदं चापि निदर्शने सदा
न वाङ्मयं स लभति किंचिदप्रियम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि टिट्टिभकं नाम
चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयम् ।
संछेत्तव्यस्त्वया राजन्भवान्कुलकरो हि नः
पुरुषाणामयं तात दुर्वृत्तानां दुरात्मनाम् ।
कथितो वाक्यसंचारस्ततो विज्ञापयामि ते
यद्धितं राज्यतन्त्रस्य कुलस्य च सुखोदयम् ।
आयत्यां च तदात्वे च क्षेमवृद्धिकरं च यत्
पुत्रपौत्राभिरामं च राष्ट्रवृद्धिकरं च यत् ।
अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्ब्रवीहि मे ॥ ४
अभिषिक्तो हि यो राजा राष्ट्रस्थो मित्रसंवृतः
ससुहृत्समुपेतो वा स कथं रञ्जयेत्प्रजाः ॥ ५
यो ह्यसत्प्रग्रहरतिः स्नेहरागबलात्कृतः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वादसज्जनबुभूषकः ॥ ६
तस्य भृत्या विगुणतां यान्ति सर्वे कुलोद्गताः
न च भृत्यफलैरर्थैः स राजा संप्रयुज्यते ॥ ७

तादृक्पुमान् ॥ १३ ॥ सारमेयामिषं शुनो मांसम् ॥ १४ ॥ निषेकमित्युक्तं व्याचष्टे—**परिवादमिति** । दोषान् जारजत्वादीन् ॥ १५ ॥ भस्मकूटे भस्मराशौ खर इवाबुद्धिः रजसि दुःखे निमज्जति ॥ १६ ॥ शालावृकं श्वानमेव मनुष्यत्वेन लोके गृहीतामित्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रत्युच्यमानः आक्षिप्यमाण एभिरसद्भिः निशाम्य अभिभूयः अस्मै प्रत्युत्तरं मा देहीति निवारणीयः तदेवाह—**मा भूरिति** ॥१९॥ दशार्धेन संवृताङ्गुलिपञ्चकेन पाणिना इदं सर्वं कुपितमूढे सिद्धमेव ॥२०॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैल० भा० दी० चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

पितामहेति ॥ १ ॥ अयं निन्दारूपः ॥ २ ॥ हितं अनिन्द्यम् । आयत्यां उत्तरकाले तदात्वे वर्तमानकाले ॥ ३ ॥ मित्रसुहृदौ प्रत्युपकारमपेक्ष्यानपेक्ष्य चोपकर्तारौ तद्वान् समुपेतः शौर्यादिनेति शेषः ॥ ५ ॥ तथापि जितेन्द्रियत्वाद्विगुणितभृत्यः सन् राज्ये सुखं लभते न वेति प्रश्नार्थः। सत्यपि साधनान्तरे भृत्यानामानुकूल्याभावे राज्यं नश्यति तत्सद्भावे च सर्वान्कामान्फलतीत्युत्तरमाह–**यो हीत्यादिना** । असत्प्रग्रहरतिः इन्द्रियाणामनिग्रहशीलः ॥ ६ ॥ भृत्यफलैः भृत्यबलप्राप्यैरर्थैर्धनादिभिः ॥ ७ ॥

एतन्मे संशयस्यास्य राजधर्मान्सुदुर्विदान् ।
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या भवान्शंसितुमर्हति ॥ ८
शंसिता पुरुषव्याघ्र त्वन्नः कुलहिते रतः ।
क्षत्ता चैको महाप्राज्ञो यो नः शंसति सर्वदा
त्वत्तः कुलहितं वाक्यं श्रुत्वा राज्यहितोदयं
अमृतस्याव्ययस्येव तृप्तः स्वप्स्याम्यहं सुखम्
कीदृशाः सन्निकर्षस्था
भृत्याः सर्वगुणान्विताः ।
कीदृशैः किं कुलीनैर्वा
सह यात्रा विधीयते ॥ ११
न ह्येको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता
राज्यं चेदं जनः सर्वस्तत्कुलीनोऽभिकांक्षति

भीष्म उवाच ।

न च प्रशास्तुं राज्यं हि शक्यमेकेन भारत
असहायवता तात नैवार्थाः केचिदप्युत १३
लब्धुं लब्धा ह्यपि सदा रक्षितुं भरतर्षभ ।
यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः ॥
हितैषी कुलजः स्निग्धः स राज्यफलमश्नुते ॥
मंत्रिणो यस्य कुलजा असंहार्याः सहोपिताः
नृपतेर्मतिदाः सन्तः संबन्धज्ञानकोविदाः ॥
अनागतविधातारः कालज्ञानविशारदाः ।
अतिक्रान्तमशोचन्तः स राज्यफलमश्नुते ॥
समदुःखसुखा यस्य सहायाः प्रियकारिणः ।
अर्थचिन्तापराः सत्याः स राज्यफलमश्नुते ॥
यस्य नार्तो जनपदः
सन्निकर्षगतः सदा ।
अक्षुद्रः सत्पथालम्बी
स राजा राज्यभाग्भवेत् ॥ १९
कोशाख्यपटलं यस्य कोशवृद्धिकरैर्नरैः ।
आप्तैस्तुष्टैश्च सततं चीयते स नृपोत्तमः ॥२०
कोष्ठागारमसंहार्यैराप्तैः संचयतत्परैः ।
पात्रभूतैरलुब्धैश्च पाल्यमानं गुणी भवेत् २१
व्यवहारश्च नगरे यस्य कर्मफलोदयः ।
दृश्यते शंखलिखितः स्वधर्मफलभाङ्नृपः २२
संगृहीतमनुष्यश्च यो राजा राजधर्मवित् ।
षड्वर्गं प्रतिगृह्णाति स धर्मफलमश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

×भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निदर्शनं परं लोके सज्जनाचरिते सदा ॥ १
अस्यैवार्थस्य सदृशं यच्छ्रुतं मे तपोवने ।
जामदग्न्यस्य रामस्य यदुक्तमृषिसत्तमैः ॥ २
वने महति कस्मिंश्चिदमनुष्यनिषेविते ।
ऋषिर्मूलफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ॥
दीक्षादमपरः शान्तः स्वाध्यायपरमः शुचिः
उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्त्वमास्थितः ४
तस्य संदृश्य सद्भावमुपविष्टस्य धीमतः ।
सर्वे सत्त्वाः समीपस्था भवन्ति वनचारिण

क्षत्ता विदुरः ॥ ९ ॥ लब्धुं लब्धाश्च रक्षितुं शक्या इति शेषः ॥१४॥ असंहार्याः उत्कोचादिना अभेद्याः ॥१६॥ पटलं समूहम् ॥२०॥ कोष्ठागारं धान्यादिसामग्रीगृहं गुणी-भवेत् बहुगुणिभावं गच्छेत् ॥२१॥ व्यवहारः अर्थिप्रत्यर्थिनो र्विवादे निर्णयः फलोदयः अर्थिन्यनृते सति अर्थ्यमानद्विगुणो दण्डो राज्ञा ग्राह्यः । प्रत्यर्थिन्यनृते सति यावदर्थ्यमानं अर्थिने दाप्यं तावानेव राजदंडश्च फलपर्यन्तः । तत्र दृष्टान्तः **शङ्खलिखित इति**। यथा फलमात्रस्तेने शङ्खेन लिखितस्य हस्तच्छेदो राजानं प्रतिषेधयित्वा कारितस्तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ षड्वर्गं सन्धिविग्रहादिकम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते शा० राजधर्मा० नै० भारत० पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः॥११५॥ × युधिष्टिर उवाच—
न सन्ति कुलजा यत्र सहायाः पार्थिवस्य
अकुलीनाश्च कर्तव्या न वा भरतसत्तम ॥
इत्यधिकम् ।

११६

अत्रेति । अत्र वक्ष्यमाणे उत्तमाधममध्यमस्थाने क्रमादुत्तमाधममध्यमा एव योज्या न तु उच्चस्थाने नीचो नियोज्य इत्यस्मिन्नर्थे निदर्शनं श्च दृष्टान्तरूपमितिहास मुदाहरन्ति ॥ १ ॥ अस्यैव वक्ष्यमाणस्य ॥ २ ॥ सत्त्वाः प्राणिनः ॥ ५ ॥

सिंहव्याघ्रगणाः क्रूरा मत्ताश्चैव महागजाः।
द्वीपिनः खड्गभल्लूका ये चान्ये भीमदर्शनाः
ते सुखप्रश्नदाः सर्वे भवन्ति क्षतजाशनाः।
तस्यर्षेः शिष्यवच्चैव न्यग्भूताः प्रियकारिणः
दत्वा च ते सुखप्रश्नं सर्वे यान्ति यथागतम्।
ग्राम्यस्त्वेकः पशुस्तत्र नाजहात्स महामुनिम्
भक्तोऽनुरक्तः सततमुपवासकृशोऽबलः।
फलमूलोदकाहारः शान्तः शिष्टाकृतिर्यथा
तस्यर्षेरुपविष्टस्य पादमूले महामते।
मनुष्यवद्गतो भावं स्नेहबद्धोऽभवद्भृशम् ॥१०
ततोऽभ्ययान्महावीर्यो द्वीपी क्षतजभोजनः।
श्वार्थमत्यन्तसंतुष्टः क्रूरकाल इवान्तकः ॥११
लेलिह्यमानस्तृषितः पुच्छास्फोटनतत्परः।
व्यादितास्यः क्षुधाभुग्नः प्रार्थयानस्तदामिषं
दृष्ट्वा तं क्रूरमायान्तं जीवितार्थी नराधिप।
प्रोवाच श्वा मुनिं तत्र तच्छृणुष्व विशांपते
श्वशत्रुर्भगवन्नेष द्वीपी मां हन्तुमिच्छति।
त्वत्प्रसादाद्भयं न स्यादस्मान्मम महामुने १४
तथा कुरु महाबाहो सर्वज्ञस्त्वं न संशयः।
स मुनिस्तस्य विज्ञाय भावज्ञो भयकारणम्।
रुतज्ञः सर्वसत्त्वानां तमैश्वर्यसमन्वितः ॥ १५

मुनिरुवाच ।

न भयं द्वीपिनः कार्यं मृत्युतस्ते कथंचन।
एष श्वरूपरहितो द्वीपी भवसि पुत्रक ॥ १६
ततः श्वा द्वीपितां नीतो जाम्बूनदनिभाकृतिः
चित्राङ्गो विस्फुरद्दंष्ट्रो वने वसति निर्भयः ॥
तं दृष्ट्वा संमुखे द्वीपी आत्मनः सदृशं पशुम्।
अविरुद्धस्ततस्तस्य क्षणेन समपद्यत ॥ १८
ततोऽभ्ययान्महारौद्रो
व्यादितास्यः क्षुधान्वितः।
द्वीपिनं लेलिहद्वक्त्रो
व्याघ्रो रुधिरलालसः ॥ १९
व्याघ्रं दृष्ट्वा क्षुधा भुग्नं दंष्ट्रिणं वनगोचरम्।
द्वीपी जीवितरक्षार्थमृषिं शरणमेयिवान् २०
संवासजं परं स्नेहमृषिणा कुर्वता तदा।
स द्वीपी व्याघ्रतां नीतो रिपूणां बलवत्तरः
ततो दृष्ट्वा स शार्दूलो नाहनत्तं विशांपते।
स तु श्वा व्याघ्रतां प्राप्य बलवान्पिशिताशनः
न मूलफलभोगेषु स्पृहामप्यकरोत्तदा।
यथा मृगपतिर्नित्यं प्रकांक्षति वनौकसः।
तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वर्षिसंवादे
षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

* * *

११७

भीष्म उवाच।

व्याघ्रश्चोटजमूलस्थस्तृप्तः सुप्तो हतैर्मृगैः।
नागश्चागात्तमुद्देशं मत्तो मेघ इवोद्धतः॥ १
प्रभिन्नकरटः प्रांशुः पद्मी विततकुंभकः।
सुविषाणो महाकायो मेघगंभीरनिःस्वनः ॥ २
तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मत्तमायान्तं बलगर्वितम्।
व्याघ्रो हस्तिभयात्त्रस्तस्तमृषिं शरणं ययौ ३
ततोऽनयत्कुञ्जरत्वं व्याघ्रं तमृषिसत्तमः।
महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवद्गजः ॥ ४
ततः कमलषण्डानि शल्लकीगहनानि च।
व्यचरत्स मुदा युक्तः पद्मरेणुविभूषितः ॥ ५
कदाचिद्रममाणस्य हस्तिनः संमुखं तदा।
ऋषेस्तस्योटजस्थस्य कालोऽगच्छन्निशानिशं

सुखप्रश्नदाः सुखिनः स्थ इति प्रश्नस्योत्तरं सुखिनः स्म इति तत्प्रदा इत्यर्थः। न्यग्भूताः दासभूताः ॥ ७ ॥ भावं चित्तम् ॥ १० ॥ द्वीपी क्षुद्रव्याघ्रः ॥ ११ ॥ द्वीपिनः द्वीपिरूपात् मृत्युतः श्वरूपरहितः श्वरूपहीनः ॥ १६ ॥ क्षुधा भुग्नं पीडितम् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११६॥

११७

व्याघ्रश्चेति। मृगैस्तृप्तः ॥१॥ कमलषण्डानि कमलसमूहान् ॥५॥ निशानिशं बहुरात्रम् ॥ ६ ॥

अथाजगाम तं देशं केसरी केसरारुणः।
गिरिकन्दरजो भीमः सिंहो नागकुलान्तकः
तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नागः सिंहभयार्दितः।
ऋषिं शरणमापेदे वेपमानो भयातुरः॥ ८
स ततः सिंहतां नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा
वन्यं नागणयत्सिंहं तुल्यजातिसमन्वयात् ९
दृष्ट्वा च सोऽभवत्सिंहो वन्यो भयसमन्वितः
स चाश्रमेऽवसत्सिंहस्तस्मिन्नेव महावने १०
तद्भयात्पशवो नान्ये तपोवनसमीपतः।
व्यदृश्यन्त तदा त्रस्ता जीविताकांक्षिणस्तथा
कदाचित्कालयोगेन सर्वप्राणिविहिंसकः।
बलवान्क्षतजाहारो नानासत्त्वभयङ्करः॥ १२
अष्टपादूर्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः।
तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम्
तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिंदम।
ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमग्रतः॥ १४
दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं संप्राद्रवद्वनात्।
स एवं शरभस्थाने संन्यस्तो मुनिना तदा १५
मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान्।
ततः शरभसंत्रस्ताः सर्वे मृगगणास्तदा १६
दिशः संप्राद्रवन् राजन्भयाज्जीवितकांक्षिणः
शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः।
फलमूलाशनं कर्तुं नैच्छत्स पिशिताशनः।
ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः १८
इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः।
ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा

विज्ञाय स महाप्राज्ञो
मुनिः श्वानं तमुक्तवान्।
श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो
द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः॥ २०

व्याघ्रान्नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः।
सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः।
मया स्नेहपरीतेन विसृष्टो नकुलान्वयः।
यस्मादेवमपापं मां पाप हिंसितुमिच्छसि २२
तस्मात्स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि
ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः।
ऋषिणा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनराप्तवान्॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वर्षिसंवादे+
सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११७॥

११८

भीष्म उवाच।

स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः।
ऋषिणा हुंकृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः॥ १
एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा सत्यशौचताम्
आर्जवं, प्रकृतिं, सत्यं, श्रुतं, वृत्तं, कुलं, दमम्
अनुक्रोशं, बलं, वीर्यं
प्रभावं प्रश्रयं, क्षमाम्।
भृत्या ये यत्र योग्याः स्यु-
स्तत्र स्थाप्याः सुरक्षिताः॥ ३
नापरीक्ष्य महीपालः सचिवं कर्तुमर्हति।
अकुलीननराकीर्णो न राजा सुखमेधते॥ ४
कुलजः प्राकृतो राज्ञा स्वकुलीनतया सदा।
न पापे कुरुते बुद्धिं भिद्यमानोऽप्यनागसि॥
अकुलीनस्तु पुरुषः प्राकृतः साधुसंश्रयात्।
दुर्लभैश्वर्यतां प्राप्तो निन्दितः शत्रुतां व्रजेत्।
कुलीनं शिक्षितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानपारगम्।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशजं तथा॥ ७

समन्वयात्सम्बन्धात् ॥ ९ ॥ अकृतज्ञत्वे हेतुः श्वयोनिज इति ॥१९॥ मदपटुः प्रवहन्मदः ॥२१॥ विसृष्टो विविधेन रूपेण त्वं सृष्टः। न तु त्वं कुलान्वयः तेन तेन कुलेनान्वयः सम्बन्धो यस्य स कुलान्वयस्तादृशस्त्वं न भवसि ॥२२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः॥११७॥ + एकादश श्लोका अधिकाः-

११८

स श्वेति॥१॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकमाह-एवमित्यादिना ॥ २ ॥ राज्ञा अनागसि भिद्यमानोऽपि कुलीनः पापं बुद्धिं न कुरुत इत्यन्वयः ॥५॥ अकुलीनस्तु निन्दामात्रेण शत्रुतां व्रजेत् ॥ ६ ॥

कृतज्ञं बलवन्तं च क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम्
अलुब्धं लब्धसंतुष्टं स्वामिमित्रबुभूषकम् ॥ ८
सचिवं देशकालज्ञं सत्त्वसंग्रहणे रतम् ।
सततं युक्तमनसं हितैषिणमतन्द्रितम् ॥ ९
युक्ताचारं स्वविषये सन्धिविग्रहकोविदम् ।
राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारं पौरजानपदप्रियम् ॥ १०
खातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ।
इङ्गिताकारतत्त्वज्ञं यात्राज्ञानविशारदम् ११
हस्तिशिक्षासु तत्त्वज्ञमहंकारविवर्जितम् ।
प्रगल्भं दक्षिणं दान्तं बलिनं युक्तकारिणम्
चौक्षं चौक्षजनाकीर्णं सुमुखं सुखदर्शनम् ।
नायकं नीतिकुशलं गुणचेष्टासमन्वितम् १३
अस्तब्धं प्रसृतं श्लक्ष्णं मृदुवादिनमेव च ।
धीरं शूरं महार्धं च देशकालोपपादकम् १४
सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमवमन्यते ।
तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव
एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा शास्त्रविशारदः ।
एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः ॥ १६
धीरो मर्षी शुचिस्तीक्ष्णः
काले पुरुषकारवित् ।
शुश्रूषुः श्रुतवान् श्रोता
ऊहापोहविशारदः ॥ १७
मेधावी धारणायुक्तो यथान्यायोपपादकः ॥
दान्तः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विपर्यये
दानाच्छेदे स्वयंकारी श्रद्धालुः सुखदर्शनः ।
आर्तहस्तप्रदो नित्यममात्यो हि हिते रतः ॥
नाहंवादी न निर्द्वन्द्वो न यत्किंचनकारकः
कृते कर्मण्यमात्यानां कर्ता भक्तजनप्रियः ॥
संगृहीतजनो स्तब्धः प्रसन्नवदनः सदा ।
सदा भृत्यजनापेक्षी न क्रोधी सुमहामनाः ॥
युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुशासनः ।
चारनेत्रः प्रजावेक्षी धर्मार्थकुशलः सदा २२
राजा गुणशताकीर्ण एष्टव्यस्तादृशो भवेत् ।
योधाश्चैव मनुष्येन्द्र सर्वे गुणगणैर्वृताः ॥ २३
अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणे ।
न विमानयितव्यास्ते राज्ञा वृद्धिमभीप्सता
योधाः समरशौटीराः कृतज्ञाः शस्त्रकोविदाः
धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंवृताः ॥ २५
अभया गजपृष्ठस्था रथचर्याविशारदाः ।
इष्वस्त्रकुशला यस्य तस्येयं नृपतेर्मही ॥ २६
सर्वसंग्रहणे युक्तो नृपो भवति यः सदा ।
उत्थानशीलो मित्राढ्यः स राजा राजसत्तमः
शक्या चाश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत ।
संगृहीतमनुष्येण कृत्स्ना जेतुं वसुंधरा ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वर्षिसंवादे
अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

भीष्म उवाच ।

एवं शुना समान्भृत्यान्स्वे स्वे स्थाने नराधिपः
नियोजयति कृत्येषु स राज्यफलमश्नुते ॥ १
न श्वा स्वं स्थानमुत्क्रम्य
प्रमाणमभिसत्कृतः ।
आरोप्यः श्वा स्वकात्स्थाना-
दुत्क्रम्यान्यत्प्रमाद्यति ॥ २

स्वामिनो मित्राणां बुभूषकं ऐश्वर्यलिप्सुम् ॥ ८ ॥ सत्त्वसंग्रहणे प्राणिमात्ररञ्जने ॥९॥ खातकाः परसैन्या वदारका ये व्यूहादयस्तेषां तत्त्वज्ञम् ॥११॥ चौक्षं शुद्धम् ॥१३॥ प्रसृतं सूक्ष्मार्थगामिनम् ॥ १४ ॥ मर्षी क्षमी ॥ १७ ॥ विपर्ययेऽक्षमावति अपकारिणि क्षमावान् ॥ १८ ॥ दानस्य अच्छेदे विषये स्वयं अविच्छेदकर्ता ॥ १९ ॥ न निर्द्वन्द्वो न निष्परिग्रहः कर्ता उपकर्ता ॥ २० ॥ गुणशतं कुलीनत्वादय एकपञ्चाशदमात्यगुणास्तत्सहितः धर्मपरमत्वादय एकचत्वारिंशदेवं अष्टोनं गुणशतम् एतेषां सन्धिविग्रहकोविदमित्यादिरीत्याऽन्यत् गुणाष्टकं ऊहयित्वा पूर्णं शतं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

एवमिति । एवं नीचाननर्चिनैव योजयेत् ॥ १ ॥ विपरीते दोषमाह—**न श्वेति**। स्वं स्थानं प्रमाणं चोत्क्रम्य उच्चस्थाने न आरोप्यः आरोपितश्चेत्प्रमाद्यतीति योजना ॥ २ ॥

स्वजातिगुणसंपन्नाः स्वेषु कर्मसु संस्थिताः।
प्रकर्तव्या ह्यमात्यास्तु नास्थाने प्राक्रिया क्षमा
अनुरूपाणि कर्माणि भृत्येभ्यो यः प्रयच्छति
स भृत्यगुणसंपन्नो राजा फलमुपाश्नुते ॥ ४
शरभः शरभस्थाने
सिंहः सिंह इवोर्जितः।
व्याघ्रो व्याघ्र इव स्थाप्यो
द्वीपी द्वीपी यथा तथा ॥ ५
कर्मस्विहानुरूपेषु न्यस्या भृत्या यथाविधि
प्रतिलोमं न भृत्यास्ते स्थाप्याः कर्मफलैषिणा
यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिपः।
भृत्यान्स्थापयतेऽबुद्धिर्न स रञ्जयते प्रजाः ॥७
न बालिशा न च क्षुद्रा
नाप्राज्ञा नाजितेन्द्रियाः।
नाकुलीना नराः सर्वे
स्थाप्या गुणगणैषिणा ॥ ८
साधवः कुलजाः शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः
अक्षुद्राः शुचयो दक्षाः स्युर्नराः पारिपार्श्वकाः
न्यग्भूतास्तत्पराः शान्ता-
श्चौक्षाः प्रकृतिजैः शुभाः।
स्वस्थानानपकृष्टा ये
ते स्यू राज्ञां बहिश्चराः ॥ १०
सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एवानुगो भवेत्।
असिंहः सिंहसहितः सिंहवल्लभते फलम् ॥
यस्तु सिंहः श्वभिः कीर्णः सिंहकर्मफले रतः
न स सिंहफलं भोक्तुं शक्तः श्वभिरुपासितः
एवमेतन्मनुष्येन्द्र शूरैः प्राज्ञैर्बहुश्रुतैः।
कुलीनैः सह शक्येत कृत्स्ना जेतुं वसुंधरा।
नाविद्यो नानृजुः पार्श्वे नाप्राज्ञो नामहाधनः
संग्राह्यो वसुधापालैर्भृत्यो भृत्यवतां वर
बाणवद्विसृता यान्ति
स्वामिकार्यपरा नराः।
ये भृत्याः पार्थिवहिता-
स्तेषां सान्त्वं प्रयोजयेत् ॥
कोशश्च सततं रक्ष्यो यत्नमास्थाय राजभिः
कोशमूला हि राजानः कोशो वृद्धिकरो भवेत्
कोष्ठागारं च ते नित्यं स्फीतैर्धान्यैः सुसंवृतं
सदास्तु सत्सु संन्यस्तं धनधान्यपरो भव।
नित्ययुक्ताश्च ते भृत्या भवन्तु रणकोविदाः।
वाजिनां च प्रयोगेषु वैशारद्यमिहेष्यते ॥
ज्ञातिबन्धुजनावेक्षी मित्रसंबन्धिसंवृतः।
पौरकार्यहितान्वेषी भव कौरवनन्दन ॥
एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रजास्त्वभिहिता मया
श्वनो निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वर्षिसंवादे
एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

* * *

१२०

युधिष्ठिर उवाच।
राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भारत
पूर्वैः पूर्वनियुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ॥ १
तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्वदृष्टं सतां मतम्।
प्रणेयं राजधर्माणां प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥
भीष्म उवाच।
रक्षणं सर्वभूतानामिति क्षात्रं परं मतम्।
तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा शृणु महीपते ॥

अबुद्धिरिति च्छेदः ॥ ७ ॥ बहिश्चराः प्राणा इवेति शेषः ॥ १० ॥ विसृता अपरावर्तिनः ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

राजवृत्तेति। राजवृत्तानीत्यध्यायः पूर्वोक्तानां राज धर्माणां सर्वेषामुपसंहारार्थः ॥१॥ राजधर्माणां राजधर्म विदां मतं यत् विस्तरेणोक्तं तदेव प्रणेयं प्रकर्षेण नेतुं बो शक्यं संक्षिप्तमित्यर्थः प्रब्रूहि ॥ २ ॥ सर्वभूतरक्षणे कृत्स्नो राजधर्मः परिसमाप्त इत्याह—**रक्षणमिति।**॥३॥

यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्ति भुजगाशनः
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ४
तैक्ष्ण्यं जिह्मत्वमादाल्भ्यं सत्यमार्जवमेव च
मध्यस्थः सत्त्वमातिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति
यस्मिन्नर्थे हितं यत्स्यात्तद्वर्णं रूपमादिशेत्।
बहुरूपस्य राज्ञो हि सूक्ष्मोऽप्यर्थो न सीदति
नित्यं रक्षितमन्त्रः स्याद्यथा मूकः शरच्छिखी
श्लक्ष्णाक्षरतनुः श्रीमान्भवेच्छास्त्रविशारदः
आपद्द्वारेषु युक्तः स्याज्जलप्रस्रवणेष्विव।
शैलवर्षोदकानीव द्विजान्सिद्धान्समाश्रयेत्।
अर्थकामः शिखां राजा कुर्याद्धर्मध्वजोपमां
नित्यमुद्यतदण्डः स्यादाचरेदप्रमादतः।
लोके चायव्ययौ दृष्ट्वा बृहद्वृक्षमिवास्रवत् ॥९
मृजावान् स्यात् स्वयूथ्येषु
भौमानि चरणैः क्षिपेत्।
जातपक्षः परिस्पन्देत्
प्रेक्षेद्वैकल्यमात्मनः ॥ १०
दोषान्विवृणुयाच्छत्रोः परपक्षान्विधूनयेत्।
काननेष्विव पुष्पाणि बहिरर्थात्समाचरन् ॥
उच्छ्रितान्नाशयेत्स्फीतान्नरेन्द्रानचलोपमान्
श्रयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं रणमुपाश्रयेत् ॥१२
प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निर्जने।
मायूरेण गुणेनैव स्त्रीभिश्चालक्षितश्चरेत् ॥ १३
न जह्याच्च तनुत्राणं रक्षेदात्मानमात्मना।
चारभूमिष्वभिगतान्पाशांश्च परिवर्जयेत् ॥
प्रणयेद्वापि तां भूमिं
प्रणश्येद्गहने पुनः।
हन्यात्क्रुद्धानतिविषां-
स्तान् जिह्मगतयोऽहितान् ॥ १५
नाशयेद्बलबर्हाणि सन्निवासान्निवासयेत्।
सदा बर्हिनिभः कामं प्रशस्तं कृतमाचरेत्।
सर्वतश्चाददेत्प्रज्ञां पतङ्गं गहनेष्विव ॥ १६
एवं मयूरवद्राजा स्वराज्यं परिपालयेत्।
आत्मबुद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ॥

एतदेव मयूरदृष्टान्तेनोपपादयति—**यथेति** । बर्हाणि पक्षान् भुजगाशनो मयूरः ॥ ४ ॥ तैक्ष्ण्यं क्रूरत्वं जिह्मत्वं कौटिल्यं आदाल्भ्यं दल्भो भयं तदभावोऽदल्भः अभयं तस्य भाव आदाल्भ्यम् । अभयप्रदत्वमित्यर्थः । रलयोः सावर्ण्यात् दर्भी भये इत्यस्य रूपम्। आदानमिति पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः ॥ ५ ॥ यस्मिन्नर्थे दण्डेऽनुग्रहे वा हितं क्रूरं शान्तं वा रूपमादिशेत् दर्शयेत् ॥ ६ ॥ आपदां द्वारेषु मन्त्रभेदादिषु युक्तोऽवहितः स्यात्। शैलवर्षोदकानि पर्वतप्रदेशे वृष्ट्या जनितानि महानदीजलानि शिखां योगलिंगं क्रूरत्वादिकं कुर्यात् प्रकाशयेत् ॥ ८ ॥ **नित्यमिति** । आचरेत् यथायोग्यं दण्डम् । तत्र दृष्टांतः **बृहदिति** । बृहन्तो वृक्षाः यत्र तद्बृहद्वृक्षं तालवनम् आस्रवत् रसं प्रस्रवत् यथा रसग्राही प्रदेशविशेषे एव प्रहृत्य रसं गृह्णाति न तु कृत्स्नवृक्षच्छेदेन इक्षुकाण्डादिवत्ततो रसं जिघृक्षति एवं प्रजानामायव्ययौ ज्ञात्वा ताः जीवयंस्ताभ्यो धनरसमादद्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ मृजा शुद्धिस्तद्वान् भौमानि परेषां सस्यानि चरणैरश्वादिगमनैः क्षिपेत् नाशयेत् ॥१०॥ अर्थात् मृगयादिव्याजात्परराष्ट्रं समाचरन्परपक्षान्विधूनयेत् ॥ ११ ॥ छायां परदुर्गाधिपतिना सन्धिं कृत्वा देवतादर्शनादिव्याजेनाकस्मात्परदुर्गं गत्वा प्रविश्य तन्नाशयेदित्याह—**उच्छ्रितानिति** ॥ १२ ॥ असितग्रीवो मयूरो निशीव प्रावृषि मज्जेत अदृश्योऽन्तःपुरचर एव स्यात् ॥ १३ ॥ तत्रापि चारैर्दर्शितासु भूमिषु धात्रीसौविदल्लसूपकारादिषु परैर्भेदितेषु अभिगतान्विषादीन्पाशान्परिवर्जयेदात्मानं रक्षेच्चेत्याह-**नेति** ॥ १४ ॥ ननु कुतस्तत्रापि पाशप्रसक्तिरत आह—**प्रणयेदिति** । गहने दुर्बोधे पाशज्ञाने सति तां कपटभूमिं प्रतिपक्षात्मानं प्रणयेत्प्रापयेत्तदा नश्येदेव वाशब्द एवार्थे । प्रयोजयन्ति हि राजानो विषमयीं कन्यां कृत्वा* द्वीपान्तरप्राप्तेयं पद्मिनीजातीया कन्या अस्याः स्पर्शमात्रादशीतिवार्षिकोऽपि षोडशवर्षो भवतीति सेयमतिश्रेष्ठरत्नतया श्रीमतामर्थे कल्पिताऽनुग्राह्या चेयं वयं चेति ब्रुवाणाः । तत्र चारमुखात्कपटं श्रुत्वा तां न प्रणयेत् ऊहितान्केनचिन्निमित्तेन तर्कितांस्तानतिविषान्कन्यादीन् स्पर्शमात्रेणोच्छ्वासमात्रेण वा संगतमक्षिकामशकादिमरणलिंगेन ज्ञातान्हन्यादेव ॥१५॥ नाशयेदितिसार्धः । बलबर्हाणि स्थूलान्पक्षान्सैन्यस्य पक्षस्थानीयान्महाशिबिरवारवनितानटनर्तकादींश्च नाशयेत् मयूर इव दूरीकुर्यात् 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः 'इति **मेदिनी**। सन्निवासान्दृढमूलान्पक्षानमात्यादीन् शूरांश्च वासयेत्स्थापयेत् बर्हिनिभः मयूरतुल्यः कामं यथेष्टं प्रशस्तं कृतं प्रशस्तां क्रियां पक्षाणां विस्फारणमाचरेत् अनेनैव क्रमेण सर्वतश्च जातिमात्रात्प्रज्ञां आददीत । यथोक्तं 'बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत्' इत्यादि । पतङ्गः शलभसमूहो यथा गहनेषु पतति गहनं च निष्पत्रं करोति एवं संभूय शत्रुराष्ट्रे पतितव्यमित्यर्थः । पन्नगं गहनेष्विवेति पाठे पन्नगग्राही पन्नगमिवाकस्माच्छत्रुं गृह्णीयादित्यर्थः ॥१६॥

* विषकन्याप्रयोगो मुद्राराक्षसे प्रयुक्तः ।

आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्याऽवधारणम् ।
बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनम् ॥
परं विश्वासयेत्साम्ना स्वशक्तिं चोपलक्षयेत्
आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत्
सान्त्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्याकार्यप्रयोजकः
निगूढबुद्धेर्धीरस्य वक्तव्ये वा कृतं तथा ॥२०
स निकृष्टां कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः
स्वभावमेष्यते तप्तं कृष्णायसमिवोदके ॥ २१
अनुयुञ्जीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः ।
आगमैरुपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च २२
मृदु शीलं तथा प्राज्ञं शूरं चार्थविधानवित् ।
स्वकर्मणि नियुञ्जीत ये चान्ये च बलाधिकाः
अथ दृष्ट्वा नियुक्तानि स्वानुरूपेषु कर्मसु ।
सर्वास्ताननुवर्तेत स्वरांस्तंत्रीरिवायता २४
धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् ।
ममायमिति राजा यः सपर्वत इवाचलः २५
व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मीनिवायतान्
धर्ममेवाभिरक्षेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये २६
कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञान्मृदुभाषिणः ।
मध्ये वयसि निर्दोषान् हिते युक्तानविक्लवान्
अलुब्धान् शिक्षितान्दान्तान्
धर्मेषु परिनिष्ठितान् ।
स्थापयेत्सर्वकार्येषु
राजा धर्मार्थरक्षिणः ॥ २८
एतेन च प्रकारेण कृत्यानामागतिं गतिम् ।
युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टश्चारैरुपस्कृतः ॥ २९
अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षितुः ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुन्धरा ॥ ३०
व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य यथार्थश्चापि निग्रहः ।
गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्मवित्॥
नित्यं राष्ट्रमवेक्षेत गोभिः सूर्य इवोदितः ।
चरान्स्वनुचरान्विद्यात्तथा बुद्ध्या स्वयं चरेत्
कालं प्राप्तमुपादद्यान्नार्थं राजा प्रसूचयेत् ।
अहन्यहनि संदुह्यान्महीं गामिव बुद्धिमान् ३३
यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनोति मधु षट्पदः ।
तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥
यद्धि गुप्तावशिष्टं स्या-
त्तद्वित्तं धर्मकामयोः ।
सञ्चयान्न विसर्गी स्या-
द्राजा शास्त्रविदात्मवान् ॥ ३५
नार्थमल्प परिभवेन्नावमन्येत शात्रवान्
बुद्ध्या तु बुद्ध्येदात्मानं न चाबुद्धिषु विश्वसेत्
धृतिर्दाक्ष्यं संयमो बुद्धिरात्मा
धैर्यं शौर्यं देशकालाप्रमादः ।
अल्पस्य वा बहुनो वा विवृद्धौ
धनस्यैतान्यष्ट सामिन्धनानि ॥ ३७
अग्निः स्तोको वर्धतेऽप्याज्यसिक्तो
बीजं चैकं रोहसहस्रमेति ।
आयव्ययौ विपुलौ सन्निशाम्य
तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तम् ॥ ३८
बालोऽप्यबालः स्थविरो रिपुर्यः
सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्यात् ।
कालेनान्यस्तस्य मूलं हरेत
कालज्ञाता पार्थिवानां वरिष्ठः ॥ ३९
हरेत्कीर्तिं धर्ममस्योपरुन्ध्या-
दर्थे दीर्घं वीर्यमस्योपहन्यात् ।
रिपुर्द्वेष्टा दुर्बलो वा बली वा
तस्माच्छत्रोर्नैव हीयेद्यतात्मा ॥ ४०

बुद्ध्या आत्मनः संयमनं इत्थमेव कर्तुं युक्तं नियमं कुर्यात् परबुद्ध्या च तत्रैवार्थे संवादितया तस्यार्थस्यावधारणं दृढतरो निश्चयः कार्यः । बुद्ध्या शास्त्रोत्थाधिया आत्मगुणस्य पूर्वोक्तनिश्चयहेतोः प्राप्तिर्भवति एतदेव शास्त्रस्य निदर्शनं प्रयोजनं यत्कार्यक्षोदक्षमता बुद्धेरित्यर्थः ॥ १८ ॥ आत्मनः स्वस्य परिमर्शेन सर्वतोऽतीतानागतविचारेण बुद्धिं कार्यनिश्चयं बुद्ध्या ऊहापोहकौशलरूपया मेधया विचारयेत्साधकबाधकभूमौ संचारयेत् ॥ १९ ॥ तमेवाह--**सान्त्वे** उपदेशे कर्तव्ये कृतं अलं तस्योपदेशापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ सः अनन्तरश्लोकोक्तः प्राज्ञो बुद्ध्या बृहस्पतिसमोऽपि सन् यदि निकृष्टां कथां निर्बुद्धित्ववादं प्राप्नुयात्तर्हि सद्य एव युक्त्या स्वभावं स्वास्थ्यं एष्यते उदके प्राक्षिप्तं तप्तायसं शैत्यामिव ॥२१॥ गोभिः रश्मिभिः चरान् चारान्स्वनुचरान्समाचारान् ॥ ३२ ॥ न अर्थं प्रसूचयेत् अर्थवत्तां न ज्ञापयेत् ॥ ३३ ॥ संचयान्न विसर्गी स्यात् कोशाद्धनं न दद्यादपि तु उपर्याहृतमेवेत्यर्थः ॥३५॥ आत्मा देहः देशे काले वाऽप्रमाद इत्येकम् ॥३७॥ अबालः अहीनः अन्यैः संपन्नः ॥ ३९ ॥ शत्रोः शत्रुं प्राप्य नैव हीयेतैव प्रमादी स्यात् ॥ ४० ॥

क्षयं, वृद्धिं, पालनं, संचयं वा
बुध्वाऽप्युभौ संहतौ सर्वकामौ ।
ततश्चान्यन्मतिमान्संदधीत
तस्माद्राजा बुद्धिमत्तां श्रयेत ॥ ४१
बुद्धिर्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति
बलं बुद्ध्या पाल्यते वर्धमानम् ।
शत्रुर्बुद्ध्या सीदते वर्धमानो
बुद्धेः पश्चात्कर्म यत्तत्प्रशस्तम् ॥ ४२
सर्वान्कामान्कामयानो हि धीरः
सत्त्वेनाल्पेनाप्नुते हीनदोषः ।
यश्चात्मानं प्रार्थयतेऽर्थ्यमानैः
श्रेयः पात्रं पूरयते च नाल्पम् ॥ ४३
तस्माद्राजा प्रगृहीतः प्रजासु
मूलं लक्ष्म्याः सर्वशो ह्याददीत ।
दीर्घं कालं ह्यपि संपीड्यमानो
विद्युत्संपातमपि वा नोर्जितः स्यात्
विद्या तपो वा विपुलं धनं वा
सर्वं ह्येतद्व्यवसायेन शक्यम् ।
बुद्ध्यायत्तं तन्निवसेद्देहवत्सु
तस्माद्विद्याद्व्यवसायं प्रभूतम् ॥ ४५
यत्रासते मतिमन्तो मनस्विनः
शक्रो विष्णुर्यत्र सरस्वती च ।
वसन्ति भूतानि च यत्र नित्यं
तस्माद्विद्वान्नावमन्येत देहम् ॥ ४६
लुब्धं हन्यात्संप्रदानेन नित्यं
लुब्धस्तृप्तिं परवित्तस्य नैति ।
सर्वो लुब्धः कर्मगुणोपभोगे
योऽर्थैर्हीनो धर्मकामौ जहाति ॥ ४७
धनं भोगं पुत्रदारं समृद्धिं
सर्वं लुब्धः प्रार्थयते परेषाम् ।
लुब्धे दोषाः संभवन्तीह सर्व
तस्माद्राजा न प्रगृह्णीत लुब्धम् ॥ ४८
संदर्शनेन पुरुषं जघन्यमपि चोदयेत् ।
आरंभान्द्विषतां प्राज्ञः सर्वार्थांश्च प्रसूदयेत् ॥
धर्मान्वितेषु विज्ञाता मन्त्री गुप्तश्च पाण्डव ।
आप्तो राजा कुलीनश्च पर्याप्तो राजसंग्रहे ॥
विधिप्रयुक्तान्नरदेवधर्मा-
नुक्तान्समासेन निबोध बुद्ध्या ।
इमान्विदध्याद्व्यतिसृत्य यो वै
राजा महीं पालयितुं स शक्तः ॥ ५२
अनीतिजं यस्य विधानजं सुखं
हठप्रणीतं विधिवत्प्रदृश्यते ।
न विद्यते तस्य गतिर्महीपते-
र्न विद्यते राज्यसुखं ह्यनुत्तमम् ॥ ५२
धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजितान्
गुणोपपन्नान्युधि दृष्टविक्रमान् ।
गुणेषु दृष्ट्वा न चिरादिवात्मवान्
यतोऽभिसन्धाय निहन्ति शात्रवान्
पश्येदुपायान्विविधैः क्रियापथै-
र्न चानुपायेन मतिं निवेशयेत् ।
श्रियं विशिष्टां, विपुलं यशो, धनं
न दोषदर्शी पुरुषः समश्नुते ॥ ५४
प्रीतिप्रवृत्तौ विनिवर्तितौ यथा
सुहृत्सु विज्ञाय निवृत्य चोभयोः ।
यदेव मित्रं गुरुभारमावहे-
त्तदेव सुस्निग्धमुदाहरेद्बुधः ॥ ५५

क्षयं ऐश्वर्यं सर्वं ऐश्वर्यादि कामो विजिगीषादिस्तौ सर्वकामौ बुद्ध्वा वा संदधीत संधिं वा कुर्यात् अन्याद्विग्रहादिकं कुर्यात् ॥ ४१ ॥ वर्धमानं क्षीयमाणं बुद्धेः पश्चात् बुद्ध्यनुसारि ॥ ४२ ॥ अल्पेनापि सत्त्वेन बलेन अर्थ्यमानैर्युक्तम् आत्मानं प्रार्थयते लुब्धो दृप्तश्च भवतीत्यर्थः । श्रेयः पात्रं न पूरयते ततः श्रेयोऽपसर्पतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रगृहीतः स्निग्धः लक्ष्म्याः मूलं अर्थं सर्वशः सर्वाभ्यः संपीडयमानः संपीडयन् प्रजासु विद्युद्वत्संपातं सम्यक्पतित्वापि ऊर्जितः स्यात्। अत्र वृहद्वृक्षदृष्टान्तः प्रागेवोक्तः ॥ ४४ ॥ व्यवसायेन उद्योगेन विद्यात् लभेत् ॥४५॥ अनुद्योगेन जन्म न नाशयेदित्याह-यत्रेति ॥४६॥ कर्म यज्ञादि गुणः अङ्गं यस्य तत्फलं सुखं तदुपभोगे सर्वोऽपि लुब्धः स चेदर्थैर्हीनस्तर्हि सुखलोभाद्धर्मं कामं द्रव्यादिविषयं च जहाति ॥ ४७ ॥ समृद्धिं च प्राप्यापीति शेषः। धनं उत्कोचरूपं न प्रगृह्णीत न संगृह्णीत ॥४८॥ धर्मान्वितेषु ब्राह्मणमंडलेषु विज्ञाता ज्ञाततत्त्वः राजसंग्रहे सामन्तवशीकरणे ॥ ५० ॥ निबोध बुद्ध्यस्व व्यतिसृत्य गुरुमनुसृत्य विदध्यात् हृदि कुर्यात् ॥ ५१ ॥ विधानजं दैवप्राप्तं राजधर्माज्ञाने प्राप्तोऽप्यर्थः सद्यो नश्यतीत्यर्थः ॥५२ गुणोपपन्नान्शौर्यादियुक्तान् गुणेषु सन्धिविग्रहादिषु आत्मवानप्रमत्तः यतः उत्थानं कुर्वाणान्शात्रवानभिसन्धाय लक्षीकृत्य निहन्ति ॥ ५३ ॥ दोषदर्शी निर्दोषेष्वपीति शेषः ॥ ५४ ॥ सुहृत्सु विज्ञाय ज्ञानपूर्वकं प्रीतेः प्रवृत्तौ सत्यां यौ सुहृदौ निवृत्य नितरां वृत्वा एकस्मिन्कार्ये विनिवर्तितौ अभिमुखीकृतौ तयोरुभयोर्मध्ये यदेव गुरुभारमावहेत्तदेव उदाहरेत्प्रशंसेत् ॥ ५५ ॥

एतान् मयोक्तांश्चर राजधर्मान्
नृणां च गुप्तौ मतिमादधत्स्व ।
अवाप्स्यसे पुण्यफलं सुखेन
सर्वो हि लोको नृप धर्ममूलः ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि राजधर्मानुशासनपर्वाणि राजधर्मकथने×
विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

* * *

१२१

युधिष्ठिर उवाच ।
अयं पितामहेनोक्तो राजधर्मः सनातनः ।
ईश्वरश्च महादण्डो दण्डे सर्वं प्रतिष्ठितम् १
देवतानामृषीणां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
यक्षरक्षःपिशाचानां साध्यानां च विशेषतः
सर्वेषां प्राणिनां लोके तिर्यग्योनिनिवासिनां
सर्वव्यापी महातेजा दंडः श्रेयानिति प्रभो
इत्येवमुक्तं भवता दण्डे वै सचराचरम् ।
पश्यता लोकमासक्तं ससुरासुरमानुषम् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ ।
को दण्डः कीदृशो दण्डः किंरूपः किंपरायणः
किमात्मकः कथंभूतः कथंमूर्तिः कथं प्रभो ।
जागर्ति च कथं दण्डः प्रजास्ववहितात्मकः
कश्च पूर्वापरमिदं जागर्ति प्रतिपालयन् ।
कश्च विज्ञायते पूर्वं को वरो दण्डसंज्ञितः ।
किंसंस्थश्च भवेद्दण्डः का वाऽस्य गतिरुच्यते

भीष्म उवाच ।
शृणु कौरव्य यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः
यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः
धर्मसंख्या महाराज व्यवहार इतीष्यते ।
तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः
इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते ।
अपि चैतत्पुरा राजन्मनुना प्रोक्तमादितः ॥
सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना ।
प्रजा रक्षति यः सम्यग्धर्म एव स केवलः ॥
यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा ।
यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र ब्रह्मणो वचनं महत ॥१२
प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः ।
व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते ।
दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्तते ।
दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः
नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ।
अष्टपान्नैकनयनः शंकुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ १५

चर अनुतिष्ठ आदधत्स्व आधत्स्व । दध धारणे इत्यस्य रूपम् ॥५६॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि राजधर्मानुशासनपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ × एकः श्लोक अधिकः-ख.

१२१

अयमिति । अयं पितामहेनेत्यध्यायद्वयेन दण्डस्वरूपादिकमुच्यते-को दण्ड इत्यादय एकादशप्रश्नास्तत्र को दण्ड इत्यस्योत्तरमाह-**धर्मेति** । धर्मस्य संख्या सम्यक् ख्यानं प्रकाशनं दण्डापरपर्यायव्यवहारशब्दवाच्यं व्यवहारपदं निर्वक्ति **तस्येति** सार्धेन । अवहितात्मनो राज्ञः तस्य धर्मस्य लोपः कथं केन प्रकारेण न स्यात्स प्रकारो व्यवहारः विगतः अवहारो नीचमार्गेण परस्वादिहरणं यस्मात्स इति व्युत्पत्त्या सिद्धः ॥९॥ अपि चेति। एतत् एतस्य व्यवहारस्य ॥ १० ॥ प्रजारक्षकत्वाद्व्यवहार एव धर्मपदवाच्योऽपीत्याह-**सुप्रणीतेनेति** ॥ ११ ॥ यथोते। सुप्रणीतेनेति श्लोकेन यन्मनुवचनमुक्तं तद्ब्रह्मण एव वचनं मनुमुखाच्छ्रुतमित्यर्थः॥१२॥**प्रागिति**।दण्ड एव उक्तवचनाद्धर्मशब्देन व्यवहारशब्देन चोच्यत इत्यर्थः । प्राग्वचनं धर्मवचनम् ॥१३॥ रूपतोऽग्निरिवोत्थित इति तस्यान्तरं रूपं दुष्टसन्तापकत्वात्क्रूरमग्नितुल्यमित्युक्तम् ॥१४॥ बाह्यं रूपं वर्णयति-**नीलेति** । दण्डाधिष्ठात्र्या देवताया इदं ध्यानादिकं अज्ञानाददण्ड्यदण्डजं दोषं निराकर्तुं दण्डकर्तृभिरमात्यादिभिर्ध्येयमित्येवमर्थयुक्तम्। यदि तु लौकिकानि दण्डधर्मव्यवहाराज्ञान्यत्रोत्प्रेक्ष्यन्ते तर्हि एवं व्याख्येयम् । तत्र दण्डः संहर्तृत्वाद्रौद्रो रुद्रश्च नीललोहित इति तस्याग्निरिवोत्थित इति लोहितं रूपमुक्तम् । नीलं च नीलोत्पलेति **निरुक्तम्** । तत्र राज्ञा दण्डो द्वेषात्तद्धने च लोभात्प्रणेयस्य दण्डस्य मालिन्यरागोत्पन्नत्वान्नीललोहितं दंडस्य रूपम् चतस्रो दंष्ट्रा इव

जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः ।
एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं दण्डो नित्यं दुराधरः ॥१६
असिर्धनुर्गदा शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः ।
मुसलं परशुश्चक्रं पाशो दण्डर्ष्टितोमराः १७
सर्वप्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित्
दण्ड एव स सर्वात्मा लोके चरति मूर्तिमान्
भिन्दंश्छिन्दन् रुजन्कृन्तन्दारयन्पाटयंस्तथा
घातयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत ॥ १९
असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्मा दुराधरः ।
श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः
शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वरः
धर्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगोऽग्रजः
असंगो रुद्रतनयो मनुर्ज्येष्ठः शिवंकरः ।
नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि युधिष्ठिर
दण्डो हि भगवान्विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः
शश्वद्रूपं महद्बिभ्रन्महान्पुरुष उच्यते ॥ २३
तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्वृत्तिः सरस्वती ।
दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः ॥
अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले ।
दौर्भाग्यं भागधेयं च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ ॥
कामाकामावृतुर्मासः शर्वरी दिवसः क्षणः ।
अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो दमः ॥ २६
दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये ।
हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम्
अन्तश्चादिश्च मध्यं च कृत्यानां च प्रपञ्चनम्
मदः प्रमादो दर्पश्च दंभो धैर्यं नयानयौ ॥ २८
अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तंभौ व्ययाव्ययौ
विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ॥
अनृतं ज्ञानिता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च ।
क्लीबता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ
तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा ।
विरोधश्चाविरोधश्च कार्याकार्ये बलाबले ॥
असूया चानसूया च धर्माधर्मौ तथैव च ।
अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च संपद्विपत्पदम् ॥ ३२
तेजः कर्माणि पाण्डित्यं
वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता ।
एवं दण्डस्य कौरव्य
लोकेऽस्मिन्बहुरूपता ॥ ३३
न स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् ।
भयाद्दण्डस्य नान्योऽन्यं घ्नन्ति चैव युधिष्ठिर

प्राणिनां वधसाधनानि यत्र सः । तथा हि । केचिन्मानभङ्गेन केचिद्धनहरणेन केचिदङ्गवैकल्येन केचित्प्राणव्यापादनेन च वध्यन्तेऽतस्तान्येव तद्दंष्ट्राः।चत्वारो भुजाः अर्थादानकर्तारो यस्य सः तथाहि। प्रजाभ्यः सामन्तेभ्यश्च करादानं। अनृतादर्थिनोऽर्थ्यमानद्रव्याद्द्विगुणधनादानम्। अनृतात्प्रत्यर्थिनस्तत्समं द्रव्यादानं। धनवतः कदर्याद्विप्रात्सर्वस्वादानं चेति । अथ तस्यैव व्यवहाररूपिणो रूपं वर्णयति ‘अष्टपान्नैकनयनः शंकुकर्णोर्ध्वरोमवान्। जटी द्विजिह्व’ इति आवेदनं भाषा संप्रतिपत्तिर्मिथ्योत्तरं कारणोत्तरं प्राङ्न्यायं प्रतिभूः क्रियाफलसिद्धिश्चेत्यष्टौ पादाः। एतैर्हि निमित्तैर्दण्डश्चरति नान्यथेत्येतेषां पादत्वम्। तत्र आवेदनं अर्थिना सभ्यान्प्रति गत्वा देवदत्तो मदीयं शतं सुवर्णानां अमुकस्मिन् देशे काले साक्षिणि च गृहीत्वा न ददातीति तद्धस्तेन लेखनं पुनरपि प्रत्यर्थिनमाहूय तत्समक्षं तथैव लेखनं भाषा । तत्र प्रत्यर्थिनाऽहमेतस्य धारयामीत्युक्ते न कस्यापि दण्ड इति तदिदं संप्रतिपत्तिरूपमुत्तरम्। न दण्डपादत्वेन गण्यते नाहमेतस्य धारयामीति मिथ्योत्तरं मया गृहीतमासीत्तत्पुनः परावृत्य दत्तमिति कारणोत्तरम्।अस्मिन्नर्थेऽनेन पूर्वमहमभियुक्तस्तत्र पराजितो मयेति प्राङ्न्यायोत्तरम् । त्रिविधेऽप्यस्मिन्नुत्तरे अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां प्रतिभूर्देयः अहमेतस्मिन्पराजित इदं द्रव्यं दास्यामीति क्रिया, स्वमतसाधकानां साक्षिपत्रभोगशपथादीनां प्रदर्शनं ततोऽच्यवने तस्य जय इति अष्टभ्यः पादेभ्योऽनन्तरं अपराधी दण्ड्यत इत्येते दण्डस्य पादाः । यदाह—**याज्ञवल्क्यः** ।

‘निन्हवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम् ।
मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्’ इति ॥

नैकनयनः नैकानि बहूनि नयनस्थानीयानि राजामात्यपुरोहितपर्षदाख्यानि दर्शनसाधनानि यस्मिन्। शंकुकर्णः तीक्ष्णकर्णः अवश्यं श्राव्यः। ऊर्ध्वरोमवान् अत्यन्तं उत्पुलकः शंकुकर्णश्चासौ ऊर्ध्वरोमवांश्चेति समासः ॥ १५ ॥ **जटीति**। जटी अनेकसंदेहजटिलः । **द्विजिह्वः** अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यवैमत्यात् द्वे जिह्वे यस्य स तथा। एवं व्यवहाररूपिणो दण्डस्य रूपमुक्त्वा धर्माख्यदण्डरूपमाह—**ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छद इति**। ताम्रो वन्हिराहवनीयादिरास्यं यस्य स तथा। मृगराजः कृष्णमृगस्तत्संबंधि चर्म तनुच्छदः शरीराच्छादकं प्रावरणमस्य।एतेन दीक्षाप्रधानो यज्ञ उक्तः। एतच्च सर्वेषां दानोपवासहोमादीनामुपलक्षणम् ॥ १६ ॥ मुख्यं दंडस्य रूपमाह—**दण्डो हीति** ॥ २३ ॥ तत्पत्न्या रूपमाह—**तथेति**। दण्डेन सहिता नीतिर्दण्डनीतिः ॥ २४ ॥ किंपरायण इत्यस्योत्तरमर्थानर्थादिविवेक एव तस्य परायणमित्याह—**अर्थानर्थावित्यादिना**। तस्माद्दण्डः परायणमित्यन्तेन॥२५॥

दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरहः प्रजाः ।
राजानं वर्धयन्तीह तस्माद्दण्डः परायणम्
व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ।
सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते ३६
धर्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा देवयुक्ता भवन्ति च ।
बभूव यज्ञो देवेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः ३७
प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिवदन्त्यपि ।
अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः ३८
प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च
एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः ।
रक्षन्प्रजाः स जागर्ति नित्यं स्ववहितोऽक्षरः
ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः ।
भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः
अदददण्डमेवास्मै धृतमैश्वर्यमेव च ।
बलेन यश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः ४२
कुलं बहुधनामात्याः प्रज्ञा प्रोक्ता बलानि तु ।
आहार्यमष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ॥ ४३ ॥
हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च
दैशिकाश्चाविकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम्
अथवाऽङ्गस्य युक्तस्य रथिनो हस्तियायिनः ।
अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये
भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च
मौहूर्ता दैवचिन्तकाः ।
कोशो मित्राणि धान्यं च
सर्वोपकरणानि च ॥ ४६
सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः ।
राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च ४७
ईश्वरेण प्रयत्नेन कारणात्क्षत्रियस्य च ।
दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनम्
राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्मः प्रदर्शितः
ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ४९
भर्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः ।
तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ५०
व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते ।
मौलश्च नरशार्दूल शास्त्रोक्तश्च तथा परः ५१
उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।
ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्थो दण्डः प्रत्यय एव च
दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः ।
व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः ५३

किमात्मकः कथंभूतः कथंमूर्तिरिति प्रश्नत्रयस्योत्तरमाह-**व्यवस्थापयतीति** । लोकपालनात्मकः, सत्यपक्षपाती, ब्राह्मणमूर्तिस्वरूप इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ दण्डस्य ब्राह्मणमूर्तित्वं विवृण्वन् कथं जागर्ति इत्यस्योत्तरमाह-**धर्मयुक्ता इत्यादिना** । ब्राह्मणमूर्तिर्दण्डो यज्ञादिद्वाराऽन्नसृष्टिहेतुतया भूतानि पालयन् जागर्तीति श्लोकत्रयार्थः ॥ ३७ ॥ कथं पूर्वापरमिदं जागर्ति प्रतिपालयन्नित्यस्योत्तरमाह-**एवंप्रयोजन इत्यादिना ज्ञेयो नः स नरेंद्रस्थो दण्डः प्रत्यय एव चेत्यन्तेन** ॥ ४० ॥ अदददीश्वर इति शेषः । अस्मै राज्ञे दण्डं दण्डनीतिम्। अत एवायं बलेन संयुक्तः पञ्चविध आत्मा यस्य स तथा । धर्मव्यवहारदण्डेश्वरजीवरूपेण पञ्चप्रकारात्मको राजा ॥ ४२ ॥ बहुधनसहिता अमात्याः बहुधनामात्याः । बलानि तु तेज ओजः सह आख्यानि देहेन्द्रियबुद्धिसामर्थ्यानि । अष्टकैरष्टसंख्याकैरनन्तरश्लोके वक्ष्यमाणैर्हस्त्यादिभिराहार्यमर्जनीयम् । अन्यद्बलं कोशवृद्धिरूपम् ॥४३॥ अङ्गस्य सैन्यस्य राज्यस्य दण्डमेवाङ्गमिति वाक्यशेषात् युक्तस्य सन्नद्धस्य रथादिकं शरीरं विदुरिति तृतीयेनान्वयः रसदाः वैद्याः ॥ ४५ ॥ प्राड्विवाकाः पृच्छतीति प्राड् स चासौ विवाकश्च विवदमानयोर्द्वयोः प्रवृत्तिनिमित्तवेत्ता ॥ ४६ ॥ दण्डः सैन्यं दण्डः प्रसिद्धः ॥४७॥ दण्डो दण्डाधीनम् ॥ ४८ ॥ प्रदर्शितो दण्डः स्थापनाय च प्रदर्शिता ब्राह्मणाः ॥४९॥ भर्तृप्रत्ययः भर्तारौ द्वौ विवदमानौ प्रत्ययः कारणं यस्य स तथा वादिप्रतिवादिभ्यां प्रवर्तितो व्यवहारः। तयोरन्यतरस्य प्रत्ययोऽभ्युपगमो लक्षणं यस्य स भर्तृप्रत्ययलक्षणः अन्यतरपराजयादित्यर्थः सहितो हितमिष्टं तेन युक्तः सहितः अन्यतरजयावह इत्यर्थः ॥ ५० ॥ वेदात्मा वेदोक्तो दोषः पारदार्यादिस्तन्निवृत्त्यर्थं पर्षदं प्रति गतश्चेत्तत्र प्रायश्चित्तात्मको वेदहेतुक एव दण्डः। मौलः कुलाचारप्रयुक्तो यो व्यवहारस्तत्रापि शास्त्रोक्तो दण्डः। यथा शूद्रस्य सुरापाने प्रायश्चितं नास्ति अथापि कस्मिंश्चिच्छूद्रकुले एवं नियमो योऽस्माकं मध्ये सुरां पिबति स ज्ञातिबाह्य इति तस्योल्लंघने शूद्रस्य सुरापानोक्तं प्रायश्चित्तं भवति। तथा च शास्त्रविदामनुक्रमणं धर्मज्ञानां समयः प्रमाणं वेदाश्चेति ॥ ५१ ॥ तेषां त्रयाणां दण्डानां मध्ये आद्यः क्षत्रियाधीन इत्याह-**उक्त इति** । नः अस्माभिः क्षत्रियैर्दण्डोऽपि ज्ञेयः तत्र प्रत्ययोऽपि ज्ञेयः ॥ ५२ ॥ अस्यापि वेदमूलत्वमाह-**दण्ड इति** । विविधोऽवहारः अन्योन्यपरपक्षक्षेपेण स्वपक्षसाधनं व्यवहारस्तदात्मको न्यायः स यद्यपि दण्डः प्रत्ययदृष्टस्तथापि स व्यवहारपदार्थो मन्वादिभिः स्मृतोऽस्ति । अतः सोऽपि वैदिकप्रणीतत्वाद्वेदविषयात्मको वेदार्थगोचरोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्मो गुणदर्शनः ।
धर्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्मं कृतात्मभिः ५४
व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ।
त्रीन्धारयति लोकान्वै सत्यात्मा भूतिवर्धनः
यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः ।
व्यवहारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् ॥
यश्च वेदः स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्पथः
ब्रह्मा पितामहः पूर्वं बभूवाथ प्रजापतिः ५७
लोकानां स हि सर्वेषां ससुरासुररक्षसाम् ।
समनुष्योरगवतां कर्ता चैव स भूतकृत् ५८
ततोऽन्यो व्यवहारोऽयं भर्तृप्रत्ययलक्षणः ।
तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शनम् ५९
माता पिता च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः
नादण्ड्यो विद्यते राज्ञो यः स्वधर्मेण तिष्ठति

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दण्डस्वरूपाधिकथने
एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
अङ्गेषु राजा द्युतिमान्वसुहोम इति श्रुतः ॥ १
स राजा धर्मविन्नित्यं सह पत्न्या महातपाः
मुञ्जपृष्ठं जगामाथ पितृदेवर्षिपूजितम् ॥ २
तत्र शृङ्गे हिमवतो मेरौ कनकपर्वते ।
यत्र मुञ्जावटे रामो जटाहरणमादिशत् ॥ ३
तदाप्रभृति राजेन्द्र ऋषिभिः संशितव्रतैः ।
मुञ्जपृष्ठ इति प्रोक्तः स देशो रुद्रसेवितः ॥ ४
स तत्र बहुभिर्युक्तस्तदा श्रुतिमयैर्गुणैः ।
ब्राह्मणानामनुमतो देवर्षिसदृशोऽभवत् ॥ ५
तं कदाचिददीनात्मा सखा शक्रस्य मानिता
अभ्यगच्छन्महीपालो मान्धाता शत्रुकर्शनः
सोऽपसृत्य तु मान्धाता वसुहोमं नराधिपम्
दृष्ट्वा प्रकृष्टतपसं विनतोऽग्रेऽभ्यतिष्ठत ॥ ७
वसुहोमोऽपि राज्ञो वै पाद्यमर्घ्यं न्यवेदयत् ।
सप्ताङ्गस्य तु राज्यस्य पप्रच्छ कुशलाव्यये ८
सद्भिराचरितं पूर्वं यथावदनुयायिनम् ।
अपृच्छद्वसुहोमस्तं राजन्किं करवाणि ते ९
सोऽब्रवीत्परमप्रीतो मान्धाता राजसत्तमम्
वसुहोमं महाप्राज्ञमासीनं कुरुनन्दन ॥ १०

मान्धातोवाच ।

बृहस्पतेर्मतं राजन्नधीतं सकलं त्वया ।
तथैवौशनसं शास्त्रं विज्ञातं ते नरोत्तम ११
तदहं ज्ञातुमिच्छामि दण्ड उत्पद्यते कथम् ।
किं चास्य पूर्वं जागर्ति किं वा परमुच्यते
कथं क्षत्रियसंस्थश्च दण्डः संप्रत्यवस्थितः ।
ब्रूहि मे सुमहाप्राज्ञ ददाम्याचार्यवेतनम् ॥ १३

वसुहोम उवाच ।

शृणु राजन्यथा दण्डः संभूतो लोकसंग्रहः ।
प्रजाविनयरक्षार्थं धर्मस्यात्मा सनातनः १४
ब्रह्मा यियक्षुर्भगवान्सर्वलोकपितामहः ।
ऋत्विजं नात्मनस्तुल्यं ददर्शेति हि नः श्रुतं
स गर्भं शिरसा देवो बहुवर्षाण्यधारयत् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु स गर्भः क्षुवतोऽपतत् ॥ १६

इतरौ द्वौ व्यवहारौ वेदमूलत्वाद्धर्मरूपावित्याह-यश्चेति द्वाभ्याम् । यथाधर्मं उद्दिष्टः मम पारदार्यजेनाधर्मेण धर्मलोपो मा भूदिति पश्चात्तापवति उद्दिष्टः प्रायश्चित्तरूपो दण्डो धर्म एवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ प्रजागोप्ता प्रजाकृतस्य नियमस्य रक्षिता शूद्रस्यापि सुरापानप्रायश्चित्तादिरूपः सोऽपि धर्म एवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ दण्डव्यवहारधर्मवेदसत्पथप्रजापतीनामैकात्म्यमाह द्वाभ्याम्-य इति ॥ ५६ ॥ यतः प्रजापतिर्भूतकृत् ततो हेतोः अयमस्मदीयो भर्तृप्रत्ययलक्षणो व्यवहारः प्रवृत्तस्तस्मादस्मान्विषये स इदं निदर्शनं वाक्यं उवाच ॥ ५९ ॥ तदेव वाक्यं पठति—मातेति । यो राजा स्वधर्मेण तिष्ठति तस्य राज्ञ इति संबंधः ॥ ६० ॥ इति शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

अत्रेति । अत्र दण्डोत्पत्तौ विषये ॥१॥ आचार्यवेतनं गुरुदक्षिणाम् ॥ १३ ॥ यियक्षुः यष्टुमिच्छुः ॥१५॥ क्षुवतः क्षुतवतः ॥१६॥

स क्षुपो नाम संभूतः प्रजापतिररिन्दम ।
ऋत्विगासीन्महाराज यज्ञे तस्य महात्मनः
तस्मिन्प्रवृत्ते सत्रे तु ब्रह्मणः पार्थिवर्षभ ।
दृष्टरूपप्रधानत्वाद्दण्डः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥
तस्मिन्नन्तर्हिते चापि प्रजानां संकरोऽभवत्
नैव कार्यं न वाकार्यं भोज्याभोज्यं न विद्यते
पेयापेये कुतः सिद्धिर्हिंसन्ति च परस्परम् ॥
गम्यागम्यं तदा नासीत्स्वं परस्वं च वै समम्
परस्परं विलुंपन्ति सारमेया यथामिषम् ।
अबलान्बलिनो घ्नन्ति निर्मर्यादमवर्तत ॥२१
ततः पितामहो विष्णुं भगवन्तं सनातनम्
संपूज्य वरदं देवं महादेवमथाब्रवीत् ॥ २२
अत्र त्वमनुकम्पां वै कर्तुमर्हसि केशव ।
संकरो न भवेदत्र यथा तद्वै विधीयताम् २३
ततः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः
आत्मानमात्मना दण्डं ससृजे देवसत्तमः ॥
तस्माच्च धर्मचरणान्नीतिर्देवी सरस्वती ।
ससृजे दण्डनीतिं सा त्रिषु लोकेषु विश्रुता
भूयः स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुधः
तस्य तस्य निकायस्य चकारैकैकमीश्वरम्
देवानामीश्वरं चक्रे देवं दशशतेक्षणम् ।
यमं वैवस्वतं चापि पितॄणामकरोत्प्रभुम् २७
धनानां राक्षसानां च कुबेरमपि चेश्वरम् ।
पर्वतानां पतिं मेरुं सरितां च महोदधिम् ॥
अपां राज्ये सुराणां च विदधे वरुणं प्रभुम् ।
मृत्युं प्राणेश्वरमथो तेजसां च हुताशनम् २९
रुद्राणामपि चेशानं गोप्तारं विदधे प्रभुम् ।
महात्मानं महादेवं विशालाक्षं सनातनम् ॥
वासिष्ठमीशं विप्राणां वसूनां जातवेदसम् ।
तेजसां भास्करं चक्रे नक्षत्राणां निशाकरम्
वीरुधामंशुमन्तं च भूतानां च प्रभुं वरम् ।
कुमारं द्वादशभुजं स्कन्दं राजानमादिशत् ॥
कालं सर्वेशमकरोत्संहारविनयात्मकम् ।
मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च
ईश्वरः सर्वदेवस्तु राजराजो नराधिपः ।
सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ३४
तमेनं ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ ।
प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतामपि ॥ ३५
महादेवस्ततस्तस्मिन्वृत्ते यज्ञे यथाविधि ।
दण्डं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ॥
विष्णुरङ्गिरसे प्रादादङ्गिरा मुनिसत्तमः ।
प्रादादिन्द्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भृगवे ददौ ॥
भृगुर्ददावृषिभ्यस्तु दण्डं धर्मसमाहितम् ।
ऋषयो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च
क्षुपस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयाय च ।
पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु सूक्ष्मधर्मार्थकारणात् ३९
विभज्य दण्डः कर्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया ।
दुष्टानां निग्रहो दण्डो हिरण्यं बाह्यतः क्रिया
व्यंगत्वं च शरीरस्य वधो नाल्पस्य कारणात्
शरीरपीडास्तास्ताश्च देहत्यागो विवासनम्
तं ददौ सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणार्थकम् ।
आनुपूर्व्याच्च दण्डोऽयं प्रजा जागर्ति पालयन्
इन्द्रो जागर्ति भगवानिन्द्रादग्निर्विभावसुः ।
अग्नेर्जागर्ति वरुणो वरुणाच्च प्रजापतिः ॥४३
प्रजापतेस्ततो धर्मो जागर्ति विनयात्मकः ।
धर्माच्च ब्रह्मणः पुत्रो व्यवसायः सनातनः ४४
व्यवसायात्ततस्तेजो जागर्ति परिपालयत् ।
ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधीभ्यश्च पर्वताः ॥
पर्वतेभ्यश्च जागर्ति रसो रसगुणात्तथा ।
जागर्ति निर्ऋतिर्देवी ज्योतींषि निर्ऋतेरपि ॥
वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्भ्यस्ततो हयाशिराः प्रभुः
ब्रह्मा पितामहस्तस्माज्जागर्ति प्रभुरव्ययः ४७
पितामहान्महादेवो जागर्ति भगवान्शिवः ।
विश्वेदेवाः शिवाच्चापि विश्वेभ्यश्च तथर्षयः
ऋषिभ्यो भगवान्सोमः सोमाद्देवाः सनातनाः
देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जाग्रतीत्युपधारय ॥
ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकान् रक्षन्ति धर्मतः
स्थावरं जङ्गमं चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनम् ५०

प्रजा जागर्ति लोकेऽस्मिन्
दण्डो जागर्ति तासु च ।
सर्वं संक्षिपते दण्डः
पितामहसमप्रभः ॥ ५१

दृष्टरूपप्रधानत्वात् दृष्टं रूपं दीक्षापरिग्रहः प्रजानियन्ता दीक्षां प्रविष्ट इति नियमनरूपो दण्डोऽन्तर्हितोऽभवदित्यर्थः ॥१८॥ विनयो विवृद्धिः चत्वारो विभागा यस्य तस्य शस्त्रं शत्रुर्यमः कर्म च रोगोऽपथ्याशनप्रयोजको रागो यमः कर्म चेति वा ॥ ३३ ॥ विभज्य न्यायं न्यायाभासं च विविच्य दुष्टनिग्रह एव दण्डस्य मुख्यं प्रयोजनम् हिरण्यादिग्रहणं तु लोकानां बिभीषिकार्थं न तु कोशवृद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ ४० ॥ देहत्यागः प्रपातादौ विवासनं स्वदेशाद् दूरीकरणम् ॥ ४१ ॥

जागर्ति कालः पूर्वे च मध्ये चान्ते च भारत
ईश्वरः सर्वलोकस्य महादेवः प्रजापतिः ५२
देवदेवः शिवः सर्वो जागर्ति सततं प्रभुः ।
कपर्दी शंकरो रुद्रः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥
इत्येष दण्डो विख्यात आदौ मध्ये तथावरे
भूमिपालो यथान्यायं वर्तेतानेन धर्मवित् ॥

भीष्म उवाच ।

इतीदं वसुहोमस्य शृणुयाद्यो मतं नरः ।
श्रुत्वा सम्यक्प्रवर्तेत सर्वान्कामानवाप्नुयात
इति ते सर्वमाख्यातं यो दण्डो मनुजर्षभ ।
नियन्ता सर्वलोकस्य धर्माक्रान्तस्य भारत

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दण्डोत्पत्त्युपाख्याने
द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

युधिष्ठिर उवाच ।

तात धर्मार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयं
लोकयात्रा हि कात्स्न्र्येन तिष्ठेत्केषु प्रतिष्ठिता
धर्मार्थकामाः किंमूलास्त्रयाणां प्रभवश्च कः ।
अन्योन्यं चानुषज्जन्ते वर्तन्ते च पृथक्पृथक् २

भीष्म उवाच ।

यदा ते स्युः सुमनसो लोके धर्मार्थनिश्चये ।
कालप्रभवसंस्थासु सज्जन्ते च त्रयस्तदा ३
धर्ममूलः सदैवार्थः कामोऽर्थफलमुच्यते ।
संकल्पमूलास्ते सर्वे सङ्कल्पो विषयात्मकः ४
विषयाश्चैव कार्त्स्न्येन सर्व आहारसिद्धये ।
मूलमेतत्त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्मोक्ष उच्यते ॥ ५
धर्माच्छरीरसंगुप्तिर्धर्मार्थं चार्थ उच्यते ।
कामो रतिफलश्चात्र सर्वे ते च रजस्वलाः
सन्निकृष्टांश्चरेदेतान्न चैतान्मनसा त्यजेत् ।
विमुक्तस्तपसा सर्वान्धर्मादीन्कामनैष्ठिकान्
श्रेष्ठे बुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयान्नरः ।
कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्यर्थो न वा पुनः ॥ ८

इति श्रीमहा० शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नै० भारतभावदीपे द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

तातेति ॥ १ ॥ किंमूलाः किमुद्दिश्य क्रियन्त इत्यर्थः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः किमेषामुत्पत्तिस्थानं तेषां साहित्यं कथं पृथक् पृथक्त्वं च कथमिति चत्वारः प्रश्नाः ॥ २ ॥ सूचीकटाहन्यायेन साहित्यमाह-**यदेति**। सुमनसः शोभनचित्ताः पुमांसो यदा स्युस्तदा लोके भूमौ धर्मपूर्वके अर्थनिश्चये अहं गर्भाधानोक्तविधिना ऋतौ भार्यां गत्वा सुपुत्रं लप्स्याम्येवेत्येवंरूपे प्रवृत्ते सति। ते धर्मार्थकामास्त्रयोऽपि कालो ऋतुवेलाप्रभवो जायासंस्थासंम्यक्कर्मनिष्पत्तिस्तासु सतीषु सजन्ते युगपदुत्पद्यन्ते। योनिसंस्काररूपो धर्मः पुत्ररूपोऽर्थः स्त्रीसंगरूपः कामश्च भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आद्यस्य प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह-**धर्मेति**। दिव्यदेवतादिशरीरप्राप्तिमर्थांश्च स्त्र्यादीनुद्दिश्य धर्मः क्रियतेऽतो दैवेन सहितोऽर्थो धर्ममूलः। अर्थस्य भोगार्थत्वं प्रसिद्धमिति काममूलोऽर्थ इति नोक्तम् कामोऽर्थफलं कामस्य मूलं इन्द्रियप्रीतिरित्यर्थः। संकल्पमूलाः संकल्पप्रभावास्ते सर्वेऽपीति द्वितीयस्योत्तरम्। एतदेवोपपादयति-**संकल्प इति**। रूपादिविषयः संकल्पो रूपाद्याश्च भोगार्था इति सर्वेप्येते संकल्पमूलाः। मोक्षस्तु तद्विलक्षणो निःसंकल्परूप इत्यर्थः ॥ ४ ॥ किमेवं त्रिवर्गः सर्वेणापि न सेव्य इत्याशंक्य रजस्वलो रजःप्रधानः स न सेव्यः सत्त्वप्रधानस्तु सेव्य एवेत्याह-**धर्मादिति**। आरोग्यार्थं धर्मः काम्यधर्मार्थं इन्द्रियप्रीत्यर्थं काम इत्येते हेया इत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वर्गादिकं बाह्यं फलं विप्रकृष्टं तदर्था एते विप्रकृष्टाः आत्मज्ञानरूपं फलं तु सन्निकृष्टम् तदर्था एते सन्निकृष्टास्तांश्चरेत् सेवेत। धर्मश्चित्तशुद्ध्यर्थोऽर्थो निष्कामकर्मार्थः कामो देहधारणमात्रार्थ इत्येवमेते सेव्या इत्यर्थः। धर्मादीन्कामनैष्ठिकान्कामांतान्धर्मार्थकामान्सर्वानपि मनसाऽपि न त्यजेत्किमुत स्वरूपेण न त्यजेदित्यर्थः। कथं तर्ह्येतांस्त्यजेदित्याह-**तपसा विमुक्त इति**। विचारेणैव तेभ्यो विमुक्तो भवेत् संगफलत्यागपूर्वकं धर्मादीननुतिष्ठेदिति भावः ॥ ७ ॥ ततश्च किमत आह-**श्रेष्ठे इत्यर्धेन**। त्रिवर्गस्य बुद्धिर्निष्ठा श्रेष्ठे मोक्ष एवास्ति यत् यदि अयं कर्ता तं श्रेष्ठं प्राप्नुयात् इतस्तु निष्कामस्य तस्य दौर्लभ्यमेवेति भावः। काम्यं धर्मं निन्दाति-**कर्मणेति**। अस्मात्कर्मण इदं फलं प्राप्स्ये इति बुद्धिपूर्वं कृतेनापि कर्मणाऽर्थः कदाचिद्भवति कदाचिन्नेति व्यभिचारः ॥ ८ ॥

अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।
अनर्थार्थमवाप्यार्थमन्यत्राद्योपकारकम् ।
बुद्ध्या बुद्धिरिहार्थेन तदज्ञाननिकृष्टया ॥ ९
अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् ।
संप्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्जितः १०
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
कामन्दकस्य संवादमाङ्गरिष्ठस्य चोभयोः ११
कामन्दमृषिमासीनमभिवाद्य नराधिपः ।
आङ्गरिष्ठोऽथ पप्रच्छ कृत्वा समयपर्ययम् १२
यः पापं कुरुते राजा काममोहबलात्कृतः ।
प्रत्यासन्नस्य तस्यर्षे किं स्यात्पापप्रणाशनम्
अधर्मं धर्म इति च योऽज्ञानादाचरेन्नरः ।
तं चापि प्रथितं लोके कथं राजा निवर्तयेत्।

कामन्दक उवाच ।

यो धर्मार्थौ परित्यज्य काममेवानुवर्तते ।
स धर्मार्थपरित्यागात्प्रज्ञानाशमिहार्छति १५
प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्मार्थनाशकः ।
तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते ॥
दुराचारान्यदा राजा प्रदुष्टान्न नियच्छति
तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ।
तं प्रजा नानुवर्तन्ते ब्राह्मणा न च साधवः।
ततः संशयमाप्नोति तथा वध्यत्वमेति च।
अपध्वस्तस्त्ववमतो दुःखं जीवितमृच्छति।
जीवेच्च यदपध्वस्तस्तच्छुद्धं मरणं भवेत् ॥
अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य परिगर्हणम्।
सेवितव्या त्रयी विद्या सत्कारो ब्राह्मणेषु
महामना भवेद्धर्मे विवहेच्च महाकुले।
ब्राह्मणांश्चापि सेवेत क्षमायुक्तान्मनस्विनः
जपेदुदकशीलः स्यात्सततं सुखमास्थितः।
धर्मान्वितान्संप्रविशेद्बहिः कृत्वेह दुष्कृती
प्रसादयेन्मधुरया वाचा वाऽप्यथ कर्मणा।
तवास्मीति वदेन्नित्यं परेषां कीर्तयन्गुणान्।
अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत्।
पापान्यपि हि कृच्छ्राणि शमयेन्नात्र संशय
गुरवो हि परं धर्मं यं ब्रूयुस्तं तथा कुरु।
गुरूणां हि प्रसादाद्धि श्रेयः परमवाप्स्यसि

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कामन्दाङ्गरिष्ठसंवादे
त्रयोविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

* * *

अर्थार्थं धर्मादपि अन्यत् सेवाकृष्यादिकं भवतीति न धर्मैकलभ्योऽर्थ इत्यर्थार्थं धर्मो न कार्यः । प्रत्युत विपरीतमपि अपरं मतमस्ति । केचिद्धठेनैवार्थो भवति स्वभावेन वा दैवेन वेति मन्यन्त इति तदर्थमलं धर्मेणेत्यर्थः । एवं धर्मस्यार्थहेतुत्वं दूरीकृत्यार्थस्यापि धर्महेतुत्वं दूषयति अर्थमवाप्यापि जगदनर्थार्थमपायार्थं भवति। तथाहि धनमत्तः सर्वं पापं करोतीति नार्थेन धर्मोत्पत्तिर्नित्यास्ति। अर्थं विनाऽपि धर्मोत्पत्तिरस्तीत्याहा-न्यत्राद्योपकारकं स्वार्थे त्रल्। अन्यत्रान्यदेवोपवासव्रतादिकं आद्यस्य धर्मस्योपकारकं वर्धकं भवति । इहार्थे अस्मिन्नर्थे धर्मादर्थोऽर्थतो धर्म इति विषये अज्ञाननिकृष्टया बुद्धया उपलक्षितः अबुद्धिर्विमूढः तत् उक्तरूपं धर्मार्थयोः फलं न प्राप्नुयात् । उभयत्रापि व्यभिचारस्यान्यथासिद्धेः प्रदर्शितत्वात्तस्माच्छ्रेष्ठमेव तयोः फलमव्यभिचारीति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ धर्मादीनां रजस्वलत्वमुक्तं तदेव रजो दर्शयति-**अपेति** । अपध्यानं फलाभिसन्धिः । निगूहनं दानभोगयोरप्रतिपादनम् । संप्रमोदः प्रीतिविशे
स एव त्रिवर्गः स्वगुणवर्जितः सुतरां अगुणो दुर्गुणो
पध्यानादिस्तेन वर्जितः सन् भूयः बहुतरं फलं चि
शुद्धिद्वारा ब्रह्मानन्दरूपं प्रयच्छतीति शेषः ॥ १०।
एवं पूर्वोक्तस्य प्रश्नत्रयस्योत्तरमुक्त्वा वर्तते च पृथक्
थगिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरमितिहासमुखेनाह—**अत्रा-**
पीति ॥ ११ ॥ समयपर्ययं मर्यादाभङ्गम् ॥ १२।
प्रत्यासन्नस्य पश्चात्तप्तस्य ॥ १३ ॥ अत्र आपस्तंबाम्नाते
दर्शनात् तद्यथाऽऽम्रे फलार्थं निर्मिते च्छाया गन्ध इत्य
नूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्त इत्येवंरू
द्धर्मोऽर्थकामाभ्यामविनाभूतोऽर्थश्च कामेनाविनाभू
सर्वत्रास्ति परिशेषात्काम एव धर्मार्थौ अतिक्रम्याति
तत्परं निन्दति-**य इति** ॥ १५ ॥ एवं निंदित
कर्तव्यमाह--**अत्रेति** ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभार
शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भार
भावदीपे त्रयोविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

युधिष्ठिर उवाच ।
इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसन्ति सदा भुवि ।
धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान्
यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतां वर ।
श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥ २
कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत
किंलक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ३
भीष्म उवाच ।
पुरा दुर्योधनेनेह धृतराष्ट्राय मानद ।
आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागताम्
इंद्रप्रस्थे महाराज तव सभ्रातृकस्य ह ।
सभायां चाह वचनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥ ५
भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमाम् ।
दुर्योधनस्तदाऽऽसीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥
श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनवचस्तदा ।
अब्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥ ७
धृतराष्ट्र उवाच ।
किमर्थं तप्यसे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
श्रुत्वा त्वामनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यति
त्वया च महदैश्वर्यं प्राप्तं परपुरञ्जय ।
किंकरा भ्रातरः सर्वे मित्रसंबन्धिनः सदा ९
आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनं
आजानेया वहन्त्यश्वाः केनासि हरिणः कृशः
दुर्योधन उवाच ।
दश तानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनां
भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११
दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां
दिव्यपुष्पफलान्विताम् ।
अश्वांस्तित्तिरकल्माषान्
वस्त्राणि विविधानि च ॥ १२
दृष्ट्वा तां पाण्डवेयानामृद्धिं वैश्रवणीं शुभाम्
अमित्राणां सुमहतीमनुशोचामि भारत ॥ १३
धृतराष्ट्र उवाच ।
यदीच्छसि श्रियं तात यादृशी सा युधिष्ठिरे
विशिष्टां वा नरव्याघ्र शीलवान्भव पुत्रक ॥
शीलेन हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः
न हि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत्
एकरात्रेण मान्धाता त्र्यहेण जनमेजयः ।
सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्रतिपेदिरे ॥ १६
एते हि पार्थिवाः सर्वे
शीलवन्तो दयान्विताः ।
अतस्तेषां गुणक्रीता
वसुधा स्वयमागता ॥ १७
दुर्योधन उवाच ।
कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत
येन शीलेन तैः प्राप्ता क्षिप्रमेव वसुन्धरा १८
धृतराष्ट्र उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत १९
प्रह्लादेन हृतं राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः ।
शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यं च वशे कृतम्
ततो बृहस्पतिं शक्रः प्राञ्जलिः समुपस्थितः ।
तमुवाच महाप्राज्ञः श्रेय इच्छामि वेदितुम्
ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ।
कथयामास भगवान्देवेन्द्राय कुरूद्वह ॥ २२
एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत ।
इन्द्रस्तु भूयः पप्रच्छ को विशेषो भवेदिति ॥
बृहस्पतिरुवाच ।
विशेषोऽस्ति महांस्तात भार्गवस्य महात्मनः
अत्रागमय भद्रं ते भूय एव सुरर्षभ ॥ २४
आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात्सुमहातपाः ।
ज्ञानमागमयत्प्रीत्या पुनः स परमद्युतिः ॥ २५
तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेण महात्मना ।
श्रेयोऽस्तीति पुनर्भूयः शुक्रमाह शतक्रतुः २६
भार्गवस्त्वाह सर्वज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः ।
ज्ञानमस्ति विशेषेणेत्युक्तो हृष्टश्च सोऽभवत्
स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः
गत्वा प्रोवाच मेधावी श्रेय इच्छामि वेदितुं
प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्रं क्षणो नास्ति द्विजर्षभ ।
त्रैलोक्यराज्यसक्तस्य ततो नोपदिशामि ते ॥

१२४

इमे जना इति शीलाध्यायः धर्मस्य कारणमिति शेषः ॥ १ ॥ गुणाक्रीडेति पाठे गुणारामा ॥ १७ ॥ नैःश्रेयसं मोक्षोपयोगि ॥ २२ ॥ को विशेषः नैःश्रेयसादपि किं श्रेय इत्यर्थः ॥ २३ ॥

ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजन्यस्मिन्काले क्षणो भवेत
तदोपादेष्टुमिच्छामि यदाचर्यमनुत्तमम् ॥ ३०
ततः प्रीतोऽभवद्राजा प्रन्हादो ब्रह्मवादिनः।
तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा
ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमाम्।
चकार सर्वभावेन यदस्य मनसेप्सितम् ॥ ३२
पृष्टश्च तेन बहुशः प्राप्तं कथमनुत्तमम्।
त्रैलोक्यराज्यं धर्मज्ञ कारणं तद्ब्रवीहि मे।
प्रन्हादोऽपि महाराज ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत

प्रन्हाद उवाच।

नासूयामि द्विजान्विप्र
राजाऽस्मीति कदाचन।
काव्यानि वदतां तेषां
संयच्छामि वहामि च ॥ ३४
ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा
ते मां काव्यपथे युक्तं शुश्रूषुमनसूयकम् ॥ ३५
धर्मात्मानं जितक्रोधं
नियतं संयतेन्द्रियम्।
समासिञ्चन्ति शास्तारः
क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ३६
सोऽहं वागग्रविद्यानां रसानामवलेहिता।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः
एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम्।
यद्ब्राह्मणमुखे काव्यमेतच्छ्रुत्वा प्रवर्तते ॥ ३८
एतावच्छ्रेय इत्याह प्रन्हादो ब्रह्मवादिनम्।
शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥
यथावद्गुरुवृत्त्या ते प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम।
वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥
कृतमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स च वै द्विजः।
प्रन्हादस्त्वब्रवीत्प्रीतो गृह्यतां वर इत्युत ४१

ब्राह्मण उवाच।

यदि राजन्प्रसन्नस्त्वं मम चेदिच्छसि प्रियम्
भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ४२
ततः प्रीतस्तु दैत्येन्द्रो भयमस्याभवन्महत्।
वरे प्रदिष्टे विप्रेण नाल्पतेजाऽयमित्युत ॥ ४३
एवमस्त्विति स प्राह प्रन्हादो विस्मितस्तदा
उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभव
दत्ते वरे गते विप्रे चिन्ताऽऽसीन्महती तद
प्रन्हादस्य महाराज निश्चयं न च जग्मिवा
तस्य चिन्तयतस्तावच्छायाभूतं महाद्युति
तेजोविग्रहवत्तात शरीरमजहात्तदा ॥ ४
तमपृच्छन्महाकायं
प्रन्हादः को भवानिति।
प्रत्याहतं तु शीलोऽस्मि
त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ ४
तस्मिन्द्विजोत्तमे राजन्
वत्स्याम्यहमनिन्दिते।
योऽसौ शिष्यत्वमागम्य
त्वयि नित्यं समाहितः ॥ ४
इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शक्रं चान्वाविशत्प्रभो
तस्मिंस्तेजसि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपर
शरीरान्निःसृतस्तस्य
को भवानिति चाब्रवीत्।
धर्मं प्रन्हाद मां विद्धि
यत्रासौ द्विजसत्तमः ॥ ५
तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यह
ततोऽपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा
शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रन्हादस्य महात्मनः।
को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः।
सत्यं विद्ध्यसुरेन्द्राद्य प्रयास्ये धर्ममन्वहम्।
यस्मिन्ननुगते सत्ये महान्वै पुरुषोऽपरः ५
निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्टश्चाह महाबलः।
वृत्तं प्रन्हाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यह
तस्मिन्गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ।
पृष्टश्चाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ॥ ५
इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप।
ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ।
तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येनमब्रवीत
उषिताऽस्मि स्वयं वीर त्वयि सत्यपराक्रम
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यह
ततो भयं प्रादुरासीत्प्रन्हादस्य महात्मनः।
अपृच्छत्स ततो भूयः क्व यासि कमलालये

आचर्यं आचरणीयम् ॥ ३० ॥ काव्यानि शुक्रप्रोक्तानि नीतिशास्त्राणि सर्वज्ञत्वाभिमानेन नासूयामि ॥ ३४ ॥ ते मुनयः ते त्वां संयच्छामि नियमयामीति मां प्रभाषन्ते ॥ ३५ ॥ क्षुद्राभिर्मधुमक्षिकाभिर्निर्मितं क्षौद्रं मधु, तत्र मक्षिका मध्विव मां ते शास्त्रेण सिञ्चन्ति ॥ ३६ ॥ स इति। वागग्रविद्यानां वागग्रे एव न तु पुस्तके वि येषां तेषाम् ॥ ३७ ॥ तेजाऽयमिति सन्धिरार्षः ॥ ४३ तेजो विग्रहवत् तेजोमयशरीरं शीलम् ॥ ४६ ॥

त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी ।
कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्

श्रीरुवाच ।

स शक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तश्चैवोपशिक्षितः
त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ६०

शीलेन हि त्रयो लोका-
स्त्वया धर्मज्ञ निर्जिताः ।
तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण
तव शीलं हृतं प्रभो ॥ ६१

धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथाऽप्यहम् ।
शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिर
दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीद्वचः ॥ ६३
शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवनन्दन ।
प्राप्यते च यथा शीलं तं चोपायं वदस्व मे ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना ।
संक्षेपेण तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं नरेश्वर ६५
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा, मनसा, गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ६६
यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथंचन ॥ ६७
तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत संसदि ।
शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुसत्तम ॥ ६८
यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति श्रियं क्वचित् ।
न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च न सन्ति ते ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलवान्भव पुत्रक ।
यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टां युधिष्ठिरात्

भीष्म उवाच ।

एतत्कथितवान्पुत्रे धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
एतत्कुरुष्व कौन्तेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शीलवर्णनं नाम
चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

* * *

१२५

युधिष्ठिर उवाच ।

शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह ।
कथं त्वाशा समुत्पन्ना या चाशा तद्वदस्व मे
संशयो मे महानेष समुत्पन्नः पितामह ।
छेत्ता च तस्य नान्योऽस्ति त्वत्तः परपुरञ्जय
पितामहाशा महती ममासीद्धि सुयोधने ।
प्राप्ते युद्धे तु तद्युक्तं तत्कर्ताऽयमिति प्रभो ३
सर्वस्याशा सुमहती पुरुषस्योपजायते ।
तस्यां विहन्यमानायां दुःखो मृत्युर्न संशयः
सोऽहं हताशो दुर्बुद्धिः कृतस्तेन दुरात्मना ।
धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र पश्य मन्दात्मतां मम ५
आशां महत्तरां मन्ये पर्वतादपि सद्रुमात् ।
आकाशादपि वा राजन्नप्रमेयैव वा पुनः ६
एषा चैव कुरुश्रेष्ठ दुर्विचिन्त्या सुदुर्लभा ।
दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यद्दुर्लभं ततः ७

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध तत्
इतिहासं सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषभस्य च ॥ ८
सुमित्रो नाम राजर्षिर्हैहयो मृगयां गतः ।
स सारसमृगं विद्ध्वा बाणेनानतपर्वणा ॥ ९
स मृगो बाणमादाय ययावमितविक्रमः ।
स च राजा बलात्तूर्णं ससार मृगयूथपम् १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

१२५

शीलमिति ॥ १ ॥ युक्तं युद्धं विनैव राज्यार्धदानं कर्ता करिष्यति ॥ ३ ॥ पर्वतान्महत्तरां आविचाल्यत्वेन द्रुमान्महत्तरां न च फलप्रदर्शकत्वेन ॥ ६ ॥ दुर्लभा दुर्जया ॥ ७ ॥

ततो निम्नं स्थलं चैव स मृगोऽद्रवदाशुगः।
मुहूर्तामिव राजेन्द्र समेन स पथाऽगमत् ११
ततः स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च।
ससार बाणासनभृत्सखड्गोऽसौ तनुत्रवान्
ततो नदान्नदीश्चैव पल्वलानि वनानि च।
अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैको वनेचरः॥
स तु कामान्मृगो राजन्नासाद्यासाद्य तं नृपम्
पुनरभ्येति जवनो जवेन महता ततः॥ १४
स तस्य बाणैर्बहुभिः समभ्यस्तो वनेचरः।
प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिक
पुनश्च जवमास्थाय जवनो मृगयूथपः।
अतीत्यातीत्य राजेन्द्र पुनरभ्येति चान्तिकम्
तस्य मर्मच्छिदं घोरं तीक्ष्णं चामित्रकर्शनः।
समादाय शरं श्रेष्ठं कार्मुके तु तथाऽसृजवत्१७
ततो गव्यूतिमात्रेण मृगयूथपयूथपः।
तस्य बाणपथं मुक्त्वा तस्थिवान्प्रहसन्निव॥
तस्मिन्निपतिते बाणे भूमौ ज्वलिततेजसि।
प्रविवेश महारण्यं मृगो राजाऽप्यथाद्रवत्॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणिं ऋषभगीतासु पञ्चविंशाधिकशततमोऽध्यायः॥ १२५॥

१२६

भीष्म उवाच।

प्रविश्य स महारण्यं तापसानामथाश्रमम्
आससाद ततो राजा श्रान्तश्चोपाविशत्तदा
तं कार्मुकधरं दृष्ट्वा श्रमार्तं क्षुधितं तदा।
समेत्य ऋषयस्तस्मिन्पूजां चक्रुर्यथाविधि २
स पूजामृषिभिर्दत्तां संप्रगृह्य नराधिपः।
अपृच्छत्तापसान्सर्वांस्तपसो वृद्धिमुत्तमाम् ३
ते तस्य राज्ञो वचनं संप्रगृह्य तपोधनाः।
ऋषयो राजशार्दूलं तमपृच्छन्प्रयोजनम्॥ ४
केन भद्र सुखार्थेन संप्राप्तोऽसि तपोवनम्।
पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशो धन्वी बाणी नरेश्वर ५
एतदिच्छामहे श्रोतुं
कुतः प्राप्तोऽसि मानद।
कस्मिन्कुले तु जातस्त्वं
किंनामा चासि ब्रूहि नः॥ ६
ततः स राजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ
आचचक्षे यथान्यायं परिचर्यां च भारत ७
हैहयानां कुले जातः सुमित्रो मित्रनन्दनः।
चरामि मृगयूथानि निघ्नन्बाणैः सहस्रशः ८
बलेन महता गुप्तः सामात्यः सावरोधनः।
मृगस्तु विद्धो बाणेन मया सरति शल्यवान्
तं द्रवन्तमनुप्राप्तो वनमेतद्यदृच्छया।
भवत्सकाशं नष्टश्रीर्हताशः श्रमकार्शितः॥१०
किं नु दुःखमतोऽन्यद्वै यदहं श्रमकार्शितः।
भवतामाश्रमं प्राप्तो हताशो भ्रष्टलक्षणः ११
न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधनाः।
दुःखं करोति तत्तीव्रं यथाऽऽशा विहता मम
हिमवान्वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः
महत्त्वान्नान्वपद्येतां नभसो वाऽन्तरं तथा१३
आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथा नान्तमहं गतः।
भवतां विदितं सर्वं 'सर्वज्ञा हि तपोधनाः'॥
भवन्तः सुमहाभागास्तस्मात्पृच्छामि संशयम
आशावान्पुरुषो यः स्यादन्तरिक्षमथापि वा
किं नु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात्प्रतिभाति वः
एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभम
यदि गुह्यं न वो नित्यं तदा प्रब्रूत माचिरम्।
न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि युष्मद्भ्यो द्विजसत्तमाः

बाणासनभृत् धनुर्धरः ॥१२॥ समभ्यस्तो विद्धः ॥१५॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

प्रविश्येति ॥ १ ॥ हे भद्र ॥ ५ ॥ पुरस्य च त्याग इति पदैकदेशोऽपि निष्कृष्यते आशा मृगाशा ॥ १२ ॥ हिमवानुच्चत्वेन महोदधिर्विततत्वेन च गगनान्तं नान्वपद्येतां तस्य ततोऽप्युच्चत्वाद्विततत्वाच्च अवान्तरं एका
मपि ॥ १३ ॥ आशावान् आशाया महत्त्वेन तद्वतोऽ
महत्त्वमन्तरिक्षवत् ॥ १५ ॥

भवत्तपोविघातो वा
यदि स्याद्विरमे ततः ।
यदि वाऽस्ति कथायोगो
योऽयं प्रश्नो मयेरितः ॥ १८
एतत्कारणसामर्थ्यं
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
भवन्तोऽपि तपोनित्या
ब्रूयुरेतत्समन्विताः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु
षड्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

* * *

१२७

भीष्म उवाच ।

ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ।
ऋषभो नाम विप्रर्षिर्विस्मयन्निदमब्रवीत् ॥ १
पुराहं राजशार्दूल तीर्थान्यनुचरन्प्रभो ।
समासादितवान्दिव्यं नरनारायणाश्रमम् २
यत्र सा बदरी रम्या ह्रदो वैहायसस्तथा ।
यत्र चाश्वशिरा राजन्वेदान्पठति शाश्वतान्
तस्मिन्सरसि कृत्वाऽहं विधिवत्तर्पणं पुरा ।
पितृणां देवतानां च ततोऽऽश्रममियां तदा
रेमाते यत्र तौ नित्यं नरनारायणावृषी ।
अदूरादाश्रमं कश्चिद्वासार्थमगमं तदा ॥ ५
तत्र चीराजिनधरं कृशमुच्चमतीव च ।
अद्राक्षमृषिमायान्तं तनुं नाम तपोधनम् ॥ ६
अन्यैर्नरैर्महाबाहो वपुषाऽष्टगुणान्वितम् ।
कृशता चापि राजर्षे न दृष्टा तादृशी क्वचित्
शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानिष्ठिकासमम् ।
ग्रीवा बाहू तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शनाः
शिरः कायानुरूपं च कर्णौ नेत्रे तथैव च ।
तस्य वाक्चैव चेष्टा च सामान्ये राजसत्तम ९
दृष्ट्वाऽहं तं कृशं विप्रं भीतः परमदुर्मनाः ।
पादौ तस्याभिवाद्याथ स्थितः प्राञ्जलिरग्रतः
निवेद्य नामगोत्रे च पितरं च नरर्षभ ।
प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशम् ।
ततः स कथयामास कथां धर्मार्थसंहिताम् ।
ऋषिमध्ये महाराज तनुर्धर्मभृतां वरः ॥ १२
तस्मिंस्तु कथयत्येव राजा राजीवलोचनः ।
उपायाज्जवनैरश्वैः सबलः सावरोधनः ॥ १३
स्मरन्पुत्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्मनाः ।
भूरिद्युम्नपिता श्रीमान्वीरद्युम्नो महायशाः ॥
इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिवः ।
एवमाशाहतो राजा चरन्वनमिदं पुरा ॥ १५
दुर्लभः स मया द्रष्टुं नूनं परमधार्मिकः ।
एकः पुत्रो महारण्ये नष्ट इत्यसकृत्तदा १६
दुलभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम ।
तया परीतगात्रोऽहं मुमूर्षुर्नात्र संशयः ॥ १७
एतच्छ्रुत्वा तु भगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः ।
अवाक्शिरा ध्यानपरो मुहूर्तमिव तस्थिवान्
तमनुध्यान्तमालक्ष्य राजा परमदुर्मनाः ।
उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दं मंदमिवासकृत्
दुर्लभं किं नु देवर्षे आशायाश्चैव किं महत् ।
ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं न ते मयि ॥ २०

मुनिरुवाच ।

महर्षिर्भगवांस्तेन पूर्वमासीद्विमानितः ।
बालिशां बुद्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयाऽऽत्मनः
अर्थयन्कलशं राजन्काञ्चनं वल्कलानि च ।
अवज्ञापूर्वकेनापि न संपादितवांस्ततः ॥ २२
निर्विण्णः स तु राजर्षिर्निराशः समपद्यत ।
एवमुक्तोऽभिवाद्याथ तमृषिं लोकपूजितम् ।
श्रान्तोऽवसीदद्धर्मात्मा यथा त्वं नरसत्तम ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षड्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

तत इति ॥ १ ॥ वैहायसः विहायसा गच्छन्त्या मन्दाकिन्या वैहायस्या अयं वैहायसः ॥ ३ ॥ ततोश्रमं तत आश्रमं मण्डपं इयां गतवानहम् ॥ ४ ॥ कायानुरूपं स्थूलम् ॥ ९ ॥ तेन तव पुत्रेण भूरिद्युम्नेन ॥ २१ ॥ एवं मुनिना उक्तः वीरद्युम्नः अवसीदत् नष्टप्रायोऽभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

अर्घं ततः समानीय पाद्यं चैव महानृषिः ।
आरण्येनैव विधिना राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् ॥
ततस्ते मुनयः सर्वे परिवार्य नरर्षभम् ।
उपाविशन्नरव्याघ्र सप्तर्षय इव ध्रुवम् ॥ २
अपृच्छंश्चैव तं तत्र राजानमपराजितम् ।
प्रयोजनमिदं सर्वमाश्रमस्य निवेशने ॥ २

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु
सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

* * *

१२८

राजोवाच ।
वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाऽहं दिक्षु विश्रुतः
भूरिद्युम्नं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ १
एकः पुत्रः स विप्राग्र्य बाल एव च मेऽनघ ।
न दृश्यते वने चास्मिंस्तमन्वेष्टुं चराम्यहम् २
ऋषभ उवाच ।
इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरधोमुखः ।
तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्तवान्नृपम् ॥ ३
स हि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानितः ।
आशाकृतश्च राजेन्द्र तपो दीर्घं समाश्रितः
प्रतिग्रहमहं राज्ञां न करिष्ये कथञ्चन ।
अन्येषां चैव वर्णानामिति कृत्वा धियं तदा
आशा हि पुरुषं बालमुत्थापयति तस्थुषी ।
तामहं व्यपनेष्यामि इति कृत्वा व्यवस्थितः
वीरद्युम्नस्तु तं भूयः पप्रच्छ मुनिसत्तमम् ॥ ६
राजोवाच ।
आशायाः किं कृशत्वं च किं चेह भुवि दुर्लभं
ब्रवीतु भगवानेतत्त्वं हि धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ७
ततः संस्मृत्य तत्सर्वं स्मारयिष्यन्निवाब्रवीत्
राजानं भगवान्विप्रस्ततः कृशतनुस्तदा ॥ ८
ऋषिरुवाच ।
कृशत्वेन समं राजन्नाशाया विद्यते नृप ।
तस्या वै दुर्लभत्वाच्च प्रार्थिताः पार्थिवा मया
राजोवाच ।
कृशाकृशे मया ब्रह्मन्गृहीते वचनात्तव ।
दुर्लभत्वं च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज १०
संशयस्तु महाप्राज्ञ सञ्जातो हृदये मम ।
तन्मुने मम तत्त्वेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ११
त्वत्तः कृशतरं किं नु ब्रवीतु भगवानिदम् ।
यदि गुह्यं न ते किञ्चिद्विद्यते मुनिसत्तम ॥ १२
कृश उवाच ।
दुर्लभोऽप्यथवा नास्ति
योऽर्थी धृतिमवाप्नुयात् ।
स दुर्लभतरस्तात
योऽर्थिनं नावमन्यते ॥ १३
सत्कृत्य नोपकुरुते परं शक्त्या यथार्हतः ।
या सक्ता सर्वभूतेषु साऽऽशा कृशतरी मया
कृतघ्नेषु च या सक्ता नृशंसेष्वलसेषु च ।
अपकारिषु चासक्ता साऽऽशा कृशतरी मया
एकपुत्रः पिता पुत्रे नष्टे वा प्रोषितेऽपि वा ।
प्रवृत्तिं यो न जानाति साऽऽशा कृशतरी मया
प्रसवे चैव नारीणां वृद्धानां पुत्रकारिता ।
तथा नरेन्द्र धनिनां साऽऽशा कृशतरी मया

तत एवं मुनिना राजपूजानन्तरं आगताः किमर्थं आश्रमे त्वं प्रविष्टोऽसीत्यपृच्छन् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वीरेति ॥ १ ॥ आशया कृतः-हतः कृ॒·हिंसायामित्यस्य रूपम् ॥ ४ ॥ आशायाः आशावतः समं अन्यत् कृशत्वेन समं किमपि नास्ति तस्याः तद्गृहीतार्थस्य ॥९॥ कृशाकृशे य आशाजितः स कृशः येनाशा जिता स पु इत्यर्थः तस्यैव आशाविषयस्यैव ॥ १० ॥ दुर्लभं किं इति पूर्वप्रश्नस्योत्तरमाह-**दुर्लभ इति** ॥ १३ ॥ त्वत्तः कृशतरमित्यनुपदोक्तस्योत्तरमाह-**सत्कृत्येति** । आदरेणाशां प्रदर्श्य योऽर्थिनं नोपकुरुते तत्र या आशा सा अतिकृशा मया मत्तः दीनत्वसंपादकत्वात् ॥ १४ ॥

प्रदानकांक्षिणीनां च
कन्यानां वयसि स्थिते ।
श्रुत्वा कथास्तथायुक्ताः
साऽऽशा कृशतरी मया ॥ १८
एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्स राजा सावरोधनः
संस्पृश्य पादौ शिरसा निपपात द्विजर्षभम्

राजोवाच ।

प्रसादये त्वां भगवन्पुत्रेणेच्छामि संगमम्
यदेतदुक्तं भवता संप्रति द्विजसत्तम ॥ २०
सत्यमेतन्न संदेहो यदेतद्व्याहृतं त्वया ।
ततः प्रहस्य भगवांस्तनुर्धर्मभृतां वरः ॥ २१
पुत्रमस्यानयत्क्षिप्रं तपसा च श्रुतेन च ।
स समानीय तत्पुत्रं तमुपालभ्य पार्थिवम् ॥
आत्मानं दर्शयामास धर्मं धर्मभृतां वरः ।
स दर्शयित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनम् ।
विपाप्मा विगतक्रोधश्चचार वनमन्तिकात्
एतद्दृष्टं मया राजंस्तथा च वचनं श्रुतम् ।
आशामपनयस्वाशु ततः कृशतरीमिमाम् २४

भीष्म उवाच ।

स तथोक्तस्तदा राजन्नृषभेण महात्मना ।
सुमित्रोपनयत्क्षिप्रमाशां कृशतरीं ततः ॥ २५
एवं त्वमपि कौन्तेय श्रुत्वा वाणीमिमां मम ।
स्थिरो भव महाराज हिमवानिव पर्वतः २६
त्वं हि प्रष्टा च श्रोता च कृच्छ्रेष्वनुगतेष्विह
श्रुत्वा मम महाराज न संतप्तुमिहार्हसि २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु
अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

युधिष्ठिर उवाच ।

नामृतस्येव पर्याप्तिर्ममास्ति ब्रुवति त्वयि ।
यथा हि स्वात्मवृत्तिस्थस्तथा तृप्तोऽस्मि भारत ॥ १
तस्मात्कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह ।
न हि तृप्तिमहं यामि पिबन्धर्मामृतं हि ते २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गौतमस्य च संवादं यमस्य च महात्मनः ॥ ३
पारियात्रं गिरिं प्राप्य गौतमस्याश्रमो महान्
उवास गौतमो यं च कालं तमपि मे शृणु ४
षष्टिं वर्षसहस्राणि सोऽतप्यद्गौतमस्तपः ।
तमुग्रतपसा युक्तं भावितं सुमहामुनिम् ॥ ५
उपयातो नरव्याघ्र लोकपालो यमस्तदा ।
तमपश्यत्सुतपसमृषिं वै गौतमं तदा ॥ ६
स तं विदित्वा ब्रह्मर्षिं यममागतमोजसा ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा उपविष्टस्तपोधनः ७
तं धर्मराजो दृष्ट्वैव सत्कृत्यैव द्विजर्षभम् ।
न्यमन्त्रयत धर्मेण क्रियतां किमिति ब्रुवन् ८

गौतम उवाच ।

मातापितृभ्यामानृण्यं किं कृत्वा समवाप्नुयात्
कथं च लोकानाप्नोति पुरुषो दुर्लभाञ्शुचीन्

यम उवाच ।

तपःशौचवता नित्यं सत्यधर्मरतेन च ।
मातापित्रोरहरहः पूजनं कार्यमञ्जसा ॥ १०

तथायुक्ताः प्रदानं स्थितामिति शब्दयुक्ताः ॥ १८ ॥ उपालभ्य तत्रापराधं स्थापयित्वा ॥ २२ ॥ मम मत्तः ॥२७॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

नामृतस्येति। शीलवतो जिताशस्य यत्कर्तव्यं तदत्रोच्यते पर्याप्तिरलंभावस्तृप्तिरिति यावत्। स्वात्मवृत्तिस्थः समाधिसुखेनेवाहमपि त्वद्वागमृतेन तृप्तोऽस्मीत्यर्थः ॥१॥ धर्मेण मया तव किं इष्टं क्रियतामिति ब्रुवन्यमो न्यमन्त्रयत तं संमुखीकृतवान् ॥ ८ ॥

अश्वमेधैश्च यष्टव्यं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः । तेन लोकानवाप्नोति पुरुषोऽद्भुतदर्शनान् ॥ १

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि यमगौतमसंवादे
एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

* * *

१३०

युधिष्ठिर उवाच ।

मित्रैः प्रहीयमाणस्य बह्वमित्रस्य का गतिः
राज्ञः संक्षीणकोशस्य बलहीनस्य भारत १
दुष्टामात्यसहायस्य च्युतमन्त्रस्य सर्वतः ।
राज्यात्प्रच्यवमानस्य गतिमन्यामपश्यतः २
परचक्राभियातस्य परराष्ट्राणि मृद्नतः ।
विग्रहे वर्तमानस्य दुर्बलस्य बलीयसा ॥ ३
असंविहितराष्ट्रस्य
देशकालावजानतः ।
अप्राप्यं च भवेत्सान्त्वं
भेदो वाऽप्यतिपीडनात् ।
जीवितं त्वर्थहेतुर्वा
तत्र किं सुकृतं भवेत् ॥ ४

भीष्म उवाच ।

गुह्यं धर्मज मा प्राक्षीरतीव भरतर्षभ ।
अपृष्टो नोत्सहे वक्तुं धर्ममेतं युधिष्ठिर ॥ ५
धर्मो ह्यणीयान्वचनाद्बुद्धिश्च भरतर्षभ ।
श्रुत्वोपास्य सदाचारैः साधुर्भवति स क्वचित्
कर्मणा बुद्धिपूर्वेण भवत्याढ्यो न वा पुनः ।
तादृशोऽयमनुप्रश्नः संव्यवस्यः स्वया धियां
उपायं धर्मबहुलं यात्रार्थं शृणु भारत ।
नाहमेतादृशं धर्मं बुभूषे धर्मकारणात् ॥ ८
दुःखादान इह ह्येष स्याच्च पश्चात्क्षयोपमः ।
अभिगम्यमतीनां हि सर्वासामेव निश्चयः ९
यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमवेक्षते ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानमथ रोचते ।
अविज्ञानादयोगो हि पुरुषस्योपजायते ।
विज्ञानादपि योगश्च योगो भूतिकरः परः ॥
अशंकमानो वचनमनसूयुरिदं शृणु ।
राज्ञः कोशक्षयादेव जायते बलसंक्षयः ॥ १२
कोशं च जनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जल
कालं प्राप्यानुगृह्णीयादेष धर्मः सनातनः ।
उपायधर्मं प्राप्येमं पूर्वैराचरितं जनैः ॥ १३

अश्वमेधैरिति स्वधर्ममात्रस्योपलक्षणम् ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

मित्रैरित्यध्यायो वक्ष्यमाणानामापद्धर्माणां सूत्रभूतस्तत्र सर्वप्रकारैरापद्यागतायामधर्मेण प्रजापीडनजेनापि कोशवृद्धिः कर्तव्या तेनैव सर्वा आपदस्तरतीत्यध्यायार्थः ॥ १ ॥ सर्वतः सर्वैः ॥ २ ॥ परस्य चक्रं राष्ट्रं प्रति अभियातस्य बलीयसा सार्धम् ॥ ३ ॥ असंविहितं असम्यग्रक्षितं राष्ट्रं येन तस्य अतिपीडनात् परकीयामात्यादीनां भेदोऽपि अप्राप्यः तत्र अर्थसाध्यं जीवितं वा सुकृतं अर्थश्चामार्गेणापि ग्राह्य उतार्थं विना मरणं वा श्रेय इति सार्धेन प्रश्नः ॥ ४ ॥ मा मां अप्राक्षीः पृष्टवानसि ॥ ५ ॥ वचनात् शास्त्रात् धर्मं श्रुत्वा उपास्य च क्वचिद्देशे कश्चिदेव साधुर्भवति ॥ ६ ॥ आपत्काले धनार्थं प्रजाः कर्षन्नपि धनं लभते चेदाप निस्तीर्य प्रजा अनुकम्पयेत् । न वा लभते चेत्स्व प्रजानां च नाशो भवतीति विचार्य स्वस्य प्रश्नस्योत्त स्वयमेव चिन्तनीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ यात्रार्थं रा व्यवहारनिर्वाहार्थं धर्मो राज्ञां आपद्धर्मस्तदर्थत्वेन बहु उपायं शृणु, अहं तु न बुभूष इति तस्य शब्दैरनाद यत्वं दर्शितं बुभूषे प्राप्तुमिच्छामि ॥ ८ ॥ एष उपायो दुःखादानः प्रजानां दुःखेन आदीयतेऽङ्गीक्रियतेऽत एव पश्चात्क्षयोपमो मरणतुल्यः ।

'प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञः प्राणान्बलं कोशं नादग्ध्वा विनिवर्तते ' इति ।

अभिगम्याश्च ताः मतयश्च तासां सर्वासां प्रजान मिति वा ॥ ९ ॥ अयोगः उपायाभावः ॥ ११ ॥ अनुगृह्णीयात् प्राक्कर्षिताः प्रजा इति शेषः उपायधर्मं उपध अमुख्यधर्ममिति यावत् सार्धः ॥ १३ ॥

अन्यो धर्मः समर्थानामापत्स्वन्यश्च भारत।
प्राक्कोशात्प्राप्यते धर्मो वृत्तिर्धर्माद्गरीयसी॥
धर्मं प्राप्य न्यायवृत्तिं न बलीयान्न विन्दति
यस्माद्बलस्योपपत्तिरेकान्तेन न विद्यते १५
तस्मादापत्स्वधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः।
अधर्मो जायते तस्मिन्निति वै कवयो विदुः
अनन्तरं क्षत्रियस्य तत्र किं विचिकित्स्यते।
यथाऽस्य धर्मो न ग्लायेन्नेयाच्छत्रुवशं यथा।
तत्कर्तव्यमिहेत्याहुर्नात्मानमवसादयेत् १७
सर्वात्मनैव धर्मस्य न परस्य न चात्मनः।
सर्वोपायैरुज्जिहीर्षेदात्मानमिति निश्चयः १८
तत्र धर्मविदां तात निश्चयो धर्मनैपुणम्।
उद्यमो नैपुणं क्षात्रे बाहुवीर्यादिति श्रुतिः १९
क्षत्रियो वृत्तिसंरोधे कस्य नादातुमर्हति।
अन्यत्र तापसस्वाच्च ब्राह्मणस्वाच्च भारत २०
यथा वै ब्राह्मणः सीदन्नयाज्यमपि याजयेत्।
अभोज्यान्नानि चाश्नीयात्तथेदं नात्र संशयः॥
पीडितस्य किमु द्वारमुत्पथो विधृतस्य च।
अद्वारतः प्रद्रवति यथा भवति पीडितः २२
यस्य कोशबलग्लान्या सर्वलोकपराभवः।
भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका
स्वधर्मानन्तरा वृत्तिर्जात्याननुपजीवतः।
वहतः प्रथमं कल्पमनुकल्पेन जीवनम् ॥ २४
आपद्गतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवनम्।
अपि ह्येतद्ब्राह्मणेषु दृष्टं वृत्तिपरिक्षये॥ २५
क्षत्रिये संशयः कस्मादित्येवं निश्चितं सदा
आददीत विशिष्टेभ्यो नावसीदेत्कथञ्चन २६
हन्तारं रक्षितारं च प्रजानां क्षत्रियं विदुः।
तस्मात्संरक्षता कार्यमादानं क्षत्रबन्धुना २७
अन्यत्र राजन्हिंसाया वृत्तिर्नेहास्ति कस्यचित्
अप्यरण्यसमुत्थस्य एकस्य चरतो मुनेः २८
न शंखलिखितां वृत्तिं शक्यमास्थाय जीवितुम्
विशेषतः कुरुश्रेष्ठ प्रजापालनमीप्सया ॥ २९
परस्परं हि संरक्षा राज्ञा राष्ट्रेण चापदि।
नित्यमेव हि कर्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥
राजा राष्ट्रं यथाऽऽपत्सु द्रव्यौघैरपि रक्षति।
राष्ट्रेण राजा व्यसने रक्षितव्यस्तथा भवेत् ॥
कोशं दण्डं बलं मित्रं यदन्यदपि सञ्चितम्।
न कुर्वीतान्तरं राष्ट्रे राजा परिगतः क्षुधा ॥
बीजं भक्तेन संपाद्यमिति धर्मविदो विदुः।
अत्रैतच्छम्बरस्याहुर्महामायस्य दर्शनम् ३३

प्राक्कोशाद्विनापि कोशं तप आदिना धर्मः वृत्तिर्जीवनं तल्लोपप्रसक्तौ तु कोशसञ्चयविरोधी धर्मो नादर्तव्य इत्यर्थः॥१४॥नबलीयान्नैकधेतिवत्समासः दुर्बलो धर्मं प्राप्य अनुरुध्य न्यायवृत्तिं न्यायोपेतां श्रेष्ठां जीविकां न विन्दति यस्माद्यत्नाच्चावश्यं बलं भवतीति नियमो नास्ति। यस्मात् तस्मादापदि अधर्मोऽपि कर्तव्यत्वेन श्रूयते तत्र च योऽधर्मलक्षणो धर्मः स अधर्म एव भवतीति शास्त्रमर्यादेति श्लोकद्वयार्थः। प्रजाकर्षणादिरधर्मोऽप्यापदि धर्म एव अकृतश्चेत्स एवाधर्म इति भावः ॥१५॥ अनन्तरं आपन्निवृत्युत्तरं तत्र पूर्वोक्ताधर्मे किं विचिकित्स्यते प्रायश्चित्तादिकं कराग्रहणादिकं च विधीयते दोषपरिहारार्थमित्यर्थः। फलितमाह–**यथेति** ॥ १७ ॥ धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी परस्य धर्मं नोज्जिहीषन्नाप्यात्मनो धर्ममुज्जिहीर्षेदपि तु आत्मानमेव उज्जिहीर्षेत् स्वपरधर्मलोपेऽप्यात्मानमेवोद्धर्तुमिच्छेदित्यर्थः ॥ १८ ॥ विधृतस्य निरुद्धस्य क उत्पथो न कोऽपि किं तु यथाऽपथेनापि प्रद्रवति तथा यतितव्यमिति शेषः ॥ २२ ॥ न विहिता यस्येत्यनुषज्ज्यते स्वधर्मो विजयेन क्षत्रियस्य धनार्जनम् तस्य अनन्तरा प्रत्यासन्ना स्वपरराष्ट्रावमर्दन धनार्जनं तेन वृत्तिस्तस्य विहितेत्यनुषङ्गः। जात्यान्सजातीयाननुपजीवतः अयाचमानस्य नित्यं प्रथमं कल्पं वहतोऽपि आपदि अनुकल्पेन जीवनं युक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अन्यायेन विपर्ययेण 'बुभुक्षितस्त्र्यहं विप्रो धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्' इति प्रतिग्रहालाभे ब्राह्मणस्य यथा चौर्यं विहितम् ॥ २५ ॥ एवं क्षत्रियोऽप्यापदि शिष्टेभ्यो बलादाददीतेत्यत्र संदेह एव न युक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अस्यापवादमाह–**अन्यत्रेति**। अन्यत्र हिंसायाः कृशजनपीडामकृत्वेत्यर्थः। इह हिंसायां कस्यचिदपि वृत्तिहिंसापूर्विका न हिताऽस्तीति नेत्यर्थः। अरण्यसमुत्थस्य वने एव तिष्ठतः ॥ २८ ॥ शंखे ललाटास्थ्नि लिखितां वृत्तिं दिष्टमात्रालम्बिना राज्ञा जीवितुं न शक्यं 'शंखः कम्बुललाटास्थि' इति **विश्वलोचनः**। ईप्सया औत्कण्ठ्येन प्रजापालनं चिकीर्षतेति शेषः ॥२९॥ अन्तरं दूरतः ॥ ३२ ॥ बीजं भक्तेनासंपादितं चेदग्रे भक्तदौर्बल्यं यथा भवति एवमल्पधनो राजा प्रजाभिर्न रक्षितो नश्यति नष्टे च तस्मिन्सर्वाः प्रजा अपि नश्यन्तीत्यर्थः। एतत्पूर्वार्धोक्तं दर्शनं शास्त्रम् ॥ ३३ ॥

धिक्तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रं यस्यावसीदति
अवृत्त्यान्यमनुष्योऽपि यो वैदेशिक इत्यपि ॥
राज्ञः कोशबलं मूलं कोशमूलं पुनर्बलम् ।
तन्मूलं सर्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः ॥
नान्यानपीडयित्वेह
कोशः शक्यः कुतो बलम् ।
तदर्थं पीडयित्वा च
दोषं प्राप्तुं न सोऽर्हति ॥ ३६
अकार्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्मसु ।
एतस्मात्कारणाद्राजा न दोषं प्राप्तुमर्हति ३७
अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।
अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत्सर्वं ह्यर्थकारणम् ।
एवं बुद्ध्या संप्रपश्येन्मेधावी कार्यनिश्चयम् ॥
यज्ञार्थमन्यद्भवति यज्ञोऽन्यार्थस्तथा परः ।
यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत्सर्वं यज्ञसाधनम् ३९
उपमामत्र वक्ष्यामि धर्मतत्त्वप्रकाशिनीम् ।
यूपं छिन्दन्ति यज्ञार्थं तत्र ये परिपन्थिनः ४०
द्रुमाः केचन सामन्ता ध्रुवं छिन्दन्ति तानपि
ते चापि निपतन्तोऽन्यान्निघ्नन्त्येव वनस्पतीन्
एवं कोशस्य महतो ये नराः परिपन्थिनः ।
तानहत्वा न पश्यामि सिद्धिमत्र परंतप ४
धनेन जयते लोकावुभौ परमिमं तथा ।
सत्यं च धर्मवचनं यथा नास्त्यधनस्तथा ४
सर्वोपायैराददीत धनं यज्ञप्रयोजनम् ।
न तुल्यदोषः स्यादेवं कार्याकार्येषु भारत ।
नैतौ संभवतो राजन्कथञ्चिदपि पार्थिव ।
न ह्यरण्येषु पश्यामि धनवृद्धानहं क्वचित् ४
यदिदं दृश्यते वित्तं पृथिव्यामिह किञ्चन ।
ममेदं स्यान्ममेदं स्यादित्येवं काङ्क्षते जनः
न च राज्यसमो धर्मः कश्चिदस्ति परंतप ।
धर्मः संशब्दितो राज्ञामापदर्थमतोऽन्यथा ।
दानेन कर्मणा चान्ये
तपसाऽन्ये तपस्विनः ।
बुद्ध्या दाक्ष्येण चैवान्ये
विन्दन्ति धनसञ्चयान् ॥ ४८
अधनं दुर्बलं प्राहुर्धनेन बलवान्भवेत ।
सर्वं धनवता प्राप्यं सर्वं तरति कोशवान् ।
कोशेन धर्मः कामश्च परलोकस्तथा ह्ययम् ।
तं च धर्मेण लिप्सेत नाधर्मेण कदाचन ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि
त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३०॥

॥ समाप्तं राजधर्मानुशासनपर्व ॥

अवृत्त्या जीविकाया अभावेन यस्य राष्ट्रं अवसीदति यो वा अन्यमनुष्यः अल्पेति पाठेऽल्पपरीवारः यो वा वैदेशिको देशान्तरोपजीवी तस्य राज्ञो जीवितं धिक् ॥ ३४ ॥ राज्ञो मूलं दीर्घकारणं कोशो बलं च तत्रापि कोशो बलस्य मूलं तद्बलं धर्माणां मूलं धर्मश्च प्रजानां मूलं अतः सर्वस्य मूलभूतं कोशं वर्धयेत् ॥ ३५ ॥ कारणात् दृष्टान्तात् राजा रक्षार्थं प्रजाः कर्षन्न दोषं प्राप्नोति॥ ३७॥ अन्यत् आपदि प्रजापीडनमप्यर्थार्थं भवति अपरं अपीडनं विपरीतं अनर्थार्थं भवति। यदप्यन्यदनर्थार्थं अर्थाभावार्थं कुञ्जरपालनादि भवति तदेवेहार्थस्य कारणं उत्पादकं भवति एवमेतदपीत्याहार्धेन एवमिति सार्धः ॥ ३८ ॥ **यज्ञार्थमिति** । यथा पश्वादिकं यज्ञार्थं यज्ञश्च चित्तसंस्कारार्थः पश्वादिकं यज्ञः संस्कारश्चेति त्रयं अर्थार्थं मोक्षार्थं भवति। एवं दंडः कोशार्थं कोशो बलार्थः बलं शत्रुपराभवार्थम् । कोशो बलं जयश्चेति त्रयं राष्ट्रपुष्ट्यर्थमिति भावः ॥ ३९ ॥ सामन्ताः प्रतिपक्षभूताः ॥ ४१ ॥ यथा नास्त्यधनत्वयोवि जीवन्मृतत्वमधनस्योक्तम् ॥ ४३ ॥ यज्ञार्थं धनं सर्वैरप निषिद्धैरुपायैराददीत परं तु कार्याकार्येषु विहितनिषिद्धे आपदि प्रजापीडनं विहितं तदेवानापदि निषिद्धं तथा भूतेष्वर्थेषु तुल्यदोषो न स्याद्देशकालानुसारेण कार्य मप्यकार्यं भवत्यकार्यमपि कार्यं भवति तत्र विपरीतं प्रतिपद्येतेति भावः ॥ ४४ ॥ एतौ धनसंग्रहत्यागौ एकास्मिन् पुरुषे न संभवतः युगपत्तयोर्वृत्तिर्न सिध्यति विरक्तेषु संग्रहासंभवात् ॥ ४५ ॥ अन्येषु त्यागासंभव माह—**यदिदमिति** । तस्मादविरक्तत्वाद्राज्ञो धनमेव व्यमेवेति भावः ॥ ४६ ॥ ननु किं पापमूलेन धनेन कि च तन्मूलेन राज्येनेत्याशंक्याह—**न चेति**। अनापदि राज्ञो बहुकरादानं पापमूलं आपदि तु न तत्तथा भवति। अतो न पापमूलं धनं नापि तन्मूलराज्यस्य हेयत्वं अपि तु धर्महेतुत्वादवश्यं कर्तव्यत्वमेवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य
कृतौ भारतभावदीपे राजधर्मानुशासनपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

महाभारतम् ।

शान्तिपर्व ।

आपद्धर्मपर्व २

१३१

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु
परिशङ्कितवृत्तस्य श्रुतमन्त्रस्य भारत ॥ १
विभक्तपुरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ।
असंभावितमित्रस्य भिन्नामात्यस्य सर्वशः ॥
परचक्राभिजातस्य दुर्बलस्य बलीयसा ।
आपन्नचेतसो ब्रूहि किं कार्यमवशिष्यते ॥ ३

भीष्म उवाच ।

बाह्यश्चेद्विजिगीषुः स्याद्धर्मार्थकुशलः शुचिः
जवेन सन्धिं कुर्वीत पूर्वभुक्तान्विमोचयेत् ४
योऽधर्मविजीगीषुः स्याद्बलवान्पापनिश्चयः ।
आत्मनः सन्निरोधेन सन्धिं तेनापि रोचयेत्
अपास्य राजधानीं वा तरेद्द्रव्येण चापदम् ॥
तद्भावयुक्तो द्रव्याणि जीवन्पुनरुपार्जयेत् ६

श्रीगणेशाय नमः ॥

गोपाल-नारायण-लक्ष्मणार्यान्
धीरेश-गंगाधर-नीलकण्ठान् ।
चिन्तामणिं सांबशिवं च नत्वा
विवृण्म आपद्गतराजधर्मान् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये यायिन आपदि आगतायां प्रजापीडनेनापि कोशं संपाद्यापदन्तरेदित्युक्तम् । इदानीं स्थायिन एवापद्यागतायां पृच्छति-**क्षीणस्येत्यादिना** । क्षीणस्य धान्यकोशादिसंग्रहराहितस्य । दीर्घसूत्रस्य अलसस्य । सानुक्रोशस्य बन्धुक्षयभयाद्दुर्गाद्बहिर्निर्गत्य युद्धं दातुमसमर्थस्य । परिशंकितवृत्तस्य अमात्येषु शंकावतः । यतः श्रुतमंत्रस्य लोकैरिति शेषः। अगुप्तमन्त्रस्येत्यर्थः ॥ १ ॥ विभक्तानि शत्रुभिर्विभज्य गृहीतानि पुरराष्ट्राणि यस्य । अत एव निर्द्रव्यानिचयस्य द्रव्याभावादेव न संभावितानि आवर्जितानि मित्राणि येन तस्य । मित्रबलहीनत्वादेव भिन्नाः शत्रुभिर्वशीकृता अमात्या यस्य ॥ २ ॥ परचक्रं आभिजातं संमुखं यस्य परचक्रेणाभिभूतस्येत्यर्थः । बलीयसा शत्रुणा आपन्नं व्याकुलीकृतं चेतो यस्य ॥ ३ ॥ बाह्यो यायी यदि धर्मपूर्वके अर्थार्जने कुशलस्तर्हि शीघ्रं सन्धिः कर्तव्यः। स्वीयपूर्वैर्भुक्तान् ग्रामनगरादीन् तेनाक्रान्तान् क्रमशः ततो मोचयेत् साम्नैवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ स चेद्दुष्टात्मा तर्हि सन्निरोधेन कतिपयग्रामदानेनापि सन्धिमेव कुर्यादित्याह-**य इति** । अधर्मेति च्छेदः । अधर्मप्रधानो विजिगीषुरधर्माविजिगीषुः ॥ ५ ॥ स चेद्दुष्टतरस्तदा किं वर्तव्यं तदाह-**अपास्येति** । तद्भावयुक्तो राजत्वगुणयुक्तश्चेत् ॥ ६ ॥

यास्तु कोशबलत्यागाच्छक्यास्तरितुमापदः।
कस्तत्राधिकमात्मानं सन्त्यजेदर्थधर्मवित् ७
अवरोधान् जुगुप्सेत का सपत्नधने दया।
न त्वेवात्मा प्रदातव्यः शक्ये सति कथञ्चन८
युधिष्ठिर उवाच ।
आभ्यन्तरे प्रकुपिते बाह्ये चोपनिपीडिते।
क्षीणे कोशे श्रुते मन्त्रे किं कार्यमवशिष्यते९
भीष्म उवाच।
क्षिप्रं वा सन्धिकामः स्यात्
क्षिप्रं वा तीक्ष्णविक्रमः।
तदापनयनं क्षिप्र-
मेतावत्साम्परायिकम् ॥ १०
अनुरक्तेन चेष्टेन हृष्टेन जगतीपतिः।
अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति भूमिपः।
हतो वा दिवमारोहे-
द्धत्वा वा क्षितिमावसेत्।
युद्धे हि सन्त्यजन्प्राणान्
शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ११
सर्वलोकागमं कृत्वा मृदुत्वं गन्तुमेव च।
विश्वासाद्विनयं कुर्याद्विश्वसेच्चाप्युपायतः।
अपचिक्रमिषुः क्षिप्रं
साम्ना वा परिसान्त्वयन्।
विलंघयित्वा मन्त्रेण
ततः स्वयमुपक्रमेत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि
एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ [१]

१३२

युधिष्ठिर उवाच ।
हीने परमके धर्मे सर्वलोकाभिसंहिते।
सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने १
केन स्विद्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते
असन्त्यजन्पुत्रपौत्राननुक्रोशात्पितामह ॥ २
भीष्म उवाच।
विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तथागते।
सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थे न किञ्चन ॥ ३
असाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति
आत्मानं संक्रमं कृत्वा कृच्छ्रधर्मविदेव सः४
आकाङ्क्षन्नात्मनो राज्यं
राज्ये स्थितिमकोपयन्।
अदत्तमेवाददीत
दातुर्वित्तं ममेति च ॥ ५
विज्ञानबलपूतो यो वर्तते निन्दितेष्वपि।
वृत्तिविज्ञानवान्धीरः कस्तं वा वक्तुमर्हति ६

दुष्टतमे तु राज्यधनं त्यक्त्वा आत्मानं रक्षेदित्याह- **यास्त्विति** ॥ ७ ॥ अवरोधान् अन्तःपुराणि जुगुप्सेत पलायितुमिच्छेत् तत्राशक्तौ तेषु शत्रुसाद्भूतेषु दया स्नेहो न कार्यः तानुपेक्ष्यापि केवलमात्मानमेव रक्षेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ आभ्यन्तरेऽमात्यादौ बाह्ये दुर्गराष्ट्रादौ उपनिपीडिते आक्रान्ते ॥ ९ ॥ धार्मिष्ठे बाह्ये क्षिप्रं सन्धिः अधर्मिष्ठे तु तीक्ष्णः पराक्रमः कर्तव्यः। यदा त्वेवं तदा अपनयनं शत्रोर्दूरीकरणं क्षिप्रमेव भवति। अथवा सांपरायिकं धर्मयुद्धेन मरणे परलोकहितं भवति ॥ १० ॥ विक्रमे पक्षद्वयमपि संभावितमित्याह द्वाभ्यां- **अनुरक्तेनेति** ॥ ११ ॥ यस्मिन्काले मृदुत्वं गन्तुं युद्धपक्षं त्यक्तुम् सर्वलोकागमं सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धं आगमं शपथाद्युपायं छलं मा भूदिति बुद्ध्या कृत्वा विश्वासात् विश्वासं प्राप्य विनयं कुर्यात् मृदुर्भवेत्। न तु युद्धमेव हठेन श्रयेत् ॥ १३ ॥ यदाभ्यन्तरप्रकोपात् युद्धं कर्तुमशक्यम् बाह्यप्रकोपात्साम चाशक्यं तदा साम्ना अपचिक्रमिषुर्दुर्गादपक्रान्तुमिच्छुः स्यात्। अपक्रम्य कंचित्कालं देशं च विलंघयित्वा मन्त्रेण मंत्रबलेन पुनः पृथ्वीं जेतुमुपक्रमेत् ॥१४॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

हीन इति। हीने धर्मे राज्ञामिति शेषः परमके सर्वोपायेन ब्राह्मणा रक्ष्या इत्यस्मिन्॥१॥ जघन्यं आपद्बहुले ब्राह्मणः केन जीवेदित्यस्य ब्राह्मणं कथं रक्षेदित्यर्थः ॥२॥ सर्वं धनादिकं साध्वर्थं सतामर्थे ॥३॥ एवं हेतुमुक्त्वा विधेयमाह- **असाधुभ्य इति।** संक्रमं आगमनमार्गम् ॥ ४ ॥ स्थितिं पालनधर्मं दातुः पालयितुः देङ् पालने इत्यस्य रूपम्। स्थानभ्रष्टस्य राज्ञो ब्राह्मणपालनार्थं सर्वस्वहरणेऽपि दोषो नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ वक्तुं निंदितुम् ॥ ६ ॥

येषां बलकृता वृत्तिस्तेषामन्या न रोचते।
तेजसाऽभिप्रवर्तन्ते बलवन्तो युधिष्ठिर ॥ ७
यदैव प्राकृतं शास्त्रमविशेषेण वर्तते।
तदैवमभ्यसेदेवं मेधावी वाऽप्यथोत्तरम् ८
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्
सत्कृतानभिसत्कृतान्।
न ब्राह्मणान्घातयीत
दोषान्प्राप्नोति घातयन् ॥ ९
एतत्प्रमाणं लोकस्य चक्षुरेतत्सनातनम्।
तत्प्रमाणोऽवगाहेत तेन तत्साध्वसाधु वा ॥
बहवो ग्रामवास्तव्या रोषाद्ब्रूयुः परस्परम्।
न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्याद् घातयीत वा
न वाच्यः परिवादोऽयं न श्रोतव्यः कथञ्चन
कर्णावथापिधातव्यौ प्रस्थेयं चान्यतो भवेत्
असतां शीलमेतद्वै परिवादोऽथ पैशुनम्।
गुणानामेव वक्तारः सन्तः सत्सु नराधिप ॥
यथा समधुरौ दम्यौ सुदान्तौ साधुवाहिनौ
धुरमुद्यम्य वहतस्तथा वर्तेत वै नृपः ॥ १४
यथा यथाऽस्य बहवः सहायाः स्युस्तथा परे
आचारमेव मन्यन्ते गरीयो धर्मलक्षणम् १५
अपरे नैवमिच्छन्ति ये शङ्खलिखितप्रियाः
मात्सर्यादथवा लोभान्न ब्रूयुर्वाक्यमीदृशम्
आर्षमप्यत्र पश्यन्ति विकर्मस्थस्य पातनम्।
न तादृक्सदृशं किञ्चित्प्रमाणं दृश्यते क्वचित्
देवताश्च विकर्मस्थं पातयन्ति नराधमम्।
व्याजेन विन्दन्वित्तं हि धर्मात्स परिहीयते
सर्वतः सत्कृतः सद्भिर्भूतिप्रवरकारणैः।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं व्यवस्यति १९
यश्चतुर्गुणसम्पन्नं धर्मं ब्रूयात्स धर्मवित्।
अहेरिव हि धर्मस्य पदं दुःखं गवेषितुम् २०
यथा मृगस्य विद्धस्य पदमेकपदं नयेत्।
लक्षेद्रुधिरलेपेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥ २१
यथा सद्भिर्विनीतेन यथा गन्तव्यमित्युत।
राजर्षीणां वृत्तमेतदेवं गच्छ युधिष्ठिर ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि राजर्षिवृत्तं नाम
द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ [२]

* * *

प्राकृतं प्राकृतापद्धर्मोपयोगि शास्त्रम्। स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्च कोशं संजनयेन्नृप इति सामान्यशास्त्रमेवापन्नो राजा उपजीवेत्। मेधावी तु तत्रापि ये राष्ट्रद्वयस्था धनिकाः कदर्यत्वेन दंडार्हास्तादृशेभ्य एवाददीतेत्युत्तरं शास्त्रं अभ्यसेत् ॥ ८ ॥ **ऋत्विगिति**। अत्यन्तापद्यपि ऋत्विगादीन् धनवतोऽपि न घातयीत धनहरणेन न हिंस्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ग्रामवास्तव्या ग्रामवासिनः ॥ ११ ॥ ऋत्विगादीनां निंदाऽपि न श्रोतव्येत्याह—**न वाच्य इति** ॥ १२ ॥ **अपरे इति**। एवं ऋत्विगादीनामदण्डनं शंखेन लिखितस्य भ्रातुरपि हस्तछेदः कृतस्तादृशधर्मपराः इदमपि वाक्यं मात्सर्यादिना न ब्रूयात्। धर्मेण तु ब्रूयादेवेत्यपरे इच्छन्ति ॥ १६ ॥ आर्षं—

'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम्' इति।

तादृक् विकर्मस्थं न पातयेदित्येवंरूपम् ॥ १७ ॥ स्वमतमाह—**देवता इति**। दैवमेव पापिष्ठं ऋत्विगादि दंडयति। राजा तु तत्रोदासीतैवेति भावः ॥ १८ ॥ सर्वतः सर्वात्मना सत्कृतः श्रौतो धर्मः आदृतः। सद्भिर्मन्वादिभिः सत्कृतः स्मार्तधर्मः। भूतिप्रवरकारणैः भूतिप्रवरा ईश्वराः कारणानि पारंपर्यागतानि कुलदेशग्रामादिपरिगृहीतानि तैरपि निमित्तैः सत्कृतः। मन्वादिभिरनुक्तोऽपि शिष्टैरादृत इत्यर्थः। हेतुत्रयाभावेऽपि स्वयं च यो धर्मत्वेन निश्चितः एवं चतुर्भिः कारणैर्धर्मः सिध्यति न तदनुमतिर्ऋत्विगादीनां दंडे दृश्यत इति भावः ॥ १९ ॥ चत्वारो गुणाः आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति य एषामविरुद्धश्चतुर्गुणसंपन्नः ॥ २० ॥ पदं भूमौ निहितं पदं स्थानं लक्षेत् लक्षयेत् नयेत् अन्यान्प्रापयेत् युक्त्येति शेषः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

भीष्म उवाच ।

स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्च कोशं सञ्जनयेन्नृपः ।
कोशाद्धि धर्मः कौन्तेय राज्यमूलं च वर्धते
तस्मात्सञ्जनयेत्कोशं सत्कृत्य परिपालयेत् ।
परिपाल्यानुतनुयादेष धर्मः सनातनः ॥ २
न कोशः शुद्धशौचेन न नृशंसेन जातुचित् ।
मध्यमं पदमास्थाय कोशसंग्रहणं चरेत् ॥ ३
अबलस्य कुतः कोशो ह्यकोशस्य कुतो बलम्
अबलस्य कुतो राज्यमराज्ञः श्रीर्भवेत्कुतः ४
उच्चैर्वृत्तेः श्रियो हानिर्यथैव मरणं तथा ।
तस्मात्कोशं बलं मित्रमथ राजा विवर्धयेत्
हीनकोशं हि राजानमवजानन्ति मानवाः ।
न चास्याल्पेन तुष्यन्ति कार्यमप्युत्सहन्ति च
श्रियो हि कारणाद्राजा
सत्क्रियां लभते पराम् ।
साऽस्य गूहति पापानि
वासो गुह्यमिव स्त्रियाः ॥ ७
ऋद्धिमस्यानुतप्यन्ते पुरा विप्रकृता नराः ।
शालावृका इवाजस्रं जिघांसुमेव विन्दति ८
ईदृशस्य कुतो राज्ञः सुखं भवति भारत ।
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ॥ ९
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ।
अप्यरण्यं समाश्रित्य चरेन्मृगगणैः सह १
न त्वेवोज्झितमर्यादैर्दस्युभिः सहितश्चरेत् ।
दस्यूनां सुलभा सेना रौद्रकर्मसु भारत १
एकान्ततो ह्यमर्यादात्सर्वोऽप्युद्विजते जनः ।
दस्यवोऽप्यभिशङ्कन्ते निरनुक्रोशकारिणः ।
स्थापयेदेव मर्यादां जनचित्तप्रसादिनीम् ।
अल्पेऽप्यर्थे च मर्यादा लोके भवति पूजिता
नायं लोकोऽस्ति न पर इति व्यवसितो जनः
नालं गन्तुं हि विश्वासं नास्तिके भयशङ्किते
यथा सद्भिः परादानमहिंसा दस्युभिः कृता
अनुरज्यन्ति भूतानि समर्यादेषु दस्युषु १
अयुद्ध्यमानस्य वधो दारामर्षः कृतघ्नता ।
ब्रह्मवित्तस्य चादानं निःशेषकरणं तथा १
स्त्रिया मोषः पतिस्थानं दस्युष्वेतद्विगर्हितम्
संश्लेषं च परस्त्रीभिर्दस्युरेतानि वर्जयेत् १७
अभिसंदधते ये च विश्वासायास्य मानवाः ।
अशेषमेवोपलभ्य कुर्वन्तीति विनिश्चयः १८
तस्मात्सशेषं कर्तव्यं स्वाधीनमपि दस्युभिः ।
न बलस्थोऽहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत् ।
सशेषकारिणस्तत्र शेषं पश्यन्ति सर्वशः ।
निःशेषकारिणो नित्यं निःशेषकरणाद्भयम् ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि
त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ [३]

१३३

स्वराष्ट्रादिति । राजधर्मान्ते उक्तस्यापन्नस्य यायिन उक्तां स्थितिं दृढीकर्तुमयमध्यायः ॥ १ ॥ अनुतनुयादनुगृह्णीयात् ॥ २ ॥ उच्चैर्वृत्तेः महतः ॥ ५ ॥ कार्यमपि कर्तुं नोत्सहन्ति ॥ ६ ॥ विप्रकृताः कृतविरोधाः शालावृकवत् जिघांसुमेनमेव विन्दन्ति आश्रयन्ति कपटेन हन्तुं प्राप्त्यर्थस्य विन्दते रूपं आर्षो वचनव्यत्ययः ॥ ८ ॥ दस्युभिः दस्युप्रायैरमात्यैः अत्यन्तापन्नस्य वनस्था दस्यवोऽपि कार्यकरा इत्याह—**दस्यूनामिति** ॥ ११ ॥ तेष्वपि सत्येन मार्दवेन च स्थेयमित्याह—**एकान्तत इति** ॥ १२ ॥ जनः प्राकृतः अलं पर्याप्तं युक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ सद्भिर्दस्युभिः परादानं परस्वहरणमपि कृतं अहिंसा भवति तथा वक्ष्ये इति शेषः ॥ १५ ॥ तदेवाह—**अयुध्यमानस्येति** । निःशेषकरणं सर्वहरणम् ॥ १६ ॥ स्त्रियाः कन्यायाः मोषश्चौर्यं दारामर्ष प्रागुक्तेः पतिस्थानं ग्रामादीनाक्रम्य तत्पतित्वेनावस्थानम् आत्यन्तिकपरवृत्तिनिरोधात् । संश्लेषं सद्योऽविभागे दूषणम् ॥ १७ ॥ ये मानवाः निःशेषीकृतास्तेऽस्य दस्योर्विश्वासायाभिसंदधते दस्युना सह विश्वासः कर्तव्य इति व्यवस्यन्ति ततश्च विश्वासे जाते दस्योः स्थानादिकमुपलभ्य अशेषं दस्योरपि निःशेषं धनसंतानादिकं कुर्वन्ति ॥ १८ ॥ यस्मादेवं तस्मात् सशेषमेव परस्वं कर्तव्यम् ॥ १९ ॥ यो यथा करोति तथैव प्रजाः कुर्वन्तीत्याह—**सशेषेति** ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

१३४

भीष्म उवाच ।

अत्र धर्मानुवचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।
प्रत्यक्षावेव धर्मार्थौ क्षत्रियस्य विजानतः १
तत्र न व्यवधातव्यं परोक्षा धर्मयापना ।
अधर्मो धर्म इत्येतद्यथा वृकपदं तथा ॥ २
धर्माधर्मफले जातु ददर्शेह न कश्चन ।
बुभूषेद्बलमेवैतत्सर्वं बलवतो वशे ॥ ३
श्रियो बलममात्यांश्च बलवानिह विन्दति ।
यो ह्यनाढ्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकम्
बह्वपथ्यं बलवति न किञ्चित्क्रियते भयात् ।
उभौ सत्याधिकारस्थौ त्रायेते महतो भयात्
अतिधर्माद्बलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्तते ।
बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जङ्गमम् ६
धूमो वायोरिव वशे बलं धर्मोऽनुवर्तते ।
अनीश्वरो बले धर्मो द्रुमे वल्लीव संश्रिता ७
वशे बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव ।
नास्त्यसाध्यं बलवतां सर्वं बलवतां शुचि ८
दुराचारः क्षीणबलः परित्राणं न गच्छति ।
अथ तस्मादुद्विजते सर्वो लोको वृकादिव ९
अपध्वस्तो ह्यवमतो दुःखं जीवति जीवितम्
जीवितं यदपकृष्टं यथैव मरणं तथा ॥ १०
यदेवमाहुः पापेन चारित्रेण विवर्जितः ।
सुभृशं ताप्य तेनैव वाक्शल्येन परिक्षतः ११
अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य परिमोक्षणे ।
त्रयीं विद्यामवेक्षेत तथोपासीत वै द्विजान् ॥
प्रसादयेच्चक्षुषा च वाचा चाप्यथ कर्मणा ।
महामनाश्चापि भवेद्विवहेच्च महाकुले ॥ १३
इत्यस्मीति वदेदेवं परेषां कीर्तयेद् गुणान् ।
जपेदुदकशीलः स्यात्पेशलो नातिजल्पकः ॥
ब्रह्मक्षत्रं संप्रविशेद्बहु कृत्वा सुदुष्करम् ।
उच्यमानो हि लोकेन बहुकृत्तदचिन्तयन् १५
अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ।
सुखं च चित्रं भुञ्जीत कृतेनैकेन गोपयेत् १६
लोके च लभते पूजां परत्रेह महत्फलम् १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि
चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १३४ ॥ [४]

* * *

१३५

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । यथा दस्युः समर्यादः प्रेत्यभावे न नश्यति ॥ १

१३४

अत्रेति । प्रत्यक्षौ दुःखस्य कारणं सर्वस्वादानमपि दुःखस्य कारणं स्तेयमपि धर्मः॥१॥ तस्माद्व्यवधानं शास्त्रोक्तधर्माधर्मविचारेणादृष्टसुखेऽन्तरायो न कर्तव्यः धर्मयापना धर्मोपदेशः परोक्षः दृष्टफलस्याभावादविश्वास्य इत्यर्थः वृकपदं यथा तथेदं किमिदं भूमौ वृकस्य पदं उत शुनः उत चित्रव्याघ्रस्येत्ययं विचारो व्यर्थस्तथायं धर्मोऽधर्मो वेति विचारोऽपि ॥ २ ॥ **धर्मेति** । अदृष्टफलौ धर्माधर्मावपास्य ।

'विद्याभिजनमित्राणि बुद्धिसत्त्वधनानि च ।
तपःसहायवीर्याणि दैवं च दशमं बलम् ' इति ।

विशालोक्तं दशविधं बलमेवाश्रयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥ श्रियो धनानि बलं विन्दन्ति । बलवांश्चामात्यादीन्विन्दति अतः श्रीरेव सर्वमूलं तद्रहित एव पतितो न त्वधर्मकारीत्यर्थमात्रमिदम् । आततायिश्रोत्रियस्मृतिवत् ॥४॥ **बलवति** बहु अपथ्यं दृष्ट्वाऽपि भयात्स न किञ्चित्क्रियते पतितोऽयमिति न बहिः क्रियते । उभौ बलधर्मौ ॥ ५ ॥ अनयोर्मध्ये बलमेव श्रेय इत्याह—**अतीति** ॥ ६ ॥ अपध्वस्तः ऐश्वर्याच्च्युतः अपकृष्टं निन्दितम् ॥ १० ॥ वर्जितस्त्यक्तो बान्धवैरिति शेषः । ताप्य तापयित्वा परिक्षतः क्रियत इति शेषः ॥ ११ ॥ अत्र अधर्मेण धनार्जने कृते सति ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

'ननु प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायेन दस्युकर्मैव राज्ञा न कर्तव्यं कृतेऽपि प्रायश्चित्तकालावधि जीवनानियमादन्तरा मरणे सति अक्षय्यनरकप्राप्तिरित्याशंक्य दस्यूनामपि स्वर्गोऽस्तीत्याह—**अत्रापीत्यादिना**। प्रेत्यभावे मरणे न नश्यति न निरयं प्राप्नोति ॥ १ ॥

प्रहर्ता मतिमान् शूरः
श्रुतवान् सुनृशंसवान् ।
रक्षन्नाश्रमिणां धर्मं
ब्रह्मण्यो गुरुपूजकः ॥ २
निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः
क्षत्रधर्मानुपालकः ।
कायव्यो नाम नैषादि-
र्दस्युत्वात्सिद्धिमाप्तवान् ॥ ३
अरण्ये सायं पूर्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता ।
विधिज्ञो मृगजातीनां नैषादानां च कोविदः
सर्वकालप्रदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा ।
धर्मज्ञः सर्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः ॥ ५
अप्यनेकशतां सेनामेक एव जिगाय सः ।
स वृद्धावन्धबधिरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् ६
मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि ।
सत्कृत्य भोजयामास मान्यान्परिचचार च
आरण्यकान् प्रव्राजितान्
ब्राह्मणान् परिपूजयन् ।
अपि तेभ्यो मृगान् हत्वा
निनाय सततं वने ॥ ८
येऽस्मान्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युभोजनशङ्कया ।
तेषामासज्य गेहेषु कल्य एव स गच्छति ९
बहूनि च सहस्राणि ग्रामणित्वेऽभिवव्रिरे ।
निर्मर्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशवर्तिनाम् ॥
दस्यव ऊचुः ।
मुहूर्तदेशकालज्ञः प्राज्ञः शूरो दृढव्रतः ।
ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्वेषामेव सङ्गतः ११
यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा
पालयास्मान्यथान्यायं यथा माता यथा पिता
कायव्य उवाच ।
मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं
मा शिशुं मा तपस्विनम् ।
नायुध्यमानो हन्तव्यो
न च ग्राह्या बलात्स्त्रियः ॥ १
सर्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्वसत्त्वेषु केनोच
नित्यं तु ब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यं च तदर्थतः।
सत्यं च नापि हर्तव्यं सारविघ्नं च मा कृथा
पूज्यन्ते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा ।१
सर्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति।
कार्या चोपचितिस्तेषां सर्वस्वेनापि या भवे
यस्य ह्येते संप्ररुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम्।
न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन।१
यो ब्राह्मणान्परिवदेद्विनाशं चापि रोचयेत्।
सूर्योदय इव ध्वान्ते ध्रुवं तस्य पराभवः १८
इहैव फलमासीनः
प्रत्याकाङ्क्षेत सर्वशः ।
ये ये नो न प्रदास्यन्ति
तांस्तांस्तेनाभियास्यसि ॥ १
शिष्ट्यर्थं विहितो दण्डो न वृद्ध्यर्थं विनिश्च
ये च शिष्टान्प्रबाधन्ते दण्डस्तेषां वधः स्मृ
ये च राष्ट्रोपरोधेन वृद्धिं कुर्वन्ति केचन।
तदैव तेऽनुमार्यन्ते कुणपे कृमयो यथा। २
ये पुनर्धर्मशास्त्रेण वर्तेरन्निह दस्यवः ।
अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नु
भीष्म उवाच ।
ते सर्वमेवानुचक्रुः कायव्यस्यानुशासन
वृद्धिं च लेभिरे सर्वे पापेभ्यश्चाप्युपारमन्।
कायव्यः कर्मणा तेन महतीं सिद्धिमाप्तवा
साधूनामाचरन् क्षेमं दस्यून्पापान्निवर्तयन्।
इदं कायव्यचरितं या नित्यमनुचिन्तयेत्।
नारण्येभ्यो हि भूतेभ्यो भयं प्राप्नोति किञ्च
न भयं तस्य भूतेभ्यः सर्वेभ्यश्चैव भारत।
नासतो विद्यते राजन् स ह्यरण्येषु गोपति

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कायव्यचरिते
पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ [५]

पारियात्रः पर्वतविशेषः ॥ ५ ॥ वृद्धौ मातापितरौ ॥ ६ ॥ आसज्य क्वचिन्निधाय कल्ये प्रातः ॥ ९ ॥ वव्रिरे तामिति शेषः ॥ १० ॥ मा वधीस्त्वमित्येकवचनं गणाभिप्रायेण ॥ १३ ॥ स्वस्ति कल्याणं चिन्तनीयम् ॥ १४ ॥ सारो विवाहादि कार्यं तत्र विघ्नं मा कृथाः ॥१५॥ उपचितिर्वृद्धिः ॥ १६ ॥ ध्वान्ते ध्वान्तस्य ॥ १८ ॥ ये ये वाणि नः अस्मभ्यम् ॥ १९ ॥ शिष्ट्यर्थं दुष्टानां शासनार्थं ॥ २० ॥ कुणपे कृमयो यथा दुःखदत्वात्तथा मार्यन्ते एवं तेऽपि वध्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदी पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

भीष्म उवाच ।
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः
येन मार्गेण राजा वै कोशं सञ्जनयत्युत ॥ १
न धनं यज्ञशीलानां हार्यं देवस्वमेव च ।
दस्यूनां निष्क्रियाणां च क्षत्रियो हर्तुमर्हति २
इमाः प्रजाः क्षत्रियाणां राज्यभोगाश्च भारत
धनं हि क्षत्रियस्यैव द्वितीयस्य न विद्यते ३
तदस्य स्याद्बलार्थं वा
धनं यज्ञार्थमेव च ।
अभोग्याश्चौषधीश्छित्त्वा
भोग्या एव पचन्त्युत ॥ ४
यो वै न देवान्न पितॄन्न मर्त्यान्हविषाऽर्चति ।
अनर्थकं धनं तत्र प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ५
हरेत द्रविणं राजन् धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
ततः प्रीणयते लोकं न कोशं तद्विधं नृपः ६
असाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति
आत्मानं संक्रमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदेव सः ७
तथा तथा जयेल्लोकान्
शक्त्या चैव यथा यथा ।
उद्भिज्जा जन्तवो यद्व-
च्छुक्लजीवा यथा यथा ॥ ८
अनिमित्तात्संभवन्ति तथाऽयज्ञः प्रजायते ९
यथैव दंशमशकं यथा चाण्डपिपीलिकम् ।
सैव वृत्तिरयज्ञेषु यथा धर्मो विधीयते ॥ १०
यथा ह्यकस्माद्भवति भूमौ पांसुर्विलोलितः ।
तथैवेह भवेद्धर्मः सूक्ष्मः सूक्ष्मतरस्तथा ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि
षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ [६]

* * *

१३७

भीष्म उवाच ।
अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्री विनश्यति ॥ १
अत्रैव चेदमव्यग्रं शृणुष्वाख्यानमुत्तमम् ।
दीर्घसूत्रमुपाश्रित्य कार्याकार्यविनिश्चये ॥ २
नातिगाधे जलाधारे सुहृदः कुशलास्त्रयः ।
प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय बभूवुः सहचारिणः ॥ ३
तत्रैको दीर्घकालज्ञ उत्पन्नप्रतिभोऽपरः ।
दीर्घसूत्रश्च तत्रैकस्त्रयाणां सहचारिणाम् ॥ ४
कदाचित्तं जलस्थायं मत्स्यबन्धाः समन्ततः
निस्रावयामासुरथो निम्नेषु विविधैर्मुखैः ॥ ५
प्रक्षीयमाणं तं दृष्ट्वा जलस्थायं भयागमे ।
अब्रवीद्दीर्घदर्शी तु तावुभौ सुहृदौ तदा ॥ ६
इयमापत्समुत्पन्ना सर्वेषां सलिलौकसाम् ।
शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पन्था यावन्न दुष्यति ७
अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रबाधयेत ।
स न संशयमाप्नोति रोचतां भो व्रजामहे ८
दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्र सोऽब्रवीत्सम्यगुच्यते ।
न तु कार्या त्वरा तावदिति मे निश्चिता मतिः
अथ संप्रतिपत्तिज्ञः प्राब्रवीद्दीर्घदर्शिनम् ।
प्राप्ते काले न मे किञ्चिन्न्यायतः परिहास्यते

१३६

अत्र गाथा इति ॥ १ ॥ औषधीश्छित्त्वा ताभिरिन्धनीकृताभिर्भोग्या व्रीह्याद्याः दुष्टान् हिंसित्वा साधून् पालयेदिति भावः ॥ ४ ॥ द्वितीया उपमा शुक्लजीवाः वम्रीसंज्ञाः उद्भिद्य भुवं जायन्ते इत्युद्भिज्जाः पिपीलिकादयो यथा शनैर्दूरमपि गच्छन्त्येवं परलोकमाक्रमेत् ॥८॥ अयज्ञ इति छेदः ॥ ९ ॥ सैव यथा दंशाद्या गवादिभ्योऽपोह्यन्ते एवं राष्ट्रादयज्ञा अपि अपोह्याः। अयमेव धर्म इति भावः ॥१०॥ विलोलितः शिलायां शिलया पिष्टः सूक्ष्मः सूक्ष्मतरश्च भवत्येवं धर्मोऽपि ॥११॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३६॥

१३७

अनागतेति ॥ १ ॥ सहचारिणोऽन्येऽप्यासन्निति शेषः ॥ ४ ॥ जलस्थायं क्षुद्रजलाशयं निम्नेषु प्रदेशेषु विविधैर्मुखैर्जलनिर्गमनमार्गैर्निःस्रावयामासुः ॥५॥

एवं श्रुत्वा निराक्रम्य दीर्घदर्शी महामतिः ।
जगाम स्रोतसा तेन गम्भीरं सलिलाशयम्
ततः प्रस्रुततोयं तं प्रसमीक्ष्य जलाशयम् ।
बबन्धुर्विविधैर्योगैर्मत्स्यान्मत्स्योपजीविनः
विलोड्यमाने तस्मिंस्तु स्रुततोये जलाशये ।
अगच्छद्बन्धनं तत्र दीर्घसूत्रः सहापरैः ॥ १३
उद्याने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः
प्रविश्यान्तरमेतेषां स्थितः संप्रतिपत्तिमान्
गृह्यमेव तदुद्यानं गृहीत्वा तं तथैव सः ।
सर्वानेव च तांस्तत्र ते विदुर्ग्रथितानिति १५
ततः प्रक्षाल्यमानेषु
मत्स्येषु विपुले जले ।
मुक्त्वा रज्जुं प्रमुक्तोऽसौ
शीघ्रं संप्रतिपत्तिमान् ॥ १६
दीर्घसूत्रस्तु मन्दात्मा हीनबुद्धिरचेतनः ।
मरणं प्राप्तवान् मूढो यथैवोपहतेन्द्रियः १७
एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहान्नावबुद्ध्यते ।
स विनश्यति वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा झषः
आदौ न कुरुते श्रेयः
कुशलोऽस्मीति यः पुमान् ।
स संशयमवाप्नोति
यथा संप्रतिपत्तिमान् ॥
अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति ॥
काष्ठा कला मुहूर्ताश्च
दिवा रात्रिस्तथा लवाः ।
मासाः पक्षाः षड् ऋतवः
कल्पः संवत्सरास्तथा ॥
पृथिवी देश इत्युक्तः कालः स च न दृश्यते
अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं ध्यायते यच्च तत्तथा
एतौ धर्मार्थशास्त्रेषु मोक्षशास्त्रेषु चर्षिभिः ।
प्रधानाविति निर्दिष्टौ कामे चाभिमतौ नृणा
परीक्ष्यकारी युक्तश्च स सम्यगुपपादयेत् ।
देशकालावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि शाकुलोपाख्याने
सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ [७]

१३८

युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वत्र बुद्धिः कथिता श्रेष्ठा ते भरतर्षभ ।
अनागता तथोत्पन्ना दीर्घसूत्रा विनाशिनी १
तदिच्छामि तदा श्रोतुं बुद्धिं ते भरतर्षभ ।
यथा राजा न मुह्येत शत्रुभिः परिवारितः २
धर्मार्थकुशलो राजा धर्मशास्त्रविशारदः ।
पृच्छामि त्वां कुरुश्रेष्ठ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि
शत्रुभिर्बहुभिर्ग्रस्तो यथा वर्तेत पार्थिवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वमेव यथाविधि
विषमस्थं हि राजानं शत्रवः परिपन्थिनः ।
बहवोऽप्येकमुद्धर्तुं यतन्ते पूर्वतापिताः ॥
सर्वत्र प्रार्थ्यमानेन दुर्बलेन महाबलैः ।
एकेनैवासहायेन शक्यं स्थातुं भवेत्कथम्

श्रुत्वा तयोर्वचने इति शेषः । तेन रेचनमार्गेण सलिलाशयं जलाशयान्तरम् ॥ ११ ॥ योगैर्जलस्याकुलीकरणादिभिरुपायैः ॥ १२ ॥ उद्याने ग्रथने एतेषां ग्रथितानां मत्स्यानामन्तरं प्रविश्य स्थितः ॥१४॥ **गृह्यमिति** । तदुद्यानं ग्रथनसूत्रं गृह्यं गृह्णातीति गृह्यं सूत्रं मुखेनावलम्ब्यावस्थितं तं मत्स्यं ते मत्स्यवेधाः गृहीत्वा सर्वानेव ग्रथितान् विदुः स च मत्स्यः तथैव गृहीतवदेव तत्रास्ते इति शेषः ॥ १५ ॥ **काष्ठेति** । कालस्य देशस्य च सूक्ष्मतां अवहितो जानीयात् इति श्लोकद्वयार्थः ॥ २१ ॥ एतौ दीर्घदर्शिसंप्रतिपत्तिमन्तौ ॥ २३ ॥

पञ्चमी । तदपेक्षयाऽपि परीक्ष्यकारी युक्तश्च विशिष्ट
॥ २४ ॥ शाकुलं मीनसम्बन्ध्युपाख्यानम् ॥ इति
भारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये
भावदीपे सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

सर्वत्रेति ॥ १ ॥ उद्धर्तुमुन्मूलयितुम् ॥ ५ ॥
सर्वदिक्स्थैः प्रार्थ्यमानेन ग्रसितुमिति शेषः ॥६॥

कथं मित्रमरिं चापि विन्दते भरतर्षभ ।
चेष्टितव्यं कथं चात्र शत्रोर्मित्रस्य चान्तरे ७
प्रज्ञातलक्षणे मित्रे तथैवामित्रतां गते ।
कथं तु पुरुषः कुर्यात्कृत्वा किं वा सुखी भवेत्
विग्रहं केन वा कुर्यात्सन्धिं वा केन योजयेत्
कथं वा शत्रुमध्यस्थो वर्तेत बलवानपि ॥ ९
एतद्वै सर्वकृत्यानां परं कृत्यं परंतप ।
नैतस्य कश्चिद्वक्तास्ति श्रोता वापि सुदुर्लभः
ऋते शान्तनवाद्भीष्मात्
सत्यसन्धाज्जितेन्द्रियात् ।
तदन्विष्य महाभाग
सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ११

भीष्म उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो युधिष्ठिर सुखोदयः ।
शृणु मे पुत्र कार्त्स्न्येन गुह्यमापत्सु भारत ॥
अमित्रो मित्रतां याति
मित्रं चापि प्रदुष्यति ।
सामर्थ्ययोगात्कार्याणा-
मनित्या वै सदा गतिः ॥ १३
तस्माद्विश्वसितव्यं च विग्रहं च समाचरेत् ।
देशं कालं च विज्ञाय कार्याकार्यविनिश्चये ॥
संधातव्यं बुधैर्नित्यं व्यवस्य च हितार्थिभिः
अमित्रैरपि सन्धेयं प्राणा रक्ष्या हि भारत ॥
यो ह्यमित्रैर्नरो नित्यं न सन्दध्यादपण्डितः ।
न सोऽर्थं प्राप्नुयात्किञ्चित्फलान्यपि च भारत
यस्त्वमित्रेण सन्दध्यान्मित्रेण च विरुध्यते ।
अर्थयुक्तिं समालोक्य सुमहद्विन्दते फलम् १७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मार्जारस्य च संवादं न्यग्रोधे मूषिकस्य च
वने महति कस्मिंश्चिन्न्यग्रोधः सुमहानभूत् ।
लताजालपरिच्छिन्नो नानाद्विजगणान्वितः
स्कन्धवान्मेघसङ्काशः शीतच्छायो मनोरमः
अरण्यमभितो जातः स तु व्यालमृगाकुलः
तस्य मूलं समाश्रित्य कृत्वा शतमुखं बिलम्
वसति स्म महाप्राज्ञः पलितो नाम मूषिकः
शाखां तस्य समाश्रित्य वसति स्म सुखं पुरा
लोमशो नाम मार्जारः पक्षिसंघातखादकः ॥
तत्र चागत्य चाण्डालो ह्यरण्ये कृतकेतनः।
प्रयोजयति चोन्माथं नित्यमस्तङ्गते रवौ २३
तत्र स्नायुमयान् पाशान् यथावत्संविधाय सः
गृहं गत्वा सुखं शेते प्रभातामेति शर्वरीम् ॥
तत्र स्म नित्यं बध्यन्ते नक्तं बहुविधा मृगाः
कदाचिदत्र मार्जारस्त्वप्रमत्तो *व्यबध्यत२५
तस्मिन् बद्धे महाप्राणे शत्रौ नित्याततायिनि
तं कालं पलितो ज्ञात्वा प्रचचार सुनिर्भयः
तेनानुचरता तस्मिन्वने विश्वस्तचारिणा ।
भक्ष्यं मृगयमाणेन चिराद्दृष्टं तदामिषम् २७
स तमुन्माथमारुह्य तदामिषमभक्षयत् ॥ २८
तस्योपरि सपत्नस्य बद्धस्य मनसा हसन् ।
आमिषे तु प्रसक्तः स कदाचिदवलोकयन् ॥
अपश्यदपरं घोरमात्मनः शत्रुमागतम् ।
शरप्रसूनसङ्काशं महीविवरशायिनम् ॥ ३०
नकुलं हरिणं नाम चपलं ताम्रलोचनम् ।
तेन मूषिकगन्धेन त्वरमाणमुपागतम् ॥ ३१
भक्ष्यार्थं संलिहानं तं भूमावूर्ध्वमुखं स्थितम् ।
शाखागतमरिं चान्यमपश्यत्कोटरालयम् ॥
उलूकं चन्द्रकं नाम तीक्ष्णतुण्डं क्षपाचरम् ।
गतस्य विषयं तत्र नकुलोलूकयोस्तथा॥३३
अथास्यासीदियं चिन्ता तत्प्राप्य सुमहद्भयम्
आपद्यस्यां सुकष्टायां मरणे प्रत्युपस्थिते ३४
समन्ताद्भय उत्पन्ने कथं कार्यं हितैषिणा ।
स तथा सर्वतो रुद्धः सर्वत्र भयदर्शनः ॥ ३५

अभवद्भयसंतप्तश्चक्रे च परमां मतिम् ।
आपद्विनाशभूयिष्ठं गतैः कार्यं हि जीवितम्
समन्तात्संशयात्सैषा तस्मादापदुपस्थिता ।
गतं मां सहसा भूमिं नकुलो भक्षयिष्यति ॥
उलूकश्चेह तिष्ठन्तं मार्जारः पाशसंक्षयात् ।
न त्वेवास्मद्विधः प्राज्ञः संमोहं गन्तुमर्हति ॥
करिष्ये जीविते यत्नं यावद्युक्त्या प्रतिग्रहात्
न हि बुद्ध्यान्वितः प्राज्ञो नीतिशास्त्रविशारदः
निमज्जत्यापदं प्राप्य महतीं दारुणामपि॥४०

प्राकृतकृत्रिमामित्रयोर्मध्ये केन सन्धिः कर्तव्यः केन वा वैरम् ॥९॥ व्यवस्य निश्चित्य॥१५॥ अत्र पूर्वश्लोकोक्तेऽर्थे॥१८॥ 'उन्माथं' कूटयन्त्रं पशुमृगपाक्षिबन्धनम् ॥ २३ ॥ पलितो मूषिकः ॥ २६ ॥ तदामिषं तस्य उन्माथे धृतमामिषम् ॥ २८ ॥ सपत्नस्य सपत्नं बद्धं अनादृत्य ॥ २९ ॥ शरस्तृणविशेषस्तत्प्रसूनं पुष्पम् ॥ ३० ॥ गतैः आपद्गतैः जीवितं आपद्विनाशेन भूयिष्ठं प्रशस्तं कार्यम् ॥ ३६ ॥ स्पष्टोऽध्यायशेषः ॥ ३७ ॥ * मार्जारः संप्रवृत्तो–पा०

न त्वन्यामिह मार्जाराद्गतिं पश्यामि सांप्रतम्
विषमस्थो ह्ययं शत्रुः कृत्यं चास्य महन्मया ॥
जीवितार्थी कथं त्वद्य शत्रुभिः प्रार्थितस्त्रिभिः
तस्मादेनमहं शत्रुं मार्जारं संश्रयामि वै ४२
नीतिशास्त्रं समाश्रित्य हितमस्योपवर्णये ।
येनेमं शत्रुसंघातं मतिपूर्वेण वञ्चये ॥ ४३
अयमत्यन्तशत्रुर्मे वैषम्यं परमं गतः ।
मूढो ग्राहयितुं स्वार्थं सङ्गत्या यदि शक्यते
कदाचिद्व्यसनं प्राप्य सन्धिं कुर्यान्मया सह
बलिना सन्निकृष्टस्य शत्रोरपि परिग्रहः ४५
कार्य इत्याहुराचार्या विषमे जीवितार्थिना ।
श्रेष्ठो हि पण्डितः शत्रुर्न च मित्रमपण्डितः
मम त्वमित्रे मार्जारे जीवितं संप्रतिष्ठितम् ।
हन्तास्मै संप्रवक्ष्यामि हेतुमात्माभिरक्षणे ४७
अपीदानीमयं शत्रुः सङ्गत्या पण्डितो भवेत् ।
एवं विचिन्तयामास मूषिकः शत्रुचेष्टितम् ॥
ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः सन्धिविग्रहकालवित्
सांत्वपूर्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषिकोऽब्रवीत्
सौहृदेनाभिभाषे त्वां
कच्चिन्मार्जार जीवसि ।
जीवितं हि तवेच्छामि
श्रेयः साधारणं हि नौ ॥ ५०
न ते सौम्य भयं कार्यं जीविष्यसि यथासुखं
अहं त्वामुद्धरिष्यामि यदि मां न जिघांससि
अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र दुष्करः प्रतिभाति मे
येन शक्यस्त्वया मोक्षः प्राप्तुं श्रेयस्तथा मया
मयाप्युपायो दृष्टोऽयं विचार्य मतिमात्मनः ।
आत्मार्थं च त्वदर्थं च श्रेयः साधारणं हि नौ
इदं हि नकुलोलूकं पापबुद्ध्याऽभिसंस्थितम् ।
न धर्षयति मार्जार तेन मे स्वस्ति सांप्रतम्
कूजंश्चपलनेत्रोऽयं कौशिको मां निरीक्षते ।
नगशाखाग्रगः पापस्तस्याहं भृशमुद्विजे ५५
सतां साप्तपदं मैत्रं स सखा मेऽसि पण्डितः
सांवास्यकं करिष्यामि नास्ति ते भयमद्य वै
न हि शक्तोऽसि मार्जार
पाशं छेत्तुं मया विना ।
अहं छेत्स्यामि पाशांस्ते
यदि मां त्वं न हिंससि ॥ ५७
त्वमाश्रितो द्रुमस्याग्रं मूलं त्वहमुपाश्रितः ।
चिरोषितावुभावावां वृक्षेऽस्मिन् विदितं च ते
यस्मिन्नाश्वासते कश्चिद्यश्च नाश्वासिति कंचित्
न तौ धीराः प्रशंसन्ति नित्यमुद्विग्नमानसौ
तस्माद्विवर्धतां प्रीतिर्नित्यं संगतमस्तु नौ।
कालातीतमिहार्थं तु न प्रशंसन्ति पण्डिताः
अर्थयुक्तिमिमां तत्र यथाभूतां निशामय।
तव जीवितमिच्छामि त्वं ममेच्छसि जीवितं
कश्चित्तरति काष्ठेन सुगंभीरां महानदीम्।
स तारयति तत्काष्ठं स च काष्ठेन तार्यते
ईदृशो नौ समायोगो
भविष्यति सुविस्तरः ।
अहं त्वां तारयिष्यामि
मां च त्वं तारयिष्यासि ॥ ६२
एवमुक्त्वा तु पलितस्तमर्थमुभयोर्हितम्।
हेतुमद्ग्रहणीयं च कालापेक्षी न्यवेक्ष्य च ६३
अथ सुव्याहृतं श्रुत्वा तस्य शत्रोर्विचक्षणः
हेतुमद्ग्रहणीयार्थं मार्जारो वाक्यमब्रवीत् ६५
बुद्धिमान्वाक्यसंपन्नस्तद्वाक्यमनुवर्णयन्।
स्वामवस्थां समीक्ष्याथ साम्नैव प्रत्यपूजयत्
ततस्तीक्ष्णाग्रदशनो मणिवैदूर्यलोचनः।
मूषिकं मन्दमुद्वीक्ष्य मार्जारो लोमशोऽब्रवीत्
नन्दामि सौम्य भद्रं ते
यो मां जीवितुमिच्छसि ।
श्रेयश्च यदि जानीषे
क्रियतां मा विचारय ॥ ६८
अहं हि भृशमापन्नस्त्वमापन्नतरो मम।
द्वयोरापन्नयोः सन्धिः क्रियतां मा चिराय च
विधास्ये प्राप्तकालं यत्कार्यं सिद्धिकरं विभो
मयि कृच्छ्राद्विनिर्मुक्ते न विनंक्ष्यति ते कृतम्।
न्यस्तमानोऽस्मि भक्तोऽस्मि
शिष्यस्त्वद्धितकृत्तथा ।
निदेशवशवर्ती च
भवन्तं शरणं गतः ॥ ७१
इत्येवमुक्तः पलितो मार्जारं वशमागतम्।
वाक्यं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवित् ७२
उदारं यद्भवानाह नैतच्चित्रं भवद्विधे।
विहितो यस्तु मार्गो मे हितार्थं शृणु तं मम
अहं त्वाऽनुप्रवेक्ष्यामि नकुलान्मे महद्भयम्।
त्रायस्व भो मावधीस्त्वं शक्तोऽस्मि तव रक्षणे
उलूकाच्चैव मां रक्ष क्षुद्रः प्रार्थयते हि माम्।
अहं छेत्स्यामि ते पाशान् सखे सत्येन ते शपे
तद्वचः संगतं श्रुत्वा लोमशो युक्तमर्थवत्।
हर्षादुद्वीक्ष्य पलितं स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥७६

तं संपूज्याथ पलितं मार्जारः सौहृदे स्थितः
स विचिन्त्याब्रवीद्धीरः प्रीतस्त्वरित एव च
शीघ्रमागच्छ भद्रं ते त्वं मे प्राणसमः सखा
तव प्राज्ञ प्रसादाद्धि प्रायः प्राप्स्यामि जीवितं
यद्यदेवं गते नाथ शक्यं कर्तुं मया तव ।
तदाज्ञापय कर्ताऽस्मि सन्धिरेवास्तु नौ सखे
अस्मात्तु संकटान्मुक्तः समित्रगणबान्धवः ।
सर्वकार्याणि कर्ताऽहं प्रियाणि च हितानि च
मुक्तश्च व्यसनादस्मात्सौम्याहमपि नाम ते ।
प्रीतिमुत्पादयेयं च प्रीतिकर्तुश्च सत्क्रियाम्

*प्रत्युपकुर्वन्बह्वपि
न भाति पूर्वोपकारिणा तुल्यः ।
एकः करोति हि कृते
निष्कारणमेव कुरुतेऽन्यः ॥ ८२

भीष्म उवाच ।

ग्राहयित्वा तु तं स्वार्थं मार्जारं मूषिकस्तथा
प्रविवेश तु विश्रब्धः क्रोडमस्य कृतागसः ८३
एवमाश्वासितो विद्वान्मार्जारेण स मूषिकः
मार्जारोरसि विस्रब्धः सुष्वाप पितृमातृवत्
लीनं तु तस्य गात्रेषु मार्जारस्य च मूषिकम्
दृष्ट्वा तौ नकुलोलूकौ निराशौ प्रत्यपद्यताम् ॥
तथैव तौ सुसंत्रस्तौ दृढमागततंद्रितौ ।
दृष्ट्वा तयोः परां प्रीतिं विस्मयं परमं गतौ ॥
बलिनौ मतिमन्तौ च सुवृत्तौ चाप्युपासितौ
अशक्तौ तु नयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुं बलात्
कार्यार्थं कृतसन्धी तौ दृष्ट्वा मार्जारमूषिकौ ।
उलूकनकुलौ तूर्णं जग्मतुस्तौ स्वमालयम् ८८
लीनः स तस्य गात्रेषु पलितो देशकालवित् ।
चिच्छेद पाशान्नृपते कालापेक्षी शनैः शनैः ॥
अथ बन्धपरिक्लिष्टो मार्जारो वीक्ष्य मूषिकम्
छिन्दन्तं वै तदा पाशानत्वरन्तं त्वरान्वितः
तमत्वरन्तं पलितं पाशानां छेदने तथा ।
संचोदयितुमारेभे मार्जारो मूषिकं तदा ॥९१
किं सौम्य नातित्वरसे किं कृतार्थोऽवमन्यसे
छिन्धि पाशानमित्रघ्न पुरा श्वपच एति च
इत्युक्तस्त्वरता तेन मतिमान्पलितोऽब्रवीत्
मार्जारमकृतप्रज्ञं पथ्यमात्महितं वचः ॥ ९३
तूष्णीं भव न ते सौम्य त्वरा कार्या न संभ्रमः
वयमेवात्र कालज्ञा न कालः परिहास्यते ९४
अकाले कृत्यमारब्धं कर्तुर्नार्थाय कल्पते ।
तदेव काल आरब्धं महतेऽर्थाय कल्पते ९५
अकाले विप्रमुक्तान्मे त्वत्त एव भयं भवेत् ।
तस्मात्कालं प्रतीक्षस्व किमिति त्वरसे सखे
यदा पश्यामि चाण्डालमायान्तं शस्त्रपाणिनं
ततश्छेत्स्यामि ते पाशान् प्राप्ते साधारणे भये
तस्मिन्काले प्रमुक्तस्त्वं तरुमेवाधिरोक्ष्यसे ।
न हि ते जीविताद्न्यत्किंचित्कृत्यं भविष्यति
ततो भवत्यपक्रान्ते त्रस्ते भीते च लोमश ।
अहं बिलं प्रवेक्ष्यामि भवान् शाखां भजिष्यति
एवमुक्तस्तु मार्जारो मूषिकेणात्मनो हितम्
वचनं वाक्यतत्त्वज्ञो जीवितार्थी महामतिः
अथात्मकृत्ये त्वरितः सम्यक् प्रश्रितमाचरन् ।
उवाच लोमशो वाक्यं मूषिकं चिरकारिणं
न ह्येवं मित्रकार्याणि प्रीत्या कुर्वन्ति साधवः
यथा त्वं मोक्षितः कृच्छ्रात्त्वरमाणेन वै मया
तथा हि त्वरमाणेन त्वया कार्यं हितं मम ।
यत्नं कुरु महाप्राज्ञ यथा रक्षाऽऽवयोर्भवेत् ॥
अथवा पूर्ववैरं त्वं स्मरन्कालं जिहीर्षसि ।
पश्य दुष्कृतकर्मंस्त्वं व्यक्तमायुः क्षयं तव ॥४
यदि किंचिन्मयाऽज्ञानात्पुरस्ताद्दुष्कृतं कृतम्
न तन्मनसि कर्तव्यं क्षामये त्वां प्रसीद मे ५
तमेवंवादिनं प्राज्ञः शास्त्रबुद्धिसमन्वितः ।
उवाचेदं वचः श्रेष्ठं मार्जारं मूषिकस्तदा ॥ ६
श्रुतं मे तव मार्जार स्वमर्थं परिगृह्णतः ।
ममापि त्वं विजानासि स्वमर्थं परिगृह्णतः ७
यन्मित्रं भीतवत्साध्यं यन्मित्रं भयसंहितम् ।
सुरक्षितव्यं तत्कार्यं पाणिः सर्पमुखादिव ८
कृत्वा बलवता सन्धिमात्मानं यो न रक्षति
अपथ्यमिव तद्भुक्तं तस्य नार्थाय कल्पते ॥ ९

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं
न कश्चित्कस्यचित्सुहृत् ।
अर्थतस्तु निबद्ध्यन्ते
मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १०

अर्थैरर्था निबद्ध्यन्ते गजैर्वनगजा इव ।
न च कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते ११

तस्मात्सर्वाणि कार्याणि
सावशेषाणि कारयेत् ।
तस्मिन्कालेऽपि च भवान्
दिवाकीर्तिभयार्दितः ॥ १२

---

* काचित्कमिदं वृत्तं प्रायोऽस्मिन्ग्रन्थे ।

मम न ग्रहणे शक्तः पलायनपरायणः।
छिन्नं तु तन्तुबाहुल्यं तन्तुरेकोऽवशेषितः १३
छेत्स्याम्यहं तमप्याशु निर्वृतो भव लोमश।
तयोः संवदतोरेवं तथैवापन्नयोर्द्वयोः ॥ १४
क्षयं जगाम सा रात्रिर्लोमशं त्वाविशद्भयम्
ततः प्रभातसमये विकृतः कृष्णपिङ्गलः ॥ १५
स्थूलस्फिग्विकृतो रूक्षः श्वयूथपरिवारितः।
शंकुकर्णो महावक्त्रो मलिनो घोरदर्शनः ॥१६
परिघो नाम चाण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत।
तं दृष्ट्वा यमदूताभं मार्जारस्त्रस्तचेतनः ॥ १७
उवाच वचनं भीतः किमिदानीं करिष्यसि
अथ तावपि संत्रस्तौ तं दृष्ट्वा घोरसंकुलम् ॥
क्षणेन नकुलोलूकौ नैराश्यमुपजग्मतुः।
बलिनौ मतिमन्तौ च संघाते चाप्युपागतौ
अशक्तौ सुनयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुं बलात्।
कार्यार्थे कृतसन्धानौ दृष्ट्वा मार्जारमूषिकौ ॥
उलूकनकुलौ तत्र जग्मतुः स्वं स्वमालयम्।
ततश्चिच्छेद तं पाशं मार्जारस्य च मूषिकः
विप्रमुक्तोऽथ मार्जारस्तमेवाभ्यपतद्द्रुमम्।
स तस्मात्संभ्रमावर्तान्मुक्तो घोरेण शत्रुणा ॥
बिलं विवेश पलितः शाखां लेभे स लोमशः
उन्माथमप्यथादाय चाण्डालो वीक्ष्य सर्वशः
विहताशः क्षणेनास्ते तस्माद्देशादपाक्रमत्।
जगाम स स्वभवनं चाण्डालो भरतर्षभ २४
ततस्तस्माद्भयान्मुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितम्
बिलस्थं पादपाग्रस्थः पलितं लोमशोऽब्रवीत्
अकृत्वा संविदं काञ्चित्सहसा समवप्लुतः।
कृतज्ञं कृतकर्माणं कच्चिन्मां नाभिशंकसे २६
गत्वा च मम विश्वासं दत्वा च मम जीवितं
मित्रोपभोगसमये किं मां त्वं नोपसर्पसि ॥
कृत्वा हि पूर्वं मित्राणि यः पश्चान्नानुतिष्ठति
न स मित्राणि लभते कृच्छ्रात्स्वापत्सु दुर्मतिः
सत्कृतोऽहं त्वया मित्र सामर्थ्यादात्मनः सखे
स मां मित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुं त्वमर्हसि॥ २९
यानि मे सन्ति मित्राणि
ये च संबन्धिबान्धवाः।
सर्वे त्वां पूजयिष्यन्ति
शिष्या गुरुमिव प्रियम् ॥ ३०
अहं च पूजयिष्ये त्वां समित्रगणबान्धवम्।
जीवितस्य प्रदातारं कृतज्ञः को न पूजयेत् ॥
ईश्वरो मे भवानस्तु स्वशरीरगृहस्य च।

अर्थानां चैव सर्वेषामनुशास्ता च मे भव
अमात्यो मे भव प्राज्ञ पितेवेह प्रशाधि माम्
न तेऽस्ति भयमस्मत्तो जीवितेनात्मनः शो
बुद्ध्या त्वमुशना साक्षाद्बलेनाधिकृता वयम्
त्वं मन्त्रबलयुक्तो हि दत्वा जीवितमद्य मे।
एवमुक्तः परां शान्तिं मार्जारेण स मूषिकः
उवाच परमन्त्रज्ञः श्लक्ष्णमात्महितं वचः
यद्भवानाह तत्सर्वं मया त लोमश श्रुतम्।
ममापि तावद्ब्रुवतः शृणु यत्प्रतिभाति मे ३६
वेदितव्यानि मित्राणि विज्ञेयाश्चापि शत्रवः
एतत्सुसूक्ष्मं लोकेऽस्मिन् दृश्यते प्राज्ञसंमतम्
शत्रुरूपा हि सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः।
सन्धितास्ते न बुद्ध्यन्ते कामक्रोधवशं गताः
नास्ति जातु रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते।
सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणिं रिपवस्तथा
यो यस्मिन् जीवति स्वार्थे
पश्येत्पीडां न जीवति।
स तस्य मित्रं तावत्स्या-
द्यावन्न स्याद्विपर्ययः ॥ ४०
नास्ति मैत्री स्थिरा नाम न च ध्रुवमसौहृदम्
अर्थयुक्त्याऽनुजायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा
मित्रं च शत्रुतामेति कस्मिंश्चित्कालपर्यये।
शत्रुश्च मित्रतामेति स्वार्थो हि बलवत्तरः ४२
यो विश्वसिति मित्रेषु न विश्वसिति शत्रुषु।
अर्थयुक्तिमविज्ञाय यः प्रीतौ कुरुते मनः ४३
मित्रे वा यदि वा शत्रौ तस्यापि चलिता मतिः
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्
विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलानि कृन्तति
अर्थयुक्त्या हि जायन्ते पिता माता सुतस्तथा
मातुला भागिनेयाश्च तथा संबन्धिबान्धवाः
पुत्रं हि मातापितरौ त्यजतः पतितं प्रियम्।
लोको रक्षति चात्मानं पश्य स्वार्थस्य सारतां
सामान्या निष्कृतिः प्राज्ञ
यो मोक्षात्प्रत्यनन्तरम् ॥
कृतं मृगयसे शत्रुं
सुखोपायमसंशयम्
अस्मिन्निलय एव त्वं न्यग्रोधादवतारितः ४८
पूर्वं निविष्टमुन्माथं चपलत्वान्न बुद्धवान्।
आत्मनश्चपलो नास्ति कुतोऽन्येषां भविष्यति
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि चपलो हन्त्यसंशयम्
ब्रवीषि मधुरं यच्च प्रियो मेऽद्य भवानिति ५०

तन्मित्रकारणं सर्वं विस्तरेणापि मे शृणु ।
कारणात्प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात्
अर्थार्थी जीवलोकोऽयं
न कश्चित्कस्यचित्प्रियः ।
सख्यं सोदर्ययोर्भ्रात्रो-
र्दम्पत्योर्वा परस्परम् ॥ ५२
कस्यचिन्नाभिजानामि
प्रीतिं निष्कारणामिह ।
यद्यपि भ्रातरः क्रुद्धा
भार्यां वा कारणान्तरे ॥ ५३
स्वभावतस्ते प्रीयन्ते नेतरः प्रीयते जनः ।
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ॥५४
मन्त्रहोमजपैरन्यः कार्यार्थं प्रीयते जनः ।
उत्पन्ना कारणे प्रीतिरासीन्नौ कारणान्तर ॥
प्रध्वस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनिवर्तते ॥
किं तु तत्कारणं मन्ये येनाहं भवतः प्रियः
अन्यत्राभ्यवहारार्थं तत्रापि च बुधा वयम् ।
कालो हेतुं विकुरुते स्वार्थस्तमनुवर्तते ॥ ५७
स्वार्थं प्राज्ञोऽभिजानाति प्राज्ञं लोकोऽनुवर्तते
न त्वीदृशं त्वया वाच्यं विदुषि स्वार्थपंडिते
अकाले हि समर्थस्य स्नेहहेतुरयं तव ।
तस्मान्नाहं चले स्वार्थात्सुस्थिरः सन्धिविग्रहे
अभ्राणामिव रूपाणि विकुर्वन्ति क्षणे क्षणे ।
अद्यैव हि रिपुर्भूत्वा पुनरद्यैव मे सुहृत् ॥ ६०
पुनश्च रिपुरद्यैव युक्तीनां पश्य चापलम् ।
आसीन्मैत्री तु तावन्नौ यावद्धेतुरभूत्पुरा ६१
सा गता सह तेनैव
कालयुक्तेन हेतुना ।
त्वं हि मे जातितः शत्रुः
सामर्थ्यान्मित्रतां गतः ॥ ६२
तत्कृत्यमभिनिर्वर्त्य
प्रकृतिः शत्रुतां गता ।
सोऽहमेवं प्रणीतानि
ज्ञात्वा शास्त्राणि तत्त्वतः ॥ ६३
प्रविशेयं कथं पाशं त्वत्कृते तद्वदस्व मे ।
त्वद्वीर्येण प्रमुक्ताऽहं मद्वीर्येण तथा भवान् ॥
अन्योन्यानुग्रहे वृत्ते नास्ति भूयः समागमः ।
त्वं हि सौम्य कृतार्थोऽद्य निवृत्तार्थास्तथा वयं
न तेऽस्त्यद्य मया कृत्यं किञ्चिदन्यत्र भक्षणात्
अहमन्नं भवान् भोक्ता दुर्बलोऽहं भवान्बली
नावयोर्विद्यते सन्धिर्वियुक्ते विषमे बले ।
स मन्येऽहं तव प्रज्ञां यन्मोक्षात्प्रत्यनन्तरम्
भक्ष्यं प्रशंससे नूनं सुखोऽपायेन कर्मणा ।
भक्षार्थं ह्यत्र बद्धस्त्वं स मुक्तः पीडितः क्षुधा
शास्त्रजां मतिमास्थाय नूनं भक्षयिताऽद्य माम्
जानामि क्षुधितं तु त्वामाहारसमयश्च ते ६९
स त्वं मामभिसन्धाय भक्ष्यं मृगयसे पुनः ।
त्वं चापि पुत्रदारस्थो यत्सन्धिं सृजसे मयि
शुश्रूषां यतसे कर्तुं सखे मम न तत्क्षमम् ।
त्वया मां सहितं दृष्ट्वा प्रिया भार्या सुताश्च ते
कस्मात्ते मां न खादेयुर्हृष्टाः प्रणयिनस्त्वयि ।
नाहं त्वया समेष्यामि वृत्तो हेतुः समागमे ॥
शिवं ध्यायस्व मे स्वस्थः सुकृतं स्मरसे यदि
शत्रोरनार्यभूतस्य क्लिष्टस्य क्षुधितस्य च ७३
भक्ष्यं मृगयमाणस्य कः प्राज्ञो विषयं व्रजेत् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि दूरादपि तवोद्विजे
विश्वस्तं वा प्रमत्तं वा एतदेव कृतं भवेत् ।
बलवत्संनिकर्षो हि न कदाचित्प्रशस्यते ॥
नाहं त्वया समेष्यामि निवृत्तो भव लोमश ।
यदि त्वं सुकृतं वेत्सि तत्सख्यमनुसारय ७६
प्रशान्तादपि मे पापात् भेतव्यं बलिनः सदा
यदि स्वार्थं न ते कार्यं ब्रूहि किं करवाणि ते
कामं सर्वं प्रदास्यामि
न त्वाऽऽत्मानं कदाचन ।
आत्मार्थं सन्ततिस्त्याज्या
राज्यं रत्नं धनानि च ॥ ७८
अपि सर्वं स्वमुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मना ।
ऐश्वर्यधनरत्नानां प्रत्यमित्रे निवर्तताम् ॥७९
दृष्टा हि पुनरावृत्तिर्जीवतामिति नः श्रुतम् ।
न त्वात्मनः संप्रदानं धनरत्नवादिष्यते ॥ ८०
आत्मा हि सर्वदा रक्ष्यो दारैरपि धनैरपि ।
आत्मरक्षणतन्त्राणां सुपरीक्षितकारिणाम् ॥
आपदो नोपपद्यन्ते पुरुषाणां स्वदोषजाः ।
शत्रुं सम्यग्विजानन्ति दुर्बला ये बलीयसम्
न तेषां चाल्यते बुद्धिः शास्त्रार्थकृतनिश्चया ।
इत्यभिव्यक्तमेवं स पलितेनाभिभर्त्सितः ८३
मार्जारो व्रीडितो भूत्वा
मूषिकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८४

लोमश उवाच ।

सत्यं शपे त्वयाऽहं वै मित्रद्रोहो विगर्हितः
तन्मन्येऽहं तव प्रज्ञां यस्त्वं मम हिते रतः ८५

उक्तवानर्थतत्त्वेन मया संभिन्नदर्शनः ।
न तु मामन्यथा साधो त्वं ग्रहीतुमिहार्हसि
प्राणप्रदानजं त्वत्तो
मयि सौहृदमागतम् ।
धर्मज्ञोऽस्मि गुणज्ञोऽस्मि
कृतज्ञोऽस्मि विशेषतः ॥ ८७
मित्रेषु वत्सलश्चास्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः ।
तस्मादेवं पुनः साधो मय्याचरितुमर्हसि ८८
त्वया हि वाच्यमानोऽहं
जह्यां प्राणान्सबान्धवः ।
विश्रंभो हि बुधैर्दृष्टो
मद्विधेषु मनस्विषु ॥ ८९
तदतेद्धर्मतत्त्वज्ञ न त्वं शंकितुमर्हसि ।
इति संस्तूयमानोऽपि मार्जारेण स मूषिकः
मनसा भावगंभीरो
मार्जारं वाक्यमब्रवीत् ।
साधुर्भवान् श्रुतार्थोऽस्मि
प्रीये च न च विश्वसे ॥ ९१
संस्तवैर्वा धनौघैर्वा नाहं शक्यः पुनस्त्वया
न ह्यमित्रे वशं यान्ति प्राज्ञा निष्कारणं सखे
अस्मिन्नर्थे च गाथे द्वे निबोधोशनसा कृते ।
शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बलीयसा
समाहितश्चरेद्युक्त्या कृतार्थश्च न विश्वसेत् ।
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्
नित्यं विश्वासयेदन्यान्परेषां तु न विश्वसेत्
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षेज्जीवितमात्मनः ।
द्रव्याणि सन्ततिश्चैव सर्वं भवति जीवतः ।
संक्षेपो नीतिशास्त्राणामविश्वासः परो मतः
नृषु तस्मादविश्वासः पुष्कलं हितमात्मनः ।
वध्यन्ते न हि विश्वस्ताः शत्रुभिर्दुर्बला अपि
विश्वस्तास्तेषु वध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः
त्वद्विधेभ्यो मया ह्यात्मा रक्ष्यो मार्जार सर्वदा
रक्ष त्वमपि चात्मानं
चाण्डालाज्जातिकिल्बिषात् ।
स तस्य ब्रुवतस्त्वेवं
संत्रासाज्जातसाध्वसः ॥ ९९
शाखां हित्वा जवेनाशु मार्जारः प्रययौ ततः
ततः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मनः॥
विश्राव्य पलितः प्राज्ञो बिलमन्यज्जगाम ह ।
एवं प्रज्ञावता बुद्ध्या दुर्बलेन महाबलाः ॥ १
एकेन बहवोऽमित्राः पलितेनाभिसन्धिताः ।
अरिणाऽपि समर्थेन सन्धिं कुर्वीत पण्डितः
मूषिकश्च बिडालश्च मुक्तावन्योन्यसंश्रयात् ।
इत्येवं क्षत्रधर्मश्च मया मार्गेषु दर्शितः ॥ ३
विस्तरेण महाराज संक्षेपमपि मे शृणु ।
अन्योन्यकृतवैरौ तु चक्रतुः प्रीतिमुत्तमाम् ४
अन्योन्यमभिसंधातुं संबभूव तयोर्मतिः ।
तत्र प्राज्ञोऽभिसंधत्ते सम्यक् बुद्धिसमाश्रयात्
अभिसन्धीयते प्राज्ञः प्रमादादपि वा बुधैः ।
तस्माद्भीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वसन् ६
न ह्यप्रमत्तश्चलति चलितो वा विनश्यति ।
कालेन रिपुणा संधिः काले मित्रेण विग्रहः
कार्य इत्येव सन्धिज्ञाः प्राहुर्नित्यं नराधिप
एतज्ज्ञात्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च
अभियुक्तः प्रसन्नश्च प्राग्भयाद्भीतवच्चरेत् ।
भीतवत्संनिधिः कार्यः प्रतिसन्धिस्तथैव च
भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ताभियोगतः ।
न भयं विद्यते राजन् भीतस्यानागते भये ॥
अभीतस्य च विश्रंभात सुमहज्जायते भयम्
अभीश्चराति यो नित्यं मन्त्रो देयः कथंचन ॥
अविज्ञानाद्धि विज्ञातो गच्छेदास्पददर्शिषु ।
तस्माद्भीतवद्भीतो विश्वस्तो बहु विश्वसन्
कार्याणां गुरुतां प्राप्य नानृतं किंचिदाचरेत्
एवमेतन्मया प्रोक्तमितिहासं युधिष्ठिर २१३
श्रुत्वा त्वं सुहृदां मध्ये यथावत्समुपाचर ।
उपलभ्य मतिं चाग्र्यामरिमित्रान्तरं तथा १४
सन्धिविग्रहकाले च मोक्षोपायस्तथैव च ।
शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बलीयसा
समागमे चरेद्युक्त्या कृतार्थो न च विश्वसेत् ।
अविरुद्धां त्रिवर्गेण नीतिमेतां महीपते ॥ १६
अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्माद्भूयः संरक्षयन्प्रजाः ।
ब्राह्मणैश्चापि ते सार्धं यात्रा भवतु पाण्डव ॥
ब्राह्मणा वै परं श्रेयो दिवि चेह च भारत ।
एते धर्मस्य वेत्तारः कृतज्ञाः सततं प्रभो १८
पूजिताः शुभकर्तारः पूजयेत्तान्नराधिप ।
राज्यं श्रेयः परं राजन् यशः कीर्तिं च लप्स्यसे
कुलस्य सन्ततिं चैव यथान्यायं यथाक्रमम् ॥

द्वयोरिमं भारत सन्धिविग्रहं
सुभाषितं बुद्धिविशेषकारकम् ।
यथा त्ववेक्ष्य क्षितिपेन सर्वदा
निषेवितव्यं नृप शत्रुमण्डले ॥ २२६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि मार्जारमूषिकसंवादे
अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ [८]

१३९

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तो मन्त्रो महाबाहो
विश्वासो नास्ति शत्रुषु ।
कथं हि राजा वर्तेत
यदि सर्वत्र नाश्वसेत् ॥ १
विश्वासाद्धि परं राजन् राज्ञामुत्पद्यते भयम्
कथं हि नाश्वसन् राजा शत्रून् जयति पार्थिवः
एतन्मे संशयं छिन्धि मतिर्मे संप्रमुह्यति ।
अविश्वासकथामेतामुपश्रुत्य पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

शृणुष्व राजन् यद्वृत्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने ॥
पूजन्या सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपतेः ॥ ४
कांपिल्ये ब्रह्मदत्तस्य त्वन्तःपुरनिवासिनी ।
पूजनी नाम शकुनिर्दीर्घकालं सहोषिता ॥५
रुतज्ञा सर्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः ।
सर्वज्ञा सर्वतत्त्वज्ञा तिर्यग्योनिं गताऽपि सा
अभिप्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्चसम् ।
समकालं च राज्ञोऽपि देव्यां पुत्रो व्यजायत
तयोरर्थे कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा ।
समुद्रतीरं सा गत्वा आजहार फलद्वयम् ८
पुष्ट्यर्थं च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह ।
फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरम् ॥ ९
अमृतास्वादसदृशं बलतेजोभिवर्धनम् ।
आदायादाय सैवाशु तयोः प्रादात्पुनः पुनः
ततोऽगच्छत्परां वृद्धिं राजपुत्रः फलाशनात्
ततः स धात्र्या कक्षेण उह्यमानो नृपात्मजः
ददर्श तं पक्षिसुतं बाल्यादागत्य बालकः ।
ततो बाल्याच्च यत्नेन तेनाक्रीडत पक्षिणा ॥
शून्ये च तमुपादाय पक्षिणं समजातकम् ।
हत्वा ततः स राजेन्द्र धात्र्या हस्तमुपागतः
अथ सा पूजनी राजन्नागमत्फलहारिणी ।
अपश्यन्निहतं पुत्रं तेन बालेन भूतले ॥ १४
बाष्पपूर्णमुखी दीना दृष्ट्वा तं रुदती सुतम् ।
पूजनी दुःखसंतप्ता रुदती वाक्यमब्रवीत् १५
क्षत्रिये संगतं नास्ति
न प्रीतिर्न च सौहृदम् ।
कारणात्सान्त्वयन्त्येते
कृतार्थाः सन्त्यजन्ति च ॥ १६
क्षत्रियेषु न विश्वासः कार्यः सर्वापकारिषु ।
अपकृत्यापि सततं सान्त्वयन्ति निरर्थकम् ॥
अहमस्य करोम्यद्य सदृशीं वैरयातनाम् ।
कृतघ्नस्य नृशंसस्य भृशं विश्वासघातिनः ॥
सहसंजातवृद्धस्य तथैव सहभोजिनः ।
शरणागतस्य च वधस्त्रिविधं ह्येव पातकम्
इत्युक्त्वा चरणाभ्यां तु नेत्रे नृपसुतस्य सा
भित्त्वा स्वस्था तत इदं पूजनी वाक्यमब्रवीत्
इच्छयेह कृतं पापं सद्यस्तं चोपसर्पति ।
कृतं प्रतिकृतं येषां न नश्यति शुभाशुभम् २१
पापं कर्म कृतं किंचिद्यदि तस्मिन्न दृश्यते ।
नृपते तस्य पुत्रेषु पौत्रेष्वपि च नप्तृषु ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैल० भारतभावदीपे अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १३८ ॥

१३९

उक्तो मन्त्रो इति ॥ १ ॥ अविश्वस्तं यथा स्यात्तथा बहु विश्वसेदित्युक्तम् । तत्र सर्वत्राविश्वासे कार्यस्यासिद्धिरेव स्यादित्याशंक्य पूजनीदृष्टान्तेन पूर्वकृतापकारो न विश्वसेदिति निरूपयति उक्त इत्यध्यायेन । पूजन्या चटकया ॥ ४ ॥ जीवजीवकः शाकुनिकः स हि अयं पक्षी अस्यां दिशि लाभं अस्यामलाभं दिशतीति वर्णयति—**जीवजीवक इति** । पक्षिविशेष इत्यन्ये ॥ ६ ॥ अभिप्रजाता प्रसूतवती देव्यां राजभार्यायाम् ॥ ७ ॥ समजातकं समानवयसम् ॥१३॥ इच्छया बुद्धिपूर्वकं उपसर्पति फलरूपेण कर्तारम् ॥ २१ ॥ कर्तर्यदृष्टं तत्पुत्रादावपि पापं दृश्यत एवेत्याह—**पापमिति** । तेषां महतां पापमपराधकृतमेनः ॥ २२ ॥

ब्रह्मदत्तः सुतं दृष्ट्वा पूजन्याहृतलोचनम् ।
कृते प्रतिकृतं मत्वा पूजनीमिदमब्रवीत् ॥ २३

ब्रह्मदत्त उवाच ।

अस्ति वै कृतमस्माभिरस्ति प्रतिकृतं त्वया
उभयं तत्समीभूतं वस पूजनि मा गमः ॥ २४

पूजन्युवाच ।

सकृत्कृतापराधस्य तत्रैव परिलम्बतः ।
न तद्बुधाः प्रशंसन्ति श्रेयस्तत्रापसर्पणम् २५
सान्त्वे प्रयुक्ते सततं कृतवैरे न विश्वसेत् ।
क्षिप्रं स बध्यते मूढो न हि वैरं प्रशाम्यति ॥
अन्योन्यकृतवैराणां पुत्रपौत्रं नियच्छति ।
पुत्रपौत्रविनाशे च परलोकं नियच्छति ॥ २७
सर्वेषां कृतवैराणा-
मविश्वासः सुखोदयः ।
एकान्ततो न विश्वासः
कार्यो विश्वासघातकैः ॥ २८
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्
विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति ।
कामं विश्वासयेदन्यान्परेषां च न विश्वसेत्
माता पिता बान्धवानां वरिष्ठौ
भार्या जरा बीजमात्रं तु पुत्रः ।
भ्राता शत्रुः क्लिन्नपाणिर्वयस्य
आत्मा ह्येकः सुखदुःखस्य भोक्ता ३०
अन्योन्यकृतवैराणां न सन्धिरुपपद्यते ।
स च हेतुरतिक्रान्तो यदर्थमहमावसम् ॥ ३१
पूजितस्यार्थमानाभ्यां जन्तोः पूर्वापकारिणः
मनो भवत्यविश्वस्तं कर्म त्रासयतेऽबलान् ॥
पूर्वं संमानना यत्र
पश्चाच्चैव विमानना ।
जह्यात्तत्सत्त्ववान्स्थानं
शत्रोः संमानितोऽपि सन् ॥ ३३
उषितास्मि तवागारे दीर्घकालं समर्चिता
तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमाशु व्रजाम्यहम् ॥ ३४

ब्रह्मदत्त उवाच ।

यः कृते प्रतिकुर्याद्वै न स तत्रापराध्नुयात् ।
अनृणस्तेन भवति वस पूजनि मा गमः ॥ ३५

पूजन्युवाच ।

न कृतस्य तु कर्तुश्च सख्यं सन्धीयते पुनः ।
हृदयं तत्र जानाति कर्तुश्चैव कृतस्य च ॥ ३६

ब्रह्मदत्त उवाच ।

कृतस्य चैव कर्तुश्च सख्यं संधीयते पुनः ।
वैरस्योपशमो दृष्टः पापं नोपाश्नुते पुनः ॥ ३७

पूजन्युवाच ।

नास्ति वैरमतिक्रान्तं
सान्त्वितोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
विश्वासाद्बध्यते लोके
तस्माच्छ्रेयोऽप्यदर्शनम् ॥ ३८
तरसा ये न शक्यन्ते शस्त्रैः सुनिशितैरपि ।
साम्ना तेऽपि निगृह्यन्ते गजा इव करेणुभिः

ब्रह्मदत्त उवाच ।

संवासाज्जायते स्नेहो
जीवितान्तकरेष्वपि ।
अन्योन्यस्य च विश्वासः
श्वपचेन शुनो यथा ॥ ४०
अन्योन्यकृतवैराणां संवासान्मृदुतां गतम् ।
नैव तिष्ठति तद्वैरं पुष्करस्थमिवोदकम् ॥ ४१

पूजन्युवाच ।

वैरं पञ्चसमुत्थानं तच्च बुध्यन्ति पण्डिताः
स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससापत्नापराधजम्
तत्र दाता न हन्तव्यः क्षत्रियेण विशेषतः ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा बुध्वा दोषबलाबलम्

मांगमः मास्म गमः ॥२४॥ परिलम्बतः विश्वासं कुर्वतः ॥२५॥ नियच्छति मृत्युर्नाशयति ततो नष्टसन्ततित्वात्परलोकं च नियच्छति॥२७॥ जरा वीर्यहरत्वात्। बीजमात्रं प्रसवरूपत्वात् । शत्रुः रिक्थहरत्वात् । क्लिन्नपाणिः उपाक्रियमाणः धनादिना पूज्यमानमेव मित्रं नान्यदित्यर्थः॥३०॥ हेतुः पुत्ररक्षा स्नेहो वा ॥ ३१ ॥ कर्म स्वकृतं अबलान् मादृशान् ॥ ३२ ॥ **नेति** । अन्योन्यस्यापकारमुभावपि नित्यं स्मरत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रतिकृतं प्रायश्चित्तं जातमिति मन्वानः साधुः पुनर्नापकरोतीत्याशयेनाह—**कृतस्येति** ॥ ३७ ॥ न शक्यन्ते जेतुमिति शेषः ॥ ३९ ॥ श्वपचश्चाण्डालः श्वमांसाहारोऽपि शुना सह सख्यमेति। संवादादेवं मामपि जानीहीत्यर्थः ॥ ४० ॥ वैरं **स्त्रीकृतं** कृष्णशिशुपालयोः । वास्तुगृहादिकं स्थानं **तज्जं** कौरवपाण्डवानां । **वाग्जं** द्रोणद्रुपदयोः । **सापत्नं** जातिवैरं मूषकमार्जारयोः **अपराधजं** आवयोः तच्च तच्चेति द्वन्द्वः ताभ्यां सहितं ससापत्नापराधजम् ॥ ४२ ॥ कृतवैरोऽपि दाताऽर्थादिना मानायिताऽर्थाशावता राज्ञा न हन्तव्यः ॥ ४३ ॥

कृतवैरे न विश्वासः कार्यस्त्विह सुहृद्यपि ।
छन्नं संतिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुषु ४४
न वित्तेन न पारुष्यैर्न च सान्त्वेन वाऽऽश्रितैः
कोपाग्निः शाम्यते राजंस्तोयाग्निरिव सागरे
न हि वैराग्निरुद्भूतः कर्म चाप्यपराधजम् ।
शाम्यत्यदग्ध्वा नृपते विना ह्येकतरक्षयात्
सत्कृतस्यार्थमानाभ्यामनुपूर्वापकारिणः ।
नादेयोऽमित्रविश्वासः कर्म त्रासयतेऽबलान्
नैवापकार्ये कस्मिंश्चिदहं त्वयि तथा भवान्
उषितास्मि गृहेऽहं ते नेदानीं विश्वसाम्यहम्

ब्रह्मदत्त उवाच ।

कालेन क्रियते कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः
कालेनैते प्रवर्तन्ते कः कस्येहापराध्यति ४९
तुल्यं चोभे प्रवर्तेते मरणं जन्म चैव ह ।
कार्यते चैव कालेन तन्निमित्तं न जीवति ५०
वध्यन्ते युगपत्केचिदेकैकस्य न चापरे ।
कालो दहति भूतानि संप्राप्याग्निरिवेन्धनम्
नाहं प्रमाणं नैव त्वमन्योन्यं कारणं शुभे ।
कालो नित्यमुपादत्ते सुखं दुःखं च देहिनाम्
एवं वसेह सस्नेहा यथाकाममहिंसिता ।
यत्कृतं तत्तु मे क्षान्तं त्वं च वै क्षम पूजनि

पूजन्युवाच ।

यदि कालः प्रमाणं ते न वैरं कस्यचिद्भवेत्
कस्मात्त्वपचितिं यान्ति बान्धवा बान्धवैर्हतैः
कस्माद्देवासुराः पूर्वमन्योन्यमभिजघ्निरे ।
यदि कालेन निर्याणं सुखं दुःखं भवाभवौ ॥
भिषजो भेषजं कर्तुं कस्मादिच्छन्ति रोगिणः
यदि कालेन पच्यन्ते भेषजैः किं प्रयोजनम्
प्रलापः सुमहान्कस्मात्
क्रियते शोकमूर्च्छितैः ।
यदि कालः प्रमाणं ते
कस्माद्धर्मोऽस्ति कर्तृषु ॥ ५७
तव पुत्रो ममापत्यं हतवान्स हतो मया ।
अनन्तरं त्वयाऽहं च हन्तव्या हि नराधिप
अहं हि पुत्रशोकेन कृतपापा तवात्मजे ।
यथा त्वया प्रहर्तव्यं तथा तत्त्वं च मे शृणु ॥
भक्षार्थं क्रीडनार्थं च नरा वाञ्छन्ति पक्षिणः
तृतीयो नास्ति संयोगो वधबन्धादृते क्षमः
वधबन्धभयादेते मोक्षतन्त्रमुपाश्रिताः ।
मरणोत्पातजं दुःखं प्राहुर्वेदविदो जनाः ६१
सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वस्य दयिताः सुताः
दुःखादुद्विजते सर्वः सर्वस्य सुखमीप्सितम्
दुःखं जरा ब्रह्मदत्त दुःखमर्थविपर्ययः ।
दुःखं चानिष्टसंवासो दुःखमिष्टवियोजनम्
वधबन्धकृतं दुःखं स्त्रीकृतं सहजं तथा ।
दुःखं सुतेन सततं जनान्विपरिवर्तते ॥ ६४
न दुःखं परदुःखे वै केचिदाहुरबुद्धयः ।
यो दुःखं नाभिजानाति स जल्पति महाजने
यस्तु शोचति दुःखार्तः स कथं वक्तुमुत्सहेत्
रसज्ञः सर्वदुःखस्य यथाऽऽत्मनि तथा परे ६६
यत्कृतं ते मया राजंस्त्वया च मम यत्कृतम्
न तद्वर्षशतैः शक्यं व्यपोहितुमरिन्दम ॥ ६७
आवयोः कृतमन्योन्यं पुनः सन्धिर्न विद्यते ।
स्मृत्वा स्मृत्वा हि ते पुत्रं नवं वैरं भविष्यति
वैरमन्तिकमासाद्य यः प्रीतिं कर्तुमिच्छति ।
मृन्मयस्येव भग्नस्य यथा सन्धिर्न विद्यते ६९
निश्चयः स्वार्थशास्त्रेषु विश्वासश्चासुखोदयः ।
उशना चैव गाथे द्वे प्रल्हादायाब्रवीत्पुरा ७०
ये वैरिणः श्रद्दधते सत्ये सत्येतरेऽपि वा ।
वध्यन्ते श्रद्दधानास्तु मधु शुष्कतृणैर्यथा ७१
न हि वैराणि शाम्यन्ति कुले दुःखगतानि च
आख्यातारश्च विद्यन्ते कुले वै म्रियते पुमान्
उपगृह्य तु वैराणि सान्त्वयन्ति नराधिप ।
अथैनं प्रतिपिंषन्ति पूर्णं घटमिवाश्मनि ७३

यद्यप्येवं नित्यं फलद्वयदानात्त्वं मां न हनिष्यसीति जानामि तथाऽपि कृतवैरे विश्वासो नीतिविरुद्ध इत्याह— कृतेति ॥४४॥ पारुष्यैः गुरुशिक्षार्थं गुरुभिरुक्तैः ॥४५॥ वैराग्निः अदग्ध्वा न शाम्यत्यपराधजं कर्म एकतरक्षयाद्विना शाम्यतीति योजना ॥ ४६ ॥ कस्मिंश्चिदन्यतरे अपकार्येऽन्यतरेण बाध्ये सति अहं च त्वयि तथास्मि एवं भवानपि मयि तथाऽस्तीति योज्यम् । अतो नावयोरन्योन्यं विश्वासः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ कालाधीने जगति आवयोर्मध्ये कस्यापि दोषो नास्तीत्याह— कालेनेत्यादिना ॥ ४९ ॥ कार्यते जायते तन्निमित्तं कालनिमित्तं न जीवति म्रियते ॥ ५० ॥ एकैकस्य एकैकेन ॥ ५१ ॥ क्षम क्षमस्व ॥ ५३ ॥ कस्माद्धर्मोऽस्ति कर्तृषु तदा विधिनिषेधकथा व्यर्था स्यादिति भावः ॥ ५७ ॥ सुतेन नष्टेन दुष्टेन वा ॥६४॥ कृतं अलं पर्याप्तं सख्यमिति शेषः ॥ ६८ ॥ वैरिणः वाक्ये इति शेषः । शत्रुणा दर्शितं पुरःस्थितं मधु श्रद्दधानाः शुष्कतृणैश्छन्ने प्रपाते यथा पतन्ति तद्वदेते इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

सदा न विश्वसेद्राजा पापं कृत्वेह कस्यचित्
अपकृत्य परेषां हि विश्वासाद्दुःखमश्नुते ॥ ७४

ब्रह्मदत्त उवाच ।

नाविश्वासाद्विन्दतेऽर्थानीहते चापि किञ्चन
भयात्त्वेकतरान्नित्यं मृतकल्पा भवन्ति च ॥

पूजन्युवाच ।

यस्येह व्रणिनौ पादौ पद्भ्यां च परिसर्पति
खन्येते तस्य तौ पादौ सुगुप्तमिह धावतः ७६
नेत्राभ्यां सरुजाभ्यां यः प्रतिवातमुदीक्षते ।
तस्य वायुरुजाऽत्यर्थं नेत्रयोभवति ध्रुवम् ७७
दुष्टं पन्थानमासाद्य यो मोहादुपपद्यते ।
आत्मनो बलमज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
यस्तु वर्षमविज्ञाय क्षेत्रं कर्षति कर्षकः ।
हीनः पुरुषकारेण सस्यं नैवाश्नुते ततः ॥ ७९
यस्तु तिक्तं कषायं वा स्वादु वा मधुरं हितम्
आहारं कुरुते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते
पथ्यं मुक्त्वा तु यो मोहाद्दुष्टमश्नाति भोजनम्
परिणाममविज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितम् ८१
दैवं पुरुषकारश्च स्थितावन्योन्यसंश्रयात् ।
उदाराणां तु सत्कर्म 'दैवं क्लीबा उपासते' ॥
कर्म चात्महितं कार्यं
तीक्ष्णं वा यदि वा मृदु ।
ग्रस्यते कर्मशीलस्तु
सदाऽनर्थैरकिञ्चनः ॥ ८३
तस्मात्सर्वं व्यपोह्यार्थं कार्य एव पराक्रमः ।
सर्वस्वमपि सन्त्यज्य कार्यमात्महितं नरैः ८४
विद्या शौर्यं च दाक्ष्यं च बलं धैर्यं च पञ्चमम्
मित्राणि सहजान्याहुर्वर्तयन्तीह तैर्बुधाः ८५
निवेशनं च कुप्यं च क्षेत्रं भाया सुहृज्जनः ।
एतान्युपहितान्याहुः सर्वत्र लभते पुमान् ८६
सर्वत्र रमते प्राज्ञः सर्वत्र च विराजते ।
न विभीषयते काश्चन्नीषितो न बिभेति च ॥
नित्यं बुद्धिमतोऽप्यर्थः स्वल्पकोऽपि विवर्धते
दाक्ष्येणाकुर्वतः कर्म संयमात्प्रातितिष्ठाति ८
गृहस्नेहावबद्धानां नराणामल्पमेधसाम् ।
कुस्त्री खादति मांसानि माघमां सेगवा इव
गृहं क्षेत्राणि मित्राणि स्वदेश इति चापरे ।
इत्येवमवसीदन्ति नरा बुद्धिविपर्यये ॥ ९०
उत्पतेत्सहजाद्देशाद्व्याधिदुर्भिक्षपीडितात् ।
अन्यत्र वस्तुं गच्छेद्वा वसेद्वा नित्यमानितः
तस्मादन्यत्र यास्याम वस्तुं नाहमिहोत्सहे
कृतमेतदनार्यं मे तव पुत्रे च पार्थिव ॥ ९२
कुभार्यां च कुपुत्रं च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुसम्बन्धं कुदेशं च दूरतः परिवर्जयेत् ९३
कुपुत्रे नास्ति विश्वासः
कुभार्यायां कुतो रतिः ।
कुराज्ये निर्वृतिर्नास्ति
कुदेशे नास्ति जीविका ॥ ९४
कुमित्रे संगतिर्नास्ति नित्यमस्थिरसौहृदे ।
अवमानः कुसम्बन्धे भवत्यर्थविपर्यये ॥ ९५
सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते
यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तीव्रशासनः
भीरेव नास्ति सम्बन्धो दरिद्रं यो बुभूषते॥
भार्या देशोऽथ मित्राणि
पुत्रसम्बन्धिबान्धवाः ।
एते सर्वे गुणवति
धर्मनेत्रे महीपतौ ॥ ९८
अधमज्ञस्य विलयं प्रजा गच्छन्ति निग्रहात्
राजा मूलं त्रिवर्गस्य स्वप्रमत्तोऽनुपालयेत्॥
बलिषड्भागमुद्धृत्य बलिं समुपयोजयेत् ।
न रक्षति प्रजाः सम्यग्यः स पार्थिवतस्करः

सर्वथाऽनाश्वासे नृणां जीवनमेव न स्यादित्याह—**नेति** ॥७५॥स्वयं दोषवती अहं निर्दोषमपि त्वया सह वासं कर्तुं न शक्नोमीत्याह दृष्टान्तमुखेन—**यस्येत्यादिना** ॥७६॥ अकर्मशील इति च्छेदः ॥८३॥ अर्थं कालदैवस्वभावाख्यम् ॥ ८४ ॥ बलं वैराग्यम् ॥ ८५ ॥ कुप्यं ताम्रादि चादकुप्यं स्वर्णरत्नादि उपहितानि उपामित्राणि ॥ ८६ ॥ विद्यादीनां फलानि क्रमेणाह—**सर्वत्रेति**। कश्चित्तमिति शेषः ॥ ८७ ॥ दाक्ष्येण वर्धते संयमाद्दाक्ष्यसंकोचात् प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठां स्थितिमेव गच्छति वर्धत इत्यर्थः ॥८८॥ बलहीनस्यावस्थामाह—**गृहेति** । खादति स्वापराधैस्तं संतापयाति शुष्कं करोति माघमां—कर्कटीं सेगवा—तदपत्यानि कर्कट्या नाशहेतुगर्भ एवेति प्रसिद्धम् ॥ ८९॥ निर्धैर्यस्याह—**गृहमिति** ॥ ९० ॥ मे मया ॥ ९२॥ **यत्रेति** । यत्र देशे बलात्कारो नास्ति तत्र भीरेव नास्ति यो राजा दरिद्रं जनं बुभूषति पालयितुमिच्छति स एव तेन सह पाल्यपालकभावलक्षणः सम्बन्ध इति योज्यम् ॥ ९७ ॥ धर्मनेत्रो धर्मनेता ॥ ९८ ॥ निग्रहात् बन्दीरूपात् न तु स्वेच्छया स्वप्रमत्तः सुतरां अप्रमतः ॥९९॥ समुपयोजयेत् भक्षयेत् अथ च न रक्षति ॥१००॥

दत्वाऽभयं यः स्वयमेव राजा
न तत्प्रमाणं कुरुतेऽर्थलोभाव ।
स सर्वलोकादुपलभ्य पापं
सोऽधर्मबुद्धिर्निरयं प्रयाति ॥ १०१
दत्वाऽभयं स्वयं राजा प्रमाणं कुरुते यदि ।
स सर्वसुखकृज्ज्ञेयः प्रजा धर्मेण पालयन् २
माता पिता गुरुर्गोप्ता वन्हिर्वैश्रवणो यमः ।
सप्त राज्ञो गुणानेतान्मनुराह प्रजापतिः ३
पिता हि राजा राष्ट्रस्य
प्रजानां योऽनुकम्पनः ।
तस्मिन्मिथ्याविनीतो हि
तिर्यग्गच्छाति मानवः ॥ ४
सम्भावयाति मातेव दीनमप्युपपद्यते ।
दहत्यग्निरिवानिष्टान्यमयन्नसतो यमः ॥ ५
इष्टेषु विसृजन्नर्थान्कुबेर इव कामदः ।
गुरुर्धर्मोपदेशेन गोप्ता च परिपालयन् ॥ ६
यस्तु रञ्जयते राजा पौरजानपदान् गुणैः ।
न तस्य भ्रमते राज्यं स्वयं धर्मानुपालनात ७
स्वयं समुपजानान्हि पौरजानपदार्चनम् ।
स सुखं प्रेक्षते राजा इह लोके परत्र च ॥ ८
नित्योद्विग्नाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः
अनर्थैर्विप्रलुप्यन्ते स गच्छति पराभवम् ॥ ९
प्रजा यस्य विवर्धन्ते सरसीव महोत्पलम् ।
स सर्वफलभाग्राजा स्वर्गलोके महीयते १०
बलिना विग्रहो राजन्न कदाचित्प्रशस्यते ।
बलिना विग्रहो यस्य कुतो राज्यं कुतः सुखम्

भीष्म उवाच ।

सैवमुक्त्वा शकुनिका ब्रह्मदत्तं नराधिपम्
राजानं समनुज्ञाप्य जगामाभीप्सितां दिशम्
एतत्ते ब्रह्मदत्तस्य पूजन्या सह भाषित म् ।
मयोक्तं नृपतिश्रेष्ठ किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि१३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि ब्रह्मदत्तपूजन्योः संवाद
एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ [९]

◆

१४०

युधिष्ठिर उवाच ।

युगक्षयात्परिक्षीणे धर्मे लोके च भारत
दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्थेयं पितामह१

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि नीतिमापत्सु भारत ।
उत्सृज्यापि घृणां काले यथा वर्तेत भूमिपः
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भारद्वाजस्य संवादं राज्ञः शत्रुंजयस्य च ॥३
राजा शत्रुंजयो नाम सौवीरेषु महारथः ।
भारद्वाजमुपागम्य पप्रच्छार्थविनिश्चयम् ॥ ४
अलब्धस्य कथं लिप्सा लब्धं केन विवर्धते।
वर्धितं पाल्यते केन पालितं प्रणयेत्कथम् ॥५
तस्मै विनिश्चितार्थाय परिपृष्टोऽर्थनिश्चयम् ।
उवाच ब्राह्मणो वाक्यमिदं हेतुमदुत्तमम् ॥ ६
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी च परेषां विवरानुगः ७
नित्यमुद्यतदण्डस्य भृशमुद्विजते नरः ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत
एवं दण्डं प्रशंसन्ति पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।
तस्माच्चतुष्टये तस्मिन्प्रधानो दण्ड उच्यते ९
छिन्नमूले त्वधिष्ठाने सर्वेषां जीवनं हतम् ।
कथं हि शाखास्तिष्ठेयुश्छिन्नमूले वनस्पतौ ॥
मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य पण्डितः ।
ततः सहायान् पक्षं च मूलमेवानुसाधयेत ॥
सुमंत्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपदास्पदकाले तु कुर्वीत न विचारयेत ॥
वाङ्मात्रेण विनीतः स्याद्धृदयेन यथा क्षुरः ।
श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी च कामक्रोधौ विवर्जयेत

अभयमिति च्छेदः ॥१०१॥ सम्भावयाति इष्टं चिन्तयति उपपद्यते पालयति ॥ १०५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनचत्वारिंशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥१३९॥

१४०

युगेति ॥ १ ॥ घृणां दयाम् ॥ २ ॥

सपत्नसहिते कार्ये कृत्वा सन्धिं न विश्वसेत्
अपक्रामेत्ततः शीघ्रं कृतकार्यो विचक्षणः १४
शत्रुं च मित्ररूपेण सान्त्वेनैवाभिसांत्वयेत्।
नित्यशश्चोद्विजेत्तस्माद्गृहात्सर्पयुतादिव ॥ १५
यथा बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सांत्वयेत्।
अनागतेन दुष्प्रज्ञं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् ॥ १६
अञ्जलिं शपथं सान्त्वं प्रणम्य शिरसा वदेत्
अश्रुप्रमार्जनं चैव कर्तव्यं भूतिमिच्छता १७
वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्ययः।
प्राप्तकालं तु विज्ञाय भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ॥
मुहूर्तमपि राजेन्द्र तिन्दुकालातवज्ज्वलेत्।
न तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायेत चिरं नरः ॥ १९

नानार्थिकोऽर्थसम्बन्धं
कृतघ्नेन समाचरेत्।
अर्थी तु शक्यते भोक्तुं
कृतकार्योऽवमन्यते।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि
सावशेषाणि कारयेत् ॥ २०

कोकिलस्य वराहस्य मेरोः शून्यस्य वेश्मनः
नटस्य भक्तिमित्रस्य यच्छ्रेयस्तत्समाचरेत् २१
उत्थायोत्थाय गच्छेत नित्ययुक्तो रिपोर्गृहान्
कुशलं चास्य पृच्छेत यद्यप्यकुशलं भवेत् २२
नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न क्लीबा नाभिमानिनः
न च लोकरवाद्भीता न वै शश्वत्प्रतीक्षिणः
नात्मच्छिद्रं रिपुर्विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥
बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत्।
वृकवच्चाप्यलुम्पेत शरवच्च विनिष्पतेत् ॥
पानमक्षास्तथा नार्यो मृगया गीतवादितम्।
एतानि युक्त्या सेवेत प्रसंगो ह्यत्र दोषवा
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम्।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि संश्रये
देशकालौ समासाद्य विक्रमेत विचक्षणः।
देशकालव्यतीतो हि विक्रमो निष्फलो भवे
कालाकालौ संप्रधार्य बलाबलमथात्मनः।
परस्परं बलं ज्ञात्वा तत्रात्मानं नियोजयेत्।
दण्डेनोपनतं शत्रुं यो राजा न नियच्छति।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा॥

सुपुष्पितः स्यादफलः
फलवान् स्याद्दुरारुहः ।
आमः स्यात्पक्वसंकाशो
न च शीर्येत कस्यचित् ॥

आशां कालवतीं कुर्यात्तां च विघ्नेन योजये
विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुतः।
भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम्।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥
न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥

नित्यमुद्यतदण्डः स्यादित्येतदन्तो ग्रन्थ आदिपर्वणि व्याख्यातः॥१९॥ नानार्थिकः बहुप्रयोजनवान् कृतघ्ने पुरुषे अर्थसम्बन्धं न समाचरेत्। मानार्थिक इति पाठे मानी यद्याचरेत्तर्हि तत्कार्यसमाप्तेः प्रागेवाचरेदित्याह—**अर्थीति।** फलितमाह—**तस्मादिति** सार्द्धः ॥ २० ॥

कोकिलस्य वराहस्य मेरोः शून्यस्य वेश्मनः।
नटस्य भक्तिमित्रस्य यच्छ्रेयस्तत्समाचरेत्'।

कोकिलस्य श्रेयः स्वपोष्याणां परैः पोषणम्। तथाहि—

कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम्।
खन्याकरकरादानं सञ्चयार्थाष्टकं मतम् ॥

यः कीनाशः शतं निवर्तनानि भूमेः कर्षति तेन विष्टिरूपेण राजकीयमपि निवर्तनदशकं कर्षणीयं स्वीयवद्रक्षणीयं च तदुत्पन्नं धान्यादिकं राज्ञे देयम्। एवमेव यो वणिक् शतेन बलीवर्दैः पण्यमाहरति तेन राजकीया अपि दश बलीवर्दा वोढव्याः पोषणीयाश्च। दुर्गेऽटव्यादौ मार्गे रक्षाम इति व्यपदेशेन पान्थेभ्यो वेतनं ग्राह्यम्। एवं सेतौ न
तरणे। प्रतिग्रामं कुञ्जरान्विभज्य बध्नीयात् ग्रामीणैरेव ते
पोषणं कर्तव्यमित्येवमादि यथायथमूह्यम्। एवं सर्वोऽ
राजकीयः कुटुम्बार्थः प्रजाद्वारैव निर्वोढव्यः। षड्भा
हारस्तु कोशार्थमुपयुज्यते। कोशश्च धर्माय परावमर्द
वोपयुज्यते इत्यन्यत्। वराहस्य श्रेयः वराहश्रेयो मू
त्खननम् तच्च राजा शत्रूणां कुर्यात्। मेरोरचलत्व
नुल्लंघनीयत्वं च तत्स्वयमात्मन इच्छेत्। शून्यस्य वे
संपदागम इष्टस्तामिच्छेत्। नटस्य नानारूपत्वमिष्टम्।
राजा स्निग्धप्रसन्नादीन् गुणान् बिभृयात्। व्यालस्येति
सर्पवदवन्ध्यकोपत्वमिष्टम्। भक्तिमित्रस्य स्वाराध्य
इष्ट एवं स्वप्रातिपाल्यानां प्रजानामुदयो राज्ञा नित्यमे
इत्यर्थः ॥ २१ ॥ बकादीनामेकाग्रत्वं निर्भयत्वं
कारित्वं अपरावृत्तित्वं च गुणास्तान् परार्थादाने रा
श्रयेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ अश्वतरी गर्दभजा अश्वा उद
नैव प्रसूत इति प्रसिद्धम् ॥ ३० ॥

अनागतं विजानीयाद्यच्छेद्भयमुपस्थितम् ।
पुनर्वृद्धिभयात्किंचिदनिवृत्तं निशामयेत् ॥३५
प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्जनम् ।
अनागतसुखाशा च नैव बुद्धिमतां नयः ३६
योऽरिणा सह संधाय सुखं स्वपिति विश्वसन्
स वृक्षाग्रे प्रसुप्तो वा पतितः प्रतिबुद्ध्यते ३७
कर्मणा येन तेनैव मृदुना दारुणेन च ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३८
ये सपत्नाः सपत्नानां सर्वांस्तानुपसेवयेत् ।
आत्मनश्चापि बोद्धव्याश्चारा विनिहताः परैः
चारस्त्वविदितः कार्य आत्मनोऽथ परस्य च
पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रे प्रवेशयेत् ॥४०
उद्यानेषु विहारेषु प्रपास्वावसथेषु च ।
पानागारे प्रवेशेषु तीर्थेषु च सभासु च ॥ ४१
धर्माभिचारिणः पापाश्चौरा लोकस्य कंटकाः
समागच्छन्ति तान्बुध्वा नियच्छेच्छमयीत च
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्
विश्वासाद्भयमभ्येति नापरीक्ष्य च विश्वसेत्
विश्वासयित्वा तु परं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
अथास्य प्रहरेत्काले किंचिद्विचलिते पदे ४४
अशंक्यमपि शंकेत नित्यं शंकेत शंकितात् ।
भयं ह्यशंकिताज्जातं समूलमपि कृन्तति ४५
अवधानेन मौनेन काषायेण जटाजिनैः ।
विश्वासयित्वा द्वेष्टारमवलुम्पेद्यथा वृकः ४६
पुत्रो वा यदि वा भ्राता
पिता वा यदि वा सुहृत् ।
अर्थस्य विघ्नं कुर्वाणा
हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥ ४७
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शासनम् ४८

अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां संप्रदानेन कनाचव
प्रतिपुष्पफलाघाती तीक्ष्णतुण्ड इव द्विजः ४९
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम्
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियं
नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं वाऽपि न विद्यते
सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा
अमित्रं नैव मुञ्चेत वदन्तं करुणान्यपि ।
दुःखं तत्र न कर्तव्यं हन्यात्पूर्वापकारिणम् ॥
संग्रहानुग्रहे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ।
निग्रहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात् प्रहृत्यैव प्रियोत्तरम् ।
असिनापि शिरश्छित्त्वा शोचेत च रुदेत च
निमन्त्रयीत सान्त्वेन संमानेन तितिक्षया ।
लोकाराधनमित्येतत्कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥
न शुष्कवैरं कुर्वीत बाहुभ्यां न नदीं तरेत् ।
अनर्थकमनायुष्यं गोविषाणस्य भक्षणम् ।
दन्ताश्च परिमृज्यन्ते रसश्चापि न लभ्यते ॥
त्रिवर्गस्त्रिविधा पीडा अनुबन्धास्तथैव च ।
अनुबन्धं तथा ज्ञात्वा पीडां च परिवर्जयेत्
ऋणशेषमग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च ।
पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेषं न धारयेत् ॥
वर्धमानमृणं तिष्ठेत्परिभूताश्च शत्रवः ।
जनयन्ति भयं तीव्रं व्याधयश्चाप्युपेक्षिताः ॥
नासम्यक् कृतकारी स्यादप्रमत्तः सदा भवेत्
कण्टकोऽपि हि दुश्छिन्नो विकारं कुरुते चिरं
वधेन च मनुष्याणां मार्गाणां दूषणेन च ।
अगाराणां विनाशैश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ॥
गृध्रदृष्टिर्बकालीनः श्वचेष्टः सिंहविक्रमः ।
अनुद्विग्नः काकशंकी भुजङ्गचरितं चरेत् ६२

निगृहीतमपि भयं पुनर्विवृद्धिभयादनिवृत्तमिव निशामयेत् जानीयात् सर्वदाऽवहितस्तिष्ठेदिति भावः ॥३५॥ अभ्युत्थानादिमृदूपायैः शत्रोः प्रतिपुष्पफलाघाती स्यात्। पुष्पफलं पुष्पफलं प्रति इति प्रतिपुष्पफलम्। सर्वं पुष्पं पुरुषार्थसाधनं सर्वं फलं पुरुषार्थरूपं च तद्विनाशयेत् तीक्ष्णतुण्डो द्विजः पक्षी यथा सर्वं वृक्षस्य पुष्पं फलं च नाशयति तद्वत्॥४९॥ **नास्तीति।** समर्थस्य ते जीयांसो रिपवो भवन्त्यन्ये मित्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ शुष्कं लाभशून्यं तत्र दृष्टान्तो गोविषाणस्य भक्षणमिति शत्रोरियं गौरिति तद्विषाणचर्वणे प्रवृत्तस्यायासो व्यर्थस्तद्वदित्यर्थः सार्धः ॥ ५६ ॥ त्रिवर्गः धर्मार्थकामाः तत्र त्रिविधा पीडा धर्मेणार्थस्य पीडा अर्थेन धर्मस्य कामेन तयोरिति । अनुबन्धाः फलानि । धर्मस्यार्थोऽर्थस्य कामः कामस्येन्द्रियप्रीतिरिति क्षुद्राः । धर्मस्य चित्तशुद्धिरर्थस्य यज्ञः कामस्य जीवनमात्रमिति प्राज्ञाः । तत्र बलाबलं ज्ञात्वाऽनुबन्धान् लिप्सेत पीडां तु परिवर्जयेदेवेत्यर्थः ॥५७॥ गृध्रदृष्टिर्गृध्रवत् दूरदर्शी । बकवदालीनो निश्चलो बकालीनः । श्वचेष्टः शुनकवज्जागरूकश्चोरसूचकश्च । सिंहवद्विक्रमो यस्य आनिर्दयस्य तद्वदेव। काकवत् शंकी परेङ्गितज्ञः। भुजङ्गचरितं अकस्मात्परकृते दुर्गादौ प्रवेशनं तत्कुर्यात् ॥ ६२ ॥

शूरमञ्जलिपातेन भीरुं भेदेन भेदयेत्।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं तुल्येन विग्रहः ॥ ६३

श्रेणीमुख्योपजापेषु वल्लभानुनयेषु च।
अमात्यान् परिरक्षेत भेदसंघातयोरपि ६४

मृदुरित्यवजानन्ति तीक्ष्ण इत्युद्विजन्ति च।
तीक्ष्णकाले भवेत्तीक्ष्णो मृदुकाले मृदुर्भवेत्

मृदुनैव मृदुं छिन्धि मृदुना हन्ति दारुणम्।
नासाध्यं मृदुना किंचित्तस्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः।
प्रसाधयति कृत्यानि शत्रुं चाप्यधितिष्ठति ॥

पण्डितेन विरुद्धः सन्
दूरस्थो ऽस्मीति नाश्वसेत्।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू
याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ६९
न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरे-
न्नतद्धरेद्यत्पुनराहरेत्परः।
न तत्खनेद्यस्य न मूलमुद्धरे-
न्न तं हन्याद्यस्य शिरो न पालयेत्॥
इतीदमुक्तं वृजिनाभिसंहितं
न चैतदेवं पुरुषः समाचरेत्।
परप्रयुक्तेन कथं विभावये-
दतो मयोक्तं भवतो हितार्थिना ॥७०
यथावदुक्तं वचनं हितार्थिना
निशम्य विप्रेण सुवीरराष्ट्रपः।
तथाऽकरोद्वाक्यमदीनचेतनः
श्रियं च दीप्तां बुभुजे स बान्धवः॥७१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कणिकोपदेशे
चत्वारिंशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

युधिष्ठिर उवाच।
हीने परमके धर्मे सर्वलोकाभिलंघिते।
अधर्मे धर्मतां नीते धर्मे चाधर्मतां गते ॥ १
मर्यादासु विनष्टासु क्षुभिते धर्मनिश्चये।
राजभिः पीडिते लोके परैर्वाऽपि विशांपते२
सर्वाश्रयेषु मूढेषु कर्मसूपहतेषु च।
कामाल्लोभाच्च मोहाच्च भयं पश्यत्सु भारत
अविश्वस्तेषु सर्वेषु नित्यं भीतेषु पार्थिव।
निकृत्या हन्यमानेषु वंचयत्सु परस्परम् ॥ ४
संप्रदीप्तेषु देशेषु ब्राह्मणे चातिपीडिते।
अवर्षति च पर्जन्ये मिथो भेदे समुत्थिते ५
सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने।
केनस्विद्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते६
अतितिक्षुः पुत्रपौत्राननुक्रोशान्नराधिप।
कथमापत्सु वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ७
कथं च राजा वर्तेत लोके कलुषतां गते।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेत परन्तप ॥ ८

भीष्म उवाच।
राजमूला महाबाहो योगक्षेमसुवृष्टयः।
प्रजासु व्याधयश्चैव मरणं च भयानि च॥९

श्रेणीमुख्यः नानाजातीयाः सन्त एककार्ये निविष्टाः श्रेणयस्तासां मुख्यस्य उपजापो भेदः। उपतापेष्विति पाठे उपतापः क्लेशो वा वल्लभानां मित्राणामनुनयेषु अन्यैः क्रियमाणेषु अमात्यान्परिरक्षेत। भेदात्संघातात्सम्भूय कार्यकारित्वाच्च संहता ह्यमात्याः सद्यो राजानमराजानं कुर्युर्विपरीतं वा कुर्युरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ वृजिनाभिसंहितं आपत्कालाभिप्रायेणैतदुक्तं न त्वेतदेवं पुरुषः समाचरेत्। परप्रयुक्ते परेणाभियोगे कृते सति इदं मदुक्तं कथं न भावयेत् अपि तु भावयेदेव। आपदि एतदनुष्ठानादधर्मो नास्तीति भावः ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

हीने इति। आपद्यकार्यमपि कणिकेनोक्तं तत्र विश्वामित्रश्वजाघनीपचनरूपं शिष्टाचारं प्रमाणयति ॥१॥ अतितिक्षुः त्यक्तुमनिच्छुः अनुक्रोशात् दयातः ब्राह्मणान्पालयितुमशक्तो राजा किं कुर्यादित्यर्थः ॥७॥ अप्राप्तप्रापणं योगः प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः सुवृष्टिश्च ताः ब्राह्मणादीनां विपदागमो राज्ञ एव दोष इत्यर्थः ॥ ९ ॥

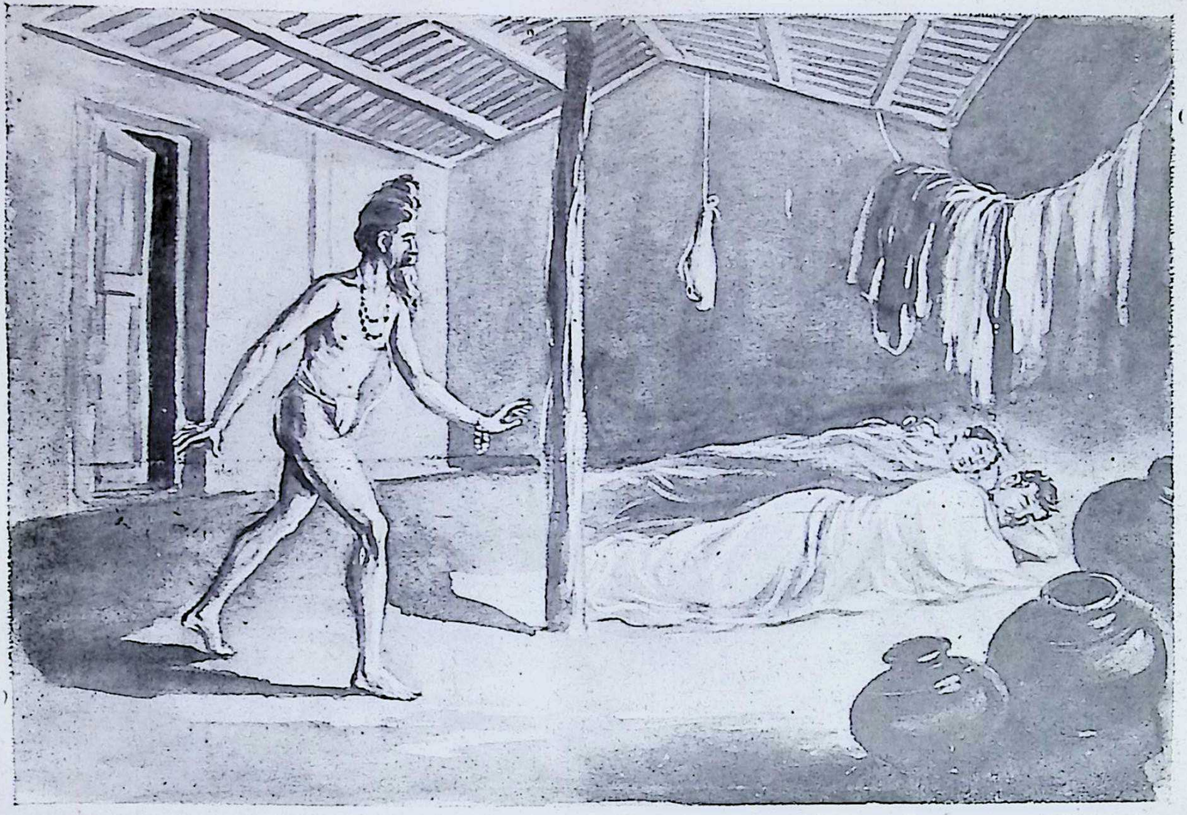

सोऽहमन्त्यावसायानां हराम्येनां प्रतिग्रहात ।
न स्तैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥४१॥–शान्तिपर्व अ. १४१ पृ २८३

कृतं त्रेतां द्वापरं च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजमूला इति मतिर्मम नास्त्यत्र संशयः १०
तस्मिंस्त्वभ्यागते काले प्रजानां दोषकारके
विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं भवेत्तदा ११
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विश्वामित्रस्य संवादं चाण्डालस्य च पक्कणे
त्रेताद्वापरयोः सन्धौ तदा दैवविधिक्रमात् ।
अनावृष्टिरभूद्घोरा लोके द्वादशवार्षिकी १३
प्रजानामतिवृद्धानां युगान्ते समुपस्थिते ।
त्रेताविमोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने ॥ १४
नववर्षसहस्राक्षः प्रतिलोमोऽभवद्गुरुः ।
जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः
नावश्यायोऽपि तत्राभूत्कुत एवाभ्रजातयः ।
नद्यः संक्षिप्ततोयौघाः किञ्चिदन्तर्गतास्ततः
सरांसि सरितश्चैव कूपाः प्रस्रवणानि च ।
हतत्विषो न लक्ष्यन्ते निसर्गाद्दैवकारितात्
उपशुष्कजलस्थाया विनिवृत्तसभाप्रपा ।
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया निर्वषट्कारमङ्गला १८
उच्छिन्नकृषिगोरक्षा निवृत्तविपणापणा ।
निवृत्तयूपसंभारा विप्रनष्टमहोत्सवा ॥ १९
अस्थिसञ्चयसंकीर्णा महाभूतरवाकुला ।
शून्यभूयिष्ठनगरा दग्धग्रामनिवेशना ॥ २०
क्वचिच्चोरैः क्वचिच्छस्त्रैः क्वचिद्राजभिरातुरैः ।
परस्परभयाच्चैव शून्यभूयिष्ठनिर्जना ॥ २१
गतदैवतसंस्थाना वृद्धलोकनिराकृता ।
गोजाविमहिषीहीना परस्परपराहता ॥ २२
हतविप्रा हतारक्षा प्रनष्टौषधिसञ्चया ।
सर्वभूततरुप्राया बभूव वसुधा तदा ॥ २३
तस्मिन्प्रतिभये काले क्षते धर्मे युधिष्ठिर ।
बभूवुः क्षुधिता मर्त्याः खादमानाः परस्परम्
ऋषयो नियमांस्त्यक्त्वा परित्यज्याग्निदेवताः
आश्रमान्संपरित्यज्य पर्यधावन्नितस्ततः २५
विश्वामित्रोऽथ भगवान्महर्षिरनिकेतनः ।
क्षुधापरिगतो धीमान्समन्तात्पर्यधावत२६
त्यक्त्वा दारांश्च पुत्रांश्च कस्मिंश्च जनसंसदि
भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निरग्निरनिकेतनः ॥
स कदाचित्परिपतन् श्वपचानां निवेशनम् ।
हिंस्राणां प्राणिघातानामाससाद वने क्वचित्
विभिन्नकलशाकीर्णं श्वचर्मच्छेदनायुतम् ।
वराहखरभग्नास्थिकपालघटसंकुलम् ॥ २९
मृतचैलपरिस्तीर्णं निर्माल्यकृतभूषणम् ।
सर्पनिर्मोकमालाभिः कृतचिन्हकुटीमठम् ३०
कुक्कुटारावबहुलं गर्दभध्वनिनादितम् ।
उद्घोषद्भिः खरैर्वाक्यैः कलहद्भिः परस्परम्
उलूकपक्षिध्वनिभिर्देवतायतनैर्वृतम् ।
लोहघण्टापरिष्कारं श्वयूथपरिवारितम् ३२
तत्प्रविश्य क्षुधाविष्टो विश्वामित्रो महानृषिः
आहारान्वेषणे युक्तः परं यत्नं समास्थितः३३
न च क्वचिदविन्दत्स
भिक्षमाणोऽपि कौशिकः ।
मांसमन्नं फलं मूल-
मन्यद्वा तत्र किञ्चन ॥ ३४
अहो कृच्छ्रं मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिकः
पपात भूमौ दौर्बल्यात्तस्मिंश्चाण्डालपक्कणे३५
स चिन्तयामास मुनिः किं नु मे सुकृतं भवेत्
कथं वृथा न मृत्युः स्यादिति पार्थिवसत्तम
स ददर्श श्वमांसस्य कुतन्त्रीं विततां मुनिः ।
चाण्डालस्य गृहे राजन् सद्यः शस्त्रहतस्य वै
स चिन्तयामास तदा स्तैन्यं कार्यमितो मया
न हीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ३८
आपत्सु विहितं स्तैन्यं विशिष्टं च महीयसः
विप्रेण प्राणरक्षार्थं कर्तव्यमिति निश्चयः ३९
हीनादादेयमादौ स्यात्समानात्तदनन्तरम् ।
असंभवे वाऽऽददीत विशिष्टादपि धार्मिकात्
सोऽहमन्त्यावसायानां
हराम्येनां प्रतिगृहात् ।
न स्तैन्यदोषं पश्यामि
हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ४१
एतां बुद्धिं समास्थाय विश्वामित्रो महामुनिः
तस्मिन्देशे स सुष्वाप श्वपचो यत्र भारत४२

पक्कणे चाण्डालागारे॥१२॥ दैवविधिर्दैवविहितः॥१३॥ प्रतिलोमो वक्री व्यावृत्तं अन्यथाभूतं लक्षणं चिन्हं यस्य ॥ १५ ॥ अवश्यायो धूमिका ॥ १६ ॥ जलस्थायाः क्षुद्र-जलाशयाः ॥ १८ ॥ विपणो विक्रयादिः आपणो हट्टः ॥ १९ ॥ हता आरक्षा रक्षाकर्तारो यस्यां सा भूततरुः श्मशानवृक्षस्तद्वदगम्या भूततरुप्राया भूतनरप्रायेति पाठे भूतप्रायनरेत्यर्थः। शावभूतनरप्रायेति प्राचां पाठः। स्पष्टार्थः शव एव शावः ॥२३॥ वृथा अन्नं विना ॥३६॥ कुतन्त्रीं दाण्डिकाम् ॥ ३७ ॥ प्रतिग्रहात् तज्जदोषात् स्तैन्यदोषं अधिकं न पश्यामीत्यर्थः। श्वजाघनीं शुनो जंघाम् ॥४१॥

स विगाढां निशां दृष्ट्वा सुप्ते चाण्डालपक्कणे
शनैरुत्थाय भागवान्प्रविवेश कुटीमतः ४३
स सुप्त इव चाण्डालः श्लेष्मापिहितलोचनः
परिभिन्नस्वरो रूक्षः प्रोवाचाप्रियदर्शनः ॥४४

श्वपच उवाच ।

कः कुतन्त्रीं घट्टयाति
सुप्ते चाण्डालपक्कणे ।
जागर्मि नात्र सुप्तोऽस्मि
हतोऽसीति च दारुणः ॥ ४५

विश्वामित्रस्ततो भीतः सहसा तमुवाच ह
तत्र व्रीडाकुलमुखः सोद्वेगस्तेन कर्मणा ॥४६
विश्वामित्रोऽहमायुष्मन्नागतोऽहं बुभुक्षितः ।
मा वधीर्मम सद्बुद्धे यदि सम्यक् प्रपश्यसि ॥
चाण्डालस्तद्वचः श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मनः ।
शयनादुपसंभ्रान्त उद्ययौ प्रति तं ततः ॥ ४८
स विसृज्याश्रु नेत्राभ्यां बहुमानात्कृताञ्जलिः ।
उवाच कौशिकं रात्रौ ब्रह्मन्किं ते चिकीर्षितं
विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम्
क्षुधितः कलुषं यातो नास्ति ह्रीरशनार्थिनः
क्षुच्च मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा
दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः ॥५२

सोऽधर्मं बुद्ध्यमानोऽपि
हरिष्यामि श्वजघानीम् ।
अटन् भैक्ष्यं न विन्दामि
यदा युष्माकमालये ॥ ५३

तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीं
अग्निर्मुखं पुरोधाश्च देवानां शुचिषाड्विभुः ॥
यथावत्सर्वभुग्ब्रह्मा तथा मां विद्धि धर्मतः ।
तमुवाच स चाण्डालो महर्षे शृणु मे वचः
श्रुत्वा तत्त्वं तथाऽऽतिष्ठ यथा धर्मो न हीयते
धर्मं तवापि विप्रर्षे शृणु यत्ते ब्रवीम्यहम् ॥५६

शृगालादधमं श्वानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तस्याप्यधम उद्देशः शरीरस्य श्वजाघनी ५७
नेदं सम्यग्व्यवसितं महर्षे धर्मगर्हितम् ।
चाण्डालस्वस्य हरणमभक्ष्यस्य विशेषतः ५८
साध्वन्यमनुपश्य त्वमुपायं प्राणधारणे ।
न मांसलोभात्तपसो नाशस्ते स्यान्महामुने
जानता विहितं धर्मं न कार्यो धर्मसंकरः ।
मा स्म धर्मं परित्याक्षीस्त्वं हि धर्मभृतां वरः
विश्वामित्रस्ततो राजन्नित्युक्तो भरतर्षभ ।
क्षुधार्तः प्रत्युवाचेदं पुनरेव महामुनिः ॥ ६१
निराहारस्य सुमहान्मम कालोऽभिधावतः ।
न विद्यतेऽप्युपायश्च कश्चिन्मे प्राणधारणे ६२
येन येन विशेषेण कर्मणा येन केनचित् ।
अभ्युज्जीवेत्साद्यमानः समर्थो धर्ममाचरेत् ॥
ऐन्द्रो धर्मः क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथाग्निकः
ब्रह्मवह्निर्मम बलं भक्ष्यामि शमयन् क्षुधाम् ॥
यथा यथैव जीवद्धि तत्कर्तव्यमहेलया ।
जीवितं मरणाच्छ्रेयो जीवन् धर्ममवाप्नुयात्
सोऽहं जीवितमाकांक्षन्नभक्ष्यस्यापि भक्षणं
व्यवस्ये बुद्धिपूर्वं वै तद्भवाननुमन्यताम् ॥६६
बलवन्तं करिष्यामि प्रणोत्स्याम्यशुभानि तु
तपोभिर्विद्यया चैव ज्योतींषीव महत्तमः ६७

श्वपच उवाच ।

नैतत्खादन्प्राप्नुते दीर्घमायु-
र्नैव प्राणान्नामृतस्येव तृप्तिः ।
भिक्षामन्यां भिक्ष मा ते मनोऽस्तु
श्वभक्षणे श्वा ह्यभक्ष्यो द्विजानाम् ६८

विश्वामित्र उवाच ।

न दुर्भिक्षे सुलभं मांसमन्य-
च्छ्वपाक मन्ये न च मेऽस्ति वित्तम् ।
क्षुधार्तश्चाहमगतिर्निराशः
श्वमांसे चास्मिन् षड्रसान् साधु मन्ये

घट्टयति चालयति ॥ ४५ ॥ मम माम् ॥ ४७ ॥ नेत्राभ्यां श्लेष्मपिहिताभ्याम् ॥ ४९ ॥ कलुषं यातः पापं कर्मानुसृतः ॥ ५१ ॥ अग्निर्देवानां मुखं च पुरोधाश्च सः शुचिषाट् शुचिमेध्यमेव सहते नामेध्यम् ॥ ५४ ॥ तस्यापि यथा सर्वभुक्त्वं तथाऽहं ब्रह्मा ब्राह्मणोऽपि तत्तुल्यत्वात्सर्वभुग्भविष्यामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ऐन्द्रः पालनात्मकः आग्निकः सर्वभुक्त्वरूपः ब्रह्म वेदः स एव वन्हिः ॥ ६४ ॥ ज्योतींषीव तप इन्धनेन बलवन्तं करिष्यामि आत्मानमिति शेषः ॥ ६७ ॥

श्वपच उवाच ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या *ब्रह्मक्षत्रस्य वै विशः
यथा शास्त्रं प्रमाणं ते माऽभक्ष्ये मानसं कृथाः

विश्वामित्र उवाच ।

अगस्त्येनासुरो जग्धो वातापिः क्षुधितेन वै
अहमापद्गतः क्षुत्तो भक्षयिष्ये श्वजाघनीम् ॥

श्वपच उवाच ।

भिक्षामन्यामाहरेति न च कर्तुमिहार्हसि ।
न नूनं कार्यमेतद्धि हर कामं श्वजाघनीम् ॥७२

विश्वामित्र उवाच ।

शिष्टा वै कारणं धर्मे तद्वृत्तमनुवर्तये ।
परां मेध्याशनादेनां भक्ष्यां मन्ये श्वजाघनीम्

श्वपच उवाच ।

असता यत्समाचीर्णं न च धर्मः सनातनः
नाकार्यमिह कार्यं वै मा छलेनाशुभं कृथाः ॥

विश्वामित्र उवाच ।

न पातकं नावमतमृषिः सन्कर्तुमर्हति ।
समौ च श्वमृगौ मन्ये तस्माद्भोक्ष्ये श्वजाघनीं

श्वपच उवाच ।

यद्ब्राह्मणार्थे कृतमर्थितेन
तेनर्षिणा तदवस्थाधिकारे ।
स वै धर्मो यत्र न पापमस्ति
सर्वैरुपायैर्गुरवो हि रक्ष्याः ॥ ७६

विश्वामित्र उवाच ।

मित्रं च मे ब्राह्मणस्यायमात्मा
प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके ।
तं धर्तुकामोऽहमिमां जिहीर्षे
नृशंसानामीदृशानां न बिभ्ये ॥ ७७

श्वपच उवाच ।

कामं नरा जीवितं सन्त्यजन्ति
न चाभक्ष्ये क्वचित्कुर्वन्ति बुद्धिम् ।
सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्तीह विद्वन्
प्रियस्व कामं सहितः क्षुधैव ॥ ७८

विश्वामित्र उवाच ।

स्थाने भवेत्सयशः प्रेत्यभावे
निःसंशयः कर्मणां वै विनाशः ।
अहं पुनर्व्रतनित्यः शमात्मा
मूलं रक्ष्यं भक्षयिष्याम्यभक्ष्यम् ॥७९

बुद्ध्यात्मके व्यक्तमस्तीति पुण्यं
मोहात्मके यत्र यथा श्वभक्ष्ये ।
यद्यप्येतत्संशयात्मा चरामि
नाहं भविष्यामि यथा त्वमेव ॥ ८०

पंच शशशल्यकादयः पञ्चैव भक्ष्या नान्ये इति हेतोरभक्ष्ये श्वमांसे मनो मा कृथाः ॥ ७० ॥ इति कर्तुं नार्हसीति योजना ॥ ७२ ॥ शिष्टाः अगस्त्यादयः ॥ ७३ ॥ समौ पशुत्वादिति भावः ॥ ७५ ॥ **यदिति** । तेनागस्त्येन ब्राह्मणानामर्थेऽर्थितेन प्रार्थितेन अर्थाद्ब्राह्मणैरेव वातापिभक्षणं कृतं न स्वार्थे तदपि अवस्थाधिकारे स तादृश एव समयो नान्यत् किंचित्कर्तुं शक्यमित्यर्थः । नृशंसमपि भक्षित्वा तेन वातापिना भक्ष्यमाणा ब्राह्मणा रक्षिता इति धर्म एवेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ तर्हि अयमात्मा देहो मम मित्रं एतस्य रक्षणार्थं मया अप्येतद्भुक्तं चेन्न कश्चिद्दोषोऽस्तीत्याह-**मित्रं चेति** ॥७७॥ क्षुधैव जितया सर्वान्कामानन्ये आप्नुवन्ति अतस्त्वमपि क्षुधैव सहितः अनाहारेणैव कामं प्रियस्व पूरयस्व ॥७८॥ **स्थाने इति** । सकामः प्रेत्यभावे मरणे सति यशः यशस्करो भवेदिति स्थाने युक्तं अनशनेन मरणं श्रेय इति सत्यमित्यर्थः । जीवतस्त्वनश्नतो धर्मलोपः प्रत्यक्षः मूलं धर्मस्य शरीरं रक्ष्यं तस्य वैकल्येन धर्मविरोधो भवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥ बुद्ध्यात्मके प्रमातरि विचारिते श्वजाघनीभक्षणेऽपि पुण्यमस्तीति जाने । ज्ञानोत्पत्तियोग्यं शरीरमपथ्येनापि रक्ष्यमेवेति भावः मोहात्मके कर्तृत्वाद्यभिमानभाजि यथा श्वभक्षणे दोषस्तथैव तत्र विषयेऽस्ति । संशयात्माऽन्यतरस्यात्मनो दृढपरिग्रहाभावात् । तथापि श्वभक्षणमात्रेण त्वादृशः श्वपचोऽहं न भविष्यामि तपसा दोषं दूरीकर्तुं शक्तोऽस्मीति भावः ॥ ८० ॥

---

*पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ॥
शशकः शल्यको गोधा कूर्मः खड्गी तु पञ्चमः

इति रामायणम् । उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः। यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति । इदं हि वाक्यं न पञ्चनखभक्षणपरम् । तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि नियमपरम् । पञ्चनखापञ्चभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षेऽप्राप्त्यभावात् । अत इदमपञ्चनखभक्षणे निवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्याविधिः । सा च द्विविधा श्रौती लक्षणिकी चेति । तत्र 'अत्र ह्येवावपन्ति' इति श्रौती । 'पञ्चपञ्चनखा भक्ष्याः' इति तु लाक्षणिकी इत्याद्यन्यत्र विस्तारः ।

श्वपच उवाच ।

गोपनीयमिदं दुःखमिति मे निश्चिता मतिः
दुष्कृती ब्राह्मणः सन्नं यस्त्वामहमुपालभे ८१

विश्वामित्र उवाच ।

पिबन्त्येवोदकं गावो मण्डूकेषु रुवत्स्वपि ।
न तेऽधिकारो धर्मेऽस्ति मा भूरात्मप्रशंसकः

श्वपच उवाच ।

सुहृद्भूत्वाऽनुशासे त्वां कृपा हि त्वयि मे द्विज
यदिदं श्रेय आधत्स्व मा लोभात्पातकं कृथाः

विश्वामित्र उवाच ।

सुहृन्मे त्वं सुखेप्सुश्चे-
दापदो मां समुद्धर ।
जानेऽहं धर्मतोऽऽत्मानं
शौनीमुत्सृज जाघनीम् ॥ ८४

श्वपच उवाच ।

नैवोत्सहे भवतो दातुमेतां
नोपेक्षितुं ह्रियमाणं स्वमन्नम् ।
उभौ स्यावः पापलोकावलिप्तौ
दाता चाहं ब्राह्मणस्त्वं प्रतीच्छन् ॥

विश्वामित्र उवाच ।

अद्याहमेतद्वृजिनं कर्म कृत्वा
जीवंश्चरिष्यामि महापवित्रम् ।
स पूतात्मा धर्ममेवाभिपत्स्ये
यदेतयोर्गुरु तद्वै ब्रवीहि ॥ ८६

श्वपच उवाच ।

आत्मैव साक्षी कुलधर्मकृत्ये
त्वमेव जानासि यदत्र दुष्कृतम् ।
यो ह्याद्रियाद्भक्ष्यमिति श्वमांसं
मन्ये न तस्यास्ति विवर्जनीयम् ८७

विश्वामित्र उवाच ।

उपादाने खादने चास्ति दोषः
कार्यात्यये नित्यमत्रापवादः ।
यस्मिन् हिंसा नानृतं वाच्यलेशो
भक्ष्यक्रिया यत्र न तद्गरीयः ॥ ८८

श्वपच उवाच ।

यद्येष हेतुस्तव खादने स्या-
न्न ते वेदः कारणं नार्यधर्मः ।
तस्माद्भक्ष्ये भक्षणे वा द्विजेन्द्र
दोषं न पश्यामि यथेदमत्र ॥ ८९

विश्वामित्र उवाच ।

नैवातिपापं भक्ष्यमाणस्य दृष्टं
सुरां तु पीत्वा पततीति शब्दः ।
अन्योन्यकार्याणि यथा तथैव
न पापमात्रेण कृतं हिनस्ति ॥ ९०

श्वपच उवाच ।

अस्थानतो हीनतः कुत्सिताद्वा
तद्विद्वांसं बाधते साधुवृत्तम् ।
श्वानं पुनर्यो लभतेऽभिषङ्गा-
त्तेनापि दण्डः सहितव्य एव ॥ ९१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा निववृते मातङ्गः कौशिकं तदा
विश्वामित्रो जहारैव कृतबुद्धिः श्वजाघनीम्
ततो जग्राह स श्वाङ्गं जीवितार्थी महामुनिः।
सदारस्तामुपाहृत्य वने भोक्तुमियेष सः ॥ ९३

इदं श्वजाघनीभक्षणजं दुःखं पापं गोपनीयं गूहनीयं त्वया क्रियमाणं निरसनीयमिति मे बुद्धिर्निश्चिताऽस्ति । ततोऽहं दुष्कृतः पापीयानपि अब्राह्मणोऽपि त्वामुपालभे यः सोऽहं सत्रं कैतवकारी । अस्मि स त्वमितिपाठे स त्वं प्रसिद्धो विश्वामित्रस्त्वां यदब्राह्मणोऽहमुपालभेऽतः दुष्कृतोऽस्मीति योजना ॥ ८१ ॥ धर्मे धर्मानुशासने ॥ ८२ ॥ पापलोकौ च ताववलिप्तौ चेतिसमासः । प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन् ॥ ८५ ॥ कार्यात्यये प्राणात्ययेऽभक्ष्यमपि भक्षणीयमिति भक्ष्याभक्ष्यविधेरपवादोऽस्ति तथा च सूत्रम्–'सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् 'इति । यत्राभक्ष्याक्रिया अभक्ष्यतापादकं वाक्यं तच्छास्त्रं गरीयो न यतः यस्मिन्नभक्ष्यभक्षणे हिंसाऽनृतं च न इदमेव द्वयं अधर्मस्य ज्ञापकं, किं तर्हि भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रमनर्थकं नेत्याह–**वाच्यलेश इति**। भावप्रधानो निर्देशः। तत्र वाच्यत्वस्य निन्द्यत्वस्य लेशमात्रं न तु तद्धिसानृतवदत्यन्तं निन्द्यमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ हेतुः प्राणपोषणेच्छाऽस्ति कारणं प्रमाणं भक्ष्ये भक्षणे। अभक्षणे इतिच्छेदः ॥ ८९ ॥ अतिपापं हिंसावदभक्ष्यं भक्षमाणस्य न दृष्टं पततीति शब्दः शब्दशास्त्रस्याज्ञामात्रम्। परं तु पापहेतुर्मुख्यो हिंसाख्योऽत्र न दृश्यत इति भावः । अन्योन्यकार्याणि मैथुनानि । पापमात्रेण कृतं पुण्यं हिनस्ति नाशयति तेन ईषत्पापोत्पत्तिरस्तु नतु ब्राह्मण्यादिधर्महानिरस्तीति भावः ॥ ९० ॥ अस्थानतः चाण्डालगृहात् हीनतः चौर्यतः कुत्सितात् अदित्सतः कदर्यात् अभिषंगात् अत्याग्रहात् श्वानं लभते तेनापि तेनैव दंडः साहितव्यः सोढव्य एव । न तु दातुर्मम दोषोऽस्तीति भावः ॥९१॥

अथास्य बुद्धिरभवद्विधिनाहं श्वजाघनीम् ।
भक्षयामि यथाकामं पूर्वं सन्तर्प्य देवताः ९४
ततोऽग्निमुपसंहृत्य ब्राह्मेण विधिना मुनिः ।
ऐन्द्राग्नेयेन विधिना चरुं श्रपयत स्वयम् ९५
ततः समारभत्कर्म दैवं पित्र्यं च भारत ।
आहूय देवानिन्द्रादीन् भागं भागं विधिक्रमात
एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्ष स वासवः ।
सञ्जीवयन् प्रजाः सर्वा जनयामास चौषधीः
विश्वामित्रोऽपि भगवांस्तपसा दग्धकिल्बिषः
कालेन महता सिद्धिमवाप परमाद्भुताम् ९८
स संहृत्य च तत्कर्म अनास्वाद्य च तद्धविः
तोषयामास देवांश्च पितृंश्च द्विजसत्तमः ९९
एवं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थो जिजीविषुः
सर्वोपायैरुपायज्ञो दीनमात्मानमुद्धरेत् १००
एतां बुद्धिं समास्थाय जीवितव्यं सदा भवेत्
जीवन्पुण्यमवाप्नोति पुरुषो भद्रमश्नुते ॥ १०१
तस्मात्कौन्तेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये ।
बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन् वर्तितव्यं कृतात्मना

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि विश्वामित्रश्वपचसंवादे*
एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

युधिष्ठिर उवाच ।

यदि घोरं समुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम् ।
अस्ति स्विद्दस्युमर्यादा यामहं परिवर्जये ॥ १
संमुह्यामि विषीदामि धर्मो मे शिथिलीकृतः
उद्यमं नाधिगच्छामि कदाचित्परिसान्त्वयन्

भीष्म उवाच ।

नैतच्छ्रुत्वाऽऽगमादेव तव धर्मानुशासनम् ।
प्रज्ञासमविहारोऽयं कविभिः संभृतं मधु ३
बह्व्यः प्रतिविधातव्याः प्रज्ञा राज्ञा ततस्ततः
नैकशाखेन धर्मेण यत्रैषा संप्रवर्तते ॥ ४
बुद्धिसञ्जननो धर्म आचारश्च सतां सदा ।
ज्ञेयो भवति कौरव्य सदा तद्विद्धि मे वचः ५
बुद्धिश्रेष्ठा हि राजानश्चरन्ति विजयैषिणः ।
धर्मः प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राज्ञा ततस्ततः
नैकशाखेन धर्मेण राज्ञो धर्मो विधीयते ।
दुर्बलस्य कुतः प्रज्ञा पुरस्तादनुपाहृता ॥ ७
अद्वैधज्ञः पथि द्वैधे संशयं प्राप्तुमर्हति ।
बुद्धिद्वैधं वेदितव्यं पुरस्तादेव भारत ॥ ८
पार्श्वतः करणं प्राज्ञो विष्टंभित्वा प्रकारयेत्
जनस्तच्चरितं धर्मं विजानात्यन्यथान्यथा ९

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १४१ ॥ * अस्मिन्नध्याये श्लोकत्रयमधिकम् ।

१४२

यदिति। यदि महद्भिरपि घोरं कर्म कर्तव्यत्वेन समुद्दिष्टं यदश्रद्धेयमिवानृतामिव च तर्हि दस्यूनामकार्यकारिणामपि मर्यादा काचिदस्ति इतोऽधिकं दस्यूनां न कर्तव्यमिति ॥ १ ॥ अस्मिंश्चाकृत्ये कर्तव्ये संमोहादिकं प्राप्तोऽप्यात्मानं सान्त्वयन्नप्युद्यममध्यवसायं नाधिगच्छामि एतान् धर्मान् कर्तुमहं न शक्नोमीत्यर्थः ॥ २ ॥ एतदागमादेव श्रुत्वा तव धर्मानुशासनं मया कृतमिति नास्ति किं तु प्रज्ञायाः समवहारः निष्ठा कल्पितेयमित्यर्थः एतदग्निहोत्रादिवद्विधेयं न अपि तु कविभिरकरणे महान्तं दोषं पश्यद्भिः कल्पितमिति भावः ॥ ३ ॥ ततस्ततः कोकिलवराहवृकसिंहादिभ्यः शिक्षित्वा यत्र यासु प्रज्ञासु अनुष्ठेयासु एषा तव बुद्धिः ऐकशाखेनैकदेशिना धर्मेणोपलक्षिता न संप्रवर्तते ताः प्रज्ञाः बव्ह्यः प्रतिविधातव्याः सन्तिः॥४॥धर्मादिर्ज्ञेयः तत्तत्र विषये मे मम वचो विद्धि॥५॥ प्रतिविधातव्यः चिकित्सनीयः ॥ ६ ॥ यतः पुरस्तादध्ययनकालेऽनुपाहृता अशिक्षिता अतः दुर्बलस्यैकदेशाध्ययनवतः प्रज्ञा कुतः न कुतश्चिदित्यर्थः ॥ ७ ॥ द्वैधं एकस्यैव कर्मणः क्वचित्काले धर्मत्वं क्वचिदधर्मत्वमिति द्विप्रकारत्वं, तस्मिन्क्वचित्काले धर्मत्वं ... अहिंसायान्प्राप्ते तदनभिज्ञः संशयं संकटं प्राप्नोति । अहिंसाया धर्मत्वेऽपि चोररक्षया पापं भवति तद्वदिदं ज्ञेयम् ॥८॥ पार्श्वतः पश्चात्करणं करणीयं विष्टंभित्वा निश्चित्याग्निपार्श्वतः ...

अमिथ्याज्ञानिनःकेचिन्मिथ्याविज्ञानिनः परे
तद्वै यथायथं बुध्वा ज्ञानमाददते सताम् १०
परिमुष्णन्ति शास्त्राणि धर्मस्य परिपन्थिनः
वैषम्यमर्थविद्यानां निरर्थाः ख्यापयन्ति ते११

आजिजीविषवो विद्यां यशःकामौ समन्ततः
ते सर्वे नृप पापिष्ठा धर्मस्य परिपन्थिनः १२

अपक्कमतयो मन्दा न जानन्ति यथातथम् ।
यथा ह्यशास्त्रकुशलाः सर्वत्रायुक्तिनिष्ठिताः

परिमुष्णन्ति शास्त्राणि शास्त्रदोषानुदर्शिनः
विज्ञातमर्थं विद्यानां न सम्यगिति वर्तते १४

निन्दया परविद्यानां स्वविद्यां ख्यापयन्ति च
वागस्त्रा वाक्शरीभूता दुग्धविद्याफला इव

तान्विद्यावणिजो विद्धि राक्षसानिव भारत
व्याजेन सद्भिर्विहितो धर्मस्ते परिहास्यति

न धर्मवचनं वाचा नैव बुद्ध्येति नः श्रुतम् ।
इति बार्हस्पतं ज्ञानं प्रोवाच मघवा स्वयम् ॥
न त्वेव वचनं किञ्चिदनिमित्तादिहोच्यते ।
सुविनीतेन शास्त्रेण न व्यवस्यन्त्यथापरे १८

लोकयात्रामिहैके तु धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
समुद्दिष्टं सतां धर्मं स्वयमूहेत पण्डितः १९

अमर्षाच्छास्त्रसम्मोहादविज्ञानाच्च भारत ।
शास्त्रं प्राज्ञस्य वदतः समूहे यात्यदर्शनम् २०

आगतागमया बुद्ध्या वचनेन प्रशस्यते ।
अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वाद्वचनं साधु मन्यते २१

अनया हतमेवेदमिति शास्त्रमपार्थकम् ।
दैतेयानुशना प्राह संशयच्छेदनं पुरा ॥ २२

ज्ञानमप्यपदिश्यं हि यथा नास्ति तथैव तत् ।
तं तथा छिन्नमूलेन सन्नोदयितुमर्हसि ॥ २३

अनव्यवहितं यो वा नेदं वाक्यमुपाश्नुते ।
उग्रायैव हि सृष्टोऽसि कर्मणे न त्वमीक्षसे

सतां मतमिति शेषः ॥१०॥ मुष्णंति धर्मशास्त्रविरुद्धं अर्थशास्त्रं नादर्तव्यमिति वदन्ति वैषम्यं अप्रामाण्यं अधर्मत्वं वा ॥११॥ शास्त्रचोरनिंदाप्रसंगात्तदुपजीविनोऽपि निंदति **आजिजीविषव इति** सार्धैश्चतुर्भिः ॥१२॥ दम्भिनं निन्दत्यर्धेन-**व्याजेनेति** । कृत इति शेषः ते तव॥१६॥ प्रकृतमाह-**नेति**। वाचा केवलया बुद्ध्या तर्केण वा केवलेन धर्मवचनं धर्मनिश्चयो नास्ति अपि तु समुच्चिताभ्यां उभाभ्यां धर्मनिर्णय इत्यर्थः ॥१७॥ **न त्विति** । आततायी ब्राह्मणोऽपि हन्तव्य इत्यादिवचनं कामतो ब्राह्मणं हंतुः प्रायश्चित्तं न विद्यत इत्यनेन विरुद्धमपि निष्कारणं प्रवर्तते न को हि तद्वेदयद्यमुष्मिल्लोकेऽस्ति वा न वेति वचनं यथा दिक्ष्वतीकाशान् करोतीत्यतीकाशविधिपरं न तु परलोकफले संदेहोपन्यासपरम्। एवं आततायिब्राह्मणवधवाक्यमपि आततायी सर्वथा हंतव्य इत्येवंपरं न तु ब्राह्मणरूपोऽप्याततायी हन्तव्य इत्येवंपरं इति कैश्चिदुच्यते । अपरे तु सुविनीतेन युक्तिमतापि शास्त्रेण शिक्षितं आततायिवधं न व्यवस्यन्ति कर्तव्यत्वेन निश्चिन्वन्ति अहिंसाशास्त्रप्राबल्यात् । आत्मवधार्थमुद्यताद्गोरिवाततायिनोऽप्यात्मानं रक्षेन्न गामिव तं हन्यादिति तेषां भावः॥१८॥ इहलोके तु एके मुख्यास्त्वाचार्याः लोकयात्रां तन्निर्वाहमेव धर्मं प्राहुः। सा च चोरादीनां वधमन्तरेण न संभवतीत्यवश्यं हिंसाऽपि कर्तव्येति तेषामाशयः । तथाहि कल्पकाराः श्रुतिमुदाहरन्ति-अन्नादेर्भ्रूणहा मार्ष्टि अनेनाभिशंसति स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्नृतसंगरे गुरोर्याजश्च शिष्यश्च भर्तुर्व्यभिचारिणीति मार्ष्टिस्त्रियश्चपापमिति शेषः। एवं सत्यपि मतभेदे युक्त्यैव धर्मं ऊहेतेत्याह-**समिति** १९ तस्मादमर्षादींस्त्यक्त्वा समूहे सभायां शास्त्रं वदेदित्याशयेनाह **अमर्षादिति**॥२०॥आगतागमया बुद्ध्या श्रुत्युपगृहीतेन तर्केण सहितं यद्वचनं तेन प्रशस्यते शास्त्रं नान्यतरेण । अन्यस्तु ज्ञानहेतुत्वात् । अज्ञातज्ञापकतया वचनं तर्केण हीनं शब्दमेव साधु मन्यते कुतः अज्ञानात् ॥२१॥ अन्यः पुनः अनया युक्त्या इदं शास्त्रं हतं दुषितं इति हेतोरपार्थकं व्यर्थमिति मन्यते तदप्यज्ञानादेव । तस्मात्तर्केण शास्त्रस्य शास्त्रेण तर्कस्य वा बाधमकृत्वा यदुभयसंमतं तदेवानुष्ठेयमित्युशनसो मतं पूर्वोक्तेन बार्हस्पत्येन ज्ञानेनैक्यंगतमिति दर्शितम्॥२२॥ किंच अपदिश्यं दिशोर्मध्ये स्थितं कोटिद्वयस्पार्शि ज्ञानं संशयरूपं तद्यथा नास्ति तथैव व्यर्थमित्यर्थः । अतस्तं संशयं छिन्नमूलेन मूलोच्छेदेन यथा स्यात्तथा सन्नोदयितुं दूरीकर्तुमर्हसि निःसंशयं यत् ज्ञानं तदेवाश्रयस्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ यो वा भवान् मम इदं नीतिवाक्यं न उपाश्नुते नांगीकरोति तत् अनव्यवहितं अयुक्तम् । व्यवहितपदं न शब्देन समस्तं चेत् न व्यवहितशब्दः सन्निकृष्टवचनः तदभावोऽनव्यवाहितमिति योगोऽत्र ज्ञेयः । कुतो युक्तमत आह-**उग्रायेति** । यतः उग्राय हिंस्रकर्मार्थमेव त्वं सृष्टोसि । तच्च त्वं न समीक्षसेऽतो मम वचनं तव चेतसि न किंचिल्लग्नमित्यर्थः २४

अङ्ग मामन्ववेक्षस्व राजन्याय बुभूषते।
यथा प्रमुच्यते त्वन्यो यदर्थं न प्रमोदते २५
अजोऽश्वः क्षत्रमित्येतत
सदृशं ब्रह्मणा कृतम् ।
तस्मादभीक्ष्णं भूतानां
यात्रा काचित्प्रसिद्ध्यति ॥ २६
यस्त्ववध्यवधे दोषः स वध्यस्यावधे स्मृतः
सा चैव खलु मर्यादा यामयं परिवर्जयेत्२७
तस्मात्तीक्ष्णः प्रजा राजा स्वधर्मे स्थापयेत्ततः
अन्योन्यं भक्षयन्तो हि प्रचरेयुर्वृका इव २८
यस्य दस्युगणा राष्ट्रे
ध्वांक्षा मत्स्यान् जलादिव ।
विहरन्ति परस्वानि
स वै क्षत्रियपांसनः ॥ २९
कुलीनान् सचिवान् कृत्वा
वेदविद्यासमन्वितान् ।
प्रशाधि पृथिवीं राजन्
प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३०

विहीनं कर्मणा न्यायं यः प्रगृह्णाति भूमिपः
उपायस्याविशेषज्ञं तद्वै क्षत्रं नपुंसकम् ॥ ३१
नैवोग्रं नैव चानुग्रं धर्मेणेह प्रशस्यते ।
उभयं न व्यतिक्रामेदुग्रो भूत्वा मृदुर्भव ३२
कष्टः क्षत्रियधर्मोऽयं सौहृदं त्वयि मे स्थितम्
उग्रकर्मणि सृष्टोऽसि तस्माद्राज्यं प्रशाधि वै
अशिष्टनिग्रहो नित्यं शिष्टस्य परिपालनम् ।
एवं शुक्रोऽब्रवीद्धीमानापत्सु भरतर्षभ ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्ति चेदिह मर्यादा यामन्यो नाभिलंघयेत्
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानेव सेवेत विद्यावृद्धांस्तपस्विनः ।
श्रुतचारित्रवृत्ताढ्यान्पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३६
या देवतासु वृत्तिस्ते साऽस्तु विप्रेषु नित्यदा
क्रुद्धैर्हि विप्रैः कर्माणि कृतानि बहुधा नृप ३७
प्रीत्या यशो भवेन्मुख्यमप्रीत्या परमं भयम् ।
प्रीत्या ह्यमृतवद्विप्राः क्रुद्धाश्चैव विषं यथा३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि
द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शरणं पाल्यमानस्य यो धर्मस्तं ब्रवीहि मे १

भीष्म उवाच ।

महान्धर्मो महाराज शरणागतपालने ।
अर्हः प्रष्टुं भवांश्चैव प्रश्नं भरतसत्तम ॥ २

हे अङ्ग मां अन्ववेक्षस्व बुभूषते ऐश्वर्यलिप्सवे राजन्याय राजसमूहाय तदर्थं यथा तत्प्रमुच्यते तथाकुर्वाणं मामन्ववेक्षस्वेत्यध्याहृत्य योज्यम् । अन्यो लोको यदर्थं यमर्थं न प्रमोदते नानुमोदते हिंस्रोऽयमिति मां निन्दन्तोऽपि भूलोकार्थिनो राजानः स्वहितमजानाना अपि मया स्वर्लोकं प्रापिताः उपकारायैव न स्वार्थाय । एवं त्वमप्युग्रेण कर्मणा प्रजास्तद्धितायैव शाधीति भावः ॥ २५ ॥ **अज इति**। यथाऽजो यज्ञार्थं नीयते तद्धितायैवं अश्वक्षत्रियावपि संग्रामार्थं नीयेते तद्धितायैव । 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्'इत्युक्तेः। तथा यज्ञे हन्यमानस्य पशोरपि स्वर्गप्राप्तिर्दृष्टा । 'पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत्स देवान्नान्वकामयतैतुं तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्यामः ' इति ॥ २६ ॥ एवं संमुखामीत्यादेरुत्तरमुक्त्वाऽस्तिस्विद्दस्युमर्यादा इत्यस्योत्तरमाह **यस्त्वित्याति** ॥२७॥ अन्यायं न्यायवर्जितं यथा स्यात्तथा प्रगृह्णाति षड्भागमादत्ते कर्मणा पालनात्मकेन विहीनं क्षत्रम् ॥ ३१ ब्राह्मणादर्वागेव दंडस्य मर्यादा ब्राह्मणस्तु नैवं दंड्योऽपि तु पूज्य एवेत्याह-**ब्राह्मणानेवेति**॥३६ इति श्री महाभारते शान्तिपर्वाणि आपद्धर्मपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

पितामहेति ॥ १ ॥

शिबिप्रभृतयो राजन् राजानः शरणागतान्
परिपाल्य महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः
श्रूयते च कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः ।
स्वमांसं भोजितः कां च गतिं लेभे स भारत

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम्
नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भार्गवेण वै ॥ ६
इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिपः ।
भार्गवं परिपप्रच्छ प्रणतः पुरुषर्षभ ॥ ७
तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवोऽकथयत्कथाम् ।
इमां यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप

मुनिरुवाच ।

धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम् ।
शृणुष्वावहितो राजन् गदतो मे महाभुज ९
कश्चित्क्षुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसंमितः
विचचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः १०
काकोल इव कृष्णांगो रक्ताक्षः कालसंमितः
दीर्घजंघो ह्रस्वपादो महवक्रो महाहनुः ११
नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न सम्बन्धी न बान्धवाः
स हि तैः संपरित्यक्तस्तेन रौद्रेण कर्मणा १२
नरः पापसमाचार-
स्त्यक्तव्यो दूरतो बुधैः ।
आत्मानं योऽभिसन्धत्ते
सोऽन्यस्य स्यात्कथं हितः ॥ १३
ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा नराः ।
उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ॥
स वै क्षारकमादाय द्विजान् हत्वा वने सदा
चकार विक्रयं तेषां पतङ्गानां जनाधिप १५
एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ।
अगमत्सुमहान्कालो न चाधर्ममबुध्यत ॥ १६
तस्य भार्यासहायस्य रममाणस्य शाश्वतम् ।
दैवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररोचत ॥ १७
ततः कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समन्ततः ।
पातयन्निव वृक्षांस्तान्सुमहान्वातसंभ्रमः १८
मेघसंकुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितम् ।
संछन्नस्तु मुहूर्तेन नौसार्थैरिव सागरः ॥ १९
वारिधारासमूहेन संप्रविष्टः शतक्रतुः ।
क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुन्धराम् २०
ततो धाराकुले काले संभ्रमन्नष्टचेतनः ।
शीतार्तस्तद्वनं सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ॥ २१
नैव निम्नं स्थलं वापि सोऽविन्दत विहङ्गहा
पूरितो हि जलौघेन तस्य मार्गो वनस्य
पक्षिणो वर्षवेगेन हता लीनास्तदाऽभवन् ।
मृग-सिंह-वराहाश्च स्थलमाश्रित्य शेरते २३
महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनौकसः ।
भयार्ताश्च क्षुधार्ताश्च बभ्रमुः सहिता वने २४
स तु शीतहतैर्गात्रैनं जगाम न तस्थिवान् ।
ददर्श पतितां भूमौ कपोतीं शीतविह्वलाम्
दृष्ट्वाऽऽर्तोपि हि पापात्मा स तां पञ्जरकेक्षिपत्
स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत्परे २६
पापात्मा पापकारित्वात्पापमेव चकार सः
सोऽपश्यत्तरुषण्डेषु मेघनीलवनस्पतिम् २७
सेव्यमानं विहङ्गौघैश्छायावासफलार्थिभिः
धात्रा परोपकाराय स साधुरिव निर्मितः २८
अथाभवत्क्षणेनैव वियद्विमलतारकम् ।
महत्सर इवोत्फुल्लं कुमुदच्छुरितोदकम् ॥ २९
ताराढ्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं बहु ।
घनैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविह्वलः ३०
दिशो विलोकयामास विगाढां प्रेक्ष्य शर्वरीम्
दूरतो मे निवेशश्च अस्माद्देशादिति प्रभो ३१
कृतबुद्धिर्द्रुमे तस्मिन्वस्तुं तां रजनीं ततः ।
साञ्जलिः प्रणतिं कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिम्
शरणं यामि यान्यस्मिन् दैवतानि वनस्पतौ
स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले
दुःखेन महताऽऽविष्टस्ततः सुष्वाप पक्षिहा ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादोपक्रमे —
त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

काकोलः काकविशेषः ॥ ११॥ अभिसंधत्ते विषोद्बन्धनादिना हन्तुमिति शेषः ॥ १३ ॥ क्षारकं जालम् ॥१५॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

—

१४४

भीष्म उवाच ।
अथ वृक्षस्य शाखायां विहङ्गः ससुहृज्जनः।
दीर्घकालोषितो राजंस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥ १
तस्य कल्यगता भार्या चरितुं नाभ्यवर्तत ।
प्राप्तां च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥ २
वातवर्षं महच्चासीन्न चागच्छति मे प्रिया ।
किं नु तत्कारणं येन साऽद्यापि न निवर्तते
अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने
तया विरहितं हीदं शून्यमद्य गृहं मम ॥ ४
पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः ।
भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ५
न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥ ६
यदि सारक्तनेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
अद्य नायाति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे
न भुंक्ते मय्यभुक्ते या नास्नाते स्नाति सुव्रता
नातिष्ठत्युपतिष्ठेत शेते च शयिते मयि ॥ ८
हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता ।
प्रोषिते दीनवदना क्रुद्धे च प्रियवादिनी ॥ ९
पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता ।
यस्य स्यात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि
सा हि श्रान्तं क्षुधार्तं च
जानीते मां तपस्विनी ।
अनुरक्ता स्थिरा चैव
भक्ता स्निग्धा यशस्विनी ॥ ११
वृक्षमूलेऽपि दयिता
यस्य तिष्ठति तद्गृहम् ।
प्रासादोऽपि तया हीनः
कान्तार इति निश्चितम् ॥ १२
धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।
विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका ॥
भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते ।
असहायस्य लोकेऽस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी
तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ॥
नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम्
नास्ति भार्यासमो बन्धु-
र्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
नास्ति भार्यासमो लोके
सहायो धर्मसंग्रहे ॥ १६
यस्य भार्या गृहे नास्ति
साध्वी च प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं
यथाऽऽरण्यं तथा गृहम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि भार्याप्रशंसायां
चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

* * *

१४५

भीष्म उवाच ।
एवं विलपतस्तस्य श्रुत्वा तु करुणं वचः ।
गृहीता शकुनिघ्नेन कपोती वाक्यमब्रवीत् १
कपोत्युवाच ।
अहोऽतीव सुभाग्याऽहं
यस्या मे दयितः पतिः ।
असतो वा सतो वाऽपि
गुणानेवं प्रभाषते ॥ २
न सा स्त्री ह्यभिमन्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति
तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः
अग्निसाक्षिकमित्येव भर्ता वै दैवतं परम् ।
दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तबका लता ३

१४४

अथेति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥१४४॥

१४५

एवमिति ॥ १ ॥

भस्मीभवति सा नारी
यस्या भर्ता न तुष्यति ॥ ४
इति सञ्चिन्त्य दुःखार्ता
भर्तारं दुःखितं तदा
कपोती लुब्धकेनापि गृहीता वाक्यमब्रवीत् ५
हन्त वक्ष्यामि ते श्रेयः श्रुत्वा तु कुरु तत्तथा
शरणागतसन्त्राता भव कान्त विशेषतः ६
एष शाकुनिकः शेते तव वासं समाश्रितः ।
शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च
पूजामस्मै समाचर॥ ७
यो हि कश्चिद्‌द्विजं हन्यात
गां च लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च यो हन्यात्
तुल्यं तेषां च पातकम्॥ ८
अस्माकं विहिता वृत्तिः
कापोती ज्ञातिधर्मतः।
सा न्याय्याऽऽत्मवता नित्यं
त्वद्विधेनानुवर्तितुम् ॥ ९
यस्तु धर्मं यथाशक्ति
गृहस्थो ह्यनुवर्तते ।
स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शुश्रुम॥१०
स त्वं सन्तानवानद्य पुत्रवानसि च द्विज।
तत्स्वदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य च।
पूजामस्मै प्रयुंक्ष्व त्वं प्रीयेतास्य मनो यथा११
शरीरे मा च संतापं कुर्वीथास्त्वं विहङ्गम ।
शरीरयात्राकृत्यर्थमन्यान् दारानुपैष्यसि १२
इति सा शकुनी वाक्यं पञ्जरस्था तपस्विनी।
अतिदुःखान्विता प्रोक्त्वा भर्तारं समुदैक्षत

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतं प्रति कपोतीवाक्ये पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

भीष्म उवाच ।
स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम्
हर्षेण महता युक्तो वाक्यं व्याकुललोचनः १
तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
स पक्षी पूजयामास यत्नात्तं पक्षिजीविनम् २
उवाच स्वागतं तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते ।
संतापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ॥ ३
तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं
किं करोमि किमिच्छसि ।
प्रणयेन ब्रवीमि त्वां
त्वं हि नः शरणागतः ॥ ४
अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।
छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥ ५
शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यं हि प्रयत्नतः ।
पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः ॥ ६
पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमे ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ७
तद्ब्रूहि मां सुविश्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि
तत्करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत्।
बाधते खलु मे शीतं सन्त्राणं हि विधीयताम्
एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥
स गत्वाऽङ्गारकर्मान्तं गृहीत्वाग्निमथागमत्।
ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽप्यदीपयत् ॥
स सन्दीप्तं महत्कृत्वा तमाह शरणागतम् ।
प्रतापय सुविश्रब्धः स्वगात्राण्यकुतोभयः ॥
स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा
लुब्धो गात्राण्यतापयत् ।
अग्निप्रत्यागतप्राण-
स्ततः प्राह विहङ्गमम् ॥ १३
हर्षेण महताऽऽविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः
तथेमं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

स इति स पत्न्या वचनमित्यध्यायत्रयं प्रायः स्पष्टार्थम् ॥१॥ अंगारकर्मान्तं कर्मारगृहसमीपम् ॥ ११ ॥

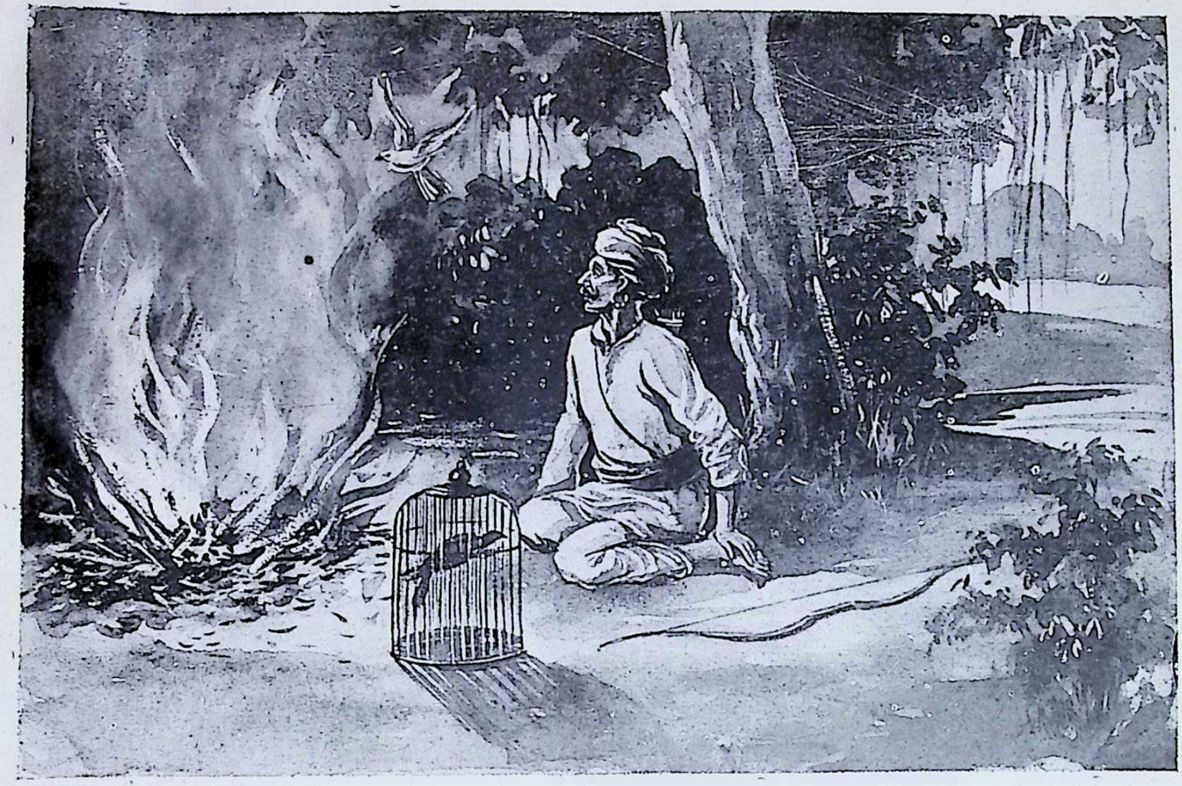

ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।
तमग्निं त्रिःपरिक्रम्य प्रविवेश महामतिः ॥ २३ ॥
अग्निमध्ये प्रविष्टं तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् ।
चिन्तयामास मनसा किमिदं वै मया कृतम् ॥२४॥—शान्तिपर्व अ० १४६ पृ० २५३

दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम्
स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहङ्गमः १५
न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं क्षुधां तव ।
उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः
सञ्चयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव भोजने
इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत्
कथं नु खलु कर्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा ।
बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन् वृत्तिमात्मनः ॥ १८
मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् ।
उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ १९
इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैस्तु समुज्ज्वाल्य हुताशनं
हर्षेण महताऽऽविष्टः स पक्षी वाक्यमब्रवीत्
ऋषीणां देवतानां च पितॄणां च महात्मनाम्
श्रुतः पूर्वं मया धर्मा महानातिथिपूजने ॥ २१
कुरुष्वानुग्रहं सौम्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥ २२
ततः कृतप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।
तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महामतिः २३
अग्निमध्ये प्रविष्टं तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् ।
चिन्तयामास मनसा किमिदं वै मया कृतम्
अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा ।
अधर्मः सुमहान् घोरो भविष्यति न संशयः
एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः ।
गर्हयन्स्वानि कर्माणि द्विजं* दृष्ट्वा तथागतम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतलुब्धकसंवादे
षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४६॥

१४७

भीष्म उवाच ।
ततः स लुब्धकः पश्यन् क्षुधयापि परिप्लुतः
कपोतमग्निपतितं वाक्यं पुनरुवाच ह ॥ १
किमीदृशं नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना ।
भविष्यति हि मे नित्यं पातकं कृतजीविनः
स विनिन्दंस्तथाऽऽत्मानं पुनः पुनरुवाच ह२
अविश्वास्यः सुदुर्बुद्धिः सदा निकृतिनिश्चयः ।
शुभं कर्म परित्यज्य सोऽहं शकुनिलुब्धकः ॥
नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः ।
दत्तः स्वमांसं दहता कपोतेन महात्मना ॥ ४
सोऽहं त्यक्ष्ये प्रियान्प्राणान्पुत्रान्दारांस्तथैव च
उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेन महात्मना ॥५
अद्यप्रभृति देहं स्वं सर्वभोगैर्विवर्जितम् ।
यथा स्वल्पं सरो ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं तथा
क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसन्ततः ।
उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये पारलौकिकम् ॥ ७
अहो देहप्रदानेन दर्शिताऽतिथिपूजना ।
तस्माद्धर्मं चरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः
दृष्टो धर्मो हि धर्मिष्ठे यादृशो विहगोत्तमे ।
एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मा स लुब्धकः
महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संशितव्रतः ॥ १०
ततो यष्टिं शलाकां च क्षारकं पञ्जरं तथा ।
तां च बद्धां कपोतीं स प्रमुच्य विससर्ज ह

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि लुब्धकोपरतौ
सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४६॥ * द्विजं पक्षिणमित्यर्थः ।

१४७

तत इति ॥ १ ॥ प्रत्यादेशः धिक्कारपूर्वक उपदेशः ॥ ३ ॥ यष्टिं दंडम् यष्टिशलाकमिति पाठे पक्षिसंश्लेषार्थं चिक्कणद्रव्योपेतं दीर्घदंडं यथेष्टं वर्धयितुं शक्यं षष्टया शलाकाभिः संधितं पंजरम् स्पष्टम् ॥१०॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

भीष्म उवाच ।

ततो गते शाकुनिके कपोती प्राह दुःखिता
संस्मृत्य सा च भर्तारं रुदती शोककर्शिता १
नाहं ते विप्रियं कान्त कदाचिदपि संस्मरे ।
सर्वापि विधवा नारी बहुपुत्रापि शोचत ॥२
शोच्या भवति बंधूनां पतिहीना तपस्विनी ।
लालिताऽहं त्वया नित्यं बहुमानाच्च पूजिता
वचनैर्मधुरैः स्निग्धैरसंक्लिष्टमनोहरैः ।
कंदरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ॥ ४
द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताऽहं त्वया सह ।
आकाशगमने चैव विहृताऽहं त्वया सुखम् ५
रमामि स्म पुरा कान्त तन्मे नास्त्यद्य किञ्चन
मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः
अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ।
नास्ति भर्तृसमो नाथो नास्ति भर्तृसमं सुखं
विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ।
न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना
पतिहीना तु का नारी सती जीवितुमुत्सहेत्
एवं विलप्य बहुधा करुणं सा सुदुःखिता ९
पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ।
ततश्चित्राङ्गदधरं भर्तारं साऽन्वपश्यत ॥ १०
विमानस्थं सुकृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः
चित्रमाल्याम्बरधरं सर्वाभरणभूषितम् ॥ ११
विमानशतकोटीभिरावृतं पुण्यकर्मभिः ।
ततः स्वर्गं गतः पक्षी विमानवरमास्थितः ।
कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे स सह भार्यया ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कपोतस्वर्गगमने
अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४८ ॥

* * *

१४९

भीष्म उवाच ।

विमानस्थौ तु तौ राजन् लुब्धकः खे ददर्श ह
दृष्ट्वा तौ दम्पती राजन् व्यचिन्तयत तां गतिं
ईदृशेनैव तपसा गच्छेयं परमां गतिम् ।
इति बुद्ध्या विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥ २
महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धकः पक्षिजीवकः ।
निश्चेष्टो मरुदाहारो निर्ममः स्वर्गकांक्षया॥३
ततोऽपश्यत्सुविस्तीर्णं हृद्यं पद्माभिभूषितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं सरः शीतजलं शिवम्
पिपासार्तोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्तः स्यान्नात्र संशयः
उपवासकृशोऽत्यर्थं स तु पार्थिवलुब्धकः ॥५
अनवेक्ष्यैव संहृष्टः श्वापदाध्युषितं वनम् ।
महान्तं निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह ६
प्रविशन्नेव स वनं निगृहीतः स कंटकैः ।
स कंटकैर्विभिन्नाङ्गो लोहितार्द्रीकृतच्छविः
बभ्राम तस्मिन्विजने नानामृगसमाकुले ।
ततो द्रुमाणां महता पवनेन वने तदा ॥ ८
उदतिष्ठत संघर्षात्सुमहान् हव्यवाहनः ।
तद्वनं वृक्षसंपूर्णं लताविटपसंकुलम् ॥ ९
ददाह पावकः क्रुद्धो युगान्ताग्निसमप्रभः ।
स ज्वालैः पवनोद्धूतैर्विस्फुलिंगैः समंततः१०
ददाह तद्वनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलम् ।
ततः स देहमोक्षार्थं संप्रहृष्टेन चेतसा ॥ ११
अभ्यधावत वर्धन्तं पावकं लुब्धकस्तदा ।
ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकल्मषः ।
जगाम परमां सिद्धिं ततो भरतसत्तम ॥ १२
ततः स्वर्गस्थमात्मानमपश्यद्विगतज्वरः ।
यक्षगन्धर्वसिद्धानां मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत्॥
एवं खलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता ।
लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुण्येन कर्मणा १४

१४८

तत इति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

विमानस्थाविति चाध्यायौ स्पष्टार्थौ ॥ १ ॥

याऽपि चैवंविधा नारी भर्तारमनुवर्तते ।
विराजते हि सा क्षिप्रं कपोतीव दिविस्थिता
एवमेतत्पुरावृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ।
कपोतस्य च धर्मिष्ठा गतिः पुण्येन कर्मणा ॥
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं विद्यते तस्य मनसाऽपि प्रसादतः १७
युधिष्ठिर महानेष धर्मो धर्मभृतां वर ।
गोघ्नेष्वपि भवेदस्मिन्निष्कृतिः पापकर्मणः ॥

न निष्कृतिर्भवेत्तस्य यो हन्याच्छरणागतम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि लुब्धकस्वर्गगमने
एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

* * *

१५०

युधिष्ठिर उवाच ।
अबुद्धिपूर्वं यत्पापं कुर्याद्भरतसत्तम ।
मुच्यते स कथं तस्मादेतत्सर्वं ब्रवीहि मे ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि पुराणमृषिसंस्तुतम् ।
इन्द्रोतः शौनको विप्रो यदाह जनमेजयम् २
आसीद्राजा महावीर्यः परिक्षिज्जनमेजयः ।
अबुद्धिपूर्वामागच्छद्ब्रह्महत्यां महीपतिः ॥ ३

ब्राह्मणाः सर्व एवैते तत्यजुः सपुरोहिताः ।
स जगाम वनं राजा दह्यमानो दिवानिशम्
प्रजाभिः स परित्यक्तश्चकार कुशलं महत् ।
अतिवेलं तपस्तेपे दह्यमानः स मन्युना ॥ ५
ब्रह्महत्यापनोदार्थमपृच्छद्ब्राह्मणान् बहून् ।
पर्यटन् पृथिवीं कृत्स्नां देशे देशे नराधिपः ६
तत्रेतिहासं वक्ष्यामि धर्मस्यास्योपबृंहणम् ।
दह्यमानः पापकृत्या जगाम जनमेजयः ॥ ७
चरिष्यमाण इन्द्रोतं शौनकं संशितव्रतम् ।
समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपीडयन् ८
ऋषिर्दृष्ट्वा नृपं तत्र जगर्हे सुभृशं तदा ।
कर्ता पापस्य महतो भ्रूणहा किमिहागतः ९
किं त्वयाऽस्मासु कर्तव्यं
मा मां स्प्राक्षीः कथञ्चन ।
गच्छ गच्छ न ते स्थानं
प्रीणात्यस्मानिति ब्रुवन् ॥ १०
रुधिरस्येव ते गन्धः शवस्येव च दर्शनम् ।
अशिवः शिवसङ्काशो मृतो जीवन्निवाटसि ॥
ब्रह्ममृत्युरशुद्धात्मा पापमेवानुचिन्तयन् ।
प्रबुद्ध्यसे प्रस्वपिषि वर्तसे परमे सुखे ॥ १२
मोघं ते जीवितं राजन्
परिक्लिष्टं च जीवसि ।
पापायैव हि सृष्टोऽसि
कर्मणेह यवीयसे ॥ १३
बहुकल्याणमिच्छन्ति ईहन्ते पितरः सुतान् ।
तपसा दैवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया १४
पितृवंशमिमं पश्य त्वत्कृते नरकं गतम् ।
निरर्थाः सर्व एवैषामाशाबन्धास्त्वदाश्रयाः
यान्पूजयन्तो विन्दन्ति स्वर्गमायुर्यशः प्रजाः
तेषु त्वं सततं द्वेष्टा ब्राह्मणेषु निरर्थकः ॥ १६
इमं लोकं विमुच्य त्वमवाङ्मूर्द्धा पतिष्यसि
अशाश्वतीः शाश्वतीश्च समाः पापेन कर्मणा

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥१४९

१५०

लुब्धकदृष्टान्तेन बुद्धिपूर्वं कृतस्यापि पापस्य महता तपसा परिहारो दृष्टस्तत्प्रसंगाद्बुद्धिपूर्वस्यापि परिहारस्तत्तुल्ययत्नसाध्य इत्याशयवान् पृच्छति-**अबुद्धीति** ॥१॥ पारिक्षित् पारिक्षितः ॥ ३ ॥ पापकृत्या पापक्रियया ॥७॥ यवीयसे हीनाय ॥ १३ ॥ अशाश्वतीः सर्वस्यापि कर्मणोन्तवत्त्वात् शाश्वतीः बहुत्वात् ॥ १७ ॥

अर्द्यमानो यत्र गृध्रैः शितिकण्ठैरयोमुखैः ।
ततश्च पुनरावृत्तः पापयोनिं गमिष्यसि ॥ १८
यदिदं मन्यसे राजन् नायमस्ति कुतः परः।
प्रति स्मारयितारस्त्वां यमदूता यमक्षये १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि इन्द्रोत-पारिक्षितीयसंवादे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः ।
गर्ह्यं भवान् गर्हयते निंद्यं निन्दति मां पुनः १
धिक्कार्यं मां धिक्कुरुते तस्मात्त्वाऽहं प्रसादये ।
सर्वं हीदं दुष्कृतं मे ज्वलाम्यग्नाविवाहितः
स्वकर्माण्यभिसन्धाय नाभिनन्दति मे मनः ।
प्राप्य घोरं भयं नूनं मया वैवस्वतादपि ॥ ३
तत्तु शल्यमनिर्हृत्य कथं शक्ष्यामि जीवितुम्।
सर्वं मन्युं विनीय त्वमभि मां वद शौनक ४
महानासं ब्राह्मणानां
भूयो वक्ष्यामि साम्प्रतम् ।
अस्तु शेषं कुलस्यास्य
मा पराभूदिदं कुलम् ॥ ५
न हि नो ब्रह्मशस्तानां शेषं भवितुमर्हति ।
स्तुतीरलभमानानां संविदं वेदनिश्चितान् ६
निर्विद्यमानस्त्वात्मानं :
भूयो वक्ष्यामि शाश्वतम् ।
भूयश्चैवाभिरक्षन्तु
निर्धनान्निर्जना इव ॥ ७
न ह्ययज्ञा अमुं लोकं प्राप्नुवन्ति कथञ्चन ।
आपातान्प्रतितिष्ठन्ति पुलिन्दशबरा इव ८
अविज्ञायैव मे प्रज्ञां बालस्येव स पण्डितः।
ब्रह्मन् पितेव पुत्रस्य प्रीतिमान् भव शौनक ९

शौनक उवाच ।

किमाश्चर्यं ततः प्राज्ञो ब्रह्म कुर्यादसाम्प्रतम्
इति वै पण्डितो भूत्वा भूतानां नानुकुप्यते॥
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचते जनान्
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः प्रज्ञया प्रतिपत्स्यति॥
न चोपलभ्यते तेन न चाश्चर्याणि कुर्वते ।
निर्विण्णात्मा परोक्षो वा धिक्कृतः पूवसाधुषु
विदितं भवतो वीर्यं माहात्म्यं वेद आगमे।
कुरुष्वेह यथाशान्ति ब्रह्मा शरणमस्तु ते ॥१३
तद्वै पारत्रिकं तात ब्राह्मणानामकुप्यताम्।
अथवा तप्यसे पापे धर्ममेवानुपश्य वै ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

१५१

एवमिति ॥ १ ॥ त्वाहं त्वामहम् सार्द्धः । दुष्कृतमभिसंधायेति संबंधः ॥ २ ॥ **प्राप्येति** । यमयातनाभोगान्ते दुष्कृतजं शल्यं मम गमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणानां भक्त इति शेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मशस्तं हिंसितं यैस्तेषां संविदं ऐकमत्यं सजातीयैः सहालभमानानामिति पूर्वान्वयि। वेदनिश्चितान् युष्मान् प्रति भूयो वक्ष्यामि॥६ निर्जनाः निष्परिग्रहाः योगिनो यथा निर्धनान् दीनान् रक्षन्ति एवं मां भवन्तो दययैव स्वसामर्थ्येन रक्षन्त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ आपातान् नरकान् पुलिंदाः शबराः म्लेच्छभेदाः ॥ ८ ॥ स पंडितः यो मद्दोषान् जानाति न त्वन्तस्थां प्रज्ञां शरणागतोऽहमित्येवंरूपां स त्वपंडितः ब्रह्मन्ब्राह्मण ॥ ९ ॥ ब्रह्म ब्राह्मणजातिः कुपिता सती असांप्रतमयुक्तमपि कुर्यात् अत्र किमाश्चर्यं न किमपीत्यर्थः । यत एवमतः प्राज्ञो बुद्धिमान् इति एवंप्रकारेण पंडितो विवेकवान् भूत्वा भूतानां भूतेषु नानुकुप्यतेऽनु कोपं न करोति ॥ १० ॥ न केवलमकोप एव प्रज्ञाफलं अपि तु महत्त्वमप्यस्तीत्याह-**प्रज्ञेति** ॥ ११ ॥ यः साधुषु निर्विण्णात्मा विरक्तः परोक्षस्तद्दृष्टिपथादपेतः तैश्च धिक्कृतस्तेन प्रज्ञा न चोपलभ्यते तादृशस्य तदलाभेऽन्ये आश्चर्यमपि न कुर्वते अतः सत्संगं विना प्रज्ञा दुर्लभैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ वीर्यं ब्राह्मणस्येति शेषः । वेदे ऋग्वेदादौ आगमे सर्वार्थद्योतके ब्रह्मा ब्राह्मणः शरणं रक्षिता यथाशान्ति शान्तिमनतिक्रम्य ॥ १३ ॥ यत्कृतं तद्वै पारत्रिकमित्याध्याहृत्य योज्यम् ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच ।

अनुतप्ये च पापेन न च धर्मं विलोपये ।
बुभूषुं भजमानं च प्रीतिमान् भव शौनक १५

शौनक उवाच ।

छित्वा दंभं च मानं च प्रीतिमिच्छामि ते नृप
सर्वभूतहितं तिष्ठ धर्मं चैव प्रति स्मरन् ॥ १६
न भयान्न च कार्पण्यान्न लोभात्त्वामुपाह्वये ।
तां मे दैवीं गिरं सत्यां श्रृणु त्वं ब्राह्मणैः सह
सोऽहं न केनचिच्चार्थी त्वां च धर्मादुपाह्वये ।
क्रोशतां सर्वभूतानां हाहा धिगिति जल्पतां
वक्ष्यन्ति मामधर्मज्ञं त्यक्ष्यन्ति सुहृदो जनाः
ता वाचः सुहृदः श्रुत्वा संज्वरिष्यन्ति मे भृशं
केचिदेव महाप्राज्ञाः प्रतिज्ञास्यन्ति तत्त्वतः
जानीहि मत्कृतं तात ब्राह्मणान् प्रति भारत
यथा ते मत्कृते क्षेमं लभन्ते ते तथा कुरु ।
प्रतिजानीहि चाद्रोहं ब्राह्मणानां नराधिप ॥

जनमेजय उवाच ।

नैव वाचा न मनसा पुनर्जातु न कर्मणा ।
द्रोग्धास्मि ब्राह्मणान्विप्र चरणावपि ते स्पृशे

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि इन्द्रोत-पारिक्षितीये
एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ [२१]

१५२

शौनक उवाच ।

तस्मात्तेऽहं प्रवक्ष्यामि धर्ममावृतचेतसे ।
श्रीमान्महाबलस्तुष्टः स्वयं धर्ममवेक्षसे ॥ १
पुरस्ताद्दारुणो भूत्वा सुचित्रतरमेव तत ।
अनुगृह्णाति भूतानि स्वेन वृत्तेन पार्थिवः ॥ २
कृत्स्नं नूनं स दहति इति लोको व्यवस्यति
यत्र त्वं तादृशो भूत्वा धर्ममेवानुपश्यसि ॥ ३
हित्वा तु सुचिरं भक्ष्यं भोज्यांश्च तप आस्थितः
इत्येतदभिभूतानामद्भुतं जनमेजय ॥ ४
योऽदुर्लभो भवेद्दाता कृपणो वा तपोधनः ।
अनाश्चर्यं तदित्याहुर्नातिदूरेण वर्तते ॥ ५
एतदेव हि कार्पण्यं समग्रमसमीक्षितम् ।
यच्चेत्समीक्षयैव स्याद्भवेत्तस्मिंस्ततो गुणः ॥ ६
यज्ञो, दानं, दया, वेदाः, सत्यं च पृथिवीपते।
पञ्चैतानि पवित्राणि षष्ठं सुचरितं तपः ॥ ७
तदेव राज्ञां परमं पवित्रं जनमेजय ।
तेन सम्यग्गृहीतेन श्रेयांसं धर्ममाप्स्यसि ॥ ८
पुण्यदेशाभिगमनं पवित्रं परमं स्मृतम् ।
अत्राप्युदाहरन्तीमां गाथां गीतां ययातिना
यो मर्त्यः प्रतिपद्येत आयुर्जीवितमात्मनः ।
यज्ञमेकान्ततः कृत्वा तत्संन्यस्य तपश्चरेत् ॥
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ११
यत्रावगाह्य पीत्वा च नैनं श्वोमरणं तपेत् ।
महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे ॥ १२
कालोदकं च गन्तासि लब्धायुर्जीविते पुनः
सरस्वतीदृषद्वत्योः संगमो मानसः सरः ॥ १३
स्वाध्यायशीलः स्थानेषु सर्वेष्वेवमुपस्पृशेत् ।
त्यागधर्मः पवित्राणां सन्यासं मनुरब्रवीत् १४

बुभूषुं श्रेयो लिप्सुं भजमानं मां प्रतीति शेषः॥१५॥ सर्वभूताहितं हितरूपं धर्मं तिष्ठ अनुतिष्ठ हिते इति सप्तम्यन्तपाठः स्पष्टार्थः॥१६॥ उपाह्वये शिष्यं करोमीत्यर्थः ॥१७॥ शौनकं पापिष्ठसंग्रहीतारं धिगिति जल्पतांताननादृत्य उपाह्वये इत्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रतिज्ञास्यन्ति मदाभिप्रायं कृतमेव जानीहीति ॥ २० ॥ ते ब्राह्मणा मत्कृते मन्निमित्तं ते त्वत्तः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

तस्मादिति। यस्मात् श्रीमान् विद्यावानस्मि तस्मात् ॥ १ ॥ स भवान् तादृशस्तापकः ॥ ३ ॥ अभिभूतानामधर्मेणेति शेषः ॥ ४ ॥ नास्ति दुर्लभं यस्य सोऽदुर्लभः संपन्नः ॥ ५ ॥ यत् असमीक्षितं पौर्वापर्येणानालोचितं एतदेकं समग्रं कृत्स्नं कार्पण्यं चेत्कार्ये समीक्षयैव स्यात् तस्मिन् कार्ये ततः समीक्षातः गुणः स्यात् ॥६॥ समीक्षामेवाह-यज्ञ इति ॥ ७ ॥ एकान्ततोऽतियत्नेन ॥ १० ॥ तप एवाह-पुण्यमिति ॥ ११ ॥ मानस इति पुंस्त्वमार्षम् ॥ १३ ॥ पवित्राणां पावनानां मध्ये त्यागधर्मो दानात्मको धर्मः पवित्रतरः संन्यासं तु परं धर्मं ततोऽप्यधिकं मनुरब्रवीत् ॥ १४ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथाः सत्यवता कृताः ।
यथा कुमारः सत्यो वै नैव पुण्यो न पापकृत
न ह्यस्ति सर्वभूतेषु दुःखमस्मिन्कुतः सुखम् ।
एवं प्रकृतिभूतानां सर्वसंसर्गयायिनाम् ॥१६
त्यजतां जीवितं श्रेयो निवृत्ते पुण्यपापके ।
यत्त्वेव राज्ञो ज्यायिष्ठं कार्याणां तद्ब्रवीमि ते
बलेन संविभागैश्च जय स्वर्गं जनेश्वर ।
यस्यैव बलमोजश्च स धर्मस्य प्रभुर्नरः ॥ १८
ब्राह्मणार्थं सुखार्थं हि त्वं पाहि वसुधां नृप ।
यथैवैतान्पुराक्षेप्सीस्तथैवैतान्प्रसादय ॥ २०
अपि विक्रममाणोऽपि त्यजमानोऽप्यनेकधा
आत्मनो दर्शनाद्विप्रान्न हंतास्मीति मार्गय ।
घटमानः स्वकार्येषु कुरु निःश्रेयसं परम् ॥ २०
हिमाग्निघोरसदृशो राजा भवति कश्चन ।
लांगलाशनिकल्पो वा भवेदन्यः परंतप २१
न विशेषेण गन्तव्यमविच्छिन्नेन वा पुनः ।
न जातु नाहमस्मीति सुप्रसक्तमसाधुषु ॥ २२
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
नैतत्कार्यं पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते २३
करिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ।
शुचिस्तीर्थान्यनुचरन् बहुत्वात्परिमुच्यते२४
कल्याणमनुकर्तव्यं पुरुषेण बुभूषता ।
ये सुगन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते
ये दुर्गन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते
तपश्चर्यापरः सद्यः पापाद्विपरिमुच्यते ॥ २६
संवत्सरमुपास्याग्निमभिशस्तः प्रमुच्यते ।
त्रीणि वर्षाण्युपास्याग्निं भ्रूणहा विप्रमुच्यते
महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे ।
अभ्येत्य योजनशतं भ्रूणहा विप्रमुच्यते ॥ २८
यावतः प्राणिनो हन्यात्तज्जातीयांस्तु तावतः
प्रमीयमानानुन्मोच्य प्राणिहा विप्रमुच्यते ॥
अपि चाप्सु निमज्जेत जपंस्त्रिरघमंर्षणम् ।
यथाश्वमेधावभृथस्तथा तन्मनुरब्रवीत् ॥ ३०
तत्क्षिप्रं नुदते पापं सत्कारं लभते तथा ।
अपि चैनं प्रसीदन्ति भूतानि जडमूकवत्३१

बृहस्पतिं देवगुरुं सुरासुराः
सर्वे समेत्याभ्यनुयुज्य राजन् ।
धर्म्यं फलं वेत्थ फलं महर्षे
तथैव तस्मिन्नरके पारलोक्ये ॥ ३२
उभे तु यस्य सदृशे भवेतां
किंस्वित्तयोस्तत्र जयोऽथ न स्यात् ।
आचक्ष्व नः पुण्यफलं महर्षे
कथं पापं नुदते धर्मशीलः ॥ ३३

बृहस्पतिरुवाच ।

कृत्वा पापं पूर्वमबुद्धिपूर्वं
पुण्यानि चेत्कुरुते बुद्धिपूर्वम् ।
स तत्पापं नुदते कर्मशीलो
वासो यथा मलिनं क्षारयुक्तम् ॥ ३४
पापं कृत्वाऽभिमन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
तच्चिकीर्षति कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ३५

कुमारो बालः सत्यो रागद्वेषशून्यत्वात् तथा तिष्ठेदित्यर्थः ॥१५॥ **नहीति** सार्धः । सुखं दुःखं चोभयमपि कल्पितमित्यर्थः।प्रकृतिर्ब्रह्म तद्भूतानां ब्रह्मस्वरूपाणां सर्वाणि यानि संसर्गरूपाणि पापानि यान्ति तद्वतां आविद्यकसंगमात्राद्दुःखादिभाजामित्यर्थः ॥१६॥ बलेन धैर्येण संविभागैः दानैः।ओज इन्द्रियपाटवम् ॥ १८ ॥ विक्रममाणः कर्मणि शानच् । नीचैः क्रियमाण इत्यर्थः । त्यजमानः दूरीक्रियमाणः आत्मनो दर्शनात् । आत्मौपम्येन मार्गय निश्चिनु ॥ २० ॥ हिमवत् शीतलः अग्निवत् क्रूरः घोरो यमस्तद्वद्गुणदोषविचारकः लांगलवद्दुष्टमूलोन्मूलनपरः अशनिवदाकस्मिकपातो दुष्टेषु ॥ २१ ॥ असाधुषु सुप्रसक्तं प्रीतिविशेषेण विशेषेण विद्वत्त्वादिना हेतुना अविच्छिन्नेन सामान्येन ब्राह्मणत्वादिना धर्मेण वा न गन्तव्यं न प्राप्तव्यं केनापि हेतुना खलेषु संगो न कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह-**नेति**। जातु कदाचित् अहं न अस्मीति न अपि त्वस्मीत्येव । मत्वेति :शेषः खनाशाथिखलसंगं न कुर्यादिति भावः ॥२२॥ **विकर्मणेति** । सकृत्कृतात्पापात्पश्चात्तापमात्रेण मुच्यते। द्विरावृत्तात्पुनर्न करिष्यामीति नियमग्रहणमात्रेण । त्रिरावृत्ताद्यत्किंचिद्धर्मस्वीकारमात्रेण बहुकृत्वेति तदभ्यस्तात्तु तीर्थादिना मुच्यत इति श्लोकद्वयार्थः ॥ २३ ॥ यावत इति प्रकृतोपयोगि ॥ २९ ॥ अघमर्षणं ऋतं च सत्यं चेति ऋक्त्रयम् ॥३०॥ अनुयुज्य अत्यादरपूर्वकं उपेत्यापृच्छाम इति शेषः । धर्म्यं धर्मोद्भवं फलं सुखरूपं वेत्थ जानीषे । तथा नरके फलं दुःखं तदपि वेत्थ ॥ ३२ ॥ यस्य योगिनः उभे अपि सुखदुःखे सदृशे यस्य च तयोर्द्वयोस्तुल्यो जयोऽस्ति उत न सामान्याभावोऽपि किं पुण्यस्य फलं कथं दानपुण्येन पापं नुदति तदाचक्ष्वेति द्वयोः संबंधः ॥ ३३ ॥ अबुद्धिपूर्वमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह-**कृत्वेति** ॥ ३४ ॥ पापामिति कर्तृत्वाभिमानशून्यः पापं कुर्वन्नपि न करोत्यवत्येधेस्यार्थः ॥ ३५ ॥

छिद्राणि विवृतान्येव साधूनां चावृणोति यः
यः पापं पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ३६
यथाऽऽदित्यः प्रातरुद्यंस्तमः सर्वं व्यपोहति ।
कल्याणमाचरन्नेवं सर्वपापं व्यपोहति ॥ ३७
भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा तु राजानमिन्द्रोतो जनमेजयम् ।
याजयामास विधिवद्वाजिमेधेन शौनकः ३८
ततः स राजा व्यपनीतकल्मषः
श्रेयोवृतः प्रज्वलिताग्निरूपवान् ।
विवेश राज्यं स्वममित्रकर्षणो
यथा दिवं पूर्णवपुर्निशाकरः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि इन्द्रोत-पारिक्षितीये
द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ [२२]

१५३

युधिष्ठिर उवाच ।
कच्चित्पितामहेनासीच्छ्रुतं वा दृष्टमेव च ।
कच्चिन्मर्त्यो मृतो राजन्पुनरुज्जीवितोऽभवत्
भीष्म उवाच ।
शृणु पार्थ यथावृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
गृध्रजम्बुकसंवादं यो वृत्तो नैमिषे पुरा ॥ २
कस्यचिद्ब्राह्मणस्यासीद्दुःखलब्धः सुतो मृतः
बाल एव विशालाक्षो बालग्रहनिपीडितः ३
दुखिताः केचिदादाय बालमप्राप्तयौवनम् ।
कुलसर्वस्वभूतं वै रुदन्तः शोकविह्वलाः ॥ ४
बालं मृतं गृहीत्वाऽथ
श्मशानाभिमुखाः स्थिताः ।
अङ्केनैव च संक्रम्य
रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥ ५
शोचन्तस्तस्य पूर्वोक्तान्भाषितांश्चासकृत्पुनः
तं बालं भूतले क्षिप्य प्रतिगन्तुं न शक्नुयुः ६
तेषां रुदितशब्देन
गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
एकात्मजमिमं लोके
त्यक्त्वा गच्छत मा चिरम् ॥ ७
इह पुंसां सहस्राणि
स्त्रीसहस्राणि चैव ह ।
समानीतानि कालेन
हित्वा वै यान्ति बान्धवाः ॥ ८
संपश्यत जगत्सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितम् ।
संयोगो विप्रयोगश्च पर्यायेणोपलभ्यते ॥ ९
गृहीत्वा ये च गच्छन्ति
ये न यान्ति च तान्मृतान् ।
तेऽप्यायुषः प्रमाणेन
स्वेन गच्छन्ति जन्तवः ॥ १०
अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्
गृध्रगोमायुसंकुले ।
कङ्कालबहुले रौद्रे
सर्वप्राणिभयङ्करे ॥ ११
न पुनर्जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी

आवृणोति पिधत्ते स कल्याणं चिकीर्षतीति संबंधः ॥ ३६ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

१५३

तदेवं व्यापन्नस्य राज्ञो बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वं वा कृतं पापं सत्कर्मणा धर्माध्यवसायेन च नश्यतीति परलोकभयाभावो दर्शितः । इहलोकेऽप्यत्यन्तापन्नस्य मृतकल्पस्य द्वाभ्यामहमहमिकया ग्रसितुमवेक्षितस्य केनचित्कारणेन कंचित्कालमवस्थितस्य काचिद्गतिरस्ति न वेति पृच्छति- **कच्चिदिति** । तादृशस्याप्युज्जीवनं कचिद्दृष्टमस्तीति प्रष्टुराशयः ॥ १ ॥ अत्रोत्तरं गृध्रगोमायुभ्यां युगपत्प्रार्थ्यमानस्य शिशोः स्वजननिरोधात्कंचित्कालमवस्थितस्य ईश्वरेण यथा जीवनं दत्तं एवमेवेश्वरोऽनुगृह्णातीत्याख्यायिकामुखेनैवाह-**शृणु पार्थे**त्यादिना। स्पष्टार्थोऽध्यायशेषः ॥ २ ॥

सर्वेण खलु मर्तव्यं मर्त्यलोके प्रसूयता ।
कृतान्तविहिते मार्गे मृतं को जीवयिष्यति
कर्मान्तविरते लोके अस्तं गच्छति भास्करे
गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्नेहं विसृज्य वै १४
ततो गृध्रवचः श्रुत्वा प्राक्रोशन्तस्तदा नृप
बान्धवास्तेऽभ्यगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले ॥
विनिश्चित्याथ च तदा विक्रोशन्तस्ततस्ततः
मृतमित्येव गच्छन्तो निराशास्तस्य दर्शने१६
निश्चितार्थाश्च ते सर्वे सन्त्यजन्तः स्वमात्मजम्
निराशा जीविते तस्य मार्गमावृत्य धिष्ठिताः
ध्वांक्षपक्षसवर्णस्तु
बिलान्निसृत्य जम्बुकः ।
गच्छमानान् स्म तानाह
निर्घृणाः खलु मानुषाः ॥ १८
आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत मा भयम्
बहुरूपो मुहूर्तश्च जीवत्यपि कदाचन ॥ १९
यूयं भूमौ विनिक्षिप्य पुत्रस्नेहविनाकृताः ।
श्मशाने सुतमुत्सृज्य कस्माद्गच्छत निर्घृणाः
न वोऽस्त्यस्मिन्सुते स्नेहो बाले मधुरभाषिणि
यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमधिगच्छत ॥ २१
त पश्यत सुतस्नेहो यादृशः पशुपक्षिणाम् ।
न तेषां धारयित्वा तान् कश्चिदस्ति फलागमः
चतुष्पात्पक्षिकीटानां प्राणिनां स्नेहसङ्गिनाम्
परलोकगतिस्थानां मुनियज्ञक्रियामिव ॥ २३
तेषां पुत्राभिरामाणामिहलोके परत्र च ।
न गुणो दृश्यते कश्चित्प्रजाः संधारयन्ति च
अपश्यतां प्रियान्पुत्रान् तेषां शोको न तिष्ठति
न च पुष्णन्ति संवृद्धास्ते मातापितरौ क्वचित्
मानुषाणां कुतः स्नेहो येषां शोको भविष्यति
इमं कुलकरं पुत्रं त्यक्त्वा क्व नु गमिष्यथ २६
चिरं मुञ्चत बाष्पं च चिरं स्नेहेन पश्यत ।
एवंविधानि हीष्टानि दुस्त्यजानि विशेषतः
क्षीणस्यार्थाभियुक्तस्य श्मशानाभिमुखस्य च
बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्यो नाधितिष्ठति
सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वः स्नेहं च विंदति
तिर्यग्योनिष्वपि सतां स्नेहं पश्यत यादृशम्
त्यक्त्वा कथं गच्छथेमं पद्मलोलायताक्षिकम्
यथा नवोद्वाहकृतं स्नानमाल्यविभूषितम् ३०
जंबुकस्य वचः श्रुत्वा कृपणं परिदेवतः ।
न्यवर्तन्त तदा सर्वे शवार्थं ते स्म मानुषाः ॥
गृध्र उवाच ।
अहो बत नृशंसेन जंबुकेनाल्पमेधसा ।
क्षुद्रेणोक्ता हीनसत्त्वा मानुषाः किं निवर्तथ
पञ्चभूतपरित्यक्तं शून्यं काष्ठत्वमागतम् ।
कस्माच्छोचथ तिष्ठन्तमात्मानं किं न शोचथ
तपः कुरुत वै तीव्रं मुच्यध्वं येन किल्बिषात्
तपसा लभ्यते सर्वं विलापः किं करिष्यति
अनिष्टानि च भाग्यानि
जातानि सह मूर्तिना ।
येन गच्छति बालोऽयं
दत्वा शोकमनन्तकम् ॥ ३५
धनं, गावः, सुवर्णं च मणिरत्नमथापि च ।
अपत्यं च तपोमूलं तपोयोगाच्च लभ्यते ॥ ३६
यथा कृता च भूतेषु प्राप्यते सुखदुःखिता ।
गृहीत्वा जायते जन्तुर्दुःखानि च सुखानि च
न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
मार्गेणान्येन गच्छन्ति बद्धाः सुकृतदुष्कृतैः॥
धर्मं चरत यत्नेन न चाधर्मे मनः कृथाः ।
वर्तध्वं च यथाकालं दैवतेषु द्विजेषु च ॥ ३९
शोकं त्यजत दैन्यं च सुतस्नेहान्निवर्तत ।
त्यज्यतामयमाकाशे ततः शीघ्रं निवर्तत ४०
यत्करोति शुभं कर्म तथा कर्म सुदारुणम् ।
तत्कर्तैव समश्नाति बान्धवानां किमत्र ह॥
इह त्यक्त्वा न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियं
स्नेहमुत्सृज्य गच्छन्ति बाष्पपूर्णाविलेक्षणाः
प्राज्ञो वा यदि वा मूर्खः सधनो निर्धनोऽपि वा
सर्वः कालवशं याति शुभाशुभसमन्वितः॥
किं करिष्यथ शोचित्वा मृतं किमनुशोचथ।
सर्वस्य हि प्रभुः कालो धर्मतः समदर्शनः॥
यौवनस्थांश्च बालांश्च वृद्धान् गर्भगतानपि ।
सर्वानाविशते मृत्युरेवंभूतमिदं जगत् ॥ ४१
जम्बुक उवाच ।
अहो मन्दीकृतः स्नेहो गृध्रेणेहाल्पबुद्धिना
पुत्रस्नेहाभिभूतानां युष्माकं शोचतां भृशम्॥
समैः सम्यक्प्रयुक्तैश्च वचनैः प्रत्ययोत्तरैः ।
यद्गच्छति जनश्चायं स्नेहमुत्सृज्य दुस्त्यजम्
अहो पुत्रवियोगेन मृतशून्योपसेवनात् ।
क्रोशतां सुभृश दुःखं विवत्सानां गवामिव

कृथा इति वचनव्यत्ययश्छान्दसः ॥ ३९ ॥

अद्य शोकं विजानामि मानुषाणां महीतले ।
स्नेहं हि कारणं कृत्वा ममाप्यश्रूण्यथापतन् ॥
यत्नो हि सततं कार्यस्ततो दैवेन सिद्ध्यति ।
दैवं पुरुषकारश्च कृतान्तेनोपपद्यते ॥ ५०
अनिर्वेदः सदा कार्यो निर्वेदाद्धि कुतः सुखम्
प्रयत्नात्प्राप्यते ह्यर्थः कस्माद्गच्छथ निर्दयम्
आत्ममांसोपवृत्तं च शरीरार्धमयीं तनुम् ।
पितॄणां वंशकर्तारं वने त्यक्त्वा क्व यास्यथ
अथवाऽस्तंगते सूर्ये सन्ध्याकाल उपस्थिते
ततो नेष्यथ वा पुत्रमिहस्था वा भविष्यथ ५३

गृध्र उवाच ।

अद्य वर्षसहस्रं मे साग्रं जातस्य मानुषाः
न च पश्यामि जीवन्तं मृतं स्त्रीपुंनपुंसकम् ॥
मृता गर्भेषु जायन्ते जातमात्रा म्रियन्ति च
चंक्रमन्तो म्रियन्ते च यौवनस्थास्तथा परे ॥
अनित्यानीह भाग्यानि चतुष्पात्पक्षिणामपि
जंगमानां नगानां वाप्यायुरग्रेऽवतिष्ठते ॥ ५६
इष्टदारवियुक्ताश्च पुत्रशोकान्वितास्तथा ।
दह्यमानाः स्म शोकेन गृहं गच्छन्ति नित्यशः
अनिष्टानां सहस्राणि तथेष्टानां शतानि च ।
उत्सृज्येह प्रयाता वै बान्धवा भृशदुःखिताः
त्यज्यतामेष निस्तेजाः शून्यः काष्ठत्वमागतः
अन्यदेहविषक्तं हि शावं काष्ठत्वमागतम् ५९
त्यक्तजीवस्य चैवास्य कस्माद्धित्वा न गच्छत
निरर्थको ह्ययं स्नेहो निष्फलश्च परिश्रमः ॥
चक्षुर्भ्यां न च कर्णाभ्यां संश्रृणोति समीक्षते
कस्मादेनं समुत्सृज्य न गृहान्गच्छताशु वै ॥
मोक्षधर्माश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिः सुनिष्ठुरैः ।
मयोक्ता गच्छत क्षिप्रं स्वं स्वमेव निवेशनम्
प्रज्ञाविज्ञानयुक्तेन बुद्धिसंज्ञाप्रदायिना ।
वचनं श्राविता नूनं मानुषाः संन्यवर्तत ६३
शोको द्विगुणतां याति
दृष्ट्वा स्मृत्वा च चेष्टितम् ।
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा
सन्निवृत्तास्तु मानुषाः ।
अपश्यत्तं तदा सुप्तं
द्रुतमागत्य जम्बुकः ॥ ६४

जम्बुक उवाच ।

इमं कनकवर्णाभं भूषणैः समलंकृतम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं पुत्रं त्यक्षध्वं पितृपिण्डदम्
न स्नेहस्य च विच्छेदो विलापरुदितस्य च ।
मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वै भविता ध्रुवं
श्रूयते शम्बुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः ।
जीवितो धर्ममासाद्य रामात्सत्यपराक्रमात्
तथा श्वेतस्य राजर्षेर्बालो दिष्टान्तमागतः ।
श्वेतेन धर्मनिष्ठेन मृतः सञ्जीवितः पुनः ॥ ६८
तथा कश्चिल्लभेत्सिद्धो मुनिर्वा देवतापि वा ।
कृपणानामनुक्रोशं कुर्याद्वो रुदतामिह ॥ ६९
इत्युक्तास्ते न्यवर्तन्त शोकार्ताः पुत्रवत्सलाः
अङ्के शिरः समाधाय रुरुदुर्बहुविस्तरम् ।
तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत्

गृध्र उवाच ।

अश्रुपातपरिक्लिन्नः पाणिस्पर्शप्रपीडितः ।
धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ७१
तपसाऽपि हि संयुक्ता धनवन्तो महाधियः
सर्वे मृत्युवशं यान्ति तदिदं प्रेतपत्तनम् ॥७२
बालवृद्धसहस्राणि सदा सन्त्यज्य बान्धवाः
दिनानि चैव रात्रीश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले॥
अलं निर्बन्धमागत्य शोकस्य परिधारणे ।
अप्रत्ययं कुतो ह्यस्य पुनरद्येह जीवितम् ७४
मृतस्योत्सृष्टदेहस्य पुनर्देहो न विद्यते ।
नैव मूर्तिप्रदानेन जम्बुकस्य शतैरपि ॥ ७५
शक्यं जीवयितुं ह्येष बालो वर्षशतैरपि ।
अथ रुद्रः कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव च
वरमस्मै प्रयच्छेयुस्ततो जीवेदयं शिशुः ।
नैव बाष्पविमोक्षेण न वा श्वासकृते न च७७
न दीर्घरुदितेनायं पुनर्जीवं गमिष्यति ।
अहं च क्रोष्टुकश्चैव यूयं ये चास्य बान्धवाः ॥
धर्माधर्मौ गृहीत्वेह सर्वे वर्तामहेऽध्वनि ।
अप्रियं परुषं चापि परद्रोहं परस्त्रियम् ॥ ७९
अधर्ममनृतं चैव दूरात्प्राज्ञो विवर्जयेत् ।
धर्मं सत्यं श्रुतं न्याय्यं महतीं प्राणिनां दयाम्
अजिह्मत्वमशाठ्यं च यत्नतः परिमार्गत ।
मातरं पितरं वाऽपि बान्धवान् सुहृदस्तथा
जीवतो ये न पश्यन्ति तेषां धर्मविपर्ययः ।
यो न पश्यति चक्षुर्भ्यां नेङ्गते च कथञ्चन८२
तस्य निष्ठावसानान्ते
रुदन्तः किं करिष्यथ ।
इत्युक्तास्ते सुतं त्यक्त्वा
भूमौ शोकपरिप्लुताः ॥
दह्यमानाः सुतस्नेहात्प्रययुर्बान्धवा गृहम् ८३

जम्बुक उवाच ।

दारुणो मर्त्यलोकोऽयं सर्वप्राणिविनाशनः
इष्टबन्धुवियोगश्च तथेहाल्पं च जीवितम् ८४
बह्वलीकमसत्यं चाप्यतिवादाप्रियंवदम् ।
इमं प्रेक्ष्य पुनर्भावं दुःखशोकविवर्धनम् ॥ ८५
न मे मानुषलोकोऽयं मुहूर्तमपि रोचते ।
अहो धिग्गृध्रवाक्येन यथैवाबुद्धयस्तथा ८६
कथं गच्छत निःस्नेहाः सुतस्नेहं विसृज्य च
प्रदीप्ताः पुत्रशोकेन सन्निवर्तत मानुषाः ८७
श्रुत्वा गृध्रस्य वचनं पापस्येहाकृतात्मनः ।
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्
सुखदुःखावृते लोके नेहास्त्येकमनन्तरम् ।
इमं क्षितितले त्यक्त्वा बालं रूपसमन्वितम्
कुलशोभाकरं मूढाः पुत्रं त्यक्त्वा क्व यास्यथ ।
रूप-यौवनसम्पन्नं द्योतमानमिव श्रिया ॥९०

जीवन्तमेव पश्यामि मनसा नात्र संशयः ।
विनाशो नास्य न हि वै सुखं प्राप्स्यथ मानुषाः

पुत्रशोकाभितप्तानां मृतानामद्य वः क्षमम् ।
सुखसम्भावनं कृत्वा धारयित्वा सुखं स्वयम्
त्यक्त्वा गमिष्यथ क्वाद्य समुत्सृज्याल्पबुद्धिवत्

भीष्म उवाच ।

तथा धर्मविरोधेन प्रियमिथ्याभिधायिना
श्मशानवासिना नित्यं रात्रिं मृगयता नृप
ततो मध्यस्थतां नीता वचनैरमृतोपमैः ।
जम्बुकेन स्वकार्यार्थं बान्धवास्तस्य धिष्ठिताः

गृध्र उवाच ।

अयं प्रेतसमाकीर्णो यक्षराक्षससेवितः ।
दारुणः काननो देशः कौशिकैरभिनादितः
भीमः सुघोरश्च तथा नीलमेघसमप्रभः ।
अस्मिञ्छवं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥
भानुर्यावत्प्रयात्यस्तं यावच्च विमला दिशः
तावदेनं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९७
नदन्ति परुषं श्येनाः
शिवाः क्रोशन्ति दारुणम् ।
मृगेन्द्राः प्रतिनन्दन्ति
रविरस्तं च गच्छति ॥ ९८
चिताधूमेन नीलेन संरज्यन्ते च पादपाः ।
श्मशाने च निराहाराः प्रतिनर्दन्ति देवताः
सर्वे विकृतदेहाश्चाप्यस्मिन्देशे सुदारुणे ।
युष्मान्प्रधर्षयिष्यन्ति विकृता मांसभोजिनः
क्रूरश्चायं वनोद्देशो भयमद्य भविष्यति ।
त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृष्यतां जाम्बुकं वचः
यदि जम्बुकवाक्यानि निष्फलान्यनृतानि च
श्रोष्यथ भ्रष्टविज्ञानास्ततः सर्वे विनंक्ष्यथ २

जम्बुक उवाच ।

स्थीयतां नेह भेतव्यं यावत्तपति भास्करः।
तावदस्मिन् सुते स्नेहादनिर्वेदेन वर्तत ॥ ३
स्वैरं रुदन्तो विश्रब्धाश्चिरं स्नेहेन पश्यत।
स्थीयतां यावदादित्यः किं च क्रव्यादभाषितैः
यदि गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च
गृह्णीत मोहितात्मानः सुतो वो न भविष्यति

भीष्म उवाच ।

गृध्रोऽस्तमित्याह गतो गतो नेति च जम्बुकः
मृतस्य तं परिजनमूचतुस्तौ क्षुधान्वितौ ६
स्वकार्यबद्धकक्षौ तौ राजन् गृध्रोऽथ जम्बुकः।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ शास्त्रमालम्ब्य जल्पतः

तयोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्मृगपतत्रिणोः।
वाक्यैरमृतकल्पैस्तैः प्रतिष्ठन्ति व्रजन्ति च
शोकदैन्यसमाविष्टा रुदन्तस्तस्थिरे तदा।
स्वकार्यकुशलाभ्यां ते सम्भ्राम्यन्ते ह नैपुणात्
तथा तयोर्विवदतोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोः।
बान्धवानां स्थितानां चाप्युपातिष्ठत शङ्करः
देव्या प्रणोदितो देवः कारुण्यार्द्रीकृतेक्षणः।
ततस्तानाह मनुजान् वरदोऽस्मीति शङ्करः
ते प्रत्यूचुरिदं वाक्यं
दुःखिताः प्रणताः स्थिताः।
एकपुत्रविहीनानां
सर्वेषां जीवितार्थिनाम् ॥ १२
पुत्रस्य नो जीवदानाज्जीवितं दातुमर्हसि।
एवमुक्तः स भगवान् वारिपूर्णेन चक्षुषा १३
जीवितं स्म कुमाराय प्रादाद्वर्षशतानि वै।
तथा गोमायुगृध्राभ्यां प्राददत्क्षुद्विनाशन
वरं पिनाकी भगवान् सर्वभूतहिते रतः।
ततः प्रणम्य ते देवं प्रायो हर्षसमन्विताः १
कृतकृत्याः सुखं हृष्टाः प्रातिष्ठन्त तदा वि
अनिर्वेदेन दीर्घेण निश्चयेन ध्रुवेण च ॥ १
देवदेवप्रसादाच्च क्षिप्रं फलमवाप्यते।
पश्य दैवस्य संयोगं बान्धवानां च निश्चय
कृपणानां तु रुदतां कृतमश्रुप्रमार्जनम्।
पश्य चाल्पेन कालेन निश्चयान्वेषणेन च १

प्रसादं शङ्करात्प्राप्य
दुःखिताः सुखमाप्नुवन्।
ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च
पुत्रसञ्जीवनात् पुनः ॥ १९
बभूवुर्भरतश्रेष्ठ
प्रसादाच्छङ्करस्य वै।
ततस्ते त्वरिता राजं-
स्त्यक्त्वा शोकं शिशूद्भवम् ॥ २०
विविशुः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः।
एषा बुद्धिः समस्तानां चातुर्वर्ण्येन दर्शिता
धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिमं शृणु।
श्रुत्वा मनुष्यः सततमिहामुत्र प्रमोदते ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि गृध्रगोमायुसंवादे कुमारसंजीवने*
त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ [२३]

* * *

१५४

युधिष्ठिर उवाच।
बलिनः प्रत्यमित्रस्य नित्यमासन्नवर्तिनः।
उपकारापकाराभ्यां समर्थस्योद्यतस्य च ॥ १
मोहाद्विकत्थनामात्रैरसारोऽल्पबलो लघुः।
वाग्भिरप्रतिरूपाभिरभिद्रुह्य पितामह ॥ २
आत्मनो बलमास्थाय कथं वर्तेत मानवः।
आगच्छतोऽतिक्रुद्धस्य तस्योद्धरणकाम्यया
भीष्म उवाच।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
संवादं भरतश्रेष्ठ शाल्मलेः पवनस्य च ॥ ४
हिमवन्तं समासाद्य महानासीद्वनस्पतिः।
वर्षपूगाभिसंवृद्धः शाखी स्कन्धी पलाशवान्
तत्र स्म मत्तमातङ्गा घर्मार्ताः श्रमकर्शिताः।
विश्राम्यन्ति महाबाहो तथान्या मृगजातयः
नल्वमात्रपरीणाहो घनच्छायो वनस्पतिः।
सारिकाशुकसंजुष्टः पुष्पवान्फलवानपि ॥ ७
सार्थिका वणिजश्चापि तापसाश्च वनौकसः
वसन्ति तत्र मार्गस्थाः सुरम्ये नगसत्तमे ॥ ८
तस्य ता विपुलाः शाखा
दृष्ट्वा स्कन्धं च सर्वशः।
अभिगम्याब्रवीदेनं
नारदो भरतर्षभ ॥ ९
अहो नु रमणीयस्त्वमहो चासि मनोहरः।
प्रियामहे त्वया नित्यं तरुप्रवरशाल्मले ॥ १०
सदैव शकुनास्तात मृगाश्चाथ तथा गजाः।
वसन्ति तव संहृष्टा मनोहर मनोहराः ॥ ११
तव शाखा महाशाख स्कन्धांश्च विपुलांस्तथा
न वै प्रभग्नान्पश्यामि मारुतेन कथञ्चन १२
किं नु ते पवनस्तात प्रीतिमानथवा सुहृत्।
त्वां रक्षति सदा येन वनेऽत्र पवनो ध्रुवम् १३
भगवान्पवनः स्थानाद् वृक्षानुच्चावचानपि।
पर्वतानां च शिखराण्याचालयति वेगवान्
शोषयत्येव पातालं वहन् गन्धवहः शुचिः।
सरांसि सरितश्चैव सागरांश्च तथैव च ॥ १५
संरक्षति त्वां पवनः सखित्वेन न संशयः।
तस्मात्त्वं बहुशाखोऽपि पर्णवान्पुष्पवानपि ॥
इदं च रमणीयं ते प्रतिभाति वनस्पते।
यदिमे विहगास्तात रमन्ते मुदितास्त्वयि ॥
एषां पृथक् समस्तानां श्रूयते मधुरस्वरः।
पुष्पसंमोदने काले वाशतां सुमनोहरम् १८
तथेमे गर्जिता नागाः
स्वयूथकुलशोभिताः।
घर्मार्तास्त्वां समासाद्य
सुखं विन्दन्ति शाल्मले ॥ १९

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभाव० त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः १५३ *श्लोकद्वयमधिकम्।

१५४

बलिनः प्रत्यमित्रस्येति ॥१॥ यद्यापन्नो राजा दैवेन नानुगृह्यते तदा तमेव शरणीकुर्यात् यदि तु वाक्शूरतया तेन सह विरोधं करोति तदा कृत्स्नं स्वपरिग्रहं स्वयमेव त्यक्त्वा स्वात्ममात्रं रक्षेत्। एतत्पवनशाल्मलिसंवादाख्यायिकया दर्शयति-**अत्रापीत्यादिना** ॥ ५ ॥ **नल्वः** हस्तानां शतचतुष्टयं **परीणाहः** स्थूलत्वं वैपुल्यमिति यावत्। शेषं सुगमम् ॥ ७ ॥

तथैव मृगजातीभिरन्याभिरभिशोभसे।
तथा सर्वाधिवासैश्च शोभसे मेरुवद्द्रुम २०
ब्राह्मणैश्च तपःसिद्धैस्तापसैः श्रमणैस्तथा।
त्रिविष्टपसमं मन्ये तवायतनमेव हि॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवनशाल्मलिसंवादे
चतुष्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५४॥ [२४]

१५५

नारद उवाच।

बन्धुत्वादथवा सख्याच्छाल्मले नात्र संशयः
पालयत्येव सततं भीमः सर्वत्रगोऽनिलः॥ १
न्यग्भावं परमं वायोः शाल्मले त्वमुपागतः।
तवाहमस्मीति सदा येन रक्षति मारुतः॥ २
न तं पश्याम्यहं वृक्षं पर्वतं वेश्म चेदृशम्।
यं न वायुबलाद्भग्नं पृथिव्यामिति मे मतिः ३
त्वं पुनः कारणैर्नूनं रक्ष्यसे शाल्मले यथा।
वायुना सपरीवारस्तेन तिष्ठस्यसंशयम्॥ ४

शाल्मलिरुवाच।

न मे वायुः सखा ब्रह्म-
न्न बन्धुर्न च मे सुहृत्।
परमेष्ठी तथा नैव
येन रक्षति वाऽनिलः॥ ५
मम तेजो बलं भीमं वायोरपि हि नारद।
कलामष्टादशीं प्राणैर्न मे प्राप्नोति मारुतः ६
आगच्छन्परुषो वायु-
र्मया विष्टम्भितो बलात्।
भञ्जन् द्रुमान् पर्वतांश्च
यच्चान्यदपि किञ्चन॥ ७
स मया बहुशो भग्नः प्रभञ्जन्वै प्रभञ्जनः।
तस्मान्न बिभ्ये देवर्षे क्रुद्धादपि समीरणात् ८

नारद उवाच।

शाल्मले विपरीतं ते दर्शनं नात्र संशयः।
न हि वायोर्बलेनास्ति भूतं तुल्य बलं क्वचित्
इन्द्रो यमो वैश्रवणो वरुणश्च जलेश्वरः।
नैतेऽपि तुल्या मरुतः किं पुनस्त्वं वनस्पते१०
यच्च किंचिदिह प्राणी चेष्टते शाल्मले भुवि
सर्वत्र भगवान्वायुश्चेष्टाप्राणकरः प्रभुः॥ ११
एष चेष्टयते सम्यक् प्राणिनः सम्यगायतः।
असम्यगायतो भूयश्चेष्टते विकृतं नृषु॥ १२
स त्वमेवंविधं वायुं सर्वसत्त्वभृतां वरम्।
न पूजयसि पूज्यं तं किमन्यद्बुद्धिलाघवात्॥
असारश्चापि दुर्मेधाः केवलं बहु भाषसे।
क्रोधादिभिरवच्छन्नो मिथ्या वदसि शाल्मले
मम रोषः समुत्पन्नस्त्वय्येवं संप्रभाषति।
ब्रवीम्येष स्वयं वायोस्तव दुर्भाषितं बहु १५
चन्दनैः स्यन्दनैः शालैः सरलैर्देवदारुभिः।
वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये चान्ये बलवत्तराः १६
तैश्चापि नैवं दुर्बुद्धे क्षिप्तो वायुः कृतात्मभिः।
तेऽपि जानन्ति वायोश्च बलमात्मन एव च
तस्मात्तं वै नमस्यन्ति श्वसनं तरुसत्तमाः।
त्वं तु मोहान्न जानीषे वायोर्बलमनन्तकम्
एवं तस्माद्गमिष्यामि सकाशं मातरिश्वनः१८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवनशाल्मलिसंवादे
पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५५॥ [२५]

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५४॥

१५५

अत्र बन्धुत्वादिति, एवमुक्त्वा त्विति, ततो निश्चित्येति चाध्यायत्रयं स्पष्टार्थम्॥ १॥
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५५॥

१५६

भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा तु राजेन्द्र शाल्मलिं ब्रह्मवित्तमः
नारदः पवने सर्वं शाल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् १
नारद उवाच ।
हिमवत्पृष्ठजः कश्चि-
च्छाल्मलिः परिवारवान् ।
बृहन्मूलो बृहच्छायः
स त्वां वायोऽवमन्यते ॥ २
बहुव्याक्षेपयुक्तानि त्वामाह वचनानि सः ।
न युक्तानि मया वायो तानि वक्तुं तवाग्रतः
जानामि त्वामहं वायो सर्वप्राणभृतां वरम् ।
वरिष्ठं च गरिष्ठं च क्रोधे वैवस्वतं यथा ॥ ४
भीष्म उवाच ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा नारदस्य समीरणः ।
शाल्मलिं तमुपागम्य क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ५
वायुरुवाच ।
शाल्मले नारदो गच्छं-
स्त्वयोक्तो मद्विगर्हणम् ।
अहं वायुः प्रभावं ते
दर्शयाम्यात्मनो बलम् ॥ ६
अहं त्वामभिजानामि विदितश्चासि मे द्रुम ।
पितामहः प्रजासर्गे त्वयि विश्रान्तवान्प्रभुः
तस्य विश्रमणादेष प्रसादो मत्कृतस्तव ।
रक्ष्यसे तेन दुर्बुद्धे नात्मवीर्याद् द्रुमाधम ८
यन्मां त्वमवजानीषे यथाऽन्यं प्राकृतं तथा ।
दर्शयाम्येष चात्मानं यथा मां नावमन्यसे ॥
भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्ततः प्राह शाल्मलिः प्रहसन्निव ।
पवन त्वं च मे क्रुद्धो दर्शयात्मानमात्मना १०
मयि वै त्यज्यतां क्रोधः
किं मे क्रुद्धः करिष्यसि ।
न ते बिभेमि पवन
यद्यपि त्वं स्वयं प्रभुः ॥ ११
बलाधिकोऽहं त्वत्तश्च न भीः कार्या मया तव
ये तु बुद्ध्या हि बलिनस्ते भवन्ति बलीयसः
प्राणमात्रबला ये वै नैव ते बलिनो मताः ।
इत्येवमुक्तः पवनः श्व इत्येवाब्रवीद्वचः ॥ १३
दर्शयिष्यामि ते तेजस्ततो रात्रिरुपागमत् ।
अथ निश्चित्य मनसा शाल्मलिर्वातकारितम्
पश्यमानस्तदाऽऽत्मानमसमं मातरिश्वना ।
नारदे यन्मया प्रोक्तं वचनं प्रति तन्मृषा १५
असमर्थो ह्यहं वायोर्बलेन बलवान् हि सः ।
मारुतो बलवान्नित्यं यथा वै नारदोऽब्रवीत्
अहं तु दुर्बलोऽन्येभ्यो वृक्षेभ्यो नात्र संशयः
किं तु बुद्ध्या समो नास्ति मया कश्चिद्वनस्पतिः
तदहं बुद्धिमास्थाय भयं मोक्ष्ये समीरणात् ।
यदि तां बुद्धिमास्थाय तिष्ठेयुः पर्णिनो वने ॥
अरिष्टाः स्युः सदा क्रुद्धात्पवनान्नात्र संशयः
ते तु बाला न जानन्ति यथा वै तान् समीरणः
समीरयति संक्रुद्धो यथा जानाम्यहं तथा १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवनशाल्मलिसंवादे
षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ [२६]

१५७

भीष्म उवाच ।
ततो निश्चित्य मनसा
शाल्मलिः क्षुभितस्तदा ।
शाखास्कन्धान्प्रशाखाश्च
स्वयमेव व्यशातयत् ॥ १
स परित्यज्य शाखाश्च पत्राणि कुसुमानि च
प्रभाते वायुमायान्तं प्रत्यैक्षत वनस्पतिः ॥ २

१५६

एवमिति ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

१५७

तत इति ॥ १ ॥

ततः क्रुद्धः श्वसन्वायुः पातयन्वै महाद्रुमान्
आजगामाथ तं देशमास्ते यत्र स शाल्मलिः
तं हीनपर्णं पतिताग्रशाखं
निशीर्णपुष्पं प्रसमीक्ष्य वायुः ।
उवाच वाक्यं स्मयमान एवं
मुदा युतः शाल्मलिमुग्रशाखम् ॥ ४

वायुरुवाच ।

अहमप्येवमेव त्वां कुर्वाणः शाल्मले रुषा ।
आत्मना यत्कृतं कृच्छ्रं शाखानामपकर्षणम्
हीनपुष्पाग्रशाखस्त्वं शीर्णाङ्कुरपलाशकः ।
आत्मदुर्मन्त्रितेनेह मद्वीर्यवशगः कृतः ॥ ६

भीष्म उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो वायोः
शाल्मलिर्व्रीडितस्तदा ।
अतप्यत वचः स्मृत्वा
नारदो यत्तदाऽब्रवीत् ॥ ७
एवं हि राजशार्दूल दुर्बलः सन्बलीयसा ।
वैरमारभते बालस्तप्यते शाल्मलिर्यथा ॥ ८
तस्माद्वैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवत्तरैः ।
शोचेद्धि वैरं कुर्वाणो यथा वै शाल्मलिस्तथा
न हि वैरं महात्मानो
विवृण्वन्त्यपकारिषु ।
शनैः शनैर्महाराज
दर्शयन्ति स्म ते बलम् ॥ १०
वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना ।
बुद्धिर्बुद्धिमतो याति तृणेष्विव हुताशनः ११
न हि बुद्ध्या समं किञ्चिद्विद्यते पुरुषे नृप ।
तथा बलेन राजेन्द्र न समोऽस्तीह कश्चन ॥
तस्मात्क्षमेत बालाय जडान्धबधिराय च ।
बलाधिकाय राजेन्द्र तद्दृष्टं त्वयि शत्रुहन् ॥
अक्षौहिण्यो दशैका च सप्त चैव महाद्युते ।
बलेन न समा राजन्नर्जुनस्य महात्मनः ॥ १४
निहताश्चैव भग्नाश्च पाण्डवेन यशस्विना ।
चरता बलमास्थाय पाकशासनिना मृधे १५
उक्ताश्च ते राजधर्मा आपद्धर्माश्च भारत ।
विस्तरेण महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि पवन-शाल्मलिसंवादे
सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ [२७]

१५८

युधिष्ठिर उवाच ।

पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ १

भीष्म उवाच ।

पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिप ।
एको लोभो महाग्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते २
अतः पापमधर्मश्च तथा दुःखमनुत्तमम् ।
निकृत्या मूलमेतद्धि येन पापकृतो जनाः ३
लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानस्तम्भः परासुता
अक्षमा ह्रीपरित्यागः श्रीनाशो धर्मसंक्षयः ।
अभिध्याऽप्रख्यता चैव सर्वं लोभात्प्रवर्तते ५
अत्यागश्चातितर्षश्च विकर्मसु च याः क्रियाः
कुलविद्यामदश्चैव रूपैश्वर्यमदस्तथा ॥ ६
सर्वभूतेष्वभिद्रोहः सर्वभूतेष्वसत्कृतिः ।
सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनार्जवम् ॥ ७

इति शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

तदेवमापद्धर्मानुक्त्वा राज्ञामराज्ञां च सर्वापन्मूलभूतान् दोषान् उत्पत्तिप्रतिबन्धकान् गुणांश्च लोभाज्ञानदमतपः-सत्यादीन् हेयानुपादेयांश्च क्रमेणाध्यायसप्तकेनाह-**पापस्य यदधिष्ठानमित्यादिना** ॥१॥ ग्राह इव ग्राहो ग्रासकर्ता ॥ २ ॥ येन लोभेन जनाः पापकृतो भवन्ति ॥ ३ ॥ परासुता पराधीनप्राणत्वम् ॥ ४ ॥ अभिध्या चिन्ता अप्रख्यता अपकीर्तिः ॥ ५ ॥ अत्यागादयोऽकार्यक्रियान्ताः सर्वे दोषाः लोभात् प्रवर्तन्त इति पूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥

हरणं परवित्तानां परदाराभिमर्शनम् ।
वाग्वेगो मनसो वेगो निन्दावेगस्तथैव च ॥८
उपस्थोदरयोर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुणः ।
ईर्ष्यावेगश्च बलवान् मिथ्यावेगश्च दुर्जयः ॥९
रसवेगश्च दुर्वार्यः श्रोत्रवेगश्च दुःसहः ।
कुत्सा विकत्था मात्सर्यं पापं दुष्करकारिता
साहसानां च सर्वेषा-
मकार्याणां क्रियास्तथा ।
जातौ बाल्ये च कौमारे
यौवने चापि मानवाः ॥ ११
न संत्यजन्त्यात्मकर्म यो न जीर्यति जीर्यतः
यो न पूरयितुं शक्यो लोभः प्राप्त्या कुरूद्वह
नित्यं गंभीरतोयाभिरापगाभिरिवोदधिः ।
न प्रहृष्यति यो लोभैः कामैर्यश्च न तृप्यति ॥
यो न देवैर्न गन्धर्वैर्नासुरैर्न महोरगैः ।
ज्ञायते नृप तत्त्वेन सर्वैर्भूतगणैस्तथा ॥ १४
स लोभः सह मोहेन विजेतव्यो जितात्मना
दंभो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा
भवन्त्येतानि कौरव्य लुब्धानामकृतात्मनां
सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्ति बहुश्रुताः
छेत्तारः संशयानां च क्लिश्यन्तीहाल्पबुद्धयः ।
द्वेषक्रोधप्रसक्ताश्च शिष्टाचारबहिष्कृताः १७
अन्तःक्रूरा वाङ्मधुराः कूपाश्छन्नास्तृणैरिव
धर्मवैतंसिकाः क्षुद्रा मुष्णन्ति ध्वजिनो जगत्
कुर्वते च बहून्मार्गां-
स्तान् हेतुबलमाश्रिताः ।
सतां मार्गान् विलुम्पन्ति
लोभज्ञानेष्ववस्थिताः ॥ १९
धर्मस्य ह्रियमाणस्य लोभग्रस्तैर्दुरात्मभिः ।
या या विक्रियते संस्था ततः साऽपि प्रपद्यते
दर्पः क्रोधो मदः स्वप्नो
हर्षः शोकोऽतिमानिता ।
एत एव हि कौरव्य
दृश्यन्ते लुब्धबुद्धिषु ॥ २१
एतानशिष्टान्बुध्यस्व
नित्यं लोभसमन्वितान्
शिष्टांस्तु परिपृच्छेथा
यान्वक्ष्यामि शुचिव्रतान् ॥ २२
येष्वावृत्तिभयं नास्ति परलोकभयं न च ।
नामिषेषु प्रसंगोऽस्ति न प्रियेष्वप्रियेषु च ॥
शिष्टाचारः प्रियो येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः ।
सुखं दुःखं समं येषां सत्यं येषां परायणम् ॥
दातारो न ग्रहीतारो दयावन्तस्तथैव च ।
पितृदेवातिथेयाश्च नित्योद्युक्तास्तथैव च ॥ २५
सर्वोपकारिणो वीराः सर्वधर्मानुपालकाः ।
सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च भारत ॥ २६
न ते चालयितुं शक्या धर्मव्यापारकारिणः
न तेषां भिद्यते वृत्तं यत्पुरा साधुभिः कृतम्
न त्रासिनो न चपला न रौद्राः सत्पथे स्थिताः
ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येष्वहिंसा प्रतिष्ठिता
कामक्रोधव्यपेता ये निर्ममा निरहंकृताः ।
सुव्रताः स्थिरमर्यादास्तानुपास्व च पृच्छ च २९
न धनार्थं यशोऽर्थं वा धर्मस्तेषां युधिष्ठिर ।
अवश्यं कार्य इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ३०
न भयं क्रोधचापल्ये न शोकस्तेषु विद्यते ।
न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं कश्चिदास्थिताः ॥
येष्वलोभस्तथा मोहो ये च सत्यार्जवे स्थिताः
तेषु कौन्तेय रज्येथा येषां न भ्रश्यते पुनः ३२
ये न हृष्यन्ति लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च
निर्ममा निरहंकाराः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥
लाभालाभौ सुखदुःखे च तात
प्रियाप्रिये मरणं जीवितं च ।
समानि येषां स्थिरविक्रमाणां
बुभुत्सतां सत्त्वपथे स्थितानाम् ॥३४

जातौ जन्मनि ॥ ११ ॥ यो न पूरयितुं शक्य इत्यादीनां स लोभो जेतव्य इति तृतीयेनान्वयः ॥ १२ ॥ अल्पेऽपि धनादौ बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयो लुब्धा इत्यर्थः ॥ १७ ॥ धर्मवैतंसिकाः धर्मव्याजेनेतरान् हिंसन्तः ध्वजिनो धर्मख्यापकाः ॥ १८ ॥ हेतुबलं

'येन केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनः ।
संतोषं जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम् ॥'

इत्यागमबलेन अन्योन्यसंतोषहेतुतया पारदार्यादेरपि धर्मत्वं वर्णयन्तीति भावः ॥ १९ ॥ संस्था स्थितिः विक्रियतेऽन्यथा भवति सा तथैव प्रपद्यते प्रथां याति २० सर्वं प्राणपर्यन्तमपि देयं परार्थे दातुं योग्यं येषां ते ॥२६॥ पृच्छ च धर्ममिति शेषः ॥ २९ ॥ क्रिया आहारादयः ॥ ३० ॥ गुह्यं गोपनीयं कंचित्पाखंडधर्मम् ॥ ३१ ॥ अमोह इति च्छेदः. येषां वृत्तमिति शेषः ॥ ३२ ॥

धर्मप्रियांस्तान्सुमहानुभावान्
दान्तोऽप्रमत्तश्च समर्चयेथाः।
दैवान्सर्वे गुणवन्तो भवन्ति
शुभाशुभे वाक्प्रलापास्तथान्ये ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि आपन्मूलभूतदोषकथने
अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ [२८]

◆

१५९

युधिष्ठिर उवाच।
अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो लोभः पितामह।
अज्ञानमपि वै तात श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः १
भीष्म उवाच।
करोति पापं योऽज्ञानान्नात्मनो वेत्ति च क्षयं
प्रद्वेष्टि साधुवृत्तांश्च स लोकस्यैति वाच्यताम्
अज्ञानान्निरयं याति तथाऽज्ञानेन दुर्गतिम्।
अज्ञानात्क्लेशमाप्नोति तथाऽऽपत्सु निमज्जति
युधिष्ठिर उवाच।
अज्ञानस्य प्रवृत्तिं च स्थानं वृद्धिक्षयोदयौ
मूलं योगं गतिं कालं कारणं हेतुमेव च ॥ ४
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यथावदिह पार्थिव।
अज्ञानप्रसवं हीदं यद्दुःखमुपलभ्यते ॥ ५
भीष्म उवाच।
रागो द्वेषस्तथा मोहो हर्षः शोकोऽभिमानिता
कामः क्रोधश्च दर्पश्च तन्द्री चालस्यमेव च ६
इच्छा द्वेषस्तथा तापः परवृद्ध्युपतापिता।
अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं पापानां चैव याः क्रियाः ७
एतस्य वा प्रवृत्तेश्च वृद्ध्यादीन्यांश्च पृच्छसि।
विस्तरेण महाराज श्रृणु तच्च विशेषतः ॥ ८
उभावेतौ समफलौ समदोषौ च भारत।
अज्ञानं चातिलोभश्चाप्येकं जानीहि पार्थिव
लोभप्रभवमज्ञानं वृद्धं भूयः प्रवर्धते।
स्थाने स्थाने भवेत्क्षीणमुपैति विविधां गतिं
मूलं लोभस्य मोहो वै कालात्मगतिरेव च।
छिन्ने भिन्ने तथा लोभे कारणं काल एव च
तस्याज्ञानाद्धि लोभो हि लोभादज्ञानमेव च
सर्वदोषास्तथा लोभात्तस्माल्लोभं विवर्जयेत्
जनको युवनाश्वश्च वृषादर्भिः प्रसेनजित्।
लोभक्षयाद्दिवं प्राप्तास्तथैवान्ये नराधिपाः १३
प्रत्यक्षं तु कुरुश्रेष्ठ त्यज लोभमिहात्मना।
त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि अज्ञानमाहात्म्ये
एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥[२९]

◆

हे शुभ हे भद्र सर्वे वाक्प्रलापाः गुणवन्तो भवन्ति तान् दैवान् प्रधानान् अन्ये तु मूढानां वाक्प्रलापा अशुभे अशुभार्थमेव भवन्तीति शेषः । लोभं जेतुकामेन सत्संगः कर्तव्यः इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे टीकायां अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

अनर्थानामिति ॥ १ ॥ वाच्यतां निंद्यताम् ॥ २॥ अज्ञानस्य स्वरूपेण सह प्रवृत्त्यादयो द्वादश प्रश्नाः॥ ४ ॥ स्वरूपमाह द्वाभ्यां-**राग इति** ॥ ६ ॥ कार्ये कारणोपचाराद्रागादय एवाज्ञानं पापानां क्रियाः हिंसादयः ॥७॥ एतस्य एतत्प्रवृत्तेः प्रवृत्तिं तच्च त्रयं श्रृणु ॥ ८ ॥ मुख्यमज्ञानस्वरूपमाह-**उभाविति** । अत्रापि पूर्ववत्कारणे कार्योपचारः ॥ ९ ॥ लोभप्रभवं लोभात्तस्य प्रवृत्तिः । लोभवृद्धौ वृद्धिर्लोभस्थाने साम्ये स्थानं समता लोभे क्षीणे क्षीणं भवति उदेति उपैति लोभस्योदये उदेतीत्यर्थः । विविधां गतिं दुःखसंतापमोहादिरूपां प्रापयितुमिति शेषः। तदेवं षण्णां प्रश्नानामुत्तरमुक्तम् ॥१०॥ लोभस्याज्ञानात्मकस्य मूलं मोहो वैचित्यं कार्याकार्याप्रतिपत्तिरूपम्। एतेनैव मोहसंयोग एवाज्ञानयोग इत्यष्टमस्याप्युत्तरम्। कालात्मनामिति तेनाज्ञानस्य गतिः स्वर्गनरकनरसुरतिर्यग्रूपेति नवमस्योत्तरम्। लोभस्य च्छेदभेदादिस्तस्थः कालः यदा लिप्स्यमानोऽर्थो विघ्नितो भवति तदैव वैचित्यं रूपस्याज्ञानस्य काल इति दशमस्योत्तरं कारणं निदानं हेतुः फलम् ११ तस्य कालस्यःमूढस्य वा तदुभयमाह। अज्ञानकारणाल्लोभः कार्यं फलं एवं लोभादज्ञानमित्यन्तयोरुत्तरम् ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलक० भारतभावदीपे एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१५९॥

१६०

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्याये कृतयत्नस्य नरस्य च पितामह ।
धर्मकामस्य धर्मात्मन् किं नु श्रेय इहोच्यते१
बहुधा दर्शने लोके श्रेयो यदिह मन्यसे ।
अस्मिँल्लोके परे चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ।
किंस्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ ३
धर्मस्य महतो राजन् बहुशाखस्य तत्त्वतः ।
यन्मूलं परमं तात तत्सर्वं ब्रूह्यशेषतः ४

भीष्म उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयो ह्यवाप्स्यसि
पीत्वाऽमृतमिव प्राज्ञो ज्ञानतृप्तो भविष्यसि
धर्मस्य विधयो नैके ये वै प्रोक्ता महर्षिभिः
स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां परायणम् :
दमं निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ७
दमात्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ।
दमो दानं तथा यज्ञानधीतं चातिवर्तते ॥ ८
दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं च दमः परम् ।
विपाप्मा तेजसा युक्तः पुरुषो विन्दते महत्
दमेन सदृशं धर्मं नान्यं लोकेषु शुश्रुम ।
दमो हि परमो लोके प्रशस्तः सर्वधर्मिणाम्
प्रेत्य चात्र मनुष्येन्द्र परमं विन्दते सुखम् ।
दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्ममश्नुते ॥ ११
सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं पर्येति लोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति १२
अदान्तः पुरुषः क्लेशमभीक्ष्णं प्रतिपद्यते ।
अनर्थांश्च बहूनन्यान् प्रसृजत्यात्मदोषजान्
आश्रमेषु चतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमं व्रतम् ।
तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः
क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
इन्द्रियाभिजयो दाक्ष्यं मार्दवं ह्रीरचापलम्
अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः प्रियवादिता ।
अविहिंसाऽनसूया चाप्येषां समुदयो दमः१६
गुरुपूजा च कौरव्य दया भूतेषु पैशुनम् ।
जनवादं मृषावादं स्तुतिनिन्दाविसर्जनम्१७
कामं क्रोधं च लोभं च दर्पं स्तम्भं विकत्थनम्
रोषमीर्ष्यावमानं च नैव दान्तो निषेवते १८
अनिन्दितो ह्यकामात्मा नाल्पेष्वर्थ्यनसूयकः
समुद्रकल्पः स नरो न कथञ्चन पूर्यते ॥ १९
अहं त्वयि ममत्वं च मयि तेषु तथाऽप्यहम्
पूर्वसम्बन्धिसंयोगं नैतद्दान्तो निषेवते २०
सर्वा ग्राम्यास्तथाऽऽरण्या
याश्च लोके प्रवृत्तयः ।
निन्दां चैव प्रशंसां च
यो नाश्रयति मुच्यते ॥ २१
मैत्रोथ शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्माऽऽत्मविच्च यः
मुक्तस्य विविधैः सङ्गैस्तस्य प्रेत्य फलं महत्
सुवृत्तः शीलसम्पन्नः प्रसन्नात्माऽऽत्मविद्बुधः
प्राप्येह लोके सत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते २३
कर्म यच्छुभमेवेह सद्भिराचरितं च यत् ।
तदेव ज्ञानयुक्तस्य मुनेर्वर्त्म न हीयते ॥ २४
निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयुक्तो जितेन्द्रियः
कालाकांक्षी चरत्येवं ब्रह्मभूयाय कल्पते २५
अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन २६
अवाचिनोति कर्माणि न च संप्राचिनोति ह
समः सर्वेषु भूतेषु मैत्रायणगतिश्चरेत् ॥ २७
शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च ।
यथा गतिर्न दृश्येत तथा तस्य न संशयः २८

१६०

स्वाध्याये इति ॥१॥ दमः इन्द्रियनियमः परायणं पराकाष्ठा अत्रैव सर्वे धर्मा अन्तर्भूता इत्यर्थः ॥ ६ ॥ पैशुनं दान्तो नैव निषेवत इत्युत्तरेणान्वयः स्तुतिनिंदयोरविसर्जनम् ॥ १७ ॥ दर्पं गर्वं स्तंभम् अविनयम् ॥१८॥ अल्पेषु अनित्यसुखेषु कथंचन ब्रह्मलोकलाभेऽपि न पूर्यते न तृप्तो भवति ॥ १९ ॥ वर्त्म स्वाभाविकः पन्थाः यदयेषां विहितं तज्ज्ञानिनः स्वभावसिद्धमित्यर्थः ॥ २४ ॥ निष्क्रम्य गृहादिति शेषः। संन्यस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ अवाचिनोति भोगेन व्ययीकरोति न च संचिनोति संगृह्णाति तत्त्वज्ञस्य कर्माश्लेषस्मरणात् मैत्रायणं सर्वभूतेभ्योऽभयदानम् ॥ २७ ॥ अनेन देवयानेनान्येन वा पथा गत इति न ज्ञायते उत्क्रमणाभावात् । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्योति' इति श्रुतेरिति भावः ॥ २८ ॥

गृहानुत्सृज्य यो राजन्
मोक्षमेवाभिपद्यते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य
कल्पन्ते शाश्वतीः समाः ॥ २९
संन्यस्य सर्वकर्माणि संन्यस्य विधिवत्तपः ।
संन्यस्य विविधा विद्याः सर्वं संन्यस्य चैव ह
कामे शुचिरनावृत्तः प्रसन्नात्माऽऽत्मवित्शुचिः
प्राप्येह लोके सत्कारं स्वर्गं समभिपद्यते ३१
यच्च पैतामहं स्थानं ब्रह्मराशिसमुद्भवम् ।
गुहायां पिहितं नित्यं तद्दमेनाभिगम्यते ३२
ज्ञानारामस्य बुद्धस्य सर्वभूताविरोधिनः ।
नावृत्तिभयमस्तीह परलोकभयं कुतः ॥ ३३
एक एव दमे दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ३४
एकोऽस्य सुमहाप्राज्ञ दोषः स्यात् सुमहान्गुणः
क्षमया विपुला लोकाः सुलभा हि सहिष्णुता
दान्तस्य किमरण्येन तथाऽदान्तस्य भारत
यत्रैव निवसेद्दान्तस्तदरण्यं स चाश्रमः ३६

वैशम्पायन उवाच ।

एतद्भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः
अमृतेनेव संतृप्तः प्रहृष्टः समपद्यत ॥ ३७
पुनश्च परिपप्रच्छ भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।
ततः प्रीतः स चोवाच तस्मै सर्वं कुरूद्वहः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि दमकथने
षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ [३०]

१६१

भीष्म उवाच ।

सर्वमेतत्तपोमूलं कवयः परिचक्षते ।
न ह्यतप्ततपा मूढः क्रियाफलमवाप्नुते ॥ १
प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः ।
तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २
तपसैव ससर्जान्नं
फलमूलानि यानि च ।
त्रीँल्लोकांस्तपसा सिद्धाः
पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ ३
औषधान्यगदादीनि क्रियाश्च विविधास्तथा
तपसैव हि सिद्ध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम्
यद्दुरापं भवेत्किंचित्तत्सर्वं तपसो भवेत् ।
ऐश्वर्यमृषयः प्राप्तास्तपसैव न संशयः ॥ ५
सुरापो संमतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसैव सुतप्तेन नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ६
तपसो बहुरूपस्य तैस्तैर्द्वारैः प्रवर्ततः ।
निवृत्त्या वर्तमानस्य तपो नानशनात्परम् ७
अहिंसा सत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतेभ्यो हि महाराज तपो नानशनात्परम् ८
न दुष्करतरं दानान्नातिमातरमाश्रमः ।
त्रैविद्येभ्यः परं नास्ति संन्यासः परमं तपः ।
इन्द्रियाणीह रक्षन्ति स्वर्गधर्माभिगुप्तये ।
तस्मादर्थे च धर्मे च तपो नानशनात्परम् १०
ऋषयः पितरो देवा
मनुष्या मृगपक्षिणः ।
यानि चान्यानि भूतानि
स्थावराणि चराणि च ॥ ११

कामे शुचिः सत्यकाम इत्यर्थः । अनावृत्तः सर्वत्र कामाचारभाक् । 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इतिश्रुतेः शुचिस्त्यक्तकामः सत्कारं सत्यसंस्कारत्वादिगुणयोगेन संमानं इह प्राप्य स्वर्गं अभिपद्यते विदेहकैवल्यकाले ॥ ३१ ॥ गुहायां हृत्पुण्डरीके पैतामहं ब्रह्मलोकाख्यम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

सर्वमिति ॥ १ ॥ **नेति** । मातरमातिक्रम्याश्रमो न सर्वेष्वप्याश्रमेषु माता पालनीयैव तत्त्यागस्य संन्यासिनोऽप्ययोगात् नास्ति दानसमागतिरिति पाठान्तरे स्पष्ट एवार्थः ॥ ९ ॥

तपःपरायणाः सर्वे सिध्यन्ति तपसा च ते
इत्येवं तपसा देवा महत्त्वं प्रतिपेदिरे ॥ १२
इमानीष्टविभागानि फलानि तपसः सदा ।
तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयात् १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि तपःप्रशंसायां
एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ [३१]

१६२

युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं धर्मं प्रशंसन्ति विप्रर्षिपितृदेवताः ।
सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह १
सत्यं किंलक्षणं राजन् कथं वा तदवाप्यते ।
सत्यं प्राप्य भवेत्किं च कथं चैव तदुच्यताम्
भीष्म उवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां संकरो न प्रशस्यते
अविकारितमं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ३
सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यं धर्मः सनातनः
सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ॥ ४
सत्यं धर्मस्तपो योगः सत्यं ब्रह्म सनातनम् ।
सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम्
आचारानिह सत्यस्य यथावदनुपूर्वशः ।
लक्षणं च प्रवक्ष्यामि सत्यस्येह यथाक्रमम् ६
प्राप्यते च यथा सत्यं तच्च श्रोतुमिहार्हसि ।
सत्यं त्रयोदशविधं सर्वलोकेषु भारत ॥ ७
सत्यं च समता चैव दमश्चैव न संशयः ।
अमात्सर्यं क्षमा चैव ह्रीस्तितिक्षाऽनसूयता
त्यागो ध्यानमथार्यत्वं धृतिश्च सततं दया ।
अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ९
सत्यं नामाव्ययं नित्यमविकारि तथैव च ।
सर्वधर्माविरुद्धेन योगेनैतदवाप्यते ॥ १०
आत्मनीष्टे तथाऽनिष्टे रिपौ च समता तथा
इच्छाद्वेषं क्षयं प्राप्य कामक्रोधक्षयं तथा ११
दमो नान्यस्पृहा नित्यं गांभीर्यं धैर्यमेव च ।
अभयं रोगशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ॥ १२
अमात्सर्यं बुधाः प्राहुर्दाने धर्मे च संयमः ।
अवस्थितेन नित्यं च सत्येनामत्सरी भवेत
अक्षमायाः क्षमायाश्च प्रियाणीहाप्रियाणि च ।
क्षमते संमतः साधुः साध्वाप्नोति च सत्यवाक्
कल्याणं कुरुते बाढं धीमान्न ग्लायते क्वचित्
प्रशान्तवाङ्मना नित्यं ह्रीस्तु धर्मादवाप्यते
धर्मार्थहेतोः क्षमते तितिक्षा क्षान्तिरुच्यते ।
लोकसंग्रहणार्थं वै सा तु धैर्येण लभ्यते ॥१६
त्यागः स्नेहस्य यत्त्यागो विषयाणां तथैव च
रागद्वेषप्रहीणस्य त्यागो भवति नान्यथा ॥
आर्यता नाम भूतानां यः करोति प्रयत्नतः ।
शुभं कर्म निराकारो वीतरागस्तथैव च ॥१८
धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा नाप्नोति विक्रियां
तां भजेत सदा प्राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः
सर्वथा क्षमिणा भाव्यं तथा सत्यपरेण च ।
वीतहर्षभयक्रोधो धृतिमाप्नोति पण्डितः २०
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा, मनसा, गिरा।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः २१
एते त्रयोदशाकाराः पृथक्सत्यैकलक्षणाः ।
भजन्ते सत्यमेवेह बृंहयन्ते च भारत ॥ २२

इमानि नक्षत्रादीनि । 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि' इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

सत्यमिति ॥१॥ सत्यादीनां पदानां त्रयोदशानां अर्थान् व्याचष्टे-**सत्यं नामेत्यादिना** ॥१०॥ अक्षमाया विषये तथा क्षमाया इति दृष्टान्तार्थम् ॥१४॥ असूया परगुणेषु दोषदर्शनं तद्वात्तितिक्षाया असंभवात्तितिक्षाव्याख्यानेनैव तद्व्याख्यानं सिद्धमिति न सा पृथगुक्ता। तद्व्याख्यानश्लोको लुप्त इति वा तां व्याख्याय त्यागं व्याख्याति **त्याग इति** । सूत्रश्लोके त्यागो ध्यानमिति त्यागानुसंधानाख्यः पदद्वयोपात्त एकः पदार्थः ॥ १७ ॥ सर्वथेतिश्लोके **धृतिशब्देन** उद्देशक्रमप्राप्ता **दया** प्राह्या ॥२०॥

नान्तः शक्यो गुणानां च
वक्तुं सत्यस्य पार्थिव।
अतः सत्यं प्रशंसन्ति
विप्राः सपितृदेवताः ॥ २३
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम्
श्रुतिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात्सत्यं न लोपयेत्
उपैति सत्याद्दानं हि तथा यज्ञाः सदक्षिणाः
त्रेताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ॥
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम्।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥२६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि सत्यप्रशंसायां
द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ [३२]

१६३

युधिष्ठिर उवाच।
यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ।
शोकमोहौ विधित्सा च परासुत्वं च तद्वद
लोभो मात्सर्यमीर्ष्या च
कुत्साऽसूया कृपा भयम्।
एतत्सर्वं महाप्राज्ञ
याथातथ्येन मे वद ॥ २
भीष्म उवाच।
त्रयोदशैतेतिबलाः शत्रवः प्राणिनां स्मृताः
उपासन्ते महाराज समन्तात्पुरुषानिह ॥ ३
एते प्रमत्तं पुरुषमप्रमत्तास्तुदन्ति च।
वृका इव विलुम्पन्ति दृष्ट्वैव पुरुषं बलात् ॥ ४
एभ्यः प्रवर्तते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्तते।
इति मर्त्यो विजानीयात्सततं पुरुषर्षभ ॥ ५
एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च पृथिवीपते।
हन्त ते कथयिष्यामि क्रोधस्योत्पत्तिमादितः
यथातत्त्वं क्षितिपते तदिहैकमनाः शृणु।
लोभात्क्रोधः प्रभवति परदोषैरुदीर्यते ॥ ७
क्षमया तिष्ठते राजन् क्षमया विनिवर्तते।
संकल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्धते ८
यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति।
परासूया क्रोधलोभावन्तरा प्रतिमुच्यते ॥ ९
दयया सर्वभूतानां निर्वेदाद्विनिवर्तते।
अवद्यदर्शनादेति तत्त्वज्ञानाच्च धीमताम् १०
अज्ञानप्रभवो मोहः पापाभ्यासात्प्रवर्तते।
यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ ११
विरुद्धानीह शास्त्राणि ये पश्यन्ति कुरूद्वह।
विधित्सा जायते तेषां तत्त्वज्ञानान्निवर्तते ॥
प्रीत्या शोकः प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनः
यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति ॥
परासुता क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्तते।
दयया सर्वभूतानां निर्वेदात्सा निवर्तते १४
सत्यत्यागात्तु मात्सर्यमहितानां च सेवया।
एतत्तु क्षीयते तात साधूनामुपसेवनात् ॥ १५
कुलाज्ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदो भवति देहिनाम्।
एभिरेव तु विज्ञातैः स च सद्यः प्रणश्यति ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६२॥

१६३

यतः अज्ञानात् ॥ १ ॥ कृपाऽभयामित्यन्तास्त्रयोदश ॥ २ ॥ क्रोधादीनामुत्पत्तिस्थितिलक्षणानि व्याख्याति **लोभादित्यादिना**। लोभात् केनचिन्निमित्तेनोपहतात् क्रोधो भवति। स च परदोषैर्दृष्टैः उदीर्यते उद्दीप्तो भवति ॥ ७ ॥ स क्षमया तिष्ठते निरुध्यते विनिवर्तते चेति एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ परस्मिन्नसूयादोषदर्शनं तत्क्रोधाल्लोभाद्वा भवति। दयया निवर्तते। अत्र क्रोधादीनां व्युत्पादनप्रसंगे उद्देशक्रमो नादर्तव्यः। असूया च अवद्यदर्शनात् परस्मिन्दोषदर्शनात् एति उदेति तत्त्वज्ञानात् वस्तुनो निर्दोषत्वज्ञानादसूया धीमतां निवर्तत इत्यनुषंगः सार्धश्लोकोऽयम् ॥ १० ॥ मोहो विपरीतबुद्धिः ॥ ११ ॥ मोह इत्याकृष्यते विधित्सा आरंभप्रावण्यं इदमुभयं विरुद्धानि कौलिकादिशास्त्राणि ये पश्यंति तेषां जायते तत्त्वज्ञानात्सम्यग्वैदिकार्थज्ञानात्तत्र विश्वासाच्च निवर्तते ॥१२॥ पुत्रादिप्रियवस्तुनाशे शोको जायते स च शोचितोऽपि पुनर्दुर्लभ इति निरर्थक इति ज्ञानान्नश्यतीत्याह-**प्रीत्येति** ॥ १३ ॥ परासुता अत्यन्तं अकार्यपारवश्यम्। अभ्यासादसकृदावृत्तेः दयया क्रोधपरासुता निवर्तते निर्वेदाद्वैराग्याल्लोभादिनेति भेदः ॥ १४ ॥

ईर्ष्या कामात्प्रभवति संहर्षाच्चैव जायते।
इतरेषां तु सत्त्वानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति १७
विभ्रमाल्लोकबाह्यानां
द्वेष्यैर्वाक्यैरसंमतैः।
कुत्सा संजायते राजन्
लोकान्प्रेक्ष्याऽभिशाम्यति ॥ १८
प्रति कर्तुं न शक्ता ये बलस्थायापकारिणे।
असूया जायते तीव्रा कारुण्याद्विनिवर्तते १९
कृपणान्सततं दृष्ट्वा ततः सञ्जायते कृपा।
धर्मनिष्ठां यदा वेत्ति तदा शाम्यति सा कृपा
अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां दृश्यते सदा।
अस्थिरत्वं च भोगानां दृष्ट्वा ज्ञात्वा निवर्तते
एतान्येव जितान्याहुः
प्रशमाच्च त्रयोदश।
एते हि धार्तराष्ट्राणां
सर्वे दोषास्त्रयोदश।
त्वया सत्यार्थिना नित्यं
विजिता ज्येष्ठसेवनात् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि लोभनिरूपणे
त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ [३३]

* * *

१६४

युधिष्ठिर उवाच ।
आनृशंस्यं विजानामि दर्शनेन सतां सदा
नृशंसान्न विजानामि तेषां कर्म च भारत १
कण्टकान्कूपमग्निं च वर्जयन्ति यथा नराः।
तथा नृशंसकर्माणं वर्जयन्ति नरा नरम् ॥ २
नृशंसो हि दहेद्व्यक्तं प्रेत्य चेह च भारत।
तस्मात्त्वं ब्रूहि कौरव्य तस्य धर्मविनिश्चयम्
भीष्म उवाच।
स्पृहा स्याद्गर्हिता चैव
विधित्सा चैव कर्मणाम्।
आक्रोष्टा क्रुश्यते चैव
वञ्चितो बुद्ध्यते स च ॥ ४
दत्तानुकीर्तिर्विषमः क्षुद्रो नैकृतिकः शठः।
असंविभागी मानी च तथा सङ्गी विकत्थनः
सर्वातिशङ्की पुरुषो बलीशः कृपणोऽथवा।
वर्गप्रशंसी सततमाश्रमद्वेषसङ्करी ॥ ६
हिंसाविहारः सततमविशेषगुणागुणः।
बह्वलीको मनस्वी च लुब्धोऽत्यर्थं नृशंसकृत्
धर्मशीलं गुणोपेतं पापमित्यवगच्छति।
आत्मशीलप्रमाणेन न विश्वसिति कस्यचित्
परेषां यत्र दोषः स्यात्तद्गुह्यं संप्रकाशयेत्।
समानेष्वेव दोषेषु वृत्त्यर्थमुपघातयेत् ॥ ९
तथोपकारिणं चैव मन्यते वञ्चितं परम्।
दत्त्वाऽपि च धनं काले सन्तपत्युपकारिणे ॥
भक्ष्यं पेयमथालेह्यं यच्चान्यत्साधु भोजनम्।
प्रेक्षमाणेषु योऽश्नीयान्नृशंसमिति तं वदेत् ११

प्रति कर्तुं यथायोग्यं प्रतीकारं कर्तुम् ॥ १९ ॥ कृपाऽपि चित्तोन्माथकरीति द्वेषवद्धेयैवेत्यभिप्रेत्याह—**कृपणानिति** ॥ २० ॥ अज्ञानप्रभवो लोभ इत्यत्र लोभपदेन भयं प्राह्यं लोभस्य प्राग्व्याख्यातत्वात् कृपा भयमिति भयस्यापि प्रागुद्दिष्टत्वाच्च ॥२१॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

आनृशंस्यं सतां धर्म इति यद्यपि सामान्यतो जानामि तथापि नृशंसत्वे ज्ञाते तदभावरूपमानृशंस्यं विशेषतःसुज्ञेयमतो नृशंसस्यैव स्वरूपादिकं ब्रूहीति प्रश्नः ॥१॥ यस्य स्पृहा विधित्सा च वध्यश्येनादिविषया गर्हिता स्यात्। यो निन्दको निन्द्यश्च दैवेनाहं वञ्चितोऽस्मि यदीदृशं कुकर्म करोमीति बुध्यते करोति वा कृत्यं स आत्महा नृशंसकृदिति चतुर्थेनान्वयः ॥ ४ ॥ दत्तमनुकीर्तयतीति दत्तानुकीर्तिः स्वस्य वदान्यत्वप्रकाशकः (पाठान्तरे कीर्तिशब्दः विश्वासपर इति यावत्) **विषमः** विद्वेषकर्ता **क्षुद्रो** नीचकर्मकारी **नैकृतिकः** स्नेहं प्रदर्श्य वञ्चकः शठः सत्यपि सामर्थ्ये दारिद्र्यव्यंजकः ॥ ५ ॥ **बलीशः** काक इव वञ्चकदृष्टिः **आश्रमद्वेषः** संकरश्चास्यातीति आश्रमद्वेषसंकरी ॥ ६ ॥

ब्राह्मणेभ्यः प्रदायाग्रं यः सुहृद्भिः सहाश्नुते ।
स प्रेत्य लभते स्वर्गमिह चानन्त्यमश्नुते ॥ १२
एष ते भरतश्रेष्ठ नृशंसः परिकीर्तितः ।
सदा विवर्जनीयो हि पुरुषेण विजानता १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नृशंसाख्याने
चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ [३४]

* * *

१६५

भीष्म उवाच ।

हृतार्थो यक्ष्यमाणश्च सर्ववेदान्तगश्च यः ।
आचार्यपितृकार्यार्थं स्वाध्यायार्थमथापि च १
एते वै साधवो दृष्टा ब्राह्मणा धर्मभिक्षवः ।
निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्या च भारत
अन्यत्र दक्षिणादानं देयं भरतसत्तम ।
अन्येभ्योऽपि बहिर्वेदि चाकृतान्नं विधीयते
सर्वरत्नानि राजा हि यथार्हं प्रतिपादयेत् ।
ब्राह्मणा एव वेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ॥ ४
अन्योन्यविभवाचारा यजन्ते गुणतः सदा ।
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं चापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ५
यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादंशेनैकेन यज्वनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ६
यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।
कुटुम्बात्तस्य तद्वित्तं यज्ञार्थं पार्थिवो हरेत् ७
आहरेदथ नो किञ्चित्कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
न हि यज्ञेषु शूद्रस्य किञ्चिदस्ति परिग्रहः ८
योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ ९
अदातृभ्यो हरेद्वित्तं विख्याप्य नृपतिः सदा
तथैवाचरतो धर्मो नृपतेः स्यादथाखिलः १०
तथैव श्रृणु मे भक्तं भक्तानि षडनश्नतः ।
अश्वस्तनाविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ ११
खलात्क्षेत्रात्तथारामाद्यतो वाऽप्युपपद्यते ।
आख्यातव्यं नृपस्यैतत्पृच्छतेऽपृच्छतेऽपि वा
न तस्मै धारयेद्दण्डं राजा धर्मेण धर्मवित् ।
क्षत्रियस्य तु बालिश्याद्ब्राह्मणः क्लिश्यते क्षुधा
श्रुतशीले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् ।
अथैनं परिरक्षेत पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १४
इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।
अनुकल्पः परो धर्मो धर्मवादैस्तु केवलम् १५
विश्वैर्देवैश्च साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधिः प्रतिनिधीकृतः १६
प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे न वर्तते ।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् १७
न ब्राह्मणो निवेदेत किंचिद्राजनि वेदवित्
स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् १८
तस्माद्राज्ञः सदा तेजो दुःसहं ब्रह्मवादिनाम्
कर्ता शास्ता विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते
तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कामीरयेद्गिरम् ।
क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः १६४

१६५

हृतेति । एवमापदां निदानप्रतीकारादिकमुक्तम् । इदानीं सामान्यतः सर्वासामापदां मूलं पापं तच्चाकृतप्रायश्चित्तानामापद्रूपेण बाधत इति साधारणासाधारणं प्रायश्चित्तमाह हृतार्थइत्यध्यायेन । हृतार्थः चोरैर्लुंठितः१॥ निःस्वो निर्धनः अन्यत्र उक्तेभ्योऽन्यत्रापि ब्राह्मणेषु अन्येभ्योऽब्राह्मणेभ्यः अकृतान्नं अपक्वान्नं विधीयते तेभ्योऽप्यकृतान्नं देयामिति भावः ॥ ३ ॥ ब्राह्मणस्य यज्ञः एकेनांशेन त्रयाद्यंगनाशेन प्रतिरुद्धः स्यात्तर्हि तस्य वैश्यस्य तद्धनं पार्थिवो यज्ञार्थं हरेदिति द्वितीयेन सम्बन्धः ॥ ६ ॥ भक्तं एकाहपर्याप्तं धान्यं भक्तानि षडनश्नतः त्र्यहमुपोषितस्य॥११॥ बालिश्यादित्यनेन क्षत्रियस्यैव स दोष इत्युक्तम् ॥ १३ ॥ अब्दपर्यये प्रत्यब्दं कर्तव्यस्य आग्रयणपशुसोमादेरकरणे धर्मवादैर्धर्मज्ञैरुक्त इति शेषः ॥१५॥ अनुकल्पं मानमाह विश्वैरिति ॥ १६ ॥ सांपरायिकं पारलौकिकं शठत्वात् ॥ १७ ॥ न निवेदेत अहं ब्राह्मणोऽस्मीति न निवेदयेत् ॥ १८ ॥

धनैर्वैश्यश्च शूद्रश्च, मन्त्रैर्होमैश्च वै द्विजः ।
नैव कन्या न युवतिर्नामन्त्रज्ञो न बालिशः २१
परिवेष्टाग्निहोत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा ।
नरकं निपतन्त्येते जुह्वानाः स च यस्य तत्।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः २२
प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।
अनाहिताग्निरिति स प्रोच्यते धर्मदर्शिभिः २३
पुण्यानि यानि कुर्वीत श्रद्धानो जितेन्द्रियः
अनाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्न यजेत कथञ्चन ॥ २४
प्रजाः पशूंश्च स्वर्गं च हन्ति यज्ञो ह्यदक्षिणः ।
इन्द्रियाणि यशः कीर्तिमायुश्चाप्यवकृन्तति
उदक्यामासते ये च द्विजाः केचिदनग्नयः ।
होमं चाश्रोत्रियं येषां ते सर्वे पापकर्मिणः २६
उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
उषित्वा द्वादश समाः शूद्रकर्मैव गच्छति २७
अभार्या शयने बिभ्रच्छूद्रं वृद्धं च वै द्विजः ।
अब्राह्मणं मन्यमानस्तृणेष्वासीत पृष्ठतः ।
तथा संशुध्यते राजन् शृणु चात्र वचो मम २८
यदेकरात्रेण करोति पापं
निकृष्टवर्णं ब्राह्मणः सेवमानः ।
स्थानासनाभ्यां विहरन् व्रती स
त्रिभिर्वर्षैः शमयेदात्मपापम् ॥ २९
न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ ३०
श्रद्धानः शुभां विद्यां हीनादपि समाप्नुयात्
सुवर्णमपि चामेध्यादाददीताविचारयन् ३१
स्त्रीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृतं पिबेत् ।
अदूष्या हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मतः ३२
गोब्राह्मणहितार्थं च वर्णानां सङ्करेषु च ।
वैश्यो गृह्णीत शस्त्राणि परित्राणार्थमात्मनः
सुरापानं ब्रह्महत्या गुरुतल्पमथापि वा ।
अनिर्देश्यानि मन्यन्ते प्राणान्तमिति धारणा
सुवर्णहरणं स्तैन्यं विप्रस्वं चेति पातकम् ।
विहरन्मद्यपानाच्च अगम्यागमनादपि ॥ ३५
पतितैः संप्रयोगाच्च ब्राह्मणीयोनितस्तथा ।
अचिरेण महाराज पतितो वै भवत्युत ॥३६
संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात्
एतानि हित्वाऽतोऽन्यानि
निर्देश्यानीति भारत ।
निर्देश्यानेन विधिना
कालेनाऽव्यसनी भवेत् ॥ ३८
अन्नं वीर्यं ग्रहीतव्यं प्रेतकर्मण्यपातिते ।
त्रिषु त्वेतेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणाम् ३९
अमात्यान्वा गुरून्वापि जह्याद्धर्मेण धार्मिकः
प्रायश्चित्तानि कुर्याच्च न तैरर्हन्ति संविदम् ॥
अधर्मकारी धर्मेण तपसा हन्ति किल्बिषम् ।
ब्रुवंस्तेन इति स्तेनं तावत्प्राप्नोति किल्बिषम्
अस्तेनं स्तेन इत्युक्त्वा द्विगुणं पापमाप्नुयात्
त्रिभागं ब्रह्महत्यायाः कन्या प्राप्नोति दुष्यती

परिवेष्टा आहुतिप्रक्षेप्ता कन्यायुवत्योः स्मार्ताग्निहोमे 'स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा' इत्याश्वलायनवचनादधिकृतयोरत्रापि प्रसक्तेर्निषेध उक्तः ॥ २२ ॥ आसते मिथुनीभवन्ति 'संग्रामदाडिम' इत्यादिर्लिंगानुशासनसूत्राद्धोमशब्दस्य नपुंसकत्वम् । सर्वे त्रयोऽपि ॥ २६ ॥ उदपानः कूपः तदेकोदके एककूपोपजीव्ये इत्यर्थः ॥२७॥ अभार्यां अपरिणीतां शयने बिभ्रद्ब्राह्मणः तथा शूद्रं वृद्धं महानिति मन्यमानः तथा अब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं वा वृद्धं मन्यमानः तृणेषु यद्यासीत उपविष्टः स यथा संशुध्येत तथा शृणु इति सार्धार्थः ॥ २८ ॥ विहरन् करोतीति सम्बन्धः ॥२९॥ अनिर्देश्यानि बुद्धिपूर्वकानि चेदत्र प्रायश्चित्तं नास्तीत्यर्थः । किं तर्हि मरणान्तमेव प्रायश्चित्तमिति धारणा निश्चयः ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणीयोनितः अब्राह्मणो ब्राह्मणीगमनादित्यर्थः ॥३६॥ याजनादित्रयेण सद्यःपतति न तु यानादिना तेन तु वर्षेण पततीत्यर्थः । यौनं विवाहादिना संबंधः ॥ ३७ ॥ एतानि पञ्चमहापापानि अन्यानि तु निर्देश्यानि सप्रायश्चित्तानि निर्देश्य विशोध्य अव्यसनी पुनः पापरुचिर्न स्यात् ॥३८॥ **अन्नमिति** । पूर्वेषु त्रिषु सुरापब्रह्मघ्नगुरुतल्पगेषु मृतेषु प्रेतकर्मण्यपातितेऽपि दाहाद्यकरणेऽपि अन्नं वीर्यं हिरण्यं च ग्रहीतव्यं तेषु मृतेषु सपिंडानामाशौचाभावात् तेषां प्रेतकर्मनिषेधाच्चेति भावः ॥ ३९ ॥ अमात्यादीन्पतितान् जह्यादेव धार्मिकस्तैः सह संविदं न कुर्यात् यतस्ते प्रायश्चित्तानि नार्हन्तीति योजना । प्रायश्चित्तान्यकुर्वाणैर्न तैरर्हन्ति संविदमिति पाठान्तरे तु सुगमम् ॥ ४० ॥ **ब्रुवन्निति**। उपलक्षणमिदं दोषान्तराणाम् ॥ ४१ ॥ दुष्यती अप्रत्तापि मैथुनमिच्छन्ती ॥४२॥

यस्तु दूषयिता तस्याः शेषं प्राप्नोति पाप्मनः
ब्राह्मणानवगर्ह्येह स्पृष्ट्वा गुरुतरं भवेत् ॥ ४३
वर्षाणां हि शतं तावत्प्रतिष्ठां नाधिगच्छति
सहस्रं चैव वर्षाणां निपत्य नरकं वसेत् ॥ ४४
तस्मान्नैवावगर्ह्येत नैव जातु निपातयेत् ।
शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णीयाद्द्विजक्षतात्
तावतीः स समा राजन् नरके प्रतिपद्यते ।
भ्रूणहाऽऽहवमध्ये तु शुध्यते शस्त्रपाततः ४६
आत्मानं जुहुयादग्नौ समिद्धे तेन शुद्ध्यते ।
सुरापो वारुणीमुष्णां पीत्वा पापाद्विमुच्यते
तया स काये निर्दग्धे मृत्युं वा प्राप्य शुद्ध्यति
लोकांश्च लभते विप्रो नान्यथा लभते हि सः
गुरुनल्पमधिष्ठाय
दुरात्मा पापचेतनः ।
स्त्र्याकारां प्रतिमां लिंग्य
मृत्युना सोऽभिशुद्ध्यति ॥ ४९
अथवा शिश्नवृषणावादायाञ्जलिना स्वयम् ॥
नैर्ऋतीं दिशमास्थाय निपतेत्स त्वजिह्मगः ।
ब्राह्मणार्थेऽपि वा प्राणान् संत्यजेत्तेन शुद्ध्यति
अश्वमेधेन वाऽपीष्ट्वा अथवा गोसवेन वा ।
अग्निष्टोमेन वा सम्यगिह प्रेत्य च पूज्यते ५२
तथैव द्वादशसमाः कपाली ब्रह्महा भवेत् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं स्वकर्म ख्यापयन्मुनिः ५३
एवं वा तपसा युक्तो ब्रह्महा सवनी भवेत् ।
एवं तु समभिज्ञातामात्रेयीं वा निपातयेत् ॥
द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीनिधने भवेत् ।
सुरापो नियताहारो ब्रह्मचारी क्षितीशयः ॥
ऊर्ध्वं त्रिभ्योऽपि वर्षेभ्यो यजेताग्निष्टुता परम्
ऋषभैकसहस्रं वा गा दत्वा शौचमाप्नुयात् ॥
वैश्यं हत्वा तु वर्षे द्वे ऋषभैकशतं च गाः ।
शूद्रं हत्वाब्दमेवैकमृषभं च शतं च गाः ५७
श्ववराहखरान् हत्वा शौद्रमेव व्रतं चरेत् ।
मार्जारचाषमंडूकान् काकं व्यालं च मूषिकं
उक्तः पशुसमो दोषो राजन्प्राणिनिपातनात् ।
प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
अल्पे वाऽप्यथ शोचेत पृथक् संवत्सरं चरेत् ।
त्रीणि श्रोत्रियभार्यायां परदारे च द्वे स्मृते ॥
काले चतुर्थे भुञ्जानो ब्रह्मचारी व्रती भवेत् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत्त्रिरह्नाभ्युपयन्नपः ।
एवमेव निराकर्ता यश्चाग्नीनपविध्यति ॥ ६१
त्यजत्यकारणे यश्च पितरं मातरं गुरुम् ।
पतितः स्यात्स कौरव्य यथा धर्मेषु निश्चयः ॥
ग्रासाच्छादनमात्रं तु दद्यादिति निदर्शनम् ।
भार्यायां व्यभिचारिण्यां निरुद्धायां विशेषतः
यत्पुंसः परदारेषु तदेनां चारयेद्व्रतम् ॥ ६३
श्रेयांसं शयनं हित्वा याऽन्यं पापं निगच्छति
श्वभिस्तामर्दयेद्राजा संस्थाने बहुविस्तरे ६४
पुमांसमुन्नयेत्प्राज्ञः शयने तप्त आयसे ।
अप्यादधीत दारूणि तत्र दह्येत पापकृत् ॥६५
एष दंडो महाराज स्त्रीणां भर्तृष्वतिक्रमात्
संवत्सरोऽभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो भवेत् ॥
द्वे तस्य त्रीणि वर्षाणि चत्वारि सहसेविनि
कुचरः पञ्चवर्षाणि चरेद्भैक्ष्यं मुनिव्रतः ॥ ६७
परिवित्तिः परिवेत्ता या चैव परिविद्यते ।
पाणिग्राहस्त्वधर्मेण सर्वे ते पतिताः स्मृताः
चरेयुः सर्व एवैते वीरहा यद्व्रतं चरेत् ।
चांद्रायणं चरेन्मासं कृच्छ्रं वा पापशुद्धये ६९
परिवेत्ता प्रयच्छेत तां स्नुषां परिवित्तये ।
ज्येष्ठेन त्वभ्यनुज्ञातो यवीयानप्यनन्तरम् ।
एवं च मोक्षमाप्नोति तौ च सा चैव धर्मतः

शेषं भागद्वयं अवगर्ह्य गालयित्वा विनिंद्य स्पृष्ट्वाऽर्धचन्द्रादिनापनोद्य गुरुतरं शेषादप्याधिकं पातकं तस्य फलम् ॥ ४३ ॥ तावत् शेषकालपर्यन्तं प्रतिष्ठां नाधिगच्छति प्रेतत्वान्न मुच्यते ब्रह्महत्यायास्तृतीयांशद्वयस्य यावान् भोगस्तावन्तं कालमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ आहवमध्ये गोब्राह्मणरक्षार्थं संग्रामे शस्त्रेण हतश्चेद्ब्रह्महा शुद्ध्यते ॥ ४६ ॥ स्त्र्याकारां प्रतिमां संतप्तामिति शेषः । लिंग्य आलिंग्य ॥ ४९ ॥ सवनी त्रिषवणस्नायी । आत्रेयीं प्राप्तगर्भां स्त्रियम् ॥ ५४ ॥ अल्पे पापे अबुद्धिपूर्वकृते कीटवधादौ शोचेत पश्चात्तापं कुर्यात् । तावतैव तत्र शुद्धिरिति भावः । अन्यत्र तु गोवधात् पृथक् एकैकस्योपपातकस्य प्रायश्चित्तं संवत्सरं चरेत् ॥ ६० ॥ पूर्वश्लोकोक्तं निराकर्तृपदं व्याचष्टे—त्यजतीति ॥ ६२ ॥ ग्रासेति सार्धः ॥ ६३ ॥ श्रेयांसं ब्राह्मणं स्वपतिं हित्वा या पापं स्ववर्णान्नीचवर्णं प्रति शयनं शय्यां निगच्छति तस्याः दंडः—श्वभिरिति ॥ ६४ ॥ अभिशस्तस्य प्रायश्चित्तं सद्योऽकुर्वतः ॥ ६६ ॥ तस्य पतितस्य सहसेविनि संसर्गिणि प्रायश्चित्तं तु कुचरः पृथिवीं पर्यटन् ॥ ६७ ॥ परिवेत्ता कनिष्ठः परिवित्तये ज्येष्ठाय भार्यां स्नुषात्वेन प्रयच्छेत् एतां स्वेनाभुक्ताम् । तवैवेयं स्नुषेति मानपूर्वकं समर्पयेत् तदा ज्येष्ठानुज्ञातो यवीयाननन्तरं तां स्वीकुर्यात् । पाणिग्राहेण स्वदोषे क्षमापिते त्रयोऽपि पापान्मुच्यन्त इति सार्धश्लोकार्थः ॥७०॥

अमानुषीषु गोवर्ज्यमनावृष्टिर्न दुष्यति ।
अधिष्ठात्रवमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुः ॥ ७१
परिधायोर्ध्ववालं तु पात्रमादाय मृन्मयम् ।
चरेत्सप्तगृहान्नित्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ७२
तत्रैव लब्धभोजी स्याद्द्वादशाहात्स शुद्ध्यति
चरेत्संवत्सरं चापि तद्व्रतं येन कृन्तति ७३
भवेत्तु मानुषेष्वेवं प्रायश्चित्तमनुत्तमम् ।
दानं वा दानशक्तेषु सर्वमेतत्प्रकल्पयेत् ॥ ७४
अनास्तिकेषु गोमात्रं दानमेकं प्रचक्षते ।
श्ववराहमनुष्याणां कुक्कुटस्य खरस्य च ॥ ७५
मांसं मूत्रं पुरीषं च प्राश्य संस्कारमर्हति ।
ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमादाय सोमपः ७६
अपस्त्र्यहं पिबेदुष्णं त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहम्
एवमेतत्समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनम् ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण यदज्ञानेन संभवेत् ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि प्रायश्चित्तीये
पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ [३५]

१६६

वैशम्पायन उवाच ।

कथान्तरमथासाद्य खड्गयुद्धविशारदः ।
नकुलः शरतल्पस्थमिदमाह पितामहम् ॥ १

नकुल उवाच ।

धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतीवात्र पितामह ।
मनस्तु मम धर्मज्ञ खड्ग एव सुसंशितः ॥ २
विशीर्णे कार्मुके राजन्
प्रक्षीणेषु च वाजिषु ।
खड्गेन शक्यते युद्धे
साध्वात्मा परिरक्षितुम् ॥ ३
शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तदा ।
एकः खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिबाधितुम् ४
अत्र मे संशयश्चैव कौतूहलमतीव च ।
किं स्वित्प्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्थिव ॥ ५
कथं चोत्पादितः खड्गः कस्मै चार्थाय केन च
पूर्वाचार्यं च खड्गस्य प्रब्रूहि प्रपितामह ॥ ६

वैशम्पायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
स तु कौशलसंयुक्तं सूक्ष्मचित्रार्थसंमतम् ॥ ७
ततस्तस्योत्तरं वाक्यं स्वरवर्णोपपादितम् ।
शिक्षया चोपपन्नाय द्रोणशिष्याय भारत ८
उवाच स तु धर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः ।
शरतल्पगतो भीष्मो नकुलाय महात्मने ॥ ९

भीष्म उवाच ।

तत्त्वं शृणुष्व माद्रेय यदेतत्परिपृच्छसि ।
प्रबोधितोऽस्मि भवता धातुमानिव पर्वतः ॥
सलिलैकार्णवं तात पुरा सर्वमभूदिदम् ।
निष्प्रकम्पमनाकाशमनिर्देश्यमहीतलम् ११
तमसाऽऽवृतमस्पर्शमतिगम्भीरदर्शनम् ।
निःशब्दं चाप्रमेयं च तत्र जज्ञे पितामहः १२

अमानुषीषु पशुजातिषु अनावृष्टिः अजीवनं हिंसेत्यर्थः । वृश्चतेश्छिदिकर्मण इदं रूपम् । अनावृष्टिरिति पाठेऽपि स एवार्थः ॥७१॥ उर्ध्ववालं चमरीपुच्छं परिधाय रंगेऽवतरन् ब्राह्मण एवैतत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ ७२ ॥ तत्रैव सप्तसु गृहेषु येन परिधानेन हेतुभूतेन ऊर्ध्ववालं यः कृन्तति छिनत्ति स उक्तं व्रतं संवत्सरं चरेत् ॥ ७३ ॥ अनास्तिकेषु आस्तिकेषु ॥ ७५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

कथान्तरमिति । कथान्तरमापद्धर्माणां सांगानां समाप्तत्वात् कथाया अवसानं आसाद्य प्राप्य ॥ १ ॥ मम तु मनः खड्गेऽस्ति यतः सुसंशितः सम्यक्शित आत्मा खड्गेन परिरक्षितुं शक्यते इति द्वितीयेनान्वयः ॥ २ ॥ धातुमान् गैरिकवान् रुधिरोक्षितत्वात् ॥ १० ॥

सोऽसृजद्वातमग्निं च
भास्करं चापि वीर्यवान्।
आकाशमसृजच्चोर्ध्व-
मधो भूमिं च नैर्ऋतिम् ॥ १३
नभः सचन्द्रतारं च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा।
संवत्सरानृतून्मासान्पक्षानथ लवान् क्षणान्
ततः शरीरं लोकस्थं स्थापयित्वा पितामहः।
जनयामास भगवान् पुत्रानुत्तमतेजसः ॥ १५
मरीचिमृषिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
वसिष्ठाङ्गिरसौ चोभौ रुद्रं च प्रभुमीश्वरम् ॥
प्राचेतसस्तथा दक्षः कन्याषष्टिमजीजनत्।
ता वै ब्रह्मर्षयः सर्वाः प्रजार्थं प्रतिपेदिरे १७
ताभ्यो विश्वानि भूतानि
देवाः पितृगणास्तथा।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव
रक्षांसि विविधानि च ॥ १८
पतत्रिमृगमीनाश्च प्लवङ्गाश्च महोरगाः ।
तथा पक्षिगणाः सर्वे जलस्थलविचारिणः १९
उद्भिदः स्वेदजाश्चैव साण्डजाश्च जरायुजाः।
जज्ञे तात जगत्सर्वं तथा स्थावरजङ्गमम् २०
भूतसर्गमिमं कृत्वा सर्वलोकपितामहः।
शाश्वतं वेदपठितं धर्मं प्रयुयुजे ततः ॥ २१
तस्मिन् धर्मे स्थिता देवाः
सहाचार्यपुरोहिताः।
आदित्या वसवो रुद्राः
ससाध्या मरुदश्विनः ॥ २२
भृग्वत्र्यङ्गिरसः सिद्धाः काश्यपाश्च तपोधनाः
वसिष्ठगौतमागस्त्यास्तथा नारदपर्वतौ ॥ २३
ऋषयो वालखिल्याश्च
प्रभासाः सिकतास्तथा।
घृतपाः सोमवायव्या
वैश्वानरमरीचिपाः ॥ २४
अकृष्टाश्चैव हंसाश्च ऋषयो वाऽग्नियोनयः।
वानप्रस्थाः पृश्नयश्च स्थिता ब्रह्मानुशासने २५
दानवेन्द्रास्त्वतिक्रम्य तत्पितामहशासनम्।
धर्मस्यापचयं चक्रुः क्रोधलोभसमन्विताः २६
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो विरोचनः।
शम्बरो विप्रचित्तिश्च प्रह्लादो नमुचिर्बलिः॥
एते चान्ये च बहवः सगणा दैत्यदानवाः।
धर्मसेतुमतिक्रम्य रेमिरे धर्मनिश्चयाः॥ २८
सर्वे तुल्याभिजातीया यथा देवास्तथा वयम्
इत्येवं धर्ममास्थाय स्पर्धमानाः सुरर्षिभिः२९
न प्रियं नाप्यनुक्रोशं चक्रुर्भूतेषु भारत।
त्रीनुपायानुपाक्रम्य दण्डेन रुरुधुः प्रजाः॥३०
न जग्मुः संविदं तैश्च दर्पादसुरसत्तमाः।
अथ वै भगवान्ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ३१
तदा हिमवतः शृङ्गे सुरम्ये पद्मतारके।
शतयोजनविस्तारे मणिरत्नचयाचिते ३२
तस्मिन गिरिवरे पुत्र पुष्पितद्रुमकानने।
तस्थौ स विबुधश्रेष्ठो ब्रह्मा लोकार्थसिद्धये॥
ततो वर्षसहस्रान्ते वितानमकरोत्प्रभुः।
विधिना कल्पदृष्टेन यथावच्चोपपादितम् ३४
ऋषिभिर्यज्ञपटुभिर्यथावत्कर्मकर्तृभिः।
समिद्भिः परिसङ्कीर्णं दीप्यमानैश्च पावकैः॥
काञ्चनैर्यज्ञभाण्डैश्च भ्राजिष्णुभिरलंकृतम्।
वृतं देवगणैश्चैव प्रवरैर्यज्ञमण्डलम् ॥ ३६
तथा ब्रह्मर्षिभिश्चैव सदस्यैरुपशोभितम्।
तत्र घोरतमं वृत्तमृषीणां मे परिश्रुतम्॥ ३७
चन्द्रमा विमलं व्योम यथाभ्युदिततारकम्।
विकीर्याग्निं तथा भूतमुत्थितं श्रूयते तदा ३८
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम्।
प्रांशुं सुदुर्धर्षतरं तथैव ह्यमितौजसम्॥ ३९
तस्मिन्नुत्पतमाने च प्रचचाल वसुन्धरा।
महोर्मिकलितावर्तश्चुक्षुभे स महोदधिः ४०
पेतुरुल्का महोत्पाताः शाखाश्च मुमुचुर्द्रुमाः।
अप्रशान्ता दिशः सर्वाः पवनश्चाशिवो ववौ
मुहुर्मुहुश्च भूतानि प्राव्यथन्त भयात्तथा।
ततः स तुमुलं दृष्ट्वा तं च भूतमुपस्थितम्॥ ४२
महर्षिसुरगन्धर्वानुवाचेदं पितामहः।
मयैवं चिन्तितं भूतमासिर्नामैष वीर्यवान् ४३
रक्षणार्थाय लोकस्य वधाय च सुरद्विषाम्।
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः४४
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः।
ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायार्षभकेतवे ४५
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणम्।
ततः स भगवान् रुद्रो महर्षिजनसंस्तुतः ४६
प्रगृह्यासिममेयात्मा रूपमन्यच्चकार ह।
चतुर्बाहुःस्पृशन्मूर्ध्ना भूस्थितोऽपि दिवाकरम्

पद्मानीव तारका यत्र लग्नास्तस्मिन् पद्मतारके अत्यन्तमुच्छ्रित इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ऊर्ध्वदृष्टिर्महालिङ्गो
मुखाज्ज्वालाः समुत्सृजन् ।
विकुर्वन् बहुधा वर्णा-
न्नीलपाण्डुरलोहितान् ॥ ४८
बिभ्रत्कृष्णाजिनं वासो हेम प्रवरतारकम् ।
नेत्रं चैकं ललाटेन भास्करप्रतिमं वहन् ४९
शुशुभातेऽतिविमले द्वे नेत्रे कृष्णपिङ्गले ।
ततो देवो महादेवः शूलपाणिर्भगाक्षिहा ५०
संप्रगृह्य तु निस्त्रिंशं कालाग्निसमवर्चसम् ।
त्रिकूटं चर्म चोद्यम्य सविद्युतमिवाम्बुदम् ।
चचार विविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ५१
विधुन्वन्नसिमाकाशे तथा युद्धचिकीर्षया ।
तस्य नादं विनदतो महाहासं च मुञ्चतः ५२
बभौ प्रतिभयं रूपं तदा रुद्रस्य भारत ।
तद्रूपधारिणं रुद्रं रौद्रकर्मचिकीर्षया ॥ ५३
निशम्य दानवाः सर्वे हृष्टाः समभिदुद्रुवुः ।
अश्मभिश्चाभ्यवर्षन्त प्रदीप्तैश्च तथोल्मुकैः ५४
घोरैः प्रहरणैश्चान्यैः क्षुरधारैरयोमयैः ।
ततस्तु दानवानीकं संप्रणेतारमच्युतम् ॥ ५५
रुद्रं दृष्ट्वा बलोद्भूतं प्रमुमोह चचाल च ।
चित्रं शीघ्रपदत्वाच्च चरन्तमसिपाणिनम् ५६
तमेकमसुराः सर्वे सहस्रमिति मेनिरे ।
छिन्दन् भिन्दन् रुजन् कृन्तन्
दारयन् पोथयन्नपि ॥ ५७
अचरद्वैरिसंघेषु दावाग्निरिव कक्षगः ।
असिवेगप्रभग्नास्ते छिन्नबाहूरुवक्षसः ॥ ५८
संप्रकीर्णान्त्रगात्राश्च पेतुरुर्व्यां महाबलाः ।
अपरे दानवा भग्नाः खड्गपातावपीडिताः ५९
अन्योन्यमभिनर्दन्तो दिशः संप्रतिपेदिरे ।
भूमिं केचित्प्रविविशुः पर्वतानपरे तथा ६०
अपरे जग्मुराकाशमपरेऽम्भः समाविशन् ।
तस्मिन्महति संवृत्ते समरे भृशदारुणे ॥ ६१
बभूव भूः प्रतिभया मांसशोणितकर्दमा ।
दानवानां शरीरैश्च पतितैः शोणितोक्षितैः ॥
समाकीर्णा महाबाहो शैलैरिव सकिंशुकैः ।
स रुद्रो दानवान् हत्वा कृत्वा धर्मोत्तरं जगत्
रौद्रं रूपमथोत्क्षिप्य चक्रे रूपं शिवं शिवः

ततो महर्षयः सर्वे सर्वे देवगणास्तथा ॥ ६४
जयेनाद्भुतकल्पेन देवदेवं तथाऽर्चयन् ।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ६५
असिं धर्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ।
विष्णुर्मरीचये प्रादान्मरीचिर्भगवानपि ६६
महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वासवाय च ।
महेन्द्रो लोकपालेभ्यो लोकपालास्तु पुत्रक
मनवे सूर्यपुत्राय ददुः खड्गं सुविस्तरम् ।
ऊचुश्चैनं तथा वाक्यं मानुषाणां त्वमीश्वरः
असिना धर्मगर्भेण पालयस्व प्रजा इति ।
धर्मसेतुमतिक्रान्ताः स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात्
विभज्य दण्डं रक्ष्यास्तु धर्मतो न यदृच्छया
दुर्वाचा निग्रहो दण्डो हिरण्यबहुलस्तथा ७०
व्यङ्गता च शरीरस्य वधो वाऽनल्पकारणात्
असेरेतानि रूपाणि दुर्वारादीनि निर्दिशेत् ॥
असेरेवं प्रमाणानि परिपाल्य व्यतिक्रमात् ।
स विसृज्याथ पुत्रं स्वं प्रजानामधिपं ततः ७२
मनुः प्रजानां रक्षार्थं क्षुपाय प्रददावसिम् ।
क्षुपाज्जग्राह चेक्ष्वाकुरिक्ष्वाकोश्च पुरूरवाः
आयुश्च तस्माल्लेभे तं
नहुषश्च ततो भुवि ।
ययातिर्नहुषाच्चापि
पूरुस्तस्माच्च लब्धवान् ॥ ७४
अमूर्तरयसस्तस्मात्ततो भूमिशयो नृपः ।
भरतश्चापि दौष्यन्तिर्लेभे भूमिशयादसिम् ७५
तस्माल्लेभे च धर्मज्ञो राजन्नैलविलस्तथा ।
ततस्त्वैलविलाल्लेभे धुन्धुमारो नरेश्वरः ७६
धुन्धुमाराच्च काम्बोजो मुचुकुन्दस्ततोऽलभत्
मुचुकुन्दान्मरुत्तश्च मरुत्तादपि रैवतः ॥ ७७
रैवताद्युवनाश्वश्च युवनाश्वात्ततो रघुः ।
इक्ष्वाकुवंशजस्तस्माद्धरिणाश्वः प्रतापवान्
हरिणाश्वादसिं लेभे शुनकः शुनकादपि ।
उशीनरो वै धर्मात्मा तस्माद्भोजः स यादवः
यदुभ्यश्च शिबिर्लेभे शिबेश्चापि प्रतर्दनः ।
प्रतर्दनादष्टकश्च पृषदश्वोऽष्टकादपि ॥ ८०
पृषदश्वाद्भरद्वाजो द्रोणस्तस्मात्कृपस्ततः ।
ततस्त्वं भ्रातृभिः सार्धं परमासिमवाप्तवान्

त्रिकूटं त्रीणि कूटानि कपटानि पार्श्वयोरग्रे च तीक्ष्णधाररूपाणि परविदारकाणि यस्मिन् ॥ ५१ ॥ स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात् स्थूल आत्मा शरीरं सूक्ष्म आत्मा मनः तयोः प्रीणनार्थम् ॥ ६९ ॥ दुर्वारादीनीत्यत्र दुर्वाचादीनीति सार्धायान्पाठः ॥ ७१ ॥

कृत्तिकास्तस्य नक्षत्रमसेरग्निश्च दैवतम् ।
रोहिणी गोत्रमास्याप्य रुद्रश्च गुरुरुत्तमः ८२
असेरष्टौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे ।
पाण्डवेय सदा यानि कीर्तयन् लभते जयम्
असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥ ८४
अग्र्यः प्रहरणानां च खड्गो माद्रवतीसुत ।
महेश्वरप्रणीतश्च पुराणे निश्चयं गतः ॥ ८५
पृथुस्तूत्पादयामास धनुराद्यमरिन्दमः ।
तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि सुबहून्यपि ।
धर्मेण च यथापूर्वं वैन्येन परिरक्षिता ॥ ८६
तदेतदार्षं माद्रेय प्रमाणं कर्तुमर्हसि ।
असेश्च पूजा कर्तव्या सदा युद्धविशारदैः ८७
इत्येष प्रथमः कल्पो
व्याख्यातस्ते सुविस्तरात् ।
असेरुत्पत्तिसंसर्गो
यथावद्भरतर्षभ ॥ ८८
सर्वथैतदिदं श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमम् ।
लभते पुरुषः कीर्तिं प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ८९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि खड्गोत्पत्तिकथने
षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ [३६]

१६७

वैशम्पायन उवाच ।
इत्युक्तवति भीष्मे तु तूष्णींभूते युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छावसथं गत्वा भ्रातॄन् विदुरपञ्चमान् १
धर्मे चार्थे च कामे च लोकवृत्तिः समाहिता
तेषां गरीयान् कतमो मध्यमः को लघुश्च कः
कस्मिंश्चात्मा निधातव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै ।
संहृष्टा नैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ॥ ३
ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् ।
जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ४
विदुर उवाच ।
बाहुश्रुत्यं तपस्त्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया क्षमा ।
भावशुद्धिर्दया सत्यं संयमश्चात्मसंपदः ॥ ५
एतदेवाभिपद्यस्व मा तेऽभूच्चलितं मनः ।
एतन्मूलौ हि धर्मार्थावेतदेकपदं हि मे ॥ ६
धर्मेणैवर्षयस्तीर्णा धर्मे लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
धर्मेण देवा ववृधुर्धर्मे चार्थः समाहितः ॥ ७
धर्मो राजन् गुणः श्रेष्ठो मध्यमो ह्यर्थ उच्यते
कामो यवीयानिति च प्रवदन्ति मनीषिणः
तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना ।
तथा च सर्वभूतेषु वर्तितव्यं यथात्मनि ॥ ९
वैशम्पायन उवाच ।
समाप्तवचने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः ।
पार्थो धर्मार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यं प्रचोदितः
अर्जुन उवाच ।
कर्मभूमिरियं राजन्निह वार्ता प्रशस्यते ।
कृषिर्वाणिज्यगोरक्षं शिल्पानि विविधानि च
अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ।
न ह्यृतेऽर्थेन वर्तेते धर्मकामाविति श्रुतिः १२
विषयैरर्थवान् धर्ममाराधयितुमुत्तमम् ।
कामं च चरितुं शक्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥
अर्थस्यावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः ।
अर्थसिद्ध्या विनिर्वृत्तावुभावेतौ भविष्यतः ॥
तद्गतार्थं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः ।
ब्रह्माणमिव भूतानि सततं पर्युपासते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्षष्टयधिकशततमोऽध्यायः॥१६६

१६७

एवं शूराणां सर्वापन्निवारणहेतुः खङ्ग इति खङ्गोत्पत्त्यन्ता कथा सर्वैः श्रुता । अथेदानीमेकरूपेऽप्युपदेष्टरि शिष्याः स्वस्वाभिप्रायानुसारेणैव शास्त्रतत्त्वं गृह्णन्तीति एतमर्थमाख्यायिकामुखेन दर्शयति-**इत्युक्तवतीत्यादिना**। आवसथं गृहं विदुरः पञ्चमो येषु तान् स्वयं षष्ठः षड्योगजा गीता इत्ययं **षड्जगीताध्यायः** ॥ १ ॥ त्रिवर्गविजयाय कामक्रोधलोभानां जयाय ॥ ३ ॥ धर्मावतारत्वाद्धर्मशास्त्रानुसारिवाक्यं विदुर उवाच-**बाहुश्रुत्यमिति**। बाहुश्रुत्यं बह्वध्ययनम्। **तपः** स्वधर्माचरणं **त्यागो** दानं । **श्रद्धा** आस्तिक्यं । **यज्ञक्रिया** सोमसंस्थादिः । **क्षमा** आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा निर्विकारित्वं। **भावशुद्धिर्निष्कपटत्वं** । दयादीनेष्वनुजिघृक्षा । सत्यं हिंसाशून्यं यथार्थवचनं। **संयम** इंद्रियनिग्रहः। एता दश आत्मनो धर्मस्य संपदः ऐश्वर्याणि ॥ ५ ॥ एवं धर्मश्रैष्ठये विदुरेण प्रतिपादितेऽर्थश्रैष्ठ्यमर्जुन आह—**कर्मभूमिरिति** ॥ ११ ॥ अव्यतिक्रमो मर्यादा ॥ १२ ॥

जटाजिनधरा दान्ताः पङ्कदिग्धा जितेंद्रियाः
मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक्
काषायवसनाश्चान्ये श्मश्रुला ह्रीनिषेविणः
विद्वांसश्चैव शान्ताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहैः ॥
अर्थार्थिनः सन्ति केचिदपरे स्वर्गकांक्षिणः।
कुलप्रत्यागमाश्चैके स्वं स्वं धर्ममनुष्ठिताः ॥ १८
आस्तिका नास्तिकाश्चैव नियताः संयमे परे।
अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानं तु प्रकाशिता ॥१९
भृत्यान् भोगैर्द्विषो दण्डै-
यों योजयति सोऽर्थवान्।
एतन्मतिमतां श्रेष्ठ
मतं मम यथातथम्।
अनयोस्तु निबोध त्वं
वचनं वाक्यकण्ठयोः ॥ २०

वैशम्पायन उवाच।

ततो धर्मार्थकुशलौ माद्रीपुत्रावनन्तरम्।
नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परम् ॥ २१

नकुलसहदेवावूचतुः।

आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि वा स्थितः
अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैरुच्चावचैरपि ॥ २२
अस्मिंस्तु वै विनिर्वृत्ते दुर्लभे परमप्रिये।
इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र संशयः २३
योऽर्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मो यश्चार्थसंयुतः।
तद्धित्वाऽमृतसंवादं तस्मादेतौ मताविह २४
अनर्थस्य न कामोस्ति तथाऽर्थोऽधर्मिणः कुतः
तस्मादुद्विजते लोको धर्मार्थाद्यो बहिष्कृतः
तस्माद्धर्मप्रदानेन साध्योऽर्थः संयतात्मना।
विश्वस्तेषु हि भूतेषु कल्पते सर्वमेव हि ॥२६
धर्मं समाचरेत्पूर्वं ततोऽर्थं धर्मसंयुतम्।
ततः कामं चरेत्पश्चात्सिद्धार्थः स हि तत्परं

वैशम्पायन उवाच।

विरेमतुस्तु तद्वाक्यमुक्त्वा तावाश्विनोः सुतौ
भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ २८

भीमसेन उवाच।

नाकामः कामयत्यर्थं
नाकामो धर्ममिच्छति।
नाकामः कामयानोऽस्ति
तस्मात्कामो विशिष्यते ॥ २९
कामेन युक्ता ऋषयस्तपस्येव समाहिताः।
पलाशफलमूलादा वायुभक्षाः सुसंयताः ३०
वेदोपवेदेष्वपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः।
श्राद्धयज्ञक्रियायां च तथा दानप्रतिग्रहे ॥३१
वणिजः कर्षका गोपाः
कारवः शिल्पिनस्तथा।
देवकर्मकृतश्चैव
युक्ताः कामेन कर्मसु ॥ ३२

समुद्रं वा विशन्त्यन्ये नराः कामेन संयुताः
कामो हि विविधाकारः सर्वं कामेन सन्ततं
नास्ति नासीन्नाभविष्यद्भूतं कामात्मकात्परं
एतत्सारं महाराज धर्मार्थावत्र संस्थितौ ३४
नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्मतः।
श्रेयस्तैलं हि पिण्याकाद्घृतं श्रेय उदश्वितः
श्रेयः पुष्पफलं काष्ठात् कामो धर्मार्थयोर्वरः॥
पुष्पतो मध्विव रसः
काम आभ्यां तथा स्मृतः।
कामो धर्मार्थयोर्योनिः
कामश्चाथ तदात्मकः ॥ ३६
नाकामतो ब्राह्मणाः स्वन्नमर्था-
न्नाकामतो ददति ब्राह्मणेभ्यः।
नाकामतो विविधा लोकचेष्टा
तस्मात्कामः प्राक् त्रिवर्गस्य दृष्टः ३७
सुचारुवेषाभिरलंकृताभि-
र्मदोत्कटाभिः प्रियदर्शनाभिः।
रमस्व योषाभिरुपेत्य कामं
कामो हि राजन्परमो भवेन्नः ॥ ३८

निस्तन्तवः नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ॥ १६ ॥ प्रज्ञानमर्थश्रेष्ठयाविषयम् ॥ १९ ॥ अनयोर्नकुलसहदेवयोः ॥ २० ॥ तद्धि निश्चितं त्वा त्वां प्रति अमृतसमं यथा स्यात्तथा मतौ आवयोरिति शेषः ॥ २४ ॥ अनर्थस्य अर्थहीनस्य अधर्मिणः धर्महीनस्य ॥ २५ ॥ धर्मरूपेण प्रदानेन विश्वस्तेषु अस्मद्वाक्ये विश्वासवत्सु ॥ २६ ॥ धर्ममिति। अत्र धर्मार्थयोः समत्वेऽपि धर्मस्य पूर्वत्वाद्विदुरमतमेवैतदीषद्भेदेन दर्शितम् ॥ २७ ॥ कामस्यैव प्राधान्यं मन्वानो भीमसेन उवाच—न काम इति ॥ २९ ॥ उदश्वितः तक्रात् ॥ ३५ ॥ अकामतः कामं विना केवलार्थात्स्वन्नं मृष्टान्नमास्ति न हि धनमस्तीति मृष्टं भुज्यते अपि तु रुच्यात्मकः कामोऽस्तीति अन्यथा ज्वरितस्यापि मृष्टं दीयेत ॥ ३७ ॥

बुद्धिर्ममैषा परिखास्थितस्य
माभूद्विचारस्तव धर्मपुत्र ।
स्यात्संहितं सद्भिरफल्गुसारं
ममेति वाक्यं परमानृशंसम् ॥ ३९
धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या
यो ह्येकभक्तः स नरो जघन्यः ।
तयोस्तु दाक्ष्यं प्रवदन्ति मध्यं
स उत्तमो योऽभिरतस्त्रिवर्गे ॥ ४०
प्राज्ञः सुहृच्चन्दनसारलिप्तो
विचित्रमाल्याभरणैरुपेतः ।
ततो वचः संग्रहविस्तरेण
प्रोक्त्वाथ वीरान् विरराम भीमः ४१
ततो मुहूर्तादथ धर्मराजो
वाक्यानि तेषामनुचिन्त्य सम्यक् ।
उवाच वाचा वितथं स्मयन्वै
लब्धश्रुतां धर्मभृतां वरिष्ठः । ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

निःसंशयं निश्चितधर्मशास्त्राः
सर्वे भवन्तो विदितप्रमाणाः ।
विज्ञातुकामस्य ममेह वाक्य-
मुक्तं यद्वै नैष्ठिकं तच्छ्रुतं मे ।
इदं त्ववश्यं गदतो ममापि
वाक्यं निबोधध्वमनन्यभावाः ४३
यो वै न पापे निरतो न पुण्ये
नार्थे न धर्मे मनुजो न कामे ।
विमुक्तदोषः समलोष्टकाञ्चनो
विमुच्यते दुःखसुखार्थसिद्धेः ॥ ४४
भूतानि जातिस्मरणात्मकानि
जराविकारैश्च समन्वितानि ।
भूयश्च तैस्तैः प्रतिबोधितानि
मोक्षं प्रशंसन्ति न तं च विद्मः ४५
स्नेहेन युक्तस्य न चास्ति मुक्ति-
रिति स्वयंभूर्भगवानुवाच ।
बुधाश्च निर्वाणपरा भवन्ति
तस्मान्न कुर्यात्प्रियमप्रियं च ॥ ४६
एतत्प्रधानं च न कामकारो
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ।
भूतानि सर्वाणि विधिर्नियुङ्क्ते
विधिर्बलीयानिति वित्त सर्वे ॥ ४७
न कर्मणाऽऽप्नोत्यनवाप्यमर्थं
यद्भावि तद्वै भवतीति वित्त ।
त्रिवर्गहीनोऽपि हि विन्दतेऽर्थं
तस्मादहो लोकहिताय गुह्यम् ॥ ४८

वैशम्पायन उवाच ।

ततस्तदग्र्यं वचनं मनोनुगं
समस्तमाज्ञाय ततो हि हेतुमत् ।
तदा प्रणेदुश्च जहर्षिरे च ते
कुरुप्रवीराय च चक्रिरेऽञ्जलिम् ४९
सुचारुवर्णाक्षरचारुभूषितां
मनोनुगां निर्धुतवाक्यकण्टकाम् ।
निशम्य तां पार्थिव पार्थभाषितां
गिरं नरेन्द्राः प्रशशंसुरेव ते ॥ ५०
स चापि तान् धर्मसुतो महामना-
स्तदा प्रतीतान्प्रशशंस वीर्यवान् ।
पुनश्च पप्रच्छ सरिद्वरासुतं
ततः परं धर्ममहीनचेतसम् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि षड्जगीतायां
सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ [३७]

परिखास्थितस्य परितः खाता परिखा सर्वतो मूलशोध इत्यर्थः। तत्र स्थितस्य अनृशंसमनिष्ठुरम् ॥ ३९ ॥ दाक्ष्यं अर्थहेतुत्वान्मध्यं मध्यमम् अर्थात्काम उत्तमो धर्मो जघन्य इति फलितम् ॥४०॥ लब्धं श्रुतं श्रवणं यैस्तेषां लब्धश्रुताम् ॥४२॥ नैष्ठिकं सिद्धांतरूपं एतेन पूर्वे सर्वे पूर्वपक्षा एवेत्युक्तम् ॥ ४३ ॥ यः पापादिपंचके न निरतः स दुःखसुखादिसिद्धिर्यस्य तस्मात् सर्वकर्मवृंदाद्विमुच्यते ॥ ४४ ॥ जातिर्जन्मस्मरणमतीतार्थस्मरणं तेनातीतत्वमात्रं लक्ष्यते। जन्ममरणात्मकानीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ स्नेहेनेतिरागद्वेषयोरुपलक्षणं एतेन मुक्तेर्दुर्लभत्वमाह-**न चेति**। तथापि प्रार्थ्या च सेत्याह-**बुधा इति** ॥ ४६ ॥ एतत्पदार्थमाह--**यथेत्यादिना** ॥ ४७ ॥ अर्थं मोक्षं वित्त जानीत लोकहिताय मोक्षाय त्रिवर्गहीनोऽपि गुह्यमर्थं रहस्यं ज्ञानं विन्दते लभते पूर्वोक्तोऽधिकारी ॥ ४८ ॥ ततो युधिष्ठिरात् ततः पूर्वोक्तात्सर्वेषां वाक्यात् हेतुमदिति वा ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

युधिष्ठिर उवाच।

पितामह महाप्राज्ञ कुरूणां प्रीतिवर्धन।
प्रश्नं कञ्चित्प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि
कीदृशा मानवाः सौम्याः
कैः प्रीतिः परमा भवेत्।
आयत्यां च तदात्वे च
के क्षमास्तान्वदस्व मे ॥ २
न हि तत्र धनं स्फीतं
न च सम्बन्धिबान्धवाः।
तिष्ठन्ति यत्र सुहृद-
स्तिष्ठन्तीति मतिर्मम ॥ ३
दुर्लभो हि सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत्।
एतद्धर्मभृतां श्रेष्ठ सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

भीष्म उवाच।

सन्धेयान् पुरुषान् राजन्नसन्धेयांश्च तत्त्वतः
वदतो मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ५
लुब्धः क्रूरस्त्यक्तधर्मा निकृतिः शठ एव च।
क्षुद्रः पापसमाचारः सर्वशङ्की तथाऽलसः ६
दीर्घसूत्रोऽनृजुः क्रुष्टो गुरुदारप्रधर्षकः।
व्यसने यः परित्यागी दुरात्मा निरपत्रपः ७
सर्वतः पापदर्शी च नास्तिको वेदनिन्दकः
संप्रकीर्णेन्द्रियो लोके यः कामं निरतश्चरेत् ८
असत्यो लोकविद्विष्टः समये चानवस्थितः।
पिशुनोऽथाकृतप्रज्ञो मत्सरी पापनिश्चयः ९
दुःशीलोऽथाकृतात्मा च नृशंसः कितवस्तथा
मित्रैरपकृतिर्नित्यमिच्छतेऽर्थं परस्य यः १०
ददतश्च यथाशक्ति यो न तुष्यति मन्दधीः।
अधैर्यमपि यो युंक्ते सदा मित्रं नरर्षभ ॥ ११
अस्थानक्रोधनोऽयुक्तो यश्चाकस्माद्विरुध्यते।
सुहृदश्चैव कल्याणानाशु त्यजति किल्बिषी
अल्पेऽप्यपकृते मूढस्तथाज्ञानात्कृतेऽपि च।
कार्यसेवी च मित्रेषु मित्रद्वेषी नराधिप १३
शत्रुर्मित्रमुखो यश्च जिह्मप्रेक्षी विलोचनः।
न विरज्यति कल्याणे यः कुर्यात्तादृशं नरम्
पानपो द्वेषणः क्रोधी निर्घृणः परुषस्तथा।
परोपतापी मित्रध्रुक् तथा प्राणिवधे रतः १५
कृतघ्नश्चाधमो लोके न सन्धेयः कदाचन।
छिद्रान्वेषी ह्यसन्धेयः सन्धेयानपि मे शृणु
कुलीना वाक्यसम्पन्ना ज्ञानविज्ञानकोविदाः
रूपवन्तो गुणोपेतास्तथाऽलुब्धा जितश्रमाः
सन्मित्राश्च कृतज्ञाश्च सर्वज्ञा लोभवर्जिताः।
माधुर्यगुणसम्पन्नाः सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः
व्यायामशीलाः सततं कुलपुत्राः कुलोद्वहाः।
दोषैः प्रमुक्ताः प्रथितास्ते ग्राह्याः पार्थिवैर्नराः
यथाशक्ति समाचाराः संप्रतुष्यन्ति हि प्रभो
नास्थाने क्रोधवन्तश्च न चाकस्माद्विरागिणः
विरक्ताश्च न दुष्यन्ति मनसाऽप्यर्थकोविदाः
आत्मानं पीडयित्वाऽपि
सुहृत्कार्यपरायणाः।
विरज्यन्ति न मित्रेभ्यो
वासो रक्तमिवाविकम् ॥ २१
क्रोधाच्च लोभमोहाभ्यां नानर्थे युवतीषु च।
न दर्शयन्ति सुहृदो विश्वस्ता धर्मवत्सलाः॥
लोष्ठकाञ्चनतुल्यार्थाः सुहृत्सु दृढबुद्धयः।
ये चरन्त्यभिमानानि सृष्टार्थमनुषङ्गिणः ॥ २३

१६८

यद्यपि सर्वे यथाप्रज्ञमुपदेशार्थं गृह्णन्ति तथापि सन्मित्रलाभः सर्वासां संपदां हेतुर्दुर्मित्रसम्बन्धः सर्वासामापदां हेतुरिति सर्वपुरुषसाधारणोऽर्थः कृत्स्नाया राजनीतेश्च सारभूत इति तमेव व्युत्पादयति प्रश्नोत्तरमुखेन-**पितामह महाप्राज्ञेत्यादिना** ॥१॥ आयत्यां परिणामकाले तदात्वे च वर्तमानकाले क्षमाः हितायेति शेषः ॥२ मित्रस्यार्थादिभ्योन्तरंगत्वमाह--**न हीति** ॥ ३ ॥ संधेयान् मित्रांकर्तुं योग्यान् ॥ ५ ॥ **अलसोऽनुद्योगी** ॥ ६ ॥ दीर्घसूत्रश्चिरकारी। क्रुष्टो लोकनिन्दितः ॥ ७॥ अयुक्तः अनवहितः ॥ १२ ॥ अज्ञानात्कृतेऽपकृते कामार्थमेव सेवते न तु धर्मार्थमिति कार्यसेवी ॥ १३ ॥ विलोचनः विपरीतदृष्टिः ॥ १४ ॥ वासो रक्तमिवाविकं मेषकम्बलः ॥ २१ ॥ अनर्थे निर्धने क्रोधाद्विरागं न दर्शयन्ति। युवतीषु च लोभमोहाभ्यां विरागं न दर्शयन्तीति योजना। विरज्यन्तीति पूर्वश्लोकाद्वि*परिणामेनानुषज्यते। दोषांश्च लोभमोहादीनर्थेषु युवतीषु चेति पाठान्तरं तु स्पष्टार्थम् ॥ २२ ॥ अभिमानानि सर्वतः प्रमाणानि शास्त्रादीनि सृष्टार्थं प्रारब्धकर्मप्रापितं चार्थं चरन्ति अनुसरन्ति अनुषंगिणः आत्ममानरहिताः ॥ २३ ॥

*विरज्यन्तीत्यस्य विरागमिति सुबन्तत्वेन विपरिणामः।

संगृह्णन्तः परिजनं स्वाम्यर्थपरमाः सदा ।
ईदृशैः पुरुषश्रेष्ठैर्यः सन्धिं कुरुते नृपः ॥ २४
तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्नाग्रहपतेरिव ।
शास्त्रनित्या जितक्रोधा बलवन्तो रणे सदा
जन्मशीलगुणोपेताः सन्धेयाः पुरुषोत्तमाः ।
ये च दोषसमायुक्ता नराः प्रोक्ता मयाऽनघ
तेषामप्यधमा राजन् कृतघ्ना मित्रघातकाः ।
त्यक्तव्यास्तु दुराचाराः सर्वेषामिति निश्चयः

युधिष्ठिर उवाच ।

विस्तरेणाथ सम्बन्धं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यः प्रोक्तस्तद्वदस्व मे ॥२८

भीष्म उवाच ।

हन्त ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
उदीच्यां दिशि यद्वृत्तं म्लेच्छेषु मनुजाधिप
ब्राह्मणो मध्यदेशीयः कश्चिद्वै ब्रह्मवर्जितः ।
ग्रामं वृद्धियुतं वीक्ष्य प्राविशद्भैक्ष्यकांक्षया ॥
तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषवित् ।
ब्रह्मण्यः सत्यसन्धश्च दाने च निरतोऽभवत्
तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिक्षामयाचत ।
प्रतिश्रयं च वासार्थं भिक्षां चैवाथ वार्षिकीं
प्रादात्तस्मै स विप्राय वस्त्रं च सदशं नवम् ।
नारीं चापि वयोपेतां भर्त्रा विरहितां तथा
एतत्संप्राप्य हृष्टात्मा दस्योः सर्वं द्विजस्तथा
तस्मिन् गृहवरे राजंस्तया रेमे स गौतमः ॥
कुटुंबार्थे च दास्याश्च
साहाय्यं चाप्यथाकरोत् ।
तत्रावसत्स वर्षांश्च
समृद्धे शबरालये ॥ ३५
बाणवेधे परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः ।
चक्राङ्गान्स च नित्यं वै सर्वतो वनगोचरान्
जघान गौतमो राजन् यथा दस्युगणास्तथा
हिंसापटुर्घृणाहीनः सदा प्राणिवधे रतः ३७
गौतमः सन्निकर्षेण दस्युभिः समतामियात् ।
तथा तु वसतस्तस्य दस्युग्रामे सुखं तदा ॥३८
अगमन्बहवो मासा निघ्नतः पक्षिणो बहून् ।
ततः कदाचिदपरो द्विजस्तं देशमागतः ३९
जटाचीराजिनधरः स्वाध्यायपरमः शुचिः ।
विनीतो नियताहारो ब्रह्मण्यो वेदपारगः ४०
स ब्रह्मचारी तद्देश्यः सखा तस्यैव सुप्रियः ।
तं दस्युग्राममगमद्यत्रासौ गौतमोऽवसत् ४१
स तु विप्रगृहान्वेषी शूद्रान्नपरिवर्जकः ।
ग्रामे दस्युसमाकीर्णे व्यचरत्सर्वतोदिशम् ॥
ततः स गौतमगृहं प्रविवेश द्विजोत्तमः ।
गौतमश्चापि संप्राप्तस्तावन्योन्येन संगतौ ४३
चक्राङ्गभारस्कन्धं तं धनुष्पाणिं धृतायुधम् ।
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं गृहद्वारमुपागतम् ॥ ४४
तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपध्वस्तं क्षयागतम् ।
अभिज्ञाय द्विजो व्रीडन्निदं वाक्यमथाब्रवीत्
किमिदं कुरुषे मोहाद्विप्रस्त्वं हि कुलोद्वहः ।
मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभावं गतः कथम् ४६
पूर्वान् स्मर द्विज ज्ञातीन्
प्रख्यातान्वेदपारगान् ।
तेषां वंशेऽभिजातस्त्व-
मीदृशः कुलपांसनः ॥ ४७
अवबुध्यात्मनाऽऽत्मानं स त्वं शीलं श्रुतं दमं
अनुक्रोशं च संस्मृत्य त्यज वासमिमं द्विज ॥
स एवमुक्तः सुहृदा तेन तत्र हितैषिणा ।
प्रत्युवाच ततो राजन् विनिश्चित्य तदार्तवत्
निर्धनोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ नापि वेदविदप्यहम्
वित्तार्थमिह संप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ५०
त्वद्दर्शनात्तु विप्रेन्द्र कृतार्थोस्म्यद्य वै द्विज ।
आवां हि सह यास्यावः श्वो वसस्वाद्य शर्वरीं
स तत्र न्यवसद्विप्रो घृणी किञ्चिदसंस्पृशन् ।
क्षुधितश्छन्द्यमानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने
अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ [३८]

कृतं उपकारं घ्नन्ति वाचाऽपलापेन वा ते कृतघ्नाः त एव उपकर्तुर्नाशकराः मित्रद्रुहः ॥ २७ ॥ सम्बन्धं सम्बध्यते सज्जते ह्यातुमुपादातुं वा श्रुतमर्थं येन तं इतिहासम् ॥२८ ब्रह्म वेदस्तदुक्तं कर्म च तद्विवर्जितः ॥ ३० ॥ क्षयं गृहम् ॥ ३२ ॥ वयोपेतां युवतीं सन्धिरार्षः । भर्त्रा विरहितां दासीमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ चक्राङ्गान् हंसान् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

—

१६९

भीष्म उवाच ।

तस्यां निशायां व्युष्टायां
गते तस्मिन् द्विजोत्तमे ।
निष्क्रम्य गौतमोऽगच्छव
समुद्रं प्रति भारत ॥ १
सामुद्रिकान्सवणिज-
स्ततोऽपश्यत् स्थितान् पथि ।
स तेन सह सार्थेन
प्रययौ सागरं प्रति ॥ २
स तु सार्थो महान् राजन्
कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ।
मत्तेन द्विरदेनाथ
निहतः प्रायशोऽभवत् ॥ ३
स कथंचिद्भयात्तस्माद्विमुक्तो ब्राह्मणस्तथा ।
कांदिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम्
स तु सार्थपरिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तथा च्युतः ।
एकाकी व्यचरत्तत्र वने किंपुरुषो यथा ॥ ५
स पन्थानमथासाद्य समुद्राभिसरं तदा ।
आससाद वनं रम्यं दिव्यं पुष्पितपादपम् ६
सर्वर्तुकैराम्रवणैः पुष्पितैरुपशोभितम् ।
नन्दनोद्देशसदृशं यक्षकिन्नरसेवितम् ।
शालैस्तालैस्तमालैश्च कालागुरुवनैस्तथा ।
चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितम् ।
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु तेषु तेषु सुगन्धिषु ॥ ८
समन्ततो द्विजश्रेष्ठास्तत्राकूजन्त वै तदा ।
मनुष्यवदनाश्चान्ये भारुण्डा इति विश्रुताः ९
भूलिङ्गशकुनाश्चान्ये सामुद्राः पर्वतोद्भवाः ।
स तान्यातिमनोज्ञानि विहगानां रुतानि वै १०
शृण्वन् सुरमणीयानि विप्रोऽगच्छत गौतमः
ततोऽपश्यत्सुरम्येषु सुवर्णसिकताचिते ॥ ११
देशे समे सुखे चित्रे स्वर्गोद्देशसमे नृप ।
श्रिया जुष्टं महावृक्षं न्यग्रोधं च सुमण्डलम् ॥
शाखाभिरनुरूपाभिर्भूयिष्ठं छत्रसन्निभम् ।
तस्य मूलं च संसिक्तं वरचन्दनवारिणा १३
दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत्पितामहसभोपमम् ।
तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मनःकान्तमनुत्तमम् १४
मेध्यं सुरग्रहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्वृतम् ।
तमासाद्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् ।
तत्रासीनस्य कौन्तेय गौतमस्य सुखः शिवः
पुष्पाणि समुपस्पृश्य प्रववावनिलः शुभः ।
ह्लादयन् सर्वगात्राणि गौतमस्य तदा नृप १६
स तु विप्रः प्रशान्तश्च स्पृष्टः पुण्येन वायुना ।
सुखमासाद्य सुष्वाप भास्करश्चास्तमभ्ययात्
ततोऽस्तं भास्करे याते सन्ध्याकाल उपस्थिते
आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात्खगोत्तमः १८
नाडीजंघ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसम्भवः १९
राजधर्मेऽतिविख्यातो बभूवाप्रतिमो भुवि ।
देवकन्यासुतः श्रीमान् विद्वान्देवसमप्रभः २०
मृष्टाभरणसम्पन्नो भूषणैरर्कसन्निभैः ।
भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन् २१
तमागतं खगं दृष्ट्वा गौतमो विस्मितोऽभवत् ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तो हिंसार्थी चाभ्यवैक्षत

राजधर्मोवाच ।

स्वागतं भवतो विप्र
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे गृहम् ।
अस्तं च सविता यातः
सन्ध्येयं समुपस्थिता ॥ २३
मम त्वं निलयं प्राप्तः प्रियातिथिरनिन्दितः ।
पूजितो यास्यसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने
एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ [२९]

१६९

तस्यामिति ॥ १ ॥ सामुद्रिकान् समुद्रोपान्ते गतान् ॥ २ ॥ कां दिशं प्रयामीत्याकुलः कांदिग्भूतः ॥ ४ ॥ रम्येषु प्रदेशेषु मध्ये एकत्र ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१६९

१७०

भीष्म उवाच ।

गिरं तां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा
कौतूहलान्वितो राजन् राजधर्माणमैक्षत १

राजधर्मोवाच ।

भोः कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दाक्षायणी च मे
अतिथिस्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते द्विजोत्तम २

भीष्म उवाच ।

तस्मै दत्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा
शालपुष्पमयीं दिव्यां बृसीं वै समकल्पयत् ३
भगीरथरथाक्रान्तदेशान् गङ्गानिषेवितान् ।
ये चरन्ति महामीनास्तांश्च तस्यान्वकल्पयत्
वह्निं चापि सुसंदीप्तं मीनांश्चापि सुपीवरान्
स गौतमायातिथये न्यवेदयत काश्यपिः ५
भुक्तवन्तं च तं विप्रं प्रीतात्मानं महातपाः ।
क्लमापनयनार्थं स पक्षाभ्यामभ्यवीजयत् ॥ ६
ततो विश्रान्तमासीनं गोत्रप्रश्नमपृच्छत ।
सोऽब्रवीद्गौतमोऽस्मीति ब्रह्म नान्यदुदाहरत्
तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाधिवासितम् ।
गन्धाढ्यं शयनं प्रादात्स शिश्ये तत्र वै सुखम्
अथोपविष्टं शयने गौतमं धर्मराट् तदा ।
पप्रच्छ काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणम्
ततोऽब्रवीद्गौतमस्तं दरिद्रोऽहं महामते ।
समुद्रगमनाकांक्षी द्रव्यार्थमिति भारत १०
तं काश्यपोऽब्रवीत्प्रीतो नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि
कृतकार्यो द्विजश्रेष्ठ सद्रव्यो यास्यसे गृहान् ॥
चतुर्विधा ह्यर्थसिद्धिर्बृहस्पतिमतं यथा ।
पारंपर्यं तथा दैवं काम्यं मैत्रमिति प्रभो ॥ १२
प्रादुर्भूतोऽस्मि ते मित्रं
सुहृत्त्वं च मम त्वयि ।
सोऽहं तथा यतिष्यामि
भविष्यसि यथार्थवान् ॥ १३
ततः प्रभातसमये सुखं दृष्ट्वाऽब्रवीदिदम् ।
गच्छ सौम्य पथाऽनेन कृतकृत्यो भविष्यसि ॥
इतस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसाधिपतिर्महान् ।
विरूपाक्ष इति ख्यातः सखा मम महाबलः ॥
तं गच्छ द्विजमुख्य त्वं स मद्वाक्यप्रचोदितः
कामानभीप्सितास्तुभ्यं दाता नास्त्यत्र संशयः
इत्युक्तः प्रययौ राजन् गौतमो विगतक्लमः ।
फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन् स यथेष्टतः १७
चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च
तस्मिन् पार्श्वे महाराज सेवमानो द्रुतं ययौ ॥
ततो मेरुव्रजं नाम नगरं शैलतोरणम् ।
शैलप्राकारवप्रं च शैलयन्त्राकुलं तथा ॥ १९
विदितश्चाभवत्तस्य राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ।
प्रहितः सुहृदा राजन् प्रीयमाणः प्रियातिथिः
ततः स राक्षसेन्द्रः स्वान् प्रेष्यानाह युधिष्ठिर
गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति २१
ततः पुरवरात्तस्मात्पुरुषाः श्येनचेष्टनाः ।
गौतमेत्यभिभाषन्तः पुरद्वारमुपागमन् ॥ २२
ते तमूचुर्महाराज राजप्रेष्यास्तदा द्विजम् ।
त्वरस्व तूर्णमागच्छ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति
राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुतः ।
स त्वां त्वरति वै द्रष्टुं तत्क्षिप्रं संविधीयताम्
ततः स प्राद्रवद्विप्रो विस्मयाद्विगतक्लमः ।
गौतमः परमर्द्धिं तां पश्यन् परमविस्मितः २५
तैरेव सहितो राज्ञो वेश्म तूर्णमुपाद्रवत् ।
दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य कांक्षमाणो द्विजस्तदा २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने
सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१७०॥ [४०]

१७०

गिरमिति ॥ १ ॥ श्येनचेष्टनाः श्येनवदुत्पतन्तः शीघ्रा इत्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

भीष्म उवाच ।
ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमम्
पूजितो राक्षसेन्द्रेण निषसादासनोत्तमे ॥ १
पृष्टश्च गोत्रचरणं स्वाध्यायं ब्रह्मचारिकम् ।
न तत्र व्याजहारान्यद्गोत्रमात्रादृते द्विजः ॥ २
ब्रह्मवर्चसहीनस्य स्वाध्यायोपरतस्य च ।
गौतमात्रविदो राजा निवासं समपृच्छत ३
राक्षस उवाच ।
क्व ते निवासः कल्याण किंगोत्रा ब्राह्मणी च ते
तत्त्वं ब्रूहि न भीः कार्या विश्वसस्व यथासुखम्
गौतम उवाच ।
मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे शबरालये ।
शूद्रा पुनर्भूर्भार्या मे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५
भीष्म उवाच ।
ततो राजा विममृशे कथं कार्यमिदं भवेत् ।
कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्ध्याऽन्वचिन्तयत्
अयं वै जन्मना विप्रः सुहृत्तस्य महात्मनः ।
संप्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममान्तिकम् ७
तस्य प्रियं करिष्यामि
स हि मामाश्रितः सदाः ।
भ्राता मे बान्धवश्चासौ
सखा च हृदयङ्गमः ॥ ८
कार्तिक्यामद्य भोक्तारः सहस्रं मे द्विजोत्तमाः
तत्रायमपि भोक्ता च देयमस्मै च मे धनम् ९
स चाद्य दिवसः पुण्यो ह्यतिथिश्चायमागतः ।
सङ्कल्पितं चैव धनं किं विचार्यमतः परम् ॥
ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलंकृतम् ।
स्नातानामनुसंप्राप्तं सुमहत्क्षौमवाससाम् ।
तानागतान् द्विजश्रेष्ठान्
विरूपाक्षो विशाम्पते ।
यथार्हं प्रतिजग्राह
विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १२
बृस्यस्तेषां तु संन्यस्ता
राक्षसेन्द्रस्य शासनात् ।
भूमौ वरकुशाः स्तीर्णाः
प्रेष्यैर्भरतसत्तम ॥ १३
तासु ते पूजिता राज्ञा विषण्णा द्विजसत्तमाः
तिलदर्भोदकेनाथ अर्चिता विधिवाद्द्विजाः १४
विश्वेदेवाः सपितरः साग्नयश्चोपकल्पिताः ।
विलिप्ताः पुष्पवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः
व्यराजन्त महाराज नक्षत्रपतयो यथा ।
ततो जाम्बूनदीः पात्री-
र्वज्रांका विमलाः शुभाः ॥ १६
वरान्नपूर्णा विप्रेभ्यः
प्रादान्मधुघृतप्लुताः ।
तस्य नित्यं सदाऽऽषाढ्यां
माघ्यां च बहवो द्विजाः ॥ १७
ईप्सितं भोजनवरं लभन्ते सत्कृतं सदा ।
विशेषतस्तु कार्तिक्यां द्विजेभ्यः संप्रयच्छति
शरद्व्यपाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुतिः ।
सुवर्णं रजतं चैव मणीनथ च मौक्तिकान् १९
वज्रान्महाघनांश्चैव वैदूर्याजिनरांकवान् ।
रत्नराशींन्विनिक्षिप्य दक्षिणार्थे स भारत
ततः प्राह द्विजश्रेष्ठान् विरूपाक्षो महाबलः ।
गृह्णीत रत्नान्येतानि यथोत्साहं यथेष्टतः २१
येषु येषु च भाण्डेषु भुक्तं वो द्विजसत्तमाः ।
तान्येवादाय गच्छध्वं स्ववेश्मानीति भारत
इत्युक्तवचने तस्मिन् राक्षसेन्द्रे महात्मनि ।
यथेष्टं तानि रत्नानि जगृहुर्ब्राह्मणर्षभाः ॥ २३
ततो महार्हास्ते सर्वे रत्नैरभ्यर्चिताः शुभैः ।
ब्राह्मणा मृष्टवसनाः सुप्रीताः स्म ततोऽभवन्
ततस्तान् राक्षसेन्द्रश्च
द्विजानाह पुनर्वचः ।
नानादेशगतान् राजन्
राक्षसान् प्रतिषिध्य वै ॥ २५
अद्यैकं दिवसं विप्रा न वोऽस्तीह भयं क्वचित्
राक्षसेभ्यः प्रमोदध्वामिष्टतो यात माचिरम्
ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे विप्रसंघाः समन्ततः ।
गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय सत्वरः २७
कृच्छ्रात्समुद्धरन् भारं न्यग्रोधं समुपागमत्
न्यषीदच्च परिश्रान्तः क्लान्तश्च क्षुधितश्च सः

१७१

तत इति ॥ १ ॥ विलिप्ताश्चन्दनेन ॥ १५ ॥ इष्टतः इष्टं देशम् ॥ २६ ॥

ततस्तमभ्यगाद्राजन् राजधर्मा खगोत्तमः।
स्वागतेनाभिनन्दंश्च गौतमं मित्रवत्सलः २९
तस्य पक्षाग्रविक्षेपैः
क्लमं व्यपनयत्खगः।
पूजां चाप्यकरोद्धीमान्
भोजनं चाप्यकल्पयत् ॥ ३०
स भुक्तवान्सुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा
हाटकस्याभिरूपस्य भारोऽयं सुमहान्मया ३१
गृहीतो लोभमोहाभ्यां दूरं च गमनं मम।
न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणसन्धारणं मम
किं कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयत्
ततः स पथि भोक्तव्यं प्रेक्षमाणो न किञ्चन ॥
कृतघ्नः पुरुषव्याघ्र मनसेदमचिन्तयत्।
अयं बकपतिः पार्श्वे मांसराशिः स्थितो महान्
इमं हत्वा गृहीत्वा च यास्येऽहं समभिद्रुतम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने
एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ [४१]

१७२

भीष्म उवाच।
अथ तत्र महार्चिष्माननलो वातसारथिः।
तस्याविदूरे रक्षार्थं खगेन्द्रेण कृतोऽभवत् १
स चापि पार्श्वे सुष्वाप
निःश्वस्तो बकराट् तदा।
कृतघ्नस्तु स दुष्टात्मा
तं जिघांसुरथाग्रतः ॥ २
ततोऽलातेन दीप्तेन निःश्वस्तं निजघान तम्
निहत्य च मुदा युक्तः सोऽनुबन्धं न दृष्टवान्
स तं विपक्षरोमाणं कृत्वाऽग्नावपचत्तदा।
तं गृहीत्वा सुवर्णं च ययौ द्रुततरं द्विजः ४
ततोऽन्यस्मिन् गते चाह्नि
विरूपाक्षोऽब्रवीत्सुतम्।
न प्रेक्षे राजधर्माण-
मद्य पुत्र खगोत्तमम् ॥ ५
स पूर्वसंध्यां ब्रह्माणं वन्दितुं याति सर्वदा।
मां वा दृष्ट्वा कदाचित्स न गच्छति गृहं खगः
उभे द्विरात्रिसंध्ये वै नाभ्यगात्स ममालयम्
तस्मान्न शुद्ध्यते भावो मम स ज्ञायतां सुहृत्
स्वाध्यायेन वियुक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जितः।
तद्गतस्तत्र मे शंका हन्यात्तं स द्विजाधमः ८
दुराचारस्तु दुर्बुद्धिरिङ्गितैर्लक्षितो मया।
निष्कृपो दारुणाकारो दुष्टो दस्युरिवाधमः ९
गौतमः स गतस्तत्र तेनोद्विग्नं मनो मम।
पुत्र शीघ्रमितो गत्वा राजधर्मनिवेशनम् १०
ज्ञायतां स विशुद्धात्मा
यदि जीवति मा चिरम्।
स एवमुक्तस्त्वरितो
रक्षोभिः सहितो ययौ ॥ ११
न्यग्रोधं तत्र चापश्यत् कङ्कालं राजधर्मणः।
स रुदन्नगमत्पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः १२
त्वरमाणः परं शक्त्या गौतमग्रहणाय वै।
ततोऽविदूरे जगृहुर्गौतमं राक्षसास्तदा १३
राजधर्मशरीरं च पक्षास्थिचरणोज्झितम्।
तमादायाथ रक्षांसि द्रुतं मेरुव्रजं ययुः ॥ १४
राज्ञश्च दर्शयामासुः शरीरं राजधर्मणः।
कृतघ्नं पुरुषं तं च गौतमं पापकारिणम् १५
रुरोद राजा तं दृष्ट्वा सामात्यः सपुरोहितः
आर्तनादश्च सुमहानभूत्तस्य निवेशने ॥ १६
सस्त्रीकुमारं च पुरं बभूवास्वस्थमानसम्।
अथाब्रवीन्नृपः पुत्रं पापोऽयं वध्यतामिति १७
अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टतः।
पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापसाधनः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

अथेति ॥ १ ॥ अनुबन्धं पापदोषम् ॥ ३ ॥ तद्गतः हिंस्रधर्मा ॥ ८ ॥ कंकालं अस्थि ॥ १२ ॥

हन्तव्योऽयं मम मतिर्भवद्भिरिति राक्षसाः
इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोरविक्रमाः ॥
नैच्छन्त तं भक्षयितुं पापकर्माणमित्युत ।
दस्यूनां दीयतामेष साध्वद्य पुरुषाधमः २०
इत्यूचुस्ते महाराज
राक्षसेन्द्रं निशाचराः ।
शिरोभिः प्रणताः सर्वे
व्याहरन् राक्षसाधिपम् ॥ २१
न दातुमर्हसि त्वं नो
भक्षणायास्य किल्बिषम् ।
एवमस्त्विति तानाह
राक्षसेन्द्रो निशाचरान् ॥ २२
दस्यूनां दीयतामेष कृतघ्नोऽद्यैव राक्षसाः ।
इत्युक्ता राक्षसास्तेन शूलपट्टिशपाणयः ॥ २३
कृत्वा तं खण्डशः पापं दस्युभ्यः प्रददुस्तदा
दस्यवश्चापि नैच्छन्त तमत्तुं पापकारिणम् ।
क्रव्यादा अपि राजेन्द्र कृतघ्नं नोपभुञ्जते ॥२४
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च
चौरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता राजन्
कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ २५
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च नृशंसश्च नराधमः ।
क्रव्यादैः कृमिभिश्चैव न भुज्यन्ते हि तादृशाः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने
द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ [४२]

१७३

भीष्म उवाच ।
ततश्चितां बकपतेः कारयामास राक्षसः ।
रत्नैर्गन्धैश्च बहुभिर्वस्त्रैश्च समलंकृताम् ॥ १
ततः प्रज्वाल्य नृपतिर्बकराजं प्रतापवान् ।
प्रेतकार्याणि विधिवद्राक्षसेन्द्रश्चकार ह ।
तस्मिन्काले च सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा
उपरिष्टात्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ॥ ३
तस्या वक्त्राच्च्युतः फेनः क्षीरमिश्रस्तदाऽनघ
सोऽपतद्वै ततस्तस्यां चितायां राजधर्मणः ४
ततः संजीवितस्तेन बकराजस्तदाऽनघ ।
उत्पत्य च समीयाय विरूपाक्षं बकाधिपः ॥
ततोऽभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपुरं तदा ।
प्राह चेदं विरूपाक्षं दिष्ट्या संजीवितस्त्वया
श्रावयामास चेन्द्रस्तं विरूपाक्षं पुरातनम् ।
यथा शापः पुरा दत्तो ब्रह्मणा राजधर्मणः ७
यदा बकपती राजन् ब्रह्माणं नोपसर्पति ।
ततो रोषादिदं प्राह खगेन्द्राय पितामहः ८
यस्मान्मूढो मम सभां नागतोऽसौ बकाधमः
तस्माद्वधं स दुष्टात्मा न चिरात्समवाप्स्यति
तदयं तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै ।
तेनैवामृतसिक्तश्च पुनः सञ्जीवितो बकः १०
राजधर्मा बकः प्राह प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धिः सुरेश्वर ॥ ११
सखायं मे सुदयितं गौतमं जीवयेत्युत ।
तस्य वाक्यं समादाय वासवः पुरुषर्षभ १२
सिक्त्वाऽमृतेन तं विप्रं गौतमं जीवयत्तदा
सभाण्डोपस्करं राजंस्तमासाद्य बकाधिपः
संपरिष्वज्य सुहृदं प्रीत्या परमया युतः ।
अथ तं पापकर्माणं राजधर्मा बकाधिपः १४
विसर्जयित्वा सधनं प्रविवेश स्वमालयम् ।
यथोचितं च स बको ययौ ब्रह्मसदस्तथा १५
ब्रह्मा चैनं महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् ।
गौतमश्चापि संप्राप्य पुनस्तं शबरालयम् ।
शूद्रायां जनयामास पुत्रान् दुष्कृतकारिण

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विसप्तत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

१७३

तत इति ॥ १ ॥

शापश्च सुमहांस्तस्य
दत्तः सुरगणैस्तदा ।
कुक्षौ पुनर्भ्वाः पापोऽयं
जनयित्वा चिरात्सुतान् ॥ १७
निरयं प्राप्स्यति महत् कृतघ्नोऽयमिति प्रभो
एतत्प्राह पुरा सर्वं नारदो मम भारत ॥१८
संस्मृत्य चापि सुमहदाख्यानं भरतर्षभ ।
मयाऽपि भवते सर्वं यथावदनुवर्णितम् ॥ १९
कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम्
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः
मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।
मित्रध्रुङ्नरकं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २१
कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चैव ह ।
मित्राच्च लभते सर्वं मित्रात्पूजां लभेत च ॥
मित्राद्भोगांश्च भुञ्जीत मित्रेणापत्सु मुच्यते ।
सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत विचक्षणः ॥ २३
परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः ।
मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्मा नराधमः २४
एष धर्मभृतां श्रेष्ठ प्रोक्तः पापो मया तव ।
मित्रद्रोही कृतघ्नो वै किं भूयः श्रोतुमिच्छसि

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना
युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मपर्वणि कृतघ्नोपाख्याने
त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥ [४३]

समाप्तं चापद्धर्मपर्व ।

* * *

कथातात्पर्यमाह-परित्याज्य इति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरन्धरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे शान्तिपर्वण्यापद्धर्मार्थप्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥ १७३ ॥

महाभारतम् ।

शान्तिपर्व ।

—१२—

मोक्षधर्मपर्व ३

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

तरणिमुकुरनेत्रोच्चेजनाभां शरीरप्रतिकृतिमनुमायी भूम्नि चंद्रान्तराभः ।
स्थिरदृगणुमसङ्गं यं नयत्यन्यथात्वं तदभयममृतं सत्प्रत्यगीडे गवेन्द्रम् ॥ १ ॥
कणभक्षमक्षचरणं जैमिनिकपिलौ पतञ्जलिं च नुमः ।
श्रीमद्व्यासवचोम्बुधिनयसीकरवर्षिणो मुदिरान् ॥ २ ॥
सर्वविद्येशतामाविश्चिकीर्षू पूर्वपूरुषौ ।
श्रीनारायणधीरेशरूपौ हरिहरौ नुमः ॥ ३ ॥
बहून् समाहृत्य विभिन्नदेश्यान् कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।
प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचं व्याकुर्महे भारतमोक्षधर्मान् ॥ ४ ॥
उत्तानेष्विह कोशविग्रहबलं पद्येषु नैवाश्रितं
गंभीरेषु न सेतवो न विहिताः कूटा न न स्फोटिताः ।
न च्छिन्ना न तमश्चराननतातिर्भक्ता न नाह्लादिता
नो दीनाश्च विभीषणा न विहिताः श्रीलक्ष्मणार्याश्रितैः ॥ ५ ॥

ननु मोक्षो नाम शरीरनाशादन्यो नास्ति 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति श्रुतेः । स च स्वयमेवोपनमतीति किं तदर्थं शास्त्रेणेति चेन्न—

कर्तव्यमेव कर्मेह जानताऽमित्रकर्शन ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः
यावद्गोस्तनपानाच्च यावच्छायोपसेवनात ।
प्राणिनः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति नरर्षभ 'इति

आरण्यके प्राक्कर्मसद्भावसाधनात् स्थूलदेहनाशेऽपि कर्माश्रयलिंगदेहनाशायोगात् । तत्र श्लोकार्थः—न जीवन्तीति सम्बन्धः इतरे जना इति दृष्टान्तः । तथा चायं प्रयोगः—स्थावरजीविका प्राक्कर्मपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावादिति । यावदिति कार्त्स्न्ये

१७४-[१]

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १

भीष्म उवाच ।

सर्वत्र विहितो धर्मः सत्यप्रेत्य तपःफलम् ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया २

स्यल्लोपे पञ्चम्यौ । गोस्तनपानमारभ्य छायोपसेवनं प्रतिमाद्वारकं भोगं चारभ्य सर्वां वृत्तिं जीविकां कर्मणैवाप्नुवन्तीति योजना । सद्योजातस्य हि गोवत्सस्य स्तनपाने प्रवृत्तिः प्राग्भवीयेष्टसाधनताज्ञानजन्यसंस्कारपूर्विका अस्मदादिपाकादिप्रवृत्तिवद्दृश्यते । एवं मरणात् त्रासोऽपि प्राचीनमरणजदुःखानुभवसंस्कारात्प्राणिमात्रस्य सिद्धोऽतोस्ति प्राचीनं कर्म । किंच कौलिकशास्त्रप्रसिद्ध्या यथा चैत्रः स्वदेहे कंटकेन तुन्ने सति व्यथते एवं शत्रुकृतायां स्वदेहप्रतिमायामपि कण्टकेन तुन्नायां व्यथते । तत्र व्यथाहेतुर्नान्तरं धातुवैषम्यं दृश्यते बाह्यं वा। कण्टकवेधादि दृष्टं द्वारमस्ति किं तु केवलमदृष्टमेव । एवं प्राक्कर्मसद्भावसिद्धेस्तत्तत्पूर्वपूर्वजन्मकल्पनयाऽनादिः संसारः ।एवमनादित्वादानन्त्यं चास्य सिद्धम् । तर्हि अनादिभावस्य ध्वंसायोगात्पुनरनर्थकं शास्त्रमिति चेत् सत्यम् । न वयमात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादेः संसारस्य सम्बन्धं सत्यं वदामः । यक्षस्य परशरीर इव चितो लिंगशरीरे आभिमानिकतादात्म्यादपि तद्धर्मभाक्त्वोपपत्तेः । अभिमन्तृत्वमपि न वास्तवं अनुपदोक्तच्छायोपसेवनन्यायेन परकल्पितसम्बन्धेनापि व्यवहारनिर्वाहे सति तत्सत्यत्वकल्पनानौचित्यात् । संसारस्य सुप्तिमूर्च्छादावदर्शनेन कादाचित्कप्रतीतिविषयतया रज्जूरगवत्कल्पितत्वेनात्मनि तत्सम्बन्धस्य सत्यत्वायोगाच्च । यथा नौकास्थस्तीरतरौ चाञ्चल्यमारोपयति। यथा वा प्रत्यग्भूतमपि मुखं मुकुरः परागिव दर्शयति। यथा वा सूक्ष्ममपि पुस्तकाक्षरमुपनेत्रमहिम्ना स्थूलमिव भाति। तद्वत्कूटस्थे दृङ्मात्रे सूक्ष्मे प्रतीचि द्वितीयेन्दुतुल्येश्वरसृष्टदेहप्रतिमाद्वारा चञ्चलत्वदृश्यत्वस्थूलत्वाद्यारोपो युज्यत एवेति नास्माकं किंचिदवद्यम्। यस्य त्वनादिः सत्यश्च संसारस्तस्यैव पूर्ववाद्युक्तो दोषोऽपरिहार्यः। तस्मात्संसारकल्पिकाया अविद्याया आत्मविद्यया निवृत्तौ समूलस्य संसारस्योच्छेदोऽवश्यंभावीति विद्योत्पत्तये शास्त्रमारंभणीयमिति सिद्धम् । तत्र नानाविधान् दुरनुष्ठेयान् क्षुद्रफलान् राजधर्मानापद्धर्मांश्च श्रुत्वाऽत्यन्तमुद्विग्नः सर्वापन्निवारणमात्यन्तिकश्रेयोहेतुं धर्मं जिज्ञासमानो राजा युधिष्ठिर उवाच-**धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव इति।** पितामहेनेति श्रैष्ठ्यं वात्सल्यं च सूचितम् । राजधर्माश्रिता राजधर्मांगत्वेनोपस्थिता धर्मा आपद्धर्मा उक्ताः । श्रेष्ठः प्रशस्यतमो मोक्षधर्मस्तमाश्रमिणामित्युक्तेर्गृहस्थादीनां सर्वेषामप्यत्राधिकारो दर्शितः। तथा च **याज्ञवल्क्यः**-'स ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेवमेव तु' इति ॥१॥ कर्मज्ञानफले विभजति ज्ञाने श्रैष्ठ्यं वक्तुम् ॥ **सर्वत्रेति** । सर्वत्राश्रमेषु धर्मो विहितो वेदेन 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादिना अदृष्टफलः स इत्यर्थः । **सत्यप्रेत्य तपःफलम्** सति सद्वस्तुनि विषये तप आलोचनं श्रवणमनननिदिध्यासनात्मकं तस्य फलं साक्षात्कारः सः अप्रेत्य मरणात्प्रागेव भवति । ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः। ननु तर्हि तत्र एव क्रियतां किं धर्मेणेत्याशंक्याह-**बह्विति**। अयमर्थः- 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतेरश्वेन जिगमिषतीतिवत्करणस्य धात्वर्थेनान्वयात् विद्यार्थत्वं कर्मणाम्। यद्वा। सन्प्रत्ययस्य प्राधान्यात् ज्ञानेच्छैव कर्मसाध्या। यथोक्तम्।

'प्रत्यग्विविदिषां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।
कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव' इति।

तथा 'यो वेदेदं मेऽनेनांगं संस्क्रियते'। इति स्मृतेश्चित्तशुद्ध्यर्थमेव कर्माणीति त्रेधा विभागः। तत्राद्यपक्षे विशिष्टगुर्वादिलाभो निष्प्रत्यूहं श्रवणादिसिद्धिश्च कर्मभिरेव जन्या । द्वितीये इच्छोत्पत्तिरेव कर्मफलं इतरत्तु यत्नान्तरसाध्यम् । तृतीये चित्तशुद्धिरेव कर्मफलं ज्ञानेच्छादिकं सर्वं यत्नान्तरसाध्यमिति विवेकः। एवं ज्ञानाद्यर्थमपि कृतात्कर्मणस्तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते इत्यापस्तंबोक्ताम्रनिदर्शनादानुषाङ्गिकं स्वर्गाद्यपि भवति । तथा स्वर्गार्थमपि कृतं तत् विशुद्धदेवतादिदेहोत्पादनद्वारा मोक्षाय भवति। यथाहुः-'विड्वराहादिदेहेन नेदं भुज्यते पदम्' इति। 'भोगं भंगुरमीक्षन्ते' 'बुद्धिशुद्ध्यनुरोधतः' इति च । तथा दृष्टफलः पुत्रकामेष्ट्यादिरपि धर्मः सद्यः फलप्रदर्शनेन वैदिकधर्मे श्रद्धोत्पादनद्वारा श्रेयोहेतुरिति न धर्मक्रिया विफला । सर्वथाऽपि कृतो धर्मो मोक्षद एवेत्यर्थः । स्वर्ग्यः सत्यफलोदय इतिपाठे स्वर्गार्थं तैस्तैर्वाक्यैर्विहितोऽपि धर्मः सत्यमबाधितं फलं मोक्षाख्यं तदुदयाय भवति। विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुत्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति वाक्यान्तरेण नित्यस्यापि दध्न इन्द्रियार्थत्वमिव स्वर्गाद्यर्थानामपि यज्ञादीनां विद्यार्थत्वमिष्टम्। केवलकाम्यस्यापि धर्मस्य परंपरया परमपुरुषार्थत्वमाह-**बह्विति**। पाठान्तरं तु नादरणीयम् २

यस्मिन्यस्मिंस्तु विषये
यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवाभिजानाति
नान्यं भरतसत्तम ॥ ३
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवत् ।
तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः ४
एवं व्यवसिते लोके बहुदोषे युधिष्ठिर ।
आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेत मतिमान्नरः ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
यया बुद्ध्या नुदेच्छोकं तन्मे ब्रूहि पितामह ६

भीष्म उवाच ।

नष्टे धने वा दारे वा
पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायन्
शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ ७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदेत्याब्रवीत्सुहृत् ८
पुत्रशोकाभिसन्तप्तं राजानं शोकविह्वलम् ।
विषण्णमनसं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ॥ ९
'किं नु मुह्यसि मूढस्त्वं
शोच्यः किमनुशोचसि ।
यदा त्वामपि शोचन्तः
शोच्या यास्यन्ति तां गतिम् ॥ १०
त्वं चैवाहं च ये चान्ये त्वामुपासन्ति पार्थिव
सर्वे तत्र गमिष्यामो यत एवागता वयम्' ११

सेनजिदुवाच ।

का बुद्धिः किं तपो विप्र
कः समाधिस्तपोधन ।
किं ज्ञानं किं श्रुतं चैव
यत्प्राप्य न विषीदसि ॥ १२

ब्राह्मण उवाच ।

पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिषिक्तानि सर्वशः
उत्तमाधममध्यानि तेषु तेष्विह कर्मसु ॥ १३
आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम
यथा मम तथाऽन्येषामिति चिन्त्य न मे व्यथा
एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे १४
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ १५
एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा ।
तेषां स्नेहो न कर्तव्यो विप्रयोगो ध्रुवो हि तैः

यस्मिन्निति। विद्या तदिच्छा चित्तसंस्कारस्वर्गपुत्रादिकामेषु यस्मिन्विषये द्वारभूते कामे अभिजानाति श्रेयस्त्वेन ॥ ३ ॥ **पर्येति** पर्यालोचयति तेनैव द्वारेण चित्तशुद्धौ सत्याम् असारं तृणादि तद्वत्तुच्छम् ॥ ४ ॥ व्यवसिते निश्चिते लोके स्थावरादिसत्यलोकपर्यन्ते । बहुदोषे ऐश्वर्यतारतम्यक्षयिष्णुत्वादिदोषबहुले । दोषदर्शननिश्चयेन वैराग्ये सतीत्यर्थः । व्यवस्थिते इति पाठे विविधरूपेणावस्थिते सति ॥ ५ ॥ तन्मे तां मे ॥ ६ ॥ ध्यायन् 'अतोऽन्यदार्तम्'इति श्रुतेरात्मनोऽन्यत्सर्वं दुःखस्वरूपमिति श्रुत्यनुमानादिना आलोचयन् अपचितिं चरेत् —'तरति शोकमात्मवित्' इति श्रुतेरात्मज्ञानार्थं शोकप्रतीकारहेतुं शमादिकमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥७॥ स तं शोकेत्यत्र पुत्रशोकेत्येव पाठः । सन्तापोऽन्तर्बहिर्दाहः विह्वलत्वं बाह्येन्द्रियचलनशून्यत्वम्। विषण्णं मूढं मनो यस्य॥९॥**किन्विति**। मूढाः सर्वेऽपि शोच्याः शोकाक्रान्ताश्चेत्यतो निःशोकं पदमन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवाह-**त्वमिति** त्व चाहं चेति भोक्तृवर्ग उक्तः। **ये चेति**। देहेंद्रियवियदादिभोग्यवर्गः। तद्द्वयं यत आगतं यत्र लवणोदकवल्लीयते तदद्वैतमशोकं पदं द्वैतं तु सशोकमित्यर्थः । तथाच श्रुती भवतः-'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति च ॥ ११ ॥

तत्र बुद्धिरुपपत्तिः। तपस्तदालोचनम्। समाधिर्बुद्धेरेकत्रै पर्यवसानम्। ज्ञानं साक्षात्कारः। श्रुतं एतेष्वर्थेषु प्रमाणम् ॥ १२ ॥ तत्र बुद्धिमाह सार्धद्वयेन—**पश्येति**। व्यतिषिक्तानि व्याप्तानि उत्तमाधममध्यानि देवतिर्यङ्मनुष्यादीनि। कर्मसु निमित्तभूतेषु ॥ १३ ॥ एवं कर्मजं दुःखं देवादीनामप्यस्तीति दृश्यमानभूतदृष्टान्तेनोपपाद्य तन्निवृत्तावप्युपपत्तिमाह—**आत्मेति**। योऽयमहमिति प्रतीतिगोचर आत्मा सोऽपि न मम चिन्मात्रस्य स्वरूपम्। चिद्भास्यत्वात्तस्य। भास्यभासकयोश्च घटालोकयोः प्रसिद्धो भेदः। एवमहमर्थाच्चिदात्मानं विविच्य तत्रैव पृथिव्याद्यध्यस्तामिति सर्वस्य तदनन्यत्वमाह-**सर्वा वा पृथिवी मम स्वरूपमिति**। एतदेवाभ्यासेन द्रढयति-**यथा ममेति**। अयं भावः-यथा दर्पणप्रतिबिम्बितं मुखं न स्वरूपतः स्वमुखं दृश्यत्वात् नाप्यन्यत् तद्व्यतिरेकेणाभावात् एवं मायाकल्पितेषु इन्द्रियमनोविद्यादर्पणेषु स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरेषु प्रतिफलिताश्चिदात्मा विराट्सूत्रान्तर्यामिभावेन दृश्यो न प्रत्यगात्मा नापि ततोऽन्य इति। एवमुपपन्नमात्मैकत्वं चिन्त्य ध्यानेन साक्षात्कृत्य न मे व्यथेति तत्फलमुक्तम्। तद्व्याचष्टे-**एतामित्यर्धेन**। हर्षोऽपि वृथैवेति भावः ॥ १४ ॥ बुद्धिमुक्त्वा तप आह-**यथेत्यादिना** ॥ १५ ॥ तपःफलमाह—**एवमिति** ॥ १६ ॥

अदर्शनादापतितः
पुनश्चादर्शनं गतः ।
न त्वाऽसौ वेद न त्वं तं
कः सन् किमनुशोचसि ॥ १७
तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ।
सुखात्सञ्जायते दुःखं दुःखमेवं पुनः पुनः १८
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत्परिवर्ततः ॥ १९
सुखात्त्वं दुःखमापन्नः पुनरापत्स्यसे सुखम् ।
न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम्
शरीरमेवायतनं सुखस्य
दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ।
यद्यच्छरीरेण करोति कर्म
तेनैव देही समुपाश्नुते तत् ॥ २१
जीवितं च शरीरेण तेनैव सह जायते ।
उभे सह विवर्तेते उभे सह विनश्यतः ॥ २२
स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविषया जनाः ।
अकृतार्थाश्च सीदन्ते जलैः सैकतसेतवः २३
स्नेहेन तिलवत्सर्वं सर्गचक्रे निपीड्यते ।
तिलपीडैरिवाक्रम्य क्लेशैरज्ञानसम्भवैः ॥ २४
सञ्चिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
एकः क्लेशानवाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥२५
पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः ।
शोकपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ २६
पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसम्बन्धिनामपि ।
प्राप्यते सुमहद्दुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ।
दैवायत्तमिदं सर्वं सुखदुःखे भवाभवौ ॥ २७
असुहृत्ससुहृच्चापि सशत्रुर्मित्रवानपि ।
सप्रज्ञः प्रज्ञया हीनो दैवेन लभते सुखम् २८
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
न च प्रज्ञाऽलमर्थानां न सुखानामलं धनम् २९

अदर्शनादिति। नास्ति दर्शनं दृश्यत्वेन द्रष्टृत्वेन वा प्रकाशो यस्य तददर्शनं शुद्धचिन्मात्रं तस्मात् । आपतितस्तव पुत्र इति शेषः । त्वा त्वां चिन्मात्रं असौ पुत्रो न वेद स्वप्नोपलब्धपुरुषवत्त्वत्कल्पनामात्रत्वात्तस्य तथा त्वमपि तं चिन्मात्रं न वेत्थ चितश्चिद्गोचरत्वायोगात् । किमनुशोचसीत्यस्य अयं भावः-शोच्यः पुत्रः किंस्विदात्मा उताचिद्रूपो देहो वा। नाद्यः। चित एकत्वादविनाशित्वाच्च कः केन शोच्यः। नान्त्यः। लोष्ठादेरपि शोच्यतापत्तेरिति ॥१७॥ कुतस्तर्ह्ययं शोक उल्लसतीत्याशंक्याह—तृष्णेति त्रिभिः । तृष्णार्तिः विषयेषु प्राप्यमाणेष्वपि मोहादतृप्तिरूपा पीडा। दुःखार्तिर्दुःखनाशस्तज्जं सुखम्। तेन दुःखार्तिरेव सुखमिति वदन्परास्तः॥१८॥ शरीरं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधम्। तदेव सुखादेरायतनं आश्रयो न त्वात्मा तदभावे सुप्तिसमाध्योरात्मनि दुःखाद्यनुपलंभात् जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्र तदुपलंभस्तु देहोपाधिकः । जलचाञ्चल्यामिव जलचन्द्रे । दुःखादेरात्मधर्मत्वे वह्न्यौष्ण्यवदाश्रयनाशमन्तरेणात्यान्तिकदुःखोच्छेदायोगात् । घटे यावद्रूपनाशादर्शनादिति भावः । यद्यदित्यत्राद्यो यच्छब्दो हेत्वर्थः । यस्माच्छरीरमेवं दुःखाद्याश्रयस्तस्माद्देही देहाभिमानी येन यत्कर्म करोति तेनैव तत्फलमश्नुते। तेन यः कर्ता स एव चिदाभासो भोक्ता न तु प्रकृतिः कर्त्री चिदात्मा भोक्तेति वदतः सांख्यस्यावकाशोऽस्ति ॥ २१ ॥ जीवितं जीवनहेतुर्लिङ्गशरीरं शरीरेण स्थूलेन । पाठान्तरे जात्या स्वभावेनैव सह जायते तेनैवेति स्थूलस्य लिंगादनन्यत्वमुक्तम्।लिंगमेव हि चिरभावितं स्थूलं भवतीत्यर्थः। तथा चोक्तं वासिष्ठे—

'आतिवाहिक एवायं त्वादृशैश्चित्तदेहकः ।
आधिभौतिकया बुद्धया गृहीतश्चिरभावनात्'इति।

विवर्तेते संसारकाले विविधेन रूपेण वर्तेते विनश्यतश्च मोक्षे स्थूलदेहवत्कर्त्रादिधर्मकं लिंगमपि नश्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आविष्टाश्चित्ते मग्ना विषया येषां ते सेतव इति लुप्तोपमा । सीदन्ते सीदन्ति । चित्तस्थैर्विषयैरिति शेषः२३ स्नेहेन निमित्तेन तिलपीडैस्तैलिकैः क्लेशैरविद्यादिभिर्नित्याशुचिदुःखानात्मसु देहादिषु नित्यत्वशुचित्वसुखत्वात्मत्वारोपप्रभृतिभिरज्ञानमूलैः । ततश्चाज्ञाननाशात् क्लेशोच्छेदे प्रवृत्त्याद्यभावेन देहदुःखाद्यभावान्निष्प्रत्यूहो मोक्षः सिद्धः। तथाचाक्षपादचरणाः-**दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः** इति ॥२४॥ अशुभं चौर्यादि कलत्रापेक्षया भार्यादिपोषणार्थं धनसुखभागिनः सर्वे पापफलभागी तु एक एवायमित्यर्थः ॥ २५ ॥ पुत्रेति। यथा जीवनाशे मरणे दुःखं प्राप्यते तथा पुत्रस्य ज्ञात्यादेश्च नाशेऽपीति तेषु ममता न कार्येत्यर्थः । भवाभवौ ऐश्वर्यानैश्वर्ये ॥२७॥ **सुहृत्** प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकारकर्ता । **मित्रं** प्रत्युपकारमपेक्ष्य उपकारकर्तृ। तयोः प्रज्ञायाश्च भावेऽभावे वा शत्रुयोगेऽपि वा दैवादेव सुखं लभते निर्दैवाः सत्यपि सुखसाधने दुःखिन एव तृष्णाधिक्यात् सदैवास्तु तदभावात्सुखिन एव तृष्णात्यागादित्यर्थः २८ सुखाय सुखं दातुं नालं पर्याप्ताः अर्थानां लाभे इति शेषः २९

न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ३०
बुद्धिमन्तं च शूरं च मूढं भीरुं जडं कविम् ।
दुर्बलं बलवन्तं च भागिनं भजते सुखम् ३१
धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥
ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
ते नराः सुखमेधन्ते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः
अन्त्येषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्त्यप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्त्ययोः ३४
ये च बुद्धिसुखं प्राप्ता द्वन्द्वातीता विमत्सराः
तान्नैवार्था न चानर्था व्यथयन्ति कदाचन ३५
अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढताम्
तेऽतिवेलं प्रहृष्यन्ति सन्तापमुपयान्ति च ॥
नित्यं प्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
अवलेपेन महता परिभूत्या विचेतसः ॥ ३७
सुखं दुःखान्तमालक्ष्य दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयं
भूतिस्त्वेवं श्रिया सार्धं दक्षे वसति नालसे
सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियं
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ३९
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥
बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनसूयकम् ।
दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरं
एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेद्बुधः ।
उदयास्तमयज्ञं हि न शोकः स्प्रष्टुमर्हति ४२

जाड्यं मूढता असमृद्धये धनादिनाशाय लोको भोग्यप्रपञ्चस्तस्य पर्यायो निर्माणं तत्र विषये वृत्तान्तं सिद्धान्तं प्राज्ञस्तत्त्ववित्।'पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे' इति **विश्वः**। तत्त्ववित्तु मरीचिकोदकवल्लोकं पश्यन्न सुखे दुःखे वा हर्षविषादौ लभते इत्यर्थः ॥ ३० ॥ मूढं निर्बुद्धिं जडं अलसं कविं दीर्घदर्शिनं भागिनं सदैवं भजते स्वयमेव उपनमते न तु तदर्थं यत्नोऽपेक्ष्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ **धेनुरिति**। पयः पातुरेव धेनुः इतरेषां तु तत्र ममता व्यर्था। तस्मादावश्यकादाधिके स्पृहा न कार्येत्यर्थः यथोक्तम्—

'गोशतादपि गोक्षीरं प्रस्थं धान्यशतादपि ।
प्रासादादपि खट्वार्धं शेषाः परविभूतयः' ॥ इति

॥ ३२ ॥ मूढतमाः सुषुप्तिस्थाः बुद्धेः परंगताः निर्विकल्पसमाधिस्थाः। एधन्ते वृद्धिं ब्रह्मभावाख्यां प्राप्नुवन्ति। 'सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति। ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति सुषुप्तिसमाध्योर्ब्रह्मभावश्रुतेः। अत्र सुषुप्त्युपन्यासो दृष्टान्तार्थः। अत एव **माध्यंदिनाः**–'यद्वै तन्न पश्यति' इत्यादिना सुषुप्तिसमाध्योर्द्वैतादर्शनं तुल्यवदामनन्ति। सूत्रमपि–**स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि** इति।स्वाप्यये सुषुप्तौ सम्पत्तौ कैवल्येऽत्र द्वैतादर्शनं स्पष्टीकृतमिति सूत्रार्थः। अन्तरं भेदः सञ्जातोऽस्य जाग्रत्स्वप्नसविकल्पसमाधिस्थस्य सः अन्तरितः भेददर्शी क्लिश्यति। अथ 'यत्रान्यत्पश्याति तदल्पम्। नाल्पे सुखमस्तीत्यतोऽन्यदार्तम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ ३३ ॥ अन्त्येष्विति बहुवचनं सुप्तिसमाधिव्यक्त्यभिप्रायम्। अन्त्ययोरिति द्विवचनं तु तज्जात्यभिप्रायम्। अन्तरं मध्यम् ॥ ३४ ॥ विवेकिनस्त्वन्तरस्था अपि न क्लिश्यन्तीत्याह–**ये चेति**। बुद्धिसुखं बुद्धेः परं सुखं स्वरूपसुखं प्राप्ताः। अत एव द्वन्द्वातीताः सुखदुःखाद्यतीताः मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वं तद्वर्जिताः। अर्थाः स्त्र्यादयः अनर्थास्तद्वियोगाः ॥३५॥ अल्पज्ञं प्रति प्राह—**अथ ये इति**। अतिवेलं अत्यन्तम् ॥ ३६ ॥ अत्यज्ञं प्रति प्राह—**नित्यामिति**। अवलेपेन गर्वेण मूढाः सदसद्विवेकहीनाः विचेतसः कामादिभिर्ग्रस्तचित्ताः। परिभूत्या परपराभवेन ॥ ३७ ॥ तर्हि मौढ्यमेव सुखदमित्याशंक्याह—**सुखमिति**। दुःखं अन्ते यस्य। उदर्कदुःखं मौढ्यसुखं न श्रेय इत्यर्थः। आलक्ष्य दुःखं चापि सुखोदयमिति पाठे सुखेष्वसक्तो दुःखादनुद्विग्नो दाक्ष्यं ज्ञानसाधनानुष्ठाने उत्साहं श्रयेदित्यर्थः। आलस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयामिति पाठे त्वालस्यं ज्ञानसाधनेष्वप्रवृत्तिः दुःखं दुःखकरं भूतिराणिमाद्यैश्वर्यम्। श्रिया 'ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुत्युक्तया विद्यया॥३८॥ सुखदुःखसाधने प्रियाप्रिये हृदयेन हर्षशोकमयेन अपराजितः अवशीकृतः ॥३९॥ **शोकेति**। शोकमूलानि इष्टवियोगादीनि। भयमूलानि अनिष्टसंयोगादीनि। आविशन्ति स्वकार्योत्पादनेन व्याप्नुवन्ति ॥ ४० ॥ न पण्डितमित्येतद्विवृणोति–**बुद्धीति**। बुद्धिः ग्रन्थधारणसामर्थ्यं तद्वन्तम्। कृता स्वतःसिद्धा प्रज्ञा ऊहापोहकौशलं यस्य तम्। शुश्रूषुं शास्त्राभ्यासपरम्। अनसूयकं शास्त्रीयेऽर्थे दोषदृष्टिरसूया तद्रहितम्। दान्तं जितबाह्येन्द्रियम्। जितेन्द्रियं जितचित्तम् ॥ ४१ ॥ गुप्तं कामादिभ्यो रक्षितं चित्तं येन सः गुप्तचित्तः। युक्तचित्त इति पाठे प्रतीचि योजितचित्त इत्यर्थः। अत एव उदयास्तमयज्ञं जगदुत्पत्तिलयस्थानं ब्रह्म तज्ज्ञं युक्तचित्तत्वात्। एतेन 'तरति

यन्निमित्तं भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमेव च ।
आयासो वा यतो मूलमेकाङ्गमपि तत्त्यजेत्
किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तथा ॥ ४४
यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति ४५
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥
पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतम् ४७

एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ।
जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च
एतां बुद्धिं समास्थाय सुखमास्ते गुणान्वितः
सर्वान्कामान् जुगुप्सेत कामान्कुर्वीत पृष्ठतः
वृत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोभवः ।
क्रोधो नाम शरीरस्थो देहिनां प्रोच्यते बुधैः
यदा संहरते कामान्
कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
तदाऽऽत्मज्योतिरात्माऽय-
मात्मन्येव प्रपश्यति ॥ ५१

शोकमात्मवित्' इति श्रुत्यर्थो दर्शितः । उदयास्तमयेत्यतः प्राक् 'शुक्लकृष्णगतिज्ञं तं देवासुरविनिर्गमम्' इत्यर्धं गौडाः पठन्ति । तस्यार्थः—शुक्लं सत्त्वं कृष्णं तमः ताभ्यां प्राप्ये गती प्रकाशावरणकार्ये मुक्तिसंसाराख्ये तज्ज्ञम् । **देवाः** दानदयादिरूपाः सात्त्विक्यश्चेतोवृत्तयः। **असुराः** राजस्यस्तामस्यः लोभमोहाद्यास्ता एव तासामुभयीनामपि विशेषेण निर्गमो बहिर्भावो यस्मात्तम् युक्तचित्तो हि योगबलेन मुक्तिसंसारयोस्तत्त्वं जानन् निरुद्धसदसद्वृत्तिर्ब्रह्मभूतो भवत्यतस्तं शोको न स्पृशतीति ॥४२॥ यतः आयासस्तन्मूलं कारणं आयासादेः एकाङ्गं शरीरैकदेशभूतमपि त्यजेत् किमुत धनदारादि ॥ ४३॥ दारादौ ममतैवानर्थहेतुः प्रत्युत तत्त्याग एव सुखकर इत्याह द्वाभ्यां —**किञ्चिदेवेति** ॥ ४४ ॥ कामानां विषयाणां मध्ये ॥ ४५ ॥ वैराग्यं स्तौति—**यच्चेति** । लोके मानुषे दिव्यं स्वर्गभवं तृष्णाक्षयो वैराग्यम् ॥ ४६ ॥ नन्वेवं धनादित्यागे कथं देहनिर्वाह इत्याशंक्याह—**पूर्वेति** । दृष्टसुखार्थं ऐहिको यत्नो व्यर्थ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु पूर्वकर्मापि दृष्टयत्नापेक्षमत आह—**एवमिति** । यथा रोगारोग्यादिजानि दुःखसुखानि अप्रार्थितान्येव लभ्यन्ते एवमेव प्रियाप्रियासम्बन्धादीनि लाभनाशादीनि च लभ्यन्ते इत्यनर्थको यत्न इत्यर्थः ॥४८॥ एतां यच्च कामसुखमित्यादिना उक्तां सुखं निरुद्योगं यथा स्यात्तथा गुणान्वितः वैतृष्ण्यान्वितः जुगुप्सेत निन्देत कामान् विषयान् कामात् हठात् क्रोधं कुर्वीतेत्यपि वा पाठः ॥ ४९ ॥ वृत्तो नित्यनिष्पन्नमृत्युः जन्ममरणाख्यसंसारद्वारभूतः । मनोभवः कामः स एव केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते इत्यर्थः ॥ ५० ॥ **यदेति** । त्रिविधाः कामाः स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभोग्या विषयाः । तत्र स्थूलानां त्यागः सङ्गवर्जनेन स्थवीयानेव । सूक्ष्माणां वासनामयानां त्यागो वैराग्यदार्ढ्यात्सर्वविषयस्मरणस्याप्यभावः । एतानपि गुरूक्तयुक्त्या परित्यज्य हार्दाकाशाख्यं कारणं ब्रह्म-प्रविष्टो योगी । 'अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदत्र गत्वा विन्दते' इतिश्रुतेर्वर्तमानं त्रिलोक्यन्तर्गतमतीतानागतं च कामजातं सङ्कल्पसमकालोत्थितं पुरो वर्तमानमेव पश्यन् कदाचिद्वैराग्यमान्द्यान्मुह्येतातस्तानपि संहरेत् । तथा च सूत्रं भगवतः पतञ्जलेः—स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात्'इति । व्याख्यातं चैतद्भगवता बादरायणेन–तत्र मधुमतीभूमिं साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनो देवाः सत्त्वबुद्धिमनुपश्यन्तः स्थानैरुपनिमन्त्रयन्ते। भो इहास्यतां कमनीयोऽयं भोगः कमनीयेयं कन्या रसायनमिदं जरामृत्यू बाधते। वैहायसमिदं यानम्। अमी कल्पद्रुमाः । पुण्या मन्दाकिनी । सिद्धा महर्षयः । उत्तमा अनुकूलाश्च अप्सरसः । दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी । वज्रोपमः कायः । स्वगुणैः सर्वमिदमप्यर्जितमायुष्मता । प्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरममरं स्थानं देवानां प्रियमित्येवमभिधीयमानः । सङ्गदोषान् भावयेत् । घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन मया जननमरणान्धकारे विवर्तमानेन कथंचिदासादितः क्लेशतिमिरविनाशी योगप्रदीपः । तस्य चैते तृष्णायोनयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः । स खल्वहं लब्धालोकः कथमनया विषयमृगतृष्णया वञ्चितः तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्नेरात्मानमिन्धनीकुर्यामिति । स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत् । सङ्गमकृत्वा स्मयं कुर्यात् । एवमहं देवानां प्रार्थनीय इति स्मयादयं सुस्थितंमन्यतया मृत्युना केशगृहीतमात्मानं न भावयिष्यति। तथा चास्य छिद्रान्तरप्रेक्षी नित्यं यत्नोपचर्यः प्रमादो लब्धविवरः क्लेशानुत्तम्भयिष्यति । ततश्च पुनरनिष्टप्रसङ्ग इति । तस्मात्सर्वशः सर्वान् त्रिविधानपि कामान् संहरेत् कूर्मोऽङ्गानीति दृष्टान्तः । कामानां स्वरूपादनन्यतां

न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥५२
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये
प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यति
यदा न कुरुते धीरः सर्वभूतेषु पापकम् ।
यदा न कुरुते धीरः सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा, मनसा, वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ५४
या दुस्त्यजा दुर्मतिभि-
र्या न जीर्यति जीर्यतः
योऽसौ प्राणान्तिको रोग-
स्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ५५
अत्र पिंगलया गीता गाथाः श्रूयन्ति पार्थिव
यथा सा कृच्छ्रकालेऽपि लेभे धर्मं सनातनं
संकेते पिङ्गला वेश्या कान्तेनासीद्विना कृता
अथ कृच्छ्रगता शान्ता बुद्धिमास्थापयत्तदा ५७

पिङ्गलोवाच ।

उन्मत्ताऽहमनुन्मत्तं कान्तमन्ववसं चिरम्
अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ॥ ५८
एकस्थूणं नवद्वारमपि धास्याम्यगारकम् ।
का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंस्यते
अकामां कामरूपेण धूर्ता नरकरूपिणः ।
न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धास्मि जागृमि ॥
अनर्थो हि भवेदर्थो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
संबुद्धाऽहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया

स्वाधीनोत्पत्तिप्रलयत्वं च दर्शयति—यदा कामान् सर्वान्संहरेत्तदा अयमात्माऽहंप्रत्ययगोचरो जीवः । आत्मन्येव अपेतसर्वोपाधौ स्वस्वरूपे एव आत्मज्योतिः प्रत्यगभिन्नं चिन्मात्रं पश्यति । अयमर्थः—यथा जागरे घटं सूर्यादिना ज्योतिषा पश्यति । गाढान्धकारे तु वाचैव ज्योतिषा पश्यति । स्वप्ने तु आलोकेन्द्रियज्योतिषोरभावाद्वासनामयस्य घटस्य प्रत्यगात्मज्योतिषैव प्रकाश इति प्रसाधितं **ज्योतिर्ब्राह्मणे**-अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति । तेन तत्र कारणाभावे सिद्धे सुषुप्तौ वासनामयस्य प्रपञ्चस्यापि नाशे दृश्याभावाद्दृङ्मात्रं प्रकाशते । एवं समाधावपि संप्रज्ञाते करणाभावः । असंप्रज्ञाते कर्मकरणयोरभावाद्द्रष्टृत्वानिवृत्तौ दृङ्मात्रं शिष्यते इति । प्रसीदतीति पाठे कार्यकरणसम्पर्कजं कालुष्यं त्यजतीत्यर्थः । किञ्चिदेव ममत्वेनेति श्लोकं केचिदित उत्तरं पठन्ति । तदा मधुमत्यां योगभूमौ उपस्थितेषु विषयेषु वैराग्यार्थमिदं वचनमिति ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥ असंप्रज्ञातावस्थामेव प्रपञ्चयति द्वाभ्यां—**न बिभेतीति** । 'ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेर्भयादेर्मनोधर्मत्वान्मनसश्च लीनत्वाद्यदा भयादिरहितः स्थाणुवदचञ्चलो भवति । तदाऽस्मादन्ये जना न बिभ्यति । अयं च ब्रह्म सम्पद्यते तथा च श्रुतिः—

'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्' इति

॥ ५२ ॥ सत्यं व्यावहारिकं देहादि । अनृतं स्वप्नसबीजसमाधिकालिकं प्रातिभासिकं च देहादि । प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त उपरतः आत्मा चित्तं यस्य स प्रशान्तात्मा ॥ ५३ ॥ व्युत्थानावस्थामाह—**यदा नेति** । पापकं हिंसनम् ॥ ५४ ॥ एषा स्थितिस्तृष्णात्यागेनैव लभ्येत्याख्यायिकापूर्वकमाह—**या दुस्त्यजेत्यादिन** ॥ ५५ ॥ कृच्छ्रकाले दुःखकाले सनातनं धर्मं नित्यप्रसिद्धं योगम् ॥ ५६ ॥ **संकेते इति** । आस्थापयत् व्यवस्थापितवती । तन्निर्दुःखमेव वैराग्यहेतुरिति भावः ॥ ५७ ॥ उन्मत्ता विकारवती । अनुन्मत्तं निर्विकारं कान्तं स्वामिनमन्तर्यामिणम् । अन्ववसं वस आच्छादने आर्षः पदव्यत्ययः । अहङ्कारधर्मं कामादिकमनुलक्षीकृत्य आच्छादितवती । अन्तिके हृदयकोशे रमणं आनन्दप्रदम् । 'एष ह्येवानन्दं याति' इति श्रुतेः । मरणमित्यपपाठः ॥ ५८ ॥ एका अविद्यैव स्थूणेव विधारिका यस्य तदेकस्थूणम् । नव श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोबुद्धिकामकर्माणि विषयप्राप्तिद्वाराणि यस्य तत् । नवद्वारं अपिधास्यामि विद्याबलेनाच्छादयामि । अगारमिव चिदात्मोपलब्धिस्थानं देहादिसंघातम् । **का हीति** ।

'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति'

इति विष्णुपुराणोक्तेर्दर्पणापगमे बिम्बप्रतिबिम्बयोरिवाविद्यानाशे ईशजीवयोर्भेदाभावात् । इह हार्दाकाशे आयान्तं चिन्मात्ररूपेणाविर्भवन्तं प्रत्यगनन्यमीशं अयं कान्त इति का मंस्यते न काऽपीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति विद्यावस्थायां मन्तृमन्तव्यभावाभावेन भेदमपवदति **—कान्तेति** सन्धिरार्षः ॥ ५९ ॥ अकामां आत्मलाभेन सर्वकामावाप्तेर्निरिच्छां कामरूपेण कामुकरूपेण । प्रतिबुद्धा ज्ञातात्मतत्त्वा । जागृमि जागर्मि । अविद्यानिद्रोच्छेदात् । ज्ञाततत्त्वो न विषयैराकृष्यत इत्यर्थः ॥ ६० ॥ अनर्थो धनाद्याशया वैक्लव्यं तदेव अर्थो भवेत् आशाया निरन्वयोच्छेदहेतुत्वेन सुखायापि स्यात् । तत्रहेतुः दैवात् देवस्यानुग्रहात् । निरीश्वरवादिमतमनुरुध्याह—**पूर्वकृतेन वेति** । निराकारा निर्विषयज्ञानरूपा ॥ ६१ ॥

सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशामनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला

भीष्म उवाच ।
एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ।
पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखी ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ब्राह्मणसेनजित्संवादकथने चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५–[२]

युधिष्ठिर उवाच ।
अतिक्रामति कालेऽस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे ।
किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पितुः पुत्रेण संवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २
द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै
बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ३
सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतम्
मोक्षधर्मार्थकुशलो लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४
पुत्र उवाच ।
धीरः किंस्वित्तात कुर्यात्प्रजानन्
क्षिप्रं ह्यायुर्भ्रश्यते मानवानाम् ।
पितस्तदाचक्ष्व यथार्थयोगं
ममानुपूर्व्या येन धर्मं चरेयम् ॥ ५
पितोवाच ।
वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र
पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितॄणाम् ।
अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो
वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ६
पुत्र उवाच ।
एवमभ्याहते लोके समन्तात्परिवारिते ।
अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ॥ ७
पितोवाच ।
कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः
अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसीव मां
पुत्र उवाच ।
मृत्युनाऽभ्याहतो लोको जरया परिवारितः
अहोरात्राः पतन्त्येते ननु कस्मान्न बुध्यसे ९
अमोघा रात्रयश्चापि नित्यमायान्ति यान्ति च
यदाऽहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ।
सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये ज्ञानेनापिहितश्चरन् ॥
रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा
तदैव वन्ध्यं दिवसमिति विद्याद्विचक्षणः ॥
गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा ।
अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् १२

सुखमिति । नैराश्यमेव परं सुखं मोक्षाख्यपरसुखप्रापकम् । अशनं भोजनमाशो विषयभोगस्तद्राहितामनाशाम् । भोगार्थं हि धनाद्याशा भोगत्यागादुच्छिद्यते इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ पर्यवस्थापितः आत्मतत्त्वे निष्ठां प्रापितः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि मोक्षधर्मपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

पूर्वं जिताशो मोक्षमिच्छेदित्युक्तम् । संप्रति तत्र कालबिलम्बो न कर्तव्य इत्याहाध्यायेन—**अतीति**। अतिक्रामति जरारोगादिभिर्नृणां पराभवं कुर्वति । श्रेयः प्रशस्ततरम् ॥ १ ॥ मोक्षधर्माणां अर्थेषु कुशलः । विचक्षणः ऊहापोहकुशलः ॥ ४ ॥ यथार्थयोगं फलसम्बन्धमनतिक्रम्य ॥ ५ ॥ मुनिर्ध्यानभिक्षुः ॥ ६ ॥ अभ्याहते मृत्युनाऽभितस्ताडिते परिवारिते जरया व्याप्ते। परितापिते इति जीर्णपाठः । अमोघासु आयुर्हरणेन सफ- लासु रात्रिषु ॥ ७ ॥ अहो वा रात्रयश्चापीति पाठे अहो इति खेदे । वाशब्द एवार्थे भिन्नक्रमः । यान्त्येव न तु तिष्ठन्तीत्यर्थः। न तिष्ठति अपि तु क्षणे क्षणे अर्वागायाति ज्ञानेन अपिहितः अनाच्छादितज्ञानकवचस्य हि मृत्युभयं नास्ति अहं तु तद्राहितः कथं नोद्विजेयमित्यर्थः । अपि- शब्दस्य भागुरिमतेन अकारलोपं कृत्वा नञ्समासः। जालेनापिहित इति पाठे तु न अकारलोपादि । जालेन मायावरणेन अपिहित आच्छादितः ॥ १० ॥ वंध्यं निष्फलम् ॥ ११ ॥ यदा मृत्युरभ्येति तदा कः सुखं बिन्देतेति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

पुष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्रगतमानसम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥
अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वां कालोऽत्यगादयं
अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ १४
श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्
को हि जानाति कस्याद्य
मृत्युकालो भविष्यति ।
युवैव धर्मशीलः स्या-
दनित्यं खलु जीवितम् ।
कृते धर्मे भवेत्कीर्ति-
रिह प्रेत्य च वै सुखम् ॥ १६
मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः ।
कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति ॥
तं पुत्रपशुसंपन्नं व्यासक्तमनसं नरम् ।
सुप्तं व्याघ्रो मृगमिव मृत्युरादाय गच्छति ॥
सञ्चिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति
इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ।
एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ २०
कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणां कर्मसंज्ञितम् ।
क्षेत्रापणगृहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ॥ २१
दुर्बलं बलवन्तं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।
अप्राप्तं सर्वकामार्थान्मृत्युरादाय गच्छति २२
मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखं चानेककारणम्
अनुषक्तं यदा देहे किं स्वस्थ इव तिष्ठसि २३
जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति देहिनं
अनुषक्ता द्वयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः २४
मृत्योर्वा मुखमेतद्वै या ग्रामे वसतो रतिः ।
देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ॥
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैतां सुकृतो यांति नैनां छिंदंति दुष्कृतः
न हिंसयति यो जंतून्मनोवाक्कायहेतुभिः ।
जीवितार्थापनयनैः प्राणिभिर्न स हिंस्यते ॥
न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित्प्रबाधते ।
ऋते सत्यमसत्त्याज्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितम् ॥
तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः ।
सत्यागमः सदा दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत्
अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
मृत्युरापद्यते मोहात् सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥
सोऽहं ह्यहिंस्रः सत्यार्थी कामक्रोधबहिष्कृतः
समदुःखसुखः क्षेमी मृत्युं हास्याम्यमर्त्यवत्

पुष्पाणि काम्यकर्मफलानि मेषीणामार्तवानि वा आर्तवं विना पशूनां स्त्रीसंगे प्रवृत्त्यदर्शनात् । विचिन्वन्तं शास्त्रदृष्ट्या आघ्राणेन च उरणं मेषम् ॥ १३ ॥ अनित्यं खल्वित्यत्रानिमित्तमिति पाठे आयुरियत्तावधारणकारणहीनम् ॥ १६ ॥ **मोहेनेति** । एषां पुत्रादीनाम् ॥ १७ ॥ सुप्तं व्याघ्रं महौघेवेतिपाठे—सुप्तं सैकते महौघा महानदी अकालपूरवती ॥ १८ ॥ संचिन्वानकं कुत्सितं संचिन्वानं संग्रहीतारम् ॥ १९ ॥ कार्यं कर्तुमिष्टं कृताकृतं अर्धकृतं ईहा तृष्णा ॥ २० ॥ फलं न प्राप्तं येन तं फलमप्राप्तं नरम् । अप्राप्तकर्मफलमित्यर्थः । कर्मसंज्ञितं वाणिगित्यादिकर्मानुरूपसंज्ञावन्तम् ॥ २१ ॥ द्वयेन अन्तकजराख्येन ॥ २४ ॥ एवं पुत्रादिषु वैराग्यमुक्त्वा तेषां त्यागमप्याह—**मृत्योरिति** । ग्रामे स्त्र्यादिसंघे रतिरासक्तिरेव मृत्योर्मुखं न तु वासमात्रं गोष्ठमिव गोष्ठं वासस्थानम् । अरण्यं विविक्तदेशः । तद्धि देवानामिन्द्रियाणां गवां गोष्ठमिव बन्धनस्थानम् गृहं त्यक्त्वा एकान्ते ध्यानपरो भवेदित्यर्थः। लिंगव्यत्यय आर्षः ॥ २५ ॥ यान्ति मुक्तिमिति शेषः ॥ २६ ॥ न हिंसयति हिंसां न कारयति न करोति चेत्यर्थः । हेतुः श्राद्धादिनिमित्तं तैः कर्महेतुभिरिति पाठेऽपि स एवार्थः । जीवितं अर्थांश्च अपनयन्ति तैर्हिंस्रस्तेनादिभिः प्राणिभिः स न हिंस्यते निमित्ताभावात् यथोक्तं वैष्णवे—

‘ यः परस्य न पापानि चिन्तयत्यात्मनो यथा
तस्य पापागमस्तात हेत्वभावान्न विद्यते’ इति ।

कर्मभिर्न स बद्ध्यत इति पाठे मनोवाक्कायजैरपध्यानपरुषोक्तिशस्त्रपातनादिभिः करणभूतैः न बध्यते सम्बन्धं न प्राप्नोति। वध्यत इति स्पष्टार्थः पाठः। यो हि संयच्छति प्राणानित्यपपाठः ॥ २७ ॥ मृत्युसेनां जराव्याधिरूपां सत्यं अबाधितात्मतत्त्वप्रापकत्वाद्योगधर्मम्। अमृतं मरणाभावः । एतेन ‘न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्’ इतिश्रुतेरर्थ उक्तः। ऋते सत्यमसत्याद्यमिति पाठे—असत्यमज्ञानं अद्यं भक्ष्यं यस्येत्यर्थः॥२८॥ सत्यव्रताचारः ब्रह्मप्राप्त्यर्थानि व्रतानि यमनियमरूपाणि आचरतीति तथा । सत्ययोगः चिदाभासरूपस्य जीवस्य प्रविलापनं तत्र परायणः । सत्यः प्रमाणभूत आगमो गुरुवेदवाक्यं यस्य स सत्यागमः श्रद्धावान् ॥२९ देहे चित्ते मोहात् विषयपारवश्यात् सत्येन तद्वर्जनात्मकेन योगेन तथा च ।

‘ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः
बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ।’

इति श्रुत्यर्थ उक्तः ॥ ३० ॥ क्षेमी परसुखार्थी । अमर्त्यवत् । हिरण्यगर्भवत् ॥ ३१ ॥

शान्तियज्ञरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः
वाङ्मनःकर्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ॥ ३२
पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति ।
अन्तवद्भिरिव प्राज्ञः क्षेत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥

यस्य वाङ्मनसी स्यातां
सम्यक् प्रणिहिते सदा ।
तपस्त्यागश्च सत्यं च
स वै सर्वमवाप्नुयात् ॥ ३४

नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखं
आत्मन्येवात्मना जात
आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा ।
आत्मन्येव भविष्यामि
न मां तारयति प्रजा ॥ ३६
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं
यथैकता समता सत्यता च ।
शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं
ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३७
किं ते धनैर्बान्धवैर्वाऽपि किं ते
किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहास्ते क गताः पिता च ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा यथाऽकार्षीत्पिता नृप ।
तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादकथने
पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६–[३]

युधिष्ठिर उवाच ।

धनिनश्चाधना ये च वर्तयन्ते स्वतन्त्रिणः ।
सुखदुःखागमस्तेषां कः कथं वा पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
शंपाकेनेह मुक्तेन गीतं शान्तिगतेन च ॥ २

शान्तियज्ञो निवृत्तिमार्गाभ्यासः ब्रह्मयज्ञो नित्यमुपनिषदर्थचिन्तनम् । वाग्यज्ञः प्रणवजपः । मनोयज्ञः अकारोकारमकारार्धमात्राणां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरत्र प्रविलापनम् । कर्मयज्ञः स्नानशौचगुरुशुश्रूषाद्यावश्यकधर्मानुष्ठानम् । उदगायने इति देवयानपथानिमित्तम् । उक्तपञ्चयज्ञपरो भविष्यामि दैर्घ्यमार्षम् ॥ ३२ ॥ अन्तवद्भिरनित्यफलैः क्षेत्रयज्ञैः शरीरत्यागैः यथा काश्चित्पिशाचः प्राप्तं प्राप्तं शरीरं पूर्वपूर्ववासनावशाद्विषाग्न्युद्बन्धनादिना पुनः पुनर्हिनास्ति तद्वदहं पश्वादिशरीरमात्मदेहत्वेन पश्यन् कथं नाशयेयामित्यर्थः । क्षत्रेत्यपि पाठः । क्षत्रियाणामुचितैर्युद्धयज्ञतुल्यैरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ यस्य वागादिपञ्चकं ब्रह्मणि प्रणिहितं समर्पितं स सर्वं ब्रह्म प्राप्नुयात् । सत्यं च स वै परमवाप्नुयादिति मूलपाठः ॥ ३४ ॥ विद्या ग्रंथज्ञानं ब्रह्माकारा चरमान्तःकरणवृत्तिश्च ज्ञानापरपर्याया ॥ ३५ ॥ आश्रमक्रमं पित्रा प्रोक्तं निरस्यति—**आत्मनीति** । आत्मनि ब्रह्मणि आत्मना ब्रह्मरूपेण जातः न पित्रा मातरि । आत्मनिष्ठो ब्रह्मभूतः । अप्रजोऽनपत्यः वाशब्द एवार्थे आत्मन्येव ब्रह्मण्येव भविष्यामि न जायायां पुत्ररूपेण प्रजा सन्ततिः ॥ ३६ ॥ एकता एकाकित्वं शीलं श्लाघनीयं वृत्तं दंडनिधानं वाङ्मनःकायैर्हिंसात्यागः ॥ ३७ ॥ गुहां बुद्धिम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

युवैव मोक्षार्थं यतेतेत्युक्तं तत्र मोक्षसाधनं यज्ञादिद्वार धनमेव,निर्धनानां तु दुर्लभो मोक्ष इति मन्वानः पृच्छति **धनिन इति** । धनिनां कःकिंरूपः केन प्रकारेण सुखदुःखयोर्मुक्तिसंसारयोरागमः कथं च निर्धनानां सुखदुःखागम इत्यर्थः । स्वतन्त्रिणः स्वशास्त्रानुसारिणः ॥ १ ॥ 'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन । त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति श्रुत्यनुसारादकिंचना एव मुच्यन्ते न तु धनिन इत्युतायति—**अत्रापीति** । शं आत्मसुखं तेन पाकः रागद्वेषादिराहित्यान्निर्मलः । 'शंपाकस्तर्कके धृष्टे मुनिभिश्चतुरङ्गुले' **इत्यनेकार्थः** । तेन शंपाकेन यद्गीतं तत् मां प्रति कश्चिदब्रवीदिति द्वयोः सम्बन्धः ॥ २ ॥

अब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्ब्राह्मणस्त्यागमाश्रितः
क्लिश्यमानः कुदारेण कुचैलेन बुभुक्षया ॥ ३
उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृति मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च
तयोरेकतरे मार्गे यदेनमभिसन्नयेत् ।
न सुखं प्राप्य संहृष्येन्नासुखं प्राप्य संज्वरेत्
न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीशिषे ।
अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव ह ६
अकिञ्चनः परिपतन् सुखमास्वादयिष्यसि ।
अकिञ्चनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव ह ७
आकिंचन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयम्
अनमित्रपथो ह्येष दुर्लभः सुलभो मतः ॥ ८
अकिञ्चनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वतः ।
अवेक्षमाणस्त्रीँल्लोकान्न तुल्यमिह लक्षये ॥ ९
आकिञ्चन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयम्
अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकम्
आकिञ्चन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयम्
नित्योद्विग्नो हि धनवान् मृत्योरास्यगतो यथा
नैवास्याग्निर्न चारिष्टो न मृत्युर्न च दस्यवः
प्रभवन्ति धनत्यागाद्विमुक्तस्य निराशिषः १२
तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
बाहूपधानं शाम्यन्तं प्रशंसन्ति दिवौकसः
धनवान् क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः
तिर्यगीक्षः शुष्कमुखः पापको भ्रुकुटीमुखः ॥
निर्दशन्नधरोष्ठं च क्रुद्धो दारुणभाषिता ।
कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुं दातुमिच्छति चेन्महीम्
श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो मोहयत्यविचक्षणम्
सा तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिवानिलः

अथैनं रूपमानश्च
धनमानश्च विन्दति ।
अभिजातोऽस्मि सिद्धोऽस्मि
नास्मि केवलमानुषः ॥ १७

इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रमाद्यति
संप्रसक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान्
परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते १८
तमतिक्रान्तमर्यादमाददानं ततस्ततः ।
प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभि
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम्
विविधान्युपपद्यन्ते गात्रसंस्पर्शजान्यपि २०
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।
लोकधर्ममवज्ञाय ध्रुवाणामध्रुवैः सह ॥ २१

नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति
नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।
नात्यक्त्वा चाभयः शेते
त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥ २२

इत्येतद्धास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।
शंपाकेन पुरा मह्यं तस्मात्त्यागः परो मतः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शंपाकगीतायां
षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

कुचैलेन कुवस्त्रेण निर्धनत्वादन्नाच्छदनहीन इत्यर्थः ॥३॥ अभिसंनयेत् दैवं यदि प्रापयेत् तर्हि न संहृष्येदित्यादिना सम्बन्धः । **मार्ग इति** । प्रथमान्तपाठे तु संनयेत् संप्राप्नुयात् ॥५॥ न वै इति। कामादिधर्मवानात्मा चित्तं, कामात्मा 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति श्रुतेः। त्वं तु स्वरूपेण अकामात्मापि मनस्तादात्म्यात् भ्रान्त्या तप्तायःपिंडवत् कामात्मेव सन् धुरमुद्यम्य धैर्येण योगांगगणभारं चोद्वा श्रेयः मोक्षं प्रति न चरासि नाभिमुखो भवासि यत् तत्र किं हेतुरात्मनश्चित्तस्य न ईशिषे न ईश्वरो भवासि। उपालंभोऽयम् । तेन चित्तस्य स्वाधीनत्वात् श्रेय आचरेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ नास्ति किञ्चन धनदारादिकं यस्य सः अकिञ्चनः परितः पतन् गच्छन् अनिकेतश्चरन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ पथ्यं मोक्षमार्गादनपेतं अनामयं निर्विघ्नम् अनमित्रपथः शत्रुवर्जितः पन्थाः दुर्लभः कामिनां सुलभः पारतंत्र्याभावात् ॥ ८ ॥ उपपन्नस्य वैराग्यसंपन्नस्य ॥ ९ ॥ गुणाधिक्यमेवाह—**आकिञ्चन्ये चेति** ॥ ११ ॥ न चारिष्ट इत्यत्र न चादित्य इत्यपपाठः । अरिष्टश्चोराद्युपप्लवः ॥ १२ ॥ अनुपस्तीर्णे शय्याहीने भूतले शेते तं उपधानं शीर्षोपधानम् ॥ १३ ॥ आभिजातः उत्तमवंश्यः ॥ १७ ॥ त्रिभिर्धनरूपकुलैः । भोगान् भोग्यधनादीन् विसृज्य व्ययीकृत्येति सार्धश्लोकः । परस्वानामादानं चौर्यम् ॥ १८ ॥ प्रतिषेधन्ति दण्डयन्ति । लुब्धा व्याधाः ॥ १९ ॥ संस्पर्शजानि दाहच्छेदादीनि ॥ २० ॥ तेषां ध्रुवाणामवश्यंभाविनां परमदुःखानाम् । बुद्ध्या ज्ञानेन भैषज्यं प्रतीकारमाचरेत् कुर्यात् । किं कृत्वा अध्रुवैर्देहादिभिः सह लोकधर्मं पुत्रैषणादिरूपमवज्ञाय धिक्कृत्य ॥ २१॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७–[४]

युधिष्ठिर उवाच ।
ईहमानः समारंभान्यदि नासादयेद्धनम् ।
धनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात् ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वसाम्यमनायासं सत्यवाक्यं च भारत
निर्वेदश्चाविधित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नरः
एतान्येव पदान्याहुः पञ्च वृद्धाः प्रशान्तये ।
एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखं चानुत्तमं मतम् ॥ ३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
निर्वेदान्मंकिना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ४
ईहमानो धनं गङ्किर्भग्नेहश्च पुनः पुनः ।
केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान् दम्यगोयुगम् ॥ ५
सुसंबद्धौ तु तौ दम्यौ दमनायाभिनिःसृतौ
आसीनमुष्ट्रं मध्येन सहसैवाभ्यधावताम् ॥६
तयोः संप्राप्तयोरुष्ट्रः स्कन्धदेशममर्षणः ।
उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्यौ प्रससार महाजवः
ह्रियमाणौ तु तौ दम्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाथिना
म्रियमाणौ च संप्रेक्ष्य मंकिस्तत्राब्रवीदिदम्
न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणापीहितुं धनम् ।
युक्तेन श्रद्धया सम्यगीहां समनुतिष्ठता ॥ ९
कृतस्य पूर्वं चानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ।
इमं पश्यत संगत्या मम दैवमुपप्लवम् ॥ १०
उद्यम्योद्यम्य मे दम्यौ विषमेणैव गच्छतः ।
उत्क्षिप्य काकतालीयमुत्पथेनैव धावतः ११
मणी वोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ।
शुद्धं हि दैवमेवेदं हठेनैवास्ति पौरुषम् ॥ १२
यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् ।
अन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥ १३

१७७

पूर्वं धनस्य मोक्षहेतुत्वं निरस्तम् । जीवनहेतुत्वं तु प्रत्यक्षम् । अतो जीवनाय समारम्भान् कृषिवाणिज्ययज्ञदानाद्यारम्भान् ईहमानः कर्तुमिच्छन् यो धनमलभमानस्तृष्णाभिभूतश्च स किं कुर्यात् । यतेतैव वा धनार्थं उपरमेतैव वाऽऽरम्भादित्यर्थः । आद्ये वैयग्र्यात् अन्त्ये देहनाशपाताच्च मोक्षसाधनं विघ्नितं भवति । अतस्तयोर्मध्ये किं श्रेय इति भावः ॥ १ ॥ सर्वत्र लाभालाभमानापमानादौ साम्यमवैषम्यं सर्वसाम्यम् । अनायासः धनाद्यर्थं श्रमाभावः । निर्वेदो वैराग्यम् । अविधित्सा कर्मणि इच्छाभावः । विधित्सेति पाठे श्रवणादीच्छा । लाभादौ वैषम्ये रागादिस्ततः प्रवृत्तिस्तत आयासस्ततः सत्यत्याग इत्येतानि त्यक्त्वैव सुखी स्यान्न त्वत्यक्त्वा । देहनिर्वाहस्त्वारब्धकर्मोपनतैरेवान्नादिभिर्भविष्यति । तस्मादुपरम एव श्रेयानित्यर्थः ॥ २ ॥ पदानि पदनीयानि आश्रयणीयानि प्रशान्तये मोक्षाय । एष इति विधेयापेक्षे लिङ्गकत्वे एष स्वर्गादिस्तत्साधनत्वात्॥३॥ भग्नेहः भग्नाशः व्यर्थचेष्टो वा । दम्यौ दमनयोग्यौ गावौ वत्सतरौ ताभ्यां सहितं युगं शकटादिधुरि योजितं तिर्यक्काष्ठं यस्यां तयोर्गावौ युज्येते ॥ ५ ॥ सुसम्बद्धौ युगान्तयोः सम्यग्योजितौ दमनाय । असम्बद्धाविति पाठे दमयित्रा असंयतौ ॥ ६ ॥ स्कन्धदेशं संप्राप्तयोः सतोरिति सम्बन्धः । उत्क्षिप्य तुलाभाजनद्वयवदुपरि भूमेर्नीत्वा ॥ ७ ॥ अविहितं दैवेनानुपस्थापितम् । ईहितुं एष्टुम् । ईहितामिति पाठे आप्तुमित्यध्याहारः । श्रद्धया फलप्राप्तिनिश्चयेन ईहां चेष्टाम् ॥ ९ ॥ कृतस्य पूर्वं नानार्थैरिति पाठे । अर्थैर्नानाकृतस्य पृथक्कृतस्य । युक्तस्य अवहितचित्तस्य अनुतिष्ठतोऽर्थप्राप्त्युपायान् । सङ्गत्या दम्योष्ट्रसम्बन्धेन दैवं देवेन ईश्वरेण निर्मितम् ॥ १० ॥ उपप्लवमेवाह—**उद्यम्येति** । उद्यम्योद्यम्य उष्ट्रगतिवेगादुत्प्लुत्योत्प्लुत्य विषमेण कृच्छ्रेण दम्यौ गच्छतः । काकतालीयं दैवकृतं सङ्गमं उत्क्षिप्य उत्थाप्य । धावत उष्ट्रस्येत्यग्रिमेण सम्बन्धः । उन्माथेनेव जम्बूकामित्यपि पाठः । तालः करतलयोः शब्दजनकः संयोगस्तस्मिन् क्रियमाणे उत्पतन् काको दैवात्तत्र तालाभ्यामाक्रान्तोऽभूत् । तदेतत् **काकतालीयमिति** इत्युच्यते । काकस्पर्शसमकालं तालफलस्य तालवृक्षस्य वा पतनं तदित्यन्ये* मेषयोर्युध्यतोः परस्परशिरःसंघट्ट उन्माथस्तेन दैवान्मध्ये प्रविष्टो जंम्बूकोतिपीडनान्ममार तदपि काकतालीयोत्थानमेव तथेदमित्यर्थः ॥११॥ **मणी वेति** । **वाशब्द इवार्थे** हठेनैव मूढनिर्बन्धेनैव पौरुषमस्ति न तु तद्विद्वद्दृष्टयेत्यर्थः। नैवेति पदविभागो वा॥ १२ ॥ उपपद्येत यदि लोकदृष्टान्तेन पौरुषास्तित्वं युज्येत तर्हि फलव्यभिचारात्तदपि दैवायत्तमेवोपपद्यते न स्वातंत्र्येणेत्यर्थः ॥ १३ ॥

---

* अप्पय्यदीक्षितादयः । अप्पय्यदीक्षितमहाभागः स्वीये कुवलयानन्द एवमुदलिखत्–“काकतालीयमित्यत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकतालसमवेतक्रियावर्तिनौ। तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमितीवार्थे ‘ समासाच्च तद्विषयात् ’ इति ज्ञापकात्समासः ’। ततः काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे ‘समासाच्च तद्विषयात्’ इति सूत्रेण’ इवे प्रतिकृतौ’ इत्याधिकारस्थेन छप्रत्ययः’’ इति ।

तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमिच्छता ।
सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराशश्चार्थसाधने
अहो सम्यक् शुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता ।
प्रतिष्ठता महारण्यं जनकस्य निवेशनात् १५
य: कामानाप्नुयात्सर्वान्
यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ।
प्रापणात्सर्वकामानां
परित्यागो विशिष्यते ॥ १६
नान्तं सर्वविधित्सानां गतपूर्वोऽस्ति कश्चन
शरीरे जीविते चैव तृष्णा मन्दस्य वर्धते ॥
निवर्तस्व विधित्साभ्यः
शाम्य निर्विद्य कामुक ।
असकृच्चासि निकृतो
न च निर्विद्यसे ततः ॥ १८
यदि नाहं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे मया ।
मा मां योजय लोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक
सञ्चितं सञ्चितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः ।
कदाचिन्मोक्ष्यसे मूढ धनेहां धनकामुक २०
अहो नु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनकस्तव ।
किं नैवं जातु पुरुषः परेषां प्रेष्यतामियात् ॥
न पूर्वे नापरे जातु
कामानामन्तमाप्नुवन् ।
त्यक्त्वा सर्वसमारंभान्
प्रतिबुद्धोऽस्मि जागृमि ॥ २२
नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढम् ।
यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्यते ॥ २३
जानामि काम त्वां चैव यच्च किंचित्प्रियं तव
तवाहं प्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥
काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे
न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो नभविष्यसि
ईहा धनस्य न सुखा
लब्ध्वा चिन्ता च भूयसी ।
लब्धनाशे यथा मृत्यु-
र्लब्धं भवति वा नवा ॥ २६
परित्यागे न लभते ततो दुःखतरं नु किम् ।
न च तुष्यति लब्धेन भूय एव च मार्गति ॥
अनुतर्षुल एवार्थः स्वादु गाङ्गमिवोदकम् ।
मद्विलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽस्मि संत्यज ॥२८
य इमं मामकं देहं भूतग्रामः समाश्रितः ।
स यात्वितो यथाकामं वसतां वा यथासुखं
न युष्मास्विह मे प्रीतिः कामलोभानुसारिषु
तस्मादुत्सृज्य कामान्वै सत्त्वमेवाश्रयाम्यहम्
सर्वभूतान्यहं देहे पश्यन्मनसि चात्मनः ।
योगे बुद्धिं, श्रुते सत्त्वं, मनो ब्रह्माणि धारयन्॥
विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकान्निरामयः
यथा मां त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥
त्वया हि मे प्रणुन्नस्य गतिरन्या न विद्यते ।
तृष्णाशोकश्रमाणां हि त्वं कामप्रभवः सदा
धननाशेऽधिकं दुःखं मन्ये सर्वमहत्तरम् ।
ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनाच्च्युतं

निर्वेदामिति पाठे क्लीवत्वमार्षम् । वैराग्यं गन्तव्यं अनुवर्तितव्यं निराशः निरस्ताशः अर्थश्च तत्साधनं चेति समाहारस्तस्मिन् ॥ १४ ॥ विधित्सानां धनाद्यर्थं प्रवृत्तीनां गतपूर्वः पूर्वं गतः प्राप्तो गतपूर्वः ॥ १७ ॥ हे कामुक कामादिधर्मवत् हे मनः मानसेत्यपि पाठः निर्विद्य वैराग्यं प्राप्य शाम्य शमं गच्छ, निकृतः वञ्चितः प्रवृत्तिनैष्फल्यात् ॥ १८ ॥ मोक्ष्यसे त्यक्ष्यसे ॥ २० ॥ क्रीडनकः क्रीडामृगः जातु कदाचित् । प्रेष्यतां दास्यं कामाभावे कोऽपि कस्यचिदपि न प्रेष्यः स्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥ अन्तं नाप्नुवन् अतो हेतोस्त्यक्त्वा ॥ २२ ॥ प्रियं जायादि ॥ २४ ॥ नभविष्यसि विनाशिष्यासि ॥ २५॥ ईहा लिप्सा चेष्टा वा तदा धनस्य धनायेत्यर्थः लब्ध्वा चिन्ता नाशभयात् यथा मृत्युस्तथा दुःखकृत् श्रमेऽपि फलं संदिग्धम् ॥ २६ ॥ परित्यागे देहस्य परस्वत्वापादनेऽपि न लभते । मार्गति मृगयते परेभ्यो यो न लभत इति पाठे परेभ्यः सेव्यमानेभ्योऽपि ॥ २७ ॥ अनुतर्षुलस्तृष्णावृद्धिकृत् मद्विलापनं मन्नाशः एतत् तृष्णावृद्ध्याख्यं प्रतिबुद्धोऽस्मि अतो मां संत्यज हे कामेति शेषः ॥ २८ ॥ भूतग्रामो यातु स्वकारणं प्रति पञ्चत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ युष्मासु अनात्मसु अहंकारादिषु राजसतामसेषु सत्त्वं सत्त्वगुणं वनमेवेति पाठे वनं ब्रह्म पारिव्रज्यं वा ॥ ३० ॥ देहे तत्रापि मनसि हृत्पुंडरीकस्थे पश्यन् हेतौ शतृप्रत्ययः । एकात्मदर्शनायेत्यर्थः । योगे विषये बुद्धिं करिष्यामीति निश्चयं कुर्वन् श्रुते श्रवणादौ सत्त्वं एकाग्रचित्तं धारयन् मनश्च ब्रह्मणि लवणोदकन्यायेन धारयन् विहरिष्यामीत्यग्रिमेण सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ अनासक्तो निरामय इति रागद्वेषराहित्यमुक्तम् ॥ ३२ ॥ अन्या योगे बुद्धिमित्युक्तगतेरन्या ॥ ३३ ॥

अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषाः कष्टतरा धने ।
धने सुखकला या तु साऽपि दुःखैर्विधीयते
धनमस्येति पुरुषं पुरो निघ्नन्ति दस्यवः ।
क्लिश्यन्ति विविधैर्दण्डैर्नित्यमुद्वेजयन्ति च
अर्थलोलुपता दुःखमिति बुद्धं चिरान्मया ।
यद्यदालम्बसे काम तत्तदेवानुरुध्यसे ॥ ३७
अतत्त्वज्ञोऽसि बालश्च दुस्तोषो पूरणोऽनलः
नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभम् ॥
पाताल इव दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि ।
नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः काम पुनस्त्वया ३९
निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृच्छया ।
निर्वृत्तिं परमां प्राप्य नाद्य कामान्विचिन्तये
अतिक्लेशान्सहामीह नाहं बुद्ध्याम्यबुद्धिमान्
निकृतो धननाशेन शये सर्वाङ्गविज्वरः ४१
परित्यजामि काम त्वां हित्वा सर्वमनोगतीः
न त्वं मया पुनः काम वत्स्यसे न च रंस्यसे
क्षमिष्ये क्षिपमाणानां न हिंसिष्ये विहिंसितः
द्वेष्ययुक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदप्रियम् ॥
तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं यथा लब्धेन वर्तयन्
न सकामं करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः
निर्वेदं निर्वृतिं तृप्तिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमाम्
सर्वभूतदयां चैव विद्धि मां समुपागतम् ४५
तस्मात्कामश्च लोभश्च तृष्णा कार्पण्यमेव च
त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं सत्त्वस्थो ह्यस्मि सांप्रतं
प्रहाय कामं लोभं च
सुखं प्राप्तोऽस्मि सांप्रतम् ।
नाद्य लोभवशं प्राप्तो
दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४७
यद्यत्त्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
कामस्य वशगो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ॥४८
कामानुबन्धं नुदते यत्किंचित्पुरुषो रजः ।
कामक्रोधोद्भवं दुःखमह्रीररतिरेव च ॥ ४९
एष ब्रह्मप्रतिष्ठोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव ह्रदम् ।
शाम्यामि परिनिर्वामि सुखं मामेति केवलं
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्
आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रुमिवोत्तमम् ।
प्राप्यावध्यं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी ५२
एतां बुद्धिं समास्थाय मङ्किर्निर्वेदमागतः ।
सर्वान्कामान्परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखम्
दम्यनाशकृते मङ्किरमृतत्वं किलागमत् ।
अच्छिनत्काममूलं स तेन प्राप महत्सुखम् ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मङ्किगीतायां
सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

* * *

अधने इति च्छेदः सन्धिरार्षः ॥ ३५ ॥ **धनमस्यास्तीति** ॥ ३६ ॥ अनलोऽग्निरिवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सहामि इतः पूर्वं सोढवानस्मि ॥ ४१ ॥ मनोगतीः मनसो वृत्तीः एतेन समाधिमनुष्ठास्ये इत्युक्तं भवति । तत्रैव सर्वकामाभावात् ॥ ४२ ॥ क्षिपमाणानां धिक्कुर्वतां शब्दादीन् ॥ ४३ ॥ सकामं लब्धमनोरथं हे कामेति शेषः ॥ ४४ ॥ निर्वृत्तिं सुखम् । तृप्तिं पूर्णकामताम् ॥ ४५ ॥ प्रतिष्ठन्तं मोक्षाय गन्तुम् ॥४६॥ **रजः** प्रवर्तको गुणः तच्च कामेनानुबध्नातीति कामानुबन्धं दुःखादिकं च कामाद्युद्भवम् । अतः सर्वानर्थमूलं रजस्त्याज्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शाम्यामि कर्मभ्य उपरतिं गच्छामि परिनिर्वामि निर्दुःखो भवामि सुखं स्वरूपसुखं केवलं निर्विषयम् ॥ ५० ॥ आत्मना स्थूलदेहेन सह गणनायां **सप्तमः** कामः। तथाहि। अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमया**श्चत्वारः कोशाः** प्रवृत्तिमत्त्वाद्रजःप्रधानाः । आनंदमय आवरणरूपत्वात्तमःप्रधानः **पञ्चमः** । ततः शुद्धसत्त्वप्राधान्यात् सबीजसमाधिः आनन्दाख्यः षष्ठः । तस्यापि मूलमस्मीति प्रत्ययमात्रशरीरो महत्तत्वाख्यः सर्वानर्थबीजभूतश्चरमः कामः **सप्तमः** । तं हत्वा ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं प्रविष्टः स्यां यतस्तदवध्यम् कुतः । 'नास्य जरयैतज्जीर्यते न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्' इति श्रुतेः ॥ ५२ ॥ कामान्प्रथमाध्यायोक्तरीत्या जाग्रत्स्वप्नसंप्रज्ञातावस्थागतान् विषयान् ॥ ५३ ॥ काममूलं अविद्याम् ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८–[५]

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ १
अनन्तमिव मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चन ॥
अत्रैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदसंचयम् ।
निर्वेदं प्रतिविन्यस्तं तं निबोध युधिष्ठिर ॥३
बोध्यं शान्तमृषिं राजा नाहुषः पर्यपृच्छत ।
निर्वेदाच्छान्तिमापन्नं शास्त्रप्रज्ञानतर्पितम् ४
उपदेशं महाप्राज्ञ शमस्योपदिशस्व मे ।
कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तश्चरसि निर्वृतः ५
बोध्य उवाच ।
उपदेशेन वर्तामि नानुशास्मीह कंचन ।
लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्वयं परिमृश्यताम्
पिङ्गला, कुररः, सर्पः, सारङ्गान्वेषणं वने ।
इषुकारः, कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥ ७
भीष्म उवाच ।
आशा बलवती राजन्नैराश्यं परमं सुखम् ।
आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला
सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः ।
आमिषस्य परित्यागात्कुररः सुखमेधते ॥ ९
गृहारंभो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन ।
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १०
सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः
अद्रोहेणैव भूतानां सारङ्गा इव पक्षिणः ॥११
इषुकारो नरः कश्चिदिषावासक्तमानसः ।
समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् ॥
बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संकथनं ध्रुवम् ।
एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशंखको यथा

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बोध्यगीतायां
अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

* * *

१७९–[६]

युधिष्ठिर उवाच ।
केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् । किञ्च कुर्वन्नरो लोके प्राप्नोति गतिमुत्तमाम् ॥ १

१७८

मद्भिवदुपरमेतैवेत्युक्तम् । तेनैव योगक्षेमसिद्धिं सदृष्टान्तामाह—**अत्रेत्यादिना** ॥ १ ॥ अनन्तं देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नम्। वित्तमिव निगूढं कोशपञ्चकलक्षणगुहास्थं प्रत्यक्तत्त्वमेवास्य मे स्वरूपभूतम् । अत एव सर्वस्य मदनन्यत्वाद्रज्जूरगवन्मय्यि कल्पितत्वाच्च से मम न किञ्चन । अत एवाह—**मिथिलायामिति** । न ह्यध्यस्तदोषैरधिष्ठानं स्पृश्यते । मरीचिनद्याऽपि मरुभूमेरार्द्रत्वापत्तेरिति भावः ॥ २ ॥ **पदसञ्चयं**—श्लोकं वैराग्यार्थमुपन्यस्तम् ॥३॥ तस्य उपदेशस्य लक्षणं ज्ञापकं तत् ज्ञाप्यम् ॥ ६ ॥ सारङ्गो भ्रमरस्तस्य अन्वेषणं अनुगमनम् । इष गतौ दिवादिः ॥ ७ ॥ यस्माद्यस्माद्गुरोर्यद्यदुपात्तं तत्तदाह भीष्मः—**आशेति** । राजन् हे युधिष्ठिर ॥८॥ पिङ्गलावत्कुररवच्चाशां गृहधनरूपामामिषं च त्यक्त्वा कथं जीवेतेत्याशंक्यान्यथासिद्धिमाह—**गृहेति** द्वाभ्याम् ॥१०॥ एवमारम्भान्तरवर्जितेन ब्रह्मण्यैकाग्र्यं चित्तस्य सम्पादनीयमित्याह—**इष्विति** ॥ १२ ॥ ऐकाग्र्यमेकाकितयैव सिद्ध्यतीत्याह—**बहूनामिति** । काचित्कुमारी पित्रादिपरवशा गृहागतानतिथीन्प्रच्छन्नं भोजयितुमिच्छन्ती व्रीहीनवहन्तुं प्रचक्रमे तस्याः प्रकोष्ठस्थाः शङ्खाश्चुकुशुः । सा परेषां सूचना मा भूदिति शङ्खान् भंक्त्वा एकैकमवशेषितवतीति श्रीमद्भागवते दृष्टान्तोऽयं व्याख्यातः ॥१३॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

१७९

केनेत्याक्षेपे **केन वृत्तेन** वीतशोको भूत्वा महीं चरेत् । न तादृशं वृत्तमस्तीत्यर्थः । यतः सर्पसारङ्गवृत्त्या गृहाहारसम्पादनेऽपि प्रतिपक्षबाहुल्यं दृश्यते । द्विषन्ति हि भिक्षुका भिक्षुकान्तरं स्वाध्यासितस्थानागतमत एकाकित्वैकाग्र्ययोश्चासम्भवः । अन्नचिन्तया धनाशावियोगस्यापि दुष्करत्वादिति भावः । अतः किं तादृशमुपायान्तरं हिंसाशून्यमुत्तमगतिप्रदमस्तीति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ २
चरन्तं ब्राह्मणं कञ्चित्कल्पचित्तमनामयम्।
पप्रच्छ राजा प्रह्लादो बुद्धिमान् बुद्धिसंमतं

प्रह्लाद उवाच।

स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तो
निर्विधित्सोऽनसूयकः।
सुवाक् प्रगल्भो मेधावी
प्राज्ञश्चरसि बालवत् ॥ ४
नैव प्रार्थयसे लाभं नालाभेष्वनुशोचसि।
नित्यतृप्त इव ब्रह्मन्न किञ्चिदिव मन्यसे ॥ ५
स्रोतसा ह्रियमाणासु प्रजासु विमना इव।
धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे ॥ ६
नानुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामे चापि वर्तसे।
इन्द्रियार्थाननादृत्य मुक्तश्चरसि साक्षिवत् ७
का नु प्रज्ञा श्रुतं वा किं वृत्तिर्वा का नु ते मुने
क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मन् श्रेयो यदिह मन्यसे ८

भीष्म उवाच।

अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित्
उवाच श्लक्ष्णया वाचा प्रह्लादमनपार्थया ९
पश्य प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः।
ह्रासं वृद्धिं विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यथे
स्वभावादेव संदृश्या वर्तमानाः प्रवृत्तयः।
स्वभावनिरताः सर्वाः परितुष्येन्न केनचित्॥
पश्य प्रह्लाद संयोगान् विप्रयोगपरायणान्।
संचयांश्च विनाशान्तान्न क्वचिद्विदधे मनः॥
अन्तवन्ति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः।
उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ॥१३

उत्तरमाह—**अत्रेति**। आजगरस्य अजगरवृत्त्या जीवतः ॥ २ ॥ कल्पचित्तं दृढचित्तम्। अनामयं रागद्वेषाननुविद्धम् ॥ ३ ॥ स्वस्थः विषयैरनाकृष्टः। शुद्धो दम्भादिहीनः। मृदुर्दयावान्। दान्तो जितेन्द्रियः। निर्विधित्सो निरारम्भः। अनसूयकः सर्वत्रादोषदर्शी। सुवाक् सत्यवाक्। प्रगल्भः प्रतिभानवान्। मेधावी ऊहापोहकुशलः। प्राज्ञः ज्ञाततत्त्वः ॥ ४ ॥ मन्यसे इष्टत्वेनानिष्टत्वेन वा। अवमन्यसे इति पाठे वीतदर्पोऽसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्रोतसा कामादिवेगेन। विमनाः निर्मनस्कः। स्थाणुरिव कूटस्थो निर्व्यापारः। अविमना इति पाठे तु अव्याकुलचित्तः ॥ ६ ॥ कौटस्थ्यमेवाह—**नेति**। इन्द्रियार्थान् गन्धरसादीननादृत्य चरसि क्षुन्निर्वाहमात्रार्थी अश्नासि। साक्षिवत् मुक्तः कर्तृत्वादिना ॥ ७ ॥ प्रज्ञा तत्त्वदर्शनं, श्रुतं तन्मूलभूतं शास्त्रं वृत्तिस्तदर्थानुष्ठानं। श्रेयो ममेति शेषः ॥ ८ ॥ अनुयुक्तः पृष्टः लोकस्य धर्मो जन्मजरादिस्तस्य विधानं कारणमविद्याकामकर्मादि तदभिज्ञः लोकधर्मविधानवित् ॥ ९ ॥ भूतानामुत्पत्त्यादिकं अनिमित्ततः करणहीनादेकादद्वितीयादिति पश्य आलोचय श्रुतियुक्तिभ्यां श्रुतिस्तावत्। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति। सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यादेकरसाद्वस्तुनो जगदुत्पत्तिमाह। युक्तिरपि शून्याज्जगदुत्पत्त्ययोगात्। अचेतनानां च प्रधानपरमाण्वादीनामधिष्ठातारमन्तरेण सङ्घातकर्तृत्वायोगात्। विकरणस्येश्वरस्याधिष्ठातृत्वायोगात्संसारस्य स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगात् स्वप्नमायेन्द्रजालवदविद्याकल्पितत्वमवश्यं वाच्यम्। अविद्यानाशस्य च सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् अविद्या मिथ्या। अनादिभावत्वे सति अनित्यत्वाद्व्यतिरेकेणाकाशवदित्यविद्यामिथ्यात्वसिद्धेरेकाद्वितीयादेव जगदुत्पत्तिं साधयति। ततश्च 'यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमि' इति श्रुतेरात्मज्ञस्य मम द्वितीयाभावान्न हर्षव्यथे भवतः ॥ १० ॥ एवमेकाद्वितीयाद्वस्तुन उत्पत्तिमुक्त्वा तत्रैव स्थितिलयावप्याह—**स्वेति**। स्वभावात् स्वस्य भावः स्वभावः स्वरूपसत्ता तत एव वर्तमानाः प्रवृत्तयोऽपि संदृश्याः सम्यग्द्रष्टव्याः। स्वभावे एव निरताः सर्वाः प्रजास्तासामेतासां स्वभावादन्यत्परायणं नास्तीत्यर्थः। तस्मादेवं जानन् केनचिद्ब्रह्मलोकैश्वर्यलाभेनापि न तुष्येत्तुच्छमेवैतद्दृश्यमिति विजानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं तत्त्वदृष्ट्या स्वास्थ्यमुपपाद्य बाह्यदृष्ट्याऽपि लोकस्यानित्यत्वात्तदुपपादयति—**पश्येति**। तस्मादहं मनो न क्वचिद्विषये विदधे धारयामि। तद्विनाशे शोकोत्पत्तिं जानन्। यद्वा। अश्रौतयोरारम्भसङ्घातवादयोरपि जगदनित्यत्वमस्तीति स्वास्थ्यमेवोचितमित्याह—**पश्येति** ॥ १२ ॥ एवमादीन्यश्रौतानि मतानि दूषयति—**अन्तवन्तीति**। भूतानि परमते नित्यसिद्धानि परमाणुप्रधानादीनीति **पक्षनिर्देशः**। जरायुजादिशरीराणि **दृष्टान्तो** वा। अन्तवत्त्वं साध्यं गुणयुक्तत्वं **हेतुः**। यत्संहतं घटादि तदनित्यं परमाण्वादयश्च गुणगुणिभावेन प्रधानं च गुणत्रयात्मत्वेन संहता इति ध्रुवमनित्याः। तस्मात्पूर्वोक्तमुत्पत्तिनिधनहेतुभूतं वस्तु जानतः किं कार्यं कर्तव्यमत्राशिष्यते न किमपीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'एतद्ब्रह्म वै तद्विद्वांसः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया अग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे' इति॥१३॥

जलजानामपि ह्यन्तं पर्यायेणोपलक्षये।
महतामपि कायानां सूक्ष्माणां च महोदधौ ॥
जङ्गमस्थावराणां च भूतानामसुराधिप।
पार्थिवानामपि व्यक्तं मृत्युं पश्यामि सर्वशः
अन्तरिक्षचराणां च दानवोत्तमपक्षिणाम्।
उत्तिष्ठते यथाकालं मृत्युर्बलवतामपि ॥ १६
दिवि सञ्चरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च
ज्योतींष्यपि यथाकालं पतमानानि लक्षये ॥
इति भूतानि संपश्यन्ननुषक्तानि मृत्युना।
सर्वसामान्यगो विद्वान् कृतकृत्यः सुखं स्वपे
सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया।
शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥ १९
आशयन्त्यपि मामन्नं पुनर्बहुगुणं बहु।
पुनरल्पं पुनस्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥ २०
कणं कदाचित्खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे
भक्षये शालिमांसानि भक्षांश्चोच्चावचान्पुनः
शये कदाचित्पर्यङ्के भूमावपि पुनः शये।
प्रासादे चापि मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ॥
धारयामि च चीराणि शाणक्षौमाजिनानि च
महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥
न सन्निपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छया।
प्रत्याचक्षे न चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभम् २४
अचलमनिधनं शिवं विशोकं
शुचिमतुलं विदुषां मते प्रविष्टम्।
अनभिमतमसेवितं विमूढै-
र्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २५
अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मा-
त्परिमितसंसरणः परावरज्ञः।
विगतभयकषायलोभमोहो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २६
अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं
विधिपरिणामविभक्तदेशकालम्।
हृदयसुखमसेवितं कदर्यै-
र्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २७
इदमिदमिति तृष्णयाऽभिभूतं
जनमनवाप्तधनं विषीदमानम्।
निपुणमनुनिशम्य तत्त्वबुद्ध्या-
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २८
बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः
कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तम्।
उपशमरुचिरात्मवान् प्रशान्तो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २९
सुखमसुखमलाभमर्थलाभं
रतिमरतिं मरणं च जीवितं च।
विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३०
अपगतभयरागमोहदर्पो
धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः।
उपगतफलभोगिनो निशम्य
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३१
अनियतशयनासनः प्रकृत्या
दमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः।
अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३२

पामरदृष्ट्यापि जगतो विनाशित्वमाह—**जलजानामित्यादिपञ्चभिः** ॥ १४ ॥ पार्थिवानां पृथिवीस्थानाम् ॥ १५ ॥ सर्वसामान्यगः यथा घटत्वादि सामान्यं पटादिभ्यो व्यावृत्तम्। पृथिवीत्वसामान्यं तूभयसमम्। तदुपादानत्वात्। एवं सर्वस्य सत्सदिति सदभेदेन प्रतीयमानस्योपादानं सत्तासामान्यं सर्वसामान्यं न तु तार्किकाभिमतम्। तस्य सत्तासमवायादिभ्यो व्यावृत्तत्वेन सर्वसामान्यत्वाभावात्। तच्च शुद्धं ब्रह्म तद्गतः सर्वसामान्यगः सर्वं सामान्यतो विद्वानित्यपपाठः ॥ १८ ॥ आजगरीं वृत्तिं प्रपञ्चयति—**सुमहान्तमित्यादिना**। सुमहान्तं रसाधिक्यात् ॥ १९ ॥ आशयन्ति भोजयन्ति अल्पं रसाल्पत्वात् ॥ २० ॥ कणं अतिसूक्ष्मं धान्यांशं पिण्याकं तिलखलिम् ॥ २१ ॥ क्षौमाणि क्षुमा अतसी तत्सूत्रमयानि ॥ २३ ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतं यथेष्टाचरणे तत्त्वविदामपि श्वसूकरादितुल्यतापत्तेः ॥ २४ ॥ अचलं दृढं अनिधनं मृत्युविरोधि शुचिम्। आर्षो विभक्त्यलुक्। विदुषां मते ब्रह्माणि प्रविष्टं तत्प्रापकमित्यर्थः। अनभिमतत्वादेवासेवितं मूढैः। आजगरं अजगरो ह्ययत्नेनैव जीवति तस्येदम् ॥ २५ ॥ कषायः क्रोधाद्यावेशेन स्तिमितचित्तता रागद्वेषादिर्वा ॥ २६ ॥ अनियतं अक्लृप्तं फलादि यत्र विधिरदृष्टं तस्य परिणामः परिपाकस्तेनैव देशकालव्यवस्थया प्रापितं कदर्यैर्विषयलुब्धैः ॥ २७ ॥ धनप्राप्तौ कर्मैव कारणं न पौरुषमिति धिया निशम्य आलोच्य ॥ २८ ॥ अर्थहेतोः अनार्यं नीचं अर्यं स्वामिनं आश्रयति यः कृपणो दीनजनस्तमनुदृश्य उपशमरुचिः आत्मवान् जितचित्तः ॥ २९ ॥ विधिनियतं दैवाधीनम् ॥ ३० ॥ धृतिर्धैर्यं मतिरालोचनं बुद्धिर्निश्चयः उपगतं समीपागतं फलं प्रियं येषां तान्। भोगिनः सर्पान् अजगरान् निशम्य दृष्ट्वा फलभोगिन इति शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपः ॥ ३१ ॥ प्रकृत्या दमादियुक्तः सिद्धत्वात् न तु साधकवद्धठेन अपगतफलसञ्चयस्त्यक्तयोगफलसमूहः ॥ ३२ ॥

अपगतमसुखार्थमीहनार्थै-
रुपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थम् ।
तृषितमनियतं मनो नियन्तुं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३३
हृदयमनुरुध्य वाङ्मनो वा
प्रियसुखदुर्लभतामनित्यतां च ।
तदुभयमुपलक्षयन्निवाहं
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३४
बहुकथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः
कविभिरपि प्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ।
इदमिदमिति तत्र तत्र हन्त
स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ॥ ३५
तदिदमनुनिशम्य विप्रपातं
पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः ।
अनवसितमनन्तदोषपारं
नृषु विहरामि विनीतदोषतृष्णः॥३६
भीष्म उवाच ।
अजगरचरितं व्रतं महात्मा
य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।
अपगतभयलोभमोहमन्युः
स खलु सुखी विचरेदिमं विहारम्॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अजगरप्रन्हादसंवादे
एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०-[७]

युधिष्ठिर उवाच ।
बान्धवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह
नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्टो वदस्व मे १
भीष्म उवाच ।
प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः
प्रज्ञा निःश्रेयसी लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सतां
प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसंक्षये ।
प्रन्हादो नमुचिर्मंकिस्तस्याः किं विद्यते परं
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४

ईहनार्थैः इच्छाविषयै रूपादिभिः । एषणाविषयैर्वा पुत्रवित्तादिभिर्हेतुभिः । असुखार्थं परिणामे दुःखार्थं अपगतं आत्मनः पराङ्मुखं तृषितमनियतं च मनोऽवेक्ष्य । उपगतबुद्धिर्लब्धालोकः आत्मसंस्थं आत्मनि संस्था समाप्तिर्यस्य तत्तथा नियन्तुं व्रतं चरामि । अभिहतमसुखैरिहार्थनाशैरित्याद्यः पाठः ॥ ३३ ॥ हृदयं तात्स्थ्याद्बुद्धिर्मनश्च ताभ्यां तद्धर्माः कर्तृत्वभोक्तृत्वकामसङ्कल्पादयो लक्ष्यन्ते ।ताननुरुद्ध्य उपेक्ष्य । पाठान्तरे न अनुरुध्येति सम्बन्धात्स एवार्थः । तत् तत्र बुद्धौ सुदुर्लभतां सुखानित्यतां चोभयं उपलक्षयान्निति योजना ॥ ३४ ॥ इदमाजगरं व्रतं सर्ववादिवल्लभमित्याह—**बहीति ।** गहनं आत्मतत्त्वं तर्कागोचरमपि । तत्र तत्र शास्त्रे हन्तेत्यालोचने । इदमिदमिति स्वमतैः परमतैश्च तर्कयाद्भिः उन्नयाद्भिः । तथाहि शून्यं वा निर्विषयज्ञानधारा वा जडो वा बुद्ध्यादिविशेषगुणहीनस्वरूपप्रतिष्ठं चिन्मात्रं वा । अनृतजडदुःखादिव्यावृत्तमेकरसं सच्चिदानन्दानन्तस्वरूपं वेति वादिनां विकल्पा आत्मनि दृश्यन्ते । तथाऽपि सर्वेषां स्वस्वाभिमतात्मतत्त्वदर्शनायाऽऽजगरं व्रतमेवोपेयामिति भावः ॥३५॥**तदिदमिति ।** इदमिति प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रमितं जगत् । अबुधैः पृथक् आत्माऽतिरिक्तत्वेनाभिपन्नं गृहीतं सत् विप्रपातं विशिष्टः प्रपातो भृगुस्तद्वन्नाशकरमिति । अनुनिशम्य शास्त्रयुक्तिभ्यामन्वालोच्य । नृषु विहरामि । किं तर्हि जगतस्तत्त्वं त्वया निश्चितमित्यत आह—अनवासितं नास्ति कालतो गुणतो देशतश्चावासितमवसानं परिच्छेदो यस्य तत्तथा । यतः अनन्तदोषपारम् । अन्तो नाशः । दोषः विषमसृष्टिहेतुत्वेन नैर्घृण्यादिः पारः देशपरिच्छेदश्च नास्ति यस्य तत्तथा ॥ ३६ ॥ य इमं विहारं इमां अजगरव्रतरूपां क्रीडां अनुचरेत् स सुखी विहरेदिति सम्बन्धः॥३७॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

बान्धवा इति । आजगरव्रतरूपां स्वास्थ्यलक्षणां प्रतिष्ठां किं बान्धवशब्दोपलक्षिता जातिरेव समर्पयति पक्षिणामाकाशगमनवत् । किं कर्म मणिमन्त्रौषधिसाधनादि । किं वित्तं वित्तसाध्यं यज्ञादि । उत प्रज्ञैवेति प्रश्नः ॥ १ ॥ प्रज्ञाहीनः स्वल्पेनापि निमित्तेन नश्यति प्रज्ञावांस्तु न कदाचिदित्याह—**अत्रेति** ॥ ४ ॥

वैश्यः कश्चिदृषिसुतं काश्यपं संशितव्रतम् ।
रथेन पातयामास श्रीमान् दृप्तस्तपस्विनम् ५
आर्तः स पतितः क्रुद्ध-
स्त्यक्त्वाऽऽत्मानमथाब्रवीत् ।
मरिष्याम्यधनस्येह
जीवितार्थो न विद्यते ॥ ६
तथा मुमूर्षुमासीनमकूजन्तमचेतसम् ।
इन्द्रः सृगालरूपेण बभाषे लुब्धमानसम् ॥ ७
मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः ।
मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥ ८
मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चासि काश्यप
सुदुर्लभमवाप्यैतन्न दोषान्मर्तुमर्हसि ॥ ९
सर्वे लाभाः साभिमाना इति सत्यवती श्रुतिः
संतोषणीयरूपोऽसि लोभाद्यदभिमन्यसे १०
अहो सिद्धार्थता तेषां येषां सन्तीह पाणयः ।
अतीव स्पृहये तेषां येषां सन्तीह पाणयः॥११
पाणिमद्भ्यः स्पृहाऽस्माकं यथा तव धनस्य वै
न पाणिलाभादधिको लाभः कश्चन विद्यते
अपाणित्वाद्वयं ब्रह्मन् कण्टकं नोद्धरामहे ।
जन्तूनुच्चावचानंगे दशतो न कषाम वा १३
अथ येषां पुनः पाणी देवदत्तौ दशाङ्गुली ।
उद्धरन्ति कृमीनङ्गाद्दशतो निकषन्ति च १४
वर्षाहिमातपानां च परित्राणानि कुर्वते ।
चैलमन्नं सुखं शय्यां निवातं चोपभुञ्जते १५
अधिष्ठाय च गां लोके भुञ्जते वाहयन्ति च ।
उपायैर्बहुभिश्चैव वश्यानात्मनि कुर्वते ॥ १६
ये खल्वजिह्वाः कृपणा
अल्पप्राणा अपाणयः ।
सहन्ते तानि दुःखानि
दिष्ट्या त्वं न तथा मुने ॥ १७
दिष्ट्या त्वं न शृगालो वै न कृमिर्न च मूषकः
न सर्पो न च मण्डूको न चान्यः पापयोनिजः
एतावतापि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप ।
किं पुनर्योऽसि सत्त्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः
इमे मां कृमयोऽदन्ति येषामुद्धरणाय वै ।
नास्ति शक्तिरपाणित्वात्पश्यावस्थामिमां मम
अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं सन्त्यजाम्यहम्
नातः पापीयसीं योनिं पतेयमपरामिति २१
मध्ये वै पापयोनीनां शार्गालीं यामहं गतः ।
पापीयस्यो बहुतरा इतोऽन्याः पापयोनयः ॥
जात्यैवैके सुखितराः संत्यन्ये भृशदुःखिताः
नैकान्तं सुखमेवेह क्वचित्पश्यामि कस्यचित्
मनुष्या ह्याढ्यतां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरं
राज्याद्देवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिन्द्रतामपि॥
भवेस्त्वं यद्यपि त्वाढ्यो न राजा न च दैवतं
देवत्वं प्राप्य चेन्द्रत्वं नैव तुष्येस्तथा सति ॥
न तृप्तिः प्रियलाभेऽस्ति
तृष्णा नाद्भिः प्रशाम्यति ।
संप्रज्वलति सा भूयः
समिद्भिरिव पावकः ॥ २६
अस्त्येव त्वयि शोकोऽपि
हर्षश्चापि तथा त्वयि ।
सुखदुःखे तथा चोभे
तत्र का परिदेवना ॥ २७

रथेन रथघातेन॥५॥आत्मानं धैर्यं त्यक्त्वा । 'आत्मा बुद्धौ धृतौ देहे' इति **कोशः** । जीवितार्थो जीवितप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ अकूजन्तं मूर्च्छया निःशब्दं प्रोत्कूजन्तमिति पाठे प्रकर्षेण ऊच्छ्वसन्तम् ॥ ७ ॥ सर्वः देवादिरपि अभिनन्दति विप्रत्वमभिलक्ष्य नन्दति ॥ ८॥ **श्रोत्रियो** ऽधीतवेदः । एतत् मनुष्यत्वादित्रयं दोषात् मौढ्यात् ॥ ९ ॥ साभिमाना मयेदं धनं लब्धमित्यभिमान एव धनलाभो न तु वस्तुतः कस्यापि धनेन सम्बन्धोऽस्ति 'मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इति श्रुतेः । गृधः गर्धं लोभं मा कार्षीः । यत्सन्तोषणीयं रूपम् । त्वं स्वस्य अभिमन्यसे अन्नमन्यसे मरिष्यामीति निर्बन्धनेन नाशयसे इति वा । यदि वा एनमभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इत्याभिपूर्वस्य मन्यतेर्हिंसार्थत्वदर्शनात् । यन्नाभिमन्यस इति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥ न कषाम न नाशयाम ॥ १३ ॥ निकषन्ति कण्डूयनेन ॥ १४ ॥ अधिष्ठाय अध्यास्य गां पृथिवीं बलीवर्दादि वा आत्मनि आत्मभोगनिमित्तम् ॥ १६ ॥ अल्पप्राणाः अल्पबलाः ॥१७॥ अदन्ति दशन्ति ॥ २० ॥ **अकार्यमिति** । तिरश्चामपि देहत्यागः पापाय किमुत विदुषां समर्थानां नृणामिति भावः ॥ २१ ॥ मध्ये स्थिता नातिनीचेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एके देवाद्याः अन्ये पश्वाद्याः एकान्तं अत्यन्तं सुखं कस्यापि नास्ति । तृष्णाया निरवधित्वात् ॥ २३ ॥ तदेवाह—**मनुष्या इत्यादिना** ॥ २४ ॥ त्वमाढ्यो भूत्वाऽपि ब्राह्मणत्वान्न राजा भवेः । नापि दैवतं यदि कदाचिद्भवेस्तथापि न तुष्येरिति योज्यम् । परिच्छिद्यैव कामान्वै इति पाठे राजा नैव भवेरिति शेषः ॥२५॥ **अस्तीति** । शोकादिकं त्वय्येवास्ति अतः स्वगतेनैव हर्षेण शोकं मार्जयितुं शक्तस्य ते वृथैवेयं परिदेवनेत्यर्थः ॥२७॥

परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणाम्
मूलं बुद्धीन्द्रियग्रामं शकुन्तानिव पञ्जरे ॥ २८
न द्वितीयस्य शिरसश्छेदनं विद्यते क्वचित् ।
न च पाणेस्तृतीयस्य यन्नास्ति न ततो भयम्
न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः क्वचन जायते ।
संस्पर्शाद्दर्शनाद्वापि श्रवणाद्वापि जायते ३०

न त्वं स्मरसि वारुण्या
लट्वाकानां च पक्षिणाम् ।
ताभ्यां चाभ्यधिको भक्ष्यो
न कश्चिद्विद्यते क्वचित् ॥ ३१
यानि चान्यानि भूतेषु
भक्ष्यजातानि कस्यचित् ।
येषामभुक्तपूर्वाणि
तेषामस्मृतिरेव ते ॥ ३२

अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेव च ।
पुरुषस्यैष नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ॥ ३३
पाणिमन्तो बलवन्तो धनवन्तो न संशयः ।
मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ॥ ३४
वधबन्धपरिक्लेशैः क्लिश्यन्ते च पुनः पुनः ।
ते खल्वपि रमन्ते च मोदन्ते च हसन्ति च
अपरे बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
जुगुप्सितां च कृपणां पापवृत्तिमुपासते ॥ ३६
उत्सहन्ते च ते वृत्तिमन्यामप्युपसेवितुम् ।
स्वकर्मणा तु नियतं भवितव्यं तु तत्तथा ३७
न पुल्कसो न चाण्डाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति
तया तुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीं

दृष्ट्वा कुणीन्पक्षहतान्
मनुष्यानामयाविनः ।
सुसंपूर्णः स्वया योन्या
लब्धलाभोऽसि काश्यप ॥ ३९

यदि ब्राह्मण देहस्ते निरातङ्को निरामयः ।
अङ्गानि च समग्राणि न च लोकेषु धिक्कृतः ॥
न केनचित्प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा ।
धर्मायोत्तिष्ठ विप्रर्षे नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ॥
यदि ब्रह्मन् शृणोष्येतच्छ्रद्दधासि च मे वचः
वेदोक्तस्यैव धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ॥
स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय ।
सत्यं दमं च दानं च स्पर्धिष्ठा मा च केनचित्
ये केचन स्वध्ययनाः प्राप्ता यजनयाजनम् ।
कथं ते चानुशोचेयुर्ध्यायेयुर्वाऽप्यशोभनम् ॥
इच्छन्तस्ते विहाराय सुखं महदवाप्नुयुः ।
उत जाताः सुनक्षत्रे सुतिथौ सुमुहूर्तजाः ।
यज्ञदानप्रजेहायां यतन्ते शक्तिपूर्वकम् ॥ ४५
नक्षत्रेष्वासुरेष्वन्ये दुस्तिथौ दुर्मुहूर्तजाः ।
संपतन्त्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्जिताः ॥ ४६

हर्षोद्दीपनप्रकारमाह—**परीति** । कामादीनां मूलं बुद्धीन्द्रियग्रामं शकुन्तानिव शरीरपञ्जरे परिच्छिद्य निरुध्य स्थितस्य भयं नास्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २८ ॥ भयाभावोऽपि किं द्वैतादर्शनाद्वा द्वैताभावाद्वेत्याशंक्य तत्र द्वैताभावे हेतुं दृष्टान्तमुखेनाह—**नेति** । यथा द्वितीयस्य शिरसस्तृतीयस्य पाणेर्वा स्वरूपेणाभावाज्जातु कदाचिच्छेदनं तज्जं दुःखं नास्ति तथा यद्द्वैतं कालत्रयेऽपि नास्ति ततो भयमपि नास्तीत्यर्थः । तथा च । ‘ अतोऽन्यदार्तं नेह नानास्ति किञ्चन यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमि ’ इत्यादिद्वैताभावप्रतिपादिका श्रुतिरबाधिता भवति । दुःखप्रतीतिस्तु स्वप्नवदप्युपपद्यत इति न कश्चिद्दोषः ॥ २९ ॥ ननु प्रत्यक्षेण शीतोष्णादिभयं स्वप्नवदबाधितं दृश्यते तत्कथं भयं नास्तीति लोकदृष्ट्याऽप्याशंक्याह—**नेति** । स्पर्शसुखाभिज्ञस्यैवानुभूते विषये कामो जायते। बुद्ध्यादिनिरोधेन रसज्ञानाभावान्न क्वचिदपि विषये कामो जायतेऽतो बुद्ध्यादिकृतं शीतोष्णाद्यपि तन्निरोधेन नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अरसज्ञस्य कामो न जायत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**नेति** । वारुण्या मद्यस्य । लट्वाख्यपक्षिमांसस्य च कर्मणि षष्ठ्यौ । तं न स्मरसि ब्राह्मणत्वेन तव तद्रसग्रहाभावात् । भक्ष्यो रस्यो विषयस्ताभ्यामन्यो न विद्यते । तथापि तं तद्द्वयं न स्मरसि ॥ ३१ ॥ कस्यचिद्राजादेः । येषां यानि अभुक्तपूर्वाणि ते त्वया ॥ ३२ ॥ उपसंहरति—**अप्राशनमिति** । प्राशनादिवर्जननियम एव पुरुषस्य श्रेयः ॥ ३३ ॥ दैवाधीनत्वाच्च सुखादेर्न त्वया शोकः कार्य इत्याह—**पाणिमन्त इत्यादिना** । दासत्वं वधबन्धादिकं हीनवृत्तिः सत्यपि सामर्थ्ये तदत्यागं चाण्डालादिदेहं निन्द्यतरमनिष्टमपि दैवबलात्काराद्देव प्राणिनामपरिहार्यमिति श्लोकपञ्चकस्य भावः ॥३४॥ तत्र त्वितरापेक्षया दैवमनुकूलमस्तीत्याह—**दृष्ट्वेति** । कुणीन् हस्तविकलान् पक्षहतान् । अर्धाङ्गवातादिना नष्टान्। आमयाविनो रोगाक्रान्तान् । अधिकदुःखान् अन्यान् दृष्ट्वा स्वयमात्मानं सुखिनं मन्येतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रवादेन कलङ्केन अपहारिणा जातिभ्रंशकरेण ॥४१॥ मुख्यं विवेकं चित्तशुद्धिं वा ॥४२॥ विहाराय यथोचितेन यज्ञादिना विहर्तुं सुनक्षत्रे पुष्यादौ । सार्धश्लोकः ॥ ४५ ॥ आसुरेषु मूलाश्लेषादिषु ॥ ४६ ॥

अहमासं पंडितको हैतुको वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्
हेतुवादान्प्रवदिता
वक्ता संसत्सु हेतुमत्।
आक्रोष्टा चाभिवक्ता च
ब्रह्मवाक्येषु च द्विजान् ॥ ४८
नास्तिकः सर्वशंकी च मूर्खः पण्डितमानिकः
तस्येयं फलनिर्वृत्तिः सृगालत्वं मम द्विज ४९
अपि जातु तथा तस्मादहोरात्रशतैरपि ।
यदहं मानुषीं योनिं सृगालः प्राप्नुयां पुनः ५०
संतुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतिः ।
ज्ञेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्जयिता तथा ॥ ५१
ततः स मुनिरुत्थाय काश्यपस्तमुवाच ह ।
अहो बतासि कुशलो बुद्धिमांश्चेति विस्मितः
समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ।
ददर्श चैनं देवानां देवमिन्द्रं शचीपतिम् ५३
ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनम् ।
अनुज्ञातस्तु तेनाथ प्रविवेश स्वमालयम् ॥५४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सृगालकाश्यपसंवादे
अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

* * *

१८१-[८]

युधिष्ठिर उवाच ।

यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।
गुरूणां वापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१

भीष्म उवाच ।

आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ।
स्वकर्मकलुषं कृत्वा कृच्छ्रे लोके विधीयते २

पण्डितकः कुत्सितः पण्डितः । यतो हैतुकः । अनारब्धद्रव्यत्वादित्यादिभिर्हेतुभिराकाशादेरपि नित्यत्वसाधनपरः । वेदनिन्दकः 'अतोऽन्यदार्तम्' इति तदनित्यत्वप्रतिपादकस्य वेदस्याप्रामाण्यकर्ता । ईक्षा प्रत्यक्षं तामनुप्रवृत्ता ईक्षा अन्वीक्षा धूमादिदर्शनेन वन्ह्याद्यनुमानं तत्प्रधानां आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां कणभक्षाक्षचरणादिप्रणीतं शास्त्रम् । निरर्थिकां पुरुषार्थचतुष्टयशून्यां श्रुत्येकगम्यस्य वस्तुतत्त्वस्य निर्णयानुपयोगिनीम् ॥ ४७ ॥ प्रवादिता प्रकर्षेण वादिता श्रुतेरनुमानाविरोधेनैव प्रामाण्यं न स्वत इति वदिता । ननु नास्तिकान्प्रत्येतद्वक्तुं युक्तं युक्तिबलेनैव वेदाप्राण्यवादिनां तेषां निरसनीयत्वादिति नायं दोष इत्यत आह—संसत्सु समीचीनेषु साधुष्वपि हेतुमदेव वक्ता न श्रुतिमत् । आक्रोष्टा परुषवाक् । आभिवक्ता अभिक्रम्य वक्ता । ब्रह्मवाक्येषु वेदवाक्येषु विचार्यमाणेषु ॥ ४८ ॥ नास्तिकः वेदप्रामाण्यानिन्दकः सर्वशंकी स्वर्गादृष्टादिसद्भावेऽपि शंकावान् । स्वभाववादेन चाभित आकृष्यमाणोऽनवस्थित इत्यर्थः । कुतर्कमनादृत्य वेदमार्गे एव त्वया स्थातव्यमिति भावः ॥ ४९ ॥ मम तु एतदत्यन्तं प्रार्थ्यमित्याह—**अपीति** । तस्मात् हीनयोनिदात्पापान्मुक्त इति शेषः ॥५०॥ **समवैक्षतेति** । दिव्यज्ञानवतां काश्यपादीनामपि देहाभिमानावेशाददर्शी बुद्धिर्भवति किमुत प्राकृतानामिति देहावेशो वर्ज्य इति भावः । यथोक्तम्—**देहावेशात्प्रमाद्यतीति** ॥५३॥ हरिवाहनं इन्द्रम् ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

आजगरव्रतालाभे प्रज्ञैव देहावेशनिवृत्तिद्वारेण हेतुरित्युक्तम् । तत्र प्रज्ञा बुद्धेः परिणामविशेषः स च क्षीराधिवत्स्वभावादेव कालक्रमेण भविष्यतीति दत्तेष्टादेर्वैयर्थ्यं मन्वानः शङ्कते—**यदीति** ।

'शरणागतसंत्राणं भूतानामप्यहिंसनम् ।
बाहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते ।
अग्निहोत्रं तपः शौचं वेदानां चानुशासनम्
आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते ।'

दत्तेष्टे गृहस्थस्य धर्मः । तपो वानप्रस्थस्य । गुरुशुश्रूषा ब्रह्मचारिणः । यदि दत्तादिकं शुभादृष्टोत्पादनद्वारा कालान्तरीयप्रज्ञाहेतुर्भवति तत्तर्हि मे मह्यमनुष्ठेयमेतदिति ब्रूहि नोचेत्स्वभाव एव शरणं ममेत्यर्थः ॥ १ ॥ स्वभाववादे सर्वेषां भौतिकानामुत्पत्त्यादौ एकरूपैव सामग्री तथा च ह्रस्वदीर्घसाध्वसाधुसुखदुःखादिवैचित्र्यं जगति दृश्यमानं नोपपद्यतेऽतस्तत्रावश्यं कर्मजन्यमदृष्टं कारणमभ्युपेयमिति

दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयम्।
मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः
उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखं
श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः
व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचोरभयेषु च।
हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परं
प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः।
क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणम्
पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु।
तद्विधास्ते मनुष्याणां येषां धर्मो न कारणम्
सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति।
शेते सह शयानेन येन येन यथा कृतम् ॥ ८
उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति।
करोति कुर्वतः कर्म च्छायेवानुविधीयते ॥ ९
येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समीहितम्।
तत्तदेकतरो भुंक्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १०
स्वकर्मफलनिक्षेपं विधानपरिरक्षितम्।
भूतग्राममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ११
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च
स्वं कालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम्
संमानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ।
प्रवृत्तानि विवर्तन्ते विधानान्ते पुनः पुनः १३
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखं
गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम् १४
बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभम्
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फलं प्रतिपद्यते १५
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १६
समुन्नमग्रतो वस्त्रं पश्चाच्छुध्यति कर्मणा।
उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७
दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपोवने।
धर्मनिर्धूतपापानां संपद्यन्ते मनोरथाः ॥ १८
शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः १९
अलमन्यैरुपालंभैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः।
पेशलं चानुरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

मत्वा 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' 'बुद्धिः कर्मानुसारिणी' इति श्रुतिस्मृतिसिद्धं कर्मणः सदसत्प्रज्ञाहेतुत्वमाह—**आत्मनेति**। आत्मना बुद्ध्या अनर्थः कामक्रोधादिस्तद्युक्तेन कृच्छ्रे दुःखदे नरकादौ विधीयते भोक्तुमधिक्रियते ॥ २ ॥ मृतेभ्यः मरणेभ्यः प्रमृतं मरणान्तरम्। अविलम्बेन पुनः पुनर्म्रियन्त इत्यर्थः। 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणच न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि' इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ हस्तौ अवाप्येते प्रवेश्येते यस्मिन्निति हस्तावापो हस्तानिगडस्तेन निगडिताः सन्तो नास्तिकाः राष्ट्राद्दूरीकृताः व्यालादिमत्सु वनेषु गच्छन्ति निगडितहस्तत्वाच्च व्यालादीन्वारयितुमशक्ताः अत्यन्तमुद्वेगं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। व्यालो दुष्टगजः ॥ ५ ॥ आतिथेयं अतिथिहितं मृष्टान्नदानादि। आत्मवतां जितचित्तानां योगिनां मार्गं देवयानम्। हस्तदक्षिणं हस्तोपलक्षितेन तत्कर्तव्येन दानादिना कर्मणा दक्षिणं अनुकूलम् ॥ ६ ॥ पुलाकाः गर्तोष्मणा भक्तासिक्थवन्नष्टबीजभावाः पूतिधान्यमिति यावत्। पुत्तिका मशकाः कारणं सुखादिहेतुः ॥ ७ ॥ शुभप्रज्ञाहेतुरपि धर्म एव चेत्तत्र प्रवृत्तिरपि पूर्वकर्मायत्तेति किं पुरुषकारेणेत्याशंक्याह-**सुशीघ्रमिति**। विधानं प्राक्कर्म धावन्तं यतमानं अनुधावति फलप्रदानेनानुसरति अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह-शेते इति। येन येन यथा कृतं तं तं प्रति तथा प्राक्कर्म फलदमफलदं च भवति ॥ ८ ॥ कर्म प्राचीनं छायेव अनुविधीयते पुरुषेण स्वस्यानुकूलं क्रियते अनादौ संसारेऽनन्तानां सतामसतां वा कर्मणामहं पूर्वमहं पूर्वमिति स्पर्धया स्वस्वफलदानाय युगपदुपस्थितानां यदेव कर्म अविकलः पुरुषकारोऽनुगृह्णाति तदेव प्रभवतीत्यर्थः॥ ९ ॥ **येनेति**। भुंक्ते इति वर्तमानार्थलट्प्रयोगेण ऐहिकभोगे एव प्राक्कर्मणः प्राबल्यं न त्वामुष्मिकभोगार्थायां यज्ञादिप्रवृत्तौ। विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यापत्तेरित्यर्थः। नित्यं अपरिहार्यम् ॥ १० ॥ स्वकर्मणः फलं स्वर्गपश्वादि तदेव निक्षेपरूपं विधानेन कर्मजन्यादृष्टेन रक्षितं गौणकर्मीभूतं भूतग्रामं प्रति कालः समनुकर्षति ॥ ११ ॥ समुन्नं जलेन क्लिन्नं उन्दी क्लेदनेऽस्य निष्ठायां रूपम्। संयुक्तमिति पाठे मलेनेति शेषः। संस्विन्नमिति पाठे स्वेदेन मलिनम्। कर्मणा क्षालनेन उपवासः विषयत्यागः अनन्तकं सुखं मोक्षः॥ १७॥ मनोरथाः ज्ञानलाभविषयाः १८ प्राप्तज्ञाना न कार्यब्रह्मलोकं गच्छन्ति किंतु 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति तत्त्वविदः प्राणादीनां प्रलयस्य शुद्धे प्रत्यगात्मन्येव श्रवणादात्मा च न द्रष्टुं योग्य इत्याशयेनाह–'**शकुनानामिति** ज्ञानविदां ब्रह्मविदां गतिः परायणं ब्रह्मैवेत्यर्थः 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः ॥ १९ ॥ उपालंभैः आक्षेपवाक्यैः व्यतिक्रमैः अपराधैः। अलमुक्तैः पर्याप्तं पेशलं कौशलयुक्तं यथा स्यात्तथा। सत्कर्मभिः सद्वासनोदयात्साध्वी प्रज्ञा समुदेतीति भावः ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२–[९]

युधिष्ठिर उवाच ।

कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
ससागरः सगगनः सशैलः सवलाहकः ।
सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः
कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।
शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथं
कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छंति ये मृताः
अस्माल्लोकादमुं लोकं सर्वं शंसतु नो भवान्

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमामितिहासं पुरातनम् ।
भृगुणाऽभिहितं शास्त्रं भरद्वाजाय पृच्छते॥५
कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानं महौजसम् ।
भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजोऽन्वपृच्छत ॥ ६
ससागरः सगगनः सशैलः सवलाहकः ।
सभूमिः साग्निपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः
कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।
शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मविधिः कथम्
कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छंति ये मृताः
परलोकमिमं चापि सर्वं शंसितुमर्हसि ॥ ९

एवं स भगवान्पृष्टो भरद्वाजेन संशयम् ।
ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् १०

भृगुरुवाच ।

मानसो नाम यः पूर्वो विश्रुतो वै महर्षिभिः
अनादिनिधनो देवस्तथाऽभेद्योऽजरामरः ११
अव्यक्त इति विख्यातः
शाश्वतोऽथाक्षयोऽव्ययः ।
यतः सृष्टानि भूतानि
जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ १२
सोऽसृजत्प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः ।
महान्ससर्जाहंकारं स चापि भगवानथ १३

१८२

एवमष्टभिरध्यायैः क्रमादाशां जित्वा पूर्वस्मिन्नेव वयसि निष्परिग्रहो निरीहो हिंसाशून्य आजगरीं वृत्तिमास्थितः प्रज्ञावान् सुकृती ब्रह्मविद्याधिकारी निरूपितः तत्र प्रसंगात्तत्र तत्र संक्षेपेणात्मतत्त्वं च सूचितम् । यथा आजगरेऽनवसितमनन्तदोषपारमित्यनेन आकाशस्येव नित्यत्वाद्विभुत्वाच्चात्मनः कालतो देशतश्च परिच्छेदाभावः परेषां संमतः । अस्माकं त्वात्मनि त्रिविधभेदरूपो वस्तुपरिच्छेदोऽपि नास्ति । यथा परेषामात्मान्तरस्य पृथिव्यादेरात्मगतबुद्ध्यादिगुणानां च पृथक्सत्त्वेन आत्मनि सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपो वस्तुपरिच्छेदोऽस्ति न तथाऽस्माकमित्यखण्डैकरसमेकाद्वितीयं कूटस्थं वस्तु निर्दिष्टम् । तथा सृगालीये—

**‘न द्वितीयस्य शिरसश्छेदनं विद्यते क्वचित्
न च पाणेस्तृतीयस्य यन्नास्ति न ततो भयम्’**

इति । आत्मातिरिक्तस्य द्वितीयशिरआदिवदत्यन्तासत्त्वमुक्त्वा तदेव दृढीकृतम् । तथा—

**‘शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः’**

इति । ‘ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ’इति च प्रतिपादितम् । ततश्च विकारिकारणाभावाज्जगज्जन्माद्यसंभवं मन्वानः पृच्छति **कुत इति**। तत्र कुत इति कालादृष्टेश्वरेच्छादिनिमित्तप्रश्नः कमभ्येतीति उपादानप्रश्नः तत्रैव कार्यलयनियमात् ॥१॥ केनेत्यवान्तरकारणप्रश्नः ॥ २ ॥ कथमिति सृष्टिप्रकारप्रश्नः विभक्तयो विभागाः॥३॥ जीवः कीदृश इति जीवतत्त्वप्रश्नः अमृताः मुक्ताः क्व अधिष्ठाने लीयन्त इति मुक्तिप्राप्यवस्तुप्रश्नः अस्माल्लोकात् इमं लोकं मुक्त्वा अमुं लोकं सर्वं च पूर्वं पृष्टं नो अस्मभ्यं भवान् कथयतु॥ ४ ॥ पूर्वोक्तब्रह्माद्वैतसिद्धये कृत्स्नस्य जगतः ब्रह्मोपादानकत्वं प्रतिपादयिष्यन् ‘असतोऽधिमनोऽसृजत । मनःप्रजापतिमसृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत । तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंच’इति श्रुतिमनुसरन्नुत्तरमाह––**मानस इति** सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यादज्ञानान्मन उत्पन्नं तच्च चित्प्रतिबिम्बविशिष्टं मानसो नाम जगतो मूलकारणं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं अनादिनिधनः आदिनिधनं जन्मलयस्थानं तद्धीनः तत्कारणस्य असतो ज्ञानस्यानिर्वचनीयस्य स्वरूपेणासत्त्वात् कूटस्थस्य च शुद्धब्रह्मणस्तं प्रत्यनुपादानत्वात् । अभेद्यः भेत्तुमनर्हः एकत्वात् । अजरामर इति ‘य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प.’ इति श्रुत्युक्तानां गुणानां संग्रहः ॥ ११ ॥ अक्षयोऽव्यय इति लक्षणया वृद्धिजन्महीनत्वमुक्तम्। अत एव शाश्वतः सदैकरूपः अव्यक्त इति संज्ञामात्रम् । योगिनां प्रत्यक्षत्वात् । मूढान्प्रत्यप्रकाशत्वाद्वाऽव्यक्तः । सृष्टानि जन्मवन्ति भूतानि आकाशादीनि जायन्ते म्रियन्ति व्ययवन्ति च यत्रैव भवन्ति । सृष्टानीति विशेषणादसृष्टाश्चेतना न जायन्त इति दर्शितम् ॥ १२ ॥ ‘स दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता–’इत्यादिश्रुतिषु आकाश इति विख्यातः सन् महान्तं समष्टिजीवं हैरण्यगर्भं बुद्धिं

आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः।
आकाशादभवद्वारि सलिलादग्निमारुतौ।
अग्निमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही॥ १४
ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयंभुवा।
तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः १५
अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत्।
ब्रह्मा वै स महातेजा य एते पञ्च धातवः १६
शैलास्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदो मांसं च मेदिनी
समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा॥ १७
पवनश्चैव निःश्वासस्तेजोऽग्निर्निम्नगाः शिराः
अग्नीषोमौ तु चन्द्रार्कौ नयने तस्य विश्रुते॥

नभश्चोर्ध्वं शिरस्तस्य
क्षितिः पादौ भुजौ दिशः।
दुर्विज्ञेयो ह्यचिन्त्यात्मा
सिद्धैरपि न संशयः॥ १९

स एष भगवान्विष्णुरनन्त इति विश्रुतः।
सर्वभूतात्मभूतस्थो दुर्विज्ञेयो कृतात्मभिः २०
अहंकारस्यः यः स्रष्टा सर्वभूतभवाय वै।
यतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहं यदिह त्वया॥ २१

भरद्वाज उवाच।

गगनस्य दिशां चैव भूतलस्यानिलस्य वा।
कान्यत्र परिमाणानि संशयं छिन्धि तत्त्वतः

भृगुरुवाच।

अनन्तमेतदाकाशं सिद्धदैवतसेवितम्।
रम्यं नानाश्रयाकीर्णं यस्यान्तो नाधिगम्यते
ऊर्ध्वं गतेरधस्तात्तु चन्द्रादित्यौ न दृश्यतः।
तत्र देवाः स्वयं दीप्ता भास्वराभाग्निवर्चसः॥
ते चाप्यन्तं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः
दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्धि मानद॥
उपरिष्टोपरिष्टात्तु प्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः।
निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि॥ २६

पृथिव्यन्ते समुद्रास्तु समुद्रान्ते तमः स्मृतम्
तमसोऽन्ते जलं प्राहुर्जलस्यान्तेऽग्निरेव च॥

रसातलान्ते सलिलं जलान्ते पन्नगाधिपाः।
तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलम् २८
एवमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च।
अग्निमारुततोयेभ्यो दुर्ज्ञेयं दैवतैरपि॥ २९

वाऽसृजदिति योजना महानपि अहंकारं हैरण्यगर्भं मनः। स चाहंकारो भगवान् आकाशं शब्दतन्मात्राख्यं असृजत्१३ 'आकाशादभवद्वारि' इत्यादिपाठक्रमो न विवक्षितः किं तु 'आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी-' इति श्रौत एव ज्ञेयः। तत्र वाय्वादिशब्दैः स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रं च सूक्ष्ममपञ्चीकृतं भूतजातमुच्यते ॥१४॥ ततस्तेजोमयं लिंगशरीरं दिव्यं परलोकगमनार्हं स्थूलभूतानि च पञ्चीकृतानि तत्कर्दममयं ब्रह्माण्डापरनामधेयं पद्मं चासृजत्। ब्रह्मा विराट् वेदमयो वेदपूर्णो निधिरिव ज्ञानैश्वर्यादीनाम्॥१५॥ 'ख्यातः सोहमित्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः। सर्वभूतानि स्थूलवियदादीनि तदात्मा तच्छरीरः स चासौ भूतकृच्चतुर्विधभूतग्रामस्रष्टा चेति समासः। ये एते पञ्च आकाशादयो धातवो धारणकर्माणः स एव ब्रह्मा ॥१६॥ **'अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृत्ताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा'** इति भगवतो वैश्वरूप्यप्रतिपादिकां श्रुतिमुपबृंहयति-**शैला इत्यादिपञ्चभिः** ॥ १७ ॥ अग्नीषोमावेव चन्द्रार्कौ ॥ १८ ॥ सर्वभूतानामात्मभूतोऽहंकारस्तत्स्थः ॥ २० ॥ भूतभवाय भूतोत्पत्तये स्रष्टाहंकारस्येति सम्बन्धः। यतो विश्वं समभवत् यच्च त्वयाऽहं पृष्टस्तत्तुभ्यमुक्तमिति शेषः।२१। कुतःसृष्टमिदं विश्वमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरं ब्रह्मैव ईशसूत्रविराड्रूपेण सन्निविष्टमस्तीत्युक्तम्। तत्किं एकदेशेन उत कार्त्स्न्येन। नाद्यः। ब्रह्मणः सांशतापत्तेर्निष्कलत्वश्रुतिव्याकोपः। नान्त्यः। कार्यस्य परिच्छिन्नत्वेन व्याप्यत्वात् ब्रह्मणोऽपि परिच्छेदापत्तिस्ततश्चानन्त्यश्रुतिव्याकोप इति शंकते-**गगनस्येति** ॥ २२ ॥ कार्यस्यानन्त्यं कारणानन्त्यायोपपादयन्नुक्तां शङ्कां परिहरति-**अनन्तमेतदिति**। आश्रयाश्चतुर्दश भुवनानि ॥ २३ ॥ गतेः सूर्यरश्मिगतेरपि ऊर्ध्वमधस्ताच्च चन्द्रादित्यौ न दृश्येते मध्यमपरिमाणयोस्तयोरनन्ताकाशव्याप्तियोगात् यत्र तौ न दृश्येते तत्र सन्धिरार्षः ॥२४॥ तेऽपि सूर्यादिगतेरूर्ध्वस्था अनन्तमेवाकाशं पश्यन्ति न तु परिच्छिन्नमिति मे मद्वचनाद्विद्धि ॥२५॥ एवं तत्तदुपर्यपीत्याह-**उपरिष्टेति**। आर्षो वर्णलोपः प्रज्वलद्भिर्लोकैरिति शेषः ॥ २६ ॥ तिर्यक्प्रमाणतोऽप्यानन्त्यमाह-**पृथिव्यन्त** इति २७ एवमन्तं पुनः पुनर्जलं पुनराकाशं पुनर्जलमित्येवंरूपमेव सलिलस्य सलिलात्मकस्य भगवतोऽन्तं पश्यामः न तु जलाकाशमालाया इत्यर्थः। तोयेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी २९

अग्निमारुततोयानां वर्णाः क्षितितलस्य च ।
आकाशादवगृह्यन्ते भिद्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ॥
पठन्ति चैव मुनयः शास्त्रेषु विविधेषु च ।
त्रैलोक्यसागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ३१
अदृश्याय त्वगम्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् ।
सिद्धानां देवतानां च यदा परिमिता गतिः
तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतम् ॥
नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ॥ ३२
यदा तु दिव्यं यद्रूपं
ह्रसते वर्धते पुनः ।
कोऽन्यस्तद्वेदितुं शक्यो
योऽपि स्यात्तद्विधोऽपरः ॥ ३४
ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वज्ञो मूर्तिमान्प्रभुः ।
ब्रह्मा धर्ममयः पूर्वः प्रजापतिरनुत्तमः ॥ ३५

भरद्वाज उवाच ।

पुष्कराद्यदि संभूतो ज्येष्ठं भवति पुष्करम् ।
ब्रह्माणं पूर्वजं चाह भवान्संदेह एव मे ॥ ३६

भृगुरुवाच ।

मानसस्येह या मूर्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता ।
तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ३७
कर्णिकान्तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः ।
तस्य मध्ये स्थितो लोकान्सृजते जगतः प्रभु

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे
द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

* * *

अग्नीति। वर्णो रूपं तच्च स्पर्शस्याप्युपलक्षणं यथा रूपस्पर्शरहितं नभोद्रव्यं देशतः कालतश्चानन्तं तद्वदग्न्यादयोऽपि। तथा च लक्षणभेदाभावादाकाशानतिरिक्ता अपि ते केवलमतत्त्वदर्शनादेवाकाशात्पृथगवगृह्यन्ते द्वितीयचन्द्रवत्। एवमाकाशादयोऽपि पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्स्वकारणादभिन्नाः सन्तो मानसमात्रं भवन्तीत्यर्थः ॥३०॥ कथं तर्हि बौद्धज्यौतिषिकपौराणिकास्त्रैलोक्यादेः प्रमाणं यथा विहितं · पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तारायामादिरूपमुपपादयन्तीति शङ्कते-**पठन्तीति** ॥३१॥ दूषयति-**अदृश्यायेति** । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ब्रह्म परिमाणहीनं अदृश्यत्वादगम्यत्वाच्च आकाशादिवदित्यनुमानेन कारणानन्त्यात्कार्यानन्त्यसिद्धिः । **सिद्धानामिति**। गतिर्गमनमार्ग आकाशः सोऽपि चेत्परिमितः स्यात्तर्हि श्रूयमाणं परमात्मनो मानसाख्यस्य आनन्त्यं गौणमौपचारिकं स्यात्तच्च न युक्तमनन्तं ब्रह्मेति वेदपीडाप्रसंगादिति सार्धः श्लोकः ३२ दिव्यं द्योतमानं यत् रूपं विश्वरूपं तदपि ह्रसते सुप्तिप्रलययोर्लीयते वर्धते च जाग्रत्सर्गयोर्यदि तर्हि 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन सर्गकालेऽप्यसतो जगतः स्वरूपम् । तद्विधोऽपि ब्रह्मभावं गतोऽपि कोऽन्यो वेदितुं शक्तो न कश्चित् । न हि मरुमरीचितोयस्य रसस्पर्शौ कश्चिद्वेदितुमर्हतीति भावः । तत्र सुप्तिबोधयोर्जगल्लयोदयौ कौषीतकिनः समामनन्ति—' स यदा स्वपिति तदैनं वावसर्वैर्नामभिः सहाप्येति । चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति । अथ यदा प्रबुध्यते एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः ' इति । तथा च ' नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ' इति भगवदुक्तादिशा जगतोऽसत्त्वाद्दुर्ज्ञेयत्वं सिद्धम् ॥ ३४ ॥ पुष्करतः स्थूलसूक्ष्मकार्यरूपात् । ब्रह्मा चतुर्मुखः ॥३५॥ चतुर्मुखस्यैव महत्तत्त्वात्मतां मन्वानः शङ्कते—**पुष्करादिति** ॥ ३६ ॥ परिहरति—**मानसस्येति** । यथा बीजादंकुरतरुजातावपि तरुस्थपक्वफलवदंकुरतर्वन्तरोत्पादे न समर्थौ । फलं त्वनेकबीजगर्भं तरुबीजादप्याधिकशक्तिमत् । एवं मानसाख्यादीशाज्जातावपि सूत्रविराजौ न सूत्रविराडन्तरं स्रष्टुं शक्नुतः । चतुर्मुखे तु कृत्स्ना मानसस्य शक्तिरभिव्यक्ताऽतः स च सूत्रविराडात्मकात्पद्माज्ज्यायान् । तथापि तदभिव्यक्त्यभिप्रायेण पुष्करतो ब्रह्माऽभवत् । वृक्षादिव फलमित्यर्थः ॥३७॥ गगनं हार्दाकाशाख्यं ब्रह्म पद्मस्य मध्ये तस्यापि मध्ये उच्छ्रितो मेरुस्तस्य मध्ये आधिष्ठितः कर्णिकामिति पदयोजना । एतेन ' दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः ' इत्यादिना ' उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते ' इत्यन्तायाः श्रुतेरर्थः संगृहीतः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३–[१०]

भरद्वाज उवाच ।
प्रजाविसर्गं विविधं कथं स सृजते प्रभुः ।
मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ १
भृगुरुवाच ।
प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसाऽसृजत्
संरक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जलम् ॥ २
यत्प्राणः सर्वभूतानां वर्धन्ते येन च प्रजाः ।
परित्यक्ताश्च नश्यन्ति तेनेदं सर्वमावृतम् ॥ ३
पृथिवी पर्वता मेघा मूर्तिमन्तश्च ये परे ।
सर्वं तद्वारुणं ज्ञेयमापस्तस्तंभिरे यतः ॥ ४
भरद्वाज उवाच ।
कथं सलिलमुत्पन्नं कथं चैवाग्निमारुतौ ।
कथं वा मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ५
भृगुरुवाच ।
ब्रह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन्ब्रह्मर्षीणां समागमे ।
लोकसंभवसन्देहः समुत्पन्नो महात्मनाम् ६
तेऽतिष्ठन्ध्यानमालम्ब्य
मौनमास्थाय निश्चलाः ।
त्यक्ताहाराः पवनपा
दिव्यं वर्षशतं द्विजाः ॥ ७
तेषां ब्रह्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् ।
दिव्या सरस्वती तत्र संबभूव नभस्तलात् ८
पुरा स्तिमितमाकाशमनन्तमचलोपमम् ।
नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव संबभौ ॥ ९

१८३

प्रजाविसर्गमिति । प्रजा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जास्तासां विविधं सर्गम् । मेरुमध्ये इति तस्य व्यवहितत्वमुक्तम् । प्रजानां तु सर्गो यथायथं स्वस्वबीजात्स्वस्वादृष्टवशाद्दृश्यते । तत्र कथं तस्य स्रष्टृत्वमित्याक्षेपः ॥१॥ चतुर्मुखत्वं प्राप्तो मानस एव मनसा संकल्पेन प्रजाविसर्गं असृजत् । 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इति श्रुतेः । सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादिश्रुतेश्च न तस्य बीजसान्निध्याद्यपेक्षा । संकल्पैकसाधनत्वात् ॥२॥ यत् जलं तेन जलेन ॥ ३ ॥ वारुणं वरुणदेवतासम्बन्धात् । आप्यमित्यर्थः । मूर्तिमत् मनुष्यपश्वादिविग्रहवत् आप्यत्वे हेतुः । आपस्तस्ताम्भिरे यत आपस्तम्भं घनीभावं पृथिव्यादिरूपं प्राप्ताः । 'तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्' इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ एतदाक्षिपति—**कथमिति** । भौतिकसृष्टावेव चतुर्मुखस्याधिकाराद्भूतानां च प्रागेव सृष्टत्वात् तस्य जलादिस्रष्टृत्वोक्तिरयुक्तेत्याक्षेपाभिप्रायः ॥ ५ ॥ ब्रह्मकल्पे ब्रह्मलोके कल्पादावित्यर्थः । लोकानां सम्भव उत्पत्तिस्तत्र विषये सन्देहः । तथाहि 'कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्' इति श्रुत्यैवानेकपक्षोपन्यासात् । तत्र काल इति **ज्यौतिषिकाः** । स्वभाव इति **बौद्धा लोकायतिकाश्च** । नियतिरदृष्टं कारणं कर्मेति **मीमांसकाः** । यदृच्छेत्यार्हताः । भूतानीति **तार्किकादयः** । योनिर्जगत्कारणं पुरुष **इत्यौपनिषदाः** ॥ ६ ॥ एवं सन्देहे सति ध्यानयोग एव शरणीकरणीय इत्याख्यायिकामुखेनाह–**तेऽतिष्ठन्निति** । ध्यानं ध्यायन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या हृदयपुण्डरीकम् । आलम्ब्य-आलम्बनीकृत्य मौनं ध्यानं चित्तनिरोधरूपं योगमास्थिताः सन्तः आतिष्ठन् ॥ ७ ॥ श्रुतौ यद्यपि 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इत्यनुभवगम्योऽयमर्थ इत्युक्तम् । तथापि अनुभवे भ्रान्तत्वसम्भवात् श्रुतिरेव निष्कलङ्कं प्रमाणमित्याशयेनाह—**तेषामिति** । तत्र हृदयपुण्डरीके नभस्तलाद्धार्दाकाशाख्यात् मायाविशिष्टाद्ब्रह्मणः ॥८॥ सरस्वतीमेवाह–**पुरेति**। हार्दाकाशे गुरूक्तयुक्त्या स्थूलदेहासङ्गेन चित्तं धारयन्। प्रथमं कज्जलश्यामलेन तमसा व्याप्तमचलमनन्तमशब्दमाकाशं पश्यति । तच्च तमः क्रमेण कालिमानं जहत् अवश्यायाख्यनीहाररूपेण । ततो धूमरूपेण च भाति। ततः किञ्चित्तमसोपगमे सुषिरमनन्तमाकाशं पश्यति । स तत्र श्रान्तस्तृषार्त इव भूत्वा जलं स्मरति। तच्च जलं क्षणेन तमेवाकाशं पूरयति । तत्र यथा घटे जलेनापूर्यमाणे शब्दो वायुश्चाभिव्यज्यते । तथैव तत्र शब्दवायू आविर्भवतः । ततश्च तयोर्जलवाय्वोररण्योरिव संघर्षात्तेज उत्पद्यते । तेन च हार्दाकाशं निस्तिमिरीकुर्वता वायुना सह संयोगमेत्य सलिलमाकाशे समुत्क्षिपता जलपवनसंपर्कादात्मा घनीक्रियते सोयं त्रयाणां संघातः पृथिवी नाम भवति । एवं भूतानि सृष्ट्वा भौतिकान्यपि सृजति । पुनश्च तत्सर्वमुपसंहृत्य केवलचिन्मात्रेण रूपेण निरुद्धसर्ववृत्तिस्तिष्ठतीति योगिनामनुभवक्रमः । तदुपक्रमं एकदेशेन श्रुतिरनुवदति—

**'नीहारधूमार्कानलानिलानां
खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनाम् ।**

ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः ।
तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः ॥
यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते ।
तच्चांभसा पूर्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ११
तथा सलिलसंरुद्धे नभसोऽन्ते निरन्तरे।
भित्त्वार्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् १२
स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसंभवः ।
आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति
तस्मिन्वाय्वंबुसङ्घर्षे दीप्ततेजा महाबलः ।
प्रादुरभूदूर्ध्वशिखः कृत्वा निस्तिमिरं नभः ॥
अग्निः पवनसंयुक्तः खं समाक्षिपते जलम् ।
सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्घनत्वमुपपद्यते ॥ १५
तस्याकाशं निपतितः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः।
स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमनुगच्छति॥ १६
रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा
भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयते॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे मानसभूतोत्पत्तिकथने त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४-[११]

भरद्वाज उवाच ।

त एते धातवः पञ्च ब्रह्मा यानसृजत्पुरा ।
आवृता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञिताः॥
यदाऽसृजत्सहस्राणि भूतानां स महामतिः।
पञ्चानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते ॥ २

भृगुरुवाच ।

अमितानां महाशब्दो यान्ति भूतानि संभवं
ततस्तेषां महाभूतशब्दोऽयमुपपद्यते ॥ ३
चेष्टा वायुः खमाकाशमूष्माग्निः सलिलं द्रवः
पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पाञ्चभौतिकम्
इत्येतैः पञ्चभिर्भूतैर्युक्तं स्थावरजङ्गमम् ।
श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेन्द्रियसंज्ञिताः

एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥ इति स एवायं भूतोत्पत्तिक्रमोऽत्र पुरा स्तिमितमाकाशमित्यादिना श्लोकनवकेन प्रतिपादितः । अक्षरयोजनापि कृतप्राया ॥ ९ ॥ कथं घनत्वमुपपद्यते इत्यत आह— **तस्येति**। षष्ठी सप्तम्यर्थे । तस्मिन्मारुतयुक्तेऽग्नौ आकाशमध्ये भ्रमति यः स्नेहाश्रयो जलं तत्संघातत्वमिति स्पष्टम् । एवं मानसस्य सृष्टिर्मानस्येव तत्सामान्यादस्मदादीनामपीयं सृष्टिः स्वप्नवन्मानसस्यैवेत्यध्यायतात्पर्यम् । अत एव द्वितीयशिरोवदस्या असत्त्वं प्रागुक्तं सङ्गच्छते ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४

ननु चतुर्मुखेन मनसा सृष्टाः पञ्च धातव आकाशादयः स्वाप्नाकाशादिवदान्तराः सन्तः कथं बाह्यलोकानामावरका इत्युपपद्यते इत्याह-**त एते इति**। यान् ब्रह्माऽसृजत्ते एते इति कथमित्यग्रिमेण सम्बन्धः । एते के ये महाभूतसंज्ञाः यैश्च लोका आवृता इति योजना ॥ १ ॥ तथा ब्रह्मणा सृष्टानां जरायुजादीनां चैवं प्रत्येकं मानसानि पञ्चभूतानि सन्ति । स्वप्ने तद्दर्शनात् । ततश्च कथं ब्रह्मसृष्टानामेव पञ्चानां भूतानां महाभूतत्वं नास्मदादिसृष्टानां भूतत्वं यतः सर्वेषां मानसत्वाविशेषात् प्रातिभासिकत्वेन क्षुद्रभूतत्वं ईशसृष्टानां तु महाभूतत्वम् तथा च प्रातिभासिकव्यावहारिकयोर्बाध्याबाध्ययोः प्रपञ्चयोर्भेद एष्टव्य इति आक्षेप्तुरभिप्रायः ॥ २ ॥ अमितत्वमेव महच्छब्दार्थो न त्वबाध्यत्वमित्याह-**अमितानामिति**। अमितेषु अमितत्वादित्यर्थः । यतः संभवं यान्ति ततो हेतोर्भूतानीत्यर्थः । ततश्चानन्तत्वोत्पन्नत्वयोरुभयत्राविशेषात् न व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्महाभूतसंघयोर्भेद इत्यर्थः ३ कार्यमात्रे व्याप्तिं प्रदर्शयन्नमितत्वमेवाह-**चेष्टेति**। खं सुषिरम् अत्र शरीरे द्रवो लोहितादिसंघातः काठिनं मांसास्थ्यादि ॥४॥ श्रोत्रं खं घ्राणं पृथिवी रसो रसनेन्द्रियं जलं स्पर्शः स्पर्शनेन्द्रियं त्वक् वायुः दृष्टिश्चक्षुरिन्द्रियं तेजः श्रोत्रादीनां खादिगुणान् शब्दादीन् प्रतिग्राहकत्वात् खाद्यात्मकत्वं श्रोत्रादीनां खाद्यात्मत्वोपपादनं दृष्टान्तसिद्ध्यर्थम् । तथा चायं प्रयोगः। मेयमातारौ समानजातीयौ ग्राह्यग्राहकत्वात् शब्दश्रोत्रादिवदिति । तथा च प्रमातुश्चेतनाभिन्नत्वेन प्रमेयस्यापि तथात्वमिति **अद्वैतसिद्धिः**॥ ५ ॥

भरद्वाज उवाच ।

पञ्चभिर्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजङ्गमाः।
स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्चधातवः॥ ६
अनूष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः।
वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः॥७
न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः।
न च स्पर्शं विजानंति ते कथं पाञ्चभौतिकाः
अद्रवत्वादनग्नित्वादभूमित्वादवायुतः।
आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणां नास्ति भौतिकं

भृगुरुवाच ।

घनानामपि वृक्षाणा-
माकाशोऽस्ति न संशयः।
तेषां पुष्पफलव्यक्ति-
र्नित्यं समुपपद्यते ॥ १०
ऊष्मतो म्लायते वर्णं त्वक् फलं पुष्पमेव च।
म्लायते शीर्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र विद्यते॥
वाय्वग्न्यशनिनिर्घोषैः फलं पुष्पं विशीर्यते।
श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः
वल्ली वेष्टयते वृक्षं
सर्वतश्चैव गच्छति।
न ह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति
तस्मात्पश्यन्ति पादपाः॥ १३
पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धै-
र्धूपैश्च विविधैरपि।
अरोगाः पुष्पिताः सन्ति
तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः॥ १४
पादैः सलिलपानाच्च
व्याधीनां चापि दर्शनात्।
व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च
विद्यते रसनं द्रुमे॥ १५
वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत्।
तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः॥ १६
सुखदुःखयोश्च ग्रहणा-
च्छिन्नस्य च विरोहणात्।
जीवं पश्यामि वृक्षाणा-
मचैतन्यं न विद्यते॥ १७
तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ।
आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते१८
जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्चधातवः।
प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते॥ १९
त्वक्च मांसं तथाऽस्थीनि
मज्जा स्नायुश्च पञ्चमम्।
इत्येतदिह संघातं
शरीरे पृथिवीमयम्॥ २०
तेजो ह्यग्निस्तथा क्रोधश्चक्षुरूष्मा तथैव च।
अग्निर्जरयते यच्च पञ्चाग्नेयाः शरीरिणः॥ २१
श्रोत्रं घ्राणं तथाऽऽस्यं च हृदयं कोष्ठमेव च।
आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्चधातवः॥२२
श्लेष्मा पित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च।
इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा॥
प्राणात्प्रणीयते प्राणी व्यानाद्व्यायच्छते तथा
गच्छत्यपानोऽधश्चैव समानो हृद्यवस्थितः॥२४
उदानादुच्छ्वसिति च प्रतिभेदाच्च भाषते।
इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनम्॥२५
भूमेर्गन्धगुणान्वेत्ति
रसं चाद्भ्यः शरीरवान्।
ज्योतिषा चक्षुषा रूपं
स्पर्शं वेत्ति च वाहिना॥ २६

ननु वृक्षाणां प्रमेयत्वेऽपि न चेतनाभिन्नत्वं दृश्यतेऽस्मदादिवत्तेषां गत्याद्यभावेनानिन्द्रियत्वात्ततश्चाभौतिकत्वमिति न ब्रह्मप्रभवत्वमपीत्यद्वैतासिद्धिरित्यभिप्रेत्य वृक्षाणां भौतिकत्वं तावन्निरस्यति–**पञ्चभिरित्यादिना** ॥ ६ ॥ ऊष्माद्यभावादग्न्याद्यभावमाह–**अनूष्मणामिति**॥ ७ ॥ अप्रमेयत्वात् अप्रतीयमानत्वात् ॥ ९ ॥ वृक्षाणामभौतिकत्वानिन्द्रियत्वादिकं परिहरंश्चेतनत्वमुपपादयति–**घनानामित्यादिभिर्नवभिः** ॥ १० ॥ शीर्यत इत्यनेन वज्रमणेरपि मत्कुणशोणितस्पर्शात् शीर्यमाणस्य चेतनत्वं व्याख्यातम्। एवमेकदेशे कम्पादिदर्शनाद्द्रोरिव भूमेरपि तत् द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ नालेन नलिकया एतेन क्षीरादिशायिनः पारदादेरपि चेतनत्वं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ तेन वृक्षेण जरयति जरयतः ॥ १८ ॥ शरीरिणः अन्तर्गतोऽग्निस्तेजःक्रोधचक्षुरूष्मजाठररूप इति पञ्चाग्नेयाः ॥ २१॥ श्रोत्रमिन्द्रियं घ्राणं नासारंध्रे कोष्ठं अन्नादिस्थानम् ॥२२॥ प्राणात् प्राणं आश्रित्य प्रणीयते गमनादि कार्यते व्यायच्छते बलसाध्यमुद्यमं करोति ॥ २४ ॥ प्रतिभेदात् उरःकंठशिरःस्थानभेदात् ॥ २५ ॥ भूमेः भूम्या घ्राणरूपया अद्भ्य इति रसनेन वाहिना वहनशीलेन वायुना चकारेण आकाशेन श्रोत्ररूपेण शब्दं गुणं वेत्तीत्यपि द्रष्टव्यम् २६

गन्धः स्पर्शो रसो रूपं
शब्दश्चात्र गुणाः स्मृताः ।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि
विस्तराभिहितान् गुणान् ॥ २७
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च
एवं नवविधो ज्ञेयः
पार्थिवो गन्धविस्तरः ।
ज्योतिः पश्यति चक्षुर्भ्यां
स्पर्शं वेत्ति च वायुना ॥ २९
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि गुणाः स्मृताः
रसज्ञानं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ३०
रसो बहुविधः प्रोक्त ऋषिभिः प्रथितात्मभिः
मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा
एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते॥
ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपं च बहुधा स्मृतं
ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोऽणुवृत्तवान्
शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तः पीतो नीलारुणस्तथा।
कठिनश्चिक्कणः श्लक्ष्णः पिच्छिलो मृदुदारुणः
एवं षोडशविस्तारो ज्योतीरूपगुणः स्मृतः ।
शब्दस्पर्शौ च विज्ञेयौ द्विगुणो वायुरित्युत॥
वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः
स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ।
उष्णः शीतः सुखो दुःखः
स्निग्धो विशद एव च ॥ ३६
तथा खरो मृदू रूक्षो लघुर्गुरुतरोऽपि च ।
एवं द्वादशधा स्पर्शो वायव्यो गुण उच्यते ॥
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत्स्मृतम् ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकं
षड्जऋषभगान्धारौ मध्यमो धैवतस्तथा ।
पञ्चमश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादवान्॥
एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशसंभवः ।
ऐश्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु ॥ ४०
मृदङ्गभेरीशंखानां
स्तनयित्नो रथस्य च ।
यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः
प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।
एतेषामेव सर्वेषां
विषये संप्रकीर्तितः ॥ ४१
एवं बहुविधाकारः शब्द आकाशसंभवः ।
आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह ॥ ४२

अत्र गन्धाधिकरणे गन्धे वाऽधिकरणस्य तन्मात्रत्वात् । विस्तरेण अभिहितान् वृद्धैः गुणान् भेदान् ॥ २७ ॥ **इष्टः** कस्तूरिकादौ, **अनिष्टः** शवादौ, **मधुरो** मधुपुष्पादौ **कटुः** मरीच्यादौ, **निर्हारी** सर्वगन्धाभिभावको हिंग्वादौ, **संहत**श्चित्रगन्धोऽनेकद्रव्यकल्कगतः, **स्निग्धः** सद्यस्तप्तघृतादौ, **रूक्षः** सर्षपतैलादौ, **विशदः** शाल्यन्नादौ २८ **पार्थिवः** पृथिव्याश्रितो मुख्यो गुणः, **ज्योतिः** पृथिव्यादिरूपम् वायुनात्वगिंद्रियेण॥२९॥गुणाः अप्रधानभूताः एवं जलादावप्येकैको मुख्यः इतरेऽप्रधाना इति द्रष्टव्यम् ३० **कषायः** विभीतकफलादौ ३१, कृष्णकाचकज्जलादेः नीलारुणः मयूरपिच्छादेः कठिनादयः स्पर्शभेदा अपि चक्षुषापि निर्णेतुं शक्या इति रूपमध्ये पठिताः । तथाहि लोष्ठपाषाणसंघट्टे तन्नाशानाशाभ्यां वालस्तयोर्मृदुत्वकाठिनत्वे निश्चिनोति एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ ज्योतिरात्मको रूपगुणः द्वौ गुणौ यस्मिन्निति द्विगुणः ॥ ३५ ॥ **उष्णशीतौ** आतपतुहिनयोः । सुखदुःखे ते एव कालभेदेन स्निग्धः पुत्रादेः विशदः उत्तमवस्त्रादेः ॥ ३६ ॥ खरमृदू पाषाणतूलादेः रूक्षः कंटकादेः लघुत्वगुरुत्वे तर्कमते पतनानुमेये अपि पौराणिकमते त्वग्राह्ये एव । तथाहि तमस्यपि परीक्षकाः पाणिना उत्तोल्यैव पलिकसपादपलिकयोरायतानायतयोरपि प्रमाणं निश्चिन्वन्ति ।; गुरुतर इति तरप्प्रत्ययेन गुरुरपि आक्षिप्यते । तेन द्वादशविधः । एवमेकादशविध इत्यपि पठन्ति ॥ ३७ ॥ ऐश्वर्येण व्यापकत्वेन स्थितोऽपि पटहादिषु अभिव्यज्यते इति शेषः ४० एतेषां षड्जादीनाम्॥४१॥ **एवमिति** बहुविधः षड्जादिभेदेन तारमन्द्रादिभेदेन वायुगुणैः खरमृदुस्पर्शैः । अयमर्थः—विवक्षुप्रयत्नाभिहतः कोष्ठयोऽग्निस्तत्रत्यं वायुं प्रेरयति स च यत्नतारतम्येन हृदयकंठशिरोदेशं प्राप्य मन्द्रं मध्यमं तारं वा ध्वानिमुत्पाद्य हृदयादिदेशाज्जिह्वामूलादीनि स्थानानि प्राप्य नित्यान् विभून् वर्णान् मन्द्रत्वादिभिर्ध्वनिधर्मैरनुरञ्जितानकारादीनभिव्यज्य वेगवत्त्वस्वाभाव्यान्मुखाद्बहिर्निर्गतो जनकर्णविवरमनुप्रविशति तेन च संस्कृतेन तत्रत्यश्रोत्रेण तं शब्दमनुभवति स च संस्कारो मुखजस्य वायोर्बाह्यवायुनाऽनुकुल्याद्दूरतो वा प्रातिकूल्यात्समीप एव वा भित्त्यादिना प्रतिघातान्नैव वा गिरिगुहादिगतवायुना प्रतिस्रोतः प्रवर्तनेन द्विर्वा भवति तदनुसारेण शब्दं दूरतोऽप्यनुभवति । समपित एव वा नैव वा द्विर्वा शब्दप्रतिशब्दरूपेणानुभवति । एवं वाय्वभिघाततारतम्याद्भेर्यादिशब्दोऽपि मन्द्रादिभेदेनानुभूयते तदिदमुक्तम् ।

अव्याहतैश्चेतयते
न वेत्ति विषमस्थितैः ।
आप्याय्यन्ते च ते नित्यं
धातवस्तैस्तु धातुभिः ॥ ४३
आपोऽग्निर्मारुतश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ।
मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभारद्वाजसंवादे
चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५–[१२]

भरद्वाज उवाच ।
पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं प्रभो
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १
भृगुरुवाच ।
वायोर्गतिमहं ब्रह्मन् कथयिष्यामि तेऽनघ
प्राणिनामनिलो देहान् यथा चेष्टयते बली २
श्रितो मूर्धानमग्निस्तु शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहङ्कारो भूतानि विषयश्च सः ॥ ४
एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिचाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ ५
वस्तिमूलं गुदं चैव पावकं समुपाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ ६

अव्याहतैरप्रतिहतैर्वायुगुणैः स्पर्शैश्चेतयते शब्दं जानाति न वेत्ति वा शब्दं विषमस्थितैर्भित्त्यादिना प्रतिवातेन वाऽभिभवात् । तं च एभिर्वायुगुणैः सह सन्तं चेतयते इति अध्याहृत्य सम्बन्धनीयम् । विषमागतैरिति पाठेऽपि स एवार्थः । विषमा गतीरिति गौडपाठस्तु प्रामादिकः, तदेवं शब्दाभिव्यक्तिप्रज्ञप्त्योर्भिन्नकालत्वानुभवान्मध्ये वीचीतरंगन्यायेन शब्दसन्ततिरुत्पद्यते । तत्रान्त्यशब्द एव गृह्यते इति क्षणिकवादिबन्धवो वदन्ति भेरीशब्दो मया श्रुतः स एवायं प्रपाठक इत्यभेदप्रत्यभिज्ञाबाधकप्रत्ययं विनाऽपि भ्रान्त इति वदन्ति तद्विद्वांस एवालोचयन्तु । ते शब्दाद्युत्पादका धातवो देहारंभकास्त्वगादि गोलकाः धातुभिः प्राणेन्द्रियैः आप्याय्यन्ते आदित आरभ्य संवर्ध्यन्ते अन्नसुखस्पर्शाद्यर्पणेन श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ ४२ ॥ तदेवाह—**आप इति** । एतेऽबादयः शरीरस्य मूलं कथं प्राणान्व्याप्य प्राप्य शुक्रशोणितसंयोगे हि प्राणो लब्धवृत्तिश्चेत् शरीरं निष्पद्यते । अन्यथा योनिनिषिक्तमपि रेतो व्यर्थं भवति ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

शरीरेन्द्रियादीनां भौतिकत्वमुक्तम् । विज्ञानप्राणयोरपि ज्ञानक्रियाशक्तिमतोर्भौतिकत्वं चिदात्मनो व्यतिरिक्तत्वापादनायाह-**पार्थिवमित्यादिना**ऽध्यायेन । अग्निस्तेजः पार्थिवं पृथिवीबाहुल्यात् पाञ्चभौतिकं देहमासाद्य शारीरः शरीराभिमानी प्रकाशात्मा विज्ञानधातुः । कथं केन प्रकारेण भवेत् । तथाऽनिलो वायुः सोऽपि पार्थिवं धातुमासाद्य कथं केन प्रकारेण वर्तयते देहं चेष्टयते ॥ १ ॥ अत्रोत्तर**मग्निर्मूर्धेति** मंत्रार्थमनुसरन्नाह-**वायोरित्यादिना**।**कथयिष्यामि**।अग्नेः शारीरत्वं उक्त्वेति भावः ॥ २ ॥ मूर्ध्नि सहस्रारे स्थितत्वात् श्रेष्ठत्वाद्वा मूर्धानं चिदात्मानं अग्निर्विज्ञानात्मा श्रितस्तदुपाधितां प्राप्तः सन् शरीरं परिपालयन् चित्प्रतिबिम्बं प्राप्य विज्ञानात्मा शरीरं चेतयतीत्यर्थः । प्राणरूपः उपाधिस्तु तावुभावपि व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ सः चिद्विज्ञानप्राणानां संघातो जन्तुर्जीवः सर्वेषां भूतानां कार्यकारणरूपाणामात्मा चेतयिता सनातनः पुरुषः परं ब्रह्म च स एव निरस्तोपाधिः सन् स एवोपाधिपक्षपाती सन् भूतानां मन आदिरूपो भवति विषयश्च शब्दादिः स एव ॥ ४ ॥ **एवमिति** । सर्वत्र अन्तर्बहिश्च स्थितम् । सर्वं प्राणेन देहलीदीपवन्मध्यस्थेन आन्तरं विज्ञानं बाह्यं देहेन्द्रियादिकं च चाल्यत इत्यर्थः । पृष्ठतः जीवत्वप्राप्त्यनन्तरं समानेन । इत्थंभावे तृतीया समानवायुत्वं प्राप्तः ॥ ५ ॥ पावकं जाठरमाश्रितः सन् वस्तिमूलं मूत्राशयम् गुदं पुरीषाशयं च स्वां स्वां पृथग्गम्यां गतिम् आश्रितो भवति । जाठरस्थः समानोऽशितपीतादिकं पाचयित्वा स्वं स्वं स्थानं नयतीत्यर्थः । मूत्रं शरीरं चेति पाठे तु मूत्रशब्देनैव पुरीषमप्युलक्षणीयम् ६

प्रयत्ते कर्माणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः॥७
सन्धिष्वपि च सर्वेषु सन्निविष्टस्तथाऽनिलः
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ८
धातुष्वग्निस्तु विततः समानेन समीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्नवतिष्ठते ॥ ९
अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ।
समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः
आस्यं हि पायुपर्यन्तमन्ते स्याद्गुदसंज्ञितम्
स्रोतस्तस्मात्प्रजायन्ते सर्वस्रोतांसि देहिनां
प्राणानां सन्निपाताच्च सन्निपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनां
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम्
पक्वाशयस्त्वधो नाभ्यामूर्ध्वमामाशयः स्थितः
नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्राणाश्च संस्थिताः
प्रस्थिता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः १५
एष मार्गोऽथ योगानां येन गच्छन्ति तत्पदं
जितक्लमाः समा धीरा मूर्धन्यात्मानमादधन्
एवं सर्वेषु विहितः
प्राणापानेषु देहिनाम् ।
तस्मिन्समिध्यते नित्य-
मग्निः स्थाल्यामिवाहितः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८५॥

◆

कर्म गमनादि प्रयत्नस्तदनुकूला चेष्टा बलं भारोद्यमनादौ सामर्थ्यम् । विदुषः सकाशात् श्रुत्वेति शेषः ॥७॥ **धातुष्विति**। धातुषु त्वगादिषु विततो व्याप्तोऽग्निर्जाठरः । रसादीन् वर्तयन् परिणमयन् रसानन्नादीन् धातूंस्त्वगादीन् दोषान् पित्तादीन्॥९॥कथं वर्तयतीति तत्राह-**अपानेति**। नाभेरधोऽपानः ऊर्ध्वं प्राणः तयोर्मध्ये नाभौ प्राणापानाभ्यां मिथः संसर्गेण समानसंज्ञत्वं प्राप्ताभ्यां समाहितः समुद्दीपितः अधिष्ठानं नाभिमंडलं समन्वितः समाश्रितः पचति ।. अन्नादिकमिति शेषः। यद्वा । समन्वितः एकीभावेन युक्तः समानत्वं गत इत्यर्थः ।: अधितिष्ठति व्यापारवान् भवत्यनेनेति जीवनमन्नमाधिष्ठानम् ॥ १० ॥ पक्वमन्नं कथं देहं व्याप्नोतीत्यत आह-**आस्यमिति**। आस्यमारभ्य आस्यादीत्यपि पाठः । पायुपर्यन्तं यथा महत्तरं स्रोतः प्राणप्रवहणमार्गः प्रसिद्धस्तच्चान्ते· गुदसंज्ञितं स्यात् तस्मान्महास्रोतसः अन्यानि सर्वाणि स्रोतांसि प्राणमार्गाः नाडीसंज्ञाः शरीरं व्याप्य तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तैः स्रोतोभिः सर्वेष्वंगेषु प्राणानां सन्निपातात्तत्सहचारिणो जाठरवन्हेरपि सन्निपातः संगमो भवति । तत्रानुभवं प्रमाणयति-**ऊष्मा चेति** ॥ १२ ॥ प्राणाग्न्योः परस्परोद्दीपकत्वमाह-**अग्नीति** । अग्नेर्वेगेन वहतीत्यग्निवेगवहः प्राणः । एवं प्राणोऽप्यग्निवेगहेतुरित्याह-**गुदान्त इत्यादिना** । दृष्टं च लोकेऽग्निवेगाद्बाष्पवायुवृद्धिर्वायुवेगाच्चाग्निवृद्धिरिति । तथा च प्राणरोधे सति जाठरभयनिवृत्तेः प्राणो रोद्धव्य इति भावः ॥ १३ ॥ जाठरनिरोधेन सर्वेषामिन्द्रियाणां निरोधो भवतीत्याशयेनाह—**पक्वेति**। पक्वाशयः पक्वस्थानं आमाशयः अपक्वस्थानं नाभिमध्ये इति तात्स्थ्याज्जाठरे सर्वे प्राणाः सर्वाणीन्द्रियाणि ॥ १४ ॥ सर्वे रसाः हृदयात् हृदयं प्राप्य दशभिः प्राणैः प्रेरिताः ते च प्राणादयः पञ्च नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाश्च पञ्च ॥ १५ ॥ एष आस्यादिपायुपर्यन्तो योगानां योगिनां मार्गः । किमनेन तिर्यगपि गन्तव्यं नेत्याह-**येनेति** । के गच्छन्ति ये मूर्धनि सुषुम्नया नाड्या सहस्रारं प्राप्य तत्रात्मानं आदधन् आहितवन्तः ॥ १६ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति-**एवमिति** । देहिनां सर्वेषु प्रचारेषु बुद्धिमनःकार्येन्द्रियनिवर्त्येषु विषयेषु प्राणादिषु निमित्तभूतेषु सत्सु विहितः प्राणनिरोधरूपो योगस्तस्मिन्ननुष्ठिते सति नित्यं सद्रूपं ब्रह्म समिध्यते सम्यग्बुद्ध्याद्युपाधिजनितकालुष्यत्यागेन दीप्यते प्रकाशते । मंत्रार्थस्तु—अग्निर्वैश्वानरं मूर्धा चितिच्छायया चिद्रूपः सन् दिवो व्यवहरतः प्राणवायोरपि ककुच्छ्रेष्ठः । अयं प्राणाग्निचितां संघातःपृथिव्या देहस्य पतिर्जीवः अपां रेतांसि शरीराणि अन्नादिग्रासादिरूपेण जाठररूपेण च पाचयन् जिन्वति । पुष्णाति तेन प्राणविज्ञानयोर्निरोधे यदवशिष्यते तद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

१८६-[१३]

भरद्वाज उवाच।

यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते।
श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः
यदूष्मभाव आग्नेयो वन्हिना पच्यते यदि।
अग्निर्जरयते चैतत्तस्माज्जीवो निरर्थकः॥ २
जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते।
वायुरेव जहात्येनमूष्मभावश्च नश्यति॥ ३
यदि वायुमयो जीवः संश्लेषो यदि वायुना।
वायुमण्डलवद्दृश्यो गच्छेत्सह मरुद्गणैः ४
संश्लेषो यदि वा तेन यदि तस्मात्प्रणश्यति।
महार्णवविमुक्तत्वादन्यत्सलिलभाजनम्॥ ५
कूपे वा सलिलं दद्यात्प्रदीपं वा हुताशने।
क्षिप्रं प्रविश्य नश्येत यथा नश्यत्यसौ तथा ६
पञ्चधारणके ह्यस्मिन् शरीरे जीवितं कुतः।
तेषामन्यतराभावाच्चतुर्णां नास्ति संशयः॥ ७
नश्यन्त्यापो ह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात्
नश्यते कोष्ठभेदात्खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ८
व्याधिवर्णपरिक्लेशैर्मेदिनी चैव शीर्यते।
पीडितेऽन्यतरे ह्येषां संघातो याति पञ्चधा ९
तस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने जीवः किमनुधावति।
किं वेदयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति च

एषा गौः परलोकस्थं
तारयिष्यति मामिति।
यो दत्वा म्रियते जन्तुः
सा गौः कं तारयिष्यति॥ ११

गौश्च प्रतिग्रहीता च दाता चैव समं यदा।
इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः १२
विहगैरुपभुक्तस्य शैलाग्रात्पतितस्य च।
अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः सञ्जीवनं पुनः १३

१८६

नित्यं समिध्यत इति जीवस्यानौपाधिकं रूपं दीप्यत इत्युक्तं तल्लोकायतमते स्थित्वा आक्षिपति-**यदीति**। प्राणयते जीवयते॥ १॥ आग्नेयोऽग्निगुण ऊष्मभाव औष्ण्यम् वन्हिना जाठरेण अन्तःस्थेन पच्यते स्पष्टीक्रियते इदित्वभावेऽपि नलोपः। अग्निर्जाठर एव एतत् अन्नम् ॥२॥ एवं नित्यस्य वस्तुनः सत्त्वे कार्यलिंगकमनुमानं निरस्य प्रत्यक्षमपि निरस्यति-**जन्तोरिति**। जन्तोः देहेन्द्रियबुद्धिसंघातस्य प्रमीयमाणस्य नश्यमानस्य नैवोपलभ्यते पलालपृथक्करणे बीजमिव तस्माद्वायुवियोग एव मरणम् ॥ ३ ॥ वायुमयो वायुप्रधानो वायोरन्यः। वायुमंडलवद्वात्याचक्रवद्वायुना सह दृश्यः स्यादित्यर्थः॥ ४॥ यथा पाषाणबद्धं तुंबीफलं जले मज्जति च्युतबन्धं तून्मज्जति तद्वज्जीवः ज्ञानान्मोक्षो नास्तीति ज्ञानावरणीयम्। आर्हते मते मोक्षो नास्तीति दर्शनावरणीयम्। स्वशास्त्रस्य परशास्त्रेण समत्वदर्शनं मोहनीयम्। परोक्षज्ञानादपि कृतकृत्यत्वबुद्धिरन्तरीयामिति घातिकर्मचतुष्टयम्। शुक्रशोणितसंयोग आयुष्कम्। तयोः कललावस्था गौत्रिकं, तस्यादार्ढ्यं नामिकं ततो देहाकारपरिणामो वेदनीयमित्यघातिकर्मचतुष्टयम्। ऐतेन कर्माष्टकेन बद्धो न पृथगुपाधेर्दृश्यते इति **दिगम्बरमतेन** परिहारमाशंक्याह—**संश्लेष इति**। यदि वातेन वातप्रधानेन संघातेन जीवस्य संश्लेषोऽस्ति तस्माच्च संघातादन्यो जीवस्तर्हि संघाते प्रणश्यति सति महार्णवे पाषाणादिना विमुक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोर्जलभाजनमिव जीवोऽन्यत् पृथक् स्यादित्यर्थः॥ ५॥ ब्रह्मांशो जीव इति पक्षमाशंक्याह—**कूपे इति**। संघातनाशे ब्रह्मान्तर्गतस्य जीवस्य स्वरूपनाश एव समुद्रे नदीनामिवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह—**पञ्चेति**। पञ्चधारणके पञ्चभिरेव धारणं यस्य। पञ्चसाधारणे इत्याद्यः पाठः। जीवितं जीवः। मञ्चारूढपुरुषवदतिरिक्तं कुतः न कुतश्चिदित्यर्थः। तत्र हेतुः—**तेषामिति**। अतिरिक्तश्चेत्संघातैकदेशनाशेऽपि दृश्येत मञ्चैकदेशनाशे पुरु इव। न च दृश्यते। तस्मात्संघातात्मैव जीवस्तदेकदेशनाशे नश्यति। मञ्चैकदेशनाशे मञ्च इवेत्यर्थः। चतुर्णामभावे नास्ति संशयो जीवो नष्ट इति। संग्रह इति पाठः स्वच्छः॥ ७॥ कोष्ठभेदाद्वाय्वादिना कोष्ठनिरोधात्॥ ८॥ वर्णो विस्तारः उच्छूनतेत्यर्थः॥ ९॥ **तस्मिन्निति**। संघाताद्यतिरिक्ते धावनजीवनाद्यदर्शनात्। संघात एव जीव इत्यर्थः॥ १०॥ ततश्च परलोकादिकं नास्तीति दानादेर्वैयर्थ्यमित्याह-**एषेति**। ११

छिन्नस्य यदि वृक्षस्य न मूलं प्रतिरोहति ।
बीजान्यस्य प्रवर्तन्ते मृतः क्व पुनरेष्यति १४
बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्तते ।
मृतामृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्बीजं प्रवर्तते १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जीवस्वरूपाक्षेपे
षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७-[१४]

भृगुरुवाच ।

न प्रणाशोऽस्ति जीवस्य
दत्तस्य च कृतस्य च ।
याति देहान्तरं प्राणी
शरीरं तु विशीर्यते ॥ १
न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नष्टे प्रणश्यति ।
समिधामिव दग्धानां यथाऽग्निर्दृश्यते तथा २

भरद्वाज उवाच ।

अग्नेर्यथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते ।
इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते ३
नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमनिन्धनम्
गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न विद्यते ४

भृगुरुवाच ।

समिधामुपयोगान्ते यथाग्निर्नोपलभ्यते ।
आकाशानुगतत्वाद्धि दुर्ग्राह्यो हि निराश्रयः
तथा शरीरसन्त्यागे जीवो ह्याकाशवत्स्थितः
न गृह्यते तु सूक्ष्मत्वाद्यथा ज्योतिर्न संशयः ६
प्राणान् धारयते ह्यग्निः
स जीव उपधार्यताम् ।
वायुसन्धारणो ह्यग्नि-
र्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ७
तस्मिन्नष्टे शरीराग्नौ ततो देहमचेतनम् ।
पतितं याति भूमित्वमयनं तस्य हि क्षितिः
जंगमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च ।
आकाशं पवनोऽन्वेति ज्योतिस्तमनुगच्छति
तेषां त्रयाणामेकत्वाद्द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितम् ९
यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्निर्यत्र मारुतः ।
अमूर्तयस्ते विज्ञेया मूर्तिमन्तः शरीरिणाम् १०

भरद्वाज उवाच ।

यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापश्च शरीरिषु ।
जीवः किंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्व मेऽनघ ११

लीनमूलश्छिन्नो वृक्षो यथा पुनः प्ररोहति एवं लीनकर्मा संघातो नष्टोऽपि पुनरुत्पत्स्यते बीजसत्त्वादित्याशंक्याह—**छिन्नस्येति** । वृक्षमूलं बीजभूतमुपलभ्यते । न देहमूलं कर्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥ शरीरमूलं तु बीजमात्रं प्रत्यक्षदृष्टं रेत एव न त्वदृष्टं अक्लृप्तत्वात् । प्रवर्तते देहरूपेण परिणमते । तथा च बीजरुहतरुवन्नष्टानां नाश एवेतरेषां उद्भव इति तस्मान्नित्यं सामिध्यते इत्यनुपपन्नम् ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

एतद्दूषयति—**न प्रणाश इति** ॥ १ ॥ न प्रणश्यति न दृश्यते इति च सम्बन्धः । अदर्शनमात्रान्न वस्तुनो नाशावधारणम् । दग्धेन्धनस्याग्नेरपि नाशापत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥ इष्टापत्तिमाशङ्कते—**अग्नेरिति** । अनुपलब्धेरुभयत्रापि तुल्यत्वादग्नेरपि नाश एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतदेव द्रढयति—**नश्यतीत्येवेति** ॥ ४ ॥ **समिधामिति** । दग्धेन्धनाग्निवत्सन्नेवात्मा देहनाशे सति सौक्ष्म्यान्नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ आकाशवत्सर्वगतो नित्यश्च । ज्योतिः अरणिस्थोऽग्निः । न च तत्रासन्नेव अग्निर्मन्थनादुत्पद्यत इति वाच्यम् । असत्त्वाविशेषेण सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्तिलेषु तैलमिवारण्यादिष्वग्निः सन्नेव यत्नेनाभिव्यज्यते । न च प्राग्यत्नाद्दृश्यते सूक्ष्मत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ **प्राणानिति** । अग्निर्विज्ञानं स एव विज्ञानमयो जीवः । वायुनैव सन्धारणमवस्थानं यस्य । नश्यति अदर्शनं गच्छति । उच्छ्वासस्य वायोर्निग्रहात् ॥ ७ ॥ अयनं लयस्थानम् ॥ ८ ॥ निगृहीतः पवनः द्वयं जलभूम्याख्यम् ॥ ९ ॥ अमूर्तयः अदृश्याः अतस्तेषामप्यभावावधारणं दुःशकं किमुत सूक्ष्मस्य जीवस्येति भावः ॥ १० ॥ नन्वसत्त्ववत्सत्त्वमपि निश्चेतुमशक्यम् । नित्यस्य वस्तुनो लक्षणाद्यभावादिति शंकते—**यदीति** । शरीरिषु शरीराकारपरिणामवत्सु संघातेषु ॥ ११ ॥

पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानचेतने ।
शरीरे प्राणिनां जीवं वेत्तुमिच्छामि यादृशम्
मांसशोणितसंघाते मेदःस्नाय्वस्थिसंचये ।
भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ १३
यद्यजीवं शरीरं तु पञ्चभूतसमन्वितम् ।
शारीरे मानसे दुःखे कस्तां वेदयते रुजम् १४
शृणोति कथितं जीवः
कर्णाभ्यां न शृणोति तत् ।
महर्षे मनसि व्यग्रे
तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १५
सर्वं पश्यति यद्दृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ॥
न पश्यति न चाघ्राति न शृणोति न भाषते ।
न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः १७
हृष्यति क्रुध्यते कोऽत्र शोचत्युद्विजते च कः
इच्छति ध्यायति द्वेष्टि वाचमीरयते च कः ॥

भृगुरुवाच ।

न पञ्चसाधारणमत्र किंचि-
च्छरीरमेको वहतेऽन्तरात्मा ।
स वेत्ति गन्धांश्च रसान् श्रुतीश्च
स्पर्शं च रूपं च गुणांश्च येऽन्ये ॥ १९
पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शी
स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा ।
स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र
तद्विप्रयोगात्तु न वेत्ति देहः ॥ २०
यदा न रूपं न स्पर्शो नोष्मभावश्च पावके ।
तदा शान्ते शरीराग्नौ देहत्यागेन नश्यति ॥
आपोमयमिदं सर्वमापो मूर्तिः शरीरिणाम् ।
तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ॥
आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ २३
आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकम्
तस्मिन् यः संश्रितो देहे ह्यब्बिन्दुरिव पुष्करे
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकम्
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान्
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
अतः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २६

पञ्चेति । पञ्चभूतात्मके पञ्चविषयरतौ पञ्चविज्ञानानि ज्ञानकारणानि पञ्च चेतनानि ज्ञानानि च यत्र तस्मिन्पञ्चविज्ञानचेतने ॥ १२ ॥ नैवोपलभ्यते व्रीहितण्डुलवत् ॥ १३ ॥ अजीवं चेतनाशून्यम् । अन्यस्याभावाच्छरीरमेव चेतनमित्यर्थः ॥ १४ ॥ मास्तु देहेन्द्रियसंघातश्चेतनो यस्मिन्व्यग्रे सति सङ्घातः सन्निकृष्टोऽपि शब्दादीन्न गृह्णाति तन्मन एव आत्माऽस्त्वित्याह चतुर्भिः-**शृणोतीति** ॥१५॥ उत्तरमाह-**न पञ्चेति** । यथा श्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वेन ग्राह्यसजातीयगुणाश्रयत्वेन आकाशादिरूपत्वम् । एवं मनोऽपि सर्वगुणग्राहकत्वात् सर्वगुणाश्रयत्वेन पाञ्चभौतिकम् । अतस्तन्न किंचिद्भूतेभ्योऽन्यत्तत्त्वान्तरं पाञ्चसाधारणत्वात् । अतस्तन्न शरीरनिर्वाहकं किं तु एकः अन्तरात्मैव शरीरं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं वहते चालयति ॥ १९ ॥ यदुक्तं मनसोऽनवधानान्न शृणोति तत्राह—**पञ्चात्मके इति**। पञ्चभूतात्मके शरीरे पञ्चगुणाः यस्मिन् तत् तथा मनस्तस्य द्रष्टा । मम मनः खिन्नमित्यनुभवात् । स एव मनोद्वारा सर्वगात्रानुगतः । व्यतिरेकमाह—तद्विप्रयोगात्सुषुप्तौ समाधौ वा देहः सबुद्धिमनस्को न वेत्ति । देहादेश्चेतनत्वे सुप्त्यादावपि वेदनमपरिहार्यं स्यात् । ततश्चक्षुष इव मनसाऽप्यनुन्मीलनाददर्शनेऽपि न तस्य करणत्वव्याहतिरित्यर्थः ॥ २० ॥ यदा निर्वातप्रदीप इव देहाग्नौ शान्ते रूपादिकं नोपलभ्यते तदा नश्यति म्रियते देह एव न तु चेतन इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स्थूलदेहनाशमुक्त्वा सूक्ष्मस्याविनाशमाह—**आप इति** । आपोमयं अम्बुमयम् । अत्रापशब्देन सूक्ष्मभूतसङ्घातो गृह्यते। तन्मयं सूत्रात्मना व्याप्तमित्यर्थः । तस्माद्देहिनामपि आप एव मूर्तिराकृतिः । तत्राप्सु आत्मा चिद्रूपः पुरुषः मानसः तदन्तर्गते मनसि अभिव्यक्तः । स एवोपाधियोगाज्जीवः । स एव ब्रह्मा पूर्वोक्तश्चतुर्मुखो मुख्यजीवः। सार्वज्ञ्यादिमत्त्वात् ॥ २२ ॥ स एवात्मा प्राकृतैः त्रिगुणात्मकमूलप्रकृतेर्विकारैर्गुणैरिन्द्रियमनोभिः संयुक्तः सन् क्षेत्रज्ञः जीव इत्युच्यते । तथा च श्रुतिः—'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति । अयमेव परमात्मेत्याह—**तैरेवेति** ॥२३॥ तं परमं सर्वलोकस्य हितं सुखं तदात्मकं 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः। तस्मिन्पूर्वोक्तस्थूलसूक्ष्मरूपे॥२४॥ क्षेत्रज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वमर्थं तं परमात्मानं तदर्थं जानीहि । क्षेत्रज्ञस्य लौकिकस्वरूपमाह-**तम इति** । योऽयमावरणप्रवृत्तिप्रकाशाद्यभिमानी क्षेत्रज्ञः स परमात्मैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ सचेतनं चेतनेन सहितं जीवगुणं जीवस्य भोगोपकरणं देहेन्द्रियमनांसि स जीवगुणः । चेष्टते तं च सर्वं सर्वा-

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २७
एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः
तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः सततं बुधः।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा
पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ २९
चित्तस्य हि प्रसादेन
हित्वा कर्म शुभाशुभम्।
प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा
सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ३०
मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते।
सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे जीवस्वरूपनिरूपणे सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८–[१५]

भृगुरुवाच।
असृजद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतीन्।
आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान्
ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च शाश्वतम्
आचारं चैव शौचं च स्वर्गाय विदधे प्रभुः २
देव-दानव-गन्धर्वा दैत्यासुर-महोरगाः।
यक्ष-राक्षस-नागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ३
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम
ये चान्ये भूतसंघानां वर्णास्तांश्चापि निर्ममे
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ५

त्मकं ब्रह्म ‘ सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ’ इति निर्वचनात्। चेष्टयते दारुपुत्रिकामिव सूत्रधारः। कीदृशं सर्वं अतःपरं संसारिणो जीवादन्यमसंसारिणम् ॥ २६ ॥ एवं नित्यस्य वस्तुनः सत्त्वे सिद्धे जातो देवदत्तो, मृतो देवदत्त इत्यादिव्यवहारो देहोत्पत्तिनाशमात्रपर इत्याह–**न जीवेति**। दशार्धता पञ्चत्वं शरीरनाश एव जीवस्य मरणमित्युच्यते। ‘ जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते’ इति श्रुतेः ॥ २७ ॥ गूढः देहेन्द्रियादिषु लीनः। संवृतः यतोऽज्ञानेनावृतः। सः अग्र्यया सूक्ष्मया बुद्ध्या अहंब्रह्मास्मीति वाक्यकरणकबुद्धिवृत्त्या दृश्यते। आवरकाज्ञाननाशपूर्वकं देहादिभ्यो विविक्तः साक्षात्क्रियते ॥ २८ ॥ प्रसादेन अन्तर्मुखत्ववृत्त्या सुखं सुखाभिन्नं आनन्त्यं मोक्षम् ॥ ३० ॥ कुतः सृष्टमिदं विश्वमित्यादिप्रघट्टकस्य तात्पर्यमाह—**मानस इति**। यः शरीरेषु जरायुजादिषु मानसो मनस्याविर्भूतोऽग्निः अग्निरिव प्रकाशात्मा पुरुषो जीव इत्यभिधीयते लौकिकैः। तस्मादेव प्रजापतेः सर्वेश्वरात्। एषा सर्वभूतप्रत्यक्षा सृष्टिर्भूता समुत्पन्ना। किं व्यवहारत इदमुच्यते नेत्याह–**अध्यात्मविनिश्चये सति**। आत्मानमाधिकृत्य प्रवृत्तो विशिष्टः ब्रह्मविद्याजन्यसाक्षात्कारेण परोक्षज्ञानादधिकोऽहंब्रह्मास्मीति निश्चयोऽसंदिग्धाविपर्यस्तं ज्ञानं तस्मिन् सति। तत्त्वविदां स्वप्नसमैषा दृष्टिसमसमया सृष्टिर्मूढैर्वज्रपञ्जरवदत्यभ्यासात्तात्त्विक्येवेति निश्चितेति भावः ॥३१॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

१८८

कथं सृष्टानि भूतानीत्यस्योत्तरमुक्त्वा कथं वर्णविभक्तय इत्यस्योत्तरमाह—**असृजदित्यादि**! तत्र पूर्वं चित्तप्रसादेन आनन्त्यमश्नुत इत्युक्तं चित्तप्रसादश्च स्वधर्मफलमतो धर्मं निरूपयति—ब्राह्मणान् ब्रह्मनिष्ठान् प्रजापतीन् मरीच्याङ्गिरआदीन्। आत्मनस्तेजः सत्यसङ्कल्पत्वादि सामर्थ्यं तेन निर्वृत्तान् उत्पादितान् ब्रह्मणा ॥ १ ॥ धर्मं यज्ञादिं तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि शाश्वतं ब्रह्म नित्यं वेदः। आचारं स्नानादिं शौचं प्रायश्चित्तादि ॥२॥ वर्णाः सात्त्विकं राजसं तामसं मिश्रं चेति स्वच्छत्वादिसाम्यात् गुणवृत्तं वर्णशब्देनोच्यते ॥ ४ ॥ सितः स्वच्छः सत्त्वगुणः प्रकाशात्मा शमदमादिस्वभावः। लोहितो रजोगुणः प्रवृत्त्यात्मा शौर्यतेज आदिस्वभावः। पीतकः रजस्तमोव्या-

भरद्वाज उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभिद्यते।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसंकरः ॥ ६
कामः क्रोधो भयं लोभः
शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः ।
सर्वेषां नः प्रभवति
कस्माद्वर्णो विभिद्यते ॥ ७
स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितम् ।
तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ८
जंगमानामसंख्येयाः स्थावराणां च जातयः
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥९

भृगुरुवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत्
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ १०
कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः
क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।
त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गा-
स्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः॥ ११
गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः
स्वधर्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः
हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः।
कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः
इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः।
धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न प्रतिषिध्यते॥
इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती।
विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः
ब्राह्मणा ब्रह्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति।
ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा॥
ब्रह्म चैव परं सृष्टं ये न जानन्ति तेऽद्विजाः
तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः
पिशाचा राक्षसाः प्रेता
विविधा म्लेच्छजातयः ।
प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः
स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ॥ १८
प्रजा ब्राह्मणसंस्काराः स्वकर्मकृतनिश्चयाः।
ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरेऽपरैः
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाऽव्यया।
सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे वर्णविभागकथने अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

* * *

मिश्रः कृष्यादिनिहीनकर्मप्रवर्तकः । असितः कृष्णः आवरणात्मा तमोगुणः स्वतः प्रकाशप्रवृत्तिहीनः शकटवत् परप्रेर्यः॥५॥ इदमाक्षिपति–चातुर्वर्ण्यस्येति वर्णेन जात्या वर्णः सात्त्विकत्वादि भिद्यते। तन्नेति शेषः । तत्र हेतुः— **सर्वेषामिति** ॥६॥ नः अस्माकं ब्राह्मणानामपि कामक्रोधादि रजस्तमःकार्यं निग्रहाय प्रभवति समर्थं भवति । अतः सत्त्वादिव्यभिचारान्न तत्प्रयुक्ता जात्यादिव्यवस्थेत्यर्थः ॥७॥ जङ्गमानां पश्वादीनाम् । तस्मात्सर्वेषां समानधर्मत्वात् । पशुवृक्षादिष्विव मनुष्येष्वपि न जातिभेदनिश्चय इत्यर्थः ॥९॥ ब्राह्मं ब्राह्मणजातिमत् । तत्र हेतुः– **ब्रह्मणेति** । वर्णतां क्षत्रियादिभावम् ॥ १० ॥ रक्ताङ्गाः रजोगुणमयाः ॥ ११ ॥ पीताः रजस्तमोमयाः ॥ १२ ॥ कृष्णाः केवलतमोमयाः ॥ १३ ॥ व्यस्ताः पृथक्कृताः द्विजाः ब्राह्मणाः तेषां चतुर्णामपि वर्णानाम् ॥ १४ ॥ चतुरः चत्वारः ब्राह्मी वेदमयी चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मणा पूर्वं विहिता लोभदोषेण तु अज्ञानतां तमोभावं गताः शूद्रा अनधिकारिणो वेदे जाता इत्यर्थः ॥१५॥ ब्रह्मतन्त्रं वेदोक्तानुष्ठानं तत्स्थाः तत्पराः । अतस्तेषां ब्र आत्मानं धारयतां पुरुषार्थत्वेन निश्चिन्वतां जिज्ञासूनां त आदिकं न नश्यति ॥१६॥ **ब्रह्म चैवेति**। सृष्टं सर्वकार्यं परं ब्रह्माभेदेन ये अद्विजाः हीनाद्विजास्ते न जानन्तीति योजना तत्र तत्र योनिषु जातयो जन्मानि ॥ १७॥ तानेवाह—**पिशाचा इति** ॥ १८ ॥ ब्राह्मणः ब्राह्मी वेदे विहितो ब्राह्मणः संस्कारो यासां ताः वेदोक्तसंस्कारवत्यः । अपरेऽर्वाचीना ऋषयः परैः प्राचीनैः सृज्यन्ते ॥ १९ ॥ एवं प्राप्तां मीमांसकसम्मतामनवस्थां निवारयति—**आदीति** । अक्षया नाशहीना अव्यया अपचयहीना यतो मानसी रज्जूरगवन्मनोमात्रजन्या न हि रज्जूरगो नश्यत्यपचीयते वा । अनुत्पन्नत्वात् । धर्मतन्त्रं योगानुष्ठानं तदेव परं अयनं विलयस्थानं यस्याः सा तथा ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९-[१६]

भरद्वाज उवाच ।
ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तमः
वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
भृगुरुवाच ।
जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः
वेदाध्ययनसंपन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥ २
शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी गुरुप्रियः
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ ३
सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ४
क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंगतः ।
दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ५
वाणिज्या पशुरक्षा च कृष्यादानरतिः शुचिः
वेदाध्ययनसंपन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ ६
सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः
सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः
एतत्पवित्रं ज्ञानानां तथा चैवात्मसंयमः ॥९
वार्यौ सर्वात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुच्छ्रितौ
नित्यं क्रोधाच्छ्रियं रक्षेत्तपो रक्षेच्च मत्सरात्
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः॥
यस्य सर्वे समारंभा
निराशीर्बन्धना द्विज
त्यागे यस्य हुतं सर्वं
स त्यागी च स बुद्धिमान् ॥ १२
अहिंस्रः सर्वभूतानां मैत्रायणगतश्चरेत् ।
परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुत्र चाभयम्१३
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना॥१४
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥
अविस्रम्भेन गन्तव्यं विस्रम्भे धारयेन्मनः ।
मनः प्राणे निगृह्णीयात् प्राणं ब्रह्मणि धारयेत्

१८९

'इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः' इत्युक्तं तत्प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—**ब्राह्मण इत्यादिना** ॥ १ ॥ जातकर्मादिभिरष्टाचत्वारिंशता 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्राह्मणः सायुज्यतां सरूपतां गच्छति' इति स्मृतेः। षट्कर्माणि—

'संध्या, स्नानं, जपो, होमो, देवतानां च पूजनम् ।
आतिथ्यं, वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिने दिने' इति ॥२॥

विघसं ब्राह्मणादिभुक्तशेषं तदेवाश्नातीति विघसाशी ॥३॥ अथाद्रोह इत्यत्र तपो क्रोध इत्यपि पाठः । आनृशंस्यं नैष्ठुर्याभावः, त्रपा लज्जा, घृणा कारुण्यम्॥४॥ क्षत्रं हिंसा तदर्थं जातं क्षत्रजं युद्धात्मकं कर्म दानं विप्रेभ्यः आदानं प्रजाभ्यः ॥ ५ ॥ वाणिज्या पशुरक्षा चेत्यत्र विशत्याशु पशुभ्यश्चेति पाठे पशुभ्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । पशून् वाणिज्याद्युपयोगिनो लब्ध्वा विशति प्रतिष्ठां लभते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ **शूद्रे चेति** । एतत्सत्यादिसप्तकं द्विजे त्रैवर्णिके धर्म एव वर्णविभागे कारणं न जातिरित्यर्थः॥८॥ तमेव ब्राह्मण्यहेतुं धर्ममाह—**सर्वोपायैरित्यादिना** । तौ क्रोधलोभौ । सार्धः श्लोकः ॥ ९ ॥ आशीः इष्टकाम्या तदेव बन्धनं तद्वर्जिता निराशीः बन्धनाः समारंभाः सम्यगारभ्यन्त इति यज्ञादयः काम्यकर्मत्यागीत्यर्थः। हुते अग्नौ ब्राह्मणे वा दत्तमग्निहोत्रनित्यश्राद्धादि । त्यागे फलत्यागनिमित्तम्—'सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः' इति ॥ १२ ॥ अहिंस्रं अहिंसाशीलः मैत्रं मित्रभावस्तदेवायनं परं प्राप्यं स्थानं तत्र गतः। अशोकं स्थानं आत्मानं आतिष्ठेत् आभिमुख्येन तिष्ठेत् आत्मध्यानपरो भवेदित्यर्थः । सार्धः श्लोकः ॥ १३ ॥ संगेषु ममेदमिति संगहेतुषु पुत्रदारादिषु ॥ १४ ॥ एवंभूतस्यानुष्ठेयं योगमाह—**इंद्रियैरिति**। इति अव्यक्तमिति सम्बन्धः । इति अनेन प्रकारेण यत् इन्द्रियैर्न गृह्यते तत् अव्यक्तं तच्च विज्ञेयं साक्षात्कर्तव्यं लिंगग्राह्यं लिंगं च तद्ग्राह्यं चेति सूक्ष्मशरीरं योगिदृश्यं चेत्यर्थः । यद्वा । लोकदृष्ट्याऽनुमानगम्यं यतः अतीन्द्रियं इन्द्रियागोचरम् ॥ १५ ॥ अविस्रंभे अविश्वासे निमित्ते सति न गन्तव्यं न प्राप्यम् । अतः विस्रंभे एव गुरुवेदवाक्येषु याथार्थ्यनिश्चये मनो धारयेत् । अविस्रंभेणेति समूर्धन्यपाठे तु यथा: योषितमग्निं धारयीतेत्यादौ योषित्स्वरूपं अग्नित्वेन यद्द्रष्टव्यं तद्विश्वासेनैव न तु तत्र वस्तुतत्त्वं तथास्ति । इह तु अनुभव एव प्रमाणमित्यर्थः । एवं च सर्वाणीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य स्वप्न इव मनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोऽपि प्राणे प्राणोपाधिके जीवात्मनि शुद्धत्वंपदार्थे धारयेत् । तमपि ब्रह्मणि तत्पदलक्ष्ये धारयेत् ॥ १६ ॥

निर्वेदादेव निर्वाणं न च किञ्चिद्विचिन्तयेत्।
सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म निर्वेदेनाधिगच्छति १७
शौचेन सततं युक्तः सदाचारसमन्वितः।
सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्द्विजातिषु लक्षणम्॥१८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे वर्णस्वरूपकथने
एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८९॥

१९०-[१७]

भृगुरुवाच ।
सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं विसृजते प्रजाः
सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति १
अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः ।
तमोग्रस्ता न पश्यन्ति प्रकाशं तमसाऽऽवृताः
स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च ।
सत्यानृतं तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥ ३
तत्राप्येवंविधा लोके वृत्तिः सत्यानृते भवेत्।
धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा॥४

तत्र यत्सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्रकाशस्तत्सुखमिति । तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽधर्मस्तत्तमो यत्तमस्तद्दुःखमिति॥ ५

अत्रोच्यते—
शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः ।
लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुह्यन्ति विचक्षणाः

तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः।
सुखं ह्यनित्यं भूतानामिहलोके परत्र च ॥ ७

राहुग्रस्तस्य सोमस्य
यथा ज्योत्स्ना न भासते ।
तथा तमोभिभूतानां
भूतानां नश्यते सुखम् ॥ ८

तत् खलु द्विविधं सुखमुच्यते शारीरं मानसं च । इह खल्वमुष्मिंश्च लोके वस्तुप्रवृत्तयः सुखार्थमभिधीयन्ते । न ह्यतः परं त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति स एव काम्यो गुणविशेषो धर्मार्थगुणारम्भस्तद्धेतुरस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजनार्थ आरंभः ॥ ९

एतच्च ब्रह्मात्मनाऽवस्थानं निर्वाणाख्यं पदं यत्र किंचित् ध्येयध्यानध्यातृविभागं योगी न चिन्तयेत्तन्निर्वेदात् परवैराग्यादेव प्राप्नोतीत्याह—**निर्वेदादिति**। यदाहु**र्योगभाष्यकाराः** वैराग्यं प्रस्तूय—एतस्यैव हि नान्तरीयकं फलं कैवल्यमिति सुखं ब्रह्मेत्यभेदे सामानाधिकरण्यम् ॥ १७ ॥ संक्षेपेण योगाधिकारिणं निरूपयति-**शौचेनेति** ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

शुक्लो ब्राह्मणधर्मः कृष्णः शूद्रधर्म इति प्रागुक्तम् । तत्र शुक्लकृष्णयोः स्वरूपे विविनक्ति-**सत्यमिति**। सत्यं सत्यवस्तुप्रापकम्। ब्रह्म वेदः, तपः स्वधर्मानुष्ठानं, सत्येन ब्रह्मतपोरूपेण ॥ १ ॥ अनृतं तद्विपरीतमवैदिकं यथेष्टाचरणं प्रकाशं स्वर्गं तमः अविद्यादिरूपो विपर्ययस्तेन ग्रस्ताः तमसा मूलाज्ञानेन ॥ २ ॥ स्वर्गो देवत्वम् । **प्रकाशः** सत्त्वप्राप्यः, नरकम् तिर्यक्त्वम् तमोगुणेन सत्यानृतं मानुषत्वम् तदुभयमिश्रणेन ॥ ३ ॥ सत्यानृते इति धर्माधर्मौ प्रकाशतमसी सुखदुःखे इति सम्बन्धः ॥४॥ श्लोकं व्याचष्टे **तत्रेति** ॥ ५ ॥ भूतानां संसारिणां यत्सुखं पुत्रपरिष्वंगादिजं तत् अनित्यं अतः सुखार्थं न यतेत किं तु दुःखसोपाधिकस्य विमोक्षार्थमेव यतेत ॥ ७ ॥ तत्किं नित्यं सुखं नास्त्येवेत्याशंक्य सदपि न प्रकाशत इति सदृष्टान्तमाह-**राह्विति** । नश्यते अन्तर्हितं भवति ॥८॥ प्रवृत्तयः दृष्टादृष्टफलाः अभिधीयन्ते वेदे । न ह्यतः त्रिवर्गफलात् परं स एव अनित्यसुखमेव आत्मगुणविशेषस्तार्किकाभिमतः । धर्मार्थौ गुणभूतौ यस्य प्रधानभूतस्य सुखस्य तदर्थं आरंभ आरभ्यत इति व्युत्पत्त्या धर्मादिः । अनुष्ठेय इति शेषः । यतस्तद्धेतुः धर्महेतुरस्य सुखस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिः आरंभस्त्रिवर्गस्य राहुग्रस्तेन्दुप्रकाशवत् सतोऽपि तमसा अप्रकाशमानस्य सुखस्य अभिव्यक्तये सर्वोऽप्यारंभ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

भरद्वाज उवाच ।

यदेतद्भवताभिहितं सुखानां परमा स्थितिरिति न तदुपगृह्णीमो न ह्येषामृषीणां महति स्थितानामप्राप्य एष काम्यो गुणविशेषो न चैनमभिलषन्ति च तपसि श्रूयते त्रिलोककृद्ब्रह्मा प्रभुरेकाकी तिष्ठति । ब्रह्मचारी न कामसुखेष्वात्मानमवदधाति । अपि च भगवान् विश्वेश्वर उमापतिः काममभिवर्तमानमनङ्गत्वेन शममनयत् । तस्माद्ब्रूमो न तु महात्मभिरयं प्रतिगृहीतो न त्वेषां तावद्विशिष्टो गुणविशेष इति । नैतद्भगवतः प्रत्येमि भगवता तूक्तं सुखान्न परमस्तीति लोकप्रवादो हि द्विविधः फलोदयः सुकृतात्सुखमवाप्यते दुष्कृताद्दुःखमिति ॥ १०

भृगुरुवाच ।

अत्रोच्यते-अनृतात्खलु तमः प्रादुर्भूतं ततस्तमोग्रस्ता अधर्ममेवानुवर्तन्ते न धर्मं क्रोधलोभहिंसाऽनृतादिभिरवच्छन्ना न खल्वस्मिँल्लोके नामुत्र सुखमाप्नुवन्ति । विविधव्याधिरुजोपतापैरवकीर्यन्ते । वधबन्धनपरिक्लेशादिभिश्च क्षुत्पिपासाश्रमकृतैरुपतापैरुपतप्यन्ते । वर्षवातात्युष्णातिशीतकृतैश्च प्रतिभयैः शारीरैर्दुःखैरुपतप्यन्ते । बन्धुधनविनाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिभूयन्ते जरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति ॥ ११

यस्त्वेतैः शारीरमानसैर्दुःखैर्न संस्पृश्यते स सुखं वेद । न चैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति तत्र खलु भवन्ति ॥ १२

सुसुखः पवनः स्वर्गे गन्धश्च सुरभिस्तथा ।
क्षुत्पिपासाश्रमो नास्ति न जरा नच पापकम्
नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयम् ।
नरके दुःखमेवाहुः सुखं तत्परमं पदम् ॥ १४
पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः स्त्रियः
पुमान् प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोमयं विदुः१५
इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ।
प्रजाः समनुवर्तन्ते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

* * *

सुखार्थं आरंभ इत्यत्र शंकते-**यदेतदिति** । सुखानां परमा स्थितिः नित्यं सत्त्वम् । सुखान्न परमस्तीति पाठान्तरं नोपगृह्णीमो नित्यसुखस्यानुपलम्भात् । अनित्यस्य सुखस्य तुच्छत्वमाह-**न हीति** । महति योगैश्वर्ये ॥ १० ॥ नित्यस्य सुखस्यानुपलम्भे हेतुमुपन्यस्यन्नेतन्निराकरोति-**अत्रोच्यते इत्यादिना** । अनृतात् सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयादज्ञानात् तमः अविद्या अनित्याशुचिदुःखरूपेषु देहादिषु नित्यत्वशुचित्वसुखत्वबुद्धिरूपो विपर्यासः ॥ ११ ॥ अस्य विपर्यासस्याभावे नित्यं सुखं प्रकाशत इत्याह-**यस्त्वेतैरिति** । एतदेव स्वर्गपदाभिधेयमित्याह—**न चैत इत्यादिना** । तस्मात्स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिः सुखार्थैवेति युक्तमुक्तं-**सुखान्न परमस्तीति** ॥ १२ ॥ ऐहिकं सुखं तुच्छीकृत्य यथा स्वर्गार्थं सर्वे बुद्धिमन्तः प्रवर्तन्ते एवं स्वर्गमपि क्षयिष्णुत्वेन तुच्छीकृत्य बुद्धिमत्तरा मोक्षसुखार्थं यतन्त इत्याह-**पृथिवीति** । सर्वभूतानां जनित्री अविद्या पृथिवीव पृथिवी सर्वेषां क्लेशानां क्षेत्रभूता यथाऽत्रानुभूयते तद्विधाः अनन्तक्लेशसन्ततिक्षेत्रभूतास्तत्र स्वर्गे स्त्रियः सन्ति । यथाऽत्र पुमानविद्यावाननेकक्लेशभाजनं तथा तत्र प्रजापतिः । 'तस्यापि सोऽबिभेत् स नारभत प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्तस्य रुद्रः शिरोऽहरत् मधुकैटभौ तं हन्तुमुद्यतौ । यक्षराक्षसास्तं यामितुमुद्यताः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तस्यापि भयारत्यादिप्रतिपादनात् । एतावांस्तु विशेषः-अत्र शुक्रं जन्मान्तरबीजं वासनाजालं पुण्यापुण्यमयम् । तत्र तु तेजोमयं केवलं पुण्यमयमिति । एवं च निरुपाधिसुखमेव परमः पुरुषार्थो न स्वर्ग इति साधयता मोक्षस्य निर्विषयसुखात्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

१९१–[१८]

भरद्वाज उवाच ।

दानस्य किं फलं प्राहुर्धर्मस्य चरितस्य च
तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य वा॥ १

भृगुरुवाच ।

हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्यायैः शान्तिरुत्तमा
दानेन भोगानित्याहुस्तपसा स्वर्गमाप्नुयात् २
दानं तु द्विविधं प्राहुः परत्रार्थमिहैव च ।
सद्भ्यो यद्दीयते किञ्चित्तत्परत्रोपतिष्ठते ॥ ३
असद्भ्यो दीयते यत्तु तद्दानमिह भुज्यते ।
यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमश्नुते ॥ ४

भरद्वाज उवाच ।

किं कस्य धर्माचरणं किं वा धर्मस्य लक्षणम्
धर्मः कतिविधो वाऽपि तद्भवान्वक्तुमर्हति५

भृगुरुवाच ।

स्वधर्माचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः।
तेषां स्वर्गफलावाप्तिर्योऽन्यथा स विमुह्यते ६

भरद्वाज उवाच ।

यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिविहितं पुरा ।
तेषां स्वे स्वे समाचारास्तान्मे वक्तुमिहार्हसि

भृगुरुवाच ।

पूर्वमेव भगवता ब्रह्मणा लोकहितमनुतिष्ठता धर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः। तत्र गुरुकुलवासमेव प्रथममाश्रममुदाहरन्ति। सम्यग्यत्र शौचसंस्कारनियमव्रतविनियतात्मा उभे सन्ध्ये भास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय विहाय तन्द्र्यालस्ये गुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा त्रिषवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिक्षाभैक्ष्यादिसर्वनिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः स्यात् ॥ ८

भवति चात्र श्लोकः—

गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात्।
तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसमिति ॥ ९

गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति। तस्य समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः। समावृत्तानां सदाचाराणा सह धर्मचर्यफलार्थिना गृहाश्रमो विधीयते। धर्मार्थकामावाप्तिर्ह्यत्र त्रिवर्गसाधनमपेक्ष्यागर्हितेन कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेण वा ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा । हव्यकव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो गार्हस्थ्यं वर्तयेत्। तद्धि सर्वाश्रमाणां मूलमुदाहरन्ति । गुरुकुलनिवासिनः परिव्राजका ये चान्ये संकल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यत एव भिक्षाबलिसंविभागाः प्रवर्तन्ते ॥ १०

वानप्रस्थानां च द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते साधवः साधुपथ्यौदनाः स्वाध्यायप्रसङ्गिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्यटन्ति । तेषां प्रत्युत्थानाभिगमनाभिवादनानसूयवाक्प्रदानसुखशक्त्यासनसुखशयनाभ्यवहारसत्क्रिया चेति ॥ ११

१९१

एवं अनृतात् खलु तमः प्रादुर्भूतमित्यादिग्रन्थश्रवणेन दुःखादुद्विग्नो मोक्षं च दुर्लभं मन्वानश्चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षप्रापकं पुण्यमेव श्रेय इति निश्चिन्वंस्तद्विशेषफलानि पृच्छति सारासारविवेकार्थम्–**दानस्येत्यादिना** । दानस्य दानरूपस्य धर्मस्येत्येकः प्रश्नः ॥१॥ शान्तिरुपरतिः ॥२॥ कस्याधिकारिणः किं रूपं धर्माचरणम् ॥५॥ स्वधर्मो वर्णाश्रमनियतधर्मः तस्याचरणे युक्ता अवहिताः योऽन्यथा विपरीताचारः स मुह्यते ॥६॥ स्वोचितमेव धर्मं पृच्छति–**यदिति** । चतुर्णामाश्रमाणां धर्मश्चातुराश्रम्यं तेषामाश्रमाणाम् ॥७॥ **तन्द्री**–अर्धनिद्रा **आलस्यम्**-अनुद्योगः **अभ्यासः**–अक्षरग्रहणं **श्रवणं**–तदर्थविचारः ॥८॥ मानसं मनः सिध्यते सत्यसंकल्पादिसिद्धिं प्राप्नोति ॥९॥ सम्यगुदित आचारः समुदाचारस्तस्य लक्षणम् । समावृत्तानां समापितगुरुकुलवास्तव्यानां स्नातकानां सहधर्मचर्यं सहोभौ चरतां धर्ममिति दम्पत्योः सहाधिकारिकं धर्मं तच्चर्याफलं पुत्रजन्म । प्रकर्षः यथा उषस्तस्य चाक्रायणस्य सर्वैर्ब्राह्मणैरज्ञाताः प्रस्तावादिदेवता उपदिशतो राज्ञा सर्वर्त्विक्तुल्यदक्षिणाप्रदानहेतुः। निर्मितं याजनमध्यापनं प्रतिग्रहश्च अद्रिसाराः मणिदिव्यौषधिस्वर्णाद्याकारास्तेभ्यो गतेन प्राप्तेन। **भिक्षा**ऽतिथिभ्यः **बलिर्भूमौ** होमः। **संविभागः** पुत्रादिभ्यो विभजनम् ॥ १० ॥ **द्रव्योपस्कारः** धनवर्जनम्। द्रव्योपस्कर इति पाठे द्रव्याणां फलमूलनीवारादीनां **उपस्करः** संपादनम् सुखशक्त्या सुखवत्या शक्त्या न तु देहपीडया सत्क्रिया च कर्तव्येति शेषः ॥ ११ ॥

भवति चात्र श्लोकः—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।
स दत्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति

अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते। निवापेन पितरो विद्याभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः। अपत्योत्पादनेन प्रजापतिरिति ॥१३

श्लोकौ चात्र भवतः—

वात्सल्यात्सर्वभूतेभ्यो वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः।
परितापोपघातश्च पारुष्यं चात्र गर्हितं
अवज्ञानमहंकारो दंभश्चैव विगर्हितः।
अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः १५

अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यङ्गनित्योपभोग-नृत्य-गीत-वादित्रश्रुतिसुख-नयनाभिरामदर्शनानां प्राप्तिर्भक्ष्य-भोज्य-लेह्य-पेय-चोष्याणामभ्यवहार्याणां विविधानामुपभोगः । स्वविहारसंतोषः कामसुखावाप्तिरिति ॥ १६

त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे ।
स सुखान्यनुभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात ॥
उंछवृत्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्माचरणे रतः ।
त्यक्तकामसुखारंभः स्वर्गस्तस्य न दुर्लभः १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे
एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

१९२-[१९]

भृगुरुवाच ।

वानप्रस्थाः खल्वपि धर्ममनुसरन्तः पुण्यानि तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृग-महिष-वराह-शार्दूल-वनगजाकीर्णेषु तपस्यन्तोऽनुसंचरन्ति त्यक्तग्राम्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगा वन्यौषधि-फल-मूल-पर्णपरिमितविचित्रानियताहाराः स्थानासनिनो भूमि-पाषाण-सिकता-शर्करा-वालुका-भस्मशायिनः काश-कुश-चर्म-वल्कलसंवृताङ्गाः केश-श्मश्रु-नख-रोमधारिणो नियतकालोपस्पर्शना अस्कन्दितकालबलिहोमानुष्ठायिनः समित्कुशकुसुमापहारसंमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्ण-वर्ष-पवनाविष्टंभविभिन्नसर्वत्वचो विविधानियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वगस्थिभूता धृतिपराः सत्त्वयोगाच्छरीराण्युद्वहन्ते १

यस्त्वेतां नियतश्चर्यां ब्रह्मर्षिविहितां चरेत्।
स दहेदग्निवद्दोषान् जयेल्लोकांश्च दुर्जयान् २

परिव्राजकानां पुनराचारः-तद्यथा-विमुच्याग्नि-धन-कलत्र-परिबर्हणं संगेष्वात्मनः स्नेहपाशानवधूय परिव्रजन्ति। समलोष्ठाश्मकाञ्चनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वसक्तबुद्धयोऽरिमित्रोदासीनानां तुल्यदर्शनाः स्थावर-जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानां भूतानां वाङ्मनःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताः पर्वत-पुलिनवृक्ष-मूल-देवतायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं वा नगरे पञ्चरात्रिकाः ग्रामे चैकरात्रिकाः प्रविश्य च प्राणधारणार्थं द्विजातीनां भवनान्यसंकीर्णकर्मणामुपतिष्ठेयुः पात्रपतितायाचितभैक्ष्याः कामक्रोधदर्पलोभमोहकार्पण्यदंभपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता इति ॥ ३

निवापेन पितृतर्पणेन ॥ १३ ॥ अपि चात्र वात्सल्यादिधर्मे माल्यादिलाभः संकल्पसमकालं सिद्ध्यतीत्यर्थः॥१६ त्रिवर्गो धर्मार्थकामास्तैः सहिता गुणानां सत्त्वरजस्तमसां निर्वृत्तिः कृतार्थता मुक्तिहेतोः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेर्जननान्नष्टाधिकारतेत्यर्थः। शिष्टानां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यैर्गुरुभिरनुशिष्टानाम् ॥ १७ ॥ उंछः कणश आदानं तेन वृत्तिर्जीवनमस्य कामसुखं आरंभाश्चेति द्वन्द्वः॥१८॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१९१॥

१९२

वानप्रस्थेति । **सिकताः** सूक्ष्मपाषाणपांसवः **शर्कराः** कर्करसहिता मृत्। **वालुकाः** लघूपलमिश्राः सिकता एव। **उपस्पर्शनं** स्नानम्। **बलिः** भूमावाहुतिः। **होमः** वन्हौ। बलिहोमयोः कालेऽनुष्ठायिनः। **विष्टम्भः** हेलनया सहनम्। **नियमः** पञ्चाग्न्यादिसाधनम् । **उपयोगः** आहारसङ्कोचः। **चर्या** पर्यटनम्। **विहितं** विधानम् ॥ १ ॥ **परिव्राजकानामिति**। परिबर्हणं शय्यादिभोगसामग्री ॥३

भवन्ति चात्र श्लोकाः—
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यश्चरते मुनिः।
न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥ ४
कृत्वाऽग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमाग्निं स्वमुखे जुहोति।
विप्रस्तु भैक्ष्योपगतैर्हविर्भि-
श्चिताग्निनां स व्रजते हि लोकम् ५
मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसंकल्पितमुक्तबुद्धिः।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं श्रयते मनुष्यः ॥ ६
भरद्वाज उवाच।
अस्माल्लोकात्परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते
तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७
भृगुरुवाच।
उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते।
पुण्यः क्षेम्यश्च काम्यश्च स परो लोक उच्यते

कृत्वेति। आत्मन्यग्नीन् समारोप्य अग्निमुद्दिश्य स्वमुखे हविर्भिर्जुहोति होमं कुर्यात्। चिताग्निना यैरग्निचयनं कृतं मुनिवृन्दैस्तेषां लोकं प्राजापत्यं पदम्। यद्वा स्वशरीरसंस्थं अग्निहोत्रं प्राणाग्निहोत्रं भैक्ष्योपगतैर्हविर्भिः कृत्वेति सम्बन्धः। भिक्षुर्भूत्वेत्यर्थः। शारीरं शरीरस्थं। अग्निमिव प्रकाशमानं जीवम्। स्वमुखे निर्गमस्थाने परमात्मनि जुहोति। जीवं ब्रह्मणि प्रविलापयति योगं करोतीत्यर्थः। सः चितानां नष्टानामग्निनां। ह्रस्वत्वमार्षं-लोकमव्यक्तभावम्। श्रूयते च—

‘ यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति।
तथा वृत्तिक्षये चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ’ ॥ इति

उक्तं च—

‘शकुनीनामिवाकाशे पदं न दृश्यत ’ इति।

चिधातोर्नाशार्थत्वं यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत इत्यादौ दृष्टम्। चयते क्षिणोति ॥ ५ ॥ एतदेवाह— **मोक्षेति**। सुतरां सङ्कल्पितमुक्ता सङ्कल्पहीना बुद्धिर्यस्य ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तम् ॥ ६ ॥ एवं ससाधनां ब्रह्मविद्यां श्रुत्वा ब्रह्मसाक्षात्कारोपायं जिज्ञासमानः पृच्छति— **अस्मादिति**। परो लोकः परमात्मा ज्ञातुं साक्षात्कर्तुम् ॥ ७ ॥ **उत्तरे इति**। अत्रेदमवधेयम्। किमिह श्रौतो हिमवदुत्तरभाग एव परलोकत्वेन प्रतिपाद्यते उत श्रुतिप्रसिद्धः परमात्मेति। तत्र श्रौतार्थलाभे संभवति लाक्षणिकार्थस्याग्राह्यत्वात्। स्वर्गसदृशः पुण्यकृज्जनप्राप्यो भूभाग एव आश्रमत्रयधर्मफलस्य उपसंहार्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। ‘ अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं सब्रह्मलोकं श्रयते मनुष्यः’ इति। एतद्वाक्यसमनन्तरमुत्थितयोः प्रश्नोत्तरयोः ब्रह्मविद्याप्रकरणस्थयोस्तत्परत्वे सम्भवति असन्निहिता प्रकृतप्राचीनाश्रमधर्मफलोपसंहारपरत्वकल्पनं न युज्यते। तेषां तत्र तत्र तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसामिति स्वर्गस्तस्य न दुर्लभ इति। ‘स दहेदग्निवद्दोषान् जयेल्लोकांश्च दुर्जयान् ’ इति फलस्योपसंहारेण तदनपेक्षणात्। ततश्चानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन सन्निधिप्रकरणाभ्यां श्रुतिरेव बाध्यते। यथा ‘आकाशस्तल्लिङ्गादित्यत्र सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ’इति सर्वभूतोत्पादिलिङ्गादाकाशश्रुतिर्भूताकाशपरापि ब्रह्मपरतया व्यवस्थाप्यते तद्वदिहापि द्रष्टव्यम्। न च पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदित उत्कृष्टस्यास्य योग्यतया प्राचीनाश्रमत्रयधर्मफलत्वेनान्वयो भविष्यतीति युक्तम्। प्रकरणानुगुणार्थसमर्पकत्वे सम्भवत्युत्कर्षायोगात्। तस्मादन्यार्थत्वे सत्यन्यार्थतया प्रतीयमानमेतत्प्रश्नोत्तरमिति व्यासकष्टं अन्तहितहृदयैरालोचनीयमिति दिक्। श्रुतियुक्तिभ्यां ज्ञातोऽपि परमात्मा न साक्षात्क्रियते इति तत्साक्षात्कारोपायं ब्रूहीति प्रार्थितो भृगुराह— **उत्तरे इति**। उत्तरे आत्मोपलब्धिस्थानत्वात्। उत्कृष्टतरे हिमवत्पार्श्वे हिमवत्तुल्योऽन्यत्र मेरुशब्दोदितो नासावंशस्तस्य पार्श्वे समीपे भ्रूघ्राणमध्ये पुण्ये बहुपुण्यगम्ये। सर्वैर्गुणैः रमणीयत्वादिभिर्युते देशे। पुण्यः अपहतपाप्मा। क्षेम्यः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः। काम्यः सर्वकामोपभोगयोग्यश्च परो लोकः परमात्माऽस्तीत्युच्यते। तथा हि मन्त्रशास्त्रे भ्रूमध्यदेशस्य रम्यत्वादिकमुक्तम्—

‘ हेमरूपो भ्रुवोर्मध्ये मेरुस्तिष्ठति पर्वतः।
तस्याभितो मही पार्श्वे पञ्चाशत्कोटियोजना ॥
लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलात्मभिः।
सिंधुभिः सप्तभिर्द्वीपैस्तत्संख्यैर्द्विगुणोत्तरैः ॥’

मन्दरः पारियात्रश्च ’ इत्यादिना। श्रुतावपि ‘ य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयाम् ’ इत्युपक्रम्य ‘ सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः सो विमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठितः’ इत्यादिना भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिरित्यन्तेन तस्य देशस्य निरुपाधिब्रह्मप्रापकविमुक्ताख्यसोपाधिकब्रह्मस्थानत्वोक्तेः। सोपाधिकब्रह्मगुणाश्च ‘ य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः’ इति श्रुतिप्रसिद्धाः। तदिदमुक्तं-**हिमवत्पार्श्वे परो लोक इति** ॥ ८ ॥

तत्र ह्यपापकर्माणः शुचयोऽत्यन्तनिर्मलाः।
लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ॥ ९
स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र ह्युक्ताः शुभा गुणाः।
काले मृत्युः प्रभवति स्पृशन्ति व्याधयो न च
न लोभः परदारेषु स्वदारनिरतो जनः।
नान्योन्यं बध्यते तत्र द्रव्येषु च न विस्मयः।
परो ह्यधर्मो नैवास्ति संदेहो नापि जायते ११
कृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते।
पानासनाशनोपेताः प्रासादभवनाश्रयाः १२
सर्वकामैर्वृताः केचिद्धेमाभरणभूषिताः।
प्राणधारणमात्रं तु केषांचिदुपपद्यते ॥ १३
श्रमेण महता केचित्कुर्वन्ति प्राणधारणम्।
इह धर्मपराः केचित्केचिन्नैकृतिका नराः।
सुखिता दुःखिताः केचिन्निर्धना धनिनोऽपरे
इह श्रमो भयं मोहः क्षुधा तीव्रा च जायते।
लोभश्चार्थकृतो नृणां येन मुह्यन्त्यपण्डिताः
इह वार्ता बहुविधा धर्माधर्मस्य कारिणः।
यस्तद्वेदोभयं प्राज्ञः पाप्मना न स लिप्यते
सोपधं निकृतिस्तेयं परीवादो ह्यसूयिता।
परोपघातो हिंसा च पैशुन्यमनृतं तथा ॥ १७
एतानासेवते यस्तु तपस्तस्य प्रहीयते।
यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वांस्तपस्तस्य प्रवर्धते १८
इह चिन्ता बहुविधा धर्माधर्मस्य कर्मणः।
कर्मभूमिरियं लोके इह कृत्वा शुभाशुभम्।
शुभैः शुभमवाप्नोति तथाऽशुभमथान्यथा १९
इह प्रजापतिः पूर्वं देवाः सर्षिगणास्तथा।
इष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः ॥ २०
उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमः शुभः।
इहस्थास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जनाः

तत्रेति। अपापकर्मत्वादिगुणचतुष्टयवन्तो मानवास्तत्र गताः सन्तो निरुपद्रवा भवन्तीति योजना। तथा च श्रुतिः—'तं वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति' इति। सेतुं आत्मानं तीर्त्वा प्राप्य समाधिकाले ॥ ९ ॥ तत्र काले इति सम्बन्धः। अमृत्युः आत्मा समाधिकाले प्रभवति ईश्वरो भवति। 'सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इति तस्य सत्यसङ्कल्पत्वश्रणात्। अत एव च—**अनन्याधिपतिः** इति सूत्राच्च। सत्यसङ्कल्पत्वादेव विद्वान् अनन्याधिपतिरस्य ईश्वरोऽन्यो नास्ति किन्त्वयमेव सर्वेश्वर इति सूत्रार्थः। अत एव स देशः हिमवत्पार्श्वाख्यो भ्रुवोर्मध्यदेशः। स्वर्गसदृशः। सत्यसङ्कल्पादिगुणाविर्भावसाम्यात्। निरुपद्रवा इत्यस्य विवरणं व्याधयो न स्पृशन्तीति ॥ १० ॥ आत्ममिथुन आत्मक्रीड आत्मरतिरित्यादिश्रुतेरर्थं संगृह्णाति—**न लोभ इति**। परे अनात्मभूताश्च ते दाराश्चेति समासः। स्व आत्मैव दाराः तत्र निरतः। यतः अजनः बाधितबाह्यलोकः। नान्योन्यं बध्यते। तत्र भेदाभावात्। द्रव्येषु सङ्कल्पमात्रोपनतेषु। न विस्मयः आश्चर्यबुद्धिर्नास्ति। इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वस्य आत्ममात्रत्वावधारणात्। हि यतः। तत्र परो नात्मभूतः अधर्मः आनृतादिर्नास्ति। एवं ब्रह्मलोकं न विन्दत्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति श्रुतेरनृतस्याज्ञानस्य तात्पिधायकत्वादनृताभावे एव तदाविर्भावसम्भवात्। सन्देहः किं देहादिरात्मा उत अन्यः अन्योऽपि कर्ताऽकर्ता वा अकर्ताऽपि एकोऽनेको वेत्येवंरूपः संशयः न जायते। न तत्त्वापरोक्षीकरणात् छिद्यन्ते सर्वसंशयाः इति श्रुतेः ॥ ११ ॥ कृतस्य अनुष्ठितस्य योगस्य कर्ममात्रस्य वा। 'एनं सर्वं तदभिसमेति यत्किं च प्रजाः साधु कुर्वन्ति' इति ब्रह्मविद्यायां सर्वकर्मफलान्तर्भावश्रवणात् ॥ १२ ॥ सर्वकामैरिति सार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। इह अस्मिन्भ्रुवोः सन्धौ स्थिताः केचिद्योगिनः सर्वकामैर्वृता आवृताः सन्तो मुहुरावर्तन्त इति भावः। प्राणे परमात्मनि धारणं सर्वेषां कामानां प्रविलापनं तन्मात्रमेव केषांचिद्दिव्यभोगेऽपि विरक्तानां उपपद्यते युज्यते न तु कामभोगः ॥ १३ ॥ मध्यमानां त्वेतत्। क्लेशप्राप्यमित्याह—**श्रमेणेति**। केचिद्योगैश्वर्यं प्राप्य धर्मपराः व्यासनारदादयः। परोपकारार्थैव हि तेषां सिद्धिर्न स्वभोगाय। केचिन्नैकृतिकाः आत्मवञ्चनपराः बाह्यभोगेन योगजं धर्मं नाशयन्तः। अत एवान्ये धर्मपराः सुखिताः नैकृतिकास्तु दुःखिताः। यतो निर्धनाः क्षीणपुण्याः अपरे धर्मपरास्तु धनिनः योगजधर्मेण परोपकारजं धर्मधनं वर्धयन्तः ॥ १४ ॥ **इहेति**। नैकृतिकानामिहलोके श्रमादिकं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ वार्ताः कुशलाः धर्माधर्मस्य धर्माधर्मयोरिति पूर्वेण सह सार्धश्लोकः। य इति उभयं धर्माधर्मौ उपादेयहेयतया वेद ॥ १६ ॥ सोपधं सदम्भम् ॥ १७ ॥ तपो योगजधर्मः ॥ १८ ॥ तस्मादिहैव धर्माधर्मविचारः कार्य इत्याह सार्धेन—**इहेति**। चिन्ता विचारः तमेवाह—**कर्मेति** ॥ १९ ॥ इष्टः आप्ततमं तपो येषां ब्रह्मलोकं हिमवत्पार्श्वम् ॥ २० ॥ तत्र वै तत्रैव जायन्ते आविर्भवन्ति ॥ २१ ॥

यदि सत्कारमृच्छन्ति तिर्यग्योनिषु चापरे।
क्षीणायुषस्तथा चान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले
अन्योन्यभक्षणासक्ता लोभमोहसमन्विताः।
इहैव परिवर्तन्ते न ते यान्त्युत्तरां दिशम्२३
ये गुरून्पर्युपासन्ते नियता ब्रह्मचारिणः।
पन्थानं सर्वलोकानां विजानन्ति मनीषिणः
इत्युक्तोऽयं मया धर्मः
संक्षिप्तो ब्रह्मनिर्मितः।
धर्माधर्मौ हि लोकस्य
यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ॥ २५

भीष्म उवाच।

इत्युक्तो भृगुणा राजन् भरद्वाजः प्रतापवान्
भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् २६
एष ते प्रसवो राजन् जगतः संप्रकीर्तितः।
निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भृगुभरद्वाजसंवादे
द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

* * *

१९३-[२०]

युधिष्ठिर उवाच।

आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयाऽनघ
श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः १

भीष्म उवाच।

दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः
असंतस्त्विवति विख्याताः संतश्चाचारलक्षणाः
पुरीषं यदि वा मूत्रं ये न कुर्वन्ति मानवाः।
राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः
शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तर्पणम्।
धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं तरेत् ॥ ४
सूर्यं सदोपतिष्ठेत न च सूर्योदये स्वपेत्।
सायं प्रातर्जपेत्सन्ध्यां तिष्ठन् पूर्वां तथेतराम्
पञ्चार्द्रो भोजनं भुञ्ज्या-
त्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः।
न निन्द्यादन्नभक्ष्यांश्च
स्वादु स्वादु च भक्षयेत् ॥ ६
आर्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः स्वपेन्निशि।
देवर्षिर्नारदः प्राह एतदाचारलक्षणम् ॥ ७
शुचिं देशमनड्वाहं देवगोष्ठं चतुष्पथम्।
ब्राह्मणं धार्मिकं चैत्यं नित्यं कुर्यात्प्रदक्षिणम्
अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च
सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ९
सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं वेदनिर्मितम्।
नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् १०

सत्कारं योगे आदरं ऋच्छन्ति प्राप्नुवन्ति। अन्यथा दोषमाह—**तिर्यगिति** ॥ २२ ॥ इहैव संसारे उत्तरां दिशं हिमवत्पार्श्वम् ॥ २३ ॥ योगकलालाभे सदाऽऽचार्य एव शरणीकरणीयः। 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इत्यादिश्रुतिभ्य इत्याह—**ये गुरूनिति**। नियताः शमदमोपरत्यादियुक्ताः। ब्रह्मचारिणः ब्रह्मण्येव चारः कायवाङ्मनसां प्रवृत्तिर्येषाम्। पन्थानं गमनागमनमार्गम्। सगुणं ब्रह्मनिर्गुणवस्तुप्राप्तिद्वारं जानन्ति ॥ २४ ॥ ब्रह्मनिर्मितः वेदप्रकाशितः धर्माधर्मौ लोकस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थौ ॥ २५ ॥ विस्मितः प्रत्यगद्वैतश्रवणेन ॥ २६ ॥ एष प्रत्यगात्मा जगतः प्रसवः कारणं निखिलेन साकल्येन संकीर्तितः।

परैरदर्शितः पन्थाः श्रुतियुक्तिबलान्मया
यथाकथञ्चिदुन्नीतः पण्डिताःशोधयन्तु तम्

॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

संक्षेपेण प्रागुक्तमाचारं योगं च विस्तरेण प्रतिपादयितुमध्यायत्रयमारभ्यते—**आचारस्य विधिं तातेत्यादि** ॥ १ ॥ आचारो लक्षणं ज्ञापकं येषां यत आचारं जिज्ञाससेऽतः साधुरसीति भावः ॥ २ ॥ शौचं कृत्वा उपस्पृश्य आचम्य नदीं तरेत् अवगाहेत् ततस्तर्पणमिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ जपेत्सावित्रीं संध्यां उपलक्ष्य तिष्ठन् उपतिष्ठेत च स्वगृह्योक्तैर्मन्त्रैः इतरां पश्चिमाम् ॥ ५ ॥ पञ्च पादौ पाणी मुखं चेति पञ्च आर्द्राणि यस्य भोजनं अन्नभक्ष्यान् ओदनं अपूपादींश्च ॥ ६ ॥ आर्द्रपाणिः कृतोत्तरापोशन इत्यर्थः। नार्द्रपाणिरित्यपपाठः ॥ ७ ॥ शुचिं देशं यज्ञादिशालां चैत्यं देवतायतनम् ॥ ८ ॥ सामान्यं साधारणं पाकभेदं न कुर्यादित्यर्थः ॥९॥ तथा कुर्वन् यथाकालभोजी उपवासफलं लभेतेत्यर्थः ॥ १० ॥

होमकाले तथा जुह्वन्नृतुकाले तथा व्रजन् ।
अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत्
अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतम् ।
तज्जनाः पर्युपासन्ते सत्यं सन्तः समासते१२
लोष्ठमर्दी तृणच्छेदी नखखादी तु यो नरः ।
नित्योच्छिष्टः शंकुशुको नेहायुर्विन्दते महत्
यजुषा संस्कृतं मांसं निवृत्तो मांसभक्षणात्
न भक्षयेद्वृथामांसं पृष्ठमांसं च वर्जयेत् ॥ १४
स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत् ।
काम्यकर्मफलं लब्ध्वा गुरूणामुपपादयेत् १५
गुरुभ्य आसनं देयं कर्तव्यं चाभिवादनम् ।
गुरूनभ्यर्च्य युज्यन्ते आयुषा यशसा श्रिया
नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं न च नग्नां परस्त्रियम् ।
मैथुनं सततं धर्म्यं गुह्ये चैव समाचरेत् ॥ १७
तीर्थानां हृदयं तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचिः ।
सर्वमार्यकृतं चौक्ष्यं वालसंस्पर्शनानि च १८
दर्शने दर्शने नित्यं सुखप्रश्नमुदाहरेत् ।
सायंप्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनम् १९
देवागारे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे ।
स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्
सायं प्रातश्च विप्राणां पूजनं च यथाविधि ।
पण्यानां शोभते पण्यं कृषीणां बाद्यते कृषिः
बहुकारं च सस्यानां वाह्ये वाहो गवां तथा
सम्पन्नं भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा ।
सुशृतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कृसरे तथा ॥ २२
श्मश्रुकर्मणि संप्राप्ते क्षुते स्नानेऽथ भोजने ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥
प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
सह स्त्रियाऽथ शयनं सह भोज्यं च वर्जयेत्
त्वंकारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।
अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति २५
हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैकृतम् ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने २६

ब्राह्मणभुक्तावशिष्टं मातुर्हृदयमिव हितकरं कृतं धात्रा तत् ये उपासते ते सत्यं ब्रह्म समासते आसादयन्ति । आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्षं इति क्रमेण आहारशुद्धेर्ब्रह्मप्रापकत्वश्रुतेः ॥१२॥शंकुशुकः कीलबद्धशुकवत् पराधीनो वृथापंडितो वा । दन्त्यादिपाठे संश्लेषकः कामलोभादिवशः कुशकुससंश्लेषणार्थौ दैवादिकौ । दन्त्यद्वयवानेव मुख्यः पाठः। संकुसुको विकुसुक इति मन्त्रवर्णात् । अस्थिरः पापो वा। यद्वाऽमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टमित्यस्य प्रशंसार्थं हिंसामयं यागादि कर्म निन्द्यते—**लोष्ठेति** । लोष्ठमर्दी यज्ञियवेदिकरणार्थं, तृणच्छेदी बर्हिराहरणार्थं, नखखादी नखैश्छित्त्वा छित्त्वा यज्ञशेषं मांसं खादतीति तथा । नित्योच्छिष्टं नित्यसोमपानं। 'पिता पितामहोवाऽपि सोमं यस्य न पीतवान्। स वै दुर्ब्राह्मणो नाम' इत्युक्तेः । तेन उच्छिष्टः सोमपायी संकुसुकः फलाभिष्वंगी महदायुर्ब्रह्म ॥ १३ ॥ यजुषा यजुर्वेदविदाऽध्वर्युणा मांसं यज्ञियमपि निवृत्तो न भक्षयेत् । वृथामांसं असंस्कृतमांसं पृष्ठमांसं चरममांसं श्राद्धशेषमित्यर्थः । 'पृष्ठं चरममात्रे स्यात्'इति विश्वः । एतेन हिंसायुक्तो धर्मो न कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ १४ ॥ किं तर्हि गृहस्थेन कर्तव्यमत आह-**स्वेति**। काम्यं कमनीयं कर्म भिक्षाचर्यं तस्य फलं अन्नादि गुरूणां पित्रादीनाम् ॥ १५ ॥ धर्म्यं ऋतुकालिकं गुह्ये रहसि ॥ १७ ॥ हृदयं रहस्यं तीर्थं गुरुः शुचिः अग्निः आर्यकृतं शिष्टाचरितं सर्वं चौक्ष्यं प्रशस्तं स्वार्थे ष्यञ्। वालं गोपुच्छम् ॥ १८ ॥ प्रदिष्टं कर्तव्यत्वेनोपदिष्टम् ॥ १९ ॥ क्रियापथे श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठाने दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् यज्ञोपवीती भवेत्। 'अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय दक्षिणबाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सेव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीनावीतम् ' इति श्रुतेः ॥ २० ॥ सायमिति सार्धः श्लोकः । विप्राणां पूजनमेव उत्तमं पुण्यं उत्तमा कृषिश्च तद्वत् दृष्टफलमित्यर्थः । बाद्यते स्थिरीक्रियते बदस्थैर्ये इति धातुः । सधकारः पाठः प्रामादिकः । सस्यानां धान्यानां बहुकारं बहुलीकरणं च तदेव गवां इन्द्रियाणां वाह्ये प्राप्ये वाहः प्रापणं दिव्यवस्त्रयन्नपानादीष्टप्राप्तिरपि विप्राणां पूजनमेव पण्यादिवदेष्टव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ पूजनप्रकारमाह-**संपन्नमिति**। भोजने दीयमाने संपन्नमिति ब्रूयात् दाता सुसंपन्नमिति प्रतिग्रहीता ब्रूयादित्यर्थात् ज्ञेयम् । एवमुत्तरत्र सुतर्पणमिति प्रतिग्रहीता शृतमिति दाता सुशृतमित्यन्यः। यवाग्वां द्रुतौदने कृसरे द्विदलेन सह पाचिते ओदने । ॥ २२ ॥ संप्राप्ते कृते सति विप्राणां अभिनन्दनं वन्दनादिना संतोषणं कार्यमिति शेषः । कीदृशं अभिनन्दनं व्याधितानामायुष्यं आयुष्करम् ॥ २३ ॥ प्रत्यादित्यं आदित्याभिमुखो न मेहेत न मूत्रमुत्सृजेत् शकृत्पुरीषम् ॥ २४ ॥ अवराणां कनिष्ठानां समानानां तुल्यानाम् ॥२५ आर्यवृत्तं सेव्यमित्युक्तं तच्चाभिवादनादिरूपं दंभेनापि कर्तुं शक्यमिति कथमार्यत्वानिश्चयस्तत्राह–हृदयमिति वैकृतं नेत्रादिविकारः पापं हृदयमाख्याति। यथोक्तं 'नेत्रवक्त्रविकारेण ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः' इति गूहमानाः पापम्॥२६॥

ज्ञानपूर्वकृतं पापं छादयत्यबहुश्रुतः ।
नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्त्येव दिवौकसः
पापेनापिहितं पापं पापमेवानुवर्तते ।
धर्मेणापिहितो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ॥
धार्मिकेण कृतो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ॥ २८
पापं कृतं न स्मरतीह मूढो
विवर्तमानस्य तदेति कर्तुः ।
राहुर्यथा चन्द्रमुपैति चापि
तथाऽबुधं पापमुपैति कर्म ॥ २९
आशया सञ्चितं द्रव्यं दुःखेनैवोपभुज्यते ।
तद्बुधा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ॥ ३०
मानसं सर्वभूतानां धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सर्वेषु भूतेषु मनसा शिवमाचरेत् ३१
एक एव चरेद्धर्मं नास्ति धर्मे सहायता ।
केवलं विधिमासाद्य सहायः किं करिष्यति
धर्मो योनिर्मनुष्याणां देवानाममृतं दिवि ।
प्रेत्यभावे सुखं धर्माच्छश्वत्तैरुपभुज्यते ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे आचारविधौ त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४-[२१]

युधिष्ठिर उवाच ।
अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ।
यदध्यात्मं यथा चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन् स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये कथमभ्येति तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ २
भीष्म उवाच ।
अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतदनुपृच्छसि ।
तद्व्याख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतमं सुखम्
सृष्टिप्रलयसंयुक्त-
माचार्यैः परिदर्शितम् ।
यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके
प्रीतिं सौख्यं च विन्दति ।
फललाभश्च तस्य स्यात्
सर्वभूतहितं च तत् ॥ ४

पापेनेति। पापं पापिनं पापं प्रकाशनीयं धर्मस्तु गोपनीय इत्यर्थः ॥ २८ ॥ निवर्तमानस्य अशास्त्रस्यस्य अबुधमिति च्छेदः ॥ २९ ॥ मरणं कर्तृ ॥ ३० ॥ मानसं मनोनिर्वर्त्यम् मनसा शिवमित्यस्य सर्वभूतेभ्योऽभयं दद्यादित्यर्थः ॥३१॥ **एक इति** । धर्मं ध्यानयोगं ननु 'सहोभौ चरतां धर्मम्' इति विधेर्दंपत्योरग्निहोत्रादिधर्मो विहितस्तत्कथमुच्यते एक एवेतीत्याशंक्याह—**नास्ति धर्मे सहायतेति** स्त्र्यादेरिति शेषः । का तर्हि विधेर्गतिरित्यत आह—**केवलमिति** । मनसि धर्मशून्ये बाह्यसहायो विधिप्राप्तोऽप्यनर्थक इत्यर्थः । यथोक्तम्—

'मनसैव कृतं राम न शरीरकृतं कृतम् ।
येनैवालिंग्यते कान्ता तेनैवालिंग्यते सुता ' इति ॥

तस्मात् स्त्र्यादिसापेक्षं धर्ममनादृत्य मानसिके योगधर्मे एव मनो दध्यादिति भावः ॥ ३२ ॥ एतमेव स्तौति—**धर्म इति**। योनिरुत्पत्तिप्रलयस्थानम्। देवत्वमनुष्यत्वादिप्रापको धर्म इत्यर्थः । तेषामेव देवमनुष्याणाम् । दिवि हार्दाकाशाख्ये ब्रह्मलोके अमृतं कैवल्यकारणं धर्म एव । तथा प्रेत्यभावे अपूर्वदेहप्राप्तौ धर्मादेव सुखं तैर्धर्मकर्तृभिः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिनवत्यधिकशततमोध्यायः ॥:१९३ ॥

१९४

पूर्वं मानसिको धर्मो देवादीनां योनिरित्युक्तम् । तत्र किं स्वरूपोऽसौ धर्मः कथं च देवादिहेतुत्वं तस्येति पृच्छति—**अध्यात्ममिति**। आत्मानं चित्तमधिकृत्य प्रवृत्तो योगधर्मोऽध्यात्मम्। यदिदं पुरुषस्य कर्तव्यत्वेन चिन्त्यते शास्त्रे विचार्यते तदध्यात्मम्। किंलक्षणं किंप्रकारकं चेति। यद्यथाशब्दाभ्यां प्रश्नद्वयं कृतम् ॥ १ ॥ तथा ब्रह्मैव प्रजानां योनिरिति प्रसिद्धं त्वया तु मानसो धर्मो योनिरित्युक्तं तत्कथमित्याशयवानाह—**कुत इति** ॥ २ ॥ श्रेयस्करं धनादि श्रेयस्करतमो धर्मः श्रेयस्करतमो ध्यानयोगः सुखं स्वरूपसुखाविर्भावहेतुत्वात् ॥ ३ ॥ **सृष्टीति** । सृष्टिप्रलयव्याख्याऽपि अध्यात्मव्याख्यायामेवान्तर्भूता ।तथाहि यदि ज्ञेय आत्मा प्रतीचोऽन्यः स्यात्तर्हि तस्य उपासनाशेषत्वात् तस्मिन् श्रुतं जगज्जन्मादिहेतुत्वं पर्णमयीफलवदर्थवादः स्यात् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति घंटाघोषः योषिदग्नित्ववदारोपिते-

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ५
यतः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुनः पुनः।
महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्मयो यथा ६
प्रसार्य च यथाऽङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः।
तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि हरते पुनः ॥ ७
महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत्।
अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवो न पश्यति ८
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजम्
वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वक्चैव त्रितयं स्मृतम्
रूपं चक्षुस्तथा पाकस्त्रिविधं तेज उच्यते।
रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृताः
घ्रेयं घ्राणं शरीरं च एते भूमिगुणास्त्रयः।
महाभूतानि पञ्चैव षष्ठं च मन उच्यते ॥ ११
इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत।
सप्तमी बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ १२
चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः।
बुद्धिरध्यवसानाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत् स्थितः
ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां यदर्वाक्चोर्ध्वं च पश्यति
एतेन सर्वमेवेदं विद्ध्यभिव्याप्तमन्तरम् ॥ १४

रपि नीलग्रीवत्वपीताम्बरत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वजगज्जन्मादिहेतुत्वादिगुणैरुपास्ति स्वरूपासिद्धेः संतु वा तत्रानारोपिता एव गुणाः तथापि तस्य सर्वगुणविशिष्टस्य ज्ञेयत्वेन घटादिवज्जडत्वापत्तिर्दुर्वारा। ननु चिन्मय एवास्य विग्रहश्चिन्मया एव गुणा इति न तेषां जडत्वमिति चेत् अत्र पृच्छामः—चिन्मयत्वं चिद्विकारत्वं चिद्रूपत्वं वा। नाद्यः। 'वाचारंभणं विकारो नामधेयम्' इति विकारस्यानृतत्वश्रवणेन तेषां तुच्छत्वापत्तेः। नान्त्यः। स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। न हि चिदेव चिदन्तरग्राह्येति संभवति ग्राह्यचितः अचित्त्वापत्तेः। तस्मात् ज्ञेय आत्मा प्रतीचोऽनन्य एव। तथा च सृष्ट्यादेस्तदुपादानकत्वोक्तिस्तदद्वयत्वप्रतिपत्त्यर्थेति। अध्यात्मव्याख्यायामेव सृष्टिप्रलयव्युत्पादनं संगतमिति तत्प्रसंगे प्रश्नोत्तरयोः सृष्ट्याद्युपन्यासो युक्तिमत्तर इति सिद्धम्। अत्र मानमाह-**आचार्यैः परिदर्शितमिति**।आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादि वेदवाक्यैरित्यर्थः। प्रीतिं दृष्टसुखं सौख्यं सुखात्मकं भावं सत्तां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां सुखात्मकसन्मात्रमित्यर्थावगमात् सुखस्य भाव इति विग्रहे षष्ठी तु राहोः शिर इतिवदौपचारिकी व्यक्तमाकरे। तथा च श्रुतयः—'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सह। निष्क्रियं निष्कलं शान्तम्' इत्याद्याः। तस्य आत्मविदः फलं सर्वकामावाप्तिस्तल्लाभः स्यात् हितं च तज्ज्ञानम् ॥ ४ ॥अध्यारोपापवादन्यायेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं तावदाह-**पृथिवीति**। भूतानां जरायुजादीनां प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिलयस्थानभूतानि॥५॥ यतः आनन्दात्मनः। 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति श्रुतेः। सृष्टानि तत्रैव लयं यान्ति। **यत इति**। यच्छब्दार्थमाह-महाभूतानि पृथिव्यादीनि भूतेभ्यः जरायुजादिभ्यः उत्पद्यन्ते-**सागरस्योर्मयो यथेति**। अत्र जरायुजादिभ्यः खाद्युत्पत्तिलयौ वदता तेषामानन्दरूपत्वमुक्तम्। खादीनां च स्वप्नाकाशादिवत्कल्पनामात्रत्वं चोक्तम् ॥६॥ **प्रसार्येति**। भूतानि खादीनि। भूतात्मा जीवः यतः भूतान्येव देहाद्याकारेण परिणतानि आत्मत्वेन मन्यमानः। 'अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यते' इति श्रुतिप्रसिद्धेश्च। एतेन कूर्मादंगानीव वियदादीनि प्रतीचोऽनन्यानीत्युक्तम् ॥ ७ ॥ ननु कथं भौतिकेभ्यो भूतोत्पत्तिः न हि पुत्रात्पितोत्पद्यत इति चेत्। अत्र ब्रूमः। बीजाद्वटो वटात् बीजानि बीजेभ्यो वटा इतिवद्भविष्यतीति। ननु तत्र प्रतिबीजं सूक्ष्मरूपेण वटोऽस्ति अंकुरोन्मुखतिन्तिणीबीजोदरे कृत्स्नतिन्तिणीसन्निवेशदर्शनात्। तर्हि प्रत्यगभेदेन गृहीते देहे सूक्ष्मरूपेण महाभूतानि सन्तीति तुल्यमित्याभिप्रेत्याह-**महाभूतानीति**। भूतकृत् ईश्वरः। सर्वभूतेषु शरीरेषु पञ्चमहाभूतानि अकरोदेव। कृतेषु च तेषु वैषम्यं वैलक्षण्यं पार्थक्येनावस्थितत्वं यत् तत्तु जीवो देहाद्यात्माभिमानी न पश्यति। देहे कः पार्थिवांशः कः आप्य इति न जानाति। अयं भावः-जीवत्वाभिमानत्यागे खलु स्वस्य सर्वकारणत्वं ग्राह्यम्। तदभावात्तु स्वप्ने गृह्यमाणमपि तन्न श्रद्धत्ते। ततश्च न बाह्यान्तरसृष्ट्योः सत्यत्वमिथ्यात्वे निश्चिनोति। ततो भेददृष्टेरबाधाद्बध्यत इति ॥८॥ जीवस्य जगदुपादानत्वप्रथनाय तस्यात्मभूते देहे खाद्यंशान् विभजते-**शब्द इत्यादिना**। खानि छिद्राणि आकाश एव योनिः कारणं तज्जम् ॥ ९ ॥ पाकः अन्नादिपाक्तिसद्धेतुः ॥ १० ॥ पञ्चैव देहस्थानीति शेषः ॥११॥ इन्द्रियाणि भूतेष्वन्तर्भूतानि मन इति कर्ता जीव उच्यते। अस्य विज्ञानानि च वृत्तिरूपाणि। एतदुभयात्मिका बुद्धिः सप्तमी क्षेत्रज्ञः साक्षी ॥ १२ ॥ चक्षुरिति पञ्चानामुपलक्षणम्। आलोचनाय विषयग्रहणाय अध्यवसानाय निश्चयाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत् उदासीनबोधरूपत्वात् साक्षित्वस्यापि साक्ष्योपाधिकत्वान्नात्मधर्मत्वमितिवत्करणेन दर्शितम् १३ **ऊर्ध्वमिति**। पादतलद्वयमारभ्य ऊर्ध्वस्थितं शरीरं उपर्यधश्च यत्साक्षि चैतन्यं पश्यति। एतेन इदं बहिर्दृश्यमानं अन्तरं व्योमोदरं कृत्स्नं व्याप्तम् ॥.१४ ॥

पुरुषैरिन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ।
तमो रजश्च सत्त्वं च तेऽपि भावास्तदाश्रिताः
एतां बुद्ध्वा नरा बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिं
समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमम् ॥ १६
गुणैर्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
मनःषष्ठान भूतानि तदभावे कुतो गुणाः १७
इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा १८
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।
जिघ्रति घ्राणमित्याहू रसं जानाति जिह्वया
त्वचा स्पर्शयते स्पर्शं बुद्धिर्विक्रियते सकृत् ।
येन प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति तन्मनः २०
अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि
पृथगर्थानि पञ्चधा ।
इन्द्रियाणीति यान्याहु-
स्तान्यदृश्योऽधितिष्ठति ॥ २१

एवं बुद्ध्यादिसाक्षिणो ब्रह्मभावमुक्त्वाऽस्य बुद्ध्याद्युपहितस्य पूर्वं महाभूतस्रष्टृत्वमुक्तं तद्युक्त्या श्रुत्या चालोचनीयमित्याह–**पुरुषैरिति** । कृत्स्नशः कार्त्स्न्येन वेदितव्यानि परीक्षणीयानि इंद्रियाणीति मनोबुद्ध्योरप्युपलक्षणम् । तथाहि । किमिन्द्रियाणि प्राक् सन्तमेव घटादिकं गोचरयन्त्युत दृष्टिसमसमयमात्रसिद्धम् । आद्येऽपि किं सत्त्वं सत्तासामान्यसमवायो वा अर्थक्रियाकारिता वा । नाद्यः। सत्तायां सत्तासामान्यान्तराभ्युपगमेऽनवस्थापातात् अनभ्युपगमे तस्या अप्यसत्त्वापत्तेश्च । न द्वितीयः । रज्ज्वां कल्पितस्यापि सर्पस्य भयकम्पादिजनकत्वलक्षणार्थक्रियाकारित्वदर्शनात् । न च तत्र पुष्कलार्थक्रियाकारित्वं दृष्टं प्रसर्पणाद्यदर्शनादिति शंक्यम्। तार्क्ष्योऽहमिति स्वस्मिंस्तार्क्ष्यत्वकल्पनायाः सत्यविषनिवर्तकत्वदर्शनात् । तथा चैत्रोऽयमिति प्रतिमायां कल्पितचैत्रत्वस्य प्रतिमापीडनाच्चैत्रपीडाकरत्वदर्शनाच्च । ननु तत्र तार्क्ष्यात्स्वस्य भेदे गृह्यमाण एव शास्त्रप्राप्तस्य ध्यानादेः सत्यविषनिवर्तकत्वं युक्तम् । गारुडशास्त्रप्रमाणात् देहेन्द्रियादीनां तु आत्मन्यभेदेन दृश्यमानानां कथं कल्पितत्वमिति चेत् श्लाघनीयप्रश्नो देवानां प्रियः । भेदग्रहे सत्यपि यत्र कल्पनायाः पुष्कलार्थक्रियाकारित्वं दृष्टं किमुताभेदग्रहे । बाधोत्तरकालीनार्थक्रियाकारित्वाभावस्य रज्जुसर्पादौ देहेन्द्रियादौ च तुल्यवद्दर्शनात् तस्मात् परिशेषात् रज्जूरगवद्दृष्टिसमसमयासिद्धं घटादिकं इन्द्रियाणि गोचरयन्तीति सिद्धम्। इन्द्रियाण्यपि मनसोऽनवहिततायां सन्निहितमपि रूपादिकं न गोचरयन्तीति मनोमात्राण्येव । स्वप्ने तेषां तन्मात्रत्वानुभवात् । मनोऽपि प्रमात्रा प्रयुक्तं सन्नावहितं भवतीति प्रमात्रात्मकमेव । प्रमातृत्वं चात्मनि बुद्धिव्यतिरेकेण सुषुप्त्यादौ न दृष्टमिति बुद्धेरेव धर्मः । बुद्धिश्च त्रिगुणात्मकस्याज्ञानस्य कार्यमतस्त्रिगुणात्मकानेव भावान् विषयीकरोति । तदिदमुक्तम् इन्द्रियाणि तम आदिकमेव तेऽपि इन्द्रियग्राह्या भावा अपि तदाश्रिता इन्द्रियाश्रिता इन्द्रियजाः परंपरया तमाद्याश्रिता एवेति ॥ १५ ॥ एतदेव प्रपञ्चयिष्यन् प्ररोचनाय तज्ज्ञानफलमाह–**एतामिति** । एतां त्रिगुणात्मिकां मूलप्रकृतिं बुद्धिं वा भूतानां खादीनां जरायुजादीनां च आगतिं उद्गमनस्थानम्।गतिं लयस्थानं चेति·बुद्ध्या विचारेण अवेक्ष्य । शनैः वैराग्यविवेकवृद्धिक्रमेण उत्तमं शमं सुखं प्रत्यगानन्दं लभते।कण्ठगतविस्मृतचामीकरवन्नित्यप्राप्तमिव तत्त्वमस्यादिवाक्याल्लभते ॥ १६ ॥ भूतानां गत्यागती एवाह–**गुणैरिति** । तम आदिभिर्गुणैः बुद्धिर्नेनीयते पुनः पुनरतिशयेन विषयात्मतां नीयते।अतो बुद्धिरेव मनःषष्ठानींद्रियाणि भूतानि च द्विविधानि सैव।तदभावे बुद्धेरभावे गुणाः कुतः स्वरूपेण तेषां बाधान्न क्वापि सन्तीत्यर्थः। एतेन सांख्याभिमतं तेषामबाध्यत्वं नित्यानुमेयत्वं च निरस्तम्। **अयमर्थः**–रज्ज्वज्ञाने सति तत्कार्यं सर्पस्तज्जं भयादिकं च दृश्यते । परीक्षादशायां तु सर्पाभावे सति रज्जौ न तन्मूलमज्ञानमुपलभ्यते नापि तज्जं भयादिकम् । एवं बुद्ध्यभावे बुद्धेः कार्यं कारणं च नश्यतीति गुणशब्देन सत्त्वादयो मन इन्द्रियविषयादयश्च गृह्यन्ते ॥ १७ ॥ **इतीति**। यत एवं तस्मात् तन्मयं बुद्धिमयं प्रलीयते बुद्धौ लीनायामुद्भवति बुद्ध्युद्भवे तस्मात्तथा बुद्धिमयत्वेन निर्दिश्यते वेदे 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ' इति । ' प्राणेभ्यो देवा देवभ्यो लोकाः'इति च । बुद्धिमनसोरभेदात् बुद्धिरेव श्रवणादिसाधनं श्रोत्रादिरूपेण प्राणेभ्यश्चक्षुरादिभ्य इन्द्रियेभ्यः देवास्तदनुग्राहका आदित्यादयः लोका भूतभौतिका इति श्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥ एतदेवाह द्वाभ्यां **येनेति** । सा बुद्धिर्येन द्वारेण पश्यति तच्चक्षुरित्यर्थः। जिह्वया त्वचेति इत्थं भावे तृतीया । जिह्वारूपया बुद्ध्या बुद्धिः कर्त्री रसं जानाति॥ १९ ॥ तत्र हेतुः विक्रियते बुद्धिरेव चिदाभासविशिष्टा जीवापरसंज्ञाकर्तृत्वं करणत्वं चापद्यते तथा च श्रूयते—'स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्य कर्मनामान्येव' इति । सकृदिति यौगपद्यमुच्यते कर्त्रादिभावस्य । ततश्चाकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति क्रमो न विवक्षितः । किं तु ज्ञातृज्ञानज्ञेयानां सहैवोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥ अधितिष्ठति रूपादीनि बुद्धिः प्रकाशयत्येतैरित्यधिष्ठानानि करणानि बुद्धेः कर्त्र्याः अदृश्यश्चिदात्माऽधिति-

पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति २२
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता २३
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ।
सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान्
अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
प्रवर्तमानं तु रजस्तद्भावमनुवर्तते ॥ २५
इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रवर्तयति सा तदा ।
ततः सत्त्वं तमोभावः प्रीतियोगात्प्रवर्तते २६
प्रीतिः सत्त्वं रजःशोकस्तमो मोहस्तु ते त्रयः
ये ये च भावा लोकेऽस्मिन् सर्वेष्वेतेषु वै त्रिषु
इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत
इन्द्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता
सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा।
त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ॥ २९
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत
सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुणः ।
तमोगुणेन संयुक्तौ भवतो व्यावहारिकौ ३०
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत्।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्याचक्षीत तत्तथा
अथ यद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
प्रवृत्तं रज इत्येव तन्न संरभ्य चिन्तयेत् ३२
अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३३
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
कथञ्चिदभिवर्तन्त इत्येते सात्त्विका गुणाः ३४

ष्ठाति स्वरूपसत्तामात्रेण इन्द्रियाणि व्यापारयति अयस्कान्त इव लोहम् ॥ २१ ॥ एतदेवाह—**पुरुषे इति** । त्रिषु भावेषु सत्त्वरजस्तमोमयेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु तानेव क्रमेणाह—**कदाचिदिति** ॥ २२ ॥ एवं त्रिषु भावेष्ववस्थिता बुद्धिर्मनसि वर्तते मनोद्वारा इन्द्रियविषयेष्वपि इति द्रष्टव्यम् ॥२३ ॥ **सेयमिति** । सेयं सर्वात्मिकाऽपि बुद्धिः भावान् सुखदुःखमोहान् तदात्मिकाऽपि सती अतिक्रम्य वर्तते । तत्र योग्यो दृष्टान्तः । सरितां भर्ता पूरयिता ऊर्मिमान् सागरः महावेलामिवेति । अयमर्थः—यथा समुद्रप्रभवानां नदीनां समुद्रं प्राप्तानां वीचयः समुद्रोर्मिभिस्तिरोधीयन्ते । एवं बुद्धिप्रभवाणां देहेन्द्रियविषयाणां योगेन बुद्धौ लीयमानानां संस्काराः बुद्धेर्ब्रह्माकारतया तिरोधीयन्ते इति बुद्धेर्गुणातीतत्वमुच्यते । यथा घटप्रकाशे चक्षुरालोकसहकारेण समर्थम् । दीपप्रकाशे तु तन्निरपेक्षम्। विषयस्येव प्रकाशात्मकत्वात् एवं धीवृत्तिश्चिदाभाससहकारेणैव घटादीन्प्रकाशयति । यथोक्तम्—

'बुद्धितत्स्थचिदाभासावुभौ व्याप्नु(व)तो घटम् ।
तत्राज्ञानं धिया नश्येचैतन्येन घटः स्फुरेत्' इति

आत्मनि तु धीवृत्तिरेवापेक्षिता विषयस्य प्रकाशात्मत्वात्। प्रकाशमाने त्वानन्दे धीवृत्तिः कतकरजोवत् सजातीयवृत्त्यन्तरं विनाशयन्ती स्वयमपि विलीयते। तदा च संस्कारात्मना सती सा सत्त्वादिकार्याणि सुखदुःखमोहाख्यानि अतिक्रम्य गता भवति सुषुप्तौ तु मोहस्याविनाशात्सुप्तिसमाध्योर्भेद इति ॥ २४ ॥ ननु आत्माकारवृत्तिमत्या बुद्धेर्गुणातीतत्वोपगमे ज्ञानसमकालमेव देहपातः स्यात् । नष्टायास्तस्याः मूलकारणस्याज्ञानस्य नाशेन पुनरुत्पादायोगादित्याशंक्याह—**अतिभावेति** । सुखादिभावान् अतिक्रान्तापि बुद्धिर्भावे मनसि निर्वृत्तिकतया सत्तामात्रे मनसि वर्तते ज्ञानकाले सूक्ष्मरूपेणास्तीत्यर्थः । तु पश्चादभ्युत्थानकाले प्रवर्तमानं रजः तद्भावं बुद्धिभावं अनुवर्तते घृतकाठिन्यवद्विलीनापि बुद्धिः रजोगुणेन शीतेन घृतमिव पुनर्घनीक्रियत इत्यर्थः। **अयं भावः**—सत्यप्यज्ञाननाशे क्षालितलशुनभाण्डगन्धवल्लेशतोऽनुवर्तमानाऽविद्या प्रारब्धकर्मपराधीना न पुनः पुनर्देहादीनुत्थापयति। प्रारब्धकर्मोपरमे तु निरन्वयनाशान्निष्प्रत्यूहं कैवल्यमिति ॥२५॥ सा बुद्धिर्यदा रजसा लब्धात्मिका भवति तदा हि प्रसिद्धमिन्द्रियाणि प्रवर्तयति । ततश्च विषयसंबंधात् सत्त्वं सत्त्वात्मिका बुद्धिः विषययाथात्म्यज्ञानं प्रवर्तते । तथा तमोभावः तमसा विषयाज्ञानेन जनितो भावः विषयविपर्यासरूपः शुक्तिरजतादिः प्रीतियोगात्पुरुषगतरागादिदोषात्प्रवर्तते । प्रमारूपं विपर्ययरूपं वा ज्ञानं विषयेन्द्रियसम्बन्धाज्जायत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ततश्च प्रीत्यादयः सत्त्वाद्यात्मानः प्रवर्तन्ते भावाः शमदमकामक्रोधभयविषादादयः॥२७॥ बुद्धिव्याख्यानं सप्रयोजनमुपसंहरति—**इतीति** ॥ २८ ॥ प्रीतिः सत्त्वमित्युक्तमर्थं प्रपञ्चयति—**सत्त्वं रज इत्यादिना** ॥२९॥ त्रैविध्यमेवाह-**सात्त्विकीति** सार्धेन । तमोगुणे प्रादुर्भूते सति संयुक्तौ पूर्वोक्तौ सुखदुःखस्पर्शौ न भवतः किं तु मोह एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ संरभ्य भीत्या दुःखानुसंधानात् दुःखमेव वर्द्धिष्यत इति भीत्या दुःखं न चिन्तयेन्न गणयेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इष्टवस्तुश्रवणदर्शनप्राप्त्युपभोगजानि सुखानि प्रहर्षप्रीत्यानन्दसुखाख्यानि प्रियमोदप्रमोदानन्दापरपर्यायाणि प्रशान्ताचित्तता निर्विकल्पसुखता पुच्छब्रह्माख्या कथंचिदिति दौर्लभ्यमुक्तम् ॥ ३४ ॥

अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाऽक्षमा
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुभिः ॥
अवमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथञ्चिदभिवर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः
दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ।
मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ३७
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः ।
सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ३८
मशकोदुम्बरौ वाऽपि संप्रयुक्तौ यथा सदा ।
अन्योन्यमेतौ स्यातां च संप्रयोगस्तथा तयोः
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ।
यथा मत्स्यौ जलं चैव संप्रयुक्तौ तथैव तौ ॥
न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेत्ति सर्वशः
परिद्रष्टा गुणानां तु संसृष्टान्मन्यते तथा ४१
इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरुते बुद्धिसप्तमैः ।
निर्विचेष्टैरजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ४२
सृजते हि गुणान् सत्त्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ।
संप्रयोगस्तयोरेष सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ४३
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन
सत्त्वं मनः संसृजते न गुणान्वै कदाचन ४४
रश्मींस्तेषां स मनसा यदा सम्यङ्नियच्छति
तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव
त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म
नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
सर्वभूतात्मभूस्तस्मात्
स गच्छेदुत्तमां गतिम् ॥ ४६
यथा वारिचरः पक्षी सलिलेन न लिप्यते ।
एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते ॥ ४७

हेत्वहेतुभिर्हेतुभिरहेतुभिश्च आहाराद्यपूर्तौ सत्यामतुष्टिः क्षुद्बाधाद्यनिवृत्तिहेतुभिः सर्वसंपत्तिमतस्तु याऽतुष्टिः सा निर्हेतुका केवलमोहकार्यमित्यर्थः॥ ३५॥ स्वप्नो निद्रा तत्सहिता तन्द्रिता तंद्रायुक्तत्वम् । कथञ्चित् अभाग्यातिशयात्॥ ३६॥ दूरगं दुर्लभेऽपि वस्तुन्यासक्तम्। बहुधागामि अनेकेषु विषयेषु युगपन्निपतितुं शीलम्। प्रार्थना देहीति दैन्यभाषणम् । सुनियतं निरुद्धवृत्तिकम् ॥ ३७ ॥ वृत्तिनिरोधफलं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमाह-**सत्त्वेति**। सत्त्वं बुद्धिसत्त्वं क्षेत्रज्ञः साक्षी तयोः अन्तरं भेदम् । तप्तायःपिण्डवदितरेतराविवेकात्प्रागगृहीतम्। एकः सत्त्वं गुणान् अहंकारादीन् ॥ ३८॥ एतौ मशकोदुम्बरौ तयोः सत्त्वक्षेत्रज्ञयोः ॥ ३९॥ प्रकृत्या स्वभावेन ॥ ४० ॥ ननु मशकोदुम्बरवज्जलमत्स्यवद्वा तयोः संयोगश्चेदुभयोरपि विभुत्वादपरिहार्यः संयोगः स्यादित्याशंक्याह-**नेति**। न विदुरिति गुणानां जडत्वमुक्तम्। वेत्तीति क्षेत्रज्ञस्य चिदात्मत्वमुक्तम्। अतश्चिज्जडयोर्वास्तवः सम्बन्धो नोपपद्यते। दृष्टान्ते तु जडयोरेव मीनादिशरीरयोर्जलादिना जडेनैव सम्बन्धः । एतदेवाह-**परिद्रष्टेति**। पुरुषो गुणानां देहाहंकारादीनां द्रष्टाऽपि सन् तान् संसृष्टान् स्वतादात्म्यापन्नान्मन्यते न हि द्रष्टृदृश्ययोः पुंगुणयोरभेदः संभवति प्रतीयते चाभेदः अहं गौरोऽहं काणोऽहं सुखी अहं कर्तेति । तस्मात् मरुमहाहृदयोरिवानयोराध्यासिकः सम्बन्ध इत्यर्थः । संस्रष्टेति पाठे समित्येकीभावे इति यास्कवचनात् आत्मनि एकीभावेन तादात्म्येन गुणानां स्रष्टा कल्पकः संस्रष्टा चिदात्मा विद्यया मन्यतेऽभिमानं करोति ॥ ४१ ॥ ननु चिदात्मा गुणसंगी चेत् घटपिहितप्रदीपवन्न किंचित्प्रकाशयेदित्याशंक्याह-**इन्द्रियैरिति**। प्रदीपार्थं अर्थप्रकाशनं घटाच्छिद्रैरिव घटपिहितो दीप इत्यर्थः । इन्द्रियैर्मनसा सह षड्भिः ॥४२॥ संप्रयोगः संबंधः ध्रुवः अनादिः ॥ ४३ ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञयोः संप्रयोगोऽनिर्वचनीय इत्याह-**आश्रय इति**। आत्मन असंगत्वान्निर्गुणत्वाच्च जतुकाष्ठवद्रूपरूपिवद्वा न तयोराश्रिताश्रयभावोऽस्तीत्यर्थः। क्षेत्रज्ञस्य कश्चन आश्रयो नास्ति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात्। गुणः सत्त्वस्य चेतनेति प्राचीनपाठे तु सत्त्वस्याश्रयः प्रकृतिः शाखाया इव तरुः स नास्ति प्रकृतेस्तुच्छत्वात् । 'तुच्छयेनाभ्वपिहितं यदासीत् अनृतेन हि प्रत्यूढाः' इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यास्तुच्छत्वावगतेः कथं तर्हि सत्त्वस्यात्मलाभ इत्यत आह-**चेतनासत्त्वस्य गुण इति**। शुक्तीदंता यथा तत्राध्यस्तरजतस्य विशेषणं भवति तद्वच्चेतना स्वस्मिन्नध्यस्तस्य सत्त्वस्य विशेषणं भवति तमिमं सत्त्वे चेतनानुवेधमालक्ष्य आत्मा जडश्चेतना तद्गुणः सा च क्षणावस्थायिनीति बुद्धबन्धवः प्रलपन्ति । उक्तेऽर्थे हेतुमाह-**सत्त्वमिति**। संसृजते निर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः वै प्रसिद्धम्। मन आदिकमेव सत्त्वस्य कार्यं प्रथते न तन्मूलभूता गुणा अतस्तेषां स कार्याणां मृषात्वमित्यर्थः। न हि निपुणैरपि परीक्ष्यमाणं रज्जूरगोपादानमज्ञानं दृष्टिपथमवतरतीति भावः ॥ ४४ ॥ अध्यासनिवृत्त्युपायमाह—**रश्मीनिति**। वृत्तिबहुत्वापेक्षया बहुवचनम्। तेषां तस्य सत्त्वस्य रश्मीनिव इन्द्रियाणि ॥ ४५ ॥ प्राकृतं स्वाभाविकं कर्म त्यक्त्वा संन्यस्येत्यर्थः। आत्मरतिः अनन्यनिष्ठः मुनिः ध्यानशीलः सर्वेषां भूतानामात्मैव भवतीति सर्वभूतात्मभूः। 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति'। 'आत्मा ह्येषां संभवति' इत्यादि श्रुतिभ्यः आत्मनः सार्वात्म्यावगतेः तस्मात्संन्यासादेः ॥ ४६ ॥ एवंविदः कर्मालेपं दृष्टान्तमाह-**यथेति**। वारिचरः हंसः तथा च श्रुतिः—'तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन' इति ॥ ४७ ॥

एवंस्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्या विहरेन्नरः।
अशोचन्नप्रहृष्यंश्च समो विगतमत्सरः ४८
स्वभावयुक्त्या युक्तस्तु स नित्यं सृजते गुणान्
ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तंतुवद्गुणाः ॥
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते।
प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ५०
एवमेकेऽध्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे।
उभयं सम्प्रधार्यैतद्व्यवस्येत यथामति ॥ ५१
इतीमं हृदयग्रन्थिं बुद्धिभेदमयं दृढम्।
विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः।
मलिनाः प्राप्नुयुः सिद्धिं यथा पूर्णां नदीं नराः
अवगाह्य सुविद्वांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥
महानद्या हि पारज्ञस्तप्यते न तदन्यथा।
न तु तप्यति तत्त्वज्ञः फले ज्ञाते तरत्युत ५४
एवं ये विदुराध्यात्मं केवलं ज्ञानमुत्तमम् ५५
एतां बुद्ध्वा नरः सर्वां भूतानामागतिं गतिम्
अवेक्ष्य च शनैर्बुद्ध्या लभते शमनं ततः ॥ ५६

एवंस्वभावं अलेपस्वभावम्। एतत् आत्मस्वरूपं स्वबुद्ध्या निश्चित्येति शेषः ॥ ४८ ॥ एवंविदो जीवन्मुक्तिमाह**स्वेति**। स्वभावे स्वरूपे युक्तिर्योगः तया देहेन्द्रियादितादात्म्याध्यासकृतां पररूपतां परित्यज्य स्वरूपावस्थितया युक्तश्च स विद्वान् नित्यं गुणान् भूतभौतिकान् योगैश्वर्यबलेन सृजते। यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा इत्युपक्रम्य 'स विश्वकृत्स हि विश्वस्य कर्ता' इति श्रुतेः। ऊर्णनाभिदृष्टान्तोऽभिन्ननिमित्तत्वोपपादनाय दर्शितः ॥ ४९ ॥ एवं जीवन्मुक्तः प्रारब्धकर्मावष्टब्धदेहः प्राक्संस्कारवशात्प्रत्युपस्थितैर्गुणैर्दृष्टिसमसमयां सृष्टिं पश्यन् योगैश्वर्येणाणिमादिना वा निर्विकल्पध्यानेन वा वर्तयतीत्युक्तम्। प्रारब्धकर्मसमाप्तौ तु किं गुणाः घटवन्निवर्तन्त उत रज्जूरगवद्बाध्यन्ते इति मीमांसते-**प्रध्वस्ता इति द्वाभ्याम्**। तत्र कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति योगाः। प्रधानं त्रिगुणात्मकम् विदेहं कैवल्यभाजं प्रतिनष्टं ध्वस्तमपि अनष्टं अध्वस्तं यतोऽन्यसाधारणम्। निरन्वयनाशे इदानींतनानां संसारोपलंभो न स्यात्। न च कश्चिन्मुक्त एव नास्तीति वक्तुं शक्यम्। इदानींतनानामपि मुक्तावनाश्वासप्रसंगादित्याहुस्तदनुवदाति—**प्रध्वस्ता न निवर्तन्त इति**। प्रध्वस्ता अपि गुणाः न निवर्तन्ते इति तदेतद्दूषयति—**निवृत्तिः प्रत्यक्षेण नोपलभ्यत इति**। **अयं भावः**—सतः पदार्थस्यादर्शनं सान्निध्याभावाद्वा दृष्टिलोपाद्वा लोकेऽवगतम्। तत्र नाद्यः। प्रधानस्य विभुत्वात्। नान्त्यः। पुरुषस्यालुप्तदृष्टित्वात्। तथा च 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इति ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या रज्जूरगवत्प्रधानस्य बुद्धाबुद्धदृष्टिभेदेन नष्टत्वानष्टत्वे बोद्धव्ये न तु घटवत्सत्यत्वपक्षे तद्युज्यते प्रत्यक्षविरोधादिति भावः। परोक्षं तदनुमानेन सिद्ध्यति। अनुभवानारूढं तत् प्रधानस्य सत्यस्यापि दृष्टिभेदेन नाशानाशवचनं किं तु केवलानुमानेन बन्धमोक्षव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या प्रधानस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धप्रपञ्चकारणस्य नित्यानुमेयस्य सर्वप्रमाणविरोधापातान्मिथ्यात्वमपि नाध्यवसातुं शक्यमतोऽगत्या कृतार्थं प्रति नष्टमनष्टं तदित्युपेयमिति। यद्वा प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रति निरपेक्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात्। तथा च 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति प्रपञ्चस्य बाधः प्रत्यक्षसिद्धः। नष्टमप्यनष्टमिति ध्वंसपक्षः स्मृतिसिद्धः-'**तेन विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्**' इति न्यायेन ध्वंसस्मृतिरप्रमाणमिति भावः ॥ ५० ॥

एवमेके नानाजीववादिनो व्यवहारानुरोधात् व्यवस्यन्ति निश्चिन्वन्ति। अपरे एकजीववादिनो निवृत्तिरेव स्वाज्ञानकृतः प्रपञ्चस्तन्नाशे कार्त्स्न्येन निवर्तते। न हि चैत्रेण स्वप्ने दृष्टो गजश्चैत्रप्रबोधेन बाधितोऽपि मैत्रदृष्ट्या रज्जूरगवदस्तीति शक्यं वक्तुम्। किं तु निरन्वयनाश एव तस्येत्यपि केचिद्व्यवस्यन्ति। एवमेतदुभयं दर्शितम्। तन्मध्येऽन्यतरन्मतं संप्रधार्य सम्यक् शास्त्रान्निश्चित्य यथामति व्यवस्येत ध्यानेन साक्षात्कुर्यात् ॥५१॥ हृदयग्रंथिं अन्योन्याध्यासम्। तप्तायःपिंडवत् बुद्धिक्षेत्रज्ञयोः एकलोलीभावम्। तथाहि क्षेत्रज्ञे बुद्धिधर्माः दुःखादयः बुद्धौ च क्षेत्रज्ञधर्माः सत्त्वचितत्वादयो दृश्यन्ते। बुद्धिकृतो यो भेदस्तन्मयं तत्प्रधानं तं विमुच्य सत्त्वपुरुषयोः पृथक्त्वज्ञानेन त्यक्त्वा। तथा च श्रुतिः—'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति ॥ ५२ ॥ नदीमिव इदं ज्ञानमवगाह्य मलिनाः शुद्धिं प्राप्नुयुः। इति विद्धि। यथोक्तं—'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति ॥ ५३ ॥ **महेति**। न हि परदर्शनमात्रात्कृतकृत्यता किं तु नौकादिना पारप्राप्त्यैव फलमात्मनि तु ज्ञानमात्रादेव न पुनरनुष्ठानान्तरापेक्षेति भावः ॥५४॥ उपसंहरति—**एवमित्यर्धेन** अध्यात्मं आत्मनि हृदयाकाशे। केवलं निर्विषयम्। कैवल्यमिति पाठे स्वार्थे ष्यन्-ते ज्ञानं लभन्त इति शेषः ॥ ५५ ॥ **एतामिति**। स्त्रीत्वं विधेयलिंगापेक्षया। इदमेव ज्ञानम्। सर्वप्रत्यग्भूतं भूतानां लयोदयस्थानं इति शास्त्रतो बुद्ध्वा ध्यानेन

त्रिवर्गो यस्य विदितः प्रेक्ष्य यश्च विमुञ्चति।
अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः
न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैश्च विभागशः
तत्र तत्र विसृष्टैश्च दुर्वार्यैश्चाकृतात्मभिः ५८
एतद्बुध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम्।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः
न भवति विदुषां ततो भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत्।
न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचित्
सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ६०

यः करोत्यनभिसन्धिपूर्वकं
तच्च निर्णुदति यत्पुराकृतम्।
नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं
तस्य तज्जनयतीह सर्वतः॥ ६१
लोकमातुरमसूयते जन-
स्तस्य तज्जनयतीह सर्वतः॥ ६२
लोक आतुरजनान्निरावशं-
स्तत्तदेव बहु पश्य शोचतः।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं पदं सताम्॥ ६३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अध्यात्मकथने
चतुर्नवत्याधिकशततमोऽध्यायः॥ १९४॥

* * *

सूक्ष्मया बुद्ध्या चावेक्ष्य। शं सुखम् अनन्ततः अनन्तम्। शममन्त इति पाठः स्पष्टार्थः॥ ५६॥ शमं को लभत इत्यत आह—**त्रिवर्ग इति**। विदितः क्षयिष्णुत्वेन ज्ञातः। प्रेक्ष्य यत्कृतकं तदनित्यं कार्यत्वात्। घटवदित्यनुमानोपगृहीतया। 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुत्या धर्मफलस्य प्रत्यक्षेणैवार्थकामसुखयोश्चानित्यत्वं निश्चित्य विमुञ्चति। तं त्यजति। संन्यस्यतीत्यर्थः। अन्विष्य श्रवणमननाभ्यां निश्चित्य युक्तो ध्यानशीलः। निरुत्सुकः आत्मदर्शनेनैव सर्वकामावाप्तेरन्यत्रास्थाशून्यः॥ ५७॥ **न चेति**। तत्र तत्र रूपादौ। अकृत्स्नो हि सः इति श्रुतेः। इन्द्रियैर्वस्तुत आत्मैव गृह्यते परं तु पृथक्त्वेन दर्पणेनेव मुखम्। अतः अभेदस्य भेदग्रहेण तिरोधानादकृतार्थता नाशहेतुता च तेषामिति तानि निरोद्धव्यान्येवेति भावः॥ ५८॥ इतोऽपेक्षयाऽधिकं ज्ञातव्यं नास्तीत्याह—**एतदिति**॥ ५९॥ ज्ञानफलं दृष्टादृष्टभयनिवृत्तिकमाह—**न भवतीति** द्वाभ्याम्। भयं संसारदुःखं यतः यस्माद्धेतोः रज्जूरगादिवत् द्वैतादविदुषां महद्भयम् तत एव बाधितात् विदुषां भयं न भवति। हि यस्मात्। अज्ञानसंसर्गावेव बन्धमोक्षौ अतः सर्वेषां गतिः मुक्तिः स्वरूपात्मिका तुल्यैव। हि यतः गुणे आधेये अपनेये वा सति गुणानां आधानापकर्षतारतम्यादतुल्यतां प्रवदन्ति न तु निर्गुणे इत्यर्थः॥ ६०॥ **य इति**। निष्कामं कर्म प्राचीनदोषापहमिति पूर्वार्धार्थः। तदुभयं प्राचीनमैहिकं च कर्म तस्य विदुषः कुर्वतोऽपि नाप्रियं बन्धं जनयति। 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते। तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति तयोर्दाहाश्लेषश्रवणात्कुतः प्रियमिति। मोक्षं प्रति तु कर्मणः कारणत्वं दूरनिरस्तमिति भावः। 'नास्त्यकृतः कृतेन' इति श्रुतेः। अकृतः मोक्षः कृतेन कर्मणा॥ ६१॥ अज्ञानफलं दृष्टादृष्टभयमित्याह अर्धेन—**लोकमिति**। आतुरं कामक्रोधादिव्यसनैर्जर्जरीकृतं लोकं जनः परीक्षकोऽसूयते धिक्करोति तस्य कर्मणि षष्ठी। तं आतुरं तत् निन्द्यं कर्म सर्वतः सर्वासु योनिषु इहलोके जनयति जन्म ददाति। आतुरो जीवन्निनन्द्यते मृतश्च तिर्यक्षु जायत इत्यर्थः॥ ६२॥ तस्माल्लोकतत्त्वमालोच्य यद्धितं तत्कर्तव्यमित्याह—**लोक इति**। लोके निराविशन् सम्यगभिनिवेशं कुर्वन्। आतुरान् पश्य कीदृशान् तत्तदेव नष्टं नष्टं पुत्रदारादिकं शोचतः हा कष्टमितीष्टं शोचमानान्। तथा तत्रैव पुत्रादिनाशविषये कुशलान् सारासारविवेकनिपुणान् अशोचतः शोकहीनान् पश्य। उभयं क्रममुक्तिं सद्योमुक्तिं च सतां उपासकानां ज्ञानिनां च पदं पदनीयम्॥ ६३॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९४॥

१९५–[२२]

भीष्म उवाच ।

हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधम्
यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्तीह महर्षयः
यथा स्वनुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः ।
महर्षयो ज्ञानतृप्ता निर्वाणगतमानसाः ॥ २
नावर्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः ।
जन्मदोषपरिक्षीणाः स्वभावे पर्यवस्थिताः ३
निर्द्वन्द्वा नित्यसत्त्वस्था विमुक्ता नियमस्थिताः
असङ्गान्यविवादीनि मनःशान्तिकराणि च
तत्र ध्यानेन संश्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः ।
पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः
शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण
स्पर्शं त्वचा न वेदयेत् ।
रूपं न चक्षुषा विद्या-
ज्जिह्वया न रसांस्तथा ॥ ६
घ्रेयाण्यपि च सर्वाणि जह्याद्ध्यानेन योगवित्
पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ७
ततो मनसि संगृह्य पञ्चवर्गं विचक्षणः ।
समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः
विसंचारि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलम् ।
पूर्वं ध्यानपथे धीरः समादध्यान्मनोन्तरा ९
इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् ।
एष ध्यानपथः पूर्वो मया समनुवर्णितः १०
तस्य तत्पूर्वसंरुद्धमात्मनः षष्ठमान्तरम् ।
स्फुरिष्यति समुद्भ्रान्ता विद्युदम्बुधरे यथा
जलबिन्दुर्यथा लोलः पर्णस्थः सर्वतश्चलः ।
एवमेवास्य चित्तं च भवति ध्यानवर्त्मनि ॥

१९५

निर्णीतमात्मतत्त्वं तत्साक्षात्कारोपायं योगमाह— **हन्तेत्यादिना** । चतुर्विधं आलंबनभेदाच्चतुःप्रकारम् । 'आलम्बनानि च योगशास्त्रे प्रोक्तानि । प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य । विषयवती वा प्रवृत्तिः । स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा । यथाऽभिमतध्यानाद्वेति । आलम्बनान्तराणामप्यत्रैवान्तर्भावः । अयमर्थः—रेचकस्य पूरकस्य वाऽभ्यासाद्वायुं स्थिरीकृत्य तदालम्बनं मनः कुर्यात् । वायुस्थैर्ये मनःस्थैर्यावश्यंभावात् । यद्वा । बाह्यं सूर्यचन्द्रतद्रश्मिप्रतिमादिकं वा । आभ्यन्तरं नासिकाग्रजिह्वाग्रादि वा चित्तालम्बनं कुर्यात् । यद्वा । जाग्रन्निद्रयोरन्तराले यदास्मितामात्रं भाति तन्मात्रालम्बनं वा । यथाभिमतं नीलग्रीवपीताम्बरादिविग्रहं षट्चक्रदेवतादिकं वा आलम्ब्य चित्तं स्थिरीकुर्यात् । अत्र बहु वक्तव्यं तदग्रे वक्ष्यते ॥ १ ॥ स्वभावे स्वरूपे ॥ ३ ॥ सर्वासु विद्यासु साधारणीमितिकर्तव्यतामाह—**निर्द्वंद्वा इति** । निर्द्वंद्वाः शीतोष्णादिसहाः नित्यं सत्त्वे प्रकाशे स्थिताः । विमुक्ताः लोभादिभिरिति शेषः । नियमेषु शौचसंतोषादिषु स्थिताः निष्ठावन्तः । निष्परिग्रहा इत्यपि पाठः । असंगानि स्त्र्यादिसंगहीनानि अविवादीनि प्रतिपक्षशून्यानि । शान्तिः प्रसादः एवंविधानि स्थानानि ॥ ४ ॥

तत्र तेषु स्थानेषु ध्यानेन कर्मणि ल्युट् । ध्येयवस्तुना संश्लिष्टं एकीभावं गतम् । अध्ययनसंश्लिष्टमिति प्राचीनपाठे प्रणवेन घंटानादवत् अतिदीर्घोच्चारितेन एकीभूतम् । एकाग्रं एकं ध्येयमेवाग्रे विषयतयाऽस्य स्फुरति न तु शब्दादयस्तदेकाग्रं तत्रोपायः–**पिंडीकृत्येति** । 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति इत्यादिश्रुतेर्मनः कूर्मस्येव हीन्द्रियाण्यङ्गानि तेन प्रसारितानि विषयान् स्पृशन्ति' तेनैव गुरूक्तयुक्तिबलेनाकुंचितानि न स्पृशन्ति सेयं इन्द्रियाणां मनोमात्रात्मनाऽवस्थितिः पिंडीकारः ॥ ५ ॥ एतमेव स्पष्टयति—**शब्दमिति** ॥ ६ ॥ पञ्चानां श्रोत्रादीनां वर्गं प्रमथ्नन्ति व्याकुलयन्तीति तथा एतानि शब्दादीनि ॥ ७ ॥ इन्द्रियैः सह संभूय भ्रांतं मनः समादध्यात् । ध्येयैकप्रवणं कुर्यात् किं कृत्वा पञ्चवर्गं मनसि संगृह्य तत इति पूर्वोक्तप्रत्याहारानन्तर्यमुच्यते ॥ ८ ॥ विसंचारि विषयसंचारशीलम् । पञ्चेन्द्रियाणि विषयदेशे प्रापकाणि निर्गमद्वाराणि यस्य तत् पञ्चद्वारम् । चलाचलं चलेष्वपि विषयेषु अचलम् । नित्यमव्यग्रम् । अन्तरा हार्दाकाशे निरालम्बं देहाद्यालम्बनशून्यं कृत्वा ध्यानपथे चतुर्विधे ध्यानालम्बने मनः समादध्यात् ॥ ९ ॥ **इन्द्रियाणीति** । एषः समनस्केन्द्रियपिंडीकरणलक्षणः ध्यानपथः पूर्वो मुख्यः विधित्सितः आलम्बनं त्वविवक्षितमित्यर्थः ॥ १० ॥ एतावताऽपि न अकृतकृत्यतेत्याह–**तस्येति** । तस्य मनोबुद्धीन्द्रियपञ्चकाख्यसप्ता[illegible]स्य आत्मनः जीवस्य षष्ठमान्तरं अगं मनः पूर्वं सन्निरुद्धमपि स्फुरिष्यति अतिचांचल्ये दृष्टान्तो विद्युत् ॥ ११ ॥

समाहितं क्षणं किञ्चिद्ध्यानवर्त्मनि तिष्ठति ।
पुनर्वायुपथं भ्रान्तं मनो भवति वायुवत् १३
अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्द्रिरमत्सरी ।
समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् १४
विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः १५

वायुपथं नाडीमार्गं प्राप्येति शेषः । मनो भ्रान्तं भवति नानाविधानि रूपाणि दृष्ट्वेति शेषः । 'तास्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च' इतियोगमार्गेऽनेकनाडीरूपश्रवणात् ॥ १३ ॥ गतक्लेशः प्राप्तश्रमोऽपि अनिर्वेदो योगे निर्वेदशून्यः स्यात्। तथा गततन्द्रिर्निरालस्यः अमत्सरी परोत्कर्षसहः स्यात्। ध्यानेन ध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहेण ॥ १४ ॥ **विचारश्चेति** । प्रथमं समादधानस्य प्रागननुष्ठितयोगस्य योगिनः आदितः आदौ विचारो विचाराख्यं ध्यानं विवेकाख्यं वितर्काख्यं वा उपजायतेऽधिकारभेदेन । तथाहि मध्यमानां सूक्ष्मे मनःकल्पिते पीताम्बरादिविग्रहे चेतसः प्रणिधानं विचारः सोऽपि द्विविधः सविचारनिर्विचारभेदात् । तत्र यदा शब्दतदर्थोल्लेखपूर्वकं भावना प्रवर्तते स आद्यः । तदुल्लेखं विना द्वितीयः । अयमेव स्थूलालम्बनस्य वितर्कस्य सवितर्कनिर्वितर्काख्यस्य द्वैविध्ये प्रकारे भेदोऽधमाधिकारियोग्यः । ननु विचारे वितर्के वा मानसिकी भौतिकी वा मूर्तिरेवालम्बनं तस्याश्च ध्यानेन कीटभृंगवत् तत्सारूप्यमेव प्राप्यं न तु कैवल्यमिति तावनुपायाविति चेत् । सत्यम् । द्विविधं ध्यानम् । भावना प्रणिधानं च । तत्राद्यं सिद्धं कल्पितं वा विषयमाधिकृत्य प्रवर्तते न वस्तुतत्त्वमवश्यमपेक्षते । द्वितीयं तु यथा गृह्यमाणे मणौ परोपदिष्टस्वाज्ञाततद्गतविशेषावगतये तदेव चक्षुः यत्नेन प्रणिधीयत इति प्रणिधानं वस्तुतत्त्वविषयं तत्र यथा स्फटिकः स्वतःशुद्धः जपाकुसुमसान्निध्यात् मध्यमस्य तत्रैव रक्तः स्फटिक इत्यध्यासः । अधमस्य स्फटिकांशप्रमोषेण तत्रैव पद्मरागत्वाध्यासः । तत्रैव मूढतमस्य चन्द्रिकायामिन्द्रनीलत्वाध्यासः । एवं चिदात्मा स्वतःशुद्धो मायासान्निध्यादीशः । तत्रैव ब्रह्मभावप्रमोषे सति अविद्यया सूत्रात्माध्यासः । तत्रापि अविद्याप्राबल्ये सति विराडध्यासः । तत्र वस्तुनि चित्तं प्रणिधित्सतः क्रमेण उत्तरोत्तराध्यासनिवृत्तौ पूर्वपूर्वाध्यासोऽवतिष्ठते । सर्वात्मना त्वज्ञानानिवृत्तौ स्फटिकमणिवदनुपाधि आत्मतत्त्वं प्रकाशते तत्र विचारेण मूर्त्याकारतां नीते चित्ते मूर्तेरेकैकावयवत्यागेन स्मितमात्रं पदनखचन्द्रमात्रं वा भावयेत् । ततस्तदपि त्यक्त्वा गुरूक्तयुक्त्या विराजि मनो धारयेत् । तत उक्तक्रमेण निर्गुणप्रतिपत्तिः । तथा वितर्कालम्बने स्थूलप्रतिमायां प्राणिधयिमानं चित्तं तत्त्वोपगं भवति। तथाहि। प्रतिमाया विराड्रूपे चेतने पुंसि स्थाणुवदध्यस्तत्वेनाचेतनताज्ञतायास्तत्त्वं चैतन्यमेव । तद्यथा—तीव्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणं शुक्तिरजतं तिरोधीयते । शुक्तिश्च प्रकाशते । एवमीश्वरत्वेन चिन्त्यमानायाः मूर्तेर्जडत्वं तिरोधीयते चैतन्यं चाविर्भवति। अत एव बाणादयः स्वाराध्यैः शिवादिभिः सह व्यवहरन्तीति बहुलमुपाख्यायते । तथा चेतनमूर्तेरपि तत्त्वं विश्वरूपमेव । तन्निरीक्षणे तदेव विश्वरूपमाविर्भवति यदपश्यद्यशोदा कृष्णमुखे यच्चार्जुनः कृष्णशरीरे । तदिदं वितर्कजं प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं योगभाष्ये––तत्परं प्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजम् इति । तथा निर्विचारपरिपाकेऽपि सार्वज्ञ्यं सूत्रितं–निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः । ऋतंभरा तत्र प्रज्ञेत्यादिना । ततः पुनरुक्तक्रमेण निर्गुणप्रतिपत्तिः । तत्र यदा देहविस्मरणेन बाह्यमूर्त्याकारं चेतः सर्वात्मना भवति तदास्य भृंगीभूतस्य कीटस्य कीटभाव इवास्य जीवभावो निवर्तते । केवलमूर्त्याकारो भवति । सेयं महाविदेहा नाम धारणा । यां प्रकृत्य सूत्रितम् बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः इति। उक्तौ विचारवितर्कौ व्यक्तालम्बनौ मध्यमाधमयोग्यौ । अव्यक्तालम्बनावपि द्वौ सानन्दसास्मितौ उत्तमात्युत्तमयोग्यौ । तत्र गुरूक्तयुक्त्याऽव्यक्ते चित्तं धारयतोऽत्यन्तं देहविस्मरणे सति अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति श्रुतिप्रसिद्धाः सार्वात्म्यसार्वकाम्यादय ईश्वरगुणा उपतिष्ठन्ते उत्तमस्य सोऽयं सानंदः । तेषां प्रविलापनेनास्मितामात्रमवाशष्यत सोऽयं सास्मितः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसंज्ञो हृदयग्रंथिभेदोऽत्र विवेकशब्देनोच्यते स चात्युत्तमस्य परवैराग्यवतो नष्टाशेषभोगवासनस्य ऐश्वर्याविर्भावं विनाऽपि भवतीति मुख्यः । सानंदस्याप्यत्रैवान्तर्भावं विवक्षित्वा त्रितयमेवोक्तम्—**विचारश्च विवेकश्च वितर्कश्चेति** । तदेतदव्यक्तमालम्बनम् ।

'निद्रादौ जागरस्यान्ते यो भाव उपजायते।
तं भावं भावयन्प्राज्ञः सुखमक्षय्यमश्नुते ।'

इति शास्त्रे स्पष्टमुक्तमपि गुरूपदेशं विना दुर्गमं क्लेशसाध्यं च देहाभिमानवताम् । यथोक्तम्–'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्' इति। एतेन प्राणालम्बना गतिर्व्यक्ता' व्यक्तोभयालम्बना ज्ञेया । एतासु चतसृष्वपि योगविधासु वितर्कस्थूलसूक्ष्मकारणचैतन्यैरनुगतः विचारः सूक्ष्मकारणचै-

मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कारयेत्।
न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥
पांसुभस्मकरीषाणां यथा वै राशयश्चिताः।
सहसा वारिणा सिक्ता न यान्ति परिभावनम्
किंचित्स्निग्धं यथा च स्या-
च्छुष्कचूर्णमभावितम्।
क्रमशस्तु शनैर्गच्छे-
त्सर्वं तत्परिभावनम् ॥ १८
एवमेवेन्द्रियग्रामं शनैः संपरिभावयेत्।
संहरेत्क्रमशश्चैव स सम्यक् प्रशमिष्यति १९
स्वयमेव मनश्चैवं पञ्चवर्गं च भारत।
पूर्वं ध्यानपथे स्थाप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥
न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित्।
सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥ २१
सुखेन तेन संयुक्तो रंस्यते ध्यानकर्मणि।
गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ध्यानयोगकथने
पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

* * *

१९६-[२३]

युधिष्ठिर उवाच।

चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च। नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ॥ १॥

तन्यैस्त्रिभिरेव। विवेकः कारणचैतन्याभ्यामेव। निर्बीजस्तु कैवल्यरूपः फलभूत इति साधनरूपेष्वेषु नगणितं इत्यलं पल्लवितेन ॥१५॥ **मनसेति**। तुः अप्यर्थे, समाधानं समाधिं कारयेत्। कुर्यादेव। स्वार्थे णिच्। तदेवाह—**नेति**। निर्वेदः योगो न सेत्स्यतीत्युपरमो योगात् ॥ १६ ॥ स उपरमो न कर्तव्यः। कालक्रमेण अवश्यंभावात्फलस्येति सदृष्टान्तमाह—**पांस्विति**। करीषं शुष्कगोमयचूर्णं एतेषां राशयः जलेन सिक्तमात्राः सन्तः परिभावनं मूर्त्याद्याकारेण कल्पनं न यान्ति न प्राप्नुवन्ति ॥१७॥ बहुकालं जले क्लिन्नाः सन्तः चिक्कणतां प्राप्य मूर्त्याद्याकारं ग्रहीतुं शक्तास्तद्वाच्चित्तं चिरकालयोगे हृदयमग्नं तत्त्वाकारं कर्तुं शक्यमित्याह—**किञ्चिदिति**। अल्पस्नेहादभावितमपि चिरकालक्लेदात् सञ्जातबहुलस्नेहं भावितुं शक्यमित्यर्थः ॥१८॥ दार्ष्टान्तिके योजयति—**एवमेवेति**। संपरिभावयेत् मूर्त्याद्याकारं नयेत्। क्रमशश्च मूर्तेरेकैकावयवत्यागक्रमेण तमपि चित्तस्याकारं संहरेत्। अयं भावः—यत्र यत्रालम्बने स्थिरीभूतं चित्तं भवति तं तमाकारं परित्यज्य सोपानारोहक्रमेणोत्तरमाकारं प्रविशेत्। सर्वाकारोपरमे तु प्रशमिष्यति प्रशाम्यति प्रकर्षेण शमं गच्छति निर्विकल्पं भवतीत्यर्थः। तथा हि वितर्काद्विचारं गच्छेत् विचारादानन्दमानन्दादास्मितां ततः कैवल्यमिति क्रमो योगशास्त्रे सिद्धः ॥ १९ ॥ **स्वयमिति**। बुद्धिर्गृह्यते धीः मनः पञ्चेन्द्रियगणं च ध्यानपथे पूर्वोक्ते नित्याभ्यस्तेन योगेन स्थाप्य प्रविलाप्य दग्धेन्धनानलवत् स्वयमपि शाम्यति। यथोक्तम्- 'येन त्यज्यसि तं त्यज' इति। ब्रह्माकारा चेतोवृत्तिः कतकरजोवत् वृत्त्यन्तराणि शमयन्ती स्वयमपि शाम्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ **न तदिति**। ऐहिकात्परमसुखात्सर्वाङ्गसम्पन्नात्सार्वभौमात् आमुष्मिकात् हिरण्यगर्भपदाद्वा न तत्प्राप्यं यत्संयतात्मनो निरुद्धचित्तस्य योगिनो भवति। तथा च श्रुतिः—

'समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो-
निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत्।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा
स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते' इति ॥ २१ ॥

रंस्यते तद्रुचिज्ञः स्वयमेव तत्र रतिं प्राप्स्यति न तत्प्राप्तौ हठापेक्षेत्यर्थः। निर्वाणं कैवल्यं निरामयं निर्द्वंतम् ॥२२॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

तत्र पूर्वं 'तत्राध्ययनसंक्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः' इत्येकान्ते जप्यसहितं मन एकाग्रं कृत्वा निरुन्ध्यादित्युक्तम्। तत्र जपस्य श्रैष्ठ्यं विज्ञाय तद्विधिफलादिकं श्रुतानुवादपूर्वकं पृच्छति—**चातुराश्रम्येति**। चतुर्णामाश्रमाणां हितं चातुराश्रम्यं ते तव उक्तं वचनं श्रुतमित्युत्तरश्लोकाद्विपरिणामेनापकृष्यते। ते इति सम्बन्धे षष्ठी न कर्तृषष्ठी

श्रुतास्त्वत्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते।
सन्देहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति २
जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत
किं फलं जपतामुक्तं क वा तिष्ठन्ति जापकाः
जप्यस्य च विधिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेऽनघ।
जापका इति किञ्चैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः
किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ५

भीष्म उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
यमस्य यत्पुरावृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ६
सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः
संन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपनं प्रति।
वेदवादाश्च निर्वृत्ताः शान्ता ब्रह्मण्यवस्थिताः
सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिः समदर्शिभिः
मार्गौ तावप्युभावेतौ संश्रितौ न च संश्रुतौ
यथा संश्रूयते राजन् कारणं चात्र वक्ष्यते।
मनःसमाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः ९
सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानां च सेवनम्।
ध्यानं तपो दमः क्षान्तिरनसूया मिताशनम्
विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः।
एष प्रवर्तको यज्ञो निवर्तकमथो शृणु॥ ११
यथा निवर्तते कर्म जपतो ब्रह्मचारिणः।
एतत्सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्तयेत्॥ १२
निवृत्तं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयम्॥
कुशोच्चयनिषण्णः सन्
कुशहस्तः कुशैः शिखी।
कुशैः परिवृतस्तस्मिन्
मध्ये छन्नः कुशैस्तथा॥ १४

येन न लोकाव्ययानिष्ठेति प्रतिषेधप्रसक्तिः स्यात्। इतिहासाः पुनरावृत्तानि ॥१॥ कथा तत्त्वावबोधको वाक्यप्रबन्धः ॥ २ ॥ सांख्यं वेदान्तविचारः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। क्रियाः कर्माणि एतेषां विधिः प्रकाशनं किं जापकशब्देन विचारकृत् योगकृत् कर्मठो वा उच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ यज्ञविधिर्ब्रह्मयज्ञविधिः ॥५॥ **अत्रेति।** अत्र जपविषये चकारात् मृत्युप्रभृतीनां ग्रहणं पुरावृत्तं मयाऽग्रे वक्ष्यमाणम् ॥ ६ ॥ सांख्ययोगौ यावुक्तौ तयोर्मध्ये सांख्ये जपक्रियात्याग एवेत्याह—**सांख्येति सार्धेन।** संन्यास इति। वेदान्ते सांख्याख्ये तत्र हेतुमाह—**वेदेति।** चकारो हेत्वर्थः। यतो वेदवादाः सर्वे ब्रह्मण्यवस्थिताः पर्यवसन्नाः न तु उपास्त्यादिविधिपराः। यतः शान्ताः निवृत्तिप्रधानाः। उपासनायाश्च मानसक्रियात्वात्तत्परत्वे वेदान्तानां शान्तत्वं न युज्यतेत्यर्थः। ननु '**आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्**' इति परमर्षिणाऽक्रियार्थानां सिद्धार्थावबोधकानां राजाऽसौ गच्छतीत्यादिवाक्यानामानर्थक्योक्त्या अप्रामाण्याभिधानादिति तत्राह—**निर्वृत्ता इति।** रज्जुरियं न सर्प इत्यादिवत्सिद्धार्थबोधकस्यापि वाक्यस्य भयकम्पाद्यनर्थनिवर्तकत्वेनार्थवत्त्वोपपत्त्यां प्रवृत्तिनैराकांक्ष्येण कृतार्थत्वोपपत्तेः। तथा च मानान्तरानवगतब्रह्मात्मैक्यरूपसिद्धार्थपरत्वाद्वेदान्तानां न तत्र जपापेक्षाऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं ब्रह्मात्मैक्यप्रमितौ जपानपेक्षामुक्त्वा द्वयोरपि मार्गयोर्जपस्य आरादुपकारित्वेन अपेक्षां साक्षात्कारोत्पत्तावनपेक्षां चाह—**सांख्येति।** संश्रितौ जपमिति शेषः। तथा हि। चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञाने आलम्बनत्वेन च योगे प्रणवजप उपकरोति। न परतः साक्षात्काररूपफलोपकारित्वेन ॥ ८ ॥ एतदेवाह—**यथेत्यादिना।** अत्रापि मार्गद्वयेऽपि मनः समाधिर्मनोनिग्रहः। इन्द्रियजयः ॥ ९ ॥ सत्यं प्रसिद्धं अग्निपरिचारोऽग्निपरिचर्या। विविक्तानां शुद्धानामाहारादीनां एकान्तदेशानां वा। ध्यानं ध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहः। तपः आलोचनं विषयदोषदर्शनात्मकम्। दमः जितानामिन्द्रियाणां तत्त्वप्रतिपत्तियोग्यता ॥ १० ॥ विषयाणां विशेषेण बध्नतां कामादीनां प्रतिसंहारो **जयः। शमः** निगृहीतस्य मनसो विक्षेपराहित्यम्। **एष इति।** एष मनःसमाध्यादिः जपतः प्रवर्तकः कामनावतः स्वर्गादिजनको जपाङ्गभूतो धर्म इत्यर्थः ॥ ११ ॥ निवर्तकं जपतो यज्ञं व्याचष्टे—**यथेति।** कर्मनिवृत्तिर्मोक्षः। स यथा सम्पद्यते स यज्ञो निवर्तक इत्यर्थः। कर्मनिवृत्तिप्रकारमाह—**एतदिति।** एतत् मनःसमाध्यादि परिवर्तयेत्। निष्कामानुष्ठानेन विपरीतं कुर्यात् ॥ १२ ॥ एतदेवाहार्धेन—**निवृत्तमिति।** विरतमित्यपि पाठः। मार्गं विशिनष्टि—व्यक्तं बाह्याभ्यन्तरं वाऽलम्बनं यद्वितर्कविचारयोः प्रागुक्तं सूक्ष्मं स्थूलं च। अव्यक्तं सानन्दसास्मितयोरालम्बनम्। ततोऽनाश्रयं निर्विषयं शुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ १३ ॥ मार्गप्राप्तौ हेतुमाह—**कुशेति।** कदम्बमुकुलसदृशात् हृदयपिण्डात् प्रस्थिता नाड्यः कुशवत्स्थूलमूलाः सूक्ष्माग्राः अग्रैर्हृदयपिण्डं स्पृशन्त्यो मूले ब्रह्माण्डमापूर्य तिष्ठन्ति। तदिदमुक्तम्। **कुशोच्चयनिषण्ण** इत्यधस्तात्। **कुशहस्त** इति पुरस्तात्।

विषयेभ्यो नमस्कुर्याद्विषयान्न च भावयेत्।
साम्यमुत्पाद्य मनसा मनस्येव मनो दधत् १५
तद्धिया ध्यायति ब्रह्म जपन्वै संहितां हिताम्
संन्यस्यत्यथवा तां वै समाधौ पर्यवस्थितः॥
ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहिताबलसंश्रयात्।
शुद्धात्मा तपसा दान्तो निवृत्तद्वेषकामवान्
अरागमोहो निर्द्वन्द्वो न शोचति न सज्जते।
न कर्ता कारणानांच न कार्याणामिति स्थितिः
न चाहङ्कारयोगेन मनः प्रस्थापयेत्क्वचित्।
न चार्थग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रियः॥
ध्यानक्रियापरो युक्तो
ध्यानवान् ध्याननिश्चयः।
ध्याने समाधिमुत्पाद्य
तदपि त्यजति क्रमात् ॥ २०
स वै तस्यामवस्थायां
सर्वत्यागकृतः सुखम्।
निरिच्छस्त्यजति प्राणान्
ब्राह्मीं संविशते तनुम् ॥ २१
अथवा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम्।
उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव क्वचन जायते॥
आत्मबुद्ध्या समास्थाय
शान्तीभूतो निरामयः।
अमृतं विरजः शुद्ध-
मात्मानं प्रतिपद्यते ॥ २३

कुशैः शिखीत्युपरिष्टात्। **कुशैः परिवृत** इति समन्तात्। तस्मिन्कुशजालमध्ये इति हृदयपिण्डेऽपि कुशैश्छन्नोऽयं पुरुष इति प्रभाद्वारा प्रदीपस्येवास्य पुरुषस्य नाडीद्वारा ब्रह्माण्डव्याप्तिरस्तीति। श्रुतावपि ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्य इत्युपक्रम्य। तस्य वा एतस्य पुरुषस्य प्राचीदिक्प्राञ्चः प्राणा दाक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणा इत्यादिनाऽयमेवार्थो दर्शितः। तथा चैतद्व्याख्यातं वार्तिके—

‘कदम्बपुष्पवत्सैषा देवता हृदयाश्रया
बहिर्गतासु नाडीषु विविक्ता हृदयादधि।
यथाऽस्य नाड्यः पुंसः स्युरध्यात्मं सर्वतोगताः
अधिभूतं तथैवास्य वायुमय्यः समन्तगाः
एतस्मादेव निःसृत्य शरीरात्सर्वतोगताः
अधिभूतात्मनैवायं नाडीलक्षणवर्त्मना
आपूर्येदं जगत्सर्वं स्थित आध्यात्मिकः पुमान्’इति

तथा च शरावपिहितप्रभावत् सर्वद्वारा पिधाने हार्दाकाशे एकीभूतं प्रज्ञानं अनादौ संसारे समनुभूतनिखिलप्रपञ्चवासनावासितं तत् सर्वमवभासयतीति चितः सार्वात्म्ययुक्तं भवति ॥१४॥ **नम इति**। बाह्यान् न च भावयेदित्यान्तरांश्च विषयांस्त्यजेदित्युक्तम्। साम्यं जीवब्रह्मणोरैक्यम्। तत्र हेतुः मनस्येव मनः प्राविलापनं मनो हि न कूटस्थे लीयते। तस्य तद्विकारत्वाभावात्। नापि मायायां तस्यास्तुच्छत्वात्। अतः परिशेषात्स्वास्मिन्नेव तस्य लय इत्युक्तम् ॥ १५ ॥ तद्धिया साम्याधिया प्रत्यगभेदेनेत्यर्थः। ब्रह्म शुद्धबुद्धमुक्तत्वादिलक्षणम्। अहं देहेन्द्रियादिभिन्नो विशुद्धोऽस्मीति भावयेदित्यर्थः। संहितां यथायोग्यं प्रणवगायत्र्यादिरूपां संन्यस्यति चित्तस्थैर्यसंपत्तौ सत्याम्। अथेत्यानन्तर्ये वेत्यवधारणे ॥ १६ ॥

ध्यानमिति सार्धः श्लोकः। ध्यानं ध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहम्। संहितायास्तदुत्पादकत्वे द्वारमाह—शुद्धात्मा शुद्धचित्तः तपसा विचारेण दान्तो जितेन्द्रियः। निवृत्तद्वेषाणां सर्वभूताभयप्रदानां योगिनां यः कामो ब्रह्मावाप्तिविषयस्तद्वान् ॥ १७ ॥ कारणानां कर्मणां कार्याणां फलभोगानाम् ॥ १८ ॥ प्रस्थापयेत् सज्जीकुर्यात्। क्वचित्कर्मकर्तृत्वे भोगकर्तृत्वे वा ॥ १९ ॥ ध्यानक्रियैव परा उत्कृष्टत्वेनाभिमता यस्य। ध्याने श्रद्धावानित्यर्थः। अत एव ध्यानवान् ध्याननिष्ठः। ध्यानद्वारकस्तत्त्वनिश्चयो यस्य स ध्याननिश्चयः। ध्याने ध्यानालम्बने समाधिं चित्तैकाग्र्यं उत्पाद्य तदपि आलम्बनम् ॥ २० ॥ तस्यां त्यक्तसर्वालम्बनायां सर्वत्यागकृतः निर्बीजसमाधिस्तस्य सुखं प्रत्यगानन्दम्। विशते इत्यपकृष्यते। को विशते यो निरिच्छः योगफलेऽणिमादावपीच्छारहितः। प्राणान् प्राणमनोबुद्धीन्द्रियात्मकं लिङ्गशरीरं लोकान्तरगतिसाधनं यस्त्यजति स ब्राह्मीं तनुम्। सुखमिति सामानाधिकरण्यं तत् प्रविशति नतूत्क्रामति। तथा च श्रुतिः—‘योकामो निष्काम आप्तकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते’ इति। तस्य शुद्धब्रह्मविदः अत्रात्मनि समवनीयन्ते एकीभावेन विलीयन्ते इति श्रुतिपदानामर्थः ॥ २१ ॥ ब्रह्मकायो ब्रह्मस्वरूपसुखं तस्य निषेवणं चेन्नेच्छति। तर्हि उत्क्रामति। न जायते नैव जन्म प्राप्नोति योगी स्वेच्छया कैवल्यं वा ब्रह्मलोकं वा गच्छति न तु संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः। मार्गस्थः देवयानमार्गस्थः। श्रीमद्भागवतेऽप्येतद्दर्शितं ‘यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यम्’ इत्यादिना ॥२२॥ आत्मबुद्ध्या तत्त्वसाक्षात्कारेण विरजः रजोगुणयुक्तं कार्यब्रह्मभावरूपं आपेक्षिकम्। अमृतं यथाऽऽहुः—‘आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते’ इति। तदन्याद्विरजः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने
षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

* * *

१९७–[२४]

युधिष्ठिर उवाच ।

गतीनामुत्तमप्राप्तिः कथिता जापकेष्विह
एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्त्यपरामपि ॥ १

भीष्म उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन् जापकानां गतिं विभो
यथा गच्छन्ति निरयाननेकान्पुरुषर्षभ ॥ २
यथोक्तपूर्वं पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः ।
एकदेशक्रियश्चात्र निरयं स च गच्छति ॥ ३
अवमानेन कुरुते न प्रीयति न हृष्यति ।
ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ४
अहङ्कारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः ।
परावमानी पुरुषो भविता निरयोपगः ॥ ५
अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः ।
यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ॥ ६
अथैश्वर्यप्रवृत्तेषु जापकस्तत्र रज्यते ।
स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ७
रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ।
यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपपद्यते ॥ ८
दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति ।
चलामेव गतिं याति निरयं वा नियच्छति ९
अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः ।
स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वाऽनुशोचति
दृढग्राही करोमीति जाप्यं जपति जापकः ।
न सम्पूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति

युधिष्ठिर उवाच ।

अनिवृत्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितम् ।
तद्भूतो जापकः कस्मात्स शरीरमिहाविशेत्

भीष्म उवाच ।

दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः ।
प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने
सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

* * *

आत्यन्तिकममृतं समास्थाय सम्यगास्थाय विषयीकृत्य शान्तीभूतो निष्कामः । निरामयः जरामरणवर्जितः । विशुद्धं निष्कलं आत्मानं प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षण्णवत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

जापकानां योगसिद्धिप्राप्तिद्वारा जरामरणराहित्यं इच्छया देहत्यागो ब्रह्मलोकं प्रति गमनं विशुद्धैकवल्यं चेत्युक्तम् इतोऽपि अन्या काचित्तेषां गतिरस्तीति पृच्छति —**गतीनामिति** । प्राप्तिः गतिः ॥ १ ॥ इतोऽन्याः गतयः पूर्वोक्तगतितो हीना इति सूचयन् तासु निरयपदं प्रयुञ्जान एवोत्तरयति-**शृणुष्वेति** ॥ २ ॥ **एकदेशेति** । अपूर्णाङ्गजपपर इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अवमानेन अश्रद्धया जपे प्रीत्यादिरहितः ॥ ४ ॥ अहंकारकृतः दर्पवन्तः पुरुषः जापकः ॥ ५ ॥ अभिध्या फलाभिसन्धिः यत्र फले रागः प्रीतिः तत्र तत्फलभोगनिमित्तं उपपद्यते योग्यं देहं प्राप्नोति ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यं अणिमादिकं तस्य प्रवृत्तानि प्रवृत्तयस्तेषु प्रवर्तमानेष्वणिमादिष्वित्यर्थः । स एव तत्र राग एव ॥ ७ ॥ तत्र ऐश्वर्यविषये रागेण मोहितः ॥ ८ ॥ दुष्टा भोगासक्ता बुद्धिर्यस्य स दुर्बुद्धिः । अकृतप्रज्ञः भोगानां दुरन्तताज्ञानशून्यः ॥ ९ ॥ न संपूर्णो न संयुक्त इत्यस्य अविरक्तोऽपि हठेन त्यक्तभोग इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अनिवृत्तं स्वाभाविकम् अनागंतुकत्वात् । अनिमितमिति पाठेऽपि स एवार्थः । अव्यक्तं वाङ्मनसातीतं ब्रह्मणि प्रणवे स्थितं तद्द्वारा प्राप्यं तद्भूतः ब्रह्मभावं गतः ॥ १२ ॥ दुष्प्रज्ञानेन कामाक्रान्तया बुद्ध्या । दोषाः रागादयः तदात्मकाः दुष्प्रज्ञानात्मकाः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तनवत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८–[२५]

युधिष्ठिर उवाच ।
कीदृशं निरयं याति जापको वर्णयस्व मे
कौतूहलं हि राजन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १
भीष्म उवाच ।
धर्मस्यांशप्रसूतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः
धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्वावहितोऽनघ २
अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम्
नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ३
दिव्यानि कामचारीणि
विमानानि सभास्तथा ।
आक्रीडा विविधा राजन्
पद्मिन्यश्चैव काञ्चनाः ॥ ४
चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याथ बृहस्पतेः ।
मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ५
रुद्रादित्यवसूनां च तथाऽन्येषां दिवौकसाम्
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ६
अभयं चानिमित्तं च न तत्क्लेशसमावृतम् ।
द्वाभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ७
चतुर्लक्षणवर्जं तु चतुष्कारणवर्जितम् ।
अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्लमम् ॥ ८
कालः सम्पद्यते तत्र कालस्तत्र न वै प्रभुः ।
स कालस्य प्रभू राजन् स्वर्गस्यापि तथेश्वरः
आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति ।
ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः १०
एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्वं एव यथातथम् ।
तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने
अष्टनवत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

१९८

निरयपदार्थं प्रसिद्धं गृहीत्वा पृच्छति–**कीदृशमिति**। कौतूहलं शुभकर्तुरपि अशुभनिरयप्राप्तिरित्याश्चर्यम् ॥ १ ॥ धर्ममूलं वेदः परमात्मा च तौ आश्रयौ यस्य ॥ २ ॥ अमूनि वक्ष्यमाणानि परमात्मनां महाबुद्धीनाम् देवानां दिव्यदेहानाम् संस्थानानि **आकृतयः**। वर्णाः श्वेतपीताद्याः नानारूपाणि अनेकविधानि ॥ ३ ॥ आक्रीडाः क्रीडास्थानानि उद्यानानि ॥ ४ ॥ परमात्मनः स्थानस्येति परमात्मा भिन्नं स्थानमपेक्ष्येत्यर्थः ॥६॥ एतदेव वर्णयति त्रिभिः–**अभयमिति**। अभयं नाशभयशून्यम्।यतः अनिमित्तं स्वभावसिद्धम्।क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः तैः समावृतं च न । असंगत्वादागन्तुकमपि भयं तत्र नास्तीत्यर्थः। द्वाभ्यां प्रियाप्रियाभ्यां मुक्तम्। 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति श्रुतेः। यतस्त्रिभिर्गुणैः प्रियाप्रियहेतुभिः मुक्तं गुणातीतत्वमपि कुतः। यतोऽष्टाभिः पुरीभिः—

'भूतेन्द्रियमनो बुद्धिर्वासना कर्म वायवः ।
अविद्या चेत्यमुं वर्गमाहुः पुर्यष्टकं बुधाः' ॥

इत्युक्ताभिर्मुक्तं कार्यानिवृत्तिर्लक्ष्यत इत्यर्थः। एतदपि कुतः त्रिभिः ज्ञेयज्ञानज्ञातृभावैर्मुक्तम् ॥ ७ ॥ इदमपि कुतः। यतश्चतुर्लक्षणवर्जं लक्ष्यते ज्ञायते विषयस्वरूपमेभिस्तानि लक्षणानि दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयः। रूपादिहीनत्वान्न प्रत्यक्षस्य विषयः। गुणजातिक्रियाहीनत्वात् न शब्दस्य। असंगत्वेन सम्बन्धाग्रहान्नानुमानस्य। सर्वसाक्षित्वेनाजडत्वाच्च न बुद्धेः। तथा च श्रुतिः—'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयात् न मतेर्मन्तारमन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' इति चतुष्कारणवर्जितं उक्तैरेव दृष्ट्यादिविषयत्वकारणैः रूपादिमत्त्वादिभिर्वर्जितम्।तथा च श्रुतयः 'अस्थूलमनणु' इत्याद्याः परमात्मनि सर्वविशेषान्निषेधन्ति। पूर्वत्र द्वाभ्यां युक्तमिति पाठे तु पूर्वार्धेन प्रियाप्रियादियोगमात्मन्यध्यारोप्य उत्तरार्धेन तदपवाद इति ध्येयम्। भ्रान्त्या प्रियादियुक्तमपि तत्त्वतो न दर्शनादिविषय इत्यर्थः। प्रहर्षं इष्टविषयलाभजं सुखम्। आनन्दस्तद्भोगजं सुखम्। ताभ्यां हीनमप्रहर्षमनानन्दम्। शोक आन्तरं दुःखं क्लमो बाह्यं दुःखं ताभ्यां हीनं अशोकं विगतक्लमम् ॥८॥ **काल इति**। संपद्यते उत्पद्यते। यत्तु अतीतानागतादिव्यवहारहेतुरखंडदंडायमानः कालो नाम नित्यं तत्त्वान्तरमस्ति। तस्य चोपाधिर्जन्यवस्तुमात्रमिति वदन्ति। तत्र उपाधय एव स्वस्यातीतत्वादिव्यवहारहेतवो भवन्ति। किमन्तर्गडुना कालेनेत्यभिप्रेत्योक्तम्–**कालः संपद्यत इति**। न प्रभुरित्याद्यन्तशून्यं तद्वस्त्विति दर्शितम् ॥९॥ आत्मनः प्रतीचः केवलतां त्रिपुट्या अभावेन एकाकितां तत्र परमे स्थाने॥१०॥स्थानवरस्य स्थानवरापेक्षया ॥११॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

१९९-[२६]

युधिष्ठिर उवाच ।
कालमृत्युयमानां ते इक्ष्वाकोर्ब्राह्मणस्य च
विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
इक्ष्वाकोः सूर्यपुत्रस्य यद्वृत्तं ब्राह्मणस्य च ॥ २
कालस्य मृत्योश्च तथा
यद्वृत्तं तन्निबोध मे ।
यथा स तेषां संवादो
यस्मिन्स्थानेऽपि चाभवत् ॥ ३
ब्राह्मणो जापकः कश्चिद्धर्मवृत्तो महायशाः ।
षडङ्गविन्महाप्राज्ञः पैप्पलादिः स कौशिकः
तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडङ्गेषु बभूव ह ।
वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पादसंश्रयः ॥ ५
सोद्यं ब्राह्मं तपस्तेपे संहितां संयतो जपन् ।
तस्य वर्षसहस्रं तु नियमेन तथा गतम् ॥ ६
स देव्या दर्शितः साक्षात्
प्रीताऽस्मीति तदा किल ।
जप्यमावर्तयंस्तूष्णीं
न स तां किञ्चिदब्रवीत् ॥ ७
तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा ।
वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्यं समपूजयत् ॥ ८
समाप्तजप्यस्तूत्थाय शिरसा पादयोस्तदा ।
पपात देव्या धर्मात्मा वचनं चेदमब्रवीत् ९
दिष्ट्या देवि प्रसन्ना त्वं दर्शनं चागता मम
यदि चापि प्रसन्नासि जप्ये मे रमतां मनः ॥
सावित्र्युवाच ।
किं प्रार्थयसि विप्रर्षे किं चेष्टं करवाणि ते ।
प्रब्रूहि जपतां श्रेष्ठ सर्वं तत्ते भविष्यति ॥ ११
इत्युक्तः स तदा देव्या विप्रः प्रोवाच धर्मवित्
जप्यं प्रति ममेच्छेयं वर्धत्विति पुनः पुनः ॥
मनसश्च समाधिर्मे वर्धताहरहः शुभे ।
तत्तथेति ततो देवी मधुरं प्रत्यभाषत ॥ १३
इदं चैवापरं प्राह देवी तत्प्रियकाम्यया ।
निरयं नैव याता त्वं यत्र याता द्विजर्षभाः ॥
यास्यसि ब्रह्मणः स्थानमनिमित्तमनिन्दितम् ।
साधये भविता चैतद्यत्त्वयाऽहमिहार्थिता ॥
नियतो जप चैकाग्रो धर्मस्त्वां समुपैष्यति ।
कालो मृत्युर्यमश्चैव समायास्यन्ति तेऽन्तिकं
भविता च विवादोऽत्र तव तेषां च धर्मतः ।
भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवनं स्वकम्
ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षशतं तथा ।
सदा दान्तो जितक्रोधः सत्यसन्धोऽनसूयकः
समाप्ते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमतः ।
साक्षात्प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजं
धर्म उवाच ।
द्विजाते पश्य मां धर्ममहं त्वां द्रष्टुमागतः ।
जप्यस्यास्य फलं यत्तत्संप्राप्तं तच्च मे शृणु २०
जिता लोकास्त्वया सर्वे
ये दिव्या ये च मानुषाः ।
देवानां निलयान्साधो
सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥ २१
प्राणत्यागं कुरु मुने
गच्छ लोकान्यथेप्सितान् ।
त्यक्त्वाऽऽत्मनः शरीरं च
ततो लोकानवाप्स्यसि ॥ २२

१९९

आख्यायिकामुखेन जापकस्य वश्या यमादयो भवन्ति स च स्वं परं च तारयति तेन च सत्यादिकं रक्षणीयम् दंभादिकं च त्याज्यमिति निरूपयति अध्यायद्वयेन— **कालेत्यादिना** । आयुःपरिच्छेदिका देवता कालः । प्राणवियोजिका मृत्युः पुण्यापुण्यफलदायिका यमः तत् तम् ॥ १॥ सूर्यपुत्रस्य यमस्य ॥२॥ जापकः मंत्राध्ययनपरः षडंगानि शिक्षादीनि हृदयादीनि वा वेत्तीति षडङ्गवित्॥४॥अपरोक्षं तत्त्वदर्शनात्मकम् ॥५॥ सोद्यं वादोऽर्थज्ञानं भासनोपसंभाषेतिसूत्रे वदेर्ज्ञानार्थत्वानुवादात् तेन सह सोद्यं वदः सुपि क्यप् चेति क्यप् यजादित्वात्संप्रसारणम्। ब्राह्मं ब्राह्मणयोग्यम्।तपः स्वधर्मानुष्ठानं। सोन्त्यमिति पाठेन्त्यं उत्तमम् ॥ ६ ॥ देव्या सावित्र्या दर्शितः दर्शनदानेनानुगृहीतः ॥ ७ ॥ समाधिः नियमः ॥ १३ ॥ निरयं स्वर्गं क्षयिणं याता यास्यसि याताः गताः ॥१४॥ अनिमित्तं अजन्यं यत् **जप्ये मे रमतां मन** इति॥१५॥ जप जपं कुरु तेन कालादीनां तव भयं नास्तीत्यर्थः ॥१६ ॥ दर्शयामास द्विजाय आत्मानं दर्शितवान् ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

किं नु लोकैर्हि मे धर्म गच्छ त्वं च यथासुखं
बहुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो ॥ २३

धर्म उवाच ।

अवश्यं भोः शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुङ्गव ।
स्वर्गमारोह भो विप्र किं वा वै रोचतेऽनघ

ब्राह्मण उवाच ।

न रोचये स्वर्गवासं
विना देहमहं विभो ।
गच्छ धर्म न मे श्रद्धा
स्वर्गं गन्तुं विनाऽऽत्मना ॥ २५

धर्म उवाच ।

अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव
गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि

ब्राह्मण उवाच ।

रमे जपन् महाभाग किं नु लोकैः सनातनैः
सशरीरेण गन्तव्यं मया स्वर्गं न वा विभो ॥

धर्म उवाच ।

यदि त्वं नेच्छसे त्यक्तुं शरीरं पश्य वै द्विज ।
एष कालस्तथा मृत्युर्यमश्च त्वामुपागताः ॥

भीष्म उवाच ।

अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च त्रितयं विभो
ब्राह्मणं तं महाभागमुपगम्येदमब्रुवन् ॥ २९

यम उवाच ।

तपसोऽस्य सुतप्तस्य तथा सुचरितस्य च ।
फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ३०

काल उवाच ।

यथावदस्य जप्यस्य
फलं प्राप्तमनुत्तमम् ।
कालस्ते स्वर्गमारोढुं
कालोऽहं त्वामुपागतः ॥ ३१

मृत्युरुवाच ।

मृत्युं मां विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतम्
कालेन चोदितो विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै ॥

ब्राह्मण उवाच ।

स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने ।
मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि वः

भीष्म उवाच ।

अर्घ्यं पाद्यं च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे
अब्रवीत्परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमि वः
तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः ।
इक्ष्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो ॥ ३५
सर्वानेव तु राजर्षिः संपूज्याथ प्रणम्य च ।
कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषां राजसत्तमः ॥ ३६
तस्मै सोऽथासनं दत्त्वा पाद्यमर्घ्यं तथैव च
अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलसंविदम्
स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदिहेच्छसि ।
स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान्प्रब्रवीतु मां

राजोवाच ।

राजाऽहं ब्राह्मणश्च त्वं यदा षट्कर्मसंस्थितः ।
ददानि वसु किञ्चित्ते प्रथितं तद्वदस्व मे ३९

ब्राह्मण उवाच ।

द्विविधा ब्राह्मणा राजन्
धर्मश्च द्विविधः स्मृतः ।
प्रवृत्ताश्च निवृत्ताश्च
निवृत्तोऽहं प्रतिग्रहात् ॥ ४०
तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप ।
अहं न प्रतिगृह्णामि किमिष्टं किं ददामि ते
ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किम्

राजोवाच ।

क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित्
प्रयच्छ युद्धमित्येवंवादिनः स्मो द्विजोत्तम

किंत्विति । त्यक्त्वाऽऽत्मनः शरीरामित्यनुषज्यते । अवते शब्दं करोतीत्युत् उङ्शब्दे जापकोऽहं बहुना दुःखेन मिश्रं सुखं यत्र तं देहं देहान्तरं न सृजेयं किं तु अनेनैव देहेन मुक्तः स्यामित्यर्थः । तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति श्रौतनिर्वचनात् उत् सर्वपापहीनोऽहं देहं न सृजेयमिति वा । कैवल्याधिकारित्वान्ममेति भावः ॥ २३ ॥ अदेहं अशरीरमात्मानं विना तं परित्यज्य अनात्मसुखे मम रुचिः श्रद्धा वा नास्तीत्यहमिदं शरीरं न त्यक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ कृत्वाऽलं मा कुर्वित्यर्थः। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वः क्त्वा ॥२६॥ **नवेति** । देहेनापि सह स्वर्गतिरल्पैव जपफलादिति भावः ॥२७॥ जापकस्यामुष्मिकसुखे निःस्पृहत्वं प्रदर्श्य ऐहिकसुखेऽपि निःस्पृहत्वमाख्यायिकयैव ज्ञापयति-**राजाऽहमिति** । प्रथितं स्वर्णरत्नादि वदस्व आज्ञापय यजनयाजने अध्ययनाध्यापने दानप्रतिग्रहौ चेति षट्कर्माणि । तेषां मध्ये प्रतिग्रहस्यान्तर्भावादित्याशयः ॥ ३९ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

तुष्यासि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वयं नृप ।
अन्योन्यस्यान्तरं नास्ति यदिष्टं तत्समाचर

राजोवाच ।

स्वशक्त्याऽहं ददानीति त्वया पूर्वमुदाहृतम्
याचे त्वां दीयतां मह्यं जप्यस्यास्य फलं द्विज

ब्राह्मण उवाच ।

युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकत्थसे
न च युद्धं मया सार्धं किमर्थं याचसे पुनः ॥

राजोवाच ।

वाग्वज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः
क्षत्रिया बाहुजीविनः ।
वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं
मम विप्र त्वया सह ॥ ४६

ब्राह्मण उवाच ।

सैवाद्यापि प्रतिज्ञा मे
स्वशक्त्या किं प्रदीयताम् ।
ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र
विभवे सति मा चिरम् ॥ ४७

राजोवाच ।

यत्तद्वर्षशतं पूर्णं जप्यं वै जपता त्वया ।
फलं प्राप्तं तत्प्रयच्छ मम दित्सुर्भवान् यदि

ब्राह्मण उवाच ।

परमं गृह्यतां तस्य फलं यज्जपितं मया ।
अर्धं त्वमविचारेण फलं तस्य ह्यवाप्नुहि ॥४९
अथवा सर्वमेवेह मामकं जापकं फलम् ।
राजन्प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि

राजोवाच ।

कृतं सर्वेण भद्रं ते जप्यं यद्याचितं मया ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि किञ्च तस्य फलं वद

ब्राह्मण उवाच ।

फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यज्जपितं मया
अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिणः ॥

राजोवाच ।

अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं किं मे करिष्यति
फलं ब्रवीषि धर्मस्य न चेज्जप्यकृतस्य माम्
प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नाहमिच्छे ससंशयं

ब्राह्मण उवाच ।

नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तं चास्य फलं मया ।
वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममाद्य तव चैव हि ५४
नाभिसन्धिर्मया जप्ये कृतपूर्वः कदाचन ।
जप्यस्य राजशार्दूल कथं वेत्स्याम्यहं फलम्
ददस्वेति त्वया चोक्तं ददानीति मया तथा
न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव
अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि ।
महानधर्मो भविता तव राजन्मृषा कृतः ॥
न युक्तं तु मृषा वाणी त्वया वक्तुमरिन्दम ।
तथा मयाऽप्यभिहितं मिथ्या कर्तुं न शक्यते
संश्रुतं च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितम् ।
तद्गृह्णीष्वाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान्
इहागम्य हि मां राजन् जाप्यं फलमयाचथाः
तन्मे निसृष्टं गृह्णीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च
नायं लोकोऽस्ति न परो
न च पूर्वान् स तारयेत् ।
कुत एव जनिष्यांस्तु
मृषावादपरायणः ॥ ६१
न यज्ञफलदानानि नियमास्तारयन्ति हि ।
यथा सत्यं परे लोके तथेह पुरुषर्षभ ॥ ६२
तपांसि यानि चीर्णानि चरिष्यन्ति च यत्तपः
शतैः शतसहस्रैश्च तैः सत्यान्न विशिष्यते ॥
सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः ।
सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतम् ६४
सत्यं वेदेषु जागर्ति फलं सत्ये परं स्मृतम् ।
सत्याद्धर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ६५
सत्यं वेदास्तथाऽङ्गानि
सत्यं विद्यास्तथा विधिः ।
व्रतचर्या तथा सत्य-
मोङ्कारः सत्यमेव च ॥ ६६
प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं सन्ततिरेव च ।
सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ६७
सत्येन चाग्निर्दहाति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्यं यज्ञस्तपो वेदाः स्तोभा मन्त्राः सरस्वती

कृतं अलं सर्वेण जपफलेन ॥ ५१ ॥ यज्जापितं जप्यं तस्येति शेषः ॥ ५२ ॥ अपरवक्तव्यं वाक्यान्तरं नाददे नाङ्गीकुर्वे ॥ ५४ ॥ अभिसन्धिः कामः निष्कामस्य जपस्यानन्तं फलमिति भावः ॥ ५५ ॥ दूषयिष्यामि अन्यथा करिष्यामि ॥ ५६ ॥ मे मया निसृष्टं दत्तम् ॥ ६० ॥ न विशिष्यते न विशेषः क्रियते ॥ ६३ ॥ एकः अतुल्यः अक्षरः अविनाशी ॥ ६४ ॥

तुलामारोपितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतम्।
समकक्षां तुलयतो यतः सत्यं ततोऽधिकम्॥
यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्धते ।
किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ७०
सत्ये कुरु स्थिरं भावं मा राजन्ननृतं कृथाः ।
कस्मात्त्वमनृतं वाक्यं देहीति कुरुषेऽशुभम्॥
यदि जप्यफलं दत्तं मया नैषिष्यसे नृप ।
धर्मेभ्यः संपरिभ्रष्टो लोकाननुचरिष्यसि ७१
संश्रुत्य यो न दित्सेत
याचित्वा यश्च नेच्छति।
उभावानृतिकावेतौ
न मृषा कर्तुमर्हसि ॥ ७३

राजोवाच।

योद्धव्यं रक्षितव्यं च
क्षत्रधर्मः किल द्विज ।
दातारः क्षत्रियाः प्रोक्ता
गृह्णीयां भवतः कथम् ॥

ब्राह्मण उवाच ।

न च्छन्दयामि ते राजन्नापि ते गृहमाव्रजम्
इहाऽऽगम्य तु याचित्वा न गृह्णीषे पुनः कथम्

धर्म उवाच ।

अविवादोऽस्तु युवयोर्वित्तं मां धर्ममागतम्
द्विजो दानफलैर्युक्तो राजा सत्यफलेन च ॥

स्वर्ग उवाच ।

स्वर्गं मां विद्धि राजेन्द्र रूपिणं स्वयमागतम्
अविवादोऽस्तु युवयोरुभौ तुल्यफलौ युवाम्

राजोवाच।

कृतं स्वर्गेण मे कार्यं गच्छ स्वर्ग यथागतम्
विप्रो यदीच्छते गन्तुं चीर्णं गृह्णातु मे फलम्

ब्राह्मण उवाच ।

बाल्ये यदि स्यादज्ञाना-
न्मया हस्तः प्रसारितः।
निवृत्तलक्षणं धर्म-
मुपासे संहितां जपन् ॥ ७९
निवृत्तं मां चिराद्राजन्विप्रलोभयसे कथम्।
स्वेन कार्यं करिष्यामि त्वत्तो नेच्छे फलं नृप
तपःस्वाध्यायशीलोऽहं निवृत्तश्च प्रतिग्रहात

राजोवाच ।

यदि विप्र विसृष्टं ते जप्यस्य फलमुत्तमम्।
आवयोर्यत्फलं किञ्चित्सहितं नौ तदस्त्विह
द्विजाः प्रतिग्रहे युक्ता दातारो राजवंशजाः।
यदि धर्मः श्रुतो विप्र सहैव फलमस्तु नौ ८२
मा वा भूत्सहभोज्यं नौ मदीयं फलमाप्नुहि ।
प्रतीच्छ मत्कृतं धर्मं यदि ते मय्यनुग्रहः ८३

भीष्म उवाच।

ततो विकृतवेषौ द्वौ पुरुषौ समुपस्थितौ ।
गृहीत्वाऽन्योन्यमावेष्ट्य कुचैलावूचतुर्वचः॥
न मे धारयसीत्येको धारयामीति चापरः।
इहास्ति नौ विवादोऽयमयं राजानुशासकः
सत्यं ब्रवीम्यहमिदं न मे धारयते भवान्।
अनृतं वदसीह त्वमृणं ते धारयाम्यहम् ८६
तावुभौ सुभृशं तप्तौ राजानमिदमूचतुः।
परीक्ष्य त्वं यथा स्यावो नावामिह विगर्हितौ

विरूप उवाच ।

धारयामि नरव्याघ्र विकृतस्येह गोः फलम्
ददतश्च न गृह्णाति विकृतो मे महीपते॥ ८८

विकृत उवाच ।

न मे धारयते किञ्चिद्विरूपोऽयं नराधिप।
मिथ्या ब्रवीत्ययं हि त्वां सत्याभासं नराधिप

राजोवाच।

विरूप किं धारयते भवानस्य ब्रवीतु मे।
श्रुत्वा तथा करिष्येऽहमिति मे धीयते मनः

देहीति उक्त्वेति शेषः ॥७१॥ न च्छन्दयामि प्रतिगृह्णीष्वेति न प्रार्थितवानस्मि ॥ ७५ ॥ **अविवाद इति।** राहूपरागादौ प्रतिग्रहमनिच्छति ब्राह्मणे यत्प्रकारान्तरेण दानं तद्दातुः फलावहं प्रतिग्रहीतुश्च न दोषकरमिति भावः। तथा च स्मृतिः—

‘मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्।
दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्राही न दोषभाक्’॥ इति

॥ ७६ ॥ **स्वर्गमिति।** पुण्यस्य दानेन पुण्यं वर्धते न तु धनमिव दानेन हीयत इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ द्वौ पुरुषौ कामक्रोधौ ॥ ८४ ॥ प्रार्थना हि राज्ञोऽननुरूपेति तस्य कामो विकृतसंज्ञः । शान्तिस्वभावस्यापि जापकस्य याचित्वाऽपि दीयमानं न गृह्णातीति राजानं प्रति यः क्रोधः स विरूपसंज्ञः। गोः फलं वाचं धेनुमुपासीतेति श्रुतेर्धेनुसरूपाया वाचः जपस्य फलमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

विरूप उवाच ।

श्रृणुष्वावाहितो राजन् यथैतद्धारयाम्यहम्
विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नराधिप ९१
अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभा दत्ता पुराऽनघ ।
धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ९२
तस्याश्चायं मया राजन् फलमभ्येत्य याचितः
विकृतेन च मे दत्तं विशुद्धेनान्तरात्मना ९३
ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये ।
गावौ च कपिले क्रीत्वा वत्सले बहुदोहने ॥
ते चोञ्छवृत्तये राजन्मया समपवार्जिते ।
यथाविधि यथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ९५
इहाद्यैव गृहीत्वा तु
प्रयच्छेद्द्विगुणं फलम् ।
एवं स्यात्पुरुषव्याघ्र
कः शुद्धः कोऽत्र दोषवान् ॥ ९६
एवं विवदमानौ स्वस्त्वामिहाभ्यागतौ नृप ।
कुरु धर्ममधर्मं वा विनये नौ समादध ॥ ९७
यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै ।
भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गे स्थापयिताऽद्य नौ

राजोवाच ।

दीयमानं न गृह्णासि ऋणं कस्मात्त्वमद्य वै
यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णीष्व मा चिरम्

विकृत उवाच ।

धारयामीत्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया।
नायं मे धारयत्यद्य गच्छतां यत्र वांच्छति ॥

राजोवाच ।

ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे
दण्ड्यो हि त्वं मम मतो नास्त्यत्र खलु संशयः

विकृत उवाच ।

मयाऽस्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत्कथं पुनः।
काममत्रापराधो मे दण्डमाज्ञापय प्रभो ॥ २

विरूप उवाच ।

दीयमानं यदि मया नेषिष्यासि कथञ्चन ।
नियंस्यति त्वां नृपतिरयं धर्मानुशासकः ३

विकृत उवाच ।

स्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत्।
गृह्णीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानि ते ४

ब्राह्मण उवाच ।

श्रुतमेतत्त्वया राजन्ननयोः कथितं द्वयोः।
प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणाविचारितम् ५

राजोवाच ।

प्रस्तुतं सुमहत्कार्यमनयोर्गह्वरं यथा।
जापकस्य दृढीकारः कथमेतद्भविष्यति ॥ ६
यदि तावन्न गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्जितम्।
कथं न लिप्येयमहं पापेन महताऽद्य वै ॥ ७
तौ चोवाच स राजर्षिः कृतकार्यौ गमिष्यथः
नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेन्मृषा ८
स्वधर्मः परिपाल्यस्तु राज्ञामिति विनिश्चयः
विप्रधर्मश्च गहनो मामनात्मानमाविशत् ९

ब्राह्मण उवाच ।

गृहाण धारयेऽहं च याचितं संश्रुतं मया।
न चेद्ग्रहीष्यसे राजन् शपिष्ये त्वां न संशयः

राजोवाच ।

धिग्राजधर्मं यस्यायं कार्यस्येह विनिश्चयः
इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ११
एष पाणिरपूर्वं मे निक्षेपार्थं प्रसारितः।
यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयताम् १२

ब्राह्मण उवाच ।

संहितां जपता यावान्
गुणः कश्चित्कृतो मया ।
तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व
यदि किञ्चिदिहास्ति मे ॥ १३

राजोवाच ।

जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम।
सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् १४

विरूप उवाच ।

कामक्रोधौ विद्धि नौ त्व-
मावाभ्यां कारितो भवान् ।
सहेति च यदुक्तं ते
समा लोकास्तवास्य च ॥ १५

धेनुर्वाक् विप्राय परमेश्वराय धर्मप्राप्त्यर्थं न तु स्वार्थम् ९२ ततो मे मया पशुद्वयदानेन मया जपयज्ञफलं प्राप्तं इदानीमस्मात्तदहं नेच्छामीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ **इहेति** । प्रतिगृह्यापि पुनः प्रातिदानं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ **धारयामीति** । अप्रतिग्रहेणैवाहमेतमनृणं करोमीत्यर्थ १०० निक्षेपार्थं प्रतिगृह्य प्रदानार्थम् ॥ १२ ॥ समं दानस्य प्रतिदानेन तुल्यमस्तु सहैवेति तवैव तुभ्यं मया प्रतिद मित्यर्थः । ॥ १४ ॥ **कामक्रोधाविति** । अत्र प्रति ग्रहीतुरनाधिकारित्वाद्दातुर्दानसममेव पुण्यम्। अन्यथा पु प्रदानेन बहुगुणा पुण्यवृद्धिरेव स्यादिति भावः । कारि प्रवर्तितः त्वंपदार्थः राजाऽत्र संबोध्यः ॥ १५ ॥

नायं धारयते किञ्चि-
ज्जिज्ञासा त्वत्कृते कृता
कालो धर्मस्तथा मृत्युः
कामक्रोधौ तथा युवाम् । १६
सर्वमन्योन्यनिष्कर्षे
निघृष्टं पश्यतस्तव ।
गच्छ लोकान् जितान् स्वेन
कर्मणा यत्र वाञ्छसि ॥ १७

भीष्म उवाच ।

जापकानां फलावाप्तिर्मया ते संप्रदर्शिता
गतिः स्थानं च लोकाश्च जापकेन यथा जिताः
प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
अथवाऽग्निं समायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा
स तैजसेन भावेन यदि तत्र रमत्युत ।
गुणांस्तेषां समाधत्ते रागेण प्रतिमोहितः २०
एवं सोमे तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः ।
सरागस्तत्र वसति गुणांस्तेषां समाचरन् २१
अथ तत्र विरागी स गच्छति त्वथ संशयम्
परमव्ययमिच्छन्स तमेवाविशते पुनः ॥ २२
अमृताच्चामृतं प्राप्तः शान्तीभूतो निरात्मवान्
ब्रह्मभूतः स निर्द्वन्द्वः सुखी शान्तो निरामयः
ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकम् ।
अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते ॥ २४
चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा षड्भिः सषोडशैः ।
पुरुषं तमतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ॥ २५
अथ नेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति ।
यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ २६
अथवा चेक्षते लोकान्सर्वान्निरयसंज्ञितान् ।
निस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्र वै रमते सुखम् २७
एवमेषा महाराज जापकस्य गतिर्यथा ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमर्हसि २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने .
नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

* * *

नायमिति। आख्यायिकातात्पर्यमाह-त्वत्कृते राज्ञो बोधार्थम् ॥ १६ ॥ निघृष्टं परीक्षितम् ॥ १७॥ **जापकानामिति** । गतिर्मुक्तिः स्थानं ब्रह्मलोकः लोकाः सूर्यादिस्थानानि एते यथा जितास्तथा कीर्तयिष्ये इति शेषः॥१८ तेषु स्थानमाह-**प्रयातीति**।विरक्तस्य फलमुक्त्वा रागिणां लोकानाह-**अथवेति** । अग्निं अग्निलोकम् एवमुत्तरत्र ॥ १९॥ तैजसेन तेजोमयेन स्वप्ररूपेण ॥२०॥ भूमिशरीरे घनेऽपि गच्छति तथा आकाशशरीरे निरालम्बेऽपि गच्छति तेषां सूर्यादिलोकपालानां गुणान् प्रकाशकत्वादीन् ॥२१॥ **अथेति**। तत्राग्न्यादौ तमेवं परमेष्ठिनमेव परमुत्कृष्टं अव्ययं मोक्षं क्रमतः इच्छन् ॥ २२ ॥ अमृतात् परमेष्ठिभावात् आपेक्षिकामृतात् अमृतं कैवल्याख्यं मुख्यामृतम्। शान्तीभूतः निष्कामः। निरात्मवान् आत्मा बुद्धिस्तद्वान् अहंकारस्तद्वर्जितः। अत एव ब्रह्मभूतः निर्द्वन्द्वः सुखदुःखाद्यतीतः । निरामयः द्वैतदर्शनहीनः ॥ २३ ॥ ब्रह्मैव स्थानं ब्रह्मस्थानं अनावर्तं आवृत्तिशून्यम् ॥ २४ ॥ जापकानां पार्यन्तिकफलमाह-**चतुर्भिरिति** । चतुर्भिः प्रत्यक्षागमानुमानचेतोभिः लक्षणैः लक्ष्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या ज्ञापकैर्हीनं रूपगुणसम्बन्धजडत्वादिभिः पूर्वोक्तैर्विरहितं अत एव षड्भिरूर्मिभिः अशनापिपासाभ्यां प्राणधर्माभ्यां शोकमोहाभ्यां चित्तधर्माभ्यां जरामृत्युभ्यां देहधर्माभ्यां च हीनं च तदन्यत्वात् अत एव प्राणाद्यात्मकषोडशकगणेनैव तेऽशनादयः सहितास्तैः प्राणाद्याश्च प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकेषु नाम चेति श्रुत्युक्ताः। आकाशं कारणं ब्रह्मातिक्रम्य पुरुषमनुपाधिचिन्मात्रं प्रतिपद्यत इति सम्बन्धः ॥ २५ ॥ **नेच्छति** । पुरुषप्राप्तिमिति शेषः । सर्वं सर्वात्मकं तत् आकाशाख्यं कारणम् अधितिष्ठति तदभिमानी भवति यच्चेत्यनेन 'स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ' इत्यादिश्रुतेरर्थः सत्यकामः सत्यसंकल्पश्च विद्वानिति दर्शितम् ॥ २६ ॥ **अथवेति** । परवैराग्यवतः सर्वलोकत्यागोऽपि भवतीत्याह-**तत्र निर्गुणे** ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

२००–[२७]

युधिष्ठिर उवाच ।

किमुत्तरं तदा तौ स्म चक्रतुस्तस्य भाषिते
ब्राह्मणो वाऽथवा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह
अथवा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्तितं त्वया ।
संवादो वा तयोः कोऽभूत्किं वा तौ तत्र चक्रतुः

भीष्म उवाच ।

तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्मं संपूज्य च प्रभो ।
यमं कालं च मृत्युं च स्वर्गं सम्पूज्य चार्हतः ३
पूर्वे ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः ।
सर्वान्संपूज्य शिरसा राजानं सोब्रवीद्द्विजः
फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ मुख्यताम् ।
भवता चाभ्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव ह ॥ ५
वरश्च मम पूर्वं हि दत्तो देव्या महाबल ।
श्रद्धा ते जपतो नित्यं भवत्विति विशाम्पते

राजोवाच ।

यद्येवमफला सिद्धिः श्रद्धा च जापितुं तव ।
गच्छ विप्र मया सार्धं जापकं फलमाप्नुहि ७

ब्राह्मण उवाच ।

कृतः प्रयत्नः सुमहान्सर्वेषां सन्निधाविह ।
सह तुल्यफलावावां गच्छावो यत्र नौ गतिः
व्यवसायं तयोस्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः ।
सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ॥ ९
साध्याश्च विश्वे मरुतो वाद्यानि सुमहान्ति च
नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च
तपांसि संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती
नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहाहुहूः ॥ ११
गन्धर्वश्चित्रसेनश्च परिवारगणैर्युतः ।
नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ॥
विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिन्त्यः समागमत्
अवाद्यन्तान्तरिक्षे च भेर्यस्तूर्याणि वा विभो
पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
ननृतुश्चाप्सरःसंघास्तत्र तत्र समन्ततः ॥ १४
अथ स्वर्गस्तथा रूपी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।
संसिद्धस्त्वं महाभागस्त्वं च सिद्धस्तथा नृप
अथ तौ सहितौ राजन्नन्योन्यविधिना ततः
विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ॥ १६
प्राणापानौ तथोदानं समानं व्यानमेव च ।
एवं तौ मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्मनः ॥
उपस्थितकृतौ तौ च नासिकाग्रमधो भ्रुवोः ।
भ्रुकुट्या चैव मनसा शनैर्धारयतस्तदा ॥ १८
निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां
स्थिरदृष्टी समाहितौ ।
जितात्मानौ तथाऽऽधाय
मूर्धन्यात्मानमेव च ॥ १९
तालुदेशमथोद्दाल्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा

२००

किमिति । उत्तरं समालोकास्तवास्य चेति विरूपवाक्यश्रवणानन्तरम् । तौ इक्ष्वाकुपैप्पलादी तस्य विरूपस्य भाषिते वचने विषये ॥१॥ यदेतत्–सद्योमुक्तिक्रममुक्तिलोकान्तरप्राप्तिरिति त्रयम् ॥ २ ॥ अर्हतः पूज्यान्॥३॥ **यदीति** । अफला तव यदि यद्यपि मह्यं फलस्य दत्तत्वात् तथापि जपप्रदानजपुण्येनैव तव फलवृद्धेर्जातत्वात् जापकं जपार्जितं फलं त्वमपि प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रयत्नः तुभ्यं जपदानार्थं नौ आवयोः ॥ ८ ॥ व्यवसायं निश्चयम् ॥ ९ ॥ **संयोगविधिः** जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादका वेदान्ताः **स्तोभाः** सामगीतिपूरणार्थानि अक्षराणि हाइहावु इत्यादीनि ॥ ११ ॥ **अथेति** । अन्योन्यविधिना परस्परोपकारेण सहितौ एककाल एव विषयाणां रूपादीनां प्रतिसंहारं प्रतीपं संहारं विषयकारणभूतेन्द्रियसंहारेणैव संहारम् ॥ १६ ॥ तत्र क्रममाह—**प्राणेति** । मूलाधारात्कुण्डलिनीमुत्थाप्य ऊर्ध्वोर्ध्वचक्रजयक्रमेण मनसि हृदयेऽनाहतचक्रे स्थाप्य निरुध्य तत्रस्थं मनः एकीभूतयोः प्राणापानयोः स्थाप्य वशे कृत्वा दधतुः धारयत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ उपास्थितं उपस्थं कुरुतः । तौ उपस्थितकृतौ । बद्धपद्मासनावित्यर्थः । भ्रुवोरधः नासिकाग्रं पश्यन्ताविति शेषः । स्वनासिकाग्रं स्वेन द्रष्टुमशक्यमतो 'य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे' इति श्रुतेः । आदर्शस्थनासिकाग्रदर्शनं मा प्रसञ्जीति भ्रुवोरध इति विशेषणम् । तेन नात्यन्तं निमीलिताक्षः स्यात् निद्राप्राप्तेः । नापि उद्घाटिताक्षः स्यात् । लोकदर्शनेन विक्षेपादित्युक्तम् । उदरे उपस्थाप्योदरे तौ चेति पाठे तौ प्राणापानौ । उदरे स्वाधिष्ठाने उपस्थाप्य मनसि च स्थाप्येति पूर्वेणान्वयः । ततश्च मनसा सह तौ प्राणापानौ भ्रुकुट्यां भ्रुवोर्मध्ये आज्ञाचक्रे धारयतः ॥ १८ ॥ तथा उक्तप्रकारेण जितात्मानौ जितचित्तौ आत्मानं चित्तं प्राणसहितं मूर्धनि धारयत इति पूर्वेणान्वयः । सुषुम्नामार्गेणेति शेषः ॥१९॥ तालुदेशं ब्रह्मरन्ध्रम् ॥२०॥

हाहाकारस्तथा दिक्षु सर्वेषां सुमहानभूत् ।
तज्ज्योतिः स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं प्राविशत्तदा
ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः प्रपितामहः ।
प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशाम्पते ॥ २२
भूयश्चैवापरं प्राह वचनं मधुरं तदा ।
जापकैस्तुल्यफलता योगानां नात्र संशयः ॥
योगस्य तावदेतेभ्यः प्रत्यक्षं फलदर्शनम् ।
जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाहितम्
उष्यतां मयि चेत्युक्त्वा चेतयत्सततं पुनः ।
अथास्यं प्रविवेशास्य ब्राह्मणो विगतज्वरः ॥
राजाप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहम् ।
यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा ॥ २६
स्वयंभुवमथो देवा अभिवाद्य ततोऽब्रुवन् ।
जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाहितम्
जापकार्थमयं यत्नो यदर्थं वयमागताः ।
कृतपूजाविमौ तुल्यौ त्वया तुल्यफलाविमौ
योगजापकयोर्दृष्टं फलं सुमहदद्य वै ।
सर्वाँल्लोकानतिक्रम्य गच्छेतां यत्र वांछितम्

ब्रह्मोवाच ।

महास्मृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभाम् ।
तावप्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोकताम्
यश्च योगे भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्यत्र संशयः
विधिनाऽनेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात्
साधये गम्यतां चैव यथास्थानानि सिद्धये ॥

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।
आमन्त्र्य च ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनम्
ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै ।
पृष्ठतोऽनुययू राजन्सर्वे सुप्रीतचेतसः ॥ ३३
एतत्फलं जापकानां गतिश्चैषा प्रकीर्तिता ।
यथाश्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जापकोपाख्याने
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१–[२८]

युधिष्ठिर उवाच ।

किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च । भूतात्मा च कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१

योगानां योगिनाम् ॥ २३ ॥ योगस्य योगिनः एतेभ्यः एतेषां सभ्यानां समाहितं विहितम् ॥ २४ ॥ **उष्यतामिति** । अत्र चतुर्मुखास्ये प्रवेशोक्त्या दुःखहेतुव्याष्टिलिङ्गवियोगो जापकस्य ब्रह्मलोकं गतस्य सद्य एव भवतीत्युक्तम् । तत्र हेतुः—**अचेतयदिति** । तस्य ब्रह्मात्मैक्यं बोधितवानित्यर्थः । अयमर्थो भगवद्गीतासु संगृहीतः—

‘ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुद्ध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ’

इति । **इतरे तु**—

‘ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ ’

इति स्मृतेः । कल्पान्ते व्याष्टिलिङ्गान्मुच्यन्ते इति भेदः ॥ २५ ॥ वयं त्रिदशेश्वरादयः त्वया चतुर्मुखेन ॥२८॥ वाञ्छितं अनन्तं सुखम् ॥ २९ ॥ संहिताध्यायिनां फलमुक्त्वा षडङ्गाध्यायिनां मन्वादिस्मृत्यध्यायिनां च फलमाह—**महास्मृतिमिति** ॥ ३० ॥ साधये युष्मादिष्टमिति शेषः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१

पूर्वत्र जापकप्रसङ्गाद्योगस्यापि श्रेयस्त्वमुक्तं योगजापकयोर्दिष्टं फलं सुमहदद्य वा इति तथा उष्यतां मयि चेत्युक्त्वा चेतयत्सततं पुनरिति जपफलकाले ब्रह्मबोधस्यापि द्वारत्वमुक्तम् । एवं योगोऽपि ज्ञानसहाय एव उत ज्ञानफलकृदिति मत्वा पृच्छति—**किमिति** । ज्ञानं विचारस्तत्सहितो योगो ज्ञानयोगस्तस्य । विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नं तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमित्यादिलिङ्गादनयोः समुच्चयावगमात् वेदानां च किं फलं तथा नियमस्याग्निहोत्रादेः । भूतात्मा जीवः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मनोः प्रजापतेर्वादं महर्षेश्च बृहस्पतेः ॥
प्रजापतिं श्रेष्ठतमं प्रजानां
देवर्षिसंघप्रवरो महर्षिः ।
बृहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं
पप्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ॥ ३
यत्कारणं यत्र विधिः प्रवृत्तो
ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विप्राः ।
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं
तदुच्यतां मे भगवन्यथावत् ॥ ४
यच्चार्थशास्त्रागममन्त्रविद्भि-
र्यज्ञैरनेकैरथ गोप्रदानैः ।
फलं महद्भिर्यदुपास्यते च
किं तत्कथं वा भविता क्व वा तत् ५
मही महीजाः पवनोऽन्तरिक्षं
जलौकसश्चैव जलं दिवं च ।
दिवौकसश्चापि यतः प्रसूता-
स्तदुच्यतां मे भगवन्पुराणम् ॥ ६
ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै
ततस्तदर्था भवति प्रवृत्तिः ।
न चाप्यहं वेद परं पुराणं
मिथ्याप्रवृत्तिं च कथं नु कुर्याम् ७
ऋक्सामसंघांश्च यजूंषि चापि
च्छन्दांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तम् ।
अधीत्य च व्याकरणं सकल्पं
शिक्षां च भूतप्रकृतिं न वेद्मि ॥ ८
स मे भवान् शंसतु सर्वमेत-
त्सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च ।
स मे भवान् शंसतु तावदेत-
ज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ॥ ९
यथा च देहाच्च्यवते शरीरी
पुनः शरीरं च यथाऽभ्युपैति ।
मनुरुवाच ।
यद्यत्प्रियं यस्य सुखं तदाहु-
स्तदेव दुःखं प्रवदन्त्यनिष्टम् ॥ १०
इष्टं च मे स्यादितरच्च न स्या-
देतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।
इष्टं त्वनिष्टं च न मां भजेते-
त्येतत्कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः ॥ ११
कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा
एभिर्विमुक्तः परमश्नुवीत ।
नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी
नरः प्रवृत्तो निरयं प्रयाति ।
बृहस्पतिरुवाच ।
इष्टं त्वनिष्टं च सुखासुखे च
साशीस्त्ववच्छन्दति कर्मभिश्च ॥१२
मनुरुवाच ।
एभिर्विमुक्तः परमाविवेश
एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।
कामात्मकांश्छन्दति कर्मयोग
एभिर्विमुक्तः परमाददीत ॥ १३

कारणं जगत इति शेषः। यत्र यन्निमित्तं विधिः कर्मकाण्डः ज्ञाने सति यत्फलं प्राप्यं मन्त्रशब्दैः वेदवाक्यैः वाङ्मनसातीतत्वात् अप्रकाशितम् ॥ ४ ॥ अर्थशास्त्रं त्रिवर्गशास्त्रम् । आगमो वेदः । मन्त्राः—इषेत्वादयो वेदान्तर्गतास्तद्विद्भिर्नरैर्यत् यज्ञादिभिः फलं सुखं उपास्यते तत्किं वस्तु कथं केन प्रकारेण वा तत्प्राप्तिर्भविता क्व वा तत्सुखं देशान्तरे वा प्रत्यगात्मन्येव वा ॥५ ॥ महीजाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ६ ॥ ज्ञानं यतः यस्मिन्विषये ततः ज्ञानात् । तदर्था ज्ञानार्था मिथ्याप्रवृत्तिं तदज्ञात्वा प्रवृत्तिं तदवाप्त्ये कथं नु कुर्याम् ॥ ७ ॥ 'सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्' इति श्रुतेर्ऋक्सामादिज्ञानेऽपि भूतप्रकृतिं वियदाद्युपादानमात्मानं न वेद्मि ॥ ८ ॥ सामान्यशब्दैः अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यादिभिः । विशेषणैः सत्यं ज्ञानमनन्तं विज्ञानमानन्दमित्यादिभिः ॥९॥

यत्र विधिः प्रवृत्त इत्यस्योत्तरमाह—**यदिति** ॥ १० ॥ ज्ञाने फलं यदित्यस्योत्तरमाह—**इष्टमिति** ॥ ११ ॥ यच्चार्थशास्त्रेत्यस्योत्तरमाह—**कामेति** । कामात्मकाः कामप्रधानाः । छन्दसि वेदे एभिः कामैः कर्मपथे वेदोक्ते लौकिके वा । निरयं स्वर्गं नरकं वा । एतदाक्षिपत्यर्धेन—**इष्टमिति** । इष्टानिष्टे प्रियाप्रिये सुखदुःखे ततः सुखमिष्टं ग्राह्यं दुःखमानिष्टं त्याज्यम् । सा आशीः प्रार्थना । सा च कर्मभिः एनं प्रार्थयितारं अवच्छन्दति पूरयति व्याप्नोति । एतावदेव पुरुषः प्रार्थयते । नान्यत्कर्मफलमस्तीत्यर्थः। 'स्वर्गकामो यजेत श्येनेनाभिचरन्यजेत' इत्यादेरुत्पत्तिशिष्टस्य तस्यैव फलत्वेन श्रवणात् ॥ १२ ॥ 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिवाक्यात् एभिः कामैर्विमुक्तः सन् कर्माण्यनुष्ठाय परं ब्रह्म विविदिषोत्पत्त्यादिद्वारा प्रविशेत् । एतदर्थमेव कर्मविधिः प्रवृत्तः । स्वर्गादि

आत्मादिभिः कर्मभिरिध्यमानो
धर्मे प्रवृत्तो द्युतिमान्सुखार्थी ।
परं हि तत्कर्मपथादपेतं
निराशिषं ब्रह्मपरं ह्यवैति ॥ १४
प्रजाः सृष्टा मनसा कर्मणा च
द्वावेवैतौ सत्पथौ लोकजुष्टौ ।
दृष्टं कर्म शाश्वतं चान्तवच्च
मनस्त्यागः कारणं नान्यदस्ति १५
स्वेनात्मना चक्षुरिव प्रणेता
निशात्यये तमसा संवृतात्मा ।
ज्ञानं तु विज्ञानगुणेन युक्तं
कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम् ॥ १६
सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं
ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।
अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचि-
ऽज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् १७
कृत्स्नस्तु मन्त्रो विधिवत्प्रयुक्तो
यथा यथोक्तास्त्विह दक्षिणाश्च ।
अन्नप्रदानं मनसः समाधिः
पञ्चात्मकं कर्मफलं वदन्ति ॥ १८
गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदा-
स्तस्मान्मन्त्रो मन्त्रपूर्वं हि कर्म
विधिर्विधेयं मनसोपपत्तिः
फलस्य भोक्ता तु तथा शरीरी १९
शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः
स्पर्शाश्च गन्धाश्च शुभास्तथैव ।
नरो नसंस्थानगतः प्रभुः स्या-
देतत्फलं सिद्ध्यति कर्मलोके ॥ २०
यद्यच्छरीरेण करोति कर्म
शरीरयुक्तः समुपाश्नुते तत् ।
शरीमेवायतनं सुखस्य
दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् २१

फलश्रवणं तु कामात्मकानेव च्छन्दाति आवृणोति । अतः एभिः कामैर्विमुक्तः परमेवाददीत ब्रह्मज्ञानार्थमेव कर्माण्यनुतिष्ठेन्न क्षुद्रफलार्थमित्यर्थः ॥१३॥ किं श्येनादीन्यपि ज्ञानार्थे अनुष्ठेयानि नेत्याह-**आत्मेति** । आत्मा चित्तम्। आदिभिः प्रथमैर्नित्यैरित्यर्थः। इध्यमानः रागादिदोषापनयेन आदर्शवद्दीप्यमानः द्युतिमान् सदसद्विषयप्रकाशवान् अत एव सुखार्थी मुमुक्षुः परं अत्यन्तं कर्मागोचरम् । निराशिषमित्यनेन साशीस्त्ववच्छन्दतीति परोक्तिर्निरस्ता अवैति उपैति स्ववृत्त्या व्याप्नोति ॥१४॥ ननु वन्धकानां कर्मणां कथं वन्धनिवर्तकत्वं न हि सुरया आचान्तः शुद्धयतीत्याशंक्याह प्रजाः सृष्टा इति । एतौ मनःकर्मणी संसारप्रदे अपि सत्पथौ ब्रह्मप्राप्तिमार्गौ कथंतदाह—**दृष्टमिति** । दृष्टं प्रत्यक्षं श्रुतिबोधितमित्यर्थः । शाश्वतं च मोक्षहेतुरपि अन्तवच्च क्षुद्रफलमपि तत्र मनसा क्रियमाणस्त्यागः फलत्याग एव शाश्वतत्वे कर्मणां कारणं नान्यत् स्वरूपेण त्याग इत्यर्थः॥१५॥ **स्वेनेति** । यथा चक्षूरूपः प्रणेता नायकः निशात्यये रात्र्यंते तमसाऽसंवृतात्माऽनावृतस्वरूपः सन् स्वेनात्मना तैजसेन वा आलोकेन वर्जनीयं कंटकादिकं पश्यति एवं ज्ञानं बुद्धिः विज्ञानगुणेन विवेकेन युक्तं सत् अशुभं पश्यति ॥ १६ ॥ दृष्टान्तं विवृण्वन् ज्ञानफलस्य श्रैष्ठ्यमाह-**सर्पानिति** । उदपानं कूपम् १७ज्ञानपूर्वकं कृतं कर्म सफलमित्याह **कृत्स्न इति**। कर्म पंचात्मकं पञ्च मन्त्रादयः आत्मानः निष्पादका यस्य तथा समाधिः ऐकाग्र्यं देवताध्यानादौ । यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेत् इति श्रुतेः । फलं फलवत् ॥१८॥ कर्तृस्वभावभेदात्कर्मणां फलभेदमाह-गुणेति । गुणात्मकं सात्त्विकं राजसं तामसं च विधेयं कर्मेत्यर्थः । तस्माद्धेतोः मन्त्रोऽपि गुणात्मकः तत्र हेतुर्मन्त्रपूर्वं हि कर्म तत्र सात्त्विको मन्त्रः **अग्निमीळे**। राजसः **इषे त्वोर्जे त्वा** । तामसः-**सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य** इत्यादिः ।: एवं विधिरपि त्रिविधः—**आत्मकामो यजेत, स्वर्गकामो यजेत, अभिचरन्यजेत,** इत्यादिः । कर्तृस्वभावभेदादपि तद्भेदमाह–**मनसोपपत्तिः फलस्येति**। तथाहि। 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति विद्यादिमान् सात्त्विकः कर्ता विद्यादिहीनः केवलं प्रवृत्तिमात्रपरो राजसः दंभाभिसन्धिस्तामसः तेषां कर्म क्रमेण वीर्यवत्तरं वीर्यवत् निर्वीर्यं च भवति । यथा फलस्योपपत्तिस्तथा फलस्य भोक्ताऽपि सुखी दुःखी मूढश्च भवति ॥ १९ ॥ शब्दादयः कर्मफलं कर्मप्राप्ये लोके स्वर्गे सिद्धयति । नरः प्रभुरधिकारी ज्ञानफले इति शेषः । नसंस्थानगत इत्येकं पदम् । मरणं अप्राप्तो जीवन्नेव स्यात् । इह कृत्वाऽमुत्र भोक्ष्यामित्यदृष्टफलात्कर्मणोऽपेक्षया दृष्टफलं ज्ञानमेव श्रेय इति भावः ॥ २० ॥ ननु कर्मभ्य एव मोक्षः सिद्ध्येत्किं ज्ञानेनेत्यत आह—**यद्यदिति** । शरीरवता कृतं कर्म शरीरयुक्तेनैव भोक्तव्यं यतः कर्मफलस्य दुःखादेरायतनमाश्रयः शरीरं न त्वशरीर आत्माऽतोऽशरीरत्वलक्षणो मोक्षो न शारीरेण कर्मणा सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

वाचा तु यत्कर्म करोति किञ्चि-
द्वाचैव सर्वं समुपाश्नुते तत् ।
मनस्तु यत्कर्म करोति किञ्चि-
न्मनःस्थ एवायमुपाश्नुते तत् ॥ २२
यथा यथा कर्मगुणं फलार्थी
करोत्ययं कर्मफले निविष्टः ।
तथा तथाऽयं गुणसंप्रयुक्तः
शुभाशुभं कर्मफलं भुनक्ति ॥ २३
मत्स्यो यथा स्रोत इवाभिपाती
तथा कृतं पूर्वमुपैति कर्म ।
शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु
न तुष्यते वै परमः शरीरी ॥ २४
यतो जगत्सर्वमिदं प्रसूतं
ज्ञात्वाऽऽत्मवन्तो व्यतियान्ति यत्तत
यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं
तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् ॥ २५
रसैर्विमुक्तं विविधैश्च गन्धै-
रशब्दमस्पर्शमरूपवच्च ।
अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं
पञ्चप्रकारान्ससृजे प्रजानाम् ॥ २६
न स्त्री पुमान्नापि नपुंसकं च
न सन्न चासत्सदसच्च तन्न ।
पश्यन्ति यद्ब्रह्मविदो मनुष्या-
स्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुबृहस्पतिसंवादे
एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२–[२९]

मनुरुवाच ।
अक्षरात्खं ततो वायु-
स्ततो ज्योतिस्ततो जलम् ।
जलात्प्रसूता जगती
जगत्यां जायते जगत् ॥ १
एतैः शरीरैर्जलमेव गत्वा
जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरिक्षम् ।
खाद्वै निवर्तन्ति न भाविनस्ते
मोक्षं च ते वै परमाप्नुवन्ति ॥ २

तर्हि वाचिकेन जपादिना मानसिकेन ध्यानादिना वा मोक्षः सिद्ध्यतां नेत्याह–**वाचेति** । वाङ्मनसाभ्यां कृतं कर्म तद्वतैव भोक्तव्यं न तु तदतीतं वस्तु गोचरयेदित्यर्थः ॥२२॥ कर्मणि गुणः सत्त्वं रजस्तमो वा कर्मगुणस्तम् २३ अयथा प्रतिकूलं स्रोतःप्रवाहं जलवेगेनाभिपाती भवति न त्विच्छया तथा कर्म पुरुषोऽप्युपैति अनुवर्तते । तत्रैवं सति शुभे तोषो न त्वशुभे इति मौढ्यमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं कर्मगतिमुक्त्वा ज्ञानं वक्ष्यामीति प्रतिजानीते-यत इति। आत्मवन्तो जितचित्ता जगद्व्यतिक्रम्य यत्तत्पदं यान्ति परं श्रेष्ठं यत् ॥ २५ ॥ यत् रसादिहीनमपि तान्पञ्चप्रकारान् रसादीन् जनानां भोक्तृणामर्थे ससृजे उत्पादितवत् अवर्णं लोहितशुक्लकृष्णवर्णं प्रधानं रजःसत्त्वतमोमयं तदन्यत् ॥ २६ ॥ सत् प्रधानपरमाण्वादि असत् शून्यं सदसत् अनिर्वचनीयं मायाशबलम्, अत एवाक्षरं अपरिणामि। 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत्' इति श्रुतावपि सृष्टेः प्राक् सदसद्रजःशब्दोदितानां प्रधानशून्यपरमाणूनां युक्तिप्रसक्तानां परव्योमशब्दितस्य मायाशबलस्य च जगत्कारणश्रुतिप्रसक्तस्य निषेधात्॥२७॥
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

अक्षरात् मायासहायात् । ननु नो व्योमापरो यत् इति सृष्टेः प्राक् मायाशबलस्य निषेधात् कथं अक्षरे मायासहायादिति विशेषणं दीयते. । सत्यम्। 'तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत् ' इति तत्रैव वाक्यशेषे तुच्छेन मिथ्याभूतेन तमसा आभु व्यापकं अपिहितं आच्छादितमित्युक्तेस्तमसश्च तुच्छत्वाभिधानात्। सर्पेण रज्वा इव न परमार्थतोऽक्षरस्य साद्वितीयत्वमिति ज्ञेयम्। एवं च तुच्छज्ञानावृताच्छुक्तिखण्डाद्रजतमिवाक्षरात् खाद्युत्पद्यते इति न कश्चिद्दोषः । एवमक्षरे जगदारोप्य अपवदति—**एतैरिति** । पार्थिवैः शरीरैः लवणोदकन्यायेन शरीरिणः जलं गत्वेति सृष्टिविपरीतक्रमेण संहार. उक्तः तेजसः पवनं ततोऽन्तरिक्षं गत्वेति योज्यम् । अन्तरिक्षं भूताकाशम् । खात् ल्यब्लोपे पञ्चमी। मायशबलं खशब्दोदितमतीत्य ये भाविनः भावो

नोष्णं न शीतं मृदुनापि तीक्ष्णं
नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तम् ।
न शब्दवन्नापि च गन्धवत्त-
न्न रूपवत्तत्परमस्वभावम् ॥ ३
स्पर्शं तनुर्वेद रसं च जिह्वा
घ्राणं च गन्धान् श्रवणौ च शब्दान्
रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं यद्
गृह्णंत्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ॥ ४
निवर्तयित्वा रसनां रसेभ्यो
घ्राणं च गन्धाच्छ्रवणौ च शब्दात् ।
स्पर्शात्त्वचं रूपगुणात्तु चक्षु-
स्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ५

यतो गृहीत्वा हि करोति यच्च
यस्मिंश्च तामारभते प्रवृत्तिम् ।
यस्मिंश्च यद्येन च यश्च कर्ता
यत्कारणं ते समुदायमाहुः ॥ ६
यद्व्याप्यभूद्व्यापकं साधकं च
यन्मन्त्रवत्स्थास्यति चापि लोके ।
यः सर्वहेतुः परमात्मकारी
तत्कारणं कार्यमतो यदन्यत ॥ ७
यथा हि कश्चित्सुकृतैर्मनुष्यः
शुभाशुभं प्राप्नुतेऽथाविरोधात ।
एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु
स्वकर्मजैर्ज्ञानमिदं निबद्धम् ॥ ८

ऽक्षरं तद्येषामात्मत्वेनास्ति ते निर्विशेषं प्रत्यगात्मानं प्राप्तास्ते न निवर्तन्ति न संसरान्ति। किं तु ते परं मोक्षं प्राप्नुवन्ति। ये भाविनस्ते परमाप्नुवन्तीति पाठे तु ये न भाविनस्ते खात् खं प्राप्य निवर्तन्ति। ये तु भाविनस्ते खादपि परं यत्तदाप्नुवन्तीति योजना ॥ २ ॥ एवं ज्ञातस्यापि परस्य योगैकगम्यत्वं वक्तुं लक्षणमाह—**नोष्णमिति**। न शीतं न मृदु इति। नाम्लं न कषायं न मधुरमिति च सम्बन्धः। स्वभावः प्रमातृत्वादिस्तद्वर्जम् ॥ ३ ॥ कस्तर्हि रसादीनां वेदितेत्यत आह—**स्पर्शमिति**। तनुः त्वगिन्द्रियं त्वगादिभिस्तत्परं वस्तु न च गृह्णन्ति। यत् यतः अनध्यात्मविदः आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तो योगः अध्यात्मं तदनभिज्ञाः ॥ ४ ॥ योगमेवाह—**निवर्तयित्वेति**। गुरूक्तयुक्त्येति शेषः। न हि पुरुषकारेण शब्दात् श्रोत्रं निवर्तयितुं शक्यम्। यथोक्तं वार्तिके—' शान्तो दान्त उपरतास्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति श्रुतेर्व्याख्याने—

'स्वातंत्र्यं येषु कर्तुः स्यात् करणाकरणं प्रति ।
तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणीह शमादिभिः ॥
अस्वातन्त्र्यं तु येषु स्यात् कर्तुः कर्मसु सर्वदा ।
समाहितोक्त्याऽथेदानीं तन्निरोधो विधीयते ।
पिण्डीकृत्येन्द्रियग्रामं बुद्धावारोप्य निश्चलम् ॥
विषयांस्तत्स्मृतीस्त्यक्त्वा तिष्ठेच्चिदनुरोधतः ।
एषोऽभ्युपायः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः ।
तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरात् ॥ '

इति। ततो निवर्तकात्प्रमातुः परं तदुपाधिभूतबुद्ध्यादेः परं स्वं प्रत्यगभिन्नं स्वभावं स्वरूपसत्तां पश्यति ॥ ५ ॥ कोऽसौ स्वभाव इत्यत आह—**यत इति**। ते मुनयः समुदायं कर्त्रादिसंघातं यत्कारणं यद्धेतुकं आहुस्तं स्वभावं पश्यतीति पूर्वेणान्वयः। समुदायमाह—यः कर्ता प्रमाता येन ज्ञानकर्मकरणेन यत्प्राप्यमुद्दिश्य यस्मिन्देशे काले च यस्मिन्सुखे दुःखे वा निमित्तभूते। तां तदनुकूलां प्रवृत्तिं यत्नं आरभते यच्चारभ्य तत्कर्म दर्शनगमनादिकं करोति। किं कृत्वा करोति। यतः रागद्वेषादितः। अदृष्टात् ईश्वरेच्छातो वा गृहीत्वा अवलम्ब्येति योजना। ततश्च कर्ता कर्म करणं देशकालौ सुखदुःखे प्रवृत्त्यारंभाख्यो यत्नो गत्यादिकं रागादृष्टेश्वरादिकं च समुदायस्तस्य यत् हेतुः चिन्मात्रं तदेव स्वभाव इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु किं तत्कारणं यदपेक्ष्य नित्ययोरपि जीवेशयोः कार्यत्वमुच्यते इत्याशंक्याह—**यद्वेति**। वा शब्द एवार्थे यदेव व्यापकं ईश्वराख्यं साधकं व्याप्यं जीवाख्यं चाभूत्। उभयोर्विभुत्वे नित्यत्वे च तुल्यत्वेन नियम्यनियामकभावो न स्यात्। तथा च 'अन्तःप्राविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' इत्यादयः श्रुतयो नोपरुध्येरन्। एकस्योभयात्मत्वे मानमाह—**मन्त्रवदिति**।

'एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ '

इति मन्त्र एवात्र प्रमाणमित्यर्थः। भूतात्मा नित्यात्मा एकधेति व्यापकत्वेन बहुधेति साधकत्वेन। स्थास्यतीति स्थाणुत्वं कूटस्थत्वापरपर्यायमुच्यते। यः आत्मकारी आत्मनैव एकाद्वितीयेन करोति सर्वमित्यात्मकारी 'तदात्मानꣳस्वयमकुरुत' इत्यादिश्रुतेः। तत्परं कारणं 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतेः। आनन्दमयाख्य ईश्वरस्त्ववान्तरकारणं शुद्धापेक्षया कार्यमित्यर्थः। तदिदमुक्तं कार्यमतो यदन्यदिति ॥ ७ ॥ एवं स्वभावस्य परमकारणत्वमुक्त्वा ज्ञानात्मतामप्याह त्रिभिः—**यथा हीति**। सुकृतैः सम्यगनुष्ठितैः पुण्यपापैः। कर्मजैः

यथा प्रदीप्तः पुरतः प्रदीपः
प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।
तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा
ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥ ९
यथा च राज्ञो बहवो ह्यमात्याः
पृथक् प्रमाणं प्रवदन्ति युक्ताः ।
तद्वच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च
ज्ञानैकदेशः परमः स तेभ्यः ॥ १०
यथार्चिषोऽग्नेः पवनस्य वेगो
मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः ।
गच्छन्ति चायान्ति च सञ्चरन्त्य-
स्तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ॥ ११
यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा
धूमं न पश्येज्ज्वलनं च काष्ठे ।
तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं
छित्त्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत् १२
तान्येव काष्ठानि यथा विमथ्य
धूमं च पश्येज्ज्वलनं च योगात् ।
तद्वत्सबुद्धिः सममिन्द्रियात्मा
बुद्धिं परं पश्यति तं स्वभावम् १३
यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां
स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् ।
श्रोत्रादियुक्तः सुमनाः सुबुद्धि-
र्लिङ्गात्तथा गच्छति लिङ्गमन्यत् १४
उत्पत्तिवृद्धिव्ययसन्निपातै-
र्न युज्यतेऽसौ परमः शरीरी ।
अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्यद्
गच्छत्यदृष्टः फलसन्नियोगात् । १५
न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
न चापि संस्पर्शमुपैति किञ्चित् ।
न चापि तैः साधयते तु कार्यं
ते तं न पश्यन्ति स पश्यते तान् १६
यथा समीपे ज्वलतोऽनलस्य
संतापजं रूपमुपैति कश्चित् ।
न चापरं रूपगुणं बिभर्ति
तथैव तद्दृश्यति रूपमस्य ॥ १७
तथा मनुष्यः परिमुच्य काय-
मदृश्यमन्यद्विशते शरीरम् ।
विसृज्य भूतेषु महत्सु देहं
तदाश्रयं चैव बिभर्ति रूपम् ॥ १८

पुण्यपापैः। शुभाशुभेषु शरीरेषु जडेषु। इदं अजडं स्वभावाख्यं परमकारणं ज्ञानं नित्यज्ञप्तिमात्रं निवद्धं शुभाशुभवज्जडाजडे अपि सह भवतोऽविरोधादित्यर्थः ॥८॥ **यथेति**। यथा वृक्षाग्रस्थो दीपः भूयांसं विषयमवभासयति न तथा वृक्षमूलस्थः। एवं पञ्चेन्द्रियरूपाश्चैतन्यप्रदीपयुक्ता वृक्षा इवाप्रकाशाः। ज्ञानदीपेन प्रदीप्ताः। परवन्तः। चित्प्रकाशाधीनतया प्रकाशकृतः। न स्वत इत्यर्थः। तथा च श्रुतयः—'येन वागभ्युद्यते येन चक्षूंषि पश्यन्ति येनाहुर्मनो मतम्' इत्याद्याः ॥ ९ ॥ तेभ्य इन्द्रियेभ्यः सः ज्ञानरूपः स्वभावः परमः ॥ १० ॥ अस्य ज्ञानस्य नित्यत्वं साधयति—**यथार्चिष इति**। शरीरेषु मनोद्वारा ज्ञानं निवद्धमपि शरीराण्येव नश्यन्ति न ज्ञानमित्यर्थः ॥ ११ ॥ उपाध्युपधेययोर्धीज्ञानयोरदृश्यत्वं सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम्–**यथा चेति**। गृहीत्वा व्यापारयित्वा ॥ १२ ॥ योगात् उपायात् पश्यामीत्यनुभवन्निन्द्रियात्मा जीवः। सबुद्धिः परं बुद्धिं च समं एककालं पश्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ देहनाशोत्पत्त्यादिना बुद्ध्युपाधिश्चिदात्मा न बाध्यते इत्याह द्वाभ्याम्—**यथात्मन इति**। अङ्गं शरीरं अन्यत् आत्मनः पृथक् स्वप्नान्तरे स्वप्नमध्ये यथा पश्यति। समनाः सबुद्धिः। मनोबुद्धियुक्तः श्रोत्रादिभिर्दशभिरिन्द्रियैः। पञ्चभिः प्राणैश्च सहितः सप्तदशात्मा। मरणे आत्मनः शरीरं पृथक् स्वस्मात्पश्यन्नपि तत्रात्मनोऽभिन्नत्वमजानन् शरीरान्तरयुक्तो भवति। लिङ्गात् स्थूलदेहात् लिङ्गं तदेव देहान्तरम् १४॥ सन्निपातो मरणम्। फलसन्नियोगात् सुखदुःखप्रदकर्मसम्बन्धात्। अनेन लिंगेन शवभूतेन अदृष्टः अलक्षितः ॥ १५ ॥ एवमात्मनो बुद्धितादात्म्यभ्रान्तिकृतं संसारमुक्त्वा वस्तुतोऽसंगत्वमाह–**न चक्षुषेति**। इन्द्रियाग्राह्यत्वमुक्त्वा न स्पर्शमुपैतीत्यभोक्तृत्वद्वारा संगत्वमुक्तं न चापीत्यकर्तृत्वद्वारा ते चक्षुराद्याः। स पश्यते तानिति साक्षित्वमुक्तम्। साक्षिणोऽपि बुद्धिवृत्तिग्राह्यत्वात्। कर्मव्यतिहारे तङ्। फलद्वारा तु न पश्यन्तीत्युक्तम् ॥ १६ ॥ असंगस्यापि तप्तायःपिण्डवत् धीतादात्म्यभ्रान्त्या संसारप्रतीतिरित्याह–**यथेति**। रूपं पैङ्गल्यादिकं कश्चिदयःपिंडादिः तथापि सः वस्तुवृत्त्या दग्धृत्वपिङ्गलत्वाख्यं अपरं रूपं गुणं वा यथा न विभर्ति। तथैव तदस्यात्मनः रूपं चैतन्यं देहे दृश्यते न तु देहो वस्तुतश्चेतनः। तथापि लोहगतं चतुष्कोणत्वादिकं वन्हादिवात्मनि देहगतं दुःखादिकं प्रतीयत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तदृष्टान्तेनैव यद्यच्छरीरं आत्मा प्राप्नोति तस्य तस्य धर्मानात्मन्यभिमन्यत इत्याह–**तथेति**। अदृश्यं तटस्थैः तदाश्रयं देहान्तराश्रयम् ॥ १८ ॥

खं वायुमग्निं सलिलं तथोर्वीं
समंततोऽभ्याविशते शरीरी ।
नानाश्रयाः कर्मसु वर्तमानाः
श्रोत्रादयः पञ्च गुणान् श्रयन्ते ॥ १९
श्रोत्रं खतो घ्राणमथो पृथिव्या-
स्तेजोमयं रूपमथो विपाकः ।
जलाश्रयं तेज उक्तं रसं च
वाय्वात्मकः स्पर्शकृतो गुणश्च २०
महत्सु भूतेषु वसन्ति पञ्च
पञ्चेन्द्रियार्थाश्च तथेन्द्रियेषु ।
सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि
बुद्धिं मनोऽन्वेति मतिः स्वभावम् २१
शुभाशुभं कर्म कृतं यदन्य-
त्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे ।
मनोऽनुवर्तन्ति परावराणि
जलौकसः स्रोत इवानुकूलम् ॥ २२
चलं यथा दृष्टिपथं परैति
सूक्ष्मं महद्रूपमिवाभिभाति ।
स्वरूपमालोचयते च रूपं
परं तथा बुद्धिपथं परैति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुबृहस्पतिसंवादे
द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

अत्र प्रसंगात्पूर्वदेहत्यागं देहान्तरोपादानं च सप्रकारमाह —**खमिति त्रिभिः**। शरीरी म्रियमाणः खाद्युपादानकैर्देहांशैः खादीन् आविशते । एवं श्रोत्रादयोऽपि सप्तदश नानाश्रयाः स्वस्वोपादानगाः सन्तोऽपि कर्मसु पूर्वप्रज्ञासहितेषु वर्तमानाः श्लिष्टाः पञ्चगुणान् शब्दादीन् श्रयन्ते । अयमर्थः—स्थूलदेहनाशेऽपि कर्मणाऽवबद्धं सप्तदशात्मकं लिंगं न नश्यति किं तु देहान्तरं प्रविशति तृणजलायुकान्यायेन। तथा च श्रुतिः-'तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति'। तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरतीति' ॥ १९ ॥ तत्र किमिन्द्रियं कस्य भूतस्य गुणं श्रयते इति व्यवस्थामाह–श्रोत्रं खतः खस्य गुणं शब्दं श्रयते इत्यनुषंगः पृथिव्याः गुणं गंधं घ्राणं संश्रयते। विपाकः चक्षूरूपतेजःपारिणामः तेजोमयं रूपं श्रयते । जलाश्रयं तेजः रसप्रकाशकं रसनेन्द्रियं रसं संश्रयते । वाय्वात्मकः स्पर्शकृतः स्पर्शार्थं कृतः इन्द्रियविशेषः त्वक् तमेव वाय्वात्मकं गुणं स्पर्शं श्रयते । शब्दादिवासनासहिता एव श्रोत्रादयः कर्मसु श्लिष्टा भवन्तीत्यर्थः ॥२०॥ पञ्चानामिन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयः भूतेषु खादिषु वसन्ति । तानि च पञ्च खादीनि इन्द्रियेषु वसन्ति । सर्वाणि चतानि शब्दादीनि खादीनि इन्द्रियाणि च मनोनुगानि। मनः बुद्धिमन्वेति । बुद्धिःस्वभावमन्वेति। तेन

'इन्द्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ।'

इति गीता संगता । ततश्चार्थानां कारणमिन्द्रियाणि तेषां मनस्तस्य बुद्धिस्तस्याश्चिदात्मेति क्रमात्सर्ववासनावासितायां बुद्धौ सर्वमस्तीति तदवियोगाच्चिदात्मा पुनः पुनः संसरतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ एतदेवाह-**शुभेति**। स्वदेहे स्वकर्मार्जिते नूतनदेहे इन्द्रियादीनि तदेव कर्म आददते यत् ऐहिकात् अन्यत् पूर्वजन्मकृतं परावराणि अर्थबुद्ध्यादीनि पूर्वसंस्कारादुत्तरोत्तरदेहकर्माणि कुर्वन् न मुच्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ नन्वेवमपरिहार्यत्वाद्वासनासन्ततेरलं मोक्षाशयेत्याशंक्यानादिकालागतमपि भ्रमं तत्त्वधीः समूलमुन्मूलयितुं क्षमते इति प्रतिपादयितुं सदृष्टान्तं संसारस्य भ्रमपूर्वकत्वमाह–**चलमिति**। यथा दृष्टिपथं दृष्टिर्ज्ञानं अनतिक्रान्तं सम्यक् प्रमितं वस्तु तस्य पन्था इव पन्थाः हानोपादानादिमार्गो यस्य तत् । यथा दृष्टिपथं भ्रान्तिज्ञानं तच्चलं बाधविषयतया अस्थिरं जनः परैति । पराकृत्य एति अवगच्छति वस्तुतत्त्वम् । यथा नौस्थः नौचाञ्चल्यं तीरतरौ आरोपयति नौस्थैर्यं च तद्बाधितं भवति एवं परं परमात्मानं कूटस्थमपि बुद्ध्युपधानादकूटस्थमिव भासमानं बुद्धिमार्गं भ्रान्तिजनकत्वरूपं धीनिरोधेन पराकृत्य परतत्त्वमभ्येति । एवं यथा सूक्ष्मं पुस्तकाक्षरं महद्रूपमिव महत्तररूपमिव लोचनोत्तेजनबलेनाभितो भाति । तथा सूक्ष्ममपि चिदात्मतत्त्वं बुद्धियोगात् स्थूलप्रपञ्चात्मना भाति । एवं यथा रूपं स्वमुखप्रतिबिम्बं स्वरूपं स्वस्य मुखस्य तत्त्वं स्वदृष्टययोग्यमपि दर्पण आलोचयते दर्शयति । एवमेकमेव प्रत्यग्वस्तुस्वाज्ञानकल्पितधीदर्पणः पराग्भूतवियदाद्याकारेणावभासयति । तत्र यथा उपनेत्रदर्पणयोरपायेऽक्षरस्थौल्यं मुखस्य ह्रस्वत्वं चापैति एवं धीनिग्रहे चितः स्थूलत्वं ह्रस्वत्वं चापैति । तदेवं कूटस्थस्यात्मनो विकारित्वे सूक्ष्मस्य स्थूलत्वे दृग्रूपस्य दृश्यत्वे च क्रमेण दृष्टान्तत्रयम् । एवं चानादिरपि भ्रान्तिस्तत्त्वज्ञानेन पाश्चात्येनापि बाधितुं शक्या । न च भ्रान्तेरुन्मज्जनं संभवति । बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातित्वात् । तस्माद्भ्रान्तिज्ञानापनयाय आत्मज्ञाने यतितव्यमिति भावः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

२०३-[३०]

मनुरुवाच ।
यदिन्द्रियैस्तूपहितं पुरस्तात्
प्राप्तान्गुणान्संस्मरते चिराय ।
तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चात्
स बुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥ १
यथेन्द्रियार्थान्युगपत्समन्ता-
न्नोपेक्षते कृत्स्नमतुल्यकालम् ।
तथा चलं संचरते स विद्वां-
स्तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥ २
रजस्तमः सत्त्वमथो तृतीयं
गच्छत्यसौ स्थानगुणान्विरूपान् ।
तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी
हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ ३

२०३

ननु यदुक्तं निर्विकारस्य विकारित्वं सूक्ष्मस्य स्थूलत्वं अदृश्यस्य दृश्यत्वं च बुद्धियोगादिति तन्न बुद्ध्यतिरिक्तस्यात्मनोऽनुपलम्भादित्याशंक्याह—**यदिति** । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेः समनस्केन्द्रियैरुपहितं यज्जीवचैतन्यं तत् चिराय बहुकालं पुरस्तात् पूर्वं प्राप्तान् गुणान् विषयान् कालान्तरे संस्मरते बाल्येऽहमिदमन्वभवमिति तदा मनोरथकाले विषयेन्द्रियसन्निकर्षाद्यभावात् । ज्ञेयज्ञानज्ञातृवासनावासिता बुद्धिरेव सर्वात्मतां प्राप्ता तदन्येन चैतन्येनावभास्यते इति अस्तिबुद्ध्यधिकश्चेतन इत्यर्थः । ननु तदा इन्द्रियाण्येव विषयवासनावासितानि बुद्ध्या प्रकाश्यन्त इत्याशंक्याह—**तेष्विति** । इन्द्रियेष्वप्युपहतेषु विलीनेषु शब्दाद्यग्रहात्। पश्चात्स्वप्नकाले बुद्धेः रूपं त्रिपुटी ज्ञेयज्ञानज्ञात्रात्मिका तद्द्रूपमस्य स बुद्धिरूपः । 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति । ध्यायतीव लेलायतीव' इति श्रुतेः समानो बुद्धितादात्म्यं प्राप्तः परमः सर्वोत्कृष्टः स्वभावः चिद्रूप आत्मा बुद्धेरन्योऽस्त्येव । अयं भावः—यथा जाग्रत्काले घटचक्षुषोर्भास्यभासकयोर्व्यतिरिक्तः कूटस्थो निर्विकार आदित्यः सत्तामात्रेण चक्षुषोऽनुग्रहं घटस्य च प्रकाशं करोति । एवं स्वप्नेऽपि मातृमेयात्मना स्थितां बुद्धिं तदन्य उदासीनः प्रकाशोऽवभासयेदिति। तस्मादस्ति बुद्धेरन्यस्तत्तादात्म्यभ्रान्त्या विकारित्वाद्याक्रान्त आत्मेति सिद्धम् ॥ १ ॥ ननु मनोरथ इव स्वप्नेऽपि वासनामयानीन्द्रियाणि सन्त्येवातस्तत्राप्यविशिष्टं बुद्धेरेव भासकत्वम् । तथा च श्रुतिः स्वप्नावस्थां प्रकृत्याह—'अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्येति' तच्च स्वप्नस्य जागररूपत्वमिन्द्रियाणामसत्त्वेऽनुपपन्नं इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितामिति प्रसिद्धेः । अतो न मनोरथ इव स्वप्नेऽपि बुद्ध्यतिरिक्तचेतनासिद्धिरित्याशंक्याह—**यथेति**। स परमः युगपत् एककालम्। अतुल्यकालं अनेककालं च । अतीतानागतं पदार्थजातं कृत्स्नं इह परत्र वा जन्मनि दृष्टम् । अविशेषात्समंतान् सम्यक् अन्तः सन्निधिर्येषां तान् सन्निहितान् इन्द्रियार्थान् शब्दादीन्नोपेक्षते किं तु प्रकाशयत्येव यथेति हेतौ । तथा चलं परस्परव्यभिचारि अवस्थात्रयं सञ्चरते यतो विद्वान् साक्षी तस्मात् स व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नं कुसुमेभ्यः सूत्रमिवेति न्यायात् एक इत्यर्थः । अयमर्थः—स्वप्नावस्थायां हि अतीतमनागतं च वस्तुजातं युगपत् सन्निहितमिव दृश्यते । तदा इन्द्रियाणां सत्त्वेऽतीतादिज्ञानं न स्यात् न ह्यतीतादिना तेषां सन्निकर्षोऽस्ति । असन्निकृष्टज्ञाने तु तदानीमिन्द्रियसद्भावकल्पना व्यर्था। न हि रज्जूरगादेरिवाधिष्ठानज्ञानार्थं तदा इन्द्रियापेक्षास्ति आत्मनो बुद्धेराधिष्ठानत्वेनाभिमतस्येन्द्रियायोग्यत्वात् । तस्मात् स्वप्ने धीरेवैका मातृमानमेयात्मना सती तदन्येन साक्षिणा भास्यते। तस्याश्चावस्थात्रयं चालमिति अविशेषात् जागरेऽपि सैव मात्राद्याकारेऽपि परिशिष्ट एक एव साक्षी शरीरी शरीरदर्शीति ज्ञेयमिति । अथो खल्विति श्रुतिस्तु पूर्वपक्षविषयैवेति श्रुत्यर्थविदां प्रसिद्धम्। अन्यथा चायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति स्वप्ने आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वज्ञापनार्थं प्रवृत्तस्य ज्योतिर्ब्राह्मणस्य निर्विषयत्वं स्यादिति दिक् ॥ २ ॥ चलं सञ्चरते इत्येतद्व्याचष्टे—**रज इति** । प्रत्येकं त्रिगुणात्मकानि जाग्रदादीनि बुद्धेः स्थानानि । तेषां गुणान् तद्गतसुखदुःखादीन् विरूपान् परस्परविलक्षणान्। गच्छति जानात्येव न भुंक्ते अवस्थान्तर्गतस्य दुःखादेरन्यत्रादर्शनात् । तथा च श्रुतिः—'स यत्तत्र पश्यत्यतिपुण्यं च पापं चानन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुषः' इति। अतो बुद्धेरेव दुःखादिभोक्तृत्वं तत एव च कर्तृत्वं न त्वात्मा भोक्ता कर्ता वा किंतूदासीनबोधमात्र एवेत्यर्थः। इममेव न्यायमिन्द्रियसंचारेऽप्यतिदिशति-**तथेति**। अवस्थापथेनेव इन्द्रियपथेनापि बुद्धिरेव सुखादिभोक्त्रीत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तः—**हुतेति** । यथा काष्ठस्थोऽग्निरेव काष्ठं दहति न वायुः । स त्वग्निं दीपयत्येव । एवमिन्द्रियस्था धीरे-

न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
न पश्यतिः स्पर्शनमिन्द्रियेन्द्रियम् ।
न श्रोत्रलिङ्गं श्रवणेन दर्शनं
तथा कृतं पश्यति तद्विनश्यति ॥ ४
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति
स्वं स्वमात्मानमात्मना ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च
सर्वज्ञस्तानि पश्यति ॥ ५
यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा ।
न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ॥ ६
तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ ।
अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ॥
पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत्सोमेन विन्दति ।
एवमस्ति न चोत्पन्नं न च तन्न परायणम् ८
रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमने बुधाः ।
धिया समनुपश्यन्ति तद्गताः सवितुर्गतिम् ९
तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सुविपश्चितः ।
प्रत्यासन्नं निनीषन्ति ज्ञेयं ज्ञानाभिसंहितम्

वेन्द्रियजं सुखादिकं भुंक्ते चितिस्तु बुद्धिं चेतयत एव न तु तदीयं सुखादिकं भुंक्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं बुद्धेः पृथक् प्रसाधितमात्मतत्त्वं चक्षुराद्यगोचरमित्याह–**न चक्षुषेति** । रूपं स्वरूपं चक्षुषा न पश्यति स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं न पश्यति न स्पृशति । रूपस्पर्शराहित्यात् । अत्र हेतुः–यत इन्द्रियेन्द्रियं 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः' इति श्रुतेरिन्द्रियप्रकाशकं नेन्द्रियप्रकाश्यत्वं यातीत्यर्थः । न हि दारुदाहकोऽग्निर्दारुदाह्यो भवति । इन्द्रियाणामिति पाठे निर्धारणे षष्ठी । इन्द्रियाणां मध्ये स्पर्शनं यत्तदपि न पश्यतीति योज्यम् श्रोत्रेण लिंग्यते गम्यत इति श्रोत्रगम्यमपि न अशब्दत्वात्। एतच्च प्रमाणान्तराणामप्युपलक्षणम्। कथं तर्हि तस्य 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्युपनिषद्गम्यत्वं 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्धया' इति धीगम्यत्वं च श्रूयते इत्याशंक्याह–**श्रवणेन दर्शनं तथा कृतमिति** । तथा कथं येन पश्यति तद्विनश्यतीति तच्छब्दयोगाद्येनेत्यध्याहार्यम्। अयमर्थः–'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति आत्मदर्शनार्थत्वेन श्रवणादिकं विधीयते। तत्र विदिततत्त्वंपदार्थस्य तत्त्वमसीति वाक्यादात्मनो ब्रह्मभावावगतौ वेदा अवेदा इति वेदान्तानामपि बाधः श्रूयते । अन्यस्य तु वाक्यार्थध्यानेन तदवगतौ मनसोऽपि लयः श्रूयते। 'तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतम्' इति। तदिदमुक्तम्–येन करणेन शब्देन मनसा वा सर्वंपश्यति आत्मानं तद्विनश्यति इति। एवं श्रवणेन वेदान्तवाक्यविचारेण आत्मनो दर्शनं तथा तादृशं प्रत्यस्तमितसमस्तक्रियाकारकादिद्वैतं कृतं विहितम् । तथा च श्रुतिः 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि॥४॥ **श्रोत्रेति** । स्वं स्वं आत्मानं न पश्यन्ति तत्र किमु वक्तव्यं परमात्मानं न पश्यन्तीत्यर्थः। सर्वश्चासौ ज्ञश्चेत्यद्वयचिन्मात्रत्वमुक्तम्। सर्वदर्शीति तस्यैव दृश्यद्रष्टात्मत्वमुक्तम्। पुनः सर्वज्ञ इति दृश्यद्रष्ट्रोर्नित्यसंबंधश्चोक्त इत्यपौनरुक्त्यम्॥५॥

एवमात्मनि साधकं प्रमाणं प्रदर्श्य बाधकाभावमप्याह–**यथेत्यादिना** ॥ ६ ॥ ज्ञानात्मवान् ज्ञानेनैव स्वरूपवान् ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः ॥ ७ ॥ आत्मा प्रतीयमानोऽपि न प्रतीयत इति सदृष्टान्तमाह—**पश्यन्निति** । सोमे आदर्शतुल्ये प्रतिबिम्बितं जगत् लक्ष्म कलंकबुद्ध्या पश्यन्नपि न विन्दति इदं जगदेव चन्द्रे दृश्यत इति न जानाति एवं आत्मज्ञानमस्ति । यदाहुः न चायमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरिति च । तथापि ब्रह्माभिन्नत्वेनाज्ञातत्वात् न च उत्पन्नं ज्ञानमस्ति । ननु यद्यात्मैव ब्रह्म तर्हि स ज्ञात एव । न च तज्ज्ञानेऽपि शोकादिनिवृत्तिरूपं फलं दृश्यतेऽतः किं शास्त्रेणेत्याशंक्याह-**न च तन्न परायणम्**। तत् आत्मवेदनं न परायणमिति न च तदेव परायणमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति' इति ज्ञातोऽपि भर्जुवदन्यथात्वेन गृहीतत्वात्सम्यग्ज्ञानाय शास्त्रापेक्षास्तीत्यर्थः । भर्जुः किल राजवल्लभो दूरदेशस्थोऽभूत्सोऽन्यैरमात्यैर्भर्जुर्मृतो ब्रह्मराक्षसो जात इति राज्ञे ज्ञापितम् । तं च समीपगतं राजा पश्यन्नपि धीदोषान्न पश्यतीवेत्याचक्षते **वृद्धाः** ॥ ८ ॥ अपि चादृष्टमपि पदार्थमनुमानेन जानन्तीत्याह–**रूपेति**। स्थूलदृष्ट्या रूपवन्तमपि वृक्षं उदयास्तमने आद्यन्ते मृन्मात्रत्वेन अरूपत्वात् । बुधाः धिया अरूपं मृन्मात्रमेव समनुपश्यन्ति । यथाहुः—'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति । तथा तद्गता उदयास्तमयगतास्तद्दर्शिनः सवितुर्गतिं दूरत्वदोषात्प्रत्यक्षेण गृह्यमाणामपि देशान्तरप्राप्तिलिङ्गेन धिया पश्यन्ति । एवं दृश्यमानस्यासत्त्वेऽदृश्यमानस्य सत्त्वे च दृष्टान्तद्वयमुक्तम् ॥ ९ ॥ दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेति** । यथेदं तथा दूरस्थं रविगतिवत् दुर्लक्ष्यं प्रकरणादात्मानं बुद्धिप्रदीपेन पूर्वोक्तरीत्या समनुपश्यन्तीत्यनुषज्यते । प्रत्यासन्नं निकटस्थमपि ज्ञेयं

न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिसिद्ध्यति
सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान् बध्नन्ति जलजीविनः

मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा ।
गजानां च गजैरेव ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ॥ १२

अहिरेव ह्यहेः पादान् पश्यतीति हि नः श्रुतं
तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति १३

नोत्सहन्ते यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि
तथैवेह परा बुद्धिः परं बोध्यं न पश्यति १४

यथा चन्द्रो ह्यमावास्यामलिङ्गत्वान्न दृश्यते ।
न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणं

क्षीणकोशो ह्यमावास्यां चन्द्रमा न प्रकाशते
तद्वन्मूर्तिविमुक्तोऽसौ शरीरी नोपलभ्यते ॥

यथाकाशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुनः।
तद्वल्लिङ्गान्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः १७

जन्म वृद्धिः क्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते।
सा तु चान्द्रमसी वृत्तिर्न तु तस्य शरीरिणः

उत्पत्तिवृद्धिवयसा यथा स इति गृह्यते।
चन्द्र एव त्वमावास्यां तथा भवति मूर्तिमान्

नोपसर्पद्विमुञ्चद्वा शशिनं दृश्यते तमः ।
विसृजंश्चोपसर्पंश्च तद्वत्पश्य शरीरिणम् २०

यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरीत्युपलभ्यते ॥ २१

यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तः स राहुर्नोपलभ्यते।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते॥ २२

प्रपञ्चं निनीषन्ति नेतुमिच्छन्ति। किं प्रति ज्ञानाभिसंहितं ज्ञानशब्देनाभिसंहितं ज्ञानशब्दाभिधेयं ब्रह्म। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादि श्रुतिभ्यः। तत्प्रति ब्रह्मणि प्रविलापयितुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ एतच्चोपायेनैव सिद्ध्यतीति सदृष्टान्तमाह—**नहीति** ॥ ११ ॥ उपादानोपादेययोरभेदात्। मृगेण इव ज्ञानेन स्वसजातीयेन ज्ञेयं गृह्यते वशीक्रियते। भूम्येव वृक्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥ मूर्तिषु स्थूलदेहेषु। मूर्तिस्थं लिङ्गदेहस्थं ज्ञेयमात्मानं ज्ञानेन **धीवृत्त्या** ॥ १३ ॥ नन्वात्मनो धीवृत्तिविषयत्वे जडत्वापत्तिरित्याशंक्याह—**नोत्सहन्त इति**। परा बुद्धिश्चरमा धीवृत्तिः। परं शुद्धं बोध्यं न पश्यति घटवत्। तथा च वृत्तिव्याप्तिरेव ब्रह्मण्यस्ति न तु फलव्याप्तिरित्यर्थः। यथोक्तम्--

'फलव्याप्तत्वमेवेह शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम्।
ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्ष्यते' ॥

इति ॥ १४ ॥ वृत्तिरूपोपाधिलयेऽपि ब्रह्मास्ति न तु शून्यशेष इति सदृष्टान्तमाह--**यथेति**। अमावास्यां सूर्येण सहवासं प्राप्य। अलिङ्गत्वात् ज्ञापकोपाधिशून्यत्वात्। तथाऽनष्टं शरीरिणं विद्धि ॥ १५ ॥ कोशः स्थूलशरीरं मूर्त्या वृत्त्या विमुक्तः ॥ १६ ॥ एवं सुप्तिसमाध्योरात्मनः सत्त्वमुक्त्वा व्युत्थानलिङ्गेनापि तदाह—**यथेति**। आकाशान्तरं अवकाशभेदं लिगान्तरमित्युक्तेः समाधौ पूर्वलिङ्गनाश उक्तः। तथा दृष्टिसृष्टिन्यायेन लिङ्गान्तरोत्पत्तिरित्यर्थः ॥१७॥ **जन्मेति**। चान्द्रमसी चन्द्रमण्डलस्य वृत्तिर्धर्मः। एवं शरीरस्यैव जन्मादिर्नात्मन इत्यर्थः ॥१८॥ तत्र परमतेन युक्तिमाह—**उत्पत्तीति**। उत्पत्त्यादिकालभेदात् परिमाणादिभेदेन शरीरभेदेऽपि स एवायं देवदत्त इति शरीरिण ऐक्यं प्रत्यभिज्ञायते। एवममावास्यामित्यदर्शनं लक्ष्यते। तत् अदर्शनं गतोऽपि मूर्तिमान् लब्धदेहश्चन्द्रोप्येक एव। बाल्याद्यवस्थान्ताप्राप्ताविव देहान्तरप्राप्तावपि एक एव देहीत्यर्थः ॥ १॥ देहदेहिनोः सम्बन्धोऽयं प्रतीयमानोऽपि कालत्रयेऽपि नास्तीत्याह--**नेति**। चिद्रूपं देहिनं अचिद्रूपो देहः। प्रकाशमन्धकार इव स्प्रष्टुं त्यक्तुं वा न शक्नोतीत्यर्थः॥२०॥ एवं सत्यपि देहं विना न देहिनः प्रकाशो नापि देहिनं विना देहप्रकाश इति सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम्–**यथेति**। तमो राहुः अदृश्योऽपि दृश्येनार्कादिना युक्त एव प्रकाशते एवमात्मा देहेनेति 'अयमहमस्मि' इति प्रकाशते। देहाभावे तु सुषुप्तौ न स्पष्टं प्रकाशत इत्यर्थः। विनाशमेवापीतो भवतीत्यादिश्रुतेः ॥२१॥ **यथेति**। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्व्यत्ययः। यथा अर्कवियुक्तो राहुर्न प्रकाशते। एवं चैतन्यमन्तरेण जडो देहो न प्रकाशत इत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकेऽक्षरयोजना तु--तद्वत् राहुवत् अप्रकाशमानं शरीरं स्वीयत्वेन यस्यास्तीति तद्वच्छरीरश्चिदात्मा दे विनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते इति। स्वर्गी ध्वस्त इत्यादौ स्वर्गमात्रध्वंस इव शरीरमात्रानुपलम्भो विवक्षितः। अनयैव रीत्या पूर्वश्लोकेऽपि शरीरोपलम्भे आत्मनोऽन्व प्रदर्शनीयः। यथाश्रुतरीत्या च उभयोरपि श्लोकयोरात्मोपलम्भे शरीरान्वयव्यतिरेकौ दर्शनीयौ ॥ २२

यथा चन्द्रो ह्यमावास्यां नक्षत्रैर्युज्यते गतः। तद्वच्छरीरानिर्मुक्तः फलैर्युज्यति कर्मणः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुबृहस्पतिसंवादे
त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४–[३१]

मनुरुवाच।

यथा व्यक्तमिदं शेते स्वप्ने चरति चेतनम्।
ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत्प्रेत्य भवाभवौ ॥ १
यथांभसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा।
तद्वत्प्रसन्नेन्द्रियत्वाज्ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ २
स एव लुलिते तस्मिन् यथा रूपं न पश्यति
तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ ३
अबुद्धिरज्ञानकृता अबुद्ध्या कृष्यते मनः।
दुष्टस्य मनसः पञ्च संप्रदुष्यन्ति मानसाः ४
अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न तृप्यते।
अदृष्टवच्च भूतात्मा विषयेभ्यो निवर्तते ॥ ५
तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात्।
निवर्तते तदा तर्षः पापमन्तगतं यदा ॥ ६
विषयेषु तु संसर्गाच्छाश्वतस्य तु संश्रयात्।
मनसा चान्यथा कांक्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ ७
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः।
यथाऽऽदर्शतले प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि
प्रसृतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी।
तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना
इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः।
बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात्परतरं महत् ॥ १०

नन्वेवं मरणे शरीराभावादात्मनोऽप्यभावः स्यादित्याशंक्य तत्रापि शरीरान्तरसम्बन्धोऽस्तीति सदृष्टान्तमाह–**यथेति**। अमावास्यां सूर्येण सहवासं गतश्चन्द्रोऽस्माभिर्नक्षत्रयुक्तत्वेन समयान्तरे इवादृश्यमानोऽपि तद्युक्तोऽस्त्येव। एवमेकशरीरनिर्मुक्त आत्मा कर्मणः फलभूतैः शरीरान्तरैर्युज्यत एवेति न शरीराभावादात्माभावोऽस्ति। हेत्वभावादित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

देहसम्बन्धस्यापरिहार्यत्वं श्रुत्वा मुमुक्षोरुद्वेगो मा भूदिति तन्निवृत्तिसाधनं योगं वक्ष्यन् सदृष्टान्तं देहावियोगप्रकारमाह—**यथेति**। यथा व्यक्तं स्थूलशरीरं शेते स्वप्ने चेतनं लिङ्गशरीरं प्रेत्य व्यक्तात् वियुज्य चरति। तद्वद्भवः संसारः तथा इन्द्रियसंयुक्तं लिङ्गमपि शेते। सुषुप्तौ केवलं ज्ञानं प्रेत्य लिङ्गात् वियुज्य चरति। तद्वदभवो मोक्ष इत्यर्थः ॥ १ ॥ ज्ञेयमात्मानं ज्ञानेन बुद्ध्या आत्मज्ञानान्मुच्यते। तच्चेन्द्रियजयाद्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ विपर्यये बन्धमाह—**स इति**। ज्ञाने बुद्धौ न पश्यति ॥ ३ ॥ अबुद्धिरविद्या अनित्याशुचिदुःखानात्मसु देहादिषु नित्यसुखशुचित्वात्मबुद्धिर्विपर्ययरूपा सा चाज्ञानजा तया मनः आकृष्यते रागाद्याक्रान्तं भवति। पञ्च श्रोत्रादयः। मानसाः मनःप्रधानाः ॥ ४ ॥ अज्ञानतृप्तः मोहपूर्णः। अवगाढोऽत्यन्तमग्नः अदृष्टवत् धर्माधर्मयुक्तं यथा स्यात्तथा। भूतात्मा जीवः। विषयेभ्यः शब्दादिभ्यो भोगार्थं निवर्तते मृतः पुनर्जायते ॥५॥ अन्तं नाशं गतं अन्तगतम्। द्वितीयाश्रितेति समासः तर्षः तृष्णा ॥ ६ ॥ शाश्वतस्येति भावप्रधानो निर्देशः। अन्यथा सुखदुःखसाधनयोर्विपरीतम् ॥ ७ ॥ प्रख्ये स्वच्छे आत्मनि बुद्धौ ॥ ८ ॥ प्रसृतैर्विषयेष्वनुगतैः नियतैर्निगृहीतैः इन्द्रियै रूप्यन्ते निरूप्यन्ते इति इन्द्रियरूपेभ्यः शब्दादिभ्यो यच्छेत्। आत्मानं इन्द्रियसंज्ञं मनसैव निगृह्णीयात् ॥ ९ ॥ लवणोदकन्यायेन कारणे कार्यलयनियमादिन्द्रियमनोबुद्धिज्ञानमहतां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्प्रविलयाय तेषां कार्यकारणभावमाह–**इन्द्रियेभ्य इति**। पूर्वं कारणं ज्ञानं जीवात्मा महत्परमात्मा तथा चानेनैव क्रमेण श्रुतावपि इन्द्रियादीनां प्रविलापनं दृश्यते।

'यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि।
ज्ञानमात्मानि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि'

इति। श्रुत्यर्थस्तु–वाक् वाचं वागादिग्राह्येन्द्रियाणि मनसि नियच्छेत्। मनसी इति दैर्घ्यं छांदसम्। वागादिव्यापारमुत्सृज्य मनोमत्रेणावतिष्ठेतेत्यर्थः। मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धौ नियच्छेत्। तां च महत्यात्मानि भोक्तरि नियच्छेत्। अस्मीत्येतावन्मात्रेणावतिष्ठेत। तमपि शान्ते परस्मिन्नात्मानि परस्यां काष्ठायां अपास्तसमस्तविशेषे नियच्छेदिति ॥१०॥

अव्यक्तात्प्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
मनःश्रोत्रादिभिर्युक्तं शब्दादीन् साधु पश्यति

यस्तांस्त्यजति शब्दादीन्
सर्वाश्च व्यक्तयस्तथा ।
विमुञ्चेत्प्राकृतान्ग्रामां-
स्तान्मुक्त्वाऽमृतमश्नुते ॥ १२

उद्यन्हि सविता यद्वत्सृजते रश्मिमण्डलम् ।
स एवास्तमपागच्छंस्तदेवात्मनि यच्छति ॥

अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः
प्राप्येन्द्रियगुणान्पञ्च सोऽस्तमावृत्य गच्छति

प्रणीतं कर्मणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः ।
प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृत्तं धर्ममाप्तवान् ॥ १५

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ १६

बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्तते ।
तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥ १७

अस्पर्शनमशृण्वानमनास्वादमदर्शनम् ।
अघ्राणमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ १८

मनस्याकृतयो मग्ना मनस्त्वभिगतं मतिम् ।
मतिस्त्वभिगता ज्ञानं ज्ञानं चाभिगतं परम्

प्रविलापनक्रमनियमाय उत्पत्तिक्रममाह—**अव्यक्तादिति** । अव्यक्तात् शुद्धचिन्मात्रात् युक्तं व्यापृतं मनसः श्रोत्रादीनि श्रोत्रादिभ्यः शब्दादयः प्रसृता इत्यर्थः । तथा च सुषुप्तौ श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येतीत्यात्मनि सविषयाणामिन्द्रियमन आदीनां लयः । प्रबोधे च एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते। प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति प्राणशब्दितेभ्य इन्द्रियेभ्यो देवानामादित्यादीनां तेभ्यो लोकानां चोत्पत्तिः श्रूयते । तस्मादुक्त एव शब्दार्थः । ननु किमर्थमयं क्रमो विवक्ष्यते असमाधौ समाधिभ्रमानिवृत्त्यर्थमिति ब्रूमः । तथाहि पूर्वपूर्वकक्षातः उत्तरोत्तरकक्षां प्रविविक्षतो योगिनो निरुद्ध्यमानं चित्तं दैनंदिनलयाभ्यासाल्लीयते त्रस्तपाक्षिवत् पूर्वावस्थां वा सहसा गच्छति । तावेतौ लयविक्षेपौ हेयतया श्रूयेते—

'लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् ।
यदायात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम्' इति ।

तत्र स्थूलप्रपञ्चात् सूक्ष्मं गच्छन्मध्ये लीनः सुषुप्त एव। सूक्ष्मात्कारणं गच्छन् लीनो विदेहः । कारणात् शुद्धं गच्छन् लीनः प्रकृतिलयः । शुद्धं प्राप्तो जीवन्मुक्तः । तत्राद्यः संसार्येव मध्यमौ क्रममुक्तिभाजौ अन्त्यः सद्योमुक्तिभागिति ॥ ११ ॥ तदेतदाह-**यस्तानिति** । त्यजति त्यजेत् । व्यक्तयः व्यक्तीः शब्दाद्याश्रयभूतानि वियदादीनि कारणशरीराणि मुक्त्वा हार्दाकाशे भासमानानि विमुञ्चेत् । प्राकृतान् प्रकृत्युत्थान् ग्रामान् ग्रामवदन्तःकरणपान्थस्य संश्लेषस्थानानि स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि मुक्त्वाऽमृतं कैवल्यमश्नुते ॥ १२ ॥ प्राकृतान् ग्रामानित्यत्र सांख्याभिमता प्रकृतिर्मा प्रसञ्जीति आत्मन एवेन्द्रियाद्युदयास्तमयाविति सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम्—**उद्यन्निति** । इन्द्रियगुणान् इन्द्रियभोग्यान् रूपादीन् आवृत्य अस्तं स्वरूपं गच्छतीति योजना ॥ १४ ॥ अस्य पुनः पुनर्देहावाप्तौ हेतुमाह-**प्रणीतमिति** । प्रणीतं कर्मणा उपस्थापितं मार्गं विषयं कर्मणैव नीयमानः कर्मफलं सुखादि प्राप्नोति । यतः प्रवृत्तं प्रवृत्तिप्रधानं धर्मं पुण्यपापात्मकं आप्तवान् कृतवान् । आत्मविदिति पाठे प्रारब्धकर्ममात्रविषयोऽयं श्लोकः ॥ १५ ॥ एतत्परिहारार्थं निवृत्तं धर्ममाह—**विषया इति** । आहरणं आहारो विषयभोगस्तद्वर्जितस्य विषयाः शब्दाद्यभिलाषाः विनिवर्तन्ते परं तु रसो वासनात्मको न निवर्तते सोऽपि परं आत्मानं दृष्ट्वा अवाप्तसकलकामस्य पुंसो निवर्तते। भोगेच्छां त्यक्त्वाऽऽत्मानं पश्यतो विषयबन्धो निवर्तते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ कर्मगुणैः कर्माणि गुणभूतानि येषां तैर्विषयसङ्गैः मनसि मनःप्रधाने त्वंपदार्थेऽस्मितामात्रे तदा मनोऽपीति शेषः । ब्रह्म संपद्यते कुतः यतस्तत्रैव प्रलयं गतं भवति ॥ १७ ॥ ब्रह्मपदार्थमाह-**अस्पर्शनमिति** । स्पर्शादिहीनत्वात् स्पर्शनादिक्रियानाश्रयम् । अनिन्द्रियत्वात् श्रवणादिक्रियाहीनम् । अशृण्वानम् अवितर्कं अनुमानागम्यम् ईदृशं परं ब्रह्म सत्त्वं बुद्धिः प्रविशते ॥ १८ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति-**मनसीति** । आकृतयो घटादिव्यक्तयः मनःसंकल्पकृतत्वात्तत्रैव मग्ना भवन्ति । तथा चाक्षपादाचार्यप्रणीतं सूत्रम् । **दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति** । एवं मनसो बुद्धौ बुद्धेर्जीवे तस्य ब्रह्मणि च लय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुद्ध्यते मनः । न बुद्धिर्बुद्ध्यते व्यक्तं सूक्ष्मं त्वेतानि पश्यति २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुबृहस्पतिसंवादे
चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

२०५-[३२]

मनुरुवाच ।

दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तं नानुचिन्तयेत
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि चाभ्येति भूयश्चापि प्रवर्तते २
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ३
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति ।
अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् ॥ ५
सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः ।
स्निग्धस्य चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ६
परित्यजति यो दुःखं
सुखं वाप्युभयं नरः ।
अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं
न ते शोचन्ति पण्डिताः ॥ ७
दुःखमर्था हि युज्यन्ते पालनेन च ते सुखम् ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत्
ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्वृत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मनः ।
प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ ९
यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना १०
सेयं गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते ।
अपरादभिनिःसृत्य गिरेः श‍ृङ्गादिवोदकम्

सिद्धिर्नेति नकारः काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते । कार्येण कारणाव्याप्तेरिन्द्रियादयः स्वं स्वं कारणं न बुद्ध्यन्ते । सूक्ष्मं तु चिदात्मा सर्वं पश्यति तदनुविद्धा उत्तरे तु स्वं स्वं कार्यं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

२०५

दुःखोपघाते इति । दुःखरूपे उपघाते प्रागुक्ते योगे विघ्ने सति शारीरे व्याध्यादौ मानसे शोकादौ च यस्मिन् सति यत्नो योगाभ्यासः कर्तुं न शक्यते तं दुःखोपघातं नानुचिन्तयेत् । अचिन्तयैव तं परिहरेदित्यर्थः ॥ १ ॥ एतदेवाह—**भैषज्यमिति** ॥ २ ॥ प्रज्ञामेवाह-**अनित्यमिति** । न गृध्येत् गर्धं न कुर्यात् ॥ ४ ॥ उपक्रमं प्रतीकारोपायम् ॥ ५ ॥ मरणं भवति ॥ ६ ॥ ते ब्रह्माभिगताः ॥ ७ ॥ पालने च ते सुखं नेति सम्बन्धः । दुःखेन च दुःखेऽपि च सति नाधिगम्यन्ते कदाचित् ॥८॥ एवं दुःखनिवृत्त्युपायं वैराग्यमुक्त्वा सुखप्राप्त्युपायं ब्रह्मात्मज्ञानमाह-**ज्ञानमिति** । ज्ञानं ब्रह्म- ज्ञेयं अहंकारादि घटान्तं तदात्मना अभिनिर्वृत्तं अविद्यया निष्पन्नं अत एव मनः ज्ञानगुणं ज्ञानस्य धर्मः । कनकस्येव कटकं प्रज्ञाकरणैः ज्ञानेन्द्रियैः संयुक्तं तद्यदा भवति ततोऽनन्तरं बुद्धिर्विषयाकारा वृत्तिर्भवति । एतेन 'यदेतद्धृदयं मनश्च' इत्युपक्रम्य सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्त्येष ब्रह्मैष इन्द्र इत्यादिना प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यन्तेन करणदेवताभूतभौतिकानामर्थानां प्रज्ञात्मत्वं प्रज्ञाप्रतिष्ठात्वं च हाटककटकन्यायेनोक्त्वा तामेव प्रज्ञां ब्रह्मेति वदन्त्याः श्रुतेरर्थो ब्रह्माद्वैतं पादत्रयेण दर्शितम् । चतुर्थेन तत्कारणाविद्यावियोगहेतुर्बुद्धिरिति चोक्तम् ॥ ९ ॥ बुद्धेर्निग्रहस्तदभिव्यक्तिहेतुरित्याह-**यदेति** । यदा कर्मगुणैः कर्मोत्थैः संस्कारैः सहिता बुद्धिः मनसि मननात्मिकायां धीवृत्तौ वर्तते तदात्मना परिणमते तदा ब्रह्म प्रज्ञायते । तादृशधीवृत्त्युदये हेतुमाह--**ध्यानेति** । ध्यानं यमनियमादिभिः पूर्वाङ्गैः सहितं ध्यानं ध्येयाकारप्रत्ययसंततिः स एव योगाख्यस्ततो निष्पन्नेन समाधिना ब्रह्माकारवृत्तिविशेषेण । कर्मणोपेतेति पाठे कर्मणः बाह्यविषयप्रकाशनादपेतेति व्याख्येयम् ॥१०॥ गुणवती इन्द्रियादिमती गुणेषु रूपादिषु अपरात् अज्ञानात् ॥११॥

यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजम् ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकषं निकषे यथा ॥ १२
मनस्त्वपहृतं पूर्वमिन्द्रियार्थनिदर्शकम् ।
न समक्षगुणापेक्षि निर्गुणस्य निदर्शकम् १३
सर्वाण्येतानि संवार्य द्वाराणि मनसि स्थितः
मनस्येकाग्रतां कृत्वा तत्परं प्रतिपद्यते ॥ १४
यथा महान्ति भूतानि निवर्तन्ते गुणक्षये ।
तथेन्द्रियाण्युपादाय बुद्धिर्मनसि वर्तते ॥ १५
यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्ततेऽन्तरचारिणी ।
व्यवसायगुणोपेता तदा संपद्यते मनः ॥ १६
गुणवद्भिर्गुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः ।
तदा सर्वान् गुणान् हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते
अव्यक्तस्येह विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनम्
यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात्
तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या श्रुतेन च ।
निनीषेत्परमं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना १९

यदा अज्ञाननाशकाले ध्यानं ध्येयं वस्तु मनसि धीवृत्तौ प्राप्नोति अभिव्यज्यते पूर्वजमित्यज्ञानस्यापि कारणम् । तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यादिस्मृतेः। निकषे कषपाषाणे निकषं स्वर्णरेखा प्रकर्षेण निःसंशयं ज्ञायते॥१२॥विषयत्वेन निकषवत् ब्रह्म प्रज्ञायते चेत् जाड्यं ब्रह्मण आपद्येतेत्याशंक्याह—**मनस्त्विति** । मनोऽखण्डाकारा वृत्तिः। पूर्वं अखण्डचैतन्याभिव्यक्तेः प्रागेवापहृतं अखण्डप्रकाशेन तिरोभूतम् । कुतः । यस्मादिन्द्रियार्थानां शब्दादीनामेव तन्निदर्शकं तदपि अव्यवधानेनैवेत्याह समक्षं इन्द्रियसन्निकृष्टं गुणं रूपादि अपेक्षते तत्तथा अतो हेतोः निर्गुणस्य रूपादिहीनस्य तन्ननिदर्शकमतो न ब्रह्मणो जाड्यापत्तिः ॥ १३॥ उपसंहरति—**सर्वाणीति** । द्वाराणि इंद्रियाणि संवार्य पिधाय मनसि संकल्पमात्रेण स्थितः सन् तमपि मनसि बुद्धौ कृत्वा प्रविलाप्य एकाग्रतां अस्मीत्यात्ममात्राकारतां प्राप्य तत्परं ततः एकाग्रतातः परम् ॥ १४ ॥ तमेतं लयक्रमं युक्त्याऽप्युपपादयति—**यथेति** । गुणाः शब्दतन्मात्रादयोऽपञ्चीकृतभूतसंज्ञास्तेषां सुषुप्तौ क्षये सति तत्कार्याणि महाभूतानि पञ्चीकृतस्थूलभूतानि नश्यन्ति । तथाहि श्रुतिः कारणनाशपूर्वकत्वं कार्यनाशस्य दर्शयति। —स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेतेति उदकं विलीनमनुखिल्यो लीयत इति श्रुत्यर्थः। तथा चानुभवः—जलप्रस्थे खिल्यप्रस्थप्रक्षेपे करकाप्रक्षेप इव परिमाणानतिरेकात् खिल्योपादानं जलं स्वोपादाने रसतन्मात्रे विलीयते न तु जलप्रस्थे। तस्य तदनुपादानत्वात् तस्मात्सुष्ठूक्तं श्रुत्या जलनाशात् खिल्यनाश इति स्मृत्या च गुणक्षयात् भूतक्षय इति । **यथाऽयं** दृष्टांतः तथा मनसि अहंकारे लीयमाना बुद्धिः स्वकार्याणीन्द्रियाणि गृहीत्वैव लीयते ॥ १५ ॥ ननु कारणे लीयमानं कार्यं स्वदोषेण कारणमपि दूषयेत् जलक्षिप्तलवणखिल्य इव जलं स्वरसेनेत्याशंक्याह—**यदेति** । बुद्धिर्व्यवसायो निश्चयः स एव गुणो धर्मस्तेन उपेतापि अन्तरेऽहंकारे चरतीति तथा । यथा आकृत्यन्तरोपेतमपि कुण्डलं स्वर्णस्थमेव तद्वन्मनसि यदा बुद्धिर्भवति तदा सा मन एव भवति । मधुरं जलं तु न खिल्यस्य कारणमिति तेन तत् दूषणं विजातीयसंसर्गकृतमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु त्रिगुणात्मको मनःशब्दितोऽहंकारो विजातीये निर्गुणे लीयमानः स्वधर्मेण तदपि दूषयेदेवेत्याशंक्याह—**गुणवद्भिरिति** । ध्यानेन गुणः सत्त्वोत्कर्षाख्यो यस्मिंस्तत् ध्यानगुणं मनोऽहंकारः गुणवद्भिः रूपादिमद्भिर्विषयैः सह यदा गुणोपेतं गुणान् सत्त्वादीन् मूलप्रकृतिमिति यावत् । तां अव्यक्ताख्यां उपेतं प्राप्तं भवति । तदा सर्वान् गुणान् सर्वं गुणात्मकमव्यक्तमपि हित्वा निर्गुणं धृत्वा प्रविलाप्य निर्गुणं प्रतिपद्यते यदि सत्त्वादयो न प्रविलाप्याः स्युस्तर्हि तेषु लीनं मनः सुषुप्तिप्रलययोरिव पुनरुन्मज्जेत् कारणस्यानाशात् । न चादृष्टाख्यनिमित्तान्तराभावान्नोन्मज्जतीति वाच्यम् । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानात् कृतकृत्यत्वं श्रूयते 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः' इतिश्रुतेः न त्वहंकारस्य प्रधाने प्रलयात् कृतकृत्यत्वं निमित्तमप्रयोजकमिति तत्र सूत्रकृतैवादृष्टस्य अप्रयोजकत्वाभिधानात् । तस्मात्सत्त्वमपि प्रविलापनीयम् । न च गुणात्मकस्य तस्य निर्गुणता भवति उक्तदोषापातात् । अतो रज्जूरगादिवद्बाध एवास्य प्रलयः। तदिदमुक्तम् मनो गुणान् हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते। गुणान् उपादायेत्यर्थः। हित्वेति दधाते रूपं न तु जहातेः न हि कारणं मुक्त्वा कार्यस्यान्यप्राप्तिः संभवति तस्मान्न मनोलयाधिष्ठाने ब्रह्मणि मानसदोषप्रसक्तिरिति दिक् ॥ १७ ॥ अहंकाराद्युपादानं यदव्यक्ताख्यं गुणत्रयं तस्य स्वरूपं दुर्वचमित्याह—**अव्यक्तस्येति** । निदर्शनं दृष्टान्तः अव्यक्तं न सत् नेह नानास्ति किंचनेतिश्रुत्या बाधात्। नापि नरशृंगवदसत्। तत्कार्यस्योपलंभात् नापि सदसत् विरोधात् तस्मादनिर्वचनीयमित्याह—पदन्यासो वाग्व्यापारो यत्र नास्ति अतस्तत्र निदर्शनमपि नास्तीत्यर्थः। अत एव तदवाप्तिरपि न संभवतीत्याह-क इति॥१८॥ अतः श्रवणादिजन्येन साक्षात्कारेणैवात्मतत्त्वं निश्चिनुयादित्याह—**तपसेति** । तपसा आलोचनेन ध्यानेन

गुणहीनो हि तं मार्गं बहिः समनुवर्तते ।
गुणाभावात्प्रकृत्या वा निस्तर्क्यं ज्ञेयसंमितम्
नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वान्निवर्तते ।
गुणप्रचारिणी बुद्धिर्हुताशन इवेन्धने ॥ २१
यथा पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्मभिः
तथा हि परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परम् २२
एवं प्रकृतितः सर्वे प्रवर्तन्ते शरीरिणः ।
निवर्तन्ते निवृत्तौ च स्वर्गं चैवोपयान्ति च ॥
पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विषयाश्चेन्द्रियाणि च ।
अहंकारोऽभिमानश्च समूहो भूतसंज्ञकः २४
एतस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात्संप्रवर्तते ।
द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति ॥
धर्मादुत्कृष्यते श्रेयस्तथाऽश्रेयोऽप्यधर्मतः ।
रागवान्प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान् भवेत

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुबृहस्पतिसंवादे
पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६–[३३]

मनुरुवाच ।

यदा तैः पञ्चभिः पञ्च युक्तानि मनसा सह । अथ तद्द्रक्ष्यते ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितम् ॥ १

साक्षात्कारेण अनुमानेन मननाख्ययुक्त्यनुसन्धानेन गुणैः शमदमादिभिः जात्या जात्युचितस्वधर्मेण श्रुतेन वेदान्तश्रवणेन विशुद्धेनान्तरात्मना मनसा परमं ब्रह्म निनीषेत् ज्ञातुमिच्छेत् । परमं शोधितत्वंपदार्थं ब्रह्म तत्पदार्थं प्रति प्रापयितुमिच्छेदिति वा । नयतेर्द्विकर्मत्वात् ॥ १९ ॥ उक्तविधया तत्त्वदर्शिनोऽन्तर्बहिश्च तुल्यवद्भेदभानं नास्तीत्याह—**गुणहीन इति** । तं निष्प्रपञ्चं मार्गं बहिरन्वयेनापि सम्यक् अनुवर्तते अनुसरति द्वैतं तु पश्यन्नपि न पश्यतीत्यर्थः । ननु बहिः कार्यात्मना भेदः अन्तः कारणात्मनाऽभेदः । यथा सुवर्णं स्वरूपेण कुण्डलादिरूपेण चाभिन्नं भिन्नं चेति व्यपदेष्टुं शक्यम् । तद्वदिदमपि स्यात् किमिति बहिरपि भेदावभासः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोऽपलप्यत इति चेन्न । ‘स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव’ इत्यात्मन ऐकरस्यश्रुतेः । अन्तरं कारणं बाह्यं कार्यं तयोरभावादयं कृत्स्नः प्रज्ञानमात्र इति श्रुत्यर्थः । बहिरपि ज्ञेयेन शुद्धेन चिदात्मना संमितम् । तत्र हेतुः गुणाभावात् मूलप्रकृतेस्तुच्छत्वात् प्रकृत्या वा चित्स्वाभाव्याद्वा तर्कैकगम्याः प्रधानपरमाणुस्वभावशून्यवादास्तर्क्यास्तद्रहितं निस्तर्क्यं तस्मादन्तर्बहिरेकरसं ब्रह्म । एकस्मिन्वस्तुनि परस्परविरुद्धयोः भेदाभेदयोः समानसत्ताकत्वं वक्तुमयुक्तमित्यवश्यहेयेऽन्यतरस्मिन् व्यभिचरितत्वाद्भेद एव हेय इति निर्विवादमैकात्म्यमित्याकरे विस्तरः॥ २० ॥ बुद्धिर्नैर्गुण्यान्निर्विषयत्वाद्ब्रह्म प्राप्नोति सगुणत्वात्सविषयत्वान्निवर्तते । ब्रह्मणः सकाशादिति शेषः । गुणेषु प्रचारिणी ॥२१॥ **यथेति** । सुषुप्तौ यथा कार्यत्यागेन कारणाज्ञानात्मनावस्थानम् । एवं तुरीये कारणत्यागेन चिन्मात्रात्मनावस्थानमपि संभवतीति भावः ॥ २२ ॥ एवमिति लौकिकदृष्टान्ताभिनयः प्रकृतितः अज्ञानात् । शरीरिणः चिदाभासा जीवाख्याः निवृत्तौ अज्ञानस्य यथाऽज्ञानाच्छुक्तिरजतादाविव प्रवर्तन्ते कर्मसु तन्निवृत्तौ निवर्तन्ते अनिवृत्तौ तु स्वर्गं प्रवृत्तिफलम् ॥ २३ ॥ पुरुषः जीवः अभिमानः इदमित्थमेवेति धीः विपर्ययो वा भूतसंज्ञाफलं विनाशित्वनिश्चयः ॥ २४ ॥ ननु प्रवाहनित्यस्य वियदादेः कुतो विनाश इत्याशंक्याह **एतस्येति** । एतस्य भूतसंघस्य आद्या प्रवृत्तिः प्रथमसर्गः प्रधानान्मायाशबलादव्याकृतादेव । तदनन्तरं मिथुनाद्बीजांकुरन्यायेन व्यक्तिमभिव्यक्तिम् । अविशेषात् विशेषाः पञ्चमहाभूतानि तदन्ये अविशेषाः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि अहंकारश्च । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । द्वितीया प्रवृत्तिस्तु मिथुनादभिव्यक्तिं नियच्छति नियमयति न पुनर्यादृच्छिकी सृष्टिरित्यर्थः । एवं च यथा घटशरावोदञ्चनादीनां विशेषाणामविशेषो मृन्मात्रम् एवं वियदादिविशेषाणामप्यस्त्यविशेषः प्रधानमिति न प्रवाहनित्यत्वं सृष्टेरिति भावः ॥ २५ ॥ प्रकृतिं प्रलयकालेऽभ्येति । विरक्तस्तु ज्ञानवान् प्रकृतिबाधेनात्मज्ञानवान् भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५॥

२०६

धर्मादुत्कृष्यते **श्रेय** इत्युक्तं व्याकुर्वन्नुक्तमर्थमुपसंहरति यदा तैः पञ्चभिः पञ्चेत्यादिनाऽध्यायेन । पंचभिः शब्दादिभिः स्वविषयैः सह पञ्चेन्द्रियाणि मनसा कारणेनापि सह युक्तानि निगृहीतानि । मनसेत्यनेन बुद्धेरपि ग्रहणम्

तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ।
मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृन्मये राजते तथा ॥ २
तद्वद्गोऽश्वमनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु ।
तद्वत्कीटपतङ्गेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥ ३
येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्ययम् ।
तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ४
यथा ह्येकरसा भूमिरोषध्यर्थानुसारिणी ।
तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शिनी ५
ज्ञानपूर्वा भवेल्लिप्सा लिप्सापूर्वाऽभिसंधिता
अभिसन्धिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलम्६
फलं कर्मात्मकं विद्यात्कर्म ज्ञेयात्मकं तथा ।
ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सदसदात्मकम्
ज्ञानानां च फलानां च ज्ञेयानां कर्मणां तथा
क्षयान्ते यत्फलं विद्याज्ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितम्
महद्धि परमं भूतं यत्प्रपश्यन्ति योगिनः ।
अबुधास्तं न पश्यन्ति ह्यात्मस्थं गुणबुद्धयः
पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरम् ।
अद्भ्यो महत्तरं तेजस्तेजसः पवनो महान्१०
पवनाच्च महद्व्योम तस्मात्परतरं मनः ।
मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान्स्मृतः
कालात्स भगवान् विष्णु-
र्यस्य सर्वमिदं जगत् ।
नादिर्न मध्यं नैवान्त-
स्तस्य देवस्य विद्यते ॥ १२
अनादित्वादमध्यत्वादनन्तत्वाच्च सोऽव्ययः
अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं ह्यन्तवदुच्यते॥
तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्धाम परमं पदम् ।
तद्गत्वा कालविषयाद्विमुक्ता मोक्षमाश्रिताः॥
गुणेष्वेते प्रकाशन्ते निर्गुणत्वात्ततः परम् ।
निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाऽऽनन्त्याय कल्पते
ऋचो यजूंषि सामानि
शरीराणि व्यपाश्रिताः ।
जिह्वाग्रेषु प्रवर्तन्ते
यत्नसाध्या विनाशिनः ॥ १६

श्रुतिश्च–'यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् इति।'
आत्मानात्मनोरत्यन्तविविक्तत्वं मणिसूत्रदृष्टान्तेनोक्तम् ॥ १ ॥ ऐकात्म्यसिद्ध्यर्थमनेनैव दृष्टान्तेन सर्वत्रात्मव्याप्तिमाह—**तदेवेति** ॥ २ ॥ प्रसक्तात्मा आसक्तचित्तः आसंगहेतुमाह—**स्वकर्मभिरिति**॥३॥ येन येन पित्र्येण दैवेन गान्धर्वेण प्राजापत्येन वा प्राप्येण हेतुभूतेन यस्य यस्य देहस्य प्राप्त्यर्थमित्यर्थः । यद्यत्कर्म यज्ञादिकम् ॥४॥ कर्मभेदाद्देहविशेषयोगे दृष्टान्तमाह–**यथेति**। अन्तरात्मा अनुदर्शी साक्षी यस्याः सा तथा साक्षिप्रकाश्यापि प्राक्कर्मानुसारिण्येव बुद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ज्ञानपूर्वा बुद्धिपूर्वा लिप्सा रागः ततोऽभिसन्धिता अभिसन्धिमत्त्वं अभिसन्धिरिति यावत् स च इदं साधयेयामिति यत्नः ततः कर्मस्पन्दः ततः फलावाप्तिः ॥ ६ ॥ **फलमिति** । अनेन क्रमेण तत्तद्देहप्राप्त्यादिरूपं फलं कर्मात्मकं कर्मप्रभवम् । कर्म तु ज्ञेयात्मकं अहमर्थोद्भवं अहमर्थोऽपि ज्ञानात्मा जीवरूपः सोऽपि सदसदात्मा चिज्जडरूपः ७ ज्ञानानां चिज्जडग्रंथीनां फलानां देहानां ज्ञेयानां बुद्धीनां कर्मणां सञ्चितानां च क्षयान्ते यत्फलमिव फलं आत्मतत्त्वप्रकाशः विद्यया ब्रह्माकारचरमान्तःकरणवृत्त्या ज्ञानं साक्षात्कारो यस्य तद्विद्याज्ज्ञानम् । दिव्यज्ञानमिति पाठे दिवि हार्दाकाशाख्ये कारणे ब्रह्मणि भवं दिव्यं ज्ञेयवस्तुनि प्रतिष्ठितं ज्ञानम् ॥ ८ ॥ ज्ञेयस्वरूपमाह—**महदिति** । महत् त्रिविधपरिच्छेदशून्यं अत एव परमं सा बुद्धिः सा परा दूरे भूता यस्मात्तत् । भूतं नित्यसिद्धं आत्मस्थं बुद्धिस्थं गुणेषु विषयेषु बुद्धिर्येषाम् ॥ ९ ॥ महत्त्वं व्याचष्टे–**पृथिवीति** त्रिभिः ॥१०॥ कालः अव्यक्ताख्यं जगत्कारणम् ॥११॥ विष्णुः शुद्धं ब्रह्म॥१२॥ महत्त्वहेतुकं परमत्वं व्याचष्टे–**अनादित्वादिति** द्वाभ्याम्। अव्ययः अपक्षयशून्यः । अन्तवत् ज्ञातृज्ञेयाविभागवत्। यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति तदल्पम्। अथ यदल्पं तन्मर्त्यं तद्दुःखमिति तस्य दुःखत्वश्रुतेः ॥ १३ ॥ धामेव धाम आश्रयः प्राप्यं गत्वा ज्ञात्वा कालविषयादनित्याद्दुःखात्मकात् ॥ १४ ॥ **गुणेष्विति** । एते मुक्ताः शुद्धचिदात्मानः गुणेषु मानमेयव्यवहारेषु प्रकाशन्ते ज्ञानरूपेण मेयेषु वा सत्त्वेन घटः सन् पटः सन्नित्येवंरूपेण सुखात्मना वा। अत एवोक्तम्––

'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततोद्वयम्' इति ॥

ततः गुणेभ्यः परमुत्कृष्टं ब्रह्म निर्गुणत्वादेव निवृत्तिलक्षणः । शमदमोपरमादिरूपो धर्मो निर्विकल्पकः । स च ज्ञातः सन् आनन्त्याय मोक्षाय ॥ १५ ॥ ऋच इति स्वाध्ययनादिधर्मा लक्ष्यन्ते । शरीराणि लिङ्गशरीराणि व्यपाश्रिताः तत्संस्कारकत्वेन तद्गताः । न तु अनाधेयातिशये चिदात्मनि गताः । अत एव यत्नसाध्याः विनाशिनः ॥ १६ ॥

न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रयसंभवम् ।
न यत्नसाध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत्
ऋचामादिस्तथा साम्नां यजुषामादिरुच्यते ।
अन्तश्चादिमतां दृष्टो न त्वादिर्ब्रह्मणः स्मृतः
अनादित्वादनन्तत्वात्तदनन्तमथाव्ययम् ।
अव्ययत्वाच्च निर्दुःखं द्वन्द्वाभावस्ततः परम्
अदृष्टतोऽनुपायाच्च प्रतिसन्धेश्च कर्मणः ।
न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्पदं
विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् ।
मनसा चान्यदाकांक्षन् परं न प्रतिपद्यते२१

ब्रह्मणि तद्विपर्ययमाह—**न चेति** । शरीरमाश्रित्य सम्भव आविर्भावो यस्य तत्तादृशमपि यत्नसाध्यं न भवति धर्मवद्यतोऽनादिमध्यम्। नैकधेतिवत्समासः । ब्रह्मभावस्य साध्यत्वे निश्चितमनित्यत्वं स्यादित्यर्थः । यद्वा शरीरं लिङ्गं आश्रयते पुण्यापुण्यरूपेणेति शरीराश्रयं शरीरात्सम्भवति तादृशं च धर्मस्वरूपं ब्रह्म तु अशरीरं उदासीनं चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ **ऋचामिति** । ब्रह्मभावस्यादिमत्वे ध्रुवं विनाश इति भावः ॥ १८ ॥ अनादित्वादजन्यत्वात् अनन्तत्वाद्ध्वंसशून्यत्वात् अत एव अनन्तं व्यापकं अव्ययं च व्योमवत् । द्वन्द्वानि मानापमानादीनि ॥ १९ ॥ ननु अयत्नसाध्यं नित्यं चात्मसुखं चेत्किमिति तत्र सर्वे न रज्यन्त इत्याशंक्याह--**अदृष्टत इति** । अदृष्टं भाग्यं तदालंब्य अनुपायात् उपायाभावात् अत्रादृष्टत इति चतुर्विधाध्यात्मिकतुष्ट्युपलक्षणम् । तथा कर्मणो विषयभोगाख्यस्य प्रतिसन्धिः प्रतीपः सन्धिर्वियोगः विषयेभ्य उपरम इति यावत् । तेन पञ्चविधा बाह्या तुष्टिरुक्ता । तेन तुष्टिद्वयेन हेतुना उपायेष्वप्रवर्तमानाः पुरुषा येनोपायेन तत्पदं गच्छन्ति तन्न पश्यन्ति । तुष्टयस्तूक्ताः **सांख्यसप्तत्याम्**--

आध्यात्मिकाश्चतस्रः
प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
बाह्या विषयोपरमा-
त्पञ्च च तुष्टयोऽभिहिताः ॥

इति । **अस्यार्थः**—शास्त्रात् प्रकृतिपुरुषयोर्विवेको ज्ञातस्तत्साक्षात्कारस्तु वृत्तिरूपः प्रकृतेः परिणामः स च स्वयमेव··परिणामक्रमेण भाविष्यति किं ध्यानायासेनेति प्रकृत्याख्या तुष्टिरम्भ इत्युच्यते । एतावतापि न कृतकृत्यता सर्वस्याप्यनायासेन विवेकख्यात्यापत्तेरनर्थकः प्रव्रज्याविधिः स्यादतस्तन्मात्रेण कृतकृत्यता किं ध्यानेनेत्युपादानाख्या तुष्टिः सलिलमित्युच्यते । प्रव्रज्यापि कालविशेषापेक्षैव कैवल्यहेतुरित्यलमुत्तप्ततयेति तूष्णीमवस्थानं कालाख्यतुष्टिरोघ इत्युच्यते । कालोऽपि पूर्वपुण्यवशादेव विवेकसाक्षात्कारं मदालसापत्यानां बालानामिव जनयिष्यतीति किं ध्यानायासेनेति तुष्टिर्भाग्याख्या वृष्टिशब्देनोच्यते । सैवेह मुख्यत्वाददृष्टत इत्यनेन गृहीता अनयैव तत्पूर्वासां तुष्टीनामाक्षेपतो लाभादिति । विषयाः पञ्च तेषु वैराग्याण्यपि पञ्च । तत्र धनार्जने दुःखं दृष्ट्वा या उपरतिः सा **पारम्** । राजचोरादिना धननाशे दुःखं दृष्ट्वा या सा **सुपारम्** । भोगेनापि धननाशं दृष्ट्वा यद्दुःखं तज्जा उपरतिः सा **पारापारम्** । भोगेऽपि क्षयित्वादिदोषदर्शनाद्या उपरतिः **सानुत्तमाम्भः**। ' नानुपहत्य भूतानि भोगः सम्भवति ' इति न्यायेन भोगे हिंसादोषदर्शनाद्या उपरतिः सा **उत्तमाम्भः** । एवं विषयोपरमात्पञ्च तुष्टयोऽत्र कर्मप्रतिसन्धिशब्देनोच्यन्ते । एवं नव तुष्टयः तन्मात्रेण कृतकृत्यतां मन्वानस्य उपायेष्वप्रवृत्तेरात्मदर्शनं न भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ कदाचित्तुष्टिनवकं जित्वा ध्यानेन प्रवृत्तोऽपि ध्यानजसिद्धिविपर्ययादप्यात्मतत्त्वं न पश्यतीत्याह—**विषयेषु चेति** । तत्र प्राणिनां स्वाभाविको विषयेषु सङ्गः । विषयाश्च हार्दाकाशाख्यब्रह्मलोकगताः शाश्वताः मधुमत्यां योगभूमौ स्थितस्य योगिनः सङ्कल्पमात्रोपनताः । त इमे सत्याः कामा अनृतापिधाना देहेनोपाधिना आच्छादिताः। 'सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतो हेतोरविरक्तो योगी मनसाऽन्यद्योगैश्वर्यसुखं इच्छन् सकलकामनिर्धूननप्राप्यं परं ब्रह्म न प्रतिपद्यते न साक्षात्करोति । अत्र अन्यदित्यनेन सिद्धिविपर्ययो दर्शितः । तत्र सिद्धयः सांख्यसप्तत्युक्ताः--

'ऊहः शब्दोऽध्ययनं
दुःखाविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानं च सिद्धयोऽष्टौ
सिद्धेः पूर्वोंकुशस्त्रिविधः' ॥ इति ।

अस्यार्थः-**ऊहः** वितर्कः। श्रुतस्यार्थस्य युक्त्या चिन्तनं मननमित्यर्थः । **शब्दः** शब्दजं ज्ञानं मोक्षशास्त्रस्य उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया तात्पर्यज्ञानम् । **अध्ययनं** उपनिषद्ग्रन्थस्यावाप्तिः । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन त्रिविधं **दुःखं** अतस्**तद्विघाता** अपि त्रयः । ताश्च मुख्याः सिद्धयः । तथा सुहृत्प्राप्तिः परविद्याप्रदसदाचार्यलाभः । दानं चित्तशुद्धिजन्या विवेकप्राप्तिः । दैप् शोधने इत्यस्य रूपम् । एता अष्टौ सिद्धयः । तत्र ऊहशब्दाध्ययनसुहृत्प्राप्तयः तारं सुतारं तारातारं रम्यकं चेति क्रमेण गीयन्ते । दानाद्याः चतस्रस्तु सदामुदितं प्रमोदो मुदितं मोदमाना इति च गीयन्ते ।

गुणान्यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः
परं नैवाभिकांक्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः २२
गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तः कथं विद्यात्परान्गुणान्।
अनुमानाद्धि गन्तव्यं गुणैरवयवैः परम् २३
सूक्ष्मेण मनसा विज्ञो वाचा वक्तुं न शक्नुमः
मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनम् ॥
ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या मनस्तथा।
मनसा चेन्द्रियग्राममक्षरं प्रतिपद्यते ॥ २५
बुद्धिप्रहीणो मनसा समृद्धो
निराशिषं निर्गुणमभ्युपैति।
परं त्यजन्तीह विलोभ्यमाना
हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ २६
गुणादाने विप्रयोगे च तेषां
मनः सदा बुद्धिपरावराभ्याम्।
अनेनैव विधिना संप्रवृत्तो
गुणापाये ब्रह्मशरीरमेति ॥ २७
अव्यक्तात्मा पुरुषोऽव्यक्तकर्मा
सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ह्यन्तकाले।
तैरेवायं चेन्द्रियैर्वर्धमानै-
र्ग्लायद्भिर्वा वर्ततेऽकामरूपः ॥ २८

एतास्तु प्रज्ञाप्रासादसोपानभूता अपि कुयोगिनं प्राप्य विपर्यस्तफलाः स्युः तदिदमुक्तम्—'सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः' सिद्धेर्मोक्षकारिण्या अंकुश इव निवारकस्त्रिविध एको विद्यादिः पञ्चविधो विपर्ययः।द्वितीयोऽशक्तिः सा च एकादशेन्द्रियवधाः सहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टेत्युक्ता बधिरत्वादय एकादशेन्द्रियवधाः। तुष्टीनां पूर्वोक्तानां सिद्धीनां चानुपदोक्तानां विपर्ययात्सप्तदश बुद्धिवधाः। तत्र गोबलीवर्दन्यायेन तुष्टीः पृथक्कृत्य विपर्यया शक्तितुष्टयस्त्रिविधोऽङ्कुशो मनसा चान्यदाकांक्षन्नित्यनेन सूचितः २१ अत्राप्यन्याकांक्षायां हेतुमाह-**गुणानिति**। गुणान् विषयान् यत् यस्मात् तत्तस्मात् परं निर्विषयं गुणार्थिनः पुरुषाः ॥ २२ ॥ अतिमौढ्याद्बाह्यगुणासक्तास्तु परान्योगिगम्यान्विषयान्नाप्नुवन्तीत्याह-**गुणैरिति**। उभयेषां तुल्यत्वेऽपि आन्तरैर्गुणैर्ब्रह्मणः स्वरूपंभूतैः सत्यकामत्वादिभिः परं उपलक्ष्यते धूमेनेवाग्निं शाखाग्रेणेव वा चन्द्रकलामित्याह-**अनुमानादिति** ॥ २३ ॥ अत्र स्वानुभवं प्रमाणयति—**सूक्ष्मेणेति**। सूक्ष्मेण ध्याननिशितेन 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इतिश्रुतेः। शब्दश्रोत्रगन्धघ्राणादिषु प्रकाश्यप्रकाशकयोराकाशभूम्यादिरूपैकोपादानकत्वनियमादुपादानोपादेययोश्चाभेदाद्घटादिरूपं मन एव चक्षुरादिरूपेण मनसा यथा गृह्यते एवं द्रष्टृदृश्ये अपि दर्शनमात्रोपादाने दर्शनादभिन्ने इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ईदृगभेदग्रहे हेतुमनुभवमेवाह-**ज्ञानेनेति**। ज्ञानं ब्रह्मात्माकारा धीवृत्तिस्तया बुद्धिं देहाद्यात्मभ्रमकलुषितां निर्मलीकृत्य सर्वसंशयहीनां कृत्वा। तथा च श्रुतिः 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति। तथा बुद्ध्या मनोऽपि संकल्पात्मकं संकल्प्य संकल्परूपेण स्वप्नादौ स्थितमिति निश्चित्य तथा जाग्रत्कालेऽपि मनसा इन्द्रियग्रामं शब्दादिसहितं मनोमात्रमिति निश्चित्य विलोमक्रमेणाक्षरं क्षरतीतिव्युत्पत्त्या द्रष्टृदृश्ये परिणामितया विकारौ तद्भिन्नं चिन्मात्रं दर्शनं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥ बुद्ध्या चरमवृत्त्या ध्यानपरिपाकोत्थया प्रहीणः निर्वृत्तिकः मनसा विचारात्मकेन समृद्धः पूर्वमिति शेषः। श्रवणमननवानित्यर्थः। निराशिषं आशीरप्राप्तप्रार्थना तद्रहितं स्वेनैव रूपेण परमानन्दत्वात्। निर्गुणं आत्मानमुपैति प्राप्नोति। विलोभ्यमानाः आशीर्भिराकुलीक्रियमाणाः। यथा वायुः काष्ठान्तर्गतं वन्हिं नोद्दीपयति किं तु त्यजति एवमेतेऽपि अन्तस्थमात्मानं त्यजन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति-**गुणेति**। विषयाणामादाने आभिमुख्येन खंडने आत्मनि प्रविलापने कृते सति मनः बुद्धिपर बुद्ध्यपेक्षया यत्परं ब्रह्म तस्मै तत्प्राप्तये भवति। तेषां गुणानां विप्रयोगे पृथक्त्वेन ग्रहणे सति मनः सदा सर्वस्मिन्नपि युगे बुद्ध्यवराय बुद्ध्यपेक्षया परं वरं बुद्धिकल्पितं ब्रह्मलोकान्तमैश्वर्यं अवीच्यन्तमनैश्वर्यं च तत्प्राप्तये भवति। अनेन प्रकारेण विधिना 'बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं मन' इत्यादिवचनेन गुणापाये संप्रवृत्तः ब्रह्मशरीरं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति। शारीरमिति पाठे शारीरो जीवस्तयोर्ब्रह्मशारीरयोरभेदे सामानाधिकरण्यम् ॥ २७ ॥ ननु लोके चतुर्धा भेदो दृश्यते यथा 'सुवर्णं कुण्डलम्' इति तयोरुपादानोपादेयभावेन। यथा वा—'शुक्लः पटः' इति तयोर्गुणगुणिभावेन। यथा वा 'शुक्ती रजतम्' इत्याधिष्ठानाध्यस्तभावेन। यथा वा 'सिंहो देवदत्तः' इति तद्गतगुणयोगेन। नाद्यः ब्रह्मणा विकारित्वापत्त्या कूटस्थत्वनाशापत्तेः। न द्वितीयः। आश्रयनाशं विना गुणनाशासंभवान्मुक्तौ जीवत्वनाशे ब्रह्मणोऽपि नाशापत्तेः। न तृतीयः। मिथ्याभूतस्य जीवस्य मुक्त्यन्वयायोगात्। परिशेषादन्त्य एव पक्षः शिष्यते। तत्रापि यथाऽनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा इति बहुत्वसाम्यान्मनसि विश्वेदेवसंपत्तिस्तथा देहादिबृंहकत्वयोगाज्जीवेऽपि ब्रह्मशब्दः। यद्वा बो

सर्वैरयं चेन्द्रियैः संप्रयुक्तो
देहं प्राप्तः पञ्चभूताश्रयः स्यात्।
नासामर्थ्याद्गच्छति कर्मणेह
हीनस्तेन परमेणाव्ययेन ॥ २९
पृथ्व्यां नरः पश्यति नान्तमस्या
ह्यन्तश्चास्या भविता चेति विद्धि।
परं नयन्तीह विलोड्यमानं
यथा प्लवं वायुरिवार्णवस्थम् ॥ ३०

दिवाकरो गुणमुपलभ्य निर्गुणो
यथा भवेदपगतरश्मिमण्डलः।
तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवान्
स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययम्
अनागतं सुकृतवतां परां गतिं
स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययम्।
सनातनं यदमृतमव्ययं ध्रुवं
निचाय्य तत्परममृतत्वमश्नुते ॥ ३२

वा गौतमाग्निरित्यत्र स्त्रीरूपं प्रतीकमविद्यमानवत्कृत्वा तत्राग्निरुपासनम्। एवं जीवमविद्यमानवत्कृत्वा तत्र ब्रह्मोपास्यम्।यद्वा यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति मन एव ब्रह्मभावारोपेणोपास्यम् एवं जीवेऽपि ब्रह्मभावमारोप्यामृतत्वकामस्यात्मोपासनं विधीयते ‘ आत्मेत्येवोपासीत ’ इत्यादिश्रुतिषु इत्याशंक्याह—**अव्यक्तात्मेति**। अव्यक्तेतिवाङ्मनसागोचरत्वोक्त्या मन आदिवत्प्रतीकत्वादिकं **निरस्यते** । आत्मेतिव्यापकप्रत्यक्चैतन्यरूपत्वोक्त्या कीटभृंगवद्यत्नान्तरस्यालभ्यत्वमुच्यते पुरुष इति।पुरि शेते इतिव्युत्पत्त्या गौणात्मत्वं निरस्यते व्यक्तकर्मेति । देहाद्युपाधियोगात्कर्मसमवायीव दृश्यते अत एव श्रूयते–‘आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन’ इति। अन्तकाले सुप्तिप्रलयमोक्षाणामन्यतमकाले वाऽव्यक्त एवातोऽस्य व्यक्तत्वमन्तरालेऽवगतं मृषैव। ततश्चाव्यक्तस्यात्मनोऽव्यक्तेन ब्रह्मणा सह लक्षणभेदाभावाद्भेदो न घटत इति बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेनौपाधिक एव तयोर्भेदः स चोपाधिभूताया अविद्याया निवृत्तौ निरवशेषेण लीयत इति युक्तमुक्तं ब्रह्म शारीरकेतीति । नन्वेवंविधे आत्मनि कुतो दुःखित्वप्रतीतिरित्याशंक्याह—**तैरेवाति** । तैः प्रसिद्धैः अकामरूप इति च्छेदः । जलसूर्यन्यायेन मृषैवात्मानि दुःखित्वादिभ्रम इत्याह—**ग्लायाद्भिर्वा** । वाशब्द उपमार्थे ग्लायन्निव· आवर्तते लोकद्वये संचरति घटाकाशवत् । आर्षो विभक्तिव्यत्ययः।तथाच सूत्रं—**अत एव चोपमा सूर्यप्रतिकृत्तिकादिवदिति** । सूर्यप्रतिकृतिः प्रतिबिम्बसूर्यः आदिपदाद्घटाकाशः तथा चात्मनि भेदं गतिं च वारयन्ति श्रुतयः‘ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्। उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा। घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ’ इत्यादयः ॥ २८ ॥ **सर्वैरिति**। अयं चिदाभासः देहं लिंगशरीरं प्राप्तः पञ्चभूतानि स्थूलदेहाकारेण परिणतानि तदाश्रयश्च स्यात् अस्ति परमेण बिम्बभूतेन अंतर्यामिणा हीनः सन्न गच्छति। गतिरुपलक्षणं किमपि कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । कुतः असामर्थ्यात्।कुत्र कर्मणे कर्मकर्तुमित्यर्थः।हइति श्रौतींप्रसिद्धिं एष ह्येव साधु कर्म कारयतीत्यादिकां द्योतयति । अयं भावः—जलसूर्यघटाकाशयोश्चांचल्यगमने इवात्मनि दुःखित्वादिकं भासमानमपि परमार्थतो नास्ति। नाप्यस्य तत्परिहारे सामर्थ्यमस्ति उपाधिपक्षपातित्वात् उपाधेश्च प्राक्कर्मानुरोधीश्वरेच्छया चेष्टाश्रयत्वात्। अतोऽन्तर्यामित्वं चेश्वरस्य युक्तमिति ॥ २९ ॥ ननूपाध्यन्तर्यामिणोरनादित्वान्नित्ययोः प्रवर्त्यप्रवर्तकयोः सतोः कथञ्चिदाभासस्य दुःखान्मुक्तिः स्यादित्याशंक्याह-**पृथ्व्येति**। यथाऽन्यैरदृष्टोऽपि पृथिव्या अन्तोऽस्ति। आविभुद्रव्यत्वात्। एवं दुःखसंततेरप्यन्तोऽस्ति जन्यत्वात्। यथा वा वायुरर्णवस्थं तृणादिकं यथाप्लवं यथाप्रवाहं वायुनेव लोड्यमानं इतस्ततश्चाल्यमानं वायुरेव परं पारं नयति । एवं कर्म वायुभिरुह्यमानं संसारसमुद्रस्थं **जीव-पोतं** कर्माण्येव चित्तशुद्ध्यादिजननद्वारा परं पारं नयन्तीत्यर्थः। यथोक्तम्–‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः’ इति। संसिद्धिं ज्ञानयोग्यताम्॥३०॥यथा सूर्यरश्मीनामुदयास्तमयौ एवं चैतन्यभासामपि स्व इत्याह—**दिवाकर इति**। गुणं रश्मिमण्डलेन जगद्व्यापित्वं एवं जीवः सत्यां चित्तशुद्धौ ज्ञानोदये सति रात्रिंदिववत्संसारलयोदयौ पश्यतीत्यर्थः । निर्गतः विशेषवान् सुखित्वादिधर्मवान् अहङ्कारो यस्मात्स निर्विशेषवान् ॥ ३१ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति–**अनागतमिति**। अनादौ संसारे सर्वमपि सुखं पुरुषस्य क्वचिज्जन्मनि प्राप्तमेवास्ति । इदं त्वमृतत्वं अनागतम्। आगतस्य निवृत्त्ययोगात्। स्वयंभुवं अजन्यम्। जन्यस्यावश्यंविनाशित्वात्। प्रभवत्यस्मान्निधीयते लीयतेऽस्मिन् कार्यजातमिति प्रभवनिधानम् । एवमपि अव्ययं प्रधानवन्न परिणामि नित्यम् । परिणामिनो नाशावश्यंभावेन नित्यत्वायोगात् । सनातनं यदमृतम्। आदिमध्यान्तशून्यं मोक्षस्वरूपम्। अनादिमध्यामृतमित्यपि पाठः । अव्ययं नाशहीनं यतः ध्रुवं अविचाल्यम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुबृहस्पतिसंवादे षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

२०७-[३४]

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥१
नारायणं हृषीकेशं गोविन्दमपराजितम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

श्रुतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः
नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ३
असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः
मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयन्त्यद्भुतं महत् ४
केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः ।
पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ॥ ५
किं तु यानि विदुर्लोके ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनि
महात्मनि महाबाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ६
यानि चाहुर्मनुष्येन्द्र
ये पुराणविदो जनाः ।
कर्माणि त्विह गोविन्दे
कीर्तयिष्यामि तान्यहम् ॥ ७

ईदृशं प्रत्यगभिन्नं वस्तु निचाय्य ज्ञात्वा। तत् वेदप्रसिद्धं परं अगौणं अमृतत्वं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति । अपामसोमममृता अभूम इति। कर्मप्राप्यमप्यमृतत्वं श्रूयते। तच्च गौणं कर्मजस्य नित्यत्वायोगात् ।'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत' इति श्रुतेश्च। यथाहुः आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति । मुख्यममृतत्वं प्राप्तस्तु न पुनरावर्तते संसारमंडले । तस्मात्सनातनादिविशेषणविशिष्टं नित्यं सुखं मोक्षाख्यं स्वतःसिद्धमप्यज्ञानादप्राप्तमिव कंठगतविस्मृतचामीकरवत्प्राप्तव्यमज्ञानापगममात्रेणेति सिद्धम्॥३२॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

२०७

पूर्वाध्यायान्ते निचाय्य तत्परममृतत्वमश्नुते इति ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । तत्र निर्गुणदर्शनं सगुणज्ञानपूर्वकमिति मत्वा सन्निहितं श्रीकृष्णं प्रागेव महर्षीणां मुखात्परमात्माऽयमिति जानन् राजा गतिसंवादाय कृष्णतत्त्वं पृच्छति- **पितामहेत्यादिना** । ननु इह पुंडरीकाक्षपदेन विग्रहमुपलक्ष्य तत्राच्युतत्वादिविशेषणमसंगतम् । नहि कृष्णशरीरं परादृष्टैरेवोत्पन्नमिति: पक्षेऽपि परादृष्टानां जन्मविनाशवत्वात्तत्कृतविग्रहस्यापि तद्वत्त्वं प्रत्याख्यातुं शक्यम् विग्रहाविवक्षायां त्वस्माकमप्यच्युतत्वादिकं समानमिति किं पुंडरीकाक्षेति विशेषणेनेति चेत् । अत्र ब्रूमः । भूबीजांकुरतरुफलोपमानि पञ्च परमेश्वररूपाणि शुद्धशबलसूत्रविराड्विष्णुसंज्ञानि यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति श्रौतदृष्टान्तानुगुण्येन भूतुल्यायां चिति तदनतिरिक्ता बीजादितुल्या माया शबलादयः सन्ति।तत्र ब्रह्मारूढमपि फलनमेकबीजगर्भत्वाद्बीजाङ्कुरतरुभ्यो महत्तरम्। एवं विश्वाख्यविग्रहवद्ब्रह्मापि अनेकशबलादिगर्भत्वात् ईशसूत्रविराड्भ्यो महत्तरम्। अत एव च्छान्दोग्ये-'आदित्यरूपं पुरुषं हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' इति विग्रहधर्मैर्विशेषयित्वा तस्यर्क्सामे च गेष्णाविति तदंगुलिपर्वत्वेन ऋक्सामशब्दाभिहितः कृत्स्नः प्रपञ्चो निरूपितः। न च तस्या मूर्तेरनित्यत्वं शंक्यम् ।

'देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा ।
उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते '॥

इतिजीवादृष्टानुरोधेन नित्याया अपि तस्या आविर्भावतिरोभावावेव उत्पत्तिलयशब्देन व्यवह्रियेते इत्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकेनागमेन विरोधात् । अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् । तस्मात्पुंडरीकाक्षेऽप्यच्युतत्वादिकं विशेषणं युज्यत एव। तत्राच्युतं क्षयहीनम्। कर्तारं अर्थात् कार्यमात्रस्य । अकृतम् उत्पत्तिहीनम् । विष्णुं व्यापकं बीजफलन्यायेन कारणस्यापि कारणत्वात् । अत एव भूतानां वियदादीनां प्रभवाप्ययं योनिम् ॥ १ ॥ अपराजितं देहादिधर्मैर्जरादिभिरिति शेषः ॥ २ ॥ जल्पतः जल्पात् वचनात् ॥ ३ ॥ महत् माहात्म्यम् ॥ ४ ॥ **भगवान्** ' ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, ज्ञानस्य यशसः श्रियः। वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भग इतीङ्गना ' इत्युक्तषड्गुणवान् । ईश्वरोऽन्तर्यामी । प्रभुः राजवद्बहिःस्थितो नियन्ता । विभुर्व्यापकः ॥ ५ ॥ **किं त्विति** । यानि कर्माणीत्युत्तरेण सम्बन्धः । अनन्तमपि हरेर्माहात्म्यं लेशतो वक्ष्ये इति भावः ॥ ६ ॥

महाभूतानि भूतात्मा
महात्मा पुरुषोत्तमः ।
वायुर्ज्योतिस्तथा चापः
खं च गां चान्वकल्पयत् ॥ ८
स सृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः ।
अप्स्वेव भवनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ९
सर्वतेजोमयस्तस्मिन् शयानः पुरुषोत्तमः ।
सोऽग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् १०
आश्रयं सर्वभूतानां मनसेतीह शुश्रुम।
स धारयति भूतानि उभे भूतभविष्यती ॥
ततस्तस्मिन्महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ॥
स तत्र भगवान्देवः पुष्करे भ्राजयन् दिशः।
ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ॥ १३
तस्मिन्नपि महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।
तमसा पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम महासुरः ॥ १४
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रं कर्म समास्थितम् ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वन् जघान पुरुषोत्तमः १५
तस्य तात वधात्सर्वे देव-दानव-मानवाः ।
मधुसूदनमित्याहुर्ऋषभं सर्वसात्वताम् ॥ १६
ब्रह्मानुससृजे पुत्रान् मानसान् दक्षसप्तमान् ।
मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् १७
मरीचिः कश्यपं तात पुत्रमग्रजमग्रजः ।
मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मवित्तमम् ॥ १८
अंगुष्ठात्ससृजे ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् ।
सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥१९
तस्य पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च भारत ।
प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाऽभवद्दितिः २०
सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशाः ।
मारीचः कश्यपस्तात सर्वासामभवत्पतिः ॥
उत्पाद्य तु महाभागस्तासामवरजा दश ।
ददौ धर्माय धर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ॥२२
धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः ।
विश्वेदेवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत ॥
अपराश्च यवीयस्यस्ताभ्योऽन्याः सप्तविंशतिः
सोमस्तासां महाभागः सर्वासामभवत्पतिः
इतरास्तु व्यजायन्त गन्धर्वांस्तुरगान् द्विजान्
गाश्च किंपुरुषान्मत्स्यानुद्भिज्जांश्च वनस्पतीन्

भूतात्मेत्यादिना क्रमेण पदत्रयोक्तानां जीवेशशुद्धानां वाय्वादिमहाभूतकल्पकत्वं सामानाधिकरण्यादभेदश्चोक्तः ॥८॥ तत्र तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् इति श्रुतामीक्षणादिप्रवेशान्तामैशीं सृष्टिमाह—**स इति**। चात् खादीन् अप्सु आपः पुरुषवचसः इति श्रुतेरब्बहुलेषु देहेषु ॥ ९ ॥ जाग्रदादिविमोक्षान्तां जैवीं सृष्टिमाह-**सर्वेत्यादिना**। तेजोमयः वासनामयः जाग्रद्वासनामये स्वप्नद्रष्टरि तैजसपदप्रयोगात् तस्मिन्नन्नमये देहे संकर्षणं अहंकारम् ॥ १० ॥ मनसा सह अकल्पयदिति पूर्वेण सम्बन्धः। सः समनस्कोऽहंकारः सोऽहमित्यग्रे व्याहरत्ततोऽहं नामाऽभवदित्यहंकारसृष्टिमुक्त्वा सोऽबिभेत् स नारमतेति तदनुवादेन भयारत्यादेर्मनोधर्मस्य श्रवणात्तत्सृष्टेस्तत्र विवक्षणात्। 'सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिर्यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत' इति श्रुतिसाम्यादपि जीवसृष्टिप्रकरणमिदमित्यवसीयते ॥११॥ नाभ्यां पद्ममिति। स्वप्नवद्बहिरिव भासमानमपि अन्तरेव ब्रह्माण्डमस्ति मानसत्वात्तस्येति दर्शितम्। नाभ्यामुपरि तिष्ठति 'विश्वस्यायतनं महत्' इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ पुष्करे नाभिकमले 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरपुंडरीके वेश्म' इत्यादिश्रुतेरान्तरमेव पुष्करमिह प्रतिपत्तव्यं न बाह्यम्। ब्रह्मपुरे ब्रह्मोपलब्धिस्थाने शरीरे दहरं सूक्ष्मं सः समनस्कोऽहंकारः पुष्करे स्थित्वा ब्रह्मा सर्वभूतस्रष्टा समभवदिति संबंधः। हृदयपुण्डरीकादौ निरुद्धं मन एव सर्वेश्वर इत्यसकृदावेदितम् ॥ १३ ॥ **तस्मिन्निति**। एवं हृत्पुण्डरीके ब्रह्मण आविर्भावे सति तमोगुणकार्यभूतो मधुर्नाम लयापरनामा योगविघ्नः दैनंदिनलयाभ्यासात्पूर्वजोऽनादिर्ब्रह्मग्रासाय आविर्भवति ॥ १४ ॥ **तमिति**। अपचितिं उन्नतिम् पुरुषोत्तमाश्चिदात्मा। योगे उपस्थितं लयं बोधेनैव शमयेदित्यर्थः। एतच्च विक्षेपादेरप्युपलक्षणम्। यदाहुः संप्रदायविदः- 'लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः' इत्यादि ॥ १५॥ तस्येत्यादिना आन्तरसृष्टिप्रपञ्चो यावदध्यायसमाप्ति। सात्परमात्मा तद्वतां सात्वतां योगिनामित्यर्थः ॥ १६ ॥ **ब्रह्मेति**। मानसत्वं योगिसृष्टेर्मूढसृष्टेश्च यद्यपि तुल्यं तथाऽपि योगिनां जितमनस्कत्वात्सृष्टिर्न दुःखदा मूढानां अतथात्वाद्दुःखदा ज्ञानाज्ञानकृतावेव हि मोक्षबन्धाविति प्रसिद्धम्। 'अत्र द्वयाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च तत्र कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त' इति श्रुत्यनुसारेण शमादयो देवाः शास्त्रबलेन निष्पाद्यतया यत्नसाध्यत्वात् कनिष्ठाः। कामादयोऽसुराः स्वाभाविकत्वाज्ज्येष्ठाः। तेषां आत्मानं मोचयितुं मोहपाशैर्बद्धुं च मिथः स्पर्धमानानां यदा विष्ण्वाख्यं सत्त्वं वर्धते तदा देवानां जयोऽसुराणां पराजयश्चात्मविमोकहेतुर्भवतीत्याख्यायिकातात्पर्यम्। पदार्थः स्पष्टः ॥ १७ ॥ इतराः कश्यपस्त्रियः व्यजायन्त व्यजनयन्त ॥ २५ ॥

आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान्।
तेषां विष्णुर्वामनोऽभूद्गोविन्दश्चाभवत्प्रभुः ॥
तस्य विक्रमणाच्चापि देवानां श्रीर्व्यवर्धत।
दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी प्रजा २७
विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवानसृजद्दनुः।
दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्त्वानजीजनत् ॥
अहोरात्रं च कालं च यथर्तु मधुसूदनः।
पूर्वाह्णं चापराह्णं च सर्वमेवानुकल्पयत् ॥२९
प्रध्याय सोऽसृजन्मेघांस्तथा स्थावरजङ्गमान्
पृथिवीं सोऽसृजाद्विश्वां सहितां भूरितेजसा
ततः कृष्णो महाभागः पुनरेव युधिष्ठिर।
ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादेवासृजत्प्रभुः ३१
बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतम्।
पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ ॥ ३२
स एवं चतुरो वर्णान् समुत्पाद्य महातपाः।
अध्यक्षं सर्वभूतानां धातारमकरोत्स्वयम् ३३
वेदविद्याविधातारं ब्रह्माणममितद्युतिम्।
भूतमातृगणाध्यक्षं विरूपाक्षं च सोऽसृजत्
शासितारं च पापानां पितॄणां समवर्तिनम्
असृजत्सर्वभूतात्मा निधिपं च धनेश्वरम् ॥
यादसामसृजन्नाथं वरुणं च जलेश्वरम्।
वासवं सर्वदेवानामध्यक्षमकरोत्प्रभुः ॥ ३६
यावद्यावदभूच्छ्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम्।
तावत्तावदजीवंस्ते नासीद्यमकृतं भयम् ॥३७
न चैषां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ।
संकल्पादेव चैतेषामपत्यमुपपद्यते ॥ ३८
ततस्त्रेतायुगे काले संस्पर्शाज्जायते प्रजा।
न ह्यभून्मैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप ॥३९
द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप।
तथा कलियुगे राजन् द्वन्द्वमापेदिरे जनाः ॥
एष भूतपतिस्तात स्वध्यक्षश्च तथोच्यते।
निरपेक्षांश्च कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तच्छृणु
दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरान्ध्रकाः।
गुहाः पुलिन्दाः शबराश्चूचुका मद्रकैः सह ॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्यामि तानपि।
यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्बरैः सह
एते पापकृतस्तात चरन्ति पृथिवीमिमाम्।
श्वपाकबलगृध्राणां सधर्माणो नराधिप ॥४४
नैते कृतयुगे तात चरन्ति पृथिवीमिमाम्।
त्रेताप्रभृति वर्धन्ते ते जना भरतर्षभ ॥ ४५
ततस्तस्मिन्महाघोरे सन्ध्याकाल उपस्थिते।
राजानः समसज्जन्त समासाद्येतरेतरम् ४६
एवमेष कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भूतो महात्मना।
देवं देवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलोकदृक् ॥ ४७
नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेने नराधिप।
शाश्वतत्वं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ॥ ४८
एवमेष महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः।
अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सर्वभूतोत्पत्तिकथने
सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

२०८-[३५]

युधिष्ठिर उवाच।
के पूर्वमासन्पतयः प्रजानां भरतर्षभ। के चर्षयो महाभागा दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ १

प्रध्याय आलोच्य सः मधुसूदनः पृथिवीमिति पृथिवीस्थसर्वभूतोपलक्षणम् ॥३०॥ शतमनन्तम् ॥३१॥ धातारं समष्ट्यहंकारम् ॥ ३३ ॥ तत एव चतुर्मुखादयो जाता इत्याह-**वेदेत्यादिना** ॥ ३४ ॥ समवार्तिनं यमं 'समवर्ती परेतराट्' इत्यमरः ॥३५॥ निरयमेव ईक्षन्ते तान् ॥ ४१ ॥ **एवमिति**। प्रादुर्भूतो नित्यसिद्ध एव सन् न त्वभूत्वा भूतः अत एव भूतोत्पत्तिरित्यध्यायनाम संगच्छते। महात्मना श्रीकृष्णेन हेतुना ॥४७॥ विग्रहाविशिष्टस्य कृष्णस्य प्रतिपादितं जगद्धेतुत्वमुपसंहरति-**एवमेष इति**। केवलमानुषो न अपि तु परमात्मैव अत एव अचिन्त्यः॥४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नील-कण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः २०७

२०८

पूर्वं ध्यानाय कृष्णमाहात्म्यमुक्तं तत्र ध्यानप्रतिपक्षाः कामादय आन्तराः शत्रवः सन्ति। तेषां प्रशमाय पूर्वेषां

भीष्म उवाच।

श्रूयतां भरतश्रेष्ठ
यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
प्रजानां पतयो येऽस्मिन्
दिक्षु ये चर्षयः स्मृताः ॥ २
एकः स्वयंभूर्भगवानाद्यो ब्रह्मा सनातनः ।
ब्रह्मणः सप्त वै पुत्रा महात्मानः स्वयंभुवः ॥ ३
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महाभागः सदृशो वै स्वयंभुवा ॥ ४
सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ५
अत्रिवंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।
प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसो दश ॥ ६
दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ।
तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते
मरीचेः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी स्मृते ।
अरिष्टनेमिरित्येके कश्यपेत्यपरे विदुः ॥ ८
अत्रेश्चैवौरसः श्रीमान्
राजा सोमश्च वीर्यवान् ।
सहस्रं यश्च दिव्यानां
युगानां पर्युपासिता ॥ ९
अर्यमा चैव भगवान् ये चास्य तनया विभो
एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः १०
शशबिन्दोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत
एकैकस्यां सहस्रं तु तनयानामभूत्तदा ११
एवं शतसहस्राणि दश तस्य महात्मनः ।
पुत्राणां च न ते कञ्चिदिच्छन्त्यन्यं प्रजापतिम्
प्रजामाचक्षते विप्राः
पुराणाः शाशबिन्दवीम् ।
स वृष्णिवंशप्रभवो
महावंशः प्रजापतेः ॥ १३
एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् १४
भगोंशश्चार्यमा चैव मित्रोऽथ वरुणस्तथा ।
सविता चैव धाता च विवस्वांश्च महाबलः
त्वष्टा पूषा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्यात्मसंभवाः॥
नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
मार्तण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य महात्मनः १७
ते च पूर्वं सुराश्चेति
द्विविधाः पितरः स्मृताः ।
त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान्
विश्वरूपो महायशाः ॥ १८
अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥ १९
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः२०
एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः ।
ते च पूर्वं सुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः
शील-यौवनतस्त्वन्य-
स्तथाऽन्यः सिद्धसाध्ययोः ।
ऋभवो मरुतश्चैव
देवानां चोदितो गणः ।
एवमेते समाम्नाता विश्वेदेवास्तथाऽश्विनौ ।
आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा
अश्विनौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ
स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः
इत्येतत्सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ।
एतान्वै प्रातरुत्थाय देवान् यस्तु प्रकीर्तयेत्॥
स्वजादन्यकृताच्चैव सर्वपापात्प्रमुच्यते ।
यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ॥ २६
औशिजश्चैव कक्षीवान् बलश्चाङ्गिरसः स्मृतः
ऋषिर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ॥
त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा ।
उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान्॥
प्रमुचश्चेध्मवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः ।
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान्
एते ब्रह्मर्षयो नित्यमास्थिता दक्षिणां दिशम्
उषंगुः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान्

गुरूणां स्मरणं कर्तव्यमित्येतदर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । 'असतो मासद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय' इति वेदे अभ्यारोहमंत्र इवात्र चातुर्वर्ण्यसाधारण्येन योगारोहाय जप्योऽयं सर्वदिग्गतान् विघ्नान् शमयतीति दिशास्वस्तिकामित्यस्य नाम। के पूर्वमासन्पतय इत्यादिरक्षरयोजना स्पष्टा ॥ १ ॥ प्रदेशाः प्रदिशन्ति आज्ञापयन्तीति प्रदेशा ईशनशीला इत्यर्थः। प्रभावनाः प्रकर्षेण स्रष्टारश्च ॥१०॥ स्वजात् स्वयं कामतोऽकामतश्च कृतात् अन्यसंसर्गजात् ॥ २६ ॥

एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।
अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ३१
एते चैव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशम्
आत्रेयश्च वसिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ३२
गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ३३
जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीमाश्रिता दिशम् ।
एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्तितास्तिग्मतेजसः ३४
साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः
एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशम्
एतेषां कीर्तनं कृत्वा सर्वपापात्प्रमुच्यते ।
यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्व्रजे

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दिशास्वस्तिकं नाम
अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

* * *

२०९–[३६]

युधिष्ठिर उवाच ।
पितामह महाप्राज्ञ
युधि सत्यपराक्रम ।
श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन
कृष्णमव्ययमीश्वरम् ॥ १
यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुरा कृतम् ।
तन्मे सर्वं यथातत्त्वं ब्रूहि त्वं पुरुषर्षभ ॥ २
तिर्यग्योनिगतो रूपं कथं धारितवान्प्रभुः ।
केन कार्यनिसर्गेण तमाख्याहि महाबल ॥ ३
भीष्म उवाच ।
पुराऽहं मृगयां यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थितः
तत्रापश्यं मुनिगणान् समासीनान्सहस्रशः
ततस्ते मधुपर्केण पूजां चक्रुरथो मयि ।
प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीनहम् ५
कथैषा कथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा ।
मनःप्रल्हादिनीं दिव्यां तामिहैकमनाः शृणु
पुरा दानवमुख्या हि क्रोधलोभसमन्विताः ।
बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्या महासुराः ७
तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्मदाः ।
न सहन्ते स्म देवानां समृद्धिं तामनुत्तमाम्
दानवैरर्द्यमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा ।
न शर्म लेभिरे राजन् विशमानास्ततस्ततः ८
पृथिवीमार्तरूपां ते समपश्यन् दिवौकसः ।
दानवैरभिसंस्तीर्णां घोररूपैर्महाबलैः ॥ १०
भारार्तामप्रहृष्टां च दुःखितां संनिमज्जतीम्
अथादितेयाः संत्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ११
कथं शक्ष्यामहे ब्रह्मन्दानवैरभिमर्दनम् ।
स्वयंभूस्तानुवाचेदं निसृष्टोऽत्र विधिर्मया ॥
ते वरेणाभिसंपन्ना बलेन च मदेन च ।
नावबुध्यन्ति संमूढा विष्णुमव्यक्तदर्शनम् १३
वराहरूपिणं देवमधृष्यममरैरपि ।
एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः १४
अन्तर्भूमिगता घोरा निवसन्ति सहस्रशः ।
शमयिष्यति तच्छ्रुत्वा जहृषुः सुरसत्तमाः १५
ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमास्थितः ।
अन्तर्भूमिं संप्रविश्य जगाम दितिजान्प्रति १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः २०८

२०९

एवं स्वस्त्ययनपूर्वकं कृष्णं ध्यायतः पुरुषस्यान्तराविर्भूतः कृष्णो हृद्गतान् कामादीन् योगप्रतिपक्षान्नाशयतीति अन्तर्भूमिविक्रीडनाख्येऽस्मिन्नध्याये वराहाख्यायिकामुखेन प्रतिपाद्यते-**पितामह महाप्राज्ञ**त्यादिना ॥ १॥ पृथिवीं बुद्धिं वासनारूपबीजानां क्षेत्रभूताम्। दानवैः कामक्रोधाद्यैरभिसंस्तीर्णां सर्वतो व्याप्ताम् ॥ १० ॥ वराहरूपिणं वरं च तदहश्चेति व्युत्पत्त्या श्रेष्ठक्रतुर्योगः तत्र रूपयितुं आविर्भावितुं शीलमस्य तम् । अहःशब्दस्य क्रतुवाचित्वं 'अन्हः खः क्रतौ' इत्यादिषु दृष्टम्। दानवाः कामक्रोधादयः ॥ १४ ॥ अन्तर्भूमिगताः देहस्थाः॥ १५ ॥ विष्णुः सत्त्वं वाराहं यागात्मकम् ॥ १६ ॥

दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वममानुषम्।
प्रसह्य तरसा सर्वे संतस्थुः कालमोहिताः॥
ततस्ते समभिद्रुत्य वराहं जगृहुः समम्।
संक्रुद्धाश्च वराहं तं व्यकर्षन्त समन्ततः १८
दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्यबलोच्छ्रिताः
नाशक्नुवंश्च किञ्चित्ते तस्य कर्तुं तदा विभो॥
ततोऽगच्छान्विस्मयं ते दानवेन्द्रा भयं तथा
संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः॥ २०
ततो देवाधिदेवः स योगात्मा योगसारथिः
योगमास्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम॥ २१
विननाद महानादं क्षोभयन् दैत्यदानवान्।
सन्नादिता येन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश
तेन सन्नादशब्देन लोकानां क्षोभ आगमत्।
संत्रस्ताश्च भृशं लोके देवाः शक्रपुरोगमाः॥
निर्विचेष्टं जगच्चापि बभूवातिभृशं तदा।
स्थावरं जङ्गमं चैव तेन नादेन मोहितम् २४
ततस्ते दानवाः सर्वे तेन नादेन भीषिताः।
पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेजःप्रमोहिताः॥ २५
रसातलगतश्चापि वराहस्त्रिदशद्विषाम्।
खुरैर्विदारयामास मांसमेदोस्थिसञ्चयान् २६
नादेन तेन महता सनातन इति स्मृतः।
पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट्
ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाद्रवन्।
तत्र गत्वा महात्मानमूचुश्चैव जगत्पतिम् २८
नादोऽयं कीदृशो देव
नैतं विद्म वयं प्रभो।
कोऽसौ हि कस्य वा नादो
येन विह्वलितं जगत्॥ २९
देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा।
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्वाराहं रूपमास्थितः।
उदतिष्ठन्महाबाहो स्तूयमानो महर्षिभिः ३०

पितामह उवाच।

निहत्य दानवपतीन् महावर्ष्मा महाबलः।
एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ३१
सर्वभूतेश्वरो योगी मुनिरात्मा तथाऽऽत्मनः
स्थिरीभवत कृष्णोऽयं सर्वविघ्नविनाशनः ३२
कृत्वा कर्मातिसाध्वेतदशक्यममितप्रभः।
समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः
पद्मनाभो महायोगी महात्मा भूतभावनः।
न संतापो न भीः कार्या शोको वा सुरसत्तमाः
विधिरेष प्रभावश्च कालः संक्षयकारकः।
लोकान्धारयता तेन नादो मुक्तो महात्मना
स एष हि महाबाहुः सर्वलोकनमस्कृतः।
अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतादिरीश्वरः॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अन्तर्भूमिविक्रीडनं नाम
नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २०९॥

२१०-[३७]

युधिष्ठिर उवाच।

योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत। तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतां वर॥ १॥

सत्त्वं सत्त्वगुणं विष्णुम्। अमानुषं दिव्यं व्यवहितादिग्राहकत्वात्। संतस्थुः नाशं गताः संपूर्वस्य तिष्ठतेः समाप्तिवाचित्वात्॥१७॥ नाशक्रममेवाह-**ततस्त इति**॥१८॥ सनात् सततं अनिति भक्तानुग्रहार्थं चेष्टत इति सनातनः। सनादन इत्यपेक्षिते दकारस्थाने तकारो नैरुक्तः नादेन सह वर्तमानः सनातन इति योगस्य दर्शितत्वात्॥२७॥ महावर्ष्मा महाकायः॥ ३१॥ आत्मा पारमार्थिकं स्वरूपम्। आत्मनो जीवस्य॥३२॥ स्वमात्मानं प्रत्यग्याथात्म्यं समायातः प्राप्तः॥ ३३॥ एष जीवः अत एव संतापादिकं न कार्यं तन्मूलस्यात्मादर्शनस्य नष्टत्वादिति भावः॥ ३६॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २०९॥

२१०

एवमध्यायत्रयेण ईश्वरप्रणिधानमुक्तम्। येन शीघ्रतरं योगः सिद्ध्यति योगान्तरायाश्च व्याधिदुःखादयो नश्यन्ति। अथेदानीं प्रधानभूतं योगमेव जिज्ञासुः पृच्छति—**योगं मे इति**। परमं सबीजयोगात्परमं निर्बीजयोगं मोक्षस्य

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २
कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमम् ।
तेजोराशिं महात्मानं सत्यसन्धं जितेन्द्रियम्
शिष्यः परममेधावी श्रेयोर्थी सुसमाहितः ।
चरणावुपसंगृह्य स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४
उपासनात्प्रसन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम ।
संशयो मे महान्कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि
कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सम्यग्ब्रूहि यत्परम् ५
कथं च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ।
सम्यग्वृत्तानि वर्तन्ते विपरीताः क्षयोदयाः ६
वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकं च यत्
एतद्विद्वन् यथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७

गुरुरुवाच ।

शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्म गुह्यमिदं परम् ।
अध्यात्मं सर्वविद्यानामागमानां च यद्वसु ॥ ८
वासुदेवः परमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखम् ।
सत्यं ज्ञानमथो यज्ञस्तितिक्षा दम आर्जवम् ९
पुरुषं सनातनं विष्णुं यं तं वेदविदो विदुः ।
स्वर्गप्रलयकर्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १०
तदिदं ब्रह्म वार्ष्णेयमितिहासं शृणुष्व मे ।
ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा
वैश्यो वैश्यैस्तथा श्राव्यः
शूद्रः शूद्रैर्महामनाः ।
माहात्म्यं देवदेवस्य
विष्णोरमिततेजसः ॥ १२
अर्हस्त्वमसि कल्याणं वार्ष्णेयं शृणु यत्परम्
कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्वलक्षणम् ॥ १३
त्रैलोक्यं सर्वभूतेशे चक्रवत्परिवर्तते ।
यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतम् ।
वदन्ति पुरुषव्याघ्र केशवं पुरुषर्षभम् ॥ १४
पितॄन्देवानृषींश्चैव तथा वै यक्षराक्षसान् ।
नागासुरमनुष्यांश्च सृजते परमोऽव्ययः ॥ १५
तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्मांश्च शाश्वतान् ।
प्रलयं प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते पुनः ॥ १६

हेतुं मोक्षं मे इति पाठे उपायोपेयविषयौ द्वौ प्रश्नौ तं सयोगं मोक्षम् ॥ १ ॥ कश्चिदिति श्लोकाभ्यां क्रमेण गुरुशिष्ययोर्गुणा दर्शिताः॥३॥ त्वं च अहं च कुतः उपादानात्कुतो वा निमित्तात् उत्पन्नौ स्वस्तद्ब्रूहि । यत्परं श्रेष्ठं उपादानं निमित्तं च न तु· मातृपितृवत् पुण्यापुण्यवेच्चान्तरालिकम् ॥ ५ ॥ भूतेषु पंचसु उपादानकारणेषु समेषु सत्सु विपरीता विषमाः कथं क्षयोदया निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते। वेदेषु यद्वाक्यं वर्णधर्मव्यवस्थापरं 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत राजा राजसूयेन यजेत वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इत्यादि लौकिकम्। स्मृतिवाक्यं तादृशं व्यापकं सर्ववर्णाश्रमसाधारणं 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' इत्यादि। इदमपि कथं हेतुसाम्येऽपि कार्यवैषम्ये किं बीजं तद्ब्रूहीत्यर्थः। श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥६॥ ब्रह्मगुह्यं वेदगोप्यम् वसु धनं तद्वत् रक्षणीयं उपकारकं वा ॥ ८ ॥ ब्रह्मणो मुखं वेदादिः प्रणवः । उपायोपेययोरभेदात्प्रणवादीनां वासुदेवत्वम् ॥ ९ ॥ उपेयस्वरूपमाह— **पुरुषमिति** ॥ १० ॥ एतदेवायं कृष्ण इत्याह— **तदिति** । वार्ष्णेयं वृष्णिषु कृतावतारम्। इतिहासं तत्स्वरूपप्रकाशनपरं ग्रन्थम् ॥ ११ वार्ष्णेयं कृष्णाख्यानं यत्परं कालचक्रं न त्वर्वाचीनं संवत्सराख्यम् । तत्केशवं वदन्तीत्युत्तरेणान्वयः । भावाभावौ सृष्टिप्रलयौ स्वलक्षणं स्वरूपज्ञापकौ यस्य-'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं निरूप्यते'. इतिन्यायेनैव ज्ञातुं शक्यं न तु शृङ्गग्राहिकया गवाश्ववदित्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वभूतेशे यस्मिन् त्रैलोक्यं चक्रवत् चक्रारूढपिपीलिकावत् परवशत्वेन परिवर्तते केशैरिव चिद्रश्मिभिर्वाति सर्वं व्याप्नोतीति केशवस्तं पुरुषर्षभं पुरुषा अन्नमयादयः पञ्च तेषां ऋषभं श्रेष्ठमुत्तमं षष्ठमित्यर्थः ॥ १४ ॥ **पितॄनिति** । अव्ययः अपरिणामी ॥ १५ ॥

तथैवेति । वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणो महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। वाचा विरूपनित्ययेति वेदनित्यत्ववचनं तु वर्णपदाद्यानुपूर्व्यविभ्रंशमात्रपरम् । प्रलीयतेऽस्मिन्महदादिकार्यं स प्रलयस्तम् । प्रकरोतीति प्रकृतिः तां लयोत्पत्तिस्थानं मायाशबलमपि ससृजे इत्यर्थः तथा च श्रुतिः–' नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्' इति । सदसद्रजःशब्दितानां प्रधानशून्यपरमाणूनामानुमानिकानामिव श्रौतस्य परव्योम्नोऽपि मायाशबलापरनाम्नः सृष्टेः प्रागभावं वदन्ती तस्यापि जन्यत्वं दर्शयति मायायास्तुच्छत्वात् । ब्रह्मणश्चासंगत्वात्तयोरेकीभावलक्षणं तात्त्विकं शाबल्यं संभवति ' तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत् ' ' असंगो ह्ययं पुरुषः ' इतिश्रुतिभ्याम् । तस्मात्सृष्टेः प्राङ्मायाशबलं ब्रह्मासीदित्युक्तिर्मायायां स्थितत्वैव युक्ता न तु वस्तुवृत्त्यां। यथोक्तम् 'अस्या-

यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु
अथ यद्यद्यदा भाति कालयोगाद्युगादिषु ।
तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजम् १८
युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान् महर्षयः
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ १९
वेदविद्वेद भगवान् वेदाङ्गानि बृहस्पतिः ।
भार्गवो नीतिशास्त्रं तु जगाद जगतो हितम्
गान्धर्वं नारदो वेद भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् ।
देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम्
न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः
हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यताम्॥ २२
अनाद्यं तत्परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
एकस्तद्वेद भगवान् धाता नारायणः प्रभुः ॥
नारायणादृषिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखभेषजम् ॥ २४
पुरुषाधिष्ठितान् भावान् प्रकृतिः सूयते यदा।
हेतुयुक्तमतः पूर्वं जगत्संपरिवर्तते ॥ २५
दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ।
प्रकृतिः सूयते तद्वदानन्त्यान्नापचीयते ॥ २६
अव्यक्तात्कर्मजा बुद्धिरहंकारं प्रसूयते ।
आकाशं चाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः२७
वायोस्तेजस्ततश्चाप अद्भ्योऽथ वसुधोद्गता ।
मूलप्रकृतयो ह्यष्टौ जगदेतास्ववस्थितम् ॥ २८
ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
विषयाः पञ्च चैकं च विकारे षोडशं मनः ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा
घ्राणं ज्ञानेन्द्रियाण्यथ ।
पादौ पायुरुपस्थश्च
हस्तौ वाक्कर्मणी अपि ॥ ३०
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ॥ ३१

विद्येत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते' इति । अतो युक्तमुक्तं प्रकृतिं सृजते इति । रज्जूरगवत् प्रतीतिसमकालाया एव तत्सृष्टेरुपगमादिति दिक् ॥ १६॥ **यथेति** । प्रत्यब्दं यथा वसन्ते आम्रवृक्षा ग्रीष्मे मल्लिका वर्षासु कदम्बा नियमेन पुष्पिता भवन्ति । एवं ब्रह्महरविष्ण्वादिषु प्रतिकल्पं सृष्टिप्रलयस्थितिकर्तृत्वं तदा तदा आविर्भवति॥१७॥ एतदेव व्याचष्टे-**अथेति** । तत्तत्तस्मिंस्तस्मिन् विषये । लोकयात्रा व्यवहारस्तस्य विधानं प्रमाणेन प्रमेयख्यापनं तज्जं तेन सोपाधिकमेव ज्ञानमुत्पद्यते न निरुपाधिकमित्युक्तं भवति ॥१८॥ युगान्ते युगादौ अन्तर्हितान् पूर्वयुगे येऽभूवन् तान् अनुज्ञाताः उपदिष्टाः स्वयंभुवा ब्रह्मणा ॥ १९ ॥ वेदवित् भगवान्ब्रह्मा वेदाङ्गानि बृहस्पतिर्वेदेति सम्बन्धः ॥ २० ॥ न्यायतन्त्राणि तार्किकवैशेषिककापिलपातञ्जलादीनि हेतुर्युक्तिः आगमो वेदः सदाचारः प्रत्यक्षं तैः प्रमाणैः कृत्वा एतैर्मुनिभिर्यद्ब्रह्म उक्तं तत् उपास्यतां अमुख्यत्वात् तदुपास्यमेव न वेदान्तविज्ञेयमित्यर्थः । तथा चोपास्यस्याब्रह्मत्वं श्रुतिराह—'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति ॥ २२ ॥ अनाद्यं नास्ति आद्यं कारणं यस्य तत् । यद्वा आदौ विदितमाद्यं तदन्यदनाद्यं सर्गादौ अविदितमित्यर्थः । कथं तर्हि देवा न विदुरित्यत आह—**एक इत्यादि** ॥ २३ ॥ ब्रह्मज्ञानस्य आत्यन्तिकदुःखनिवर्तकत्वमुक्त्वाध्यारोपापवादन्यायेन ब्रह्म निरूपयति-**पुरुषेति** । पुरुषेण अधिष्ठितान् आलोचितान् 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुतेः। तेन सांख्याभिमतं प्रकृतेः स्वातंत्र्यं निरस्तम् । अचेतने चेतनानधिष्ठिते शकटादौ प्रवृत्त्यदर्शनाच्च युक्तं तत् सूयते प्रसवोन्मुखीजायते । भावान्महदादीन् हेतुः धर्माधर्मौ ताभ्यां युक्तम्। अत एव सर्गादावपि तारतम्यं युक्तम् । अत ईशात् हेतुयुक्तामिति सांख्यमतं प्रकृतेर्धर्माद्यप्रवर्त्यत्वं निरस्तम् । तेषां हि जलवत्स्वतः प्रवर्तमानायाः प्रकृतेः पापं सुखपरिणामं प्रतिबध्नाति पुण्यं च दुःखपरिणामम्। तत्रान्यतरेणान्यतरस्य स्वोदये प्रतिबन्धशक्तिरपनीयत इति ॥२५॥**दीपादिति** । हेतुयुक्तामित्यत्रापि वर्तते । तैलवर्त्यादिहेतौ सति यथा दीपादनेके दीपाः प्रभवन्तीत्येवमदृष्टोपग्रहात् प्रकृतिर्महदादिकार्यं सूयते । दीपवदानन्त्याच्च नापचीयते ईशादृष्टाभ्यां प्रकृतिः प्रवर्त्यत इति श्लोकद्वयतात्पर्यम् ॥ २६॥ सृष्टिक्रममाह—**अव्यक्तादिति** । कर्मजेति ईशादपि कर्मप्राबल्यं दृश्यते तस्य कर्मापेक्षयैव सदसत्फलदत्वात् । बुद्धिर्महत्तत्त्वम् तथा च सर्गादौ कर्मैव प्रकृतिं प्रवर्तयतीत्यर्थः । आकाशादिपदैः शब्दतन्मात्रादीनि ज्ञेयानि ॥ २७ ॥ अतः पुरुषाधिष्ठितप्रकृत्याद्यष्टकात् विषया इति शब्दाद्याश्रयाः स्थूलाकाशादयः । वाय्वाकाशयोरपि स्पर्शशब्दलिंगानुमेयतया विषयत्वम् ॥ २९ ॥ वाक्कर्मणी इत्यत्र वागिंद्रियं कर्मशब्देन सर्वेषामिन्द्रियाणां कर्माणि वचनादानगतिविसर्गानन्दाख्यानि ज्ञेयानि ॥ ३० ॥ **शब्द इति** । शब्दादयः चित्तमिति विज्ञेयम्। चित्तमात्रोपादाना इत्यर्थः। यदाहुः—भगवन्तोऽक्षपादाचार्याः—'**दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः**' इति । प्रमेयस्य चित्तमात्र-

रसज्ञाने तु जिव्हेयं व्याहृते वाक् तथोच्यते
इन्द्रियैर्विविधैर्युक्तं सर्वं व्यक्तं मनस्तथा ३२

विद्यात्तु षोडशैतानि दैवतानि विभागशः।
देहेषु ज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते॥ ३३

तद्वत्सोमगुणा जिव्हा गन्धस्तु पृथिवीगुणः।
श्रोत्रं नभोगुणं चैव चक्षुरग्नेर्गुणस्तथा।
स्पर्शं वायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा ३४

मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमव्यक्तजं तथा।
सर्वभूतात्मभूतस्थं तस्माद्बुद्ध्येत बुद्धिमान्॥
एते भावा जगत्सर्वं वहन्ति सचराचरम्।
श्रिता विरजसं देवं यमाहुः प्रकृतेः परम् ३६

नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भावैः समन्वितम्।
व्याप्य शेते महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते॥
अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान्।
व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ३८

यथा दीपः प्रकाशात्मा
ह्रस्वो वा यदि वा महान्।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्
पुरुषं सर्वजन्तुषु॥ ३९

श्रोत्रं वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति।
कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्वकर्मणाम्॥
अग्निर्दारुगतो यद्वद्भिन्ने दारौ न दृश्यते।
तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवानुदृश्यते ४१
अग्निर्यथा ह्युपायेन मथित्वा दारु दृश्यते।
तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते॥४२
नदीष्वापो यथा युक्ता यथा सूर्ये मरीचयः।
संततत्वाद्यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणाम्
स्वप्नयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमायुतः।
देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्मोपलभ्यते ४४
कर्मणा बाध्यते रूपं कर्मणा चोपलभ्यते।
कर्मणा नीयतेऽन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा॥ ४५

त्वमुक्त्वा प्रमाणस्यापि तदाह-**तेष्विति**। तेषु शब्दादिष्वपि सर्वेषु गतं श्रोत्रादिरूपेणोपगतं मन एव ॥३१॥ एतदेव स्पष्टयति-**रसेति**। रसज्ञाने मन एव इयं जिव्हेत्यर्थः-‘मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति’ इत्यादिश्रुतेः। व्याहृते शब्दप्रयोगे इदम्। द्वयं ज्ञानकर्मेंद्रियपञ्चकद्वयस्योपलक्षणमित्याह—**इंद्रियैरिति**। सर्वं आन्तरं बुद्धिसुखदुःखादि बाह्यं वियच्छब्दादि तथाऽव्यक्तं महदादि घटान्तं मन एव। तथा च श्रुतिः-‘असतोऽधिमनोऽसृज्यत मनः प्रजापतिमसृजत प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंच’ इति ॥३२॥ षोडश दशेन्द्रियाणि मनः पञ्चभूतानि। ज्ञानकर्तारं विज्ञानात्मानं उपासीनं अर्थात्परात्मानं तस्यापि संहतत्वेन असंहतपुरुषशेषत्वात् ॥ ३३ ॥ रसात्मकत्वात्सोमो जलं तस्य गुणः कार्यं जिव्हा गन्धो गन्धग्राहकं घ्राणं ग्राह्यग्राहकयोरभेदात्स्पर्शो स्पर्शनेन्द्रियं जिव्हादीनां जलादिकार्यत्वं तद्गतरसादिग्राहकत्वाद्ग्राह्यग्राहकयोः समानजातीयत्वनियमोऽनेन सूचितः ॥ ३४ ॥ सत्त्वगुणं सत्त्वकार्यं अव्यक्तजं प्रधानकार्यं सर्वेषां भूतानामात्मभूत ईश्वरस्तत्स्थं उपाधित्वेन तत्र स्थितं सर्वान्तरङ्गं सत्त्वं जानीयात् सत्त्वाविशिष्टस्य ज्ञेयत्वेऽपि चिद्विवेके परिशेषादचितः सत्त्वस्यैव ज्ञेयत्वमस्तीति सत्त्वमेव बुद्ध्येतेत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ एते सत्त्वादय ईशादयो वा विरजसं सर्वप्रवृत्तिशून्यं कूटस्थम् ॥ ३६ ॥ नव ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धिमनसी देहप्राणौ च द्वाराणि विषयप्रापकाणि यस्मिन् तन्नवद्वारम्। भावैः शब्दादिभिः ॥ ३७ ॥ अजरामर इति देहधर्मा सर्वे उक्तः। व्यक्तं मूर्तं अव्यक्तं अमूर्तं तदुभयात्मना उपदिश्यते वेदे। ‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चैवामूर्तं च’ इत्यादिना यः स व्यक्ताव्यक्तोपदेशः कार्यकारणात्मा तद्वान् तदधिष्ठानभूतो नेतिनेतीत्यागमाविषयः। एवंविधोऽपि व्यापकः कारणात्मा। सगुणो यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेः सार्वज्ञ्यादिगुणयुक्तः सूक्ष्मः दुर्लक्ष्यः सर्वाणि भूतानि गुणाश्च सत्त्वादयस्तेषामाश्रयोऽधिष्ठानम् ॥ ३८ ॥ **यथेति**। उपाधिवशान्महत्त्वमल्पत्वं वा प्राप्तोऽपि दीपवत्सर्वजन्तुषु स एवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ येन श्रोत्रं वेद्यं स्वविषयं शब्दं वेदयते स एव शृणोति। एवं पश्यतीत्यादिष्वपि योज्यम् येन श्रोत्रं शृणोति हि येन चक्षुश्च पश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः। अयं देहस्तु तस्य शब्दादिवेदनस्य कारणं निमित्तं न तु वेत्ता किं तु स एव कर्ता॥४०॥ एवंविधस्यापि देहे कुतोऽनुपलंभ इत्याशंक्योपायाभावादित्याह—**अग्निरिति**। दारुभेदे कृतेऽपि न दृश्यते अयोगे योगाभावे सति नैवानुदृश्यते ॥४१॥ व्यतिरेकमुक्त्वा अन्वयमाह-दारु दारुणि योगेनैव नान्येनोपायेन ॥ ४२ ॥ योगाभावे देहसंबंधो न विच्छिद्यत इत्याह-**नदीष्विति**॥४३॥देहान्तरप्रवेशोऽपि न शालाचैत्रवत् किं तु स्वप्नवदित्याह—**स्वप्नेति**। तथैव मरणान्ते देहमुत्सृज्य देहान्तरं प्राप्नोतीत्युपलभ्यते शास्त्रदृष्ट्या योगेन वा ज्ञायते ॥ ४४ ॥ केन हेतुना देहान्तरं यातीति तत्राह-**कर्मणेति**। रूपं प्राचीनं शरीरं बाध्यते न तु विवर्तते भ्रान्तिगृहीतस्य घटवान्निवृत्त्ययोगात्॥४५॥

स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वाऽन्यं प्रतिपद्यते । तथाऽन्यं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजम् ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मकथने
दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११-[३८]

भीष्म उवाच ।

चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च
अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च ।
अव्यक्तलक्षणं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः १
यथाऽश्वत्थकणीकायामन्तर्भूतो महाद्रुमः ।
निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा २
अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनं यथा ।
स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशम् ॥३

तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ।
अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहताः ॥ ४
न भूर्न खं द्यौर्भूतानि नर्षयो न सुरासुराः ।
नान्यदासीदृते जीवमासेदुर्न तु संहतम् ॥ ५
पूर्वं नित्यं सर्वगतं मनोहेतुमलक्षणम् ।
अज्ञानकर्मनिर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणम् ॥ ६
तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंग्रहकारकम् ।
येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ७

एतदेव विशदयितुं प्रतिजानीते—**स त्विति** ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११

प्रतिज्ञातं निरूपयति—**चतुरिति** । न व्यक्तः प्रभवो देहान्तरप्राप्तिर्येषां अव्यक्तं निधनं पूर्वदेहवियोगो येषाम्। स्वप्नवत्पूर्वापरदेहे त्यागयोगौ न गृहात् गृहान्तरप्रवेशवत्स्पष्टावित्यर्थः । अत्र हेतुमाहार्धेन—**अव्यक्तेति** । यतः न व्यक्तं लक्षणं ज्ञापकमस्य तादृशं अतोऽव्यक्तलक्षणम् । अत्र हेतुः अव्यक्तात्मात्मकं अव्यक्तो य आत्मा तदात्मकं द्वितीयेन्दुवत्तत्रैव कल्पितम्। अतस्तत्कल्पिते प्रभवनिधने अपि अव्यक्ते एवेत्यर्थः ॥ १ ॥ नन्वेवं मध्येऽपि देहादिरव्यक्त एव स्यादाद्यन्तयोरव्यक्तत्वादित्यत आह—**यथेति** । प्रागूर्ध्वं चाव्यक्तोऽप्यश्वत्थो मध्ये व्यक्तो भवति । एवमव्यक्तान्मनसः संभवो व्यक्तिर्दृश्यस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ **अभीति** । यथाऽयस्कान्तं लोहचुम्बकपाषाणं प्रत्यचेतनमप्ययोलोहमभिमुखं गच्छति एवं देहं व्यक्तिगतमनुस्वभावः पूर्वसंस्कारो हेतुर्येषां कर्मणां तज्जाः धर्माधर्मादयो भावाः अर्था अभिद्रवन्ति । यच्चान्यदपि ईदृशं अविद्यादिकं तदपि अभिद्रवति ॥ ३ ॥ इममेव न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—**तद्वादिति** । अव्यक्तजाः अविद्योत्थाः भावाः कामकर्मवासनादेहेन्द्रियादयश्चाचेतना अभितःसंहताः । एवं कर्तुः चेतनस्य कारणलक्षणाः कारणं ब्रह्म लक्षयन्ति ते कारणात् ब्रह्मणः सकाशात्सत्त्वचित्त्वानन्दत्वादयोऽपि भावा अभिसंगताः यथापूर्वं कृत्स्नोऽप्यात्मानात्मगुणगणो देहान्तरप्राप्तौ संहन्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु शुक्रशोणितसंयोगादिक्रमेण देहवृद्ध्यादिकं दृश्यते तत्कथं स्वाप्नदेहवदाकस्मिकी देहान्तरप्राप्तिरित्याशंक्याह—**न भूरिति** द्वाभ्याम् । जीवं चिद्धातुं विना भ्वादयो वा ऋषयः प्राणाः प्राणा वा ऋषय इतिश्रुतेः सुरासुराः शमकामादयः इत्येवमादिकं अन्यच्चैवासीत् प्रागुत्पत्तेः । संहतं अज्ञानोपाधिं जीवं एते राजानं भृत्या इव नाप्यासेदुः पश्चादपि नासादितवन्तः । भ्वादयो नित्यं जीवेनासंगता इत्यर्थः ॥ ५ ॥ कथं तर्हि तत्संबन्धस्य जीवे प्रतीतिरत आह--**पूर्वमिति** । एतज्जीवे भ्वादितादात्म्यं अज्ञानकर्ममया कार्यं इति निर्दिष्टं वेदे 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्यादौ। पूर्वं अनादि नित्यं अज्ञाने सत्यनुच्छेद्यं सर्वगतं विद्वदविद्वत्साधारणं व्यवहारकाले । यथोक्तं **पश्वादिभिश्चाविशेषादिति** । मनोहेतुं मनोजन्यम्।अलक्षणं अनिर्वचनीयं कारणं पूर्ववासना सैव लक्षणं विशेषतो ज्ञापकं यस्य प्राग्भवीयवासनावशादेव तत्तन्नृपश्वादिदेहतादात्म्यमात्मनः प्रतीयते यथा स्वप्नेऽराज्ञोऽपि राजाऽस्मीति प्रतीतिः तद्वदबालस्यापि बालोऽस्मीति देहान्तरप्राप्तौ प्रतीतिर्जायते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ततश्च किमित्यत आह--**तदिति** । तत् जीवस्वरूपं कारणैर्वासनाभिर्युक्तम् । कार्यस्य कर्मणः संग्रहं कारयति तथा जीवः प्राग्वासनावशात् कर्माणि प्रवर्तते इत्यर्थः।येन संग्रहेण

अव्यक्तनाभं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाक्षं वर्तते ध्रुवम्
स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वं
चक्रेऽस्मिन्पीड्यते जगत् ।
तिलपीडैरिवाक्रम्य
भोगैरज्ञानसंभवैः ॥ ९
कर्म तत्कुरुते तर्षादहंकारपरिग्रहात् ।
कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपपादितः ॥ १०
नाभ्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा
कार्यव्यक्तेन करणे कालो भवति हेतुमान् ॥
हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परम् ।
अन्योन्यमभिवर्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा १२
राजसैस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतुवलान्वितः ।
क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पांसुर्वातेरितो यथा ॥ १३
न च तैः स्पृश्यते भावैर्न ते तेन महात्मना ।
सरजस्कोऽरजस्कश्च नैव वायुर्भवेद्यथा १४
तथैतदन्तरं विद्यात्सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्बुधः ।
अभ्यासात्स तथा युक्तो न गच्छेत्प्रकृतिं पुनः
संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः ।
तथा वार्तां समीक्षेत कृतलक्षणसंमिताम् १६

तत्तादात्म्यं वर्तते अनुवर्तते । वासनावशात्कर्म कर्मवशाच्च वासना इति चक्रं चक्रवदनवरतप्रवाहम् ॥ ७ ॥ अव्यक्तं धीवासनावृन्दं नाभिवदन्तरङ्गं यस्य व्यक्तं देहेन्द्रियादि अराः नाभिनेमिसंधानकाष्ठानि तद्वद्बहिरङ्गं यस्य । विकारः ज्ञानक्रियादिः परिमण्डलं नेमिः तद्वत् व्यापकं स्निग्धं रञ्जनात्मकं रजः अक्ष इव चालकं यस्य । चक्रं जन्ममरणप्रवाहसंघातः । क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितम् ध्रुवं अविचाल्यं वर्तते ॥ ८ ॥ स्निग्धत्वात् रजोगुणाक्रान्तत्वात् । तिलपीडैस्तैलिकैः । भोगैः सुखदुःखयोगैः ॥ ९ ॥ **कर्मेति** । तत् संघातात्मकं चक्रं तर्षात्फलतृष्णया अहंकारोऽभिमानस्तत्परिग्रहात् तेन स्वीकृतं सत्कर्म कुरुते । कार्यकारणसंयोगे देहाज्ञानयोगे आगामिनि स हेतुः तत्कर्म कारणं विधेयापेक्षं पुंस्त्वम् । उपपादितः समर्थितः॥ १० ॥ ननु कारणाभिन्नं कार्यमिति सांख्याः न हि कुंडलं कनकादन्यत् । किं तु कनकमेव संस्थानविशेषविशिष्टं कुंडलमित्युच्यते । तथा कारणात्कार्यं भिन्नमभिन्नं चेत्यौडुलोमिः उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिरिति शास्त्रे तदनुवादात् । प्रपञ्चः कार्यावस्थायां ब्रह्मणो भिन्नोऽपि कारणावस्थायामभिन्न इत्ति सूत्रार्थः । अस्मिन्मतेऽपि कारणांशेन कार्यस्य कारणादभेदोऽस्ति । ये तु कार्यकारणयोर्गवाश्ववद्भेदमिच्छान्ति तेषामपि तयोरपृथक्सिद्धत्वमस्ति । अतो मल्लयोरिव न कार्यकारणयोः संयोगः कर्मनिमित्तो युज्यत इत्याशंक्य विवर्तवादाश्रयेण परिहरति--**नाभ्येतीति** । रज्जूरगयोरिव कार्यकारणयोर्विषमसत्ताकत्वादन्योन्यस्मिन्प्रवेशः कनककुण्डलादिवन्न घटत इत्यर्थः । नात्येतीति पाठेऽपि नातिक्रामति । न व्याप्नोतीत्यर्थः । कुतस्तर्हि गवाश्ववदत्यन्तभिन्नयोः कार्यकारणभाव इत्याशंक्याह—**कार्यव्यक्तेन करणे इति** । भावे निष्ठा । हेतौ तृतीया अधिकरणे ल्युट । करणे अधिष्ठाने कार्याभिव्यक्तये हेतुमान् अदृष्टादिसहायान्तरवान् कालः भवति प्रभवति। अयं भावः—न मृद्घटन्यायेन प्रतीचि प्रपंचाभिव्यक्तये कारकव्यापारोऽपेक्ष्यते किंतु भोगप्रदकर्मोद्बोधहेतुः काल एव रज्वामिवोरगोत्पत्ताविति कार्याणां तूपकरणे इति पाठे तु उपकरणे सत्ताप्रदानरूपोपकारे काल एव प्रभवति न कारकव्यापार इत्यर्थः। तथा च निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात् अधिष्ठानाध्यस्तयोः सत्यमिथ्यावस्तुनोरत्यन्तभेदेऽपि कार्यकारणभावो युज्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवमधिष्ठानाध्यस्तयोः सम्बन्धे कर्महेतुरित्युक्त्वाऽध्यस्तानामपि प्रकृत्यादीनां मिथः संयोगे कर्मैव हेतुरित्याह--**हेत्विति** । हेतुयुक्ताः कर्मयुक्ताः अभिवर्तंते संहन्यन्ते प्रकृतयोऽष्टौ विकाराः षोडशेति चतुर्विंशतिः पूर्वोक्ताः ॥ १२ ॥ एवं देहान्तरप्राप्तिव्युत्पादनप्रसंगात्कृत्स्नस्य कार्यस्य ब्रह्मविवर्तत्वमुक्त्वा प्रकृतमनुसरति-**राजसैरिति** । च्युतः पूर्वदेहाद्विभ्रष्टो जीवः भावैः प्राणैर्भूतसूक्ष्मैः संस्कारैः समन्वित इत्येकदेशोऽप्यपकृष्यते । हेतुना कर्मणा वलेन पूर्वप्रज्ञया विद्यया च समन्वितः । क्षेत्रज्ञं परमात्मानं अनुलक्ष्य याति लोकान्तरं प्रति 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त उत्सर्जन्याति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणानूत्क्रामन्ति'इति श्रुतिभ्यः १३॥ नाभ्येतीति श्लोकोक्ते कार्यकारणयोरध्यस्ताधिष्ठानत्वे देहदेहिनोरप्याह—**न चेति** । तैः रजःसत्त्वतमोजैः देहेन्द्रियभूतसूक्ष्माख्यैः भावैः हेतुवलाभ्यां च पूर्वोक्ताभ्यां न स्पृश्यते अध्यस्तधर्माणामधिष्ठानेऽनन्वयात् तेन देहिना ते भावादयोऽपि न स्पृश्यन्ते असंगत्वात्।यथा वायौ सरजस्कत्वं भ्रांत्या नीरजस्कत्वं स्वत एवमात्मनि देहादिसंगासंगौ ॥ १४ ॥ एतयोः वायुरजसो रन्तरं पृथक्भावः। अभ्यासात् देहादितादात्म्याभ्यासात्।प्रकृतिं शुद्धं स्वरूपम्। न गच्छेन्न जानीयात्॥ १५॥ अणुरात्मा स्वभाववद्ध इति केचित्। देहसंमित इत्यन्ये। विभुरपि स्वभाववद्ध इत्यपरे।असंग इत्यपरे । तत्र किं मा

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः। ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मकथने
एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

* * *

२१२-[३९]

भीष्म उवाच।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथा समुपलभ्यते।
तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥ १
दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः।
प्रयोजनं महत्त्वात्तु मार्गमिच्छन्ति संस्तुतम्
सद्भिराचरितत्वात्तु वृत्तमेतदगर्हितम्।
इयं सा बुद्धिरभ्येत्य यया याति परां गतिम्
शरीरवानुपादत्ते मोहात्सर्वान्परिग्रहान्।
क्रोधलोभादिभिर्भावैर्युक्तो राजसतामसैः ४
नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन्देहयापनम्।
कर्मणा विवरं कुर्वन्न लोकानाप्नुयाच्छुभान् ५
लोहयुक्तं यथा हेम विपक्वं न विराजते।
तथाऽपक्वकषायाख्यं विज्ञानं न प्रकाशते ॥ ६
यश्चाधर्मं चरेल्लोभात्कामक्रोधावनुप्लवन्।
धर्म्यं पन्थानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ॥
शब्दादीन्विषयांस्तस्मान्न संरागादयं व्रजेत
क्रोधो हर्षो विषादश्च जायन्तेह परस्परात ८

मुपादेयं किं हेयमित्येतं संदेहम् ऋषिर्मन्त्रः। 'अनश्नन्न्यो अभिचाकशीति' ' असंगो ह्ययं पुरुषः' इत्यादिः। अच्छिनत्।ननु ' स्वर्गकामो यजेत' इति संगित्वमपि श्रूयते तत्कथमसँगत्वानिश्चय इत्याशंक्याह—**तथेति**। कृतं क्रियया निष्पादितं यल्लक्षणं मूर्द्धाभिषिक्तत्वादि तेन संमितां तदनुरोधिनीं वार्तां सुखदुःखप्राप्तिपरिहारोपायभूतां क्रियां समीक्षेत तद्वदात्मानं क्रियाविष्टं कर्तारमीक्षेत। यथा देहातिरिक्तमात्मानं जानन्नेव ' राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत ' इतिवाक्यात् देहसंमितं कृत्रिमं मूर्धाभिषिक्तत्वरूपलक्षणं राजसूयाधिकारिविशेषणं क्रियाकालेऽपेक्षते। एवं कर्तृत्वादिविशेषणं मुमुक्षुरपि विद्यासाधनकाले। फलकाले तु राजा देहमिव मुमुक्षुः कर्तृत्वाद्युज्झतीति भावः ॥ १६ ॥ एतद्विज्ञानफलं मोक्षमाह—**बीजानीति**। क्लेशैः अविद्यादिभिः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

अस्मिन्नध्याये क्लेशोदयलयहेतू हानाय उपादानाय च प्रदर्श्येते—**प्रवृत्तीत्यादिना**। तेषां कर्मनिष्ठानां यथा धर्मः समुपलभ्यते तथा विज्ञाननिष्ठानां विज्ञानादन्यन्न रोचते ॥ १ ॥ वेदोक्तेषु अग्निहोत्रादिषु शमादिषु च यथाधिकारं व्यवस्थिताः निष्ठावन्तः प्रयोजनं स्वर्गमोक्षौ तयोर्मध्ये संस्तुतं प्रशस्ततरं मोक्षमार्गं निवृत्तिरूपं महत्त्वादिच्छन्ति बुद्धिमत्तरा इति शेषः ॥२ ॥ ननु जरामर्यमग्निहोत्रं भस्मान्तं शरीरमित्यादयो यावज्जीवं कर्मानुष्ठापका विधय उपरुध्येरन्निवृत्तिमार्गे इत्याशंक्याह-**सद्भिरिति**। 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसो महाशाला महाश्रोत्रिया अग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे ' इत्यादिश्रुतेरेतत्कर्मत्यागात्मकं वृत्तं न निन्द्यम्।

'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत ' इति ॥

भगवतैव प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोरधिकारभेदेन व्यवस्थापितत्वात्। इयं निवृत्त्यात्मिका परां गतिं मोक्षम् ॥ ३ ॥ एतदभावेऽनिष्टमाह—**शरीरेति**। शरीरवान् शरीराभिमानवान् ॥ ४ ॥ देहयापनं देहसम्बन्धविच्छेदमशरीरताख्यं मोक्षम्। तत्रोपायमाह—**कर्मणेति**। विवरं आत्मविविदिषाख्यं द्वारम् शुभान् स्वर्गादीन् कर्मफलभूतान्नाप्नुयात् न स्वीकुर्यात्। फलत्यागपूर्वकं चित्तशुद्ध्यर्थं कर्माण्येवाचरेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्तशुद्ध्यभावे दोषमाह—**लोहेति**। विपक्वं पाकहीनम् भावे निष्ठा। अविपक्वकषाये पुंसि आख्या उपदेशो यस्य अजितरागादिदोषे उक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ कषायाणामपाके दोषमाह—**यश्चेति**। अनुप्लवन् अनुसरन् आक्रम्य उपसृत्य उत्क्रम्येति पाठः स्वच्छः ॥ ७ ॥ संरागः रागाधिक्यं व्रजने दोषमाह—**क्रोध इति**। क्रोधो राजसः, हर्षः सात्त्विकः, विषादस्तामसः ॥ ८ ॥

पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वे राजसतामसे।
कमभिष्टुवते चायं कं वाऽऽक्रोशति किं वदन्
स्पर्श-रूप-रसाद्येषु सङ्गं गच्छन्ति बालिशाः
नावगच्छन्ति विज्ञानादात्मानं पार्थिवं गुणं
मृन्मयं शरणं यद्वन्मृदैव परिलिप्यते।
पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्विकारान्न नश्यति
मधु, तैलं, पयः, सर्पिर्मांसानि, लवणं, गुडः।
धान्यानि,फलमूलानि मृद्विकाराः सहांभसा
यद्वत्कान्तारमातिष्ठन्नौत्सुक्यं समनुव्रजेत्।
ग्राम्यमाहारमाद्यादस्वाद्वपि हि यापनम् १३
तद्वत्संसारकान्तारमातिष्ठन् श्रमतत्परः।
यात्रार्थमद्यादाहारं व्याधितो भेषजं यथा॥
सत्यशौचार्जवत्यागैर्वर्चसा विक्रमेण च।
क्षान्त्या, धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च
भावान्सर्वानुपावृत्तान्
समीक्ष्य विषयात्मकान्।
शान्तिमिच्छन्नदीनात्मा
संयच्छेदिन्द्रियाणि च॥ १६
सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः।
चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यज्ञानाज्जन्तवो भृशम् १७
तस्मात्सम्यक् परीक्षेत दोषानज्ञानसंभवान्
अज्ञानप्रभवं दुःखमहंकारं परित्यजेत्॥ १८
महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः
त्रैलोक्यं सेश्वरं सर्वमहंकारे प्रतिष्ठितम्॥ १९
यथेह नियतः कालो दर्शयत्यार्तवान् गुणान्
तद्वद्भूतेष्वहंकारं विद्यात्कर्मप्रवर्तकम्॥ २०
संमोहकं तमो विद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवम्।
प्रीतिदुःखनिबद्धांश्च समस्तांस्त्रीनथो गुणान्
सत्त्वस्य रजसश्चैव
तमसश्च निबोध तान्।
प्रसादो हर्षजा प्रीति-
रसंदेहो धृतिः स्मृतिः।
एतान् सत्त्वगुणान् विद्या-
दिमान् राजसतामसान्॥ २२
कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्लमः।
विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता॥ २३
दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवम्।
विमृशेदात्मसंस्थानमेकैकमनुसंततम्॥ २४

युधिष्ठिर उवाच।

के दोषा मनसा त्यक्ताः
के बुद्ध्या शिथिलीकृताः।
के पुनः पुनरायान्ति
के मोहादफला इव॥ २५

अभिष्टुवते अभिष्टौति चितः अविकारित्वाद्विकारिणश्च चेतसो जडत्वात् स्तुत्याक्रोशौ निरास्पदावित्यर्थः ॥ ९ ॥ विज्ञानात् विपर्ययबुद्धेः आत्मानं देहं पार्थिवं पृथ्वीविकारं गुणम् ॥ १० ॥ देहस्य पार्थिवत्वे युक्तिमाह द्वाभ्याम्—**मृन्मयमिति** । शरणं गृहं मृद्विकारान्मृद्विकारमन्नादिकं प्राप्य न नश्यति जीवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ मृद्विकारानाह—**मध्विति** ॥ १२ ॥ कान्तारमातिष्ठन्संन्यासी औत्सुक्यं मिष्टान्नादौ रागं न समनुव्रजेत् आहारं अन्नम्। यापनं देहनिर्वाहकम्॥ १३॥ संन्यासिवद्गृहिणाऽपि विरक्तेन स्थेयमित्याह-**तद्वदिति** । संसारो गृहम् यात्रार्थं वेदान्तश्रवणादिनिर्वाहार्थम्, न तु इन्द्रियप्रीत्यर्थम् ॥ १४ ॥ एवं द्वयोरपि मिष्टान्नादौ वैराग्यमुपपाद्याश्रमद्वयसाधारणान् मोक्षधर्मानाह-**सत्येति** । सत्यं यथार्थभाषणं शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावशुद्धिरान्तरमिति द्विविधम् आर्जवं अकौटिल्यम् । त्यागो वैराग्यं वर्चः अध्ययनादिजं तेजस्तेन तत्कारणं लक्ष्यं विक्रमो मनोजये शौर्यम् । बुद्धया श्रवणजन्यया धृत्या क्लेशकालेऽपि चित्तविधारकयत्नेन मनसा क्रियमाणेन तपसा साध्वसाधुनोरालोचनेन भावान्समीक्ष्येत्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥ संभवेत यथाक्रमामिति पाठे यथाक्रमं संसारी चेत्कामादिना मुमुक्षुश्चेच्छमादिना संभवेत संयुज्येतेत्यर्थः । अदीनात्मा उदाराचित्तः ॥१६॥ विपक्षे दंडमाह—**सत्त्वेनेति** ॥ १७ ॥ अज्ञानात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तम् ॥१८॥ **महेति** । ईश्वरादिकं सर्वमहङ्कारकल्पितामित्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वेतदहंकारकल्पितं चेतसप्रवन्नित्यमभिनवसंस्थानं स्यादित्याशंक्य पूर्वसंस्कारानुरोधात् समानरूपमेव कल्प्यते इति सदृष्टान्तमाह-**यथेति**। भूतेति भूतेन्द्रियादीनामुपलक्षणम् ॥ २० ॥ त्रिगुणात्मकस्याहंकारस्य गुणकार्याणि विभजते—**संमोहकमिति**। कृष्णं अन्धकारवदप्रकाशात्मकं प्रीतिदुःखे क्रमात्सात्त्विकराजसे ॥ २१ ॥ तान् कार्यभूतान् विशेषगुणान् ॥ २२ ॥ कामादयो राजसाः विषादादयस्तामसाः ॥ २३ ॥ अस्य विभागस्य प्रयोजनमाह—**दोषाणामिति**। आत्मनि संस्थानं स्थितिं एकैकं प्रत्येकं अनुलक्षी विमृशेत्को दोषः कियान् क्षीणः कियान् शिष्ट इति नि मालोचयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ त्यक्ताः पूर्वैर्मुमुक्षुभिरि शेषः । **के पुनरिति** । अपरिहार्या इत्यर्थः प प्रश्नाः अफला आगता अपि निष्फला इत्यर्थः ॥ २५ ॥

केषां बलाबलं बुद्ध्या हेतुभिर्विमृशेद्बुधः ।
एष मे संशयस्तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥२६

भीष्म उवाच ।

दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्मा विमुच्यते ।
विनाशयति संभूतमयस्मयमयो यथा ।
तथा कृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति तामसैः २७
राजसं तामसं चैव शुद्धात्मकमकल्मषम् ।
तत्सर्वं देहिनां बीजं सत्त्वमात्मवतः समम्
तस्मादात्मवता वर्ज्यं
रजश्च तम एव च ।
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं
सत्त्वं निर्मलतामियात् ॥ २९
अथवा मन्त्रवद्ब्रूयुरात्मादानाय दुष्कृतम् ।
स वै हेतुरनादाने शुद्धधर्मानुपालने ॥ ३०

दोषैरिति सार्धश्लोक एकं वाक्यम् । मूलात् मूलं अज्ञानं तदारभ्य अवच्छिन्नैर्लूनैः मूलच्छेदेनैव दोषाश्छिन्न्यात्ततश्च ते पश्चाच्छिन्नमूलतरुविलसितवत् । काश्चित्कालमनुवर्तमाना अप्यफला एवेत्यर्थः । मूलच्छेदे उपायं सदृष्टान्तमाह-**विनाशयतीति** । संभूतमुत्पन्नमयस्मयं लोहनिगडम् । अयः वाऽस्य धारामयम् । एवं कृतात्मा ध्यानसंस्कृता बुद्धिः । तामसैः विपर्यासरूपैरविद्यादिदोषैः सहजैरनादिभिः सह नश्यति तान्नाशयित्वा स्वयमपि कतकरजोवत् शाम्यति । अत्र वास्य धारानिगडं छित्त्वा स्वयमपि नश्यतीति विवक्षया दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यम् ॥ २७॥

चतुर्थप्रश्नोत्तरमुक्त्वा तृतीयप्रश्नोत्तरं पादत्रयेणाह-**राजसमिति** । शुद्धात्मकं सत्त्वम् । तच्चाकल्मषं काममोहराहित्यात् गुणत्रयं देहिनां देहप्राप्तौ बीजम् आत्मवतो जितचित्तस्य तु सत्त्वं समं ब्रह्म तत्प्रापकम् । ' निर्दोषं हि समं ब्रह्म'इति समशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगात् ॥ २८ ॥

प्रथमप्रश्नोत्तरमाह-**तस्मादिति** । सत्त्वं बुद्धिः ॥ २९ ॥

अथवेति । आत्मादानाय बुद्धिवशीकाराय विहितं मन्त्रवत् मन्त्रयुक्तं यज्ञादिकं कर्म केचिद्दुष्कृतमिति ब्रूयुः सांख्याः पशुबीजादिहिंसामिश्रत्वात् । तस्माज्जपादिरेव हिंसादीनो धीशुद्ध्युपायः श्रेयानिति भावः । अत्रायं सांख्यवृद्धानामभिप्रायः । 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' इति निषेधः पुरुषार्थो न तु क्रत्वर्थः । येनास्याग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन समानविषयत्वं स्यात् । यथा आहवनीये जुहोतीति होमार्थस्याहवनीयस्य पदे जुहोतीति होमार्थेनैव पदेनापवादस्तद्वत् । न च पुरुषार्थस्य सतः क्रत्वर्थत्वमपि निषेधस्य वक्तुं युक्तं कर्त्रधिकरणविरोधात् । तत्र हि पुरुषार्थे नानृतं वदेदिति निषेधे सत्यपि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पुनः क्रत्वर्थतया नानृतं वदेदित्यनृतवदनं निषिध्यते क्रतुमध्ये कारणविशेषात्पुरुषार्थनिषेधोल्लंघने तु क्रतुवैकल्यं माभूदिति । तस्माद्भिन्नविषयत्वाद्धिंसाविधितन्निषेधशास्त्रयोः परिहृत्यापवादमुत्सर्गाः प्रवर्तन्त इत्यस्य न्यायस्याप्रवृत्तिः । अधिकारिभेदादपि तत्र तदप्रवृत्तिः । गृहासक्तो हि हिंसाशास्त्रेऽधिक्रियते न तु विरक्तः तस्य यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् इति प्रव्रज्याविधानात् । न च गृहाश्रमोऽपि नित्यः तस्य रागतः प्राप्तत्वात् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विधिविरोधाच्च । तस्माद्यथा श्येनेनाभिचरन्यजेतेतिशास्त्राच्छत्रुमारणकामस्य श्येनो विधीयमानो हिंसात्मकफलद्वारा न हिंस्यादिति शास्त्रं निरुन्धे । तद्वत्स्वर्गपश्वादिकामस्य गृहमेधिनो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत,चित्रया यजेत पशुकामः इत्यादिविधिः पशुबीजादिहिंसात्मकसाधनद्वारा न हिंस्यादिति शास्त्रं निरुणद्धि ततश्च पुरुषः प्रत्यवैति । यथोक्तम्-**दृष्टवदानुश्राविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त इति** । यथा दृष्टः सुखोपायो दोषादियुक्तः, एवं वैदिकोऽपीति सांख्यकारिकार्थः । स्वमतमाह-स वै इति । सैवेति पाठेऽपि सैष दाशरथीतिवत्सन्धिः । स मन्त्रवान् यज्ञादिधर्म अनादाने वैराग्ये हेतुर्निमित्तं भवति चित्तशुद्धिद्वारा नित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रनाड्या भवति । तथा शुद्धधर्मः शमादिस्तस्यापि रक्षणे स एव यज्ञादिधर्मो भवति । अयमर्थः-'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतेरश्वेन जिगमिषतीत्यादौ गतावश्वस्येव विद्यायां यज्ञादीनां हिंसायुक्तधर्माणां साधनत्वं गम्यते । तथा शान्तो दान्त इत्यादिना निवृत्तिरूपस्यापि अहिंसादेर्धर्मस्य विद्यासाधनत्वं गम्यते । यथा द्वावश्वौ रथे नियुक्तावविरुद्धदिक्क्रियौ सन्तावेवेष्टं देशं रथिनं नयतो न तु तयोरन्यतरस्येषदपि विरुद्धदिक्क्रियत्वे एवं यज्ञ ईषदप्यहिंसाशास्त्रविरोधी चेत्तेन सहैकार्थ्यं न भजेदिति यज्ञादिव्यतिरिक्तहिंसाया एवाहिंसाशास्त्रेणानर्थहेतुता बोध्यते इति । तथा च सूत्रम्—**सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति** । यस्तु काम्यो यज्ञस्तस्यास्त्वंशतो दोषहेतुत्वं न नः किंचिच्छिन्नम् । स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्ष इति सांख्याचार्यवचनमपि तद्विषयमेव पुण्ये कर्मणि स्वल्पो हिंसाजन्योऽधर्मसंकरः स्वल्पेनापि प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्योऽपरिहारे वा फलकाले सोढुं शक्यः सुखसमुद्रमग्नो हि दुःखकणिकां सोढुमर्हतीति सर्वमनवद्यम् ॥ ३० ॥

रजसाऽधर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुते।
अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान् सर्वांश्च सेवते
तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते।
हिंसाविहाराभिरतस्तन्द्रीनिद्रासमन्वितः॥

सत्त्वस्थः सात्त्विकान् भावान्
शुद्धान्पश्यति संश्रितः।
स देही विमलः श्रीमान्
श्रद्धाविद्यासमन्वितः॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मकथने
द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१२॥

◆

२१३-[४०]

भीष्म उवाच।
रजसा साध्यते मोहस्तमसा भरतर्षभ।
क्रोधलोभौ, भयं, दर्प एतेषां सादनाच्छुचिः
परमं परमात्मानं देवमक्षयमव्ययम्।
विष्णुमव्यक्तसंस्थानं विदुस्तं देवसत्तमम् २
तस्य मायापिनद्धाङ्गा नष्टज्ञाना विचेतसः।
मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः क्रोधं प्रयान्ति वै ३
क्रोधात्काममवाप्याथ लोभमोहौ च मानवाः
मानदर्पावहङ्कारमहङ्कारात्ततः क्रियाः॥ ४
क्रियाभिः स्नेहसम्बन्धा-
त्स्नेहाच्छोकमनन्तरम्।
सुखदुःखक्रियारम्भा-
ज्जन्माज्जन्मकृतक्षणाः॥ ५
जन्मतो गर्भवासं तु शुक्रशोणितसंभवम्।
पुरीषमूत्रविक्लेदं शोणितप्रभवाविलम्॥ ६
तृष्णाभिभूतस्तैर्बद्धस्तानेवाभिपरिप्लवन्।
संसारतन्त्रवाहिन्यस्तत्र बुद्ध्येत योषितः॥ ७
प्रकृत्याः क्षेत्रभूतास्ता नराः क्षेत्रज्ञलक्षणाः।
तस्मादेवाविशेषेण नरोऽतीयाद्विशेषतः॥ ८
कृत्या ह्येता घोररूपा मोहयन्त्यविचक्षणान्
रजस्यन्तर्हिता मूर्तिरिन्द्रियाणां सनातनी ९

वैदिकेऽपि कर्मणि राजसं तामसं कामक्रोधादिहेतुकं त्याज्यं सात्त्विकं सेव्यमित्याह श्लोकत्रयेण—**रजसेति**। अधर्मेति च्छेदः। लौकिकं तु राजसं तामसं च कर्म सुतरां त्याज्यमिति भावः॥ ३१॥ सात्त्विकं तु मुमुक्षूणां पथ्यमित्यर्थः॥ ३३॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१२॥

२१३

पूर्वाध्यायान्तिमं श्लोकत्रयं व्याख्यातुमयमध्याय आरभ्यते—**रजसेति**। रजस्तमसोः कार्यं मोहो विपर्ययः अनात्मनि आत्मबुद्धिः। अज्ञानस्य हि द्वे शक्ती आवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्च तत्राद्यया वस्तुस्वरूपं रज्ज्वादि आव्रियते। द्वितीयया सर्पादिस्वरूपं विक्षिप्यते। ते उभे अत्र क्रमेण तमोरजःशब्दाभ्यामुच्येते। मोहजाः क्रोधादयः॥ १॥ शुद्धेः फलं जीवब्रह्मात्मैक्यज्ञानामित्याह—**परममिति**। परमं आत्यन्तिकं परं ब्रह्म कोशपञ्चकातीतं आत्मानं प्रत्यञ्चम्। परमात्मानमात्मानामिति पाठान्तरं स्पष्टार्थम्। अक्षयं नाशहीनं अव्ययं ह्रासहीनं विदुः प्राञ्चः। **शुचय इति**। इदानींतनोऽपि शुचिर्विन्दतीत्यर्थः॥ २॥ पिनद्धाङ्गा रूपादिभिर्जडीकृतेन्द्रियाः। अत एव नष्टज्ञानाः। ततो विचेतसः निर्विवेकाः। ज्ञानसंमोहात् बुद्धिवैक्लव्यात् ब्रह्माज्ञानाद्वा। क्रोधं विक्षिप्तचित्तताम्॥ ३॥ **मानः** आत्मनि पूज्यताबुद्धिः। **दर्पः** उच्छृखलत्वम्। **अहंकारः** परेषां तुच्छीकरणम्॥ ४॥ जन्माजन्मकृतक्षणाः जन्ममरणयोः कृतस्वीकाराः॥ ५॥ तैः क्रोधादिभिः बद्धस्तान् अभितः परिप्लवन् तर्तुमिच्छन् हेतौ शतृप्रत्ययः। प्रथमं योषितो हेयत्वेन जानीयात्। यतस्ताः संसारपटस्य तन्त्रामिव तन्त्रं तन्तुवितानं तन्तुवायवद्वहन्ति॥ ७॥ यथा प्रकृतिः क्षेत्रज्ञं बध्नाति। एवमेता अपत्योत्पत्तिक्षेत्रभूताः जीवं बध्नन्तीत्यर्थः। न चाभीयुरिति अतीयात् अतिक्रामेत् संन्यसेदित्यर्थः। न चाभीयुरिति पाठे नानुसरेयुरित्यर्थः॥ ८॥ शत्रुमारणार्थं मन्त्रमयी शक्तिः कृत्या सैव एताः रजसि रजोगुणैरन्तर्हिताः। सूक्ष्मरूपेण मृदि घटा इव स्थिता इन्द्रियाणां मूर्तिरिन्द्रियैः कल्पितेत्यर्थः॥ ९॥

तस्मात्तदात्मकाद्रागा-
द्बीजाज्जायन्ति जन्तवः।
स्वदेहजानस्वसंज्ञान्
यद्वदङ्गात्कृमींस्त्यजेत्।
स्वसंज्ञानस्वकांस्तद्व-
त्सुतसंज्ञान् कृमींस्त्यजेत् ॥ १०
शुक्रतो रसतश्चैव देहाज्जायन्ति जन्तवः।
स्वभावात्कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥
रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वं च रजसि स्थितम्।
ज्ञानाधिष्ठानमव्यक्तं बुद्ध्यहङ्कारलक्षणम् १२
तद्बीजं देहिनामाहुस्तद्बीजं जीवसंज्ञितम्।
कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्तनम् ॥ १३
रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव।
कर्मगर्भैर्गुणैर्देही गर्भे तदुपलभ्यते ॥ १४
कर्मणा वीजभूतेन चोद्यते यद्यदिन्द्रियम्।
जायते तदहङ्कारााद्रागयुक्तेन चेतसा ॥ १५
शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः।
रूपरागात्तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धचिकीर्षया १६
स्पर्शने त्वक्तथा वायुः प्राणापानव्यपाश्रयः।
व्यानोदानौ समानश्च पञ्चधा देहयापनम् १७
सञ्जातैर्जायते गात्रैः कर्मजैर्वर्ष्मणा वृतः।
दुःखाद्यन्तैर्दुःखमध्यैर्नरः शारीरमानसैः १८
दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्धते।
त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्यान्निरोधज्ञो विमुच्यते
इन्द्रियाणां रजस्येव प्रलयप्रभवावुभौ।
परीक्ष्य संचरेद्विद्वान्यथावच्छास्त्रचक्षुषा २०
ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नोपसर्पन्त्यतर्षुलम्।
हीनैश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मकथने
त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

२१४-[४१]

भीष्म उवाच।

अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा। तत्त्वज्ञानाच्चरन् राजन् प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥१

तदात्मकात् स्त्रीप्रधानात्। एतेन सार्धश्लोकेन दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृता इति गौतमसूत्रार्थो दर्शितः। अस्वसंज्ञान् मानुषेति संज्ञाहीनान्। कृमीन् यूकालिक्षादीन् अस्वकान् अनाप्तान् ॥ १० ॥ शुक्तः रेतोरूपात् स्नेहाद्वंशतः पुत्राः। रसतः स्वेदरूपात् स्नेहात् यूकादयः एषा जन्तूत्पत्तिः स्वभाववादेऽदृष्टवादे च समानैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं हेयमुक्त्वा ज्ञेयमाह—**रज इति**। प्रवृत्तिप्रकाशात्मके रजःसत्त्वे तमसि लीयेते। तच्च तमः अज्ञानाख्यं ज्ञानाधिष्ठानं अधिष्ठानभूते ज्ञानेऽध्यस्तं सद्बुद्ध्यहङ्कारयोर्लक्षणं ज्ञापकं भवति ॥ १२ ॥ तत् बुद्ध्यहङ्कारविशिष्टमज्ञानं देहिनां जीवानां देहप्राप्तौ बीजम्। तस्य सकार्यस्याज्ञानस्य बीजं अधिष्ठानभूतं ज्ञानं तदेव जीवसंज्ञितं देहिशब्दवाच्यम्। तज्ज्ञानं बीजसंज्ञितामिति पाठे तत् अज्ञानविशिष्टं ज्ञानं बीजं ईश्वरस्तत्संज्ञम्। ऐश्वर्यमेवाह—**कर्मणेति** ॥ १३ ॥ अयं जीवः ईश्वरो वा गर्भे मातुरुदरे ॥ १४ ॥ तत्र मांसपिंडभूतोऽसौ पूर्ववासनावशाद्यं यं विषयं स्मरति तत्तद्ग्राहकमिन्द्रियमस्याविर्भवतीत्याह—**कर्मणेत्यादिना** ॥ १५ ॥ घ्राणं गन्धचिकीर्षयेति एतस्यैव वासनावशात्स्रष्टृत्वं दर्शितम् ॥ १६ ॥ यापनं देहयात्रानिर्वाहः ॥ १७ ॥ सञ्जातैः सम्यक् निष्पन्नैः गात्रैः श्रोत्रादिभिः कृत्वा नरो वर्ष्मणा शरीरेण वृतः सन् जायते ब्रह्मणा सहेति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥ दुःखाद्यन्तैरित्येतद्व्याचष्टे–**दुःखमिति**। उपादानाद्देहेन्द्रियादीनां गर्भेङ्गीकारात्। अभिमानाज्जन्मानन्तरं दुःखं देहवत् वर्धते। एवं त्यागान्मरणादपि वर्धतेऽतस्तेभ्यो हेतुभ्यः निरोधो दुःखस्य स्यात् कर्तव्यः। यतो निरोधज्ञो विमुच्यते ॥ १९ ॥ रजस्यन्तर्हिता मूर्तिरिन्द्रियाणामित्युपक्रान्तमिन्द्रियाणां रजोमात्रत्वमुपसंहरति–**इन्द्रियाणामिति**। **परीक्ष्येति** रजोरूपप्रवृत्तिनिरोधेनेन्द्रियनिरोधाद्दुःखनिरोधो भवतीत्यर्थः ॥२०॥ अतर्षुलं तृष्णाहीनम्। ज्ञानेन्द्रियाणि नोपसर्पन्ति न व्याप्नुवन्ति इन्द्रियार्थान्प्राप्यापीति शेषः। तत्फलमाह–**हीनैरिति**। हीनैः क्षीणैः करणैरिन्द्रियैः ॥२१॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

२१४

अत्र इन्द्रियजये ज्ञानात् ज्ञानं प्राप्य चरन् शमादीननुतिष्ठन् ॥ १ ॥

सर्वेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते ।
पुरुषेभ्यो द्विजानाहुर्द्विजेभ्यो मन्त्रदर्शिनः २
सर्वभूतात्मभूतास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
ब्राह्मणा वेदशास्त्रज्ञास्तत्त्वार्थगतनिश्चयाः ॥३
नेत्रहीनो यथा ह्येकः
कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि ।
ज्ञानहीनस्तथा लोके
तस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ॥ ४
तांस्तानुपासते धर्मान् धर्मकामा यथागमम् ।
न त्वेषामर्थसामान्यमन्तरेण गुणानिमान् ५
वाग्देहमनसां शौचं,क्षमा,सत्यं,धृतिः,स्मृतिः
सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणाञ्छुभान् ६
यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ।
परं तत्सर्वधर्मेभ्यस्ते न यान्ति परां गतिम् ।
लिङ्गसंयोगहीनं यच्छब्दस्पर्शविवर्जितम् ।
श्रोत्रेण श्रवणं चैव चक्षुषा चैव दर्शनम् ॥ ८
वाक्संभाषाप्रवृत्तं यत्तन्मनः परिवर्जितम् ।
बुद्ध्या चाध्यवसीयीत ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ॥ ९
सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकं
प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् ।
द्विजाग्र्यो जायते विद्वान्
कन्यसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १०
सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं तत्र मे शृणु ।
संप्रदीप्तमुदीर्णं च निगृह्णीयाद्द्विजो रजः ११
योषितां न कथा श्राव्या
न निरीक्ष्या निरम्बराः ।
कथाञ्चिद्दर्शनादासां
दुर्बलानां विशेद्रजः ॥ १२
रागोत्पन्नश्चरेत्कृच्छ्रं महार्तिः प्रविशेदपः ।
मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिर्जपेदघमर्षणम् ॥ १३
पाप्मानं निर्दहेदेवमन्तर्भूतरजोमयम् ।
ज्ञानयुक्तेन मनसा सन्ततेन विचक्षणः १४
कुणपामेध्यसंयुक्तं यद्वदच्छिद्रबन्धनम् ।
तद्वद्देहगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनम् ॥ १५
वात-पित्त-कफाद्रक्तं त्वङ्मांसं स्नायुमस्थि च
मज्जां देहं शिराजालैस्तर्पयन्ति रसा नृणाम्
दश विद्याद्धमन्योऽत्र
पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ।
याभिः सूक्ष्माः प्रतायन्ते
धमन्योऽन्याः सहस्रशः ॥ १७
एवमेताः शिरा नद्यो रसोदा देहसागरम् ।
तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरम् १८
मध्ये च हृदयस्यैका शिरा तत्र मनोवहा ।
शुक्रं संकल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुञ्चति १९

पुरुषो मनुष्यः द्विजाः त्रैवर्णिकाः मन्त्रदर्शिनो ब्राह्मणाः ॥ २ ॥ तत्त्वार्थं प्रतिगतः निश्चयो येषाम् ॥ ३ ॥ ज्ञानविदो ब्रह्मविदः ॥ ४ ॥ एवं उपायज्ञान्प्रशस्य तद्गुणानाह—**तांस्तानिति** । यथागमं यथाशास्त्रं तांस्तानिष्टापूर्तादीन् । अर्थसामान्यं फलसाम्यं मोक्षाख्यं निरतिशयं इमान् वक्ष्यमाणान् ॥ ५ ॥ गुणानेवाह—**वागिति** । अनृतहिंसाकामादिराहित्यं वागादीनां शौचम् । सर्वेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकेषु धर्मेषु ॥ ६ ॥ ब्रह्मणि चर्या ब्रह्मचर्यं योगधर्मः । ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मप्रापकत्वात्तदभिन्नं परां गतिं मोक्षम् ॥ ७ ॥ गतिमेव विशिनष्टि--**लिङ्गमिति** । लिङ्गं पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसंघातरूपम् । तेन यत्र संयोगो नास्ति अत एव शब्दादिहीनं श्रोत्रेण उपाधिना तदेव श्रवणं शब्दानुभवरूपमेव रूपाद्यनुभवात्मकम् । तथा च शब्दादीनां व्यभिचारित्वाद्यत्केवलानुभवरूपं तदेव मुख्यं ब्रह्म । निर्विकल्पकावस्था परब्रह्मप्रापिकेत्यर्थः ॥ ८ ॥ वाचा संभाषा कथनं प्रवृत्तं यस्मिन् तत्तथाभूतं यद्ब्रह्मचर्यं तत् मनः मनोमात्रेणावस्थानं परिवर्जितं विषयेन्द्रियहीनम् । शब्देन वक्तुं योग्या सविकल्पकावस्थेत्यर्थः । यद्बुद्ध्या श्रवणमननोत्थया अध्यवसीयीत निश्चिनुयात् । निर्विचिकित्सं परोक्षज्ञानमित्यर्थः ॥ ९ ॥ ब्रह्मचर्याणां क्रमेण फलमाह—**सम्यगिति** । ब्रह्मैव लोकस्तं मोक्षम् । सुरान् सत्यलोकं कन्यसीं कनीयसीम् ॥ १० ॥ संप्रदीप्तं समुत्पन्नं उदीर्णं वृद्धिं गतम् । रजः कामादिरूपम् ॥ ११ ॥ रजो रागः ॥ १२ ॥ कृच्छ्रं--

‘ त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम् ।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात् प्राजापत्योऽयमुच्यते ’ ॥

इत्यादिना उक्तलक्षम् । महार्तिः शुक्रवृद्ध्याऽत्यन्तं पीडितः । अन्हस्त्रिरिति वा पाठः । स्वप्ने च रेतःस्रावेऽप्सु मग्नः अघमर्षणं ऋतं च सत्यं चेत्यृक्त्रयम् ॥ १३ ॥ रागयुक्तेनेत्यपपाठः । मनसा निर्दहेदिति सम्बन्धः ॥१४॥ कुणपेति शरीरान्तर्गतं मलान्त्रं तद्यथा दृढं बन्धनं एवं देह आत्मनो दृढबन्धनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ शिरा नाड्यः तासां जालैः ॥ १६ ॥ दश वातादिदशकवहाः । धमन्यो नाड्यः पञ्चस्विन्द्रियेषु गुणं स्वस्वविषयग्रहणपाटवं रसार्पणद्वारा आवहन्तीति तथा । याभिरश्वत्थपर्ण तुल्याभिः ॥ १७ ॥ हृदयस्य कदम्बकुसुमाकारस्य पिण्डस्य मध्ये मनोवहा ‘ अन्नमयँहि सौम्यं मनः ’ श्रुतेरन्नरसैर्हृदयान्तर्वर्तिमनःप्रीणनकरी नाडी

सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्या ह्यनुगताः शिराः ।
नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते वहन्त्यस्तैजसं गुणम् २०
पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यते खजैः ।
शुक्रं निर्मथ्यते तद्वद्देहसंकल्पजैः खजैः ॥ २१
स्वप्नेऽप्येवं यथाऽभ्येति मनःसंकल्पजं रजः ।
शुक्रं संकल्पजं देहात् सृजत्यस्य मनोवहा ॥
महर्षिर्भगवानत्रिर्वेद तच्छुक्रसंभवम् ।
त्रिबीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते २३
ये वै शुक्रगतिं विदुर्भूतसंकरकारिकाम् ।
विरागा दग्धदोषास्ते नापुयुर्देहसंभवम् ॥ २४
गुणानां साम्यमागम्य मनसैव मनोवहम् ।
देहकर्मा नुदन्प्राणानन्तकाले विमुच्यते ॥ २५
भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रजायते ।
ज्योतिष्मद्विरजो नित्यं मन्त्रसिद्धं महात्मनाम्
तस्मात्तदभिघाताय कर्म कुर्यादकल्मषम् ।
रजस्तमश्च हित्वेह यथेष्टां गतिमाप्नुयात् २७
तरुणाधिगतं ज्ञानं जरादुर्बलतां गतम् ।
विपक्वबुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं बलम् २८
सुदुर्गमिव पन्थानमतीत्य गुणबन्धनम् ।
यथा पश्येत्तथा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मकथने
चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

२१५–[४२]

भीष्म उवाच ।
दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः
ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम्
जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसक्लमैः ।
दृष्ट्वेव सन्ततं लोकं घटेन्मोक्षाय बुद्धिमान् २
वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्यादनहंकृतः
प्रशान्तो ज्ञानवान् भिक्षुर्निरपेक्षश्चरेत्सुखम्

'अश्वत्थपत्रनाडीव द्विसप्ततिशताधिका ।
नाडी मनोवहेत्युक्ता योगशास्त्रविशारदैः ' इति ।

सा हि सर्वगात्रेभ्यः शुक्रमादायोपस्थोन्मुखं करोति ॥१९॥ एका शिरा कथं गात्रैः संबद्धेत्यत आह—**सर्वगात्रेति**। तैजसं गुणं ऊष्माणम् ॥ २० ॥ खजैः मन्थनदण्डैः देहस्थात् संकल्पात् खेभ्य इन्द्रियेभ्यश्च जातैः संकल्पजैः खजैः स्त्रीदर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ २१ ॥ शुक्रं संकल्पजमित्येतदुपपादयति-**स्वप्नेऽपीति**। स्त्रीसंगाभावेऽपि संकल्पजं रजः स्त्रीरागः यथा अभ्येति तथैव मनोवहा नाडी शुक्रं सृजति ॥ २२ ॥ त्रीणि अन्नरसो मनोवहा नाडी संकल्पश्चेति बीजानि यस्य । तृबीजमित्यपपाठः ॥ २३ ॥ भूतानां शुक्रोद्रेकादनुलोमप्रतिलोमगमनाद्वर्णसंकरकारिकां विदुर्विचारयेयुः । विचार्य विरागाः दग्धदोषाः निर्वासनाः ॥ २४ ॥ देहानवाप्तौ अनुष्ठेयान्तरमाह-**गुणानामिति** । मनसैव गुणसाम्यं निर्विकल्पत्वं आगम्य योगबलेनासाद्य मनोवहं सत्यलोकप्रदं पूर्वोक्तं सुषुम्नाख्यनाडीमार्गं प्रति अन्तकाले प्राणानुदन् प्रेरयन् विमुच्यते। कः यः देहकर्मा देहनिर्वाहमात्रार्थं कर्म यस्य बाह्यप्रवृत्तिशून्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥ देहबन्धच्छेदे योगमार्गं क्रममुक्तिदमुक्त्वा जीवन्मुक्तिकरं ज्ञानमार्गमाह-**भवितेति**। मनसो विश्वात्मकस्य ज्ञानं भविता भविष्यति । कीदृशं तत् ज्ञानं मन एव प्रजायत इति स्वप्न इव सर्वविषयाकारं भवतीति। एतज्ज्ञानवतः फलमाह । मंत्रसिद्धं प्रणवोपास्तिसिद्धं मनः नित्यं अनादिमायामात्रं सत् विरजं निर्वासनं ज्योतिष्मत् प्रकाशवत् सर्वज्ञं सर्वशक्ति च भवति । यथोक्तं वासिष्ठे—

'विगतवासनमाशु विपाशता-
मुपगतं मन आत्मतयोदितम् ।
यदभिवाञ्छति तद्भवति क्षणा-
त्सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ' इति ॥ २६ ॥

तदभिघाताय मनोनाशाय अकल्मषं निवृत्तिरूपं यया येन प्रकारेण इष्टां गतिं मोक्षम् ॥ २७ ॥ जरया दुर्बलतां 'तृतीया तत्कृतार्थेन'इति समासः। मानसं बलं संकल्पं आदत्ते संहरति काले पूर्वभाग्येन न तु दृष्टयोग्यतया ॥ २८ ॥ गुणा देहेन्द्रियादयस्तदेव बन्धनम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२१४॥

२१५

पूर्वोक्तबन्धनेऽमृते चाधिकारिभेदानाह-**दुरन्तेष्विति** ॥ १ ॥ क्लमैः क्लेशैः सन्ततं व्याप्तं दृष्ट्वैव न तु मम इदानीं क्लेशो नास्तीत्युपेक्षेत ॥ २ ॥ घटनमेवाहाध्यायेन-**वागिति** ॥ ३ ॥

अथवा मनसः सङ्गं पश्येद्भूतानुकम्पया ।
तत्राप्युपेक्षां कुर्वीत ज्ञात्वा कर्मफलं जगत
यत्कृतं स्याच्छुभं कर्म पापं वा यदि वाऽश्नुते
तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्वा बुद्धिकर्मभिः
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
क्षमा चैवाप्रमादश्च यस्यैते स सुखी भवेत ६
तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत।
यश्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहम् ॥ ७
दुःखान्निःसरणं वेद सर्वज्ञः स सुखी भवेत।
तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत ८
नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नाबद्धं चिन्तयेदसत ।
अथामोघप्रयत्नेन मनो ज्ञाने निवेशयेत ।
वाचा मोघप्रयासेन मनोज्ञं तत्प्रवर्तते ॥ ९
विवक्षता च सद्वाक्यं धर्मं सूक्ष्ममवेक्षता ।
सत्यां वाचमहिंस्रां च वदेदनपवादिनीम् ॥
कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ।
ईदृगल्पं च वक्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा ॥ ११
वाक्प्रबद्धो हि संसारो विरागाद्व्याहरेद्यदि
बुद्ध्याप्यनुगृहीतेन मनसा कर्म तामसम् १२
रजोभूतैर्हि करणैः कर्मणि प्रतिपद्यते ।
स दुःखं प्राप्य लोकेऽस्मिन्नरकायोपपद्यते।
तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्धैर्यमात्मनः १३
प्रकीर्णमेष भारं हि यद्वद्धार्यैत दस्युभिः।
प्रतिलोमां दिशं बुद्ध्वा संसारमबुधास्तथा
तमेव च यथा दस्युः
क्षिप्त्वा गच्छेच्छिवां दिशम् ।
तथा रजस्तमःकर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयाच्छुभम् ॥ १५
निःसांदिग्धमनीहो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः।
विविक्तचारी लघ्वाशी तपस्वी नियतेन्द्रियः
ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान्।
निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति १७
धृतिमानात्मवान् बुद्धिं निगृह्णीयादसंशयम्।
मनो बुद्ध्या निगृह्णीयाद्विषयान्मनसाऽऽत्मनः
निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशे।
देवतास्तत्प्रकाशन्ते हृष्टा यान्ति तमीश्वरम्

अथवेत्यप्यर्थे भूतानुकम्पयाऽपि मनसः संगं बन्धं पश्येत् यथोक्तम्—

'कृपयाऽपि कृतः संगः पतनायैव योगिनाम् ।
इति संदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणम्' इति ॥ ४ ॥

शुभं कर्माह—**अहिंसेति** ॥ ६ ॥ बुद्ध्या इदं सर्वं यदयमात्मेति शास्त्रोत्थया समाहितं स्थिरं रागद्वेषशून्यं एनं अहिंसादिरूपम् ॥ ७ ॥ अशुभं वर्ज्यमित्याह सार्धेन—**नापेति**। नापध्यायेत् परानिष्टं न चिन्तयेत्। अबद्धं स्वस्यायोग्यं राज्यादि रंको न स्पृहयेत्। असत् नष्टं भावि वा स्त्रीपुत्रादिकं न चिन्तयेत् । अथामोघेति यत्नस्यावश्यंभाविफलत्वं सूचितम् । ज्ञाने ज्ञानसाधनेऽमानित्वादौ श्रवणादौ च वाचा मोघप्रयासेनेतिपाठे वाचा वेदान्तवाक्येन अवागोघप्रयोगेणेति पाठे वागिति वागादीन्द्रियव्यापारो लक्ष्यते। ओघ इति कालपरिणाममपेक्ष्य ऋतुलिङ्गवत्स्वयमेव ज्ञानाख्यचित्तपरिणामो भविष्यति किमुत्तक्षतयेत्युपदेशे या श्रेयोबुद्धिः सा कालाख्या तुष्टिरोघशब्दार्थः। तदुभयं यत्र नास्ति तादृशो यमनियमादीनां योगांगानां प्रयोगरतेन तत् ज्ञानं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ सद्वाक्यं विवक्षता पुरुषेण ईदृक् वक्तव्यम् । ईदृक्कथं यत् अहिंस्रां वाचं वदेदिति द्वयोः सम्बन्धः ॥ १० ॥ कल्कापेतां शाठ्येन हीनाम् ॥ ११ ॥ संसारः ऐहिक आमुष्मिकोऽर्थः सर्वो वाचैव प्रबद्धोऽस्ति अतः साध्वीमेव वाचं वदेत्। वैराग्यं चेत् तामसं हिंसादिकं कर्मापि स्वीयं व्याहरेत्। पुण्यं पापं वा कर्म स्वमुखेन प्रकाशितं चेन्नश्यतीति भावः ॥ १२ ॥ रजोभूतैः प्रवृत्तिपरैः फलितमाहार्धेन—**तस्मादिति**। ॥१३॥ सदृष्टान्तं कर्मसंन्यासमाह—**प्रकीर्णेति** द्वाभ्याम्। आमिषभारं वहन्तश्चोराः गम्यां दिशं राजकीयाद्यवरोधात्प्रतिकूलां बुध्वा आमिषं त्यक्त्वाऽन्यां दिशं गच्छन्तो यथा न बध्यन्ते एवमाविद्यकं कर्मादाय कामाद्यभिमुखः संसारभयं बुध्वा कर्माणि त्यजन्न बध्यते इति तात्पर्यम् । प्रकीर्णमेषः विशस्तमेषः आमिषमित्यर्थः। तस्य भारः क्लीवत्वमार्षम् ॥ १४ ॥ अनीहः चेष्टाशून्यः तपस्वी मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः तद्वान् ॥ १६ ॥ प्रयोगो योगाङ्गानामनुष्ठानं तत्र रतिः प्रीतिर्यस्य निष्प्रचारेण निरुद्धेन 'बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्' इति श्रुतेः ॥ १७ ॥ आत्मवान् बुद्धिमान् बुद्धिम् 'अहं ब्रह्मास्मि' इतिवाक्यजां धीवृत्तिम् । **मनः** संकल्पविकल्पात्मकम् । बुद्ध्या तया वृत्त्या मनसा विषयान् शब्दादीन् तेषां विशेषणं आत्मन इति मनोरूपानित्यर्थः ॥ १८ ॥ योगावान्तरफलमाह—**निगृहीतेति**। तत् तस्यामवस्थायां देवताः इन्द्रियाणि तं योगिनं ईश्वरं यान्ति प्रविशन्ति एतेन तत उत्पन्नत्वमपि ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

ताभिः संयुक्तमनसो ब्रह्म तत्संप्रकाशते ।
शनैश्चापगते सत्त्वे ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २०
अथवा न प्रवर्तेत योगतन्त्रैरुपक्रमेत् ।
येन तन्त्रयतस्तन्त्रं वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् ।
कण-कुल्माष-पिण्याक-शाक-यावक-सक्तवः ।
तथा मूलफलं भैक्ष्यं पर्यायेणोपयोजयेत् २२
आहारनियमं चैव देशे काले च सात्त्विकम् ।
तत्परीक्ष्यानुवर्तेत तत्प्रवृत्त्यनुपूर्वकम् ॥ २३
प्रवृत्तं नोपरुन्धेत शनैरग्निमिवेन्धयेत् ।
ज्ञानान्वितं तथा ज्ञानमर्कवत्संप्रकाशते २४
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं त्रींल्लोकानधितिष्ठति ।
विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानेनापकृष्यते ॥ २५
पृथक्त्वात्संप्रयोगाच्च नासूयुर्वेद शाश्वतम् ।
स तयोरपवर्गज्ञो वीतरागो विमुच्यते ॥ २६
वयोतीतो जरामृत्यू जित्वा ब्रह्म सनातनम् ।
अमृतं तदवाप्नोति यत्तदक्षरमव्ययम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मकथने
पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

२१६-[४३]

भीष्म उवाच ।
निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।
निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता
स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चाभिभूयते ।
देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्पृहः ॥ २
ज्ञानाभ्यासाज्जागरणं जिज्ञासार्थमनन्तरम्
विज्ञानाभिनिवेशात्तु स जागर्त्यनिशं सदा

ताभिर्देवताभिः संयुक्तं ऐकात्म्यं गतं मनो यस्य धीमात्रेण स्थायिनः सत्त्वे धीमात्रे ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय भुवो भावे इति क्यप् ॥ २० ॥ न प्रवर्तेत योगैश्वर्यं न प्रकाशेतेति पाठे ऐश्वर्येण योगी विदितो न भवेत् । योगतन्त्रैर्निरोधप्रधानैरेव यत्नैरुपक्रमेत् । सत्यसंकल्पादीन् न भावयेत् । किं तु अस्थूलत्वादीनेवेत्यर्थः । ननु कथमेकस्यात्मवस्तुनः सगुणत्वं निर्गुणत्वं चेत्यत आह—**येनेति** । तन्त्रं तन्त्रप्रतिपाद्यं योगम् । तन्त्रयतः अनुतिष्ठतः येन रूपेण विशिष्टा वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् । सविशेषत्वं वृत्त्युपाधिकृतं स्वतस्तु निर्विशेषत्वमेवेति भावः ॥ २१ ॥ **कणेति** । कणादीनपि भक्षयेन्न तु योगैश्वर्यं उपजीवेतेत्यर्थः । कुल्माषाः पक्वमाषाः यावकं यवचूर्णं जलोष्मपक्वं सक्तवः सक्तून् ॥ २२ ॥ प्रवृत्तं कर्म तदनुरोधेन योगेऽन्तरायं न कुर्यात् । ज्ञानान्वितं कर्म क्रमेण इन्धयेत् वर्धयेत् । तथा कुर्वतो ज्ञानं ब्रह्म प्रकाशते ॥२४॥ नन्वात्माभिन्नस्य ज्ञानस्याप्रकाशायोगात् कथं प्रकाशत इत्युक्तिरत आह—**ज्ञानेति** । त्रींल्लोकान् जाग्रदादीन् विज्ञानं बुद्धिः तदनुगतम् । 'स धीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादिश्रुतेः । अज्ञानेन अनात्मादौ आत्मादिबुद्धिरूपेण विपर्ययेण प्रकाशमानमपि ज्ञानम् । अवस्थात्रयकालुष्यादप्रकाशमानमिवेत्यर्थः ॥२५॥ ननु सांशं अंशतः प्रकाशते न तु निरंशमतोऽस्य सर्वात्मनाऽप्रकाशः प्रकाशो वा वाच्य इत्याशंक्याह—**पृथक्त्वादिति** । अवस्थात्रयातीतमपि तत्संप्रयुक्तत्वेन गृह्णन् असूयुः शाश्वतमनुपाधिमात्मानं दूषयन् तं न वेद तयोः पृथक्त्वापृथक्त्वयोरपवर्गपर्यन्तम् । रूपवृत्तेति पाठे रूपवृत्तं स्वभावरूपमबाध्यत्वेन बाध्यत्वेन च जानन् ॥ २६ ॥ वयोतीतः जितकालः ततो वीतजरामृत्युर्ज्ञात्वेति पाठान्तरं सुगमम् ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

२१६

पूर्वत्र योगैश्वर्यमनुभूयाननुभूय वा ब्रह्म प्रविशेदित्युक्तम् । तत्र ऐश्वर्यानुभवं निन्दितुमारभते-**निष्कल्मषमिति** । निष्कामं ब्रह्मचर्ययोगं निद्रा अविद्यामोहकत्वात्त्याज्या । **स्वप्नेति** । 'तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः' इति श्रुतेः जाग्रत्स्वप्नाविव योगैश्वर्यमपि संप्रज्ञातकालिकं स्वप्न एव तत्र दोषाः देवाङ्गनामन्त्रणादयः तान् ॥ १ ॥ स्वप्ने द्विविधेऽपि देही योगी अयोगी वा ॥ २ ॥ उक्तनिद्राप्रतियोगि जागरणमाह--**ज्ञानाभ्यासादिति** ।

'ताच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेकपरत्वं च ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाः ॥'

इत्युक्तविधात् ज्ञानाभ्यासात् । जिज्ञासा विचारोऽर्थः प्रयोजनमस्य तज्जागरणमनन्तरमनवरतम् । ज्ञाततत्त्वस्य तु मुख्यं जागरणमित्याह--**विज्ञानेति** ॥ ३ ॥

अत्राह को न्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव ।
प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्तते देहवानिव ॥ ४
अत्रोच्यते यथा ह्येतद्वेद योगेश्वरो हरिः ।
तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ॥ ५
इन्द्रियाणां श्रमात्स्वप्नमाहुः सर्वगतं बुधाः ।
मनसस्त्वप्रलीनत्वात्तत्तदाहुर्निदर्शनम् ॥ ६
कार्ये व्यासक्तमनसः संकल्पो जाग्रतो ह्यपि ।
यद्वन्मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तद्वन्मनोगतम् ॥ ७
संसाराणामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात
मनस्यन्तर्हितं सर्वं स वेदोत्तमपूरुषः ॥ ८
गुणानामपि यद्येतत्कर्मणा चाप्युपस्थितम् ।
तत्तच्छंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितं यथा ९
ततस्तमुपसर्पन्ति गुणा राजसतामसाः ।
सात्त्विका वा यथायोगमानन्तर्यफलोदयम्
ततः पश्यन्त्यसंबुद्ध्या वातपित्तकफोत्तरान् ।
रजस्तमोगतैर्भावैस्तदप्याहुर्दुरत्ययम् ॥ ११
प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत्संकल्पयति मानसम् ।
तत्तत्स्वप्नेऽप्युपगते मनो दृष्ट्यन्निरीक्षते ॥ १२
व्यापकं सर्वभूतेषु वर्ततेऽप्रतिघं मनः ।
आत्मप्रभावात्तं विद्यात्सर्वा ह्यात्मनि देवताः
मनस्यन्तर्हितं द्वारं देहमास्थाय मानुषम् ।
यद्यत्सदसदव्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनम् ।
सर्वभूतात्मभूतस्थं तमध्यात्मगुणं विदुः ॥ १४

अत्राह पूर्वपक्षीति शेषः । स्वप्ने दृश्यमानोऽयं देहादिर्भावः पदार्थः को नु नुर्वितर्के। किं सत्योऽसत्यो वेति विकल्प्याद्ये बाधानुपपत्तिरिति सूचयति--**विषयवानिवेति**।इवकारेण वस्तुतो न विषयवानित्यर्थः । ननु यथा उपरिस्थोऽर्को जलेऽधस्थ इवाभाति । तद्वज्जाग्रद्देहादिरेवान्यथा स्वप्ने भातीति न तावता स्वप्नस्यानिर्विषयत्वमित्याशंक्याह--**प्रलीनैरिति**। दृष्टान्ते जलोपरि संहत्यस्थितेनार्कतेजसा प्रतिहतं चाक्षुषं तेजोऽप्रविलीनं प्रतिस्रोतः प्रवृत्तं सदुपरिस्थमप्यर्कं प्राक्प्रवृत्तिसंस्कारादध इव विषयीकरोति । अत्र त्विन्द्रियाणि विलीनानीति भेदः। अन्यथा प्रतिबिम्बभ्रमसमये पुरोवर्तिद्रव्यान्तरवद्बाह्यं देशादिकमपि स्वप्ने दृश्येत । तस्मात्स्वाप्नो भावो न सत्य इत्यर्थः। नाप्यसत्यः असत्यस्य शशशृंगादेर्भानायोगात् ॥ ४ ॥ एवं युक्त्या निरुद्धगतिकः सिद्धान्ती अनुभवबलेनैवोत्तरयति-**अत्रोच्यत इति** । योगेश्वर इति हरिरिति च हेतुगर्भं विशेषणद्वयम् । योगिसंकल्पमात्र एव स्वाप्नो भावः वस्तुवृत्त्या तु तदभाव एवेति भावः एतद्यथा हरिर्वेद तथा महर्षयो वर्णयन्ति उपपन्नार्थं युक्तिमच्चैतदित्यर्थः ‘ संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ’ इति श्रुतेः, यथा योगिसंकल्पजं पित्रादिकं तथाऽस्मत्संकल्पजं खादिकमिति सुवचमित्याशयः॥ ५ ॥ सर्वगतं सर्वप्राणिप्रसिद्धं इन्द्रियाणामुपरमे संकल्पस्वभावस्य मनसोऽनुपरमः स्वप्न इत्यर्थः । तत् तस्मिन् स्वप्ने विषये तत्प्रसिद्धं वक्ष्यमाणं निदर्शनं दृष्टान्तः ॥ ६ ॥ तमेवाह—**कार्ये इति**। मनोरथवृत्तिवत्स्वाप्नवृत्तिरपि संकल्पमात्रशरीरा तथाऽप्याद्ये इन्द्रियैर्विक्षेपात्सम्यक् न प्रतिभासः स्वप्ने तदभावाज्जाग्रद्वदर्थानां सम्यग्भानामिति विशेष इत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्वप्नादेर्मनोगतत्वं व्याचष्टे-**संसाराणामिति** । प्राचीनानन्तजन्मसंस्कारात्। कामात्मा विषयासक्तचित्तः तत् स्वप्नाद्यैश्वर्यं अवाप्नुयात् कथं तदवाप्तिरत आह—स उत्तमपूरुषः असंहतः साक्षी मातृमानमेयाकारं मनो वेद प्रकाशयति । न विक्रियारूपं भोक्तृत्वं साक्षिणः अपि तु साक्ष्यप्रकाशकत्वमात्रम्। यस्तु विक्रियावान् प्रमाता स दृश्यकोटिस्थ एव न तु साक्षीत्यर्थः ॥८॥ गुणानां सत्त्वादीनां मध्ये यद्यत्कर्मणा प्राचीनेन सत्त्वं रजस्तमो वा उपस्थितं भवति । येन च कर्मणा भावितं संस्कृतं मनो यदा भवति तदा भूतानि सूक्ष्माणि तत्तच्छंसन्ति तं तं स्त्र्याद्याकारं स्वप्ने निवेदयन्तीत्यर्थः ॥९॥ ततः आकारदर्शनानन्तरम्।आनन्तर्यफलोदयं अनन्तरमेव सुखाद्युदयं यथा स्यात्तथा समुपसर्पन्ति ॥ १० ॥ असंबुद्ध्याऽज्ञानात् वाताद्युत्तरान् त्रिधातुकान् देहान् पश्यन्ति तद्देहदर्शनान्तं दुरत्ययं प्राग्वासनाप्राबल्यात् योगं विनाऽपरिहार्यम् ॥ ११ ॥ तत् तत् तस्मिंस्तस्मिन् ॥ १२ ॥ व्यापकं उपादानत्वात् अप्रतिघं प्रतिघातशून्यम् तत्र हेतुः आत्मप्रभावात्तं आत्मानं देवताः आकाशाद्याः आत्मज्ञानात्सार्वज्ञ्यं सार्वात्म्यं च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं स्वप्नावस्थामुक्त्वा सुषुप्त्यवस्थामाह—**मनसीति** सार्धेन । द्वारं स्वप्नदर्शने द्वारभूतं स्थूलं देहं मनस्यन्तर्हितमास्थाय तत्रैव देहे स्वपिति स्वमात्मानं अपिति गच्छति । कुत्र अस्मिन्नव्यक्ते सदसदात्मके मायाशबले निदर्शनं निश्चितदर्शनं साक्षिरूपं तदेव सर्वेषां भूतानामात्मभूतोऽहंकारस्तत्र प्रतिबिम्बात्मना तिष्ठतीति तथा। अध्यात्मगुणं आत्मा अहंकारः गुणाश्च प्रकृतिरूपास्तेषामुपरीति अध्यात्मगुणम् । अहंकारादिगुणैरस्पृष्टं विबालकत्वात् । सुषुप्तौ शुद्धे साक्षिण्येवाहंकारादयो लीयन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

लिप्सेत मनसा यश्च संकल्पादैश्वरं गुणम् ।
आत्मप्रसादं तं विद्यात्सर्वा ह्यात्मनि देवताः
एवं हि तपसा युक्तमर्कवत्तमसः परम् ।
त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तमसोऽन्ते महेश्वरः १६
तपो ह्यधिष्ठितं देवैस्तपोघ्नमसुरैस्तमः ।
एतद्देवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणम् ॥ १७
सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान्विदुः ।
सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ ॥१८
ब्रह्म तत्परमं ज्ञानममृतं ज्योतिरक्षरम् ।
ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां गतिं
हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ।
प्रत्याहारेण वा शक्यमक्षरं ब्रह्म वेदितुम् २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मकथने
षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

२१७-[४४]

भीष्म उवाच ।
न स वेद परं ब्रह्म यो न वेद चतुष्टयम् ।
व्यक्ताव्यक्तं च यत्तत्त्वं संप्रोक्तं परमर्षिणा ॥१
व्यक्तं मृत्युमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदम् ।
प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् ॥ २
तत्रैवावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
निवृत्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३
प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ॥ ४
तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः ।
ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शकः ॥ ५

दृष्टान्तभूते स्वप्नसुषुप्ती उक्त्वा दार्ष्टान्तिके सबीजनिर्बीजावस्थे योगिगम्ये तत्राद्यां संप्रज्ञातावस्थामाह-**लिप्सेतेति**। ऐश्वरं गुणं ज्ञानवैराग्यैश्वर्यधर्मेष्वन्यतमं आत्मप्रसादं चित्तप्रसादं शुद्धं मन एव ईश्वर इत्यर्थः ॥ १५ ॥ तपसा विषयाद्यालोचनेन युक्तं मनः एवंभूतं भवति। तमसः परं प्राप्तं तु मनः अर्कवज्ज्ञप्तिमात्रमेव भवति । तत्रोभयविधब्रह्मभावं देहिन आह-**त्रैलोक्येति**। देही जीवः त्रैलोक्यप्रकृतिः कारणं ब्रह्मेत्यर्थः। कारणभूततमसोऽन्ते तु स एव महेश्वरः शुद्धब्रह्मभूत एवेत्यर्थः। यथोक्तम्—

'सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते ।
सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः' इति

॥१६॥ **तप इति**। अग्निहोत्रादिकं तपः,तमः दंभदर्पादि। एतद्ब्रह्म तु देवासुरैर्हेतुभूतै रजस्तमोमयैर्न प्राप्यमिति गुप्तं प्रजापतिना कीदृशं ज्ञानलक्षणं ज्ञानस्वरूपम् ॥१७॥ इममेव विभागं विभजते-**सत्त्वमिति** ॥ १८ ॥ तत्परमं तेभ्यः सात्त्विकासात्त्विकेभ्यो भावेभ्य उत्कृष्टं ज्ञानमेव न तु ज्ञेयम्। अमृतं ज्ञानान्तराबाध्यम्। ज्योतिः स्वप्रकाशम्। अक्षरं व्यापकम्। भावितात्मानः ध्यानादिना शोधिताचित्ताः॥१९॥ उपसंहरति—**हेतुमदिति**। ज्ञानचक्षुषा तत्त्वदर्शिना एतावद्वाच्यवृत्त्या सगुणं लक्षणया च निर्गुणम्। हेतुमद्युक्तियुक्तं यथा स्यात्तथा आख्यातुं शक्यं न तु शृंगग्राहिकया प्रदर्शयितुम्। श्रवणमननाभ्यां विदितशाब्दयुक्तितत्त्वस्य प्रत्याहारेण विषयेभ्य इन्द्रियाणामाकर्षणेन ब्रह्म वेदितुं शक्यं योगाङ्गेषु प्रत्याहार एव दुःशकः इतरत्सुसंपादमतो ब्रह्मप्राप्तिकामेनेन्द्रियाणि जेतव्यानीत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

२१७

उक्तं वक्ष्यमाणं च साधनजातं समुच्चिनोति-**न स इति**। धर्ममिति पाठे 'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इति याज्ञवल्क्योक्तलक्षणं धर्मम्। चतुष्टयं पूर्वोक्तं दृष्टान्तभूतं स्वप्नसुषुप्त्याख्यं द्वयं दार्ष्टान्तिकं च सगुणनिर्गुणब्रह्मभावाख्यं द्वयमिति चतुष्टयम्। व्यक्तं दृश्यं अव्यक्तं चिदात्मा यत्तत्त्वमनारोपितं रूपं यस्य तत् परमर्षिणा नारायणेन ॥ १ ॥ व्यक्ताव्यक्तयोस्तत्त्वं स्वरूपतः फलतश्चाह द्वाभ्यां-**व्यक्तमिति**। ऋषिर्वेदः स एव नारायणवाक्यत्वान्नारायणः ॥ २ ॥ ब्रह्माण्डाधिपत्यान्तं सर्वं कर्म फलान्तर्भूतमित्यर्थः। निवृत्तिर्देहेन्द्रियाद्यहंकारान्तानां बाधस्तल्लक्षणो धर्मस्तु ब्रह्मैव ॥ ३ ॥ प्रजापतिः स्रष्टा रजोमयत्वात् ॥ ४ ॥ तां एषोऽस्य परम आनन्द एषाऽस्य परमा संपदिति श्रुतिप्रसिद्धां कैवल्यावस्थां शुभाशुभे मुक्तिसंसारौ निश्चयेन द्रष्टुमिच्छन् 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति ण्वुल्। ज्ञानतत्त्वं चिदात्मतत्त्वं तद्विचारपरो नित्यं स्यात् ॥ ५॥

तदेवमेतौ विज्ञेयावव्यक्तपुरुषावुभौ ।
अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यत्स्यादन्यन्महत्तरम् ६
तं विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः ।
अनाद्यन्तावुभावेतावलिङ्गौ चाप्युभावपि ७
उभौ नित्यावविचलौ महद्भ्यश्च महत्तरौ ।
सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्यद्विशेषणम् ॥ ८
प्रकृत्या सर्गधर्मिण्या तथा त्रिगुणधर्मया ।
विपरीतमतो विद्यात् क्षेत्रज्ञस्य स्वलक्षणम् ॥ ९
प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् ।
अग्राह्यौ पुरुषावेतावलिङ्गत्वादसंहतौ ॥ १०
संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मणा गृह्यते यथा ।
करणैः कर्मनिर्वृत्तिः कर्ता यद्यद्विचेष्टते ।
कीर्त्यते शब्दसंज्ञाभिः कोऽहमेषोऽप्यसाविति
उष्णीषवान्यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृतः ।
संवृतोऽयं तथा देही सत्त्व-राजस-तामसैः
तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिरावृतम् ।
यथासंज्ञो ह्ययं सम्यगन्तकाले न मुह्यति ॥ १३
श्रियं दिव्यामभिप्रेप्सुर्वर्ष्मवान्मनसा शुचिः
शारीरैर्नियमैरुग्रैश्चरेन्निष्कलमषं तपः ॥ १४
त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भास्वता ।
सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैव भासतस्तपसा दिवि १५

तत् तत्र तत्त्वविचारे कर्तव्ये एवं वक्ष्यमाणं प्रकारं जानीयात्। अव्यक्तं प्रधानं पुरुषः क्षेत्रज्ञो जीवः महत्तरं ईश्वरः। प्रधानं क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतिप्रसिद्धं त्रयम् ॥६॥ तेषु यन्महत्तरं तं विशेषं क्लेशादिभिरपरामृष्टतया विशिष्टं परमात्मानं अवेक्षेत साक्षात् कुर्यात्। विशेषेण वाध्यत्वावाध्यत्वलक्षणेन वैपरीत्येन विशेषमेवाह—**अनादीति**। उभौ प्रधानक्षेत्रज्ञौ अनादी अनन्तौ अलिङ्गौ मानान्तराविषयौ ॥७॥ नित्यौ मूढस्यापरिहार्यौ एवमादिपुंप्रकृत्योः साधर्म्यं विशेषणं व्यावर्तकं वैधर्म्यं तु एवं विद्यात् ॥ ८ ॥ एवं कथं तदाह—**प्रकृत्येति**। अप्रसवधर्मा निर्गुणश्च पुरुष इति विपरीतम् ॥ ९ ॥ विकाराणां महदादीनां द्रष्टारं न तु दृश्यम्। एवं प्रधानक्षेत्रज्ञयोः साधर्म्यवैधर्म्ये उक्त्वा क्षेत्रज्ञेश्वरयोरपि साधर्म्यमाह—**अग्राह्याविति**। अग्राह्यौ यतः पुरुषौ चिद्रूपौ अलिङ्गौ लिंग्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति गुणादिकं प्रतिसम्बन्धि लिङ्गं तद्राहित्यादसंहतौ अत्यन्ताविविक्तौ ॥ १० ॥ नन्वलिङ्गयोर्जीवेशयोर्लिङ्गभेदप्रयुक्तो भेदः कुतः स्यादित्याशंक्यौपाधिकस्तयोर्भेदो न स्वत इत्याशयेनाह—**संयोगेति**। संयोगो दृग्दृश्यसम्बन्धः लक्षणं ज्ञापकं उत्पत्तिराविर्भावहेतुश्च यस्य स संयोगलक्षणोत्पत्तिः। कर्तेति कर्तुर्बुद्धौ चित्प्रतिविम्बत्वं लक्षणमुक्तम्। ननु बुद्धिरेव चिच्छायापन्ना कर्त्री किं तदुभयेतरेण कर्त्रेत्याशंक्याह—**कर्मनिर्वृत्तिरिति**। कर्मणां शास्त्रीयाणां लौकिकानां च निर्वृत्तिर्निष्पत्तिर्यस्मात्। अयमर्थः—कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादितिन्यायेन विधिनिषेधशास्त्राक्षिप्तः कश्चिन्नियोज्यस्तावदस्ति। स च न बुद्धिः तस्याः काष्ठलोष्ठसमत्वेनानियोज्यत्वात्। नापि पुरुषः अकर्तृत्वात्। अतः शास्त्राद्यर्थवत्त्वाय तदुभयसंयोगजः कर्ताऽवश्यं प्रधानेश्वरव्यतिरिक्तलक्षणोऽभ्युपेय इति। सः कर्ता यद्यद्यथा यथा करणैरिन्द्रियादिभिः साधनैर्विचेष्टते कर्म कुरुते तथा तथा तत्तद्योनिप्रदेन कर्मणा सहितो गृह्यते अतः समानेऽपि दृग्दृश्यसंयोगे दृश्योपाधिस्वरूपभेदात् कर्तृभेद इत्यर्थः। एवं च कर्ता व्यवहारतस्तृतीयोऽपि परमार्थतो दृक्कोटिरेव न तु दृश्यकोटिरिति दृष्टान्तमुखेनाहार्धेन—**कीर्त्यत इति**। यथा स्वस्य कौन्तेयत्वमजानानः कर्णः 'कः कौन्तेय' इति पृच्छति स एव सूर्येण प्रबोधितोऽहं कौन्तेय इति वक्ति एवमज्ञः किं ब्रह्मेति पृच्छति ज्ञस्त्वहं ब्रह्मेति जानाति एवमेकस्मिन्नपि वस्तुन्युपाधिभेदाज्ज्ञानाज्ञानकृतभेदाद्विभिन्नौ शब्दप्रत्ययौ भवतः। संज्ञा प्रत्ययः एवं दृश्येप्येषोऽसाविति सामीप्यासामीप्यकृतौ शब्दप्रत्ययावेकत्रापि भिन्नौ भवत एवं जीवेशाविति ॥ ११ ॥ ननु विनिगमकाभावाद्दृश्यकोटिरेव कर्ता कथं नेत्याशंक्याह—**उष्णीषवानिति**। वस्त्रैः वस्त्रवदाच्छादकैस्त्रिभिः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहैः यथा उष्णीषी उष्णीषादन्य एवं देही गुणेभ्योऽन्य इत्यर्थः। न हि प्रतिबिम्बमुखं दर्पणे दृश्यमानापि दर्पणकोटिगतं तथा जीवोऽपीति भावः ॥१२॥ चतुष्टयं द्वे पुंप्रधानयोः साधर्म्यवैधर्म्ये द्वे जीवेश्वरयोश्च साधर्म्यवैधर्म्ये इति। एतैः पूर्वोक्तैः अनाद्यन्तत्वेन चिज्जडत्वेन असंहतत्वेन कर्तृत्वेन चेति चतुर्भिर्हेतुभिः आवृतमपि मया सम्यग्व्याख्यातमित्यर्थः। यथासंज्ञः उक्तविधं ज्ञानमनतिक्रान्तः अन्तकाले सिद्धान्तसमये ॥ १३ ॥ एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा यत्कर्तव्यं तदाह—**श्रियमिति**। दिव्यां दिवि हार्दाकाशे ब्रह्मणि भवां वर्ष्मवान् देहवान् शारीरैः शरीरानिर्वर्त्यैः नियमैः शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्यैः। निष्कल्मषं निष्कामं तपः योगम् ॥ १४ ॥ तपसा योगेन तद्बलेनेत्यर्थः। अन्तर्भूतेन आन्तरेण न तु सामित्कुशाज्यपयआदिबाह्यद्रव्यसाध्येन भास्वता चैतन्यप्रकाशवता दिवि हार्दाकाशे सूर्यादिकं तपसा योगेन भासते।

प्रकाशस्तपसो ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ।
रजस्तमोघ्नं यत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षणम् १६
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।
वाङ्मनोनियमः सम्यङ्मानसं तप उच्यते १७
विधिज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं विशिष्यते
आहारनियमेनास्य पाप्मा शाम्यति राजसः
वैमनस्यं च विषये यान्त्यस्य करणानि च ।
तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्र प्रयोजनम् ॥१९
अन्तकाले बलोत्कर्षाच्छनैः कुर्यादनातुरः ।
एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं यदुपपद्यते २०
रजोवर्ज्योऽप्ययं देही देहवाञ्छब्दवच्चरेत् ।
कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात्प्रकृतौ स्थितः २१
आ देहादप्रमादाच्च देहान्ताद्विप्रमुच्यते ।
हेतुयुक्तः सदा सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा २२
परप्रत्ययसर्गे तु नियतिर्नानुवर्तते ।
भावान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययम् २३
धृत्या देहान्धारयन्तो बुद्धिसंक्षिप्तचेतसः ।
स्थानेभ्यो ध्वंसमानाश्च सूक्ष्मत्वात्तानुपासते

' यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसौ ' इत्यादिश्रुतेः । सर्वस्य तदन्तर्गतत्वावगमात् । अत एव योगिनां व्यवहितादिसाक्षात्कार उपपद्यते ॥ १५ ॥ प्रकाशो विकसनं फलमित्यर्थः तपसो योगस्य संशब्दितं 'योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्' इति सर्वत्र ख्यातं ज्ञानहेतुत्वेन तस्य स्वलक्षणं असाधारणं रूपम् । रजस्तमोघ्नं प्रवृत्त्यावरणयोर्नाशकम् । कर्म वैराग्यपूर्वकं वेदान्तश्रवणम् ॥ १६ ॥ तपोविशेषावाह-**ब्रह्मेति** ॥ १७ ॥ वैमनस्यं वैराग्यं विषये शब्दादौ कारणानि इन्द्रियाणि अस्य शिष्टान्नभुजः तन्मात्रं आहारमात्रं न तु धनादिकं शिष्टेभ्योऽप्यादद्यात् ॥ १९ ॥ एवंविधसाधनसंपत्त्यभावेऽपि मोक्षे उपायान्तरमस्तीत्याह-**अन्तेति** । तत् ज्ञानं अन्तकाले बलोत्कर्षात्कुर्यात् यज्ज्ञानं योगयुक्तेन मनसा शनैः उपपद्यते इत्यन्वयः । अयमाशयः-आदिपर्वणि विष्ण्वनुग्रहाद्देवा अमृतं लेभिरे राहुस्तु च्छलेनामृतार्थी देवपंक्तिस्थो देहभेदेन सहैव तल्लेभे इत्युपाख्यातम् । तत्राख्यायिकानां स्वार्थे तात्पर्याभावात्ततः कश्चिद्विधेयोऽर्थ उन्नेयः । स च यथोक्तसाधनानुष्ठानात् सात्त्विका मुक्तिभाजः स्युः । असात्त्विकोऽपि मोक्षक्षेत्रे मरणकाले मुक्तिमाप्नोति इति । तथा आश्वमेधिके संवर्तमरुत्तीये काश्यां वसतः संवर्तस्य शवदर्शनेन शिवदर्शनासिद्धिः सूचिता । तेन काश्यां मृतस्य शिवत्वेन तत्प्रतिमावत्तच्छरीरस्य लिंगत्वं सूच्यते । तथा इहापि बलोत्कर्षात् अन्तकाले ज्ञानं कुर्यादित्युच्यते तेन सर्वेणैतेन वाक्यसंदर्भेण अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेताविमुक्तं न विमुञ्चेदित्यस्याः श्रुतेरर्थः काश्यां म्रियमाणस्य रुद्रमुखात्तारकोपदेशप्राप्त्या मुक्तिप्राप्तिरिति समस्तपुराणोपबृंहितः सूचित इति गम्यते । बलोत्कर्षादतियत्नेन काश्यां वासात् । अन्तकाले ज्ञानं कुर्यादीशोपदेशात्संपदयेत् ॥ २० ॥ एवं मोक्षे साधनान्तरमुक्त्वा आपेक्षिकत्वमप्याह-**रज इति**। अयं देही रजोवर्ज्यः बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिशून्यः समाधौ संत्यक्तस्थूलदेहोऽपि देही पुरुषः देहवान् भूत्वा शब्दवत् शब्दादिमत् कार्यं सूक्ष्मशरीरं चरेत् अनुचरेत्। यस्तु कार्यैरव्याहतमतिः स वैराग्यात् सूक्ष्मभोगेष्वपि निस्पृहः प्रकृतौ लीयते न तु प्रकृतेः परं पुरुषं प्राप्नोति। अयं भावः-स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्मुक्तो योगी सद्यो मोक्षमश्नुते। स्थूलमात्रविहीनो विदेहः । स्थूलसूक्ष्माभ्यां विहीनः प्रकृतिलयः । एतौ हि सुषुप्तिस्थवत् उत्तरकक्ष्यां प्रविविक्षन्तौ मध्ये लयेनाभिभूतौ निर्विकल्पं पदमनुभवत इव। अत एव तयोरसंप्रज्ञातः संसारहेतुः । तथा च सूत्रितम्-**भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् इति** ॥२१॥ आदेहात् देहपातावधि अप्रमादात् अनवधानत्वाद्यभावात् । देहानां स्थूलसूक्ष्मकारणानां अन्तात् बाधात् । विशेषेण सद्य एव मुच्यते । पूर्वौ तु क्रममुक्तिभाजावित्याह-**हेत्विति** । हेतुर्मूलाज्ञानं तदनाशाद्विदेहादीनां अन्येषां च भूतानां कर्माविनाशस्ततः सर्गप्रलयौ जन्ममरणे स्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥ परप्रत्ययसर्गे शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारोदये नियतिर्धर्माधर्मौ नानुवर्तते । शुद्धब्रह्मविदस्तदधिगम उत्तर पूर्वाघयोरश्लेषविनाशाविति न्यायेन पूर्वपापस्य नाश उत्तरस्यासंश्लेषश्च भवतीत्यागामिजन्मकारणाभावान्मुक्तिरित्यर्थः । परप्रत्ययाभावे संसारानर्थयोग इत्याह-**भावेति**। ये विपर्ययं अनात्मसु प्रकृत्यादिदेहान्तेषु अन्यतमस्मिन् तत्समुदाये वा आत्मबुद्धिं कृत्वा आसते भावानां महदादीनां अन्तप्रभवयोर्नाशोदययोरेव प्रज्ञा बुद्धिर्येषां ते तथा भवन्ति । विपर्यस्तमतीनां मोक्षकथापि नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ धृत्या आसनाद्यप्रचुर्या देहान् धारयन्तो योगिनः। बुद्ध्या संक्षिप्तं विषयेभ्यः प्रत्याहृतं चेतो यैस्ते। स्थानेभ्यः अक्ष्यादिभ्य इन्द्रियगोलकेभ्यो ध्वंसमानाः च्युताः त्वक्प्राणमयकोशाः । सूक्ष्म-

यथागमं च गत्वा वै बुद्ध्या तत्रैव बुद्ध्यते।
देहान्तं कश्चिदन्वास्ते भावितात्मा निराश्रयं
युक्तं धारणया सम्यक् सतः केचिदुपासते।
अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्संशब्दिताक्षरम्
अन्तकाले ह्युपासन्ते तपसा दग्धकिल्बिषाः
सर्व एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम्
सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा।
देहान्तं परमं विद्याद्विमुक्तमपरिग्रहम् ॥ २८
अन्तरिक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसम्।
मर्त्यलोकाद्विमुच्यन्ते विद्यासंसक्तचेतसः २९
ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परां गतिम्।
एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ३०
यथा ज्ञानमुपासन्तः सर्वे यान्ति परां गतिं.
कषायवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलम्।
यान्ति तेऽपि पराँल्लोकान् विमुच्यंते यथाबलं
भगवन्तमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितम्।
भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिषः
ज्ञात्वाऽऽत्मस्थं हरिं चैव
न निवर्तन्ति तेऽव्ययाः।
प्राप्य तत्परमं स्थानं
मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३३

त्वात् अन्नमयापेक्षया। न तु वस्तुतः तान् प्राणेन्द्रियादीन् उपासते आत्मत्वेन चिन्तयन्ति। यथोक्तं पुराणान्तरे।

‘ दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः।
बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ’ इति।

ब्रह्मलोके एते सर्वे तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यस्मादेवं तस्मात् यथागमम्—

‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः
पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः।’

इतीमं वेदमनतिक्रम्य ततस्ततः परं परं स्थानं गत्वा तत्र परस्यां काष्ठायां विषये स्वयमेव बुद्ध्या धीवृत्त्या बुद्ध्यते जानाति परां काष्ठां देहान्तं अव्यक्तादपि परम्। एवेनाव्यक्तात्पुरुषः पर इति श्रौतमव्यक्तपदं देहपरं न तु सांख्याभिमताव्यक्तपरमिति व्याख्यातम्। आनुमानिकाधिकरणे चैतत्स्पष्टम्। तं देहान्तं कश्चिदेव भावितात्मा योगशोधितमतिरन्वास्तेऽमुं शास्त्राचार्योपदेशमनुप्राप्यास्ते निराश्रयं स्वमहिमप्रतिष्ठं पराकाष्ठारूपत्वात् ॥२५॥ **युक्तमिति**। धारणया धारणाविषयेण मूर्तब्रह्मणा कृष्णादिना युक्तं तादात्म्यसम्बन्धेन सेव्यसेवकभावेन वा युक्तं निबद्धं आत्मानं कश्चिदुपास्ते। सत इति कर्मणि षष्ठी। अविद्याशबलं केचिदुपासते। अपरे परं शबलादुत्कृष्टं निर्गुणं ब्रह्म अभ्यस्यन्ति पुनः पुनरनुभवविषयतामापादयन्ति। विद्युत्संशब्दितं सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोक इति श्रुतेः विद्युद्वत्सकृद्विभातत्वेन विद्युत्संशब्दितं केनेषितमित्युपनिषत्प्रसिद्धमिदं विशेषणम्। अक्षरं अपरिणामि। ननु देहान्तपदेनैवैतदुक्तम्। सत्यम्। तत्र ज्ञेयत्वेनोक्तं इह तूपास्यत्वेनोच्यते कः पुनरेतावता भेदः। शृणु। आद्ये श्रवणादिप्रणाल्याऽध्यस्तानात्मनिरसनेनात्मतत्त्वावाप्तिः सर्पबाधेनेव रज्ज्ववगतिः, द्वितीये तु मूलप्रमाणाभावेऽपि तव पाणौ पञ्चरत्नानीति वदतो वाक्यं कदाचित्संवाद्यते तद्वत्त्वं ब्रह्मासीति गुरुवाक्ये विश्वासमात्रात्प्रवृत्त आत्मनो ब्रह्मभावं चिन्तयंस्तमनुभवति। सेयं संवादिभ्रमवदुपास्तिर्ब्रह्मसाक्षात्कारफलेति॥२६॥ **अन्तेति**। तपसा अविमुक्तोपासनेन अन्तकाले उपासन्ते ब्रह्म प्राप्नुवन्ति **अस** गतावित्यस्य रूपम्। एते पञ्च यथायोगं परमां निर्विशेषां गतिं क्रमेण सद्यो वा गच्छन्ति ॥ २७ ॥ **सूक्ष्ममिति**। विशेषणं व्यावर्तकं उपाधिभूतं तेषां सोपाधिकब्रह्मणां अवेक्षेत हेलनया हेयत्वेन पश्येत् यथोक्तं कल्पतरौ—

‘ निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः।
स्थिरीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मचिन्तनात्
तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनम्’ इति।

देहान्तं अव्यक्तलयाधिष्ठानम्। देहं इति पाठे अव्यक्तमेव। परमं चरमं विशेषणम्। न ततः परमन्यद्ध्येयमस्तीत्यर्थः। विमुक्तमपरिग्रहमित्यादिपादोनश्लोक एकं वाक्यम्। विमुक्तं स्थूलदेहाध्यासहीनम्। अपरिग्रहं संन्यासिनम् ॥ २८ ॥ धारणासक्तमानसं योगिनम् अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षं हार्दाकाशस्तमारभ्य अन्यतरं ईशं सूत्रात्मानं वा विद्यादित्यर्थः। **मर्त्येति**। यत्किंचित् श्रौतोपास्तियुक्ताः मर्त्यदेहाद्विमुच्यन्ते ॥ २९ ॥ ततः आरोहक्रमेण परां गतिं यान्ति एकायनं एकं ब्रह्मैवायनं प्राप्तिस्थानं यस्मिन् ॥ ३० ॥ **कषायेति**। रागादिहीनमचलं येषां शास्त्रीयं परोक्षमपि ज्ञानमुत्पद्यते तेऽपि यथाबलं यथावैराग्यं मुच्यन्ते ॥ ३१ ॥ भगवन्तं सर्वैश्वर्यवन्तम् ॥ ३२ ॥ आत्मस्थं कोशपञ्चकान्तर्गतम् ॥ ३३ ॥

एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ।
तृष्णाबद्धं जगत्सर्वं चक्रवत्परिवर्तते ॥ ३४
बिसतन्तुर्यथैवायमन्तस्थः सर्वतो बिसे ।
तृष्णातन्तुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ॥३५
सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वायकः ।
तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबद्ध्यते ३६
विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।
यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते
प्रकाशं भगवानेतदृषिर्नारायणोऽमृतम् ।
भूतानामनुकंपार्थं जगाद जगतो गतिः ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मकथने
सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

२१८–[४५]

युधिष्ठिर उवाच ।
केन वृत्तेन वृत्तज्ञ जनको मिथिलाधिपः ।
जगाम मोक्षं मोक्षज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान्
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
येन वृत्तेन धर्मज्ञः स जगाम महत्सुखम् ॥ २
जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः ।
और्ध्वदेहिकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने
तस्य स्म शतमाचार्या वसन्ति सततं गृहे ।
दर्शयन्तः पृथग्धर्मान्नानाश्रमनिवासिनः ॥४
स तेषां प्रेत्य भावे च प्रेत्य जातौ विनिश्चये
आगमस्थः स भूयिष्ठमात्मतत्त्वेन तुष्यति ॥५
तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः ।
परिधावन्महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ ६
सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।
सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः ॥ ७
ऋषीणामाहुरेकं तं यं कामानावृतं नृपु ।
शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् ८

संक्षेपेण ज्ञेयं हेयं चाह—**एतावदिति**। अस्ति च नास्ति चेत्यनेन रज्जूरगादिवज्जगद्भ्रान्ताभ्रान्तयोरस्ति च नास्ति चेत्यनिर्वचनीयमित्युक्तम् जगन्मिथ्यात्वं ज्ञेयं तृष्णा च त्याज्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बिसं मृणालम् ॥ ३५ ॥ तृष्णात्यागोपायमाह-**विकारमिति**। कार्यं कारणं शुद्धं च जानन् वितृष्णो भूत्वा विमुच्यते ॥३७॥ प्रकाशं स्पष्टम्। अमृतं मोक्षसाधनम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीयेभारतभावदीपे सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥.

२१८

पूर्वं संक्षेपेण पुंप्रकृत्योर्वैधर्म्यमुक्तं तद्विवरणाय पञ्चशिखवाक्यमध्यायद्वयमारभते। तत्र तृष्णात्यागो मुख्यं मुक्तिसाधनं स च राज्ञां दुःशक इति मन्वानः मिथिलायां प्रदग्धायां न मे किंचन दह्यतीति पूर्वोक्तं स्वमतविरुद्धं जनकवचनं स्मरंस्तद्वृत्तं पृच्छति—**केनेति** ॥ १ ॥ महत्सुखं मोक्षम् ॥ २ ॥ जनको जनकवंश्यः नाम्ना जनदेवः। ऊर्ध्वं देहादित्यूर्ध्वदेहमशरीरं ब्रह्म तत्प्राप्तिकराणां और्ध्वदेहिकानां विचिन्तने युक्तोऽवहित आसीत् ॥ ३॥ धर्मान् उपासनामार्गान् पाठान्तरे पाषंडाः लोकायतादयः तेषां वादिनः प्रतिभटत्वेन जेतारः पाषण्डवासिन इति पाठे पाषण्डान् वासयन्ति आच्छादयन्ति तिरस्कुर्वन्ति ते तथा ॥ ४ ॥ तत्र केचित्पाषण्डा देहनाशादात्मनाशमिच्छन्ति। अन्ये पुनर्देहस्यैव नाशं नेच्छान्ति। तत्राद्ये जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिमन्त्ये प्रत्यक्षविरोधं चोद्भावयतां तेषां प्रेत्यभावे अस्माद्देहादुत्क्रम्य भावे सत्तायां प्रेत्य जातौ जन्मान्तरलाभे च विषये विनिश्चये स भूयिष्ठं न तुष्याति। यतः आगमस्थः तत्र तार्किकाणां विभूनामात्मनां पूर्वदेहेन्द्रियवियोगो मरणं अपूर्वदेहेन्द्रियसम्बन्धो जन्मेति विनिश्चयः। सांख्यानां तु आत्मनां करणानां च विभूनामेव सतां अरण्यामग्नेरिव तत्र तत्र वृत्तिलाभो जन्मवृत्तिविलयो मृत्युरिति विनिश्चयः। तथा कर्ता भोक्ता विभुरात्मेति पूर्वेषामात्मतत्त्वं परेषां तु भोक्तैव न कर्तेति। तत्रापाषण्डत्वात्किञ्चित्तुष्यन्नपि भूयिष्ठं न तुष्याति आगमविरोधात्। आगमो हि स्वप्नवत्पूर्वदेहनाशोत्तरदेहप्राप्ती वदति। आत्मानं चाकर्तारमभोक्तारमेकं च। न तेषामितिपाठे आत्मतत्त्वेनेति तृतीया ॥ ५ ॥ कापिलेयः कपिलायाः पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् ॥६॥ सुपर्यवसितार्थः सम्यक् निश्चितप्रयोजनः ॥ ७ ॥ कामैरनावृतम् कामादवसितमिति पाठे यदृच्छया स्थितम्। नृपु सुखं अन्विच्छन्तम्। स्थापयितुमिति शेषः ॥ ८ ॥

यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम्
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम्
आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् १०
यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् ।
पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः ॥
पञ्चज्ञः पञ्चकृत्पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ।
पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत ॥ १२
इष्टसत्रेण संपृष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥ १३
यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्मण्डले तस्मिन्प्रतिपेदे तदव्ययम् १४
तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्कुटुंबिनी
तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ
ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम्
एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य संभवम् ।
तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् १७
सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तमम्
उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः १८
जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य शतमाचार्यान्पृष्ठतोऽनुजगाम तम्
तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्मतः ।
अब्रवीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्येऽभिधीयते ॥
जातिनिर्वेदमुक्त्वा स कर्मनिर्वेदमब्रवीत् ।
कर्मनिर्वेदमुक्त्वा च सर्वनिर्वेदमब्रवीत् ॥ २१
यदर्थं धर्मसंसर्गः कर्मणां च फलोदयः ।
तमनाश्वासिकं मोहं विनाशि चलमध्रुवम् ॥
दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके ।
आगमात्परमस्तीति ब्रुवन्नपि पराजितः ॥ २३

सः कपिलः तेन पञ्चशिखसंज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात्तत्तुल्यत्वम् ॥ ९ ॥ पञ्च स्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिका यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्रमित्यर्थः ॥ १० ॥ यत्र यत्समीपे कापिलं कपिलमतानुसारि। मण्डलं मुनिसमूहं प्रति परमार्थं यः न्यवेदयदित्युत्तरेण संबन्धः पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णातः ऊहापोहकौशलवान् पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः । 'पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयतात्यतिष्ठेयꣳ सर्वाणि भूतान्यहमेवेदꣳसर्वꣳस्यामिति । स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्यत्' इति शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मेत्यर्थः ॥ ११ ॥ पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोशान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्चज्ञः अत एव पञ्चकृत् पञ्चतद्विषयाण्युपासनानि 'भृगुर्वै वारुणिः' इत्यस्यामुपनिषदि 'स तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादिविहितानि करोति स पञ्चकृत् पञ्च 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति' इति श्रुताः शान्त्यादयो गुणाः यस्मिन् स पञ्चगुणः। ततश्च 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्यमानत्वात् शिखेवेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वान्मुनिरपि पञ्चशिखः। ननु पञ्चकृत् कथं षष्ठज्ञः स्यादिति चेत् शृणु। यथाऽन्नमयं विकारमुपासीनस्तत्प्रकृतिमन्नं विराडाख्यमेति। एवं माययाऽविकृतमानन्दमानन्दमयाख्यमुपास्याविकृतमानन्दं तत्प्रकृतिमेतीति न षष्ठोपास्तिः पृथग्वक्तव्या षष्ठज्ञानाय तस्य पञ्चमोपास्तिफलत्वात्, तदेतदाह—**पुरुषेति**। पुरुषा अन्नमयादयः पञ्च अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठन्तीत्यस्मिन्निति पुरुषावस्थम्। अत एव शिरआद्यवयवरहितत्वादव्यक्तं अबाध्यत्वाच्च परमार्थं अबोधयत् ॥ १२ ॥ तस्यापि गुरुमाह—**अष्टेत्यादिना**। इष्टसत्रेण आत्मयज्ञेन हेतौ तृतीया अध्ययनेन वसतीतिवत् सम्यक् पृष्टः प्रश्नो यस्य संपृष्टः। आत्मज्ञानार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः। व्यक्तिं बाध्यत्वाबाध्यत्वेन स्पष्टतां देवदर्शनः दिव्यदृष्टिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ सांख्यसंमतं गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्यति—**यत्तदिति**। अक्षरमेव जगदुपादानतया नानारूपं न तु क्षरं प्रधानम्। अव्ययं ब्रह्मैव प्रतिपेदे ज्ञातवान् न तु गुणपुरुषान्तरम् ॥ १४ ॥ भगवान्मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा ॥ १७ ॥ सामान्यं सर्वेष्वाचार्येषु समबुद्धिम् ॥ १८ ॥ अभिसंरक्तो भक्तः ॥ १९ ॥ कल्याय समर्थाय सांख्ये उपनिषत्काण्डे विधीयते अपूर्वतया ज्ञाप्यते न तु युक्त्या उन्नीयते ॥ २० ॥ जातिर्जन्म कर्म यागादि सर्वं ब्रह्मलोकान्तं तेषु निर्वेदो दुःखरूपत्वाद्दोषयुक्तत्वात्क्षयिष्णुत्वाच्च ॥ २१ ॥ तं मोहमब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः। तं कं यस्य मोहस्यार्थं कर्म तत्फलं च कांक्षते अनाश्वासिकं अविश्वसनीयं शुक्तिरजताद्यसद्विषयप्रदर्शकत्वात्। विनाशि चञ्चलं ध्वंसिनमनियतकालं च अध्रुवं सत्त्वेनासत्त्वेन वा न निश्चितम् ॥ २२ ॥ तमिममतस्मिंस्तद्बुद्धिलक्षणं मोहं विवरीतुं लोकायतानां मतमुपन्यस्यति—**दृश्यमाने इत्यादिना**। ते हि पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाः परमाणवः स्वरसेहोपरगस्वभावाः स्वयमेव देहाद्याकारेण संहन्यमाना मदशक्तिवच्चैतन्यं जनयन्ति देहे एव न तु घटादौ। स्वभावादिति

अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशो मृत्युर्जरामयः
आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक् परं मतम्
अथ चेदेवमप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते ।
अजरोऽयममृत्युश्च राजाऽसौ मन्यते यथा ॥
अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन्नसति लक्षणे
किमधिष्ठाय तद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयम् २६
प्रत्यक्षं ह्येतयोर्मूलं कृतान्तैतिह्ययोरपि ।
प्रत्यक्षेणागमो भिन्नः कृतान्तो वा न किञ्चन
यत्र यत्रानुमानेऽस्मिन्
कृतं भावयतोऽपि च ।
नान्यो जीवः शरीरस्य
नास्तिकानां मते स्थितः ॥ २८
रेतो वटकणीकायां घृतपाकाधिवासनम् ।
जातिः स्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोंबुभक्षणं
प्रेतीभूतेऽत्ययश्चैव देवताद्युपयाचनम् ।
मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः ३०

सन्तमात्मानं नास्तीत्याहुः । असन्तं च देहं सन्तमाहुस्तदेतदाह—विनाशे देहरूपात्मध्वंसे प्रत्यक्षे सति देहान्तरं आत्मतत्त्वं आगमप्रमाणादपि अस्तीति ब्रुवन् । लोकविरुद्धागमप्रामाण्यवादी पराजित एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु देहस्यैवात्मत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादयः परलोकफलाश्चोदना उपरुद्ध्येरन्नित्याशंक्याह—**अनात्मेति** द्वाभ्याम् । आत्मनो मृत्युः अनात्मा स्वरूपाभाव एव । **क्लेशो** दुःखं **जरा** वयोहानिः **आमयो** रोगश्च आत्मनो मृत्युरेव अंशेन स्वरूपनाशः । गृहस्येव दुर्बलं दुर्बलमंगं पूर्वपूर्वतरं नश्यति सोंऽशेन गृहनाश एवमिन्द्रियादिनाशेनाप्यंशत आत्मैव नश्यतीत्यर्थः । एवं सति य आत्मानं मोहात् । परं देहादन्यं मन्यते तत् मतं असम्यक् ॥ २४ ॥ स्वर्गकामचोदना तु यथा राज्ञोऽजरत्वामरत्वाद्याशीरुपचार एवं दृष्टसुखे एव स्वर्गोपचारः । तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः । तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यादिवत्प्रत्यक्षविरुद्धा श्रुतिर्न स्वार्थे प्रमाणमित्याह--**अथेति** । तथा अग्निहोत्रादेर्वैयर्थ्यमुदाहरन्ति--

'अग्निहोत्रं त्रयीधर्मस्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः' । इति ॥ २५ ॥

एवं प्रत्यक्षविरोधात् श्रुतिप्रामाण्यं दूषयित्वा व्याप्त्यग्रहादनुमानस्यापि तद्दूषयति--**अस्ति नास्तीति** । यथा चन्द्रतारके गत्यभावोऽस्ति नास्तीति संशयेऽस्तिगत्यनुपलब्धेरिति प्राप्ते नास्ति देशान्तरप्राप्तेरित्यनुमानेन यत् गत्यादिसाधनम् तदपि असति लक्षणे ज्ञापके हेतौ शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारदर्शनादसति किं लिंगमधिष्ठाय आलम्ब्य लोकयात्राया वन्ध्यादिव्यवहारस्य विनिश्चयं ब्रूयान्न किमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ कृतान्तैतिह्ययोः अनुमानागमयोः भिन्नः बाधितः न किञ्चन प्रमाणमित्यर्थः ॥२७॥ फलितमाह-**यत्रेति** । यत्र कुत्राप्यनुमाने ईशादृष्टनित्यात्मान्यतमसाधके साध्यसिद्धिं भावयतः कृतं अलं भावनयाऽलमित्यर्थः । उक्तविधयाऽनुमानस्याप्रमाणत्वात् शरीरस्य शरीरात् ॥२८॥ अनुमानस्य प्रामाण्योपगमे तु तत एव देहादनन्यात्मासिद्धिरित्याह-**रेत इति** । यथा समानेऽपि भूतचतुष्टयसंयोगे वटकणिकायां वटपत्रपुष्पफलमूलत्वगादिरूपरसादयोऽन्तर्हिताः । एवं तत्तद्रेतसि समानेष्युपष्टंभकभागे मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तशरीराकारगुणादयोऽन्तर्हिताः सन्त आविर्भवन्ति । यथा वा एकस्मादेव धेनूपभुक्तात्तृणोदकात् पयःसर्पिषी पृथक्स्वभावे यथा वा बहुद्रव्यकल्काद्द्वित्रिरात्रमधिवासितान्मदशक्तिरुत्पद्यत एवं रेतस उपलभ्योपलब्धांशौ वा भूतसंयोगाद्वा चैतन्यं जन्यते । जातिर्जन्माग्न्यादेः । यथा वा काष्ठद्वयसंश्लेषात्तत्प्रकाशकोऽग्निर्जायत एवं भूतयोगादपि तत्प्रकाशकं चैतन्यमुत्पद्यते इति जडद्वयादजडोत्पत्तौ दृष्टान्तान्तरं पराभिमतम् । **स्मृतिरिति** । यथा तर्कमते जडयोरप्यात्ममनसोर्योगादजडं स्मृत्यादिरूपं ज्ञानं जायते तद्वदत्रापि भविष्यति । एवमुत्पन्नं चैतन्यं अयस्कान्तमणिर्लोहमिव इन्द्रियसंघातं चालयिष्यति । कार्यवैचित्र्यमपि पार्थिवांशगतजातिभेदादेव भविष्यति । सूर्यकान्तयोगादेव सूर्यरश्मयोऽग्निं सुवते न पृथ्व्यन्तरयोगात्तद्वत्तत् । एवं भोक्तृत्वं वन्हेर्जलशोषकत्ववत्संघातस्यैव युज्यते इति युक्तं शरीरादन्यो जीवो नास्तीति ॥ २९ ॥ एतद्दूषयति—**प्रेतीति** । प्रेतीभूते देहे चैतन्यात्ययो देहातिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणमित्यध्याहृत्य योज्यम् । यदि देहश्चेतनः स्यात्तर्हि मृतेऽपि देहे चैतन्यमुपलभ्येतातो न देहधर्मः चैतन्यमित्यर्थः। प्रेत्य भूतात्यय इति पाठे मृत्वा भूतनाशः यस्मिन्सति देहो न नश्यति असति च नश्यति स देहादन्य इत्यर्थः । तथा शीतज्वरनिवृत्त्यर्थं मन्त्रप्रतिपाद्या देवता लोकायतिकेन प्रार्थ्यते सा चेद्भूतमयी स्यात्तर्हि घटादिवद्दृश्येत । सूक्ष्मशरीरस्य लोकान्तरसञ्चारक्षमस्यास्वीकारात् । आदिपदात् भूतावेशोऽपि ग्राह्यः । यस्मिन् शरीरे भूतान्तरमाविशति तदा तद्देहपीडया मुख्यो देहपातिर्न बाध्यते । किं तु आविष्ट एव तदानीं तस्यैव देहाभिमानात् । तदपगमे तु मुख्य एव बाध्यतेऽतो न

यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम्
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम्
आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।
पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् १०
यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् ।
पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः ॥
पञ्चज्ञः पञ्चकृत्पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ।
पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥ १२
इष्टसत्रेण संपृष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥ १३
यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।
आसुरिर्मण्डले तस्मिन्प्रतिपेदे तदव्ययम् १४
तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः
ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्कुटुंबिनी
तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ
ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम्
एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य संभवम् ।
तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्वावित्त्वमनुत्तमम् १७
सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तमम्
उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः १८
जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।
उत्सृज्य शतमाचार्यान्पृष्ठतोऽनुजगाम तम्
तस्मै परमकल्याय प्रणताय च धर्मतः ।
अब्रवीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्येऽभिधीयते ॥
जातिनिर्वेदमुक्त्वा स कर्मनिर्वेदमब्रवीत् ।
कर्मनिर्वेदमुक्त्वा च सर्वनिर्वेदमब्रवीत् ॥ २१
यदर्थं धर्मसंसर्गः कर्मणां च फलोदयः ।
तमनाश्वासिकं मोहं विनाशि चलमध्रुवम् ॥
दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके ।
आगमात्परमस्तीति ब्रुवन्नपि पराजितः ॥ २३

सः कपिलः तेन पञ्चशिखसंज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात्तुल्यत्वम् ॥ ९ ॥ पञ्च स्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिका यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्रमित्यर्थः ॥ १० ॥ यत्र यत्समीपे कापिलं कपिलमतानुसारि। मण्डलं मुनिसमूहं प्रति परमार्थं यः न्यवेदयदित्युत्तरेण संबन्धः पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णातः ऊहापोहकौशलवान् पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः । 'पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयतात्यतिष्ठेयꣳ सर्वाणि भूतान्यहमेवेदꣳसर्वꣳस्यामिति । स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्यत्' इति शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मेत्यर्थः ॥ ११ ॥ पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोशान् मिथ आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्चज्ञः अत एव पञ्चकृत् पञ्चतद्विषयाण्युपासनानि 'भृगुर्वै वारुणिः' इत्यस्यामुपनिषदि 'स तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्' इत्यादिविहितानि करोति स पञ्चकृत् पञ्च 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति' इति श्रुताः शान्त्यादयो गुणाः यस्मिन् स पञ्चगुणः । ततश्च 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्यमानत्वात् शिखेवेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वान्मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं षष्ठज्ञः स्यादिति चेत् शृणु । यथाऽन्नमयं विकारमुपासीनस्तत्प्रकृतिमन्नं विराडाख्यमेति । एवं माययाऽविकृतमानन्दमानन्दमयाख्यमुपास्याविकृतमानन्दं तत्प्रकृतिमेतीति न षष्ठोपास्तिः पृथगवकल्प्या षष्ठज्ञानाय तस्य पञ्चमोपास्तिफलत्वात्, तदेतदाह **—पुरुषेति** । पुरुषा अन्नमयादयः पञ्च अवसन्नतया बाधिततया तिष्ठन्त्यस्मिन्निति पुरुषावस्थम् । अत एव शिरआद्यवयवराहितत्वादव्यक्तं अबाध्यत्वाच्च परमार्थं अबोधयत् ॥ १२ ॥ तस्यापि गुरुमाह—**अष्टेत्यादिना** । इष्टसत्रेण आत्मयज्ञेन हेतौ तृतीया अध्ययनेन वसतीतिवत् सम्यक् पृष्टः प्रश्नो यस्य संपृष्टः । आत्मज्ञानार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः । व्यक्तिं बाध्यत्वाबाध्यत्वेन स्पष्टतां देवदर्शनः दिव्यदृष्टिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ सांख्यसंमतं गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्यति— **यत्तदिति** । अक्षरमेव जगदुपादानतया नानारूपं न तु क्षरं प्रधानम् । अव्ययं ब्रह्मैव प्रतिपेदे ज्ञातवान् न तु गुणपुरुषान्तरम् ॥ १४ ॥ भगवान्मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा ॥ १७ सामान्यं सर्वेष्वाचार्येषु समबुद्धिम् ॥ १८ ॥ अभिसंरक्तो भक्तः ॥ १९ ॥ कल्याय समर्थाय सांख्ये उपनिषत्काण्डे विधीयते अपूर्वतया ज्ञाप्यते न तु युक्त्या उन्नीयते ॥ २० ॥ जातिर्जन्म कर्म यागादि सर्वं ब्रह्मलोकान्तं तेषु निर्वेदो दुःखरूपत्वाद्दोषयुक्तत्वात्क्षयिष्णुत्वाच्च ॥ २१ ॥ तं मोहमब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः । तं कं यस्य मोहस्यार्थं कर्म तत्फलं च कांक्षते अनाश्वासिकं अविश्वसनीयं शुक्तिरजताद्यसद्विषयप्रदर्शकत्वात् । विनाशि चञ्चलं ध्वंसिनमनियतकालं च अध्रुवं सत्त्वेनासत्त्वेन वा न निश्चितम् ॥ २२ ॥ तमिममतस्मिंस्तद्बुद्धिलक्षणं मोहं विवरीतुं लोकायतानां मतमुपन्यस्यति—**दृश्यमाने इत्यादिना** । ते हि पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाः परमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावाः स्वयमेव देहाद्याकारेण संहन्यमाना मदशक्तिचैतन्यं जनयन्ति देहे एव न तु घटादौ । स्वभावादिति

अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशो मृत्युर्जरामयः
आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक् परं मतम्
अथ चेदेवमप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते ।
अजरोऽयममृत्युश्च राजाऽसौ मन्यते यथा ॥
अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तस्मिन्नसति लक्षणे
किमधिष्ठाय तद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयम् २६
प्रत्यक्षं ह्येतयोर्मूलं कृतान्तैतिह्ययोरपि ।
प्रत्यक्षेणागमो भिन्नः कृतान्तो वा न किञ्चन
यत्र यत्रानुमानेऽस्मिन्
कृतं भावयतोऽपि च ।
नान्यो जीवः शरीरस्य
नास्तिकानां मते स्थितः ॥ २८
रेतो वटकणीकायां घृतपाकाधिवासनम् ।
जातिः स्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोंबुभक्षणं
प्रेतीभूतेऽत्ययश्चैव देवताद्युपयाचनम् ।
मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः ३०

सन्तमात्मानं नास्तीत्याहुः । असन्तं च देहं सन्तमाहुस्तदेतदाह—विनाशे देहरूपात्मध्वंसे प्रत्यक्षे सति देहान्तरं आत्मतत्त्वं आगमप्रमाणादपि अस्तीति ब्रुवन् । लोकविरुद्धागमप्रामाण्यवादी पराजित एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु देहस्यैवात्मत्वे 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादयः परलोकफलाश्चोदना उपरुद्ध्येरन्नित्याशंक्याह–**अनात्मेति** द्वाभ्याम् । आत्मनो मृत्युः अनात्मा स्वरूपाभाव एव । **क्लेशो** दुःखं **जरा** वयोहानिः **आमयो** रोगश्च आत्मनो मृत्युरेव अंशेन स्वरूपनाशः । गृहस्येव दुर्बलं दुर्बलमंगं पूर्वपूर्वतरं नश्यति सोंऽशेन गृहनाश एवमिन्द्रियादिनाशेनाप्यंशत आत्मैव नश्यतीत्यर्थः । एवं सति य आत्मानं मोहात् । परं देहादन्यं मन्यते तत् मतं असम्यक् ॥ २४ ॥ स्वर्गकामचोदना तु यथा राज्ञोऽजरत्वामरत्वाद्याशीरुपचार एवं दृष्टसुखे एव स्वर्गोपचारः । तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिः । तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यादिवत्प्रत्यक्षविरुद्धा श्रुतिर्नस्वार्थे प्रमाणमित्याह--**अथेति** । तथा अग्निहोत्रादेर्वैयर्थ्यमुदाहरन्ति--

'अग्निहोत्रं त्रयीधर्मस्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः' । इति ॥ २५ ॥

एवं प्रत्यक्षविरोधात् श्रुतिप्रामाण्यं दूषयित्वा व्याप्त्यग्रहादनुमानस्यापि तद्दूषयति--**अस्ति नास्तीति** । यथा चन्द्रतारके गत्यभावोऽस्ति नास्तीति संशयेऽस्तिगत्यनुपलब्धेरिति प्राप्ते नास्ति देशान्तरप्राप्तेरित्यनुमानेन यत् गत्यादिसाधनम् तदपि असति लक्षणे ज्ञापके हेतौ शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारदर्शनादसति किं लिंगमधिष्ठाय आलम्ब्य लोकयात्राया वन्ह्यादिव्यवहारस्य विनिश्चयं ब्रूयान्न किमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ कृतान्तैतिह्ययोः अनुमानागमयोः भिन्नः बाधितः न किञ्चन प्रमाणमित्यर्थः ॥२७॥ फलितमाह-**यत्रेति** । यत्र कुत्राप्यनुमाने ईशादृष्टनित्यात्मान्यतमसाधके साध्यसिद्धिं भावयतः कृतं अलं भावनयाऽलमित्यर्थः । उक्तविधयाऽनुमानस्याप्रमाणत्वात् शरीरस्य शरीरात् ॥२८॥ अनुमानस्य प्रामाण्योपगमे तु तत एव देहादनन्यात्मासिद्धिरित्याह-**रेत इति** । यथा समानेऽपि भूतचतुष्टयसंयोगे वटकणिकायां वटपत्रपुष्पफलमूलत्वगादिरूपरसादयोऽन्तर्हिताः । एवं तत्तद्रेतसि समानेऽप्युपष्टंभकभागे मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तशरीराकारगुणादयोऽन्तर्हिताः सन्त आविर्भवन्ति । यथा वा एकस्मादेव धेनूपभुक्तात्तृणोदकात् पयःसर्पिषी पृथक्स्वभावे यथा वा बहुद्रव्यकल्काद्द्वित्रिरात्रमधिवासितान्मदशक्तिरुत्पद्यत एवं रेतस उपलभ्योपलब्धांशो वा भूतसंयोगाद्वा चैतन्यं जन्यते । जातिर्जन्माग्न्यादेः । यथा वा काष्ठद्वयसंश्लेषात्तत्प्रकाशकोऽग्निर्जायत एवं भूतयोगादपि तत्प्रकाशकं चैतन्यमुत्पद्यते इति जडद्वयादजडोत्पत्तौ दृष्टान्तान्तरं पराभिमतम् । **स्मृतिरिति** । यथा तर्कमते जडयोरप्यात्ममनसोर्योगादजडं स्मृत्यादिरूपं ज्ञानं जायते तद्वदत्रापि भविष्यति । एवमुत्पन्नं चैतन्यं अयस्कान्तमणिर्लोहमिव इन्द्रियसंघातं चालयिष्यति । कार्यवैचित्र्यमपि पार्थिवांशगतजातिभेदादेव भविष्यति । सूर्यकान्तयोगादेव सूर्यरश्मयोऽग्निं सुवते न पृथ्व्यन्तरयोगात्तद्वत्तत् । एवं भोक्तृत्वं वन्हेर्जलशोषकत्ववत्संघातस्यैव युज्यते इति युक्तं शरीरादन्यो जीवो नास्तीति ॥ २९ ॥ एतद्दूषयति—**प्रेतीति** । प्रेतीभूते देहे चैतन्यालयो देहातिरिक्तात्माऽस्तित्वे प्रमाणमित्यध्याहृत्य योज्यम् । यदि देहश्चेतनः स्यात्तर्हि मृतेऽपि देहे चैतन्यमुपलभ्येतातो न देहधर्मः चैतन्यमित्यर्थः। प्रेत्य भूतात्यय इति पाठे मृत्वा भूतनाशः यस्मिन्सति देहो न नश्यति असति च नश्यति स देहादन्य इत्यर्थः । तथा शीतज्वरनिवृत्त्यर्थं मन्त्रप्रतिपाद्या देवता लोकायतिकेन प्रार्थ्यते सा चेद्भूतमयी स्यात्तर्हि घटादिवद्दृश्येत । सूक्ष्मशरीरस्य लोकान्तरसञ्चारक्षमस्यास्वीकारात् । आदिपदात् भूतावेशोऽपि ग्राह्यः । यस्मिन् शरीरे भूतान्तरमाविशति तदा तद्देहपीडया मुख्यो देहपतिर्न बाध्यते । किं तु आविष्ट एव तदानीं तस्यैव देहाभिमानात् । तदपगमे तु मुख्य एव बाध्यतेऽतो न

नन्वेते हेतवः सन्ति ये केचिन्मूर्तिसंस्थिताः
अमूर्तस्य हि मूर्तेन सामान्यं नोपपद्यते ॥ ३१
अविद्याकर्मचेष्टानां केचिदाहुः पुनर्भवे ।
कारणं लोभमोहौ तु दोषाणां तु निषेवणम्
अविद्यां क्षेत्रमाहुर्हि कर्मबीजं तथा कृतम् ।
तृष्णासंजननं स्नेह एष तेषां पुनर्भवः ॥ ३३
तस्मिन् गूढे च दग्धे च भिन्ने मरणधर्मिणि
अन्योऽस्माज्जायते देहस्तमाहुः सत्त्वसंक्षयम्
यदा स्वरूपतश्चान्यो जातितः शुभतोऽर्थतः ।
कथमास्मिन्स इत्येवं सर्वं वा स्यादसंहितम्
एवं सति च का प्रीतिर्दान-विद्या-तपो-बलैः
यदस्याचरितं कर्म सर्वमन्यत्प्रपद्यते ॥ ३६
अपि ह्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् ।
सुखितो दुःखितो वाऽपि दृश्यादृश्यविनिर्णयः
तथाहि मुसलैर्हन्युः शरीरं तत्पुनर्भवेत् ।
पृथग्ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपपद्यते ॥ ३८
ऋतुसंवत्सरौ तिष्यः शीतोष्णेऽथ प्रियाप्रिये
यथाऽतीतानि पश्यन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः

देह आत्मा दृष्टविरोधादित्यर्थः । मृते कर्मनिवृत्तिः । कृतनाशः चात् उत्पत्तौ अकृताभ्यागमश्च दोष इत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवं स्वमते साधकान्युक्त्वा परोक्तान्हेतूनाभासयति—**नन्वेत इति**। मूर्तिसंस्थिता जडमेवाग्न्यादिकमिति सर्वे पूर्वोक्ता हेतवो जडाज्जडसिद्धाविव पर्यवस्यन्ति न त्वजडसिद्धौ हि यस्मान्मूर्तादमूर्तस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ पृथिव्यादिचतुष्टयादाकाशोऽप्युत्पद्येतेत्यर्थः । सामान्यं सादृश्यं कार्यस्य कारणेन सहावगतं मृद्घटादौ न तु मूर्तामूर्तयोरत्यन्तविलक्षणयोस्तदुपपद्यते । यदपि तर्कमतं जडयोरात्ममनसोर्योगादजडं ज्ञानमुत्पद्यते । तदपि दृश्याद्दृष्टजन्मासंभवात्प्रत्याख्येयमेव ॥ ३१ ॥ एवं लोकायतमतं निरस्य सौगतमतं निरसितुमुपन्यस्यति—**अविद्येत्यादिभिस्त्रिभिः**। ते हि लोकायताभिमतात्संघाताद्बाह्यादन्यं आध्यात्मिकं संघातं रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्यपंचस्कंधात्मकमैहिकामुष्मिकव्यवहारास्पदमभ्युपगच्छन्ति । अतो न तेषां प्रेतीभूतात्ययादयो दोषाः सन्ति। यद्यप्येतेषामपीतरवत् स्थिरो भोक्ता प्रशासिता वा चेतनः संहन्ता नास्ति तथापि **१ अविद्या २ संस्कारो ३ विज्ञानं ४ नाम ५ रूपं ६ षडायतनं ७ स्पर्शो ८ वेदना ९ तृष्णा १० उपादानं ११ भवो १२ जातिः १३ जरा १४ मरणं १५ शोकः-१६ परिदेवना १७ दुःखं १८ दुर्मनरता इत्यष्टादश**। क्वचित्संक्षेपेण क्वचिद्विस्तरेण चोक्ताः सर्वेषां सौगतानामप्रत्याख्येयाः पूर्वपूर्वे उत्तरेषां निमित्तभूताः घटीयन्त्रवदावर्तमानाः संघातं स्वाश्रयतयाऽऽक्षिपन्ति। षडायतनं शरीरं चेत्यस्य स्कन्धपञ्चकस्य तदुपादानस्य षष्ठस्य चित्तस्य च आश्रयभूतत्वात्। एवं च संघातोत्पत्तेर्लोकयात्रायाश्च निर्वाहे सति न स्थिर आत्माऽभ्युपेय इति वदन्ति। तत्राविद्या स्वशब्दोपात्ता कर्म चेष्टा लोभमोहशब्दैः संस्कारोपादानतृष्णादुर्मनस्ताः इतरे दोषपदेन संगृहीताः। केचित्सौगता अविद्यादिकं पुनर्भवे देहान्तरप्राप्तौ कारणमाहुरिति योजना ॥ ३२ ॥ एतदेव स्पष्टयति—**अविद्यामिति**। अविद्यां क्षेत्रं पूर्वकृतं कर्मबीजं तृष्णा स्नेहाश्रयजलरूपा । एष एवंप्रकारकस्तेषामविद्यादीनां पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिप्रकारः ॥ ३३ ॥ तस्मिन् अविद्यादिकलापे गूढे सुप्तिप्रलययोः संस्कारात्मना स्थिते निमित्तभूते सति एकस्मिन्मरणधर्मिणि देहे भिन्ने विनष्टेऽपि अन्योऽस्मात्तत एवाविद्यादेर्देहोऽन्यो जायते । तस्मिन् ज्ञानेन दग्धे च सति देहनाशात् सत्त्वसंक्षयं मोक्षमाहुः। सत्त्वस्य धीधातोः संक्षयः सम्यगैश्वर्यं निर्विषयप्रवाहित्वं कैवल्यमित्याहुः ॥ ३४ ॥ एतद्दूषयति—**यदेति**। स्वरूपतोऽन्यत्वं मुक्तावपि क्षणिकानां विज्ञानादीनां यदा च जातितः आलयविज्ञानं बाह्यविज्ञानमिति तेषामन्यत्वम् यदा च शुभतः शुभाशुभतः पुण्यपापतः अर्थतः बन्धमोक्षतः विज्ञानानां पृथक्त्वं तदा बाह्ये कथं सोयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानम्। प्राग्दृष्टस्य घटस्येव वार्तमानिकादन्यत्वात्। एवं असंहितं अनभिसंहितं भोगमोक्षादि कथं वा स्यात् अन्यो मुमुक्षुरन्यः साधनाविष्टोऽन्यो मुक्त इत्यापत्तेः ॥ ३५ ॥ एवं च सति दानाद्यप्यनर्थकं फलभोगकाले दातुरभावादित्याह—**एवमिति**। अन्येन विज्ञानेनाचरितं अन्याद्विज्ञानान्तरं प्रति प्रवर्तते फलं दातुं गच्छति ॥ ३६ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह—**अपीति**। अन्यत्वाविशेषाच्चैत्रपुण्यैरपि मैत्रः सुखी भवेदित्यर्थः दृश्यः स्पष्टः ॥ ३७ ॥ **तथाहीति**। चैत्रज्ञानात् मैत्रज्ञानं पृथक् विसदृशं येन वैजात्येन एतत्पूर्वश्लोकोक्तं दूषणं नोपपद्यतेऽतश्चैत्रज्ञानधारैव सजातीया विवक्षितेति चेत्तर्हि उत्पद्यमानस्य सदृशज्ञानस्य किं उपादानम्? न तावत् पूर्वज्ञानं तस्य क्षणिकत्वेनोत्तरोत्पादे व्यापारायोगात् तन्नाशश्चेत् मुसलैर्हतात् शरीरादपि अन्यत् शरीरं पुनर्भवेत् ॥ ३८ ॥ किं च ऋत्वादिवज्जातोऽपि मोक्षः पुनः पुनरागत्य निवर्तेत ज्ञानधाराया आनन्त्यादित्याह—**ऋत्विति**। तिष्यः कलिरिति युगानामुपलक्षणम्। बहुदोषग्रस्तत्वात्क्षणिकविज्ञानवादोऽनुपपन्न इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

जरयाऽभिपरीतस्य मृत्युना च विनाशिना।
दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्येव विनश्यति ॥ ४०
इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्थि च
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्वं धातुमुपयान्ति च
लोकयात्राविघातश्च दानधर्मफलागमे ।
तदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ॥
इति सम्यङ्ज्ञानस्येते बहवः सन्ति हेतवः ।
एतदस्तीदमस्तीति न किञ्चित्प्रतिदृश्यते ॥
तेषां विमृशतामेव तत्तत्समभिधावताम् ।
क्वचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् ॥
एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः ।
आगमैरपकृष्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥४५
अर्थांस्तथाऽत्यन्तसुखावहांश्च
लिप्सन्त एते बहवो विशुष्काः ।
महत्तरं दुःखमनुप्रपन्ना
हित्वाऽऽमिषं मृत्युवशं प्रयान्ति ४६
विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।
विहाय यो गच्छति सर्वमेव
क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ॥ ४७
भूव्योमतोयानलवायवोऽपि
सदा शरीरं प्रतिपालयन्ति ।
इतीदमालक्ष्य रतिः कुतो भवे-
द्विनाशिनोऽप्यस्य न शर्म विद्यते ॥
इदमनुपधिवाक्यमच्छलं
परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मितः
पुनरनुयोक्तुमिदं प्रचक्रमे ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चशिखवाक्ये पाषण्डखण्डनं नाम
अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१८ ॥

२१९-[४६]

भीष्म उवाच।
जनको जनदेवस्तु ज्ञपितः परमर्षिणा ।
पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवाभवौ ॥ १

जनक उवाच ।
भगवन्यदि न प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित्
एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति

अस्तु तर्हि विज्ञानामाश्रयः स्थिरः कश्चिदात्मेति तर्कमतमाशंक्याह—**जरयेति**। उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायेनानित्यधर्माश्रयस्य धर्मिणोऽध्रुवमपक्षयादिना नाश इत्यर्थः ॥४०॥ अनित्यधर्माश्रयोऽध्याकाशादिवन्न नश्यतीत्याशंक्य इन्द्रियवन्नश्यत्येवेत्याह—**इन्द्रियाणीति**। मनसो नाशः सांख्यसंमतः प्रोक्तः ॥ ४१ ॥ अस्तु तर्हि बुद्ध्यादिगुणानामनाश्रयः शुद्धस्तर्हि अकर्तुरभोक्तुश्च तस्य दानादिफलाप्राप्तौ दानादिवैयर्थ्यम् ततश्च सर्वस्यापि आत्मसुखार्थस्य लोकवेदव्यवहारस्योच्छेद इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ **इतीति**। मनःप्रभवेष्वनेकेषु तर्केषु युक्त्याऽन्यतरोऽपि निर्धारयितुं न शक्यत इति भावः ॥४३॥ विमृशतां विचारयताम् ।।४४ निर्णायकं मानमाह—**एवमिति** ॥४५॥ वेदोदितज्ञानेऽग्रे विवक्षिते श्रोतुरधिकारसंपत्तिं विधत्ते—**अर्थानित्यादिना**॥४६॥ रतिः शरीरे ॥ ४८ ॥ अनुपधि भ्रमप्रिलम्भादिरहितं वेदमूलकत्वात्। अच्छलं वैदिककर्मकाण्डवन्न मायामूलकम् अनुयोक्तुं पूर्वपक्षं कर्तुम् ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

जनक इति। ज्ञपितः निशामितः निशामने मित्त्वात् ह्रस्वत्वम्।एतदस्तीदमस्तीति न किंचित्प्रतिदृश्यत इत्यनेकमतोपन्यासपूर्वकं जगतोऽनिर्वचनीयत्वं श्रावितः सांपराये मरणे भवाभवौ संसारमोक्षौ॥१॥ननु यदि सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयः संसारस्तर्हि रज्जूरगवन्मिथ्यात्वस्य तस्य विनाशाय यत्नो निष्फलो नित्यनष्टत्वात्तस्येति शंकते **भगवन्निति**। प्रेत्य प्रमातृत्वादेरुद्धस्य संज्ञाविशेषविज्ञानं सुप्तिमूर्च्छावत्। अत्यन्तविस्मृतिरूपे मोक्षेऽपि नास्ति चेत् ज्ञानाज्ञानकृतो न कश्चिद्विशेषोऽस्ति ॥ २ ॥

सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात्पश्य चैतद्द्विजोत्तम।
अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति॥
असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु।
कस्मै क्रियेत कल्प्येत निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः

भीष्म उवाच।

तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरम्
पुनः प्रशमयन्वाक्यैः कविः पञ्चशिखोऽब्रवीत
उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते।
अयं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसाम्।
वर्तते पृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्मसु॥ ६
धातवः पञ्चभूतेषु खं वायुर्ज्योतिषो धरा।
ते स्वभावेन तिष्ठन्ति वियुज्यन्ते स्वभावतः
आकाशो वायुरूष्मा च स्नेहो यश्चापि पार्थिवः
एष पञ्चसमाहारः शरीरमपि नैकधा॥ ८
ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्यसंग्रहः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः
प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः
श्रवणं, स्पर्शनं, जिह्वा, दृष्टिर्नासा तथैव च।
इन्द्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्वं गता गुणाः १०
तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा चेतना ध्रुवा।
सुखदुःखेति यामाहुरदुःखामसुखेति च॥ ११
शब्दः, स्पर्शो, च रूपं, च रसो, गन्धश्च मूर्तयः
एते ह्यामरणात्पञ्च षड्गुणा ज्ञानसिद्धये॥ १२
तेषु कर्मविसर्गश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः।
तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत १३

ततश्च यत्नैनष्फल्यमित्याशंक्याह—**सर्वमिति**। उच्छेदनिष्ठमात्मनाशपर्यवसायि सर्वं यमनियमादि॥३॥ **असंसर्ग इति**। यदि मोक्षे भूतेषु दिव्याङ्गनादिषु संसर्गो नास्ति सन्नपि संसर्गः स्वर्गवद्विनाशिष्वेव चेत्स्यात्तर्हि अतिशयाभावात् कस्मै फलाय कोऽत्र तत्त्वतो निश्चयः क्रियेत। क्रियमाणो वा कथं कल्पेत घटेत तस्मादविनाशि स्वर्गसुखमेव मोक्षः स च निर्वचनीय एवेत्याशयः ॥ ४ ॥ **कविः** क्रान्तदर्शी ॥५॥ 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति देहाद्युत्थितस्य उपाधिविशिष्टस्वरूपस्य नाशाद्विशेषविज्ञानाभावे याज्ञवल्क्येनोक्ते मैत्रेयी आत्मोच्छेदबुद्ध्या अत्रैव मा भगवानमूमुहदिति तमुपालब्धवती 'न वा अरे मोहं प्रब्रवीमि' इत्यादिना पुनर्याज्ञवल्क्येन बोधिता। तद्वदिहापि व्याकुलं राजानं आश्वासयत्यर्धेन—**उच्छेदेति**। उच्छेदनिष्ठा नाशे पर्यवसानं न, नापि भावनिष्ठा विशेषे पर्यवसानमस्ति किं तु अविद्यया आत्मन्यारोपितं बुद्धीन्द्रियादिकं रज्जूरगवत् केवलमपोह्यते तावतैवानर्थनिवृत्तिः स्वरूपानंदस्य च कण्ठगतविस्मृतचामीकरवत्प्राप्तिरिति कृतकृत्यताऽस्ति अतस्तदर्थो यत्नो न निष्फल इति भावः तथा च श्रुतिः—'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इति। मात्रा प्रमात्रा अनर्थश्च प्रमातृता प्रमुखं कर्तृत्वभोक्तृत्वमिति तदसंसर्गो मोक्ष इति प्रतिपादयति आत्मनि देहाद्यध्यारोपमेवाह—**अयमित्यादिना**। समाहारः संघातः अस्मिन् त्रिकेऽन्यतरनाशेऽपि संघातनाश इत्यन्योन्यमपाश्रित्येत्यस्यार्थः ॥ ६ ॥ शरीरादीनामनात्मत्वं वक्तुं तत्प्रकृतीराह—**धातव इति**। धीयते निलीयते कार्यमेष्विति धातव उपादानानि। ज्योतिषो धरेत्यनयोर्मध्ये जलमित्यपि ज्ञेयम्।पञ्चधा तोयमिति पाठान्तरं सुगमम्। स्वभावेनेति सांख्यमताभिप्रायेण तेषां हीश्वरकालयोरभावात् जीवानां चोदासीनत्वात् अदृष्टस्य च कार्यत्वेन कारणाप्रवर्तकत्वात् स्वभावत एव गुणानां प्रवृत्तिरिति मतम् ॥७॥ प्रवृत्तानि भूतानि शरीराकारेण परिणमन्ते इत्याह—आकाश इति। यानि खानि स आकाशः, यः प्राणः स वायुः, य ऊष्मा सोऽग्निः, यल्लोहितादि स्नेहवत्तदापः, यत्कठिनमस्थ्यादि तत्पृथिवीत्यर्थः। नैकधेति जरायुजादिभेदेन ॥ ८ ॥ शरीरोत्पत्तिमुक्त्वा इन्द्रियोत्पत्तिमाह—**ज्ञानेति**। शरीरे बुद्धिर्जाठरः प्राणश्च सर्वकर्मसंग्राहको गणः कुतः यतोऽत्र इन्द्रियाद्यष्टकं निःसृतम्। अर्थाः शब्दादयः स्वभावोऽर्थप्रकाशकत्वं चेतना घटाद्याकारा वृत्तिः मनः संकल्पादिरूपं एतत् ज्ञानकार्यं वायुकार्यं तु प्राणापानौ तौ च व्यानादीनामप्युपलक्षणं विकारोऽशितपीतादिपाचनेनेन्द्रियादीनामाप्यायनादिर्जाठरकार्यम्॥९॥ श्रवणं श्रोत्रं, स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं, नासा घ्राणम्, चित्तं पूर्वं कारणं, यस्यार्थगणस्य तं चित्तपूर्वं चित्तमात्रोपादानकं गताः प्राप्ताः गुणाः गुणकार्यभूताः ॥१०॥ विज्ञानसंयुक्ता चित्प्रतिबिम्बगर्भा चेतना वृत्तिः विषयस्योपादेयत्वहेयत्वोपेक्षणीयत्वैस्त्रिविधा ॥ ११ ॥ मूर्तयः रूपाश्रयद्रव्याणि वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वश्रुतेर्बाह्येन्द्रियाग्राह्यत्वात् पञ्च शब्दाद्याः मूर्तिभिः सह षट् गुणाः विषयाः। ज्ञानं प्रमा तस्य सिद्धये विषयकरणयोगाद्धि तज्जायते॥१२॥ किं च तेषु श्रोत्रादिषु कर्म स्वर्गसाधनं विसर्गः संन्यासो ब्रह्मलोकदः संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति स्मृतेः। सर्वतत्त्वार्थनिश्चयो मोक्षहेतुः तं तत्त्वनिश्चयं परमं श्रेष्ठं शुक्रं मोक्षबीजं बुद्धिरिति अव्ययं मोक्षदत्वादव्ययमिति चाहुः। महद्ब्रह्म तत्प्रदत्वात् ॥१३॥

इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः ।
असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनन्तं नोपशाम्यति १४
अनात्मेति च यद्दृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि ।
वर्तते किमधिष्ठानात्प्रसक्ता दुःखसंततिः १५
अत्र सम्यग्वधो नाम त्यागशास्त्रमनुत्तमम् ।
शृणु यत्तव मोक्षाय भाष्यमाणं भविष्यति ॥
त्याग एव हि सर्वेषां युक्तानामपि कर्मणाम्।
नित्यं मिथ्याविनीतानां क्लेशो दुःखवहो मतः
द्रव्यत्यागे तु कर्माणि भोगत्यागे व्रतान्यपि।
सुखत्यागे तपोयोगं सर्वत्यागे समापना १८
तस्य मार्गोऽयमद्वैधः सर्वत्यागस्य दर्शितः ।
विप्रहाणाय दुःखस्य दुर्गतिस्त्वन्यथा भवेत्
पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्युक्त्वा मनःषष्ठानि चेतसि
बलषष्ठानि वक्ष्यामि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि तु २०
हस्तौ कर्मेन्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीन्द्रियम् ।
प्रजनानन्दयोः शेफो निसर्गे पायुरिन्द्रियम्
वाक्च शब्दविशेषार्थमिति पञ्चान्वितं विदुः
एवमेकादशैतानि बुद्ध्याऽऽशु विसृजेन्मनः ॥
कर्णौ शब्दश्च चित्तं च त्रयः श्रवणसंग्रहे ।
तथा स्पर्शे तथा रूपे तथैव रसगन्धयोः॥ २३
एवं पञ्चत्रिका ह्येते गुणास्तदुपलब्धये ।
येनायं त्रिविधो भावः पर्यायात्समुपस्थितः ॥
सात्त्विको राजसश्चापि तामसश्चापि ते त्रयः
त्रिविधा वेदना येषु प्रसूताः सर्वसाधनाः ॥
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
अकुतश्चित्कुतश्चिद्वा चिन्तितः सात्त्विको गुणः

इममिति । अस्मिन्संघाते अनात्मनि आत्मबुद्धिरनर्थहेतुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ एवमध्यारोपमुक्त्वाऽपवादमाह—**अनात्मेत्यादिना** । इति यद्दृष्टं तदनात्मेति सम्बन्धः । स्वात्मनि वृत्तिविरोधादिदंतया यद्दृष्टं अहंकारादि तत् आत्मा नेत्यर्थः । नहि दृश्यं द्रष्टुरात्मेति युक्तम् । तेन कारणेन अहमिति ममेति च न वर्तते । यद्यत्राभेदेन प्रतीयेत तन्मिथ्या यथा शुक्तिरजतम् अहंकारदेहेन्द्रियादिकं चात्मन्यभेदेन प्रतीयतेऽयमहमस्मि काणोऽहं गौरोऽहमिति अतो मिथ्या ततस्तत्सम्बन्धि ममकारास्पदं पुत्रादिकमपि मिथ्या । अतोऽहमिति ममेति च न वर्तते इति युक्तमुक्तम् । अनात्मेति ह्यनिष्टं च नाहं न च ममेत्यपीति पाठे इति हि इदमित्येवमाकारा प्रतीतिरैतिह्यम् । स्वार्थे ञ्यः । तत्र निष्ठा परिसमाप्तिर्यस्य तद्विषय इत्यर्थः। स सर्वोऽप्यनात्माऽतोऽहमिति न वर्तते ममेत्यपि न वर्तते इति योजना । पाठान्तरं त्वनाकरम् । एवं सति या प्रसक्ता प्रतीयमाना दुःखसन्ततिः सा किमधिष्ठाना आत्मनोऽसंगत्वात् । अहंकारस्य च मिथ्यात्वात् रज्जूरगभीषणत्ववन्निरधिष्ठानैव 'यादृशो यक्षस्तादृशो बलिः' इतिन्यायेनाहंकारवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥१५॥ **अत्रेति**। हान्तिर्गुणनार्थे ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः सम्यग्वधो गुणनं पुनः पुनरभ्यस्यन्ते तत्त्वान्यस्मिन्निति **सम्यग्वधो** नाम **सांख्यशास्त्रम्** सम्यङ्मन इति पाठे सम्यक् संदेहानिर्मुक्तं मनो येनेति तदेव । त्यागप्रधानं शास्त्रं त्यागशास्त्रम् ॥ १६ ॥ तदेवाह--**त्याग इति** । युक्तानां मुक्त्यर्थं नित्योद्युक्तानां पुंसां सर्वकर्मत्याग एव नित्यं मतः कर्मणामिति धनादेरप्युपलक्षणम्। ये तु मिथ्याविनीतास्त्यागं विना शान्त्यादिपरास्तेषां क्लेशोऽविद्यादिरूपो मतः ॥१७॥ सर्वशास्त्रतात्पर्यं त्यागे एवेत्याह--**द्रव्येति** । द्रव्यादित्यागनिमित्तं यज्ञकर्मादीन्युपदिशन्तीति शेषः । सर्वत्यागनिमित्तं योगं उपदिशन्ति यतः सा त्यागस्य समापना समाप्तिः । परा काष्ठेत्यर्थः ॥ १८ ॥ **तस्येति** । अयं वक्ष्यमाणो योगः अद्वैधः प्रकारभेदशून्यः । तथा च त्यागस्यैव प्राधान्यं भाल्लविशाखिनः समामनन्ति—

' त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम्
त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम्' । इति

अन्यथा त्यागाभावे ॥ १९ ॥ त्याज्यं गणमाह—**पञ्चेति** । चेतसि बुद्धौ सन्तीति बुद्धित्यागे सर्वाणि त्यक्तानि स्युरिति भावः । बलं प्राणशक्तिः ॥२०॥ शेफः शिश्नम् । पायुर्गुदम् ॥२१॥ पञ्चान्वितं मन इति बुद्ध्या बुद्ध्या विसृजेत् मनस्त्यजेत् । मनस्त्यागे सविषयाणां कर्मेन्द्रियाणां त्यागो बुद्धित्यागे समनस्कानां ज्ञानेन्द्रियाणां च त्यागः सिद्ध इति प्रघट्टकार्थः ॥२२॥ एतमेव स्पष्टयति-**कर्णावित्यादिना** । कर्णौ श्रोत्रं करणम् शब्दो विषयः चित्तं कर्ता श्रवणं क्रिया॥२३॥ पंच त्रिकाः सर्वाण्यपि विषयकरणद्वन्द्वानि समनस्कानीति त्रिका इत्युक्तम्। एते गुणास्तत्तदुपलब्धये शब्दादिज्ञानाभिव्यक्तये भवन्ति । येन अनुभवाभिव्यञ्जनेन निमित्तेनायं त्रिविधो भावः करणकर्मकर्तृरूपः पर्यायात् पृथगर्थतयास्ति ॥२४॥ त्रैविध्यमेवाह-**सात्त्विक इति** । वेदनाः अनुभवाः सर्वान्प्रहर्षादीन् साधयन्तीति सर्वसाधनाः ॥ २५ ॥ इष्टश्रवणदर्शनप्राप्तिपारिष्वङ्गजानि सुखानि प्रहर्षप्रीत्याऽऽनन्दसुखशब्दितानि संशान्ताचित्तता अभुक्ते भुक्ते वानुत्सुकता अकुताश्चिद्वैराग्यात् स्वत एव कुताश्चिदिति इष्टलाभात् चिन्तितो विचारितः चित्तत इति पाठे चित्तजः ॥२६॥

अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाऽक्षमा
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुतः ॥
अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
कथञ्चिदपि वर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥
अत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तथा २९
यत्त्वसंतोषसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
प्रवृत्तं रज इत्येवं ततस्तदपि चिन्तयेत् ॥ ३०
अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१
श्रोत्रं व्योमाश्रितं भूतं शब्दः श्रोत्रं समाश्रितः
नोभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ३२
एवं त्वक्चक्षुषी जिह्वा
नासिका चेति पञ्चमी ।
स्पर्शे रूपे रसे गन्धे
तानि चेतो मनश्च तत् ॥ ३३
स्वकर्मयुगपद्भावो दशस्वेतेषु तिष्ठति ।
चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥
तेषामयुगपद्भाव उच्छेदो नास्ति तामसे ।
आस्थितो युगपद्भावो व्यवहारः स लौकिकः
इन्द्रियाण्यपि सूक्ष्माणि दृष्ट्वा पूर्वश्रुतागमात्
चिन्तयन्नानुपर्यैति त्रिभिरेवान्वितो गुणैः ॥
यत्तमोपहतं चित्तमाशु संहारमध्रुवम् ।
करोत्युपरमं काये तदाहुस्तामसं बुधाः ॥३७

अक्षमेति च्छेदः हेत्विति पूर्ववत् ॥ २७ ॥ कथंचिदिति हेत्वहेतुभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ अपेक्षेतेत्युक्ते उत्तरयोर्हेयत्वमुक्तम् ॥२९॥ एवं शब्दादीनां श्रोत्रादीनां च त्रिगुणात्मकचित्तमात्रत्वमुक्तम् चित्तत्यागेनैव गुणकरणविषयाणां त्यागो भवतीति ज्ञानाय इदानीं वियदादिभ्योऽनन्यत्वं शब्दश्रोत्रादीनामुच्यते । तत्प्रविलापनेनैव वियदादिप्रविलापनं भवत्वित्येतदर्थं श्रोत्रमिति द्वाभ्यामाकाशाश्रितं श्रोत्रं आकाशाख्यं भूतमेव कर्णशष्कुल्यवच्छेदेन नभस एव श्रोत्रत्वात्। एवं श्रोत्राश्रितः शब्दोऽपि परंपरया भूतमेव । एवं सति शब्दविज्ञाने उभयं व्योमश्रोत्रे विज्ञानस्य विषयौ न । न हि शब्दं जानता श्रोत्राकाशावपि ज्ञायेते तर्ह्यज्ञाताविव तौ भवेतां किं नश्छिन्नमित्याशंक्याह-इतरस्य विज्ञानादन्यस्याज्ञानस्य वा विषयौ श्रोत्राकाशौ न भवतः शब्दस्य तदुभयानन्यत्वात् । न हि घटरूपादिवदाश्रयान्निष्कृष्टयोः शब्दश्रोत्रयोराकाशगुणकार्ययोर्ग्रहणं प्रविलापनं वा कर्तुं शक्यम्। तस्मात् श्रोत्रादिप्रविलापनेनैव तदनन्यस्य शब्दाकाशादेरपि प्रविलापनं युक्तम् । श्रोत्रादीनां च चित्तादनन्यत्वात् तानि शब्दाकाशादीन्यपि स्मरणात्मकं चित्तमेव चित्तमपि मनसोऽध्यवसायात्मकादनन्यदिति धीमात्रं सर्वं मनसि लीने लीनं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सर्वेषां मनोमात्रत्वे युक्तिमाह- **स्वकर्मेति** । एतेषु दशसु विषयेन्द्रियपञ्चकद्वये एकादशं चित्तमनुगतं तिष्ठतीति विद्धि घटशरावादिष्विव मृत्स्ना । अत्र हेतुः-**स्वकर्मयुगपद्भाव इति** । पञ्चम्यर्थे प्रथमा स्वेषां इन्द्रियविषयाणां कर्माणि श्रवणस्पर्शनदर्शनादीनि तेषां यौगपद्यात् सुप्तोत्थितमात्रस्य पुंसो लब्धात्मकं मनो युगपदुपास्थितान् शब्दादीननुभवति तच्च तेषां मनआत्मकत्वाभावेन संगच्छते उपादानं हि स्वकार्यैर्युगपत्संगतं भवति अनुपदानं तु क्रमेणेति स्पष्टम्। ये तु युगपज्ज्ञानानुपलब्धिर्मनसो लिंगमिति ज्ञानायौगपद्यमेवानुपादानस्य मनसः साधकं लिंगमाहुस्तेषां गंगाह्रदनिमग्नस्य युगपत्सर्वांगीणशैत्यानुभवेन हेतोर्बाध इत्यास्तां तावत् । चित्तस्यापि व्यापिका बुद्धिर्द्वादशमी द्वादशी, आर्षो मट्प्रत्ययः ॥ ३४॥ तेषां द्वादशानामात्मन्यारोपितानां अयुगपद्भावः द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थमिति योगप्रसिद्धम् । चित्तस्य सर्वार्थत्वमिह बुद्ध्यादियुगपद्भाव इत्युच्यते । तदन्यो विशेषविज्ञानराहित्यलक्षणो ज्ञातृज्ञेयज्ञानयौगपद्याभावः तामसः निद्रारूपतमोमयः सुषुप्तिकालीनस्तस्मिन् सत्यपि आत्मन उच्छेदो नास्ति । उत्थितस्य 'सुखमहमस्वाप्सम्' इत्यादिपरामर्शात्। 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति सुषुप्तौ ब्रह्मसंपत्तिश्रवणात् । स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य इति न्यायाच्च अयुगपद्भाव एव आत्मनो वास्तवं तत्त्वं युगपद्भावस्तु स्वप्नवदज्ञानकृत इत्याह- **आस्थित इति** । लौकिको न तु पारमार्थिकः ॥३५॥ व्यावहारिकं युगपद्भावमुक्त्वा प्रातिभासिकं स्वाप्नकालिकं तमाहेन्द्रियाणीति। पूर्वं श्रुतं श्रवणक्रिया सा च स्पर्शनादीनामप्युपलक्षणम् । तया शब्दादीनां आगमः प्राप्तिः पूर्वानुभववासनात इत्यर्थः । सूक्ष्माणि इन्द्रियाण्येकादश दृष्ट्वा चिन्तयन् विषयसंगं भावयन् । ना पुरुषः स्वप्नदर्शी त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्युक्तः अनुपर्येति जाग्रदवस्थामनुसञ्चरति स्वप्ने । काये इत्युत्तरादपकृष्यते । स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥ तमोपहतं तमोगुणेनाभिभूतं चित्तं प्रवृत्तिप्रकाशात्मकं आशु संहारं शीघ्रं संहृत्य अध्रुवं मोक्षवदानन्त्यहीनमुपरमं पूर्वोक्तयुगपद्भावस्योच्छेदं करोति तत्सुखं तामसं अज्ञानप्रधानं शरीर एव सुषुप्तावनुभूयते ॥ ३७ ॥

यद्यदागमसंयुक्त न कृच्छ्रमनुपश्यति ।
अथ तत्राप्युपादत्ते तमो व्यक्तमिवानृतम् ३८
एवमेष प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययो गुणः ।
कथंचिद्वर्तते सम्यक्केषांचिद्वा निवर्तते ॥ ३९
एतदाहुः समाहारं क्षेत्रमध्यात्मचिन्तकाः ।
स्थितो मनसि यो भावः स वै क्षेत्रज्ञ उच्यते
एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत्
स्वभावाद्वर्तमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ॥ ४१
यथार्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जहाति नाम च ।
नदाश्च तानि यच्छान्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः
एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् ।
जीवे च प्रतिसंयुक्ते गृह्यमाणे च सर्वतः ४३
इमां च यो वेद विमोक्षबुद्धि-
मात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।
न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः
पत्रं बिसस्येव जलेन सिक्तम् ॥ ४४

दृढैर्हि पाशैर्बहुभिर्विमुक्तः
प्रजानिमित्तैरपि दैवतैश्च ।
यदा ह्यसौ सुखदुःखे जहाति
मुक्तस्तदाग्र्यां गतिमेत्यलिङ्गः ॥ ४५
श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च-
शेते जरामृत्युभयादभीतः ।
क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे
ततो निमित्ते च फले विनष्टे ।
अलेपमाकाशमलिङ्गमेव-
मास्थाय पश्यन्ति महत्यसक्ताः ॥ ४६
यथोर्णनाभिः परिवर्तमान-
स्तंतुक्षये तिष्ठति पात्यमानः ।
तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं
विध्वंसते लोष्ठ इवाद्रिमृच्छन् ॥ ४७

सुषुप्तिसादृश्यं कैवल्यस्याह—**यद्यदिति**। यत् सुखं आगमसंयुक्तम् । आनन्दो ब्रह्मेति वेदबोधितं यत् यस्मिन् कृच्छ्रं द्वैतदुःखं नानुपश्यति । न किञ्चिदनुशाम्यतीति पाठान्तरे यत्र न किञ्चित्सुखं दुःखं वा ज्ञाता ज्ञेयं वाऽस्ति किं तु दग्धेन्धनानलवत् आचार्योपदेशमनुशाम्यत्येव। तत्र तस्मिन्नपि सुखे अव्यक्तं अनृतं तम उपादत्त इव । वस्तुतस्तु तमो नास्ति तथापि द्वैतदर्शनाभावसाम्येन आवृतमव्यक्तं च ज्ञात्रादिविभागाभावात् ॥ ३८ ॥ एवं सुषुप्तिवत् मोक्षेऽपि एषोऽहङ्कारादिघटान्तो दृश्यमानो गुणो भोग्यवर्गः स्वकर्मप्रत्ययः कर्महेतुकाविर्भावः प्रसंख्यातः प्रत्याख्यातः केषाञ्चिदविद्यावतां वज्रपञ्जरवद्वर्तते । केषांचिद्विद्यावतां कालत्रयेऽपि न ह्यस्ति ॥ ३९ ॥ एतत् एतं समाहारं संघातं क्षेत्रमाहुः । एतदिति विधेयापेक्षं क्लीबत्वम् । मनसि संघातबीजभूते यो भावो या सत्ता स क्षेत्रज्ञः । शुक्तिरजतवदध्यस्तस्य मनसः सत्तास्फूर्तिप्रदः ॥ ४० ॥ **एवमिति** । सर्वेषु भूतेषु चतुर्विधेषु हेतुतः अनाद्यविद्याकामकर्मवशतः स्वभावात् सत्यानृतयोरात्माऽनात्मनोर्मिथुनीकरणात् । व्यवहारे वर्तमानेषु सत्सु क उच्छेदः उच्छेदवान् । को वा शाश्वतः स्यात् । ‘ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ’ इति न्यायेनासतः संघातस्य स्वरूपाभावादेव नोच्छेदप्रसङ्गः । अत एव शाश्वतत्वं चास्य नेत्यर्थः । यद्वा शाश्वत आत्मा वा कथं उच्छेदवान् भवेदिति या पूर्वं त्वया आत्मोच्छेदशंका कृता सा निरालम्बनेत्यर्थः । एतेन पुंप्रकृत्योरत्यन्तं वैधर्म्यमुपपादितम् ॥ ४१ ॥ **यथेति** । नद्यो नदाश्च व्यक्तीः रूपाणि नाम च जहति त्यजन्ति । नदाश्च ताः नदीः नियच्छन्ति स्ववशे कुर्वन्ति यथा क्षुद्रनदी महानद्यां नामरूपे जहाति महानदी च समुद्रे लीयते तद्वत्सत्त्वस्य महदादिघटान्तात्मना स्थितस्य उत्पत्तिविपरीतक्रमेण संक्षयः स्थूलं सूक्ष्मे लीयते सूक्ष्मं कारणे तच्च शुद्धे इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रतिसंयुक्ते · उपाधिमिश्रे जीवे सर्वतः सर्वात्मना दर्पणस्थमुखवत् गृह्यमाणे सति प्रेत्यभावे उपाध्यपाये संज्ञा अयमहं देवदत्तोऽस्मीति तद्ग्रहणं कुतः स्यान्न कुतश्चित् नापि ग्रहणाभावान्मुखस्येवात्मन उच्छेदोऽप्यस्तीति नोक्तशंकावकाश इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ विद्याफलमाह—**इमामिति** । वेदशास्त्रतः आन्विच्छति शमादिपरो भवति । बिसस्य मृणालस्य ॥ ४४ ॥ पाशैः स्नेहकर्मनिमित्तैः तेषां ग्रहणं प्रजेत्यादिना। अलिङ्गः पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियात्मकलिङ्गहीनः ॥ ४५ ॥ श्रुतिप्रमाणं तत्त्वमसीतिवाक्यं आगमोक्तं मङ्गलं साधनं शमादि । निमित्ते मोहोत्थे फले सुखदुःखात्मके महति बुद्धितत्त्वेऽस्मितामात्रे पश्यन्ति । तत्रैव हि सांख्यानां गुणपुरुषान्तरज्ञानं अस्माकं च प्रतीचो ब्रह्मभावागमः प्रसिद्धः असक्ता विरक्ताः आकाशं हार्दाकाशाख्यं सगुणं ब्रह्मास्थाय आश्रित्य अलिङ्गं निर्गुणं पश्यन्तीति योजना ॥४६॥ **यथेति** । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः तन्तुक्षये तन्तुमये गृहे यथा तिष्ठति । तथैव पात्यमानोऽविद्यावशो जीवः कर्मतन्तुगृहे तिष्ठति तथा चोर्णनाभि

यथा रुरुः शृङ्गमथो पुराणं
हित्वा त्वचं वाऽप्युरगो यथा च।
विहाय गच्छत्यनवेक्षमाण-
स्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखम् ४८
द्रुमं यथा वाऽप्युदके पतन्त-
मुत्सृज्य पक्षी निपतत्यसक्तः।
तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय
मुक्तः पराद्ध्यां गतिमेत्यलिंगः ॥ ४९
अपि च भवति मैथिलेन गीतं
नगरमुपाहितमग्निनाऽभिवीक्ष्य।
न खलु मम हि दह्यतेऽत्र किञ्चि-
त्स्वयमिदमाह किल स्म भूमिपालः॥
इदममृतपदं निशम्य राजा
स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणम्।
निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थः
परमसुखी विजहार वीतशोकः ॥५१
इमं हि यः पठति मोक्षनिश्चयं
महीपते सततमवेक्षते तथा।
उपद्रवान्नानुभवत्यदुःखितः
प्रमुच्यते कपिलमिवैत्य मैथिलः ॥५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चशिखवाक्यं नाम
एकोनविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०-[४७]

युधिष्ठिर उवाच।
किं कुर्वन्सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुयात्
किं कुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत १
भीष्म उवाच।
दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः।
सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः॥ २
नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपपद्यते।
क्रिया तपश्च सत्यं च दमे सर्वं प्रतिष्ठितम् ३
दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते।
विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत्
सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुद्ध्यते।
सुखं लोके विपर्येति मनश्चास्य प्रसीदति ५
तेजो दमेन ध्रियते तत्र तीक्ष्णोऽधिगच्छति
अमित्रांश्च बहून्नित्यं पृथगात्मनि पश्यति॥ ६
क्रव्याद्भ्य इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम्
तेषां विप्रतिषेधार्थं राजा सृष्टः स्वयंभुवा॥ ७
आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते।
यच्च तेषु फलं धर्मे भूयो दान्ते तदुच्यते॥ ८
तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः।
अकार्पण्यमसंरंभः संतोषः श्रद्दधानता॥ ९
अक्रोध आर्जवं नित्यं
नातिवादोऽभिमानिता।
गुरुपूजाऽनसूया च
दया भूतेष्वपैशुनम्॥ १०

स्तन्तुक्षयं प्रजहाति एवं विमुक्तोऽपि हाने फलमाह—**दुःखं विध्वंसत इति** दृष्टान्तो लोष्ट इति पांसुपिण्डः अद्रिं पाषाणं ऋच्छन् वेगेन प्राप्नुवन् ॥ ४७ ॥ रुरुर्मृगभेदः ॥ ४८ ॥ पराध्यां श्रेष्ठाम् ॥ ४९ ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञो जनको मिथिलाधिप इति युधिष्ठिरप्रश्नबीजमुपन्यस्यति—**अपि चेति** ॥५०॥ अवेक्षते अर्थतः पर्यालोचयति कापिलं कपिलप्रशिष्यं पञ्चशिखम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

किं कुर्वन् सुखमाप्नोति किं कुर्वन् दुःखमाप्नुयादित्यारभ्य आद्यन्तं सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरवेत्यतः प्राक्तनी एकादशाध्यायी उक्तवक्ष्यमाणस्वरूपज्ञानलाभार्था साधनसंपद्विधानार्था प्रायेण स्पष्टार्था। तथापि विषमाणि पदान्यत्र व्याख्यायन्ते ॥ १ ॥ श्रुतिसमाधयो वेदद्रष्टारः ॥ २ ॥ **दमो** बाह्येन्द्रियनिग्रहः तद्वर्जितः अदान्तः ॥३॥ तीक्ष्णो राजसः अमित्रान् कामादीन् ॥ ६ ॥ क्रव्याद्भ्यः व्याघ्रादिभ्यो मांसभक्षकेभ्यः ॥ ७ ॥ भूयोऽधिकम् ॥८॥ लिङ्गानि स्वरूपाणि समुदेत्यस्मादिति समुदयो हेतुः। अकार्पण्यमदीनत्वम्। असंरंभोऽभिनिवेशाभावः ॥ ९ ॥ अतिवादो लौकिकार्थभाषणम्। अभिमानिता गर्वः ॥ १० ॥

जनवादमृषावादस्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ।
साधुकामश्च स्पृहयेन्नायतिं प्रत्ययेषु च ॥ ११
अवैरकृत्सूपचारः समो निन्दाप्रशंसयोः ।
सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मवान्प्रभुः १२
प्राप्य लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेत्य गच्छति
दुर्गमं सर्वभूतानां प्रापयन्मोदते सुखी ॥ १३
सर्वभूतहिते युक्तो न स्म यो द्विषते जनम् ।
महाह्नद इवाक्षोभ्यः प्रज्ञातृप्तः प्रसीदति १४
अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति बुद्धिमान्
न हृष्यति महत्यर्थे व्यसने च न शोचति ।
स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ॥
कर्मभिः श्रुतसंपन्नः सद्भिराचरितः शुचिः ।
सदैव दमसंयुक्तस्तस्य भुंक्ते महाफलम् ॥ १७
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता
सत्यं दानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम्
कामक्रोधौ च लोभश्च परस्येर्ष्याविकत्थना
कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः
विक्रम्य घोरे तमसि ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
कालाकांक्षी चरेल्लोकान्निरपाय इवात्मवान्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दमप्रशंसायां
विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

२२१-[४८]

युधिष्ठिर उवाच ।
द्विजातयो व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हविः ।
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः।
वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुब्धा युधिष्ठिर २
युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।
एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ३
भीष्म उवाच ।
मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।
आत्मतन्त्रोपघातस्तु न तपस्तत्सतां मतम् ४
त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उत्तमम् ।
सदोपवासी स भवेद्ब्रह्मचारी सदा भवेत् ५
मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो दैवतं च सदा भवेत्
कुटुम्बिको धर्मकामः सदाऽस्वप्नश्च भारत ६

जनवादो राजादिवार्ता साधुकामो मोक्षार्थी । प्रत्ययेषु सुखदुःखाद्यनुभवेषु । आयतिमुत्तरकालम् । न स्पृहयेत् प्राप्तं सुखादिकं भुञ्जीत न तु कालान्तरीयौ तज्जौ हर्षविषादौ चिन्तनीयाविरत्यर्थः । नायतिं प्रत्ययो नृष्विति पाठे फलसंवादेन विश्वस्तो नृषु आदरं न कुर्यात् । किं तु प्रागेव अकृतकार्येषु साधुष्वविश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥ सूपचारः शाठ्यवर्जितादरः प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः आत्मवान् धृतिमान् प्रभुर्जितकामादिदोषः ॥ १२ ॥ दुर्गमं दुष्काले दुर्लभमन्नादि प्रापयन् दयावानित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्मेति पृथक्पदम् ॥१४॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

२२१

भूतानामभयं यत इत्यहिंसाविधिः किं अग्नीषोमीयं पशुमालभेत सुराग्रहं गृह्णातीति वैदिकं ब्राह्मणं कर्मप्रवर्तनावाक्यम् तथा ‘ प्रीणये चांडिकां भक्त्या मांसेन सुरया नृप’ इत्यवैदिकं ब्राह्मणं स विधिः। किमेताभ्यां विरुद्ध्यते न वेति प्रश्नार्थः । द्विजातयस्त्रैवर्णिकाः व्रतं यज्ञदीक्षा मन्त्रदीक्षा च तद्युक्ताः । हविर्देवताशेषम् । अन्नं अदनीयं मांसमद्यादि ब्राह्मणं पूर्वोक्तं द्विविधं तत्रोक्तो यः कामः स्वर्गपुत्रादिस्तस्मै । यत् भुञ्जते तदिदं कथं युक्तमयुक्तं वेति पदार्थः ॥ १ ॥ **अवेदोक्तेति** । भुञ्जाना अभोज्यं मांसादीति शेषः कार्यकारिणः कामाचारवन्तः इहैव पतिता इत्यर्थः । व्रतलुब्धाः दीक्षोक्तफलानुरागिणः स्वर्गं प्राप्य पतिष्यन्तीत्यर्थः लुप्ता इति पाठे व्रतविधिना वञ्चिता इत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं परपीडाकरं यागादिकं विनिन्द्य देहपीडाकरमपि धर्मं मुमुक्षूणामनुपादेयं निन्दति प्रश्नोत्तराभ्याम्—**यदिति** ॥ ३ ॥ आत्मतन्त्रं आत्मविद्या तस्याः उपघातो विघ्नः ॥ ४ ॥ आत्मविद्योपकारकं तप आह—**त्याग इति** । भूतभयंकरकर्मसंन्यासस्त्यागः सन्नतिः भूताराधनं असंन्यासिनामपि मार्गमाह-**सदेति** । सकुटुंबिकोऽपि सदोपवासी इत्यादिविशेषणवान् भवेत् ॥५॥ धर्मकामः न तु फलकामः अस्वप्न इति च्छेदः ॥६॥

अमांसादी सदा च स्यात्पवित्रश्च सदा भवेत्
अमृताशी सदा च स्याद्देवतातिथिपूजकः ७
विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिव्रतः
श्रद्दधानः सदा च स्याद्देवताद्विजपूजकः ८

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत्
विघसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिव्रतः

भीष्म उवाच ।

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च ।
सदोपवासी स भवेद्यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः
भार्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति वै द्विजः
ऋतवादी भवेन्नित्यं ज्ञाननित्यश्च यो नरः ॥
न भक्षयेद्वृथामांसममांसाशी भवत्यपि ।
दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवाऽस्वपन् ॥
भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु सदा सदा
अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥
अभुक्तवत्सु नाश्नानः सततं यस्तु वै द्विजः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥
देवताभ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह
अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम्
तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणा सह ।
उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति दिवौकसः
देवताभिश्च ये सार्धं पितृभ्यश्चोपभुञ्जते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अमृतप्राश्निको नाम
एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

२२२-[४९]

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं कर्म लोकेऽस्मिन्
शुभं वा यदि वा शुभम्
पुरुषं योजयत्येव
फलयोगेन भारत ॥
कर्ताऽस्ति तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ३
असक्तं धूतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतम् ।
अस्तब्धमनहङ्कारं सत्त्वस्थं समये रतम् ॥ ४
तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवासिनम्
चराचराणां भूतानां विदितप्रभवाव्ययम् ५
अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च ।
काञ्चने वाऽथ लोष्ठे वा उभयोः समदर्शनम्
आत्मनि श्रेयसि ज्ञाने धीरं निश्चितनिश्चितम्
परावरज्ञं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनम् ॥ ७
शक्रः प्रह्लादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियम् ।
बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ८

अतिथिर्वैश्वदेवान्ते प्राप्तः देवतावद्द्विजानां पूजकः ॥८॥ वृथा देवपितृशेषं विना अस्वपन्निति च्छेदः ॥१२॥ अभुक्तवत्सु अतिथ्यादिषु नाश्नानः अनश्नन् ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

२२२

यदिति । इदं सदोपवासी स्यादित्यादिना विहितं कर्म ॥ १ ॥ तस्य कर्ता अस्तिर्भवत्यर्थे पुरुषस्तस्य कर्ता भवति न वेति प्रश्नार्थः । कर्तेति **काणादाः** । अकर्तेति **कापिलाः** । आद्ये मोक्षानुपपत्तिः । स्वाभाविकस्य कर्तृत्वस्य वन्ह्यौष्ण्यवदाश्रयनाशमंतरेणाविनाशात् । अंत्ये शास्त्रानर्थक्यापत्तिः जडस्याप्रेर्यत्वाच्चेतनस्याकर्तृत्वाच्च संशयः ॥ २ ॥ तत्त्वविदां लक्षणमेव ज्ञानसाधनमिति प्रह्लादं विशिनष्टि—**असक्तमित्यादिना** । असक्तं फलेच्छारहितं अस्तब्धं अनलसम् । अनहंकारं वीतगर्वं सत्त्वस्थं सात्विकं अत एव समये स्वोचिते शमादौ धर्मे रतम् ॥४ विदितः प्रभवश्चासौ अव्ययश्चेत्यपरिणाम्युपादानभूतः परमात्मा येन तम् ॥ ५ ॥ आत्मनि प्रतीचि श्रेयसि आनन्दरूपे ज्ञाने चिन्मात्रे धीरं कुतर्कानाभिभूतम् । अत एव निश्चितनिश्चयम् । परः हिरण्यगर्भः अवरो नीचो यस्मात् ईश्वरात् तज्ज्ञं अत एव सर्वज्ञं 'आत्मनो वा अरे दर्शनेनेदं सर्वं विदितम्'इत्यात्मज्ञानात्सार्वज्ञ्यश्रुतेः । समं निर्विशेषं तद्दर्शनवन्तम् ॥ ७॥ बुभुत्समानः संबोद्धुमिच्छन् ॥ ८ ॥

यैः कश्चित्संमतो लोके
गुणैः स्यात्पुरुषो नृषु ।
भवत्यनपगान् सर्वा-
स्तान्गुणान् लक्षयामहे ॥ ९
अथ ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह ।
आत्मानं मन्यमानः सन् श्रेयः किमिह मन्यसे
बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः ॥
श्रिया विहीनः प्रह्राद शोचितव्ये न शोचसि
प्रज्ञालाभात्तु दैतेय उताहो धृतिमत्तया ।
प्रह्राद सुस्थरूपोऽसि पश्यन् व्यसनमात्मनः
इति सञ्चोदितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा,स्वां प्रज्ञामनुवर्णयन्
प्रह्राद उवाच ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च
भूतानां यो न बुद्ध्यते ।
तस्य स्तंभो भवेद्बाल्या-
न्नास्ति स्तंभोऽनुपश्यतः ॥ १४
स्वभावात्संप्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तथैव च ।
सर्वे भावास्तथाऽभावाः पुरुषार्थो न विद्यते
पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चिच्च कारकः ।
स्वयं न कुर्वतस्तस्य जातु मानो भवेदिह १६
यस्तु कर्तारमात्मानं मन्यते साध्वसाधु वा ।
तस्य दोषवती प्रज्ञा अतत्त्वज्ञेति मे मतिः ॥
यदि स्यात्पुरुषः कर्ता शक्रात्मश्रेयसे ध्रुवम्
आरंभास्तस्य सिद्ध्येयुर्न तु जातु पराभवेत्॥
अनिष्टस्य हि निर्वृत्तिरनिवृत्तिः प्रियस्य च ।
लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ॥ १९
अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसंवृत्तिमेव च ।
अप्रयत्नेन पश्यामः केषांचित्तत्स्वभावतः २०
प्रतिरूपतराः केचिद्
दृश्यन्ते बुद्धिमत्तराः ।
विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो
लिप्समाना धनागमम् ॥ २१
स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणा यदा ।
शुभाशुभास्तदा तत्र कस्य किं मानकारणम्

भवति त्वयि अनपगान् स्थिरान् ॥ ९ ॥ बालजनैः समा रागद्वेषादिराहित्यात् मन्यमानः जानन् आत्मज्ञानार्थं किं श्रेयः प्रशस्ततरं साधनम् ॥ १० ॥ अत्र सांख्यमतमादाय कर्तृत्वं निराकरोति—**प्रवृत्तिमित्यादिना** । प्रवर्तते इति प्रवृत्तिः निवर्तत इति निवृत्तिः पुरुषस्य भोगापवर्गौ साधयितुमनुलोमप्रतिलोमपरिणामवती मूलप्रकृतिः तां कर्तृकरणक्रियारूपां आत्मनोऽन्यां यो न बुद्ध्यते तस्यात्मनि बुद्धिधर्मान् कर्तृत्वादीनारोपयतः स्तंभो भवेत् न तु आत्मानं अनुपश्यतः । तथा च श्रुतिः—'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति॥१४॥रथादिवदचेतना प्रकृतिरधिष्ठातारं विना कथं प्रवर्तेतेत्याशंक्याह—**स्वभावादिति** । यथा वत्सोत्पत्तेः प्रागेव तद्वृद्धिनिमित्तं क्षीरं रुधिरपूर्णेऽपि गवामूधसि प्रवर्तते न च तदा वात्सल्यादिकं तत्प्रवर्तकमस्ति वत्सस्यैवाजातत्वात् । जाते तु वत्से वात्सल्यं त्वरयतां नाम प्रवृत्तिस्तु क्षीरे स्वाभाविक्येव । तद्वत्सर्वे भावाभावाः स्वभावादेव प्रकृतित एव संप्रवर्तन्ते नास्ति प्रवर्तकापेक्षेत्यर्थः । नन्वेवं जितं सांख्यैरित्याशंक्याह—भावाः महदाद्याः अभावास्तेषां प्रलयाश्च पुरुषार्थो न विद्यत इति । पुरुषार्थो भोगापवर्गात्मकः स आत्मनि नास्ति । न हि प्रकृतिः कर्त्री पुरुषो भोक्तेति वदामः। येन सिद्धान्ताद्भ्रश्येम। शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वादिति न्यायं न च पश्यामः । किं तु या कर्त्री सैव भोक्त्री आत्मनि तु भोक्तृत्वं जलचाञ्चल्यवद्भ्रान्तिरिति वदामः ॥ १५ ॥ नन्वयस्कान्तमणिवत् पुरुषस्य उदासीनस्यापि सत्तामात्रेण प्रवर्तकत्वमस्त्वित्याशंक्याह—**पुरुषार्थस्येति** । भोगापवर्गयोरभावे कारकः कारयिता कथं स्यात् । सत्तामात्रेण कारयितृत्वमपि विक्रियमाणसत्त्वाधीनं विक्रिया च न रज्जूरगायमानायाः प्रकृतेर्वास्तवी संभवतीति न कारकत्वं आत्मनः । ततश्च न कुर्वतः अकुर्वतस्तस्य इह देहादौ स्वयं मानः अहमित्यभिमानो भवेत् अविद्ययेति शेषः ॥ १६ ॥ कस्तावता दोष इत्यत आह—**य इति** ॥१७॥ आत्मनः कर्तृत्वे दृष्टविरोधमाह—**यदीत्यादिना** ॥ १८ ॥ नन्वदृष्टानुकूल्याभावादारंभविघात इत्यत आह—**अनिष्टस्येति** । हितार्थं यतमानानां स्वतन्त्राणामप्यनिष्टा दृष्टोत्पत्तिरप्ययुक्तैवेति भोक्तृत्वसमनियतस्य कर्तृत्वस्याभावे भोक्तृत्वस्याप्यभाव इत्यर्थः ॥ १९ ॥ ईशः कालश्चेति स्वभावस्यैव नामान्तरमित्यभिप्रेत्याह—**अनिष्टस्येति** । यथाऽनिष्टनिष्पत्तिरिष्टतिरोधानं चायत्नत एव स्वभावादापतति एवमन्यदपीत्यर्थः न हि स्वभावजमदृष्टं स्वभावप्रवर्तकं भवति कार्यस्य कारणाप्रवर्तकत्वादिति भावः ॥ २० ॥ प्रकृतेः स्वातन्त्र्यमुपसंहरति द्वाभ्याम्—**स्वभावेति** । गुणाः सुखदुःखादयः मानकारणं अहं सुखी कर्ता भोक्ता चेत्यभिमानहेतुर्न किमपीत्यर्थः॥ २२ ॥

स्वभावादेव तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः।
आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा मम नास्ति ततोऽन्यथा
कर्मजं त्विह मन्यन्ते फलयोगं शुभाशुभम्।
कर्मणां विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु २४
यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसो ह्यदन्।
एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणम्
विकारानेव यो वेद
न वेद प्रकृतिं पराम्।
तस्य स्तंभो भवेद्बाल्या-
न्नास्ति स्तंभोऽनुपश्यतः २६
स्वभावभाविनो भावान्
सर्वानेवेह निश्चयात्।
वुद्ध्यमानस्य दर्पो वा
मानो वा किं करिष्यति ॥ २७
वेदधर्मविधिं कृत्स्नं भूतानां चाप्यनित्यताम्
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत्॥
निर्ममो निरहंकारो निराशीर्मुक्तवन्धनः।
स्वस्थो व्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभवाप्ययौ
कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य वितृष्णस्य निराशिषः
नायासो विद्यते शक्र पश्यतो लोकमव्ययम्
प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे।
द्वेष्टारं च न पश्यामि यो मामद्य ममायते॥
नोर्ध्वं नावाङ्न तिर्यक्च न क्वचिच्छक्र कामये
न हि ज्ञेये न विज्ञाने न ज्ञाने कर्म विद्यते॥

शक्र उवाच।

येनैषा लभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवाप्यते।
प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक् प्रन्हाद पृच्छतः॥

प्रन्हाद उवाच।

आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया।
वृद्धशुश्रूषया शक्र पुरुषो लभते महत्॥ ३४
स्वभावाल्लभते प्रज्ञां शान्तिमेति स्वभावतः।
स्वभावादेव तत्सर्वं यत्किंचिदनुपश्यसि॥
इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत्।
प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत्॥

आत्मप्रतिष्ठा मोक्षः प्रज्ञा आत्मज्ञानम्। तदपि स्वभावादेव वन्धस्यैवासत्त्वात्तत्प्रतियोगिनी मुक्तिरपि अज्ञानादेवेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति ॥२३॥ ननु पर्जन्यवदीशकालस्थानीया प्रकृतिः साधारणं कारणं कर्म तु वीजवदसाधारणमिति शंकते—**कर्मजमिति**। एतन्निरासं प्रतिजानीते—**कर्मणामिति**। विषयं विशेषकार्यम् ॥ २४ ॥ तदेवाह-**यथेति**। काकोऽन्नमिव कर्माणि स्वभावं प्रकाशयन्ति न तु वर्तयन्तीत्यर्थः। लक्षणं ज्ञापकानि असाधारणो धर्म इति यावत्। अयं भावः—तन्तव एव पटस्य कारणं तद्गतशौक्ल्यादिकं तु पटगतवैचित्र्यस्य, एवं स्वभाव एव जन्यमात्रहेतुस्तद्गतं धर्मादिकं तद्वैचित्र्येऽसाधारणो हेतुः। एतदेवोक्तं योगैः-निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामावरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति। धर्मादिर्गुणानां न प्रवर्तकः किं तु तेन गुणप्रवाहस्याधर्मस्रोतः खिलीकुर्वता धर्मस्रोतस आवरणं दूरीक्रियते इति सूत्रार्थः। एतदेव कर्मणां स्वभावज्ञापकत्वमिति ॥ २५ ॥ फलितमाह—**विकारानिति**। विकारान् धर्मान्। परां प्रकृतिं अर्वाचीनत्रिगुणमयप्रकृत्यपेक्षया श्रेष्ठां प्रकृतिमुपादानं व्रह्म यो न वेद तस्य कर्मप्रधानस्य भेददर्शिनः स्तंभो भवति। न तु अनुपश्यतः परां प्रकृतिम् ॥ २६ ॥ व्रह्मविदः कुतः स्तंभो नास्तीत्याशंक्य प्रकृतिरेव कर्त्री न त्वात्मेति वोधादित्याह-**स्वभावेति**। कर्तृत्वाभिमानो हि दर्पादेः कारणं तदभावाद्दर्पाद्यभाव इत्यर्थः ॥ २७ ॥ यस्मात् वेद जानामि सर्वमन्तवदिति तस्मान्न शोचामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ शोकाभावे हेतुमाह-**निर्मम इति**। मुक्तवन्धनः निर्वासनः स्वस्थः स्वरूपप्रतिष्ठः अव्यपेतः देहाद्यनभिमानेन स्वरूपादप्रच्युतः भूतानां प्रभवाप्ययौ परं व्रह्म ॥ २९ ॥ लोकं आत्मानम्। अव्ययं निरपायम् ॥ ३० ॥ प्रकृतौ विश्वकर्त्र्याम्। विकारे धर्माधर्मफलयोः सुखदुःखयाः मम द्वेष्टारमहं न पश्यामि यश्च ममायते ममेव आचराति पुत्रमित्रादिरात्मीयस्तं च न पश्यामि ॥ ३१ ॥ ऊर्ध्वं स्वर्गं अवाक् पातालं तिर्यक् मर्त्यलोकं न कामये क्वचित्काले तत्र हेतुर्नहीति। ज्ञेये विज्ञाने कर्म पाठान्तरे शर्म वा न विद्यते इति न हि किं तु ज्ञाने एव न विद्यते इति योजना। विज्ञाने वुद्धौ ज्ञाने चिदात्मनि आत्मनो धर्माधर्मतत्फलाश्रयत्वाभावादहं न किमपि कामये इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्रज्ञा ज्ञानम् शान्तिस्तत्फलम् ॥ ३३ ॥ प्रसादेन वुद्धेर्नैर्मल्येन आत्मवत्तया जितेन्द्रियतया महत् मोक्षम् ॥ ३४ ॥ अनात्मनः कर्तृत्वमुपपाद्योपसंहरति—**स्वभावादेवेति**। विद्या मुक्तिश्च मायिक्येवेत्यर्थः। यथोक्तं श्रीमद्भागवते-

'विद्याऽविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम्।
मोक्षवन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते' इति।

मम मायाविनः ॥ ३५ ॥

स तदाऽभ्यर्च्य दैत्येन्द्रं त्रैलोक्यपतिरीश्वरः । असुरेन्द्रमुपामन्त्र्य जगाम स्वं निवेशनम् ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शक्रप्रन्हादसंवादो नाम
द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

* * *

२२३–[५०]

युधिष्ठिर उवाच ।

यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीम्
कालदण्डविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासवस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ २
पितामहमुपागम्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
सर्वानेवासुरान् जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः
यस्य स्म ददतो वित्तं न कदाचन हीयते ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिं
स वायुर्वरुणश्चैव स रविः स च चन्द्रमाः ।
सोऽग्निस्तपति भूतानि जलं च स भवत्युत
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिं
स एव ह्यस्तमयते स स्म विद्योतते दिशः ६
स वर्षति स्म वर्षाणि यथाकालमतन्द्रितः ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिं

ब्रह्मोवाच ।

नैतत्ते साधु मघवन्यदेनमनुपृच्छसि ।
पृष्टस्तु नानृतं ब्रूयात्तस्माद्वक्ष्यामि ते बलिम्
उष्ट्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वश्वेषु वा पुनः ।
वरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे शचीपते

शक्र उवाच ।

यदि स्म बलिना ब्रह्मन् शून्यागारे समेयिवान्
हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम्

ब्रह्मोवाच ।

मा स्म शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वधमर्हति
न्यायस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काम्यया

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो भगवता महेन्द्रः पृथिवीं तदा ।
चचारैरावतस्कन्धमधिरुह्य श्रिया वृतः ॥१२
ततो ददर्श स बलिं खरवेषेण संवृतम् ।
यथाऽऽख्यातं भगवता शून्यागारकृतालयम्

शक्र उवाच ।

खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभक्षोऽसि दानव ।
इयं ते योनिरधमा शोचस्याहो न शोचसि
अदृष्टं बत पश्यामि द्विषतां वशमागतम् ।
श्रिया विहीनं मित्रैश्च भ्रष्टवीर्य-पराक्रमम् ॥
यत्तद्यानसहस्रैस्त्वं ज्ञातिभिः परिवारितः ।
लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन्॥
त्वन्मुखाश्चैव दैतेया व्यतिष्ठंस्तव शासने ।
अकृष्टपच्या च मही तवैश्वर्ये बभूव ह ॥ १७
इदं च तेऽद्य व्यसनं शोचस्याहो न शोचसि
यदाऽऽतिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन्
ज्ञातीन् विभजतो वित्तं तदासीत्ते मनः कथं
यत्ते सहस्रसमिता ननृतुर्देवयोषितः ॥ १९
बहूनि वर्षपूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया ।
सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः
कथमद्य तदा चैव मनस्ते दानवेश्वर
छत्रं तवासीत्सुमहत्सौवर्णं रत्नभूषितम् ॥२१
ननृतुस्तत्र गन्धर्वाः षट् सहस्राणि सप्तधा ।
यूपस्तवासीत्सुमहान्यजतः सर्वकाञ्चनः २२
यत्राददः सहस्राणि अयुतानां गवां दश ।
अनन्तरं सहस्रेण तदाऽऽसीद्दैत्य का मतिः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२२॥

२२३

इन्द्रियनिग्रहोऽहंकर्तृत्वाभिमानत्यागश्च कार्य इत्यध्यायद्वयेनोक्त्वा संपदां चाञ्चल्यात् तत्प्राप्तिनाशयोर्हर्षशोकौ न कर्तव्यावित्याख्यायिकामुखेनाध्यायत्रयेणाह—**ययाबुद्ध्येत्यादिना**। कालदण्डविनिष्पिष्टो विपद्ग्रस्तः ॥१॥ स्ववीर्यख्यापनाय बलिं स्तौति-**यस्येत्यादिना** ॥ ४॥ गोषु वृषभेषु ॥ ९ ॥ अकृष्टपच्या कर्षणं विना धान्यप्रसूः ॥ १७ ॥

यदा च पृथिवीं सर्वां
यजमानोऽनुपर्यगाः।
शम्याक्षेपेण विधिना
तदाऽऽसीत्किं तु ते हृदि ॥ २४
न ते पश्यामि भृंगारं न च्छत्रं व्यजने न च
ब्रह्मदत्तां च ते मालां न पश्याम्यसुराधिप ॥
बलिरुवाच।
न त्वं पश्यसि भृंगारं न च्छत्रं व्यजने न च
ब्रह्मदत्तां च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव
गुहायां निहितानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि
यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि
न त्वेतदनुरूपं ते यशसो वा कुलस्य च।
समृद्धार्थो समृद्धार्थं यन्मां कत्थितुमिच्छसि
न हि दुःखेषु शोचन्ते न प्रहृष्यन्ति चर्धिषु।
कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः क्षान्ताः सन्तो मनीषिणः
त्वं तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरंदर विकत्थसे।
यदाऽहमिव भावी स्यास्तदा नैवं वदिष्यसि

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवासवसंवादो नाम
त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४–[५१]

भीष्म उवाच।
पुनरेव तु तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत्।
निःश्वसन्तं यथा नागं प्रव्याहाराय भारत १
शक्र उवाच।
यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः।
लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन्।
दृष्ट्वा सुकृपणां चेमामवस्थामात्मनो बले।
ज्ञातिमित्रपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि
प्रीतिं प्राप्यातुलां पूर्वं
लोकांश्चात्मवशे स्थितान्।
विनिपातमिमं बाह्यं
शोचस्याहो न शोचसि ॥ ४
बलिरुवाच।
अनित्यमुपलक्ष्येह कालपर्यायधर्मतः।
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत्
अन्तवन्त इमे देहा भूतानां च सुराधिप।
तेन शक्र न शोचामि नापराधादिदं मम ६
जीवितं च शरीरं च जात्यैव सह जायते।
उभे सह विवर्धेते उभे सह विनश्यतः ॥ ७
न हीदृशमहं भावमवशः प्राप्य केवलम्।
यदेवमभिजानामि का व्यथा मे विजानतः
भूतानां निधनं निष्ठा स्रोतसामिव सागरः।
नैतत्सम्यग्विजानन्तो नरा मुह्यन्ति वज्रधृक्

यदा चेति। सुक्ष्माग्रस्थूलमूलः षट्त्रिंशदंगुलो दंडः शम्या सा बलवताक्षिप्ता यावद्दूरे पतेत्तावदेकं **देवयजनम्**। एवं सर्वापि पृथिवी शम्या प्रक्षेपविमिता तावदेव यजनानामपर्याप्ताऽभूदित्यर्थः। पर्यगाः परिहृत्य गतवान् ॥ २४ ॥ भृंगारः कनकालुकाख्यः सौवर्ण उदपात्रविशेषः ॥ २५ ॥ गुहायां मूलप्रकृतौ निहितानि अन्तर्हितानि ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

पुनरिति। प्रव्याहाराय प्रकृष्टोक्तये ॥ १ ॥ इदं खरत्वं न ममापराधादपि तु कालपर्ययादित्यर्थः ॥६॥ जीवितं जीवत्यनेनेति लिंगं शरीरं स्थूलम्। जात्या स्वभावेन देहाः. स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधाः तृणजलायुकान्यायेन मरणेऽपि लिंगस्य स्थूलदेहान्तरसंगतेरपरित्यक्तत्वात् स्थूलवल्लिङ्गमप्यन्नेनाप्याय्यते 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् इति श्रुतेः। विनश्यतः मोक्षे। अयमर्थः—स्थूलसूक्ष्मदेहधर्मैः गर्दभत्वाशनायादिमत्त्वप्रभृतिभिर्दृश्यैर्द्रष्टाऽहं ततो विविक्तमात्मानं जानन्न व्याकुलीभवामीत्यर्थः ॥७॥ एतदेवाह—**न हीति**। ईदृशं भावं गार्दभं देहं प्राप्याहं विवशो देहधर्मैः पराभूतो न ह्यस्मीति योजना। एवं आत्मनोऽसङ्गत्वम् ॥ ८ ॥ भूतानां स्थूलसूक्ष्माणां निधनं मरणं निष्ठा परा गतिः न त्वात्मनः न मुह्यन्तीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

ये त्वेवं नाभिजानन्ति रजोमोहपरायणाः।
ते कृच्छ्रं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्येषां प्रणश्यति
बुद्धिलाभात्तु पुरुषः सर्वं तुदति किल्बिषम्।
विपाप्मा लभते सत्त्वं सत्त्वस्थः संप्रसीदति
ततस्तु ये निवर्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः।
कृपणाः परितप्यन्ते तैरर्थैरभिचोदिताः १२
अर्थसिद्धिमनर्थं च जीवितं मरणं तथा।
सुखदुःखफले चैव न द्वेष्मि न च कामये १३
हतं हन्ति हतो ह्येव यो नरो हन्ति कञ्चन।
उभौ तौ न विजानीतो यश्च हन्ति हतश्च यः
हत्वा जित्वा च मघवन् यः कश्चित्पुरुषायते
अकर्ता ह्येव भवति कर्ता ह्येव करोति तत् ॥
को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवावुभौ।
कृतं हि तत्कृतेनैव कर्ता तस्यापि चापरः १६
पृथिवी ज्योतिराकाशमापो वायुश्च पञ्चमः।
एतद्योनीनि भूतानि तत्र का परिदेवना १७
महाविद्योऽल्पविद्यश्च बलवान् दुर्बलश्च यः।
दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः॥ १८
सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्वेन तेजसा।
तस्मिन्कालवशं प्राप्ते का व्यथा मे विजानतः
दग्धमेवानुदहति हतमेवानुहन्यते।
नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धव्यं लभते नरः॥ २०
नास्य द्वीपः कुतः पारो नावारः संप्रदृश्यते।
नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिन्तयन्
यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत्
स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते २२
तुषभक्षं तु मां ज्ञात्वा प्रविविक्तजने गृहे।
बिभ्रतं गार्दभं रूपमागत्य परिगर्हसे॥ २३
इच्छन्नहं विकुर्यां हि रूपाणि बहुधाऽऽत्मनः
विभीषणानि यानीक्ष्य पलायेथास्त्वमेव मे
कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति।
कालेन विहितं सर्वं मा कृथाः शक्र पौरुषम्
पुरा सर्वं प्रव्यथितं मयि क्रुद्धे पुरंदर।
अवैमि त्वस्य लोकस्य धर्मं शक्र सनातनम्
त्वमप्येवमवेक्षस्व माऽऽत्मना विस्मयं गमः।
प्रभवश्च प्रभावश्च नात्मसंस्थः कदाचन॥ २७
कौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा।
समवेक्षस्व मघवन्बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीम् २८
देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोरगराक्षसाः।
आसन्सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्थ वासव॥
नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः
इति मामभ्यपद्यन्त बुद्धिमात्सर्यमोहिताः ३०
नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते।
एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्तुस्तिष्ठाम्यहं वशे
दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान्।
दुःखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा
दौष्कुलेयस्तथा मूढो दुर्जातः शक्र दृश्यते।
सुखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा
कल्याणी रूपसंपन्ना दुर्भगा शक्र दृश्यते।
अलक्षणा विरूपा च सुभगा दृश्यते परा ३४

मूढो नश्यति अमूढस्तरतीत्याह द्वाभ्याम्—**ये त्विति** ॥ १० ॥ सत्त्वस्थः शुद्धिमान् संप्रसीदति मोहजं कालुष्यं त्यजति॥ ११॥ततः सत्त्वान्निवर्तन्ते रजस्तमोभ्यामभिभूयन्त इत्यर्थः। अर्थैः कामादिभिः ॥ १२ ॥ स्वस्य तद्वैलक्षण्यमाह—**अर्थेति** ॥ १३ ॥ अत्र युक्तिमाह—**हतमिति**। हतं निर्जीवं देहं हन्ति न तु जीवम्। एतेन देहस्यात्मत्वं निरस्तम्। यो हन्ति देहादन्योऽहं हन्तेत्यभिमानी कर्ता सोऽपि हत एव दृश्यत्वाद्देहवदात्मत्वेन प्रतीयमानोऽपि जड एव। उभौ यो हन्ति बुद्ध्यात्मवादी यो हतो देहात्मवादी ॥ १४ ॥ हन्तीति हत्वा जयतीति जित्वा उभयत्राप्यन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्तनिप् तुगागमः। आद्येऽनुनासिकलोपोऽधिकः। हन्ता जेता च पुरुषाधमः धीतादात्म्यापन्नः कर्तृत्वाभिमानी पुरुषाभासः न तु मुख्यः पुरुषः स हि अकर्तैव। यो हि कर्ता धीधातुः स एव करोति तत् हननादिकम् ॥ १५ ॥ जगत्कर्तृत्वमपि पुरुषे नास्तीत्याह—**को हीति**। तल्लोकयूथम्। तेन जनिमता मनसा कृतम्। तस्य मनसोऽपि कर्ता परः ॥ १६ ॥ तमेवाह—**पृथिवीति**। मनोऽपि पाञ्चभौतिकमित्यर्थः। भूतानि स्थूलसूक्ष्मशरीराणि ॥१७॥ **महाविद्य इति**। विद्यावत्त्वबलवत्त्वादयो मनोदेहयोर्भौतिकयोर्विकारदधिक्षीरादिवत्कालैकनिर्वर्त्या न त्वात्मसंबन्धिन इति जानतो मम न व्यथास्तीति श्लोकद्वयार्थः ॥ १८॥ तस्मिन् धीदेहविकारे पूर्वोक्ते ॥ १९ ॥ दग्धं कालात्मना ईश्वरेण अनुदहति वन्ह्यादिः 'मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठाः' इत्यादिस्मृतेः। एवमग्रेऽपि ॥ २० ॥ अस्य कालस्य विधेर्विधातुः दिव्यस्य पुण्यपापेतरस्य ॥ २१ ॥ ईक्ष्य दृष्ट्वा ॥ २४ ॥ धर्मवृद्धिह्रासवत्त्वम् ॥ २६ ॥ प्रभव ऐश्वर्यम् प्रभावस्तदाविष्करणं नात्मसंस्थः न आत्माधीनः ॥२७॥ कौमारं बालस्येवाज्ञं तव चित्तम् ॥ २८ ॥ शास्तुः ईश्वरस्य ॥३१॥

नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यत्त्वमेवंगतो वज्रिन् यच्चाप्येवंगता वयम् ॥
न कर्म भविताऽप्येतत्कृतं मम शतक्रतो ।
ऋद्धिर्वाऽप्यथवा नर्द्धिः पर्यायकृतमेव तत् ॥
पश्यामि त्वां विराजन्तं देवराजमवस्थितम्
श्रीमन्तं द्युतिमन्तं च गर्जमानं ममोपरि ३७
एवं नैव न चेत्कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत्
पातयेयमहं त्वाद्य सवज्रमपि मुष्टिना ॥ ३८
न तु विक्रमकालोऽयं शान्तिकालोयमागतः
कालः स्थापयते सर्वं कालः पचति वै तथा ॥
मां चेदभ्यागतः कालो दानवेश्वरपूजितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च कमन्यं नागमिष्यति ४०
द्वादशानां तु भवतामादित्यानां महात्मनाम्
तेजांस्येकेन सर्वेषां देवराज धृतानि मे ॥४१
अहमेवोद्वहाम्यापो विसृजामि च वासव ।
तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ४२
संरक्षामि विलुम्पामि ददाम्यहमथाददे ।
संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरीश्वरः
तदद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप ।
कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ॥
नाहं कर्ता न चैव त्वं नान्यः कर्ता शचीपते
पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्र यदृच्छया
मासमासार्धवेश्मानमहोरात्राभिसंवृतम् ।
ऋतुद्वारं वायुमुखमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ४६
आहुः सर्वमिदं चिन्त्यं
जनाः केचिन्मनीषया ।
अस्याः पञ्चैव चिन्तायाः
पर्येष्यामि च पञ्चधा ॥ ४७

नार्द्धिः ऋद्ध्यभावः नैकधेतिवत्समासः। पर्यायः कालक्रमः तेन कृतम् । कर्माण्यपि कालमनुरुद्ध्यैव फलन्ति । बीजानीव पर्जन्यं न तु स्वत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवं मम गर्दभत्वादिकं नैव स्यादिति शेषः । **न चेदित्यादि** तत्रोपपत्तिः ॥३८॥ द्वादशानां 'अरुणो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा' इत्युक्तरूपाणाम् ॥४१॥ उद्वहामि मेघो भूत्वा सूर्यो भूत्वा शोषयामीति वाऽर्थः आपः अपः॥४२॥ कालसैन्यं मासार्धमासादि॥४४॥नाहमिति जीवस्य न त्वमिति तटस्थेश्वरस्य नान्येति प्रकृतेश्च कर्तृत्वं निषिद्धं पर्यायेण कालक्रमेण भुज्यन्ते पाल्यन्ते संन्हियन्ते वा ॥४५॥ कोऽसौ कालस्तमाह—**मासेति** । मासाद्युपलक्षितस्तार्किकाभिमतद्रव्यविशेषः कालस्तस्य वेश्मैवाधिष्ठानं मायाशबलं ब्रह्मेत्यर्थः । अहःसंज्ञैः रात्रिसंज्ञैश्च ऋतुभिः संवृतं 'नवैतान्यहानि भवन्ति नव वै प्राणाः नव सुवर्गा लोकाः नवस्वेव तत्सुवर्गेषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यान्ति प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्री रूपं यान्ति ' इत्यार्थवादिकफलवता कर्मकाण्डेन गूहितामित्यर्थः। उक्तं च भगवता—यामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिना।एवमपि ऋतुद्वारं ऋतवो वसन्ताद्याः।'ब्राह्मणोऽग्निमादधीत वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ' इति वसन्तादिकालविहिताधानज्योतिष्टोमादिकं कर्मैव द्वारं प्राप्तिसाधनं यस्य तदृतुद्वारम् । वायुः सूत्रात्मा 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम तत्सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि'इति श्रुतिप्रसिद्धः । मुखमिव प्रथमप्राप्यं यस्य तद्वायुमुखम्। वर्षमुखमिति पाठे वर्षतीति वर्षो धर्ममेघाख्यं ध्यानं तदेव मुखं यस्य निर्विषयध्यानैकगम्यं कालमाहुरिति प्रसिद्धेन विशेषेण क्रियया सम्बन्धः । 'तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इति श्रुतेरायुर्ब्रह्म तत्प्रतिपादको वेद उपनिषत्तद्विदः ॥ ४६ ॥ **आहुरिति** । इदं सर्वं कालाख्यं ब्रह्मेत्याहुः 'इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इति आगमबलेन तत् ब्रह्म चिन्त्यं ध्येयमिति केचिज्जैमिन्यादय आहुर्मनीषया बुद्ध्यैव न तु शास्त्रबलेन । अस्त्विदं सर्वं ब्रह्म न तु प्रत्यगभिन्नत्वेन तदुपास्यं किं तु वस्तुतत्त्वमेव तत्तथा ज्ञेयमित्यर्थः । 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते'इति श्रुत्याऽसकृदुपास्यस्य ब्रह्मभावनिषेधात् । ननु ज्ञेयत्वमपि ब्रह्मणो निषिद्धं 'यन्मनसा न मनुते' इत्यादि श्रुत्येत्यत आह-**अस्या इति**। अस्याश्चिन्तायाः पञ्चैव चिन्त्यान् विषयान् अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोशान् पञ्चधा प्रत्येकं पञ्चप्रकारान् पक्षद्वयशिरोमध्यदेशपुच्छाख्यपञ्चावयवविशिष्टान् पर्येष्यामि श्रुतावगच्छामि । तथा हि श्रूयन्ते- 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः,तस्येदमेव शिरः,अयं दक्षिणः पक्षः अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा इदं पुच्छं प्रतिष्ठा'इति प्रतिपुरुषं शिर आदयः पञ्चावयवाः। तदयमर्थः—यत् ज्ञेयं यच्चोपास्यं न तद्ब्रह्म अनात्मत्वात् आत्मा हि ब्रह्म कथं तर्हीदं सर्वं यदयमात्मेति बाधायां सामानाधिकरण्यमिदामिति ब्रूमः। यद्रजतमभात्सा शुक्तिरितिवत् । अपि चाहुर्वृद्धाः—

'योऽयं स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणुधीरिव ।
ब्रह्मास्मीति धिया शेषाऽहंबुद्धिर्विनिवर्त्यते' इति ॥

अशेषाहंबुद्धिः समष्ट्यहंकारः पूर्वोक्तरीत्या यथा स्फटिके लौहित्यपद्मरागत्वेन्द्रनीलत्वान्यध्यस्यन् उत्तरोत्तररूपबोधे पूर्वपूर्वरूपमेव तात्त्विकं मन्यते। एवं शुद्धचैतन्ये ईशसूत्रविराजोऽध्यस्तास्तत्र देहपरिच्छेदाभिमाननिवृत्तौ विराडस्मी-

गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा ।
अनादिनिधनं चाहुरक्षरं क्षरमेव च ॥ ४८
सत्त्वेषु लिङ्गमाविश्य निर्लिङ्गमपि तत्स्वयम् ।
मन्यन्ते ध्रुवमेवैनं ये जनास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४९
भूतानां तु विपर्यासं कुरुते भगवानिति ।
न ह्येतावद्भवेद्गम्यं न यस्मात्प्रभवेत्पुनः ॥ ५०
गतिं हि सर्वभूतानामगत्वा क्व गमिष्यति ।
यो धावता न हातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते ॥
तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नानुपश्यन्ति पञ्चधा
आहुश्चैनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिम् ॥
ऋतून् मासार्धमासांश्च दिवसांश्च क्षणांस्तथा
पूर्वाह्णमपराह्णं च मध्याह्नमपि चापरे ॥ ५३
मुहूर्तमपि चैवाहुरेकं सन्तमनेकधा ।
तं कालमिति जानीहि यस्य सर्वमिदं वशे ॥
बहूनीन्द्रसहस्राणि समतीतानि वासव ।
बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं शचीपते ॥ ५५
त्वामप्यतिबलं शक्र देवराजं बलोत्कटम् ।
प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमयिष्यति
य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्र स्थिरो भव ।
मया त्वया च पूर्वैश्च न स शक्योऽतिवर्तितुम्
यामेतां प्राप्य जानीषे राज्यश्रियमनुत्तमाम् ।
स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा ह्येकत्र तिष्ठति
स्थिता हीन्द्र सहस्रेषु त्वद्विशिष्टतमेष्वियम्
मां च लोला परित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप
मैवं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि ।
त्वामप्येवंविधं ज्ञात्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवासवसंवादे
चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

* * *

त्यध्यासोऽवशिष्यते । तन्निवृत्तौ सूत्रात्माऽस्मीति तस्यापि निवृत्तौ ईशोऽस्मीति तस्यापि निवृत्तौ वाङ्मनसातीतं किंचित्सन्मात्रं सुषुप्तिसदृशं शिष्यते इति॥४७॥तदेतदाह-**गंभीरमिति**। गंभीरं तर्कागम्यं गहनं शास्त्रतोऽधिगतमपि दुष्प्रवेशं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं महत्तोयार्णवं पारावारशून्यार्णवतुल्यम्। 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति'इति श्रुत्या तादृशसलिलेनोपमितमेकरसमित्यर्थः । क्षरं शुक्तिरिव रजतरूपेण स्वतो जन्मनाशशून्यमपि जगद्रूपेण क्षरम्। अक्षरं जीवरूपेण निर्विशेषमेव वस्तु अविद्यया सर्वविशेषयुक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एतदेवाह-**सत्त्वेष्विति**। यथा दर्पणेषु मुखं प्रविश्य स्वरूपस्य अगमकमपि गमकं भवति एवं सत्वेषु बुद्धिसत्वेषु चित्प्रातिबिम्बरूपेणाविश्य लिङ्गं निरुपाधिचैतन्यस्य ज्ञापिका भवति । जीवस्यैवानुपाधिकं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः । अत एव ध्रुवं उपाधिधर्मास्पर्शिनम् ॥ ४९ ॥ **भूतानामिति** । चित्ताद्याकारपरिणतपञ्चमहाभूतसम्बन्धिनं विपर्यासं सच्चिदानन्दानन्तविपरीतं अनृतजडदुःखपरिच्छिन्नाख्यं दुर्भगत्वं भगवानपि अविद्यया आत्मनि मन्यते न ह्येतावदविद्याप्रकाशितं दुःखित्वादिरूपमात्मनो गम्यं नित्यज्ञातत्वात्तस्य। किं तु यस्मात्प्रतीचो रूपात्पुनरन्यो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुर्वा न प्रभवेत्तदेवात्मनो रूपम् । अत एव चानन्याधिपतिरिति न्यायात् ॥५०॥ **गतिमिति**। अगत्वा अप्राप्य नित्यप्राप्तत्वादिति भावः । अहेयत्वमविकारित्वं चोत्तरार्धार्थः ॥ ५१ ॥ इन्द्रियाणीति चित्तवृत्तिमात्रोपलक्षणम्। पञ्चधा पञ्चभिः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृत्याख्यैः प्रकारैः । एनं इन्द्रियाद्यगम्यम् । केचिदौपनिषदाः। अग्निं 'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे' 'अहं वैश्वानरो भूत्वा'इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं जाठरे आरोप्योपास्यं आहुः । अपरे कर्मपरायणाः प्रजापतिं संवत्सरः प्रजापतिरिति श्रुतं कालाभिमानिनं सूत्रात्मानं सर्वकर्मसंतर्पणीयं प्रतिनियतकालसर्वफलप्रदातारं ऋतुमासाद्यभिमानिदेवतात्मानमाहुः । एकं सन्तं अनेकधा आहुः। तथा च श्रुतिः—' सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' इत्याद्या 'तद्यादिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येतस्यैव सा विसृष्टिः' इत्याद्या च। श्लोकत्रयम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभादीपे चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

२२५–[५२]

भीष्म उवाच ।

शतक्रतुरथापश्य-
द्बलेर्दीप्तां महात्मनः ।
स्वरूपिणीं शरीराद्धि
निष्क्रामन्तीं तदा श्रियम् ॥ १

तां दृष्ट्वा प्रभया दीप्तां भगवान् पाकशासनः ।
विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासवः २

शक्र उवाच ।

बले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी
त्वत्तः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा

बलिरुवाच ।

न हीमामासुरीं वेद्मि न दैवीं च न मानुषीम्
त्वमेनां पृच्छ वा मा वा यथेष्टं कुरु वासव ४

शक्र उवाच ।

का त्वं बलेरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी
अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं शुचिस्मिते ५
का त्वं तिष्ठसि मामेवं दीप्यमाना स्वतेजसा
हित्वा दैत्यवरं सुभ्रु तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ६

श्रीरुवाच ।

न मां विरोचनो वेद नायं वैरोचनो बलिः
आहुर्मां दुःसहेत्येवं विधित्सेति च मां विदुः
भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः
श्रीरित्येवं च वासव ।
त्वं मां शक्र न जानीषे
सर्वे देवा न मां विदुः ॥ ८

शक्र उवाच ।

किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते ।
दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ९

श्रीरुवाच ।

नो धाता न विधाता मां विदधाति कथञ्चन
कालस्तु शक्र पर्यागान्मैनं शक्रावमन्यथाः १०

शक्र उवाच ।

कथं त्वया बलिस्त्यक्तः
किमर्थं वा शिखण्डिनि ।
कथं च मां न जह्यास्त्वं
तन्मे ब्रूहि शुचिस्मिते ॥ ११

श्रीरुवाच ।

सत्ये स्थिताऽस्मि दाने च व्रते तपसि चैव हि
पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः १२
ब्रह्मण्योऽयं पुरा भूत्वा
सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
अभ्यसूयद्ब्राह्मणाना-
मुच्छिष्टश्चास्पृशद्घृतम् ॥ १३
यज्ञशीलः सदा भूत्वा मामेव यजते स्वयम् ।
प्रोवाच लोकान्मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः
अपाकृता ततः शक्र त्वयि वत्स्यामि वासव
अप्रमत्तेन धार्यास्मि तपसा विक्रमेण च १५

शक्र उवाच ।

नास्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् ।
यस्त्वामेको विषहितुं शक्नुयात्कमलालये १६

श्रीरुवाच ।

नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः
यो मामेको विषहितुं शक्तः कश्चित्पुरंदर १७

शक्र उवाच ।

तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वं यथा तद्ब्रूहि मे शुभे
तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं तद्वक्तुमर्हसि १८

श्रीरुवाच ।

स्थास्यामि नित्यं देवेन्द्र
यथा त्वयि निबोध तत् ।
विधिना वेददृष्टेन
चतुर्धा विभजस्व माम् ॥ १९

शक्र उवाच ।

अहं वै त्वां निधास्यामि
यथाशक्ति यथाबलम् ।
न तु मेऽतिक्रमः स्याद्वै
सदा लक्ष्मि तवान्तिके ॥ २०
भूमिरेव मनुष्येषु धारिणी भूतभाविनी ।
सा ते पादं तितिक्षेत समर्था हीति मे मतिः

श्रीरुवाच ।

एप मे निहितः पादो योऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः
द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु २२

२२५

श्रीदर्पशमनाय श्रियश्चाचल्यमाख्यायिकामुखेनाह । प्रसंगाच्च श्रीदान् श्रीघ्नांश्च धर्मान् कथयति—शतक्रतुरित्यध्यायेन ॥ १ ॥

शक्र उवाच ।

आप एव मनुष्येषु द्रवन्त्यः परिचारिणीः ।
तास्ते पादं तितिक्षन्तामलमापस्तितिक्षितुम्

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयमप्सु प्रतिष्ठितः
तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु २४

शक्र उवाच ।

यस्मिन्वेदाश्च यज्ञाश्च यस्मिन्देवाः प्रतिष्ठिताः
तृतीयं पादमग्निस्ते सुधृतं धारयिष्यति २५

श्रीरुवाच ।

एष मे निहतः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः।
चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु २६

शक्र उवाच ।

ये वै सन्तो मनुष्येषु· ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः
ते ते पादं तितिक्षन्तामलं सन्तस्तितिक्षितुं

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयं सत्सु प्रतिष्ठितः
एवं हि निहितां शक्र भूतेषु परिधत्स्व माम्॥

शक्र उवाच ।

भूतानामिह यो वै त्वां मया विनिहितां सतीं
उपहन्यात् स मे धृष्यस्तथा शृण्वन्तु मे वचः॥
ततस्त्यक्तः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरब्रवीत्

बलिरुवाच ।

यावत्पुरस्तात्प्रतपेत्तावद्वै दक्षिणां दिशम् ।
पश्चिमां तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकरः
तथा मध्यंदिने सूर्यो नास्तमेति यदा तदा ।
पुनर्दैवासुरं युद्धं भावि जेताऽस्मि वस्तदा३१
सर्वलोकान्यदादित्य एकस्थस्तापयिष्यति ।
तदा देवासुरे युद्धे जेताऽहं त्वां शतक्रतो ॥

शक्र उवाच ।

ब्रह्मणाऽस्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति
तेन तेऽहं बले वज्रं न विमुञ्चामि मूर्धनि ३३
यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर।
आदित्यो नैव तपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः
स्थापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयंभुवा ।
अजस्रं परियात्येष सत्येनावतपन्प्रजाः ॥ ३५
अयनं तस्य षण्मासानुत्तरं दक्षिणं तथा ।
येन संयाति लोकेषु शीतोष्णे विसृजन् रविः

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत ।
जगाम दक्षिणामाशामुदीचीं तु पुरंदरः॥३७

वित्तं तीर्थादिपुण्यं यज्ञादिधर्मः विद्या चेति श्रियश्चत्वारः पादाः भूमौ जलेऽग्नौ विद्वत्सु च निहिताः तेषामुपघातस्तेयकामाशौचाशमैः ॥ २९ ॥ **यावत् पुरस्तादिति** । मेरोः पृष्ठे मध्ये ब्रह्मलोकः प्राच्यादिचतुर्दिक्षु इन्द्रयमवरुणकुबेराणां पुर्यश्च मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वता आदित्येन भास्यन्ते । तत्र भास्यापेक्षं भासकत्वमतो यस्याः पुर्या उच्छेदस्तत्रादित्यो न तपतीति व्यवहारः तथा सूर्यस्य उदयस्तद्देशवासिनां दर्शनमदर्शनं चास्तमयः तत्र प्राच्यामुदितः प्रतीच्यानामस्तं गतः उदीच्यानां मध्यंदिनगतः । दाक्षिणात्यानां तदा मध्यरात्रमिति च व्यवहारः एवं दक्षिणादिष्वपि ज्ञेयम् । एवं सति यदा प्राच्यां तपति तदा मेरुप्रदक्षिणायास्तुल्यत्वादितरास्वपि तपत्येव तेन यावत्प्राच्यां तपति तावदेव दक्षिणस्यामिति वदता प्राच्या उच्छेदो यावता कालेन ततो द्विगुणितेन कालेन दक्षिणस्या उच्छेद उक्तो भवति । एवमुत्तरयोस्तथा च ब्रह्मणो दिनस्य षोडशधा विभक्तस्य प्रथमेनांशेन ऐन्द्र्या उच्छेदः द्वाभ्यां संयमिन्याः चतुर्भिर्वारुण्याः अष्टाभिरुदीच्या उच्छेदस्तदा द्रष्टृणामभावात् सूर्यस्य दर्शनादर्शनरूपौ उदयास्तमयौ न स्तः । किं तु मध्यंदिन एव सन्ततं ब्रह्मलोकं प्रकाशयाति न पुर्यन्तरं तदा तदभावात् । तदेतदाह—**एकस्थो** ब्रह्मलोकस्थः सर्वाँल्लोकान् मेरुपृष्ठादधस्तनान् तापयाति । तदा ब्रह्मणो मध्यान्हावसाने वर्तमानवैवस्वतमनोराधिकारच्युतौ सत्यां भविष्ये सावर्णिकमनौ बलिरिन्द्रो भविष्यति । यद्वा । वैवस्वतमन्वन्तरमेवाष्टधा विभज्य तदन्ते उक्तक्रमेण सर्वपुर्युच्छेदे सति मन्वन्तरान्तरे बलिरिन्द्रो भविष्यतीति ज्ञेयम् । तदिदमुक्तम्—यावत्पुरस्तात्प्रतपेदित्यादिना श्लोकत्रयेण । अयं लोकनाशक्रमश्छान्दोग्ये मधुविद्यायां यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिण उदेतोत्तरतोऽस्तमेतेत्यादिना दर्शितः। स एवात्र बलिना स्वराज्यकालकथनायोदीर्यते ॥ ३० ॥ तत्र मन्वन्तरस्याष्टमांशकालेन स्वराज्योच्छेदं श्रुत्वा कुपितः कर्मफलस्येन्द्रपदस्य नित्यतां मन्वान इन्द्रः परुषोक्तिपूर्वकं तद्दूषयाति—**ब्रह्मणेत्यादिना** ॥ ३३ ॥ मध्यमास्थितः सन् नैव तपिता पुरीचतुष्टयोच्छेदो नैव भवितेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अजस्रं सत्येन कर्मणा । तथाहि । कर्मठाः प्राहुर्न कदाचिदनीदृशं जगदिति ॥ ३५ ॥ **एवमुक्तास्त्विति** । अयं भावः–

इत्येतद्बलिना गीतमनहंकारसंज्ञितम्। वाक्यं श्रुत्वा सहस्राक्षः खमेवारुरुहे तदा ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रीसन्निधानो नाम
पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६-[५३]

भीष्म उवाच।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
शतक्रतोश्च संवादं नमुचेश्च युधिष्ठिर ॥ १
श्रिया विहीनमासीनमक्षोभ्यमिव सागरम्
भवाभवज्ञं भूतानामित्युवाच पुरंदरः ॥ २
बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्द्विषतां वशमागतः
श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि
नमुचिरुवाच।
अनिवार्येण शोकेन शरीरं चोपतप्यते।
अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति शोके नास्ति सहायता
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत्
सन्तापाद्भ्रश्यते रूपं सन्तापाद्भ्रश्यते श्रियः
सन्तापाद्भ्रश्यते चायुर्धर्मश्चैव सुरेश्वर।
विनीय खलु तद्दुःखमागतं वै मनस्यजम् ॥ ६
ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता
यदा यदा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः।
तदा तस्य प्रसिध्यन्ति सर्वार्था नात्र संशयः
एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता।
तेनानुयुक्तः प्रवणादिवोदकं
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ८
भवाभवौ त्वभिजानन् गरीयो
ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तद्वै करोमि।
आशासु धर्म्यासु परासु कुर्वन्
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ९
यथा यथास्य प्राप्तव्यं
प्राप्नोत्येव तथा तथा।
भवितव्यं यथा यच्च
भवत्येव तथा तथा ॥ १०
यत्र यत्रैव संयुक्तो धात्रा गर्भे पुनः पुनः।
तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ॥ ११
भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम।
इति यस्य सदा भावो न स मुह्येत्कदाचन
पर्यायैर्हन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते।
दुःखमेतत्तु यद्द्वेष्टा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ १३

एकसप्तत्या चतुर्युगैः एको मनुर्नश्यति। तस्येदानीमष्टाविंशतितमो युगपर्यायोऽनुवर्तते। तत्रोक्तरीत्या चतुर्थांशेन ऐन्द्रीसंयमिन्योरुच्छेदो जात एव। वारुण्या अपि क्षयकालः प्रवृत्तः। उदीच्यास्तु न प्रवृत्त इत्याशयेन इन्द्र उदीचीं गतः बलिस्तु भ्रष्टश्रीस्तादृशीमेव दक्षिणां गतः न तु पूर्वां तस्याः भ्रष्टैश्वर्यत्वेऽपि शत्रुसान्निहितत्वादिति ॥ ३७ ॥ ननु पुराणान्तरे चतसृणामपि पुरीणां सहैवोच्छेदो दृश्यते नोक्तक्रमेणेत्याशंक्याह—**इत्येतदिति**। अनहंकार इति संज्ञामात्रं वाक्यस्य किं तु किंचित्साहंकारमेवेत्यर्थः। एवं चात्र त्रयः पक्षाः उपन्यस्ताः। निरहंकारस्य युगपत्सर्वोच्छेदः पुराणान्तरसंमतः साहंकारस्येन्द्रस्य तु न कदाचित्पुर्युच्छेदोऽस्ति। यथोक्तं वासिष्ठे—

‘ यत्राहं त्वं जगत्तत्र पूर्वमागत्य तिष्ठति।
त्रसरेणूदरेपीन्द्रः पश्यति स्म जगत्त्रयम् ’ इति।

साहंकारस्यापि विवेकिनो बलेः क्रमिकनाशयुक्तं जगदिति श्रुत्वा उदीचीं प्राप्य श्रुतियुक्तिबलेन पर्यालोच्य खं हार्दाकाशं आरुरोह ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६

अत्रैवेति अत्रैव अनहंकारत्वे एव ॥१॥ भवाभवज्ञं उत्पत्तिप्रलयज्ञम् ॥ २ ॥ सहायता शोकस्य दुःखापनोदे हेतुत्वं नास्तीत्यर्थः ॥४॥ श्रियः सकाशात् ॥५॥ विनीय निरस्य ॥ ६ ॥ हृद्यं हृत्स्थं स्वरूपं कल्याणं मोक्षम् ॥७॥ **एक इति**। अन्तर्यामिस्वरूपमेव कल्याणमित्यर्थः। प्रवणात् निम्नदेशात् ॥ ८ ॥ भवाभवौ बन्धमोक्षौ भावाभावाविति पाठे सत्यानृतौ तावेवाभिजानन् तयोरपि मध्ये श्रेयो मोक्षं गुरुतरत्वेन जानन्नपि न करोति श्रवणाद्यभ्यासेन न संपादयामि परासु अधर्म्यासु निमित्तभूतासु कुर्वन् कर्माणि नियुक्तः शास्त्रा ॥ ९ ॥ पर्यायैः कालक्रमागतैः सुखदुःखैः द्वेष्टा दुःखस्य कर्तृत्वाभिमान एव दुःखमित्यर्थः ॥ १३ ॥

ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च
त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च ।
कान्नापदो नोपनमन्ति लोके
परावरज्ञास्तु न संभ्रमन्ति ॥ १४
न पण्डितः क्रुध्यति नाभिपद्यते
न चापि संसीदति न प्रहृष्यति ।
न चार्थकृच्छ्रव्यसनेषु शोचते
स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः ॥
यमर्थसिद्धिः परमा न मोहये-
त्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं
निषेवते यः स धुरंधरो नरः ॥ १६
यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छे-
त्तस्यां रमेतापरितप्यमानः ।
एवं प्रवृद्धं प्रणुदन्मनोजं
संतापयामास करं शरीरात् ॥ १७
न तत्सदः सत्परिषत्सभा च सा
प्राप्य यां न कुरुते सदा भयम् ।
धर्मतत्त्वमवगाह्य बुद्धिमा-
न्योऽभ्युपैति स धुरंधरः पुमान् ॥ १८
प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि
न वै प्राज्ञो मुह्यति मोहकाले ।
स्थानाच्च्युतश्चेन्न मुमोह चोत्तम-
स्तावत्कृच्छ्रामापदं प्राप्य वृद्धः १९
न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।
न शीलेन न वृत्तेन तथा नैवार्थसंपदा ।
अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥ २०
यदेवमनुजातस्य धातारो विदधुः पुरा ।
तदेवानुचरिष्यामि किं मे मृत्युः करिष्यति
लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
प्राप्तव्यान्येव चाप्नोति दुःखानि च सुखानि च
एतद्विदित्वा कार्त्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः
कुशली सर्वदुःखेषु स वै सर्वधनो नरः २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शक्रनमुचिसंवादो नाम षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

२२७-[५४]

युधिष्ठिर उवाच ।

मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि
बन्धुनाशे महीपाल राज्यनाशेऽथवा पुनः १
त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेऽस्मिन् भरतर्षभ
एतद्भवन्तं पृच्छामि तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि २

भीष्म उवाच ।

पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन वा ।
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ३
धैर्येण युक्तं सततं शरीरं न विशीर्यते ।
विशोकता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमम् ४

आपदः कान् पुरुषान् नोपनमन्ति नानुसरन्ति । अपि तु सर्वानेव । परावरज्ञाः सदसद्वस्तुविदः न संभ्रमन्ति न बिभ्यति ॥ १४ ॥ नाभिपद्यते न सज्जते अतिकृच्छ्रव्यसनेषु दुर्निवार्येषु दुःखेषु ॥ १५ ॥ प्रणुदन् दूरीकुर्वन् ॥ १७ ॥ विवेकदौर्लभ्यमाह—न तदिति । श्रौतस्मार्तलौकिकन्यायान्यायविवेचका जनसमाजाः सदःपर्षत्सभाख्याः भयं धर्मविप्लवजं धुरंधरः सभ्यश्रेष्ठः धर्मतत्त्वमपि दुरवगाहं किमुत ब्रह्मतत्त्वमिति भावः ॥ १८ ॥ दुरन्वयानि दुर्ज्ञेयोदर्काणि । न मुमोह गौतम इति पाठे अहल्याजारस्य इन्द्रस्य त्रपाजननार्थं मर्मोद्घाटनं गौतमस्य च दारापहारेऽपि धैर्यवर्णनम् । स्थानादहल्यायाः शप्तत्वेन शिलारूपत्वात्। गार्हस्थ्याच्च्युतः न त्वत्सदृशोऽहमाजितचित्तोऽस्मि किं तु गौतमवज्जितचित्तोऽस्मीति भावः ॥ १९ ॥ अलभ्यं चित्तस्वास्थ्यम् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

२२७

मग्नस्येति मग्नस्य व्यसने कृच्छ्र इत्यादिनाऽध्यायेन विपदि धैर्यमेव श्रेय इति पुनर्बलिवासवसंवादाख्यायिकामुखेन प्रदर्श्यते ॥ १ ॥

आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ।
यच्च प्राज्ञो नरस्तात सात्त्विकीं वृत्तिमास्थितः
तस्यैश्वर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ ६
बलिवासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर ।
वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंक्षये ॥ ७
विष्णुक्रान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ ।
इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थिते ॥ ८
समृद्धमात्रे त्रैलोक्ये प्रीतियुक्ते स्वयंभुवि ।
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यामपि चर्षिभिः ॥ ९
गन्धर्वैर्भुजगेन्द्रैश्च सिद्धश्चान्यैर्वृतः प्रभुः ।
चतुर्दन्तं सुदान्तं च वारणेन्द्रं श्रिया वृतम् ।
आरुह्यैरावतं शक्रस्त्रैलोक्यमनुसंययौ ॥ १०
स कदाचित्समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ।
बलिं वैरोचनिं वज्री ददर्शोपससर्प च । ११
तमैरावतमूर्धस्थं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतम् ।
सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शुशोच न विव्यथे
दृष्ट्वा तमविकारस्थं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिम् ।
अधिरूढो द्विपश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतुः ॥ १३
दैत्य न व्यथसे शौर्यादथवा वृद्धसेवया ।
तपसा भावितत्वाद्वा सर्वथैतत्सुदुष्करम् १४
शत्रुभिर्वशमानीतो हीनस्थानादनुत्तमात् ।
वैरोचने किमाश्रित्य शोचितव्ये न शोचसि
श्रैष्ठ्यं प्राप्य स्वजातीनां महाभोगाननुत्तमान्
हृतस्वरत्नराज्यस्त्वं ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥
ईश्वरो हि पुरा भूत्वा पितृपैतामहे पदे ।
तत्त्वमद्य हृतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि १७
बद्धश्च वारुणैः पाशैर्वज्रेण च समाहतः ।
हृतदारो हृतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥
नष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो
यन्न शोचसि दुष्करम् ।
त्रैलोक्यराज्यनाशे हि
कोऽन्यो जीवितुमुत्सहेत ॥ १९
एतच्चान्यच्च परुषं ब्रुवन्तं परिभूय तम् ।
श्रुत्वा सुखमसंभ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥

बलिरुवाच ।

निगृहीते मयि भृशं शक्र किं कत्थितेन ते
वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वां पुरंदर २१
अशक्तः पूर्वमासीस्त्वं कथञ्चिच्छक्ततां गतः
कस्त्वदन्य इमां वाचं सुक्रूरां वक्तुमर्हति २२
यस्तु शत्रोर्वशस्थस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम्
हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तं चैव पुरुषं विदुः ॥ २३
अनिश्चयो हि युद्धेषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराजयम् २४
मा च तेऽभूत्स्वभावोऽयमिति ते देवपुङ्गव ।
ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ॥
नैतदस्मत्कृतं शक्र नैतच्छक्र कृतं त्वया ।
यत्त्वमेवंगतो वज्रिन्यद्वाऽप्येवंगता वयम् २६
अहमासं यथाऽद्य त्वं भविता त्वं यथा वयम्
माऽवमंस्था मया कर्म दुष्कृतं कृतमित्युत २७
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति ।
पर्यायेणासि शक्रत्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ॥
कालः काले नयति मां
त्वां च कालो नयत्ययम् ।
तेनाहं त्वं यथा नाद्य
त्वं चापि न यथा वयम् ॥ २९
न मातृपितृशुश्रूषा न च दैवतपूजनम् ।
नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ३०
न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः
शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ३१
नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि ।
शक्नुवन्ति प्रतिव्योढुमृते बुद्धिबलान्नराः ३२
पर्यायैर्हन्यमानानां परित्राता न विद्यते ।
इदं तु दुःखं यच्छक्र कर्ताऽहमिति मन्यसे ३३
यदि कर्ता भवेत्कर्ता न क्रियेत कदाचन ।
यस्मात्तु क्रियते कर्ता तस्मात्कर्ताप्यनीश्वरः
कालेनाहं त्वामजयं कालेनाहं जितस्त्वया ।
गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः
इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलयं नावबुद्ध्यसे ।
केचित्त्वां बहु मन्यन्ते श्रैष्ठ्यं प्राप्तं स्वकर्मणा
कथमस्मद्विधो नाम जानन् लोकप्रवृत्तयः ।
कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुह्येद्वाऽप्यथ विभ्रमेत्
नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा ।
बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भिन्ना नौरिव सीदति ॥
अहं च त्वं च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः
ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतम्
त्वामप्येवं सुदुर्धर्षं ज्वलन्तं परया श्रिया ।
काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव
बहूनीन्द्रसहस्राणि दैवतानां युगे युगे ।
अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः
इदं तु लब्ध्वा संस्थानमात्मानं बहु मन्यसे ।
सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ ४२

न चेदमचलं स्थानमनन्तं वाऽपि कस्यचित्
त्वं तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे
अविश्वस्ते विश्वसिषि मन्यसे वाऽध्रुवे ध्रुवम्
नित्यं कालपरीतात्मा भवत्येवं सुरेश्वर ॥ ४४
ममेयमिति मोहात्त्वं राजश्रियमभीप्ससि।
नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा सदा
अतिक्रम्य बहूनन्यां-
स्त्वयि तावदियं गता।
कञ्चित्कालमियं स्थित्वा
त्वयि वासव चञ्चला ॥ ४६
गौर्निवासमिवोत्सृज्य पुनरन्यं गमिष्यति।
राजलोका ह्यतिक्रान्ता यान्न संख्यातुमुत्सहे
त्वत्तो बहुतराश्चान्ये भविष्यन्ति पुरंदर।
सवृक्षौषधिरत्नेयं सहसत्त्ववनाकरा ॥ ४८
तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही।
पृथुरैलो मयो भीमो नरकः शंबरस्तथा ॥ ४९
अश्वग्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः।
प्रह्लादो नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः ५०
ह्रीनिषेवः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान् वृषः।
सत्येषुर्ऋषभो बाहुः कपिलाश्वो विरूपकः ५१
बाणः कार्तस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतिः
संकोचोऽथ वरीताक्षो वराहाश्वो रुचिप्रभः
विश्वजित्प्रतिरूपश्च वृषाण्डो विष्करो मधुः।
हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ॥ ५३
दैतेया दानवाश्चैव सर्वे ते नैर्ऋतैः सह।
एते चान्ये च बहवः पूर्वे पूर्वतराश्च ये ॥ ५४
दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांश्चान्याननुशुश्रुम।
बहवः पूर्वदैत्येन्द्राः संत्यज्य पृथिवीं गताः
कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवत्तरः।
सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ॥ ५६
सर्वे धर्मपराश्चासन् सर्वे सततसत्रिणः।
अन्तरिक्षचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः ॥
सर्वे संहननोपेताः सर्वे परिघबाहवः।
सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामरूपिणः ५८
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः।
सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ५९
सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चैव बहुश्रुताः।
सर्वे संमतमैश्वर्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे ॥ ६०
न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वो महात्मनाम्।
सर्वे यथार्हदातारः सर्वे विगतमत्सराः ६१
सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत्प्रतिपेदिरे।
सर्वे दाक्षायणीपुत्राः प्राजापत्या महाबलाः
ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहृताः।
त्वं चैवेमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः
न शक्ष्यसि तदा शक्र नियन्तुं शोकमात्मनः
मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मदम् ॥
एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं संप्रसहिष्यसि।
शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः
अतीतानागतं हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय।
मां चेदभ्यागतः कालः सदा युक्तमन्तन्द्रितः
क्षमस्व न चिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति।
त्रासयन्निव देवेन्द्र वाग्भिस्तक्षसि मामिह ॥
संयते मयि नूनं त्वमात्मानं बहु मन्यसे।
कालः प्रथममायान्मां पश्चात्त्वामनुधावति ॥
तेन गर्जसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि।
को हि स्थातुमलं लोके मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥
कालस्तु बलवान्प्राप्तस्तेन तिष्ठसि वासव।
यत्तद्वर्षसहस्रान्तं पूर्णं भवितुमर्हति ॥ ७०
यथा मे सर्वगात्राणि
न सुस्थानि महौजसः।
अहमैन्द्राच्च्युतः स्थाना-
त्त्वमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ॥ ७१
सुचित्रे जीवलोकेऽस्मि-
न्नुपास्यः कालपर्ययात्।
किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रोऽद्य
किं वा कृत्वा वयं च्युताः ॥ ७२
कालः कर्ता विकर्ता च सर्वमन्यदकारणम्।
नाशं विनाशमैश्वर्यं सुखं दुःखं भवाभवौ ७३
विद्वान्प्राप्यैवमत्यर्थं न प्रहृष्येन्न च व्यथेत्।
त्वमेव हीन्द्र वेत्थास्मान्वेदाहं त्वां च वासव
किं कत्थसे मां किं च त्वं कालेन निरपत्रप
त्वमेव हि पुरा वेत्थ यत्तदा पौरुषं मम ॥ ७५
समरेषु च विक्रान्तं पर्याप्तं तन्निदर्शनम्।
आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह
मया विनिर्जिताः पूर्वं मरुतश्च शचीपते।
त्वमेव शक्र जानासि देवासुरसमागमे ७७
समेता विबुधा भग्नास्तरसा समरे मया।
पर्वताश्चासकृत्क्षिप्ताः सवनाः सवनौकसः ॥
सटंकशिखरा भग्नाः समरे मूर्ध्नि ते मया।
किं न शक्यं मया कर्तुं कालो हि दुरतिक्रमः
न हि त्वां नोत्सहे हन्तुं सवज्रमपि मुष्टिना
न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः

तेन त्वां मर्षये शक्र दुर्मर्षणतरस्त्वया।
तं मां परिणते काले परीतं कालवह्निना ८१
नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे।
अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः॥
बद्धा तिष्ठन्ति मां रौद्रः
पशुं रशनया यथा।
लाभालाभौ सुखं दुःखं
कामक्रोधौ भवाभवौ॥ ८३
वधबन्धप्रमोक्षं च सर्वं कालेन लभ्यते।
नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः
सोऽयं पचति कालो मां वृक्षे फलमिवागतम्
यान्येव पुरुषः कुर्वन् सुखैः कालेन युज्यते ८५
पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन युज्यते।
न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हति॥
तेन शक्र न शोचामि नास्ति शोके सहायता
यदा हि शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति
सामर्थ्यं शोचतो नास्ती-
त्यतोऽहं नाद्य शोचिमि।
एवमुक्तः सहस्राक्षो
भगवान्पाकशासनः॥ ८८
प्रतिसंहृत्य संरंभमित्युवाच शतक्रतुः।
सवज्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् ८९
कस्येह न व्यथेद्बुद्धिर्मृत्योरपि जिघांसतः।
सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ९०
ध्रुवं न व्यथसेऽद्य त्वं धैर्यात्सत्यपराक्रम।
को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत्॥
कर्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा संप्रस्थितं जगत्।
अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतम् ९२
कालाग्नावाहितं घोरे गुह्ये सततगेऽक्षरे।
न चात्र परिहारोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कस्यचित्
सूक्ष्माणां महतां चैव भूतानां परिपच्यताम्।
अनाशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ९४
अनिवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्तो न मुच्यते।
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्ति देहिषु ९५
प्रयत्नेनाप्यपक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित्।
पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राणभृतां समः ९६
कालो न परिहार्यश्च
न चास्यास्ति व्यतिक्रमः।
अहोरात्रांश्च मासांश्च
क्षणान्काष्ठा लवान्कलाः॥ ९७
संपीडयति यः कालो वृद्धिं वार्धुषिको यथा
इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्ताऽस्मात वादिनम्
कालो हरति संप्राप्तो नदीवेग इव द्रुमम्।
इदानीं तावदेवासौ मया दृष्टः कथं मृतः ९९
इति कालेन ह्रियतां प्रलापः श्रूयते नृणाम्।
नश्यन्त्यर्थास्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव च॥
जीवितं जीवलोकस्य
कालेनागम्य नीयते।
उच्छ्राया विनिपातान्ता
भावोऽभावः स एव च॥
अनित्यमध्रुवं सर्व व्यवसायो हि दुष्करः।
सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी २
अहमासं पुरा चेति
मनसाऽपि न बुध्यते।
कालेनाक्रम्य लोकेऽस्मिन्
पच्यमाने बलीयसा॥ ३
अज्येष्ठमकनिष्ठं च क्षिप्यमाणो न बुध्यते।
ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च॥ ४
स्पृहामोहाभिमानेषु लोकः सक्तो विमुह्यति
भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वान् ज्ञानतपोन्वितः
कालं पश्यति सुव्यक्तं पाणावामलकं यथा।
कालचारित्रतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः॥ ६
विवेचने कृतात्मासि स्पृहणीयो विजानताम्
सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्त्वया
विहरन्सर्वतो मुक्तो न क्वचित्परिषज्जते।
रजश्च हि तमश्च त्वां स्पृशते न जितेन्द्रियम्
निष्प्रीतिं नष्टसन्तापमात्मानं त्वमुपाससे।
सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शान्तमानसम्॥ ९
दृष्ट्वा त्वां मम संजाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः
नाहमेतादृशं बुद्धं हन्तुमिच्छामि बन्धने १०
आनृशंस्यं परो धर्मो ह्यनुक्रोशश्च मे त्वयि।
मोक्ष्यन्ते वारुणाः पाशास्तवेमे कालपर्ययात्
प्रजानामुपचारेण स्वस्ति तेऽस्तु महासुर।
यदा श्वश्रूं स्नुषां वृद्धां परिचारेण योक्ष्यते॥
पुत्रश्च पितरं मोहात्प्रेषयिष्यति कर्मसु।
ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पादधावनम्
शूद्राश्च ब्राह्मणीं भार्यामुपयास्यन्ति निर्भयाः
वियोनिषु विमोक्ष्यन्ति बीजानि पुरुषा यदा
सङ्करं कांस्यभाण्डैश्च बलिं चैव कुपात्रकैः।
चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नममर्यादं भविष्यति १५
एकैकस्ते तदा पाशः क्रमशः परिमोक्ष्यते।
अस्मत्तस्ते भयं नास्ति समयं प्रतिपालय।
सुखी भव निराबाधः स्वस्थचेता निरामयः॥

तमेवमुक्त्वा भगवाञ्छतक्रतुः
प्रतिप्रयातो गजराजवाहनः ।
विजित्य सर्वानसुरान्सुराधिपो
ननन्द हर्षेण बभूव चैकराट् ॥ १७
महर्षयस्तुष्टुवुरञ्जसा च तं
वृषाकपिं सर्वचराचरेश्वरम् ।
हिमापहो हव्यमुवाह चाध्वरे
तथाऽमृतं चार्पितमीश्वरोऽपि हि१८
द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो
विदीप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः ।
प्रशान्तचेता मुदितः स्वमालयं
त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ११९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि बलिवासवसंवादे
सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

२२८–[५५]

युधिष्ठिर उवाच ।
पूर्वरूपाणि मे राजन् पुरुषस्य भविष्यतः ।
पराभविष्यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ।
भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भविष्यतः ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
श्रिया शक्रस्य संवादं तं निबोध युधिष्ठिर ३
महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्यँल्लोकौ परावरौ ।
सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः
ब्रह्मेवामितदीप्तौजाः शान्तपाप्मा महातपाः
विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ५
कदाचित्प्रातरुत्थाय पिस्पृक्षुः सलिलं शुचि
ध्रुवद्वारभवां गङ्गां जगामावततार च ॥ ६
सहस्रनयनश्चापि वज्री शम्बरपाकहा ।
तस्या देवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगाम ह ॥७
तावाप्लुत्य यतात्मानौ कृतजप्यौ समासतः ।
नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ८
पुण्यकर्मभिराख्याता देवर्षिकथिताः कथाः ।
चक्रतुस्तौ तथाऽऽसीनौ महर्षिकथितास्तथा
पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयन्तौ समाहितौ ।
अथ भास्करमुद्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतम् १०
पूर्णमण्डलमालोक्य तावुत्थायोपतस्थतुः ।
अभितस्तूदयन्तं तमर्कमर्कमिवापरम ॥ ११
आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यतार्चिः समप्रभम् ।
तयोः समीपं तं प्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत १२
तत्सुपर्णार्करचितमास्थितं वैष्णवं पदम् ।
भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभासयत् १३
तत्राभिरूपशोभाभिरप्सरोभिः पुरस्कृताम् ।
बृहतीमंशुमत्प्रख्यांबृहद्भानोरिवार्चिषम् १४
नक्षत्रकल्पाभरणां तां मौक्तिकसमस्रजम् ॥
श्रियं ददृशतुः पद्मां साक्षात्पद्मदलस्थिताम् ।
साऽवरुह्य विमानाग्रादङ्गनानामनुत्तमा १७
अभ्यागच्छत्त्रिलोकेशं देवर्षिं चापि नारदम्
नारदानुगतः साक्षान्मघवांस्तामुपागमत् ।
कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना १७
चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्ववित्
देवराजः श्रियं राजन् वाक्यं चेदमुवाच ह
शक्र उवाच ।
का त्वं केन च कार्येण संप्राप्ता चारुहासिनि
कुतश्चागम्यते सुभ्रु गन्तव्यं क्व च ते शुभे १९
श्रीरुवाच ।
पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः ।
ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना २०
साऽहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिविबोधिते ।
भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी २१
अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलसूदन ।
अहं श्रद्धा च मेधा च सन्नतिर्विजितिः स्थितिः
अहं धृतिरहं सिद्धिरहं त्वद्भूतिरेव च ।
अहं स्वाहा स्वधा चैव संनतिर्नियतिः स्मृतिः
राज्ञां विजयमानानां सेनाग्रेषु ध्वजेषु च ।
निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २२७

२२८

पूर्वरूपाणीति ॥ १ ॥

जितकाशिनि शूरे च संग्रामेष्वनिवर्तिनि ।
निवसामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलसूदन ॥ २५
धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि ।
प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम् २६
असुरेष्ववसं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना ।
विपरीतांस्तु तान् बुध्वा त्वयि वासमरोचयम्

शक्र उवाच ।

कथं वृत्तेषु दैत्येषु त्वमवात्सीर्वरानने ।
दृष्ट्वा च किमिहागास्त्वं हित्वा दैतेयदानवान्

श्रीरुवाच ।

स्वधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च ।
स्वर्गमार्गाभिरामेषु सत्त्वेषु निरता ह्यहम् २९
दानाध्ययनयज्ञेज्यापितृदैवतपूजनम् ।
गुरूणामतिथीनां च तेषां सत्यमवर्तत ॥ ३०
सुसंमृष्टगृहाश्चासन् जितस्त्रीका हुताग्नयः ।
गुरुशुश्रूषका दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥
श्रद्दधाना जितक्रोधा दानशीलाऽनसूयवः ।
भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षवः ३२
अमर्षेण न चान्योन्यं स्पृहयन्ते कदाचन ।
न च जातूपतप्यन्ति धीराः परसमृद्धिभिः ॥
दातारः संगृहीतार आर्याः करुणवेदिनः ।
महाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः
संतुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ।
यथार्हमानार्थकरा ह्रीनिषेवा यतव्रताः ३५
नित्यं पर्वसु सुस्नाताः स्वनुलिप्ताः स्वलंकृताः ।
उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ३६
नैनानभ्युदियात्सूर्यो न चाप्यासन् प्रगेशयाः
रात्रौ दधि च सक्तूंश्च नित्यमेव व्यवर्जयन् ॥
कल्यं घृतं चान्ववेक्षन्प्रयता ब्रह्मवादिनः ।
मङ्गल्यान्यपि चापश्यन् ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन्
सदा हि वदतां धर्मं सदा चाप्रतिगृह्णताम् ।
अर्धं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा
कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोषिताम् ।
दयां च संविभागं च नित्यमेवान्वमोदताम्
त्रस्तं विषण्णमुद्विग्नं भयार्तं व्याधितं कृशम् ।
हृतस्वं व्यसनार्तं च नित्यमाश्वासयन्ति ते
धर्ममेवान्ववर्तन्त न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुकूलाश्च कार्येषु गुरुवृद्धोपसेविनः ॥ ४२
पितॄन्देवातिथींश्चैव यथावत्तेऽभ्यपूजयन् ।
अवशेषाणि चाश्नन्ति नित्यं सत्यतपोधृताः
नैकेऽश्नन्ति सुसम्पन्नं न गच्छन्ति परस्त्रियम्
सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथाऽऽत्मनि दयां प्रति४४
नैवाकाशे न पशुषु वियोनौ च न पर्वसु ।
इन्द्रियस्य विसर्गं ते रोचयन्ति कदाचन ४५
नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्जवं चैव नित्यदा
उत्साहोऽथानहंकारः परमं सौहृदं क्षमा ४६
सत्यं दानं तपः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वं तेष्वभवत्प्रभो ४७
निद्रा तन्द्रीरसंप्रीतिरसूयाथानवेक्षिता ।
अरतिश्च विषादश्च स्पृहा चाप्यविशन्न तान्
साऽहमेवंगुणेष्वेव दानवेष्ववसं पुरा ।
प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययम् ॥ ४९
ततः कालविपर्यासे तेषां गुणविपर्ययात् ।
अपश्यं निर्गतं धर्मं कामक्रोधवशात्मनाम्५०
सभासदां च वृद्धानां सतां कथयतां कथाः
प्राहसन्नभ्यसूयंश्च सर्ववृद्धान्गुणावराः ॥ ५१
युवानश्च समासीना वृद्धानपि गतान्सतः ।
नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यां यथापूर्वमपूजयन् ॥
वर्तयत्येव पितरि पुत्रः प्रभवते तथा ।
अभृत्या भृत्यतां प्राप्य ख्यापयन्त्यनपत्रपाः
तथा धर्मादपेतेन कर्मणा गर्हितेन ये ।
महतः प्राप्नुवन्त्यर्थांस्तेषां तत्राभवत्स्पृहा ५४
उच्चैश्चाभ्यवदन् रात्रौ नीचैस्तत्राग्निरज्वलत्
पुत्राः पितॄनत्यचरन्नार्यश्चात्यचरन् पतीन् ५५
मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
गुरुत्वान्नाभ्यनन्दन्त कुमारान्नान्वपालयन्५६
भिक्षां बलिमदत्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते ।
अनिष्ट्वाऽसंविभज्याथ पितृदेवातिथीन् गुरून्
न शौचमनुरुध्यन्त तेषां सूदजनास्तथा ।
मनसा कर्मणा वाचा भक्ष्यमासीदनावृतम्
विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूषिकभोजनम्
अपावृतं पयोऽतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन् घृतम्
कुद्दालं दात्रपिटकं प्रकीर्णं कांस्यभाजनम् ।
द्रव्योपकरणं सर्वं नान्ववैक्षत्कुटुम्बिनी ६०
प्राकारागारविध्वंसान्न स्म ते प्रतिकुर्वते ।
नाद्रियन्ते पशून्बध्वा यवसेनोदकेन च ६१
बालानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्ष्यमभक्षयन् ।
तथा भृत्यजनं सर्वमसंतर्प्य च दानवाः ६२
पायसं कृसरं मांसमपूपानथ शष्कुलीः ।
अपाचयन्नात्मनोऽर्थे वृथामांसान्यभक्षयन् ॥
उत्सूर्यशायिनश्चासन् सर्वे चासन् प्रगेनिशाः
अवर्तन्कलहाश्चात्र दिवारात्रं गृहे गृहे ॥ ६४

अनार्याश्चार्यमासीनं पर्युपासन्न तत्र ह।
आश्रमस्थान् विधर्मस्थाः प्राद्विषन्त परस्परम्
सङ्कराश्चाभ्यवर्तन्त न च शौचमवर्तत।
ये च वेदविदो विप्रा विस्पृष्टमनृचश्च ये ६६
निरन्तरविशेषास्ते बहुमानावमानयोः।
हारमाभरणं वेषं गतं स्थितमवेक्षितम् ॥ ६७
असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिम्
स्त्रियः पुरुषवेषेण पुंसः स्त्रीवेषधारिणः ॥ ६८
क्रीडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन्।
प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हेभ्यः प्रतिपादितान्
नाभ्यवर्तन्त नास्तिक्याद्वर्तन्तः सम्भवेष्वपि
मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थसंशयिते क्वचित् ७०
वालकोट्यग्रमात्रेण स्वार्थेनाघ्नत तद्वसु।
परस्वादानरुचयो विपणव्यवहारिणः ॥ ७१
अदृश्यन्तार्यवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः।
अधीयन्तेऽव्रताः केचिद्वृथा व्रतमथापरे ॥७२
अशुश्रूषुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः
पिता चैव जनित्री च श्रान्तौ वृत्तोत्सवाविव
अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावन्नं प्रार्थयतः सुतान्॥
तत्र वेदविदः प्राज्ञा गांभीर्ये सागरोपमाः ७४
कृष्यादिष्वभवन्सक्ता मूर्खाः श्राद्धान्यभुञ्जत
प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रियाः ७५
शिष्यानप्रहितास्तेषामकुर्वन् गुरवः स्वयम्।
श्वश्रूश्वशुरयोरग्रे वधूः प्रेष्यानशासत ॥ ७६
अन्वशासच्च भर्तारं समाव्हायाभिजल्पति।
प्रयत्नेनापि चारक्षच्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ७७
व्यभजच्चापि संरम्भाद्दुःखवासं तथाऽवसत्।
अग्निदाहेन चोरैर्वा राजभिर्वा हृतं धनम् ७८
दृष्ट्वा द्वेषात्प्राहसन्त सुहृत्सम्भाविता ह्यपि।
कृतघ्ना नास्तिकाः पापा गुरुदाराभिमर्शिनः
अभक्ष्यभक्षणरता निर्मर्यादा हतत्विषः।
तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सु विपर्यये ॥ ८०
नाहं देवेन्द्र वत्स्यामि दानवेष्विति मे मतिः
तन्मां स्वयमनुप्राप्तामभिनन्द शचीपते ॥ ८१
त्वयाऽर्चितां मां देवेश पुरो धास्यन्ति देवताः
यत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः॥
सप्त देव्यो जयाष्टम्यो
वासमेष्यन्ति तेऽष्टधा।
आशा श्रद्धा धृतिः क्षान्ति-
र्विजितिः सन्नतिः क्षमा ॥ ८३
अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगा पाकशासन।
ताश्चाहं चासुरांस्त्यक्त्वा युष्मद्विषयमागताः
त्रिदशेषु निवत्स्यामो धर्मनिष्ठान्तरात्मसु।
इत्युक्तवचनां देवीं प्रीत्यर्थं च ननन्दतुः ॥ ८५
नारदश्चात्र देवर्षिर्वृत्रहन्ता च वासवः।
ततोऽनलसखो वायुः प्रववौ देववर्त्मसु ८६
इष्टगन्धः सुखस्पर्शः सर्वेन्द्रियसुखावहः।
शुचौ वाऽभ्यर्थिते देशे
त्रिदशाः प्रायशः स्थिताः ॥ ८७
लक्ष्मीसहितमासीनं मघवन्तं दिदृक्षवः ८८
ततो दिवं प्राप्य सहस्रलोचनः
श्रियोपपन्नः सुहृदा महर्षिणा।
रथेन हर्यश्वयुजा सुरर्षभः
सदः सुराणामभिसत्कृतो ययौ ८९
अथेङ्गितं वज्रधरस्य नारदः
श्रियश्च देव्या मनसा विचारयन्।
श्रियै शशंसामरदृष्टपौरुषः
शिवेन तत्रागमनं महर्षिभिः ॥ ९०
ततोऽमृतं द्यौः प्रववर्ष भास्वती
पितामहस्यायतने स्वयंभुवः।
अनाहता दुंदुभयोऽथ नेदिरे
तथा प्रसन्नाश्च दिशश्चकाशिरे ॥ ९१
यथर्तु सस्येषु ववर्ष वासवो
न धर्ममार्गाद्विचचाल कश्चन।
अनेकरत्नाकरभूषणा च भूः
सुघोषघोषा भुवनौकसां जये ॥ ९२
क्रियाभिरामा मनुजा मनस्विनो
बभुः शुभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः।
नरामराः किन्नरयक्षराक्षसाः
समृद्धिमन्तः सुमनास्विनोऽभवन् ९३
न जात्वकाले कुसुमं कुतः फलं
पपात वृक्षात्पवनेरितादपि।
रसप्रदाः कामदुघाश्च धेनवो
न दारुणा वाग्विचचार कस्यचित्
इमां सपर्यां सह सर्वकामदैः
श्रियाश्च शक्रप्रमुखैश्च दैवतैः।
पठन्ति ये विप्रसदः समागताः
समृद्धकामाः श्रियमाप्नुवन्ति ते ९५
त्वया कुरूणां वर यत्प्रचोदितं
भवाभवस्येह परं निदर्शनम्।
तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया
परीक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ९६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्री-वासवसंवादो नाम
अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

* * *

२२९-[५६]

युधिष्ठिर उवाच ।
किंशीलः किंसमाचारः
किंविद्यः किंपराक्रमः ।
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं
यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
मोक्षधर्मेषु नियतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं तत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत ३
जैगीषव्यं महाप्रज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ४
देवल उवाच ।
न प्रीयसे वंद्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यसे
का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किं ते तस्याः परायणम्
भीष्म उवाच ।
इति तेनानुयुक्तः स तमुवाच महातपाः ।
महद्वाक्यमसंदिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥ ६
जैगीषव्य उवाच ।
या गतिर्या परा काष्ठा
या शान्तिः पुण्यकर्मणाम् ।
तां तेऽहं संप्रवक्ष्यामि
महतीमृषिसत्तम ॥ ७
निन्दत्सु च समा नित्यं प्रशंसत्सु च देवल ।
निन्हवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतं च यत् ८
उक्ताश्च न वदिष्यन्ति वक्तारमहिते हितम्
प्रतिहन्तुं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ९
नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वते ।
न चातीतानि शोचन्ति न चैव प्रतिजानते
संप्राप्तायां च पूजायां कामादर्थेषु देवल ।
यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतव्रताः ११
पक्वविद्या महाप्राज्ञा
जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।
मनसा कर्मणा वाचा
नापराध्यन्ति कर्हिचित् ॥ १२
अनीर्षवो न चान्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन
न च जातूपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥
निन्दाप्रशंसे चात्यर्थं न वदन्ति परस्य ये ।
न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन
सर्वतश्च प्रशान्ता ये
सर्वभूतहिते रताः ।
न क्रुद्ध्यन्ति न हृष्यन्ति
नापराध्यन्ति कर्हिचित् ॥ १५
विमुच्य हृदयग्रन्थिं
चंक्रमन्ति यथासुखम् ।
न येषां बान्धवाः सन्ति
ये चान्येषां न बान्धवाः ॥ १६
अमित्राश्च न सन्त्येषां
ये चामित्रा न कस्यचित् ।
य एवं कुर्वते मर्त्याः
सुखं जीवन्ति सर्वदा ॥ १७
ये धर्मं चानुरुद्ध्यन्ते धर्मज्ञा द्विजसत्तम ।
ये ह्यतो विच्युता मार्गात्ते हृष्यन्त्युद्विजन्ति च
आस्थितस्तमहं मार्गमसूयिष्यामि कं कथम् ।
निन्द्यमानः प्रशस्तो वा हृष्येऽहं केन हेतुना
यद्यदिच्छन्ति तत्तस्मादपि गच्छन्तु मानवाः
न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां ह्रासवृद्धी भविष्यतः
अमृतस्येव संतृष्येदवमानस्य तत्त्ववित् ।
विषस्येवोद्विजेन्नित्यं संमानस्य विचक्षणः
अवज्ञातः सुखं शेते इह चामुत्र चाभयम् ।
विमुक्तः सर्वदोषेभ्यो योऽवमन्ता स बुध्यते

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः २२८

२२९

किंशील इति ॥ १ ॥

परां गतिं च ये केचित्प्रार्थयन्ति मनीषिणः
एतद्व्रतं समाहृत्य सुखमेधान्ति ते जनाः २३
सर्वतश्च समाहृत्य क्रतून् सर्वान् जितेन्द्रियः
प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् २४
नास्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः
पदमन्ववरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जैगीषव्यासितसंवादे
ऊनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

◆

२३०–[५७]

युधिष्ठिर उवाच ।
प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिनन्दिता
गुणैः सर्वैरुपेतश्च को न्वस्ति भुवि मानवः १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ ।
उग्रसेनस्य संवादं नारदे केशवस्य च ॥ २
उग्रसेन उवाच ।
यस्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने ।
मन्ये स गुणसंपन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ॥ ३
वासुदेव उवाच ।
कुकुराधिप यान्मन्ये शृणु तान्मे विवक्षतः
नारदस्य गुणान् साधून् संक्षेपेण नराधिप ४
न चारित्रनिमित्तोऽस्याहंकारो देहतापनः ।
अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ५
अरतिक्रोधचापल्ये भयं नैतानि नारदे ।
अदीर्घसूत्रः शूरश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ६
उपास्यो नारदो बाढं वाचि नास्य व्यतिक्रमः
कामतो यदि वा लोभात्तस्मात्सर्वत्र पूजितः
अध्यात्मविधितत्त्वज्ञः
क्षान्तः शक्तो जितेन्द्रियः ।
ऋजुश्च सत्यवादी च
तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ८
तेजसा यशसा बुद्ध्या ज्ञानेन विनयेन च ।
जन्मना तपसा वृद्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ९
सुशीलः सुखसंवेशः सुभोजः स्वादरः शुचिः
सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः
कल्याणं कुरुते बाढं पापमस्मिन्न विद्यते ।
न प्रीयते परानर्थैस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ११
वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषति ।
तितिक्षुरनवज्ञातस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः १२
समत्वाच्च प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथञ्चन ।
मनोनुकूलवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः १३
बहुश्रुतश्चित्रकथः पण्डितोऽलालसोऽशठः ।
अदीनोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तमात्सर्वत्र पूजितः
नार्थे धने वा कामे वा
भूतपूर्वोऽस्य विग्रहः ।
दोषाश्चास्य समुच्छिन्ना-
स्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १५
दृढभक्तिरनिन्द्यात्मा श्रुतवाननृशंसवान् ।
वीतसंमोहदोषश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः १६
असक्तः सर्वसंगेषु सक्तात्मेव च लक्ष्यते ।
अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥
समाधिर्नास्य कामार्थे
नात्मानं स्तौति कर्हिचित् ।
अनीर्षुर्मृदुसंवाद-
स्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १८
लोकस्य विविधं चित्तं प्रेक्षते चाप्यकुत्सयन्
संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः १९
नासूयत्यागमं कञ्चित्स्वनयेनोपजीवति ।
अवन्ध्यकालो वश्यात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः
कृतश्रमः कृतप्रज्ञो न च तृप्तः समाधितः ।
नित्ययुक्तोऽप्रमत्तश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः २१
नापत्रपश्च युक्तश्च नियुक्तः श्रेयसे परैः ।
अभेत्ता परगुह्यानां तस्मात्सर्वत्र पूजितः २२
न हृष्यत्यर्थलाभेषु नालाभे तु व्यथत्यपि ।
स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः२३
तं सर्वगुणसंपन्नं दक्षं शुचिमनामयम् ।
कालज्ञं च प्रियज्ञं च कः प्रियं न करिष्यति ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

प्रिय इति ॥ १ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वासुदेवोग्रसेनसंवादे
त्रिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

* * *

२३१-[५८]

युधिष्ठिर उवाच ।

आद्यं तं सर्वभूतानां ज्ञातुमिच्छामि कौरव
ध्यानं कर्म च कालं च तथैवायुर्युगे युगे ॥ १
लोकतत्त्वं च कार्त्स्न्येन भूतानामागतिं गतिम्
सर्गश्च निधनं चैव कुत एतत्प्रवर्तते ॥ २
यदि तेऽनुग्रहे बुद्धिरस्मास्विह सतां वर ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३
पूर्वं हि कथितं श्रुत्वा भृगुभाषितमुत्तमम् ।
भरद्वाजस्य विप्रर्षेस्ततो मे बुद्धिरुत्तमा ॥ ४
जाता परमधर्मिष्ठा दिव्यसंस्थानसंस्थिता ।
ततो भूयस्तु पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ५

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
जगौ यद्भगवान्व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ६
अधीत्य वेदानखिलान् सांगोपनिषदस्तथा ।
अन्विच्छन्नैष्ठिकं कर्म धर्मनैपुणदर्शनात् ॥ ७
कृष्णद्वैपायनं व्यासं पुत्रो वैयासकिः शुकः ।
पप्रच्छ संदेहमिमं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ८

श्रीशुक उवाच ।

भूतग्रामस्य कर्तारं कालज्ञानेन निष्ठितम् ।
ब्राह्मणस्य च यत्कृत्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

एवं नानाख्यानमुखेनोक्तं अधिकारिणः स्वरूपं श्रुत्वाऽऽत्मनि तत्त्वज्ञानाधिकारं पश्यन् भृगुभरद्वाजसंवादादौ पूर्वं संक्षेपेण श्रुतमेवार्थं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन् युधिष्ठिर उवाच-**आद्यन्तमिति**। आदिं संसारहेतुं अन्तं लयस्थानम् । भूतानां जीवानां अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनार्थः समासः साक्षाच्चोभयाम्नानात् । तदात्मानꣳस्वयमकुरुतेति न्यायेन श्रुत्या च ब्रह्मणस्तथात्वप्रतिपादनात् । किंलक्षणं ब्रह्मेति ध्यानकर्मणी तत्प्राप्तौ अन्तरङ्गबहिरङ्गसाधने । कालं—

'कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्' इति

श्रुतिप्रसिद्धं चतुर्विधं जीवं लोकतत्त्वं लोकस्य वास्तवं रूपम्। भूतानां वियदादीनाम्। आगतिं उद्गमस्थानम्। गतिं प्रवेशस्थानमूर्णनाभिमिव तन्तुजालस्य तदेतत्सर्वं ज्ञातुमिच्छामि। श्रुत्यर्थस्तु-**शयानः** अविद्यावृतः पुमान्कलिरित्युच्यते । **संजिहानः** विषयेषु जातवैराग्यः सन् अविद्यां सम्यक् हातुमिच्छन् मुमुक्षुर्द्वापर इत्युच्यते। **उत्तिष्ठन्** शमाद्यनुष्ठानाय सज्जीभवन् त्रेतेत्युच्यते । **चरन्** शमादिकमाचरन्कृतं कृतयुगं भवति पुमानेवेत्यर्थः । धर्मतारतम्याच्चायुस्तारतम्यं युगे युगे पुंसि पुंसि ज्ञेयं साधः ॥ १ ॥ सर्गनिधने भौतिकानां जरायुजादीनां चतुर्मुखादिरवान्तरकारणमपि किं ब्रह्मैव ततोऽन्यद्वेत्यभिप्रायः॥२॥ पौनरुक्त्यमाशंक्याह-**पूर्वं हीति** ॥ ४ ॥ परमधर्मिष्ठायोगधर्मनिष्ठा बुद्धिर्मे जातेति पूर्वेणान्वयः । दिव्यसंस्थानसंस्थिता अलौकिकस्वरूपनिष्ठावती भूयोऽधिकं विस्तरेणेत्यर्थः । तथा च संक्षेपेण श्रुतस्यापि विस्तरार्थं पुनः प्रश्न इत्यपौनरुक्तम् ॥ ५ ॥ संदेहं संदेहविषयं प्रश्नसमूहं छिन्नधर्मार्थसंशयं व्यासम् ॥ ८ ॥ तत्त्वंपदार्थौ पृच्छति—**भूतेति** । कर्तारं ईश्वरमेव सन्तं कालस्य पूर्वोदाहृतश्रुत्युक्तस्य शयानसंजिहानोत्तिष्ठसंचरद्रूपवतो जीवस्य ज्ञानेन शयानत्वादिधर्मज्ञानेन कालनिष्ठा अन्धंतमआदिरूपप्राप्तिः सञ्जाताऽस्य तं कालज्ञानेन निष्ठितम् । ईशोऽपि अविद्यया जीवतां गतः केन धर्मेण कीदृशं भावमश्नुत इति प्रश्नार्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्याध्येतृप्रसिद्धमेव जीवब्रह्माभेदमनुवदति प्रष्टा । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति आथर्वणे एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रसिद्ध्यनुवादवत् । ब्राह्मणो ब्रह्मबुभूषुर्धर्माधर्माभ्यां मुक्तिमिच्छन् ॥ ९ ॥

भीष्म उवाच ।

तस्मै प्रोवाच तत्सर्वं पिता पुत्राय पृच्छते ।
अतीतानागते विद्वान्सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् १०

व्यास उवाच ।

अनाद्यन्तमजं दिव्यमजरं ध्रुवमव्ययम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे संप्रवर्तते ॥ ११
काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव
त्रिंशत्तु काष्ठा गणयेत्कलां ताम् ।
त्रिंशत्कलश्चापि भवेन्मुहूर्तो
भागः कलाया दशमश्च यः स्यात् १२
त्रिंशन्मुहूर्तं तु भवेदहश्च
रात्रिश्च संख्या मुनिभिः प्रणीता ।
मासः स्मृतो रात्र्यहनी च त्रिंश-
त्संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ॥ १३
संवत्सरं द्वे त्वयने वदन्ति
संख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥ १४
अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषलौकिके ।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः १५
पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः
शुक्लोऽहः कर्म चेष्टायां कृष्णः स्वप्नाय शर्वरी
दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् १७
ये ते रात्र्यहनी पूर्वं कीर्तिते जीवलौकिके ।
तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे
पृथक् संवत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा १९
चत्वार्याहुः सहस्राणि
वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती सन्ध्या
सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ २०

सर्वज्ञः ब्रह्मज्ञः ॥ १० ॥ भूतग्रामकर्तुः स्वरूपं तावदाह–**अनाद्यन्तमिति** । दिव्यं द्योतमानं चिन्मात्रं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं वस्तु अग्रे सृष्टेः प्राक् संप्रवर्तते मायाशबलात् जगदाद्यन्तरूपाद्व्यवच्छिनत्ति—**अनाद्यन्तमिति** । अजं अजरं अव्ययमिति यास्कोक्तान् जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति षड्भावविकारांश्चितौ निषेधति अत एव ध्रुवं अविकारं अप्रतर्क्यं कारणं हि कार्येणानुमीयते न चैतत्तथा अत एवाविज्ञेयं वृत्तेरप्यविषयः । कथं तर्हि दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति श्रुतिर्ब्रह्मणो बुद्धिगम्यत्वमाह । उच्यते। स्वमुखस्य स्वदृश्यत्वं यथा दर्पणद्वारा न स्वतः । एवं ब्रह्मणोऽपि धीप्रतिबिम्बितस्य धियो दृश्यत्वेनैव दृश्यत्वं न स्वत इति गृहाण । कारणत्वादिकं तु ब्रह्मण्याविद्यकं अविद्यादशायां स्थित्वैव कल्प्यन इत्यर्थः । एतच्चाक्षिप्य समाहितं वार्तिके—

‘ नन्वविद्यावादिष्टं चेद्ब्रह्मदोषो महानयम् ।
निरविद्ये च विद्याया आनर्थक्यं प्रसज्यते । ’
नास्या विद्येत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्पते ।
ब्रह्मद्वारा त्वविद्येयं न कथञ्चन युज्यते ’ इति ।

श्रुतिश्च—‘ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्’ इति । सृष्टेः प्राग्वस्तुवृत्तमनुरुध्य असत्सद्रजःशब्दितानां आनुमानिकानां शून्यप्रधानपरमाणूनामिव श्रौतस्य परव्योमशब्दितस्य जगत्कारणस्याप्यसत्त्वमाह। तस्माद्युक्तमेव ब्रह्मणि अनाद्यन्तत्वादिविशेषणम् ॥ ११ ॥ कालज्ञानेन निष्ठितामिति द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह–**काष्ठेति** । अत्र तस्माद्व्यक्तात्मकं मन इत्युपसंहारात्। कलाकाष्ठादिव्यंजकं यद्व्यक्तं सूर्यादिपदार्थजातं तत्सर्वं मनोमात्रमित्यवगतेः । कृतत्रेतादिरूपमपि तदेव सत्त्वादिगुणतारतम्यात् । तथा मानुषपैतृकदैवब्राह्मणामहोरात्राणामुरोत्तरं प्रमाणाधिक्यमपि सत्त्वोत्कर्षादेव तदपि अस्मदृष्ट्यपेक्षमेव । तत्रत्यानां तु तदस्मदीयं घटीमात्रमेव । एतदेव रेवत्यर्थं वरार्थिना रैवतकेन ब्रह्मलोकस्थेन मुहूर्तमात्रत्वेनानुभूतः कालो लौकिकानामनेकसंवत्सरसंमितो व्यतीत इत्युपाख्यानेन व्यक्तीकृतं पुराणेषु । तस्मात्स्वस्वदृष्ट्या सर्वोऽपि सुखी स्वल्पायुर्दुःखी चिरायुः । साधारणदृष्ट्या तु पापिनामल्पमायुः कलिप्राधान्यात् । इतरेषां द्वापरादिप्राधान्याद्दाधिकमिति विवेकः। तस्मात्कालजयार्थं मनोनिग्रहेणात्मैव शरणीय इत्यध्यायतात्पर्यम् । अक्षरार्थस्तु—भागः भगः सूर्यः तत्संबन्धी कलाया दशमोंऽशस्तेन सहितः त्रिंशत्कलो मुहूर्तः । स च सूर्यस्य उदयादुदयान्तरपर्यन्तं यावान्कालस्तस्य षोडशोंऽशः पादोननाडीचतुष्टयात्मकः । तस्यापि दशमांशः सार्धद्वाविंशतिपलात्मकः । एतेन–

‘ अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कलाः ।
त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु त्रिंशद्रात्र्यहनी तु ते ॥ ’

इत्यादिलोकप्रसिद्धक्रमः प्रतिमुहूर्तं सार्धपलाधिक्यात् स्थूल इति ज्ञेयम् । ‘ कला तु षोडशो भागः ’ इत्यमरः । अन्ये तु काष्ठात्रयाधिकास्त्रिंशत्कलाः मुहूर्त इति व्याचख्युः ॥ १२ ॥ तावच्छती चतुःशती तथाविधः चतुःशतात्मकः कालः सन्ध्यायुगयोरन्तरं संध्यांशः युगान्तरयोरन्तरम् ॥ २० ॥

इतरेषु ससंध्येषु संध्यांशेषु ततस्त्रिषु ।
एकपादेन हीयन्ते सहस्राणि शतानि च २१
एतानि शाश्वताँल्लोकान्
धारयन्ति सनातनान् ।
एतद्ब्रह्मविदां तात
विदितं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २२
चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
नाधर्मेणागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्तते ॥ २३
इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोप्यते ।
चौर्यकानृतमायाभिरधर्मश्चोपचीयते ॥ २४
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते त्रेतायुगे त्वेषां पादशो ह्रसते वयः २५
वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीतीह नः श्रुतम् ।
आयूंषि चाशिषश्चैव वेदस्यैव च यत्फलम् ॥
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः २७
तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ २८
एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः
सहस्रपरिवर्तं तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ॥ २९
रात्रिमेतावतीं चैव
तदादौ विश्वमीश्वरः ।
प्रलये ध्यानमाविश्य
सुप्त्वा सोऽन्ते विबुद्ध्यते ॥ ३०
सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः
प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माऽक्षय्यं क्षपाक्षये ।
सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

* * *

एतत् कालाख्यं चतुर्युगात्मकं जीवस्वरूपं शाश्वतं आद्यन्तशून्यं मनोरूपोपाधियोगाच्चतुर्विधमपि स्वरूपतः सर्वविकारहीनं ब्रह्मैवास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ कृते युगे युज्यते वासनावरत्रया बद्ध्यतेऽस्मिन्पुरुषपशुरिति युगं स्वधर्मस्तस्मिन् कृते साकल्येन निष्पादिते तस्य कृतयुगात्मनः पुरुषस्य अधर्मेण श्येनाद्यभिचारकर्मणा । आगमः उपदेशवाक्यं स च पर इति विशेषणाद्वेद एव ॥ २३ ॥ चौर्यं च कानृतं च कुत्सितमनृतं वेदविरुद्धं हिंसादिकर्म । तेन वैदिकं कर्माप्यन्ते बन्धयोग्यत्वादनृतमेवेति दर्शितम् । माया शाठ्यादिरूपा उपचीयते वर्धते ॥ २४ ॥ तपः परं पराविद्या ज्ञानं अपरविद्या ते च अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमित्यादिना तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिनाऽथर्वणे प्रसिद्धे ॥२८॥ **एतामिति** । अत्र कृतादिषु चतुस्त्रिद्व्येकक्रमेण धर्मस्य दश पादाः । अधर्मस्य षट् । एतेषामपि युगकालाल्पत्वबहुत्वाभ्यां फलतश्चतुर्युग्यां पादमात्रं अधर्मः पादत्रयं धर्मः । सेयं सहस्रगुणितां ब्राह्मं दिनं तावत्येव ब्राह्मी रात्रिश्चेति वदता 'अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पं तन्मर्त्यम्' इति श्रुतेर्ब्राह्मं पदमपि दिवा द्वैतदुःखेन रात्रौ अज्ञानशेषेण चानुविद्धत्वात् क्षयिष्णुत्वाच्च क्षुद्रमेवेति दर्शितम् ॥२९॥ तदादौ दिनादौ ध्यानमाविश्य योगनिद्रया सुप्त्वा न त्विन्द्रियाणां जाड्येन ॥ ३० ॥ इममेव सृष्टिप्रलयप्रकारमस्मदादिष्वप्यातिदिशति—**प्रतिबुद्ध इति** । अक्षय्यं क्षेतुमशक्यम् । स्वतो निर्विकारस्वरूपमपि ब्रह्मा जीवः क्षपाक्षये निद्रानाशे सति प्रतिबुद्धः सन् विकुरुते मायया विकारयुक्तं करोति चकारो हेत्वर्थः । तस्मात् महद्भूतं अहंकारं सृजते तस्मादहंकारात् व्यक्तात्मकं वियदाद्यात्मकं मनश्च सृजते । मनोमात्रमेव कालाकाशादिकं सुप्तिप्रबोधावेव च सृष्टिप्रलयावित्यर्थः । तथा च श्रुतिः-'स यदा स्वपिति तदैनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वैं रूपैः सहाप्येति' इत्यादिना सुषुप्तौ प्रत्यगात्मनि नामरूपप्रपञ्चप्रलयमुक्त्वा 'अथ यदा प्रबुद्ध्येत एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः' इति प्रबोधे च तत एव प्राणदेवलोकशब्दितानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिलौकिकप्रपञ्चानामुत्पत्तिं दर्शयति ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

२३२–[५९]

व्यास उवाच ।

ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् ।
एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ १
अहर्मुखे विबुद्धः सन् सृजतेऽविद्यया जगत्
अग्र एव महद्भूतमाशु व्यक्तात्मकं मनः ॥ २
अभिभूयेह चार्चिष्मद्व्यसृजत्सप्त मानसान् ।
दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ॥३
मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः
आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः
बलवान् जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः
वायोरपि विकुर्वाणाज्ज्योतिर्भवति भास्वरम्
रोचिष्णु जायते शुक्रं तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ६
ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणा-
द्भवन्त्यापो रसात्मिकाः ।
अद्भ्यो गन्धस्तथा भूमिः
सर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ७
गुणाः सर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ।
तेषां यावद्यथा यच्च तत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् ॥ ८
उपालभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणात् ।
पृथिव्यामेव तं विद्यादपां वायोश्च संश्रितम्
एते सप्तविधात्मानो नानावीर्याः पृथक् पृथक्
नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः १०

२३२

ननु प्राक्सिद्धमज्ञातसत्ताकं जगत् समनस्केन्द्रियसन्निकर्षात् गृह्यते ह्यस्तन एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायते च तत्कथं मनोमात्रमित्याशंक्याह—**ब्रह्मेति** ।

'मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
प्रज्ञासंविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते ।
पर्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिताः' ।

इति स्मृतेर्ब्रह्म महत्तत्त्वं सूक्ष्मबुद्धिः तच्च तेजोमयं सूक्ष्मवासनामयं स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्यादौ वासनासु तेजःशब्दप्रयोगात् तदेव शुक्रं बीजं विद्धीति शेषः । यस्य बीजस्य एकस्य द्रव्यान्तरवर्जितस्य भूतस्य जनिमतः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । यस्मादिदं जगत् भूतं उद्भूतं स्थावरं स्थास्नु नित्यं चेतनं जंगमं विनाशि अनित्यं अचेतनं स्वप्ने इव वासनामयं जगत् मनस्येव स्थितं पूर्वपूर्वसंस्कारवशात् इदमिति ज्ञायते । तदिदमिति प्रत्यभिज्ञायते चेत्यर्थः ॥ १ ॥ **अहरिति** । अविद्ययेति महत्तत्त्वस्यापि कारणमुक्तम् । सृष्टिक्रममाह–**अग्रे इति** । अग्रे सर्गादौ महत् महत्तत्त्वं भूतं उद्भूतं तदेव आशु शीघ्रं व्यक्तात्मकं वियदादिरूपं सत् मन इत्युच्यते । आशु इति सांख्याभिमतः सृष्टिक्रमो निरस्तः युगपत्सृष्टिरेव हि शास्त्रतत्त्वमिति दृष्टिसृष्टिवादिनां घंटाघोषः ॥ २ ॥ अभिभूयेति सार्धश्लोकः । मनः कर्तृ अर्चिष्मत् प्रकाशकं चिदात्मानं अभिभूय आवृत्य मानसान् सप्त व्यसृजत् । अर्चिष्मानिति पाठे तु ईश्वरः मानसान् पूर्वसर्गान्तेऽभिभूय उत्तरसर्गादौ व्यसृजदिति ज्ञेयम् । मनः प्रथमं सिसृक्षया बहुस्यां प्रजायेयेतिश्रुतिसिद्धया प्रार्थनारूपयाऽनेन मनसोऽरूपान्तरेणेति द्वितीयत्वमुक्तम् । विकुरुते विविधाकारां कुरुते । आकाशादयः पञ्चेति सप्त मानसाः ॥ ३ ॥ **गुणा इति** । आकाशादयः पञ्च क्रमेण एकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणयुक्ता इत्यर्थः तेषां भूतानां मध्ये यद्भूतं यावत्कालपर्यन्तं यथा येन प्रकारेण वर्तते तद्भूतम् । एकस्तच्छब्दस्तावच्छब्दार्थः । तावत्कालपर्यन्तं तावद्गुणं स्मृतम् । अत्र पूर्वार्द्धोक्ता व्यवस्था सूक्ष्मभूतेष्वेव ज्ञेया । स्थूलेषु तु पञ्चीकरणादूर्ध्वं सर्वाण्यपि पञ्चगुणानि त्रिवृत्करणपक्षे च आकाशवायू क्रमेणैकद्विगुणकौ इतराणि पञ्चगुणान्येवेत्याशयः । तत्र पञ्चीकरणं तु आकाशादीन्प्रत्येकं द्वेधा विभज्य एकस्मिन् भागे स्वेतरभूतचतुष्टयस्य अर्धीकृतस्य चतुरश्चतुर्थांशान् प्रक्षिप्य एकैकं स्थूलभूतं भवति । तथा त्रिवृत्करणम् । तेजोबन्नानि प्रत्येकं द्वेधा विभज्य एकस्मिन्नर्धे स्वेतरयोरर्धार्धं प्राक्षिपेदिति । एवं संकीर्णेष्वपि आकाशादिसंज्ञाः स्वभागाधिक्यादिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ ननु पञ्चीकरणपक्षे कथमाकाशे गन्धाद्यनुपलंभः । कथं वा त्रिवृत्करणपक्षे वायौ गन्धोपलंभ इत्याशंक्याद्ये स्थूलाकाशस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्गतगन्धादीनामप्यप्रत्यक्षत्वमित्यभिसंधाय द्वितीयं प्रत्याह—**उपलभ्येति** । अप्स्विति दृष्टान्तार्थम् । यथाप्सु एलालवङ्गादिगन्ध उपलभ्यते एवं वायावपि आगन्तुकद्रव्यसम्पर्कज एव गन्धानुभवो न त्वाजानसिद्धद्रव्यसंपर्कज इत्यर्थः । अनैपुणादिति मूर्खाणामेवायं पूर्वपक्षो न विदुषां काणादादीनां ते हि युक्तिबलेनैव वायौ गन्धाभावं निश्चिन्वन्तीति दर्शितम् ॥९॥ सप्त मनः सिसृक्षाशब्दितौ महदहंकारौ सूक्ष्माकाशादयश्च असमागम्य अमिलित्वा ॥ १० ॥

ते समेत्य महात्मानो ह्यन्योन्यमभिसंश्रिताः
शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ॥ ११
शरीरं श्रयणाद्भवति मूर्तिमत् षोडशात्मकम्
तमाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मणा
सर्वभूतान्युपादाय तपसश्चरणाय हि ।
आदिकर्ता स भूतानां तमेवाहुः प्रजापतिम्
स वै सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च
ततः स सृजति ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् १४
लोकान्नदीः समुद्रांश्च दिशः शैलान्वनस्पतीन्
नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ।
अव्ययं च व्ययं चैव द्वयं स्थावरजङ्गमम् १५
तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे
तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः१६
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते१७
महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।
विनियोगं च भूतानां धातैव विदधात्युत ॥
केचित्पुरुषकारं तु प्राहुः कर्मसु मानवाः ।
दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥
पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।
त्रय एतेऽपृथग्भूता न विवेकं तु केचन ॥ २०

महात्मानो व्यापकाः समेत्य त्रिदंडविष्टंभवदन्योन्यवलमाश्रित्यैकीभूयेत्यर्थः । पूरिति शरीरस्य नाम तत्र वसतीति पुरुष इत्यवयवार्थः॥११॥ षोडश पञ्च स्थूलभूतानि समनस्कान्येकादशेन्द्रियाणि च तदात्मकं शरीरं षोडशानां सृष्टिस्तु व्यक्तात्मकं मन इति मनःसृष्टयैवोक्तेति न तेषां पृथक्सिद्धिस्तार्किकाभिमता मन्तव्या। न षोडशात्मकं पुरुषं तदिति पाठे स्थूलशरीरापेक्षया क्लीवत्वम्। भूतानि सूक्ष्माणि महान्ति महत्तत्त्वानि भुक्तावशिष्टकर्मसहितानीति । बहुत्वं प्रतिपुरुषं महदादीनां भिन्नत्वप्रतिपादनार्थम्। तेन तत्तत्पुरुषीयः सूक्ष्मबुद्धिरेव कर्माश्रयस्तदुपलक्षितोऽहंकारश्चेति ज्ञेयं ॥१२॥ एवं स्थूले शरीरे लिङ्गशरीरस्य प्रवेशमुक्त्वा तत्र चैतन्यप्रवेशमाह-**सर्वेति**। आदिकर्ता सर्वभूतानि स्वोपाधिमायैकदेशभूतानि उपादाय तमाविशतीति विपरिणामेनानुषज्यते। एतेन 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इतिश्रुतेरर्थो दर्शितः। तपसः ज्ञानमयस्यालोचनस्य चरणाय । तथा च श्रुतिः परमेश्वरस्य तत्तदुपाध्यनुसरणं स्वस्वरूपज्ञानार्थमेवेत्याह-'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' इति तमेव उपाधिं प्रविश्य जीवभावमापन्नं प्रजापतिं ब्रह्मेत्याहुः तत्त्वमसीत्यादयः श्रुतयः ॥ १३ ॥ तत्र हेतुमाह-**स वै इति** । सः शरीरान्तस्थः वै एव ततः शरीरप्रवेशानन्तरम्। एतेन 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादि सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्'इत्यन्तायाः श्रुतेरर्थो दर्शितः **सत्** पृथिव्यप्तेजांसि त्यत् वाय्वाकाशौ **सत्यानृते** घटरज्जूरगादि, **सत्यं** ब्रह्मैवाभवदिति श्रुतिपदानामर्थः। एवमैश्वरीं भूतमयीं जैवीं च धीमयीमिति द्विविधां सृष्टिमभिप्रेत्योक्तमभियुक्तैः। 'अन्या मांसमयी योषिदन्या काचिन्मनोमयी'इति 'घटौ मृन्मयधीमयौ'इति च । तथा सृष्टिद्वयवत् प्रलयद्वयमपि विदुषो विदेहकैवल्यकाले श्रूयते-'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा । इति एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्तीति च कलाः प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियामित्याद्याः तत्रैश्वरीं व्यावहारिकीं दृष्टिसृष्टिमभिप्रेत्य प्रतिष्ठासु वाय्वादिषु तत्तदुपादानेषु प्राणादीनां प्रलयः पुरुषान्तरप्रतीत्या उक्तः । विद्वत्प्रतीत्या तु जैवीं प्रातिभासिकीं दृष्टिसृष्टिमभिप्रेत्य पुरुष एव कलाप्रलय उक्तः तस्माद्युक्तमुक्तं सृष्टिद्वयम् ॥ १४ ॥ वयः पक्षी अव्ययं आकाशादिव्ययं घटादि अपक्षयधार्मि ॥ १५ ॥ तेषां नरकिन्नरादीनां प्राक्सृष्ट्यां ऐश्यां जैव्यां वा यथा ह्योहिंस्रस्याद्यापि हिंस्रतैव दृश्यते।एवं पूर्वकल्पे हिंस्रस्य पुनः कल्पान्तरेऽपि हिंस्रत्वमेवानुवर्तते ' सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः'इति श्रुतिरपि पूर्वकल्पसरूपामेवैश्वरीमपि सृष्टिमाह। न्यायोऽपि समाननामरूपत्वाच्च वृत्तावप्यविरोध इति । प्रतिकल्पमिन्द्रादीनां नामानि रूपाणि कर्माणि च समानान्येव । अतस्तद्वाचिनां वैदिकशब्दानां व्रीह्यादिशब्दवज्जातिवाचित्वेनानाधुनिकत्वेन वेदस्य नित्यत्वं न विरुद्ध्यते: इति सूत्रार्थः । प्रतिकल्पं सृष्टिवैरूप्ये तु कृतहानाकृताभ्यागमौ प्रसज्येतामित्येवकारार्थः ॥ १६ ॥ **महाभूतेष्विति** । धाता जगदिन्द्रजालविस्तारयिता नानात्वं शुक्तिरजतवत्प्रतिपुरुषं भिन्नत्वं महाभुतेषु वियदादिषु इंद्रियार्थेषु रूपादिषु मूर्तिषु द्रव्याकृतिषु भूतानां जीवानां विनियोगं भोक्तृभोग्यभावेन सम्बन्धं सर्वदृष्टान्तार्थमिदम्। यथा सुखाद्यनुभवः प्रतिपुरुषं नाना एवमनुभवविषयोऽपि महाभूतादिर्नानेत्यर्थः॥१८॥ धातैवेत्येवकारव्यावर्त्यान् परपक्षानुपन्यस्यति **केचिदिति**। कर्मस्वेव पुरुषस्य सामर्थ्यमस्तीति कर्मैव प्रधानमिति **मीमांसकाः** । दैवं आदित्याद्या ग्रहा एव सदसत्फलदातार इति **दैवज्ञाः** । स्वभाव एवेति स्वभाववादिनो **बाह्याः**॥१९॥ एतेषां समुच्चयमतमाह-**पौरुषमिति**। अपृथग्भूता इति च्छेदः । दैवं कर्म च स्वभावानुगृहीतं फलाय वर्ततेऽतस्त्रय एते समुदिता न तु तेषां विवेकं पृथग्भावं एकैकस्य प्राधान्यं इच्छन्ति केचन ॥ २० ॥

एतमेव च नैवं च न चोभे नानुभे न च ।
कर्मस्था विषयं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः २१
तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति यान्कामान्मनसेच्छति॥
तपसा तदवाप्नोति यद्भूतं सृजते जगत् ।
स तद्भूतश्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः॥ २४
ऋषयस्तपसा वेदानध्यैषन्त दिवानिशम् ।
अनादिनिधना विद्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा॥
ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः ।
नानारूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् २५

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्मिमीते स ईश्वरः ।
नामधेयानि चर्षीणां याश्च वेदेषु सृष्टयः ।
शर्वर्यन्ते सुजातानामन्येभ्यो विदधात्यजः ॥

नामभेदतपःकर्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः ।
आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दशभिः क्रमैः

आर्हतमतमाह-**एतमिति** श्लोकपादत्रयेण । एतं विषयं भूतादीनां नानात्वे किं कारणमिति चिन्ताया विषयमेवमिति विशिष्य न ब्रूयुः । न निर्वक्तुं शक्यमित्यर्थः । एवं न चेत्यपि न ब्रूयुः अनिर्वाच्यत्वमपि नेत्यर्थः । नन्वेकैकश्येन कर्मदैवयोः कारणत्वं सुवचं दुर्वचं वास्तु । समुच्चितयोस्तु सुवचमित्याशंक्याह-**उभे च न ब्रूयुरिति**। अस्तु तर्हि तयोरपि दुर्वचमित्याशंक्याह-**अनुभे च न ब्रूयुरिति** । उभयव्यतिरिक्तमपि कारणं नेत्यर्थः। कर्मस्था इत्यार्हतानां यौगिकं नाम। ते हि कर्माष्टकवशादेव जीवानां बन्धस्तप्तशिलारोहणादिना निर्जराख्येन धर्मेणैव च मोक्ष इति वदन्ति। सिद्धांतमाह-**सत्त्वस्थाः समदर्शिन इति**। अयमर्थः-श्रुतौ किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यमिति काल इति **दैवज्ञानां**, स्वभाव इति परिणामवादिनां सांख्यानां नियतिरिति कर्मवादिनां **मीमांसकानां** यदृच्छेत्यनियमवादिना**मार्हतानां** भूतानीति **लोकायतानां**,पुरुष इति **तटस्थेश्वरवादिनां** च जगत्कारणविषये मतान्युपन्यस्य 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इत्यनुभवबलेन सिद्धान्तः कृतः । देवः प्रकाशमानो य आत्मा प्रत्यग्वस्तु तद्गतां शक्तिमेव कारणमाहुः स्वगुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्युक्तामपि परीक्षादशायां नितरां गूढाम्। तस्याः कार्यमात्मनो जगद्भानं प्रत्यक्षं सा तु न प्रत्यक्षा रज्जूरगहेत्वज्ञानवदिति श्रुत्यर्थस्तदेतदाह सत्त्वस्थाः रजस्तमोरहितेऽन्तःकरणे सत्त्वे संप्रज्ञातावस्थायां तिष्ठन्ति ते सत्त्वस्था योगिनः समं ब्रह्मैव कारणत्वेन द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः ब्रह्मैव कारणमिति पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ब्रह्मप्राप्तेः साधनं फलं चाह-सार्धद्वाभ्यां **तप इति**। तपो योगः निःश्रेयसं मोक्षहेतुः शमो मनोनिग्रहः दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः तेन तपसा तथा च श्रुतिर्योगिनां सर्वसकामावाप्तिं दर्शयति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामांस्तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् इति। जयते प्राप्नोति । कामान् विषयान् ॥ २२ ॥ **तपसेति**। तत् ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मभावः सर्वेश्वरत्वं च योगस्यैव फलमित्यर्थः ॥ २३ ॥ अध्यैषन्त प्राग्जन्मन्यधीतान् योगबलेनैव स्मृतवन्तः अनादीति श्लोकस्य उत्तरार्धं आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः' इति ज्ञेयं क्वचित्तददर्शनेऽपि **शारीरकसूत्रभाष्यादौ** पुस्तकान्तरेषु च दर्शनात्। स्वयंभुवा,'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै'इति श्रुतेः परमेश्वराल्लब्धवेदेन उत्सृष्टा शिष्यप्रशिष्यसंप्रदायक्रमेण प्रवर्तितः ॥ २४ ॥ **वेदशब्देभ्य एवेति** । लोके हि दृष्टादृष्टद्वारकं शब्दानामर्थकारणत्वं क्लृप्तम्। यथा विष्ण्वादिमूर्तिं सिसृक्षतः शिल्पिनस्तदाकृतिप्रतिपादकागमस्मरणं मूलम् । यथा वा तक्षकदष्टं वटं जीवयितुमिच्छतो विषघ्नमन्त्रोच्चारणं इन्द्रजालपुरं सिसृक्षता वा शाबरमन्त्रोच्चारणम्। एवमिहापि सभूरिति व्याहरन् स भूमिमसृजतेति श्रुत्या दृष्टद्वारैवार्थोत्पत्तिं प्रतिशब्दस्य हेतुत्वमुक्तम्। तथा 'एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत असृजमिति मनुष्यान् इदं व इति पितॄन् तिरः पवित्रमिति ग्रहान्, आशव इति स्तोत्रम् विश्वानीति शस्त्रं, अभिसौभगायेत्यन्याः प्रजाः' इति श्रुतेस्तत्तत्पदोच्चारणत एव देवादिसृष्टिर्गम्यते । न तु तत्तदर्थस्मारकत्वरूपदृष्टद्वारेति सर्वथापि वेदशब्दादेव सृष्टिरित्यर्थः। शर्वर्यन्ते सर्गादावित्यर्थः ॥ २६ ॥ **नामेति** । आत्मसिद्धिः आत्मनो मुक्तिर्दशभिः क्रमैः साधनैर्नामादिभिः सहिता वेदेषु प्रोच्यते तत्र नाम वा ऋग्वेद इत्यादिश्रुतेर्नामेति वेदाध्ययनं भेदः अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीतिश्रुतेः पूर्वं कृत्स्नस्य सतो दारकरणेनार्धत्वसंपादनम्। गार्हस्थ्यमिति यावत्। **तपः** कृच्छ्रचांद्रायणादि वानप्रस्थाश्रम इत्यर्थः,**कर्म** संध्योपासनादि सर्वाश्रमसाधारणम् **यज्ञो** ज्योतिष्टोमादिः। आख्या कीर्तिकरं तटाकारामादि आपूर्ताख्यम्,**आलोक** आलोचनं मानसो ध्यानादिधर्मः स च त्रिविधः। यज्ञांगेष्वश्वादिषु-उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यादिशास्त्रविहिता विराडादिसृष्टिरेका । अध्यात्मं जाठरादिप्रतीकेषु वैश्वानराख्यकारणब्रह्मदृष्टिपरा

यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः ।
तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ २८
कर्मजोऽयं पृथग्भावो द्वंद्वयुक्तोऽपि देहिनः ।
तमात्मसिद्धिर्विज्ञानाज्जहाति पुरुषो बलात्॥
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्मपरं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
आलंभयज्ञाः क्षत्राश्च हविर्यज्ञा विशः स्मृताः
परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञा द्विजातयः
त्रेतायुगे विधिस्त्वेष यज्ञानां न कृते युगे ।
द्वापरे विप्लवं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा ॥
अपृथग्धर्मिणो मर्त्या ऋक्सामानि यजूंषि च
काम्या इष्टीः पृथग् दृष्ट्वा तपोभिस्तप एव च॥
त्रेतायां तु समस्ता ये प्रादुरासन्महाबलाः ।
संयन्तारः स्थावराणां जङ्गमानां च सर्वशः
त्रेतायां संहता वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा ।
संरोधादायुषस्त्वेते भ्रश्यन्ते द्वापरे युगे ॥ ३५
दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः
उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मपीडिताः ॥
कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ।
आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ३७
सधर्मव्रतसंयोगं यथाधर्मं युगे युगे ।
विक्रियते स्वधर्मस्था वेदवादा यथागमम्॥३८

यथा विश्वानि भूतानि
वृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि ।
सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि
तथा धर्मा युगे युगे ॥ ३९

विधा । दहराद्यहंग्रहोपास्त्या शुद्धस्वरूपावगतिस्तृतीया । ततश्च सिद्धिः कैवल्याख्या जीवत एव मुक्तिरिति दशभिः क्रमैः क्रम्यते उल्लंध्यते संसारदुःखमेभिस्तैः ॥२७॥ इतोऽप्यन्तरङ्गं मोक्षसाधनमाह—**यदुक्तमिति**। गहनं दुरवगाहं ब्रह्म वेदवादेषु वेदोक्तकर्मसु प्रस्तावादिदेवतात्वेन उक्तम् । तदन्तेषु वेदवादान्तेषु उपनिषत्सु च यथायुक्तं विस्पष्टतरं उक्तं तद्ब्रह्म क्रमयोगेन पूर्वोक्तेन नामादिदशकेन लक्ष्यते तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यस्तत्त्वंपदवाच्यार्थयोर्विशेषणांशभूतमायान्तःकरणांशप्रहाण्या 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यत्र तदेतद्देशकालरूपविशेषणांशप्रहाण्या अखंडं देवदत्तस्वरूपमिव प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म लक्ष्यते न तु शब्देन शृङ्गग्राहिकया अयं गौरयं माहिष इतिवदावेद्यते 'यतो वाचो निवर्तन्त' इतिश्रुतेर्ब्रह्मणोऽपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च ॥ २८ ॥ तत्र ब्रह्मणो लक्ष्यं स्वरूपं दर्शयति–**कर्मज इति** । देहिनः देहाभिमानिनो जीवस्य पृथग्भावः पृथक्त्वं द्वैतदर्शनमिति यावत्। तत्कर्मजं कर्मोपरमे सुप्तौ समाधौ च नास्तीत्यर्थः द्वन्द्वैः सुखदुःखशीतोष्णमानापमानादिभिर्युक्तम्। तं च पृथक्भावं आत्मसिद्धिः आत्ममोक्षरूपः पुरुषः । एतेन मुक्तमोक्षयोरभेदवचनेनानागन्तुकं स्वस्वरूपमात्रं मुक्तिरित्युक्तम्। विज्ञानात् सम्यग्वाक्यजाज्ज्ञानात् जहाति ज्ञातृज्ञानज्ञेयभावं रूपभेदं त्यजतीत्यर्थः॥२९॥ भेदत्यागोपायमाह—**द्वे इति** । शब्दब्रह्म प्रणवः निष्णातः प्रणवोपास्तिकुशलः परं मात्रात्रयातीतं तुरीयम् ॥ ३० ॥ प्रणवोपास्तिमेव इतरनिन्दापूर्वकं स्तौति—**आलंभेति**। आलंभः पशुहिंसा हविर्व्रीह्यादिकं परिचारस्त्रैवर्णिकसेवा तपो ब्रह्मोपासनम् ॥३१॥ विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनम् । तच्च त्रेतायामेव न तु कृते स्वत एव तत्र तत्सिद्धेः अत्र धर्ममनुतिष्ठन् पुरुषः कृतं धर्मानुष्ठानमारभमाणस्त्रेता आरब्धुमिच्छन् द्वापरः तद्विमुखः कलिरिति पूर्वोदाहृतश्रुत्यर्थो न विस्मर्तव्यः । ॥ ३२ ॥ त्रेतायुगे इत्येतं श्लोकं व्याचष्टे—**अपृथगित्यादिना**। पृथक् धर्मः पृथक्त्वं भेदस्तद्वन्तः पृथक्धर्मिणोऽद्वैतनिष्ठा मर्त्यास्तप एव योगमेव कृतयुगेऽनुतिष्ठन्तीति शेषः ऋगादीनि काम्या इष्टीश्च सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति शास्त्रोक्ताः पृथक्तपोभिरालोचनैः दृष्ट्वा तत्फलं अनात्मभूतस्वर्गादिरूपं दृष्ट्वा तत्परित्यज्य योगपरा एव बभूवुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ त्रेतायां धर्मे नृणां स्वतः प्रवृत्त्यभावात्तत्र संयन्तारो धर्मशास्तारो वेदाश्च संहता यज्ञाद्यनुष्ठापनाय सन्नद्धा आसन्निति सार्धश्लोकार्थः ॥ ३४ ॥ संरोधादिति सार्धः । स्पष्टार्थः ॥ ३५ ॥ कृतादिशब्दानां कालवाचित्वं सिद्धवत्कृत्याह—**कृते इति**। कृतयुगे यश्चतुष्पाद्धर्म उक्तः स इदानीमपि ब्राह्मणेषु दृश्यतेऽतस्ते एव कृतयुगरूपा इति भावः। आत्मवत्सु जितचित्तेषु तपोवत्सु योगनिष्ठेषु श्रुतवत्सु वेदान्तश्रवणादिमत्सु ॥ ३७ ॥ त्रेतायुगव्यवहारमाह—**सधर्मेति**। यथाधर्मं आचाराद्यनतिक्रम्य स्वधर्मस्थाः अग्निहोत्रादिपराः ये वेदान् वदन्ति ते वेदवादाः वैदिकाः यथागमं वेदोक्तप्रमाणेन धर्मो यज्ञादिस्तत्साहितं व्रतमेकादश्युपवासादि संयोगस्तीर्थक्षेत्रप्राप्त्यादि तत्सर्वं तैर्विक्रियते कामपूर्वकं क्रियते वैदिका अपि स्वर्गकामा एव यक्ष्यन्ते । द्वापरे पुत्रादिकामा एव कलौ शत्रुमरणादिकामा एवेति युगे युगे इत्यस्यार्थः ॥ ३८ ॥ तिष्ठन्तीति स्थानि स्थावराणि जङ्गमानि च स्थानि च जंगमस्थानि भूयांसि वृद्धिमत्तराणि तथा युगे युगे धर्मा अधर्माश्च वर्धन्ते ह्रसन्ति च ॥ ३९ ॥

यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्महरादिषु ४०
विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा।
कीर्तितं तत्पुरस्तात्ते तत्सूते चात्ति च प्रजाः
दधाति भवति स्थानं भूतानां समयो मतम्।
स्वभावेनैव वर्तन्ते द्वंद्वयुक्तानि भूरिशः ॥ ४२
सर्गकालक्रिया वेदाः कर्ता कार्यं क्रिया फलम्
प्रोक्तं ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
द्वात्रिंशदाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

२३३–[६०]

व्यास उवाच।
प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादौ गतेऽहनि।
यथेदं कुरुतेऽध्यात्मं सुसूक्ष्मं विश्वमीश्वरः॥ १
दिवि सूर्यस्तथा सप्त दहन्ति शिखिनोऽर्चिषः
सर्वमेतत्तदार्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते जगत् २
पृथिव्यां यानि भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च
तान्येवाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥
ततः प्रलीने सर्वस्मिन् स्थावरे जङ्गमे तथा।
निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिर्दृश्यते कूर्मपृष्ठवत्॥ ४
भूमेरपि गुणं गन्धमाप आददते यदा।
आत्तगन्धा तदा भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ५
आपस्तत्र प्रतिष्ठन्ति ऊर्मिमत्यो महास्वनाः।
सर्वमेवेदमापूर्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ॥ ६
अपामपि गुणं तात ज्योतिराददते यदा।
आपस्तदा त्वात्तगुणा ज्योतिःषूपरमन्ति वै
यदादित्यं स्थितं मध्ये गूहन्ति शिखिनोऽर्चिषः
सर्वमेवेदमार्चीर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥ ८
ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा।
प्रशाम्यति ततो ज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान्॥
ततस्तु स्वनमासाद्य वायुः सम्भवमात्मनः।
अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश॥
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा।
प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नादवत्
अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत्।
सर्वलोकप्रणादितं खं तु तिष्ठति नादवत्॥१२

ऋतुलिङ्गानि शीतोष्णादीनि तथा ब्रह्महरादिष्वपि सृष्टिसंहारसामर्थ्यानि वर्धन्ते ह्रसन्ति चेत्यर्थः ॥ ४० ॥ कालनानात्वं चतुर्युगात्मकस्य पुरुषस्य नानात्वं धर्मादिवुद्धिभेदेन पृथक्त्वम्। तच्चानादिनिधनं सत् प्रजाः सूते वर्धयति आत्ति च संहरति च ॥४१ ॥ **दधातीति**। यानि भूतानि चतुर्विधानि स्वभावेनैव द्वन्द्वयुक्तानि सुखदुःखादिमन्ति वर्तन्ते तेषां भूतानां समयः कालः। स्थानं अधिष्ठानं मतम्। स एव च तानि भूतानि दधाति धारयति पोषयति च तथा स एव भूतानि भवति स्वयमेव भूतात्मेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ **सर्गेति**। समय एव सर्गादिकं दधाति भवतीति चानुषज्यते न केवलं भूतात्मैव कालः। अपि तु सर्गाद्यात्मापीत्यर्थः। सर्गः सृष्टिः कालो दर्शादिः क्रिया यज्ञश्राद्धादिः वेदास्तत्प्रकाशकाः कर्ता तदनुष्ठाता कार्यं देहादिपरिस्पंदः क्रियाफलं स्वर्गः सर्वमेतत्कालात्मा पुरुष एवेत्यर्थः। तथा च श्रुतिः– 'पुरुष एवेदं सर्वम्' इति ॥४३॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

२३३

क्रमप्राप्तं प्रलयमाह—**प्रत्याहारमिति**। प्रतीपं उत्पत्तिक्रमविपरीतमाहरणं प्रत्याहारः ईश्वरः कालात्मा अध्यात्मं आत्मनि सुसूक्ष्मं कारणावस्थम् ॥ १॥ संकर्षणमुखोद्भूतस्य शिखिनोऽग्नेरर्चिषः सप्तेति सम्बन्धः। आर्चिर्भिः सौरीभिराग्नेयीभिश्च ज्वालाभिः ॥ २ ॥ ध्रुवाणि स्थावराणि ॥ ३ ॥ गंधं काठिन्यहेतुं घृतवद्भूमिः काठिन्यं त्यक्त्वा जलमात्रं भवतीत्यर्थः। प्रलयत्वाय कारणभावाय ॥ ५ ॥ आपोऽपि आत्तगुणाः अग्निना शोषितरसा अग्निमात्रं भवन्ति ॥ ७ ॥ रूपं वायुराददते आङ्पूर्वस्य दद दाने इत्यस्य रूपम् ॥ ९ ॥ स्वनं शब्दतन्मात्रम् ॥१०॥ नादः शब्दस्य पूर्वरूपं वर्णविभागहीनम् ॥ ११ ॥ सर्वेषु लोकेषु वाद्यादिषु दृश्येषु प्रणादितं शब्दो यस्य तत्तथा ॥ १२ ॥

आकाशस्य गुणं शब्दमभिमव्यक्तात्मकं मनः
मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः संप्रतिसंचरः १३
तदात्मगुणमाविश्य मनो ग्रसति चन्द्रमाः ।
मनस्युपरते चापि चन्द्रमस्युपतिष्ठते ॥ १४
तं तु कालेन महता संकल्पं कुरुते वशे ।
चित्तं ग्रसति संकल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमम् १५
कालो गिरति विज्ञानं कालं बलमिति श्रुतिः
बलं कालो ग्रसति तु तं विद्या कुरुते वशे१६

आकाशस्य तदा घोषं
तं विद्वान् कुरुतेऽऽत्मनि ।
तदव्यक्तं परं ब्रह्म
तच्छाश्वतमनुत्तमम् ।
एवं सर्वाणि भूतानि
ब्रह्मैव प्रतिसंचरः ॥ १७
यथावत्कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयम् ।
बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः

मनसः सकाशात् व्यक्तं स्फुटीभूतं शब्दं मनो ग्रसति । अतः मन एव अभिव्यक्तात्मकं शब्दादिस्थूलसर्वदृश्यरूपम्। स्वतस्तु अव्यक्तं सूक्ष्मम्। एष मनोऽवसानः प्रतिसंचरः प्रलयः ब्राह्मः विराट्संबन्धी 'मनः प्रजापातिमसृजत' इतिश्रुतेः । मनःकल्पितो विराट् मनस्येव लीयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ सूत्रात्मप्रलयमाह—**तदात्मगुणमिति** द्वाभ्याम् । तद्विराडुपादानमस्मदीयं परिच्छेदाभिमानि मनो मुख्यं कर्म। आत्मगुणं निःसीमज्ञानवैराग्यैश्वर्यधर्मात्मकं गौणं कर्म आविश्य अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । प्रवेश्य ग्रसति चन्द्रमाः हैरण्यगर्भीयं समष्टि मनः एवं व्यष्टिमनसि उपरते सति कुत्र चन्द्रमस्यधिष्ठाने ततश्च उपतिष्ठते एनं पुरुषम् ।आत्मगुण इति शेषः । अयमर्थः-'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये' इत्युपक्रमात् परब्रह्मप्राप्तिकामः प्रणवाख्यमपरं ब्रह्मोपासीनो भूतशुद्धौ उक्तक्रमेण स्थूलभूतात्मकं विराजं अकारार्थं संहृत्य सर्वात्मना स्थूलदेहं विस्मृत्य मनोमात्रेणावस्थायेति यावत् । तच्च मुक्तबन्धनं मनश्चन्द्रसंज्ञं उकारार्थतां प्रतिपन्नं सदैश्वर्ययुक्तं भवति । यथोक्तम्–

'विगतवासनमाशु विपाशता-
मुपगतं मन आत्मतयोदितम् ॥
यदभिवांछति तद्भवति क्षणात्
सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः' इति ॥ १४ ॥

तं तु चन्द्राख्यसमष्टिमन उपाधिसंकल्पं संकल्पमात्रशरीरं उकारार्थं महता कालेन वशीकुरुते मकरार्थे कारणे प्रविलापयति योगी यतः स संकल्पश्चित्तं विचारात्मिकां चेतोवृत्तिं ग्रसति अतः संकल्पनिरोधो दुःशकः। तच्च संकल्पवशीकरणं मकारार्थत्वेनाहमेवेदं सर्वोऽस्मीत्येवंरूपेणावस्थानमेव ज्ञानं अनुत्तमं श्रेष्ठम् ॥ १५ ॥ ईशस्यापि लयमाह द्वाभ्यां—**काल इति** । कालः अर्धमात्रार्थः शोधितत्वंपदार्थः अस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययात्मा विज्ञानं उक्तलक्षणं सार्वात्म्यानुभवात्मकमीशं गिरति गिलति ग्रसतीत्यर्थः । कालमपि बलाख्या शक्तिर्ग्रसति अयमर्थः-अर्धमात्रायाः परतः विन्दुनादशक्तिशान्ताख्याश्चतस्रोऽवस्थाः तत्राकारउकारमकारानपेक्ष्य अर्धमात्रा तुरीयं तामप्यपेक्ष्य शक्तिर्गुत्थानवर्ती जीवन्मुक्त्याख्या तुरीया। शान्ता तु विदेहकैवल्यं पुनरुत्थानाभावान्न गणनीया तथा च ईश्वरग्रासस्तुरीयस्तुरीय इति श्रुतिः। अस्या अर्थः-विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयेषु अकारोकारमकारार्धमात्रार्थेषु प्रत्येकं एकैकस्मिन् विश्वादिचतुष्टयमस्ति, तेन षोडशभेदा भवन्ति । तत्र तुरीयोऽव्यक्तरूपो जागरणं विन्दुनादशक्त्यग्र उत्तरोत्तरं सूक्ष्मत्वात् स्वप्नसुषुप्तितुरीयरूपाः।तत्र मकारार्थस्य ईश्वरस्य ग्रासस्तुरीयोऽर्धमात्रा तस्यापि तुरीयः शक्तिरिति सा शक्तिरिह बलशब्देनोच्यते । विन्दुनादयोः काले एवान्तर्भावं विवक्षित्वा कालं बलमित्युक्तम्। अत्र शङ्कते-बलं कालो ग्रसति तु इति तुशब्द उक्तार्थनिवारणार्थः । अस्मीति जीवानुभवेन ब्रह्मणोपलापः क्रियत इत्यर्थः उत्तरमाह-**तमिति**। तं कालं विद्या 'नेह नानास्ति किंचन' इति शास्त्ररूपा अस्मीत्यस्यापि बाधिका सुषुप्त्यादिदृष्टान्तेन वशे कुरुते अस्मिताप्रलयस्य सुषुप्त्यादौ प्रत्यक्षत्वान्न तद्विशिष्ट आत्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्याक्रममाह-**आकाशस्येति**। यदा विद्या कालं वशे कुरुते तदा आकाशस्य गुणं घोषं नादं अर्धमात्राविन्दुनादक्रमेण तुरीयस्य तृतीयं ईश्वरं आत्मनि तुरीये कुरुते प्रविलापयति । तत् घोषलयाधिष्ठानं अव्यक्तम् । घोषादप्यतीतत्वात् । परं घोषान्तशब्दब्रह्मापेक्षया श्रेष्ठम्।तदेव च शाश्वतं नित्यानिर्मुक्तम्। अनुत्तमं नास्ति उत्तमं चरमं यस्मात्तत्तथा पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतेः । **एवमिति** । एवं प्रतिसञ्चरः प्रलय उक्तः । तत्स्वरूपं तु सर्वाणि भूतानि न ब्रह्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्यं रज्जूरगवदीश्वरान्तसर्वभूतबाधेन ब्रह्मैवावशिष्यते स प्रलयो न तु घटध्वंसवन्निवृत्तिमात्रम् ॥१७॥ एतदेव शास्त्रप्रतिपाद्यं वस्तुतत्त्वमित्याह-**यथावदिति**। बोध्यं बोधयितुं योग्यं अन्वर्थनामानं शिष्यं विद्यामयं अत्यौत्कण्ठ्येन विद्यार्थित्वात् विद्यामयं दृष्ट्वा ज्ञात्वा कीर्तितं 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः परमात्मविरवाद्योगिनः परमात्मान इति दर्शयितुं परमात्मभिरिति तद्विशेषणम् १८

एवं विस्तारसंक्षेपौ ब्रह्माऽव्यक्ते पुनः पुनः । युगसाहस्रयोरादावहोरात्रस्तथैव च ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

* * *

२३४–[६१]

व्यास उवाच ।
भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु॥
जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्यादासमावृत्तेराचार्ये वेदपारगे ॥ २
अधीत्य वेदानखिलान् गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गुरूणामनृणो भूत्वा समावर्तेत यज्ञवित् ॥ ३
आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।
आविमोक्षाच्छरीरस्य सोऽवतिष्ठेद्यथाविधि
प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
वने, गुरुसकाशे, वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥ ५
गृहस्थस्त्वेष धर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते ।
यत्र पक्वकषायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ६
प्रजावान् श्रोत्रियो यज्वा
मुक्त एव ऋणैस्त्रिभिः ।
अथान्यानाश्रमान्पश्चा-
त्पूतो गच्छेत कर्मभिः ॥ ७
यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्यात्स्थानं तदावसेत्।
यतेत तस्मिन्प्रामाण्यं गन्तुं यशसि चोत्तमे८
तपसा वा सुमहता विद्यानां पारणेन वा ।
इज्यया वा प्रदानैर्वा विप्राणां वर्धते यशः ९
यावदस्य भवत्यस्मिन्कीर्तिर्लोके यशस्करी ।
तावत्पुण्यकृताँल्लोकाननन्तान्पुरुषोऽश्नुते॥ १०
अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत वा ।
न वृथा प्रतिगृह्णीयान्न च दद्यात्कथञ्चन ॥ ११
याज्यतः शिष्यतो वाऽपि
कन्याया वा धनं महत् ।
यदा गच्छेद्यजेद्दद्या-
न्नैकोऽश्नीयात्कथञ्चन ॥ १२
गृहमावसतो ह्यस्य नान्यत्तीर्थं प्रतिग्रहात् ।
देवर्षिपितृगुर्वर्थं वृद्धातुरबुभुक्षताम् ॥ १३
अन्तर्हितारितप्तानां यथाशक्ति बुभूषताम् ।
द्रव्याणामतिशक्त्याऽपि देयमेषां कृतादपि ॥
अर्हतामनुरूपाणां नादेयं ह्यस्ति किंचन ।
उच्चैःश्रवसमप्यश्वं प्रापणीयं सतां विदुः॥ १५
अनुनीय यथाकामं सत्यसन्धो महाव्रतः ।
स्वैः प्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्राय दिवं गतः ॥
रन्तिदेवश्च सांकृत्यो वसिष्ठाय महात्मने ।
अपः प्रदाय शीतोष्णा नाकपृष्ठे महीयते॥१७
आत्रेयश्चेन्द्रदमनो ह्यर्हते विविधं धनम् ।
दत्वा लोकान्ययौ धीमाननन्तान्स महीपतिः
शिबिरौशीनरोऽङ्गानि सुतं च प्रियमौरसम्
ब्राह्मणार्थमुपाहृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ॥ १९
प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके ।
ब्राह्मणायातुलां कीर्तिमिह चामुत्र चाश्नुते२०
दिव्यमष्टशलाकं तु सौवर्णं परमर्धिमत् ।
छत्रं देवावृधो दत्वा सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम्२१
सांकृतिश्च तथाऽऽत्रेयः
शिष्येभ्यो ब्रह्म निर्गुणम् ।
उपदिश्य महातेजा
गतो लोकाननुत्तमान् ॥ २२
अंबरीषो गवां दत्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान् ।
अर्बुदानि दशैकं च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम् २३

उपसंहरति-**एवमिति** । विस्तारसंक्षेपौ सृष्टिप्रलयौ उक्ताविति शेषः । ब्रह्माव्यक्ते प्रणवप्रत्यगात्मानौ उपायोपेयौ पुनः पुनर्युगसहस्रान्ते रात्रिस्तथैवाहश्च ॥ १९ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

२३४

अस्यैवार्थस्य वैशद्याय विस्तरेण सांख्ययोगौ त्रिवर्गस्तदधिकारिणं निरूपयत्यध्यायद्वयेन—**भूतग्रामे नियुक्तं यदित्यादिना** ॥ १ ॥ कृतात्सकाशादपि॥१४॥

सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः।
ब्राह्मणार्थे परित्यज्य जग्मतुर्लोकमुत्तमम् २४
सर्वरत्नं वृषादर्भिर्युवनाश्वः प्रियाः स्त्रियः।
रम्यमावसथं चैव दत्वा स्वर्लोकमास्थितः२५
निमी राष्ट्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुन्धराम्
ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वीं सपत्तनाम्
अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतानि भूतकृत्।
वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिव प्रजाः२७
करंधमस्य पुत्रस्तु कृतात्मा मरुतस्तथा।
कन्यामङ्गिरसे दत्वा दिवमाशु जगाम ह २८
ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो
राजा बुद्धिमतां वरः।
निधिं शंखं द्विजाग्रेभ्यो
दत्वा लोकानवाप्तवान् ॥ २९
राजा मित्रसहश्चापि वसिष्ठाय महात्मने।
मदयन्तीं प्रियां दत्वा तया सह दिवं गतः॥
सहस्रजिच्च राजर्षिः प्राणानिष्टान् महायशाः
ब्राह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान्॥
सर्वकामैश्च संपूर्णं दत्वा वेश्म हिरण्मयम्।
मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महीपतिः॥ ३२
नाम्ना च द्युतिमान्नाम
शाल्वराजः प्रतापवान्।
दत्वा राज्यमृचीकाय
गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ३३
लोमपादश्च राजर्षिः
शान्तां दत्वा सुतां प्रभुः।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलैः
सर्वकामैरयुज्यत ॥ ३४
मदिराश्वश्च राजर्षि-
र्दत्वा कन्यां सुमध्यमाम्।
हिरण्यहस्ताय गतो
लोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ३५
दत्वा शतसहस्रं तु गवां राजा प्रसेनजित्।
सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान्॥
एते चान्ये च बहवो
दानेन तपसैव च।
महात्मानो गताः स्वर्गं
शिष्टात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ३७
तेषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी
दानयज्ञप्रजासर्गैरेते हि दिवमाप्नुवन् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

२३५-[६२]

व्यास उवाच।

त्रयीं विद्यामवेक्षेत वेदेषूक्तामथाङ्गतः।
ऋक्सामवर्णाक्षरतो यजुषोऽथर्वणस्तथा ॥ १
तिष्ठत्येतेषु भगवान् षट्सु कर्मसु संस्थितः।
वेदवादेषु कुशला ह्यध्यात्मकुशलाश्च ये ॥ २
सत्त्ववन्तो महाभागाः पश्यन्ति प्रभवाप्ययौ
एवं धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ॥ ३
असंरोधेन भूतानां वृत्तिं लिप्सेत वै द्विजः।
सद्भ्य आगतविज्ञानः शिष्टः शास्त्रविचक्षणः
स्वधर्मेण क्रियालोके कर्म सत्त्वस्थसंचरः।
तिष्ठते तेषु गृहवान् षट्सु कर्मसु स द्विजः ५
पञ्चभिः सततं यज्ञैः श्रद्दधानो यजेत च।
धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान्॥
वीतहर्षमदक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति।
दानमध्ययनं यज्ञस्तपो ह्रीरार्जवं दमः ॥ ७
एतैर्वर्धयते तेजः पाप्मानं चापकर्षति।
धूतपाप्मा च मेधावी लघ्वाहारो जितेंद्रियः
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम्।
अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च ॥ ९
वर्जयेदुशतीं वाचं हिंसां चाधर्मसंहिताम्।
एषा पूर्वगता वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ १०
ज्ञानागमेन कर्माणि कुर्वन्कर्मसु सिध्यति।
पञ्चेन्द्रियजलां घोरां लोभकूलां सुदुस्तराम्॥
मन्युपङ्कामनाधृष्यां नदीं तरति बुद्धिमान्।
कालमभ्युद्यतं पश्येन्नित्यमत्यन्तमोहनम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२३४॥

२३५

त्रयीमिति ॥ १ ॥

महता विधिदृष्टेन बलेनाप्रतिघातिना ।
स्वभावस्रोतसा वृत्तमुह्यते सततं जगत्॥ १३
कालोदकेन महता वर्षावर्तेन संततम् ।
मासोर्मिणर्तुवेगेन पक्षोलपतृणेन च ॥ १४
निमेषोन्मेषफेनेन अहोरात्रजलेन च ।
कामग्राहेण घोरेण वेदयज्ञप्लवेन च ॥ १५
धर्मद्वीपेन भूतानां चार्थकामजलेन च ।
ऋतवाङ्मोक्षतीरेण विहिंसातरुवाहिना॥१६
युगह्रदौघमध्येन ब्रह्मप्रायभवेन च ।
धात्रा सृष्टानि भूतानि कृष्यन्ते यमसादनम्
एतत्प्रज्ञामयैर्धीरा निस्तरन्ति मनीषिणः ।
प्लवैरप्लववन्तो हि किं करिष्यन्त्यचेतसः १८
उपपन्नं हि यत्प्राज्ञो निस्तरेन्नेतरो जनः ।
दूरतो गुणदोषौ हि प्राज्ञः सर्वत्र पश्यति॥ १९
संशयं स तु कामात्मा चलचित्तोऽल्पचेतनः
अप्राज्ञो न तरत्येनं यो ह्यास्ते न स गच्छति
अप्लवो हि महादोषं मुह्यमानो नियच्छति ।
कामग्राहगृहीतस्य ज्ञानमप्यस्य न प्लवः॥ २१
तस्मादुन्मज्जनस्यार्थे प्रयतेत विचक्षणः ।
एतदुन्मज्जनं तस्य यदयं ब्राह्मणो भवेत्॥ २२
अवदातेषु सञ्जातस्त्रिसन्देहस्त्रिकर्मकृत् ।
तस्मादुन्मज्जने तिष्ठेत्प्रज्ञया निस्तरेद्यथा २३
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः
प्राज्ञस्यानन्तरा सिद्धिरिहलोके परत्र च ॥
वर्तेत तेषु गृहवानक्रुद्ध्यन्ननसूयकः ।
पञ्चभिः सततं यज्ञैर्विघसाशी यजेत च २५
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।
असंरोधेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेदगर्हिताम् ॥
श्रुतविज्ञानतत्त्वज्ञः शिष्टाचारो विचक्षणः ।
स्वधर्मेण क्रियावांश्च कर्मणा सोऽप्यसंकरः॥
क्रियावान् श्रद्दधानो हि
दान्तः प्राज्ञोऽनसूयकः ।
धर्माधर्मविशेषज्ञः
सर्वं तरति दुस्तरम् ॥ २८
धृतिमानप्रमत्तश्च दान्तो धर्मविदात्मवान् ।
वीतहर्षमदक्रोधो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ २९
एषा पुरातनी वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवत्त्वेन कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिद्ध्यति ३०
अधर्मं धर्मकामो हि करोति ह्यविचक्षणः ।
धर्मं वा धर्मसंकाशं शोचन्निव करोति सः
धर्मं करोमीति करोत्यधर्म-
मधर्मकामश्च करोति धर्मम् ।
उभेऽबलः कर्मणी न प्रजानन्
स जायते म्रियते चापि देही ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

२३६-[६३]

व्यास उवाच ।

अथ चेद्रोचयेदेतदुह्येत स्रोतसा यथा । उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानवान् प्लववान्भवेत् ॥ १

ब्रह्मप्रायभवेन ब्रह्मकार्यभूतेन ॥ १७ ॥ अवदातेषु शुद्धेषु कुलेष्विति शेषः । त्रिषु अध्यापनयाजनप्रतिग्रहेषु संदेहवांस्तत्राप्रवृत्त इत्यर्थः। त्रिकर्मकृत् स्वाध्याययजनदानकृत् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि मोक्षधर्मपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

२३६

अथ अतीतानन्तराध्यायद्वयोक्तसाधनसंपत्तेरनन्तरं एतद्वक्ष्यमाणं शान्त्याख्यं कैवल्यं चेद्रोचयेत्तर्हि ज्ञानवान् भवेत् । एवं मुमुक्षावान् ज्ञानं साधयेदिति वदता बन्धस्याज्ञानकार्यत्वेन मिथ्यात्वं दर्शितम्। यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकं तन्निवृत्तौ तत्कृतस्य बन्धस्य निवृत्तिः संभाव्यते न तु बन्धसत्यत्वपक्षे । तथा च श्रुतिः-' तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इति । आत्मजिज्ञासासिद्ध्याक्षिप्तमावरणमनुवाद्य तस्य मिथ्यात्वं प्रसिद्धिविधयैवाह-'एतं ब्रह्मलोकं न विदन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' इति। तथा 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इति च। तथा चासंगस्यापि संगित्वभानं मिथ्यैव सत् ज्ञाननिवर्त्यं भविष्यतीति युक्तमुक्तं चेदेतद्रोचयेत्तर्हि ज्ञानवान्

प्रज्ञया निश्चिता धीरास्तारयन्त्यबुधान्प्लवैः ।
नाबुधास्तारयन्त्यन्यानात्मानं वा कथञ्चन
छिन्नदोषो मुनिर्योगान्मुक्तो युञ्जीत द्वादश ।
देशकर्मानुरागार्थानुपायापायनिश्चयः ॥ ३
चक्षुराहारसंहारैर्मनसा दर्शनेन च ।
यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या य इच्छेज्ज्ञानमुत्तमम्
ज्ञानेन यच्छेदात्मानं य इच्छेच्छान्तिमात्मनः
एतेषां चेदनुद्रष्टा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ ५
यदि वा सर्ववेदज्ञो यदि वाप्यनृचो द्विजः ।
यदि वा धार्मिको यज्वा यदि वा पापकृत्तमः
यदि वा पुरुषव्याघ्रो यदि वा क्लेशधारितः ।
तरत्येवं महादुर्गं जरामरणसागरम् ॥ ७
एवं ह्येतेन योगेन युञ्जानो ह्येत्रमन्ततः ।
अपि जिज्ञासमानोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते ८
धर्मोपस्थो ह्रीवरूथ उपायापायकूबरः ।
अपानाक्षः प्राणयुगः प्रज्ञायुर्जीवबन्धनः ॥ ९
चेतनाबन्धुरश्चारुश्चाचारग्रहनेमिमान् ।
दर्शनस्पर्शनवहो घ्राणश्रवणवाहनः ॥ १०
प्रज्ञानाभिः सर्वतन्त्रप्रतोदो ज्ञानसारथिः ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितो धीरः श्रद्धादमपुरःसरः ११
त्यागसूक्ष्मानुगः क्षेम्यः
शौचगो ध्यानगोचरः ।
जीवयुक्तो रथो दिव्यो
ब्रह्मलोके विराजते ॥ १२
अथ संत्वरमाणस्य रथमेवं युयुक्षतः ।
अक्षरं गन्तुमनसो विधिं वक्ष्यामि शीघ्रगम् ॥

भवेदिति । ज्ञानप्लवहीनः संसारस्रोतसा उह्यमान ऊर्ध्वाधोगतिर्गच्छतीत्यर्थः । एतेनाथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रपदानामर्थः साधनसंपत्त्यनन्तरं बन्धस्य मिथ्यात्वात्तन्निवृत्त्यर्थं ब्रह्म जिज्ञास्यमित्येवंरूपो दर्शितः ॥ १ ॥ प्रज्ञया ध्यानजसाक्षात्कारेण ॥ २ ॥ छिन्नदोषः रागादिहीनः अत एव योगात् स्त्र्यादिसंगात् द्वादशदेशादीन् योगसहायान् वक्ष्यमाणान् युञ्जीत समादध्यात् । अनुसरेदित्यर्थः । तत्र देशयोगः —‘ समे शुचौ शर्करवन्हिवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोनुकूले न तु चक्षुःपीडने गुहा निवाताश्रयणेन योजयेत्’ इति श्रुत्युक्तः । **कर्मयोगः—**

‘ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ’

इति गीतोक्तः । अनुरागः सच्छिष्यः अर्थो द्रव्यं एधोदकाद्याहरणायासादिचिन्तानिरासार्थौ एतयोर्योगौ उपाय आसनादियोगः ‘त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्’ इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः । अपायो रागाद्यपचयः । निश्चयः गुरुवेदवाक्यादौ फलावश्यंभावबुद्धिः । निश्चय इति सुपां सुलुगिति भिसः स्वादेशः । उपायापायनिश्चयैः चक्षुरादिभिश्च सहितान् देशादीन् द्वादश युञ्जीतेति पूर्वेण सम्बन्धः चक्षुः चक्षुरादीनि आहारः आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुतिप्रसिद्धः संहारः स्वाभाविकाविषयप्रवृत्तिसंकोचः मनः संकल्पविकल्पात्मकं दर्शनं जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । एतानि द्वादश मुमुक्षुरनुसरेदित्यर्थः सार्धः ॥ ३ ॥ एवं द्वादशविशेषणविशिष्टस्याधिकारिणो यत्कर्तव्यं तदाह **—यच्छेदिति** । वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं अध्यवसायस्वभावया बुद्ध्या नियच्छेत् । बुद्धिमात्रेणावतिष्ठेतेत्यर्थः । इदमेव उत्तमं ज्ञानं इन्द्रियमनोतिरिक्तकर्त्रात्मविषयं तेन ज्ञानेन सूक्ष्मतमया बुद्ध्या आत्मानं बुद्धिविविक्तं यच्छेत् बुद्धिमपि आत्मनि प्रविलापयेदित्यर्थः । कः यः शान्तिं कैवल्यं आत्मन इच्छेत् । एतेन ‘यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ’ इत्यस्याः श्रुतेरर्थोदर्शितः । अत्र श्रुत्युक्ताया महदाख्यसमष्टिबुद्धेरपि बुद्धिशब्देनैव संग्रहः अन्यत्समानम् । योगफलमाह-**एतेषामिति** । वागादीनामनुद्रष्टा शान्तात्मा येन ज्ञातः स पुरुषः साधुरसाधुर्वा मुच्यत एवेति सार्धश्लोकद्वयार्थः ॥ ४ ॥ एवं पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण एवमन्ततः शान्तात्मप्राप्त्यवधियोगं जिज्ञासमानोऽपि किमुतानुतिष्ठन् शब्दब्रह्मकर्मकाण्डमतिक्रम्य प्रवर्तते । परोक्षज्ञानवानपि स्वकर्मत्यागजं दोषं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अक्षरं ब्रह्म प्राप्तुकामस्य रथरूपकेण योगमुपायमुपदिशंस्तदङ्गानि बाह्यान्याह—धर्मोपस्थ इत्यादिना । धर्मो यज्ञादिः तदेव उपस्थं ज्ञानसारथेरुपवेशनस्थानं यस्य । ह्रीरकार्यान्निवृत्तिः सैव वरूथं रथगुप्तिर्यस्य उपायापायौ प्रागुक्तौ कूबरौ धूर्दण्डौ यस्य ॥ ९ ॥ चेतनासावधानता सैव बन्धुरः फलकद्वयसंश्लेषः । आचारः शीलं तस्य ग्रहोङ्गीकारः । दर्शनादिचतुष्टयं वाहनं अश्वादिरूपम् ॥ १० ॥ प्रज्ञा शमादिप्रावण्यं नाभिर्मध्यमभागः रथिन उपवेशनस्थानं तन्त्रं शास्त्रं ज्ञानं तदर्थनिश्चयः ॥ ११ ॥ सूक्ष्मानुगः चेटः संनिपत्योपकारी शौचमार्गेणैव गच्छतीति शौचगः । ध्यानं ध्येयैकतानता सैव गोचरः प्राप्योऽर्थो यस्य जीवयुक्तः जीवेन मुमुक्षुणा युक्तो योजितः ब्रह्मैव लोकस्तत्समीपे ॥ १२ ॥ रथं योगं विधिं अन्तरङ्गसाधनम् ॥ १३ ॥

सप्त या धारणाः कृत्स्ना वाग्यतः प्रतिपद्यते
पृष्ठतः पार्श्वतश्चान्यास्तावत्यस्ताः प्रधारणाः
क्रमशः पार्थिवं यच्च वायव्यं खं तथा पयः।
ज्योतिषो यत्तदैश्वर्यमहङ्कारस्य बुद्धितः।
अव्यक्तस्य तथैश्वर्यं क्रमशः प्रतिपद्यते॥ १५

विक्रमाश्चापि यस्यैते तथा युक्तेषु योगतः।
तथा योगस्य युक्तस्य सिद्धिमात्मनि पश्यतः
निर्मुच्यमानः सूक्ष्मत्वाद्रूपाणीमानि पश्यतः
शैशिरस्तु यथा धूमः सूक्ष्मः संश्रयते नभः १७

सप्तेति । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति सूत्रितम् । एकस्मिन्विषये चित्तस्य स्थापनं धारणा सा च विषयभेदादनेकधेति सप्त धारणा इत्युक्तम् । वाग्यत इति यमनियमादीनामुपलक्षणम् । पृष्ठतः विप्रकृष्टतराः चन्द्रसूर्यध्रुवमण्डलादिधारणाः । पार्श्वतः किञ्चित्संनिकृष्टा नासाग्रभ्रूमध्यकण्ठकूपादिधारणाः अन्याः सन्ति । तथापि ताः प्रधारणाः प्रशिष्यप्रपौत्रादिशब्दवदत्र प्रशब्दार्थः । ताः व्यवहिता इति । अत्यन्तमव्यवहिताः सप्तैव धारणा इत्यर्थः । अत्र पुराणान्तरे—

‘दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ।
बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ’

इति भूतेष्वभिमानाख्याहङ्कारेऽव्यक्ते चेति सप्तकापेक्षया इन्द्रियबुद्धिधारणे आधिके उक्ते ते अपि अहङ्कारधारणायोमन्तर्भवतः ॥ १४ ॥ **क्रमश इति** । पयः पयसः जलस्य षष्ठ्यर्थे प्रथमा । बुद्धितः बुद्ध्या तत्र तत्र विषये स्थिरया तत्तदैश्वर्यं प्रतिपद्यते । अत्र पृथ्व्यादिधारणानां स्थानबीजदेवता योगियाज्ञवल्क्योक्ता ज्ञेयाः । यथा—

‘पादादि जानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ।
आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ।
आपायोर्हृदयान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते ।
हृन्मध्यात्तु भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं भवेत् ।
आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशमिति चोच्यते ।
पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण समन्वितम् ।
ध्यायंश्चतुर्मुखाकारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ।
वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ।
स्मरन्नारायणं देवं चतुर्बाहुं शुचिस्मितम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
धारयेत्पञ्चघटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
वन्ह्यावानिलमारोप्य रेफाक्षरसमन्वितम् ।
त्र्यक्षं वरप्रदं रुद्रं तरुणादित्यसंनिभम् ।
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन् ।
धारयेद्घटिकाः पञ्च वन्हिनाऽसौ न दह्यते ।
मारुतं मरुतां स्थाने वर्णदेवसमन्वितम् ।
धारयेत्पञ्चघटिका वायुवद्व्योमगो भवेत् ।’

वर्णो यकारः देव ईश्वरः रूपं रुद्रवत् । ‘आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शङ्करम् । बिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवं चित्तेन चिन्तयेत्स्वस्थं मुहूर्तमपि धारयेत्’ । अत्र लकारादिबीजस्थानेषु अकारोकारमकारार्धमात्रा बिन्दून्न्यसेत् अव्यक्तधारणायां षष्ठ्यां नादं तदन्ते शुद्धं ब्रह्मैव शिष्यते । तथा च तत्रैवोपसंहृतम्—

‘ एवं तस्मात्प्रणवेनैव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ।
विशुद्धचेतसा पश्य नादान्ते परमेश्वरम्’ इति ।

अहङ्कारधारणास्वरूपं तु स्थूलदेहासङ्गेनाहमेवेदं सर्वोऽस्मीत्यभिमानः । अस्यैव तत्त्वमस्यादिवाक्यजां विद्यां विना प्रलयः अव्यक्तधारणा ॥ १५ ॥ **विक्रमा इति** । योगत उपायतः युक्तेषु योगे प्रवृत्तेषु योगिनः एते वक्ष्यमाणा विक्रमा अनुभवक्रमाः यथा येन प्रकारेण भवन्ति तथा वक्ष्यामीति शेषः । आत्मनि देहाभ्यन्तरे पश्यतो ध्यायतः पुरुषस्य युक्तस्य योगस्य सिद्धिं सम्यक्प्रयुक्तयोगसंबन्धिनीं सिद्धिं भूजयादिकां वक्ष्यामीति शेषः ॥ १६ ॥ तत्र विक्रमानाह—**निर्मुच्यमान इत्यादिना** । पश्यतः प्रत्यगात्मन इमानि वक्ष्यमाणानि रूपाणि । निर्मुच्यमानः गुरूक्तयुक्त्या स्थूलदेहाध्यासं त्यजन् सूक्ष्मत्वात्पश्यतीति शेषः । न त्वविमुच्यमानः स्थूलदृष्टिः शैशिरो धूमः अवश्यायो नीहाराख्यः नभः संश्रयते इत्यनेन तस्य भुवनकोशे व्याप्तिर्दर्शिता । अत्रायं प्रयोगः–शमादिसंपन्नो विविक्ते देशे स्थिरसुखमासनमध्यासीनः प्राणायामपुरःसरं गुरूक्तयुक्त्या स्थूलदेहासङ्गेन पादादिजानुपर्यन्ते भूस्थाने चित्तं धारयतः स्थाननिरोधानपूर्वकं नीहारमात्रमवभासते यथा रज्जूरगे चक्षुर्धारयत उरगतिरोधानेन रज्जुमात्रम् । तदा लुप्ताधरभागो जानूपरिष्टात्तन एव देहो नीहारमग्नोऽसंदिग्धाविपर्यस्ततया भाति सोऽयं भूमिजयः । अस्मिन् सिद्धे जान्वादिपाय्वन्ते जलस्थाने चित्तं धारयतः धूमः स्थानं च तिरोधीयते । पायूर्ध्वभागमात्रं च कल्पान्तार्णवमग्नं पूर्ववद्भाति । तदिदं द्वयं जले भूमिसंहारो जलजयश्चेत्युच्यते । एवमुत्तरत्रापि भूतसंहारजयौ ज्ञेयौ ॥ १७ ॥

तथा देहाद्विमुक्तस्य पूर्वं रूपं भवत्युत ।
अथ धूमस्य विरमे द्वितीयं रूपदर्शनम् ॥ १८
जलरूपमिवाकाशे तथैवात्मनि पश्यति ।
अपां व्यतिक्रमे चास्य वन्हिरूपं प्रकाशते १९
तस्मिन्नुपरतेऽजोऽस्य पीतशस्त्रः प्रकाशते ।
ऊर्णारूपसवर्णस्य तस्य रूपं प्रकाशते ॥ २०
अथ श्वेतां गतिं गत्वा वायव्यं सूक्ष्ममप्युत ।
अशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यमप्युक्तं ब्राह्मणस्य वै
एतेष्वपि हि जातेषु फलजातानि मे शृणु ।
जातस्य पार्थिवैश्वर्यैः सृष्टिरत्र विधीयते २२
प्रजापतिरिवाक्षोभ्यः शरीरात्सृजते प्रजाः ।
अङ्गुल्यङ्गुष्ठमात्रेण हस्तपादेन वा तथा२३
पृथिवीं कम्पयत्येको गुणो वायोरिति श्रुतिः ।
आकाशभूतश्चाकाशे सवर्णत्वात्प्रकाशते ।
वर्णतो गुह्यते चापि कामात्पिबति चाशयान्
न चास्य तेजसां रूपं दृश्यते शाम्यते तथा ।
अहङ्कारेऽस्य विजिते पञ्चैते स्युर्वशानुगाः ॥
षण्णामात्मनि बुद्धौ च जितायां प्रभवत्यथ ।
निर्दोषप्रतिभा ह्येनं कृत्स्ना समभिवर्तते ॥ २६
तथैव व्यक्तमात्मानमव्यक्तं प्रतिपद्यते ।
यतो निःसरते लोको भवति व्यक्तसंज्ञकः ॥
तत्राव्यक्तमयीं विद्यां शृणु त्वं विस्तरेण मे ।
तथा व्यक्तमयं चैव सांख्ये पूर्वं निबोध मे२८
पञ्चविंशतितत्त्वानि तुल्यान्युभयतः समम् ।
योगे सांख्येऽपि च तथा विशेषं तत्र मे शृणु

आत्मनि देहाभ्यन्तरे वन्हिरूपं प्रकाशते लोहितान्धकारमग्नो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ **तस्मिन्निति** । अस्य योगिनः अजति गच्छति क्षिपति वा वृक्षानित्यजो वायुः पीतशस्त्रः पीतशस्त्रवत् पीतानि गिलितानि शस्त्रवद्विच्छेदकत्वात् वृक्षागारपर्वतादीनि शस्त्राणि येन तद्वत् । गिलिताखिलभूजलतेजोरूपः केवले नभसि सन्ततं दोधूयमानः प्रकाशते इत्यर्थः । तदेवोक्तं प्राक् । 'वायुर्दोधूयते महान् । तदा निराश्रयं ऊर्णातन्तोर्यद्रूपं अतिलघु तेन सवर्णस्य समानरूपस्य ऊर्णातन्तुवन्निरालम्बनेऽन्तरिक्षे स्थितस्य वायुवशस्येत्यर्थः । तस्य योगिनोऽपि रूपं हृन्मध्यादारभ्य उपरितनं प्रकाशते न त्वन्यत्किंचिद्वाय्वाकाशव्यतिरिक्तम् ॥ २० ॥ अथ तेजःसंहारवायुजयानन्तरं वायव्यं वायुसंबन्धि सूक्ष्मं रूपादिहीनं स्वरूपं कर्तृ श्वेतां प्रवृत्त्यावरणरूपरजस्तमोमलशून्यत्वात्प्रकाशमयत्वाच्च स्वच्छाम्। गतिः गम्यते तत्त्वं प्राप्यते अनयेति भ्रूमध्यादिमूर्धान्तं आकाशस्थानं गतिः। तां गत्वा तत्र विलयं प्राप्य अशुक्लं नीलरूपं सुषिरमाकाशमात्रं स्थानलयपूर्वकं पूर्ववत्प्रकाशते इति पूर्वेणान्वयः । तदिदमशुक्लं चेतसः सौक्ष्म्यं सौख्यमिति पाठे प्रसादकरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभूषोरुक्तं शास्त्रे । अपिः पादपूरणार्थः । अव्यक्तमिति पाठे लोकाप्रसिद्धं योगैकगम्यं सेयं व्योमसंवित् वायुलय आकाशजयश्चेत्युच्यते । अयमेव तान्त्रिकाणां भूतशुद्धिप्रकारः संप्रदायापरिज्ञानाद्यथावदिदानींतनैर्नानुष्ठीयते ॥ २१ ॥

'पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखे समुत्थिते
पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ' ।

इतिश्रुत्युक्तं पञ्चभूतजयफलं पृथिवीवायुराकाश आपो ज्योतींषीति श्रुत्यन्तरोक्तक्रमेणोपबृंहयति–**एतेष्वित्यादिना** । जातस्य सिद्धस्य ॥ २२ ॥ आकाशभूतत्वे हेतुः–**सवर्णत्वादिति** । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इतिश्रुतेराकाशेन समानरूपत्वात् । वर्णतः आकृतितः गुह्यतेऽपिधीयते अरूपत्वादेवान्तर्धानशक्तिमपि प्राप्नोतीत्यर्थः। जलजयफलमाह—**कामादिति**। इच्छया आशयान् वा जलस्य वापीकूपतटाकादीन् पिबति अगस्त्यवत् ॥ २४ ॥ **न चेति** । आकाशजये आकृतेरेव आकाशभूततया पिधानम् । अत्र तु सत्यामप्याकृतौ अदृश्यत्वमुच्यते । उक्तक्रमेण भूजयं विना वा पूर्वोक्ताहङ्कारधारणयाऽहङ्कारे विजितेनान्तरीयकत्वेनैवाकाशादयो जिताः स्युरित्यर्थः ॥ २५ ॥ **षण्णामिति** । पञ्चभूतानि अहंकारश्च तेषां आत्मभूतायां बुद्धौ। एतेनाहंकाराद्बुद्धेरव्यतिरेक उक्तः । तेन सप्तैव धारणाः प्रभवति ऐश्वर्यवान् भवति । निर्दोषप्रतिभा संशयविपर्ययशून्यं ज्ञानम् । सर्वेश्वरः सर्वज्ञश्च भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ व्यक्तं बुद्ध्यादिरूपं आत्मानं अव्यक्तं अव्यक्तत्वेन जीवं जगत्कारणं ब्रह्मभावेन जानातीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अव्यक्तमयीं अव्यक्तप्रधानाम् । मे मत्तः पूर्वं अव्यक्तबोधात्प्राक् व्यक्तं निबोध ॥ २८ ॥ **पञ्चेति**—

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' ।

इतिसांख्योक्तानि तत्त्वानि योगे पातञ्जलीये सांख्ये वेदान्तविचारे च तुल्यानि विशेषं शास्त्रभेदप्रयोजकम् ॥ २९ ॥

प्रोक्तं तद्व्यक्तमित्येव जायते वर्धते च यत् ।
जीर्यते म्रियते चैव चतुर्भिर्लक्षणैर्युतम् ॥ ३०
विपरीतमतो यत्तु तदव्यक्तमुदाहृतम् ।
द्वावात्मानौ च वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतौ
चतुर्लक्षणजं त्वाद्यं चतुर्वर्गं प्रचक्षते ।
व्यक्तमव्यक्तजं चैव तथा बुद्धमचेतनम् ।
सत्त्वं क्षेत्रज्ञ इत्येतद्द्वयमप्यनुदर्शितम् ॥ ३२
द्वावात्मानौ च वेदेषु विषयेष्वनुरज्यतः ।
विषयात्प्रतिसंहारः सांख्यानां विद्धि लक्षणं
निर्ममश्चानहङ्कारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः ।
नैव क्रुद्ध्यति न द्वेष्टि नानृता भाषते गिरः ३४
आक्रुष्टस्ताडितश्चैव मैत्रेण ध्याति नाशुभम् ।
वाग्दण्डकर्ममनसां त्रयाणां च निवर्तकः ३५
समः सर्वेषु भुतेषु ब्रह्माणमभिवर्तते ।
नैवेच्छति न चानिच्छो यात्रामात्रव्यवस्थितः
अलोलुपोऽव्यथो दान्तो न कृती न निराकृतिः
नास्येन्द्रियमनेकाग्रं नाविक्षिप्तमनोरथः ३७
सर्वभूतसदृङ्मैत्रः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः
अस्पृहः सर्वकामेभ्यो ब्रह्मचर्यदृढव्रतः ।
अहिंस्रः सर्वभूतानामीदृक् सांख्यो विमुच्यते
यथा योगाद्विमुच्यन्ते कारणैर्यैर्निबोध तत् ।
योगैश्वर्यमतिक्रान्तो यो निष्क्रामति मुच्यते

तत्र व्यक्तलक्षणमाह—**प्रोक्तमिति**। तच्च महदादिविकारान्तं त्रयोविंशकम् ॥ ३० ॥ विपरीतं जन्मवृद्ध्यादिहीनम् । अव्यक्तं चतुर्विंशम् । एतेभ्योऽन्यमेकमेव जीवात्मानं प्रतिशरीरं भिन्नमिति सांख्या मन्यन्ते ततो विशेषमाह—**द्वाविति**। द्वौ जीवेश्वरौ वेदेषु कर्मकाण्डेषु यजमानः यष्टव्यश्च । तेन यष्टव्यदेवतायाश्चेतनत्वमनिच्छन्तो **मीमांसकाः** परास्ताः। सिद्धान्तेषु वेदान्तेषु उदाहृतौ जीवब्रह्मरूपौ ॥ ३१ ॥ 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति श्रुत्यनुसारेण जीवेश्वरविभागमाह—**चतुरिति**। चतुर्लक्षणं जन्मादिविकारवत् । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रैकादशेन्द्रियपञ्चभूतानि तज्जं तदुपाधिकं चतुर्वर्गार्थिनं व्यक्तं जीवं अव्यक्तजं मायोपाधिमीश्वरम् । **तथेति**। तदुभयमपि बुद्धमचेतनं च चिदचिदात्मकमित्यर्थः । अथ जलचन्द्रन्यायेन प्रतिबिम्बो जीवो बिम्बचैतन्यमीश्वर इति। द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्यादिश्रुतिसंमतं जीवेश्वरविभागमाह—**सत्त्वमिति**। सत्त्वं बुद्धिः क्षेत्रज्ञश्चिदात्मा 'तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे व्याख्यानात् । यद्यपि तृतीयया कारणत्वेन निर्दिष्टस्याचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं न घटते नाप्युपद्रष्टुः क्षेत्रज्ञस्य निर्विकारस्य तथापि तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वस्य भोक्तृत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या चैतन्यानुविद्धत्वं वक्तव्यम्—

'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा-
नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो
देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' ।

इतिश्रुत्यन्तराच्च । एतद्द्वयं जीवेश्वरविभागे प्रकारद्वयमपि दर्शितं श्रुत्या ॥ ३२ ॥ अनयोः पक्षयोः क्रमेण मूढामूढदृष्टिभेदेन व्यवस्थामाह—**द्वाविति** । विषयात् घटादिविषयमारभ्य प्रतिसंहारः उत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन संप्रविलापनं कर्तव्यमिति सांख्यानां औपनिषदानां लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं शास्त्रम् । अयमर्थः—मूढानां तात्विक एव जीवेश्वरादिभेदः, बुद्धानां तु बिम्बप्रतिबिम्बभावेनेति प्रतिबिम्बोपाधेः सत्त्वस्य प्रविलये चिन्मात्रमेव शिष्यते इति ॥ ३३ ॥ एवं ज्ञाततत्त्वस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणान्याह—**निर्मम इत्यादिना** ॥३४॥ ध्याति ध्यायति वाग्दंडः पारुष्यं कर्म तादृशमेव हिंस्रम् । तथा मनोऽपि परानिष्टार्थि तेषाम् ॥ ३५ ॥ ब्रह्माणं चतुर्मुखम् ३६ कृती कार्यवान् निराकृतिः तुच्छवेषः न विक्षिप्तः संपादितः मनोरथो यस्य स तथा भवति । सत्यसंकल्प इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ योगमते विशेषं वक्तुं प्रतिजानीते—**यथेति**। योगैश्वर्यमणिमादिपरमार्थभूतं सदतिक्रान्तस्तदुल्लंघ्य गतः परवैराग्यबलेन न तु तत्त्वज्ञानबलेनानृतं सत् सांख्य इव शुक्तिरजतवद्बाधितवान् निष्क्रामति वृत्तिसारूप्यादपसरति न तु वृत्तिमूलमज्ञानमुच्छिनत्ति । अयमर्थः-अस्माकं मिथ्याज्ञानोद्भवो देहेन्द्रियादिः प्रपञ्चो विद्ययाऽज्ञानबाधे सति बाध्यते रज्जूरगादिवत् । योगानां तु सत्यात्प्रधानत उत्पन्नः प्रपञ्चः सत्यस्तदाकाराश्चित्तस्य वृत्तयोऽपि सत्याः वृत्तिसारूप्यं च चैतन्यस्य सत्यमेव तत्र वृत्तीनां निरोधे चितस्तदाकारतापि निवर्तते । तथा च सूत्रितम्-योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः, तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति । सोऽयं सांख्ययोगयोर्विशेषो यथाप्रतिज्ञमुपपादितः ॥ ४० ॥

इत्येषा भावजा बुद्धिः कथिता ते न संशयः। एवं भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्माणं चाधिगच्छति ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

* * *

२३७-[६४]

व्यास उवाच ।

अथ ज्ञानप्लवं धीरो गृहीत्वा शान्तिमात्मनः
उन्मज्जंश्च निमज्जंश्च ज्ञानमेवाभिसंश्रयेत ॥ १

शुक उवाच ।

किं तज्ज्ञानमथो विद्या यथा निस्तरते द्वयम्
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तिरिति वा वद २

व्यास उवाच ।

यस्तु पश्यन्स्वभावेन विनाभावमचेतनः ।
पुष्यते च पुनः सर्वान्प्रज्ञया मुक्तहेतुकान् ३

येषां चैकान्तभावेन स्वभावात्कारणं मतम् ।
पूत्वा तृणमिषीकां वा ते लभन्ते न किञ्चन

उपसंहरति—**इतीति** । भावो वक्तृविवक्षा तद्विशेषजा बुद्धिः । फलतस्तु न तयोर्भेदोऽस्तीति भावः । यथोक्तं भगवता—

'यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति' इति ।

ब्रह्माणं परं ब्रह्म पुंस्त्वमार्षम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

सांख्ययोगपक्षयोर्मध्ये सांख्यमेव श्रेय इत्याह-**अथेति**। शास्त्राचार्योपदेशजं परोक्षज्ञानरूपं प्लवं संसारसमुद्रतरणसाधनं गृहीत्वा धीरो ध्यानवान् आत्मनः शान्तिं मोक्षहेतुं ज्ञानमेवाश्रयेत् । 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति श्रुतेर्ज्ञानं शास्त्रतः संपाद्य तन्निष्ठो भवेदित्यर्थः ॥ १ ॥ अत्र ज्ञानशब्दार्थं पृच्छति-**किमिति**। तत्संश्रयणीयं ज्ञानं किं विद्यां रज्जूरगादिन्यायेनाविद्यामात्रनिरासेन वस्तुतत्त्वज्ञापिकां धीवृत्तिं वा ब्रूषे उत प्रवृत्तिलक्षणो ध्यानेन कीटभृंगवत् ध्येयसारूप्यप्रापको धर्म इति वा आत्मोच्छेदलक्षणा शून्यवादिलौकायतिकयोः संमता निवृत्तिरिति वा तद्वद । यथा येन प्रकारेण द्वयं जन्ममरणादि निस्तरते तथा वदेति ॥ २ ॥ अत्राहमित्यनुभवे जडोऽहंकारस्तत्प्रकाशश्च प्रथेते तदुभयमात्मेति **भाट्टाः**। अहमर्थ एवात्मा प्रकाशस्तस्य गुणः स च त्रिक्षणावस्थायीति तार्किकाः । नित्यप्रकाश एवात्माऽहमर्थोऽनात्मेति **सांख्याः** । तत्राप्यात्मानात्मानौ द्वावपि तात्त्विकाविति **बहवः**। अनात्मैव स्थिराश्चिदात्मा तु देहनाशे नश्यतीति **लोकायतिकाः**। आत्मैव सत्योऽनात्मा मृषेति **वेदान्तवादाः**। द्वयमपि नास्तीति **शून्यवादिनः** । एवमात्माभावे सति ज्ञानानर्थक्यं स्यादित्यन्त तावद्दूषयति-**यस्त्विति** । यस्तु भावं अधिष्ठानसत्तां विना स्वभावेनैव अहंकारादिकं स्वरूपेणैव भातीति पश्यन् निरधिष्ठानकां स्वाभाविकीं जगद्भ्रान्तिं वदन् सर्वान् शिष्यान् प्रज्ञया मुक्ताः। ऊहापोहकौशलेन रहिताः हेतवो युक्तयो येषां तान् निर्बुद्धीनित्यर्थः । प्रज्ञयेति तृतीयाया आर्षोऽलुक् । पुष्यते पुष्णाति तादृशेन बोधेन रञ्जयति ।अचेतनो मूढः स न किंचन तत्त्वं लभते इत्युत्तरेणान्वयः । निराधिष्ठानकभ्रमासंभवात् शून्यवादोऽत्यन्तं हेय इति भावः ॥ ३ ॥ एवं नैरात्म्यवादं दूषयित्वाऽत्मोच्छेदवादं लोकायतमतं दूषयति-**येषामिति** । येषां लोकायतानां एकान्तभावेन दृढत्वेन स्वभावादेव क्षीरादिकं दध्यादेः कारणं न तु ईशादृष्टाद्यनुग्रहात् । ईशादिसत्त्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षेण च तेषामदृष्टत्वादिति मतम् । ते किं तृणं मुञ्जं पूत्वा संशोध्य तदन्तर्गतां प्रागदृष्टामिषीकामपि किं वा न लभन्ते इति काक्वा दृष्टविरुद्धवादित्वं तेषामुक्तम् । चनशब्दोऽप्यर्थो भिन्नक्रमश्च । न ह्यदर्शनमात्रेण वस्त्वाभावो निश्चेतुं शक्यः । मुञ्जान्तस्थेषीकाया अप्यसत्त्वापत्तेः । श्रुतिश्च मुञ्जेषीकादृष्टान्तेनैव देहादन्यमात्मानमाह-तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिव इषीकां धैर्येणेति । श्रुत्वा तृणामृषीणां वेति पाठे ते श्रवणपूर्वकं किंचित्तत्त्वं न लभन्तेऽपि तु स्वयमेवानुपासिताचार्या इत्थं कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

ये चैनं पक्षमाश्रित्य निवर्तन्त्यल्पमेधसः ।
स्वभावं कारणं ज्ञात्वा न श्रेयः प्राप्नुवन्ति ते
स्वभावो हि विनाशाय मोहकर्म मनोभवः ।
निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरिभावयोः ॥ ६
कृष्यादीनीह कर्माणि सस्यसंहरणानि च ।
प्रज्ञावद्भिः प्रक्लृप्तानि यानासनगृहाणि च ७
आक्रीडानां गृहाणां च गदानामगदस्य च ।
प्रज्ञावन्तः प्रयोक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ८
प्रज्ञा संयोजयत्यर्थैः प्रज्ञा श्रेयोऽधिगच्छति ।
राजानो भुञ्जते राज्यं प्रज्ञया तुल्यलक्षणाः
परावरं तु भूतानां ज्ञानेनैवोपलभ्यते ।
विद्यया तात सृष्टानां विद्यैवेह परा गतिः १०
भूतानां जन्म सर्वेषां विविधानां चतुर्विधम्
जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजं चोपलक्षयेत् ॥
स्थावरेभ्यो विशिष्टानि जङ्गमान्युपधारयेत् ।
उपपन्नं हि यच्चेष्टा विशिष्येत विशेष्यया १२
आहुर्वै वहुपादानि जङ्गमानि द्वयानि तु ।
वहुपाद्भ्यो विशिष्टानि द्विपदानि वहून्यपि ॥
द्विपदानि द्वयान्याहुः पार्थिवानीतराणि च ।
पार्थिवानि विशिष्टानि तानि ह्यन्नानि भुञ्जते
पार्थिवानि द्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानि तु ।
मध्यमानि विशिष्टानि जातिधर्मोपधारणात्
मध्यमानि द्वयान्याहु-
धर्मज्ञानीतराणि च ।
धर्मज्ञानि विशिष्टानि
कार्याकार्योपधारणात् ॥ १६
धर्मज्ञानि द्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणि च ।
वेदज्ञानि विशिष्टानि वेदो ह्येषु प्रतिष्ठितः ॥
वेदज्ञानि द्वयान्याहुः प्रवक्तॄणीतराणि च ।
प्रवक्तॄणि विशिष्टानि सर्वधर्मोपधारणात् १८
विज्ञायन्ते हि यैर्वेदाः सधर्माः सक्रियाफलाः
सधर्मा निखिला वेदाः प्रवक्तृभ्यो विनिःसृताः
प्रवक्तॄणि द्वयान्याहु-
रात्मज्ञानीतराणि च ।
आत्मज्ञानि विशिष्टानि
जन्माजन्मोपधारणात् ॥ २०
धर्मद्वयं हि यो वेद स सर्वज्ञः स सर्ववित् ।
स त्यागी सत्यसङ्कल्पः सत्यः शुचिरथेश्वरः
व्रह्मज्ञानप्रतिष्ठं हि तं देवा व्राह्मणं विदुः ।
शव्दव्रह्मणि निष्णातं परे च कृतनिश्चयम् २१
अन्तस्थं च वहिष्ठं च
साधियज्ञाधिदैवतम् ।
ज्ञानान्विता हि पश्यन्ति
ते देवास्तात ते द्विजाः ॥ २३
तेषु विश्वमिदं भूतं सर्वं च जगदाहितम् ।
तेषां माहात्म्यभावस्य सदृशं नास्ति किञ्चन
आद्यन्ते निधनं चैव कर्म चातीत्य सर्वशः ।
चतुर्विधस्य भूतस्य सर्वस्येशाः स्वयंभुवः २५

स्वभावादेव शून्ये जगद्भ्रान्तिः स्वभावादेव च देहाद्युत्पत्तिरिति पक्षद्वयमप्यनर्थकमित्याह—**ये चेति** ॥ ५ ॥ तदेव दूषयति—**स्वभावो हीति** । मोहकर्म मोहकार्यं यन्मनस्तद्भवः मूढैर्मनसा कल्पित इत्यर्थः । स्वस्यैव भावः सत्ताकारणमिति एकः पक्षः । परितः स्वस्य इतरेषां च भावः कारणमित्यन्यः । एतयोः स्वभावपरिभावयोर्निरुक्तं निर्वचनं तत्त्वं एतद्वक्ष्यमाणं शृणु इति शेषः ॥ ६ ॥ स्वभावादेव क्षीरदधिन्यायेन सर्वोत्पत्तौ कृष्यादिर्यत्नः प्रज्ञा कौशलं चानर्थकं स्यादित्याह—**कृष्यादीत्यादिना** ॥ ७ ॥ गदानां रोगाणां अगदस्य औषधस्य अनुष्ठिताः प्रयोजिताः ॥ ८ ॥ तुल्यलक्षणाः प्रज्ञाधिक्यादैश्वर्याधिक्यभाजः ॥ ९ ॥ भूतानां परं रूपं चिदात्मा अवरं माया तदुभयं ज्ञानेन धीवृत्त्यैव वाध्यावाध्यरूपया उपलभ्यते ज्ञायते विद्यया धीवृत्त्या परा गतिर्लयस्थानम् ॥ १० ॥ एवं धीमयौ सृष्टिप्रलयावुक्त्वा व्यावहारिकौ तावाह विद्वत्प्रशंसार्थम्—**भूतानामिति** । जरायुजं मनुष्यपश्वादि, अण्डजं पक्षिसर्पादि, उद्भिज्जं तृणवनस्पत्यादि, स्वेदजं यूकालिक्षादि ॥ ११ ॥ यत् यस्मात् विशेष्य विशेषं कृत्वा या चेष्टा सा विशिष्येत विशिष्टं कुर्यात् वृक्षादीनां पूर्वोक्तरीत्या दर्शनादिमत्त्वेऽपि प्रत्यक्षेण दर्शनादिमन्तो जंगमास्ततः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ पार्थिवानि पृथिवीचराणि मानुषाणि इतराणि खेचराणि ॥ १४ ॥ उत्तमानि निर्णेतुं मध्यमेष्वेवान्तरतारतम्यमाह—**मध्यमानीत्यादिना आत्मज्ञानि विशिष्टानीत्यन्तेन** ॥ १६ ॥ धर्मद्वयं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपम् ॥ २१ ॥ तत्रापि व्रह्मज्ञाने प्रतिष्ठा समाप्तिर्यस्य न तु प्रवृत्तिधर्मे शव्दव्रह्मणि वेदशास्त्रे ॥ २२ ॥ अंतस्थं परचित्तस्थं वहिष्ठं व्यवहितादि ते ज्ञानान्विताः द्विजाः देवाश्च अन्ये नाम व्राह्मणा असुराश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

२३८–[६५]

व्यास उवाच ।
एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।
ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन् सर्वत्र सिद्ध्यति ॥
तत्र चेन्न भवेदेवं संशयः कर्मसिद्धये ।
किं तु कर्मस्वभावोऽयं ज्ञानं कर्मेति वा पुनः
तत्र वेदविधिः स स्याज्ज्ञानं चेत्पुरुषं प्रति ।
उपपत्त्युपलब्धिभ्यां वर्णयिष्यामि तच्छृणु ॥
पौरुषं कारणं केचिदाहुः कर्मसु मानवाः ।
दैवमेके प्रशंसन्ति स्वभावमपरे जनाः ॥ ४
पौरुषं कर्म दैवं च कालवृत्तिस्वभावतः ।
त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकं तु केचन ॥ ५
एतदेवं च नैवं च न चोभे नानुभे तथा ।
कर्मस्था विषयं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ६
त्रेतायां द्वापरे चैव कलिजाश्च ससंशयाः ।
तपस्विनः प्रशान्ताश्च सत्त्वस्थाश्च कृते युगे ७
अपृथग्दर्शनाः सर्वे ऋक्सामसु यजुःषु च ।
कामद्वेषौ पृथक्कृत्वा तपः कृत उपासते ८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

२३८

आत्मज्ञानं विना कर्मापि कृतमन्तवदेव भवति 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके यजति ददाति तपस्तप्यतेऽपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य भवति'इति श्रुतेः।अतः आत्मानं जिज्ञास्यं ज्ञात्वा तत्प्राप्त्यर्थं कर्माणि कुर्वीत 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतेरित्याह–**एषेति**। वृत्तिर्वर्तनं पूर्वतरा नित्या 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति श्रुतेः ॥ १ ॥ तत्र कर्माणि संशयश्चेन्न भवेत्तर्हि कर्म कृतं सत्सिद्धये भवति । संशयस्वरूपं विवृणोति--**किंत्विति**। किं कर्मस्वभावो नित्यमेव उत ज्ञानं ज्ञानजनकत्वेन कर्म काम्यं वेत्यर्थः । नित्यं चेन्न काम्यं स्यात् काम्यं चेन्न तदकरणे प्रत्यवायः स्यादिति भावः ॥ २ ॥ तत्र तस्मिन्संशये सति पुरुषं प्रति ब्रह्मोद्देशेन ज्ञानं ज्ञानजनकं चेत् कर्म स्यात्तर्हि स एव वेदविधिर्नित्यविधिरपि स्यात् । आत्मविविदिषार्थैरपि कर्मभिर्नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धिरस्तीत्यर्थः।अत्र हेतुद्वयम्-**उपपत्तेरुपलब्धेश्चेति**। यथा काम्योऽपि दारसंग्रहः क्रत्वर्थोऽपि भवति न हि कामार्थमन्या स्त्री क्रत्वर्थमन्या स्त्री परिणेयेत्युपपद्यते। उपलभ्यते च संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यस्यापि खादिरत्वादेः काम्यत्वम्, तच्चोदाहृतम्। तत् कर्मणामुभयार्थत्वेन प्राधान्यं वर्णयिष्याम्यहं त्वं च श्रृणु ॥ ३ ॥ स्वभाववादनिरासमुपक्रान्तमुपसंहरिष्यन् मतान्तराण्युपन्यस्यति--**केचिदिति**। पौरुषं इहजन्मनि जन्मान्तरे वा कृतं कर्म दैवं ग्रहाः काल इति यावत् । स्वभावः स्वरूपमात्रम् ॥ ४ ॥ इति क्रमेण मीमांसकस्य दैवज्ञस्य शून्यवादिलोकायतयोश्च मतान्युपन्यस्यैतेषां विकल्पसमुच्चयावाह--**पौरुषमिति**। पौरुषं दैवं च कर्म दृष्टादृष्टयत्नः स्वभावमनुसृत्य कर्मकालौ फलदावित्यर्थः । अविवेकं समुच्चयम्। पृथक्भूतं एकमेव प्रधानं न त्वितरावित्यर्थः॥५॥ आर्हतमतमाह–**एतदिति**। तर्हि १स्यादस्ति २स्यान्नास्ति ३स्यादस्ति च नास्ति च ४स्यादस्ति चावक्तव्यः ५स्यान्नास्ति चावक्तव्यः ६स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यः ७स्यादवक्तव्य इति सप्तभङ्गीनयः सर्वत्र योज्यते । अत एतदेवमिति स्यादस्तीत्युक्तम् । चात् एतन्न एवं च नेति सम्बन्धेन स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्य इति चोक्तम् । न चोभे इत्यनेन स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति चोक्तम्। नानुभे इति स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्य इति चोक्तम्। कर्मस्थाः आर्हताः विषयं घटादिं एतदेवं अस्तीत्यादि ब्रूयुरिति संबंधः । एतेषु पक्षेषु कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात्स्वभावमात्रपक्षस्तुच्छः । बन्धमोक्षादिवस्तुमात्रस्वरूपस्यास्ति नास्तीत्यादिविकल्पग्रस्तत्वेनानवधारणात्मक आर्हतपक्षोऽपि तुच्छ एव । परिशेषात्समुच्चय पक्ष एव श्रेयान् व्यवहारे परमार्थस्तु सत्त्वस्थाः योगिनः समदर्शिनः ब्रह्मैव कारणत्वेन पश्यन्ति ॥ ६ ॥ **त्रेतायामिति** । पापानुवेधादेवात्र श्रौते मते संशयो भवतीत्यर्थः। प्रशान्ताः निःसंशयाः ॥७॥ **अपृथगिति**। वेदत्रयेऽपि भेदमपश्यन्तः काम्यादीन्पृथक्कृत्य तपो ज्ञानं उपासते श्रयन्ति ॥ ८ ॥

तपोधर्मेण संयुक्तस्तपोनित्यः सुसंशितः।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ९
तपसा तदवाप्नोति यद्भूत्वा सृजते जगत्।
तद्भूतश्च ततः सर्वभूतानां भवति प्रभुः ॥ १०
तदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददर्शिभिः।
वेदान्तेषु पुनर्व्यक्तं कर्मयोगेन लक्ष्यते ॥ ११
आलंभयज्ञाः क्षत्राश्च हविर्यज्ञा विशः स्मृताः
परिचारयज्ञाः शूद्राश्च जपयज्ञा द्विजातयः ॥
परिनिष्ठितकार्यो हि स्वाध्यायेन द्विजो भवेत्
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते १३
त्रेतादौ केवला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे १४
द्वापरे विप्लवं यान्ति वेदाः कलियुगे तथा।
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते कलेरन्ते पुनः किल
उत्सीदन्ति स्वधर्माश्च तत्राधर्मेण पीडिताः
गवां भूमेश्च ये चापामोषधीनां च ये रसाः ॥
अधर्मान्तर्हिता वेदा वेदधर्मास्तथाऽऽश्रमाः
विक्रियन्ते स्वधर्मस्थाः स्थावराणि चराणि च
यथा सर्वाणि भूतानि वृष्टिर्भौमानि वर्षति।
सृजते सर्वतोङ्गानि तथा वेदा युगे युगे १८
निश्चितं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत्।
कीर्तितं यत्पुरस्तान्मे सूते यच्चात्ति च प्रजाः
यच्चेदं प्रभवः स्थानं भूतानां संयमो यमः।
स्वभावेनैव वर्तन्ते द्वन्द्वसृष्टानि भूरिशः २०
सर्गः कालो धृतिर्वेदाः
कर्ता कार्यं क्रियाफलम्।
एतत्ते कथितं तात
यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

२३९–[६६]

भीष्म उवाच।

इत्युक्तोऽभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तु शासनम्। मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १

अतो ज्ञातारमेव स्तौति—**तप इति** ॥ ९ ॥ यद्भूत्वा ब्रह्म भूत्वा तद्भूतः ब्रह्मभूतः ॥ १० ॥ किं तज्ज्ञानमिति ज्ञानशब्देन विद्या वा कर्मजोऽतिशयो वा आत्मनाशो वेति पृष्टम्। तत्रान्त्यः स्वभाववादनिरासेन निरस्तः। आद्ये प्रमाणं प्रदर्शयन्मध्यमं निरस्यति—**तदिति**। तद्ब्रह्म वेदवादेषु कर्मकांडेष्वपि प्रस्तावादिदेवतात्वेन उक्तम्। तथापि गहनं अज्ञातमेव तत्र वेददर्शिभिरपि। वेदान्तेषु तु तदेव पुनर्विद्यैकप्राप्यं ब्रह्म व्यक्तमुक्तम्। कर्मयोगे भावनाद्यात्मके योगे तत्र लक्ष्यते न ह्युपासनया—कीटभृंगन्यायेन ब्रह्मभावस्य प्राप्यत्वं वक्तुं युक्तम्। जन्यत्वेनानित्यत्वापातादित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रमेयसिद्ध्यर्थं ब्रह्माणि प्रमाणभूतं वेदं स्तौति-**आलंभेत्यादिना** ॥ १२ ॥ स्वधर्मस्था आश्रमाः विक्रियन्ते मृतकाध्यापनक्रतुजन्यपुण्यसमर्पणादिना ॥ १७ ॥ वर्षति पुष्णाति अङ्गानि योगाङ्गानि यमादीनि वेदाध्यायिनं पुष्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ कालनानात्वं कालो जीवस्तस्य नानात्वं कृतत्रेतादिरूपेण। तथा हि सत्कर्मपराङ्मुखः शयानः पुरुषः कलिरित्युच्यते। अधर्मं हातुमिच्छन् संजिहानो द्वापरः। धर्ममनुष्ठातुमुद्युक्त उत्तिष्ठंस्त्रेता। धर्मं चरन् कृतं भवति तथा च श्रुतिः—'कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः। उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्' इति स च कालोऽनादिनिधनः प्रजाः सूतेऽत्ति चेति जीवस्य तत्पदार्थभेद उक्तः ॥ १९ ॥ यच्चेदं कालाख्यं भूतानां प्रभव उत्पत्तिः स्थानं पोषणं संयमः प्रलयः यमः नियन्तान्तर्यामी यत्र वर्तन्ते भूतानि स्वभावेन ब्रह्मभावेन न तु विकृतेन रूपेण ॥ २० ॥ काल एव सर्गादिकं तेन ज्ञानं नाम विद्यैव प्रतीचोऽज्ञानकृतजीवत्वबाधेन ब्रह्मभावप्रकाशिका न त्वात्मन्यतिशय आत्मोच्छेदो वेति अध्यायद्वयेन स्पष्टीकृतम् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

२३९

एवं ज्ञानपदार्थव्याख्यानप्रसंगादात्मनोऽनाधेयातिशयत्वमुक्तम्। तच्च न कर्तृत्वपक्षे उच्छेदपक्षे वा युज्यते। अतः परिशेषात् असंगात्मवादिनोः सांख्ययोगयोरेव व्यवतिष्ठत

शुक उवाच।

प्रज्ञावान् श्रोत्रियो यज्वा कृतप्रज्ञोऽनसूयकः
अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २
तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मेधया।
सांख्ये वा यदि वा योग एतत्पृष्टो वदस्व मे
मनसश्चेन्द्रियाणां च यथैकाग्र्यमवाप्यते।
येनोपायेन पुरुषैस्तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

व्यास उवाच।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात्।
नान्यत्र सर्वसन्त्यागात्सिद्धिं विन्दति कश्चन
महाभूतानि सर्वाणि पूर्वसृष्टिः स्वयंभुवः।
भूयिष्ठं प्राणभृद्ग्रामे निविष्टानि शरीरिषु ॥ ६

भूमेर्देहो जलात्स्नेहो
ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते।
प्राणापानाश्रयो वायुः
खेष्वाकाशं शरीरिणाम् ॥ ७
क्रान्ते विष्णुर्बले शक्रः
कोष्ठेऽग्निर्भोक्तुमिच्छति।
कर्णयोः प्रदिशः श्रोत्रं
जिह्वायां वाक् सरस्वती ॥ ८
कर्णौ त्वक् चक्षुषी जिह्वा
नासिका चैव पञ्चमी।
दर्शनीयेन्द्रियोक्तानि
द्वाराण्याहारसिद्धये ॥ ९

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं, रसो, गन्धश्च पञ्चमः।
इन्द्रियार्थान्पृथग्विद्यादिन्द्रियेभ्यस्तु नित्यदा
इन्द्रियाणि मनो युंक्ते वश्यान्यन्तेव वाजिनः
मनश्चापि सदा युंक्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ११
इन्द्रियाणां तथैवैषां सर्वेषामीश्वरं मनः।
नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मानसस्तथा १२
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः।
प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनाम्
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणाः शब्दो न चेतना
सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान्वै कथञ्चन १४

इति तयोरेव विभागार्थमध्यायद्वयमारभ्यते—**इत्युक्त इत्यादि** ॥ १ ॥ अनागतं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामज्ञातम् अनैतिह्यं यूपाहवनीयादिवदलौकिकमपि इदमित्थमिति वेदेनापि न निर्देश्यम् ॥ २ ॥ यथा यत्प्रकारकमैकाग्र्यम् ॥ ४ ॥ विद्यादिपदैः क्रमेणाश्रमचतुष्टयधर्मा उक्ताः ॥ ५॥ स्वयंभुव ईश्वरस्य महाभूतानि पूर्वसृष्टिः तानि च प्राणभृद्ग्रामे जीवसंघे शरीरिषु शरीराभिमानिषु मूढजीवेषु भूयिष्ठं निविष्टानि तैरात्मत्वेन गृहीतानीत्यर्थः । पृथक्सृष्टिरिति पाठे भौतिकसृष्टेः पृथगेव भूतसृष्टिस्ततः प्राचीनत्वादिति स एवार्थः ॥६॥ खेषु नासादिरन्ध्रेषु ॥७॥ योगमते आत्मा भोक्तैव न तु कर्ता सांख्यमते तु न भोक्ता नापि कर्तेति तत्राद्यं दूषयति उत्तरस्यैव सिद्धान्तत्वं ज्ञापयितुम् **क्रान्ते** इति। क्रान्ते पादेन्द्रियबले पाणीन्द्रिये च विष्णुशक्रौ तत्प्रयोक्तारौ तिष्ठतः भटा इव राजकीयरथशकटादौ। तत्र यथा भटगतं जयपराजयादि रथगतं ह्रासवृद्ध्यादि च राजा आत्मन्यभिमानादध्यारोपयति । तद्वच्चिदात्मा देवतेन्द्रियगतं भोक्तृत्वखञ्जत्वादिकमविद्यया स्वस्मिन्नारोपयति अहं भोगी अहं खञ्ज इति।यथा च पराजयो न भृत्ये तदभिमानाभावात्। एवं भोगोऽपि विष्ण्वादौ नास्ति। आत्मनि त्वविद्ययैव तद्भावनमिति सिद्धमात्मनोऽकर्तृत्वमभोक्तृत्वं च। नन्वात्मैव कर्ता भोक्ता चास्तु किमन्तर्गडुभिर्विष्ण्वादिभिरिति चेन्न। अनिर्मोक्षापत्तेः। स्वाभाविकस्य कर्तृत्वादेर्वन्ह्यौष्ण्यवदाश्रयनाशमन्तरेण नाशायोगाच्च कर्णौ स्थानं श्रोत्रमिन्द्रियं दिशो देवताः जिव्हा स्थानम् वागिन्द्रियम् सरस्वती देवता । एतच्चान्येषामपि स्थानादीनामुपलक्षणम् ॥ ८ ॥ दर्शयन्ति तानि दर्शनीयानि कर्तरि कृत्यः तानि च तानीन्द्रियाणि चेति समासः । विभक्तिलोप आर्षः। आहारः शब्दादिग्रहः ॥ ९ ॥ इन्द्रियेभ्य एव इन्द्रियार्थान्कूर्मांगवत् पृथग्भूतान् विद्यात् ॥ १० ॥ मनः कर्तृ यन्ता सारथिः भूतात्मा बुद्ध्युपाधिर्जीवः ॥११ ॥एषां शब्दादीनां ईश्वरं उत्पत्तिस्थितिलयहेतुः नियमे संहारे विसर्गे सृष्टौ ॥ १२ ॥ इन्द्रियार्था घटादयः स्वभावः शीतोष्णादिधर्मः चेतना धीवृत्तिः देहेषु हृदयगुहायामेव वर्तन्ते स्वप्न इव कर्मोदये तत एवाविर्भवन्तीत्यर्थः ॥१३॥ ननु देहस्यापीन्द्रियार्थत्वाद्देहान्तर्गतबुद्धौ स्थितिः स्वस्कन्धारोहणन्यायमनुसरतीत्याह—**आश्रय इति** । सत्त्वस्य बुद्धेराश्रयो यः प्रागुक्तो देहः सोऽपि नास्ति । स्वाप्नदेहवत्तस्यापि प्रतिभानमात्रत्वात्। कस्तर्हि सत्त्वस्याश्रयः किं च तस्य रूपमत आह-**गुणा इति**। त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेव स्वविकारस्य वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः। शब्दमात्रस्वरूपस्य सत्त्वस्याश्रय इत्यर्थः। न तु चेतना सत्त्वस्याश्रयः स्वरूपं वा। असंगत्वादविकारत्वाच्च। ननु गुणा बुद्धेरेव धर्माः सन्तु तथा च सात्त्विकोऽयं राजसोयमिति तेषां तदुपाधिके पुरुषे व्यपदेशो युज्यत इत्या-

एवं सप्तदशं देहे वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि
न ह्ययं चक्षुषा दृश्यो न च सर्वैरपीन्द्रियैः ।
मनसा तु प्रदीपेन महानात्मा प्रकाशते १६
अशब्दस्पर्शरूपं तदरसागन्धमव्ययम् ।
अशरीरं शरीरेषु निरीक्षेत निरिन्द्रियम् १७
अव्यक्तं सर्वदेहेषु मर्त्येषु परमाश्रितम् ।
योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे १८
विद्याभिजनसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः
स हि सर्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु ध्रुवेषु च ।
वसत्येको महानात्मा येन सर्वमिदं ततम् २०
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म संपद्यते तदा २१
यावानात्मनि वेदात्मा
तावानात्मा परात्मनि ।
य एवं सततं वेद
सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २२
सर्वभूतात्मभूतस्य विभोर्भूतहितस्य च ।
देवाऽपि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः२३
शकुन्तानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके।
यथा गतिर्न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥
कालः पचति भूतानि सर्वाण्येवात्मनात्मनि
यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं वेदेह न कश्चन २५
न तदूर्ध्वं न तिर्यक्च नाधो न च पुनः पुनः
न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव किंचित्कुतश्चन २६
सर्वेऽन्तस्था इमे लोका बाह्यमेषां न किंचन।
यद्यजस्रं समागच्छेद्यथा बाणो गुणच्युतः २७
नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः ।
तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः
सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥ २९
तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
तदन्तः सर्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ३०
अक्षरं च क्षरं चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः ।
क्षरः सर्वेषु भूतेषु दिव्यं तमृतमक्षरम् ॥ ३१

शंक्याह—**सत्त्वं हीति** । तेजः वासना सत्त्वं सृजति न तु गुणान् अनादिवासना हि सत्त्वस्य कारणं सा च त्रिगुणात्मिकेति न सत्त्वकार्यत्वं गुणानां घटते सात्त्विकोऽयमित्यादिव्यपदेशस्तु परंपरयाऽपि युज्यते इति भावः॥१४ सप्तदशं चिदात्मानम् । षोडशभिः पंचेन्द्रियाणि पञ्चेन्द्रियार्थाः स्वभावादयश्च षट् तैः मनीषी मनोनिग्रहशीलः आत्मानि बुद्धौ ॥ १५ ॥ अशरीरं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीररहितम् ॥ १७ ॥ मर्त्येषु मरणधर्मवत्सु अनुपश्यति गुरुवेदवाक्यमनु ब्रह्मभूयसे निर्विशेषब्रह्मभावाय ॥ १८ ॥ अभिजनः शिष्यकुलादिः समं ब्रह्मैव पश्यन्ति ते समदर्शिनः ॥ १९ ॥ एतदेव प्रसिद्धिविधया आह—**स हीति** । ध्रुवेषु स्थावरेषु ॥२०॥ योगफलमाह–**सर्वभूतेष्विति**। संप्रज्ञाते सोपाधिकावस्थायां सर्वभूतेष्वात्मानमनुस्यूतं पश्यति अहमेवेदं सर्वोऽस्मीत्यनुभवतीत्यर्थः । आत्मनि निष्कले असंप्रज्ञातावस्थायां सर्वभूतान्यात्मन्येव विलीनानि पश्यति 'तत्केन कं पश्येत्'इतिश्रुतेः। तथा च द्विविधो ब्रह्मभाव उक्तो भवति स चोक्तः–

'सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते ।
सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः' इति।

॥ २१ ॥ वेदस्य आत्मा शब्दः स आत्मनि स्वस्वरूपे यावान् देशतः कालतश्च यावत्प्रमाणोऽस्ति तावान् आत्मा जीवः, सर्वोऽपि वाचो विषय आत्मेत्यर्थः । स च परात्मनि अधिष्ठाने स्वस्वरूपे। तथा च श्रुतिः—'यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वागिति' । विष्ठितं विविधाकारेण स्थितम् ॥ २२ ॥ सर्वेषां भूतानां आत्मभूतस्य प्रत्यग्रूपस्य विभोः आकाशतुल्यस्य परिच्छेदाभिमानिनामेव देवयानः पितृयाणोऽन्यो वा मार्गोऽस्ति । अतस्तस्य मार्गेऽन्वेषणीये देवा अपि मुह्यन्ति देवापीत्यपेरार्षः सन्धिः। व्यवहितक्रियया सम्बन्धश्च अपदस्य मार्गरहितस्य पदैषिणः ब्रह्मबुभूषोः। तथा च श्रुतिः–'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति। अत्रैव स्वात्मन्येव समवनीयन्ते एकीभावेन लीयन्ते 'अस्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' इति श्रुत्यन्तराच्च विदुष्येव प्राणमनःप्रभृतीनां कलानां प्रत्ययोऽध्यवसेयः ॥ २३ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**शकुंतानामिति** । ज्ञानविदां ब्रह्मविदाम् ॥ २४ ॥ कालउक्तरूपो जीवः पचति जरयति पच्यते जीर्यते यस्मिन् तं परमात्मानम् ॥२५॥ तत् मुक्तस्वरूपं प्रतिगृह्णीते विषयी करोति।एतेन देशविशेषप्राप्तिर्मुक्तिरिति पक्षः परास्तः॥२६ अन्तस्थाः मुक्तस्वरूपान्तर्गताः। एषां लोकानां मध्ये बाह्यं किंचित्स्थानं नास्ति यद्गतिप्राप्यं स्यात् ॥ २७ ॥ अन्तं सन्निधिम् । अनन्तत्वात्तस्य ॥२८॥ कारणस्य ज्ञेयं स्वरूपमाह--**तस्मादिति सार्धाभ्याम्** ॥ २९ ॥ कालः पचतीत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः ब्रह्मणः प्रत्यगात्मत्वात्

नवद्वारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी ।
ईशः सर्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥
हानिभङ्गविकल्पानां नवानां संचयेन च ।
शरीराणामजस्याहुर्हंसत्वं पारदर्शिनः ॥ ३३
हंसोक्तं चाक्षरं चैव कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।
तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनी ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने ऊनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

* * *

२४०-[६७]

व्यास उवाच ।

पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह सत्त्वतः ।
सांख्यज्ञानेन संयुक्तं यदेतत्कीर्तितं मया ॥ १
योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणां च सर्वशः २
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमम् ।
तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ३
आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ।
योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः ४

अविषयत्वात् सर्वलोकाश्रयत्वात् अनन्तत्वात्सूक्ष्मत्वात् विभुत्वाच्च ब्रह्मविदां देशान्तरप्राप्तिर्नास्तीत्युक्त्वा प्रकारान्तरेणाप्येतदाह—**अक्षरमिति** । अक्षरं अविनाशि चैतन्यम् । क्षरं विनाशि जडम् । सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमशरीरेषु क्षरः क्षरत्वम् ॥ ३१ ॥ नव महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि अविद्या कर्म चेति कामस्याहंकारधर्मस्य तद्ग्रहेणैव ग्रह इति नवैव गतिद्वाराणि यस्मिंस्तन्नवद्वारं पुरं गत्वा प्राप्य ईशोऽपि हंसो हन्ति गच्छतीति हंसो गतिमान् भवति 'स ईक्षांचक्रे कस्मिंस्त्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति परस्मिन्प्राणोपाधिकस्यैव गमनस्य श्रवणात् नियतः अचंचलः वशी उपाधिदोषानाभिभूतः ईशो नियन्ता ॥ ३२ ॥ परं गत्वा हंसो भवतीत्येतद्विवृणोति—**हानीति** । अजस्य परमेश्वरस्य शरीराणां शरीरान्तर्गतानां नवानां पूर्वोक्तमहदादीनां सम्बन्धिनो ये हान्यादयस्तेषां संचयेन संग्रहेण हंसत्वमाहुः पारदर्शिनस्तत्त्वविदः । हानिर्गतिः । ओहाङ् गतावित्यस्य रूपम् । भंगो दुःखित्वादिकम् । विकल्पो मनुष्योऽयं पशुरयं वृक्षोऽयमिति विविधकल्पना च हंसत्वमित्युपलक्षणं भङ्गादेरपि ॥ ३३ ॥ एवमात्मनः क्षराक्षरयोरुत्पत्तिमक्षरस्य क्षरद्वारकं गत्यादिकं चेत्युक्त्वा तत्त्वमसिवाक्यार्थप्रतिपादनपुरःसरं विदुष उपाध्यभावाद्गत्यभावमाह—**हंसेति** । हंसपदेनोक्तं यदक्षरं जीवाख्यं तत् कूटस्थमेवाक्षरं न त्वन्यत् कूटस्थमक्षरं अन्यत् हंसाख्यमक्षरमिति भेदोऽस्ति 'अयमात्मा' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । तत्तस्माद्धेतोः विद्वान् हंसः अक्षरं कूटस्थमात्मानं प्राप्य प्राणं उत्क्रान्त्यादिसाधने उपाधिं जन्म च जहाति जन्महेतोरविद्याया नाशात् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

२४०

एवं सांख्यतत्त्वमुक्त्वा योगिनां यत्कृत्यं तद्वक्तुं प्रतिजानीते—**पृच्छत इति** ॥१॥ ननु ज्ञानादेव तु कैवल्यं' 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः सांख्यादन्यो मोक्षमार्गो नास्ति । तत्किं स्वातंत्र्येण योगकृत्यनिरूपणेनेत्याशंक्य योगमते ज्ञानशब्दार्थमाह—**एकत्वमिति** । घटादिवृत्तिद्वारं. इन्द्रियाणि दुःखादिवृत्तिद्वारं मनः । तेषामेकत्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानं बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् । एतदेव ज्ञानं अनुत्तमं श्रेष्ठमित्यर्थः । नान्यदहं ब्रह्मास्मीति धीवृत्तिरूपं तथा च श्रुतिः—

'तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतम् ।
एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः' इति

॥२॥ बोद्धव्यं गुरुमुखादवगन्तव्यम्, आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः । तेन सुषुप्तौ घटदुःखादिवृत्त्यभावेन ज्ञानत्वं प्रसक्तं तन्निरस्तम् । आनंदभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ इति श्रुतेस्तत्रापि निद्रारूपाया धीवृत्तेः सत्त्वात् प्राज्ञः सुषुप्तः उपशान्तो जिताचित्तः दान्तो जितबाह्येन्द्रियः अध्यात्मशीली ध्याननिष्ठः आत्मारामः आत्मनि रतिमान् बुद्धः ज्ञातशास्त्रतत्त्वः शुचिकर्मा यमनियमादिमान् ॥ ३ ॥ समुच्छिद्य बोद्धव्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥

कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम्
क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ५
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ।
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ६
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनोवाचं च कर्मणा ।
अप्रमादाद्भयं जह्याद्दंभं प्राज्ञोपसेवनात् ॥ ७
एवमेतान् योगदोषान् जयेन्नित्यमतन्द्रितः ।
अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताः प्रणमेत च । ८
वर्जयेदुशतीं वाचं हिंसायुक्तां मनोनुदाम् ।
ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ॥ ९
एतस्य भूतं भव्यस्य दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ॥
शौचमाचारसंशुद्धिरिन्द्रियाणां च निग्रहः ।
एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ॥ ११
सिद्ध्यन्ति चास्य सर्वार्था विज्ञानं च प्रवर्तते
समः सर्वेषु भूतेषु लब्धालब्धेन वर्तयन् १२
धूतपाप्मा तु तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्र्यं समाहितः ।
पूर्वरात्रापरार्धे च धारयेन्मन आत्मनि ॥ १४

जन्तोः पञ्चेन्द्रियस्यास्य
यदेकं छिद्रमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवते प्रज्ञा
दृतेः पादादिवोदकम् ॥ १५
मनस्तु पूर्वमादद्यात्कुमीनमिव मत्स्यहा ।
ततः श्रोत्रं ततश्चक्षुर्जिह्वां घ्राणं च योगवित्
तत एतानि संयम्य मनसि स्थापयेद्यतिः ।
तथैवापोह्य सङ्कल्पान्मनो ह्यात्मनि धारयेत्
पञ्चेन्द्रियाणि सन्धाय मनसि स्थापयेद्यतिः
यदैतान्यवतिष्ठन्ति मनःषष्ठान्यथात्मनि १८
प्रसीदन्ति च संस्थाय तदा ब्रह्म प्रकाशते ।
विधूम इव दीप्तार्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे
दृश्यतेऽत्मा तथाऽऽत्मनि ।
सर्वस्तत्र स सर्वत्र
व्यापकत्वाच्च दृश्यते ॥ २०
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः
धृतिमन्तो महाप्राज्ञाः सर्वभूतहिते रताः २१
एवं परिमितं कालमाचरन्संशितव्रतः ।
आसीनो हि रहस्येको गच्छेदक्षरसाम्यताम्

सत्त्वेन बुद्धया संसेवनं परिशीलनं अर्थानां तेन धृत्या धैर्येण शिश्नोदरं व्यभिचारादिभ्यः । पाणिपादं कण्टकादिभ्यः ॥ ६ ॥ चक्षुःश्रोत्रे साभिलाषपरस्त्रीदर्शनादिभ्यः मनोवाचं दुर्ध्यानादिभ्यः कर्मणा यज्ञादिना । एतदेवाह-- **अप्रमादादिति** । दंभं लोभमूलम् ॥ ७ ॥ उशतीं कामप्रधानां विटगोष्ठीरित्यर्थः । मनोनुदां मनोभंगकारिणीम् । ननु ब्रह्मज्ञानादेव मुक्तिः प्रसिद्धा न तु धीनिरोधमात्रादित्याशंक्य ब्रह्मशब्दार्थमाह--**ब्रह्मेति** । शुक्रं बीजभूतं प्रधानं तेजोमयं प्रकाशात्मकसत्त्वगुणप्रधानं महत्तत्त्वाख्यं तदेव ब्रह्म न ततोऽन्यत् यस्य शुक्रस्य रसः सारः ॥ ९ ॥ भव्यस्य जन्मवतः एतस्य दृष्टं ईक्षणं एतेन ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तदैक्षत बहुःस्यां प्रजायेय ’ इति । ‘ ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ’इत्यस्याः श्रुतेरर्थः—प्रधानं एकमेव सत् सत्त्वोद्रेकादीक्षणकर्तृत्वेन महत्तत्त्वात्मकं भूत्वा ईक्षणद्वारा सर्वात्मकत्वं गतमिति दर्शितः । अस्य ध्यानेनाध्ययनादिना च सत्त्वोत्कर्षे सति पापनाशः सर्वकामावाप्तिस्तत्त्वज्ञानं च जायत इत्याह द्वाभ्यां–**ध्यानमित्यादि**१० समः रागद्वेषशून्यः **लब्धालब्धेनेति** । यदृच्छालाभसंतुष्ट इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तेजस्वी सत्त्ववान् ब्रह्मणो महत्तत्त्वस्य पदं लयस्थानं प्रकृतिं निनीषेत् वशीकर्तुमिच्छेत् ॥ १३ ॥ ऐकाग्र्यं विषयेभ्यो निरोधं कृत्वा आत्मनि बुद्धौ मनो धारयेत् संकल्पात्मकं मनो निरुन्ध्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ इंद्रियाणामनिरोधे दोषमाह–**जन्तोरिति** । प्रज्ञा शास्त्रजा बुद्धिः स्रवते विषयप्रावण्यात्क्षीयते दृतेश्चर्मकोशस्य ॥१५॥ **मन इति** । इन्द्रियाणां निग्रहो मनोनिग्रहपूर्वक एवेत्यर्थः । कुमीनं जालदंशक्षमं मीनम्॥१६॥ **तत इति** । संकल्पत्याग एव मनस आत्मनि बुद्धौ धारणं नाम ॥ १७ ॥ संधाय ध्येयवस्तुनः अभिसंधानं कृत्वा न तु सुप्ताविव तमोग्रस्तत्वेन मनसि स्थापयेत् आत्मनि बुद्धौ ॥ १८ ॥ प्रसीदन्ति संकल्पजं कालुष्यं त्यजन्ति । तत्र हेतुः संस्थाय नाशं प्राप्य वन्ध्यौष्ण्यवत्स्वरूपनाशानुविनाश्येव इन्द्रियाणां कालुष्यमित्यर्थः। ब्रह्म महत्तत्त्वं प्रकाशते निर्विषयवेदनमस्मीत्येतावत्प्रत्ययमात्रं स एव ब्रह्मप्रकाशो योगानां सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः शुद्धत्वंपदार्थसाक्षात्कारः ॥ १९ ॥ आत्मा शुद्धत्वंपदार्थः आत्मनि सूक्ष्मबुद्धौ अस्मितामात्रायाम् सर्वोऽहंकारादिर्विकारस्तत्र महत्यात्मनि स च महानात्मा कारणत्वेन व्यापकत्वादेव सर्वत्रेत्यर्थः ॥ २० ॥ परिमितं षण्मासमात्रम्। तथा च श्रुतिः-‘षड्भिर्मासैस्तु युक्तस्य नित्ययुक्तस्य

प्रमोहो भ्रम आवर्तो घ्राणं श्रवणदर्शने ।
अद्भुतानि रसस्पर्शौ शीतोष्णे मारुताकृतिः
प्रतिभामुपसर्गांश्चाप्युपसंगृह्य योगतः ।
तांस्तत्त्वविदनादृत्य आत्मन्येव निवर्तयेत् ॥
कुर्यात्परिचयं योगे त्रैकाल्ये नियतो मुनिः ।
गिरिशृङ्गे तथा चैत्ये वृक्षाग्रेषु च योजयेत् ॥
संनियम्येन्द्रियग्रामं कोष्ठे भाण्डमना इव ।
एकाग्रं चिन्तयेन्नित्यं योगान्नोद्वेजयेन्मनः २६
येनोपायेन शक्येत संनियन्तुं चलं मनः ।
तं च मुक्तो निषेवेत न चैव विचलेत्ततः २७
शून्या गिरिगुहाश्चैव देवतायतनानि च ।
शून्यागाराणि चैकाग्रो निवासार्थमुपक्रमेत
नाभिष्वजेत्परं वाचा कर्मणा मनसाऽपि वा
उपेक्षको यताहारो लब्धालब्धे समो भवेत
यश्चैनमभिनन्देत यश्चैनमपवादयेत् ।
समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभम्
न प्रहृष्येत लाभेषु नालाभेषु च चिन्तयेत् ।
समः सर्वेषु भूतेषु सधर्मा मातरिश्वनः ३१
एवं स्वस्थात्मनः साधोः सर्वत्र समदर्शिनः ।
षण्मासान्नित्ययुक्तस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥३२
वेदनार्ताः प्रजा दृष्ट्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
एतस्मिन्विरतो मार्गे विरमेन्न च मोहितः ॥
अपि वर्णावकृष्टस्तु नारी वा धर्मकांक्षिणी ।
तावप्येतेन मार्गेण गच्छेतां परमां गतिम् ॥
अजं पुराणमजरं सनातनं
यदिन्द्रियैरुपलभेत निश्चलैः ।
अणोरणीयो महतो महत्तरं
तदाऽऽत्मना पश्यति मुक्तमात्मवान्
इदं महर्षेर्वचनं महात्मनो
यथावदुक्तं मनसाऽनुदृश्य च ।
अवेक्ष्य चेमां परमेष्ठिसाम्यतां
प्रयान्ति चाभूतगतिं मनीषिणः ३६

योगिनः। आनन्दः परमो गुह्यः सम्यग्योगः प्रवर्तते' इति । संशितव्रतः सम्यक् तीक्ष्णनियमः रागादिच्छेदकत्वमिह शितत्वं अक्षरं अस्मितानिर्मुक्तं शुद्धात्मस्वरूपं तेन साम्यतां समतां लक्षणभेदाभावं स्वार्थे ष्यञ् ॥ २२ ॥ योगविघ्नानाह–**प्रमोह इति** । प्रमोहो लयः भ्रमो विक्षेपः आवर्त उभयास्पर्शी कषायः । घ्राणेति दिव्यगन्धादिग्रहणं च मारुताकृतिरिति शीघ्रगतिः अदर्शनसिद्धिराकाशगमनं चेत्युक्तम् ॥ २३ ॥ प्रतिभां सकलशास्त्रार्थभानं उपसर्गाः दिव्याङ्गनासंगादयः तांश्च उपसंगृह्य योगबलेन लब्ध्वा अनादृत्य च आत्मनि बुद्धावेव निवर्तयेत् संहरेत् बुद्धिकल्पितत्वात्तेषां तत्रैव संहारस्य युक्तत्वात् ॥२४॥ त्रैकाल्ये प्रातः पूर्वरात्रे अपररात्रे च चैत्ये बद्धमूलतरौ वृक्षाग्रेषु वृक्षपुरतः ॥ २५ ॥ कोष्ठे हृदयपुण्डरीके एकाग्रं यथा स्यात्तथा नित्यं वस्तु भाण्डं धनाद्युपकरणं तन्मनाः भाण्डमिव नित्यमना नित्यं चिन्तयेत् ॥ २६ ॥ येनोपायेन पूर्वोक्तेन व्यक्तालम्बनेन अव्यक्तालम्बनेन वा ॥ २७ ॥ नाभिष्वजेत् न परिगृह्णीयात् परिग्रहो हि दुःखायेत्युक्तेः ॥ २९ ॥ अपवादयेत् निन्देत् स्वार्थे णिच् ॥३०॥ मातरिश्वनः वायोः सधर्मा तुल्यधर्मा असङ्गोऽनिकेतश्च ॥ ३१ ॥ शब्दब्रह्म प्रणवः अतिवर्तते स्वार्थापरोक्षीकरणेन अत्यन्तं प्रकाशते ॥ ३२ ॥ प्रजाः काञ्चनलाभार्थे वेदनार्ताः दृष्ट्वा एतस्मिन् वित्तार्जनादिमार्गे विरतो विरक्तः विरमेत् वित्तार्जनादिभ्यः न च मोहितो भवेत् ॥ ३३ ॥ श्रद्धावानेवात्राधिकारीत्याह–**अपीति** । वर्णावकृष्टः शूद्रः एतेन तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचारात्मके सांख्ये त्रैवर्णिका एवाधिकारिणः मनोनिरोधाख्ये योगमार्गे तु स्त्रीशूद्रादयोऽप्यधिकारिण इति गम्यते ॥ ३४ ॥ योगविद्यामुपसंहरति **अजमिति** । इंद्रियैर्मनोबुद्धियुक्तैर्निश्चलैः सद्भिरुपलक्षितं यत् नामरूपातीतं स्वरूपं तदेव अजं जन्महीनं यतः पुराणं पुराऽपि नवं अत एव अजरं सर्वभावविकारहीनं अतः सनातनं नित्यमेकरूपं वस्तु उपलभेत तद्वस्तु अणोरप्यणीयः दुर्लक्ष्यमित्यर्थः । महतोऽपि महत्तरं अनन्तमित्यर्थः । तत आत्मना बुद्ध्या मुक्तं आत्मवान् जितचित्तः पश्यति एतेन–

'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥
तां योगमिति मन्यते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ'

इतिश्रुतेरर्थो दर्शितः ॥ ३५ ॥ सांख्यविद्यामुपसंहरति–**इदमिति** । अनुदृश्य गुरुवचनमनुशब्दतोऽर्थतश्च ज्ञात्वा अवेक्ष्य स्वयं च युक्त्या परीक्ष्य इमां शास्त्रप्रसिद्धां परमेष्ठिसाम्यतां चतुर्मुखसमतां प्रयान्ति आभूतगतिं भूतसंप्लवपर्यन्तं ब्रह्मलोके ब्रह्मणा सह समानभोगभाजो भूत्वा ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । मनीषिणः शुद्धचित्ताः निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानस्यैव एतत्फलम् । अपरोक्षज्ञानिनामक्षरसाम्यतायाः प्रागुक्तत्वात् एतेन–

'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले
परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

२४१-[६८]

शुक उवाच ।
यदिदं वेदवचनं
कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां दिशं विद्यया यान्ति
कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ १
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
एतच्चान्योन्यवैरूप्ये वर्तेते प्रतिकूलतः ॥ २
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं पराशरसुतः सुतम् ।
कर्मविद्यामयावेतौ व्याख्यास्यामि क्षराक्षरौ
यां दिशं विद्यया यान्ति
यां च गच्छन्ति कर्मणा ।
शृणुष्वैकमना वत्स
गह्वरं ह्येतदन्तरम् ॥ ४
अस्ति धर्म इति प्रोक्तं नास्तीत्यत्रैव यो वदेत् ।
तस्य पक्षस्य सदृशमिदं मम भवेद्यथा ॥ ५
द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च सुभाषितः ६
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ७
कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान्षोडशात्मकः ।
विद्यया जायते नित्यमव्यक्तं ह्यव्ययात्मकम् ८
कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धिरता नराः ।
तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥ ९
ये स्म बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः ।
न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्यां पिबन्निव १०
कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ ।
विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।
न पुनर्जायते यत्र यत्र गत्वा न वर्तते ॥ १२
यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमचलं ध्रुवम् ।
अव्याकृतमनायासमव्यक्तं चावियोगि च १३

इति श्रुतेरर्थो दर्शितः परान्तकाले ब्रह्मणो मोक्षकाले तन्मुक्त्यैव मुच्यन्ते ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

२४१

समाप्ता ब्रह्मविद्या । तस्याः कर्मभिः समं समुच्चयं खण्डयति—**यदिदमिति** । 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्त्वमानशुः' इति कर्मकरणत्यागविधी परस्परविरोधादेककार्यकारित्वमलभमानौ विसदृशकार्याङ्गत्वं प्रतिपद्येतेऽतः पृच्छति-**कामिति** ॥ १ ॥ क्षराक्षरौ नश्वरानश्वरौ मार्गाविति शेषः ॥ ३ ॥ गह्वरं आकाशमिवानन्तं एतदन्तरं एतयोरन्तरम् ॥ ४ ॥ आस्तिकनास्तिकयोरिव पृच्छ्यमानं तारतम्यं यथास्तिकस्य क्लेशावहं तद्वदेतन्ममेत्यर्थः ॥ ५ ॥ **द्वाविति** । निवृत्तौ आत्मदर्शने च धर्मः सुभाषितः आत्यन्तिको धर्मः स उक्तः । 'अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इति ॥ ६ ॥ षोडशात्मकः देहः प्रेत्य मृत्वा पुनर्जायते उत्पद्यते विद्यया नित्यं अव्यक्तं द्वैतभिन्नं जायते आविर्भवति ॥ ८ ॥ रमयन्तः स्त्र्यादीन् रञ्जयन्तस्तद्वासनावासिताः देहशतानि प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥ **यत्रेति** । यत्र निर्विशेषे ब्रह्मणि गत्वा प्रविश्य न जायते अयमहमस्मीति न जानात्यात्मानं तत्र हेतुर्न वर्तते गन्ता विशेषविज्ञानाभावात् जीव एव नश्यति । तथा च श्रुतिः— 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति ॥ १२ ॥ न वर्तते इत्यत्रापि हेतुमाह— **यत्रेति** । यत्र यस्यामवस्थायाम् । तद्ब्रह्म अवियोगि- जीवेश्वरभेदेन वियोगवत् न भवति । उपाध्यभावेन ब्रह्माभेदादेव वर्तते न तु स्वरूपनाशादित्यर्थः । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति' इति श्रुतेः । मीयन्ते विषया अनया सा मात्राऽन्तःकरणवृत्तिस्तया असंसर्ग इति श्रुत्यर्थः । सूत्रप्रणवप्रकृतिभ्यो व्यवच्छिनत्ति परममव्यक्तमचलमिति । ध्रुवं कूटस्थं नित्यं अव्याकृतमविस्पष्टम् । अनायासं अक्लेशप्राप्यं प्रत्यगात्मत्वात् । अव्यक्त अहंकारादन्यत् । अमृतमिति पाठेऽपि स एवार्थः। व्यक्त आविर्भावतिरोभाववानहंकार एव ततोऽन्यद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

द्वन्द्वैर्न यत्र बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा ।
समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ १४
विद्यामयोऽन्यः पुरुषस्तात कर्ममयोऽपरः ।
विद्धि चन्द्रमसं दर्शे सूक्ष्मया कलया स्थितम्
तदेतदृषिणा प्रोक्तं विस्तरेणानुमीयते ।
नवजं शशिनं दृष्ट्वा वक्रतन्तुमिवाम्बरे ॥ १६
एकादशविकारात्मा कलासंभारसम्भृतः ।
भूर्तिमानिति तं विद्धि तात कर्म गुणात्मकम्
देवो यः संश्रितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीयान्नित्यं योगजितात्मकम्
तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणात्मकम्
जीवमात्मगुणं विद्यादात्मानं परमात्मनः ॥ १९
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते जीवयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

२४२–[६९]

शुक उवाच ।

क्षरात्प्रभृति यः सर्गः सगुणानीन्द्रियाणि च । बुद्धैश्वर्यातिसर्गोऽयं प्रधानश्चात्मनः श्रुतम् ॥ १

द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिः मानसेन कर्मणा संकल्पेन ॥ १४ ॥ चन्द्रमसं कर्ममयानां मध्ये उत्कृष्टतमं संवत्सराख्यं प्रजापतिं उपचयापचयवन्तं प्रतिमासं दर्शे कलामात्रशेषं तद्वदन्येषामपि कर्ममयानामैश्वर्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ दृष्टान्ते प्रमाणमाह—**तदेतदिति** । ऋषिणा बृहदारण्यकदर्शिना याज्ञवल्क्येन । 'स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य षोडशी कला सा रात्रिभिरेवावपूर्यतेऽपचक्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते' इति दृष्टान्तमुक्त्वा 'यो वै संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः अयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवावपूर्यतेऽपचक्षीयते' इति दार्ष्टान्तिकं प्रोक्तम् । अनुमीयते च चन्द्रगतौ वृद्धिन्हासौ कर्मपूर्वकौ अस्मदीयवृद्धिह्रासवदिति ॥ १६ ॥ **एकादशेति** । वैराजं मनश्चन्द्रः तत्र अस्मदीयं मनः । 'मनसा ह्येव पश्यति' इत्यादिश्रुतेर्मन एकादशेन्द्रियात्मकं तद्वद्वैराजमपि अतस्तत्र रात्रय इवात्र वित्ताख्यं कर्मैव कलाः तासां संभारेण संभृतः मनोमयः सूत्रात्मा अस्मदादिभिश्च मूर्तिमान् इति हेतोः तं विराजं व्यष्टिजीवं च कर्म गुणात्मकं त्रिगुणात्मककर्मफलभूतं चन्द्रवत् वृद्धिह्रासभाजं विद्धि ॥ १७ ॥ तस्मिन् जीवोपाधिभूते मनसि च देवो द्योतनवान् चित्प्रकाशः तं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं विजानीयात् । अयमेव स योऽयमेवंविदित्यनुपदोदाहृतश्रुतेरुपाधिद्वयस्य एक एव क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः । योगेन जितः निरुद्धः आत्मा चित्तं येन तं जीवं क्षेत्रज्ञं विजानीयादिति योजना ॥ १८ ॥ **तम इति** । तम आदिकं त्रयं जीवस्य विज्ञानमयकोशस्य गुणाः कर्तृत्वादयः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिश्रुतेः । तदात्मकं गुणत्रयमेव कर्त्रादिधर्मकं न त्वात्मेत्यर्थः । जीवं विज्ञानं आत्मगुणं चिदाभासगुणश्चैतन्यं तद्युक्तं विद्धि । आत्मानं चिदाभासं परमात्मनः गुणैर्ज्ञानैश्वर्यादिभिर्युक्तं विद्धीत्यध्याहृत्य योज्यम् । चिदचिदात्मा जीवोऽचिदंशत्यागेन ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति–**सचेतनमिति** । चेतनया सहितं स्वयमचेतनं देहं जीवगुणं जीवगुणेन चैतन्येन युक्तं वदन्ति यतः स जीवश्चेष्टते न तु देहः । जीवयते चेतयते च देहं न तु देहः स्वयं चेतनः ततो जीवादपि परं तं वदन्ति । यः सप्त भुवनानि भूर्भुव आदीनि प्राकल्पयत् परमात्मा प्रत्यगात्मत्वात् । ब्रह्म न ग्रामादिवत् क्रियाप्राप्यमिति ज्ञानकर्मणोर्ब्रह्मप्राप्तौ समसमुच्चयो न घटते इत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

२४२

स्वबोधख्यापनार्थं वृत्तमनुवदति—**क्षरादिति** । क्षरात् प्रधानात् यः सर्गश्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकः साधारणः स आत्मनः ईशादिति श्रुतं तथा सगुणानि सविषयाणीन्द्रियाणि बुद्धेः ऐश्वर्यं सामर्थ्यं तत्कृतः अतिसर्गः उत्कृष्टसृष्टिस्तत्तत्पुरुषकृतोऽसाधारणः अयं च बन्धकत्वेन प्रधानः

भूय एव तु लोकेऽस्मिन् सद्वृत्तिं कालहैतुकीं
यया सन्तः प्रवर्तन्ते तदिच्छाम्यनुवर्तितुम् २
वेदे वचनमुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च ।
कथमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३

लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञः
पूतोऽहं गुरुशासनात् ।
कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा
द्रक्ष्याम्यात्मानमव्ययम् ॥ ४

व्यास उवाच ।

यथा वै विहिता वृत्तिः पुरस्ताद्ब्रह्मणा स्वयम् ।
एषा पूर्वतरैः सद्भिराचीर्णा परमर्षिभिः ॥ ५

ब्रह्मचर्येण वै लोकान्
जयन्ति परमर्षयः ।
आत्मनश्च ततः श्रेयां-
स्यन्विच्छन्मनसाऽऽत्मनि

वने मूलफलाशी च तप्यन्सुविपुलं तपः ।
पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ॥ ७
विधूमे सन्नमुसले वानप्रस्थप्रतिश्रये ।
काले प्राप्ते चरन्भैक्ष्यं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥ ८
निस्तुतिर्निर्नमस्कारः परित्यज्य शुभाशुभे ।
अरण्ये विचरैकाकी येन केनचिदाशितः ॥ ९

शुक उवाच ।

यदिदं वेदवचनं लोकवादे विरुध्यते ।
प्रमाणे वाऽप्रमाणे च विरुद्धे शास्त्रता कुतः
इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि प्रमाणं तूभयं कथम् ।
कर्मणामविरोधेन कथं मोक्षः प्रवर्तते ॥ ११

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गन्धवत्याः सुतः सुतम्
ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यं पुत्रस्यामिततेजसः १२

व्यास उवाच ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
यथोक्तचारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम्
एको वाऽप्याश्रमानेतान्योऽनुतिष्ठेद्यथाविधि
अकामद्वेषसंयुक्तः स परत्र विधीयते ॥ १४
चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
एतामारुह्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५
आयुषस्तु चतुर्भागं ब्रह्मचार्यनसूयकः ।
गुरौ वा गुरुपुत्रे वा वसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६
जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थाय गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥
कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत पार्श्वतः ।
किंकरः सर्वकारी स्यात्सर्वकर्मसु कोविदः
कर्मातिशेषेण गुरावध्येतव्यं बुभूषता ।
दक्षिणोऽनपवादी स्यादाहूतो गुरुमाश्रयेत् ॥
शुचिर्दक्षो गुणोपेतो ब्रूयादिष्टमिवान्तरा ।
चक्षुषा गुरुमव्यग्रो निरीक्षेत जितेन्द्रियः २०
नाभुक्तवति चाश्नीयादपीतवति नो पिबेत् ।
नातिष्ठाति तथाऽऽसीत नासुप्ते प्रस्वपेत च २१

उत्तानाभ्यां च पाणिभ्यां
पादावस्य मृदु स्पृशेत् ।
दक्षिणं दक्षिणेनैव
सव्यं सव्येन पीडयेत् ॥ २२

श्रेष्ठः । ऐशी जैवी चेति द्विविधा सृष्टिस्तत्र जैवी धीमयी सृष्टिर्बन्धहेतुर्न तु ऐशी भूतमयीति प्राक् श्रुतमित्यर्थः ॥ १ ॥ सद्वृत्तिं सतामाचारम् । कालहैतुकीं युगानुसारिणीम् । अनुवर्तितुं पुनः श्रोतुम् ॥ २ ॥ कुरु कर्म त्यजेति श्रुत्योः एतत् एतं अविरोधं च कथं विजानीयां विषयविभागेन विविच्य कथं जानीयाम् ॥ ३ ॥ लोकवृत्तान्तो लोकरीतिः तस्य तत्त्वं धर्माधर्ममूलकत्वं तज्ज्ञः पूतो धर्मानुष्ठानेन बुद्धिं कृत्वा संस्कृत्य विमुक्तात्मा त्यक्तदेहः ॥ ४ ॥ तत्र माऽस्तु कर्मणां ज्ञानेन सह समुच्चयः । क्रमसमुच्चयस्तु भविष्यतीत्याशयमाह—**यथेति** । एषा कर्मभिर्बुद्धिं संस्कृत्य तयाऽऽत्मदर्शनामित्येवंरूपा ॥ ५ ॥ श्रेयांसि श्रेयोहेतून् यज्ञादीन् अन्विच्छन् 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इतिश्रुतेः ॥ ६ ॥ बुद्धिं कृत्वाऽऽत्मानं द्रक्ष्यामीति स्वाभिप्रायं द्रढयितुं पृच्छति—**यदिदमिति** । कुरु कर्म त्यजेति वाक्यद्वयमपि प्रमाणं चेद्विरुद्धयोर्वाक्ययोरशास्त्रत्वं अप्रमाणं चेत्सुतरामशास्त्रत्वं अतोऽनयोः शास्त्रयोः प्रामाण्यासिद्ध्यर्थं व्यवस्था वक्तव्येत्याशयः ॥ १० ॥ तत् वाक्यं कृत्वा बुद्धिं विमुक्तात्मा द्रक्ष्याम्यात्मानमात्मनीति कर्मणां चित्तसंस्कारार्थत्ववचनं पूजयन् सिद्धान्तत्वेन मानयन् चातुराश्रम्यधर्मानेव गन्धवत्याः योजनगन्धायाः सुतो व्यास उवाच ॥ १२ ॥ **ब्रह्मचारीति** । परमां गतिं मोक्षं तेन समुच्चितानामसमुच्चितानां वा आश्रमधर्माणां तत्त्वजिज्ञासाहेतुत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ परत्र ब्रह्मणि विषये विधीयते ज्ञातुं योग्यः क्रियते ॥ १४ ॥ चतुष्पदी चातुराश्रम्यरूपा ॥ १५ ॥ कर्मातिशेषेण निःशेषं कर्म कृत्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अभुक्तवति गुराविति शेषः ॥ २१ ॥

अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व भगवन्निति ।
इदं करिष्ये भगवन्निदं चापि कृतं मया॥ २३
ब्रह्मंस्तदपि कर्ताऽस्मि यद्भवान्वक्ष्यते पुनः ।
इति सर्वमनुज्ञाप्य निवेद्य च यथाविधि २४
कुर्यात्कृत्वा च तत्सर्व-
माख्येयं गुरवे पुनः ।
यांस्तु गन्धान् रसान् वापि
ब्रह्मचारी न सेवते ॥ २५
सेवेत तान्समावृत्त इति धर्मेषु निश्चयः ।
ये केचिद्विस्तरेणोक्ता नियमा ब्रह्मचारिणः२६
तान्सर्वानाचरेन्नित्यं भवेच्चानपगो गुरोः ।
स एवं गुरवे प्रीतिमुपहृत्य यथाबलम् ॥ २७
आश्रमादाश्रमेष्वेव शिष्यो वर्तेत कर्मणा ।
वेदव्रतोपवासेन चतुर्थे चायुषो गते ॥ २८
गुरवे दक्षिणां दत्वा समावर्त्तेद्यथाविधि २९
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनुत्पाद्य यत्नतः ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी भवेद्व्रती ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३-[७०]

व्यास उवाच ।
द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहे वसेत् ।
धर्मलब्धैर्युतो दारैरग्नीनाहृत्य सुव्रतः ॥ १
गृहस्थवृत्तयश्चैव चतस्रः कविभिः स्मृताः ।
कुसूलधान्यः प्रथमः कुंभधान्यस्त्वनन्तरम् २
अश्वस्तनोऽथ कापोतीमाश्रितो वृत्तिमाहरेत्।
तेषां परः परो ज्यायान्धर्मतो धर्मजित्तमः ३
षट्कर्मा वर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रे व्यवस्थितः ॥ ४
गृहमेधिव्रतान्यत्र महान्तीह प्रचक्षते ।
नात्मार्थे पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ॥ ५
प्राणी वा यदि वाऽप्राणी
संस्कारं यजुषाऽर्हति ।
न दिवा प्रस्वपेज्जातु
न पूर्वापररात्रिषु ॥ ६
न भुञ्जीतान्तरा काले नानृतावाह्वयेत् स्त्रियम्
नास्यानश्नन् गृहे विप्रो वसेत्कश्चिदपूजितः॥
तथाऽस्यातिथयः पूज्या हव्यकव्यवहाः सदा
वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः॥८
स्वधर्मजीविनो दान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः
तेषां हव्यं च कव्यं चाप्यर्हणार्थं विधीयते ९
नखरैः संप्रयातस्य स्वधर्मज्ञापकस्य च ।
अपविद्धाग्निहोत्रस्य गुरोर्वालीककारिणः१०
संविभागोऽत्र भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ११
विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।
अमृतं यज्ञशेषं स्याद्भोजनं हविषा समम् १२
भृत्यशेषं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ।
विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमथामृतम् ॥ १३

अधीष्व अध्यापय ॥२३॥ समावृत्तः समापितब्रह्मचर्यकृत्यः ॥ २६ ॥ अनपगः समीपस्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३

क्रमप्राप्तान् गृहस्थधर्मानाह-**द्वितीयमिति** ॥ १ ॥ वृत्तयो जिविकाः ॥ २ ॥ कापोतीं उंच्छवृत्तिम् ॥ ३ ॥ षट् यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाः कर्म यस्य एको गृहस्थः त्रिभिर्यजनाध्ययनदानैः अन्यो वानप्रस्थः द्वाभ्यां दानाध्ययनाभ्यां ब्रह्मसत्रे प्रणवोपास्तौ ॥४॥ अत्र गार्हस्थ्ये ॥ ५ ॥ प्राणी छागादिः अप्राणी अश्वत्थादिः यजुषा छेदनमन्त्रेणैव क्रत्वर्थमेव संस्कारमर्हति न तु भक्षणमात्रार्थं ॥ ६ ॥ अन्तरा भोजनद्वयमध्ये स्त्रियं मैथुनायेति शेषः ॥ ७ ॥ नखरैः नखैः दंभार्थं नखलोमधरस्य अपविद्धं अविधिना त्यक्तं अग्निहोत्रं येन तस्य एवंविधानां चाण्डालादीनां च भूतानां अत्र गार्हस्थ्ये संविभागोऽस्ति ॥ १० ॥ अपचमानेभ्यः ब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः ॥ ११ ॥ विघसामृते व्याख्याति-**अमृतमिति** ॥ १२ ॥

स्वदारनिरतो दान्तो ह्यनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः
वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबान्धवैः ।
मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ।
एतान्विमुच्य संवादान्सर्वपापैर्विमुच्यते १६
एतैर्जितस्तु जयति सर्वाँल्लोकान्न संशयः ।
आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः
　अतिथिस्त्विन्द्रलोकस्य
　　देवलोकस्य चर्त्विजः ।
　जामयोऽप्सरसां लोके
　　वैश्वदेवे तु ज्ञातयः ॥ १८
सम्बन्धिबान्धवा दिक्षु पृथिव्यां मातृमातुलौ
वृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशे प्रभविष्णवः १९
　भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा
　　भार्या पुत्रः स्वका तनुः ।
　छाया स्वा दासवर्गश्च
　　दुहिता कृपणं परम् ॥ २०
तस्मादेतैरधिक्षिप्तः सहेन्नित्यमसंज्वरः ।
गृहधर्मपरो विद्वान् धर्मशीलो जितक्लमः २१
न चार्थबद्धः कर्माणि धर्मवान्कश्चिदाचरेत् ।
गृहस्थवृत्तयस्तिस्रस्तासां निःश्रेयसं परम् ॥ २२
परं परं तथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेव तत् ।
यथोक्ता नियमास्तेषां सर्वं कार्यं बुभूषता २३
　कुंभधान्यैरुंछशिलैः
　　कापोतीं चास्थितास्तथा ।
　यस्मिंश्चैते वसन्त्यर्हा-
　　स्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २४
पूर्वान् दश दश परान् पुनाति च पितामहान्
गृहस्थवृत्तीश्चाप्येता वर्तयेद्यो गतव्यथः ॥ २५
स चक्रधरलोकानां सदृशीमाप्नुयाद्गतिम् ।
जितेन्द्रियाणामथवा गतिरेषा विधीयते २६
स्वर्गलोको गृहस्थानामुदारमनसां हितः ।
स्वर्गो विमानसंयुक्तो वेददृष्टः सुपुष्पितः २७
स्वर्गलोको गृहस्थानां प्रतिष्ठा नियतात्मनाम्
ब्रह्मणा विहिता योनिरेषा यस्माद्विधीयते ।
द्वितीयं क्रमशः प्राप्य स्वर्गलोके महीयते २८
　अतः परं परमुदारमाश्रमं
　　तृतीयमाहुस्त्यजतां कलेवरम् ।
　वनौकसां गृहपतिनामनुत्तमं
　　श्रृणुष्व संश्लिष्टशरीरकारिणाम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

२४४-[७१]

भीष्म उवाच ।
प्रोक्ता गृहस्थवृत्तिस्ते विहिता या मनीषिभिः
तदनन्तरमुक्तं यत्तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १
क्रमशस्त्ववधूयैनां तृतीयां वृत्तिमुत्तमाम् ।
संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसाम् २
श्रूयतां पुत्र भद्रं ते सर्वलोकाश्रमात्मनाम् ।
प्रेक्षापूर्वं प्रवृत्तानां पुण्यदेशनिवासिनाम् ३

जामीभिः सगोत्रस्त्रीभिः ॥१५॥ संवादान् अंशाद्यर्थं कलहान् ॥ १६ ॥ जितः अंशात् च्यावितः :आचार्यादयः सम्यगाराधिताः ब्रह्मलोकादीन् प्रति नयन्तीत्याहाचार्य इति सार्धाभ्याम् ॥ १७ ॥ **भ्रातेति** । एते स्वदेहवत्पोषणीया इत्यर्थः ॥२०॥ **न चेति** । अर्थाशयाऽग्निहोत्रादीन्न कुर्यात् तिस्रः वक्ष्यमाणाः कुंभधान्यं उञ्छशिलं कापोतीं च तासां परं उत्तरमुतरं श्रेयः ॥ २२ ॥ चातुराश्रम्यमध्येऽपि परंपरं श्रेयः परस्परामित्यपपाठः ॥ २३ ॥ चक्रधराश्चक्रवर्तिनो मान्धात्राद्यस्तल्लोकानां सदृशीं गतिं तत्तुल्यताम् ॥ २६ ॥ सुपुष्पितः रमणीयः ॥२७॥ एषा गार्हस्थ्यं योनिः स्वर्गस्य कारणं यस्मात्तस्मात् द्वितीयं गार्हस्थ्यम् ॥ २८ ॥ गृहपतिनां ह्रस्वत्वमार्षं गृहस्थेभ्यः श्रेष्ठं संश्लिष्टं अस्थिचर्ममात्रसंश्लेषवत् । तच्च तच्छरीरं च तस्य कारिणां शरीरशोषकाणामित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥

२४४

प्रोक्तेति । प्रकर्षेण उक्ता प्रोक्ता शास्त्रे ॥१॥ एनां गृहस्थवृत्तिं अवधूय तिरस्कृत्य कां तृतीयां कापोतीं वृत्तिमपि संयोगः सहधर्मचारिणीसंयोगस्तत्र यत् व्रतं तेन खिन्नानां वानप्रस्थाश्रमः ओक आश्रयो येषां तेषां वृत्तिः श्रूयतामिति द्वयोः सम्बन्धः ॥ २ ॥ सर्वे लोकाः आश्रमाश्च आत्मा येषाम् । संविभागशमादिमयत्वात् सर्वाश्रमफलमत्रैवान्तर्भूतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यास उवाच ।

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं वनमेव तदा श्रयेत् ॥ ४
तृतीयमायुषो भागं वानप्रस्थाश्रमे वसेत् ।
तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानो दिवौकसः ॥ ५
नियतो नियताहारः षष्ठभक्तोऽप्रमत्तवान् ।
तदग्निहोत्रं ता गावो यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ६
अफालकृष्टं व्रीहियवं नीवारं विघसानि च ।
हवींषि संप्रयच्छेत मखेष्वत्रापि पञ्चसु ॥ ७
वानप्रस्थाश्रमेप्येताश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः ।
सद्यःप्रक्षालकाः केचित्केचिन्मासिकसंचयाः
चार्षिकं सञ्चयं केचित्केचिद्द्वादशवार्षिकम् ॥
कुर्वन्त्यतिथिपूजार्थं यज्ञतन्त्रार्थमेव वा ॥ ९
अभ्रावकाशा वर्षासु हेमन्ते जलसंश्रयाः ।
ग्रीष्मे च पञ्च तपसः शश्वच्च मितभोजनाः ॥
भूमौ विपरिवर्तन्ते तिष्ठन्ति प्रपदैरपि ।
स्थानासनैर्वर्तयन्ति स वनेष्वभिषिञ्चते ११
दन्तोलूखलिकाः केचिदश्मकुट्टास्तथा परे ।
शुक्लपक्षे पिबन्त्येके यवागूं क्वथितां सकृत् १२
कृष्णपक्षे पिबन्त्यन्ये भुञ्जते वा यथागतम् ।
मूलैरेके फलैरेके पुष्पैरेके दृढव्रताः ॥ १३
वर्तयन्ति यथान्यायं
वैखानसगतिं श्रिताः ।
एताश्चान्याश्च विविधा
दीक्षास्तेषां मनीषिणाम् ॥ १४
चतुर्थश्चौपनिषदो धर्मः साधारणः स्मृतः ।
वानप्रस्थाद्गृहस्थाच्च ततोऽन्यः संप्रवर्तते ॥ १५
अस्मिन्नेव युगे तात विप्रैः सर्वार्थदर्शिभिः ।
अगस्त्यः सप्त ऋषयो मधुच्छन्दोऽघमर्षणः ॥
सांकृतिः सुदिवा तण्डि-
र्यथावासो कृतश्रमः ।
अहोवीर्यस्तथा काव्य-
स्ताण्ड्यो मेधातिथिर्बुधः ॥ १७
बलवान्कर्णनिर्वाकः शून्यपालः कृतश्रमः ।
एवं धर्मं कृतवन्तस्ततः स्वर्गमुपागमन् ॥ १८
तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ।
ऋषीणामुग्रतपसां धर्मनैपुणदर्शिनाम् ॥ १९
अन्ये चापरिमेयाश्च ब्राह्मणा वनमाश्रिताः ।
वैखानसा वालखिल्याः सैकताश्च तथा परे
कर्मभिस्ते निरानन्दा धर्मनित्या जितेन्द्रियाः
गताः प्रत्यक्षधर्माणस्ते सर्वे वनमाश्रिताः २१
अनक्षत्रास्तवनाधृष्या
दृश्यन्ते ज्योतिषां गणाः ।
जरया च परिद्यूनो
व्याधिना च प्रपीडितः ॥ २२
चतुर्थे चायुषः शेषे वानप्रस्थाश्रमं त्यजेत् ।
सद्यस्कारां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ॥
आत्मयाजी सोत्मरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः॥
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य त्यक्त्वा सर्वपरिग्रहान्
साद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिष्टीश्चैवेह सर्वदा ।
यदैव याजिनां यज्ञादात्मनीज्या प्रवर्तते २५
त्रींश्चैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवात्ममोक्षणात्
प्राणेभ्यो यजुषः पञ्च षट् प्राश्नीयादकुत्सयन्

अत्रापि वनेऽपि पञ्चसु महायज्ञेषु अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इत्येतेषु वा ॥७॥ चतुर्थश्चतुर्थाश्रमे विहित औपानिषदः 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति' इत्याद्युपनिषदि विदितो धर्मः साधारणः सर्वेष्वाश्रमेषु अन्यः असाधारणः ॥१५॥ प्रत्यक्षः धर्मो धर्मफलं सत्यसङ्कल्पत्वादिकं येषां ते प्रत्यक्षधर्माणः ॥ १९ ॥ निरानन्दाः कृच्छ्रचान्द्रायणादिपरत्वात् ॥ २१ ॥ अनक्षत्राः नक्षत्रग्रहताराभ्योऽन्येऽपान्तरतमःप्रभृतयः अनाधृष्या निर्भयाः ॥ २२ ॥ सद्यस्कारां एकाहसाध्यां इष्टिं प्राजापत्यां त्रैधातवीं वा सर्ववेदसदक्षिणां सर्वस्वदक्षिणाम् । सर्वान्वेदान्सदक्षिणानित्यपपाठः ॥ २३ ॥ आत्मयाजी जीवच्छ्राद्धादिकृत् आत्मरतिरात्मनिष्ठः । सन्धिरार्षः । आत्मक्रीडश्च आत्मसंश्रयश्च न तु स्त्र्यादिक्रीडो राजाद्याश्रयः ॥२४॥ तीव्रतरवैराग्याभावे तु पक्षान्तरमाह—साद्यस्कान् सद्य एव क्रियन्ते तान् ब्रह्मयज्ञादीन् इष्टींश्च दर्शपूर्णमासमित्रविन्दादीः ताभिस्तावद्यजेत् यदैव यस्मिन्नेव काले याजिनां यज्वनां यज्ञात् कर्ममयादन्य आत्मनीज्या आत्मयज्ञो योगाभ्यासः प्रवर्तते तावदेव तान् कुर्यादित्यर्थः । यथोक्तं भगवता—

'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ।'

इति ॥ २५ ॥ आत्मनीज्यायाः स्वरूपमाह—त्रीनिति । 'हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति वैश्वानरविद्योक्तप्रकारेण आत्ममोक्षणाद्देहपातावधि आत्मनि देहे एवाग्नीन्यजेत् प्राणाग्निहोत्रविधिना 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुया-

केश-लोम-नखान्वाप्य वानप्रस्थो मुनिस्ततः
आश्रमादाश्रमं पुण्यं पूतो गच्छति कर्मभिः
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यः प्रव्रजेद्द्विजः ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥
सुशीलवृत्तो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नामुत्र च कर्तुमीहते ।
अरोषमोहो गतसन्धिविग्रहो
भवेदुदासीनवदात्मविन्नरः ॥ २९
यमेषु चैवानुगतेषु न व्यथे-
त्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमन्त्रविक्रमः ।
भवेद्यथेष्टागतिरात्मवेदिनि
न संशयो धर्मपरे जितेन्द्रिये ॥ ३०
ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणै-
रधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तिमुत्तमम् ।
चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु
प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

२४५-[७२]

श्रीशुक उवाच ।
वर्तमानस्तथैवात्र
वानप्रस्थाश्रमे यथा ।
योक्तव्योऽऽत्मा कथं शक्त्या
वेद्यं वै कांक्षता परम् ॥ १
व्यास उवाच ।
प्राप्य संस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यां ततः परम्
यत्कार्यं परमार्थं तु तदिहैकमनाः शृणु ॥ २
कषायं पाचयित्वाशु श्रेणिस्थानेषु च त्रिषु ।
प्रव्रजेच्च परं स्थानं पारिव्राजमनुत्तमम् ॥ ३
तद्भवानेवमभ्यस्य वर्ततां श्रूयतां तथा ।
एक एव चरेद्धर्मं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ ४
एकश्चरति यः पश्यन् न जहाति न हीयते ।
अनग्निरनिकेतश्च ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ ५
अश्वस्तनविधाता स्यान्मुनिर्भावसमाहितः ।
लघ्वाशी नियताहारः सकृदन्ननिषेविता ६
कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ।
उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्भिक्षुलक्षणम् ॥ ७

त्राणाय स्वाहा' इत्यादिश्रुतेर्यजुष उच्चारणानन्तरं पञ्चग्रासान् प्राश्नीयात् षड्वा । अकुत्सयन् अन्नमनिन्दन् ॥ २६ ॥ वाप्य वापयित्वा ॥ २७ ॥ न चेह नामुत्र च इहलोकनिमित्तं परलोकनिमित्तं वा कर्तुं कर्मानुष्ठातुमीहते इच्छति ॥ २९ ॥ यमेषु—अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहाख्येषु चात्–शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्येषु नियमेषु **स्वशास्त्रेति** । स्वस्य संन्यासविधेः शास्त्रं तत्रस्थं सूत्रं लोकानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्येवंरूपम् । आहुतिमन्त्रः शिखां यज्ञोपवीतमित्येतत्सर्वं भूःस्वाहेत्यप्सु प्रक्षिप्येति श्रुतिनिर्दिष्टः । तत्र उभयत्रापि विक्रमः पराक्रमो यस्य स तथा । यथेष्टा चिरजीविता वा सद्योमुक्तिर्वा क्रममुक्तिर्वा इच्छया भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ त्रीनाश्रमानपेक्ष्याधिष्ठितमाधिकत्वेन स्थितम् । यतोऽधिवृत्तिं अधिका शमाद्यात्मिका वृत्तिर्यस्मिंस्तं परमं मोक्षहेतुत्वात् ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥

२४५

पूर्वत्र साद्यस्कांश्च यजेद्यज्ञानिति श्लोकद्वयेन वानप्रस्थस्यापि वैश्वानरात्मोपासनमुक्तं तत्कर्मव्यग्रस्य दुःशकमिति मन्वानः पृच्छति—**वर्तमान इति** । यथा यथावत् आत्मा कथं योक्तव्यः सन्धिरार्षः । परं वेद्यं ब्रह्म ॥ १ ॥ उत्तरमाहार्धेन—**प्राप्येति** । एताभ्यामाश्रमाभ्यां ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्याभ्यां संस्कारं चित्तशुद्धिं प्राप्यात्मा योक्तव्य इति पूर्वेणान्वयः । चित्तशुद्धौ सत्यां वानप्रस्थाद्याश्रमेऽपि योगमभ्यस्येदित्यर्थः । ऋजुमार्गमाह—**यादिति**सार्धेन ॥ २ ॥ कषायं चित्तदोषं पाचयित्वा विश्लथं कृत्वा स्थानेषु आश्रमेषु अनुत्तमं इदं मतं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं वक्ष्यमाणरीत्या धर्मं योगम् ॥ ४ ॥ पश्यन् आत्मदृक् न जहाति कञ्चित्पदार्थं सर्वव्यापित्वात् । न हीयते मोक्षसुखात् ॥ ५ ॥ भावसमाहितः चित्तसमाधानवान् ॥ ६ ॥ कपालं पानपात्रं विवर्णं काषायवस्त्रं कुचैलमित्युच्यते । उपेक्षा प्रीतिद्वेषराहित्यम् ॥७॥

यस्मिन्वाचः प्राविशन्ति
कूपे त्रस्ता द्विपा इव।
न वक्तारं पुनर्यान्ति
स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ ८
नैव पश्येन्न शृणुयादवाच्यं जातु कस्यचित्।
ब्राह्मणानां विशेषेण नैव ब्रूयात्कथञ्चन ॥ ९
यद्ब्राह्मणस्य कुशलं तदेव सततं वदेत्।
तूष्णीमासीत निन्दायां कुर्वन् भैषज्यमात्मनः
येन पूर्णमिवाकाशं भवत्येकेन सर्वदा।
शून्यं येन जनाकीर्णं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः।
यत्र क्वचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
अहेरिव गणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः
न क्रुद्ध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः।
सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ १४
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्।
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ १५
अनभ्याहतचित्तः स्यादनभ्याहतवाग्भवेत्।
निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो निरमित्रस्य किं भयम्
अभयं सर्वभूतेभ्यो भूतानामभयं ततः।
तस्य मोहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम्।
सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे १८
एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते।
अमृतः स नित्यं वसति योऽहिंसां न प्रपद्यते
अहिंसकः समः सत्यो धृतिमान्नियतेन्द्रियः
शरण्यः सर्वभूतानां गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् २०
एवं प्रज्ञानतृप्तस्य निर्भयस्य निराशिषः।
न मृत्युरतिगो भावः स मृत्युमधिगच्छति
विमुक्तं सर्वसंगेभ्यो मुनिमाकाशवत्स्थितम्।
अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः २२
जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो हर्यर्थमेव च।
अहोरात्राश्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
निराशिषमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिम्।
निर्मुक्तं बन्धनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते
सर्वाणि दुःखस्य भृशं त्रसन्ते।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः
कुर्यान्न कर्माणि हि श्रद्दधानः ॥ २५

यस्मिन्निति । आक्रुश्यमानो नाक्रोशेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ एतदेवाह—**नैवेति** ॥ ९ ॥ भैषज्यं भवरोगचिकित्साम् ॥ १० ॥ येन संप्रज्ञातेऽहमेवेदं सर्वोऽस्मीति पश्यता । येन रूपादीनगृह्णता च जनपूर्णमपि स्थानं शून्यमिव भवति ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठम् ॥ ११ ॥ अहेः सर्पात् गणात् जनसमूहात् सौहित्यात् मृष्टान्नजनिततृप्तेः ॥१३॥ निदेशं आज्ञाम् ॥ १५ ॥ अभ्याहतं दोषाक्रान्तम् । निरमित्रस्य अजातशत्रोः ॥ १६ ॥ सर्वभूतेभ्यो यस्येति शेषः ॥१७॥ निर्भयत्वमुक्त्वा कृत्स्नानन्दप्राप्तिमप्याह-**यथेति** । नागपदे हस्तिपदे पद्गामिनां नृपश्वादीनां पदानि अपिधीयन्ते तिरोधीयन्ते । तथा इन्द्रादीनां पदजातानि स्थानानि कौञ्जरे कुं पृथिवीं शरीररूपां जरयतीति कुञ्जरः । समाधिस्थो योगी तस्य स्थाने कौञ्जरे पदे । 'यथा कृताय विजितायाधरेऽयाः संयन्त्येवमेवैनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद' इति श्रुतेः । कृतायश्चतुरङ्कपाशः तत्र त्रिद्व्येकांकानामिव योगे कृत्स्नकर्मफलानामन्तर्भाव इति श्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥ दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—**एवमिति** । एवं दृश्यमानप्रकारं धर्मार्थम् । अहिंसायां सर्वभूताभयदानरूपे संन्यासयोगे ॥ १९ ॥ प्रज्ञानं आत्मानुभवस्तेन तृप्तस्य मृत्युरूपो भावस्तस्यातिगोऽतिक्रम्य गन्ता न भवति किं तु स एव मृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः । 'स यथाऽश्मानमाखणमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवं हैव ते विध्वस्तो विनेशुः' इति श्रुतेः । ऋत्वा प्राप्य ते कामादयोऽसुरा मृत्युरूपा इति श्रुत्यर्थः । आखणः खननायोग्यः स्वार्थे तद्धितः। णत्वमार्षम् ॥ २१ ॥ सङ्गेभ्यः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेष्वहमित्याभिमानेभ्यः । आकाशवन्निर्विषयत्वात् । शून्यवत् अस्वं निर्द्दश्यम् । अत एव एकचरं ज्ञातृज्ञेयशून्यज्ञानमात्रम् ॥२२॥ यस्य कृतकृत्यस्य जीवन्मुक्तस्य जीवितं धर्मार्थं धर्ममेघाख्यनिर्विकल्पसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थम् । तथा च श्रुतिः- 'क्षणमेकं क्रतुशतस्य चतुःसप्तत्या यत्फलं तदवाप्नोति' इति। धर्ममेघस्य फलमाह—सोऽपि धर्मो हर्यर्थे हरन्ति ते हरयस्तत्समीपवर्तिनस्तेषामर्थम् । योगिनो हि पुण्यं तद्भक्ता हरन्ति। 'तस्य पुत्रा दायमुपयान्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति श्रुतेः । 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः' इत्यन्यनिष्ठं योगाङ्गफलं स्मर्यते च। रत्यर्थमिति पाठे परेषां सुखार्थं अहोरात्राः समाधयो व्युत्थानानि च पुण्यार्थं लोकशिक्षार्थम् ॥२३॥ **निरिति** । स्तुतिनमस्कारजन्यसुखासङ्गिनमित्यर्थः । बन्धनैः वासनाभिः ॥२४॥ **सर्वाणीति**। कर्ममात्रं हिंसाकरमतस्त्याज्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

दानं हि भूताभयदक्षिणायाः
सर्वाणि दानान्यधितिष्ठतीह ।
तीक्ष्णां तनुं यः प्रथमं जहाति
सोऽनन्त्यमाप्नोत्यभयं प्रजाभ्यः २६
उत्तान आस्येन हविर्जुहोति
लोकस्य नाभिर्जगतः प्रतिष्ठा ।
तस्याङ्गमङ्गानि कृताकृतं च
वैश्वानरः सर्वमिदं प्रपेदे ॥ २७
प्रादेशमात्रे हृदि निःसृतं य-
त्तस्मिन्प्राणानात्मयाजी जुहोति ।
तस्याग्निहोत्रं हुतमात्मसंस्थं
सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ॥ २८

देवं त्रिधातुं त्रिवृतं सुपर्णं
ये विद्युरग्र्यां परमात्मतां च ।
ते सर्वलोकेषु महीयमाना
देवाः समर्त्याः सुकृतं वदन्ति ॥ २९
वेदांश्च वेद्यं तु विधिं च कृत्स्न-
मथो निरुक्तं परमार्थतां च ।
सर्वं शरीरात्मनि यः प्रवेद
तस्यैव देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ३०
भूमावसक्तं दिवि चाप्रमेयं
हिरण्मयं योऽण्डजमण्डमध्ये ।
पतत्रिणं पक्षिणमन्तरिक्षे
यो वेद भोग्यात्मनि रश्मिदीप्तः ३१

अधितिष्ठति अधिकत्वेन वर्तते तीक्ष्णां तनुं हिंसामयं धर्मम् सोऽनन्त्यं स आनन्त्यं मोक्षम् । यतः प्रजाभ्यः प्रजानामभयम् ॥ २६ ॥ आनन्त्यावाप्त्युपायभूतां त्रींश्चैवाग्नीन्यजेदिति पूर्वाध्याये सूत्रितां वैश्वानरविद्यामनुवर्तयति—**उत्तान इत्यादिना** । वानप्रस्थ इव उत्ताने व्यात्ते आस्ये मुखे प्राणाय स्वाहेत्यादिमन्त्रैः पञ्च षट् वा आहुतीर्न जुहोति किं तर्हि प्राणानेव इन्द्रियमनआदीन् आत्मयाजी आत्मनि जुहोति प्रविलापयतीत्युत्तरेण सम्बन्धः । तत्प्रकारमाह—**लोकस्येति** । लोकस्य चराचरस्य जन्तोर्नाभिः जगत्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्य प्रतिष्ठा स्थानम्। 'अधो निष्ट्या वितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति । ज्वालमालाकुलं भाति विश्वस्यायतनं महत्' इति श्रुतेः । निष्ट्याः हृदयकपाटात् विश्वस्य वैश्वानरस्य। प्रकारान्तरेणायतनान्तरमाह—**तस्यांगमङ्गानीति** । तस्य लोकस्याङ्गं मूर्धादिचुबुकान्तं अङ्गानि वैश्वानरावयवाः मूर्धानमुपादिशन्नुवाचैष वा प्रतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इत्यन्तेन ग्रन्थेन श्रुत्या दर्शिताः । नाभ्यादिनिष्ट्यन्ते देशे वा चुबुकादिमूर्धान्तदेशे वा त्रैलोक्यात्मानं वैश्वानरमुपासीतेति पक्षद्वयमुपन्यस्तम् । एतच्च कृताकृतं वैकल्पिकं न तु समुच्चितम् । तात्पर्यमाह—**वैश्वानरः सर्वमिदामिति** । प्रपेदे प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः ॥२७॥ 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति' इत्यस्याः श्रुतेरर्थमाह—**प्रादेशेति**। हृदि नाभ्यादिहृदयपर्यन्ते देशे प्रादेशसंमिते निःसृतमाविर्भूतमिति श्रौतस्य प्रादेशमात्रपदस्यार्थः । तस्मिंश्चिन्मात्रे प्राणोपलक्षितं कृत्स्नं प्रपञ्चं आत्मयाजी योगी जुहोति प्रविलापयति यस्तस्याग्निहोत्रं प्राणाग्निहोत्रमात्मसंस्थं देहस्थितं हृदयं गार्हपत्य इत्यादिना उक्तप्रकारं सर्वेषु लोकेषु हुतं भवति। तस्य सर्वात्मकत्वात्तेन यदवदानं गृहीतं तेनावदानेन सर्वं ब्रह्माण्डं तृप्यतीत्यर्थः। तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेदित्यादिना ग्रंथेन श्रुतौ चैतदुपपादितम्॥२८॥ एवं प्रणवमात्रासु प्रथममकारार्थं वैश्वानरमुपासीना ये ते देवं त्रिधातुं द्योतमानं सूक्ष्मतेजोवन्नात्मकं सूत्रात्मानमुकारार्थं विद्युः तथा त्रिवृतं त्रिभिर्गुणैर्वृतं सुपर्णं ईश्वरं मायोपाधिं मकारार्थमग्र्यां सूक्ष्मतमां परमो निरुपाधिरात्मा प्रत्यक्स्वरूपं तद्भावं च विद्युः । अत एव तेषां सुकृतं देवादयो वदन्ति प्रशंसन्ति। व्रजन्तीति पाठे सुकृतं ब्रह्मानन्दम् । 'यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः' इति श्रुतेः ॥२९॥ विद्याफलमाह—**वेदानिति** । वेद्यं वियदादि विधिं कर्मकांडम्, निरुक्तं शब्दैकगम्यं परलोकादि परमार्थतां सत्यस्वभावतां चात्मनः एतत्सर्वं शरीरात्मनि प्रत्यग्रूपे एवास्तीति यो वेद तस्य तमेव सर्वेश्वरं देवाः सेवितुं स्पृहयन्ति ॥३०॥ अस्य सुपर्णत्वं व्याचष्टे—**भूमाविति** । अप्रमेयं प्रत्यगात्मत्वात् । हिरण्मयं चिन्मयं अण्डजं ब्रह्माण्डान्तराविर्भूतम् । अण्डमध्ये पिंडस्य मध्ये हृदंबुजे भोग्यात्मनि शरीरे अन्तरिक्षे हार्दाकाशे मायायाम् । एवं च देहपुंडरीकं मायाख्यमुपाधित्रयमाधारत्वेनाधेयाद्ब्रह्मणः पृथगुक्तं भवति। 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इति श्रुतेः। रश्मिभिरिव प्रसृमरैश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्दीप्तो जीवभावं गमितः । पतत्रिणं बहुपतत्रस्थानीयाभिरंगदेवताभिर्युक्तम् । 'यस्याग्निरास्यं खं मूर्धा द्यौर्नाभिश्चरणौ क्षितिः' इत्यादिभिर्युक्तम् । पक्षिणमिवासंगं मोदप्रमोदाख्यवृत्तिविशेषरूपपक्षद्वयवन्तं वा जीवप्रत्यग्भूतं ब्रह्म हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति श्रुतम् । तत्त्वतो यो वेद तं देवा वदन्तीति पूर्वेणान्वयः ॥ ३१ ॥

आवर्तमानमजरं विवर्तनं
षण्णाभिकं द्वादशारं सुपर्व।
यस्येदमास्योपरि याति विश्वं
तत्कालचक्रं निहितं गुहायाम् ॥ ३२
यः संप्रसादो जगतः शरीरं
सर्वान्स लोकानधिगच्छतीह।
तस्मिन्हि तं तर्पयतीह देवां-
स्ते वै तृप्तास्तर्पयन्त्यास्यमस्य ॥ ३३
तेजोमयो नित्यमयः पुराणो
लोकाननन्तानभयानुपैति।
भूतानि यस्मान्न त्रसन्ते कदाचि-
त्स भूतानां न त्रसते कदाचित्॥ ३४
अगर्हणीयो न च गर्हतेऽन्या-
न्स वै विप्रः परमात्मानमीक्षेत्।
विनीतमोहो व्यपनीतकल्मषो
न चेह नामुत्र च सोऽन्नमर्छति ॥ ३५
अरोषमोहः समलोष्टकाञ्चनः
प्रहीणकोशो गतसन्धिविग्रहः।
अपेतनिन्दास्तुतिरप्रियाप्रिय-
श्चरन्नुदासीनवदेष भिक्षुकः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६–[७३]

व्यास उवाच।
प्रकृत्यास्तु विकारा ये क्षेत्रज्ञस्तैरधिष्ठितः।
न चैनं ते प्रजानन्ति स तु जानाति तानपि॥
तैश्चैवं कुरुते कार्यं मनःषष्ठैरिहेन्द्रियैः।
सुदान्तैरिव संयन्ता दृढैः परमवाजिभिः ॥ २
इन्द्रियेभ्यः परे ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ ३

विवर्तनमायुःक्षपणम्। षट् ऋतवो नाभयो यस्य द्वादश मासा अरा यस्मिन् शोभनानि दर्शसंक्रमादीनि पर्वाणि यत्र। आस्योपरि भक्ष्यमिव विश्वं याति गुहायां बुद्धौ ॥ ३२ ॥ संप्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः सुषुप्तं तदेव जगतः शरीरं मूलकारणत्वात्। यथोक्तं 'सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं यद्बीजं स्वप्नबोधयोः' इति। सर्वान् लोकांश्च स्थूलसूक्ष्मान् अधिगच्छति व्याप्नोति कारणत्वादेव तस्मिन् संप्रसादाभिन्ने स्थूलसूक्ष्मदेहद्वये स जीवो देवान् प्राणादींस्तर्पयति ते च देवा अस्य आस्यं मुखं प्राप्य एनं तर्पयन्तीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः —'स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यति आदित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेन' इति ॥ ३३ ॥ यःपूर्वोक्तामग्र्यां परमात्मतामप्राप्य त्रिधातुके सोपाधिके एव रूपे तिष्ठति तस्य गतिमाह–**तेजोमय इति**। तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्तीति श्रुताविवेहापि लोकानिति बहुत्वं कार्यब्रह्मलोकगतप्रदेशभेदापेक्षया तेन कार्यब्रह्मलोकं गच्छतीत्यर्थः। अत एव कठवल्लीषु निर्गुणविद्याप्रकरणेऽपि गतिराम्नायते 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्य उत्क्रमणे भवन्ति' इति तत्राप्ययमेव श्रुतेराशयो न तु परब्रह्मविदामर्चिरादिगतिरस्तीति तत्र गत्याम्नानमिति व्यक्तमाकरे॥३४॥परमात्मतां प्राप्तस्य तु नेहामुत्र वा भोगोऽस्ति तद्धेतोर्मूलाज्ञानस्य नाशादित्याह–**अगर्हणीय इति**। विनीतमोहो नष्टाज्ञानः अत एव व्यपनीतं नष्टं कल्मषं स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयं यस्य अन्नमदनीयं भोग्यं लोकं अर्च्छति गच्छति 'न तस्य प्राणा उत्क्रामंति' इति तस्य गत्यभावश्रुतेः ॥ ३५ ॥ अस्य जीवन्मुक्तावस्थामाह—**अरोषेति**। न स्तः प्रियाप्रिये यस्य सोऽप्रियाप्रियः उदासीनवन्न तु प्रीत्यप्रीतियुक्तं चरन् भुञ्जानो भोगान् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः २४५

२४६

विस्तरेण ससाधनां ब्रह्मविद्यामुक्त्वा संक्षेपेण कठवल्लीनामर्थं संगृह्णन्नुपसंहरति–**प्रकृत्या इति**। विकारा देहेन्द्रियमनांसि तैरधिष्ठितः अधिष्ठातृत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वभावं प्रापितः 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेः॥१॥ जडत्वाच्चक्षुरादय आत्मानं न भासयन्ति आत्मा तु चेतनत्वात्तानेव भासयति। 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतिभ्यामित्याह-**तैश्चेति**। कार्यं विषयदेशं प्रति गमनम् ॥ २ ॥ परत्वं सूक्ष्मत्वं कारणत्वं चान्तरत्वं च। ननु 'इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्' इति तत्रैव कठवल्ल्यामिन्द्रियेभ्योऽर्थानां बाह्यत्वं श्रूयते तत्कथमिन्द्रियेभ्योऽर्थानां बाह्यत्वं श्रूयते तत्कथमि-

महतः परमव्यक्त-
मव्यक्तात्परतोऽमृतम् ।
अमृतान्न परं किंचि-
त्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ४
एवं सर्वेषु भूतेषु
गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या
सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ५
अन्तरात्मनि संलीय मनःषष्ठानि मेधया ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च वहुचिन्त्यमचिन्तयत
ध्यानेनोपरमं कृत्वा विद्यासंपादितं मनः ।
अनीश्वरः प्रशान्तात्मा ततोर्च्छत्यमृतं पदम्
इंद्रियाणां तु सर्वेषां वश्यात्मा चलितस्मृतिः
आत्मनः संप्रदानेन मर्त्यो मृत्युमुपाश्नुते ॥ ८
आहत्य सर्वसंकल्पान् सत्त्वे चित्तं निवेशयेत
सत्त्वे चित्तं समावेश्य ततः कालंजरो भवेत
चित्तप्रसादेन यतिर्जहातीह शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्माऽऽत्मनि स्थित्वा सुखमत्यन्तमश्नुते
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा स्वप्ने सुखं स्वपेत ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्यमानो न कम्पते
एवं पूर्वापरे काले
युञ्जन्नात्मानमात्मनि ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा
पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १२
रहस्यं सर्ववेदानामनैतिह्यमनागमम् ।
आत्मप्रत्यायिकं शास्त्रमिदं पुत्रानुशासनम्॥१३
धर्माख्यानेषु सर्वेषु सत्याख्याने च यद्वसु ।
दशेदमृक्सहस्राणि निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् १४
नवनीतं यथा दध्नः काष्ठादग्निर्यथैव च ।
तथैव विदुषां ज्ञानं पुत्रहेतोः समुद्धृतम् ॥ १५
स्नातकानामिदं शास्त्रं वाच्यं पुत्रानुशासनम्
तदिदं नाप्रशान्ताय नादान्तायातपस्विने१६

न्द्रियेभ्यः परे ह्यर्था इति तद्विरुद्धमुच्यते । सत्यम् । व्यवहारतस्त्वित्थमेव परमार्थतस्तु संकल्पमात्रकृता विषयाः । संकल्पश्च मनोधर्म इन्द्रियेभ्य आन्तर इति न किंचिदवद्यम् तथा चाक्षपादसूत्रम्–'दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः' इति। अर्थेभ्यो मनस्तत्कल्पकं मनसोऽपि बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा ततोऽपि परं महानात्मा शुद्धत्वंपदार्थः स एव हैरण्यगर्भी बुद्धिः ॥ ३ ॥ ततः परं महत उपादानमव्यक्ताख्यं अज्ञानं न तु कापिलाभिमतं प्रधानम् । आनुमानिकाधिकरणे तस्याव्यक्तशब्दार्थत्वनिरासात् । ननु तत्र सूक्ष्मं शरीरमव्यक्तशब्देनोक्तं तदेवास्माकमज्ञानम् 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्'इतिश्रुतेः पुरुषादव्यवहितं अमृतं चिदात्मा ॥ ४ ॥ एवमनेन प्रकारेण भूतेषु शरीराकारेषु आत्माऽनेककंचुकाक्रान्ततया गूढः सन्ननौपाधिकेन रूपेण प्रकाशते । तर्हि तत्सत्त्वे किं मानमत आह–**दृश्यते त्विति**। अग्रमिवाग्र्या तीक्ष्णा तया सूक्ष्मयेति तस्यैव व्याख्यानं सूक्ष्मदर्शिभिर्ब्रह्मदर्शनशीलैर्योगिभिः ॥ ५ ॥ इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थांश्च मेधया बुद्ध्या अन्तरात्मनि महत्तत्त्वे संलीय विलाप्य वहु चिन्त्यं ध्येयध्यानध्यातृरूपं त्रयं अचिन्तयत् ॥ ६ ॥ ध्यानेन तदेकतानतया विद्यासंपादितमहंब्रह्मास्मीति वाक्यजधीवृत्त्या विद्यया संस्कृतम्। उपरमं उपरतं कृत्वा अनीश्वरः ईशभावमपि प्रविलाप्यात एव प्रकर्षेण शान्तात्मा मुक्तचित्तः अमृतं कैवल्यं अर्च्छति प्राप्नोति ॥ ७ ॥ विपक्षे दोषमाह–इंद्रियाणां वश्यात्मा इन्द्रियैर्हृतचित्तः आत्मनः संप्रदानेन कामादिभ्यः समर्पणेन मर्त्योऽयं मृत्युमश्नुते ॥ ८ ॥ उपसंहरति–**आहत्येति**। आहत्य विनाश्य सत्त्वे सूक्ष्मायां बुद्धौ चित्तं स्थूलबुद्धिं कालञ्जरपर्वतवदप्रकम्प्यो भवेत् कालं क्षणमुहूर्तादिरूपं जरयति नाशयति तथा आत्मविदेव कालं नाशयति न तु तं काल इत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रसादेन द्वैतदर्शनाभावरूपेण नैर्मल्येन शुभाशुभं पुण्यपापम्। पुण्यस्यापि वन्धकत्वेन मोक्षापेक्षया पापत्वम्। तथा च जापकोपाख्याने इन्द्रादिलोकानामपि नरकत्वमुक्तम्। प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः आत्मनि स्वरूपे स्थित्वा द्वैतदर्शनकालीनं वृतिसारूप्यं परित्यज्य सुखं अत्यन्तं अन्तमतिक्रान्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यमश्नुते ॥ १० ॥ स्वप्ने सुषुप्तौ तथाहि द्वैतादर्शनं सुप्तिकैवल्ययोस्तुल्यवदाम्नायते **माध्यंदिनैः**–'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्यद्विभक्तं पश्येत्' इत्यादिना । अनूदितं चैतत्सूत्रकारेण—स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हीति । स्वाप्ययः सुषुप्तं संपत्तिः कैवल्यं अनयोरन्यतरदपेक्ष्य द्वैतादर्शनमाविष्कृतं श्रुत्या क्वचित्षष्ठाध्यायादौ सुषुप्तिमपेक्ष्य मैत्रेयिब्राह्मणादौ कैवल्यमपेक्ष्येति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥ अनैतिह्यं न केवलमनुमानतः अनागममागममात्रतो वा गम्यम्। किं तु अनुभवगम्यमित्यर्थः॥१३॥ वसु धनं सारभूतं दश किंचिदधिकानि ऋक्सहस्राणि तथा चोक्तं शाकलके–

'ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
ऋचामशीतिः पादैश्च तत्पारायणमुच्यते' इति

सर्ववेदश्रेष्ठादृग्वेदादयं सार उद्धृत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नावेदविदुषे वाच्यं तथा नानुगताय च।
नासूयकायानृजवे न चानिर्दिष्टकारिणे॥ १७
न तर्कशास्त्रदग्धाय तथैव पिशुनाय च।
श्लाघिने श्लाघनीयाय प्रशान्ताय तपस्विने
इदं प्रियाय पुत्राय शिष्यायानुगताय च।
रहस्यधर्मं वक्तव्यं नान्यस्मै तु कथञ्चन॥ १९
यद्यप्यस्य महीं दद्याद्रत्नपूर्णामिमां नरः।
इदमेव ततः श्रेय इति मन्येत तत्त्ववित्॥ २०
अतो गुह्यतरार्थं तदध्यात्ममतिमानुषम्।
यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टं वेदान्तेषु च गीयते॥ २१
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥
यच्च ते मनसि वर्तते परं
यत्र चास्ति तव संशयः क्वचित्।
श्रूयतामयमहं तवाग्रतः
पुत्र किं हि कथयामि ते पुनः॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४६॥

२४७-[७४]

शुक उवाच।
अध्यात्मं विस्तरेणेह पुनरेव वदस्व मे।
यदध्यात्मं यथा वेद भगवन्नृषिसत्तम॥ १
व्यास उवाच।
अध्यात्मं यदिदं तात पुरुषस्येह पठ्यते।
तत्तेऽहं वर्तयिष्यामि तस्य व्याख्यामिमां शृणु
भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाश एव च।
महाभूतानि भूतानां सागरस्योर्मयो यथा २
प्रसार्येह यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः।
तद्वन्महान्ति भूतानि यवीयःसु विकुर्वते ४
इति तन्मयमेवेदं सर्वं स्थावरजङ्गमम्।
सर्गे च प्रलये चैव तस्मिन्निर्दिश्यते तथा ५
महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत्।
अकरोत्तात वैषम्यं यस्मिन्यदनुपश्यति॥ ६
शुक उवाच।
अकरोद्यच्छरीरेषु कथं तदुपलक्षयेत्।
इन्द्रियाणि गुणाः केचित्कथं तानुपलक्षयेत्॥
व्यास उवाच।
एतत्ते वर्तयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः।
शृणु तत्त्वमिहैकाग्रो यथातत्त्वं यथा च तत् ८
शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशसंभवम्
प्राणश्चेष्टा तथा स्पर्श एते वायुगुणास्त्रयः ९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः २४६

२४७

अध्यात्ममिति। आत्मा पुर्यष्टकं तच्च १कर्मेन्द्रियाणि २ ज्ञानेन्द्रियाणि ३ मनआदिचतुष्टयम् ४ पञ्च प्राणाः ५ पञ्चभूतानि ६ कामः ७ कर्म ८ अविद्या चेति पुनरिति शतक्रत्वोऽपि पथ्यं वेदितव्यमिति न्यायेन विस्तरार्थं चोच्यते यथेति सप्रकारं वेद॥ १॥ भूतानां जरायुजादीनां सागरोर्मिन्यायेन प्रतिजीवं भूम्यादयः पृथक्कल्पिताः सन्तीत्यर्थः॥ ३॥ एतदेव दृष्टान्तान्तरपूर्वकमाह—**प्रसार्येति**। यवीयःस्वल्पेषु शरीराकारेषु महाभूतेषु स्थित्वा विकुर्वते सृष्टिलयाख्यं विकारं जनयन्ति॥ ४॥ अन्तःशरीरे एव स्वप्नवद्ब्रह्मांडोदयप्रलयौ भवत इति फलितमाह—**इतीति**। तन्मयं अल्पभूतमयं तस्मिन् शरीरान्तःस्थे। तथा सृष्टिप्रलयादिकं निर्दिश्यते इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति श्रुत्या॥ ५॥ यद्यपि सर्वस्मिन् शरीरे पञ्चैव भूतानि तथापि शरीरेषु सुरनरतिर्यगादिरूपेण वैषम्यमकरोत् तत्र हेतुः—यस्मिन्कर्मणि निमित्ते सति यदनुपश्यति अन्तकाले 'यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति' इति स्मृतेः॥६॥ शरीरेषु शरीरावयवेषु बुद्धीन्द्रियादिषु यद्वैषम्यं कानिचिदिन्द्रियाणि केचिद्गुणाः शब्दादय इत्येवमादि तत्कथमिति स्वरूपतो गुणतश्च भेदं कथंशब्दद्वयेन पृच्छतीत्यर्थः॥ ७॥ तदेव वक्तुं प्रतिजानीते—**यथातत्त्वं यथा च तदिति**॥ ८॥ शब्दश्रोत्रदेहाच्छिद्राणि स्वरूपतो भिन्नानि विषयत्वं करणत्वं तदुभयाश्रयत्वं चेति गुणतो भिन्नानि एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। स्पर्शः स्पर्शनेन्द्रियम्। वायुगुणाः वायुविकाराः॥९॥

रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिधा ज्योतिर्विधीयते।
रसोऽथ रसनं स्नेहो गुणास्त्वेते त्रयोऽम्भसः
घ्रेयं घ्राणं शरीरं च भूमेरेते गुणास्त्रयः।
एतावानिन्द्रियग्रामैर्व्याख्यातः पाञ्चभौतिकः
वायोः स्पर्शो रसोऽद्भ्यश्च
ज्योतिषो रूपमुच्यते।
आकाशप्रभवः शब्दो
गन्धो भूमिगुणः स्मृतः ॥ १२
मनो बुद्धिः स्वभावश्च त्रय एते स्वयोनिजाः।
न गुणानतिवर्तन्ते गुणेभ्यः परमागताः ॥ १३
यथा कूर्म इहाङ्गानि प्रसार्य विनियच्छति।
एवमेवेन्द्रियग्रामं बुद्धिः सृष्ट्वा नियच्छति १४
यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्च पश्यति।
एतस्मिन्नेव कृत्ये तु वर्तते बुद्धिरुत्तमा ॥ १५
गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः
इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठं तु मन उच्यते।
सप्तमीं बुद्धिमेवाहुः क्षेत्रज्ञं पुनरष्टमम् ॥ १७
चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः।
बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते १८
रजस्तमश्च सत्त्वं च त्रय एते स्वयोनिजाः।
समाः सर्वेषु भूतेषु तान्गुणानुपलक्षयेत् ॥ १९.
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत्।
प्रशान्तमिव संशुद्धं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २०
यत्तु संतापसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत्।
प्रवृत्तं रज इत्येवं तत्र चाप्युपलक्षयेत् ॥ २१
यत्तु संमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधार्यताम्।
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः साम्यं स्वस्थात्मचित्तता
अकस्माद्यदि वा कस्माद्वर्तन्ते सात्त्विका गुणाः
अभिमानो मृषावादो लोभो मोहस्तथाऽक्षमा
लिङ्गानि रजसस्तानि वर्तन्ते हेत्वहेतुतः २४
तथा मोहः प्रमादश्च निद्रा तन्द्रा प्रबोधिता
कथञ्चिदभिवर्तन्ते विज्ञेयास्तामसा गुणाः २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
सप्तचत्त्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

◆

२४८–[७५]

व्यास उवाच।

मनो विसृजते भावं बुद्धिरध्यवसायिनी। हृदयं प्रियाप्रिये वेद त्रिविधा कर्मचोदना ॥१

विपाकः जाठरः ॥ १० ॥ शरीरं कठिनांशबाहुल्यात् पार्थिवं इन्द्रियग्रामैः सह पाञ्चभौतिको विकारः ॥ ११ ॥ स्पर्शादयो वाय्वादीनां गुणास्तद्विकारैः स्पर्शनादीन्द्रियैर्गृह्यन्ते ॥ १२ ॥ **मनः** संकल्पविकल्पात्मकं, **बुद्धि**र्निश्चयात्मिका, **स्वभावः** पूर्ववासना स्वयोनिर्भूतान्येवातस्तानि सर्वाण्यपि भूतोत्थान्येव। अत्र हेतुमाह—**नेति**। गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः परं श्रोत्रादिकार्यस्वरूपमागताः प्राप्ताः सन्तो गुणान् शब्दादीन्नातिवर्तन्ते। अत्रायमाशयः—यदिन्द्रियं यस्यार्थस्य ग्राहकं तत् ग्राह्यसजातीयगुणाश्रय इति नियमश्चक्षुरूपादौ दृष्ट इति मनोबुद्ध्यहंकाराः पञ्चानामपि ग्राहका इति पञ्चगुणाश्रयत्वात् पाञ्चभौतिकाः ॥ १३ ॥ समनस्कानीन्द्रियाणि बुद्धिमात्रमेवेत्याह—**यथेति** ॥ १४ ॥ **यदिति**। ऊर्ध्वमित्यादिना कृत्स्नं शरीरं यत् पश्यति इदमहमिति यद्दर्शनं एतस्मिन्कृत्ये करणीये बुद्धिर्वर्तते। देहे अहमित्यनुभवो विषयो बुद्धेः स्वरूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥ गुणान् शब्दादीन् भावप्रधानो निर्देशः। बुद्धिरेव शब्दाद्यात्मतामतिशयेन नीयते। कर्मकर्तरि प्रयोगः। बुद्ध्यभावे विषया इन्द्रियाणि च न प्रथन्तेऽतस्तदुभयं बुद्धिरेवेत्यर्थः ॥१६॥ **चक्षुरिति**। इदं रूपमिति ज्ञाने यथा चक्षुः करणम् एवमिदमित्थं न वेत्यान्तरे ज्ञाने इदमित्थमेवेति ज्ञाने च मनोबुद्धी करणे तेषां ज्ञानानां द्रष्टा तु साक्षी ततः पृथगित्यर्थः ॥ १८ ॥ **रज इति**। स्वयोनिजाः तत्तत्संस्कारसचिवाच्चित्तादाविर्भूताः अत एव चित्तं तज्जाश्चार्थेन्द्रियादयः सर्वे त्रिगुणात्मका एवेति मतम्। सर्वेषु सुरनरादिषु तान् गुणान् कार्यद्वारा उपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ कार्याण्येवाह—**तत्रेत्यादिना** ॥ २० ॥ हेतुतः कारणात् अहेतुतः अकस्मात् ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥

२४८

एवं बुद्धेः स्वाभाविकं त्रिगुणात्मकत्वमुक्त्वा कर्मजं त्रैविध्यमाह—**मन इति**। विसृजते संकल्पमात्रेण भावं पदार्थं

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा परो मतः ॥ २
बुद्धिरात्मा मनुष्यस्य बुद्धिरेवात्मनाऽऽत्मनि
यदा विकुरुते भावं तदा भवति सा मनः ३
इन्द्रियाणां पृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियते ह्यतः ।
शृणवती भवति श्रोत्रं स्पृशती स्पर्श उच्यते
पश्यती भवते दृष्टी रसती रसनं भवेत् ।
जिघ्रती भवति घ्राणं बुद्धिर्विक्रियते पृथक् ५
इन्द्रियाणि तु तान्याहुस्तेष्वदृश्योऽधितिष्ठति
तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ॥ ६
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति ।
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदिह युज्यते ॥ ७
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेताननतिवर्तते ॥
सरितां सागरो भर्ता महावेलामिवोर्मिमान्
यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः ।
अधिष्ठानानि वै बुद्ध्यां पृथगेतानि संस्मरेत् ।
इन्द्रियाण्येव मेध्यानि विजेतव्यानि कृत्स्नशः
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण यद्यदानुविधीयते ।
अविभागगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ॥ १०
ये चैव भावा वर्तन्ते सर्वे एष्वेव ते त्रिषु ।
अन्वर्थाः संप्रवर्तन्ते रथनेमिमरा इव ॥ ११
प्रदीपार्थं मनः कुर्यादिन्द्रियैर्बुद्धिसत्तमैः ।
निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ १२

विविधं उत्पादयति बुद्धिरध्यवसायिनी तं पदार्थं बुद्धिर्निश्चिनोति—**इदमित्थमेवेति** । हृदयमहंकारं प्रियमनुकूलमप्रियं प्रतिकूलं च वेद ॥ १ ॥ अत एवेन्द्रियेभ्योऽर्था विषयाः पराः सूक्ष्माः संकल्पजत्वात् । तेभ्यो मनः परं तदुपादानत्वात् । ततोऽपि बुद्धिः परा । निश्चयात्मकत्वात् । ततोऽप्यात्मा परः। अदृश्यत्वेन प्रत्यक्तमत्वात् ॥ २ ॥ जन्तोर्व्यावहारिक आत्मा **बुद्धिः** । सा यदा भावं घटादिं विविधाकारं कुरुते तदा सा **मन** इत्युच्यते ॥ ३ ॥ पृथग्भावात् पृथग्विषयत्वात् । विक्रियते विकारं प्राप्नोति तानेव विकारानाह—**शृणवतीति** ॥ ४ ॥ तानि बुद्धेर्विकारान् अदृश्यश्चिदात्मा भावेषु सात्त्विकादिषु ॥ ६ ॥ तानेवाह—**कदाचिदिति** । प्रीतिशोकोभयाभावाः क्रमेण सात्त्विकराजसतामसाः ॥ ७ ॥ एतान् भावान् अतिवर्तते बुद्धिः सरितां वेगान् सागरोर्मिरिव तिरोधत्ते निरोधकाले इत्यर्थः ॥ ८ ॥ **यदेति** । अधिष्ठानानि इन्द्रियगोलकानि बुद्ध्यामेवान्तर्भूतानि परस्परं पृथग्भूतानि । मेधा रूपादिज्ञानं तत्र हितानि मेध्यानि ॥ ९ ॥ **सर्वाणीति** । यदिन्द्रियं यदा अनुविधीयते बुद्ध्याऽनुगतं भवति तदा पूर्वं अविभागगता अपृथग्भूतापि बुद्धिः पश्चान्मनसि संकल्पात्मके भावे घटादौ वर्तते बुद्ध्याऽनुगृहीतमिन्द्रियं संकल्पजं घटं गृह्णाति एवं रूपादीनानुपूर्व्येण न तु यौगपद्येन ॥ १० ॥ भावाः सात्त्विकादयः त्रिषु मनोबुद्ध्यहंकारेषु अन्वर्था अर्थं अनुसृत्य वर्तन्त इत्यन्वर्थाः । एकस्मिंस्त्र्यादिपिण्डे भर्तुः प्रीतिः सपत्न्या द्वेषस्तामविन्दतश्चैत्रस्य मोह इत्यान्तरा एव भावा विषयदर्शनेनाविर्भवन्तीत्यर्थः। इत एवानुभववैषम्याद्विषय एव त्रिगुणात्मेति कापिलाः प्राहुस्तन्मन्दम्। न हि स्त्रीपिण्डे सदैव भर्त्रादीनां प्रीत्यादयोऽनुवर्तन्ते येन तान् प्रति तेषां सत्त्वाद्यात्मत्वं नियम्येत । न ह्येकः पदार्थ एकमेव भोक्तारं प्रति कदाचिदसत्त्वात्मा कदाचित्सत्त्वात्मेति युक्तम्। न हि हिमग्रीष्मयोः प्रत्यप्रीतिविषयोऽपि, वन्हिर्दाहात्म्यमतिवर्तते। तस्माद्बुध्यादय एव सत्त्वाद्यात्मानो न त्वर्थाः रज्जूरगादिवदनिर्वचनीयत्वात्तेषाम् । न हि व्यवहितघटादिसत्त्वे प्रत्यक्षं क्रमते तस्य तत्रासामर्थ्यात्। नाप्यनुमानं वन्हिधूमन्यायेन तत्सत्त्वसाधकस्य नियतस्य लिंगस्याभावात्। नापि लोकवाक्यं, तस्याप्रामाण्यादिदोषशंकाकलंकितत्वात् । नापि वेदवाक्यं 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति सर्वसत्ताग्रासिनो वेदस्य यत्किंचित्पदार्थसत्तासाधकत्वात् । ननु 'अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे । येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेताविमुक्तं न विमुञ्चेत्' इत्यादिश्रुतेरविमुक्तादीनां सद्भावं प्रभावं तदविमोकं च प्रकाशयन्त्याः का गतिः । अज्ञातवस्तुनः सत्त्वाभावे कर्मोपास्तिकाण्डयोरुच्छेदापत्तिरिति चेन्न । अविद्यावद्विषयत्वात्तयोः । यथा स्वाप्ने रज्जूरगभ्रमेऽपनीते रज्जुः सत्या सर्पो मृषेति सत्यासत्यविभाग आभिमानिकोऽविद्यापेक्षः परमार्थतस्तयोर्मिथ्यात्वाविशेषेऽप्यनुवर्तते तद्वदित्यवेहि । तस्मादविद्यावतां वज्रपञ्जरायितमपि जगद्विद्यावतां दृष्टिसमसमयमात्रमेवेति युक्तमुक्तं बुद्ध्यादय एव सत्त्वाद्यात्मानो न त्वर्था इति ॥ ११ ॥ नन्वर्थानां स्वरूपसत्त्वाभावे कथमिन्द्रियसन्निकर्षादि तज्जं घटादिज्ञानं वा स्यादित्याशंक्याह—**प्रदीपार्थमिति** । इन्द्रियैः करणैः बुद्धिसत्तमैर्हेतुभिः। इयमत्र प्रक्रिया—त्रिविधं सत्त्वं शुक्तिरजतादीनां प्रातिभासिकं, घटादीनां व्यावहारिकं, ब्रह्मणः पारमार्थिकं चेति क्रमेण तानि सत्सत्तरसत्तमानि। तत्र सत्तमब्रह्माभिन्नत्वाद्विषया अपि सत्तमा इत्युच्यन्ते। बुद्धिसत्तमैरिति बुद्धिस्थविषयासिद्ध्यर्थे अध्ययनेन वसतीतिवत्तृतीया । इन्द्रियैरश्मिभूतैर्मनःप्रदीपार्थं सत्तमावरकाज्ञाननाशं कुर्यात् । ततः

एवंस्वभावमेवेदमिति विद्वान्न मुह्यति ।
अशोचन्नप्रहृष्यन्हि नित्यं विगतमत्सरः १३
न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैः कामगोचरैः
प्रवर्तमानैरनघैर्दुष्करैरकृतात्मभिः ॥ १४
तेषां तु मनसा रश्मीन्
यदा सम्यङ्नियच्छति ।
तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा
दीपदीप्ता यथाऽऽकृतिः ॥ १५
सर्वेषामेव भूतानां तमस्यपगते यथा ।
प्रकाशं भवते सर्वं तथेदमुपधार्यताम् ॥ १६
यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन्
विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते॥
एवमेव कृतप्रज्ञो न दोषैर्विषयांश्चरन् ।
असज्जमानः सर्वेषु कथंचन न लिप्यते ॥ १८

त्यक्त्वा पूर्वंकृतं कर्म रतिर्यस्य सदात्मनि ।
सर्वभूतात्मभूतस्य गुणवर्गेष्वसज्जतः ॥ १९
सत्त्वमात्मा प्रसरति गुणान्वापि कदाचन ।
न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा ॥
परिद्रष्टा गुणानां च परिस्रष्टा यथातथम् ।
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः ॥ २१
सृजतेऽत्र गुणानेक एको न सृजते गुणान् ।
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ॥
यथा मत्स्योऽद्भिरन्यः स्या-
त्संप्रयुक्तौ तथैव तौ ।
मशकोदुम्बरौ वाऽपि
संप्रयुक्तौ यथा सह ॥ २३
इषीका वा यथा मुञ्जे पृथक्च सह चैव च ॥
तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

* * *

स्वतः प्रकाशमाने सत्तमे विषया अध्यस्यन्ते । यथा इन्द्रियैः शुक्तीदंमशावरकाज्ञाने नाशिते शुक्तिर्बुद्धिस्थरजतभावेन शुक्त्यनतिरिक्तेन भाति । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिष्ठानग्रह एवोपक्षयः । एवं घटाद्यध्यासेऽपि इन्द्रियद्वारा मनसा सत्तमावरकाज्ञाने नाशिते स्वतः प्रकाशमानं सत्तमं बुद्धिस्थवियदादिभावेन सत्तमाऽनन्येन भाति अत इन्द्रियं सत्तमस्यैव ग्रहार्थम् । वियदादिकं तु रज्ज्वामुरगवदविद्यामात्रभातं साक्षिमात्रभातं वा। तथा च श्रुतिः'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इत्याधिष्ठानभानमन्वध्यस्तस्य घटादेर्भानमाह—लोकेऽपि घटानुभवः पटानुभव इत्यादावनुभवशब्दः प्राप्त्यर्थस्य भवतेर्ज्ञानार्थत्वेन पाश्चात्यप्रकाशवाचकोऽनुशब्दसामर्थ्यात् पूर्वतरमधिष्ठानप्रकाशमाक्षिपति । इममेव तार्किका निर्विकल्पकं ज्ञानमित्याचक्षते भाषान्तरेण । तथा च विषयाणां स्वरूपसत्त्वाभावेऽपि रज्जूरगवदविद्याप्रकाश उपपद्यते इति सर्वमवदातम् ॥ १२ ॥ एतज्ज्ञानफलमाह **—एवमिति** । इदं जगत् एवंस्वभावं बुद्धिमात्रकल्पितमिति जानन्न मुह्यति। न हि स्वाप्रधननाशादिना प्रबुद्धः शोकादिकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्वेवं घटमात्रविदाऽप्यधिष्ठानब्रह्म ज्ञातमेवेति किं श्रवणादिनेत्याशंक्याह **—न चेति** । कामगौचरैः काम्यमानविषयगोचरैः अनघैर्निर्दोषैरपीन्द्रियैः आत्मा स्वरूपेण ज्ञात एव पुरुषार्थो न पररूपेण । न हि रजतात्मना ज्ञाता शुक्तिः शुक्तिकार्याय प्रभवति तद्वत् । दुष्करैर्दुष्कृतिभिरकृतात्मभिरशोधितचित्तैः पुरुषैः ॥ १४ ॥ कथं तर्ह्यात्मा ज्ञेय इत्यत आह**—तेषामिति** । आकृतिर्घटादिरूपम् ॥ १५ ॥ भवते प्राप्नोति कण्ठगतविस्मृतचामीकरवदज्ञानापगममात्रलभ्य आत्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्याफलमाह**—यथेति** । गुणदोषैः पुण्यपापैः प्राकृतैः ॥ १७ ॥ क्रियमाणैरपि न लिप्यत इत्याह**—एवमिति** । विषयांश्चरन्नपि न लिप्यते तत्र हेतुरसज्जमान इति । सर्वेषु पुत्रादिष्वप्यसज्जमानस्तन्नाशादिजैः शोकादिभिर्न लिप्यते एवं देहासंगी देहकृतैरपि कर्मभिर्न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ संन्यासपूर्वकमात्मध्यानशीलस्य सार्वात्म्यं प्राप्तस्य भोग्यानासक्तस्य बुद्धीन्द्रियाण्यात्माकाराण्येव भवन्ति तथापि चिदचितोर्विभाग एवास्ति न त्वैक्यं भवतीत्याह द्वाभ्याम् । **त्यक्त्वेति** ॥ १९ ॥ शेषं प्राग्व्याख्यातम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

२४९–[७६]

व्यास उवाच।

सृजते तु गुणान् सत्त्वं क्षेत्रज्ञस्त्वधितिष्ठति
गुणान् विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः १
स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमान् सृजते गुणान्।
ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं सृजते तद्गुणांस्तथा ॥ २
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते।
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ३
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति।
अनेनैव विधानेन भवेद्गर्भशयो महान् ॥ ४
अनादिनिधनो ह्यात्मा तं बुद्ध्वा विचरेन्नरः
अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ॥ ५
इत्येवं हृदयग्रन्थिं बुद्धिचिन्तामयं दृढम्।
अनित्यं सुखमासीत अशोचंश्छिन्नसंशयः ६
ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या
यथा पूर्णां नदीं नराः।
अवगाढा ह्यविद्वांसो
विद्धि लोकमिमं तथा ॥ ७
न तु ताम्यति वै विद्वान्
स्थले चरति तत्त्ववित्।
एवं यो विन्दतेऽऽत्मानं
केवलं ज्ञानमात्मनः ॥ ८
एवं बुद्ध्वा नरः सर्वं भूतानामागतिं गतिम्
समवेक्ष्य च वैषम्यं लभते शममुत्तमम् ॥ ९
एतद्वै जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः।
आत्मज्ञानं शमश्चैव पर्याप्तं तत्परायणम् १०
एतद्बुद्ध्वा भवेच्छुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम्।
विज्ञायैतद्विमुच्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ११
न भवति विदुषां महद्भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं परत्र।
न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचि-
द्भवति हि या विदुषः सनातनी १२
लोकमातुरमसूयते जन-
स्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं कृताकृतम् ॥ १३

२४९

सृजत इति। गुणान् विषयान्। गुणान् सत्त्वादीन् विक्रियतः विकारं भजमानान् अनुलक्ष्य उदासीनस्याप्यधिष्ठातृत्वं अयस्कान्तमणिवज्ज्ञेयम्॥ १ ॥ एतदेवाह—**स्वभावेति**। अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनाय ऊर्णनाभिदृष्टान्तः ॥२॥ एते गुणाः प्रध्वस्तास्तत्त्वज्ञानेन दर्शनं गताः सन्तो न निवर्तन्ते घटादिवन्न नश्यन्ति किं तु रज्जूरगादिवद्बाध एवात्र प्रध्वंसपदार्थ इत्यर्थः। तत्र हेतुः—**प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते इति**। निवृत्तस्य हि घटादेः कपालादिरूपेण प्रवृत्तिर्लभ्यतेऽत्र घटो ध्वस्त इति। इह तु तादृक्प्रवृत्त्यदर्शनान्निरन्वयनाश एव गुणानामित्यर्थः। एके मुख्याः अपरे तार्किकाः। निवृत्तिः आत्यन्तिकी दुःखानां आत्मगुणानां निवृत्तिर्भवतीत्याहुः। एवं सांख्यादयोऽपि संसारहेतोर्दृग्दृश्यसंयोगस्यानादिभावस्यापि नाशमिच्छन्ति ॥ ३ ॥ एवं निवृत्तिबाधपक्षौ संप्रधार्य युक्त्याऽऽलोच्य यथामति निश्चिनुयात् सिद्धान्तं कुर्यात्। एतदनुरोधेनैव गर्भशयः जन्मादिलाभोऽपि बाधपक्षे आध्यासिको निवृत्तिपक्षे तात्विक इति ॥ ४ ॥ **अनादीति**। हि शब्दो नित्यानित्ययोर्धर्मधर्मिभावासंभवप्रसिद्धिद्योतकः। उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्यायेन दुःखादिधर्मिणि विकारिणि नित्यत्वासंभवात् घटे यावद्रूपनाशादर्शनेन आत्मनि यावद्दुःखनाशलक्षणमोक्षस्याप्यसंभवाच्च साधीयानयं पक्ष इत्याशयः ॥ ५ ॥ बुद्धिधर्माश्चिन्तादयः तत्प्रधानं बुद्धिचिन्तामयम् 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादिश्रुतेः। दृढं कर्माभेद्यं अनित्यं नित्यं विद्याविनाश्यं छित्त्वेति शेषः ॥ ६ ॥ पृथ्व्याः सकाशान्नदीं प्रति च्युता अविद्वांसस्तरणविद्याहीना उन्मज्जननिमज्जनैस्ताम्येयुः क्लिश्येयुः ॥ ७ ॥ सार्धश्लोकेन दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाहार्धेन—**एवमिति**। आत्मनः स्वस्य आत्मानं प्रत्यञ्चं तस्य स्वरूपलक्षणं केवलं ज्ञानमिति शुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शमं सुखम् ॥ ९ ॥ जन्मसामर्थ्यं लब्धजन्मनो यथोक्ताचारवतोऽवश्यंभावीत्यर्थः। पर्याप्तं पूर्णं परायणं मोक्षप्रापकम् ॥ १० ॥ शुद्धः पुण्यपापहीनः ॥ ११ ॥ भयं अधःपातजं या विदुषो गतिस्ततोऽधिका कस्यचिद्गतिर्नास्ति ॥ १२ ॥ लोक्यत इति लोको भोग्यं स्त्र्यादिस्तमातुरं दोषाक्रान्तं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोगवैकल्यात्। तथा तत्तदेव लोकस्यातुरत्वं निरीक्ष्य शोचते—**तत्रेति**। बुद्धाबुद्धयोर्महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः। ये पुरुषास्तदुभयं शोकाशोकरूपं कृताकृतं क्रमेण आरोपितानारोपितमिति विदुस्ते कुशला इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं
तच्च निर्णुदति तत्पुराकृतम् ।
न प्रियं तदुभयं न चाप्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०–[७७]

शुक उवाच ।
यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन ।
यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान् प्रब्रवीतु मे १
व्यास उवाच ।
धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिभिः कृतम् ।
विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु ॥ २
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि
बुद्ध्या संयम्य यत्नतः ।
सर्वतो निष्पतिष्णूनि
पिता बालानिवात्मजान् ॥ ३
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते
तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया ।
आत्मतृप्त इवासीत बहुचिन्त्यमचिन्तयन् ॥ ५
गोचरेभ्यो निवृत्तानि
यदा स्थास्यन्ति वेश्मनि ।
तदा त्वमात्मनाऽऽत्मानं
परं द्रक्ष्यसि शाश्वतम् ॥ ६
सर्वात्मानं महात्मानं विधूममिव पावकम् ।
तं पश्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा ये मनीषिणः
यथा पुष्पफलोपेतो बहुशाखो महाद्रुमः ।
आत्मनो नाभिजानीते क मे पुष्पं क मे फलम्
एवमात्मा न जानीते क गमिष्ये कुतस्त्वहम्
अन्यो ह्यत्रान्तरात्माऽस्ति यः सर्वमनुपश्यति
ज्ञानदीपेन दीप्तेन पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
दृष्ट्वा त्वमात्मनात्मानं निरात्मा भव सर्ववित्
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो मुक्तत्वच इवोरगः ।
परां बुद्धिमवाप्येह विपाप्मा विगतज्वरः ११
सर्वतःस्रोतसं घोरां नदीं लोकप्रवाहिनीम् ।
पञ्चेन्द्रियग्राहवतीं मनःसङ्कल्परोधसम् १२
लोभमोहतृणच्छन्नां कामक्रोधसरीसृपाम् ।
सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपङ्कां सरिद्वराम् १३
अव्यक्तप्रभवां शीघ्रां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
प्रतरस्व नदीं बुद्ध्या कामग्राहसमाकुलाम् १४
संसारसागरगमां योनिपातालदुस्तराम् ।
आत्मकर्मोद्भवां तात जिव्हावर्तां दुरासदाम्

किमनेन कौशलेनेत्यत आह—**यदिति** । इहलोके कुर्वतो यन्निष्कामं कर्म तत्प्राचीनकर्मणां नाशकम् । न हि कर्मणा सर्वकर्मोच्छेदोऽस्तीत्यर्थः किं तु तदुभयं इहजन्मानि पूर्वजन्मानि च कृतं कर्म तस्य विदुषः प्रियमप्रियं वा न जनयतीत्यतो विद्या संपादनीयेति भावः । ‘नैनं कृताकृते तपतः’ ‘न लिप्यते कर्मणा पापकेन’इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

विद्याप्रापकं धर्मं पृच्छति—**यस्मादिति** ॥ १ ॥ अश्वमेधादिर्माभूदिति निवृत्तिधर्मलक्षणयाऽऽह—**विशिष्टमिति** ॥ २ ॥ निष्पतिष्णूनि निष्पतनशीलानि संनियम्यैकाग्र्यं कुर्यादिति संबंधः ॥ ३ ॥ बहुचिन्त्यं त्रिपुटीम् । ॥ ५ ॥ गोचरेभ्यो बाह्याभ्यन्तरविषयेभ्यः वेश्मनि परस्मिन्ब्रह्मणि सर्वाधिष्ठाने ॥६॥ विधूममिव निरुपाधिं ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः ॥ ७ ॥ आत्मा बुद्धिरचेतनत्वाद्वृक्षवत् सर्वं बुद्ध्यादिकम् ॥ ९ ॥ ज्ञानदीपेन ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्त्या आत्मानं ब्रह्म आत्मनि देहे आत्मनेति पाठे आत्मना ज्ञानदीपेनेति सामानाधिकरण्यम् । निरात्मा निरुपाधिः ॥१०॥ विपाप्मेति देहान्तरसम्बन्धनिरासः । विगतज्वर इति जीवन्मुक्तिसुखवान् ॥ ११ ॥ सर्वतःस्रोतसं अनेकधा प्रवहन्तीं नदीं संसारनदीं लोकान् वाहयन्तीं रोधस्तीरं ॥१२॥ बुद्ध्या ज्ञानेन ॥ १४ ॥ योनिर्वासना ॥ १५ ॥

यां तरन्ति कृतप्रज्ञा
धृतिमन्तो मनीषिणः ।
तां तीर्णः सर्वतो मुक्तो
विधूतात्माऽऽत्मविच्छुचिः ॥ १६
उत्तमां बुद्धिमास्थाय ब्रह्मभूयान्भविष्यसि ।
संतीर्णः सर्वसंसारात्प्रसन्नात्मा विकल्मषः
भूमिष्ठानीव भूतानि पर्वतस्थो निशामय ।
अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्च न नृशंसमतिस्तथा ॥ १८
ततो द्रक्ष्यसि सर्वेषां भूतानां प्रभवाप्ययौ ।
एनं वै सर्वभूतेभ्यो विशिष्टं मेनिरे बुधाः ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठा मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९
आत्मनो व्यापिनो ज्ञानमिदं पुत्रानुशासनम्
प्रयताय प्रवक्तव्यं हितायानुगताय च ॥ २०
आत्मज्ञानमिदं गुह्यं सर्वगुह्यतमं महत् ।
अब्रुवं यदहं तात आत्मसाक्षिकमञ्जसा ॥ २१
नैव स्त्री न पुमानेतन्नैव वेद नपुंसकम् ।
अदुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकम् ॥ २२
नैतज्ज्ञात्वा पुमान्स्त्री वा पुनर्भवमवाप्नुते ।
अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्धर्मं विधीयते ॥ २३
यथा मतानि सर्वाणि तथैतानि यथा तथा ।
कथितानि मया पुत्र भवन्ति न भवन्ति च ॥
तत्प्रीतियुक्तेन गुणान्वितेन
पुत्रेण सत्पुत्र दमान्वितेन ।
पृष्टो हि संप्रीतिमना यथार्थं
ब्रूयात्सुतस्येह यदुक्तमेतत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

* * *

२५१–[७८]

व्यास उवाच ।
गन्धान् रसान्नानुरुन्ध्यात्सुखं वा
नालंकारांश्चाप्नुयात्तस्य तस्य ।
मानं च कीर्तिं च यशश्च नेच्छे-
त्स वै प्रचारः पश्यतो ब्राह्मणस्य १
सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् ।
ऋचो यजूंषि सामानि यो वेद न स वै द्विजः
ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववित्सर्ववेदवित् ।
नाकामो म्रियते जातु न तेन न च वै द्विजः

ब्रह्मभूयान्ब्रह्मैव ॥ १७ ॥ भूतानि अज्ञानि निशामय पश्य पर्वतस्थो ज्ञानपर्वतारूढः । यथोक्तम्–

‘प्रज्ञाप्रासादमारुह्य त्वशोच्यः शोचतो जनान् ।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुपश्यति’इति ॥१८॥

एनं योगेनाज्ञाननदीतरणरूपम् ॥ १९ ॥ **नैवेति** । पुमान् एतद्ब्रह्म स्त्र्यादिरूपेण न वेद नामरूपशून्यत्वात् । भूतभव्ययोर्भव उत्पत्तिः कारणं तदात्मकम् ॥ २२ ॥ अभवोऽनुत्पत्तिरात्मा तस्य प्रतिपत्त्यर्थम्। एतद्धर्मं एष योगधर्मः ॥ २३ ॥ यद्यपि तन्त्रभेदेन जगदुत्पत्तिप्रकारा भिद्यन्ते तथापि शमादिसंपन्नस्य सर्वधर्मास्पर्शिसुषुप्तावस्थासदृशसुखदुःखसंपर्कशून्यतयाऽवस्थानं मुक्तिरिति सर्ववादिसंमतम् । वादिनो देहनाशो वा शून्यभावो वा दुःखनाशो वा लिङ्गभंगो वाऽविद्यानिवृत्तिर्वा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिर्वा परमानन्दावाप्तिर्वेति शब्दत एव विकल्पयन्ति तदेतदभिसंधायाह––**यथेति** । यथा सर्वाणि मतानि येन प्रकारेण मुक्तौ पर्यवस्यन्ति तथा तेनैव प्रकारेण मदीयान्येतानि वचांसि मुक्तौ पर्यवस्यन्तीति मया यथा तथेति भावप्रधानो निर्देशः याथातथ्येन कथितानीत्यर्थः । हे पुत्र तानि मतानि भवन्ति फलता विरोधाभावात् । न भवन्ति च निर्वक्तुमशक्यत्वात्। तस्मात्सर्वैरपि तांत्रिकैरिदं शास्त्रमुपादेयमिति सिद्धम् ॥ २४ ॥ **तदिति** । तस्मादुक्तविशेषणवताऽधिकारिणा पृष्टो गुरुः प्रीतिपूर्वकमिदं वदेदित्यर्थः ॥२५॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ ॥ २५० ॥

२५१

गंधान्रसानित्याद्यध्यायः साधनविधानार्थं जीवन्मुक्तलक्षणख्यापनार्थं च नानुरुन्ध्यात् नानुसरेत् नापि तस्य तस्य गन्धादेरलंकारान् वर्जनानि च प्राप्नुयात् गन्धादिरागद्वेषौ न कार्यौ किं तूदासीतैवेत्यर्थः । प्रचारो व्यवहारः पश्यतो विदुषः ॥१॥ द्विजो मुख्यो ब्राह्मणः ॥२॥ कस्तर्हि द्विज इत्यत आह–**ज्ञातिवादिति** । यो दयाऽ-

इष्टीश्च विविधाः प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान्
प्राप्नोति नैव ब्राह्मण्यमविधानात्कथञ्चन ॥ ४
यदा चायं न बिभेति यदा चास्माच्च बिभ्यति
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥६
कामबन्धनमेवैकं नान्यदस्तीह बन्धनम् ।
कामबन्धनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ७
कामतो मुच्यमानस्तु धूम्राभ्रादिव चन्द्रमाः
विरजाः कालमाकांक्षन् धीरो धैर्येण वर्तते८
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामः ९
स कामकान्तो न तु कामकामः
स वै कामात्स्वर्गमुपैति देही ॥ १०
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ॥ ११
तपसोपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखम् ।
सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योपनिषच्छमः १२
क्लेदनं शोकमनसोः संतापं तृष्णया सह ।
सत्त्वमिच्छासि संतोषाच्छान्तिलक्षणमुत्तमम्
विशोको निर्ममः शान्तः
प्रसन्नात्मा विमत्सरः ।
षड्भिर्लक्षणवानेतैः
समग्रः पुनरेष्यति ॥ १४
षड्भिः सत्त्वगुणोपेतैः प्राज्ञैरधिगतं त्रिभिः ।
ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिहस्थं तं गुणं विदुः१५
अकृत्रिममसंहार्यं प्राकृतं निरुपस्कृतम् ।
अध्यात्मं सुकृतं प्राप्तः सुखमव्ययमश्नुते ॥ १६
निष्प्रचारं मनः कृत्वा
प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते तुष्टिं
सा न शक्याऽऽत्मनोऽन्यथा ॥ १७

ब्रह्मवित्स एव वेदवित् यश्चाकाम आत्मज्ञानेन तृप्तो जातु कदाचिन्न म्रियते तथा च श्रुतिः—'योऽकामो निष्काम आप्तकामः स्यान्न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इति । तेनाकामत्वेन द्विजो नेति न च किं तु द्विज एव । यो निर्दयः सकामश्च नासौ वेदविन्न ब्राह्मणश्चेति भावः ॥ ३ ॥ अविधानात् दयानैष्काम्ययोरननुसरणात् ॥ ४ ॥ एतदेव विवृणोति–**यदेत्यादिना** ॥ ५ ॥ समुद्रेऽन्या आप इव यत्र पुंसि कामा लीयन्ते स मोक्षभाक् न तु कामकामो विषयाभिलाषी ॥ ९ ॥ तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीतिश्रुतेर्ब्रह्मविदेव पूर्णकामो न त्वन्य इत्याहार्धेन–**स इति** । सः विद्वान् कामैः संकल्पमात्रोपनतैः कान्तो मनोहरः न तु कामकामः स्वर्गाद्यर्थी कुतः–**स वा इति** । स्वर्गं प्राप्य 'संयोगा विप्रयोगान्ताः' इति नियमेन ततो भ्रश्यत इति भावः॥१०॥ उपनिषद्रहस्यं सत्यं हितकरं वाक्यम् । उत्तरोत्तराभावे पूर्वं पूर्वं व्यर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वर्गः सगुणब्रह्मभावः शमो निर्गुणब्रह्मभावः ॥ १२ ॥ **क्लेदनमिति** । सन्तोषाद्धेतोः सत्त्वं बुद्धिप्रसादं इच्छसि इच्छेत पञ्चमलकारोयम् । एतदेव सत्त्वं शान्तिलक्षणं मोक्षस्य सूचकम् । कीदृशं सत्त्वं तृष्णया सह शोकमनसोः संकल्पः संशयो वाऽत्र मनःशब्दार्थः । संतापं सन्ताप्य क्लेदनं विक्लित्तीकरणम् । तण्डुलस्येव पाचकमित्यर्थः । सन्तापमिति णमुलन्तम् ॥ १३ ॥

षड्भिः संतोषसहितैर्विशोकत्वादिभिः समग्रो ज्ञानतृप्तः ॥ १४ ॥ एव मुक्तलक्षणमुक्त्वा मुक्तिसाधनमाह–**षड्भिरिति** । फलभूतत्वात् सुखस्वर्गवर्जं पूर्वोक्तैः सत्यदमदानतपस्त्यागशमाख्यैरुपनिषत्संज्ञैः सत्यादिषु राजसतामसत्वे अपि संभाविते । अतस्तद्व्यावृत्तये:– सत्त्वगुणोपेतैरिति । त्रिभिश्च श्रवणमनननिदिध्यासनैरागमानुमानानुभवैर्वाऽधिगतं आत्मानं इहस्थं शरीरान्तस्थं प्रेत्य जीवत्येव देहे देहाभिमानाद्व्युत्थाय ये विदुर्जानीयुस्ते तं गुणं पूर्वोक्तं मुक्तलक्षणं विदुः प्राप्नुयुः ॥ १५ ॥ अकृत्रिमं अजन्यं अत एव असंहार्यम् । प्राकृतं स्वभावसिद्धम् । निरुपस्कृतं गुणाधानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनम् । अध्यात्मं आत्मनि देहे सुकृतं ब्रह्म 'तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते' इति श्रुतिप्रसिद्धं प्राप्तः सुखमव्ययमश्नुते। यद्वा । अध्यात्मं ग्रन्थं यः प्राप्तः सोऽपि ध्यानादिक्रमेणाव्ययं सुखमश्नुते । ग्रंथेऽपि उपनिषद्रूपे नित्यत्वादकृत्रिमत्वमसंहार्यत्वं च । प्राकृतं वाक्यार्थमर्यादास्वरसतोऽर्थप्रत्यायकं निरुपस्कृतं द्वैतिनामिव हठानाकृष्टार्थम् । एतेन परोक्षज्ञानस्यापि पुण्यवृद्धिहेतुतया क्रममुक्त्यर्थत्वमुक्तम् । तथा च स्मृतिः–'दिने दिने तु वेदान्तश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् ।
गुरुशुश्रूषया लब्धात्कृच्छ्राशीतिफलं लभेत्' इति १६
न केवलं शास्त्रीयज्ञानमात्रान्मुक्तिः किं तु साधनान्तरापेक्षाप्यस्तीत्याह—**निष्प्रचारमिति** । अन्यथा मनोनिरोधाभावे न शक्या प्राप्तुमिति शेषः ॥ १७ ॥

येन तृप्यत्यभुञ्जानो येन तृप्यत्यवित्तवान् ।
येनास्नेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् १८
संगुप्तान्यात्मनो द्वाराण्यपिधाय विचिन्तयन्
यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते
समाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितम् ।
सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चान्द्रमसं यथा ॥ २०
अविशेषाणि भूतानि गुणांश्च जहतो मुनेः ।
सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेण तमो यथा २१
तमतिक्रान्तकर्माणमतिक्रान्तगुणक्षयम् ।
ब्राह्मणं विषयाश्लिष्टं जरामृत्यू न विन्दतः ॥
स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्यवतिष्ठते ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च शरीरस्थोऽतिवर्तते२३
कारणं परमं प्राप्य अतिक्रान्तस्य कार्यताम्
पुनरावर्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परं पदम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

२५२-[७९]

व्यास उवाच ।
द्वन्द्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः ।
वक्त्रा गुणवता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत
आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पञ्चमी
भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पञ्चसु ॥ २

येन ब्रह्मणा ॥ १८ ॥ सुंगुप्तानि प्रमादात् सम्यक् रक्षितानि द्वाराणि इन्द्रियाणि अपिधाय निरुध्य विचिन्तयन् ध्यायन् ॥ १९ ॥ अन्वेति वर्धते ॥ २० ॥ **अविशेषाणीति** । विशेषाविशेषालिङ्गमात्रालिंगानि गुणपर्वाणीति योगोक्तेषु गुणावयवेषु । विशेषाः स्थूलपृथिव्यादय एकादशेन्द्रियाणि च । अविशेषः पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्च । लिंगमात्रं महत्तत्त्वं अलिंगं प्रधानम् । तत्र पूर्वपूर्वत्यागेन उत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानो योगी गुणानपि त्यजति । तत्राविशेषाणि भूतानीति पञ्चतन्मात्राणि गुणा इति महदव्यक्तं च जहतो मुनेः त्यजता मुनिना दुःखं संसाराख्यं अपोह्यते । सविशेषाणीति पाठे भूतशब्देन पञ्चतन्मात्राण्येव स्वकार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतिक्रान्तं बाधितं गुणक्षयं गुणैश्वर्यं येन यम् । विषयैराश्लिष्टम् ॥ २२ ॥ मुक्तो विरक्तः समः रागद्वेषशून्यः पर्यवातिष्ठते स्थिरो भवति । शरीरस्थो जीवन्नेव सर्वार्थानतिक्रम्य वर्तते ॥ २३ ॥ परमं कारणं निर्गुणं ब्रह्म कार्यतां अव्यक्तताम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

२५२

विस्तरेणोक्तमध्यात्मं सुखसंग्रहार्थं संक्षिपति-**द्वंद्वानीत्यादिनाऽध्यायेन** । द्वंद्वानि मानापमानादीनि । अर्थधर्मौ चाधिष्ठितोऽपि पुरुषो यदि मोक्षार्थी स्यात्तर्हि स इदं महदध्यात्मं श्राव्यः ॥ १ ॥ भूतेषु जरायुजादिषु पञ्चसु पञ्चात्मकेषु एतेन भावाभावकालानामपि भौतिकत्वमुक्तम् । ननु पञ्चभ्यो भूतेभ्योऽधिकानि कालदिगात्ममनांसि चत्वारि द्रव्याणि गुणाश्च चतुर्विंशतिः कर्मसामान्यविशेषसमवायाश्च भावपदार्थाः सप्तमोऽभावपदार्थश्चेति काणादा मन्यन्ते । तत्कथं सर्वस्य पञ्चात्मकत्वं प्रतिज्ञायत इति चेत् । अत्रोच्यते-न तावत्कालो नाम पदार्थान्तरमतीतानागतत्वादिव्यवहारहेतुः किंचिदस्ति नूतनत्वपुराणत्वादिवद्द्रव्यगताभिरेवातीतत्वाद्यवस्थाभिस्तादृग्व्यवहारोपपत्तेः । नापि दिक् । आकाश एव सूर्योपाधिकी प्राच्यादिकल्पनेत्युपगमात् । नापि मनस्तस्य इन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवद्ग्राह्यसजातीयगुणाश्रयत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वेन पाञ्चभौतिकत्वात् । पराभिमतमनसस्तु ग्राह्यसजातीयगुणानाश्रयत्वेन दिक्कालवन्नेन्द्रियत्वं युज्यते । गुणा अपि आश्रयान्नातिरिच्यन्ते इति न पृथक् पदार्थः । तथा द्रव्यस्यैव स्वास्थ्यप्रच्युतिः परिस्पंदात्माऽवस्थाविशेषः कर्मेति न तदपि पृथक्पदार्थः । तथा सत्सदिति व्यवहारविषयत्वस्य स्वकल्पितस्य सामान्यादिषु सद्भावेऽप्यनवस्थादिदोषभयात्तेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यगुणकर्मस्वेवानुगतं सामान्यमित्यप्यसत् । अधिष्ठानसत्त्वेनैव सत्सदिति व्यवहारस्योपपत्तौ सत्यामननुगतस्य तस्य कल्पनाया अनौचित्यात् । 'नित्यद्रव्यवृत्तयोऽनन्ता विशेषाः' इत्युपगमस्त्वैकात्म्ये नित्यद्रव्याणामेवाभावान्निरालम्बनो मानान्तरासिद्धश्च । समवायवद्रूपादिकमपि समवायं विनैव द्रव्ये स्थास्यतीति समवायकल्पनाऽप्यन-

अन्तरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियम्।
तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित्
चरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ।
स्पर्शनं चेन्द्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयम्
तापः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च पञ्चमम्
तस्य रूपं गुणं विद्यात्ताम्रगौरासितात्मकम्
प्रक्लेदः क्षुद्रता स्नेह
इत्यपामुपदिश्यते।
असृङ्मज्जा च यच्चान्य-
त्स्निग्धं विद्यात्तदात्मकम् ॥ ६
रसनं चेन्द्रियं जिह्वा रसश्चापां गुणो मतः
संघातः पार्थिवो धातुरास्थिदन्तनखानि च ७
श्मश्रु रोम च केशाश्च शिरा स्नायु च चर्म च
इन्द्रियं घ्राणसंज्ञातं नासिकेत्यभिसंज्ञिता ८
गन्धश्चैवेन्द्रियार्थोऽयं विज्ञेयः पृथिवीमयः।
उत्तरेषु गुणाः सन्ति सर्वसत्त्वेषु चोत्तराः ९
पञ्चानां भूतसंघानां सन्ततिं मुनयो विदुः।
मनो नवममेषां तु बुद्धिस्तु दशमी स्मृता॥१०
एकादशस्त्वनन्तात्मा स सर्वः पर उच्यते।
व्यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकम्
कर्मानुमानाद्विज्ञेयः स जीवः क्षेत्रसंज्ञकः ११
एभिः कालात्मकैर्भावैर्यः सर्वैः सर्वमन्वितम्
पश्यत्यकलुषं कर्म स मोहं नानुवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

२५३-[८०]

व्यास उवाच।

शरीराद्विप्रमुक्तं हि सूक्ष्मभूतं शरीरिणम्। कर्मभिः परिपश्यन्ति शास्त्रोक्तैः शास्त्रवेदिनः १

र्थिका। यथा घटः पटान्योन्याभावः। एवं भूतलं घटसंसर्गाभावोऽपि भविष्यति। तथा चोक्तम्—'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया' इति। प्रागभावप्रध्वंसाभावयोस्त्वसत्प्रतियोगिकत्वादेवासिद्धिः। सद्भ्यामभावो निरूप्यत इति न्यायेन तन्निरूपकाभावात्। तस्मादभौतिकः पदार्थ एव नास्तीति युक्तमुक्तं भावाभावकालानामपि पञ्चात्मकत्वम् ॥ २ ॥ अन्तरात्मकं अवकाशात्मकम्। मूर्तिः शरीरं तस्य शास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधानं वेदवाक्यं तद्विन्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३ ॥ चरणं गमनं मारुतात्मकं वायुधर्मत्वात्तदात्मकम् ॥ ४ ॥ पाकोऽन्नादेः प्रकाशो दीपादेः ज्योतिः ऊष्मा ॥५॥ क्षुद्रता अन्तःप्रविश्य पार्थिवावयवसंयोगश्लथीकरणेन सूक्ष्मता ॥६॥ उत्तरेषु भूतेषु पूर्वभूतगुणाः सन्ति। तेन शब्द एवाकाशे, शब्दस्पर्शौ वायौ, शब्दस्पर्शरूपाणि तेजसि, शब्दस्पर्शरूपरसाः सलिले त एव सगंधाः पृथिव्यामिति। तथा सर्वसत्त्वेषु सर्वप्राणिषु उत्तरा गुणाः अविद्याकामकर्माख्याः। तथा चोक्तम्—

'तमःप्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनाम्
परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिः' इति॥ ९ ॥

एतैर्भावनाज्ञानकर्मभिर्वाक्यशेषे दृष्टैः सह नवमं मनः ॥ १० ॥ व्यवसायात्मिका निश्चयात्मिका व्याकरणं संशयः। सः अनन्तात्मा कर्मानुमानात् सुखदुःखलिङ्गेन कर्मणामाश्रयत्वेनानुमेयो जीवः ॥ ११ ॥ **एभिरिति।** कालः कृतत्रेताद्वापरकलिरूपो जीवस्तदात्मकैः पुण्यापुण्यादिसंस्कारात्माभिः एभिः भावैर्भावनाभिः सर्वं प्राणिजातं समन्वितं यः पश्यति। स्वरूपतस्त्वकलुषमिति जानाति सः समोहं सकामं कर्म नानुवर्तते। ज्ञातात्मतत्त्वतया निष्कामो भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

२५३

एवं पञ्चभूतानि अविद्याकामकर्माणि मनोबुद्धी चेति दशकः क्षेत्रं ततोऽन्य एकादशोऽनन्तात्मा स च लिङ्गात्मैवेति भ्रमो माभूदिति तस्यापि दशकान्तर्गतत्वं साधयति-**शरीरादित्यादिना।** स्थूलशरीराद्विप्रमुक्तमपि शरीरिणं सूक्ष्मशरीरवन्तम्, अत एव सूक्ष्मभूतं दुर्लक्ष्यम्। शास्त्रोक्तैः कर्मभिर्योगानुष्ठानैः पश्यन्ति शास्त्रज्ञा योगिनः लिङ्गात्मानं समाधौ साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः॥१॥

यथा मरीच्यः सहिताश्चरन्ति
सर्वत्र तिष्ठन्ति च दृश्यमानाः।
देहैर्विमुक्तानि चरन्ति लोकां-
स्तथैव सत्त्वान्यतिमानुषाणि ॥ २
प्रतिरूपं यथैवाप्सु तापः सूर्यस्य लक्ष्यते।
सत्त्ववत्सु तथा सत्त्वं प्रतिरूपं स पश्यति ३
तानि सूक्ष्माणि सत्त्वानि विमुक्तानि शरीरतः
स्वेन सत्त्वेन सत्त्वज्ञाः पश्यन्ति नियतेन्द्रियाः
स्वपतां जाग्रतां चैव सर्वेषामात्मचिन्तितम्।
प्रधानाद्वैधमुक्तानां जहतां कर्मजं रजः ॥ ५
यथाऽहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाऽहनि
वशे तिष्ठति सत्त्वात्मा सततं योगयोगिनाम्
तेषां नित्यं सदा नित्यो भूतात्मा सततं गुणैः
सप्तभिस्त्वन्वितः सूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः ७
मनोबुद्धिपराभूतः स्वदेहपरदेहवित्।
स्वप्नेष्वपि भवत्येष विज्ञाता सुखदुःखयोः ८
तत्रापि लभते दुःखं तत्रापि लभते सुखम्।
क्रोधलोभौ तु तत्रापि कृत्वा व्यसनमर्च्छति
प्रीणितश्चापि भवति महतोऽर्थानवाप्य हि।
करोति पुण्यं तत्रापि जीवन्निव च पश्यति
अहोष्मान्तर्गतश्चापि गर्भत्वं समुपेयिवान्।
दश मासान्वसन्कुक्षौ नैषोन्नमिव जीर्यते ११
तमेतमतितेजोंशं भूतात्मानं हृदि स्थितम्।
तमोरजोभ्यामाविष्टा नानुपश्यन्ति मूर्तिषु॥
योगशास्त्रपरा भूत्वा तमात्मानं परीप्सवः।
अनुच्छ्वासान्यमूर्तानि यानि वज्रोपमान्यपि
पृथग्भूतेषु सृष्टेषु चतुर्थाश्रमकर्मसु।
समाधौ योगमेवैतच्छाण्डिल्यः शममब्रवीत्
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम्।
प्रधानविनियोगज्ञः परं ब्रह्मानुपश्यति ॥ १५

लिङ्गदेहसत्त्वे विद्वदनुभवं प्रमाणमुक्त्वा युक्तिमप्याह-- **यथेति**। यथा गगनोदरे सूर्यमरीचिका निविडाः सन्त्योऽपि स्थूलदृष्ट्या न गृह्यन्ते। गुरूक्तयुक्त्या तु दृश्यमानास्ता एवातिविस्पष्टं गृह्यन्ते। तथा देहैः स्थूलैर्निर्मुक्तानि रहितानि सत्त्वानि स्थूलदृष्ट्या न दृश्यन्त इत्यर्थः। लोकांश्चरन्तीति शत्रन्तम्॥२॥ प्रतिरूपं प्रत्युपाधि सूर्यस्य तापो रश्मिमंडलमप्सु लक्ष्यते एवं सत्त्ववत्सु जीववद्देहेषु सत्त्वं सत्त्वप्रधानं लिंगं प्रतिरूपं प्रतिव्यक्ति स योगी पश्यति ॥ ३ ॥ एतदेवाह—**तानीति** ॥ ४ ॥ सर्वेषां योगयोगिनां योगं युञ्जतां सत्त्वात्मा लिंगदेहो वशे तिष्ठति यथेष्टं परशरीरप्रवेशादावपि योग्यो भवति। आत्मनि चिन्तितं कल्पितं कर्मजं रजः कामादिव्यसनं जहताम्। प्रधानस्य जगत्कारणस्याद्वैधमपृथग्भावस्तादात्म्यं योगैश्वर्यं ततोऽपि मुक्तानां सर्वास्ववस्थासु सर्वकालेषु च योगिनां लिंगदेहो वशे तिष्ठतीति द्वयोः सम्बन्धः ॥५॥ **तेषामिति**। तेषां योगिनाम्। भूतात्मा जीवः सततं सर्वदा सूक्ष्मैः सप्तभिर्गुणैर्गुणकार्यैर्महदहंकारपञ्चतन्मात्राख्यैर्युतो नित्यं चरिष्णुरिन्द्रादिलोकेषु संचरणशीलः सदाऽनित्यः कालत्रयेऽपि मिथ्यात्वादनित्यो वाधितो व्यवहारतोऽजरामरश्च भवति ॥ ७ ॥ एवं योगिनां सूक्ष्मदेहापरोक्ष्यमुक्तं मूढानामपि तदस्तीत्याह-**मन इति**। मनोवुद्धिभ्यां पराभूतो जितः स्वप्नेष्वपि स्वदेहं परदेहं च स्थूलादन्यं वेत्तीति तथा ॥ ८ ॥ एवं स्वप्न इव गर्भे शयनं प्राप्तोऽपि तत्रत्यैर्जाठराग्न्यादिभिर्दुःखं नाप्नोति तद्दृष्ट्या तत्राग्न्यादेरभावादित्याह-**अहेति**। अहेति प्रसिद्ध्यर्थमव्ययम्। ऊष्मा जाठरीयस्तदन्तर्गतः ॥ ११ ॥ अस्यैव दुर्ज्ञेयत्वमाह-**तमिति**। तमेतमात्मानम्। अतितेजाः परमेश्वरस्तस्यांशमिवांशम् मूर्तिषु देहेषु ॥ १२ ॥ कथं तर्ह्यात्मप्राप्तिरत आह-**योगेति**। अनुच्छ्वासानि अचेतनानि स्थूलशरीराणि। अमूर्तानि सूक्ष्मशरीराणि। वज्रोपमानि ब्राह्मप्रलयेऽप्यविनाशीनि कारणशरीराणि अतिक्रामन्तीति शेषः। के तमात्मानं ये परीप्सवः प्राप्तुमिच्छवो भवन्ति योगेन देहत्रयमुल्लङ्घयतामात्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ आश्रमकर्मसु कर्मच्छिद्रेषु एतन्मदुक्तं वाक्यं योगं योगप्रधानं शांडिल्यो मुनिरब्रवीत्। कीदृशं योगं समाधौ शमं समाधिकालीनं कारणभावात्परभूतं शमं सर्ववृत्त्युपशमात्मकम्। तत्र संन्यासिनां ध्यानार्थ एव संन्यास इतरेषामाश्रमिणामपि कर्मच्छिद्रेषु ध्यानं विहितमेवेत्यर्थः। सोऽयं शमश्छान्दोग्येऽपि शाण्डिल्यब्राह्मणे-'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जालनिति शान्त उपासीत' इत्यादिना विहितः। तत्र ब्रह्मण एव जायते तत्रैव लीयते तेनैव अनिति चेष्टते चेति तज्जलानिति हेतोर्यतः सर्वं ब्रह्मत उत्पन्नमतो ब्रह्मैव। अतः ऐकात्म्यदर्शित्वेन रागद्वेषादिशून्यतया शान्तो भूत्वा उपासीतेति श्रुत्यर्थः ॥ १४ ॥ उपसंहरति-**विदित्वेति**। सप्त सूक्ष्माणि इन्द्रियार्थमनोबुद्धिमहत्तत्त्वाव्यक्तपुरुषान् शास्त्रतो विदित्वा षडंगं महेश्वरम् जगत्कारणं योगबलेन विदित्वा। षडङ्गानि तु-

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः
स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तदृष्टिः
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः
षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

* * *

२५४–[८१]

व्यास उवाच ।
हृदि कामद्रुमश्चित्रो मोहसञ्चयसंभवः ।
क्रोधमानमहास्कन्धो विधित्सापरिषेचनः १
तस्य चाज्ञानमाधारः
प्रमादः परिषेचनम् ।
सोऽभ्यसूयापलाशो हि
पुरा दुष्कृतसारवान् ॥ २
संमोहचिन्ताविटपः शोकशाखो भयांकुरः ।
मोहनीभिः पिपासाभिर्लताभिरनुवेष्टितः ३
उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तत्फलेप्सवः ।
आयसैः संयुताः पाशैः फलदं परिवेष्ट्य तं ४
यस्तान्पाशान्वशेकृत्वा तं वृक्षमपकर्षति ।
गतः स दुःखयोरन्तं त्यजमानस्तयोर्द्वयोः ५
संरोहत्यकृतप्रज्ञः सदा येन हि पादपम् ।
स तमेव ततो हन्ति विषग्रन्थिरिवातुरम् ६
तस्यानुगतमूलस्य मूलमुद्ध्रियते वलात् ।
योगप्रसादात्कृतिना साम्येन परमासिना ७
एवं यो वेद कामस्य केवलस्य निवर्तनम् ।
बन्धं वै कामशास्त्रस्य स दुःखान्यतिवर्तते ८
शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनी बुद्धिरिष्यते ।
तत्त्वबुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिन्तकम्
इन्द्रियाणि मनःपौरास्तदर्थं तु पराकृतिः ।
तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमो नाम रजस्तथा ।
तदर्थमुपजीवन्ति पौराः सह पुरेश्वरैः ॥ १०
अद्वारेण तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजीवतः ।
तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्षा मनः सामान्यमश्नुते ॥ ११

इतिवायुपुराणोक्तानि । प्रधानं त्रिगुणात्मकमज्ञानं तस्य विनियोगो विपरिणाम इदं जगदिति जानन् परं ब्रह्म शाखाग्रस्थानीयादीश्वरादान्तरं चन्द्रस्थानीयम्। अनुगुरु वेदवाक्यमनु ध्यानेन पश्यति साक्षात्करोति ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२५३॥

२५४

एवमध्यायद्वयेन स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामात्मानं विविच्य मूलाज्ञानादपि तं विवेक्तुमारभते—**हृदीति**। हृदयक्षेत्रे मोहो वैचित्यं तदेव संचयो बीजं तस्मात्संभवो यस्य । विधित्सा कर्तुमिच्छा परिषिच्यतेऽस्मिन्निति परिषेचनं आलवालम् ॥ १ ॥ आधारः मूलं परिषिच्यतेऽनेनेति परिषेचनं जलम् ॥ २ ॥ तत्फलं स्त्यादि तदिच्छवः आयसैः लोहमयवत् दृढैः पाशैर्बन्धकैः शरीरैर्वासनाभिर्वा ॥ ४ ॥ वासनाः जित्वा काममपकर्षति निकृन्तति दुःखयोः सुखदुःखयोः वैषयिकसुखमपि दुःखमेवेति मत्वा दुःखयोरित्युक्तम्। त्यजमानस्त्यजंस्त्यक्तुमिच्छन् हेतौ शानच् ॥ ५ ॥ येन स्त्र्यादिना हेतुना तं कामपादपं संरोहति वर्धयति स एव स्त्र्यादिस्तं वर्धकं हन्ति ॥ ६ ॥ मूलं अज्ञानं साम्येन निर्विकल्पसमाधिना एतेन तार्किकाणामात्मत्वेनाभिमतादानंदमयाख्यादज्ञानादप्यन्य आत्मेति कारणादपि विवेको दर्शितः ॥७॥ बन्धं बन्धकत्वम् । वधमिति पाठे त्यागम् ॥ ८ ॥ अग्रिमाध्याये विद्यां विवक्षुस्तन्निवर्त्यं संसारं पूर्वोक्ताज्ञानकृतं कुराज्यरूपकेणाह—**शरीरं पुरमित्यादिना** । भोगायतनत्वात् शरीरं पुरम् । भोगजसुखाभिमानित्वाद् बुद्धिः स्वामिनी। तत्त्वबुद्धेर्निश्चयात्मिकाया बुद्धेः स्वामिन्या अर्थचिन्तकं अमात्यस्थानीयं मनः विचारपरत्वात् ॥ ९ ॥ बुद्धेर्भोगार्थं विषयधनमर्पयन्तीन्द्रियाणि पौराः । ते च मनसाऽमात्येन प्रवर्त्या इति मनःपौरा इत्युच्यन्ते । तदर्थं तेषामिन्द्रियपौराणां पालनार्थं मनसः पराकृतिः महती क्रिया प्रवृत्तिः यज्ञदानक्षेत्रारामादिर्दृष्टादृष्टार्थसाधिका तत्र कृतौ द्वौ दोषौ रजस्तमसी राजसतामसाहंकारौ दारुणौ क्रियाफलमन्यथयन्तौ चित्तामात्यस्य कालुष्यं कुर्वन्तौ । तमेवार्थं क्रियाफलं सुखदुःखं मनसाऽमात्येन सदोषेण निर्मितं पौरा उपजीवन्ति श्रयन्ति पुरेश्वरैः मनोबुद्ध्यहंकारैः सह ॥ १० ॥ एवं सति अद्वारेण अविहितेन निषिद्धेन च मार्गेण पारदार्यादिना राजसतामसाहंकारौ कर्तारौ तं सुखादिरूपमप्यर्थं उपजीवतः तत्र एवं सति दुर्धर्षापि बुद्धिः शुद्धसत्त्वमयत्वेन रजस्तमसोरवशत्वात् साऽपि दोषकलुषितेन मनसा सह समानत्वं भजते मनसः प्रधानत्वात् एवं बुद्धिरपि सदोषत्वेन ।

'यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ।

पौराश्चापि मनस्त्रस्तास्तेषामपि चला स्थितिः
तदर्थं बुद्धिरध्यास्ते सोऽनर्थः परिषीदति १२
यदर्थं पृथगध्यास्ते मनस्तत्परिषीदति।
पृथग्भूतं मनो बुद्ध्या मनो भवति केवलम् १३
तत्रैनं विधृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते।
तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह सङ्गतम्।
तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

* * *

२५५-[८२]

भीष्म उवाच।

भूतानां परिसंख्यानं भूयः पुत्र निशामय।
द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टं श्लाघया परयाऽनघ ॥ १
दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्धूमवर्चसे।
ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्र निदर्शनम् २
भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थता।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः
अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता।
जिह्वा विस्यन्दनं चापि भौमानां श्रपणं तथा

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ’

इति भगवदुक्तरूपवती भवति ॥ ११ ॥ ततोऽपि किं स्यादित्यत आह-**पौरा इति**। दुष्टे मनसि इन्द्रियाण्यपि दुष्टानि भूत्वा न क्वचित् स्थैर्यं लभन्ते। एवं बुद्धिरपि दुष्टा सती यदर्थं यमर्थं धनपुत्रादिकं हितमिति अध्यवस्यति स एवानर्थो दुःखदायी भूत्वा परिषीदति नश्यति ॥ १२ ॥ नष्टोप्यर्थो दुःखद इत्याह-**यदिति**। यत् बुद्धिसहितं मनः अर्थं नाशादूर्ध्वं अध्यास्ते स्मरति तन्मनोऽपि परिषीदति। मनस्तापेन बुद्धिरपि तप्यत इत्याह—**पृथगिति**। संकल्परूपेण मनो यदा बुद्धेः सकाशात्पृथक् भवति तदा तत्केवलं मन इत्युच्यते। वस्तुतस्तु तदेव बुद्धिरतस्तत्तापेन बुद्धिरपि तप्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ बुद्धिमनसोरनात्मनोस्तापे आत्मनः किं नष्टमत आह सार्धेन—**तत्रेति**। एनमात्मानं तत्र बुद्धौ विधृतं प्रतिबिंबरूपेण स्थापितं रजः बुद्धिगतो रजोगुणो दुःखैकफलदः पर्यवतिष्ठते व्याप्नोति तथा च बुद्धिधर्माः परिच्छेदपरितापादयस्तदुपहिते आत्मनि भान्तीत्यर्थः। ‘बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः। स हि स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीव लेलायतीव’इत्यादिश्रुतिभ्यः तैर्बुद्धिगुणैरात्मापि तप्यत एवेति। फलितमाह—**तदिति**। तत्तस्माद्धेतोः मनः रजसा सह सख्यं कुरुते प्रवृत्त्युन्मुखं संभवतीत्यर्थः। ततः किमत आह-**संगतं** मनउपाधिकं तं आत्मानं पैरं जनं इन्द्रियाणि चादाय स्ववशे कृत्वा मनः कर्तृ रजसे रजःफलाय दुःखाय प्रयच्छति। यथा दुष्टोऽमात्यो राजानं पैरं जनं च स्वाधीनं कृत्वा शत्रवेऽर्पयति तद्वद्राजसेन मनसा आत्मा बुद्धिरिन्द्रियाणि च बद्धानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुष्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

२५५

एवं प्रस्तुतस्य बन्धस्य मोक्षार्थं व्यासेनोक्तमुपायं वक्तुं प्रतिजानीते भीष्मः—**भूतानामिति**। चिदात्मोपाधिभूतानां खादीनां परिसंख्यानं निवारणं भूय इति प्रागुक्तमेवाध्यात्मं पुनः श्लाघया धन्योऽहमीदृशमध्यात्मं ज्ञातवानिति बुद्ध्या निशामय शृणु ॥ १ ॥ **दीपेति**। अज्ञानेनानावृतो वह्निनिभः आवृतो धूमतुल्यः निदर्शनं निश्चितं शास्त्रमज्ञानापनोदकम् ॥ २ ॥ ‘एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्’ इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणि निषिद्धानां चतुर्विधपरिमाणादिगुणानामाश्रयो भूतान्येवेत्यात्मनो निर्गुणत्वसिद्ध्यर्थं भूम्यादिगुणान्विभजते—**भूमेरिति**। स्थैर्यमचाञ्चल्यम् गुरुत्वं पतनप्रतियोगी गुणः प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता गुरुत्वं प्रथमानता पिण्डपुष्टिः शक्तिर्गन्धग्रहणसामर्थ्यम्, संघातः श्लिष्टावयवत्वम्, स्थापना मनुष्याद्याश्रयत्वम्, धृतिः पाञ्चभौतिके मनसि यो धृत्यंशः स पार्थिवः स्थैर्यशब्देनैवोपात्त इति धृतिशब्देनात्र भूतान्तरप्रवेशस्थानत्वमुच्यते ॥ ३ ॥ जिह्वा रसनेन्द्रियम्, विस्यन्दनं प्रस्रवणम्। चात् हिमकरकादिरूपेण संघातश्च । भौमानां तंडुलादीनां श्रपणं पाचनम् ॥ ४ ॥

अग्नेर्दुर्धर्षता ज्योति-
स्तापः पाकः प्रकाशनम्।
शोको रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं
सततं चोर्ध्वभासिता ॥ ५
वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता।
बलं शैघ्र्यं च मोक्षं च कर्म चेष्टात्मता भवः
आकाशस्य गुणः शब्दो
व्यापित्वं छिद्रताऽपि च।
अनाश्रयमनालम्ब-
मव्यक्तमविकारिता।
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च।
गुणाः पञ्चाशतं प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभाविताः
धैर्योपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा।
सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ ९
इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता।
संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान्विदुः १०

युधिष्ठिर उवाच।

कथं पञ्चगुणा बुद्धिः कथं पञ्चेन्द्रिया गुणाः
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सूक्ष्मज्ञानं पितामह ११

भीष्म उवाच।

आहुः षष्टिं बुद्धिगुणान्वै
भूतविशिष्टा नित्यविषक्ताः।
भूतविभूतीश्चाक्षरसृष्टाः
पुत्र न नित्यं तदिह वदन्ति ॥ १२
तत्पुत्र चिन्ताकलिलं तदुक्त-
मनागतं वै तव संप्रतीह।
भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं
भूतप्रभावाद्भव शान्तबुद्धिः ॥ १३

ज्योतिर्ज्वलनकर्म। लघुः शीघ्रगामित्वम् ॥ ५ ॥ अनियमस्पर्शोऽनुष्णाशीतस्पर्शः वादस्थानं वागिन्द्रियगोलकानि। स्वतन्त्रता गमनादौ। मोक्षो मूत्रादेः कर्म उत्क्षेपणादि। चेष्टा श्वासप्रश्वासादिः। आत्मता प्राणरूपेण चिदुपाधित्वम्। भवो जन्ममरणे ॥ ६ ॥ अनाश्रयं आश्रयत्वाभावः। अनालम्बनं आश्रयान्तरशून्यत्वम्। अव्यक्तं रूपस्पर्शशून्यत्वात्। अविकारिता द्रव्यान्तरानारंभकत्वम् ॥ ७ ॥ भूतत्वं श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात्। विकृतानि देहान्तर्गतच्छिद्राणि। अत्र भूतत्वविकृतत्वादयो भूतान्तरेऽपि संभवन्तीति अधिकगुणत्वं तत्रास्ति तथापि गुणाः पञ्चाशदेव पञ्चाशतामित्यार्षम्। पञ्चभूतात्मभाविताः। पंचानां भूतानामात्मा प्रातिस्विकं स्वरूपं तत्र लक्षिताः ॥ ८ ॥ धैर्योपपत्तिरूहापोहकौशलम्। व्याक्तिः स्मरणम्। विसर्गो विपरीतः सर्गो भ्रान्तिः कल्पना मनोरथवृत्तिः क्षमा प्रसिद्धा सत् वैराग्यादि, रत् रागद्वेषादि, आशुता अस्थिरत्वम् ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां विपत्तिर्नाशो निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थः। **व्यवसाय** उत्साहः, **समाधिता** चित्तस्थैर्यं निरोध इत्यर्थः। **संशयः** कोटिद्वयस्पृक् ज्ञानं, **प्रतिपत्तिः** प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः ॥१०॥ अत्र बुद्धिमनसी एकीकृत्य शङ्कते—**कथमिति**। ननु भूम्यादीनां जडानां स्थैर्यादयो जडा एव गुणा इति युक्तम् इन्द्रियमनसां तु पश्याम्यहं दुःख्यहं जानाम्यहमित्यात्माभेदेन प्रतीयमानानां कथमनात्मत्वमनात्मत्वे वा कथं तद्गुणानां धैर्योपपत्त्यादीनां प्रतिपत्त्यन्तानां ज्ञानरूपत्वम्। न हि जडानामजडा गुणाः संभवन्तीति ऐन्द्रिया गुणाः रूपादिप्रकाशा इति बुद्धिगुणानामेवावयुत्यानुवादः ॥ ११ ॥ अत्रोत्तरं यदेतद्धृदयं मनश्चेत्यादि प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यन्ता श्रुतिमनुसरन्नाह—**आहुरिति**। ननु पञ्चाशद्भूतगुणाः पञ्चबुद्धिगुणा इति पञ्चपञ्चाशद्वा चतुर्दशानुपदोक्ता बुद्धिगुणा इति पक्षे चतुःषष्टिर्वा बुद्धिगुणाः स्युरित्याशंक्याह—भूतविशिष्टाः पञ्चभूतान्यपि बुद्धेरेव गुणाः पूर्वं च पञ्चपञ्चाशदिति षष्टिं बुद्धिगुणानाहुः। ते च नित्येन चैतन्येन विषक्ताः मिश्रिताः। जडानामपि वृत्तीनां चिदनुबन्धनेनैव ज्ञानरूपत्वव्यवहार इति न कश्चिद्दोष इति भावः। वृत्तिभिश्चैतन्यस्य सम्बन्धो जतुकाष्ठवन्माभूदित्याशयेनाह—**भूतेति**। भूतानि पञ्च तद्विभूतयश्च मनोबुद्धिभ्यां सह उक्ताः। षट्षष्टिरित्येकसप्ततिं पदार्थानक्षरेण ब्रह्मणा प्रशासित्रा सृष्टान् वदन्ति वेदाः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानितीत्यादयः। नन्वक्षरस्य सर्वस्रष्टृत्वे परिणामित्वं स्यादित्याशंक्याह—पुत्र न नित्यं तदिह वदन्तीति। तत् स्रष्टृत्वं अक्षरस्याक्षरत्वादपरिणामित्वादेव नित्यं न। यथा क्षीरस्य नित्यं दधिस्रष्टृत्वं तद्वन्न किं तर्हि शुक्तिकायां रजतं प्रति कादाचित्कं दृष्टिसमसमयं चितो विश्वस्रष्टृत्वमित्यर्थः। एवं चितोऽपरिणामित्वात्तज्जं जगद्रज्जूरगवन्मृषैवेति ब्रह्माद्वैतं सिद्ध्यतीति भावः। तथा च श्रुतिः—‘अजायमानो बहुधा विजायते’ इति। जन्मादिभावविकारमलभमान एव बहुरूपो भवतीति श्रुत्यर्थः ॥ १२ ॥ इदमेव मदुक्तं वेदसम्मतमित्याह—**तदिति**। तत् तस्मिन् पूर्वश्लोकोक्ते जगदुत्पत्त्यादिविषये यत् तव तुभ्यं अनागतं अनागमं वेदविरुद्धमुक्तमन्यैर्वादिभिः तत् चिन्ताकलिलं विचारतो दुष्टं यौक्तिकैरुक्तमपि युक्तिविरुद्धमेव श्रौतमेव मतं युक्तिमत्तरमित्यर्थः। त्वं संप्रति इहलोके तत् मदुक्तं भूतार्थस्य नित्यसिद्धस्य

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने
पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

२५६-[८३]

युधिष्ठिर उवाच ।

य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले ।
पृतनामध्य एते हि गतसंज्ञा महाबलाः ॥ १
एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा ।
एते हि निहताः संख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः २
नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे परम् ।
विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ॥ ३
अथ चेमे महाप्राज्ञाः शेरते हि गतासवः ।
मृता इति च शब्दोऽयं वर्तत्येषु गतासुषु ॥ ४
इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः ।
तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति
कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्युरिह प्रजाः
हरत्यमरसंकाश तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६

भीष्म उवाच ।

पुरा कृतयुगे तात राजा ह्यासीदकम्पनः*
स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे क्षीणवाहनः ॥ ७
तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले ।
स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ८
स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः ।
यदृच्छया शान्तिपरो ददर्श भुवि नारदम्
तस्मै स सर्वमाचष्ट यथावृत्तं जनेश्वरः ।
शत्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोऽथ तपोधनः ।
आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ११

नारद उवाच ।

राजन् शृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरम्
यथावृत्तं श्रुतं चैव मयेदं वसुधाधिप ॥ १२
प्रजाः सृष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः ।
अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः ॥
न ह्यन्तरमभूत्किञ्चित्क्वचिज्जन्तुभिरच्युत ।
निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते ।
चिन्तयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतुकारणम् १५
तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ।
तेन सर्वा दिशो राजन् ददाह स पितामहः
ततो दिवं भुवं खं च जगच्च सचराचरम् ।
ददाह पावको राजन् भगवत्कोपसंभवः १७
तत्रादह्यन्त भूतानि जङ्गमानि ध्रुवाणि च ।
महता क्रोधवेगेन कुपिते प्रपितामहे ॥ १८
ततोऽध्वरजटः स्थाणुर्वेदाध्वरपतिः शिवः ।
जगाम शरणं देवो ब्रह्माणं परवीरहा ॥ १९
तस्मिन्नभिगते स्थाणौ प्रजानां हितकाम्यया
अब्रवीत्परमो देवो ज्वलन्निव तदा शिवम् ॥
करवाण्यद्य कं कामं वरार्होऽसि मतो मम ।
कर्ता ह्यस्मि प्रियं शंभो तव यद्धृदि वर्तते २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादोपक्रमे
षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

ब्रह्मणस्तत्त्वं याथात्म्यं सर्वं कृत्स्नमवाप्य भूतप्रभावात् ब्राह्मैश्वर्यात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी तत्प्राप्य शान्ता निर्वृत्तिका बुद्धिर्यस्य तथा भव ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५॥

२५६

ननु शान्तबुद्धितैव श्रेयश्चेत् 'मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः' इति स्मृतेः सा मरणे स्वयमेव भवति किं साधनायासेनेत्याशंक्य ग्रामाद्ग्रामान्तरप्राप्तिवन्मृत्युजन्मनी न तु स्वरूपनाशोदयौ । कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषप्रसक्तेः । स्मृतिस्तु स्थूलदेहमात्रविस्मरणपरेति निर्णयार्थं मृत्युप्रजापतिसंवादमारभते—**य इमे पृथिवीपाला इत्यादिना** ॥ १ ॥ वर्तति वर्तते ॥ ४ ॥ **कस्येति** । स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा देहस्य आत्मन एव वेति कुतः पुरुषात् केन निमित्तेन ॥ ६ ॥ आख्यायिकामुखेन कुत इत्यस्योत्तरं तावदाह—**पुरेत्यादिना** ॥ ७ ॥ खेभ्यः इन्द्रियच्छिद्रेभ्यः ॥ १६ ॥ खं खस्थं ग्रहनक्षत्रादि ॥ १७ ॥ ध्रुवाणि 'ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी' इत्यादिश्रुतेर्द्युपृथिव्यादीनि ॥ १८ ॥ अध्वरः 'ध्वृ हिंसायां' अहिंसैव जटा इव शिरसि धार्यत्वेन मान्या यस्य सोऽध्वरजटो दयालुः । हरिजट इति पाठेऽपि हारिशब्देन तद्गुणः पालकत्वमालक्ष्य पूर्ववदेवार्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्ति० प० मोक्षधर्म० नैल० भारतभावदीपे षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२५६॥ *'राजासीदनुकम्पकः' इति पा०

२५७–[८४]

स्थाणुरुवाच।

प्रजासर्गनिमित्तं मे
कार्यवत्तामिमां प्रभो।
विद्धि सृष्टास्त्वया हीमा
मा कुप्यासां पितामह ॥ १
तव तेजोग्निना देव प्रजा दह्यन्ति सर्वशः।
ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं मा कुप्यासां जगत्प्रभो

प्रजापतिरुवाच।

न कुप्ये न च मे कामो न भवेयुः प्रजा इति
लाघवार्थं धरण्यास्तु ततः संहार इष्यते ॥ ३
इयं हि मां सदा देवी भारार्ता समचोदयत्।
संहारार्थं महादेव भारेणाप्सु निमज्जति ४
यदाहं नाधिगच्छामि बुद्ध्या बहु विचारयन्
संहारमासां वृद्धानां ततो मां क्रोध आविशत्

स्थाणुरुवाच।

संहारार्थं प्रसीदस्व मा क्रुधो विबुधेश्वर।
मा प्रजाः स्थावरं चैव जङ्गमं च व्यनीनशत् ६
पल्वलानि च सर्वाणि सर्वं चैव तृणोलपम्।
स्थावरं जङ्गमं चैव भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ७
तदेतद्भस्मसाद्भूतं जगत्सर्वमुपप्लुतम्।
प्रसीद भगवन्साधो वर एष वृतो मया ॥ ८
नष्टा न पुनरेष्यन्ति प्रजा ह्येताः कथञ्चन।
तस्मान्निवर्ततामेतत्तेन स्वेनैव तेजसा ॥ ९
उपायमन्यं संपश्य भूतानां हितकाम्यया।
यथाऽमी जन्तवः सर्वे न दह्येरन्पितामह १०
अभावं हि न गच्छेयुरुच्छिन्नप्रजनाः प्रजाः।
अधिदैवे नियुक्तोऽस्मि त्वया लोकेश्वरेश्वर
त्वद्भवं हि जगन्नाथ एतत्स्थावरजङ्गमम्।
प्रसाद्य त्वां महादेव याचाम्यावृत्तिजाः प्रजाः

नारद उवाच।

श्रुत्वा तु वचनं देवः स्थाणोर्नियतवाङ्मनाः
तेजस्तत्सान्निजग्राह पुनरेवान्तरात्मनि ॥ १३
ततोऽग्निमुपसंगृह्य भगवाँल्लोकपूजितः।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कल्पयामास वै प्रभुः १४
उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा।
प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यः खेभ्यो[१] नारी महात्मनः
कृष्णरक्ताम्बरधरा कृष्णनेत्रतलान्तरा।
दिव्यकुण्डलसंपन्ना दिव्याभरणभूषिता १६
सा विनिःसृत्य वै खेभ्यो
दक्षिणामाश्रिता दिशम्।
ददृशाते च तां कन्यां
देवौ विश्वेश्वरावुभौ ॥ १७
तामाहूय तदा देवो लोकानामादिरीश्वरः।
मृत्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति
त्वं हि संहारबुद्ध्या मे
चिन्तिता रुषितेन च।
तस्मात्संहर सर्वास्त्वं
प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ १९
अविशेषेण चैव त्वं प्रजाः संहर कामिनि।
मम त्वं हि नियोगेन श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥
एवमुक्ता तु सा देवी मृत्युः कमलमालिनी।
प्रदध्यौ दुःखिता बाला साश्रुपातमतीव च
पाणिभ्यां चैव जग्राह तान्यश्रूणि जनेश्वरः।
मानवानां हितार्थाय ययाचे पुनरेव ह ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे
सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५७

प्रजेति। कार्यवत्तां अर्थित्वम्। मा कुप्य कोपं मा कुरु आसां आसु ॥ १ ॥ न भवेयुः नश्येयुः ॥३॥ उलपमपि तृणविशेषः ॥७॥ अधिदैवे अहङ्काराधिष्ठातृत्वे ॥११॥ आवृत्तिजाः प्रजा याचामि याचे आवृत्त्या जाताः मृत्वा मृत्वा पुनर्जायन्तामित्यर्थः ॥ १२ ॥ संनिजग्राह संहृतवान् ॥ १३ ॥ प्रवृत्तिं जन्म निवृत्तिं मरणं अनेनात्यन्तं प्रजानामुच्छेदो नाप्यत्यन्तं भूमेर्भार इति दर्शितम् ॥ १४ ॥ विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः ॥ १५ ॥ उभौ ब्रह्मरुद्रौ ॥ १७ ॥ पाणिभ्यां अश्रूणि जग्राह। मृत्योरश्रुपाते युगपत् सर्वभूतक्षयो माभूदिति भावः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

[१] खेभ्यो मुखनासिकादिभ्य इत्यर्थः।

२५८-[८५]

नारद उवाच ।

विनीय दुःखमबला साऽऽत्मनैवायतेक्षणा
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा तमेवावर्जिता तदा १
त्वया सृष्टा कथं नारी मादृशी वदतां वर ।
रौद्रकर्माभिजायेत सर्वप्राणिभयङ्करी ॥ २
बिभेम्यहमधर्मस्य धर्म्यमादिश कर्म मे ।
त्वं मां भीतामवेक्षस्व शिवेनेक्षस्व चक्षुषा ३
बालान्वृद्धान्वयस्थांश्च न हरेयमनागसः ।
प्राणिनः प्राणिनामीश नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे
प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्च भ्रातॄन्मातॄः पितॄनपि
अपध्यास्यन्ति यद्येवं मृतास्तेषां बिभेम्यहम्॥
कृपणाश्रुपरिक्लेदो दहेन्मां शाश्वतीः समाः ।
तेभ्योऽहं बलवद्भीता शरणं त्वामुपागता ६
यमस्य भवने देव पात्यन्ते पापकर्मिणः ।
प्रसादये त्वां वरद प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७
एतदिच्छाम्यहं कामं त्वत्तो लोकपितामह ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादार्थं तपस्तप्तुं महेश्वर ॥ ८

पितामह उवाच ।

मृत्यो सङ्कल्पिता मे त्वं प्रजासंहारहेतुना।
गच्छ संहर सर्वास्त्वं प्रजा मा च विचारय
एतदेवमवश्यं हि भविता नैतदन्यथा ।
क्रियतामनवद्याङ्गि यथोक्तं मद्वचोऽनघे ॥ १०
एवमुक्ता महाबाहो मृत्युः परपुरञ्जय ।
न व्याजहार तस्थौ च प्रह्वा भगवदुन्मुखी
पुनः पुनरथोक्ता सा गतसत्त्वेव भामिनी ।
तूष्णीमासीत्ततो देवो देवानामीश्वरेश्वरः१२
प्रससाद किल ब्रह्मा स्वयमेवात्मनाऽऽत्मनि
स्मयमानश्च लोकेशो लोकान्सर्वानवैक्षत ॥
निवृत्तरोषे तस्मिंस्तु
भगवत्यपराजिते ।
सा कन्याऽथ जगामास्य
समीपादिति नः श्रुतम् ॥ १४
अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा ।
त्वरमाणेव राजेन्द्र मृत्युर्धेनुकमभ्यगात् १५
सा तत्र परमं देवी तपोऽचरत दुश्चरम् ।
समा ह्येकपदे तस्थौ दश पद्मानि पञ्च च १६
तां तथा कुर्वतीं तत्र तपःपरमदुश्चरम् ।
पुनरेव महातेजा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥ १७
कुरुष्व मे वचो मृत्यो तदनादृत्य सत्वरा ।
तथैवैकपदे तात पुनरन्यानि सप्त सा ॥ १८
तस्थौ पद्मानि षट् चैव पञ्च द्वे चैव मानद ।
भूयः पद्मायुतं तात मृगैः सह चचार सा१९
द्वे चायुते नरश्रेष्ठ वाय्वाहारा महामते ।
पुनरेव ततो राजन्मौनमातिष्ठदुत्तमम् ॥ २०
अप्सु वर्षसहस्राणि सप्त चैकं च पार्थिव ।
ततो जगाम सा कन्या कौशिकीं नृपसत्तम
तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुनः ।
ततो ययौ महाभागा गङ्गां मेरुं च केवलम् ॥
तस्थौ दार्विव निश्चेष्टा प्रजानां हितकाम्यया
ततो हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः समीजिरे ॥
तत्राङ्गुष्ठेन राजेन्द्र निखर्वमपरं ततः ।
तस्थौ पितामहं चैव तोषयामास यत्नतः
ततस्तामब्रवीत्तत्र लोकानां प्रभवाप्ययः ।
किमिदं वर्तते पुत्रि क्रियतां मम तद्वचः ॥ २५
ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहम् ।
न हरेयं प्रजा देव पुनश्चाहं प्रसादये ॥ २६
तामधर्मभयाद्भीतां पुनरेव प्रयाचतीम् ।
तदाऽब्रवीद्देवदेवो निगृह्येदं वचस्ततः ॥ २७
अधर्मो नास्ति ते मृत्यो
संयच्छेमाः प्रजाः शुभे ।
मया ह्युक्तं मृषा भद्रे
भविता नेह किञ्चन ॥ २८
धर्मः सनातनश्च त्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यति ।
अहं च विबुधाश्चैव त्वद्धिते निरताः सदा ॥
इममन्यं च ते कामं
ददानि मनसेप्सितम् ।
न त्वां दोषेण यास्यन्ति
व्याधिसंपीडिताः प्रजाः ॥ ३०

२५८

विनीयेति । विनीय प्रमार्ज्य आवर्जिता ऋजुभूता ॥१॥ प्रियान् पुत्रानित्यस्य न हरेयमिति पूर्वेणान्वयः । तत्र हेतुः येषां सम्बन्धिनो मृतास्ते यदि अपध्यास्यन्ति शप्स्यन्ते तर्हि तेषां तेभ्यो बिभेम्यहम् ॥५॥ बलवत् अत्यन्तम् ॥६॥ अप्रतिश्रुत्य अनङ्गीकृत्य धेनुकं गोतीर्थं मायान्तर्वर्ति ॥१५॥ कौशिकीं गंडकीं नदीम् ॥२१॥ दार्विव स्थाणुरिव ॥ २३ ॥ निगृह्य हठं कृत्वा ॥ २७ ॥ अपध्यास्यन्तीत्युक्तं तत्राह— **न त्वामिति** । त्वयि दोषं न वदिष्यन्तीत्यर्थः ॥३०॥

पुरुषेषु स्वरूपेण पुरुषस्त्वं भविष्यसि ।
स्त्रीषु स्त्रीरूपिणी चैव तृतीयेषु नपुंसकम् ३१
सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिरुवाच ह ।
पुनरेव महात्मानं नेति देवेशमव्ययम् ॥ ३२
तामब्रवीत्तदा देवो मृत्यो संहर मानवान् ।
अधर्मस्ते न भविता तथा ध्यास्याम्यहं शुभे
यानश्रुबिन्दून्पातितानपश्यं
ये पाणिभ्यां धारितास्ते पुरस्तात् ।
ते व्याधयो मानवान् घोररूपाः
प्राप्ते काले कालयिष्यन्ति मृत्यो ॥
सर्वेषां त्वं प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ सहितौ योजयेथाः ।
एवं धर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयो
न चाधर्मं लप्स्यसे तुल्यवृत्तिः ॥ ३५
एवं धर्मं पालयिष्यस्यथो त्वं
न चात्मानं मज्जयिष्यस्यधर्मे ।
तस्मात्कामं रोचयाभ्यागतं त्वं
संयोज्याथो संहरस्वेह जन्तून् ३६
सा वै तदा मृत्युसंज्ञापदेशा-
च्छीता शापाद्बाढमित्यब्रवीत्तम् ।
अथो प्राणान्प्राणिनामन्तकाले
कामक्रोधौ प्राप्य निर्मोह्य हन्ति ३७
मृत्योर्ये ते व्याधयश्चाश्रुपाता
मनुष्याणां रुज्यते यैः शरीरम् ।
सर्वेषां वै प्राणिनां प्राणनान्ते
तस्माच्छोकं मा कृथा बुद्ध्य बुद्ध्या ॥
सर्वे जीवाः प्राणिनां प्राणनान्ते
गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव ।
एवं सर्वे मानवाः प्राणनान्ते
गत्वा वृत्ता देववद्राजसिंह ॥ ३९
वायुर्भीमो भीमनादो महौजाः
स सर्वेषां प्राणिनां प्राणभूतः ।
नानावृत्तिर्देहिनां देहभेदे
तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्टः ॥ ४०
सर्वे देवा मर्त्यसंज्ञाविशिष्टाः
सर्वे मर्त्या देवसंज्ञाविशिष्टाः ।
तस्मात्पुत्रं मा शुचो राजसिंह
पुत्रः स्वर्गं प्राप्यते मोदते ह ॥ ४१
एवं मृत्युर्देवसृष्टा प्रजानां
प्राप्ते काले संहरन्ती यथावत् ।
तस्याश्चैव व्याधयस्तेऽश्रुपाताः
प्राप्ते काले संहरन्तीह जन्तून् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मृत्युप्रजापतिसंवादे
अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

पुरुषेष्विति । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' इति श्रुतेः सर्वेषां प्रतिरूपं ब्रह्मतत्त्वं च तद्भावमप्राप्तस्य न भवतीति ब्रह्मभावं प्राप्स्यसीत्यर्थः । तेन च 'न ह वा एवंविदि पापं कर्माश्लिष्यते' इति श्रुतेर्ब्रह्मज्ञायास्ते पापलेपोऽपि न भविष्यतीति भावः ॥ ३१ ॥ यावद्देहपातं क्रोधवेगं धारयितुमशक्ततया हिंस्रस्य ब्रह्मनिष्ठापि नश्यति ततश्च पापलेशोऽपि प्रसक्त इत्याभिप्रेत्याह—**सैवमिति** ॥ ३२ ॥ कालयिष्यन्ति मारयिष्यन्ति ॥ ३४ ॥ तवापि मारकत्वं मरणनिदानयोः कामक्रोधयोः प्रेरकत्वेनेत्याह—**सर्वेषामिति** । नन्वेवमपि प्रयोजके मयि पापसम्बन्धः प्रसक्त इत्याशंक्याह—**एवमिति** । एवं कुर्वतीं त्वां प्रति धर्मोऽपि निमित्ततया उपैष्यति । प्राणिकर्मानुरोधेन कामक्रोधोद्भावनद्वारा भूतानि मारयन्त्यास्तव न दोषोऽस्ति यतस्त्वं तुल्यवृत्तिः रागद्वेषशून्याऽसि । तथा च सूत्रितम्–'वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्' इति । परमेश्वरस्य विषमां सृष्टिं कुर्वतो वैषम्यादिदोषो नास्ति । कुतस्तत्प्राणिकर्मसापेक्षत्वाद्वैषम्यस्येति सूत्रार्थः ॥ ३५ ॥ अभ्यागतं अधिकारं रोचय कामं संयोज्य जन्तून् संहरस्वेति योजना ॥ ३६ ॥ प्राप्य प्रापय्य ॥ ३७ ॥ प्राणनान्ते जीवनान्ते बुद्ध्य जानीहि ॥ ३८ ॥ **सर्वे इति** । देवा इन्द्रियाणि प्राणनान्ते स्वव्यवहारान्ते जाग्रदवसाने सत् वस्तु गत्वा 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति श्रुतेः । सुषुप्तौ ब्रह्माभेदं प्राप्य जागरे पुनरावृत्ताः तथैव पुनर्निवृत्ता इति । तथावस्थाभेदे दृष्ट एवं देहभेदेऽपि प्राणनान्ते जीवनान्ते परलोकं गत्वा आवृत्ता देववत्पुनर्वृत्ताश्च भवन्ति । सुप्तिप्रबोधवत्कर्मोपरमोद्भवकृते जन्ममरणे इत्यर्थः । एतेन केन मृत्युरित्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ ३९ ॥ कस्य मृत्युरित्यस्योत्तरमाह—**वायुरिति** । वायुः पंचवृत्तिः प्राणः देहभेदे देहनाशे देवानामिन्द्रियाणां देवः राजा नानावृत्तिर्नानादेहगतः एतेन देहस्यैव मृत्युर्न प्राणानामात्मनो वा ॥४०॥ **सर्वे इति** । देवाः क्षीणपुण्या मर्त्यत्वं मर्त्याश्च कृतपुण्या देवत्वं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९-[८६]

युधिष्ठिर उवाच ।
इमे वै मानवाः सर्वे धर्मं प्रति विशङ्किताः
कोऽयं धर्मः कुतो धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह १
धर्मस्त्वयमिहार्थः किममुत्रार्थोऽपि वा भवेत्
उभयार्थो हि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह २
भीष्म उवाच ।
सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम्।
चतुर्थमर्थमित्याहुः कवयो धर्मलक्षणम् ॥ ३
अपि ह्युक्तानि धर्म्याणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे।
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ॥ ४
उभयत्र सुखोदर्क इह चैव परत्र च ।
अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापेन युज्यते ५
न च पापकृतः पापान्मुच्यन्ते केचिदापदि।
अपापवादी भवति यथा भवति धर्मकृत्।
धर्मस्य निष्ठा त्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे
यथा धर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः।
रमते निर्हरंस्तेनः परवित्तमराजके ॥ ७
यदाऽस्य तद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति
तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ८
अभीतः शुचिरभ्येति राजद्वारमशंकितः।
न हि दुश्चरितं किञ्चिदन्तरात्मनि पश्यति ९
सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम्।
सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् १०
अपि पापकृतो रौद्राः
सत्यं कृत्वा पृथक् पृथक्।
अद्रोहमविसंवादं
प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ११
ते चेन्मिथो धृतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयम्।
न हर्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः १२
मन्यन्ते बलवन्तस्तं दुर्बलैः संप्रवर्तितम्।
यदा नियतिदौर्बल्यमथैषामेव रोचते ॥ १३
न ह्यत्यन्तं बलवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न कार्या ते कदाचन १४
असाधुभ्योऽस्य न भयं
न चौरेभ्यो न राजतः।
अकिञ्चित्कस्यचित्कुर्वन्
निर्भयः शुचिरावसेत् ॥ १५
सर्वतः शंकते स्तेनो मृगो ग्राममिवेयिवान्*
बहुधाऽऽचरितं पापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १६

२५९

एवं प्राणिनां कर्माधीनो मृत्युव्याधिसम्बन्धः सन्तत इति ज्ञात्वा तन्निवृत्तिं धर्ममूलां मन्वानो धमतत्त्वेऽप्यार्य-जैन-म्लेच्छागमानां नानापथत्वेन संदिहानो धर्मस्वरूपं लक्षण-प्रमाणाभ्यां जिज्ञासमानः पृच्छति—**इमे वै इति** ॥१॥ तत्र 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति स्मृतेर्मुख्यं धर्मस्य लक्षणं वेद एव इतरदपि तन्मूलतया धर्मलक्षणं न स्वत इति सिद्धं पूर्वतन्त्रे (पूर्वमीमांसाशास्त्रे)। कवयो विद्वांसः अथ प्रयोजनमेव धर्मलक्षणमाहुः । यथोक्तम्–

'परिनिर्मथ्य वाग्जालमिदमेव सुनिश्चितम् ।
नोपकारात्परं पुण्यं नापकारादघं परम्'इति ॥

अधर्मलक्षणमपकार इत्यपि प्रश्लेषेण ध्येयम् ॥ ३ ॥ एतदेव विवृणोति—**अपीति** । धर्म्याणि धर्माय हितानि कर्माणि उत्तरावरे व्यवस्यन्ति न्यूनाधिकभावेन विपरीतं च निश्चिन्वन्ति तथाहि गार्हस्थ्येऽपि मोक्षोऽस्ति अलसाः संन्यासमिच्छन्ति त्यागेनैव मोक्षः विषयलंपटा गार्हस्थ्यमिच्छन्तीति कस्तर्ह्यत्र निर्णय इत्याशंक्याह—**लोकेति** । लोकव्यवहारमनुरुध्यायं नियमः कृतः यथा अविक्षिप्तचित्तस्य पुरुषधौरेयस्य गार्हस्थ्येऽपि जनकवासिष्ठादिवन्मोक्षोऽस्ति अन्यस्य वेदान्तश्रवणादौ दृष्टविक्षेपनिवृत्त्यर्थः संन्यास इति ॥ ४ ॥ इह वा परत्रोभयत्र वा धर्मः फलतीति प्रश्नस्योत्तरमाह—**उभयत्रेति** ॥५॥ नैपुण्यमेवाह—**न चेति**। केचिदित्याहुरिति शेषः। आपदि तु यथा पापवाद्यपि अपापवादी भवति । अधर्मकृदपि धर्मकृद्भवति।तथैवोक्तमापद्धर्मेषु कर्णपर्वणि वा युधिष्ठिरं जिघांसोरर्जुनस्य बोधाय भगवता सत्यवादिनोऽहिंस्रस्य चाख्यानमुक्तं तदिहानुसंधेयम्। **भोत्स्यसे** ज्ञास्यसि ॥ ६ ॥ पुरुषः परपापमेव पश्यति प्रकाशयति न च स्वीयमिति सदृष्टान्तमाह—**यथेति त्रिभिः** ७॥ यद्यप्येवं तथापि सत्यमेव श्रेय इत्याह-**सत्यस्येति**॥ १०॥ पापिनामपि सत्यमत्याज्यमित्याह सार्धेन-**अपीति**। सत्यं शपथम् ॥ ११ ॥ अधृतिं समयत्यागम् ॥ १२ ॥ तं पूर्वार्धोक्तं धर्मम् नियतिदौर्बल्यं दैवप्रातिकूल्यम्,तदा तेषामेव स धर्मो रोचते ॥ १३ ॥ रुचौ हेत्वन्तरमाह—**न हीति**। उपसंहरति—**तस्मादिति** । अनार्जवे कौटिल्ये ॥ १४ ॥ मृग इव आचरितं स्वेन शठः परमपि शठं मन्यते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ * एयिवानागतः इत्यर्थः ।

मुदितः शुचिरभ्येति सर्वतो निर्भयः सदा।
न हि दुश्चरितं किञ्चिदात्मनोऽन्येषु पश्यति
दातव्यमित्ययं धर्म उक्तो भूतहिते रतैः ।
तं मन्यन्ते धनयुताः कृपणैः संप्रवर्तितम् ॥१८
यदा नियतिकार्पण्यमथैषामेव रोचते ।
न ह्यत्यन्तं धनवन्तो भवन्ति सुखिनोऽपि वा
यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥ २०
योऽन्यस्य स्यादुपपतिः स कं किं वक्तुमर्हति
यदन्यस्य ततः कुर्यान्न मृष्येदिति मे मतिः२१
जीवितुं यः स्वयं चेच्छे-
त्कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ।
यद्यदात्मनि चेच्छेत
तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २२
अतिरिक्तैः संविभजेद्भोगैरन्यानकिञ्चनान् ।
एतस्मात्कारणाद्धात्रा कुसीदं संप्रवर्तितम् ॥
यस्मिंस्तु देवाः समये सन्तिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
अथवा लाभसमये स्थितिर्धर्मेऽपि शोभना २४
सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधिष्ठिर ॥ २५
लोकसंग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमम् २६
धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम ।
तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न ते कार्या कथञ्चन २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मलक्षणे
एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०-[८७]

युधिष्ठिर उवाच ।
सूक्ष्मं साधु समुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणम् ।
प्रतिभा त्वस्ति मे काचित्तां ब्रूयामनुमानतः
भूयांसो हृदये ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया।
इदं त्वन्यत्प्रवक्ष्यामि न राजन्निग्रहादिव २
इमानि हि प्राणयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च
न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ३

उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—**दातव्यमिति** । कृपणैर्निर्धनैः ॥ १८ ॥ सामान्यतो धर्मलक्षणमाह—**यदन्यैरिति** ॥ २० ॥ **य इति** । अन्यस्य भार्यायामिति शेषः । उपपतिर्जारः कं किं वक्तुमर्हति स्वस्यैव दुष्टत्वात् यत् यदि अन्यस्य अन्यं ततः तस्मिन्नेव औपपत्ये विषये कुर्याद्दृग्गोचरीकुर्यात् तदा न मृष्येदिति योजना अन्यस्येति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ २१ ॥ अतिरिक्तैः आवश्यकाधिकैर्भोगैर्भोगसाधनैर्धनादिभिः कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः स दीनपोषणार्थमेव कार्यो न धनमात्रवृद्ध्यर्थम् ॥२३॥ समये सन्मार्गे संतिष्ठेरन् संमुखा भवेयुस्तथा तन्मार्गाचरणशीलः दमदानदयापरो भवेदित्यर्थः । तत्र दाने विशेषमाह—**अथवेति** । धर्मे यज्ञदानादौ ॥२४॥ प्रियेण साम्ना न तु हिंसया अभ्युपगतं प्राप्तं प्रियाभ्युपगतम् पश्य आलोचय । लक्षणोद्देशं लक्षणकीर्तनम्। एवं यदात्मनः प्रियं तदन्येषु कर्तव्यं यन्न तन्नेत्येवंविधम् ॥ २५ ॥ **लोकेति** । दयाप्रधानामित्यर्थः । सूक्ष्मधर्मार्थे सूक्ष्मधर्मलाभाय नियतं नियमितम् ॥ २६ ॥ अनार्जवे कौटिल्ये ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनषष्टयधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

अत्र प्रत्यवतिष्ठते—**सूक्ष्ममिति** । ब्रह्मलक्षणं चोदनालक्षणं वेदैकबोध्यं धर्मजातम् । प्रतिभा स्फूर्तिः सा चानुमानलक्षणा त्वदुक्तं युक्तिविरुद्धामित्यर्थः ॥ १ ॥ निग्रहात् कुतर्काग्रहेण ॥ २ ॥ इमानि भूतानि शरीरवान्ति हि प्रसिद्धम्। स्वेन स्वयमेव आत्मानं प्राणयन्ति जीवयन्ति सृजन्ति उत्तारयन्ति देहाकारात् च्यावयन्ति । तथा च श्रुतिः—'अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति' । त्वया हि परस्य सुखदुःखोत्पादनेन जातौ धर्माधर्मौ स्वस्यापि कालान्तरे सुखदुःखप्रदौ भवत इत्युक्तम् । तत्केवलं परिपाठेन आम्नायमात्रेण न निश्चेतुं शक्यम्। अन्नस्यैव जन्मसुखादिहेतुत्वदर्शनात् । दृष्टेनैव कारणेन स्वाभाविकेन धर्मेण जगद्वैचित्र्यसिद्धौ वैदिकधर्मस्यादृष्टस्य कल्पनाया अनुदयाच्चेत्याशयः ३

अन्यो धर्मः समस्थस्य विषमस्थस्य चापरः
आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुम् ४
सदाचारो मतो धर्मः सन्तस्त्वाचारलक्षणाः
साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणः
दृश्यते हि धर्मरूपेणाधर्मं प्राकृतश्चरन्।
धर्मं चाधर्मरूपेण कश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ६
पुनरस्य प्रमाणं हि निर्दिष्टं शास्त्रकोविदैः।
वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसन्तीतीह नः श्रुतम् ७
अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे।
अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्ति कृता इव ८
आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः।
आम्नायेभ्यः पुनर्वेदाः प्रसृताः सर्वतोमुखाः
ते चेत्सर्वप्रमाणं वै प्रमाणं ह्यत्र विद्यते।
प्रमाणेप्यप्रमाणेन विरुद्धे शास्त्रता कुतः १०
धर्मस्य क्रियमाणस्य वलवद्भिर्दुरात्मभिः।
या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रणश्यति
विद्म चैवं न वा विद्म शक्यं वा वेदितुं न वा
अणीयान् क्षुरधाराया गरीयानपि पर्वताव
गन्धर्वनगराकारः प्रथमं संप्रदृश्यते।
अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनम्
निपानानीव गोभ्योऽपि क्षेत्रे कुल्ये च भारत
स्मृतिर्हि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते
कामादन्येच्छया चान्ये कारणैरपरैस्तथा।
असंतोऽपि वृथाचारं भजन्ते वहवोऽपरे १५
धर्मो भवति स क्षिप्रं प्रलापस्त्वेव साधुषु।
अथैतानाहुरुन्मत्तानपि चावहसन्त्युत ॥ १६
महाजना ह्युपावृत्ता राजधर्मं समाश्रिताः।
न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रवर्तते १७
तेनैवान्यः प्रभवति सोऽपरं वाधते पुनः।
दृश्यते चैव स पुनस्तुल्यरूपो यदृच्छया १८
येनैवान्यः स भवति सोऽपरानपि वाधते।
आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामुपलक्षयेत १९

व्यवस्थित्यभावादपि वैदिकधर्मो दुर्ज्ञेय इत्याह—**अन्य इति**। आपदामानन्त्यात्तद्धर्मा अप्यनन्ता इति दुर्ज्ञेय एव धर्म इत्याह—**आपदस्त्विति**। तस्मादव्यवस्थितरूपस्य वैदिकधर्मस्य न धर्मत्वमित्याशयः ॥ ४ ॥ सतामाचारो धर्मो धर्माचरणाच्च सत्त्वमित्यन्योन्याश्रयेण लक्ष्यलक्षणयोः साध्यासाध्ययोरविवेकादपि न सदाचारोऽपि धर्मे मानमित्याह—**सदाचार इति** ॥ ५ ॥ **दृश्यते हीति**। 'अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणम्' इत्यादिनिषेधे श्रूयमाणेऽपि प्राकृताः शूद्रा मुमुक्षवो वेदान्तान्धर्मवुद्ध्या शृण्वन्ति। अगस्त्यादिरप्राकृतोऽपि वहुहिंसाकरं दण्डकारण्यशापाख्यमधर्मं चकार। अतो भ्रष्टेषु शिष्टलक्षणदर्शनात् शिष्टेषु च भ्रष्टलक्षणदर्शनात्सदाचारोऽपि दुर्निर्णेय इत्यर्थः ॥ ६ ॥ कालभेदेन धर्ममन्यथयन्तो वेदा अप्यश्रद्धेया अनवस्थितत्वादित्याह–**वेदेति**॥७॥लोकसंग्रहो लोकरञ्जनमात्रम्। वेदयन्त्याम्नायार्थमिति वेदाः स्मृतयः॥९॥ ते आम्नायाः अत्र स्मृतिषु प्रमाणं प्रमाणत्वं प्रमाणं श्रुतिर्निरपेक्षत्वात् अप्रमाणं स्मृतिर्मूलश्रुतिसापेक्षत्वात् तयोः परस्परविरोधे 'औदुम्बरी सर्वावेष्टयितव्या' 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति तत्र वेष्टनस्मृतिः सापेक्षत्वादप्रमाणं चेत् तत्सामान्यात्सर्वाऽपि स्मृतिरप्रमाणं ततश्च तन्मूलभूतायाः श्रुतेरप्यप्रमाणत्वेन विनिगमनाविरहात्प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोरपि श्रुत्योरप्रामाण्यमित्याह—**प्रमाणेऽपीति** ॥ १० ॥ **धर्मस्येति**। संस्था स्वरूपं जनमेजयाश्वमेधे इन्द्रापराधादश्वमेधसंस्थालोपो दृष्टः ॥११॥ स्वयं विद्म न वा विद्म उक्तं वा वेदितुं शक्यं न वा। दुर्ज्ञेयं धर्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रथमं कर्मकांडे 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति। अपाम सोममस्मृता अभूम' इत्यादिश्रुतेर्गन्धर्वनगरवदद्भुत इव दृश्यते। कविभिरन्वीक्ष्यमाणः यत्कृतकं तदनित्यं कार्यत्वाद्घटवत्। 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इत्युपपत्तिपूर्वकमुपनिषत्सु ईक्ष्यमाणः अदर्शनं याति तुच्छ इव भवति ॥ १३ ॥ निपीयते पशुभिर्जलमस्मिन्निति निपानं वाप्यादिसमीपस्थः क्षुद्रजलाधारः कुल्या वा केदारान्प्रति नीयमाना यथा सद्यः शुष्यति एव शाश्वतो वैदिको धर्मो विप्रहीणः सन् कलेरन्ते न दृश्यते इति स्मृतिरस्ति भविष्यविषया ॥ १४ ॥ विप्रहीणत्वमेवोपपादयति—**कामादिति**। कामात् काम्याग्निहोत्रादिः अन्येच्छया भृतकाध्यापनादिः अपरैः कारणैर्यज्ञाद्युद्देशेन धनलाभार्थं व्रतादिः असन्तो दाम्भिकाः वृथा श्रद्धाराहित्यात् ॥ १५ ॥ सकामादिमद्भिः कृतो धर्मो भवति मूढदृष्ट्या साधुषु च धर्मः प्रलापमात्रं धर्मो नास्तीति वदन्ति मूढाः प्रलापमेवाहाथेति ॥ १६ ॥ महाजनाः द्रोणाचार्यादयः व्रह्मकर्मादरे सुरकार्यं न स्यात् अनादरे शिष्टाचारव्याकोप इति भावः ॥ १७ ॥ तेनैव आचारेणैव अन्यो विश्वामित्रादिः अपरं जामदग्न्यादिकं सः आचारवान् तुल्यरूपो वसिष्ठादिः ॥ १८ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमाचाराणामनैकाग्र्यं व्यभिचारित्वमाह–**येनैवेति** ॥ १९ ॥

चिराभिपन्नः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः। तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्मप्रामाण्याक्षेपे
षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

२६१-[८८]

भीष्म उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह १
वने वनचरः कश्चिज्जाजलिर्नाम वै द्विजः।
सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ॥ २
नियतो नियताहारश्चीराजिनजटाधरः।
मलपंकधरो धीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ॥ ३
स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते।
चचार लोकान् विप्रर्षिः प्रेक्षमाणो मनोजवः
स चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन।
विप्रेक्ष्य सागरान्तां वै महीं सवनकाननाम्
न मया सदृशोऽस्तीह लोके स्थावरजङ्गमे।
अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै
अदृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्ये वदंस्तथा।
अब्रुवंश्च पिशाचास्तं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७
तुलाधारो वणिग्धर्मा वाराणस्यां महायशाः
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ८
इत्युक्तो जाजलिर्भूतैः प्रत्युवाच महातपाः।
पश्येयं तमहं प्राज्ञं तुलाधारं यशस्विनम् ॥ ९
इति ब्रुवाणं तमृषिं रक्षांस्युद्धृत्य सागरात्।
अब्रुवन्गच्छ पन्थानमास्थायेमं द्विजोत्तम १०
इत्युक्तो जाजलिर्भूतैर्जगाम विमनास्तदा।
वाराणस्यां तुलाधारं समासाद्याब्रवीदिदम्

युधिष्ठिर उवाच।

किं कृतं दुष्करं तात कर्म जाजलिना पुरा।
येन सिद्धिं परां प्राप्तस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

भीष्म उवाच।

अतीव तपसा युक्तो घोरेण स बभूव ह।
तथोपस्पर्शनरतः सायं प्रातर्महातपाः ॥ १३
अग्नीन्परिचरन् सम्यक् स्वाध्यायपरमो द्विजः
वानप्रस्थविधानज्ञो जाजलिर्ज्वलितः श्रिया
वने तपस्यतिष्ठत्स न च धर्ममवैक्षत।
वर्षास्वाकाशशायी च हेमन्ते जलसंश्रयः १५
वातातपसहो ग्रीष्मे न च धर्ममविन्दत।
दुःखशय्याश्च विविधा भूमौ च परिवर्तते १६
ततः कदाचित्स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः।
अन्तरिक्षाज्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः ॥ १७
अथ तस्य जटाः क्लिन्ना बभूवुर्ग्रथिताः प्रभो।
अरण्यगमनान्नित्यं मलिनोऽमलसंयुतः ॥ १८
स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः।
तस्थौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित्
तस्य स्म स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत।
कुलिङ्गशकुनौ राजन्नीडं शिरसि चक्रतुः २०
स तौ दयावान्ब्रह्मर्षिरुपप्रैक्षत दम्पती।
कुर्वाणौ नीडकं तत्र जटासु तृणतन्तुभिः २१

एवं श्रुतिस्मृतिसदाचाराणामप्रामाण्यमुक्त्वा स्वमतमाह— **चिराभिपन्न इति**। अनाद्यविगानप्रवृत्तेन स्वभावेनैव सुखदुःखकार्याकार्यव्यवस्था न श्रुत्यादिप्रमाणकेन धर्मेणेत्यर्थः। संस्था मर्यादा ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

२६१

अत्रेति। अत्र सुखादिव्यवस्थायां स्वभाव एव नियामक उत धर्म इति विमर्शे तुलाधारवाक्यानि धर्मे प्रमाणत्वेनोदाहरन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ जलवासे महीं विप्रेक्ष्य तपोबलादूरदर्शनादिसिद्धिं प्राप्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ वैहायसं आकाशगतं ग्रहनक्षत्रादि गच्छेत् अवगच्छेत् मया सह गच्छेयः सोऽन्यः कोऽस्तीति योज्यम् ॥ ६ ॥ उपस्पर्शनरतः स्नानाचमनरतः ॥ १३ ॥ श्रिया वेदविद्यया ॥ १४ ॥ न च धर्ममवैक्षत धर्मवानस्मीति मानं न प्रापेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अमलसंयुतः निष्पापः ॥ १८ ॥ उपप्रैक्षत उपेक्षां चक्रे न वारितवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

यदा न स चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः।
ततस्तौ सुखविश्वस्तौ सुखं तत्रोषतुस्तदा२२
अतीतास्वथ वर्षासु शरत्काल उपस्थिते।
प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ
तत्रापातयतां राजन् शिरस्यण्डानि खेचरौ
तान्यबुध्यत तेजस्वी स विप्रः संशितव्रतः॥
बुद्ध्वा च स महातेजा
न चचाल च जाजलिः।
धर्मे कृतमना नित्यं
नाधर्मं स त्वरोचयत्॥ २५
अहन्यहनि चागत्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि।
आश्वासितौ निवसतः संप्रहृष्टौ तदा विभो
अण्डेभ्यस्त्वथ पुष्टेभ्यः प्राजायन्त शकुन्तकाः
व्यवर्धन्त च तत्रैव न चाकम्पत जाजलिः॥
स रक्षमाणस्त्वण्डानि कुलिङ्गानां धृतव्रतः
तथैव तस्थौ धर्मात्मा निर्विचेष्टः समाहितः
ततस्तु कालसमये वभूवुस्तेऽथ पक्षिणः।
बुबुधे तांस्तु स मुनिर्जातपक्षान्कुलिङ्गकान्॥
ततः कदाचित्तांस्तत्र पश्यन्पक्षीन्यतव्रतः।
वभूव परमप्रीतस्तदा मतिमतां वरः॥ ३०
तथा तानपि संवृद्धान्दृष्ट्वा चाप्नुवतां मुदम्।
शकुनौ निर्भयौ तत्र ऊषतुश्चात्मजैः सह ३१
जातपक्षांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान्।
सायं सायं द्विजान्विप्रो न चाकम्पत जाजलिः
कदाचित्पुनरभ्येत्य पुनर्गच्छन्ति सन्ततम्॥
त्यक्ता मातापितृभ्यां ते न चाकम्पत जाजलिः
तथा ते दिवसं चापि गत्वा सायं पुनर्नृप।
उपावर्तन्त तत्रैव निवासार्थं शकुन्तकाः ३४
कदाचिद्दिवसान्पञ्च समुत्पत्य विहङ्गमाः।
षष्ठेऽहनि समाजग्मुर्न चाकम्पत जाजलिः॥
क्रमेण च पुनः सर्वे दिवसान् सुबहूनथ।
नोपावर्तन्त शकुना जातप्राणाः स्म ते यदा
कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहङ्गमाः।
नैवागच्छंस्ततो राजन् प्रातिष्ठत स जाजलिः
ततस्तेषु प्रलीनेषु
जाजलिर्जातविस्मयः।
सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे
ततस्तं मान आविशत्॥ ३८
स तथा निर्गतान् दृष्ट्वा शकुन्तान्नियतव्रतः।
संभावितात्मा संभाव्य भृशं प्रीतमनाऽभवत्
स नद्यां समुपस्पृश्य तर्पयित्वा हुताशनम्।
उदयन्तमथादित्यमुपातिष्ठन्महातपाः॥ ४०
संभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपतां वरः।
आस्फोटयत्तथाऽऽकाशे धर्मः प्राप्तो मयेति वै
अथान्तरिक्षे वागासीत्तां च शुश्राव जाजलिः
धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले४२
वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः।
सोऽप्येवं नार्हते वक्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज
सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया।
पृथिवीमचरद्राजन् यत्र सायंगृहो मुनिः ४४
कालेन महता गच्छत्स तु वाराणसीं पुरीम्
विक्रीणन्तं च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः
सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः
समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ४६

तुलाधार उवाच।

आयानेवासि विदितो मम व्रह्मन्नसंशयः।
व्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ४७
सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत्।
न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथञ्चन४८
ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुन्तकाः।
क्षिप्रं शिरस्यजायन्त ते च संभावितास्त्वया
जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः।
मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज॥ ५०
खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम।
अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह।
करवाणि प्रियं किं ते तद्व्रूहि द्विजसत्तम ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे
एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२६१॥

प्राजापत्येन गर्भाधानविधिना ॥ २४ ॥ कालसमये कालमर्यादायां सत्यां ते शकुन्तकाः पक्षिणः पक्षवन्तो वभूवुः ॥२९॥ पक्षीन् आर्षो मत्वर्थीय इः ॥३०॥ द्विजान् शकुंतान् ॥३२॥ प्रलीनेषु प्रडीनेषु मानो गर्वः॥३८॥ संभाव्य वर्धयित्वा आस्फोटयत् वाहुशब्दमकरोत्॥४१॥ भाण्डं मूलधनं तेन जीवनं यस्य 'स्याद्भाण्डमश्वाभरणामत्रे मूलवणिग्धने' इति विश्वः ॥ ४६ ॥ आयान् आगच्छन् ॥४७॥ सागरानूपं सागरसमीपस्थं सजलं प्रदेशं संज्ञां धर्मवानहमिति ज्ञानम् ॥ ४८ ॥ चारीं आहारार्थं संचरणम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

२६२-[८९]

भीष्म उवाच ।
इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता
प्रोवाच वचनं धीमान् जाजलिर्जपतां वरः १
जाजलिरुवाच ।
विक्रीणतः सर्वरसान् सर्वगन्धांश्च वाणिज
वनस्पतीनोषधीश्च तेषां मूलफलानि च २
अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतम्
एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ३
भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना ।
उवाच धर्मसूक्ष्माणि वैश्यो धर्मार्थतत्त्ववित्४
तुलाधार उवाच ।
वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम् ।
सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ५
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले
परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतम् ।
अलक्तं पद्मकं तुङ्गं गन्धांश्चोच्चावचांस्तथा ७
रसांश्च तांस्तान्विप्रर्षे मद्यवर्ज्यान्बहूनहम् ।
क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ८
सर्वेषां यः सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हिते रतः ।
कर्मणा मनसा वाचा स धर्मं वेद जाजले ९
नानुरुध्ये विरुध्ये वा न द्वेष्मि न च कामये
समाहं सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतम् ।
तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले॥ १०
नाहं परेषां कृत्यानि प्रशंसामि न गर्हये ।
आकाशस्येव विप्रेन्द्र पश्यन्लोकस्य चित्रताम्
इति मां त्वं विजानीहि
सर्वलोकस्य जाजले ।
समं मतिमतां श्रेष्ठ
समलोष्टाश्मकाञ्चनम् ॥ १२
यथान्धबधिरोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ।
देवैरपिहितद्वाराः सोपमा पश्यतो मम १३
यथा वृद्धातुरकृशा निस्पृहा विषयान्प्रति ।
तथार्थकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा १४
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा १५
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा॥ १६
न भूतो न भविष्योऽस्ति
न च धर्मोऽस्ति कश्चन ।
योऽभयः सर्वभूतानां
स प्राप्नोत्यभयं पदम् ॥ १७
यस्मादुद्विजते लोकः
सर्वो मृत्युमुखादिव ।
वाक्क्रूराद्दण्डपरुषा-
त्स प्राप्नोति महद्भयम् ॥ १८
यथावद्वर्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् ।
अनुवर्तामहे वृत्तमहिंस्राणां महात्मनाम् ॥१९

२६२

इतीति ॥ १ ॥ वाणिज वणिक्पुत्रेति साधिक्षेपमाह अपण्यविक्रेतृत्वाद्दोषवानपीत्यर्थः ॥ २ ॥ अध्यगाः अधिगतवानसि ॥ ३ ॥ धर्मरहस्यमेवाह—**सर्वभूतहितमिति** ॥ ५ ॥ अल्पद्रोहेण आपदि वा 'नानुपहत्य भूतानि भोगः संभवतीति' न्यायेनाद्रोहेण वृत्त्यसंभवाद्वा ॥६॥ अलक्तं लाक्षारससारं पद्मक तुङ्ग च काष्ठविशेषौ कस्तूर्यादीन् गन्धान् ॥ ७ ॥ रसान् लवणादीन् क्रीत्वैव न तु स्वयमुत्पाद्य ॥८॥ ननु 'लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये' इति लाक्षादिविक्रये दोषस्मृतेस्तद्वतः कथं धार्मिकत्वमित्याशंक्याह—**सर्वेषामिति**। अयमर्थः—लोके हि उपकारिणं प्रत्युपकुर्वन्ति अद्रोहिणे न द्रुह्यन्ति चेत्युत्सर्गः। तत्सामान्यादैहिकौ उपकारापकारौ जन्मान्तरेऽपि सुखदुःखप्रदानाय प्रभवतो न त्वाकस्मिकं कस्यचित्सुखं दुःखं वाऽस्ति जन्मान्तरीयं कारणं विनेत्यनुमीयतेऽतः स्वभाववादस्तावदयुक्त एव श्रुत्यादीनां धर्मे प्रामाण्यमपि वक्ष्यमाणरीत्या युज्यत एवति ॥ ९ ॥ आकाशस्य अभ्रपटलस्य चित्रतां विविधाकारत्वम् ॥ ११ ॥ अपिहितद्वारा आच्छादितेन्द्रियगोलकाः ॥ १३ ॥ विपक्ष दोषमाह—**यस्मादिति** ॥ १८ ॥ 'मा नः पथः पित्र्यान्मानवादाधि दूरं नैष्ट परावतः'इति मन्त्रलिङ्गात्कुलाचारस्य प्रामाण्यं गम्यते तदप्यस्मास्वस्तीत्याह—**यथावदिति**। अहिंस्राणामिति हिंसामयः कुलाचारोऽप्यप्रमाणमित्युक्तम्। मन्त्रार्थस्तु—पित्र्यात् पित्रादिसंसेवितात् मानवात् मनुर्मन्त्रस्तत्प्रकाशितात् वेदाविरुद्धादित्यर्थः। पथो मार्गात् नः अस्मान् दूरं मा नष्ट नयत परावतः बह्वायुष्मतोऽस्मानिति ॥ १९ ॥

प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ।
तेन वैद्यस्तपस्वी वा वलवान्वा विमुह्यते २०
आचाराज्जाजले प्राज्ञः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् ।
एवं यः साधुभिर्दान्तश्चरेदद्रोहचेतसा ॥ २१
नद्यां चेह यथा काष्ठमुह्यमानं यदृच्छया ।
यदृच्छयैव काष्ठेन सन्धिं गच्छेत केनचित् ॥
तत्रापराणि दारूणि संसृज्यन्ते परस्परम् ।
तृणकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्न समीक्षया २३
यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित्कथंचन ।
अभयं सर्वभूतेभ्यः स प्राप्नोति सदा मुने ॥
यस्मादुद्विजते विद्वन् सर्वलोको वृकादिव ।
क्रोशतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेचराः ॥
एवमेवायमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः ।
सहायवान् द्रव्यवान्यः सुभगोऽथ परस्तथा
ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदन्त्युत ।
कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृत्स्ननिर्णयाः ॥
तपोभिर्यज्ञदानैश्च वाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा ।
प्राप्नोत्यभयदानस्य यद्यत्फलमिहाश्नुते ॥ २८
लोके यः सर्वभूतेभ्यो ददात्यभयदक्षिणाम् ।
स सर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणाम् ॥
न भूतानामहिंसाया
ज्यायान् धर्मोऽस्ति कश्चन ।
यस्मान्नोद्विजते भूतं
जातु किञ्चित्कथञ्चन ।
सोऽभयं सर्वभूतेभ्यः
संप्राप्नोति महामुने ॥ ३०
यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ।
न स धर्ममवाप्नोति इहलोके परत्र च ३१
सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ३२
दानं भूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्य उत्तमम् ।
व्रवीमि ते सत्यमिदं श्रद्दधस्व च जाजले ३३
स एव सुभगो भूत्वा पुनर्भवति दुर्भगः ।
व्यापत्तिं कर्मणां दृष्ट्वा जुगुप्सन्ति जनाः सदा

शिष्टाचारं प्रमाणयति-**प्रनष्ट इति** द्वाभ्याम्।शाश्वतः शश्वद्भवः परंपरया वेदमूलकत्वादनादिर्धर्मः शिष्टाचारः स प्रनष्टः यतः सदाचारेण क्वचिद्देशे विरुद्धेन मोहितः मोहं प्रापितः यथा 'अवर्त्या शुन आन्त्राणि पेचे' 'यःपूजयितुं पितृदेवमनुष्यान्पेच आन्त्राणि शुनः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां वामदेवस्य श्रेष्ठतमस्यापि वीभत्स आचार आपदि श्वमांसभक्षणरूपः प्रदर्शितः। पुराणे वा ऋषभादीनां महायोगिनामाचारं दृष्ट्वा आर्हतादयो मोहिताः पाषंडमार्गमनुगता इत्युक्तम्। तेन मोहरूपेण कारणेन वैद्यो विद्यावान् तपस्वी जितेन्द्रियः वलवान् जितकामक्रोधः सोऽपि विमुह्यते विमुच्यत इति पाठे तन सदाचारेणेत्यर्थः। अयं भावः—

'सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्धं त्यजति पंडितः ।
अर्धनाशे समुत्पन्ने सर्वं त्यजति दुर्मतिः' ।

इतिन्यायेन मूढाः शिष्टाचारमंशे विगीतं दृष्ट्वा कृत्स्नमपि त्यजन्ति स्वभाववादं चानुरुद्धयंते। वुद्धास्तु श्रुत्यन्तरविरुद्धं विरुद्धांशमात्रं त्यक्त्वा तेनैव सदाचारेण मुच्यन्त इति। ॥ २० ॥ एतदेवाह—**आचारादिति**। धर्मं मोक्षोपयोगिनमधिकारम्। उपसंहरति-एवमिति। साधुभिश्चीर्णे धर्मे यश्चरेत्स धर्ममाप्नुयादित्यन्वयः ॥ २१ ॥ **नद्यामिति**। नदीप्रव[illegible] काष्ठानामिव कर्मप्रवाहेण पितृपुत्रादीनां संयोगवियोगाविल्याशयः ॥ २२ ॥ लोकस्य कर्माधीनत्वात् सुखार्थी न कश्चिदुद्वेजयेदित्याह—**यस्मादिति**। एतत्फलमाह—**अभयमिति** ॥ २४ ॥ विपक्षे दोषमाह—**यस्मादिति**। वृकः हिंस्रपशुः दृष्टान्ते वडवाग्निः ॥२५॥ अयं अभयदानलक्षणंः यतस्ततः सर्वोपायसाध्यः सहायादिसाध्यो वन्दीमोचनादिरूपः सुभगः ऐश्वर्यहेतुः परः परलोकहेतुश्च ॥ २६ ॥ ततोऽभयदानात् तान् सहायादियुक्तान् प्रवदन्ति प्रकृष्टान्वदन्ति ते च यदि अल्पहृल्लेखाः अल्पं वाह्यसुखं हृदि लेखेन प्रतिष्ठितं येषां ते वहिर्मुखाः कीर्त्यर्थमभयदानं कुर्युः ये पटवः कुशलाः कृत्स्नं व्रह्म तन्मूलक एव । तदर्थमेवाभयदानमिति निर्णयो येषां अभयदानं सर्वेषां संमतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तपआदिभिर्यद्यत्फलमश्नुते तत् अभयदानस्य अभयदानेन प्राप्नोति ॥ २८ ॥ एतदेव प्रशंसति—**लोके इत्यादिना** ॥ २९ ॥ अभयदानस्य पार्यन्तिकं फलमाह—**सर्वेति**। सर्वेषां भूतानां आत्मभूतस्य प्रत्यगात्मनः 'आत्मा ह्येषां स भवति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा निर्विकल्पकावस्था उक्ता सर्वभूतानि पश्यत इति 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्' इति श्रुतिप्रसिद्धसार्वश्यफला सविकल्पावस्था उक्ता अत एवास्य विभुत्वेन गगनस्येव गत्यभावाद्देवा अपि सन्धिरार्षः। मार्गे मुह्यंति पदं व्रह्मलोकादि तद्राहितस्य पदैषिणो देवाः ॥३२॥ अभयदानश्रैष्ठ्यमुपसंहरति-**दानमिति** ॥ ३३ ॥ अस्यैव स्तुत्यर्थं काम्यं कर्म क्षयिष्णुत्वेन निन्दति—**स एवेति**। सुभगः स्वर्गी व्यापत्तिं नाशं कर्मणां कर्मफलानां स्वर्गादीनाम् ॥ ३४ ॥

अकारणो हि नैवास्ति
धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले।
भूतभव्यार्थमेवेह
धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ३५
सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्नवः।
उपलभ्यान्तरा चान्यानाचारानवबुध्यते ३६
ये च च्छिन्दति वृषणान्
ये च भिन्दन्ति नस्तकान्।
वहन्ति महतो भारान्
बध्नन्ति दमयन्ति च।
हत्वा सत्त्वानि खादन्ति तान्कथं न विगर्हसे
मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुञ्जते ॥ ३८
वधबन्धनिरोधेन कारयन्ति दिवानिशम्।
आत्मनश्चापि जानाति यद्दुःखं वधबन्धने ३९
पञ्चेन्द्रियेषु भूतेषु सर्वं वसति दैवतम्।
आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्ब्रह्मा प्राणः क्रतुर्यमः ॥
तानि जीवानि विक्रीय
का मृतेषु विचारणा।
अजोऽग्निर्वरुणो मेषः
सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ॥ ४१
धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीयैतन्न सिध्यति।
का तैले का घृते ब्रह्मन् मधुन्यप्स्वौषधेषु वा॥

अदंशमशके देशे सुखसंवर्धितान्पशून्।
तांश्च मातुः प्रियान् जानन्नाक्रम्य बहुधा नराः
बहुदंशाकुलान्देशान्नयन्ति बहुकर्दमान्।
वाहसंपीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिना परे
न मन्ये भ्रूणहत्यापि
विशिष्टा तेन कर्मणा।
कृषिं साध्विति मन्यन्ते
सा च वृत्तिः सुदारुणा ॥ ४५
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्।
तथैवानडुहो युक्तान्समवेक्षस्व जाजले ४६
अघ्न्या इति गवां नाम क एता हन्तुमर्हति।
महच्चकाराकुशलं वृषं गां वाऽऽलभेत्तु यः ४७
ऋषयो यतयो ह्येतन्नहुषे प्रत्यवेदयन्।
गां मातरं चाप्यवधीर्वृषभं च प्रजापतिम् ॥
अकार्यं नहुषाकार्षी-
र्लप्स्यामस्त्वत्कृते व्यथाम्।
शतं चैकं च रोगाणां
सर्वभूतेष्वपातयन् ॥ ४९
ऋषयस्ते महाभागाः प्रजास्वेव हि जाजले॥
भ्रूणहं नहुषं त्वाहुर्न ते होष्यामहे हविः॥ ५०
इत्युक्त्वा ते महात्मानः सर्वे तत्त्वार्थदर्शिनः
ऋषयो यतयः शान्तास्तपसा प्रत्यवेदयन् ५१

अकारणः कारणं अनुष्ठानप्रयोजकं फलं तद्धीनः। सूक्ष्मः अभयदानात्मकः। भूतं ब्रह्म भव्यं स्वर्गादि उभयार्थमेव धर्माणां शमादीनां यज्ञादीनां च प्रवचनमध्ययनं वेदे कृतम् अतः स्थूलधर्माद्यज्ञादेरन्यः सूक्ष्मधर्मोऽस्तीति भावः॥३५॥ कुतः सूक्ष्मधर्मो दुर्ज्ञेयः यतो बहुनिह्नवः 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या' इत्यादिविधयः श्रेयःसाधनत्वेन हिंसामुपदिशन्तोऽहिंसाशास्त्रमुपमृद्नन्तीत्यर्थः। तर्हि तदप्रमाणमेवेत्याशंक्याह-**उपलभ्येति** 'उक्षाणं वा वेहतं वाक्षदन्ते' 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इति श्रुतिस्मृतिविहितो मधुपर्के गवालंभ एक आचारः 'मा गामनागामदितिं वधिष्ट' इति मन्त्रलिङ्गावगतो गवोत्सर्गविधिस्तद्विरुद्धोऽन्य आचारः। तत्राऽनागामिति विशेषणात् क्रत्वर्थाहिंसाविधेरहिंसाविधिर्ज्यायानिति गम्यते। अनागस्त्वस्य प्राजापत्यपशुष्वपि तुल्यत्वादित्यास्तां तावत् ॥३६॥ यदुक्तमलक्तपद्मकादीन्यपण्यानि विक्रीणासीति तत्राह-**ये चेति**। नस्तकान् नासागर्भान् वहन्ति वाहयन्ति ॥ ३७ ॥ अविधिना क्रत्वर्थापि हिंसा दोषावहा किमुताऽक्रत्वर्थेत्यर्थः ४४ एतदेवाह—**न मन्ये इति** ॥ ४५ ॥ भूमिशयान्सर्पादीन् अयोमुखं काष्ठं लांगलम् '॥ ४६ ॥ आप्यायध्वमघ्न्यादेव भागमीति श्रुतिप्रसिद्धमघ्न्या इति गवां नाम न हन्तुं शक्या अघ्न्या इति योगात् गवामवध्यत्वं श्रौतमित्यर्थः। चकार कृतवान् आलभेत् हिंस्यात् पृषघ्नो गां लभन्निवेति पाठे गां गोजातीयां पृषघ्नो बाणः लभन्स्पृशन्निव व्याघ्रभ्रान्त्या निसृष्टो बाणो गवि पतितो न तु गवि विसृष्ट इत्यर्थः ॥४७॥- **शतमिति**। यथा इन्द्रस्य ब्रह्महत्यानार्यादिषु रजआदिरूपेण क्षिप्ता एवं नहुषकृता गोवृषहत्या सर्वभूतेष्वेकाधिकशतरोगरूपेण क्षिप्तेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ **भ्रूणहमिति**।

'ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधाकृतम्।
एकत्र मंत्रास्तिष्ठंति हविरेकत्र तिष्ठति' इति॥

स्मृतेर्गवां ब्राह्मणेन सह समानवंशत्वात् गोघ्नोऽपि भ्रूणहैवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वापि तपसा ध्यानेन तं प्रत्यवेदयन् प्रतीपं अवेदयन् हन्तारमपि धीपूर्वं अहन्तारं नहुषं ध्यानबलेन ज्ञात्वा तथैव लोकेऽपि प्रमादात्कृतोऽपि गोवधो व्याधिरूपेण सर्वलोकापकारायाभूत् किमुत बुद्धिपूर्वं कृत इति ज्ञापितवन्त इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ईदृशानशिवान्घोरानाचारानिह जाजले ।
केवलाचरितत्वात्तु निपुणो नावबुध्यसे ५२
कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ।
यो हन्याद्यश्च मां स्तौति तत्रापि शृणु जाजले
समौ तावपि मे स्यातां
न हि मेऽस्ति प्रियाप्रियम् ।
एतदीदृशकं धर्मं
प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ५४
उपपत्त्या हि संपन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते ।
सततं धर्मशीलैश्च निपुणेनोपलक्षितः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे
द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

⁂

२६३-[९०]

जाजलिरुवाच ।
अयं प्रवर्तितो धर्मस्तुलां धारयता त्वया ।
स्वर्गद्वारं च वृत्तिं च भूतानामवरोत्स्यते १
कृष्या ह्यन्नं प्रभवति ततस्त्वमपि जीवसि ।
पशुभिश्चौषधीभिश्च मर्त्या जीवन्ति वाणिज
ततो यज्ञः प्रभवति नास्तिक्यमपि जल्पसि ।
न हि वर्तेदयं लोको वार्तामुत्सृज्य केवलाम्
तुलाधार उवाच ।
वक्ष्यामि जाजले वृत्तिं
नास्मि ब्राह्मण नास्तिकः ।
न यज्ञं च विनिन्दामि
यज्ञवित्तु सुदुर्लभः ॥ ४
नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।
स्वयज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षत्रयज्ञमिहास्थिताः ५
लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।
वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतम् ६
इदं देयमिदं देयमिति चायं प्रशस्यते ।
अतः स्तैन्यं प्रभवति विकर्माणि च जाजले ७

केवलेति । मधुपर्कादौ गवाद्यालम्भः पूर्वैः कृत इत्यंन्धपरंपरामात्रात्करोषि न तु तत्त्वबुद्ध्या ॥ ५२ ॥ कारणात् हेतुतः येन भूतानामभयं स धर्म इति जानीयान्न गतानुगतिकः स्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ प्रियाप्रियं हर्षविषादौ तौ हि हिंसायां प्रवर्तयतः तथा चापस्तंबः-'हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति । धर्मातिक्रमान्नश्यति इति क्रुद्धो हन्यात्पितॄनपि' इति तस्मात्सर्वभूताभयप्रदानमेव महान् धर्म इत्याशयः ॥ ५४ ॥ सेव्यते धर्मः निपुणेन चक्षुषा उपलक्षितश्च ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

ये च च्छिन्दन्ति वृषणानित्यादिना कृषिं दूषयता त्वया लोकद्वयं नाशितामित्याह—**अयमिति** ॥ १ ॥ नास्तिक्यं हिंसात्मकत्वेन यज्ञनिन्दा ॥ ३ ॥ वृत्तिं अहिंसां जीविकां वक्ष्यामि वच्मि । अस्मद्वृत्त्या वानप्रस्थवृत्त्या वन्येन वा जीविकायाः संभवात् किं हिंसात्मकया कृष्येति भावः । न च कृषिद्रोहमात्रान्नास्तिक्यं यज्ञनिन्दा वा कृता भवतीत्याह—**नास्मीति** । तथापि यज्ञवित् 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्यो यज्ञभोक्तारं परमात्मानं वेद स दुर्लभः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां यज्ञः ब्रह्माग्नौ जीवहविषस्त्यागस्तस्मै योगायेत्यर्थः । स्वयज्ञं योगं क्षत्रयज्ञं हिंसामयं ज्योतिष्टोमादिम् ॥ ५ ॥ क्षत्रयज्ञं विशिनष्टि—**लुब्धैरिति** । हे ब्रह्मन् आस्तिकैः वेदप्रामाण्यवादिभिः वेदवादान् अर्थवादान् तेषां स्तुतिमात्रे तात्पर्यमित्यविज्ञाय सत्यवदाभासमानं स्वरूपतः अनृतं आविद्यकब्राह्मण्याद्यध्यासमूलत्वात् लुब्धैः संप्रवर्तितम् । तथा च श्रुतिः-' नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरान्ति' इति । अज्ञानेन आवृताः जल्प्या अर्थवादगिरा असुतृपः प्राणपोषकाः उक्थशासः कर्मानुशासनपराः ॥ ६ ॥ **इदमिति** । ' यज्ञ आयुष्मान् सदक्षिणाभिरायुष्मान् । प्राचीदिग्घोतुर्क्षिणाध्वर्योः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविहिता दक्षिणा देया 'षट् देया द्वादश देयाः ' इति तादृशश्च दक्षिणावानयं यज्ञः प्रशस्यते । अन्यथा अतो यज्ञादेव स्तैन्यं लुब्धस्य यजमानस्य

यदेव सुकृतं हव्यं तेन तुष्यन्ति देवताः ।
नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ।
पूजा स्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिदर्शनम्
इष्टापूर्तादसाधूनां विगुणा जायते प्रजा ।
लुब्धेभ्यो जायते लुब्धः समेभ्यो जायते समः
यजमाना यथाऽऽत्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः
यज्ञात्प्रजा प्रभवति नभसोऽम्भ इवामलम् १०
अग्नौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपगच्छति ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ११
तस्मात्सुनिष्ठिताः पूर्वे सर्वान्कामांश्च लेभिरे
अकृष्टपच्या पृथिवी आशीभिर्वीरुधोऽभवन्
न ते यज्ञेष्वात्मसु वा फलं पश्यन्ति किञ्चन
शङ्कमानाः फलं यज्ञे ये यजेरन्कथञ्चन ॥ १३
जायन्ते साधवो धूर्ता लुब्धा वित्तप्रयोजनाः
स स्म पापकृतां लोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ॥
प्रमाणमप्रमाणेन यः कुर्यादशुभं नरः ।
पापात्मा सोऽकृतप्रज्ञः सदैवेह द्विजोत्तम १५
कर्तव्यमिति कर्तव्यं वेत्ति वै ब्राह्मणो भयम् ।
ब्रह्मैव वर्तते लोके नैव कर्तव्यतां पुनः ॥ १६

सामर्थ्ये सति यथोक्तदाक्षिणामददतः प्रकर्षेण भवति । विकर्माणि तस्य कर्माणि विपरीतान्यश्रेयस्कराणि च भवन्ति । यथोक्तम्—

‘ प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति श्रुतिः स्मृतिः ’ इति ।

‘नास्ति यज्ञसमो रिपुः ’ इति च ॥७॥ एवं क्षत्रयज्ञं निन्दित्वा ब्राह्मणयज्ञस्वरूपमाह–**यदेवेति** । सुकृतं सुकृतार्जितं हव्यम् । तदेव त्रिविधमाह—**नम इति** । नमस्कारात्मकेन हविषेति सामानाधिकरण्यम् । ‘यो नमसा स्वध्वरः’ इति ‘यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति’ इति श्रुतिस्मृतिभ्यां नमस्कारस्यैव यज्ञत्वावगतेः । तथा स्वाध्यायैर्हविषेति सम्बन्धः । ‘वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चिन्तयेमाजनाँ अति ’ इति वेदस्यापि यज्ञत्वश्रुतेः। अर्वता अश्वेन ब्रह्मणा वेदेन वाऽग्ने त्वां चिन्तयेम जानीम। तथा चाश्वमेधतुल्यत्वं ब्रह्मयज्ञस्योक्तम् । आश्वलायनगृह्येऽपि ‘ आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टम्भरामसि । ते ते भवं तूक्षण ऋषभासो वशा उत’ इत्येत एव उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । तथा औषधैर्व्रीहियवादिभिः ‘ पशुभ्यो वै मेधा उदक्रामंस्तौ व्रीहिश्चैव यवश्च भूतावजायेतां तस्मादापुः पुरोडाशसत्रं लोक्यम्’ इति च तयोर्हविष्ट्वावगमात् पुरुषाश्वगोऽजानां पशूनाममेध्यत्वश्रुतेश्च त एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशव इति । तथा चैतैस्त्रिभिर्हविर्भिर्देवतापूजा यज्ञाख्या कर्तव्येति शास्त्रे वेदे निदर्शनं प्रत्यायकं वचनमस्ति तदप्युदाहृतमेव ॥ ८ ॥ ननु ‘ इष्टान् भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ’ इति भगवता यज्ञानां धनपुत्रादिप्राप्त्यर्थत्वोक्तेः किं तैर्मोक्षानुपयोगिभिरित्याशंक्याह—**इष्टेति** । इष्टं इष्टिपशुसोमादि आपूर्तं तटाकारामादि असाधूनां कामनावतां यज्ञात्तादृगेव लुब्धमपत्यं भवति समेभ्यो रागद्वेषशून्येभ्य इष्टादिकर्तृभ्योऽनीप्सितापि तादृशी प्रजा जायत इत्यर्थः ॥९॥ अन्त्यमर्धं व्याचष्टे—**यजमाना इति** । ऋत्विजो यजमानाश्च यथा आत्मानं सकाममकामं वा पश्यन्ति तथा उभयेषामपि प्रजा भवति। तथाहि–कल्पज्ञोपासनस्य ऋत्विक्कर्तृकस्यापि फलं उभयगामि दृष्टम् ।आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायानीति॥ १० ॥ यज्ञस्य प्रजाहेतुत्वे मनुवाक्यं प्रमाणयति—**अग्नाविति** ॥ ११ ॥ तस्मात् यज्ञात् सुनिष्ठिता यज्ञमात्रनिष्ठा न तु कामपराः। पूर्वे विनाऽपि फलाभिसन्धिं सर्वान्कामान्नान्तरीयकतया लेभिरे। ‘यथोक्तमापस्तंबेन–‘तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते च्छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते’ इति । एतदेवाह—**अकृष्टेति** । यथा च कर्षणाभावान्न गवां भुवो भूमिशयानां वा हिंसा भवति अभवन्फलपुष्पवत्य इति शेषः । आशीर्भिर्जगतः शुभानुध्यानेन ॥ १२ ॥ **न ते इति** । यज्ञानां स्वाभाविकत्वादात्मनश्चानाधेयातिशयत्वान्न कर्मणः फलं कर्तरि पश्यन्ति । शंकमाना यज्ञे फलमस्ति न वेति संदिहानाः ॥१३॥ असाधवः धूर्ताः दाम्भिकाः । स स्मेत्यादिसार्धः । अप्रमाणेन कुतर्केण प्रमाणं वेदं अशुभं कुर्यात् सः पापकृतां लोकान् गच्छेत् स्मेत्यन्वयः । स च सदैवाकृतप्रज्ञो भवति न कदाचिदपि मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं श्लोकत्रयेण फलाभिसन्धिशून्यं कर्म प्रशस्य दाम्भिककुतार्किकौ च निन्दितौ । इदानीं विद्वदभिसन्धिमाह—**कर्तव्यमिति** । कर्मेत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते । कर्म कर्तव्यं नित्यमित्येव कर्तव्यम् । कुतो नित्यं यतः वै इति निश्चितं ब्राह्मणो वेदनिष्ठः भयं वेत्ति । कर्माकरणे इति शेषः । ब्राह्मणशब्दार्थमाह—**ब्रह्मेति** । लोके ऋत्विग्घविर्मन्त्राग्न्यादिरूपेण ब्रह्मैव वर्तते इति यो वेत्ति कर्तव्यतां कर्तुमर्हतां आत्मनि च यो वर्णाध्यासपूर्वकं कर्तृत्वं च पुनर्नैव वेत्ति स ब्राह्मण इत्यर्थः । कर्तृत्वाभिमानं फलाभिलाषं च त्यक्त्वा कर्माङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वाणा अशनपानादाविव स्वरसेनैव कर्माणि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

विगुणं च पुनः कर्म ज्याय इत्यनुशुश्रुम।
सर्वभूतोपघातश्च फलभावे च संयमः ॥ १७
सत्ययज्ञा दमयज्ञा अर्थलुब्धार्थतृप्तयः।
उत्पन्नत्यागिनः सर्वे जना आसन्नमत्सराः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वयज्ञपरिनिष्ठिताः।
ब्राह्मं वेदमधीयन्तस्तोषयन्त्यपरानपि ॥ १९
अखिल दैवतं सर्वं ब्रह्मं ब्रह्मणि सांश्रितम्।
तुष्यन्ति तृप्यतो देवास्तृप्तातृप्तस्य जाजले
यथा सर्वरसैस्तृप्तो नाभिनन्दति किञ्चन।
तथा प्रज्ञानतृप्तस्य नित्यतृप्तिः सुखोदया २१
धर्माधारा धर्मसुखाः कृत्स्नव्यवसितास्तथा।
अस्ति नस्तत्त्वतो भूय इति प्राज्ञस्त्ववेक्षते ॥
ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परं पारं तितीर्षवः।
अतीव पुण्यदं पुण्यं पुण्याभिजनसंहितम् २३
　　यत्र गत्वा न शोचन्ति
　　　　न च्यवन्ति व्यथन्ति च।
　　ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं
　　　　प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः ॥ २४
नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः।
सतां वर्त्मानुवर्तन्ते यजन्ते चाविहिंसया ॥
वनस्पतीनोषधीश्च फलं मूलं च ते विदुः।
न चैतानृत्विजो लुब्धा याजयन्ति फलार्थिनः
स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः।
परिनिष्ठितकर्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ २७

यदुक्तमतः स्तैन्यं प्रभवतीति विगुणात्कर्मणो दोषोऽस्तीति तत्राह—**विगुणमिति**। एवंविदो ब्राह्मणस्य विगुणमपि कर्म ज्यायः। तथा चानुशुश्रुम वेदे—‘यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्तीति’। अन्त्येष्ट्यभावेऽपि विदुषोऽर्चिरादिगतिरस्त्येव किमुत तत्राङ्गवैगुण्ये इति श्रुत्यर्थः। किं चैवंविदः कर्माणि सर्वैर्भूतैः श्वसूकरादिभिरमेध्यपशुभिरुपघातोऽपि ज्यायान् आत्मानुसन्धानहेतुत्वात् न तु मूढस्य साङ्गमपि कर्म ज्याय इति भावः। तथा फलभावे उपघातफलस्य इदं मे कर्मानेनोपघातेन नष्टमिति बुद्धिस्तत्सत्त्वे संयमः प्रायश्चित्तमुक्तं नान्यथा। चकारो हेत्वर्थः। तथा चाम्नातमैतरेयके—‘तदाहुर्यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वाऽश्वो वा प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति नैनन्मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हि ता भवन्तीति तच्चेन्मनसि कुर्वीत गार्हपत्यादाविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन् रजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात्सा तत्र प्रायश्चित्तिः’ इति। अनः शकटं एनत् एतत् अस्य यजमानस्य आत्मानि स्वरूपे हि यस्मात् ता तानि अनआदीनि सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः ॥ १७ ॥ एवं विदुषः कर्मयज्ञं प्रशस्य यज्ञान्तरमप्याह-शिष्टाचारप्रदर्शनमुखेन-**सत्येति**। अर्थलुब्धाः परमपुरुषार्थे लोभवन्तः अर्थेषु धनेषु विषयेषु तृप्तिर्येषां ते वैराग्यतृप्ता इत्यर्थः। परमपुरुषार्थेनैव तृप्ता इति वा। उत्पन्नत्यागिनः श्वस्तनसंग्रहमकुर्वन्तः अमत्सरा इति च्छेदः ॥१८॥ स्वयज्ञो योगः ब्राह्मं वेदं प्रणवम् ॥ १९ ॥ कथं तोषयन्तीत्यत आह—**अखिलमिति**। सर्वं ब्रह्म प्रणवः कार्यकारणोभयरूपत्वात्। ‘एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः’ इति श्रुतेः। तत् अखिलं दैवतं सर्वदेवतात्मकं वाच्यवाचकयोरभेदात्। ओंकारः सर्वदैवत्य इत्यनुक्रमाणिकायां कात्यायनवचनाच्च। तच्च ब्रह्मणि ब्रह्मविदि स्थितं अतस्तृप्यतोऽश्नतो ब्रह्मविदस्तृप्तस्य च सप्तम्यर्थे षष्ठी ब्रह्मविदि तृप्ते सति देवा विराडवयवभूता आदित्यादयस्तुष्यन्ति। तथा चोक्तं छान्दोग्ये—‘प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यति’ इत्यादि भुञ्जानोऽपि विद्वान्विश्वं तर्पयति किमुतायजमान इत्याशयः ॥ २० ॥ किंचन रसान्तरं नाभिनन्दति दृष्ट्वा न तुष्यति ॥ २१ ॥ ईदृक्प्रज्ञालाभे हेतुमाह—**धर्मेति**। धर्माधारा धर्मैकाश्रयाः धर्मसुखाः धर्मेणैव सुखं येषां कृत्स्नं कार्याकार्यं व्यवसितं निश्चितं यैः ईदृशा वयं स्मः। नः अस्माकं तत्त्वतः स्वरूपात् बुद्धौ चिदाभासात्मकात् सूत्रात्मकप्राणसंज्ञात् भूयः बहुतरं विश्वव्यापकत्वात् प्राण एव सर्वापेक्षया भूयान् ततोऽपि बहुतरः। प्राणाद्युत्पत्तिस्थानं भूतात्माऽस्तीति प्राज्ञः कर्मभिः शुद्धान्तःकरण ईक्षते आलोचयति ॥ २२ ॥ तितीर्षवो यत्र गत्वा न शोचन्ति तत् ब्रह्मणः स्थानं सात्त्विकाः प्राप्नुवन्तीति द्वयोः सम्बन्धः। ज्ञानं शास्त्रजं विज्ञानमनुभवस्तद्वन्तः ॥ २३ ॥ **नैवेति**। ते तितीर्षवः तस्यं नाम महद्यशः इति श्रुतेर्यशो ब्रह्म धनैर्धनसाध्यैः कर्मभिः सतां वर्त्म योगमनुवर्तन्ते यजन्ते चाविहिंसया ॥ २५ ॥ विदुः हविष्ट्वेन एतान् निर्धनान् ऋत्विजो न याजयन्ति यतः फलार्थिनो धनार्थिनः ॥ २६ ॥ कथं तर्हि ते यज्ञं संपादयन्तीत्यत आह—**स्वमेवेति**। स्वं आत्मानमेव अर्थं यज्ञोपकरणसामग्रीं संकल्पसमकालोत्थां कुर्वाणा मानसिकं यज्ञं चक्रुः। तथा चोपबृंहितं त्रिताख्यायिकया प्रागेव मन्त्रालिङ्गं च ‘त्रितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये’ इति। ऊतये यज्ञसंतत्यविच्छेदाय परिनिष्ठितं समापितं कर्म यैस्ते तथाभूता अपि लोकानुग्रहार्थं मानसैर्यज्ञैर्यजन्ते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तस्मात्तानृत्विजो लुब्धा
याजयन्त्यशुभान्नरान् ।
प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं
स्वधर्माचरणेन वै ।
इति मे वर्तते बुद्धिः
समा सर्वत्र जाजले ॥ २८
यानि यज्ञेष्विहेज्यन्ति सदा प्राज्ञा द्विजर्षभाः
तेन ते देवयानेन पथा यान्ति महामुने २९
आवृत्तिस्तस्य चैकस्य
नास्त्यावृत्तिर्मनीषिणः ।
उभौ तौ देवयानेन
गच्छतो जाजले यथा ॥ ३०
स्वयं चैषामनडुहो युज्यन्ति च वहन्ति च ।
स्वयमुस्राश्च दुह्यन्ते मनःसङ्कल्पसिद्धिभिः ॥
स्वयं यूपानुपादाय यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः ।
यस्तथा भावितात्मा स्यात्स गामालब्धुमर्हति
ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन्यजेरंस्तेन तादृशाः ।
इति त्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ३३
निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
न श्रावयन्न च यज-
न्न ददद्ब्राह्मणेषु च ।
काम्यां वृत्तिं लिप्समानः
कां गतिं याति जाजले ।
इदं तु दैवतं कृत्वा
यथा यज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३५
जाजलिरुवाच ।
न वै मुनीनां शृणुमः स्म तत्त्वं
पृच्छामि ते वाणिज कष्टमेतत् ।
पूर्वे पूर्वे चास्य नावेक्षमाणा
नातः परं तमृषयः स्थापयन्ति ॥ ३६
यस्मिन्नेवात्मतीर्थेन पशवः प्राप्नुयुर्मखम् ।
अथ स्म कर्मणा केन वाणिज प्राप्नुयात्सुखम्
शंस मे तन्महाप्राज्ञ भृशं वै श्रद्दधामि ते ३७

यस्मादेवंविधान् लुब्धा ऋत्विजो न याजयन्ति ते च तान्नेच्छन्ति तस्मात्तानेवाशुभान् मोक्षेच्छारहितांस्ते लुब्धा ऋत्विजो याजयन्तीत्याह-**तस्मादिति** । इतरे तु साधवः स्वधर्माचरणेन परान् उपकुर्वन्ति न तु धर्मफलं कामयन्ते समबुद्धित्वादित्याह-**प्रापयेयुरिति** । **इतीति** । इति हेतोः सदसद्वृत्त्योर्विभिन्नत्वादहं सद्वृत्तमेवानुसरामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ **यानीति** । यानि मार्गदैवतानि धूमरात्र्यादीनि पुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानि अर्चिरहरादीनि अपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानि वा । प्राज्ञाः कर्मठा उपासका वा इज्यन्ति यजन्ते तेन यजनेन 'तं यथायथोपासते तथेतः प्रेत्य भवन्ति' इतिश्रुतेस्ते यजमानाः यथाभावनं तेन तेन देवयानेन पथा मार्गेण अत्र पितृयाणोऽपि देवयानपदेनोच्यते ते पितृलोकं देवलोकं वा यान्ति । 'कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः' इति श्रुतेः ॥ २९ ॥ तस्य देवयानेन गतस्यापि एकस्य कर्मठस्यावृत्तिरस्ति अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति धूमादिमार्गेण गतानामावृत्तिश्रुतेः । मनीषिणः मनोरोधशीलस्योपासकस्य नास्त्यावृत्तिः । न च पुनरावर्तन्त इत्यर्चिरादिमार्गगतानामनावृत्तिश्रुतेः । उभौ कर्मठोपासकौ देवैः धूमाग्न्यादिभिरातिवाहिकैः सह यान्त्यस्मिन्निति देवयानस्तेन दिव्येन मार्गेण यद्यप्युभावपि गच्छतस्तथाऽपि संकल्पभेदात्तयोरावृत्त्यनावृत्ती भवत इति महद्वैलक्षण्यमित्याशयः ॥ ३० ॥ विदुषां सत्यसंकल्पानामैश्वर्यमाह-**स्वयमिति** । अनडुह इत्युपलक्षणम् । सर्वमेषां सौभर्यादीनामिव संकल्पेनैव सिद्ध्यतीत्यर्थः । उस्रा धेनवः ॥ ३१ ॥ तेषां क्रतवोऽपि मानसिका एवेत्याहार्धेन-**स्वयमिति** । सिद्धसंकल्पत्वाद्यूपदक्षिणादीन्मनसैव सृजन्तीत्यर्थः । ततश्च किमित्यत आह—**य इति** । भावितात्मा योगाभ्यासशोधितचित्तः स मधुपर्के गां आलब्धुं हिंसितुमर्हति । 'न कर्मणा लिप्यते पापकेन' इति विदुषि दोषालेपश्रुतेः ॥ ३२ ॥ इतरस्तु पशुबीजादिवधात्प्रत्यवैत्येवेत्याह—**न तादृशा इति** । मूढाः न गवौषधादिभिर्यष्टुमर्हा इत्यर्थः । **इतीति** । यस्मात्त्यागिनामीदृङ्माहात्म्यं तस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ संक्षेपेण त्यागिनो लक्षणमाह—**निराशिषमिति** ॥ ॥ ३४ ॥ कां गतिं याति 'तस्मादाहुरयजमानमददानमासुरो ते' इति श्रुतः । स आसुरः कामपि गतिं देवमार्गं पितृमार्गं वा न यातीत्यर्थः । कथं तर्हि गतिं यान्तीत्यत आहार्धेन—**इदमिति** । इदं निराशिषमिति श्लोकोक्तलक्षणं दैवतं दैवतामिव सेवनीयं कृत्वा यथा यथावत् यज्ञं परमात्मानम् । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतः । अवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ मुनीनां स्वयं यूपानुपादाय 'यजन्ते स्वाप्तदक्षिणैः' इत्युक्तरूपाणामात्मयाजिनां एतत्तत्त्वं रहस्यं न स्म शृणुमो न श्रुतवन्तो वयं यतः कष्टं गहनं अतस्त्वां पृच्छामि अस्य योगधर्मस्य नावेक्षमाणाः न आलोचनं कृतवन्तः अवेक्षमाणा अपि अतः परमपि तं धर्मं न स्थापयन्ति लोके न प्रवर्तयन्ति रहस्यत्वादेव ॥ ३६ ॥ यस्मिन्निति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं यद्यर्थे एव एवं यद्येवं त्वदुक्तप्रकारेण आत्मतीर्थे आत्मैव

तुलाधार उवाच।
उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित्
आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः।
वालैः शृङ्गेण पादेन संभरत्येव गौर्मखम् ३८
पत्नीं चानेन विधिना प्रकरोति नियोजयन्
इष्टं तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात ३९
पुरोडाशो हि सर्वेषां पशूनां मेध्य उच्यते।
सर्वा नद्यः सरस्वत्यः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः
जाजले तीर्थमात्मैव मा स्म देशातिथिर्भव।
एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निह जाजले।
कारणैर्धर्ममन्विच्छन्स लोकानाप्नुते शुभान्
भीष्म उवाच।
एतानीदृशकान् धर्मांस्तुलाधारः प्रशंसति
उपपत्त्याभिसंपन्नान्नित्यं सद्भिर्निषेवितान् ४२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे
त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४-[९१]

तुलाधार उवाच।
सद्भिर्वा यदि वाऽसद्भिः
पन्थानमिममास्थितम्।
प्रत्यक्षं क्रियतां साधु
ततो ज्ञास्यसि तद्यथा ॥ १
एते शकुन्ता बहवः समन्ताद्विचरन्ति ह।
तवोत्तमाङ्गे संभूताः श्येनाश्चान्याश्च जातयः
आहूयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः।
पश्येमान्हस्तपादैश्च श्लिष्टान्देहेषु सर्वशः ३

तीर्थे यज्ञभूमिस्तत्र पशवः पशुप्रायाः मन्दमतयो मखं मानसिकं क्रतुं न प्राप्नुयुः। तत्प्राप्तेर्बहुपुण्यसाध्यत्वात्। अथ तर्हि प्राप्नुयात् प्राप्नुयुः वचनव्यत्यय आर्षः। तत् कर्म ते तव वाक्यमिति शेषः ॥ ३७ ॥ **उतेति**। एक उतशब्दोऽधिकविवक्षायां अन्योऽप्यर्थे। किञ्च येषां दाम्भिकानां यज्ञा अपि श्रद्धादिराहित्यात् अयज्ञा भवन्ति। ते क्वचित् अन्तर्बहिर्वा मखं नार्हन्ति। श्रद्दधानानां तु एकया गवैव बाह्यक्रतुसिद्धिरित्याह—**आज्येनेति**। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यन्ते यद्ध्रुवायामाज्यम्। ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायां ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्’। आधानप्रकरणे च ‘द्वादशगृहीतेन स्रुचं पूरयित्वा सप्तवत्या पूर्णाहुतिं जुहोति’इति।आज्येनेति शेषः। ‘सप्त ते अग्ने समिधः’ इत्यृचा। विशेषत इति श्रौतमखो दर्शितः। तत्राशक्तानां तु वालैः गोपुच्छे पितृतर्पणादिना शृङ्गेण गोशृङ्गेणाभिषेकादिना पादेनेति पादरजसेत्यर्थः। एतेषां गोस्पर्शनादीनां च सद्यः पापनाशकत्वं परलोकप्रदत्वं च स्मृत्युक्तं दर्शितम् ॥ ३८ ॥ ननु पत्न्यभावे विशेषवान् श्रौतो मखः कथं स्यादित्यत आह—**पत्नीमिति**। अनेन पशुहिंसारहितेन आज्यादिसाध्यक्रतुविधिना आज्यादिद्रव्यं देवतार्थे विनियोजयन् हेतौ शतृप्रत्ययः। विनियोगहेतोः पत्नीं च मानसीमेव करोति श्रद्धामिति शेषः। तस्मादपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरेत्तस्मादपत्नीकस्याधानं कुर्वन्तीत्युक्त्वा श्रद्धा पत्नी सत्यं यजमान इति बह्वृचब्राह्मणे अपत्नीकस्याग्निहोत्राधानादौ। श्रद्धायाः पत्नीत्वदर्शनात्। इष्टं भावे क्तः। यागमेव दैवतवदत्यन्तं सेवनीयं कृत्वा यथा यथावत् यज्ञं विष्णुं प्राप्नुयात् ॥ ३९ ॥ तत्र यागविशेषं नियमयति—**पुरोडाशो हीति**। हिशब्देन त एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशव इति पशूनाममेध्यत्वं तस्मादाहुः पुरोडाशसत्रं लोक्यमिति पुरोडाशसत्रप्राशस्त्यं च श्रुतिप्रसिद्धं द्योत्यते मेधो यज्ञस्तदर्हो मेध्यः। ‘सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन यजते यः पुरोडाशेन यजते’ इति श्रुतेः। मूले पशूनामिति न निर्द्धारणे षष्ठी। पशूनाममेध्यत्वात् पुरोडाशस्य चापशुत्वात् तेन पशुसम्बन्धी यो मेधस्तदर्हः पुरोडाश इति श्रुत्यनुसारेण स्मृत्यर्थो वर्णनीयः। एवं श्रद्धावतामविदुषां यज्ञमुक्त्वा विदुषां यज्ञमाह—**सर्वा इति** ॥ ४० ॥ तीर्थे यज्ञभूमिः यत्रैवात्मसमाधानं तत्रैव सर्वाणि तीर्थानि सन्तीत्यर्थः। तीर्थमिति यज्ञाद्युपलक्षणं ईदृशकान् अहिंस्रान्। कारणैः अर्थित्वसमर्थत्वविद्वत्त्वतारतम्यैः ॥ ४१ ॥ उपपत्त्या युक्त्या ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

एवं श्रुत्यविरोधेनाहिंसात्मको धर्मः प्रतिपादितस्तत्र दृष्टप्रत्ययोत्पादनपूर्वकं श्रद्धां द्रढयितुमारभते—**सद्भिरिति**। प्रत्यक्षं क्रियतां कुरु पन्थानं आतिष्ठ अस्य फलं च त्वया प्रत्यक्षं क्रियतामित्यध्याहृत्य वा योज्यम्। आहूय तत्फलं यथा तथा ज्ञास्यसीति चतुर्थेन सम्बन्धः ॥ १ ॥ ततस्ततः तेषु तेषु नीडेषु प्रवेशाय श्लिष्टान् संकुचितहस्तपादान् ॥ ३ ॥

संभावयन्ति पितरं त्वया संभाविताः खगाः
असंशयं पिता वै त्वं पुत्रानाहूय जाजले ॥ ४

भीष्म उवाच ।

ततो जाजलिना तेन समाहूताः पतत्रिणः
वाचमुच्चारयन्ति स्म धर्मस्य वचनात्किल ५
अहिंसादिकृतं कर्म इह चैव परत्र च ।
श्रद्धां निहन्ति वै ब्रह्मन्सा हता हन्ति तं नरम्
समानां श्रद्दधानानां संयतानां सुचेतसाम् ।
कुर्वतां यज्ञ इत्येव न यज्ञो जातु नेष्यते ॥ ७
श्रद्धा वैवस्वती सेयं सूर्यस्य दुहिता द्विज ।
सावित्री प्रसवित्री च वहिर्वाङ्मनसी ततः ८
वाग्वृद्धं त्रायते श्रद्धा मनोवृद्धं च भारत ।
श्रद्धावृद्धं वाङ्मनसी न कर्म त्रातुमर्हति ॥ ९
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः
शुचेरश्रद्दधानस्य श्रद्दधानस्य चाशुचेः ॥ १०
देवा वित्तममन्यन्त सदृशं यज्ञकर्मणि ।
श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः ॥
मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् १२
प्रजापतिस्तानुवाच विषमं कृतमित्युत ।
श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।
भोज्यमन्नं वदान्यस्य कदर्यस्य न वार्धुषेः १३
अश्रद्दधान एवैको देवानां नार्हते हविः ।
तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्मविदो विदुः
अश्रद्धा परमं पापं
श्रद्धा पापप्रमोचिनी ।
जहाति पापं श्रद्धावान्
सर्पो जीर्णामिव त्वचम् ॥ १५
ज्यायसी या पवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह
निवृत्तशीलदोषो यः श्रद्धावान्पूत एव सः ॥
किं तस्य तपसा कार्यं किं वृत्तेन किमात्मना
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः
इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः ।
वयं जिज्ञासमानास्तु संप्राप्ता धर्मदर्शनात् ॥
श्रद्धां कुरु महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत्परम्
श्रद्धावान् श्रद्दधानश्च धर्मश्चैव हि जाजले ।
स्ववर्त्मनि स्थितश्चैव गरीयानेव जाजले १९

भीष्म उवाच ।

ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च
दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखम्
स्वं स्वं स्थानमुपागम्य स्वकर्मपरिवर्जितम् ।
एवं बहुविधार्थं च तुलाधारेण भाषितम् २१
सम्यक्चैतदुपालब्धो
धर्मश्चोक्तः सनातनः ।
तस्य विख्यातवीर्यस्य
श्रुत्वा वाक्यानि स द्विजः ॥ २२

वाचमुच्चारयन्ति निःशंकं प्रत्युत्तरं प्रयच्छन्तीत्यर्थः। तत्र हेतुः धर्मस्य अहिंसात्मकस्य सम्बन्धिनो वचनात् प्रियवचनादित्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं अहिंसाधर्मे प्रत्ययमुत्पाद्य फलितमाह—**अहिंसादीति** । हिंसा आदिपदार्थः इह परत्र च प्रत्यक्षफलमिति शेषः । तत्र हि फलमनुभवेन दर्शयित्वा हिंसाफलमाह—**श्रद्धामिति** । हिंसा श्रद्धां विश्वासं निहन्तीत्यध्याहृत्य योज्यम् । तं विश्वासघातिनम् ॥ ६ ॥ समानां लाभालाभयोस्तुल्यानां संयतानां दान्तानां सुचेतसां शान्तानाम्। यज्ञः कर्तव्य इत्येवाभिसन्धाय कुर्वतां यज्ञमनुतिष्ठतां न तु कर्तृत्वाभिमानं फलं चाभिसन्धायेति एवार्थः । तेषां यज्ञो जातु कदाचिन्नेष्यत इति न किंत्विष्यत एव ॥७॥ श्रद्धां स्तौति—**श्रद्धेत्यादिना** । विवस्वान् प्रकाशरूपश्चिदात्मा तत्सम्बन्धिनी वैवस्वती ब्रह्मविषयिणीति यावत् । सेयं सूर्यस्य सूर्यवत्प्रकाशधर्मिणः । सत्त्वस्य दुहितेव दुहिता सात्त्विकीत्यर्थः । सैव च श्रद्धा अवित्री पालयित्री प्रसवित्री विशुद्धजन्मप्रदा । तथा वाङ्मनसयोरपि सान्तरङ्गम्। निश्चयात्मिका हि श्रद्धा सङ्कल्पात्मकं संशयात्मकं मनस्ततो वहिरङ्गम् । ततोऽपि वाह्यतरा वाणी जपध्यानजधर्मापेक्षया श्रद्धैव श्रेष्ठेत्यर्थः ॥८॥ एतदेवाह—**वाग्वृद्धमिति** । वाचा स्वरवर्णविपर्यासेन यद्वृद्धं छिन्नं नष्टं मन्त्राद्युच्चारणे तत् श्रद्धा त्रायते समाधत्ते मनसा व्यग्रेण यन्नष्टं देवताध्यानादि तत् श्रद्धाहीनं तु व्यर्थमेव कर्म अतो न त्रातुमर्हति कश्चित् ॥९॥ श्रद्धाशुचित्वयोः श्रद्धाधिकेत्यत्राख्यायिकामाह—**अत्रेति** ॥१०॥ कदर्यस्य कृपणस्य वार्धुषेः धान्यविक्रयिणः ॥११॥ मीमांसित्वा विचार्य ॥ १२ ॥ हविर्दातुमिति शेषः ॥ १४ ॥ निवृत्तः शीलदोष आचारलांछनं रागादिर्यस्य स निर्दोषशीलवान् ॥१६॥ यत् या सात्त्विकी राजसी तामसी वा श्रद्धा यस्य स यच्छ्रद्धः स एव सात्त्विको राजसस्तामसो वा ॥१७॥ धर्मदर्शनाख्यान्मुनेः धर्मं वयं प्राप्तवन्तः ॥ १८ ॥ श्रद्धावान्वेदवाक्ये श्रद्दधानस्तदर्थमनुष्ठातुं ममेदं श्रेय इति निश्चयवान् धर्मी धर्मात्मा गरीयान् श्रेष्ठतरः ॥ १९ ॥ अचिरेण अल्पेन दिवं हार्दाकाशाख्यं ब्रह्म विहरेतां सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतेर्योगैश्वर्येण क्रीडामकुरुताम् । स्वं स्वं स्थानं वासदेशं स्वकर्मभिः परिवर्जितं अर्जितमुपागम्येति सार्धः२०

तुलाधारस्य कौन्तेय शान्तिमेवान्वपद्यत। एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितम्।
यथौपम्योपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि तुलाधारजाजलिसंवादे
चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२६४॥

२६५-[९२]

भीष्म उवाच।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
प्रजानामनुकंपार्थं गीतं राज्ञा विचख्नुना १
छिन्नस्थूणं वृषं दृष्ट्वा विलापं च गवां भृशम्।
गोग्रहे यज्ञवाटस्य प्रेक्षमाणः स पार्थिवः॥ २
स्वस्ति गोभ्योऽस्तु लोकेषु ततो निर्वचनं कृतम्
हिंसायां हि प्रवृत्तायामाशीरेषा तु कल्पिता
अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता॥ ४
सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत्।
कामकाराद्विहिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्नराः ५

यथौपम्योपदेशेन यथावद्दृष्टान्तकीर्तनेन ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

२६५

एवं तुलाधारवाक्यैरहिंसात्मकस्य धर्मस्य श्रैष्ठ्यमुपपाद्य तस्यैव स्तुतये हिंसात्मकं धर्मं निन्दत्याख्यायिकामुखेन— **अत्रापीत्यादिना**। प्रजानां पुरुषादिपशूनाम् ॥ १ ॥ छिन्ना विशस्ता स्थूणा प्रतिमा शरीरं यस्य तम् 'स्थूणायसि स्मृता प्रतिमायां गृहस्तंभे' इति विश्वः। गोग्रहे गवालंभवति यज्ञे यज्ञवाटस्य कर्माणि षष्ठी यज्ञवाटस्थान् ब्राह्मणान्निर्दयान् प्रेक्षमाणः ॥ २ ॥ निश्चितं वचनं निर्वचनं एषा स्वस्ति गोभ्योऽस्त्विति ॥ ३ ॥ तदेवाह— **अव्यवस्थितेत्यादिना**। हिंस्रः क्षत्रयज्ञस्तदन्यो ब्राह्मणयज्ञ इति मर्यादा अव्यवस्थिता विचालिता मर्यादा येषां तैः यतो विमूढैः तत्रापि हेतुर्नास्तिकैः नास्ति ब्रह्मेति वदद्भिः संशयात्मभिः आत्मा देहोऽन्यो वा अन्योऽपि कर्ताऽकर्ता वा अकर्ताऽप्येकोऽनेको वा एकोऽपि संगवान् असंगो वा इत्यादिरूपः संशयस्तद्वान् आत्मा चित्तं येषां तैः अव्यक्तैः यज्ञादिद्वारैव ख्यातिमिच्छद्भिरिति भावः। हिंसा क्रतौ पश्वालम्भः श्रेष्ठः कृतः ॥ ४ ॥ **सर्वेति**। बहिर्वेद्यामिव सर्वकर्मसु ज्योतिष्टोमादिष्वपि नराः कामकारादेव पशून् हिंसन्ति न तु शास्त्रात् यतः धर्मात्मा मनुः सर्ववेदार्थतत्त्ववित् अहिंसामेव अब्रवीत् प्रशशंस। ननु 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' 'प्रतिसंवत्सरं सोमः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां नित्यत्वेन विहितेषु ज्योतिष्टोमादिषु विहितः पश्वालंभः कथं कामकारः स्यात् 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इत्यृणश्रुतेश्चानधीत्यानिष्ट्वा प्रजामनुत्पाद्य च कथमनृणो वा स्यात् अनाहिताग्नितायाश्चोपपातकेषु स्मरणात् कृताधानस्य समर्थस्य क्रत्वनारंभो वा कथं स्यादिति चेन्न गार्हस्थ्यस्यैव कामकारत्वेन तन्मूलकानामाधानादीनामपि तथात्वात् जायमानो वै इत्यत्रापिना उत्पद्यमान इत्यर्थः। किं तु गृहस्थः अधिकारी वा संपद्यमान इति व्याख्येयम्। अन्यथा पित्रादिष्वकृताधानेषु पुत्रादीनामनाहिताग्नितजनितदोषभाक्त्वोपपत्तेः। किं च 'यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीताथ यजेत' इति शतपथश्रुतेराधानादिविधिषु श्रद्धावानधिकारी। श्रद्धा चाधीतसाङ्गवेदस्य आपातप्रतिपन्नवेदार्थस्य—

'प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ॥
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवाविशंति ॥'

इत्यादिश्रुत्या षोडश ऋत्विजो यजमानः पत्नी चेत्यष्टादश तैर्निष्पाद्यानां यज्ञानामदृढत्वं तत्कर्तृणां च मूढत्वं दर्शयन्त्या ज्योतिष्टोमादिभ्यो हिंसावद्भ्यो यज्ञेभ्यः प्रागेवापनीता। तथा च 'वसन्ते वसन्ते' इति ज्योतिषा यजेतेति विधितो निन्दार्थवादानुमितनिषेधाच्च 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति विहितप्रतिषिद्धत्वात् षोडशिग्रहणवत् ज्योतिष्टोमोऽपि कृताकृत एवेति। अश्रद्दधानस्य तत्र प्रवृत्तिः कामकारकृतैव न चोपनिषदध्ययनात्प्रागेव ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिः संभवति। येन निन्दाश्रवणात् प्राक् तत्र श्रद्धा आवश्यकत्वबुद्धिश्च संभाव्यते। 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति ब्रह्मचर्ये एवार्थज्ञानपर्यन्तस्योपनिषदध्ययनस्य सिद्धत्वात्। ननु कांडद्वया-

तस्मात्प्रमाणतः कार्यो धर्मः सूक्ष्मो विजानता
अहिंसा सर्वभूतेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता
उपोष्य संशितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः श्रुतीः
आचार इत्यनाचारः कृपणाः फलहेतवः ॥ ७
यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः
वृथा मांसं न खादन्ति नैष धर्मः प्रशस्यते ८
सुरा मत्स्या मधु मांसमासवं कृसरौदनम् ।
धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम् ॥ ९
मानान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्रकल्पितम्
विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः १०
पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम्
यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु परिकल्पिताः ११
यच्चापि किञ्चित्कर्तव्यमन्यच्चोक्षैः सुसंस्कृतम्
महत्सत्त्वैः शुद्धभावैः सर्वं देवार्हमेव तत् १२
युधिष्ठिर उवाच ।
शरीरमापदश्चापि विविदन्त्यविहिंसतः ।
कथं यात्रा शरीरस्य निरारंभस्य सेत्स्यते
भीष्म उवाच ।
यथा शरीरं न ग्लायेन्नेयान्मृत्युवशं यथा
तथा कर्मसु वर्तेत समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि विचख्नुगीतायां
पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

२६६-[९३]

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाऽथ चिरेण वा
सर्वथा कार्यदुर्गेऽस्मिन् भवान्नः परमो गुरुः
भीष्म उवाच
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमांगिरसे कुले ॥२॥
चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ३
चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत्सुतः ।
चिरेण सर्वकार्याणि विमृश्यार्थान्प्रपद्यते ४
चिरं स चिन्तयत्यर्थांश्चिरं जाग्रच्चिरं स्वपन्
चिरं कार्याभिपत्तिं च चिरकारी तथोच्यते
अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ।
बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६ ॥

ध्याप्यपि कर्मकांड एव श्रद्धावानहमस्मि न ज्ञानकांडे इति चेत् तर्हि मोहसर्पदष्टस्य तव कर्मनिंबं मधुरीकुर्वतस्तत्त्वज्ञानसितेयं तिक्तायेतां न नः किंचिच्छिन्नम् । सर्वथाऽप्यज्ञानाकामकारकृता हिंस्रकर्मणि प्रवृत्तिरिति सिद्धम्। तस्मादुक्तविध एव श्लोकार्थः ॥ ५ ॥ प्रमाणतः प्रमाणयोर्बलाबलं विजानता सूक्ष्मो धर्मः कार्यः। तमेवाह—**अहिंसेति**॥६॥ गृहस्थस्य पञ्चसूनानामपरिहार्यत्वात्कथम् अहिंसा कार्येत्यत आह—**उपोष्येति** । उप समीपे ग्रामस्य वासं कृत्वा भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेदिति विधेः संन्यस्येत्यर्थः । संशितस्तीक्ष्णव्रतो भूत्वा वेदेन कृताः श्रुतीः फलश्रुतीः 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' इत्याद्याः हित्वा। आचार इति बुद्ध्या अनाचारो गृहस्थाचारहीनः स्यात् पुरुषस्येदमेव श्रेय इति बुद्ध्या नैष्कर्म्यं श्रयेदित्यर्थः । कृपणाः क्षुद्राः फलमेव कर्मणि प्रवृत्तौ हेतुः कारणं येषां तथाभूताः ॥ ७ ॥ एतदेव कर्मनिन्दया स्तौति—**यदीति** । यज्ञादिपरा मानवा वृथामांसं न खादन्ति इति यः स एष धर्मो न प्रशस्यते ॥ ८॥ वैदिकं धर्मं निन्दित्वा कामकारकृतं कर्म निन्दति—**सुरामिति** सार्धेन । आसवं मद्यं कृसरौदनं तिलमिश्रौदनम् ॥ ९ ॥ एवं निरस्ताखिलदोषो विष्णुमात्मानमेव श्रयेदित्याह—**विष्णुमिति** ॥ १० ॥ तस्यार्चनार्थं च न शक्तेरिव सुरामांसाद्यपेक्षितमित्याह—**पायसैरिति** ॥ ११ ॥ चोक्षैर्विशुद्धैः ॥ १२ ॥ आपदः शरीरं शोषयन्ति शरीरं चापदां नाशमिच्छत्यतोऽत्यन्तं हिंसाशून्यस्य कथं शरीरनिर्वाह इत्याह—**शरीरमिति** ॥ १३ ॥ **यथेति** । शरीराविरोधेनैव धर्मं चरेन्न तु धर्मानुरोधेन शरीरं नाशयेत् ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

२६६

एवमहिंसाधर्मस्यावश्यानुष्ठेयत्वमुक्त्वा कदाचित्परनिर्बन्धाद्धिंसामुपस्थितां कालविलम्बादिना परिहरेदिति प्रश्नपूर्वकमाख्यायिकामुखेनाह—**कथं कार्यमित्यादिना** । कार्यदुर्गे गुर्वादिवचनादवश्यकर्तव्ये हिंसामयत्वेन दुष्करे च सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ चिरकारिनाम निर्वक्ति—**चिरमिति** । कार्याभिपत्तिः कार्याधिगमः तथा तेन हेतुना चिरकारीत्युच्यते ॥ ५ ॥ गृह्यते उपादीयते लोकेऽनेनेति ग्रहणं नामधेयम् । अलस इति ग्रहणं अलसग्रहणं प्राप्तः लाघवं नीचता जनेनोच्यत इति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्सुतान्
पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ७
इत्युक्त्वा स तदा विप्रो गौतमो जपतां वरः
आविमृश्य महाभागो वनमेव जगाम सः ८
स तथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाच्चिरकारिकः
विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरं
पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।
कथं धर्मच्छलेनास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् १०
पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणम् ।
अस्वतन्त्रं च पुत्रत्वं किं तु मां नानुपीडयेत्
स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत्
पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात्
अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातृरक्षणम् ।
युक्तक्षमावुभावेतौ नातिवर्तेत मां कथम् १३
पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञिवानिति
शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च
सोऽहं मात्रा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः
विज्ञानं मे कथं न स्याद्द्वौ बुद्ध्ये चात्मसंभवम्
जातकर्माणि यत्प्राह पिता यच्चोपकर्मणि ।
पर्याप्तः स दृढीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥१६॥
गुरुरग्र्यः परो धर्मः पोषणाध्यापनान्वितः ।
पिता यदाह धर्मः स वेदेष्वपि सुनिश्चितः
प्रीतिमात्रं पितुः पुत्रः सर्वं पुत्रस्य वै पिता ।
शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति
तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्यं कदाचन
पातकान्यपि पूयन्ते पितुः शासनकारिणः
भोग्ये भोज्ये प्रवचने सर्वं लोकनिदर्शने ।
भर्त्रा चैव समायोगे सीमन्तोन्नयने तथा २०
पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमं तपः
पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः
आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह यत्पिता ।
निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यच्चाभिनन्दति
मुच्यते बन्धनात्पुष्पं फलं वृक्षात्प्रमुच्यते ।
क्लिश्यन्नपि सुतं स्नेहैः पिता पुत्रं न मुञ्चति
एतद्विचिन्तितं तावत् पुत्रस्य पितृगौरवम् ।
पिता नाल्पतरं स्थानं चिन्तायिष्यामि मातरं
यो ह्ययं मयि संघातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः
अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथाऽरणिः॥
माता देहारणिः पुंसां सर्वस्यार्तस्य निर्वृतिः
मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ॥२६॥
न च शोचति नाप्येनं स्थाविर्यमपकर्षति ।
श्रिया हीनोऽपि यो गेहमम्बेति प्रतिपद्यते ॥
पुत्रपौत्रोपपन्नोऽपि जननीं यः समाश्रितः ।
अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् २८
समर्थं वाऽसमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तथा ।
रक्षत्येव सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः
तदा स वृद्धो भवति तदा भवति दुःखितः
तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते
नास्ति मातृसमा च्छाया
नास्ति मातृसमा गतिः
नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रिया
कुक्षिसंधारणाद्धात्री जननाज्जननी स्मृता ।
अंगानां वर्धनादम्बा वीरसूत्वेन वीरसूः ॥३२
शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूर्माता देहमनन्तरम् ।
चेतनावान्नरो हन्याद्यस्य नासुषिरं शिरः॥३३
दम्पत्योः प्राणसंश्लेषे योऽभिसंधिः कृतः किल
तं माता च पिता चेति भूतार्थो मातरि स्थितः

पित्रा गौतमेन इमां जननीमहल्याम् ॥ ७ ॥ धर्मच्छले धर्मसंकटे ॥ १० ॥ युक्तं उचितम् । क्षमं सुखानुष्ठेयम् । इह तु द्वावपि धर्मौ परस्परविरुद्धौ मम युक्तक्षमौ कथमहमेतौ नातिवर्तेत मां अतिशयेन नातिवर्तें किमेत्तिङव्ययघादितितिङन्तात्तमप आम् ॥ १३ ॥ गोत्रस्य नाम्नः ॥ १४ ॥ बुद्ध्ये जानामि संभवं उत्पत्तिहेतुम् ॥१५॥ जातकर्मणि 'अश्मा भव परशुर्भव' इति प्राह अश्मेवाच्छेद्यो भव परशुरिव मदीयेषु शत्रुषु च्छेदको भवेति मन्त्रपदार्थः । उपकर्म औपनयनात्प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपतीति गृह्यविहितसर्वसंस्कारबहिर्भूतत्वादिदमुपकर्म तथा 'आत्मा वै पुत्रनामासि'इति प्राह पितुः पालयितुः एवं पितुराशिषमात्मभावं च दधतो गौरवं निश्चितामित्यर्थः ॥ १६ ॥ भोग्ये वस्त्रादौ भोज्येऽन्नादौ प्रवचने वेदाध्ययने लोकनिदर्शने लौकिकशिक्षायां भर्त्रेति गर्भाधानादिसर्वसंस्कारोपलक्षणम् ॥ २० ॥ निर्वृत्तिः सुखं तत्कर्त्री ॥२६॥ हे अम्ब इत्युक्त्वा ॥ २७ ॥ द्विहायनवत् द्विवर्षवान् भवेत् ॥ २८ ॥ वीरसूः वीरपुत्रसूः ॥ ३२ ॥ मातैव शुश्रूः तां अनन्तरमव्यवहितं आत्मनो देहं सः चेतनावान् न हन्यात् स कः यस्य शिरः सुषिरं मेदो मज्जादिना रिक्तं शुष्कालाबुवत् पथि पतितं तद्विपरीतमसुषिरं स्यात् ॥३३॥ प्राण उपस्थेन्द्रियं तत्संश्लेषे मैथुने इत्यर्थः । अभिसंधिः 'पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमब्रुवीत सर्वमायुर'-इत्यादिश्रुत्या प्रदर्शितोऽभिलाषः कृतो दंपतीभ्यामेव । तमभिलाषं माता पिता वा उभौ वा कुरुतस्तत्र भूतार्थो याथार्थ्यं

माता जानाति यद्गोत्रं माता जानाति यस्य सः
मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ॥
पाणिबन्धं स्वयं कृत्वा
सह धर्ममुपेत्य च ।
यदा यास्यन्ति पुरुषाः
स्त्रियो नार्हन्ति याच्यताम् ॥ ३६
भरणाद्धि स्त्रियो भर्ता पात्या चैव स्त्रियः पतिः
गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पुनः पतिः॥
एवं स्त्री नापराध्नोति नर एवापराध्यति ।
व्युच्चरंश्च महादोषं नर एवापराध्यति ॥ ३८
स्त्रिया हि परमो भर्ता दैवतं परमं स्मृतम् ।
तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ॥ ३९
नापराधोऽस्ति नारीणां नर एवापराध्यति।
सर्वकार्यापराध्यत्वान्नापराध्यन्ति चाङ्गनाः॥
यश्च नोक्तोऽथ निर्देशस्त्रिया मैथुनतृप्तये ।
तस्य स्मारयतो व्यक्तमधर्मो नास्ति संशयः॥
एवं नारीं मातरं च गौरवे चाधिके स्थिताम्
अवध्यां तु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणाः
देवतानां समावायमेकस्थं पितरं विदुः ॥
मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभ्येति मातरम्॥
एवं विमृशतस्तस्य
चिरकारितया बहु ।
दीर्घः कालो व्यतिक्रान्त-
स्ततोऽस्याभ्यागमत्पिता ॥ ४४
मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः ।
विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम्
सोऽब्रवीद्भृशसन्तप्तो दुःखेनाश्रूणि वर्तयन् ।
श्रुतधैर्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ॥ ४६

मातर्येव तत्कर्तृत्वं स्थितं निश्चितं पितरि तु सोऽभिलाषः पाक्षिको भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ भरणमात्रेण गर्भधारणमात्रेण सम्बन्धेन मातापुत्रे प्रीतिमाह्लादं स्नेहमासक्तिं च करोति । अतः प्रत्युपकाराय तस्यामपि प्रीतिस्नेहौ पुत्रेण कार्यावित्यर्थः । वस्तुतस्तु पितुरेव प्रजाः । यथोक्तं प्रागेव 'माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः' इति । भस्त्रा चर्मकोशः पितुराज्ञाऽनुल्लंघनीयेति भावः ॥ ३५ ॥ ननु 'न चैतद्विद्मो ब्राह्मणाः स्मो वयमब्राह्मणा वा' इति श्रुतेः पितृत्वे एव संशयात्कथं तदाज्ञाऽनुल्लंघनीयेत्यत आह–**पाणीति** । 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरामि' इति प्रतिज्ञापूर्वकं स्वयं पाणिग्रहं कृत्वा यदि पुरुषाः स्त्रियः परदारान् प्रतियास्यन्ति तर्हि ते याच्यतां प्रार्थनीयतां पूज्यतामिति यावत् । नार्हन्ति धर्मत्यागात् । अयमाशयः–य एवंविधः पिता सोऽज्ञातत्वादशिष्टत्वाच्च नानुरोध्यः मम तु पिता सतीपतिरनुरोध्य एवेति ॥ ३६ ॥ किं तर्हि पित्राज्ञया माता हंतव्येत्याशंक्याह–**भरणादिति** । पत्युर्भावः कर्म वा पात्यं पालयितृत्वं तस्मात् तथा च भार्यां पत्नीं च प्राणैर्वियोजयितुमिच्छतोऽस्य भर्तृत्वादिगुणशून्यस्योन्मत्तस्येव वचनान्मातरं न हिंसिष्ये इत्याशयः ॥ ३७ ॥ ननु व्यभिचारिणी स्त्री हन्तव्यैवान्यथा कुलसंकरापत्तेरित्याशंक्याह–**एवमिति** । एवमपीत्यर्थः । व्युच्चरन् आचरन् महादोषं पारदार्यम् । यदि प्रार्थयितैव न स्यात्तर्हि नायं दोषः प्रसज्येतातः प्रथमप्रवृत्ते पुंस्येवायं दोष इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु स्त्रिया अपि तदनुमोदनादपराधोऽस्त्येवेत्याशंक्याह—**स्त्रिया हीति** । तस्य आत्मना शरीरेण सदृशं इन्द्रमालक्ष्येति शेषः । आत्मानं शरीरं परमं श्रेष्ठं ददौ । स्वपतिवेषेणागताय परस्मै पतिबुद्ध्या शरीरं प्रयच्छन्त्या मम मातुर्न व्यभिचारदोषोऽस्ति । गर्भानुत्पत्तेः कुलसंकराभावाच्च नेयं वध्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ उपसंहरति—**नापराध इति** । किं च सर्वेषु कार्येषु अपराध्यत्वात् अनुरोध्यत्वात् अल्पबलत्वेन सर्वथा पुरुषाधीनत्वात् । तथा च बलात्कारकृते व्यभिचारादौ स्त्रियो नापराध्यन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ **यश्च नेति** । चनशब्दोऽप्यर्थे योऽपि मैथुनजन्यतृप्तये निर्देशो वचनं उक्तं इन्द्रं प्रतीति शेषः । एवं ह्युपाख्यायते त्वष्टुः पुत्रस्त्रिशिरा इन्द्रेण हतस्तद्धत्यायास्तृतीयांशः स्त्रीषु रजोरूपेण स्थापितो द्वौ वृक्षभूम्योर्निर्यासोषररूपौ स्थापितौ तदा स्त्रीभिर्वरः प्रार्थितः । काममाविजनितोः संभवामेति । अस्माकं जननपर्यन्तं पुरुषसंगोऽस्त्विति । सोऽयं निर्देशः स्त्रिया उक्तः तस्य तं स्मारयतः स्वहत्यांशनिधानेन तत्स्मरणप्रयोजकस्येन्द्रस्यैव व्यक्तमधर्मो न तु मम मातुः अत्र संशयो नास्ति । तस्मादिन्द्रस्यापराधान्मम मातुर्वधो न न्याय्य इति भावः ॥ ४१ ॥ यावत्कृत्स्नां नारीं अवध्यां जानीयुस्तत्रापि मातरं तत्रापि गौरवे पातिव्रत्यधर्मे स्थितम् । पशवोऽपि पशुप्राया अपि किमुत मादृशा इत्यर्थः ॥४२॥ समावायः समूहः । पितुस्तोषणेन स्वर्गप्राप्तिरित्यर्थः । मर्त्यानां देवतानां च समावायं मातरं स्नेहादभ्येतीति योजना । माता त्वदृष्टद्वारा लोकद्वयप्रदा इहलोकपालयित्री चेति भावः ॥ ४३ ॥ तेन तावता कालेन संस्थाव्यतिक्रमं मरणानौचित्यम् ॥ ४५ ॥ श्रुतं अध्ययनम् । धैर्यं क्रोधादिजये स्थैर्यम् । तयोः प्रसादेन ॥ ४६ ॥

आश्रमं मम संप्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरंदरः ॥
अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ॥४७
स मया सान्त्वितो वाग्भिः
स्वागतेनाभिपूजितः ।
अर्घ्यं पाद्यं यथान्यायं
मया च प्रतिपादितः ॥४८
परवानस्मि चेत्युक्तः प्रणयिष्यति तेन च ।
अत्र चाकुशले जाते स्त्रिया नास्ति व्यतिक्रमः
एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः ।
अपराध्यति धर्मस्थ प्रमादस्त्वपराध्यति ॥५०
ईर्ष्याजं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ।
ईर्ष्यया त्वहमाक्षिप्तो मग्नो दुष्कृतसागरे ॥
हत्वा साध्वीं च नारीं च
व्यसनित्वाच्च वासिताम्
भर्तव्यत्वेन भार्यां च
को नु मां तारयिष्यति ॥ ५२
अन्तरेण मयाऽऽज्ञप्तश्चिरकारीत्युदारधीः ।
यद्यद्य चिरकारी स्यात्स मां त्रायेत पातकात्
चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक ।
यद्यद्य चिरकारी त्वं ततोऽसि चिरकारिकः
त्राहि मां मातरं चैव तपो यच्चार्जितं मया ।
आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाद्य चिरकारिकः ॥
सहजं चिरकारित्वमतिप्रज्ञतया तव ।
सफलं तत्तथा तेऽस्तु भवाद्य चिरकारिकः
चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारितः ।
सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ॥
चिरायते च संतापाच्चिरं स्वपिति धारितः
आवयोश्चिरसंतापादवेक्ष्य चिरकारिक ५८
एवं स दुःखितो राजन्महर्षिर्गौतमस्तदा ।
चिरकारिं ददर्शाथ पुत्रं स्थितमथान्तिके ५९
चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः ।
शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे
गौतमस्तं ततो दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ।
पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यागमन्मुदम् ॥
न हि सा तेन संभेदं पत्नी नीता महात्मना ।
विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ६२
हन्या इति समादेशः शस्त्रपाणौ सुते स्थिते ।
विनीते प्रसवत्यर्थं विवासे चात्मकर्मसु ॥ ६३
बुद्धिश्चासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् ।
शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोति भयादिति ॥ ६४
ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाघ्राय मूर्धनि
चिरं दोर्भ्यां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः
एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षगुणैर्युतः ।
अभिनंद्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६६
चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी चिरं भव ।
चिराय यदि ते सौम्य चिरमस्मि न दुःखितः
गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान् गौतमो मुनिसत्तमः ।
चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रयाः ६८
चिरेण मित्रं बध्नीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत्
चिरेण हि कृतं मित्रं चिरं धारणमर्हति ६९
रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ७०
बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च
अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ ७१
एवं स गौतमस्तत्र प्रीतः पुत्रस्य भारत ।
कर्मणा तेन कौरव्य चिरकारितया तथा ७२
एवं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरुषस्ततः ।
चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ७३
चिरं धारयते रोषं चिरं कर्म नियच्छति ।
पश्चात्तापकरं कर्म न किञ्चिदुपपद्यते ॥ ७४
चिरं वृद्धानुपासीत चिरमन्वास्य पूजयेत् ।
चिरं धर्मं निषेवेत कुर्याच्चान्वेषणं चिरम् ७५
चिरमन्वास्य विदुषश्चिरं शिष्टान्निषेव्य च ।
चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम्
ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ।
चिरं पृष्टोऽपि च ब्रूयाच्चिरं न परितप्यते ॥

सान्त्वितः विश्रांतिं प्रापितः प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ४४ ॥ परवान् त्वयाऽहं नाथवानस्मीत्युक्तः । तेन सान्त्वनादिना तृप्तः सन् प्रणयिष्यति मयि प्रणयं करिष्यति। अत्रास्मिन्नर्थे चिन्तिते सति अकुशले इन्द्रलौल्येन स्त्रीदूषणे जाते विषये स्त्रिया अहल्याया व्यतिक्रमो नास्ति॥४९॥ अध्वग इति स्वर्गमार्गेण गच्छता इन्द्रेणाहल्यां दृष्ट्वा मोहं प्राप्तेनैतत्कृतमिति सूचितम्।

धर्मस्य योगधर्मसम्बन्धि प्रमादोऽनवधानता । इन्द्रस्यानपराधत्वं द्वेषराहित्यान्मुनिनेहोक्तं न तु व्यवहारतः ॥५०॥ तेन प्रमादेन हेतुना ऊर्ध्वरेतसः मुनयः ॥ ५१ ॥ अन्तरेण प्रमादेन ॥ ५३ ॥ निराकारां लज्जया पाषाणभूताम् । पुराणान्तरे गौतमशापेनैव पाषाणभूतामिति स्मर्यते ॥६१॥

उपास्य बहुलास्तस्मिन्नाश्रमे सुमहातपाः। समाः स्वर्गं गतो विप्रः पुत्रेण सहितस्तदा॥ ७८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चिरकारिकोपाख्याने
षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७–[९४]

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं राजा प्रजा रक्षेन्न च किञ्चित्प्रघातयेत्
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह

भीष्म उवाच।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
द्युमत्सेनस्य संवादं राज्ञा सत्यवता सह ॥ २
अव्याहृतं व्याजहार सत्यवानिति नः श्रुतम्
वधायोन्नीयमानेषु पितुरेवानुशासनात् ॥ ३
अधर्मतां याति धर्मो यात्यधर्मश्च धर्मताम्
वधो नाम भवेद्धर्मो नैतद्भवितुमर्हति ॥ ४

द्युमत्सेन उवाच ।

अथ चेदवधो धर्मो धर्मः को जातु चिद्भवेत्
दस्यवश्चेन्न हन्येरन् सत्यवन् संकरो भवेत्॥५
ममेदमिति नास्यैतत्प्रवर्तेत कलौ युगे ।
लोकयात्रा न चैव स्यादथ चेद्वेत्थ शंस नः॥

सत्यवानुवाच ।

सर्व एते त्रयो वर्णाः कार्या ब्राह्मणबन्धनाः
धर्मपाशनिबद्धानामन्योऽप्येवं चरिष्यति ७
यो यस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीत वै द्विजः ।
अयं मे न शृणोतीति तस्मिन्राजा प्रधारयेत्
तत्त्वाभेदेन यच्छास्त्रं तत्कार्यं नान्यथाविधम्
असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि
दस्यून्निहन्ति वै राजा भूयसो वाप्यनागसः
भार्या माता पिता पुत्रो हन्यन्ते पुरुषेण ते।
परेणापकृतो राजा तस्मात्सम्यक्प्रधारयेत्
असाधुश्चैव पुरुषो लभते शीलमेकदा।
साधोश्चापि ह्यसाधुभ्यः शोभना जायते प्रजा
न मूलघातः कर्तव्यो नैष धर्मः सनातनः।
अपि स्वल्पवधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते १२
उद्वेजनेन बन्धेन विरूपकरणेन च।
वधदण्डेन ते क्लिश्या न पुरोहितसंसदि १३
यदा पुरोहितं वा ते पर्येयुः शरणैषिणः।
करिष्यामः पुनर्ब्रह्मन्न पापमिति वादिनः १४
तदा विसर्गमर्हाः स्युरितीदं धातृशासनम्।
बिभ्रद्दण्डाजिनं मुण्डो ब्राह्मणोऽर्हति शासनम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

एवमहिंसैव धर्मो हिंसैव च पापमिति स्थिते दण्ड्यान् दंडयतो राज्ञः कथमहिंस्रत्वं स्याददण्डयतो वा कथं प्रजासंरक्षणं स्यादिति पृच्छति—**कथमिति** ॥ १ ॥ अव्याहृतं दंड्यानामप्यदंड्यत्वं प्राक्केनचिदनुक्तम् । वधाय वध्येष्विति शेषः ॥ ३ ॥ 'वधो नाम स च धर्मः' इति वदतोव्याघात इत्यर्थः ॥ ४ ॥ संकरमेवाह—**ममेति** । लोकयात्रा तीर्थगमनवाणिज्यादिव्यवहारः । कलौ युगे अधर्मप्रधाने काले वेत्थ चेदहिंसयाऽप्यसंकरप्रकारमिति शेषः । नः अस्मभ्यं शंस कथय ॥ ६ ॥ त्रयः क्षत्रविट्शूद्राः ब्राह्मणाधीनाः कार्याः धर्मपाशनिबद्धानां तेषु धर्मपाशेन निबद्धेषु सत्सु अन्योऽपि प्रतिलोमानुलोमजाताः सूतमागधादिः एवं त्रैवर्णिकवत् चरिष्यति धर्मम् ॥ ७ ॥ अपचरेत् ब्राह्मणवचनं अतिक्रामेत् प्रधारयेत् दण्डम् ॥ ८ ॥ तत्त्वात्मकत्वात्तत्त्वं शरीरं सत्त्वेति पाठे जन्तुः । तस्य अभेदेन अविनाशेन यत् प्रवृत्तं शास्त्रं तत् कार्यम् । एतदेव व्यतिरेकमुखेनाह–**नेति** । कर्मादीन्यसमीक्ष्य सम्यगनालोच्य अन्यथाविधं विपरीतप्रकारं छेदात्मकं शासनं न कार्यमिति योज्यम् ॥ ९ ॥ यतः एकस्मिश्चोरे हते तत्संबन्धिनामनागसां बहूनां वधो भवतीत्याह—**दस्यूनिति** । पुरुषेण हतेन ते भार्यादयः यस्मादेकस्यापराधेन बहूनां वधोऽनुचितस्तस्मात् सम्यक् प्रधारयेद्विचारयेत् ॥ १० ॥ तमेवाह–**असाधुश्चेति** । साधोः सकाशात् शीलं लभते ॥ ११ ॥ फलितमाह–**न मूलेति** । यतो मूलघातो नैव धर्मः ॥ १२ ॥ उद्वेजनं सर्वस्वापहरणादभयप्रदर्शनेन परन्तु चोरस्य बधेन ते तदीया भार्यादयो न क्लिश्याः वृत्तिलोपेन क्लेशं न प्रापणीयाः ॥१३॥ **यदेति** । ते दस्यवः ॥१४॥ **बिभ्रदिति** । संन्यासिनोऽपि शास्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

गरीयांसो गरीयांसमपराधे पुनः पुनः।
तदा विसर्गमर्हन्ति न यथा प्रथमे तथा ॥ १६

द्युमत्सेन उवाच ।

यत्र यत्रैव शक्येरन्संयन्तुं समये प्रजाः।
स तावान्प्रोच्यते धर्मो यावन्न प्रतिलंघ्यते ॥
अहन्यमानेषु पुनः सर्वमेव पराभवेत् ।
पूर्वे पूर्वतरे चैव सुशास्या ह्यभवन् जनाः १८
मृदवः सत्यभूयिष्ठा अल्पद्रोहाल्पमन्यवः।
पुरा धिग्दण्ड एवासीद्वाग्दण्डस्तदनन्तरम्
आसीदादानदण्डोऽपि वधदण्डोऽद्य वर्तते
वधेनापि न शक्यन्ते नियन्तुमपरे जनाः ॥
नैव दस्युर्मनुष्याणां न देवानामिति श्रुतिः।
न गन्धर्वपितॄणां च कः कस्येह न कश्चन २१
पद्मं श्मशानादादत्ते पिशाचाच्चापि दैवतम् ।
तेषु यः समयं कश्चित्कुर्वीत हतबुद्धिषु ॥ २२

सत्यवानुवाच ।

ताञ्च शक्नोषि चेत्साधून्
परित्रातुमहिंसया।
कस्यचिद्भूतभव्यस्य
लाभेनान्तं तथा कुरु ॥ २३
राजानो लोकयात्रार्थं तप्यन्ते परमं तपः।
तेऽपत्रपन्ति तादृग्भ्यस्तथावृत्ता भवन्ति च
वित्रास्यमानाः सुकृतो
न कामात् घ्नन्ति दुष्कृतीन्।
सुकृतेनैव राजानो
भूयिष्ठं शासते प्रजाः ॥ २५
श्रेयसः श्रेयसोऽप्येवं वृत्तं लोकोऽनुवर्तते।
सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्तन्ति मानवाः ॥ २६
आत्मानमसमाधाय
समाधित्सति यः परान्।
विषयेष्विन्द्रियवशं
मानवाः प्रहसन्ति तम् ॥ २७
यो राज्ञो दम्भमोहेन किञ्चित्कुर्यादसांप्रतम्
सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्तते २८
आत्मैवादौ नियन्तव्यो दुष्कृतं सन्नियच्छता
दण्डयेच्च महादण्डैरपि बन्धूननन्तरान् ॥ २९
यत्र वै पापकृन्नीचो न महद्दुःखमच्छति।
वर्धन्ते तत्र पापानि धर्मो ह्रसति च ध्रुवम्

गरीयांसमपि शास्युरिति शेषः। पुनः पुनरपराधे यदा कृते तदा ते विसर्गं नार्हन्ति। प्रथमापराधे इवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः ॥ १६ ॥ यत्र यत्र समये मर्यादायां संयन्तुं नियन्तुम् ॥ १७ ॥ धर्मोल्लङ्घनेऽपि अहन्यमानेषु चोरेषु। पूर्वे पूर्वकाले ॥१८॥ सुशास्यत्वे हेतूनाह—**मृदव इति** ॥१९॥ अद्य कलौ एकस्मिन्हतेऽपीतरे न त्रस्यन्तीत्यर्थः । अतः सर्वेऽपि चोरपक्षीया हन्तव्या एवेत्याशयः ॥२०॥ **नैवेति।** कः कस्येहेति गत एव प्रश्नः न कश्चन कस्यापीत्युत्तरं च दस्युवधे तद्भार्यादीनां वधो नास्तीत्यर्थः। सम्बन्धाभावात् ॥ २१ ॥ चोरेषु मर्यादाकरणमपि न सम्भवतीत्याह–**पद्ममिति**। पद्मं शवालङ्कार आदत्ते पिशाचात् पिशाचोपहतात्। आदत्ते चैलादिकमिति शेषः। कीदृशं समयं दैवतं देवताशपथादिरूपम्। यः कश्चिन्मूढः न तु प्राज्ञ इत्यर्थः ॥२२॥ साधून्कर्तुमिति शेषः। 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायेन सिद्धं पश्वादिकं साध्याय कर्मणे भवतीति भूतभव्यशब्देन क्रतुः कस्यचित् क्रतोर्लाभेन तेषां अन्तं नाशं कुरु। तथा हि सवमेधे ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभतेत्यादिना सर्वजातीयानां सर्वकर्मणां च नराणामालम्भ उक्तः। तथा च राजा वहून्वध्यान्निरोध्य काले सर्वमेधे आलभेतेत्यर्थः। तेन पापिष्ठा अपि यज्ञपशुभूय स्वर्गं यान्ति। 'पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत्स देवान्नान्वकामयतैतुं तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति स तथेत्यब्रवीत्' इति श्रुतेः। वध्यानपि क्रतुप्रवेशेन उपकुर्यादेवेति भावः ॥ २३ ॥ ते राजानः तादृग्भ्यः स्तेनेभ्योऽपत्रपन्ते ममापि राज्ये स्तेन इति लज्जां कुर्वतेऽतस्तथावृता लोकयात्रार्थे प्रजानां निर्दोषत्वं कामयानाः पितर इव तपस्विनो भवन्ति। तथा च राजानः प्रतिजानते छान्दोग्ये—

'न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः।
नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः' इति

॥ २४ ॥ **वित्रास्यमाना इति**। त्रासेनैव प्रजाः साध्यो भवन्ति। न तु राजानः दुष्कृतीन् दुष्टान् कामात् घ्नन्ति अपि तु क्रतुप्रयोजनेनैव घ्नन्ति। एवं च सुकृतेनैव प्रजाः शासते ॥ २५ ॥ एवंविधे राज्ञि 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जनाः' इति न्यायेन उत्तरोत्तरं प्रजाः श्रेयसो भवन्तीत्याह—**श्रेयस इति** ॥ २६ ॥ राज्ञा स्वचित्तं जित्वैव प्रजाः शास्या अन्यथा ता एवैनमुपहसन्तीत्याह—**आत्मानमिति** ॥ २७ ॥ दुष्कृतं दुष्टकर्मकारिणं अनन्तरान् पुत्रसोदर्यादीन् ॥ २९॥ विपक्षे दोषमाह—**यत्रेति**। यत्र राज्ये अच्छति प्राप्नोति ॥ ३० ॥

इति कारुण्यशीलस्तु
विद्वान्वै ब्राह्मणोऽन्वशात्।
इति चैवानुशिष्टोऽस्मि
पूर्वैस्तात पितामहैः। ३१
आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशात्तथैव च
एतत्प्रथमकल्पेन राजा कृतयुगे यजेत् ॥ ३२
पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्त्रेतायुगे तथा।
द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वधरे युगे ॥ ३३
तथा कलियुगे प्राप्ते राज्ञो दुश्चरितेन ह।
भवेत्कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ३४
अथ प्रथमकल्पेन
सत्यवन्संकरो भवेत्।
आयुः शक्तिं च कालं च
निर्दिश्य तप आदिशेत् ॥ ३५
सत्याय हि यथा नेह जह्याद्धर्मफलं महत्।
भूतानामनुकम्पार्थं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्३६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि द्युमत्सेनसत्यवत्संवादे
सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८-[९५]

युधिष्ठिर उवाच।
अविरोधेन भूतानां योगः षाड्गुण्यकारकः
यः स्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह १
गार्हस्थ्यस्य च धर्मस्य योगधर्मस्य चोभयोः
अदूरसंप्रस्थितयोः किंस्विच्छ्रेयः पितामह २
भीष्म उवाच।
उभौ धर्मौ महाभागावुभौ परमदुश्चरौ।
उभौ महाफलौ तौ तु सद्भिराचरितावुभौ ३
अत्र ते वर्तयिष्यामि प्रामाण्यमुभयोस्तयोः।
शृणुष्वैकमनाः पार्थ च्छिन्नधर्मार्थसंशयम् ४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
कापिलस्य गोश्च संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर
आम्नायमनुपश्यन्हि पुराणं शाश्वतं ध्रुवम्।
नहुषः पूर्वमालेभे त्वष्टुर्गामिति नः श्रुतम् ६
तां नियुक्तामदीनात्मा सत्त्वस्थः संयमे रतः
ज्ञानवान्नियताहारो ददर्श कपिलस्तथा ॥ ७

स्वोक्तेः सांप्रदायिकत्वमाह—**इतीति** ॥ ३१ ॥ आश्वासयद्भिः प्रजा इति शेषः। एतत् भूमण्डलं प्रथमकल्पेन मुख्येनाहिंसामयेन दण्डेन जयेत् वशीकुर्यात्। धिग्दण्डं वाग्दण्डमादानदण्डं वधदण्डं च युगक्रमेण प्रजासु प्रवर्तयेदिति तात्पर्यम्॥३२॥ **अथेति**। निर्दिश्य निश्चित्य तपः दण्डं 'राजभिः कृतदण्डास्तु शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः' इति दण्डस्यापि तपोवत् शुद्धिहेतुत्वस्मृतेः॥३५॥ उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह-**सत्यायेति** सत्याय ब्रह्मप्राप्तये हि प्रसिद्धं महत् धर्मफलं ज्ञानम्। स्वर्गादेः क्षुद्रत्वात् यथा येन प्रकारेण इह न जह्यात् तादृशमहिंसाख्यं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८

वृत्तमनूद्य पृच्छति-**अविरोधेनेति**। राज्ञामप्यहिंसाप्रधानः षाड्गुण्यकारकः षट् गुणा ऐश्वर्यादयो यैर्भगवच्छब्दभाग्भवति। उत्पत्त्यादयः प्रकृतिगुणा तेषां समूहः षाड्गुण्यं तस्य कारको हेतुर्योग उक्त इति शेषः।

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः।
वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भग इतीङ्गना।
उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम्।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' ॥ १ ॥

उभयभाक्त्वमेव विवृणोति-**गार्हस्थ्यस्येति**। गार्हस्थ्ये पञ्चसूना अनिवार्याः। योगे तु हिंसा सर्वात्मना त्याज्या। अदूरे समीपे एककार्यार्थित्वेन संप्रस्थितयोः प्रवृत्तयोः।

'न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते।
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान्।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानैश्वरान्गुणान्।'

इतिस्मृतिभ्यां गुणान् जीवत्वादीन् अतस्तुल्यार्थयोरेतयोर्मध्ये किंस्विच्छ्रेयः ॥ २ ॥ उभौ गार्हस्थ्ययोगधर्मौ ॥ ३ ॥ **अत्रेति**। अक्षराधिक्यमार्षम् ॥ ५ ॥ 'तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इति श्रुतिमनुपश्यंस्त्वष्टुस्त्वष्ट्रे गृहागताय मधुपर्के गामालेभे वेहतं वंध्यां गां क्षदन्ते हिंसन्ति ॥ ६ ॥ नियुक्तां हन्तुं पुरस्कृतां दृष्ट्वा वेदा इत्यब्रवीदिति द्वयोः सम्बन्धः। दृष्ट्वेत्यस्याध्याहारश्च॥ ७ ॥

स बुद्धिमुत्तमां प्राप्तो नैष्ठिकीमकुतोभयाम् ।
सर्तामशिथिलां सत्यां वेदा३इत्यब्रवीत् सकृत्
तां गामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्य यतिमब्रवीत्
हंहो वेदा३ यदि मता धर्माः केनापरे मताः ९
तपस्विनो धृतिमन्तः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः ।
सर्वमार्षं हि मन्यन्ते व्याहृतं विदितात्मनः
तस्यैवं गततृष्णस्य विज्वरस्य निराशिषः ।
का विवक्षाऽस्ति वेदेषु निरारंभस्य सर्वतः

कपिल उवाच ।

नाहं वेदान्विनिन्दामि
न विवक्ष्यामि कर्हिचित् ।
पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानीति नः श्रुतम् ॥ १२
गच्छत्येव परित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छतः
देवयाना हि पन्थानश्चत्वारः शाश्वता मताः
एषां ज्यायः कनीयस्त्वं फलेषूक्तं बलाबलम्
एवं विदित्वा सर्वार्थानारभेतेति वैदिकम् ।
नारभेतेति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रूयते श्रुतिः १५
अनारंभे ह्यदोषः स्यादारम्भे दोष उत्तमः ।
एवं स्थितस्य शास्त्रस्य दुर्विज्ञेयं बलाबलम्
यद्यत्र किञ्चित्प्रत्यक्षमहिंसायाः परं मतम् ॥
ऋते त्वागमशास्त्रेभ्यो ब्रूहि तद्यदि पश्यसि

वेदा इति गर्हायां प्लुतिः ॥ ८ ॥ प्रविश्य योगबलेनेत्यर्थः । यतिं कपिलमुनिं हं हो इति विस्मये वेदा यदि मताः गर्हितत्वेन संमताः अत्रापि गर्हार्थायाः प्लुतेरनुवादः । अपरे हिंसाशून्या धर्माः केन मताः प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा कर्मज्ञानकाण्डयोस्तुल्यमतो नान्यतरन्निन्देत्प्रशंसेद्वेति भावः ॥ ९॥ तपस्विनः आर्षं मन्यन्ते किं विदितात्मनः नित्यज्ञानवतः परमेश्वरस्य व्याहृतं 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः' इति श्रुतेर्निःश्वासवदयत्नोच्चारितं च वेदम् अतोऽत्रैकमप्यक्षरमप्रमाणीकर्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ननु 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति श्रुत्या सतां मुक्तिं असतां बन्धं च दातुं विवक्षाभेदेन ज्ञानकर्मकाण्डे प्रवृत्ते इत्याशंक्याह—**तस्येति** । तस्य ईश्वरस्य गततृष्णस्य फलाशाहीनस्य विज्वरस्य द्वेषहीनस्य निराशिषः नीरागस्य निरारम्भस्य अवाप्तसकलकामत्वात् न वैषम्यविवक्षया वेदवचनं संभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ **नाहमिति** । विवक्ष्यामि विषमान् वक्ष्यामि ॥ १२ ॥ एकार्थत्वमाह—**गच्छत्येवेति** । परित्यागी संन्यासी गच्छत्येव परं पदमिति शेषः ॥१३॥ देवयानाः देवं आत्मानं यान्त्येभिरिति तथाभूताश्चत्वार आश्रमाः । एषां ज्यायस्त्वकनीयस्त्वरूपं बलाबलं फलेषु निमित्तेषूक्तम् यथोक्तम्–

'संन्यासी मोक्षमाप्नोति ब्रह्मलोकं वनी तथा।
स्वर्लोकमृषिलोकं च गृहस्थब्रह्मचारिणौ ' इति

॥ १४ ॥ आरभेत सर्वार्थान् स्वर्गादिप्रदान् यज्ञादीन् इति वैदिकं मतं यथोक्तमापस्तंबेन त्रैविद्यवृद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते व्रीहियवपश्वाज्यपयः कपालपत्नीसंबद्धानि उच्चैर्नीचः कार्यमिति तैर्विरुद्ध आचारोऽप्रमाणमिति मन्यन्ते । अथापि प्रजापतेर्वचनम्–

'त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं
श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् ॥
य एतानि कुर्वते तैरित्सहस्मो ।
रजोभूता ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंसन् ' ॥

इति श्रुतिश्च भस्मान्तं शरीरमिति आमरणमग्निसाध्यकर्मानुष्ठानं कर्तव्यमिति दर्शयति । तथाऽन्यत्र प्रकरणान्तरे नारभेत कर्माणीति शेषः । तथा च वार्तिककारोदाहृतं भाल्लविशाखावचनम्—

'त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ।
त्यजतैव हि विज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम्'इति ॥

नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याः सिद्धान्तत्वं दर्शितम् ॥ १५ ॥ तदेवाहार्धेन–**अनारंभे इति** । अत्र शंकतेऽर्धेन-**एवमिति**। कर्मतत्त्यागविध्योर्बलाबलं दुर्ज्ञेयम्। उभयत्र निन्दास्तुत्योस्तुल्यत्वादिति भावः ॥ १६ एतद्दूषयति–**यद्यत्रेति** । अहिंसायाः परं अहिंसातोऽन्यत् यत्किंचित् हिंसाशास्त्रं आगमशास्त्रेभ्यः ऋते यदि प्रत्यक्षं दृष्टफलं मतं युक्त्या यदि वा तत् पश्यसि अनुभवेन तर्हि ब्रूहि। अयं भावः–योगफलं प्रत्यक्षं यथोक्तमापस्तम्बेन–अथापि संकल्पसिद्धयो भवन्ति यथा वर्षं प्रजादानं दूरे दर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवं युक्तं तस्मात् श्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानाश्रमानेतानेके ब्रुवत इति। अनुमानगम्यं च तथाहि नीहारेण प्रावृता अनृतेन हि प्रत्यूढा इत्यादिश्रुतिभ्यो रज्जूरगस्येव बन्धस्य मिथ्याज्ञानकार्यत्वं सिद्धम् । ततो ज्ञानमात्रापनोद्यत्वं युक्तम्। न हि रज्जूरगभीतस्य भयनिवृत्तिर्गंगास्नानसहस्रेणापि भवत्यधिष्ठानसाक्षात्कारजनिततद्बाधमन्तरेण । स्मृतिश्च—

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'इति ॥

तथा च यथा प्रत्यक्षानुमानागमगम्यं तत्त्वज्ञानफलं कर्मफलं

स्यूमरश्मिरुवाच ।

स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः ।
फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते १८
अजश्चाश्वश्च मेषश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये ।
ग्राम्यारण्याश्चौषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः
तथैवान्नं ह्यहरहः सायंप्रातर्निरूप्यते ।
पशवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः
एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् ।
तेन प्रजापतिर्देवान् यज्ञेनायजत प्रभुः ॥ २१
तदन्योन्यवराः सर्वे प्राणिनः सप्त सप्तधा ।
यज्ञेषूपाकृतं विश्वं प्राहुरुत्तमसंज्ञितम् ॥ २२
एतच्चैवाभ्यनुज्ञातं
पूर्वैः पूर्वतरैस्तथा ।
को जातु न विचिन्वीत
विद्वान्स्वां शक्तिमात्मनः ॥ २३
पशवश्च मनुष्याश्च द्रुमाश्चौषधिभिः सह ।
स्वर्गमेवाभिकांक्षन्ते न च स्वर्गस्ततो मखात्
ओषध्यः पशवो वृक्षा वीरुदाज्यं पयो दधि
हविर्भूमिर्दिशः श्रद्धा कालश्चैतानि द्वादश२५
ऋचो यजूंषि सामानि यजमानश्च षोडश ।
अग्निर्ज्ञेयो गृहपतिः स सप्तदश उच्यते ॥ २६
अङ्गान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः ।
आज्येन पयसा दध्ना शकृताऽऽमिक्षया त्वचा
वालैः शृङ्गेण पादेन संभवत्येव गौर्मखम् ।
एवं प्रत्येकशः सर्वं यद्यदस्य विधीयते ॥ २८

तु श्रुत्यैकगम्यं न तत्र प्रत्यक्षानुमाने संक्रमत इति कर्मतत्त्यागविध्योर्बलाबलं सुज्ञेयमेव । यत्तु आपस्तंबेनोक्तम्–तत्र ये पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः पराज्वलन्त्य उपलभ्यन्त इति तारारूपिणां कर्मकृतामपि प्रत्यक्षं ज्योतिर्मयत्वमिति तदपि श्रौतमेव न हि सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणीति श्रुतिमन्तरेण तेषां चेतनत्वमध्यवसातुं शक्यम् अचेतनत्वं तु जैमिनिसंमतमित्यास्तां तावत् । यत्तु तेनैव स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्सशरीरोन्तवन्तं लोकं जयति । संकल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्यैष्ठ्यमाश्रमाणामिति ज्ञानफलस्य प्रत्यक्षत्वमभ्युपेत्यापि तत्साधकाश्रमस्य ज्यैष्ठ्यं निषिद्धम् । यच्च गौतमेन–ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति भस्मान्तं शरीरं कुटुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इति प्रत्यक्षश्रुतिमूलकतया गार्हस्थ्यस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तम् । तत्सर्वं 'न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुम्' इति न्यायेन ज्ञानानधिकारिणामाश्रमधर्मेषु श्रद्धोत्पादनार्थमिति द्रष्टव्यमिति ॥ १७ ॥ अत्र प्रत्यवतिष्ठते–**स्वर्गेति** । यागविधौ उद्देश्यस्य स्वर्गस्य स्वरूपाविवक्षायां कृत्स्नं शास्त्रमनर्थकं स्यादित्यर्थः । प्रतायते प्रतन्यते ॥ १८ ॥ ननु स्वर्गो नास्तीति न ब्रूमः किं तु हिंसायुक्तं तत्साधनं निन्दाम इत्याशंक्य प्राणविद्यायां 'स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किंचिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य' इति श्रुतिं प्रत्यक्षं च सर्वस्यान्नत्वे प्रमाणयति–**अजश्चेति सार्धेन** । मेषो मुंडशिराः ग्राम्या ओषधयो यवाद्याः यस्य यदन्नं तद्भक्षणे तस्य दोषो नास्तीति भावः ॥ १९ ॥ यद्येवं तदा श्रौते कर्माणि हिंसादोषः कैमुतिकन्यायनिरस्त इत्याशयेनाह–**पशव इति** ॥ २० ॥ अन्योन्यवराः परस्परापेक्षया श्रेष्ठाः सप्तधा सप्तधेति धान

आवृत्तिः ते च—

'गौरजो मनुजोऽश्वश्च मेषाश्वतरगर्दभाः ।
ग्राम्याः सप्त समाख्याताः पशवः साधुवेदिभिः ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।
ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः प्रकीर्तिताः' इति ।

उत्तमामिति संज्ञा संजाता यस्य 'पुरुषो वाव सुकृतम्' इतिश्रुतेरुत्तमसंज्ञितं पुरुषाख्यमपि यज्ञेषूपाकृतं विनियुक्तं 'पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्ते' इति वेदाः प्राहुस्तच्च शिष्टैरादृतम् । 'पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयतात्यातिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्' इति श्रुतेः पूर्वैर्ब्रह्मादिभिः पूर्वतरैर्नारायणादिभिः यत्र सर्वोत्कृष्टः पुरुषोऽपि श्रुतित आचाराच्च हिंस्यते तत्र का कथा इतरेषामिति भावः सार्धः ॥ २२ ॥ स्वां शक्तिं विद्वान् मयेदं अजस्याश्वस्य पुरुषस्य वा आलंभनं कर्तुं शक्यमिति जानन् कः पुमान् आत्मनः जीवान्न विचिन्वीत न विवेचयेत् आलंभार्थमिति शेषः। किं तु सर्वोऽप्यास्तिकः स्वस्य शक्यं क्रतुं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ न चात्र हिंसादोषोऽस्ति प्रत्युत स्वर्गार्थिना पश्वादीनां 'न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यासि देवाँ इदेषि पथीभिः सुगोभिः' इति मन्त्रवर्णादयमुपकार एवेत्याह—**पशवश्चेति** । मखात् मखं विना स्वर्गस्ततो विस्तृतो नास्ति जपादिजः स्वर्गः स्वल्प इति भावः । न रिष्यासि न हिंस्यसे देवाँ इत् देवानेव ॥ २४ ॥ यज्ञो मूलम् । लोकस्थितेरिति शेषः । श्रुतिर्यज्ञाद्भवति पर्जन्य इत्यादिर्भगवद्वचनरूपा । वेदस्यापीश्वरकर्तृकत्वाभ्युपगमेन भगवद्गीतानामुपनिषदामपि समानकर्तृकत्वेन श्रुतित्वौचित्यात् । शकृता गोमयेन आमिक्षया दाधिमिश्रेण पयसा त्वचा आनडुहे चर्मणि निर्वापादेर्विधानात् शेषं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ संहत्य गुणोपसंहारन्या-

यज्ञं वहन्ति संभूय सहार्त्विग्भिः सदाक्षिणैः ।
संहृत्यैतानि सर्वाणि यज्ञं निर्वर्तयन्त्युत २९
यज्ञार्थानि हि सृष्टानि यथार्था श्रूयते श्रुतिः
एवं पूर्वतराः सर्वे प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ॥ ३०
न हिनस्ति नारभते नाभिद्रुह्यति किञ्चन ।
यज्ञो यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया ३१
यज्ञाङ्गान्यपि चैतानि यज्ञोक्तान्यनुपूर्वशः ।
विधिना विधियुक्तानि धारयन्ति परस्परम्
आम्नायमार्षं पश्यामि
यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।
तं विद्वांसोऽनुपश्यन्ति
ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ३२
ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्मणार्पण एव च ।
अनुयज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानुजगत्सदा ॥ ३४
ओमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट्
यस्यैतानि प्रयुज्यन्ते यथाशक्ति कृतान्यपि३५
न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ।
इति वेदा वदन्तीह सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ३६
ऋचो यजूंषि सामानि
स्तोभाश्च विधिचोदिताः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि
भवन्तीह स वै द्विजः ॥ ३७
अग्न्याधेये यद्भवति यच्च सोमे सुते द्विज ।
यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेद तद्भगवान् पुनः ॥ ३८
तस्माद्ब्रह्मन्यजेच्चैव याजयेच्चाविचारयन् ।
यजतः स्वर्गविधिना प्रेत्य स्वर्गफलं महत् ३९
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः
वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं तदा ॥ ४० ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकापिलीये
अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

* * *

येनैकीकृत्य आरभेतैव यज्ञमिति भावः ॥ २९ ॥ हिंसारंभयोरुपपादितमदोषत्वमुपसंहरति-**नेति** । फलार्थिनामेव हिंसारंभौ दोषावहौ न त्वफलार्थिनां ममेदमावश्यकमिति बुद्ध्या यज्ञमनुतिष्ठतामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ यज्ञांगानि ओषध्यादीनि यज्ञोक्तानि यूपदार्वादिवत्समासः विधियुक्तानि अलौकिकानि यूपाहवनीयादीनि विधिना उच्छ्रयणप्रणयनादिरूपेण धारयन्ति स्वस्वकार्ये परस्परमुपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणस्य क्रियायां प्रवर्तकस्य वाक्यस्य ॥३३॥ ब्राह्मणप्रभवः वेदविप्रोद्भवः नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषपूर्वकोऽयं समासः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तस्मात् प्रणवपूर्विका यज्ञादिक्रिया कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्तोभाः सामपूरकाक्षराणि हाऽऽयि हाऽऽवु इत्यादीनि ॥ ३७ ॥ मानुषाद्दैव्यमुपैमीति मन्त्रवर्णादाधानकृदिहैव देवभावं प्राप्नोति सोमं सुनोति भवति द्युमाँअहेति मंत्रवर्णात् सोमं सुन्वन्तः स्वर्गाधिपत्यं प्राप्नुवन्तीत्येवमादि तद्भगवान् ज्ञानैश्वर्यसंपन्नतमः भवानेव वेद ॥ ३८ ॥ स्वर्गविधिना स्वर्गप्रदज्योतिष्टोमादिना यतः प्रेत्य महत्स्वर्गफलं भवति ॥ ३९ ॥ वेदवादविदः यो वेदगतानर्थवादान्वेद तस्योभयं फलसमर्पकमर्थवादद्वयं प्रमाणं स्तुत्यर्थत्वेनेत्यर्थः । यथा 'यस्य पर्णमयीजुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इति फलं क्रत्वंगजुहूसम्बन्धादविवक्षितस्वार्थं किं तु लक्षणया स्तुतिमात्रपरम्। एवं सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीत्यात्मज्ञानफलमपि ज्ञेयम्। ननु लोकवेदसाधारणस्य कर्त्रात्मनो जुहूवदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाभावात् कथं तज्ज्ञानफलस्य जुहूफलवदर्थवादत्वं उच्यते देहातिरिक्त आत्मा वेदैकगम्यो यूपाहवनीयादिवदलौकिकोऽस्ति । तस्य च क्रतुसम्बन्धो न व्यभिचरति आमुष्मिकव्यवहारमात्रस्य तत्सापेक्षत्वात् । ऐहिकव्यवहारे च तदनपेक्षणाद्देहात्मवादेऽपि तदुपपत्तेः। यद्यपि 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यादिविशेषणमात्रस्य पत्न्यादिवल्लोकवेदसाधारणत्वेऽपि फलभोक्तुर्न तथात्वमस्ति । तस्माज्जुहूवत्स्वर्गकामस्यापि अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धात् साप्तदश्यादिवदनारभ्याधीतमपि तज्ज्ञानं क्रतुप्रवेशं लभते तत्फलस्य चार्थवादत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः। तथा च सूत्रम्—'शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः' इति । यत्तु विद्याफलं प्रत्यक्षमिति तत्राप्युक्तमापस्तम्बेन—बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेतेति बुद्धे आत्मनि ज्ञाते क्षेमप्रापणमानन्दप्राप्तिर्नास्ति ज्ञातात्मतत्त्वस्यापि दुःखोपलंभात् अयुक्तं च तत् रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंसन्तीति कर्ममार्गादन्यज्ज्ञानं प्रशंसतो निन्दाश्रवणात् । तस्माज्जुह्वात्मज्ञानफलयोः समानमर्थवादत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥४०॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२६८॥

२६९-[९६]

कपिल उवाच ।

एतावदनुपश्यन्ति यतयो यान्ति मार्गगाः
नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति व्यतिक्रमः १
निर्द्वंद्वा निर्नमस्कारा निराशीर्बन्धना बुधाः
विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरन्ति शुचयोऽमलाः
अपवर्गेऽथ संत्यागे बुद्धौ च कृतनिश्चयाः ।
ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालयाः ३
विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः
तेषां गतिं परां प्राप्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनम्

स्यूमरश्मिरुवाच ।

यद्येषा परमा काष्ठा यद्येषा परमा गतिः ।
गृहस्थानव्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रवर्तते

यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः
एवं गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्तन्त इतराश्रमाः ६

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किंचिदेजते ७

प्रजनाद्याभिनिर्वृत्ताः सर्वे प्राणभृतो जनाः
प्रजनं चाप्युतान्यत्र न कथंचन विद्यते ८

यास्तु स्युर्बर्हिरोषध्यो बहिरन्यास्तथाद्रिजाः
ओषधिभ्यो बहिर्यस्मात्प्राणात्कश्चिन्न दृश्यते

२६९

अत्रोत्तरमाह-**एतावदिति**। यतयो यमनियमादिमन्तो यान्ति प्रकरणादात्मानं प्राप्नुवन्ति । ते मार्गगाः प्रागेव शुद्धात्मप्राप्तेर्मार्गे सविशेषावस्थायां स्थिता एतावदृश्यत्वेन परिच्छिन्नं ब्रह्माण्डं पार्यन्तिकं कर्मफलं अनुपश्यन्ति गुरुशास्त्रोपदेशमनु साक्षात्कुर्वन्ति तथा च श्रुतिः-'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'इति महत्फलं उपक्षिप्य 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ' इति शरीरगुहास्थं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म यो वेद सः परमे व्योमन्नव्याकृतावस्थां गतः सर्वकामभाग्भवतीति च दर्शयति । ननु फलश्रुतेरर्थवादत्वमुक्तमित्याशंक्याह-**नैषामिति** । एषां यतीनां सर्वेषु लोकेषु भोग्यपदार्थेषु काश्चिद्व्यतिक्रमः मिथ्यासंकल्पत्वं नास्ति । 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति'।'संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः'इति श्रुतिन्यायाभ्याम्। तथाहि। छान्दोग्ये-' सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्'इति प्रजापतिना आत्मज्ञानफलमुपन्यस्तं तदेवोद्दिश्य इन्द्रविरोचनौ प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमूषतुः । ' तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते । तस्मात्तेषां सर्वे च लोकाः सर्वे च कामा आप्ताः' इति परकृतिसरूपार्थवादेन सिद्धवन्निर्दिष्टम्। एतस्याविवक्षायां कृत्स्नं कर्मफलमप्यविवक्षितं स्यात्। न्यायसाम्यात् । प्राकरणिकफलत्वाच्च । ननूक्तं देहादन्यस्य कर्त्रात्मनो जुह्वा इव नित्यः क्रतुसम्बन्ध इति । सत्यम्। तथापि अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति'इति विदितवेदान्तवेद्यस्य धर्मोद्यतीतस्याशनायादिरहितस्य आत्मनो ज्ञानं न कर्माङ्गत्वं प्रतिपद्यते । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्'इति तदधिगमे द्वैतोपमर्दश्रवणात् । तस्मात् नात्मज्ञानफलस्यार्थवादत्वं पर्णमयीदृष्टान्तेन युज्यते । तथा च सूत्रम्-'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्' इति ॥१॥ यत्तु बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेतेत्यार्षं वचनमुदाहृतं तत्राह—**निर्द्वन्द्वा इति**। निर्द्वन्द्वाः शीतोष्णादिजहर्षविषादशून्याः अत एव निर्नमस्काराः न कञ्चिन्नमस्कुर्वन्ति। यतः निराशीर्बन्धनाः प्रार्थनापाशशून्याः यतः पापेभ्यो वासनाहेतुभ्यो विमुक्ताः शुचयः स्वभावशुद्धाः अमला आगन्तुकदोषशून्याः यत एवंविधा भरतसंवर्तादयो बहव उपलभ्यन्तेऽतः आपस्तम्बोक्तिर्ज्ञानानाधिकारिणां कर्मणि श्रद्धोत्पादनार्था । अन्यथा पूर्वोदाहृतेन तदीयेन ज्ञानफलाभ्युपगमवचनेन विरोधः स्यात् । एतेन गौतमोक्तिरपि ऐकाश्रम्यपरा व्याख्याता वेदितव्या ॥२॥ लोकाः लोक्यन्त इति लोकाः काम्यमाना विषयाः सनातनाः नित्यसिद्धाः 'त एते सत्याः कामा अनृतापिधानाः' इति श्रुतेः । अनृतं देहादितादात्म्याध्यासः गार्हस्थ्ये असत्यस्वर्गादिप्रदकर्माधिकारनिमित्ते किमपि प्रयोजनं नास्ति न हि प्राप्तसाम्राज्यो भिक्षामन्विच्छति ॥ ४ ॥ ननु तथापि कैकेयजनकादीनां गार्हस्थ्य एव विद्वत्त्वदर्शनात्कर्मसमुच्चितैव विद्या फलाय भवतीत्यभिप्रेत्याह—**यदीति**। यदि एषा निर्द्वन्द्वादिविशेषणवत्त्वेव ज्ञाननिष्ठा तर्हि सा गार्हस्थ्यमन्तरेण न भवति । प्रवर्तते एनां निष्ठां दातुं समर्थो भवति ॥ ५ ॥ एजते एजृ कंपने । यत्किंचित्सुखार्थी चेष्टते तस्य धर्मफलस्य सुखस्य मूलं गार्हस्थ्यमेव ॥ ७ ॥ जनाः येन प्रजनादिना प्रजोत्पादनादिना अभिनिर्वृत्ताः सर्वतः सुखिनो भवन्ति तत्प्रजनं प्रजनादि अन्यत्राश्रमान्तरे नास्ति ॥ ८ ॥ **यास्त्विति**। बर्हीषि तृणानि ओषध्यो धान्यानि बहिरन्या ओषध्योऽद्रिजाः सोमपूतिकाद्या यास्तासामपि मूलं वृष्ट्यादिगार्हस्थ्यमेवेति व्यवहितातीतेन सम्बन्धः । तथा ह्याह—

'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ' इति ।

कस्यैषा वाग्भवेत्सत्या
मोक्षो नास्ति गृहादिति
अश्रद्दधानैरप्राज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ॥ १०
निरासैरलसैः श्रान्तैस्तप्यमानैः स्वकर्मभिः
शमस्योपरमो दृष्टः प्रव्रज्यायामपण्डितैः ११
त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादा शाश्वती ध्रुवा।
ब्राह्मणो नाम भगवान् जन्मप्रभृति पूज्यते
प्रागगर्भाधानान्मन्त्रा हि प्रवर्तन्ते द्विजातिषु
अविश्रंभेषु वर्तन्ते विश्रंभेष्वप्यसंशयम् १३
दाहे पुनः संश्रयणे संश्रिते पात्रभोजने।
दाने गवां पशूनां वा पिंडानामप्सु मज्जने
अर्चिष्मन्तो बर्हिषदः क्रव्यादाः पितरस्तथा
मृतस्याप्यनुमन्यन्ते मन्त्रा मन्त्राश्च कारणम्
एवं क्रोशत्सु वेदेषु कुतो मोक्षोस्ति कस्यचित
ऋणवन्तो यदा मर्त्याः पितृदेवद्विजातिषु॥
श्रिया विहीनैरलसैः पण्डितैः संप्रवर्तितम्।
वेदवादापरिज्ञानं सत्याभासमिवानृतम् १७
न वै पापैर्हियते कृष्यते वा
यो ब्राह्मणो यजते वेदशास्त्रैः॥
ऊर्ध्वं यज्ञैः पशुभिः सार्धमेति।
संतर्पितस्तर्पयते च कामैः १८
न वेदानां परिभवान्न शाठ्येन न मायया।
महत्प्राप्नोति पुरुषो ब्रह्मणि ब्रह्म विन्दति १९

कपिल उवाच

दर्शं च पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमतः॥
चातुर्मास्यानि चैवासंस्तेषु धर्मः सनातनः॥
अनारंभाः सुधृतयः शुचयो ब्रह्मसंज्ञिताः।
ब्रह्मणैव स्म ते देवांस्तर्पयन्त्यमृतैषिणः॥२१

ओषधिभ्यः प्राणादिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ। औषध्यात्मकात् प्राणाद्बहिर्न कश्चिद्दृश्यते। अतो विश्वोत्पत्त्यादिहेतुर्गार्हस्थ्यमेवेति भावः ॥ ९ ॥ तथाऽपि मोक्षसाधनत्वं गार्हस्थ्यस्य नास्तीत्याशंक्याह-**कस्येति** ॥ १० ॥ निरासैः अप्रतिष्ठैः काणत्वादिदोषाद्गार्हस्थ्यं कर्तुमशक्तैरित्यर्थः। अत एव स्वकर्मभिः काणत्वादिप्रदैः प्राक्तैस्तप्यमानैः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणः वेदवित् ॥ १२ ॥ आविश्रंभेषु मानान्तरागम्येषु स्वर्गादिषु विश्रंभेषु ऐहिकेषु वृष्ट्यादिषु साध्येषु मन्त्रा एव साधयितुं प्रवर्तन्ते ॥ १३ ॥ **दाह इति**। मृतस्य दाहादिकं पितरो मन्त्राश्चानुमन्यन्त इति द्वयोः सम्बन्धः। तत्र 'मैनमग्ने विदह' इति दाहं प्रकाशयति मंत्रः। 'संगच्छस्व पितृभिः संयमेनेष्टापूर्तेन परमे व्योमन्। हित्वा यावद्यं पुनरस्तमेहि संगच्छस्व तन्वा सुवर्चाः' इति मंत्रेऽवद्यं जीर्णदेहं हित्वाय हित्वा आर्षः क्त्वो यक्। पितृभिर्यमेन इष्टादिफलेन च स्वर्गे संगतिं संप्राप्य पुनरस्तं गृहं पौत्ररूपेण प्रपौत्ररूपेण वा एहि तन्वा देहेन संगच्छेति पुनर्देहप्राप्तिः प्रकाश्यते। तदिदं पुनः संश्रयणं देहस्येति शेषः। तस्मिन्निमित्ते दाह इति सम्बन्धः। देहे पुनः संश्रिते सति मृतस्य तृप्तये पात्रभोजने पयित इति पात्रं जलं भोजनं च ते उभे तर्पणनित्यश्राद्धादिरूपेण देये। तथा गवां वैतरण्यादीनां दानं पशूनां वा गोवृषादीनामुत्सर्गः। पिंडानां वाऽप्सु मज्जनं क्रियते। एतत्सर्वं मन्त्रमूलं न ह्यशरीरस्य मुक्तस्योपकाराय भवतीति न तादृशोऽशरीरतालक्षणो मोक्षोऽस्ति ॥ १४ ॥ अत्रैव हेत्वन्तरमाह—**ऋणवन्त इति**। तथा च श्रुतिः-'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इति ॥ १६ ॥ वेदवादानां 'प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतम्' इति सन्तत्यविच्छेदस्यैवामृतत्वं वदतां न परिज्ञानं यस्मिंस्तत् सत्याभासमनृतमशरीरतालक्षणं मोक्षस्वरूपं दर्शितम् ॥ १७ ॥ प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति—**न वा इति द्वाभ्याम्** ॥ १८ ॥ परिभवात् वेदोक्तकर्मानादरात् ब्रह्मणि वैदिककर्मणि। ब्रह्म 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इत्यष्टगुणयुक्तं प्राप्नोति। तथा च सूत्रम्-ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य इति। ब्राह्मेण अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकवता रूपेण मुक्तः संपद्यते। कुतः उपन्यासादिभ्यः उपन्यासोऽज्ञातज्ञापनं उद्देशः सिद्धवद्व्यपदेशश्चादिपदार्थः। ते च प्राग्व्याख्याताः। तथा चाग्निहोत्रादिकर्मसमुच्चितादुपासनारूपात् ज्ञानान्मोक्षः स च गार्हस्थ्ये एव सिध्यतीति निष्कृष्टोऽर्थः। जैमिनिमते सृष्टिप्रलययोरभावात्। इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इति देवयानेन पथा गतानामनावृत्तिश्रुतेश्च सगुणभाव एव नित्यः' वस्तुतस्तु इममिति विशेषणात् मानवान्तरे त एव बीजभूता आवर्तन्त इति गम्यते। तथा च पुनरस्तमेहीति प्रागुक्तं मन्त्रलिङ्गं संगच्छते। आपस्तम्बवचनं च-आभूतसंप्लवात्ते स्वर्गजितः पुनः सर्गे बीजार्था भवन्तीति ॥ १९ ॥ तत्र यदुक्तं कर्मभिरेव चेष्टादिकं करोति तदङ्गीकरोति। **दर्शं चेति**। चित्तशुद्ध्यर्थिना एतान्येव कर्माण्यनुष्ठेयानि न पुनर्हिंस्राणि पशुबन्धादीनीति भावः ॥ २० ॥ यत्पुनः संन्यासोऽलसैः कल्पित इति तत्राह—**अनारंभा इति**। ये कर्माणि नारभन्ते संन्यस्यन्ति त एव सुतरां धैर्यवन्तः। वैराग्यबलेन जितकामत्वात्। अत एव शुचयो रागादिमलरहिता ब्रह्मेति संज्ञां प्राप्ताः। ब्रह्मणा

सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतानि पश्यतः ।
देवापि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः २२
चतुर्द्वारं पुरुषं चतुर्मुखं
चतुर्धा चैनमुपयाति वाचा ।
वाहुभ्यां वाच उदरादुपस्था-
त्तेषां द्वारं द्वारपालो वुभूषेत २३
नाक्षैर्दीव्येन्नाददीतान्यवित्तं
न वाऽयोनीयस्य शृतं प्रगृह्णात ।
क्रुद्धो न चैव प्रहरेत धीमां-
स्तथाऽस्य तत्पाणिपादं सुगुप्तम् ॥२४
नाक्रोशमृच्छेन्न वृथा वदेच्च ।
न पैशुनं जनवादं च कुर्यात ।
सत्यव्रतो मितभाषोऽप्रमत्त-
स्तथाऽस्य वाग्द्वारमथो सुगुप्तम् २५
नानाशनः स्यान्न महाशनः स्या-
दलोलुपः साधुभिरागतः स्यात ।
यात्रार्थमाहारमिहाददीत
तथाऽस्य स्याज्जाठरी द्वारगुप्तिः २६
न वीरपत्नीं विहरेत नारीं
न चापि नारीमनृतावाह्वयीत ।
भार्याव्रतं ह्यात्मनि धारयीत ।
तथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत २७
द्वाराणि यस्य सर्वाणि सुगुप्तानि मनीषिणः
उपस्थमुदरं वाहू वाक्चतुर्थी भवेद्द्विज ॥ २८
मोघान्यगुप्तद्वारस्य सर्वाण्येव भवन्त्युत ।
किं तस्य तपसा कार्यं किं यज्ञेन किमात्मना
अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
वाहूपधानं शाम्यन्तं तं देवा व्राह्मणं विदुः
द्वंद्वारामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनिः ।
परेषामननुध्यायंस्तं देवा व्राह्मणं विदुः ३१
येन सर्वमिदं वुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ।
गतिज्ञः सर्वभूतानां तं देवा व्राह्मणं विदुः ३२

इत्यर्थः 'व्रह्मविद्व्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः । यत्तु ऋणत्रयवान्न मुच्यत इति तत्राह—व्रह्मणैव साक्षात्कृतेन ते संन्यासिनो देवान् देवऋषिपितॄन् अमृतानि हविःस्वाध्यायप्रजाख्यानि इच्छन्ति तादृशांस्तर्पयन्ति । क्षणमेकं क्रतुशतस्य चतुःसप्तत्या यत्फलं तदवाप्नोतीत्यल्पकालकृतस्यापि ध्यानस्य महाफलत्वात् ॥ २१ ॥ यदुक्तमूर्ध्वं यज्ञैः पशुभिः सार्धमेतीति तन्न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्त इति श्रुत्युक्तेन व्रह्मविदां गत्यभावेन विरुद्धमित्याशयवानाह—**सर्वेति** । न हि सार्वात्म्यं सार्वज्ञ्यं च प्राप्तस्य गतिर्भोगो वा युज्यतेऽतस्तस्य मार्गे देवा अपि मुह्यन्ति । अपदस्य पद्यते गम्यते वस्तुस्वरूपमेभिरिति पदानि गुणास्तद्राहितस्य पदैषिणः गुणकामा देवाः एतेन मुक्तस्य सोपाधिकावस्थायां सार्वात्म्यं वास्तवं तु चिन्मात्रत्वमिति दर्शितम् । तथा च सूत्रम्-एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायण इति । सगुणैकान्तवादी **जैमिनिः**, निर्गुणैकान्तवादी **औडुलोमिः**,अवस्थाभेदेन उभयमुपगच्छतो **वादरायणस्य** त्वविरोध इति भावः । तदिदं द्वयं सर्वभूतात्मभूतस्येत्यपदस्येति विशेषणाभ्यां दर्शितम् ॥ २२ ॥ ननु कथमात्मनो द्वैरूप्यं कथं वा तत्र देवानामपि मोह इत्याशंक्याह-**चतुर्द्वारमिति** । एवं सर्वात्मानं अपदं पुरुषं शरीरान्तःस्थं वाचा गुरूपदेशेनः चतुर्धा विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धरूपेण । उपयाति अवगच्छति । अतः सोपाधिकाऽनुपाधिकरूपेणात्मनो द्वैविध्यं युक्तम् । ननु सर्वेषामात्मत्वात्सर्वदैवायमवगत एवास्तीत्याशंक्याह—चतुर्द्वारं चत्वारि वाह्वादीनि द्वाराणीव पिधायकानि यस्य तं चत्वारि देहेन्द्रियमनोवुद्ध्याख्यानि मुखानीव भोगसाधनानि यस्य तम् । आत्मापि कर्मादिभिरावृतत्वाद्भोक्तृत्वादिरूपेण अन्यथा ग्रहणादावृत एवेत्यर्थः । वाहुभ्यामिति कर्मोपलक्षणम् । भोगप्रदेन कर्मणेत्यर्थः । हेत्वर्थे पंचम्यः । वाच इति कर्मकाण्डतन्त्रान्तरीयसिद्धान्तानां ग्रहणम् । उदरोपस्थयोरपि विपरीतप्रवृत्तिहेतुतया आत्मावरकत्वम् । एतैश्चतुर्भिर्निमित्तैस्तेषां देवानामपि द्वारं पिधानमस्ति दृ स्थगने अस्माद्भावे घञ् अतो द्वारपालो वाह्वादीनां पालको विनियन्ता वुभूषेत् भवितुमिच्छेत् ॥ २३ ॥ नियमनप्रकारमाह-**नाक्षैरित्यादिना** । अयोनीयस्य नास्ति योनीयं योनिसम्वन्धो यस्य स तथा तस्य शृतं हविर्न प्रगृह्णात् न प्रतिगृह्णीयात् पञ्चमलकारोऽयम् । लिङर्थे लेट् योनिसम्वन्धायोग्यं न तु याजयेदित्यर्थः । तथा च स्मृतिः-'यथा कन्या तथा हविः' इति ॥ २४ **नेति** । हे वीर युधिष्ठीर पत्नीं यज्ञसम्वन्धवतीं नारीम् न विहरेत न विभजेत तदुपरि स्त्र्यन्तरकरणेन धर्मार्थकामेषु तां विभागवतीं न कुर्यात् तथोक्तमापस्तंवेन-धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीतान्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयादाधाने सति हि कर्मभिः सम्वध्यत इति । भार्याव्रतं परस्त्रीविर्जनम् ॥ २७ ॥ मोघानि निष्फलानि सर्वाणि तपआदीनि ॥२९ ॥ अननुध्यायन् सुखं दुःखं वा ॥ ३१ ॥ प्रकृतिर्व्रह्म विकृतिर्द्वैतम् ॥ ३२ ॥

अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषाममयं यतः ।
सर्वभूतात्मभूतो यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३३
नान्तरेणानुजानन्ति दानयज्ञक्रियाफलम् ।
अविज्ञाय च तत्सर्वमन्यद्रोचयते फलम् ३४
स्वकर्मभिः संश्रितानां तपो घोरत्वमागतम् ।
तं सदाचारमाश्रित्य पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ॥
अशक्नुवन्तश्चरितुं किंचिद्धर्मेषु सूत्रितम् ।
निरापद्धर्म आचारो ह्यप्रमादो पराभवः ३६
फलवन्ति च कर्माणि व्युष्टिमन्ति ध्रुवाणि च
विगुणानि च पश्यन्ति तथाऽनैकान्तिकानि च
गुणाश्चात्र सुदुर्ज्ञेया ज्ञाताश्चात्र सुदुष्कराः ।
अनुष्ठिताश्चान्तवन्त इति त्वमनुपश्यसि ३८

स्यूमरश्मिरुवाच

यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलो यथा
तौ पन्थानावुभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्ब्रवीहि मे

कपिल उवाच ।

प्रत्यक्षमिह पश्यन्ति भवन्तः सत्पथे स्थिताः
प्रत्यक्षं तु किमत्रास्ति यद्भवन्त उपासते ४०

स्यूमरश्मिरुवाच ।

स्यूमरश्मिरहं ब्रह्मन् जिज्ञासार्थमिहागतः
श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमार्जवान्न विवक्षया ४१

इमं च संशयं घोरं भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्पथे स्थिताः
किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तो यदुपासते ४२

अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमार्थं यथागमम् ।
आगमो वेदवादास्तु तर्कशास्त्राणि चागमः

ईदृशं ब्राह्मण्यमज्ञात्वा मूढाः कर्मसु सज्जन्ते योगं चावमन्यन्ते इत्याह—**नेतिचतुर्भिः** । दानादिक्रियायाः फलं चित्तशुद्धिस्तामन्तरेण विना न अनुजानन्ति गुर्वादिभिरुक्तं नानुबुद्ध्यन्ते । ब्राह्मण्यामिति शेषः । अन्यत् स्वर्गादि ॥ ३४ ॥ यमाश्रित्य संश्रितानामश्रमाणां स्वकर्मभिः सहितं तपः वेदान्तश्रवणाद्यात्मकमात्मालोचनं घोरत्वं संसारमूलाज्ञानदाहकत्वं आगतं भवति तं सदाचारं चरितुमशक्नुवन्त एतानि विगुणानि अनैकान्तिकानि व्यभिचारीणि पश्यन्तीति त्रयाणां सम्बन्धः । पुराणं अनादिं शाश्वतं मुमुक्षूणां नित्यानुष्ठेयं ध्रुवं अव्यभिचारिफलम् ॥ ३५ ॥ अप्रमादः सावधानता अपराभवः कामाद्यनाक्रान्तता ॥ ३६ ॥ फलवन्ति प्रत्यक्षफलानि कर्माणि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्याख्यानि । व्युष्टिः पारमैश्वर्यं तद्वन्ति । ध्रुवाणि अविनाशीन्यपि । विगुणानि यज्ञादिकर्मत्यागान्निष्फलानि । अनैकान्तिकानि चेति पश्यन्ति ॥३७॥ गुणाः गुणकार्याणि यज्ञादीनि । यज्ञादीनामन्तवत्फलत्वं जानन् ज्ञाननिष्ठामेव श्रयस्वेति भावः ॥ ३८ ॥ एवं श्रद्धोपपत्तिभ्यां कर्मतत्त्यागदिशोराकृष्यमाणतयाऽन्यतरस्य श्रेयस्त्वे संदिहानः स्यूमरश्मिः पृच्छति—**यथा चेति** । 'कुरु कर्म त्यज' इति चेति परस्परविरुद्धं पक्षद्वयमुपदिशतो. वेदस्य प्रामाण्यं यथा निर्वहेत् । यथा च त्यागश्चादत्यागः । एतौ पक्षौ व्यक्तौ 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम्' इति श्रुतिभ्यां विस्पष्टमुक्तौ । भगवन् सर्वैश्वर्यज्ञानादिसंपन्न तत् तयोस्तत्त्वं मे मह्यं ब्रवीहि ॥ ३९ ॥ अत्रानुभवमेव प्रमाणयन्नुत्तरमाह—**प्रत्यक्षमिति** । सतः पन्था ब्रह्मप्राप्तिमार्गो योगस्तत्र स्थिताः सन्तो भवन्त इह जीवत्येव देहे प्रत्यक्षं पश्यन्तु परीक्षयन्तु । विधौ लेट् । किं तत्परीक्षणीयं प्रत्यक्षं घटं प्रत्यक्षीकरोमि घटं प्रत्यक्षेण पश्यामीति विषयकरणयोरपि प्रत्यक्षशब्दप्रयोगादिति तत्राह—**प्रत्यक्षमिति** । यद्भवन्तः कर्मठा उपासते प्रार्थयन्ते । तत्प्रत्यक्षं सुखाद्यनुभवरूपं अत्रास्मिँल्लोके किं किंस्वरूपमस्तीति ॥ ४० ॥ तत्र सुखाद्यनुभवं परीक्षितुमशक्तः प्रतिवादित्वं परित्यज्य शिष्यत्वेन कपिलमनुसरन् स्यूमरश्मिरुवाच—**स्यूमेति** । इहागतो गवि प्रविष्टः । विवक्षया स्वपक्षनिर्वहेच्छया वहतेरिदं रूपम् । न प्रातिभव्येनेत्यर्थः ॥४१॥ संशयं किंविषयात्मकं प्रत्यक्षं ज्योतिष्टोमादिप्राप्यम् । उत इन्द्रियमनोबुद्ध्याख्यकरणात्मकम् । आद्ये एकस्यां युवत्यां कामुकसपत्न्यो रागद्वेषदर्शनेन विषयस्य सुखरूपत्वानियमेन काम्यत्वायोगात् । अन्त्ये सुखकरणत्वादेव तेषां सुखत्वाभावेनाकाम्यत्वात् । अथ स्वरूपसुखाभिव्यक्तये करणपाटवमेव काम्यं तदा विरक्तानां विनाऽपि विषयं सुखसिद्धेः स्वर्गकामादिपदवैयर्थ्यम् । पराभिमतचित्तसंस्कारपक्षानतिरेकादिति अन्यतरानिर्णयात्संशयस्य घोरत्वं विशेषं जिज्ञासुः कपिलोक्तिमनुवदति—**प्रत्यक्षमिति** । विषयः प्रत्यक्षं बुद्धिः प्रत्यक्षतरम् । प्रत्यक्षतमं तु किं बुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः उत बुद्धिनिष्कृष्टोऽन्यः कश्चिदात्मेति । यं भवन्त उपासते तं मे ब्रुवन्त्विति विपरिणामेनानुषञ्जनीयम् ॥४२॥ स्वमतमाह—**अन्यत्रेति** । तर्कैकप्रधानानि वेदविरोधीनि लोकायतार्हतसौगतकापालिकादिशास्त्राणि तेभ्योऽन्यत्र तानि वर्जयित्वा आगमस्यार्थं यथा यथावत् अगमं अधिगतवानस्मि । तत्र आगमः किं पाशुपतपाञ्चरात्रादिरि-

यथाश्रममुपासीत आगमस्तत्र सिध्यति ।
सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात्
नौर्नावीव निबद्धा हि स्रोतसा सनिबन्धना
ह्रियमाणा कथं विप्र कुबुद्धींस्तारयिष्यति ।
एतद्ब्रवीतु भगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहि भो ४५
नैव त्यागी न संतुष्टो नाशोको न निरामयः
नानिर्विधित्सो नावृत्तो नापवृत्तोऽस्ति कश्चन
भवन्तोऽपि च हृष्यन्ति
शोचन्ति च यथा वयम् ।
इन्द्रियार्थाश्च भवतां
समानाः सर्वजन्तुषु ॥ ४७

एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
एकमालम्बमानानां निर्णये किं निरामयम् ४८

कपिल उवाच ।

यद्यदाचरते शास्त्रमर्थ्यं सर्वप्रवृत्तिषु ।
यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् ॥ ४९
ज्ञानं प्लावयते सर्वं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते ।
ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः
भवन्तो ज्ञानिनो व्यक्तं सर्वतश्च निरामयाः ।
ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदाचिदुपपद्यते ५१
शास्त्रं ह्यबुध्वा तत्त्वेन केचिद्वादबलाज्जनाः
कामद्वेषाभिभूतत्वादहङ्कारवशं गताः ॥ ५२

स्येतां शंकां निरस्यति—**आगम इति**। तर्कशास्त्राणि वेदार्थनिर्णायकानि पूर्वोत्तरमीमांसे सांख्यपातञ्जले च यत्र वेदस्य स्वतःप्रामाण्यमास्थीयते नानुमानान्तरसंवादसापेक्षम् ॥ ४३ ॥ तान्येतानि यथाश्रममाश्रमधर्ममनतिक्रम्योपासीत । तत्राप्यागमो मीमांसाद्वयोपगृहीतः सिद्ध्यति । सांख्यपातञ्जले त्वंशतो वेदविरोधान्न सिद्ध्यतः । तथा हि सांख्यैरहिंसैव प्रशस्यते पातञ्जलैश्च चित्तनिरोध एव । तावुभौ यागाद्यनुष्ठानप्रतिबन्धकावतो न सिद्ध्यतः । ननु

‘पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखे समुत्थिते
पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तत्र रोगो न जरा न मृत्युः
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीराम् ’ इति ।

पञ्चभूतजयाद्योगिनामप्यजरत्वामरत्वादिसिद्धिः प्रत्यक्षागममूला दृश्यते । सत्यम् । प्रतिक्षणपरिणामिनो जन्मवतः शरीरस्याजरत्वामरत्वे प्रत्यक्षानुमानविरुद्धे । अतो या प्रत्यक्षस्य रूपमिव रूपं यस्या इति प्रत्यक्षा विरुद्धा चादनुमानाविरुद्धा च आगमनिश्चया दृश्यति दृश्यते गत्यागतिदिव्यभोगप्राप्त्यादिरूपा सैव सिद्धिरिति ॥ ४४ ॥ एवमुपन्यस्तं स्वमतं परमतजिज्ञासया निन्दति—**नौर्नावीति**। यथा नावि निबद्धा नौः स्रोतसा ह्रियमाणा न तारयत्येवमन्धपरंपरया कर्मनौकां सनिबन्धनां पूर्वपूर्वकर्मवासनाबन्धवतीमाश्रिता वयं जन्मजरामृत्युप्रवाहं न तर्तुं क्षमा इत्यर्थः । फलितमाह–**एतदिति**। एतत् प्रत्यक्षतमं उपपन्नः उपसन्नः शिष्योऽस्मि अधिकार्यस्मीति वा। अधीहि अध्यापय॥४५॥ ननु ‘तरति शोकमात्मवित्’ इति त्वयाऽप्यधीतमस्त्येव । निर्द्वंद्वा निर्नमस्कारा इत्यादिना मयाप्युक्तं च किमतः परमध्यापयितव्यमित्याशंक्य तत्र प्रत्यक्षविरोधमुपन्यस्यति—**नैवेति**। ना पुरुषः निर्विधित्साश्चिकीर्षाशून्यः आवृत्तः संगविमुखः अपवृत्तो निष्कर्मा॥ ४६ ॥

एकं सर्वेषामीप्सितं सुखमालम्बमानानां सुखार्थिनां वर्णादीनां निर्णये सिद्धान्ते किं सुखं निरामयमपचयहीनं तदर्थाहीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४८ ॥ अत्रोत्तरमाह—**यद्यदिति**। वैदिकमवैदिकं यद्यच्छास्त्रं यस्य यस्य मोक्षशास्त्रस्यार्थं आचरते सम्यगनुतिष्ठति । भावकर्मणोरिति कर्मणि तङ्। ततदर्थ्यं अर्थात्प्रयोजनादनपेतं सफलम् । एतत्प्रसिद्धमेवेत्याह—**यस्येति**। अयं भावः–सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति न्यायेन सर्वेषां घटस्वरूपे तत्साक्षात्कारसाधने चक्षुरुन्मीलनादौ च न विगानम् एवमात्मनि वादिविप्रतिपत्त्याऽनेकेषु विकल्पेषु शून्यं क्षणिकविज्ञानं कर्ता भोक्तेत्यादिषु सत्स्वपि मोक्षे तत्स्वरूपं निरस्ताशेषविषयदर्शनं तत्साधनं च शमदमोपरमातितिक्षाश्रद्धासमाधानात्मकमविगीतम् । एवं व्यावहारिकप्रक्रियायां विगानेऽपि फलसाधनयोरविगानात् । यत्र यत्र मते स्थित्वाऽस्य शमाद्यनुष्ठानं सम्पद्यते तेन तत्र तत्र निरामयं सर्वदोषशून्यं स्वरूपं लभ्यते । एतेनान्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य इति पूर्ववाद्युक्तं शास्त्रान्तरविगानमुपादेयांशस्याविज्ञानादेवेत्युक्तम् उक्तं । च व्यावहारिकप्रक्रियाणां सर्वासामविगीतत्वमनवस्थितत्वं च—

‘यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।
सा सैव प्रक्रिया ज्ञेया साध्वी सा चानवस्थिता’ इति॥४९॥

ज्ञानमिति। यथोक्तसाधनानुष्ठानादुत्पन्नं ज्ञानं सर्वं संसारं नाशयति । कस्य यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते तस्य ज्ञानं विना या वैदिक्यपि वृत्तिः सा प्रजा नाशयति । जन्ममरणप्रवाहपातनेन क्लेशयति ॥ ५० ॥ एक एव द्वैतदर्शनहीनः आत्मा यत्र भवति तदैकात्म्यं नाम ज्ञानं भवतां ज्ञानिनां मध्ये कश्चिदुपपद्यते उपसन्नो भूत्वा प्राप्नोति नैवेत्यर्थः । शमाद्यभावात् ॥५१॥ अतः सर्वे यूयं भ्रान्ता इत्याह -**शास्त्रं हीत्यादिना** ॥ ५२ ॥

याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः।
ब्रह्मस्तेना निरारम्भा दम्भमोहवशानुगाः५३
नैर्गुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुञ्जते ।
तेषां तमःशरीराणां तम एव परायणम् ५४
यो यथा प्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्वशानुगः
तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भोऽनृतं मदः ।
नित्यमेवाभिवर्तन्ते गुणाः प्रकृतिसंभवाः ५५

एवं ध्यात्वाऽनुपश्यन्तः
सन्त्यजेयुः शुभाशुभम् ।
परां गतिमभीप्सन्तो
यतयः संयमे रताः ॥ ५६

स्यूमरश्मिरुवाच ।

सर्वमेतन्मया ब्रह्मन्
शास्त्रतः परिकीर्तितम् ।
न ह्यविज्ञाय शास्त्रार्थं
प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ५७

यः कश्चिन्न्याय्य आचारः
सर्वं शास्त्रमिति श्रुतिः ।
यदन्याय्यमशास्त्रं त-
दित्येषा श्रूयते श्रुतिः ॥ ५८

न प्रवृत्तिर्ऋते शास्त्रात्काचिदस्तीति निश्चयः
यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमिति श्रुतिः ५९
शास्त्रादपेतं पश्यन्ति वहवो व्यक्तमानिनः।
शास्त्रदोषान्न पश्यन्ति शोचन्ति च यथा वयम्
इन्द्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजन्तुषु ६०
एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां प्रवृत्तिषु ।
एकमालम्बमानानां निर्णये सर्वतोदिशम् ६१
आनन्त्यं वदमानेन शक्तेनावर्जितात्मना ।
अविज्ञानहतप्रज्ञा हीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ६२
शक्यं त्वेकेन युक्तेन कृतकृत्येन सर्वशः ।
पिण्डमात्रं व्यपाश्रित्य चरितुं विजितात्मना
वेदवादं व्यपाश्रित्य मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुम्
अपेतन्यायशास्त्रेण सर्वलोकविगर्हिणा ॥ ६४
इदं तु दुष्करं कर्म कुटुंबमभिसंश्रितम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजासंतानमार्जवम् ॥ ६५
यद्येतदेवं कृत्वापि न विमोक्षोऽस्ति कस्यचित्
धिक्कर्तारं च कार्यं च श्रमश्चायं निरर्थकः ६६

नास्तिक्यमन्यथा च स्या-
द्वेदानां पृष्ठतः क्रिया ।
एतस्यानन्त्यमिच्छामि
भगवन् श्रोतुमञ्जसा ॥ ६७

तत्त्वं वदस्व मे ब्रह्मन्नुपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः
यथा ते विदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुम्

ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं वस्तु तस्य स्तेनाः अपलापकर्तारः निरारंभाः शमाद्यारंभशून्याः ॥ ५३ ॥ नैर्गुण्यं फलाभावं गुणान् ज्ञानैश्वर्यादीन् न अनुयुञ्जते आत्मसंवेद्यतामापाद्य परेषु न योजयन्ति पाषाणवत्स्वयं मज्जन्तो नान्यमुद्धर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः॥५४॥संयमे धारणाध्यानसमाध्यात्मके समये इति पाठे सिद्धान्ते ॥ ५६ ॥ एतत्कर्मणां प्राशस्त्यं संन्यासस्याप्राशस्त्यं च प्रवृत्तयः वाचां विलासाः॥५७॥ व्यक्तं प्रत्यक्षसिद्धं तदेव मन्यन्त इति दृष्टमात्रपराः अत एव शास्त्रादपेतं इहलोकमेव पश्यन्ति। शास्त्रदोषान् शास्त्रोक्तान् कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषान् अन्याय्यमवैदिकं च मतमाश्रित्य यथा लोकायताः शोचन्ति तथा वयमपि शोचाम इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह–**इन्द्रियार्था इति** । शीतोष्णादीनां स्पर्शः सर्वेषां सुखादिप्रदः पशुपासरपंडितानां तुल्यरूप इत्यर्थः ॥ ६० ॥ एवमिति द्वयोः सम्बन्धः एकसुखार्थिनां वर्णादीनां मध्ये वयं त्वया आत्मना चित्तेन आवर्जिताः शान्तिं नीताः । सन्धिरार्षः । कीदृशेन त्वया निर्णये सिद्धान्ते सर्वतोदिशं सर्वतःप्रकारं सर्वशास्त्रसिद्धान्तत्वेन आनन्त्यं वदमानेन यद्यदाचरते शास्त्रमित्यत्र प्राग्व्याख्यातरीत्या प्रकाशयता भासनोपसंभाषेति वदेर्भासनार्थे तङ् । शक्तेन ऊहापोहकुशलेन । कीदृशा वयम् । अविज्ञानेन आत्माननुभवेन हता प्रज्ञा स्वरूपनिष्ठा येषाम् । अत एव हीने विषये एव प्रज्ञा धीर्येषाम् । एतयोरावरणविक्षेपयोः कारणमाह–**तमोवृता इति** ॥ ६२ ॥ यद्यपि त्वया इयं निष्ठा उक्ता तथापि दुष्करेत्याह–शक्यं त्विति द्वयेन । येन सर्वशः सर्वतोदिशं चरितुं शक्यंते । तेन मोक्षोऽस्तीति प्रभाषितुं युक्तमिति अध्याहृत्य व्यवहितेन योज्यम् । संन्यासं विना मोक्षो दुष्प्राप इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ अत्रानुपपत्तिमाह सार्धद्वयेन–**इदं त्विति** । कर्मकाण्डस्य वैयर्थ्यं प्रतिपत्तृणां नास्तिक्यं चास्मिन्मते स्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥ एतस्य कर्मकाण्डस्य आनन्त्यं आनन्त्यहेतुत्वम् अयं भावः कर्मज्ञानकाण्डयोः पार्थगर्थ्ये वेदस्यैकस्मिन्नर्थे पर्यवसानाभावाद्वाक्यभेदः स्यात् स च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इतिन्यायेनायुक्तः अतः कर्मकाण्डस्यैव ज्ञानकांडशेषत्वं वाच्यं वैपरीत्यस्य प्रागेव निरस्तत्वादिति ॥ ६७ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलीये
एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०-[९७]

कपिल उवाच ।
वेदाः प्रमाणं लोकानां न वेदाः पृष्ठतः कृताः
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । १
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।
शरीरमेतत्कुरुते यद्वेदे कुरुते तनुम् ॥ २
कृतशुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणः ।
आनन्त्यमत्र बुद्ध्येदं कर्मणां तद्ब्रवीमि ते ॥ ३
अनागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ।
धर्म इत्येव ये यज्ञान्वितन्वन्ति निराशिषः ४
उत्पन्नत्यागिनो लुब्धाः
कृपासूयाविवर्जिताः ।
धनानामेष वै पन्था-
स्तीर्थेषु प्रतिपादनम् ॥ ५
अनाश्रिताः पापकर्म कदाचित्कर्मयोगिनः ।
मनःसंकल्पसंसिद्धा विशुद्धज्ञाननिश्चयाः ६
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कारमत्सराः ।
ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्च सर्वभूतहिते रताः ७
आसन् गृहस्था भूयिष्ठा
अव्युत्क्रान्ताः स्वकर्मसु ।
राजानश्च तथा युक्ता
ब्राह्मणाश्च यथाविधि ॥ ८
समा ह्यार्जवसंपन्नाः संतुष्टा ज्ञाननिश्चयाः ।
प्रत्यक्षधर्माः शुचयः श्रद्दधानाः परावरे ॥ ९
पुरस्ताद्भावितात्मानो यथावच्चरितव्रताः ।
चरन्ति धर्मं कृच्छ्रेऽपि दुर्गे चैवापि संहताः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२६९ ॥

२७०

कर्मणां ज्ञानांगत्वं विवक्षुस्तद्वैयर्थ्यशंकां तावत्परिहरत्यर्धेन-**वेदा इति**। शब्दब्रह्मकर्मोपास्तिकांडः परं ब्रह्म प्रत्यगात्मा ॥ १ ॥ तत्र गर्भाधानमारभ्य कर्मकांडो ज्ञानशेषत्वं भजत इत्याह--**शरीरमिति**। वेदे उपनिषत्कांडे यत् तनुं शरीरं कुरुते गर्भाधानविधिना उत्पादयति

'विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु
आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते'

इत्यादिमन्त्रैः तत् शरीरमेव कुरुते संस्कुरुते। विष्ण्वादिदेवतास्मरणपूर्वकमाहिते गर्भे विष्ण्वादिवज्ज्ञानैश्वर्यसंपन्न एव जीव आविर्भवति । शरीरसंस्कारेण शरीराभिमानिनः स्वास्थ्यदर्शनात् ॥२॥ अत्रैव वैदिकप्रसिद्धिमाह-**कृतेति**। कृतं श्रौतस्मार्तसंस्कारैः पित्रा संस्कृतं शुद्धं चाध्ययनादिना शरीरं यस्य स ब्राह्मणः पात्रं ब्रह्मविद्याया योग्यं भवति तत्र श्रौतः संस्कारो जातेष्ट्यादिः । 'यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति' इति श्रुत्युक्तफलकः । स्मृत्यन्तरे-'यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सरूपतां सलोकतां जयति' इति 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' इति च एतेन ज्ञानशेषत्वं कर्मकांडस्योक्तं भवति। कर्मणां फलं आनन्त्यं मोक्षोपयोगि चित्तशुद्धिरूपम्। अत्र अस्मिन्नेव लोके प्रत्यक्षं बुद्ध्य जानीहि। न हि चित्तशुद्धिः स्वसाक्षिकी स्वर्गवद्वेदैकगम्या पर्वतवन्हिवदनुमेया वेति वक्तुं शक्यम् ॥ ३ ॥ तदेतदाह—**अनागममनैतिह्यमिति**। येन क्रमेण कर्मणामानन्त्यहेतुत्वं स्यात्तमाह—**धर्म इति**। निराशिषः निष्कामाः॥४॥ उत्पन्नत्यागिनः धनसंग्रहशून्याः कृपासूयाभ्यां रागद्वेषौ लक्ष्यौ तद्वर्जिताः तीर्थेषु सत्पात्रेषु॥ ५ ॥ तल्लक्षणम्-**अनाश्रिता इति**। अग्निहोत्रादिमन्तः सर्वदा पापकर्मानाश्रितास्ते तीर्थभूता इत्यर्थः। एवं धर्ममनुतिष्ठन्त ईदृशा भवन्तीत्याह—**मन इत्यादिद्वाभ्याम्** । विशुद्धं निर्विषयं ज्ञानं ब्रह्म तत्र निश्चयो येषाम्॥ ६ ॥ ज्ञाने ज्ञानोपाये श्रवणमनननिदिध्यासनाख्ये निष्ठा येषां ते त्रिशुक्लाः जन्म कर्म विद्या चेति त्रीणि शुक्लानि शुद्धानि येषां ते ॥ ७ ॥ अव्युत्क्रान्ताः आदरवन्तः राजानो जनकादयः ब्राह्मणाः याज्ञवल्क्यादयः ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षः धर्मो धर्मफलं सत्यसंकल्पत्वादिकं येषां ते परं सोपाधिकं ब्रह्म अवरं नीचं यस्मात् तस्मिन्निरुपाधिके ब्रह्मणि ॥९॥

संहृत्य धर्मं चरतां पुराऽऽसीत्सुखमेव तत्।
तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कथञ्चन११
सत्यं हि धर्ममास्थाय दुराधर्षतमा मताः।
न मात्रामनुरुध्यन्ते न धर्मच्छलमन्ततः ॥ १२
य एव प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्याचरन्सह।
तेषां नासीद्विधातव्यं प्रायश्चित्तं कदाचन १३
तस्मिन्विधौ स्थितानां हि
प्रायश्चित्तं न विद्यते।
दुर्बलात्मन उत्पन्नं
प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १४
एवं बहुविधा विप्राः पुराणा यज्ञवाहनाः।
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः १५
यजन्तोऽहरहर्यज्ञैर्निराशीर्बन्धना बुधाः।
तेषां यज्ञाश्च वेदाश्च कर्माणि च यथागमम्१६
आगमाश्च यथाकाले संकल्पाश्च यथाक्रमम्।
अपेतकामक्रोधानां दुश्चराचारकर्मणाम् १७
स्वकर्मभिः शंसितानां
प्रकृत्या शंसितात्मनाम्।
ऋजूनां शमनित्यानां
स्वेषु कर्मसु वर्तताम् ॥ १८
सर्वमानन्त्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः
तेषामदीनसत्त्वानां दुश्चराचारकर्मणाम् १९
स्वकर्मभिः संभृतानां तपो घोरत्वमागतम्।
तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् २०
अशक्नुवद्भिश्चरितुं किञ्चिद्धर्मेषु सूक्ष्मताम्।
निरापद्धर्म आचारो ह्यप्रमादोऽपराभवः २१
सर्ववर्णेषु जातेषु नासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः।
व्यस्तमेकं चतुर्धा हि ब्राह्मणा आश्रमं विदुः॥
तं सन्तो विधिवत्प्राप्य
गच्छन्ति परमां गतिम्।
गृहेभ्य एव निष्क्रम्य
वनमन्ये समाश्रिताः ॥ २२
गृहमेवाभिसंश्रित्य ततोऽन्ये ब्रह्मचारिणः।
त एते दिवि दृश्यन्ते ज्योतिर्भूता द्विजातयः
नक्षत्राणीव धिष्ण्येषु बहवस्तारकागणाः।
आनन्त्यमुपसंप्राप्ताः सन्तोषादिति वैदिकम्
यद्यागच्छन्ति संसारं पुनर्योनिषु तादृशाः।
न लिप्यन्ते पापकृत्यैः कदाचित्कर्मयोनितः

मात्रां मीयन्ते विषया अनयेति मात्रा बुद्धिस्तां नानुरुध्यन्ते। अपि तु शास्त्रमेवानुरुद्धयन्ते धर्मे च्छलं वञ्चनाम् ॥ १२ ॥ छलाभावमेवाह--**य एवेति** ॥ १३ ॥ दुर्बलात्मनः अशक्तस्य ॥ १४ ॥ तेषां यज्ञादिकं सर्वं आनन्त्यमासीदिति तृतीयेनान्वयः ॥ १६ ॥ शंसितानां प्रख्यातानाम् ॥ १८ ॥ आनन्त्यं ब्रह्म शाश्वती श्रुतिर्गीता 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः'इत्यादिः॥१९॥ संभृतानां पूर्णानां घोरत्वं अविद्यानिवर्तनक्षमत्वम्। तमिति सार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यं पाठक्रममननुरुध्य अर्थक्रमेण व्याख्येयम्। यःसदाचारः सतां आपद्धर्माचारादन्य आचारः स सदाचार इति सदाचारलक्षणम्। स च अप्रमादः सावधानता अपराभवः कामक्रोधादिभिरनभिभूतता यत्र च पुरा व्यतिक्रमः अपूज्यपूजनं पूज्यानामपूजनं चेत्यादिर्नासीत्। तं सदाचारं एकं आश्रमं सन्तं चतुर्धा व्यस्तं ब्राह्मणा आहुः। कैर्व्यस्त धर्मेषु सूक्ष्मतां सूक्ष्मं धर्मं आचरितुमशक्नुवद्भिः। तथाहि मानसिकं व्यभिचारं वारयितुमक्षैर्मब्रह्मचारिभिर्गार्हस्थ्यमाश्रितं तत्र कृतैर्यज्ञादिभिः कषायेषु ईषत् पक्वेषु वैराग्यबहुलं वानप्रस्थ्यमास्थितं तेष्वेव सम्यक् पक्वेषु पारिव्राज्यमित्यारोहक्रमेण चातुराश्रम्यं स्थितमित्यर्थः। शेषं व्याख्यातम् ॥ २० ॥ तामिति सार्धःश्लोकः। तं सदाचार सन्तो गृहेभ्यो निष्क्रम्यैव संन्यासं कृत्वैव विधिवत्प्राप्य परमां गतिं गच्छन्ति। विधिवदित्यादि सर्वत्र योज्यम्। चतुर्ष्वप्याश्रमेषु उक्तरूपसदाचारवतां मोक्षोऽस्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सन्तोषाद्वैराग्यात् आनन्त्यं ब्रह्मभावं प्राप्ताः अगस्त्यवसिष्ठादयः ॥ २५ ॥ तादृशा आधिकारिका यद्यागच्छन्ति संसारं तथापि पापैर्योनिप्रवेशजैर्दुःखैर्न लिप्यन्ते। गृहाद्गृहान्तरप्रवेशवदैच्छिकस्तेषां देहान्तरप्रवेशः। यथाऽऽम्नातमनुक्रमाणिकायां मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुंभे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति। वसतीवर्यः सोमाभिषवार्था आपस्तत्सम्बन्धिनि वासतीवरे तेषां शुद्धब्रह्मविदामपि हिरण्यगर्भस्येव यावदधिकारसमाप्ति न विदेहकैवल्यमाप्ति यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति न्यायात्। ननु

'कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात्स्वामिदर्शनम्।
सप्त जन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः'

इत्येकं कर्मानेकजन्मारंभकं दृष्टम्। तत्र प्रथमेऽस्मिन्नेव जन्मनि तत्त्वज्ञानोदयेऽपि प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इति न्यायेन प्रारब्धकर्मबलादन्यानि षट् जन्मान्यनिवार्याण्येवेत्याशंक्याह--**कर्मयोनित इति**। अत्रेदं विचार्यते--किं सप्तजन्मानि तेषु च गर्भवासादीनि दुःखानि अशनपानादिजन्यानि सुखानि च किमेकमेव स्वामिदर्शनाख्यं कर्म-

एवमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्घोरनिश्चयः ।
एवं युक्तो ब्राह्मणःस्यादन्यो ब्राह्मणको भवेत्
कर्मैवं पुरुषस्याह शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
एवं पक्ककषायाणामानन्त्येन श्रुतेन च ॥ २८
सर्वमानन्त्यमासीद्धि एवं नः शाश्वती श्रुतिः
तेषामपेततृष्णानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम्
चतुर्थोपनिषद्धर्मः साधारण इति स्मृतिः ।
संसिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः
संतोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ।
अपवर्गमतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ॥ ३१
साधारणः केवलो वा यथाबलमुपासते ।
गच्छतां गच्छतां क्षेमं दुर्बलोऽत्रावसीदति ।
ब्रह्मणः पदमन्विच्छन्संसारान्मुच्यते शुचिः

स्यूमरश्मिरुवाच ।

ये भुञ्जते ये ददते यजन्तेऽधीयते च ये ।
मात्राभिरुपलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः
एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः ।
एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन् यथातत्त्वेन पृच्छतः ३४

कपिल उवाच ।

परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतामभ्युपागताः ।
न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि३५

स्यूमरश्मिरुवाच ।

भवन्तो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिश्चयाः
आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥
एकत्वेन पृथक्त्वेन विशेषो नात्र दृश्यते ।
तद्यथावद्यथान्यायं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३७

कपिल उवाच ।

शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः।
कषाये कर्मभिः पक्के रसज्ञाने च तिष्ठति ॥ ३८
आनृशंस्यं क्षमा शान्तिरहिंसा सत्यमार्जवम्
अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा शमस्तथा
पन्थानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परम्
तद्विद्वाननुबुद्ध्येत मनसा कर्मनिश्चयम् ॥ ४०
यां विप्राः सर्वतः शांता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः
गतिं गच्छन्ति सन्तुष्टास्तामाहुः परमां गतिम्

प्रापयति उत कर्मान्तरसमवेतम्। आद्ये इष्टसाधनबुद्ध्याऽनुष्ठितस्य तस्य गर्भवासाद्यनिष्टप्रापकत्वे शास्त्रस्यानर्थकरत्वं स्यात्। अन्त्ये तत्त्वज्ञानेन कर्मान्तरनाशे सति जन्मायोगाद्दर्शनशास्त्रानर्थक्यं स्यात् तस्मात् 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च'इति शास्त्रादविच्छिन्ने जन्ममरणप्रवाहे सप्तसु जन्मसु विप्रत्वादियोगो दर्शनफलं न तु सप्तजन्मान्यपि तस्माद्युक्तमुक्तं प्रारब्धकर्मोपस्थापितयोनिप्रवेशनिमित्ततः पापकृत्यैः पापफलैर्दुःखैस्ते न लिप्यन्त इति ॥२६॥ ब्राह्मणो ब्रह्मवित्त्वेन यथार्थनामा अन्यो ब्राह्मणको ब्राह्मणप्रतिकृतिः। दारुगजवन्नाममात्रधारीत्यर्थः ॥२७॥ एवं ब्राह्मण इति ब्राह्मणक इति च कर्म सदसद्रूपं पुरुषस्य नाम आह। एवं निष्कामकर्मप्रनाड्या आनन्त्येन त्वंपदार्थसाक्षात्कारजेन श्रुतेन तत्त्वमसिवाक्यार्थज्ञानेन ॥ २८ ॥ सर्वं कृत्स्नं आनन्त्यं प्राक् श्रतात् ईश्वरो मदन्यः कश्चिदस्तीति शंकया समाधौ परिदृश्यमानमप्यानन्त्यमसर्वमभूत् श्रुतानन्तरं तु सर्वमित्यर्थः आसीदित्यनेन सर्वानन्त्यस्याकृत्रिमत्वमुक्तं शाश्वती श्रुतिः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति तत्त्वमसीति च जीवस्य सिद्धवत् ब्रह्मभावकीर्तनात् निर्णिक्तानां विशुद्धानां शुभात्मनां मोक्षबुद्धीनाम् ॥ २९ ॥ चतुर्थः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानिविश्वतैजसप्राज्ञान् अपेक्ष्य चतुर्थो निर्विशेषः परमात्मा तद्विषयिणी या उपनिषद्विद्या तदर्थो धर्मः शमदमोपरमतितिक्षाश्रद्धासमाध्यात्मकः साधारणो वर्णाश्रमाणामिति शेषः संसिद्धैः शुद्धचित्तैः। नियतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः। नित्यं तुरीयं ब्रह्म साध्यते प्राप्यते ज्ञानं शास्त्रीयं श्रवणमपि निर्विक्षेपं संन्यासे एव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अपवर्गप्रदा मतिर्विद्या ब्रह्मसाक्षात्काररूपा वृत्तिर्यस्मिन्निति नित्यः आवश्यकः एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येतिश्रुतेः। सनातनः संप्रदायागतः ॥ ३१ ॥ साधारण आश्रमान्तरधर्मसंमिश्रः यथाबलं यथावैराग्यं गच्छतां गच्छतामिति पुरुषमात्रस्य वणिग्व्याधादेरपि क्षेमं क्षेमहेतुः दुर्बलो रोगी ज्ञानफलमुपसंहरति–**ब्रह्मण इत्यर्धेन** ॥ ३२ ॥ मात्राभिर्धनैः त्यागं संन्यासं गार्हस्थ्ये संन्यासे वा यथोक्ताचारवतां यद्यपि निवृत्तिधर्मस्तुल्यस्तथापि प्रेत्यभावे मरणे कः स्वर्गजित्तमः ॥३३ ॥ **परीति।** द्वयोर्मोक्षे समानेऽपि त्यागी दृष्टसुखं बहु प्राप्नोतीत्यर्थः॥३५ ऐक्यं मोक्षैकफलत्वम् ॥ ३६ ॥ एकत्वेन ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्येन पृथक्त्वेन प्रधानगुणभावेन ॥३७॥ शरीरपक्तिः स्थूलसूक्ष्मशरीरशुद्धिः कर्माणि कर्मप्रयोज्या साध्यसाधनयोरभेदोपचारः ज्ञानं तुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यसूचनार्थः मोक्षसाधनमित्यर्थः। तत्र क्रममाह--**कषाये इति।** चित्तदोषे कर्मभिः पाचिते सति रसः प्रीतिर्ब्रह्मानन्दस्तस्य ज्ञाने शास्त्रजे तिष्ठति सति ॥ ३८ ॥आनृशंस्यादयः प्रवर्तन्ते तैश्च परं ब्रह्म प्राप्नोति। आनृशंस्यं भूतदया क्षमा अभिभवेप्यविक्षिप्तचित्तता शान्तिर्मनोजयः सत्यं यथार्थभाषणम् आर्जवं अवक्रत्वम् शमः कर्मभ्य उपरतिः ॥ ३९ ॥ कर्मनिश्चयं कर्मफलनिश्चयं कषायपक्तिं अनुवैराग्याद्युत्पत्तिमनुसंजातां बुद्ध्येत॥ ४० ॥ यामिति परमगतेर्लक्षणम् ४१

वेदांश्च वेदितव्यं च विदित्वा च यथास्थितिम्
एवं वेदविदित्याहुरतोऽन्यो वातरेचकः ४२
सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च
एषैव निष्ठा सर्वत्र यत्तदस्ति च नास्ति च ।
एतदन्तं च मध्यं च सच्चाऽसच्च विजानतः
समाप्तं त्याग इत्येव सर्ववेदेषु निष्ठितम् ।
संतोष इत्यनुगतमपवर्गे प्रतिष्ठितम् ॥ ४५

ऋतं सत्यं विदितं वेदितव्यं
सर्वस्यात्मा स्थावरं जङ्गमं च ।
सर्वं सुखं यच्छिवमुत्तरं च
व्रह्माव्यक्तं प्रभवश्चाव्ययं च ॥ ४६
तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं
तथाविधं व्योम सनातनं ध्रुवम् ।
एतैः सर्वैर्गम्यते वुद्धिनेत्रै-
स्तस्मै नमो व्रह्मणे व्राह्मणाय ॥ ४७

यत्र ते वेदाः वेदितव्यं कर्म-व्रह्मस्वरूपम् यथा स्थितिं कर्मणामनुष्ठानं व्रह्मणश्च ज्ञानं प्राप्य अनहंकारेणावस्थानं च दृश्यते स एव वेदवित् अन्यस्तु वातरेचको भस्त्रापरनामा चर्मकोशः वातवेटक इति गौडाः पठन्ति । व्याचक्षते च वातवशात् वेटकः भाषकः वेट परिभाषणे इति धातुः ॥ ४२ ॥ मानं मेयं मातृस्थितिं च वेदादिपदोपात्तां क्रमेण व्युत्पादयति । सर्वमित्यादिनाऽध्यायशेषेण । अस्ति वर्तमानं नास्ति अतीतानागतं तस्य सर्वस्य निष्ठा स्वरूपम् ॥ ४३ ॥ मानमुक्त्वा मेयमाह--**एषैवेति** । सर्वत्र सर्वेषु शास्त्रेषु एषा एकैव निष्ठा काऽसौ एतत् जगत् अस्ति च प्रतीतिकाले नास्ति च वाधकाले । ननु घटादिरपि स्थितिकालेऽस्ति प्राक्प्रध्वंसाभावकाले नास्तीत्याशंकानिरासाय चकारद्वयेन समानकालिकमस्तित्वनास्तित्वधर्मद्वयं समुच्चिनोति । तेन वुद्धानां प्रतीयमानमपि मायापुरवन्नास्त्येव अवुद्धानां च तत्त्वतोऽत्यन्तासदपि वज्रपञ्जरवद्दृढतरमस्त्येव । एतदेव विवृणोति--**एतदिति**। विजानतः तत्त्वज्ञस्य एतत् परिदृश्यमानं वियदादि अन्तं च मध्यं च अनुवाद्यापेक्षं क्लीवत्वम् अन्तश्च मध्यश्च अन्तो निर्विशेषं लयस्थानम्। मध्यः सविशेषं लयस्थानम्। सत् सूत्राख्यं वस्तुतस्त्वसदिति। एतदुक्तं भवति–एतद्वैराजं रूपं शुद्धात् व्रह्मणोऽनन्यदेव रजतमिव शुक्तेः । एतन्मायाशवलादप्यनन्यत् कुंडलमिव कनकात् । एतत् सूक्ष्मादप्यनन्यत् उपनेत्रदृशः स्थूलाक्षरमिव सूक्ष्मात् तेनैतदसत् अज्ञानमात्रमनिर्वचनीयमिति। नन्वेक एव मायावी सर्वलयस्थानमस्तु किमिति ततोन्यन्निर्मायं कल्प्यते इति चेत् श्रुतिप्रामाण्यादिति व्रूमः । तथाहि श्रुतिः--'स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम्' इति अप्समुद्रदृष्टान्तेन कार्यलयाधिष्ठानं मायाविनमुक्त्वा स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयत इति लवणोदकदृष्टान्तेन कार्यकारणोभयलयाधिष्ठानं चिन्मात्रं दर्शयति। यथा उदके प्रास्तः सैन्धवखिल्यस्तत्र स्वोपादानभूतमुदकं विलीयते न तु करकावत्स्वरूपमात्रेण परिमाणानतिरेकादेवं कार्यकारणे शुद्धे व्रह्मणि लीयेते इति श्रुत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवंविदः समाधिव्युत्थानयोः स्थितिमाह–**समाप्तमिति**। त्याग इत्येव क्षेत्रारामगृहपशुपत्नीपुत्रशरीरेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यहंकारान्तानां त्यागे निर्विकल्पसमाधौ सत्येव सम्यगाप्ति भवति एतदेव सर्ववेदार्थः । यथोक्तं वासिष्ठे--'निर्विकल्पसमाधिर्हि सिद्धान्तः सर्ववाङ्मयः' इति। अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति सूत्रं च संराधने समाधौ प्रत्यक्षं श्रुतिप्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् अनुमानं श्रुतिः मूलसापेक्षत्वात् । दृश्यते त्वग्र्यया वुद्ध्या योगिनस्तं प्रपश्यतीति श्रुतिस्मृतिभ्यां समाधावात्मनः सम्यग्दर्शनं भवतीति सूत्रार्थः । व्युत्थानावस्थामाह–**संतोष इति**। श्रुतौ हि 'ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगंधर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इत्यादिनोत्तरोत्तरं शतगुणेषु मानुषानन्दादिव्रह्मानन्दान्तेष्वानन्देषु श्रोत्रियत्वाकामहतत्वयोरनुगमो दृष्टः । तत्र श्रोत्रियत्वं सर्वत्र समानम् अकामहतत्वोत्कर्षादेव चानन्दोत्कर्षः तस्यैव सन्तोषशब्दितस्य सर्वानन्देष्वनुगतस्य परा काष्ठा व्युत्थिते व्रह्मविदि ज्ञेयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अपवर्गस्वरूपमाह--**ऋतमिति**। ऋतमवाधितं सत्यं सच्च त्यच्चेति सत्यं मूर्तामूर्तप्रपञ्चात्मकं तदधिष्ठानत्वात् । यतः सर्वस्यात्माऽतो विदितं यतः स्थावरं जङ्गमं च तत्तद्देहतादात्म्यापन्नमतो वेदितव्यं सर्वमविकलं सुखं दुःखासंभिन्नं सुखमित्यर्थः । उत्तरं सर्वोत्कृष्टं शिवं शान्तमद्वैतं तुरीयमित्यर्थः । 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति श्रुतेः । व्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् अव्यक्तस्य प्रभव आविर्भावो यस्मात्तत् ईशस्याप्यधिष्ठानम्। अव्ययं अपरिणामित्वान्नित्यं चात् असंगम् ॥ ४६ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति–**तेज इति** । **तेजः** इंद्रियजये सामर्थ्यं **क्षमा** अपकारिष्वपि क्रोधानुत्पत्तिः । **शान्ति**र्निष्कामत्वेन सर्वस्मात्कर्तव्यादुपरमः । एतत्त्रयं अनामयं शुभं निर्दुःखस्य सुखस्य प्राप्तौ हेतुः । तथेति प्राप्यप्रापकस्वरूपाविभागार्थः । तथाविधं नास्ति विधो विधानं कर्तव्यता यत्र तत् अविधं अकृत्रिमं व्योम जगत्कारणं व्योमवदसङ्गं वा सनातनं नित्यैकरूपं ध्रुवमविना

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि गोकपिलीये
सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१-[९८]

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसन्ति भारत
कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रूहि पितामह

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
कुण्डधारेण यत्प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा २
अधनो ब्राह्मणः कश्चित्कामाद्धर्ममवैक्षत ।
यज्ञार्थं सततोऽर्थार्थी तपोऽतप्यत दारुणम्
स निश्चयमथो कृत्वा पूजयामास देवताः ।
भक्त्या न चैवाध्यगच्छद्धनं संपूज्य देवताः
ततश्चिन्तामनुप्राप्तः कतमद्दैवतं तु तत् ।
यन्मे द्रुतं प्रसीदेत मानुषैरजडीकृतम् ॥ ५
सोऽथ सौम्येन मनसा देवानुचरमन्तिके ।
प्रत्यपश्यज्जलधरं कुण्डधारमवस्थितम् ॥ ६
दृष्ट्वैव तं महाबाहुं तस्य भक्तिरजायत ।
अयं मे धास्यति श्रेयो वपुरेतद्धि तादृशम् ७
संनिकृष्टश्च देवस्य न चान्यैर्मानुषैर्वृतः ।
एष मे दास्यति धनं प्रभूतं शीघ्रमेव च ॥ ८
ततो धूपैश्च गन्धैश्च माल्यैरुच्चावचैरपि ।
बलिभिर्विविधाभिश्च पूजयामास तं द्विजः९
ततस्त्वल्पेन कालेन तुष्टो जलधरस्तदा ।
तस्योपकारनियतामिमां वाचमुवाच ह १०
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च
चौरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः
कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ ११
आशायास्तनयो धर्मः
क्रोधोऽसूया सुतः स्मृतः ।
लोभः पुत्रो निकृत्यास्तु
कृतघ्नो नार्हति प्रजाम् ॥ १२
ततः स ब्राह्मणः स्वप्ने कुण्डधारस्य तेजसा
अपश्यत्सर्वभूतानि कुशेषु शयितस्तदा ॥ १३
शमेन तपसा चैव भक्त्या च निरुपस्कृतः ।
शुद्धात्मा ब्राह्मणो रात्रौ निदर्शनमपश्यत १४
मणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिम् ।
अपश्यत महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर१५
तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि च धनानि च
शुभैः कर्मभिरारब्धाः प्रच्छिन्दत्यशुभेषु च
पश्यतामथ यक्षाणां कुण्डधारो महाद्युतिः ।
निपत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ १७
ततस्तदेव वचनान्मणिभद्रो महामनाः ।
उवाच पतितं भूमौ कुण्डधार किमिष्यते१९

कुण्डधार उवाच ।

यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम
अस्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किञ्चित्सुखोदयं
ततस्तं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् ।
देवानामेव वचनात्कुण्डधारं महाद्युतिम् २०

एतैः तेजआदिभिस्त्रिभिः कारणैर्यत् गम्यतेऽधिगम्यतेऽज्ञानापनोदे सति । कैः बुद्धिनेत्रैः पुरुषैः तस्मै ब्रह्मणे नम इति विद्याया वीर्यवत्त्वाय प्रचयगमनाय च नमस्करोति भगवान्कपिलः । ब्राह्मणाय ब्रह्मविदभिज्ञाय ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

मोक्षधर्माननुष्ठातुमशक्तस्य त्रिवर्गे कः श्रेष्ठतम इति पृच्छति—**धर्ममिति** ॥१॥ तत्राख्यायिकापूर्वकं धर्मस्य प्राधान्यमाह-**अत्रेत्यादिना** । कामाद्धर्ममवैक्षत फलकामनया धर्मं करिष्यामीति चिन्तितवान् । धर्मेणार्थसाध्य इत्यर्थार्थी घोरं तपोऽतप्यत ॥ २ ॥ जलधरं मेघं कुंडधारं नामतः ॥६॥ धास्यति विधास्यति ॥७॥ उपकारे नियमेन प्रवर्तयंतीं उपकारनियताम् ॥१०॥ तेजसा प्रभावेन ॥१३॥ निरुपस्कृतः भोगवर्जितः निदर्शनं कुण्डधारभक्तेः प्रत्ययम् ॥ १४ ॥ व्यादिशन्तं देवेभ्यः फलयाचकान् निवेदयन्तं देवाज्ञया याचकेभ्यः फलानि समर्पयन्तं वा ॥ १५ ॥ अशुभेषु कर्मसूपास्थितेषु प्राग्दत्तमपि राज्यादिकं प्रच्छिदन्ति हरन्ति ॥ १६ ॥ भूमौ पतितः ब्राह्मणहितार्थी १७

मणिभद्र उवाच।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकृत्यः सुखी भव।
धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमस्मै प्रदीयताम्
यावद्धनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा तव।
देवानां शासनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहम् ॥
विचार्य कुण्डधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवम्।
तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर २३

कुण्डधार उवाच।

नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद।
अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतम्
पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्वा रत्नसञ्चयम्।
भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः
धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मं चैवोपजीवतु।
धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः २६

मणिभद्र उवाच।

सदा धर्मफलं राज्यं सुखानि विविधानि च
फलान्येवायमश्नातु कायक्लेशविवर्जितः २७

भीष्म उवाच।

ततस्तदेव बहुशः कुण्डधारो महायशाः।
अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्तुष्टास्तु देवताः २८

मणिभद्र उवाच।

प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विजस्यास्य तथैव च
भविष्यत्येष धर्मात्मा धर्मे चाधास्यते मतिः
ततः प्रीतो जलधरः कृतकार्यो युधिष्ठिर।
ईप्सितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभम्
ततोऽपश्यत चीराणि सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः
पार्श्वतोऽभ्याशतो न्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः

ब्राह्मण उवाच।

अयं न सुकृतं वेत्ति को न्वन्यो वेत्स्यते कृतं
गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितुम् ३२

भीष्म उवाच।

निर्वेदाद्देवतानां च प्रसादात्स द्विजोत्तमः
वनं प्रविश्य सुमहत्तप आरब्धवांस्तदा ३३
देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः।
धर्मे चास्य महाराज दृढा बुद्धिरजायत ३४
त्यक्त्वा मूलफलं सर्वं पर्णाहारोऽभवद्द्विजः।
पर्णं त्यक्त्वा जलाहारः पुनरासीद्द्विजस्तदा
वायुभक्षस्ततः पश्चाद्बहून्वर्षगणानभूत्।
न चास्य क्षीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ३६
धर्मे च श्रद्दधानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः।
कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ३७
तस्य बुद्धिः प्रादुरासीद्यदि दद्यामहं धनम्।
तुष्टः कस्यचिदेवेह मिथ्यावाङ् न भवेन्मम
ततः प्रहृष्टवदनो भूय आरब्धवांस्तपः।
भूयश्चाचिन्तयत्सिद्धो यत्परं सोऽभिमन्यते
यदि दद्यामहं राज्यं तुष्टो वै यस्य कस्यचित्
स भवेदचिराद्राजा न मिथ्या वाग्भवेन्मम
तस्य साक्षात्कुण्डधारो दर्शयामास भारत
ब्राह्मणस्य तपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः
समागम्य स तेनाथ पूजां चक्रे यथाविधि।
ब्राह्मणः कुण्डधारस्य विस्मितश्चाभवन्नृप ॥
ततोऽब्रवीत्कुण्डधारो दिव्यं ते चक्षुरुत्तमम्
पश्य राज्ञां गतिं विप्र लोकांश्चैव तु चक्षुषा
ततो राजसहस्राणि मग्नानि निरये तदा।
दूरादपश्यद्विप्रः स दिव्ययुक्तेन चक्षुषा ४४

कुण्डधार उवाच।

मां पूजयित्वा भावेन यदि त्वं दुःखमाप्नुयाः
कृतं मया भवेत्किं ते कश्च तेऽनुग्रहो भवेत्
पश्य पश्य च भूयस्त्वं कामानिच्छेत्कथं नरः
स्वर्गद्वारं हि संरुद्धं मानुषेषु विशेषतः ४६

भीष्म उवाच।

ततोऽपश्यत्स कामं च क्रोधं लोभं भयं मदम्
निद्रां तंद्रीं तथालस्यमावृत्य पुरुषान् स्थितान्

कुण्डधार उवाच।

एतैर्लोकाः सुसंरुद्धा देवानां मानुषाद्भयम्
तथैव देववचनाद्विघ्नं कुर्वन्ति सर्वशः ४८
न देवैरननुज्ञातः कश्चिद्भवति धार्मिकः।
एष शक्तोऽसि तपसा दातुं राज्यं धनानि च

भीष्म उवाच।

ततः पपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणे।
उवाच चैनं धर्मात्मा महान्मेऽनुग्रहः कृतः
कामलोभानुबन्धेन पुरा ते यदसूयितम्।
मया स्नेहमविज्ञाय तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ५१

धर्मे धर्मनिमित्तम्। अभ्यासं पुनः पुनर्धर्ममेव विप्रार्थमयाचत तेन कामस्तदर्थो धर्मोऽर्थश्चेति त्रयमपि तुच्छं निष्कामधर्म एव श्रेयानित्याख्यायिकातात्पर्यमुक्तं भवति ॥ २८ ॥ चीराणि अपश्यत उपादेयत्वेनैक्षत विरक्तोऽभूदित्यर्थः। शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ३१ ॥

क्षान्तमेव मयेत्युक्त्वा कुण्डधारो द्विजर्षभम्
संपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवान्तरधीयत ५२
ततः सर्वांस्तदा लोकान् ब्राह्मणोऽनुचचार ह
कुण्डधारप्रसादेन तपसा सिद्धिमागतः ५३
विहाय सा च गमनं तथा संकल्पितार्थता
धर्माच्छक्त्या तथा योगाद्या चैव परमा गतिः
देवता ब्राह्मणाः सन्तो यक्षा मानुषचारणाः
धार्मिकान्पूजयन्तीह न धनाढ्यान्न कामिनः
सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः
धर्मे सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखम् ५६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि कुण्डधारोपाख्याने
एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

* * *

२७२-[९९]

युधिष्ठिर उवाच ।
बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह ।
धर्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितम् ।
उञ्छवृत्तेः पुरावृत्तं यज्ञार्थे ब्राह्मणस्य च २
नारद उवाच ।
राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेष्वभवद्द्विजः ।
उञ्छवृत्तिर्ऋषिः कश्चिद्यज्ञं यष्टुं समादधे ३
श्यामाकमशनं तत्र सूर्यपर्णी सुवर्चला ।
तिक्तं च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गतम्
उपगम्य वने शुद्धिं सर्वभूताविहिंसया ।
अपि मूलफलैरिष्टो यज्ञः स्वर्ग्यः परंतप ५
तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करधारिणी ।
यज्ञपत्नी समानीता सत्येनानुविधीयते ६
सा तु शापपरित्रस्ता तत्स्वभावानुवर्तिनी ।
मायूरजीर्णपर्णानां वस्त्रं तस्याश्च वर्णितम् ७
अकामया कृतस्तत्र यज्ञो होत्रनुशासनात् ।
शुक्रस्य पुनराज्ञाभिः पर्णादो नाम धर्मवित्
तस्मिन्वने समीपस्थो मृगोऽभूत्सहवासिकः
वचोभिरब्रवीत्सत्यं त्वयेदं दुष्कृतं कृतम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

२७२

निष्कामधर्मस्य श्रैष्ठ्यमुक्तं तद्धिंसाशून्यस्यैव तस्येति वक्तुं हिंस्रयज्ञनिंदार्थोऽयमध्याय आरभ्यते—**बहूनामिति**। एकं चित्तशुद्धिरीश्वरप्रीतिर्वा तदर्थानां मध्ये धर्मार्थं यो यज्ञः समाहितो विनियुक्तः स कथं कीदृक्स्वरूपः स्यात्। सुखार्थार्थं स्वर्गार्थं धनार्थं च यो न भवति तदर्थी हि हिंसां नानुरुध्यतेऽतोऽधर्ममात्रार्थस्य यज्ञस्य स्वरूपं ब्रूहीत्यर्थः ॥ १ ॥ उंच्छवृत्तेर्ब्राह्मणस्येति सम्बन्धः ॥ २ ॥ यज्ञं विष्णुं 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः। समादधे समाहितोऽवहितोऽभूत् ॥ ३ ॥ श्यामाकमशनं अदनीयं सूर्यपर्णी सुवर्चलेति शाकविशेषौ त्रयमेतद्द्रव्यं यज्ञियद्रव्यम् ॥४॥ उपगम्य प्राप्य वने वानप्रस्थाश्रमे 'यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः' इति श्रुतेरर्थमाह—**अपीति** ॥ ५ ॥ पुष्करधारिणी नामतः सत्ये सत्यसंज्ञे भर्तरि वक्ष्यमाणरीत्या हिंसाप्रधानेन यज्ञेन यष्टुमिच्छति। नानुविधीयते हिंसायज्ञमश्रेयस्त्वेन मन्यमाना अनुविधानं आनुकूल्यं न करोति ॥ ६ ॥ तथापि शापाद्भीता सती भर्तुः स्वभावमनुरुध्यास्ते इत्यर्थः। **मायूरेति**। मयूरपिच्छैः सन्निवेशविशेषेण गुंफितैस्तस्या वस्त्रं वर्णितं विस्तारितं जीर्णेति स्वयं गलितत्वं पर्णानां पिच्छानां च ॥ ७ ॥ अकामया यज्ञं यज्ञफलं वाऽनिच्छन्त्या पुष्करमालिन्या होतुर्भर्तुरनुशासनाद्यज्ञः कृतः। एतेन भार्याया अपि कर्तृत्वमुक्तं न त्वङ्गत्वमात्रम्। **शुक्रस्येति**। आज्ञाभिः असकृत्कृतया आज्ञया। आजातिरिति पाठे वंशजः ॥ ८ ॥ सहवासिको यजमानस्य सत्यसंज्ञस्य प्रतिवेशी सः मृगोऽभूत् मृगो भूत्वा च सत्यं मुनिमब्रवीत्। **दुष्कृतमिति**। यथा यवमये पुरोडाशे 'व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इति मन्त्रस्य लिंगाभावाल्लोपः। यथा वा ज्योतिष्टोमे आनुबन्ध्यायां गोपशोः स्थाने पश्वभावे पयस्येत्याश्वलायनाद्युपदिष्टायां पयस्यायां हृदयाद्यवदानलोपो मन्त्रलोपश्च। एव सति सामर्थ्ये मन्त्राङ्गहीनं यज्ञं कुर्वतां दुष्कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदि मन्त्राङ्गहीनोऽयं यज्ञो भवति वै कृतः।
मां भोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमनिन्दितः
ततस्तु यज्ञे सावित्री साक्षात्तं संन्यमन्त्रयत
निमन्त्रयन्ती प्रत्युक्ता न हन्यां सहवासिनं
एवमुक्ता निवृत्ता सा प्रविष्टा यज्ञपावकम्।
किं नु दुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सा रसातलम्
स तु वद्धाञ्जलिं सत्यमयाचद्धरिणः पुनः।
सत्येन स परिष्वज्य संदिष्टो गम्यतामिति
ततः स हरिणो गत्वा पदान्यष्टौ न्यवर्तत।
साधु हिंसय मां सत्य हतो यास्यामि सद्गतिम्
पश्य ह्यप्सरसो दिव्या मया दत्तेन चक्षुषा
विमानानि विचित्राणि गन्धर्वाणां महात्मनां
ततः स सुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालग्नेन चक्षुषा।
मृगमालोक्य हिंसायां स्वर्गवासं समर्थयत
स तु धर्मो मृगो भूत्वा वहुवर्षोषितो वने।
तस्य निष्कृतिमाधत्त न त्वसौ यज्ञसंविधिः
तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसाऽऽत्मनस्तदा।
तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया
ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयतः स्वयम्।
समाधानं च भार्याया लेभे स तपसा परम्
अहिंसा सकलो धर्मो हिंसाधर्मस्तथाहितः।
सत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि नो धर्मः सत्यवादिनाम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि यज्ञनिन्दा नाम
द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३–[१००]

युधिष्ठिर उवाच।

कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा। केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ १

ननु दरिद्रेण मया पशुः क्रेतुं न शक्यतेऽतोऽनुकल्पेनैव श्यामाकचरुणा पशुकार्यं क्रियत इत्याशंक्याह–**यदीति**। होत्रे हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अग्नौ मां पर्णादं मृगभूतम् ॥ १० ॥ सावित्री सवितृमंडलाधिष्ठात्री देवता। प्रत्यक्षमेत्य संन्यमन्त्रयत् मदर्थेऽयं पशुरग्नौ होतव्य इत्युक्तवती प्रत्युक्ता प्रत्याख्याता तत्र हेतुः–**न हन्यामिति** ॥ ११ ॥ रसातलं दिदृक्षुः सा यज्ञपावकं प्रविष्टेति सम्वन्धः। यज्ञे दुश्चरितं दुष्टमाचरितं किं नु इति समीपवर्तिमूढजनोत्प्रेक्षानिर्देशः ॥ १२ ॥ सत्यं सत्यसंज्ञम्। अयाचत मामग्नौ प्रक्षिपेति प्रार्थितवान् ततो हिंसायां दोषं पश्यता 'पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति' इति शास्त्रदृष्ट्या सत्येन स मृगः परिष्वज्य स्पृष्ट्वा एतेन आलंभादिपर्यग्निकरणान्तं लक्ष्यते। तावत्कृत्वा संदिष्ट आज्ञप्तः ॥ १३ ॥ स हरिणः आत्मनो वधमात्रेण स्वस्य स्वर्गतिं पश्यन् ॥ १४ ॥ **तत इति**। पशूनां यजमानानां च सहैव स्वर्गतिं स्पृहालग्नेन ईदृशं सुखं मे भूयादिति स्पृहया लग्नेन विषयेषु मग्नन चक्षुषा दृष्ट्वा मृगं च स्वर्गार्थिनमालोक्य हिंसायां कृतायामेव स्वर्गवासं प्राप्नोतीति समर्थयत् समर्थितवानिति सम्वन्धः ॥ १६ ॥ **स त्विति**। केनचिन्निमित्तेन मृगतां प्राप्तो धर्मस्तस्य निमित्तस्य निष्कृतिं प्रतीकारमाधत्त स्वात्मानं मोचितवान्। न त्वसौ यज्ञस्य समीचीनो विधिर्हिंसामयत्वात् ॥ १७ ॥ अनुभावेन पशुं हत्वा स्वर्गं प्राप्स्यामीत्यभिप्रायेण यज्ञिया यज्ञाय हिता ॥ १८ ॥ ननु धर्मस्यापदिकृच्छ्रकरणमयुक्तमित्याशंक्याह–**तत इति**। याजयत अडभाव आर्षः। याजितवान्। भार्यायाः पुष्करधारिण्याः हिंसामययज्ञमनिच्छन्त्याः ॥ १९ ॥ तथा तेन स्वर्गप्रदत्वेन रूपेण हितः सत्यवादिनां ब्रह्मवादिनां तु असौ नो धर्मः। यो धर्म इति पाठे ते तुभ्यं सत्यं वक्ष्यामि किं तत् सत्यं यः सत्यवादिनां धर्मः। य इति विधेयापेक्षं पुंस्त्वम्। अत्राख्यायिकातात्पर्यं पशुकार्ये श्यामाकादिविकारांश्चरुपुरोडाशादीन्कुर्यादिति गम्यते। तथा च गृह्ये–'अथ श्वोभूतेष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन वा' इति पशुस्थाने स्थालीपाकोऽपि विधीयते। एवमन्यत्र पुरोडाशामिक्षादीनामपि पशुस्थाने विधानमवगन्तव्यम्। तस्मान्न हिंसायज्ञः श्रेयानिति यज्ञनिन्देत्यध्यायनाम तत्र हिंसायज्ञनिन्देत्यवगन्तव्यम् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

अहिंसाधर्म एव वैराग्योत्पादनद्वारा मोक्षहेतुरिति निश्चित्य धर्मविरोधिनः पापस्योत्पत्तिपरिहाराय इतरचोपादानाय जिज्ञासते–**कथमिति** ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

विदिताः सर्वधर्मास्ते स्थित्यर्थं त्वं तु पृच्छसि
शृणु मोक्षं सनिर्वेदं पापं धर्मं च मूलतः २
विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छा पूर्वं प्रवर्तते ।
प्राप्यैकं जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ३
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च चिकीर्षति ४
ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ५
लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥
व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
व्याजेन सिद्ध्यमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ॥ ७
तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति ।
सुहृद्भिर्वार्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ८
उत्तरं न्यायसंबद्धं ब्रवीति विधिचोदितम् ।
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागमोहजः ॥ ९
पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च ।
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान्पश्यन्ति साधवः ॥
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ।
स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै ॥ ११
एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तु मे शृणु ।
यथा कुशलधर्मा स कुशलं प्रतिपद्यते ॥ १२
कुशलेनैव धर्मेण गतिमिष्टां प्रपद्यते ।
य एतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ॥ १३
कुशलः सुखदुःखानां साधूंश्चाप्यथ सेवते ।
तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्धते १४
प्रज्ञा धर्मे च रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
सोऽथ धर्मादवाप्तेषु धनेषु कुरुते मनः ॥ १६
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ।
धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रं च लभते शुभम्
स मित्रधनलाभात्तु प्रेत्य चेह च नन्दति ।
शब्दे, स्पर्शे, रसे, रूपे, तथा गन्धे च भारत
प्रभुत्वं लभते जन्तुर्धर्मस्यैतत्फलं विदुः ।
स तु धर्मफलं लब्ध्वा न हृष्यति युधिष्ठिर ॥
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ।
प्रज्ञाचक्षुर्यदा कामे, रसे, गन्धे, न रज्यते १९
शब्दे, स्पर्शे, तथा रूपे न च भावयते मनः ।
विमुच्यते तदा कामान्न च धर्मं विमुञ्चति ॥
धर्मत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः २१
शनैर्निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धर्मात्मा चैव भवति मोक्षं च लभते परम् ॥
एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
पापं धर्मस्तथा मोक्षो निर्वेदश्चैव भारत २३
तस्माद्धर्मे प्रवर्तेथाः सर्वावस्थं युधिष्ठिर ।
धर्मे स्थितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चतुःप्राश्निको नाम
त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

पंचानां शब्दादीनां एकं प्राप्य तत्र रागद्वेषौ जायेते इत्यर्थः ॥३॥ तदर्थं काम्यस्य प्राप्तये द्वेष्यस्य हानाय च अभ्यासं पुनः पुनः सेवनम्॥४॥ व्याजेन कपटेन अर्थं अर्थजातम् ॥७॥ पापं पित्रादिद्रोहम् ॥८॥ न्यायसंबद्धं 'आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत्' इत्यादि । त्रिविधः कायिको वाचिको मानसश्च ॥ ९ ॥ पापं परानिष्टम् ॥१०॥ कुशलं कल्याणं परहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ सुखदुःखानां विवेचने कुशलश्चतुरः ॥ १४ ॥ मूलं सिञ्चते यत्र वै गुणान्पश्यति तदेव वर्धयति ॥ १६ ॥ प्रभुत्वं संकल्पसिद्धत्वम् ॥ १८ ॥ निर्वेदं वैराग्यम् ॥ १९ ॥ भावयते चिन्तावशं करोति ॥ २० ॥ धर्मत्यागे धर्मफलस्य स्वर्गादेस्त्यागेनानुपायात् उपायाननुष्ठानात् किं तु उपायत एव ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४-[१०१]

युधिष्ठिर उवाच ।

मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायतः ।
तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत १

भीष्म उवाच ।

त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनम् ।
येनोपायेन सर्वार्थं नित्यं मृगयसेऽनघ ॥ २
करणे घटस्य या बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सा मता
एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्धर्मेषु कारणम् ॥ ३
पूर्वे समुद्रे यः पन्थाः स न गच्छति पश्चिमम्
एकः पन्था हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु
क्षमया क्रोधमुच्छिन्द्यात्कामं संकल्पवर्जनात्
सत्त्वसंसेवनाद्धीरो निद्रां च च्छेत्तुमर्हति ५
अप्रमादाद्भयं रक्षेच्छ्वासं क्षेत्रज्ञशीलनात् ।
इच्छां द्वेषं च कामं च धैर्येण विनिवर्तयेत् ६
भ्रमं संमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।
निद्रां च प्रतिभां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित्
उपद्रवांस्तथा रोगान् हितजीर्णमिताशनात् ।
लोभं मोहं च सन्तोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥
अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममवेक्षया ।
आयत्या च जयेदाशामर्थं संगविवर्जनात् ॥ ९
अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधां योगेन पण्डितः ।
कारुण्येनात्मनो मानं तृष्णां च परितोषितः
उत्थानेन जयेत्तन्द्रीं वितर्कं निश्चयाज्जयेत् ।
मौनेन वहुभाष्यं च शौर्येण च भयं त्यजेत् ११
यच्छेद्वाङ्मनसी वुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा
ज्ञानमात्माववोधेन यच्छेदात्मानमात्मना

२७४

उपायस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वक्तुमारभते-**मोक्ष इति** ॥१॥ सर्वार्थे सर्वमर्थं धर्मादिं मोक्षमेव वा प्राज्ञ अर्थग्रहणसमर्थ निपुणं श्रुतार्थपरीक्षया क्षमं निदर्शनं प्रत्ययः मोक्षे स्वबुद्धिसाक्षिक उपाय इत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र उपायो द्विविधः प्रवृत्तिरूपो निवृत्तिरूपश्च । तयोर्दृष्टान्तमुखेन वैलक्षण्योपपादनपूर्वकं मोक्षे हेतुहेतुमद्भावमाह—**करणे इति**। साध्ये धर्मे चिकीर्षाबुद्धिरुत्पद्यते । सिद्धे तु ब्रह्मणि आवरणापगमेन ज्ञानमात्रमिति घटदृष्टान्तेनैव ज्ञेयमित्यर्थः। एवं धर्मेषु मोक्षधर्मेषु शमदमादिषु निवृत्तिरूपेषु आलोकवद्वस्तुतत्त्वाभिव्यञ्जकेषु अन्यत् प्रवृत्तिरूपो धर्मः कारणं न तस्योपयोगं विशेषणेनैवाह धर्माभ्युपायेषु धर्मो यागादिः स एवाभ्युपायो येषां तेषु निष्कामस्य यागादिश्चित्तशुद्धिद्वारा निवृत्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोर्हेतुहेतुमद्भावेऽपि अत्यन्तवैलक्षण्यं दृष्टान्तेनैवाह—**पूर्वे इति** ॥ ४ ॥ निवृत्तिधर्मस्य पराकाष्ठा सर्ववृत्तिनिरोधरूपो योगस्तं विवक्षंस्तादृशानि क्षमादीनि त्रयोविंशतिसाधनानि पृथक् प्रयोजनवन्ति निर्दिशति—**क्षमयेत्यादिना**। सत्त्वसंसेवनादालस्यादित्यागपूर्वकं सात्त्विकभगवद्ध्यानादिधर्मसेवनात् ॥ ५ ॥ अप्रमादात्सावधानतया भयं लोकापवादजं लज्जामित्यर्थः । श्वासं प्राणचेष्टां क्षेत्रज्ञस्त्वंपदार्थस्तस्य शीलनाद्धेतोः तत्र मनसो धारणयेत्यर्थः । रक्षेत् निरुन्ध्यादिति पूर्वेणान्वयः। ' प्राणान्प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत । दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयतेऽप्रमत्तः ' इति वायुजयस्य मनोधारणार्थत्वश्रुतेः । कामं स्त्र्यभिलाषम् ॥ ६ ॥ भ्रमं विपरीतज्ञानं संमोहः अज्ञानम् । आवर्तमासमन्ताद्वर्तत इति व्युत्पत्त्याऽनेककोटिस्पर्शिनं संशयम् । अभ्यासात्तत्त्वाभ्यासात् निद्रामननुसंधानं प्रतिभामन्यानुसंधानं च ज्ञानाभ्यासेन ।

'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेकपरत्वं च ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाः ।'

इत्युक्तलक्षणेन ॥ ७ ॥ उपद्रवान् श्लेष्माजीर्णादीन् रोगान् ज्वरातिसारादीन् । हितं दाहाद्यनुत्पादकं जीर्णं सात्म्यतां प्राप्तं तत्त्वं विषयाणां रूपमनर्थकरत्वं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ अनुक्रोशात् कृपातः अवेक्षया परिपालनेन आयत्या उत्तरकालेन संगोऽभिलाषः ॥ ९ ॥ योगेन वायुनिग्रहेण मानं चित्तसमुन्नतिम् ॥ १० ॥ उत्थानेन उद्योगेन तन्द्रीमालस्यम् । वितर्कं विपरीतं तर्कम्। निश्चयात् श्रुतिविश्वासात् शौर्येण षड्वर्गजयसामर्थ्येन भयं संसारम् ॥११॥ अंगान्युक्त्वा प्रधानं योगमाह-**यच्छेदिति** । निद्रायामिव युगपत्सर्वलयो माभूदित्यनुष्ठेयं लयक्रममनुरुद्ध्य वागादिवाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखमध्यवसायस्वरूपायां बुद्धौ धारयेत्। तदिदमुक्तम्-**यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्येति** । तां बुद्धिं ज्ञानचक्षुषा शुद्धत्वंपदार्थवोधेन समष्टिबुद्ध्या वा ज्ञानं शुद्धं त्वंपदार्थमप्यात्माववोधेनायमात्माब्रह्मेत्यववोधेन वाक्यजवृत्त्या यच्छेत् । आत्मानं धीवृत्तिमप्यात्मना परमचैतन्यप्रकाशेन नियच्छेत् इन्द्रियाणि मनसि मनो बुद्धौ बुद्धिं त्वंपदार्थे तं ब्रह्माकारवृत्तौ तां शुद्धात्मनि चेति क्रमेण प्रविलाप्य स्वरूपात्मनाऽवतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तदेतदुपशान्तेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ।
योगदोषान्समुच्छिद्य पञ्च यान्कवयो विदुः
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम्
परित्यज्य निषेवेत यतवाग्योगसाधनान् १४
ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारतः शुद्धिरिन्द्रियाणां च संयमः
एतैर्विवर्धते तेजः पाप्मानमुपहन्ति च ।
सिध्यन्ति चास्य संकल्पा विज्ञानं च प्रवर्तते
धूतपापः स तेजस्वी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः
कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदम्
अमूढत्वमसंगित्वं कामक्रोधविवर्जनम् ।
अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः ॥ १८
एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः
तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि योगाचारानुवर्णनं नाम
चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

* * *

२७५–[१०२]

भीष्म उवाच ।
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च १
आसीनं देवलं वृद्धं बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरम्
नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ २
नारद उवाच ।
कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन् स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३
असित उवाच ।
येभ्यः सृजति भूतानि काले भावप्रचोदितः
महाभूतानि पञ्चेति तान्याहुर्भूतचिन्तकाः ४
तेभ्यः सृजति भूतानि काल आत्मप्रचोदितः
एतेभ्यो यः परं ब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयम् ॥ ५
विद्धि नारद पञ्चैतान्
शाश्वतानचलान् ध्रुवान् ।
महतस्तेजसो राशीन्
कालषष्ठान् स्वभावतः ॥ ६

निनीषेत् नेतुमिच्छेदात्मानं कुत्र ब्रह्मणः पदं पदनीयं यत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽपि लीयते तत्स्थानं राहोः शिर इतिवदभेदे भेदोपचारात् षष्ठी ॥१७॥ अमूढत्वं वेदान्तश्रवणाद्यभ्यासात् असंगित्वं वैराग्यात् कामक्रोधविवर्जनं सन्तोषक्षमादाढ्यात् अदैन्यं परिपूर्णकामता अनुदीर्णत्वं दर्पाहंकारराहित्यं अनुद्वेगो निर्भयत्वं अव्यवस्थितिरनिकेतत्वम् ॥ १८ ॥ कामतोऽन्यथाकामवैपरीत्येन नियमो योगो निष्कामः कर्तव्यः योगजसिद्धीर्नेच्छेदित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

अत्रैव निनीषेद्ब्रह्मणः पदमित्यत्रोक्ते ब्रह्मणः पदे विषये एव ॥ १ ॥ कुत इत्यवान्तरकारणप्रश्नः । कमभ्येतीति पार्यन्तिकोपादानकारणप्रश्नः ॥ ३ ॥ आद्यस्योत्तरमाह—**येभ्य इति** । भूतानि जरायुजादीनि काले कर्मोद्भवसमये भावो भावना निखिलप्राणिधीवासना तया प्रचोदितः प्रेरितः परमात्मा महाभूतानि खादीनि ॥ ४ ॥ कः सृजति कश्चास्य प्रवर्तको भाव इत्यत आह—**तेभ्य इति** । कालश्चतुर्युगात्मा । अधर्मे रतोऽधर्मे तिष्ठन्धर्मारंभी धर्मे रत इति चतुर्विधः कलिद्वापरत्रेताकृतयुगसंज्ञो जीवः आत्मा बुद्धिस्तया प्रचोदितः । एतेभ्यः कालबुद्धिमहाभूतेभ्यः परं चेतनमंशं अचेतनं प्रधानं वाऽन्यदस्तीति यो ब्रूयात्सोऽसदलीकं ब्रूयात् । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति द्रष्ट्रन्तरनिषेधश्रुतेः । 'तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत् तमसस्तन्महिनाऽजायतैकम्' इति तुच्छाज्ञानमाहात्म्याद् बुद्ध्यादिरूपेण ब्रह्मैवाजायतेति श्रुतेर्दृश्यमानकार्यमेवास्ति न तु परीक्षायां तिरोधीयमानं कारणमस्ति रज्जूरगोपादानाज्ञानवदतोऽन्येषां नित्यानुमेयत्वेनाभिमतं प्रधानं तटस्थेश्वरश्च तदुभयं दृश्यात् द्रष्टुश्चान्यदचेतनं चेतनं वा नास्तीति स्पष्टम् ॥ ५ ॥ एतान् खादीन् अचलान् परिणामशून्यान् ध्रुवान् आद्यन्तशून्यान् स्वप्नघट इवाजातत्वादेव त्वनाद्यंतवत्त्वदार्ष्टिभूतेषु भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । जात एव न जायते मायामात्रमिदं द्वैतमिति श्रुत्या च यो लोकदृष्ट्या जातो घटादिः स एव परमार्थतो न जायते स्वप्नघटवत् इत्याद्यश्रुतेरर्थः । द्वितीयायास्तु स्पष्ट एवार्थः । महतो महत्तत्त्वाख्यस्य बुद्धि-

आपश्चैवान्तरिक्षं च पृथिवी वायुपावकौ।
नासीद्धि परमं तेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयम् ॥
नोपपत्त्या न वा युक्त्या त्वसद्ब्रूयादसंशयम्
वेत्थैतानभिनिर्वृत्तान्षडेते यस्य राशयः ॥ ८
पञ्चैव तानि कालश्च भावाभावौ च केवलौ
अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवात्ययौ
अभावं यान्ति तेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवन्त्यपि।
विनष्टोऽप्यनु तान्येव जन्तुर्भवति पञ्चधा १०
तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसंभवम्।
सूर्याच्चक्षुरसुर्वायोरद्भ्यस्तु खलु शोणितम् ॥ ११
चक्षुषी नासिकाकर्णौ त्वक् जिह्वेति च पञ्चमी
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः
दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्शनं रसनं तथा।
उपपत्त्या गुणान्विद्धि पञ्च पञ्चसु पञ्चधा १३

सूक्ष्मस्य तेजसः। सत्त्वप्राधान्येन प्रकाशमयस्य राशीनिव राशीन् कार्याणि विद्धि। काल उक्तरूपो; जीवः स एव षष्ठो येषां तान् स्वभावत इति पूर्वकल्पादिप्राधान्येन ॥ ६ ॥ तानेवाह—**आप इति**। महत्तत्त्वस्यापि भौतिकत्वात्सात्मकेभ्यो भूतेभ्यः परमं उत्कृष्टं किमपि तत्त्वं नासीत्। उपपत्त्या श्रौतयुक्त्या लौकिकानुमानेन वा कश्चित्तदस्तीति यदि ब्रूयात्तर्हि अन्ते असत् अज्ञानमेव ब्रूयात् तथाहि दुःखस्य मूलं शरीरं तस्यापि कारणं कर्म कर्मण्यपि प्रवर्तको रागादिर्दोषः स चाज्ञानादेव भवतीति श्रौती उपपत्तिस्तामसूत्रयद्भगवानक्षपादः——दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतराभावादपवर्ग इति। तस्मान्मूलकारणमज्ञानमेव। ननु संसारकारणमज्ञानमस्तु तस्य वियदादिप्रपञ्चकारणत्वे किं मानमिति चेत्। अत्र पृच्छामः—किं तदज्ञानं यत्संसारकारणमुच्यते, न तावज्ज्ञानाभावमात्रं तस्य सुषुप्तावपि सत्त्वेन दोषाद्यजनकत्वात्। अभावाद्भावोत्पत्त्यसंभवाच्च। नापि संशयज्ञानम्। अनवधारणात्मकस्य तस्य प्रवृत्त्याद्यनुपयोगित्वात्। तस्मादतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपविपरीतज्ञानं तत्रानात्मनि देहादावात्मबुद्धिरूपं संसारकारणमिति वाच्यम्। न च सिंहो माणवक इत्यादौ माणवके सिंहत्वबुद्धिरस्ति प्रयोक्तृप्रतिपत्तृभ्यां सिंहमाणवकयोर्भेदस्य प्रतिपन्नत्वात्। आस्मिंस्तच्छब्दप्रयोगमात्रं तत्तु माणवके सिंहगतक्रौर्यादिसम्बन्धप्रत्यायकं गौणमिति प्रसिद्धम् देहादिस्तु शुक्तिरजतवदात्मनि तादात्म्येनाध्यस्त इति कृशोऽहं गौरोऽहमिति तत्र देहधर्मस्य गौरत्वादेः प्रत्ययो न गौणः सिंहमाणवकयोरिव देहात्मनोर्भेदस्य लोकाप्रसिद्धत्वात्। ननु माऽस्तु तयोर्भेदप्रसिद्धिः। तथापि स्फटिकलौहित्यन्यायेन धर्ममात्राध्यासेनैव कृशोऽहमित्यादिव्यवहारोपपत्तावात्मनि किं देहाद्यध्यासकल्पनयेति चेत्। किमहमर्थमेवात्मानं ब्रूषे उत ततोऽन्यम्। आद्ये इष्टापत्तेः। न हि जडयोर्देहाहमोरन्यधर्मस्यान्यत्राध्यासे किञ्चिदस्माकं हीयते। अहमर्थस्य चैतन्याश्रयत्वेनाजडत्वं त्वाकर एव दृश्यत्वादिना हेतुनाऽनात्मत्वादेव निरस्तम्। अन्त्ये—

'निःसंगस्य ससंगेन कूटस्थस्य विकारिणा।
आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते'

इति वृद्धवचनात् शुक्तिरजतवदनिर्वचनीय एव तयोरज्ञानकृतः सम्बन्ध इत्यज्ञानमेवान्ते शरणीकरणीयम्। तथा च स्वप्नवदज्ञानेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ वियदादीनां पृथक्सत्त्वकल्पनं गरीयस्तरमित्युपेक्षणीयम् तस्माद्युक्तमुक्तम् असद्ब्रूयादसंशयमिति। आसिद्धेः परमामिति पाठे तु यावन्मोक्षं भूतेभ्यः परमं अधिकं नोपपत्त्या न वा युक्त्या कश्चिद्ब्रूयाद्यदि ब्रूयात्तर्ह्यसदज्ञानमेव ब्रूयात्। मोक्षे तु न वा भूतानि नाप्यज्ञानमिति भावः। असिद्धिः परमेतेभ्य इति पाठेऽपि एतेभ्यः परमस्तीति यत्तत्रासिद्धिः प्रमाणाभावः यतः नोपपत्त्या न वा युक्त्या न ब्रूयात् किं त्वसदेव ब्रूयादिति योज्यम् सार्धः। ॥ ७ ॥ एतान् षट् अभिनिर्वृत्तान् सर्वत्र कार्येऽनुगतान्वेत्थ जानीषे। यस्य च एते राशयः कार्याणि तदसच्छब्दवाच्यमज्ञानं च वेत्थ। अहमज्ञ इत्यनुभवो नीहारेण प्रावृता जल्प्या चेति श्रुतिश्चाज्ञानसद्भावे प्रमाणमस्तीति भावः ॥ ८ ॥ भावो भावनं पूर्वसंस्कारः अभावोऽज्ञानम्। भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षयेति न्यायेन तदपि भावरूपमेव न तु सप्तमपदार्थरूपमित्युक्तं प्रागेव। कालो जीवः पञ्चभूतानि चेत्यष्टौ भूतानि अनादीनि शाश्वतानि अखंडदंडायमानानि भूतानां स्थावरजङ्गमानां भवात्ययौ उत्पत्तिलयस्थानानि ॥९॥ एतदेव व्याचष्टे——**अभावमिति**। ननु स्थावरजंगमदेहावयवानां भूम्यादीनां स्वस्वकारणे लयो युज्यते। जीवस्य तु लयस्थानं नास्ति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा इति द्रष्ट्रन्तरनिषेधादत आह ——**विनष्ट इति**। तान्येव भूतानि नष्टान्यनुलक्षीकृत्य जन्तुरपि पञ्चधा भूत्वा नष्टोऽपि भवति। 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति जलचन्द्रन्यायेनोपाधिभूतभूतनाशेन तन्नाशस्यापि श्रवणात् ॥ १० ॥ पञ्चधात्वमेव विवृणोति—**तस्येत्यादिना** ॥ ११ ॥ इन्द्रियार्थानां शब्दादीनां ज्ञानानि ज्ञानकरणानि ॥१२॥ पञ्च इन्द्रियाणि पञ्चसु रूपादिषु पञ्चधा दर्शनादिक्रियारूपेण वर्तमानानेतान् गुणानेव उपपत्त्या युक्त्या विद्धि। अयमर्थः—प्रकाश्यप्रकाशयोर्गन्धघ्राणयोः पार्थिवत्वमेव एकजातीयत्वावगमाद्विषयपञ्चकप्रकाशं

रूपं गन्धो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः
इन्द्रियैरुपलभ्यन्ते पञ्चधा पञ्च पञ्चभिः ॥ १४
रूपं गन्धं रसं स्पर्शं शब्दं चैवाथ तद्गुणान्।
इन्द्रियाणि न बुध्यन्ते क्षेत्रज्ञस्तैस्तु बुध्यते १५
चित्तमिन्द्रियसंघातात्परं तस्मात्परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः १६
पूर्वं चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्पृथक्।
विचार्य मनसा पश्चादथ बुद्ध्या व्यवस्यति।
इन्द्रियैरुपलब्धार्थान्बुद्धिमांस्तु व्यवस्यति १७
चित्तमिन्द्रियसंघातं
मनो बुद्धिस्तथाऽष्टमी।
अष्टौ ज्ञानेन्द्रियाण्याहु-
रेतान्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ १८
पाणिपादं च पायुश्च मेहनं पञ्चमं मुखम्।
इति संशब्द्यमानानि शृणु कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥
जल्पनाभ्यवहारार्थं मुखमिन्द्रियमुच्यते।
गमनेन्द्रियं तथा पादौ कर्मणः करणे करौ ॥
पायूपस्थं विसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी।
विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चापि कामिके ॥
बलं षष्ठं षडेतानि वाचा सम्यग्यथा मम।
ज्ञानचेष्टेन्द्रियगुणाः सर्वेषां शब्दिता मया २२
इन्द्रियाणां स्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमो यदा।
भवतीन्द्रियसन्त्यागादथ स्वपिति वै नरः २३
इन्द्रियाणां व्युपरमे मनो व्युपरतं यदि।
सेवते विषयानेव तं विद्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ २४
सात्त्विकाश्चैव ये भावास्तथा तामसराजसाः
कर्मयुक्तान्प्रशंसन्ति सात्त्विकानितरांस्तथा
आनन्दः कर्मणां सिद्धिः
प्रतिपत्तिः परा गतिः।
सात्त्विकस्य निमित्तानि
भावान् संश्रयते स्मृतिः ॥ २६
जन्तुष्वेकतमेष्वेवं भावा ये विधिमास्थिताः।
भावयोरीप्सितं नित्यं प्रत्यक्षं गमनं तयोः

मनः पञ्चभूतात्मकं तत्प्रवर्तको विज्ञानमयोऽपि तादृश एव तस्यैव पूर्वापरीभावो दर्शनादिक्रिया। अतः द्रष्टृदर्शनदृश्यानां त्रयाणामपि गुणात्मत्वमुपपन्नमिति ॥ १३ ॥ **रूपमिति**। तद्गुणाः उपलब्धुर्विज्ञानमयस्य गुणाः पञ्चधा भूतेन तेनैवोपलब्ध्वा उपलभ्यन्ते। इन्द्रियैः करणैः ॥ १४॥ उपलब्धुः स्वरूपमाह–**रूपमिति सार्धत्रयेण**। मनःसहितानीन्द्रियाणीति ज्ञेयम्। क्षेत्रज्ञो विज्ञानात्मा क्षेत्रं च ज्ञश्च तयोः समाहारः। अथवा क्षेत्रयुक्तो ज्ञः क्षेत्रज्ञः बुद्धिविशिष्टश्चेतन इत्यर्थः ॥ १५ ॥ क्षेत्रात् क्षेत्रज्ञं विविनक्ति --**चित्तमिति** ॥ १६ ॥ चित्तादीनन्तःकरणवृत्तिभेदान्व्याचष्टे--**पूर्वमिति**। चेतयते जानाति सामान्यत इदमिति। ज्ञानमनवधृतविशेषं चित्तमिति पृथगिति कोटिद्वयमुपन्यस्य यद्विचारात्मकं ज्ञानमिदं वा इदं वेति तन्मनो व्यवस्यति निश्चिनोति यया सा वृत्तिर्बुद्धिः। य इन्द्रियैरर्थान्व्यवस्यति स उपलब्धा बुद्धिमान् बुद्ध्युपहितः ॥ १७॥ इंद्रियसंघातं श्रोत्रादिपञ्चकं एतेन बुद्धेरिन्द्रियत्वादुपलब्धा ततोऽपि निष्कृष्टोऽनुपाधिचिन्मात्रस्वरूपः क्षेत्रज्ञो दर्शितो भवति ॥ १८ ॥ मेहनं शिश्नं मुखं वागिन्द्रियं अदनसाधनं च ॥ १९ ॥ एतेषां विषयानाह-**जल्पनेति** ॥२०॥ पायूपस्थमिति पूर्वार्धस्योत्तरार्धं व्याख्यानम् ॥ २१ ॥ **बलमिति**। पञ्चवृत्तिः प्राणः यथा मम तथा सर्वेषां एतानि षट् इति मया वाचा उक्तानीति शेषः। चेष्टा कर्म यथागमं संशब्दिता मया इति पाठे स्पष्टोऽर्थः। तेन सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति सांख्यानां संमतः प्राणस्येन्द्रियानतिरेकपक्षः परास्तः। निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन सुषुप्तौ सर्वेन्द्रियोपरमे प्राणानुपलंभापत्तेः तुल्यन्यायेन तथा मनसोऽप्यनिन्द्रियत्वापत्तेः ॥ २२ ॥ एवं जाग्रदवस्था परीक्षिता। सुषुप्तिस्वप्नयोः स्वरूपमाह--**इन्द्रियाणामिति**। इन्द्रियाण्यष्टौ चित्तमनोबुद्धिसहितानि प्राणव्यतिरिक्तानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च। तेषां सन्त्यागात्त्यक्तवास्यस्तक्षेव स्वरूपमात्रेण तदा क्षेत्रज्ञ आस्त। इत्यर्थः। । नर इति मूलाज्ञाननाशाभावाज्जीवत्वं दर्शितम् ॥ २३ ॥ अव्युपरतमिति च्छेदः ॥२४॥ ननु स्वप्ने विषयाणामभावात्कथं तद्भानमत आह--**सात्त्विका इति**। ये भावा भाव्यन्ते चिन्त्यत इति भावा वासनामया विषया ये जाग्रत्प्रसिद्धास्तानेव सात्त्विकादीन्कर्मयुक्तान् भोगप्रदकर्मयुक्तान् प्रशंसन्ति स्वप्नेऽपीति शेषः। जाग्रद्वासना एव कर्मोद्भवे स्वप्नेऽपि भान्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एतदेवाह--**आनन्द इति**। आनन्दः सुखं कर्मणां सिद्धिरैश्वर्यं प्रतिपत्तिर्ज्ञानं परा गतिः परं वैराग्यं धर्मो वा धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यं सात्त्विकमेतद्रूपमिति सप्तन्युक्तेः। सात्त्विकस्य पुरुषस्य स्मृतिर्निमित्तानि हेतुभूतानानन्दादीन् भावान् वासनाः संश्रयते। सात्त्विकः पुमान् जाग्रद्वासनाहेतुकानानन्दादीन् स्वप्ने स्मरतीति भावः ॥ २६ ॥ सात्त्विकस्येत्युपलक्षणत्वेन व्याचष्टे—**जन्तुष्विति**। सात्त्विकेषु राजसेषु तामसेषु वा जन्तुषु एकतमेषु येषु केषुचित् ये भावाः या वासनाः विधिं कर्मगतिमास्थितास्तानेव भावान्स्मृतिः संश्रयत इति पूर्वेण सम्बन्धः। सात्त्विकादिसंस्कारेष्वन्यतमः प्राक्कर्मो-

इन्द्रियाणि च भावाश्च गुणाः सप्तदश स्मृताः
तेषामष्टादशो देही यः शरीरे स शाश्वतः
अथवा सशरीरास्ते गुणाः सर्वे शरीरिणाम् ।
संश्रितास्तद्वियोगे हि सशरीरा न सन्ति ते
अथवा सन्निपातोऽयं शरीरं पाञ्चभौतिकम् ।
एकश्च दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणा ।
ऊष्मणा सह विंशो वा संघातः पाञ्चभौतिकः
महान्संधारयत्येतच्छरीरं वायुना सह ।
तस्य प्रभावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने ॥ ३१

यथैवोत्पद्यते किञ्चित्पञ्चत्वं गच्छते तथा ।
पुण्यपापविनाशान्ते पुण्यपापसमीरितः ।
देहं विशति कालेन ततोऽयं कर्मसंभवम् ३२
हित्वा हित्वा ह्ययं प्रैति
देहाद्देहं कृताश्रयः ।
कालसञ्चोदितः क्षेत्री
विशीर्णाद्वा गृहाद्गृहम् ॥ ३३
तत्र नैवानुतप्यन्ते प्राज्ञा निश्चितनिश्चयाः ।
कृपणास्त्वनुतप्यन्ते जनाः सम्बन्धदर्शिनः ॥

पोद्बलितः स्वप्ने तादृशान् भावान्स्मारयतीत्यर्थः । स्मृतिरूपमपि तज्ज्ञानं भोगप्रदकर्मवशादेव प्रत्यक्षवदवभातीति भावः । जाग्रत्स्वप्नयारुपपादनफल दर्शयति--**भावयोरिति** । द्वित्वं जात्यभिप्रायम् जाग्रद्भावजातीयस्य स्वाप्नभावजातीयस्य च गमनमपसरणं जागरीयभावस्य स्वप्ने स्वाप्नस्य जागरे च द्वयस्यापि सुषुप्तौ प्रत्यक्षं दृष्टम् । तदेव नित्यमपुनरावृत्तिस्वभावम्। ईप्सितं नित्या सुषुप्तिरेव मुक्तिः सैवापेक्षितव्या । उच्छेदशीलयोर्भावयोरात्यन्तिकोच्छेदस्यापि संभवादित्यर्थः ॥ २७ ॥ वह्न्यौष्ण्यवदात्मनि तयोरनुच्छेदमाशंक्याह--**इन्द्रियाणीति**। पूर्वोक्तानि चतुर्दशेन्द्रियाणि त्रयः सात्त्विकादयो भावाः। एते सप्तदश गुणा भोक्तुरष्टादशस्यात्मनो भोग्या अतो भोक्तृभोग्ययोः स्वस्वामिभावसम्बन्धो वह्न्यौष्ण्यवत्तादात्म्याभावादुच्छेद्यो भवतीत्यर्थः । शरीरे सप्तदशात्मिकायामविद्यायां प्रविष्टो योऽष्टादशः स शाश्वतो भोक्तेत्यर्थ ॥ २८ ॥ ननु भोक्तुर्विक्रियावतः कथं शाश्वतत्वमित्याशंक्याह--**अथवेति** । अविद्यया सहितास्ते अष्टादश गुणा भोग्या एव भोक्तुरपि अविद्यया संहतत्वात्पारार्थ्यमस्ति। अतः सोऽपि भोग्यवर्गेऽन्तर्भूत इत्यर्थः । शरीरिणां चिदात्मनां यस्यानुभवस्यार्थे भोक्ता भोग्यमिच्छति स सर्वशेषी परमप्रेमास्पदं तस्यैवैतेऽष्टादश भोग्याः। बहुत्वं भोक्तृभेदकृतानुभवभेदाभिप्रायं शरीरिणामिति कर्मणि षष्ठी। भोक्त्रादयोऽनुभवाश्रिताः अस्यानुभवस्य सत्त्वे प्रमाणमाह—**तद्वियोगे हीति** । यतोऽनुभवाभावे साविद्यास्ते न सन्ति । प्रमात्रादिभावाभावसाधकस्यानुभवस्याभावे प्रमात्रादय एव न सिद्ध्यन्त्यतः स प्रसिद्धतर इत्यर्थः। यथोक्तं वार्तिके—प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभावस्तथैव च। दाश्रिताः प्रवर्तंते तदा संभावना कुतः। इति अप्रमाणं मातृमेयात्मकम्॥२९॥ नन्वनुभवोऽपि न प्रमोदास्पदं दुःखानुभवस्यापि प्रार्थ्यत्वापत्तेरित्यत आह—**अथवेति**। सन्निपातः एकीभावः शरीरं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधम् । एकोऽनुभवः शरीरिणा भोक्त्रा सह दश चाष्टौ चेत्यष्टादश पूर्वोक्ता गुणाः ऊष्मणा जाठराग्निना सह विंशो विंशतेर्गणः । अयं कृत्स्नोऽपि पाञ्चभौतिकः संघातः अत्रानुभवस्य धीवृत्तिरूपत्वं वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदं च विवक्षित्वा संघातमध्ये पाठः । तेन वृत्तिरूपोऽनुभवः क्षेत्रज्ञ इति शंकां परास्य यो मातृमानमेयप्रमाणानां तदाभासानां तदभावानां च प्रकाशको योऽखंडसंविद्रूपोऽनुभवः स क्षेत्रज्ञ इति स्थितम् ॥३०॥ अस्यैव देहे प्रवेशादिकमाह—**महानित्यादिना** । महान् एकविंशतितमः उक्तविधोऽनुभवः वायुना प्राणेन उपकरणेन सह शरीरं विंशात्मकं क्षेत्रं धारयति। ननु तत्प्राणे प्रपन्न उदातिष्ठदिति प्राणस्यैव मुख्यं शरीरधारकत्वमुच्यत इत्याशंक्याह—**तस्येति** । तस्य महतो निमित्तं उपकरणं देहभेदने देहनाशे यथा घटनाशे मुद्गरो निमित्तमात्रं भेत्ता तु पुरुष एवं महानेव धारयिता देहस्य वायुस्तु निमित्तमात्रम्। निमित्तमात्रपरतया च श्रुतिरप्युपपन्नैवेति न कश्चिद्दोषः । तथा च श्रुत्यन्तरम्—

‘ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ’ इति ।

प्रभावयुक्तस्येत्यनेन—

‘ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः
स वेत्ति वेद्यं न तु तस्यास्ति वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ ॥

इत्यादिश्रुत्यर्थो दर्शितः ॥ ३१ ॥ एवं प्रविष्टस्य देहनाशोत्पत्ती अनुनाशोत्पत्ती अपि स्त इत्याह—**यथैवेति** सार्धेन। यथैव किंचित् घटादिकमुत्पद्यते नश्यति च तथैवायं प्रारब्धपुण्यपापविनाशान्ते पञ्चत्वं गच्छति सञ्चितपुण्यपापाभ्यां समीरितः कालेन देहं देहान्तरं विशति ॥ ३२ ॥ कृताश्रयः अविद्याकामकर्मभिर्निष्पादितदेहान्तरः। वाशब्द इवार्थे ॥३३॥ तत्र देहसम्बन्धकृते मरणादौ सति सम्बन्धदर्शिनः आत्मनोऽनात्मना देहपुत्रादिना सम्बन्धं वस्तुतोऽविद्यमानमपि भ्रान्त्या पश्यन्तः ॥ ३४ ॥

न ह्ययं कस्यचित्कश्चिन्नास्य कश्चन विद्यते।
भवत्येको ह्ययं नित्यं शरीरसुखदुःखकृत् ३५
नैव सञ्जायते जन्तुर्न च जातु विपद्यते।
याति देहमयं मुक्त्वा कदाचित्परमां गतिम्
पुण्यपापमयं देहं क्षपयन्कर्मसंक्षयात्।
क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति॥ ३७
पुण्यपापक्षयार्थं हि सांख्यज्ञानं विधीयते।
तत्क्षये ह्यस्य पश्यन्ति ब्रह्मभावे परां गतिम्३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारदासितसंवादे
पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २७५॥

२७६–[१०३]

युधिष्ठिर उवाच।
भ्रातरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सुहृदः सुताः
अर्थहेतोर्हताः क्रूरैरस्माभिः पापकर्मभिः॥ १
येयमर्थोद्भवा तृष्णा कथमेतां पितामह।
निवर्तयेयं पापानि तृष्णया कारिता वयम् २
भीष्म उवाच।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
गीतं विदेहराजेन मांडव्यायानुपृच्छते॥ ३
सुसुखं बत जीवामि यस्य ते नास्ति किञ्चन
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किञ्चन४
अर्थाः खलु समृद्धा हि बाढं दुःखं विजानताम्
असमृद्धास्त्वपि सदा मोहयन्त्यविचक्षणान्
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्
यथैव शृङ्गं गोः काले वर्धमानस्य वर्धते।
तथैव तृष्णा वित्तेन वर्धमानेन वर्धते॥ ७
किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम्।
तदेव परितापाय नाशे संपद्यते पुनः॥ ८
न कामाननुरुद्ध्येत दुःखं कामेषु वै रतिः।
प्राप्यार्थमुपयुञ्जीत धर्मं कामान् विसर्जयेत् ९
विद्वान् सर्वेषु भूतेषु आत्मना सोपमो भवेत्
कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति चैव ह १०
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ प्रियाप्रिये
भयाभयं च सन्त्यज्य स प्रशान्तो निरामय·

पुत्रादिसम्बन्धं तावन्निषेधति—**न हीति**॥ ३५॥ देहादिसम्बन्धं निषेधति—**नैवेति**। कदाचित् विद्यया कर्मदाहे सति परमां गतिं मोक्षं याति॥ ३६॥ तथापि प्रारब्धकर्मणामवश्यभोक्तव्यत्वमाह—**पुण्येति**॥ ३७॥ सञ्चितकर्मणां ज्ञानेनैव दाह इत्याह-**पुण्येति**। तत्क्षये पुण्यपापक्षये सति। अस्य जीवस्य ब्रह्मभावे 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतिसिद्धे ब्रह्मविद्यया व्यक्तीभूते सति परां गतिं कैवल्यं पश्यन्ति पण्डिताः शास्त्रदृष्ट्या न त्वन्यस्य कैवल्यमन्येन द्रष्टुं शक्यत इति॥ ३८॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२७५॥

२७६

उक्तविधज्ञानप्रतिबन्धिका सर्वानर्थहेतुस्तृष्णा ममतात्यागेन नाशनीयेत्याह—**भ्रातर** इत्यादिनाऽध्यायेन॥ १॥ अर्थाः ब्रह्मलोकान्ता विषयाः समृद्धाः संपन्नाः हि प्रसिद्धं विजानतां विवेकिनां दुःखमेव। यदाह भगवान् पतञ्जलिः। 'परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः' इति। परिणामे दुःखं विनश्यदवस्थः पुत्रादिदुःखं ददाति विद्यमानोऽपि चैत्रपुत्रवन्नायं गुणवानिति तापयन् दुःखं ददाति। गुणवान् विनष्टोऽपि हा पुत्र इति स्मृत्वा स्मृत्वा दुःखसंस्कारोद्बोधनेन दुःखं ददाति। सर्वथा रमणीयेऽपि तस्मिन् चलं गुणवृत्तमिति न्यायेन प्रतिक्षणपरिणामितया चित्तस्य सूक्ष्मं राजसं तामसं दुःखमोहहेतुं परिणामं योगिन एव जानन्ति न तु मन्दाः। अन्तःसंज्ञाः स्थावरवद्भारसहा मूढास्तद्दुःखमिति विद्रवन्ते। आक्षिमात्रकल्पो हि विद्वान् अत्यन्तदुःखलेशेनाप्युद्विजतेऽतो विवेकिनः सर्वं ब्रह्मलोकान्तं दुःखमेवेति सूत्रार्थसंक्षेपः॥ ५॥ **प्राप्येति**। धर्मार्थमपि वित्तं न लिप्सेत यथोक्तम्—

'धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति।

धर्ममपि अर्थं प्राप्यैव उपयुञ्जीत कामांस्तु अर्थं प्राप्यापि विसर्जयेदेव॥ ९॥ आत्मना सोपमः आत्मौपम्येन सर्वेषां सुखमिच्छेत्। दुःखं च नेच्छेदित्यर्थः। सर्वं पुण्यपापसंचयम्॥ १०॥ ततोऽपि किमत आह—**उभे इति**। सत्यानृते जाग्रत्स्वप्नौ शोकानन्दौ इष्टवियोगसंयोगजौ त्यक्त्वा। कुतः यस्मात्प्रियाप्रिये इष्टानिष्टे एव तन्मू-

या दुस्त्यजा दुर्मतिभि-
र्या न जीर्यति जीर्यतः।
योऽसौ प्राणान्तिको रोग-
स्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ १२
चारित्रमात्मनः पश्यंश्चन्द्रशुद्धमनामयम्।
धर्मात्मा लभते कीर्तिं प्रेत्य चेह यथासुखम् १३
राज्ञस्तद्वचनं श्रुत्वा
प्रीतिमानभवद्द्विजः।
पूजयित्वा च तद्वाक्यं
माण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि माण्डव्यजनकसंवादे
षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७-[१०४]

युधिष्ठिर उवाच।
अतिक्रामति कालेऽस्मिन् सर्वभूतभयावहे।
किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
पितुः पुत्रेण संवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ २
द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै
पुत्रो बभूव मेधावी मेधावी नाम नामतः ३
सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतम्।
मोक्षधर्मेष्वकुशलं मोक्षधर्मविचक्षणः ॥ ४
पुत्र उवाच।
धीरः किंस्वित्तात कुर्यात्प्रजानन्
क्षिप्रं ह्यायुर्भ्रश्यते मानवानाम्।
पितस्तथाऽऽख्याहि यथार्थयोगं
ममानुपूर्व्या येन धर्मं चरेयम् ॥ ५
पितोवाच।
अधीत्य वेदान्ब्रह्मचर्येषु पुत्र
पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितॄणाम्।
अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो
वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ६
पुत्र उवाच।
एवमभ्याहते लोके सर्वतः परिवारिते।
अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ७
पितोवाच।
कथमभ्याहतो लोकः
केन वा परिवारितः।
अमोघाः काः पतन्तीह
किं नु भीषयसीव माम् ॥ ८
पुत्र उवाच।
मृत्युनाऽभ्याहतो लोको जरया परिवारितः
अहोरात्राः पतन्तीमे तच्च कस्मान्न बुध्यसे॥
यदाहमेव जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह।
सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये ज्ञानेनापिहितश्चरन्
रात्र्यां रात्र्यां व्यतीतायामायुरल्पतरं यदा।
गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा॥
पुष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्र गतमानसम्।
अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् १२
श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम्।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वा कृतम्
अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो
मा त्वां कालोऽत्यगान्महान्।
को हि जानाति कस्याद्य
मृत्युकालो भविष्यति ॥ १४
अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति।
युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम्

लभूते त्यजति। तेन च भयं संसारं अभयमैश्वर्यं प्रशान्तो निर्विकल्पः निरामयो निर्द्वन्द्वः ॥ ११ ॥ चारित्रं सदाचारम् ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

तृष्णात्यागिना चत्वार आश्रमा यथाक्रमं सेव्या न वेति पृच्छति—**अतिक्रामतीति** ॥ १ ॥ क्रमानुष्ठानमनियतायुषामशक्यमतो यत्र कुत्रचिदाश्रमे स्थितैर्मोक्षपरैर्भवितव्यमिति वक्ष्यन्पूर्वोक्तमेवेतिहासं प्रस्तौति-**अत्रापीति** ॥ २ ॥ स्वाध्यायनिरतस्य केवलाध्ययननिरतस्य ॥ ३ ॥

कृते धर्मे भवेत्प्रीतिरिह प्रेत्य च शाश्वती ।
मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदारार्थमुद्यतः ॥ १६
कृत्वा कार्यमकार्यं वा तुष्टिमेषां प्रयच्छति ।
तं पुत्रपशुसंपन्नं व्यासक्तमनसं नरम् ॥ १७
सुप्तं व्याघ्रं महौघो वा मृत्युरादाय गच्छति
सञ्चिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् १८
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ।
इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ॥ १९
एवमीहासमायुक्तं मृत्युरादाय गच्छति ।
कृतानां फलमप्राप्तं कार्याणां कर्मसंगिनाम् ॥
क्षेत्रापणगृहासक्तं मृत्युदाराय गच्छति ।
दुर्वलं बलवन्तं च प्राज्ञं शूरं जडं कविम् २१
अप्राप्तसर्वकामार्थं मृत्युदाराय गच्छति ।
मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखं चानेककारणम्
असंत्याज्यं यदा मर्त्यैः किं स्वस्थ इव तिष्ठसि
जातमेवान्तकोन्ताय जरा चाभ्येति देहिनम्
अनुषक्ता द्वयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः ।
न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित्प्रबाधते ॥
बलात्सत्यमृते त्वेकं सत्ये ह्यमृतमाश्रितम् ।
मृत्योर्वा गृहमेतद्वै या ग्रामे वसतो रतिः २६
देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ।
निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः
छित्त्वैनां सुकृतो यान्ति
नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ।
यो न हिंसति सत्त्वानि
मनोवाक्कर्महेतुभिः ॥ २७
जीवितार्थापनयनैः प्राणिभिर्न स बद्ध्यते ।
तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्यव्रतपरायणः ॥ २८
सत्यकामः समो दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत्
अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् २९
मृत्युरापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतम् ।
सोऽहं सत्यमहिंसार्थी कामक्रोधबहिष्कृतः
समाश्रित्य सुखं क्षेमी मृत्युं हास्याम्यमृत्युवत्
शान्तियज्ञरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः॥
वाङ्मनःकर्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ।
पशुयज्ञैः कथं हिंस्रैर्मादृशो यष्टुमर्हति ॥ ३२
अन्तवद्भिरुत प्राज्ञः क्षत्रयज्ञैः पिशाचवत् ।
आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजःपितः
आत्मयज्ञो भविष्यामि न मां तारयति प्रजा
यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक् प्रणिहिते सदा
तपस्त्यागश्च योगश्च स तैः सर्वमवाप्नुयात् ।
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं फलम्
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम्
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं
यथैकता समता सत्यता च ।
शीले स्थितिर्दण्डविधानमार्जवं
ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३७
किं ते धनैर्बान्धवैर्वापि किं ते
किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहास्ते क्व गताः पिता च ३८
भीष्म उवाच ।
पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा तथाऽकार्षीत्पिता नृप
तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पितापुत्रसंवादे
सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

* * *

२७८–[१०५]

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलः किंसमाचारः किंविद्यः किंपरायणः । प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वाणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

२७८

तृष्णां त्यक्त्वा शीघ्रं मोक्षमिच्छेदिति श्रुत्वा मोक्षसाधनानि पृच्छति—**किंशील इति** । शीलं सुस्वभावः । आचरणमाचारः विद्या ज्ञानं परायणं अत्यन्तं प्राप्यम् । कार्यब्रह्मलोकव्यावृत्तये—**यत्परमिति** ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेषु निरतो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः
प्राप्नोति परमं स्थानं यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २
स्वगृहादभिनिःसृत्य लाभेऽलाभे समो मुनिः
समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ३
न चक्षुषा न मनसा न वाचा दूषयेदपि ।
न प्रत्यक्षं परोक्षं वा दूषणं व्याहरेत्क्वचित् ४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ५
अतिवादांस्तितिक्षेत नाभिमन्येत कश्चन ।
क्रोध्यमानः प्रियं ब्रूयादाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ६
प्रदक्षिणं च सव्यं च ग्राममध्ये च नाचरेत् ।
भैक्षचर्यामनापन्नो न गच्छेत्पूर्वकेतितः ॥ ७
अवकीर्णः सुगुप्तश्च न वाचा ह्यप्रियं वदेत् ।
मृदुः स्यादप्रतिक्रूरो विस्रब्धः स्यादकत्थनः
विधूमे न्यस्तमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
अतीतपात्रसंचारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ।
प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रालाभेष्वनादृतः
अलाभे न विहन्येत लाभश्चैवं न हर्षयेत् १०
लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुञ्जीताभिपूजितः ।
अभिपूजितलाभं हि जुगुप्सेतैव तादृशः ११
न चान्नदोषान्निन्देत न गुणानभिपूजयेत् ।
शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत्
शून्यागारं वृक्षमूलमरण्यमथवा गुहाम् ।
अज्ञातचर्यां गत्वाऽन्यां ततोऽन्यत्रैव संविशेत्
अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः
सुकृतं दुष्कृतं चोभे नानुरुध्येत कर्मणा ॥ १४
नित्यतृप्तः सुसंतुष्टः प्रसन्नवदनेन्द्रियः ।
विभीर्जप्यपरो मौनी वैराग्यं समुपाश्रितः ॥
अभ्यस्तं भौतिकं पश्यन्
भूतानामागतिं गतिम् ।
निस्पृहः समदर्शी च
पक्वापक्वेन वर्तयन् ।
आत्मना यः प्रशान्तात्मा
लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥ १६
वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं
हिंसावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्विषहेद्वै तपस्वी
निन्दा चास्य हृदयं नोपहन्यात् १७
मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिन्दयोः समः ।
एतत्पवित्रं परमं परिव्राजक आश्रमे ॥ १८
महात्मा सर्वतो दान्तः सर्वत्रैवानपाश्रितः ।
अपूर्वचारकः सौम्यो अनिकेतः समाहितः १९

क्रमेणोत्तरं मोक्षधर्मेषु निरतः अध्यात्मविद्यापरिशीलनशीलः लघ्वाहारः हितं मितं मेध्यं चान्नादिकं स्वीकुर्वन् द्वयोरेकमुत्तरं–**जितेन्द्रिय इति** । इन्द्रियजय एव महती विद्या मुमुक्षूणां शरणं च प्रकृतेः परं निर्विशेषम् । अत एव ध्रुवं अविचलम् ॥ २ ॥ समो रागद्वेषहीनः समुपोढेषु उपस्थितेष्वपि परिव्रजेत् गृहं त्यक्त्वा मोक्षाश्रमं कुर्यात् ॥ ३ ॥ परिव्राड्धर्मानाह—**न चक्षुषेत्यादिना** ॥ ४ ॥ मैत्रायणगतः मित्रः सूर्यस्तस्येदं मैत्रं तदयनं गमनं तच्च मैत्रायणं तत्र गतः सूर्यवत्प्रत्यहं विभिन्नमार्गः अनिकेतो ग्रामैकरात्रविधिना चरेदित्यर्थः ॥५॥ कञ्चन उद्दिश्य नाभिमन्येत अभिमानमहंकारं दर्पं न कुर्यात् ॥ ६ ॥ ग्राममध्ये जनसमाजे प्रदक्षिणं अनुकूलं सव्यं प्रतिकूलं वा नाचरेत् भिक्षार्थे चर्यां अनेकगृहाटनं अनापन्नः अकुर्वन्नित्यर्थः । पूर्वकेतितः प्राङ्निमन्त्रितो न गच्छेद्भोजनार्थमिति शेषः ॥ ७ ॥ अवकीर्णः मूढैः पांसुभिश्छन्नः धिकृत इत्यर्थः । तथापि सुगुप्तः अचपलः स्वधर्मे निष्ठावान् यथोक्तम्—

‘तथा चरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् ।
जना यथावमन्येरन् गच्छेयुर्नैव संगतम्’ इति ।

मृदुः दयावान् अप्रतिक्रूरः क्रूरं जिघांसन्तं प्रत्यपि क्रूरो न स्यात् । विस्रब्धो निर्भयः । अविकत्थनः धन्योऽहमिति श्लाघामकुर्वन् ॥ ८ ॥ यदा पात्राणां परिवेषणपात्रहस्तानां संचारे अतीते सतीति वृत्ते शरावसंपाते इत्यनेनतदेवोक्तम् ॥ ९ ॥ मात्रा आहारपूर्तिः । तत्राप्यनादृतः किमुत वस्त्रादौ अलाभे सति न विहन्येत हिंसितो न स्यात् ॥ १० ॥ साधारणं सर्वयोग्यं स्रक्चन्दनादिलाभम् ॥ ११ ॥ अन्नदोषान्पर्युषितत्वादीन् । **शय्येति** । एकान्ते शय्यां आसनं उपवेशनं च कांक्षेतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ विविक्तमेवाह–**शून्येति** । अन्यां पैशाचीं अन्यत्रात्मानि ॥ १३ ॥ अनुरोधो योगस्य विरोधः संगस्य ताभ्यां समः ब्रह्म स्यात् ‘निर्दोषं हि समं ब्रह्म’इति गीता। अचल उत्क्रान्तिगत्या गतिशून्यः ध्रुवः कूटस्थः नानुरुध्येत न कांक्षेत कर्मणा दयाद्वेषादिना ॥ १४ ॥ अभ्यस्तं पुनः पुनर्यथा स्यात्तथा भौतिकं तत्त्वजातम् । आत्मनो देहेन्द्रियादि पश्यन् अनात्मत्वेनालोचयन् भूतानां चान्येषां पक्वेन भक्तादिना अपक्वेन मूलादिना वर्तयन् जीविकां कुर्वन् पक्षापक्षेणेति पाठे मित्रामित्रसमूहेन वर्तयन् मित्रवदामित्रमपि पश्येदित्यर्थः। आत्मना हेतुना आत्मलाभार्थमित्यर्थः । अध्ययनेन वसतीतिवत् ॥ १६ ॥ अनपाश्रितः संगमकुर्वन् अपूर्वचारकः पूर्वाश्रमीयेषु देशग्रामादिषु चरतीति तदन्यः ॥ १९ ॥

वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित
अज्ञातलिप्सं लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत॥
विजानतां मोक्ष एष श्रमः स्यादविजानताम्
मोक्षयानमिदं कृत्स्नं विदुषां हारितोऽब्रवीत
अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यः प्रव्रजेद्गृहात् ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य तथानन्त्याय कल्पते

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि हारीतगीतायां
अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९–[१०६]

युधिष्ठिर उवाच ।
धन्या धन्या इति जनाः सर्वेऽस्मान्प्रवदन्त्युत
न दुःखिततरः कश्चित्पुमानस्माभिरस्ति ह १
लोकसंभावितैर्दुःखं यत्प्राप्तं कुरुसत्तम ।
प्राप्य जातिं मनुष्येषु देवैरपि पितामह ॥ २
कदा वयं करिष्यामः संन्यासं दुःखसंज्ञकम्
दुःखमेतच्छरीराणां धारणं कुरुसत्तम ॥ ३
विमुक्ताः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पञ्चभिः ।
इन्द्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिश्च पितामह ॥ ४
न गच्छन्ति पुनर्भावं मुनयः संशितव्रताः ।
कदा वयं गमिष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ५

भीष्म उवाच ।
नास्त्यनन्तं महाराज
सर्वं संख्यानगोचरः ।
पुनर्भावोऽपि विख्यातो
नास्ति किञ्चिदिहाचलम् ॥ ६
न चापि मन्यसे राजन्नैष दोषः प्रसङ्गतः ।
उद्योगादेव धर्मज्ञाः कालेनैव गमिष्यथ ॥ ७

न संसृज्येत तयोर्गृहे न वसेत् अज्ञातं पूर्वमक्लृप्तं आहारादि लिप्सित्वैवेत्यज्ञातलिप्सं लिप्सेत लब्धुमिच्छेत् कषादित्वादनुप्रयोगः समूलकाषं कषतीतिवत् ॥ २० ॥ मोक्षसाधनं एषः संन्यासधर्मः । मोक्षयानं मोक्षप्रापकम् ॥ २१ ॥ लोकाः विषयाः तेजोमयास्तैजसान्तःकरणमयाः 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति श्रुतेः तथा विदेहकैवल्यकाले आनन्त्याय वाङ्मनसातीतप्रत्यगात्मप्राप्तये कल्पते प्रव्रज्येति शेषः ॥२२॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

उक्तः संन्यासो देवतांशभूतैः सार्वभौमैर्भगवद्भक्तैरपि प्रार्थ्यत इत्येतद्दर्शयितुं युधिष्ठिरप्रश्नमाह–**धन्या इति** ॥१॥ देवैर्धर्मादिभिर्बीजप्रदैः जातिं जन्म प्राप्यापि । यत् यस्मात् अस्माभिरपि दुःखं प्राप्तम् । अतः शरीराणां धारणं दुःखमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २ ॥ यत एतद्दुःखं अतः दुःखसंज्ञकं दुःखनाशकं संन्यासं कदा करिष्यामः । मारणतोषणानिशामनेषु ज्ञेति सूत्रे जानातेर्मारणार्थत्वानुवादात्पशुं संज्ञपयतीति ब्राह्मणदर्शनाच्च संज्ञपयतेर्ण्युलि णेरनिटीति णिलोपे निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायेन पुङ्निवृत्तिः ॥ ३ ॥ सप्तदशभिः पञ्च प्राणा द्वे मनोबुद्धी दश ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि तैः हेतुभूतैर्मुक्तिविरोधितया संसारवर्धकैः पञ्चभिः 'कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम्' इति प्रागुक्तैर्योगदोषैः इन्द्रियार्थैः शब्दादिभिः गुणैः सत्त्वादिभिः अष्टाभिः पञ्च स्थूलभूतानि अविद्याहंकारकर्माणि चेति अष्टत्रिंशता गणेन विमुक्ताः ॥ ४ ॥ पुनर्भावं जन्म गमिष्यामः पारिव्राज्यं करिष्यामः ॥ ५ ॥ एवं दुःखातुरं राजानं दुःखस्यान्तवत्तां बोधयन्नाश्वासयति–**नास्तीति** । अनन्तं नास्ति दुःखमिति शेषः । अस्त्येव दुःखान्ताख्यो मोक्ष इत्यर्थः यतः सर्वं संख्यानं परिच्छेदस्तस्य विषयः । ननु प्रलयेऽपि सर्वस्यान्तोऽस्ति न तावता संसारनिवृत्तिरस्त्यत आह—**पुनर्भावः** भावो भवनं पुनर्जन्म सोऽपि विख्यातः अन्तवत्त्वेन। 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुत्या सर्ववादिसंप्रतिपत्त्या च प्रसिद्धोऽन्तः। ननु तथापि ऐश्वर्यलुब्धैरस्माभिः स कथं प्राप्तुं शक्य इत्यत आह—**नास्ति किंचिदिहाचलमिति** । 'अतोऽन्यदार्तम्' इति श्रुतेरैश्वर्यस्याप्यन्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एषः ऐश्वर्ये दोष इति मन्यसे तदपि नेति न च तत्र हेतुः प्रसंगतः ऐश्वर्यस्यापि संगहेतुत्वेन मोक्षप्रतिबन्धकत्वात्तथापि धर्मज्ञा यूयमुद्योगात् शमाद्यभ्यासादेव कालेन कियतापि गमिष्यथ प्राप्स्यथ मोक्षमिति शेषः। 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते' इति गीतावचनात् ॥ ७ ॥

नेशोऽयं सततं देही नृपते पुण्यपापयोः।
तत एव समुत्थेन तमसा रुध्यतेऽपि च ८
यथाऽञ्जनमयो वायुः पुनर्मानःशिलं रजः।
अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रञ्जयन्दिशः ॥ ९
तथा कर्मफलैर्देही रञ्जितस्तमसावृतः।
विवर्णो वर्णमाश्रित्य देहेषु परिवर्तते ॥ १०
ज्ञानेन हि यदा जन्तुरज्ञानप्रभवं तमः।
व्यपोहति तदा ब्रह्म प्रकाशति सनातनम् ११
अयत्नसाध्यं मुनयो वदन्ति
ये चापि मुक्तास्त उपासितव्याः।
त्वया च लोकेन च सामरेण
तस्मान्न शाम्यन्ति महर्षिसंघाः १२
अस्मिन्नर्थे पुरा गीतं शृणुष्वैकमना नृप।
यथा दैत्येन वृत्रेण भ्रष्टैश्वर्येण चेष्टितम् ॥ १३
निर्जितेनासहायेन हृतराज्येन भारत।
अशोचता शत्रुमध्ये बुद्धिमास्थाय केवलाम् ॥

भ्रष्टैश्वर्यं पुरा वृत्र-
मुशना वाक्यमब्रवीत्।
काचित्पराजितस्याद्य
न व्यथा तेऽस्ति दानव ॥ १५

वृत्र उवाच।

सत्येन तपसा चैव विदित्वा संशयं ह्यहम्
न शोचामि न हृष्यामि भूतानामागतिं गतिम्
कालसंचोदिता जीवा मज्जन्ति नरकेऽवशाः
परितुष्टानि सर्वाणि दिव्यान्याहुर्मनीषिणः ॥
क्षपयित्वा तु तं कालं गणितं कालचोदिताः
सावशेषेण कालेन संभवन्ति पुनः पुनः १८
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च।
निर्गच्छन्त्यवशा जीवाः कामबन्धनबन्धनाः
एवं संसरमाणानि जीवान्यहमदृष्टवान्।
यथा कर्म तथा लाभ इति शास्त्रनिदर्शनम् ॥

किंच अयं जीवः पुण्यपापयोः सुखदुःखयोर्नेशो न ईष्टे तत एव सुखदुःखोत्थेनैव तमसा रागद्वेषात्मकेनाज्ञानेन रुध्यते। दैवप्रापिताभ्यां सुखदुःखाभ्यामनुद्विग्नो मोक्षार्थमुद्योगं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सुखदुःखयोरुच्छेद्यत्वं दर्शयितुमात्मधर्मत्वं दृष्टान्तपूर्वकं व्युदस्यति—**यथेति** द्वाभ्याम्। अञ्जनमयः कज्जलप्रचुरः मनःशिलाया इदं मानःशिलं रक्तपीतं रजः यथा स्वयमरूपोऽपि वायुरञ्जनादिसम्बन्धात्तद्वर्णवानिव भूत्वा स्वयोनिं दिक्शब्दितमाकाशं च तद्वर्णवन्तामिव करोति। एवं तमसावृतोऽविद्योपाधिः समष्टिजीवः स्वयं विवर्णो रागादिराहित्याद्दोषास्पृगपि देहद्वयसम्बन्धात्तद्धर्मैर्गौरत्वकाणत्वसुखित्वादिभिस्तद्वानिव भूत्वा स्वयोनिमन्तर्यामिणमवर्णं त्रिगुणातीतमप्याश्रित्य व्याप्य तद्वन्तामिव कृत्वा देहेषु भ्रमति विम्बप्रतिविम्बयोरनन्यत्वात्प्रतिविम्बगतं कम्पादिकं वस्तुतो विम्ब एवावभासते। एवं जीवगतोऽपि संसारो ब्रह्मण्येवास्ति तयोरभेदात्। अतो दुःखादेरात्मधर्मत्वाभावात्सुखेनोच्छेद्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु देहात्मयोगोऽनादित्वादुरुच्छेद्य इत्याशंक्याह—**ज्ञानेनेति**। तमः अतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपो विपर्ययः। स च आत्मसंगेऽपि दुःखित्वादिभ्रमोऽज्ञानजो ज्ञानेन नश्यति यदा तदा प्रकाशते ब्रह्म सनातनं सदैकरूपम्। अनादिरपि देहात्मयोगो भ्रान्त्यात्मकस्तत्त्वज्ञानेनोच्छेत्तुं शक्य इत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥ तच्च सनातनं ब्रह्म अयत्नसाध्यं कर्मप्राप्यं न। अनित्यत्वापत्तेः कर्मजं ह्युत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं वा स्यात्। न हि संयवनेन पिंड इवोपास्त्या ब्रह्मोत्पाद्यं अनित्यत्वापत्तेः नापि ग्रामवद्गमनेन प्राप्यं आत्मत्वात्। अन्यत्वे घटवज्जडत्वापत्तेः। नापि व्रीहिवदवघातेन उपास्त्या दोषापनयेन संस्कार्यम् असंगत्वात्संगित्वे वह्न्यौष्ण्यवत्तदनिवृत्त्यापत्तेः। नापि विकार्यम्। क्षीरादिवद्विकारयुक्तस्यानित्यत्वापत्तेः। अतो ज्ञानेनाज्ञानापनोदे सति कण्ठगतविस्मृतचामीकरवत्सिद्धमपि साध्यमिवोच्यते। तस्माद्युक्तमुक्तमयत्नसाध्यमिति—**ये इति**। अत्र विद्वदनुभव एव प्रमाणमिति भावः। न शाम्यन्ति ब्रह्मोपासनान्नोपरमन्ते। उद्योगिनोऽवश्यं ब्रह्मप्राप्तिरतस्त्वया उद्योगवता भवितव्यमिति भावः ॥ ॥ १२ ॥ केवलां सङ्गहीनाम् ॥ १४ ॥ सत्येन अवाधितार्थेन वेदवाक्येन तपसा मननध्यानात्मकेनात्मालोचनेन च आगतिं संसारम् गतिं मोक्षं असंशयं विदित्वा न शोचामि न हृष्यामि तथा च मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति इति श्रुतिः ॥ १६ ॥ **कालेति**। युगचतुष्टययोग्याः पुण्यपापाख्या धर्मा लक्ष्यन्ते केचिन्नरके कानिचिद्भूतानि दिव्यानि स्वर्गार्हाणि ॥ १७ ॥ क्षपयित्वा भोगेन स्वर्गे नरके वा तं कालं नीत्वा पुण्यापुण्ये समाप्य। ताभ्यामेव नृतिर्यगादियोनिप्रापकाभ्यां चोदिताः सन्तः पुनः पुनर्भवन्ति। कालचोदिता इत्यस्य व्याख्यानं सावशेषेण कालेनेति ॥ १८ ॥ जीवानि कामबन्धनबन्धनाः कामपाशबद्धाः ॥ १९ ॥ जीवानि जीववन्ति भूतानि अदृष्टवान् न दृष्टं अदृष्टं व्यवहितमतीतमनागतादि च तत् वाऽतिगच्छति प्राप्नोतीति जानातीत्यदृष्टवान् अतीन्द्रियज्ञानी अहं वेद्मीति शेषः संसरतो जीवान्। शास्त्रनिदर्शनं शास्त्रप्रत्ययं च जानामीत्यर्थः ॥ २० ॥

तिर्यग्गच्छन्ति नरकं मानुष्यं दैवमेव च।
सुखदुःखे प्रिये द्वेष्ये चरित्वा पूर्वमेव ह २१
कृतान्तविधिसंयुक्तः सर्वो लोकः प्रपद्यते।
गतं गच्छन्ति चाध्वानं सर्वभूतानि सर्वदा॥
कालसंख्यानसंख्यातं सृष्टिस्थितिपरायणम्।
तं भाषमाणं भगवानुशना प्रत्यभाषत।
धीमन् दुष्टप्रलापांस्त्वं तात कस्मात्प्रभाषसे

वृत्र उवाच।

प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथाऽन्येषां मनीषिणाम्।
मया यज्जयलुब्धेन पुरा तप्तं महत्तपः॥ २४
गन्धानादाय भूतानां रसांश्च विविधानपि।
अवर्धं त्रीन्समाक्रम्य लोकान्वै स्वेन तेजसा
ज्वालामालापरिक्षिप्तो वैहायसचरस्तथा।
अजेयः सर्वभूतानामासं नित्यमपेतभीः॥ २६
ऐश्वर्यं तपसा प्राप्तं भ्रष्टं तच्च स्वकर्मभिः।
धृतिमास्थाय भगवन्न शोचामि ततस्त्वहम्॥
युयुत्सुना महेन्द्रेण पुंसा सार्धं महात्मना।
ततो मे भगवान्दृष्टो हरिर्नारायणः प्रभुः २८
वैकुण्ठः पुरुषोऽनन्तः शुक्लो विष्णुः सनातनः
मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः॥ २९
नूनं तु तस्य तपसः सावशेषमिहास्ति वै।
यदहं प्रष्टुमिच्छामि भगवन्कर्मणः फलम् ३०
ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्म वर्णे कस्मिन्प्रतिष्ठितम्।
निवर्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमम्॥ ३१
कस्माद्भूतानि जीवन्ति प्रवर्तन्ते यथा पुनः।
किं वा फलं परं प्राप्य जीवस्तिष्ठति शाश्वतः
केन वा कर्मणा शक्यमथ ज्ञानेन केन वा।
तदवाप्तुं फलं विप्र तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ३३
इतीदमुक्तः स मुनिस्तदानीं
प्रत्याह यत्तच्छृणु राजसिंह।
मयोच्यमानं पुरुषर्षभ त्व-
मनन्यचित्तः सह सोदरीयैः॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रगीतासु
एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २७९ ॥

* * *

एतदेवाह-**तिर्यगिति**। चरित्वा तादृशं कर्म कृत्वा सुखादिकं प्रपद्यते इति सार्धेन सम्बन्धः। कृतान्तविधिसंयुक्तः यमयातनान्ते ॥ २१ ॥ **गतमिति**। 'यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्विवर्तन्ते' इति श्रुतेः संपतत्यनेनेति संपातः कर्म यावत्तावत्कालं स्थित्वा पुनरत्र यथागतमायान्तीति सर्वदेति जन्ममरणप्रवाहस्यानन्त्यमुक्तम् ॥ २२ ॥ एतच्चाज्ञं प्रत्येवेति वक्तुमध्वनो विशेषणम्—**कालेति**। कर्ममानेन मितम्। तेन नैष्कर्म्यं श्रयतो नायमध्वास्तीति दर्शितम्। एवं सृष्टिस्थित्योः परायणं परमात्मानं भाषमाणम् कथयन्तं तं वृत्रं प्रति भगवानुशना शुक्राचार्योऽसुरयोनिजातस्यापीदृशं ज्ञानमित्याश्चर्यं मत्वा तद्बुद्धिपरीक्षार्थं प्रत्यभाषत दुष्टप्रलापानसुरभावविनाशकाननर्थकान्वादानसुरो भूत्वा कथं भाषस इति ॥ २३ ॥ गन्धाद्यादानं तदाश्रयोपमर्देन। अवर्धं हिंसितवान् ॥ २५ ॥ वैहायसचरो विमानेन गच्छन् ॥ २६ ॥ युयुत्सुना योद्धुमिच्छुना ततस्तत्र युद्धकाले मे मया भगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नो दृष्ट इन्द्रसाहाय्यार्थमागतः सशवलोकितः हरिः पापहर्ता नारायणः नारस्य जीवसंघस्य अयनं लयस्थानं पुंस्त्वं लोकात् प्रभुरंतर्यामी ॥ ॥ २८ ॥ वैकुंठः विकुंठाया अपत्यं 'विकुंठनामासुरेंद्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ती महत्तपस्तेपे तस्याः स्वयमेवेन्द्रः पुत्रो जज्ञे' इत्यनुक्रमणिकावाक्यात्। विकुंठनं भूतानां मेलनं करोतीति विकुंठः स्वार्थे तद्धितः। तथा च नामानिर्वचनाध्याये वक्ष्यति

'संश्लेषिता मया भूमिरद्भिर्व्योमा च वायुना
वायुना चैव तेजश्च वैकुंठत्वं ततो मम' इति **विद्यासागरीये**॥ पुरुषः पूर्णः। यतोऽनन्तस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यः। शुक्रः शुद्धः विष्णुर्व्यापनशीलः सनातनः कूटस्थः मुञ्जकेशो मुञ्जवत् पीतकेशः हरिश्मश्रुः पिंगलश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इति श्रुतेः सर्वभूतानि विराट् तस्य पिता मायावी तस्यापि पितां शुद्धं ब्रह्म॥२९॥ तस्य प्रासंगिकस्य विष्णुदर्शनात्मकस्य तपस इन्द्रविजयत्रैलोक्याधिपत्यहेतोः सावशेषं कर्मगतिजिज्ञासोत्पादकं शेषं किंचिदस्तीत्याह—**नूनमिति** ॥ ३० ॥ महदैश्वर्यं ब्रह्मवर्णे ब्राह्मणादिधर्मे उत्तममैश्वर्यं ब्राह्ममैश्वर्यं निवर्तते च कथम्। अयमर्थः—सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीत्यात्मसाक्षात्कारफलमैश्वर्यमन्तवच्चेत् कर्मफलाविशेषः 'न च पुनरावर्तते' इति श्रुतिव्याकोपश्च। अनन्तं चेत् अस्थूलमनणु इत्यादि निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिविरोधः। निर्विशेषयोर्ब्रह्मणोः समसत्ताकत्वायोगादिति ॥ ३१ प्रवर्तन्ते चेष्टां कुर्वन्ति कोऽन्तर्यामीत्यर्थः। शाश्वतो ब्रह्म भूत्वेति शेषः। किं फलं शाश्वतप्रापकं ज्ञानं यज्ञादिफलम् ॥ ३२ ॥ कर्मणा यज्ञादिना ज्ञानेन उपास्त्या फलं विद्याख्यम् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

२८०-[१०७]

उशनोवाच ।
नमस्तस्मै भगवते देवाय प्रभविष्णवे ।
यस्य पृथ्वीतलं तात साकाशं बाहुगोचरः १
मूर्धा यस्य त्वनन्तं च स्थानं दानवसत्तम ।
तस्याहं ते प्रवक्ष्यामि विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम्
तयोः संवदतोरेवमाजगाम महामुनिः ।
सनत्कुमारो धर्मात्मा संशयच्छेदनाय वै ३
स पूजितोऽसुरेन्द्रेण मुनिनोशनसा तथा ।
निषसादासने राजन्महार्हे मुनिपुङ्गवः ॥ ४
तमासीनं महाप्रज्ञमुशना वाक्यमब्रवीत् ।
ब्रूह्यस्मै दानवेन्द्राय विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम्
सनत्कुमारस्तु ततः श्रुत्वा प्राह वचोऽर्थवत्
विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तं दानवेन्द्राय धीमते ६
शृणु सर्वमिदं दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ।
विष्णौ जगत् स्थितं सर्वमिति विद्धि परंतप
सृजत्येष महाबाहो भूतग्रामं चराचरम् ।
एष चाक्षिपते काले काले विसृजते पुनः ८
अस्मिन् गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभवन्त्युत
नैष ज्ञानवता शक्यस्तपसा नैव चेज्यया ।
संप्राप्तुमिन्द्रियाणां तु संयमेनैव शक्यते ॥ ९
बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव कर्मणोर्मनसि स्थितः ।
निर्मलीकुरुते बुद्ध्या सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते १०
यथा हिरण्यकर्ता वै रूप्यमग्नौ विशोधयेत् ।
बहुशोऽतिप्रयत्नेन महताऽऽत्मकृतेन ह ॥ ११
तद्वज्जातिशतैर्जीवः शुद्ध्यतेऽनेन कर्मणा ।
यत्नेन महता चैवाप्येकजातौ विशुद्ध्यते १२
लीलयाऽल्पं यथा गात्रात्प्रमृज्यादात्मनो रजः
बहुयत्नेन महता दोषनिर्हरणं तथा ॥ १३
यथा चाल्पेन माल्येन वासितं तिलसर्षपम् ।
न मुञ्चति स्वकं गन्धं तद्वत्सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥
तदेव बहुभिर्माल्यैर्वास्यमानं पुनः पुनः ।
विमुञ्चति स्वकं गन्धं माल्यगन्धे च तिष्ठति
एवं जातिशतैर्युक्तो गुणैरेव प्रसङ्गिषु ।
बुद्ध्या निवर्तते दोषो यत्नेनाभ्याससजेन ह १६
कर्मणा स्वनुरक्तानि विरक्तानि च दानव ।
यथा कर्मविशेषांश्च प्राप्नुवन्ति तथा शृणु १७
यथावत्संप्रवर्तन्ते यस्मिंस्तिष्ठति वा विभो ।
तत्तेऽनुपूर्व्या व्याख्यास्ये तदिहैकमनाः शृणु
अनादिनिधनः श्रीमान्हरिर्नारायणः प्रभुः ।
देवः सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च

२८०

दुर्वहं प्रश्नभारं निर्वोढुं हरिं शरणीकरोति—**नम इति**। तलं अधोभागः। साकाशं आकाशसहितं, सर्वं उपरितनं बाहुगोचरो मध्यस्थमित्यर्थः ॥१॥ अनन्तं स्थानं मोक्षः ॥२॥ विष्ण्वनुग्रहमाह—**तयोरिति** ॥ ३ ॥ माहात्म्यं महांश्चासौ आत्मा च तस्य भावः। विष्णोर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वं प्रत्यगभिन्नत्वं च शृणु उत्तमं तच्छ्रवणस्य मोक्षदत्वात्। तदेवाह—विष्णौ जगत् कनके कुंडलमिव स्थितं विद्धि चेतनाचेतनं सर्वं विष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेव व्युत्पादयति—**सृजतीति** ॥ ८ ॥ निमित्तत्वमुक्त्वा उपादानत्वमाहार्धेन—**अस्मिन्निति**। कार्यं यत्र लीयते यतश्चोद्भवति तदुपादानमित्यर्थः एवमभिन्ननिमित्तोपादानत्वलक्षणं जगत्कारणत्वं विष्णोरुक्त्वा तस्य दुर्ज्ञेयत्वमाह—**नेति**। संयमेन योगेन ॥ ९ ॥ संयमेनैवेत्येवशब्देन यज्ञादीनामात्मप्राप्तावसाधनत्वं माभूदित्याह—**बाह्ये इति**। यः पुमान्बाह्ये यज्ञादौ 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतेर्विविदिषाहेतौ। आभ्यन्तरे 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति' इति श्रुतेर्दर्शनहेतुत्वेनान्तरङ्गे समाधौ। मनसि संकल्पे च 'इदं मेऽनेनाङ्गं संक्रियते' इति स्मृतेरात्मविविदिषाचित्तसंस्कारान्यतराभिसंधौ च बुद्ध्या निश्चयेन स्थितो निष्ठावान् तानि बाह्ययज्ञादीनि निर्मलीकुरुते तैश्चित्तं शोधयतीत्यर्थः। सोऽमुत्र देहाभिमानत्यागलभ्ये आत्मलोके गत्वा आनन्त्यं मोक्षमश्नुते ॥ १० ॥ निर्मलीकरणे दृष्टान्तान्तरमाह—**यथेति**। हिरण्यकर्ता स्वर्णकारः ॥ ११ ॥ जातिशतैर्जन्मशतैः। अनेन यज्ञादिना शमादिना अतियत्नेन त्वेकजातौ एकजन्मन्यपि ॥ १२ ॥ दृष्टान्तान्तरमाह—**लीलयेति** ॥ १३ ननु कर्मसु क्रियमाणेष्वपि चित्तशुद्धिर्न दृश्यतेऽतस्तत्करणं व्यर्थमित्याशंक्य दृष्टान्तपूर्वकमावृत्त्या फलं सिध्यतीत्याह त्रिभिः—**यथा चेति** ॥ १४ ॥ युक्तो योजितः गुणैः सत्त्वाद्यैः प्रसंगिषु स्त्र्यादिसंगिषु दोषः अभ्यासजेन बाह्याभ्यन्तरसाधनानां पुनः पुनरावृत्त्युत्थेन ॥ १६ ॥ रक्तानि जीवजातानीति शेषः। कर्मविशेषान् रागविरागहेतून् ॥ १७ ॥ यथा वा कर्मणि प्रवर्तन्तेऽविद्यादशायां यस्मिन्निमित्ते तिष्ठन्ति कर्मभ्यो निवर्तन्ते विद्यायां सत्याम्। आनुपूर्व्येति च्छेदः पूर्वरूपमार्षम् ॥ १८ ॥ एवं साधनाभिमुखीकृतस्य ज्ञेयमाह—**अनादीति**। अनादिनिधनः नित्यः। द्योतत इति देवश्चिन्मात्रः। ननु नित्यज्ञानं नास्त्येव घटज्ञानं जातं पटज्ञानं नष्टमित्यनुभवादित्या-

स वै सर्वेषु भूतेषु क्षरश्चाक्षर एव च।
एकादशविकारात्मा जगत्पिबति रश्मिभिः
पादौ तस्य महीं विद्धि मूर्धानं दिवमित्युत
बाहवस्तु दिशो दैत्य श्रोत्रमाकाशमेव च २१
तस्य तेजोमयः सूर्यो मनश्चन्द्रमसि स्थितम्।
बुद्धिर्ज्ञानगता नित्यं रसस्त्वप्सु प्रतिष्ठितः ॥

भ्रुवोरनन्तरास्तस्य ग्रहा दानवसत्तम।
नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भूश्च दानव २३
रजस्तमश्च सत्त्वं च विद्धि नारायणात्मकम्
सोऽश्रमाणां फलं तात कर्मणस्तत्फलं विदुः
अकर्मणः फलं चैव स एव परमव्ययः।
छन्दांसि यस्य रोमाणि ह्यक्षरं च सरस्वती
बह्वाश्रयो बहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः।

स ब्रह्म परमो धर्मस्तपश्च सदसच्च सः ॥ २६
श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतः षोडशर्त्विक्क्रतुश्च सः।
पितामहश्च विष्णुश्च सोऽश्विनौ स पुरंदरः ॥
मित्रोऽथ वरुणश्चैव यमोऽथ धनदस्तथा।
ते पृथग्दर्शनास्तस्य संविदन्ति तथैकताम्
एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे २८
नानाभूतस्य दैत्येन्द्र तस्यैकत्वं वदत्ययम्।
जन्तुः पश्यति विज्ञानात्ततो ब्रह्म प्रकाशते ॥

संहारविक्षेपसहस्रकोटी-
स्तिष्ठन्ति जीवाः प्रचरन्ति चान्ये।
प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं
वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ॥ ३०

शंक्याह-**श्रीमानिति**। श्रीयते आश्रीयते इति श्रीरुपाधिस्तद्वान्। घटाकाशवदौपाधिकावुत्पत्तिलयौ न तु स्वत इत्यर्थः हरिः संहर्ता नारायणः सर्वाश्रयः प्रभुः सर्वनियन्ता ॥१९॥ अस्यैव सार्वात्म्यं वक्तुं नवविधसर्गोपादानत्वमाह—**स वा इति**। सर्वेषु भूतेषु शरीरिषु क्षरः संघातः अक्षरो जीव एकादश इन्द्रियाणि पिबति गृह्णाति रश्मिभिरिन्द्रियैः अत्र क्षर इति महतः सर्गः प्रथम उक्तः भूतेष्विति भूतसर्गो द्वितीय उक्तः। एकादशेति वैकारिकस्तृतीय ऐन्द्रियकः सर्ग उक्तः त एते त्रयः प्राकृताः सर्गाः। यथोक्तं वैष्णवे—

> ‘प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्राह्मणस्तु यः
> तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गो हि स स्मृतः ॥
> वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकः स्मृतः
> इत्येष प्राकृतः सर्गः स स्मृतो बुद्धिपूर्वकः’ ॥

इति ॥ २० ॥ ऐकात्म्यासिद्धये नारायणावयवत्वेन कृत्स्नं जगन्निरूपयति-**पादावित्यादिना**। दिवं स्वर्लोकम् ॥ २१ ॥ तेजोमयश्चाक्षुषः मनश्चन्द्रमसीत्यादौ आधाराधेयभावो गङ्गायां जलमितिवदभेदविवक्षया ज्ञेयः बुद्धिर्महत्तत्वं ज्ञानगता वृत्तिरूपज्ञानाकारा रसस्त्वप्सु प्रतिष्ठितः आपो रसनेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अनन्तराः सन्निहिताः नेत्राभ्यां नेत्ररश्मिभिर्निर्वृत्तामिति शेषः। पादयोः पादावेव भूः ॥ २३ ॥ **रज इति**। एते गुणा वक्ष्यमाणविधया षट्प्रकारा नारायणाख्यचैतन्यानुविद्धतया तदात्मनः षड्विधजीवसंज्ञा भवन्ति। आश्रमाणामिति सन्धिरार्षः। कर्मणो जपादेः फलं तत्प्राप्तिरेव सर्वस्य सुकृतस्य फलं सप्तस्वर्गात्मकं सुखमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अकर्मणः नैष्कर्म्यस्य संन्यासस्य फलं मोक्षः छन्दांसि मन्त्रादयः अक्षरं प्रणवः ॥२५॥ बहवो वर्णा आश्रमाश्च आश्रयो यस्य परमो धर्म आत्मदर्शनम्। यथोक्तं याज्ञवल्क्येन—

> ‘इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम्।
> अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्’ इति।

तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि। तत्फलमप्ययमेवेत्यर्थः। सत् कार्यं असत् कारणम् ॥ २६ ॥ श्रुतिर्मन्त्राः शास्त्रं शास्तीति शास्त्रं प्रवर्तनावाक्यं ब्राह्मणम्। ग्रहा ऐन्द्रवाय्वाद्याः सोमपात्राणि षोडश ऋत्विजः-ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता एते सर्ववेदीयाः। होता मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तोता एते **ऋग्वेदिनः**। अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता एते **याजुषाः**। उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्य एते **सामगाः** ॥ २७ ॥ ते ऋत्विजः पृथग्दर्शना अपि इंद्रान्महेंद्रोन्योऽग्नेर्वैश्वानरोऽन्य इति शास्त्रेण पृथक्पितामहादीन्कर्मपृथक्त्ववशात्पश्यन्तोऽपि तस्यैकतां तथा कारणत्वेन संविदन्ति। तथा च **कात्यायनः**-‘कर्मपृथक्त्वाद्धि पृथगभिधानाः स्तुतयो भवन्त्येकैव वा महात्मा देवता’इति। श्रुतिरपि ‘तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येतस्यैव सा विसृष्टिः’ इति ॥ २८ ॥ **नानेति**। अयमिति बुद्धिस्थ आम्नायः परामृश्यते। स च ‘एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति। यो देवानां नामधा एक एव’ इत्यादिः। अनुभवेनैवैतज्जनो जानातीत्याह-**जन्तुरिति**। विज्ञानात् वृत्त्या सोपाधिकावस्थायां सार्वात्म्यं पश्यति। वृत्तिविलये तु ब्रह्म अद्वैतम् ॥ २९ ॥ ब्रह्मप्राप्तेरतिदौर्लभ्यमाह-**संहारेति**। संहरत्यस्मिन् विक्षिपत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या संहारविक्षेपशब्दाभ्यां जगल्लयोदयकालः कल्पसंज्ञक उच्यते। तस्य सहस्रकोटीः ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया। तावत्कालपर्यन्तं केचिज्जीवास्तिष्ठन्ति स्थावरा भूत्वा आसते प्रचरन्ति जङ्गमा भवन्ति चान्ये। तत्राप्येकैकस्य कल्पस्यातिप्रमाणत्वं भंग्यन्तरेणाह-**प्रजाविसर्गस्येति**। पारिमाण्यं स्वार्थे तद्धितः। बहूनीत्यसंख्येयत्वमुक्तम् ॥ ३० ॥

वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः
क्रोशं च गंभीरतयाऽवगाढाः ।
आयामतः पञ्चशताश्च सर्वाः
प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ॥ ३१
वाप्या जलं क्षिप्यति वालकोट्या
त्वन्हा सकृच्चाप्यथ न द्वितीयम् ।
तासां क्षये विद्धि परं विसर्गं
संहारमेकं च तथा प्रजानाम् ॥ ३२
षड्जीववर्णाः परमं प्रमाणं
कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यम् ।
रक्तं पुनः सह्यतरं सुखं तु
हारिद्रवर्णं सुसुखं च शुक्लम् ॥ ३३
परं तु शुक्लं विमलं विशोकं
गतक्लमं सिद्ध्यति दानवेन्द्र ।
गत्वा तु योनिप्रभवाणि दैत्य
सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ॥ ३४
गतिं च यां दर्शनमाह देवो
गत्वा शुभं दर्शनमेव चापि ।
गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां
वर्णस्तथा कालकृतोऽसुरेन्द्र ॥ ३५

वापीत्येतद्व्याचष्टे-**वाप्य इति द्वाभ्याम्**। योजनविस्तृताः । पंचशता इति वाक्यशेषाद्विस्तारयोजनसंख्या ज्ञेया आयामतो दैर्घ्यतः योजनतः पञ्चशता इति सम्बन्धः । शता इति लिंगव्यत्यय आर्षः। पञ्चशतं योजनानीत्यर्थः। अवगाढाः नास्ति अवगाढोऽवगाहो यासां ताः दुरवगाहा इत्यर्थः। भागुरिमतेनावेत्युपसर्गस्याकारलोपं कृत्वा नञ्समासः । अत एव प्रत्येकशः प्रवृद्धाः ॥३१॥ **वाप्या इति** । अयमर्थः-यदि वालकोट्या केशाग्रेण एकैकस्मिन्दिवसे एक एक एव विन्दुरुद्ध्रियेत न द्वितीयः । तेन क्रमेण एकैकवाप्या उच्छोषणेन बहुसहस्रवाप्युच्छेदः स्यात्तर्हि संसारस्यापि विना ज्ञानमुच्छेदः स्यात्। एकस्य मुक्त्या एकस्य विसर्गस्य नाशेऽप्यनन्ता जीवाः सन्तीति सर्वथाऽपि संसारस्यानुच्छेद एव । तथोक्तं भगवता-'नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा'इति ॥३२॥ एवं मुक्तिदौर्लभ्याय संसारस्यानन्त्यमुक्तम् । इदानीं रजःसत्त्वं तमश्चैव विद्धि नारायणात्मकमिति पूर्वोक्तं गुणत्रयं रञ्जकत्व--स्वच्छत्व-मलिनत्वसाम्याद्रक्तश्वेतकृष्णशब्दैर्विवक्षित्वा तेषां भागभेदेन षट् रूपाणि प्रकल्प्यन्ते तथाहि । त्रिदंडविष्टंभवद्गुणत्रयमन्योन्यव्यतिरेकेण न तिष्ठति । तत्र यदा तमस आधिक्यं सत्त्वरजसोर्न्यूनत्वसमत्वे तदा कृष्णो वर्णः । अन्त्ययोर्वैपरीत्ये धूम्रः । तथा रजस आधिक्ये सत्त्वतमसोर्न्यूनत्वसमत्वे नीलवर्णः । अन्त्ययोर्वैपरीत्ये मध्यं मध्यमो वर्णः । तच्च रक्तं लोकानां सह्यतरम् । लोकानां प्रवृत्तिकुशलानाममूढानां साहसिकानाम् । सत्त्वस्याधिक्ये रजस्तमसोर्न्यूनत्वसमत्वे हारिद्रः पीतवर्णस्तच्च सुखकरम्। अन्त्ययोर्वैपरीत्ये शुक्लं तच्चात्यन्तसुखकरम् । ततः कृष्णो मुख्यसर्गः स्थावरश्चतुर्थः धूम्रस्तैर्यग्योन्यः पञ्चमः पीतो देवसर्गः षष्ठः नीलो मानुषसर्गः सप्तमः मध्यमोऽनुग्रहसर्गोऽष्टमः । शुक्लः कौमारसर्गो नवमः । यथोक्तं वैष्णवे--

'मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ।
तिर्यक्स्रोतस्तु यः प्रोक्तस्तैर्यग्योन्यः स उच्यते ।
तदूर्ध्वस्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः ।
ततोऽर्वाक्स्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ।
मध्यमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च सः ।
पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ।
प्राकृता वैकृताश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ।'

अत्रानुग्रहशब्देन 'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च' इति श्रुतिप्रसिद्धाः शमकामादिचेतोवृत्त्यनुग्राहिका देवता उच्यन्ते। स चानुग्रहो जातिभेदाद्भिन्नः । यथोक्तं वायुपुराणे—

'अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः ।
विपर्ययेण वा शक्त्या सिद्ध्या तुष्ट्या तथैव च ।
स्थावरेषु विपर्यासस्तिर्यग्योनिषु शक्तितः ।
सिद्ध्यात्मना मनुष्येषु तुष्ट्या देवेषु कृत्स्नशः'

इति ॥ ३३ ॥ **परन्त्विति** । एतेषु सर्गेषु शुक्लं कौमारसर्गः । रागद्वेषराहित्यात् । विमलं निष्पापं अत एव विशोकं विशोकत्वमपि कुतः यतो गतक्लमं प्रवृत्त्याख्यश्रमहीनम् । सिद्ध्यति मोक्षं साधयति एतच्चात्यन्तदुर्लभमित्याह—**गत्वेति** । योनिप्रभवाणि जन्मानि न त्वयोनिजानि धृष्टद्युम्नादिवत् । तेषां ह्यधिकारिकाणां नेतरवद्योनिजं जन्म गत्वा प्राप्य यथोक्तम्—

'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति॥३४॥

यां सिद्धिं जीव उपैति तां व्याचष्टे—**गतिमिति** । शुभं दर्शनं सच्छास्त्रं गत्वा प्राप्य देव इन्द्रो यां गतिं दर्शनमात्मानुभवात्मिकामाह उक्तवान् सैव शुक्लवर्णभूतां सिद्धिरित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तामिन्द्र इत्याचक्षते' इति । ततमं ततममित्येकस्य तकारस्य छांदसो लोपः । इदं ब्रह्म अदर्शं अपश्यम् । एतेनेदमिह वाक्यं प्रमाणत्वेन दर्शितम् । इदमेवान्यत्रापि तुल्यमित्याह-**गतिरिति**। वर्णः सत्त्वादितारतम्यम् । वर्णोऽपि

शतं सहस्राणि चतुर्दशेह
परागतिर्जीवगुणस्य दैत्य ।
आरोहणं तत्कृतमेवं विद्धि
स्थानं तथा निःसरणं च तेषाम् ३६
कृष्णस्य वर्णस्य गतिर्निकृष्टा
स सज्जते नरके पच्यमानः ।
स्थानं तथा दुर्गतिभिस्तु तस्य
प्रजाविसर्गान्सुबहून्वदन्ति ॥ ३७
शतं सहस्राणि ततश्चरित्वा
प्राप्नोति वर्णं हरितं तु पश्चात् ।
स चैव तस्मिन्निवसत्यनीशो
युगक्षये तपसा संवृतात्मा ॥ ३८
स वै यदा सत्त्वगुणेन युक्त-
स्तमो व्यपोहन्घटते स्वबुद्ध्या ।
स लोहितं वर्णमुपैति नीला-
न्मनुष्यलोके परिवर्तते च ॥ ३९
स तत्र संहारविसर्गमेकं
स्वधर्मजैर्बन्धनैः क्लिश्यमानः ।
ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं
संहारविक्षेपशते व्यतीते ॥ ४०
हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गा-
त्सहस्रशस्तिष्ठति संचरन्वै ।
अविप्रमुक्तो निरये च दैत्य
ततः सहस्राणि दशापराणि ॥ ४१
गतीः सहस्राणि च पञ्च तस्य
चत्वारि संवर्तकृतानि चैव ।
विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि
सर्वेषु चान्येषु च संभवेषु ॥ ४२

कालकृतः कालः प्रागुक्तश्चतुर्युगात्मा जीवो धर्मे रतो धर्ममालम्बमानोऽधर्माद्व्यावृत्तोऽधर्मे रत इति क्रमेण कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञः तथा च जीवस्य प्राग्भवीयसंस्कारवशाद्यादृशः सत्त्वाद्याविर्भावस्तादृशी गतिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ **शतमिति** सेयं जीवगुणस्य गतिः परा पार्यन्तिकी दशानामिन्द्रियाणामन्तःकरणचतुष्टयस्य च करणगणस्य भेदाच्चतुर्दशसंख्याका सती तावन्ति शतानि सहस्राणि शतसहस्राणि लक्षाणि वा विषयभेदाद्भवति । तथाहि विषयभेदाद्वृत्तिभेदं श्रुतिराह-- 'अयं वै हरयोऽयं वै दश च शतानि च सहस्राणि च प्रयुतानि च' इत्यादि । आरोहणं उपर्युपरिसोपानारोहक्रमेण ऊर्ध्वगतिः । तैरेव चतुर्दशभिः सत्त्वतारतम्यप्रधानैः कृतं तत्कृतं स्थानं च तेषु तेषु पदेषु स्थैर्यम् । तथा निःसरणं तेभ्यः पदेभ्यश्च्युतिः तेषां जीवानां तत्कृतैव । तस्मादेते चतुर्दश सात्त्विकमार्गप्रवणाः कार्या इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अन्यथा दोषमाह--**कृष्णस्येति** । कृष्णस्य स्थावरत्वप्रापकस्य वर्णस्य निकृष्टा नीचा गतिः । यतः स भावी स्थावरो नरके नरकप्रदे कर्मणि सज्जते । अतो नरके पच्यमान एवास्ते । तत्रैव तस्य स्थानं स्थितिः दुर्गतिभिः तैरेव चतुर्दशभिर्दुर्मार्गप्रवृत्तैर्भवति । स्थानावधिमाह--**सुबहूनिति** । प्रजाविसर्गान् कल्पान् ॥ ३७ ॥ सुबहूनित्यस्य व्याख्या शतं सहस्राणि लक्षमित्यर्थः । हरितं धूम्रं तिर्यग्योनित्वम् । अनीशो दीनः शीतवाताद्यर्दितः सर्वतो मृत्युभयदर्शी च । युगक्षये पापभोगक्षये इदं हि वर्णद्वयं केवला भोगभूमिरेव । अतोऽत्र भोगेन क्षपितकलुषस्य दैवात्प्राचीनपुण्योदये सति जीवस्तपसा विवेकेन संवृतात्मा व्याप्तचित्तो भूत्वा ॥ ३८ ॥ सत्त्वगुणेन युक्तः सन्बुद्ध्या तमोगुणप्रवृत्तिं दूरीकुर्वन्घटते यतते श्रेयसे । तदा सर्वोत्कर्षे सति लोहितमष्टममनुग्रहसर्गमुपैति । शमकामाद्यभिमानिदेवताभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । सत्त्वापकर्षे तु नीलात् नीलत्वं प्राप्य मनुष्यलोके परिवर्तते गतागतं करोति । चकारो वाशब्दस्यार्थे ॥ ३९ ॥ सः नीलत्वं प्राप्तः तत्र मानुषलोके संहारविसर्गं कल्पं बन्धनैर्विधिनिषेधनिगडैः क्लिश्यमानस्तपोवृद्धिं कुर्वाणो हारिद्रं षष्ठं सर्गं देवताभावमुपैति । तत्रापि संहारविक्षेपशते कल्पशते जाते सति व्यतीते व्यतिगच्छति । कर्मव्यतिहारे तङ् । गतिकान्त्यर्थस्य वीधातोरन्तः प्रश्लिष्टस्य ईधातोर्व्यतिपूर्वस्येदं रूपम् । तथा च देवो भूत्वा मनुष्यत्वमुपैति मानुषश्च भूत्वा देवत्वमुपैतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ एतदेवाह--**हारिद्रेत्यादिना** । देवः सहस्रशः कल्पान् संचरन्नप्यविप्रमुक्तो विषयवियोगहीनो निरये च संवर्तकृतानि कल्पे कल्पे कृतानि फलानि भुञ्जानो गतीः संचरंस्तिष्ठतीति पूर्वेणान्वयः । गतिसंख्या दशपञ्च चत्वारि चेत्येकोनविंशतिसहस्राणि । अयमर्थः--एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुगिति श्रुतेः स्वप्नोपमे स्वर्गेऽपि दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणा मन आदिचतुष्टयं चेत्येकोनविंशतिर्जाग्रद्वासनामयानि भोगसाधनानि वर्तन्ते । तान्येव पूर्ववत्तावन्ति शतानि सहस्राणि च भवन्ति । अत्र दिव्योऽपि भोगो रागहेतुत्वात्पुण्यक्षेपकत्वादनित्यत्वाच्च निरय एवेति स्वर्गोऽपि निरयभोग उक्तः । ततश्च एनं नरं निरयात् भोगप्रदकर्मणः सकाशात्तु विमुक्तं विद्धि । स्वर्गोऽपि क्षयवानित्यर्थः । अन्येष्वपि संभवेषु स्थावरतैर्यग्योन्यादिषु मानुषवर्ज्येषु तस्मात्तिर्यक्सर्गवद्देवसर्गोऽपि भोगभूमित्वादेय एवेति भावः ॥ ४१ ॥

स देवलोके विरहत्यभीक्ष्णं
ततश्च्युतो मानुषतामुपैति ।
संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ
मर्त्येषु तिष्ठत्यमृतत्वमेति ॥ ४३
सोऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगा-
त्कृष्णे तले तिष्ठति सर्वकृष्टे ।
यथा त्वयं सिद्ध्यति जीवलोक-
स्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४
दैवानि स व्यूहशतानि सप्त
रक्तो हरिद्रोऽथ तथैव शुक्लः ।
संश्रित्य संधावति शुक्लमेत-
मष्टावरानर्च्यतमान्स लोकान् ॥ ४५
अष्टौ च षष्टिं च शतानि चैव
मनोविरुद्धानि महाद्युतीनाम् ।
शुक्लस्य वर्णस्य परा गतिर्या
त्रीण्येव रुद्धानि महानुभाव ॥ ४६
संहारविक्षेपमनिष्टमेकं
चत्वारि चान्यानि वसत्यनीशः ।
षष्ठस्य वर्णस्य परा गतिर्या
सिद्धावसिद्धस्य गतक्लमस्य ॥ ४७
सप्तोत्तरं तत्र वसत्यनीशः
संहारविक्षेपशतं सशेषम् ।
तस्मादुपावृत्त्य मनुष्यलोके
ततो महान्मानुषतामुपैति ॥ ४८

व्यतीते इत्यस्यार्थं स्पष्टयति--**स इति** । देवा मानुषत्वं मानुषाश्च देवत्वं भजन्त इत्यर्थः । अमृतत्वं अष्टौ पूर्वोक्तानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणचित्तमनोबुद्ध्याख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि दृष्टिसृष्टिमाश्रित्य तान्येव स्वस्वविषयलयोदयकारणानीति विषयभेदात्तान्येव शतानि सहस्राणि वा लयोदयान्मर्त्येषु यस्तिष्ठति स उपैतीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ सोऽस्मात् संकल्पकृताल्लयोदयप्रवाहात् । कालः कलिरूपस्तद्योगाच्च प्रभ्रश्य कृष्णे तले तलवदधोगते सर्वकृष्टे सर्वेभ्यो नीचे स्थावरे तिष्ठति । अयमारोहावरोहप्रवाहपातितः सिद्ध्यति मुच्यते ॥४४॥ मुक्त्युपायमेवाह-**दैवानीति** । स मुमुक्षुः सप्त व्यूहशतानि दैवानि संश्रित्य रक्तादिक्रमेण अन्ते शुक्ल एव सन्नवराँल्लोकान्संधावतीति सम्बन्धः । एकस्यानेकधाभावो व्यूहः । बुद्धेः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोबुद्धिरूपेण सप्तधा भूतायास्तत्तदिन्द्रियवृत्तिभेदात् । व्यूहानां शतानि सहस्राणि वा पूर्ववद्भवन्ति । तत्र दैवानि सात्त्विकानि शमदमादीन्येव संश्रित्य प्रथमं रक्तः शमाद्यभिमानिदेवतारूपः । अत्यन्तं शमादिमान्भवति । ततो हारिद्रो देवस्ततः शुक्लः कौमारो बालवद्रागद्वेषशून्यो भवति । ततः अष्टावरान् । अष्टौ पुर्यः अवरा अनुत्कृष्टाः पश्चाद्भूता वा येषु तान्सगुणात्मरूपान् लोकान् अर्च्यतमान् धूम्रादिमार्गं प्राप्य चन्द्रलोकादर्च्यादर्च्यतरोऽर्चिरादिमार्गप्राप्यो ब्रह्मलोकस्ततोऽप्यर्च्यतमान् । ज्ञानैकप्राप्यलोकान् योगफलभूतान् । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तृतीयमैश्वर्यं प्राप्नोतीत्यर्थः॥४५॥ अष्टावरानित्येतद्व्याचष्टे-**अष्टाविति** । शतशब्दार्थः प्राग्वत् अयमर्थ—सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख इति जाग्रत्स्वप्नयोस्तुल्यवच्छ्रवणात् सप्त जाग्रदवस्थापञ्चभूतात्मकः स्थूलदेहशब्दादिपञ्चकं च अस्य द्रष्टुः अंगमिवाङ्गं स्वरूपभूतमपि अविद्यादर्पणेन मुखवत्पराक्त्वं प्रापितस्य सतः प्राप्तये एकोनविंशतिः । दशेन्द्रियाणि प्राणपञ्चकं मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तचतुष्टयं चेति मुखानीव प्राप्तिद्वाराणि अविद्याकामकर्मात्मकत्रिंशकः सङ्घातः जाग्रद्वत्स्वप्नेऽपि तुल्य इति यान्यष्टावुक्तानि तान्येव षष्टिशतानीति योजना । यदा त्वविद्यादित्रयं त्रिंशकात्पृथग्गण्यते तदाऽपि सर्वेषामावृत्त्या षट्षष्टिः । सुषुप्तौ च आनन्दभुक्चेतोमुख इति श्रुतेर्भोग्य आनन्दः भोगसाधनं चेति द्वयं चेत्षट्षष्टिः तदात्वृजुतर एवार्थः । एतानि महाद्युतीनां पूर्णप्रकाशानामात्मविदां मनोविरुद्धानि मनसैव विशेषेण रुद्धानि मूढदृष्ट्या पृथग्भूतान्यपि विदुषां मनोमात्राण्येवेत्यर्थः । सेयं शुक्लस्य वर्णस्य गतिः सङ्क्षेपेण । त्रीणि जाग्रस्वप्नसुषुप्त्याख्यानि रुद्धानि चेत् ‘शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ’ इति श्रुतिप्रसिद्धस्य तुर्यस्य प्राप्तिः । एवशब्देन त्रयरोधात्मिकैव तुर्यप्राप्तिः तुर्यस्य प्रत्यक्त्वेनाप्राप्यत्वात् ॥ ४६ ॥ एवंविदो जीवन्मुक्तस्यापि प्रारब्धकर्मभोगस्यापरिहार्यत्वमाह—**संहारेति** । एकं संहारविक्षेपशतं अनिष्टं वसतीति एकं भोगायारब्धं जन्म दृष्टिसृष्ट्यभिप्रायेण लयोदयशतात्मकं इह देहे वसतीत्यध्याहृत्य योज्यम् अस्यैव योगिनः क्रममुक्तिमाह—**चत्वारीति** । अनीशः योगैश्वर्योपस्थापितान् दिव्यान्भोगांस्त्यक्तुमसमर्थो योगी अन्यानि चत्वारि महर्जनस्तपःसत्यलोकाख्यानि योगबलतारतम्येन ऐश्वर्यतारतम्यवन्ति क्रममुक्तिस्थानानि वसति अधिवसति । वासे निमित्तमाह-**षष्ठस्येति** । या गतिः सत्त्वशुद्ध्यात्मिका तस्याः सिद्धावपि असिद्धस्य शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्ततामप्राप्तस्य । गतक्लमस्य नष्टरागादिदोषस्य । योगसिद्धोऽपि ब्रह्मात्मैक्यज्ञानात्क्रममुक्तिभाग्भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ योगभ्रष्टगतिमाह—**सप्तेति** । अनीशः सम्यग्योगमनुष्ठातुमशक्तः तत्र परोक्षत्वेन निर्दिष्टे स्वर्गलोके सप्त पूर्वोक्तानि श्रोत्रादिपञ्चकं मनोबुद्धी च तानि

तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण
सोऽग्रेण संतिष्ठति भूतसर्गम् ।
स सप्तकृत्वश्च परैति लोकान्
संहारविक्षेपकृतप्रभावः ॥ ४९
सप्तैव संहारमुपप्लवानि
संभाव्य संतिष्ठति जीवलोके ।
ततोऽव्ययं स्थानमनन्तमेति
देवस्य विष्णोरथ ब्रह्मणश्च ।
शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव
देवस्य विष्णोः परमस्य चैव ॥ ५०
संहारकाले परिदग्धकाया
ब्रह्माणमायान्ति सदा प्रजा हि ।
चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे
ये ब्रह्मलोकादपराः स्म तेऽपि ॥ ५१
प्रजाविसर्गं तु सशेषकाले
स्थानानि स्वान्येव सरन्ति जीवाः ।
निःशेषतस्तत्पदं यान्ति चान्ते
सर्वे देवा ये सदृशा मनुष्याः ॥ ५२
ये तु च्युताः सिद्धलोकात्क्रमेण
तेषां गतिं यान्ति यथाऽऽनुपूर्व्या ।
जीवाः परे तद्बलतुल्यरूपाः
स्वं स्वं विधिं यान्ति विपर्ययेण ॥ ५३

उत्तराणि सत्त्वोत्कर्षबलेन उत्कृष्टानि यस्मिन् । तादृशं संहारविक्षेपशतं सशेषं कर्मशेषसहितम् । ध्येयब्रह्मसाक्षात्कारे हि 'तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति निःशेषपापदाहश्रुतेस्ततः प्रागारब्धयोगस्य योगिनः कर्मशेषमस्तीति युक्तं शुद्धकर्मा सन् योगी प्राग्योगसिद्धेर्मृतश्चेत् भुवो लोकं स्वर्लोकं च गच्छतीत्यर्थः । ततश्च मानुषं जन्म प्राप्य महान् कुलशीलविद्यादिना पूज्यो भवति ॥ ४८ ॥ तस्मान्मानुषाद्भावादुपावृत्त्य निष्क्रम्य अग्रे उत्तरमुत्तरं भूतसर्गं प्रति गन्तुं सन्तिष्ठति प्रस्थानं करोति । पूर्वाभ्यासवशादुत्तरोत्तरां योगभूमिकामारोहतीत्यर्थः । स एवं प्रतिष्ठमानः सप्तकृत्वः सप्तवारं लोकान्परैति पर्यटति संहारविक्षेपयोः समाधिव्युत्थानाभ्यां कृतः संवादितः प्रभाव ऐश्वर्यं येन सः । अयमर्थः– प्रथमां भूमिमारूढो योगी मृतः स्वर्गं प्राप्य ततश्च्युतः सार्वभौमो राजा भवति । एवं सोऽयं भूलोकजयः । एवमुत्तरोत्तरयोगकलावृद्ध्या उत्तरमुत्तरं लोकं जयति । अन्ते ब्रह्मलोकं सप्तमं प्राप्यापि पुनरावर्तते यदि ध्येयवस्तुन्यहंग्रहं न कुर्वीत । तं कुर्वंस्तु ब्रह्मणा सहैव मुच्यते । तत्र प्रमाणानि–

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन इति गीता ।
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । इति च
ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ इति च

॥ ४९ ॥ **सप्तेति** । एवशब्दो भिन्नक्रमः संहारमिति णमुलन्तं सप्त भूरादिसत्यलोकान्ताँल्लोकान्मनोबुद्धिसहितानि ज्ञानेन्द्रियाणि वा संहृत्यैव बोधेन बाधित्वा जीवलोके सान्तिष्ठति सम्यक् मोहशोकाभावादास्ते । संहारे बीजं उपप्लवानि सम्भाव्य तेषां बुद्ध्यादीनां भूरादीनां वा दुःखरूपत्वं निश्चित्य ततो देहान्ते अव्ययमपरिणामि स्थानम् । अत एवानन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं शुद्धं ब्रह्म एति प्राप्नोति । तत्तु स्थानं केचिद्देवस्य महादेवस्य सम्बन्धि कैलासमिति वदन्ति **शाम्भवाः** । विष्णोर्वैकुण्ठमिति **वैष्णवाः** । ब्रह्मणो ब्रह्मलोक इति **हैरण्यगर्भाः** । शेषस्य अनन्तस्येति **तद्भक्ताः** । नरस्य जीवस्यैव तत्परं स्थानमिति **सांख्याः** । देवस्य द्योतमानस्य चिन्मात्रस्य विष्णोर्व्यापकस्य परब्रह्मणः तुर्यमूर्तिस्वरूपस्य परमस्येति 'तद्विष्णोः परमं पदम्' इति श्रुतिप्रसिद्धम् **इत्यौपनिषदाः** ॥५०॥ एवं शब्दजान्विकल्पान्मोक्षे उपन्यस्य सर्ववादिसम्मतं वस्तुवृत्तमाह–**संहारेति** । परितः सर्वात्मना दग्धा बोधेन भस्मीकृताः कायाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहा याभिस्ताः ब्रह्माणं ब्रह्म पुंस्त्वमार्षम् । दवगणा इन्द्रियाणि । ये ब्रह्मस्वरूपाल्लोकादपरा अर्वाचीनाः प्रकृत्यादयस्तेऽपि परिदग्धकायाः संहारकाले मोक्षे ब्रह्म प्राप्नुवन्ति ॥ ५१ ॥ एवमात्मबोधजमात्यन्तिकं प्रलयमुक्त्वाऽवान्तरप्रलयमाह–**प्रजेति** । प्रलयकाले आसन्नतरे ये देवत्वं प्राप्ता अभुक्तकृत्स्नकर्मफलास्ते पूर्वकल्पार्जितानि स्वानि स्थानानि कल्पान्तरेऽपि सरन्ति लभन्ते । सर्वेषां कल्पानां पूर्वपूर्वकल्पसादृश्यात् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्' इति श्रुतेश्च । ये तु अन्ते कल्पान्ते निःशेषतः निःशेषितकालास्ते स्वर्गनाशे इतरवन्मनुष्यत्वमेव यान्तीत्यर्थः । प्रलयशतेनापि कृतं कर्म न नश्यति तत्त्वज्ञानमन्तरेणेति भावः ॥ ५२ ॥ विधिं अदृष्टं पुण्यपापं तत्फलं यान्ति प्राप्नुवन्ति एकस्मिन्नपि कल्पे असकृदारोहावरोहौ वर्तेतेऽतः संसारभीरुणा तत्त्वज्ञानमेवाश्रयणयिमिति भावः ॥ ५३ ॥

स यावदेवास्ति सशेषभुक्ते
प्रजाश्च देव्यौ च तथैव शुक्के ।
तावत्तदङ्गेषु विशुद्धभावः
संयम्य पञ्चेन्द्रियरूपमेतत् ॥ ५४
शुद्धां गतिं तां परमां परैति
शुद्धेन नित्यं मनसा विचिन्वन् ।
ततोऽव्ययं स्थानमुपैति ब्रह्म
दुष्प्रापमभ्येति स शाश्वतं वै ॥ ५५
इत्येतदाख्यातमहीनसत्त्व
नारायणस्येह बलं मया ते ॥ ५६

वृत्र उवाच ।

एवं गते मे न विषादोऽस्ति कश्चित्
सम्यक्क पश्यामि वचस्तथैतत् ।
श्रुत्वा तु ते वाचमदीनसत्त्व
विकल्मषोऽस्म्यद्य तथा विपाप्मा ॥
प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षे
महाद्युतेश्चक्रमनन्तवीर्यम् ।
विष्णोरनन्तस्य सनातनं तत्
स्थानं सर्गा यत्र सर्वे प्रवृत्ताः ।
स वै महात्मा पुरुषोत्तमो वै
तस्मिन् जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितम् ॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा स कौन्तेय वृत्रः प्राणानवासृजत्
योजयित्वा तथाऽऽत्मानं परं स्थानमवाप्तवान्

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः ।
सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान्पुरा ६०

भीष्म उवाच ।

मूलस्थायी महादेवो भगवान् स्वेन तेजसा।
तत्स्थः सृजति तान्भावान्नानारूपान्महामनाः
तुरीयार्धेन तस्येमं विद्धि केशवमच्युतम् ।
तुरीयार्धेन लोकांस्त्रीन्भावयत्येव बुद्धिमान्

एवं सपरिकरां ब्रह्मविद्यामुक्त्वा तद्वतो दृष्टिमाह--**स इति**। स ब्रह्मवित् यावत्सशेषभुक् शेषं प्रारब्धकर्म तत् अपरित्यज्य भुंक्ते इति सशेषभुक् अस्ति तावत्तदंगेषु तत्स्वरूपे एव प्रजाः सर्वाः ते शुक्के देव्यौ परापरविद्ये च वर्तेते इति शेषः । ब्रह्मविदो विशुद्धकैवल्यावधि कृत्स्नं जगदस्ति अनन्तरं नास्तीत्यर्थः । अत्र किं मानमत आह विशुद्धभावः योगसंशोधितचित्तो भूत्वा संयम्य धारणाध्यानसमाध्यात्मकं संयममनुष्ठाय एतत्परिदृश्यमानं वियदादि पञ्चेन्द्रियरूपमित्येव विद्धीति शेषः । तथाहि प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इतीन्द्रियेभ्यः साक्षात्परंपरया च देवानां लोकानां च सृष्टिः श्रूयते । स्वप्नमायेन्द्रजालवदुपपद्यते चैतत् जगतः प्रतिभासमात्रत्वमित्युपपादितमधस्तात् ॥ ५४ ॥ उपसंहरति --**शुद्धामिति**। शुद्धां निरवद्यां परमां गतिं शुद्धचिन्मात्रभावं शुद्धेन मनसा विचिन्वन् श्रवणमननध्यानाभ्यासैर्ज्ञातुमिच्छन् परैति द्वैतजालं परावृत्य एति प्राप्नोति ततो ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं अव्ययं स्थानं मोक्षं उपैति । ग्रामवत्प्राप्यत्वमस्त्वित्यत आह--ब्रह्म न हि त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य गगनस्येव प्राप्यत्वं संभवति । अथापि दुष्प्राप्यं अविद्यादिना व्यवधानात् शाश्वतं नित्यं प्राप्तमपि अभ्येति कंठगतचामीकरवदित्यर्थः तथाच श्रुतयः--‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ‘तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्म’इत्यादयः सिद्धवद्ब्रह्मभावं नविस्योपदिशन्ति ॥ ५५ ॥ हे अहीनसत्त्व ॥ ५६ ॥ एवं उक्तप्रकारेण गते जगतो मनोमात्रत्वे स्थिते सति वचः वचोऽर्थं ब्रह्माद्वैतं विकल्मषो निरवद्यः विपाप्मा शोकमोहहीनः ॥ ५७ ॥ श्रुतं विष्णुमाहात्म्यमनुसन्धत्ते प्रवृत्तमिति सार्धेन ॥ ५८ ॥—**एवमिति** । इंद्रेण सह युध्यन् अन्तकाले प्रवृत्तमेतादित्यादिसार्धश्लोकेन विष्णुमनुसन्धाय आत्मानं ब्रह्मणि योजयित्वा ॥ ५९ ॥ अयं स इति पुरोवर्तिनं कृष्णमंगुल्या निर्दिशति श्रीकृष्ण एव सर्वशास्त्रप्रतिपाद्य इत्यर्थः ॥ ६० ॥ राजवन्मूर्तिमांस्तटस्थ ईश्वर इति युधिष्ठिरस्य भ्रमो मा भूदिति भीष्म उवाच--**मूलेति** । मूलं अधिष्ठानं तद्वन्निर्विकारेण रूपेण तिष्ठतीति मूलस्थायी। योऽधिष्ठानचिद्रूपः स महादेवो महान् चिदात्मा मायानिष्कृष्टो भूस्थानीयः--**प्रथमः** । स एव मायाशबलो भगवान्षड्विधैश्वर्यवान्कारणात्मा भवति। बीजस्थानीयश्चिदचिदुभयात्मा—**द्वितीयः** । सोऽपि स्वेन स्वकीयेन तेजसा उपलक्षितः तैजसाख्यकार्यब्रह्मतां प्राप्तः **तृतीयः**-वृक्षस्थानीयो भवति । तत्स्थस्तस्मिन्ब्रह्माण्डरूपे कार्ये तिष्ठन्नयं श्रीकृष्णोऽनेकबीजगर्भफलस्थानीयश्चतुर्थः । तान् भावान् कार्यकारणरूपान् वृक्षबीजाभावान् सृजति । महामनाः महत्परिच्छेदाभिमानशून्यं सत्यसंकल्पादिगुणकं मनो यस्य स तथा ॥ ६१ ॥ अस्य रूपमाह— **तुरीयेति** । तस्य मूलस्थायिनश्चिन्मात्रस्य तुरीयार्धेन अष्टमांशेन निष्पन्नं इमं मूर्तिमन्तं केशवं विद्धि अच्युतमिति मूर्तिमत एव यावदविद्यं नित्यलमुक्तम् । तथाहि मूलस्थायि पूर्णचैतन्यं भगवति मायांशस

अर्वाक् स्थितस्तु यः स्थायी
कल्पान्ते परिवर्तते ।
स शेते भगवानप्सु
योऽसावतिबलः प्रभुः ।
तान्विधाता प्रसन्नात्मा
लोकांश्चरति शाश्वतान् ॥ ६३
सर्वाण्यशून्यानि करोत्यनन्तः
सनातनः संचरते च लोकान् ।
स चानिरुद्धः सृजते महात्मा
तत्स्थं जगत्सर्वमिदं विचित्रम् ६४
युधिष्ठिर उवाच ।
वृत्रेण परमार्थज्ञ दृष्टा मन्येऽऽत्मनो गतिः।
शुभा तस्मात्स सुखितो न शोचति पितामह
शुक्लः शुक्लाभिजातीयः साध्यो नावर्ततेऽनघ
तिर्यग्गतेश्च निर्मुक्तो निरयाच्च पितामह ६६
हारिद्रवर्णे रक्ते वा वर्तमानस्तु पार्थिव ।
तिर्यगेवानुपश्येत कर्मभिस्तामसैर्वृतः ॥ ६७
वयं तु भृशमापन्ना रक्ता दुःखसुखे सुखे ।
कां गतिं प्रतिपत्स्यामो नीलां कृष्णाधमामथ
भीष्म उवाच ।
शुद्धाभिजनसंपन्नाः पाण्डवाः संशितव्रताः।
विहृत्य देवलोकेषु पुनर्मानुषमेष्यथ ॥ ६९
प्रजाविसर्गे च सुखेन काले
प्रत्येत्य देवेषु सुखानि भुक्त्वा ।
सुखेन संयास्यथ सिद्धसंख्यां
मा वो भयं भूद्विमलाः स्थ सर्वे ७०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रगीतासु
अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

समप्राधान्यादर्धम्। तैजसे त्वाविद्यके समष्टिकार्ये बीजांशस्यार्धस्यैव सत्त्वात्तुरीयांशश्चैतन्यस्यास्ति । व्यष्टिकार्ये तु परिच्छिन्ने देहाद्यभेदाभिमानात् अष्टमांशश्चैतन्यस्यास्ति । तदिदमुक्तं तुरीयार्धेन-**तस्येमं विद्धीति** । नन्वेवमस्मदादितुल्य एवायमिति तमुद्दिश्य अयं स भगवानिति युधिष्ठिरोक्तिरयुक्ता । उपाध्यंशाविवक्षायां त्वस्माकमपि तथात्वमस्तीत्याशंक्याह--**तुरीयार्धेनेति** । पूर्वोक्तरीत्या कृष्णे पक्वफलाभे ईशादिस्रष्टृत्वं युक्तम् । अपक्वफलाभेष्वस्मासु त्वनीशत्वं स्फुटमिति न तेन सहास्माकं साम्यप्रसङ्गः ॥ ६२ ॥ एतदेव कार्यकारणयोर्लयप्रतिपादनेन द्रढयति-**अर्वागिति** सार्धेन । अर्वाक् स्थितः स्थायी समष्टिकार्यात्मा तृतीयोऽस्मदादिशरीरापेक्षया नित्योऽपि कल्पान्ते परिवर्तते नश्यतीत्यर्थः। यस्तु भगवान् द्वितीयोऽतिबलोऽनेकब्रह्माण्डलयोदयबीजभूतः प्रभुरन्तर्यामी सोऽपि अप्सु आप इवापस्तासु । 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति'इति श्रुत्या परावरवर्जितसलिलाभत्वेन निरूपिते अखण्डैकरसे ब्रह्मणि शेते लीयते । ईश्वरस्यास्य नित्यत्वं व्यवहारापेक्षयैवोच्यते न तु परमार्थत इति न तल्लयोक्तिरसंगता । तानिति अनुवाद्यमप्शब्दमपेक्ष्य बहुत्वं विधेयलोकापेक्षं पुंस्त्वं च । तं अखण्डैकरसं लोकं आत्मानं शाश्वतं नित्यप्राप्तमेव विधाता चतुर्मुखः प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः सन् अविद्यापनयमात्रेण चरति गच्छति प्राप्नोति । ब्रह्मादीनां चेतनानामपि तदेव लयस्थानमित्यर्थः ॥ ६३ ॥ सोऽयं अनन्तः परमात्मा सर्वाणि कारणानि च अशून्यानि स्वसत्तास्फूर्तिप्रदानेन पूर्णानि करोति । सनातनः सर्वदैकरूपोऽपि मायिक उपाधिविशिष्टेन रूपेण श्रीकृष्णात्मना लोकान्संचरते। स चैवंभूतोऽप्यस्मदादिवदुपाधिधर्मेण न निरुध्यतेऽतोऽनिरुद्धोऽहंकारः सन् जगत्सृजते महात्मा सर्वाधारत्वयोग्यः तथा च श्रुतिः-'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' इति स्रष्टुर्मायासन्निरुद्धादन्यत्वमाह--तत्स्थं बीजे तरुरिव फले बीजानीव परमात्मनि कृष्णे सर्वं जगदस्ति । तथा च श्रुतिः—'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' इति। विग्रहधर्मवन्तमीश्वरमुपादिश्य इयमेवर्गग्निः सामेत्यृक्सामात्मना निरूपितं प्रपञ्चं तस्यर्क्च साम गेष्णाविति तदङ्गुलिपर्वत्वेन निर्दिशति अतस्तत्स्थं जगत् गङ्गातरङ्गन्यायेन युक्तम् ॥६४॥ एवं ब्रह्मविद्यां श्रुत्वा तत्र स्वस्याधिकारोऽस्ति नास्ति वेति संदिहानः पृच्छति-**वृत्रेणेति** । त्मनः आत्मनः तस्मात् आत्मगतिदर्शनात् ॥६५॥ शुक्लाभिजातीयः शुक्लवंश्यः साध्यः साध्यसंज्ञको देव इति नावर्तते ॥ ६६ ॥ हारिद्रवर्णे सत्त्वाधिक्ये तमःसाम्ये रजसोल्पत्वे च षष्ठे देवतासर्गे उक्ते । तथा रक्ते रजस आधिक्ये सत्त्वस्य साम्ये तमसो न्यूनत्वे च मध्यमेऽनुग्रहसर्गे च वर्तमानः । तमोरजसोः साम्यात्कदाचिदावरणस्य प्रवृत्तेर्वा उद्रेकः स्यात्तेन ततास्तिर्यगादि संभाव्यते ॥ ६७ ॥ वयं तु हारिद्राच्च्युता केवलरजःप्रधाने रक्ते वर्तमानां नीलां मानुषीं वा कृष्णां ततोऽप्यधमां तिर्यग्गतिं वा । कृष्णया सहितामधमां कृष्णाधमाम् ॥ ६८ ॥ एवं भीतं युधिष्ठिरमाश्वासयति—**शुद्धेति** । हे पाण्डवाः यूयं संपन्नाः स्थ ॥ ६९ ॥ सिद्धसंख्यां सिद्धेषु गणनाम् ॥ ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

२८१-[१०८]

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो धार्मिष्ठता तात वृत्रस्यामिततेजसः ।
यस्य विज्ञानमतुलं विष्णोर्भक्तिश्च तादृशी १
दुर्विज्ञेयं पदं तात विष्णोरमिततेजसः ।
कथं वा राजशार्दूल पदं तु ज्ञातवानसौ ॥ २
भवता कथितं ह्येतच्छ्रद्दधे चाहमच्युतम् ।
भूयस्तु मे समुत्पन्ना बुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३
कथं विनिहतो वृत्रः शक्रेण पुरुषर्षभ ।
धार्मिको विष्णुभक्तश्च तत्त्वज्ञश्च पदान्वये ४
एतन्मे संशयं ब्रूहि पृच्छते भरतर्षभ ।
वृत्रस्तु राजशार्दूल यथा शक्रेण निर्जितः ५
यथा चैवाभवद्युद्धं तच्चाचक्ष्व पितामह ।
विस्तरेण महाबाहो परं कौतूहलं हि मे ॥ ६

भीष्म उवाच ।

रथेनेन्द्रः प्रयातो वै सार्धं देवगणैः पुरा ।
ददर्शाथाग्रतो वृत्रं धिष्ठितं पर्वतोपमम् ॥ ७
योजनानां शतान्यूर्ध्वं पञ्चोच्छ्रितमरिंदम ।
शतानि विस्तरेणाथ त्रीण्येवाभ्यधिकानि वै
तत्प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
वृत्रस्य देवाः संत्रस्ता न शान्तिमुपलेभिरे ९
शक्रस्य तु तदा राजन्नूरुस्तंभो व्यजायत ।
भयाद्वृत्रस्य सहसा दृष्ट्वा तद्रूपमुत्तमम् १०
ततो नादः समभवद्वादित्राणां च निःस्वनः ।
देवासुराणां सर्वेषां तस्मिन्युद्धे ह्युपस्थिते ११
अथ वृत्रस्य कौरव्य दृष्ट्वा शक्रमवस्थितम् ।
न संभ्रमो न भीः काचिदास्था वा समजायत
ततः समभवद्युद्धं त्रैलोक्यस्य भयंकरम् ।
शक्रस्य च सुरेन्द्रस्य वृत्रस्य च महात्मनः १३
असिभिः पट्टिशैः शूलैः शक्ति-तोमर-मुद्गरैः।
शिलाभिर्विविधाभिश्च कार्मुकैश्च महास्वनैः
शस्त्रैश्च विविधैर्दिव्यैः पावकोल्काभिरेव च।
देवासुरैस्ततः सैन्यैः सर्वमासीत्समाकुलम् ॥
पितामहपुरोगाश्च सर्वे देवगणास्तथा ।
ऋषयश्च महाभागास्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ १६
विमानाग्र्यैर्महाराज सिद्धाश्च भरतर्षभ ।
गन्धर्वाश्च विमानाग्र्यैरप्सरोभिः समागमन्
ततोऽन्तरिक्षमावृत्य वृत्रो धर्मभृतां वरः ।
अश्मवर्षेण देवेन्द्रं समाकिरदतिद्रुतम् ॥ १८
ततो देवगणाः क्रुद्धा सर्वतः शरवृष्टिभिः ।
अश्मवर्षमपोहन्त वृत्रप्रेरितमाहवे ॥ १९
वृत्रस्तु कुरुशार्दूल महामायो महाबलः ।
मोहयामास देवेन्द्रं मायायुद्धेन सर्वशः २०
तस्य वृत्रार्दितस्याथ मोह आसीच्छतक्रतोः ।
रथन्तरेण तं तत्र वसिष्ठः समबोधयत् ॥ २१

वसिष्ठ उवाच ।

देवश्रेष्ठोऽसि देवेन्द्र दैत्यासुरनिबर्हण ।
त्रैलोक्यबलसंयुक्तः कस्माच्छक्र विषीदसि॥
एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवश्चैव जगत्पतिः ।
सोमश्च भगवान्देवः सर्वे च परमर्षयः ॥ २३
माकार्षीः कश्मलं शक्र कश्चिदेवेतरो यथा ।
आर्या युद्धे मतिं कृत्वा जहि शत्रून्सुराधिप
एष लोकगुरुस्त्र्यक्षः सर्वलोकनमस्कृतः ।
निरीक्षते त्वां भगवांस्त्यज मोहं सुराधिप॥
एते ब्रह्मर्षयश्चैव बृहस्पतिपुरोगमाः ।
स्तवेन शक्र दिव्येन स्तुवन्ति त्वां जयाय वै

भीष्म उवाच ।

एवं संबोध्यमानस्य वसिष्ठेन महात्मना ।
अतीव वासवस्यासीद्बलमुत्तमतेजसः ॥ २७
ततो बुद्धिमुपागम्य भगवान्पाकशासनः ।
योगेन महता युक्तस्तां मायां व्यपकर्षत ॥ २८
ततोऽङ्गिरःसुतः श्रीमांस्ते चैव सुमहर्षयः ।
दृष्ट्वा वृत्रस्य विक्रान्तमुपागम्य महेश्वरम् २९
ऊचुर्वृत्रविनाशार्थं लोकानां हितकाम्यया ।
ततो भगवतस्तेजो ज्वरो भूत्वा जगत्पतेः ॥
समाविशत्तदा रौद्रो वृत्रं लोकपतिं तदा ।
विष्णुश्च भगवान्देवः सर्वलोकाभिपूजितः ॥
ऐन्द्रं समाविशद्वज्रं लोकसंरक्षणे रतः ।
ततो बृहस्पतिर्धीमानुपागम्य शतक्रतुम् ।
वसिष्ठस्य महातेजाः सर्वे च परमर्षयः ॥ ३२
ते समासाद्य वरदं वासवं लोकपूजितम् ।
ऊचुरेकाग्रमनसो जहि वृत्रमिति प्रभो ॥ ३३

२८१

अहो इति ॥ १ ॥ पदं स्थानं पदं पदनीयम् ॥ ॥ २ ॥ वृत्रवधख्यापके त्वद्वचसि श्रद्धा च वैष्णवस्य वृत्रस्य वधानर्हत्वं चेति विरुद्धकोटिद्वयेन व्यक्तं स्पष्टं अन्यतरकोटिनिश्चायकं दर्शनं व्यक्तदर्शनं तदभावात् अव्यक्तदर्शनात् ॥३॥ पदान्वये व्यक्तदर्शनवेदान्तवाक्यार्थविचारे ४

महेश्वर उवाच ।
एष वृत्रो महान् शक्र वलेन महता वृतः ।
विश्वात्मा सर्वगश्चैव वहुमायश्च विश्रुतः ३४
तदेनमसुरश्रेष्ठं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम् ।
जहि त्वं योगमास्थाय माऽवमंस्थाः सुरेश्वर ॥
अनेन हि तपस्तप्तं वलार्थममराधिप ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि व्रह्मा चास्मै वरं ददौ ॥
महत्त्वं योगिनां चैव महामायत्वमेव च ।
महावलत्वं च तथा तेजश्चाग्र्यं सुरेश्वर ३७
एतत्त्वां मामकं तेजः समाविशति वासव ।
व्यग्रमेनं त्वमप्येनं वज्रेण जहि दानवम् ३८
शक्र उवाच ।
भगवंस्त्वत्प्रसादेन दितिजं सुदुरासदम् ।
वज्रेण निहनिष्यामि पश्यतस्ते सुरर्षभ ॥ ३९
भीष्म उवाच ।
आविश्यमाने दैत्ये तु ज्वरेणाथ महासुरे ।
देवतानामृषीणां च हर्षान्नादो महानभूत् ४०
ततो दुन्दुभयश्चैव शंखाश्च सुमहास्वनाः ।
मुरजा डिण्डिमाश्चैव प्रावाद्यन्त सहस्रशः ॥
असुराणां तु सर्वेषां स्मृतिलोपो महानभूत् ।
मायानाशश्च वलवान्क्षणेन समपद्यत ॥ ४२
तथाविष्टमथो ज्ञात्वा ऋषयो देवतास्तथा ।
स्तुवन्तः शक्रमीशानं तथा प्राचोदयन्नपि ४३
रथस्थस्य हि शक्रस्य युद्धकाले महात्मनः
ऋषिभिः स्तूयमानस्य रूपमासीत्सुदुर्दृशम् ४४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वृत्रवधे
एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

२८२-[१०९]

भीष्म उवाच ।
वृत्रस्य तु महाराज ज्वराविष्टस्य सर्वशः ।
अभवन्यानि लिङ्गानि शरीरे तानि मे शृणु १
ज्वलितास्योऽभवद्घोरो वैवर्ण्यं चागमत्परम्
गात्रकम्पश्च सुमहान् श्वासश्चाप्यभवन्महान्
रोमहर्षश्च तीव्रोऽभून्निःश्वासश्च महान्नृप ।
शिवा चाशिवसंकाशा तस्य वक्त्रात्सुदारुणा
निष्पपात महाघोरा स्मृतिः सा तस्य भारत
उल्काश्च ज्वलितास्तस्य दीप्ताः पार्श्वे प्रपेदिरे
गृध्राः कङ्का वलाकाश्च
वाचोऽमुञ्चन्सुदारुणाः ।
वृत्रस्योपरि संसृष्टा-
श्चक्रवत्परिवभ्रमुः ॥ ५
ततस्तं रथमास्थाय देवाऽप्यायित आहवे ।
वज्रोद्यतकरः शक्रस्तं दैत्यं समवैक्षत ॥ ६
अमानुषमथो नादं स मुमोच महासुरः ।
व्यजृंभच्चैव राजेन्द्र तीव्रज्वरसमन्वितः ॥ ७
अथास्य जृम्भतः शक्रस्ततो वज्रमवासृजत् ।
स वज्रः सुमहातेजाः कालाग्निसदृशोपमः ८
क्षिप्रमेव महाकायं वृत्रं दैत्यमपातयत् ।
ततो नादः समभवत्पुनरेव समन्ततः ॥ ९
वृत्रं विनिहतं दृष्ट्वा देवानां भरतर्षभ ।
वृत्रं तु हत्वा मघवा दानवारिर्महायशाः १०
वज्रेण विष्णुयुक्तेन दिवमेव समाविशत् ।
अथ वृत्रस्य कौरव्य शरीरादभिनिःसृता ११
व्रह्मवध्या महाघोरा रौद्रा लोकभयावहा ।
करालदशना भीमा विकृता कृष्णपिङ्गला ॥
प्रकीर्णमूर्धजा चैव घोरनेत्रा च भारत ।
कपालमालिनी चैव कृत्येव भरतर्षभ ॥ १३
रुधिरार्द्रा च धर्मज्ञ चीरवल्कलवासिनी ।
साऽभिनिष्क्रम्य राजेन्द्र तादृग्रूपा भयावहा
वज्रिणं मृगयामास तदा भरतसत्तम ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य वृत्रहा कुरुनन्दन १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

——

२८२

वृत्रस्येति ॥ १ ॥

स्वर्गायाभिमुखः प्रायाल्लोकानां हितकाम्यया
सा विनिःसरमाणं तु दृष्ट्वा शक्रं महौजसम् ॥
जग्राह वध्या देवेन्द्रं सुलग्ना चाभवत्तदा ।
स हि तस्मिन्समुत्पन्ने ब्रह्मवध्याकृते भये १७
नलिन्या बिसमध्यस्थ उवासाब्दगणान्बहून्
अनुसृत्य तु यत्नात्स तया वै ब्रह्महत्यया १८
तदा गृहीतः कौरव्य निस्तेजाः समपद्यत ।
तस्या व्यपोहने शक्रः परं यत्नं चकार ह १९
न चाशकत्तां देवेन्द्रो ब्रह्मवध्यां व्यपोहितुम्
गृहीत एव तु तया देवेन्द्रो भरतर्षभ ॥ २०
पितामहमुपागम्य शिरसा प्रत्यपूजयत् ।
ज्ञात्वा गृहीतं शक्रं स द्विजप्रवरवध्यया २१
ब्रह्मा स चिन्तयामास तदा भरतसत्तम ।
तामुवाच महाबाहो ब्रह्मवध्यां पितामहः २२
स्वरेण मधुरेणाथ सान्त्वयन्निव भारत ।
मुच्यतां त्रिदशेन्द्रोऽयं मत्प्रियं कुरु भाविनि
ब्रूहि किं ते करोम्यद्य कामं किं त्वमिहेच्छसि

ब्रह्मवध्योवाच ।

त्रिलोकपूजिते देवे प्रीते त्रैलोक्यकर्तरि ।
कृतमेव हि मन्यामि निवासं तु विधत्स्व मे ॥
त्वया कृतेयं मर्यादा लोकसंरक्षणार्थिना ।
स्थापना वै सुमहती त्वया देव प्रवर्तिता २६
प्रीते तु त्वयि धर्मज्ञ सर्वलोकेश्वर प्रभो ।
शक्रादपगमिष्यामि निवासं संविधत्स्व मे ॥

भीष्म उवाच ।

तथेति तां प्राह तदा ब्रह्मवध्यां पितामहः ।
उपायतः स शक्रस्य ब्रह्मवध्यां व्यपोहत २८
ततः स्वयंभुवा ध्यातस्तत्र वह्निर्महात्मना ।
ब्रह्माणमुपसंगम्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ २९
प्राप्तोऽस्मि भगवन्देव त्वत्सकाशमनिन्दित ।
यत्कर्तव्यं मया देव तद्भवान्वक्तुमर्हसि ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

बहुधा विभजिष्यामि ब्रह्मवध्यामिमामहम्
शक्रस्याघविमोक्षार्थं चतुर्भागं प्रतीच्छ वै ३१

अग्निरुवाच ।

मम मोक्षस्य कोऽन्तो वै
ब्रह्मन्ध्यायस्व वै प्रभो ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं
तत्त्वतो लोकपूजित ॥ ३२

ब्रह्मोवाच ।

यस्त्वां ज्वलन्तमासाद्य
स्वयं वै मानवः क्वचित् ।
बीजौषधिरसैर्वह्ने
न यक्ष्यति तमोवृतः ॥ ३३
तमेषा यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
ब्रह्मवध्या हव्यवाह व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥
इत्युक्तः प्रतिजग्राह तद्वचो हव्यकव्यभुक् ।
पितामहस्य भगवांस्तथा च तदभूत्प्रभो ३५
ततो वृक्षौषधितृणं समाहूय पितामहः ।
इममर्थं महाराज वक्तुं समुपचक्रमे ॥ २६
ततो वृक्षौषधितृणं तथैवोक्तं यथातथम् ।
व्यथितं वह्निवद्राजन्ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ३७
अस्माकं ब्रह्मवध्यायाः कोऽन्तो लोकपितामह
दैवेनाभिहतानस्मान्न पुनर्हन्तुमर्हसि ॥ ३८
वयमग्निं तथा शीतं वर्षं च पवनेरितम् ।
सहामः सततं देव तथा च्छेदनभेदने ॥ ३९
ब्रह्मवध्यामिमामद्य भवतः शासनाद्वयम् ।
ग्रहीष्यामस्त्रिलोकेश मोक्षं चिन्तयतां भवान्

ब्रह्मोवाच ।

पर्वकाले तु संप्राप्ते यो वै च्छेदनभेदनम् ।
करिष्यति नरो मोहात्तमेषाऽनुगमिष्यति ४१

भीष्म उवाच ।

ततो वृक्षौषधितृणमेवमुक्तं महात्मना ।
ब्रह्माणमभिसंपूज्य जगामाशु यथागतम् ४२
आहूयाप्सरसो देवस्ततो लोकपितामहः ।
वाचा मधुरया प्राह सान्त्वयन्निव भारत ॥
इयमिन्द्रादनुप्राप्ता ब्रह्मवध्या वराङ्गनाः ।
चतुर्थमस्या भागांशं मयोक्ताः संप्रतीच्छत ॥

अप्सरस ऊचुः ।

ग्रहणे कृतबुद्धीनां देवेश तव शासनात् ।
मोक्षं समयतोऽस्माकं चिन्तयस्व पितामह ॥

ब्रह्मोवाच ।

रजस्वलासु नारीषु यो वै मैथुनमाचरेत् ।
तमेषा यास्यति क्षिप्रं व्येतु वो मानसो ज्वरः

भीष्म उवाच ।

तथेति हृष्टमनस इत्युक्त्वाऽप्सरसां गणाः
स्थानि स्थानानि संप्राप्य रेमिरे भरतर्षभ ४७

यस्त्वामिति-यः आहिताग्निरधिकारी बीजैः पुरोडाशादिना ओषधिरसैः सोमेन पयआदिभिर्वा ॥ ३३ ॥

ततस्त्रिलोककृद्देवः पुनरेव महातपाः ।
अपःसञ्चिन्तयामास ध्यातास्ताश्चाप्यथागमन्
तास्तु सर्वाः समागम्य ब्रह्माणममितौजसम् ।
इदमूचुर्वचो राजन्प्रणिपत्य पितामहम् ४९
इमाः स्म देव संप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिन्दम ।
शासनात्तव लोकेश समाज्ञापय नः प्रभो ५०

ब्रह्मोवाच ।

इयं वृत्रादनुप्राप्ता पुरुहूतं महाभया ।
ब्रह्मवध्या चतुर्थांशमस्या यूयं प्रतीच्छत ५१

आप ऊचुः ।

एवं भवतु लोकेश यथा वदसि नः प्रभो ।
मोक्षं समयतोऽस्माकं सञ्चिन्तयितुमर्हसि ॥
त्वं हि देवेश सर्वस्य
जगतः परमा गतिः ।
कोऽन्यः प्रसादो हि भवे-
द्यन्नः कृच्छ्रात्समुद्धरेत् ॥ ५३

ब्रह्मोवाच ।

अल्पा इति मतिं कृत्वा यो नरो बुद्धिमोहितः
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि युष्मासु प्रतिमोक्ष्यति ५४
तमियं यास्यति क्षिप्रं तत्रैव च निवत्स्यति ।
तथा वो भविता मोक्ष इति सत्यं ब्रवीमि वः
ततो विमुच्य देवेन्द्रं ब्रह्मवध्या युधिष्ठिर ।
यथा विसृष्टं तं वासमगमद्देवशासनात् ५६
एवं शक्रेण संप्राप्ता ब्रह्मवध्या जनाधिप ।
पितामहमनुज्ञाप्य सोऽश्वमेधमकल्पयत् ५७
श्रूयते च महाराज संप्राप्ता वासवेन वै ।
ब्रह्मवध्या ततः शुद्धिं हयमेधेन लब्धवान्॥५८
समवाप्य श्रियं देवो हत्वारींश्च सहस्रशः ।
प्रहर्षमतुलं लेभे वासवः पृथिवीपते ॥ ५९

वृत्रस्य रुधिराच्चैव शिखण्डाः पार्थ जज्ञिरे ।
द्विजातिभिरभक्ष्यास्ते दीक्षितश्च तपोधनैः १
सर्वावस्थं त्वमप्येषां द्विजातीनां प्रियं कुरु ।
इमे हि भूतले देवाः प्रथिताः कुरुनन्दन ॥ ६१

एवं शक्रेण कौरव्य बुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुरः ।
उपायपूर्वं निहतो वृत्रो ह्यमिततेजसा ॥ ६२
एवं त्वमपि कौन्तेय पृथिव्यामपराजितः ।
भविष्यसि यथा देवः शतक्रतुरमित्रहा ॥ ६३
ये तु शक्रकथां दिव्या-
मिमां पर्वसु पर्वसु ।
विप्रमध्ये वदिष्यन्ति
न ते प्राप्स्यन्ति किल्बिषम् ॥ ६४
इत्येतद्वृत्रमाश्रित्य शक्रस्यात्यद्भुतं महत् ।
कथितं कर्म ते तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ब्रह्महत्याविभागे
द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

२८३-[११०]

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्मिन्वृत्रवधे देव विवक्षा मम जायते ॥ १
ज्वरेण मोहितो वृत्रः कथितस्ते जनाधिप ।
निहतो वासवेनेह वज्रेणेति तदाऽनघ ॥ २
कथमेष महाप्राज्ञ ज्वरः प्रादुर्बभौ कुतः ।
ज्वरोत्पत्तिं निपुणतः श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन् ज्वरस्येमं संभवं लोकविश्रुतम्
विस्तरं चास्य वक्ष्यामि यादृशश्चैव भारत ४

पुरा मेरोर्महाराज शृङ्गं त्रैलोक्यपूजितम् ।
ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितम् ५
अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकेषु भारत ।
तत्र देवो गिरितटे हेमधातुविभूषिते ॥ ६

ब्रह्मविदां वधः इंद्रस्यापि अत्यंतदुःखदः नाशहेतुश्च भवतीत्यध्यायतात्पर्यम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यशीत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

२८३

प्रसंगात् ज्वरोत्पत्तिं पृच्छति-पितामहेत्यादिना॥१

पर्यङ्क इव विभ्राजन्नुपविष्टो बभूव ह ।
शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वे स्थिता बभौ
तथा देवा महात्मानो वसवश्चामितौजसः ७
तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ ।
तथा वैश्रवणो राजा गुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ८
यक्षाणामीश्वरः श्रीमान्कैलासनिलयः प्रभुः ।
उपासन्त महात्मानमुशना च महामुनिः ९
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव च महर्षयः ।
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा देवर्षयोऽपरे ॥ १०
विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा नारदपर्वतौ ।
अप्सरोगणसंघाश्च समाजग्मुरनेकशः ॥ ११
ववौ सुखः शिवो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः
सर्वर्तुकुसुमोपेताः पुष्पवन्तो द्रुमास्तथा १२
तथा विद्याधराश्चैव सिद्धाश्चैव तपोधनाः ।
महादेवं पशुपतिं पर्युपासन्त भारत ॥ १३
भूतानि च महाराज नानारूपधराण्यथ ।
राक्षसाश्च महारौद्राः पिशाचाश्च महाबलाः
बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणोद्यताः ।
देवस्यानुचरास्तत्र तस्थिरे चानलोपमाः १५
नन्दी च भगवांस्तत्र देवस्यानुमते स्थितः ।
प्रगृह्य ज्वलितं शूलं दीप्यमानः स्वतेजसा १६
गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतीर्थजलोद्भवा ।
पर्युपासत तं देवं रूपिणी कुरुनन्दन ॥ १७
स एवं भगवांस्तत्र पूज्यमानः सुरर्षिभिः ।
देवैश्च सुमहातेजा महादेवो व्यतिष्ठत ॥ १८
कस्यचित्त्वथ कालस्य दक्षो नाम प्रजापतिः
पूर्वोक्तेन विधानेन यक्ष्यमाणोऽन्वपद्यत ॥ १९
ततस्तस्य मखं देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ २०
ते विमानैर्महात्मानो ज्वलनार्कसमप्रभैः ।
देवस्यानुमतेऽगच्छन्गङ्गाद्वारमिति श्रुतिः २१
प्रस्थिता देवता दृष्ट्वा शैलराजसुता तदा ।
उवाच वचनं साध्वी देवं पशुपतिं पतिम् ॥
भगवन्क नु यान्त्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।
ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयम् २३

महेश्वर उवाच ।

दक्षो नाम महाभागे प्रजानां पतिरुत्तमः ।
हयमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ २४

उमोवाच ।

यज्ञमेतं महादेव किमर्थं नाधिगच्छसि ।
केन वा प्रतिषेधेन गमनं ते न विद्यते ॥ २५

महेश्वर उवाच ।

सुरैरेव महाभागे पूर्वमेतदनुष्ठितम् ।
यज्ञेषु सर्वेषु मम न भाग उपकल्पितः ॥ २६
पूर्वोपायोपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।
न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धर्मतः ॥

उमोवाच ।

भगवन्सर्वभूतेषु प्रभावाभ्यधिको गुणैः ।
अजय्यश्चाप्यधृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥
अनेन ते महाभाग प्रतिषेधेन भागतः ।
अतीव दुःखमुत्पन्नं वेपथुश्च ममानघ ॥

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा तु सा देवी तदा पशुपतिं पतिम्
तूष्णीं भूताऽभवद्राजन्दह्यमानेन चेतसा ३०
अथ देव्या मतं ज्ञात्वा हृद्गतं यच्चिकीर्षितम् ।
स समाज्ञापयामास तिष्ठ त्वमिति नन्दिनम्
ततो योगबलं कृत्वा सर्वयोगेश्वरेश्वरः ।
तं यज्ञं स महातेजा भीमैरनुचरैस्तदा ॥ ३२
सहसा घातयामास देवदेवः पिनाकधृक् ।
केचिन्नादानमुञ्चन्त केचिद्धासांश्च चक्रिरे ३३
रुधिरेणापरे राजंस्तत्राग्निं समवाकिरन् ।
केचिद्यूपान्समुत्पाट्य बभ्रमुर्विकृताननाः, ३४
आस्यैरन्ये चाग्रसन्त तथैव परिचारकान् ।
ततः स यज्ञो नृपते वध्यमानः समन्ततः ३५
आस्थाय मृगरूपं वै खमेवाभ्यगमत्तदा ।
तं तु यज्ञं तथारूपं गच्छन्तमुपलभ्य सः ३६
धनुरादाय बाणेन तदाऽन्वसरत प्रभुः ।
ततस्तस्य सुरेशस्य क्रोधादमिततेजसः ३७
ललाटात्प्रसृतो घोरः स्वेदबिन्दुर्बभूव ह ।
तस्मिन्पतितमात्रे च स्वेदबिन्दौ तदा भुवि ॥
प्रादुर्बभूव सुमहानग्निः कालानलोपमः ।
तत्र चाजायत तदा पुरुषः पुरुषर्षभ ॥ ३९
ह्रस्वोऽतिमात्रं रक्ताक्षो हरिश्मश्रुर्विभीषणः
ऊर्ध्वकेशोऽतिरोमाङ्गः श्येनोलूकस्तथैव च
करालकृष्णवर्णश्च रक्तवासास्तथैव च ।
तं यज्ञं सुमहासत्त्वोऽदहत्कक्षमिवानलः ४१
व्यचरत्सर्वतो देवान्प्राद्रवत्स ऋषींस्तथा ।
देवाश्चाप्याद्रवन्सर्वे ततो भीता दिशो दश
तेन तस्मिन्विचरता पुरुषेण विशांपते ।
पृथिवी ह्यचलद्राजन्नतीव भरतर्षभ ॥ ४२
हाहाभूतं जगत्सर्वमुपलक्ष्य तदा प्रभुः । ४३
पितामहो महादेवं दर्शयन्प्रत्यभाषत ॥

ब्रह्मोवाच ।

भवतोऽपि सुराः सर्वे भागं दास्यन्ति वै प्रभो
क्रियतां प्रतिसंहारः सर्वदेवेश्वर त्वया ॥ ४५
इमा हि देवताः सर्वा ऋषयश्च परंतप ।
तव क्रोधान्महादेव न शान्तिमुपलेभिरे ४६
यश्चैष पुरुषो जातः स्वेदात्ते विबुधोत्तम ।
ज्वरो नामैष धर्मज्ञ लोकेषु प्रचरिष्यति ४७
एकीभूतस्य न त्वस्य धारणे तेजसः प्रभो ।
समर्था सकला पृथ्वी बहुधा सृज्यतामयम् ॥
इत्युक्तो ब्रह्मणा देवो भागे चापि प्रकल्पिते ।
भगवन्तं तथेत्याह ब्रह्माणममितौजसम् ॥ ४९
परां च प्रीतिमगमदुत्स्मयंश्च पिनाकधृक् ।
अवाप च तदा भागं यथोक्तं ब्रह्मणा भवः ५०
ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यसृजत्तदा ।
शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु तच्चापि पुत्रक ५१
शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतु
अपां तु नीलिकां विद्यान्निर्मोकं भुजगेषु च ॥
खोरकः सौरभेयाणामूषरं पृथिवीतले ।
पशूनामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनम् ॥ ५३
रन्ध्रागतमथाश्वानां शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् ।
नेत्ररोगः कोकिलस्य ज्वरः प्रोक्तो महात्मना
अवीनां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतम् ।
शुकानामपि सर्वेषां हिक्किका प्रोच्यते ज्वरः
शार्दूलेष्वथ धर्मज्ञ श्रमो ज्वर इहोच्यते ।
मानुषेषु तु धर्मज्ञ ज्वरो नामैष भारत ॥ ५६
मरणे जन्मनि तथा मध्ये चाविशते नरम् ।
एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदारुणः ५७
नमस्यश्चैव मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ।
अनेन हि समाविष्टो वृत्रो धर्मभृतां वरः ५८
व्यजृंभत ततः शक्रस्तस्मै वज्रमवासृजत् ।
प्रविश्य वज्रं वृत्रं च दारयामास भारत ५९
दारितश्च स वज्रेण महायोगी महासुरः ।
जगाम परमं स्थानं विष्णोरमिततेजसः ॥ ६०
विष्णुभक्त्या हि तेनेदं
जगद्व्याप्तमभूत्तदा ।
तस्माच्च निहतो युद्धे
विष्णोः स्थानमवाप्तवान् ॥ ६१
इत्येष वृत्रमाश्रित्य ज्वरस्य महतो मया ।
विस्तरः कथितः पुत्र किमन्यत्प्रब्रवीमि ते ६२
इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः
पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः ।
विमुक्तरोगः स सुखी मुदा युतो
लभेत कामान्स यथा मनीषितान् ६३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि ज्वरोत्पत्तिर्नाम
त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

२८४–[१११]

जनमेजय उवाच ।

प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे । विनाशमगमद्ब्रह्मन्हयमेधः प्रजापतेः ॥ १

शिलाजतु धातुविशेषः नीलिका शैवालम् ॥ ५२ ॥ खोरकः पशूनां पादरोगः ॥ ५३ ॥ रंध्रागतं अश्वगलरंध्रगतं मांसखंडम् ॥५४॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यशीत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥

२८४

प्राचेतसस्येति । वृत्रगीतोपसंहारे–'अयं स भगवान्देवः पितामह जनार्दनः। सनत्कुमारो वृत्राय यत्तदाख्यातवान्पुरा' इति श्रीकृष्णस्य प्रकरणप्रतिपाद्यत्वोक्त्या निर्विशेषब्रह्मावाप्तिद्वारत्वमुक्तम्। तत्प्रसक्तानुप्रसक्तत्वेन वृत्रवधं ज्वरोत्पत्तिं चोक्त्वा पुनरपि तस्यैव मूर्तिमतः परमेश्वरस्य परमकारुणिकत्वं दर्शयितुं द्विषन्तमपि भगवान्दंडपूर्वकमनुगृह्णातीति दक्षाख्यायिकामुखेनोक्तम्। तत्र कैमुतिकन्यायेन भक्तेष्वनुग्रहः सिध्यतीति भक्त्या भगवत्तोषणार्थं नाम्नामष्टसहस्रं च वक्तुमयमध्याय आरभ्यते । मोक्षधर्मेषु पाठाच्चास्य स्तवस्य साक्षात्तत्त्वज्ञानहेतुतया शमदमादिवन्मोक्षोपयोगित्वम्। इतरेषां तु यज्ञादिवच्चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारा तद्धेतुत्वमिति अयमेव उपदेशः सम्यग्विभज्यते । तत्र प्राचेतसस्य दक्षस्येत्यादिर्नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान्वृषभध्वजमित्यन्तः स्पष्टार्थो ग्रंथः । तस्य तात्पर्यं परमेश्वरद्रोहिणा कृतं कर्म अनर्थावहं तदनुग्रहमन्तरेण दुश्चिकित्स्यं चेति स एव प्रार्थ्य इति ॥१॥

देव्या मन्युकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः
प्रसादात्तस्य दक्षेण स यज्ञः सन्धितः कथम्
एतद्वेदितुमिच्छेयं तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ २

वैशम्पायन उवाच ।

पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमाहरत् ।
गङ्गाद्वारे शुभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ॥ ३
गन्धर्वाप्सरसाकीर्णे नानाद्रुमलतावृते ।
ऋषिसङ्घैः परिवृतं दक्षं धर्मभृतां वरम् ॥ ४
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये च स्वर्लोकवासिनः ।
सर्वे प्रांजलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिम् ५
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
हाहाहूहूश्च गन्धर्वौ तुम्बरुर्नारदस्तथा ॥ ६
विश्वावसुर्विश्वसेनो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुद्गणैः
इन्द्रेण सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ।
ऊष्मपाः सोमपाश्चैव धूमपा आज्यपास्तथा ८
ऋषयः पितरश्चैव आगता ब्रह्मणा सह ।
एते चान्ये च बहवो भूतग्रामाश्चतुर्विधाः ॥ ९
जरायुजाण्डजाश्चैव सहसा स्वेदजोद्भिजैः ।
आहूता मन्त्रिताः सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः
विराजन्ते विमानस्था
दीप्यमाना इवाग्नयः ।
तान्दृष्ट्वा मन्युनाऽऽविष्टो
दधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ११
नायं यज्ञो न वा धर्मो
यत्र रुद्रो न इज्यते ।
वधबन्धं प्रपन्ना वै
किन्नु कालस्य पर्ययः ॥ १२
किन्नु मोहान्न पश्यन्ति विनाशं पर्युपस्थितम्
उपस्थितं महाघोरं न बुध्यन्ति महाध्वरे ॥ १३
इत्युक्त्वा स महायोगी पश्यति ध्यानचक्षुषा ।
स पश्यति महादेवं देवीं च वरदां शुभाम् ॥
नारदं च महात्मानं तस्या देव्याः समीपतः ।
संतोषं परमं लेभे इति निश्चित्य योगवित् ॥
एकमन्त्रास्तु ते सर्वे येनेशो न निमन्त्रितः ।
तस्माद्देशादपक्रम्य दधीचिर्वाक्यमब्रवीत्
अपूज्यपूजनाच्चैव पूज्यानां चाप्यपूजनात् ।
नृघातकसमं पापं शश्वत्प्राप्नोति मानवः ॥ १७
अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।
देवतानामृषीणां च मध्ये सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥
आगतं पशुभर्तारं स्रष्टारं जगतः पतिम् ।
अध्वरे ह्यग्रभोक्तारं सर्वेषां पश्यत प्रभुम् १९

दक्ष उवाच ।

सन्ति नो बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः
एकादशस्थानगता नाहं वेद्मि महेश्वरम् ॥ २०

दधीचिरुवाच ।

सर्वेषामेव मन्त्रोऽयं येनासौ न निमन्त्रितः ।
यथाऽहं शंकरादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि दैवतम् ।
तथा दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ॥

दक्ष उवाच ।

एतन्मखेशाय सुवर्णपात्रे
हविः समस्तं विधिमन्त्रपूतम् ।
विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य भागं
प्रभुर्विभुश्चाहवनीय एषः ॥ २२

देव्युवाच ।

किं नाम दानं नियमं तपो वा
कुर्यामहं येन पतिर्ममाद्य ।
लभेत भागं भगवानचिन्त्यो
ह्यर्धं तथा भागमथो तृतीयम् ॥ २३
एवं ब्रुवाणां भगवान्स पत्नीं
प्रहृष्टरूपः क्षुभितामुवाच ।
न वेत्सि मां देवि कृशोदराङ्गि
किं नाम युक्तं वचनं मखेशे ॥ २४
अहं विजानामि विशालनेत्रे
ध्यानेन हीना न विदन्त्यसन्तः ।
तवाद्य मोहेन च सेन्द्रदेवा
लोकास्त्रयः सर्वत एव मूढाः ॥ २५
मामध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
रथन्तरं सामगाश्चोपगान्ति ।
मां ब्राह्मणा ब्रह्मविदो यजन्ते
ममाध्वर्यवः कल्पयन्ते च भागम् २६

देव्युवाच ।

सुप्राकृतोऽपि पुरुषः सर्वस्त्रीजनसंसदि ।
स्तौति गर्वायते चापि स्वमात्मानं न संशयः

भगवानुवाच ।

नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य मे तनुमध्यमे ।
यं स्रक्ष्यामि वरारोहे यागार्थे वरवर्णिनि २८
इत्युक्त्वा भगवान्पत्नीमुमां प्राणैरपि प्रियां
सोऽसृजद्भगवान्वक्त्राद्भूतं घोरं प्रहर्षणम् ॥
तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्येति महेश्वरः ।
ततो वक्त्राद्विमुक्तेन सिंहेनैकेन लीलया ३०

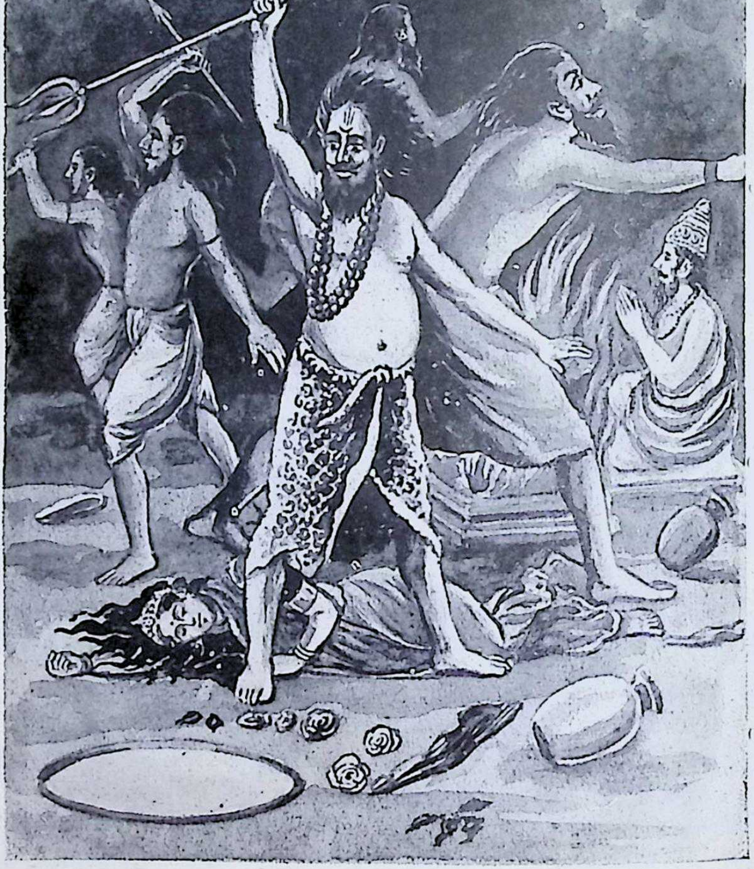

रुद्रतुल्या गणा रौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः ।
ते निपेतुस्ततस्तूर्णं दक्षयज्ञविहिंसया ॥
भीमरूपा महाकायाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥३६॥—शान्तिपर्व अ० २८४ पृ० ५५३

देव्या मन्युव्यपोहार्थं हतो दक्षस्य वै क्रतुः ।
मन्युना च महाभीमा महाकाली महेश्वरी ॥
आत्मनः कर्मसाक्षित्वे तेन सार्धं सहानुगा
देवस्यानुमतं मत्वा प्रणम्य शिरसा ततः ३२
आत्मनः सदृशः शौर्याद्बलरूपसमन्वितः ।
स एव भगवान् क्रोधः प्रतिरूपसमन्वितः ३३
अनन्तबलवीर्यश्च अनन्तबलपौरुषः ।
वीरभद्र इति ख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जकः ॥
सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौम्यान्नाम गणेश्वरान्
रुद्रतुल्या गणा रौद्रा रुद्रवीर्यपराक्रमाः॥३५
ते निपेतुस्ततस्तूर्णं दक्षयज्ञविहिंसया ।
भीमरूपा महाकायाः शतशोऽथ सहस्रशः ३६
ततः किलकिलाशब्दैराकाशं पूरयन्निव ।
तेन शब्देन महता त्रस्तास्तत्र दिवौकसः ३७
पर्वताश्च व्यशीर्यन्त चकम्पे च वसुन्धरा ।
मारुताश्चैव घूर्णन्ते चुक्षुभे वरुणालयः ॥३८
अग्नयो नैव दीप्यन्ते नैव दीप्यति भास्करः ।
ग्रहा नैव प्रकाशन्ते नक्षत्राणि न चन्द्रमाः ३९
ऋषयो न प्रकाशन्ते न देवा न च मानुषाः ।
एवं तु तिमिरीभूते निर्दहन्त्यपमानिताः ४०
प्रहरन्त्यपरे घोरा यूपानुत्पाटयन्ति च ।
प्रमर्दन्ति तथा चान्ये विमर्दन्ति तथा परे ४१
आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः
चूर्ण्यन्ते यज्ञपात्राणि दिव्यान्याभरणानि च
विशीर्यमाणा दृश्यन्ते तारा इव नभस्तले ।
दिव्यान्नपानभक्ष्याणां राशयः पर्वतोपमाः ॥
क्षीरनद्योऽथ दृश्यन्ते घृतपायसकर्दमाः ।
दधिमण्डोदका दिव्याः खण्डशर्करवालुकाः
षड्रसा निवहन्त्येता
गुडकुल्या मनोरमाः ।
उच्चावचानि मांसानि
भक्ष्याणि विविधानि च ॥ ४३
पानकानि च दिव्यानि
लेह्यचोष्याणि यानि च ।
भुञ्जते विविधैर्वक्त्रै-
र्विलुम्पन्त्याक्षिपन्ति च ॥ ४६
रुद्रकोपान्महाकायाः कालाग्निसदृशोपमाः ।
क्षोभयन्सुरसैन्यानि भीषयन्तः समन्ततः ४७
क्रीडन्ति विविधाकाराश्चिक्षिपुः सुरयोषितः
रुद्रक्रोधात्प्रयत्नेन सर्वदेवैः सुरक्षितम् ॥ ४८
तं यज्ञमदहच्छीघ्रं रुद्रकर्मा समन्ततः ।
चकार भैरवं नादं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ४९
छित्त्वा शिरो वै यज्ञस्य ननाद च मुमोद च
ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः ५०
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे कथ्यतां को भवानिति

वीरभद्र उवाच ।

नाहं रुद्रो न वा देवी नैव भोक्तुमिहागतः
देव्या मन्युकृतं मत्वा क्रुद्धः सर्वात्मकः प्रभुः
द्रष्टुं वा नैव विप्रेन्द्रान्नैव कौतूहलेन वा ५२
तव यज्ञविघातार्थं संप्राप्तं विद्धि मामिह ।
वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाद्विनिःसृतः ॥
भद्रकालीति विख्याता
देव्याः कोपाद्विनिःसृता ।
प्रेषितौ देवदेवेन
यज्ञान्तिकमिहागतौ ॥ ५४
शरणं गच्छ विप्रेन्द्र देवदेवमुमापतिम् ।
वरं क्रोधोऽपि देवस्य वरदानं न चान्यतः ॥
वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः ।
तोषयामास स्तोत्रेण प्रणिपत्य महेश्वरम् ५६
प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिम् ॥
(दक्षप्रजापतेर्यज्ञे द्रव्यैस्तैः सुसमाहितैः ।
आहूता देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ५८
देवो नाहूयते तत्र विश्वकर्मा महेश्वरः ।
तत्र क्रुद्धा महादेवी गणांस्तत्र व्यसर्जयत् ५९
प्रदीप्तयज्ञवाटे तु विद्रुतेषु द्विजातिषु ।
तारागणमनुप्राप्ते रौद्रे दीप्ते महात्मनि ॥ ६०
शूलनिर्भिन्नहृदयैः कूजद्भिः परिचारकैः ।
निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्ततः ॥ ६१
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रैरामिषगृद्धिभिः ।
पक्षवातविनिर्धूतैः शिवाशतनिनादितैः ६२
यक्षगन्धर्वसंघैश्च पिशाचोरगराक्षसैः) ।
प्राणापानौ संनिरुध्य *वक्त्रस्थानेन यत्नतः ॥
विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्राजित् ।
सहसा देवदेवेशो ह्यग्निकुण्डात्समुत्थितः ६४
बिभ्रत्सूर्यसहस्रस्य तेजः संवर्तकोपमः ।
स्मितं कृत्वाऽब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते
श्राविते च मखाध्याये देवानां गुरुणा ततः ।
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ॥
भीतशंकितवित्रस्तः सबाष्पवदनेक्षणः ।
यदि प्रसन्नो भगवान्यदि चाहं भवत्प्रियः ॥

---

* पद्मासनापरपर्यायेण योगासनेनेत्यर्थः

यदि वाऽहमनुग्राह्यो यदि वा वरदो मम ।
यद्दग्धं भक्षितं पीतमशितं यच्च नाशितम् ६८
चूर्णीकृतापविद्धं च यज्ञसंभारमीदृशम् ।
दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन सुसञ्चितम् ।
तन्न मिथ्याभवेन्मह्यं वरमेतमहं वृणे ॥ ६९
तथाऽस्त्वित्याह भगवान्भगनेत्रहरो हरः ।
धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्र्यक्षो देवः प्रजापतिः
जानुभ्यामवनीं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाद्वरम्
नाम्नामष्टसहस्रेण स्तुतवान्वृषभध्वजम् ७१

युधिष्ठिर उवाच ।

यैर्नामधेयैः स्तुतवान्दक्षो देवं प्रजापतिः ।
वक्तुमर्हसि मे तात श्रोतुं श्रद्धा ममानघ ॥७२

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां देवदेवस्य नामान्यद्भुतकर्मणः ।
गूढव्रतस्य गुह्यानि प्रकाशानि च भारत ७३
नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन ।
देवेन्द्रबलविष्टंभ देवदानवपूजित ॥ ७४
सहस्राक्ष विरूपाक्ष त्र्यक्ष यक्षाधिपप्रिय ।
सर्वतःपाणिपादान्त सर्वतोक्षिशिरोमुख ॥

यैर्नामधेयैरिति। उत्तरार्धे तानीति शेषः॥७२॥ नन्विह नाम्नामष्टसहस्रेणेत्यष्टाधिकं सहस्रं नाम्नां वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातम् । तत्र नामपाठे किञ्चिदधिकानि षट्शतनामान्युपलभ्यन्ते न च स्तुतिपदेभ्यो विपरिणामेन नामान्युन्नेतुं शक्यन्ते । अन्यशब्दस्यान्यार्थत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । न च तावतापि संख्यापूर्तिः संभवति । तस्माद्गलित इह नामसमाम्नाय इत्यव्याख्येयमेतत्सहस्रनामस्तोत्रं नापि पठनीयम् न्यूनत्वेन वाग्वज्रत्वात् । वाग्वज्रो हि मन्त्रोऽध्येतारं नाशयति। तथा चोक्तं शिक्षायां–'मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ' इति । इन्द्रं हन्तुकामेन त्वष्ट्रा पुत्रार्थिना 'स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व'इति मन्त्रेण होमं कुर्वता इन्द्रपदं स्वेष्टसिद्धयेऽन्तोदात्तं प्रयोज्यं तच्च न प्रयुक्तं प्रत्युत आद्युदात्तमेव तत्पठितमिति इन्द्र एव तत्पुत्रस्य नाशको जात इत्युपाख्यायते त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाके–तस्मादस्य स्तवस्य मोक्षमन्त्रत्वात् वर्णतश्चात्यन्तं हीनत्वान्नेष्टार्थप्रदत्वं युज्यतेऽपि तु पाठकानर्थकरत्वमेवेति चेत् उच्यते । इदमिह जावालाः समामनन्ति–'अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहीति स होवाच याज्ञवल्क्यः शतरुद्रियेणेत्येतानि ह वा अमृतस्य नामधेयान्येतैर्ह वा अमृतो भवति' इति। अत्र नामजपस्यामृतसाधनत्वं गम्यते । तेषां च नाम्नां न्यूनाधिकभावेनानेकासु शाखासु पठितानां गुणोपसंहारन्यायेनैकत्रोपसंहारेण भवितव्यम्। तच्चास्मदादीनामशक्यमिति भगवान्बादरायणस्तैत्तिरीयकवाजसनेयकादिप्रसिद्धशाखास्वविद्यमानानां नाम्नामुपसंहारमिह कृतवान् । यथा हि आपस्तम्बादिः कल्पकारः स्वपरशाखास्थान्यङ्गान्युपदिश्य आग्नेयमष्टाकपालमिति यथा समाम्नातमिति मध्ये प्रधानं सिद्धवन्निर्दिश्य पुनरुपरिष्टात्त्वन्यान्यङ्गान्युपदिशति तद्वदिहापि । नमस्ते देवदेवेशेत्यादिना कानिचिन्नामान्युपदिश्य 'त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्मयजुषां शतरुद्रियम्'इति त्रिसुपर्णशतरुद्रिये नाममालायां सिद्धवन्निर्दिश्य शेषमपि नामधेयगणं पठति। तथा च यथाप्रतिज्ञातमष्टोत्तरसहस्रनाम्नां संख्या पूर्यते नान्यथा । तदिदमभिप्रेत्योक्तम्–**गुह्यानीति** । गुह्यानि अश्रद्धाद्युपहतेषु अप्रकाश्यानि ॥ ७३ ॥ आदिपुरुषाय नमः। **नमस्ते देवेति**। ब्रह्मविद्याधिकारादध्यात्मपरतयैवैतानि व्याख्येयानि। तथाहि–हे देव जगन्निर्माणक्रीडापर ते तुभ्यं नमः ते इति युष्मदर्थस्य दृश्यस्य प्रमेयस्य निर्देशः । देवेश देवा इन्द्रियाणि ईशो बुद्धिः 'पूर्वुद्धिः ख्यातिरीश्वरः 'इति स्मृतेः एतदुभयात्मक एतेन प्रमाणप्रमात्रो निर्देशः कृतः। एवं नामत्रयेण ज्ञेयज्ञानज्ञात्रात्मकत्वं देवस्योक्तम्। तत्प्राप्त्युपायं त्रयेणाह–**देवारीति**। देवाः शमाद्या इन्द्रियवृत्तयस्तेषामरयोऽसुराः कामादयस्तेषां वलस्य सूदन तथा च शमकामादिषु देवासुरशब्दयोः प्रयोगो दृष्टः 'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च' इति देवानामिन्द्रियाणां इन्द्रो वुद्धिस्तस्या वलं विषयप्रावण्यं तद्विशेषेण स्तभ्नातीति देवेन्द्रवलविष्टंभ अत एव देवैरिन्द्राद्यैर्दानवैर्वाणाद्यैश्च पूजित आदरनैरन्तर्यसत्कारसेवित। एवं च कामादिजयो धीनिरोधस्तत्रादरादिश्च मेयाद्यात्मकस्य वस्तुनः प्रापक इत्युक्तं भवति७४ योगे प्रथमं प्राप्यायाः साम्त्रमूर्तेः स्वरूपमाह चतुर्भिः । सहस्रमक्षाणि युगपत् सर्वविषयप्रकाशकानीन्द्रियाणि यस्य **सर्वज्ञे**त्यर्थः। अत एव विरूपाणि अस्मदादीन्द्रियेभ्यो विलक्षणानि व्यवहितादिग्राहकाणीन्द्रियाणि यस्य । त्र्यक्ष त्रीणि सोमसूर्याग्न्याख्यानि अक्षाणि यस्य,यक्षाधिपः कुबेरः स प्रियो यस्य । अथामूर्तज्ञेयं स्वरूपमाह—**सर्वत इति** चतुर्भिः । भगवद्गीतास्वपि ' ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि ' इति प्रतिज्ञाय ' सर्वतःपाणिपादं तत्'इत्यादिना इदमेव स्वरूपमुक्तम् । सर्वतः पाणयः पादाः अन्तः सन्निधिश्च यस्य स सर्वतःपाणिपादान्तः एवमुत्तरत्र । तथा च श्रुतिः—

'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।

सर्वतः श्रुतिमँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ।
शंकुकर्ण महाकर्ण कुम्भकर्णार्णवालय ॥ ७६
गजेन्द्रकर्ण गोकर्ण पाणिकर्ण नमोऽस्तु ते ।
शतोदर शतावर्त शतजिह्व नमोऽस्तु ते ७७
गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।
ब्रह्माणं त्वा शतक्रतुमूर्ध्वं खमिव मेनिरे ७८
मूर्तौ हि ते महामूर्ते समुद्राम्बरसन्निभ ।
सर्वा वै देवता ह्यस्मिन्गावो गोष्ठ इवासते ॥
भवच्छरीरे पश्यामि सोममग्निं जलेश्वरम् ।
आदित्यमथ वै विष्णुं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम्
भगवान्कारणं कार्यं क्रिया करणमेव च ।
असतश्च सतश्चैव तथैव प्रभवाप्ययौ ॥ ८१
नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ।
पशूनां पतये नित्यं नमोऽस्त्वन्धकघातिने ॥
त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलवरपाणिने ।
त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ८३
नमश्चण्डाय कुण्डाय अण्डायाण्डधराय च ।
दण्डिने समकर्णाय दण्डिमुण्डाय वै नमः ॥
नमोऽर्ध्वदंष्ट्रकेशाय शुक्रायावततताय च ।
विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नमः ८५
नमोऽस्त्वप्रतिरूपाय विरूपाय शिवाय च ।
सूर्याय सूर्यमालाय सूर्यध्वजपताकिने ॥ ८६
नमः प्रमथनाथाय वृषस्कन्धाय धन्विने ।
शत्रुं दमाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च ॥ ८७
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
हिरण्यकृतचूडाय हिरण्यपतये नमः ॥ ८८
नमः स्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय वै नमः ।
सर्वाय सर्वभक्षाय सर्वभूतान्तरात्मने ॥ ८९
नमो होत्रेऽथ मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ।
नमो नाभाय नाभ्याय नमः कटकटाय च ॥
नमोऽस्तु कृशनासाय कृशाङ्गाय कृशाय च ।
संहृष्टाय विहृष्टाय नमः किलकिलाय च ९१

संवाहुभ्यां धमति संपतत्रै-
र्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः’ इति ॥

धमति वशीकरोति । सर्वेषु संबोधनपदेषु नमस्ते इत्यनुषङ्गनीयम्। लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसीत्यत्र विपरिणामेन लोके सर्वमावृत्य तिष्ठन्निति सम्बोधनमूहनीयम्। सार्धः श्लोकः ८ ॥ ७५ ॥ शंकुकर्णादयः सप्त ईश्वरगणाः सर्वाभिन्नत्वादीशस्य तदात्मत्वमुच्यते ७ शतोदरेत्यर्थो वैश्वरूप्यप्रथनार्थः ३ ॥ ७६ ॥ अस्यैव त्रैवर्णिकोपास्यत्वे श्रुतिं पठति गायन्तीति गायत्रिणस्त्रिसंध्यं गायत्रीजपपराः त्वामेव गायंति गायत्रीप्रतिपाद्यस्त्वमेवासीत्यर्थः । अर्किणः अर्कोपासनपराः त्वां अर्कं सवितारं मण्डलाधिष्ठातारमर्चन्ति उपतिष्ठन्ते संध्यासु ब्रह्माणं ब्रह्मविदं चतुर्मुखम्। शतक्रतुं देवेन्द्रम्। ऊर्ध्वं सर्वोपाधिभ्य उद्गतम् खमिव आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः असंगश्च तादृशं मेनिरे मुनयः अत्रापि गायत्रिगेय अर्क अर्क्यर्च्य ब्रह्मन् शतक्रतो ऊर्ध्व खतुल्यत्वेन मत इति नामान्युन्नेयानि ७ ॥ ७८ ॥ मूर्तौ अष्टरूपायां भूम्यम्बुवन्हिवाय्वाकाशसूर्यचन्द्रयजमानात्मिकायां सर्वदेवतामूर्ते इत्यूह्यं नाम ॥ ७९ ॥ हे भवन् हे सोमशरीरेत्यादीनि अष्टौ नामान्यूह्यानि ८ ॥ ८० ॥ भगवान्नित्यादीनि पूर्वार्धे पञ्च सदसत्प्रभवाप्ययेत्युत्तरार्धे एकम् ६ ॥ ८१ ॥ भवत्यस्मादिति भवः श्रृणाति हिनस्तीति शर्वः रु पापं द्रावयतीति रुद्रः पशूनां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां जीवानाम् ६ ॥ ८२ ॥ नानारूपत्वेन स्तौति-**त्रिजटायेत्यादिना**। त्रिशूलवरेण पणितुं व्यवहर्तुं शीलमस्य तस्मै त्रिशूलवरपाणिने त्रीणि शास्त्राचार्यध्यानानि अम्बकानि नेत्राणीव गमकानि बोधकानि यस्य स त्र्यम्बकः । त्रीणि सोमसूर्याख्यानि नेत्राणि यस्य ६ ॥ ८३ ॥ चंडः सर्वसूदनक्षमः कुण्डः अमत्रवत्स्वस्मिन्सर्वं धारयितुं क्षमः । अण्डं ब्रह्माण्डं दण्डिने दंडधराय शासित्रे इत्यर्थः । समश्चासौ कर्णश्चेति समकर्णः ऋजुर्वक्रश्च दण्डी चासौ मुण्डः चेति दाण्डिमुण्डः परिव्राजकः ७ ॥८४॥ ऊर्ध्वाः उच्चा दंष्ट्राः केशाश्च यस्य । शुक्राय शुद्धाय असंगिने तथापि अवतताय अवसन्नेन बाध्यन रूपेण जगदात्मना तताय विस्तृताय अत एव विलोहिताय रजोगुणिने धूम्राय तमोगुणिने नीलग्रीवाय जगद्रक्षणार्थं कण्ठे विषधारित्वेन सात्त्विकाय ६ ॥ ८५ ॥ नास्ति प्रतिरूपः सदृशो यस्य विविधानि रूपाणि यस्य शिवाय परमकल्याणाय तुर्यब्रह्मणे । सूर्याय सूर्यमंडलरूपाय सूर्यमालाय तस्मिन्मालते शोभते सूर्यमंडलान्तर्वर्तिने परमेश्वराय सूर्यवत्प्रख्याः ध्वजाः पताकाश्च यस्य ६॥८६॥ प्रमथाः शिवगणाः वृषस्येव स्कन्धो यस्य पर्णानि भूर्जत्वचः चीराणि वल्कलानि पटा यस्य शबररूपिणस्तापसस्य वा ६ ॥ ८७ ॥ नाभाय नाभौ जगदस्यास्तीति नाभः मत्वर्थीयोऽच् यस्येति चेतीकारलोपः नाभ्याय नाभिमर्हतीति नाभ्यः नाभिनभं चेति यत्प्रत्यये नभादेशः नाभिस्थानीयाय अस्य अरनेमिस्थाने कारणकार्यप्रपञ्चौ। तथा च श्रुतिः—‘तद्यथारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एवमास्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितम् ।’ प्राणे ब्रह्मणि सर्वं कार्यं कारणं च कटानामावरकाणामपि कटाय आवरकाय नामद्वयेनान्तर्बहिर्व्याप्तिर्दर्शिता १ ॥ ९० ॥ किलकिलाय शब्दविशेषरूपाय ६ ॥ ९१ ॥

नमोऽस्तु शयमानाय शयितायोत्थिताय च।
स्थिताय धावमानाय मुण्डाय जटिलाय च॥
नमो नर्तनशीलाय मुखवादित्रवादिने।
नाद्योपहारलुब्धायं गीतवादित्रशालिने ९३
नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च।
कालनाथाय कल्याय क्षयायोपक्षयाय च ९४
भीमदुन्दुभिहासाय भीमव्रतधराय च।
उग्राय च नमो नित्यं नमोऽस्तु दशबाहवे ॥
नमः कपालहस्ताय चितिभस्मप्रियाय च।
विभीषणाय भीष्माय भीमव्रतधराय च ९६
नमो विकृतवक्त्राय खड्गजिह्वाय दंष्ट्रिणे।
पक्वाममांसलुब्धाय तुम्बीवीणाप्रियाय च ९७
नमो वृषाय वृष्याय गोवृषाय वृषाय च।
कटंकटाय दण्डाय नमः पचपचाय च ॥ ९८
नमः सर्ववरिष्ठाय वराय वरदाय च।
वरमाल्यगन्धवस्त्राय वरातिवरदे नमः॥९९
नमो रक्तविरक्ताय भावनायाक्षमालिने।
संभिन्नाय विभिन्नाय छायायातपनाय च ॥
अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च।
नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततमाय च
एकपाद्बहुनेत्राय एकशीर्ष्णे नमोऽस्तु ते।
रुद्राय क्षुद्रलुब्धाय संविभागप्रियाय च ॥२
पञ्चालाय सिताङ्गाय नमः शमशमाय च।
नमश्चण्डिकघण्टाय घण्टायाघण्टघण्टिने
सहस्राध्मातघण्टाय घण्टामालाप्रियाय च।
प्राणघण्टाय गन्धाय नमः कलकलाय च ४
हूंहूंहूंकारपाराय हूंहूंकारप्रियाय च।
नमः शमशमे नित्यं गिरिवृक्षालयाय च॥५
गर्भमांसशृगालाय तारकाय तराय च।
नमो यज्ञाय यजिने हुताय प्रहुताय च॥ ६

सर्वक्रियाकर्तृत्वेन स्तौति—**नमोऽस्त्वित्यादिना** ७ ॥ ९२ ॥ नद्यां भवानि नाद्यानि कमलानि तान्येवोपहारस्तत्र लुब्धाय। 'हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय पदयोः' इत्येतदनेन सूचितम् ४ ॥ ९३ ॥ ज्येष्ठो वयसाऽधिकः श्रेष्ठो गुणाधिकः। बलो बलाभिमानिनी देवता। इन्द्रः तस्य प्रमथनं पराजयस्तत्कर्त्रे। कालस्यापि नाथाय नियन्त्रे। कल्याय समर्थाय क्षयाय महाप्रलयाय उपक्षयाय अवान्तरप्रलयाय ७ ॥ ९४ ॥ भीमं व्रतं अनशनादि तस्य धराय धर्त्रे ४ ॥ ९५ ॥ विभीषणाय निर्भयाय। भीष्माय भयंकराय। हे भमि व्रतैः शमादिभिः धरणं आकल्पान्तं यस्य तस्मै व्रतधराय ६ ॥ ९६ ॥ पक्वं यज्ञे आमं अपक्वं श्मशाने उभयविधमांसलुब्धाय ५ ॥ ९७ ॥ वृषाय वृष्टिकर्त्रे वृष्याय वृषो धर्मस्तत्र हिताय धर्मवृद्धिकर्त्रे गोवृषाय नन्दिरूपाय वृषाय धर्माय कटंकटाय कटीगतौ नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम्। मुमागम आर्षः। वाय्वादिरूपेण नित्यं गमनशीलायेत्यर्थः। कालाय वा दण्डाय नियन्त्रे। पचपचाय नित्यं भूतानां पाककर्त्रे कटिपच्योः पचाद्यच् ७ ॥ ९८ ॥ गौर्वरः अतिवरो धेनुः ईप्सितमात्रदानं **वरः**। ततोऽप्याधिकदान**मतिवरः**। वरदे वरदाय क्विबन्तस्यातो*धातोरित्यालोपे रूपम् ५ ॥ ९९ ॥ रक्तो रागवान् विरक्तस्तदन्यस्तदुभयात्मकाय भावनाय ध्यात्रे सम्भिन्नाय कारणरूपेण सर्वतोऽनुस्यूताय विभिन्नाय कार्यरूपेण व्यावृत्ताय छायाय छायावते गृहतर्वादिरूपाय छायाशब्दादर्श आद्यच्। आतपनः आतपः ७ ॥ १०० ॥ ५ ॥१०१॥ एकपात् एकपदे ६ ॥१०२॥ पञ्चालाय विश्वकर्मणे स्वर्णकारलोहकारतक्षादिकर्मकर्त्रे इत्यर्थः। शमशमाय नित्यं शाम्यतीति पचपचवत् चण्डिका शत्रुभयङ्करी घण्टा यस्य तस्मै चाण्डिकघण्टाय घण्टाय घण्टानादरूपाय अघण्टघण्टिने नादहेत्वभावेऽपि नादवते। अनाहतध्वनिरूपायेत्यर्थः ६ ॥१०३॥ पुंसां सहस्रैर्युगपत् आध्माता एकाऽपि सती प्रतिबिम्बार्कवत् प्रत्येकं परिसमाप्ता घण्टाऽस्य योगबलवतः स तथा। तादृशघण्टामालाप्रियाय प्राणः पञ्चवृत्तिर्वायुः स एव घण्टावत् शब्दहेतुर्यस्य तस्मै प्राणघण्टाय गन्धः प्रसिद्धः कलकलः ऊष्मा कोलाहलो वा ५ ॥ १०४ ॥ हूंकारः क्रोधवर्णस्तस्य परोऽन्तः शमः हूंकारो याज्ञिकप्रसिद्धः। 'हूं इति हिंकृत्य भूर्भुवःस्वरोमिति जपत्येषोभिहिङ्कारः' इति आश्वलायनाद्युक्तोऽभिहिङ्कारस्तस्य पारः भूरादिलोकेभ्यः परं शान्तं ब्रह्म। हूंहकार आकाशः ऊकारः षष्ठी शिवमूर्तिः सूर्यस्ताभ्यां नामरूपात्मकः प्रपञ्चो लक्ष्यते। मकारस्तस्य कारणमीश्वरस्तस्य पारस्तुरीयं शान्तं ब्रह्म तदिदमुक्तं **हूंहूंहूंकारपारायेति। हूंहूंकारप्रियायेति**। क्रोधवर्जहूंकारद्वयप्रियाय शमशम शान्तो भव शान्तो भवेत्याचष्टे शमशमेति शाम्यशाम्येत्यपेक्षिते भौवादिकत्वमार्षम्। शमशमतीति शमशम्। तस्मै शमशमे आचाराक्विबन्तात्कर्तरि क्विप् ४ ॥ १०५ ॥ गर्भमांसं हृदयजिह्वावक्षआद्यवदानगतं मांसं तत्र शृगालवल्लुब्धाय। यद्वा गर्भमांसं वपा तस्यां लुब्धाय। अमृताहुतिर्वपाहुतिरिति ब्राह्मणात्। तारकाय यज्ञभोक्तृत्वेन पापमोचकाय तराय तरत्यनेनेतिव्युत्पत्त्या यज्ञोपकारणाय याजिने यजमानाय हुताय ब्राह्मणमुखेन तृप्ताय प्रहुताय अग्निमुखेन तृप्ताय ७ ॥ १०६ ॥

---

* वाहुलकादिति बोध्यम्।

यज्ञवाहाय दान्ताय तप्यायातपनाय च ।
नमस्तटाय तट्याय तटानां पतये नमः ॥ ७
अन्नदायान्नपतये नमस्त्वन्नभुजे तथा ।
नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च ॥ ८
सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च ।
नमो बालार्कवर्णाय बालरूपधराय च ॥ ९
बालानुचरगोप्त्राय बालक्रीडनकाय च ।
नमो वृद्धाय लुब्धाय क्षुब्धाय क्षोभणाय च
तरङ्गाङ्कितकेशाय मुञ्जकेशाय वै नमः ।
नमः षट्कर्मतुष्टाय त्रिकर्मनिरताय च ॥ ११
वर्णाश्रमाणां विधिवत्पृथक्कर्मनिवर्तिने ।
नमो घुष्याय घोषाय नमः कलकलाय च॥१२
श्वेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरक्तेक्षणाय च ।
प्राणभग्नाय दण्डाय स्फोटनाय कृशाय च ॥
धर्मकामार्थमोक्षाणां कथनीयकथाय च ।
सांख्याय सांख्यमुख्याय सांख्ययोगप्रवर्तिने
नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरथाय च ।
कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने१५
ईशान वज्रसंघात हरिकेश नमोऽस्तु ते ।
त्र्यम्बकाम्बिकनाथाय व्यक्ताव्यक्त नमोस्तु ते
काम कामद कामघ्न तृप्तातृप्तविचारिणे ।
सर्व सर्वद सर्वघ्न सन्ध्याराग नमोऽस्तु ते१७
महामेघचयप्रख्य महाकाल नमोऽस्तु ते ।
स्थूलदीर्णाङ्गजटिले वल्कलाजिनधारिणे १८
दीप्तसूर्याग्निजटिले वल्कलाजिनवाससे ।
सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ॥ १९
उन्मादनशतावर्त गङ्गातोयार्द्रमूर्धज ।
चन्द्रावर्त युगावर्त मेघावर्त नमोऽस्तु ते॥२०
त्वमन्नमत्ता भोक्ता च अन्नदोऽन्नभुगेव च ।
अन्नस्रष्टा च पक्ता च पक्वभुक्पवनोऽनलः२१
जरायुजाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च तथोद्भिजाः ।
त्वमेव देवदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधः ॥ १२२
चराचरस्य स्रष्टा त्वं प्रतिहर्ता तथैव च ।
त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषो ब्रह्म ब्रह्मविदां वर ॥ २३
मनसः परमा योनिः खं वायुर्ज्योतिषां निधिः
ऋक्सामानि तथोङ्कारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः
हायिहायिहुवाहायिहावुहायि तथाऽसकृत् ।
गायन्ति त्वां सुरश्रेष्ठ सामगा ब्रह्मवादिनः ॥
यजुर्मयो ऋङ्मयश्च त्वमाहुतिमयस्तथा ।
पठ्यसे स्तुतिभिश्चैव वेदोपनिषदां गणैः॥ २६
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः
शूद्रा वर्णावराश्च ये ।
त्वमेव मेघसंघाश्च
विद्युत्स्तनितगर्जितः ॥ २७
संवत्सरस्त्वमृतवो मासो मासार्धमेव च ।
युगं निमेषाः काष्ठास्त्वं नक्षत्राणि ग्रहाः कलाः

यज्ञवाहाय ऋत्विगादिरूपेण यज्ञनिर्वोढ्रे दान्ताय जितेन्द्रियाय तप्याय सत्त्वमयाय आतपनाय रजोमयाय तप्यं सत्त्वं तापकं रज इति सांख्यप्रसिद्धेः । तट्याय तटार्हनद्यादिरूपाय तटानां तटवतीनां नदीनां पतये समुद्राय ७ ॥१०७॥ अन्नादाय २००॥४॥१०८॥४॥१०९॥ बालाश्च ते अनुचराश्च तान् गोपायतीति बालानुचरगोप्तः तस्मै । गुपेरौणादिकस्तन् । एतेन चाग्निपानादिश्रीकृष्णलीला सूचिता ६ ॥११० त्रीणि कर्माणि यजनाध्ययनदानानि४॥१११॥ कलकलः कोलाहलः ४ ॥११२॥ प्राणभग्नाय जितश्वासाय वाऽहिताग्न्यादिष्विति विशेष्यस्यैव पूर्वनिपातः । दण्ड आयुधम् ६ ॥११३॥ सांख्याय कपिलाय निरीश्वरवादिने सांख्यमुख्याय सेश्वरपातञ्जलाय सांख्यं वेदान्तविचारः । योगो निदिध्यासनं अनुग्रहद्वारा एतयोः प्रवर्तकाय ४ ॥११४॥ रथः तदभावो विरथः तदुभयार्हाय रथ्यविरथ्याय चतुर्षु जलाग्निवाय्वाकाशेषु पन्था यस्य रथस्य तद्वते रतायेति पाठे प्रसिद्धोऽर्थः ४ ॥११५॥ ईशान हे ईशितः । वज्रसङ्घातवत्कठिनशरीर हरिकेश पिङ्गकेश त्र्यम्बका त्रिनेत्रा चासौ अम्बिका च तस्या नाथ ह्रस्वत्वमार्षम् । व्यक्तकार्यरूप अव्यक्तकारणरूप ६ ॥११६॥ कामेति द्वौ ८ ॥११७॥ हे स्थूल हे जीर्णाङ्ग जटिलवदाचरति जटिल् तस्मै जटिले ६ ॥११८॥ दीप्तौ यौ सूर्याग्नी तद्वद्दीप्यमान जटावते ४ ॥११९॥ हे उन्मादन व्यामोहक शतं आवर्ता यस्मिन्गङ्गातोये तेनार्द्रमूर्धज चन्द्रं आवर्तयति पुनःपुनरिति चन्द्रावर्तेत्यर्थः ५ ॥ १२०॥ **त्वमिति** । अन्नभुक् अन्नपालकः ९ ॥ १२१ ॥ **जरेति** । जरायुजाण्डजा इति नामद्वयम् । सान्धिरार्षः । हे देव हे देवेश भूतग्रामश्चतुर्विध इत्येकं नाम ॥७॥१२२॥ **चरेति** । ब्रह्मेति ब्रह्मविदां वरेति च नामद्वयम् ॥ ४ ॥ १२३ ॥ **मनस इति** ६ ॥ १२४ ॥ हायि हायीति सामगीतिपुराणार्थाः **स्तोभाः** । ते प्रत्येकं चतुरक्षरास्त्रयः । सुरश्रेष्ठेत्येकं ब्रह्मवादिगेयेति पञ्चममनुमेयम् ५ ॥ १२५ ॥ **यजुरिति**। वेदोपनिषद्गणस्तुतिपठनीयेति चतुर्थम्४।३००॥ ॥ १२६ ॥ वर्णावराः संकरजाः विद्युत् स्तनितं सवृष्टिको मेघशब्दः गर्जितं निर्वृष्टिकः सः नव नामानि ९ ॥१२७॥ १० ॥ १२८ ॥

वृक्षाणां ककुदोऽसि त्वं
गिरीणां शिखराणि च ।
व्याघ्रो मृगाणां पततां
तार्क्ष्योऽनन्तश्च भोगिनाम् ॥ २९
क्षीरोदो ह्युदधीनां च यन्त्राणां धनुरेव च ।
वज्रः प्रहरणानां च व्रतानां सत्यमेव च १३०
त्वमेव द्वेष इच्छा च रागो मोहः क्षमाक्षमे ।
व्यवसायो धृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ
त्वं गदी त्वं शरी चापी खट्वाङ्गी झर्झरी तथा
छेत्ता भेत्ता प्रहर्ता त्वं नेता मन्ता पिता मतः
दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोऽर्थः काम एव च ।
गङ्गा समुद्राः सरितः पल्वलानि सरांसि च
लता वल्यस्तृणौषध्यः पशवो मृगपक्षिणः ।
द्रव्यकर्मसमारम्भः कालः पुष्पफलप्रदः॥ ३४
आदिश्चान्तश्च देवानां गायत्र्योंकार एव च
हरितो रोहितो नीलः कृष्णो रक्तस्तथारुणः
कद्रुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेचकस्तथा ॥ ३५
अवर्णश्च सुवर्णश्च वर्णकारो घनोपमः ।
सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ॥ ३६
त्वमिन्द्रश्च यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ।
उपप्लवश्चित्रभानुः स्वर्भानुर्भानुरेव च ॥ ३७
होत्रं होता च होम्यं च हुतं चैव तथा प्रभुः ।
त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियम् १३८
पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ।
गिरिको हिंडुको वृक्षो जीवः पुद्गल एव च
प्राणः सत्त्वं रजश्चैव तमश्चाप्रमदस्तथा ।
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च
उन्मेषश्च निमेषश्च क्षुतं जृंभितमेव च ।
लोहितान्तर्गता दृष्टिर्महावक्त्रो महोदरः ४१
सूचीरोमा हरिश्मश्रुरूर्ध्वकेशश्चलाचलः ।
गीतवादित्रतत्त्वज्ञो गीतवादनकप्रियः ॥ ४२

वृक्षाणामिति ।। ककुदो मुख्याः न्यग्रोधाश्वत्थादयः पततां पक्षिणां द्वाभ्यामुपासनार्थं विभूतय उक्ताः ५ ॥ १२९ ॥ ४ ॥ १३० ॥ त्वमिति द्वौ झर्झरो वाद्यविशेषस्तद्वान् मतो ज्ञातः शास्त्रज्ञैरिति शेषः २४ ॥ १३१ ॥ दशलक्षणसंयुक्तो धर्म इत्येकम् । लक्षणानि च —‘अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा **यमाः**’ इति ‘शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि **नियमाः**’ इति च योगोक्तानि । क्षमासत्यादीनि मनूक्तानि वा ८ ॥ १३३ ॥ तृणौषध्य इति द्वे । मृगपक्षिण इति द्वे । द्रव्यकर्मणां समारंभ इत्येकं कालः पुष्पफलप्रद इत्येकम् ९ ॥ १३४ ॥ आदिश्चेत्यर्धः ४ हरितादिर्दशविधो वर्णः १० ॥ १३५ ॥ ६ ॥ १३६ ॥ त्वामिति उपप्लव उपरागः ९ ॥१३७॥ होत्रमित्यर्धे हूयतेऽस्मिन्निति होत्रं वह्निः होता यजमानः प्रभुर्हुतस्य फलद ईश्वरः ५·त्रिसौपर्णे त्रिसौपर्णे विदितं नामजातं शतरुद्रसम्बान्धि नामजातं यस्मिंस्तत् शतरुद्रियम् । तच्च ब्रह्म वेदरूपं तेन द्रोणपर्वस्थशतरुद्रियस्य शिवो महेश्वरः शंभुरिति नामाष्टोत्तरशतादेश्च व्यावृत्तिः । वेदान्तरेऽपि शतं रुद्रनामानि संभाव्यन्ते तद्व्यावृत्तये–**यजुषामिति** । यजुषां शतरुद्रियमित्येतावत्युक्ते द्रोणपर्वस्थस्यापि शतरुद्रियस्य मूलमूलिभावेन यजुःसंबन्धित्वसंभवाद्ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य तथात्वेऽपि साक्षाद्वेदत्वाभावात् । ततश्च हुतं चैव तथा प्रभुरित्यन्तानि अष्टाशीत्याधिकशतत्रयं नाम्नां भवति । तथा पवित्रं च पवित्राणामित्यादीनि निमेषोन्मेषकर्मेत्यन्तानि अष्टादशाधिकशतद्वयम् । तेन षडधिकषट्शतानि नाम्नामिहाम्नातानि । अष्टाधिकसहस्रस्य शेषं द्व्यधिकं नाम्नां शतचतुष्टयं त्रिसुपर्णशतरुद्रियाभ्यां पूरणीयम् । तथाहि । त्रिसुपर्णत्रये चतुर्दश मन्त्राः १४ सर्वशाखागतानां नाम्नामुपसंहार्यत्वात् । खिलसहितेषु नमकानुवाकेषु प्रथमे षोडशमन्त्रा एकादश नामानि चेति सप्तविंशतिः २७ द्वितीयेऽष्टाचत्वारिंशत् ४८ तृतीयचतुर्थयोः षट्सप्ततिः ७६ ततस्त्रिके द्विनवतिः ९२ ततो द्विके त्र्यशीति ८३ रितिनामान्येवान्त्ययोः चतुर्विंशतिः २४ मंत्राः । शेषं खिले १७ सप्तदश मंत्राः न ब्रह्मा न च गोविंद इत्यादयो मूलश्लोकाश्चैकाविंशतिः २१ सर्वेषां संकलने द्व्यधिकं शतचतुष्टयं एतत्पूर्वोक्तषडाधिकषट्शतयुतमष्टाधिकं सहस्रं भवति । तथा चामृतत्वकामस्यायं नामसमाम्नायस्त्रिसुपर्णत्रयशतरुद्रियाभ्यां समुच्चित एव श्रेयस्करो न त्वन्यथा । न्यूनत्वेन वाग्वज्रत्वापत्तेरिति शिवम् ॥१३८॥ **पवित्रमिति** । गिरिं गिरिवदचेतनं देहं कायति शब्दयतीति गिरिकः आतोऽनुपसर्गे क इति कः । अचेतनमपि देहादि चेतनं करोतीत्यर्थः । अचेतयदचितो देवो अयं इति मन्त्रलिंगं च । हिंडुकः हिंडते गत्यागतं कुरुते इति हिंडुकः। हिडि गतावित्यस्माद्बाहुलकादुकञ् चिदाभास इत्यर्थः । वृक्षः वृश्च्यते छेद्यत इति वृक्षः। उपाधिविशिष्टेन रूपेण नाशवान्। जीवः शुद्धस्वरूपेण जीवत्येव न नश्यतीत्यर्थः। तथा च श्रुतिः- ‘विज्ञानघन एवैतेभ्यः भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति’ इति ‘अविनाशी वा अरेऽयमात्मा’ इति च पुद्गलः पूयते गलति चेति पुद्गलो देहः ७ ॥ १३९ ॥ अप्रमदः प्रमदया स्त्रिया हीनः ऊर्ध्वरेता इत्यर्थः १० ॥ १४० ॥ लोहिता अन्तर्गता च दृष्टिरस्य पुंवद्भावाभाव आर्षः ७ ॥ १४१ ॥ चलाचलः अत्यन्तं चलः ‘तद्धावतोऽन्यानत्येति’ इति श्रुतेः ६ ॥१४२॥

मत्स्यो जलचरो जाल्योऽ-
कलः केलिकलः कलिः ।
अकालश्चातिकालश्च
दुष्कालः काल एव च ॥ ४३
मृत्युः क्षुरश्च कृत्यश्च पक्षो पक्षक्षयङ्करः ।
मेघकालो महादंष्ट्रः संवर्तकवलाहकः ॥ ४४
घण्टोऽघण्टो घटी घण्टी
चरुचेली मिलीमिली ।
ब्रह्मकायिकमग्नीनां
दण्डी मुण्डस्त्रिदण्डधृक् ॥ ४५
चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः ।
चातुराश्रम्यनेता च चातुर्वर्ण्यकरश्च यः ॥ ४६
सदा चाक्षप्रियो धूर्तो गणाध्यक्षो गणाधिपः
रक्तमाल्याम्बरधरो गिरिशो गिरिकप्रियः ॥
शिल्पिकः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्तकः
भगनेत्रांकुशश्चण्डः पूष्णो दन्तविनाशनः ४८
स्वाहा स्वधा वषट्कारो नमस्कारो नमो नमः
गूढव्रतो गुह्यतपास्तारकस्तारकामयः ॥ ४९
धाता विधाता संधाता
विधाता धारणोऽधरः ।
ब्रह्मा तपश्च सत्यं च
ब्रह्मचर्यमथार्जवम् ॥ ५०
भूतात्मा भूतकृद्भूतो भूतभव्यभवोद्भवः ।
भूर्भुवः स्वरितश्चैव ध्रुवो दान्तो महेश्वरः ५१
दीक्षितोऽदीक्षितः क्षान्तो
दुर्दान्तोऽदान्तनाशनः ।
चन्द्रावर्तयुगावर्तः
संवर्तः संप्रवर्तकः ॥ ५२
कामो बिन्दुरणुः स्थूलः कर्णिकारस्रजप्रियः।
नन्दीमुखो भीममुखः सुमुखो दुर्मुखोऽमुखः॥
चतुर्मुखो बहुमुखो रणेष्वग्निमुखस्तथा ।
हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोरगपतिर्विराट् १५४
अधर्महा महापार्श्वश्चण्डधारो गणाधिपः ।
गोनर्दो गोप्रतारश्च गोवृषेश्वरवाहनः ॥ १५५

मत्स्य इव मत्स्यो जीवः संसारनदीजले चरतीति जाल्यो वासनाजालबद्धः वस्तुतस्तु अकलो दुर्धरः कलनं धरणं कलः केलिरेव कलो यस्य लीलयाऽस्य बद्धत्वं नान्यवशंतयेत्यर्थः १० ॥१४३॥ क्षुरः छेदनसाधनं कृत्यः छेत्तुं योग्यः कृती छेदने इत्यस्य रूपम् । पक्षो मित्रम्। अपक्षः अमित्रं तस्य क्षयंकरः । संवर्तकवलाहकः कल्पान्तमेघः ८ ॥१४४॥ घण्टति द्योतते इति घंटः प्रकाशवान् अघण्टो मायावृतत्वेन प्रच्छन्नप्रकाशः घटयति कर्मफलैर्योजयति नरानिति घटी घंटी घंटावान् चरुचेली चरन्ति ते चरवः स्थावरजंगमा जीवास्तैः सारिभिरिव चेलति क्रीडत इति चरुचेली । मिली मिलनं संश्लेषणं मिलः । घञर्थे भावे कः । तदस्यास्तीति मिली । कारणतया सर्वकार्येष्वनुस्यूत इत्यर्थः । द्विर्वचनं नित्यव्याप्तिप्रदर्शनार्थम् । यद्वा मिली इति द्विवचनान्तेन मिलिमिलि इति मन्त्रपदं साभ्यासमुद्धृतं भवति । गौडास्तु रुद्रचीलिचिलीमिली इति पठन्ति । आस्मिन्पक्षे घण्टी प्रणवः । रुद्रेति संबुद्धिः । मिलीवच्चीलिचिलिशब्दावपि द्वित्वपरौ ज्ञेयौ । ब्रह्म प्रणवः । अग्नीनां कायिकं काये भवं कायिकं जाया । 'स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्' इति श्रुतेः । वन्हिजाया स्वाहेत्यर्थः । तेन—

ओँरुद्रचीलिचीलिचिलिचिलिमिलिमिलि । ओँस्वाहा' इति अष्टादशार्णो मन्त्र उद्धृतो भवति । दंडी मुंड इति परमहंसः **त्रिदंडधृगिति** । त्रिदंडी उक्तः १३ ॥ १४५ ॥ ॥ ५ ॥ १४६ ॥ गिरिकं काषायं तत्प्रियमस्य ७ ॥१४७॥ शिल्पिकः अल्पशिल्पी ६ ॥ १४८ ॥ नमस्कारस्यैव रूपान्तरं-**नमो नम इति** शिष्टप्रयोज्यम् तारकः प्रणवः । तारकामयः प्रचुरनक्षत्र आकाशरूपः ९ ॥ १४९ ॥ **धाता** आदिकर्ता विष्णुः । **विधाता** भौतिकस्रष्टा चतुर्मुखः । **संधाता** एकीकृत्य स्थापकः । **संहर्ता** महेश्वरः । **विधाता** विधिरदृष्टं कर्मेत्यर्थः । **धारणः** सर्वाधिष्ठानभूतकारणात्मा। **अधरः** नास्ति धरो धर्ता यस्येति सर्वबाधावधिभूतः शुद्धात्मा । ब्रह्मा ब्रह्मवित् । तपआदिचतुष्टयं ब्रह्मविद्यासाधनम् ११ ॥ १५० ॥ भूतानां जरायुजादीनामात्मा । भूतकृत् वियदाद्युत्पादकः भूतो नित्यसिद्धः भूतं अतीतं भव्यं भवतीति कर्तरि कृत्यः । वर्तमानं भविष्यं च तयोर्भव उत्पत्तिर्यस्मान्मायाशवलात्तस्याप्युद्भव उत्पत्तिस्थानम् भूर्भुवः स्वरिति नामत्रयम् । इतो ध्रुवश्चेत्येकं नाम । इतो दृश्यमानाद्वियदादेरपि ध्रुवः शाश्वत इत्यर्थः । दान्तो जितेन्द्रियः । अत एव महेश्वरः इतरेभ्यो ब्रह्मादिभ्य ईश्वरेभ्योऽपि महान् १० ॥ १५१ ॥ अदान्तनाशन इति च्छेदः चन्द्रमावर्तयति मासः युगमावर्तयति कल्पः स एव संवर्तः संप्रवर्तकः सृष्टिहेतुः ९ ॥ १५२ ॥ **कामः** स्त्र्यभिलाषः **बिंदुः** रेतोंशः पुत्रबीजभूतः स्रजः इति समासान्तष्टच् आर्षः नन्दीति दैर्घ्यमार्षम् अमुख इति च्छेदः १० ॥ १५३ ॥ शकुनिः पक्षिवदसङ्गः ७ ॥ १५४ ॥ गोनर्दः कृष्णावतारे गोपबाललीलायां गौरिव नर्दति शब्दं करोतीति तथा । गोप्रतारः गवां प्रकर्षेण तारको विषजलात् शिलावृष्टितश्च गोवर्धनोद्धरणेन आपत्तारकः गोवृषाणामीश्वरो नन्दी वाहनं यस्य ७ ॥ १५५ ॥

त्रैलोक्यगोप्ता गोविन्दो
गोमार्गोऽमार्ग एव च ।
श्रेष्ठः स्थिरश्च स्थाणुश्च
निष्कम्पः कम्प एव च ॥ ५६
दुर्वारणो दुर्विषहो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
दुर्धर्षो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विषो दुर्जयो जयः ५७
शशः शशांकः शमनः शीतोष्णक्षुज्जराधिकृत्
आधयो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिरेव च
मम यज्ञमृगव्याधो व्याधीनामागमो गमः ।
शिखण्डी पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकवनालयः
दण्डधारस्त्र्यम्बकश्च उग्रदण्डोऽण्डनाशनः ।
विषाग्निपाः सुरश्रेष्ठः सोमंपास्त्वं मरुत्पतिः
अमृतपास्त्वं जगन्नाथ देवदेव गणेश्वरः ।
विषाग्निपा मृत्युपाश्च क्षीरपाः सोमपास्तथा
मधुश्च्युतानामग्रपास्त्वं त्वमेव तुषिताद्यपाः
हिरण्यरेताः पुरुषस्त्वमेव
त्वं स्त्री पुमांस्त्वं च नपुंसकं च ।
बालो युवा स्थविरो जीर्णदंष्ट्र-
स्त्वं नागेन्द्र शक्रस्त्वं विश्वकृद्विश्वकर्ता
विश्वकृद्विश्वकृतां वरेण्यस्त्वं विश्ववाहो
विश्वरूपस्तेजस्वी विश्वतोमुखः ।
चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयं च पितामहः ॥
महोदधिः सरस्वती वाग्बलमनलोऽ-
निलः अहोरात्रं निमेषोन्मेषकर्मा ॥
न ब्रह्मा न च गोविन्दः पौराणा ऋषयो न ते
माहात्म्यं वेदितुं शक्ता याथातथ्येन ते शिव
या मूर्तयः सुसूक्ष्मास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनम्
त्राहि मां सततं रक्ष पिता पुत्रमिवौरसम् ६६
रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तवानघ नमोऽस्तु ते ।
भक्तानुकम्पी भगवान्भक्तश्चाहं सदा त्वयि ॥
यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामावृत्त्य दुर्दृशः ।
तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोप्ताऽस्तु नित्यशः
यं विनिद्रा जितश्वासाः
सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः ।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जाना-
स्तस्मै योगात्मने नमः ॥ ६९

गोमार्गः गवामिन्द्रियाणां मार्ग इव गत्याश्रयः इन्द्रियचालक इत्यर्थः । अमार्गः इंद्रियाद्यग्राह्य इत्यर्थः । श्रेष्ठः प्रशस्यतमः स्थिरश्चलहीनः । स्थाणुस्त्रैलोक्यधारणस्तंभः निष्कंपः कंपः कंपवान् ९ ॥ १५६ ॥ दुर्वारणः मृत्युरूपेण आगतः सन्दुःखेनापि वारयितुमशक्यः। अमृतरूपेणानुगृह्णाति चेद्दुर्विषहो दुष्टस्यापि विषस्य हन्ता संग्रामे दुःसहः दुरतिक्रमश्च दुर्धर्षः भीषयितुमप्यशक्यः दुर्विषः दुःखेन वेष्टुं व्याप्तुं प्रवेष्टुमशः विष्लृक्यव्याप्तावित्यस्य कप्रत्यये रूपम् । जयो जयस्वरूपी नरो धर्मराजाख्यो वा ९ ॥ १५७ ॥ शशः शीघ्रगः शशांकश्चन्द्रः शमनो यमः ८ ॥१५८॥ यज्ञमृगस्य व्याध इव हन्ता व्याधीनां आगमः व्याधीनां गमश्च ६ ॥ १५९ ॥ त्रीणि वेदाख्यानि अम्बकानि चक्षूंषि यस्य विषरूपं अग्निं पिबतीति विषाग्निपाः । विषाग्रपादिति पाठे विषमेव अग्रपादस्त्रैलोक्याक्रमणार्हो यस्यास्ति स तथा ८ ॥ १६० ॥ विषाग्नेः सकाशात् पातीति विषाग्निपाः सर्वत्र पिबतीत्येव वा मधुश्च्युतानां स्वर्गादिसुखात् भ्रष्टानां अग्रे पूर्वं पातीति प्रथमरक्षकः । आपन्नत्रातेत्यर्थः । तुषितानां देवानामाद्यः ब्रह्मा तं पातीति तुषिताद्यपाः १० ॥ १६१ ॥ हिरण्यरेताः वन्हिः विश्वकृत् विश्वकर्ता १३ ॥ १६२ ॥ विश्वं कृन्तति छिनत्तीति विश्वकृत् विश्वसंहर्तेत्यर्थः । विश्वकृतां विश्वसृजां प्रजापतीनां वरेण्यः वरणीयः । विश्वं वहति पालनपोषणेन स्वस्मिन्धारयतीति विश्ववाहः । चन्द्रेत्यर्धः स्तुतिरेव ७ ॥ १६३ ॥ सरस्वती नदी वाग्वर्णरूपा बलं वैराग्यं निमेषोन्मेषादिकं कर्म यस्य सः निमेषोन्मेषकर्मा यं विना निमेषादिकमपि कर्तुं न कश्चिच्छक्नोतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः —'न हि त्वदारे निमिषश्च नेशे' इति। त्वत् त्वत्तः आरे दूरात् त्वां विनेत्यर्थः । निमिषश्च निमेषोऽपि न ईशे न ईशितवान् । पूर्वेषां ब्रह्मादीनामपि पक्ष्मपातोऽपि त्वत्प्रेरणं विना नासीत्किमुत इदानींतनानामल्पसाराणामिति श्रुतिपदार्थः । ८ ॥ १६४ ॥ 'न ब्रह्मा न च गोविन्दः' इत्यादय एकविंशतिश्लोका जपहोमादौ एकैकनामगणनया पर्यवस्यन्तीति प्रागुक्तम् ॥१६५॥ पुंसां सहस्राण्यावृत्याज्ञानेनाभिभूय एकः ज्ञेयज्ञानज्ञातृभावशून्यः समुद्राणां कामानामन्ते नाशे सति तिष्ठति प्रकाशते। कामं समुद्रमाविश इति मन्त्रलिङ्गात्समुद्रशब्दः कामवचनः ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ।

इति कामान्ते ब्रह्मभावश्रुतेश्च ॥ १६८ ॥ ईदृग्रूपसत्त्वे विद्वदनुभवं प्रमाणयति-**यं विनिद्रा इति** । विनिद्रत्वे हेतुः-**जितश्वासा इति**। सनिद्रो हि श्वसित्येव एवमपि हठेन निरुद्धे वायौ सुषुप्तिसदृशी मूर्च्छा भवति। तां वारयितुं-**सत्त्वस्था इति** । तत्राप्यज्ञानमस्त्येवेति नासौ समाधिः । किं तु सत्त्वोत्कर्षस्य परस्यां काष्ठायां जायमानाहं ब्रह्मास्मीति वाक्यजा वृत्तिः कतकरजोवत्प्रपञ्चं प्रविलाप्य

जटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ७०
यस्य केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ७१
संभक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते पर्युपस्थिते ।
यः शेते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येम्बुशायिनम् ७२
प्रविश्य वदनं राहोर्यः सोमं पिवते निशि ।
ग्रसत्यर्कं च स्वर्भानुर्भूत्वा मां सोऽभिरक्षतु ७३
ये चानुपतिता गर्भा यथा भागानुपासते ।
नमस्तेभ्यः स्वधा स्वाहा प्राप्नुवन्तु मुदन्तु ते ॥
येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनाम्
रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यं चाप्याययन्तु माम्
येन रोदन्ति देहस्था देहिनो रोदयन्ति च ।
हर्षयन्ति न हृष्यन्ति नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः
ये नदीषु समुद्रेषु पर्वतेषु गुहासु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च ॥ ७७
चतुष्पथेषु रथ्यासु चत्वरेषु तटेषु च ।
हस्त्यश्वरथशालासु जीर्णोद्यानालयेषु च ७८
येषु पञ्चसु भूतेषु दिशासु विदिशासु च ।
चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ॥
रसातलगता ये च ये च तस्मै परं गताः
नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः
येषां न विद्यते संख्या प्रमाणं रूपमेव च ।
असंख्येयगुणा रुद्रा नमस्तेभ्योऽस्तु नित्यशः

स्वयमपि संस्कारात्मना तिष्ठन्तीति सत्त्वशब्दवाच्या तस्यां तिष्ठन्तीति सत्त्वस्थाः । संयतेन्द्रिया इति जाग्रद्व्यावृत्तिः । ज्योतिः चितिम् तन्मात्रं युञ्जानाः योगिनः ॥ १६९ ॥ अस्मिन्योगे प्रथममालम्बनीयं मूर्तिमद्रूपमुपदिशति जटिले जटिलवदाचरन् जटिल् तस्मै । आचारक्विबन्ताद्धातोः कर्तरि क्विप् । लम्बोदरं यच्छरीरं तद्वते कमण्डलुर्जलपात्रं तदेव निषङ्गः बाणाधारो यस्य कमण्डलुजलेनैव यक्षराक्षसादीन् नाशयते इत्यर्थः । ब्रह्मा चतुर्मुखस्तदात्मने ॥ ७० ॥ इत-ऊर्ध्वं वैराजीं धारणामाह-**यस्येति** ॥ ७१ ॥ अस्याप्युपसंहारमाह-**संभक्ष्येति** । जलमिव जलं निर्विशेषं ब्रह्म तत्र यो मायावी शेते लीनो भवति । कथं सर्वभूतानि आकाशादीनि संभक्ष्य स्वात्मनि प्रविलाप्य स्वयमपि लीयत इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ इमं राजयोगमनुष्ठातुमसमर्थस्य हठयोगमाह-**प्रविश्येति** । मुखस्य ऊर्ध्वफलके यच्छिद्रं तत्र च मांसखण्डो लम्बते तत् घण्टिकेति लम्बिकेति च अन्यत्र उच्यते । सा इह चन्द्रसूर्यदैवत्ययोरिडापिङ्गलयोर्नाड्योः संहारकत्वात् राहोर्वदनमित्युच्यते। तत्र हि जिव्हाग्रे व्यावृत्य धारिते सति वायुर्निरुद्धो भवति । सेयं खेचरीनाम मुद्रा हठयोगिनां प्रसिद्धा । सोमं तत्रत्यं अमृतं पिवते निशि रात्रौ ज्ञानज्ञेयज्ञातृविभागाभावलक्षणायां सत्यां निशासद्भावे एतमेव हेतुमाह यतः स्वर्भानुः राहुरुक्तरूपः अर्कं चाचन्द्रम्। इडापिंगले ग्रसति तन्मार्गनिरोधेन द्रष्टृदृश्याविभागं गिलति यः स मां परमेश्वरोऽभितो रक्षतु । अत्र ग्रन्थान्तरवाक्यानि सांख्ययोगे—

'इडायां पिंगलायां च चरतश्चन्द्रभास्करौ ।
इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिंगलायां रविः स्मृतः'

इति शिवयोगे ।

अथ ते षोडशाधारान्प्रवक्ष्यामि विशेषतः' इत्युपक्रम्य ।

'नवमं घण्टिकाधारं जिह्वाग्रं तत्र दापयेत् ।
सुधाकलां स्रवत्येषा सा तु संतृप्तिकारिणी ।
या लम्बिका चालनदोहनाभ्यां
दीर्घा कृता सा विपरीतमार्गात् ।
यस्तालुमूलान्तरगर्भदेशे
प्रवेशयेत्सोन्मनतां प्रयाति '॥

ईश्वरप्रोक्ते—

'लम्बिकोर्ध्वस्थिते गर्ते रसनां विपरीतगाम् ।
संयोजयेत्प्रयत्नेन सुधाकूपे विचक्षणः ।
मुद्रैषा खेचरी प्रोक्ता भक्तानामनुरोधतः ।
निरन्तरकृताभ्यासात्पीयूषं प्रत्यहं पिबेत् ।
तेन निग्रहसिद्धिः स्यान्मृत्युमातङ्गकेसरी 'इति ।

इयमेव भ्रूमध्यदृष्टिरित्याह दत्तात्रेयः—

'अंतः कपालविवरे जिह्वां व्यावृत्य धारयेत् ।
भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषा मुद्रा भवति खेचरी' इति

॥ १७३ ॥ द्विविधेऽपि योगे त्रिविधविघ्नविघातकं मन्त्रजातं पठति—**ये चेति** । गर्भा इव अत्यन्तं शिशवः अनुचतुर्मुखसृष्टिमनुपतिताः निर्गतास्त्वत्त इति शेषः । यथा यथावद्भागान् यज्ञे उपासते देवाः पितरश्च तेभ्यो नमः ते च स्वाहास्वधाशब्दाभ्यां दत्तेन हव्यकव्येन मुदं हर्षं प्राप्नुवन्तु ७४ आधिदैवात् शान्तिं प्रार्थ्याध्यात्मभूतात्प्रार्थयते द्वाभ्यां—**येऽङ्गुष्ठेति**। अंगुष्ठमात्राः जीवाः॥७५॥ प्राणान्प्रणमति—**ये इति**। देहिनो जीवान् यतो रोदयन्त्यतो रुद्राख्या एते प्राणाः श्रुताः ॥७६॥ आधिभौतिकेभ्यः सुखं प्रार्थयते—**ये नदीष्वित्यादिना** ॥ ७७ ॥ तस्मै तत्पदार्थाय ईश्वरार्थमित्यर्थः। परं उत्कृष्टं वैराग्यादिकं गताः प्राप्ताः । 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' इति श्रुत्या ईश्वरस्य तच्छब्दाभिधेयत्वमुक्तम् ॥ १८० ॥ येषामिति सार्वात्म्यमेव भंग्यन्तरेण ईश्वरस्योक्तम् ॥ ८१ ॥

सर्वभूतकरो यस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः ।
सर्वभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमन्त्रितः
त्वमेव हीज्यसे यस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमन्त्रितः ॥
अथवा मायया देव सूक्ष्मया तव मोहितः ।
एतस्मात्कारणाद्वापि तेन त्वं न निमन्त्रितः
प्रसीद मम भद्रं ते भव भावगतस्य मे ।
त्वयि मे हृदयं देव त्वयि बुद्धिर्मनस्त्वयि ॥
स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः ।
भगवानपि सुप्रीतः पुनर्दक्षमभाषत ॥ ८६
परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत ।
बहुनाऽत्र किमुक्तेन मत्समीपे भविष्यासि ८७
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी भविष्यासि८८
अथैनमब्रवीद्वाक्यं लोकस्याधिपतिर्भवः ।
आश्वासनकरं वाक्यं वाक्यविद्वाक्यसंमतम्
दक्ष दक्ष न कर्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ।
अहं यज्ञहरस्तुभ्यं दृष्टमेतत्पुरातनम् ॥ १९०
भूयश्च ते वरं दद्मि तं त्वं गृह्णीष्व सुव्रत ।
प्रसन्नवदनो भूत्वा तदिहैकमनाः शृणु ॥ ९१
वेदात्षडंगादुद्धृत्य सांख्ययोगाच्च युक्तितः ।
तपः सुतप्तं विपुलं दुश्चरं देवदानवैः ॥ ९२
अपूर्वं सर्वतोभद्रं सर्वतोमुखमव्ययम् ।
अब्दैर्दशाहसंयुक्तं गूढमप्राज्ञनिन्दितम् ॥ ९३
वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समम् ।
गतान्तैरध्यवसितमत्याश्रमामिदंव्रतम् ॥ ९४

स्वयज्ञे ईश्वरस्यानिमन्त्रणे युक्तिमाह—**सर्वेति** । उपादानत्वात् अन्तर्यामित्वादन्तरात्मत्वाच्च न व्यवहितस्य पृथग्भूतस्येतरस्येव तव निमन्त्रणं युक्तमित्यर्थः ॥८२॥ ननु उपादानत्वादिना रूपेण मां जानन्कथं निन्दितवानसीत्याशंक्याह-**अथवेति** ॥ ८४ ॥ भावगतस्य सृष्टावधिकृतत्वेन राजसभावगतस्य । सत्त्वैकग्राह्यं त्वामजानत इत्यर्थः । हृदयं चित्तं चिन्तनं निश्चयः संकल्पश्च त्वद्गोचर एव ममास्तीत्यर्थः ॥ ८५ ॥ वाक्यं वचनं वाक्यं वक्तुमुचितं वाक्यविदां वाक्यानि तेषु संमतं युक्तिमत्तमम् ॥८९॥ तुभ्यं तव दृष्टं पूर्वकल्पे अतः सर्वेषां कल्पानां समानरूपत्वात् अस्मिन्नपि कल्पे तवेह यज्ञहर्ताऽहं जातः अतो मन्युर्दैन्यं न कार्यम् । अप्रतिकार्यत्वाद्भाविन इत्यर्थः । पुरातनं पुराणम् ॥ १९० ॥ एतत्स्तोत्रजपाङ्गभूतं व्रतद्वयं विधित्सुस्तत्स्तुतये वैदिकं धर्ममनुवदति—**वेदादिति** ॥ ९२ ॥ वेदोक्तं तपो देवादिभिश्चीर्णं तदपेक्षया मया वक्ष्यमाणं व्रतं श्रेष्ठमित्याह-**अपूर्वमिति**। अपूर्वं वेदषडङ्गसांख्ययोगतर्कैरनधिगतम् । किं तर्हि कैवल्याद्युपनिषत्सु अत्याश्रमस्थपदेन प्रकाशितम् । सर्वतोभद्रं फलकाले साधनकाले च श्रेयोरूपम् सर्वतोमुखं सर्वेषु वर्णेष्वाश्रमेषु च अभिमुखम्। सर्वेषामिहाधिकारोऽस्तीत्यर्थः । अव्ययं मोक्षहेतुत्वात् । अब्दैः भूयसा कालेन अब्दसाध्यैः सहस्रसंवत्सरसत्रान्तैः कर्मभिर्वा दशाहैः संयुक्तम्। दश पञ्च यमाः पञ्च नियमाश्च त एवाहानि यज्ञक्रतवो येषाम्। अहःशब्दस्य क्रतुवाचित्वं न वैतान्यहानि भवन्तीत्यादौ प्रसिद्धम् । भूयसा कालेन पुण्येन वा यमनियमवद्भिर्लब्धमित्यर्थः । दर्शाहेति पाठे तद्दत्तयागपूज्यैर्लब्धमित्यर्थः गौडास्तु दशार्धेति पठन्ति तदाब्दैः प्राप्तं दशार्धैः पञ्चभिः सद्योजातमित्यादिभिर्मन्त्रैः संयुक्तं आग्नेयं भस्म सद्योजातादिपञ्चमन्त्रैः परिगृह्य त्र्यम्बकमिति जलेन मिश्रयित्वेदित्यादिश्रुतेः आस्मिन्पक्षेऽत्याश्रमामिति पाशुपतव्रतस्यैव विशेषणम्। गूढं अत्याश्रमस्थ इति पदमात्रेण सूचितं अप्रकाशम् । अत एवाप्राज्ञैः कर्मठैर्निन्दितम् ॥९३॥ **वर्णेति** । सूतसंहितायामत्याश्रमस्थ इत्यत्रत्यमाश्रमपदं वर्णोपलक्षणांकृत्य वर्णाश्रमधर्मानतिक्रान्तमतिवर्णाश्रमं व्रतं तद्वानतिवर्णाश्रमीति तेन पदेन ब्रह्मविदं विवक्षित्वा—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः
अतिवर्णाश्रमी तेऽपि क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षण ॥

इत्युपक्रम्य भूयसा ग्रन्थेन तल्लक्षणान्युक्त्वा

यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ।
स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः

तथा

न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ।
आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा चान्यज्जनार्दन

इति तस्य यथेष्टाचरणमप्यनुज्ञातम् । तदिदमभिप्रेत्य क्वचिद्ग्रन्थे वर्णादिधर्मैर्विपरीतमुक्तम् । एतेन स्वस्यैतदसंमतमिति सूचितम् । तथा च सूत्रम्-**सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्** (ब्र॰ सू॰ ३-४-२८) इति । छांदोग्ये—‘ उषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास स हेभ्यं कुल्माषान् खादन्तं विभिक्षे तं होवाच नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्चयेम इमे उपनिहता इत्येतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हंतानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच न स्विदेतेप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यामिमा न खादन्निति कामो म उदपानम् ’ इति ब्रह्मविद उषस्तस्य इभ्योच्छिष्टपक्वमाषभक्षणं तद्दत्तजलत्यागश्च प्राणात्ययकाले एव विदुषां निषिद्धाचरणं कामकारनिषेधं च दर्शयतः । अत एवोक्तम्—

मया पाशुपतं दक्ष शुभमुत्पादितं पुरा ।
तस्य चीर्णस्य तत्सम्यक्फलं भवति पुष्कलम्
तच्चास्तु ते महाभाग त्यज्यतां मानसो ज्वरः।
एवमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः सहानुगः ।
अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ ९६
दक्षप्रोक्तं स्तवमिमं कीर्तयेद्यः शृणोति वा
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥
यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठे भगवाञ्छिवः ।
तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मसंमितः
यशोराज्यसुखैश्वर्यकामार्थधनकांक्षिभिः ।
श्रोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याकामैश्च यत्नतः
व्याधितो दुःखितो दीनश्चोरग्रस्तो भयार्दितः
राजकार्याभियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात्
अनेनैव तु देहेन गणानां समतां व्रजेत् ।
तेजसा यशसा चैव युक्तो भवति निर्मलः ॥
न राक्षसाः पिशाचा वा न भूता न विनायकाः
विघ्नं कुर्युर्गृहे तस्य यत्रायं पठ्यते स्तवः २०२
शृणुयाच्चैवं या नारी तद्भक्ता ब्रह्मचारिणी ।
पितृपक्षे मातृपक्षे पूज्या भवति देववत् २०३
शृणुयाद्यः स्तवं कृत्स्नं
कीर्तयेद्वा समाहितः ।
तस्य सर्वाणि कर्माणि
सिद्धिं गच्छन्त्यभीक्ष्णशः ॥ २०४
मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचाऽनुकीर्तितम्
सर्वं संपद्यते तस्य स्तवस्यास्यानुकीर्तनात् ॥
देवस्य च गुहस्यापि देव्या नन्दीश्वरस्य च
बलिं सुविहितं कृत्वा दमेन नियमेन च २०६
ततस्तु युक्तो गृह्णीया-
न्नामान्याशु यथाक्रमम् ।
ईप्सितान् लभते सोऽर्थान्
भोगान्कामांश्च मानवः ॥ २०७
मृतश्च स्वर्गमाप्नोति तिर्यक्षु च न जायते ।
इत्याह भगवान्व्यासः पराशरसुतः प्रभुः २०८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तवे
चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

* * *

तथा चरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् ।
जना यथाऽवमन्येरन्गच्छेयुर्नैव संगतम्॥ इति ।
साक्षात्कृतात्मतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।
शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥ इति च ।

क्वचिद्विपरीतमपि वस्तुतः सममेव विदुषः कर्तृत्वाभिमानाभावेन तत्र विधिनिषेधयोरप्रवृत्तेः गतान्तैः ज्ञातसिद्धान्तैः अध्यवसितं निश्चितम् । अत्याश्रमं परमहंसपारिव्राज्यम् । यद्यपि आश्रमलिंगधारणं ब्राह्मणस्यैव तथापि तद्धर्माः शमादयः सर्ववर्णसाधारणः अत एव गृहस्थादीनामप्यत्याश्रमित्वमुक्तं ब्रह्मचारीत्युदाहृतसूतसंहिताश्लोके । तत् विशिनष्टि—इदं व्रतं इदं वक्ष्यमाणं व्रतमस्त्यस्मिन्निति इदंव्रतामिति समस्तं पदम् ॥ १९४ ॥ किंतद्व्रतमित्यत आह—**मयेति** । मया वेदकर्त्रा उत्पादितं प्रकटीकृतम् । एतच्च श्रूयतेऽथर्वशिर उपनिषदि । व्रतमेतत्पाशुपतम्—‘ अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि भस्मानि अग्निः-’ इत्यादिना भस्म गृहीत्वा निमृज्याङ्गानि संस्पृशेत् । तस्माद्व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षायेति । पशवो जीवाः पाशः अविद्या। यद्यपि संन्यासो भस्मोद्धूलनं च द्वयमपि विद्यार्थमुक्तं तथापि संन्यासस्य तीव्रतरवैराग्याधिकारिकत्वेन दुःशकत्वाद्भस्मधारणस्यैव मुख्यं विद्याङ्गत्वं ध्येयम् ॥९५॥ ब्रह्मसंमितो वेदेन तुलितः अस्मिन्स्तवेऽर्धं वेदभागोऽर्धं पौराणांश इति ॥९८॥ विद्याकामैः ब्रह्मसाक्षात्कारार्थिभिः ॥ ९९ ॥ नामजपे विशेषविधिमाह—**देवस्येति** । गुहस्य कार्तिकेयस्य अत्रायं प्रयोगः—शुचिः कृतनित्यक्रियः कालाग्निरुद्रोपनिषदुक्तप्रकारेण भस्म धृत्वा रुद्राक्षांश्च धृत्वा मुक्तसंगो भूतशुद्ध्यादिपूर्वं पूर्वोक्ताष्टादशाक्षरमंत्रेण त्रिभिश्चतुश्चतुश्चतुर्भिरन्त्ये त्रिभिश्च वर्णैः पञ्चाङ्गद्वयं कृत्वा पञ्चाक्षरोक्तविधिना वा न्यासध्यानपूजादिकं कृत्वा गुहादिभ्योऽङ्गदेवताभ्यः पूजापूर्वकं बलिं दत्वा यथाशक्ति अर्थानुसंधानपूर्वकं स्तवमावर्त्य उत्तरपूजां कृत्वा हृदि देवं विसर्जयेदिति ॥ २०६ ॥ इति श्रीमहाभारते मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तवे चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५-[११२]

युधिष्ठिर उवाच ।
अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह विद्यते ।
यदध्यात्मं यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
सर्वज्ञानं परं बुद्ध्या
यन्मां त्वमनुपृच्छसि ।
तद्व्याख्यास्यामि ते तात
तस्य व्याख्यामिमां शृणु ॥ २
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ३
स तेषां गुणसंघातः शरीरं भरतर्षभ ।
सततं हि प्रलीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ४
ततः सृष्टानि भूतानि तानि यान्ति पुनः पुनः
महाभूतानि भूतेभ्य ऊर्मयः सागरे यथा ।
प्रसारयित्वेहाङ्गानि कूर्मः संहरते यथा ।
तद्वद्भूतानि भूतानामल्पीयांसि स्थवीयसाम्
आकाशात्खलु यो घोषः संघातस्तु महीगुणः
वायोः प्राणो रसस्त्वद्भ्यो रूपं तेजस उच्यते
इत्येतन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रलये च तमभ्येति तस्मादुद्दिश्यते पुनः ८
महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
विषयान्कल्पयामास यस्मिन्यदनुपश्यति ९
शब्दश्रोत्रे तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजम्
रसः स्नेहस्य जिह्वा च अपामेते गुणाः स्मृताः
रूपं चक्षुर्विपाकश्च त्रिविधं ज्योतिरुच्यते ।
घ्रेयं घ्राणं शरीरं च एते भूमिगुणाः स्मृताः ॥
प्राणः स्पर्शश्च चेष्टा च
वायोरेते गुणाः स्मृताः ।
इति सर्वगुणा राजन्
व्याख्याताः पाञ्चभौतिकाः ॥ १२
सत्त्वं रजस्तमः कालः कर्म बुद्धिश्च भारत ।
मनःषष्ठानि चैतेषु ईश्वरः समकल्पयत् ॥ १३
यदूर्ध्वं पादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्च पश्यसि ।
एतस्मिन्नेव कृत्स्नेयं वर्तते बुद्धिरन्तरे ॥ १४
इन्द्रियाणि नरे पञ्च षष्ठं तु मन उच्यते ।
सप्तमीं बुद्धि मेवाहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ १५

२८५

एवं स्तवपाठादिना विशुद्धचेतसो यज्ज्ञेयं तत् पृच्छति— **अध्यात्ममिति** । पुरुषस्य आत्मनि स्वरूपे वर्तत इत्यध्यात्मम् । दृश्यादृश्यविवेकार्थं शास्त्रं चाध्यात्मं तत् किं कुतश्चोत्पद्यत इति प्रश्नः ॥१॥ **सर्वज्ञानमिति** । पूर्वमसकृदुक्तमप्यध्यात्ममिह संक्षिप्य वक्ति उपसंहारार्थम् । तेन उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्येण अभ्यासेन च शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वे निश्चिते मध्ये यद्वर्णाश्रमधर्मजपादिकमुक्तं तत् प्रकरणात्तदङ्गभावं भजत इति ज्ञाप्यते । तत्र यदध्यात्ममित्यस्योत्तरं **पृथिवीत्यादि** । ततश्चेत्यस्य उत्तरं पुरुषे तिष्ठती बुद्धिरित्यादि अनयोः पुंबुद्ध्योर्विवेकार्थं शास्त्रमध्यात्मम् । सर्वं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वज्ञानं तदेव परं सर्वश्रेष्ठम् । बुद्ध्या बुद्धिमत्तया **व्याख्यां** विस्पष्टं कथनम् ॥ २ ॥ भूतानां जरायुजादीनाम् ॥ ३ ॥ शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च तेषां भूतानां गुणसङ्घातः कार्यसमूहः । गुणा बुद्ध्यादयो भौतिकाः । परमकारणे आत्मनि प्रलीयन्ते ॥ ४ ॥ ततः आत्मनः सकाशाद्भूतानि जीवाः यान्ति लीयन्ते । यथा सौषुप्तादात्मनोऽहमर्थस्य जीवस्योद्भवस्तत्रैव च लयः । एवमहमर्थेषु भूतेषु महाभूतानामपि लयोदयौ भवत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ भूतानि खादीनि भूतानां जीवानां अल्पीयांसि कूर्माणां स्वाङ्गानीवानायासेनैव दृष्टिमात्रेणाविर्भावयितुं तिरोभावयितुं च शक्यानि ॥ ६ ॥ शरीरस्य भूतकार्यत्वमुक्तम् तत्र तत्तद्भूतांशान् विविनक्ति--**आकाशादिति** । घोषः शब्दः । यः शरीरे प्रसिद्धः सङ्घातः कठिनांशः रसो लोहितादिद्रवांशः रूपं गौरादि ऊष्मा च ॥ ७ ॥ एतन्मयं भूतमयं तस्मादुद्दिश्यते तस्माद्भूतकर्तुर्ब्रह्मणः सकाशात् उद्दिश्यते जायत इति शब्दमात्रेणोच्यते न तु वस्तुतस्तत्र लीयते उत्पद्यते वा रज्ज्वामुरग इव ॥ ८ ॥ भूतकृत् अहङ्कारः भूतेषु देहेषु भूतानि खादीनि यथा कल्पयामास यस्मिंश्च भूते देहान्तस्थे यत्कार्यमनुपश्यति तत् शृणु इति शेषः ॥ ९ ॥ तदेवाह त्रिभिः—**शब्देति** ॥ १० ॥ **सत्त्वमिति** । एतेषु शब्दादिषु पञ्चदशसु सात्त्विकादिकं कालोऽतीतत्वादिधर्मः प्रागुक्तरीत्या चतुर्युगात्मा चिदाभासरूपो जीवो वा कर्मबुद्धिः स्वविषयस्वरूपनिश्चयः । यद्वा कर्मव्यापारः शब्दस्य अर्थप्रत्यायनं श्रोत्रस्य शब्दप्रत्यायनमित्यादिः । बुद्धिः प्रतीतिगोचरस्येदमित्थमेवेत्यवधारणम् । मन इदमित्थं न वेति संशयः । कर्मसहितां बुद्धिं पञ्चमीमपेक्ष्य मनःषष्ठं ईश्वरो मायावी ॥ १३ ॥ अस्मिन्नादतलादिमूर्धान्ते शरीरे तत्स्था बुद्धिरेव शब्दादिमनोन्तैकविंशतितत्त्वरूपेत्याह-**यदूर्ध्वमिति** ॥१४॥ बुद्धेरेव सप्तरूपत्वमाह--**इन्द्रियाणीति** । पुनःशब्दो दृश्यात्मकादष्टमस्य द्रष्टुरत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ १५ ॥

इन्द्रियाणि च कर्ता च विचेतव्यानि भागशः
तमः सत्त्वं रजश्चैव तेऽपि भावास्तदाश्रयाः
चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः।
बुद्धिरध्यवसानाय साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते १७
तमः सत्त्वं रजश्चेति कालः कर्म च भारत ॥
गुणैर्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाणि च।
मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः
येन पश्यति तच्चक्षुः शृण्वती श्रोत्रमुच्यते।
जिघ्रती भवति घ्राणं रसती रसना रसान् ॥
स्पर्शनं स्पर्शती स्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियतेऽसकृत्।
यदा प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति सा मनः ॥
अधिष्ठानानि बुद्ध्या हि पृथगेतानि पञ्चधा।
इन्द्रियाणीति तान्याहुस्तेषु दुष्टेषु दुष्यति २१
पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते।
कदाचिल्लभते प्रीतिं कदाचिदपि शोचति ॥
न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते।
सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान्परिवर्तते ॥
सरितां सागरो भर्ता यथा वेलामिवोर्मिवान्
इति भावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ॥ २४
प्रवर्तमानं तु रजस्तद्भावेनानुवर्तते।
प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ॥
कथञ्चिदुपपद्यन्ते पुरुषे सात्त्विका गुणाः।
परिदाहस्तथा शोकः सन्तापोऽपूर्तिरक्षमा ॥
लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुभिः।
अविद्या रागमोहौ च प्रमादः स्तब्धता भयम्
असमृद्धिस्तथा दैन्यं प्रमोहः स्वप्नतन्द्रिता।
कथञ्चिदुपवर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः २८
तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत्।
वर्तते सात्त्विको भाव इत्युपेक्षेत तत्तथा २९
अथ यद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः।
प्रवृत्तं रज इत्येव तदसंरभ्य चिन्तयेत् ॥ ३०
अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१
इति बुद्धिगतीः सर्वा व्याख्याता यावतीरिह
एतद्बुद्ध्वा भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ॥ ३२
सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं विद्धि सूक्ष्मयोः।
सृजतेऽत्र गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥
पृथग्भूतौ प्रकृत्या तु संप्रयुक्तौ च सर्वदा।
यथा मत्स्योद्भिरन्यः स्यात्संप्रयुक्तो भवेत्तथा
न गुणा विदुरात्मानं स गुणान्वेद सर्वतः।
परिद्रष्टा गुणानां तु संस्रष्टा मन्यते यथा ३५
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणसर्गेण चेतना।
सत्त्वमस्य सृजन्त्यन्ये गुणान्वेद कदाचन ॥
सृजते हि गुणान्सत्त्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति।
संप्रयोगस्तयोरेष सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ३७
इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं क्रियते बुद्धिरन्तरा।
निश्चक्षुर्भिरजानद्भिरिन्द्रियाणि प्रदीपवत् ३८

भागशः कार्यविभागेन तेऽपि भावाः सात्त्विकादयोऽर्थाः तदाश्रया इन्द्रियकर्त्राश्रयाः तत एवोत्थिता इत्यर्थः ॥१६॥ विभागमेवाह-**चक्षुरिति**। चक्षुः इन्द्रियमात्रं साक्षी इन्द्रियाद्यव्यवधानेन द्रष्टा चिन्मात्र उदासीनः ॥१७॥ गुणैः तम आदिपञ्चभिः नेनीयते पुनः पुनरतिशयेन वा विषयान् प्रति नीयते बुद्धिरेवेन्द्रियाणि चकारात् तमआदि पञ्च बुद्धिरेव अत्र हेतुः-**बुद्ध्यभावे कुतो गुणा इति** ॥१८॥ एतदेव व्याचष्टे—**येनेति द्वाभ्याम्**॥१९॥ एतानि मनःषष्ठानि बुद्ध्या कल्पितानीति शेषः अवयवदोषेऽवयवीवेन्द्रियेषु दुष्टेषु बुद्धिर्दुष्यति ॥२१॥ पुरुषे साक्षिणि तिष्ठती आध्यासिकसम्बन्धेन वर्तमाना त्रिषु सात्त्विकादिषु सुखदुःखमोहात्मकेषु भावेषु विषयितया बुद्धिर्वर्तते ॥२२॥ एवं दृग्दृश्ययोः पुंबुध्योरत्यन्तभेदेऽप्याध्यासिकसंबन्धादैक्यं मन्वानास्तार्किकाः पुमांसमेव सुखादिमन्तमाहुः न सुखेनेति मोहावस्थोक्ता २३ एवं सर्वेषां भावानां धीमात्रत्वमुक्त्वा सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्भेदं व्याचष्टे-**सत्त्वेत्यादिना** ॥ ३३ ॥ संस्रष्टा संसर्गं कृतवान् आत्मनो गुणानां च गुणगुणिभावेन संसर्गोऽस्तीति मूढो यथा मन्यते तथाऽयं गुणानां परिद्रष्टा तादात्म्येनात्मनि गुणान्पश्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ननु किमाश्रितास्तर्हि गुणाः प्रवर्तन्त इत्यत आह-**आश्रय इति**। सत्त्वस्य बुद्धिसत्त्वस्याश्रय उपादानं नास्ति। उपादानत्वेन क्लृप्तस्याज्ञानस्य स्वरूपतस्तुच्छत्वात्। गुणानां सत्त्वादीनां सर्गेण कार्येण महदादिना लिङ्गेन अन्ये कारणभूता गुणाः सृजन्तीत्यनुमीयते। कदाचिदपि गुणान् कश्चिदपि न वेद। यथा रज्जूरगोपादानमज्ञानं कार्यद्वारैवानुमीयते न त्वपरोक्षीक्रियते तद्वत्। ननु गुणानां तुच्छत्वे तत्कार्यं न दृश्येत खपुष्पसौरभवदत आह-**चेतना सत्त्वमस्येति**। अस्य गुणसर्गस्य सत्त्वं चेतना अधिष्ठानसत्तैवाध्यस्तसत्तेत्यर्थः। तथा च नात्यन्ततुच्छत्वं गुणानामनिर्वचनीयस्य तद्रूपस्याभ्युपगमात्। अतो नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ध्रुवोऽनादिः ॥ ३७ ॥ प्रदीपार्थं प्रदीपप्रयोजनं आवरणभंगं निश्चक्षुर्भिः अचेतनैः अत एवाजानद्भिः इन्द्रियाणि प्रदीपवत्सहकारीणि बुद्धिरिन्द्रियवत्कारणं चिदात्मा तु प्रमातृवत्तृतीयः। एतेन बुद्ध्यतिरिक्तश्चेतनः **सिद्ध** इति भावः ॥३८॥

एवंस्वभावमेवैतत्तद्बुद्ध्वा विहरन्नरः।
अशोचन्नप्रहृष्यंश्च स वै विगतमत्सरः ॥ ३९
स्वभावसिद्धमेवैतद्यदिमान्सृजते गुणान्।
ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तन्तुवद्गुणाः ४०
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते।
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ४१
इतीदं हृदयग्रन्थिं बुद्धिचिन्तामयं दृढम्।
विमुच्य सुखमासीत विशोकश्छिन्नसंशयः॥
ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्वीं मोहपूर्णां नदीं नराः
यथा गाधमविद्वांसो बुद्धियोगमयं तथा ४३
नैव ताम्यन्ति विद्वांसः प्लवन्तः पारमंभसः।
अध्यात्मविदुषो धीरा ज्ञानं तु परमं प्लवः ४४
न भवति विदुषां महद्भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत्।
न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचि-
त्सकृदुपदर्शयतीह तुल्यताम् ॥ ४५
यत्करोति बहुदोषमेकत-
स्तच्च दूषयति यत्पुरा कृतम्।
नाप्रियं तदुभयं करोत्यसौ
यच्च दूषयति यत्करोति च ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पाञ्चभौतिके
पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

२८६-[११३]

युधिष्ठिर उवाच।
सुदुःखाच्च सुमृत्योश्च त्रसन्ते प्राणिनः सदा
उभयं नो यथा न स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह १
भीष्म उवाच।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
नारदस्य च संवादं समङ्गस्य च भारत ॥ २
नारद उवाच।
उरसेव प्रणमसे बाहुभ्यां तरसीव च।
संप्रहृष्टमना नित्यं विशोक इव लक्ष्यसे ॥ ३

दीपचक्षुर्भ्यां धीमान् रज्जूरगमिव इन्द्रियबुद्धिभ्यां चितिर्घटमवभासयतीत्याह-**एवमिति** ॥ ३९ ॥ ऊर्णनाभिदृष्टान्तोऽध्यारोपप्रसंगे परिणामवादमाश्रित्य ध्येयः ॥ ४० ॥ वस्तुतत्त्वमाह—**प्रध्वस्ता इति**। यथा प्रध्वस्तो घटो विहीनेन कपालाद्यात्मना रूपेण वर्तते नैवं गुणा विवर्तन्ते। यतो घटकपालवन्निवृत्तानां गुणानां प्रवृत्तिः सूक्ष्मावयवद्वारा नोपलभ्यतेऽतो रज्जूरगवदुच्छिद्यत एवेत्यर्थः। ये तु निवृत्तिं मन्यन्ते तेषां प्रवृत्त्यनुपलम्भो दोषो दुष्परिहर इति भावः ॥ ४१ ॥ हृदयग्रंथिं चिदचितोरात्ममनसोस्तादात्म्यं बुद्धिश्च चिन्ता च तदुभयप्रधानं बुद्धिचिन्तामयम् ॥४२॥ पृथ्वीं महतीं इमां संसाररूपां नदीमनुप्रच्युताः पतिताः। गाधं तलं अविद्वांसः अजानन्तः एवमयं जीवो बुद्धियोगमनुप्रच्युतस्ताम्येत् ॥ ४३ ॥ यथा विद्वदविदुषोरन्तरमेवं विदुषां मिथोऽन्तरं नास्तीत्याह-**न हीति**। तत्र हेतुः-**सकृदिति**। सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोक इति श्रुतिः प्रत्ययावृत्तिकृतं तारतम्यं मोक्षे नास्तीति दर्शयतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एवंविदः फलमाह-**यदिति**। यदयं ज्ञानी बहुदोषं कर्म करोति। यच्चानेन पुरा ज्ञानात्पूर्वकाले कृतं तच्च एकतः एकेन ज्ञानेनैव दूषयति नाशयति। 'तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते। तद्यथैषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति श्रुतिभ्यां तत्त्वविदः क्रियमाणकर्माश्लेषपूर्वकर्मदाहयोरवगमात् दृष्टमपि फलमाह यच्चाज्ञानदशायामयमाप्रियमानिष्टं परकृतं दूषयति। यच्च रागादिदोषात्स्वयं करोति तदुभयं अप्रियदूषणकारणात्मकं न करोति। द्वैतदर्शनाभावात्। स्वयमदुष्टः परदोषमपि न पश्यतीत्यर्थः॥४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२८५॥

२८६

विद्वल्लक्षणानि वक्तुमारभते-**सुदुःखादिति**। यान्येव विद्वल्लक्षणानि तानि विद्यासाधनानीत्यभिप्रेत्य उभयं नोऽस्माकं कथं केन प्रकारेण स्यादिति प्रश्नः ॥ १ ॥ समङ्गं विद्वांसमुदाहृत्य तस्योत्तरमाह---**अत्रापीति** ॥२॥ अन्ये शिरसा नमन्ति त्वं तु उरसा प्रणमसेऽत्यन्तं विनीतोऽसीत्यर्थः। बाहुभ्यां तरसीव भवनदीं अत्यंतसंकटेऽपि निरपेक्षोऽसीत्यर्थः। एतत्सुखालिङ्गं ज्ञानतृप्तानाम् ॥ ३ ॥

उद्वेगं न हि ते किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
नित्यतृप्त इव स्वस्थो वालवच्च विचेष्टसे ॥ ४

समङ्ग उवाच ।

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वमेतत्तु मानद ।
तेषां तत्त्वानि जानामि ततो न विमना ह्यहम्

उपक्रमानहं वेद पुनरेव फलोदयान् ।
लोके फलानि चित्राणि ततो न विमना ह्यहम्
अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्च गतिमन्तश्च नारद ।
अन्धा जडाश्च जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः
विहितेनैव जीवन्ति अरोगाङ्गा दिवौकसः ।
बलवन्तोऽबलाश्चैव तस्मादस्मान्सभाजय ॥८
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा
शाकेन चान्ये जीवन्ति पश्यास्मानपि जीवतः
यदा न शोचेमहि किं नु नः स्या-
द्धर्मेण वा नारद कर्मणा वा ।
कृतान्तवश्यानि यदा सुखानि
दुःखानि वा यन्न विधर्षयन्ति ॥ १०
यस्मै प्राज्ञाः कथयन्ते मनुष्याः
प्रज्ञामूलं हीन्द्रियाणां प्रसादः ।
मुह्यन्ति शोचन्ति तथेन्द्रियाणि
प्रज्ञालाभो नास्ति मूढेन्द्रियस्य ११
मूढस्य दर्पः स पुनर्मोह एव
मूढस्य नायं न परोऽस्ति लोकः ।
न ह्येव दुःखानि सदा भवन्ति
सुखस्य वा नित्यशो लाभ एव १२
भवात्मकं संपरिवर्तमानं
न मादृशः संज्वरं जातु कुर्यात् ।
इष्टान्भोगान्नानुरुध्येत्सुखं वा
न चिन्तयेद्दुःखमभ्यागतं वा ॥ १३
समाहितो न स्पृहयेत्परेषां
नानागतं चाभिनन्देच्च लाभम् ।
न चापि हृष्येद्विपुलेऽर्थलाभे
तथाऽर्थनाशे च न वै विषीदेत् ॥ १४
न बान्धवा न च वित्तं न कौल्यं
न च श्रुतं न च मन्त्रा न वीर्यम् ।
दुःखात्त्रातुं सर्व एवोत्सहन्ते
परत्र शीलेन तु यान्ति शान्तिम् १५
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नायोगाद्विन्दते सुखम् ।
धृतिश्च दुःखत्यागश्चेत्युभयं तु सुखं नृप ॥ १६

वालवत् रागद्वेषशून्यः ॥ ४ ॥ भवतीति भव्यं वर्तमानं भव्यगेयेति कर्तरि कृत्यः । भूतभाविष्ययोस्तत्त्वं अविद्यमानत्वं 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति न्यायेन वर्तमानस्यापि तत्त्वं तदेव । यथोक्तं भगवता— 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' इति । नह्यैन्द्रजालिकप्रदर्शितधनवृद्धिह्रासाभ्यां विद्वान्मुह्यतीत्यर्थः ॥५॥ अभ्युपेत्यापि जगत्सत्यत्वं आरंभान् फलानि फलवैचित्र्यं दुःखहेतुरेवेति जानन्नपेतारंभादिरप्यहं न मुह्यामीत्याह—**उपक्रमानिति**॥६॥नन्वनारंभे कथं जीवितव्यमित्याशंक्याह- **अगाधाश्चेति**। अगाधाः निर्ग्रन्था मूर्खाः गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे चेति स्मृतेः अप्रतिष्ठाः धनदारादिशून्याः । गतिमन्तः ग्रन्थधनादिमन्तः जडा मत्तादयः अस्मान्निरारंभान् निरारंभा अपि जीवन्तीत्यर्थः ॥७॥ कुतस्ते जीवन्तीत्यत आह—**विहितेनैवेति**। प्राक्कर्मणैव जीवन्ति न त्वारंभादिति सभाजय पूजय ॥८॥ यदा वयं न शोचेम शोकमूलस्याज्ञानस्याभावात् । तदा नः अस्माकं धर्मेण आत्मनि ब्रह्मण्याद्यध्यासोपजीविना यज्ञादिना वा कर्मणा लौकिकेन वा किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । 'एतद्ध स्म वैतद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे' इति श्रुतेस्तत्त्वविदो न धर्माद्यनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । शोकाभावे हेतुः-**कृतान्तेति** । कृतान्तवश्यानि अन्तवन्ति यत् यस्मात्तस्मात् । न धर्षयन्ति अस्मानिति शेषः ॥ १० ॥ प्रसादो मोहादिराहित्यं प्रज्ञाया मूलम् इंद्रियाण्येव मुह्यन्ति शोचन्तीति यस्मै प्राज्ञाः कथयन्ते स प्राज्ञ इत्यध्याहृत्य योज्यम् । दृश्यो मोहादिर्दृश्यस्य बुद्ध्याद्यनेकभेदभिन्नस्याहंकारस्यैव धर्मो न त्वदृश्यस्य दृगात्मन इत्यर्थः ॥ ११ ॥ दर्पः आढ्योऽस्मीत्यादिगर्वः सः मोहश्चेत्काः हानिरत आह—**मूढस्येति** । **नहीति** । तस्मात्सुखादेरागमापायित्वात्सुख्यहमिति दर्पो दुःख्यहमिति दैन्यं च न कार्यमिति भावः ॥ १२ ॥ भवात्मकं संसाररूपं भावेति पाठे दृश्यात्मकम् । संज्वरं मादृश आत्मज्ञो देहाभिमानशून्यो जातु कदाचिन्न कुर्यान्न स्वीकुर्यात् । तथा च श्रुतिः—

'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' इति ।

भोगाद्यचिन्तनमेव विज्वरत्वे हेतुरित्याह-**इष्टानिति**॥१३ अचिन्तायामपि हेतुः समाहितो योगारूढः अचिन्तत्वादेव न स्पृहादिमान्भवतीत्यर्थः परेषां सुखादीनिच्छेत् ॥ १४ ॥ समाहितत्वं च शमदमादिरूपेण शीलेनैव भवति न बान्धवादिभिरित्याह—**नेति**। शान्तिं निर्विकल्पताम् ॥ १५ ॥ योगं विना ज्ञानं सुखं च नास्तीत्याह—**नास्तीति** । योगसाधनमाह—**धृतीति** । धृतिर्मनःप्राणेन्द्रियक्रियाणां स्तंभसामर्थ्यम् ॥ १६ ॥

प्रियं हि हर्षजननं हर्ष उत्सेकवर्धनः ।
उत्सेको नरकायैव तस्मात्तान्सन्त्यजाम्यहम्
एतान् शोकभयोत्सेकान्
मोहनान्सुखदुःखयोः ।
पश्यामि साक्षिवल्लोके
देहस्यास्य विचेष्टनात् ॥ १८
अर्थकामौ परित्यज्य विशोको विगतज्वरः ।
तृष्णामोहौ तु सन्त्यज्य चरामि पृथिवीमिमाम्
न च मृत्योर्न चाधर्मान्न लोभान्न कुतश्चन ।
पीतामृतस्येवात्यन्तमिह वाऽमुत्र वा भयम्
एतद्ब्रह्मन् विजानामि
महत्कृत्वा तपोऽव्ययम् ।
तेन नारद संप्राप्तो
न मां शोकः प्रबाधते ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि समङ्गनारदसंवादे
षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७-[११४]

युधिष्ठिर उवाच ।
अतत्त्वज्ञस्य शास्त्राणां सन्ततं संशयात्मनः
अकृतव्यवसायस्य श्रेयो ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।
गुरुपूजा च सततं वृद्धानां पर्युपासनम् ।
श्रवणं चैव शास्त्राणां कूटस्थं श्रेय उच्यते २

योगे प्रवृत्त्यर्थं लौकिकं प्रियं निन्दति—**प्रियमिति** । उत्सेको दर्पः । तान् प्रियहर्षोत्सेकान् ॥ १७ ॥ आ अस्येति च्छेदः । अस्य देहस्य आविचेष्टनादिति सम्बन्धः । विमुक्तश्च विमुच्यते भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतिभ्यां द्विर्मुक्तिमायानिवृत्त्योः प्रतिपादनात्तत्त्वविदामिन्द्रजालत्वविदामिवावरणांशनिवृत्तावपि विक्षेपांशानुवृत्तिरस्तीति गम्यते । सा च प्रतिबिम्बभ्रमादौ दृष्टा । तेन जीवन्मुक्तिसिद्धी रागद्वेषराहित्यासिद्धिश्च । अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः । यस्तु देहपातावधि साक्षिवन्न पश्यति विषयेषु सङ्गं च करोति तस्य जातमपि ज्ञानं नश्यतीति भावः । यथोक्तं भगवता—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥

इति बुद्धिनाशात्प्रणश्यति इति च ॥ १८ ॥ इह वा अमुत्र वा न भयमित्यन्वयः ॥ २० ॥ महद्ब्रह्म विजानामि अव्ययं तपोयोगं कृत्वा संप्राप्तोऽपि न प्रबाधते शीतोष्णादिजः शोको देहस्वाभाव्यादवश्यं प्राप्नोति न च मूढेष्विव बुद्धेषु तस्यातीव प्रतापोऽस्तीति भावः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

एवमुपदेशप्रधानां ब्रह्मविद्यां श्रुत्वा तामेवोपपत्तिप्राधान्येन जिज्ञासमानः पृच्छति—**अतत्त्वज्ञस्य शास्त्राणामिति**। तस्य शास्त्रं तार्किकपाशुपतपाञ्चरात्रसांख्यपातञ्जलादि उपपत्तिप्रधानं उपदेशप्रधानं च । तत्र वैदिके शास्त्रे पूर्वोत्तरमीमांसे उपदेशप्रधाने वैशेषिकतार्किकपाशुपतपाञ्चरात्रसांख्यपातञ्जलादीनि उपपत्तिप्रधानानि अवैदिकेऽपि लौकायतं शास्त्रमुपपत्तिप्रधानम् । आर्हतसौगते शाक्यबुद्धमुनिप्रणीतागमप्रधाने तत्रापि सौगते चत्वारो भेदाः सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकाः सर्वाण्येतानि विभिन्नप्रस्थानानि मोक्षार्थे च प्रवृत्तानि मोक्षश्च 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति एकमार्गः श्रूयते । सर्वेषु च शास्त्रेषु स्वमते एव मोक्षोऽस्ति न परमते इति साटोपं प्रतिपाद्यते विनिगमनाविरहाच्च नैतेषामन्यतमस्य श्रैष्ठ्यमध्यवसातुं शक्यम् । नाप्येषामैकमत्यं वक्तुं शक्यं विभिन्नप्रस्थानतायाः स्पष्टत्वात् । ऐकशास्त्र्यापत्तेश्च । अतः शास्त्राणां तत्त्वानवधारणात्संशयः किमुपादेयमिति । ननु 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति श्रुतेः आत्मानुभव एव संशयोच्छेदं करिष्यति किमुत्तप्तयेत्याशंक्याह—**अकृतव्यवसायस्येति**। व्यवसायः आत्मदर्शनार्थं शमदमाद्यनुष्ठानं तदकुर्वतः किं हितं स्यात्तद्ब्रूहि

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गालवस्य च संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ ३
वीतमोहक्लमं विप्रं ज्ञानतृप्तं जितेन्द्रियः ।
श्रेयस्कामो यतात्मानं नारदं गालवोऽब्रवीत्
यैः कश्चित्संमतो लोके गुणैश्च पुरुषो मुने ।
भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणान् लक्षयामहे ५
भवानेवंविधोऽस्माकं संशयं छेत्तुमर्हति ।
अमूढश्चिरमूढानां लोकतत्त्वमजानताम् ॥ ६
ज्ञाने ह्येवं प्रवृत्तिः स्यात्कार्याणामविशेषतः
यत्कार्यं न व्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७
भगवन्नाश्रमाः सर्वे पृथगाचारदर्शिनः ।
इदं श्रेय इदं श्रेय इति सर्वे प्रबोधिताः ॥ ८

तांस्तु विप्रस्थितान्दृष्ट्वा
शास्त्रैः शास्त्राभिनन्दिनः ।
स्वशास्त्रैः परितुष्टांश्च
श्रेयो नोपलभामहे ॥ ९
शास्त्रं यदि भवेदेकं श्रेयो व्यक्तं भवेत्तदा ।
शास्त्रैश्च बहुभिर्भूयः श्रेयो गुह्यं प्रवेशितम् १०
एतस्मात्कारणाच्छ्रेयः कलिलं प्रतिभाति मे
ब्रवीतु भगवांस्तन्मे उपसन्नोऽस्म्यधीहि भोः

नारद उवाच ।

आश्रमास्तात चत्वारो
यथा संकल्पिताः पृथक् ।
तान्सर्वाननुपश्य त्वं
समाश्रित्येति गालव ॥ १२

यद्यपि सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति न्यायेनाशरीरतालक्षणे मोक्षे तत्साधने शमादौ सर्वेषां शास्त्राणामैकमत्यमस्ति। तथा हि। शून्यदेहात्मवादिनौ माध्यमिकलौकायतिकौ संघातस्य तुच्छत्वं तस्यैव कर्तृत्वादिधर्माश्रयत्वं च प्रथयितुमेव सदात्मानमपलपतः एवं तार्किकादयोऽप्यहमर्थस्यैव कर्तृत्वादिकं प्रथयितुं चिदात्मानमपलपन्ति । अतो न तेषामात्मापलापे तात्पर्यं किं तु संघातादेस्तुच्छत्वादौ तथा सांख्या अपि आत्मनोऽसङ्गत्वमेव प्रथयितुं प्रधानादिकं कल्पयन्ति न तु तेषामात्मनः कर्तृत्वे प्रधानादिसत्यत्वे आत्मभेदे वा तात्पर्यमस्ति । एवं तन्त्रान्तरतात्पर्यमप्यूह्यम् सर्वथाऽपि देहनाशो वा दुःखनाशो वा निर्विषयज्ञानधारा वा चितितन्मात्रं वा परमानन्दो वा मोक्ष इति शब्दजविकल्पमात्रं सुषुप्तवद्द्वैतदर्शनाभावः सर्वेषां मोक्षे तुल्यः शमादीनां साधनत्वं च व्यावहारिकप्रक्रियाणामात्मतत्त्वप्रतिपादनप्रकारभेदानां च तेषां परस्पराविरोधानैकशास्त्र्यं विधिमुखेनैव अखण्डसच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्म वेदान्ताः विस्पष्टं प्रतिपादयन्तीति तेषामेव श्रैष्ठ्यं च स्पष्टम् । तथापि सर्वशास्त्राविरोधेनैवोत्तरमाह-**गुरुपूजेति** । गुरुपूजात्र ईश्वरे चेतःप्रणिधानम्। तस्यैव परमगुरुत्वात्। स पूर्वेषां गुरुः कालेनानवच्छेदादिति तस्य पातञ्जले परमगुरुत्वोक्तेः । वृद्धानामाचार्याणां तथा च—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति श्रुत्यर्थो दर्शितः। शास्त्राणामविशेषात्सर्वेषां सर्वत्र·मोक्षस्य प्रतिपादनात् श्रवणं गुरुमुखेन ग्रहणम्। एतच्च मनननिदिध्यासनयोरप्युपलक्षणम् । गुरुदेवपूजाश्रवणादिप्रपंचकूटस्थं अविकारि आत्यन्तिकमैकान्तिकं च यत् श्रेयः तद्रूपं तत्साधनत्वादुच्यते ॥२॥ **वीतेति**। जितेन्द्रियः श्रेयस्काम इति शिष्यलक्षणम् शेषं गुरुलक्षणम् ॥ ४ ॥ भवति त्वयि अनपगान् स्थिरान् ॥ ५ ॥ लोकतत्त्वं आत्मयाथात्म्यम् ॥६॥ अज्ञानमेवाह-**ज्ञाने हीति**। कार्याणां तत्तच्छास्त्रोदितकर्तव्यानां चैत्यवन्दनतप्तशिलारोहणकृच्छ्रचान्द्रायणाग्निहोत्रादीनां अविशेषतः इदं श्रेय इदं नेति विशेषावधारणहेत्वभावेन साम्यात् एवं समैव प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च परस्परविरुद्धधर्मद्वयाचरणादुभयभ्रष्टः स्यादित्यर्थः । अतस्तेषां कार्याणां मध्ये यत् अस्माकं कार्यं कर्तुमुचितं तन्न व्यवस्यामो न निश्चिनुमः सर्वत्र श्रेयोबुद्धिसाम्यात् अतो भवान् विशेषदर्शी तद्वक्तुमर्हति ॥ ७ ॥ एतदेवाह—**भगवन्निति**। नास्ति श्रमोऽनुष्ठानजो यस्मिन्नित्यश्रमं ज्ञानं तस्येमे साधका आश्रमाः शास्त्राणि पृथगाचारं पूर्वोक्तं दर्शयितुं शीलं येषां ते पृथगाचारदर्शिनः तैराश्रमैः सर्वे नराः प्रबोधिताः ॥ ८ ॥ तान्प्रबोधितान् विविधेन मार्गेण प्रस्थितान्शास्त्राभिनन्दिनः स्वे स्वे शास्त्रे अभिनन्दितुं शीलं येषां तान् दृष्ट्वा यथा वयं स्वशास्त्रैः परितुष्टास्तथा तानपि दृष्ट्वा संदिहानाः सन्तः श्रेयः प्रशस्ततरं नोपलभामहे न निश्चेतुं समर्थाः स्मः ॥९॥ कलिलं नानाशंकाकुलं अधीहि अध्यापय ॥ ११ ॥ आश्रमाः शास्त्राणि चत्वारि तत्र धर्मो नास्त्येवेत्येकं शास्त्रम्। अवैदिकः शाक्यादिकल्पितश्चैत्यवन्दनादिरेव धर्मो नान्य इत्यपरम् । वेदोक्त एव धर्मो नान्य इति तृतीयम्। धर्माधर्मातीतं वस्तुमात्रमस्तीति चतुर्थम्। यथासंकल्पिताः संकल्पितं संकल्पं अनतिक्रान्ताः यो येन श्रेयस्त्वेन भावितस्तस्य तदेव श्रेय इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'तं यथा यथोपासते तथेतः प्रेत्य भवति'इति संकल्पानुसारेण फलं दर्शयति तान्समाश्रित्य अनुपश्य गुरुभ्योऽधिगम्य सम्यगालोचय एतान्बुद्ध्या आलोचयन् स्वयमेवैतेषु प्रशस्तं यत्तत् ज्ञास्यसीति भावः ॥१२॥

तेषां तेषां तथा हि त्वमाश्रमाणां ततस्ततः ।
नानारूपगुणोद्देशं पश्य विप्रस्थितं पृथक् ॥
न यान्ति चैव ते सम्यगभिप्रेतमसंशयम् ।
अन्ये पश्यंस्तथा सम्यगाश्रमाणां परां गतिम्
यत्तु निःश्रेयसं सम्यक्
तच्चैवासंशयात्मकम् ।
अनुग्रहं च मित्राणा-
ममित्राणां च निग्रहम् ॥ १५
संग्रहं च त्रिवर्गस्य श्रेय आहुर्मनीषिणः ।
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता
सद्भिश्च समुदाचारः श्रेय एतदसंशयम् ।
मार्दवं सर्वभूतेषु व्यवहारेषु चार्जवम् ॥ १७
वाक् चैव मधुरा प्रोक्ता श्रेय एतदसंशयम् ।
दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च संविभागोऽतिथिष्वपि ॥
असंत्यागश्च भृत्यानां श्रेय एतदसंशयम् ।
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दुष्करम् ॥
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं ब्रवीम्यहम् ।
अहंकारस्य च त्यागः प्रमादस्य च निग्रहः ।
संतोषश्चैकचर्या च कूटस्थं श्रेय उच्यते ।
धर्मेण वेदाध्ययनं वेदान्तानां तथैव च ॥ २१
ज्ञानार्थानां च जिज्ञासा श्रेय एतदसंशयम् ।
शब्द-रूप-रस-स्पर्शान्सह गन्धेन केवलान्
नात्यर्थमुपसेवेत श्रेयसोऽर्थी कथञ्चन ॥ २३
नक्तंचर्यां दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम् ।
अतियोगमयोगं च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत् ॥
आत्मोत्कर्षं न मार्गेत परेषां परिनिन्दया ।
स्वगुणैरेव मार्गेत विप्रकर्षं पृथग्जनात् ॥ २५
निर्गुणास्त्वेव भूयिष्ठमात्मसंभाविता नराः ।
दोषैरन्यान्गुणवतः क्षिपन्त्यात्मगुणक्षयात् ॥
अनूच्यमानास्तु पुनस्ते मन्यन्तु महाजनात् ।
गुणवत्तरमात्मानं स्वेन मानेन दर्पिताः ॥ २७
अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
विपाश्चिद्गुणसंपन्नः प्राप्नोत्येव महद्यशः ॥ २८
अब्रुवन्वाऽतिसुरभिर्गन्धः सुमनसां शुचिः ।
तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरम्बरे २९
एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।
ज्वलन्ति यशसो लोके यानि न व्याहरन्ति च
न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चापिहितः श्वभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥
असदुच्चैरपि प्रोक्तः शब्दः समुपशाम्यति ।
दीप्यते त्वेव लोकेषु शनैरपि सुभाषितम् ३२
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं बहु ।
दर्शयत्यन्तरात्मानमग्निरूपमिवांशुमान् ॥ ३३
एतस्मात्कारणात्प्रज्ञां मृगयन्ते पृथग्विधाम्
प्रज्ञा लाभो हि भूतानामुत्तमः प्रतिभाति मे
नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्नाप्यन्यायेन पृच्छतः ।
ज्ञानवानपि मेधावी जडवत्समुपाविशेत् ॥
ततो वा संपरीक्षेत धर्मनित्येषु साधुषु ।
मनुष्येषु वदान्येषु स्वधर्मनिरतेषु च ॥ ३६

गुणोद्देशं आत्मज्ञानगुणभूतानां धर्माणामुद्देशं संकीर्तनम् । पृथक् विरुद्धेन प्रकारेण प्रस्थितम् । यथा परेषां तप्तशिलारोहणादिर्धर्मः स एवास्माकमधर्मः यथा वाऽस्माकमग्नीषोमीयपश्वालम्भो धर्मः स एव परेषामधर्म इत्यर्थः ॥ १३ ॥ **नेति** । ते आश्रमाः स्थूलदृष्ट्या निरीक्ष्यमाणाः सम्यगभिप्रेतं धर्ममात्मतत्त्वं वा न यान्ति न प्रापयन्ति तेषामेव परां गतिमन्ये सूक्ष्मदृशः सम्यक् ऋजु यथा स्यात्तथाऽपश्यन् उक्तरीत्या फलसाधनयोः सर्वत्राविगानात् ॥ १४ ॥ एतदेवाह—**यत्त्विति** । मित्राणां सर्वभूताभयप्रदानामनुग्रहम् अमित्राणां हिंस्राणां च निग्रहं श्रेय आहुरित्यग्रिमेणान्वयः । हिंस्रनिग्रहस्य श्रेयस्त्वोक्त्या हिंस्रसत्त्वस्यातिनिन्द्यत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ सर्वतन्त्रसाधारणधर्मप्रसंगाद्वैदिकं धर्ममाह—**दैवतेभ्य इत्यर्धेन** ॥ १८ ॥ सत्यस्य अबाधितात्मतत्त्वस्य वचनं श्रवणादिकम् ॥ १९ ॥ सत्यं सत्यप्रापकम् ॥ २० ॥ जिज्ञासा अनुभवेच्छा ॥ २२ ॥

अतियोगम् आहारादीनाम् । यथोक्तम्—

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन इति ॥ २४ ॥

आत्मोति । विप्रकर्षमुत्कर्षम् । नीचादुत्कर्षं नेच्छेदपि तूच्चादेवेति भावः ॥ २५ ॥ आत्मनो गुणाः क्षय ऐश्वर्यं तदुभयात् । गुणक्षयादिति समाहारः । क्षिपन्ति निन्दन्ति ॥ २६ ॥ अनूच्यमानाः शिक्ष्यमाणाः ॥ २७ ॥ विपाश्चिद्गुणाः 'अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादयः' महद्यशो ब्रह्म 'न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः' इति श्रुतिप्रसिद्धेः ॥ २८ ॥ असत् सारवर्जितं यथा स्यात्तथा प्रोक्तः ॥ ३२ ॥ **मूढानामिति** । यथा सूर्यः सूर्यकान्तयोगात्स्वस्याग्निरूपं दर्शयति । एवं क्षुद्रोऽपि कुशब्दयोगात्क्षुद्रमन्तरात्मानं दर्शयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृगयन्ते श्रेयोर्थिनः । पृथग्विधां नानाशास्त्रभेदभिन्नाम् ॥ ॥ ३४ ॥ वासं परीक्षेत वस्तुमिच्छेत् ॥ ३६ ॥

चतुर्णां यत्र वर्णानां धर्मव्यतिकरो भवेत् ।
न तत्र वासं कुर्वीत श्रेयोर्थी वै कथञ्चन ॥३७
निरारम्भोऽप्ययमिह यथालब्धोपजीवनः ।
पुण्यं पुण्येषु विमलं पापं पापेषु चाप्नुयात् ३८
अपामग्नेस्तथेन्दोश्च स्पर्शं वेदयते यथा ।
तथा पश्यामहे स्पर्शमुभयोः पुण्यपापयोः ३९
अपश्यन्तोऽनुविषयं भुञ्जते विघसाशिनः ।
भुञ्जानाश्चात्मविषयान्विषयान्विद्धि कर्मणाम्
यत्रागमयमानानामसत्कारेण पृच्छताम् ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणो धर्मं त्यजेत्तं देशमात्मवान् ४१
शिष्योपाध्यायिकावृत्तिर्यत्र स्यात्सुसमाहिता
यथावच्छास्त्रसंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥
आकाशस्था ध्रुवं यत्र दोषं ब्रूयुर्विपश्चिताम् ।
आत्मपूजाभिकामो वै को वसेत्तत्र पण्डितः
यत्र संलोडिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
प्रदीप्तमिव चैलान्तं कस्तं देशं न सन्त्यजेत्
यत्र धर्ममनाशंकाश्चरेयुर्वीतमत्सराः ।
भवेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ४५
धर्ममर्थनिमित्तं च चरेयुर्यत्र मानवाः ।
न ताननुवसेज्जातु ते हि पापकृतो जनाः ४६
कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेप्सवः ।
व्यवधावेत्ततस्तूर्णं ससर्पाच्छरणादिव ४७
येन खट्वां समारूढः कर्मणाऽनुशयी भवेत् ।
आदितस्तन्न कर्तव्यमिच्छता भवमात्मनः ॥
यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
कुटुम्बिनामग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ४९
श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारो
धर्मनित्याः सनातनाः ।
याजनाध्यापने युक्ता
यत्र तद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ५०
स्वाहा स्वधा वषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः
अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ५१
अशुचीन्यत्र पश्येत ब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ।
त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषम् ॥ ५२
प्रीयमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचिताः ।
स्वस्थचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥
दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ।
चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यशीलेषु साधुषु ॥ ५४
उपसृष्टेषु दान्तेषु दुराचारेषु साधुषु ।
अविनीतेषु लुब्धेषु सुमहद्दण्डधारणम् ॥ ५५
यत्र राजा धर्मनित्यो राज्यं धर्मेण पालयेत् ।
अपास्य कामान्कामेशो वसेत्तत्राविचारयन्
यथा शीला हि राजानः सर्वान्विषयवासिनः
श्रेयसा योजयत्याशु श्रेयसि प्रत्युपस्थिते ॥
पृच्छतस्ते मया तात श्रेय एतदुदाहृतम् ।
न हि शक्यं प्रधानेन श्रेयः संख्यातुमात्मनः
एवं प्रवर्तमानस्य वृत्तिं प्राणिहितात्मनः ।
तपसैवेह बहुलं श्रेयो व्यक्तं भविष्यति ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि श्रेयोवाचिको नाम
सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

व्यतिकरः संकरः ॥ ३७ ॥ आप्नुयात्संगमात्रेणैवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अत्र दृष्टान्तमाह–**अपामिति** । अवादीनां संगमात्रं यथा शीतोष्णसुखदुःखदं तथा सदसत्संग एव पुण्यपापद इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विषयं विषयमनुवर्तत इत्यनुविषयो रसः । तमपश्यन्तः इदं मधुरमिदं तिक्तमित्यनालोचयन्तः । केवलं गर्तपूरणमात्रार्थं भुञ्जते विघसो देवतादिशेषं तदशनशीलाः शिष्टाः । ये तु आत्मविषयान्बुद्धेर्विशेषतो वन्धकान् रसविशेषान्परीक्षापूर्वकं भुञ्जते तान्कर्मणां विषयान्कर्मपाशगोचरान्विद्धि । इन्द्रियपोषकाणां कदाचिदपि न संसारोपरमसंभावनाऽस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ गुरुशिष्यधर्मानाह—**यत्रेत्यादिना** । आगमं प्रमाणजं ज्ञानमात्मन इच्छतामागमयमानानाम् । क्यजन्तस्य रूपम् ॥ ४१ ॥ आकाशस्था निरालंवनाः अविद्यमानान् दोषान्ब्रूयुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥ संलोडिताः आकुलीकृताः ॥४४॥ भवेत्तत्र सन्निहितः ॥ ४५ ॥ काम्यनिषिद्धे निन्दति—**धर्ममिति द्वाभ्याम्** ॥ ४६ ॥ अनुशयी पूर्वकर्मवासनावान् खट्वारूढस्तीव्रदुःखग्रस्तः ॥ ४८ ॥ उपसृष्टं सविषम् ॥ ५२ ॥ आत्मवान् जितचित्तः ॥ ५३ ॥ ये दान्तेषु उपसृष्टाः सक्रोधास्तेषु ये च साधुषु दुराचारास्तेषु ॥ ५५ ॥ कामान् विषयाभिलाषान् कामेशः सर्वसंपत्तिमान् ॥ ५६ ॥ विषयवासिनः स्वदेशस्थान् प्रत्युपस्थिते प्रतीपत्वेनोपस्थिते हीयमाने सतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ प्रधानेन प्राधान्येन संख्यातुं कीर्तयितुम् ॥ ५८ ॥ एवं अनया दिशा वृत्तिं जीविकामुद्दिश्य तपसा स्वधर्मेण प्राणिहिते आत्मा चित्तं यस्य । पाठान्तरे प्रणिहितः समाहितः आत्मा चित्तं यस्य वहुलं श्रेयो मोक्षाख्यम् ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

२८८–[११५]

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं नु युक्तः पृथिवीं चरेदस्मद्विधो नृपः ।
नित्यं कैश्च गुणैर्युक्तः संगपाशाद्विमुच्यते ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
अरिष्टनेमिना प्रोक्तं सगरायानुपृच्छते ॥ २
सगर उवाच ।
किं श्रेयः परमं ब्रह्मन्कृत्वेह सुखमश्नुते ।
कथं न शोचेन्न क्षुभ्येदेतदिच्छामि वेदितुम्
भीष्म उवाच ।
एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वशास्त्रविदां वरः ।
विबुध्य संपदं चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् ४
सुखं मोक्षसुखं लोके न च मूढोऽवगच्छति ।
प्रसक्तः पुत्रपशुषु धनधान्यसमाकुलः ॥ ५
सक्तबुद्धिरशान्तात्मा
न शक्यं तच्चिकित्सितुम् ।
स्नेहपाशसितो मूढो
न स मोक्षाय कल्पते ॥ ६
स्नेहजानिह ते पाशान्वक्ष्यामि शृणु तान्मम
सकर्णकेन शिरसा शक्याः श्रोतुं विजानता
संभाव्य पुत्रान्कालेन यौवनस्थान्निवेश्य च ।
समर्थान् जीवने ज्ञात्वा मुक्तश्चर यथासुखम्
भार्यां पुत्रवतीं वृद्धां लालितां पुत्रवत्सलाम्
ज्ञात्वा प्रजहि कालेन परार्थमनुदृश्य च ॥ ९
सापत्यो निरपत्यो वा मुक्तश्चर यथासुखम् ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थांस्त्वमनुभूय यथाविधि १०
कृतकौतूहलस्तेषु मुक्तश्चर यथासुखम् ।
उपपत्त्योपलब्धेषु लोकेषु च समो भव ॥ ११
एष तावत्समासेन तव संकीर्तितो मया ।
मोक्षार्थो विस्तरेणाथ भूयो वक्ष्यामि तच्छृणु
मुक्ता वीतभया लोके चरन्ति सुखिनो नराः
सक्तभावा विनश्यन्ति नरास्तत्र न संशयः ॥
आहारसंचयाश्चैव तथा कीटपिपीलिकाः ।
असक्ताः सुखिनो लोके सक्ताश्चैव विनाशिनः
स्वजनेन च ते चिन्ता कर्तव्या मोक्षबुद्धिना ।
इमे मया विनाभूता भविष्यन्ति कथं त्विति
स्वयमुत्पद्यते जन्तुः स्वयमेव विवर्धते ।
सुखदुःखे तथा मृत्युं स्वयमेवाधिगच्छति १६
भोजनाच्छादने चैव मात्रा पित्रा च संग्रहम्
स्वकृतेनाधिगच्छन्ति लोके नास्त्यकृतं पुरा ॥
धात्रा विहितभक्ष्याणि सर्वभूतानि मेदिनीम्
लोके विपरिधावन्ति रक्षितानि स्वकर्मभिः
स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतन्त्रस्य सर्वदा ।
को हेतुः स्वजनं पोष्टुं रक्षितुं वाऽदृढात्मनः ॥
स्वजनं हि यदा मृत्युर्हन्त्येव तव पश्यतः ।
कृतेऽपि यत्ने महति तत्र बोद्धव्यमात्मना २०
जीवन्तमपि चैवैनं भरणे रक्षणे तथा ।
असमाप्ते परित्यज्य पश्चादपि मरिष्यसि २१

२८८

सर्वतन्त्रसाधारणानाहिंसाप्रधानान्मोक्षधर्मान् श्रुत्वा राज्ञां तदनुष्ठानं दुःशकमिति मन्वानः पृच्छति—**कथमिति** ॥ १ ॥ सर्वस्यासारतां भावयन्नेव संगपाशाद्विमुच्यत इति वक्तुमाख्यायिकामुखेनाह—**अत्रेति** ॥ २ ॥ संपदं उपदेशयोग्यताश्रियम् ॥ ४ ॥ **सक्तेति** । सक्ता विषयनिमग्ना सा चासौ बुद्धिश्च । अशान्तश्चासौ आत्मा च तृष्णाकुलं मनः तत् द्वयं चिकित्सितुमशक्यम् । न स शक्यश्चिकित्सितुमिति पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः सितो बद्धः ॥ ६ ॥ सकर्णकेन शिरसेत्येताभ्यां पदाभ्यां सावधानेन जीवतेत्यर्थो लक्ष्यते ॥७॥ निवेश्य दारैः संयोज्य ॥८॥ परार्थं अन्तिमं पुरुषार्थं मोक्षम् । प्रजहि त्यज ॥ ९ ॥ कृतकौतूहलः छिन्नौत्सुक्यः कृ हिंसायां भ्वादिस्तस्य निष्ठायां कृतमिति रूपम् । उपपत्त्या यदृच्छया उपलब्धेषु लोकेषु विषयेषु समो रागद्वेषहीनः ॥ ११ ॥ एष भोगपूर्वकस्त्यागः मोक्षार्थो मोक्षप्रयोजनः ॥ १२ ॥ मुक्ताश्छिन्नस्नेहपाशाः सक्तभावाः विषयासक्तचित्ताः ॥ १३ ॥ उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—**आहारेति** । आहारं संचिन्वन्ति संगृह्णन्ति तादृशाः कीटादयो नश्यन्ति न त्वसंग्रहिण इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु–

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

इति स्मृतेः संग्रहं विना कथं मात्रादिजीवनं स्यादित्याशंक्याह—**स्वजने इति त्रिभिः** । यथा उत्पत्त्यादिकं तत्तत्कर्माधीनमेवं भोजनादिकमपीति मात्रादिविषये चिन्ता न कार्येत्यर्थः ॥१५॥ मात्रा पित्रा कृतेन स्वकृतेन वा संग्रहं अधिगच्छन्तीति योजना ॥ १७ ॥ धात्रा प्राक्कर्मफलविभाजकेन ॥ १८ ॥ स्वस्याकिंचित्करत्वादपि मात्रादिपोषणे चिन्ता न कार्येत्याह—**स्वयमित्यादिना** । अदृढेति च्छेदः ॥ १९ ॥ **जीवन्तमिति** । भरणे अन्ने रक्षणे गृहादौ असमाप्तेप्यन्नादौ वैनं भर्तारं जीवन्तमपि परि-

यदा मृतं च स्वजनं न ज्ञास्यासि कदाचन।
सुखितं दुःखितं वाऽपि ननु बोद्धव्यमात्मना
मृते वा त्वयि जीवे वा यदा भोक्ष्यति वै जनः
स्वकृतं ननु बुद्‍ध्वैवं कर्तव्यं हितमात्मनः २३
एवं विजानन् लोकेऽस्मिन्
कः कस्येत्यभिनिश्चितः।
मोक्षे निवेशय मनो
भूयश्चाप्युपधारय॥ २४
क्षुत्पिपासादयो भावा जिता यस्येह देहिनः
क्रोधो लोभस्तथा मोहः सत्त्ववान्मुक्त एव सः
द्यूते पाने तथा स्त्रीषु मृगयायां च यो नरः।
न प्रमाद्यति संमोहात्सततं मुक्त एव सः॥
दिवसे दिवसे नाम रात्रौ रात्रौ पुमान्सदा।
भोक्तव्यमिति यः खिन्नो दोषबुद्धिः स उच्यते
आत्मभावं तथा स्त्रीषु मुक्तमेव पुनः पुनः।
यः पश्यति सदा युक्तो यथावन्मुक्त एव सः
संभवं च विनाशं च
भूतानां चेष्टितं तथा।
यस्तत्त्वतो विजानाति
लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः॥ २९
प्रस्थं वाहसहस्रेषु यात्रार्थं चैव कोटिषु।
प्रासादे मञ्चकं स्थानं यः पश्यति स मुच्यते
मृत्युनाभ्याहतं लोकं व्याधिभिश्चोपपीडितम्
अवृत्तिकर्शितं चैव यः पश्यति स मुच्यते ३१
यः पश्यति स संतुष्टो नपश्यंश्च विहन्यते।
यश्चाप्यल्पेन संतुष्टो लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः
अग्नीषोमाविदं सर्वमिति यश्चानुपश्यति।
न च संस्पृश्यते भावैरद्भुतैर्मुक्त एव सः॥ ३३
पर्यङ्कशय्या भूमिश्च समाने यस्य देहिनः।
शालयश्च कदन्नं च यस्य स्यान्मुक्त एव सः
क्षौमं च कुशचीरं च कौशेयं वल्कलानि च
आविकं चर्म च समं यस्य स्यान्मुक्त एव सः
पञ्चभूतसमुद्भूतं लोकं यश्चानुपश्यति।
तथा च वर्तते दृष्ट्वा लोकेऽस्मिन्मुक्त एव सः
सुखदुःखे समे यस्य लाभालाभौ जयाजयौ।
इच्छाद्वेषौ भयोद्वेगौ सर्वथा मुक्त एव सः ३७
रक्तमूत्रपुरीषाणां दोषाणां सञ्चयांस्तथा।
शरीरं दोषबहुलं दृष्ट्वा चैव विमुच्यते॥ ३८
वलीपलितसंयोगे कार्श्यं वैवर्ण्यमेव च।
कुब्जभावं च जरया यः पश्यति स मुच्यते॥
पुंस्त्वोपघातं कालेन दर्शनोपरमं तथा।
बाधिर्यं प्राणमन्दत्वं यः पश्यति स मुच्यते।
गतानृषींस्तथा देवानसुरांश्च तथागतान्।
लोकादस्मात्परं लोकं यः पश्यति स मुच्यते
प्रभावैरन्वितास्तैस्तैः पार्थिवेन्द्राः सहस्रशः
ये गताः पृथिवीं त्यक्त्वा इति ज्ञात्वा विमुच्यते
अर्थांश्च दुर्लभाँल्लोके क्लेशांश्च सुलभांस्तथा।
दुःखं चैव कुटुम्बार्थे यः पश्यति स मुच्यते॥
अपत्यानां च वैगुण्यं जनं विगुणमेव च।
पश्यन्भूयिष्ठशो लोके को मोक्षं नाभिपूजयेत्

त्यज्य स्वकर्मणैव यथा भार्यादिर्म्रियते पश्चात्तदुभयनाशादूर्ध्वमपि तथैव मरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ **यदेति**। मृतं देशान्तरस्थं वा स्वजनं सुखितं दुःखितं वा न ज्ञास्यसि नाप्युपकरिष्यसि यथा एवं आत्मना इदं बोद्धव्यं मामपि मृतं देशान्तरगतं पुत्रदयो न ज्ञास्यन्ति नोपकरिष्यन्तीति ॥ २२ ॥ अत्यल्पमिदमुक्तं त्वयि मृते वा जीवति वा जनः पुत्रादिः स्वकृतं जरारोगादिकं भोक्ष्यति त्वं च न तद्दूरीकर्तुं शक्नोषि एवमन्येऽपि तवेति बुद्‍ध्वा ॥ २३ ॥ यस्य देहिनः येन पुंसा सत्ववान् सत्त्वाधिकः ॥ २५ ॥ द्यूते इत्यादयः सामीप्ये सप्तम्यः न प्रमाद्यति आत्मानं विस्मृत्य तत्राभिनिविष्टो न भवति ॥ २६ ॥ कियत्प्रत्यहं भोक्तव्यं कियत्प्रतिरात्रं भोक्तव्यमिति यो भोगात् खिन्नः ॥ २७ ॥ **आत्मेति**। आत्मभावं चित्तस्य स्वभावं स्त्रीषु विषयभूतासु मुक्तं स्त्र्यभिलाषाद्व्यावृत्तम्। सक्तमिति पाठे सक्तं संगस्तं भावे निष्ठा आत्मनो भवनं भावो जन्म स्त्रीसङ्गं जन्महेतुत्वेन यः पश्यतीत्यर्थः। युक्तः सावधानः ॥ २८ ॥ **संभवमिति**। जन्ममरणजीवनक्लेशज्ञो मुच्यते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ वाहः धान्यपूर्णशकटं सहस्रेषु कोटिष्विति समानाधिकरणं प्रस्थं पुरुषाहारपरिमितं धान्यम्। यद्वा। पञ्चकृष्णलको **माष**स्ते षोडश **पलं**, तानि सार्धत्रयोदश **प्रस्थः**, प्रस्थशत**माढक**स्ते शतद्वयं **द्रोणः**, **कुंभ**स्ते दश ते दश **वाह** इति। यात्रार्थं देहव्यवहारार्थं अधिकसंग्रहो व्यर्थ इति यः पश्यति ॥ ३० ॥ अवृत्तिर्जीविकाया अभावः ॥ ३१ ॥ नपश्यन्नित्येकं पदं मृत्युनाभ्याहतं लोकमित्यनुकृष्यते ॥ ३२ ॥ **अग्नीषोमाविति**। अग्निर्जाठरो भोक्ता सोमोऽन्नं भोज्यम्। अहं तु ततोऽन्य इति योऽनुपश्यति स भावैः सुखदुःखादिभिरद्भुतैर्मायिकैर्न संस्पृश्यते सक्तवान्न भवति ॥ ३३ ॥ क्षौमं अतसीसूत्रमयम्। कुशचीरं तृणवस्त्रम्। कौशेयं कोशजं आविकं कम्बलम् ॥ ३५ ॥ तथा च साम्येनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्राणमन्दत्वं दौर्बल्यम् ॥ ४० ॥

शास्त्राल्लोकाच्च यो बुद्धः सर्वं पश्यति मानवः
असारमिव मानुष्यं सर्वथा मुक्त एव सः ४५
एतच्छ्रुत्वा मम वचो भवांश्चरतु मुक्तवत् ।
गार्हस्थ्ये यदि वा मोक्षे कृता बुद्धिरविक्लवा
तत्तस्य वचनं श्रुत्वा सम्यक्स पृथिवीपतिः ।
मोक्षजैश्च गुणैर्युक्तः पालयामास च प्रजाः ४७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सगरारिष्टनेमिसंवादे
अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

२८९–[११६]

युधिष्ठिर उवाच ।

तिष्ठते मे सदा तात कौतूहलमिदं हृदि ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुपितामह ॥ १
कथं देवर्षिरुशनाः सदा काव्यो महामतिः ।
असुराणां प्रियकरः सुराणामप्रिये रतः ॥ २
वर्धयामास तेजश्च किमर्थममितौजसाम् ।
नित्यं वैरनिवद्धाश्च दानवाः सुरसत्तमैः ॥ ३
कथं चाप्युशनाः प्राप शुक्रत्वममरद्युतिः ।
ऋद्धिं च स कथं प्राप्तः सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ४
न याति च स तेजस्वी मध्येन नभसः कथम्
एतदिच्छामि विज्ञातुं निखिलेन पितामह ५

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्नवहितः सर्वमेतद्यथातथम् ।
यथामति यथा चैतच्छ्रुतपूर्वं मयाऽनघ ॥ ६
एष भार्गवदायादो मुनिर्मान्यो दृढव्रतः ।
सुराणां विप्रियकरो निमित्ते कारणात्मके ७
इन्द्रोऽथ धनदो राजा यक्षरक्षोधिपः सदा ।
प्रभविष्णुश्च कोशस्य जगतश्च तथा प्रभुः ॥ ८
तस्यात्मानमथाविश्य योगसिद्धो महामुनिः
रुद्ध्वा धनपतिं देवं योगेन हृतवान्वसु ॥ ९
हृते धने ततः शर्म न लेभे धनदस्तथा ।
आपन्नमन्युः संविग्नः सोऽभ्यगात्सुरसत्तमम्
निवेदयामास तदा शिवायामिततेजसे ।
देवश्रेष्ठाय रुद्राय सौम्याय वहुरूपिणे ॥ ११
योगात्मकेनोशनसा रुद्ध्वा मम हृतं वसु ।
योगेनात्मगतं कृत्वा निःसृतश्च महातपाः १२
एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धो महायोगी महेश्वरः ।
संरक्तनयनो राजन्शूलमादाय तस्थिवान् १३
क्वासौ क्वासाविति प्राह गृहीत्वा परमायुधम्
उशना दूरतस्तस्य वभौ ज्ञात्वा चिकीर्षितम्
स महायोगिनो बुद्ध्वा तं रोषं वै महात्मनः
गतिमागमनं वेत्तिं स्थानं चैव ततः प्रभुः ॥ १५
सञ्चिन्त्योग्रेण तपसा महात्मानं महेश्वरम् ।
उशना योगसिद्धात्मा शूलाग्रे प्रत्यदृश्यत ॥
विज्ञातरूपः स तदा तपःसिद्धोऽथ धन्विना
ज्ञात्वा शूलं च देवेशः पाणिना समनामयत्

मोक्षजैः ज्ञानजैरद्वेष्टृत्वादिभिः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

२८९

एवं रागद्वेषहीनो वीतसङ्गो मुच्यत इत्युक्तम् । सङ्गदोषाज्जन्मना महानपि अधोगतिं स्वर्गमार्गप्रतिवन्धं च लभत इति वक्तुं शुक्रोपाख्यानं प्रस्तूयते-**तिष्ठते इति** । स्थेयाख्यायां तङ् । कौतूहलमाश्चर्यं चिरकालं मम हृदि वर्तते इत्यर्थः ॥ १ ॥ वर्धयामास चिच्छेद अमितौजसां देवानाम् ॥ ३ ॥ शुक्रत्वं शुक्रोत्पन्नत्वम् ॥ ४ ॥ **नेति** । तस्याकाशगतिः कुतः कुण्ठितेत्यर्थः । सप्तर्षिवद्ग्रहरूपेण स्थितस्य शुक्रस्य भूस्थमूर्तिविषयक एवायं प्रश्नो नभचक्रस्थमूर्तिविषयः तेन यथा भौमानां वसिष्ठादीनां स्वर्गेऽपि गतिरस्ति नैवं भौमस्य शुक्रस्यास्तीति गम्यते ॥५॥ कारणा क्रिया तदात्मके निमित्ते सति । एवं ह्युपाख्यायते—‘ असुराः किल देवान्वाधित्वा भृगुपत्न्या आश्रमं प्रविशन्ति तं च देवाः प्रवेष्टुमशक्नुवन्तो विष्णुं शरणमीयुस्ततो विष्णुश्चक्रेण भृगुपत्न्याः शिरश्चिच्छेद । ततो हतावशिष्टा असुरास्तत्पुत्रं शुक्रं शरणमीयुः । स च मातृवधखिन्नोऽसुरेभ्योऽभयं दत्वा देवान्वाधते ’ इति ॥ ७ ॥ इन्द्रो जगतः प्रभुर्धनदस्तदीयकोशस्य प्रभुरित्यन्वयः ॥ ८॥ तस्य धनदस्य आत्मानं शरीरम् ॥९॥ आपन्नमन्युः प्राप्तदैन्यः ॥ १० ॥ वभौ आत्मानं दर्शितवान् ॥ १४ ॥ महायोगिनः शिवस्य प्रभुर्योगासिद्धः शुक्रः ॥१५॥ सः शुक्रः धन्विना रुद्रेण शूलं शुक्रयुतं शूलस्थे शूलं

आनतेनाथ शूलेन पाणिनाऽमिततेजसा।
पिनाकमिति चोवाच शूलमुग्रायुधः प्रभुः१८
पाणिमध्यगतं दृष्ट्वा भार्गवं तमुमापतिः।
आस्यं विवृत्य ककुदी पाणिना प्राक्षिपच्छनैः
स तु प्रविष्ट उशना कोष्ठं माहेश्वरं प्रभुः।
व्यचरच्चापि तत्रासौ महात्मा भृगुनन्दनः२०

युधिष्ठिर उवाच।

किमर्थं व्यचरद्राजन्नुशना तस्य धीमतः।
जठरे देवदेवस्य किं चाकार्षीन्महाद्युतिः २१

भीष्म उवाच।

पुरा सोऽन्तर्जलगतः स्थाणुभूतो महाव्रतः
वर्षाणामभवद्राजन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ २२
उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वा दुश्चरं च महाह्रदात्।
ततो देवातिदेवस्तं ब्रह्मा वै समसर्पत ॥ २३
तपोवृद्धिमपृच्छच्च कुशलं चैवमव्ययः।
तपः सुचीर्णमिति च प्रोवाच वृषभध्वजः२४
तत्संयोगेन वृद्धिं चाप्यपश्यत्स तु शंकरः।
महामतिरचिन्त्यात्मा सत्यधर्मरतः सदा२५
स तेनाढ्यो महायोगी तपसा च धनेन च।
व्यराजत महाराज त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥
ततः पिनाकी योगात्मा
ध्यानयोगं समाविशत्।
उशना तु समुद्विग्नो
निलिल्ये जठरे ततः ॥ २७
तुष्टाव च महायोगी
देवं तत्रस्थ एव च।
निःसारं कांक्षमाणः स
तेन स्म प्रतिहन्यते ॥ २८
उशना तु तथोवाच जठरस्थो महामुनिः।
प्रसादं मे कुरुष्वेति पुनः पुनररिन्दम ॥ २९
तमुवाच महादेवो
गच्छ शिश्नेन मोक्षणम्।
इति सर्वाणि स्रोतांसि
रुद्ध्वा त्रिदशपुंगवः ॥ ३०
अपश्यमानस्तद्द्वारं सर्वतः पिहितो मुनिः।
पर्यक्रामद्दह्यमान इतश्चेतश्च तेजसा ॥ ३१
स वै निष्क्रम्य शिश्नेन शुक्रत्वमभिपेदिवान्।
कार्येण तेन नभसो नाध्यगच्छत मध्यतः ॥
विनिष्क्रान्तं तु तं दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव तेजसा
भवो रोषसमाविष्टः शूलोद्यतकरः स्थितः ॥
अवारयत तं देवी क्रुद्धं पशुपतिं पतिम्।
पुत्रत्वमगमद्देव्या वारिते शंकरे च सः ॥ ३४

देव्युवाच।

हिंसनीयस्त्वया नैव मम पुत्रत्वमागतः।
न हि देवोदरात्कश्चिन्निःसृतो नाशमृच्छति
ततः प्रीतो भवो देव्याः प्रहसंश्चेदमब्रवीत्।
गच्छत्वेष यथाकाममिति राजन्पुनः पुनः ॥
ततः प्रणम्य वरदं देवं देवीमुमां तथा।
उशना प्राप तद्धीमान्गतिमिष्टां महामुनिः३७
एतत्ते कथितं तात भार्गवस्य महात्मनः।
चरितं भरतश्रेष्ठ यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि भवभार्गवसमागमे
एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

* * *

प्रयोक्तुमशक्यमिति तमेव शूलं धनूरूपं कर्तुं पाणिना समनामयत् संनामितवान् ॥१७॥ शूलमेव पिनाकपदेन उवाच यतः पाणिना अनामयत् अतः पिनाकं तेनाद्यपदस्याद्यन्तवर्णाभ्यां द्वितीयस्य मध्यमाभ्यां कप्रत्यययुक्ताभ्यां पिनाकपदं निष्पन्नमिति योगप्रदर्शनं कृतम् ॥ १८ ॥ पाणिमध्यगतो धनुषाऽपि वेद्धुमशक्य इति मत्वा ककुदी देवानां पट्टाधिपतिः रुद्रः प्राक्षिपत् आस्ये ॥ १९ ॥ कोष्ठं उदरम् ॥ २०॥ व्यचरदेव न त्वन्नवज्जीर्णतां गतः किंच तादृशं अकार्षीत्तप इति शेषः ॥ २१ ॥ वृद्धिं शुक्रस्योत्कर्षम्। तत्संयोगेन तपोयोगेन ॥ २५ ॥ सः शुक्रः ॥ २६ ॥ निलिल्ये नितरां गतिं जगाम वभ्रामेत्यर्थः ॥ २७ ॥ निःसारं निर्गमं तेन रुद्रेण ॥२८॥ **कार्येणेति**। तेन शिश्नान्निर्गमनेन कार्येण निमित्तेनास्मदादिवन्नभसो मध्यतः नाध्यगच्छत नाधिगम्यते कर्मणि तङ्। जामदग्न्यस्य रामस्येवास्य स्वर्गतिर्निरुद्धेत्यर्थः अन्ये तु भचक्रस्थोऽपि शुक्रः सूर्याद्विप्रकर्षात् खमध्यगतो न दृश्यत इति तन्मात्रपरतयैवैतद्व्याचख्युः। तस्मिन्पक्षे शुक्रत्वहेतुर्न सङ्गच्छत इत्यालोचनीयम् ॥३२॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

२९०-[११७]

युधिष्ठिर उवाच ।
अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्ब्रवीहि मे ।
न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ते पितामह ॥ १
किं कर्म पुरुषः कृत्वा शुभं पुरुषसत्तम ।
श्रेयः परमवाप्नोति प्रेत्य चेह च तद्वद ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथापूर्वं महायशाः ।
पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ॥ ३
किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मिँल्लोके परत्र च ।
यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यं तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ४
ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् ।
नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५
पराशर उवाच ।
धर्म एव कृतः श्रेयानिह लोके परत्र च ।
तस्माद्धि परमं नास्ति यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥
प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते ।
धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिनां नृपसत्तम ॥ ७
तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते ॥ ८
चतुर्विधा हि लोकेऽस्मि-
न्यात्रा तात विधीयते ।
मर्त्या यत्रावतिष्ठन्ते
सा च कामात्प्रवर्तते ॥ ९
सुकृतासुकृतं कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।
दशार्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः ॥ १०
सौवर्णं राजतं चापि यथा भाण्डं निषिच्यते
तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ ११
नाबीजाज्जायते किञ्चिन्नाकृत्वा सुखमेधते ।
सुकृतैर्विन्दते सौख्यं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥ १२
दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम्
स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदानवाः ॥
प्रेत्य यान्त्यकृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः
ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥

२९०

रुद्रेणापि हन्तुमशक्यस्तस्य जठरेऽपि यो न जीर्णो यश्चाम्बायाः पुत्रत्वं गतस्तादृशस्यापि सङ्गदोषादूर्ध्वगतिः प्रतिबद्धा किमुतान्येषामिति मत्वा भीतो राजा पुनः सर्वसङ्गदोषघस्मरं श्रेयः किं तत्कारणं च किं कर्मेति पृच्छति—**अतः परमिति** ॥ १ ॥ अभ्यर्हितत्वात् प्रथमं श्रेयःकारणं कर्मैवाह पराशरगीतया—**अत्रेति** ॥ ३ ॥ प्रतिपत्तव्यं ज्ञातव्यं न त्वनुष्ठातव्यम् । क्रियासाध्यस्य श्रेयसो नित्यत्वापत्तेः । तथा च प्रयोगः—यत्कृतकं तदनित्यं कार्यत्वाद्घटवत्'इति । श्रुतिश्च—'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षियत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति ॥४॥ सर्वेषां वर्णाश्रमाणां धर्माणां विधानमाचारस्तद्वित् ॥५॥ धर्मस्य लक्षणमाह—**धर्मेति** । कर्मविधिर्यजेत जुहुयाद्दद्यादित्यादिः स एव धर्मः । एतेन चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्युक्तं भवति चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं यजेतेत्यादि, इदमेव धर्मे प्रमाणं च ॥ ७ ॥ तस्मिन्धर्मे आश्रमिणः सन्तस्तन्निष्ठाः कुर्वते । विधौ लेट् ॥८॥ कर्मापेक्षितं वित्तार्जनं कथं स्यादित्यत आह—**चतुर्विधेति** । यात्रा जीविका ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहो, राजन्यस्य करादानं, वैश्यस्य कृष्यादि, शूद्रस्य भृतिर्वेतनमिति चतुर्विधा ॥ ९ ॥ सुकृतासुकृतं पुण्यपापं निषेव्य वृत्तिमिच्छतां । दशानामर्धं पञ्चभूतानि तेषु प्रविभक्तानां विभज्य स्थितानां पञ्चत्वं प्राप्तानां भूतानां प्राणिनां वृत्त्यनुरूपा चतुर्विधाऽपि अवान्तरतारतम्याद्बहुविधा गतिः श्रूयते । पापिनां तिर्यक्त्वं पुण्यवतां स्वर्गस्तयोः साम्ये मानुषत्वं तत्त्वज्ञानेनोच्छेदे मुक्तिरिति ॥ १० ॥ जीवानां कर्मानुरञ्जितत्वं सदृष्टान्तमाह—**सौवर्णमिति** । यथा ताम्रादिमयं पात्रं सौवर्णेन राजतेन वा रसेन निषिच्यते चेत् सौवर्णमिव राजतमिव वा दृश्यते तद्वज्जन्तुः पूर्वकर्मानुसारी निषिच्यते निषिक्तो भवति प्राक्कर्मणा ॥११॥ एतत्तर्कबलेन साधयति—**नाबीजादिति** । यथा ग्रीष्मे पांसुगुंठितं बीजमदृष्टमपि वर्षास्वंकुरोत्पादनेनानुमीयते एवं दृष्टादृष्टाभ्यां कारणाभ्यां सुखादिकं जायते देहक्षयं देहाधिपत्यं देहनाशं वा । कर्मभिरेव देहीह परत्र च सुखं प्राप्नोति । अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागमौ प्रसज्जेयातामिति भावः ॥ १२ ॥ अत्र प्रत्यवतिष्ठते चार्वाकः —**दैवमिति** । दैवं पुण्यपापलक्षणं न पश्याभि । नापि अनुमानं तस्य साधनमस्ति । ननु सुखादिवैचित्र्यान्यथानुपपत्तिरेव तत्र मानमित्याशंक्याह—**स्वभावत इति** । वह्न्यौष्ण्यादिवत्स्वभावत एव तज्जायते न कारणान्तरादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्र सिद्धान्ती शंकते—**प्रेत्येति** । ननु प्रेत्य अकृतं कर्म कर्मफलं न यान्ति न प्राप्नुवन्ति । एवं सति कृतहानादिदोषप्रसंग इत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः । लोकवादविरोधादित्याह—**स्मरन्तीति** । तस्य कर्मणः फलप्राप्तावकस्माद्राजमार्गपतितद्रव्यलाभे रोगाद्युत्पत्तौ च सत्यां ते जनाः सदा चतुर्विधं कर्म पुण्यं पापं

लोकयात्राश्रयश्चैव शब्दो वेदाश्रयः कृतः ।
शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्वृद्धानुशासनम् १५
चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम्।
कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ १६
निरन्तरं च मिश्रं च
लभते कर्म पार्थिव ।
कल्याणं यदि वा पापं
न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥ १७
कदाचित्सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति।
मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते॥ १८
ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते।
सुकृतक्षयाच्च दुष्कृतं तद्विद्धि मनुजाधिप १९
दमः क्षमा धृतिस्तेजः संतोषः सत्यवादिता।
ह्रीरहिंसाऽव्यसनिता दाक्ष्यं चेति सुखावहाः
दुष्कृते सुकृते चापि न जन्तुर्नियतो भवेत् ।
नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २१
नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं चापि सेवते ।
करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ २२
सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।
अन्येनैव जनः सर्वः संगतो यश्च पार्थिवः २३
परेषां यदसूयेत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः ।
यो ह्यसूयुस्तथायुक्तः सोऽवहासं नियच्छति
भीरू राजन्यो ब्राह्मणः सर्वभक्ष्यो
वैश्योऽनीहावान्हीनवर्णोऽलसश्च ।
विद्वांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुलीनः
सत्याद्विभ्रष्टो ब्राह्मणस्त्री च दुष्टा २५

नीतिरनीतिश्चेति तत्कारणत्वेन तुल्यवत्स्मरन्ति । अन्यथा नीतिमतापि दुःखमनीतिमतामपि सुखं च दृश्यमानं नोपपद्यते इत्यर्थः । अन्ये तु प्रेत्य जातिकृतं कर्मेति पठित्वा मृत्वा जन्मान्तरे कृतं कर्म जन्मान्तरे फलप्राप्तौ सत्यां चतुर्विधं नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धलक्षणं कारणत्वेन न स्मरन्तीति चार्वाकवचनत्वेनैतमपि श्लोकं व्याचक्षते ॥१४॥ **लोकेति** । पुण्यादिचतुष्टयं यत्सुखादिहेतुत्वेन स्मरन्ति। तथैव च वेदेऽपि शृण्वन्ति—'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' 'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्यवरान्निबोधत' इति । वेदशब्दोऽपि यः कर्मप्राधान्यपरः सोऽपि शान्त्यर्थं परर्द्धिं स्वस्य हानिं च दृष्ट्वोत्तप्तानां समाधानार्थं प्राक्कृतकर्मणा तव शत्रुः सुखी त्वं च दुःखीति नात्र तव दोषोऽस्तीति न सन्तापस्त्वया कार्य इति प्रयुज्यते । अत एतद्दैवप्रतिपादनं वृद्धानां बृहस्पत्यादीनां लोकायतागमप्रणेतॄणां शासनं न भवति,न हि धर्मः प्रत्यक्षस्य विषयः। अयोग्यत्वात् । नाप्यनुमानस्य तस्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् । तदुभयाविषये यः शब्दः स केवलं वञ्चनार्थ इति भावः ॥ १५ ॥एतद्दूषयति–**चक्षुषा इति** । इन्द्रियमनोवाक्शरीरेषु प्रत्येकं चतुर्विधं पुण्यपापनीत्यनीत्याऽस्माकं तादृशं तत्प्रकारं फलं प्रतिपद्यते । अयमर्थः—कार्यवैचित्र्यात्कारणवैचित्र्यं तावदवश्यं कल्प्यम् तच्च कर्म वैचित्र्यकृतं लोके वेदे च क्लृप्तं विहाय समानेऽपि भौतिकत्वेऽनन्तानवस्थिताप्रामाणिकस्वभाववादं कल्पयतो विस्पष्टं मूर्खत्वमिति भावः ॥ १६ ॥ एतदेवाह—**निरन्तरमिति** । कर्मेति तत्फलं लक्ष्यते कदाचिन्निरन्तरं दुःखमेव लभते कदाचित्सुखमेव लभते कदाचिन्मिश्रं युगपदुभयं लभते पादे मे दुःखं हस्ते मे सुखमिति न चैतत्स्वभाववादे युज्यते । न हि वन्हिरुष्णस्वभावः काश्चित्कालमुष्णः काश्चित्कालं शीतः काश्चित्कालमनुष्णाशीतश्च दृश्यते । नन्वाशुतरविनाशिनः कर्मणः कथं कालान्तरीयं फलं युज्यत इत्याशंक्याह—**न तु नाशोऽस्य विद्यत इति** । अस्य कर्मणः कर्मजन्यस्य पुण्यपापात्मकस्यापूर्वस्य ईश्वरप्रीतिरूपस्य वा भोगं विना नाशो नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इमं श्लोकं व्याचष्टे—**कदाचिदिति**। कूटस्थं पक्षपातशून्यम्। दुष्कृता विरोधेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ अव्यसनितेति च्छेदः । सुखावहाः पुण्यपापयोः समूलोच्छेदे यत्सुखं तदावहन्तीति तथा ॥ २० ॥ नियतः यावज्जीवमेकैकभागी अतो द्वयोरप्यागमापायित्वान्नित्यं समाधाने ब्रह्मदर्शनहेतौ समाधौ प्रयतेत ॥ २१ ॥ न चैतत्पितुः पुत्रस्य वा सुकृतेनाप्तुं शक्यमित्याह—**नायमिति**। यो यथा करोति स तथा प्राप्नोतीत्युत्तरार्धार्थः ॥ २२ ॥ सुखदुःखहेतू पुण्यपापे समाधाय तत्त्वज्ञानेनात्मनि प्रविलाप्य पुमान् अन्येन ज्ञानवर्त्मना गच्छति इष्टं वस्तु प्राप्नोति यश्च संगतो जनः पार्थिवः पृथिवीस्थः स्त्रीपुत्रपशुगृहधनारामादिः स अन्यतो गच्छति । न तु स्वर्गेऽपवर्गे वा उपकरोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ **परेषामिति** । यत्कर्म परकृतं असूयेत इदमयं निन्द्यं कर्म करोतीति दोषवत्तयाऽऽचक्षीत तत्स्वयं न कुर्यात् । तत्किमसूयाऽपि कर्तव्या नेत्याह—यो युक्तः योगी असूयुर्दोषदर्शी सः अवहासं निन्द्यतां नियच्छति नियमेन स्वीकरोति । तस्मात्संगासूयावर्जितो योगयुक्तो भवेदिति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥ यथाऽसूयावान् योगी निन्द्यः एवं विरक्तोऽपि योगशून्यो निन्द्य एवेति बहुदृष्टान्तपूर्वकमाह—**भीरुरिति** द्वाभ्याम् । प्रजासु स्नेहहीन इति त्यक्तैषणत्वमुक्तम् । सोऽपि चेदयुक्तः योगाभ्यासहीनः तर्हि शोच्यतां याति तेन योगोऽभ्यसनीय इति भावः ॥ २५ ॥

रागी युक्तः पचमानोऽऽत्महेतो-
र्मूर्खो वक्ता नृपहीनं च राष्ट्रम् ।
एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राजन्
यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

* * *

२९१-[११८]

पराशर उवाच ।
मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ।
रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान्
सेवाश्रितेन मनसा वृत्तिहीनस्य शस्यते ।
द्विजातिहस्तान्निर्वृत्ता न तु तुल्यात्परस्परात्
आयुर्न सुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विशांपते ।
उत्कर्षार्थं प्रयतेत नरः पुण्येन कर्मणा ॥ ३
वर्णेभ्यो हि परिभ्रष्टो न वै संमानमर्हति ।
न तु यः सत्क्रियां प्राप्य राजसं कर्म सेवते
वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।
दुर्लभं तमलब्ध्वा हि हन्यात्पापेन कर्मणा ५
अज्ञानाद्धि कृतं पापं तपसैवाभिनिर्णुदेत् ।
पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम् ।
तस्मात्पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयम् ६
पापानुबन्धं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
तन्न सेवेत मेधावी शुचिः कुशलिनं यथा ७
किंकष्टमनुपश्यामि फलं पापस्य कर्मणः ।
प्रत्यापन्नस्य हि ततो नात्मा तावद्विरोचते ८
प्रत्यापत्तिश्च यस्येह बालिशस्य न जायते ।
तस्यापि सुमहांस्तापः प्रस्थितस्योपजायते ९
विरक्तं शोध्यते वस्त्रं न तु कृष्णोपसंहितम् ।
प्रयत्नेन मनुष्येन्द्र पापमेवं निबोध मे ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

एवं सुखादिहेतूनां प्राक्कर्मणामास्तित्वं बुद्ध्वा सकलकर्मोच्छेदाय योगमाश्रयेदिति सूचितं तदेव व्याचष्टे--**मन इति द्वाभ्याम्** । मनोमयो रथः शरीरं तदेव रथ इव लोकान्तरगतिसाधनम् । इन्द्रियार्थाः शब्दादयो हया इव वाहका यस्य तं प्राप्य यो ज्ञानसंभूतैस्तत्तदाकारवृत्तिसंवलितैरश्मिभिश्चिद्भाभिर्गच्छति विषयांश्चिन्मयत्वेनैव पश्यति स बुद्धिमान् देहं प्राप्य ब्रह्मभावेन विश्वं पश्यन्मुच्यत इत्यर्थः ॥१॥ अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—**सेवेति** । अश्रितेन यत्किञ्चिदालम्बनमनाश्रितेन निरालम्बेन मनसा स्थितस्य अत एव वृत्तिहीनस्य पुंसः सेवा भक्तिध्यानरूपेश्वरप्रणिधानं शस्यते निर्विकल्पसमाधिनाऽवस्थानं श्रेष्ठमित्यर्थः । हे द्विज कीदृशी सेवा अतिहस्तान्निर्वृत्ता हस्तशब्देन तत्साध्यं कर्म लक्ष्यते । अतिहस्तोऽतिक्रान्तकर्मा । 'सर्वे पाप्मानं तरति नैनं कृताकृते तपतः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि'इत्यादिश्रुतिभ्यः क्षीणकर्मा ब्रह्मवित्तं प्राप्य निर्वृत्ता निष्पन्ना सदाचार्यप्रसादाल्लब्धा न तु परस्परात्तुल्यान्निर्वृत्ता। परोक्षज्ञानिनां न परस्परोपदेशेऽधिकारः किंत्वपरोक्षज्ञान्येव उपदेष्टा युक्त इत्यर्थः। यथोक्तम्–'परोक्षज्ञानमात्रेण नाचार्यत्वे नियुज्यते' इति। 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ' ' उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति श्रुतिस्मृत्योर्ब्रह्मनिष्ठं तत्त्वदर्शिन इति विशेषणाच्च ॥ २ ॥ एतदेव शीघ्रं साधनीयमित्याहायुरिति । न सुलभं किं तु दुर्लभम् नावकर्षेत् विषयसेवनैर्न नाशयेत् किंतु पुण्येन कर्मणा उत्कर्षार्थमुत्तरोत्तरश्रेष्ठभूमिलाभार्थं प्रयतेत ॥ ३ ॥ वर्णेभ्यो वृत्रगीतासूक्तेभ्यः षड्भ्यः कृष्णधूम्रनीलरक्तहारिद्रशुक्लेभ्यः सत्त्वरजस्तमसां ह्रासवृद्धितारतम्यात्काल्पितेभ्यः परिभ्रष्टः उच्चवर्णान्नीचवर्णं प्राप्तः संमानं श्रैष्ठ्यं नार्हति । परिभ्रष्टत्वमेव व्याचष्टे–**न त्विति** ॥ ४ ॥ तं वर्णोत्कर्षमलब्ध्वा कुपुरुषः पापेनात्मानं हन्यात् नानानरकपातेन हिंस्यात् ॥ ५ ॥ पापं दुःखं पापं कर्मेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ कुशलिनं कारुकं चण्डालविशेषामित्यर्थः ॥ ७ ॥ कुत्सितं च तत्कष्टं च किंकष्टं ततः पापाद्धेतोः प्रत्यासन्नस्य विपरीतदृष्टेः । अनात्मा देहादिरेव विशेषेण आत्मत्वेन रोचते ॥ ८ ॥ प्रत्यापत्तिः वैराग्यं प्रस्थितस्य योगे प्रवृत्तस्य उत्तरभूम्यलाभात्तापो जायते । प्रस्थितस्य मृतस्य वा तापो नरकजः ॥ ९ ॥ विरक्तं स्वतःशुद्धं सत् विपरीतेन रागेणाक्रान्तं वस्त्रं शोध्यते परं तु कृष्णेन भल्लातकेन उपसंहितं रक्तं न शोध्यते । एवं

स्वयं कृत्वा तु यः पापं शुभमेवानुतिष्ठति ।
प्रायश्चित्तं नरः कर्तुमुभयं सोऽश्नुते पृथक् ११
अज्ञानात्तु कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति ।
ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः १२
तथा कामकृतं नास्य विहिंसैवानुकर्षति ।
इत्याहुर्ब्रह्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः १३
अहं तु तावत्पश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतम् ।
गुणयुक्तं प्रकाशं वा पापेनानुपसंहितम् ॥ १४
यथा सूक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथम्
बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥
भवत्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुल्बणम् ।
अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञ कृतमुग्रेण कर्मणा ॥ १६
कृतानि यानि कर्माणि दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
न चरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत्
सञ्चिन्त्य मनसा राजन्
विदित्वा शक्यमात्मनः ।
करोति यः शुभं कर्म
स वै भद्राणि पश्यति ॥ १८
नवे कपाले सलिलं संन्यस्तं हीयते यथा ।
नवेतरे तथाभावं प्राप्नोति सुखभावितम् १९
सतो येऽन्यत्तु यत्तोयं तस्मिन्नेव प्रसिच्यते ।
वृद्धे वृद्धिमवाप्नोति सलिले सलिलं यथा २०
एवं कर्माणि यानीह बुद्धियुक्तानि पार्थिव ।
समानि चैव यानीह तानि पुण्यतमान्यपि ॥
राज्ञा जेतव्याः शत्रवश्चोन्नताश्च
सम्यक्कर्तव्यं पालनं च प्रजानाम् ।
अग्निश्चेयो बहुभिश्चापि यज्ञै-
रन्त्ये मध्ये वा वनमाश्रित्य स्थेयम् ॥
दमान्वितः पुरुषो धर्मशीलो
भूतानि चात्मानमिवानुपश्येत् ।
गरीयसः पूजयेदात्मशक्त्या
सत्येन शीलेन सुखं नरेन्द्र ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

भे मत्तः पापं किंचिच्छोधितुं शक्यं किंचिदशक्यमिति निबोध बुध्यस्व ॥ १० ॥ धीपूर्वकृतं न नश्यतीत्याह—**स्वयमिति** ॥ ११ ॥ अहिंसा अहिंसया तृतीयालोप आर्षः । ब्रह्मण इति पाठे वेदसम्बन्धिनः ॥ १२ ॥ तथा अस्य पुंसः कर्म कामकृतं विहिंसा अहिंसा नैवानुकर्षति ब्रह्मवादिनः स्मृतिकाराः । यथोक्तम्—

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्
कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायत इति ।

कर्मकृतामिति पाठे कामत इत्यध्याहर्तव्यम् । तथा कामकृतं चास्येति पाठे तु अकामकृतवत् कामकृतमपि अहिंसैवापकर्षतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं परमतमुपन्यस्य कामतोऽकामतो वा कृतं कर्म बहु अल्पं वा भोगमदत्त्वा नैव नश्यतीति स्वमतमाह—**अहं त्वित्यादिना**। गुणयुक्त पुण्यं कर्म प्रकाशं बुद्धिपूर्वकं प्रकाश्य ज्ञात्वेत्यर्थः। णमुलन्तमिदम्॥१४॥ मनसा बुद्धियुक्तानि इदमित्थं कुर्यान्न वेति विमर्शपूर्वकं इदमित्थं कर्तव्यमेवेति निश्चित्येत्यर्थः । यथातथं स्थूलसूक्ष्मतारतम्येन फलन्ति सुखदुःखादिकं यच्छन्ति ॥ १५ ॥ नित्यं अव्यभिचारिफलं उल्बणं नरकावहम् । उग्रेण हिंस्रेण। यथा बुद्धिपूर्वकृतं कर्म नियमेन फलदमेवमबुद्धिपूर्वकृतमपि । तयोर्विशेषस्तु फलबहुत्वाल्पत्वकृतो न तु फलसदसद्भावकृत इति श्लोकत्रयार्थः ॥ १६ ॥ ननु कर्मफलस्यापरिहार्यत्वे कथं विश्वामित्रेण वसिष्ठस्य पुत्रशतं हतं तत्फलं नरकपातश्च न प्राप्त इत्याशंक्यालौकिकत्वान्न तदुदाहरणमित्याह—**कृतानीति** ॥ १७ ॥ नवे अपक्के सलिलं न्यस्तं चेद्धीयते कपालमेव नवेतरे पक्के जलं न्यस्तं चेत्तथाभावं यथा पूर्वरूपं स्थितं तथारूपत्वमेव प्राप्नोति न हीयते । एवं तेजस्विनं पापपुण्योदासीनं कर्म न हिनस्ति इतरं तु हिनस्त्येवेति भावः ॥ १९ ॥ समानि चात् विषमाणि ॥ २१ ॥ एवं साधारणं धर्ममुक्त्वा राज्ञां विशेषधर्मानाह—**राज्ञेति** । अन्त्ये वयसि अविरक्तेनापि मध्ये मध्यमे विरक्तेन ॥ २२ ॥ आत्मानमिवेत्यहिंसा सूचिता । गरीयसः गुरुतरान् ब्रह्मविद्याप्रदान् सत्येन ब्रह्मप्राप्तये । अध्ययनेन वसतीतिवद्धेतौ तृतीया ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

२९२–[११९]

पराशर उवाच ।

कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति।
प्राणीकरोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना १
गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत्।
सोदर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ २
विशिष्टस्य विशिष्टाच्च तुल्यौ दानप्रतिग्रहौ।
तयोः पुण्यतरं दानं तद्विजस्य प्रयच्छतः ३
न्यायागतं धनं चैव न्यायेनैव विवर्धितम्।
संरक्ष्यं यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ४
न धर्मार्थी नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत्।
शक्तितः सर्वकार्याणि कुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ५
अपो हि प्रयतः शीतास्तापिता ज्वलनेन वा
शक्तितोऽतिथये दत्वा क्षुधार्तायाश्नुते फलम्
रन्तिदेवेन लोकेष्टा सिद्धिः प्राप्ता महात्मना
फलपत्रैरथो मूलैर्मुनीनर्चितवांश्च सः ॥ ७
तैरेव फलपत्रैश्च स माठरमतोषयत्।
तस्माल्लेभे परं स्थानं शैव्योऽपि पृथिवीपतिः
देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्चात्मनस्तथा।
ऋणवान् जायते मर्त्यस्तस्मादनृणतां व्रजेत् ॥
स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा।
पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च १०
वाचा शेषावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च ॥
यथावद्भृत्यवर्गस्य चिकीर्षेत्कर्म आदितः ११
प्रयत्नेन च संसिद्धा धनैरपि विवर्जिताः।
सम्यग्घुत्वा हुतवहं मुनयः सिद्धिमागताः ॥
विश्वामित्रस्य पुत्रत्वमृचीकतनयोऽगमत्।
ऋग्भिः स्तुत्वा महाबाहो देवान्वै यज्ञभागिन
गतः शुक्रत्वमुशना देवदेवप्रसादनात्।
देवीं स्तुत्वा तु गगने मोदते यशसा वृतः १४
अस्तितो देवलश्चैव
तथा नारदपर्वतौ।
कक्षीवान् जामदग्न्यश्च
रामस्ताण्ड्यस्तथाऽऽत्मवान् ॥ १५
वसिष्ठो जमदग्निश्च विश्वामित्रोऽत्रिरेव च।
भरद्वाजो हरिश्मश्रुः कुण्डधारः श्रुतश्रवाः ॥
एते महर्षयः स्तुत्वा विष्णुमृग्भिः समाहिताः
लेभिरे तपसा सिद्धिं प्रसादात्तस्य धीमतः

२९२

नन्वहं राजा येषां मुनीनां पालयिताऽस्मि तेषां योगफलस्य षष्ठांशहर्ता चास्मि अतो मम ब्रह्मप्राप्तये न गुरुसेवाऽपेक्ष्यते तेषामहिंसादिभिर्मदीयाहिंसादेरपि वृद्धिसंभवात्। यथोक्तं पातञ्जले—अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः। इत्याशंक्याह—**कः कस्येति**। सत्यम्। यदि कर्मजन्यो मोक्षः स्यात्तर्हि युज्येतैतत् ज्ञानैकप्राप्यो मोक्षः दृष्टार्थं च ज्ञानं भोजनादिवन्नेतरेण प्राप्तमितरस्योपकरोति कर्म दृष्टफलं भोजनादि आत्मना शरीरेन्द्रियबुद्धिरूपेण आत्मार्थं आत्मन एव तृप्त्याद्यर्थम्। न तु परार्थं कर्म कश्चित्करोतीत्यर्थः॥१॥ 'ननु मातृदेवो भव' 'पितृदेवो भव' इत्यादिश्रुतेर्देववदाराधितो मात्रादिरुपकरोत्येवेत्याशंक्यानुपकारिणं मात्रादिकमपि त्यजन्त्येव लोकेऽतो न कश्चित्कञ्चिदुपकरोतीत्याह--**गौरवेणेति**। यत्तु मात्राद्याराधनं तदप्यामुष्मिकायैहिकाय वा स्वहितायैव न तु मात्रादिहितायेति भावः ॥ २ ॥ कथं तर्ह्यात्महितमाचरेदित्यत आह—**विशिष्टस्येत्यादि**। विशिष्टात्प्रतिग्रहो निर्धनस्य दानेन तुल्यः सधनस्य तु दानं पुण्यतरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ दानप्राशस्त्यप्रकारमाह—**न्यायेति** ॥ ४ ॥ ऋद्धिं धनसमृद्धिं नानुस्मरेत् धर्मार्थी इत्यनुषञ्जनीयम् ॥ ५ ॥ निर्धनस्यापि दानफलमस्तीत्याह--**अप इति**। फलं अन्नदानस्येति शेषः ॥ ६ ॥ अतिथिपूजाफलमुक्त्वा देवपूजाफलमाह--**तैरेवेति**। समाठरं माठरेण पारिपार्श्विकेण सहितं समाठरं सूर्यम् अतोषयच्छैव्य इति सम्वन्धः। 'माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः' इत्यमरः ॥८॥ वाचा वेदशास्त्रमय्या श्रवणमननादिनेत्यर्थः। शेषावहार्येण पञ्चयज्ञशेषेणान्नेन, पालनेन भूतदयया आत्मनोऽपि अनृणतां व्रजेत्। तथा भृत्यवर्गस्य पुत्रादेः आदितः कर्म जातकर्मादि चिकीर्षेत् तेनाप्यात्मन एवानृणतां व्रजेत् ॥११॥ प्रयत्नेन ध्यानधारणादिना हुत्वा हुतवहं अग्निहोत्रं कृत्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥ ऋचीकतनयोऽगमादित्यत्र अजीगर्तसुतोऽगमादिति पठनीयम्। 'शुनःशेपो ह्यजीगर्तपुत्रः सन् विश्वामित्रपुत्रतामाप' इति बह्वृचब्राह्मणे समाम्नायते। न च तनयशब्दो गोत्रपरः कर्तुं शक्यः ऋचीको हि भार्गवो जामदग्न्यस्य रामस्य पूर्वजः अयर्वीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन्नित्यादिपर्वणि समन्तपञ्चकाख्याने लिंगदर्शनात् अजीगर्तस्तु आंगिरसः। यथैवांगिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रतामिति विश्वामित्रं प्रति बह्वृचब्राह्मणे शुनःशेपवचनात् यथाकथंचिद्वा एतत्समाधेयम्—यः विश्वामित्रपुत्रत्वं अगमत् स देवान्स्तुत्वा सिद्धिमागत इत्यध्याहृत्य पूर्वेण योज्यम् ॥ १३ ॥

अनर्हाश्चार्हतां प्राप्ताः
सन्तः स्तुत्वा तमेव ह।
न तु वृद्धिमिहान्विच्छे-
त्कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ १८
येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान्
धर्मं वै शाश्वतं लोके न जह्याद्धनकांक्षया ॥
आहिताग्निर्हि धर्मात्मा यः स पुण्यकृदुत्तमः
वेदा हि सर्वे राजेन्द्र स्थितास्त्रिष्वग्निषु प्रभो
स चाप्यग्न्याहितो विप्रः क्रिया यस्य न हीयते
श्रेयो ह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रं न निष्क्रियम्
अग्निरात्मा च माता च पिता जनयिता तथा
गुरुश्च नरशार्दूल परिचर्या यथातथम् ॥ २२
मानं त्यक्त्वा यो नरो वृद्धसेवी
विद्वान्क्लीवः पश्यति प्रीतियोगात्।
दाक्ष्येण हीनो धर्मयुक्तो नदान्तो
लोकेऽस्मिन्वै पूज्यते सद्भिरार्यः २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३-[१२०]

पराशर उवाच।

वृत्तिः सकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्यो हीनस्य शोभना
प्रीत्योपनीता निर्दिष्टा धर्मिष्ठान्कुरुते सदा
वृत्तिश्चेन्नास्ति शूद्रस्य पितृपैतामही ध्रुवा।
न वृत्तिं परतो मार्गेच्छुश्रूषा तु प्रयोजयेत् २
सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः।
नित्यं सर्वास्ववस्थासु नासद्भिरिति मे मतिः
यथोदयगिरौ द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते।
तथा सत्सन्निकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ४
यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरम्।
तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवेहि मे ॥ ५
तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कदाचन।
अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम्
सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः।
यश्चिनोति शुभान्येव स तन्त्राणीह पश्यति
धर्मादपेतं यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम्।
न तत्सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ८
यो हृत्वा गोसहस्राणि नृपो दद्यादरक्षिता।
स शब्दमात्रफलभाक् राजा भवति तस्करः
स्वयंभूरसृजच्चाग्रे धातारं लोकसत्कृतम्।
धाताऽसृजत्पुत्रमेकं लोकानां धारणे रतम् ॥
तमर्चयित्वा वैश्यस्तु कुर्यादत्यर्थमृद्धिमत्।
रक्षितव्यं तु राजन्यैरुपयोज्यं द्विजातिभिः ॥
अजिह्मैरशठक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयोक्तृभिः।
शूद्रैर्निर्मार्जनं कार्यमेवं धर्मो न नश्यति १२

अग्निरिति। जनयिता यः पिता स एव न त्वन्येऽन्नदातृभयत्रातृप्रभृतयः पारिचर्याः सेव्याः ॥ २२ ॥ क्लीवः कामहीनः सन् यः प्रीतियोगात् केवलं कृपार्द्रया दृष्ट्या पश्यति। दाक्ष्येण स्पन्देन हीनः आयासशून्यः सन् यो धर्मपरः। नदान्त इत्येकं पदम्। दानति छिनत्ति दान्तः दान आर्जवच्छेदनयोरित्यस्मात्कर्तरि क्तः। तदन्यो नदान्तः नैकधेतिवत्समासः हिंसाशून्य इत्यर्थः ॥२३॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३

पूर्वाध्याये यतः स्वस्योपकर्ताऽन्यो नास्त्यत आत्मोपकाराय स्वयं मानं त्यक्त्वाऽन्यान्सेवेतेत्युक्तम्। तत्र वृद्धसेवाप्रशंसार्थं शूद्रवृत्तिं महीकरोति-**वृत्तिरिति**। वर्णेभ्यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येभ्यः हीनस्य शूद्रस्य वृत्तिर्जीविका वृद्धसेवा सेवकान् धर्मिष्ठान्कुरुतेऽतः शोभना दृष्टादृष्टोभयार्थत्वात्। न हि याजनकरादानवाणिज्यादयो विप्रादिजीविकास्तेषां धर्मिष्ठतायै भवन्त्यतः सत्सेवया लोकद्वयं साधयेदिति भावः ॥१॥ परतः त्रैवर्णिकसेवाव्यतिरेकेण ॥२॥ शुश्रूषामेव स्तौति—**सद्भिरित्यादिना** ॥ ३ ॥ द्रव्यं मणिकाञ्चनादि दीप्यते सूर्यसन्निकर्षेण अत एव सन्ध्योः सूर्यरश्मयो द्रव्यप्रभाविच्छुरणाद्रक्ता दृश्यन्ते ॥ ४ ॥ तन्त्राणि शास्त्राणि स एव शास्त्रदर्शीत्यर्थः ॥७॥ पुत्रं पर्जन्यदेवताम् ॥ १० ॥ ऋद्धिमत् कृषिगोरक्ष्यादि ॥ ११ ॥ अजिह्मैर्दम्भहीनैः अशठक्रोधैर्वित्तशाठ्यक्रोधहीनैः निर्माजनं भूमिशुद्ध्यादि ॥१२॥

अप्रनष्टे ततो धर्मे भवन्ति सुखिताः प्रजाः।
सुखेन तासां राजेन्द्र मोदन्ते दिवि देवताः॥
तस्माद्यो रक्षति नृपः स धर्मेणेति पूज्यते।
अधीते चापि यो विप्रो वैश्यो यश्चार्जने रतः
यश्च शुश्रूषते शूद्रः सततं नियतेन्द्रियः।
अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वधर्मात्परिहीयते १५
प्राणसन्तापनिर्दिष्टाः
काकिण्योऽपि महाफलाः।
न्यायेनोपार्जिता दत्ताः
किमुतान्याः सहस्रशः॥ १६
सत्कृत्य हि द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिपः
यादृशं तादृशं नित्यमश्नाति फलमूर्जितम् १७
अभिगम्य च तत्तुष्ट्या दत्तमाहुरभिष्टुतम्।
याचितेन तु यद्दत्तं तदाहुर्मध्यमं बुधाः॥ १८
अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयाऽपि वा।
तमाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः॥ १९
अतिक्रामेन्मज्जमानो विविधेन नरः सदा।
तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत संश्रयात् २०
दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु।
धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २९३॥

२९४-[१२१]

पराशर उवाच।
प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये युधि निर्जिताः।
वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः १
स्वल्पाप्यर्थाः प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थे महाफलाः
नित्यं त्रयाणां वर्णानां शुश्रूषुः शूद्र उच्यते २
क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतते द्विजः।
शूद्रधर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विजः ३
वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिल्पोपजीवनम्
शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ४
रङ्गावतरणं चैव तथा रूपोपजीवनम्।
मद्यमांसोपजीव्यं च विक्रयं लोहचर्मणोः ५
अपूर्विणा न कर्तव्यं कर्म लोके विगर्हितम्।
कृतपूर्वं तु त्यजतो महान्धर्म इति श्रुतिः ६
संसिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकम्।
मदेनाभिप्लुतमनास्तच्च न ग्राह्यमुच्यते॥ ७
श्रूयन्ते हि पुराणेषु प्रजा धिग्दण्डशासनाः।
दान्ता धर्मप्रधानाश्च न्यायधर्मानुवृत्तिकाः ८
धर्म एव सदा नृणामिह राजन्प्रशस्यते।
धर्मवृद्धा गुणानेव सेवन्ते हि नरा भुवि॥ ९
तं धर्ममसुरास्तात नामृष्यन्त जनाधिप।
विवर्धमानाः क्रमशस्तत्र तेऽन्वाविशन्प्रजाः॥

तस्मादिति। धर्मेण रक्षतीति पूज्यते न तु नृपत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्राणसंतापपूर्वकमपि निर्दिष्टा दत्ताः काकिण्यो विंशतिवराटिकाः कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन बहुत्वं त्रित्वे पर्यवसन्नम्। तिस्रोऽपि काकिण्य इत्यर्थः ॥१६॥यादृशं तादृशं सश्रद्धमश्रद्धं वा यो नित्यं ददाति तथा च श्रुतिः-'श्रद्धया देयं अश्रद्धयादेयं श्रिया देयं ह्रिया देयं भिया देयं संविदा देयम्' इति ॥ १७ ॥ तत्तुष्ट्या पात्रतुष्ट्यर्थं आभिष्टुतं सर्वतः प्रशस्तम् ॥ १८ ॥ तं धर्मं दानं दानात्मकम् ॥ ॥ १९ ॥ अतिक्रामेत् भवाब्धिं विविधेन उपायेन संश्रयाद्ग्रहपाशात् ॥ २० ॥ दाक्ष्येण सेवार्थोत्साहेन ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

——

२९४

दानं प्रशंसा प्राकृता प्राणसन्तापनिर्दिष्टा इत्यादिना। तदर्थमर्थार्जनोपायं नियमयन्नन्यानपि प्रसंगाद्धर्मान्वक्ष्यति —**प्रतिग्रहागता इत्यादि** ॥ १ ॥ न पतत इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ शिल्पं चित्रलेखनादि वृत्तिः सेवाख्या॥ ॥४॥ रंगे स्त्र्यादिवेषेण अवतरणम्। रूपोपजीवनं जलमण्डपिकेति दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धम्। यत्र सूक्ष्मवस्त्रं व्यवधाय चर्ममयैराकारै राजामात्यादीनां चर्या प्रदर्श्यते ॥ ५ ॥ अपूर्विणा येन पूर्वं मद्याद्युपजीवनं न कृतम्। सोऽपूर्वी तेन तन्न कर्तव्यम् ॥ ६ ॥ संसिद्धो लब्धान्नवस्त्रादिः न ग्राह्यं वृद्धैराचरितमपि न स्वीकर्तव्यम् ॥ ७ ॥ मद एव कुतोऽभवदित्यत आह—**श्रूयन्ते हीत्यादिना** ॥८॥ असुराः कामक्रोधादयः ॥ १० ॥

तासां दर्पः समभवत्प्रजानां धर्मनाशनः ।
दर्पात्मनां ततः पश्चात् क्रोधस्तासामजायत
ततः क्रोधाभिभूतानां वृत्तं लज्जासमन्वितम्
ह्रीश्चैवाप्यनशद्राजंस्ततो मोहो व्यजायत ॥
ततो मोहपरीतास्ता नापश्यन्त यथा पुरा ।
परस्परावमर्देन वर्धयन्त्यो यथासुखम् ॥ १३
ताः प्राप्य तु स धिग्दण्डो न कारणमतोऽभवत्
ततोऽभ्यगच्छन्देवांश्च ब्राह्मणांश्चावमन्य ह ॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवा देववरं शिवम् ।
अगच्छन्शरणं धीरं बहुरूपं गुणाधिकम् ॥ १५
तेन स्म ते गगनगाः सपुराः पातिताः क्षितौ
त्रिधाप्येकेन बाणेन देवाप्यायिततेजसा ॥ १६
तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमो भीमपराक्रमः ।
देवतानां भयकरः स हतः शूलपाणिना ॥ १७
तस्मिन्हतेऽथ स्वं भावं प्रत्यपद्यन्त मानवाः ।
प्रापद्यन्त च वेदान्वै शास्त्राणि च यथा पुरा
ततोऽभिषिच्य राज्येन देवानां दिवि वासवं
सप्तर्षयश्चान्वयुञ्जन्नराणां दण्डधारणे ॥ १९
सप्तर्षीणामथोर्ध्वं च विपृथुर्नाम पार्थिवः ।
राजानः क्षत्रियाश्चैव मण्डलेषु पृथक्पृथक् २०
महाकुलेषु ये जाता वृद्धाः पूर्वतराश्च ये ।
तेषामप्यासुरो भावो हृदयान्नापसर्पति ॥ २१
तस्मात्तेनैव भावेन सानुषङ्गेण पार्थिवाः ।
आसुराण्येव कर्माणि न्यसेवन्भीमविक्रमाः ॥
प्रत्यतिष्ठंश्च तेष्वेव तान्येव स्थापयन्त्यपि ।
भजन्ते तानि चाद्यापि ये बालिशतरा नराः
तस्मादहं ब्रवीमि त्वां राजन्सञ्चिन्त्य शास्त्रतः
संसिद्धाधिगमं कुर्यात्कर्म हिंसात्मकं त्यजेत्
न संकरेण द्रविणं प्रचिन्वीयाद्विचक्षणः ।
धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ॥
स त्वमेवंविधो दान्तः क्षत्रियः प्रियबान्धवः
प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय ॥ २६

अनशत् अनश्यत ॥ १२ ॥ न कारणं तासां नियमने हीत शेषः । ततस्ताः प्रजा देवान्ब्राह्मणांश्चावमन्य अभ्यगच्छन् । विषयानसेवन्तेत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवं कामक्रोधादिद्वारेण प्रजानां बन्धनं प्रदर्श्य संक्षेपेण तन्निवृत्त्युपायमाह—**एतस्मिन्निति** । देवाः शमदमादयः देव ईश्वरस्ततोऽपि वरं श्रेष्ठं शिवं तुर्यं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानिभ्यो विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यो विराट्सूत्रान्तर्यामिभ्यश्च परं चतुर्थं ब्रह्म। 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः' इति श्रुतिप्रसिद्धम् । बहुरूपं माययेति शेषः। 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः । गुणैर्नित्यज्ञानैश्वर्यादिभिरधिकम् ॥ १५ ॥ तेन शिवेन साक्षात्कृतेन तेऽसुराः कामक्रोधादयः गगनगाः मायाख्याव्याकृतान्तर्गताः सपुराः पुरैः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैः सहिताः क्षितौ ऐश्वर्ये शुद्धचिन्मात्रे पातिताः प्रविलापिताः एकेन बाणेन जीवात्मना शुद्धचिन्मात्रान्तःप्रविष्टेन। तथा च श्रुतिः—

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ इति

देवैरिन्द्रियैराप्यायितेन तेजसा संस्कारशेषेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नन्वेवं संस्कारशेषेण पुरां पतनं सुप्तिमूर्च्छयोरप्यस्तीत्यत आह—**तेषामिति** । तेषां कामादीनामधिपतिर्भीमो भयङ्करो महामोहः शूलपाणिना शूलवत्तीक्ष्णाग्रया बुद्ध्या आयुधभूतया पाणिस्थवत् स्वाधीनयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्मिन्महामोहे हते स्वं भावं ब्रह्मभावं मानवा जीवाः प्रत्यपद्यन्त 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इतिश्रुतेः । **यथा पुरेति** । सृष्ट्यादौ यथा मरीच्यादयो वेदैकनिष्ठा आसंस्तथा तत्त्वज्ञानोत्तरमपि जीवन्मुक्ता अनादिसद्वासनावशाद्वेदैकनिष्ठा एवासन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ **तत इति** । देवानां इन्द्रियाणां राज्ये वशित्वे दिवि हार्दाकाशे वासवं वासयति स्वरूपचैतन्येन शरीरेन्द्रियादीनिति वासवश्चिदात्मा तम् । अभिषिच्य ब्रह्मनिष्ठत्वेन जितेन्द्रिया भूत्वा सप्तर्षयो वसिष्ठाद्याः लोकशिक्षां कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ आधिकारिकेभ्यः सप्तर्षिभ्योऽपि ब्रह्मविदः श्रैष्ठ्यमाह—**सप्तर्षीणामिति**—

'अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न-
स्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् ।
तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे
वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ॥'

इति श्रुतेः । शिरसि सहस्रारे ब्रह्म निहितम् । तस्य समीपे श्रोत्रादिस्थानेषु 'इमावेव गौतमभरद्वाजौ' इत्यादिश्रुत्या ऋषिदृष्टिर्विधीयते ततोऽप्यधस्तनेषु मूलाधारादिषु चक्रेषु राजशब्दिततत्तद्देवताधिष्ठितेषु ब्रह्मैव विराजते इत्यर्थः । ऋषीणां श्रोत्रादीनां ऊर्ध्वं उपरि सहस्रारे विपृथुः विगतं पृथु प्रथनादवयवोपचयात्पृथुशरीरं तद्रहितोऽशरीरः परमात्माऽस्ति पार्थिवः पृथिवी शरीरं तदाश्रितः । तथा च 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्' इति श्रुत्या शरीरस्यापि शरीरस्थत्वं श्रुतम् राजन्त इति राजानः षट्चक्राधिपा गणेशाद्याः क्षत्रिया योगविघ्नविनाशिन इत्यक्षरार्थः ॥ २० ॥ ईदृक्ज्ञाननिदानस्य कामादिजयस्य दौर्लभ्यमाहावधानार्थम्—**महाकुलेष्वित्यादिना** ॥ २१ ॥ संसिद्धो नित्यसिद्ध आत्मा तदधिगमं आत्मज्ञानं आसुरभावनिवृत्तये सम्पादनीयमित्यर्थः । तत्रोपायः कर्म हिंसात्मकं त्यजेदित्यादि ॥ २४ ॥

इष्टानिष्टसमायोगे वैरं सौहार्दमेव च।
अथ जातिसहस्राणि बहूनि परिवर्तते ॥ २७
तस्माद्गुणेषु रज्येथा मा दोषेषु कथञ्चन।
निर्गुणोऽपि हि दुर्बुद्धिरात्मनः सोऽतिरज्यते
मानुषेषु महाराज धर्माधर्मौ प्रवर्ततः।
न तथाऽन्येषु भूतेषु मनुष्यरहितेष्विह ॥ २९
धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोपि वा
आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यहिंसया ३०
यदा व्यपेतहृल्लेखं मनो भवति तस्य वै।
नानृतं चैव भवति तदा कल्याणमृच्छति ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

२९५-[१२२]

पराशर उवाच।

एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः।
तयोर्विधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु॥
प्रायेण च गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते।
संगागतं नरश्रेष्ठ भावै राजसतामसैः ॥ २
गृहाण्याश्रित्य गावश्च क्षेत्राणि च धनानि च
दाराः पुत्राश्च भृत्याश्च भवन्तीह नरस्य वै ३
एवं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेवानुपश्यतः।
रागद्वेषौ विवर्धेते ह्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४
रागद्वेषाभिभूतं च नरं द्रव्यवशानुगम्।
मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥ ५
कृतार्थं भोगिनं मत्वा सर्वो रतिपरायणः।
लाभं ग्राम्यसुखादन्यं रतितो नानुपश्यति ६
ततो लोभाभिभूतात्मा संगाद्वर्धयते जनम्।
पुष्ट्यर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं चिकीर्षति॥ ७
स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः।
बालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षयाच्चानुतप्यते ॥ ८
ततो मानेन संपन्नो रक्षन्नात्मपराजयम्।
करोति येन भोगी स्यामिति तस्माद्विनश्यति
तथा हि बुद्धियुक्तानां शाश्वतं ब्रह्मवादिनाम्
अन्विच्छतां शुभं कर्म नराणां त्यजतां सुखं
स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव।
आधिव्याधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ११
निर्वेदादात्मसम्बोधः सम्बोधाच्छास्त्रदर्शनम्
शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तप एवानुपश्यति ॥ १२
दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शवान्।
यो वै प्रियसुखे क्षीणस्तपः कर्तुं व्यवस्यति ॥
तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते।
जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रवर्तकम् १४
प्रजापतिः प्रजाः पूर्वमसृजत्तपसा विभुः।
क्वचित्क्वचिद्ब्रह्मपरो व्रतान्यास्थाय पार्थिव १५

इष्टेति। सर्वेष्वपि जन्मसु इष्टादियोगोऽस्त्येवेत्यर्थः ॥२७॥ आत्मनो गुणैरतिरज्यते अतीव तुष्टो भवति॥२८॥ ईहकोऽभ्यर्थी ॥ ३० ॥ हृदि लिख्यत इवेति हृल्लेखा वासना नानृतं अनृतमहङ्कारोऽज्ञानं वा तद्रहितम्। नैकधेतिवत्समासः। निर्वासनं निरहङ्कारं निसर्गताज्ञानं वा मनो यदा भवति तदा कल्याणं ब्रह्मानन्दं ऋच्छति प्राप्नोति ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वाणि भारतभावदीपे चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥

२९५

उक्तवक्ष्यमाणयोः सङ्गतिमाह—**एष इति** ॥ १ ॥ तपः प्रशंसितुं गार्हस्थ्यं निन्दति—**प्रायेणेत्यादिना** ॥ २ ॥ भोगिनं आत्मानमिति शेषः ॥ ६ ॥ जनं कुटुंबं दासीदासादिकं अर्थं धनम् विकीर्षति विक्षिपति वृद्ध्यर्थं कुसीदव्यापारं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ येन स्त्र्यादिना भोगी भोगसंपन्नः स्यामिति मनसि करोति तस्मादेव स्त्र्यादितो विनश्यति ॥ ९ ॥ बुद्धियुक्तानां फलासंगिनां त्यजतां निषिद्धकाम्यकर्माणीति शेषः ॥ १० ॥ स्नेहायतनं स्त्रीपुत्रादि ॥ ११ ॥ तप एवानुपश्यति श्रेयस्त्वेन ॥ १२ ॥ प्रत्यवमर्शवान् सारासारविवेकवान् प्रियसुखे स्त्र्यादिजसुखनिमित्तं क्षीणः क्लेशं प्राप्तः तत्र दोषदृष्ट्या तपः कर्तुं निश्चिनोति॥१३॥ सर्वगतं साधारणं दमदयादानादिहीनस्य शूद्रादेरपि।१४। प्रजापतिः पूर्वं यजमानावस्थायां क्वचिज्जन्मनि क्वचिद्देशे व्रतानि सूत्रोपासनादीनि सोपासनानि कर्माणि वा आस्थाय फलावस्थायां प्रजा असृजदिति सम्बन्धः ॥१५॥

आदित्या वसवो रुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः
विश्वेदेवास्तथा साध्याः पितरोऽथ मरुद्गणाः
यक्षराक्षसगन्धर्वाः सिद्धाश्चान्ये दिवौकसः।
संसिद्धास्तपसा तात ये चान्ये स्वर्गवासिनः
ये चादौ ब्राह्मणाः सृष्टा ब्रह्मणा तपसा पुरा
ते भावयन्तः पृथिवीं विचरन्ति दिवं तथा१८
मर्त्यलोके च राजानो ये चान्ये गृहमेधिनः ।
महाकुलेषु दृश्यन्ते तत्सर्वं तपसः फलम् १९
कौशिकानि च वस्त्राणि शुभान्याभरणानि च
वाहनासनपानानि तत्सर्वं तपसः फलम्॥२०
मनोनुकूलाः प्रमदा रूपवत्यः सहस्रशः।
वासः प्रासादपृष्ठे च तत्सर्वं तपसः फलम् २१

शयनानि च मुख्यानि
भोज्यानि विविधानि च ।
अभिप्रेतानि सर्वाणि
भवन्ति शुभकर्मिणाम् ॥ २२
नाप्राप्यं तपसः किञ्चित
त्रैलोक्येऽपि परंतप ।
उपभोगपरित्यागः
फलान्यकृतकर्मणाम् ॥ २३
सुखितो दुःखितो वाऽपि
नरो लोभं परित्यजेत् ।
अवेक्ष्य मनसा शास्त्रं
बुद्ध्या च नृपसत्तम ।

असन्तोषोऽसुखायेति लोभादिन्द्रियसंभ्रमः।
ततोऽस्य नश्यति प्रज्ञा विद्येवाभ्यासवर्जिता
नष्टप्रज्ञो यदा तु स्यात्तदा न्यायं न पश्यति ।
तस्मात्सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ॥ २६
यदिष्टं तत्सुखं प्राहुर्द्वेष्यं दुःखमिहेष्यते ।
कृताकृतस्य तपसः फलं पश्यस्व यादृशम् २७
नित्यं भद्राणि पश्यन्ति विषयांश्चोपभुञ्जते ।
प्राकाश्यं चैव गच्छन्ति कृत्वा निष्कल्मषं तपः
अप्रियाण्यवमानांश्च दुःखं बहुविधात्मकम् ।
फलार्थी तत्फलं त्यक्त्वा प्राप्नोति विषयात्मकं
धर्मे तपसि दाने च विधित्सा चास्य जायते
स कृत्वा पापकान्येवं निरयं प्रतिपद्यते॥ ३०
सुखे तु वर्तमानो वै दुःखे वापि नरोत्तम ।
सुवृत्ताद्यो न चलते शास्त्रचक्षुः स मानवः३१
इषुप्रपातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः स्मृता ।
रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशाम्पते ॥ ३२
ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षयात्पुनः।
अबुधा न प्रशंसन्ति मोक्षं सुखमनुत्तमम्॥ ३३
ततः फलार्थं सर्वस्य भवन्ति ज्यायसे गुणाः
धर्मवृत्त्या च सततं कामार्थाभ्यां न हीयते ॥
अप्रयत्नागताः सेव्या गृहस्थैर्विषयाः सदा ।
प्रयत्नेनोपगम्यश्च स्वधर्म इति मे मतिः ॥ ३५

एवमादित्यादयोऽपि पूर्वं यजमानास्तत्तत्पदप्रापकाणि कर्माणि कृत्वा आदित्यादिभावं प्राप्ता इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः— ‘ अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्’ इत्यादि । यो निरवपत्स यजमानस्तास्मिन्नाग्निशब्दप्रयोगो भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य ज्ञेयः । यस्मै निरवपत्स देवतात्मा तद्भावश्च कल्पान्तरे प्राप्यत इति प्रसिद्धम् ॥ १६ ॥ **नाप्राप्यमिति** । अकृतकर्मणां कृतकृत्यत्वहीनानामनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानां तपसः फलानि उपभोगपरित्यागो वैराग्यम् ॥ २३ ॥ शास्त्रं अवेक्ष्य लोभं त्यजेदिति सम्बन्धः ॥२४॥ ततः असंतोषाल्लोभाच्च ॥ २५ ॥ प्रज्ञानाशेऽपि किं स्यादत आह—**नष्टेति** । न्यायं कर्तव्याकर्तव्यानिर्णयम् । यो वै प्रियसुखे क्षीण इत्युपक्रान्तमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ २६ ॥ कृतस्य तपसः फलं सुखं अकृतस्य दुःखम् ॥२७॥ प्राकाश्यं विख्यातताम् ॥ २८ ॥ **धर्मे इति** । धर्मादौ यथाकालं कर्तव्ये सति अस्य विधित्सा आविहितकार्याचिकीर्षा जायते । तथा च नित्यकर्मकाले योऽन्यानि कर्माणि कामकारेण करोति स तान्येव पापानि कृत्वा नरकं प्रतिपद्यते । एतेन नित्याकरणमात्रात्प्रत्यवैतीति परास्तम् । अभावाद्भावोत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३० ॥ **इष्विति** । यावता कालेन गुणच्युतो बाणो भूमौ पतति तावत्कालिकमेव स्न्यादिस्पर्शे सुखमित्यर्थः। स एव न्यायो रसनादावपीत्याह—**रसन इति** ॥३२॥ तत्क्षयात् सुखक्षयात् तर्हि नित्यं सुखमेव कुतो नरा न प्रार्थयन्ते इत्याशंक्याह—**अबुधा इति** । यतो मूढाः अतो नित्यं सुखं मोक्षाख्यं न प्रशंसन्त्यपि किमुत तदर्थं यतिष्यन्ते । बुधा येन प्रशंसन्तीति पाठे येन तीव्रवेदनादुःखेन हेतुना बुधाः मोक्षं प्रशंसन्तीति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ ततो विषयस्पर्शानां तीव्रवेदनाकरत्वाद्धेतोः सर्वस्य विवेकिनः ज्यायसे फलार्थं फलाय मोक्षाय गुणाः शमादयो भवन्ति उत्पद्यन्ते ततश्च तं कामार्थौ नाभिभवितुं शक्नुत इत्याह—**धर्मेति** ॥ ३४ ॥ ननु सर्वं प्रारब्धकर्माधीनं किमैहिकेन यत्नेनेत्याशंक्य प्रारब्धप्रयत्नयोर्विषयौ विभजते —**अप्रयत्नेति**। प्रारब्धकर्मोपस्थापिताः स्न्यन्नपानादयः सेव्याः तेषु हि क्वाचित्फलविसंवाददर्शनेन पुरुषकारस्य

मानिनां कुलजातानां नित्यं शास्त्रार्थचक्षुषां
क्रियाधर्मविमुक्तानामशक्त्या संवृतात्मनाम्
क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम्।
तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ३७
सर्वात्मनाऽनुकुर्वीत गृहस्थः कर्मनिश्चयम्।
दाक्ष्येण हव्यकव्यार्थं स्वधर्मं विचरन्नृप ॥ ३८
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

२९६–[१२३]

जनक उवाच ।
वर्णो विशेषवर्णानां महर्षे केन जायते।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
यदेतज्जायतेऽपत्यं स एवायमिति श्रुतिः।
कथं ब्राह्मणतो जातो विशेषग्रहणं गतः ॥ २
पराशर उवाच।
एवमेतन्महाराज येन जातः स एव सः।
तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ॥ ३
सुक्षेत्राच्च सुबीजाच्च पुण्यो भवति संभवः।
अतोऽन्यतरतो हीनादवरो नाम जायते ॥ ४
वक्त्राद्भुजाभ्यामूरुभ्यां पद्भ्यां चैवाथ जज्ञिरे।
सृजतः प्रजापतेर्लोकानिति धर्मविदो विदुः
मुखजा ब्राह्मणास्तात
बाहुजाः क्षत्रियाः स्मृताः।
ऊरुजा धनिनो राजन्
पादजाः परिचारकाः ॥ ६
चतुर्णामेव वर्णाना-
मागमः पुरुषर्षभ।
अतोऽन्ये त्वतिरिक्ता ये
ते वै संकरजाः स्मृताः ॥ ७
क्षत्रियातिरथाम्बष्ठा
उग्रा वैदेहकास्तथा।
श्वपाकाः पुल्कसाः स्तेना
निषादाः सूतमागधाः ॥ ८
अयोगाः करणा व्रात्या-
श्चाण्डालाश्च नराधिप।
एते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो
जायन्ते वै परस्परात ॥ ९

दौर्वल्यात् । धैर्म हि पुरुषकारप्रावल्यम् । अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं स्यादिति भावः ॥ ३५ ॥ **मानिनामिति** । पूर्वार्धोक्तानामुचिता क्रिया उत्तरार्धोपात्तैः कर्तुमशक्येत्यर्थः । संवृतात्मनां मूढमनसाम् ॥ ३६ ॥ उभयेषां धर्मान्विभजते—**क्रियमाणमित्यादिना** । कर्म यज्ञादिकं मानुषं मनुष्योऽहमित्यभिमानवता कृतम् यस्मादेवं तस्मात्तेषां शास्त्रचक्षुषां तपसो विचारादन्यत् कर्म न विद्यते ॥ ३७ ॥ संवृतात्मनां धर्ममाह—**सर्वात्मनेति**। कर्मनिश्चयं यज्ञादौ बुद्धिम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

२९६

एवं धर्मान् श्रुत्वा उत्तरोत्तरमुत्कर्षं प्रेप्सुः पृच्छति —**वर्ण इति**। तत्र वर्णाः पूर्वोक्ताः षट् कृष्ण–धूम्र–नील–रक्त–पीत–श्वेताः क्रमेण बुद्धिसत्त्वे तमोरजोंशयोराधिक्यसाम्यापकर्षजाः। तत्र विशेषः स्वाभाविकवर्णादाधिक्यं तमोरजसोर्ह्रास इत्यर्थः ॥ १ ॥—**यदेतदिति** । सात्त्विकस्य ब्रह्मणोऽपत्यैर्लोकैः सात्त्विकैरेव ब्राह्मणैर्भवितव्यं कथं रजआदिप्रधानं क्षत्रादिविशेषजातिग्रहणं तत उत्पन्नस्येत्याक्षेपार्थः ॥ २ ॥ तपसोऽप्यपकर्षः कुत इत्यत आह–**सुक्षेत्रादिति**। सात्त्विकयोर्दम्पत्योः पुण्यः संभवस्तयोरन्यतरस्य हीनत्वे हीन इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्यतरहीनत्वमपि कुत इत्याशंक्योत्पत्तिस्थानभेदादित्याह—**वक्त्रादिति** द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥ अम्बष्ठादीनां स्वरूपं जातिविवेकाद्विवेक्तव्यक्तम्—

सवर्णा ब्राह्मणान्सूते राज्ञी मूर्धावसिक्तकम्।
वैश्याऽम्बष्ठं निषादं तु शूद्रा पारसवश्च सः ॥

इत्यादिना ॥ ८ ॥

जनक उवाच ।

ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम्।
बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम १०
यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः।
शुद्धयोनौ समुत्पन्ना वियोनौ च तथा परे ॥

पराशर उवाच ।

राजन्नैतद्भवेद्ग्राह्यमपकृष्टेन जन्मना ।
महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम्
उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।
स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुनः १३
पितामहश्च मे पूर्वमृष्यश्टङ्गश्च काश्यपः ।
वेदस्ताण्ड्यः कृपश्चैव काक्षीवत्कमठादयः १४
यवक्रीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतां वरः ।
आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुमदो मात्स्य एव च १५
एते स्वां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽश्रयात् ।
प्रतिष्ठिता वेदविदो दमेन तपसैव हि ॥ १६
मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च १७
कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव
नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥

जनक उवाच ।

विशेषधर्मान्वर्णानां प्रब्रूहि भगवन्मम ।
ततः सामान्यधर्मांश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥

पराशर उवाच ।

प्रतिग्रहो याजनं च तथैवाध्यापनं नृप ।
विशेषधर्मा विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना
कृषिश्च पाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विशामपि
द्विजानां परिचर्या च शूद्रकर्म नराधिप २१
विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्तिताः ।
धर्मान्साधारणांस्तात विस्तरेण शृणुष्व मे ॥
आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।
श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च २३
स्वेषु दारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता ।
आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः
अत्र तेषामधीकारो धर्मेषु द्विपदां वर ॥ २५
विकर्मावस्थिता वर्णाः पतन्ते नृपते त्रयः ।
उन्नमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु २६

न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो
न चापि संस्कारमिहार्हतीति वा ।
श्रुतिप्रवृत्तं न च धर्ममाप्नुते
न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं कृतम् २७
वैदेह कं शूद्रमुदाहरन्ति
द्विजा महाराज श्रुतोपपन्नाः ।
अहं हि पश्यामि नरेन्द्र देवं
विश्वस्य विष्णुं जगतः प्रधानम् २८

ननु निरवयवादव्याकृताज्जगज्जातमिति सर्वत्र श्रूयते तत्र कुतोऽवयवकल्पनेति शंकते—**ब्रह्मणेति** । ब्राह्मणेति पाठे एकेन ब्रह्मणेत्यध्याहर्तव्यम् । नानात्वं ब्रह्मक्षत्रियादिभावेन भिन्नत्वम् । गोत्रतः अन्वयतः गोत्राणि ब्रह्मक्षत्रियादीनि उग्राम्बष्ठादीनि च तस्माज्जातितारतम्यमयुक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यादरेऽपि व्यभिचारमाह—**यत्रेति** । यथा काक्षीवता शूद्रायामुत्पादिताः पुत्रा ब्राह्मणत्वं नीता न तु ते निषादत्वं प्राप्ता इत्यर्थः । तस्मात्कारणद्वारा कार्यद्वारा वा जातिभेदो न युक्त इति भावः ॥ ११ ॥ तदेतदभ्युपगमेनैव परिहरिष्यन्नस्यार्थस्य दुर्ग्रहत्वमाह—**राजन्निति** । अपकृष्टेन वर्णतारतम्यदृष्टिमता रजस्तमोग्रस्तेन॥१२॥ **मूलेति** । मूलं कार्यं ब्रह्म तत्र चत्वारि गोत्राणि नामानि समुत्पन्नानि गुणयोगात् । तथा च श्रुतिः ‘एतमङ्गिरा इत्याचक्षतेऽङ्गानां हि रसस्तेनेति तं देवा अब्रुवन्नयं वैनः सर्वेषां वसिष्ठ इति तस्माद्वासिष्ठ इत्याचक्षते एतमेव सन्तम्’ इत्यादिका ॥ १७ ॥ कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि ‘तस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किं च तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षत एतमेव सन्तम्’ इत्यादिश्रुतेः कर्मजान्येव सर्वाणि गोत्राणि परमात्मानि कर्मजन्यैव वर्णाश्रमगोत्रकल्पनेति प्रघट्टकार्थः । तानि च गोत्राणि तपसार्जितनामधेयापरपर्यायाणि सतां ग्रहणं आर्षेयं वरणं विवाहादिश्रौतस्मार्तव्यवहारालम्बनं भवतीति शेषः ॥ १८ ॥ एवं वर्णाद्युत्पत्तिं ज्ञात्वा तदर्थान्सामान्यविशेषधर्मान्पृच्छति—**विशेषेति** ॥ १९ ॥ आनृशंस्यादित्रयोदशको गणः सर्ववर्णाश्रमसाधारणः ॥ २३ ॥ अधीकारः। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः। धर्मेषु पूर्वोक्तेषु ॥ २५ ॥ विकर्म निषिद्धं कर्म स्वकर्मसु सन्तं नरमाश्रित्य वर्णाः सत्त्वादिगुणजा उन्नमन्ति ॥ २६ ॥ **-न चेति** । संस्कारार्हो हि तदभावे पतेन्न त्वयं तथेत्यर्थः धर्मे आनृशंस्यादित्रयोदशकल्पे ॥ २७ ॥ हे वैदेह द्विजाः शूद्रे कं प्रजापतिं ब्राह्मणतुल्यमाहुः । अहं तु तं विष्णुं क्षत्रियतुल्यं पश्यामि ब्रह्मविष्णू हि ब्राह्मणक्षत्रियौ यथोक्तं द्रोणपर्वणि द्रोणं प्रकृत्य–‘ ब्रह्मकल्पोऽभवद्ब्राह्मे क्षात्रे नारायणोपमः ’ इति **प्राञ्चः** । वस्तुतस्तु ये स्थूलं शरीरं त्यक्त्वा लिङ्गमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नास्ते विदेहाः । ये तु

सतां वृत्तमधिष्ठाय
निर्हीना उद्दिधीर्षवः।
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति
कुर्वाणाः पौष्टिकीः क्रियाः॥ २९
यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः
तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च मोदते ॥
जनक उवाच।
किं कर्म दूषयत्येनमथो जातिर्महामुने।
संदेहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि
पराशर उवाच ।
असंशयं महाराज उभयं दोषकारकम्।
कर्म चैव हि जातिश्च विशेषं तु निशामय ३२
जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म न सेवते।
जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः
जात्या प्रधानं पुरुषं कुर्वाणं कर्म धिक्कृतम्।
कर्म तद्दूषयत्येनं तस्मात्कर्म न शोभनम् ३४
जनक उवाच।
कानि कर्माणि धर्म्याणि
लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम।
न हिंसन्तीह भूतानि
क्रियमाणानि सर्वदा॥ ३५
पराशर उवाच ।
शृणु मेऽत्र महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि
यानि कर्माण्यहिंस्राणि नरं त्रायन्ति सर्वदा
संन्यस्याग्नीनुदासीनाः पश्यन्ति विगतज्वराः
नैःश्रेयसं कर्मपथं समारुह्य यथाक्रमम्॥ ३७
प्रश्रिता विनयोपेता दमनित्याः सुसंशिताः।
प्रयान्ति स्थानमजरं सर्वकर्मविवर्जिताः ३८
सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्यक्
कृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्त्वा
त्यक्त्वा धर्मं दारुणं जीवलोके
यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचारः ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २९६॥

२९७-[१२४]

पराशर उवाच।
पिता सखायो गुरवस्त्रियश्च
न निर्गुणानां प्रभवन्ति लोके।
अनन्यभक्ताः प्रियवादिनश्च
हिताश्च वश्याश्च तथैव राजन्॥ १
पिता परं दैवतं मानवानां
मातुर्विशिष्टं पितरं वदन्ति।
ज्ञानस्य लाभं परमं वदन्ति
जितेन्द्रियार्थाः परमाप्नुवन्ति॥ २

स्थूलसूक्ष्मे त्यक्त्वा प्रधानाख्यं कारणमात्मत्वेन प्रतिपन्नास्ते प्रकृतिलयाः त्रयमतिक्रान्ताः ब्राह्मणाः। आद्यस्य मुक्तिर्जन्मद्वयेन व्यवहिता द्वितीयस्यैकेन अन्त्यस्य सद्यः। एवं सति द्विजाः शूद्रं वैदेहकं विदेहेषु विदितं प्राहुः। शूद्रो विट्क्षत्रजन्मनी प्राप्य ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः। स्वमते तु स प्रधानं अत एकमेव जन्म प्राप्य मुच्यते इति॥ २८॥ ननु अयज्ञस्य शूद्रस्य चित्तशुद्ध्यभावात्कथं विदेहत्वादिकं स्यादत आह—**सतामिति**। सतां वृत्तं दमदयादानादि निर्हीनाः शूद्राः उद्दिधीर्षवः आत्मानमुद्धर्तुमिच्छवः निर्हीनानुज्जिहीर्षव इति पाठे कामादीन् दोषान् उज्जिहीर्षवः उच्छेत्तुमिच्छव इत्यर्थः॥ २९॥ मोदते मोदन्ते॥ ३०॥ एनं नरं दूषयति हीनतां नयति ॥ ३१॥ दुष्टकर्मत्यागे जातिकर्मणोर्द्वयोरन्यतरस्यापि च हेतुत्वमाह द्वाभ्याम्—**जात्येति**॥ ३३॥ संन्यस्याग्नीन् पारिव्राज्यं कृत्वेत्यर्थः। यथाक्रमं वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यासु योगभूमिषु पूर्वपूर्वभूमिकां त्यक्त्वोत्तरोत्तरभूमिकामारुह्य कर्मपथं योगम्॥३७॥ प्रश्रिताः श्रद्धावन्तः सुसंशिताः अतिसूक्ष्मबुद्धयः॥ ३८॥ त्यक्त्वा अधर्ममिति च्छेदः॥ ३९॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २९६॥

२९७

कानि धर्मकार्याणीत्यपेक्षायामाह—**पितेति**। निर्गुणानां भक्त्यादिहीनानाम्। पित्रादयो यथोक्तं सेवाफलं दातुं न प्रभवन्ति। ये तु भक्तास्ते पित्रादिसेवाफलं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः॥ १॥ लाभं लाभहेतुं जिता इन्द्रियार्था यैस्ते शब्दादिविषयजायिनः॥ २॥

रणाजिरे यत्र शराग्निसंस्तरे
नृपात्मजो घातमवाप्य दह्यते ।
प्रयाति लोकानमरैः सुदुर्लभा-
न्निषेवते स्वर्गफलं यथासुखम् ॥ ३
श्रान्तं भीतं भ्रष्टशस्त्रं रुदन्तं
पराङ्मुखं पारिबर्हैश्च हीनम् ।
अनुद्यन्तं रोगिणं याचमानं
न वै हिंस्याद्बालवृद्धौ च राजन् ॥ ४
पारिबर्हैः सुसंयुक्तमुद्यतं तुल्यतां गतम् ।
अतिक्रमेत्तं नृपतिः सङ्ग्रामे क्षत्रियात्मजम्
तुल्यादिह वधः श्रेयान्विशिष्टाच्चेति निश्चयः
निहीनात्कातराच्चैव कृपणाद्गर्हितो वधः ॥ ६
पापात्पापसमाचारान्निहीनाच्च नराधिप ।
पाप एव वधः प्रोक्तो नरकायेति निश्चयः ७
न कश्चित्त्राति वै राजन्दिष्टान्तवशमागतम् ।
सावशेषायुषं चापि कश्चिन्नैवापकर्षति ॥ ८
स्निग्धैश्च क्रियमाणानि कर्माणीह निवर्तयेत् ।
हिंसात्मकानि सर्वाणि नायुरिच्छेत्परायुषा
गृहस्थानां तु सर्वेषां विनाशमभिकाङ्क्षताम्
निधनं शोभनं तात पुलिनेषु क्रियावताम् १०
आयुषि क्षयमापन्ने पञ्चत्वमुपगच्छति ।
तथा ह्यकारणाद्भवति कारणैरुपपादितम् ११
तथा शरीरं भवति देहाद्येनोपपादितम् ।
अध्वानं गतकश्चायं प्राप्तश्चायं गृहाद्गृहम् ॥ १२
द्वितीयं कारणं तत्र नान्यत्किञ्चन विद्यते ।
तद्देहं देहिनां युक्तं मोक्षभूतेषु वर्तते १३
शिरास्नाय्वस्थिसंघातं बीभत्सामेध्यसंकुलम्
भूतानामिन्द्रियाणां च गुणानां च समागमं

पारिबर्हैः रथाश्वकवचादिभिः अनुद्यन्तं आयुधमप्रेरयन्तम् उदयहीनं वा ॥ ४ ॥ अतिक्रमेत् जयेत् ॥ ५ ॥ दिष्टान्तो मृत्युः ॥ ८ ॥ स्निग्धैर्मात्रादिभिः क्रियमाणानि अभ्यङ्गादीनि नायुरिति परप्राणैः प्राणान्न पोषयेत् ॥ ९ ॥ **गृहस्थानामिति** । विनाशं बन्धक्षयम् । यद्वा विः पक्षी परमात्मा 'पुरः स पक्षी भूत्वा हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनाम' 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिश्रुतिषु परमात्मनि पक्षिवाचिशब्दप्रयोगदर्शनात् । तेन इत्थंभावे तृतीया परमात्मभावेन शं परमानन्दमभिकांक्षतामित्यर्थः । पुलिनेषु पुलिनवत्सु तीर्थेषु निधनं मरणं श्रेयः क्रियावतां तीर्थवास्युचितकर्मवताम् । तथा च स्मृतिः—

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ इति

पुलिनेष्वपि समुद्रगामिन्य एव नद्यः प्रशस्ताः । तथा च श्रुतिः—

'इदं तेऽन्याभिरसमानमाद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः। सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं च सशिरस्कोऽभ्युपेत्य' इति। योऽप्सु नावं प्रतिष्ठितां वेद प्रत्यवतिष्ठति इति च नावं तारकाख्यां प्रणवरूपां ब्रह्मविद्याम्। यद्यप्येवं सर्वासामपां ब्रह्मविद्याप्रदत्वं प्राप्तम् । तथापि यथा—'पुरोडाशं चतुर्धा करोति आग्नेयं चतुर्धा करोति' इतिवत्सामान्यशास्त्रं विशेषेणावरुध्यते । 'एवमत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति' इति विशेषश्रुतेरविमुक्तान्तर्गतास्वेवाप्सु तन्नियम्यते । अत्रापि अप्सु इति श्रौतसप्तमी पुलिनेष्विति पदेन सामीप्ये व्याख्याता। तेन अपां समीपेऽपि मरणं युक्तम्॥१०॥ तच्च न हठेन संपादनीयमित्याह-**आयुषीति**। तथाहि तेन हि यदृच्छामरणप्रकारेण यदकारणाद्भवति अज्ञानमात्रापनयेन स्वतःसिद्धं मोक्षरूपं तत् कारणैस्तीर्थमरणैर्हठादुपपादितं भवति । यथोक्तं वासिष्ठे खिलग्रंथे—

'मोक्षक्षेत्रे विमूढान्तःकरणा येऽथवा मृताः
क्षेत्रमाहात्म्यतस्तेऽपि सन्ति क्षेत्रफलान्विताः' इति ।

विमूढान्तःकरणाः इदं मुक्तिक्षेत्रमित्यप्यजानन्तः क्षेत्रफलं मोक्षस्तदन्विताः मुक्ता इत्यर्थः । अत्र हि जन्तोरित्युदात्तश्रुत्या यद्यप्यत्राप्यज्ञानापनयोऽस्त्येव । तथापि स एवात्र शमादिकं विना मरणेन हठात्साध्यत इति मोक्षस्यापि हठसाध्यत्वमुपचारादुक्तं भवति ॥ ११ ॥ तीर्थेऽपि हठान्मरणं निन्दति—**तथेति** । देहात् ल्यब्लोपे पञ्चमी । देहं प्राप्य येन पुंसा पञ्चत्वमित्यनुकृष्यते । उपपादितं हठेन जलप्रवेशादिना संपादितम्। तस्य तथा शरीरं पूर्वदेहप्रकारमेव शरीरं भवति देहत्यागी यातनाशरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः । सोऽयं अध्वानं मोक्षमार्गं गतोऽपि कुत्सितत्वादध्वानं गतकः । यतोऽयं मोक्षक्षेत्रेऽपि गृहाद्गृहं देहाद्देहं प्राप्तः ॥ १२ ॥ तत्किमस्य मोक्षो नास्त्येवेत्याशंक्याह—**द्वितीयमिति** । तत्र गृहाद्गृहान्तरं प्राप्तो द्वितीयं कारणं काश्यां मृतस्यापि यातनादेहप्राप्तौ एकं कारणं हठमरणमभूत् । ततोऽपि देहान्तरप्राप्तौ द्वितीयं कारणं नास्ति । तस्य यातनादेहस्य भोगदेहत्वेन कर्मदेहत्वाभावाद्देहान्तरोत्पादकत्वं नास्तीत्यर्थः । तद्देहं क्लीवत्वमार्षम् । देहिनां सोऽपि यातनादेहो मोक्षभूतेषु मोक्षयोग्येषु रुद्रपिशाचेषु युक्तं आत्महत्यापापनिर्हरणाय यातनार्थं योजितं वर्तते ॥ १३ ॥ यातनादेहस्य स्वरूपमेतद्देहतुल्यमित्याह—**शिरेति** । गुणानां विषयाणां वासनामयानाम् ॥१४॥

त्वगन्तं देहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिन्तकाः
गुणैरपि परिक्षीणं शरीरं मर्त्यतां गतम्॥ १५
शरीरिणा परित्यक्तं निश्चेष्टं गतचेतनम् ।
भूतैः प्रकृतिमापन्नैस्ततो भूमौ निमज्जति॥ १६
भावितं कर्मयोगेन जायते तत्र तत्र ह ।
इदं शरीरं वैदेह म्रियते यत्र यत्र ह ।
तत्स्वभावो परो दृष्टो विसर्गः कर्मणस्तथा १७
न जायते तु नृपते कञ्चित्कालमयं पुनः ।
परिभ्रमति भूतात्मा द्यामिवाम्बुधरो महान्॥
स पुनर्जायते राजन्प्राप्येहायतनं नृप ।
मनसः परमो ह्यात्मा इन्द्रियेभ्यः परं मनः॥
विविधानां च भूतानां जङ्गमाः परमा नृप ।
जङ्गमानामपि तथा द्विपदाः परमा मताः ।
द्विपदानामपि तथा द्विजा वै परमाः स्मृताः
द्विजानामपि राजेन्द्र प्रज्ञावन्तः परा मताः ।
प्राज्ञानामात्मसंबुद्धाः संबुद्धानाममानिनः२१
जातमन्वेति मरणं नृणामिति विनिश्चयः ।
अन्तवन्ति हि कर्माणि सेवन्ते गुणतः प्रजाः
आपन्ने तूत्तरां काष्ठांसूर्ये यो निधनं व्रजेत्।
नक्षत्रे च मुहूर्ते च पुण्ये राजन्स पुण्यकृत२३
अयोजयित्वा क्लेशेन जनं प्लाव्य च दुष्कृतम्।
मृत्युनाऽऽत्मकृतेनेह कर्म कृत्वाऽऽत्मशक्तिभिः
विषमुद्बन्धनं दाहो दस्युहस्तात्तथा वधः ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च प्राकृतो वध उच्यते॥२५
न चैभिः पुण्यकर्माणो युज्यन्ते चाभिसन्धिजैः
एवंविधैश्च बहुभिरपरैः प्राकृतैरपि ॥ २६
ऊर्ध्वं भित्त्वा प्रतिष्ठन्ते प्राणाः पुण्यवतां नृप
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥
एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-
रज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ।
येनावृतः कुरुते संप्रयुक्तो
घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ २८
प्रबाधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं
वृद्धानुपास्य प्रभवेत यस्य ।
प्रयत्नसाध्यो हि स राजपुत्र
प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति ॥ २९

त्वगन्तं त्वगेव अन्ते समीपे यस्य त्वगस्थिमात्र मेदोमांसवर्जितमित्यर्थः।गुणैः सौन्दर्यादिभिः मर्त्यतां वायवीयमपि पूर्ववासनावशान्मनुष्यतामिव गतम् ॥१५॥ अत एव तन्नाशोऽपि मर्त्यशरीरनाशवदेवेत्याह-**शरीरिणेति**। कञ्चुकिना कञ्चुकमिव मुक्तेन परित्यक्तम् । भूतैः अपञ्चीकृतैः । प्रकृतिं स्वं स्वं कारणम्। यद्वा भूतैर्यातनादेहारंभकैः प्रकृतिं आत्मानं प्राप्तैः ' एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यान्ति ' इति श्रुतेः। ततो भूमौ निमज्जति लोकदृष्ट्या तथा च'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते' इति प्राणानां प्रत्यगात्मनि विद्वद्दृष्ट्या लयं प्रदर्श्य स उच्छ्रयत्याध्मातो मृतः शेत इति लोकदृष्ट्या शरीरस्य भूमौ लयोऽपि श्रुत्या प्रदर्शितः इदमपि रुद्रपिशाचानामेव दृष्ट्या न त्वस्मदृष्ट्या तेष्वेव तस्य वर्तनादिति ध्येयम् ॥ १६ ॥ ननु पाद्मे माघमाहात्म्ये वाराणस्यां मृतस्यापि ब्राह्मणस्य दशजन्मानि स्मर्यन्ते तत्कथं द्वितीयं कारणं तत्रेति जन्मान्तरप्रापकं कारणान्तरं तस्य नास्तीत्युक्तमित्याशंक्याहार्धेन—**भावितमिति**। तत्पिशाचशरीरं कर्मयोगेन आत्महत्याया इव ब्रह्महत्यादीनामनेकजन्मप्रापकाणामनेकेषां कर्मणां काश्यां कृतानां संभवात्तत्तत्कर्मवासनया तत्र तत्र यातनाशरीरे जायते । न चैवं देशान्तरमरणादविशेष इत्याशंक्याह—**इदमिति**। इदं यातनाशरीरादन्यत् यत्र यत्र विषये निमग्नं सत् म्रियते तत्तत्स्वभावस्तत्तद्रूपोऽपरो विसर्गो जन्मकर्मणः फलभूतो दृष्टः । यातनाशरीरविसर्गस्तु त्यक्तशरीरसजातीयो न भवतीत्यर्थः विमर्द इति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ १७ ॥ यातनादेहस्य तु ततो वैलक्षण्यमाह—**न जायत इति**। भूतात्मा रुद्रपिशाचः न जायते स्वेन रूपेण नाविर्भवति यावत्पापक्षयम् ॥ १८ ॥ आयतनं अधिष्ठानं प्राप्य उपाधिजनितकालुष्यत्यागेनावगम्य आयतनस्वरूपमाह—**मनस** इति । निःसंकल्पमेव मोक्षलक्षणमित्यर्थः। तस्मान्निःसंकल्पस्तटस्थास्तिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमिति मैत्रायणीयश्रुतेः ॥ १९ ॥ एवं जन्तुतारतम्यवर्जितां देशविशेषायत्तां गतिमुक्त्वा कालायत्तां गतिं वक्तुं जन्तुतारतम्यं तावदाह **—विविधानामिति** ॥ २० ॥ आत्मसंबुद्धाः योगिनः अमानिनः योगैश्वर्यकृतदर्पहीनाः ॥ २१ ॥ दर्पत्यागमूलं विवेकमाह—**जातामिति** ॥ २२ ॥ पुण्यकृत् ब्रह्मलोकं गन्तुमधिकारीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र मुख्यं साधनं जनं क्लेशेन अयोजयित्वेति अत्रापि यादृच्छिकमेव मरणं श्रेय इत्याह—**मृत्युनेति**। आत्मकृतेन कालजेन ॥ २४ ॥ **विषमिति**। योगी अत्यन्तव्याधिपीडाग्रस्तोऽपि दुर्मरणं नेच्छेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ उत्तरायणे मृतानां पुण्यकृतां गतिमाह—**ऊर्ध्वमिति**। सूर्यमण्डलं भित्त्वेत्यर्थः 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति' इतिश्रुतेः । मध्यतो मनुष्यलोके प्रासंगिकोऽयमर्धश्लोकः ॥ २७ ॥ देशकालनिरपेक्षा गतिस्तु केवलमज्ञानाख्यशत्रोरपगममात्रादेवेत्याह-**एक इति** द्वाभ्याम् ॥ २८ ॥ यस्य प्रबाधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तं यथा स्यात्तथा

अधीत्य वेदं तपसा ब्रह्मचारी
यज्ञान् शक्त्या सन्निगृह्येह पञ्च ।
वनं गच्छेत्पुरुषो धर्मकामः
श्रेयःस्थित्वा स्थापयित्वा स्ववंशम् ३०
उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानं सादयेन्नरः ।
चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात शोभनम्
इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते ।
आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः
कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो
कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः श्रुतिप्रामाण्यदर्शनात्॥
यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यं द्विषते नरः ।
धर्मावमन्ता कामात्मा भवेत्स खलु वञ्च्यते
यस्तु प्रीतिपुराणेन चक्षुषा तात पश्यति ।
दीपोपमानि भूतानि यावदर्थान्न पश्यति ३५
सान्त्वेनान्नप्रदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।
समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र महीयते ॥ ३६
दानं त्यागः शोभना मूर्तिरद्भ्यो
भूतप्लाव्यं तपसा वै शरीरम् ।
सरस्वती नैमिषपुष्करेषु
ये चाप्यन्ये पुण्यदेशाः पृथिव्याम्३७
गृहेषु येषामसवः पतन्ति
तेषामथानिर्हरणं प्रशस्तम् ।
यानेन वै प्रापणं च श्मशाने
शौचेन नूनं विधिना चैव दाहः॥ ३८
इष्टिः पुष्टिर्यजनं याजनं च
दानं पुण्यानां कर्मणां च प्रयोगः ।
शक्त्या पित्र्यं यच्च किञ्चित्प्रशस्तं
सर्वाण्यात्मार्थे मानवोऽयं करोति ॥
धर्मशास्त्राणि वेदाश्च षडंगानि नराधिप ।
श्रेयसोऽर्थे विधीयन्ते नरस्याक्लिष्टकर्मणः ४०
भीष्म उवाच ।
एतद्वै सर्वमाख्यातं मुनिना सुमहात्मना ।
विदेहराजाय पुरा श्रेयसोऽर्थे नराधिप॥ ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

२९८–[१२५]

भीष्म उवाच ।
पुनरेव तु पप्रच्छ जनको मिथिलाधिपः ।
पराशरं महात्मानं धर्मे परमनिश्चयम् ॥ १
जनक उवाच ।
किं श्रेयः का गतिर्ब्रह्मन्किं कृतं न विनश्यति
क्व गतो न निवर्तेत तन्मे ब्रूहि महामते ॥ २
पराशर उवाच ।
असंगः श्रेयसो मूलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा ।
चीर्णं तपो न प्रणश्येद्वापः क्षेत्रे न नश्यति ३

वृद्धानुपास्य प्रभवेत । सः अज्ञानशत्रुः प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति नश्यति हे राजपुत्र ॥ २९ ॥ आश्रमत्रयधर्मः प्रज्ञाप्राप्तावुपाय इत्याह—**अधीत्येति** । श्रेयःस्थित्वा श्रेयोऽर्थे तिष्ठति सन्नद्धो भवतीति श्रेयःस्थित्वा मोक्षकामः आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति क्वनिबन्तोऽयं शब्दः ॥३०॥ अध्ययनादियोग्यां नृयोनिं प्रशंसति–**उपभोगैरिति** चतुर्भिः ॥ ३१ ॥ यो धर्मावमन्ता स कामात्मा भवेत् स च कामेन वञ्च्यते ॥ ३४ ॥ प्रीतिपुराणेन प्रीत्या चिरन्तनेन। पुरोगेणेति पाठः स्वच्छः । दीपोपमानि स्नेहेन संवर्धनीयानि यावदर्थान् सर्वान्विषयान् दयावान् भूतानि पश्यति विरक्तोऽर्थान्न पश्यति यः स महीयते इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥३५॥ पुनरावृत्तिमतीं गतिमाह—**दानमित्यादिना** । शोभना मूर्तिः शान्ता आकृतिः हे भूप अद्भ्यः आद्भिः तपसा च शरीरं प्लाव्यं शोधनोऽयं तत्र आपः त्यक्त्वा इत्यत आह—**सरस्वतीति** । अन्ये कुरुक्षेत्राद्याः ॥३७॥ उक्त एवार्थे प्रकारान्तरमाह—**गृहेष्विति** ॥३८॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तनवत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

२९८

उक्तमर्थं संक्षेपेण वक्तुमारभते–**पुनरेवे**त्याध्यायम् ॥१॥ श्रेयः श्रेयःसाधनम् ॥२॥ ज्ञानमेव परा गतिः हे ज्ञान हे चिन्मात्रस्वरूप प्रत्यक्चितिरेव परा गतिरित्यर्थः । वापः दानं क्षेत्रे सत्पात्रे बीजमिति पाठे बीजमिव न्युप्तमिति स एवार्थः ॥ ३ ॥

छित्त्वाऽधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते ।
दत्वाऽभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुते ॥ ४
यो ददाति सहस्राणि गवामश्वशतानि च ।
अभयं सर्वभूतेभ्यः सदा तमभिवर्तते ॥ ५
वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।
संवसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥ ६
नाधर्मः श्लिष्यते प्राज्ञं पयः पुष्करपर्णवत् ।
अप्राज्ञमधिकं पापं श्लिष्यते जतुकाष्ठवत् ॥ ७
नाधर्मः कारणापेक्षी कर्तारमभिमुञ्चति ।
कर्ता खलु यथाकालं ततः समभिपद्यते ॥ ८
न भिद्यन्ते कृतात्मान आत्मप्रत्ययदर्शिनः ।
बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां हि प्रमत्तो यो न बुद्ध्यते ।
शुभाशुभे प्रसक्तात्मा प्राप्नोति सुमहद्भयम् ९
वीतरागो जितक्रोधः सम्यग्भवति यः सदा
विषये वर्तमानोऽपि न स पापेन युज्यते १०
मर्यादायां धर्मसेतुर्निबद्धो नैव सीदति ।
पुष्टस्रोत इवासक्तः स्फीतो भवति सञ्चयः ११
यथा भानुगतं तेजो मणिः शुद्धः समाधिना
आदत्ते राजशार्दूल तथा योगः प्रवर्तते ॥ १२
यथा तिलानामिह पुण्यसंश्रया-
त्पृथक्पृथग्याति गुणोऽतिसौम्यतां
तथा नराणां तु विभावितात्मनां
यथाऽऽश्रयं सत्त्वगुणः प्रवर्तते ॥ १३
जहाति दारांश्च जहाति संपदः
पदं च यानं विविधाश्च सत्क्रियाः ।
त्रिविष्टपे जातमतिर्यदा नर-
स्तदाऽस्य बुद्धिर्विषयेषु भिद्यते ॥ १४
प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषु यो नरो
न बुध्यते ह्यात्महितं कथञ्चन ।
स सर्वभावानुगतेन चेतसा
नृपामिषेणेव झषो विकृष्यते ॥ १५
संघातवन्मर्त्यलोकः परस्परमपाश्रितः ।
कदलीगर्भनिःसारो नौरिवाप्सु निमज्जति ॥
न धर्मकालः पुरुषस्य निश्चितो
न चापि मृत्युः पुरुषं प्रतीक्षते ।
सदा हि धर्मस्य क्रियैव शोभना
यदा नरो मृत्युमुखेऽभिवर्तते ॥ १७
यथान्धः स्वगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति
तथा युक्तेन मनसा प्राज्ञो गच्छति तां गतिम्
मरणं जन्मनि प्रोक्तं जन्म वै मरणाश्रितम् ।
अविद्वान्मोक्षधर्मेषु बद्धो भ्रमति चक्रवत् १९
बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ।
विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः ।
परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः
यथा मृणालानुगतमाशु मुञ्चति कर्दमम् ।
तथाऽऽत्मा पुरुषस्येह मनसा परिमुच्यते २१

किं कृतं न विनश्यतीत्यस्यैवोत्तरं प्रायेणाध्यायशेषः । अधर्मेति च्छेदः अभयंकृतं अभयकरं दानं दत्वा संन्यासं कृत्वेत्यर्थः । सिद्धिं मोक्षं अनिवर्तनं स्थानम् । इदं चतुर्थप्रश्नस्योत्तरम् ॥ ४ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति तमभितः सदाऽभयं वर्तते ॥ ५ ॥ बुद्धिमान् आसङ्गशून्यः दुर्बुद्धिर्मनसा विषयसंगवान् ॥ ६ ॥ श्लिष्यते आलिङ्गति तद्धार्षः पर्णवत् पर्णमिव ॥ ७ ॥ कारणा फलदानात्मिका क्रिया तन्निर्वृत्त्यपेक्षी समभिपद्यते फलं प्राप्नोति ततोऽधर्मात् । कर्ता कर्तृत्वाभिमानी ॥ ८ ॥ न भिद्यन्ते कर्मफलैर्न क्लिश्यन्ति तेषां कर्माश्लेषात् कस्तर्हि भिद्यतेऽत आह—**बुद्धीति** । न बुध्यते दुश्चेष्टितमिति शेषः ॥ ९ ॥ यथा नद्यां बद्धः सेतुर्नैव सीदति स्रोतःपुष्टिं करोति । एवं असक्तः धर्म एव सेतुर्यस्य सः । मर्यादायां बद्धो नैव सीदति । सञ्चयस्तपोवृद्धिश्च स्फीता भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ समाधिना नियमेन दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके तु समाधिना ध्यानेन यथा मणिः सौरं तेज आदत्ते एवं जीवो ब्रह्मभावमादत्ते मणिद्वारा वन्हेरिव योगद्वारा ब्रह्मभावाभिव्यक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सौम्यतां रम्यतां यथाश्रयं पुनःपुनर्वासनाभ्यासाद्बहुलं तदभावेऽल्पः सत्त्वगुणः प्रवर्तते ॥ १३ ॥ भिद्यते शब्दादिभ्यो व्यावृत्ता भवति ॥ १४ ॥ आमिषेण बडिशगर्भितेन झषो मत्स्यः ॥१५॥ संघातवद्देहेन्द्रियादिसमुदायवत् मर्त्यलोकः स्त्रीपुत्रपश्वादिसमुदायः अपाश्रितः उपकारकः ॥१६ **नेति** । सदा मृत्युः सन्निहितोऽस्तीति सदैव धर्मः कार्य इत्यर्थः ॥ १७ ॥ धर्मेण चित्तशुद्धौ सत्यां योगाभ्यासः कार्य इत्याह—**यथेति** । अगोचरेऽपि मार्गे गुरूक्तयुक्त्याऽभ्यासादेव गच्छतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ योगाभावेऽनिष्टमाह—**मरणमिति** । जन्मनि जन्मनिमित्तं मोक्षधर्मेषु मोक्षधर्मान् अजानन् ॥ १९ ॥ ज्ञानमार्गे प्रवृत्तस्य तूभयत्रापि सुखमित्याहार्धेन—**बुद्धीति** । विस्तराः वैतानिकान्यग्निहोत्रादीनि संक्षेपास्त्यागादयः परार्थं अनात्मभूतफलार्थम् ॥ २० ॥ मृणालेति लुप्तविभक्तिकं बिसतन्तुः कर्दममिवात्मोपाधिभूतं मनस्त्यजतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मनः प्रणयतेऽऽत्मानं स एनमभियुञ्जति ।
युक्तो यदा स भवति तदा तं पश्यते परम्२२
परार्थे वर्तमानस्तु स्वं कार्यं योऽभिमन्यते ।
इन्द्रियार्थेषु संयुक्तः स्वकार्यात्परिमुच्यते २३
अधस्तिर्यग्गतिं चैव स्वर्गे चैव परां गतिम् ।
प्राप्नोति सुकृतैरात्मा प्राज्ञस्येहेतरस्य च २४
मृन्मये भाजने पक्के यथा वै न श्यति द्रवः ।
तथा शरीरं तपसा तप्तं विषयमश्नुते ॥ २५
विषयानश्नुते यस्तु न स भोक्षत्यसंशयम् ।
यस्तु भोगांस्त्यजेदात्मा स वै भोक्तुं व्यवस्यति
नीहारेण हि संवीतः शिश्नोदरपरायणः ।
जात्यन्ध इव पन्थानमावृतात्मा न बुद्ध्यते ॥
वणिग्यथा समुद्राद्वै यथार्थं लभते धनम् ।
तथा मर्त्यार्णवे जन्तोः कर्मविज्ञानतो गतिः ॥
अहोरात्रमये लोके जरारूपेण संसरन् ।
मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥ २९
स्वयं कृतानि कर्माणि जातो जन्तुः प्रपद्यते ।
नाकृत्वा लभते कश्चित्किञ्चिदत्र प्रियाप्रियम्
शयानं यान्तमासीनं प्रवृत्तं विषयेषु च ।
शुभाशुभानि कर्माणि प्रपद्यन्ते नरं सदा ३१
न ह्यन्यत्तीरमासाद्य पुनस्तर्तुं व्यवस्यति ।
दुर्लभो दृश्यते ह्यस्य विनिपातो महार्णवे ३२
यथा भावावसन्ना हि नौर्महांभसि तन्तुना ।
तथा मनोभियोगाद्वै शरीरं प्रचिकीर्षति ३३
यथा समुद्रमभितः संश्रिताः सरितो पराः
तथाऽद्या प्रकृतिर्योगादभिसंश्रियते सदा॥३४
स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसो नराः ।
प्रकृतिस्था विषीदन्ति जले सैकतवेश्मवत् ॥
शरीरगृहसंज्ञस्य शौचतीर्थस्य देहिनः ।
बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ ३६
विस्तराः क्लेशसंयुक्ताः संक्षेपास्तु सुखावहाः
परार्थं विस्तराः सर्वे त्यागमात्महितं विदुः ॥
संकल्पजो मित्रवर्गो ज्ञातयः कारणात्मकाः ।
भार्या पुत्रश्च दासश्च स्वमर्थमुपभुञ्जते ॥ ३८
न माता न पिता किञ्चित्कस्यचित्प्रतिपद्यते
दानपथ्यौदनो जन्तुः स्वकर्मफलमश्नुते ॥ ३९

मनःकृतः संसारो मनसैव नश्यतीत्याह—**मन इति**। त्मानं आत्मानम् सान्धिरार्षः प्रणयते योगोन्मुखं करोति स योगी एनं मनोरूपमात्मानमभियुञ्जति परस्यां काष्ठायां युनक्ति प्रविलापयति युक्तः योगसिद्धः तं परं सर्वोपाधिहीनं आत्मानम् ॥२२॥ परार्थे इन्द्रियतृप्त्यर्थे एतदेव स्वं कार्यमिति यो मन्यते मूढः सः स्वकार्यात् योगात् ॥२३॥ योगाच्चुतस्य गतिमाह—**अध इति**। स्वर्गे परां गतिं इन्द्रलोकम् ॥ २४ ॥ योगस्थस्य गतिमाह—**मृन्मये इति**। द्रवः द्रवद्रव्यं जलादि न श्यति न क्षीयते न क्षरतीत्यर्थः। श्यतीति शो तनूकरणे इत्यस्य रूपम्। शरीरं बुद्धिर्लिंगं वा तप्तं आलोचितम्। विषयं ब्रह्मलोकान्तम्। अश्नुते व्याप्नोति न तु त्यजतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ शरीरपदेन लिंगस्यैव भोक्तृत्वं सूचितं तद्व्याचष्टे—**विषयानिति**। यो विषयान् अश्नुते आलोक इव व्याप्नोति प्रकाशयति साक्षी नासौ भोक्तेत्यर्थः यस्तु आत्मा बुद्धिप्रधानश्चिदाभासो जीवो भोक्ता भोगांस्त्यजेद्वैराग्यावेशात्। स एव भोक्तुं व्यवस्यति अध्यवसायं करोति। तथा च श्रुतिर्द्विविधमात्मानं दर्शयति–

‘ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीति’ इति।

भोक्तुं विनश्यतीति पाठे भोगार्थं जन्मान्तरलाभायैव म्रियत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ नन्वभोक्तात्मा कुतो नोपलभ्यते इत्यत आह—**नीहारेणेति**। आवृतात्मा जीवः न बुद्ध्यते अनावृतं स्वस्वरूपमित्यर्थः। तथा च श्रुतिरभोक्तारमीशमावृतं दर्शयति–

‘ न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति’ इति

२७ यथार्थं मूलधनानुसारेण यथा धनलाभः एवं कर्मविज्ञानानुसारेण गतिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ तस्मादात्ममोक्षाय यतेतेत्याशयेनाह—**अहोरात्रेति**। अहोरात्रमये कालप्रधाने ॥ २९ ॥ ज्ञाततत्त्वस्य जन्मान्तरं नास्तीत्याह दृष्टान्तेनैव—**न हीति**। अन्यत् जलात्परम् ॥ ३२ ॥ भावेन धीवराभिप्रायेण। धीवरस्तन्तुना नावमिव मनः अभियोगेन भावनाभिनिवेशेन शरीरं प्रचिकीर्षति अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। कारयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥३३॥ अभियोगबलादेव नदीसमुद्रदृष्टान्तेन मनसो मूलप्रकृतौ लयमाह—**यथेति**। योगात् अभियोगात् अभिसंश्रियते मनसेति शेषः ॥ ३४ ॥ योगाभावे दोषमाह—**स्नेहेति**। प्रकृतिस्थाः अज्ञानवशाः ॥ ३५ ॥ शरीरगृहस्य संज्ञैव संज्ञा यस्य देहगतं नामरूपम् आत्मधर्मत्वेन मन्यमानस्य देहिनो देहाभिमानवतः शौचं आन्तरं भावशुद्धिः बाह्यं च प्रसिद्धम्। बुद्धिरात्मज्ञानं देवताद्युपासनं वा ॥ ३६ ॥ विस्तरा इति श्लोको व्याख्यातः ॥ ३७ ॥ योगविघ्नभूता कुटुम्बचिन्ता न कार्येत्याह—**संकल्पज इत्यादिना** ॥३८॥ दानमेव पथि स्वर्गमार्गे हितं ओदनस्थानीयं पाथेयं यस्य सः दानपथ्यौदनः ॥३९॥

माता पुत्रः पिता भ्राता भार्या मित्रजनस्तथा
अष्टापदपदस्थाने दक्षमुद्रेव लक्ष्यते ॥ ४०
सर्वाणि कर्माणि पुरा कृतानि
शुभाशुभान्यात्मनो यान्ति जन्तोः ।
उपस्थितं कर्मफलं विदित्वा
बुद्धिं तथा चोदयतेऽन्तरात्मा ॥ ४१
व्यवसायं समाश्रित्य
सहायान्योऽधिगच्छति ।
न तस्य कश्चिदारंभः
कदाचिदवसीदति ॥ ४२
अद्वैधमनसं युक्तं शूरं धीरं विपश्चितम् ।
न श्रीः सन्त्यजते नित्यमादित्यमिव रश्मयः
आस्तिक्यव्यवसायाभ्या-
मुपायाद्विस्मयाद्धिया ।
समारभेदनिन्द्यात्मा
न सोऽर्थः परिषीदति ॥ ४४
सर्वः स्वानि शुभाशुभानि नियतं
कर्माणि जन्तुः स्वयम्
गर्भात्संप्रतिपद्यते तदुभयं
यत्तेन पूर्वं कृतम् ।
मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिः
कालेन विच्छेदिना
दारोश्चूर्णमिवाश्मसारविहितं
कर्मान्तिकं प्रापयेत् ॥ ४५
स्वरूपतामात्मकृतं च विस्तरं
कुलान्वयं द्रव्यसमृद्धिसञ्चयम् ।
नरो हि सर्वो लभते यथाकृतं
शुभाशुभेनात्मकृतेन कर्मणा ॥ ४६
भीष्म उवाच ।
इत्युक्तो जनको राजन् याथातथ्यं मनीषिणा
श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥४७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पराशरगीतायां
अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

॥ पराशरगीता समाप्ता ॥

२९९–[१२६]

युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं दमं क्षमां प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह । विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ १

अष्टापदपदं सुवर्णकार्षापणस्तस्य स्थाने हे दक्ष यथा मुद्रा रेखाविशेषास्तद्वन्मात्रादय इत्यर्थः । स्वर्णवत् स्वादृष्टमेव स्वाभ्युदयहेतुः रेखावत् बान्धवादयो नाममात्रम् खर्परे रेखेव निर्दैवे मात्रादयो निष्फला इत्यर्थः । दक्षसूत्रेण लक्ष्यत इति पाठे सूत्रेण सूचकेन मुद्रयेति यावत् । यथा मुद्रया कार्षापणविशेषो लक्ष्यते एवं मात्रादिना जातिविशेष इत्यर्थः ॥ ४० ॥ यान्ति फलं दातुमिति शेषः ॥ ४१ ॥ व्यवसायं उद्योगम् ॥४२॥ अद्वैधमनसं एकाग्रचित्तम् ॥४३॥ विस्मयात् स्मयो गर्वस्तदभावात् ॥ ४४ ॥ गर्भात् गर्भप्रवेशमारभ्य यत् यस्मात्तदुभयं शुभाशुभम् । अपरिहारवान् परिहर्तुमशक्यः कालेन प्राप्तेन विच्छेदिना जीवननाशकेन सहायेन मृत्युः कर्मान्तिकं दिष्टान्तं विनाशाख्यं प्रापयेत् दारोः काष्ठस्य चूर्णं अश्मसारविहितं क्रकचकृतं समा शीतोष्णसाम्यवती गतिर्यस्य स समगतिर्वायुः । दारुचूर्णमिव मृत्युर्नरं कालेनान्तं नयतीत्यर्थः । तस्माद्यदृच्छयागतैरन्नादिभिः प्राणान्धारयित्वा मोक्षार्थं यतनीयमिति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ स्वरूपतां स्वस्य रूपं हिरण्यं पशवो विवाहा इति श्रुतं रूपमिव रूपं यस्य स्वकुलानुसारि विवाहादिकं तदेव तत्ता तां आत्मकृतं विस्तरं पुत्रसन्तत्यादिपौष्कल्यं कुलान्वयं सत्कुले जन्म यथाकृतं कृतमनतिक्रम्य यस्मात्सर्वं प्राक्कर्मवशादेव लभ्यतेऽतस्तदर्थं यत्नमकुर्वन्नात्मलाभान्न परं विद्यत इति वचनादात्मतत्त्वसाक्षात्कारार्थं यतेतैवेति भावः ॥ ४६ ॥
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२९८॥

२९९

अन्नाद्यर्थं यत्नमकुर्वता यत्कर्तव्यं तन्निरूपयितुं हंसगीता आरभ्यते–**सत्यं दमं क्षमां प्रज्ञामित्यादिना** ॥१॥

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर २
हंसो भूत्वाऽथ सौपर्ण-
स्त्वजो नित्यः प्रजापतिः ।
स वै पर्येति लोकांस्त्री-
नथ साध्यानुपागमत् ॥ ३

साध्या ऊचुः ।

शकुने वयं स्म देवा वै
साध्यास्त्वामनुयुंक्ष्महे ।
पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं
भवांश्च किल मोक्षवित् ॥ ४
श्रुतोऽसि नः पण्डितो धीरवादी
साधुशब्दश्चरते ते पतत्रिन् ।
किं मन्यसे श्रेष्ठतमं द्विज त्वं
कस्मिन्मनस्ते रमते महात्मन् ॥ ५
तन्नः कार्यं पक्षिवर प्रशाधि
यत्कार्याणां मन्यसे श्रेष्ठमेकम् ।
यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्वबन्धै-
र्विमुच्यते विहगेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ ६

हंस उवाच ।

इदं कार्यममृताशाः शृणोमि
तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।
ग्रन्थीन्विमुच्य हृदयस्य सर्वान्
प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥ ७
नारुन्तुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययाऽस्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम् ॥ ८
वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नाममर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ९
परश्चेदेनमतिवादबाणै-
र्भृशं विध्येच्छम एवेह कार्यः ।
संरोष्यमाणः प्रतिहृष्यते यः
स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥ १०
क्षेपायमाणमभिषङ्गव्यलीकं
निगृह्णाति ज्वलितं यश्च मन्युम् ।
अदुष्टचेता मुदितोऽनसूयुः
स आदत्ते सुकृतं वै परेषाम् ॥ ११
आक्रुश्यमानो न वदामि किञ्चित्
क्षमाम्यहं ताड्यमानश्च नित्यम् ।
श्रेष्ठं ह्येतद्यत्क्षममाहुरार्याः
सत्यं तथैवार्जवमानृशंस्यम् ॥ १२
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषन्मोक्ष एतत्सर्वानुशासनम् १३
वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं
विधित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।
एतान्वेगान्यो विषहेदुदीर्णां-
स्तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥ १४
अक्रोधनः क्रुध्यतां वै विशिष्ट-
स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषान्मानुषो वै विशिष्ट-
स्तथाऽज्ञानाज्ज्ञानविद्वै विशिष्टः १५
आक्रुश्यमानो नाक्रुश्येन्मन्युरेनं तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥
यो नात्युक्तः प्राह रूक्षं प्रियं वा
यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् ।
पापं च यो नेच्छति तस्य हन्तु-
स्तस्येह देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् १७
पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च ।
विमानितो हतोत्क्रुष्ट एवं सिद्धिं गमिष्यति

हे द्विज पक्षिन् ॥ ५ ॥ भो अमृताशा अमृतभुजो देवाः तपः स्वधर्माचरणं, दमो बाह्येन्द्रियनियमः, सत्यं यथार्थभाषणम्, आत्माभिगुप्तिश्चित्तजयः ग्रंथीन् रागादीन् स्वं वशं स्वाधीनताम् प्रियाप्रिययोर्हर्षविषादौ न कर्तव्या-वित्यर्थः ॥७॥ अरुन्तुदो मर्मच्छित् नृशंसवादी निष्ठुरवादी च न स्यात् हीनतः नीचात् परं शास्त्ररहस्यं च नाददीत । उषतीं अकल्याणीं दाहकरीं पापलोक्यां नरकप्रदाम् ॥ ८ ॥ क्षेपायमाणं अधिक्षेपकारिणम् अभिषङ्गव्यलीकं अभिनिवेशवशादाप्रियम् ॥ ११ ॥ उपनिषद्रहस्यं वेदाधिगमस्य फलं सत्यवचनमित्यर्थः । तस्यापि फलं दमः ॥ १३ ॥ विधित्सा विशिष्टा पिपासा धेट् पानेऽस्य रूपम् । तृष्णावेगमित्यर्थः। ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं मुनिं ध्यायिनम् ॥ १४ ॥ अज्ञानात् ज्ञानहीनान्मूढात् ज्ञानवित् ब्रह्मवित् लब्धज्ञानो वा ॥ १५ ॥ अत्युक्तः अत्यन्तं निन्दितः स्तुतो वा रूक्षं प्रियं वा न प्राहेति योज्यम् । तस्य स्पृहयन्ति तं लिप्सन्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सदाऽहमार्यान्निभृतोऽप्युपासे
न मे विधित्सोत्सहते न रोषः।
न वाप्यहं लिप्समानः परैमि
न चैव किञ्चिद्विषयेण यामि ॥ १९
नाहं शप्तः प्रतिशपामि काञ्चि-
द्दमं द्वारं ह्यमृतस्येह वेद्मि।
गुह्यं ब्रह्म तदिदं ब्रवीमि
न मानुषाच्छ्रेष्ठतरं हि किञ्चित २०
निर्मुच्यमानः पापेभ्यो घनेभ्य इव चन्द्रमाः।
विरजाः कालमाकांक्षन्धीरो धैर्येण सिद्ध्यति
यः सर्वेषां भवति ह्यर्चनीय
उत्सेधनस्तंभ इवाभिजातः।
यस्मै वाचं सुप्रसन्नां वदन्ति
स वै देवान्गच्छति संयतात्मा ॥ २२
न तथा वक्तुमिच्छन्ति कल्याणान्पुरुषे गुणान्
यथैषां वक्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुञ्जकाः॥ २३
यस्य वाङ्मनसी गुप्ते सम्यक्प्रणिहिते सदा।
वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात॥ २४
आक्रोशनविमानाभ्यां नावुधान्बोधयेद्बुधः।
तस्मान्न वर्धयेदन्यं न चात्मानं विहिंसयेत॥
अमृतस्येव संतृप्येदवमानस्य पण्डितः।
सुखं ह्यवमतः शेते योऽवमन्ता स नश्यति ॥
यत्क्रोधनो यजति यद्ददाति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति।
वैवस्वतस्तद्धरतेऽस्य सर्व
मोघः श्रमो भवति हि क्रोधनस्य ॥
चत्वारि यस्य द्वाराणि सुगुप्तान्यमरोत्तमाः।
उपस्थमुदरं हस्तौ वाक्चतुर्थी स धर्मवित॥ २८
सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंस्यं
धृतिं तितिक्षामतिसेवमानः।
स्वाध्यायनित्योऽस्पृहयन्परेषा-
मेकान्तशील्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ २९
सर्वांश्चैनाननुचरन्वत्सवच्चतुरः स्तनान्।
न पावनतमं किंचित्सत्यादध्यगमं क्वचित॥३०
आचक्षेऽहं मनुष्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन्।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव॥
यादृशैः संनिवसति यादृशांश्चोपसेवते।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः॥ ३२
यदि सन्तं सेवति यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव।
वासो यथा रंगवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति॥ ३३
सदा देवाः साधुभिः संवदन्ते
न मानुषं विषयं यान्ति द्रष्टुम्।
नेन्दुः समः स्यादसमो हि वायु-
रुच्चावचं विषयं यः स वेद॥ ३४
अदुष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तरपूरुषे।
तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन वै ३५
शिश्नोदरे ये निरताः सदैव
स्तेना नरा वाक्परुषाश्च नित्यम्।
अपेतदोषानपि तान्विदित्वा
दूराद्देवाः संपरिवर्जयन्ति॥ ३६
न वै देवा हीनसत्त्वेन तोष्याः
सर्वाशिना दुष्कृतकर्मणा वा।
सत्यव्रता ये तु नराः कृतज्ञा
धर्मे रतास्तैः सह संभजन्ते॥ ३७

निभृतोऽपि पूर्णोऽपि विधित्सा तृष्णा उत्सहते उल्लसति परैमि धर्मादपगच्छामि विषयेण विषयलाभार्थम्। नयामि देवतादिकं प्रार्थयामि ॥ १९ ॥ ब्रह्म महत् ॥ २० ॥ उत्सेधनः उत्तम्भनकरः ब्रह्माण्डमण्डपस्तम्भभूत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ नैर्गुण्यं दोषं अनुयुञ्जकाः स्पर्धावन्तः ॥ २३ ॥ इदं सर्वं एतस्य सर्वस्य फलम् ॥ २४ ॥ अबुधान् आक्रोष्टॄन् शुनकानिव न बोधयेत्। न वर्धयेत् न हिंसयेत् ॥ २५ ॥ अस्पृहयन्परेषां आशां जितवान् ॥ २९ ॥ वत्सश्चतुरः स्तनानिव एनान्सत्यादीननुपदोक्तान्नव अनुचरेत्। सत्यं दमं क्षमां प्रज्ञामित्युपक्रान्तान्वा चतुःसंख्यान् आचक्षे कथयामि पारावारस्य समुद्रस्य ॥ ३० ॥ यादृशैरिति श्लोकं व्याचष्टे—**यदीति** ॥ ३३ ॥ मानुषं विषयं भोगं द्रष्टुमपि नेच्छन्ति। विनाशित्वात्तस्येत्यर्थः। तदेवाह—इन्दुरमृतमयोऽपि न समः किंतूपचयापचयधर्मा तथा वायुरप्यसम एव मन्दमध्यमतीव्रभेदात्। एवं सर्वं विषयमुच्चावचमुपचयापचयवन्तं यो वेद स एव वेद नान्य इत्यर्थः ॥३४॥ अदुष्टं रागद्वेषशून्यं यथा स्यात्तथा अन्तरपूरुषे अन्तर्यामिणि वर्तमाने सति। तेनैवान्तर्यामिणा ज्ञातेन देवाः प्रीयन्ते। कीदृशेन अधिकारावस्थायां सतां मार्गस्थितेन। योऽन्तर्यामी स एव जीव इत्यर्थः। तथा च श्रुतयः—'अयमात्मा ब्रह्म' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमासि' इत्याद्या जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादिकाः ॥ ३५ ॥ अपेतदोषान् प्रायश्चित्तेनेति शेषः ॥ ३६ ॥ हीनसत्त्वेन नीचबुद्धिना सम्भजन्ते सुखं विभज्य सेवन्ते ॥ ३७ ॥

अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्व्याहृतं तद्द्वितीयम् ।
धर्मं वदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं
प्रियं वदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ ३८

साध्या ऊचुः ।

केनायमावृतो लोकः केन वा न प्रकाशते ।
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति॥

हंस उवाच ।

अज्ञानेनावृतो लोको मात्सर्यान्न प्रकाशते
लोभात्त्यजति मित्राणि संगात्स्वर्गं न गच्छति

साध्या ऊचुः ।

कः स्विदेको रमते ब्राह्मणानां
कः स्विदेको बहुभिर्जोषमास्ते ।
कः स्विदेको बलवान्दुर्बलोऽपि
कः स्विदेषां कलहं नान्ववैति ॥ ४१

हंस उवाच ।

प्राज्ञ एको रमते ब्राह्मणानां
प्राज्ञश्चैको बहुभिर्जोषमास्ते ।
प्राज्ञ एको बलवान्दुर्बलोऽपि
प्राज्ञ एषां कलहं नान्ववैति ॥ ४२

साध्या ऊचुः ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं किंच साधुत्वमुच्यते
असाधुत्वे च किं तेषां किमेषां मानुषं मतम्

हंस उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं व्रतं साधुत्वमुच्यते।
असाधुत्वं परीवादो मृत्युर्मानुष्यमुच्यते ४४

भीष्म उवाच ।

संवाद इत्ययं श्रेष्ठः साध्यानां परिकीर्तितः।
क्षेत्रं वै कर्मणां योनिः सद्भावः सत्यमुच्यते॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि हंसगीतासमाप्तौ
नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

॥ हंसगीता समाप्ता ॥

३००–[१२७]

युधिष्ठिर उवाच ।

सांख्ये योगे च मे तात
विशेषं वक्तुमर्हसि ।
तव धर्मज्ञ सर्वं हि
विदितं कुरुसत्तम ॥ १

भीष्म उवाच ।

सांख्याः सांख्यं प्रशंसन्ति
योगा योगं द्विजातयः ।
वदन्ति कारणं श्रेष्ठं
स्वपक्षोद्भावनाय वै ॥ २

अव्याहृतं मौनं श्रेयः प्रथममिति शेषः । यत्सत्यं वदेत्तत् द्वितियं श्रेय इति व्याहृतं सद्भिरिति शेषः । मौनादपि श्रेष्ठमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि योज्यम् ॥ ३८ ॥ एवं चेत्सर्वे कुतः श्रेय एव नाचरन्तीत्याशयेन पृच्छन्ति— **केनेति** ॥ ३९ ॥ नष्टाज्ञानस्य लक्षणं प्रकारचतुष्टयेन प्रश्नपूर्वकमाह— **कः स्विदिति** ॥ ४१ ॥ देवत्वं देवत्वहेतुः एवमग्रेऽपि ॥ ४३॥ क्षेत्रं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधम् । तत्कर्मणां वयोवस्थाद्यभ्यासोपजीविनां योनिः कारणं सद्भावः सत्तामात्रं यत् तत् सत्यं अबाधितम् । तेन क्षेत्रस्य बाधितत्त्वमुक्तं भवति । विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वनियमात् ॥४५॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥

३००

एवं पराशरहंसगीताभ्यामधिकारिविशेषणान्युक्त्वाऽन्ते सांख्यमतमनुरुध्य सद्भावः सत्यमुच्यत इति सत्तामात्रमबाध्यं जिज्ञास्यमुपाक्षिप्तं इतरस्य बाध्यत्वं सूचितं तच्च प्रकृतिपरमार्थतावादिनां योगानां मते विरुद्धमिति मत्वा संदिहानः सांख्ययोगयोर्विशेषं पृच्छति-**सांख्य इति** ॥ १ ॥ अत्र सांख्यं नाम ऐकात्म्यज्ञानं इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतिप्रसिद्धं न तु कापिलं षष्टितंत्राख्यं 'संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं कृत्वाऽप्सु शेते जगदन्तरात्मा' इत्युपसंहारात् । षष्टितन्त्रे तु प्रधाने एव सर्वलयो न त्वन्तरात्मनीति प्रसिद्धम् । योगमते तु नानात्मवादो जीवेश्वरयोर्भेदश्च । अत्रैवानीश्वरः कथं मुच्येदित्यादि । गुरुं तटस्थं ईश्वरं विना मोक्षदौर्लभ्यसूचनात् । कारणं हेतुः युक्तिरिति यावत् । स्वपक्षोद्भावनाय स्वपक्षोत्कर्षाय ॥ २ ॥

अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येवं शत्रुकर्शन ।
वदन्ति कारणश्रैष्ठ्यं योगाः सम्यङ्मनीषिणः
वदन्ति कारणं चेदं
सांख्याः सम्यग् द्विजातयः ।
विज्ञायेह गतीः सर्वा
विरक्तो विषयेषु यः ॥ ४
ऊर्ध्वं स देहात्सुव्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा
एतदाहुर्महाप्राज्ञाः सांख्यं वै मोक्षदर्शनम् ५
स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समये वचनं हितम् ।
शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्विधैः शिष्टसंमतैः
प्रत्यक्षहेतवो योगाः
सांख्याः शास्त्रविनिश्चयाः ।
उभे चैते मते तत्त्वे
मम तात युधिष्ठिर ॥ ७
उभे चैते मते ज्ञाते नृपते शिष्टसंमते ।
अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ८
तुल्यं शौचं तपोयुक्तं दया भूतेषु चानघ ।
व्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ९

युक्तिमेवाह—**अनीश्वर इति** ।

एष ह्येव साधु कर्म कारयति
तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते ।
एष ह्येवासाधु कर्म कारयति
तं यमधो निनीषते ॥
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां क्षित्यंकुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदिति युक्त्यनुगृहीताभ्यां अस्ति तटस्थ ईश्वरः। तदभावे हि स्वतन्त्रश्चेतनोऽनिष्टजनके कर्मणि न प्रवर्तेत । प्रवर्तते चेद्विद्वानप्यतोऽस्ति कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठाता न च कर्मणः प्रेरकत्वं सम्भवति । तस्य प्रकृतिकार्यस्य प्रवर्तकत्वायोगात् । तथा च पातञ्जलं सूत्रम्—'निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामावरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्' इति । निमित्तं पुण्यपापात्मकं कर्म प्रकृतीनां गुणानां प्रयोजकं न भवति किं तर्हि जलवत्स्वयं प्रवर्तमानायां प्रकृतौ कैदारिकवदावरणभङ्गायैव कर्माण्युपयुज्यन्ते । यथा दुरदृष्टप्रतिबद्धा गुणाः प्रातिकूल्येन परिणमन्ते सदृष्टेन तु तद्विपरीतं क्रियत इति सूत्रार्थः । तस्मादयस्कान्तमणिवदुदासीनोऽपीश्वरः स्वसत्तामात्रेण प्रधानं प्रवर्तयन् भक्ताननुगृह्णाति अतो मोक्षप्रदाता ईश्वरोऽवश्यमस्तीति ज्ञेयमिति योगानां युक्तिः ॥ ३ ॥ सांख्यानां युक्तिमाह—**वदन्तीति** द्वाभ्याम्। सर्वा गतीर्विज्ञाय साक्षात्कृत्य सांख्यमते हि यथा स्फटिकः स्वतःशुद्धो जपाकुसुमसान्निध्याद्रक्तः स एव स्फटिकांशे धीप्रमोषे पद्मरागः सोऽपि चन्द्रिकायामिन्द्रनील इत्यध्यासपरंपरा । तथा चिदात्मा स्वतः शुद्धो मायायोगादीश्वरोऽविद्यया ब्रह्मधीप्रमोषे सूत्रात्मा अविद्याप्राबल्ये विराट्। अतिप्राबल्ये विश्वो व्यष्टिदेहमात्राभिमानी । तत्र यथा घटान्तर्गता दीपप्रभा घटमात्रं भासयति घटच्छिद्राद्बहिर्गता कश्चिद्भवनगतं विषयं सर्वात्मना घटाद्बहिर्गता कृत्स्नं भवनोदरं व्याप्नोति तथा प्रत्यक्चितिर्देहावृता देहमात्रं भासयति देहेन्द्रियादिद्वारा देहाद्बहिर्गता सती ब्रह्माण्डान्तर्गतं कश्चिच्छब्दादिकं विषयं गुरूक्तयुक्त्या प्रत्यक्प्रवणस्य सर्वात्मना देहाध्यासनिवृत्तौ कृत्स्नं त्रिभुवनोदरं व्याप्नोति । तदानीमयं सर्वात्मको विराडस्मीत्यभिमन्यते । ततोऽविद्यायास्तानवे सूत्रात्मास्मीति । तस्या वशे ईशोऽस्मीति । मायायाश्च विशुद्धचिन्मात्रात्मना दीप्यत इत्ययमनुभवक्रमः । तत्र विश्वस्य विराट्सूत्रेशशुद्धप्रापिकाः क्रमेण चतस्रो गतयस्ताः सर्वाः साक्षात्कृताश्चेत् सुव्यक्तं सुतरां व्यक्तं देहाद्देहचतुष्टयादूर्ध्वं ब्रह्मवित् मुच्येत्। ब्रह्मण्यज्ञानबलक्रमेणेशादिविश्वान्ताध्यासस्तत्तानवक्रमेण नश्यति च पूर्वं पूर्वं रूपमुपतिष्ठति । सर्वात्मना त्वध्यासनिवृत्तौ स्फटिकवदनुपाधिप्रत्यक्त्वं प्रकाशत इत्यनुभवबलादेव सिद्ध्यति किं तटस्थेश्वरेणान्तर्गडुनेति सांख्या मन्यन्ते ॥४॥ **स्वपक्ष इति** । एवं पक्षद्वयेऽपि युक्तौ सत्यां यः स्वस्य संमतः पक्षस्तद्विषयैव युक्तिर्ग्राह्या । वचनमपीशमते प्रागुदाहृतमेव । समये स्वस्वपक्षे सांख्यमतेऽपि 'अयमात्मा ब्रह्म' सोऽयमात्मा चतुष्टयादित्युपक्रम्य विश्वतैजसप्राज्ञान् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताभिमानिनः क्रमेण निर्दिश्य 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः' इति शुद्धात्मनो ज्ञेयत्वपरम्। तत्रैव प्राज्ञं प्रकृत्य एष सर्वेश्वर इत्याद्याम्नानान्न प्रतीचोऽन्य ईशोऽस्तीति गम्यते । तत्रापि स्वपक्षानुसारि यद्वचनं तदेव हितम् ॥ ६ ॥ किं तच्छिष्टसंमतमित्याकांक्षायां द्वयमपि हेतुविशेषयोः समबलत्वात्सममेवेत्याह—**प्रत्यक्षेति** । कंठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिरित्यादिकं तत्र तत्र धारणाफलं योगपक्षे प्रत्यक्षमेव प्रामाण्यहेतुः । सांख्यपक्षे तु पूर्वोदाहृतं शास्त्रमेवास्ति । अतः श्रुतिप्रत्यक्षयोस्तुल्यबलत्वाद्द्वयमपि शिष्टसंमतमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ फलस्याविसंवादादपि द्वयोः साम्यमाह—**उभे चैते इति** ॥ ८ ॥ फलैक्ये हेतुं साधनैक्यमाह—**तुल्यमिति** । व्रतानां अहिंसासत्यास्तेयादीनां नः ह्येकरूपे साधने गतिद्वयं संभवति । नापि द्वयोर्गत्योः परमत्वं संभवति अत उभयप्राप्या एकैव गतिः । यथोक्तं भगवता—

युधिष्ठिर उवाच ।

यदि तुल्यं व्रतं शौचं दया चात्र फलं तथा
न तुल्यं दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह १०

भीष्म उवाच ।

रागं मोहं तथा स्नेहं
कामं क्रोधं च केवलम् ।
योगाच्छित्त्वा ततो दोषान्
पञ्चैतान्प्राप्नुवन्ति तत ॥ ११
यथा चानिमिषाः स्थूला
जालं छित्त्वा पुनर्जलम् ।
प्राप्नुवन्ति तथा योगा-
स्तत्पदं वीतकल्मषाः ॥ १२
तथैव वागुरां छित्त्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।
प्राप्नुयुर्विमलं मार्गं विमुक्ताः सर्वबन्धनैः १३
लोभजानि तथा राजन्
बन्धनानि बलान्विताः ।
छित्त्वा योगाः परं मार्गं
गच्छन्ति विमलं शिवम् ॥ १४
अबलाश्च मृगा राजन्वागुरासु तथा परे ।
विनश्यन्ति न संदेहस्तद्वद्योगबलादृते १५
बलहीनाश्च कौन्तेय यथा जालं गता झषाः ।
वधं गच्छन्ति राजेन्द्र योगास्तद्वत्सुदुर्बलाः ॥
यथा च शकुनाः सूक्ष्मं प्राप्य जालमरिन्दम ।
तत्र सक्ता विपद्यन्ते मुच्यन्ते च बलान्विताः
कर्मजैर्बन्धनैर्बद्धास्तद्वद्योगाः परंतप ।
अबला वै विनश्यन्ति मुच्यन्ते च बलान्विताः
अल्पकश्च यथा राजन्वह्निः शाम्यति दुर्बलः
आक्रान्त इन्धनैः स्थूलैस्तद्वद्योगोऽबलः प्रभो
स एव च यदा राजन्वह्निर्जातबलः पुनः ।
समीरणगतः क्षिप्रं दहेत् कृत्स्नां महीमपि ॥
तद्वज्जातबलो योगी दीप्ततेजा महाबलः ।
अन्तकाल इवादित्यः कृत्स्नं संशोषयेज्जगत्
दुर्बलश्च यथा राजन्स्रोतसा ह्रियते नरः ।
बलहीनस्तथा योगी विषयैर्ह्रियतेऽवशः २२
तदेव च महास्रोतो विष्टम्भयति वारणः ।
तद्वद्योगबलं लब्ध्वा व्यूहते विषयान्बहून् २३
विशन्ति चावशाः पार्थ
योगाद्योगबलान्विताः ।
प्रजापतीनृषीन्देवान्
महाभूतानि चेश्वराः ॥ २४
न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः
ईशते नृपते सर्वे योगस्यामिततेजसः ॥ २५
आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
योगः कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते इति ।
क्व तर्हि तयोर्विसंवाद इत्यत आह-**दर्शनं न समं तयोरिति** । दर्शनं शास्त्रम् । अयमर्थः--महदादि सकारणं जगत् रज्ज्वां सर्प इवात्मन्यध्यस्तं तत्सम्यगवेक्षणलक्षणेनाधिष्ठानज्ञानेन बाधितं चेत्संसारस्य सबीजस्योच्छेदो भवतीति **सांख्याः** । योगास्तु हेयं दुःखमनागतमिति हेयं वस्तूपन्यस्य द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुरिति तन्निमित्तमुक्तम् । तथा च महदादिदृश्याकारवृत्तिनिरोधेन द्रष्टृदृश्ययोर्वियोगे सति द्रष्टुर्वृत्तिसारूप्याभावात्स्वरूपेऽवस्थितिः कैवल्यं भवति। यथोक्तम्--'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्' 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' इति । एवं च हेतुनाशे कार्यनाशाज्जगतो मिथ्यात्वनिरूपणं व्यर्थमिति मन्यन्ते इति यथोक्तं वासिष्ठे--

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।
योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥
असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्वनिश्चयः ।
प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः इति ॥९॥

फलसाधनयोरैक्ये किमर्थोऽयं शास्त्रभेद इति शंकते—**यदीति** ॥ २० ॥ उत्तरमाह--**रागमिति** । अयं भावः-ज्ञानपक्षे वस्तुतत्त्वदर्शनेन सकृदपि बाधितस्य द्वैतसत्यत्वसंस्कारस्य पुनरुदयो न भवति प्रतिबिम्बादिवत्तन्मिथ्यात्वनिश्चयात् । तथा च रागाद्यनुदयान्न कर्म नापि देहो नापि तज्जं दुःखं च भवति। संसारकारणाभावात्सुखेन मुच्यते च यथोक्तम् --'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग'इति। योगपक्षे तु निरोधसंस्कारबलेनैव दृश्यसंस्कारोपमर्दः कार्यः ततश्च रागाद्युच्छेदक्रमेण मुच्यते तदभावे त्वसकृन्निरोधाभ्यासेऽपि रागाद्याक्रान्ततया योगाद्भ्रश्यतीति योगमार्गे मोक्षे विघ्नसंभावनास्तीति नासौ मुख्य इति ॥ ११ ॥ एतदेव महामत्स्याद्यनेकदृष्टान्तैरुपपादयति—**यथा चेत्यादिना** । आनिमिषा मत्स्याः योगशब्दोऽत्र प्रायेण मत्वर्थीयोच्प्रत्ययान्तो योगिपरः प्रकरणाज्ज्ञेयः ॥ १२ ॥ वागुरां पाशवतीं स्नायुरज्जुम् ॥१३॥ योगोऽबलः योगी निर्बलः ॥ १९ ॥ व्यूहते विक्षिपति तुच्छीकरोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अवशाः स्वतंत्राः ॥ २४ ॥ स्वातन्त्र्यमेवाह—**न यम इति** ॥ २५ ॥ प्रत्यक्षहेतवो योगा इति स्वोक्तिं व्याचष्टे—**आत्मनामिति** । आत्मनां देहानां स एकधा भवति त्रिधा भवति इत्यादि-

प्राप्नुयाद्विषयान्कश्चित्पुनश्चोग्रं तपश्चरेत्।
संक्षिपेच्च पुनस्तात सूर्यस्तेजो गुणानिव २७
बलस्थस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव।
विमोक्षप्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयम् ॥ २८
बलानि योगप्राप्तानि मयैतानि विशाम्पते।
निदर्शनार्थं सूक्ष्माणि वक्ष्यामि च पुनस्तव
आत्मनश्च समाधाने धारणां प्रति वा विभो
निदर्शनानि सूक्ष्माणि शृणु मे भरतर्षभ ३०
अप्रमत्तो यथा धन्वी लक्ष्यं हन्ति समाहितः
युक्तः सम्यक्तथा योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम्
स्नेहपूर्णे यथा पात्रे मन आधाय निश्चलम्।
पुरुषो युक्त आरोहेत्सोपानं युक्तमानसः ३२
युक्तस्तथायमात्मानं योगः पार्थिव निश्चलम्
करोत्यमलमात्मानं भास्करोपमदर्शनम् ३३
यथा च नावं कौन्तेय कर्णधारः समाहितः
महार्णवगतां शीघ्रं नयेत् पार्थिवसत्तम ॥ ३४
तद्वदात्मसमाधानं युक्त्वा योगेन तत्त्ववित्
दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ३५
सारथिश्च यथा युक्त्वा सदश्वान्सुसमाहितः
देशमिष्टं नयत्याशु धन्विनं पुरुषर्षभ ॥ ३६
तथैव नृपते योगी धारणासु समाहितः।
प्राप्नोत्याशु परं स्थानं लक्षं मुक्त इवाशुगः॥
अवेक्ष्यात्मनि चात्मानं
योगी तिष्ठति योऽचलः।
पापं हन्ति पुनीतानां
पदमाप्नोति सोऽजरम् ॥ ३८
नाभ्यां कण्ठे च शीर्षे च
हृदि वक्षसि पार्श्वयोः।
दर्शने श्रवणे चापि
घ्राणे चामितविक्रम ॥ ३९
स्थानेष्वेतेषु यो योगी महाव्रतसमाहितः।
आत्मना सूक्ष्ममात्मानं युंक्ते सम्यग्विशांपते
स शीघ्रमचलप्रख्यं कर्म दग्ध्वा शुभाशुभम्।
उत्तमं योगमास्थाय यदीच्छति विमुच्यते ४१

युधिष्ठिर उवाच ।

आहारान्कीदृशान्कृत्वा
कानि जित्वा च भारत।
योगी बलमवाप्नोति
तद्भवान्वक्तुमर्हसि ॥ ४२

भीष्म उवाच।

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भारत
स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात् ४३
भुञ्जानो यावकं रूक्षं दीर्घकालमरिन्दम।
एकाहारो विशुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात्
पक्षान्मासानृतूंश्चैतान्संवत्सरानहस्तथा।
अपः पीत्वा पयोमिश्रा योगी बलमवाप्नुयात्
अखण्डमपि वा मांसं सततं मनुजेश्वर।
उपोष्य सम्यक्शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात्

कायव्यूहस्य वेदेऽपि श्रवणात्। सौभर्यादिवद्युगपदनेकदेहधारणं योगिनां दृष्टमित्यर्थः ॥ २६ ॥ कश्चित्कश्चिदुग्रमिति मूलपाठः ॥ २७ ॥ उपपादितमर्थं निगमयति—**बलस्थस्येति**। बन्धनेशस्य बन्धनं छेत्तुं समर्थस्य ॥ २८ ॥ मया उक्तानीति शेषः ॥ २९ ॥ समाधिसिद्ध्यर्थं धारणां नाभ्याद्यन्यतमे देशे चित्तस्य स्थिरीकरणं तां प्रति तद्विषये निदर्शनानि दृष्टान्तान् ॥ ३० ॥ पात्रे शिरसि धृते ॥३२॥ दार्ष्टान्तिकमाह—**तथैवेति** ॥ ३७ ॥ आत्मनि आत्मानं प्रवेश्य वृत्तिसारूप्यं त्यक्त्वेत्यर्थः। पुनीतानां 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति स्मृतेर्ज्ञानेन पवित्राणां सांख्यानामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ नाभ्यां मणिपूरे कण्ठे विशुद्धौ शीर्षे सहस्रारे हृदि अनाहते एतच्च आज्ञादिचक्राणामुपलक्षणम् एते आन्तरा धारणाविषयाः वक्षःप्रभृतयो देहावयवा बाह्याः एते तालुनि रससंविदित्यादियोगशास्त्रप्रसिद्धतात्वादीनामुपलक्षणम्। दर्शने बाह्यतरे सूर्यरश्म्यादौ श्रवणे अनाहतध्वनौ घ्राणे नासाग्रे दृष्टिधारणम्। अत्र योगानुष्ठानप्रयोगो वेदस्तुतिटीकायां चतुर्दशे श्लोकेऽस्माभिः प्रदर्शितोऽनुसंधेयः ॥ ३९ ॥ अहिंसादय एव जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतामित्युच्यन्ते तत्र 'पाठीनरोहितावाद्यौ प्रशस्तौ हव्यकव्ययोः' इति स्मृतेः। पाठीनादीनेव भक्षयिष्ये न मत्स्यान्। 'मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा पुनः संस्कारमर्हति' इति मत्स्यभक्षणे प्रायश्चित्तगौरवस्मृतेः। सोऽयं हिंसायां जात्यवच्छेदः पाठीनादीनप्यतीर्थेष्वेव हिंसिष्ये न तीर्थे इति देशावच्छेदः। अतीर्थेऽपि दर्शादिव्यतिरिक्ते एव काले हिंसिष्ये नान्यदेति कालवच्छेदः। तत्रापि श्राद्धार्थमेव हिंसिष्ये नात्मार्थमिति समयावच्छेदः। एतैरनवच्छिन्नाः सर्वात्मनाऽपि हिंसात्यागात् अनापद्यापदि वा तत्त्यागः सोऽयं महाव्रतमित्युच्यते एवं सत्ये अस्तेये ब्रह्मचर्ये अपरिग्रहे च महाव्रतमुदाहर्तव्यम् ॥ ॥ ४० ॥ **यदीच्छतीति**। योगिनः स्वेच्छया ब्रह्मलोकादौ गमनं विदेहकैवल्यं देहधारणं चेति दर्शितम् ॥४१॥ यावकं जलोष्मपक्वं यवान्नं यवपिष्टमयं वा भक्ष्यम् ॥ ४४ ॥ पयोमिश्राः क्षीरमिश्राः ॥ ४५ ॥ अखण्डं सर्वकालं मांसं उपोष्य त्यक्त्वा मांसामित्यन्येषामप्युलक्षणम्। यथोक्तं हठयोगे—

कामं जित्वा तथा क्रोधं शीतोष्णे वर्षमेव च
भयं शोकं तथा श्वासं पौरुषान्विषयांस्तथा
अरतिं दुर्जयां चैव घोरां तृष्णां च पार्थिव ।
स्पर्शं निद्रां तथा तन्द्रीं दुर्जयां नृपसत्तम ४८
दीपयन्ति महात्मानः सूक्ष्ममात्मानमात्मना
वीतरागा महाप्रज्ञा ध्यानाध्ययनसंपदा ४९
दुर्गस्त्वेष महापन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम्
यः कश्चिद्व्रजति ह्यस्मिन्क्षेमेण भरतर्षभ ५०
यथा कश्चिद्वनं घोरं बहुसर्पसरीसृपम् ।
श्वभ्रवत्तोयहीनं च दुर्गमं बहुकण्टकम् ॥ ५१
अभक्ष्यमटवीप्रायं दावदग्धमहीरुहम् ।
पन्थानं तस्कराकीर्णं क्षेमेणाभिपतेद्युवा ५२
योगमार्गं तथाऽऽसाद्य यः कश्चिद्व्रजते द्विजः
क्षेमेणोपरमेन्मार्गाद्बहुदोषो हि स स्मृतः ५३
सुस्थेयं क्षुरधारासु निशितासु महीपते ।
धारणासु तु योगस्य दुःस्थेयमकृतात्मभिः ॥
विपन्ना धारणास्तात नयन्ति न शुभां गतिम्
नेतृहीना यथा नावः पुरुषानर्णवे नृप ५५
यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।
मरणं जन्मदुःखं च सुखं च स विमुञ्चति ॥
नानाशास्त्रेषु निष्पन्नं योगेष्विदमुदाहृतम् ।
परं योगस्य यत्कृत्यं निश्चितं तद्द्विजातिषु ५७
परं हि तद्ब्रह्ममयं महात्मन्
ब्रह्माणमीशं वरदं च विष्णुम् ।
भवं च धर्मं च षडाननं च
यद्ब्रह्मपुत्रांश्च महानुभावान् ॥ ५८
तमश्च कष्टं सुमहद्रजश्च
सत्त्वं विशुद्धं प्रकृतिं परां च ।
सिद्धिं च देवीं वरुणस्य पत्नीं
तेजश्च कृत्स्नं सुमहच्च धैर्यम् ॥ ५९
ताराधिपं खे विमलं सतारं
विश्वांश्च देवानुरगान्पितॄंश्च ।
शैलांश्च कृत्स्नानुदधींश्च घोरान्
नदीश्च सर्वाः सवनान्घनांश्च ॥ ६०
नागान्नगान् यक्षगणान् दिशश्च
गन्धर्वसंघान्पुरुषान् स्त्रियश्च ।
परस्परं प्राप्य महान्महात्मा
विशेत योगी न चिराद्विमुक्तः ॥ ६१
कथा च येयं नृपते प्रसक्ता
देवे महावीर्यमतौ शुभेयम् ।
योगी स सर्वानभिभूय मर्त्या-
न्नारायणात्मा कुरुते महात्मा ॥ ६२

'मांसं दधि कुलित्थं च लशुनं शाकमेव च ।
कटूम्लतिक्तपिण्याकहिंगुसौवीरसर्षपाः
तैलं च वर्ज्यान्येतानि यत्नतो योगिना सदा ।
पुनरुष्णीकृतं द्रव्यमहितं चेति केचन इति ॥ ४६ ॥

पौरुषान्पुरुषप्रियाञ्शब्दान् ॥ ४७ ॥ अरतिः स्त्रीसंगाभावजमस्वास्थ्यं स्पर्शः स्त्र्यादिसंयोगजं सुखम् ॥ ४८ ॥ दीपयन्ति प्रकाशयन्ति । आत्मानं त्वंपदार्थं आत्मना बुद्ध्या 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' इति श्रुतेः। ध्यानं ध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहः तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति सूत्रम्। अध्ययनं प्रणवजपः । यथोक्तम्—

'जपाच्छान्तः पुनर्ध्यायेद्ध्यानाच्छान्तः पुनर्जपेत् ।
जपध्यानपरिश्रान्त आत्मानं च विचारयेत्'इति ॥ ४९॥

यः कश्चिदित्यनेनात्राधिकारिदौर्लभ्यमुक्तम् ॥ ५० ॥ सुस्थेयं सुखेन स्थातुं शक्यम् ॥ ५४ ॥ न शुभां रोगाद्याघातवतीम् ॥ ५५ ॥ योगेषु योगशास्त्रेषु कृत्यं कर्तुं योग्यं फलमिति यावत् ॥ ५७ ॥ ब्रह्म ब्रह्मविष्ण्वादि स्रष्टृ तुर्यमूर्तिरूपम् तत्प्रधानं परं कैवल्यात्मकं योगफलं तथा ब्रह्मविष्ण्वादिभावोऽपि योगफलमित्यर्थः । महानुभावान् ऋषभकपिलादीन् ॥ ५८ ॥ तमोरजसी लयविक्षेपौ योगविघ्नौ सत्त्वं च धर्मज्ञानैश्वर्योपगं मा भूदिति विशुद्धमित्युक्तम् । आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वं विशुद्धता, विशेत योगीति अपकृष्यते परां प्रकृतिं प्रकृतिलयत्वं च विशते वरुणस्य पत्नीं सिद्धिं जलजयं तेजश्च विशते इत्यनेन तेजोजयं सुमहच्च धैर्यमिति पृथ्वीजयं च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ताराधिपादीनां मध्ये यद्भावं वांच्छति तद्भावं इच्छया प्राप्नोतीत्यर्थः । यथोक्तं **निरुक्ते**—'अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवतीति' ॥ ६० ॥ ननु यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति इति पुरुषादेव ब्रह्मादीनां सृष्टिः श्रूयते तत्कथं ब्रह्मादीन्प्राक्सिद्धान्योगी विशत इत्युच्यते इत्याशंक्याह—**कथा चेति**। देवे परमात्मनि विषये येयं कथा जगत्कर्तृत्वादिनिरूपणात्मिका आत्मन आकाशः संभूतः इत्यादिश्रुतितः प्रसक्ता । सेयं शुभैव नास्मन्मतविरुद्धेत्यर्थः यतः योगी नारायणात्मा नारायणे तुर्यमूर्तौ ईश्वरे अयमहं नारायण इत्यहंग्रहेण प्रणिहित आत्मा येन स तथा । तं यथायथोपासते तथैतः प्रेत्य भवति इति श्रुतेर्नारायणभावं प्राप्तो महात्मा व्यापकचित्तः सर्वानभिभूय सर्वाधिको भूत्वा मर्त्यान्पाञ्चभौतिकान् जरायुजादीन् कुरुते संकल्पमात्रेण

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि योगविधौ
त्रिशततमोऽध्यायः॥ ३००॥

३०१-[१२८]

युधिष्ठिर उवाच ।
सम्यक् त्वयाऽयं नृपते वर्णितः शिष्टसंमतः
योगमार्गो यथान्यायं शिष्यायेह हितैषिणा १
सांख्ये त्विदानीं कार्त्स्न्येन
विधिं प्रब्रूहि पृच्छते ।
त्रिषु लोकेषु यज्ज्ञानं
सर्वं तद्विदितं हि ते ॥ २
भीष्म उवाच ।
शृणु मे त्वमिदं सूक्ष्मं
सांख्यानां विदितात्मनाम् ।
विहितं यतिभिः सर्वैः
कपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३
यस्मिन्न विभ्रमाः केचिद् दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।
गुणाश्च यस्मिन्बहवो दोषहानिश्च केवला ४
ज्ञानेन परिसंख्याय सदोषान्विषयान्नृप ।
मानुषान्दुर्जयान्कृत्स्नान्पैशाचान्विषयांस्तथा
राजसान्विषयान्ज्ञात्वा यक्षाणां विषयांस्तथा
विषयानौरगान्ज्ञात्वा गान्धर्वविषयांस्तथा
पितृणां विषयान्ज्ञात्वा तिर्यक्षु चरतां नृप ।
सुपर्णविषयान्ज्ञात्वा मरुतां विषयांस्तथा ७
राजर्षिविषयान्ज्ञात्वा ब्रह्मर्षिविषयांस्तथा ।
आसुरान्विषयान्ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव च ८
देवर्षिविषयान्ज्ञात्वा योगानामपि चेश्वरान्
प्रजापतीनां विषयान्ब्रह्मणो विषयांस्तथा ९
आयुषश्च परं कालं लोके विज्ञाय तत्त्वतः ।
सुखस्य च परं तत्त्वं विज्ञाय वदतां वर १०
प्राप्ते काले च यद्दुःखं सततं विषयैषिणाम् ।
तिर्यक्षु पततां दुःखं पततां नरके च यत् ११
स्वर्गस्य च गुणान्कृत्स्नान्दोषान्सर्वांश्च भारत
वेदवादेऽपि ये दोषा गुणा ये चापि वैदिकाः
ज्ञानयोगे च ये दोषा गुणा योगे च ये नृप ।
सांख्यज्ञाने च ये दोषास्तथैव च गुणा नृप ॥

सृजति । अतो योगिनां संप्रज्ञाते भूतस्रष्टृत्वं व्युत्थाने भौतिकजन्तुस्रष्टृत्वं चास्तीति न कयाचित् श्रुत्या योगशास्त्रं विरुध्यते । वेदान्तिभिरप्यस्य योगैश्वर्यस्य हर्तुमशक्यत्वात् । शास्त्रान्त्यपादेऽभ्युपगतत्वाच्चेति न किंचिदवद्यम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥

३०१

सूचीकटाहन्यायेन योगमुक्त्वा सांख्यं वक्तुमारभते— **सम्यगिति** ॥ १ ॥ मे मत्तः इदं वक्ष्यमाणं तत्त्वमिति शेषः । यतिभिः ऋषभादिभिः विहितं प्रकाशितम् ॥ ३ ॥ तदेव स्तौति—**यस्मिन्निति** । 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति श्रुत्या प्राणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य यावद्व्यवहारमबाध्यत्वलक्षणं सत्त्वमन्यत् सर्वथैवाबाध्यत्वं सत्त्वं प्रत्यगात्मन इति दर्शितम् । तत्राद्यमादाय कृत्स्नोऽपि कर्मोपास्त्यादिव्यवहारः सिद्ध्यति। अन्त्यमादाय नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादिर्जगतो बाधादिकं संगच्छते । मतान्तरे तु सर्वस्य भेदस्य पारमार्थिकत्वात् 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'नेह नानास्ति' इत्याद्या अध्यारोपापवादन्यायेनात्मैक्यप्रतिपादनपराः श्रुतय उपरुध्यन्त इति तेषां जगत्सत्यत्वविभ्रमो दृश्यते । केषांचिदात्मन्यप्यसत्त्वभ्रमोऽस्ति न त्वस्माकं क्वचिदप्यंशे विभ्रमोऽस्तीत्यर्थः । गुणाः कर्मज्ञानकांडयोर्दृष्टिभेदेनाविरोधादयः। दोषाश्च बह्वात्मवादे एकस्मिन्शरीरे सर्वात्मसान्निध्याविशेषादेकस्य भोगेन सर्वेषां भोगापत्तिरित्यादयस्तेषां हानिः ॥ ४ ॥ **ज्ञानेनेति** । तत्त्वदर्शनोन्मुखं चेतस्तत्त्वस्य तमःपिहिततयाऽनधिगमात्तत्र शुक्तौ रजतादिवन्मानुषत्वासुरत्वादिभावं पश्यति । तत्र उत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वभ्रमान् परिसंख्याय बाधित्वा प्राप्नुवन्ति । शुभं मोक्षमिति त्रयोदशेन सम्बन्धः । सदोषान् आगमापायितया मिथ्यात्वदोषयुक्तान्। यथोक्तम् —'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति । 'नासतो विद्यते भावः' इति च । ज्ञात्वा परिसंख्यायेति सर्वत्र योज्यम् । तत्र यथा यथा तत्त्वावरकस्य तमसः सम्यगवेक्षणेनापगमस्तथा उत्तरोत्तरमुत्कृष्टविषयोपस्थितिर्यावत् ब्राह्मणो विषयान्पश्यति प्राग्वत् ॥ ५ ॥ अत्र गुणा अप्यागमापायितया दोषा एवेति तेऽपि हानार्थमेव ज्ञातव्याः ॥ १२ ॥ सांख्यज्ञानेऽपि दोषाः विद्वत्त्वाभिमानादयः गुणाः अद्वेष्टृत्वादयः ॥ १३ ॥

सत्त्वं दशगुणं ज्ञात्वा रजो नवगुणं तथा ।
तमश्चाष्टगुणं ज्ञात्वा बुद्धिं सप्तगुणां तथा ॥ १४
षड्गुणं च मनो ज्ञात्वा नभः पञ्चगुणं तथा ॥
बुद्धिं चतुर्गुणां ज्ञात्वा तमश्च त्रिगुणं तथा १५
द्विगुणं च रजो ज्ञात्वा सत्त्वमेकगुणं पुनः ।
मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणे तथा ॥ १६
ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्भाविताः शुभाः ।
प्राप्नुवन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नभः परम् ॥
रूपेण दृष्टिं संयुक्तां घ्राणं गन्धगुणेन च ।
शब्दे सक्तं तथा श्रोत्रं जिह्वा रसगुणेषु च १८
तनुं स्पर्शे तथा सक्तां वायुं नभसि चाश्रितम्
मोहं तमसि संयुक्तं लोभमर्थेषु संश्रितम् १९
विष्णुं क्रान्ते बले शक्रं कोष्ठे सक्तं तथानलम्
अप्सु देवीं समासक्तामपस्तेजसि संश्रिताः ॥
तेजो वायौ तु संसक्तं वायुं नभसि चाश्रितम्
नभो महति संयुक्तं महद्बुद्धौ च संश्रितम् २१
बुद्धिं तमसि संसक्तां तमो रजसि संश्रितम् ।
रजः सत्त्वे तथा सक्तं सत्त्वं सक्तं तथाऽऽत्मनि
सक्तमात्मानमीशे च देवे नारायणे तथा ।
देवं मोक्षे च संसक्तं मोक्षं सक्तं तु न क्वचित्
ज्ञात्वा सत्त्वगुणं देहं वृतं षोडशभिर्गुणैः ।
स्वभावं चेतनां चैव ज्ञात्वा देहसमाश्रिते ॥
मध्यस्थमेकमात्मानं पापं यस्मिन्न विद्यते ।
द्वितीयं कर्म विज्ञाय नृपते विषयैषिणाम् २५

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च
सर्वानात्मनि संश्रितान् ।
दुर्लभत्वं च मोक्षस्य
विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम् ॥ २६

सत्त्वमिति।

‘आनन्दः प्रीतिरुद्रेगः प्राकाश्यं पुण्यशीलता ।
संतोषः श्रद्दधानत्वमार्जवं त्यागशीलता ॥
ऐश्वर्यं चेति सत्त्वस्य गुणा दश निसर्गजाः ।
आस्तिकत्वमकार्पण्यं सुखदुःखोपसेवनम् ।
भेदः पुरुषता चैव कामक्रोधौ मदस्तथा ।
दर्पद्वेषातिवादाश्च नवैते राजसा गुणाः ॥
तमो मोहो महामोहस्तामिस्रश्चान्धपञ्चमः।
निद्रा प्रमाद आलस्यमित्यष्टौ तमसो गुणाः’ इति ॥

बुद्धिं सप्तगुणां महदहंकारपंचतन्मात्ररूपाम् ॥ १४ ॥ मनः-श्रोत्रादिपञ्चकेन सह षड्रूपं,नभः वियदादिपञ्चकरूपं, बुद्धिः संशयनिश्चयगर्वस्मरणरूपा, तमः अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपम्॥१५॥ रजः प्रवृत्तिदुःखरूपं सत्त्वं प्रकाशरूपं बुद्ध्यादीनां पुनर्ग्रहणं प्रातिलोम्येन सत्त्वे तत्प्रविलापनार्थम्। एते पञ्चपञ्चाशत्। एतेषां मध्ये तत्त्वेन याथात्म्येन मार्गं आत्मप्रापकं सत्त्वादिप्रधानं विज्ञाय हानार्थं तत्प्रतिबन्धकं च रजस्तमःप्रधानं गुणजातं विज्ञाय प्रलये प्राकृतलये तथा प्रेक्षणे आत्मतत्त्वालोचने च ॥ १६ ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः एतान्सर्वान् ग्रन्थतोऽनुभवतश्च ज्ञात्वा कारणैर्मोक्षोपयोगिभिः सात्त्विकैर्भावैर्भावितात्मानो वासितचित्ताः मोक्षं प्राप्नुवन्ति सूक्ष्माः रविरश्मयो वायवो वा ॥ १७ ॥ अत्र ‘प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः’ इति श्रुत्यनुसारादिन्द्रियेभ्यो देवतासृष्टिं देवताभ्यो लोकसृष्टिं चाभ्युपेत्य ब्रह्मणि सर्वलयमाह--**रूपेणेति**। रूपेण रूपवता द्रव्येण दृष्टिं चक्षुरिन्द्रियं संयुक्तं कुण्डलेन कनकमिव । चक्षुर्व्यतिरिक्तो रूपद्रव्यदेवतादिर्विषयो नास्तीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि यावन्मोक्षं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ वायुं त्वगिन्द्रियदेवतां नभसि स्वकारणे संश्रितम् । एतच्च सर्वदेवतोपलक्षणम् । मोहं वैचित्यं तमसि तमोगुणे लोभं रजःकार्यमर्थेषु तमसोऽर्थानां च वियोगे मोहलोभौ न भवत इति दृष्टान्तमात्रमिदम् ॥ १९ ॥ क्रान्ते पादविक्षेपे बले हस्तेन्द्रिये कोष्ठे उदरे देवीं पृथ्वीम् ॥ २० ॥ महति महत्तत्त्वकार्येऽहङ्कारे महत् बुद्धौ महत्तत्त्वे ॥ २१ ॥ आत्मनि जीवे त्वंपदार्थे ॥ २२ ॥ ईशे मायाविनि देवे नारायणे चेति तस्यैव विशेषणे।तत्पदार्थे मोक्षे कैवल्ये निर्विकल्पे वस्तुनि तच्च न क्वचित्सक्तम् । स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः ॥ २३ ॥ ननु रूपादीनां मोक्षमात्रत्वोक्तिरागममात्रं न त्वत्र काचिदुपपत्तिरस्तीत्याशंक्याह--**ज्ञात्वेति**। सत्त्वगुणं देहबुद्धिसत्त्वमयं स्वाप्नं शरीरं षोडशभिर्गुणैः कार्यैः ‘प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यतपोमंत्राः कर्मलोकेषु नाम च’ इति श्रुत्युक्तैः प्राणादिनामान्तैर्वृतं ज्ञात्वा स्वभावं प्राक्कर्म च तदुत्पत्तिकारणं चेतनां धीवृत्तिं च तदवभासिकां देहसमाश्रिते लिंगदेहाश्रिते ज्ञात्वा च मध्यस्थं उदासीनं एकं आत्मानं यस्मिन्पापं न विद्यत इति असङ्गं जानीयात् । यथैकेन कर्मणा स्वाप्नप्रपञ्चविभ्रमे आत्मनः असङ्गत्वं स्थूलशरीरजदुःखाननुवृत्तेर्दृश्यते एवं जाग्रद्भ्रमेऽपि विषयैषिणां विषयवासनावतां द्वितीयं कर्म कारणं विज्ञाय इन्द्रियादीनात्माश्रितान् आत्मन्यविद्यया अध्यारोपितान् जानीयादित्यध्याहृत्य योज्यम्।अयमर्थः-यथा स्वप्ने एकस्यैवात्मनो वासनावशात्सर्वजगदात्मकत्वं आत्मनश्चासङ्गत्वं दृश्यते,एवं जाग्रद्भ्रमेऽपि ज्ञेयमिति सार्धश्लोकद्वयार्थः ॥ २४॥ एतस्माद्वासनामयाद्वस्थात्रयसंचरादात्मनो मोक्षस्य दुर्लभत्वं वक्ष्यमाणैः कारणैर्विज्ञाय कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितो भवतीति चतुर्दशेनान्वयः ॥२६॥

प्राणापानौ समानं च व्यानोदानौ च तत्त्वतः
अधश्चैवानिलं ज्ञात्वा प्रवहं चानिलं पुनः २७
सप्त वातांस्तथा ज्ञात्वा सप्तधा पिहितान्पुनः
प्रजापतीनृषींश्चैव मार्गांश्चैव बहून्वरान् ॥ २८
सप्तर्षींश्च बहून्ज्ञात्वा राजर्षींश्च परंतप।
सुरर्षीन्महतश्चान्यान्ब्रह्मर्षीन्सूर्यसन्निभान् २९
ऐश्वर्याच्च्यावितान्दृष्ट्वा कालेन महता नृप।
महतां भूतसंघानां श्रुत्वा नाशं च पार्थिव ॥
गतिं चाप्यशुभां ज्ञात्वा नृपते पापकार्मिणाम्
वैतरण्यां च यद्दुःखं पतितानां यमक्षये ३१
योनीषु च विचित्रासु संसारानशुभांस्तथा।
जठरे चाशुभे वासं शोणितोदकभाजने ३२
श्लेष्ममूत्रपुरीषे च तीव्रगन्धसमन्विते।
शुक्रशोणितसंघाते मज्जास्नायुपरिग्रहे ॥ ३३
शिराशतसमाकीर्णे नवद्वारे पुरेऽशुचौ।
विज्ञाय हितमात्मानं योगांश्च विविधान्नृप ॥
तामसानां च जन्तूनां रमणीयावृतात्मनाम्
सात्त्विकानां च जन्तूनां कुत्सितं भरतर्षभ ॥
गर्हितं महतामर्थे सांख्यानां विदितात्मनाम्
उपप्लवांस्तथा घोरान् शशिनस्तेजसस्तथा ३६
ताराणां पतनं दृष्ट्वा नक्षत्राणां च पर्ययम्।
द्वंद्वानां विप्रयोगं च विज्ञाय कृपणं नृप ३७
अन्योन्यभक्षणं दृष्ट्वा भूतानामपि चाशुभम्।
बाल्ये मोहं च विज्ञाय क्षयं देहस्य चाशुभम्
रागे मोहे च संप्राप्ते क्वचित्सत्त्वं समाश्रितम्
सहस्रेषु नरः कश्चिन्मोक्षबुद्धिं समाश्रितः ३९
दुर्लभत्वं च मोक्षस्य विज्ञाय श्रुतिपूर्वकम्।
बहुमानमलब्धेषु लब्धे मध्यस्थतां पुनः ॥ ४०
विषयाणां च दौरात्म्यं विज्ञाय नृपते पुनः।
गतासूनां च कौन्तेय देहान्दृष्ट्वा तथाऽशुभान्
वासं कुलेषु जन्तूनां दुःखं विज्ञाय भारत।
ब्रह्मघ्नानां गतिं ज्ञात्वा पतितानां सुदारुणाम्
सुरापाने च सक्तानां ब्राह्मणानां दुरात्मनाम्
गुरुदारप्रसक्तानां गतिं विज्ञाय चाशुभाम् ॥
जननीषु च वर्तन्ते येन सम्यग्युधिष्ठिर।
सदेवकेषु लोकेषु येन वर्तन्ति मानवाः ॥ ४४
तेन ज्ञानेन विज्ञाय गतिं चाशुभकर्मणाम्।
तिर्यग्योनिगतानां च विज्ञाय गतयः पृथक् ॥
वेदवादांस्तथा चित्रानृतूनां पर्ययांस्तथा।
क्षयं संवत्सराणां च मासानां च क्षयं तथा
पक्षक्षयं तथा दृष्ट्वा दिवसानां च संक्षयम्।
क्षयं वृद्धिं च चन्द्रस्य दृष्ट्वा प्रत्यक्षतस्तथा ४७
वृद्धिं दृष्ट्वा समुद्राणां क्षयं तेषां तथा पुनः।
क्षयं धनानां दृष्ट्वा च पुनर्वृद्धिं तथैव च ॥ ४८
संयोगानां क्षयं दृष्ट्वा युगानां च विशेषतः।
क्षयं च दृष्ट्वा शैलानां क्षयं च सरितां तथा ॥
वर्णानां च क्षयं दृष्ट्वा क्षयान्तं च पुनः पुनः।
जरामृत्युस्तथा जन्म दृष्ट्वा दुःखानि चैव ह ॥
देहदोषांस्तथा ज्ञात्वा तेषां दुःखं च तत्त्वतः
देहविक्लवतां चैव सम्यग्विज्ञाय तत्त्वतः ५१
आत्मदोषांश्च विज्ञाय
सर्वानात्मनि संश्रितान्।
स्वदेहादुत्थितान् गन्धां-
स्तथा विज्ञाय चाशुभान् ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच।

कान्स्वगात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्यमितविक्रम
एतन्मे संशयं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ५३

भीष्म उवाच।

पञ्च दोषान्प्रभो देहे प्रवदन्ति मनीषिणः।
मार्गज्ञाः कापिलाः सांख्याः शृणु तानरिसूदन

यः प्राणादीन्पञ्चैकीकृत्याधो नयति सोऽधोनिलः षष्ठः एवं प्रवह ऊर्ध्वनेता सप्तमः॥२७॥ त एते सप्त वायवः प्रत्येकं सप्तधा विहिताः। अयं भावः–यथैकस्मिन्वटेऽनेकानि वीजानि तेषु च वीजेषु प्रतिवीजमनन्तानि वीजानि तद्वदेकस्मिन्देहे सप्त प्राणाः प्रतिप्राणं सप्त सप्त प्राणा एवमुत्तरोत्तरमिति जगदानन्त्यमुक्तम्। तस्मात्संसारवीजस्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेनोच्छेदे यतितव्यामिति भावः॥२८॥ ननु सन्त्यनेके प्राजापत्यादिदेहा एव सुखमयाः किं मोक्षेणेत्याशंक्य तेषामप्यैश्वर्यस्यान्तवत्त्वान्नेत्याह—**ऐश्वर्यादिति** ॥३०॥ उपप्लवान् उपरागान् तेजसः सूर्यस्य॥३६॥ द्वंद्वानां दम्पतीनाम्॥३७॥ क्वचित्पुंसि ॥३९॥ वहुमानं अत्यादरं मध्यस्थतां औदासीन्यम् ॥४०॥ दौरात्म्यं वन्धहेतुताम् ॥ ४१ ॥ कुलेषु गृहेषु ॥ ४२ ॥ संवत्सरक्षयो बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगयोरन्तराले सूर्यस्य द्विरेकराशिसंक्रमे भवति। मासक्षयो दर्शयोरन्तराले सूर्यसंक्रान्तिद्वयम् ॥४६॥ पक्षक्षयः सार्धचतुर्दशादिनमध्ये पर्वद्वयं तदा त्रयोदशाभिर्दिनैः पक्षो भवति। दिवसक्षयः सूर्योदययोरन्तराले तिथित्रयस्पर्शः। कालाभिमानिदेवतानामपि क्षयोदयौ दृश्येते किमुत काल्यमानानामस्मदादीनामिति भावः॥४७॥ वाह्यदोषानुक्त्वा देहजान्दोषानाह-**स्वदेहादिति**। उत्थितान्दोषानित्यनुषङ्गः ॥ ५२ ॥

कामक्रोधौ भयं निद्रा पञ्चमः श्वास उच्यते
एते दोषाः शरीरेषु दृश्यन्ते सर्वदेहिनाम् ।
छिन्दन्ति क्षमया क्रोधं कामं संकल्पवर्जनात्
सत्त्वसंसेवनान्निद्रामप्रमादाद्भयं तथा ।
छिन्दन्ति पञ्चमं श्वासमल्पाहारतया नृप ५७
गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वा दोषान्दोषशतैरपि ।
हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञाय तत्त्वतः ॥ ५८
अपां फेनोपमं लोकं विष्णोर्मायाशतैर्वृतम् ।
चित्रभित्तिप्रतीकाशं नलसारमनर्थकम् ५९
तमः श्वभ्रनिभं दृष्ट्वा वर्षबुद्बुदसंनिभम् ।
नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमिहावशम् ॥

रजस्तमसि संमग्नं
पङ्के द्विपमिवावशम् ।
सांख्या राजन्महाप्राज्ञा-
स्त्यक्त्वा स्नेहं प्रजाकृतम् ॥ ६१
ज्ञानयोगेन सांख्येन
व्यापिना महता नृप ।
राजसानशुभान् गन्धां-
स्तामसांश्च तथाविधान् ॥ ६२
पुण्यांश्च सात्त्विकान् गन्धान्
स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ।
छित्त्वाऽऽशु ज्ञानशस्त्रेण
तपोदण्डेन भारत ॥ ६३

ततो दुःखोदकं घोरं चिन्ताशोकमहाह्रदम्
व्याधिमृत्युमहाग्राहं महाभयमहोरगम् ॥ ६४
तमःकूर्मं रजोमीनं प्रज्ञया सन्तरन्त्युत ।
स्नेहपङ्कं जरादुर्गं ज्ञानदीपमरिन्दम ॥ ६५
कर्मागाधं सत्यतीरं स्थितव्रतमरिन्दम ।
हिंसाशीघ्रमहावेगं नानारससमाकरम् ॥ ६६
नानाप्रीतिमहारत्नं दुःखज्वरसमीरणम् ।
शोकतृष्णामहावर्तं तीक्ष्णव्याधिमहागजम्
अस्थिसंघातसंघट्टं श्लेष्मफेनमरिन्दम ।
दानमुक्ताकरं घोरं शोणितह्रदविद्रुमम् ६८
हसितोत्क्रुष्टनिर्घोषं नानाज्ञानसुदुस्तरम् ।
रोदनाश्रुमलक्षारं संगत्यागपरायणम् ॥ ६९
पुत्रदारजलौकौघं मित्रबान्धवपत्तनम् ।
अहिंसासत्यमर्यादं प्राणत्यागमहोर्मिणम् ७०
वेदान्तगमनद्वीपं सर्वभूतदयोदधिम् ।
मोक्षदुर्लभविषयं वडवामुखसागरम् ॥ ७१
तरन्ति यतयः सिद्धा ज्ञानयानेन भारत ।
तीर्त्वाऽतिदुस्तरं जन्म विशन्ति विमलं नभः

तत्र तान्सुकृतीन्सांख्यान्
सूर्यो वहति रश्मिभिः ।
पद्मतन्तुवदाविश्य
प्रवहन्विषयान्नृप ॥ ७३
तत्र तान्प्रवहो वायुः
प्रतिगृह्णाति भारत ।
वीतरागान्यतीन् सिद्धान्
वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७५

सूक्ष्मः शीतः सुगन्धी च सुखस्पर्शश्च भारत ।
सप्तानां मरुतां श्रेष्ठो लोकान्गच्छति यः शुभान्
स तान्वहति कौन्तेय नभसः परमां गतिम् ॥

नलसारं नलतृणवदन्तः सारहीनम् ॥ ५९ ॥ नाशप्रायं नाशबहुलम् ॥६०॥ शुभाशुभांश्च गंधान् तपोदण्डेन ज्ञानशस्त्रेण धीकुठारेण च्छित्त्वा यतयः सागरं तरन्तीति दशमेन सम्बन्धः ॥६३॥ **तीर्त्वा चेति** । जन्म ईदृशेनालोचनेन जन्मयुक्तं स्थूलं शरीरं तीर्त्वा विस्मृत्य विमलं नभः प्रविशन्ति । देहाध्यासापाये व्योमसंविदुदेतीत्यर्थः ॥७२॥ **तत्रेति** । तस्मिन् हार्दे व्योम्नि पद्मतन्तुवत् । यथा कमलनालेनान्तःसुषिरेण जलं मुखेनाकृष्यमाणमन्तः प्रविशति तद्वत् । आत्मनि प्रणिधीयमानमनोद्वारा सूर्योऽन्तराविश्य तत्रैव हृदयाकाशे सांख्यान् प्रति स्वनाडीभिः सम्बन्धाच्चतुर्दशभुवनगतान्विषयान् वहति प्रापयति । प्रवहन्विषयानित्यनेन विषयैः सह सूर्यस्य नित्यसम्बन्धो दर्शितः । व्योमसंविदुदये सांख्यस्य सार्वज्ञ्यं सार्वात्म्यं सर्वभोगभाक्त्वं चोदेतीत्यर्थः । एतेन प्रत्यगात्मस्था एव विषया मुकुरमुखवदज्ञानवशात्पराक्त्वेन भान्तीत्यात्माद्वैतमुपपादितम् । हार्दनाडीनां सूर्यरश्मिभिः सम्बन्धस्तेषां च ब्रह्माण्डेन सम्बन्धश्छान्दोग्यादावुक्तः प्रागेवोदाहृतः ॥ ७३ ॥ **तत्रेति** । तत्र हार्दाकाशे तांस्तेजोवन्नात्मकान् विषयान्प्रवहसंज्ञको वायुः प्रतिगृह्णाति स्वात्मसात्करोति । तथा च श्रुतिः—'वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्ते' इति । किं कृत्वा वीतरागान् यतीन् अपेक्ष्येति शेषः । संप्रज्ञातसुखास्वादसक्ते सांख्ये वायुर्विषयान्न संहरति अन्यथा तु संहरतीत्यर्थः । अत एव समाधिं प्रकृत्योक्तं गौडपादीये—'नास्वादयेत्सुखं तत्र' इति ॥ ७४ ॥ **सूक्ष्म इति** । सूक्ष्मस्त्वगिन्द्रियाग्राह्यस्पर्शः । ननु सूर्यरश्मिसम्बन्धेऽपि ब्रह्माण्डं न हार्दाकाशे प्रवेष्टुमर्हति । अत्रत्यानां घटादीनां सूर्यास्तोत्तरं लोकान्तरसम्बन्धादर्शनादित्याशंक्याह-**सप्तानामिति** । तान्पिण्डब्रह्माण्डरूपान् विषयान् । यथाऽयं प्रवहो वायुः देहेन सम्बन्धात्स्वयं लोकान्प्रतिगच्छति पिण्डं च

नभो वहति लोकेश रजसः परमां गतिम् ।
रजो वहति राजेन्द्र सत्त्वस्य परमां गतिम् ॥
सत्त्वं वहति शुद्धात्मन्परं नारायणं प्रभुम् ।
प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ७७
परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनाऽमलाः ।
अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति वा विभो
परमा सा गतिः पार्थ
निर्द्वन्द्वानां महात्मनाम् ।
सत्यार्जवरतानां वै
सर्वभूतदयावताम् ॥ ७९
युधिष्ठिर उवाच ।
स्थानमुत्तममासाद्य भगवन्तं स्थिरव्रताः ।
आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वाऽनघ ॥
यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ।
त्वदृते पुरुषं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ॥ ८१
मोक्षे दोषो महानेष प्राप्य सिद्धिगतानृषीन्
यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे ॥ ८२
प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप ।
मग्नस्य हि परं ज्ञानं किं न दुःखतरं भवेत् ॥
भीष्म उवाच ।
यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः पृष्टः सुसंकटः ।
बुधानामपि संमोहः प्रश्नेऽस्मिन्भरतर्षभ ८४
अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु सम्यङ्मयेरितम् ।
बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम् ॥
इन्द्रियाण्येव बुध्यन्ते
स्वदेहे देहिनां नृप ।
कारणान्यात्मनस्तानि
सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः ॥ ८६
आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यसमानि तु ।
विनश्यन्ति न सन्देहः फेना इव महार्णवे ८७

तत्तल्लोकान्प्रतिवहति एवं नभसः परमां गतिं हार्दाकाशं गच्छति ब्रह्माण्डं च तं प्रतिवहति । तथा च ब्रह्माण्डं वातरज्जुभिः सूर्यमण्डले निबद्धमतो हार्दनभसि सूर्यप्रवेशेन ब्रह्माण्डस्यापि प्रवेशो युज्यते । अत्रत्यघटादीनां तु रात्रावपि सूर्यरश्मिसम्बन्धविघटनं नास्तीति न तैः सह देशान्तरगमनप्रसक्तिरस्ति । अतो युक्तमुक्तं तत्र तान् सुकृतीनित्यादि ॥ ७५ ॥ **नभ इति** । तमसः सूक्ष्मतमःपरिणामो व्योमसंवित् । नभ आख्या रजसः परमां गतिमहंकारं नयति । सत्त्वस्य परमां गतिं महत्तत्त्वमस्मितामात्रं शुद्धत्वंपदार्थम् । तस्यापि परमा गतिः प्रभुस्तत्पदार्थस्तस्यापि निरुपाधिचिन्मात्रामित्यर्थः ॥ ७६ ॥ योगवत्सांख्येऽपि शौचादिकं तुल्यमित्युक्तं तदत्रोपसंहरति-**निर्द्वन्द्वानामिति** । सेयमात्मनिष्ठा योगैर्विषयेभ्यश्चित्तवृत्तेर्निरोध इत्युच्यते । सांख्यैस्तु तत्तद्विषयसहितानां वृत्तीनां लवणोदकन्यायेन प्रविलापनमित्युच्यते । एवमयं भाषाभेद एव । शमादिसाधनं कैवल्यं च फलं पक्षद्वयेऽपि समानमिति प्रागुक्तं न प्रस्मर्तव्यम् ॥ ७९ ॥ भगवन्तं षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं परमात्मानमेव परं मोक्षाख्यं स्थानं प्राप्य आजन्ममरणं सर्वज्ञत्वाज्जन्ममरणादिकं तत्र स्मरन्तिः न वा मोक्षे विशेषविज्ञानमस्ति न वेति प्रश्नः ‘ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति’ इति मोक्षे सार्वज्ञ्यसार्वात्म्ययोः श्रवणात् ‘ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्’ इति विशेषविज्ञानाभावश्रुतेश्च संशयः ॥ ८० ॥ एष द्विविधोऽपि मोक्षे महान्दोषः स्फुरति सिद्धिगतान्मोक्षप्रतिपादकान् । ऋषीन्मंत्रान् प्राप्य स्फुरति । परस्परविरुद्धस्यैकत्र पक्षद्वयस्यासंभवात् । अन्यतराङ्गीकारेऽवश्यकर्तव्येऽन्यतरश्रुतेर्बाधो भवतीत्यर्थः । **यदीति** । तत्रैव मोक्षेऽपि विज्ञाने विशेषदर्शने सति कर्मैव श्रेष्ठं किं संन्यासाद्यायासेनेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ तदभावे तु महान्दोषः सुषुप्ताविव विगलितज्ञानस्यापि ज्ञानमस्तीत्युच्यते चेत् । इतो दुःखतरं अयुक्ततरं न किंचिदित्यर्थः ॥ ८३ ॥ बुधानां मैत्रेयीप्रभृतीनामप्यत्र संमोहो दृश्यते । तथाहि । मैत्रेयी मुक्तौ द्वैतदर्शने कर्मफलसाम्यं द्वैतादर्शनेन मूढतमत्वं च पश्यन्ती अन्यतरस्य श्रेयस्त्वमप्रतिपद्यमाना याज्ञवल्क्यमवोचत्— **अत्रैव मा भगवानमूमुहदिति** । मा माम् ॥८४॥ अत्र समाधानमाह-**इन्द्रियाणीति** । देहिनां प्राणिनां स्वदेहे स्वस्वरूपेऽधिष्ठाने स्थितानि इन्द्रियाण्येव मनःषष्ठानि बुध्यन्ते विशेषतः पश्यन्ति यतस्तानि आत्मनो विशेषविज्ञाने कारणानि हेतुभूतानि । कथम् । सूक्ष्मश्चिदात्मा तैः कर्तृकारणरूपैः पश्यति । बाह्यमाभ्यन्तरं वा विषयं प्रकाशयति । अयं भावः-प्रत्यक्षं हि बाह्यमर्थं चक्षुषैव पश्यति तदभावे न पश्यति । न च तावता आत्मनः प्रकाशनशक्तिर्हीयते तेन विनाऽपि स्वप्ने तद्दर्शनात् । एवं सुषुप्तिसमाध्योर्मनसा विनाऽपि नास्यात्मनो ज्ञशक्तिवियोगः । उपकरणस्य स्वातन्त्र्याविघातकत्वात् । तथा च करणाभावकृतमेवास्य विशेषविज्ञानराहित्यम् । न त्वज्ञत्वकृतमिति कैवल्येऽपि नात्मनः सार्वज्ञ्यहानिः । तथा च श्रुतिः-‘यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति यद्वै तं न शृणोत्यशृण्वन्वै तन्न शृणोति’ इत्यादिका सुप्त्यादावप्यात्मनो द्रष्टृत्वादिकं दर्शयति ॥ ८६ ॥ आत्मनो ज्ञशक्त्यवियोगं दर्शयितुं इन्द्रियाणां जडत्वमाह—**आत्मनेति** । वस्तुत इन्द्रियाणि स्वरूपेणैव न सान्ति अध्यस्तत्वात् परमते स्थित्वा तत्तत्व-

इन्द्रियैः सह सुप्तस्य देहिनः शत्रुतापन ।
सूक्ष्मश्चरति सर्वत्र नभसीव समीरणः ॥ ८८
स पश्यति यथान्यायं
स्पर्शान्स्पृशति वा विभो ।
बुध्यमानो यथा पूर्व-
मखिलेनेह भारत ॥ ८९
इन्द्रियाणीह सर्वाणि स्वे स्वे स्थाने यथाविधि
अनीशत्वात्प्रलीयन्ते सर्पा हतविषा इव ९०
इन्द्रियाणां तु सर्वेषां स्वस्थानेष्वेव सर्वशः ।
आक्रम्य गतयः सूक्ष्माश्चरत्यात्मा न संशयः
सत्त्वस्य च गुणान्कृत्स्नान्रजसश्च गुणान्पुनः ।
गुणांश्च तमसः सर्वान्गुणान्बुद्धेश्च भारत ॥ ९२
गुणांश्च मनसश्चापि नभसश्च गुणांश्च सः ।
गुणान्वायोश्च धर्मात्मन्स्नेहजांश्च गुणान्पुनः ॥
अपां गुणांस्तथा पार्थ पार्थिवांश्च गुणानपि ।
सर्वाण्येव गुणैर्व्याप्य क्षेत्रज्ञेषु युधिष्ठिर ॥ ९४
आत्मा च व्याति क्षेत्रज्ञं कर्मणी च शुभाशुभे
शिष्या इव महात्मानमिन्द्रियाणि च तं प्रभो
प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छत्यात्मानमव्ययम् ॥
परं नारायणात्मानं निर्द्वन्द्वं प्रकृतेः परम् ९६
विमुक्तः पुण्यपापेभ्यः प्रविष्टस्तमनामयम् ।
परमात्मानमगुणं न निवर्तति भारत ॥ ९७
शिष्टं तत्र मनस्तात इन्द्रियाणि च भारत ।
आगच्छन्ति यथाकालं गुरोः संदेशकारिणः
शक्यं चाल्पेन कालेन शान्तिं प्राप्तुं गुणार्थिना
एवमुक्तेन कौन्तेय युक्तज्ञानेन मोक्षिणा ॥ ९९
सांख्या राजन्महाप्राज्ञा
गच्छन्ति परमां गतिम् ।
ज्ञानेनानेन कौन्तेय
तुल्यं ज्ञानं न विद्यते ॥ १००
अत्र ते संशयो माभू-
ज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ।
अक्षरं ध्रुवमेवोक्तं
पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥ १०१
अनादिमध्यनिधनं निर्द्वन्द्वं कर्तृ शाश्वतम् ।
कूटस्थं चैव नित्यं च यद्वदन्ति मनीषिणः १०२
यतः सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
यच्च शंसन्ति शास्त्रेषु वदन्ति परमर्षयः ॥ १०३

सुपेत्यापि तानि काष्ठवदचेतनान्येवातो विनश्यन्ति । तत्र फेनदृष्टान्तो यथायोग्यं योजनीयः । यथा फेनो जलेन विना स्वयं निरात्मैव सात्मत्वेन दृष्टोऽपि तेन विना न तिष्ठतीति ॥ ८७ ॥ इन्द्रियाणां जडत्वमुक्त्वाऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमाह—**इन्द्रियैरिति** । देहाभिमानिनः सेन्द्रियस्य स्वप्ने प्रलीनस्यापि यः सूक्ष्मः अन्तरात्मा स सर्वत्र विषये चरति। जाग्रतीव स्वप्नेऽपि सर्वं विषयं भासयतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥ एतदेवाह–**स इति** । यथापूर्वं जाग्रद्वदित्यर्थः ॥ ८९ ॥ इन्द्रियाणां सात्मत्वमात्मचैतन्यानुवेधादेवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह–**इन्द्रियाणीति** । इह स्वप्ने अनीशत्वान्नास्ति ईशः प्रवर्तको येषां तानि तथात्वात्॥९०॥ व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह–**इन्द्रियाणां त्विति** । स्वस्थाने स्थितानां गतयः गतीः सर्वा इन्द्रियवृत्तयश्चिद्व्याप्ता एव उद्यन्तीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ सर्वत्र चिद्व्याप्तिं दर्शयति–**सत्त्वस्येति** । सत्त्वादीनां गुणान् व्याप्य आत्मा चरतीति पूर्वेणान्वयः। सत्त्वस्य गुणान् धर्मादीन् रजसः प्रवृत्त्यादीन् तमसः अप्रवृत्त्यादीन् बुद्धेरध्यवसायादीन् ॥ ९२ ॥ मनसः संकल्पादीन् नभ आदीनां श्रोत्रादीन् स्नेहजान्स्नेहो जलं जायते तस्मात्तेजसस्तज्जान्॥९३॥ **सर्वाण्येवेति**। सर्वाणि उक्तान्यनुक्तानि च क्षेत्रज्ञेषु सान्निहितानि सत्त्वादीनि गुणैर्मायिकैश्चित्तसत्त्वानंदत्वाद्यैर्व्याप्य आत्मा ब्रह्म क्षेत्रज्ञं जीवं व्याति व्याप्नोति कर्मणी च तमेव क्षेत्रज्ञं व्याप्नुत इति सम्बन्धः ॥ ९४ ॥ इन्द्रियाणि मनःषष्ठानि एतच्च क्षेत्रज्ञस्य कर्मसम्बन्धे कारणमुपन्यस्तम् ॥ ९५ ॥ मुक्तिकारणं चाह—**प्रकृतिमिति**। चादिन्द्रियाणि । इन्द्रियाणि कार्योपाधिं प्रकृतिं कारणोपाधिं चातीत्य क्षेत्रज्ञः अव्ययं वृद्धिह्रासशून्यं कूटस्थमात्मानं गच्छति तमेव विशिनष्टि–**परमिति** ॥९६॥ तत्प्राप्तिफलमाह—**विमुक्त इति** ॥ ९७ ॥ ननु परमात्मानं प्राप्तस्यानिवृत्तौ पुनर्देहस्योत्थानं न स्यादित्याशंक्याह–**शिष्टमिति** । निवृत्तेऽपि कारणे चक्रभ्रमिन्यायेन शिष्टं मन आदिप्रातियोगिन आगच्छन्ति गच्छन्ति । यथाकालं समाधिव्युत्थानकालभेदेन गुरोः संदेशकारिणः प्रारब्धकर्मानुसारिणीश्वरप्रेरणा तां कर्तुं शीलं येषां ते ॥९८॥ एवं जीवन्मुक्तिसद्भावमुक्त्वा विदेहकैवल्यमाह-**शक्यमिति**। अल्पेन वर्तमानदेहपातावधिना शान्तिं विदेहमुक्तिम् ॥ ९९ ॥ परं योगापेक्षया श्रेष्ठम्। एवं सांख्येन योगेन वा शोधितस्य त्वंपदार्थस्य ब्रह्माद्वैतसिद्धये तत्पदार्थाभेदं वक्तुं तत्पदार्थस्वरूपमाह –**अक्षरमित्यादिना**। अक्षरं व्यापकं अश्नोतेः सरन् ध्रुवं अचञ्चलम्। अत एव पूर्णं ब्रह्म सर्वोत्कृष्टम्। सनातनं सदैकरूपम् १०१ निर्द्वंद्वं द्वैतवर्जितं कर्तृ जगज्जन्मादिहेतुः शाश्वतं अखंडदंडायमानं कूटस्थं निर्विकारम् ॥ १०२ ॥

सर्वे विप्राश्च देवाश्च तथा शमविदो जनाः ।
ब्रह्मण्यं परमं देवमनन्तं परमच्युतम् ॥ १०४
प्रार्थयन्तश्च तं विप्रा
वदन्ति गुणबुद्धयः ।
सम्यग्युक्तास्तथा योगाः
सांख्याश्चामितदर्शनाः ॥ १०५
अमूर्तेस्तस्य कौन्तेय सांख्यं मूर्तिरिति श्रुतिः
अभिज्ञानानि तस्याहुर्मतं हि भरतर्षभ ॥ १०६
द्विविधानीह भूतानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
जङ्गमागमसंज्ञानि जङ्गमं तु विशिष्यते ॥
ज्ञानं महद्यद्धि महत्सु राज-
न्वेदेषु सांख्येषु तथैव योगे ।
यच्चापि दृष्टं विविधं पुराणे
सांख्यागतं तन्निखिलं नरेन्द्र ॥ १०८
यच्चेतिहासेषु महत्सु दृष्टं
यच्चार्थशास्त्रे नृपशिष्टजुष्टे ।
ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किंचित्
सांख्यागतं तच्च महन्महात्मन् ॥ १०९
शमश्च दृष्टः परमं बलं च
ज्ञानं च सूक्ष्मं च यथावदुक्तम् ।
तपांसि सूक्ष्माणि सुखानि चैव
सांख्ये यथावद्विहितानि राजन् ॥
विपर्यये तस्य हि पार्थ देवान्
गच्छन्ति सांख्याः सततं सुखेन ।
तांश्चानुसंचार्य ततः कृतार्थाः
पतन्ति विप्रेषु यतेषु भूयः ॥ १११
हित्वा च देहं प्रविशन्ति देवं
दिवौकसो द्यामिव पार्थ सांख्याः ।
अतोऽधिकं तेऽभिरता महार्हे
सांख्ये द्विजाः पार्थिवशिष्टजुष्टे ११२
तेषां न तिर्यग्गमनं हि दृष्टं
नार्वाग्गतिः पापकृताधिवासः ।
न वा प्रधाना अपि ते द्विजातयो
ये ज्ञानमेतन्नृपतेऽनुरक्ताः ॥ ११३
सांख्यं विशालं परमं पुराणं
महार्णवं विमलमुदारकान्तम् ।
कृत्स्नं च सांख्यं नृपते महात्मा
नारायणो धारयतेऽप्रमेयम् ॥ ११४
एतन्मयोक्तं नरदेव तत्त्वं
नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदत्ति भूयः ॥ ११५
संहृत्य सर्वं निजदेहसंस्थं
कृत्वाऽप्सु शेते जगदन्तरात्मा ११६

ब्रह्मण्यं ब्रह्मजातिहितम् ॥ १०४ ॥ प्रार्थयन्तः गुणेषु विषयेषु बुद्धिर्येषां ते । तं वदन्ति मायिकैर्गुणैः स्तुवन्ति सांख्या योगाश्च स्तुवन्ति जगत्कर्तृत्वेन आदिगुरुत्वेन चेति शेषः ॥ १०५ ॥ सांख्यज्ञानं शुद्धचिन्मात्रं तस्य स्वरूपमित्यर्थः । तत्सत्त्वे मानमाह—**अभिज्ञानानीति** । घटादीनां ज्ञानानि तान्येव तस्यामूर्तेर्ब्रह्मणो मतं ज्ञानम् मन ज्ञानेऽस्माद्भावे निष्ठा । निर्विषयघटादिज्ञानमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिके—

‘ परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ।
संवित्सैवेह मेयार्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ’ ॥ इति

॥ १०६ ॥ यदुक्ताविधं ब्रह्म तत्साच्चिदानन्दरूपं तत्र स्थावरेषु सदंशमात्राभिव्यक्तिः जङ्गमेषु सच्चिदंशयोर्विद्वत्सु सच्चिदानन्दांशानां त्रयाणामप्यभिव्यक्तिरिति तेषामुत्तरमुत्तरं श्रेष्ठमित्याह द्वाभ्याम्—**द्विविधानीति** । अगमं स्थावरम् ॥ १०७ ॥ महत्सु ब्रह्मवित्सु यन्महज्ज्ञानं तत्सांख्यागतं सांख्येऽन्तर्गतम् । एतेन सांख्यविज्ञानात्सर्वविज्ञानमुक्तम् । तथाच स्थावराज्जंगमं श्रेष्ठं जंगमेष्वपि विद्वान् श्रेष्ठतर इति भावः ॥ १०८ ॥ शमादिकं सर्वं सांख्ये सांख्यविज्ञाननिमित्तं विहितमित्यर्थः ॥ ११० ॥ विपर्यये किंचित्साधनवैकल्यात् ज्ञानानुत्पत्तौ । यतेषु यत्नशीलेषु तांश्चानुसंचार्य तेषामाधिपत्यं कृत्वा ॥ १११ ॥ महार्हे अतिपूज्येऽधिकमभिरतास्ते देवं तत्पदार्थं प्रविशन्ति क्रमेणेति शेषः ॥ ११२ ॥ कीदृशी गतिः या पापकृतानां अधिवासः एतत्परोक्षज्ञानफलमुक्तम् ॥ ११३ ॥ अपरोक्षज्ञानफलमाह—**सांख्यमिति** । कृत्स्नं सांख्यं यो धारयते साक्षात्कृत्यास्ते स नारायणः परं ब्रह्मैव तथा च श्रुतिः-‘ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति’इति ॥ ११४ ॥ हे नर मया एतत् देवस्यात्मनस्तत्त्वमुक्तम् । तच्च नारायणो विश्वमिति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेरित्यर्थः । तत्र हेतुः—**स इति** । एतेन तज्जलानिति श्रुतेरर्थ उक्तः ॥ ११५ ॥ सांख्यसर्वस्वमाहार्धेन—**संहृत्येति** । सर्वं कार्यजातं वियदादिकं संहृत्य प्रविलाप्य कुत्र निजदेहे कारणात्मनि संस्था समाप्तिर्यस्य स तथा कृत्वा स्वयमपि कारणात्माऽप्सु निर्विशेषचिन्मात्रे शेते लीनो भवति जगदन्तरात्मा नारायणः सर्वप्रत्यग्भूतः एतेन योऽयं मायावी जगज्जन्मादिहेतुः स सर्वेषां प्रत्यग्भूत ईश्वरः चिन्मात्रे लीयत इति निर्विशेषब्रह्माद्वैतमुक्तं भवति ॥ ११६ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सांख्यकथने
एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

३०२-[१२९]

युधिष्ठिर उवाच ।

किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनः ।
किं च तत्क्षरमित्युक्तं यस्मादावर्तते पुनः १
अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिं पृच्छाम्यरिनिषूदन ।
उपलब्धुं महाबाहो तत्त्वेन कुरुनन्दन ॥ २
त्वं हि ज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसे वेदपारगैः ।
ऋषिभिश्च महाभागैर्यतिभिश्च महात्मभिः ३
शेषमल्पं दिनानां ते दक्षिणायनभास्करे ।
आवृते भगवत्यर्के गन्तासि परमां गतिम् ४
त्वयि प्रतिगते श्रेयः कुतः श्रोष्यामहे वयम् ।
कुरुवंशप्रदीपस्त्वं ज्ञानदीपेन दीप्यसे । ५
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि त्वत्तः कुरुकुलोद्वह ।
न तृप्यामीह राजेन्द्र शृण्वन्नमृतमीदृशम् ६

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
वसिष्ठस्य च संवादं करालजनकस्य च ॥ ७
वसिष्ठं श्रेष्ठमासीनमृषीणां भास्करद्युतिम् ।
पप्रच्छ जनको राजा ज्ञानं नैःश्रेयसं परम् ८
परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयम् ।
मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ९
स्वक्षरं प्रश्रितं वाक्यं मधुरं चाप्यनुल्बणम् ।
पप्रच्छर्षिवरं राजा करालजनकः पुरा ॥ १०
भगवन् श्रोतुमिच्छामि परं ब्रह्म सनातनम् ।
यस्मान्न पुनरावृत्तिमाप्नुवन्ति मनीषिणः॥ ११
यच्च तत्क्षरमित्युक्तं यत्रेदं क्षरते जगत् ।
यच्चाक्षरमिति प्रोक्तं शिवं क्षेम्यमनामयम्१२

वसिष्ठ उवाच ।

श्रूयतां पृथिवीपाल क्षरतीदं यथा जगत् ।
यन्न क्षरति पूर्वेण यावत्कालेन वाऽप्यथ॥१३
युगं द्वादशसाहस्रं कल्पं विद्धि चतुर्युगम् ।
दशकल्पशतावृत्तमहस्तद्ब्राह्ममुच्यते ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥

३०२

त्वंपदार्थशोधकौ सांख्ययोगावुक्त्वा तस्य पारमार्थिकं तत्पदार्थतत्त्वं वक्तुं अक्षरं ध्रुवमेवोक्तमित्यादिनाऽन्ते तत्पदार्थस्वरूपमुपक्षिप्तं तद्विवरणायारभते-**किं तदक्षरमित्यादि**। व्यक्तिं विवेकं तत्त्वेन याथात्म्येन उपलब्धुं पृच्छामीति द्वयोः सम्बन्धः ।। १ ।। करालनामा जनकः करालजनकस्तस्य ।। ७ ।। कुशलं ऊहापोहसमर्थम् गतिरनुभवस्तेन निश्चयोऽस्यास्तीति तथा। **अध्यात्मे** परोक्षापरोक्षोभयविधज्ञानवन्तमित्यर्थः । मैत्रावरुणिं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुंभे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति बह्वृचानां ह्यनुक्रमणिकायां तस्य मैत्रावरुणित्वमुक्तम् ॥९॥ प्रश्रितं विनीतं मधुरं अर्थतः अनुल्बणं कुतर्कहीनम् ॥ १० ॥ **यच्चेति** । यत्राक्षरे क्षरते लवणोदकवल्लीयते । एतेन क्षराक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते दर्शिते। शिवं आनन्दरूपम् क्षेम्यं संसारमोचकम्। यतः अनामयं निर्द्वन्द्वम् ॥ १२ ॥ यावत्कालेन कृत्स्नेनापि कालेन ॥ १३ ॥ कृत्स्नं क्षरं यावता कालेन क्षरति तत्प्रमाणमाह—**युगमिति** । युगं चतुर्युगं देवमानेन अब्दानां द्वादशसहस्रसंमितम्। तदेव चतुर्युगं दशशतावृत्तं कल्पं तदेव च ब्राह्ममहरुच्यते । अत्र योऽयं मानुषः संवत्सरः स देवानामहोरात्रस्तया गणनया द्वादशसहस्रं चतुर्युगं तेन एतत्षष्ठ्यधिकशतत्रयेण गुणितं त्रिचत्वारिंशल्लक्षाणि विंशतिसहस्राणि च । एतेषु दशधा भक्तेष्वेकोंऽशः । चतुर्लक्षं द्वात्रिंशत्सहस्राणि च कलेर्मानम् । तदेव द्विगुणं द्वापरस्य त्रिगुणं त्रेतायाः चतुर्गुणं कृतस्य। एतद्ब्रह्मादिनमानं गीतास्वप्युक्तम्—

'चतुर्युगसहस्रं तद्ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः '

इति ॥१४॥

रात्रिश्चैतावती राजन् यस्यान्ते प्रतिबुद्ध्यते।
सृजत्यनन्तकर्माणं महान्तं भूतमग्रजम् ॥ १५
मूर्तिमन्तममूर्तात्मा विश्वं शंभुः स्वयंभुवः।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानं ज्योतिरव्ययम्
सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १७
हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः।
महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाप्यजः
सांख्ये च पठ्यते शास्त्रे नामभिर्बहुधात्मकः।
विचित्ररूपो विश्वात्मा एकाक्षर इति स्मृतः
वृतं नैकात्मकं येन कृतं त्रैलोक्यमात्मना।
तथैव बहुरूपत्वाद्विश्वरूप इति स्मृतः ॥ २०
एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना।
अहङ्कारं महातेजाः प्रजापतिमहंकृतम् ॥ २१
अव्यक्ताद्व्यक्तमापन्नं विद्यासर्गं वदन्ति तम्।
महान्तं चाप्यहङ्कारमविद्यासर्गमेव च ॥ २२
अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः।
विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिन्तकैः
भूतसर्गमहङ्कारात्तृतीयं विद्धि पार्थिव।
अहङ्कारेषु सर्वेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतम् ॥ २४
वायुर्ज्योतिरथाकाशमापोऽथ पृथिवी तथा।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ॥
एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंशयम्।
पञ्चमं विद्धि राजेन्द्र भौतिकं सर्गमर्थवत् २६
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पञ्चमम्।
वाक् हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च २७
बुद्धीन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च
संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २८
  एषा तत्त्वचतुर्विंशा
    सर्वाकृतिषु वर्तते।
  यां ज्ञात्वा नाभिशोचन्ति
    ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २९

यस्यान्ते यस्येति तद्धितप्रकृतेर्ग्रहणं ब्रह्मणोऽन्ते इत्यर्थः। प्रतिबुध्यते शम्भुरिति सम्बन्धः। अग्रजं हिरण्यगर्भम्—

  ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे
    भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
  स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां
    कस्मै देवाय हविषा विधेम’।

इति श्रुतेः ॥ १५ ॥ अणिमाद्या यत्र स्वयंभुवः नित्यं स्वतःसिद्धाः न तु हिरण्यगर्भादिष्विव तपसा आविर्भूताः। तत ईशानं सर्वनियन्तृज्योतिश्चिद्रूपमव्ययमपारिणामि ॥ १६ ॥ अमूर्तमेवाक्षरस्य ज्ञेयं रूपमाह—**सर्वत इति** ॥ १७ ॥ हिरण्यगर्भ इति योऽक्षर इति स्मृतः स एष हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा भगवान्सर्वैश्वर्यसम्पन्नः। बुद्धिः समष्टिबुद्धिरिति वेदान्तिनः योगे तु एष एव महानिति प्रथमं कार्यम् ॥ १८ ॥ नैकात्मकं बहुरूपं त्रैलोक्यं कृतं वृतं च तदेव विश्वरूपो विराट् विश्वं रूपमस्य। तथा च श्रुतिः—

  ‘अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
    दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः।
  वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
    पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा’ ॥

इति ॥ २० ॥ एष सूत्रात्मा अहङ्कारमुपाधिं अहंकृतं तदभिमानिनं विराजम् ॥ २१ ॥ अस्य द्वैविध्यमाह—**अव्यक्तादिति**। महान्तं समष्टिं चात् व्यष्ट्यहङ्कारमविद्यासर्गम् ॥२२॥ विद्याविद्ययोर्लक्षणमाह–**अविधिरिति**। अत्र अक्षरात्कारणात् हिरण्यगर्भसृष्टिः प्रथमा। विराट्सृष्टिर्द्वितीया एकतः एतेषां त्रयाणामन्यतमे एकस्मिन्विषये यो विधिः। आप्नोतेरादिमत्वात्। ‘आप्नोति ह वा इदं सर्वमादिमांश्च भवति य एवं वेद’ इति। तत्तदुपास्तिविधानं साऽविद्या। यो विधिः ‘तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि’ ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इति। सिद्धवत्कथनं सा विद्या। अयमर्थः—यथा रज्जुं सर्पत्वेन पश्यन्तं भीतं नरं प्रति कश्चिद्रज्जुरियं न सर्प इति सिद्धवद्रज्जुभावमुपदिशति। तेन च साक्षात्कृतेन सद्यो भयनिवृत्तिर्जायते सोऽयमविधिर्विद्या। आप्तविक्षेपादाप्तवाक्ये श्रद्धाहीनं प्रति इमं सर्पं रज्जुत्वेन भावयतस्तव रज्जुरेव भविष्यति स च कर्मश्रद्धाजडो विधौ विश्वस्य भावनाबलेन तस्य रज्जुत्वं पश्यति सर्पदष्ट इव गरुडभावनेनात्मनो निर्विषत्वं तद्वत्सोऽयं विधिरविद्येति। तद्वदत्रापि ध्येयम् ॥२३॥ उपाहितयोर्महदहङ्कारयोः सूत्रविराडपरपर्याययोः सृष्टिमुक्त्वा तदुपाध्योः सृष्टिमाह—**भूतेति**। भूतानि पञ्चतन्मात्राख्यानि सूक्ष्मपञ्चभूतानि अपञ्चीकृतानि सर्वेषु सात्त्विकराजसतामसेषु वैकृतं विकृतमेव वैकृतम् ॥ २४ ॥ तमेवाह—**वायुरिति**। तत्र वाय्वादीनि पञ्चीकृतानि स्थूलानि भूतानि शब्दादिसहितानि तामसाहङ्काराच्चतुर्थः सर्गः ॥२५॥ युगपदित्याकाशाद्वायुः वायोरग्निरित्यादिः श्रौतक्रमोऽनादरणीय इत्युक्तं दृष्टिसृष्ट्यभिप्रायेण भौतिकं स्थूलभूतजम् २६ तमेवाह—**श्रोत्रमिति** ॥ २७ ॥ अत्र तामसानि भूतानि सात्त्विकानि मनःश्रोत्रादीनि राजसानि वागादीनि जाड्यप्रकाशप्रवृत्तिधर्मत्वादेतेषामयं विभागो बोध्यः ॥२८॥ एषा मूलप्रकृतिः चतुर्विंशा चतुर्विंशतितमी। चतुर्विंशीत्यृजुः पाठः। सर्वाकृतिषु सर्वासु विकृतिषु यां प्रकृतिं पुरुषात्पृथग्भूतां ज्ञात्वा ॥२९॥

एतद्देहं समाख्यानं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु।
वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥ ३०
सयक्षभूतगन्धर्वे सकिन्नरमहोरगे।
सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥ ३१
सदंशकीटकमशके सपूतिकृमिमूषिके।
शुनि श्वपाके चैणेये सचाण्डाले सपुल्कसे
हस्त्यश्वखरशार्दूले सवृक्षे गवि चैव ह।
यच्च मूर्तिमयं किञ्चित्सर्वत्रैतन्निदर्शनम् ३३
जले भुवि तथाऽऽकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः
स्थानं देहवतामासीदित्येवमनुशुश्रुम ॥ ३४
कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञितम्।
अहन्यहनि भूतात्मा ततः क्षर इति स्मृतः ॥
एतदक्षरमित्युक्तं क्षरतीदं यथा जगत्।
जगन्मोहात्मकं प्राहुरव्यक्ताद्व्यक्तसंज्ञकम् ३६
महांश्चैवाग्रजो नित्यमेतत्क्षरनिदर्शनम्।
कथितं ते महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि॥
पञ्चविंशतिमो विष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः।
तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३८
यन्मर्त्यमसृजद्व्यक्तं तत्तन्मूर्त्यधितिष्ठति।
चतुर्विंशतिमो व्यक्तो ह्यमूर्तः पञ्चविंशकः ३९
स एव हृदि सर्वासु मूर्तिष्वातिष्ठतेऽऽत्मवान्
केवलश्चेतनो नित्यः सर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ४०
सर्गप्रलयधर्मिण्या स सर्गप्रलयात्मकः।
गोचरे वर्तते नित्यं निर्गुणं गुणसंज्ञितम् ४१
एवमेष महानात्मा सर्गप्रलयकोविदः।
विकुर्वाणः प्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ४२
तमःसत्त्वरजोयुक्तस्तासु तास्विह योनिषु।
लीयते प्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ४३
सहवासविनाशित्वान्नान्योऽहमिति मन्यते।
योऽहं सोऽहमिति ह्युक्त्वा गुणानेवानुवर्तते
तमसा तामसान्भावान्विविधान्प्रतिपद्यते।
रजसा राजसांश्चैव सात्त्विकान्सत्त्वसंश्रयात्
शुक्ललोहितकृष्णानि रूपाण्येतानि त्रीणि तु
सर्वाण्येतानि रूपाणि यानीह प्राकृतानि वै

एतत् विकृत्यात्मकं देहं पिण्डब्रह्माण्डात्मकशरीरं क्लीबत्वमार्षम् ॥ ३० ॥ **जलेति** नान्यत्रेति च पञ्चमहाभूतान्तर्वर्त्येव देहवान् जीवस्तान्यतीतस्तु ब्रह्मैवेति भावः ॥३४॥एतावतः एतावत्पर्यन्तं अक्षरावधि यद्व्यक्तं तत्क्षरते। भूतात्मा चतुर्विंशकः संघातः ॥ ३५ ॥ **एतदिति**। प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थमभिनीय दर्शयति --**इदमिति**। पराग्भूतं जगत् जगच्छब्दार्थमाह--**जगदिति**। एतेनाव्यक्तस्यापि क्षरत्वमुक्तम् ॥३६॥ अत्र युक्तिमाह-**महानिति**। यतो महान्सूक्ष्मा बुद्धिः साऽपि नित्यं क्षरत्यतस्तत्कारणमव्यक्तमपि क्षरत्येवेत्यर्थः। तथा च प्रयोगः। महान्क्षरोपादानकः क्षरात्मत्वात् घटवदिति। न चात्मधर्माणां दुःखादीनां क्षरत्वेऽपि क्षरोपादानकत्वं नास्ति आत्मनोऽनित्यत्वादिति वाच्यम्। दुःखादेरात्मधर्मत्वस्यैवासिद्धेः। तदभ्युपगमे वा वन्ह्यौष्ण्यवन्निवृत्त्यसंभवेन यावद्दुःखनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्यासिद्धेरित्यास्तां तावत् ॥ ३७ ॥ पञ्चविंशतिमः तकारलोपं आर्षः। विष्णुः शुद्धचिन्मात्रं स निर्गुणत्वान्निस्तत्त्वः कथं तर्हि पञ्चविंशतितत्त्वेषु तस्य गणनेत्यत आह —**तत्त्वेति**। तत्त्वाधिष्ठानत्वादेवास्य तत्त्वसंज्ञा न तु कार्यत्वात्कारणत्वाद्वाऽस्य तत्त्वान्तर्गतत्वमस्ति। एतेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमपि तदुपादानाज्ञानाश्रयत्वादेवेति व्याख्यातम्। अन्यथा तस्यापि पूर्वोक्तानुमानेन क्षरत्वापत्तिः। यथोक्तं संप्रदायविद्भिः—

'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम्।
अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते' इति ॥ ३८ ॥

निस्तत्त्वत्वादेवाधिष्ठातृत्वमपि नास्तीत्याह—**यदिति**। यत् यस्माद्धेतोः मर्त्यं क्षरणधर्मि प्रधानं कर्तृ व्यक्तं कार्यमसृजत्। तत्तस्माद्धेतोस्तन्मूर्तिमत् जगत्तेनैव प्रवर्त्यत इत्यर्थः। कोऽसावधिष्ठाता यश्चतुर्विंशतितमः अव्यक्तः। ननु कथमचेतनस्याधिष्ठातृत्वं संहतत्वादेवेति गृहाण। हि यतः पुरुषोऽमूर्तोऽसंहतः अतो नासावधिष्ठातेत्यर्थः ॥३९॥ ननु संहतमप्यव्यक्तं काष्ठलोष्टसमत्वान्नाधिष्ठातृ भवेदत आह—**स एवेति**। चतुर्विंशतितम एव आतिष्ठतेऽधितिष्ठति। यतः आत्मवान् चिच्छायावान् संधिरार्षः। केवलोऽनुपाधिरपि चेतनः सर्गप्रलयधर्मिण्या प्रकृत्या मूर्तिमान् भवति स्वतस्तु अमूर्तिमानेव॥४०॥ तथैव च निर्गुणमगोचरमपि गोचरे वर्तते दर्पणेनेव मुखं यदाहुः—न तावदयमेकांतेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति ॥ ४१ ॥ तत्पदार्थनिरूपणमुपसंहरति--**एवमिति**। त्वंपदार्थं निरूपयति-**विकुर्वाणे इति**। प्रकृतिमान् अविद्यावान् अबुद्धिमान् मूढः अभिमन्यते अहमिति आत्मानं मन्यते॥ ४२॥ लीयते योनिभिः सह तादात्म्यं प्राप्नोति॥४३॥ तत्र हेतुमाह —**सहेति**। सहवासेन विनष्टुं अदर्शनं गन्तुं शीलमस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् नान्योऽहं संघातादिति मन्यते। योऽहं सोऽहं अमुष्य पुत्रोऽहं अमुकजातीयोऽहमिति गुणान्ब्राह्मण्यादीनेव ॥४४॥ तामसान् क्रोधादीन् राजसान् प्रवृत्त्यादीन् सात्त्विकान् प्रकाशादीन्॥४५॥ शुक्लेति। क्रमेण स्वच्छत्वाद्रञ्जकत्वात् मलिनत्वाच्च सत्त्वादीनि शुक्ललोहितकृष्णानि तान्येव

तामसा निरयं यान्ति राजसा मानुषानथ ।
सात्त्विका देवलोकाय गच्छन्ति सुखभागिनः
निष्कैवल्येन पापेन तिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ।
पुण्यपापेन मानुष्यं पुण्येनैकेन देवताः ॥ ४८
एवमव्यक्तविषयं क्षरमाहुर्मनीषिणः ।
पञ्चविंशतिमो योऽयं ज्ञानादेव प्रवर्तते ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसंवादे द्व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

⁂

३०३-[१३०]

वसिष्ठ उवाच ।
एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ।
देहाद्देहसहस्राणि तथा समभिपद्यते ॥ १
तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ।
उपपद्यति संयोगाद्गुणैः सह गुणक्षयात्॥ २
मानुषत्वाद्दिवं याति दिवो मानुष्यमेव च ।
मानुष्यान्निरयस्थानमानन्त्यं प्रतिपद्यते ॥ ३
कोशकारो यथाऽऽत्मानं कीटः समवरुन्धति
सूत्रतन्तुगुणैर्नित्यं तथाऽयमगुणो गुणैः ॥ ४
द्वन्द्वमेति च निर्द्वन्द्वस्तासु तास्विह योनिषु ।
शीर्षरोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे ॥ ५
जलोदरे तृषारोगे ज्वरगण्डे विषूचके ।
श्वित्रकुष्ठेऽग्निदग्धे च सिध्मापस्मारयोरपि ६
यानि चान्यानि द्वन्द्वानि प्राकृतानि शरीरिषु
उत्पद्यन्ते विचित्राणि तान्येषोऽप्यभिमन्यते
तिर्यग्योनिसहस्रेषु कदाचिद्देवतास्वपि ।
अभिमन्यत्यभीमानात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ८
शुक्लवासाश्च दुर्वासाः शायी निरयमधस्तथा
मण्डूकशायी च तथा वीरासनगतस्तथा ९
चीरधारणमाकाशे शयनं स्थानमेव च ।
इष्टकाप्रस्तरे चैव कण्टकप्रस्तरे तथा ॥ १०
भस्मप्रस्तरशायी च भूमिशय्या तलेषु* च ।
वीरस्थानाम्बुपङ्के च शयनं फलकेषु च ॥ ११
विविधासु च शय्यासु फलगृद्ध्यान्वितस्तथा
मुञ्जमेखलनग्नत्वं क्षौमकृष्णाजिनानि च ॥१२
शाणीवालपरीधानो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः ।
सिंहचर्मपरीधानः पट्टवासास्तथैव च ॥ १३
फलकं परिधानश्च तथा कण्टकवस्त्रधृक् ।
कीटकावसनश्चैव चीरवासास्तथैव च ॥ १४

जलतेजोन्नानि एतानि दृश्यानि । ‘ वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ’ इतिश्रुतेः प्राकृतानि प्रकृतिस्तेजोवन्नानि तत्सम्बधीनि ॥ ४६ ॥ तेजोवन्नोपाधिकेषु जीवेषु ये तामसा इति व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥-**एवमिति** । यद्वा । योऽयं पञ्चविंशतितमस्तमेव अव्यक्तविषयं मायागोचरं सन्तं क्षरं विनाशिनं विकारिणं वा जातो देवदत्तो मृतो देवदत्तः सुखी दुःखी पुण्यवान् पापी चेत्यज्ञानादाहुः। कथं तर्हि तदुपलब्धिरत आह-ज्ञानादेव प्रवर्तते प्रकाशते। एतेन तत्पदार्थ एवाज्ञानाज्जीवत्वमापन्नो ज्ञानान्मुच्यत इति वदता तत्त्वमसीत्यादिवाक्यर्थो जीवब्रह्माभेदः साधितो भवति ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥

३०३

प्रकृतिसंयोगात्पुरुषस्तामेवानुवर्तत इत्युक्तं तत्प्रपञ्चयत्यध्यायद्वयेन—**एवमप्रतिबुद्धत्वा**दित्यादिना । अबुद्धं अबोधं अज्ञानं भावे निष्ठान्तेन नञ्समासः ॥१॥ गुणक्षयात् गुणसामर्थ्यात् क्षि क्षयैश्वर्ययोरित्यैश्वर्यार्थस्य क्षिधातो रूपम् एतच्च तामसा निरयं यान्तीति श्लोकेन प्रागेवोक्तम् ॥२॥ आनन्त्यं अनन्तम् ॥ ३ ॥ निर्द्वन्द्वः सुखदुःखादिहीनः ॥ ५ ॥ सिध्मा कासश्वासः ॥ ६ ॥ एष जीवोऽभिमन्यते अहमेव दुःखी रोगी चेति ॥ ७ ॥ मण्डूकवत्पाणिपादं संकोच्च्य न्युब्जः शेते इति मण्डूकशायी ॥ ९ ॥ फलाशा आकाशे निरावरणे देशे ॥ १० ॥ फलगृद्धया बालेल्याविकमुञ्जमेखलेति कौपीनवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १२ ॥ चिपिटकाष्ठं कम्बलो लक्ष्यते ॥ १३ ॥ फलकं भूर्जत्वगादि वा कौपीनरूपम् कण्टकवस्त्रं शाल्मल्यादितूलजम् । कटकेति पाठे तृणमयः कटः कीटकावसनः पट्टसूत्रजवस्त्रः ॥ १४ ॥

* वनेष्वित्यर्थः

वस्त्राणि चान्यानि बहू-
न्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ।
भोजनानि विचित्राणि
रत्नानि विविधानि च ॥ १५
एकरात्रान्तराशित्वमेककालिकभोजनम् ।
चतुर्थाष्टमकालश्च षष्ठकालिक एव च ॥ १६
षड्रात्रभोजनश्चैव तथैवाष्टाहभोजनः ।
सप्तरात्रदशाहारो द्वादशाहिकभोजनः ॥ १७
मासोपवासी मूलाशी फलाहारस्तथैव च ।
वायुभक्षोऽम्बुपिण्याकदधिगोमयभोजनः १८
गोमूत्रभोजनश्चैव शाकपुष्पाद एव च ।
शैवालभोजनश्चैव तथा चाऽऽमेन वर्तयन् ॥
वर्तयन् शीर्णपर्णैश्च प्रकीर्णफलभोजनः ।
विविधानि च कृच्छ्राणि सेवते सिद्धिकांक्षया
चान्द्रायणानि विधिव-
ल्लिङ्गानि विविधानि च ।
चातुराश्रम्यपन्थान-
माश्रयत्यपथानपि ॥ २१
उपाश्रमानप्यपरान्पाषण्डान्विविधानपि ।
विविक्ताश्च शिलाच्छायास्तथा प्रस्रवणानि च
पुलिनानि विविक्तानि
विविक्तानि वनानि च ।
देवस्थानानि पुण्यानि
विविक्तानि सरांसि च ॥ २३
विविक्ताश्चापि शैलानां
गुहा गृहनिभोपमाः ।
विविक्तानि च जप्यानि
व्रतानि विविधानि च ॥ २४
नियमान्विविधांश्चापि
विविधानि तपांसि च ।
यज्ञांश्च विविधाकारा-
न्विधींश्च विविधांस्तथा ॥ २५
वणिक्पथं द्विजं क्षत्रं
वैश्यशूद्रांस्तथैव च ।
दानं च विविधाकारं
दीनान्धकृपणादिषु ॥ २६
अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैव त्रिविधान् गुणान्
सत्त्वं रजस्तमश्चैव धर्मार्थौ काम एव च २७
प्रकृत्यात्मानमेवात्मा एवं प्रविभजत्युत ।
स्वधाकारवषट्कारौ स्वाहाकारनमस्क्रियाः
याजनाध्यापनं दानं तथैवाहुः प्रतिग्रहम् ।
यजनाध्ययने चैव यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ २९
जन्ममृत्युविवादे च तथा विशसनेऽपि च ।
शुभाशुभमयं सर्वमेतदाहुः क्रियापथम् ॥ ३०
प्रकृतिः कुरुते देवी भवं प्रलयमेव च ।
दिवसान्ते गुणानेतानभ्येत्यैकोऽवतिष्ठते ३१
रश्मिजालमिवादित्यस्तत्तत्काले नियच्छति ।
एवमेषोऽसकृत्पूर्वं क्रीडार्थमभिमन्यते ॥ ३२
आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्हृदयप्रियान् ।
एवमेतां विकुर्वाणः सर्गप्रलयधर्मिणीम् ॥३३
क्रियां क्रियापथे रक्तस्त्रिगुणां त्रिगुणाधिपः ।
क्रियां क्रियापथोपेतस्तथा तदिति मन्यते३४
प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो ।
रजसा तमसा चैव व्याप्तं सर्वमनेकधा ॥ ३५
एवं द्वन्द्वान्यथैतानि समावर्तन्ति नित्यशः ।
ममैवैतानि जायन्ते धावन्ते तानि मामिति
निस्तर्तव्यान्यथैतानि सर्वाणीति नराधिप ।
मन्यतेऽयं ह्यबुद्धत्वात्तथैव सुकृतान्यपि ॥ ३७
भोक्तव्यानि मयैतानि देवलोकगतेन वै ।
इहैव चैनं भोक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ३८
सुखमेव तु कर्तव्यं
सकृत्कृत्वा सुखं मम ।
यावदन्तं च मे सौख्यं
जात्यां जात्यां भविष्यति ॥ ३९
भविष्यति च मे दुःखं कृतेनेहाप्यनन्तकम् ।
महद्दुखं हि मानुष्यं निरये चापि मज्जनम् ४०
निरयाच्चापि मानुष्यं कालेनैष्याम्यहं पुनः ।
मनुष्यत्वाच्च देवत्वं देवत्वात्पौरुषं पुनः॥ ४१

दशाहारो दशाहाहारः एको हाकारो· लुप्तः । दशाहेनाहारो यस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ आचामेन भक्तमंडेन । ' मासराऽऽचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ' इत्यमरः ॥ १९ ॥ उपाश्रमान् पाशुपतपाञ्चरात्राद्युक्तदीक्षायोगान् ॥ २२ ॥ गृहेषु ये निभाः नितरां भान्ति ते दिव्यगृहोपमा इत्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रकृत्या उपकरणभूतया ॥२८॥ विशसने संग्रामे ॥३०॥भवं सृष्टिं अभ्येत्य ग्रसित्वा ॥३१॥ आत्मरूपगुणान् आत्मनि कल्पितान् रूपं वयोवर्णाकृत्यादि गुणान् सत्त्वादीन् ॥३३॥ क्रियापथे कर्ममार्गे क्रियां तथा तदिति मन्यते इदं कर्म एवंगणं एवंफलमित्यावश्यकत्वेन मानयति ॥ ३४ ॥

मनुष्यत्वाच्च निरयं पर्यायेणोपगच्छति ।
य एवं वेत्ति नित्यं वै निरात्मात्मगुणैर्वृतः ४२
तेन देवमनुष्येषु निरये चोपपद्यते ।
ममत्वेनावृतो नित्यं तत्रैव परिवर्तते ॥ ४३
सर्गकोटिसहस्राणि मरणान्तासु मूर्तिषु ।
य एवं कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ॥ ४४
स एवं फलमाप्नोति त्रिषु लोकेषु मूर्तिमान् ।
प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।
प्रकृतिश्च तदश्नाति त्रिषु लोकेषु कामगा ४५
तिर्यग्योनिमनुष्यत्वं
देवलोके तथैव च ।
त्रीणि स्थानानि चैतानि
जानीयात्प्रकृतानि ह ॥ ४६
अलिंगां प्रकृतिं त्वाहुर्लिङ्गैरनुमिमीमहे ।
तथैव पौरुषं लिंगमनुमानाद्धि मन्यते ॥ ४७
स लिङ्गान्तरमासाद्य प्राकृतं लिङ्गमव्रणम् ।
व्रणद्वाराण्यधिष्ठाय कर्मणाऽऽत्मनि मन्यते ॥
श्रोत्रादीनि तु सर्वाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाण्यथ ।
वागादीनि प्रवर्तन्ते गुणेष्विह गुणैः सह ४९
अहमेतानि वै सर्वं मय्येतानीन्द्रियाणि ह ।
निरिन्द्रियो हि मन्येत व्रणवानस्मि निर्व्रणः
अलिङ्गो लिङ्गमात्मानमकालः कालमात्मनः
असत्त्वं सत्त्वमात्मानमतत्त्वं तत्त्वमात्मनः ५१
अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ।
अक्षेत्रः क्षेत्रमात्मानमसर्गः सर्गमात्मनः ॥ ५२
अतपास्तप आत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ।
अभवो भवमात्मानमभयो भयमात्मनः ५३
अक्षरः क्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ५४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसंवादे
त्र्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥

३०४–[१३१]

वसिष्ठ उवाच ।
एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ।
सर्गकोटिसहस्राणि पतनान्तानि गच्छति १
धाम्ना धामसहस्राणि मरणान्तानि गच्छति
तिर्यग्योनिमनुष्यत्वे देवलोके तथैव च ॥ २

निरात्मा निःस्वरूपः चिदाभासाविशिष्टो देहेन्द्रियादिसंघातः दृश्यत्वेन शुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वात् आत्मगुणैः चेतनत्वसत्यत्वसुखत्वैः यथोक्तम्-आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सति धर्माः अपृथक्त्वेऽपि च तेषां चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त इति ॥४२॥ **प्रकृतिरिति** । यद्यपि स्त्रीपुंसाभ्यामपत्यमिव पुंप्रकृतिभ्यामेव सर्वं कार्यं क्रियते नान्यतरेण तथापि विवक्षितविवेके प्रकृतावेव कर्तृत्वं पर्यवस्यति । तस्याः सविकारत्वान्नतु पुंसि निर्विकारत्वादित्यर्थः ॥४५॥ अलिंगां नित्यानुमेयां न तु वन्हिवत् कदाचित्प्रत्यक्षाम्। कथं तर्हि सा मन्यते दृष्टैर्लिंगैर्महदादिकार्यैस्तत्कारणभूतां तां अनुमिमीमहे पौरुषं लिंगं पुरुषस्यानुमापकं देहाद्यनुमतं चैतन्यम् चिदाभासलिंगेन चितिरनुमीयते इत्यर्थः। इति मन्यते निरीश्वरः सांख्यो न तु तत्तथेति भावः । 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरः' इति चितोऽव्यवहितापरोक्षत्वश्रुतिविरोधात् ॥ ४७ ॥ **स इति** । अव्रणं प्राकृतं लिंगं निर्विकारं प्रकृतेरिदं लिंगं गमकं दृश्यायाः प्रकृतेः साधक इत्यर्थः । स लिङ्गान्तरं पुर्यष्टकं गर्भे प्राप्य क्षरणधर्मित्वाद्व्रणो लिंगं तस्य द्वाराणि श्रोत्रादीनि ॥ ४८ ॥ निर्व्रणोऽपि व्रणवानस्मीति मन्यते ॥ ५० ॥ अलिङ्गः लिंगादन्योऽपि लिंगं पुर्यष्टकं कालं मृत्युम् । मरणधर्माऽस्मीति मन्यते इत्यर्थः:। सत्त्वं बुद्धिं असत्त्वमवस्तु देहादिकम् आत्मनस्तत्त्वं अनारोपितं रूपम् ॥ ५१ ॥ मृत्युं हन्तारं चरं चरत्वं सर्गं पुत्रादिं आत्मसम्बन्धिनं मन्यते ॥ ५२ ॥ तपः तपस्विनं गतिं उत्क्रान्तिगत्या गतिम् भवं भववन्तं संसारिणम् ॥५३॥ अबुद्धिः विपर्यस्तबुद्धिः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्र्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ छ ॥

३०४

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ॥१॥ धाम्ना षोडशकलः पुरुष इति प्रकृत्य ध्रुवैवास्य षोडशी कलेति श्रुतिप्रसिद्धया प्रकाशरूपया चित्कलया धामसहस्राणि स्थानसहस्राणि प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त उत्सर्जयातीति ब्रह्मालिंगितस्यैव गत्यादिश्रवणात् ॥२

चन्द्रमा इव भूतानां पुनस्तत्र सहस्रशः ।
लीयते प्रतिबुद्धत्वादेवमेष ह्यबुद्धिमान् ॥ ३
कला पञ्चदशी योनिस्तद्धाम प्रतिबुध्यते ।
नित्यमेतद्विजानीहि सोमं वै षोडशीं कलाम्
कलायां जायतेऽजस्रं पुनः पुनरबुद्धिमान् ।
धाम तस्योपयुञ्जन्ति भूय एवोपजायते ॥ ५
षोडशी तु कला सूक्ष्मा स सोम उपधार्यताम्
न तूपयुज्यते देवैर्देवानुपयुनक्ति सा ॥ ६
एतामक्षपयित्वा हि जायते नृपसत्तम ।
सा ह्यस्य प्रकृतिर्दृष्टा तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते
तदेव षोडशकलं देहमव्यक्तसंज्ञकम् ।
ममायमिति मन्वानस्तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
पञ्चविंशो महानात्मा तस्यैवाप्रतिबोधनात् ।
विमलस्य विशुद्धस्य शुद्धाशुद्धनिषेवणात् ९
अशुद्ध एव शुद्धात्मा तादृग्भवति पार्थिव ।
अबुद्धसेवनाच्चापि बुद्धोऽप्यबुद्धतां व्रजेत् १०
तथैवाप्रतिबुद्धोऽपि विज्ञेयो नृपसत्तम ।
प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तु सेवनात्त्रिगुणो भवेत् ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसंवादे
चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

* * *

अत्र दृष्टान्तमाह-**चंद्रमा इव** ॥ ३ ॥ योनिः साऽभासा मूलप्रकृतिः दशेन्द्रियाण्यन्तःकरणचतुष्टयं चापेक्ष्य सा पञ्चदशी सोमं अमृतं चिदात्मानं नित्यमेतद्धामेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ कलायां योनिभूतायां पञ्चदश्यामविद्यायां निमित्तभूतायां सत्यां अबुद्धिमान् मूढः विपर्यस्तमतिः जायते जन्म लभते । तस्य जायमानस्य पुरुषस्य धाम षोडशी कला तां आनन्दरूपां उपयुञ्जन्ति भूतानीति शेषः--एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः । उपजायते एकवचनमार्षम्।युञ्जन्तीति प्रथमं सुप्तिचिदानन्दलेशं विषयसंपर्कजमुपजीव्य भूतानि संसरन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्कला तु नैव संसरतीत्याह--**षोडशीति** । देवैरीन्द्रियैर्न उपयुज्यते पाल्यते किं तु देवानेव सत्तास्फूर्तिप्रदानेन उपयुनक्ति पालयति ॥ ६ ॥ एतां षोडशीं अक्षपायित्वा अविनाश्य जायते इदं सर्वं रज्जुमिव सपः । न तु पिण्डमिव घट उपमृद्य जायते तद्वत् । अक्षपणे हेतुमाह—**सा हीति** । यत्र कार्यं उत्पद्यते यत्र च लीयते सा प्रकृतिरिति प्रसिद्धं लोके न हि पिंडे घटो लीयते किं तु पिण्डस्य प्रकृतिभूतायां मृद्येव । न च कपालादिकार्यान्तरोत्पाद एव पूर्वकार्यप्रलय इति वाच्यम् । निराश्रयायाः कार्यधाराया अनुपपत्तेः। कुतः। घटशरावोदञ्चनादिषु पिण्डलोष्टपांसुपरमाणुषु व्यावृत्तेषु यन्मृदिति अनुस्यूतव्यवहारालम्बनं तत्कुसुमेभ्यः सूत्रमिव तेभ्यः पृथक्तदुदयलयस्थानं मन्तव्यम् । अतः प्रकृतित्वात्षोडश्याः क्षपणं न युज्यत इत्यर्थः । अस्य कार्यस्य । नान्वित एव दृष्टान्तात् षोडश्याः कार्याकारत्वं दुस्त्यजमित्याशंक्याह-**तत्क्षयादिति** । कार्यक्षयान्मुच्यत इत्यर्थः । सत्यं मृदोऽपि विकारविशेषत्वात् कतिपयविकारेष्वनुवृत्तावपि निर्विकारं रूपं न प्रत्यक्षं तथापि जलमेव तस्या निर्विकारं रूपम् एवं जलस्य तेजस्तेजसः सन्मात्रं· यत्सर्वकार्येष्वनुस्यूतं तस्यैव सत्यत्वं वक्तव्यम् । इतरस्य विकारस्य मिथ्यात्वं ‘ वाचारंभणं विकारो नामधेयम् ’ इति श्रुतेः । सतोऽपि विकारत्वेऽनवस्थापात्तिः शून्याच्च जगदुत्पत्त्यसंभवस्य ‘ कथमसतः सज्जायेत ’ इति श्रुत्यैवाक्षिप्तत्वात् तस्मात्सर्वविकारक्षयेऽपि सन्मात्रं ब्रह्मास्तीति तद्भावापत्तिर्मोक्ष इति युक्तमुक्तं तत्क्षयान्मोक्ष उच्यत इति । गौडास्तु एवं तां क्षपयित्वेति पठन्ति । तदा पञ्चदशीपर एवायमृज्वर्थः श्लोकः ॥ ७ ॥ **तदेवेति** । यद्धामशब्देन मोक्षशब्देन चोच्यते तदेव आनन्दात्मकं वस्तु षोडशकलं चिदचित्संघातरूपं पिंडब्रह्माण्डात्मकम् । तथा च श्रुतिः—‘ आनदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ’ । तत्रापि अव्यक्तसंज्ञकं पञ्चदशीकलया पूर्वं योनिशब्देनोक्ता तत्कार्यत्वात्तदभिन्नं देहं यो नरो ममायमिति देहे ममतां करोति । तत्रैव परिवर्तते देहेन न मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ यो मन्वानस्तमाह-**पञ्चविंश इति** । शुद्धाशुद्धानिषेवणात् क्रमेण शुद्धोऽशुद्धश्च भवतीति शेषः ॥ ९ ॥ तादृक् ‘ असंगो ह्ययं पुरुषः ’ इति श्रुतेरसंगोऽपि शुद्धात्मा अशुद्ध एव भवति । तत्र हेतुर्ममायमिति मन्वान इत्यनुवर्तते । तादृगित्यनेनैव वाऽयं हेतुरनुकृष्यते । अबुद्धः अज्ञः ॥ १० ॥ अप्रतिबुद्धः प्रतीपो बोधः प्रतिबोधस्तद्रहितो विपर्ययहीनः तथैवेत्यनेन तादृशजनसेवनात्तादृशो भवतीत्युक्तम् ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥

३०५–[१३२]

जनक उवाच ।

अक्षरक्षरयोरेष द्वयोः सम्बन्ध इष्यते।
स्त्रीपुंसोर्वापि भगवन्सम्बन्धस्तद्वदुच्यते ॥ १
ऋते तु पुरुषं नेह स्त्री गर्भं धारयत्युत।
ऋते स्त्रियं न पुरुषो रूपं निर्वर्तयेत्तथा ॥ २
अन्योन्यस्याभिसम्बन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात्
रूपं निर्वर्तयत्येतदेवं सर्वासु योनिषु ॥ ३
रत्यर्थमभिसम्बन्धादन्योन्यगुणसंश्रयात्।
ऋतौ निर्वर्त्यते रूपं तद्वक्ष्यामि निदर्शनम् ४
ये गुणाः पुरुषस्येह
ये च मातृगुणास्तथा।
अस्थि स्नायुश्च मज्जा च
जानीमः पितृतो गुणाः ॥ ५
त्वङ्मांसं शोणितं चेति मातृजान्यपि शुश्रुम
एवमेतद्द्विजश्रेष्ठ वेदे शास्त्रे च पठ्यते ॥ ६
प्रमाणं यत्स्ववेदोक्तं शास्त्रोक्तं यच्च पठ्यते।
वेदशास्त्रद्वयं चैव प्रमाणं तत्सनातनम् ॥ ७
अन्योन्यगुणसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात्।
एवमेवाभिसंबद्धौ नित्यं प्रकृतिपूरुषौ ॥ ८
पश्यामि भगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो न विद्यते।
अथवाऽनन्तरकृतं किञ्चिदेव निदर्शनम्।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन प्रत्यक्षो ह्यसि सर्वदा ९
मोक्षकामा वयं चापि कांक्षामो यदनामयम्
अदेहमजरं नित्यमतीन्द्रियमनीश्वरम् ॥ १०

वसिष्ठ उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता वेदशास्त्रनिदर्शनम्।
एवमेतद्यथा चैतन्निगृह्णाति तथा भवान्॥ ११
धार्यते हि त्वया ग्रन्थ उभयोर्वेदशास्त्रयोः।
न च ग्रन्थस्य तत्त्वज्ञो यथातत्त्वं नरेश्वर १२
यो हि वेदे च शास्त्रे च ग्रन्थधारणतत्परः।
न च ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा १३
भारं स वहते तस्य ग्रन्थस्यार्थं न वेत्ति यः।
यस्तु ग्रन्थार्थतत्त्वज्ञो नास्य ग्रन्थागमो वृथा१४
ग्रन्थस्यार्थस्य पृष्टः संस्तादृशो वक्तुमर्हति।
यथा तत्त्वाभिगमनादर्थं तस्य स विन्दति१५

३०५

तत्क्षयान्मोक्ष उच्यते इति प्रकृतिवियोगान्मोक्ष उक्तस्तं प्रकृतेः पुरुषतुल्यत्वेन निवृत्तिर्न संभवतीति मन्वान आक्षिपति—**अक्षरक्षरयोरिति** ॥ १ ॥ रूपं आकृतिम् ॥२॥ **ये गुणा इति**। द्रोणस्य मातुरभावेऽपि धृष्टद्युम्नस्य मातापित्रोर्द्वयोरप्यभावेऽपि त्वगस्थ्यादिदर्शनेन व्याप्तिव्यभिचारो न शंक्यः ‘यज्ञाद्भवति पर्जन्यः’ इति स्मृतेर्दंपतीसाध्यस्य यज्ञस्य पर्जन्यादिद्वारा प्रजाहेतुत्वेन तत्राप्युभयसंबंधानपायात् । साधारणव्यवहारापक्षेया वा इयमुक्तिः ॥ ५ ॥ यत् वेदे शास्त्रे च प्रमाणत्वेन पठ्यते तद्वेदशास्त्रं प्रमाणमित्यर्थः । तस्माद्यद्वेदेषूक्तं तद्विद्वांस उपजीवन्तीति । तस्माद्ब्राह्मणो नावैदिकमभिधीयेत इति मैत्रायणीये वेदस्य प्रामाण्यं तदन्यस्याप्रामाण्यं श्रूयते । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं त इति च। ननु वेदशास्त्रस्य प्रामाण्यं स्वोक्त्यैव चेत् शाक्यग्रंथानामपि तथैव प्रामाण्यं स्यादित्याशंक्याह—**सनातनमिति**। वेदस्य हि दृष्टकर्तृस्मरणाभावात् अपौरुषेयतया नित्यत्वेनाप्रामाण्यशंकानास्पदत्वमास्ति न तु संभवद्भ्रमविप्रलंभानां शाक्यादिपुरुषाणां वाक्यस्येति भावः ॥ ७ ॥ एवं शास्त्रस्य प्रामाण्यमुक्त्वा तदर्थं विध्याद्यधिकारिणं भट्टाभिमतं चिदाचिदात्मकं कर्तारमाह—**अन्योन्येति**। पुंसा प्रकृतेर्जाड्यं रुद्धं दुःखं चाश्रितम् । तया चास्य आनन्दादिकं रुद्धं चैतन्यादिकं चाश्रितम् । फलितमाह—**एवमिति**। चिदाचिद्ग्रन्थेर्दृढत्वान्न मोक्षसंभावनाऽप्यस्तीति भावः ॥ ८ ॥ अनन्तरकृतं साक्षात्कृतम् । निदर्शनं मोक्षे दृष्टान्तम् । प्रत्यक्षः प्रत्यक्षदर्शी ॥ ९ ॥ अनामयं निर्दुःखं यस्मात् अदेहं ‘अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ इति श्रुतेः। अनीश्वरं ईशादपि परमित्यर्थः ॥ १० ॥ वेदप्रामाण्यमभ्युपेत्यापि वेदार्थे चिदाचितोस्त्रैकालिकं सम्बन्धं न जानासीत्याह—**यदेतदित्यादिना** ॥ ११ ॥ धारणं **वृथेति** । श्रुतिश्चात्र भवति—‘यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागोऽस्ति। यदीं शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथाम्’ इति। षच सेवायां सेवाविदं सखायं अन्तरात्मानं तित्याज त्यक्तवान् भागः फलांशोऽक्षरग्रहणजः यदीं यदेतत् अलकं अलीकं वृथेत्यर्थः । सुकृतस्य ब्रह्मणः पंथां पन्थानम् ॥ १३ ॥ **भारमिति**। श्रुतिश्च—

‘स्थाणुरयं भारहारः किलाभू-
दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा’ इति ॥ १४ ॥

न यः संसत्सु कथयेद्ग्रन्थार्थं स्थूलबुद्धिमान्
स कथं मन्दविज्ञानो ग्रन्थं वक्ष्यति निर्णयात्
निर्णयं चापि छिद्रात्मा न तं वक्ष्यति तत्त्वतः
सोपहासात्मतामेति यस्माच्चैवात्मवानपि ॥
तस्मात्त्वं शृणु राजेन्द्र यथैतदनुदृश्यते ।
याथातथ्येन सांख्येषु योगेषु च महात्मसु १८
यदेव योगाः पश्यन्ति
सांख्यैस्तदनुगम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च
यः पश्यति स बुद्धिमान् ॥ १९
त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः
पित्तं मज्जा च स्नायु च ।
अथ चैन्द्रियकं तात
तद्भवानिदमाह माम् ॥ २०
द्रव्याद्द्रव्यस्य निर्वृत्तिरिन्द्रियादिन्द्रियं तथा
देहाद्देहमवाप्नोति बीजाद्बीजं तथैव च ॥ २१
निरिन्द्रियस्याबीजस्य निर्द्रव्यस्याप्यदेहिनः
कथं गुणा भविष्यन्ति निर्गुणत्वान्महात्मनः
गुणा गुणेषु जायन्ते तत्रैव निविशन्ति च ।
एवं गुणाः प्रकृतितो जायन्ते निविशन्ति च
त्वङ्मांसं रुधिरं मेदः पित्तं मज्जास्थि स्नायु च
अष्टौ तान्यथ शुक्रेण जानीहि प्राकृतानि वै ॥
पुमांश्चैवापुमांश्चैव त्रैलिंग्यं प्राकृतं स्मृतम् ।
न वा पुमान्पुमांश्चैव स लिंगीत्यभिधीयते २५

संसत्सु विद्वत्सभासु ॥ १६ ॥ छिद्रात्मा ज्ञानरिक्तचित्तभांडः । सोपहासेति पादपूरणार्थः सन्धिः ॥ १७ ॥ महात्मसु आत्मवित्सु ॥ १८ ॥ **यदेवेति** । फलतः साधनतश्च सांख्ययोगयोरैक्ये सति व्यवहारोपपादने निस्तात्पर्ये तयोर्विरोधो दृश्यमानोऽप्यकिंचित्कर इति भावः ॥१९॥

'अस्थि स्नायुश्च मज्जा च जानीमः पितृतो गुणाः ।
त्वङ्मांसं शोणितं चेति मातृजान्यपि शुश्रुम' इति ।

स्त्रीपुंसाभ्यामिव पुंप्रकृतिभ्यां शरीरं निर्वर्त्यत इत्युक्तं तदनुवदन्दृष्टान्तासिद्धिमाह—**त्वगित्यादिना** । ऐन्द्रियकं इन्द्रियसमुदायश्चाधिकः ॥ २० ॥ सेन्द्रियकं धातुसप्तकं वीजाद्वीजान्तरमिव जायते । न ह्येकं कार्यं वीजद्वयोत्पत्तिकमिति दृष्टमस्तीत्याशयवानाह—**द्रव्यादिति** ॥ २१ ॥ दार्ष्टान्तिके पुंप्रकृत्योर्विषमस्वभावत्वात्सम्बन्धासंभवमाह—**निरिन्द्रियस्येति** । न तावत्पुंप्रकृत्योर्विषयविषयिभावलक्षणः सम्बन्धः । पुंसो निरिन्द्रियत्वात् प्रकृतेस्तुच्छत्वात् । नापि वीजांकुरवज्जन्यजनकभावः केवलत्वेन पुंसो वीजशक्तिशून्यत्वात् प्रकृतेरकार्यत्वाच्च नापि कुलालघटवत् पुंसोऽद्वितीयत्वेन उपादानान्तराभावात् । तत्कल्पनेऽनवस्थापत्तेश्च नापि अयस्कान्तमणिलोहवत्तयोः सम्बन्धः उभयोरप्यमूर्तत्वात् मूर्तिमतोर्हि द्वयोरुभयकर्मजोऽन्यतरकर्मजो वा सम्बन्धो युज्यते न त्वमूर्तयोः । नास्ति देही प्रतिसम्बन्धी यस्येति न देही च समासद्वयेनार्थद्वयमुन्नेयम् । नापि पराभिमतः समवायस्तादात्म्यं वा निर्गुणे गुणसंबंधासंभवात् । न ह्यस्पर्शे नभसि शीतोष्णादिस्पर्शवत्त्वं वक्तुं शक्यमेवं निरिन्द्रियस्येत्यादि हेतुपञ्चकं पुंप्रकृत्योः सम्बन्धासंभवार्थमुक्तम् । वार्तिके तु–

'निःसंगस्य ससंगेन कूटस्थस्य विकारिणा ।
आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते ।'

इत्येवोक्तम् । तत्रासंगत्वकूटस्थत्वे प्रसाध्ये निरिंद्रियत्वादि हेतुचतुष्टयं तु वहुवादिसंमतमिति युक्ततरम् ॥ २२ ॥ कथं तर्हि एषा सृष्टिरित आह–**गुणा इति** । गुणाः खादयः गुणेषु त्रिगुणात्मिकायां मायायाम् ॥ २३ ॥ कथमसहायायास्तस्या जगज्जनकत्वमित्याशंक्य दृष्टान्तेन साधयति—**त्वगिति** । यथा द्रोणशरीरे मातरं विनाऽपि एकेनैव शुक्रेण मेद आदिवत्त्वगादिकमपि जातम् । एवं एकयैव दर्पणवत्परप्रातिविम्वग्रहणशीलया कृत्स्नो जगज्जीवात्मा प्रपंचो जायते इति श्लोकद्वयार्थः ॥ २४ ॥ पुमान् अविद्यायामन्तःकरणे वा चित्प्रतिविम्वो जीवः । अपुमान्वियदादिः त्रैलिंग्यं त्रीणि आत्मनो लिङ्गानि गमकानि प्रमातृप्रमाणप्रमेयानि एतैर्हि लिङ्गैरेतेषां साधकश्चिदात्मा गम्यते । स्वार्थे ष्यञ् । पुमानपुमानिति आभासोपाध्योः पृथग्ग्रहणम् । त्रैलिंग्ये तु तयोर्वैशिष्ट्यं विवक्षितम् । तथाहि अन्तःकरणविशिष्टं आभासचैतन्यं प्रमाता अन्तःकरणवृत्तिविशिष्टं प्रमाणं घटाद्यवच्छिन्नं प्रमेयम् इति प्रसिद्धम् । ननु प्रमातुं योग्यतया घट एव प्रमेयं न तु घटावच्छिन्नमाभासचैतन्यं घटज्ञानाख्यम् । सत्यम् । प्रमाकरणप्रमाणस्य हि फलं प्रमेयम् । तच्चोक्तविधा प्रमैव । तत्सम्बन्धात्तु घटादिरपि प्रमेयम् । अतो मुख्यं प्रमेयं चैतन्यमेव । अज्ञानेन तस्यैवावृतत्वात् । जडे घटादौ आवरणकृत्याभावाच्च । घटाद्यनुभवस्यैव हि पुरुषार्थत्वमतस्तस्यैवावृतत्वमनावृतत्वं वा वाच्यं न घटादेरित्यास्तां तावत् । लिङ्गानां प्रमात्रादीनां प्राकृतत्वेऽपि लिङ्गी न प्राकृत इत्याह--**न वेति** । लिङ्गी पुमानिति अपुमानिति वा नाभिधीयत इति योजना । जीवजगतोरन्य इत्यर्थः ॥२५॥

अलिंगात्प्रकृतिर्लिङ्गैरुपालभ्यति सात्मजैः
यथा पुष्पफलैर्नित्यमृतवो मूर्तयस्तथा ॥ २६

एवमप्यनुमानेन ह्यलिंगमुपलभ्यते ।
पञ्चविंशतिमस्तात लिङ्गेषु नियतात्मकः २७

अनादिनिधनोऽनन्तः सर्वदर्शी निरामयः ।
केवलं त्वभिमानित्वाद्गुणेषु गुण उच्यते॥ २८

गुणा गुणवतः सन्ति निर्गुणस्य कुतो गुणाः ।
तस्मादेवं विजानन्ति ये जना गुणदर्शिनः२९

यदा त्वेष गुणानेतान्प्राकृतांनभिमन्यते ।
तदा स गुणहान्यै तं परमेवानुपश्यति ॥ ३०

यत्तद्बुद्धेः परं प्राहुः सांख्ययोगाश्च सर्वशः ।
बुद्ध्यमानं महाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ३१

अप्रबुद्धमथाऽव्यक्तमगुणं प्राहुरीश्वरम् ।
निर्गुणं चेश्वरं नित्यमधिष्ठातारमेव च ॥ ३२

प्रकृतेश्च गुणानां च पञ्चविंशतिकं बुधाः ।
सांख्ययोगे च कुशला बुध्यन्ते परमैषिणः३३

ननु सम्वन्धाभावे प्रकृतिपुरुषयोः कथं लिङ्गलिङ्गिभाव इत्याशंक्याह--**अलिङ्गादिति** । ल्यब्लोपे पञ्चमी । अलिङ्गं पुरुषं प्राप्य सा प्रकृतिरात्मजैर्लिङ्गैर्महदादिभिः कार्यैर्गमकैरुपालभ्याति उपलभ्यते अमूर्तयः ऋतवो यथा फलादिव तद्वच्चैतन्यप्रकाशितैर्महदादिभिस्तत्कारणभूता प्रकृतिरनुमीयते । आलोकप्रकाशितैः पुष्पादिभिर्ऋतव इवेत्यर्थः । अलिङ्गेति पाठे स्पष्टोऽर्थः ॥ २६ ॥ यथा प्रकृतितत्कार्ययोर्लिङ्गिलिङ्गभाव एवमात्मानात्मनोरपीत्याह–**एवमिति** । दृश्यप्रकाशनेन दृगात्मापि सूर्यवद्दृश्यादन्योऽनुमेय इत्यर्थः । अलिङ्गं शुद्धचिन्मात्रं लिङ्गीत्यर्थः । तदेव पञ्चविंशतितमः तकारलोप आर्षः । लिङ्गेषु ।नियतात्मक इति लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिर्दर्शिता । ननु शव्दान्तरेण जडाजडयोरयं विषयविषयिभावसम्वन्ध एवोक्तः । न यो हि विषयी स विषयस्य शुभाशुभत्वाभ्यां हर्षविषादादिविकारवान् भवति न तु लिङ्गी । न ह्यालोकः प्रकाश्याभ्यां मेध्यामेध्यवस्तुभ्यां विक्रियत इति तयोर्महान् भेद इति भावः ॥ २७ ॥ अनादीत्यनेन अलिङ्गस्य प्रकाशस्य तार्किकाद्यभिमतमनित्यत्वं निरस्तम्।घटज्ञानं जातं पटज्ञानं नष्टमित्यनुभवस्य वृत्तिविषयत्वात्। अत एव मनोवृत्तिषु ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति धीशव्दितं वृत्तिज्ञानमपि पठ्यते । कालापरिच्छेदमुक्त्वा देशापरिच्छेदमाहानन्त इति। प्रकाशत्वादेव सर्वदर्शी निरामय इति स्वगतपरिच्छेदं गुणगुणिभावादिरूपं व्यावर्तयाति । कथं तर्ह्यस्य गुणसम्वन्ध इत्यत आह–**केवलमिति** । वास्तवस्याभिमाननिमित्तस्याभावेऽपि शुक्तिरजते ममेदं रजतमित्यभिमानवत् गुणेषु देहाद्याकारेषु अहमिदं देहादीत्याभिमानित्वादयं गुणः देहादिसंघात एवात्मेत्युच्यते । एतेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्वन्धः केवलमाध्यासिक इति सिद्धम् ॥ २८ ॥ ननु निर्गुणमपि गुणादिकं गुणवता द्रव्येण सह सम्वध्यते एवं निर्गुणोऽप्यात्मा गुणवत्या प्रकृत्या संवध्यतामित्यत आह—**गुणा इति** । गुणाः संयोगादयः सम्वन्धा गुणवत एव सन्ति न त्वगुणस्य गुणिना सह संभवन्तीत्यर्थः । नन्वास्ति तादृशः समवायाख्यः सम्वन्ध इति चेत्। किं आत्मानि प्रकृतेः समवाय उत विपरीतम् । नाद्यः । अनिर्मोक्षापत्तेः । न ह्याश्रयनाशमन्तरेणाश्रितनाशोऽस्ति । नान्त्यः । रूपादीनामाश्रयतः पृथगदर्शनेन प्रकृतिनाशे आत्मनोऽपि नाशापत्तेः । अथ कारणनाशेऽपि यथा कञ्चित्कालं कार्यमस्ति । यथा वा प्रलये सर्वव्यक्तिनाशेऽपि जातिरस्ति । एवं प्रकृतिनाशेप्यात्मा न नश्यतीति विवक्षेत कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योर्वा वन्ह्यौष्ण्यवद्वास्तवतादात्म्याभ्युपगमे ईदृग्विवक्षाया एवासिद्धेः । यया त्वनुपपत्त्या एवं विवक्ष्यते सैव तत्तादात्म्यस्य भ्रमत्वमाक्षिपतीति काणकमेलकस्त्वं न पश्यसीत्याश्चर्यम्। तादात्म्यस्य भ्रमत्वे तु उभयमप्युपपन्नम् । अविद्यानाशेऽपि तत्कार्यस्य देहादेः कञ्चित्कालमनुवृत्तिः संभवतीति जीवन्मुक्तिसिद्धिः। विदेहमुक्तौ च सदात्ममात्रावशेष इति । तस्माद्युक्तमुक्तं गुणा गुणवतः सन्तीति । तेन रज्जुः सर्पदण्डधाराऽभूच्छिद्राद्यात्मनेव सद्वस्तु घटपटनूतनपुराणातीतानागतश्वेतपीतशीतोष्णाद्यात्मना भाति । न तु क्वचित्किञ्चित्समवायसम्वन्धेनोत्पद्यते । समवायस्यैवानवस्थादोषेणाकरे निरस्तत्वादिति सिद्धम् । अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयाति—**तस्मादिति** ॥ २९ ॥ **यदा त्वेष इति**। अभिमन्यते हिनस्ति कामादीन् जयतीत्यर्थः । यदि वा एनमभिमंस्ये कनीयोनिकरिष्य इत्यभिपूर्वस्य मन्यतेर्हिंसार्थत्वदर्शनात् । यदाऽन्विष्येति गौडपाठे अन्विष्य श्रवणमननाभ्यामालोच्य अभिमन्यते जानातीत्यर्थः । गुणहान्या देहाद्यात्मत्वभ्रमत्यागेन ॥ ३० ॥ किं तत्परमित्यत आह--**यत्तादिति**। सर्वशः सर्वेऽपि तान्त्रिकाः । अबुद्धस्य जडस्याहङ्कारादेः परित्यागाद्बुध्यमानं न त्वहंतया इदंतया वा ॥ ३१ ॥ अत एवाप्रबुद्धं अज्ञातं अगुणं गुणेभ्योऽन्यं निर्गुणं गुणसम्वन्धशून्यम् । ईश्वरं अन्तर्यामिणम् । अधिष्ठातारं सर्वकार्यनिर्मातारम् ॥ ३२ ॥ गुणानां महादादीनां प्रकृतिं गुणांश्चापेक्ष्य पञ्चविंशकामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यदा प्रबुद्धा ह्यव्यक्तमवस्थाजन्मभीरवः ।
बुध्यमानं प्रबुध्यन्ति गमयन्ति समं तदा ३४
एतन्निदर्शनं सम्यगसम्यगनिदर्शनम् ।
बुध्यमाना प्रबुद्धानां पृथग्पृथगरिन्दम ॥ ३५
परस्परेणैतदुक्तं क्षराक्षरनिदर्शनम् ।
एकत्वमक्षरं प्राहुर्नानात्वं क्षरमुच्यते ॥ ३६
पञ्चविंशतिनिष्ठोऽयं यदा सम्यक् प्रवर्तते ।
एकत्वं दर्शनं चास्य नानात्वं चाप्यदर्शनम् ॥
तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्पृथगेव निदर्शनम् ।
पञ्चविंशतिसर्गं तु तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ३८
निस्तत्त्वं पञ्चविंशस्य परमाहुर्निदर्शनम् ।
सर्गस्य वर्गमाचारं तत्त्वं तत्त्वात्सनातनम् ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसंवादे
पञ्चाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

३०६–[१३३]

जनक उवाच ।

नानात्वैकत्वमित्युक्तं त्वयैतदृषिसत्तम । पश्याम्येतद्धि सांदिग्धमेतयोर्वै निदर्शनम् ॥ १

प्रबुद्धाः ज्ञानवन्तः अवस्थाः बाल्याद्या जाग्रदाद्याश्च बुद्ध्यमानं कर्तरि शानच् प्रमातारमेव प्रबुद्ध्यन्ति । प्रबोधेनैव च तं समं ब्रह्म गमयन्ति । प्रत्यगात्मैवाज्ञातो जीवो ज्ञाता ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तम्—'अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः' इति । शमामिति पाठेऽपि शमप्राप्यं ब्रह्मैव शमशब्दार्थः ॥ ३४ ॥ **एतदिति**। एतज्जीवेश्वरभेददर्शनं बुद्ध्यमानेन सम्यगिति पृथक् उक्तमित्युत्तरादपकृष्यते एतन्निदर्शनं असम्यक् अनिर्देशनं अशास्त्रम् । अनुदर्शनामिति पाठे अमुख्यं दर्शनं इति पृथक् अप्रबुद्धेनोक्तमिति योजना ॥३५॥ एतत् क्षराक्षरनिदर्शनं जडाजडवस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरं शास्त्रं परस्परेण स्वमतं सम्यक्परमसम्यगित्युक्तम् इति वादिनां विभ्रममुक्त्वा स्वसंमतं तत्त्वमाह—**एकत्वमिति** । एकत्वे हि विनाशहेतोर्द्वितीयस्याभावादक्षरत्वमविनाशित्वं युक्तम्। नानात्वं तु क्षरमेव। तथा च प्रयोगः–प्रधानाद्यनित्यं व्यावृत्तत्वात् घटादिवदिति ॥ ३६ ॥ एतच्चानुभववेद्यमित्याह—**पञ्चविंशतीति** । यदायं चिदाभाससहितेषु पंचविंशतितत्त्वेषु रज्जूरगकल्पेषु निष्ठां सम्यगवेक्षणं कर्तुं प्रवर्तते तदा तेषां बाधेन षड्विंशमात्मानं साक्षात्करोति । तदैव चैकत्वमेव शास्त्रं नानात्वमशास्त्रमिति निश्चिनोतीत्यर्थः तथाचात्मदर्शनफलं भिद्यन्ते सर्वसंशया इति श्रूयते ॥३७॥ ननु परे स्वशास्त्रमर्यादया योगेन आत्मानं जानन्तोऽपि कुत एवं न निश्चिन्वन्तीत्याशंक्याह-**तत्त्वेति**। तत्त्वं जन्यं निस्तत्त्वं तदन्यदजन्यम्। तनु विस्तारेऽस्मात्कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वन इतिछांदसस्त्वन्※। निदर्शनं अनुभवः येऽपि कर्तारमात्मानमाहुस्तेऽपि समाधौ बुद्ध्याद्यभावे आत्मनि कर्तृत्वं न पश्यन्तीति तत्र कर्तृत्वादिकं बुद्ध्यादियोगश्च दृश्यमानोऽपि कादाचित्कत्वाद्रज्जूरगवदसन्नेव । न हि धर्मान्निकृष्टो धर्मी क्वचित्केनचिदुपलब्धोऽस्ति । नहि दाहप्रकाशाभ्यां वियुक्तोऽपि वन्हिर्गोचरीभवति । तस्मात्तेऽनुभवविरुद्धं वदन्तीति भ्रान्ता एवेति भावः । तत्त्वनिस्तत्त्वशब्दौ व्याचष्टे—**पञ्चविंशतीति** ॥३८॥ पञ्चविंशस्य पञ्चविंशात् परं निदर्शनं अनुभूयमानान्निष्कृष्टं अनुभवं निस्तत्त्वमाहुः तमेव विशिनष्टि सर्गस्य पञ्चविंशत्यात्मकस्य वर्गस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः। वर्गप्रतिवर्गमित्यध्याहृत्य योज्यम्। वर्ग्यमिति पाठे वर्गं वर्गमर्हतीति वर्ग्यं आचारम् । आसमन्ताच्चार उपलब्धिः दृश्यस्य प्रतिविषयनियतताया उपलब्धिः स षड्विंश इत्यर्थः तत्र वर्गाः पञ्च । यथा पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चभूतानि पञ्च शब्दाद्या विषयाः मनोबुद्ध्यहंकारप्रकृतिचिदाभासा इति पञ्च प्रत्यञ्चः तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं यथार्थं सत्यमिति यावत् सत्यादपि सत्यमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः–'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते।' इत्यादि प्राणशब्दितस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्य व्यवहारतः सत्यस्य पारमार्थिकं सत्यं ब्रह्म प्रतिभासतः सत्यस्य रजतस्य शुक्तिरिवेतिप्रतिपादयति । यतस्तत्त्वादपि तत्त्वं अत एव सनातनं सर्वदैकरूपं न तु कदाचित्सत्यं कदाचिदसत्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०५ ॥

३०६

यदुक्तमेकत्वमक्षरं नानात्वं क्षरमिति तत्रैकत्वे बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः । नानात्वे त्वात्मनाशप्रसंग इति एतयोः पक्षयोर्निर्दर्शनं तत्त्वावधारणं संदिग्धम् ॥ १ ॥

※नकारलोपोऽपि छान्दस इति बोध्यम् ।

तथाऽबुद्धप्रबुद्धाभ्यां बुद्ध्यमानस्य चानघ ।
स्थूलबुद्ध्या न पश्यामि तत्त्वमेतन्न संशयः २
अक्षरक्षरयोरुक्तं त्वया यदपि कारणम् ।
तदप्यस्थिरबुद्धित्वात्प्रनष्टमिव मेऽनघ ॥ ३
तदेतच्छ्रोतुमिच्छामि नानात्वैकत्वदर्शनम् ।
बुद्धं चाप्रतिबुद्धं च बुध्यमानं च तत्त्वतः ॥ ४
विद्याविद्ये च भगवन्नक्षरं क्षरमेव च ।
सांख्यं योगं च कात्स्न्येंन पृथक्चैवापृथक्च ह ५

वसिष्ठ उवाच ।

हन्त ते संप्रवक्ष्यामि यदेतदनुपृच्छसि ।
योगकृत्यं महाराज पृथगेव शृणुष्व मे ॥ ६
योगकृत्यं तु योगानां ध्यानमेव परं बलम् ।
तच्चापि द्विविधं ध्यानमाहुर्विद्याविदो जनाः
एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ।
प्राणायामस्तु सगुणो निर्गुणो मनसस्तथा ८
मूत्रोत्सर्गपुरीषे च भोजने च नराधिप ।
त्रिकालं नाभियुञ्जीत शेषं युञ्जीत तत्परः ॥ ९
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निवर्त्य मनसा शुचिः ।
दशद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशात्परं ततः १०

यदुक्तं पञ्चविंशातिनिष्ठानुभवबलेनैव तत्त्वं निश्चिनोतीति तत्राह—**तथेति** । अबुद्धेति च्छेदः । बुध्यमानस्यात्मवस्तुनस्तत्त्वं न पश्यामीत्यत्र न संशय इति योजना । अनुभवस्य दुःसाध्यत्वान्न संदेहनिवर्तकत्वमतो युक्त्यैव तत्त्वं त्वया उपपादनयामिति भावः ॥ २ ॥ यच्च अक्षरत्वकारणं एकत्वं क्षरत्वकारणं च नानात्वमुक्तं तदपि अस्थिरबुद्धित्वाद्विकल्पग्रस्तत्वात् । तत्रैकत्वं त्रिविधभेदशून्यत्वं चेत् हेतोः स्वरूपासिद्धिः । न हि क्वचिदीदृशमेकत्वं प्रसिद्धमस्ति एकव्यक्तिमात्रत्वं चेत् । आकाशस्याप्यक्षरत्वापत्तिस्तथा च सांख्यशास्त्रविरोधः । नानात्वमपि संहतत्वं चेत् । प्रधानपरमाण्वादीनामपि क्षरत्वापत्तिः । भिन्नत्वमात्रं चेत्सांख्यात्मनामपि क्षरत्वापत्तिरिति तथा चात्र न मम तत्त्वावधारणे सामर्थ्यमस्तीति भावः ॥ ३ ॥ तत्तस्माद्धेतोः बुद्धं ज्ञं अप्रतिबुद्धं प्रधानादि बुध्यमानं चिदचिदात्मानं जीवम् ॥४॥ विद्या ज्ञाधिगमः अविद्या ज्ञावरणं अक्षरं नित्यं क्षरमनित्यं सांख्यं वस्तुतत्त्वविवेकः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः पृथक्भेदः अपृथगभेदः भेदाभेदश्च नानात्वैकत्वदर्शनमित्यनेन प्रथममुक्तः ॥ ५ ॥ हन्तेत्यालोचने प्रधानभूतयोः सांख्ययोगयोरेव निरूपणप्रसंगात् प्रश्नान्तराणामप्युत्तरं निरूपितं भवतीत्याशयेनाह—**योगेति** ॥ ६ ॥ योगानां योगिनां योगे योगशास्त्रे कृत्यं कर्तव्यमावश्यकम् । ध्यानमेव परं बलं अविद्याजये सामर्थ्यम् । ध्यानमपि द्विविधं भावनाप्रणिधानभेदेन द्विप्रकारम् । विविधमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥७॥ तत्र ध्यानस्य साधारणं लक्षणं मनस एकाग्रतेति । तथा प्राणायामोऽपि योगिनां योगकृत्यं बलम् । तस्य द्वैविध्यमाह—सगुणः सगर्भः निर्गुणो निर्गर्भः तयोर्मनसः सम्बन्धी प्रथमः मानस इति स्पष्टार्थः पाठः । तत्र भावना वस्तुतत्त्वनिरपेक्षा यथा योषितमग्निं ध्यायीतेत्यनग्नौ योषायामग्निदृष्टिकरणं यथा वाऽसतोऽपि कामिन्यादेर्विषयस्य भावनं तत्फलं चानित्यम् । यथोक्तम्—

‘भावनाजं फलं यच्च यच्च स्यात्कर्मणः फलम् ।
न तत्स्थास्न्विति मन्तव्यं पण्यस्त्रीसंगतं यथा’ इति ॥

एवं साम्बपीताम्बरादिमूर्तिभावनयाऽपि कीटभृंगन्यायेन प्राप्यं तत्सारूप्यमप्यस्थायीति ज्ञेयम् । प्रणिधानं तु वस्तुतत्त्वसापेक्षम् । यथा चक्षुषा रत्नगतसूक्ष्मविशेषे स्वेनागृहीते परेणोपदिष्टे सति तद्ग्रहणाय तस्यैव चक्षुषः प्रणिधानं तत्रैव विषयेऽत्यादरेण नियोजनं क्रियते । तथा मनसा गृह्यमाणे प्रतीचि श्रुत्या निर्विशेषचिन्मात्रोऽसीत्युपदिष्टे सति तद्ग्रहणाय तस्यैव मनसो गुरूक्तयुक्त्या प्रणिधाने प्रवर्तते तद्बलाच्च तावुभौ वस्तुतत्त्वमवगच्छतः । तत्रापि भावनायां फलभेदो दक्षेण सूचितः—

‘ चतुर्णां सन्निधानेन यत्फलं तदशाश्वतम् ।
द्वयोस्तु सान्निधानेन शाश्वतं प्राप्यते फलम् ’ इति ॥

चतुर्णां आत्ममनःशरीरविषयाणाम् । द्वयोरात्ममनसोः देहसंगेन सांवादीन् भावयन् पुनरावर्तते देहासंगेन भावयंस्तु ध्येयसारूप्यं प्राप्य क्रमेण कैवल्यं प्राप्नोति उभयथाऽपि भावनाफलस्यास्थायित्वमुक्तमिति नोदाहृतं वार्तिकं विरुध्यते । प्राणायामोऽपि वायुसंहितायामुक्तः—

‘ जपध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्समन्वयात् ।
अगर्भाद्गर्भसंयुक्तः प्राणायामः शताधिकः ’ ।

जपो मनसा प्रसख्यानम् नन्दिपुराणे-

‘ जाप्येन तु जपं कुर्यादविलम्बितमद्रुतम् ।
मनसैव प्रसंख्यानं प्राणायामविधौ सदा ’ ॥

जाप्येन प्रणवगायत्र्यादिना मन्त्रेण मानसो जप इति सगुणस्यैव प्राणायामस्य मानस इति विशेषणं युज्यते न त्वगुणस्य । विस्तरस्तु योगचिंतामणिप्रभृतिषु संग्रहग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥ शेषं कालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । मूत्रादिव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन्काले योगमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥९॥ तत्र योगाङ्गेषु प्राणायाम उक्तस्तेनैव ततः प्राचीनानि यमनियमासनान्याक्षिप्तानि । अथ प्रत्याहारमाह—**इन्द्रिया-**

सञ्चोदनाभिर्मतिमानात्मानं चोदयेदथ ।
तिष्ठन्तमजरं तं तु यत्तदुक्तं मनीषिभिः ११
तैश्चात्मा सततं ज्ञेय इत्येवमनुशुश्रुम ।
व्रतं ह्यहीनमनसो नान्यथेति विनिश्चयः १२
विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः
पूर्वरात्रे पररात्रे धारयीत मनोऽऽत्मनि १३
स्थिरीकृत्येन्द्रियग्रामं मनसा मिथिलेश्वर ।
मनो बुद्ध्या स्थिरं कृत्वा पाषाण इव निश्चलः
स्थाणुवच्चाप्यकम्पः स्याद्गिरिवच्चापि निश्चलः
बुद्ध्या विधिविधानज्ञास्तदा युक्तं प्रचक्षते १५
न शृणोति न चाघ्राति न रस्यति न पश्यति
न च स्पर्शं विजानाति न संकल्पयते मनः ॥
न चाभिमन्यते किंचिन्न च बुध्यति काष्ठवत्
तदा प्रकृतिमापन्नं युक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १७
निर्वाते हि यथा दीप्यन्दीपस्तद्वत्प्रकाशते ।
निर्लिङ्गोऽविचलश्चोर्ध्वं न तिर्यग्गतिमाप्नुयात्
तदा तमनुपश्येत यस्मिन्दृष्टे नु कथ्यते ।
हृदयस्थोऽन्तरात्मेति ज्ञेयो ज्ञस्तात मद्विधैः ॥
विधूम इव सप्तार्चि-
रादित्य इव रश्मिमान् ।
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे
दृश्यतेऽऽत्मा तथाऽऽत्मनि ॥ २०

णीति । इन्द्रियार्थेभ्यः शव्दादिभ्यः मनसा निवर्त्येति मुख्यं प्रत्याहारं ‘ त्रिरुन्नतं प्राप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निरुध्य’इति श्रुत्युक्तमुक्त्वा हठसाध्यं प्रत्याहारादिकमाह—**दशेति** । दशयुक्ताभिर्द्वादशाभिर्द्वाविंशतिसंख्याभिः संचोदनाभिश्चित्ताश्वस्य प्रतोदस्थानीयाभिः प्रेरणाभिर्मतिमानात्मानं जीवं चतुर्विंशादज्ञानात् प्रकृतिसंज्ञात्परं पञ्चविंशं प्रतिगन्तुं चोदयेत्प्रेरयेत् । तत्राष्टादशसु स्थानेषु वायोः प्रत्याहरणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्–

‘अष्टादशसु यद्वायोर्मर्मस्थानेषु धारणम् ।
स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते ’ ॥

इत्युपक्रम्य मर्मस्थानानि तेषामन्तरं चोक्त्वाह-

‘संपूर्य कुंभवद्वायुमंगुष्ठान्मूर्ध्नि मध्यतः ।
धारयत्यनिलं बुद्धया प्राणायामः प्रचोदितः ॥
व्योमरन्ध्रात्समाकृष्य ललाटे धारयेत्पुनः ।
ललाटाद्वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ॥
भ्रूमध्याद्वायुमाकृष्य नेत्रस्थाने निरोधयेत् ।
नेत्राद्वायुं समाकृष्य नासामूले निरोधयेत् ॥
नासामूलात्तु जिव्हाया मूले प्राणं निरोधयेत् ।
जिव्हामूलात्कंठकूपे ततो वायुं निरोधयेत् ॥
कंठकूपात्तु हृन्मध्ये हृन्मध्यान्नाभिमध्यमे ।
नाभिमध्यात्पुनर्मेढ्रे मेढ्राद्वन्ह्यालये:ततः॥
देहमध्याद्गुदे गार्गि गुदाद्वै ऊरुमूलके ।
ऊरुमध्यात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोर्निरोधयेत् ॥
चितिमूले ततस्तस्माज्जंघयोर्मध्यमे तथा ।
जंघां ततः समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् ॥
गुल्फादंगुष्ठयोर्गार्गि पादयोस्तं निरोधयेत्
स्थानात्स्थानं समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेद्धिया ॥
सर्वपापविशुद्धात्मा जीवेदाचंद्रतारकम् ।
एतत्तु योगासिद्ध्यर्थमगस्त्येनापि कीर्तितम् ॥
प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तामिति योगिभिः ’इति ।

एवमष्टादशप्रत्याहारचोदनाः धारणाध्यानसमाधिसंज्ञास्तिस्रः ततः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसंज्ञा द्वाविंशी चोदना । ततोऽपि संप्रेरितो जीवो नदीसमुद्रन्यायेन निर्विशेषचिन्मात्रतां प्रतिपद्यते सार्धः ॥ १० ॥ तं योगिनं तिष्ठन्तं जीवन्मुक्तं अजरं जराहीनं मनीषिभिर्योगिभिर्यत् यस्मात्तच्छव्देनोक्तम्–‘तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति’इतिश्रुतेर्ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टमतस्तद्भावापत्तये आत्मानं प्रत्यञ्चं नरः चतुर्विंशात्परं प्रति गन्तुं चोदयेदिति पूर्वेण सम्बन्धः११ तैर्द्वाविंशत्या प्रेरणैः अहीनं कामादिभिरनास्कान्दितं मनो यस्य तस्यैव व्रतं योगाख्यं योग्यामिति शेषः ॥१२॥संगेभ्यः अहंकर्तृत्वाद्यभिमानेभ्यः स्त्रयादिभ्यो वा ॥ १३ ॥ पाषाणस्थाणुगिरिदृष्टान्ता निश्चलत्वोक्तिपर्यार्थाः ॥ १४ ॥ विधेः शास्त्रस्य विधानं तात्पर्यं तज्जानन्तो विधिविधानज्ञाः बुद्धया स्वानुभवेनैव तदा आत्मप्राप्त्यवस्थायां युक्तं योगिनं प्रचक्षते न शृणोतीत्यादिना तदनुभवं वर्णयन्तीत्यर्थः॥१५॥ प्रकृतिं स्वस्य शुद्धं स्वरूपम् ॥ १७ ॥ निर्लिंगो बुद्ध्यादिहीनः । अविचलो व्यापकत्वात् ऊर्ध्वं तिर्यगधो वा गतिं न प्राप्नुयात् तथा च श्रुतिः––‘न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ’ इति ॥ १८ ॥ **तदेति** । अन्तरात्मा अन्तर्यामी ईश्वरो हृदयस्थः अहमेव ब्रह्मेति यदा कथ्यतेऽनुभवबलात्तदैवात्मानमनुपश्यतेति ज्ञेयम् । नान्यथा त्वंपदार्थमात्रसाक्षात्कारेणात्मदर्शी भवतीत्यर्थः । न कथ्यत इति पाठे ज्ञो ज्ञेय इति यदा न कथ्यते सर्ववृत्तिनिरोधादात्मनश्च प्रत्यक्त्वेनाज्ञेयत्वात्तदात्मज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः––‘ यदि मन्यसे सुवेदेति दहमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् ’इति । सुवेद सम्यग्जानामि दहमल्पम् ।

‘यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

इति च ॥ १९ ॥ विधूम इत्यादिना शुद्धप्रकाशात्मत्वमुक्तम् ॥ २० ॥

ये पश्यन्ति महात्मानो धृतिमन्तो मनीषिणः
ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ह्ययोनिममृतात्मकम् ॥
तदेवाहुरणुभ्योऽणु तन्महद्भ्यो महत्तरम् ।
तत्तत्त्वं सर्वभूतेषु ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ॥ २२
बुद्धिद्रव्येण दृश्येत मनोदीपेन लोककृत् ।
महतस्तमसस्तात पारे तिष्ठन्न तामसः ॥ २३
स तमोनुद इत्युक्तः सर्वज्ञैर्वेदपारगैः ।
विमलो वितमस्कश्च निर्लिङ्गोऽलिङ्गसंज्ञितः
योग एष हि योगानां किमन्यद्योगलक्षणम्
एवं पश्यं प्रपश्यन्ति आत्मानमजरं परम् २५
योगदर्शनमेतावदुक्तं ते तत्त्वतो मया ।
सांख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसंख्यानदर्शनम् ॥
अव्यक्तमाहुः प्रकृतिं परां प्रकृतिवादिनः ।
तस्मान्महत्समुत्पन्नं द्वितीयं राजसत्तम २७
अहङ्कारस्तु महतस्तृतीयमिति नः श्रुतम् ।
पञ्चभूतान्यहङ्कारादाहुः सांख्यात्मदर्शिनः ॥

एताः प्रकृतयश्चाष्टौ विकाराश्चापि षोडश ।
पञ्च चैव विशेषा वै तथा पञ्चेन्द्रियाणि च ॥
एतावदेव तत्त्वानां सांख्यमाहुर्मनीषिणः ।
सांख्ये विधिविधानज्ञा नित्यं सांख्यपथे रताः
यस्माद्यदभिजायेत तत्तत्रैव प्रलीयते ।
लीयन्ते प्रतिलोमानि सृज्यन्ते चान्तरात्मना
अनुलोमेन जायन्ते लीयन्ते प्रतिलोमतः ।
गुणा गुणेषु सततं सागरस्योर्मयो यथा ३२
सर्गप्रलय एतावान्प्रकृतेर्नृपसत्तम ।
एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च यदाऽसृजत्
एवमेव च राजेन्द्र विज्ञेयं ज्ञानकोविदैः ।
अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनम् ३४
एकत्वं च बहुत्वं च प्रकृतेरर्थतत्त्ववान् ।
एकत्वं प्रलये चास्य बहुत्वं च प्रवर्तनात् ३५
बहुधाऽऽत्मा प्रकुर्वीत प्रकृतिं प्रसवात्मिकाम्
तच्च क्षेत्रं महानात्मा पञ्चविंशोऽधितिष्ठति ॥

ब्रह्मयोनिस्था ब्रह्मावगमहेतुशास्त्रनिष्ठाः ॥ २१ ॥ न दृश्यते चेत्कुतस्तदुपलब्धिरित्यत आह--**बुद्धीति** । बुद्धिद्रव्येण धीधनेन पुंसा अतामसः ईश्वरात्परः॥ २३ ॥ स ज्ञातः संस्तमोनुदः संसारच्छित् निर्लिंगः सूत्रात्मनोऽप्यन्यः । अलिंगेति च्छेदः । नास्ति लिंगं गमकं यस्य वाङ्मनसातीतत्वात् । निरुपाधिब्रह्मसंज्ञित इत्यर्थः । ॥ २४ ॥योगमुपसंहरति—**योग एष इति** । पश्यं द्रष्टारं प्रपश्यन्ति योगा इति शेषः ॥ २५ ॥ परिसंख्यानं परिवर्जनं रज्जूरगवत् । उत्तरोत्तरस्य कार्यस्य पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्प्रविलापनं तेन दर्शनं साक्षात्कारो यस्मिंस्तत्तथा ॥ २६ ॥ एतदेवाहाव्यक्तमिति षड्भिः । परां प्रथमां न तु अविकृतिम् ॥२७॥ पञ्चभूतानि सूक्ष्माणि पञ्चतन्मात्राख्यानि ॥ २८ ॥ एता अव्यक्ताद्याः प्रकृतयो विकृतयश्च षोडशविकारा एव न प्रकृतयः ते च एकादशेन्द्रियाणि स्थूलभूतानि च एतेषु पञ्च वियदादयो विशेषसंज्ञाः । शेषा एकादश तानीन्द्रियाणि तेषां विशेषणं पञ्चेति पञ्चयन्ति व्यक्तीकुर्वन्ति स्वं स्वं विषयं शब्दवचनादिकमिति पञ्चानि तानीन्द्रियाणि चेति कर्मधारयः ॥ २९ ॥ एतेषां प्रविलापनमाह—**यस्मादिति** । अन्तरात्मना सृज्यन्ते न तु निरीश्वरसांख्याभिमतया प्रकृत्या ॥ ३१ ॥ प्रकृतेरिति कर्मणि षष्ठी। एवं प्रकृत्यादिकमुत्पद्यते प्रलीयते चेत्यर्थः । तथा च प्रकृतेरप्युत्पत्तिप्रलयौ वक्ष्यति—'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम्' इति । ' अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयते ' इति च ॥

एवं सांख्यमुक्त्वा नानात्वैकत्वे विभजते—**एकत्वमिति** । प्रतिलोमक्रमेण प्रकृतेरपि पुरुषे प्रलये सति मोक्षे असंप्रज्ञाते च एकत्वं अस्य पुरुषस्य भवति सृष्टिकाले तु नानात्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवं सृष्टिकाले नानात्वप्रापकशक्तिमतः कथमेकत्वमत आह—**अधिष्ठातारमिति**। अव्यक्तमव्याकृतमविद्या मायेति पर्यायाः । अव्यक्तमेव पुरुषं नानात्वं नयति । तथा च श्रुतिः–'मायया ह्यन्यदिव' इति । ' इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ' इति च। न हि तुच्छ्या मायया पुंसः साद्वितीयत्वमस्ति रज्ज्वा इव कल्पितभुजङ्गेन । ' तुच्छयेनाभ्वपिहितं यदासीत्तमसस्तन्महिना जायतैकम्' इति श्रुतेः । आभु ब्रह्म तमसः अज्ञानस्य महिना माहात्म्येन एकमपि अजायत प्रपञ्चात्मना आविर्बभूवेत्यर्थः । अस्य व्यक्तस्यापि एतत् एकत्वं नानात्वं च सुप्तिप्रलययोरेकत्वं सृष्टिकाले नानात्वं चेति निदर्शनं दृष्टान्तः पृथिव्यादिष्वप्येवमेव द्रष्टव्यम् ॥ ३४ ॥ अर्थतत्त्ववान् अर्थतत्त्वं सम्यगधिगतवान्यः स जानीयादिति शेषः । नन्वेवमव्यक्तस्याधिष्ठातृत्वे जितं निरीश्वरसांख्यैरित्याशंक्याह—**एकत्वमिति**। प्रलये मोक्षे अयस्कान्तवत्स्वरूपसत्तामात्रेणायं प्रकृतिं प्रवर्तयन् तां बहुधा प्रकरोति अतश्चिदात्मैव मुख्योऽधिष्ठाता प्रकृतेस्तु गौणमधिष्ठातृत्वं स्वकार्यविषयमिति भावः सार्धः ॥ ३५ ॥ एतदेवाह—**तच्चेति** । तत्प्रकृतिविकृत्यात्मकम् ॥ ३६ ॥

अधिष्ठातेति राजेन्द्र प्रोच्यते यतिसत्तमैः ।
अधिष्ठानादधिष्ठाता क्षेत्राणामिति नः श्रुतम्
क्षेत्रं जानाति चाव्यक्तं क्षेत्रज्ञ इति चोच्यते
अव्यक्तिके प्रविशते पुरुषश्चेति कथ्यते ॥ ३८
अन्यदेव च क्षेत्रं स्यादन्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञातारं पञ्चविंशकम् ३९
अन्यदेव च ज्ञानं स्यादन्यज्ज्ञेयं तदुच्यते ।
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ४०
अव्यक्तं क्षेत्रमित्युक्तं तथा सत्त्वं तथेश्वरः ।
अनीश्वरमतत्त्वं च तत्त्वं तत्पञ्चविंशकम् ४१
सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानुदर्शनम् ।
सांख्याः प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ४२
तत्त्वानि च चतुर्विंशत्परिसंख्याय तत्त्वतः ।
सांख्याः सह प्रकृत्या तु निस्तत्त्वःपञ्चविंशकः
पञ्चविंशो प्रकृत्यात्मा बुध्यमान इति स्मृतः ।
यदा तु बुध्यतेऽऽत्मानं तदा भवति केवलः ॥
सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितं तव तत्त्वतः ।
एवमेतद्विजानन्तः साम्यतां प्रति यान्त्युत ॥
सम्यङ्निदर्शनं नाम प्रत्यक्षं प्रकृतेस्तथा ।
गुणतत्त्वान्यथैतानि निर्गुणेभ्यस्तथा भवेत् ॥

पुंसो नामानि निर्वक्ति—अव्यक्तिके अधिष्ठानादिति आविद्यके क्षेत्र पुर्यष्टके अत्रोक्तं कतके—

‘ सूर्यकान्तमुपारुह्य सूर्य एव तृणं दहेत् ।
न त्वश्मा पार्थिवस्तं च न्यायं चित्तमसोर्दिशेत्’ इति ॥

यथा स्वरूपसत्तामात्रेण तृणं प्रकाशयतः सूर्यस्य सूर्यकान्तद्वारा तृणदग्धृत्वं तृणे प्रवेशश्च न तु व्यापाराविष्टस्य एवं पुंसोऽप्यव्यक्तद्वारा सर्वकार्याधिष्ठातृत्वं तत्प्रकाशत्वं च न तु कुलालवदधिष्ठातृत्वम् । नापि बुद्धिवदिन्द्रियव्यापाराधीनप्रकाशकत्वं नापि कुण्डवदरन्यायेन प्रविष्टत्वं किं तु वन्हिकान्यायेनाभिव्यक्तत्वमात्रमिति भावः॥ ३८॥ नामनिरुक्तेः फल पुंप्रकृत्योर्विवेकमाह—**अन्यदेवेति** । एवमधिष्ठातुरन्यदधिष्ठेयं प्रवेष्टुरन्यत्प्रवेशायतनमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥ ज्ञानं प्रमाणजन्या वृत्तिः । ज्ञेयं प्रमारूपं फलम् । फलकरणयोश्छिद्रापरश्वोर्भेदस्य स्पष्टत्वात् । ज्ञानज्ञेयपदे व्याचष्टे–ज्ञानमिति ४० अधिष्ठातारमव्यक्तमित्यत्रोक्तमव्यक्तपदं व्याचष्टे –**अव्यक्तमिति** । सत्त्वं बुद्धिः क्षेत्रसत्त्वेश्वरशब्दाः पर्याया इत्यर्थः । ततश्च किमत आह–**अनीश्वरमिति** । ईश्वरादिपदोपात्ताद्दृश्यादन्यत् । तच्छब्दः परोक्षवाची । नास्ति तत्त्वं परोक्षत्वं यस्य तदतत्त्वं नित्यापरोक्षं द्रष्टुः स्वरूपं तदेव पञ्चविंशतेः पूरणं तत्त्वं अनारोपितं रूपम् । अन्यत् सर्वमीश्वरादिकं दृश्यमारोपितमित्यर्थः । अतोऽन्यदार्तम् इतिश्रुतेः ॥ ४१ ॥ उपसंहरति—**सांख्येति** । सांख्याः परिसंख्यानुदर्शनं प्रकुर्वते प्रकृतिं मायां च प्रचक्षते जगत्कारणत्वेन वदन्तीति सम्बन्धः । परिसंख्या स्थूलसूक्ष्मक्रमेण चिदात्मनि प्रपञ्चप्रविलापनं तामनुदर्शनं साक्षात्कारं संपादयन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रविलाप्यान्याह—**तत्त्वानीति** । प्रकृत्या सह चतुर्विंशत् चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि परिसंख्यायेति योजना । निस्तत्त्वः निर्गतं तत्त्वं परोक्षत्वं यस्मात् यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेर्नित्यापरोक्ष इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अप्रकृत्यात्मा प्रकृतितो निष्कृष्टः बुद्ध्यमानः कर्तरि शानच् जीव एव प्रकृतित्यागात्केवलो भवति एतेन अबुद्धं प्रकृतिः बुध्यमानो जीवः प्रबुद्धः केवल इति प्रश्नत्रयस्योत्तरं संक्षिप्योक्तम् ॥ ४४ ॥ समं ब्रह्म तस्य भावः साम्यं तस्यापि भावः साम्यता सा च ब्रह्मैव ‘ ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ’ इति श्रुतेः ॥ ४५ ॥ प्रकृतेर्ब्रह्मणो ब्रह्मदर्शनमेव सम्यग्दर्शनं नाम न त्वब्रह्मदर्शनम् रज्जूरगदर्शनवद्भ्रान्तत्वात्तस्य न हि रज्जुं भुजङ्गत्वेन पश्यन्सम्यग्दर्शी भवति किंतु रज्जुत्वेनैव पश्यन् । एवं ब्रह्मण्यध्यस्तमहंकारादिकं पश्यन्न सम्यग्दर्शी अधिष्ठानं तु पश्यन् सम्यग्दर्शीत्यर्थः तथाशब्दः पादपूरणार्थः । यद्वा यथैतत्तथा श्रूयते इत्यध्याहृत्य श्रुत्यन्तरप्रदर्शनार्थः यथा दाशतय्यायामाम्नायते—

‘ परा पूर्वेषां संख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।
अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिंद्रः शरदस्तर्तरीति ’ ॥

अस्यार्थः—**पूर्वेषाम्** । देवानां स्वाभाविकानां कामक्रोधादीनां **सख्या** । सख्यानि सुपां सुलुगिति सुपो डा—**परावृणक्ति** । परिवर्जयति व्यवहिताश्च इति च्छंदसि व्यवहितक्रिययाऽप्युपसर्गसम्बन्धस्मृतेः—**वितर्तुराणः** । अतिशयेन कालं तरतीति तर्तुराणः यङ्लुगन्तात्तरतेस्ताच्छीलिकश्चानश् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यस्मादुदित्यनुवर्तमाने बहुलं छन्दसीत्युत्वं रपरत्वम् । अभ्यासगुणे रेफलोपाभावादिः छांदसः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वे गतिकारकोपपदात्कृदिति प्रकृतिस्वरः । **अपरेभिः** । शास्त्रीयैः शमदमादिभिः सख्यानि एति प्राप्नोति मुक्तिकामः कामादीन् जित्वा शमादीनाश्रयेदित्यर्थः–**अनानुभूतिः** । अननुभवान् अनन्वित्यस्य मध्यमामिति प्रातिशाख्यसूत्राद्दीर्घमध्यत्वम् । रज्जूरगज्ञानतुल्यानि भ्रान्तिज्ञानानि **अवधून्वानः** कल्पितं देहादितादात्म्यं प्रविलापयन् पूर्वीरनादिं शरदः कालं **तर्तरीति** । बलेन तरतीति अस्यामृचि प्रपञ्चदर्शनमानुभूतिशब्देनोक्तम् अत आत्मदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमितरदर्शनं भ्रान्तिदर्शनमिति सिद्धम् । सम्यग्दर्शनविषयस्य प्रत्यगात्मरूपस्याधिष्ठानस्य

न त्वेवं वर्तमानानामावृत्तिर्विद्यते पुनः ।
विद्यतेऽक्षरभावत्वादपरं परमव्ययम् ॥ ४७
पश्येरन्नैकमतयो न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
तेऽव्यक्तं प्रतिपद्यन्ते पुनः पुनररिन्दम ॥ ४८
सर्वमेतद्विजानन्तो न सर्वस्य प्रबोधनात् ।
व्यक्तीभूता भविष्यन्ति व्यक्तस्य वशवर्तिनः
सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वः पञ्चविंशकः ।
य एनमभिजानन्ति न भयं तेषु विद्यते ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसंवादे षडधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥

* * *

३०७-[१३४]

वसिष्ठ उवाच ।
सांख्यदर्शनमेतावदुक्तं ते नृपसत्तम ।
विद्याविद्ये त्विदानीं मे त्वं निबोधानुपूर्वशः
अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मि वै ।
सर्गप्रलयनिर्मुक्तां विद्यां वै पञ्चविंशकः ॥ २
परस्परस्य विद्यां वै त्वं निबोधानुपूर्वशः ।
यथोक्तमृषिभिस्तात सांख्यस्याभिनिदर्शनम्

शून्यतां वारयन् सम्यग्दर्शनस्य नष्टवनितासाक्षात्कारतुल्यतां निरस्यति--**गुणतत्त्वादिति** । निर्गुणेभ्यः पुरुषेभ्योऽन्यानि यथा एतानि महदादीनि गुणतत्त्वात् गुणानां तत्त्वं ताद्भाव्यं गुणत्वाद्दश्यत्वादिति यावत् । यथैतानि व्यावहारिकप्रमारूपत्वेनाभ्रान्तानि प्रत्यक्षाणि एवं निर्गुणानां पुंसामपि अभ्रान्तं प्र त्यक्षं भवेदित्यर्थः । निर्गुणेभ्य इति बहुत्वं भूतपूर्वगत्या प्रमातृभेदाभिप्रायम् तस्माद्यथावस्त्वेवात्मज्ञानं न भावनादिजन्यं नष्टवनिताज्ञानवदिति सिद्धम् ॥ ४६ ॥ आत्मज्ञानफलमाह—**न त्विति** । विगतदेहानां मुक्तानां पुनरावृत्तिर्न विद्यते सदेहानां तु अपरं सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वाद्यैश्वर्यपरं च समाधिकाले निरुपाधिसुखं अव्ययं विद्यते । तत्र हेतुः—**अक्षरभावत्वादिति** । साम्यतापदव्याख्यातरीत्या भावशब्देन भावप्रत्ययेन चाक्षरमात्रं ग्राह्यम् । यतो ब्रह्मविदक्षरमेव भवति अतः अक्षरधर्माणां ‘ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वन्ह्स्वमदीर्घम् ’ इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धानां प्रशासितृत्वास्थूलत्वादीनां तत्र सम्बन्धो युज्यत एवेत्यर्थः । तथा च प्रागेवोदाहृतं ‘ सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते ।

सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योऽनुपाधिकः ।
जक्षत्क्रीडन्रतिं प्राप्त इति सोपाधिकस्य तु ॥
छांदोग्ये सवकामाप्तिः सार्वात्म्यात्स्पष्टमीरिता ।
अहमन्नं तथान्नादः श्लोककार्यप्यहो अहम् ॥
इति तत्त्वविदः सामगाने सर्वात्मता श्रुता ।
अत्रापि चक्रदृष्टान्तात्सोपाधिस्तत्त्वविच्छ्रुतः ॥
अपूर्वानपराद्युक्त्या श्रोष्येते निरुपाधिकः’॥ इति

॥ ४७ ॥ के पुनरावर्तन्त इत्यत आह–**पश्येरन्निति** । नैकमतयो नानात्वदर्शिनोये तेषु सम्यग्दर्शनं नास्ति व्यक्तं शरीरम् ॥ ४८ ॥ ‘ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ’ इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं श्रुतं तत्समर्थयते—**सर्वमिति** । एतद्वाक्यजातं सर्वमर्थतो विजानन्तो ध्यानबलेन सर्वापरोक्ष्यव्यक्त्या देहस्य वशे न भविष्यन्तीति योज्यम् ॥ ४९ ॥ **सर्वमिति** । पञ्चविंशस्य विज्ञानात्सर्वज्ञो भवतीति श्लोकद्वयतात्पर्यम् भयं संसारदुःखम् ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षडधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३०६ ॥

——

३०७

नानात्वैकत्वविज्ञानमित्यादिना कृतानां द्वादशानां प्रश्नानां मध्ये सांख्यं योगो नानात्वैकत्वविज्ञानं चेति त्रयं व्याख्यातम् । अबुद्धादित्रयमग्रिमाध्याये व्याकरिष्यते । विद्यादिषट्कमिह व्याख्यायते–**सांख्यदर्शनमिति** । योगादिसहितमिति शेषः ॥ १ ॥ तत्त्वदर्शनं विद्या तत्त्वावरकं भावरूपमज्ञानादिकमविद्या न तु विद्याया अभावमात्रमित्याशयेनाह--**अविद्यामिति** । अभावात्सर्गाद्यसंभवात् भावरूपैवाविद्याऽव्यक्ताख्येत्यर्थः । विद्यामाह—**सर्गेति** । अस्या विद्यां पञ्चविंशक इत्याहुरिति योजना ॥ २ ॥ अस्या विद्यायाः परमत्वं वक्तुमवान्तरविद्याभेदमाह—**परस्परस्येति** ॥ ३ ॥

कर्मेन्द्रियाणां सर्वेषां
विद्या बुद्धीन्द्रियं स्मृतम् ।
बुद्धीन्द्रियाणां च तथा
विशेषा इति नः श्रुतम् ॥ ४
विशेषाणां मनस्तेषां विद्यामाहुर्मनीषिणः ।
मनसः पञ्चभूतानि विद्या इत्यभिचक्षते ॥ ५
अहङ्कारस्तु भूतानां पञ्चानां नात्र संशयः ।
अहङ्कारस्य च तथा बुद्धिर्विद्या नरेश्वर ॥ ६
विद्या प्रकृतिरव्यक्तं तत्त्वानां परमेश्वरी ।
विद्या ज्ञेया नरश्रेष्ठ विधिश्च परमः स्मृतः ७
अव्यक्तस्य परं प्राहुर्विद्यां वै पञ्चविंशकम् ।
सर्वस्य सर्वमित्युक्तं ज्ञेयं ज्ञानस्य पार्थिव ८
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तं ज्ञेयो वै पञ्चविंशकः ।
तथैव ज्ञानमव्यक्तं विज्ञाता पञ्चविंशकः ॥ ९
विद्या विद्यार्थतत्त्वेन मयोक्ता ते विशेषतः ।
अक्षरं च क्षरं चैव यदुक्तं तन्निबोध मे ॥ १०
उभावेवाक्षरावुक्तावुभावेतावनक्षरौ ।
कारणं तु प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं तु ज्ञानतः ॥
अनादिनिधनावेतावुभावेवेश्वरौ मतौ ।
तत्त्वसंज्ञावुभावेतौ प्रोच्येते ज्ञानचिन्तकैः ॥
सर्गप्रलयधर्मत्वादव्यक्तं प्राहुरक्षरम् ।
तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः ॥ १३
गुणानां महदादीनामुत्पत्तिश्च परस्परम् ।
अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पञ्चविंशकम् ॥ १४

कर्मेन्द्रियाणां व्यापारमुत्सृज्य केवलं बुद्धीन्द्रियाण्येवाहमिति चिन्तनं बुद्धीन्द्रियविद्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्र विशेषाः स्थूलभूतानि देहारंभकाणि । तत्र पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानं जान्वादिपायुपर्यन्तमपां स्थानमित्यादिना प्राग्व्युत्पादितरीत्या उत्तरोत्तरस्य भूतस्य पूर्वपूर्वस्मिन्प्रविलापनेन तत्तन्मात्रात्मनाऽवस्थानेन पञ्चभूतविद्याः ट्सक्फला अनुसन्धेयाः ॥४॥ विशेषाणां च मनसि प्रविलापनेन मनोमात्रेणावस्थानं मनोविद्या । मनोपि विषयविकल्पाभिमुखं वासनामात्रेषु शब्दादिषु प्रविलाप्य तन्मात्रेणावस्थानं सूक्ष्मभूतविद्या। एवमुत्तरत्र ज्ञेयम्। अत्र विशेषमनसोः सूक्ष्मभूताहंकारयोरन्तर्भावं विवक्षित्वा वायुपुराणे एतासां विद्यानां फलान्युक्तानि–

‘ दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ’ ॥

इति ॥ ५ ॥ बुद्धिर्महत्तत्वम् ॥ ६ ॥ तत्त्वानां महदादीनाम् ॥ ७ ॥ सर्वस्य ज्ञानस्य ज्ञेयं सर्वमव्यक्तमित्युक्तम् अव्यक्तज्ञानादेव सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । वेदान्तेष्वपि सार्वज्ञ्यं कारणज्ञानस्य मुख्यं फलम् । शुद्धज्ञानस्य तु नान्तरीयकमिति भावः ॥ ८ ॥ ज्ञानं धीवृत्तिः । ज्ञेयस्तदभिव्यंग्यो बोधः यो विज्ञाता प्रमाता स एव पञ्चविंशको बोध इत्यर्थः ॥ ९ ॥ विद्यासहिताऽविद्या अर्थतत्त्वेन याथार्थ्येन ‘ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ’ ‘ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च’ ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः’ इति श्रुतिस्मृत्युक्तं पुंत्रैविध्यमुपेत्य क्षराक्षरयोस्तावद्विभागमाहाक्षरं चेति । अमृतो जीवः अक्षरं इति श्रुतिपदयोरर्थः संधिश्छान्दसः ॥ १० ॥ उभौ प्रकृतिजीवौ अक्षरौ अनादित्वात् पुरुषोत्तमाख्यात् हरादनन्यत्वाच्च त्रयस्यापि ब्रह्ममात्रत्वाच्च । तथा च श्रुतिः—

‘भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ’ इति ।

उभौ अनक्षरौ अक्षरभिन्नौ क्षरावित्यर्थः ‘ विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति ’ इति भूतशब्दितस्य क्षरस्य तदनुसारिणो विज्ञानघनस्य च नाशश्रुतेर्भूतानि नष्टानि अनु विज्ञानघनोऽपि नश्यतीति श्रुत्यर्थः । उभयोरप्यक्षरत्वे हेतुमाह सार्धत्रिभिः–**कारणं त्विति** । ॥ ११ ॥ अनादित्वादनिधनौ अनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् । ईश्वरौ मिश्रौ सन्तौ अखण्डदण्डायमानस्य प्रपञ्चस्योपादानभूतौ कथमनित्यौ स्यातां न कथंचिदित्यर्थः । ज्ञानचिन्तकैर्ब्रह्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥ ननु क्षरायाः प्रकृतेरक्षरत्वं क्षरं प्रधानं क्षरः सर्वाणि भूतानीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिविरुद्धमित्याशंक्याह—**सर्गेति** । तस्याः क्षरत्वे संसारस्यान्तवत्त्वं स्यात्। तच्च ‘नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा’ इति तदानन्त्यस्मृतिविरुद्धम्। क्षरत्वश्रुत्यादिकं तु प्रतिक्षणपरिणामित्वमात्रान्न तु प्रवाहोच्छेदादिति भावः । प्रवाहानुच्छेदमाहार्धेन **–तदेतदिति** ॥१३॥ जीवस्याप्यक्षरत्वमाह–**गुणानामिति** । पञ्चविंशकं चिदाभासमपि गुणानां क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानमाहुः । कुतः परस्परमाधिष्ठानात् । चिच्छायामनवाप्य न केवला प्रकृतिर्वा प्रकृतिरूपमुपाधिमनवाप्य केवलः पुरुषो वा महदादीन् स्रष्टुमुत्सहते किं तु परस्परानुग्रहेणैवेत्यर्थः । अतः पञ्चविंशस्यापि क्षेत्रत्वात्प्रकृतिवदक्षरत्वमिति भावः ॥ १४ ॥

यदा तु गुणजालं तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत्।
तदा सह गुणैस्तैस्तु पञ्चविंशो विलीयते १५
गुणा गुणेषु लीयन्ते तदैका प्रकृतिर्भवेत्।
क्षेत्रज्ञोऽपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते १६
तदा क्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुणसंश्रिता।
निर्गुणत्वं च वैदेह गुणेष्वप्रतिवर्तनात् ॥ १७
एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षये।
प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम ॥ १८
क्षरो भवत्येष यदा तदा गुणवतीमथ।
प्रकृतिं त्वभिजानाति निर्गुणत्वं तथाऽऽत्मनः
तदा विशुद्धो भवति प्रकृतेः परिवर्जनात्।
अन्योऽहमन्येयमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान्
तदैष तत्त्वतामेति न चापि मिश्रतां व्रजेत्।
प्रकृत्या चैव राजेन्द्र मिश्रो ह्यन्यश्च दृश्यते
यदा तु गुणजालं तत्प्राकृतं वै जुगुप्सते।
पश्यते च परं पश्यं तदा पश्यन्न संत्यजेत्
किं मया कृतमेतावद्योऽहं कालमिमं जनम्।
मत्स्यो जालं ह्यविज्ञानादनुवर्तितवानिह २३
अहमेव हि संमोहादन्यमन्यं जनाज्जनम्।
मत्स्यो यथोदकज्ञानादनुवर्तितवानहम् २४
मत्स्योऽन्यत्वं यथाऽज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते
आत्मानं तद्वदज्ञानादन्यत्वं चैव वेद्म्यहम् ॥
ममास्तु धिगबुद्धस्य योऽहं मग्नमिमं पुनः।
अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यं जनाज्जनम् २६
अयमत्र भवेद्बन्धुरनेन सह मे क्षमम्।
साम्यमेकत्वमायातो यादृशस्तादृशस्त्वहम् ॥
तुल्यतामिह पश्यामि सदृशोऽहमनेन वै।
अयं हि विमलो व्यक्तमहमीदृशकस्तथा २८
योऽहमज्ञानसंमोहादज्ञया संप्रवृत्तवान्।
ससङ्गयाऽहं निःसङ्गः स्थितः कालमिमं त्वहम्

उभयोः क्षरत्वमाह—**यदा त्वित्यादिना**। गुणजालं प्रकृत्यादि अव्यक्तात्मनि अहमनुभवागोचरे शुद्धे ब्रह्मणि संक्षिपेत् प्रविलापयेत् योगी—**तदेति**। उपाधिनाशमनु आभासोऽपि नश्यतीति द्वयोरपि क्षरत्वम् ॥ १५ ॥ ननु पञ्चविंशस्य लये नैरात्म्यं स्यादित्याशंक्याह--**गुणा इति**। यथा महदादीनां प्रकृतौ लये यथैका प्रकृतिः प्रलये शिष्यते। एवं क्षेत्रज्ञः पञ्चविंशोऽपि तत्क्षेत्रे स्वोत्पत्तिस्थाने षड्विंशे संप्रलीयते। अत आभासस्य लयेऽपि मुख्यो न नश्यतीति न नैरात्म्यवादप्रसंगः यदा तदेति च उभयत्राध्याहारः। तदैका प्रकृतिरित्यस्यानुकर्षश्चोत्तरार्धे ॥ १६ ॥ **तदेति**। यदा त्वसंप्रज्ञाते पुरुषो निर्गुणं प्राप्नोति हे वैदेह वै इति पृथक्पदं वा तदा प्रकृतिरपि क्षरत्वं विनाशित्वं गच्छते आर्षस्तङ्। गुणसंश्रिता महदादिभिः सहिता। तत्र क्षरत्वे हेतुः देहगुणेष्वप्रतिवर्तनादिति देहाश्रितेषु श्रोत्रादिषु प्रतिविषयं वर्तनं तदभावात् ॥ १७ ॥ अयमेव न्यायः क्षेत्रज्ञेऽपीत्याह--**एवमिति**। क्षरत्वं गच्छते इत्यनुषंगः। कार्येणाहंकारेणास्तित्वं गम्यते। यथा नद्याः पूरेण उपरिदेशे व्याप्तिमत्त्वं पूराभावे तदभाव एवं गुणानामप्रवृत्तेरप्रकाशाच्च प्रकृतिक्षेत्रज्ञौ नश्येते। तत्रापि क्षेत्रज्ञे विशेषमाह—**प्रकृत्येति**। गुणगुणिनौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञावनित्यौ। क्षेत्रज्ञस्य तु क्षेत्रान्निष्कृष्टो निर्गुणो ज्ञानांशः स नित्य इत्यर्थः। अनुशुश्रुम 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतवन्तो वयम् ॥ १८ ॥ एष क्षेत्रज्ञः साक्षित्वत्यागेन क्षरो यदाऽसंप्रज्ञातो भवति तदेति शेषं स्पष्टम् ॥१९ ॥ प्रकृतेः परिवर्जनात् प्रविलापनान्न तु शास्त्रजज्ञानमात्रात्। बुध्यति अपरोक्षीकरोति ॥२०॥ 'पृथक्कैवापृथक्क ह'इत्यस्योत्तरमाह—**तदैष इति**। तत्त्वतां आरोपशून्यताम्। चिदचिद्ग्रन्थिरपृथक्त्वं तस्य भेदः पृथक्त्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥ इदं ज्ञानेन पश्यतीत्याह—**यदेति**। जुगुप्सते निन्दति पश्यं द्रष्टारं पश्यन्नसन्त्यजन्न विस्मरेत्। तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभावः इति न्यायेन सकृज्जातमपि प्रमाणज्ञानं न नश्यति। अनादिकालीनमपि भ्रान्तिज्ञानं न पुनरुन्मिषतीति भावः। यदाहुर्बाह्या अपि--

'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः।
न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः' इति।

अपरिणामिनो नित्यसिद्धस्य वस्तुनः सम्यक् ज्ञातस्य पुनर्बाधो नास्ति अयत्नवत्त्वेऽपि तद्विषयकप्रत्ययानावृत्तावपि तत्र हेतुर्बुद्धेरितीति बाह्यश्लोकार्थः ॥ २२ ॥ इमं प्राकृतं जनं देहं जालं हि जालमिव ॥ २३ ॥ उदकज्ञानात् इदं मम जीवनमिति ज्ञानात्। ह्रदाद्ह्रदं मत्स्य इव देहाद्देहमप्यनुवर्तितवान् ॥ २४ ॥ मत्स्य उदकादिवाहं पुत्रादिभ्योऽन्यमात्मानं न वेद्मीति नशब्दानुकर्षेण योज्यम् ॥ २५ ॥ मग्नं विपद्ग्रस्तम् ॥ २६ ॥ बन्धुः सखा एकत्वं आविसंवादम्। तस्यैव व्याख्या—**यादृश इति** ॥२७॥ विमलो निष्कपटः ॥ २८ ॥ अज्ञया जडया प्रकृत्या सज्ञनिःसज्ञयोर्मोहमन्तरेण सम्बन्धायोगादित्यर्थः ॥ २९ ॥

अनयाऽहं वशीभूतः कालमेतं न वुद्धवान् ।
उच्चमध्यमनीचानां तामहं कथमावसे ॥ ३०
समानयानया चेह सह वासमहं कथम् ।
गच्छाम्यवुद्धभावत्वादेषेदानीं स्थिरो भवे ३१
सहवासं न यास्यामि
कालमेतद्धि वञ्चनात् ।
वञ्चितोऽस्म्यनया यद्धि
निर्विकारो विकारया ॥ ३२
न चायमपराधोऽस्या ह्यपराधो ह्ययं मम ।
योऽहमत्राभवं सक्तः पराङ्मुखमुपस्थितः ३३
ततोऽस्मि वहुरूपासु स्थितो मूर्तिष्वमूर्तिमान्
अमूर्तश्चापि मूर्तात्मा ममत्वेन प्रधर्षितः ३४
प्राक् कृतेन ममत्वेन तासु तास्विह योनिषु ।
निर्ममस्य ममत्वेन किं कृतं तासु तासु च ॥
योनीषु वर्तमानेन नष्टसंज्ञेन चेतसा ।
न ममात्रानया कार्यमहङ्कारकृतात्मया ॥ ३६
आत्मानं वहुधा कृत्वा
येयं भूयो युनक्ति माम् ।
इदानीमेष वुद्धोऽस्मि
निर्ममो निरहंकृतः ॥ ३७
ममत्वमनया नित्यमहङ्कारकृतात्मकम् ।
अपेत्याहमिमां हित्वा संश्रयिष्ये निरामयम्
अनेन साम्यं यास्यामि नानयाऽहमचेतया ।
क्षेमं मम सहानेन नैकत्वमनया सह ॥ ३९
एवं परमसंवोधात्पञ्चविंशोऽनुवुद्धवान् ।
अक्षरत्वं नियच्छेत त्यक्त्वाऽक्षरमनामयम्
अव्यक्तं व्यक्तधर्माणं सगुणं निर्गुणं तथा ।
निर्गुणं प्रथमं दृष्ट्वा तादृग्भवति मैथिल ॥ ४१
अक्षरक्षरयोरेतदुक्तं तव निदर्शनम् ।
मयेह ज्ञानसंपन्नं यथाश्रुति निदर्शनात् ॥ ४२
निःसंग्दिधं च सूक्ष्मं च विवुद्धं विमलं यथा
प्रवक्ष्यामि तु ते भूयस्तन्निवोध यथाश्रुतम् ॥
सांख्ययोगौ मया प्रोक्तौ
शास्त्रद्वयनिदर्शनात् ।
यदेव शास्त्रं सांख्योक्तं
योगदर्शनमेव तत् ॥ ४४
प्रवोधनकरं ज्ञानं सांख्यानामवनीपते ।
विस्पष्टं प्रोच्यते तत्र शिष्याणां हितकाम्यया
वृहच्चैवमिदं शास्त्रमित्याहुर्विदुषो जनाः ।
अस्मिंश्च शास्त्रे योगानां पुनर्वेदे पुरःसरः ॥

उच्चादीनां देवमनुष्यतिरश्चां सम्वन्धिनीं तां अनेकविकारवतीमित्यर्थः । एतेन विकारित्वाविकारित्वे अपि सम्वन्धासम्भवाय दर्शिते । तथोदाहृतं प्रागेव--

'निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य विकारिणा ।
आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते' इति

॥ ३० ॥ समानया संयुतया एषेदानीमिति पादपूरणार्थः सन्धिः । स्थिरः सांख्ये योगे वा निष्ठायुक्तः सन् भवे प्राप्नुयां आत्मानं जानीयामित्यर्थः । भू प्राप्ताविल्यस्य रूपम् ॥ ३१ ॥ वञ्चनात् विपर्ययज्ञानजात् अनया मूलविद्यया विकारया विकारवत्या ॥ ३२ ॥ पराङ्मुखं वहिर्मुखं विषयं उपस्थितः भोक्तुमुद्युक्तः ॥ ३३ ॥ ततः पराङ्मुखोपस्थानात् वाह्यार्थप्रावण्यात् मूर्तिषु देहेषु अमूर्तस्यापि मूर्तात्मत्वे हेतुर्ममत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ योनिषु निपातित इति शेषः । एतदेव प्रधर्षणं नाम—**निर्ममस्येति** । किं कृतं न किमपि ज्ञानस्यासाधनादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अहङ्कारेण कृतो हिंसित आत्मा यया सा तया आत्मयेति समासान्तो डच् ॥ ३६ ॥ वहुधाऽनेकदेहाकारम् ॥ ३७ ॥ **ममत्वमिति** । अपेत्य अपसृत्य प्रत्यक्प्रावण्येन इमां प्रकृतिं त्यक्त्वेत्यर्थः । निरामयं निर्द्वन्द्वं परमात्मानम् ॥ ३८ ॥ अनेन निरामयेण साम्यं ऐक्यं अचेतया जडया अनेन सहैकत्वं क्षेमम् । न त्वनया सहैकत्वम् ॥ ३९ ॥ परमस्य षड्विंशस्य संवोधात् । क्षरं त्यक्त्वा अक्षरत्वं नियच्छेत अक्षर एव भवेत् । व्रह्मभावं न जह्यादित्यर्थः । कः यः पञ्चविंशः निरामयं अनुवुद्धवान् ॥ ४० ॥ प्रथमं अव्यक्तस्याप्यादिम् । तादृक् निर्गुणः प्रथमश्च भवति । निर्गुणत्वादेव व्यावर्तकधर्माभावात् व्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ निदर्शनं अनुभवः यथाश्रुति श्रुतिमनतिक्रम्य निदर्शनादनुभवात् ॥ ४२ ॥ विवुद्धं विशिष्टं ज्ञानं विमलं निर्दोषम् ॥ ४३ ॥ **सांख्येति** । शमादिभिर्द्वैतादर्शनं मोक्षदमित्यस्यार्थस्योभयत्र साम्यात् साधनानुभवफलैः सांख्ययोगयोरैक्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ किमंशेन तर्हि तयोर्भेद इत्याशंक्याह—**प्रवोधनेत्यादिना** । अत्रायमर्थः-सांख्ये हि लवणोदकन्यायेन कार्यस्य कारणे प्रविलापनमिति क्रमेण अध्यायादौ निरूपितविद्याष्टकेन निर्विशेषप्रत्यङ्मात्रेणावस्थानं युक्तिपूर्वकमुपपादितम् ४५ तदेतद्धीमतां शिष्याणामाशु सिद्धिदं वृहच्च शास्त्रं विदुषो विद्वांसः प्राहुः योगानां पुनरस्मिन्सांख्यशास्त्रे वेदे च पुरःसरः अत्यन्तं आदरोऽस्ति । तथाहि शास्त्रे अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति शास्त्रे योगस्यादरो दृश्यते संराधनं भक्तिध्यानपूर्वकमात्मानि मनःप्रणिधानं तस्मिन् क्रियमाणे आत्मनः सम्यग्दर्शनं भवति तत्र प्रमाणं प्रत्यक्षं श्रुतिः,प्रामाण्यं

पञ्चविंशात्परं तत्त्वं पठ्यते न नराधिप ।
सांख्यानां तु परं तत्त्वं यथावदनुवर्णितम् ४७
बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद्बुध्यमानं च तत्त्वतः ।
बुध्यमानं च बुद्धं च प्राहुर्योगनिदर्शनम् ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसंवादे सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

* * *

३०८-[१३५]

वसिष्ठ उवाच ।
अथ बुद्धमथाबुद्धमिमं गुणविधिं शृणु ।
आत्मानं बहुधा कृत्वा तान्येव प्रविचक्षते १
एतदेवं विकुर्वाणो बुध्यमानो न बुध्यते ।
गुणान्धारयते ह्येष सृजत्याक्षिपते तदा ॥ २

प्रत्यनपेक्षत्वात् । 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इत्यादिका। अनुमानं स्मृतिः,प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात्, योगिनस्तं प्रपश्यन्तीत्यादिका । एताभ्यां प्रमाभ्यामित्यर्थः । तथा वेदेऽपि—

'विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नं'
'यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्'
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगे हि प्रभवाप्ययौ' इति ।

अज्ञातो योगः संसारः ज्ञातो मोक्ष इति योगस्यादरो दृश्यते । तथा च सांख्यस्य शिष्यानुग्राहकत्वाद्योगस्य च वेदशास्त्रादृतत्वाद्द्वयमप्यपरित्याज्यमिति । ननु कथं तर्हि द्वाविमौ मार्गावित्युद्घोषः । प्रधानोपसर्जनभावेनेत्यवेहि । तथाहि द्विविधो मोक्षाधिकारी कृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च । तत्राद्यो वाक्यार्थविचारात्प्रागेवानुष्ठितयोग इति न तं प्रति ध्यानापेक्षा । विविक्तस्य त्वंपदार्थस्य प्रागेव दृष्टत्वात् । तस्य तत्पदार्थाभेदमात्रं वाक्यात्प्रतिपत्तव्यं तं प्रति योग उपसर्जनः सांख्यं प्रधानं चरमत्वात् । यस्त्वकृतोपास्तिरौत्सुक्यात् श्रवणादावेव प्रवर्तते तस्य वेदान्तैः परोक्षं ज्ञानं जायते तदर्थस्य निदिध्यासनादापरोक्ष्यं तं प्रति सांख्यमुपसर्जनं योगः प्रधानं, तदिदं मतद्वयं गृहीत्वा औपनिषदस्य पुरुषस्य क्वचिद्वेदैकगम्यत्वं क्वचिच्चित्तैकगम्यत्वमुच्यते । 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' इति । 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' इति च । सूत्रमपि 'सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतः' इति ध्यानस्य पाक्षिकत्वं दर्शयत्यधिकारिभेदेन तद्वतः श्रवणमननवतः । तृतीयं निदिध्यासनं पक्षेण शुद्धचेतसामनपेक्षिततया विकल्पेन सहकार्यन्तरं विधीयते आत्मदर्शनार्थमिति सूत्रपदानामर्थः ॥ ४६ ॥ किमंशे तर्हि सांख्या योगं नाद्रियन्त इत्यत आह—**पंचविंशादिति** । तेषां पञ्चविंशे असंगात्मनि कर्तृत्वानुपगमाज्जडे च प्रकृत्यादौ कर्तृत्वासंभवाच्चिज्जडग्रन्थ्यात्मनः कर्त्रात्मापलापेन सर्वविधिप्रतिषेधमोक्षपरं शास्त्रमनर्थकमिति भावः । सांख्यानां तु षड्विंशस्याभ्युपगमात् । पञ्चविंशस्य कर्तृत्वान्नोक्तदोषस्तत्त्वमसीत्यादिजीवब्रह्माभेदवादानां सामंजस्यमित्याशयेनाह—**सांख्यानामिति** ॥ ४७ ॥ का तर्हि योगमते उक्तदोषगतिरित्याशंक्य यथाकथंचित्समाधत्ते—**बुद्धमिति** । यदेव नित्यप्रबुद्धं चिदात्मस्वरूपं तदेव वृत्तिसारूप्यदशायां तत्त्वतः केवलेन रूपेण अप्रतिबुद्धत्वात् बुद्ध्यमानं बुभुत्साविषयो भवति । न हि स्त्रीवेषच्छन्नो नटो बुद्धोऽपि न बुभुत्सितो भवतीति युज्यते । न च तावता तस्य द्वैरूप्यं भवति । यदपगमाय तत्त्वमसीत्यादयो भेदवादा अपेक्ष्यन्ते इत्याशयः । अत एव कर्त्रात्मापलापिनां योगानां द्वावेव पदार्थावित्याह-बुध्यमानं दृश्यं प्रधानं बुद्धं बोधश्चिदात्मा ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥

३०८

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वेति श्रुत्यनुसारात्पदार्थत्रयमुपेत्य बुद्धाबुद्धविभागमाह—**अथ बुद्धमित्यादिना** । बुद्धं बोधः परमात्मा । अबुद्धं तदन्यो जीवः अबुद्धस्य विशेषणं गुणविधिं गुणानां सत्त्वादीनामेव विधिं विधानं प्रभावमिमं शृणु दृश्यते हीदं गुणसामर्थ्यं ब्राह्मणोऽपि स्वप्ने राजाहमिति मन्यते न च ब्राह्मण्यमनुसंधत्ते इति । आत्मानं बहुधा विश्वतैजसप्राज्ञविराट्सूत्रान्तर्यामिरूपेण कृत्वा। मायेति शेषः । तान्येव च रूपाणि प्रविचक्षते तात्त्विकत्वेन पश्यति । नटस्तु स्त्रीवेषकालेऽप्यात्मनः पुंस्त्वमनुसंधत्ते इति परागर्थभ्रमे तदुदाहरणं न प्रत्यक्तत्त्वभ्रमे । तस्मात् प्रधानादन्यौ बुद्धाबुद्धौ पृथगभ्युपेयौ । तथा चाबुद्धाधिकारिकं शास्त्रं न वैयर्थ्यमश्नुते ॥ १ ॥ नन्वेवं जितं भेदवादिनेत्याह—**एतदिति** । बुध्यमानो जीवः । एतत् बुद्धं ब्रह्म

अजस्रं त्विह क्रीडार्थं विकरोति जनाधिप ।
अव्यक्तबोधनाच्चैव बुध्यमानं वदन्त्यपि ॥ ३
न त्वेव बुध्यते व्यक्तं सगुणं तात निर्गुणम् ।
कदाचित्त्वेव खल्वेतदाहुरप्रतिबुद्धकम् ॥ ४
बुध्यते यदि वा व्यक्तमेतद्वै पञ्चविंशकम् ।
बुध्यमानो भवत्येव सङ्गात्मक इति श्रुतिः ।
अनेनाप्रतिबुद्धेति वदन्त्यव्यक्तमच्युतम् ॥ ५
अव्यक्तबोधनाच्चापि बुध्यमानं वदन्त्युत ।
पञ्चविंशं महात्मानं न चासावपि बुध्यते ६
षड्विंशं विमलं बुद्धमप्रमेयं सनातनम् ।
सततं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च बुध्यते ॥ ७
दृश्यादृश्ये ह्यनुगतं स्वभावेन महाद्युते ।
अव्यक्तमत्र तद्ब्रह्म बुध्यते तात केवलम् ॥ ८
केवलं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं न पश्यति ।
बुध्यमानो यदाऽऽत्मानमन्योऽहमिति मन्यते
तदा प्रकृतिमानेष भवत्यव्यक्तलोचनः ।
बुध्यते च परां बुद्धिं विमलाममलां यदा १०
षड्विंशो राजशार्दूल तथा बुद्धत्वमाव्रजेत् ।
ततस्त्यजति सोऽव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिं वै ११
निर्गुणः प्रकृतिं वेद गुणयुक्तामचेतनाम् ।
ततः केवलधर्मासौ भवत्यव्यक्तदर्शनात् १२
केवलेन समागम्य विमुक्तोऽऽत्मानमाप्नुयात् ।
एतत्तु तत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरम् ॥ १३
तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्न च मानद ।
पञ्चविंशति तत्त्वानि प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
न चैष तत्त्ववांस्तात निस्तत्त्वस्त्वेष बुद्धिमान्
एष मुञ्चति तत्त्वं हि क्षिप्रं बुद्धत्वलक्षणम् १५

न बुध्यते । यत एवं अहं कर्ताऽहं भोक्तेति प्रकारेण विकुर्वाणो भवति । कुत एतद्विकुर्वाणत्वमत आह-**गुणानिति**। यतो गुणान्धारयतेऽतः सर्गादिकर्तृत्वेन विक्रियत इत्यर्थः ॥ २ ॥ एतद्विवृणोति—**अजस्रमिति**। बुध्यमानपदं निर्वक्ति—**अव्यक्तेति**। अव्यक्तं सकार्यमज्ञानं घटोऽयं मासहं न जानामीति घटादीनां स्वाश्रिताज्ञानस्य च बोधाज्जीवं बुध्यमानपदेन वदन्ति ॥ ३ ॥ नन्विदं बुध्यमानत्वं सत्त्वस्यैव धर्म इत्याशंक्याह—**न त्विति**। अव्यक्तं कर्तृ सगुणं रूपादिमत् निर्गुणं प्रधानपुरुषौ वा न बुध्यते अचेतनत्वादव्यक्तस्य । अत एव तत् अप्रतिबुद्धकं जडमित्याहुः ॥४॥ 'तुष्यतु दुर्जनः' इतिन्यायेनाभ्युपेत्याप्याह-**बुध्यत इति**। अव्यक्तं कर्तृ यदि जानाति तर्हि पञ्चविंशकं चिदाभासमेव उपाधिविशिष्टमयमहमस्मीति जानीयान्न तु षड्विंशमसंगम् । यत्त्वयं बुध्यमानः पञ्चविंशः ससंगात्मकश्चिदचिद्ग्रंथिरूपोऽहंकारः पुण्यपापसुखदुःखादिसंगी । तथा च श्रुतिः –'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति । अनेन संगात्मकत्वेन हेतुना अव्यक्तमस्फुटमच्युतमविकारिणमपि सन्तमेतं पुरुषमप्रतिबुद्धो मूढ इति वदन्ति । सन्धिरार्षः ॥ ५ ॥ बुध्यमानं जीवं पञ्चविंशं चिदाभासं न तु निष्कृष्टचैतन्यरूपं मुख्यं न चासावपि बुध्यते चिदाभासोऽपि दृश्यत्वान्नान्यं द्रष्टुमीष्टे न हि घटो घटं बुध्यते । यदा त्वाभासेऽपि न ज्ञातृत्वं संभवति तदा नतरां तदुपाधिभूते सत्त्वे इत्यर्थः ॥ ६ ॥ कस्तर्हि बुध्यते इत्यत आह-**षड्विंशमिति**। निरुपाधिचैतन्यमेव सर्वप्रकाशकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ षड्विंशस्य सत्त्वे मानमाह-**दृश्येति**। कार्ये कारणे च स्वभावेन स्वसत्तयाऽनुगतं शुक्तीदमंश इव स्वाध्यस्तं रजतं सर्वस्मिन्दृश्ये सत्सदित्यनुगमो यदनुवेधाद्दृश्यते तत्सन्मात्रं केवलं वस्तु षड्विंशशब्दितमित्यर्थः । अनुभवमप्यत्राह—**अव्यक्तमिति**। अव्यक्तं अस्फुटमपि अत्र जीवत्येव देहे तत् केवलं निर्गुणं ब्रह्म बुध्यते ज्ञायते विद्वद्भिरिति शेषः ॥ ८ ॥ कुतस्तर्हि सर्वत्रानुगतोऽपि केवलोऽस्मदादिभिर्नानुभूयत इत्यत आह—**केवलमिति**। बुध्यमानो जीवो यदात्मानमहमन्योऽमुष्य पुत्रो ब्राह्मणोऽधीतीत्यादिरूपं मन्यते तदा केवलं षड्विंशं पञ्चविंशं च सर्वत्रैकरूपं जीवं चतुर्विंशं अव्यक्तं च न पश्यति कार्यापहृतदृष्टित्वात् ॥ ९ ॥ कथं तर्हि केवलज्ञः स्यादत आह—**तदेति**। अव्यक्ते अव्याकृते लोचनं दृष्टिरस्य अव्याकृतोपास्त्या प्रकृतिमान् प्रकृतिजयी यदा भवति तदा विमलां शुद्धब्रह्मविषयिणीं बुद्धिं विद्यां अमलां निर्द्वैतां परां सर्वोत्कृष्टां बुध्यते अवगच्छति ॥ १० ॥ तदैव परविद्योदयकाले षड्विंशबोधः प्रकृतित्यागश्च भवति इत्याह—**षड्विंश इति** ॥ ११ ॥ असौ जीवः अव्यक्तस्य स्वस्मात्पृथक्त्वेन दर्शनात् केवलधर्मा केवल एव भवति । यो निर्गुणः सन्प्रकृतिं वेद स केवल इति योज्यम् ॥ १२ ॥ आत्मानं केवलं विमुक्त उपाधित्रयान्मुक्तः तत्त्वं अनारोपितरूपं निस्तत्त्वं पारोक्ष्यरहितं नित्यापरोक्षमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्त्वं दृश्यं शरीरादि तदाश्रयादस्यापि दृश्यत्वं वस्तुतस्तु न च दृश्यत्वमस्ति दृग्मात्रत्वात् ॥ १४ ॥ एष षड्विंशः तत्त्ववान् पारोक्ष्यवान् कार्यभूतं महदादि तत्त्वमस्यास्तीति तत्त्ववान् न च यतो निस्तत्त्वः कार्यकारणवर्जितः बुद्धलक्षणं तत्त्वमहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिमपि एष मुचति ॥१५॥

षड्‌विंशोऽहमिति प्राज्ञो गृह्यमाणोऽजरामरः
केवलेन बलेनैव समतां यात्यसंशयम् ॥ १८
षड्‌विंशेन प्रबुद्धेन बुध्यमानोऽप्यबुद्धिमान् ।
एतन्नानात्वमित्युक्तं सांख्यश्रुतिनिदर्शनात् ॥
चेतनेन समेतस्य पञ्चविंशतिकस्य ह ।
एकत्वं वै भवत्यस्य यदा बुद्ध्या न बुध्यते ॥
बुध्यमानोऽप्रबुद्धेन समतां याति मैथिल ।
सङ्गधर्मा भवत्येष निःसङ्गात्मा नराधिप १९
निःसङ्गात्मानमासाद्य षड्‌विंशकमजं विभुम्
विभुस्त्यजति चाव्यक्तं यदा त्वेतद्विबुध्यते ॥
चतुर्विंशमसारं च षड्‌विंशस्य प्रबोधनात् ।
एष ह्यप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ॥ २१
प्रोक्तो बुद्धश्च तत्त्वेन यथाश्रुति निदर्शनात् ।
नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदर्शनात् २२
मशकोदुम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः ।
मत्स्योदके यथा तद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २३
एवमेवावगन्तव्यं नानात्वैकत्वमेतयोः ।
एतद्धि मोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितम् २४
पञ्चविंशतिकस्यास्य योऽयं देहेषु वर्तते ।
एष मोक्षयितव्येति प्राहुरव्यक्तगोचरात् २५
सोऽयमेवं विमुच्येत नान्यथेति विनिश्चयः ।
परश्च परधर्मा च भवत्येष समेत्य वै ॥ २६
विशुद्धधर्मा शुद्धेन बुद्धेन च स बुद्धिमान् ।
विमुक्तधर्मा मुक्तेन समेत्य पुरुषर्षभ ॥ २७
वियोगधर्मिणा चैव विमुक्तात्मा भवत्यथ ।
विमोक्षिणा विमोक्षश्च समेत्येह तथा भवेत्
शुचिकर्मा शुचिश्चैव भवत्यमितदीप्तिमान् ।
विमलात्मा च भवति समेत्य विमलात्मना
केवलात्मा तथा चैव केवलेन समेत्य वै ।
स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रेण स्वतन्त्रत्वमवाप्नुते ॥ ३०
एतावदेतत्कथितं मया ते
तथ्यं महाराज यथार्थतत्त्वम् ।
अमत्सरत्वं परिगृह्य चार्थं
सनातनं ब्रह्म विशुद्धमाद्यम् ॥ ३१
न वेदनिष्ठस्य जनस्य राजन्
प्रदेयमेतत्परमं त्वया भवेत् ।
विधित्समानाय विबोधकारणं
प्रबोधहेतोः प्रणतस्य शासनम् ॥ ३२
न देयमेतच्च तथाऽनृतात्मने
शठाय क्लीबाय न जिह्मबुद्धये ।
न पण्डितज्ञानपरोपतापिने
देयं तु देयं च निबोध यादृशे ॥ ३३

एतदेवाह-**षड्‌विंश इति**। ननु षड्‌विंशोऽहमिति यया वृत्त्या षड्‌विंशो गृह्यते तस्यानाशकस्य वृत्त्यन्तरस्याभावाद्भावे वाऽनवस्थापातात् कथं निरुपाधिकस्य साक्षात्कारो वृत्तिरूपस्यैवोपाधेर्विद्यमानत्वादित्याशंक्याह—**केवलेनेति** । बलेन स्वसामर्थ्येन तद्वृत्तिरूपं ग्रहणं समतां याति यथा कतकरजो रजोन्तरं शमयत्स्वयमपि शाम्यति तथा चरमा ब्रह्माकारा वृत्तिर्वृत्त्यन्तरं स्वात्मानं च शमयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ **षड्‌विंशेनेति** । येन केवलप्रकाशात्मना पञ्चविंशादीन् बुध्यते तमजानन्न बुद्धिमान् यतो भवति एतत्तस्याज्ञानमेव नानात्वं ब्रह्माज्ञानमूलक एव प्रपञ्च इत्यर्थः ॥ १७ ॥ षड्‌विंशानुभवस्वरूपमाह—**चेतनेनेति** । पञ्चविंशस्य अहंप्रत्ययगम्यस्य चेतनायुक्तस्य जडस्य तदा एकत्वं भवति यदा बुद्ध्याप्यहमित्यात्मानं न बुध्यते । धीनिरोधे सति गाढसुषुप्तिवत् षड्‌विंशानुभव इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एतत्फलमाह—**बुध्यमान इति** । अहमिति गृह्यमाणः संगधर्मा सुखादिसंगी जीवः अप्रबुद्धेन वाङ्मनसातीततया अगोचरीकृतेन षड्‌विंशेन यदा समतामभेदं याति तदा निःसंगात्मा पुण्यापुण्यादिस्पर्शशून्यो भवति ॥१९॥ निःसंगात्मनः षड्‌विंशस्य संगात्संगिनोऽपि जीवस्य निःसंगता भवति सा च अव्यक्तत्यागेनैवेत्यर्थः । एतदव्यक्तं दृष्टमात्रैव प्रकृतिर्लीयत इत्यर्थः यथोक्तं [सांख्य-]सप्तत्यां–'प्रकृतेः सुकुमारतरं न किंचिदस्तीति मे मतिर्भवति। या दृष्टास्तीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य' इति॥२०॥ असारं रज्जूरगवन्निःस्वरूपं भवति। 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः' इतिश्रुत्यनुसारेण अप्रतिबुद्धः क्षरः बुध्यमानः अक्षरः बुद्ध ईशः एते यथाश्रुति प्रोक्ताः ॥ २१ ॥ **नानात्वेति** । यथोदुम्बरेण सह मशकस्य यथा वा जलेन सह मत्स्यस्य नानात्वैकत्वे एवं चतुर्विंशत्या तत्त्वैः सह पञ्चविंशस्येत्यर्थः । एतद्योगसंमतं नानात्वैकत्वमुक्तम् ॥ २२ ॥ अव्यक्तज्ञानसंहितं अव्यक्तविषयं पुरुषात्पृथक्त्वेन ज्ञानं पुरुषमात्रावशेषमेकत्वं मोक्षोऽन्यन्नानात्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ सांख्यमतमाह—**पंचविंशतिकस्येति** । अव्यक्तादज्ञानात्तद्विषयान्महदादेश्च मोक्षायितव्यः ॥ २५ ॥ एवमज्ञानबाधे सत्येव विमुच्येत नान्यथेत्यर्थः । परोऽन्यश्चिदात्मा परधर्मा क्षेत्रधर्मा समेत्य क्षेत्रेणैकीभूय ॥ २६ ॥ परधर्मत्वमेव प्रपञ्चयति—**विशुद्धेत्यादिना** ॥ २७ ॥ वेदनिष्ठस्य निदाघवत्कर्मश्रद्धाजडस्य । नावेदनिष्ठस्येति पाठः स्वच्छः । विधित्समानाय विशेषेण तृष्णावते धेट्पाने इत्यस्य रूपम् ॥ ३२ ॥

श्रद्धान्वितायाथ गुणान्विताय
परापवादाद्विरताय नित्यम् ।
विशुद्धयोगाय बुधाय नित्यं
क्रियावते च क्षमिणे हिताय ॥ ३४
विविक्तशीलाय विधिप्रियाय
विवादहीनाय बहुश्रुताय ।
विजानते चैव न चाहितक्षमे
दमे च शक्ताय शमे च देयम् ॥ ३५
एतैर्गुणैर्हीनतमे न देय-
मेतत्परं ब्रह्म विशुद्धमाहुः ।
न श्रेयसा योक्ष्यति तादृशे कृतं
धर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३६
पृथ्वीमिमां यद्यपि रत्नपूर्णां
दद्यान्न देयं त्विदमव्रताय ।
जितेन्द्रियायैतदसंशयं ते
भवेत्प्रदेयं परमं नरेन्द्र ॥ ३७
कराल मा ते भयमस्तु किञ्चि-
देतच्छ्रुतं ब्रह्म परं त्वयाऽद्य ।
यथावदुक्तं परमं पवित्रं
विशोकमत्यन्तमनादिमध्यम् ॥ ३८
अगाधजन्मामरणं च राजन्
निरामयं वीतभयं शिवं च ।
समीक्ष्य मोहं त्यज वाऽद्य सर्वं-
ज्ञानस्य तत्त्वार्थमिदं विदित्वा ३९
अवाप्तमेतद्धि मया सनातना-
द्धिरण्यगर्भाद्गदतो नराधिप ।
प्रसाद्य यत्नेन तमुग्रचेतसं
सनातनं ब्रह्म यथाऽद्य वै त्वया ४०
पृष्टस्त्वया चास्मि यथा नरेन्द्र
यथा मयेदं त्वयि चोक्तमद्य ।
तथाऽवाप्तं ब्रह्मणो मे नरेन्द्र
महाज्ञानं मोक्षविदां परायणम् ४१

भीष्म उवाच ।

एतदुक्तं परं ब्रह्म यस्मान्नावर्तते पुनः ।
पञ्चविंशो महाराज परमर्षिनिदर्शनात् ॥ ४२
पुनरावृत्तिमाप्नोति परं ज्ञानमवाप्य च ।
नावबुध्यति तत्त्वेन बुध्यमानोऽजरामरम् ४३
एतन्निःश्रेयसकरं ज्ञानं ते परमं मया ।
कथितं तत्त्वतस्तात श्रुत्वा देवर्षितो नृप ४४
हिरण्यगर्भादृषिणा वसिष्ठेन महात्मना ।
वसिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोऽवाप्तवानिदम् ४५
नारदाद्विदितं मह्यमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
मा शुचः कौरवेन्द्र त्वं श्रुत्वैतत्परमं पदम् ॥
येन क्षराक्षरे वित्ते भयं तस्य न विद्यते ।
विद्यते तु भयं तस्य यो नैतद्वेत्ति पार्थिव ४७
अविज्ञानाच्च मूढात्मा पुनः पुनरुपाद्रवत् ।
प्रेत्य जातिसहस्राणि मरणान्तान्युपाश्नुते ॥
देवलोकं तथा तिर्यङ्मानुष्यमपि चाश्नुते ।
यदि शुध्यति कालेन तस्मादज्ञानसागरात्
अज्ञानसागरो घोरो ह्यव्यक्तोऽगाध उच्यते ।
अहन्यहनि मज्जन्ति यत्र भूतानि भारत ५०
यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वं सनातनात् ।
तस्मात्त्वं विरजाश्चैव वितमस्कश्च पार्थिव ५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि वसिष्ठकरालजनकसंवादसमाप्तौ अष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

३०९–[१३६]

भीष्म उवाच ।

मृगयां विचरन्कश्चिद्विजने जनकात्मजः । वने ददर्श विप्रेन्द्रमृषिं वंशधरं भृगोः ॥ १

अगाधमप्रतिष्ठितं जन्म येन तत् । जन्मानिवर्तकमित्यर्थः नास्ति मरणं येन तत् अमरणम् ॥ ३९ ॥ किं तदक्षरमित्युक्तं यस्मान्नावर्तते पुनरिति उपक्रान्तमुपपाद्योपसंहरति-**एतदुक्तमिति** ॥ ४२ ॥ वित्ते विज्ञाते ॥ ४७ ॥ उपाद्रवत् क्लेशवानभूत् अश्नुते च प्रेत्येत्युभयान्वयि ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥

३०९

किं तदक्षरमिति पृष्टस्य व्याख्यानाय चतुर्विंशत्यात्मकं क्षरमुक्त्वा पञ्चविंशोऽक्षर इति योगमतमुक्तम् । सोऽपि धर्माद्याभिभूतत्वात्क्षर एवेति धर्माद्यस्पृष्टः षड्विंशोऽक्षरः सांख्यमतेनोपाक्षिप्तः । तं व्याचिख्यासुस्तदाधिगमेऽधिकारहेतून्कांश्चिद्धर्मान्विधत्ते—**मृगयां विचरन्नित्यध्यायेन** ॥ १ ॥

उपासीनमुपासीनः प्रणम्य शिरसा मुनिम् ।
पश्चादनुमतस्तेन पप्रच्छ वसुमानिदम् ॥ २
भगवन्किमिदं श्रेयः प्रेत्य चापीह वा भवेत् ।
पुरुषस्याध्रुवे देहे कामस्य वशवर्तिनः ॥ ३
सत्कृत्य परिपृष्टः सन्सुमहात्मा महातपाः ।
निजगाद ततस्तस्मै श्रेयस्करमिदं वचः ॥ ४

ऋषिरुवाच ।

मनसोऽप्रतिकूलानि प्रेत्य चेह च वांछसि ।
भूतानां प्रतिकूलेभ्यो निवर्तस्व यतेन्द्रियः ५
धर्मः सतां हितः पुंसां धर्मश्चैवाश्रयः सताम्
धर्माल्लोकास्त्रयस्तात प्रवृत्ताः सचराचराः॥६
स्वादुकामुककामानां वैतृष्ण्यं किं न गच्छसि
मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ७
यथा ज्ञाने परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ।
तथा धर्मे परिचयः कर्तव्यस्तत्फलार्थिना ८
असता धर्मकामेन विशुद्धं कर्म दुष्करम् ।
सता तु धर्मकामेन सुकरं कर्म दुष्करम् ॥ ९
वने ग्राम्यसुखाचारो यथा ग्राम्यस्तथैव सः ।
ग्रामे वनसुखाचारो यथा वनचरस्तथा ॥ १०
मनोवाक्कायिके धर्मे कुरु श्रद्धां समाहितः ।
निवृत्तौ वा प्रवृत्तौ वा संप्रधार्य गुणागुणान्
नित्यं च बहु दातव्यं साधुभ्यश्चानसूयता ।
प्रार्थितं व्रतशौचाभ्यां सत्कृतं देशकालयोः ॥
शुभेन विधिना लब्धमर्हाय प्रतिपादयेत् ।
क्रोधमुत्सृज्य दद्याच्च नानुतप्येन्न कीर्तयेत् ॥
अनृशंसः शुचिर्दान्तः सत्यवागार्जवे स्थितः ।
योनिकर्मविशुद्धश्च पात्रं स्याद्वेदविद्द्विजः १४
सत्कृता चैकपत्नी च जात्या योनिरिहेष्यते ।
ऋग्यजुःसामगो विद्वान्षट्कर्मा पात्रमुच्यते
स एव धर्मः सोऽधर्मस्तं तं प्रति नरं भवेत् ।
पात्रकर्मविशेषेण देशकालाववेक्ष्य च ॥ १६
लीलयाऽल्पं यथा गात्रात्
प्रमृज्यात्तु रजः पुमान् ।
बहुयत्नेन च महत्-
पापनिर्हरणं तथा ॥ ५७
विरिक्तस्य यथा सम्यग्घृतं भवति भेषजम् ।
तथा निर्हृतदोषस्य प्रेत्य धर्मः सुखावहः १८
मानसं सर्वभूतेषु वर्तते वै शुभाशुभम् ।
अशुभेभ्यः सदाऽऽक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत्
सर्वं सर्वेण सर्वत्र क्रियमाणं च पूजयेत् ।
स्वधर्मे यत्र रागस्ते कामं धर्मे विधीयताम्२०
अधृतात्मन्धृतौ तिष्ठ दुर्बुद्धे बुद्धिमान्भव ।
अप्रशान्तः प्रशाम्य त्वमप्राज्ञः प्राज्ञवच्चर २१
तेजसा शक्यते प्राप्तुमुपायः सहचारिणा ।
इह च प्रेत्य च श्रेयस्तस्य मूलं धृतिः परा २२
राजर्षिरधृतिः स्वर्गात्
पतितो हि महाभिषः ।
ययातिः क्षीणपुण्योऽपि
धृत्या लोकानवाप्तवान् ॥ २३
तपस्विनां धर्मवतां
विदुषां चोपसेवनात् ।
प्राप्स्यसे विपुलां बुद्धिं
तथा श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ २४

भीष्म उवाच ।

स तु स्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वा मुनिभाषितम्
विनिवर्त्य मनः कामाद्धर्मे बुद्धिं चकार ह२५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि जनकानुशासने
नवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥

* * *

३१०–[१३७]

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माधर्मविमुक्तं यद्विमुक्तं सर्वसंशयात् । जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं पुण्यपापयोः ॥१

योनिकर्मविशुद्धः पात्रमित्युक्तं तत्र योनिशुद्धिं कर्मशुद्धिं च व्याचष्टे—**सत्कृतेति** । एकस्यैव पत्नी एकपत्नी न त्वन्यपूर्वा, जात्याः पुत्रोत्पत्तेः योनिः स्थानम् ॥ १५ ॥ **विरिक्तस्येति** । विरेचनानन्तरमेव यथा घृतपानं भेजषं एवं दानेन निर्हृतदोषस्यैव यागादिधर्मः सुखावह इत्यर्थः ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे नवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९॥

३१०

यथा कठवल्लीषु येयं प्रेते चिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके

यच्छिवं नित्यमभयं नित्यमक्षरमव्ययम् ।
शुचि नित्यमनायासं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।
याज्ञवल्क्यस्य संवादं जनकस्य च भारत ३
याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं दैवरातिर्महायशाः ।
पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां वरम् ४

जनक उवाच ।

कतीन्द्रियाणि विप्रर्षे कति प्रकृतयः स्मृताः
किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किम् ५
प्रभवं चाप्ययं चैव कालसंख्यां तथैव च ।
वक्तुमर्हसि विप्रेन्द्र त्वदनुग्रहकांक्षिणः ॥ ६
अज्ञानात्परिपृच्छामि त्वं हि ज्ञानमयो निधिः
तदहं श्रोतुमिच्छामि सर्वमेतदसंशयम् ॥ ७

याज्ञवल्क्य उवाच ।

श्रूयतामवनीपाल यदेतदनुपृच्छसि ।
योगानां परमं ज्ञानं सांख्यानां च विशेषतः
न तवाविदितं किञ्चि-
न्मां तु जिज्ञासते भवान् ।
पृष्टेन चापि वक्तव्य-
मेष धर्मः सनातनः ॥ ९
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराश्चापि षोडश ।
तत्र तु प्रकृतीरष्टौ प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ॥
अव्यक्तं च महान्तं च तथाऽहङ्कार एव च ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकारानपि मे शृणु ।
श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम्
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥
एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ।
बुद्धीन्द्रियाण्यथैतानि सविशेषाणि मैथिल ॥
मनः षोडशकं प्राहुरध्यात्मगतिचिन्तकाः ।
त्वं चैवान्ये च विद्वांसस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः
अव्यक्तश्च महानात्मा समुत्पद्यति पार्थिव ।
प्रथमं सर्गमित्येतदाहुः प्राधानिकं बुधाः १६
महतश्चाप्यहङ्कार उत्पन्नो हि नराधिप ।
द्वितीयं सर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकं स्मृतम् ॥

नायमस्तीति चैके इत्यादिना प्रश्नप्रतिवचनेन स्थूलदेहनाशेप्यात्मास्तित्वं प्रसाधितम्। तस्यैव पुनरन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद । इत्यादिना धर्माद्युपेतलिंगशरीरादन्यत्वं प्रश्नपूर्वकं साधितं तद्वदिहापि साधयति—**धर्माधर्मविमुक्तं यदित्यादिना** । धर्माधर्मौ सुखदुःखे तद्धेतू जन्ममृत्यू तद्धेतू पुण्यपापे प्रवृत्तिरूपे तद्धेतुः संशयशब्दितमवस्तुविषयं भ्रान्त्यादिज्ञानं रागादिजनकं तैर्विमुक्तं यत्प्रत्यगात्मवस्तु ॥ १ ॥ तदेव शिवं जाग्रदाद्यपेक्षया तुरीयम् । ‘शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते’ इति श्रुतेः । नित्यमभयं सर्वदा भयशून्यं प्रलयादौ कारणब्रह्मभावं प्राप्तस्यापि जन्मान्तरसत्त्वात् । नित्यं अविनाशि हिरण्यगर्भादिवन्न नश्यतीत्यर्थः । अक्षरं अपचयशून्यम् । अत एवाव्ययं नाशहीनम्। शुचि स्वतो निर्दोषं नित्यमनायासं उपाधिसंपर्केऽप्यप्रच्युतकौटस्थ्यभावम् ॥ २ ॥ यत्पृष्टं यच्चापृष्टमपि पृष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वादावश्यकं तत्सर्वं आख्यायिकामुखेन वक्तुं प्रतिजानीते—**अत्रेति** ॥ ३ ॥ अव्यक्तं कारणं ब्रह्म परं महदादेः तस्माच्च परतो निर्गुणम् ॥ ५ ॥ कांक्षिणः कांक्षिणे मह्यमिति शेषः ॥ ६ ॥ सांख्ययोगयोरैकार्थ्यस्य प्रागुक्तत्वादुभयसंमतामित्यर्थः । अव्यक्तं योगमते जडं सत्यं च सांख्यमते चित्प्रतिबिंबगर्भमीश्वराख्यं शुद्धब्रह्मज्ञानेन बाध्यं चेति । यद्यप्येषां अवान्तरधर्मभेदोऽस्ति तथाप्यव्यक्तादिधर्मिणः सर्वेषामप्रत्याख्येया इति भावः ॥ ८ ॥ पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यन्ते प्रकृतिशब्दितत्वात् ॥ ११ ॥ शब्दादयः स्थूलवियदाद्याः एषा प्राचां व्याख्या । शब्दादीनां भौतिकत्वोपपादकवाक्यशेषाविरोधात्तु यथाश्रुतमेव साधु । सर्वत्र लक्षणायां च सर्वशास्त्रविप्लवः स्यात् ॥ १३ ॥ एते शब्दादयः दश विशेषाः विकारान्तरानुपादानत्वं विशेषत्वं तच्च शब्दादिष्वेव दृष्टं न स्थूलपृथिव्यादिषु । मनस्तु विकारान्तर्गतमपि न विशेषः । तस्य वक्ष्यमाणरीत्या महाभूतोपादानत्वात् । श्रोत्रादीनामपि विशेषत्वं निराचष्टे—**बुद्धीति** । सविशेषाणीत्यनेन श्रोत्रादयो न विशेषा इत्युक्तम् ॥ १४ ॥ षोडशकमिति बुद्ध्यहंकाराभ्यां मनः पृथक्करोति एतच्चानुभवबलात्तव च तार्किकादीनां च संमतमित्याह—**त्वं चेति** । तथाहि लौकिका अहंकारमात्मानं बुद्धिं तद्गुणं मनोऽन्तरिन्द्रियं चेति प्रतियन्ति । शास्त्रतत्त्वे तु ‘मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी’ इति सर्वेषामन्तरिन्द्रियत्वमेव ॥ १५ ॥ सृष्टिक्रममाह—**अव्यक्तादिति** । ‘सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं यद्बीजं स्वप्नबोधयोः’ इत्युक्तेरव्यक्तमिह सौषुप्तं तमः तस्मान्महानात्मा अयमहं ब्राह्मणोऽमुष्य पुत्र इति विशेषानालिंगितोऽस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययाविषयो बुद्धिसूक्ष्माख्यो महान् उत्पद्यते ॥ १६ ॥ तत उक्तविशेषालिंगितोऽस्मीतिप्रत्ययविषयोऽहंकारः ॥ १७ ॥

अहङ्काराच्च संभूतं मनो भूतगुणात्मकम् ।
तृतीयः सर्ग इत्येष आहङ्कारिक उच्यते १८
मनसस्तु समुद्भूता महाभूता नराधिप ।
चतुर्थं सर्गमित्येतन्मानसं विद्धि मे मतम् ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
पञ्चमं सर्गमित्याहुर्भौतिकं भूतचिन्तकाः २०
श्रोत्रं त्वक्चैव चक्षुश्च जिह्वा घ्राणं च पञ्चमम् ।
सर्गं तु षष्ठमित्याहुर्बहुचिन्तात्मकं स्मृतम् २१
अधः श्रोत्रेन्द्रियग्राम उत्पद्यति नराधिप ।
सप्तमं सर्गमित्याहुरेतदैन्द्रियकं स्मृतम् ॥ २२
ऊर्ध्वं स्रोतस्तथा तिर्यगुत्पद्यति नराधिप ।
अष्टमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं स्मृतम् ॥ २३
तिर्यक्स्रोतस्त्वधःस्रोत उत्पद्यति नराधिप ।
नवमं सर्गमित्याहुरेतदार्जवकं बुधाः ॥ २४
एतानि नव सर्गाणि तत्त्वानि च नराधिप ।
चतुर्विंशतिरुक्तानि यथाश्रुति निदर्शनात् २५
अत ऊर्ध्वं महाराज गुणस्यैतस्य तत्त्वतः ।
महात्मभिरनुप्रोक्तां कालसंख्यां निबोध मे २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे
दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

३११-[१३८]

याज्ञवल्क्य उवाच ।
अव्यक्तस्य नरश्रेष्ठ कालसंख्यां निबोध मे
पञ्चकल्पसहस्राणि द्विगुणान्यहरुच्यते ॥ १
रात्रिरेतावती चास्य प्रतिबुद्धो नराधिप ।
सृजत्योषधिमेवाग्रे जीवनं सर्वदेहिनाम् ॥ २

ततः संकल्पविकल्पात्मकं मनस्तच्च वियदादिभूततद्गुणशब्दाद्यात्मकम्॥१८॥ अत एव तस्मान्मनसो भूतोत्पत्तिरुच्यते । अतो मानसत्वाद्भूतानां स्थूलसूक्ष्मतारूपो विभागो नास्तीति विशेषेषु शब्दादय एव गणिता न स्थूलपृथिव्याद्याः । तेषां शब्दादिहेतुत्वेन विकारान्तरानुपादानत्वरूपाविशेषत्वायोगात् एतच्च तार्किकादीनामपि सम्मतं श्रुत्यनुगृहीतं च । तथाहि–तार्किका गुणिनः सकाशाद्गुणोत्पत्तिमिच्छन्त आकाशादिभ्य एव शब्दाद्युत्पत्तिमिच्छन्ति । श्रुतिश्च––

‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ’ ॥

इति विलोमक्रमेण इममेवानुक्रमं प्रदर्शयति । परत्वं कारणत्वम् । अर्थाः खादयः ॥ १९ ॥ शब्दादीनां सर्गस्तु भौतिकः पञ्चमः ॥ २० ॥ बहुचिन्तात्मकं मानसमित्यर्थः । एतेन शब्दादीनां श्रोत्राद्यजनकत्वमुक्तं तेन च तेषां विशेषत्वं दृढीकृतं भवति ॥ २१ ॥ श्रोत्रादिभ्योऽधस्तनोऽधः–श्रोत्रः स चासाविन्द्रियग्रामश्च वागादिः । सोऽपि श्रोत्रादिवच्चिन्तात्मक एवेति भावः । ऐन्द्रियकं इन्द्रियसमुदायः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वं स्रोतः प्रवाहोऽस्येति प्राण ऊर्ध्वस्रोताः । तिर्यगित्यत्रापि स्रोतःपदानुषङ्गो द्रष्टव्यः । तेन नाभिमध्यस्थस्य समानस्य सर्वाङ्गव्यापिनो व्यानस्य सर्वसन्धिगतस्योदानस्य च उपरिभागगतांशानां ग्रहणम् । एतदार्जवकं एतस्य ऐन्द्रियकस्य आर्जवकं ऋजुवृत्तिः । विशेषानाक्रान्तसामान्यवृत्तिरिति यावत् । यथोक्तं सांख्यसप्तत्याम्–‘सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च’ इति ॥२३॥ तिर्यक्स्रोतः शब्देन तेषामेव समानोदानव्यानानां देहस्याधोभागगतानां ग्रहणम् । अधःस्रोता अपानः शेषं प्राग्वत् ॥२४॥ सर्गाणि क्लीवत्वमार्षं चतुर्विंशतिरव्यक्तमहदहङ्कारमनांसि चत्वारि पञ्चभूतानि पञ्च शब्दाद्याः । पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । प्राणादिपञ्चकस्येन्द्रियेष्वेवान्तर्भावाच्चतुर्विंशतिरेवेत्यर्थः ॥२५॥ गुणस्य गुणसर्गस्य तत्त्वतः तदुपासनया तत्तद्भावापत्तिं प्राप्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । यावन्तं यावन्तं कालं तिष्ठति तत्तत्कालस्य संख्यां निबोध बुध्यस्व मेमत्तः॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥

३११

मोक्षस्यानन्त्यं वक्तुं कर्मोपास्तिफलस्य सर्वस्य सावधिकत्वमाह—**अव्यक्तस्येत्यादिना** । अव्यक्तस्य उपासनयाऽव्यक्तभावं गतस्य ॥ १ ॥ **रात्रिरेतावतीति** । अनयैव संख्यया ‘ शतायुर्वै पुरुषः ’ इतिश्रुतेरस्य शतं वर्षाण्यायुरिति ज्ञेयम् । एवमुत्तरत्र अस्यैश्वर्यमाह–**सृजतीति** । ओषधिं अन्नं तत्कार्यं मनः ‘ अन्नमयं हि सोम्य मनः ’

ततो ब्रह्माणमसृजद्धिरण्याण्डसमुद्भवम् ।
सा मूर्तिः सर्वभूतानामित्येवमनुशुश्रुम ॥ ३
संवत्सरमुषित्वाण्डे निष्क्रम्य च महामुनिः ।
संदधे स महीं कृत्स्नां दिवमूर्ध्वं प्रजापतिः ४
द्यावापृथिव्योरित्येष राजन्वेदेषु पठ्यते ।
तयोः शकलयोर्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ॥ ५
एतस्यापि च संख्यानं वेदवेदाङ्गपारगैः ।
दशकल्पसहस्राणि पादोनान्यहरुच्यते ॥ ६
रात्रिमेतावतीं चास्य प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः
सृजत्यहङ्कारमृषिर्भूतं दिव्यात्मकं तथा ॥ ७
चतुरश्चापरान् पुत्रान्देहात्पूर्वं महानृषिः ।
ते वै पितॄणां पितरः श्रूयन्ते राजसत्तम ॥ ८
देवाः पितॄणां च सुता देवैर्लोकाः समावृताः
चराचरा नरश्रेष्ठ इत्येवमनुशुश्रुम ॥ ९
परमेष्ठी त्वहङ्कारः सृजन् भूतानि पञ्चधा ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्
एतस्यापि निशामाहुस्तृतीयमिह कुर्वतः ।
पञ्चकल्पसहस्राणि तावदेवाहरुच्यते ॥ ११
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
एते विशेषा राजेन्द्र महाभूतेषु पञ्चसु ॥ १२
यैराविष्टानि भूतानि अहन्यहनि पार्थिव ।
अन्योन्यं स्पृहयन्त्येते अन्योन्यस्य हिते रताः
अन्योन्यमतिवर्तन्ते अन्योन्यस्पर्धिनस्तथा ।
ते वध्यमाना ह्यन्योन्यं गुणैर्हारिभिरव्ययैः ॥
इहैव परिवर्तन्ते तिर्यग्योनिप्रवेशिनः ।
त्रीणि कल्पसहस्राणि एतेषामहरुच्यते ॥ १५
रात्रिरेतावती चैव मनसश्च नराधिप ।
मनश्चरति राजेन्द्र चारितं सर्वमिन्द्रियैः १६
न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवानुपश्यति ।
चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा तु न चक्षुषा ॥
मनसि व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति ।
तथेन्द्रियाणि सर्वाणि पश्यन्तीत्यभिचक्षते
न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र पश्यति
मनस्युपरते राजन्निन्द्रियोपरमो भवेत् ॥ १९
तदिन्द्रियेषूपरमो मनस्युपरमो भवेत् ।
एवं मनःप्रधानानि इन्द्रियाणि प्रभावयेत् ॥
इन्द्रियाणां तु सर्वेषामीश्वरं मन उच्यते ।
एतद्विशन्ति भूतानि सर्वाणीह महायशः २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे
एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

* * *

इति श्रुतेः । 'असतोऽधिमनोऽसृज्यत' इति श्रुतेश्चासच्छब्दितादव्यक्तान्महत्तत्त्वापरनामकं सूक्ष्मं मनोऽसृजदित्यर्थः ॥ २ ॥ 'मनः प्रजापतिमसृजत' इति श्रुतेरर्थमाह—**तत इति** । मनोद्वाराऽव्यक्तमेव प्रजापतिमसृजदिति श्रुत्यर्थो दर्शितः । एवमन्यास्वपि श्रुतिषु आकाशादीनां वाय्वादिस्रष्टृत्वोक्तिर्व्याख्येया । अण्डं ब्रह्माण्डं वासनामयं सेति तच्छब्देनाण्डमुच्यते ॥ ३ ॥ महामुनिर्महान् सन्दधे अनुसन्धानं कृतवान् । अव्यक्तस्याव्याकृतस्य येयं 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति प्राणिकर्मानुरोधेन स्रष्टव्यब्रह्माण्डालोचनात्मकस्य ईक्षणस्य कर्त्री चिदाचिदात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः । सैव महत्तत्त्वमिति प्रघट्टकार्थः ॥ ४ ॥ **सृजतीति** । ऋषिर्महान् भूतं महाभूतोपादानत्वात् ॥ ७ ॥ देहात् भौतिकदेहोत्पत्तेः पूर्वं चतुरो भौतिकान् व्यष्टिमनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्यान्पुत्रान्महानृषिरसृजत् । ते चत्वारः पुत्राः पितॄणां महाभूतानामपि पितर इति मन आदाय एव भूतानां कल्पका इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवं दृष्टिसृष्टिमुक्त्वा सृष्टिदृष्टिमाह—**देवा इति** । देवा इन्द्रियाणि अंतःकरणचतुष्टयसहिताः पितॄणां महाभूतानां सुताः । देवैर्भूतैः । लोकाश्चतुर्दशभुवनानि चराचराश्च तदन्तर्गता भूतैरेवावृताः ॥ ९ ॥ एतदेव विस्पष्टयति—**परमेष्ठीति** । चकारात् भौतिकानि मनआदीनि ॥ १० ॥ अहङ्कारोपासकस्यापि कालमानमाह—**एतस्येति** । तृतीयं आहङ्कारिकं सर्गम् ॥ ११ ॥ हारिभिर्हरणशीलैः गुणैः रूपादिभिः ॥१४॥ **त्रीणीति** । एतेषां विशेषोपासकानाम् ॥ १५ ॥ भूतादीनामुपास्तिर्मनआख्यान्महत उपासनान्नातिरिच्यत इत्याशयेन मनसः प्राधान्यं प्रतिपादयति—**मनश्चरतीत्यादिना** ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥

३१२-[१३९]

याज्ञवल्क्य उवाच ।

तत्त्वानां सर्वसंख्या च कालसंख्या तथैव च
मया प्रोक्ताऽऽनुपूर्व्येण संहारमपि मे शृणु १
यथा संहरते जन्तून्ससर्ज च पुनः पुनः ।
अनादिनिधनो ब्रह्मा नित्यश्चाक्षर एव च २
अहःक्षयमथो बुद्ध्वा निशि स्वप्नमनास्तथा ।
चोदयामास भगवानव्यक्तोऽहंकृतं नरम् ३
ततः शतसहस्रांशु-
रव्यक्तेनाभिचोदितः ।
कृत्वा द्वादशधाऽऽत्मान-
मादित्यो ज्वलदग्निवत ॥ ४
चतुर्विधं महीपाल निर्दहत्याशु तेजसा ।
जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जं च नराधिप ५
एतदुन्मेषमात्रेण विनष्टं स्थाणु जङ्गमम् ।
कूर्मपृष्ठसमा भूमिर्भवत्यथ समन्ततः ॥ ६
जगद्दग्ध्वाऽमितबलः केवलां जगतीं ततः ।
अंभसा बलिना क्षिप्रमापूरयति सर्वशः ॥ ७
ततः कालाग्निमासाद्य
तदम्भो याति संक्षयम् ।
विनष्टेऽम्भसि राजेन्द्र
जाज्वलत्यनलो महान् ॥ ८
तमप्रमेयोऽतिबलं ज्वलमानं विभावसुम् ।
ऊष्माणं सर्वभूतानां सप्तार्चिषमथाञ्जसा ॥ ९
भक्षयामास भगवान् वायुरष्टात्मको बली ।
विचरन्नमितप्राणस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ १०
तमप्रतिबलं भीममाकाशं ग्रसतेऽऽत्मना ।
आकाशमप्याभिनदन्मनो ग्रसति चाधिकम्
मनो ग्रसति भूतात्मा सोऽहंकारः प्रजापतिः
अहंकारो महानात्मा भूतभव्यभविष्यवित्१२
तमप्यनुपमात्मानं विश्वं शंभुः प्रजापतिः ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः
सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाँल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १४
हृदयं सर्वभूतानां पर्वणाङ्गुष्ठमात्रकः ।
अथ ग्रसत्यनन्तो हि महात्मा विश्वमीश्वरः ।
ततः समभवत्सर्वमक्षयाव्ययमव्रणम् ।
भूतभव्यभविष्याणां स्रष्टारमनघं तथा ॥ १६
एषोऽप्ययस्ते राजेन्द्र यथावत्समुदाहृतः ।
अध्यात्ममधिभूतं च अधिदैवं च श्रूयताम् १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे
द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥ ।

३१२

विनाशिफलत्वेऽपि भोजनादिवत्तत्त्वानामुपास्तिरादर्तव्येत्याशंक्य तत्फलस्यान्ते बीभत्सतां दर्शयितुं प्रलयमाह- **तत्त्वानामित्यादिना** ॥ १ ॥ अहंकृतं नरं अहङ्काराभिमानिनं महारुद्रम् ॥ ३ ॥ सूर्यरूपी रुद्र एव शतसूर्यसमोऽभूत् ॥ ४ ॥ जाज्वलति अतिशयेन ज्वलति ॥ ८ ॥ अष्टात्मकः यथा द्वादशात्मा सूर्यः एवमष्टात्मको वायुः सर्वैः स्वरूपैर्युगपद्वातीत्यर्थः ॥ १० ॥ अहङ्कारः अहङ्कारं महानात्मा ग्रसतीत्यनुषज्जते ॥ १२ ॥ शम्भुः ईश्वरः तमेव विशिनष्टि—**अणिमेति** । सर्वसिद्धिरूप इत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वत इत्यादिना ऐश्वरं ज्ञेयं रूपमुक्तम् ॥ १४ ॥ हृदयं हृदयस्थाया बुद्धेः प्रवर्तकः । पर्वणा एकदेशेन अंगुष्ठमात्रकः बुद्ध्युपाधिवशादंगुष्ठपर्वमात्र इत्यर्थः । 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा' इत्यादिश्रुतेः । विश्वं महदन्तम् ॥ १५ ॥ महात्मनोऽपि नाशे सर्वं ब्रह्म समभवत् आविर्भवति । क्षयोऽपचयो व्ययो नाशो व्रणः परिणामस्तैः रहितं अनघं मायादोषास्पर्शिनम् ॥ १६ ॥ इमं च प्रलयं योगिनो नित्यमनुभवन्तीत्यहरहरनुष्ठेय इत्याशयेनाह-**अध्यात्ममिति**। अयं भावः—'अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य वाचा सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्च' इत्यादिश्रुत्याऽध्यात्मिकवाचः सकाशादाधिभौतिकानां पृथिव्यादीनामाधिदैविकानामग्न्यादीनां चोत्पत्तिः श्रुता अतो वाचो निग्रहे तत्कार्ययोः पृथिव्यग्न्योरपि प्रलयो भवतीति सर्वकारणलयात्सर्वलये सति केवलोऽद्वैतोऽवशिष्यते । ननु वागादेर्लयेऽपि व्यवहारानुच्छेदादग्न्यादिलयो न युज्यत इति चेत् भ्रान्तोऽसि। येऽग्न्यादीन्पश्यन्ति तेषां वागादयो लीनाः सन्ति यस्य तु वागादयो लीना नासौ वन्ह्यादीन्पश्यतीति । नन्वेवं प्रपञ्चस्य रज्जूरगतुल्यता स्यात् । योगिदृष्ट्या नाशेऽपीतरदृष्ट्यां तदभावादिति चेत् । इष्टापत्तिः । न हि नित्यसंनिहितं वस्तु बहूनामलुप्तदृशां मध्ये कश्चिन्न पश्यतीतरे तु पश्यन्तीति युज्यते । तस्माद्रज्जूरगसमस्यास्य संसारस्योच्छेदाय तत्त्वज्ञानार्थे यत्न आस्थेय इति ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥

३१३–[१४०]

याज्ञवल्क्य उवाच ।

पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः
गन्तव्यमधिभूतं च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् १
पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथा तत्त्वार्थदर्शिनः ।
विसर्गमधिभूतं च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २
उपस्थोऽध्यात्ममित्याहुर्यथायोगप्रदर्शिनः ।
अधिभूतं तथाऽऽनन्दो दैवतं च प्रजापतिः ३
हस्तावध्यात्ममित्याहुर्यथा संख्यानदर्शिनः ।
कर्तव्यमधिभूतं तु इन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ ४
वागध्यात्ममिति प्राहुर्यथा श्रुतिनिदर्शिनः ।
वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ ५
चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्यथा श्रुतिनिदर्शिनः ।
रूपमत्राधिभूतं तु सूर्यश्चाप्यधिदैवतम् ॥ ६
श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्यथा श्रुतिनिदर्शिनः ।
शब्दस्तत्राधिभूतं तु दिशश्चात्राधिदैवतम् ७
जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः ।
रस एवाधिभूतं तु आपस्तत्राधिदैवतम् ॥ ८
घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः ।
गन्ध एवाधिभूतं तु पृथिवी चाधिदैवतम् ९
त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ।
स्पर्शमेवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतम् ॥ १०
मनोऽध्यात्ममिति प्राहुर्यथा शास्त्रविशारदाः
मन्तव्यमधिभूतं तु चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ११
अहङ्कारिकमध्यात्ममाहुस्तत्त्वनिदर्शिनः ।
अभिमानोऽधिभूतं तु बुद्धिश्चात्राधिदैवतम् ॥
बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्यथावदभिदर्शिनः ।
बोद्धव्यमधिभूतं तु क्षेत्रज्ञश्चाधिदैवतम् ॥ १३
एषा ते व्यक्तितो राजन् विभूतिरनुदर्शिता ।
आदौ मध्ये तथान्ते च यथा तत्त्वेन तत्त्ववित्
प्रकृतिर्गुणान्विकुरुते स्वच्छन्देनात्मकाम्यया
क्रीडार्थं तु महाराज शतशोऽथ सहस्रशः १५
यथा दीपसहस्राणि दीपान्मर्त्याः प्रकुर्वते ।
प्रकृतिस्तथा विकुरुते पुरुषस्य गुणान्बहून् १६
सत्त्वमानन्द उद्रेकः प्रीतिः प्राकाश्यमेव च ।
सुखं शुद्धित्वमारोग्यं सन्तोषः श्रद्दधानता १७
अकार्पण्यमसंरंभः क्षमा धृतिरहिंसता ।
समता सत्यमानृण्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् १८
शौचमार्जवमाचारमलौल्यं हृद्यसंभ्रमः ।
इष्टानिष्टवियोगानां कृतानामविकत्थना १९
दानेन चात्मग्रहणमस्पृहत्वं परार्थता ।
सर्वभूतदया चैव सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः २०
रजोगुणानां संघातो रूपमैश्वर्यविग्रहौ ।
अत्यागित्वमकारुण्यं सुखदुःखोपसेवनम् २१
परापवादेषु रतिर्विवादानां च सेवनम् ।
अहंकारमसत्कारश्चिन्तावैरोपसेवनम् ॥ २२
परितापोऽभिहरणं ह्रीनाशोऽनार्जवं तथा ।
भेदः परुषता चैव कामः क्रोधो मदस्तथा २३
दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः ।
तामसानां तु संघातं प्रवक्ष्याम्युपधार्यताम् ॥
मोहोऽप्रकाशस्तामिस्रमन्धतामिस्रसंज्ञितम् ।
मरणं चान्धतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते २५
तमसो लक्षणानीह भक्षणाद्यभिरोचनम् ।
भोजनानामपर्याप्तिस्तथाऽपेयेष्वतृप्तता ॥ २६
गन्धवासो विहारेषु शयनेष्वासनेषु च ।
दिवास्वप्नेऽतिवादे च प्रमादेषु च वै रतिः २७
नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्दधानता ।
द्वेषो धर्मविशेषाणामेते वै तामसा गुणाः २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे
त्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

३१३

पादाविति ॥ १ ॥ **एषेति** । आदौ मध्येऽन्ते चेति सृष्टिसमाधिप्रलयप्रपञ्चनेनैकाद्वितीयस्यैव कृत्स्नं द्वैतं विभूतिः सर्प इव रज्ज्वामिति दर्शितामित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रकृतिरविद्या सुप्तिप्रबोधवद्रात्रिदिनवदुन्मीलननिमीलनवच्च गुणान् महदादीन् विकुरुते विशेषेणाविष्कुरुते तेन प्रकरोतीति प्रकृतिपदस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता 'क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिनः संज्ञायां क्तिच् स्वच्छन्देनेति प्रेरकान्तराभाव उक्तः । आत्मकाम्यया क्रीडार्थं चेति मोक्षभोगौ तत्फलमुक्तम् ॥१५ दीपदृष्टान्तेन क्रीडाविषयाणामानन्त्यमुक्तम् । तेन परिणामक्रमेण मोक्षफलमपि यत्नं विना स्वयमेव भविष्यतीति प्रत्याशा न कार्येति दर्शितम् ॥ १६ ॥ गुणविकारानेवाह --**सत्त्वमित्यादिना** । सत्त्वं धैर्यं उद्रेक ऐश्वर्यं शेषं स्पष्टार्थम् ॥ १७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥

३१४-[१४१]

याज्ञवल्क्य उवाच ।

एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः पुरुषसत्तम ।
कृत्स्नस्य चैव जगतस्तिष्ठन्त्यनपगाः सदा १
अव्यक्तरूपो भगवान् शतधा च सहस्रधा ।
शतधा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा २
कोटिशश्च करोत्येष प्रत्यगात्मानमात्मना ।
सात्त्विकस्योत्तमं स्थानं राजसस्येह मध्यमम्
तामसस्याधमं स्थानं प्राहुरध्यात्मचिन्तकाः ।
केवलेनेह पुण्येन गतिमूर्ध्वामवाप्नुयात् ॥ ४
पुण्यपापेन मानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिम् ।
द्वन्द्वमेषां त्रयाणां तु सन्निपातं च तद्वतः ॥ ५
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च शृणुष्व मे ।
सत्त्वस्य तु रजो दृष्टं रजसश्च तमस्तथा ॥ ६
तमसश्च तथा सत्त्वं सत्त्वस्याव्यक्तमेव च ।
अव्यक्तः सत्त्वसंयुक्तो देवलोकमवाप्नुयात् ७
रजःसत्त्वसमायुक्तो मानुषेषु प्रपद्यते ।
रजस्तमोभ्यां संयुक्तस्तिर्यग्योनिषु जायते ८
राजसैस्तामसैः सत्त्वैर्युक्तो मानुषमाप्नुयात् ।
पुण्यपापनियुक्तानां स्थानमाहुर्महात्मनाम् ९
शाश्वतं चाव्ययं चैवमक्षयं चामृतं च तत् ।
ज्ञानिनां संभवं श्रेष्ठं स्थानमव्रणमच्युतम् ।
अतीन्द्रियमबीजं च जन्ममृत्युतमोनुदम् १०
अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।
स एष प्रकृतिस्थो हि तत्स्थ इत्यभिधीयते ११
अचेतना चैव मता प्रकृतिश्चापि पार्थिव ।
एतेनाधिष्ठिता चैव सृजते संहरत्यपि ॥ १२

जनक उवाच ।

अनादिनिधनावेतावुभावेव महामते ।
अमूर्तिमन्तावचलावप्रकंप्यगुणागुणौ ॥ १३
अग्राह्यावृषिशार्दूल कथमेको ह्यचेतनः ।
चेतनावांस्तथा चैकः क्षेत्रज्ञ इति भाषितः ॥
त्वं हि विप्रेन्द्र कार्त्स्न्येन मोक्षधर्ममुपाससे ।
साकल्यं मोक्षधर्मस्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः
अस्तित्वं केवलत्वं च विनाभावं तथैव च ।
दैवतानि च मे ब्रूहि देहं यान्याश्रितानि वै ॥
तथैवोत्क्रामिणः स्थानं देहिनो वै विपद्यतः ।
कालेन यद्धि प्राप्नोति स्थानं तत्प्रब्रवीहि मे ॥
सांख्यज्ञानं च तत्त्वेन पृथग्योगं तथैव च ।
अरिष्टानि च तत्त्वानि वक्तुमर्हसि सत्तम ।
विदितं सर्वमेतत्ते पाणावामलकं यथा ॥ १८

३१४

एतैर्गुणविकारैस्तत्प्रकाशकः पुरुषोऽनेकधा विक्रियत इव प्रकाश इवांगुल्याद्युपाधिभिराकाश इव काहलकलशनालिकाद्युपाधिभिर्दीर्घवर्तुलदंडाद्याकारतामिव प्रतिपद्यते । तद्वत्तत्तदाकारानुरूपाणि चोत्तममध्यमाधमानि स्थानानि प्राप्नोतीत्यत्र प्रतिपाद्यते-**एते प्रधानस्य गुणा इत्यादिना** ॥१॥ निरूपणतात्पर्यमाह--**पुण्येति** ॥ ९ ॥ पुण्यादिवियोगे हेतुं ज्ञानिनां मध्ये संभवमाह—**ज्ञानिनामिति**। तत्त्वज्ञसंगत्या तत्त्वं प्राप्य पुण्यपापविमुक्तो भवतीत्यर्थः । अबीजं निरविद्यम् ॥ १० ॥ अव्यक्तस्थं अव्यक्तेऽमूर्ते ब्रह्मणि तिष्ठतीति तथा । अव्यक्तद्वारा प्राप्यमित्यर्थः । किं मंजूषारत्नवन्नेत्याह--**स एष इति** । प्रकृतिः स्वरूपं नित्य· कूटस्थ एव स उपचारात्प्रकृतिस्थ इत्युच्यते । घटाकाशे गतिरिवास्मिन्प्रकृतिस्थत्वमारोप्यते ॥ ११ ॥ एतेनायस्कान्तकल्पेन प्रकृतिर्लोहतुल्या ॥१२॥ उभयोरपि तुल्यवच्चेतनत्वं मन्वानः प्रकृतेरचेतनत्वमाक्षिपति-**अनादीत्यादिना** । अमूर्तत्वं अदृश्यत्वम् । तच्च नित्यानुमेये प्रधाने पुरुषे च तुल्यमतस्तयोरनादिनिधनत्वं ततश्चाप्रकंप्यगुणागुणत्वं अगुणः संगित्वादिर्दोषः गुणोऽसंगित्वादिः अप्रच्युतस्वभावादित्यर्थः ॥ १३ ॥ अग्राह्यत्वाच्च तयोर्वैलक्षण्यं न निश्चेतुं शक्यमित्याह—**अग्राह्याविति** ॥ १४ ॥ एवं पुंसश्चेतनत्वेऽपि अस्तित्वं कथं वन्ह्यौष्ण्ययोरिव पुंप्रकृत्योर्युगपन्नाशावश्यंभावात् । अस्तित्वे वा केवलत्वं प्रकृत्या वियुक्तत्वं कथं पुंसो विभुत्वेन प्रकृतेरविनाशेन च तदसंभवात् । ननु तर्कमते आत्ममनसोरिव पुंप्रकृत्योर्नित्ययोगेऽपि फलोपहितो विलक्षणः संयोगोऽन्यः स च कादाचित्क इति तदभावान्मोक्षे पुंसः केवलत्वं युज्यत इत्याशंक्याह—**विनाभावमिति**। निरवयवे पुंसि अव्याप्यवर्तिनः संयोगस्यैवासंभवात् अभ्युपगमेऽपि तंत्वादिवत्प्रदेशभेदाभावेन तद्वैलक्ष्यण्यस्य सुतरामसंभवाच्च दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च तुल्यवत्संयोगासिद्धौ दृश्यमानस्य संयोगस्य मिथ्यात्वमन्तरेण विनाभावो न संभवति। मिथ्यात्वं च प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धमित्याशयः ॥ १६ ॥ उत्कामिण उत्क्रान्तस्य विपद्यतो म्रियमाणस्य ॥ १७ ॥ अरिष्टानि मृत्युसूचकानि ॥ १८ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे
चतुर्दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

३१५-[१४२]

याज्ञवल्क्य उवाच ।
न शक्यो निर्गुणस्तात गुणीकर्तुं विशांपते
गुणवांश्चाप्यगुणवान्यथातत्त्वं निबोध मे ॥ १
गुणैर्हि गुणवानेव निर्गुणश्चागुणस्तथा ।
प्राहुरेवं महात्मानो मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २
गुणस्वभावस्त्वव्यक्तो गुणान्नैवातिवर्तते ।
उपयुंक्ते च तानेव स चैवाज्ञः स्वभावतः ॥ ३
अव्यक्तस्तु न जानीते पुरुषोऽज्ञः स्वभावतः ।
न मत्तः परमोऽस्तीति नित्यमेवाभिमन्यते ४
अनेन कारणेनैतदव्यक्तं स्यादचेतनम् ।
नित्यत्वाच्चाक्षरत्वाच्च क्षरत्वान्न तदन्यथा ५
यदाऽज्ञानेन कुर्वीत गुणसर्गं पुनः पुनः ।
यदात्मानं न जानीते तदात्मापि न मुच्यते ६
कर्तृत्वाच्चापि सर्गाणां सर्गधर्मा तथोच्यते ।
कर्तृत्वाच्चापि योगानां योगधर्मा तथोच्यते ७
कर्तृत्वात्प्रकृतीनां च तथा प्रकृतिधर्मिता ॥ ८
कर्तृत्वाच्चापि बीजानां बीजधर्मा तथोच्यते
गुणानां प्रसवत्वाच्च प्रलयत्वात्तथैव च ॥ ९
उपेक्षत्वादनन्यत्वादभिमानाच्च केवलम् ।
मन्यन्ते यतयः सिद्धा अध्यात्मज्ञा गतज्वराः
अनित्यं नित्यमव्यक्तं व्यक्तमेतद्धि शुश्रुम १०
अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वं पुरुषास्तथा ।
सर्वभूतदयावन्तः केवलं ज्ञानमास्थिताः ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥

३१५

कथमेको ह्यचेतन इति चेतनाचेतनविभागमाक्षिपतस्तवोभावपि किं चेतनावचेतनौ वा सम्मतौ । नान्त्यः। जगदान्ध्यप्रसंगात्। नाद्यः दृश्यमानस्य दृग्दृश्यविभागस्य दुरपन्हवत्वात्। अथ यथा मलये चन्दनाचन्दनावपि चन्दनावेव भवत एवमनादिसंयोगाच्चेतनाचेतनावपि तौ चेतनावेव भवत इति ब्रूषे तदपि न । स्वभावस्यापरिहार्यत्वादित्याह-**न शक्य इति** ॥१॥ स्वभावतः अज्ञोऽपि आरोपितेन ज्ञत्वेन उपयुंक्ते भुंक्ते तान् गुणान् ॥ ३ ॥ तर्हि मुख्यो भोक्ता किं पुरुष इत्याशंक्य नेत्याह-**अव्यक्त इति**। अव्यक्तोऽदृश्यो दृगात्मा न जानीते न भुंक्ते च यतः मत्त आत्मनोऽन्यं भोग्यमर्थं न पश्यति अभिमन्यत इति व्युत्थानाभिप्रायेणोक्तम् ॥४॥ अनेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्ववैलक्षण्येन एतत् अव्यक्तं प्रधानं स्वभावतः अचेतनमपि तदन्यथा ततो भोक्तुः सकाशादन्यथा विपरीतं अभोक्तृ न स्यात् । कथं जडे भोक्तृत्वमत आह-**अक्षरत्वात्क्षरत्वाच्चेति**। क्षराक्षरात्मत्वात् चिदचिदात्मकत्वात्तस्य भोक्तृत्वं न तु काष्ठकुड्यवदचेतनांशमात्रस्येत्यर्थः । नित्यत्वाच्च भोग्यभोक्तृविभागस्य न कश्चिद्दोष इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु जतुकाष्ठयोरिव तुल्यस्वभावयोः संश्लेषो दृष्टो न तु काष्ठाकाशयोरिति चिदचितोः सम्बन्धो दुर्निरूप इत्याशंक्याह—**यदेति**। अज्ञानेनेति च्छेदः गुणसर्गे गुणसंसर्गं आद्यो यदाशब्दो यस्मादर्थे । यदिति पाठः स्वच्छः । यस्माद्धाध्यासिकोऽयमज्ञानकृत आत्मनि गुणसंसर्गस्तस्माद्यावदात्मानमसंगं न जानाति तावन्न मुच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ अमुक्तिहेतुमाह-**कर्तृत्वादित्यादिना**। प्राकृतेन महदादितत्त्वकर्तृत्वेनायमपि कर्ता यतो भवत्यतो न मुच्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रकृतीनां प्रजानाम् ॥८॥ बीजानां स्थावराणां गुणानां कामशमादीनाम् ॥ ९ ॥ नन्वेवंविधस्य कथं केवलत्वं स्यादत आह—**उपेक्षत्वादिति**। उप समीपे स्थित्वा ईक्षते इत्युपेक्षः साक्षी न हि साक्ष्येण साक्षी विक्रियते घटेनालोक इवातः केवलत्वमस्य युज्यते यथोक्तम्

‘ नर्ते स्याद्विक्रिया दुःखी साक्षिता का विकारिणः ।
धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः’ ॥ इति

ननु साक्षित्वमस्तु मा वा प्रतिकूलवेदनीयं दुःखं त्वपरिहार्यमित्याशंक्याह--**अनन्यत्वादिति**। नास्त्यन्योऽस्मादित्यनन्यस्तत्त्वात् दुःखादेः स्वरूपेणाप्यसत्त्वान्नात्मनि तत्संबन्धः कदाचिदप्यस्तीत्यर्थः । कुतस्तर्हि दुःखभानमत आह-**अभिमानादिति**। यदा हि पुत्रमात्मीयं मन्यते तदा तद्दुःखेन दुःखी भवति नान्यथा । एवं धीतादात्म्याद्धीदुःखेनैवास्य दुःखित्वं धीत्यागे तु केवलत्वं नित्यसिद्धमिति एतेन अस्तित्वकेवलत्वविनाभावानामाक्षेपः परिहृतो ज्ञेयः—**अनित्यमिति** । अनित्यं परिणामि अव्यक्तं कारणं व्यक्तं कार्यमिति ॥ १० ॥ तत्र मतान्तरमाह -**अव्यक्तस्य**। एकत्वं पुरुषाः षष्ठ्यर्थे प्रथमा। **पुरुषाणां नानात्वमिति**। आहुर्निरीश्वरसांख्याः । तान्विशिनष्टि --**सर्वेत्यर्धेन** ॥ ११ ॥

अन्यः स पुरुषोऽव्यक्तस्त्वध्रुवो ध्रुवसंज्ञकः ।
यथा मुञ्ज इषीकाणां तथैवैतद्धि जायते ॥ १२
अन्यच्च मशकं विद्यादन्यच्चोदुम्बरं तथा ।
न चोदुम्बरसंयोगैर्मशकस्तत्र लिप्यते ॥ १३
अन्य एव तथा मत्स्यस्तदन्यदुदकं स्मृतम् ।
न चोदकस्य स्पर्शेन मत्स्यो लिप्यति सर्वशः
अन्यो ह्यग्निरुखाप्यन्या नित्यमेवमवेहि भोः ।
न चोपलिप्यते सोऽग्निरुखासंस्पर्शनेन वै १५
पुष्करं त्वन्यदेवात्र तथाऽन्यदुदकं स्मृतम् ।
न चोदकस्य स्पर्शेन लिप्यते तत्र पुष्करम्१६
एतेषां सहवासं च निवासं चैव नित्यशः ।
याथातथ्येन पश्यन्ति न नित्यं प्राकृता जनाः
ये त्वन्यथैव पश्यन्ति न सम्यक्तेषु दर्शनम् ।
ते व्यक्तं निरयं घोरं प्रविशन्ति पुनः पुनः१८
सांख्यदर्शनमेतत्ते परिसंख्यानमुत्तमम् ।
एवं हि परिसंख्याय सांख्याः केवलतां गताः
ये त्वन्ये तत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगानामनुदर्शनम् २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे पञ्चदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

* * *

३१६-[२४३]

याज्ञवल्क्य उवाच ।

सांख्यज्ञानं मया प्रोक्तं योगज्ञानं निबोध मे
यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेन नृपसत्तम ॥ १
नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम्
तावुभावेकचर्यौ तावुभावनिधनौ स्मृतौ २
पृथक् पृथक् प्रपश्यन्ति
येऽप्यबुद्धिरता नराः ।
वयं तु राजन् पश्याम
एकमेव तु निश्चयात् ॥ ३
यदेव योगाः पश्यन्ति
तत्सांख्यैरपि दृश्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च
यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥ ४
रुद्रप्रधानानपरान्विद्धि योगानरिन्दम ।
तेनैव चाथ देहेन विचरन्ति दिशो दश ॥ ५
यावद्धि प्रलयस्तात सूक्ष्मेणाष्टगुणेन ह ।
योगेन लोकान्विचरन्सुखं संन्यस्य चानघ ६
वेदेषु चाष्टगुणिनं योगमाहुर्मनीषिणः ।
सूक्ष्ममष्टगुणं प्राहुर्नेतरं नृपसत्तम ॥ ७

पुंप्रकृत्योर्भेदमनेकदृष्टान्तपूर्वकमाह-**अन्य इत्यादिना** । अव्यक्त इति च्छेदः । इषीकाणां वाह्यो यथा मुञ्ज एवं पुंसो वाह्या अव्यक्ताद्या इत्यर्थः । श्रुतिश्च-

‘ अंगुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिव इषीकां
धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृतम् ’ ॥ इति

॥ १२ ॥ **उखा** मृत्पात्रविशेषः ॥ १५ ॥ इति श्रीमहा. शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥

३१६

सांख्यज्ञानमिति ॥ १ ॥ एकैव चर्या शमाद्यनुष्ठानं ययोस्तौ अनिधनौ मृत्युनाशकौ ॥ २ ॥ **पृथगिति**। उभाविति द्वितीयान्तमनुकृष्यते ॥ ३ ॥ उत्क्रमणकाले देहिनं रोदयन्तीति रुद्राः प्राणा इन्द्रियाणि च तान्येव प्रधानभूतान्यालम्बनानि येषु तान् । तथा च सूत्रम्-‘प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य विषयवती चाप्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धिनी’। **प्रच्छर्दनं** रेचकः । **विधारणं** पूरकपूर्वकः कुंभकः । तथा नासिकाग्रे धारयतो गन्धसंवित् जिव्हाग्रे रससंवित् । तालुनि रूपसंवित् । जिव्हामध्ये स्पर्शसंवित् जिव्हामूले शब्दसंवित् । तत्र वायुधारणायाः फलं विचरान्ति दिशो दशेत्युक्तं खेचरत्वं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अष्टगुणेन पुर्यष्टकमयेन सूक्ष्मशरीरेण संन्यस्य संन्यासं च देहस्य सुखं यथेच्छं कुरु । एतद्यदृष्टं फलं मोक्षान्तेषु योगधर्मेषु श्रद्धोत्पादनार्थमुक्तं न तु योगिनामवश्यादरणीयम् ॥ ६ ॥ **वेदेष्विति**। अष्टगुणिनं आणिमाद्यष्टगुणवन्तं नित्ययोगे मत्वर्थीयः । अष्टगुणं अष्टाङ्गम् । प्राणायामः प्रत्याहारो घ्यानं धारणा तर्कः समाधिः षडंगा इति मैत्रायणीयोपनिषदि षडेवांगान्युक्तानि।

द्विगुणं योगकृत्यं तु योगानां प्राहुरुत्तमम् ।
सगुणं निर्गुणं चैव यथा शास्त्रनिदर्शम् ॥ ८
धारणं चैव मनसः प्राणायामश्च पार्थिव ।
एकाग्रता च मनसः प्राणायामस्तथैव च ॥ ९
प्राणायामो हि सगुणो निर्गुणं धारयेन्मनः ।
यद्यदृश्यति मुञ्चन्वै प्राणान्मैथिलसत्तम ।
वाताधिक्यं भवत्येव तस्मात्तं न समाचरेव
निशायाः प्रथमे यामे चोदना द्वादश स्मृताः ।
मध्ये स्वप्नात्परे यामे द्वादशैव तु चोदनाः ११

तथापि यमनियमाभ्यां श्रुत्यन्तरोक्ताभ्यां सहाष्टसंख्या बोध्या । अत्र सूक्ष्ममित्युक्तेः पूर्वस्य स्थूलत्वं मन्दाधिकारित्वं चोक्तम्। तर्को योगासिद्धिषूपस्थितासु दोषोन्नयनम्॥७॥ द्विगुणं द्विप्रकारम् । तदेवाह सगुणं सबीजं निर्गुणं निर्बीजम् ८ सगुणमाह—**धारणमिति** । प्राणायामः प्राणनिग्रहपूर्वकं मनसः षोडशस्वाधारेषु धारणम् । ते च शिवयोगे प्रोक्ताः-'अथ ते षोडशाधारान्कथयामि विशेषतः' इत्यादिना पादांगुष्ठपार्ष्णिमूलप्रभृतयो नेत्राधारं षोडशं त्वित्यन्ताः । यद्वा याज्ञवल्क्योक्ताः प्रागुदाहृता अष्टादशस्थानात्स्थानं समाकृष्येत्यादिना दर्शिता ग्राह्याः । अथवा याज्ञवल्क्योक्ता एव पञ्चभूतधारणा ज्ञेयाः ।

पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ।
आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥
आपायोर्हृदयान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते ।
हृन्मध्यात्तु भ्रुवोर्मध्ये यावद्वायुकुलं भवेत् ॥
आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशस्थानमुच्यते ।
पृथिव्यां धारयेद्रागी ब्रह्माणं परमेष्ठिनम्॥
विष्णुमप्स्वनले रुद्रमीश्वरं वायुमण्डले ।
सदाशिवं तथा व्योम्नि धारयेत्सुसमाहितः ॥
पृथिव्यां वायुमास्थाप्य लकारेण समान्वितम् ।
ध्यायंश्चतुर्मुखाकारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ॥
धारयेत्पञ्चघटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ।
वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ॥
स्मरन्नारायणं देवं चतुर्बाहुं शुचिस्मितम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ॥
धारयेत्पञ्चघटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
वह्नावनिलमारोप्य रेफाक्षरसमान्वितम् ॥
त्र्यक्षं वरप्रदं रुद्रं तरुणादित्यसन्निभम् ।
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन् ॥
धारयेद्धटिकाः पञ्च वह्निनाऽसौ न दह्यते ।
मारुतं मरुतां स्था ने वर्णदेवसमन्विते ॥
धारयेत्पञ्च घटिका वायुवद्व्योमगो भवेत् ।
आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरम् ॥
विंदुरूपं महादेवं सर्वलोकैककारणम् ।
चित्तेन चिन्तयेत्खस्थं मुहूर्तमपि धारयेत् ।
स एव युक्त इत्युक्तस्तांत्रिकेष्वपि शिक्षितैः ॥

इति । निर्गुणमाह-**एकाग्रतेति** । एकमेव ध्यातृध्येयध्यानविभागशून्यं वस्तु अग्रे यस्य तदेकाग्रं निर्वृत्तिकं तस्य भावस्तत्ता मनसो बुद्धेः प्राणा इन्द्रियाणि समनस्कानि तेषामायामो निग्रहः प्राणायामः । तथा च श्रुतिः--

'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ' इति ॥९॥

सगुणनिर्गुणयोरङ्गांगिभावमाहार्धेन **प्राणायामो हीति** । निर्गुणं निर्वृत्तिकं धारयेत्स्थिरं कुर्यात् । **यदीति** । अदृश्याति अदृश्यमाने मोचनस्थाने यदि वायुं मुञ्चन्भवति तर्हि वाताधिक्यं भवत्येव । अयमर्थः—पूरकादीनां मूलाधारादीनां च देवतादिकं ध्यायन् यो वायुधारणां करोति स सिध्यति ध्यानवर्जितं त्वभ्यस्यन्नवश्यं बाध्यत इति । यथोक्तं पवनयोगसंग्रहे—

' प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत् ।
अयुक्ताभ्यासयोगेन महारोगसमुद्भवः'इति ।

युक्तेन देवताध्यानयुक्तेन । देवताश्च याज्ञवल्क्योक्ताः-

' नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये व्यवस्थितम् ।
चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेण विचिन्तयेत् ॥
कुंभकेन हृदि स्थानं ध्यायेत्तु कमलासनम् ।
ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥
रेचकेनेश्वरं विद्याल्ललाटस्थं महेश्वरम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनम् ॥ इत्यादिना

निशाया इति । द्वादश पूर्वोक्ताः द्वाविंशतिचोदना एवात्र संक्षेपेण द्वादशग्रंथान्तरे गणिताः यथोक्तं शिवयोगे--

' मूलाधारे त्रिधावर्ते ब्रह्मचक्रं भगोपमम् ।
तत्कंदेऽग्निनिभे ध्यायेदधःशक्तिमभीष्टदाम् १
स्वाधिष्ठानं ततश्चक्रं तत्र चातुर्दलाम्बुजम् ।
तदेवोड्डीयनं ध्यायेत्पश्चिमाभिमुखं शिवम् २
पञ्चावर्तं नाभिचक्रे मेघाकारं तडिन्निभम् ।
तत्र कुंडलिनीं ध्यायेदधःशक्तिं सुसिद्धिदाम् ३
अधोमुखाष्टपत्राब्जयुक्तं हृच्चक्रमिष्टदम् ।
तन्मध्यकर्णिकां ध्यायेज्ज्योतिर्लिंगाकृतिं त्विमाम् ४
पञ्चमं कण्ठचक्रं तु तत्रांगुलचतुष्टयम् ।
इडापिंगलयोर्ध्यायेत्सुषुम्नां मध्यसंस्थिताम् ५

तदेवमुपशान्तेन दान्तेनैकान्तशीलिना।
आत्मारामेण बुद्धेन योक्तव्योऽऽत्मा न संशयः
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु दोषानाक्षिप्य पञ्चधा।
शब्दं रूपं तथा स्पर्शं रसं गन्धं तथैव च ॥१३
प्रतिभामपवर्गं च प्रतिसंहृत्य मैथिल।
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य ह ॥ १४
मनस्तथैवाहंकारे प्रतिष्ठाप्य नराधिप।
अहंकारं तथा बुद्धौ बुद्धिं च प्रकृतावपि ॥ १५
एवं हि परिसंख्याय ततो ध्यायन्ति केवलम्।
विरजस्कमलं नित्यमनन्तं शुद्धमव्रणम् ॥ १६
तस्थुषं पुरुषं नित्यमभेद्यमजरामरम्।
शाश्वतं चाव्ययं चैव ईशानं ब्रह्म चाव्ययम् ॥
युक्तस्य तु महाराज लक्षणान्युपधारय।
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत्१८
निर्वाते तु यथा दीपो ज्वलेत्स्नेहसमन्वितः।
निश्चलोऽर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषिणः॥१९
पाषाण इव मेघोत्थैर्यथा बिन्दुभिराहतः।
नालं चालयितुं शक्यस्तथा युक्तस्य लक्षणम्
शंखदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः।
क्रियमाणैर्न कम्पेत युक्तस्यैतन्निदर्शनम् ॥२१
तैलपात्रं यथा पूर्णं कराभ्यां गृह्य पूरुषः।
सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानोऽसिपाणिभिः
संयतात्मा भयात्तेषां न पात्राद्बिन्दुमुत्सृजेत्
तथैवोत्तरमागम्य एकाग्रमनसस्तथा ॥ २३
स्थिरत्वादिन्द्रियाणां तु निश्चलत्वात्तथैव च।
एवं युक्तस्य तु मुनेर्लक्षणान्युपलक्षयेत् ॥ २४
स्वयुक्तः पश्यते ब्रह्म यत्तत्परममव्ययम्।
महतस्तमसो मध्ये स्थितं ज्वलनसन्निभम्२५
एतेन केवलं याति त्यक्त्वा देहमसाक्षिकम्
कालेन महता राजन् श्रुतिरेषा सनातनी२६
एतद्धि योगं योगानां किमन्यद्योगलक्षणम्।
विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः२७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि षोडशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥

* * *

षष्ठं च घंटिकालिंगमूलं तद्राजदन्तकम्।
ध्यायेत्तु दशमं द्वारं तत्र शून्यं सुसिद्धये ६
भूचक्रं सप्तमं त्वेकनालकंदं स्ववाक्प्रदम्।
ध्यायेद्दिव्यशिखाकारं यन्मध्ये ज्ञानलोचनम् ७
ब्रह्मरन्ध्रेऽष्टमं चक्रं निर्वाणाख्यं सुसूक्ष्मदम्।
तत्र जालन्धरं ध्यायेत्सूक्ष्मं मोक्षप्रदं ततः ८
आकाशबीजं नवमं प्रशस्तं
त्रिकूटकं पूर्णगिरेश्च पृष्ठे।
तत्रोर्ध्वशक्तिं शुभदां सुशून्यां
ध्यायेच्च साष्टारसरोजमध्ये ९ ॥’

आकाशबीजं हकारस्तत्स्मरणपूर्वकं शिरस उपरि भूताकाशमात्रं ध्यायेत्। एता नव चोदना वायुनिग्रहगर्भिताः ततः शून्यात्परं समष्टिकार्ये मनो धारयेत्। ततः कारणे ततो निष्कले इति तिस्र एवं द्वादश चोदनाः पूर्वरात्रे आवर्त्य एकां निद्रां गृहीत्वा पश्चात्पुनर्द्वादश एता एवाभ्यसेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं वायुधारणाद्युपायेन दुर्दान्तं मनो निगृह्य उपशान्तेन दान्तेन तत्त्वप्रतिपत्तियोग्येन एकान्तशीलिना एकाकिना संन्यासिनेत्यर्थः आत्मन्येव न तु स्त्र्यादौ आरमणं यस्य तेन आत्मारामेण बुद्धेन शास्त्रतत्त्वविदा आत्मा योक्तव्यः सन्धिरार्षः ॥ १२ ॥ कथं योक्तव्य इत्यत आह--**पञ्चानामिति**। दोषान् अप्राप्तः स्पृहारूपान् प्राप्तमपि शब्दादिकं च आक्षिप्य निरस्य। एतेन प्रत्याहार उक्तः ॥ १३ ॥ प्रतिभां विक्षेपं अपवर्गं लयम्। प्रतिसंहारे युक्तिमाह--**इन्द्रियेति** ॥ १४ ॥ बुद्धौ महत्तत्त्वे ॥ १५ ॥ परिसंख्याय प्रविलाप्य अलं अत्यर्थं नित्यं न त्वाकाशादिवद्व्यावहारिकनित्यम् ॥ १६ ॥ तस्थुषं तस्थिवांसं स्थाणुं कूटस्थमित्यर्थः। नित्यमभेद्यम् अज्ञानदशायां जीवेश्वरभावेन मायया भिद्यमानमप्याकाशवदभेद्यम्। अव्ययं अनश्वरं यतः अव्ययं ह्रासशून्यम् ॥ १७ ॥ युक्तस्य समाधिस्थस्य सुखं स्वपेदिति स्वसंवेद्यं लक्षणम् ॥ १८ ॥ पाषाण इवेति परसंवेद्यम् ॥ २० ॥ युक्तस्य लक्षणान्युक्त्वा युञ्जानस्याह-**तैलेति**। उत्तरं उत्कृष्टतरम् एकाग्रमनसः लक्षणमिति शेषः ॥ २२ ॥ स्थिरत्वात् बहिर्मुखत्वनिवृत्तेः निश्चलत्वात् अन्तरप्रकम्प्यत्वात् ॥ २४ ॥ महतः महत्तत्त्वस्य मध्ये स्थितं त्वंपदार्थं तमसो मध्ये स्थितं तत्पदार्थं ज्वलनसन्निभं चिन्मात्रं तदुभयनिष्कृष्टम् ॥ २५ ॥ एतेन दर्शनेन केवलं मोक्षं देहत्यागात्प्राक्किञ्चिदज्ञानानुवृत्तिरस्तीति भावः ॥ २६ ॥ योगं क्लीबत्वमार्षं वयं कृतकृत्या इति मन्यन्ते मनीषिणः अनुभवसिद्धं योगात्कैवल्यमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः—

‘ उर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद प्रसति।
न स जातु जनः श्रद्दध्यान्मृत्युर्मा मारयादिति’॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षोडशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥

३१७–[१४४]

याज्ञवल्क्य उवाच ।
तथैवोत्क्रममाणं तु शृणुष्वावहितो नृप ।
पद्भ्यामुत्क्रममाणस्य वैष्णवं स्थानमुच्यते॥ १
जंघाभ्यां तु वसून्देवा-
नाप्नुयादिति नः श्रुतम् ।
जानुभ्यां च महाभागान्
साध्यान्देवानवाप्नुयात् ॥ २
पायुनोत्क्रममाणस्तु
मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ
ऊरुभ्यां च प्रजापतिम् ॥ ३
पार्श्वाभ्यां मरुतो देवान्नाभ्यामिन्द्रत्वमेव च
बाहुभ्यामिन्द्रमेवाहुरुरसा रुद्रमेव च ॥ ४
ग्रीवया तु मुनिश्रेष्ठं नरमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
विश्वेदेवान्मुखेनाथ दिशः श्रोत्रेण चाप्नुयात्॥
घ्राणेन गन्धवहनं नेत्राभ्यामग्निमेव च ।
भ्रूभ्यां चैवाश्विनौ देवौ ललाटेन पितृनथ ६
ब्रह्माणमाप्नोति विभुं मूर्ध्ना देवाग्रजं तथा ।
एतान्युत्क्रमणस्थानान्युक्तानि मिथिलेश्वर ७
अरिष्टानि प्रवक्ष्यामि विहितानि मनीषिभिः
संवत्सरवियोगस्य संभवन्ति शरीरिणः ॥ ८
योऽरुन्धतीं न पश्येत दृष्टपूर्वां कदाचन ।
तथैव ध्रुवमित्याहुः पूर्णेन्दुं दीपमेव च ॥ ९
खण्डाभासं दाक्षिणतस्तेऽपि संवत्सरायुषः ।
परचक्षुषि चात्मानं ये न पश्यन्ति पार्थिव ॥
आत्मच्छायाकृतीभूतं तेऽपि संवत्सरायुषः ।
अतिद्युतिरातिप्रज्ञा अप्रज्ञा चाद्युतिस्तथा ११
प्रकृतेर्विक्रियापत्तिः षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ।
दैवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ १२
कृष्णश्यावच्छविच्छायः
षण्मासान्मृत्युलक्षणम् ।
ऊर्णनाभेर्यथा चक्रं
छिद्रं सोमं प्रपश्यति ॥ १३
तथैव च सहस्रांशुं
सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ।
शवगन्धमुपाघ्राति
सुरभिं प्राप्य यो नरः ॥ १४
देवतायतनस्थस्तु सप्तरात्रेण मृत्युभाक् ।
कर्णनासावनमनं दन्तदृष्टिविरागिता ॥ १५
संज्ञालोपो निरूष्मत्वं सद्योमृत्युनिदर्शनम् ।
अकस्माच्च स्रवेद्यस्य वाममक्षि नराधिप ॥१६
मूर्धतश्चोत्पतेद्धूमः
सद्यो मृत्युनिदर्शनम् ।
एतावन्ति त्वरिष्टानि
विदित्वा मानवोऽऽत्मवान् ॥ १७
निशि चाहनि चात्मानं
योजयेत्परमात्मनि ।
प्रतीक्षमाणस्तत्कालं
यत्कालं प्रेतता भवेत् ॥ १८
अथास्य नेष्टं मरणं स्थातुमिच्छेदिमां क्रियाम्
सर्वगन्धान् रसांश्चैव धारयीत नराधिप ॥

३१७

कैवल्यप्राप्तिं राजयोगफलमुक्त्वा हठयोगफलमाह—**तथैवेत्यादिना** । अत्र यस्मिन्यस्मिन्नाधारे समनस्को वायुरामरणान्तं ध्रियते तत्तदाधारदेवतालोकं तेन तेनैवाधारद्वारेणोत्क्रम्य गच्छतीति प्रघट्टकतात्पर्यम् ॥ १ ॥ मूर्ध्ना सुषुम्नया नाड्या ब्रह्मरन्ध्रेण एतत्क्रममुक्तिस्थानं नान्यत् । तथा च श्रुतिः—

‘ शतं चैका हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ’ इति

मृत्युं संनिहितं ज्ञात्वापि हितमाचरेदित्याशयेनाह-**अरिष्टानीति** ॥ ८ ॥ प्रकृतेर्विक्रियादातुः कार्पण्यं कृपणस्य दातृत्वमित्यादिः ॥ १२ ॥ कृष्णस्य श्यावच्छविर्धूसरता तच्छायापातिर्मरणचिन्हं छिद्रं छिद्रवन्तम् ॥ १३ ॥ शवगन्धमिति सुरभिद्रव्ये शवगन्धग्रह इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अरिष्टज्ञानफलमाह—**एतावन्तीति** ॥ १७ ॥ योगिनो मरणादन्यत् कर्तव्यं नास्तीत्याह—**प्रतीक्षमाण इति** ॥ १८ ॥ मृत्युमपि नेच्छेच्चेदिमां वक्ष्यमाणां क्रियां स्थातुं कर्तुमिच्छेदित्याह-**अथेति** । पूर्वोक्तरीत्या पृथिव्यादिजयाद्गन्धादिजयो भवतीति पञ्चभूतजयान्मृत्युं जयतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

‘पृथ्व्याप्यतेजोनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ’
इति ॥ १९ ॥

ससांख्यधारणं चैव विदितात्मा नरर्षभ ।
जयेच्च मृत्युं योगेन तत्परेणान्तरात्मना॥ २०
गच्छेत्प्राप्याक्षयं कृत्स्नमजन्म शिवमव्ययम् ।
शाश्वतं स्थानमचलं दुष्प्रापमकृतात्मभिः २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादे
सप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥

* * *

३१८–[१४५]

याज्ञवल्क्य उवाच ।

अव्यक्तस्थं परं यत्तत्पृष्टस्तेऽहं नराधिप ।
परं गुह्यमिमं प्रश्नं शृणुष्वावहितो नृप ॥ १
यथाऽऽर्षेणेह विधिना चरताऽवनतेन ह ।
मयाऽऽदित्यादवाप्तानि यजूंषि मिथिलाधिप
महता तपसा देवस्तपिष्णुः सेवितो मया ।
प्रीतेन चाहं विभुना सूर्येणोक्तस्तदाऽनघ ॥ ३
वरं वृणीष्व विप्रर्षे यदिष्टं ते सुदुर्लभम् ।
तत्ते दास्यामि प्रीतात्मा मत्प्रसादो हि दुर्लभः
ततः प्रणम्य शिरसा मयोक्तस्तपतां वरः ।
यजूंषि नोपयुक्तानि क्षिप्रमिच्छामि वेदितुम्
ततो मां भगवानाह वितरिष्यामि ते द्विज ।
सरस्वतीह वाग्भूता शरीरं ते प्रवेक्ष्यति ॥ ६
ततो मामाह भगवानास्यं स्वं विवृतं कुरु ।
विवृतं च ततो मेऽऽस्यं प्रविष्टा च सरस्वती॥
ततो विदह्यमानोऽहं प्रविष्टोऽम्भस्तदाऽनघ ।
अविज्ञानादमर्षाच्च भास्करस्य महात्मनः ॥ ८
ततो विदह्यमानं मामुवाच भगवान् रविः ।
मुहूर्तं सह्यतां दाहस्ततः शीतीभविष्यति ॥ ९
शीतीभूतं च मां दृष्ट्वा भगवानाह भास्करः ।
प्रतिष्ठास्यति ते वेदः सखिलः सोत्तरो द्विज॥
कृत्स्नं शतपथं चैव प्रणेष्यसि द्विजर्षभ ।
तस्यान्ते चापुनर्भावे बुद्धिस्तव भविष्यति॥११
प्राप्स्यसे च यदिष्टं तत्सांख्ययोगेप्सितं पदम्
एतावदुक्त्वा भगवानस्तमेवाभ्यवर्तत ॥ १२
ततोऽनुव्याहृतं श्रुत्वा गते देवे विभावसौ ।
गृहमागत्य संहृष्टोऽचिन्तयं वै सरस्वतीम् १३
ततः प्रवृत्तातिशुभा स्वरव्यञ्जनभूषिता ।
ओङ्कारमादितः कृत्वा मम देवी सरस्वती १४
ततोऽहमर्घ्यं विधिवत्सरस्वत्यै न्यवेदयम् ।
तपतां च वरिष्ठाय निषण्णस्तत्परायणः १५
ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससंग्रहम् ।
चक्रे सपरिशेषं च हर्षेण परमेण ह ॥ १६
कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम्
विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः
ततः सशिष्येण मया सूर्येणेव गभस्तिभिः ।
व्यस्तो यज्ञो महाराज पितुस्तव महात्मनः॥

सांख्ययोगयोर्मुख्यं फलमाह—**ससांख्येति** । सांख्यं च धारणेति योग उच्यते । ताभ्यां समुच्चिताभ्यां सहितं यथा स्यात्तथा विदितात्मा मृत्युं संसारम् ॥ २० ॥ **गच्छेदिति** । अक्षयं अविनाशि । अव्ययं अपचयशून्यम् । अचलं अपरिणामि । प्रकृतेरन्यदित्यर्थः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥

३१८

अचलत्वेन प्रकृतेरन्यत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादयितुमारभते-**अव्यक्तस्थमिति** । अत्र अव्यक्तमव्याकृतं मायाशबलं हार्दाकाश इति पर्यायास्त्रिगुणात्मकस्य कारणस्य ब्रह्मणो वाचकाः । चक्रे नाभिरिव श्रितेतिप्रयोगदर्शनात्तत्र विशिष्टे निष्कृष्टं चक्रनाभिन्यायेन श्रितं वस्तु अव्यक्तस्थम् । किमव्यक्तं परं ब्रह्म तस्माच्च परतस्तु किमिति पृष्टस्ते त्वयाऽहम् ॥ १ ॥ निष्कलब्रह्मविद्याया दौर्लभ्यं गोप्यत्वं देवताप्रसादप्राप्यत्वं च दर्शयितुमाख्यायिकामाह—**यथार्षेणेत्यादिना** । आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इति श्रुतेरादित्यप्रसादात् पञ्चदशशाखा द्रष्टुर्मम वचनमत्यन्तं पथ्यं ममापि गहनं च निष्कलब्रह्मकथनमभूदित्याख्यायिकातात्पर्यम् ॥२॥ मेऽऽस्यं मम आस्यं सान्धिरार्षः ॥ ७ ॥ शीती भविष्यति त्वद्देह इति शेषः ॥९॥ खिलं परशाखीयं स्वशाखायामपेक्षावशात् पठ्यते तत् खिलमित्युच्यते यथा बह्वृचानां हिरण्यवर्णां हरिणीमिति श्रीसूक्तं साखिलं तत्सहितम् । सोत्तरं सोपनिषत्कम् ॥ १० ॥ अपुनर्भावे मोक्षे ॥ ११ ॥ चक्रे कर्मकर्तरि प्रयोगः । स्वयमेवाविरभूदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मातुलस्य वैशम्पायनस्य ॥ १७ ॥

मिषतो देवलस्यापि ततोऽर्धं कृतवाहनम् ।
स्ववेददक्षिणायार्थे विमर्दे मातुलेन ह ॥ १९
सुमन्तुनाऽथ पैलेन तथा जैमिनिना च वै ।
पित्रा ते मुनिभिश्चैव ततोऽहमनुमानितः २०
दश पञ्च च प्राप्तानि यजूंष्यर्कान्मयाऽनघ ।
तथैव रोमहर्षेण पुराणमवधारितम् ॥ २१
बीजमेतत्पुरस्कृत्य देवीं चैव सरस्वतीम् ।
सूर्यस्य चानुभावेन प्रवृत्तोऽहं नराधिप ॥ २२
कर्तुं शतपथं चेदमपूर्वं च कृतं मया ।
यथाभिलषितं मार्गं तथा तच्चोपपादितम् २३
शिष्याणामखिलं कृत्स्नमनुज्ञातं ससंग्रहम् ।
सर्वे च शिष्याः शुचयो गताः परमहर्षिताः ।
शाखाः पञ्चदशेमास्तु विद्या भास्करदेशिताः
प्रतिष्ठाप्य यथाकामं वेद्यं तदनुचिन्तयम् २५
किमत्र ब्रह्मण्यमृतं किं च वेद्यमनुत्तमम् ।
चिन्तयंस्तत्र चागत्य गन्धर्वो मामपृच्छत २६
विश्वावसुस्ततो राजन्वेदान्तज्ञानकोविदः ।
चतुर्विंशांस्ततोऽपृच्छत्प्रश्नान्वेदस्य पार्थिव ॥
पञ्चविंशतिमं प्रश्नं पप्रच्छान्वीक्षिकीं तदा ।
विश्वाविश्वं तथाश्वाश्वं मित्रं वरुणमेवं च २८
ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञोऽज्ञः कस्तपा अतपास्तथा ।
सूर्यादः सूर्य इति च विद्याविद्ये तथैव च २९

मिषत इति । देवलस्य मातुलपक्षीयस्य मिषतः पश्यतः पुरस्तात् । अर्धे अर्थनिमित्तं मातुलादिभिः सह विमर्दे सति समं विभज्य ग्राह्यामिति निर्बन्धे सति देवलसंमत्याऽहं दक्षिणाया अर्धं कृतवान् स्वीकृतवानित्यर्थः । दक्षिणायार्थे इति सान्धिरार्षः ॥ १९ ॥ कर्तुं प्रकटीकर्तुम् ॥ २३ ॥ ब्रह्मण्यं ब्राह्मणजातेर्हितम् ॥ २६ ॥ प्रष्टरि सत्यत्यन्ताभिनिवेशेन विचारे प्रवर्तते इति दर्शयति—**विश्वावसुरित्यादिना** ॥ २७ ॥ **पञ्चविंशतिममिति** । श्रवणमनु ईक्षा युक्त्या आलोचनमन्वीक्षा मननं तत्प्रधानामान्वीक्षिकीम् । चतुर्विंशत्प्रश्नाः श्रुत्यवष्टंभेन पञ्चविंशो युक्त्यवष्टंभेनेत्यर्थः । अत्र कृत्स्नं शास्त्रं मायाशवलपरं निष्कलो नास्त्येवेति पूर्वः पक्षः । स एवास्ति माथैव नास्तीति सिद्धान्त इत्याशयेन विश्वाविश्वमित्यादिकः संदर्भः प्रवर्तते । अत्र यद्यप्येक एव प्रश्न एक एव सिद्धान्तस्तथापि विषयवाक्यानां प्रकारभेदात्प्रतिप्रकारं स्वपक्षस्थापनं परपक्षदूषणं चेति द्वौ द्वौ प्रश्नौ ज्ञेयौ । उत्तराणि च स्वपक्षसाधकानि परपक्षदूषणानीति द्विप्रकाराणि चतुर्विंशतिरिति ज्ञेयम् । **विश्वाविश्वमिति** । ‘ आत्मेत्येवोपासीत’ ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ ‘य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति ’ ‘ स इदं सर्वं भवति ’ इत्यव्याकृताख्यस्य कारणब्रह्मण आत्मत्वेनोपासनं विधाय तस्य प्रतिपत्तव्यं रूपमुपासनफलं च सार्वात्म्यमेवोक्तम् । अतः सविशेषाद्वैतमेव तत्त्वं न हि सर्वस्मादन्यदसर्वं वस्त्वस्तीति वक्तुं शक्यम् । वदतो व्याघातापत्तेरित्यर्थः । ननु ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ’ इति परमव्योमशब्दिते मायाशवले सत्यादिशब्दितस्य निष्कलस्य कुण्डवदरन्यायेन सत्त्वमुक्तं कथं शुद्धं नास्तीत्युच्यते इत्यत आह-**तथाऽश्वाश्वमिति** । यथाऽश्वातोऽन्योऽश्वो रेतःसिगस्त्येवं मायायां स्वप्रतिबिम्बस्यार्पयिता द्वितीयोऽस्तीति व्युच्येत तदपि न । ‘ को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ’ इत्याकाशानन्दयोः सामानाधिकरण्यात् ‘ सैषानन्दस्य मीमांसा भवति ’ इत्यादिना कृत्स्नाया उपनिषद आनन्दमात्रे पर्यवसानं चानंदानंदिनोरभेदाद्वा शुक्लः पट इति न्यायेन वा ज्ञेयम् । ‘ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ’ इति सम्बन्धदर्शनात् । अत आनन्दादिगुणविशिष्टमेकमेव जगत्कारणं न तु ततो निष्कृष्टं कुण्डवदरवदन्यद्ब्रह्म निष्कलमस्तीति भावः । तथा च सर्वत्रैवं योज्यम् । विश्वैव वर्तते न त्वविश्वस्तथाश्वैवास्ति न त्वश्व इति । ननु माण्डूक्ये एष सर्वेश्वर इत्यादिना तृतीयमानन्दमयं निरूप्य नान्तःप्रज्ञमित्यादिना ‘ शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते ’ इति पृथक् तयोर्भेदेनोपपादनं दृष्टम् । न एष सर्वेश्वर इत्यादेरुत्तरान्वयित्वात् । तथा च विश्वतैजसप्राज्ञभेदेन त्रिविधं जीवमुक्त्वा चतुर्थं ब्रह्मोपदिष्टं एष सर्वेश्वर इत्यादिना स विज्ञेय इत्यन्तेन ग्रन्थेन । तथा च यथा वृक्षात्मनैकत्वं पत्रपुष्पफलाद्यात्मना च नानात्वमिति विशिष्टमेकमेव ब्रह्म । तथा च श्रुतिः–‘ आपो वा इदꣳसर्वं विश्वा भूतानि’ इत्युपक्रम्य ‘भूर्भुवःसुवराप ओम्’इति अबाख्यस्य जगत्कारणस्य ओमर्थत्वमाह । न ततोऽन्यद्दर्शयतीत्याह—**मित्रं वरुणं चेति** । वरुणशब्देनापः मित्रशब्देन सूर्यः ताभ्यां सगुणानिर्गुणे उच्येते। तथा च वरुण एवास्ति न तु मित्र इति ॥ २८ ॥ ननु घटादालोक इव ज्ञेयान्मायाशवलात् प्रकाशरूपं ज्ञानमन्यत् न तु तयोर्गुणगुणिभावो युज्यते।इत्याशंक्याह—**ज्ञानं ज्ञेयमिति** । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’इति पूर्वप्रक्रान्तं ब्रह्म भृगुणा वरुणोऽधीहि भगवो ब्रह्मेति पृष्टो‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’इत्यादिना ब्रह्मलक्षणमुक्त्वाऽऽह तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति इति तस्यैव ज्ञेयत्वमुक्तम् । अतो ज्ञानवदेव ब्रह्म । प्रकाशमात्रस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वायोगात् । तस्माज्ज्ञेयान्निष्कृष्टं निष्कलं ज्ञानं नास्ति किं तु ज्ञेयमेवास्ति। ननु एकधा बहुधा चैव

वेद्यावेद्यं तथा राजन्नचलं चलमेव च । अपूर्वमक्षयं क्षय्यमेतत्प्रश्नमनुत्तमम् ॥ ३०

दृश्यते जलचन्द्रवत् इति श्रुतेः प्रकाशस्य पृथक्त्वे तस्योपाधिमालिन्याज्जीवेष्वल्पत्वमुपाधेः स्वच्छत्वाच्चेश्वरे पूर्णत्वमित्यज्ञो जीवो ज्ञ ईश्वर इति तयोर्विभागो युज्यते । अन्यथा जीवेशयोस्तुल्यज्ञानता स्यात् । मृद्घटयोरिव तुल्यगन्धतेत्याशंक्याह—**अज्ञो ज्ञ इति** । अज्ञत्वज्ञत्वे तयोः स्वाभाविके एव न त्वौपाधिके प्रमाणाभावात् । तस्मान्न केवलः प्रकाशः पृथगस्ति । ननु ' तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय ' इति कल्पादौ ईश्वरो जीवादृष्टानुरोधात्स्रष्टव्यं सर्वमीक्षते अत एव सर्वज्ञः शुद्धस्तु ' यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति स भूमा यो वै भूमा तत्सुखम् अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पम् अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्'इति च तयोर्भेदः श्रुत इत्याह–**कस्तपा इति** । य एको भूमानन्दः स एव तपाः आलोचनकर्ता आकाशाख्यः । तथा च श्रुतिः–' यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम् ' इति कखयोरभेदमुक्त्वोपसंहरति–प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुरिति । तत्र प्राणस्य विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति वदता उपकोसलेन प्रागेव ज्ञातत्वादाकाशाख्यकारणब्रह्ममात्रपरोऽयं वाक्यसंदर्भ इत्यवसीयते । ननु सगुणब्रह्मपरैवोपकोसलविद्या तत्र तद्युक्तमेव । निर्गुणविद्याधिकारे तु अतपाः निर्गुणः । सूर्यादः सूते विश्वमिति सूर्यो मायावी तमत्तीति सूर्यादः स एव सूर्योऽपि मायावेशादिति तापनीये श्रूयते ईश्वरग्रासस्तुरीय इति मायया ह्यन्यदिवेति चेति । तस्मादस्तीश्वरात्पृथङ्निष्कल इत्याशंक्याह–अतपाः सूर्यादः सूर्य इति चेति । एकस्मिन्निर्गुणे सगुणादत्वं सगुणस्रष्टृत्वं च न युज्यते विरोधात् न हि काष्ठादस्य वह्नेः काष्ठोपादानत्वं घटते । कूर्माङ्गवन्निर्गुणात्सगुणस्याविर्भावतिरोभावावेव भवत इति चेत्तस्यैव तर्हि सगुणत्वापत्तेः । श्रुतिस्तु सुषुप्तिसमाधिकालिकसुखप्रशंसामात्रपरेति द्रष्टव्यम् । ननु यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति विद्यावस्थायां द्वैतदर्शनं निषेधति । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यविद्यावस्थायां द्वैतदर्शनमिति वदन्ती कथमुपचारान्नेया तस्मादस्ति सगुणात्सद्वयादद्वयमन्यत् । रज्जूरगवत्तु तत्रेश्वरस्योदयलयाविति नोक्तदोष इत्याशंक्याह—**विद्याविद्ये इति** । उपासनैव विद्या तदभावोऽविद्या । तत्रापि देहमिव कृत्स्नं ब्रह्माण्डस्वरूपादनन्यत्वेन पश्यतीति नोक्तश्रुतिविरोध इति भावः ॥२९॥

ननु ज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मकत्रिपुटीभानमविद्या तदभानं विद्येति हि उदाहृतश्रुत्योरर्थो न त्वदुक्त इत्याशंक्याह–**वेद्यावेद्यमिति** । वेद्यविषया हि विद्या नावेद्यविषया भवितुमर्हति । न च त्रिपुट्यभाने वेद्यविषयत्वमस्ति विद्यायाः वदतो व्याघातात् । वेद्यं च ब्रह्मैव । ' आत्मा द्रष्टव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । यच्चावेद्यं तदब्रह्म अत एव छान्दोग्ये सत्यकामः सत्यसंकल्प आत्मा वेद्यत्वेन श्रूयते ' य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यो यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति' अप्रियवेत्तेव भवति विनाशमेवापीतो भवतीति मूर्च्छामरणदृष्टान्तेन सुषुप्तं च निन्दितम् । त्रिपुट्या अभावान्निर्विकल्पकज्ञानान्मुक्तिरिति चेत्सर्वेऽपि सुषुप्तौ तादृशाः सन्तीति व्यर्थं साधनम् । सुषुप्तिसमाध्योर्भेदापादनं परिभाषामात्रम् । अनुभूयमानस्य त्रिपुट्यभावस्योभयत्र तुल्यत्वादतो वेद्यमेव ब्रह्म न त्ववेद्यम् । ननु वेद्यं चेद्ब्रह्मैव न भवति घटादिवदनात्मवत्त्वाज्जडत्वाच्च । आत्मा हि ब्रह्म ज्ञानमात्ररूपश्च 'अयमात्मा ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । अतः स्वाभाविकानां देहादिधर्माणां स्थूलत्वादीनां योगजधर्माणामणुत्वादीनां च व्यभिचारिणां व्युदासेन 'अस्थूलमनणु..'इत्यादि वाक्येभ्यः सर्वदृश्यधर्मशून्यमक्षरं प्रत्यक्त्वं प्रतिपत्तव्यमित्याशंक्याह—**अचलं चलमिति** । द्विविधं हि ब्रह्माणि धर्मजातं श्रूयतेऽचलं चलं च । तत्रापहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्तमचलम् । अणुत्वस्थूलत्वादिकं यत्प्रसादाद्योगिनामपि वर्तते तदस्यानित्यमिति । न हि सत्यसंकल्पोऽप्यणुः स्यामिति ध्यायन् स्थूलत्वेन रोद्धुं शक्यो नापि स्थूलः स्यामिति ध्यायन्नणुत्वेन न हि युगपत्तद्द्वयं संभवति परस्परविरोधात् । तस्माद्यथा उच्छ्रायपरिणाहादयो वृक्षधर्मा एवं सुरभित्वमधुरत्वकषायत्वादयः परंपरया वृक्षगता अपि पुष्पफलशलाट्वनामेव धर्मा न तु वृक्षस्य । अव्याप्यवृत्तित्वात्तेषां तथा सत्यसंकल्पादयोऽचला ब्रह्मधर्माः । स्थूलत्वाणुत्वादयस्तु तेन समरसीभूतस्य शक्त्यंशजातस्य अतस्तन्निषेधो ब्रह्माणि युज्यत एव वृक्षे सौरभादेरिव स्वाश्रयतादात्म्येन तत्र तत्प्रसक्तेरित्यर्थः । किं च आत्मैव चेद्ब्रह्म तर्हि शास्त्रस्य वैयर्थ्यं नित्यापरोक्षत्वात्तस्य तद्गुणानामपि ज्ञानैश्वर्यादीनां सर्वदैव भानापत्तेश्च । न हि मणिबुद्ध्याऽपि स्पृष्टः स्फुलिंगो न दहतीत्यार्त्तिं अतो देहबुद्ध्या गृहीतोऽपि स्वाभाविकं धर्मं प्रकाशयेदेव । तस्मादयमात्मा ब्रह्मेति ममात्मा भद्रसेन इतिवदुपासनार्थमौपचारिकोऽभेद इत्याशयेनाह—**अपूर्वमिति** । उपास्तेः प्रागविज्ञातं उपास्त्या तु कीटसृंगन्यायेन प्राप्तुं शक्यमित्यर्थः । ननु उपास्त्या साध्यस्य मोक्षस्य कथं नित्यता स्यात् । नित्यश्च मोक्षः । क्रियासाध्यस्यानित्यत्वं च सर्वसिद्धमित्याशंक्याह—**अक्षयं**

अथोक्तश्च महाराज राजा गन्धर्वसत्तमः।
पृष्टवाननुपूर्वेण प्रश्नमर्थविदुत्तमम् ॥ ३१
मुहूर्तमुष्यतां तावद्यावदेवं विचिन्तये।
बाढमित्येव कृत्वा च तूष्णीं गन्धर्व आस्थितः
ततोऽनुचिन्तयमहं भूयो देवीं सरस्वतीम्।
मनसा स च मे प्रश्नो दध्नो घृतमिवोद्धृतम् ॥
तत्रोपनिषदं चैव परिशेषं च पार्थिव।
मथ्नामि मनसा तात दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम्
चतुर्थी राजशार्दूल विद्यैषा साम्परायिकी।
उदीरिता मया तुभ्यं पञ्चविंशादधिष्ठिता ॥
अथोक्तस्तु मया राजन् राजा विश्वावसुस्तदा
श्रूयतां यद्भवानस्मान्प्रश्नं संपृष्टवानिह॥ ३६
विश्वाविश्वेति यदिदं गन्धर्वेन्द्रानुपृच्छसि।
विश्वाव्यक्तं परं विद्याद्भूतभव्यभयंकरम् ३७
त्रिगुणं गुणकर्तृत्वाद्विश्वान्यो निष्कलस्तथा।
अश्वश्चाश्वा च मिथुनमेवमेवानुदृश्यते ॥ ३८
अव्यक्तं प्रकृतिं प्राहुः पुरुषेति च निर्गुणम्।
तथैव मित्रं पुरुषं वरुणं प्रकृतिं तथा ॥ ३९
ज्ञानं तु प्रकृतिं प्राहुर्ज्ञेयं निष्कलमेव च।
अज्ञश्च ज्ञश्च पुरुषस्तस्मान्निष्कल उच्यते ४०

क्षय्यमिति। क्षययोग्यमपि न च पुनरावर्तत इति शास्त्रबलादक्षयमेव। न हि शास्त्रीयेऽर्थे युक्तिः संक्रमते येन क्रियासाध्यत्वादानित्यत्वं मोक्षस्यानुमीयेत। न हि भस्मीभूतेभ्यः सोमाज्यपयःप्रभृतिभ्यः स्वर्गोत्पत्तौ शास्त्रादृते किंचिन्मानमस्ति। तस्मादेतत्प्रश्नजातं श्रुत्युपष्टब्धमनुत्तमं युक्तिमत्तरम्। न ह्यात्यन्तिकं कैवल्यं पाषाणकल्पं नैरात्म्यवादादनतिरिच्यमानं पुरुषार्थो भवत्यपि त्वात्यन्तिकं सत्यसंकल्पत्वादिकमेव। लोकेऽपि न हि कश्चित्सुषुप्तिं पुरुषार्थत्वेनोपैत्यपि तु स्त्र्यादिभोगमेव। तत्सामान्याद्वेदेऽपि पुरुषार्थभूतस्यार्थस्य निर्णयः कर्तव्यः। तस्मादव्यक्तमेव मुख्यं ब्रह्म न तु ततोऽन्यान्निष्कलं नाम शून्यकल्पं किंचिदस्तीति सिद्धम् ॥ ३० ॥ अथान्वीक्षिक्या सहितायाश्चतुर्विंशतिग्रन्थ्याः श्रवणानन्तरम् ॥३१॥ घृतमिवेति प्रश्नानां श्रुतिसारत्वेन गहनत्वमुक्तम् ॥ ३३ ॥ परिशेषं श्रुतेर्वाक्यशेषभूतं तर्कम्। मथ्नामि श्रुतिं उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना तात्पर्यलिंगषट्केन परिभावयामि। युक्तिमपि साधकबाधकतर्कबलेनालोडयामि। परामान्वीक्षिकीं श्रुतिदर्शितां युक्तिम् ॥ ३४ ॥ चतुर्थी त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं चापेक्ष्य। सांपरायिकी मोक्षाय हिता। हे राजशार्दूल हे जनक। उदीरिता तुभ्यम्। सा विश्वावसुनिकटेऽप्युक्तेत्यर्थः। गतग्रन्थेन पञ्चविंशात्पञ्चविंशः शारीरस्तमधिकृत्य स्थिता ॥ ३५ ॥ उक्तप्रश्नानामुत्तराणि वक्तुमुपोद्घातयति—**अथेति** ॥ ३६ ॥ **विश्वेति**। अव्यक्तामिति च्छेदः। भूतभव्यरूपं यद्भयं संसारस्तत्करोतीति भूतभव्यभयंकरम् ॥ ३७ ॥ आविश्वो निष्कलस्तथेति गौडपाठःप्रामाणिकः 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यत्रोक्तस्य उपास्यस्यात्मनः 'तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा' इति सर्वान्तरत्वमयमिति प्रत्यगनन्यत्वं चोक्तम्। तदन्यस्य च विश्वस्य स योन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं ते रोत्स्यतीति शोकहेतुत्वमुक्तम्। अतः पौर्वापर्यपर्यालोचनाद्दुःखदा विश्वा। तदन्योऽविश्वो निष्कल आत्मेति सिद्धम्। 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति बाधायां सामानाधिकरण्यं योऽयं स्थाणुः स पुमानितिवत्। आत्मविदः सार्वात्म्योक्तिरपि बाधकालीनानुभवानुसन्धानमात्रामिति ज्ञेयम्। यदुक्तं यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्याकाशानन्दयोः सामानाधिकरण्यात् गुणगुणिभावेनाभेद इति तत्राह—**अश्वश्चेति**। मिथुनं अश्वा अश्वश्चेति द्वयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अव्यक्तं त्रिरूपां प्रकृतिम्। पुरुषं पुंरूपं रेतःसिचं यस्य प्रतिबिम्बं प्राप्य प्रकृतिः सर्वं करोति स बिम्बभूतोऽन्यो निष्कल इत्यर्थः। श्रुत्यर्थस्तु—आकाशे इति सप्तमी, तेन यदि कारणे आनन्दो न स्यात्तर्हि कार्ये सुतरां न स्यादित्याधाराधेयभावश्च कारणानन्दयोः सर्वत्र श्रूयत इति न गुणगुणिभावेन तयोः सम्बन्धः। 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इति षष्ठ्यपि राहोः शिर इतिवदौपचारिकी वा बोध्या ब्रह्मण इति पदं ब्रह्मवित्परं वा कर्तव्यम्। यत्तूक्तम् आपो वा इद सर्वमित्यादिश्रुतेर्वरुण एवास्ति न मित्रः। मांडूक्योक्तं सर्वेश्वरत्वादिकमपि तुरीयान्वय्येवेति तत्राह—**तथैवेति**। उदाहृता श्रुतिः कारणमात्रपरा न तु शुद्धं निषेधतीति। न तथा मांडूक्यश्रुतं सर्वेश्वरत्वादिकं तृतीयमानन्दमयं प्रकृत्य श्रूयमाणं चतुर्थनिष्कलपरतया नेतुं शक्यमतोऽस्ति वरुणादन्यो मित्र इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ यत्तूक्तं प्रकाशमात्रस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वं न संभवतीति ज्ञानवदेव ब्रह्मेति तत्राह—**ज्ञानं तु प्रकृतिमिति**। यत्तादृशं जगज्जन्माद्युपयोगि ज्ञानं तन्मायावृत्तिरूपत्वात्प्रकृतिरेव। सत्त्वधर्मो हि ज्ञानमिति सांख्यप्रसिद्धिः। यत्तु तेन ज्ञानेन प्रमाणवृत्तिरूपेण जन्यते तत्प्रमाणफलभूतं प्रमारूपं ज्ञानं वेदान्तेषु ज्ञेयमित्युच्यते। यथोक्तम्—

'परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता।
संवित्सैवेह मेयोर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः' इति।

तच्च ज्ञेयस्वरूपं ज्ञानं निष्कलं सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतिविषय इत्यर्थः। यत्तु ज्ञत्वाज्ञत्वे ईशजीवयोः स्वाभाविके तर्हि

कस्तपा अतपाः प्रोक्तः कोऽसौ पुरुष उच्यते
तपास्तु प्रकृतिं प्राहुरतपा निष्कलः स्मृतः
तथैवावेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष उच्यते ।
चलाचलमिति प्रोक्तं त्वया तदपि मे शृणु४२
चलां तु प्रकृतिं प्राहुः कारणं क्षयसर्गयोः ।
आक्षेपसर्गयोः कर्ता निश्चलः पुरुषः स्मृतः४३
तथैव वेद्यमव्यक्तमवेद्यः पुरुषस्तथा ।
अज्ञावुभौ ध्रुवौ चैव अक्षयौ चाप्युभावपि४४
अजौ नित्वावुभौ प्राहुरध्यात्मगतिनिश्चयात्

रस्यति—**अज्ञेति**। ज्ञाज्ञौ निष्कलमेव ब्रह्मेत्यर्थः। 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति ब्रह्मण्यौपाधिकौ जीवेशभावौ श्रूयेते तेनोपाध्यपगमे तावुभावपि निष्कलमेव ब्रह्मेति भावः ॥ ४० ॥ यत्तु आनन्दाकाशयोरभेदबोधकं वाक्यमुदाहृतं यद्वाव कं तदेव खमिति तत्प्रकरणिनः सगुणस्य स्तुतिमात्रमित्याशयेनाह—**क इति**। कः आनंदः तपाः अव्यक्तं तौ च क्रमेण पुंप्रकृती इत्यर्थः। यत्तूक्तम् अतपाः सूर्यादः सूर्य इति कूर्माङ्गवन्निर्गुणात्सगुणस्याविर्भावतिरोभावाविति चेन्निर्गुणस्यापि सगुणत्वापत्तिरिति तत्राह—**अतपा निष्कल इति**। निष्कलस्य रज्जूरगवत्सगुणलयोदयाधिष्ठानत्वमतो न निष्कलत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननु निष्कलस्य वेद्यत्वं न युज्यते। त्रिपुट्या अभानादित्युक्तमत आह—**तथैवेति**। यदज्ञानं पुरुषार्थप्रतिबन्धकं तदवेद्यम्।

'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवः
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति' इति

श्रुत्या आत्मज्ञानस्य तथात्वादात्मैव वेद्यः प्रधानं तु परिशेषादवेद्यमेव तद्वेदनं च मनोनाशादेवेति। न तत्र त्रिपुटीभानप्रसक्तिरस्ति। तथा च श्रुतिः—

'तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावत् क्षयं गतम्।
एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रंथविस्तरः॥'

इति। अन्यथा घटादिवदनात्मत्वं जडत्वं स्थौल्यादिमत्त्वं च ब्रह्मणः स्यात् तथा च-'अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्म अस्थूलमनणु' इत्यादिश्रुतिविरोधः। न ह्यसति बाधके तासामौपचारिकत्वं वक्तुं युक्तम्। यद्वा अयमात्मेत्युपास्त्यर्थं गौणं सामानाधिकरण्यम्। छान्दोग्ये सगुणस्यैव वेद्यत्वलक्षणोपास्यत्वश्रवणात्। विदेरुपास्त्यर्थत्वस्यापि यो वायुं दिशां वत्सं वेदेत्यादौ सर्वत्र प्रसिद्धेश्चेत्याशंक्याह-**तथैवेति**। यत् आवृतं तद्वेद्यम्। आवरणं च सत्येन मलेन दर्पणादेर्दृष्टम् असत्येनोरगेण रज्ज्वादेश्च पक्षद्वयेपि प्रत्यगात्मैव वेद्यो नत्वनात्मा तटस्थ ईश्वरो जडत्वापत्तेरिति नात्मब्रह्मणोरभेदो गौणः अथागौणोऽप्यभेद उपास्तिसाध्य इत्यपि न छान्दोग्ये एव सोऽन्वेष्टव्य इत्यात्मन्यन्वेषणविध्याक्षिप्तस्यावरणस्यानुवादेन एतं ब्रह्मलोकं न विन्दत्यनृतेन हि प्रत्यूढा इत्यनृतत्वविधानात् ब्रह्माभिन्नं लोकं ब्रह्मलोकमात्मानम् अतोऽनृताज्ञानमात्रापनोदेन ब्रह्म वेद्यमेव न तूपास्यम्। अव्यक्तं त्ववेद्यं तुच्छत्वात् ॥ ४२ ॥ यत्तूक्तं वृक्षदृष्टान्तेन ज्ञानैश्वर्यादीनां सत्त्वं स्थूलत्वादीनां निषेधश्च विशिष्टे ब्रह्मणि युज्यत इति तत्राह—**चलामिति**। चला प्रकृतिरचलः पुरुष इति तयोः परिणामित्वकूटस्थत्वादिकृतविशेषात्पारमार्थिकतादात्म्यायोगेन ब्रह्मणि प्राकृतानां ज्ञानैश्वर्यस्थौल्यादीनामाध्यासिकतादात्म्येन प्रसक्तानां मुख्यवृत्त्यैव निषेधो युज्यत इति भावः। प्रकृतिर्विक्रियमाणा जगल्लयोदयकर्त्री पुरुषस्त्वविक्रियमाण एव तत्कर्तेति श्लोकार्थः ॥४३॥ यद्यपि शास्त्रतोऽवेद्यमव्यक्तं वेद्यः पुरुष इत्युक्तम्। तथापि वस्तुस्वभावतो वेद्यमव्यक्तं दृश्यत्वात्। अवेद्यः पुरुषोऽदृश्यत्वादिति तत्त्वमाह—**तथैवेति**। यत्तु आत्मा चेद्ब्रह्म तर्हि तस्य नित्यापरोक्षतया तज्ज्ञानफलं सार्वज्ञ्यं सर्वस्यैव स्यादिति तत्राह—**अज्ञाविति**। यथा प्रकृतिर्जडत्वात्स्वात्मानं न जानात्येवं निष्कलात्मापि स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्स्वात्मानं न जानात्यत उभावप्यज्ञौ। आत्मनो नित्यापरोक्षत्ववादास्तूदासीनबोधरूपतया न तु वृत्तिविषयतया। यौ हि सोपाधी जीवेशौ ज्ञातृज्ञेयौ तावधिकृत्य जीवस्यात्मज्ञानं तज्ज्ञानात्सार्वज्ञ्यमिति चोच्यते निष्कलज्ञानस्य तु सार्वज्ञ्यफलकत्वं 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह' इति श्रूयमाणं नान्तरीयकमिति ज्ञेयम्। ईशज्ञानस्य चन्द्रशाखान्यायेन तत्रोपलक्षणत्वात् तस्मादुपलक्षणस्य ईश्वरस्य ज्ञानादज्ञातं ब्रह्मेति नापूर्वत्वव्याहतिस्तज्ज्ञानस्येति भावः। ध्रुवौ अनादी अक्षयौ परिणामिनित्यत्वाद्यवहारापेक्षया प्रकृतिरपि नित्या पुरुषस्त्वसाध्यत्वादेव नित्य इति ॥४४॥ यत्तु साध्योऽपि मोक्षः शास्त्रबलान्नित्यो भवतीति तत्राह —**अजौ नित्याविति**। द्वित्वमविवक्षितम् 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इतिश्रुत्या यत्कृतकं तदनित्यमिति तर्कोपगृहीतया कर्मफलं निन्दित्वा तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति विधीयमानमात्मज्ञानमुपासनारूपं चेत्तस्य कर्मान्तःपातित्वाद्यथैव कर्मनिन्दा। अकर्मरूपस्यान्यस्य तत उत्कृष्टविधेयस्याभावात्। यद्येतदपि वाक्यमुपासनापरामित्यप्रहस्त्वद।

अक्षयत्वात्प्रजनने अजमत्राहुरव्ययम् ।
अक्षयं पुरुषं प्राहुः क्षयो ह्यस्य न विद्यते ४६
गुणक्षयत्वात्प्रकृतिः कर्तृत्वादक्षयं बुधाः ।
एषा तेऽन्वीक्षिकी विद्या चतुर्थी सांपरायिकी
विद्योपेतं धनं कृत्वा कर्मणा नित्यकर्मणि ।
एकान्तदर्शना वेदाः सर्वे विश्वावसो स्मृताः
जायन्ते च म्रियन्ते च यस्मिन्नेते यतश्च्युताः
वेदार्थं ये न जानन्ति वेद्यं गन्धर्वसत्तम ४९
साङ्गोपाङ्गानपि यदि यश्च वेदानधीयते ।
वेदवेद्यं न जानीते वेदभारवहो हि सः ॥ ५०
यो घृतार्थी खरीक्षीरं मथेद्गन्धर्वसत्तम ।
विष्ठां तत्रानुपश्येत न मण्डं न च वै घृतम् ॥
तथा वेद्यमवेद्यं च वेदविद्यो न विन्दति ।
स केवलं मूढमतिर्ज्ञानभारवहः स्मृतः ॥ ५२
द्रष्टव्यौ नित्यमेवैतौ तत्परेणान्तरात्मना ।
तथाऽस्य जन्मनिधने न भवेतां पुनः पुनः ॥
अजस्रं जन्मनिधनं चिन्तयित्वा त्रयीमिमाम्
परित्यज्य क्षयमिह अक्षयं धर्ममास्थितः ॥ ५४
यदाऽनुपश्यतेऽत्यन्तमहन्यहनि काश्यप।
तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ५५

ऽथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति वाक्यमात्मविद्यापरं द्रष्टव्यम् । संप्रसादः सुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः यं प्रकृत्य माण्डूक्ये ‘ एष सर्वेश्वरः ’ इत्यादि श्रूयते स परं ज्योतिःशब्दितं निष्कलं उत्तमं पुरुषं ज्ञात्वा स्वेन ऐश्वरेण रूपेण संयुज्यते एतदेव परं ज्योतिरमृतादिरूपमिति श्रुत्यर्थः । तेन यदकर्मफलं तदजं तदेव च नित्यमित्यर्थः ॥४५॥ एवं चतुर्विंशत्या प्रश्नैः श्रुतिबलेन प्रत्युत्थितस्य श्रुतिबलेनैवोत्तरं दत्तम् । इदानीमान्वीक्षिक्या केवलतर्कबलेन प्रत्यवस्थितस्य तर्कबलेनैवोत्तरं वक्तुमुपक्रमते—**अक्षयत्वादिति** सार्धेन । यत्तु नित्यः स्वर्ग उपास्तिसाध्यः पुरुषार्थो न कैवल्यं पाषाणकल्पं नैरात्म्यवादानतिरेकादिति तत्राह यतः प्रजननेऽक्षयत्वादजमत्राव्ययमाहुरिति योजना । प्रकृष्टं जननमस्येति प्रजननं तस्मिन्ननित्यस्वर्गे । ल्यब्लोपे पञ्चमी । अक्षयत्वं परोक्तं श्रुत्वा अक्षपादादय आचार्याः अत्र व्यवहारे यदजमाकाशादि तदेवाव्ययमित्याहुः । जायमानस्य घटादेर्व्ययो हि प्रत्यक्षस्तद्वत्पराभिमतस्य मोक्षस्यापीत्यर्थः । न ह्यागमशतेनापि वस्तुस्वभावोऽन्यथयितुं शक्यते इति भावः । पूर्षु अष्टसु वसतीति पुरुषस्तमक्षयं प्राहुः । न तु पुरामक्षयत्वं युक्तम्। तथा च कैवल्यमेव मुक्तिर्न त्वैश्वर्यं तारतम्यग्रस्तत्वेन कार्यत्वेन परतन्त्रत्वेन च तस्यापि दुःखरूपत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥ नन्वस्मदीया मोक्षिणोऽप्राकृतेषु लोकेषु स्थिताः प्रतिपदमभिनवं देहेन्द्रियादिकमुपादाय भगवदाराधनं वा स्त्र्यादिभोगं वा कुर्वन्त्यतो न तेषां प्रकृतिलयेऽपि प्रलयो नापि जराद्याघातोऽ**तस्तेषां** प्रवाहनित्यमैश्वर्यम् । तथा च श्रीधरस्वामिभिर्वेदस्तुतिटीकायामुदाहृतमुपनिषद्वाक्यं ‘ यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा यं भजन्ते ’ इति तद्भाष्यं चोदाहृतमित्याशंक्याह-**गुणक्षयत्वादिति** । गुणानां क्षयवत्त्वादित्यर्थः । अप्राकृतेषु लोकेषु सत्त्वादयो गुणाः सन्ति न वा। अन्त्ये नामान्तरेण कैवल्यमेव तत् । आद्ये प्रलयकाले गुणसाम्यावस्थायां गुणकार्यत्वात्तेषामपि क्षयोऽवश्यंभावी । अथ तेषामनादित्वान्न क्षय इति तत्राह—**प्रकृतिः कर्तृत्वादिति** । काकाक्षिवदयं हेतुरुभयत्रापि सम्बध्यते । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्तेस्तेषामकार्यत्वे प्राकृतत्वमेव न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । ब्रह्मव्यतिरिक्ताप्राकृतवस्त्वन्तरकल्पने प्रमाणाभावात् । अतोऽन्यदार्तमिति श्रुत्या तन्नित्यत्वकल्पनाबाधाच्चेत्यर्थः । यत्त्वैश्वर्यं प्रवाहनित्यमिति तत्राह-**कर्तृत्वादक्षयमिति** । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयतीति श्रुत्या भावनाज्ञानकर्मभिः पुनः पुनर्जायमानस्य भोग्यस्याक्षयत्वमुक्तम् । नच भोगभूमौ तानि सन्ति । तस्मादप्राकृतेषु लोके भोग्यस्याक्षयत्वं न युज्यते। कर्मभूमौ साधितस्य तस्य क्षयावश्यंभावात् । भोगभूमौ चानुष्ठानाभावादिति सिद्धम् । श्रीधरस्वामिभिरुदाहृतयोः श्रुतितद्भाष्ययोस्तु योगसिद्धजीवन्मुक्ताभिप्रायेणाप्युपपत्तिरिति नाप्राकृतलोककल्पनं युक्तमिति । उपसंहरति **—एषेति** । उक्तेति शेषः ॥ ४७ ॥ विद्योपेतं आन्वीक्षिक्या विद्यया सहितं धनं ‘ ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम् ’ इति श्रुतेः श्रीशब्दिता वेदविद्या धनम् । तां सोपपत्तिकां संपाद्य श्रवणमनने कृत्वेति भावः । कर्मणा गुरूपसदनादिना यत्नेन सर्वे वेदाः नित्यकर्मणि एकान्तदर्शना विज्ञेया इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एते वियदाद्याः यस्मिन्नधिष्ठाने जायन्ते लीयन्ते च तं वेदार्थं वेदप्रतिपाद्यं वेद्यं आत्मानं ये न जानन्ति ते यतश्च्युता भवन्ति तन्नित्यामिति पूर्वानुषङ्गः ॥ ४९ ॥ विष्ठां विष्ठासमं मण्डं पश्येत न तु घृतं मण्डं वा शुद्धम् ॥५१॥ अवेद्यं प्रकृतिः वेद्यं ब्रह्म यो वेदविन्न विन्दति न लभते नापरोक्षीकरोति ॥५२॥ यथा येन दर्शनेन ॥ ५३ ॥ त्रयीं कर्मकाण्डोक्तं धर्मं क्षयं क्षयवन्तं परित्यज्य अक्षयं धर्मं योगम् ॥ ५४ ॥ पश्यते दृश्यते कर्मणि तङ् । आत्मेति शेषः । शुद्धस्त्वंपदार्थो यदा

अन्यश्च शाश्वतोऽव्यक्तस्तथान्यः पञ्चविंशकः
तस्य द्वावनुपश्येतां तमेकमिति साधवः ५६
तेनैतं नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम्।
जन्ममृत्युभयाद्योगाः सांख्याश्च परमैषिणः ॥

विश्वावसुरुवाच।

पञ्चविंशं यदेतत्ते प्रोक्तं ब्राह्मणसत्तम।
तथा तन्न तथा चेति तद्भवान्वक्तुमर्हति ५८
जैगीषव्यस्यासितस्य देवलस्य मया श्रुतम्।
पराशरस्य विप्रर्षेर्वार्षगण्यस्य धीमतः ॥ ५९
भृगोः पञ्चशिखस्यास्य कपिलस्य शुकस्य च
गौतमस्यार्ष्टिषेणस्य गर्गस्य च महात्मनः ६०
नारदस्यासुरेश्चैव पुलस्त्यस्य च धीमतः।
सनत्कुमारस्य ततः शुक्रस्य च महात्मनः ६१
कश्यपस्य पितुश्चैव पूर्वमेव मया श्रुतम्।
तदनन्तरं च रुद्रस्य विश्वरूपस्य धीमतः ६२
दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च दैतेयेभ्यस्ततस्ततः।
प्राप्तमेतन्मया कृत्स्नं वेद्यं नित्यं वदन्त्युत ६३
तस्मात्तद्वै भवद्बुद्ध्या श्रोतुमिच्छामि ब्राह्मण।
भवान्प्रबर्हः शास्त्राणां प्रगल्भश्चातिबुद्धिमान्
न तवाविदितं किञ्चि-
द्भवान् श्रुतिनिधिः स्मृतः।
कथ्यते देवलोके च
पितृलोके च ब्राह्मण ॥ ६५
ब्रह्मलोकगताश्चैव कथयन्ति महर्षयः।
पतिश्च तपतां शश्वदादित्यस्तव भाषिता ६६
सांख्यज्ञानं त्वया ब्रह्मन्नवाप्तं कृत्स्नमेव च।
तथैव योगशास्त्रं च याज्ञवल्क्य विशेषतः६७
निःसंदिग्धं प्रबुद्धस्त्वं बुध्यमानश्चराचरम्।
श्रोतुमिच्छामि तज्ज्ञानं घृतं मण्डमयं यथा६८

याज्ञवल्क्य उवाच।

कृत्स्नधारिणमेव त्वां मन्ये गन्धर्वसत्तम।
जिज्ञाससे च मां राजंस्तन्निबोध यथाश्रुतम्
अबुध्यमानां प्रकृतिं बुध्यते पञ्चविंशकः।
न तु बुध्यति गन्धर्व प्रकृतिः पञ्चविंशकम् ॥
अनेन प्रतिबोधेन प्रधानं प्रवदन्ति तत्।
सांख्ययोगाश्च तत्त्वज्ञा यथाश्रुतिनिदर्शनात्
पश्यंस्तथैव चापश्यन्पश्यत्यन्यः सदाऽनघ।
षड्विंशं पञ्चविंशं च चतुर्विंशं च पश्यति ॥
न तु पश्यति पश्यंस्तु यश्चैनमनुपश्यति।
पञ्चविंशोऽभिमन्येत नान्योऽस्ति परतो मम
न चतुर्विंशको ग्राह्यो मनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः।
मत्स्यश्चोदकमन्वेति प्रवर्तेत प्रवर्तनात् ॥ ७४

प्रत्यहं दृश्यते तदा वाक्यजज्ञानेन केवलीभूतस्त्यक्ताविद्यः। षड्विंशं तत्पदार्थम् ॥ ५५ ॥ तत्त्वमसीति वाक्यार्थमेवाह–शाश्वत ईश्वरः पञ्चविंशको जीवः तस्य तेऽनेन मूढेन द्वावनुदृश्येताम् अत्रापि कर्मणि तङ्। संभावनायां लोट्। पृथगिव संभाव्येते इत्यर्थः। तामिति विधेयापेक्षया एकत्वं तावुभावपि एकमभिन्नं वस्त्विति साधवो वदान्तनिष्ठाः सांख्याः पश्यन्ति ५६ **त इति**–ते सांख्या योगाश्च एतज्जीवेशाभेददर्शनम्। नाभिनन्दतीति नापि त्वभिनन्दन्त्येव तत्र सांख्याः स्पष्टमेवाभेदमाहुः–योगा अपि मोक्षे पञ्चविंशं सर्वक्लेशशून्यं निर्विशेषचिन्मात्रमुपगच्छन्तस्तादृशं चेश्वरं मन्वानास्तयोश्च निर्विशेषयोर्विशेषकृतस्य भेदस्यायोगात् फलतोऽभेदमेवेच्छन्तीति भावः। भयोद्विग्ना इति पाठे भयादुद्वेगो येषां ते तथा। अस्मिन्पक्षे सांख्यमते एवायमभेद इत्यर्थः ॥५७॥ पंचविंशं पञ्चविंशस्य तत्त्वं यत् अच्युतत्वं त्वया उक्तं तत्तथा उत न तथा। अयं भावः––यदि जीवत्वं सत्यं तर्हि तस्य ईश्वरत्वं दुर्वचम्। न ह्यागमोऽपि घटं पटयितुमीष्टेऽतस्तत्त्वमसीत्यभेदो गौणः स्यात्। यद्यसत्यं तदा ब्रह्मकाण्डस्याप्रामाण्यं वन्धमोक्षाद्यव्यवस्था चेति ॥ ५८ ॥ यद्यप्येतद्बहुभ्यः श्रुतं तथापि त्वय्येव मम विश्वासोऽस्तीत्याह–**जैगीषव्यस्येत्यादिना**॥ ५९ ॥ प्रबर्हः श्रेष्ठः प्रगल्भो वक्ता ॥ ६४ ॥ मण्डमयं घृतमतिस्वादु इति हि प्रसिद्धम् ॥६८॥ जीवतत्त्वं वक्तुमुपक्रमते––**अबुध्यमानामिति**। जडा प्रकृतिः पुंसा प्रकाश्यते न तु पुमान्प्रकृत्या तेन जीवस्य वुद्ध्याद्यगोचरत्वेन निष्कलत्वमुक्तम्॥ ७० ॥ अनेन पञ्चविंशेन प्रतिबोधेन वोधप्राताद्यम्यात्मना तत् तां प्रकृतिं प्रधानं प्रधीयतेऽस्मिंश्चितिच्छायेति योगात् प्रधानसंज्ञं प्रवदन्ति। एतेन चितिच्छायापन्ना वुद्धिरेवाहंप्रत्ययविषय इत्युक्तम्। यथाश्रुतिनिदर्शनात्।

‘एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा वहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्’इति ॥

जलचन्द्रदृष्टान्तादित्यर्थः ॥ ७१ ॥ **पश्यन्निति**। चिदाभासादन्यः साक्षी पश्यन् जाग्रदादौ पुंप्रकृत्योर्विवेकख्यातिकाले वा पश्यन्सविकारं चतुर्विंशं पञ्चविंशं च पश्यति अपश्यन् सुषुप्त्यादौ निर्विकल्पकसमाधौ च षड्विंशं पश्यति एतेन यः साक्षी स एव साक्ष्येण संवद्धश्चेत् पञ्चविंशो भवति साक्ष्येण वियुक्तः षड्विंश इत्युक्तम् ॥ ७२ ॥ षड्विंशस्यात्वत्त्वं वदन् चतुर्विंशस्यात्मत्वं लोकायतसौगतसंमतं निरस्यति **पंचविंश इति**॥७३॥ न ग्राह्य आत्मभावेनेति शेषः७४

यथैव बुध्यते मत्स्यस्तथैषोऽप्यनुबुध्यते ।
स स्नेहात्सहवासाच्च साभिमानाच्च नित्यशः॥
स निमज्जति कालस्य यदैकत्वं न बुध्यते ।
उन्मज्जति हि कालस्य समत्वेनाभिसंवृतः
यदा तु मन्यतेऽन्योहमन्य एष इति द्विजः ।
तदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ७७
अन्यश्च राजन्यवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ।
तत्स्थानाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः॥
तेनैतन्नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युतम् ।
जन्ममृत्युभयाद्भीता योगाःसांख्याश्च काश्यप
षड्विंशमनुपश्यन्तः शुचयस्तत्परायणाः ७९
यदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
तदा स सर्वविद्विद्वान्न पुनर्जन्म विन्दति ८०
एवमप्रतिबुद्धश्च बुध्यमानश्च तेऽनघ ।
बुद्धश्चोक्तो यथातत्त्वं मया श्रुतिनिदर्शनात् ॥
पश्यापश्यं यो न पश्येत्क्षेम्यं तत्त्वं च काश्यप
केवलाकेवलं चाद्यं पञ्चविंशं परं च यत् ८२

विश्वावसुरुवाच ।

तथ्यं शुभं चैतदुक्तं त्वया विभो
सम्यक् क्षेम्यं दैवताद्यं यथावत् ।
स्वस्त्यक्षयं भवतश्चास्तु नित्यं
बुद्ध्या सदा बुद्धियुक्तं मनस्ते ॥ ८३

याज्ञवल्क्य उवाच ।

एवमुक्त्वा संप्रयातो दिवं स
विभ्राजन्वै श्रीमता दर्शनेन ।
दृष्टश्च तुष्ट्या परयाऽभिनन्द्य
प्रदक्षिणं मम कृत्वा महात्मा ॥ ८४
ब्रह्मादीनां खेचराणां क्षितौ च
ये चाधस्तात्संवसन्ते नरेन्द्र ।
तत्रैव तद्दर्शनं दर्शयन्वै
सम्यक् क्षेम्यं ये पथं संश्रिता वै ८५
सांख्याः सर्वे सांख्यधर्मे रताश्च
तद्वद्योगा योगधर्मे रताश्च ।
ये चाप्यन्ये मोक्षकामा मनुष्या-
स्तेषामेतद्दर्शनं ज्ञानदृष्टम् ॥ ८६
ज्ञानान्मोक्षो जायते राजसिंह
नास्त्यज्ञानादेवमाहुर्नरेन्द्र ।
तस्माज्ज्ञानं तत्त्वतोऽन्वेषितव्यं
येनात्मानं मोक्षयेज्जन्ममृत्योः ८७
प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वा
वैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम् ।
श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यं
न श्रद्धिनं जन्ममृत्यू विशेताम् ८८
सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च
सर्वे नित्यं व्याहरन्ते च ब्रह्म ।
तत्त्वं शास्त्रं ब्रह्मबुद्ध्या ब्रवीमि
सर्वं विश्वं ब्रह्म चैतत्समस्तम् ॥ ८९
ब्रह्मास्यतो ब्राह्मणाः संप्रसूता
बाहुभ्यां वै क्षत्रियाः संप्रसूताः ।
नाभ्यां वैश्याः पादतश्चापि शूद्राः
सर्वे वर्णा नान्यथा वेदितव्याः ९०
अज्ञानतः कर्मयोनिं भजन्ते
तां तां राजंस्ते तथा यान्त्यभावम् ।
तथा वर्णा ज्ञानहीनाः पतन्ते
घोरादज्ञानात्प्राकृतं योनिजालम् ९१
तस्माज्ज्ञानं सर्वतो मार्गितव्यं
सर्वत्रस्थं चैतदुक्तं मया ते ।
तत्स्थो ब्रह्मा तस्थिवांश्चापरो य-
स्तस्मै नित्यं मोक्षमाहुर्नरेन्द्र ॥ ९२

कालस्य कालेन एकत्वं षड्विंशादभेदम् । मज्जनोन्मज्जने संसारमोक्षौ । समत्वेन ज्ञातेन ब्रह्मभावेन ॥ ७६॥ तमेव कालमाह—**यदेति** । अहं चिदात्मा एषोऽहमर्थादिरनात्मा॥७७॥ प्रागुक्तं जीवेशयोरभेदं परामृशति—**अन्य इति** । वरः षाड्विंशः तत्स्थानादिति भावप्रधानो निर्देशः । वरस्यावराधिष्ठानत्वादित्यर्थः । अवरस्य रज्जूरगवद्बाधे सति वर एक एवेति साधवोऽनुभवन्तीति भावः ॥ ७८ ॥ तेनेति सार्धश्लोको व्याख्यातः ॥ ७९ ॥ अप्रतिबुद्धः प्रधानं बुध्यमानो जीवः बुद्धो ब्रह्म ॥ ८१ ॥ धीफलमाह—**पश्येति** । पश्यं द्रष्टारम्, अपश्यं दृश्यं क्षेम्यं क्षेमाय साधु तत्त्वं दृग्दृश्ययोरन्यत्वं च निर्विकल्पकतया यो न पश्येत् । स एव केवलं साक्ष्येणापि निर्मुक्तं अकेवलं साक्षिरूपं पञ्चविंशं चिदाभासरूपम् आद्यं जगत्कारणम् । परं महदादिकार्यम् । अनेन 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति' इति श्रुतौ ब्रह्मपदेन निर्विशेषं सर्वपदेन केवलादिकं च ग्राह्यमिति दर्शितम् ॥ ८२ ॥ क्षेम्यं मोक्षाय हितम् दैवताद्यं ब्रह्म ॥ ८३ ॥ दर्शनं शास्त्रम् । दर्शयन् अदर्शयन् पथं पन्थानम् ॥ ८५ ॥ ज्ञानदृष्टं प्रत्यक्षफलमित्यर्थः ॥ ८६ ॥ श्रद्धिनं श्रद्धावन्तम् । आदन्तादपि मत्वर्थीय इनिः ॥८८॥ सर्वत्रस्थं सर्ववर्णगतम् । तत्स्थो ज्ञाननिष्ठो यः स एव ब्रह्मा ब्राह्मणः ।

यत्ते पृष्टं तन्मया चोपदिष्टं
याथातथ्यं तद्विशोको भवस्व ।
राजन्गच्छस्वैतदर्थस्य पारं
सम्यक् प्रोक्तं स्वस्ति ते त्वस्तु नित्यम्

भीष्म उवाच ।

स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता ।
प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा ॥
गते मुनिवरे तस्मिन्कृते चापि प्रदक्षिणम् ।
दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ९५
गोकोटिं स्पर्शयामास हिरण्यं तु तथैव च ।
रत्नाञ्जलिमथैकं च ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ९६
विदेहराज्यं च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै ।
यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः ९७
सांख्यज्ञानमधीयानो योगशास्त्रं च कृत्स्नशः
धर्माधर्मं च राजेन्द्र प्राकृतं परिगर्हयन् ॥ ९८
अनन्त इति कृत्वा स नित्यं केवलमेव च ।
धर्माधर्मौ पुण्यपापे सत्यासत्ये तथैव च ९९
जन्ममृत्यू च राजेन्द्र प्राकृतं तदचिन्तयत् ।
व्यक्ताव्यक्तस्य कर्मेदमिति नित्यं नराधिप ॥

पश्यन्ति योगाः सांख्याश्च
स्वशास्त्रकृतलक्षणाः ।
इष्टानिष्टविमुक्तं हि
तस्थौ ब्रह्म परात्परम् ॥ १०१
नित्यं तदाहुर्विद्वांसः शुचि तस्माच्छुचिर्भव ।
दीयते यच्च लभते दत्तं यच्चानुमन्यते १०२
ददाति च नरश्रेष्ठ प्रतिगृह्णाति यच्च ह ॥
ददात्यव्यक्त इत्येतत्प्रतिगृह्णाति यच्च वै १०३

आत्मा ह्येवात्मनो ह्येकः
कोऽन्यस्तस्मात्परो भवेत् ।
एवं मन्यस्व सतत-
मन्यथा मा विचिन्तय ॥ १०४
यस्याव्यक्तं न विदितं सगुणं निर्गुणं पुनः ।
तेन तीर्थानि यज्ञाश्च सेवितव्या विपश्चिता ५
न स्वाध्यायैस्तपोभिर्वा यज्ञैर्वा कुरुनन्दन ।
लभतेऽव्यक्तिकं स्थानं ज्ञात्वाऽव्यक्तं महीयते
तथैव महतः स्थानमाहङ्कारिकमेव च ।
अहङ्कारात्परं चापि स्थानानि समवाप्नुयात्
ये त्वव्यक्तात्परं नित्यं जानते शास्त्रतत्पराः
जन्ममृत्युविमुक्तं च विमुक्तं सदसच्च यत् ८
एतन्मयाऽऽप्तं जनकात्पुरस्ता-
त्तेनापि चाप्तं नृप याज्ञवल्क्यात् ।
ज्ञानं विशिष्टं न तथा हि यज्ञा
ज्ञानेन दुर्गं तरते न यज्ञैः ॥ ९
दुर्गं जन्म निधनं चापि राजन्
न भौतिकं ज्ञानविदो वदन्ति ।
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्च
दिवं समासाद्य पतन्ति भूमौ ॥ १०
तस्मादुपास्स्व परं महच्छुचि
शिवं विमोक्षं विमलं पवित्रम् ।
क्षेत्रं ज्ञात्वा पार्थिव ज्ञानयज्ञ-
मुपास्य वै तत्त्वमृषिर्भविष्यसि ११
यदुपनिषदमुपाकरोत्तथासौ
जनकनृपस्य पुरा हि याज्ञवल्क्यः ।
यदुपगणितशाश्वताव्ययं त-
च्छुभममृतत्वमशोकमर्च्छति ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि याज्ञवल्क्यजनकसंवादसमाप्तौ
अष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥

* * *

अपरः क्षत्रियादिरपि तस्थिवान् तस्थौ ज्ञाने इति शेषः । तस्मै तदर्थं मोक्षं नित्यं नित्यसिद्धम् ॥ ९२ ॥ स्पर्शयामास ददौ ॥ ९६ ॥ उपासन् उपासीनः ॥ ९७ ॥ प्राकृतं आविद्यकम् ॥ ९८ ॥ अनन्तः त्रिविधपरिच्छेदशून्योऽहमिति मनसि निश्चयं कृत्वा नित्यं सर्वदा यतो धर्मादिकं प्राकृतं मिथ्याऽतः केवलमेवाचिन्तयदिति सार्धः श्लोकः ॥ ९९ ॥ इदं धर्मादि व्यक्तं बुद्ध्यादि अव्यक्तं अज्ञानम् ॥ १०० ॥ तस्थौ स्थाणुवदचलमस्तीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ दीयमानं गवादिकं सर्वमात्मैवेत्यर्थः ॥ १०२ ॥ एवमुक्तप्रकारेण मन्यस्व जानीहि ॥ १०४ ॥ अव्यक्तादीनां मध्ये यद्यदुपास्ते तत्तादात्म्यं प्राप्नोतीत्याह—**लभत इत्यादिना** । व्यक्तं स्पष्टं आपरोक्ष्येणेत्यर्थः ॥ १०६ ॥ शेषं स्पष्टार्थम् ॥ १०७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥

३१९–[१४६]

युधिष्ठिर उवाच ।
ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्य धनं वा भरतर्षभ ।
दीर्घमायुरवाप्याथ कथं मृत्युमतिक्रमेत् ॥ १
तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
रसायनप्रयोगैर्वा कैर्नाप्नोति जरान्तकौ ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्येह संवादं जनकस्य च ३
वैदेहो जनको राजा महर्षिं वेदवित्तमम् ।
पर्यपृच्छत्पञ्चशिखं छिन्नधर्मार्थसंशयम् ॥ ४
केन वृत्तेन भगवन्नतिक्रामेज्जरान्तकौ ।
तपसा वाऽथ बुद्ध्या वा कर्मणा वा श्रुतेन वा
एवमुक्तः स वैदेहं प्रत्युवाचापरोक्षवित् ।
निवृत्तिर्न तयोरस्ति नानिवृत्तिः कथञ्चन ६
न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः क्षपाः
सोऽयं प्रपद्यतेऽध्वानं चिराय ध्रुवमध्रुवः ७
सर्वभूतसमुच्छेदः स्रोतसेवोह्यते सदा ।
ऊह्यमानं निमज्जन्तमप्लवे कालसागरे ॥ ८
जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदभिपद्यते ।
नैवास्य कश्चिद्भवति नासौ भवति कस्यचित्
पथि सङ्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ।
नायमत्यन्तसंवासो लब्धपूर्वो हि केनचित्
क्षिप्यन्ते तेन तेनैव निघ्नन्तः पुनः पुनः ।
कालेन जाता याता हि वायुनेवाभ्रसञ्चयाः
जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥
एवं भूतेषु भूतात्मा नित्यभूतो ध्रुवेषु च ।
कथं हि हृष्येज्जातेषु मृतेषु च न संज्वरेत् ॥
कुतोऽहमागतः कोऽस्मि
क्व गमिष्यामि कस्य वा ।
कस्मिन् स्थितः क्व भविता
कस्मात्किमनुशोचसि ॥ १४
द्रष्टा स्वर्गस्य कोऽन्योऽस्ति
तथैव नरकस्य च ।
आगमांस्त्वनतिक्रम्य
दद्याच्चैव यजेत च ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पञ्चशिखजनकसंवादे
एकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥

* * *

३२०–[१४७]

युधिष्ठिर उवाच ।
अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरु राजर्षिसत्तम ।
कः प्राप्तो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे
संन्यस्यते यथाऽऽत्माऽयं
व्यक्तस्यात्मा यथा च यत् ।
परं मोक्षस्य यच्चापि
तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
जनकस्य च संवादं सुलभायाश्च भारत ॥ ३

३१९

समाप्ता श्रुतियुक्तिप्रधाना ब्रह्मविद्या ॥ अथ साधनप्रधानां वक्तुमुपक्रमते—**ऐश्वर्यं वा महत्प्राप्येत्यादिना।** स्वधर्माचरणपूर्वकं निवृत्तिमार्गनिष्ठो जरान्तकावतिक्रामति । नान्यथेत्यध्यायतात्पर्यम् ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥

३२०

इदानीं गार्हस्थ्येऽपि निवृत्तिनिष्ठा मुक्तिबीजभूता सम्भवतीति दर्शयितुं सुलभाजनकसंवाद आरभ्यते—**अपरित्यज्येति ।** बुद्ध्याः बुद्धेः विनीयते लीयतेऽस्मिन्निति विनयो लयस्थानं मोक्षतत्त्वम् ॥ १ ॥ आत्मा लिङ्गदेहः व्यक्तस्य स्थूलदेहस्य आत्मा स्वरूपं देहद्वयं यथा त्यज्यते यच्च मोक्षस्य परं तत्त्वं तद्वदेत्यर्थः ॥२॥

संन्यासफलिकः कश्चिद्बभूव नृपतिः पुरा ।
मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ४
स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतश्रमः ।
इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम्
तस्य वेदविदः प्राज्ञाः
श्रुत्वा तां साधुवृत्तताम् ।
लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये
पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥ ६
अथ धर्मयुगे तस्मियोगधर्ममनुष्ठिता ।
महीमनुचचारैका सुलभा नाम भिक्षुकी ॥ ७
तया जगदिदं कृत्स्नमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।
तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः
साऽतिसूक्ष्मां कथां श्रुत्वा
तथ्यं नेति ससंशया ।
दर्शने जातसंकल्पा
जनकस्य बभूव ह ॥ ९
तत्र सा विप्रहायाथ पूर्वरूपं हि योगतः ।
अबिभ्रदनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमम् ॥ १०
चक्षुर्निमेषमात्रेण लघ्वस्त्रगतिगामिनी ।
विदेहानां पुरीं सुभ्रूर्जगाम कमलेक्षणा ॥ ११
सा प्राप्य मिथिलां रम्यां प्रभूतजनसंकुलाम्
भैक्ष्यचर्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरम् ॥ १२
राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तदा ।
केयं कस्य कुतो वेति बभूवागतविस्मयः १३
ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा
व्यादिश्य च वरासनम् ।
पूजितां पादशौचेन
वरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥ १४
अथ भुक्तवती प्रीता राजानं मन्त्रिभिर्वृतम् ।
सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास भिक्षुकी
सुलभा त्वस्य धर्मेषु मुक्तो नेति ससंशया ।
सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपतेः १६
नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रश्मीन्संयम्य रश्मिभिः
सा स्म तं चोदयिष्यन्ती योगबन्धैर्बबन्ध ह

संन्यासफलं सम्यग्दर्शनं तदस्यास्तीति संन्यासफलिकः ॥४॥ स्वे शास्त्रे दण्डनीतौ ॥५॥ तस्य साधुवृत्ततां श्रुत्वा तां स्पृहयन्तीति सम्बन्धः॥६॥ धर्मयुगे सत्ययुगे अनुष्ठिता कर्तरि क्तः। भिक्षुकीत्यनेन स्त्रीणामपि प्राग्विवाहाद्वैधव्यादूर्ध्वं वा संन्यासेऽधिकारोऽस्तीति दर्शितम् । तेन भिक्षाचर्यं मोक्षशास्त्रश्रवणं एकान्ते आत्मध्यानं च ताभिरपि कर्तव्यम् । त्रिदण्डादिकं च धार्यम् ॥ ७ ॥ मोक्षे मोक्षशास्त्रे निष्णात इति शेषः ॥ ८ ॥ **नेति न वेति** ॥ ९ ॥ लघु शीघ्रं अस्त्रगत्या गच्छतीति सा ॥ ११ ॥ सौकुमार्यं सौन्दर्यम् ॥ १३ ॥ भाष्यविदां सूत्रार्थज्ञानां मध्ये ॥ १५ ॥ अस्य एनं जनकं धर्मेषु मोक्षधर्मेषु विषयेषु । अन्याननादृत्य चोदयामास पृष्टवती अयं मुक्तो नेति न वेति ससंशया । **सत्त्वमिति** । स्वस्य योगैश्वर्यख्यापनार्थं जनकस्य सत्त्वं बुद्धिं सत्त्वेन स्वया बुद्ध्या प्रविवेश ॥ १६ ॥ स्वबुद्धेर्बहिरस्वातन्त्र्यात् परबुद्धेश्चाप्रत्यक्षत्वात्कथं प्रविवेशेत्याशंक्याह–**नेत्राभ्यामिति** । बुद्धिसत्त्वं हि 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति श्रुतेर्भौतिकं द्रव्यं रविप्रभावत्सूक्ष्मं तत् यदा चक्षुरादिच्छिद्रेभ्यो बहिर्निर्गत्य घटादिकं प्रकाशयति । घटच्छिद्रनिर्गतप्रदीपप्रभावत् ।× तदा चक्षुरिन्द्रियमित्युच्यते । तत्रैकस्मिन्देशे युगपत्प्रदीपयोरिव बुद्ध्योरंशवः संसृज्यन्ते । तत्र यक्षराक्षसादयो वीराः स्वीयेन बुद्ध्यस्त्रेण संसृष्टां परबुद्धिमभिभूय तदीयैर्देहादिभिर्व्यवहरन्तीति प्रसिद्धं लोके यदि तु द्वावपि योगिवीरौ बुद्ध्यस्त्रप्रयोगसंहाराभिज्ञौ तदा-

---

× अत्रार्थे श्रीमच्छंकराचार्याः प्रबोधसुधाकरे—

गाढध्वान्तगृहान्ततः क्षितितले
दीपं निधायोज्ज्वलम्
पश्चाच्छिद्रमधोमुखं हि कलशं
तस्योपरि स्थापयेत् ॥
तद्बाह्ये परितश्च नीरममलं
वीणां च कस्तूरिकां
सद्रत्नं व्यजनं न्यसेच्च कलश-
च्छिद्राध्वनिर्गच्छता-॥९३॥

-तेजोंशेन पृथक्पदार्थनिवह-
ज्ञानं हि यज्जायते
तद्रन्ध्रैः कलशेन वा ? किमु मृदो
भाण्डेन तैलेना वा ?
किं सूत्रेण ? न चैतदस्ति रुचिरं
प्रत्यक्षबाधादतो
दीपज्योतिरिहैकमेव शरणं
देहे तथाऽऽत्मा स्थितः ॥ ९४॥

अत्र विशेषस्तु-अस्मत्कृतप्रबोधसुधाकरव्याख्यानादवगन्तव्यः।

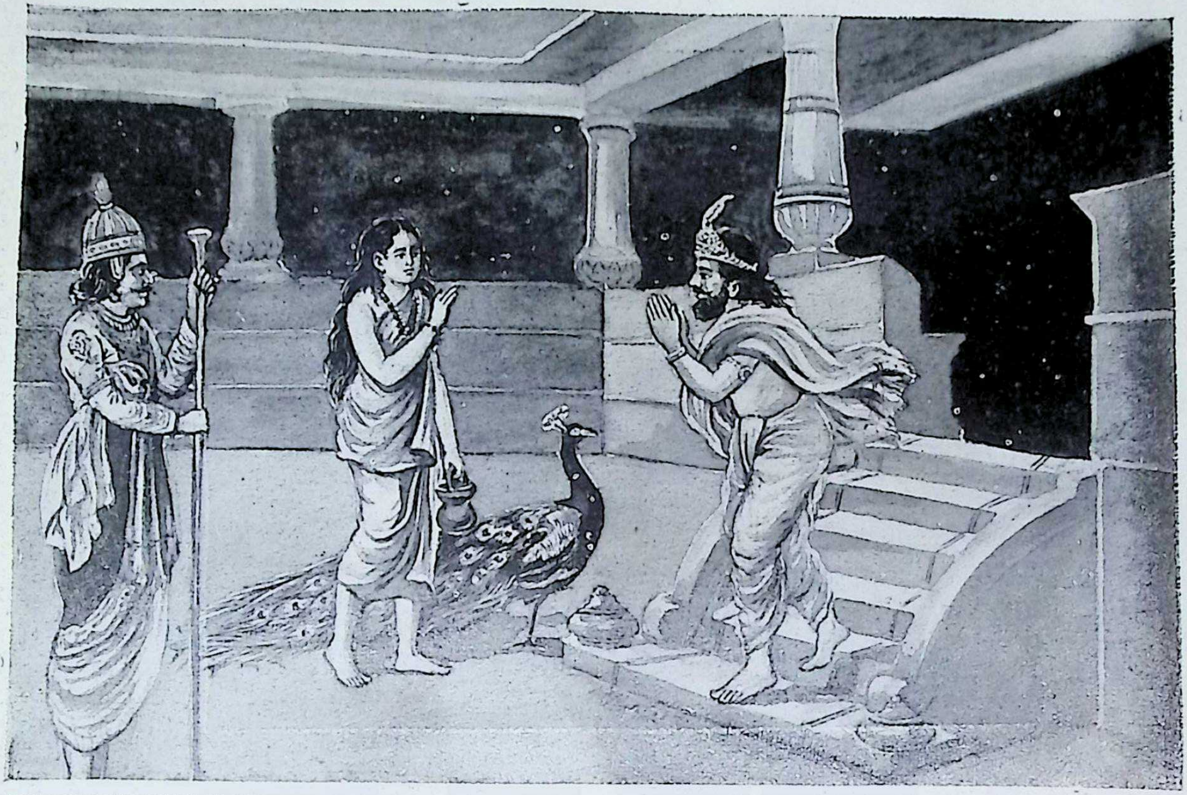

ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च वरासनम् ।
पूजितां पादशौचेन वरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥ —शान्तिपर्व अ० ३२० पृ० ६५४

जनकोऽप्युत्स्मयन् राजा
भावमस्या विशेषयन्
प्रतिजग्राह भावेन
भावमस्या नृपोत्तम ॥ १८
तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयम् ।
छत्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके१९

जनक उवाच ।

भगवत्याः क्व चर्येयं कृता क्व च गमिष्यसि ।
कस्य च त्वं कुतो वेति पप्रच्छैनां महीपतिः
श्रुते, वयसि, जातौ च सद्भावो नाधिगम्यते
एष्वर्थेषूत्तरं तस्मात्प्रवेद्यं मत्समागमे ॥ २१
छत्रादिषु विशेषेषु
मुक्तं मां विद्धि तत्त्वतः ।
स त्वां संमन्तुमिच्छामि
मानार्हा हि मताऽसि मे ॥ २२
यस्माच्चैतन्मया प्राप्तं
ज्ञानं वैशेषिकं पुरा ।
यस्य नान्यः प्रवक्ताऽस्ति
मोक्षं तमपि मे शृणु ॥ २३
पराशरसगोत्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमसंमतः॥
सांख्यज्ञाने च योगे च महीपालविधौ तथा
त्रिविधे मोक्षधर्मेऽस्मिन्गताध्वा छिन्नसंशयः
स यथा शास्त्रदृष्टेन मार्गेणेह परिभ्रमन् ।
वार्षिकांश्चतुरो मासान्पुरा मयि सुखोषितः॥
तेनाहं सांख्यमुख्येन
सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।
श्रावितस्त्रिविधं मोक्षं
न च राज्याद्धि चालितः ॥ २७
सोऽहं तामखिलां वृत्तिं
त्रिविधां मोक्षसंहिताम् ।
मुक्तरागश्चराम्येकः
पदे परमके स्थितः ॥ २८
वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।
ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥ २९
ज्ञानेन कुरुते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ।
महद्द्वंद्वप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ॥
सेयं परमिका बुद्धेः प्राप्ता निर्द्वन्द्वता मया ।
इहैव गतमोहेन चरता मुक्तसंगिना ॥ ३१
यथा क्षेत्रं मृदूभूतमाद्भिराप्लावितं तथा ।
जनयत्यंकुरं कर्म नृणां तद्वत्पुनर्भवम् ॥ ३२

खद्वयवत् धीद्वयं मिथो नाभिभूयते तत एकस्मिन्देहे द्वयोः विवादो भवति। सञ्चोदयिष्यन्ती प्रष्टुमिच्छन्ती । योगवन्धैः योगबलेन चित्तवन्धैर्ववन्ध वशीचकार ॥ १७ ॥ उत्स्मयन् स्वस्य अजेयत्वाभिमाने गर्वं कुर्वन् । अस्याः सुलभायाः भावं आशयं एनं मूकं करिष्यामीत्येवंरूपम् । विशेषयन् अभिभवन् भावेन भावं जग्राह ॥ १८ ॥ तया सह समत्वेन एकस्मिन्देहे उवास । अधिष्ठाने देहे—**छत्रेति** । उभावपि स्थूलदेहोपस्कारं त्यक्तवन्तावित्यर्थः ॥ १९ ॥ एतदाख्यानतात्पर्यं तु एकस्मिन् गेहे इव लिङ्गदेहेऽपि द्वयोर्जीवयोरवस्थानं भवति तेन स्थूलसूक्ष्मदेहौ गृहवज्जीवस्यानात्मानावित्युक्तम् । एवं सति स्वस्यानभिभूतत्वं दर्शयन् जनक उवाच—**भगवत्या इति** ॥ २० ॥ परकीयं श्रुतादिकमज्ञातमतः पृष्टेन तद्वेदनीयमित्यर्थः ॥ २१ ॥ राजाऽप्यहं राज्यान्मुक्तोऽस्मीत्याह—**छत्रादिष्विति** । सम्मन्तुं सम्यक् ज्ञातुम् ॥ २२ ॥ मोक्षं मोक्षहेतुम् ॥ २३ ॥ सांख्ययोगविधिशब्दैः क्रमेण ज्ञानोपास्तिकर्मकाण्डार्था ज्ञेयाः। अयमेव त्रिविधो मोक्षधर्मस्तत्र विषये गताध्वा ज्ञानमार्गः ॥ २५ ॥ मयि मम समीपे ॥ २६ ॥ वैराग्यमिति द्वाभ्यां वैराग्यज्ञानयत्नानां वासिष्ठादौ वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशशब्दितानां त्रिदण्डविष्टम्भवदन्योन्याश्रयेण सिद्धिरुक्ता । यथा—

‘तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ।
मिथःकारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितानि हि ॥
यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ।
न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न शाम्यति ॥
यावन्न तत्त्वविज्ञानं तावच्चित्तशमः कुतः ।
यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ॥
यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः ।
यावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥
एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते चिरमप्यलम्
तत्र सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः सङ्कीर्तिता इव’ इति।

यथा षडङ्गमन्त्राणामेकैकमन्त्रावृत्त्या न सिद्धिः किं तु सहितानामावृत्त्या तद्वादित्यर्थः। मोक्षस्य तत्साधनस्य ज्ञानस्य विधिरुपायः ॥ २९ ॥ यत्नं योगाभ्यासं मनोनाशहेतुम् । महत् आत्मज्ञानम् । तेन च परं वैराग्यमिति सा एषा त्रयाणां सिद्धिर्निष्पत्तिर्महतां द्वन्द्वानां सुखदुःखादीनां मोक्षायेति जीवन्मुक्तिसुखाय वयोतिगेति मृत्युजयाय भवतीत्युक्तम् ॥ ३० ॥ ननु राज्यं कुर्वतस्तव कथं मुक्तसङ्गिता सम्भावितेत्यत आह—**यथेत्यादिना** । सबीजत्वादंकुरं जनयतीत्यध्याहृत्य योज्यम् । तद्वत् कर्म बीजस्थानीयम् ॥ ३२ ॥

यथा चोत्तापितं बीजं कपाले यत्र तत्र वा ।
प्राप्याप्यंकुरहेतुत्वमबीजत्वान्न जायते ॥ ३३
तद्वद्भगवताऽनेन शिखा प्रोक्तेन भिक्षुणा ।
ज्ञानं कृतमबीजं मे विषयेषु न जायते ॥ ३४
नाभिरज्यति कस्मिंश्चिन्नानर्थे न परिग्रहे ।
नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्रागरोषयोः ३५
यश्च मे दक्षिणं बाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ।
सव्यं वास्यापि यस्तक्षेत्समावेतावुभौ मम३६
सुखी सोऽहमवाप्तार्थः
समलोष्टाश्मकाञ्चनः
मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये
विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ॥ ३७
मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा
दृष्टाऽन्यैर्मोक्षवित्तमैः ।
ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च
सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥ ३८
ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।
कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः॥ ३९
प्रहायोभयमप्येव ज्ञानं कर्म च केवलम् ।
तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना४०
यमे च नियमे चैव कामे द्वेषे परिग्रहे ।
माने दंभे तथा स्नेहे सदृशास्ते कुटुम्बिभिः ॥
त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन कस्यचित्
छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥ ४२
येन येन हि यस्यार्थः कारणेनेह कर्मणि ।
तत्तदालम्बते सर्वद्रव्ये स्वार्थपरिग्रहे ॥ ४३
दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो व्रजत्याश्रमान्तरे ।
उत्सृजन्परिगृह्णंश्च सोऽपि संगान्न मुच्यते४४
आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मके ।
राजभिर्भिक्षुकास्तुल्या मुच्यन्ते केन हेतुना
अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनैवेह केवलम् ।
मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो देहे परमके स्थिताः ॥
काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धं कमण्डलुम्
लिंगान्युत्पथभूतानि न मोक्षायेति मे मतिः
यदि सत्यपि लिंगेऽस्मिन् ज्ञानमेवात्र कारणं
निर्मोक्षायेह दुःखस्य लिंगमात्रं निरर्थकम्४८
अथवा दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिंगे कृता मतिः
किं तदेवार्थसामान्यं छत्रादिषु न लक्ष्यते॥४९
आकिंचन्ये न मोक्षोऽस्ति
किञ्चन्ये नास्ति बन्धनम् ।
किञ्चन्ये चेतरे चैव
जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥ ५०
तस्माद्धर्मार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ।
बन्धनायतनेष्वेषु विद्ध्यबन्धे पदे स्थितम् ॥५१

ज्ञानं बुद्धिः अबीजं वासनाबीजशून्यम् । न जायते न प्रवर्तते शिखापदयुक्तं प्रोक्तं नाम यस्य तेन पञ्चशिखेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अनर्थे शत्रुवधादौ । परिग्रहे स्त्र्यादिसंग्रहे । एतेषु रागरोषयोर्विषयेषु स्त्रीशत्रुप्रभृतिषु व्यर्थत्वात्तेषां मिथ्यात्वेन निःस्वरूपत्वादित्यर्थः॥ ३५॥ **वास्येति** वास्यसंज्ञकेन शस्त्रेण विभक्तिलोप आर्षः । अल्पं वास्यं वासी तयेति वा ॥३६॥ उपपादितामात्मनो मुक्तसङ्गितामुपसंहरति-**सुखीति** ॥३७ त्रिविधा ज्ञानोपास्तिकर्मात्मिका एका अन्या ज्ञानोपास्त्यात्मिका । कर्मणां मानसानामपि तेन सांख्ययोगात्मिकेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ज्ञानानिष्ठां कर्मोपसर्जनां कर्मनिष्ठां ज्ञानोपसर्जनाम् ॥ ३९ ॥ एवं चत्वारः परपक्षा उपन्यस्ताः स्वमतमाह— **प्रहायेति** । उभयं समुच्चयाविकल्पाख्यं पूर्वश्लोकद्वयोक्तं त्यक्त्वेत्यर्थः । ज्ञानस्य केवलत्वं कर्मकृतोपकारनैरपेक्ष्यम् । कर्मणः केवलत्वं प्रयोजनाभावेऽप्यत्यागः । सेयं तृतीया निष्ठा ज्ञानकर्मणोः समुच्चयपक्षाद्विकल्पपक्षाच्चान्या । तेन पञ्चशिखेन समाख्याता ॥ ४० ॥ इमामेव निष्ठां स्तौति— **यमे चेति** । ते त्रिदण्डिनः यमादौ सति गृहस्थः संन्यासितुल्यः कामादौ सति संन्यास्यपि गृहस्थतुल्य इत्यर्थः॥४१॥ **त्रिदण्डेति**। यदि ज्ञानेनैव मोक्ष इति सिद्धं तर्हि त्रिदण्डपरिग्रहवच्छत्रपरिग्रहोऽपि न बाधकः। ज्ञानेन सङ्गाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ **येनेति** । आलम्बते प्रयोजनवत्तया आसक्तो भवति । कुत्र कर्मणि द्रव्ये पश्वादौ स्वं धनं अर्थाः स्त्र्यादयस्तेषां परिग्रहे किमर्थं येन येन कारणेन अन्नादिना यस्यार्थः प्रयोजनं क्षुन्निवृत्त्यादि तदर्थमित्यर्थः। तथा चार्थस्याल्पत्वबहुत्वे बन्धमोक्षहेतू न भवतः किन्तु तत्रासक्त्यनासक्ती एवेति भावः ॥४३॥ आधिपत्ये तुल्ये त्रिदण्डाद्यर्थे आसक्तिर्बाधिकेत्याह--**दोषेति** ॥४४॥ शिष्यादिआसंगमेव विवृणोति—**आधिपत्य इति** । लिंगानि ष्विति शेषः ॥ ४५ ॥त्रिविष्टब्धं त्रिदण्डकम् । लिंगानि आश्रमपरिचायकानि ॥ ४७ ॥ **अथवेति** । दुःखाभावार्थं त्रिदण्डं चेत् कर्तव्यं तर्हि राज्यमपि तदर्थं कुतो न कर्तव्यमित्यर्थः । अत एवोक्तं भगवता-

'दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलंःलभेत्'इति ॥४९॥

एषु फलितमाह—**आकिञ्चन्ये इति** ॥ ५० ॥ सत्स्वपि अबन्धे पदे स्थितं मां विद्धि ॥ ५१ ॥

राज्यैश्वर्यमयः पाशः
स्नेहायतनबन्धनः ।
मोक्षाश्मनिशितेनेह
छिन्नस्त्यागासिना मया ॥ ५२
सोऽहमेवंगतो मुक्तो
जातास्थस्त्वयि भिक्षुकि ।
अयथार्थं हि ते वर्णं
वक्ष्यामि शृणु तन्मम ॥ ५३
सौकुमार्यं तथा रूपं वपुरग्र्यं तथा वयः ।
तवैतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ५४
यच्चाप्यननुरूपं ते लिंगस्यास्य विचेष्टितम् ।
मुक्तोऽयं स्यान्नवेति स्याद्धर्षितो मत्परिग्रहः
न च कामसमायुक्ते युक्तेऽप्यस्ति त्रिदण्डके।
न रक्ष्यते त्वया चेदं न मुक्तस्यास्ति गोपना॥
मत्पक्षसंश्रयाच्चायं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः ।
आश्रयन्त्याः स्वभावेन मम पूर्वपरिग्रहम्॥५७
प्रवेशस्ते कृतः केन मम राष्ट्रे पुरेऽपि वा ।
कस्य वा सन्निकर्षात्त्वं प्रविष्टा हृदयं मम ५८
वर्णप्रवरमुख्याऽसि ब्राह्मणी क्षत्रियस्त्वहम् ।
नावयोरेकयोगोऽस्ति मा कृथा वर्णसंकरम्॥
वर्तसे मोक्षधर्मेण त्वं गार्हस्थ्येऽहमाश्रमे ।
अयं चापि सुकष्टस्ते द्वितीयोऽऽश्रमसंकरः
सगोत्रां वाऽसगोत्रां वा
न वेद त्वां न वेत्थ माम्
सगोत्रमाविशंत्यास्ते
तृतीयो गोत्रसंकरः ६१
अथ जीवति ते भर्ता प्रोषितोऽप्यथवा क्वचित
अगम्या परभार्येति चतुर्थो धर्मसंकरः ॥ ६२
सा त्वमेतान्यकार्याणि कार्यापेक्षा व्यवस्यसि
अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुनः ॥
अथवाऽपि स्वतंत्राऽसि स्वदोषेणेह कर्हिचित
यदि किंचिच्छ्रुतं तेऽस्ति सर्वं कृतमनर्थकम्६४
इदमन्यत्तृतीयं ते भावस्पर्शविघातकम् ।
दुष्टाया लक्ष्यते लिंगं विवृण्वत्या प्रकाशितम्
न मय्येवाभिसंधिस्ते जयैषिण्या जये कृतः ।
येयं मत्परिषत्कृत्स्ना जेतुमिच्छसि तामपि ॥
तथाऽर्हतस्ततश्च त्वं दृष्टिं स्वां प्रति मुञ्चसि ।
मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्भावनाय च॥ ६७
सा स्वेनामर्षजेन त्वमृद्धिमोहेन मोहिता ।
भूयः सृजसि योगांस्त्वं विषामृतमिवैकताम्
इच्छतोरत्र यो लाभः स्त्रीपुंसोरमृतोपमः ।
अलाभश्चापि रक्तस्य सोऽपि दोषो विषोपमः
मा त्याक्षीः साधु जानीष्व स्वशास्त्रमनुपालय
कृतेयं हि विजिज्ञासा मुक्तो नेति त्वया मम॥

राज्यैश्वर्यमयः राज्याद्यासक्त्या तत्प्रधानः । स्त्रीमयो जाल्म इतिवत् । स्नेहायतनैर्धनदारादिभिर्बध्नातीति तथा । एतेन संगी बध्यते त्यागी मुच्यते इत्युक्तम् ॥ ५२ ॥ त्वयि योगप्रभाववत्यां जातास्थो जातादरः अथापि अयथार्थं योगाननुरूपं वर्णं त्रिगुणजं रूपम् ॥ ५३ ॥ सौकुमार्यादिकं योगश्चैकस्यां त्वयि परस्परविरुद्धं कथं स्यादिति संशयः । त्वं योगसिद्धा ब्राह्मणी वा आजानसिद्धा यक्षराक्षसादियोनिजा वेति भावः ॥ ५४ ॥ लिंगस्य त्रिदण्डधारणस्य अननुरूपं शरीरशोषणाद्यभावात् । धर्षितः रूपादिनाभिभूतः । परिग्रहः स भाविकृतवेषत्वं पराभिभवश्च न मुक्तलक्षणमिति भावः ॥ ५५ ॥ नन्दिन्या दिलीप इवानुग्रहार्थमेवं धर्षितोऽसीत्याशंक्याह—**न चेति** । परानुग्रहनिग्रहकामे युक्ते योगिनि संन्यासफलं नास्तीत्यर्थः । मच्छरीरसंगाच्च त्वया इदमाश्रमलिंगमपि न रक्ष्यते । अनेन लिंगेनापि मुक्तस्य आरूढपतितस्य गोपना नास्ति । विमुक्तस्येति पाठे ज्ञाततत्त्वस्यापि गोपना व्यभिचाराद्यकृत्यादारमरक्षा कर्तव्येत्यस्त्येवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ **मत्पक्षेति** । मच्छरीरप्रवेशात् । नन्वहं स्वासने एवासीत्याशंक्याह—**आश्रयन्त्या इति** । स्वभावेन स्वेन चित्तेन मम परिग्रहं शरीरं आश्रयन्त्याः । अतस्त्वयि व्यभिचारदोष इति भावः ॥ ५७ ॥ जारिण्योऽपि संकेतेनैव परपुरं गृहं वा प्रविशन्ति तत्रापि तवास्मान्धर्षयन्त्या अपराध इत्याह—**कस्य वेति** । सन्निकर्षात् संकेतात् ॥ ५८ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह—**वर्णेति** ॥ ५९ ॥ आश्रमसंकरः संन्यासाद्गार्हस्थ्यं प्रति पुनरागमनम् ॥ ६० ॥ संन्यासिवेषेण गार्हस्थ्यार्थमेवाहमागताऽस्मीति चेद्गोत्राद्यनिर्णयात् प्रागेतन्नोचितमित्याह—**सगोत्रामिति** ॥ ६१ ॥ अविज्ञानेन ज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेन विपर्ययेण ॥ ६३ ॥ ‘ न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ’ इति शास्त्रोल्लंघनरूपेण स्वदोषेण । तर्हि शास्त्रातिक्रमणात्तव श्रुतं व्यर्थम् ॥ ६४ ॥ भावयोश्चित्तयोः स्पर्शः ऐक्यं प्रीतिरिति यावत् ॥ ६५ ॥ दोषलिंगमेवाह—**न मयीति** ॥ ६६ ॥ अर्हतः पूज्यान् उद्दिश्य ॥ ६७ ॥ अमर्षः परोत्कर्षासहिष्णुत्वं तज्जेन । योगान्परबुद्धिभिः स्वबुद्धेः सम्बन्धान् ॥ ६८ ॥ विषामृतशब्दौ व्याचष्टे—**इच्छतोरिति** । रक्तयास्तव रक्तस्य पुंसोऽलाभात् । तादृशयोर्योगो विषामृतमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ स्वशास्त्रं संन्यासिशास्त्रम् ॥ ७० ॥

एतत्सर्वं प्रतिच्छन्नं मयि नार्हसि गूहितम् ।
सा यदि त्वं स्वकार्येण यद्यन्यस्य महीपतेः ।
तत्त्वं सत्रप्रतिच्छन्ना मयि नार्हसि गूहितम् ॥
न राजानं मृषा गच्छेन्न द्विजातिं कथञ्चन ।
न स्त्रियं स्त्रीगुणोपेतां हन्युर्ह्येते मृषा गताः ॥
राज्ञां हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
रूपयौवनसौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमम् ७३
अत एतैर्बलैरेव बलिनः स्वार्थमिच्छता ।
आर्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ह्यनार्जवम्
सा त्वं जातिं श्रुतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मनः।
कृत्यमागमने चैव वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ७५

भीष्म उवाच ।

इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमञ्जसैः ।
प्रत्यादिष्टा नरेन्द्रेण सुलभा न व्यकम्पत॥७६
उक्तवाक्ये तु नृपतौ सुलभा चारुदर्शना ।
ततश्चारुतरं वाक्यं प्रचक्रामाथ भाषितुम् ७७

सुलभोवाच ।

नवभिर्नवभिश्चैव दोषैर्वाग्बुद्धिदूषणैः ।
अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितम् ॥
सौक्ष्म्यं सांख्यक्रमौ चोभौ
निर्णयः सप्रयोजनः ।
पञ्चैतान्यर्थजातानि
वाक्यमित्युच्यते नृप ॥ ७९
एषामेकैकशोऽर्थानां
सौक्ष्म्यादीनां स्वलक्षणम् ।
शृणु संसार्यमाणानां
पदार्थपदवाक्यतः ॥ ८०
ज्ञानं ज्ञेयेषु भिन्नेषु यदा भेदेन वर्तते ।
यत्राधिवासिनी बुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमिति वर्तते
दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागतः ॥
कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा संख्येत्युपधार्यताम् ८२
इदं पूर्वमिदं पश्चाद्वक्तव्यं यद्विवक्षितम् ।
क्रमयोगं तमप्याहुर्वाक्यं वाक्यविदो जनाः॥
धर्मकामार्थमोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः ।
इदं तदिति वाक्यान्ते प्रोच्यते स विनिर्णयः
इच्छाद्वेषभवैर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते ।
तत्र या नृपते वृत्तिस्तत्प्रयोजनमिष्यते ॥ ८५
तान्येतानि यथोक्तानि
सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप ।
एकार्थसमवेतानि
वाक्यं मम निशामय ॥ ८६

सत्रप्रतिच्छन्ना वेषान्तरेण गुप्ता ॥७१॥ प्रत्यादिष्टा तिरस्कृता ॥ ७६ ॥ नवभिर्वाग्दूषणैर्गुर्वक्षरसंयुक्तत्वादिभिर्वक्ष्यमाणैः बुद्धिदूषणैश्च नवभिः कामादिभिर्वक्ष्यमाणैरेव । अष्टादशगुणाः नवैव वाग्दूषणादिविपर्यासेन मधुराक्षरत्वादयो गुणाः । नव दोषा अपि गुणत्वेन यत्रोच्यन्ते ते दोषगुणाश्च नव इत्येवमष्टादशगुणान्वितं वाक्यमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ७८ ॥ सौक्ष्म्यं संशयस्य विषयीभूतं पदादिसंदिग्धार्थत्वमित्यर्थः । सांख्यं पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च गुणदोषसंख्यानं क्रमः संख्यातानां गुणदोषाणां बलाबलविचारणम् । विनिर्णयः सिद्धान्तः प्रयोजनं अनुष्ठानम् एतानि पञ्च समुच्चितानि वाक्यं शब्दाख्यं प्रमाणमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ स्वलक्षणं व्यावर्तकं धर्मवचनम् तच्च विषयभेदाच्चतुर्धा—पदतो वाक्यतः पदार्थतो वाक्यार्थत इति । एतेषामुदाहरणान्यनुपदमेव वक्ष्यन्ते ॥ ॥ ८० ॥ **ज्ञानमिति** । यत्र विषयवाक्ये ज्ञेयेषु वाक्यप्रमेयतया उपस्थितेषु भिन्नेषु अनेकेषु अर्थेषु सत्सु यदा ज्ञानं बुद्धिर्भेदेन निर्णयमप्राप्नुवती अधिवासिनी अनेककोटिस्पर्शिनी वर्तते तत् सौक्ष्म्यं वाक्यस्य दुर्ज्ञेयत्वमित्युच्यते ॥८१॥ क्वचित्पूर्वपक्ष सिद्धान्ते वा संमतं कंचिदनियतमर्थम् ॥८२॥ **इदमिति** । संख्यातानां गुणानां दोषाणां च मध्ये इदं पूर्वं वक्तव्यं इदं पश्चाद्विवक्षितमिति बलाबलविचारः क्रमः ॥ ८३ ॥ वाक्यान्ते वाक्यार्थविचारान्ते प्रोच्यते प्रकर्षेण युक्तिमत्तया उच्यते स निर्णयः ॥ ८४ ॥ प्रयोजनं लक्षयति—**इच्छेति** । तत्र इच्छाप्रभवं दुःखं यत्र विषये जायते इदमवश्यं कर्तव्यमित्यौत्सुक्यं द्वेषभवं दुःखं इदमवश्यं त्याज्यमित्यसह्यत्वम् । तत्र या प्रवृत्तिरूपा निवृत्तिरूपा वा वृत्तिः सा प्रयोजनं नाम ॥८५॥ एकार्थसमवेतानि एकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि वाक्यमिति पञ्चाङ्गं वाक्यं मम वचनानि श्रिणु सौक्ष्म्यादीनामुदाहरणानि तु तत्र पदतः सौक्ष्म्यादेरुदाहरणम्—' वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः ' इति विधायाम्नायते ' वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति ' इति किं वायुर्वा इत्यादीनि पदानि ' समिधो यजति तनूनपातं जयति ' इत्यादिपदकदम्बवत् कञ्चिदर्थं विधाय प्रधानवाक्येन एकवाक्यतां प्रतिपद्यन्ते उत संभूय प्राशस्त्यमात्रं श्वेतालम्भस्यार्थं लक्षयन्ति । एतत्सौक्ष्म्यं अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति न्यायेन तेषां प्रतीयमानस्यार्थस्य अपलपितुमशक्यत्वात्समिदादिवाक्यवत्स्वार्थे पर्यवसानं प्राप्यैव महावाक्येनैकवाक्यतां लभन्ते इति पूर्वपक्षे गुणः । सिद्धान्ते दोषः । तथा

उपेतार्थमभिन्नार्थं न्यायवृत्तं न चाधिकम् ।
नाश्लक्ष्णं न च संदिग्धं वक्ष्यामि परमं ततः
न गुर्वक्षरसंयुक्तं पराङ्मुखसुखं न च ।
नानृतं न त्रिवर्गेण विरुद्धं नाप्यसंस्कृतम् ८८

सर्वस्याम्नायस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वात् वायोः शीघ्रगामित्वादिप्रतिपादने शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिकरत्वायोगात् आनर्थक्यलक्षणाप्रामाण्याद्वरं विधेयार्थप्राशस्त्यसमर्पणेनार्थवत्त्वामिति सिद्धान्ते गुणाः पूर्वपक्षे दोषाश्च । एतत्सांख्यं अत्रैव क्रमाख्यं पूर्वोत्तरपक्षयोर्बलाबलमुन्नेयम् । पूर्वपक्षे आनर्थक्यात् दुर्बलत्वं सिद्धान्तेऽर्थवत्त्वात्प्राबल्यामिति इत एव निर्णयः । अर्थवादानां प्रयाजादिवाक्यानामिव प्रधानविधिना वाक्यैकवाक्यता नास्ति अपि तु पदैकवाक्यतैवेति । तस्माद्वायुर्वा इत्यादिकमेव पदं अविधायकम् । अतः प्रशीघ्रगामिदेवताकं कर्म शीघ्रफलदामिति स्तुतिः सिद्धान्ते फलम् । पूर्वपक्षे तु यतो वायुः क्षेपिष्ठाऽतिशयेन क्षिप्रगामिनी देवतेति स्वयमपि धावनं कर्तव्यमिति । इदं पदैकत्वानेकत्वे सौक्ष्म्यादिकं वाक्यैकत्वानेकत्वे तु ‘ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री’ इत्यादौ संशयः । किं द्वादशकपाले एव अष्टाकपालत्वादिर्वैकल्पिको गुणविधिरुत तस्यैवावयवद्वारा स्तुतिरिति । तत्र उत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरुद्धे उत्पन्नाशिष्टानां अष्टत्वादीनां निवेशायोगात् । ‘ संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यते ’ इति न्यायेन ‘ पुत्रे जाते ’ इत्युपक्रम्य यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपतीत्युपसंहारेण उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यान्नात्र वाक्यभेदे दोषापत्त्या गुणविधानं कर्तुं शक्यामिति । अत्रापि पूर्ववत्सौक्ष्म्यादिकं द्रष्टव्यम् । तथा पदार्थे सौक्ष्म्यादि ।

‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥
महतः परमव्यक्तम्’

इत्यत्राव्यक्तपदेन सांख्याभिमतं प्रधानं ग्राह्यं रूढेरिति पूर्वः पक्षः ।

‘ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ’

इति रथरूपककल्पनायां ये श्रूयन्ते इन्द्रियादयस्त एव क्रमव्युत्क्रमाभ्यां प्रत्यभिज्ञायन्तेऽतः परिशेषादव्यक्तशब्देन सूक्ष्मं शरीरामिति सिद्धान्तः । तथा वाक्यार्थेऽपि सौक्ष्म्यादिकं इन्द्रेण प्रतर्दनं प्रत्युच्यते प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतामित्युपास्वेति किमिह वक्ता इन्द्र एवोपास्यः उत मुख्यः प्राणः श्रौतार्थलाभात् । उत प्रज्ञात्मेतिविशेषणाज्जीवः उत तद्यथा पुरेषु निभिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितामिति सर्वलयाधिष्ठानत्वोक्तेर्ब्रह्म वा । तत्र अन्यतमपरत्वामिति पूर्वः पक्षः । वाक्यभेदस्यायुक्तत्वेन एकस्मिन्नर्थे वाक्यपर्यवसानावश्यकत्वाद्धिततमं ब्रूहीति प्रक्रमात् ब्रह्मेतरस्य हिततमत्वायोगात् । ब्रह्मात्मोपदेशस्य वामदेववदहं मनुरभवं सूर्यश्चेति प्रत्यक्त्वानुसन्धानपरत्वे ब्रह्मपरत्वोपपत्तेः । प्राणादिधर्मवैशिष्ट्येनापि ब्रह्मोपास्तिसंभवादुदाहृतोपसंहाराच्च ब्रह्मपरत्वमिति सिद्धान्त इति दिक् ॥८६॥ एवं सौक्ष्म्याद्यङ्गपञ्चकं सलक्षणं अङ्गि च वाक्यं सलक्षणमुक्त्वा वाक्यगुणानाह--**उपेतार्थमिति त्रिभिः।** अत्रालंकारिकैः श्लेषादयः शब्दगुणाश्चतुर्विंशतिः प्रतिपादिताः । तेऽत्र शब्दान्तरैः संक्षेपेण च अंतर्भावेण च पञ्चदश प्रोक्ताः । तत्र केन शब्देन को गुण उच्यते कस्मिंश्च कोऽन्तर्भवति तत्संक्षेपेण प्रकाश्यते । तत्र श्लेषादयस्तावद्भोजेन प्रोक्ताः—

(१) श्लेषः (२) प्रसादः (३) समता (४) माधुर्यं (५) सुकुमारता । (६) अर्थव्यक्तिस्तथा (७) कान्ति (८) रुदारत्व (९) मुदात्तता ॥ (१०) ओज (११) स्तथान्यदौर्जित्यं (१२) प्रेयान (१३) थ सुशब्दता । (१४) तद्वत्समाधिः (१५) सौक्ष्म्यं (१६) च गांभर्यि (१७) मथ विस्तरः ॥ (१८) संक्षेपः (१९) संमितत्वं च (२०) भाविकत्वं (२१) गतिस्तथा । (२२) रीति (२३) रुक्ति (२४) स्तथा प्रौढिः इति ।

‘ श्लेषः साम्यं कान्तिरोज और्जित्यौदार्यरीतयः ।
गतिश्चान्तर्भवन्त्यष्टौ श्लक्ष्णे बन्धगुणावने । ’

उपेतार्थं अर्थव्यक्तिः संपूर्णवाक्यत्वरूपा १ अभिन्नार्थं अनानार्थम् । प्रसिद्धार्थपदत्वं प्रसादाख्यम् २ न्यायवृत्तं श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योग उदात्तताख्यः ३ न चाधिकं संक्षिप्तम् । ४ नाश्लक्ष्णं श्लेषाद्यष्टगुणयुक्तम् ५ न संदिग्धं विविक्तपदतारूपमाधुर्यवत् ६ एते षट् वाक्यगुणाः ॥ ८७ ॥ अतः परं नव पददोषास्तेऽपि विपर्ययेण वाक्यगुणा एवेति नञ्सम्बन्धाद्बोध्याः । **न गुर्वक्षरसंयुक्तं** । अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमाराख्यम् । निष्ठुराक्षरं तु ‘ शुष्को वृक्षस्तिष्ठत्यग्रे ’ एवमादि १ **पराङ्मुखानां सुखकरं** ग्राम्यम् । अश्लीलामंगलघृणावदर्थं ग्राम्यम् इदं च न तथा । अंतर्मुखग्राह्यं सूक्ष्मार्थमित्यर्थः । यथोक्तम्—

‘ अंतःसंजल्परूपत्वं शब्दानां सौक्ष्म्यमुच्यते । ’

न न्यूनं कष्टशब्दं वा विक्रमाभिहितं न च।
न शेषमनुकल्पेन निष्कारणमहेतुकम् ॥ ८९
कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभा-
द्दैन्याच्चानार्यकात्तथा।
=ह्रीतोऽनुक्रोशतो माना-
न्न वक्ष्यामि कथञ्चन ॥ ९०
वक्ता श्रोता च वाक्यं च यदा त्वविकलं नृप
सममोति विवक्षायां तदा सोऽर्थः प्रकाशते ॥
वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतारमवमन्य वै।
स्वार्थमाह परार्थं तत्तदा वाक्यं न रोहति ॥
अथ यः स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं प्राह मानवः।
विशंका जायते तस्मिन्वाक्यं तदपि दोषवत्
यस्तु वक्ता द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते।
श्रोतुश्चैवात्मनश्चैव स वक्ता नेतरो नृप ॥ ९४
तदर्थवदिदं वाक्यं राजन्नेकमनाः शृणु।
यथा जतु च काष्ठं च पांसवश्चोदविन्दवः ९५
संश्लिष्टानि तथा राजन्प्राणिनामिह संभवः।
शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धः पञ्चेंद्रियाणि च

उदाहृतं च—

‘केवलं दधति कर्तृवाचिनः
प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि।
धावतः सृजति संहृशास्तयः
स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ’इति।

२ **अनृतं** पुराणाद्यमूलकं मेघसंदेशादिवत्। ततोऽन्यत् श्रुत्यादिमूलकतया प्रौढोक्तिरूपम्। ३ **त्रिवर्गेण विरुद्धम्**। असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोरिति धर्मशास्त्रविरुद्धम्।

‘कामोपभोगसाकल्यफलो राज्ञां महीजयः।’

इत्यर्थशास्त्राविरुद्धम्।

‘तवोत्तरोष्ठे विम्बोष्ठि दशनांको विराजते’।

इतिकामशास्त्रविरुद्धं च। तदन्यत्। श्रेयस्करं प्रेयःसंज्ञं ३ **असंस्कृतं** देश्यम् तद्यथा—

‘गल्लौ लावण्यतल्लौ ते लडहौ मडहौ भुजौ।
नेत्रे सेवाक्कं दोह्मोद्वायितसखे सखि।’

तदन्यत्। उक्तिसंज्ञं विशिष्टभणितिरूपम् ॥ ८८ ॥ **न्यूनं** असमर्थम्।

‘असंगतं पदं यत्तदसमर्थमिति स्मृतम्।’ इदं तदन्यत् समर्थं विस्तररूपम्। ६ **कष्टशब्दं** छन्दोव्याकरणदोषयुक्तं तदन्यत्। सुशब्दतारूपम्। ७ **विक्रमाभिहितं** उदारत्वम्। नृत्यद्भिरिव पदैर्वाक्यरचनं गुणः। न चेति चकारात्पूर्वनकारानुवृत्तिः। नकारद्वयेनौदार्याधिक्यं सूचितम्। तदन्यत्। **क्लिष्टं** यथोक्तम्।

‘दूरं यस्यार्थसंवित्तिः क्लिष्टं नेष्टं हि तत्सताम्।’

उदाहृतं च--‘**विजितात्मभवद्वेषी**’ **इत्यादि**। विना गरुत्मता जित इन्द्रस्तस्यात्मभवोऽर्जुनस्तस्य द्वेषी कर्ण इत्यर्थः। ८ **न शेषं** शेषः पदान्तराध्याहारः। अनुकल्पो लक्षणा तया युक्तत्वम्। **निष्कारणं** निष्प्रयोजनम् **अहेतुकं** युक्तिशून्यम्। अध्याहारलक्षणाफलयुक्त्यपेक्षमित्यर्थः। यथा इषेत्वेतिवाक्यं छिनद्मीत्यध्याहारसापेक्षम्। मित्रं प्रति विषं भुंक्ष्वेति वचनं शत्रुगृहे भोजननिषेधलक्षणार्थम्। एतच्च।

‘समाधिः सोऽन्यधर्माणां यदन्यत्र प्रकल्पनम्’

इत्यालंकारिकाणां गुणः। तथापि वेदार्थमर्यादाविदां मतेऽयं दोषः। प्रयोजनहीनं राजाऽसौ गच्छतीत्यादि, निर्युक्तिकम्

‘गोरपत्यं बलीवर्दस्तृणमात्ति मुखेन सः’ इति।

एतैर्दोषैर्हीनं भाविकत्वादिगुणान्तरयुक्तम्। त एते नव शब्दानां गुणा नव दोषाश्च तन्त्रेणैव नञ्वाद्भिः पदैर्दर्शिताः। यद्यपि उपेतार्थमिति श्लोकेऽपि नञ्वन्ति पदानि वर्तन्ते तथापि तल्लक्ष्याणां दोषाणामेष्वेवान्तर्भावान्न तत्रापि तद्यर्थत्वं कल्पितम्। तथा निष्ठुराक्षरत्वादीनां दोषाणामपि गुणत्वं केनचिन्निमित्तेनोच्यते। यथा—

‘यच्छ्रुतेर्विरसं कष्टं तस्य दुर्वचकादिषु।
गुणत्वमनुमन्यन्ते सानुप्रासस्य सूरयः’ इति।
‘भ्राष्ट्रास्त्वाष्ट्रारिराष्ट्रेन भ्राष्ट्रेनादंष्ट्रिणो जनाः।
धार्तराष्ट्राः सुराष्ट्रेण महाराष्ट्रे च नोष्ट्रिणः’

इत्यादि ग्रंथान्तरे द्रष्टव्यम् मोक्षकथाव्यवधायकत्वाच्च नैतत्प्रपञ्चितम्। तदेतदभिप्रेत्योक्तं नव वाग्दोषा अष्टादश वाचो गुणा इति ॥८९॥ नव बुद्धिदोषानाह—**कामादिति**। अनार्यकात् दर्पात् ह्रीतः त्रपातः अनुक्रोशतः कृपातः ॥ ९० ॥ वाक्यगुणानुक्त्वा वक्तृगुणानाह—**वक्तेति**। अविकलं अव्यग्रं यथा स्यात्तथा विवक्षायां तत्त्वनिर्णयार्थायां कथायां समं सिद्धान्ताविरोधेन यदा एति प्रविशति तदा सः विवक्षितार्थः प्रकाशते। न तु उभयोरप्युत्पथगामित्वे ॥९१॥ तयोरेव स्वस्वपक्षाग्रहेऽर्थनिर्णयो न भवतीत्याह—**वक्तव्ये इति**। स्वार्थं स्वेन परिगृहीतमर्थं परार्थं उत्कृष्टमर्थम्। यदारोहति हृद्यारूढं भवति ॥ ९२ ॥ विशंका भ्रमविप्रलम्भकत्वादिबुद्धिरूपा ॥ ९३ ॥ जडाद्देहेन्द्रियादेर्वामदेववदात्मानं पृथक्पश्यन्ती सुलभा प्राणिनां चिदचित्संघातात्मनां जीवानां सम्बन्धी केवलश्चिदंश आकाशवत्त्वयि मयि च एको वाऽनसातीतश्चेति न प्रष्टव्य एवं अचिदंशोऽपि काष्ठलोष्टसमः

पृथगात्मान आत्मानं संश्लिष्टा जतुकाष्ठवत्
न चैषां चोदना काचिदस्तीत्येष विनिश्चयः
एकैकस्येह विज्ञानं नास्त्यात्मानि तथा परे।
न वेद चक्षुश्चक्षुष्ट्वं श्रोत्रं नात्मनि वर्तते ॥ ९८
तथैव व्यभिचारेण न वर्तन्ते परस्परम्।
प्रश्लिष्टं च न जानन्ति यथाऽऽप इव पांसवः
वाह्यानन्यानपेक्षन्ते गुणांस्तानपि मे शृणु।
रूपं चक्षुः प्रकाशश्च दर्शने हेतवस्त्रयः ॥ १००
यथैवात्र तथाऽन्येषु ज्ञानज्ञेयेषु हेतवः।
ज्ञानज्ञेयान्तरे तस्मिन्मनो नामापरो गुणः ॥
विचारयति येनायं निश्चये साध्वसाधुनी।
द्वादशस्त्वपरस्तत्र वुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः।
येन संशयपूर्वेषु वोद्धव्येषु व्यवस्यति ॥ १०२
अथ द्वादशके तस्मिन्सत्त्वं नामापरो गुणः।
महासत्त्वोऽल्पसत्त्वो वा जन्तुर्येनानुमीयते ॥
अहं कर्तेति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः।
ममायमिति येनायं मन्यते न ममेति च ॥ ४
अथ पञ्चदशो राजन्गुणस्तत्रापरः स्मृतः।
पृथक्कलासमूहस्य सामग्र्यं तदिहोच्यते॥ १०५
गुणस्त्वेवापरस्तत्र संघात इव षोडशः।
प्रकृतिर्व्यक्तिरित्येतौ गुणौ यस्मिन्समाश्रितौ

स्वदेहवत् सुतरां न प्रष्टव्य इत्याह-**यथेत्यादिना** ॥९५॥ आत्मानं शब्दाद्यात्मकवियदादिसंघातम् पृथगात्मानः नानारूपाः सन्तः जतुकाष्ठं बालक्रीडनकम्। यथा पृथगात्मनी जतुकाष्ठे संश्रयतो न च ताभ्यामन्यत्तस्य रूपं गृह्यते तद्वदिहापीत्यर्थः। एषां व्यस्तानां संहतानां वा चोदना कोऽसीति वदेत्येवंरूपा प्रेरणा नास्त्यचेतनत्वादित्याह—**न चेति** ॥ ९७ ॥ व्यस्तानामचेतनत्वं परस्य स्वस्य चाज्ञानादित्याह-**एकैकस्येति**। आत्मानि वर्तते चक्षुर्वत्स्वरूपं न जानातीत्यर्थः ॥ ९८ ॥ अज्ञाने हेतुमाह—**तथेति**। संघातादन्यस्तत्प्रकाशको दृष्टो घटादिव सूर्यः। न चैते संघातात् पृथग्दृश्यन्तेऽतोऽप्रकाशात्मत्वादात्मानं परस्परमन्यं च न प्रकाशयन्तीत्यर्थः। संभूयाप्येते न जानन्तीत्याह—**प्रश्लिष्टमिति**। प्रश्लिष्टं यथा स्यात्तथा संश्लेषं प्राप्यापीत्यर्थः ॥ ९९ ॥ ननु चक्षुरादयोऽपि देहाश्रिताः सन्तो घटादीन्सूर्यादिवत्प्रकाशयन्त्येवेत्याह-**वाह्यानिति**। यथा चक्षुः स्वापेक्षया वाह्यमालोकं घटप्रकाशार्थमपेक्षते नैवं सूर्य इति तस्यैव प्रकाशकत्वं न वाह्यापेक्षस्य चक्षुष इत्यर्थः। वाह्यानेवाह—**रूपमिति**। यथा रूपं आलोकश्च तद्वच्चक्षुरपि सहकार्येव न तु प्रकाशकमिति भावः ॥ १०० ॥ ननु वाह्येत्यप्रयोजकं यथा सूर्यश्चक्षुरपेक्षोऽपि नाप्रकाशक एवं चक्षुः सूर्यपेक्षमपीत्याशंक्याह-**ज्ञानेति**। ज्ञानं प्रकाशो ज्ञेयं रूपादि तयोरन्तराले चक्षुरपेक्षयाऽपरो मनो नाम गुणोस्ति ॥ १०१ ॥ तत्सत्त्वे मानमाह—**विचारयतीति**। निश्चयनिमित्तं चक्षुर्निमीलनेऽपि येन करणेनायं भोक्ता साध्वसाधुनी विचारयति तन्मनः वाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वमेव स्वप्रकाशत्वं तच्च दृष्टान्ते सूर्ये एवास्ति न चक्षुषि तस्य सूर्यापेक्षत्वात् नापि मनसि तस्यापि घटादौ चक्षुराद्यपेक्षत्वात्। अतः सुस्थितमिदं स्वप्रकाशत्वलक्षणम्। अस्य लक्षणस्य वुद्ध्यादिष्वपि सद्भावं वारयितुं तेषामपि वाह्यापेक्षत्वमाह—**द्वादशस्त्वित्यादिना**। ॥ १०२ ॥ संशयपूर्वेषु वुद्धिः स्वकार्ये निश्चये कर्तव्ये स्वस्माद्वाह्यं संशयात्मकं मनोऽपेक्षते इत्यर्थः। व्यवस्यति निश्चिनोति भूतेन्द्रियमनांस्यपेक्ष्य वुद्धेर्द्वादशत्वम्। वुद्धिद्रव्यस्योपादानं सत्त्वम्। तस्य रजस्तमोभ्यामत्यन्ताभिभवे मध्यत्वं किञ्चिदभिभवे महत्त्वम्। तस्याल्पत्वादिकं देहात्मकर्त्रात्मासंगचिदात्मादिनिश्चयद्वाराऽनुमीयते ज्ञायते। अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ ३ ॥ **अहं कर्तेति**। येन सत्त्वेन अहं कर्ता ममायं निश्चय इति मन्यते स तत्र सत्त्वे चतुर्दशो गुणः। सत्त्वमपेक्ष्य वुद्धिनिश्चयप्रकाशकेऽहमर्थेऽपि वाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ कलाः प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नं अन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकेषु नाम चेति श्रुत्युक्ताः षोडश। तासां समूहस्य सामग्र्यं वासनात्मकं जगदहंकर्तर्यस्ति। यथोक्तं वासिष्ठे—

'यत्राऽहं त्वं जगत्तत्र पूर्वमागत्य तिष्ठति।
त्रसरेणूदरेपीन्द्रो ह्यपश्यद्भुवनत्रयम्' इति।

वासनाप्यहंकारद्वारा स्वकार्यं जगत्प्रकाशयतीति न स्वप्रकाश्येत्यर्थः ॥ १०५ ॥ **गुण इति**। तत्र वासनायां तदुपादानभूतो गुणः। त्रिगुणात्मत्वात्संघात इव जगदंकुरबीजभूतोऽविद्यासंज्ञको गुणः षोडशोऽस्ति 'सुषुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं यद्बीजं स्वप्नबोधयोः' इति स्मृतेः सौषुप्ताज्ञानस्य संहतत्वेनाभासमानत्वात् संघातेऽपि लौकिकानुभवापेक्षा। संहतत्वाविवक्षया इव शब्दः।

'तत्राकस्मात्परित्यक्तपूर्वापरविचारणम्।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता' इति।

वासिष्ठोक्तोक्तलक्षणवासनाद्वारा सौषुप्ताविद्यापि अहमर्थं जनयतीति न तस्यामपि वाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वमस्तीति नासावपि स्वप्रकाशा। तथा यस्मिन्षोडशे सौषुप्ताज्ञाने प्रकृतिः

सुखासुखे जन्ममृत्यू लाभालाभौ प्रियाप्रिये
इति चैकोनविंशोऽयं द्वन्द्वयोग इति स्मृतः ७
ऊर्ध्वं चैकोनविंशत्या कालो नामापरो गुणः
इतीमं विद्धि विंशत्या भूतानां प्रभवाप्ययम्
विंशकश्चैष संघातो महाभूतानि पञ्च च ।
सदसद्भावयोगौ तु गुणावन्यौ प्रकाशकौ॥ ९
इत्येवं विंशकश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः ।
विधिः शुक्रं बलं चेति त्रय एते गुणाः परे१०
विंशतिर्दश चैवं हि गुणाः संख्यानतः स्मृताः
समग्रा यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतम् ११
अव्यक्तं प्रकृतिं त्वासां
कलानां कश्चिदिच्छति ।
व्यक्तं चासां तथा चान्यः
स्थूलदर्शी प्रपश्यति ॥ १२
अव्यक्तं यदि वा व्यक्तं
द्वयीमथ चतुष्टयीम् ।
प्रकृतिं सर्वभूतानां
पश्यन्त्यध्यात्मचिन्तकाः ॥ ११३
येयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिर्व्यक्ततां गता ।
अहं च त्वं च राजेन्द्र ये चाप्यन्ये शरीरिणः
बिन्दुन्यासादयोऽवस्थाः
शुक्रशोणितसंभवाः ।
यासामेव निपातेन
कललं नाम जायते ॥ १५
कललाद्बुद्बुदोत्पत्तिः पेशी च बुद्बुदात् स्मृता ।
पेश्यास्त्वङ्गाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणि चाङ्गतः
संपूर्णे नवमे मासि जन्तोर्जातस्य मैथिल ।
जायते नामरूपत्वं स्त्री पुमान्वेति लिङ्गतः ॥
जातमात्रं तु तद्रूपं दृष्ट्वा ताम्रनखाङ्गुलि ।
कौमारं रूपमापन्नं रूपतो नोपलभ्यते ॥ १८
कौमाराद्यौवनं चापि स्थाविर्यं चापि यौवनात्
अनेन क्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न लभ्यते ॥ १९

मायाव्यक्तिस्तत्प्रकाश इत्येतौ द्वौ गुणौ आश्रितौ कल्पितरजते इव शुक्तौ इदमंशः । मायाशवले ब्रह्मण्येव सौषुप्ताज्ञानमध्यस्तामित्यर्थः । अत एव सौषुप्तं प्रकृत्य तदीयपारमार्थिकरूपापेक्षया एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ इत्यादि मांडूक्ये तस्येश्वरत्वं समाम्नातं विवक्षाभेदाज्जीवमप्येनं वदन्ति । यदाहुर्बाह्या अपि जीवस्य देहाभिमानलये सार्वज्ञ्यमस्तीति ।

'मणिहुतवहतारासोमसूर्यादयोऽपि
क्षितिविषयमिहाल्पं बाह्यमुद्द्योतयन्ति ।
सहजलयसमुत्थं द्योतयेज्ज्योतिरन्त-
त्रिभुवनमपि सूक्ष्मस्थूलभेदं क्रमेण ' इति ।

एतयोश्च प्रकृतिव्यक्त्योर्गुणत्वं दृश्यत्वादेव तथाहि । दर्पणेन मुखमिव प्रकृत्या चिदात्मा दृश्यते चन्द्रेण राहुरिव चिदात्मना प्रकृतिः प्रकाश्यते । अतो यद्यस्य साधकं तत्तत आन्तरमित्यनुगमात् । एतयोः परस्परापेक्षया बाह्यत्वात् । स्वस्वकार्यप्रकाशे परस्परापेक्षत्वाच्च न द्वयोरपि बाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वलक्षणं स्वप्रकाशकत्वमस्तीति प्रकृतेर्निष्कृष्टश्चेतनः स्वप्रकाश इति भावः ॥ ६ ॥ तत्र प्रकृतिकार्यमाह—**सुखेति** ॥ ७ ॥ व्यक्तिकार्यमाह—**ऊर्ध्वमिति** । कालः अविद्याख्यः षोडशो गुणयुक्तः । तदुपाधिर्जीवः कालसंज्ञः तस्य सदसद्वासनामयत्वात् कृतत्रेतादिकालरूपत्वं प्रागुक्तं न प्रस्मर्तव्यम् । विंशत्या संख्यातम् ॥ ८ ॥ महाभूतानि देहारंभकांशव्यतिरिक्तानि । सद्भावयोगः इह घटोऽस्तीत्यादिर्व्यपदेशः । असद्भावयोगः इह घटो नास्तीत्यादिर्व्यपदेशः । यद्वा प्रमाभ्रमविषयौ सदसद्भावयोगौ ज्ञेयौ ॥ ९ ॥ **विधिः** वासनाबीजभूतौ धर्माधर्मौ । शुक्रं वासनोद्बोधकः संस्कारः **बलं** वासनाविषयप्राप्त्यनुकूलो यत्नः संघातधर्मत्वेन एतेषां पृथग्ग्रहणम् ॥ १० ॥ विंशतिर्दश चेति त्रिंशत्संघातः शरीरम् ॥ ११ ॥ अस्य त्रिंशकस्योत्पत्तौ मतान्तराण्याह—**अव्यक्तमिति** । अव्यक्तं प्रधानम् । प्रकृतिमुपादानं कलानां त्रिंशत्संख्यानाम् । कश्चिन्निरीश्वरसांख्यः । व्यक्तं परमाणवः चकारात् अव्यक्तं कालादृष्टेश्वरादि स्थूलदर्शी कणादादिः ॥ १२ ॥ अव्यक्तं कापिलाः । व्यक्तं चतुर्विधाः परमाणव एवेति चार्वाकाः द्वयीं काणादाः चतुष्टयीं व्यवहारे स्वयमभ्युपगतां जीवेशौ स्वस्योपाधियुतौ पश्यन्ति वृत्त्या विषयीकुर्वन्ति । इदं सर्वमप्यस्माकमध्यात्मविदामविरुद्धम् । व्यावहारिकेष्वर्थेष्वतात्त्विकेषु नातीवाभिनिवेष्टव्यमित्याशयः ॥ ११३ ॥ क्व तर्ह्यभिनिवेष्टव्यमत आह—**येयमिति** । इयमिति प्रत्यक्त्वेनाभिनीय दर्शयति प्रकृतिराधिष्ठानमात्रत्वेनोपादानम् । अव्यक्ता त्रिंशकवत् वृत्त्या न गृहीता । अदृष्टो द्रष्टेत्यादिश्रुतेर्वाङ्मनसातीतत्वात् कलाभिरुक्ताभिरेव त्रिंशत्संख्याभिः । इत्थंभावे तृतीया । मायया कलात्मना व्यक्ततां दृश्यतां गतेत्यर्थः । या च निष्कला बाह्यानपेक्षप्रकाशकतया सूर्यवत् त्रिंशकादन्या स्वयंज्योतिः सैव त्वं चाहं चान्ये च सः । सर्वेषां प्रत्यग्भूत आत्मेत्यर्थः । *घटमणिकमल्लिकाद्याकाशानामिवोपाधिप्रतिसन्धानमन्तरेण भेदस्याविभाव्यमानत्वात्सर्वेषामस्माकं तन्मात्रत्वमिति भावः । नन्वस्यापि मुकुरमुखवद्बाह्यापेक्षप्रकाशत्वमुक्तम् । न प्रतिविम्बस्यैव स प्रकाशो न त्वस्येति दिक् ॥ १४ ॥ एवं चिदंशाभिप्रायेण कासीत्यादिप्रश्नानुपपत्तिमुक्त्वा जडांशाभिप्रायेणापि तामाह-**बिन्द्विति**। बिन्दुन्यासो रेतःसेकः ततः शुक्रशोणितसंयोगाद्भवन्ति ताः । निपातेन मिश्रणेन कललं परस्पराविविक्तम् ॥ १५ ॥

* मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोरिति **मेदिनी** ।

कलानां पृथगर्थानां प्रतिभेदः क्षणे क्षणे ।
वर्तते सर्वभूतेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते २०
न चैषामत्ययो राजन् लक्ष्यते प्रभवो न च ।
अवस्थायामवस्थायां दीपस्येवार्चिषो गतिः२१
तस्याप्येवंप्रभावस्य सदश्वस्येव धावतः ।
अजस्रं सर्वलोकस्य कः कुतो वा न वा कुतः
कस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः ।
सम्बन्धः कोऽस्ति भूतानां स्वैरप्यवयवैरिह
यथाऽऽदित्यान्मणेश्चापि वीरुद्भ्यश्चैव पावकः
जायन्त्येवं समुदयात्कलानामिव जन्तवः २४
आत्मन्येवात्मनाऽऽत्मानं
यथा त्वमनुपश्यसि ।
एवमेवात्मनाऽऽत्मानं
यथा त्वमनुपश्यसि ।
एवमेवात्मनात्मान-
मन्यस्मिन्किं न पश्यसि ॥ २५
यद्यात्मनि परस्मिंश्च समतामध्यवस्यसि ।
अथ मां काऽसि कस्येति किमर्थमनुपृच्छसि
इदं मे स्यादिदं नेति द्वन्द्वैर्मुक्तस्य मैथिल ।
काऽसि कस्य कुतो वेति वचनैः किं प्रयोजनम्
रिपौ मित्रेऽथ मध्यस्थे विजये सन्धिविग्रहे ।
कृतवान् यो महीपालः किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम्
त्रिवर्गं सप्तधा व्यक्तं यो न वेदेह कर्मसु ।
सङ्गवान् यस्त्रिवर्गेण किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम्
प्रिये वाऽप्यप्रिये वापि दुर्बले बलवत्यपि ।
यस्य नास्ति समं चक्षुः किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम्
तदयुक्तस्य ते मोक्षे योऽभिमानो भवेन्नृप ।
सुहृद्भिः सन्निवार्यस्तेऽविरक्तस्येव भेषजम्३१
तानि तानि तु सञ्चिन्त्य
सङ्गस्थानान्यरिन्दम ।
आत्मनाऽऽत्मनि संपश्ये-
त्किमन्यन्मुक्तलक्षणम् ॥ ३२
इमान्यन्यानि सूक्ष्माणि
मोक्षमाश्रित्य कानिचित् ।
चतुरङ्गप्रवृत्तानि
सङ्गस्थानानि मे शृणु ॥ ३३
य इमां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशास्ति ह
एक एव स वै राजा पुरमध्यावसत्युत ३४
तत्पुरे चैकमेवास्य गृहं यदधितिष्ठति ।
गृहे शयनमप्येकं निशायां यत्र लीयते ॥ ३५
शय्यार्धं तस्य चाप्यत्र स्त्रीपूर्वमधितिष्ठति ।
तदनेन प्रसङ्गेन फलेनैवेह युज्यते ॥ ३६
एवमेवोपभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च ।
गुणेषु परिमेयेषु निग्रहानुग्रहं प्रति ॥ ३७
परतन्त्रः सदा राजा स्वल्पेष्वपि प्रसज्जते ।
सन्धिविग्रहयोगे च कुतो राज्ञः स्वतन्त्रता ॥
स्त्रीषु क्रीडाविहारेषु नित्यमस्यास्वतन्त्रता ।
मन्त्रे चामात्यसमितौ कुतस्तस्य स्वतन्त्रता३९

कलानां परिणामवतीनां पृथगर्थानां रूपादिप्रकाशार्थानां प्रतिभेदो रूपभेदः ॥ २० ॥ सौक्ष्म्यादित्येव विवृणोति—**न चेति** ॥ २१ ॥ एवं परिणामभेदात् द्रव्यभेदमुपेत्य प्रश्नोत्तरक्षणयोर्देहभेदात्काऽसि कस्यासीति प्रश्नस्यानुपपत्तिमुक्त्वा देहस्यानित्वात्वादपि तदयोगमाह—**तस्येति** ॥ २२ ॥ आदित्यात् सूर्यकान्तेन । मणेर्लोहसंबंधात् । वीरुद्भ्यो मन्थनादिना कलानां समुदयात् इवशब्दोऽनर्थकः पादपूरणार्थः ॥ २४ ॥ आत्मनीति सार्धश्लोकः । आत्मनि देहे आत्मानं देहम् । आत्मानं निष्कलं देहात्मवन्निष्कलात्मानमपि यद्यसंदिग्धं पश्यसि तर्हि ब्राह्मिष्ठस्त्वम् । ऐकात्म्यावित्त्वात् अन्यस्मिन्नपि देहे निष्कलमेव कुतो न पश्यसीत्यर्थः'। 'देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । ज्ञानं यस्य भवेदत्र स नेच्छन्नपि मुच्यते' इति देहज्ञानदृष्टान्तः शुद्धज्ञानेऽस्ति तमज्ञात्वा केचिदिह मध्यममर्धं न पठन्ति ॥ २५ ॥ कृतवान् उचितक्रियावान् । भावे निष्ठा ॥ २८ ॥ धर्मोर्थः काम इत्यसंकीर्णास्त्रयः । धर्मार्थयोर्धर्मकामयोः कामार्थयोश्चेति संकीर्णा द्विकास्त्रयः धर्मार्थकामानां त्रिसंकीर्णस्त्रिक एक इति सप्तधा । त्रिवर्गासक्तो न मुच्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अविरक्तस्य अपथ्यशीलस्य ॥ ३१ ॥ **तानीति** । संगस्थानानि स्त्र्यादीनि आत्मन्येव संपश्येत् न तु बहिः आत्मक्रीड आत्मरतिश्च यः स एव मुक्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ चतुर्ष्वंगेषु शयनोपभोगभोजनाच्छादनेषु प्रवृत्तानि संगस्थानानि पृथिव्यादीनि ॥ ३३ ॥ यदुक्तं प्रवेशस्ते कृतः केन मम राज्ये पुरेऽपि वेति तत्र तव पुरादिना सम्बन्ध एव नास्तीत्याह—**य इमामिति** । पृथ्वीपतिः पुरेऽस्तीति पृथ्वी व्यर्था पुरेशो गृहेऽस्तीति पुरं व्यर्थम् गृहेशोऽपि मञ्चेऽस्तीति गृहं व्यर्थं मञ्चस्थोऽप्येकदेशेऽस्तीति तदीयप्रदेशान्तरं व्यर्थम् । अल्पेनैव निर्वाहसिद्धेराधिके ममता मोहमात्रम् । यथोक्तम्—

'गोशतादपि गोक्षीरं प्रस्थं धान्यशतादपि ।
प्रासादादपि खट्वार्धं शेषाः परविभूतयः' इति ॥३४॥

यदा ह्याज्ञापयत्यन्यांस्तत्रास्योक्ता स्वतन्त्रता
अवशः कार्यते तत्र तस्मिंस्तस्मिन् क्षणे स्थितः
स्वप्नकामो न लभते स्वप्तुं कार्यार्थिभिर्जनैः।
शयने चाप्यनुज्ञातः सुप्त उत्थाप्यतेऽवशः ॥
स्नाह्यालभ पिव प्राश जुहुध्यग्नीन्यजेत्यपि।
ब्रवीहि शृणु चापीति विवशः कार्यते परैः ॥
अभिगम्याभिगम्यैवं याचन्ते सततं नराः।
न चाप्युत्सहते दातुं वित्तरक्षी महाजनान् ।
दाने कोषक्षयोऽप्यस्य वैरं चास्याप्रयच्छतः
क्षणेनास्योपवर्तन्ते दोषा वैराग्यकारकाः ॥
प्राज्ञान् शूरांस्तथैवाढ्यानेकस्थानपि शङ्कते।
भयमप्यभये राज्ञो यैश्च नित्यमुपास्यते ॥ ४५
तथा चैते प्रदुष्यन्ति राजन् ये कीर्तिता मया
तथैवास्य भयं तेभ्यो जायते पश्य यादृशम्
सर्वः स्वे स्वे गृहे राजा
सर्वः स्वे स्वे गृहे गृही।
निग्रहानुग्रहान्कुर्व-
स्तुल्यो जनक राजभिः ॥ ४७
पुत्रा दारास्तथैवात्मा
कोशो मित्राणि सञ्चयाः।
परैः साधारणा ह्येते
तैस्तैरेवास्य हेतुभिः। ४८
हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुञ्जरो मृतः।
लोकसाधारणेष्वेषु मिथ्याज्ञानेन तप्यते ४९
असुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषभयोद्भवैः।
शिरोरोगादिभी रोगैस्तथैवाभिनियन्तृभिः
द्वन्द्वैस्तैस्तैस्त्वपहतः सर्वतः परिशङ्कितः।
बहुप्रत्यर्थिकं राज्यमुपास्ते गणयन्निशाः ५१
तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमसारवत्।
तृणाग्निज्वलनप्रख्यं फेनबुद्बुदसंनिभम् ॥ ५२

को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत्।
ममेदमिति यच्चेदं पुरं राष्ट्रं च मन्यसे ॥ ५३
बलं कोशममात्याश्च कस्यैतानि न वा नृप।
मित्रामात्यपुरं राष्ट्रं दण्डः कोशो महीपतिः॥
सप्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डस्येव तिष्ठतः
अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः
तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते।
येन यत्सिध्यते कार्यं तत्प्राधान्याय कल्पते
सप्ताङ्गश्चैव संघातस्त्रयश्चान्ये नृपोत्तम।
संभूय दशवर्गोऽयं भुंक्ते राज्यं हि राजवत्।
यश्च राजा महोत्साहः क्षत्रधर्मे रतो भवेत् ॥
स तुष्येद्दशभागेन
ततस्त्वन्यो दशावरैः।
नास्त्यसाधारणो राजा
नास्ति राज्यमराजकम् ॥ ५८
राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मेऽसति कुतः परम्
योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राजराज्ययोः
पृथिवी दक्षिणा यस्य सोऽश्वमेधो न युज्यते
साऽहमेतानि कर्माणि राजदुःखानि मैथिल
समर्था शतशो वक्तुमथवाऽपि सहस्रशः।
स्वदेहेनाभिषङ्गो मे कुतः परपरिग्रहे ॥ ६१
न मामेवंविधां युक्तामीदृशं वक्तुमर्हसि।
ननु नाम त्वया मोक्षः कृत्स्नः पञ्चशिखाच्छ्रुतः
सोपायः सोपनिषदः सोपासङ्गः सनिश्चयः ।
तस्य ते मुक्तसङ्गस्य पाशानाक्रम्य तिष्ठतः॥
छत्रादिषु विशेषेषु पुनः सङ्गः कथं नृप।
श्रुतं ते न श्रुतं मन्ये मृषा वाऽपि श्रुतं श्रुतम्
अथवा श्रुतसंकाशं श्रुतमन्यच्छ्रुतं त्वया।
अथापीमासु संज्ञासु लौकिकीषु प्रतिष्ठसे ६५

एवं राज्ये दुःखान्युक्त्वा यत्तत्र सुखं तत्सर्वेषामप्यस्तीत्याह **स्वे स्वे इति** ॥ ४७ ॥ राज्याभिमाने तापोऽधिक इत्याह—**हत इति** ॥ ४९ ॥ असुक्तः नित्यसंबद्धः ५० **क इति**। प्राप्य कोऽभिपद्येत न कोऽपीत्यर्थः। अत उपशममेव लभेत् प्राप्नुयात् ॥ ५३ ॥ त्रिदण्डविष्टंभो यथाऽन्योन्याश्रयेण तिष्ठति एवं मित्रादयः सप्त नात्र तेषां प्रधानगुणभावोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तत्र उदया वृद्धिक्षयस्थानाख्या नीतिशास्त्रोक्ताः ॥५६॥ **संभूयेति**। तथाऽचेतनः कोशः स्वपुष्ट्यै मित्रादीन् भुंक्ते एवं मित्रादयोऽपि कोशमिति जडयोरेवोपकार्योपकारकभावो न तु जडाजडयोः ५७ असतीति च्छेदः परं मोक्षसुखम् ॥ ५९ ॥ ईदृशं सत्वसम्बन्धेन संकरकर्तृत्वम् ॥ ६२ ॥ उपायो निदिध्यासनम् उपनिषत् श्रवणमनने उपासंगो ध्यानाङ्गानि यमादीनि निश्चयस्तद्धेतुर्ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः। पाशानाक्रम्य कामादीन् जित्वा ॥ ६३ ॥ श्रुतं शास्त्रं ते त्वया न श्रुतं न ज्ञातं मृषा दम्भेन ॥ ६४ ॥ श्रुतसंकाशं शास्त्राभासरूपं श्रुतशास्त्रं त्वया श्रु आकर्णितम् संज्ञासु ‘वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्’ इति श्रुतेर्नाममात्रासु संपत्सु ॥ ६५ ॥

अभिषङ्गावरोधाभ्यां वद्धस्त्वं प्राकृतो यथा।
सत्त्वे नानुप्रवेशो हि योऽयं त्वयि कृतो मया
किं तवापकृतं तत्र यदि मुक्तोऽसि सर्वशः।
नियमो ह्येषु वर्णेषु यतीनां शून्यवासिता ६७
शून्यमावेशयन्त्या च मया किं कस्य दूषितम्
न पाणिभ्यां न वाहुभ्यां पादोरुभ्यां न चानघ
न गात्रावयवैरन्यैः स्पृशामि त्वां नराधिप।
कुले महति जातेन ह्रीमता दीर्घदर्शिना।
नैतत्सदसि वक्तव्यं सद्वाऽसद्वा मिथः कृतम्
व्राह्मणा गुरवश्चेमे तथा मान्या गुरूत्तमाः।
त्वं चाथ गुरुरप्येषामेव मन्योन्यगौरवम् ७०
तदेवमनुसंदृश्य
वाच्यावाच्यं परीक्षता।
स्त्रीपुंसोः समवायोऽयं
त्वया वाच्यो न संसदि॥ ७१
यथा पुष्करपर्णस्थं जलं तत्पर्णमस्पृशत्।
तिष्ठत्यस्पृशती तद्वत्त्वयि वत्स्यामि मैथिल॥
यदि चाद्य स्पृशन्त्या मे
स्पर्शं जानासि कञ्चन।
ज्ञानं कृतमवीजं ते
कथं तेनेह भिक्षुणा॥ ७३
स गार्हस्थ्याच्च्युतश्च त्वं
मोक्षं चानाप्य दुर्विदम्।
उभयोरन्तराले वै
वर्तसे मोक्षवार्तिकः॥ ७४
न हि मुक्तस्य मुक्तेन ज्ञस्यैकत्वपृथक्त्वयोः।
भावाभावसमायोगे जायते वर्णसंकरः ७५
वर्णाश्रमाः पृथक्त्वेन दृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः।
नान्यदन्यादिति ज्ञात्वा नान्यदन्यत्र वर्तते॥
पाणौ कुण्डं तथा कुण्डे पयः पयसि मक्षिका
आश्रिताश्रययोगेन पृथक्त्वेनाश्रिताः पुनः ७७
न तु कुण्डे पयोभावः पयश्चापि न मक्षिका।
स्वयमेवाप्नुवन्त्येते भावा न तु पराश्रयम् ७८
पृथक्त्वादाश्रमाणां च वर्णान्यत्वे तथैव च।
परस्परपृथक्त्वाच्च कथं ते वर्णसंकरः॥ ७९
नास्मि वर्णोत्तमा जात्या
न वैश्या नावरा तथा।
तव राजन्सवर्णाऽस्मि
शुद्धयोनिरविप्लुता॥ ८०
प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः।
कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम्
द्रोणश्च शतशृङ्गश्च चक्रद्वारश्च पर्वतः।
मम सत्रेषु पूर्वेषां चिता मघवता सह॥ ८२
साहं तस्मिन्कुले जाता भर्तर्यसति मद्विधे।
विनीता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतम् ८३
नास्मि सत्रप्रतिच्छन्ना न परस्वापहारिणी
न धर्मसंकरकरी स्वधर्मेऽस्मि धृतव्रता ८४
नास्थिरा स्वप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्य प्रवादिनी
नासमीक्ष्यागता चेह त्वत्सकाशं जनाधिप
मोक्षे ते भावितां वुद्धिं श्रुत्वाऽहं कुशलैषिणी
तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता॥
न वर्गस्था व्रवीम्येतत्स्वपक्षपरपक्षयोः।
मुक्तो व्यायच्छते यश्च शान्तौ यश्च न शाम्यति

शून्यं वोधशून्यं तव वुद्धिसत्त्वमिति भावः। शून्यागारे वासश्च संन्यासिनां धर्म इति न मम कश्चिद्दोषोऽस्ति ॥ ६८ ॥ मोक्षावार्तिकः वार्तामात्राभिज्ञो न तु मुक्तः ॥ ७४ ॥ मुक्तत्वे हि भा कृथा वर्णसंकरमित्युक्तिरयुक्तेत्याह—**न हीति**। एकत्वं चिदात्मनः। पृथक्त्वं पुंप्रकृत्योः भाव आत्मा अभावस्तुच्छरूपत्वात्प्रकृतिः। अनयोः समायोगे वर्णसंकरो न ह्यस्ति ॥ ७५ ॥ कथं तर्हि वर्णसंकरो निन्द्यत इत्याशंक्य वर्णाश्रमाभिमानवशादित्याह—**वर्णाश्रमा इति**। अपृथक्त्विनः पृथक्त्वं पुंप्रकृत्योर्विवेकस्तदस्यास्तीति पृथक्त्वी तदन्यस्य। अत एव पृथक्त्वेन नानात्वेन वर्णाश्रमाः यस्य भान्ति। दृष्टा अर्था येन सः। जगतः पृथक्त्वं मन्वानस्यैतद्दृष्टथा व्यभिचारात् वर्णसंकर इत्यर्थः। यदा त्वेवं जानाति अन्यत् शरीरं अन्यत् आत्मा न भवति इति तदा ज्ञात्वा एतदेवापरोक्षीकृत्य स्थिताया मम अन्यत् सत्त्वं अन्यत्र त्वयि न वर्तत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ पाणिकुंडादयः एकदेशस्था अपि परस्परं न संकीर्यन्ते कृसरान्नवदेकलोलीभावं न गच्छन्ति एवमाश्रमाणां वर्णानां च आत्मनः सकाशात्ते तव व्रह्मिष्ठस्य पृथक्त्वात्कथं वर्णसंकर इति श्लोकत्रयार्थः ॥ ७७ ॥ द्रोणादयः पर्वताः मम पूर्वेषां सत्रेषु मघवता सह चिताः चयने इष्टकास्थाने निवेशिता इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ तस्मिन्विख्यातप्रभावे कुले विनीता गुरुभिः शिक्षिता मद्विधे भर्तर्यसति अप्राप्ते सति नैष्ठिकं व्रह्मचर्यमेवाश्रित्य संन्यासं कृतवत्यस्मीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ सत्रप्रतिच्छन्ना कपटसंन्यासिनी ॥ ८४ ॥ स्वपक्षपरपक्षयोर्मध्ये वर्गस्था स्वपक्षे पक्षपातेन स्थिता सती नाहं व्रवीमि अपि तु त्वद्धितार्थं व्रवीमीति भावः। ननु ज्ञाततत्त्वस्य मे किं त्वदीयैर्वाक्यैरित्याशंक्याह—**मुक्त इति**।

यथा शून्ये पुराऽगारे
भिक्षुरेकां निशां वसेत्।
तथाऽहं त्वच्छरीरेऽस्मि-
न्निमां वत्स्यामि शर्वरीम् ॥ ८८
साऽहं मानप्रदानेन वागातिथ्येन चार्चिता।
सुप्ता सुशरणं प्रीता श्वो गमिष्यामि मैथिल
भीष्म उवाच।
इत्येतानि स वाक्यानि हेतुमन्त्यर्थवन्ति च
श्रुत्वा नाधिजगौ राजा किञ्चिदन्यदतः परम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि सुलभाजनकसंवादे विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥

३२१-[१४८]

युधिष्ठिर उवाच।
कथं निर्वेदमापन्नः शुको वैयासकिः पुरा।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ १
अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानां निश्चयं बुद्धिनिश्चयम्।
वक्तुमर्हसि कौरव्य देवस्याजस्य या कृतिः॥
भीष्म उवाच।
प्राकृतेन सुवृत्तेन
चरन्तमकुतोभयम्।
अध्याप्य कृत्स्नं स्वाध्याय-
मन्वशाद्वै पिता सुतम् ॥ ३
व्यास उवाच।
धर्मं पुत्र निषेवस्व सुतीक्ष्णौ च हिमातपौ।
क्षुत्पिपासे च वायुं च जय नित्यं जितेन्द्रियः
सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयां दमं तपः।
अहिंसां चानृशंस्यं च विधिवत्परिपालय ॥
सत्ये तिष्ठ रतो धर्मे हित्वा सर्वमनार्जवम्।
देवतातिथिशेषेण मात्रां प्राणस्य संलिह ॥ ६
फेनमात्रोपमे देहे जीवे शकुनिवत्स्थिते।
अनित्ये प्रियसंवासे कथं स्वपिषि पुत्रक ॥ ७

नकारो भिन्नक्रमः। यो न व्यायच्छते मल्लवत् स्वजयार्थं व्यायामं वादश्रमं न करोति यश्च शान्तो ब्रह्मणि शाम्यति स मुक्तः। अतस्तव तत्त्वज्ञस्यापि आदरेण मद्वाक्यश्रवणं युक्तमिति भावः॥ ८७ ॥ स्वस्य ग्रामैकरात्रवासित्वं द्योतयति-**यथेति** ॥ ८८ ॥ हेतुमन्ति युक्तिमन्ति। अर्थवन्ति प्रयोजनवन्ति नाधिजगौ नाधिगतवान्। उत्तरं वक्तुं न समर्थो बभूवेत्यर्थः एतेन गार्हस्थ्ये मुक्तिर्दुर्लभाऽतः संन्यास एव श्रेयानिति सुलभामतमेव सिद्धान्त इति दर्शितम् ॥ १९० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे विंशत्याधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥

३२१

संन्यासस्य श्रैष्ठ्यमुक्त्वा तद्धर्मान् शुकचरितेनैव दर्शयति प्रश्नोत्तरमुखेन—**कथमित्यादिना**। निर्वेदं वैराग्यं संन्यासे मुख्यं विशेषणम् ‘ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ’ इति श्रुतेः ॥ १ ॥ अव्यक्तं कारणं व्यक्तं कार्यं तत्त्वं तयोरनारोपितरूपं ब्रह्म तेषां निश्चयम् अजस्य नारायणस्य कृतिर्लीला आकृतिरिति च्छेदे सगुणं रूपम् अत्र प्रथमस्य प्रश्नस्योत्तरं शुकोत्पत्तिरितरयोरुत्तरं शेषग्रन्थ इति विभागः ॥ २ ॥ स्वाध्यायं पितृपितामहपरंपरया परिगृहीतं वेदभागं अध्याप्य शब्दतोऽर्थतश्च ग्राहयित्वा तत्रानधिगतान् शाखान्तरीयानर्थानन्वशात् अनुशासितवान्। न च अध्याप्येति शब्दत एव स्वाध्यायग्रहणमुच्यते। न त्वर्थतोपि चैत्रोयमधीत इत्यक्षरोच्चारणमात्रेऽधीतिशब्दप्रयोगादिति वाच्यम्। अध्ययनविधेर्वाक्योपक्रमेणोक्तार्थस्य दर्शितत्वात् तथा हि-

‘यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम्’

इति तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति सुकृतमार्गाज्ञाने वेदस्य श्रवणग्रहणे निष्फले इत्युक्त्वा विधीयमानस्यार्थज्ञानपर्यन्तताऽवसीयते। अयं मन्त्रः प्रागेव व्याख्यातः। काव्यमधीते पाणिनीयमधीते काणादमधीते इत्यर्थग्रहणेऽप्यधीतिप्रयोगदर्शनात् मैत्रोयमधीत इत्यक्षरमात्रोच्चारणे स गौण इति मन्तव्यम्। अन्यथाऽध्याप्यान्वशादिति क्रममात्रं विधीयेत तच्च व्यर्थम्। आकांक्षितसमर्पणे तु वाक्यस्यार्थवत्त्वमिति दिक् ॥ ३ ॥ संलिह स्पृश। स्वाद्वस्वादुविवेकं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वपिषि पुरुषार्थसाधने न प्रवर्तसे ॥७॥

अप्रमत्तेषु जाग्रत्सु नित्ययुक्तेषु शत्रुषु ।
अन्तरं लिप्समानेषु बालस्त्वं नावबुध्यसे ८
अहःसु गण्यमानेषु क्षीयमाणे तथाऽऽयुषि ।
जीविते लिख्यमाने च किमुत्थाय न धावसि
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ।
पारलौकिककार्येषु प्रसुप्ता भृशनास्तिकाः १०
धर्माय येऽभ्यसूयन्ति बुद्धिमोहान्विता नराः
अपथा गच्छतां तेषामनुयाताऽपि पीड्यते ११
ये तु तुष्टाः श्रुतिपरा महात्मानो महाबलाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढास्तानुपास्स्व च पृच्छ च
उपधार्य मतं तेषां बुधानां धर्मदर्शिनाम् ।
नियच्छ परया बुद्ध्या चित्तमुत्पथगामि वै ॥
आद्यकालिकया बुद्ध्या दूरे श्व इति निर्भयाः
सर्वभक्ष्या न पश्यन्ति कर्मभूमिमचेतसः ॥
धर्मं निःश्रेणिमास्थाय किञ्चित्किञ्चित्समारुह
कोषकारवदात्मानं वेष्टयन्नानुबुध्यसे ॥ १५
नास्तिकं भिन्नमर्यादं कूलपातमिव स्थितम् ।
वामतः कुरु विस्रब्धो नरं वेणुमिवोद्धृतम् १६
कामं क्रोधं च मृत्युं च पञ्चेन्द्रियजलां नदीम्
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि सन्तर ।
मृत्युनाऽभ्याहते लोके जरया परिपीडिते ।
अमोघासु पतन्तीषु धर्मपोतेन संतर ॥ १८
तिष्ठन्तं च शयानं च मृत्युरन्वेषते यदा ।
निर्वृत्तिं लभते कस्मादकस्मान्मृत्युनाऽशितः
सञ्चिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम् ।
वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति २०
क्रमशः सञ्चिताशिखो धर्मबुद्धिमयो महान् ।
अन्धकारे प्रवेष्टव्यं दीपो यत्नेन धार्यताम् ॥

संपतन्देहजालानि कदाचिदिह मानुषे ।
ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय २२
ब्राह्मणस्य तु देहोऽयं न कामार्थाय जायते ।
इह क्लेशाय तपसे प्रेत्य त्वनुपमं सुखम् ॥ २३
ब्राह्मण्यं बहुभिरवाप्यते तपोभि-
स्तल्लब्ध्वा न रतिपरेण हेलितव्यम् ।
स्वाध्याये तपसि दमे च नित्ययुक्तः
क्षेमार्थी कुशलपरः सदा यतस्व २४
अव्यक्तप्रकृतिरयं कलाशरीरः
सूक्ष्मात्मा क्षणत्रुटिशो निमेषरोमा
संवास्यः समबलशुक्लकृष्णनेत्रो
मासाङ्गो द्रवति वयोहयो नराणाम्
तं दृष्ट्वा प्रसृतमजस्रमुग्रवेगं
गच्छन्तं सततमिहान्ववेक्षमाणम् ।
चक्षुस्ते यदि न परप्रणेतृनेयं
धर्मे ते भवतु मनः परं निशाम्य २६
ये चात्र प्रचलितधर्मकामवृत्ताः
क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगाः ।
क्लिश्यन्तः परिगतवेदनाशरीरा
बह्वीभिः सुभृशमधर्मकारणाभिः २७
राजा सदा धर्मपरः शुभाशुभस्य गोप्ता
समीक्ष्य सुकृतिनां ददाति लोकान् ।
बहुविधमपि चरति प्रविशति
सुखमनुपगतं निरवद्यम् ॥ २८
श्वानो भीषणकाया अयोमुखानि वयांसि
बलगृध्र(कुरर)पक्षिणां च संघाः ।
नरकदने रुधिरपा गुरुवचन-
नुदमुपरतं विशन्त्यसन्तः ॥ २९

शत्रुषु कामादिषु अन्तरं छिद्रम् ॥ ८ ॥ न धावसि देवं गुरुं वा शरणं न यासि ॥ ॥ ९ ॥ अपथा अपथेन ॥११॥ आद्यकालिकया वर्तमानमात्रदर्शिन्या ॥ १४ ॥ कूलपातं महानदीपूरम् ॥ १६ ॥ धृतिः प्राणादिवेगधारणम् योग इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अमोघासु आयुर्हरणेन सफलासु रात्रिषु धर्मपोतेन धर्मनौकया ॥ १८ ॥ सञ्चिन्वानकं धनादिसञ्चयपरम् ॥ २० ॥ अन्धकारे संसारे दीपो ज्ञानम् ॥ २१ ॥ संवास्यः छेत्तुं योग्यः । सन्धास्य इति पाठे उच्छेत्तुं योग्यः । सन्ध्यांस इति पाठे सन्ध्याद्वयमंसस्थानीयं यस्य । शुक्लकृष्णौ पक्षौ ॥ २५ ॥ चक्षुर्ज्ञानं परप्रणेतृनेयम् । अन्धवत् यदि न भवसीत्यर्थः । परं परलोकं आत्मानं वा ॥ २६ ॥ परिगतं प्राप्तं वेदनाशरीरं यमलोके यातनाशरीरं यैस्ते तथाभूता भवन्तीति शेषः । अधर्मकारणाभिः अधर्मक्रियाभिः ॥२७॥ एतत् भयं श्रुत्वा भीतं राजानमाश्वासयति—**राजेति**। शुभाशुभस्य उतमाधमवर्णजातस्य ।सुकृते प्रवर्तकत्वात् । सुकृतिनां लोकान् दधातिः धारयते प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुपगतं नानायोनिसहस्रेष्वप्राप्तं मोक्षं स्वर्गं मोक्षं च साधुर्नरः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ गुरुद्रोहिणां दुर्गतिमाह—**श्वान इति**। नराणां कदनं यत्र तस्मिन्नरके । रुधिरपाः कीटाः । गुरूणां मातृपितृप्रभृतीनां वचनं नुदति दूरीकरोति तं गुरुवचननुदं उपरतं मृतम् ॥ २९ ॥

मर्यादा नियताः स्वयंभुवा य इहेमाः
प्रभिनत्ति दश गुणा मनोऽनुगत्वात्।
निवसति भृशमसुखं पितृविषय-
विपिनमवगाह्य स पापः ॥ ३०
यो लुब्धः सुभृशं प्रियानृतश्च मनुष्यः
सततनिकृतिवञ्चनाभिरतिः स्यात् ।
उपनिधिभिरसुखकृत्स परमनिरयगो
भृशमसुखमनुभवति दुष्कृतकर्मा ३१
उष्णां वैतरणीं महानदी-
मवगाढोऽसि पत्रवनभिन्नगात्रः ।
परशुवनशयो निपातितो
वसति च महानिरये भृशार्तः ॥ ३२
महापदानि कत्थसे न चाप्यवेक्षसे परम् ।
चिरस्य मृत्युकारिकामनागतां न बुध्यसे ॥
प्रयायतां किमास्यते समुत्थितं महद्भयम् ।
अतिप्रमाथि दारुणं सुखस्य संविधीयताम् ॥
पुरा मृतः प्रणीयते यमस्य राजशासनात् ।
त्वमन्तकाय दारुणैः प्रयत्नमार्जवे कुरु ॥ ३५
पुरा समूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥
पुराऽभिवाति मारुतो यमस्य यः पुरःसरः ।
पुरैक एव नीयसे कुरुष्व सांपरायिकम् ३७
पुरा स हि क्व एव ते प्रवाति मारुतोऽन्तकः।
पुरा च विभ्रमन्ति ते दिशो महाभयागमे ३८
श्रुतिश्च सन्निरुध्यते पुरा तवेह पुत्रक ।
समाकुलस्य गच्छतः समाधिमुत्तमं कुरु ३९
शुभाशुभे पुरा कृते प्रमादकर्मविप्लुते ।
स्मरन्पुरा न तप्यसे निधत्स्व केवलं निधिम्
पुरा जरा कलेवरं विजर्जरी करोति ते ।
बलाङ्गरूपहारिणी निधत्स्व केवलं निधिम् ॥
पुरा शरीरमन्तको भिनत्ति रोगसारथिः।
प्रसह्य जीवितक्षये तपो महत्समाचर ॥ ४२
पुरा वृका भयंकरा मनुष्यदेहगोचराः।
अभिद्रवन्ति सर्वतो यतस्व पुण्यशीलने ४३
पुरान्धकारमेककोऽनुपश्यसि त्वरस्व वै।
पुरा हिरण्मयान्नगान्निरीक्षसेऽद्रिमूर्धनि ४४
पुरा कुसङ्गतानि ते सुहृन्मुखाश्च शत्रवः।
विचालयन्ति दर्शनाद्घटस्व पुत्र यत्परम् ४५
धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चोरतः
मृतं च यन्न मुञ्चति समर्जयस्व तद्धनम् ४६
न तत्र संवियुज्यते स्वकर्मभिः परस्परम्।
यदेव यस्य यौतकं तदेव तत्र सोऽश्नुते ॥ ४७
परत्र येन जीव्यते तदेव पुत्र दीयताम्।
धनं यदक्षरं ध्रुवं समर्जयस्व तत्स्वयम् ४८
न यावदेव पच्यते महाजनस्य यावकम् ।
अपक्व एव यावके पुरा प्रलीयसे त्वरम् ॥ ४९
न मातृपुत्रबान्धवा न संस्तुतः प्रियो जनः।
अनुव्रजन्ति संकटे व्रजन्तमेकपातिनम् ॥ ५०
यदेव कर्म केवलं पुरा कृतं शुभाशुभम्।
तदेव पुत्र सार्थिकं भवत्यमुत्र गच्छतः ॥ ५१
हिरण्यरत्नसञ्चयाः शुभाशुभेन सञ्चिताः।
न तस्य देहसंक्षये भवन्ति कार्यसाधकाः ५२
परत्रगामिकस्य ते कृताकृतस्य कर्मणः।
न साक्षि आत्मना समो नृणामिहास्ति कश्चन
मनुष्यदेहशून्यकं भवत्यमुत्र गच्छतः।
प्रविश्य बुद्धिचक्षुषा प्रदृश्यते हि सर्वशः ५४

नियताः विहिताः स्वयंभुवा वेदेन ‘ब्रह्म स्वयंभु’ इति श्रुतेः । दशगुणाः दशविधाः शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्राणिधानानि पञ्च विधिरूपाः । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्या निषेधरूपाश्च पञ्च । पितृविषये यमलोके विपिनमसिपत्रवनं तदेवावगाह्य तत्रैव निवसति ॥ ३० ॥ निकृतिर्नीचकर्म वञ्चना चौर्यादि उपनिधिभिश्छलेन ॥३१॥ नरकादुद्विजेदित्युक्त्वा स्वर्गेऽपि न रज्येतेत्याह—**महापदानीत्यादिना** । ब्रह्मादीनां स्थानानि दृष्ट्वा कत्थसे धन्योऽहमिति श्लाघसे परं तु ब्रह्म नावेक्षसे मृत्युकारिकां जराम् ॥ ३३ ॥ प्रयायतां प्रचल्यतां मोक्षमार्गेण प्रस्थातव्यम् । सुखस्य प्रमाथि संविधीयतां प्रयत्यताम् ॥ ३४ ॥ अन्तकाय अयतिसुखाय दारुणैः कृच्छ्रादितपोभिः ॥ ३५ ॥ यावत् जीवितहरणं न जायते ततः प्रागेव सांपरायिकं परलोकहितं कुरुष्वेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥३६॥ वृकाः कामादयः ॥ ४३ ॥ हिरण्मयवृक्षदर्शनं मरणचिह्नम् ॥ ४४ ॥ ते त्वां तव मतिं वा ॥ ४५ ॥ तद्धनं विद्याम् ॥ ४६ ॥ यौतकं विवाहाप्तं धनं दायादाग्राह्यं पाथेयमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ यावके घृतखंडामिश्रे यवापिष्टविकारे त्वरं त्वरायुक्तं यथा स्यात्तथा प्रलीयसे म्रियसे । भोगान्भुक्त्वा मोक्षे यत्नं करिष्यामीति न मतव्यम् । अप्राप्त एव भोगे मृत्युभयमस्तीति भावः ॥ ४९ ॥ सार्थिकं देहेन्द्रियादिसार्थवाहकम् ॥ ५१॥ परत्र गामिकस्य गमनशीलस्य । साक्षि आत्मनेति ‘इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च’ इति प्रकृतिभावे ह्रस्वः । साक्षितात्मनेति पाठः प्रामादिकः । मामन्यो न जानातीति मत्वा पापं न कर्तव्यमिति भावः ॥५३॥ ननु कर्त्रात्मनोतिरिक्तस्य साक्षिणः सत्त्वे मानं किमत आह—**मनुष्येति** ।

इहाग्निसूर्यवायवः शरीरमाश्रितास्त्रयः ।
त एव तस्य साक्षिणो भवन्ति धर्मदर्शिनः
अहर्निशेषु सर्वतः स्पृशत्सु सर्वचारिषु ।
प्रकाशगूढवृत्तिषु स्वधर्ममेव पालय ॥ ५६
अनेकपारिपन्थिके विरूपरौद्रमाक्षिके ।
स्वमेव कर्म रक्ष्यतां स्वकर्म तत्र गच्छति ५७
न तत्र संविभज्यते स्वकर्मणा परस्परम् ।
तथा कृतं स्वकर्मजं तदेव भुज्यते फलम् ५८
यथाऽप्सरोगणाः फलं सुखं महर्षिभिः सह ।
तथाऽऽप्नुवन्ति कर्मजं विमानकामगामिनः ॥
यथेह यत्कृतं शुभं विपाप्मभिः कृतात्मभिः ।
तदाऽऽप्नुवन्ति मानवास्तथा विशुद्धयोनयः ॥
प्रजापतेः सलोकतां बृहस्पतेः शतक्रतोः ।
व्रजन्ति ते परां गतिं गृहस्थधर्मसेतुभिः ॥ ६१
सहस्रशोऽप्यनेकशः प्रवक्तुमुत्सहाम ते ।
अबुद्धिमोहनं पुनः प्रभुर्निनाय पावकः ॥ ६४
गता त्रिरष्टवर्षता ध्रुवोऽसि पञ्चविंशकः ।
कुरुष्व धर्मसञ्चयं वयो हि तेऽतिवर्तते ६३
पुरा करोति सोऽन्तकः प्रमादगोमुखां चमूम्
यथा गृहीतमुत्थितस्त्वरस्व धर्मपालने ॥ ६४
यथा त्वमेव पृष्ठतस्त्वमग्रतो गमिष्यसि ।
तथा गतिं गमिष्यतः किमात्मना परेण वा
यदेकपातिना सतां भवत्यमुत्र गच्छताम् ।
भयेषु सांपरायिकं निधत्स्व केवलं निधिम्
सकूलमूलबान्धवं प्रभुर्हरत्यसङ्गवान् ।
न सन्ति यस्य वारकाः कुरुष्व धर्मसंनिधिम्
इदं निदर्शनं मया तवेह पुत्र सांप्रतम् ।
स्वदर्शनानुमानतः प्रवर्णितं कुरुष्व तत् ॥ ६८
दधाति यः स्वकर्मणा ददाति यस्य कस्यचित्
अबुद्धिमोहजैर्गुणैः स एक एव युज्यते ॥ ६९
श्रुतं समस्तमश्नुते प्रकुर्वतः शुभाः क्रियाः ।
तदेतदर्थदर्शनं कृतज्ञमर्थसंहितम् ॥ ७०

विबन्धनी रज्जुरेषा
या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैतां सुकृतो यान्ति
नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ७१
किं ते धनेन किं बन्धुभिस्ते
किं ते पुत्रैः पुत्रक यो मरिष्यसि ।
आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं
पितामहास्ते क्व गताश्च सर्वे ॥ ७२

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वाऽकृतम्
अनुगम्य विनाशान्ते निवर्तन्ते ह बान्धवाः ।
अग्नौ प्रक्षिप्य पुरुषं ज्ञातयः सुहृदस्तथा ७४
नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमते स्थितान्
वामतः कुरु विस्रब्धं परं प्रेप्सुरतन्द्रितः ७५
एवमभ्याहते लोके कालेनोपनिपीडिते ।
सुमहद्धैर्यमालंब्य धर्मं सर्वात्मना कुरु ॥ ७६
अथेमं दर्शनोपायं सम्यग्यो वेत्ति मानवः ।
सम्यक् स्वधर्मं कृत्वेह परत्र सुखमश्नुते ७७

अमुत्र साक्षिणि गच्छतो लीयमानस्य कर्तुर्मनुष्यदेहस्य शून्यमिव शून्यकं अभावो भवति । परदृष्ट्या सन्नपि योगिदृष्ट्या मनुष्यदेहो नष्टो भवतीत्यर्थः । अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति— **प्रविश्येति** । हार्दाकाशमिति शेषः ॥५४॥ साक्ष्यन्तराण्याह—**इहेति** ॥५५॥ तत्र परलोकमार्गे । विरूपाः रौद्राश्च माक्षिकाः दंशा यस्मिन् । अनेके पारिपन्थिनः शत्रवो लोहतुण्डाः पक्षिवृकादयो यस्मिन् ॥ ५७ ॥ अबुद्धीन् मोहयतीति तथा । पावकः पुनाति पवित्रीकरोतीतिव्युत्पत्त्या धर्मः । क्लीबपाठे पावकं सत्कर्म यावकमिति पाठेऽपि यावकमिव पाथेयरूपो धर्म एव ॥ ६२ ॥ प्रमादगः प्रमादगृहवासी अन्तकः । चमूं चमति भक्षयतीति चमूरिन्द्रियसेना तां अमुखां अन्तकत्वादिदोषेण स्वस्वविषयभोगहीनां यावत् करोति ततः पुरैव गृहीतं देहं अनतिक्रम्येति यथा गृहीतं देहमात्रेणेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ **यथेति** । पुरः पश्चाच्च सर्वं आत्ममात्रं यथा भवति तथा गतिं आत्मज्ञानरूपाम् । आत्मना देहेन । परेण तत्सम्बन्धि पुत्रादिना ॥६५॥ भयेषु उपस्थितेषु एकपातिना एकाकिना यत् साम्परायिकं परलोके हितं तमेव धर्मं ज्ञानं वा निधिमिव निगूह्य निधत्स्व केवलं शुद्धं निष्कामं निर्गुणम् ॥ ६६ ॥ कूलं अग्रं प्राक्कूलेषु दर्भेषूपविश्येति लिङ्गात् । बालवृद्धैर्वयस्यैः सहितं यथा स्यात्तथेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ यः स्वकर्मणा दधाति आत्मानं देहं पुष्णाति यस्य कस्यचित् फलस्य कृते ददाति च । अबुद्धिरज्ञानं मोहो विपरीतज्ञानम् । तदुभयजैर्गुणैर्दुःखादिभिः मुच्यत इति पाठे आत्मानं चित्तं दधाति एकस्मिंस्तत्त्वे धारयति । **यस्येति** । यत्किंचिद्ददाति सर्वं त्यजतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ श्रुतं तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानं कर्तृ । समस्तं ब्रह्मांडं अश्नुते व्याप्नोति । ‘य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति’ इति ब्रह्मविदः सार्वात्म्यश्रुतेः । तदेतत्सार्वात्म्यं सार्वज्ञ्यं च अर्थस्य मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थस्य दर्शनं नान्यत् । कृतज्ञं कृतज्ञे उपदिष्टं अर्थसंहितं पुरुषार्थसंगतं भवति न तु कृतघ्नादौ सार्वज्ञ्यसार्वात्म्यदा इयं विद्या उत्तमायैव दातव्येत्यर्थः ॥ ७० ॥

न देहभेदे मरणं विजानतां
न च प्रणाशः स्वनुपालिते पथि।
धर्मं हि यो वर्धयते स पण्डितो
य एव धर्माच्च्यवते स मुह्यति ७८
प्रयुक्तयोः कर्मपथि स्वकर्मणोः
फलं प्रयोक्ता लभते यथा कृतम्।
निहीनकर्मा निरयं प्रपद्यते
त्रिविष्टपं गच्छति धर्मपारगः ७९
सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम्।
तथाऽऽत्मानं समादध्याद्भ्रश्यते न पुनर्यथा॥
यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वर्गमार्गानुसारिणी
तमाहुः पुण्यकर्माणमशोच्यं पुत्रबान्धवैः ८१
यस्य नोपहता बुद्धिर्निश्चये ह्यवलम्बते।
स्वर्गे कृतावकाशस्य नास्ति तस्य महद्भयम्॥
तपोवनेषु ये जातास्तत्रैव निधनं गताः।
तेषामल्पतरो धर्मः कामभोगानजानताम् ८३
यस्तु भोगान्परित्यज्य शरीरेण तपश्चरेत्।
न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तन्मे बहुमतं फलम् ८४
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च।
अनागतान्यतीतानि कस्य ते कस्य वा वयम्
अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित्।
न तं पश्यामि यस्याहं तन्न पश्यामि यो मम
न तेषां भवता कार्यं न कार्यं तव तैरपि।
स्वकृतैस्तानि जातानि भवांश्चैव गमिष्यति
इह लोके हि धनिनां स्वजनः स्वजनायते।
स्वजनस्तु दरिद्राणां जीवतामपि नश्यति॥
संचिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः।
ततः क्लेशमवाप्नोति परत्रेह तथैव च॥ ८९
पश्यति च्छिन्नभूतं हि जीवलोकं स्वकर्मणा।
तत्कुरुष्व तथा पुत्र कृत्स्नं यत्समुदाहृतम् ९०
तदेतत्संप्रदृश्यैव कर्मभूमिं प्रपश्यतः।
शुभान्याचरितव्यानि परलोकमभीप्सता॥
मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेण
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन।
स्वकर्मनिष्ठा फलसाक्षिकेण
भूतानि कालः पचति प्रसह्य॥ ९२
धनेन किं यन्न ददाति नाश्नुते
बलेन किं येन रिपुं न बाधते।
श्रुतेन किं येन न धर्ममाचरे-
त्किमात्मना यो न जितेन्द्रियो वशी

भीष्म उवाच।

इदं द्वैपायनवचो हितमुक्तं निशम्य तु।
शुको गतः परित्यज्य पितरं मोक्षदैशिकम्९४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि पावकाध्ययनं नाम
एकविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३२१॥

३२२-[१४९]

युधिष्ठिर उवाच।

यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च।
गुरूणां वाऽपि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह॥१

भीष्म उवाच।

आत्मनाऽनर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः।
स कर्म कलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते॥२

देहभेदेऽपि मरणं नास्तीति जानताम्। अनुपालिते शिष्टैरादृते पथि वर्तमानानाम्॥ ७८॥ नोत्क्रामति धर्ममिति शेषः॥ ८१॥ नोपहतेति नैकधेतिवत्समासः॥ ८२॥ मोक्षदैशिकं मोक्षोपदेष्टारम्॥ ९४॥ पावकस्य धर्मस्य अध्ययनं यावकेतिपाठेऽपि स एवार्थः यद्वा पावकाध्ययनं चित्तशोधकाध्ययनं नाम॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३२१॥

३२२

संन्यासोपयोगिवैराग्यहेतून्धर्मानुक्त्वा इतरेषां वैयर्थ्यमाशंक्य तेषामपि सदसत्फलत्वमनिवार्यमित्याह-**यद्यस्तीत्यादिना**। प्राग्व्याख्यातोऽयमध्यायः॥ १॥

दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयम् ।
मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकर्मिणः
उत्सवादुत्सवं यान्ति
स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखम् ।
श्रद्दधानाश्च दान्ताश्च
धनस्थाः शुभकारिणः ॥ ४
व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचौरभयेषु च ।
हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परं
प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः ।
क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणाः
पुलाका इव धान्येषु पूत्यण्डा इव पक्षिषु ।
तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ७
सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति ।
शेते सह शयानेन येन येन यथा कृतम् ॥ ८
पापं तिष्ठति तिष्ठन्तं धावन्तमनुधावति ।
करोति कुर्वतः कर्म च्छायेवानुविधीयते ॥ ९
येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म सुनिश्चितम् ।
तत्तदेवोत्तरं भुंक्ते नित्यं विहितमात्मना १०
समानकर्मविक्षेपविधानपरिरक्षणम् ।
भूतग्राममिमं कालः समन्तादपकर्षति ॥ ११
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च
स्वं कालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुरा कृतम्
समानश्चावमानश्च लाभोऽलाभः क्षयाव्ययौ ।
प्रवृत्ता न निवर्तन्ते निधनान्ताः पदे पदे १३
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम्
गर्भशय्यामुपादाय भजते पूर्वदेहिकम् ॥ १४
बालो युवा वा वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभम्
तस्यां तस्यामवस्थायां भुंक्ते जन्मनि जन्मनि
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १६
मलिनं हि यथा वस्त्रं पश्चाच्छुद्ध्यति वारिणा
उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७
दीर्घकालेन तपसा सेवितेन महामते ।
धर्मनिर्धूतपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः १८
शकुनानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ।
पदं यथा न दृश्येत तथा पुण्यकृतां गतिः १९
अलमन्यैरुपालब्धैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ।
पेशलं चानुरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि धर्ममूलिको नाम
द्वाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥

३२३-[१५०]

युधिष्ठिर उवाच ।
कथं व्यासस्य धर्मात्मा शुको जज्ञे महातपाः
सिद्धिं च परमां प्राप्तस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
कस्यां चोत्पादयामास शुकं व्यासस्तपोधनः
न ह्यस्य जननीं विद्म जन्म चाग्र्यं महात्मनः
कथं च बालस्य सतः
सूक्ष्मज्ञाने गता मतिः ।
यथा नान्यस्य लोकेऽस्मि-
न्द्वितीयस्येह कस्यचित ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामते ।
न हि मे तृप्तिरस्तीह शृण्वतोऽमृतमुत्तमम् ॥
माहात्म्यमात्मयोगं च विज्ञानं च शुकस्य ह
यथावदानुपूर्व्येण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५
भीष्म उवाच ।
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ।
तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३२२॥

३२३

शकुनानामिवाकाश इति ब्रह्मनिष्ठानां निष्कलात्मत्वं श्रुत्वा संन्याससहितब्रह्मनिष्ठावान् शुकः श्रुतिपथमवतीर्णस्तदीयेनैव मार्गेणाहं कृतकृत्यः स्यामिति मन्वानस्तस्य जन्मादिकं सर्वं पृच्छति—**कथं व्यासस्य धर्मात्मे**त्यादि ॥ १ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमर्च्छेत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव सिद्धिमाप्नोति मानवः
अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
योगस्य कलया तात न तुल्यं विद्यते फलम्
अत्र ते वर्तयिष्यामि जन्मयोगफलं तथा ।
शुकस्याग्र्यां गतिं चैव दुर्विदामकृतात्मभिः
मेरुशृङ्गे किल पुरा कर्णिकारवनायुते ।
विजहार महादेवो भीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ११
शैलराजसुता चैव देवी तत्राभवत्पुरा ।
तत्र दिव्यं तपस्तेपे कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १२
योगेनात्मानमाविश्य योगधर्मपरायणः ।
धारयन्स तपस्तेपे पुत्रार्थं कुरुसत्तम ॥ १३
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य वा विभो ।
धैर्येण संमितः पुत्रो मम भूयादिति स्म ह ॥
संकल्पेनाथ योगेन दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।
वरयामास देवेशमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १५
अतिष्ठन्मारुताहारः शतं किल समाः प्रभुः ।
आराधयन्महादेवं बहुरूपमुमापतिम् ॥ १६
तत्र ब्रह्मर्षयश्चैव सर्वे राजर्षयस्तथा ।
लोकपालाश्च लोकेशं साध्याश्च वसुभिः सह
आदित्याश्चैव रुद्राश्च दिवाकरनिशाकरौ ।
वसवो मरुतश्चैव सागराः सरितस्तथा १८
अश्विनौ देवगन्धर्वास्तथा नारदपर्वतौ ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा
तत्र रुद्रो महादेवः कर्णिकारमयीं शुभाम् ।
धारयाणः स्रजं भाति ज्योत्स्नामिव निशाकरः
तस्मिन्दिव्ये वने रम्ये देवदेवर्षिसंकुले ।
आस्थितः परमं योगमृषिः पुत्रार्थमच्युतः २१
न चास्य हीयते प्राणो न ग्लानिरुपजायते ।
त्रयाणामपि लोकानां तदद्भुतमिवाभवत् २२
जटाश्च तेजसा तस्य वैश्वानरशिखोपमाः ।
प्रज्वलन्त्यः स्म दृश्यन्ते युक्तस्यामिततेजसः
मार्कण्डेयो हि भगवानेतदाख्यातवान्मम ।
स देव चरितानीह कथयामास मे सदा २४
एता अद्यापि कृष्णस्य तपसा तेन दीपिताः ।
अग्निवर्णा जटास्तात प्रकाशन्ते महात्मनः
एवंविधेन तपसा तस्य भक्त्या च भारत ।
महेश्वरः प्रसन्नात्मा चकार मनसा मतिम् ॥
उवाच चैवं भगवांस्त्र्यम्बकः प्रहसन्निव ।
एवंविधस्ते तनयो द्वैपायन भविष्यति २७
यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथा भूमिर्यथा जलम् ।
यथा च खं तथा शुद्धो भविता ते सुतो महान्
तद्भावभावी तद्बुद्धि-
स्तदात्मा तदपाश्रयः ।
तेजसाऽऽवृत्य लोकांस्त्री-
न्यशः प्राप्स्यति ते सुतः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तौ
त्रयोविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥

३२४–[१५१]

भीष्म उवाच ।
स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुतः ।
अरणी सहिते गृह्य ममन्थाग्निंचिकीर्षया ॥ १
अथ रूपं परं राजन्बिभ्रतीं स्वेन तेजसा ।
घृताचीं नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः ॥ २

योगेनात्मानमाविश्य अन्तर्हृदये इन्द्रियाणि निरुध्येत्यर्थः ॥१३॥कृष्णस्य व्यासस्य ॥२५॥**तद्भावभावीति**। तद्भावं ब्रह्मभावं ब्रह्माहमिति भावं आशयं भावतीति तद्भावभावी 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' इति तच्छब्दस्य ब्रह्मनामधेयत्वश्रुतेः। न केवलभावनामात्रकृत् अपि तु तद्बुद्धिः तत्रैव बुद्धिर्निश्चयो यस्येत्यनेन श्रद्धावानुच्यते। तत्रैवात्मा चित्तं यस्येति आदरः। **तदपाश्रय इति**। तत्र स्थैर्येण नैरन्तर्यमुच्यते ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥

३२४

स इति। अरणी द्वे अधरोत्तरे सहिते मिथुनरूपे ॥१॥

ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः ।
अभवद्भगवान्व्यासो वने तस्मिन्युधिष्ठिर ३
सा च दृष्ट्वा तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम्
शुकी भूत्वा महाराज घृताची समुपागमत् ४
स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम् ।
शरीरजेनानुगतः सर्वगात्रातिगेन ह ॥ ५
स तु धैर्येण महता निगृह्णन्हृच्छयं मुनिः ।
न शशाक नियन्तुं तद्व्यासः प्रविसृतं मनः ६
भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतः
यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया ॥ ७
अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् ।
सोऽविशंकेन मनसा तथैव द्विजसत्तमः ॥ ८
अरणी ममन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृप ।
शुक्रे निर्मथ्यमाने स शुको जज्ञे महातपाः ९
परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसंभवः ।
यथाऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन्
तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा ।
बिभ्रत्पितुश्च कौरव्य रूपवर्णमनुत्तमम् ॥ ११
बभौ तदा भावितात्मा विधूम इव पावकः ।
तं गङ्गा सरितां श्रेष्ठा मेरुपृष्ठे जनेश्वर ॥ १२
स्वरूपिणी तदाऽभ्येत्य तर्पयामास वारिणा ।
अन्तरिक्षाच्च कौरव्य दण्डः कृष्णाजिनं च ह
पपात भूमिं राजेन्द्र शुकस्यार्थे महात्मनः ।
जेगीयन्ते स्म गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः
देवदुन्दुभयश्चैव प्रावाद्यन्त महास्वनाः ।
विश्वावसुश्च गन्धर्वस्तथा तुम्बुरुनारदौ ॥ १५
हाहाहूहूश्च गन्धर्वौ तुष्टुवुः शुकसंभवम् ।
तत्र शक्रपुरोगाश्च लोकपालाः समागताः ॥
देवा देवर्षयश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपि च ।
दिव्यानि सर्वपुष्पाणि प्रववर्ष च मारुतः ॥
जङ्गमाजङ्गमं चैव प्रहृष्टमभवज्जगत् ।
तं महात्मा स्वयं प्रीत्या देव्या सह महाद्युतिः
जातमात्रं मुनेः पुत्रं विधिनोपानयत्तदा ।
तस्य देवेश्वरः शक्रो दिव्यमद्भुतदर्शनम् १९
ददौ कमण्डलुं प्रीत्या देववासांसि वा विभो
हंसाश्च शतपत्राश्च सारसाश्च सहस्रशः २०
प्रदक्षिणमवर्तन्त शुकाश्चाषाश्च भारत ।
आरणेयस्ततो दिव्यं प्राप्य जन्म महाद्युतिः
तत्रैवोवास मेधावी व्रतचारी समाहितः ।
उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्याः ससंग्रहाः २२
उपतस्थुर्महाराज यथाऽस्य पितरं तथा ।
बृहस्पतिं च वव्रे स वेदवेदाङ्गभाष्यवित् २३

उपाध्यायं महाराज
धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
सोऽधीत्य निखिलान्वेदा-
न्सरहस्यान्ससंग्रहान् ॥ २४
इतिहासं च कार्त्स्न्येन
राजशास्त्राणि वा विभो ।
गुरवे दक्षिणां दत्वा
समावृत्तो महामुनिः ॥ २५

उग्रं तपः समारेभे ब्रह्मचारी समाहितः ।
देवतानामृषीणां च बाल्येऽपि स महातपाः
संमन्त्रणीयो मान्यश्च ज्ञानेन तपसा तथा ।
न त्वस्य रमते बुद्धिराश्रमेषु नराधिप ।
त्रिषु गार्हस्थ्यमूलेषु मोक्षधर्मानुदर्शिनः २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तौ
चतुर्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥

* * *

शुक्रे निर्मथ्यमाने जातत्वात् शुक इति रेफलोपेनास्य नाम कृतम् ॥ ९ ॥ महात्मा महादेवः उपानयत् स्वशिष्यं कृतवानिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ ईश्वरप्रसादात् स्वयं भातवेदोऽपि शिष्टाचारपालनार्थं बृहस्पतिं गुरुं चकारेत्याह— **बृहस्पतिमिति** ॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥

३२५–[१५२]

भीष्म उवाच ।
स मोक्षमनुचिन्त्यैव शुकः पितरमभ्यगात्।
प्राहाभिवाद्य च गुरुं श्रेयोर्थी विनयान्वितः॥
मोक्षधर्मेषु कुशलो भगवान्प्रब्रवीतु मे ।
यथा मे मनसः शान्तिः परमा संभवेत्प्रभो २
श्रुत्वा पुत्रस्य तु वचः परमर्षिरुवाच तम् ।
अधीष्व पुत्र मोक्षं वै धर्मांश्च विविधानपि ३
पितुर्नियोगाज्जग्राह शुको धर्मभृतां वरः ।
योगशास्त्रं च निखिलं कापिलं चैव भारत ४
स तं ब्राह्म्या श्रिया युक्तं
ब्रह्मतुल्यपराक्रमम् ।
मेने पुत्रं यदा व्यासो
मोक्षधर्मविशारदम् ॥ ५
उवाच गच्छेति तदा जनकं मिथिलेश्वरम् ।
स ते वक्ष्यति मोक्षार्थं निखिलं मिथिलेश्वरः
पितुर्नियोगमादाय जगाम मिथिलां नृप ।
प्रष्टुं धर्मस्य निष्ठां वै मोक्षस्य च परायणम् ७
उक्तश्च मानुषेण त्वं पथा गच्छेत्यविस्मितः ।
न प्रभावेण गन्तव्यमन्तरिक्षचरेण वै ॥ ८
आर्जवेणैव गन्तव्यं न सुखान्वेषिणा तथा ।
नान्वेष्टव्या विशेषास्तु विशेषा हि प्रसाङ्गिनः
अहंकारो न कर्तव्यो याज्ये तस्मिन्नराधिपे ।
स्थातव्यं च वशे तस्य स ते छेत्स्यति संशयम्
स धर्मकुशलो राजा मोक्षशास्त्रविशारदः ।
याज्यो मम स यद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशंकया ॥
एवमुक्तः स धर्मात्मा जगाम मिथिलां मुनिः ।
पद्भ्यां शक्तोऽन्तरिक्षेण क्रान्तुं पृथ्वीं ससागराम्
स गिरींश्चाप्यतिक्रम्य नदीतीर्थसरांसि च ।
बहुव्यालमृगाकीर्णा ह्यटवीश्च वनानि च १३
मेरोर्हरेश्च द्वे वर्षे वर्षं हैमवतं ततः ।
क्रमेणैवं व्यतिक्रम्य भारतं वर्षमासदत् ॥ १४
स देशान्विविधान्पश्यंश्चीनहूणनिषेवितान् ।
आर्यावर्तमिमं देशमाजगाम महामुनिः १५
पितुर्वचनमाज्ञाय तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
अध्वानं सोऽतिचक्राम खचरः खेचरन्निव ॥
पत्तनानि च रम्याणि स्फीतानि नगराणि च
रत्नानि च विचित्राणि पश्यन्नपि न पश्यति
उद्यानानि च रम्याणि तथैवायतनानि च ।
पुण्यानि चैव रत्नानि सोऽत्यक्रामदथाध्वगः
सोऽचिरेणैव कालेन विदेहानाससाद ह ।
रक्षितान्धर्मराजेन जनकेन महात्मना ॥ १९
तत्र ग्रामान्बहून्पश्यन्बह्वन्नरसभोजनान् ।
पल्लीघोषान्समृद्धांश्च बहुगोकुलसंकुलान् २०
स्फीतांश्च शालियवसैर्हंससारससेवितान् ।
पद्मिनीभिश्च शतशः श्रीमतीभिरलङ्कृतान्
स विदेहानतिक्रम्य समृद्धजनसेवितान् ।
मिथिलोपवनं रम्यमाससाद समृद्धिमत् २२
हस्त्यश्वरथसंकीर्णं नरनारीसमाकुलम् ।
पश्यन्नपश्यन्निव तत्समतिक्रामदच्युतः २३
मनसा तं वहन्भारं तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
आत्मारामः प्रसन्नात्मा मिथिलामाससाद ह
तस्या द्वारं समासाद्य निःशंकः प्रविवेश ह ।
तत्रापि द्वारपालास्तमुग्रवाचा न्यषेधयन् २५
तथैव च शुकस्तत्र निर्मन्युः समतिष्ठत ।
न चातपाध्वसन्तप्तः क्षुत्पिपासाश्रमान्वितः
प्रताम्यति ग्लायति वा
नापैति च तथाऽऽतपात् ।
तेषां तु द्वारपालाना-
मेकः शोकसमन्वितः ॥ २७
मध्यं गतमिवादित्यं दृष्ट्वा शुकमवस्थितम् ।
पूजयित्वा यथान्यायमभिवाद्य कृताञ्जलिः
प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां द्वितीयां राजवेश्मनः ।
तत्रासीनः शुकस्तात मोक्षमेवान्वचिन्तयत्॥
छायायामातपे चैव समदर्शी समद्युतिः ।
तं मुहूर्तादिवागम्य राज्ञो मन्त्री कृताञ्जलिः ॥

३२५

स इति । मोक्षं मोक्षशास्त्रम् । अनुचिन्त्य उपादेयत्वेन ज्ञात्वा ॥ १ ॥ **उवाचेति** । जनकं प्रति प्रेषणं मतिसंवादार्थं न त्वज्ञानापनयार्थम् । मोक्षार्थं मोक्षशास्त्रार्थम् ॥ ६ ॥ मेरोर्वर्षमिलावृतम् । हरेर्वर्षं हरिवर्षाख्यम् । हैमवन्तं वर्षं किंपुरुषाख्यम् ॥ १४ ॥ पश्यन्नपि न पश्यति तुच्छत्वनिश्चयात् वैराग्याद्वा ॥ १७ ॥ तं भारं जिज्ञासाख्यम् । अर्थं मोक्षम् ॥ २४ ॥ तस्या द्वारमित्यादिना अध्यायशेषेणास्य क्रोधकामजयो व्याख्यायते ॥ २५ ॥

प्रावेशयत्ततः कक्ष्यां तृतीयां राजवेश्मनः ।
तत्रान्तःपुरसम्बद्धं महच्चैत्ररथोपमम् ॥ ३१
सुविभक्तजलाक्रीडं रम्यं पुष्पितपादपम् ।
शुकं प्रावेशयन्मन्त्री प्रमदावनमुत्तमम् ॥ ३२
स तस्यासनमादिश्य निश्चक्राम ततः पुनः ।
तं चारुवेषाः सुश्रोण्यस्तरुण्यः प्रियदर्शनाः ॥
सूक्ष्मरक्ताम्बरधरास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ।
संलापोल्लापकुशला नृत्यगीतविशारदाः ३४
स्मितपूर्वाभिभाषिण्यो रूपेणाप्सरसां समाः
कामोपचारकुशला भावज्ञाः सर्वकोविदाः ॥
परं पञ्चाशतं नार्यो वारमुख्याः समाद्रवन् ।
पाद्यादीनि प्रतिग्राह्य पूजया परयाऽर्चयन् ॥
कालोपपन्नेन तदा स्वाद्वन्नेनाभ्यतर्पयन् ।
तस्य भुक्तवतस्तात तदन्तःपुरकाननम् ३७
सुरम्यं दर्शयामासुरेकैकश्येन भारत ।
क्रीडन्त्यश्च हसन्त्यश्च
गायन्त्यश्चापि ताः शुभम् ॥ ३८
उदारसत्त्वं सत्त्वज्ञाः स्त्रियः पर्यचरंस्तथा ।
आरणेयस्तु शुद्धात्मा निःसंदेहः स्वकर्मकृत् ॥
वश्येन्द्रियो जितक्रोधो न हृष्यति न कुप्यति
तस्मै शय्यासनं दिव्यं देवार्हं रत्नभूषितम् ॥
स्पर्ध्यास्तरणसंकीर्णं ददुस्ताः परमस्त्रियः ।
पादशौचं तु कृत्वैव शुकः सन्ध्यामुपास्य च
निषसादासने पुण्ये तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
पूर्वरात्रे तु तत्रासौ भूत्वा ध्यानपरायणः ४२
मध्यरात्रे यथान्यायं निद्रामाहारयत्प्रभुः ।
ततो मुहूर्तादुत्थाय कृत्वा शौचमनन्तरम् ।
स्त्रीभिः परिवृतो धीमान् ध्यानमेवान्वपद्यत
अनेन विधिना कार्ष्णिस्तदहःशेषमच्युतः ।
तां च रात्रिं नृपकुले वर्तयामास भारत ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तौ
पञ्चविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥

३२६–[१५३]

भीष्म उवाच ।

ततः स राजा जनको मन्त्रिभिः सह भारत
पुरः पुरोहितं कृत्वा सर्वाण्यन्तःपुराणि च १
आसनं च पुरस्कृत्य रत्नानि विविधानि च
शिरसा चार्घमादाय गुरुपुत्रं समभ्यगात् ॥ २
स तदाऽऽसनमादाय बहुरत्नविभूषितम् ।
स्पर्ध्यास्तरणसंस्तीर्णं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ३
पुरोधसा संगृहीतं हस्तेनालभ्य पार्थिवः ।
प्रददौ गुरुपुत्राय शुकाय परमार्चितम् ॥ ४
तत्रोपविष्टं तं कार्ष्णिं शास्त्रतः प्रत्यपूजयत् ।
पाद्यं निवेद्य प्रथममर्घ्यं गां च न्यवेदयत् ५
स च तां मन्त्रवत्पूजां प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकाद्द्विजसत्तमः ॥ ६
गां चैव समनुज्ञाय राजानमनुमान्य च ।
पर्यपृच्छन्महातेजा राज्ञः कुशलमव्ययम् ७
अनामयं च राजेन्द्र शुकः सानुचरस्य ह ।
अनुशिष्टस्तु तेनासौ निषसाद सहानुगः ८
उदारसत्त्वाभिजनो भूमौ राजा कृताञ्जलिः ।
कुशलं चाव्ययं चैव पृष्ट्वा वैयासकिं नृपः ।
किमागमनमित्येवं पर्यपृच्छत पार्थिवः ॥ ९

शुक उवाच ।

पित्राऽहमुक्तो भद्रं ते मोक्षधर्मार्थकोविदः ।
विदेहराजो याज्यो मे जनको नाम विश्रुतः
तत्र गच्छस्व वै तूर्णं
यदि ते हृदि संशयः ।
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा
स ते छेत्स्यति संशयम् ॥ ११
सोऽहं पितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ।
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२

आरणेयः अरणिजः शुकः ॥ ३९ ॥ कार्ष्णिः शुकः अच्युतो धैर्यादिति शेषः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥

३२६

तत इति ॥ १ ॥

किं कार्यं ब्राह्मणेनेह मोक्षार्थश्च किमात्मकः।
कथं च मोक्षः प्राप्तव्यो ज्ञानेन तपसाऽथवा

जनक उवाच ।

यत्कार्यं ब्राह्मणेनेह जन्मप्रभृति तच्छृणु।
कृतोपनयनस्तात भवेद्वेदपरायणः ॥ १४
तपसा गुरुवृत्त्या च ब्रह्मचर्येण वा विभो।
देवतानां पितॄणां चाप्यनृणो ह्यनसूयकः १५
वेदानधीत्य नियतो दक्षिणामपवर्ज्य च।
अभ्यनुज्ञामथ प्राप्य समावर्तेत वै द्विजः १६
समावृत्तश्च गार्हस्थ्ये स्वदारनिरतो वसेत्।
अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैव च ॥ १७
उत्पाद्य पुत्रपौत्रं तु वन्याश्रमपदे वसेत्।
तानेवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः १८
स वनेऽग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्य धर्मवित्
निर्द्वन्द्वो वीतरागात्मा ब्रह्माश्रमपदे वसेत् ॥

शुक उवाच ।

उत्पन्ने ज्ञानविज्ञाने निर्द्वन्द्वे हृदि शाश्वते।
किमवश्यं निवस्तव्यमाश्रमेषु भवेत्त्रिषु २०
एतद्भवन्तं पृच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति।
यथा वेदार्थतत्त्वेन ब्रूहि मे त्वं जनाधिप २१

जनक उवाच ।

न विना ज्ञानविज्ञाने मोक्षस्याधिगमो भवेत्
न विना गुरुसम्बन्धं ज्ञानस्याधिगमः स्मृतः
गुरुः प्लावयिता तस्य ज्ञानं प्लव इहोच्यते।
विज्ञाय कृतकृत्यस्तु तीर्णस्तदुभयं त्यजेत् २३
अनुच्छेदाय लोकानामनुच्छेदाय कर्मणाम् ।
पूर्वैराचरितो धर्मश्चातुराश्रम्यसंकटः ॥ २४
अनेन क्रमयोगेन बहुजातिषु कर्मणाम्।
हित्वा शुभाशुभं कर्म मोक्षो नामेह लभ्यते२५
भावितैः करणैश्चायं बहुसंसारयोनिषु।
आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे २६
तमासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितः।
त्रिष्वाश्रमेषु को न्वर्थो भवेत्परमभीप्सतः
राजसांस्तामसांश्चैव नित्यं दोषान्विवर्जयेत्।
सात्त्विकं मार्गमास्थाय पश्येदात्मानमात्मना
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
संपश्यन्नोपलिप्येत जले वारिचरो यथा २९
पक्षिवत्प्रवणादूर्ध्वममुत्रानन्त्यमश्नुते।
विहाय देहान्निर्मुक्तो निर्द्वन्द्वः प्रशमं गतः ३०
अत्र गाथाः पुरा गीताः शृणु राज्ञा ययातिना
धार्यन्ते या द्विजैस्तात मोक्षशास्त्रविशारदैः
ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वजन्तुषु तत्समम्
स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ३२
न बिभेति परो यस्मान्न बिभेति पराच्च यः।
यश्च नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम्।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा॥ ३४

संयोज्य मनसाऽऽत्मान-
मीर्ष्यामुत्सृज्य मोहनीम्।
त्यक्त्वा कामं च मोहं च
तदा ब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३५

यदा श्राव्ये च दृश्ये च सर्वभूतेषु चाप्ययम्
समो भवति निर्द्वन्द्वो ब्रह्म संपद्यते तदा॥ ३६

यत्कार्यमित्यादिना व्रती भूत्वा गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति श्रुत्युक्तः क्रमसमुच्चयपक्षो दर्शितः ॥ १४ ॥ वीतरागात्मा विरक्तचित्तः ब्रह्माश्रमः संन्यासाश्रमः तदेव पदं पदस्थानं तत्र ॥ १९ ॥ एतदाक्षिपति —**उत्पन्ने इति**। ज्ञानं शास्त्रजा धीः विज्ञानं अनुभवः तस्मिन्मोक्षाश्रमफले ब्रह्मचर्यात्प्रागेव उत्पन्ने सति त्रिषु ब्रह्मचर्यादिषु समुच्चयपक्षे 'यदि चेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्' इत्यनियमश्रुतिर्बाध्येतेति भावः ॥ २० ॥ तत्र ब्रह्मचर्यस्यावश्यकत्वं तावदाह—**न विनेति** ॥ २२ ॥ प्लावयिता कर्णधारः। ज्ञानं शास्त्रं 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्'। 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठा' इत्यादिश्रुतिभिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां आचार्यकरणस्य विद्याहेतुत्वावगमात्तदावश्यकमिति भावः। तदुभयं आचार्यशास्त्रे ॥ २३ ॥ वामदेववत् ब्रह्मचर्यात्प्राग्विज्ञाने जाते सति किं तेनेत्याशंक्याह-**अनुच्छेदायेति**। लोकशिक्षार्थमपि तदावश्यकमिति भावः ॥ २४ ॥ जातिषु जन्मसु ॥ २५ ॥ भावितैः शोधितैः करणैः बुद्ध्यादिभिः ॥ २६ ॥ **तमिति**। चित्तशुद्ध्यर्थमाश्रमधर्माः तच्छुद्धौ तु ते व्यर्था इत्यर्थः ॥२७॥ सर्वभूतेष्वनुगतमात्मानं संप्रज्ञाते पश्यते पश्यति सर्वभूतानि च आत्मनि रज्जूरगवत् विलीनानि असंप्रज्ञाते पश्यति। वारिचरो हंसादिः ॥ २९ ॥ प्रवणात् निम्नात् यथा भूचरः पर्वतात्पर्वतं गच्छन्निम्नं देशमनुसृत्य गच्छति नैवं पक्षी तद्वद्विद्वान्देहं नानुसरतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ज्योतिः चिन्मात्रं ब्रह्म आत्मनि बुद्धौ समं एकम् एकत्वेऽनुभव एव मानमित्याह—**स्वयमिति**। सुष्ठु समाहितं योगारूढं चेतो यस्य तेन ॥३२॥ दर्शनलिङ्गमाह—**न बिभेतीत्यादिना** ॥ ३३ ॥

यदा स्तुतिं च निन्दां च समत्वेनैव पश्यति
काञ्चनं चायसं चैव सुखं दुःखं तथैव च ३७
शीतमुष्णं तथैवार्थमनर्थं प्रियमप्रियम् ।
जीवितं मरणं चैव ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३८
प्रसार्येह यथाऽङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तथेन्द्रियाणि मनसा संयन्तव्यानि भिक्षुणा
तमःपरिगतं वेश्म यथा दीपेन दृश्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम्
एतत्सर्वं च पश्यामि त्वयि बुद्धिमतां वर ।
यच्चान्यदपि वेत्तव्यं तत्त्वतो वेद तद्भवान् ४१
ब्रह्मर्षे विदितश्चासि विषयान्तमुपागतः ।
गुरोस्तव प्रसादेन तव चैवोपशिक्षया ॥ ४२
तस्यैव च प्रसादेन प्रादुर्भूतं महामुने ।
ज्ञानं दिव्यं ममापीदं तेनासि विदितो मम ॥
अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ।
अधिकं तव चैश्वर्यं तच्च त्वं नावबुध्यसे॥४४
बाल्याद्वा संशयाद्वापि
भयाद्वाप्यविमोक्षजात् ।
उत्पन्ने चापि विज्ञाने
नाधिगच्छति तां गतिम् ॥ ४५
व्यवसायेन शुद्धेन मद्विधैश्छिन्नसंशयः ।
विमुच्य हृदयग्रन्थीनासादयति तां गतिम् ॥
भवांश्चोत्पन्नविज्ञानः स्थिरबुद्धिरलोलुपः ।
व्यवसायादृते ब्रह्मन्नासादयति तत्परम् ॥ ४७
नास्ति ते सुखदुःखेषु विशेषो नास्ति लोलुपः
नौत्सुक्यं नृत्यगीतेषु न राग उपजायते ४८
न बन्धुष्वनुबन्धस्ते न भयेष्वस्ति ते भयम् ।
पश्यामि त्वां महाभाग तुल्यलोष्टाश्मकाञ्चनं
अहं त्वामनुपश्यामि ये चाप्यन्ये मनीषिणः ।
आस्थितं परमं मार्गमक्षयं तमनामयम् ॥ ५०
यत्फलं ब्राह्मणस्येह मोक्षार्थश्च यदात्मकः ।
तस्मिन्वै वर्तसे ब्रह्मन्किमन्यत्परिपृच्छसि५१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तौ
षड्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

३२७-[१५४]

भीष्म उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं
कृतात्मा कृतनिश्चयः ।
आत्मनाऽऽत्मानमास्थाय
दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ॥ १
कृतकार्यः सुखी शान्तस्तूष्णीं प्रायादुदङ्मुखः
शैशिरं गिरिमुद्दिश्य सधर्मा मातरिश्वनः॥२
एतस्मिन्नेव काले तु देवर्षिर्नारदस्तथा ।
हिमवन्तमियाद्द्रष्टुं सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३
तमप्सरोगणाकीर्णं शान्तस्वननिनादितम् ।
किन्नराणां सहस्रैश्च भृङ्गराजैस्तथैव च ॥ ४
मद्गुभिः खञ्जरीटैश्च विचित्रैर्जीवजीवकैः ॥ ५
चित्रवर्णैर्मयूरैश्च केकाशतविराजितैः ।
राजहंससमूहैश्च कृष्णैः परभृतैस्तथा ॥ ६
पक्षिराजो गरुत्मांश्च यं नित्यमधितिष्ठति ।
चत्वारो लोकपालाश्च देवाः सर्षिगणास्तथा
तत्र नित्यं समायान्ति लोकस्य हितकाम्यया
विष्णुना यत्र पुत्रार्थे तपस्तप्तं महात्मना ॥ ८
तत्रैव च कुमारेण बाल्ये क्षिप्ता दिवौकसः ।
शक्तिर्न्यस्ता क्षितितले त्रैलोक्यमवमन्य वै
तत्रोवाच जगत्स्कन्दः
क्षिपन्वाक्यमिदं तदा ।
योऽन्योऽस्ति मत्तोऽभ्यधिको
विप्रा यस्याधिकं प्रियाः ॥ १०

तमःपरिगतं अन्धकारव्याप्तं अज्ञानव्याप्तं च वेश्म गृहं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म च ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षड्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥

३२७

एतच्छ्रुत्वा तु वचनमित्यादेरध्यायस्य तात्पर्यं तु यत्र शिवविष्णुस्कन्दप्रह्लादादीनां महामाहिम्नां समागमस्तत्र पुण्यतमे देशे योगिना ध्यानार्थं गन्तव्यं विद्या च गोपनीया गुरुशिष्याभ्यां च स्वोचितधर्मेण स्थेयमिति ॥ १ ॥ शैशिरं गिरिं हिमालयम् ॥ २ ॥

यो ब्रह्मण्यो द्वितीयोऽस्ति
त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।
सोऽभ्युद्धरत्त्विमां शक्ति-
मथवा कम्पयत्विति ॥ ११
तच्छ्रुत्वा व्यथिता लोकाः
क इमामुद्धरेदिति ।
अथ देवगणं सर्वं
संभ्रान्तेन्द्रियमानसम् ॥ १२
अपश्यद्भगवान्विष्णुः
क्षिप्तं सासुरराक्षसम् ।
किन्त्वत्र सुकृतं कार्यं
भवेदिति विचिन्तयन् ॥ १३
अनामृष्य ततः क्षेपमवैक्षत च पावकिम् ।
संप्रगृह्य विशुद्धात्मा शक्तिं प्रज्वलितां तदा
कम्पयामास सव्येन
पाणिना पुरुषोत्तमः ।
शक्त्यां तु कम्प्यमानायां
विष्णुना बलिना तदा ॥ १५
मेदिनी कम्पिता सर्वा सशैलवनकानना ।
शक्तेनापि समुद्धर्तुं कम्पिता साऽभवत्तदा १६
रक्षिता स्कन्दराजस्य धर्षणा प्रभविष्णुना ।
तां कम्पयित्वा भगवान्प्रह्लादमिदमब्रवीत् १७
पश्य वीर्यं कुमारस्य नैतदन्यः करिष्यति ।
सोऽमृष्यमाणस्तद्वाक्यं समुद्धरणनिश्चितः १८
जग्राह तां तदा शक्तिं
न चैनां स व्यकम्पयत् ।
नादं महान्तं मुक्त्वा स
मूर्च्छितो गिरिमूर्धनि ॥ १९
विह्वलः प्रापतद्भूमौ हिरण्यकशिपोः सुतः ।
तत्रोत्तरां दिशं गत्वा शैलराजस्य पार्श्वतः ॥
तपोऽतप्यत दुर्धर्षं तात नित्यं वृषध्वजः ।
पावकेन परिक्षिप्तं दीप्यता यस्य चाश्रमम् ॥
आदित्यपर्वतं नाम दुर्धर्षमकृतात्मभिः ।
न तत्र शक्यते गन्तुं यक्षराक्षसदानवैः ॥ २२
दशयोजनविस्तारमग्निज्वालासमावृतम् ।
भगवान्पावकस्तत्र स्वयं तिष्ठति वीर्यवान् २३
सर्वान्विघ्नान्प्रशमयन्महादेवस्य धीमतः ।
दिव्यं वर्षसहस्रं हि पादेनैकेन तिष्ठतः ॥ २४
*देवान्संतापयंस्तत्र महादेवो महाव्रतः ।
ऐन्द्रीं तु दिशमास्थाय शैलराजस्य धीमतः ॥
विविक्ते पर्वततटे पाराशर्यो महातपाः ।
वेदानध्यापयामास व्यासः शिष्यान्महातपाः
सुमन्तुं च महाभागं वैशम्पायनमेव च ।
जैमिनिं च महाप्राज्ञं पैलं चापि तपस्विनम् ॥
यत्र शिष्यैः परिवृतो व्यास आस्ते महातपाः
तत्राश्रमपदं रम्यं ददर्श पितुरुत्तमम् ॥ २८
आरणेयो विशुद्धात्मा नभसीव दिवाकरः ।
अथ व्यासः परिक्षिप्तं ज्वलन्तमिव पावकम्
ददृशे सुतमायान्तं दिवाकरसमप्रभम् ।
असज्जमानं वृक्षेषु शैलेषु विषयेषु च ।
योगयुक्तं महात्मानं यथा बाणं गुणच्युतम्
सोऽभिगम्य पितुः पादावगृह्णादरणीसुतः ।
यथोपजोषं तैश्चापि समागच्छन्महामुनिः ३१
ततो निवेदयामास पित्रे सर्वमशेषतः ।
शुको जनकराजेन संवादं प्रीतमानसः ॥ ३२
एवमध्यापयान्शिष्यान्व्यासः पुत्रं च वीर्यवान्
उवास हिमवत्पृष्ठे पाराशर्यो महामुनिः ॥ ३३
ततः कदाचिच्छिष्यास्तं परिवार्यावतस्थिरे ।
वेदाध्ययनसंपन्नाः शान्तात्मानो जितेंद्रियाः
वेदेषु निष्ठां संप्राप्य सांगेष्वपि तपस्विनः ।
अथोचुस्ते तदा व्यासं शिष्याः प्राञ्जलयो गुरुं

शिष्या ऊचुः ।

महता तेजसा युक्ता यशसा चापि वर्धिताः
एकं त्विदानीमिच्छामो गुरुणाऽनुग्रहं कृतम्
इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्रह्मर्षिस्तानुवाच ह ।
उच्यतामिति तद्वत्सा यद्वः कार्यं प्रियं मया
एतद्वाक्यं गुरोः श्रुत्वा
शिष्यास्ते हृष्टमानसाः ।
पुनः प्राञ्जलयो भूत्वा
प्रणम्य शिरसा गुरुम् ॥ ३८
ऊचुस्ते सहिता राजन्निदं वचनमुत्तमम् ।
यदि प्रीत उपाध्यायो धन्याः स्मो मुनिसत्तम
कांक्षामस्तु वयं सर्वे वरं दातुं महर्षिणा ।
षष्ठः शिष्यो न ते ख्यातिं गच्छेदत्र प्रसीद नः
चत्वारस्ते वयं शिष्या गुरुपुत्रश्च पञ्चमः ।
इह वेदाः प्रतिष्ठेरन्नेष नः कांक्षितो वरः ॥ ४१

---

* आसीदिति शेषः

शिष्याणां वचनं श्रुत्वा
व्यासो वेदार्थतत्त्ववित् ।
पराशरात्मजो धीमा-
न्परलोकार्थचिन्तकः ॥ ४२
उवाच शिष्यान्धर्मात्मा धर्म्यं नैःश्रेयसं वचः
ब्राह्मणाय सदा देयं ब्रह्म शुश्रूषवे तथा ॥ ४३
ब्रह्मलोके निवासं यो ध्रुवं समभिकांक्षते ।
भवन्तो बहुलाः सन्तु वेदो विस्तार्यतामयम्
नाशिष्ये संप्रदातव्यो नाव्रते नाकृतात्मनि ।
एते शिष्यगुणाः सर्वे विज्ञातव्या यथार्थतः
नापरीक्षितचारित्रे विद्या देया कथंचन ।
यथा हि कनकं शुद्धं तापच्छेदनिकर्षणैः ४६
परीक्षेत तथा शिष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ।
न नियोज्याश्च वः शिष्या अनियोगे महाभये
यथामति यथापाठं तथा विद्या फलिष्यति ।
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ४८
श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।
वेदस्याध्ययनं हीद तच्च कार्यं महत्स्मृतम् ॥
स्तुत्यर्थमिह देवानां वेदाः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
यो निर्वदेत संमोहाद्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ ५०
सोऽभिध्यानाद्ब्राह्मणस्य पराभूयादसंशयम् ।
यश्चाधर्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ॥ ५१
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति ।
एतद्वः सर्वमाख्यातं स्वाध्यायस्य विधिं प्रति
उपकुर्याच्च शिष्याणामेतच्च हृदि वो भवेत् ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
सप्तविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३२७ ॥

३२८–[१५५]

भीष्म उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यं व्यासशिष्या महौजसः
अन्योन्यं हृष्टमनसः परिषस्वजिरे तदा ॥ १
उक्ताः स्मो यद्भगवता तदात्वायातिसंहितम् ।
तन्नो मनसि संरूढं करिष्यामस्तथा च तत् २
अन्योन्यं संविभाष्यैवं सुप्रीतमनसः पुनः ।
विज्ञापयन्ति स्म गुरुं पुनर्वाक्यविशारदाः॥ ३
शैलादस्मान्महीं गन्तुं कांक्षितं नो महामुने ।
वेदाननेकधा कर्तुं यदि ते रुचितं प्रभो ॥ ४
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ५
क्षितिं वा देवलोकं वा गम्यतां यदि रोचते
अप्रमादश्च वः कार्यो ब्रह्म हि प्रचुरच्छलम् ६
तेऽनुज्ञातास्ततः सर्वे गुरुणा सत्यवादिना ।
जग्मुः प्रदक्षिणं कृत्वा व्यासं मूर्ध्नाभिवाद्य च
अवतीर्य महीं तेऽथ चातुर्होत्रमकल्पयन् ।
संयाजयन्तो विप्रांश्च राजन्यांश्च विशस्तथा८
पूज्यमाना द्विजैर्नित्यं मोदमाना गृहे रताः ।
याजनाध्यापनरताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः९
अवतीर्णेषु शिष्येषु व्यासः पुत्रसहायवान् ।
तूष्णीं ध्यानपरो धीमानेकान्ते समुपाविशत
तं ददर्शाश्रमपदे नारदः सुमहातपाः ।
अथैनमब्रवीत्काले मधुराक्षरया गिरा ॥ ११
भो भो ब्रह्मर्षिवासिष्ठ ब्रह्मघोषो न वर्तते ।
एको ध्यानपरस्तूष्णीं किमास्से चिन्तयन्निव

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तविंशत्याधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥

३२८

एतच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यमित्यादेर्व्यासः पुत्रमवारयीदित्यन्तस्य तात्पर्यं विद्याप्रचारः कर्तव्यो विदुषाऽपि वेदाध्ययनं न त्याज्यं स्वाध्यायानध्यायपरिपालनं च कर्तव्यमिति ॥ १ ॥ तदात्वायतिसंहितं तदात्वे तत्काले आयतौ उत्तरकाले च संहितं सम्यक् हितम् ॥ २ ॥ चातुर्होत्रं चतुर्होतृसंज्ञका मंत्राः । चित्तिः स्रुक् चित्तमाज्यमित्यादयोऽध्यात्माधियज्ञयोरभेददर्शनार्थाः । तत्पूर्वकं प्रवृत्तं कर्म चातुर्होत्रं अग्निहोत्रादिकं सोमान्तं अकल्पयन् प्रवर्तितवन्तः॥८॥

ब्रह्मघोषैर्विरहितः पर्वतोऽयं न शोभते ।
रजसा तमसा चैव सोमः सोपप्लवो यथा १३
न भ्राजते यथापूर्वं निषादानामिवालयः ।
देवर्षिगणजुष्टोऽपि वेदध्वनिनिराकृतः ॥ १४
ऋषयश्च हि देवाश्च गन्धर्वाश्च महौजसः ।
वियुक्ता ब्रह्मघोषेण न भ्राजन्ते यथा पुरा ॥ १५
नारदस्य वचः श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
महर्षे यत्त्वया प्रोक्तं वेदवादविचक्षण ॥ १६
एतन्मनोनुकूलं मे भवानर्हति भाषितुम् ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वत्र च कुतूहली ॥ १७
त्रिषु लोकेषु यद्भूतं सर्वं तव मते स्थितम् ।
तदाज्ञापय विप्रर्षे ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १८
यन्मया समनुष्ठेयं ब्रह्मर्षे तदुदाहर ।
विमुक्तस्येह शिष्यैर्मे नातिहृष्टमिदं मनः ॥ १९

नारद उवाच ।

अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां कौतूहलं मलम्
अधीय तान्भवान्वेदान्सार्धं पुत्रेण धीमता ।
विधुन्वन्ब्रह्मघोषेण रक्षोभयकृतं तमः ॥ २१

भीष्म उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा व्यासः परमधर्मवित्
तथेत्युवाच संहृष्टो वेदाभ्यासदृढव्रतः ॥ २२
शुकेन सह पुत्रेण वेदाभ्यासमथाकरोत् ।
स्वरेणोच्चैः स शैक्ष्येण लोकानापूरयन्निव २३
तयोरभ्यसतोरेव नानाधर्मप्रवादिनोः ।
वातोऽतिमात्रं प्रववौ समुद्रानिलवेजितः २४
ततोऽनध्याय इति तं व्यासः पुत्रमवारयत् ।
शुको वारितमात्रस्तु कौतूहलसमान्वितः २५
अपृच्छत्पितरं ब्रह्मन्कुतो वायुरभूदयम् ।
आख्यातुमर्हति भवान्वायोः सर्वं विचेष्टितम्
शुकस्यैतद्वचः श्रुत्वा व्यासः परमविस्मितः ।
अनध्यायनिमित्तेऽस्मिन्निदं वचनमब्रवीत् ॥
दिव्यं ते चक्षुरुत्पन्नं स्वयं ते निर्मलं मनः ।
तमसा रजसा चापि त्यक्तः सत्त्वे व्यवस्थितः
आदर्शे स्वामिव च्छायां
पश्यस्यात्मानमात्मना ।
व्यवस्यात्मनि स्वयं वेदा-
न्बुद्ध्या समनुचिन्तय ॥ २९
देवयानचरो विष्णोः पितृयाणश्च तामसः ।
द्वावेतौ प्रेत्य पन्थानौ दिवं चाधश्च गच्छतः
पृथिव्यामन्तरिक्षे च यत्र संवान्ति वायवः ।
सप्तैते वायुमार्गा वै तान्निबोधानुपूर्वशः ३१

सोपप्लवो राहुग्रस्तः ॥ १३ ॥ नातिहृष्टमिदं मन इति विदुषामपि शिष्यादिसंयोगवियोगजं सुखं दुःखमपरिहार्यमिति भावः ॥ १९ ॥ अनाम्नायः अनावृत्तिः स एव मलो दूषणं येषु ॥ २० ॥ ततोऽनध्याय इत्यादिग्रन्थो योगिनां स्वेच्छया कृत्स्ने ब्रह्माण्डे संचारयोग्यता इच्छया देहत्यागश्च यया भवति तादृशीं विद्यां वक्तुं प्रवर्तते ॥ २५ ॥ **कुत इति** । वायोर्मूलकारणप्रश्नः विचेष्टितमिति वायुकर्मप्रश्नः ॥ २६ ॥ प्रश्नमभिनन्दन्नस्यार्थस्य जिज्ञासाऽतिदुर्लभेति सूचयति—**दिव्यमिति** । योगसंस्कृतं चक्षुर्व्यवहितार्थग्राहित्वात् मनश्च निर्मलमतीतादिग्राहि सत्त्वे सर्वज्ञत्वादिहेतौ बुद्धिसत्त्वे ॥ २८ ॥ आत्मनि बुद्धौ वेदान् वेदार्थान् व्यस्य ऊहापोहाभ्यां परिभाव्य बुद्ध्या निश्चयेन समनुचिन्तय वायुः कुतोऽभूदित्यादिकं विचारय ॥ २९ ॥ **देवयानेति** । यो विष्णोर्व्यापकस्य परमात्मनः सम्बन्धी देवयानोऽर्चिरादिमार्गस्तत्र चरतीति तेन मार्गेण सात्त्विकान् उपासकान् विष्णुलोकं अपुनरावृत्तिपदं प्रापयतीत्यर्थः । पितृयानश्च धूमादिपितृयानमार्गप्रदश्चायमेव स तु तामसः पुनरावृत्तिप्रदत्वात् ॥ ३० ॥ **पृथिव्यामिति** । पृथिव्यां पिण्डे अन्तरिक्षे ब्रह्माण्डे संवान्ति संगच्छन्ति । वायुमार्गः वायुसंचारस्थानानि तत्र देहे । तावत् वायुस्थानवर्णबीजानि नकुलीशयोगपारायणे प्रोक्तानि—

‘प्राणो घ्राणाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तसंस्थितिः ।
नीलः सोंकाररेफादिबीजेन विनियोजितः ॥’

ओंयमित्यर्थः ।

‘कृष्णोऽपानः कृकाटिस्थः पृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिग ।
सतारकनकारान्तबीजेन विनियोजितः ॥’

ओंपमित्यर्थः ।

‘शक्रचापनिभो व्यानस्त्वगिन्द्रियनिकेतनः ।
तारकोपेतया तान्तबीजतेजोविराजितः ॥’

ओंलमित्यर्थः ।

‘मूर्धस्थो मध्यताल्वग्रकण्ठहृत्पत्तलाश्रयः ।
उदानो ह्यरुणच्छायस्तारकाक्रान्तयान्तयुक् ॥’

ओंरमित्यर्थः ।

‘श्वेतः समानो हृन्नाभिसर्वसन्धिनिकेतनः ।
प्रणवाक्रान्तलान्तेन बीजेनात्यन्तमुज्ज्वलः’ इति ॥

ओंवमित्यर्थः । षष्ठसप्तममार्गौ तु जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिप्रदौ वक्ष्यति ॥ ३१ ॥

तत्र देवगणाः साध्या महाभूता महावलाः ।
तेषामप्यभवत्पुत्रः समानो नाम दुर्जयः ३२
उदानस्तस्य पुत्रोऽभूद्व्यानस्तस्याभवत्सुतः ।
अपानश्च ततो ज्ञेयः प्राणश्चापि ततोऽपरः ३३
अनपत्योऽभवत्प्राणो दुर्धर्षः शत्रुतापनः ।
पृथक्कर्माणि तेषां ते प्रवक्ष्यामि यथातथम् ३४
प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टां वर्तयते पृथक् ।
प्राणनाच्चैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ३५
प्रेरयत्यभ्रसंघातान्धूमजांश्चोष्मजांश्च यः ।
प्रथमः प्रथमे मार्गे प्रवहो नाम योऽनिलः ३६
अम्वरे स्नेहमभ्येत्य विद्युद्भ्यश्च महाद्युतिः ।
आवहो नाम संवाति द्वितीयः श्वसनो नदन्
उदयं ज्योतिषां शश्वत्सोमादीनां करोति यः
अन्तर्देहेषु चादानं ये वदन्ति मनीषिणः ३८
यश्चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यो वायुर्धारयते जलम् ।
उद्धृत्याददते चापो जीमूतेभ्योऽम्वरेऽनिलः
योऽद्भिः संयोज्य जीमूता-
न्पर्जन्याय प्रयच्छति ।
उद्वहो नाम वंहिष्ठ-
स्तृतीयः स सदागतिः ॥ ४०
स मुह्यमाना वहुधा येन नीताः पृथग्घनाः ।
वर्षमोक्षकृतारंभास्ते भवन्ति घनाघनाः ४१
संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदतां नदाः ।
रक्षणार्थाय संभूता मेघत्वमुपयान्ति च ४२
योऽसौ वहति भूतानां
विमानानि विहायसा ।
चतुर्थः संवहो नाम
वायुः स गिरिमर्दनः ॥ ४३
येन वेगवता रुग्णा रूक्षेण रुवता नगान् ।
वायुना सहिता मेघास्ते भवन्ति वलाहकाः
दारुणोत्पातसञ्चारो नभसः स्तनयित्नुमान् ।
पञ्चमः स महावेगो विवहो नाम मारुतः ४५

देवगणाः अध्यात्मं इन्द्रियाणि तेषां पुत्रः समानः इन्द्रियाणां सामान्या वृत्तिरेव समानादयः तदुक्तं सांख्यसप्तत्याम्—'सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च' इति । एवमधिदैवमपि साध्यानां देवानां सामान्यं रूपं समानादय इत्यर्थः । पिण्डव्रह्माण्डयोरभेदात् ॥ ३२ ॥ **उदान इति** । एतेषामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वकार्यत्वात् उत्तरोत्तरं स्थूलत्वं ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥ अनपत्य इति प्राणस्य कार्यान्तरं नास्ति सर्वापेक्षया स्थूलत्वं च दर्शितम् ॥ ३४ ॥ पिण्डे प्राणकार्यं प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं चाह—**प्राणिनामिति** । ॥ ३५ ॥ अस्यैवाधिदैवकर्मनामनी आह—**प्रेरयतीति सार्धेन** । धूमोष्मजान्मेघान् स्नेहं स्नेहत्वं अथवा स्नेहगुणयुक्तजलवृष्टिकालं प्राप्य अम्वरे प्रेरयतीति योजना । स एव वायुर्धूमज्योतिः स्नेहक्रमेण विद्युत्त्वं प्राप्य महाद्युतिश्च भवति विद्युद्भ्य इति पञ्चमी ल्यव्लोपे । प्रथमः विष्णुदेवसमानादिक्रमेण सप्तमोऽपि संहारक्रमेण प्रथम इत्यर्थः । अयं भावः—पूर्वोदाहृतप्राणान्तहृन्नाभिपादांगुष्ठानां मध्येऽन्यतमे स्थाने प्राणं निरोध्य नीलवर्णं प्राणं ओंयमिति वीजशरीरं संचिन्तयन् योगी कियता कालेन सिद्धिं प्राप्तो जीवतैव शरीरेण प्रवहमार्गेण संचरति । देहान्ते च प्रवहेण तादात्म्यं प्राप्नोति । एवं सर्वत्र प्रयोगो ज्ञेय इति ॥ ३६ ॥ आध्यात्मिकस्यापानस्याधिदैवकर्मनामनी आह—**आवह इति** । 'भचक्रं आसमन्ताद्वहतीत्यावहः ॥ ३७ ॥ आदत्तेऽन्नमनेनोद्दीपकेन जठराग्निरित्यादानोऽपानः अपानस्य जाठरोद्दीपकत्वमाह याज्ञवल्क्यः ।

'स्वयं त्वपानं संप्राप्य तेनैव सह मारुतः ।
प्रवाति ज्वलनं तत्र प्राणो मध्यगतं पुनः ॥
वायुना वाजितो वन्हिरपानेन शनैः शनैः ।
तदा ज्वलति विप्रेन्द्रे सकले देहमध्यमे ॥'

प्राणः अपानं प्राप्य प्रवर्त्य ज्वलनं प्रवाति प्रवर्तयति । अपानेन वायुना वाजितः वीजितः वो विधूनने जुक्रू इति जुगन्ताद्वाधातोर्निष्ठायां रूपम् । हे विप्रेन्द्रे गार्गि इति याज्ञवल्क्यश्लोकार्थः । आदान इत्यपानस्य नामान्तरं योगिप्रसिद्धमित्यर्थः । अन्तर्देहेष्वित्यर्धे उदानमिति पाठे उत्तरान्वयि ॥ ३८ ॥ उद्धृत्यादानसाम्यादुद्वहादानयोरैक्यम् ॥ ३९ ॥ पर्जन्याय वृष्ट्यभिमानिदेवतायै वंहिष्ठः अतिशयेन वहः ॥ ४० ॥ वर्षमोक्षाय कृतः आरंभो यैस्ते रिच्यमानो मेघः पूर्णापूर्णत्वाद्घनाघन उच्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ संहताः संधीभूता अपि येन हेतुना ते पृथक् आविद्धाः प्रक्षिप्ता भवन्ति । अतस्तेषां वाद्यमानवेणुवन्नदतां शब्दं कुर्वतां नदा इति नाम भवति । रक्षणार्थाय गोस्तनवत् सेचनात् रिक्ता अपि मेघत्वं यान्ति । मिह सेचन इति धातुः न तु नीरसफलवन्नश्यन्तीत्यर्थः ४२ **योऽसाविति** । वर्धनइति पाठेऽपि स एवार्थः वृधु हिंसायामितिधातो रूपं ४३ मर्दनमेवाह—**येनेति** । वलेन परोपमर्देन अंहन्ति गच्छन्ति ते वलाहकाः पृषोदरादित्वान्नकारलोपः । अहि गतौ इति धातुः ॥ ४४ ॥ **दारुणेति** । दारुणा लोकनाशसूचका धूमकेतुसंवर्तमेघादय उत्पातास्तेषां सञ्चारो येन स्तनयित्नुः सगर्जितो मेघस्तद्वान् विषमवहनाद्विवहः ॥ ४५ ॥

यस्मिन्पारिप्लवा दिव्या
वहन्त्यापो विहायसा ।
पुण्यं चाकाशगङ्गाया-
स्तोयं विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ४६
दूरात्प्रतिहतो यस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ।
योनिरंशुसहस्रस्य येन भाति वसुन्धरा ४७
यस्मादाप्यायते सोमः क्षीणः संपूर्णमण्डलः
षष्ठः परिवहो नाम स वायुर्जयतां वरः ॥ ४८
सर्वप्राणभृतां प्राणान् योऽनुकाले निरस्यति
यस्य वर्त्मानुवर्तेते मृत्युवैवस्वतावुभौ ॥ ४९
सम्यगन्वीक्षतां बुद्ध्या
शान्तयाऽध्यात्मचिन्तकाः ।
ध्यानाभ्यासाभिरामाणां
योऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ५०
यं समासाद्य वेगेन दिशोऽन्तं प्रतिपेदिरे ।
दक्षस्य दशपुत्राणां सहस्राणि प्रजापतेः ५१
येन सृष्टः पराभूतो यात्येव न निवर्तते ।
परावहो नाम परो वायुः स दुरतिक्रमः ५२
एवमेतेऽदितेः पुत्रा मारुताः परमाद्भुताः ।
अनारतं ते संवान्ति सर्वगाः सर्वधारिणः ॥
एतत्तु महदाश्चर्यं यदयं पर्वतोत्तमः ।
कम्पितः सहसा तेन वायुनाऽतिप्रवायता ॥
विष्णोर्निःश्वासवातोऽयं यदा वेगसमीरितः
सहसोदीर्यते तात जगत्प्रव्यथते तदा ॥ ५५
तस्माद्ब्रह्मविदो वेदान्नाधीयन्तेऽतिवायति ।
वायोर्वायुभयं ह्युक्तं ब्रह्म तत्पीडितं भवेत् ५६
एतावदुक्त्वा वचनं पराशरसुतः प्रभुः ।
उक्त्वा पुत्रमधीष्वेति व्योमगङ्गामगात्तदा ५७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पत्तिर्नाम
अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥

* * *

परितः उपर्येव यस्य वेगात्पतान्ति न त्वधः पतन्तीति परिप्लवाः । स्वार्थे तद्धितः यः तोयं विष्टभ्य आकाशे एवावस्थाप्य ॥ ४६ ॥ **दूरादिति** । येन प्रतिहतः सूर्यः सहस्ररश्मिरप्येकरश्मिरिव भातीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवं पिण्डव्रह्माण्डान्तर्गतान् आधिकारिकान् पञ्चवायूनुक्त्वा षष्ठं तदन्तर्गतमपि तदस्पर्शिनं वायुमाह—**यस्मादिति** । यस्मात् सहस्रारस्थितात् चिच्चन्द्राख्यात् अयं सोमो व्रह्माण्डान्तर्गत ओषधीशो व्रह्माण्डाप्यायनकृत् पिण्डान्तर्गतं मनश्च पिण्डाप्यायनकृत् एतद्द्वयं यं प्राप्य आप्यायते वर्धते स परिवहः सर्वतो वहनाद्व्यापकः कारणात्मा षष्ठो वायुरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ अनुकाले कल्पान्ते निरस्यति संहरति मृत्युवैवस्वतावपि यदनुरोधिनौ तयोरपि प्रेरक इत्यर्थः । एतेन मृत्युग्रस्तानां व्रह्मादीनां तदधीनत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धम् ॥ ४९ ॥ भो अध्यात्मचिन्तका इति पूजायां वहुत्वेन पुत्रसंवोधनम्। शान्तया वाह्याभ्यन्तरविषयेभ्य उपरतया वुद्ध्या सम्यगहं व्रह्मास्मीति वाक्यार्थानुसन्धानपूर्वकमन्वीक्षतां श्रवणमननमनुध्यानेन पश्यतां ध्यानाभ्यासो निरन्तरं ध्यानमेव अभिरामं येषां तेषां योऽमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते ॥ ५० ॥ दिशोन्तं प्रतिपेदिरे व्रह्माण्डं निर्भिद्य गता इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ सप्तममाह—**येनेति**। सृष्टः उपसृष्टः एक एवायं निर्वीजसमाधिगम्यः यावदारब्धकर्मभोगं यास्मिन् लीनोऽपि योगी संस्कारशेषसत्त्वात्पुनरावर्तते। प्रारब्धभोगान्ते देहनाशे तु नावर्तते इति एतयोर्भेदः । अतो दक्षपुत्राणामपि आरब्धकर्मभोगान्तेऽनावृत्तिरेव ज्ञेया ॥ ५२ ॥ अदितेः खण्डनशून्याया अदीनायाः परमचितेः पुत्रा इव पुत्रा रूपभेदाः ॥ ५३ ॥ पर्वतकम्पने हेतुमाह—**विष्णोरिति** । यतोऽयं वेदो विष्णोर्निःश्वासवातः 'महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः'इत्यादिश्रुतेः स यदा वेगेन समीरितः सहसाऽकस्मात् उदीर्यते उच्चैः पठ्यते तदा जगद्व्यथते मूलपुरुषनिःश्वासः सहसोच्चैरुत्थितः कदाचित्सर्वं संहरेदिति हेतोरिति भावः ॥ ५५ ॥ आख्यायिकाय। विधित्सितमाह-**तस्मादिति**। वायुर्वेदरूपो वेगेनोच्चार्यमाणः एवं वाह्यवायुकृतभयजनको भवति। तेन च तद्ब्रह्म जगद्रूपं वेदरूपं वा पीडतं भवति अतो महावायौ वायति वाति सति नाध्येतव्यमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३२८॥

३२९-[१५६]

भीष्म उवाच ।
एतस्मिन्नन्तरे शून्ये नारदः समुपागमत् ।
शुकं स्वाध्यायनिरतं वेदार्थान्प्रष्टुमीप्सया १
देवर्षिं तु शुको दृष्ट्वा नारदं समुपस्थितम् ।
अर्घपूर्वेण विधिना वेदोक्तेनाभ्यपूजयत् ॥ २
नारदोऽथाब्रवीत्प्रीतो ब्रूहि धर्मभृतां वर ।
केन त्वां श्रेयसा वत्स योजयामीति हृष्टवत्
नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः प्रोवाच भारत ।
अस्मिँल्लोके हितं यत्स्यात्तेन मां योक्तुमर्हसि॥
नारद उवाच ।
तत्त्वं जिज्ञासतां पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम्
सनत्कुमारो भगवानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति सत्यसमं तपः
नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम्
निवृत्तिः कर्मणः पापात्सततं पुण्यशीलता ।
सद्वृत्तिः समुदाचारः श्रेय एतदनुत्तमम् ॥ ७
मानुष्यमसुखं प्राप्य
यः सज्जति स मुह्यति ।
नालं स दुःखमोक्षाय
संयोगो दुःखलक्षणम् ॥ ८
सक्तस्य बुद्धिश्चलति मोहजालविवर्धनी ।
मोहजालावृतो दुःखमिह चामुत्र सोऽश्नुते ९
सर्वोपायात्तु कामस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
कार्यः श्रेयोर्थिना तौ हि श्रेयोघातार्थमुद्यतौ
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेच्च मत्सरात्
विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं न सत्याद्विद्यते परम् १२
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् ।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥ १३
सर्वारम्भपरित्यागी निराशीर्निष्परिग्रहः ।
येन सर्वं परित्यक्तं स विद्वान् स च पण्डितः
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थान्यश्चरत्यात्मवशैरिह ।
असज्जमानः शान्तात्मा निर्विकारः समाहितः
आत्मभूतैरतद्भूतः सह चैव विनैव च ।
स विमुक्तः परं श्रेयो न चिरेणाधितिष्ठति ॥
अदर्शनमसंस्पर्शस्तथा संभाषणं सदा ।
यस्य भूतैः सह मुने स श्रेयो विन्दते परम् ॥
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जन्म समासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् १८
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशीस्त्वमचापलम्
एतदाहुः परं श्रेय आत्मज्ञस्य जितात्मनः १९
परिग्रहं परित्यज्य भव तात जितेन्द्रियः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चामुत्र चाभयम् ॥
निरामिषा न शोचन्ति त्यजेदामिषमात्मनः ।
परित्यज्यामिषं सौम्य दुःखतापाद्विमोक्ष्यसे
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना २२
गुणसङ्गेष्वनासक्त एकचर्यारतः सदा ।
ब्राह्मणो न चिरादेव सुखमायात्यनुत्तमम् २३
द्वन्द्वारामेषु भूतेषु य एको रमते मुनिः ।
विद्धि प्रज्ञानतृप्तं तं ज्ञानतृप्तो न शोचति॥२४
शुभैर्लभति देवत्वं व्यामिश्रैर्जन्म मानुषम् ।
अशुभैश्चाप्यधो जन्म कर्मभिर्लभतेऽवशः २५
तत्र मृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यते जन्तुस्तत्कथं नावबुद्ध्यसे २६
अहिते हितसंज्ञस्त्वमध्रुवे ध्रुवसंज्ञकः ।
अनर्थे चार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुद्ध्यसे ॥ २७
संवेष्ट्यमानं बहुभिर्मोहात्तन्तुभिरात्मजैः ।
कोषकार इवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ २८
अलं परिग्रहेणेह दोषवान् हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स परिग्रहात् २९

३२९

आत्मज्ञानेन संचितक्रियमाणयोः कर्मणोर्दाहाश्लेषौ भवतः प्रारब्धं तु ज्ञानेनाप्यपरिहार्यमिति सर्वत्र प्रसिद्धम् । योगी तु निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेन वा सुलभावत् गृहाद्गृहान्तरमिव देहाद्देहान्तरं प्रविश्य वा शुकवद्यथेष्टं देहत्यागेन वा देहसिद्धया वा देहारंभकं कर्म प्रतिबध्नाति उच्छिनत्ति वेति दर्शयितुं शुकोत्पतनमारभ्यते। अत एव योगी ज्ञानिभ्योपि महानिति गीतास्वप्युक्तम्-'तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः' इति । तत्र तावल्लोकद्वयस्य हानार्थं तुच्छत्वं प्रदर्श्यते नारदवाक्येन एतस्मिन्नन्तरे इत्यादिना। शुकं नारद उपगमत् शुको वेदार्थान् प्रष्टुमीहया नारदमभ्यपूजयदिति सम्बन्धः ॥१॥ आत्मभूतैर्देहेन्द्रियादिभिः सह च वर्तते विनैव पृथक् च वर्तते कः अतद्भूतः देहादितादात्म्यं बाधित्वा केवलीभूतः ॥ १६ ॥

पुत्रदारकुटुम्वेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
सरःपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ३०
महाजालसमाकृष्टान्
स्थले मत्स्यानिवोद्धृतान् ।
स्नेहजालसमाकृष्टान्
पश्य जन्तून्सुदुःखितान् ॥ ३१
कुटुम्वं पुत्रदारांश्च शरीरं सञ्चयाश्च ये ।
पारक्यमध्रुवं सर्वं किं स्वं सुकृतदुष्कृतम् ३२
यदा सर्वान्परित्यज्य गन्तव्यमवशेन ते ।
अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं समर्थं नानुतिष्ठसि ३३
अविश्रान्तमनालम्वमपाथेयमदैशिकम् ।
तमःकान्तारमध्वानं कथमेको गमिष्यसि ॥
न हि त्वां प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति
सुकृतं दुष्कृतं च त्वां यास्यन्तमनुयास्यति ॥
विद्या कर्म च शौचं च ज्ञानं च वहुविस्तरम्
अर्थार्थमनुसार्यन्ते सिद्धार्थश्च विमुच्यते ३६
निवन्धनी रज्जुरेषा
या ग्रामे वसतो रतिः ।
छित्त्वैतां सुकृतो यान्ति
नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ ३७
रूपकूलां मनःस्रोतां स्पर्शद्वीपां रसावहाम् ।
गन्धपङ्कां शब्दजलां स्वर्गमार्गदुरावहाम् ३८
क्षमारित्रां सत्यमयीं
धर्मस्थैर्यवटारकाम् ।
त्यागवाताध्वगां शीघ्रां
नौतार्यां तां नदीं तरेत् ॥ ३९
त्यज धर्ममधर्मं च तथा सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज
त्यज धर्ममसङ्कल्पादधर्मं चाप्यलिप्सया ।
उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयात् ४१
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४२
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यज ४३
इदं विश्वं जगत्सर्वमजगच्चापि यद्भवेत् ।
महाभूतात्मकं सर्वं महद्यत्परमाश्रयात् ४४
इन्द्रियाणि च पञ्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ ४५
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैश्च व्यक्ताव्यक्तैर्हि संहितः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गणः ४६
एतैः सर्वैः समायुक्तः पुमानित्यभिधीयते ।
त्रिवर्गं तु सुखं दुःखं जीवितं मरणं तथा ४७
य इदं वेद तत्त्वेन स वेद प्रभवाप्ययौ ।
पारंपर्येण वोद्धव्यं ज्ञानानां यच्च किञ्चन ४८
इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥
इन्द्रियैर्नियतैर्देही धाराभिरिव तर्प्यते ।
लोके विततमात्मानं लोकांश्चात्मनि पश्यति
परावरदृशः शक्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ।
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ५१
सर्वभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ।
ज्ञानेन विविधान् क्लेशानतिवृत्तस्य मोहजान्
लोके वुद्धिप्रकाशेन लोकमार्गो न रिष्यते ।
अनादिनिधनं जन्तुमात्मनि स्थितमव्ययम् ॥
अकर्तारममूर्तं च भगवानाह तीर्थवित् ।
यो जन्तुः स्वकृतैस्तैस्तैः कर्मभिर्नित्यदुःखितः
स दुःखप्रतिघातार्थं हन्ति जन्तूननेकधा ।
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं वहु ॥ ५५
तप्यतेऽथ पुनस्तेन भुक्त्वा पथ्यमिवातुरः ।
अजस्रमेव मोहान्धो दुःखेषु सुखसंज्ञितः ५६
वध्यते मथ्यते चैव कर्मभिर्मन्थवत्सदा ।
ततो निवद्धः स्वां योनिं कर्मणामुदयादिह ॥
परिभ्रमति संसारं चक्रवद्वहुवेदनः ।
स त्वं निवृत्तवन्धस्तु निवृत्तश्चापि कर्मतः ५८
सर्ववित्सर्वजित्सिद्धो भव भावविवर्जितः ।
संयमेन नवं वन्धं निवर्त्य तपसो वलात् ।
संप्राप्ता वहवः सिद्धिमप्यवाधां सुखोदयाम् ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२९

क्षमैव अरित्राणि नौचालनदंडाः यस्याम् । धर्मस्थैर्यं वटारका नौकाकर्षणरज्जुर्यस्याम् ॥ ३९ ॥ **महाभूतेति** । पञ्चभूतानि महद्बुद्धिः यच्चाश्रयात् देहात्परं परलोकगामि एष सप्तदशकः इन्द्रियाणि पञ्च चकारात् पञ्च प्राणाः तमआदित्रयं एकमिति ॥ ४४ ॥ इन्द्रियार्थैः अष्टाभिः शब्दादिभिः पञ्चभिः मन्तव्यं वोद्धव्यं अहंकर्तव्यं च तैः सहाष्टाभिः एवं चतुर्विंशकः ॥ ४५ ॥ रिष्यते हिंस्यते ॥ ५३ ॥ तीर्थवित मोक्षोपायवित् ॥ ५४ ॥ संयमेन धारणाध्यानसमाध्यात्मकेन नवं दृष्टिमात्रेणोत्पन्नम् ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥

३३०-[१५७]

नारद उवाच।

अशोकं शोकनाशार्थं शास्त्रं शान्तिकरं शिवम्
निशम्य लभते बुद्धिं तां लब्ध्वा सुखमेधते १
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् २
तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोध मे।
तिष्ठते चेद्वशे बुद्धिर्लभते शोकनाशनम्॥ ३
अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च।
मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते स्वल्पबुद्धयः॥ ४
द्रव्येषु समतीतेषु ये गुणास्तान्न चिन्तयेत्।
न तानाद्रियमाणस्य स्नेहबन्धः प्रमुच्यते॥ ५
दोषदर्शी भवेत्तत्र यत्र रागः प्रवर्तते।
अनिष्टवार्धितं पश्येत्तथा क्षिप्रं विरज्यते॥ ६
नार्थो न धर्मो न यशो योऽतीतमनुशोचति।
अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्तते॥ ७
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते॥८
मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति।
दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ प्रपद्यते॥ ९
नाश्रु कुर्वन्ति ये बुद्ध्या दृष्ट्वा लोकेषु सन्ततिम्
सम्यक्प्रपश्यतः सर्वं नाश्रुकर्मोपपद्यते॥ १०
दुःखोपघाते शारीरे मानसे चाप्युपस्थिते।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तन्नानुचिन्तयेत्११
भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत्।
चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्धते१२
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात्॥
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसञ्चयः।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः॥
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हति।
अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम्॥ १५
सुखाद्बहुतरं दुःखं जीविते नात्र संशयः।
स्निग्धत्वं चेन्द्रियार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम्॥
परित्यजति यो दुःखं सुखं वाऽप्युभयं नरः।
अभ्येति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न तं शोचन्ति पंडिताः
त्यजन्ते दुःखमर्था हि पालनेन च ते सुखाः।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेषां न चिन्तयेत्
अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः
अतृप्ता यान्ति विध्वंसं सन्तोषं यांति पंडिताः
सर्वे क्षयान्ता निचयाः
पतनान्ताः समुच्छ्रयाः।
संयोगा विप्रयोगान्ता
मरणान्तं हि जीवितम्॥ २०
अन्तो नास्ति पिपासाया-
स्तुष्टिस्तु परमं सुखम्।
तस्मात्सन्तोषमेवेह
धनं पश्यन्ति पण्डिताः॥ २१
निमेषमात्रमपि हि वयो गच्छन्न तिष्ठति।
स्वशरीरेष्वनित्येषु नित्यं किमनुचिन्तयेत् २२
भूतेषु भावं सञ्चिन्त्य ये बुध्वा मनसः परम्।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिं
सञ्चिन्वानकमेवैनं कामानामवितृप्तकम्।
व्याघ्रः पशुमिवासाद्य मृत्युरादाय गच्छति॥
तथाप्युपायं संपश्येद्दुःखस्य परिमोक्षणम्।
अशोचन्नारभेच्चैव मुक्तश्चाव्यसनी भवेत्॥२५
शब्दे, स्पर्शे, च रूपे, च गन्धेषु च रसेषु च।
नोपभोगात्परं किञ्चिद्धनिनो वाऽधनस्य च
प्राक्संप्रयोगाद्भूतानां नास्ति दुःखं परायणम्
विप्रयोगात्तु सर्वस्य न शोचेत्प्रकृतिस्थितः॥
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च विद्यया
प्रणयं प्रतिसंहृत्य संस्तुतेष्वितरेषु च।
विचरेदसमुन्नद्धः स सुखी स च पण्डितः२९
अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः।
आत्मनैव सहायेन यश्चरेत्स सुखी भवेत्॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिपतने
त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३०॥

३३०

अशोकमिति॥ १॥ द्वावनर्थौ इष्टस्त्र्यादिदेहविनाशः स्वशरीरतापश्च। शेषग्रंथः स्पष्टार्थो व्याख्यातप्रायश्चेति न व्याख्यायते॥ ९॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३०॥

३३१-[१५८]

नारद उवाच।

सुखदुःखविपर्यासो यदा समनुपद्यते।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नापि पौरुषम् १
स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति।
जरामरणरोगेभ्यः प्रियमात्मानमुद्धरेत ॥ २
रुजन्ति हि शरीराणि रोगाः शारीरमानसाः
सायका इव तीक्ष्णाग्राः प्रयुक्ता दृढधन्विभिः
व्यथितस्य विधित्साभि-
स्ताम्यतो जीवितैषिणः।
अवशस्य विनाशाय
शरीरमपकृष्यते ॥ ४
स्रवन्ति न निवर्तन्ते स्रोतांसि सरितामिव।
आयुरादाय मर्त्यानां रात्र्यहानि पुनः पुनः ५
व्यत्ययो ह्ययमत्यन्तं पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः।
जातान्मर्त्याञ्जरयति निमेषान्नावतिष्ठते ॥ ६
सुखदुःखानि भूतानामजरो जरयत्यसौ।
आदित्यो ह्यस्तमभ्येति पुनः पुनरुदेति च॥ ७
अदृष्टपूर्वानादाय भावानपरिशङ्कितान्।
इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तं गच्छन्ति रात्रयः ८
योऽयमिच्छेद्यथाकामं कामानां तदवाप्नुयात्।
यदि स्यान्न पराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ९
संयताश्च हि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः।
दृश्यंते निष्फलाः संतः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः
अपरे बालिशाः सन्तो निर्गुणाः पुरुषाधमाः
आशीर्भिरप्यसंयुक्ता दृश्यन्ते सर्वकामिनः ॥
भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेष्वेव जीर्यते ॥
अचेष्टमानमासीनं श्रीः कञ्चिदुपतिष्ठते।
कश्चित्कर्मानुसृत्यान्यो नाप्राप्यमधिगच्छति
अपराधं समाचक्ष्व पुरुषस्य स्वभावतः।
शुक्रमन्यत्र संभूतं पुनरन्यत्र गच्छति ॥ १४
तस्य योनौ प्रयुक्तस्य गर्भो भवति वा नवा।
आम्रपुष्पोपमा यस्य निवृत्तिरुपलभ्यते ॥ १५
केषाञ्चित्पुत्रकामानामनुसन्तानमिच्छताम्।
सिद्धौ प्रयतमानानां न चाण्डमुपजायते १६
गर्भाच्चोद्विजमानानां क्रुद्धादाशीविषादिव।
आयुष्माञ्जायते पुत्रः कथं प्रेत्य इवाभवत् ॥
देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः।
दश मासान्परिधृता जायन्ते कुलपांसनाः॥
अपरे धनधान्यानि भोगांश्च पितृसञ्चितान्।
विपुलानभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः १९
अन्योन्यं समभिप्रेत्य मैथुनस्य समागमे।
उपद्रव इवाविष्टो योनिगर्भः प्रपद्यते ॥ २०
शीघ्रं परशरीराणि च्छिन्नबीजं शरीरिणम्।
प्राणिनं प्राणसंरोधे मांसश्लेष्मविचेष्टितम् ॥
निर्दग्धं परदेहेऽपि परदेहं चलाचलम्।
विनश्यन्तं विनाशान्ते नावि नावभिवाहितम्
सङ्गत्या जठरे न्यस्तं रेतोबिन्दुमचेतनम्।
केन यत्नेन जीवन्तं गर्भं त्वमिह पश्यसि २३
अन्नपानानि जीर्यन्ते यत्र भक्षाश्च भक्षिताः।
तस्मिन्नेवोदरे गर्भः किं नान्नमिव जीर्यते ॥
गर्भे मूत्रपुरीषाणां स्वभावनियता गतिः।
धारणे वा विसर्गे वा न कर्ता विद्यतेऽवशः।
स्रवन्ति ह्युदराद्गर्भा जायमानास्तथा परे।
आगमेन तथाऽन्येषां विनाश उपपद्यते ३६
एतस्माद्योनिसम्बन्धाद्यो बीजं परिमुच्यते।
प्रजां च लभते काञ्चित्पुनर्द्वन्द्वेषु सज्जति २७
स तस्य सहजातस्य सप्तमीं नवमीं दशाम्।
प्राप्नुवन्ति ततः पञ्च न भवन्ति गतायुषः २८

३३१

सुखेति। विपर्यासः सुखे दुःखधीः दुःखे सुखधीः १ विधित्साभिः पिपासाभिस्तृष्णाभिः ॥ ४ ॥ व्यत्ययः पौर्वापर्यम् ॥ ६ ॥ **शीघ्रमिति**। परशरीराणि शरीरान्तराणि-प्राप्नुवन्तीति शेषः। छिन्नं बीजं स्वर्गनरकांकुरबीजं स्थूलशरीरं यस्य तं शरीरिणं कदा प्राणसंरोधे सति कीदृशं शरीरिणं मांसशोणितादियुक्तेन बीभत्सेन देहेन चेष्टितं चेष्टा यस्य तं मरणेऽपि सद्यः शरीरान्तरमायातीति देहबन्धविच्छेदो न कदाचिदस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ परदेहे देहान्तरे निर्दग्धं विनश्यन्तं जीवं अभिलक्ष्य परं देहं देहान्तरं चलाचलं परिणामितयातिचपलम्। आहितं उपस्थापितं भवति। कर्मणेति शेषः ॥ २२ ॥ देहधारणमत्याश्चर्यमित्याह— **संगत्येति** ॥ २३ ॥ **स तस्येति**। सह जातस्य अनादिप्रवाहसंबद्धस्य देहस्य गर्भवासो जन्म बाल्यं कौमारं पौगंडं यौवनं स्थाविर्यं जरा प्राणरोधो नाशश्चेति दश शरीरस्य दशास्तासु सप्तमी स्थाविर्यम्। तत्र कुटुम्बभरणादिचिन्तया

नाभ्युत्थाने मनुष्याणां योगाः स्युर्नात्र संशयः
व्याधिभिश्च विमथ्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव
व्याधिभिर्मथ्यमानानां त्यजतां विपुलं धनम्
वेदनां नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सकाः
ते चातिनिपुणा वैद्याः
कुशलाः संभृतौषधाः ।
व्याधिभिः परिकृष्यन्ते
मृगा व्याधैरिवार्दिताः ॥ ३१
ते पिबन्तः कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च
दृश्यन्ते जरया भग्ना नगा नागैरिवोत्तमैः ॥
के वा भुवि चिकित्सन्ते
रोगार्तान्मृगपक्षिणः ।
श्वापदानि दरिद्रांश्च
प्रायो नार्ता भवन्ति ते ॥ ३३
घोरानपि दुराधर्षान्नृपतीनुग्रतेजसः ।
आक्रम्याददते रोगाः पशून्पशुगणा इव ३४
इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसा सहसाऽऽक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा
न धनेन न राज्येन नोग्रेण तपसा तथा ।
स्वभावमतिवर्तन्ते ये नियुक्ताः शरीरिणः ३६
न म्रियेरन्न जीर्येरन्सर्वे स्युः सर्वकामिनः ।
नाप्रियं प्रति पश्येयुरुत्थानस्य फले सति ३७
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ ३८
ऐश्वर्यमदमत्तांश्च मत्तान्मद्यमदेन च ।
अप्रमत्ताः शठाः शूरा विक्रान्ताः पर्युपासते
क्लेशाः परिनिवर्तन्ते केषाञ्चिदसमीक्षिताः ।
स्वं स्वं च पुनरन्येषां न किञ्चिदधिगम्यते ४०
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु ।
वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागताः
सर्वेषामृद्धिकामानामन्ये रथपुरःसराः ।
मनुष्याश्च गतस्त्रीकाः शतशो विविधाःस्त्रियः
द्वन्द्वारामेषु भूतेषु गच्छन्त्येकैकशो नराः ।
इदमन्यत्पदं पश्य माऽत्र मोहं करिष्यसि ४३
त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तं त्यज
एतत्ते परमं गुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ।
येन देवाः परित्यज्य मर्त्यलोकं दिवं गताः
नारदस्य वचः श्रुत्वा शुकः परमबुद्धिमान् ।
सञ्चिन्त्य मनसा धीरो निश्चयं नाध्यगच्छत
पुत्रदारैर्महान्क्लेशो विद्याम्नाये महाञ्छ्रमः ।
किं नु स्याच्छाश्वतं स्थानमल्पक्लेशं महोदयम्
ततो मुहूर्तं सञ्चिन्त्य निश्चितां गतिमात्मनः
परावरज्ञो धर्मस्य परां नैःश्रेयसीं गतिम् ॥ ४८
कथं त्वहमसंश्लिष्टो गच्छेयं गतिमुत्तमाम् ।
नावर्तेयं यथा भूयो योनिसंकरसागरे ॥ ४९
परं भावं हि कांक्षामि यत्र नावर्तते पुनः ।
सर्वसङ्गान्परित्यज्य निश्चितो मनसा गतिम्
तत्र यास्यामि यत्रात्मा शमं मेऽधिगमिष्यति
अक्षयश्चाव्ययश्चैव यत्र स्थास्यामि शाश्वतः ॥
न तु योगमृते शक्या प्राप्तुं सा परमा गतिः
अवबन्धो हि बुद्धस्य कर्मभिर्नोपपद्यते ॥ ५२
तस्माद्योगं समास्थाय त्यक्त्वा गृहकलेवरम्
वायुभूतः प्रवेक्ष्यामि तेजोराशिं दिवाकरम्
न ह्येष क्षयतां याति सोमः सुरगणैर्यथा ।
कम्पितः पतते भूमिं पुनश्चैवाधिरोहति ॥ ५४
क्षीयते हि सदा सोमः पुनश्चैवाभिपूर्यते ।
नेच्छाम्येवं विदित्वैते ह्रासवृद्धी पुनः पुनः
रविस्तु सन्तापयते लोकान् रश्मिभिरुल्बणैः
सर्वतस्तेज आदत्ते नित्यमक्षयमण्डलः ॥ ५६
अतो मे रोचते गन्तुमादित्यं दीप्ततेजसम् ।
अत्र वत्स्यामि दुर्धर्षो निःशङ्केनान्तरात्मना

व्याकुलत्वं नवमी तु प्राणरोधः तां उभयीं पञ्चभूतान्येव प्राप्नुवन्ति न त्वात्मा ततः नवमीं प्राप्य न भवन्ति दशमीं अभावदशां च प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । गतायुषः सतः तस्येति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ योगाः सामर्थ्यानि ॥ २९ ॥ अनाक्रन्दं वेदनया मूढम् ॥ ३५ ॥ असंश्लिष्टः सर्वोपाधिनिर्मुक्तः ॥ ४९ ॥ अवबन्धः नीचो देहबन्धः ॥ ५२ ॥ दिवाकरमित्यर्कमण्डलान्तर्वर्ती भर्गपदवाच्यः संसारबीजभर्जनकर्ता सर्वेषां प्राणिनां बुद्धेः प्रवर्तको गायत्रीप्रतिपाद्यो ग्राह्यो न त्वर्चिरादिमार्गपर्वभूतो मण्डलाभिमान्यादित्यः । कुत एतत्कार्यब्रह्मलोकं प्रति तद्गमनस्यादर्शनात् ।

'शुकस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगाम् ।
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं ब्रह्मभूतोऽभवत्तदा '

इति वाक्यशेषे शुद्धब्रह्मभावदर्शनाच्च । सूर्यमण्डलपर्यन्तं गमनं तु स्वस्य योगप्रभावदर्शनमात्रमिति तत्रैव स्पष्टमस्ति ॥५३॥ आवृत्तिमार्गं निन्दति—**न हीति** । सोमः धूमादिमार्गेण सोमलोकं गतः ॥ ५४ ॥ तल्लोकाधिपतेर्वृद्धिह्रासवत्त्वात्तत्र गता अपि तादृशा एव भवन्तीत्याह—**क्षीयते हीति** ॥५५॥ अत्र वत्स्यामीति लिङ्गात्मात्र मार्गपर्वभूत आदित्यो गृह्यते । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति तस्य द्वारत्वमात्रश्रवणात् ॥५७॥

सूर्यस्य सदने चाहं
निक्षिप्स्येदं कलेवरम् ।
ऋषिभिः सह यास्यामि
सौरं तेजोऽतिदुःसहम् ॥ ५८
आपृच्छामि नगान्नागान्गिरिमुर्वीं दिशो दिवं
देवदानवगन्धर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ५९
लोकेषु सर्वभूतानि प्रवेक्ष्यामि न संशयः ।
पश्यन्तु योगवीर्यं मे सर्वे देवाः सहर्षिभिः ६०
अथानुज्ञाप्य तमृषिं नारदं लोकविश्रुतम् ।
तस्मादनुज्ञां संप्राप्य जगाम पितरं प्रति ६१
सोऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं मुनिम्
शुकः प्रदक्षिणं कृत्वा कृष्णमापृष्टवान्मुनिम्
श्रुत्वा चर्षिस्तद्वचनं शुकस्य
प्रीतो महात्मा पुनराह चैनम् ।
भो भो पुत्र स्थीयतां तावदद्य
यावच्चक्षुः प्रीणयामि त्वदर्थे ६३
निरपेक्षः शुको भूत्वा निःस्नेहो मुक्तसंशयः
मोक्षमेवानुसंचिन्त्य गमनाय मनो दधे ॥ ६४
पितरं संपरित्यज्य जगाम मुनिसत्तमः ।
कैलासपृष्ठं विपुलं सिद्धसंघनिषेवितम् ६५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिगमने
एकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥

३३२–[१५९]

भीष्म उवाच ।

गिरिशृङ्गं समारुह्य सुतो व्यासस्य भारत
समे देशे विविक्ते स निःशलाक उपाविशत
धारयामास चात्मानं यथाशास्त्रं यथाविधि
पादप्रभृतिगात्रेषु क्रमेण क्रमयोगवित् २
ततः स प्राङ्मुखो विद्वानादित्येनाचिरोदिते
पाणिपादं समादाय विनीतवदुपाविशत ॥ ३
न तत्र पक्षिसंघातो न शब्दो नातिदर्शनम् ।
यत्र वैयासकिर्धीमान् योक्तुं समुपचक्रमे ४
स ददर्श तदाऽऽत्मानं सर्वसंगविनिःसृतम् ।
प्रजहास ततो हासं शुकः संप्रेक्ष्य तत्परम्
स पुनर्योगमास्थाय मोक्षमार्गोपलब्धये ।
महायोगेश्वरो भूत्वा सोऽत्यक्रामद्विहायसम्
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा देवर्षिं नारदं ततः ।
निवेदयामास च तं स्वं योगं परमर्षये ७

शुक उवाच ।

दृष्टो मार्गः प्रवृत्तोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु तपोधन
त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामि गतिमिष्टां महाद्युते ८
नारदेनाभ्यनुज्ञातः शुको द्वैपायनात्मजः ।
अभिवाद्य पुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत् ९
कैलासपृष्ठादुत्पत्य स पपात दिवं तदा ।
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्वायुभूतः सुनिश्चितः
तमुद्यन्तं द्विजश्रेष्ठं वैनतेयसमद्युतिम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि मनोमारुतरंहसम् ११
व्यवसायेन लोकांस्त्रीन्
सर्वान् सोऽथ विचिन्तयन् ।
आस्थितो दीर्घमध्वानं
पावकार्कसमप्रभः ॥ १२
तमेकमनसं यान्तमव्यग्रमकुतोभयम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि जङ्गमानि चराणि च १३
यथाशक्ति यथान्यायं पूजां वै चक्रिरे तदा ।
पुष्पवर्षैश्च दिव्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः १४
तं दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे गन्धर्वाप्सरसां गणाः
ऋषयश्चैव संसिद्धाः परं विस्मयमागताः १५
अन्तरिक्षगतः कोऽयं तपसा सिद्धिमागतः ।
अधःकायोर्ध्ववक्त्रश्च नेत्रैः समभिरज्यते ॥ १६

सौरं आदित्यान्तर्यामि । ‘ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद ’ इत्यादिश्रुतेस्ततोऽन्यत् ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥

३३२

गिरिशृंगमिति । निःशलाके निस्तृणे ॥ १ ॥ व्यवसायेन सार्वात्म्यनिश्चयेन ॥ १२ ॥ अधःकायात् ऊर्ध्वं वक्त्रं यस्य सूर्ये दत्तदृष्टिरतः स्वदेहस्याधोभागं न पश्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ततः परमधर्मात्मा
त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
भास्करं समुदीक्षन्स
प्राङ्मुखो वाग्यतोऽगमत ॥१७
शब्देनाकाशमखिलं पूरयन्निव सर्वशः।
तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा सर्वाप्सरोगणाः १८
संभ्रान्तमनसो राजन्नासन्परमविस्मिताः ।
पञ्चचूडाप्रभृतयो भृशमुत्फुल्ललोचनाः १९
दैवतं कतमं ह्येतदुत्तमां गतिमास्थितम्।
सुनिश्चितमिहायाति विमुक्तमिव निःस्पृहम्
ततः समभिचक्राम मलयं नाम पर्वतम्।
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च यं नित्यमुपसेवतः २१
तस्य ब्रह्मर्षिपुत्रस्य विस्मयं ययतुः परम्।
अहो बुद्धिसमाधानं वेदाभ्यासरते द्विजे २२
अचिरेणैव कालेन नभश्चरति चन्द्रवत्।
पितृशुश्रूषया बुद्धिं संप्राप्तोऽयमनुत्तमाम् २३
पितृभक्तो दृढतपाः पितुः सुदयितः सुतः।
अनन्यमनसा तेन कथं पित्रा विसर्जितः २४
उर्वश्या वचनं श्रुत्वा शुकः परमधर्मवित्।
उदैक्षत दिशः सर्वा वचने गतमानसः २५
सोऽन्तरिक्षं महीं चैव सशैलवनकाननाम्।
विलोकयामास तदा सरांसि सरितस्तथा
ततो द्वैपायनसुतं बहुमानात्समन्ततः।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा निरीक्षन्ते स्म देवताः॥
अब्रवीत्तास्तदा वाक्यं शुकः परमधर्मवित्।
पिता यद्यनुगच्छेन्मां क्रोशमानः शुकेति वै॥
ततः प्रतिवचो देयं सर्वैरेव समाहितैः।
एतन्मे स्नेहतः सर्वे वचनं कर्तुमर्हथ॥ २९
शुकस्य वचनं श्रुत्वा दिशः सर्वाः सकाननाः
समुद्राः सरितः शैलाः प्रत्यूचुस्तं समन्ततः
यथाऽऽज्ञापयसे विप्र बाढमेवं भविष्यति।
ऋषेर्व्याहरतो वाक्यं प्रतिवक्ष्यामहे वयम् ३१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकाभिपतने
द्वात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३२॥

* * *

३३३–[१६०]

भीष्म उवाच।
इत्येवमुक्त्वा वचनं
ब्रह्मर्षिः सुमहातपाः।
प्रातिष्ठत शुकः सिद्धिं
हित्वा दोषांश्चतुर्विधान्॥ १
तमो ह्यष्टविधं हित्वा जहौ पञ्चविधं रजः।
ततः सत्त्वं जहौ धीमांस्तदद्भुतमिवाभवत्॥ २
ततस्तस्मिन्पदे नित्ये निर्गुणे लिङ्गवर्जिते।
ब्रह्मणि प्रत्यतिष्ठत्स विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्
उल्कापाता दिशां दाहो भूमिकम्पस्तथैव च
प्रादुर्भूतः क्षणे तस्मिंस्तदद्भुतमिवाभवत्॥ ४
द्रुमाः शाखाश्च मुमुचुः शिखराणि च पर्वताः
निर्घातशब्दैश्च गिरिर्हिमवान्दीर्यतीव ह॥ ५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशदधिकात्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३२॥

३३३

इत्येवमिति। दोषान् सात्त्विकान्मोक्षप्रतिबन्धकान् धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यप्रदानेन किल्बिषसंसर्गानैश्वर्याख्यान्वा यदाह मनुः–

'प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषान्।
प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानैश्वरान्गुणान्' इति।

योगानिति पाठे वितर्कविचारानन्दास्मिताख्यान् संप्रज्ञातभेदान् तत्फलानीत्यर्थः॥ १॥ अष्टविधं पुर्यष्टकप्रकारं तमः पञ्चविधं विषयपञ्चके प्रवर्तकं वासनामयं रजः। नवगुणं रज इति पाठे—

'अत्यागित्वमकार्पण्यं सुखदुःखोपसेवनम्।
भेदः परुषता चैव कामः क्रोधस्तथैव च।
दर्पो द्वेषोऽतिवादश्च एते प्रोक्ता रजोगुणाः'॥

इति प्रोक्ता ज्ञेयाः। सत्त्वं बुद्धिसत्त्वेन सर्वं सन्त्यज्य सत्त्वमपि त्यक्तं येन त्यजसि तत्त्यजेति नारदेनोपदिष्टत्वात्॥२॥ तस्मिन्नादित्यान्तर्यामिणि परब्रह्मणि नित्ये पुनरावृत्तिवर्जिते यतो निर्गुणे प्रत्यतिष्ठत्॥३॥ महापुरुषस्योपरमे हि जगदभाग्यसूचका उत्पाता भवन्तीत्याह–**उल्कापाता इति**॥४

न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः।
ह्रदाश्च सरितश्चैव चुक्षुभुः सागरास्तथा ॥६
ववर्ष वासवस्तोयं रसवच्च सुगन्धि च।
ववौ समीरणश्चापि दिव्यगन्धवहः शुचिः ७
स शृङ्गे प्रथमे दिव्ये हिमवन्मेरुसंभवे।
संश्लिष्टे श्वेतपीते द्वे रुक्मरूप्यमये शुभे ॥ ८
शतयोजनविस्तारे तिर्यगूर्ध्वं च भारत।
उदीचीं दिशमास्थाय रुचिरे संददर्श ह ॥ ९
सोऽविशङ्केन मनसा तथैवाभ्यपतच्छुकः।
ततः पर्वतशृङ्गे द्वे सहसैव द्विधाकृते ॥ १०
अदृश्येतां महाराज तदद्भुतमिवाभवत्।
ततः पर्वतशृङ्गाभ्यां सहसैव विनिःसृतः॥११
न च प्रतिजघानास्य स गतिं पर्वतोत्तमः।
ततो महानभूच्छब्दो दिवि सर्वदिवौकसाम्
गन्धर्वाणामृषीणां च ये च शैलनिवासिनः।
दृष्ट्वा शुकमतिक्रान्तं पर्वतं च द्विधाकृतम् १३
साधु साध्विति तत्रासीन्नादः सर्वत्र भारत।
स पूज्यमानो देवैश्च गन्धर्वैर्ऋषिभिस्तथा १४
यक्षराक्षससंघैश्च विद्याधरगणैस्तथा।
दिव्यैः पुष्पैः समाकीर्णमन्तरिक्षं समन्ततः॥
आसीत्किल महाराज शुकाभिपतने तदा।
ततो मन्दाकिनीं रम्यामुपरिष्टादभिव्रजन् १६
शुको ददर्श धर्मात्मा पुष्पितद्रुमकाननाम्।
तस्यां क्रीडन्त्यभिरतास्ते चैवाप्सरसां गणाः
शून्याकारं निराकाराः शुकं दृष्ट्वा विवाससः
तं प्रक्रामन्तमाज्ञाय पिता स्नेहसमन्वितः १८
उत्तमां गतिमास्थाय पृष्ठतोऽनुससार ह।
शुकस्तु मारुतादूर्ध्वं गतिं कृत्वान्तरिक्षगाम्
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं ब्रह्मभूतोऽभवत्तदा।
महायोगगतिं त्वन्यां व्यासोत्थाय महातपाः
निमेषान्तरमात्रेण शुकाभिपतनं ययौ।
स ददर्श द्विधा कृत्वा पर्वताग्रं शुकं गतम्२१
शशंसुर्ऋषयस्तत्र कर्म पुत्रस्य तत्तदा।
ततः शुकेति दीर्घेण शब्देनाक्रन्दितस्तदा २२
स्वयं पित्रा स्वरेणोच्चैस्त्रीँल्लोकाननुनाद्य वै।
शुकः सर्वगतो भूत्वा सर्वात्मा सर्वतोमुखः॥
प्रत्यभाषत धर्मात्मा भोः शब्देनानुनादयन्।
तत एकाक्षरं नादं भोरित्येव समीरयन् २४
प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैः स्थावरजङ्गमम्।
ततः प्रभृति चाद्यापि शब्दानुच्चारितान्पृथक्
गिरिगह्वरपृष्ठेषु व्याहरन्ति शुकं प्रति।
अन्तर्हितः प्रभावं तु दर्शयित्वा शुकस्तदा२६
गुणान्सन्त्यज्य शब्दादीन्पदमभ्यगमत्परम्।
महिमानं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्यामिततेजसः ॥ २७
निषसाद गिरिप्रस्थे पुत्रमेवानुचिन्तयन्।
ततो मन्दाकिनीतीरे क्रीडन्तोऽप्सरसां गणाः
आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः।
जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान् प्रपेदिरे
वसनान्याददुः काश्चित्तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमम्।
तां मुक्ततां तु विज्ञाय मुनिः पुत्रस्य वै तदा॥
सक्ततामात्मनश्चैव प्रीतोऽभूत्क्रीडितश्च ह ३१
तं देवगन्धर्ववृतो महर्षिगणपूजितः।
पिनाकहस्तो भगवानभ्यागच्छत शंकरः३२
तमुवाच महादेवः सान्त्वपूर्वमिदं वचः।
पुत्रशोकाभिसंतप्तं कृष्णद्वैपायनं तदा ॥ ३३
अग्नेर्भूमेरपां वायोरन्तरिक्षस्य चैव ह।
वीर्येण सदृशः पुत्रः पुरा मत्तस्त्वया वृतः ३४
स तथालक्षणो जातस्तपसा तव संभृतः।
मम चैव प्रसादेन ब्रह्मतेजोमयः शुचिः ॥ ३५
स गतिं परमां प्राप्तो दुष्प्रापामजितेन्द्रियैः।
दैवतैरपि विप्रर्षे तं त्वं किमनुशोचसि ॥ ३६

यावत्स्थास्यन्ति गिरयो
यावत्स्थास्यन्ति सागराः।
तावत्तवाक्षया कीर्तिः
सपुत्रस्य भविष्यति ॥ ३७

ववर्षेत्यादयः शुकस्योत्पतने शकुनानि ॥ ७ ॥ द्विधाकृते भारेण समुद्रलंघने हनुमद्भारेण महेन्द्रपर्वत इव व्यथामापेत्यर्थः:॥ १० ॥ तंत इति। पूर्वोक्तासु सप्तसु वायुविद्यासु पञ्चम्याः ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपायाः पार्यन्तिकं फलं पञ्चमवायुस्थानस्य मन्दाकिनीदेशस्य प्राप्तिः ॥ १६ ॥ **शुकस्त्विति**। मारुतात्सूत्रात्मन ऊर्ध्वम्। 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' इति श्रुतेः ॥ १९ ॥ व्यासः उत्थाय सन्धिरार्षः ॥२०॥ **शुकेति**। शुका ३ इति दूराद्धूते प्लुतिः। अप्लुतवदुपस्थित इत्यप्लुतवद्भावान्न प्रकृतिभावः ॥ २२ ॥ तमुवाच महादेव इत्यादिना छायाशुकस्य दानं व्यासादीनामपि पुत्रशोकोऽत्यन्तापरिहार्य इति च सूचनेन शुकवदेव नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यमातिष्ठेदित्याशयो दर्शितः ॥ ३३ ॥

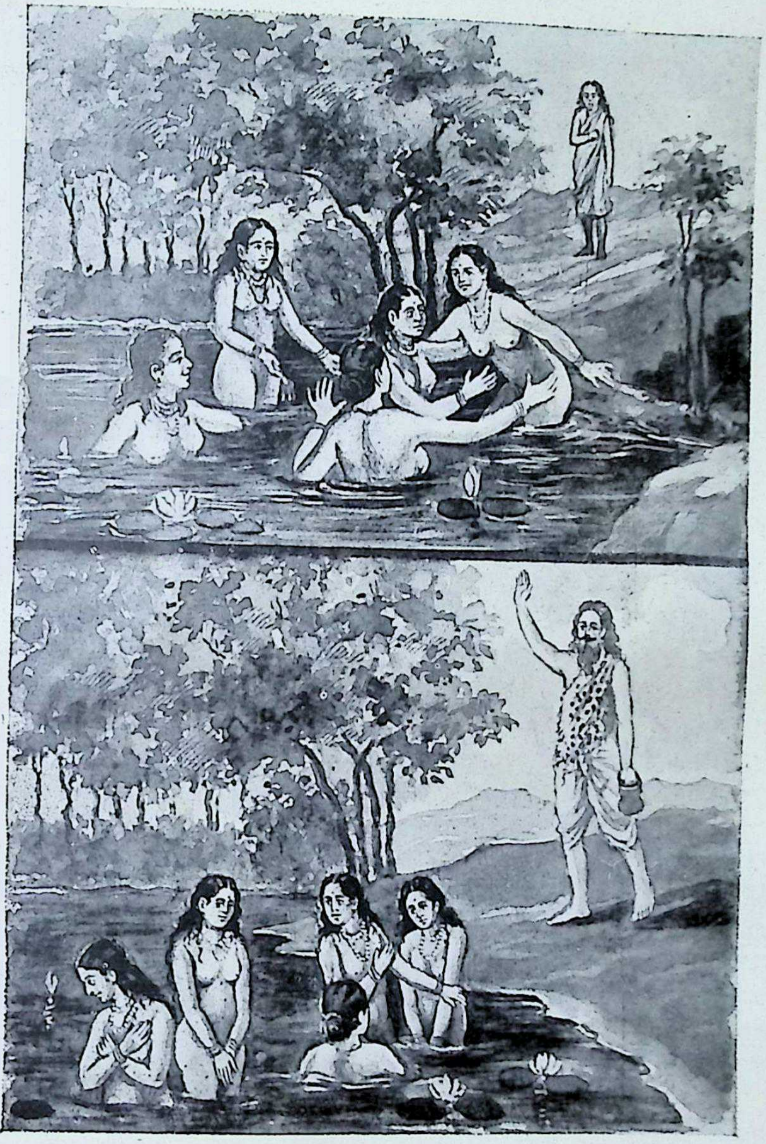

शुको ददर्श धर्मात्मा... ... ...
तस्यां क्रीडन्त्यभिरतास्ते चैवाप्सरसां गणाः ॥
× × × × × ×
आसाद्य तमृषिं सर्वाः संभ्रान्ता गतचेतसः ।
जले निलिल्यिरे काश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ॥२९॥ -शान्तिपर्व अ. ३३३ पृ. ६९०

छायां स्वपुत्रसदृशीं सर्वतोऽनपगां सदा ।
द्रक्ष्यसे त्वं च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने
सोऽनुनीतो भगवता स्वयं रुद्रेण भारत ।
छायां पश्यन्समावृत्तः स मुनिः परया मुदा
इति जन्म गतिश्चैव शुकस्य भरतर्षभ ।
विस्तरेण समाख्याता यन्मां त्वं परिपृच्छसि
एतदाचष्ट मे राजन् देवर्षिर्नारदः पुरा ।
व्यासश्चैव महायोगी संजल्पेषु पदे पदे ॥ ४१
इतिहासमिमं पुण्यं मोक्षधर्मोपसंहितम् ।
धारयेद्यः शमपरः स गच्छेत्परमां गतिम् ४२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकोत्पतनसमाप्तिर्नाम
त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥

३३४-[१६१]

युधिष्ठिर उवाच ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः
य इच्छेत्सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः
कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो नैःश्रेयसं परम् ।
विधिना केन जुहुयाद्दैवं पित्र्यं तथैव च ॥ २
मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः
स्वर्गतश्चैव किं कुर्याद्येन न च्यवते दिवः ॥ ३
देवतानां च को देवः पितॄणां च पिता तथा ।
तस्मात्परतरं यच्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४
भीष्म उवाच ।
गूढं मां प्रश्नवित्प्रश्नं पृच्छसे त्वमिहानघ ।
न ह्येतत्तर्कया शक्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ५
ऋते देवप्रसादाद्वा राजन् ज्ञानागमेन वा ।
गहनं ह्येतदाख्यानं व्याख्यातव्यं तवारिहन्
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ७
नारायणो हि विश्वात्मा चतुर्मूर्तिः सनातनः
धर्मात्मजः संबभूव पितैवं मेऽभ्यभाषत ॥ ८
कृते युगे महाराज पुरा स्वायंभुवेऽन्तरे ।
नरो नारायणश्चैव हरिः कृष्णः स्वयंभुवः ॥ ९
तेषां नारायणनरौ तपस्तेपतुरव्ययौ ।
बदर्याश्रममासाद्य शकटे कनकामये ॥ १०
अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोरमम् ।
तत्राद्यौ लोकनाथौ तौ कृशौ धमनिसन्ततौ
तपसा तेजसा चैव दुर्निरीक्ष्यौ सुरैरपि ।
यस्य प्रसादं कुर्वाते स देवौ द्रष्टुमर्हति ॥ १२
नूनं तयोरनुमते हृदि हृच्छयचोदितः ।
महामेरोर्गिरेः शृङ्गात्प्रच्युतो गन्धमादनम् १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३३३॥

३३४

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ' ॥

इति श्रुतेर्भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वचनाच्च भक्तेर्ज्ञानाङ्गत्वं बुध्वा भजनीयां देवतां पृच्छति–**गृहस्थ इति**। ॥१॥ कुतः कस्य प्रसादात् ध्रुवः अनावृत्तिफलको ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तस्माद्देवादीनां जनकात् ॥ ४ ॥ तर्कया तर्केण आर्षो लिङ्गव्यत्ययः ॥ ५ ॥ ज्ञानागमेन ऋते विना ॥ ६ ॥ चतस्रो मूर्तयः नराद्याः ॥ ८ ॥ स्वयंभुव इत्यनेन वासुदेवस्यैवैते चत्वारो व्यूहा अजन्मानः तेन तु पाञ्चरात्राणामिव वासुदेवात्परमकारणात् संकर्षणाख्यो जीव उत्पद्यते ततः प्रद्युम्नाख्यं मनो जायते ततोऽनिरुद्धाख्योऽहंकार उत्पद्यत इति मतं निरस्तम् । तथा च सूत्रम् । 'उत्पत्त्यसंभवात् ' इति । ' न च कर्तुः करणम् ' इति च जीवस्योत्पत्तौ विनाशित्वं स्यात्तथा च मोक्षिणोऽभावः कर्तुः सकाशात्करणोत्पत्तिर्दृष्टा लोके इति सूत्रार्थः ॥ ९ ॥ शकटे शकटवत्सप्रेर्ये शरीरे कनकवन्मोहकत्वात् कनकामयं तन्मये स्थित्वेति शेषः ॥ १० ॥ अष्टौ अविद्याचक्रवत् वाहकानि यस्य भूतैः पञ्चभिर्युक्तम् । हिशब्दाल्लोकप्रसिद्धमिदं नरनारायणयोः शरीरे तु मायामये इत्यर्थः । वक्ष्यति च–

'माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।
सर्वभूतगुणैर्युक्तमेवं मां ज्ञातुमर्हसि ' इति ॥ ११ ॥

नूनमिति। हृच्छयोऽन्तर्यामी तेन प्रेरितः ॥ १३ ॥

नारदः सुमहद्भूतं सर्वलोकानचीचरत्।
तं देशमगमद्राजन्बदर्याश्रममाशुगः ॥ १४
तयोराह्निकवेलायां तस्य कौतूहलं त्वभूत्।
इदं तदास्पदं कृत्स्नं यस्मिँल्लोकाः प्रतिष्ठिताः
सदेवासुरगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः।
एका मूर्तिरियं पूर्वं जाता भूयश्चतुर्विधा १६
धर्मस्य कुलसन्ताने धर्मादेभिर्विवर्धितः।
अहो ह्यनुगृहीतोऽद्य धर्म एभिः सुरैरिह॥ १७
नरनारायणाभ्यां च कृष्णेन हरिणा तथा।
अत्र कृष्णो हरिश्चैव कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ॥
स्थितौ धर्मोत्तरौ ह्येतौ तथा तपसि धिष्ठितौ।
एतौ हि परमं धाम काऽनयोराह्निकक्रिया ॥
पितरौ सर्वभूतानां दैवतं च यशस्विनौ।
कां देवतां तु यजतः पितॄन्वां कान्महामती॥
इति सञ्चिन्त्य मनसा भक्त्या नारायणस्य तु
सहसा प्रादुरभवत्समीपे देवयोस्तदा ॥ २१
कृते दैवे च पित्र्ये च ततस्ताभ्यां निरीक्षितः
पूजितश्चैव विधिना यथाप्रोक्तेन शास्त्रतः ॥
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यमपूर्वं विधिविस्तरम्।
उपोपविष्टः सुप्रीतो नारदो भगवानृषिः ॥२३
नारायणं संनिरीक्ष्य प्रसन्नेनान्तरात्मना।
नमस्कृत्वा महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४

नारद उवाच।

वेदेषु सपुराणेषु सांगोपाङ्गेषु गीयसे।
त्वमजः शाश्वतो धाता माताऽमृतमनुत्तमम्।
प्रतिष्ठितं भूतभव्यं त्वयि सर्वमिदं जगत्।
चत्वारो ह्याश्रमा देव सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः।
यजन्ते त्वामहरहर्नानामूर्तिसमास्थितम्।
पिता माता च सर्वस्य जगतः शाश्वतो गुरुः
कं त्वद्य यजसे देवं पितरं कर्म विद्महे ॥ २७

श्रीभगवानुवाच।

अवाच्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यं सनातनम्।
तव भक्तिमतो ब्रह्मन्वक्ष्यामि तु यथातथम्॥
यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलं ध्रुवम्।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितम् २९
स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते।
त्रिगुणव्यतिरिक्तो वै पुरुषश्चेति कल्पितः ३०
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम।
अव्यक्ता व्यक्तभावस्था या सा प्रकृतिरव्यया।
तां योनिमावयोर्विद्धि
योऽसौ सदसदात्मकः।
आवाभ्यां पूज्यते सो हि
दैवे पित्र्ये च कल्प्यते ॥ ३२

आह्निकं ब्रह्मयज्ञादि आस्पदं अधिष्ठानम् ॥ १५ ॥ अवाच्यमपि भक्तिमत्त्वाद्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ सूक्ष्मं दुर्लक्ष्यं यतः अविज्ञेयं न विज्ञेयं रूपादि यत्र। अत एव अव्यक्तं नास्ति व्यक्तं कार्यं यस्य कारणमपि नेत्यर्थः। यतः अचलं कूटस्थं विकारिण एव कारणत्वनियमात्। ध्रुवं शाश्वतं सद्रूपमित्यर्थः। एतेन तदसत्त्वशंका निरस्ता ॥ २९ ॥ पुरि शरीरे वसतीति योगात्पुरुष इति कल्पितः। न तु तस्य देहसंगित्वं वास्तवमस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अव्यक्तं सांख्यैर्नित्यत्वेन कल्पितं प्रधानम्। ननु पुरुषस्य अव्यक्तजनकत्वे कौटस्थ्यव्याहतिरत आह—**अव्यक्तेति**। या सत्ता स्वयं अव्यक्ता घटादिभ्यो निष्कृष्टायास्तस्या अग्रहणात्। व्यक्तेषु च भावेषु घटः सन् पटः सन्निति सद्रूपेण तिष्ठति। सैव सत्ता अव्यया अपरिणामिनी प्रकृतिरुपादानम्। रज्जूरगवद्ब्रह्मण्यज्ञानं विवर्तत इत्यभ्युपगमान्न ब्रह्मणः कौटस्थ्यहानिरित्यर्थः। कल्पितस्य कार्यस्य कारणं कार्यसजातीयं कल्पितमेव भवति। तत्सत्त्वं च कल्पनासमानकालिकमेव। न हि रज्जूरगस्य सत्त्वं दर्शनात्प्रागप्यस्तीत्यत्र किंचिन्मानमस्ति। न च बाधकाभावात्कार्यस्य कल्पितत्वमेवासिद्धमिति वाच्यम्। यद्यत्र तात्त्विकरूपावरणपूर्वकमभेदेन भाति तत्तत्र कल्पितमिति नियमेनाहंकारादेर्मिथ्यात्वावगमात्। भाति च चिदात्मनोऽसंगरूपमावृत्य तदभेदेन प्रत्यगात्माऽयमहं सुखी दुःखी ब्राह्मणो गौरः काण इति। सुवर्णे कुण्डलस्य वाऽध्यस्तत्वं माभूदिति-**तात्त्विकेति**। ननु अहंकारधर्मा दुःखादयश्चिदात्मनि चिदात्मधर्माश्चैतन्यादयोऽहंकारे चाध्यस्यन्तां किं धर्म्यध्यासकल्पनेनेति चेन्न। यत्र हि धर्ममात्रमध्यस्यते न तत्र धर्मिण उल्लेखो दृश्यते। यथा लोहितः स्फटिक इति लौहित्यमात्रमुल्लिख्यते न जपाकुसुममपि अहंकाराध्यासे तु अहं दुःखीति धर्म्युल्लेखपूर्वकं धर्माध्यासः प्रतीयमानस्तत्र धर्मिणोऽप्यध्यस्ततां विस्पष्टमाचष्टे। तस्मादध्यस्तत्वेनाहमादेर्मिथ्यात्वात्तत्कारणस्याव्यक्तस्यापि तथात्वेन दृष्टिसमसमयकल्पितत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यव्यक्तोत्पत्तिवचनं संगच्छेतेतरामिति दिक् ॥ ३१ ॥ अस्य चाध्यस्तस्याव्यक्तस्य जीवेशविभागहेतुत्वमाह—**तां योनिमिति**। विधेयापेक्षं स्त्रीत्वम्। तां निष्कलचैतन्यरूपाम्। मायया आवयोर्जीवेश्वरयोः प्रकृतिं विद्धि। तथा च श्रुतिः—‘जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति’ इति। योऽसौ निष्कलः सदसदा-

नास्ति तस्मात्परोऽन्यो हि
पिता देवोऽथ वा द्विज ।
आत्मा हि नः स विज्ञेय-
स्ततस्तं पूजयावहे ॥ ३३
तेनैषा प्रथिता ब्रह्मन्मर्यादा लोकभाविनी ।
दैवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति तस्यानुशासनम् ॥
ब्रह्मा स्थाणुर्मनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः ॥
मरीचिरङ्गिराऽत्रिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान्सोम एव च ।
कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधो विक्रीत एव च
एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ।
तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्तः सनातनीम् ॥
दैवं पित्र्यं च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः ॥
आत्मप्राप्तानि च ततः प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः
स्वर्गस्था अपि ये केचित्तान्नमस्यन्ति देहिनः ।
ते तत्प्रसादाद्गच्छन्ति तेनादिष्टफलां गतिम्
ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च ।
कलाः पञ्चदश त्यक्तास्ते मुक्ता इति निश्चयः
मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कल्पिता ।
स हि सर्वगुणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ॥ ४१
दृश्यते ज्ञानयोगेन आवां च प्रसृतौ ततः ।
एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनम्
तं वेदाश्चाश्रमाश्चैव नानामतसमास्थिताः ।
भक्त्या संपूजयन्त्याशु गतिं चैषां ददाति सः
ये तु तद्भाविता लोके
ह्येकान्तित्वं समास्थिताः ।
एतदभ्यधिकं तेषां
यत्ते तं प्रविशन्त्युत ॥ ४४
इति गुह्यसमुद्देश-
स्तव नारद कीर्तितः ।
भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे
अस्मद्भक्त्या च ते श्रुतः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥

३३५–[१६२]

भीष्म उवाच ।
स एवमुक्तो द्विपदां वरिष्ठो
नारायणेनोत्तमपूरुषेण ।
जगाद वाक्यं द्विपदां वरिष्ठं
नारायणं लोकहिताधिवासम् ॥ १
नारद उवाच ।
यदर्थमात्मप्रभवेण जन्म
कृतं त्वया धर्मगृहे चतुर्धा ।
तत्साध्यतां लोकहितार्थमद्य
गच्छामि द्रष्टुं प्रकृतिं तवाद्याम् ॥ २
पूजां गुरूणां सततं करोमि
परस्य गुह्यं न तु भिन्नपूर्वम् ।
वेदाः स्वधीता मम लोकनाथ
तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम् ॥ ३

त्मकः सदसती कार्यकारणे तत्कल्पनाधिष्ठानत्वात्तदात्मकः । स एव पूज्यते आनन्दात्मा सर्वैरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तेन मायोपाधिना ॥ ३४ ॥ सप्तदशभिः पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियैः गुणैः सत्त्वादिभिः कर्मभिः शुक्लकृष्णैः यैश्च पञ्चदशकला वैराजीयास्त्यक्ताः पूर्वार्धे लिङ्गभङ्ग उक्तः उत्तरार्धे स्थूलभङ्ग उक्तः उभयोरप्येकोनविंशतिमुखत्वस्य मांडूक्ये तुल्यवच्छ्रवणात् । तान्येवैकोनविंशतिरन्तर्भावेण सप्तदश पञ्चदश च भवन्ति ॥ ४० ॥ क्षेत्रज्ञश्चिदात्मा सर्वगुणत्वं मायया निर्गुणत्वं स्वतः ॥ ४१ ॥ प्रसृतौ निर्गतौ ॥ ४२ ॥ अस्मिन्नेवाध्याये सर्वे प्रश्नाः समाहिता ज्ञेयाः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥

३३५

स एवेति ॥ १ ॥ आत्मप्रभवेण स्वयंभुवा जन्म अवतारः आद्यां मूर्तिं श्वेतद्वीपस्थाम् ॥ २ ॥ तद्दर्शने स्वस्याधिकारसंपत्तिमाह—**पूजामिति** ॥ ३ ॥

गुप्तानि चत्वारि यथागमं मे
शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम्
तं चादिदेवं सततं प्रपन्न
एकान्तभावेन वृणोम्यजस्रम् ॥ ४
एभिर्विशेषैः परिशुद्धसत्त्वः
कस्मान्न पश्येयमनन्तमीशम् ।
तत्पारमेष्ठ्यस्य वचो निशम्य
नारायणः शाश्वतधर्मगोप्ता ॥ ५
गच्छेति तं नारदमुक्तवान्स
संपूजयित्वाऽऽत्मविधिक्रियाभिः ।
ततो विसृष्टः परमेष्ठिपुत्रः
सोऽभ्यर्चयित्वा तमृषिं पुराणम् ६
खमुत्पपातोत्तमयोगयुक्त-
स्ततोऽधिमेरौ सहसा निलिल्ये ।
तत्रावतस्थे च मुनिर्मुहूर्त-
मेकान्तमासाद्य गिरेः स शृङ्गे ॥ ७
आलोकयन्नुत्तरपश्चिमेन
ददर्श चाप्यद्भुतमुक्तरूपम् ।
क्षीरोदधेर्योत्तरतो हि द्वीपः
श्वेतः स नाम्ना प्रथितो विशालः ८
मेरोः सहस्रैः स हि योजनानां
द्वात्रिंशतोर्ध्वं कविभिर्निरुक्तः ।
अनिन्द्रियाश्चानशनाश्च तत्र
निष्पन्दहीनाः सुसुगन्धिनस्ते ॥ ९
श्वेताः पुमांसो गतसर्वपापा-
श्चक्षुर्मुषः पापकृतां नराणाम् ।
वज्रास्थिकायाः सममानोन्माना
दिव्यावयवरूपाः शुभसारोपेताः १०
छत्राकृतिशीर्षा मेघौघनिनादाः
समसुष्कचतुष्का राजीवच्छदपादाः
षष्ट्या दन्तैर्युक्ताः शुक्लैरष्टाभिर्दंष्ट्राभिर्ये
जिह्वाभिर्ये विश्ववक्त्रं लेलिह्यन्ते सूर्यप्रख्यम्
देवं भक्त्या विश्वोत्पन्नं
यस्मात्सर्वे लोकाः संप्रसूताः ।
वेदा धर्मा मुनयः शान्ता
देवाः सर्वे तस्य निसर्गः ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

अनिन्द्रिया निराहारा
अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ।
कथं ते पुरुषा जाताः
का तेषां गतिरुत्तमा ॥ १३
ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम ।
तेषां लक्षणमेतद्धि तच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ॥
तस्मान्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ।
त्वं हि सर्वकथारामस्त्वां चैवापाश्रिता वयम्

भीष्म उवाच ।

विस्तीर्णैषा कथा राजन् श्रुता मे पितृसन्निधौ
यैषा तव हि वक्तव्या कथासारो हि सा मता
राजोपरिचरो नाम बभूवाधिपतिर्भुवः ।
आखण्डलसखः ख्यातो भक्तो नारायणं हरिम्
धार्मिको नित्यभक्तश्च पितुर्नित्यमतन्द्रितः ।
साम्राज्यं तेन संप्राप्तं नारायणवरात्पुरा १८

चत्वारि पाणिपादोदरोपस्थानि ॥ ४ ॥ उत्तरपश्चिमेन वायव्यकोणतः योत्तरतः यः उत्तरतः ॥ ८ ॥ मेरुमूलात् द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनादूर्ध्वं अनिन्द्रियाः स्थूलदेहसङ्गहीनाः अत एव अनशनाः शव्दादिविषयभोगशून्याः निष्पन्दहीनाः निश्चेष्टाश्च । सुगन्धिः परमात्मा सुगन्धिं पुष्टिवर्धनमिति मन्त्रलिङ्गात् । शोभनः सुगन्धिः सुसुगन्धिः सोऽस्त्येषां ध्यानगोचर इति सुसुगन्धिनः ॥ ९ ॥ श्वेताः शुद्धसत्त्वप्रधानाः । चक्षुर्मुषः तेजस्वित्वात् । मानश्च उन्मानोऽपमानश्च समौ येषां ते शुभः योगप्रभावजः सारो बलं तेन उपेताः ॥ १० ॥ छत्राकृतिशीर्षाः निर्मांसग्रीवत्वात् । समं पीनत्वरहितं मुष्कौ वृषणौ चतुष्कं अंसयोः कट्योश्चान्तरालं च मुष्कचतुष्कं वाहुचतुष्कं वा किमुत्त्वावान्मुष्कयोर्वद्ध आसत इति लिंगान्मुष्को वाहुः शुष्कं काष्टतुल्यं चतुष्कं येषां संशुष्कचतुष्का इत्यपि पठन्ति । राजीवत्यः पंक्तियुक्ताः शिरारेखास्तासां शतैर्युक्ताः पादा येषां नाडीशतपादा इति पाठान्तरम् । षष्ट्या षष्टिसंख्यैर्दन्तैरिव जगच्चणकचर्वणक्षमैः संवत्सरैर्युक्ताः । अष्टौ दिशः सर्वेषामाश्रयभूतास्ताभिश्च युक्ताः देशकालौ येषां मुखमध्ये प्रविष्टावित्यर्थः । सूर्येण प्रख्यायते स्फुटीक्रियते दिनमासर्तुसंवत्सरात्मा महाकालस्तं विश्ववक्त्रं विश्वं वक्त्रे यस्य तादृशम् जिह्वाभिरिव स्वांगभूताभी रसनाशक्तिभिर्लेलिह्यन्ते पायसमिव लिहन्ति ॥ ११ ॥ कुत एतेषामीदृशं कालग्रसनसामर्थ्यमत आह—**देवमिति** । यस्मात् हेतोः देवं परमेश्वरं संप्रसूताः ध्यानवलेन हृदये व्यक्तीकृतवन्तः सूत्यगारे माता पुत्रमिव । तमेव देवं विशिनष्टि- विश्वोत्पन्नं विश्वमुत्पन्नं यस्मात् । वेदादयस्तस्य निसर्गः अयत्नरचिताः ॥१२॥ श्वेतद्वीपनिवासिनां जीवन्मुक्तानां च निरिन्द्रियत्वादिकं एव लक्षणम् । कथम् । मूर्तब्रह्मध्यायिनां भक्तानां अमूर्तब्रह्मध्यायिनां च योगिनां तुल्यत्वं कथमिति भावः १४

सात्वतं विधिमास्थाय
प्राक्सूर्यमुखनिःसृतम् ।
पूजयामास देवेशं
तच्छेषेण पितामहान् ॥ १९
पितृशेषेण विप्रांश्च संविभज्याश्रितांश्च सः ।
शेषान्नभुक् सत्यपरः सर्वभूतेष्वहिंसकः २०
सर्वभावेन भक्तः स देवदेवं जनार्दनम् ।
अनादिमध्यनिधनं लोककर्तारमव्ययम् २१
तस्य नारायणे भक्तिं वहतोऽमित्रकर्षिणः ।
एकशय्यासनं देवो दत्तवान्देवराट् स्वयम् ॥
आत्मराज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ।
यत्तद्भागवतं सर्वमिति तत्प्रोक्षितं सदा २३
काम्यनैमित्तिका राजन् यज्ञियाः परमक्रियाः
सर्वाः सात्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः
पाञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।
प्रायणं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते वाऽग्रभोजनम्॥२५
तस्य प्रशासतो राज्यं धर्मेणामित्रघातिनः ।
नानृता वाक् समभवन्मनो दुष्टं न चाभवत्
न च कायेन कृतवान्स पापं परमण्वपि ।
ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डिनः
तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम् ।
वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ ॥ २८
आस्यैः सप्तभिरुद्गीर्णं लोकधर्ममनुत्तमम् ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः ॥
सप्त प्रकृतयो ह्येता-
स्तथा स्वायंभुवोऽष्टमः ।
एताभिर्धार्यते लोक-
स्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम् ॥ ३०
एकाग्रमनसो दान्ता मुनयः संयमे रताः ।
भूतभव्यभविष्यज्ञाः सत्यधर्मपरायणाः ३१
इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ।
लोकान्सञ्चिन्त्य मनसा ततः शास्त्रं प्रचक्रिरे
तत्र धर्मार्थकामा हि मोक्षः पश्चाच्च कीर्तितः
मर्यादा विविधाश्चैव दिवि भूमौ च संस्थिताः
आराध्य तपसा देवं हरिं नारायणं प्रभुम् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं वै सर्वे ते ऋषिभिः सह ३४
नारायणानुशास्ता हि तदा देवी सरस्वती ।
विवेश तानृषीन्सर्वान् लोकानां हितकाम्यया
ततः प्रवर्तिता सम्यक्तपोविद्भिर्द्विजातिभिः
शब्दे चार्थे च हेतौ च एषा प्रथमसर्गजा॥३६
आदावेव हि तच्छास्त्रमोंकारस्वरपूजितम् ।
ऋषिभिः श्रावितं यत्र तत्र कारुणिको ह्यसौ
ततः प्रसन्नो भगवाननिर्दिष्टशरीरगः ।
ऋषीनुवाच तान्सर्वानदृश्यः पुरुषोत्तमः ३८
कृतं शतसहस्रं हि श्लोकानामिदमुत्तमम् ।
लोकतन्त्रस्य कृत्स्नस्य यस्माद्धर्मः प्रवर्तते ३९
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यस्मादेतद्भविष्यति ।
यजुर्ऋक्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ४०
यथाप्रमाणं हि मया कृतो ब्रह्मा प्रसादतः ।
रुद्रश्च क्रोधजो विप्रा यूयं प्रकृतयस्तथा ४१
सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्भूमिरापोऽग्निरेव च ।
सर्वे च नक्षत्रगणा यच्च भूताभिशब्दितम्
अधिकारेषु वर्तन्ते यथास्वं ब्रह्मवादिनः ।
सर्वे प्रमाणं हि यथा तथा तच्छास्त्रमुत्तमम्
भविष्यति प्रमाणं वै एतन्मदनुशासनम् ।
तस्मात्प्रवक्ष्यते धर्मान्मनुः स्वायंभुवः स्वयम्
उशना बृहस्पतिश्चैव यदोत्पन्नौ भविष्यतः ।
तदा प्रवक्ष्यतः शास्त्रं युष्मन्मतिभिरुद्धृतम् ॥
स्वायंभुवेषु धर्मेषु शास्त्रे चौशनसे कृते ।
बृहस्पतिमते चैव लोकेषु प्रतिचारिते
युष्मत्कृतमिदं शास्त्रं प्रजापालो वसुस्ततः ।
बृहस्पतिसकाशाद्वै प्राप्स्यते द्विजसत्तमाः
स हि सद्भावितो राजा मद्भक्तश्च भविष्यति
तेन शास्त्रेण लोकेषु क्रियाः सर्वाः करिष्यति
एतद्धि युष्मच्छास्त्राणां शास्त्रमुत्तमसंज्ञितम्
एतदर्थ्यं च धर्म्यं च रहस्यं चैतदुत्तमम् ४९
अस्य प्रवर्तनाच्चैव प्रजावन्तो भविष्यथ ।
स च राजश्रिया युक्तो भविष्यति महान्वसुः
संस्थिते तु नृपे तस्मिन् शास्त्रमेतत्सनातनम्
अन्तर्धास्यति तत्सर्वमेतद्वः कथितं मया ५१
एतावदुक्त्वा वचनमदृश्यः पुरुषोत्तमः ।
विसृज्य तानृषीन्सर्वान्कामपि प्रसृतो दिशं

सात्वतं सात्वतानां पाञ्चरात्राणां हितम् । तच्छेषेण विष्णुशेषेण ॥ १९ ॥ प्रायणं उपहारम् ॥ २५ ॥ सप्त प्रकृतयो महदहंकारादिमूर्तयः स्वायंभुवस्तु मूलप्रकृतिरेव । महत्कर्तृकत्वादिदं शास्त्रमुपादेयमिति पाञ्चरात्रागमस्तुतेः स्तुतिरध्यायशेषेण । स्पष्टार्थश्चाध्यायः ॥ ३० ॥

ततस्ते लोकपितरः सर्वलोकार्थचिन्तकाः ।
प्रावर्तयन्त तच्छास्त्रं धर्मयोनिं सनातनम् ५३
उत्पन्नेऽगिरसे चैव युगे प्रथमकल्पिते ।
सांगोपनिषदं शास्त्रं स्थापयित्वा बृहस्पतौ
जग्मुर्यथेप्सितं देशं तपसे कृतनिश्चयाः ।
धारणाः सर्वलोकानां सर्वधर्मप्रवर्तकाः ॥५५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
पञ्चत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥

३३६–[१६३]

भीष्म उवाच ।

ततोऽतीते महाकल्पे उत्पन्नेऽङ्गिरसः सुते ।
बभूवुर्निर्वृता देवा जाते देवपुरोहिते १
बृहद्ब्रह्म महच्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः ।
एभिः समन्वितो राजन्गुणैर्विद्वान् बृहस्पतिः
तस्य शिष्या बभूवाग्र्यो राजोपरिचरो वसुः
अधीतवांस्तदा शास्त्रं सम्यक् चित्रशिखंडिजं
स राजा भावितः पूर्वं दैवेन विधिना वसुः
पालयामास पृथिवीं दिवमाखण्डलो यथा
तस्य यज्ञो महानासीदश्वमेधो महात्मनः ।
बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्र होता बभूव ह ५
प्रजापतिसुताश्चात्र सदस्याश्चाभवंस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ६
धनुषाख्योऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू ।
ऋषिर्मेधातिथिश्चैव ताण्ड्यश्चैव महानृषिः ७
ऋषिः शान्तिर्महाभागस्तथा वेदशिराश्च यः ।
ऋषिश्रेष्ठश्च कपिलः *शालिहोत्रपिता स्मृतः
=आद्यः कठस्तैत्तिरिश्च वैशम्पायनपूर्वजः ।
कण्वोऽथ देवहोत्रश्च एते षोडश कीर्तिताः ९
संभूताः सर्वसंभारास्तस्मिन्राजन्महाक्रतौ ।
न तत्र पशुघातोऽभूत्स राजैवं स्थितोऽभवत् ॥
अहिंस्रः शुचिरक्षुद्रो निराशीः कर्मसंस्तुतः
आरण्यकपदोद्भूता भागास्तत्रोपकल्पिताः ११
प्रीतस्ततोऽस्य भगवान्देवदेवः पुरातनः ।
साक्षात्तं दर्शयामास सोऽदृश्योऽन्येन केनचित्
स्वयं भागमुपाघ्राय पुरोडाशं गृहीतवान् ।
अदृश्येन हृतो भागो देवेन हरिमेधसा १३
बृहस्पतिस्ततः क्रुद्धः स्रुचमुद्यम्य वेगितः ।
आकाशं घ्नन्स्रुचः पातै रोषादश्रूण्यवर्तयत
उवाच चोपरिचरं मया भागोऽयमुद्यतः ।
ग्राह्यः स्वयं हि देवेन मत्प्रत्यक्षं न संशयः

युधिष्ठिर उवाच ।

उद्यता यज्ञभागा हि साक्षात्प्राप्ताः सुरैरिह ।
किमर्थमिह न प्राप्तो दर्शनं स हरिर्विभुः १६

भीष्म उवाच ।

ततः स तं समुद्धूतं भूमिपालो महान्वसुः ।
प्रसादयामास मुनिं सदस्यास्ते च सर्वशः
ऊचुश्चैनमसंभ्रान्ता न रोषं कर्तुमर्हसि ।
नैष धर्मः कृतयुगे यस्त्वं रोषमचीकृथाः १८
अरोषणो ह्यसौ देवो यस्य भागोऽयमुद्यतः ।
न शक्यः स त्वया द्रष्टुमस्माभिर्वा बृहस्पते
यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ।
एकतद्वितत्रिताश्चोचुस्ततश्चित्रशिखण्डिनः ॥
वयं हि ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः परिकीर्तिताः ।
गता निःश्रेयसार्थं हि कदाचिद्दिशमुत्तराम्
तप्त्वा वर्षसहस्राणि चरित्वा ×तप उत्तमम्
एकपादाः स्थिताः सम्यक्काष्ठभूताः समाहिताः
मेरोरुत्तरभागे तु क्षीरोदस्यानुकूलतः ।
स देशो यत्र नस्तप्तं तपः परमदारुणम् २३
कथं पश्येम हि वयं देवं नारायणात्मकम् ।
वरेण्यं वरदं तं वै देवदेवं सनातनम् २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३३५॥

३३६

ततोऽतीते महाकल्पे इत्यध्यायः परमेश्वरदर्शनस्य दौर्लभ्यं तद्भक्तदर्शनाच्च तद्दर्शनसिद्धिरित्येतत्प्रतिपादयति स्पष्टार्थश्च ॥ १ ॥

---

*शालिहोत्रपिता कपिल एकः । =आद्यः कठः कठशाखादर्शी एकः वैशंपायनपूर्वजस्तैत्तिरिरेकः । ×तपो व्रतम् ।

कथं पश्येम हि वयं देवं नारायणं त्विति ।
अथ व्रतस्यावभृथे वागुवाचाशरीरिणी २५
स्निग्धगंभीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो ।
सुतप्तं वस्तपो विप्राः प्रसन्नेनान्तरात्मना २६
यूयं जिज्ञासवो भक्ताः कथं द्रक्ष्यथ तं विभुम्
क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः ॥ २७
तत्र नारायणपरा मानवाश्चन्द्रवर्चसः ।
एकान्तभावोपगतास्ते भक्ताः पुरुषोत्तमम् ॥
ते सहस्रार्चिषं देवं
प्रविशन्ति सनातनम् ।
अनिन्द्रिया निराहारा
अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः ॥ २९
एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः ।
गच्छध्वं तत्र मुनयस्तत्रात्मा मे प्रकाशितः ॥
अथ श्रुत्वा वयं सर्वे वाचं तामशरीरिणीम् ।
यथाख्यातेन मार्गेण तं देशं *प्रतिपेदिरे॥ ३१
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं तच्चित्तास्तद्दिदृक्षवः ।
ततोऽस्मद्दृष्टिविषयस्तदा प्रतिहतोऽभवत्॥ ३२
न च पश्याम पुरुषं तत्तेजोहृतदर्शनाः ।
ततो नः प्रादुरभवद्विज्ञानं देवयोगजम् ॥ ३३
न किलातप्ततपसा शक्यते द्रष्टुमञ्जसा ।
ततः पुनर्वर्षशतं तप्त्वा तात्कालिकं महत् ॥
व्रतावसाने च शुभान्नरान्ददृशिरे वयम् ।
श्वेतांश्चन्द्रप्रतीकाशान्सर्वलक्षणलक्षितान् ३५
नित्याञ्जलिकृतान्ब्रह्म जपतः प्रागुदङ्मुखान्
मानसो नाम स जपो जप्यते तैर्महात्मभिः ॥
तेनैकाग्रमनस्त्वेन प्रीतो भवति वै हरिः ।
याऽभवन्मुनिशार्दूल भाः सूर्यस्य युगक्षये ३७
एकैकस्य प्रभा तादृक्साऽभवन्मानवस्य ह ।
तेजोनिवासः स द्वीप इति वै मेनिरे वयम् ॥
न तत्राभ्यधिकः कश्चित्सर्वे ते समतेजसः ।
अथ सूर्यसहस्रस्य प्रभां युगपदुत्थिताम् ॥ ३९
सहसा दृष्टवन्तः स्म पुनरेव बृहस्पते ।
सहिताश्चाभ्यधावन्त ततस्ते मानवा द्रुतम्॥
कृताञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येव वादिनः ।
ततो हि वदतां तेषामश्रौष्म विपुलं ध्वनिम्॥
बलिः किलोपह्रियते तस्य देवस्य तैर्नरैः ।
वयं तु तेजसा तस्य सहसा हृतचेतसः ॥ ४२
न किंचिदपि पश्यामो हतचक्षुर्बलेन्द्रियाः ।
एकस्तु शब्दो विततः श्रुतोऽस्माभिरुदीरितः
जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुषपूर्वज ॥ ४४
इति शब्दः श्रुतोऽस्माभिः
शिक्षाक्षरसमन्वितः ।
एतस्मिन्नन्तरे वायुः
सर्वगन्धवहः शुचिः ॥ ४५
दिव्यान्युवाह पुष्पाणि
कर्मण्याश्चौषधीस्तथा ।
तैरिष्टः +पञ्चकालज्ञै-
र्हरिरेकान्तिभिर्नरैः ॥ ४६
भक्त्या परमया युक्तैर्मनोवाक्कर्मभिस्तदा ।
नूनं तत्रागतो देवो यथा तैर्वागुदीरिता ॥ ४७
वयं त्वेनं न पश्यामो मोहितास्तस्य मायया।
मारुते सन्निवृत्ते च बलौ च प्रतिपादिते॥ ४८
चिन्ताव्याकुलितात्मानो
जाताः स्मोऽङ्गिरसां वर ।
मानवानां सहस्रेषु
तेषु वै शुद्धयोनिषु ॥ ४९
अस्मान्न कश्चिन्मनसा
चक्षुषा वाऽप्यपूजयत् ।
तेऽपि स्वस्था मुनिगणा
एकभावमनुव्रताः ॥ ५०
नास्मासु दधिरे भावं
ब्रह्मभावमनुष्ठिताः ।
ततोऽस्मान्सुपरिश्रान्तां-
स्तपसा चातिकर्शितान् ॥ ५१
उवाच स्वस्थं किमपि भूतं तत्राशरीरकम् ।

देव उवाच ।

दृष्टा वः पुरुषाः श्वेताः सर्वेन्द्रियविवर्जिताः
दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमैः ।
गच्छध्वं मुनयः सर्वे यथागतमितोऽचिरात्॥
न स शक्यस्त्वभक्तेन द्रष्टुं देवः कथञ्चन ।
कामं कालेन महता एकान्तित्वमुपागतैः ५४
शक्यो द्रष्टुं स भगवान्प्रभामण्डलदुर्दृशः ।
महत्कार्यं च कर्तव्यं युष्माभिर्द्विजसत्तमाः ५५
इतः कृतयुगेऽतीते विपर्यासं गतेऽपि च ।
वैवस्वतेऽन्तरे विप्राः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ॥५६

---

* पुरुषव्यत्यय आर्षः एवमग्रेऽपि ददृशिरे इत्यादौ ।

× पञ्चकालज्ञैः पञ्चरात्रैः तत्रापि रात्रिपदेन दीक्षा नित्यनैमित्तिककाम्यपूजाप्रतिष्ठाकाला लक्ष्यन्ते । पञ्चयज्ञानां कालविद्भिर्वा ।

सुराणां कार्यसिद्ध्यर्थं सहाया वै भविष्यथ ।
ततस्तदद्भुतं वाक्यं निशम्यैवामृतोपमम् ५७
तस्य प्रसादात्प्राप्ताः स्मो देशमीप्सितमञ्जसा
एवं सुतपसा चैव हव्यकव्यैस्तथैव च ॥ ५८
देवोऽस्माभिर्न दृष्टः स कथं त्वं द्रष्टुमर्हसि ।
नारायणो महद्भूतं विश्वसृग्घव्यकव्यभुक् ५९
अनादिनिधनोऽव्यक्तो देवदानवपूजितः ।
एवमेकतवाक्येन द्वितत्रितमतेन च ॥ ६०
अनुनीतः सदस्यैश्च बृहस्पतिरुदारधीः ।
समापयत्ततो यज्ञं दैवतं समपूजयत् ॥ ६१
समाप्तयज्ञो राजाऽपि प्रजां पालितवान्वसुः ।
ब्रह्मशापाद्दिवो भ्रष्टः प्रविवेश महीं ततः ॥ ६२
स राजा राजशार्दूल सत्यधर्मपरायणः ।
अन्तर्भूमिगतश्चैव सततं धर्मवत्सलः ॥ ६३
नारायणपरो भूत्वा नारायणजपं जपन् ।
तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ॥ ६४
महीतलाद्गतः स्थानं ब्रह्मणः समनन्तरम् ।
परां गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
षट्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥

३३७-[१६४]

युधिष्ठिर उवाच ।

यदा भागवतोऽत्यर्थमासीद्राजा महान्वसुः
किमर्थं स परिभ्रष्टो विवेश विवरं भुवः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषीणां चैव संवादं त्रिदशानां च भारत २
अजेन यष्टव्यमिति
प्राहुर्देवा द्विजोत्तमान् ।
स च च्छागोऽप्यजो ज्ञेयो
नान्यः पशुरिति स्थितिः ॥ ३

ऋषय ऊचुः ।

बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
अजसंज्ञानि बीजानि च्छागं नो हन्तुमर्हथ
नैष धर्मः सतां देवा यत्र वध्येत वै पशुः ।
इदं कृतयुगं श्रेष्ठं कथं वध्येत वै पशुः ५

भीष्म उवाच ।

तेषां संवदतामेवमृषीणां विबुधैः सह ।
मार्गागतो नृपश्रेष्ठस्तं देशं प्राप्तवान्वसुः ६
अन्तरिक्षचरः श्रीमान्समग्रबलवाहनः ।
तं दृष्ट्वा सहसाऽऽयान्तं वसुं ते त्वन्तरिक्षगम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३३६॥

३३७

यदा भगवतोऽत्यर्थमित्यादिरध्यायो वैष्णवानां हिंस्रयज्ञवर्जनार्थः॥१॥ अजसंज्ञानि बीजानि तस्मादेष एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजस्तेजमालभन्त सोऽजादालब्धादुदक्रामत्स इमां प्राविशत्तस्मादियं मेध्याऽभवत्तमस्यामन्ववायन्सोऽनुगतो व्रीहिरभवदिति बह्वृचब्राह्मणम् । सर्वेषां पशूनां स यज्ञो मेध्यताख्यः इमां पृथिवीं प्रविष्टः अन्ववायन् अन्वेषितवन्तः । इयं श्रुतिः पुरोडाशस्तुतिमात्रपरा न तु पशूनाममेध्यत्वप्रतिपादनपरा । न हि निन्दा निंद्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायात् । इति भोगलोलुपानां देवानां मतम् । वीतरागाणामृषीणां तु मानान्तराविसंवादादहिंसाशास्त्रानुग्रहाच्च अवान्तरतात्पर्येण प्रतीयमानोऽर्थो यथाभूत एव न तु स स्वार्थे अप्रमाणम् । यथाहुः संप्रदायविदः-

‘ विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ’ इति ।

तत्र यजमानः प्रस्तर इत्यादिः प्रस्तरयजमानयोरभेदस्य प्रत्यक्षविरोधात् प्रस्तरस्तुत्यर्थं गुणवादोऽयम् । ‘ अग्निर्हिमस्य भेषजम् ’ इति लोकावगतार्थत्वादनुवादः ‘ मेधातिथिं ह काण्वायनं मेषो भूत्वेन्द्रो जहार ’ इत्यादिर्विरोधानुवादयोरभावात् भूतार्थवाद इति वृद्धश्लोकार्थः । न चात्रापि क्रत्वर्थेनालंभविधिना पुरुषार्थनिषेधस्य विरोधोऽस्ति अतोऽर्थवादोऽप्ययं स्वार्थेऽवान्तरतात्पर्यविधया देवताधिकरणन्यायेन प्रामाण्यमश्नुवीत । अन्यथा भारतरामायणादीनामपि स्वार्थे प्रामाण्यं विहन्येतेति । तस्मादजस्थस्य मेधस्य बीजेषु संक्रमाद्बीजान्येवाजसंज्ञानीति युक्तम् ॥ ४ ॥

ऊचुर्द्विजातयो देवानेष च्छेत्स्यति संशयम् ।
यज्वा दानपतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः ८
कथं स्विदन्यथा ब्रूयादेष वाक्यं महान्वसुः ।
एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा ऋषयस्तथा ९
अपृच्छन्सहिताभ्येत्य वसुं राजानमन्तिकात्
भो राजन्केन यष्टव्यमजेनाहोस्विदौषधैः १०
एतन्नः संशयं छिन्धि प्रमाणं नो भवान्मतः ।
स तान्कृताञ्जलिर्भूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः ॥
कस्य वै को मतः कामो ब्रूत सत्यं द्विजोत्तमाः

ऋषय ऊचुः ।

धान्यैर्यष्टव्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप
देवानां तु पशुः पक्षो मतो राजन्वदस्व नः

भीष्म उवाच ।

देवानां तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात्
छागेनाजेन यष्टव्यमेवमुक्तं वचस्तदा ।
कुपितास्ते ततः सर्वे मुनयः सूर्यवर्चसः १४
ऊचुर्वसुं विमानस्थं देवपक्षार्थवादिनम् ।
सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्माद्दिवः पत १५
अद्यप्रभृति ते राजन्नाकाशे विहता गतिः ।
अस्मच्छापाभिघातेन महीं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि
ततस्तस्मिन्मुहूर्तेऽथ राजोपरिचरस्तदा ।
अधो वै संबभूवाशु भूमेर्विवरगो नृप १७
स्मृतिस्त्वेवं न हि जहौ तदा नारायणाज्ञया
देवास्तु सहिताः सर्वे वसोः शापविमोक्षणं
चिन्तयामासुरव्यग्राः सुकृतं हि नृपस्य तत् ।
अनेनास्मत्कृते राज्ञा शापः प्राप्तो महात्मना
अस्य प्रतिप्रियं कार्यं
सहितैर्नो दिवौकसः ।
इति बुद्ध्या व्यवस्याशु
गत्वा निश्चयमीश्वराः ॥२०
ऊचुः संहृष्टमनसो राजोपरिचरं तदा ।
ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वं सुरासुरगुरुर्हरिः २१
कामं स तव तुष्टात्मा कुर्याच्छापविमोक्षणम्
मानना तु द्विजातीनां कर्तव्या वै महात्मनां
अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम ।
यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट आकाशान्मेदिनीतलम्
एकं त्वनुग्रहं तुभ्यं दद्मो वै नृपसत्तम ।
यावत्त्वं शापदोषेण कालमासिष्यसेऽनघ ॥
भूमेर्विवरगो भूत्वा तावत्त्वं कालमाप्स्यसि
यज्ञेषु सुहुतां विप्रैर्वसोर्धारां समाहितैः २५
प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्याना-
न्मा च त्वां ग्लानिरस्पृशत् ।
न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र
भूमेश्छिद्रे भविष्यतः ॥२६
वसोर्धाराभिपीतत्वात्तेजसाऽऽप्यायितेन च
स देवोऽस्मद्वरात्प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति
एवं दत्वा वरं राज्ञे सर्वे ते च दिवौकसः ।
गताः स्वभवनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः २८
चक्रे वसुस्ततः पूजां विष्वक्सेनाय भार त
जप्यं जगौ च सततं नारायणमुखोद्गतम् २९
तत्रापि पञ्चभिर्यज्ञैः पञ्चकालानरिन्दम ।
अयजद्धरिं सुरपतिं भूमेर्विवरगोऽपि सन् ॥
ततोऽस्य तुष्टो भगवान्भक्त्या नारायणो हरिः
अनन्यभक्तस्य सतस्तत्परस्य जितात्मनः ॥
वरदो भगवान्विष्णुः समीपस्थं द्विजोत्तमम्
गरुत्मन्तं महावेगमाबभाषेप्सितं तदा ३२
द्विजोत्तम महाभाग पश्यतां वचनान्मम ।
सम्राड्राजा वसुर्नाम धर्मात्मा संशितव्रतः
ब्राह्मणानां प्रकोपेन प्रविष्टो वसुधातलम् ।
मानितास्ते तु विप्रेन्द्रास्त्वं तु गच्छ द्विजोत्तम
भूमेर्विवरसंगुप्तं गरुडेह ममाज्ञया ।
अधश्चरं नृपश्रेष्ठं खेचरं कुरु मा चिरम् ३५
गरुत्मानथ विक्षिप्य पक्षौ मारुतवेगवान् ।
विवेश विवरं भूमेर्यत्रास्ते पार्थिवो वसुः ३६
तत एनं समुत्क्षिप्य सहसा विनतासुतः ।
उत्पपात नभस्तूर्णं तत्र चैनममुञ्चत ३७
अस्मिन्मुहूर्ते संजज्ञे राजोपरिचरः पुनः ।
सशरीरो गतश्चैव ब्रह्मलोकं नृपोत्तमः ३८
एवं तेनापि कौन्तेय वाग्दोषाद्देवताज्ञया ।
प्राप्ता गतिरधस्तात्तु द्विजशापान्महात्मना
केवलं पुरुषस्तेन सेवितो हरिरीश्वरः ।
ततः शीघ्रं जहौ शापं ब्रह्मलोकमवाप च ४०

अत्र राज्ञः शापहेतुत्वात् हिंस्रयज्ञोऽधर्मोऽपि वसोर्धाराभागप्रापकदेवानुग्रहवशात्किंचित्फलमपि जनयतीत्यत्रैव सूचितम्।

वसोर्धारेत्यलुक्समासः ॥२४॥ अध्यायतात्पर्यमाह-केवलमिति ॥ ४० ॥

भीष्म उवाच ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं संभूता मानवा यथा ।
नारदोऽपि यथा श्वेतं द्वीपं स गतवानृषिः ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
सप्तत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥

३३८–[१६५]

भीष्म उवाच ।

प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं नारदो भगवानृषिः ।
ददर्श तानेव नरान् श्वेतांश्चन्द्रसमप्रभान् १
पूजयामास शिरसा मनसा तैश्च पूजितः ।
दिदृक्षुर्जप्यपरमः सर्वकृच्छ्रगतः स्थितः ॥ २
भूत्वैकाग्रमना विप्र ऊर्ध्वबाहुः समाहितः ।
स्तोत्रं जगौ स विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने

नारद उवाच ।

१ नमस्ते देवदेवेश २ निष्क्रिय ३ निर्गुण ४ लोकसाक्षिन् ५ क्षेत्रज्ञ ६ पुरुषोत्तम ७ अनन्त ८ पुरुष ९ महापुरुष १० पुरुषोत्तम ११ त्रिगुण १२ प्रधान १३ अमृत १४ अमृताख्य १५ अनन्ताख्य १६ व्योम १७ सनातन १८ सदसद्व्यक्ताव्यक्त १९ ऋतधामन् २० आदिदेव २१ वसुप्रद २२ प्रजापते २३ सुप्रजापते २४ वनस्पते २५ महाप्रजापते २६ ऊर्जस्पते २७ वाचस्पते २८ जगत्पते २९ वनस्पते ३० दिवस्पते ३१ मरुत्पते ३२ सलिलपते ३३ पृथिवीपते ३४ दिक्पते ३५ पूर्वनिवास ३६ गुह्य ३७ ब्रह्मपुरोहित ३८ ब्रह्मकायिक ३९ महाराजिक ४० चातुर्महाराजिक ४१ भासुर ४२ महाभासुर ४३ सप्तमहाभाग

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वाणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३३७॥

३३८

प्राप्येति ॥ १ ॥ (१) देवैरिन्द्रियैर्दीव्यतीति जीवो देवदेवस्तस्येशोऽन्तर्यामी, (२) निष्क्रियः व्यापकत्वात्, (३) निर्गुणः असंगत्वात्, (४) लोकसाक्षी उदासीनबोधरूपत्वात्, (५) क्षेत्रज्ञः देहद्वयप्रकाशको जीवः, (६) पुरुषोत्तमः शरीरजीवेशेभ्यो ज्यायान्, (७) अत एवानन्तो देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदशून्यः, (८) पुराणि व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि ओषति दहतीति पुरुषः अत एवानन्त इत्युक्तम्, (९) महापुरुषसमष्टिस्थूलादिदाहकत्वात्, (१०) अत एव पुरुषेषु अन्नमयादिषु उत्तमः सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपः, (११) त्रिगुणेत्यादिना मायिकं रूपं स्तौति सत्त्वरजस्तमोरूप, (१२) प्रधानतत्त्वसंघातरूप, (१३) अमृतं सुधा, (१४) अमृता देवास्तदाख्य, (१५) अनन्ताख्य **शेषशर्मन्**, (१६) व्योम अव्याकृताख्य, (१७) सनातनोऽनादिः, (१८) सदसतोः कार्यकारणयोः रूपेण व्यक्तोऽव्यक्तश्च ग्राह्योऽग्राह्यश्चेत्यर्थः, (१९) ऋतं सत्यं अविकारं धाम प्रकाशो यस्य, (२०) आदिदेवो नारायणः, (२१) वसुप्रदः कर्मफलदाता, (२२) प्रजापतिर्दक्षादिः, (२३) सुप्रजापतिः सनकादिः मोक्षगुरुत्वात्, (२४) वनस्पतिः अश्वत्थादिः, (२५) महाप्रजापतिः चतुर्मुखः, (२६) ऊर्जस्पते ऊर्जः ब्रह्मादयो जीवरूपाः पशवस्तेषां पते अलुक्समासः एकत्वं जात्यभिप्रायम्, (२७) वाचस्पतिः वाचः प्रवर्तको देवाचार्यो वा, (२८) जगत्पतिरिन्द्रः, (२९) मनस्पतिः सूत्रात्मा, (३०) दिवस्पतिः सूर्यः, (३१) मरुत्पतिः प्राणवायुः, (३२) सलिलपतिर्वरुणः (३३) पृथिवीपतिः राजा, (३४) दिक्पतिः इन्द्राग्न्यादिः, (३५) पूर्वनिवास महाप्रलये जगदाधार, (३६) गुह्य अप्रकाश्य, (३७) ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मणे वेदप्रद । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' इति श्रुतेः । (३८) ब्रह्मकायिक ब्राह्मणशरीर साध्ययज्ञाध्ययनादिरूप, (३९) (४०), (४१), (४२), महाराजिकादयश्चत्वारो देवानां गणविशेषाः (४३) सप्तभिर्गायत्र्यादिभिरर्पणीयाः सप्तैव महान्तो यज्ञभागा यस्य स सप्तमहाभागः,

४४ याम्य ४५ महायाम्य ४६ संज्ञासंज्ञ ४७ तुषित ४८ महातुषित ४९ प्रमर्दन ५० परिनिर्मित ५१ अपरिनिर्मित ५२ वशवर्तिन् ५३ अपरिनिन्दित ५४ अपरिमित ५५ वशवर्तिन् ५६ अवशवर्तिन् ५७ यज्ञ ५८ महायज्ञ ५९ यज्ञसंभव ६० यज्ञयोने ६१ यज्ञगर्भ ६२ यज्ञहृदय ६३ यज्ञस्तुत ६४ यज्ञभागहर ६५ पञ्चयज्ञ ६६ पञ्चकालकर्तृपते ६७ पाञ्चरात्रिक ६८ वैकुण्ठ ६९ अपराजित ७० मानसिक ७१ नामनामिक ७२ परस्वामिन् ७३ सुस्नात ७४ हंस ७५ परमहंस ७६ महाहंस ७७ परमयाज्ञिक ७८ सांख्ययोग ७९ सांख्यमूर्ते ८० अमृतेशय ८१ हिरण्येशय ८२ देवेशय ८३ कुशेशय ८४ ब्रह्मेशय ८५ पद्मेशय ८६ विश्वेश्वर ८७ विष्वक्सेन ८८ त्वं जगदन्वयः ८९ त्वं जगत्प्रकृतिः ९० तवाग्निरास्यम् ९१ वडवामुखोऽग्निः ९२ त्वमाहुतिः ९३ सारथिः ९४ त्वं वषट्कारः ९५ त्वमोङ्कारः ९६ त्वं तपः ९७ त्वं मनः ९८ त्वं चन्द्रमाः ९९ त्वं चक्षुराज्यम् १०० त्वं सूर्यः १०१ त्वं दिशां गजः १०२ त्वं दिग्भानो १०३ विदिग्भानो १०४ हयशिरः १०५ प्रथमत्रिसौपर्णः १०६ वर्णधरः १०७ पञ्चाग्ने १०८ त्रिणाचिकेत १०९ षडङ्गनिधान ११० प्राग्ज्योतिष १११ ज्येष्ठसामग ११२ सामिकव्रतधर ११३ अथर्वशिराः ११४ पञ्चमहाकल्प ११५ फेनपाचार्य ११६ वालखिल्य ११७ वैखानस-११८ अभग्नयोग ११९ अभग्नपरिसंख्यान १२० युगादे १२१ युगमध्य

---

(४४) याम्य यमगण, (४५) महायाम्य चित्रगुप्तादिरूप, (४६) संज्ञा यमपत्नी तन्नामक, (४७) (४८) तुषितमहातुषितौ देवगणविशेषौ, (४९) प्रमर्दनो मृत्युः, (५०) परिनिर्मितं मृत्युसहायत्वेन कल्पितं कामरोगादि, (५१) अपरिनिर्मितं तदन्यत् शमारोग्यादि (५२) वशवर्ती कामादिग्रस्तः, (५३) अपरिनिन्दितः शमादिमत्त्वात्, (५४) अपरिमितः सर्वजातीयेष्वपि रूपेषु अनंतः, (५५) वशवर्ती शास्यः, (५६) अवशवर्ती शास्ता, (५७) यज्ञोऽग्निहोत्रादिः, (५८) महायज्ञो ब्रह्मयज्ञादिः, (५९) यज्ञसंभवो ऋत्विगादिः, (६०) यज्ञयोनिर्वेदः, (६१) यज्ञगर्भोऽग्निः, (६२) यज्ञहृदयं यज्ञाङ्गोपासनारूपः, (६६) पञ्चकाला अहोरात्रमासर्त्वयनसंवत्सराः, पञ्च कर्तारः–

‘ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्
विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ।
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ’ ।

इतिगीतोक्तास्तेषां पते, (६७) पञ्चरात्रागमगम्य, (६८) वैकुण्ठ अकुण्ठित विकुंठायाः पुत्रेति वा, (७०) मानसिक मनउपाधिक, (७१) नामनामिक नाम्नि नाम्नि विदित ‘नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति’ इति श्रुतेः, (७२) परो ब्रह्मा तस्य स्वामी, (७३) सुस्नात समाप्तवेदव्रत, (७४) हंसस्त्रिदण्डी, (७५) परमहंस एकदण्डी, (७६) महाहंसो दंडादिहीनः, (८०), (८१), (८२), (८३), (८४),(८५),(८६), अमृतं जीवः हिरण्यं हृदयं देवा इन्द्रियाणि कुशं समुद्रजलं ब्रह्म वेदः पद्मं ब्रह्माण्डं एतेषु शयनादमृतेशयादिषट्संज्ञकः, (८७) विष्वक् सर्वतो गमनशीला भक्तपालनार्थं सेना यस्य, (८८) जगति सत्तारूपेणान्वयो यस्य, (९१), (९२) वडवामुखजोऽग्निस्त्वमेव (९३), सारथिरग्निश्च त्वं सारथिरस्य केशीति मन्त्रवर्णात् । अग्निर्वायुःसूर्यश्च केशिन इति स्मृतौ सत्यामप्यत्राग्निरेव प्रकरणाद्ग्राह्यः (९९) चक्षुराज्यं अवेक्षणेन संस्कृतं यज्ञियं सर्पिः, (१०२) भानुर्भासकः, (१०३) विदिक् दिक्कोणः, (१०५) ब्रह्ममेतु मामित्यादीनि त्रीणि सुपर्णानि तैत्तिरीयोपनिषदि पठ्यन्ते । तत्र प्रथमं सवितृदैवत्यं त्वं जगत्कर्तेत्यर्थः चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा इत्यादिऋग्वेदमन्त्रत्रयं वा प्रथमत्रिसुपर्णे, (१०६) वर्णाः ब्राह्मणदयस्तेषां धारकः, (१०७) पञ्च गार्हपत्यदक्षिणाहवनीयसभ्यावसथ्याख्याग्निरूप, (१०८) त्रिणाचिकेत नाचिकेताख्योऽग्निः त्रिवारं चितो येन स त्रिणाचिकेतसंज्ञ, (१०९) षडंगानि शिक्षादीनि निधीयन्तेऽस्मिन्निति सांगवेदरूप, (११०), (१११) प्राग्ज्योतिषं ज्येष्ठसामेति च द्वे सामनी ताभ्यां गेय । जोतोवाहायीति सामप्राग्ज्योतिः मूर्द्धानं दिव इत्यस्यामृचि गीयमानं साम ज्येष्ठसाम, (११२) सामिकानां सामगानां व्रतं वेदव्रतं धारयतीति सामिकव्रतधर, (११३) अथर्वशिरःसंज्ञा उपनिषत् तद्रूप (११४) पञ्चमहाकल्पाः सौरशाक्तगाणेशशैववैष्णवागमास्तत्प्रतिपाद्य (११९) परिसंख्यानं विचारः

१२२ युगनिधन १२३ अखण्डल १२४ प्राचीनगर्भ १२५ कौशिक १२६ पुरुष्टुत १२७ पुरुहूत १२८ विश्वकृत् १२९ विश्वरूप १३० अनन्तगते १३१ अनन्तभोग १३२ अनन्त १३३ अनादे १३४ अमध्य १३५ व्यक्तमध्य १३६ अव्यक्तानिधन १३७ व्रतावास १३८ समुद्राधिवास १३९ यशोवास १४० तपोवास १४१ दमावास १४२ लक्ष्म्यावास १४३ विद्यावास १४४ कीर्त्यावास १४५ श्रीवास १४६ सर्वावास १४७ वासुदेव १४८ सर्वच्छन्दक १४९ हरिहय १५० हरिमेध १५१ महायज्ञभागहर १५२ वरप्रद १५३ सुखंप्रद १५४ धनप्रद १५५ हरिमेध १५६ यम १५७ नियम १५८ महानियम १५९ कृच्छ्र १६० अतिकृच्छ्र १६१ महाकृच्छ्र १६२ सर्वकृच्छ्र १६३ नियमधर १६४ निवृत्तभ्रम १६५ प्रवचनगत १६६ पृश्निगर्भप्रवृत्त १६७ प्रवृत्तवेदक्रिय १६८ अज १६९ सर्वगते १७० सर्वदर्शिन् १७१ अग्राह्य १७२ अचल १७३ महाविभूते १७४ माहात्म्यशरीर १७५ पवित्र १७६ महापवित्र १७७ हिरण्यमय १७८ बृहत १७९ अप्रतर्क्य १८० अविज्ञेय १८१ ब्रह्माग्र्य १८२ प्रजासर्गकर १८३ प्रजानिधनकर १८४ महामायाधर १८५ चित्रशिखण्डिन् १८६ वरप्रद १८७ पुरोडाशभागहर १८८ गताध्वर १८९ छिन्नतृष्ण १९० छिन्नसंशय १९१ सर्वतोवृत्त १९२ निवृत्तिरूप १९३ ब्राह्मणरूप १९४ ब्राह्मणप्रिय १९५ विश्वमूर्ते १९६ महामूर्ते १९७ बान्धव १९८ भक्तवत्सल १९९ ब्रह्मण्यदेव भक्तोऽहं त्वां दिदृक्षुरेकान्तदर्शनाय नमो नमः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि
अष्टात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३८ ॥

३३९–[१६६]

भीष्म उवाच ।

एवं स्तुतः स भगवान् गुह्यैस्तथ्यैश्च नामभिः
तं मुनिं दर्शयामास नारदं विश्वरूपधृक् १

किञ्चिच्चन्द्राद्विशुद्धात्मा
किञ्चिच्चन्द्राद्विशेषवान् ।
कृशानुवर्णः किञ्चिच्च
किञ्चिद्धिष्ण्याकृतिः प्रभुः ॥ २

---

(१२२) युगनिधनं युगान्तः (१२३) आखण्डल इन्द्रः (१२४) प्राचीनगर्भकौशिकौ मुनी (१२६) पुरु बहु (१३१) भोगः शरीरम् (१४८) सर्वच्छन्दक सर्वमनोरथप्रद (१४९) हरिः कपिः स एव रामावतारे हयोऽश्वो यस्य (१५०) हरिमेध अश्वमेध (१५१) महायज्ञो योगः तत्र भागो हौम्यं द्रव्यं जीवः तस्य हर्तः (१५५) हरौ मेधा बुद्धिर्यस्य हरिभक्त (१५८) महानियमो यमादीनामेव परा काष्ठा (१६५) प्रवचने अध्ययने गतः स्थितो ब्रह्मचारी (१७३) महती वियदादिसृष्टिरूपा विभूतिरस्य (१७४) माहात्म्ययुक्तं विराडाख्यं शरीरमस्य (१७५) पवित्राणि शुक्रियारण्यकादीनि महापवित्राणि पावमानीसूक्तादीनि हिरण्मयानि मण्डलब्राह्मणादीनि बृहद्वेदाख्यं ब्रह्म इति जप्यचतुष्टयात्मकेत्यर्थः (१७९) अप्रतर्क्यस्तर्कागम्यः (१८०) अविज्ञेयो रूपादिहीनत्वात् (१८१) ब्रह्मणां कार्यकारणमहाकारणानां मध्ये अग्र्यं श्रेष्ठं महाकारणम् (१८८) गताध्वर प्राप्तयज्ञ (१९१) सर्वतो वृत्तं वृत्तिर्वर्तनं यस्य । दिदृक्षुरस्मि एकमेव ज्ञेयज्ञानज्ञातृविभागहीनं वस्तु अम्यते गम्यते यस्मिन् तत् निर्विकल्पकं दर्शनं तस्मै मोक्षायेत्यर्थः ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३३८॥

३३९

एवमिति । विश्वानि सर्वाणि रूपाणि धारयतीति विश्वरूपधृक् ॥ १ ॥ एतदेव स्पष्टयति—**किंचिदित्यादिना** ॥ २ ॥

शुकपत्रनिभः किञ्चित
किञ्चित्स्फटिकसन्निभः ।
नीलाञ्जनचयप्रख्यो
जातरूपप्रभः क्वचित । ३
प्रवालांकुरवर्णश्च श्वेतवर्णस्तथा क्वचित् ।
क्वचित्सुवर्णवर्णाभो वैदूर्यसदृशः क्वचित ॥ ४
नीलवैदूर्यसदृश इन्द्रनीलनिभः क्वचित ।
मयूरग्रीववर्णाभो मुक्ताहारनिभः क्वचित ॥ ५
एतान्बहुविधान् वर्णान् रूपैर्बिभ्रत्सनातनः ।
सहस्रनयनः श्रीमाञ्छतशीर्षः सहस्रपात ६
सहस्रोदरबाहुश्च अव्यक्त इति च क्वचित ।
ओङ्कारमुद्गिरन्वक्रात्सावित्रीं च तदन्वयाम्
शेषेभ्यश्चैव वक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदान् गिरन्बहून् ।
आरण्यकं जगौ देवो हरिर्नारायणो वशी ८
वेदिं कमण्डलुं शुभ्रान्मणीनुपानहौ कुशान् ।
अजिनं दण्डकाष्ठं च ज्वलितं च हुताशनम्
धारयामास देवेशो हस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ।
तं प्रसन्नं प्रसन्नात्मा नारदो द्विजसत्तमः १०
वाग्यतः प्रणतो भूत्वा ववन्दे परमेश्वरम् ।
तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ११

श्रीभगवानुवाच ।

एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ।
इमं देशमनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः ॥ १२
न च मां ते ददृशिरे न च द्रक्ष्यति कश्चन ।
ऋते ह्यैकान्तिकश्रेष्ठात्त्वं चैवैकान्तिकोत्तम
ममैतास्तनवः श्रेष्ठा जाता धर्मगृहे द्विज ।
तास्त्वं भजस्व सततं साधयस्व यथागतम् ॥
वृणीष्व च वरं विप्र मत्तस्त्वं यदिहेच्छसि ।
प्रसन्नोऽहं तवाद्येह विश्वमूर्तिरिहाव्ययः ॥१५

नारद उवाच ।

अद्य मे तपसो देव यमस्य नियमस्य च ।
सद्यः फलमवाप्तं वै दृष्टो यद्भगवान्मया ॥ १६
वर एष ममात्यन्तं दृष्टस्त्वं यत्सनातनः ।
भगवन्विश्वदृक् सिंहः सर्वमूर्तिर्महान्प्रभुः १७

भीष्म उवाच ।

एवं संदर्शयित्वा तु नारदं परमेष्ठिनम् ।
उवाच वचनं भूयो गच्छ नारद मा चिरम्
इमे ह्यनिन्द्रियाहारा मद्भक्ताश्चन्द्रवर्चसः ।
एकाग्राश्चिन्तयेयुर्मां नैषां विघ्नो भवेदिति १९
सिद्धा ह्येते महाभागाः
पुरा ह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमोरजोभिर्निर्मुक्ता
मां प्रवेक्ष्यन्त्यसंशयम् ॥ २०
न दृश्यश्चक्षुषा योऽसौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च
न घ्रेयश्चैव गन्धेन रसेन च विवर्जितः २१
सत्त्वं रजस्तमश्चैव न गुणास्तं भजन्ति वै ।
यश्च सर्वगतः साक्षी लोकस्यात्मेति कथ्यते
भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।
अजो नित्यः शाश्वतश्च निर्गुणो निष्कलस्तथा
द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः
पुरुषो निष्क्रियश्चैव ज्ञानदृश्यश्च कथ्यते ॥२४
यं प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता वै द्विजसत्तमाः ।
स वासुदेवो विज्ञेयः परमात्मा सनातनः २५
पश्य देवस्य माहात्म्यं महिमानं च नारद ।
शुभाशुभैः कर्मभिर्यो न लिप्यति कदाचन ॥
सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणानेतान्प्रचक्षते ।
यत्ते सर्वशरीरेषु तिष्ठन्ति विचरन्ति च ॥२७
एतान्गुणांस्तु क्षेत्रज्ञो भुंक्ते नैभिः स भुज्यते ।
निर्गुणो गुणभुक्चैव गुणस्रष्टा गुणाधिकः ॥ २८
जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते

जातरूपस्वर्णयोरवान्तरवैजात्यकृतो भेदो ज्ञेयः ॥ ४ ॥ सहस्रनयन इत्यादिना विश्वं वेदा यज्ञाश्च मम तनुरिति दर्शितम् ॥ ६ ॥ ददृशिरे ददृशुः पदव्यत्यय आर्षः ॥ १३ ॥ मां प्रवेक्ष्यन्तीत्युक्तं तत्र प्रवेशार्हं आत्मस्वरूपमाह—**न दृश्य इत्यादिना** । न घ्रेयः त्वात् रसनीयत्वादिवर्जितः यतो गन्धादिना विवर्जितः ॥ २१ ॥ रूपाद्यभावमुक्त्वा सत्त्वाद्यभावमाह—**सत्त्व**मिति । कार्यकारणातीतामित्यर्थः ॥ २२ ॥ अस्योपाधिधर्मास्पर्शित्वमाह—**भूतेति** । अजो नित्य इति जन्मादिसर्वभावविकारानिषेधः । शाश्वत इति प्रकृतिवत्परिणामराहित्यम् । यतो निर्गुणः । चलं गुणवृत्तमिति न्यायेन साम्यदशायामपि गुणानां परिणामरूपत्वापरित्यागात् गुणा अपि गुणवन्तो न भवन्त्यनवस्थापातादत आह-**निष्कल इति** । एकगुणशरीरे गुणान्तरस्यापि उपसर्जनत्वेन प्रवेशसत्त्वान्न गुणानां निष्कलत्वलक्षणं निरवयवत्वमस्तीति ततोऽप्यन्यद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २३ ॥ द्विर्द्वादशेभ्यश्चतुर्विंशतिभ्यः ज्ञानदृश्यः सूक्ष्मबुद्धिग्राह्यः दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति श्रुतेः॥ २४ प्रवेशार्हरूपमुपपाद्योपसंहरति—**यमिति** । तं प्रविष्टो यः स न लिप्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ गुणाधिकः गुणेभ्योऽतिरिक्तः ॥२८॥ निर्गुणत्वं वक्तुमव्यक्तस्य कार्यस्य प्रलयमाह-**जगदित्यादिना** ॥ २९ ॥

खे वायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च ।
मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते ॥ ३०
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये संप्रलीयते ।
नास्ति तस्मात्परतरः पुरुषाद्वै सनातनात् ३१
नित्यं हि नास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम्
ऋते तमेकं पुरुषं वासुदेवं सनातनम् ॥ ३२
सर्वभूतात्मभूतो हि वासुदेवो महाबलः ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्॥
ते समेता महात्मानः शरीरमिति संज्ञितम् ।
तदा विशति यो ब्रह्मन्नदृश्यो लघुविक्रमः ३४
उत्पन्न एव भवति शरीरं चेष्टयन्प्रभुः ।
न विना धातुसंघातं शरीरं भवति क्वचित् ॥
न च जीवं विना ब्रह्मन् वायवश्चेष्टयन्त्युत ।
स जीवः परिसंख्यातः शेषः संकर्षणः प्रभुः॥
तस्मात्सनत्कुमार त्वं योऽलभत्स्वेन कर्मणा ।
यस्मिंश्च सर्वभूतानि प्रलयं यान्ति संक्षयम् ३७
स मनः सर्वभूतानां प्रद्युम्नः परिपठ्यते ।
तस्मात्प्रसूतो यः कर्ता कारणं कार्यमेव च ३८
तस्मात्सर्वं संभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
सोऽनिरुद्धः स ईशानो व्यक्तः स सर्वकर्मसु॥
यो वासुदेवो भगवान्क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः ।
ज्ञेयः स एव राजेन्द्र जीवः संकर्षणः प्रभुः ॥
संकर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स उच्यते ।
प्रद्युम्नाद्योऽनिरुद्धस्तु सोऽहंकारः स ईश्वरः
मत्तः सर्वं संभवति जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
अक्षरं च क्षरं चैव सच्चासच्चैव नारद ॥ ४२
मां प्रविश्य भवन्तीह मुक्ता भक्तास्तु ये मम ।
अहं हि पुरुषो ज्ञेयो निष्क्रियः पञ्चविंशकः ॥
निर्गुणो निष्कलश्चैव निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।
एतत्त्वया न विज्ञेयं रूपवानिति दृश्यते ॥ ४४
इच्छन्मुहूर्तान्नश्येयमीशोऽहं जगतो गुरुः ।
माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद
सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि ।
मयैतत्कथितं सम्यक्तव मूर्तिचतुष्टयम् ॥ ४६
अहं हि जीवसंज्ञातो मयि जीवः समाहितः ।
नैवं ते बुद्धिरत्राभूद्दृष्टो जीवो मयेति वै ॥ ४७

अव्यक्तमिति । अव्यक्तस्यापि लयं वदता सांख्यमतमपास्तम् ॥ ३१ ॥ एतदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति **नित्यमिति** । नित्यं अविनाशिभूतं नित्यसिद्धं परस्मादन्यन्नास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं तत्पदार्थस्वरूपमुक्त्वा त्वंपदार्थस्वरूपमाह—**सर्वेति** । सर्वेषां भूतानामात्मभूतः प्रत्यग्रूपो वासुदेवः एतदेव कथमित्यत आह-**पृथिवीत्यादिना** ॥३३॥ स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इति श्रुतेरर्थं संगृह्णाति-**तदिति** । आविशतीति प्रवेशोक्त्या पाञ्चरात्राभिमतो जीवोत्पत्तिपक्षोऽपास्तः लघुविक्रमः शीघ्रकारी एतेन दृष्टिसृष्टिरुक्ता ॥३४॥ घटाकाशवदुपाध्युत्पत्त्या उत्पन्न इति एव शब्दोऽनवधारणे प्रवेशाभावे चेष्टानुपपत्तिमाह—**न विनेति** ॥ ३५ ॥ **स इति** । योऽयं प्रविष्टः स जीवः संकर्षणाख्यो विश्वविधारको भगवतो व्यूहः॥३६॥ स जीव एव सनत्कुमारत्वं जीवन्मुक्तत्वं स्वेन ध्यानार्चनादिकर्मणा लभते । एवमविद्योपाधिकं जीवमुपपाद्य तस्मादेव जीवात् प्रद्युम्नाख्यं मन उत्पद्यते इत्याह—**यस्मिन्नित्याद्यर्धद्वयेन** । प्रद्युम्नसंज्ञके मनसि सर्वेषां भूतानां लयोदयौ उक्तौ अतो मानस्येव इयं सृष्टिरिति भावः ॥३७ **तस्मात्प्रसूत इति** । तच्छब्देन संकर्षणः परामृश्यते ॥ ३८ ॥ **तस्मात्सर्वमिति** तच्छब्देन प्रद्युम्नः स एव चानिरुद्धाख्योऽहंकारः ॥ ३९ ॥ एवं त्वंपदार्थं प्रद्युम्नादिजनकं जीवमुक्त्वाऽस्य पूर्वोक्तेन तत्पदार्थेनाभेदमाह-**यो वासुदेव इति** ॥ ४० ॥ परमकारणत्वं स्वस्यैवाह—**मत्त इति** । अक्षरं जीवः क्षरं प्रकृतिमहदहंकारादि सत्कारणम् ॥ ४२ ॥ मां प्रविश्येत्युक्तः प्रवेशो नदीसमुद्रदृष्टान्तेन मा भूदिति स्वस्य उपाधिशबलत्वं निराचष्टे **अहं हीति** । पुरुषश्चिन्मात्रः निष्क्रियः कूटस्थः ज्ञेय एव न तु प्राप्यः सर्वभूतप्रत्यगात्मत्वात् ॥ ४३ ॥ निर्गुणत्वात्सुषुप्ताविव वासनाशेषवती प्राप्तिः निष्कलत्वान्न संयोगरूपा अत एव निर्द्वन्द्वः । महाकाशघटाकाशयोरिवोपाध्यपगममात्रकृतत्वादभेदस्य। अत एवोपाध्यभावाद्वासनादिरूपः परिग्रहोऽपि नास्ति । ननु विश्वरूपस्य तव कथं निष्कलत्वमत आह—**एतदिति** । अयं रूपवानिति यत् एतत् त्वया न ज्ञातव्यम् ॥ ४४ ॥ यतोऽहं मुहूर्तान्नश्येयं अदृश्यो भवेयम् इच्छन्निति मदीक्षामात्रं सृष्टिसंहारावित्यर्थः । देवतादिवदर्शनेऽपि विश्वरूपत्वं नापैतीत्याशंक्याह—**मायेति** । सर्वनिष्कलस्य मम वैश्वरूप्यमेव मायेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ सर्वभूतगुणैः स्वरूपादिभिरेवं प्रकारेण युक्तं मां ज्ञातुं नार्हसि निर्गुणत्वान्ममेत्यर्थः ॥४६॥ संज्ञातः जीवत्वेन सम्यक् ज्ञातः पाठान्तरे जीवस्योपकरणभूतः संघातः जडवर्गोऽप्यहमेव जीवलयाधिष्ठानत्वाज्जीवोऽप्यहमेवेति भावः । यतः जडाजडवर्गात्माऽहमेव ततो हेतोश्चक्षुषा मां दृष्ट्वा सोपाधिकः समष्टिजीव एव मया दृष्टो न त्वीश्वर इति न मन्तव्यं जीवादिरूपेण ममैवावस्थानादित्याह-**नैवमिति** ।

अहं सर्वत्रगो ब्रह्मन्भूतग्रामान्तरात्मकः ।
भूतग्रामशरीरेषु नश्यत्सु न नशाम्यहम् ॥ ४८
सिद्धा हि ते महाभागा
नरा ह्येकान्तिनोऽभवन् ।
तमोरजोभ्यां निर्मुक्ताः
प्रवेक्ष्यन्ति च मां मुने ॥ ४९
हिरण्यगर्भो लोकादिश्चतुर्वक्त्रो निरुक्तगः ।
ब्रह्मा सनातनो देवो मम बह्वर्थचिन्तकः ॥ ५०
ललाटाच्चैव मे रुद्रो
देवः क्रोधाद्विनिःसृतः ।
पश्यैकादश मे रुद्रा-
न्दक्षिणं पार्श्वमास्थितान् ॥ ५१
द्वादशैव तथाऽऽदित्यान्
वामपार्श्वे समास्थितान् ।
अग्रतश्चैव मे पश्य
वसूनष्टौ सुरोत्तमान् ॥५२
नासत्यं चैव दस्रं च भिषजौ पश्य पृष्ठतः ।
सर्वान्प्रजापतीन्पश्य पश्य सप्त ऋषींस्तथा ॥
वेदान्यज्ञांश्च शतशः पश्यामृतमथौषधीः ।
तपांसि नियमांश्चैव यमानपि पृथग्विधान् ५४
तथाऽष्टगुणमैश्वर्यमेकस्थं पश्य मूर्तिमत् ।
श्रियं लक्ष्मीं च कीर्तिं च पृथिवीं च ककुद्मिनीं
वेदानां मातरं पश्य मत्स्थां देवीं सरस्वतीं
ध्रुवं च ज्योतिषां श्रेष्ठं पश्य नारद खेचरम्
अंभोधरान्समुद्रांश्च सरांसि सरितस्तथा ।
मूर्तिमन्तः पितृगणांश्चतुरः पश्य सत्तम ५७
त्रींश्चैवेमान्गुणान्पश्य
मत्स्थान्मूर्तिविवर्जितान् ।
देवकार्यादपि मुने
पितृकार्यं विशिष्यते ॥५८
देवानां च पितॄणां च पिता ह्येकोऽहमादितः ।
अहं हयशिरा भूत्वा समुद्रे पश्चिमोत्तरे ५९
पिबामि सुहुतं हव्यं कव्यं च श्रद्धयाऽन्वितम्
मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मां यज्ञमयजत्स्वयम् ६०
ततस्तस्मिन्वरान्प्रीतो दत्तवानस्म्यनुत्तमान् ।
मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च ॥
अहंकारकृतं चैव नाम पर्यायवाचकम् ।
त्वया कृतां च मर्यादां नातिक्रंस्याति कश्चन
त्वं चैव वरदो ब्रह्मन्वरेप्सूनां भविष्यासि ।
सुरासुरगणानां च ऋषीणां च तपोधन ६३
पितॄणां च महाभाग सततं संशितव्रत ।
विविधानां च भूतानां त्वमुपास्यो भविष्यसि
प्रादुर्भावगतश्चाहं सुरकार्येषु नित्यदा ।
अनुशास्यस्त्वया ब्रह्मन्नियोज्यश्च सुतो यथा
एतांश्चान्यांश्च रुचिरान्ब्रह्मणेऽमिततेजसे ।
अहं दत्वा वरान्प्रीतो निवृत्तिपरमोऽभवम् ६६
निर्वाणं सर्वधर्माणां निवृत्तिः परमा स्मृता ।
तस्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत्सर्वाङ्गनिर्वृतः ६७
विद्यासहायवन्तं च आदित्यस्थं समाहितम् ।
कापिलं प्राहुराचार्याः सांख्यनिश्चितनिश्चयाः
हिरण्यगर्भो भगवानेष च्छन्दसि सुष्टुतः ।
सोऽहं योगरतिर्ब्रह्मन्योगशास्त्रेषु शब्दितः ६९
एषोऽहं व्यक्तिमागत्य तिष्ठामि दिवि शाश्वतः
ततो युगसहस्रान्ते संहरिष्ये जगत्पुनः ७०
कृत्वाऽऽत्मस्थानि भूतानि
स्थावराणि चराणि च ।
एकाकी विद्यया सार्धं
विहरिष्ये जगत्पुनः ॥७१
ततो भूयो जगत्सर्वं करिष्यामीह विद्यया ।
अस्मिन्मूर्तिश्चतुर्थी या साऽसृजच्छेषमव्ययम्
स हि संकर्षणः प्रोक्तः प्रद्युम्नं सोऽप्यजीजनत्
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽहं सर्गो मम पुनः पुनः ७३
अनिरुद्धात्तथा ब्रह्मा तन्नाभिकमलोद्भवः ।
ब्रह्मणः सर्वभूतानि चराणि स्थावराणि च ॥
एतां सृष्टिं विजानीहि कल्पादिषु पुनः पुनः
यथा सूर्यस्य गगनादुदयास्तमने इह ७५
नष्टे पुनर्बलात्काल आनयत्यमितद्युतिः ।
तथा बलादहं पृथ्वीं सर्वभूतहिताय वै ॥७६
सत्त्वैराक्रान्तसर्वाङ्गां नष्टां सागरमेखलाम् ।
आनयिष्यामि स्वस्थानं वाराहं रूपमास्थितः
हिरण्याक्षं वधिष्यामि दैतेयं बलगर्वितम् ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा हिरण्यकशिपुं पुनः ७८
सुरकार्ये हनिष्यामि यज्ञघ्नं दितिनन्दनम् ।
विरोचनस्य बलवान्बलिः पुत्रो महासुरः ७९

स्पष्टार्थोऽध्यायशेषः ॥ ४८ ॥

अवध्यः सर्वलोकानां
सदेवासुररक्षसाम् ।
भविष्यति स शक्रं वा
स्वराज्याच्च्यावयिष्यति ॥ ८०
त्रैलोक्येऽपहृते तेन
विमुखे च शचीपतौ ।
अदित्यां द्वादशादित्यः
संभविष्यामि कश्यपात् ॥ ८१
ततो राज्यं प्रदास्यामि शक्रायामिततेजसे ।
देवताः स्थापयिष्यामि स्वस्वस्थानेषु नारद
बलिं चैव करिष्यामि पातालतलवासिनम् ।
दानवं च बलिश्रेष्ठमवध्यं सर्वदैवतैः ८३
त्रेतायुगे भविष्यामि रामो भृगुकुलोद्वहः ।
क्षत्रं चोत्सादयिष्यामि समृद्धबलवाहनम् ॥
संध्यांशे समनुप्राप्ते त्रेताया द्वापरस्य च ।
अहं दाशरथी रामो भविष्यामि जगत्पतिः
त्रितोपघाताद्वैरूप्यमेकतोऽथ द्वितस्तथा ।
प्राप्स्येते वानरत्वं हि प्रजापतिसुतावृषी ८६
तयोर्ये त्वन्वये जाता भविष्यन्ति वनौकसः
महाबला महावीर्याः शक्रतुल्यपराक्रमाः ८७
ते सहाया भविष्यन्ति सुरकार्ये मम द्विज ।
ततो रक्षःपतिं घोरं पुलस्त्यकुलपांसनम् ८८
हरिष्ये रावणं रौद्रं सगणं लोककण्टकम् ।
द्वापरस्य कलेश्चैव सन्धौ पार्यवसानिके ८९
प्रादुर्भावः कंसहेतोर्मथुरायां भविष्यति ।
तत्राहं दानवान्हत्वा सुबहून् देवकण्टकान्
कुशस्थलीं करिष्यामि निवेशं द्वारकां पुरीम्
वसानस्तत्र वै पुर्यामदितेर्विप्रियंकरम् ९१
हनिष्ये नरकं भौमं मुरुं पीठं च दानवम् ।
प्राग्ज्योतिषं पुरं रम्यं नानाधनसमन्वितम्
कुशस्थलीं नयिष्यामि हत्वा वै दानवोत्तमम्
महेश्वरमहासेनौ बाणप्रियहितैषिणौ ९३
पराजेष्याम्यथोद्युक्तौ देवौ लोकनमस्कृतौ ।
ततः सुतं बलेर्जित्वा बाणं बाहुसहस्रिणम्
विनाशयिष्यामि ततः सर्वान्सौभनिवासिनः
यः कालयवनः ख्यातो गर्गतेजोभिसंवृतः॥
भविष्यति वधस्तस्य मत्त एव द्विजोत्तम ।
जरासन्धश्च बलवान्सर्वराजविरोधनः ॥९६
भविष्यत्यसुरः स्फीतो भूमिपालो गिरिव्रजे
मम बुद्धिपरिस्पन्दाद्वधस्तस्य भविष्यति ९७
शिशुपालं वधिष्यामि यज्ञे धर्मसुतस्य वै ।
समागतेषु बलिषु पृथिव्यां सर्वराजसु ९८
वासविः सुसहायो वै मम त्वेको भविष्यति
युधिष्ठिरं स्थापयिष्ये स्वराज्ये भ्रातृभिः सह
एवं लोका वदिष्यन्ति नरनारायणावृषी ।
उद्युक्तौ दहतः क्षत्रं लोककार्यार्थमीश्वरौ १००
कृत्वा भारावतरणं वसुधाया यथेप्सितम् ।
सर्वसात्वतमुख्यानां द्वारकायाश्च सत्तम ॥
करिष्ये प्रलयं घोरमात्मज्ञानाभिसंहितः ।
कर्माण्यपरिमेयाणि चतुर्मूर्तिधरो ह्यहम् १०२
कृत्वा लोकान्गमिष्यामि स्वानहं ब्रह्मसत्कृतान्
हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च प्रादुर्भावाद्द्विजोत्तम ॥
वराहो नरसिंहश्च वामनो राम एव च ।
रामो दाशरथिश्चैव सात्वतः कल्किरेव च ॥
यदा वेदश्रुतिर्नष्टा मया प्रत्याहृता पुनः ।
सवेदाः सश्रुतीकाश्च कृताः पूर्वं कृते युगे१०५
अतिक्रान्ताःपुराणेषु श्रुतास्ते यदि वा क्वचित्
अतिक्रान्ताश्च बहवः प्रादुर्भावा ममोत्तमाः
लोककार्याणि कृत्वा च
पुनः स्वां प्रकृतिं गताः ।
न ह्येतद्ब्रह्मणा प्राप्त-
मीदृशं मम दर्शनम् ॥ १०७
यत्त्वया प्राप्तमद्येह एकान्तगतबुद्धिना ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं ब्रह्मन्भक्तिमतो मया ॥ ८
पुराणं च भविष्यं च सरहस्यं च सत्तम ।

भीष्म उवाच ।

एवं स भगवान्देवो विश्वमूर्तिधरोऽव्ययः९
एतावदुक्त्वा वचनं तत्रैवान्तर्दधे पुनः ।
नारदोऽपि महातेजाः प्राप्यानुग्रहमीप्सितम्
नरनारायणौ द्रष्टुं बदर्याश्रममाद्रवत् ।
इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ॥ ११
सांख्ययोगकृतं तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ।
नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत्पुनः १२
ब्रह्मणः सदने तात यथा दृष्टं यथा श्रुतम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

एतदाश्चर्यभूतं हि माहात्म्यं तस्य धीमतः
किं वै ब्रह्मा न जानीते यतः शुश्राव नारदात्
पितामहोऽपि भगवांस्तस्माद्देवादनन्तरः १४
कथं स न विजानीयात्प्रभावममितौजसः ।

भीष्म उवाच ।

महाकल्पसहस्राणि महाकल्पशतानि च
समतीतानि राजेन्द्र सर्गाश्च प्रलयाश्च ह ।
सर्गस्यादौ स्मृतो ब्रह्मा प्रजासर्गकरः प्रभुः१६

जानाति देवप्रवरं भूयश्चातोऽधिकं नृप ।
परमात्मानमीशानमात्मनः प्रभवं तथा ॥ १७
ये त्वन्ये ब्रह्मसदने सिद्धसंघाः समागताः ।
तेभ्यस्तच्छ्रावयामास पुराणं वेदसंमितम् ॥
तेषां सकाशात्सूर्यस्तु
श्रुत्वा वै भावितात्मनाम् ।
आत्मानुगामिनां राजन्
श्रावयामास वै ततः ॥ १९
षट्षष्टिर्हि सहस्राणि
ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
सूर्यस्य तपतो लोकान्
निर्मिता ये पुरःसराः ॥ २०
तेषामकथयत्सूर्यः सर्वेषां भावितात्मनाम् ।
सूर्यानुगामिभिस्तात ऋषिभिस्तैर्महात्माभिः
मेरौ समागता देवाः श्राविताश्चेदमुत्तमम् ।
देवानां तु सकाशाद्वै ततः श्रुत्वाऽसितो द्विजः
श्रावयामास राजेन्द्र पितॄणां मुनिसत्तमः ।
मम चापि पिता तात कथयामास शान्तनुः
ततो मयाऽपि श्रुत्वा च कीर्तितं तव भारत
सुरैर्वा मुनिभिर्वापि पुराणं यैरिदं श्रुतम् २४
सर्वे ते परमात्मानं पूजयन्ते समन्ततः ।
इदमाख्यानमार्षेयं पारंपर्यागतं नृप ॥ २५
नावासुदेवाभक्ताय त्वया देयं कथञ्चन ।
मत्तोऽन्यानि च ते राजन्नुपाख्यानशतानि वै
यानि श्रुतानि सर्वाणि तेषां सारोऽयमुद्धृतः
सुरासुरैर्यथा राजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतम् ॥ २७
एवमेतत्पुरा विप्रैः कथामृतमिहोद्धृतम् ।
यश्चेदं पठते नित्यं यश्चेदं शृणुयान्नरः ॥ २८
एकान्तभावोपगत एकान्तेषु समाहितः ।
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं भूत्वा चन्द्रप्रभो नरः ॥
स सहस्रार्चिषं देवं
प्रविशेन्नात्र संशयः ।
मुच्येदार्तस्तथा रोगा-
च्छ्रुत्वेमामादितः कथाम् ॥ ३०
जिज्ञासुर्लभते कामान्भक्तो भक्तगतिं व्रजेत् ।
त्वयाऽपि सततं राजन्नभ्यर्च्यः पुरुषोत्तमः
स हि माता पिता चैव कृत्स्नस्य जगतो गुरुः
ब्रह्मण्यदेवो भगवान्प्रीयतां ते सनातनः ३२
युधिष्ठिर महाबाहो महाबुद्धिर्जनार्दनः ।

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वैतदाख्यानवरं धर्मराड्जनमेजय ॥ ३३
भ्रातरश्चास्य ते सर्वे नारायणपराऽभवन् ।
जितं भगवता तेन पुरुषेणेति भारत ॥ ३४
नित्यं जप्यपरा भूत्वा सरस्वतीमुदीरयन् ।
यो ह्यस्माकं गुरुश्रेष्ठः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ३५
जगौ परमकं जप्यं नारायणमुदीरयन् ।
गत्वाऽन्तरिक्षात्सततं क्षीरोदममृताशयम् ॥
पूजयित्वा च देवेशं पुनरायात्स्वमाश्रमम् ।

भीष्म उवाच ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं नारदोक्तं मयेरितम् ३७
पारंपर्यागतं ह्येतत्पित्रा मे कथितं पुरा ।

सौतिरुवाच ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायनकीर्तितम् ३८
जनमेजयेन तच्छ्रुत्वा कृतं सम्यग्यथाविधि
यूयं हि तप्ततपसः सर्वे च चरितव्रताः ॥ ३९
सर्वे वेदविदो मुख्या नैमिषारण्यवासिनः ।
शौनकस्य महासत्रं प्राप्ताः सर्वे द्विजोत्तमाः
यजध्वं सुहुतैर्यज्ञैः शाश्वतं परमेश्वरम् ।
पारंपर्यागतं ह्येतत्पित्रा मे कथितं पुरा १४१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
ऊनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥

* * *

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३९ ॥

३४०-[१६७]

शौनक उवाच ।

कथं स भगवान्देवो यज्ञेष्वग्रहरः प्रभुः ।
यज्ञधारी च सततं वेदवेदाङ्गवित्तथा ॥ १
निवृत्तं चास्थितो धर्मं क्षमी भागवतः प्रभुः ।
निवृत्तिधर्मान्विदधे स एव भगवान्प्रभुः २
कथं प्रवृत्तिधर्मेषु भागार्हा देवताः कृताः ।
कथं निवृत्तिधर्माश्च कृता व्यावृत्तबुद्धयः ॥ ३
एतं नः संशयं सौते छिन्धि गुह्यं सनातनम् ।
त्वया नारायणकथाः श्रुता वै धर्मसंहिताः

सौतिरुवाच ।

जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासश्च धीमतः
तत्तेऽहं कथयिष्यामि पौराणं शौनकोत्तम ५
श्रुत्वा माहात्म्यमेतस्य देहिनां परमात्मनः ।
जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशम्पायनमब्रवीत् ॥ ६

जनमेजय उवाच ।

इमे सब्रह्मका लोकाः ससुरासुरमानवाः ।
क्रियास्वभ्युदयोक्तासु सक्ता दृश्यन्ति सर्वशः ७
मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मन्निर्वाणं परमं सुखम् ।
ये तु मुक्ता भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिताः ॥ ८
ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्तीह शुश्रुम ।
अयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः ॥ ९
यं हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन्
किं च ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभित्प्रभुः १०
सूर्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वरुण एव च ।
आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवौकसः ॥
प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितम् ।
ततस्तेनास्थिता मार्गं ध्रुवमक्षरमव्ययम् ॥ १२
स्मृतिकालपरीमाणं प्रवृत्तिं ये समास्थिताः ।
दोषः कालपरीमाणे महानेष क्रियावताम् ॥ १३
एतन्मे संशयं विप्र हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
छिन्धीतिहासकथनात्परं कौतूहलं हि मे १४
कथं भागहराः प्रोक्ता देवताः क्रतुषु द्विज ।
किमर्थं चाध्वरे ब्रह्मन्निज्यन्ते त्रिदिवौकसः ॥
ये च भागं प्रगृह्णन्ति यज्ञेषु द्विजसत्तम ।
ते यजन्तो महायज्ञैः कस्य भागं ददान्ति वै ॥

वैशम्पायन उवाच ।

अहो गूढतमः प्रश्नस्त्वया पृष्टो जनेश्वर ।
नातप्ततपसा ह्येष नावेदविदुषा तथा ॥ १७
नापुराणविदा चैव शक्यो व्याहर्तुमञ्जसा ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मे पृष्टः पुरा गुरुः १८
कृष्णद्वैपायनो व्यासो वेदव्यासो महानृषिः ।
सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ॥ १९
अहं चतुर्थः शिष्यो वै
पञ्चमश्च शुकः स्मृतः ।
एतान्समागतान्सर्वा-
न्पञ्च शिष्यान्दमान्वितान् ॥ २०
शौचाचारसमायुक्ता-
ञ्जितक्रोधान् जितेन्द्रियान् ।
वेदानध्यापयामास
महाभारतपञ्चमान् ॥ २१
मेरौ गिरिवरे रम्ये
सिद्धचारणसेविते ।
तेषामभ्यस्यतां वेदान्
कदाचित्संशयोऽभवत् ॥ २२
एष वै यस्त्वया पृष्टस्तेन तेषां प्रकीर्तितः ।
ततः श्रुतो मया चापि तत्राख्येयोऽद्य भारत
शिष्याणां वचनं श्रुत्वा सर्वाज्ञानतमोनुदः ।
पराशरसुतः श्रीमान्व्यासो वाक्यमथाब्रवीत
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च जानीयामिति सत्तमाः
तस्य मे तप्ततपसो निगृहीतेन्द्रियस्य च ।
नारायणप्रसादेन क्षीरोदस्यानुकूलतः ॥ २६

३४०

कथं स इति । यज्ञधारी यज्ञकृत् । एकस्यैव यज्ञभोक्तृत्वं यज्ञकर्तृत्वं च विरुद्धमित्यर्थः । तथा परस्परविरुद्धयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोः एकस्य शास्त्रत्वं विरुद्धं प्रतारकत्वापत्तेरिति प्रश्नार्थः । एतेन जीवेशयोरभेदस्तत्प्रतिपत्त्यर्थो निवृत्तिधर्मश्चाक्षिप्त इति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ देहिनां परमात्मनः अन्तरात्मनः ॥ ६ ॥ सहस्रार्चिषं सूर्यान्तर्यामिणम् अनन्ताचिद्रूपं वा ॥ ९ ॥ **यमिति** । निवृत्तिधर्मश्चेच्छ्रेयांस्तर्हि येऽस्मदपेक्षया जगत्तत्त्वमधिकं जानान्ति तेऽपि ब्रह्मरुद्रादयः सृष्टिसंहारादौ न प्रवर्तेयुरतः प्रतारणामात्रं निवृत्तिधर्म इत्यर्थः ॥ १० ॥ **कथमिति** । यथा देवा देवान्तराभावादितरेभ्यो भागमदत्वा स्वयं सुखमेधन्ते एवं वयमपि सुखं स्थास्याम इति प्रवृत्तिमार्गोऽप्याक्षिप्तः ॥ १५ ॥

त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं यथेप्सितम् ।
तच्छृणुध्वं यथान्यायं वक्ष्ये संशयमुत्तमम् २७
यथा वृत्तं हि कल्पादौ दृष्टं मे ज्ञानचक्षुषा ।
परमात्मेति यं प्राहुः सांख्ययोगविदो जनाः
महापुरुषसंज्ञां स लभते स्वेन कर्मणा ।
तस्मात्प्रसूतमव्यक्तं प्रधानं तं विदुर्बुधाः॥ २९
अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नं लोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात् ।
अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मेति कथ्यते ॥
योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम्
सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्।
अहंकारप्रसूतानि महाभूतानि पञ्चधा ॥ ३२
महाभूतानि सृष्ट्वैव तान्गुणान्निर्ममे पुनः ।
भूतेभ्यश्चैव निष्पन्ना मूर्तिमन्तश्च तान् शृणु ॥
मरीचिरङ्गिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्च महात्मा वै मनुः स्वायंभुवस्तथा३४
ज्ञेयाः प्रकृतयोऽष्टौ ता
यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
वेदवेदाङ्गसंयुक्तान्
यज्ञयज्ञाङ्गसंयुतान् ॥ ३५
निर्ममे लोकसिद्ध्यर्थं
ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यश्च
जातं विश्वमिदं जगत् ॥ ३६
रुद्रो रोषात्मको जातो
दशान्यान्सोऽसृजत्स्वयम् ।
एकादशैते रुद्रास्तु
विकारपुरुषाः स्मृताः ॥ ३७
ते रुद्राः प्रकृतिश्चैव सर्वे चैव सुरर्षयः ।
उत्पन्ना लोकसिद्ध्यर्थं ब्रह्माणं समुपस्थिताः ३८
वयं सृष्टा हि भगवंस्त्वया च प्रभविष्णुना ।
येन यस्मिन्नधिकारे वर्तितव्यं पितामह ॥ ३९
योऽसौ त्वयाऽभिनिर्दिष्टो
ह्यधिकारोऽर्थचिन्तकः ।
परिपाल्यः कथं तेन
साहंकारेण कर्तृणा ॥ ४०
प्रदिशस्व बलं तस्य
योऽधिकारार्थचिन्तकः ।
एवमुक्तो महादेवो
देवांस्तानिदमब्रवीत् ॥ ४१

ब्रह्मोवाच ।

साध्वहं ज्ञापितो देवा युष्माभिर्भद्रमस्तु वः
ममाप्येषा समुत्पन्ना चिन्ता या भवतां मता
लोकत्रयस्य कृत्स्नस्य कथं कार्यः परिग्रहः ।
कथं बलक्षयो न स्याद्युष्माकं ह्यात्मनश्च मे ॥
इतः सर्वेऽपि गच्छामः शरणं लोकसाक्षिणम्
महापुरुषमव्यक्तं स नो वक्ष्यति यद्धितम्॥४४
ततस्ते ब्रह्मणा सार्धमृषयो विबुधास्तथा ।
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं जग्मुर्लोकहितार्थिनः ॥
ते तपः समुपातिष्ठन्ब्रह्मोक्तं वेदकल्पितम् ।
स महानियमो नाम तपश्चर्यासु दारुणः ॥ ४६
उर्ध्वा दृष्टिर्बाहवश्च एकाग्रं च मनोऽभवत् ।
एकपादाःस्थिताः सर्वे काष्ठभूताः समाहिताः
दिव्यं वर्षसहस्रं ते तपस्तप्त्वा सुदारुणम् ।
शुश्रुवुर्मधुरां वाणीं वेदवेदाङ्गभूषिताम् ॥ ४८

श्रीभगवानुवाच ।

भो भोः सब्रह्मका देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
स्वागतेनार्च्य वः सर्वान् श्रावये वाक्यमुत्तमं
विज्ञातं वो मया कार्यं तच्च लोकहितं महत्
प्रवृत्तियुक्तं कर्तव्यं युष्मत्प्राणोपबृंहणम् ५०
सुतप्तं च तपो देवा ममाराधनकाम्यया ।
भोक्ष्यथास्य महासत्त्वास्तपसः फलमुत्तमम्
एष ब्रह्मा लोकगुरुर्महान् लोकपितामहः ।
यूयं च विबुधश्रेष्ठा मां यजध्वं समाहिताः

मयेति । श्रुत्यनुमानाभ्यां पारोक्ष्येण गृहीतार्थो योगिनां प्रत्यक्षः । अतो योगजं प्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तं योगभाष्ये—‘ तत्परं प्रत्यक्षं तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजम् ’ इति योगसिद्ध्यभावे तु आत्माऽऽगमगम्य एवायमर्थ इत्याशयः ॥ २५ ॥ परमात्मनः प्रतिबिम्बभूता देवा बिम्बभूतं परमात्मानं येन रूपेण महांचक्रुस्तेन तेन रूपेण स्वयं पूजां यज्ञभागादिरूपां लब्धवन्तः । यथोक्तं भागवते—

‘ यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं
तच्चात्मनः प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ’ इति ।

अतः फलावस्थां स्वयमकुर्वन्तोऽपि देवा अस्मद्दत्तान्यज्ञभागान्भुञ्जते । अस्माकं च तेभ्योऽप्रदाने महान्दोषः—

‘ इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ’ ॥

इति गीतावचनात् । अतः प्रवृत्तिमार्गोऽवश्यमनुसरणीय इत्याह—**परमात्मेति यं प्राहुरित्यादिना** सनः सनत्सुजातश्चेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ २८ ॥

सर्वे भागान्कल्पयध्वं यज्ञेषु मम नित्यशः।
तथा श्रेयोऽभिधास्यामि यथाधीकारमीश्वराः

वैशम्पायन उवाच।

श्रुत्वैतद्देवदेवस्य वाक्यं हृष्टतनूरुहाः।
ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्मा ते च महर्षयः ५४
वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमाहरन्।
तस्मिन्सत्रे सदा ब्रह्मा स्वयं भागमकल्पयत्
देवा देवर्षयश्चैव स्वं स्वं भागमकल्पयन्।
ते कार्तयुगधर्माणो भागाः परमसत्कृताः ५६
प्राहुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम्।
बृहन्तं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुम् ५७
ततोऽथ वरदो देवस्तान्सर्वानमरान्स्थितान्।
अशरीरो बभाषेदं वाक्यं खस्थो महेश्वरः ५८
येन यः कल्पितो भागः स तथा मामुपागतः
प्रीतोऽहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणम्
एतद्वो लक्षणं देवा मत्प्रसादसमुद्भवम्।
स्वयं यज्ञैर्यजमानाः समाप्तवरदक्षिणैः ६०
युगे युगे भविष्यध्वं प्रवृत्तिफलभागिनः।
यज्ञैर्ये चापि यक्ष्यन्ति सर्वलोकेषु वै सुराः
कल्पायिष्यंति वो भागांस्ते नरा वेदकल्पितान्
यो मे यथा कल्पितवान्भागमस्मिन्महाक्रतौ
स तथा यज्ञभागार्हो वेदसूत्रे मया कृतः।
यूयं लोकान्भावयध्वं यज्ञभागफलोचिताः
सर्वार्थचिन्तका लोके यथाधीकारनिर्मिताः
याः क्रियाः प्रचरिष्यन्ति प्रवृत्तिफलसत्कृताः
आभिराप्यायितबला लोकान्वै धारयिष्यथ
यूयं हि भाविता यज्ञैः सर्वयज्ञेषु मानवैः ६५
मां ततो भावयिष्यध्वमेषा वो भावना मम
इत्यर्थं निर्मिता वेदा यज्ञाश्चौषधिभिः सह

एभिः सम्यक् प्रयुक्तैर्हि
प्रीयन्ते देवताः क्षितौ।
निर्माणमेतद्युष्माकं
प्रवृत्तिगुणकल्पितम् ॥ ६७

मया कृतं सुरश्रेष्ठा यावत्कल्पक्षयादिह।
चिन्तयध्वं लोकहितं यथाधीकारमीश्वराः
मरीचिरंगिराश्चात्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वसिष्ठ इति सप्तैते मानसा निर्मिता हि ते
एते वेदविदो मुख्या वेदाचार्याश्च कल्पिताः
प्रवृत्तिधर्मिणश्चैव प्राजापत्ये च कल्पिताः ७०
अयं क्रियावतां पन्था व्यक्तीभूतः सनातनः।
अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकसर्गकरः प्रभुः ७१
सनः सनत्सुजातश्च सनकः ससनन्दनः।
सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्च सनातनः ७२
सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मणः सुताः।
स्वयमागतविज्ञाना निवृत्तिं धर्ममास्थिताः
एते योगविदो मुख्याः सांख्यज्ञानविशारदाः
आचार्या धर्मशास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवर्तकाः ७४
यतोऽहं प्रसृतः पूर्वमव्यक्तात्त्रिगुणो महान्।
तस्मात्परतरो योऽसौ क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः
सोऽहं क्रियावतां पन्थाः पुनरावृत्तिदुर्लभः।
यो यथा निर्मितो जन्तुर्यस्मिन्यास्मिंश्च कर्माणि
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा तत्फलं सोऽश्नुते महत्
एष लोकगुरुर्ब्रह्मा जगदादिकरः प्रभुः ७७
एष माता पिता चैव युष्माकं च पितामहः।
मयाऽनुशिष्टो भविता सर्वभूतवरप्रदः ७८
अस्य चैवात्मजो रुद्रो ललाटाद्यः समुत्थितः
ब्रह्मानुशिष्टो भविता सर्वभूतधरः प्रभुः ७९
गच्छध्वं स्वानधीकारांश्चिन्तयध्वं यथाविधि
प्रवर्तन्तां क्रियाः सर्वाः सर्वलोकेषु मा चिरम्
प्रदिश्यन्तां च कर्माणि प्राणिनां गतयस्तथा
परिनिष्ठितकालानि आयूंषीह सुरोत्तमाः ८१
इदं कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तितः।
अहिंस्या यज्ञपशवो युगेऽस्मिन्न तदन्यथा ८२
चतुष्पात्सकलो धर्मो भविष्यत्यत्र वै सुराः।
ततस्त्रेतायुगं नाम त्रयी यत्र भविष्यति ८३
प्रोक्षिता यत्र पशवो वधं प्राप्स्यन्ति वै मखे
यत्र पादश्चतुर्थो वै धर्मस्य न भविष्यति ८४

एवं रजःप्रधानानां प्रवृत्तिमार्गमुक्त्वा सत्त्वप्रधानानां योग्यं निवृत्तिमार्गमाह—**सन इति** ॥ ७२ ॥ कुत एवं मार्गभेदोऽधिकारिभेदश्चेत्याशंक्याह-**यतोऽहामिति** । अहङ्कारो यतस्त्रिगुणः सात्त्विको राजसस्तामसश्चातः सृष्टित्रैविध्यं जातम् । येऽत्यन्तं सात्त्विकास्ते धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यबलेनाहङ्कारात्परं क्षेत्रज्ञं संहारक्रमेण प्रविशन्ति । ये राजसास्तेऽहङ्कारात्पराचीनमेव शब्दादिकं पुरुषार्थत्वेन पश्यन्तः प्रवृत्तावधिक्रियन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ **सोऽहमिति** । सोहं निवृत्तिमार्गरूपः आत्यान्तिकी निवृत्तिरात्ममात्रावशेषैवेत्यात्मैव निवृत्तिरूपः पन्थाः । स क्रियावतां पुनरावृत्तिमतां दुर्लभः पुनरावृत्तिदुर्लभः मध्यनपदलोपी समासः मार्गद्वैविध्यादिकमुपसंहरति—**यो यथेति** ॥ ७६ ॥ एष लोकगुरुरित्यादि स्पष्टार्थम् ॥ ७७ ॥

ततो वै द्वापरं नाम मिश्रः कालो भविष्यति
द्विपादहीनो धर्मश्च युगे तस्मिन् भविष्यति
ततस्तिष्येऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते।
एकपादस्थितो धर्मो यत्र तत्र भविष्यति ८६
देवा देवर्षयश्चोचुस्तमेवंवादिनं गुरुम्।
एकपादस्थिते धर्मे यत्र क्वचन गामिनि ८७
कथं कर्तव्यमस्माभिर्भगवंस्तद्वदस्व नः।

श्रीभगवानुवाच।

यत्र वेदाश्च यज्ञाश्च तपः सत्यं दमस्तथा ८८
अहिंसाधर्मसंयुक्ताः
प्रचरेयुः सुरोत्तमाः।
स वो देशः सेवितव्यो
मा वोऽधर्मः पदा स्पृशेत् ॥८९

व्यास उवाच।

तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः सर्षिगणास्तथा
नमस्कृत्वा भगवते जग्मुर्देशान्यथेप्सितान्
गतेषु त्रिदिवौकःसु ब्रह्मैकः पर्यवस्थितः।
दिदृक्षुर्भगवन्तं तमनिरुद्धतनौ स्थितम् ९१
तं देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरो महत्।
साङ्गानावर्तयन्वेदान्कमण्डलुत्रिदण्डधृक् ९२
ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममितौजसम्।
लोककर्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया
मूर्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः।
स परिष्वज्य देवेन वचनं श्रावितस्तदा ९४

श्रीभगवानुवाच।

लोककार्यगतीः सर्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि
धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः॥
त्वय्यावेशितभारोऽहं
धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जसा।
यदा च सुरकार्यं ते
अविषह्यं भविष्यति॥ ९६
प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदाऽऽत्मज्ञानदेशिकः
एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवान्तरधीयत ९७
तेनानुशिष्टो ब्रह्मापि स्वलोकमचिराद्गतः।
एवमेष महाभाग पद्मनाभः सनातनः॥ ९८
यज्ञेष्वग्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा।
निवृत्तिं चास्थितो धर्मं गतिमक्षयधर्मिणाम्
प्रवृत्तिधर्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रताम्
स आदिः स मध्यः स चान्तः प्रजानां
स धाता स धेयं स कर्ता स कार्यम्
युगान्ते प्रसुप्तः सुसंक्षिप्य लोकान्
युगादौ प्रबुद्धो जगद्ध्युत्ससर्ज १००
तस्मै नमध्वं देवाय निर्गुणाय महात्मने।
अजाय विश्वरूपाय धाम्ने सर्वदिवौकसाम् १
महाभूताधिपतये रुद्राणां पतये तथा।
आदित्यपतये चैव वसूनां पतये तथा॥ २
अश्विभ्यां पतये चैव मरुतां पतये तथा।
वेदयज्ञाधिपतये वेदाङ्गपतयेऽपि च॥ ३
समुद्रवासिने नित्यं हरये मुञ्जकेशिने।
शान्ताय सर्वभूतानां मोक्षधर्मानुभाषिणे ४
तपसां तेजसां चैव पतये यशसामपि।
वचसां पतये नित्यं सरितां पतये तथा॥ ५
कपर्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते।
विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्मूर्तिधृते सदा॥ ६
गुह्याय ज्ञानदृश्याय अक्षराय क्षराय च।
एष देवः सञ्चरति सर्वत्रगतिरव्ययः॥ ७
एष चैतत्परं ब्रह्म ज्ञेयो विज्ञानचक्षुषा।
एवमेतत्पुरा दृष्टं मया वै ज्ञानचक्षुषा॥ ८
कथितं तच्च वै सर्वं मया पृष्टेन तत्त्वतः।
क्रियतां मद्वचः शिष्याः सेव्यतां हरिरीश्वरः
गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि ९

वैशम्पायन उवाच।

इत्युक्तास्तु वयं तेन वेदव्यासेन धीमता।
सर्वे शिष्याः सुतश्चास्य शुकः परमधर्मवित्
स चास्माकमुपाध्यायः सहास्माभिर्विशांपते
चतुर्वेदोद्गताभिस्तमृग्भिः समभितुष्टुवे॥ १९
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
एवं मेऽकथयद्राजन्पुरा द्वैपायनो गुरुः १२
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चैनं परिकीर्तयेत्।
नमो भगवते कृत्वा समाहितमतिर्नरः॥ १३
भवत्यरोगो मतिमान्बलरूपसमन्वितः।
आतुरो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात्

एवमुक्त्वेत्यादि व्यासवाक्यम्॥ ९७॥ प्रश्नानां क्रमेणोत्तराण्युक्त्वा उपसंहरति—**एवमेष इत्यादिना** ॥९८॥ भक्त्यतिशयात्प्रश्नोत्तरमुक्त्वा स्मृतं परमात्मानं स्तौति—**स आदिरिति**। धाता दधाति धारयति पोषयति वा धेयं धारणीयं पोषणीयं च॥ १००॥ नाम्नां निर्वचनं तु स्वयमेव करिष्यतीति न व्याख्यायन्ते॥ १॥

कामान्कामी लभेत्कामं दीर्घं चायुरवाप्नुयात
ब्राह्मणः सर्ववेदी स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत
वैश्यो विपुललाभः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात
अपुत्रो लभते पुत्रं कन्या चैवेप्सितं पतिम् ॥
लग्नगर्भा विमुच्येत गर्भिणी जनयेत्सुतम् ।
वन्ध्या प्रसवमाप्नोति पुत्रपौत्रसमृद्धिमत १७
क्षेमेण गच्छेदध्वानमिदं यः पठते पथि ।
योऽयं कामं कामयते स तमाप्नोति च ध्रुवम्
इदं महर्षेर्वचनं विनिश्चितं
महात्मनः पुरुषवरस्य कीर्तितम् ।
समागमं चर्षिदिवौकसामिमं
निशम्य भक्ताः सुसुखं लभन्ते ॥ १९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥

* * *

३४१-[१६८]

जनमेजय उवाच ।
अस्तौषीद्यैरिमं व्यासः सशिष्यो मधुसूदनम्
नामभिर्विविधैरेषां निरुक्तं भगवन्मम ॥ १
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः प्रजापतिपतेर्हरेः ।
श्रुत्वा भवेयं यत्पूतः शरच्चन्द्र इवामलः ॥ २
वैशम्पायन उवाच ।
शृणु राजन्यथाचष्ट फाल्गुनस्य हरिः प्रभुः।
प्रसन्नात्माऽऽत्मनो नाम्नां निरुक्तं गुणकर्मजम्
नामभिः कीर्तितैस्तस्य केशवस्य महात्मनः ।
पृष्टवान्केशवं राजन् फाल्गुनः परवीरहा ४
अर्जुन उवाच ।
भगवन्भूतभव्येश सर्वभूतसृगव्यय ।
लोकधाम जगन्नाथ लोकानामभयप्रद ॥ ५
यानि नामानि ते देव कीर्तितानि महर्षिभिः
वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः ॥ ६
तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि केशव
न ह्यन्यो वर्णयेन्नाम्नां निरुक्तं त्वामृते प्रभो ७
श्रीभगवानुवाच ।
ऋग्वेदे सयजुर्वेदे तथैवाथर्वसामसु ।
पुराणे सोपनिषदे तथैव ज्योतिषेऽर्जुन ॥ ८
सांख्ये च योगशास्त्रे च आयुर्वेदे तथैव च।
बहूनि मम नामानि कीर्तितानि महर्षिभिः ९
गौणानि तत्र नामानि
कर्मजानि च कानिचित् ।
निरुक्तं कर्मजानां त्वं
शृणुष्व प्रयतोऽनघ ॥ १०
कथ्यमानं मया तात
त्वं हि मेऽर्धं स्मृतः पुरा ।
नमोऽतियशसे तस्मै
देहिनां परमात्मने ॥
नारायणाय विश्वाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः १२
योऽसौ योनिर्हि सर्वस्य
स्थावरस्य चरस्य च ।
अष्टादशगुणं यत्त-
त्सत्त्वं सत्त्ववतां वर ॥ १३
प्रकृतिः सा परा मह्यं रोदसी योगधारिणी।
ऋतासत्याऽमराजय्यालोकानामात्मसंज्ञिता

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चत्वारिंशदाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३४०॥

३४१

अस्तौषीदिति । निरुक्तं निर्वचनम् ॥ १ ॥ गुणकर्मजं गुणः सर्वज्ञत्वादिस्तज्जं कर्म जगत्सृष्ट्यादि तज्जम् ॥ ३ ॥ अष्टादशगुणं सत्त्वम्—

'प्रीतिः प्राकाश्यमुद्रेको लघुता सुखमेव च ।
अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः श्रद्दधानता ।
क्षमा धृतिरहिंसा च शौचमक्रोध एव च ।
आर्जवं समता सत्यमनसूया तथैव च ॥ ' इति ।

तत्तद्गुणोपाधिःप्रीत्यादिशब्दितो भवतीति गौणनामनिर्वचनम् साष्टादशगुणमयी मह्यं मम परा प्रकृतिः स्वरूपम् । रोदसी द्यावापृथिव्यात्मिका योगेन लोकान्धारयतीति योगधारिणी ऋता कर्मफलभूता ब्रह्मलोकान्ता सत्या अबाधिताचिन्मात्ररूपा ॥ १४ ॥

तस्मात्सर्वाः प्रवर्तन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
तपो यज्ञश्च यष्टा च पुराणः पुरुषो विराट् ॥
अनिरुद्ध इति प्रोक्तो लोकानां प्रभवाप्ययः ।
ब्राह्मे रात्रिक्षये प्राप्ते तस्य ह्यमिततेजसः ॥ १६
प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मं पद्मनिभेक्षण ।
ततो ब्रह्मा समभवत्स तस्यैव प्रसादजः ॥ १७
अह्नः क्षये ललाटाच्च सुतो देवस्य वै तथा ।
क्रोधाविष्टस्य संजज्ञे रुद्रः संहारकारकः १८
एतौ द्वौ विबुधश्रेष्ठौ प्रसादक्रोधजावुभौ ।
तदादेशितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ १९
निमित्तमात्रं तावत्र सर्वप्राणिवरप्रदौ ।
कपर्दी जटिलो मुण्डः श्मशानगृहसेवकः ॥२०
उग्रव्रतचरो रुद्रो योगी परमदारुणः ।
दक्षक्रतुहरश्चैव भगनेत्रहरस्तथा ॥ २१
नारायणात्मको ज्ञेयः पाण्डवेय युगे युगे ।
तस्मिन्हि पूज्यमाने वै देवदेवे महेश्वरे ॥ २२
संपूजितो भवेत्पार्थ देवो नारायणः प्रभुः ।
अहमात्मा हि लोकानां विश्वेषां पाण्डुनन्दन
तस्मादात्मानमेवाग्रे रुद्रं संपूजयाम्यहम् ।
यद्यहं नार्चयेयं वै ईशानं वरदं शिवम् ॥ २४
आत्मानं नार्चयेत्कश्चिदिति मे भावितात्मनः
मया प्रमाणं हि कृतं लोकः समनुवर्तते ॥ २५
प्रमाणानि हि पूज्यानि ततस्तं पूजयाम्यहम् ।
यस्तं वेत्ति स मां वेत्ति यो नु तं स हि मामनु
रुद्रो नारायणश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ।
लोके चरति कौन्तेय व्यक्तिस्थं सर्वकर्मसु २७
न हि मे केनचिद्देयो वरः पाण्डवनन्दन ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा पुराणं रुद्रमीश्वरम् ॥२८
पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ।
न हि विष्णुः प्रणमति कस्मैचिद्विबुधाय च
ऋते आत्मानमेवेति ततो रुद्रं भजाम्यहम् ।
सब्रह्मकाः सरुद्राश्च सेन्द्रा देवाः सहर्षिभिः ॥
अर्चयन्ति सुरश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ।
भविष्यतां वर्ततां च भूतानां चैव भारत ३१
सर्वेषामग्रणीर्विष्णुः सेव्यः पूज्यश्च नित्यशः ।
नमस्व हव्यदं विष्णुं तथा शरणदं नमः ॥ ३२
वरदं नमस्व कौन्तेय हव्यकव्यभुजं नमः ।
चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि मे श्रुतम् ॥
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः ।
अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् ॥
ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः
सर्वे च्यवनधर्मास्ते प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् ३५
ब्रह्माणं शितिकण्ठं च
याश्चान्या देवताः स्मृताः ।
प्रबुद्धचर्याः सेवन्तो
मामेवैष्यन्ति यत्परम् ॥ ३६
भक्तं प्रति विशेषस्ते एष पार्थानुकीर्तितः ।
त्वं चैवाहं च कौन्तेय नरनारायणौ स्मृतौ ॥
भारावतरणार्थं तु प्रविष्टौ मानुषीं तनुम् ।
जानाम्यध्यात्मयोगांश्च योऽहं यस्माच्च भारत
निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथाऽभ्युदयिकोऽपि च
नराणामयनं ख्यातमहमेकः सनातनः ॥ ३९
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं मम तत्पूर्वमतो नारायणो ह्यहम् ॥ ४०

तस्मात् कृताद्यात्मकात्परमात्मन्यध्यस्तात्सत्त्वात् तपआदिरूपोऽनिरुद्ध एव ॥ १५ ॥ चतुर्विधाः आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति गीतोक्ताः ॥ ३३ ॥ अन्या आत्मातिरिक्ता देवतास्यास्तीत्यन्यदेवतः । तथा च श्रुतिः 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्' इति अन्योपास्तिं निन्दति । अनन्याऽऽत्मैव देवता येषां 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादिश्रुतेः । ते ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रतिज्ञातं नामनिर्वचनं करोति—**नराणामित्यादिना** । नरा जीवाः विम्बे प्रतिविम्बमिव यत्राध्यस्ताः । अतस्तेषामयनं नरायणः स्वार्थे तद्धित इत्येकोऽर्थः । दर्पणादि स्वच्छं द्रव्यं प्राप्य रविरश्मिवत् प्रतिस्रोतः प्रवृत्तैर्नयनरश्मिभिर्ग्रीवास्थमेव मुखं पूर्वप्रवृत्तनयनसंस्कारात् प्रत्यङ्मुखत्वाद्युपाधिधर्मविशिष्टं गृह्यते । अन्यथाऽत्यन्ताननुभूतपुरुषादिदर्शनं दर्पणे न स्यात् । तद्विषयकसंस्काराभावात् योऽयं दर्पणे दृष्टः स एवायमित्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाच्च न दर्पणेऽभिनवमुखाध्यास इति व्युत्पादितं **वेदान्तकतके**ऽस्माभिः । श्रुतिश्च ईशजीवयोर्बिम्बप्रतिविम्बभावं दर्शयति—

'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा' इति। तस्माद्बिम्बचैतन्येऽध्यस्तस्य जीवाख्यप्रतिविम्बस्याविद्यादर्पणापनये तत्रैव विलय इति युक्तम् ॥ ३९ ॥ तस्य नारायणत्वे निर्वचनान्तरमाह—**आप इति** । नरो जीवस्तदविद्याकल्पितं अम्बुप्रधानत्वादापः पुरुषवचसो भवन्तीति-

छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततो ह्यहम् ॥ ४१
गतिश्च सर्वभूतानां
प्रजनश्चापि भारत ।
व्याप्ता मे रोदसी पार्थ
कान्तिश्चाभ्यधिका मम ॥ ४२
अधिभूतानि चान्तेषु
तदिच्छंश्चास्मि भारत ।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ
विष्णुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ४३
दमात्सिद्धिं परीप्सन्तो
मां जनाः कामयन्ति ह ।
दिवं चोर्वीं च मध्यं च
तस्माद्दामोदरो ह्यहम् ॥ ४४
पृश्निरित्युच्यते चान्नं वेद आपोऽमृतं तथा।
ममैतानि सदा गर्भः पृश्निगर्भस्ततो ह्यहम् ४५
ऋषयः प्राहुरेवं मां त्रितं कूपनिपातितम् ।
पृश्निगर्भ त्रितं पाहीत्येकतद्वितपातितम् ॥ ४६
ततः स ब्रह्मणः पुत्र आद्यो ऋृषिवरस्त्रितः ।
उत्ततारोदपानाद्वै पृश्निगर्भानुकीर्तनात् ॥ ४७
सूर्यस्य तपतो लोकानग्नेः सोमस्य चाप्युत ।
अंशवो यत्प्रकाशन्ते ममैते केशसंज्ञिताः॥ ४८
सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः ।
स्वपत्न्यामाहितो गर्भ उतथ्येन महात्मना ४९
उतथ्येऽन्तर्हिते चैव कदाचिद्देवमायया ।
बृहस्पतिरथाविन्दत्पत्नीं तस्य महात्मनः॥५०
ततो वै तमृषिश्रेष्ठं मैथुनोपगतं तथा ।
उवाच गर्भः कौन्तेय पञ्चभूतसमन्वितः॥ ५१
पूर्वागतोऽहं वरद नार्हस्यम्बां प्रबाधितुम् ।
एतद्बृहस्पतिः श्रुत्वा चुक्रोध च शशाप च ५२
मैथुनायागतो यस्मा-
त्त्वयाऽहं विनिवारितः ।
तस्मादन्धो यास्यसि त्वं
मच्छापान्नात्र संशयः ॥ ५३
स शापादृषिमुख्यस्य दीर्घं तम उपेयिवान् ।
स हि दीर्घतमा नाम नाम्ना ह्यासीदृषिः पुरा
वेदानवाप्य चतुरः सांगोपांगान्सनातनान् ।
प्रयोजयामास तदा नाम गुह्यमिदं मम ॥ ५५
आनुपूर्व्येण विधिना केशवेति पुनः पुनः ।
स चक्षुष्मान्समभवद्गोतमश्चाभवत्पुनः ॥ ५६
एवं हि वरदं नाम केशवेति ममार्जुन ।
देवानामथ सर्वेषामृषीणां च महात्मनाम् ५७

श्रुतेश्चाप इति शरीरमुच्यते । तदस्य पूर्वमयनं प्रवेशस्थानम् उपाधिसृष्टिसमकालं हि घटाकाशवदुपाधौ चितेः प्रवेशः उपाध्यभिमानानन्तरं च जीवत्वमिति विवेकः । अत उक्तं मम तत्पूर्वमयनमिति ॥ ४० ॥ वासयत्याच्छादयति विश्वं वसत्यस्मिन्विश्वमिति वा वासुः वस आच्छादने वस निवासे इत्यनयो रूपे । स चासौ देवश्चेति वासुदेव इत्यर्थः । एतेन 'ईशावास्यमिदं सर्वं कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः'इति श्रुत्योरर्थः संगृहीतः ॥ ४१ ॥ विच्छ गतौ तुदादिः विच्छ दीप्तौ चुरादिः विषु सेचने भ्वादिः । विष्लृ व्याप्तौ जुहोत्यादिः । विश प्रवेशने तुदादिः । ष्णु प्रस्नवणेऽदादिः । एतेषामन्यतमस्य रूपं विष्णुरित्यभिप्रेत्याह—**गतिरिति** । विच्छन्ति गच्छन्ति लीयन्तेऽस्मिन्विच्छन्त्यस्माल्लोका इति वा वेवेष्टि व्याप्नोतीति वा विच्छयति दीप्यत इति वा ॥ ४२ ॥ आधिभूतानि सर्वाणि प्राणिजातानि दिव्यादिव्यानि अन्तेषु देहावसानेषु यद् ब्रह्म इच्छन् । ऐच्छन् अडभाव आर्षः। इच्छितवन्ति तदस्मि सर्वकामप्रपूरकमिति विशेषेण स्नौति प्रस्नवति कामक्षीरमिति वा चकारात्सिंचति जीवनं प्रविशति हृदयं क्रामति कार्यमिति वा विष्णुरित्यर्थः । एतेन 'गच्छन्त्यास्मिन्नागच्छन्ति च यस्मात्प्रजाः येनावृतं खं च दिवं महीं च तस्य भासा सर्वमिदं विभाति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तद्भावतोऽन्यानत्येतीति । अन्नादो वसुदानः ' इत्यादिश्रुत्यर्थ उक्तः ॥ ४३ ॥ दमनं दामस्तेन उत् उत्कर्षेण ऋच्छन्ति प्राप्नुवन्ति स्वर्गादिकं यस्मादिति दामोदर इत्यभिप्रेत्याह—**दमादिति** ॥ ४४ ॥ पृच्छन्त्येनं जिज्ञासवो धर्मजातमिति पृच्छन्त्येनं क्षुधितादय इति वा पृश्निर्वेदोऽन्नादि वा गर्भो गर्भस्थानि अतः पृश्निगर्भोऽहमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ऋषय इति द्वौ एतन्नामजपफलमाहतुः॥ ४६ ॥केशैः केशवत्सूक्ष्मैः सूर्यादिरश्मिभिस्तद्रूपेण वा वाति गच्छतीति केशव इत्याह—**सूर्यस्येति**—

' यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥'

इति भगवद्वचनार्थः केशवपदव्युत्पत्त्युक्त्या सिद्धः ॥ ४८ ॥ केशवशब्दजपफलमन्धस्य चक्षुःप्राप्तिरित्याह-**स्वपत्न्यामित्यादिना** ॥ ४९ ॥ गोतमः गोशब्देन चक्षुरुच्यते चक्षुष्मत्तम इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ तापनादाप्यायनाच्च लोकं हर्षयत इति हृषी अग्नीषोमौ जाठराग्निरूपौ तौ केशा इव केशा यस्येति हृषीकेश इत्येतमर्थं व्युत्पादयितुमग्नीषोमयोर्भोक्तृभोग्ययोरैक्योनित्वमाह-**देवानामित्यादिना** ॥५७॥

अग्निः सोमेन संयुक्त एकयोनित्वमागतः।
अग्नीषोममयं तस्माज्जगत्कृत्स्नं चराचरम्॥५८

अपि हि पुराणे भवति एकयोन्यात्मकावग्नीषोमौ देवाश्चाग्निमुखा इति एकयोनित्वाच्च परस्परमर्हन्तो लोकान्धारयन्त इति ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
एकचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

३४२-[१६९]

अर्जुन उवाच।

अग्नीषोमौ कथं पूर्वमेकयोनी प्रवर्तितौ।
एष मे संशयो जातस्तं छिन्धि मधुसूदन ॥ १

श्रीभगवानुवाच।

हन्त ते वर्तयिष्यामि पुराणं पाण्डुनन्दन।
आत्मतेजोद्भवं पार्थ श्रुणुष्वैकमना मम ॥ २

संप्रक्षालनकालेऽतिक्रान्ते चतुर्युगसहस्रान्ते अव्यक्ते सर्वभूते प्रलये सर्वभूतस्थावरजङ्गमे। ज्योतिर्धरणिवायुरहिते अन्धे तमसि जलैकार्णवे लोके ॥ ३
आप इत्येवं ब्रह्मभूतसंज्ञकेऽद्वितीये प्रतिष्ठिते ४
न वै रात्र्यां न दिवसे न सति नासति न व्यक्ते न चाप्यव्यक्ते व्यवस्थिते ॥ ५

एवमस्यां व्यवस्थायां नारायणगुणाश्रयादजरामरादनिन्द्रियादग्राह्यादसंभवात्सत्यादहिंस्राल्ललामाद्विविधप्रवृत्तिविशेषाद्वैरादक्षयादमरादजरादमूर्तितः सर्वव्यापिनः सर्वकर्तुः शाश्वतस्तमसः पुरुषः प्रादुर्भूतो हरिरव्ययः ६
निदर्शनमपि ह्यत्र भवति— ७

एकयोनित्वं विना भोक्तृभोग्यभावासंभवः। अन्यथा वाय्वग्नियोन्योः स्पर्शचक्षुषोरपि भोग्यभोक्तृभावः स्यादित्याशयेनाह-**परस्परमर्हन्त इति**। भोक्तृभोग्यत्वामिति शेषः ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥

३४२

अग्नीषोमाविति ॥ १ ॥ तेजोद्भवं सन्धिरार्षः॥२॥ संप्रक्षालनकाले प्रलयकाले चतुर्युगानां सहस्रं तदन्ते जलैकार्णवे सलिलवच्चिदेकसमुद्रे ॥३॥ **आप इत्येवमिति**। सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति श्रुतौ ब्रह्मभूतस्य अप्पर्यायसलिलशब्देनोपादानात्। एकार्णववदद्वितीये इत्यर्थः। प्रतिष्ठिते स्वमहिम्नीति शेषः ॥४॥ 'न रात्र्यां' अह आसीत्प्रकेतः नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत्' इत्येतावतः श्रुतिभागस्यार्थं संगृह्णाति-**न वै रात्र्यामिति**। सति प्रधाने असति शून्ये व्यक्ते परमाण्वादौ अव्यक्ते मायाशबले परव्योमाख्ये ॥ ५ ॥ एवं निर्विशेषसन्मात्रे ब्रह्मणि व्यवस्थिते सत्यनिर्वचनीयात्तमसः सृष्टिमाह—**एवमस्यामित्यादिना**। नारायणगुणानामैश्वर्यादीनामाश्रयात् अजरामरत्वं भूताकाशेऽस्ति न तु तस्य श्रोत्रेन्द्रियात्मनो निरिन्द्रियत्वमस्तीत्यत उक्तम**निन्द्रियादिति**। तदपि कालेऽस्तीत्यत आह—**अग्राह्यादिति**। कालस्यापि षडिन्द्रियवेद्यत्वमस्ति इदानीं घटं पश्यामीत्याद्यनुभवात्। विशिष्टप्रत्यक्षस्य च विशेषणप्रत्यक्षं विनाऽसंभवादित्यर्थः। अथवा तार्किकाभिमतमनःप्रत्यक्षात्मव्यावृत्त्यर्थमिदं तटस्थेश्वरे वारणार्थमाह-**असंभवादिति**। तस्य हि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्संमतवदित्यनुमानतः संभवोऽस्ति। न चैतत्तथाऽस्य जडत्वाभ्युपगमात्। सत्यात् व्यवहारत इति शेषः। न तु परीक्षातः सत्यत्वमस्यास्ति। तत्र हेतुः—**आहिंस्रादिति**। स्वप्नव्याघ्रो हि निद्रादोषेणोपप्लुतं भीषयत्येव न तु हिनस्ति तद्वदेतत्। सत्यत्वे आहिंस्रत्वं नोपपद्येतेत्यर्थः। नन्वेवं नामान्तरेण असदेवोक्तं नेत्याह—**ललामादिति**। चिन्तामणिरत्नवद्भावरूपादित्यर्थः। अत एव विविधाः प्रवृत्तिविशेषा यस्मात्। भावरूपत्वेऽपि जडत्वात्तुच्छत्वाच्च वैरक्षयजरामृत्युमूर्तयोऽस्य न संभवन्ति। ईदृशमपि सर्वव्यापकं सर्वकर्तृ चेति शश्वद्ध्रुवं अनादि पञ्चम्यर्थे प्रथमा। तमसः सकाशाच्चिदात्मा प्रादुर्भूतो व्यक्तताम्

नासीदहो न रात्रिरासीन्न सदासीन्नासदासीत्तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपम् ॥ सा विश्वरूपस्य रजनी हि एवमस्यार्थोऽनुभाष्यः ॥ ८

तस्येदानीं तमसः संभवस्य पुरुषस्य ब्रह्मयोनेर्ब्रह्मणः प्रादुर्भावे स पुरुषः प्रजाः सिसृक्षमाणो नेत्राभ्यामग्नीषोमौ ससर्ज ॥ ततो भूतसर्गेषु सृष्टेषु प्रजाक्रमवशाद्ब्रह्मक्षत्रमुपातिष्ठत॥ यः सोमस्तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्राह्मणा योऽग्निस्तत्क्षत्रं क्षत्राद्ब्रह्म बलवत्तरम्॥ कस्मादिति लोकप्रत्यक्षगुणमेतत्तद्यथा ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं भूतं नोत्पन्नपूर्वं दीप्यमानेऽग्नौ जुहोति॥ यो ब्राह्मणमुखे जुहोतीति कृत्वा ब्रवीमि भूतसर्गः कृतो ब्रह्मणा भूतानि च प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्यं धार्यत इति मन्त्रवादोऽपि हि भवति ॥ ९

त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितो देवानां मानुषाणां च जगत इति ॥ १०

निदर्शनं चात्र भवति विश्वेषामग्ने यज्ञानां त्वं होतेति ॥ त्वं हितो देवैर्मनुष्यैर्जगत इति ॥ ११

अग्निर्हि यज्ञानां होता कर्ता स चाग्निर्ब्रह्म १२

न ह्यृते मन्त्राणां हवनमस्ति न विना पुरुषं तपः सम्भवति ॥ हविर्मन्त्राणां संपूजा विद्यते देवमानुषऋषीणामनेन त्वं होतेति नियुक्तः॥ ये च मानुषहोत्राधिकारास्ते च ब्राह्मणस्य हि याजनं विधीयते न क्षत्रवैश्ययोर्द्विजात्योस्तस्माद्ब्राह्मणा ह्यग्निभूता यज्ञानुद्वहन्ति ॥ यज्ञास्ते देवांस्तर्पयन्ति देवाः पृथिवीं भावयन्ति शतपथेऽपि हि ब्राह्मणमुखे भवति ॥ १३

अग्नौ समिद्धे स जुहोति यो विद्वान् ब्राह्मणमुखेनाहुतिं जुहोति ॥ १४

एवमप्यग्निभूता ब्राह्मणा विद्वांसोऽग्निं भावयन्ति । अग्निर्विष्णुः सर्वभूतान्यनुप्रविश्य प्राणान्धारयन्ति ॥ १५

अपि चात्र सनत्कुमारगीताः श्लोका भवन्ति
ब्रह्मा विश्वं सृजत्पूर्वं सर्वादिर्निरवस्कृतम् ।
ब्रह्मघोषैर्दिवं गच्छन्त्यमरा ब्रह्मयोनयः ॥ १६

ब्राह्मणानां मतिर्वाक्यं कर्म श्रद्धां तपांसि च
धारयन्ति महीं द्यां च शैक्यो वागमृतं तथा

नास्ति सत्यात्परो धर्मो
नास्ति मातृसमो गुरुः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति
प्रेत्य चेह च भूतये ॥ १८

नैषामुक्षा वहति नोत वाहा
न गर्गरो मथ्यति संप्रदाने ।
अपध्वस्ता दस्युभूता भवन्ति
येषां राष्ट्रे ब्राह्मणा वृत्तिहीनाः ॥ १९

वेदपुराणेतिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखोद्गताः सर्वात्मानः सर्वकर्तारः सर्वभावाश्च ब्राह्मणाश्च ॥ २०

वाक्संयमकाले हितस्य वरप्रदस्य देवदेवस्य ब्राह्मणाः प्रथमं प्रादुर्भूता ब्राह्मणेभ्यश्च शेषा वर्णाः प्रादुर्भूताः ॥ २१

इत्थं च सुरासुरविशिष्टा ब्राह्मणा य एव मया ब्रह्मभूतेन पुरा स्वयमेवोत्पादिताः सुरासुरमहर्षयो भूतविशेषाः स्थापिता निगृहीताश्च २२

गतः । अहंप्रत्ययविषयत्वं गतः हरिरव्ययः ॥६॥ निदर्शनं श्रुतिरूपं प्रमाणम् ॥७॥ तदेव पठति-**नासीदिति** ।तम एव पुरस्तादभवद्विश्वरूपमित्यस्मिन्नर्थे श्रुत्यन्तरमप्यस्ति ।'तम आसीत्तमसा गूढ्हमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तमसस्तन्महिनाऽजायतैकम्' इति एषा श्रुतिः प्राग्व्याख्याता। एवमस्यार्थोऽनुभाष्यः अग्नीषोमयोरेकयोनित्वं भाषितमेव शुद्धात्मावशेषोक्त्या पुनरप्यनुभाष्यः हरिप्रभवत्वेनेत्यर्थः॥८॥तदेवाह-**तस्येदानीमित्यादिना**। स पुरुषः ब्रह्मणा ब्राह्मणेन मन्त्रवादोऽपि ब्राह्मणमाहात्म्यप्रख्यापकः ॥९॥ हे अग्ने त्वं देवादीनां हितोऽसि यतस्त्वं यज्ञानां होता होतृस्वरूपो ऋत्विगसि होतृत्वेनाग्निं स्तुवन्नग्नितोऽपि होता ब्राह्मणोऽधिक इति दर्शितम्॥१०॥ संक्षिप्य मन्त्रं व्याचष्टे-**निदर्शनमिति** ॥११॥ विस्तरेण व्याचष्टे—**अग्निर्हीति**। होता ऋत्विक् कर्ता यजमानः। उभौ होतृशब्दार्थः उभयरूपी अग्निर्ब्रह्म ब्राह्मणः ॥ १२ ॥ ब्राह्मणस्य वेदधारित्वेन ब्रह्मभावमुपपादयति—**न हीत्यादिना** ॥ १३ ॥ **अग्नाविति** । अग्नौ हुते सति ब्राह्मणो न तृप्यति ब्राह्मणमुखे हुतं चेदग्न्यादयो देवता ब्राह्मणशरीरं प्रविश्य धारयन्त्यतस्तत्तृप्त्या तृप्यन्तीति शतपथवाक्यार्थः ॥ १४ ॥ शैक्य इव शैक्यः शिक्यसमुदायः । यथा शिक्यं गव्यादीन्धारयति । एवं ब्राह्मणो मत्यादीनि इत्यर्थः ॥ १७ ॥ **गर्गरः** दधीक्षुतैलादिनिपीडनयन्त्रम्। येषां राज्ञां कृष्यादिहीनत्वात्तादृशा राजानो नष्टाश्चोराश्च भवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अहल्याधर्षणनिमित्तं हि गौतमाद्धरिश्मश्रुतामिन्द्रः प्राप्तः कौशिकनिमित्तं चेन्द्रो मुष्कवियोगं मेषवृषणत्वं चावाप ॥ २३

अश्विनोर्ग्रहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्य पुरन्दरस्य च्यवनेन स्तंभितौ बाहू ॥ २४

क्रतुवधप्राप्तमन्युना च दक्षेण भूयस्तपसा चात्मानं संयोज्य नेत्राकृतिरन्या ललाटे रुद्रस्योत्पादिता ॥ २५

त्रिपुरवधार्थं दीक्षामुपगतस्य रुद्रस्य उशनसा जटाः शिरस उत्कृत्य प्रयुक्तास्ततः प्रादुर्भूता भुजगास्तैरस्य भुजगैः पीड्यमानः कण्ठो नीलतामुपगतः, पूर्वे च मन्वन्तरे स्वायंभुवे नारायणहस्तग्रहणान्नीलकण्ठत्वमेव च ॥ २६

अमृतोत्पादनपुरश्चरणतामुपगतस्याङ्गिरसो बृहस्पतेरुपस्पृशतो न प्रसादं गतवत्यः किलापः, अथ बृहस्पतिरपां चुक्रोध यस्मान्ममोपस्पृशतः कलुषीभूता न च प्रसादमुपगतास्तस्मादद्यप्रभृति झषमकरकच्छपजन्तुभिः कलुषी भवितेति, तदा प्रभृत्यापो यादोभिः संकीर्णाः संप्रवृत्ताः ॥ २७

विश्वरूपो हि वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्, स्वस्रीयोऽसुराणां स प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमदात्परोक्षमसुरेभ्यः ॥ २८

अथ हिरण्यकशिपुं पुरस्कृत्य विश्वरूपमातरं स्वसारमसुरा वरमयाचन्त हे स्वसरयन्ते पुत्रस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपस्त्रिशिरा देवानां पुरोहितः प्रत्यक्षं देवेभ्यो भागमदात् परोक्षमस्माकं ततो देवा वर्धन्ते वयं क्षीयामस्तदेनं त्वं वारयितुमर्हसि तथा यथाऽस्मान् भजेदिति ॥ २९

अथ विश्वरूपं नन्दनवनमुपगतं मातोवाच पुत्र किं परपक्षवर्धनस्त्वं मातुलपक्षं नाशयसि, नार्हस्येवं कर्तुमिति स विश्वरूपो मातुर्वाक्यमनतिक्रमणीयमिति मत्वा संपूज्य हिरण्यकशिपुमगात् ॥ ३०

हैरण्यगर्भाच्च वसिष्ठाद्धिरण्यकशिपुः शापं प्राप्तवान्यस्मात्त्वयाऽन्यो वृतो होता तस्मादसमाप्तयज्ञस्त्वमपूर्वात्सत्त्वजाताद्वधं प्राप्स्यसीति तच्छापदानाद्धिरण्यकशिपुः प्राप्तवान्वधम् ॥ ३१

अथ विश्वरूपो मातृपक्षवर्धनोऽत्यर्थं तपस्यभवत्तस्य व्रतभङ्गार्थमिन्द्रो बह्वीः श्रीमत्योप्सरसो नियुयोज ताश्च दृष्ट्वा मनः क्षुभितं तस्याभवत्तासु चाप्सरःसु न चिरादेव सक्तोऽभवत्सक्तं चैनं ज्ञात्वा अप्सरस ऊचुर्गच्छामहे वयं यथागतमिति ॥ ३२

तास्त्वाष्ट्र उवाच क गमिष्यथास्यतां तावन्मया सह श्रेयो भविष्यंतीति तास्तमब्रुवन्वयं देवस्त्रियोऽप्सरस इन्द्रं देवं वरदं पुरा प्रभविष्णुं वृणीमह इति ॥ ३३

अथ ता विश्वरूपोऽब्रवीदद्यैव सेन्द्रा देवा न भविष्यन्तीति ततो मंत्रान् जजाप तैर्मन्त्रैरवर्धत त्रिशिरा एकेनास्येन सर्वलोकेषु यथावद्द्विजैः क्रियावद्भिर्यज्ञेषु सुहुतं सोमं पपावेकेनान्नमेकेन सेन्द्रान्देवानथेन्द्रस्तं विवर्धमानं सोमपानाप्यायितसर्वगात्रं दृष्ट्वा चिन्तामापेदे सह देवैः ॥ ३४

ते देवाः सेन्द्रा ब्रह्माणमभिजग्मुस्त ऊचुर्विश्वरूपेण सर्वयज्ञेषु सुहुतः सोमः पयिते वयमभागाः संवृत्ता असुरपक्षो वर्धते वयं क्षीयामस्तदर्हसि नो विधातुं श्रेयोऽनन्तरामिति ३५

तान्ब्रह्मोवाच ऋषिर्भार्गवस्तपस्तप्यते दधीचः स याच्यतां वरं स यथा कलेवरं जह्यात्तथा विधीयतां तस्यास्थिभिर्वज्रं क्रियतामिति ३६

ततो देवास्तत्रागच्छन्यत्र दधीचो भगवानृषिस्तपस्तेपे सेन्द्रा देवास्तं तथाऽभिगम्योचुर्भगवंस्तपः सुकुशलमभिन्नं चेति ॥ ३७

तान्दधीच उवाच स्वागतं भवद्भ्य उच्यतां किं क्रियतामिति यद्वक्ष्यथ तत्करिष्यामि ३८

ते तमब्रुवन् शरीरपरित्यागं लोकहितार्थं भगवान्कर्तुमर्हतीति ॥ ३९

अथ दधीचस्तथैवाविमनाः सुखदुःखसमो महायोगी आत्मानं समाधाय शरीरपरित्यागं चकार ॥ ४०

तस्य परमात्मन्यपसृते तान्यस्थीनि धाता संगृह्य वज्रमकरोत्तेन वज्रेणाभेद्येनाप्रधृष्येण ब्रह्मास्थिसंभूतेन विष्णुप्रविष्टेनेन्द्रो विश्वरूपं जघान शिरसां चास्य च्छेदनमकरोत्तस्मादनन्तरं विश्वरूपगात्रमथनसंभवं त्वाष्ट्रोत्पादितमेवारिं वृत्रमिन्द्रो जघान ॥ ४१

तस्यां द्वैधीभूतायां ब्रह्मवध्यायां भयादिन्द्रो देवराज्यं पर्यत्यजदप्सु संभवां च शीतलां मानससरोगतां नलिनीं प्रतिपेदे तत्र चैश्वर्ययोगादणुमात्रो भूत्वा बिसग्रन्थिं प्रविवेश अथ ब्रह्मवध्याभयप्रनष्टे त्रैलोक्यनाथे शचीपतौ जगदनीश्वरं बभूव देवान् रजस्तमश्चाविवेश मन्त्रा न प्रावर्तन्त महर्षीणां रक्षांसि प्रादुरभवन् ब्रह्म चोत्सादनं जगामानिन्द्राश्चाबला लोकाः सुप्रधृष्या बभूवुः ॥ ४३

अथ देवा ऋषयश्चायुषः पुत्रं नहुषं नाम देवराज्येऽभिषिषिचुर्नहुषः पञ्चभिः शतैर्ज्योतिषां ललाटे ज्वलद्भिः सर्वतेजोहरैस्त्रिविष्टपं पालयांबभूव ॥ ४४

अथ लोकाः प्रकृतिमापेदिरे स्वस्थाश्च हृष्टाश्च बभूवुः ॥ ४५

अथोवाच नहुषः सर्वं मां शक्रोपभुक्तमुपस्थितमृते शचीमिति स एवमुक्त्वा शचीसमीपमगमदुवाचैनां सुभगेऽहमिन्द्रो देवानां भजस्व मामिति तं शची प्रत्युवाच प्रकृत्या त्वं धर्मवत्सलः सोमवंशोद्भवश्च नार्हसि परपत्नीधर्षणं कर्तुमिति ॥ ४६

तामथोवाच नहुष ऐन्द्रं पदमध्यास्यते मयाऽहमिन्द्रस्य राज्यरत्नहरो नात्राधर्मः कश्चित्त्वमिन्द्रोपभुक्तेति सा तमुवाचास्ति मम किञ्चिद्व्रतमपर्यवसितं तस्यावभृथे त्वामुपगमिष्यामि कैश्चिदेवाहोभिरिति स शच्यैवमभिहितो जगाम ॥ ४७

अथ शची दुःखशोकार्ता भर्तृदर्शनलालसा नहुषभयगृहीता बृहस्पतिमुपागच्छत्स च तामत्युद्विग्नां दृष्ट्वैव ध्यानं प्रविश्य भर्तृकार्यतत्परां ज्ञात्वा बृहस्पतिरुवाचानेनैव व्रतेन तपसा चान्विता देवीं वरदामुपश्रुतिमाह्वय तदा सा ते इन्द्रं दर्शयिष्यतीति साऽथ महानियमस्थिता देवीं वरदामुपश्रुतिं मन्त्रैराह्वयति सोपश्रुतिः शचीसमीपमगादुवाच चैनामियमस्मीति त्वयाऽऽहूतोपस्थिता किं ते प्रियं करवाणीति तां मूर्ध्ना प्रणम्योवाच शची भगवत्यर्हसि मे भर्तारं दर्शयितुं त्वं सत्या ऋता चेति सैनां मानसं सरोऽनयत्तत्रेन्द्रं बिसग्रन्थिगतमदर्शयत् ॥ ४८

तामथ पत्नीं कृशां ग्लानां चेन्द्रो दृष्ट्वा चिन्तयांबभूव अहो मम दुःखमिदमुपगतं नष्टं हि मामियमन्विष्य यत्पत्न्यभ्यगमद्दुःखार्तेति तामिन्द्र उवाच कथं वर्तयसीति सा तमुवाच नहुषो मामाह्वयति पत्नीं कर्तुं कालश्चास्य मया कृत इति तामिन्द्र उवाच गच्छ नहुषस्त्वया वाच्योऽपूर्वेण मामृषियुक्तेन यानेन त्वमधिरूढ उद्वहस्वेति इन्द्रस्य महान्ति वाहनानि सन्ति मनःप्रियाण्यधिरूढानि मयात्वमन्येनोपयातुमर्हसीति सैवमुक्ता हृष्टा जगामेन्द्रोऽपि बिसग्रंथिमेवाविवेश भूयः ॥ ४९

अथेन्द्राणीमभ्यागतां दृष्ट्वा तामुवाच नहुषः पूर्णः स काल इति तं शच्यब्रवीच्छक्रेण यथोक्तं स महर्षियुक्तं वाहनमधिरूढः शचीसमीपमुपागच्छत् ॥ ५०

अथ मैत्रावरुणिः कुंभयोनिरगस्त्यऋषिवरो महर्षीन् धिक्क्रियमाणांस्तान्नहुषेणापश्यत् पद्भ्यां च तमस्पृशत् ततः स नहुषमब्रवीदकार्यप्रवृत्त पाप पतस्व महीं सर्पो भव यावद्भूमिर्गिरयश्च तिष्ठेयुस्तावदिति स महर्षिवाक्यसमकालमेव तस्माद्यानादवापतत् ॥ ५१

अथानिन्द्रं पुनस्त्रैलोक्यमभवत् ततो देवा ऋषयश्च भगवन्तं विष्णुं शरणमिन्द्रार्थेऽभिजग्मुरूचुश्चैनं भगवन्निन्द्रं ब्रह्महत्याभिभूतं त्रातुमर्हसीति ततः स वरदस्तानब्रवीदश्वमेधं यज्ञं वैष्णवं शक्रोऽभियजतां ततः स्वस्थानं प्राप्स्यतीति ततो देवा ऋषयश्चेन्द्रं नापश्यन्यदा तदा शचीमूचुर्गच्छ सुभगे इन्द्रमानयस्वेति सा पुनस्तत्सरः समभ्यगच्छदिन्द्रश्च तस्मात्सरसः प्रत्युत्थाय बृहस्पतिमभिजगाम बृहस्पतिश्चाश्वमेधं महाक्रतुं शक्रायाहरत् तत्र कृष्णसारङ्गं मेध्यमश्वमुत्सृज्य वाहनं तमेव कृत्वा इन्द्रं मरुत्पतिं बृहस्पतिः स्वं स्थानं प्रापयामास ॥ ५२

ततः स देवराद् देवैर्ऋषिभिः स्तूयमानस्त्रिविष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव ह ब्रह्मवध्यां चतुर्षु स्थानेषु वनिताग्निवनस्पतिगोषु व्यभजदेवमिन्द्रो ब्रह्मतेजःप्रभावोपबृंहितः शत्रुवधं कृत्वा स्वं स्थानं प्रापितः ॥ ५३

आकाशगङ्गागतश्च पुरा भरद्वाजो महर्षिरुपास्पृशत्त्रीन् क्रमान् क्रमता विष्णुनाऽभ्यासादितः स भरद्वाजेन ससलिलेन पाणिनोरसि ताडितः सलक्षणोरस्कः संवृत्तः ॥ ५४

भृगुणा महर्षिणा शप्तोऽग्निः सर्वभक्षत्वमुपानीतः ॥ ५५

अदितिर्वै देवानामन्नमपचदेतद्भुक्त्वाऽसुरान्हनिष्यन्तीति तत्र बुधो व्रतचर्यासमाप्तावागच्छददितिं चावोचद्भिक्षां देहीति तत्र देवैः पूर्वमेतत्प्राश्यं नान्येनेत्यादितिर्भिक्षां नादादथ भिक्षाप्रत्याख्यानरुषितेन बुधेन ब्रह्मभूतेनादितिः शप्ता अदितेरुदरे भविष्यति व्यथा विवस्वतो द्वितीयजन्मन्यण्डसंज्ञितस्य अण्डं मातुरदित्या मारितं स मार्तण्डो विवस्वानभवच्छ्राद्धदेवः ॥ ५६

दक्षस्य या वै दुहितरः षष्टिरासंस्ताभ्यः कश्यपाय त्रयोदश प्रादाद्दश धर्माय दश मनवे सप्तविंशतिमिन्दवे तासु तुल्यासु नक्षत्राख्यां गतासु सोमो रोहिण्यामभ्यधिकं प्रीतिमानभूत्ततस्ताः शिष्टाः पत्न्य ईर्ष्यावत्यः पितुः समीपं गत्वेममर्थं शशंसुर्भगवन्नस्मासु तुल्यप्रभावासु सोमो रोहिणीं प्रत्यधिकं भजतीति सोऽब्रवीद्यक्ष्मैनमाविश्येतेति,दक्षशापात्सोमं राजानं यक्ष्मा विवेश स यक्ष्मणाऽऽविष्टो दक्षमगाद्दक्षश्चैनमब्रवीन्न समं वर्तयसीति तत्रर्षयः सोममब्रुवन्क्षीयसे यक्ष्मणा पश्चिमायां दिशि समुद्रे हिरण्यसरस्तीर्थं तत्र गत्वा आत्मानमभिषेचयस्वेत्यथागच्छत्सोमस्तत्र हिरण्यसरस्तीर्थं गत्वा चात्मनः सेचनमकरोत् स्नात्वा चात्मानं पाप्मनो मोक्षयामास तत्र चावभासितस्तीर्थे यदा सोमस्तदा प्रभृति च तीर्थं तत्प्रभासमिति नाम्ना ख्यातं बभूव ॥ ५७

तच्छापादद्यापि क्षीयते सोमोऽमावास्यान्तरस्थः पौर्णमासीमात्रेऽधिष्ठितो मेघलेखाप्रतिच्छन्नं वपुर्दर्शयति मेघसदृशं वर्णमगमत्तदस्य शशलक्ष्म विमलमभवत् ॥ ५८

स्थूलशिरा महर्षिर्मेरोः प्रागुत्तरे दिग्विभागे तपस्तेपे ततस्तस्य तपस्तप्यमानस्य सर्वगन्धवहः शुचिर्वायुर्वायमानः शरीरमस्पृशत्स तपसा तापितशरीरः कृशो वायुनोपवीज्यमानो हृदये परितोषमगमत्तत्र किल तस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्य सद्यो वनस्पतयः पुष्पशोभां निदर्शितवन्त इति स एतान् शशाप न सर्वकालं पुष्पवन्तो भविष्यथेति ॥ ५९

नारायणो लोकहितार्थं वडवामुखो नाम पुरा महर्षिर्बभूव तस्य मेरौ तपस्तप्यतः समुद्र आहूतो नागतस्तेनामर्षितेनात्मगात्रोष्मणा समुद्रः स्तिमितजलः कृतः स्वेदप्रस्यन्दनसदृशश्चास्य लवणभावो जनितः ॥ ६०

उक्तश्चाप्यपेयो भविष्यस्येतच्च ते तोयं वडवामुखसंज्ञितेन पेपीयमानं मधुरं भविष्यति तदेतदद्यापि वडवामुखसंज्ञितेनानुवर्तिना तोयं समुद्रात्पीयते ॥ ६१

हिमवतो गिरेर्दुहितरमुमां कन्यां रुद्रश्चकमे भृगुरपि च महर्षिर्हिमवन्तमागत्याब्रवीत् कन्यामिमां मे देहीति तमब्रवीद्धिमवानभिलक्षितो वरो रुद्र इति तमब्रवीद्भृगुर्यस्मात्त्वयाऽहं कन्यावरणकृतभावः प्रत्याख्यातस्तस्मान्न रत्नानां भवान्भाजनं भविष्यतीति ६२

अद्यप्रभृत्येतदवस्थितमृषिवचनं तदेवंविधं माहात्म्यं ब्राह्मणानाम् ॥ ६३

क्षत्रमपि च ब्राह्मणप्रसादादेव शाश्वतीमव्ययां च पृथिवीं पत्नीमभिगम्य बुभुजे ॥ ६४

यदेतद्ब्रह्माग्नीषोमीयं तेन जगद्धार्यते ॥ ६५

उच्यते—

सूर्याचन्द्रमसौ चक्षुः
केशाश्चैवांशवः स्मृताः ।
बोधयंस्तापयंश्चैव
जगदुत्तिष्ठते पृथक् ॥ ६६

ब्राह्मणमाहात्म्यकथनपरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः ॥ ६३ ॥ क्षत्रियमाहात्म्यमप्याह—**क्षत्रमिति** ॥ ६४ ॥ उपसंहरति—**यदेतादिति** । यदेतद्ब्रह्म क्षत्रगतं तेजोऽग्नीषोमीयमतस्तेनैव तेजसा जगद्धार्यतेऽतो जगदप्याग्नीषोमीयमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ सूर्याचन्द्रमसौ अग्नीषोमौ चक्षुः परमेश्वरनेत्राभ्यामुत्पन्नत्वात् केशाः अंशवः किरणाः बोधयंश्चन्द्रः तापयन्सूर्यः ॥ ६६ ॥

बोधनात्तापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत् ।
अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ।
हृषीकेशोऽहमीशानो वरदो लोकभावनः ६७
इळोपहूतयोगेन हरे भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः ६८
धाम सारो हि भूतानामृतं चैव विचारितम्
ऋतधामा ततो विप्रैः सत्यश्चाहं प्रकीर्तितः ॥
नष्टां च धरणीं पूर्वमविन्दं वै गुहागताम् ।
गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः ७०
शिपिविष्टेति चाख्यायां
हीनरोमा च यो भवेत् ।
तेनाविष्टं तु यत्किञ्चि-
च्छिपिविष्टेति च स्मृतः ॥ ७१
यास्को मामृषिरव्यग्रो नैकयज्ञेषु गीतवान् ।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद्गुह्यनामधरो ह्यहम् ॥
स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः
मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् ७३
न हि जातो न जायेयं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः ७४
नोक्तपूर्वं मया क्षुद्रमश्लीलं वा कदाचन ।
ऋता ब्रह्मसुता सा मे सत्या देवी सरस्वती
सच्चासच्चैव कौन्तेय मयावेशितमात्मनि ।
पौष्करे ब्रह्मसदने सत्यं मामृषयो विदुः ७६
सत्त्वान्न च्युतपूर्वोऽहं सत्त्वं वै विद्धि मत्कृतम्
जन्मनीहा भवेत्सत्त्वं पौर्विकं मे धनंजय ॥
निराशीःकर्मसंयुक्तः सत्त्वतश्चाप्यकल्मषः ।
सात्त्वतज्ञानदृष्टोऽहं सत्त्वतामिति सात्त्वतः
कृषामि मेदिनीं पार्थ
भूत्वा कार्ष्णायसो महान् ।
कृष्णो वर्णश्च मे यस्मा-
त्तस्मात्कृष्णोऽहमर्जुन ॥ ७९
मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना ।
वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥
निर्वाणं परमं ब्रह्म धर्मोऽसौ पर उच्यते ।
तस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा ८१
पृथिवीनभसी चोभे विश्रुते विश्वतोमुखे ।
तयोः सन्धारणार्थं हि मामधोक्षजमञ्जसा ॥
निरुक्तं वेदविदुषो वेदशब्दार्थचिन्तकाः ।
ते मां गायन्ति प्राग्वंशे अधोक्षज इति स्थितिः

तौ जगत् हर्षयतः यस्मात्तस्मात्तौ हृषी हृष्यतेरिन् तस्य इगुपधात् किदिति कित्त्वम् । अलुक्समासः । हृषी अग्नीषोमौ केशौ अंशू इवांशू यस्य सः हृषीकेश इत्यर्थः ॥६७॥ हरिनाम निर्वक्ति—**इलेति** । इळोपहूता सह दिवेत्यादिमन्त्रेणाहूतोऽहं तद्योगात् यज्ञभागं हरे हरणं कुर्वे अतोऽहं हरिरित्यर्थः । वर्णश्च हरिर्हरिन्मणितुल्यस्तस्माद्धरिरिति ॥६८॥ ऋतधामशब्दं निर्वक्ति—**धामेति** । धामशब्दो लोकसारवाची ऋतमबाधितं धाम सत्तास्फूर्तिरूपं यस्य स ऋतधामेत्यर्थः ॥६९॥ नष्टां जले मग्नां गां धरणीं विन्दति लभत इति गोविन्द इत्यर्थः ॥७०॥ हीनानि त्यक्तानि रोमाणीव रोमाणि अंशवः अवयवाः येन स शिपिर्निष्कल इत्यर्थः । तेन शिपिना रूपेण यत्किञ्चित् आविष्टं येन अतोऽयं शिपिविष्ट इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ अधो नष्टं वेदहरणवेलायां पातालेऽन्तर्हितम् ॥ ७३॥ अजशब्दं निर्वक्ति–**न हीति** । ॥ ७४ ॥ **नोक्तेति** । सत्यभाषित्वात् ॥ ७५ ॥ पृथिव्यप्तेजांसि सत् वाय्वाकाशौ त्यत्तदुभयात्मत्वाद्वा सत्यनामाहमित्यर्थः । पौष्करे मन्नाभिकमलोत्थे ॥ ७६ ॥ सत्त्वेन तायते पालयते वा सत्त्वं तनोति विस्तारयति वा सत्त्वतः सत्त्वमस्त्यस्मिन्निति सत्त्वतः सत्त्वपूर्वकमेव सर्वं कर्माचरतीति सत्त्वतः । सत्त्वत एव सात्त्वतः । तायृ सन्तानपालनयोस्तनुविस्तारे आभ्यां सत्त्वशब्दपूर्वाभ्यां डः । तप्पर्वमरुद्भ्यामित्यत्र श्रुतो मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययो बाहुलकात्सत्त्वशब्दादपि अन्ते तद्धितान्तानुकरणमेव प्रातिपदिकं सत् ब्रह्म तद्वन्तः सत्त्वन्तः आर्षं भत्वम् । तेषामिदं तन्त्रं सात्वतं पाञ्चरात्रादि तज्जन्यज्ञानेन दृष्टोऽहं सात्त्वतो वेत्याभिप्रेत्याह—**सत्त्वादिति** ॥ ७७ ॥ निराशीःकम निष्कामकर्म ॥७८॥ **कृषामीति** । कृष्णायसो लाङ्गलकीलरूपी ॥ ७९ ॥ विशब्दः पक्षिवाची व्योमचारित्वसामान्याद्वायुतेजसोर्मेघरूपास्वप्सु च वर्तते । कुः पृथ्वी ठशब्द आकाशवचनः एतेषां समाहारो विकुंठम् । वर्णागमेन विकुण्ठशब्द उत्पन्नः । विकुण्ठानामयं श्लेषणकर्ता वैकुण्ठ इत्यभिसन्धायाह–**मयेति** । विगता कुण्ठा पञ्चानां भूतानां मेलने असामर्थ्यं यस्य सः विकुण्ठः स्वार्थे तद्धितः इति स्पष्टोऽर्थः॥८०॥ अध इति पृथिवी । अक्षू व्याप्तौ इत्यतोऽक् आकाशः ते उभे सञ्जयति सङ्गेन धारयतीति अधोक्षज इत्याह—**पृथिवीति** । अधोक् शब्दपूर्वात्सञ्जेः कः अनिदितामिति नकारलोपः* ॥८२॥ निर्वचनान्तरमाह—**निरुक्तमिति** प्राग्वंशे यज्ञशालैकदेशे ॥ ८३ ॥

---

* सुषामादित्वात्षत्वम् ।

शब्द एकपदैरेष
व्याहृतः परमर्षिभिः ।
नान्यो ह्यधोक्षजो लोके
ऋते नारायणं प्रभुम् ॥ ८४
घृतं ममार्चिषो लोके जन्तूनां प्राणधारणम् ।
घृतार्चिरहमव्यग्रैर्वेदज्ञैः परिकीर्तितः ॥ ८५
त्रयो हि धातवः ख्याताः
कर्मजा इति ते स्मृताः ।
पित्तं श्लेष्मा च वायुश्च
एष संघात उच्यते ॥ ८६
एतैश्च धार्यते जन्तुरेतैः क्षीणैश्च क्षीयते ।
आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातुं मां प्रचक्षते ८७
वृषो हि भगवान्धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।
नैघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् ८८
कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।
तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः
न चादिं न मध्यं तथा चैव नान्तं
कदाचिद्विदन्ते सुराश्चासुराश्च ।
अनाद्यो ह्यमध्यस्तथा चाप्यनन्तः
प्रगीतोऽहमीशो विभुर्लोकसाक्षी ९०
शुचीनि श्रवणीयानि शृणोमीह धनञ्जय ।
न च पापानि गृह्णामि ततोऽहं वै शुचिश्रवाः
एकशृङ्गः पुरा भूत्वा वराहो नन्दिवर्धनः ।
इमां चोद्धृतवान्भूमिमेकशृङ्गस्ततो ह्ययम्॥९२
तथैवासं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः ।
त्रिककुत्तेन विख्यातः शरीरस्य तु मापनात्
विरिञ्चि इति यत्प्रोक्तं कापिलं ज्ञानचिन्तकैः
स प्रजापतिरेवाहं चेतनात्सर्वलोककृत् ९४
विद्यासहायवन्तं मा-
मादित्यस्थं सनातनम् ।
कपिलं प्राहुराचार्याः
सांख्या निश्चितनिश्चयाः ॥ ९५
हिरण्यगर्भो द्युतिमान्य एष च्छन्दसि स्तुतः ।
योगैः संपूज्यते नित्यं स एवाहं भुवि स्मृतः
एकविंशतिसाहस्रं ऋग्वेदं मां प्रचक्षते ।
सहस्रशाखं यत्साम ये वै वेदविदो जनाः ॥
गायन्त्यारण्यके विप्रा मद्भक्तास्ते हि दुर्लभाः
षट्पञ्चाशतमष्टौ च सप्तत्रिंशतमित्युत ॥ ९८
यस्मिङ्शाखा यजुर्वेदे सोऽहमाध्वर्यवे स्मृतः
पञ्चकल्पमथर्वाणं कृत्याभिः परिबृंहितम् ९९
कल्पयन्ति हि मां विप्रा अथर्वाणविदस्तथा
शाखाभेदाश्च ये केचिद्याश्च शाखासु गीतयः
स्वरवर्णसमुच्चाराः सर्वांस्तान्विद्धि मत्कृतान्
यत्तद्धयशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदम् ॥ १०१
सोऽहमेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागवित् ।
वामादेशितमार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना २
पाञ्चालेन क्रमः प्राप्तस्तस्माद्भूतात्सनातनात्
बाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमं क्रमपारगः ३
नारायणाद्वरं लब्ध्वा प्राप्य योगमनुत्तमम् ।
क्रमं प्रणीय शिक्षां च प्रणयित्वा स गालवः
कण्डरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान्
जातीमरणजं दुःखं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः
सप्तजातिषु मुख्यत्वाद्योगानां संपदं गतः ।
पुराऽहमात्मजः पार्थ प्रथितः कारणान्तरे ॥ ६
धर्मस्य कुरुशार्दूल ततोऽहं धर्मजः स्मृतः ।
नरनारायणौ पूर्वं तपस्तेपतुरव्ययम् ७

एकपदैः पृथक्पदैः अतान्ति सततं गच्छन्त्यस्मिन्निति अः अत सातत्यगमनेऽस्माड्डुः धोक्षः दुह प्रपूरणेऽस्मात् औणादिक सः गुणभष्भावौ जायतेऽस्मात् सवमिति जः जगल्लयस्थितिजन्मस्थानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ मम वह्निस्वरूपस्यार्चिषो वर्धकमिति शेषः ॥ ८५ ॥ त्रयो धातव उपाधिभूताः सन्त्यस्य स त्रिधातुः ॥ ८७ ॥ विभुपदं व्याचष्टे—**न चादिमिति** ॥ ९० ॥ त्रीणि ककुदानि उच्चप्रदेशाः स्कन्धपोत्रदंष्ट्रा यस्य त्रिककुदः शरीरस्येति सामानाधिकरण्यम् ॥ ९३ ॥ विशेषेण रिणक्ति तत्त्वानां परिसंख्यानाख्यं प्रविलयं करोति इति विरिञ्चि इत्यर्थः । रेचनादिति पाठे रेचनद्वारा तत्साध्यं चेतनमेव लक्षणीयम् ९४ कपिलं पीतं आदित्यपुरुषं प्रकृत्य च्छान्दोग्ये आप्रणखात्सर्व एव सुवर्ण इति श्रुतेः ॥ ९५ ॥ छन्दासि समष्टिलिङ्गाभिमानी सूत्रात्मा भुवि चतुर्मुखः ॥ ९६ ॥ क्रमविभागः पदद्वयमादाय पूर्वं विसृज्य उत्तरमुत्तरेण संदध्यात् । यथा—' अग्निमीळे ईळे पुरोहितं पुरोहितं यज्ञस्य' इत्यादि । अक्षरविभागः पदविभागः—**वामेति** । वामदेवादिष्टेन ध्यानमार्गेण मामाराधयता पाञ्चालेन मुनिनेति सम्बन्धः ॥ १०२ ॥ कण्डरीक इति कुलनाम । साप्तजन्मिकं जन्मादिदुःखं स्मृत्वा तीव्रतमवैराग्याच्छीघ्रं योगिनां सम्पदं ऐश्वर्यं गतः प्राप्त इति सार्धः ॥ ५ ॥

धर्मयानं समारूढौ पर्वते गन्धमादने।
तत्कालसमये चैव दक्षयज्ञो बभूव ह ८
न चैवाकल्पयद्भागं दक्षो रुद्रस्य भारत।
ततो दधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् ९
ससर्ज शूलं कोपेन प्रज्वलन्तं मुहुर्मुहुः।
तच्छूलं भस्मसात्कृत्वा दक्षयज्ञं सविस्तरम्
आवयोः सहसाऽगच्छद्बदर्याश्रममन्तिकात्
वेगेन महता पार्थ पतन्नारायणोरसि ११
ततस्तत्तेजसाऽऽविष्टाः केशा नारायणस्य ह
बभूवुर्मुञ्जवर्णास्तु ततोऽहं मुञ्जकेशवान् १२
तच्च शूलं विनिर्धूतं हुंकारेण महात्मना।
जगाम शंकरकरं नारायणसमाहतम् १३
अथ रुद्र उपाधावत्तावृषी तपसान्वितौ।
तत एनं समुद्धूतं कण्ठे जग्राह पाणिना १४
नारायणः स विश्वात्मा तेनास्य शितिकण्ठता
अथ रुद्रविघातार्थमिषीकां नर उद्धरन् १५
मन्त्रैश्च संयुयोजाशु सोऽभवत्परशुर्महान्।
क्षिप्तश्च सहसा तेन खण्डनं प्राप्तवांस्तदा १६
ततोऽहं खण्डपरशुः स्मृतः परशुखण्डनात्।

अर्जुन उवाच।

अस्मिन्युद्धे तु वार्ष्णेय त्रैलोक्यशमने तदा
को जयं प्राप्तवांस्तत्र शंसैतन्मे जनार्दन।

श्रीभगवानुवाच।

तयोः संलग्नयोर्युद्धे रुद्रनारायणात्मनोः १८
उद्विग्नाः सहसा कृत्स्नाः
सर्वे लोकास्तदाऽभवन्।
नागृह्णात्पावकः शुभ्रं
मखेषु सुहुतं हविः ॥ १९
वेदा न प्रतिभान्ति स्म ऋषीणां भावितात्मनां
देवान् रजस्तमश्चैव समाविविशतुस्तदा २०
वसुधा संचकम्पे च नभश्च विपफाल ह।
निष्प्रभाणि च तेजांसि ब्रह्मा चैवासनच्युतः
अगाच्छोषं समुद्रश्च हिमवांश्च व्यशीर्यत।
तस्मिन्नेवं समुत्पन्ने निमित्ते पाण्डुनन्दन २२
ब्रह्मा वृतो देवगणैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः।
आजगामाशु तं देशं यत्र युद्धमवर्तत २३
सोऽञ्जलिप्रग्रहो भूत्वा चतुर्वक्रो निरुक्तगः।
उवाच वचनं रुद्रं लोकानामस्तु वै शिवम् २४
न्यस्यायुधानि विश्वेश जगतो हितकाम्यया
यदक्षरमथाव्यक्तमीशं लोकस्य भावनम् २५
कूटस्थं कर्तृ निर्द्वन्द्वमकर्तेति च यं विदुः।
व्यक्तिभावगतस्यास्य एका मूर्तिरियं शुभा
नरो नारायणश्चैव जातौ धर्मकुलोद्वहौ।
तपसा महता युक्तौ देवश्रेष्ठौ महाव्रतौ २७
अहं प्रसादजस्तस्य कुतश्चित्कारणान्तरे।
त्वं चैव क्रोधजस्तात पूर्वसर्गे सनातनः २८
मया च सार्द्धं वरद विबुधैश्च महर्षिभिः।
प्रसादयाशु लोकानां शान्तिर्भवतु मा चिरम्
ब्रह्मणा त्वेवमुक्तस्तु रुद्रः क्रोधाग्निमुत्सृजन्।
प्रसादयामास ततो देवं नारायणं प्रभुम्।
शरणं च जगामाद्यं वरेण्यं वरदं प्रभुम् ३०
ततोऽथ वरदो देवो जितक्रोधो जितेन्द्रियः।
प्रीतिमानभवत्तत्र रुद्रेण सह संगतः ॥ ३१
ऋषिभिर्ब्रह्मणा चैव विबुधैश्च सुपूजितः।
उवाच देवमीशानमीशः स जगतो हरिः ३२
यस्त्वां वेत्ति स मां वेत्ति यस्त्वामनु स मामनु
नावयोरन्तरं किञ्चिन्मा तेऽभूद्बुद्धिरन्यथा
अद्यप्रभृति श्रीवत्सः शूलांको मे भवत्वयम्
मम पाण्यंकितश्चापि श्रीकण्ठस्त्वं भविष्यसि

श्रीभगवानुवाच।

एवं लक्षणमुत्पाद्य परस्परकृतं तदा।
सख्यं चैवातुलं कृत्वा रुद्रेण सहितावृषी ३४
तपस्तेपतुरव्यग्रौ विसृज्य त्रिदिवौकसः।
एष ते कथितः पार्थ नारायणजयो मृधे ॥३५
नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत।
ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्कीर्तितानि ते
एवं बहुविधै रूपैश्चरामीह वसुन्धराम्।
ब्रह्मलोकं च कौन्तेय गोलोकं च सनातनम्
मया त्वं रक्षितो युद्धे महान्तं प्राप्तवाञ्जयम्
यस्तु ते सोऽग्रतो याति युद्धे संप्रत्युपस्थिते

अपाहरत् नाशितवान् रुद्र इति शेषः ॥ ९ ॥ तत् शूलं कर्तृ ॥ १० ॥ आवयोर्नरनारायणयोरन्तिकात् आगच्छत् आगतम् ॥ ११ ॥ तत्तेजसा शूलतेजसा ॥ १२ ॥ एनं समुद्धतं उड्डीयागतं रुद्रम् ॥ १४ ॥ शितिकण्ठता कृष्णवर्णस्य नारायणस्य सम्बन्धान्नीलकण्ठत्वं रुद्रो गत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ इषीकैव परशुतां प्राप्ता क्षिप्तः आक्षिप्तः तेन रुद्रशूलेन रुद्रेण वा ॥ १६ ॥ रुद्रस्य खण्डपरशुत्वप्रसिद्धिस्तु मदनन्यत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

तं विद्धि रुद्रं कौन्तेय देवदेवं कपर्दिनम् ।
कालः स एव कथितः क्रोधजेति मया तव
निहतास्तेन वै पूर्वं हतवानसि यान् रिपून् ।
अप्रमेयप्रभावं तं देवदेवमुमापतिम् ।
नमस्व देवं प्रयतो विश्वेशं हरमक्षयम् ॥ ४१
यश्च ते कथितः पूर्वं क्रोधजेति पुनः पुनः ।
तस्य प्रभाव एवाग्रे यच्छ्रुतं ते धनञ्जय ॥४२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
द्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥

* * *

३४३-[१७०]

शौनक उवाच ।

सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।
यच्छ्रुत्वा मनुयः सर्वे विस्मयं परमं गताः १
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं सौते नारायणकथा यथा २
पाविताङ्गाः स्म संवृत्ताः श्रुत्वेमामादितः कथां
नारायणाश्रयां पुण्यां सर्वपापप्रमोचनीम् ३
दुर्दर्शो भगवान्देवः सर्वलोकनमस्कृतः ।
सब्रह्मकैः सुरैः कृत्स्नैरन्यैश्चैव महर्षिभिः ४
दृष्टवान्नारदो यत्तु देवं नारायणं हरिम् ।
नूनमेतद्ध्यनुमतं तस्य देवस्य सूतज ५
यद्दृष्टवान् जगन्नाथमनिरुद्धतनौ स्थितम् ।
यत्प्राद्रवत्पुनर्भूयो नारदो देवसत्तमौ ६
नरनारायणौ द्रष्टुं कारणं तद्ब्रवीहि मे ।

सौतिरुवाच ।

तस्मिन्यज्ञे वर्तमाने राज्ञः पारिक्षितस्य वै
कर्मान्तरेषु विधिवद्वर्तमानेषु शौनक ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासमृषिं वेदनिधिं प्रभुम् ८
परिपप्रच्छ राजेन्द्रः पितामहपितामहम् ।

जनमेजय उवाच ।

श्वेतद्वीपान्निवृत्तेन नारदेन सुरर्षिणा ९
ध्यायता भगवद्वाक्यं चेष्टितं किमतः परम् ।
वदर्याश्रममागस्य समागम्य च तावृषी ॥ १०
कियन्तं कालमवसत्कां कथां पृष्टवांश्च सः ।
इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् ११
आमन्थ्य मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ।
नवनीतं यथा दध्नो मलयाच्चन्दनं यथा ॥ १२
आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ।
समुद्धृतमिदं ब्रह्मन्कथामृतमिदं तथा ॥ १३
तपोनिधे त्वयोक्तं हि नारायणकथाश्रयम् ।
स ईशो भगवान्देवः सर्वभूतात्मभावनः॥ १४
अहो नारायणं तेजो दुर्दर्शं द्विजसत्तम ।
यत्राविशन्ति कल्पान्ते सर्वे ब्रह्मादयः सुराः ॥
ऋषयश्च सगन्धर्वा यच्च किञ्चिच्चराचरम् ।
न ततोऽस्ति परं मन्ये पावनं दिवि चेह च ॥
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं चापि नारायणकथा यथा १७
सर्वथा पाविताः स्मेह श्रुत्वेमामादितः कथां
हरेर्विश्वेश्वरस्येह सर्वपापप्रणाशनीम् ॥ १८
न चित्रं कृतवांस्तत्र यदार्यो मे धनञ्जयः ।
वासुदेवसहायो यः प्राप्तवाञ्जयमुत्तमम् ॥ १९

न चास्य किञ्चिदप्राप्यं
मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
त्रैलोक्यनाथो विष्णुः स
यथाऽऽसीत्साह्यकृत्स वै ॥ २०

धन्याश्च सर्व एवासन् ब्रह्मंस्ते मम पूर्वजाः ।
हिताय श्रेयसे चैव येषामासीज्जनार्दनः ॥ २१
तपसाऽथ सुदृश्यो हि भगवान् लोकपूजितः
यं दृष्टवन्तस्ते साक्षाच्छ्रीवत्साङ्कविभूषणम् ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽयायः ॥ ३४२ ॥

३४३

सौते इति ॥ १ ॥

तेभ्यो धन्यतरश्चैव नारदः परमेष्ठिजः ।
न चाल्पतेजसमृषिं वेद्मि नारदमव्ययम्॥ २३
श्वेतद्वीपं समासाद्य येन दृष्टः स्वयं हरिः ।
देवप्रसादानुगतं व्यक्तं तत्तस्य दर्शनम् ॥ २४
यद्दृष्टवांस्तदा देवमनिरुद्धतनौ स्थितम् ।
बदरीमाश्रमं यत्तु नारदः प्राद्रवत्पुनः ॥ २५
नरनारायणौ द्रष्टुं किं तु तत्कारणं मुने ।
श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्च नारदः परमेष्ठिजः ॥ २६
बदरीमाश्रमं प्राप्य समागम्य च तावृषी ।
कियन्तं कालमवसत्प्रश्नान् कान् पृष्टवांश्च ह
श्वेतद्वीपादुपावृत्ते तस्मिन्वा सुमहात्मनि ।
किमब्रूतां महात्मानौ नरनारायणावृषी ॥ २८
तदेतन्मे यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ।

वैशम्पायन उवाच ।

नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे२९
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ।
प्राप्य श्वेतं महाद्वीपं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् ३०
निवृत्तो नारदो राजंस्तरसा मेरुमागमत् ।
हृदयेनोद्वहन् भारं यदुक्तं परमात्मना ॥ ३१
पश्चादस्याभवद्राजन्नात्मनः साध्वसं महत् ।
यद्गत्वा दूरमध्वानं क्षेमी पुनरिहागतः ॥ ३२
मेरोः प्रचक्राम ततः पर्वतं गन्धमादनम् ।
निपपात च खात्तूर्णं विशालां बदरीमनु ॥ ३२
ततः स ददृशे देवौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
तपश्चरन्तौ सुमहदात्मनिष्ठौ महाव्रतौ ॥ ३४
तेजसाऽभ्यधिकौ सूर्यात्सर्वलोकविरोचनात्
श्रीवत्सलक्षणौ पूज्यौ जटामण्डलधारिणौ ॥
जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चक्रलक्षणौ ।
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ तथा मुष्कचतुष्किणौ
षष्टिदन्तावष्टदंष्ट्रौ मेघौघसदृशस्वनौ ।
स्वास्यौ पृथुललाटौ च सुभ्रू सुहनुनासिकौ ॥
आतपत्रेण सदृशे शिरसी देवयोस्तयोः ।
एवंलक्षणसंपन्नौ महापुरुषसंज्ञितौ ॥ ३८
तौ दृष्ट्वा नारदो हृष्टस्ताभ्यां च प्रतिपूजितः ।
स्वागतेनाभिभाष्याथ पृष्टश्चानामयं तथा॥३९
बभूवान्तर्गतमतिर्निरीक्ष्य पुरुषोत्तमौ ।
सदोगतास्तत्र ये वै सर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४०
श्वेतद्वीपे मया दृष्टास्तादृशावृषिसत्तमौ ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्
स चोपाविविशे तत्र पीठे कुशमये शुभे ।
ततस्तौ तपसां वासौ यशसां तेजसामपि ४२
ऋषी शमदमोपेतौ कृत्वा पौर्वाह्णिकं विधिम्
पश्चान्नारदमव्यग्रौ पाद्यार्घ्याभ्यामथार्चतः४३
पीठयोश्चोपविष्टौ तौ कृतातिथ्याह्निकौ नृपौ
तेषु तत्रोपविष्टेषु स देशोऽभिव्यराजत ॥ ४४
आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटो यथाऽग्निभिः।
अथ नारायणस्तत्र नारदं वाक्यमब्रवीत्॥ ४५

सुखोपविष्टं विश्रान्तं
कृतातिथ्यं सुखास्थितम् ।
नरनारायणावूचतुः ॥

अपीदानीं स भगवान्परमात्मा सनातनः ४६
श्वेतद्वीपे त्वया दृष्ट आवयोः प्रकृतिः परा ।

नारद उवाच ।

दृष्टो मे पुरुषः श्रीमान्विश्वरूपधरोऽव्ययः४७
सर्वे लोका हि तत्रस्थास्तथा देवाः सहर्षिभिः
अद्यापि चैनं पश्यामि युवां पश्यन्सनातनौ
यैर्लक्षणैरुपेतः स हरिरव्यक्तरूपधृक् ।
तैर्लक्षणैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरौ युवाम् ॥ ४९
दृष्टौ युवां मया तत्र तस्य देवस्य पार्श्वतः ।
इहैव चागतोऽस्म्यद्य विसृष्टः परमात्मना ५०
को हि नाम भवेत्तस्य तेजसा यशसा श्रिया
सदृशस्त्रिषु लोकेषु ऋते धर्मात्मजौ युवाम् ॥
तेन मे कथितः कृत्स्नो धर्मः क्षेत्रज्ञसंज्ञितः ।
प्रादुर्भावाश्च कथिता भविष्या इह ये यथा ॥
तत्र ये पुरुषाः श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः ।
प्रतिबुद्धाश्च ते सर्वे भक्ताश्च पुरुषोत्तमम् ॥ ५३
तेऽर्चयन्ति सदा देवं तैः सार्धं रमते च सः ।
प्रियभक्तो हि भगवान्परमात्मा द्विजप्रियः ॥
रमते सोऽर्च्यमानो हि सदा भागवतप्रियः ।
विश्वभुक् सर्वगो देवो माधवो भक्तवत्सलः
स कर्ता कारणं चैव कार्यं चातिबलद्युतिः ।
हेतुश्चाज्ञा विधानं च तत्त्वं चैव महायशाः५६
तपसा योज्य सोत्मानं श्वेतद्वीपात्परं हि यत्
तेज इत्यभिविख्यातं स्वयंभासाऽवभासितम्

जालपादा हंसास्तदंकितभुजौ हंसपादांकितभुजौ चक्रलक्षणौ चक्रांकितपादौ ॥ ३६ ॥

शान्तिः सा त्रिषु लोकेषु
विहिता भावितात्मना ।
एतया शुभया बुद्ध्या
नैष्ठिकं व्रतमास्थितः ॥ ५८
न तत्र सूर्यस्तपति न सोमोऽभिविराजते ।
न वायुर्वाति देवेशे तपश्चरति दुश्चरम् ॥ ५९
वेदीमष्टनलोत्सेधां भूमावास्थाय विश्वकृत् ।
एकपादस्थितो देव ऊर्ध्वबाहुरुदङ्मुखः ॥ ६०
सांगानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ।
यद्ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत् ॥ ६१
शेषाश्च विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः ।
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः सिद्धा राजर्षयश्च ये
हव्यं कव्यं च सततं विधियुक्तं प्रयुञ्जते ।
कृत्स्नं तु तस्य देवस्य चरणावुपतिष्ठतः ॥ ६३
याः क्रियाः संप्रयुक्ताश्च एकान्तगतबुद्धिभिः
ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्
न तस्याऽन्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः ।
विद्यते त्रिषु लोकेषु ततोऽस्यैकान्तिकं गतः
इह चैवागतस्तेन विसृष्टः परमात्मना ।
एवं मे भगवान्देवः स्वयमाख्यातवान्हरिः ।
आसिष्ये तत्परो भूत्वा युवाभ्यां सह नित्यशः

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥

३४४-[१७१]

नरनारायणावूचतुः ।
धन्योऽस्यनुग्रहीतोऽस्मि यत्ते दृष्टः स्वयं प्रभुः
न हि तं दृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपि स्वयम् १
अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दर्शः पुरुषोत्तमः ।
नारदैतद्धि नौ सत्यं वचनं समुदाहृतम् ॥ २
नास्य भक्तात्प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते ।
ततः स्वयं दर्शितवान्स्वमात्मानं द्विजोत्तम ३
तपो हि तप्यतस्तस्य यत्स्थानं परमात्मनः ।
न तत्संप्राप्नुते कश्चिदृते ह्यावां द्विजोत्तम ॥ ४
या हि सूर्यसहस्रस्य समस्तस्य भवेद्द्युतिः ।
स्थानस्य सा भवेत्तस्य स्वयं तेन विराजता
तस्मादुत्तिष्ठते विप्र देवाद्विश्वभुवः पतेः ।
क्षमा क्षमावतां श्रेष्ठ यया भूमिस्तु युज्यते ६
तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतहिताद्रसः ।
आपो हि तेन युज्यन्ते द्रवत्वं प्राप्नुवन्ति च ८
तस्मादेव समुद्भूतं तेजो रूपगुणात्मकम् ।
येन संयुज्यते सूर्यस्ततो लोके विराजते ॥ ९
तस्माद्देवात्समुद्भूतः स्पर्शस्तु पुरुषोत्तमात् ।
येन स्म युज्यते वायुस्ततो लोकान्विवात्यसौ
तस्माच्चोत्तिष्ठते शब्दः सर्वलोकेश्वरात्प्रभोः ।
आकाशं युज्यते येन ततस्तिष्ठत्यसंवृतम् १०

अष्टनलोत्सेधामित्यत्र नलवत्पर्वयुक्तत्वान्नलशब्देन अंगुलं ग्राह्यम्। तलेति पाठेऽपि हस्तस्य तलमंगुलोच्छ्रायमेव भवति ॥ ६० ॥ एकान्तगतबुद्धिभिः अव्यभिचरितबुद्धिभिः ॥ ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥

३४४

धन्योऽसीत्यध्याये भूतपञ्चकात्मकं शरीरं समनस्कं येन सृष्टं यो विद्यासहायो विवेकलभ्यस्तं सूर्यद्वारेण विशन्तीत्युक्तं तत्रायमर्थः–आदित्यमंडलान्तःस्थे नारायणे सम्यग्दत्तदृष्टिः पुरुषस्तदेकाग्रतया यदा शरीरं सर्वात्मना विस्मरति तदा दग्धसर्वाङ्गो भवति । तत आदित्यपुरुषाकारं मनः क्रमेण पुरुषाकृतिं परित्यज्य अणुः स्मितमात्राकारो नखचन्द्रमात्राकारो वा भवेत् । एवं सूक्ष्मीकृतं मनः अकारार्थे विराजि अनिरुद्धाख्येऽहंकारे प्रवेशयेत् तदपि अनिरुद्धाकारतां परित्यज्य उकारार्थे सूत्रात्मनि प्रद्युम्नाख्ये मनसि तदपि मकारार्थे अन्तर्यामिसंकर्षणाख्ये जीवे शुद्धत्वंपदार्थे प्रविशति तमपि परित्यज्य चतुर्थेऽर्धमात्रार्थे शुद्धे ब्रह्मणि वासुदेवाख्ये महाकाशकल्पे घटाकाशवत्प्रविशेदिति ॥ १ ॥

तस्माच्चोत्तिष्ठते देवात्सर्वभूतगतं मनः ।
चन्द्रमा येन संयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ॥ ११
सद्भूतोत्पादकं नाम तत्स्थानं वेदसंज्ञितम् ।
विद्यासहायो यत्रास्ते भगवान्हव्यकव्यभुक्
ये हि निष्कलुषा लोके पुण्यपापविवर्जिताः
तेषां वै क्षेममध्वानं गच्छतां द्विजसत्तम १३
सर्वलोके तमो हन्ता आदित्यो द्वारमुच्यते ।
आदित्यदग्धसर्वाङ्गा अदृश्याः केनचित्क्वचित्
परमाणुभूता भूत्वा तु तं देवं प्रविशन्त्युत ।
तस्मादपि च निर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ॥
मनोभूतास्ततो भूत्वा प्रद्युम्नं प्रविशन्त्युत ।
प्रद्युम्नाच्चापि निर्मुक्ता जीवं संकर्षणं ततः १६
विशन्ति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह
ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ॥ १७
प्रविशन्ति द्विजश्रेष्ठाः क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ।
सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्त्वतः १८
समाहितमनस्काश्च नियताः संयतेन्द्रियाः ।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते १९
आवामपि च धर्मस्य गृहे जातौ द्विजोत्तम ।
रम्यां विशालामाश्रित्य तप उग्रं समास्थितौ
ये तु तस्यैव देवस्य
प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः ।
भविष्यन्ति त्रिलोकस्था-
स्तेषां स्वस्तीत्यथो द्विज ॥ २१
विधिना स्वेन युक्ताभ्यां यथापूर्वं द्विजोत्तम ।
आस्थिताभ्यां सर्वकृच्छ्रं व्रतं सम्यगनुत्तमम् ॥
आवाभ्यामपि दृष्टस्त्वं श्वेतद्वीपे तपोधन ।
समागतो भगवता संकल्पं कृतवांस्तथा २३
सर्वं हि नौ स्वं विदितं त्रैलोक्ये सचराचरे
यद्भविष्यति वृत्तं वा वर्तते वा शुभाशुभम् ।
सर्वं स ते कथितवान्देवदेवो महामुने ॥ २४

वैशम्पायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तयोर्वाक्यं तपस्युग्रे च वर्ततोः ।
नारदः प्राञ्जलिर्भूत्वा नारायणपरायणः ॥२५
जजाप विधिवन्मन्त्रान्नारायणगतान्बहून् ।
दिव्यं वर्षसहस्रं हि नरनारायणाश्रमे ॥ २६
अवसत्स महातेजा नारदो भगवानृषिः ।
तमेवाभ्यर्चयन्देवं नरनारायणौ च तौ ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥

* * *

३४५–[१७२]

वैशम्पायन उवाच ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य नारदः परमेष्ठिजः ।
दैवं कृत्वा यथान्यायं पित्र्यं चक्रे ततः परम्
ततस्तं वचनं प्राह ज्येष्ठो धर्मात्मजः प्रभुः ।
क इज्यते द्विजश्रेष्ठ दैवे पित्र्ये च कल्पिते ॥ २
त्वया मतिमतां श्रेष्ठ तन्मे शंस यथागमम् ।
किमेतत्क्रियते कर्म फलं वास्य किमिष्यते ॥ ३

नारद उवाच ।

त्वयैतत्कथितं पूर्वं दैवं कर्तव्यमित्यपि ।
दैवतं च परो यज्ञः परमात्मा सनातनः ॥ ४
ततस्तद्भावितो नित्यं यजे वैकुण्ठमव्ययम् ।
तस्माच्च प्रसूतः पूर्वं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५

विशालां वदरीम् ॥ २० ॥ भगवदवताराणां स्वस्तीत्याशिषा तत्पालनयिस्य विवस्य कल्याणं चिन्तितं भवति ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभरते शातिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४४ ॥

३४५

देवतां कां यजेतेत्यादि प्रश्नजातस्योत्तरमुक्तं विधिना केन जुहुयाद्दैवं पित्र्यं तथैव चेत्यस्योत्तरमाह—**कस्यचित्त्वथेत्यादिना** ॥ १ ॥

मम वै पितरं प्रीतः परमेष्ठ्यप्यजीजनत् ।
अहं संकल्पजस्तस्य पुत्रः प्रथमकल्पितः ॥ ६
यजामि वै पितॄन्साधो नारायणविधौ कृते ।
एवं स एव भगवान्पिता माता पितामहः ७
इज्यते पितृयज्ञेषु तथा नित्यं जगत्पतिः ।
श्रुतिश्चाप्यपरा देवी पुत्रान्हि पितरोऽयजन् ८
वेदश्रुतिः प्रनष्टा च पुनरध्यापिता सुतैः ।
ततस्ते मन्त्रदा पुत्राः पितृत्वमुपपेदिरे ॥ ९
नूनं सुरैस्तद्विदितं युवयोर्भावितात्मनोः ।
पुत्राश्च पितरश्चैव परस्परमपूजयन् ॥ १०
त्रीन्पिण्डान्न्यस्य वै पृथ्व्यां
पूर्वं दत्वा कुशानिति ।
कथं तु पिण्डसंज्ञां ते
पितरो लेभिरे पुरा ॥ ११
नरनारायणावूचतुः ।
इमां हि धरणीं पूर्वं नष्टां सागरमेखलाम् ।
गोविन्द उज्जहाराशु वाराहं रूपमास्थितः १२
स्थापयित्वा तु धरणीं स्वे स्थाने पुरुषोत्तमः ।
जलकर्दमलिप्ताङ्गो लोककार्यार्थमुद्यतः ॥ १३
प्राप्ते चाह्निककाले तु मध्यदेशगते रवौ ।
दंष्ट्राविलग्नांस्त्रीन्पिण्डान्विधूय सहसा प्रभुः
स्थापयामास वै पृथ्व्यां कुशानास्तीर्य नारद
स तेष्वात्मानमुद्दिश्य पित्र्यं चक्रे यथाविधि
संकल्पयित्वा त्रीन्पिण्डा-
न्स्वेनैव विधिना प्रभुः ।
आत्मगात्रोष्मसंभूतैः
स्नेहगर्भैस्तिलैरपि ॥ १६
प्रोक्ष्यापवर्गं देवेशः प्राङ्मुखः कृतवान्स्वयम्
मर्यादास्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवान्॥ १७
वृषाकपिरुवाच ।
अहं हि पितरः स्रष्टुमुद्यतो लोककृत्स्वयम् ।
यस्य चिन्तयतः सद्यः पितृकार्यविधीन्परान्
दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममैते दक्षिणां दिशम् ।
आश्रिता धरणीं पिण्डास्तस्मात्पितर एव ते
त्रयो मूर्तिविहीना वै पिण्डमूर्तिधरास्त्विमे ।
भवन्तु पितरो लोके मया सृष्टाः सनातनाः२०
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥ २१
नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चि-
त्को वान्योऽर्च्यो मया स्वयम् ।
को वा मम पिता लोके
अहमेव पितामहः ॥ २२
पितामहपिता चैव अहमेवात्र कारणम् ।
इत्येतदुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपिः ॥ २३
वराहपर्वते विप्र दत्वा पिण्डान्सविस्तरान् ।
आत्मानं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः ॥ २४
एषा तस्य स्थितिर्विप्र पितरः पिण्डसंज्ञिताः ।
लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥ २५
ये यजन्ति पितॄन्देवान्गुरूंश्चैवातिथींस्तथा ।
गाश्चैव द्विजमुख्यांश्च पृथिवीं मातरं यथा २६
कर्मणा मनसा वाचा विष्णुमेव यजन्ति ते ।
अन्तर्गतः स भगवान्सर्वसत्त्वशरीरगः ॥ २७
समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयोः ।
महान्महात्मा सर्वात्मा नारायण इति श्रुतः२८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
पञ्चचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

* * *

मम पितरं प्रजापतिं ब्रह्मा परमेष्ठीति सम्बन्धः । नारदो दक्षशापात्प्रजापतेः सकाशात्पुनर्जन्म प्राप इति हरिवंशेऽस्ति तस्य ब्रह्मणः ॥ ६ ॥ नारायणविधौ तांत्रिके पूजादौ ॥ ७ ॥ **श्रुतिश्चेति** । अग्निष्वात्तादीन्पुत्रान् पितरो देवा अध्याप्यासुरैः सह युद्धार्थं गतास्ततश्चिरोषितानां तेषां श्रुतिः प्रनष्टा प्रतिभाति ततस्ते पुत्रेभ्य एव वेदमधीतवन्त इत्याख्यायिका पुराणान्तरप्रसिद्धा सूचिता ॥ ८ ॥ पूर्वं पृथ्व्यां कुशान्दत्वा तत्र पित्राद्युद्देशेन पिण्डान्न्यस्य अपूजयन्निति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ **अहं हीति** । पितरः पितॄन् ॥ १८ ॥ विष्णोः शालग्राम इव पितॄणां मूर्तयः पिण्डा एवेत्याह—**दंष्ट्राभ्यामिति** ॥ १९ ॥ पिता पितामहश्चेत्यादिना श्राद्धं सर्वं विष्णुदैवत्यमेवेति पित्र्यप्रकारो दर्शितः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पंचचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥

३४६-[१७३]

वैशम्पायन उवाच ।

श्रुत्वैतन्नारदो वाक्यं नरनारायणेरितम् ।
अत्यन्तं भक्तिमान्देवे एकान्तित्वमुपेयिवान् १
प्रोष्य वर्षसहस्रं तु नरनारायणाश्रमे ।
श्रुत्वा भगवदाख्यानं दृष्ट्वा च हरिमव्ययम् ॥ २
हिमवन्तं जगामाशु यत्रास्य स्वक आश्रमः ।
तावपि ख्याततपसौ नरनारायणावृषी ॥ ३
तस्मिन्नेवाश्रमे रम्ये तेपतुस्तप उत्तमम् ।
त्वमप्यमितविक्रान्तः पाण्डवानां कुलोद्वहः ४
पावितात्माऽद्य संवृत्तः श्रुत्वेमामादितः कथाम्
नैव तस्यापरो लोको नायं पार्थिवसत्तम ॥ ५
कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्याद्विष्णुमव्ययम्
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ६
यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम् ।
कथं नाम भवेद्द्वेष्य आत्मा लोकस्य कस्यचित्
आत्मा हि पुरुषव्याघ्र
ज्ञेयो विष्णुरिति स्थितिः ।
य एष गुरुरस्माकं
ऋषिर्गन्धवतीसुतः ॥ ८
तेनैतत्कथितं तात माहात्म्यं परमव्ययम् ।
तस्माच्छ्रुतं मया चेदं कथितं च तवानघ ॥ ९
नारदेन तु संप्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः ।
एष धर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ १०
एवमेष महान्धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम ।
कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः ११
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं भुवि ।
को ह्यन्यः पुरुषव्याघ्र महाभारतकृद्भवेत् ॥ १२
धर्मान्नानाविधांश्चैव को ब्रूयात्तमृते प्रभुम् १३
वर्ततां ते महायज्ञो यथा संकल्पितस्त्वया ।
संकल्पिताश्वमेधस्त्वं श्रुतधर्मश्च तत्त्वतः ॥ १४

सौतिरुवाच ।

एतत्तु महदाख्यानं श्रुत्वा पार्थिवसत्तमः ।
ततो यज्ञसमाप्त्यर्थं क्रियाः सर्वाः समारभत्
नारायणीयमाख्यानमेतत्ते कथितं मया ।
पृष्टेन शौनकाद्येह नैमिषारण्यवासिषु १६
नारदेन पुरा यद्वै
गुरवे तु निवेदितम् ।
ऋषीणां पाण्डवानां च
शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः १७
स हि परमर्षिर्जनभुवनपतिः
पृथुधरणिधरः श्रुतिविनयविधिः ।
शमनियमनिधिर्यमनियमपरो द्विजवर-
सहितस्तव च भवतु गतिर्हरिरमरहितः
असुरवधकरस्तपसां निधिः
सुमहतां यशसां च भाजनम् ।
मधुकैटभहा कृतधर्मविदां गतिदोऽ-
भयदो मखभागहरोऽस्तु शरणं स ते
त्रिगुणो विगुणश्चतुरात्मधरः
पूर्तेष्टयोश्च फलभागहरः ।
विदधातु नित्यमजितोऽतिचलो
गतिमात्मगां सुकृतिनामृषीणाम् २०
तं लोकसाक्षिणमजं पुरुषं पुराणं
रविवर्णमीश्वरं गतिं बहुशः ।
प्रणमध्वमेकमनसो यतः
सलिलोद्भवोऽपि तमृषिं प्रणतः २१
स हि लोकयोनिरमृतस्य पदं
सूक्ष्मं परायणमचलं हि पदम् ॥
तत्सांख्ययोगिभिरुदारवृतं
बुद्ध्या यतात्मभिरिदं सनातनम् २२

३४६

श्रुत्वेति। अस्य तात्पर्यं सर्वभूतात्मके विष्णौ द्रोहमकुर्वाणेन परमेश्वरः सम्यगाराधनीय इति ॥१॥ गुरवे बृहस्पतये ॥१७॥ **स हीति**। स नारायणः शमस्य नियमो निग्रहस्तत्परः यमाः नियमाश्च पञ्च पञ्च अहिंसादयः सत्यादयश्च॥१८॥ कृतधर्मः कृतयुगधर्मः सत्यादिस्तद्विदाम् ॥ १९ ॥ चत्वारो वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्या आत्मानस्तान्धारयति स तथा पूर्तं वाप्यादि इष्टमग्निहोत्रादि आत्मगां प्रत्यक्त्वगामिनीम् ॥२०॥ सलिलं उद्भवो यस्य स नारायणः शेषशायी तमृषिं वासुदेवम् ॥२१॥ लोकस्याव्यक्तादेर्योनिः अमृतस्य मोक्षस्य पदं स्थानं पदं पदनीयम् । हे उदार तत् व्रतं घृतमिति पाठान्तरे ध्यातम् यतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः ॥२२॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥

३४७-[१७४]

शौनक उवाच।

श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः।
जन्म धर्मगृहे चैव नरनारायणात्मकम् १
महावराहसृष्टा च पिण्डोत्पत्तिः पुरातनी।
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः
तथा च नः श्रुतो ब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयाऽनघ।
हव्यकव्यभुजो विष्णुरुदक्पूर्वे महोदधौ ३
यच्च तत्कथितं पूर्वं त्वया हयशिरो महत्।
तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ४
किं तदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा।
रूपं *प्रभावं महतामपूर्वं धीमतां वर ५
दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसम्।
तदश्वशिरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ६
एतन्नः संशयं ब्रह्मन्पुराणं ज्ञानसंभवम्।
कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितम् ७
पाविताः स्म त्वया ब्रह्मन्पुण्यां कथयता कथां

सौतिरुवाच।

कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंमितम् ८
जगौ यद्भगवान् व्यासो राज्ञः पारिक्षितस्य वै
श्रुत्वाऽश्वशिरसो मूर्तिं देवस्य हरिमेधसः ९
उत्पन्नसंशयो राजा एतदेवमचोदयत्।

जनमेजय उवाच।

यत्तद्दर्शितवान्ब्रह्मा देवं हयशिरोधरम् १०
किमर्थं तत्समभवत्तन्ममाचक्ष्व सत्तम।

वैशंपायन उवाच।

यत्किञ्चिदिह लोके वै देहसत्त्वं विशांपते
सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिभिः।
ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् १२
भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च।
भूतप्रलयमत्यन्तं शृणुष्व नृपसत्तम १३
धरण्यामथ लीनायामप्सु चैकार्णवे पुरा।
ज्योतिर्भूते जले चापि लीने ज्योतिषि चानिले
वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोनुगे।
व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्ततां गते
अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च।
तम एवाभवत्सर्वं न प्राज्ञायत किंचन १६
तमसो ब्रह्म संभूतं तमोमूलामृतात्मकम्।
तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमाश्रितम् १७
सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत्प्रधानं प्रचक्षते।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ३४६

३४७

श्रुतं भगवतस्तस्येत्यादिरध्यायो हयग्रीवावतारस्य प्रयोजनं माहात्म्यं च प्रतिपादयति तस्य तात्पर्यं रजस्तमोभ्यां वेदा नष्टास्तिरोहितार्था भवन्ति। सत्वेन त्वर्थतः सम्यक्प्रकाशन्त इति ॥ १ ॥ हव्यकव्यभुजः मूलविभुजादित्वात्कः अकारान्तः शब्दः उदक्पूर्वे ऐशानकोणे महोदधौ तत्समीपे इदमुत्तरान्वयि ॥३॥ अपूर्वं प्रागदृष्टम् ॥५॥ अपूर्वं अद्भुतम् ॥ ६ ॥ दर्शितवांस्तत् अश्वशिरोरूपम् ॥ १० ॥ वेदो वेदहर्ता वेदाध्यायी वेदहरणमित्यादिकं सर्वं भगवल्लीलामात्रमिति पृष्टस्योत्तरं वक्ष्यंस्तज्जत्वेन सृष्टिमेव तावदुपक्रमते **यत्किंचिदिति** ॥ ११ ॥ ईश्वरबुद्धिभिः ईश्वरसंकल्पमात्रैः ॥ १२ ॥ लयमाह—**भूतेति** ॥ १३ ॥ व्यक्ते महत्तत्त्वे मनो लीनं तत् व्यक्तेऽपि अव्यक्ततां गुणसाम्यावस्थां गते सति ॥ १५ ॥ पुरुषं त्वमर्थं पुंसि सर्वगते ब्रह्मणि लीने सति प्रलयावस्थायां तम एवाभवत्सर्वं विशेषविज्ञानं सर्वं लुप्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तमसः सकाशात् ब्रह्म जगत्कारणं परव्योमाख्यमुत्पन्नम्। तमः कुत उत्पन्नमित्याकांक्षायामाह—**तमोमूलामृतात्मकमिति**। अधिष्ठानमात्रात्मकं उरग इव रज्जुमात्रात्मकः। तन्मूलास्तं स्वाध्यस्ततमसा उपेतं साद्विश्वे भावाः सर्वं रूपं संज्ञा नाम तदन्तं प्रपञ्चात्मकमित्यर्थः। पौरुषीं वैराजीम् ॥ १७ ॥ अनिरुद्ध एव सूक्ष्मरूपोऽव्यक्तसंज्ञितो ज्ञेयः ॥ १८ ॥

---

* अर्श आयच्च्।

विद्यासहायवान्देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः
अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः १९
जगतश्चिन्तयन्सृष्टिं चित्रां बहुगुणोद्भवाम्।
तस्य चिन्तयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः
अहंकारस्ततो जातो ब्रह्मा स तु चतुर्मुखः।
हिरण्यगर्भो भगवान्सर्वलोकपितामहः २१
पद्मेऽनिरुद्धात्संभूतस्तदा पद्मनिभेक्षणः।
सहस्रपत्रे द्युतिमानुपविष्टः सनातनः २२
ददृशेऽद्भुतसंकाशो लोकानापोमयान्प्रभुः।
सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान्सृजन् २३
पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे।
नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ॥
तावपश्यत्स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः।
एकस्तत्राभवद्बिन्दुर्मध्वाभो रुचिरप्रभः॥ २५
स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया।
कठिनस्त्वपरो बिन्दुः कैटभो राजसस्तु सः
तावभ्यधावतां श्रेष्ठौ तमोरजगुणान्वितौ।
बलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनालानुसारिणौ २७
ददृशातेऽरविन्दस्थं ब्रह्माणममितप्रभम्।
सृजन्तं प्रथमं वेदांश्चतुरश्चारुविग्रहान्॥ २८
ततो विग्रहवन्तौ तौ वेदान् दृष्ट्वा सुरोत्तमौ।
सहसा जगृहतुर्वेदान्ब्रह्मणः पश्यतस्तदा २९
अथ तौ दानवश्रेष्ठौ वेदान् गृह्य सनातनान्
रसां विविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्वे महोदधौ॥ ३०
ततो हृतेषु वेदेषु ब्रह्मा कश्मलमाविशत्।
ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्विनाकृतः ३१

ब्रह्मोवाच।

वेदा मे परमं चक्षुर्वेदा मे परमं बलम्।
वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तरम्॥
मम वेदा हृताः सर्वे दानवाभ्यां बलादितः।
अन्धकारा हि मे लोका जाता वेदैर्विनाकृताः
वेदानृते हि किं कुर्यां लोकानां सृष्टिमुत्तमाम्
अहो बत महद्दुःख वेदनाशनजं मम॥ ३४
प्राप्तं दुनोति हृदयं तीव्रं शोकपरायणम्।
को हि शोकार्णवे मग्नं मामितोऽद्य समुद्धरेत्
वेदांस्तांश्चानयेन्नष्टान्कस्य चाहं प्रियो भवे।
इत्येवं भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम॥ ३६
हरेः स्तोत्रार्थमुद्भूता बुद्धिर्बुद्धिमतां वर।
ततो जगौ परं जप्यं साञ्जलिप्रग्रहः प्रभुः ३७

ब्रह्मोवाच।

ॐनमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज।
लोकाद्य भुवनश्रेष्ठ सांख्ययोगनिधे प्रभो ३८
व्यक्ताव्यक्तकराचिन्त्य क्षेमं पन्थानमास्थित।
विश्वभुक्सर्वभूतानामन्तरात्मन्नयोनिज।
अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधाम स्वयंभुवः ३९
त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम्।
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत्पुरातनम्
त्वत्प्रसादात्तु मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत्।
त्वत्तः श्रवणजं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो॥
नासत्यं चापि मे जन्म त्वत्तः परममुच्यते।
अण्डजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम्

विद्या निर्विशेषचिन्मात्राकारा चेतोवृत्तिः। अप्सु निर्विशेषे ब्रह्मणि शयनं चक्रे विलयं जगाम ॥ १९ ॥ स एव चिद्रूपो जगतः सृष्टिं चिन्तयन्। 'बहु स्यां प्रजायेय' इतीक्षणं कुर्वन् ॥ २० ॥ पद्मे ब्रह्माण्डे अनिरुद्धादहंकारात् संभूत आविर्भूतो ब्रह्मा ॥ २२ ॥ पद्मस्य पत्रे अण्डैकदेशे ॥२४॥ रजस्तमोभ्यामभिभूतैर्नष्टज्ञानैरीश्वर एव जपध्यानादिना ज्ञानलाभार्थमनुसरणीय इत्याशयेनाह—**ओं नमस्ते इति** ॥ ३८ ॥ तुभ्यं तव लोकधामप्रकाशकः स चासौ स्वयंभूश्च तस्य ॥ ३९ ॥ **त्वत्तो म इति** । ननु–

'ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥'

इति स्मृत्या 'स ह्ययमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमि इति कस्माद्ध्यभेष्यत् द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति श्रुत्या तद्भाष्येण च ब्रह्मणः स्वतःसिद्धज्ञानत्वमुक्तम् सति च ज्ञाने जन्मान्तरं नास्तीति कथं तस्य सप्तजन्मान्युच्यन्ते। अभ्युपगमे त्वाजानसिद्धज्ञानस्य वैफल्यम्। अतो व्यर्थं मोक्षधर्मान्वाख्यानमिति चेदत्र ब्रूमः—अत्र ह्यहंकारादुत्पन्नश्चतुर्मुखः स्वस्य वैराजं रूपं सर्वनामरूपात्मकमनुसन्दधानो मन्यते यदा यदा यद्यत्प्रकाशते तत्तदैवोत्पन्नमिति तावन्ति वैराजानि जन्मानीति। स्थूलप्रपञ्चात्मकं मानसं भोगद्वारा मनस्तृप्तिकरं प्रथमं वैराजं जन्म। रूपप्रपञ्चात्मकं चाक्षुषं ततोऽपि बाह्यत्वाद्द्वितीयम् ॥ ४० ॥ वचनमात्रोपस्थापितमेरुस्वर्गाद्यात्मकं ततोऽपि बाह्यत्वात्तृतीयम्। अस्य भोग्यतयाऽन्तरङ्गस्योपस्थापको वेदात्मा नाम प्रपञ्चस्ततोऽपि बाह्यत्वाच्चतुर्थः ॥ ४१ ॥ **नासत्यामिति**। अश्विदैवत्यघ्राणजं जन्म गन्धप्रपञ्चात्मकं नामोल्लेखपूर्वकरूपस्मारकतया ततोऽपि बहिरङ्गत्वात्पञ्चमम्। अण्डं ब्रह्माण्डं तद्दर्शनसंस्कारजं वासनात्मकं स्वाप्नप्रपञ्चमयं ततोऽपि बाह्यं षष्ठम् ॥ ४२ ॥

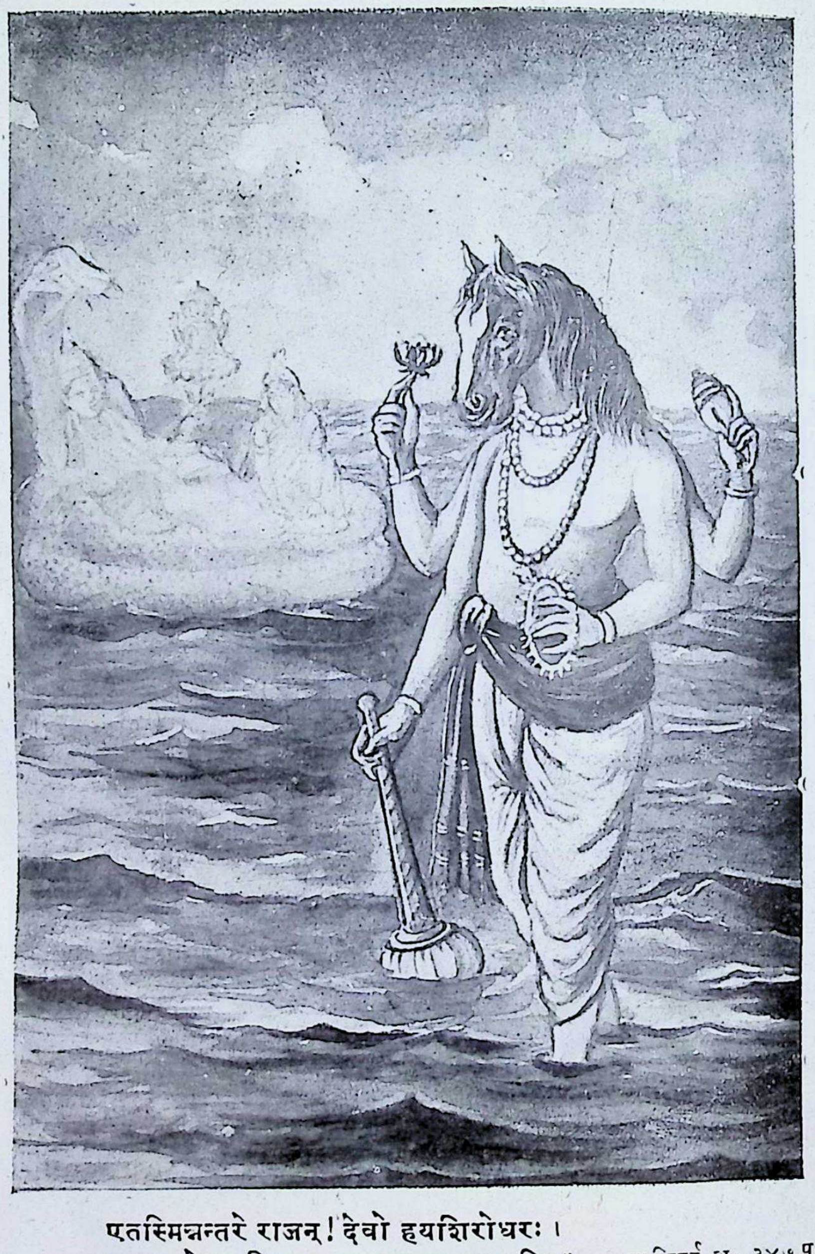

एतस्मिन्नन्तरे राजन्! देवो हयशिरोधरः ।
जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतान् हरिः ॥ —शान्तिपर्व अ० ३४७ पृ० ७३१

इदं च सप्तमं जन्म पद्मजन्मेति वै प्रभो ।
सर्गे सर्गे ह्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जित ॥ ४३
प्रथमं पुण्डरीकाक्षः प्रधानगुणकल्पितः ।
त्वमीश्वरः स्वभावश्च कर्मबन्धः स्वयंभुवः ४४
त्वया विनिर्मितोऽहं वै वेदचक्षुर्वयोतिगः ।
ते मे वेदा हृताश्चक्षुरन्धो जातोऽस्मि जागृहि
ददस्व चक्षूंषि मम प्रियोऽहं ते प्रियोऽसि मे ।
एवं स्तुतः स भगवान्पुरुषः सर्वतोमुखः ४६
जहौ निद्रामथ तदा वेदकार्यार्थमुद्यतः ।
ऐश्वर्येण प्रयोगेण द्वितीयां तनुमास्थितः ४७
सुनासिकेन कायेन भूत्वा चन्द्रप्रभस्तदा ।
कृत्वा हयशिरः शुभ्रं वेदानामालयं प्रभुः ४८
तस्य मूर्धा समभवद्द्यौः सनक्षत्रतारका ।
केशाश्चास्याभवन्दीर्घा रवेरंशुसमप्रभाः ४९
कर्णावाकाशपाताले ललाटं भूतधारिणी ।
गङ्गा सरस्वती+ श्रोण्यौ भ्रुवावास्तां महोदधी
चक्षुषी सोमसूर्यौ ते नासा संध्या पुनः स्मृता
ॐकारस्त्वथ संस्कारो विद्युज्जिह्वा च निर्मिता
दन्ताश्च पितरो राजन्सोमपा इति विश्रुताः
गोलोको ब्रह्मलोकश्च ओष्ठावास्तां महात्मनः
ग्रीवा चास्याभवद्राजन्कालरात्रिर्गुणोत्तरा ।
एतद्धयशिरः कृत्वा नानामूर्तिभिरावृतम् ॥
अन्तर्दधौ स विश्वेशो विवेश च रसां प्रभुः ।
रसां पुनः प्रविष्टश्च योगं परममास्थितः ॥ ५४
शैक्ष्यं स्वरं समास्थाय उद्गीतं प्रासृजत्स्वरम् ।
स स्वरः सानुनादी च सर्वशः स्निग्ध एव च
बभूवान्तर्महीभूतः सर्वभूतगुणो हितः ।
ततस्तावसुरौ कृत्वा वेदान्समयबन्धनान् ॥
रसातले विनिक्षिप्य यतः शब्दस्ततो द्रुतौ ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्देवो हयशिरोधरः॥५७
जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतान्हरिः ।
प्रादाच्च ब्रह्मणे भूयस्ततः स्वां प्रकृतिं गतः ५८
स्थापयित्वा हयशिर उदक्पूर्वे महोदधौ ।
वेदानामालयं चापि बभूवाश्वशिरास्ततः ५९
अथ किञ्चिदपश्यन्तौ दानवौ मधुकैटभौ ।
पुनराजग्मतुस्तत्र वेगितौ पश्यतां च तौ॥ ६०
यत्र वेदा विनिक्षिप्तास्तत्स्थानं शून्यमेव च ।
तत उत्तममास्थाय वेगं बलवतां वरौ ॥ ६१
पुनरुत्तस्थतुः शीघ्रं रसानामालयात्तदा ।
ददृशाते च पुरुषं तमेवादिकरं प्रभुम् ॥ ६२
श्वेतं चन्द्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौ स्थितम् ।
भूयोऽप्यमितविक्रान्तं निद्रायोगमुपागतम् ६३
आत्मप्रमाणरचिते अपामुपरि कल्पिते ।
शयने नागभोगाढ्ये ज्वालामालासमावृते ६४
निष्कल्मषेण सत्त्वेन संपन्नं रुचिरप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दानवेन्द्रौ तौ महाहासममुञ्चताम् ६५
ऊचतुश्च समाविष्टौ रजसा तमसा च तौ ।
अयं स पुरुषः श्वेतः शेते निद्रामुपागतः ॥ ६६
अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात् ।
कस्यैष को नु खल्वेष किं च स्वापिति भोगवान्
इत्युच्चारितवाक्यौ तौ बोधयामासतुर्हरिम् ।
युद्धार्थिनौ हि विज्ञाय विबुद्धः पुरुषोत्तमः ६८
निरीक्ष्य चासुरेन्द्रौ तौ ततो युद्धे मनो दधे ।
अथ युद्धं समभवत्तयोर्नारायणस्य वै ॥ ६९
रजस्तमोविष्टतनू तावुभौ मधुकैटभौ ।
ब्रह्मणोपचितिं कुर्वन् जघान मधुसूदनः ॥ ७०
ततस्तयोर्वधेनाशु वेदापहरणेन च ।
शोकापनयनं चक्रे ब्रह्मणः पुरुषोत्तमः ॥ ७१
ततः परिवृतो ब्रह्मा हरिणा वेदसत्कृतः ।
निर्ममे स तदा लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजङ्गमान्
दत्वा पितामहायाग्र्यां मतिं लोकविसर्गिकीं
तत्रैवान्तर्दधे देवो यत एवागतो हरिः ॥ ७३
तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुम् ।
पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं तामेव विदधे तनुम् ॥ ७४
एवमेव महाभागो बभूवाश्वशिरा हरिः ।
पौराणमेतत्प्रख्यातं रूपं वरदमैश्वरम् ॥ ७५
यो ह्येतद्ब्राह्मणो नित्यं शृणुयाद्धारयीत वा ।
न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत्कदाचन ॥ ७६
आराध्य तपसोग्रेण देवं हयशिरोधरम् ।
पञ्चालेन क्रमः प्राप्तो देवेन पथि देशिते ॥ ७७

ततोऽपि वाह्यं पद्यते गम्यत इति वा पदनीयं वा पाद्यं सर्वप्राणिधीवासनोद्बोधकं कारणात्मकमिदं सप्तमम्। इतोऽपि वाह्यस्त्वं शुद्धचिन्मात्रोऽष्टमः सर्वेषु कार्येष्वनुगतत्वात्पिताऽहं च त्वत्सत्तयैव कार्यसप्तकरूपेण मानसतया त्वत्पुत्रोऽस्मीत्याह–

सर्गे सर्गे इति ॥४३॥ प्रधानं मुख्यो गुणः सत्त्वं तेन कल्पितः शुद्धसत्त्वमयशरीर इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यतो वेदचक्षुरहं अतो वयोतिगः कालवित् अध्यायशेषः स्पष्टार्थः ४५

+ छान्दसः पूर्वसवर्णः ।

एतद्धयशिरो राजन्नाख्यानं तव कीर्तितम् ।
पुराणं वेदसमितं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥७८
यां यामिच्छेत्तनुं देवः कर्तुं कार्यविधौ क्वचित्
तां तां कुर्याद्विकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना
एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसो निधिः ।
एष योगश्च सांख्यं च ब्रह्म चाग्र्यं हविर्विभुः ॥
नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः ।
तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः ॥ ८१
नारायणपरं सत्यमृतं नारायणात्मकम् ।
नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ८२
प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः ।
नारायणात्मको गन्धो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
अपां चापि गुणा राजन्रसा नारायणात्मकाः ।
ज्योतिषां च परं रूपं स्मृतं नारायणात्मकम् ॥
नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणः स्मृतः ।
नारायणात्मकश्चैव शब्द आकाशसंभवः॥ ८५
मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगुणलक्षणम् ।
नारायणपरः कालो ज्योतिषामयनं च यत् ८६
नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः ।
नारायणपरं सांख्यं योगो नारायणात्मकः ८७
कारणं पुरुषो ह्येषां प्रधानं चापि कारणम् ।
स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषां च कारणम् ८८
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधा च तथा चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ८९
पञ्चकारणसंख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः सर्वतोमुखैः ॥
तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ।
ब्रह्मादीनां स लोकानामृषीणां च महात्मनाम्
सांख्यानां योगिनां चापि यतीनामात्मवेदिनां
मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते ॥
ये केचित्सर्वलोकेषु दैवं पित्र्यं च कुर्वते ।
दानानि च प्रयच्छन्ति तप्यन्ते च तपो महत्
सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः ।
सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते ॥ ९४

अयं हि नित्यः परमो महर्षि-
    र्महाविभूतिर्गुणवार्जिताख्यः ।
गुणैश्च संयोगमुपैति शीघ्रं
    कालो यथर्तावृतुसंप्रयुक्तः ॥ ९५
नैवास्य विन्दन्ति गतिं महात्मनो
    न चागतिं कश्चिदिहानुपश्यति ।
ज्ञानात्मकाः सन्ति हि ये महर्षयः
    पश्यन्ति नित्यं पुरुषं गुणाधिकम् ९६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये
सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७॥

* * *

३४८–[१७५]

जनमेजय उवाच ।
अहो ह्येकान्तिनः सर्वान्प्रीणाति भगवान्हरिः
विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान्स्वयम्
ये तु दग्धेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।
तेषां त्वयाऽभिनिर्दिष्टा पारंपर्यागता गतिः
चतुर्थ्यां चैव ते गत्यां गच्छन्ति पुरुषोत्तमम्।
एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ३
नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः ।
अगत्वा गतयस्तिस्रो यद्गच्छत्यव्ययं हरिम्॥ ४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥

३४८

यान्येतानि ब्रह्मणः सप्तजन्मान्युक्तानि मानसं चाक्षुषं वाचिकं श्रावणं नासत्यमंडजं पाद्मं चेति तान्येव परब्रह्मणः स्वरूपाणि तेषामेकोपास्तिस्तुतिद्वारा चरमस्तुतयेऽयमध्याय आरभ्यते—**अहो ह्येकान्तिन इत्यादि** । सर्वान्सप्तविधब्रह्मणो व्यस्तोपासकान्समस्तोपासकांश्च ॥ १ ॥ दग्धेन्धनाः नष्टवासनाः पारंपर्यागता गुरुसंप्रदायागता गतिर्ज्ञानम् ॥ २ ॥ चतुर्थ्यां अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणानपेक्ष्य चतुर्थ्यां वासुदेवाख्यायां हरिभक्तानां विशेषमाह—**एकान्तिनस्त्विति** । एकान्तिनो निष्कामभक्ताः ॥ ३ ॥ गतयः गतीः अनिरुद्धादींस्त्रीननुपास्यैव वासुदेवं गच्छन्तीत्यर्थः ॥४॥

सहोपनिषदान्वेदान्ये विप्राः सम्यगास्थिताः
पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधार्मिणः
तेभ्यो विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणां
केनैष धर्मः कथितो देवेन ऋषिणाऽपि वा ६
एकान्तिनां च का चर्या
कदा चोत्पादिता विभो।
एतन्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ७

वैशम्पायन उवाच।

समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे।
अर्जुने विमनस्के च गीता भगवता स्वयम् ८
अगतिश्च गतिश्चैव पूर्वं ते कथिता मया।
गहनो ह्येष धर्मो वै दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ९
संभितः सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः।
धार्यते स्वयमीशेन राजन्नारायणेन च १०
एतदर्थं महाराज पृष्टः पार्थेन नारदः।
ऋषिमध्ये महाभागः शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः
गुरुणा च मयाऽप्येष कथितो नृपसत्तम।
यथा तत्कथितं तत्र नारदेन तथा शृणु १२
यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्गतम्।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल तदा नारायणः स्वयम् १३
तेन धर्मेण कृतवान्दैवं पित्र्यं च भारत।
फेनपा ऋषयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे १४
वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्मं तं प्रतिपेदिरे।
वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः
यदासीच्चाक्षुषं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप।
यदा पितामहेनैव सोमाद्धर्मः परिश्रुतः १६
नारायणात्मको राजन्रुद्राय प्रददौ च तम्।
ततो योगस्थितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप १७
वालखिल्यानृषीन्सर्वान्धर्ममेतदपाठयत्।
अन्तर्दधे ततो भूयस्तस्य देवस्य मायया १८
तृतीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीद्वाचिकं महत्।
तत्रैष धर्मः संभूतः स्वयं नारायणान्नृप १९
सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान्पुरुषोत्तमात्।
तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च २०
त्रिःपरिक्रान्तवानेतत्सुपर्णो धर्ममुत्तमम्।
यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत्त्रिसौपर्णमिहोच्यते २१
ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम्।
सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः २२

जापकेभ्योऽपि भक्तानां श्रेष्ठां गतिमाह—**सहेति** ॥ ५ ॥ अगतिर्गतिशून्यो ज्ञानधर्मः गतिर्गतिमान् उपासनाधर्मः ॥८॥ सामवेदेन संमितः सामवेदोक्तं तत्त्वमसीति वाक्यं यथाधिकारिणः सद्योज्ञानजनकं एवं वैष्णवधर्मोऽपि शमादिमतां सद्यः कैवल्यहेतुरित्यर्थः। तथाच योगशास्त्रे तीव्रवैराग्यवतामासन्नं समाधिलाभं प्रस्तुत्य मृदुमध्यातिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेष इति मृदुतीव्रमध्यतीव्रातिमात्रतीव्रवैराग्यवतामासन्न आसन्नतर-आसन्नतमः समाधिलाभ इत्युक्त्वा ईश्वरप्रणिधानाद्वेतीश्वरप्रणिधानस्य सर्वाधिक्यमुच्यते । ईशेन महादेवेन ॥१०॥ **यदासीदिति**। अत्र मानसादीनां सप्तानां पूर्वपूर्वस्मिन्नुत्तरेषां सर्वेषामनुगमोऽस्ति न तूत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्पूर्वपूर्वस्य। कारणं हि कार्येऽनुगतं न तु कार्यस्य कारणेऽनुगमोऽस्तीति प्रसिद्धं लोके। तत्र मानसं नाम स्थूलं समित्कुशाज्यगन्धपुष्पधूपदीपाद्युपकरणं शालग्रामब्राह्मणादिप्रतिमालम्बनं दैवं पित्र्यं च धर्मं नारायणेनोपदिष्टं फेनपादयोऽनुवर्तन्ते इति श्लोकत्रयार्थः। अयं भावः—अग्न्यर्कतोयशालग्रामप्रतिमादिषु स्थूलालम्बनेष्वैकाग्र्येणादरनैरन्तर्यदीर्घकालोपोद्बलितां दृष्टिं दत्त्वोपासीनस्याग्न्यादीनां चेतनं रूपं दृष्टिगोचरं भवति । तत्र हि जडमध्यस्तं रज्वामिव सर्पः स यथा चिरं निरीक्ष्यमाणो लीयते रज्जुश्च प्रकाशते तद्वदिहाप्यग्न्यादीनां तीव्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणानां जाड्यं लीयते चैतन्यं च प्रकाशते। सेयं महाविदेहा नाम धारणा। यां प्रकृत्योक्तं योगसूत्रकृता—वहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षय इति। देहविस्मरणे सति या वाह्याकारा वृत्तिः सा अकल्पिता अन्या कल्पिता अस्यां सिद्धायामेव प्रतिमादीनां जाड्यं तिरोधीयते नान्यथा। तद्वदनन्ते चैतन्ये परिच्छेदोऽध्यस्तस्तथैवेक्षणेन प्रविलापनीयस्तेन तदीयमानन्त्यं प्रकाशते। यत्कृष्णशरीरे यशोदयाऽर्जुनेन च दृष्टं तस्यापि सविशेषत्वमेव प्रविलाप्य निर्विशेषचिन्मात्रात्मना तिष्ठेदिति ॥ १३ ॥ **यदासीच्चाक्षुषमिति**। चाक्षुषं चक्षुर्ग्राह्यं तेजः सूर्यादिरश्मिरूपं तत्र निविडतरशुक्लभास्वरान्धकारकल्पे प्रत्यस्तमितसमस्तविशेषरूपे दृष्टिं धारयतोऽपि पूर्ववद्देहविस्मरणे सति तत्रैव विश्वरूपं प्रकाशते। ततश्चिन्मात्रमिति द्वितीयो योगप्रकारः। एतौ द्वौ वाह्यालम्बनौ योगौ ॥ १६ ॥ आन्तरालम्बनं तृतीयमाह—**तृतीयमिति**। वाचिकं वाङ्निर्वर्त्यं मन्त्रार्थचिन्तनपूर्वकं जपं तत्रापि मातृकास्मरणमतीत्य मन्त्रार्थमात्रं ध्यायतस्तदाकारायां चित्तवृत्तौ पुनः पूर्ववद्विश्वरूप्याधिगमद्वारा चिन्मात्रेणावस्थानम् ॥ १८ ॥ त्रिःपरिक्रान्तवान् त्रिरावर्तितवान् प्रत्यहमिति शेषः ॥ २० ॥ ऋग्वेदपाठपठितं त्रिसौपर्णं चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा इत्यादिसुपर्णलिङ्गकं मन्त्रत्रयम् ॥ २१ ॥

वायुना द्विपदां श्रेष्ठ कथितो जगदायुषा ।
वायोः सकाशात्प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः
ततो महोदधिश्चैव प्राप्तवान्धर्ममुत्तमम् ।
अन्तर्दधे ततो भूयो नारायणसमाहितः २४
यदा भूयः श्रवणजा सृष्टिरासीन्महात्मनः ।
ब्रह्मणः पुरुषव्याघ्र तत्र कीर्तयतः शृणु २५
जगत्स्रष्टुमना देवो हरिर्नारायणः स्वयम् ।
चिन्तयामास पुरुषं जगत्सर्गकरं प्रभुम् २६
अथ चिन्तयतस्तस्य कर्णाभ्यां पुरुषः स्मृतः ।
प्रजासर्गकरो ब्रह्मा तमुवाच जगत्पतिः २७
सृज प्रजाः पुत्र सर्वा मुखतः पादतस्तथा ।
श्रेयस्तव विधास्यामि बलं तेजश्च सुव्रत २८
धर्मं च मत्तो गृह्णीष्व सात्वतं नाम नामतः ।
तेन सृष्टं कृतयुगं स्थापयस्व यथाविधि २९
ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे देवाय हरिमेधसे ।
धर्मं चाग्र्यं स जग्राह सरहस्यं ससंग्रहम् ॥३०
आरण्यकेन सहितं नारायणमुखोद्भवम् ।
उपदिश्य ततो धर्मं ब्रह्मणेऽमिततेजसे ३१
त्वं कर्ता युगधर्माणां निराशीःकर्मसंज्ञितम्
जगाम तमसः पारं यत्राव्यक्तं व्यवस्थितम् ३२
ततोऽथ वरदो देवो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
असृजत्स ततो लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजङ्गमान्
ततः प्रावर्तत तदा
आदौ कृतयुगं शुभम् ।
ततो हि सात्त्वतो धर्मो
व्याप्य लोकानवस्थितः ३४
तेनैवाद्येन धर्मेण ब्रह्मा लोकविसर्गकृत् ।
पूजयामास देवेशं हरिं नारायणं प्रभुम् ३५
धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्च मनुं स्वारोचिषं ततः ।
अध्यापयामास तदा लोकानां हितकाम्यया॥
ततः स्वरोचिषः पुत्रं स्वयं शंखपदं नृप ।
अध्यापयत्पुराऽव्यग्रः सर्वलोकपतिर्विभुः
ततः शंखपदश्चापि पुत्रमात्मजमौरसम् ।
दिशां पालं सुवर्णाभमध्यापयत भारत ।
सोऽन्तर्दधे ततो भूयः प्राप्ते त्रेतायुगे पुनः ३८
नासत्ये जन्मनि पुरा ब्रह्मणः पार्थिवोत्तम ।
धर्ममेतं स्वयं देवो हरिर्नारायणः प्रभुः ३९
तज्जगादारविन्दाक्षो ब्रह्मणः पश्यतस्तदा ।
सनत्कुमारो भगवांस्ततः प्राधीतवान्नृप ४०
सनत्कुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः ।
कृतादौ कुरुशार्दूल धर्ममेतदधीतवान् ४१
वीरणश्चाप्यधीत्यैनं रैभ्याय मुनये ददौ ।
रैभ्यः पुत्राय शुद्धाय सुव्रताय सुवेधसे ४२
कुक्षिनाम्ने स प्रददौ दिशां पालाय धर्मिणे ।
ततोऽप्यन्तर्दधे भूयो नारायणमुखोद्भवः ॥
अण्डजे जन्मनि पुनर्ब्रह्मणे हरियोनये ।
एष धर्मः समुद्भूतो नारायणमुखात्पुनः ४४
गृहीतो ब्रह्मणा राजन्प्रयुक्तश्च यथाविधि ।
अध्यापिताश्च मुनयो नाम्ना बर्हिषदो नृप ४५
बर्हिषद्भ्यश्च संप्राप्तः सामवेदान्तगं द्विजम् ।
ज्येष्ठं नामाभिविख्यातं ज्येष्ठसामव्रतो हरिः
ज्येष्ठाच्चाप्यनुसंक्रान्तो राजानमविकम्पनम् ।
अन्तर्दधे ततो राजन्नेष धर्मः प्रभो हरेः ४७
यदिदं सप्तमं जन्म पद्मजं ब्रह्मणो नृप ।
तत्रैष धर्मः कथितः स्वयं नारायणेन ह ४८
पितामहाय शुद्धाय युगादौ लोकधारिणे ।
पितामहश्च दक्षाय धर्ममेतं पुरा ददौ ४९
ततो ज्येष्ठे तु दौहित्रे प्रादाद्दक्षो नृपोत्तम ।
आदित्ये सवितुर्ज्येष्ठे विवस्वाञ्जगृहे ततः ५०
त्रेतायुगादौ च ततो विवस्वान्मनवे ददौ ।
मनुश्च लोकभूत्यर्थं सुतायेक्ष्वाकवे ददौ ५१

यदा भूय इति। श्रवणजा अनाहतध्वनिरूपा। एतदेव नादब्रह्म हंसोपनिषत्प्रसिद्धम् ॥ २४ ॥ तदुपासनाज्जगत्स्रष्ट्यादिसामर्थ्यं भवतीत्याह—**अथेति** ॥ २६ ॥ **नासत्ये जन्मनीति**। नासत्येति पूर्वोक्तरीत्या गन्धसंवित् । सारसादिसंविदां प्रागुक्तानामुपलक्षणम् । अनाहतध्वानीश्चित्तैकाग्र्याभावेऽपि गुरूक्तयुक्त्या स्फुरति गन्धादिसंविदस्तु चित्तवैयग्र्यलक्षणेन स्फुरन्तीति पूर्वस्मात्सूक्ष्माः तत्रापि गन्धांश त्यक्त्वा संविन्मात्रे स्थेयमिति योगः ॥ ३९ ॥ अण्डजे जन्मनि सूत्रात्मनि अत्र धारणायां सिद्धायामहं ब्रह्मास्मीति वाक्यश्रवणमात्रात्कृतकृत्यतेति न निर्विकल्पापेक्षाऽपीत्ययं सर्वापेक्षया श्रेयान् ॥ ४४ ॥ **यदिदं सप्तममिति** । अन्तर्यामिरूपं जन्म इदमेव ममुपोढेष्वनीकेषु इत्यादिना उपक्रान्तं गीतायामुक्तमिति प्रत्यभिज्ञानार्थम्—

'इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्'

इति तत्रत्यवंशकीर्तनेन द्रढयति-**विवस्वान् जगृहे तत इत्यादिना** ॥ ४८ ॥

इक्ष्वाकुना च कथितो व्याप्य लोकानवस्थित
गमिष्यति क्षयान्ते च पुनर्नारायणं नृप ५२
यतीनां चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम।
कथितो हरिगीतासु समासविधिकल्पितः
नारदेन सुसंप्राप्तः सरहस्यः ससंग्रहः।
एष धर्मो जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ५४
एवमेष महान्धर्म आद्यो राजन्सनातनः।
दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च सात्वतैर्धार्यते सदा ५५
धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा।
अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः ५६
एकव्यूहविभागो वा क्वचिद्द्विव्यूहसंज्ञितः।
त्रिव्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते ५७
हरिरेव हि क्षेत्रज्ञो निर्ममो निष्कलस्तथा।
जीवश्च सर्वभूतेषु पञ्चभूतगुणातिगः ५८
मनश्च प्रथितं राजन्पञ्चेन्द्रियसमीरणम्।
एष लोकविधिर्धीमानेष लोकविसर्गकृत ५९
अकर्ता चैव कर्ता च कार्यं कारणमेव च।
यथेच्छति तथा राजन्क्रीडते पुरुषोऽव्ययः
एष एकान्तधर्मस्ते कीर्तितो नृपसत्तम।
मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ६१
एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप।
यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत्स्यात्कुरुनन्दन ६२
अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते रतैः।
भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जिता ६३
एवं स भगवान्व्यासो गुरुर्मम विशांपते।
कथयामास धर्मज्ञो धर्मराज्ञे द्विजोत्तमः ६४
ऋषीणां संनिधौ राजन्
शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः।
तस्याप्यकथयत्पूर्वं
नारदः सुमहातपाः ६५
देवं परमकं व्रह्म श्वेतं चन्द्राभमच्युतम्।
यत्र चैकान्तिनो यान्ति नारायणपरायणाः

जनमेजय उवाच।

एवं वहुविधं धर्मं प्रतिवुद्धैर्निषेवितम्।
न कुर्वन्ति कथं विप्रा अन्ये नानाव्रते स्थिताः

वैशम्पायन उवाच।

तिस्रः प्रकृतयो राजन्देहवन्धेषु निर्मिताः।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चैव भारत
देहवन्धेषु पुरुषः श्रेष्ठः कुरुकुलोद्वह।
सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षाय निश्चितः
अत्रापि स विजानाति पुरुषं व्रह्मवित्तमम्।
नारायणपरो मोक्षस्ततो वै सात्त्विकः स्मृतः
मनीषितं च प्राप्नोति चिन्तयन्पुरुषोत्तमम्
एकान्तभक्तिः सततं नारायणपरायणः॥ ७१
मनीषिणो हि ये केचिद्यतयो मोक्षधर्मिणः।
तेषां विच्छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरिः
जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः।
सात्त्विकस्तु स विज्ञेयो भवेन्मोक्षे च निश्चितः
सांख्ययोगेन तुल्यो हि धर्म एकान्तसेवितः।
नारायणात्मके मोक्षे ततो यान्ति परां गतिं
नारायणेन दृष्टस्तु प्रतिवुद्धो भवेत्पुमान्।
एवमात्मेच्छया राजन्प्रतिवुद्धो न जायते ७५
राजसी तामसी चैव व्यामिश्रे प्रकृती स्मृते
तदात्मकं हि पुरुषं जायमानं विशांपते॥ ७६
प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तं नावेक्षति हरिः स्वयम्।
पश्यत्येनं जायमानं व्रह्मा लोकपितामहः ७७
रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतम्।
कामं देवा ऋषयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम ॥७८
हीनाः सत्त्वेन सूक्ष्मेण
ततो वैकारिकाः स्मृताः।

जनमेजय उवाच।

कथं वैकारिको गच्छे-
त्पुरुषः पुरुषोत्तमम्॥ ७९

एकव्यूहेति। अत्रानिरुद्धश्चतुष्टयानुगतः प्रद्युम्नस्त्रितयानुगतः संकर्षणो द्वितयानुगतो वासुदेव एक एव। एतदेव व्युत्क्रमेणात्रोक्तम्।अधिकारतारतम्यादेषामुपासनानां व्यवस्था ॥ ५७॥ जीवश्च हरिरेवेति सम्वन्धः ॥ ५८॥ मनश्चादहंकारोऽपि हरिरेवेत्यन्वयः। एष हरिः लोकविधिः लोकप्रवर्तकोऽन्तर्यामी॥ ५९ ॥ एकान्तधर्मः निष्कामानां भक्तानां धर्मः॥ ६१॥ आशीःकर्म काम्यं कर्म ॥ ६३ ॥ योगधर्मानादरहेतुमविद्यां दर्शयति—**एवमित्यादिना** ॥ ६७॥ देहवन्धेषु देह एव वन्धो येषां तेषु जीवेषु पुरुषः सात्त्विकः श्रेष्ठ इति योजना ॥ ६९ ॥ सात्त्विकलक्षणमाह—**अत्रापीत्यादिना** ॥ ७० ॥ **जायमानमिति** । जन्ममरणादिदुःखभाजं पश्येत् । कृपयेति शेषः ॥ ७३ ॥ ईशकृपयैव ज्ञानं जायते न त्वात्मेच्छयेत्याह-**नारायणेनेति**। तस्माद्भक्तिरास्थेयेति भावः ॥ ७५ ॥ भक्त्यभावे दोषमाह—**राजसीति** । व्यामिश्रे सदोषे ॥ ७६॥ एनं राजसं व्रह्मा पश्यति प्रवृत्तिमार्गे नियोजयतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ वैकारिकाः सात्त्विकाहंकारजाः सूक्ष्मेणापि सत्त्वेन त्यक्ताः सन्तः कदाचिन्मुच्यन्त

वद सर्वं यथादृष्टं प्रवृत्तिं च यथाक्रमम् ।
वैशम्पायन उवाच ।
सुसूक्ष्मं तत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः॥८०
पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पञ्चविंशकः ।
एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ॥ ८१
परस्पराङ्गान्येतानि पाञ्चरात्रं च कथ्यते ।
एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ८२
यथा समुद्रात्प्रसृता जलौघा-
स्तमेव राजन् पुनराविशन्ति ।
इमे तथा ज्ञानमहाजलौघा-
नारायणं वै पुनराविशन्ति ॥ ८३
एष ते कथितो धर्मः सात्वतः कुरुनन्दन ।
कुरुष्वैनं यथान्यायं यदि शक्तोऽसि भारत ॥
एवं हि स महाभागो नारदो गुरवे मम ।
श्वेतानां यतिनां चाह एकान्तगतिमव्ययाम्
व्यासश्चाकथयत्प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते ।
स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसृतो गुरोः॥
इत्थं हि दुश्चरो धर्म एष पार्थिवसत्तम ।
यथैव त्वं तथैवान्ये भवन्तीह विमोहिताः ॥
कृष्ण एव हि लोकानां भावनो मोहनस्तथा
संहारकारकश्चैव कारणं च विशांपते ॥ ८८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये एकान्तिकभावे
अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥

३४९-[१७६]

जनमेजय उवाच ।
सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च ।
ज्ञानान्येतानि ब्रह्मर्षे लोकेषु प्रचरन्ति ह ॥ १
किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने ।
प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रवृत्तिं च यथाक्रमम् ॥ २
वैशम्पायन उवाच ।
जज्ञे बहुज्ञं परमत्युदारं
यं द्वीपमध्ये सुतमात्मयोगात् ।
पराशरात्सत्यवती महर्षिं
तस्मै नमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥ ३
पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं
महर्षिमार्षेयविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्यांशजमेकपुत्रं
द्वैपायनं वेद महानिधानम् ॥ ४

इत्यर्थः । अत एव इन्द्रादीनां तत्त्वज्ञानं श्रूयते छान्दोग्यादिषु। वैकारिकोऽहंकारः जीवः पुरुषोत्तमं कथं गच्छेत्। अन्यस्यान्यात्मताऽयोगान्न जीवस्य ब्रह्मभावो घटत इत्यर्थः ।।७९।। अत्रानुभव एव मानमित्याह—**सुसूक्ष्ममिति** । सुसूक्ष्मं दुर्ग्राह्यम्। तत्त्वेन·अनारोपितेन रूपेण संयुक्तं अधिष्ठानमात्रम् अथवा ब्रह्मैव चतुर्विंशतितत्त्वरूपोपाधियुतम् । तदेव त्रिभिरक्षैरकारोकारमकारैः संयुक्तं सम्यक्समाहितं उपाधित्यागेन ।। ८०।। एतदेव पुरुषः पुरुषं गच्छेदित्युच्यते न तत्र प्राप्यप्राप्तृत्वलक्षणो नगरनरवद्भेदोऽस्ति किं तूपाधिवियोग एव तत्प्राप्तिरित्यर्थः । एवमेकं समुच्चितम् । सांख्यमात्मानात्मविवेकः । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । वेदारण्यकं जीवब्रह्माभेदपरं तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानम्।।८१।। पाञ्चरात्रं भक्तिमार्गः परमगुरौ कृतानां वैदिकानां कर्मणामर्पणम्। एतत्सर्वमेककार्यकारित्वात्समुच्चितमेव न तु विकल्पितमित्यर्थः । उपसंहरति—**एष इति** । नारायणपरात्मकः नारायणनिष्ठः ॥ ८२॥ श्वेतानां गृहस्थादीनाम् । यतीनां काषायधारिणाम् ॥८५॥ कृष्णाद्वैतं प्रतिपादितं निगमयति—**कृष्ण एवेति** । भावनः पालकः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥

३४९

कृष्णाद्वैतमुक्तं तत्सांख्यादिभिः सर्वैः प्राप्यमेवेति चोक्तम्। तत्र तैः समुच्चितैर्विकल्पितैर्वा प्राप्यं तदिति संदिहानः पृच्छति—**सांख्यमिति** ॥ १ ॥ अज्ञानतमोनुदायेति च्छेदः ॥३॥ पितामहस्य आद्यो नारायणस्तं यं षष्ठं नारायणावतारं वदन्तीत्यर्थः । तथाहि । कार्यस्य कारणानन्यत्वाद्वा आत्मा वै पुत्र नामाऽसि इति गौणाभेदाद्वा व्यासस्य नारायणांशत्वाद्वा षष्ठे नारायणत्वम्। ऋषिर्हिरण्यगर्भस्तदीयैश्वर्य-

तमादिकालेषु महाविभूति-
नारायणो ब्रह्म महानिधानम् ।
ससर्ज पुत्रार्थमुदारतेजा
व्यासं महात्मानमजं पुराणम् ॥ ५

जनमेजय उवाच ।

त्वयैव कथितं पूर्वं संभवे द्विजसत्तम ।
वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिपुत्रः पराशरः ६
पराशरस्य दायादः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
भूयो नारायणसुतं त्वमेवैनं प्रभाषसे ॥ ७
किमतः पूर्वजं जन्म व्यासस्यामिततेजसः ।
कथयस्वोत्तममते जन्म नारायणोद्भवम् ॥ ८

वैशम्पायन उवाच ।

वेदार्थान्वेत्तुकामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः ।
गुरोर्मे ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पाद आसतः ॥ ९
कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमतः
शुश्रूषां तत्परा राजन् कृतवन्तो वयं तदा १०
सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढव्रतः ।
अहं चतुर्थः शिष्यो वै शुको व्यासात्मजस्तथा
एभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पञ्चभिरुत्तमैः
शुशुभे हिमवत्पादे भूतैर्भूतपतिर्यथा ॥ १२
वेदानावर्तयन्सांगान्भारतार्थांश्च सर्वशः ।
तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपास्महे ॥ १३
कथान्तरेऽथ कस्मिंश्चि-
त्पृष्टोऽस्माभिर्द्विजोत्तमः ।
वेदार्थान्भारतार्थांश्च
जन्म नारायणात्तथा ॥ १४
स पूर्वमुक्त्वा वेदार्थान्
भारतार्थांश्च तत्त्ववित् ।
नारायणादिदं जन्म
व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५
शृणुध्वमाख्यानवरमिदमार्षेयमुत्तमम् ।
आदिकालोद्भवं विप्रास्तपसाऽधिगतं मया ॥
प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्मसंभवे ।
नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः १७
ससृजे नाभितः पूर्वं ब्रह्माणममितप्रभः ।
ततः स प्रादुरभवदथैनं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
मम त्वं नाभितो जातः
प्रजासर्गकरः प्रभुः ।
सृज प्रजास्त्वं विविधा
ब्रह्मन् सजडपण्डिताः ॥ १९
स एवमुक्तो विमुखश्चिन्ताव्याकुलमानसः ।
प्रणम्य वरदं देवमुवाच हरिमीश्वरम् ॥ २०
का शक्तिर्मम देवेश प्रजाः स्रष्टुं नमोऽस्तु ते
अप्रज्ञावानहं देव विधत्स्व यदनन्तरम् । २१
स एवमुक्तो भगवान्भूत्वाऽथान्तर्हितस्ततः ।
चिन्तयामास देवेशो बुद्धिं बुद्धिमतां वरः ॥
स्वरूपिणी ततो बुद्धिरुपतस्थे हरिं प्रभुम् ।
योगेन चैनां निर्योगः स्वयं नियुयुजे तदा २३
स तामैश्वर्ययोगस्थां *बुद्धिं गतिमतीं सतीम्।
उवाच वचनं देवो बुद्धिं वै प्रभुरव्ययः ॥ २४
ब्रह्माणं प्रविशस्वेति लोकसृष्ट्यर्थसिद्धये ।
ततस्तमीश्वरादिष्टा बुद्धिः क्षिप्रं विवेश सा
अथैनं बुद्धिसंयुक्तं पुनः स ददृशे हरिः ।
भूयश्चैव वचः प्राह सृजेमा विविधाः प्रजाः
बाढमित्येव कृत्वाऽसौ
यथाऽऽज्ञां शिरसा हरेः ।
एवमुक्त्वा स भगवां-
स्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७
प्राप चैनं मुहूर्तेन संस्थानं देवसंज्ञितम् ।
तां चैव प्रकृतिं प्राप्य एकीभावगतोऽभवत् ।
अथास्य बुद्धिरभवत्पुनरन्या तदा किल ।
सृष्टाः प्रजा इमाः सर्वा ब्रह्मणा परमेष्ठिना २९
दैत्यदानवगन्धर्वरक्षोगणसमाकुला ।
जाता हीयं वसुमती भाराक्रान्ता तपस्विनी
बहवो बलिनः पृथ्व्यां
दैत्यदानवराक्षसाः ।
भविष्यन्ति तपोयुक्ता
वरान् प्राप्स्यन्ति चोत्तमान् ॥ ३१
अवश्यमेव तैः सर्वैर्वरदानेन दर्पितैः ।
बाधितव्याः सुरगणा ऋषयश्च तपोधनाः ३२
तत्र न्यायमिदं कर्तुं भारावतरणं मया ।
अथ नानासमुद्भूतैर्वसुधायां यथाक्रमम् ॥ ३३

युक्तं नारायणस्यांशजं 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणांशजम्' इति स्मृतेः । पितामहाद्यमारभ्य यं षष्ठं वदन्तीति वा यस्मात् पितामहाद्यं षष्ठं वदन्तीति वाऽध्याहृत्य योज्यम्। सर्वथाऽपि पितामहाद्यमित्येकं पदम् ॥ ४ ॥ नारायणः पुत्रार्थं व्यासं ससर्जेत्येतदाक्षिपति—त्वयैवेति । अत आरभ्य भक्तानां स्नेहतो मयेत्यन्तो ग्रंथः स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥

* इदं पूर्वान्वयि ।

निग्रहेण च पापानां साधूनां प्रग्रहेण च ।
इयं तपस्विनी सत्या धारयिष्यति मेदिनी ॥
मया ह्येषा हि ध्रियते पातालस्थेन भोगिना ।
मया धृता धारयति जगद्विश्वं चराचरम् ३५
तस्मात्पृथ्व्याः परित्राणं करिष्ये संभवं गतः
एवं स चिन्तयित्वा तु भगवान्मधुसूदनः ३६
रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावे भवाय सः ।
वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा ३७
एभिर्मया निहन्तव्या दुर्विनीताः सुरारयः ॥
अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोःशब्देनानुनादयन् ।
सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ।
अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्संभवः प्रभुः ॥
भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ।
तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरव्ययः ४०
वेदाख्याने श्रुतिः कार्या त्वया मतिमतां वर
तस्मात्कुरु यथाज्ञप्तं ममैतद्वचनं मुने ॥ ४१
तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायंभुवेऽन्तरे ।
ततस्तुतोष भगवान्हरिस्तेनास्य कर्मणा ४२
तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च ।
मन्वन्तरेषु पुत्रत्वमेवमेव प्रवर्तकः ॥ ४३
भविष्यस्यचलो ब्रह्मन्नप्रधृष्यश्च नित्यशः ।
पुनस्तिष्ये च संप्राप्ते कुरवो नाम भारताः ॥
भविष्यन्ति महात्मानो राजानः प्रथिता भुवि
तेषां त्वत्तः प्रसूतानां कुलभेदो भविष्यति ॥
परस्परविनाशार्थं त्वामृते द्विजसत्तम ।
तत्राप्यनेकधा वेदान्भेत्स्यसे तपसाऽन्वितः
कृष्णे युगे च संप्राप्ते कृष्णवर्णो भविष्यसि ।
धर्माणां विविधानां च कर्ता ज्ञानकरस्तथा
भविष्यसि तपोयुक्तो न च रागाद्विमोक्ष्यसे
वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।
महेश्वरप्रसादेन नैतद्वचनमन्यथा ॥ ४८
यं मानसं वै प्रवदन्ति विप्राः
पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
वसिष्ठमग्र्यं च तपोनिधानं
यस्यातिसूर्यं व्यतिरिच्यते भाः ॥ ४९
तस्यान्वये चापि ततो महर्षिः
पराशरो नाम महाप्रभावः ।
पिता स ते वेदनिधिर्वरिष्ठो
महातपा वै तपसो निवासः ॥ ५०
कानीनगर्भः पितृकन्यकायां
तस्मादृषेस्त्वं भविता च पुत्रः ॥ ५१
भूतभव्यभविष्याणां छिन्नसर्वार्थसंशयः ।
ये ह्यतिक्रान्तकाः पूर्वं सहस्रयुगपर्ययाः ५१
तांश्च सर्वान्मयोद्दिष्टान्द्रक्ष्यसे तपसाऽन्वितः
पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकसहस्रयुगपर्ययान् ॥ ५३
अनादिनिधनं लोके चक्रहस्तं च मां मुने ।
अनुध्यानान्मम मुने नैतद्वचनमन्यथा ॥ ५४
भविष्यति महासत्त्व ख्यातिश्चाप्यतुला तव ।
*शनैश्चरः सूर्यपुत्रो भविष्यति मनुर्महान् ५५
तस्मिन्मन्वन्तरे चैव मन्वादिगणपूर्वकः ।
त्वमेव भविता वत्स मत्प्रसादान्न संशयः ५६
यत्किञ्चिद्विद्यते लोके
सर्वं तन्मद्विचेष्टितम् ।
अन्यो ह्यन्यं चिन्तयति
स्वच्छन्दं विदधाम्यहम् ॥ ५७
एवं सारस्वतमृषिमपान्तरतमं तथा ।
उक्त्वा वचनमीशानः साधयस्वेत्यथाब्रवीत्
सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिमेधसः ५८
अपान्तरतमा नाम ततो जातोऽऽज्ञया हरेः ।
पुनश्च जातो विख्यातो वसिष्ठकुलनन्दनः ॥
तदेतत्कथितं जन्म मया पूर्वकमात्मनः ।
नारायणप्रसादेन तथा नारायणांशजम् ६०
मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणम् ।
पुरा मतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना ६१
एतद्वः कथितं सर्वं यन्मां पृच्छत पुत्रकाः ।
पूर्वजन्म भविष्यं च भक्तानां स्नेहतो मया ६२

वैशम्पायन उवाच ।

एष ते कथितः पूर्वं संभवोऽस्मद्गुरोर्नृप ।
व्यासस्याक्लिष्टमनसो यथा पृष्टः पुनः शृणु ॥
सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै
सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः

अत्रैव केचिदध्यायं समापयन्ति ॥६२॥ प्रासंगिकोपसंहारपूर्वकं प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते-**एष त इति** ॥ ६३ ॥ नानामतानि भिन्नप्रस्थानानि ॥ ६४ ॥ सर्वेषां प्रामाण्यसिद्धये विशिष्टकर्तृत्वेन सर्वाणि स्तौति—**सांख्यस्येत्यादिना** ॥ ६५ ॥

---

* शनैश्चरभ्राता ।

अपान्तरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ।
प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केचन ॥ ६६
उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ६७
पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान्स्वयम्
सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥ ६८
यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः ।
न चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशांपते ६९
तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः ।
निष्ठां नारायणमृषिं नान्योऽस्तीति वचो मम
निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसाति वै हरिः ।
ससंशयान्हेतुबलान्नाध्यावसति माधवः ७१
पाञ्चरात्रविदो ये तु यथा क्रमपरा नृप ।
एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ७२
सांख्यं च योगं च सनातने द्वे
वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् ।
सर्वैः समस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तो
नारायणो विश्वमिदं पुराणम् ॥ ७३
शुभाशुभं कर्म समीरितं य-
त्प्रवर्तते सर्वलोकेषु किञ्चित् ।
तस्माद्दृषेस्तद्भवतीति विद्या-
द्दिव्यन्तरिक्षे भुवि चाप्सु चेति ७४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि द्वैपायनोत्पत्तौ
एकोनपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥

* * *

३५०–[१७७]

जनमेजय उवाच ।
बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ।
को ह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते

वैशम्पायन उवाच ।
बहवः पुरुषा लोके सांख्ययोगविचारणे ।
नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ॥ २

आगमं वेदं ज्ञानमनुभवं चानातिक्रम्य एतेषां सर्वेषां निष्ठा परमतात्पर्यविषयीभूतोऽर्थस्तु नारायणः परमात्मैवेति दृश्यत इत्यर्थः । अत्र भिन्नप्रस्थानत्वाभिमानो मूढानामेवेत्याह—**न चेति** ॥ ६९ ॥ स्वमतमाह-**तमेवेति** ॥ ७० ॥ निःसंशयेषु श्रुत्यनुभवबलादिति शेषः । हेतुबलात्कुतर्कबलात् ससंशयान् ॥ ७१ ॥ ईदृशा एव पाञ्चरात्रा अपि मुच्यन्त इत्याह—**पाञ्चरात्रेति** ॥ ७२ ॥ सनातने श्रुतिप्रतिपादितत्वादाद्यन्तशून्ये उभे अपि । तेन पाञ्चरात्रस्य पुंप्रणीतत्वं वेदविरुद्धत्वं च सूचितं तथाऽपि अवान्तरतात्पर्यभेदेऽपि परमतात्पर्यं त्वेकमेवेत्याह-**सर्वैरिति** । 'इदं विश्वं नारायणः' इति । इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिश्रुतेरर्थो ब्रह्माद्वैतरूपो दर्शितः ॥ ७३ ॥ **शुभाशुभमिति**। सर्वत्र नारायण एव प्रवर्तकोऽन्तर्यामीत्यर्थः । समीरितं वेदे विहितम् । तस्मादृषेर्नारायणात् ॥ ७४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥

३५०

पुरुषभेदमन्तरेण बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः श्रूयमाणस्यात्मैक्यस्य चानातिलंघनीयत्वात्संदिहानः पृच्छति—**बहव इति** । नन्वेकस्मिन्नाकाशे कर्णशष्कुलीरूपोपाधिभेदात् श्रोत्रभेदः कल्पितो बाधिर्यसुश्रवस्त्वादिव्यवहारहेतुः शब्दग्रहासंकरहेतुश्च एवमेकस्मिन्नात्मनि अन्तःकरणभेदाज्जीवभेदः कल्पितो बद्धमुक्तव्यवहारहेतुर्भोगासंकरहेतुश्च भविष्यतीति व्यवहारपरमार्थदृष्ट्या पुरुषबहुत्वैकत्वे संभवत इति न तत्र प्रष्टव्यमस्तीत्याशंक्याह-**को ह्यत्रेति**। योषा वाव गौतमाग्निरितिवदात्मैवेदं सर्वमित्यात्माभेदश्रुतेरुपासनार्थं गौणाभेदपरत्वेनाप्युपपत्तेरात्मैक्यासिद्धौ शष्कुलीदृष्टान्तेनापि उक्तव्यवस्थाकल्पनस्य निर्मूलत्वात् मानान्तरेण चाद्वैतासिद्धेः कः श्रेष्ठः पुरुषोऽस्ति को वा योनिरस्ति न कोऽपीत्यर्थः ॥ १ ॥ लोके व्यवहारे एतदेतस्मिन्व्यवहारे बहव एव पुरुषा न त्वेक इत्यर्थः । परमार्थतस्त्वेक एव न बहव इति भावः ॥ २ ॥

बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकं
नमस्कृत्वा च गुरवे व्यासाय विदितात्मने
तपोयुक्ताय दान्ताय वन्द्याय परमर्षये ॥ ४
इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पार्थिव ।
ऋतं सत्यं च विख्यातमृषिसिंहेन चिन्तितम्
उत्सर्गेणापवादेन
ऋषिभिः कपिलादिभिः ।
अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य
शास्त्राण्युक्तानि भारत ॥ ६
समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ७
अत्राप्युदाहरन्तीमामीतिहासं पुरातनम् ।
ब्रह्मणा सह संवादं त्र्यम्बकस्य विशांपते ॥ ८
क्षीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः ।
वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतप्रवरो नृप ॥ ९
तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन्
वैराजसदनान्नित्यं वैजयन्तं निषेवते ॥ १०
अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमतः ।
ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृच्छया ११
आकाशेन महायोगी पुरा त्रिनयनः प्रभुः ।
ततः खान्निपपाताशु धरणीधरमूर्धनि ॥ १२
अग्रतश्चाभवत्प्रीतो ववन्दे चापि पादयोः ।
तं पादयोर्निपतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना १३
उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजम् १४

पितामह उवाच ।

स्वागतं ते महाबाहो
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मेऽन्तिकम् ।
कच्चित्ते कुशलं पुत्र
स्वाध्यायतपसोः सदा ॥ १५
नित्यमुग्रतपास्त्वं हि ततः पृच्छामि ते पुनः

रुद्र उवाच ।

त्वत्प्रसादेन भगवन्स्वाध्यायतपसोर्मम ।
कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगतस्तथा १७
चिरदृष्टो हि भगवान्वैराजसदने मया ।
ततोऽहं पर्वतं प्राप्तस्त्विमं त्वत्पादसेवितम्
कौतूहलं चापि हि मे एकान्तगमनेन ते ।
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति पितामह १९
किं नु तत्सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितम्
सुरासुरैरध्युषितं ऋषिभिश्चामितप्रभैः ॥ २०
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सततं संनिषेवितम् ।
उत्सृज्येमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि २१

स्वमतमाह—**बहूनामिति** । पूर्षु उपाधिषु वसतां पुरुषाणां घटमठाकाशदर्पणमणिकृपाणप्रतिबिम्बाद्यात्मनां यथैका योनिर्महाकाशबिम्बपुरुषादिरूपा तथैव तं अस्मदादीनां योनिं एकं पुरुषं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । अयं भावः—ऐकात्म्यं श्रुतेस्तात्पर्याभावाद्वा मानान्तरविरोधाद्वा त्यज्येत । नान्त्यः । एकस्मादपि प्राणिकर्मवासनागर्भिताज्ञानसहायात्स्वप्नवद्वियदाद्युत्पत्तेरविरोधात् । शष्कुलीन्यायेनैकस्मिन्नप्यौपाधिकभेदकल्पनया बन्धमोक्षादिव्यवस्थोपपत्तेश्च । नाद्यः ।

'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये ।'

इत्येतैर्लिंगैः श्रुतेरैकात्म्ये एव तात्पर्यदर्शनात् । तथा हि । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्युपक्रम्य 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं ऐतदात्म्यमित्यादेरसकृत् श्रवणमभ्यासः मानान्तरानवगतत्वादात्मैकतत्त्वस्य अपूर्वता उत तमादेशमप्राक्षीर्येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं फलम् । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति दृष्टान्ता उपपत्तयः । लवणमेतदुदकेऽवधाय न्यग्रोधफलमत आहरेतीत्यादिरर्थवादः । लवणोदकन्यायेन ब्रह्मणि जगल्लयं न्यग्रोधकणिकान्यायेन ततो जगदुदयं च प्रतिपादयंस्तस्यैकाद्वितीयत्वमवगमयति एवमैकात्म्यं प्रतिपाद्य ।

'घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ।
एक एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्' ।

'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः' इत्यादिश्रुतिभिर्घटाकाशजलचन्द्रादिदृष्टान्तपूर्वकं बन्धस्याज्ञानकार्यत्वं प्रतिपाद्यतेऽतो न श्रुतेरुपासनायां तात्पर्यमस्ति । प्रत्युत ऐकात्म्ये एवेति व्यक्तमाकरे ॥ ३ ॥ इदमेव गुरुनमस्कारपूर्वकमाख्यायिकासुखेनोपपादयति—**नमस्कृत्वेत्यादिना** । आख्यायिका स्पष्टार्था ॥ ४ ॥

ब्रह्मोवाच ।
वैजयन्तो गिरिवरः सततं सेव्यते मया ।
अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चिन्त्यते विराट् २२
रुद्र उवाच ।
बहवः पुरुषा ब्रह्मंस्त्वया सृष्टाः स्वयंभुवा
सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन्स चैकः पुरुषो विराट्
को ह्यसौ चिन्त्यते ब्रह्मंस्त्वयैकः पुरुषोत्तमः ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि महत्कौतूहलं हि मे ॥२४
ब्रह्मोवाच ।
बहवः पुरुषाः पुत्र त्वया ये समुदाहृताः ।
एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि ॥ २५
आधारं तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते ।
बहूनां पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ॥ २६
तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् ।
निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये ब्रह्मरुद्रसंवादे
पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

३५१-[१७८]

ब्रह्मोवाच ।
शृणु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते ॥ १
न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयाऽन्यैर्वापि सत्तम
सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः २
अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ।
वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥३
ममान्तरात्मा तव च
ये चान्ये देहसंज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ
न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् ॥ ४
विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः
एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥ ५
क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजं चापि शुभाशुभं
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते
नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केनचित् ।
सांख्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमम्

बहवः पुरुषा ब्रह्मन्निति । पुरुषाणां स्रष्टापि पुरुषान्तरं प्रणमतीत्याश्चर्यम् । संघातादन्यः पुरुषो नास्तीति भावः ॥ २३ ॥ **बहवः पुरुषाः पुत्रेति** । ये संघातात्मानस्त्वया उदाहृताः । एतदतिक्रान्तं प्रत्यक्षेणैवापहृतविषयं वेदाप्रतिपाद्यं नैतद्द्रष्टव्यमित्यर्थः । **अनधिगतार्थज्ञापकं हि प्रमाणम्** । आत्मभेदश्चाधिगत एवेति न शास्त्रस्य विषयः । तत्परत्वेऽग्निर्हिमस्य भेषजमितिवत् शास्त्रस्यानुवादकत्वापत्तेः । अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्यं न गौणाभेदपरमित्यर्थः ॥ २५ ॥ आधारोऽधिष्ठानम् । एकस्य विराजः सोपाधिकत्वेऽपि पुरुषस्यैकत्वमस्ति किमुत निरुपाधिकत्वे इति भावः ॥ २६ ॥ विश्वं विराजं परमं सूत्रात्मानं सुमहत्तमं कारणम् । निर्गुणं शुद्धम् । अनेनानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाः क्रमेणोक्ताः । तत्र निर्गुणस्यैव निर्गुणे वासुदेवे प्रवेश इत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

३५१

इदमेव पुरुषैकत्वं दृष्टान्तैरुपपादयन् कृत्स्नस्य मोक्षशास्त्रस्यार्थमुपसंहरति-**शृणु पुत्रेत्यादिना** । पुरुषः पूर्णत्वात् शाश्वतः आद्यन्तशून्यत्वात् । अव्ययः अपरिणामित्वात् । अत एव अक्षयः अपचयहीनः । अप्रमेयः वाङ्मनसातीतत्वात् । सर्वगः सर्वोपादानत्वात् ॥१॥ सगुणैः बुद्धीन्द्रियादिसहितैः । निर्गुणैः शमादिहीनैर्मूढैः । विश्वो विश्वात्मा ज्ञानेन चिन्मात्रेणैव दृश्यः । स्वयंप्रकाश इत्यर्थः ॥ २ ॥ अशरीरः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्विरहितः न लिप्यति न लिप्यते आकाश इव घटान्तर्गतैर्दोषैर्वृत्तत्वादिभिर्गत्यादिभिर्वा ॥ ३ ॥ अस्य तटस्थतां वारयति-**ममेति** । अन्तरात्माऽपि न ग्राह्यः उपाध्यभिनिवेशात् ॥ ४ ॥ अयमेव विश्वरूप इत्याह—**विश्वेति** । सर्वेषां शरीरैरयमेव शरीरीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्यैव क्षेत्रज्ञत्वं सनिरुक्तमाह-**क्षेत्राणीति** ॥ ६ ॥ नन्वयमेव क्षेत्रज्ञश्चेदुत्क्रान्तिगत्यागत्यादिकमस्यैव प्रसक्तमित्याशंक्याह-**नागतिरिति** । घटा-

बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वं व्याख्यास्यामि गुणाधिकं
नमस्कृत्वा च गुरवे व्यासाय विदितात्मने
तपोयुक्ताय दान्ताय वन्द्याय परमर्षये ॥ ४
इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पार्थिव ।
ऋतं सत्यं च विख्यातमृषिसिंहेन चिन्तितम्
उत्सर्गेणापवादेन
ऋषिभिः कपिलादिभिः ।
अध्यात्मचिन्तामाश्रित्य
शास्त्राण्युक्तानि भारत ॥ ६
समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ७
अत्राप्युदाहरन्तीमामितिहासं पुरातनम् ।
ब्रह्मणा सह संवादं त्र्यम्बकस्य विशांपते ॥ ८
क्षीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसप्रभः ।
वैजयन्त इति ख्यातः पर्वतप्रवरो नृप ॥ ९
तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिन्तयन्
वैराजसदनान्नित्यं वैजयन्तं निषेवते ॥ १०
अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमतः ।
ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृच्छया ११
आकाशेन महायोगी पुरा त्रिनयनः प्रभुः ।
ततः खान्निपपाताशु धरणीधरमूर्धनि ॥ १२
अग्रतश्चाभवत्प्रीतो ववन्दे चापि पादयोः ।
तं पादयोर्निपतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना १३
उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजम् १४

पितामह उवाच ।

स्वागतं ते महाबाहो
दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मेऽन्तिकम् ।
कच्चित्ते कुशलं पुत्र
स्वाध्यायतपसोः सदा ॥ १५
नित्यमुग्रतपास्त्वं हि ततः पृच्छामि ते पुनः

रुद्र उवाच ।

त्वत्प्रसादेन भगवन्स्वाध्यायतपसोर्मम ।
कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगतस्त्वथ १७
चिरदृष्टो हि भगवान्वैराजसदने मया ।
ततोऽहं पर्वतं प्राप्तस्त्विमं त्वत्पादसेवितम्
कौतूहलं चापि हि मे एकान्तगमनेन ते ।
नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति पितामह १९
किं नु तत्सदनं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितम्
सुरासुरैरध्युषितं ऋषिभिश्चामितप्रभैः ॥ २०
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सततं संनिषेवितम् ।
उत्सृज्येमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि २१

स्वमतमाह—**बहूनामिति** । पूर्षु उपाधिषु वसतां पुरुषाणां घटमठाकाशदर्पणमणिकृपाणप्रतिबिम्बाद्यात्मनां यथैका योनिर्महाकाशबिम्बपुरुषादिरूपा तथैव तं अस्मदादीनां योनिं एकं पुरुषं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । अयं भावः—ऐकात्म्यं श्रुतेस्तात्पर्याभावाद्वा मानान्तरविरोधाद्वा त्यज्येत । नान्त्यः । एकस्मादपि प्राणिकर्मवासनागर्भिताज्ञानसहायात्स्वप्नवद्वियदाद्युत्पत्तेरविरोधात् । शष्कुलीन्यायेनैकस्मिन्नप्यौपाधिकभेदकल्पनया बन्धमोक्षादिव्यवस्थोपपत्तेश्च । नाद्यः ।

‘उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये ।’

इत्येतैर्लिंगैः श्रुतेरैकात्म्ये एव तात्पर्यदर्शनात् । तथा हि । ‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ’ इत्युपक्रम्य ‘ ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ’ इति चोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं ऐतदात्म्यमित्यादेरसकृत् श्रवणमभ्यासः मानान्तरानवगतत्वादात्मैकतत्त्वस्य अपूर्वता उत तमादेशमप्राक्षीर्येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं फलम् । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति दृष्टान्ता उपपत्तयः । लवणमेतदुदकेऽवधाय न्यग्रोधफलमत आहरेतीत्यादिरर्थवादः । लवणोदकन्यायेन ब्रह्मणि जगल्लयं न्यग्रोधकणिकान्यायेन ततो जगदुदयं च प्रतिपादयंस्तस्यैकाद्वितीयत्वमवगमयति एवमैकात्म्यं प्रतिपाद्य ।

‘घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ।
एक एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्’ ।

‘ अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ’ इत्यादिश्रुतिभिर्घटाकाशजलचन्द्रादिदृष्टान्तपूर्वकं बन्धस्याज्ञानकार्यत्वं प्रतिपाद्यतेऽतो न श्रुतेरुपासनायां तात्पर्यमस्ति । प्रत्युत ऐकात्म्ये एवेति व्यक्तमाकरे ॥ ३ ॥

इदमेव गुरुनमस्कारपूर्वकमाख्यायिकासुखेनोपपादयति—**नमस्कृत्वेत्यादिना** । आख्यायिका स्पष्टार्था ॥ ४ ॥

ब्रह्मोवाच ।
वैजयन्तो गिरिवरः सततं सेव्यते मया ।
अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चिन्त्यते विराट् २२
रुद्र उवाच ।
बहवः पुरुषा ब्रह्मंस्त्वया सृष्टाः स्वयंभुवा
सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन्स चैकः पुरुषो विराट्
को ह्यसौ चिन्त्यते ब्रह्मंस्त्वयैकः पुरुषोत्तमः ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि महत्कौतूहलं हि मे ॥२४
ब्रह्मोवाच ।
बहवः पुरुषाः पुत्र त्वया ये समुदाहृताः ।
एवमेतदतिक्रान्तं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि ॥ २५
आधारं तु प्रवक्ष्यामि एकस्य पुरुषस्य ते ।
बहूनां पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते ॥ २६
तथा तं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमम् ।
निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनम्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीये ब्रह्मरुद्रसंवादे पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

३५१–[१७८]

ब्रह्मोवाच ।
शृणु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः ।
अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते ॥ १
न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयाऽन्यैर्वापि सत्तम
सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः २
अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ ।
वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः ॥३
ममान्तरात्मा तव च
ये चान्ये देहसंज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ
न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् ॥ ४
विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः
एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥ ५
क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजं चापि शुभाशुभं
तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते
नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केनचित् ।
सांख्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमम्

बहवः पुरुषा ब्रह्मन्निति । पुरुषाणां स्रष्टापि पुरुषान्तरं प्रणमतीत्याश्चर्यम् । संघातादन्यः पुरुषो नास्तीति भावः ॥ २३ ॥ **बहवः पुरुषाः पुत्रेति** । ये संघातात्मानस्त्वया उदाहृताः । एतदतिक्रान्तं प्रत्यक्षेणैवापहृतविषयं वेदाप्रतिपाद्यं नैतद्द्रष्टव्यमित्यर्थः । **अनधिगतार्थज्ञापकं हि प्रमाणम्** । आत्मभेदश्चाधिगत एवेति न शास्त्रस्य विषयः । तत्परत्वेऽग्निर्हिमस्य भेषजमितिवत् शास्त्रस्यानुवादकत्वापत्तेः । अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्यं न गौणभेदपरमित्यर्थः ॥ २५ ॥ आधारोऽधिष्ठानम् । एकस्य विराजः सोपाधिकत्वेऽपि पुरुषस्यैकत्वमस्ति किमुत निरुपाधिकत्वे इति भावः ॥ २६ ॥ विश्वं विराजं परमं सूत्रात्मानं सुमहत्तमं कारणम् । निर्गुणं शुद्धम् । अनेनानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाः क्रमेणोक्ताः । तत्र निर्गुणस्यैव निर्गुणे वासुदेवे प्रवेश इत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥

३५१

इदमेव पुरुषैकत्वं दृष्टान्तैरुपपादयन् कृत्स्नस्य मोक्षशास्त्रस्यार्थमुपसंहरति-**शृणु पुत्रेत्यादिना** । पुरुषः पूर्णत्वात् शाश्वतः आद्यन्तशून्यत्वात् । अव्ययः अपरिणामित्वात् । अत एव अक्षयः अपचयहीनः । अप्रमेयः वाङ्मनसातीतत्वात् । सर्वगः सर्वोपादानत्वात् ॥१॥ सगुणैः बुद्धीन्द्रियादिसहितैः । निर्गुणैः शमादिहीनैर्मूढैः । विश्वो विश्वात्मा ज्ञानेन चिन्मात्रेणैव दृश्यः । स्वयंप्रकाश इत्यर्थः ॥ २ ॥ अशरीरः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्विरहितः न लिप्यति न लिप्यते आकाश इव घटान्तर्गतैर्दोषैर्तत्त्वादिभिर्गत्यादिभिर्वा ॥ ३ ॥ अस्य तटस्थतां वारयति-**ममेति** । अन्तरात्माऽपि न ग्राह्यः उपाध्यभिनिवेशात् ॥ ४ ॥ अयमेव विश्वरूप इत्याह—**विश्वेति** । सर्वेषां शरीरैरयमेव शरीरीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्यैव क्षेत्रज्ञत्वं सनिरुक्तमाह-**क्षेत्राणीति** ॥ ६ ॥ नन्वयमेव क्षेत्रज्ञश्चेदुत्क्रान्तिगत्यागत्यादिकमस्यैव प्रसक्तमित्याशंक्याह-**नागतिरिति** । घटा-

चिन्तयामि गतिं चास्य न गतिं वेद्मि चोत्तरां
यथाज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं तु सनातनम् ८
तस्यैकत्वं महत्त्वं च स चैकः पुरुषः स्मृतः ।
महापुरुषशब्दं स विभर्त्येकः सनातनः ॥ ९
एको हुताशो वहुधा समिध्यते
एकः सूर्यस्तपसो योनिरेका ।
एको वायुर्वहुधा वाति लोके
महोदधिश्चांभसां योनिरेकः ।
पुरुषश्चैको निर्गुणो विश्वरूप-
स्तं निर्गुणं पुरुषं चाविशन्ति ॥ १०
हित्वा गुणमयं सर्वं कर्म हित्वा शुभाशुभम्
उभे सत्यानृते त्यक्त्वा एवं भवति निर्गुणः ॥
अचिन्त्यं चापि तं ज्ञात्वा भावसूक्ष्मं चतुष्टयं
विचरेद्योऽसमुन्नद्धः स गच्छेत्पुरुषं शुभम् १२
एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः
एकात्मानं तथाऽऽत्मानमपरे ज्ञानचिन्तकाः
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः
स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः
न लिप्यते फलैश्चापि
पद्मपत्रमिवांभसा ।
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ
मोक्षवन्धैः स युज्यते ॥ १५
स सप्तदशकेनापि
राशिना युज्यते च सः ।
एवं वहुविधः प्रोक्तः
पुरुषस्ते यथाक्रमम् ॥ १६
यत्तत्कृत्स्नं लोकतंत्रस्य धाम
वेद्यं परं वोधनीयः स वोद्धा ।
मन्ता मन्तव्यं प्राशिता प्राशनीयं
घ्राता घ्रेयं स्पर्शिता स्पर्शनीयम् १७

काशस्यैवाप्रतीतितोऽगत्यादिमत्त्वेऽपि वस्तुतो नैवास्ति । अतो नैव सा ज्ञेया । आत्मनि गतिरस्तीति न ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ का तर्हि गतिप्रतीतेर्गतिरित्याशंक्यानिर्वचनीयाऽस्मिन्गतिप्रतीतिरित्याह–**चिन्तयामीति** । गतेर्निर्वचनं सत्त्वेनासत्त्वेन वा दुर्निरूपम् । पुरुषं यथाज्ञानं श्रुतियुक्त्यनुभूतीरनतिक्रम्य वक्ष्यामि यतः सनातनं नित्यैकरूपम् यद्धि नानारूपं तदिदमित्थमेवेति दुर्निरूपमित्यर्थः॥८॥ अस्य महापुरुषत्वं निर्वक्ति—**तस्येति** । पुरुषान्तरसत्त्वे एकस्य महत्त्वं न स्यात् । समत्वात्पुरुषाणाम् ॥ ९ ॥ ननु क्लेशादिभिरपरामृष्ट ईश्वर इति योगा वदन्ति स च महानित्याशंक्यैकस्यैवोपाध्यावेशात्संसारस्तटस्थेश्वरस्य पूर्वमेव निरस्तत्वादित्याशयेनाह—**एक इति** । आद्यो दृष्टान्त उपाधितादात्म्ये ज्ञेयः । द्वितीयस्त्वौपाधिकधर्माणामुपहिते प्रतिविम्वे जलचाञ्चल्यवत् प्रतीतावसंगित्वेऽप्युपाधिप्रकाशकत्वे च । तपसः प्रकाशस्य श्रुतौ तु ‘ एक एवाग्निर्वहुधा समिद्धः एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः । एकैवोषाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं विवभूव सर्वम् ’ इति दृष्टान्तत्रयं पृथगुक्तम् । सर्वेऽप्येकस्यानेकत्वे दृष्टान्ता एते । वायुदृष्टान्तोऽप्यसंगत एव । समुद्रदृष्टान्तस्तूत्पत्तिलयस्थानत्वे इति विवेकः दृष्टान्तानुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाहार्धेन । **पुरुषश्चेति** । निर्गुणोऽपि मायया विश्वरूपो भवति । विश्वानि च रूपाणि तमेवाविशन्ति । समुद्रादुद्भूता आपः समुद्रमिवेत्यर्थः ॥१०॥ कदा निर्गुणं पुरुषं विशन्तीत्यत आह–**हित्वेति** । गुणमयं देहेन्द्रियाद्यहंकारान्तं हित्वा तद्धानाच्च शुभाशुभं कर्म त्यक्त्वा ततः सत्यानृते सत्यमक्षरं जीवाख्यं अनृतं प्रधानं भोक्तारं भोग्यं च त्यक्त्वेत्यर्थः ।

‘क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः ’ इति *अमृतोऽक्षर इति वक्तव्ये अमृताक्षरमिति च्छान्दस उत्वाद्यभावः ॥ ११ ॥ तं निर्गुणमचिन्त्यं मनोतीतं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य चतुष्टयं भावसूक्ष्मं विचरेत् । भावस्य सत्तामात्रस्य सूक्ष्मं सूक्ष्मरूपभूतं चतुष्टयमनिरुद्धप्रद्युम्नसङ्कर्षणवासुदेवापरपर्यायमाधिदैवं विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धव्रह्मरूपमध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयसंज्ञमवस्थाचतुष्टयं यः संचरेत् । स्थूलसूक्ष्मप्रविलापनक्रमेण यो नित्यं समाधिमनुतिष्ठेदित्यर्थः । तस्य लक्षणम्—असमुन्नद्धः अत्यन्तं शान्तः स एव परमं पुरुषं गच्छेन्नान्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवं योगमार्गेण केचित् योगाः । अपरे सांख्याः आत्मानं प्रत्यञ्चमेकात्मानं व्रह्माभिन्नमिच्छन्ति ॥१३॥ पक्षद्वयेऽपि परमात्मशव्दार्थमाह सार्धेन–**तत्रेति** ॥१४॥ आत्मशव्दार्थमाह—**कर्मेति** ॥ १५ ॥ सप्तदशकेन राशिना लिङ्गशरीरेण सः सोपाधिरात्मा जीवः स च कर्मभेदाद्देवतिर्यगादिभावमापन्नो वहुविध इत्याह—**एवमिति** । एवमौपाधिके पुरुषवहुत्वे सति ये स्वत एव पुंवहुत्वं प्राहुर्निरीश्वरसांख्यादयस्ते भ्रान्ता इत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं वहवः पुरुषा राजन्नुताहो एक एव चेत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं सिद्धान्ते पुरुषैक्यमुक्तम् । सम्प्रति व्रह्मविद्यासमाप्तौ मङ्गलार्थं तदेवानुसंदधानो—

---

* इदं च भाष्यविरुद्धम् । तत्र अमृतं च तदक्षरं चेति विग्रहपूर्वकं व्याख्यानात् ।

द्रष्टा द्रष्टव्यं श्राविता श्रावणीयं
ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणं च।
यद्वै प्रोक्तं तात सम्यक्प्रधानं
नित्यं चैतच्छाश्वतं चाव्ययं च ॥ १८
यद्वै सूते धातुराद्यं विधानं
तद्वै विप्राः प्रवदन्तेऽनिरुद्धम्।
यद्वै लोके वैदिकं कर्म साधु
आशीर्युक्तं तद्धि तस्यैव भाव्यम् १९
देवाः सर्वे मुनयः साधु शान्ता-
स्तं प्राग्वंशे यज्ञभागं भजन्ते।
अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां
तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः ॥ २०
मत्तो जगज्जङ्गमं स्थावरं च।
सर्वे वेदाः सरहस्या हि पुत्र ॥ २१
चतुर्विभक्तः पुरुषः स क्रीडति यथेच्छति।
एवं स भगवान्स्वेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः २२
एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपृच्छतः।
सांख्यज्ञाने तथा योगे यथावदनुवर्णितम् २३

'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्'

इतिश्रुतेरर्थं भोक्तृभोग्ययोर्ब्रह्माभेदं दर्शयति—**यत्तादित्यादिना**। धाम प्रकाशकं चिज्ज्योतिः। तदेव परं वेद्यं तदेव च बोद्धा योऽयं बोद्धा जीवः स एव बोधनीय ईश्वर इत्यर्थः। यथोक्तं वृद्धैः—

'अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः।
अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः' ॥

इति। न केवलं आत्मन एव मन्तृमन्तव्यत्वादिकं अपि तु घ्रेयत्वादिकमपि तस्यैवेत्याह—**घ्रातेत्यादिना** ॥१७॥ किं वहुना यत् प्रधानं अनात्मत्वेन प्रसिद्धं घ्रेयादीनामुपादानं तदपि आत्मैवेत्याह—**यद्वै प्रोक्तमिति**। यत् प्रधानामित्ति प्रोक्तं यदपि धातुः आद्यं विधानं महत्तत्त्वं सूते तदपि एतदेवेत्यन्वयः। एतदेव विशिनष्टि—नित्यं ध्वंसहीनम्। अत एव शाश्वतं अनादि अव्ययं अपारिणामि परिणामिनो हि विकारवत्त्वादाद्यन्तवत्त्वं प्रधानस्य युज्यते न त्वतादृशस्य पुरुषस्य ॥ १८ ॥ तदेवं परेषां महत्तत्वेनाभिमतम्। विप्राः पूर्णज्ञाना ब्राह्मणा अनिरुद्धमहङ्काराख्यमाहुः। अयमेव वैदिककर्मणामधिष्ठात्री देवतेत्याह—**यद्वै लोके इति**। आशीर्युक्तं काम्यं तस्यैव तादर्थ्येनैव भाव्यं चिन्तनीयम्। अनेनाग्निहोत्रेण अनिरुद्धात्मा वासुदेवः प्रीयतामिति कर्मावसरेऽनुसन्धानं कर्तव्यामित्यर्थः ॥ १९ ॥ इदमेव सदाचारप्रदर्शनेन द्रढयति—**देवा इत्यादिना** ॥ २० ॥ **मत्त इति**। मम आराध्या देवता मज्जैरपि स्थावरजङ्गमात्मकैर्जीवैराराधनीयेत्यर्थः ॥ २१ ॥ पाञ्चरात्रमार्गमुपसंहरति–**चतुर्विभक्त इति**। चतुर्विभक्तः चतुर्धा वासुदेवादिरूपेण विभक्तः क्रीडति शास्यशासितृभावेन भोग्यभोक्तृभावेन चेत्यर्थः। एवं स भगवान्वासुदेव उपाध्यावेशादबुद्ध इव सन् स्वेन स्वरूपाभिन्नेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः सन् जीवत्वं परित्यज्य वासुदेव एव भवतीत्यर्थः। ननु चतुर्विभक्त इत्युपसंहारो न युज्यते। पाञ्चरात्रमतस्यावैदिकस्य श्रौते सांख्ययोगमतेऽनुपसंहार्यत्वादिति चेत्। कृत्स्नभावादिति ब्रूमः। तथाहि। भगवदाराधनं विना संन्यासपूर्वकं सांख्यमनुतिष्ठतश्चित्तैकाग्र्यस्याभावाद्बुद्धिर्भ्रंश्यति ततश्चारूढपतितास्ते उभयभ्रष्टा भवन्ति। यथोक्तं श्रीभागवते–

'श्रेयःस्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये।
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते
नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम्।
येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन-
स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः
पतन्त्यधो नादृतयुष्मदंघ्रयः' इति।

यथा योगिनामपि प्रत्यक्तत्वाधिगमोऽन्तरायाभावश्च न भगवदाराधनं विना भवतीति स्मर्यते। ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाभावश्च। अन्तरायास्तु योगैरेवोक्ताः-व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकात्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुव इति।

'तथा न ते माधव तावकाः क्वचित्
भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः।
त्वयाऽभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया
विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो' इति।

तस्माद्भक्तौ कृत्स्नस्य शास्त्रफलस्यान्तर्भावोऽस्ति अतस्तयैवोपसंहारो युक्तः ॥ २२ ॥ परमप्रकृतौ सांख्ययोगावुपसंहरति—**एतत्त इति**। तथा च ज्ञानस्यैव प्राकरणिकत्वात्तत्प्रकरणे पठिता भक्तिस्तदङ्गभावं भजत इति भावः। तथा चोक्तं भगवता–भक्त्या मामभिजानातीति। श्रुतिरपि–

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः'

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नारायणीयसमाप्तौ
एकपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

३५२-[१७९]

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिताः शुभाः
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हति मे भवान् ॥ १

भीष्म उवाच ।

सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्गः सत्यफलं महत्
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया २
यस्मिन्यस्मिंश्च विषये यो यो याति विनिश्चयं
स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३
इमां च त्वं नरव्याघ्र श्रोतुमर्हसि मे कथाम् ।
पुरा शक्रस्य कथितां नारदेन महर्षिणा ॥ ४
महर्षिर्नारदो राजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः ।
पर्येति क्रमशो लोकान् वायुरव्याहतो यथा ॥
स कदाचिन्महेष्वास देवराजालयं गतः ।
सत्कृतश्च महेन्द्रेण प्रत्यासन्नगतोऽभवत् ॥ ६
तं कृतक्षणमासीनं पर्यपृच्छच्छचीपतिः ।
महर्षे किंचिदाश्चर्यमस्ति दृष्टं त्वयाऽनघ ॥ ७
यदा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
जातकौतूहलो नित्यं सिद्धश्चरसि साक्षिवत्
न ह्यस्त्यविदितं लोके देवर्षे तव किञ्चन ।
श्रुतं वाऽप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ॥ ९
तस्मै राजन्सुरेन्द्राय नारदो वदतां वरः ।
आसीनायोपपन्नाय प्रोक्तवान्विपुलां कथाम्
यथा येन च *कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः ।
कथां कथितवान्पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
द्विपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥

* * *

इति भक्तेर्ज्ञानाङ्गत्वं दर्शयति । तदयं संग्रहः—

‘ कर्मभिर्भगवद्भक्तिर्भक्त्येश्वरकृपा तया ।
ज्ञानं तेन विमुक्तिश्च मोक्षधर्मार्थसंग्रहः ’

॥ २३ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥

३५२

यद्यपि सुलभाजनकसंवादे संन्यासस्यैव श्रैष्ठ्यं स्थितम् । तथापि सर्वैः प्रकारैः सुखहेतुत्वेन श्रेष्ठतरः को वा आश्रम इति जिज्ञासया पृच्छति–**धर्मा इति** । आश्रमिणां आश्रमवतां मध्ये श्रेष्ठं प्रशस्यतमं धर्मं आश्रमधर्मं वक्तुमर्हति भवान् । अयं भावः—संन्यासः श्रेष्ठोऽपि तद्धर्माणामत्यन्तं दुरनुष्ठेयत्वात् । यथोक्तं तत्रैव सुलभाजनकसंवादे–

‘ आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मके ।
राजाभिर्भिक्षुकास्तुल्या मुच्यन्ते केन हेतुना ’ इति।

तत्रारूढपातित्यं कलौ सम्भावितमतो न शयानः पतत्यध इति न्यायेन यत्र पातित्यं नास्ति ऊर्ध्वगतिश्च सर्वैः प्रकारैः सम्भाव्यते तादृश आश्रमः प्रशस्ततरः क इति प्रष्टुरभिप्राय इति ॥ १ ॥ सर्वात्राश्रमेषु विहितो धर्मः । स्वर्गः स्वर्गसाधनं सत्यफलं अवाधितमोक्षाख्यफलसाधनं च भवाति । साधने साध्योपचारः । वहूनि यज्ञदानादीनि द्वाराणि यस्य ॥२॥ **यस्मिन्निति** । सर्वेष्वाश्रमेषु स्वर्गो मोक्षश्चास्ति तेषु यत्र यस्य रुचिस्तेन स कृतकृत्यो नान्यं धर्मं वहु मन्यते इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ३ ॥ एवं सत्यपि न्यायागतधनस्य गृहस्थस्य श्रेष्ठतमत्वं प्रतिपादयितुमुञ्छवृत्त्युपाख्यानमारभते—**इमां च त्वं नरव्याघ्रेत्यादिना** ॥ ४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥

---

* कल्पेन न्यायेनेत्यर्थः ।

३५३–[१८०]

भीष्म उवाच ।
आसीतिकल नरश्रेष्ठ महापद्मे पुरोत्तमे ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः १
सौम्यः सोमान्वये वेदे गताध्वा छिन्नसंशयः
धर्मनित्यो जितक्रोधो नित्यतृप्तो जितेन्द्रियः
तपःस्वाध्यायनिरतः सत्यः सज्जनसंमतः ।
न्यायप्राप्तेन वित्तेन स्वेन शीलेन चान्वितः ३
ज्ञातिसम्बन्धिविपुले सत्वाद्याश्रयसंमिते ।
कुले महति विख्याते विशिष्टां वृत्तिमास्थितः
स पुत्रान्बहुलान्दृष्ट्वा विपुले कर्मणि स्थितः ।
कुलधर्माश्रितो राजन्धर्मचर्यास्थितोऽभवत्
ततः स धर्मं वेदोक्तं तथा शास्त्रोक्तमेव च ।
शिष्टाचीर्णं च धर्मं च त्रिविधं चिन्त्य चेतसा
किन्नु मे स्याच्छुभं कृत्वा किं कृतं किं परायणं
इत्येवं खिद्यते नित्यं न च याति विनिश्चयम्
तस्यैवं खिद्यमानस्य धर्मं परममास्थितः ।
कदाचिदतिथिः प्राप्तो ब्राह्मणः सुसमाहितः ८
स तस्मै सत्क्रियां चक्रे क्रियायुक्तेन हेतुना ।
विश्रान्तं सुसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
त्रिपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥

३५४–[१८१]

ब्राह्मण उवाच ।
समुत्पन्नाभिधानोऽस्मि वाङ्माधुर्येण तेऽनघ
मित्रत्वमभिपन्नस्त्वं किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु १
गृहस्थधर्मं विप्रेन्द्र कृत्वा पुत्रगतं त्वहम् ।
धर्मं परमकं कुर्यां को हि मार्गो भवेद्द्विज ॥ २
अहमात्मानमास्थाय एक एवात्मनि स्थितिम्
कर्तुं कांक्षामि नेच्छामि बद्धः साधारणैर्गुणैः
यावदेतदतीतं मे वयः पुत्रफलाश्रितम् ।
तावदिच्छामि पाथेयमादातुं पारलौकिकम् ४
अस्मिन्हि लोकसंभारे परं पारमभीप्सतः।
उत्पन्ना मे मतिरियं कुतो धर्ममयः प्लवः ॥ ५
संयुज्यमानानि निशम्य लोके
निर्यात्यमानानि च सात्त्विकानि ।
दृष्ट्वा तु धर्मध्वजकेतुमालां
प्रकीर्यमाणामुपरि प्रजानाम् ॥ ६
न मे मनो रज्यति भोगकाले
दृष्ट्वा यतीन्प्रार्थयतः परत्र ।
तेनातिथे बुद्धिबलाश्रयेण
धर्मेण धर्मे विनियुंक्ष्व मां त्वम् ॥ ७
सोऽतिथिर्वचनं तस्य श्रुत्वा धर्माभिभाषिणः
प्रोवाच वचनं श्लक्ष्णं प्राज्ञो मधुरया गिरा ८

३५३

आसीदिति ॥ १ ॥ सोमान्वये अत्रिगोत्रे गताध्वा ज्ञातमार्गः ॥ २ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥

३५४

समुत्पन्नेति । अभिधानी बन्धनरज्जुः अश्वाभिधानीमादत्त इति ब्राह्मणात् । तेनाभिधानशब्दोऽपि बन्धनवाची जातबन्धन इत्यर्थः ॥ १ ॥ आत्मानं अवस्थाय आलम्ब्य एक एव आत्मनि स्थितिं आत्मज्ञानार्थमेकाकितया स्थातुं संन्यासं कर्तुमिच्छामि । गुणैर्विषयपाशैर्निबद्धश्च तं नेच्छामि । यथा मन्दाग्निर्बह्वाहारं कामयानोप्यौदर्यदोषेण भोक्तुं नेच्छति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥ कुतो धर्ममयः प्लवः कुतः कुत्राश्रमे प्लवः संसाराब्धितरणसाधनम् ॥ ५ ॥ धर्मप्लवापेक्षायां हेतुमाह—**संयुज्यमानानीति** । निशम्य आलोच्य निर्यात्यमानानि निपीड्यमानानि सात्त्विकानि देवादीनि। धर्मस्य यमस्य ध्वजाः केतवः पताका दण्डोपमा रोगादयस्तेषां माला सन्ततिस्तां दृष्ट्वा मे मनो भोगकाले न रज्यतीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥ तर्हि किं भोगत्यागे रज्यति नेत्याह–यतीन् परिव्राजकानपि परत्र गृहे वस्त्रान्नादिकं प्रार्थयतः प्रार्थयमानान् दृष्ट्वा च यतिधर्मेऽपि मे मनो न रज्यति अतः दोलायमानं मां धर्मे नियुंक्ष्व ॥ ७ ॥

अतिथिरुवाच ।
अहमप्यत्र मुह्यामि ममाप्येष मनोरथः ।
न च संनिश्रयं यामि बहुद्वारे त्रिविष्टपे ॥ ९
केचिन्मोक्षं प्रशंसन्ति
केचिद्यज्ञफलं द्विजाः ।
वानप्रस्थाश्रयाः केचि-
द्गार्हस्थ्यं केचिदास्थिताः ॥ १०
राजधर्माश्रयं केचि-
त्केचिदात्मफलाश्रयम् ।
गुरुधर्माश्रयं केचि-
त्केचिद्वाक्संयमाश्रयम् ॥ ११
मातरं पितरं केचिच्छुश्रूषन्तो दिवं गताः ।
अहिंसया परे स्वर्गं सत्येन च तथा परे ॥ १२
आहवेऽभिमुखाः केचिन्निहतास्त्रिदिवं गताः
केचिदुञ्छव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गं समाश्रिताः
केचिदध्ययने युक्ता वेदव्रतपराः शुभाः ।
बुद्धिमन्तो गताः स्वर्गं तुष्टात्मानो जितेन्द्रियाः
आर्जवेनापरे युक्ता निहतानार्जवैर्जनैः ।
ऋजवो नाकपृष्ठे वै शुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः ॥
एवं बहुविधैर्लोकैर्धर्मद्वारैरनावृतैः ।
ममापि मतिराविग्ना मेघलेखेव वायुना ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
चतुःपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥

◆

३५५-[१८२]

अतिथिरुवाच ।
उपदेशं तु ते विप्र करिष्येऽहं यथाक्रमम् ।
गुरुणा मे यथाख्यातमर्थतत्त्वं तु मे शृणु ॥ १
यत्र पूर्वाभिसर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्तितम् ।
नैमिषे गोमतीतीरे तत्र नागाह्वयं पुरम् ॥ २
समग्रैस्त्रिदशैस्तत्र इष्टमासीद्द्विजर्षभ ।
यत्रेन्द्रातिक्रमं चक्रे मान्धाता राजसत्तमः ३
कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान्
पद्मनाभो महानागः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥ ४
स वाचा कर्मणा चैव मनसा च द्विजर्षभ ।
प्रसादयति भूतानि त्रिविधे वर्त्मनि स्थितः
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनेति *चतुर्विधम् ।
विषमस्थं समस्थं च चक्षुर्ध्यानेन रक्षति ॥ ६
तमतिक्रम्य विधिना प्रष्टुमर्हसि कांक्षितम् ।
स ते परमकं धर्मं न मिथ्या दर्शयिष्यति ७
स हि सर्वातिथिर्नागो बुद्धिशास्त्रविशारदः ।
गुणैरनुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः ॥ ८
प्रकृत्या नित्यसलिलो नित्यमध्ययने रतः ।
तपोदमाभ्यां संयुक्तो वृत्तेनानवरेण च ॥ ९
यज्वा दानपतिः क्षान्तो वृत्ते च परमे स्थितः
सत्यवागनसूयुश्च शीलवान्नियतेन्द्रियः ॥ १०
शेषान्नभोक्ता वचनानुकूलो
हितार्जवोत्कृष्टकृताकृतज्ञः ।
अवैरकृद्भूतहिते नियुक्तो
गङ्गाह्रदांभोऽभिजनोपपन्नः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
पञ्चपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥

◆

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भा० भा० चतुष्पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥

३५५

उपदेशं त्विति ॥ १ ॥ चक्षुःश्रवाः सर्पः ॥ ४ ॥ त्रिविधे कर्मज्ञानोपास्त्यात्मके ॥५॥ चक्षुः चक्षुरादिध्यानेन वस्तुतत्त्वानुसन्धानेन ॥६॥ अतिक्रम्य अपगम्य॥७॥आभिकामिकैः अभीप्सितैः ॥८॥ नित्यं सलिलवन्निर्मलो नित्यसलिलः ॥९॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैल० भारतभा० पञ्चपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ३५५

---

* चतुर्विधं यथा स्यात्तथा प्रसादयतीति पूर्वेणान्वयः ।

३५६–[१८३]

ब्राह्मण उवाच ।

अतिभारोऽद्य तस्यैव भारावतरणं महत् ।
पराश्वासकरं वाक्यमिदं मे भवतः श्रुतम् १
अध्वक्लान्तस्य शयनं
स्थानक्लान्तस्य चासनम् ।
तृषितस्य च पानीयं
क्षुधार्तस्य च भोजनम् ॥ २
ईप्सितस्येव संप्राप्तिरन्नस्य समयेऽतिथेः ।
एषितस्यात्मनः काले वृद्धस्यैव सुतो यथा ३
मनसा चिन्तितस्येव प्रीतिस्निग्धस्य दर्शनम्
प्रह्लादयति मां वाक्यं भवता यदुदीरितम् ४
दत्तचक्षुरिवाकाशे पश्यामि विमृशामि च ।
प्रज्ञानवचनाद्योऽयमुपदेशो हि मे कृतः ॥ ५
बाढमेवं करिष्यामि यथा मे भाषते भवान् ।
इमां हि रजनीं साधो निवसस्व मया सह
प्रभाते यास्यति भवान् पर्याश्वस्तः सुखोषितः
असौ हि भगवान्सूर्यो मन्दरश्मिरवाङ्मुखः

भीष्म उवाच ।

ततस्तेन कृतातिथ्यः सोऽतिथिः शत्रुसूदन
उवास किल तां रात्रिं सह तेन द्विजेन वै ८
चतुर्थधर्मसंयुक्तं तयोः कथयतोस्तदा ।
व्यतीता सा निशा कृत्स्ना सुखेन दिवसोपमा
ततः प्रभातसमये सोऽतिथिस्तेन पूजितः ।
ब्राह्मणेन यथाशक्त्या स्वकार्यमभिकांक्षता ॥
ततः स विप्रः कृतकर्मनिश्चयः
कृताभ्यनुज्ञः स्वजनेन धर्मकृत् ।
यथोपदिष्टं भुजगेन्द्रसंश्रयं*
जगाम काले सुकृतैकनिश्चयः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
षट्पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥

३५७–[१८४]

भीष्म उवाच ।

स वनानि विचित्राणि तीर्थानि च सरांसि च
अभिगच्छन् क्रमेण स्म कञ्चिन्मुनिमुपस्थितः
तं स तेन यथोद्दिष्टं नागं विप्रेण ब्राह्मणः ।
पर्यपृच्छद्यथान्यायं श्रुत्वैव च जगाम सः २
सोऽभिगम्य यथान्यायं नागायतनमर्थवित् ।
प्रोक्तवानहमस्मीति भोः शब्दालंकृतं वचः ३
तत्तस्य वचनं श्रुत्वा रूपिणी धर्मवत्सला ।
दर्शयामास तं विप्रं नागपत्नी पतिव्रता ॥ ४
सा तस्मै विधिवत्पूजां चक्रे धर्मपरायणा ।
स्वागतेनागतं कृत्वा किं करोमीति चाब्रवीत्

ब्राह्मण उवाच ।

विश्रान्तोऽभ्यर्चितश्चास्मि
भवत्या श्लक्ष्णया गिरा ।
द्रष्टुमिच्छामि भवति
देवं नागमनुत्तमम् ॥ ६
एतद्धि परमं कार्यमेतन्मे परमेप्सितम् ।
अनेन चार्थेनास्म्यद्य संप्राप्तः पन्नगाश्रमम् ७

नागभार्योवाच ।

आर्यः सूर्यरथं वोढुं गतोऽसौ मासचारिकः
सप्ताष्टभिर्दिनैर्विप्र दर्शयिष्यत्यसंशयम् ॥ ८
एतद्विदितमार्यस्य विवासकरणं तव ।
भर्तुर्भवतु किञ्चान्यत् क्रियतां तद्वदस्व मे ॥ ९

३५६

अतिभारेति ॥ १ ॥ चतुर्थधर्मो मोक्षधर्मस्तेन संयुक्तम् ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षट्पञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥

३५७

स वनानीति ॥१॥ विवासकरणं प्रवासकारणम्॥९

---

* संश्रयं गृहम् ।

ब्राह्मण उवाच ।

अनेन निश्चयेनाहं साध्वि संप्राप्तवानिह ।
प्रतीक्षन्नागमं देवि वत्स्याम्यस्मिन्महावने ॥
संप्राप्तस्यैव चाव्यग्रमावेद्योऽहमिहागतः ।
ममाभिगमनं प्राप्तो वाच्यश्च वचनं त्वया ११
अहमप्यत्र वत्स्यामि गोमत्याः पुलिने शुभे ।
कालं परिमिताहारो यथोक्तं परिपालयन् १२
ततः स विप्रस्तां नागीं समाधाय पुनः पुनः ।
तदेव पुलिनं नद्याः प्रययौ ब्राह्मणर्षभः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
सप्तपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥

३५८–[१८५]

भीष्म उवाच ।

अथ तेन नरश्रेष्ठ ब्राह्मणेन तपस्विना ।
निराहारेण वसता दुःखितास्ते भुजङ्गमाः १
सर्वे संभूय सहिता ह्यस्य नागस्य बान्धवाः
भ्रातरस्तनया भार्या ययुस्तं ब्राह्मणं प्रति ॥ २
तेऽपश्यन्पुलिने तं वै विविक्ते नियतव्रतम् ।
समासीनं निराहारं द्विजं जप्यपरायणम् ३
ते सर्वे समतिक्रम्य विप्रमभ्यर्च्य चासकृत् ।
ऊचुर्वाक्यमसंदिग्धमातिथेयस्य बान्धवाः ४
षष्ठो हि दिवसस्तेऽद्य प्राप्तस्येह तपोधन ।
न चाभिभाषसे किञ्चिदाहारं धर्मवत्सल ५
अस्मानभिगतश्चासि वयं च त्वामुपस्थिताः
कार्यं चातिथ्यमस्माभिर्वयं सर्वे कुटुम्बिनः
मूलं फलं वा पर्णं वा पयो वा द्विजसत्तम ।
आहारहेतोरन्नं वा भोक्तुमर्हसि ब्राह्मण ॥७
त्यक्ताहारेण भवता वने निवसता त्वया ।
बालवृद्धमिदं सर्वं पीड्यते धर्मसंकरात् ॥ ८
न हि नो भ्रूणहा कश्चिज्जातापद्यनृतोऽपि वा
पूर्वाशी वा कुले ह्यस्मिन् देवतातिथिबंधुषु

ब्राह्मण उवाच ।

उपदेशेन युष्माकमाहारोऽयं कृतो मया ।
द्विरूनं दशरात्रं वै नागस्यागमनं प्रति ॥ १०
यद्यष्टरात्रेऽतिक्रान्ते नागमिष्यति पन्नगः ।
तदाहारं करिष्यामि तन्निमित्तमिदं व्रतम् ११
कर्तव्यो न च संतापो गम्यतां च यथागतम्
तन्निमित्तमिदं सर्वं नैतद्धेतुमिहार्हथ ॥ ११
ते तेन समनुज्ञाता ब्राह्मणेन भुजंगमाः ।
स्वमेव भवनं जग्मुरकृतार्था नरर्षभ ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
अष्टपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥

३५९–[१८६]

भीष्म उवाच ।

अथ काले बहुतिथे पूर्णे प्राप्तो भुजंगमः । दत्ताभ्यनुज्ञः स्वं वेश्म कृतकर्मा विवस्वता ॥ १

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तपञ्चाशदाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥

३५८

अथेति ॥ १ ॥ समतिक्रम्य उपेत्य ॥ ४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टपञ्चाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥

३५९

अथेति ॥ १ ॥

तं भार्याभ्युपचक्राम पादशौचादिभिर्गुणैः ।
उपपन्नां च तां साध्वीं पन्नगः पर्यपृच्छत ॥ २
अथ त्वमासि कल्याणि देवतातिथिपूजने ।
पूर्वमुक्तेन विधिना युक्तियुक्तेन तत्समम् ॥३
न खल्वस्य कृतार्थेन स्त्रीबुद्ध्या मार्दवी कृता
मद्वियोगेन सुश्रोणि विमुक्ता धर्मसेतुना ॥ ४

नागभार्योवाच ।

शिष्याणां गुरुशुश्रूषा विप्राणां वेदधारणम्
भृत्यानां स्वामिवचनं राज्ञो लोकानुपालनम्
सर्वभूतपरित्राणं क्षत्रधर्म इहोच्यते ।
वैश्यानां यज्ञसंवृत्तिरातिथेयसमन्विता ॥ ६
विप्रक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषा शूद्रकर्म तत् ।
गृहस्थधर्मो नागेन्द्र सर्वभूतहितैषिता ॥ ७
नियताहारता नित्यं व्रतचर्या यथाक्रमम् ।
धर्मो हि धर्मसम्बन्धादिन्द्रियाणां विशेषतः
अहं कस्य कुतो वाऽपि कः को मे ह भवेदिति
प्रयोजनमतिर्नित्यमेवं मोक्षाश्रमे वसेत् ॥ ९
पतिव्रतात्वं भार्यायाः परमो धर्म उच्यते ।
तवोपदेशान्नागेन्द्र तच्च तत्त्वेन वेद्मि वै ॥१०
साहं धर्मं विजानन्ती धर्मनित्ये त्वयि स्थिते
सत्पथं कथमुत्सृज्य यास्यामि विपथं पथः॥११
देवतानां महाभागधर्मचर्या न हीयते ।
अतिथीनां च सत्कारे नित्ययुक्तास्म्यतन्द्रिता
सप्ताष्टदिवसास्त्वद्य विप्रस्येहागतस्य वै ।
तच्च कार्यं न मे ख्याति दर्शनं तव कांक्षति॥
गोमत्यास्त्वेष पुलिने त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।
आसीनो वर्तयन्ब्रह्म ब्राह्मणः संशितव्रतः १४
अहं त्वनेन नागेन्द्र सत्यपूर्वं समाहिता ।
प्रस्थाप्यो मत्सकाशं स संप्राप्तो भुजगोत्तमः
एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञ तत्र गन्तुं त्वमर्हसि ।
दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनश्रवः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
ऊनषष्ट्यधिकात्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५९ ॥

* * *

३६०–[१८७]

नाग उवाच ।

अथ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपश्यसि ।
मानुषं केवलं विप्रं देवं वाऽथ शुचिस्मिते १
को हि मां मानुषः शक्तो द्रष्टुकामो यशस्विनि
संदर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्वं वदिष्यति ॥ २
सुरासुरगणानां च देवर्षीणां च भाविनि ।
ननु नागा महावीर्याः सौरभेयास्तरस्विनः ३
वन्दनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिनः ।
मनुष्याणां विशेषेण नावेक्ष्या इति मे मतिः

नागभार्योवाच ।

आर्जवेन विजानामि नासौ देवोऽनिलाशन ।
एकं तस्मिन्विजानामि भक्तिमानतिरोषण
स हि कार्यान्तराकांक्षी
जलेप्सुः स्तोकको यथा ।
वर्षं वर्षप्रियः पक्षी
दर्शनं तव कांक्षति ॥ ६
हित्वा त्वद्दर्शनं किंचिद्विघ्नं न प्रतिपालयेत्
तुल्योऽप्यभिजने जातो न कश्चित्पर्युपासते

अकृतार्थेन धर्मसेतुना ॥ ४ ॥ मे मां प्रति ख्याति कथयति ॥ १३ ॥ वर्तयन् आवर्तयन् ब्रह्म वेदम् ॥१४॥ दर्शनश्रवः हे सर्प ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे ऊनषष्ट्यधिकात्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५९ ॥

३६०

अथेति॥१॥ सौरभेयाः दिव्यगन्धवहाः॥३॥स्तोककश्चातकः ॥ ६ ॥ हित्वा विना प्रतिपालयेत् प्राप्नुयात् त्वद्दर्शनं विनाऽस्य कोऽपि विघ्नो माभूदित्यर्थः । अभिजने सद्वंशे जातस्तुल्योऽपि अन्यो नागोऽपि कश्चित् न पर्युपासते परित्यज्य न आस्ते अतिथिं त्यक्त्वा न कश्चित्स्वकुले आस्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तद्रोषं सहजं त्यक्त्वा त्वमेनं द्रष्टुमर्हसि ।
आशाच्छेदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ८
आशया ह्यभिपन्नानामकृत्वाऽश्रुप्रमार्जनम् ।
राजा वा राजपुत्रो वा भ्रूणहत्यैव युज्यते ९
मौने ज्ञानफलावाप्तिर्दानेन च यशो महत् ।
वाग्मित्वं सत्यवाक्येन परत्र च महीयते १०
भूप्रदानेन च गतिं लभत्याश्रमसंमिताम् ।
न्याय्यस्यार्थस्य संप्राप्तिं कृत्वा फलमुपाश्नुते
अभिप्रेतामसंश्लिष्टां कृत्वा चात्महितां क्रियां
न याति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः

नाग उवाच ।

अभिमानैर्न मानो मे
जातिदोषेण वै महान् ।
रोषः संकल्पजः साध्वि
दग्धो वागग्निना त्वया ॥ १३

न च रोषादहं साध्वि पश्येयमधिकं तमः ।
*तस्य वक्तव्यतां यान्ति विशेषेण भुजङ्गमाः
रोषस्य हि वशं गत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।
तथा शक्रप्रतिस्पर्धी हतो रामेण संयुगे ॥ १५
अन्तःपुरगतं वत्सं श्रुत्वा रामेण निर्हृतम् ।
धर्षणारोषसंविग्नाः कार्तवीर्यसुता हताः १६
जामदग्न्येन रामेण सहस्रनयनोपमः ।
संयुगे निहतो रोषात्कार्तवीर्यो महाबलः १७
तदेष तपसां शत्रुः श्रेयसां विनिपातकः ।
निगृहीतो मया रोषः श्रुत्वैवं वचनं तव १८
आत्मानं च विशेषेण प्रशंसाम्यनपायिनी ।
यस्य मे त्वं विशालाक्षि भार्या गुणसमन्विता
एष तत्रैव गच्छामि यत्र तिष्ठत्यसौ द्विजः ।
सर्वथा चोक्तवान्वाक्यं स कृतार्थः प्रयास्यति

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
षष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥

३६१-[१८८]

भीष्म उवाच ।

स पन्नगपतिस्तत्र प्रययौ ब्राह्मणं प्रति ।
तमेव मनसा ध्यायन्कार्यवत्तां विचारयन् १
तमतिक्रम्य नागेन्द्रो मतिमान् स नरेश्वर ।
प्रोवाच मधुरं वाक्यं प्रकृत्या धर्मवत्सलः २
भो भो क्षाम्याभिभाषे त्वां न रोषं कर्तुमर्हसि
इह त्वमभिसंप्राप्तः कस्यार्थे किं प्रयोजनम् ३
आभिमुख्यादभिक्रम्य स्नेहात्पृच्छामि ते द्विज
विविक्ते गोमतीतीरे कं वा त्वं पर्युपाससे ४

ब्राह्मण उवाच ।

धर्मारण्यं हि मां विद्धि नागं द्रष्टुमिहागतम्
पद्मनाभं +द्विजश्रेष्ठ तत्र मे कार्यमाहितम् ॥ ५
तस्य चाहमसांनिध्ये श्रुतवानस्मि तं गतम् ।
स्वजनात्तं प्रतीक्षामि पर्जन्यमिव कर्षकः ६
तस्य चाक्लेशकरणं स्वस्तिकारसमाहितम् ।
आवर्तयामि तद्ब्रह्म योगयुक्तो निरामयः ॥ ७

नाग उवाच ।

अहो कल्याणवृत्तस्त्वं साधुः सज्जनवत्सलः
अवाच्यस्त्वं महाभाग परं स्नेहेन पश्यसि ८
अहं स नागो विप्रर्षे यथा मां विन्दते भवान्
आज्ञापय यथा स्वैरं किं करोमि प्रियं तव ९
भवन्तं स्वजनादस्मि संप्राप्तं श्रुतवानहम् ।
अतस्त्वां स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो द्विज १०
संप्राप्तश्च भवानद्य कृतार्थः प्रतियास्यति ।
विस्रब्धो मां द्विजश्रेष्ठ विषये योक्तुमर्हसि ॥
वयं हि भवता सर्वे गुणक्रीता विशेषतः ।
यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुरुध्यसे ॥

ब्राह्मण उवाच ।

आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः ।
कञ्चिदर्थमनर्थज्ञः प्रष्टुकामो भुजङ्गम ॥ १३

सहजं सर्पत्वजातिजम् ॥ ८ ॥ भ्रूणहत्यैव भ्रूणहत्ययैव ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे षष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥

+ द्विजानामण्डजानां, सर्पाणां श्रेष्ठ ।

३६१

स पन्नगपतिरिति॥ १॥ क्षाम्य क्षमापनं कृत्वा॥ ३॥ धर्मारण्यं मुनिं मां विद्धि पद्मनाभं नागं द्रष्टुमागतम् ॥ ५॥ अक्लेशकरणं क्लेशनिवारकम् ॥७॥ अनर्थज्ञः अर्थानभिज्ञः १३

* तस्य रोषस्य विशेषेणाधिक्येन ।

अहमात्मानमात्मस्थो
मार्गमाणोऽऽत्मनो गतिम् ।
वासार्थिनं महाप्रज्ञं
चलच्चित्तमुपास्मि ह ॥ १४
प्रकाशितस्त्वं सगुणैर्यशोगर्भगभस्तिभिः ।
शशाङ्ककरसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ १५
तस्य मे प्रश्नमुत्पन्नं छिन्धि त्वमनिलाशन ।
पश्चात्कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति तद्भवान्

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
एकषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६१ ॥

३६२–[१८९]

ब्राह्मण उवाच ।
विवस्वतो गच्छति पर्ययेण
वोढुं भवांस्तं रथमेकचक्रम् ।
आश्चर्यभूतं यदि तत्र किञ्चित
दृष्टं त्वया शंसितुमर्हसि त्वम् ॥ १
नाग उवाच ।
आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवान्रविः ।
यतो भूताः प्रवर्तन्ते सर्वे त्रैलोक्यसंमताः २
यस्य रश्मिसहस्रेषु शाखास्विव विहङ्गमाः ।
वसन्त्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा दैवतैः सह ३
यतो वायुर्विनिःसृत्य सूर्यरश्म्याश्रितो महान्
विजृंभत्यम्बरे तत्र किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ४
विभज्य तं तु विप्रर्षे प्रजानां हितकाम्यया ।
तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ५
यस्य मण्डलमध्यस्थो महात्मा परमत्विषा ।
दीप्तः समीक्षते लोकान् किमाश्चर्यमतः परम्
शुक्रो नामासितः पादो यश्च वारिधरोऽम्बरे
तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ७
योऽष्टमासांस्तु शुचिना किरणेनोक्षितं पयः
प्रत्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परम् ८
यस्य तेजोविशेषेषु स्वयमात्मा प्रतिष्ठितः ।
यतो बीजं मही चेयं धार्यते सचराचरा ॥ ९
यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ।
अनादिनिधनो विप्र किमाश्चर्यमतः परम् १०
आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकं तु मे शृणु ।
विमले यन्मया दृष्टमम्बरे सूर्यसंश्रयात् ॥ ११
पुरा मध्यान्हसमये लोकांस्तपति भास्करे ।
प्रत्यादित्यप्रतीकाशः सर्वतः समदृश्यत १२
स लोकांस्तेजसा सर्वान्
स्वभासा निर्विभासयन् ।
आदित्याभिमुखोऽभ्येति
गगनं पाटयन्निव ॥ १३
हुताहुतिरिव ज्योतिर्व्याप्य तेजोमरीचिभिः।
अनिर्देश्येन रूपेण द्वितीय इव भास्करः ॥ १४
तस्याभिगमनप्राप्तौ हस्तौ दत्तौ विवस्वता ।
तेनापि दक्षिणो हस्तो दत्तः प्रत्यर्चितार्थिना॥
ततो भित्त्वैव गगनं प्रविष्टो रश्मिमण्डलम् ।
एकीभूतं च तत्तेजः क्षणेनादित्यतां गतम् १६
तत्र नः संशयो जात-
स्तयोस्तेजःसमागमे ।
अनयोः को भवेत्सूर्यो
रथस्थो योऽयमागतः ॥ १७

आत्मानं ब्रह्म आत्मनो जीवस्य गतिं विश्रान्तिस्थानम्। आत्मस्थो विषयेभ्यो व्यावृत्तः एवंविधोऽपि चलच्चित्तं वासार्थिनं गृहासक्तमपि महाप्रज्ञं गृहदोषदर्शिनं उपासि ह तथा च न रक्तो नापि विरक्तोसीऽत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे एकषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६१॥

—

३६२

विवस्वत इति ॥ १ ॥ तं वातं पुरोवातादिरूपेण विभज्य पारिणामं नीत्वा ॥ ५ ॥ महात्माऽन्तर्यामी ॥६॥ पाद इव पादोऽवयवः नीलमेघरूपेणाप्ययमेव वर्षतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यतः सूर्यात् बीजं औषधम् ॥ ९ ॥ प्रत्यादित्यप्रतीकाशः आदित्यान्तरतुल्यतेजस्कः समदृश्या दृष्टः ॥१२॥ **स इति** । तदेवभूतं परामृश्यते ॥ १३ ॥

ते वयं जातसंदेहाः *पर्यपृच्छामहे रविम् । क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
द्विषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥

* * *

३६३-[१९०]

सूर्य उवाच ।
नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पन्नगः ।
उञ्छवृत्तिव्रते सिद्धो मुनिरेष दिवं गतः ॥ १
एष मूलफलाहारः शीर्णपर्णाशनस्तथा ।
अब्भक्षो वायुभक्षश्च आसीद्विप्रः समाहितः २
भवश्चानेन विप्रेण संहिताभिरभिष्टुतः ।
स्वर्गद्वारे कृतोद्योगो येनासौ त्रिदिवं गतः ३
असंगतिरनाकांक्षी नित्यमुञ्छशिलाशनः ।
सर्वभूतहिते युक्त एष विप्रो भुजङ्गमाः ॥ ४
न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पन्नगाः ।
प्रभवन्तीह भूतानां प्राप्तानामुत्तमां गतिम् ॥ ५
एतदेवंविधं दृष्ट-
माश्चर्यं तत्र मे द्विज ।
संसिद्धो मानुषः कामं
योऽसौ सिद्धगतिं गतः ।
सूर्येण सहितो ब्रह्म-
न्पृथिवीं परिवर्तते ॥ ६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
त्रिषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६३ ॥

* * *

३६४-[१९१]

ब्राह्मण उवाच ।
आश्चर्यं नात्र संदेहः सुप्रीतोऽस्मि भुजङ्गम
अन्वर्थोपगतैर्वाक्यैः पन्थानं चास्मि दर्शितः
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधो भुजगसत्तम
स्मरणीयोऽस्मि भवता संप्रेषणनियोजनैः २
नाग उवाच ।
अनुक्त्वा हृद्गतं कार्यं क्वेदानीं प्रस्थितो भवान्
उच्यतां द्विज यत्कार्यं यदर्थं त्वमिहागतः ३
उक्तानुक्ते कृते कार्ये मामामन्त्र्य द्विजर्षभ ।
मया प्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततो यास्यसि सुव्रत ॥ ४
न हि मां केवलं दृष्ट्वा त्यक्त्वा प्रणयवानिह ।
गन्तुमर्हसि विप्रर्षे वृक्षमूलगतो यथा ॥ ५
त्वयि चाहं द्विजश्रेष्ठ
भवान्मयि न संशयः ।
लोकोऽयं भवतः सर्वः
का चिन्ता मयि तेऽनघ ॥ ६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे द्विषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥

३६३

नैष इति । अनिलसखो वन्हिः ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्ट्याधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६३ ॥

३६४

आश्चर्यमिति ॥ १ ॥ उक्तानुक्ते पृष्टेऽपृष्टेऽपि मयैव वात्सल्यात्कृते सति ॥ ४ ॥ अहं त्वयि भक्तिमानिति शेषः मयि मित्रे सति का चिन्ता न काऽपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

* हे ब्राह्मण रविं पर्यपृच्छामेत्यन्वयः

ब्राह्मण उवाच।
एवमेतन्महाप्राज्ञ विदितात्मन्भुजङ्गम।
नातिरिक्तास्त्वया देवाः सर्वथैव यथातथम्॥
स एव त्वं स एवाहं योऽहं स तु भवानपि।
अहं भवांश्च भूतानि सर्वे यत्र गताः सदा॥ ८
आसीत्तु मे भोगपते संशयः पुण्यसंचये।
सोऽहमुञ्छव्रतं साधो चरिष्याम्यर्थसाधनम् ९
एष मे निश्चयः साधो कृतं कारणमुत्तमम्
आमन्त्रयामि भद्रं ते कृतार्थोऽस्मि भुजङ्गम १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
चतुःषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३६४॥

३६५-[१९२]

भीष्म उवाच।
स चामन्त्र्योरगश्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः।
दीक्षाकांक्षी तदा राजंश्च्यवनं भार्गवं श्रितः
स तेन कृतसंस्कारो धर्ममेवाधितस्थिवान्।
तथैव च कथामेतां राजन्कथितवांस्तदा॥ २
भार्गवेणापि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने।
कथैषा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ३
नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने।
कथिता भरतश्रेष्ठ पृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा॥ ४
देवराजेन च पुरा कथितैषा कथा शुभा।
समस्तेभ्यः प्रशस्तेभ्यो विप्रेभ्यो वसुधाधिप
यदा च मम रामेण युद्धमासीत्सुदारुणम्।
वसुभिश्च तदा राजन् कथेयं कथिता मम॥ ६
पृच्छमानाय तत्त्वेन मया चैवोत्तमा तव।
कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ७
यदयं परमो धर्मो यन्मां पृच्छसि भारत।
आसीद्वीरो ह्यनाकांक्षी धर्मार्थकरणे नृप ८

स एव त्वमिति—

'यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः
अनादिनिधनो विप्र किमाश्चर्यमतः परम्'

इति यः पूर्वमादित्यान्तर्वर्त्ती पुरुषोत्तम उक्तः स एव त्वं स एव चाहम्। स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति त्त्दयादित्यपुरुषयोरभेदावगमात् कारणात्मना अभेदेऽपि कार्यात्मना आवयोर्भेदो भविष्यतीत्याशंक्याह—**योऽहं स तु भवानपि**। तुशब्दोऽवधारणे। एतेन भेदाभेदपक्षो निरस्तः। भूतानि वियदादीनि सर्वे यत्र गताः प्रलयकाले तदेव ब्रह्म स्म इत्यर्थः। एतच्च उञ्छवृत्तेः सूर्ये प्रवेशमात्रश्रवणेनैव ज्ञातं निश्चितं च वेदवाक्यादिति भावः॥ ८॥ भोगपते भोगोऽहिकुलं तत्पते भोगिपते इति स्वच्छः पाठः॥ ९॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि नैलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३६४॥

३६५

स चेति। दीक्षा क्षौरप्रायश्चित्तादिपूर्वमुञ्छव्रतस्वीकारस्तदर्थी॥ ११॥ तदनेन प्रबन्धेन यद्यपि सर्वेष्वाश्रमेषु मोक्षोऽस्ति तथापि गार्हस्थ्यमेव स्वाध्यायव्रतयमनियमशमदमाद्युपेतमाश्रमान्तरधर्माणामाश्रय इति तत्रैव कार्त्स्न्येन सर्वे धर्माः संभवन्तीति तेनैवोपसंहारः। कृतः यथा छान्दोग्ये 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति संन्यासोत्कर्षप्रतिपादके वाक्ये सत्यपि आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायंमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्याहिंसन् सर्वाणि भूतान्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत इति गृहिणैवोपसंहारः कृतः तत्रैव कृत्स्नाश्रमधर्मसमाप्तेः। यथोक्तं भगवता बादरायणेन- 'कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः' इति। तथेहापि सुलभाजनकसंवादे संन्यासस्याधिक्ये सिद्धेऽपि उञ्छवृत्त्युपाख्यानेन गृहिणैवोपसंहारः प्रदर्शितः। अतिशेषेण निःशेषेण कृत्वेत्यध्याहारः। धार्मिकान् पुण्यावहान् धर्मान् सर्वेन्द्रियाणि प्रतिष्ठाप्येत्यनेन योग उक्तः। तीर्थेभ्यः यज्ञेभ्यः इति श्रुतिपदानामर्थः। यत्र कुत्राप्याश्रमे जितेन्द्रियो ध्याननिष्ठो मुच्यत इत्युक्तं भवति। तथैव च कथामेतामित्यादिना वंश उक्तः॥ २॥ परकृतिस्वरूपेणार्थवादेन निष्कामं स्वकर्मैव जितेन्द्रियेण कर्तव्यं तदेव गोचरमित्याशयेनार्द्धेनाह—**आसीदिति**॥ ८॥

स च किल कृतनिश्चयो द्विजो
भुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः ।
यमनियमसहो वनान्तरं
परिगणितोञ्छशिलाशनः प्रविष्टः ९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उञ्छवृत्त्युपाख्याने
पञ्चषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥

* * *

उपसंहरति—**स चेति** । यमाः अहिंसादयः नियमाः शौचादयः वनान्तरं वनमध्यं प्रविष्टः 'उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्'परिगणितं परिमितमुञ्छशिलार्जितमन्नमश्नन् फणिपत्युक्तामुञ्छवृत्तेर्गतिं प्रापेति शेषः ॥ ९ ॥

वेदान्ते लक्ष्मणार्यं क्रतुविधिविवृतौ तीर्थनारायणार्यं
तर्के धीरेशमिश्रान् फणिपतिभणितौ पोलगंगाधरार्यम् ॥
वेदे सांगे पितृव्यं शिवमथ पितरं दक्षिणामूर्त्युपास्तौ
श्रौते चिन्तामणिं यः शरणमुपगतो भूम्नि गोपालदेवम् ॥ १ ॥
व्याकरोन्मोक्षधर्मान् स नीलकण्ठः समासतः । अनेन प्रीयतां देवो गिरिजापतिरव्ययः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोः
श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे मोक्षधर्मपर्वार्थप्रकाशे-
पञ्चषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥
समाप्तेयं शान्तिपर्वटीका शुभमस्तु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

स
२५४·२५२३
नि २५ श्री

अस्यानन्तरमनुशासनपर्व भविष्यति—
तस्यायमाद्यः श्लोकः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह । न च मे हृदये शान्तिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशम् ॥ १

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व समाप्तम् ॥

अयं ग्रन्थः श्रीकिञवडेकरकुलकमलदिवाकरसोमयाजिदत्तात्रेयदीक्षिततनुज-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिणा परिशोधितष्टिप्पण्यादिना परिष्कृतश्च ॥ भारती जयतु ॥ शाके १८५४ ॥